

**Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

**Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ**

ΤΟΜΟΣ Ι

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

Νο: 10198
Κοε: #121

Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας

05 ΑΠΡ. 1999

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	ΣΕΛ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	8

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις	28
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Το ζήτημα της καταγωγής του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και ο συσχετισμός του με την υποτέλεια των γυναικών	30-53
1.1 Οι πρώιμες προσεγγίσεις	30
1.2 Ο σύγχρονος φεμινιστικός προβληματισμός	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας και η εδραίωση του καπιταλισμού	54-118
2.1 Μετασχηματισμός των οικογενειακών δομών και μορφών	59
2.2 Οργάνωση της παραγωγής και θέση των γυναικών	70
2.3 Εκβιομηχάνιση, γενίκευση της μισθωτοποίησης και κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας	83
2.4 Η ιδεολογία των φύλων. Οι διακρίσεις δημόσιο:ιδιωτικό, οικογένεια:εργασία και το οικιακό ιδεώδες	94
2.5 Η αμφισβήτηση των "παραδοσιακών" αντιλήψεων για τις σχέσεις των δυο φύλων	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Θεωρητικά ζητήματα και εμπειρικά δεδομένα	119-212
3.1 Το θεωρητικό ζήτημα της συνολικής εργασίας των γυναικών	125
3.1.1 Το ζήτημα της οικιακής εργασίας	126
3.1.2 Το ζήτημα της απασχόλησης των γυναικών	147
3.2 Η μορφολογία των κατά φύλο διακρίσεων στην απασχόληση. Η περίπτωση της Ελλάδας	175

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ο ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Το γενικό πλαίσιο αντιπαράθεσης των φιλελεύθερων πλουραλιστικών και των "κριτικών" προσεγγίσεων για τον ιδεο- λογικό ρόλο των ΜΜΕ	3-13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Ιδεολογία, ηγεμονία και παραγωγή της κοινωνικής συναίνεσης	14-28
5.1 Gramsci	14
5.2 Althusser	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Σημείο -γλωσσολογικές προσεγγίσεις	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Ο λόγος του Τύπου ως σημασιοδοτική πρακτική. Η συμβολή του S. Hall στη μελέτη του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ	48-106
7.1 Γλώσσα - Πραγματικότητα - Σημασιοδότηση - Ιδεολογία - Εξουσία	48
7.2 Ο Τύπος και οι ειδήσεις ως σημασιοδοτική πρακτική	59
7.2.1 Ιστορική εξέλιξη του Τύπου. Οι δεοντολογικές αρχές και αξίες του δημοσιογραφικού επαγγέλματος	61
7.2.2 Οι ειδήσεις	75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στα ΜΜΕ. Κριτική επισκόπηση της ξενόγλωσσας βιβλιογραφίας	107

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις	1
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Οι μέθοδοι ανάλυσης	2-16
9.1 Στόχος της εμπειρικής εργασίας. Υποθέσεις και θεωρητικό πλαίσιο	2
9.2 Επιλογή του αναλυτικού πεδίου και της χρονικής περιόδου	6

9.3 Σύσταση του οριστικού corpus	8
9.4 Το αρχείο της ΧΕΝ	11
9.5 Η θεματική ανάλυση και η σημειολογική ανάγνωση	14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Βασικά χαρακτηριστικά των εφημερίδων και του corpus ανάλυσης	17-69
10.1 Οι αντιστίξεις "προοδευτικός": "συντηρητικός" και "λαϊκός": "έγκυρος" Τύπος	17
10.2 Οι εφημερίδες του corpus	31
10.3 Επαγγελματικές αρχές και αξίες των Ελλήνων δημοσιογράφων	39
10.4 Οι "πηγές" των ειδήσεων και η μηνιαία κατανομή των μονάδων συμφραζομένων	61
10.5 Τα τρία "ιδεολογικά" υποσύνολα του corpus	67
<u>ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ</u>	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: Μεθοδολογικά. Οι φάσεις της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου	70-84
11.1 Πρώτη και δεύτερη φάση: Μονάδες καταγραφής, υποκατηγορίες και κατηγορίες. Συγκρότηση του "ερωτηματολογίου"	71
11.2 Τρίτη φάση: Σύστημα καταμέτρησης	78
11.3 Τέταρτη φάση: Η παρουσίαση των εμπειρικών δεδομένων της θεματικής ανάλυσης και η ερμηνεία τους	83
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: Το φύλο και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Η κοινωνική ισότητα των φύλων	85-112
12.1 Το φύλο	86
12.2 Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας	87
12.3 Κοινωνικός "χώρος" και ισότητα /ανισότητα των φύλων	91
12.4 Αιτίες ανισότητας των δύο φύλων	94
12.5 Το ζήτημα της προόδου στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων	103
12.6 Τυπική και ουσιαστική ισότητα	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: Επαγγελματική ένταξη και απασχόληση των γυναικών	113-127
13.1 Η επαγγελματική ένταξη των γυναικών	113

13.2 Η απασχόληση των γυναικών: οι διακρίσεις των φύλων στην αγορά εργασίας	124
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: Οικογένεια, μητρότητα, πατρότητα	128-154
14.1 Οικογενειακή μορφή	131
14.2 Οικογενειακή δομή	131
14.3 Αξιολογική κρίση για τον κυρίαρχο τύπο οικογενειακής δομής	132
14.4 Πρότυπο οικογενειακής δομής	137
14.5 Ορισμός της μητρότητας	139
14.6 Βιολογική και κοινωνική μητρότητα	141
14.7 Συνέπειες από την αμφισβήτηση της ταύτισης βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας	143
15.8 Απόψεις για τη σχέση μητρότητας και γυναικών	145
14.9 Έλεγχος ή/και προγραμματισμός μητρότητας	148
14.10 Επιθυμητός αριθμός παιδιών	149
14.11 Συνδυασμός απασχόλησης και οικογένειας	151
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15: Κράτος/Πολιτικοί Θεσμοί - Γυναίκες και Πολιτική	155-173
15.1 Ρόλος κράτους σε σχέση με τα φύλα και την οικογένεια	156
15.2 Ρόλος πολιτικών κινημάτων, κομμάτων και οργανώσεων συνδικαλιστικών φορέων, οργανώσεων κλπ	162
15.3 Συμμετοχή των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" (Κ.Λ.Α.). Χειροτονία και Στράτευση των γυναικών	166
15.4 Θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων	171
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16: Επιτυχημένες - κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες	174-188
16.1 Οι επιτυχημένες και κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες	175
16.2 Αιτίες επιτυχίας των γυναικών	184
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17: Σύστημα Αξιών	189-219
17.1 Γενικές αξίες	190
17.2 Ατομικές αρετές	207

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18: Μεθοδολογικά ζητήματα	220-230
18.1 Γιατί κρίνεται απαραίτητη μια δεύτερη αναλυτική προσέγγιση στο corpus. Αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου	220
18.2 Επιλογή του Υλικού. Μια νέα διάσταση του corpus	228
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19: Τα δεδομένα της σημειολογικής ανάλυσης	231-336
19.1 Ένιαία σημειολογική ανάλυση του corpus	232
19.2 Ανάλυση μεμονωμένων δημοσιευμάτων ή ομάδων δημοσιευμάτων	261

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20: Γενικά Συμπεράσματα	1-41
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	42-93

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα I: Τα περιεχόμενα του αρχείου ΧΕΝ "Η Γυναίκα στον Τύπο"	94
Παράρτημα II: Οι έννοιες - κλειδιά (θεματικοί πυρήνες) της πρώτης ανιχνευτικής ανάγνωσης	95-96
Παράρτημα III: Ερωτηματολόγιο	97-110
Παράρτημα IV: Ιεραρχική ανάλυση συστάδων (hierachical cluster analysis)	111-115
Παράρτημα V: Πίνακες	
Παράρτημα VI: Δημοσιεύματα του Ημερήσιου Αθηναϊκού Τύπου για τη σημειολογική ανάλυση	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το ζήτημα της ιδεολογίας του φύλου έχει αναδειχτεί τις τελευταίες δεκαετίες, κυρίως χάρη στο φεμινιστικό προβληματισμό, σε ένα από τα πιο γόνιμα ερευνητικά πεδία των κοινωνικών επιστημών. Στόχος λοιπόν αυτής της διατριβής είναι να διερευνήσει τις αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στο λόγο του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου και το συσχετισμό τους με την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας του φύλου. Οπωσδήποτε φιλόδοξο και διακινδυνευμένο εγχείρημα γιατί, παρά την ύπαρξη μιας γιγάντιας σε όγκο και θεματολογικά πολυδιάστατης βιβλιογραφίας και θεωρητικής και εμπειρικής παραγωγής, η κατασκευή θεωρητικών και εννοιολογικών εργαλείων για τη ανάλυση του "σύγχρονου κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας" και της ιδεολογίας που τον νομιμοποιεί έχει αποδειχτεί πολύ δύσκολο έργο. Πηγή αυτής της δυσκολίας, κατά την άποψή μου, είναι το γεγονός ότι πολύ συχνά η επιστημονική διερεύνηση του ζητήματος αυτού παραπέμπει σε γενικότερα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα που χαρακτηρίζονται συχνά από δειλές, αποσπασματικές και πολλές φορές μυθοπλαστικές προσεγγίσεις. Προσεγγίσεις οι οποίες δεν καταφέρνουν πάντα να έρθουν σε ρήξη με τα πλαίσια της κυρίαρχης "παραδοσιακής" επιστήμης, να υπερβούν δηλαδή την ιδεολογία την οποία καταγγέλλουν και προσπαθούν να αποκαλύψουν, και να εισάγουν μια "επιστημολογική τομή" τέτοια ώστε το αντικείμενο ανάλυσης να εμφανιστεί ριζικά νέο στη δομή του. Εξάλλου, η έντονη πολιτική διάσταση των θεωρητικών αυτών ζητημάτων αποτελεί συχνά αιτία αμφισβήτησης του επιστημονικού τους κύρους, γεγονός που δυσχεραίνει ακόμα περισσότερο τη διαπραγμάτευση τόσο των επιμέρους ζητημάτων όσο και τις γενικότερες θεωρητικές αναζητήσεις μου. Εντούτοις, παρά τα αναμφισβήτητα προβλήματα, ο διάλογος του φεμινιστικού προβληματισμού με την κοινωνιολογία, την ιστορία και την ανθρωπολογία έχει συμβάλλει αποφασιστικά στον εμπλουτισμό των ερωτημάτων, στην αμφισβήτηση των ταξινομήσεων της παραδοσιακής κοινωνιολογίας, στη διεύρυνση των εξεταζομένων θεμάτων και στον τρόπο εξέτασης του φαινομένου του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Από τις σημαντικότερες συμβολές του διαλόγου αυτού είναι η υπόθεση ότι πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στις ιστορικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαδικασίες συγκρότησης της ταυτότητας του φύλου και του κατά φύλο

καταμερισμού της εργασίας προκειμένου να ερμηνευτεί το πρόβλημα της υποτέλειας των γυναικών. Στην παρούσα διατριβή, θα θεωρήσω ότι ο στόχος μου, κατά το μεγαλύτερο του μέρος, θα έχει εκπληρωθεί, αν η μελέτη καταφέρει να συνεισφέρει, με οποιοδήποτε τρόπο, στην αποσαφήνιση ορισμένων ζητημάτων που συνδέονται με το ερευνητικό αυτό πεδίο, αλλά ακόμα περισσότερο, αν καταφέρει να θέσει νέα ερωτήματα και να αυξήσει την αμφιβολία για πολλές επιστημονικές ή μη "βεβαιότητες", μ' άλλα λόγια, αν, η απόπειρα ερμηνείας των φαινομένων αυτών εμπεριέχει, εν σπέρματι, τους όρους υπέρβασής της.

Θεωρώ χρέος μου να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου και να τονίσω ότι η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε χάρη στη αδιάκοπη καθοδήγηση και συμπαράσταση της επιβλέπουσας Μελίνας Σεραφετινίδου Επίκουρης Καθηγήτριας αλλά και των υπόλοιπων μελών της Συμβουλευτικής Επιτροπής Λουκίας Μουσούρου Καθηγήτριας και Νότας Κυριαζή Αναπληρώτριας Καθηγήτριας που, με τις γόνιμες παρατηρήσεις και υποδείξεις τους, συνέβαλαν αποφασιστικά στην αποκρυστάλλωση όλων των ζητημάτων που με απασχόλησαν κατά την εκπόνηση της διατριβής. Αναμφίβολα η στατιστική επεξεργασία του εμπειρικού υλικού δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την πολύτιμη βοήθεια της Θεανώς Μοσχονά, στατιστικού - Καθηγήτριας ΤΕΙ Πειραιά και του Clive Richardson, στατιστικού - Αναπληρωτή Καθηγητή του Πάντειου Πανεπιστημίου, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά. Οφείλω επιπλέον να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην "Ερευνητική Ομάδα για την Αγορά Εργασίας" του Τμήματος Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πάντειου Πανεπιστημίου για την παροχή πλήρους υποστήριξης κατά την ηλεκτρονική επεξεργασία των στατιστικών στοιχείων του εμπειρικού μέρους. Θέλω επίσης να ευχαριστήσω τη ΧΕΝ Αθηνών που μου επέτρεψε να χρησιμοποιήσω το αρχείο "Η Γυναίκα στον Τύπο" καθώς επίσης και για όλες τις διευκολύνσεις κατά την αποδελτίωση του εμπειρικού υλικού της διατριβής. Οφείλω επίσης να τονίσω το χρέος μου προς το Γιάννη Σακέλλη, για την ανεκτίμητη βοήθεια και τη συνεχή ενθάρρυνσή του σ' όλες τις φάσεις της ερευνητικής αυτής προσπάθειας.

Η διατριβή αυτή αφιερώνεται στον πατέρα μου Παναγιώτη και στο σύντροφό μου Αποστόλη οι οποίοι παρακολούθησαν όλα αυτά τα χρόνια, βήμα με βήμα, με πίστη και αγάπη, την πορεία της δουλειάς μου και, αντιμετωπίζοντας με υπομονή και διακριτικότητα όλη τη δοκιμασία του εγχειρήματος, μου επέτρεψαν να εργαστώ μέσα σε ιδεώδεις συνθήκες. Ο θάνατός τους στη φάση της τελικής συγγραφής,

άφησε ένα τεράστιο κενό και μου στέρησε τη χαρά να μοιραστώ μαζί τους την ικανοποίηση για την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας.

Χριστίνα Κωνσταντινίδου

Αθήνα 1997

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

"...όταν ένας άνθρωπος στρώνεται να γράψει μια ιστορία, - έστω κι αν είναι η ιστορία του Γιαννάκη του Λεβεντόκαρδου ή του Κοντορεβιθούλη, όση ιδέα έχουν οι πατούσες του γι' αυτό που τον περιμένει, άλλο τόσο κι αυτός υποψιάζεται τα εμπόδια και τα κωλύματα που θα συναντήσει στο δρόμο του, - ή τι χορό θ' αναγκαστεί να χορέψει πηδώντας από το 'να στ' άλλο ώσπου όλα να τελειώσουν. Αν ένας συγγραφέας μπορούσε να οδηγήσει την ιστορία του όπως ο μουλαράς το μουλάρι του, - ίσια μπροστά. λόγου χάριν, από τη Ρώμη ως το Λορέτο, χωρίς να στρίψει ούτε μιά φορά το κεφάλι του δεξιά ή αριστερά, - θα μπορούσε να προβλέψει καταλεπτώς την ώρα που θα φτάσει στο τέρμα του ταξιδιού του. - αλλά κάτι τέτοιο, από ηθικής απόψεως, είναι αδύνατο: διότι, αν διαθέτει και το ελάχιστο έστω πνεύμα, θα κάμει το λιγότερο πενήντα παρεκκλίσεις από την ευθεία, για τούτο ή για κείνο το λόγο καθώς προχωρεί, δίχως να έχει τη δυνατότητα να τις αποφύγει. Θα δει εκόνες και ορίζοντες που αδιάκοπα θα του δελεάζουν τα μάτια, και δε θα μπορεί να φύγει γρήγορα, χωρίς να κοντοσταθεί να τις κοιτάξει. Επιπλέον έχει διάφορες

Περιγραφές να συνταιριάξει:

Ανέκδοτα να επιλέξει:

Επιγραφές ν' αποκρυπτογραφήσει:

Ιστορίες να συνυφάνει:

Παραδόσεις να ψιλοκοσκινίσει:

Ατομα να επικαλεστεί:

Πανηγυρικούς να θυροκολλήσει:

Καθώς και σατιρισμούς: - Απ' όλα αυτά εξαιρούνται ο μουλαράς και το μουλάρι του. Για να συνοψίσουμε. υπάρχουν σε κάθε στάδιο αρχεία που θα πρέπει να ερευνηθούν, περγαμηνές, έγγραφα, κιτάπια και ατέλειωτα γενεολογικά δέντρα, που η δικαιοσύνη κάθε τόσο τον αναγκάζει να διαβάσει. - Με λίγα λόγια, δεν υπάρχει τέλος...."

Laurence Sterne (1759) Η ζωή και οι απόψεις του Τρίστραμ Σάντι, Κυρίου από Σόι, ελλ. μτφ., Ε. Καλλιφατίδη, Αθήνα, Gutenberg, 1992, σελ. 40-42.

Οι τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από μια πλουσιότερη παγκόσμια βιβλιογραφία γύρω από τα θέματα που αφορούν στο, κατ' ευφημισμό αποκαλούμενο, "γυναικείο ζήτημα", δηλαδή το ζήτημα των ιεραρχικών σχέσεων μεταξύ των φύλων. Η πολυφωνία απόψεων, θεωρήσεων και θεωριών οδήγησε τα τελευταία χρόνια σ' ένα γόνιμο προβληματισμό που αναπόφευκτα αντανάκλαται και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών προκαλώντας μια αμφισβήτηση τόσο σε θεωρητικό όσο και σε μεθοδολογικό επίπεδο. Οι θεωρητικοί προβληματισμοί και προσεγγίσεις, οι οπτικές γωνίες, οι μέθοδοι ανάλυσης - οι οποίες δεν μπορούν να αποσπασθούν από τους ιστορικά καθορισμένους και συγκροτημένους τρόπους πρόσληψης και σκέψης - προσδιορίζουν και τα εργαλεία της έρευνας, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα. Τα παλιά αναθεωρούνται και καινούργια προστίθενται. Η καταγωγή της ανδρικής κυριαρχίας, οι σχέσεις των φύλων και των τάξεων, η συνάρθρωση του καπιταλισμού και της "πατριαρχίας", η διάκριση δημοσίου/ιδιωτικού κλπ, είναι τόποι έντονης θεωρητικής διαμάχης στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Έννοιες όπως φύλο, τάξεις, οικογένεια, εργασία, παραγωγή, αναπαραγωγή κλπ, αμφισβητούνται, αναθεωρούνται και επαναπροσδιορίζονται ακατάπαυστα.

Από τον όγκο της σχετικής βιβλιογραφίας σημαντική είναι η συνεισφορά του φεμινιστικού προβληματισμού¹, αφού τα ερωτήματα που θέτει έχουν επηρεάσει αποφασιστικά την πορεία των κοινωνικών επιστημών στην εξέταση των ζητημάτων που αφορούν τις σχέσεις ανδρών και γυναικών. Το φάσμα των γνωστικών προσανατολισμών είναι τόσο ευρύ, ώστε κάθε προσπάθεια συστηματικής και κριτικής συζήτησης των θεωρητικών προϋποθέσεων της μελέτης των κατά φύλο σχέσεων, θα κατέληγε αναγκαστικά σε ιδιαίτερες σύνθετα σχήματα. Κατά συνέπεια στα πλαίσια μιας διατριβής, είναι αδύνατον να εξεταστεί το ζήτημα των ιεραρχικών κατά φύλο σχέσεων σε επιστημονική βάση εάν ως αντικείμενο των προβληματισμών μας λαμβάνονταν όλες οι πλευρές αυτής της συζήτησης. Αποφασίσαμε λοιπόν, μέσω της προσφυγής σε μια διαρκώς εμπλουτιζόμενη βιβλιογραφία, να περιοριστούμε στην απόπειρα θεώρησης του ζήτηματος του **κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας με έμφαση στην ιδεολογία που**

---

1. Θα ήταν ακριβέστερο βέβαια αντί να μιλάμε για φεμινισμό στον ενικό αριθμό να τονίζουμε ότι πρόκειται για *φεμινισμούς*. Μ' αυτό θέλουμε να πούμε ότι δεν πρόκειται για έναν ενιαίο φεμινιστικό προβληματισμό αλλά για ένα διαρκώς διευρυνόμενο πεδίο θεωρητικού στοχασμού το οποίο βρίσκεται σε άμεση ή έμμεση συνάρτηση με την ανάπτυξη των διάφορων τάσεων του σύγχρονου φεμινιστικού κινήματος (βλ. σχετικά Ψαρρά, 1993).

τον νομιμοποιεί και τον αναπαράγει, παρακάμπτοντας άλλα σημαντικά θέματα που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το ζήτημα των κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών.

Εκκινώντας από τη βασική παραδοχή ότι στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς τα σύγχρονα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ), ως ένας από τους σημαντικότερους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, υποσκελίζοντας άλλους μηχανισμούς που είχαν αυτό τον ρόλο σε προηγούμενες περιόδους (θρησκεία, εκκλησία), αποκτούν κυρίαρχο ρόλο και αυξανόμενη σημασία στη διαμόρφωση των ιδεολογικών στερεοτύπων που αναπαράγουν και διαιωνίζουν την υποτέλεια των γυναικών, ορίσαμε ως πεδίο εμπειρικής διερεύνησης το λόγο των ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων. Εκτιμώντας δηλαδή ότι τα (ΜΜΕ) αποτελούν σήμερα ένας από τους κυριότερους διαύλους παραγωγής και διανομής της σύγχρονης μαζικής κουλτούρας, και μηχανισμούς με βασική λειτουργία τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, αποφασίσαμε να διερευνήσουμε τις αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στο λόγο του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου και το συσχετισμό τους με τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της ιδεολογίας του φύλου.

Συγκεκριμένα, στα πλαίσια της εργασίας αυτής, προσπαθούμε να καταδείξουμε ότι αυτό που ονομάζουμε "αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο" και που συνιστά το κύριο αντικείμενο της διατριβής μας, συνδέεται με ένα ποικιλόμορφο όσο και αντιφατικό σύνολο απόψεων, ένα συνοθύλευμα τυποποιημένων απλουστευτικών εκφράσεων, κωδικοποιημένων θέσεων, ιδεών, αξιών και ερμηνειών διάφορων θεωρητικών και ιδεολογικών [φεμινιστικών και μη] ρευμάτων. Μ' άλλα λόγια, συσχετίζεται άμεσα με το πλαίσιο της ιδεολογίας του φύλου και ιδιαίτερα με τη σύγχρονη μορφή της που, σύμφωνα με την άποψή μας, αποτελεί μια εκλαϊκευμένη εκδοχή της φιλελεύθερης φεμινιστικής θεωρίας, θεωρίας που είναι γνωστή ως αρχή της "ισότητας στη διαφορά" ή/και της "θεσμικής ισότητας" και κυριαρχεί όχι μόνο κατά το 19ο αι. αλλά και σε πολλά σύγχρονα φεμινιστικά ρεύματα του 20 αι., με κύριο αυτό του "κρατικού φεμινισμού". Αυτήν την εκλαϊκευμένη εκδοχή που συναντάμε και στο λόγο του αθηναϊκού Τύπου θα αποκαλέσουμε "*φεμινισμό της κοινής λογικής*"² ή

---

2. Η έννοια της "κοινής λογικής" που υιοθετείται στα πλαίσια της παρούσας διατριβής, οφείλεται στην γραμμασιανή θεωρία για την ιδεολογία. Βλ. Δεύτερο Μέρος, κεφ. 5 και ιδιαίτερα 5.1.

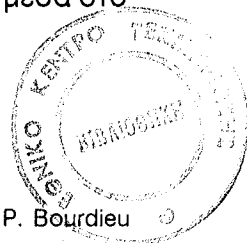
"αυθόρμητο φεμινισμό"³.

Το εγχείρημα αυτό, προϋποθέτει σαφείς αντιλήψεις και έννοιες για το τι σημαίνει "κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας", "μέσα μαζικής επικοινωνίας", "αναπαράσταση", "παραγωγή νοήματος", "ιδεολογία" κλπ και αναγκαίο να περιοριστούν οι διερευνήσεις μέσα στον περιχαρακωμένο, με αυτόν τον τρόπο, εννοιολογικό χώρο. Μ' αυτήν την έννοια, το αντικείμενο της διατριβής εμφανίζεται ως προσπάθεια σύνθεσης τριών διαφορετικών θεωρητικών πεδίων (σχέσεις των δύο φύλων, μέσα μαζικής επικοινωνίας, παραγωγή νοήματος και ιδεολογίας) και ενός μεθοδολογικού (ανάλυση κειμένων). Τα πρακτικά και θεωρητικά προβλήματα που ανακύπτουν από την πολυπλοκότητα του γνωστικού πεδίου στο οποίο εντάσσεται η εργασία, μάς οδήγησαν στην απόφαση της κατάτμησης του θεωρητικού σκέλους σε δύο κεντρικές ενότητες: α) το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, και β) το ζήτημα του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ στις σύγχρονες κοινωνίες. Απώτερος βέβαια στόχος μας είναι η συνάρθρωση των δύο αυτών σκελών στην επεξεργασία των στοιχείων της εμπειρικής εργασίας, καθώς και στη συγγραφή και σύνθεση της συνολικής μας μελέτης. Ετσι, τελικά προκειμένου να διευκολυνθούμε στην οργάνωση της μελέτης και της θεωρητικής μας κατάρτισης η εργασία "χωρίστηκε" σε τέσσερα βασικά μέρη: τις δύο προαναφερθείσες θεωρητικές ενότητες, το εμπειρικό σκέλος και τα γενικά πορίσματα της εργασίας. Μέσα, κυρίως, από την κριτική ανάλυση της υφιστάμενης βιβλιογραφίας γύρω από τα επιμέρους θέματα, έγινε προσπάθεια διαμόρφωσης του γενικού θεωρητικού πλαισίου και διατύπωσης των βασικών υποθέσεων που θα κατευθύνουν τη σύνθεση της διατριβής με κεντρικό στόχο τη θεωρητική θεμελίωση των πορισμάτων της εμπειρικής μας έρευνας.

Τόσο τα επιμέρους ζητήματα όσο και οι γενικότερες θεωρητικές αναζητήσεις μας, στη διαπλοκή τους, αναπτύσσονται με βάση μια κοινή προϋπόθεση: ότι για την ανάλυση οποιουδήποτε σύγχρονου κοινωνικού φαινομένου απαιτείται να λαμβάνονται υπόψη τα κοινωνικά συμφραζόμενα - το κοινωνικό σύστημα μέσα στο οποίο εντάσσεται και το καθορίζουν.

---

3. Κατά παράφραση του όρου "αυθόρμητη κοινωνιολογία" που συναντάμε στον P. Bourdieu (βλ. σχετικά Παναγιωτόπουλος, 1990:53).

Βασικό λοιπόν αντικείμενο του **Πρώτου Μέρους της διατριβής** είναι η ανάλυση του φαινομένου της ύπαρξης ενός κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και η σχέση του με την υποτέλεια των γυναικών, με έμφαση στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς. Πρόθεση μας βέβαια δεν είναι να εξετάσουμε εξαντλητικά όλα τα θεωρητικά προβλήματα ή τα ανθρωπολογικά δεδομένα που ανακύπτουν από τη μελέτη του φαινομένου αυτού, ούτε να κάνουμε την ιστορία του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό. Μέσα από το συνδυασμό μιας λεπτομερούς ανάλυσης των σύγχρονων φεμινιστικών, κατά κύριο λόγο προσεγγίσεων, με μια κριτική αποτίμηση των παραδοσιακών κοινωνικών και οικονομικών θεωριών, επιχειρήσαμε, ωστόσο, να διατυπώσουμε μερικές υποθέσεις που δείχνουν την κατεύθυνση και τα πεδία όπου πρέπει ν' αναζητούνται οι απαντήσεις που αφορούν την εκάστοτε κοινωνική διαφοροποίηση ή διατήρηση και αναπαραγωγή των ιεραρχημένων σχέσεων γυναικών και ανδρών στο καπιταλιστικό σύστημα. Τελικός μας στόχος είναι η ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου μέσα από το οποίο να καταστεί δυνατή η κριτική θεώρηση του ζητήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Η προβληματική μας περιστρέφεται γύρω από την έννοια του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Στο εξής, και αυτό αποτελεί βασική παραδοχή μας, με το όρο "*κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας*", εννοούμε το σύστημα κατανομής των φορέων σε θέσεις μέσα στην εργασιακή διαδικασία με βάση το φύλο και ένα σύστημα απόδοσης ή αποκλεισμού ορισμένων κατηγοριών φορέων από ορισμένες θέσεις στην κοινωνική οργάνωση με βάση το φύλο (οικογένεια, πολιτική κλπ). Επιπλέον, και αυτό είναι που ενδιαφέρει άμεσα την εργασία μας, το σύστημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, ως έκφραση και όχι αιτία των ευρύτερων, πολύπλοκων και αντιφατικών κοινωνικών σχέσεων γυναικών και ανδρών, συναρθώνεται στενά με το ιδεολογικό σύστημα δόμησης της κοινωνικής ταυτότητας των δύο φύλων. Επιλέγοντας λοιπόν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας ως κύρια αναλυτική έννοια, μας ενδιαφέρει να διερευνήσουμε τη **στενή αλληλεξάρτηση της υλικής και συμβολικής κυριαρχίας και της ιδεολογικής νομιμοποίησής τους**. Ταυτόχρονα αυτή η επιλογή εξυπηρετεί και άλλη μια σκοπιμότητα: θέλουμε να τονίσουμε ότι υπάρχει διάπλοκη σχέση εξάρτησης μεταξύ οικογενειακών δομών και συστήματος παραγωγής ότι δηλαδή υπάρχει συνάρθρωση και όχι αυτονομία μεταξύ της σφαίρας παραγωγής και της σφαίρας αναπαραγωγής. Κατά συνέπεια δεν αρκεί να αποσαφηνιστούν οι επιδράσεις ενός απλού προσδιορισμού στοιχείων της μιας σφαίρας πάνω στην άλλη, αλλά πρέπει

να αναλυθεί η συνάρθρωσή τους ως υπακούοντας σε μια κοινή λογική: αυτήν του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας που αποδίδει στις γυναίκες και στους άνδρες την ειδική τους κοινωνική θέση⁴.

Ταυτόχρονα, θεωρούμε ότι το σύγχρονο μοντέλο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας δεν πρέπει να θεωρείται το απλό αποτέλεσμα σημερινών ισορροπιών και συσχετισμών μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών δυνάμεων αλλά ότι πρέπει να συνυπολογίζονται και οι προϋπάρχοντες κοινωνικοί καταμερισμοί, τα συστήματα αξιών και οι μεταβολές τους που πάνω τους δομούνται όλες οι προηγούμενες και σύγχρονες καταταμίσεις. Μ' άλλα λόγια, θέλουμε να τονίσουμε ότι αν εμείς δίνουμε έμφαση στις σχέσεις των δυο φύλων όπως διαμορφώνονται στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, και αν, όπως ελπίζουμε να καταδείξουμε, η μορφή της υποτέλειας των γυναικών είναι ιστορικά ειδική σε συσχετισμό με τις κοινωνικές σχέσεις που εγκαθιδρύει ο καπιταλισμός, πρέπει να γίνει σαφές ότι οι σχέσεις αυτές εδράζονται πάνω σε κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και καταμερισμούς μεταξύ των φύλων που προϋπάρχουν, με διαφορετική βέβαια μορφή, του καπιταλισμού. Και μολονότι είναι αυτονόητο ότι η εξέλιξη του πραγματικού συστήματος των κοινωνικών σχέσεων των φύλων αποτελεί το υπόβαθρο που ενεργοποιεί το μετασχηματισμό της ιδεολογίας των φύλων, είναι εξίσου σαφές ότι η ιδεολογία αυτή, με τη σειρά της, επηρεάζει αποφασιστικά τα "όρια", μέσα στα οποία θα συντελεστούν οι μεταβολές του συστήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Μ' άλλα λόγια, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, σε οποιαδήποτε περίοδο, είναι το αποτέλεσμα της συσσώρευσης αυτών των ακολουθιών αναδιάρθρωσης των παραγωγικών σχέσεων, των κατά φύλο σχέσεων και της πολιτικοϊδεολογικής βαθμίδας.

Συνεπώς, αν και δεν είναι στις προθέσεις μας να διερευνήσουμε συγκεκριμένες ιστορικές διαδικασίες, τουλάχιστον όχι περισσότερο από ό,τι είναι απολύτως αναγκαίο για να καταστεί σαφής η προβληματική μας, πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας συνεχώς όλες τις μείζονες κοινωνικές μεταβολές που επηρεάζουν σε ιστορική προοπτική τον κατά φύλο καταμερισμό και οι οποίες αναφέρονται στη

---

4. Στα πλαίσια αυτής της εργασίας, δεν μας απασχολούν καθόλου τα θέματα που σχετίζονται με τη σεξουαλικότητα όπως πχ τα ζητήματα των αμβλώσεων, του βιασμού, ή της πολιτικής διάστασης της ετερόφυλης και ομοφυλόφιλης επιθυμίας, που έχουν απασχολήσει στις αρχές της δεκαετίας του '70 το ριζοσπαστικό φεμινισμό. Αν και αναγνωρίζουμε ότι η διάσταση αυτή των σχέσεων των δυο φύλων είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κοινωνική δόμηση της ταυτότητας του φύλου, για λόγους καθαρά αναλυτικούς, αποφασίσαμε να την αγνοήσουμε.

συγκρότηση των κοινωνικών σημασιών και στη συνακόλουθη διαμόρφωση των ιδεολογιών. Οι παράλληλες και πολλές φορές μακροσκελείς αναλύσεις, οι αναδρομές και αλληπάλληλες εκτροπές, που αρχικά δίνουν την εντύπωση πως βρίσκονται έξω από την κύρια προβληματική μας, πιστεύουμε ότι τελικά αποδεικνύονται απαραίτητες, για την αποσαφήνιση και θεμελίωση αυτής της συλλογιστικής μας η οποία είναι άμεσα συνυφασμένη με το δεύτερο θεωρητικό σκέλος καθώς και την εμπειρική εργασία της διατριβής.

Γι' αυτό το λόγο, θεωρούμε απαραίτητο να προσφύγουμε στη θεωρητική, κατά κύριο λόγο, συζήτηση που αφορά **πρώτον**, τις ανθρωπολογικές συνθήκες συγκρότησης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, **δεύτερον**, τις συνέπειες που είχε στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας η διαδικασία μετάβασης από τις προκαπιταλιστικές στις καπιταλιστικές κοινωνίες και η εδραίωση του καπιταλισμού και **τρίτον** τέλος, τη συγκρότηση των σύγχρονων μορφών του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό. Συνεπώς πολύ σχηματικά, θα κατατάξουμε τις αναλύσεις και μελέτες που μας αφορούν εδώ σε δύο βασικές κατηγορίες:

(i) αυτές που διερευνούν το ζήτημα της καταγωγής τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και του συσχετισμού του με την υποτέλεια των γυναικών, και οι οποίες επιχειρούν να απαντήσουν σε δύο ερωτήματα: α) πώς ερμηνεύεται η καταγωγή της γυναικείας υποτέλειας και β) πώς εξηγείται ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας.

(ii) αυτές που διερευνούν το ζήτημα τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια και στην προκειμένη περίπτωση αυτές που αναλύουν τη συνάρθρωση των κατά φύλο σχέσεων με το καπιταλιστικό σύστημα.

Τα τρία κεφάλαια του πρώτου μέρους είναι το αποτέλεσμα της απόπειρας σύνθεσης μιας ολοκληρωμένης προβληματικής πάνω στο σκεπτικό των δύο παραπάνω κατηγοριών αναλύσεων.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναπτύσσεται η συνεισφορά του σύγχρονου, φεμινιστικού κυρίως, προβληματισμού στην ανάλυση των θεωρητικών προβλημάτων και των ερμηνευτικών προοπτικών που αφορούν την ιστορική προέλευση της υποτέλειας των γυναικών και του συσχετισμού της με την ύπαρξη του καταμερισμού μεταξύ των δύο φύλων. Βασικός στόχος της επισκόπησης της σχετικής βιβλιογραφίας εί-

να η τεκμηρίωση της αμφισβήτησης της παραδοχής σύμφωνα με την οποία, η ύπαρξη ενός, κατά κανόνα, *ιεραρχικού* κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας σ' όλες σχεδόν τις γνωστές μέχρι σήμερα κοινωνίες μπορεί να αποδοθεί άμεσα στις βιολογικές διαφορές των δύο φύλων. Μέσα απ' αυτόν τον προβληματισμό, η φεμινιστική έρευνα επιχειρεί να έλθει σε ρήξη με την οπτική σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες εγκλωβίζονται σε έναν ρόλο, αυτόν της μητρότητας, και περιορίζονται σε μια λειτουργία που καθορίζει υποχρεωτικά όλες τις κοινωνικές τους πρακτικές και στρατηγικές και αναλύει την ανθρώπινη αναπαραγωγή στο οικονομικό και πολιτικο-ιδεολογικό πλαίσιο και όχι μόνον στη βιολογική της διάσταση (όπου συνήθως ανάγεται στη γυναικεία φύση και οι άνδρες αποκλείονται). Η σύντομη αναφορά στο θεμελιακό αυτό πρόβλημα δεν στοχεύει στην εξάντληση του θέματος αλλά σ' ένα γενικό επίπεδο παρουσίασης βασικών υποθέσεων και ορισμών που κατευθύνουν τα σχετικά θεωρητικά και μεθοδολογικά ερωτήματα και που τελικώς προσανατόλισαν την πορεία της μελέτης μας.

Αντικείμενο του δεύτερου και τρίτου κεφαλαίου του πρώτου μέρους είναι η ανάλυση των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων όπως διαμορφώνονται στο καπιταλιστικό σύστημα, ζήτημα που αποτελεί και τον πυρήνα της μελέτης μας. Στη διατριβή μας, το τεράστιο αυτό πεδίο θεωρούμε σκόπιμο να εξεταστεί από δύο αλληλοσυμπληρούμενες οπτικές γωνίες. Απ' την μια πλευρά, επιχειρούμε μια κριτική παρουσίαση των κυρίαρχων προσεγγίσεων στο φαινόμενο της αλληλεπίδρασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, με έμφαση στις αναλύσεις που εξετάζουν τη συνολική εργασία των γυναικών υπό το πρίσμα της αλληλεξάρτησης "πατριαρχικών δομών" και "καπιταλισμού", "οικογένειας" και "εργασίας", "παραγωγής" και "αναπαραγωγής", "φύλου" και "τάξης" κλπ. Στόχος μας, μέσα από την κριτική θεώρηση των προσεγγίσεων και βάσει των προβλημάτων και ερωτημάτων που τίγονται, να μπορέσουμε να αρθρώσουμε βασικές υποθέσεις ως προς το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό.

Δύο πράγματα μάς απασχολούν κυρίως εδώ. Κατ' αρχάς μάς ενδιαφέρει ο διάλογος του σύγχρονου φεμινιστικού στοχασμού με τις κοινωνικές επιστήμες και κυρίως την κοινωνιολογία και την ιστορία. Η προσοχή μας επικεντρώνεται στην κριτική που έχουν υποστεί οι παραδοσιακές επιστημονικές προσεγγίσεις στο ζήτημα των κατά φύλο σχέσεων στο καπιταλιστικό σύστημα ενώ ταυτόχρονα στρέφουμε την προσοχή μας στην εναλλακτική θεωρητική και μεθοδολογική το-

ποθέτηση και τα πορίσματα που έχουν προκύψει από τη σύγχρονη φεμινιστική κοινωνιολογία. Δεύτερον, μάς ενδιαφέρει η συνεχής προσπάθεια που καταβάλλεται από το φεμινιστικό προβληματισμό να αποσπαστεί "από την ιδεολογία του παρελθόντος του" και η επιμονή με την οποία επιχειρείται ακριβώς "να καταδειχτεί ο ιδεολογικός χαρακτήρας αυτού του παρελθόντος" (Althusser, 1965, ελλ. μεταφ. 1978:168)⁵. Αυτό που κυρίως μάς ενδιαφέρει είναι η τομή που εισάγει ένα πιο "ριζοσπαστικό" ρεύμα του φεμινιστικού προβληματισμού στη μελέτη του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό, τομή που παίρνει τη μορφή της αμφισβήτησης των παγιωμένων, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60, αντιλήψεων για την οικογένεια και την απασχόληση καθώς επίσης και της "αποδόμησης" της φιλελεύθερης φεμινιστικής θεωρίας και της εκλαϊκευμένης εκδοχή της την οποία ονομάσαμε *φεμινισμό "κοινής λογικής"* ή *"αυθόρμητο φεμινισμό"*.

Απ' την άλλη, χρησιμοποιώντας θεωρητικά εργαλεία και πορίσματα των σύγχρονων φεμινιστικών προσεγγίσεων, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε, έστω παρενθετικά και αποσπασματικά, σε ιστορικά δεδομένα και εμπειρικές εργασίες που εξετάζουν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια. Στόχος μας να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς που προσδιόρισαν το σημερινό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες⁶ και να δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη των διαφορετικών μορφών που πήρε μέσα στο χρόνο η ανισότητα των φύλων, και των διάφορων μηχανισμών και διαδικασιών που εξασφάλισαν τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της. Ταυτόχρονα, πιστεύουμε ότι μ' αυτόν τον τρόπο θα γίνει αντιληπτή η διαδικασία μέσω της οποίας η ιδεολογία του φύλου καθίσταται κυρίαρχη στο σύστημα κοινωνικών αναπαραστάσεων των δυτικών κοινωνιών και της Ελλάδας ιδιαίτερος, καθώς επίσης θα γίνει η αξιολόγηση αυτού του πλαισίου σκέψης.

Η διπλή μεθοδολογική αυτή επιλογή, εκκινεί από την πεποίθησή μας ότι κάθε μελετητής που αποπειράται να ερμηνεύσει ένα κοινωνικό φαινόμενο, όπως είναι το

---

5. Βλ. ενδεικτικά, περιοδ. *Δίμη* τχ. 8, 1995-1996, σελ. 99.

6. Υιοθετούμε δηλαδή την οπτική του C. W. Mills (1967) που υποστηρίζει ότι η κατανόηση του σύγχρονου κόσμου απαιτεί την τριπλή άσκηση της "κοινωνιολογικής φαντασίας" δηλαδή την καλλιέργεια της *ιστορικής συνείδησης* και της *ανθρωπολογικής γνώσης* καθώς και την *κριτική ανάλυση* των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων.

ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό, πρέπει αφενός να προσεγγίζει το αντικείμενό του θεωρητικά και αφετέρου να γνωρίζει σε βάθος τις διαστάσεις του φαινομένου στο χώρο και στο χρόνο (Σεραφετινίδου, 1993:10-11). Το πρώτο είδος ανάλυσης μάς παρέχει τα θεωρητικά εκείνα εργαλεία που είναι απαραίτητα για την κατανόηση και την ερμηνεία του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό. Το δεύτερο είδος ανάλυσης μάς επιτρέπει να μελετήσουμε τις ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες του φαινομένου μέσα στο χώρο (κατά περιοχή, χώρα, περιφέρεια κλπ) αλλά και τις ποικίλες μορφές του στον ιστορικό χρόνο (εμφάνιση, ανάπτυξη, εδραίωση, και ακμή του καπιταλιστικού συστήματος).

Μ' αυτήν την έννοια, ο στόχος μας στο δεύτερο και τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους είναι διπλός. Αφενός να αναδείξουμε πώς η ανάπτυξη του καπιταλισμού ως αφετηρία μιας νέας *παγκόσμιας* οικονομικής και κοινωνικής λογικής, επιφέρει θεμελιώδεις δομικές μεταβολές στην οργάνωση του κοινωνικού βίου οι οποίες έχουν την τάση ν' ανατρέψουν ουσιώδη χαρακτηριστικά των κατά φύλο σχέσεων που κυριαρχούν σε προηγούμενες μεγάλες περιόδους της ιστορίας. Αφετέρου μέσα από την αδιάκοπη προσφυγή σε συγκεκριμένα ιστορικά και εμπειρικά δεδομένα να τονίσουμε ότι, ενώ αναμφίβολα στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας έχει κοινά βασικά χαρακτηριστικά, όπως είναι ο συσχετισμός των οικογενειακών αισθημάτων και η ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας (Aries, 1973) με την ανδρική κυριαρχία, η νέα σχέση μεταξύ οικιακής εργασίας και απασχόλησης, ο μετασχηματισμός των οικογενειακών δομών κλπ, εντούτοις δεν αποτελεί ένα στατικό, ομοιογενές και μη υποκείμενο σε μεταβολές φαινόμενο, και ότι κάθε ιστορική περίοδος, κάθε χώρα, κάθε γεωγραφική περιοχή, κάθε κοινωνική ομάδα κλπ εκφράζουν μια οργανική κοινωνική ολότητα την οποία παράγουν και αναπαράγουν όμως με τους δικούς τους όρους.

Βέβαια, η επιλογή της χρονικής αφετηρίας είναι ως ένα βαθμό αυθαίρετη. Πιστεύουμε ωστόσο ότι ο 19ος αι. αποτελεί ορόσημο για την ανάλυση του ζητήματος του *σύγχρονου* κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, της ιδεολογίας που τον νομιμοποιεί και τον αναπαράγει αλλά και την απαρχή της συστηματικής αμφισβήτησης αυτής της ιδεολογίας⁷. Μ' άλλα λόγια, την εποχή της βιομηχανικής

---

7. Ειδικά σ' ό,τι αφορά τα ιστορικά στοιχεία για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας που αφορούν την εδραίωση του καπιταλισμού (19ος αιώνας), καταφεύγουμε πολύ συχνά στη βιβλιογραφία για την Ευρώπη και μάλιστα τη Δυτική Ευρώπη και λιγότερο, κυρίως μετά τις αρχές του

επανάστασης και της σταδιακής διαμόρφωσης της δημοκρατικής πολιτικής σφαίρας, μέσα από τις θεμελιώδεις δομικές μεταβολές που συντελούνται σε όλα τα επίπεδα, θα πρέπει να αναζητηθούν οι βάσεις για τη μορφή που πήρε, μέσα από μια επίπονη διαδικασία γεμάτη αντιφάσεις, ο σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, η ιδεολογία της διαφοράς των φύλων καθώς και η φεμινιστική θεωρία και πρακτική. Καταμερισμός, ο οποίος θα αποκτήσει τα χαρακτηριστικά που θα επιδείξουν τη μεγαλύτερη αντοχή στο χρόνο και που θα επηρεάσουν αποφασιστικά την κατοπινή του πορεία για ένα διάστημα μεγαλύτερο από έναν αιώνα (Αβδελά & Ψαρρά, 1985:15).

Τέλος, οφείλουμε εκ των προτέρων να κάνουμε μια διευκρίνιση θεμελιακής σημασίας. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν φιλοδοξούμε να προτείνουμε οριστικές απαντήσεις στο ζήτημα της εμφάνισης και της αναπαραγωγής του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, πόσο μάλλον να απαντήσουμε στο ερώτημα της καταγωγής της γυναικείας καθυπόταξης. Αντίθετα στόχος μας είναι, μέσα από την κριτική ανάλυση των διάφορων προσεγγίσεων και των ιστορικών και εμπειρικών δεδομένων, να καταδείξουμε πώς συγκροτείται τόσο ο σύγχρονος θεωρητικός, φεμινιστικός κατά κύριο λόγο, στοχασμός για τις σχέσεις των δύο φύλων όσο και η ιδεολογία του φύλου και η σύγχρονη εκδοχή της που είναι ο "φεμινισμός κοινής λογικής" ή "αυθόρμητος φεμινισμός"⁸.

20ου, τις ΗΠΑ. Όπως έχει διευκρινίσει ο Κρεμμυδάς (1989:38), ο "ευρωποκεντρισμός" αυτός "ως ένα σημαντικό βαθμό προσδιορίζεται από την ιστορική πραγματικότητα", γιατί "από την αρχή της περιόδου των Νέων Χρόνων τα πράγματα έδειξαν τον καθοριστικό ρόλο που επρόκειτο να παίξει η Ευρώπη, κυρίως αυτή που σήμερα ονομάζεται δυτική Ευρώπη, στην οργάνωση ενός παγκόσμιου οικονομικού συστήματος που θα λειτουργούσε με εντελώς νέους νόμους και ανέπτυξε εντελώς διαφορετικούς από τους προηγούμενους, και ως προς τη μορφή και ως προς τις ιδιότητές τους, μηχανισμούς" και κατά συνέπεια "το ίδιο το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα, οργανωμένο από την Ευρώπη, αυτήν είχε ως σημείο εκκίνησης και ως αποδοτικό τέρμα..." Ας προσθέσουμε εμείς ότι οι περισσότερες υπόλοιπες χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας παρέμεναν ως τα μέσα του 19ου αιώνα χώρες "παραδοσιακές", κύριο χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η κυριαρχία της αγροτικής οικονομίας, η μεγάλη γαιοκτησία ή η ύπαρξη μικροϊδιοκτητών χωρικών. Ιδιαίτερα για την Ελλάδα το ότι ο κοινωνικός σχηματισμός το 19ο αιώνα δεν ήταν καπιταλιστικός αποτελεί σήμερα αποδεκτή, από όλους τους μελετητές, θέση (Ασδραχάς, 1979, Τσαούσης, 1984, Τσουκαλάς, 1977).

8. Υπερβαίνει βέβαια τα όρια της εργασίας αυτής το ζήτημα του συσχετισμού μεταξύ θεωρίας/επιστήμης και ιδεολογίας. Εντούτοις, πολύ συχνά, στόχος μας είναι να επιστημονούμε τα όρια που προσδιορίζουν μέχρι σήμερα το επιστημονικό αυτό πεδίο και το συχνά ιδεολογικό χαρακτήρα της σχετικής προβληματικής και να διατυπώσουμε μια σειρά υποθέσεων οι οποίες, όμως, θα αποδειχτούν ίσως οριστικές, μόνο όταν βγουν στο φως στοιχεία που παραμένουν ακόμα και σήμερα άγνωστα.

Στο **Δεύτερο Μέρος** της διατριβής, επιχειρούμε να προσεγγίσουμε το ζήτημα του ιδεολογικού ρόλου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ).

Γενική παραδοχή στον ακαδημαϊκό χώρο είναι ότι τα σύγχρονα ΜΜΕ ως βιομηχανικοί οργανισμοί, παράγουν αγαθά και υπηρεσίες όπως κάθε άλλη σύγχρονη επιχείρηση, με στόχο την επικερδή ανταλλαγή τους (έκδηλος στόχος). Ομως, το γεγονός ότι τα εμπορεύματα αυτά είναι συμβολικά προϊόντα και συνιστούν τις κυρίαρχες πηγές ορισμών και εικόνων της κοινωνικής πραγματικότητας, σημαίνει ότι είναι ταυτόχρονα εκφραστές, παραγωγοί και διαμορφωτές των κοινωνικών αξιών, αντιλήψεων και κανονιστικών προτύπων των σύγχρονων κοινωνιών (λανθάνουσα λειτουργία). Η μαζική επικοινωνία συνιστά δηλαδή μια διαδικασία όπου διαπλέκονται οι οικονομικές δομές με τις πολιτικοοικονομικές και ιδεολογικές δομές με άμεση συνέπεια στην παραγωγή των μηνυμάτων. Αυτή η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ οικονομικής, νομικο-πολιτικής και ιδεολογικής δομής που συγκεκριμενοποιείται στους θεσμούς των ΜΜΕ μέσω των μηνυμάτων τους, πρέπει να αποτελεί την αφετηρία κάθε προσπάθειας προσέγγισης του φαινομένου των μαζικών επικοινωνιών.

Στο μέρος αυτό βέβαια δεν σκοπεύουμε να εξαντλήσουμε όλο το θεωρητικό φάσμα και τη συζήτηση γύρω από τα ΜΜΕ, την παραγωγή τους και τον κοινωνικό τους ρόλο σήμερα. Ούτε ακόμα περισσότερο, έχουμε την πρόθεση να αναλύσουμε εκτενώς τις παλαιότερες και νεότερες θεωρίες σχετικά με τα ΜΜΕ (βλ. McQuail 1987:51 κ.έ., Gurevitch et al., 1982). Αντίθετα, αξιολογώντας τις κυριότερες πρόσφατες προσεγγίσεις στο ζήτημα του **ιδεολογικού** ρόλου των ΜΜΕ, προσπαθούμε να οριοθετήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούμαστε, και επιμένουμε σε ορισμένες έννοιες - κλειδιά που κατευθύνουν, αφενός όλον τον προβληματισμό μας γύρω από το γενικότερο ζήτημα της συνάρθρωσης ιδεολογίας, γλώσσας και μαζικής επικοινωνίας, και αφετέρου, τη συναρτώμενη με αυτόν, ερμηνεία των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας μας. Βέβαια όπου κρίνουμε σκόπιμο αναφερόμαστε, κυρίως υπό μορφή υποσημειώσεων, και σε ζητήματα που δεν εμπίπτουν στο επίκεντρο της προβληματικής που υιοθετούμε στην ανάλυση μας.

Για το σκοπό αυτό, στο τέταρτο κεφάλαιο, αναφερόμαστε σε δύο θεωρητικές τάσεις οι οποίες διαφοροποιούνται ως προς την αντίληψη για τις συνθήκες και το

κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργούν τα ΜΜΕ και των οποίων ο κεντρικός άξονας περιστρέφεται γύρω από το πρόβλημα της παραγωγής του λόγου των ΜΜΕ και της αναπαραγωγής της ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, γίνεται επισκόπηση του γενικού πλαισίου αντιπαράθεσης μεταξύ των προσεγγίσεων εκείνων που θεωρούν ότι τα ΜΜΕ "καθρεφτίζουν" ή "αντανακλούν" την κοινωνική πραγματικότητα όπως θεμελιώνονται κυρίως από το πλουραλιστικό θεωρητικό μοντέλο, και εκείνων που θεωρούν αντίθετα ότι τα ΜΜΕ "κατασκευάζουν" μια συνεκτική εικόνα για την πραγματικότητα σε άμεση συνάρτηση με τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας. Οι προβληματικές αυτές προέρχονται κυρίως από το θεωρητικό πεδίο του μαρξισμού και της σημειολογίας και στο εξής καλούνται κριτικές προσεγγίσεις.

Η κριτική αναφορά στις θέσεις της φιλελεύθερης πλουραλιστικής προσέγγισης πιστεύουμε ότι είναι απαραίτητη κυρίως γιατί οι δημοσιογραφικές ιδεολογίες (ιδεώδη, αντιλήψεις), αλλά και η κοινή λογική της εποχής, αντλούν τα επιχειρήματα τους από αυτό το θεωρητικό πλαίσιο και, ιστορικά, η μορφή που παίρνουν οι δημοσιογραφικές αρχές και αξίες επηρεάζει τόσο τις επαγγελματικές πρακτικές όσο και τους τυπικούς και άτυπους κανόνες που επηρεάζουν και διαμορφώνουν τα μηνύματα των ΜΜΕ.

Εντούτοις, οι κριτικές προσεγγίσεις, οι οποίες έχουν ασκήσει τεράστια επιρροή στο χώρο μελέτης των ΜΜΕ, αποτελούν σήμερα, κατά τη γνώμη μας, το γονιμότερο πεδίο θεωρητικού προβληματισμού. Στη δεύτερη αυτή θεωρητική τάση, σ' αντίθεση με την ευρέως αποδεκτή πλουραλιστική θεωρία που υποστηρίζει ότι τα ΜΜΕ "καθρεφτίζουν", "αντανακλούν" ή "διαστρεβλώνουν" την κοινωνική πραγματικότητα, τα ΜΜΕ θεωρούνται ως ένας από τους κυριότερους διαύλους παραγωγής και διανομής της σύγχρονης μαζικής κουλτούρας, και ιδεολογικοί μηχανισμοί με βασική λειτουργία τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Αν και δεν σκοπεύουμε να μπορούμε στις λεπτομέρειες των διάφορων τάσεων, ούτε στις εσωτερικές διαμάχες αυτών των προσεγγίσεων, προσπαθούμε να καταδείξουμε ότι **η ιδεολογική δύναμη των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι "κατασκευάζουν" την κοινωνική πραγματικότητα**, παρέχουν δηλαδή τους όρους μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα, όροι που εμπεριέχουν την ερμηνεία και την αξιολόγηση των κοινωνικών φαινομένων. Αυτή η θέση, συνεπάγεται και μια άλλη γενικότερη την οποία επιχειρούμε να αναλύσουμε διεξοδικά στο πλαίσιο της εργασίας μας: η

παραγωγή των μηνυμάτων των ΜΜΕ συνιστά ιδεολογική πρακτική που συντελεί ενεργητικά στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας. Ακριβώς μέσω αυτής της "ιδεολογικής" πληροφόρησης, τα ΜΜΕ παίζουν έναν ιδιαίτερο **νομιμοποιητικό ρόλο** επιβεβαιώνοντας συνεχώς την ισχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο, εξετάζουμε μερικές βασικές έννοιες κλειδιά που απορρέουν άμεσα από τρία θεωρητικά πεδία: την αλτουσεριανή και γκραμισιανή θεωρία και τις σημειογλωσσολογικές προσεγγίσεις.

Ετσι, στο πέμπτο κεφάλαιο, στο πλαίσιο της αλτουσεριανής και γκραμισιανής προβληματικής, εξετάζουμε πρώτον, την έννοια της ιδεολογίας και των ΜΜΕ ως ιδεολογικών μηχανισμών, και δεύτερον, την έννοια της ηγεμονίας και της εδραίωσης της συναίνεσης (συγκατάθεσης) σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Στο έκτο κεφάλαιο, με βασικά μεθοδολογικά εργαλεία τις σημειογλωσσολογικές θεωρίες, εξετάζουμε τη διαδικασία της σημασιοδότησης και της πάλης γύρω από το νόημα.

Στόχος των δύο αυτών κεφαλαίων είναι να καταδειχτεί ότι, η ιδεολογία δεν είναι μια συλλογή από διακριτά ψεύδη ή κάποια μορφή παραμόρφωσης της πραγματικότητας, αλλά μια μήτρα σκέψης, ένα σύστημα πρόσληψης και ορισμού της πραγματικότητας που θεμελιώνεται γερά στις μορφές της κοινωνικής μας ζωής και είναι ενσωματωμένο στη δομή της γλώσσας και στην κοινή λογική της εποχής με κύρια λειτουργία την αναπαραγωγή και νομιμοποίηση των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας.

Στη συνέχεια, στο έβδομο κεφάλαιο, με θεωρητικό υπόβαθρο τις βασικές έννοιες κλειδιά της μαρξιστικής και σημειογλωσσολογικής ανάλυσης, επιχειρούμε να αναλύσουμε την ιδεολογική λειτουργία του περιεχομένου των ΜΜΕ όπως έχει εκφραστεί κυρίως από τον S. Hall. Στόχος μας είναι να καταδείξουμε ότι ο λόγος των ΜΜΕ και κυρίως το ειδησεογραφικό περιεχόμενο δεν αναφέρονται σε μια εξωτερική πραγματικότητα που είναι δυνατόν να απεικονιστεί αντικειμενικά, αλλά, ότι αντίθετα, είναι το αποτέλεσμα μιας πολιτισμικά κωδικοποιημένης και κοινωνικά προσδιορισμένης διαδικασίας επιλογής και ερμηνείας, διαδικασία που συνιστά σημασιοδοτική πρακτική και συντελεί ενεργητικά στη μετάδοση ενός συστήματος δομικά συνδεδεμένων αξιών και προτύπων που ταυτίζεται με αυτό της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στη βάση αυτής της προβληματικής οι δημοσιογραφικές αξίες ως προς τι αποτελεί είδηση και πώς πρέπει να γίνει η επεξεργασία της αναφορικά με το περιεχόμενο και τη μορφή (κανόνες για τη γλώσσα, την εικονογράφηση, τη

σελιδοποίηση κλπ), δεν είναι ουδέτερες, αλλά περικλείουν απόψεις, αξιολογικές κρίσεις και μια σαφή αντίληψη για την πραγματικότητα. Τελικός μας στόχος μας, όπως είπαμε, να καταδειχτεί ότι η ιδεολογική δύναμη των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι συμμετέχουν ενεργά στην **κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας**, παρέχουν δηλαδή τους όρους μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα, όροι που εμπεριέχουν την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και την αξιολόγηση των κοινωνικών σχέσεων κυριαρχίας και υποτέλειας και ότι ακριβώς, μέσω αυτής της ιδεολογικής πρακτικής, παίζουν έναν ιδιαίτερο νομιμοποιητικό ρόλο επιβεβαιώνοντας συνεχώς την ισχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Τέλος, το Δεύτερο Μέρος κλείνει με το όγδοο κεφάλαιο το οποίο περιλαμβάνει μια κριτική επισκόπηση των πορισμάτων των ξενόγλωσσων εμπειρικών εργασιών που πραγματεύονται το ζήτημα της αναπαράστασης των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο. Κρίνουμε ότι η ύπαρξη "προϋπάρχουσας γνώσης", μέσα κυρίως από τις παρατηρήσεις που θα συγκεντρώσουμε ως προς τις διαφορετικές μεθόδους, τα δεδομένα και τα συμπεράσματα των μελετών, μάς δίνει πολύτιμα στοιχεία για το σχεδιασμό και την επεξεργασία των δεδομένων της δικής μας εμπειρικής εργασίας, ενώ παράλληλα μάς επιτρέπει να προβούμε σε σύγκριση των συμπερασμάτων μας με αυτά της ξενόγλωσσης εμπειρίας.

Στο **Τρίτο Μέρος** της διατριβής, παρουσιάζεται η εμπειρική εργασία. Οι γενικές θεωρητικές υποθέσεις που διακινδυνεύουμε στο πρώτο και δεύτερο μέρος της εργασίας οριοθετούν το τρίτο αυτό σκέλος που αποτελεί μια πρόταση ερμηνείας του λόγου του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου για τις αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Μολονότι δεν φιλοδοξούμε να παρουσιάσουμε μια νέα μέθοδο ανάλυσης των δημοσιογραφικών κειμένων, δοκιμάζουμε να παραγάγουμε, συχνά μπαίνοντας κι οι ίδιοι σ' αμηχανία, "προβλήματα" αλλά και "λύσεις" κριτικής ανάγνωσης. Γι' αυτόν το λόγο θεωρήσαμε ορθότερο να υιοθετήσουμε δυο μεθόδους εμπειρικής ανάλυσης των δημοσιευμάτων.

Κατ' αρχάς, αποφασίσαμε να κάνουμε τη συστηματική περιγραφή και ταξινόμηση του ρητού περιεχομένου δημοσιευμάτων οκτώ ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων βασιζόμενοι σε μια **θεματική ανάλυση περιεχομένου** (κεφ. 11 έως 17). Για το σκοπό αυτό αποδελτιώσαμε τα δημοσιεύματα του αρχείου ΧΕΝ "Η Γυναίκα στον

Τύπο" που αναφέρονται στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας για το έτος 1988. Η διερεύνηση του "τί λέγεται ακριβώς" ως προς το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας θεωρείται απαραίτητη για δύο λόγους: πρώτον για να καταδειχτεί ποια προβληματική υιοθετεί ο Τύπος ως προς το ζήτημα αυτό, δηλαδή ποια προβλήματα τίθενται και συζητιούνται και ποιες απαντήσεις δίνονται. Εν ολίγοις αυτό που αναζητείται είναι αν στο **ρητό** επίπεδο του λόγου ο αθηναϊκός Τύπος, προτείνει μια νέα προβληματική, αν υπάρχει αντικατάσταση των "παραδοσιακών" προβλημάτων από μια νέα σειρά ζητημάτων ή αν αντίθετα υπάρχει ταύτιση με την προβληματική της "φιλελεύθερης" θεωρίας για τα φύλα κλπ.

Μ' αυτό δεν εννοούμε ότι θεωρούμε χρήσιμη μια αντιπαράθεση της "αντικειμενικής" πραγματικότητας "εκεί έξω" με την αναπαράστασή της στον Τύπο. Αντίθετα, όπως είπαμε, σύμφωνα με τη θεωρητική προσέγγιση που υιοθετούμε στην παρούσα εργασία, η αντίληψη για το περιεχόμενο των ΜΜΕ ως μορφή "αντανάκλασης" ή "διαστρέβλωσης" της πραγματικότητας αντικαθίσταται από τον προβληματισμό για την αντίληψη του περιεχομένου ως μορφή πρακτικής σημασιοδότησης. Συνεπώς, η βασική υπόθεση εργασίας μας απορρίπτει την άποψη σύμφωνα με την οποία ο λόγος των ΜΜΕ είναι το μέσο που εισδύει στον κόσμο της πραγματικότητας για να συλλάβει, να αποκαλύψει, ή να διαστρεβλώσει και να αποκρύψει "την ουσία των πραγμάτων". Αυτό που μας ενδιαφέρει λοιπόν, δεν είναι αν και σε ποιο βαθμό οι αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα αλλά οι ακριβείς τρόποι με τους οποίους σημασιοδοτείται η πραγματικότητα σε σχέση με το αναλυόμενο ζήτημα. Μ' άλλα λόγια, η θεωρητική μας προσέγγιση για τον ιδεολογικό ρόλο των ΜΜΕ συνεπάγεται, ότι δεν μάς ενδιαφέρουν τόσο τα "αντικειμενικά" γεγονότα, δηλαδή αυτά που μπορούμε να γνωρίσουμε μ' άλλο τρόπο πέραν της ανάλυσης του Τύπου (όπως για παράδειγμα οι στατιστικά εξακριβωμένες διακρίσεις στην αγορά εργασίας), αλλά η αναπαράσταση μιας "κοινής" αντίληψης γι' αυτά τα "αντικειμενικά" γεγονότα, η ιδεολογία δηλαδή που εκφράζει και διατυπώνει ο Τύπος γι' αυτήν την "πραγματικότητα" γενικότερα (Ghiglione & Matalon, 1978:110).

Με την ανάλυση περιεχομένου που επιχειρούμε, θέλουμε στην πραγματικότητα να επιτύχουμε μια κριτική αντιπαράθεση του περιεχομένου των εφημερίδων με την πορεία του θεωρητικού στοχασμού σε σχέση με την οριοθέτηση του αντικειμένου

τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, προκειμένου να εντοπίσουμε την ιδεολογία που νομιμοποιεί και αναπαράγει το καθεστώς διακρίσεων μεταξύ των δύο φύλων. Όπως ήδη τονίσαμε, η πρόταξη στο πρώτο μέρος της διατριβής του θεωρητικού σκέλους για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και η σύνδεση του με τα εμπειρικά δεδομένα έχει ακριβώς αυτό το στόχο.

Δεν είναι λοιπόν στις προθέσεις μας να επιχειρήσουμε μια αξιολόγηση των δημοσιευμάτων και των μορφών τους σύμφωνα με το βαθμό ανταπόκρισής τους στην πιστή αντανάκλαση της πραγματικότητας όπως είναι "ήδη γνωστή" και αναμφισβήτητη⁹, αλλά με βάση τις ιδιάζουσες ιδιότητες οργάνωσης του υλικού τους και του ιδεολογικού αποτελέσματος που προκαλεί αυτή η οργάνωση, να αποκαλύψουμε τον καθοριστικό ρόλο του λόγου των ΜΜΕ στη συγκρότηση μιας συνεκτικής εικόνας γι' αυτήν.

Αυτή η θεωρητική μας προσέγγιση ως προς την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας απαιτεί στη συνέχεια να ξεφύγουμε από την αυστηρή θεματική ανάλυση περιεχομένου και να "ριψοκινδυνεύσουμε" μια πιο "υποκειμενική" **σημειολογική ανάγνωση του corpus** βασισμένη στη σχέση **καταδηλωτικού και συνδηλωτικού** νοήματος (κεφ. 18 και 19). Η μέθοδος αυτή, αφενός μας επιτρέπει να αποσπαστούμε ολοκληρωτικά από τη θεώρηση της "αντανάκλασης ή διαστρέβλωσης" της κοινωνικής πραγματικότητας (ή με περισσότερο σημειολογικούς όρους, της σχέσης του σημείου με το αναφερόμενό του) και να αναλύσουμε σε βάθος τις ιδεολογικές δομές του Τύπου και πώς αυτές καθορίζουν την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και, αφετέρου, μάς επιτρέπει σε σύγκριση με τη συστηματική περιγραφή και ταξινόμηση του έκδηλου περιεχομένου, να αναδείξουμε τις πιθανές αντιφάσεις και ανακολουθίες της κυρίαρχης ιδεολογίας.

---

9. Από αυτήν την άποψη δεν είναι σκόπιμο να πέσει το βάρος της ανάλυσης στην αναζήτηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού σ' ό,τι αφορά τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, ούτε σε μια *συστηματική* σύγκριση των δεδομένων αυτών με το περιεχόμενο των εφημερίδων. Αυτή η απόφασή μας ενισχύεται επιπλέον από το γεγονός ότι, σε μια πρώτη ανάγνωση του υλικού, έγινε σαφές ότι ο τρόπος που αντιμετωπίζουν οι εφημερίδες τον επιμερισμό δραστηριοτήτων και θέσεων μεταξύ των δύο φύλων προσιδιάζει, κατά κανόνα, σε ένα γενικό και αφηρημένο "δυτικοευρωπαϊκό" τύπο σχέσεων. Ακόμα και όταν στο επιφανειακό επίπεδο γίνεται αναφορά στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των επιπτώσεων του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην Ελλάδα, τελικά, μέσα από μια τάση υπεργενίκευσης και απλούστευσης, αντικείμενο των δημοσιευμάτων είναι ένας "σύγχρονος" κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας που εξισώνεται με μια νεφελώδη "δυτικοευρωπαϊκή" εμπειρία.

Στο **Τέταρτο Μέρος** της διατριβής, με βάση τις αναλύσεις όλων των προηγούμενων κεφαλαίων, γίνεται απόπειρα σύνθεσης των τελικών συμπερασμάτων της διατριβής προκειμένου να εκτιμηθεί ο ρόλος του αθηναϊκού Τύπου και των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας γενικότερα στη νομιμοποίηση και αναπαραγωγή του "*φεμινισμού κοινής λογικής*" ή "*αυθόρμητου φεμινισμού*", που, σύμφωνα με την ανάλυσή μας, συνιστά εκδοχή της κυρίαρχης ιδεολογίας των φύλων. Τέλος, παρατίθεται η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήσαμε κατά την εκπόνηση της διατριβής. Εδώ, είναι απαραίτητη μια επισήμανση ως προς τις βιβλιογραφικές μας επιλογές και πηγές. Ακόμα και σήμερα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα η κοινωνιολογία στην Ελλάδα, παρά την ανανέωση και την πρόοδο των τελευταίων ετών, έχουν αναπτύξει το θεωρητικό στοχασμό σε ένα επιθυμητό επίπεδο ή μια δική τους αυτοφυή και αυτόνομη θεωρία για τις σχέσεις των δύο φύλων, τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, την ανάλυση κειμένων κλπ, χωρίς μια άμεση και στενή επαφή με την ξενόγλωσση (ευρωπαϊκή ή αμερικανική) εμπειρία. Εξάλλου η συχνή έλλειψη πρωτογενών ερευνών και στοιχείων κλπ λόγω της ολιγάριθμης και αποσπασματικής παραγωγής μελετών από διαφορετικά επιστημονικά πεδία (ανθρωπολογία, κοινωνιολογία, ιστορία, σημειολογία κλπ) από μεμονωμένους ερευνητές μάς αναγκάζει κατά κανόνα να προσφεύγουμε στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Εντούτοις, όπου αυτό ήταν δυνατόν, δώσαμε ιδιαίτερη σημασία και στην υπάρχουσα ελληνική βιβλιογραφία. Κατά κανόνα, όλα τα έργα που χρησιμοποιήθηκαν, έστω και αν δεν αναφέρονται ρητά μέσα στο κείμενο, καταγράφονται στην εκτενέστατη, αναπόφευκτη, βιβλιογραφία που επισυνάπτεται στη μελέτη. Πέραν αυτών καταγράφονται και τα έργα εκείνα που αναφέρονται από άλλους συγγραφείς ακόμα και αν δεν κατέσται δυνατόν να έχουμε άμεση πρόσβαση σε αυτά.

Εξάλλου, αναγνωρίζοντας τις οφειλές και τις ρητές ή άρρητες διασυνδέσεις της κοινωνιολογίας με άλλους κλάδους των κοινωνικών κυρίως επιστημών (πχ με την κοινωνική ανθρωπολογία ή την κοινωνική ιστορία στο ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, ή με τη κοινωνική σημειωτική στην ανάλυση των σημασιοδοτικών πρακτικών των ΜΜΕ), σε ορισμένες πλευρές της μελέτης υιοθετήσαμε την άποψη των νεότερων ερευνητών που συγκλίνουν στην ανάγκη πολυεπιστημονικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων και διεύρυνσης των στενών ορίων της ακαδημαϊκής εξειδίκευσης. Εντούτοις, επειδή η απόπειρα συνολικής και πλήρους επισκόπησης της γιγάντιας σε όγκο και θεματολογικά πολυδιάστατης βιβλιογραφίας και θεωρητικής και εμπειρικής παραγωγής

καθίσταται αδύνατη, στις βιβλιογραφικές μας επιλογές δίνεται περισσότερη έμφαση στον κοινωνιολογικό προβληματισμό.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

"... Θα υπάρχει πάντα χάσμα ανάμεσα στην απάντηση που η επιστήμη μπορεί να μάς δώσει και στην νέα ερώτηση που αυτή η απάντηση θα προκαλέσει... Η επιστήμη δεν θα μάς δώσει ποτέ τις απαντήσεις. Αυτό που μπορούμε να κάνουμε είναι να προσπαθούμε να αυξάνουμε πολύ αργά τον αριθμό και την ποιότητα των απαντήσεων που μπορούμε να δίνουμε, και αυτό νομίζω, μπορούμε να το πετύχουμε μόνο μέσω της επιστήμης".

Claude Levi - Strauss (1986:42-43).

Στον ακαδημαϊκό χώρο, οι κοινωνικοί επιστήμονες μέσα από διαφορετικές οπτικές και προσεγγίσεις έχουν επιχειρήσει να αναλύσουν το ζήτημα του επιμερισμού δραστηριοτήτων, έργων και καθηκόντων στη βάση του φύλου καθώς και των οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών συμφραζομένων αυτού του επιμερισμού. Τα κυρίαρχα ζητήματα που απασχολούν τους επιστήμονες περιστρέφονται γύρω από το τι είναι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας και πώς αλλάζει σε συγκεκριμένα ιστορικά και γεωγραφικά συμφραζόμενα, ποια είναι η σχέση του με τις βιολογικές διαφορές των φύλων και πώς επηρεάζει την κοινωνική "θέση" των γυναικών, ποια είναι η σχέση της οργάνωσης των κατά φύλο σχέσεων στο νοικοκυριό και την εισοδο ή όχι των γυναικών στην αγορά εργασίας, ποια είναι η σχέση της μη αμειβόμενης οικιακής εργασίας των γυναικών και της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ποια είναι η ιδεολογία που νομιμοποιεί και αναπαράγει τον ιεραρχικό καταμερισμό μεταξύ των φύλων κλπ.

Είναι λοιπόν πλέον κοινός τόπος στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί ένα πολύ χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για την εξέταση των μεταβολών στις σχέσεις των δύο φύλων στην κοινωνία, αλλά, επίσης, ότι για να κατανοήσουμε το φαινόμενο αυτό, πρέπει να έχουμε ως αφετηρία τη συνειδητοποίηση της πολυπλοκότητάς του και των διαφορών επιπέδων στα οποία ενεργεί. Στην παρούσα εργασία, ο προβληματισμός που εισάγει η υιοθέτηση αυτού του θεωρητικού πλαισίου οδηγεί στην ανάγκη ενός είδους περιοδολόγησης του θεωρητικού προβληματισμού γύρω από την ιστορία των σχέσεων των δύο φύλων. Συνεπώς, προκειμένου να αναλυθούν, αφενός, η διαδικασία μέσω της οποίας ο σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας εκφράζει την ανισότητα των δύο φύλων και, αφετέρου, η εκδοχή της ιδεολογίας του φύλου που καθίσταται κυρίαρχη στο σύστημα κοινωνικών αναπαραστάσεων των δυτικών κοινωνιών και της Ελλάδας ιδιαίτερα, θεωρούμε απαραίτητο να προσφύγουμε κατ' αρχάς στις θεωρητικές προσεγγίσεις που εξετάζουν τις ανθρωπολογικές συνθήκες συγκρότησης του κατά φύλο καταμερισμού της

εργασίας και του συσχετισμού του με την υποτέλεια των γυναικών. Αυτό το πεδίο αποτελεί αντικείμενο του πρώτου κεφαλαίου του πρώτου μέρους. Στο δεύτερο κεφάλαιο, το φαινόμενο της ύπαρξης ενός ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες καθώς και όλη η ιδεολογικοποίηση του φαινομένου μάς φέρνει μπροστά στην ανάγκη να κάνουμε μια ιστορική αναδρομή και να ξαναδούμε τις μεγάλες στιγμές της εμφάνισης, ανάπτυξης, εδραίωσης και ακμής του καπιταλιστικού συστήματος σε συνάρτηση με τις πατριαρχικές δομές και την ιδεολογία του φύλου. Αντικείμενο του τρίτου, τέλος, κεφαλαίου αποτελεί η συγκρότηση των σύγχρονων μορφών του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό¹. Το αντικείμενο αυτό θα εξεταστεί από δύο αλληλοσυμπληρούμενες οπτικές γωνίες. Απ' την μια πλευρά, θα επιχειρήσουμε μια κριτική παρουσίαση των κυρίαρχων θεωρητικών προσεγγίσεων στο φαινόμενο της αλληλεπίδρασης του καπιταλιστικού τρόπου παράγωγής και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, με έμφαση στις αναλύσεις που εξετάζουν θεωρητικά τη συνολική εργασία των γυναικών υπό το πρίσμα των σχέσεων μεταξύ "πατριαρχικών δομών" και "καπιταλισμού", "οικογένειας" και "εργασίας", "παραγωγής" και "αναπαραγωγής" κλπ. Αυτό το είδος ανάλυσης μάς παρέχει τα θεωρητικά εκείνα εργαλεία που είναι απαραίτητα για την κατανόηση και την ερμηνεία του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό. Απ' την άλλη, αναφερόμενοι σε ιστορικά δεδομένα και εμπειρικές εργασίες που εξετάζουν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους μηχανισμούς που προσδιόρισαν το σημερινό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες και τις ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες του φαινομένου της ανισότητας των δυο φύλων μέσα στο χώρο (κατά περιοχή, χώρα, περιφέρεια κλπ) αλλά και τις ποικίλες μορφές του στον ιστορικό χρόνο. Ταυτόχρονα θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους διάφορους μηχανισμούς και διαδικασίες που εξασφάλισαν τη διατήρηση και την αναπαραγωγή της ανισότητας αυτής. Τελικός μας στόχος, η απόπειρα ερμηνείας και "αποδόμησης" της φιλελεύθερης φεμινιστικής θεωρίας καθώς και της εκλαϊκευμένης εκδοχή της που, σύμφωνα με τη βασική υπόθεση εργασίας μας, συναντάμε στο λόγο του αθηναϊκού Τύπου ως "*φεμινισμό κοινής λογικής*" ή "*αυθόρμητο φεμινισμό*".

---

1. Τα πορίσματα αυτών των κεφαλαίων έχουν δημοσιευτεί σε πολύ συνοπτική μορφή στο Πάντειον ΓΚΠΕ - ΙΠΑ, ΟΑΕΔ (1990:1-9).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Το ζήτημα της καταγωγής του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και ο συσχετισμός του με την υποτέλεια των γυναικών

1.1 Οι "πρώιμες" προσεγγίσεις

Οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες βασίζονται σε μια εξαιρετικά πολύπλοκη εξειδίκευση της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο (διεθνής καταμερισμός), σε επίπεδο χώρας ή περιοχής (χωρικός ή γεωγραφικός καταμερισμός), σε επίπεδο κοινωνίας (κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας - καταμερισμός έργων), αλλά και στο επίπεδο μιας βιομηχανικής μονάδας (λεπτομερής καταμερισμός - δημιουργία του "τμηματικού εργάτη")¹, καθώς και μιας διοικητικής μονάδας ή μιας μονάδας παροχής υπηρεσιών. Εντούτοις, πολύ πριν από την εμφάνιση του καπιταλισμού, όλες οι μέχρι τώρα γνωστές κοινωνίες παρουσιάζουν κάποια μορφή καταμερισμού της εργασίας που συνιστά επιμερισμό δραστηριοτήτων, τεχνών, ειδικοτήτων, ή έργων κατά φύλο, ηλικία ή κοινωνική ομάδα. Σ' ό,τι αφορά ειδικά τα φύλα, οι ανθρωπολόγοι και οι ιστορικοί, ερευνώντας το παρελθόν, κατέστησαν σαφές ότι κάθε γνωστή κοινωνία παράγει τις δικές της κατά φύλο κατηγοριοποιήσεις, ενώ μια διαρκώς διογκούμενη βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι όλες οι γνωστές, μέχρι σήμερα, κοινωνίες, συμπεριλαμβανομένων και των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών, επιδεικνύουν κάποιον επιμερισμό μεταξύ των δραστηριοτήτων που επιτελούν οι γυναίκες και οι άντρες, επιμερισμό που συνδέεται με την κοινωνική θέση ανδρών και γυναικών, με το γόητρο και την εξουσία, την υποτέλεια των γυναικών κλπ.

Μέχρι σήμερα, όταν αναλύεται το ζήτημα των σχέσεων των δυο φύλων και του επιμερισμού δραστηριοτήτων, έργων και καθηκόντων σ' οποιοδήποτε κοινωνικό σχηματισμό, αναπόφευκτα θίγονται το ζήτημα των βιολογικών διαφορών των φύλων

---

1. Πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ του γενικού κοινωνικού καταμερισμού που χαρακτηρίζει όλες τις κοινωνίες, και του λεπτομερούς καταμερισμού που εγκαθιδρύει ο καπιταλισμός στη βιομηχανία κατά την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο. Ενώ όλες οι γνωστές προκαπιταλιστικές κοινωνίες παρουσιάζουν το φαινόμενο της κατάτμησης δραστηριοτήτων, τεχνών ή ειδικοτήτων παραγωγής, καμία κοινωνία πριν τον καπιταλισμό δεν κατάτμησε συστηματικά την εργασία κάθε παραγωγικής ειδικότητας σε περιορισμένες λειτουργίες (Braverman, 1974:70). Ο λεπτομερής καταμερισμός της εργασίας στη βιομηχανία συνίσταται σε κατάτμηση των διαδικασιών που εμπλέκονται στην κατασκευή ενός μοναδικού προϊόντος σε μια σειρά λειτουργιών (operations) που γίνονται από διαφορετικούς εργάτες. Με τον επιμερισμό των διάφορων εργασιών στους μεμονωμένους εργαζομένους δημιουργείται ο "τμηματικός" εργάτης, γεγονός που επέφερε επαναστατικές μεταβολές στην παραγωγικότητα της εργασίας, αλλά ταυτόχρονα και απεριόριστες δυνατότητες ελέγχου της εργασιακής διαδικασίας από τους ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (βλ. Σακέλλης, 1993:68, όπου παρατίθεται και το γνωστό "παράδειγμα της καρφίτσας" του Α. Smith σχετικά με την κατάτμηση και αποσύνθεση των λειτουργιών στην κατασκευή ενός μοναδικού προϊόντος).

και το ζήτημα της προέλευσης και της οικουμενικότητας της υποτέλειας των γυναικών. Στόχος λοιπόν αυτού του κεφαλαίου είναι να διερευνηθεί το κεντρικό ζήτημα της προέλευσης ενός ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας που αποτελεί το επίκεντρο έντονης θεωρητικής διαμάχης εδώ και δύο τουλάχιστον αιώνες². Μέσα από την κριτική παρουσίαση των σημαντικότερων θεωρητικών προσεγγίσεων, που εξετάζοντας το καίριο πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα της υποτέλειας των γυναικών το συσχετίζουν άμεσα ή έμμεσα με το πρόβλημα του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, θα κάνουμε μια απόπειρα αξιολόγησης και εκτίμησης αυτών των ίδιων των προσεγγίσεων καθώς επίσης και των αναλυτικών εργαλείων και εννοιών που χρησιμοποιούν. Στόχος μας είναι, αφού επισημάνουμε τα ζητήματα που τίγονται και τα ερωτήματα που ανακύπτουν και αφού απομονώσουμε ορισμένες σιωπηρές παραδοχές και αδυναμίες που διατρέχουν το θεωρητικό αυτό χώρο και καθιστούν δυσχερή την ανάλυση ενός τόσο πολύπλευρου ζητήματος, όχι τόσο να απαντήσουμε στις ερωτήσεις που θέτουν αυτές οι αναζητήσεις, όσο να υποδείξουμε, τουλάχιστον, τις κατευθύνσεις προς τις οποίες θα πρέπει να αναζητηθεί η ερμηνεία του φαινομένου τού κατά φύλο ιεραρχικού καταμερισμού της εργασίας.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η ανάπτυξη ενός διαλόγου μεταξύ φεμινισμού και κοινωνικής ανθρωπολογίας τις τελευταίες δεκαετίες, παρά τις διαφοροποιήσεις και τις εσωτερικές διαμάχες μεταξύ των προσεγγίσεων, έχει οδηγήσει σ' ένα γόνιμο προβληματισμό και έχει προσφέρει στις κοινωνικές επιστήμες πολύτιμα στοιχεία και νέα γνωστικά πεδία (βλ. πχ Moore, 1988). Είτε η προβληματική ορίζεται ως αντιπαράθεση μεταξύ βιολογικού και ιστορικοκοινωνικού προσδιορισμού (Σκουτέρη - Διδασκάλου, 1991β), είτε ως μετάβαση από την *ανθρωπολογία των γυναικών* και τις οικουμενικές θεωρίες, στην *ανθρωπολογία του φύλου* σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα³, η συζήτηση για την κοινωνική ανισότητα των φύλων και τον ιεραρχικό κατά φύλο καταμερισμό έχει εμπλουτιστεί σημαντικά τα τελευταία

---

2. Η αμφισβήτηση των φυσιοκρατικών αντιλήψεων σχετικά με την ανισότητα των δύο φύλων έχει μακρά ιστορία. Με την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών και τη φιλοσοφία του φιλελευθερισμού για πρώτη φορά τονίζεται η κοινωνική αιτία της ανισότητας γυναικών και ανδρών αλλά αναπτύσσεται και ένας ισχυρότατος αντίλογος δημιουργώντας μια διαμάχη που υπάρχει μέχρι σήμερα.

3. Πολύ σχηματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η "ανθρωπολογία των γυναικών" είχε ως στόχο να καταστήσει ορατές τις γυναίκες στο χώρο της ανθρωπολογικής μελέτης και αφορούσε τη διερεύνηση της κοινωνικής θέσης των γυναικών, τους γυναικείους ρόλους κλπ. Η "φεμινιστική ανθρωπολογία" ή "ανθρωπολογία του φύλου" υπερβαίνει το ζήτημα της ανάλυσης της θέσης των γυναικών και στρέφεται στη μελέτη του φύλου και των κοινωνικών σχέσεων που το συγκροτούν, το ρόλο του φύλου στη δόμηση των ανθρωπίνων κοινωνιών, της ιστορίας τους, των ιδεολογιών τους και των συμβόλων τους, των οικονομικών συστημάτων και πολιτικών δομών κλπ. Βλ. σχετικά, Moore (1988:6), Μπακαλάκη (1994β), Παπαταξιάρχης (1992α).

χρόνια ορίζοντας ένα πεδίο έρευνας που δημιουργεί μια ουσιαστική προοπτική διεπιστημονικής θεώρησης των σχέσεων των δύο φύλων.

Η φεμινιστική προβληματική ξεκίνησε τη διαπραγμάτευση του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και της ανισότητας των γυναικών θέτοντας σε αμφισβήτηση τον άμεσο αιτιακό συσχετισμό τους με τις βιολογικές διαφορές των φύλων και τονίζοντας, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, ότι η διαφοροποίηση των κοινωνικών δραστηριοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών και οι μορφές που παίρνει αποτελούν κοινωνική σχέση και όχι κάποια αυτοδύναμη πραγματικότητα ή υπερϊστορική και ενιαία βασική αρχή⁴. Παράλληλα, αμφισβητείται το κατά πόσον οι ανατομικές διαφορές των δύο φύλων μπορούν να αποτελέσουν εργαλείο για την ανάλυση της ανισότητας που χαρακτηρίζει τις κατά φύλο σχέσεις. Τέλος, τονίζεται ότι δεν επαρκεί να αναλύεται ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας με όρους καθαρά "οικονομικούς", αφού δεν αφορά μόνον την κατανομή των παραγωγικών δραστηριοτήτων και την εξειδίκευση έργων και επαγγελμάτων, αλλά καλύπτει όλη την κοινωνική ζωή, αφορά τη διαδικασία διαφοροποίησης των πολιτικών και θρησκευτικών δραστηριοτήτων καθώς επίσης και τις δραστηριότητες που αφορούν τη φροντίδα των παιδιών και την οικιακή εργασία, ενώ διαμεσολαβείται από έναν ιδιαίτερα ισχυρό ιδεολογικό παράγοντα, την κοινωνική δόμηση της ταυτότητας του φύλου (Rubin, 1975). Μ' αυτήν την έννοια, παραφράζοντας το Βέλτσο (1981:24), θα μπορούσαμε να πούμε ότι *το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας πρέπει να θεωρηθεί ως ειδικό που συσχετίζεται δομικά και εγγράφεται ως ομόκεντρος κύκλος στο μεγαλύτερο κύκλο που διαγράφει το συνολικό κοινωνικό φαινόμενο των κατά φύλο σχέσεων*.

Οι "βιολογικές" θεωρίες αποδίδουν ορισμένα ψυχολογικά χαρακτηριστικά και ικανότητες στα δύο φύλα που μεταφράζονται σε συγκεκριμένες *έμφυλες*⁵

---

4. Οπωσδήποτε, υπήρξαν και εξαιρέσεις σ' αυτήν τη γενική τάση. Η Firestone (1970) ίσως αποτελεί το γνωστότερο παράδειγμα φεμινίστριας που στην προσέγγισή της δίνει αναλυτική προτεραιότητα στη βιολογική αναπαραγωγή. Στην προβληματική της, η σεξουαλική αναπαραγωγική οργάνωση της κοινωνίας συνιστά πάντα τη βάση για την έσχατη ερμηνεία όλων των υπερδομών των οικονομικών, πολιτικών και νομικών θεσμών όπως επίσης των θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή άλλων συστημάτων ιδεών μιας δεδομένης ιστορικής περιόδου. Κλειδί για την ερμηνεία της ανισότητας των δύο φύλων, αποτελεί ο ανδρικός έλεγχος της γυναικείας γονιμότητας χωρίς όμως να διερευνάται το πώς και γιατί οι άνδρες κατέκτησαν αυτόν τον έλεγχο.

5. Στο Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης (1992) (βλ. επίσης περιοδικό *Δίμη*, τχ. 6/1993 και Μπακαλάκη, 1994α) εισάγεται ο όρος *έμφυλος* και *φυλετικός* για να αποδοθούν οι αγγλοσαξονικοί όροι *gendered* και *sexual*. Εμείς, αν και συμφωνούμε στη χρήση του πρώτου όρου, πιστεύουμε ότι η χρήση της έννοιας *φυλετικός* ως παράγωγο του *φύλου* και όχι της *φυλής* οδηγεί συχνά σε παρανοήσεις. Για το λόγο αυτό αποφεύγουμε να τη χρησιμοποιούμε και προτιμούμε τον όρο "κατά φύλο".

οικουμενικές συμπεριφορές. Αυτά τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά και συμπεριφορές ανάγονται άμεσα στις βιολογικές διαφορές γυναικών και ανδρών και αποτελούν εργαλείο για την ερμηνεία της γυναικείας υποτέλειας. Σ' αυτό το πλαίσιο, η σεξουαλική και φανταστική φύση του άνδρα (ένστικτο επιθετικότητας, πολυγαμική τάση) και η αντίστοιχη παθητικότητα των γυναικών θεωρούνται οι βασικοί διαμορφωτές των πρωταρχικών κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και της γυναικείας καθυπόταξης⁶.

Εξάλλου, μέσω της ανάπτυξης κυρίως της επιστήμης της βιολογίας προστίθεται στην έννοια της φύσης και η ιδέα ενός ενδογενούς γενετικού προσδιορισμού των κοινωνικών συμπεριφορών η οποία οδήγησε και σε μια τάση γενίκευσης (μορφολογία σκελετού, γενετική ανατομία, ορμόνες, χρωμοσωματικός τύπος, μέγεθος κρανίου και εγκεφάλου κλπ). Η γενίκευση αυτή συνέβαλε στην ανάπτυξη επιστημονικών ή ψευδοεπιστημονικών επιχειρημάτων τα οποία αντικατέστησαν τα ηθικά ή φυσιοκρατικά επιχειρήματα που θεμελιώναν μέχρι τις αρχές του 19ο αι. την κοινωνική ανισότητα γυναικών και ανδρών. Παράδειγμα τέτοιας καταχρηστικής γενίκευσης αποτελεί η θεωρία της κοινωνιοβιολογίας που θεωρεί το "πατριαρχικό" σύστημα σύμπτωμα της "ανθρώπινης φύσης". Σύμφωνα με τη θεωρία αυτήν οι γενετικά προσδιορισμένες διαφορές συμπεριφορών γεννούν διαβαθμίσεις προσαρμοστικότητας στους ανθρώπους που με τη σειρά τους δημιουργούν τις κοινωνικές ιεραρχίες. Μ' αυτήν την έννοια, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας και η υποτέλεια των γυναικών που τον στηρίζει θεμελιώνονται γενετικά (ενδεικτικά, Wilson, 1975)⁷.

Για τις περισσότερες θεωρίες που εντάσσονται στην κατηγορία του βιολογικού προσδιορισμού, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας είναι αποτέλεσμα της βιολογικής "μοίρας" των γυναικών η οποία δημιουργεί ή τουλάχιστον επιτρέπει τον επιμερισμό των διάφορων δραστηριοτήτων στη βάση του φύλου και ο οποίος με τη

---

6. Στα πλαίσια του βιολογισμού έχει αναπτυχθεί επίσης μια "αντίστροφη" προσέγγιση των ανατομικών βιολογικών διαφορών των φύλων, με την έννοια ότι οι ανατομικές διαφορές του γυναικείου φύλου αντί να συνιστούν αιτία της γυναικείας υποτέλειας, αναγορεύονται σε γυναικεία υπεροχή. Σ' αυτό το πλαίσιο η *βιολογική* αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών αποτελεί εξ ορισμού στοιχείο ανωτερότητας έναντι των ανδρών με άμεσες συνέπειες στις ψυχολογικές ιδιότητες, τις κλίσεις και δεξιότητες και γενικότερα στη συγκρότηση της προσωπικότητας των γυναικών. Η "αντίστροφη" της σημασίας των διαφορών των φύλων υπέρ της γυναικείας ανωτερότητας, έχει ασκήσει σημαντική γοητεία και σε μια μερίδα φεμινιστριών χάρη στην εξιδανίκευση ενός "μητριαρχικού" παρελθόντος, με ιδιαίτερα σοβαρές πολιτικές συνέπειες και προεκτάσεις. Για αμφισβήτηση της ύπαρξης της μητριαρχίας, βλ. Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991β), Μπακαλάκη (1994β) και Ξενίδου-Schild (1993) όπου και εκτενής αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία. Για κριτική ανάλυση αυτού του "μεταφεμινιστικού" ρεύματος βλ. ενδεικτικά και Κονδύλη (1987).

7. Κριτική στον κοινωνιοβιολογισμό έχουν ασκήσει πολλοί μελετητές. Βλ. επιλεκτικά Sahlins (1977), Caplan (1978), Lowe (1978), Breines et al. (1978), Hubbart & Friend (1979). Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Lewontin (1978), Κούβελας (1978), Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991β) και Κατή (1990) όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

σειρά του επιτρέπει ή δημιουργεί την ανδρική κυριαρχία επί των γυναικών. Μ' άλλα λόγια, η βιολογική αναπαραγωγή και η ανάγκη φροντίδας των παιδιών για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μετά τη γέννησή τους, χρησιμοποιούνται συνήθως ως ερμηνεία, ή τουλάχιστον ως αιτιολογία, τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας αλλά και της ανισότητας των φύλων. Για τις προσεγγίσεις αυτές, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, δεν αποτελεί παρά τη φυσική - φυσιολογική απάντηση στο πρόβλημα των βιολογικών διαφορών των φύλων.

Παρόμοιες παραδοχές για την ύπαρξη ενός φυσικού - φυσιολογικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας είτε εκφράζονται ρητά είτε λανθάνουν και σε μια κατηγορία μαρξιστικών αναλύσεων που αναζητούν τους ιστορικοκοινωνικούς παράγοντες εμφάνισης και εδραίωσης της ανδρικής κυριαρχίας, χωρίς όμως να αμφισβητούν τη σχέση μεταξύ του βιολογικού φύλου, της κοινωνικής συμπεριφοράς και των ρόλων γυναικών και ανδρών⁸. Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η καταγωγή της γυναικείας υποτέλειας εντοπίζεται μέσα από το πρίσμα της θεμελιακής κατηγορίας της παραγωγής, είτε με την εμφάνιση των σχέσεων ιδιοκτησίας (Engels, 1975), είτε στο "περιεχόμενο των παραγωγικών δυνάμεων", δηλαδή στην άιση συμμετοχή των γυναικών στις παραγωγικές διαδικασίες (Godelier, 1977a).

Συγκεκριμένα, ο Engels στο "*Καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του Κράτους*" (1975) είναι από τους πρώτους που επιχειρεί τη συστηματοποίηση μιας θεωρίας για τη γυναικεία καταπίεση ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών. Η προβληματική του Engels συνοψίζεται ως εξής: οι γυναίκες δεν ήταν παντού και πάντα καταπιεσμένες από τους άνδρες αλλά, όπως υποστήριξε ακολουθώντας πολλούς ανθρωπολόγους του δέκατου ένατου αιώνα, οι πρώτες μορφές ανθρώπινης κοινωνίας είναι μητριαρχικές. Από ανέκαθεν υπήρχε ένας φυσικός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, απόρροια της αναπαραγωγικής ικανότητας των γυναικών. Με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την άνοδο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και την εμφάνιση της οικογένειας ως οργανωτικής αρχής της κοινωνίας, η θέση των γυναικών σταδιακά επιδεινώθηκε. Ο συγγραφέας συναρτά δηλαδή άμεσα την κυριαρχία των ανδρών με την ταξική κοινωνία και την ανάπτυξη του κράτους. Αφού λοιπόν η ανδρική κυριαρχία ερμηνεύεται ταξικά, το καθοριστικό στοιχείο εμφάνισής της είναι η ανάγκη των ανδρών να προστατεύσουν τα νέα συμφέροντα που δημιουργεί η ατομική ιδιοκτησία όπως αυτή ορίζεται στις ταξικές κοινωνίες.

Ο Godelier (1977a) απ' την άλλη, επιχειρεί να ανακαλύψει τις βάσεις της ανδρικής

---

8. Βλέπε σχετική ταξινόμηση και αναλυτική βιβλιογραφία, Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991β).

κυριαρχίας αναλύοντας τις κοινωνικές σχέσεις μιας αταξικής κοινωνίας ως προς τις δομές - λειτουργίες και συνθήκες αναπαραγωγής τους. Στην κοινωνία αυτή εντοπίζονται πολλοί τύποι ανισότητας ανάμεσα στα φύλα, τις γενεές, τις φυλές και τους ξένους, αλλά πρώτη θέση στην ιεραρχία αυτή κατέχει η ανισότητα γυναικών και ανδρών. Σύμφωνα με τη θεώρηση του Godellier, την αιτία της ανισότητας των γυναικών θα πρέπει να την αναζητήσουμε στο περιεχόμενο των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή στους περιορισμούς που επιβάλλει η φύση στη συμμετοχή των γυναικών στις παραγωγικές διαδικασίες (Godellier, 1977α:192). Συνοπτικά, πιστεύει ότι οι άνδρες παίζουν μεγαλύτερο ρόλο στην παραγωγή κι αυτή είναι η πηγή ασυμμετρίας ανάμεσα στις δύο πλευρές της αμοιβαίας εξάρτησης των φύλων. Από τη φύση των παραγωγικών δυνάμεων, οι άνδρες είναι κύριοι της διαδικασίας της υλικής παραγωγής και ενσαρκώνουν τα δικαιώματα των ομάδων ή μέσων:

"Αυτό που έχει σημασία δεν είναι τόσο το γεγονός ότι οι άνδρες είναι πιο ρωμαλέοι και ταχείς από τις γυναίκες, όσο οι περιορισμοί που επιβάλλουν στις γυναίκες οι περιοδικές εγκυμοσύνες τους και οι φροντίδες που αφιερώνουν στα παιδιά τους... Οι δραστηριότητες της αναπαραγωγής λοιπόν, συνιστούν ένα πολύ βαρύ καταναγκασμό που βαραίνει ατομικά και συλλογικά πάνω στις γυναίκες και πάνω απ' όλα πάνω στην ευχέρεια της κίνησής τους και που δεν γνωρίζουν οι άνδρες. Ένα είδος αυθόρμητης αντίδρασης υπάρχει ανάμεσα στις ανάγκες της διαδικασίας της παραγωγής υλικών μέσων επιβίωσης και στις ανάγκες της διεργασίας της αναπαραγωγής της ζωής, αφού αυτές καθιστούν δύσκολη και πολλές φορές αδύνατη την πλήρωση από μέρους των γυναικών πολλών έργων περίπλοκων και ζωτικής σημασίας για τη διαδικασία της υλικής παραγωγής" (ό.π.).

Η φεμινιστική ανάλυση αμφισβητεί την ερμηνευτική αξία τόσο των αμιγών "βιολογικών" προσεγγίσεων, όσο και των μαρξιστικών εκείνων προσεγγίσεων που προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός πρωταρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ως συνέπεια των βιολογικών - αναπαραγωγικών διαφορών των φύλων. Τα επιχειρήματα του βιολογικού προσδιορισμού αμφισβητούνται ως αναγωγιστικά, αφού θεωρείται ότι υπάγουν πολύπλοκα ιστορικά και κοινωνικά δομημένα φαινόμενα σε μια απλή κατηγορία βιολογικής διαφοράς και επιχειρούν να θεμελιώσουν την ύπαρξη διαφορών στις κοινωνικές συμπεριφορές πάνω στις ανατομικές διαφορές με τις οποίες υποτίθεται ότι συνδέονται⁹.

---

9. Ενδεικτικά, σχετικά με βιολογικές διαφορές των φύλων, βλ. πληθώρα άρθρων στον τόμο *Femmes, Feminisme et Societes* (1982). Στην ελληνική βιβλιογραφία βλ. Κατή (1990). Όπως τονίζεται στη σχετική βιβλιογραφία, χωρίς να αμφισβητούνται οι ανατομικές διαφορές των φύλων, η μόνη βιολογική λειτουργία που χωρίζει τα άτομα σε δύο ευδιάκριτες κατηγορίες και "νομιμοποιεί" ίσως την κατηγοριοποίηση είναι η ανθρώπινη αναπαραγωγή. Πέρα από αυτό, η βιολογία δεν δικαιολογεί το διαχωρισμό του ανθρώπινου είδους σε δύο τόσο αυστηρά διαχωρισμένες κατηγορίες. Στην πραγματικότητα η βιολογική λειτουργία της αναπαραγωγής δεν επαρκεί για να στοιχειοθετήσει μια τόσο αυστηρή και πολυεπίπεδη κατηγοριοποίηση ανδρών και γυναικών, αφού κάθε άτομο έχει μια πολύπλοκη βιολογική ταυτότητα. Τονίζεται, λοιπόν, ότι πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή στη γενίκευση

Κατ' αρχάς, όπως έχει τονιστεί επανειλημμένα, οι θεωρίες που επικεντρώνουν την ανάλυση της ανισότητας των δύο φύλων στην ανθρώπινη φύση ή/και ερμηνεύουν την ύπαρξη διαφοροποίησης των δραστηριοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών ως αποτέλεσμα της βιολογικής τους "διαφοράς", παρά τις διαφορετικές μεθόδους, θεωρητικές προσεγγίσεις κλπ, αποτυγχάνουν να εξηγήσουν την παρατηρούμενη ποικιλομορφία στην οργάνωση των κατά φύλο σχέσεων, στον επιμερισμό δραστηριοτήτων, καθηκόντων κλπ, όπως επίσης και στις διαβαθμίσεις των μορφών της ανδρικής βίας ή εξουσίας.

Για παράδειγμα, η εξελικτική θεώρηση του Engels, παρ' όλο που εισάγει την έννοια της *ιστορικής* κυριαρχίας των ανδρών, εφόσον προϋποθέτει την οικουμενικότητα ενός φυσικού ισότιμου πρωταρχικού κατά φύλο καταμερισμού ο οποίος μεταβάλλεται με την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας επιφέροντας την υποτέλεια των γυναικών, προϋποθέτει επίσης ότι όλες οι κοινωνίες πέρασαν από τα ίδια στάδια, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά την κατανομή των δραστηριοτήτων μεταξύ γυναικών και ανδρών. Ομως, τα ανθρωπολογικά στοιχεία, παρόλο που τεκμηριώνουν ότι κάθε κοινωνία έχει κάποιον καταμερισμό δραστηριοτήτων, καθηκόντων ή έργων με βάση το φύλο, εντούτοις, δεν συνηγορούν υπέρ της αντίληψης της οικουμενικότητας κανενός συγκεκριμένου τύπου καταμερισμού της εργασίας. Αντίθετα, η ανάθεση της εργασίας στους άνδρες και στις γυναίκες ποικίλλει σημαντικά ανάλογα με το χώρο και το χρόνο. Όπως τονίζεται, το γεγονός των βιολογικών διαφορών ανδρών και γυναικών δεν οδηγεί αυτόματα σε κάποια συγκεκριμένη μορφή καταμερισμού της εργασίας και δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένος, δηλαδή φυσικός. Σ' ορισμένες ομάδες, η γεωργία, το ψάρεμα, το πλέξιμο καλάθων, η κεραμική, είναι εργασία των γυναικών και σ' άλλες των ανδρών. Αλλού οι γυναίκες σηκώνουν βάρη, αλλού οι άνδρες. Αλλού οι γυναίκες καλλιεργούν οπωροκηπευτικά και τα εμπορεύονται έξω από την κοινότητα, αλλού μόνον οι άντρες έχουν δικαίωμα να συναλλάσσονται με "ξένους". Αναφέρονται μάλι-

---

που πραγματοποιούν η βιολογία, η κοινωνιοβιολογία και η ψυχοβιολογία με την ταξινόμηση των ανθρώπων σε δύο κατηγορίες (αρσενικό και θηλυκό) σε διάφορα επίπεδα (μορφολογία σκελετού, γονίδια, ορμόνες, χρωμοσωματικός τύπος, κατασκευή κρανίου, δεξιότητες, κλίσεις, ικανότητες, ψυχοσύνθεση κλπ) (βλ ενδεικτικά Κατή, 1990, κεφ. 7). Ταυτόχρονα τονίζεται ότι δεν πρέπει να συσκοτίζεται η ιστορική καταγωγή του Λόγου περί των βιολογικών διαφορών των φύλων. Όπως τονίζει ο Σαρτιέ (1995:46) "κάθε σημάδι ή σχεδόν κάθε σημάδι διαφοράς εξαρτάται από μια υποφώσκουσα θεωρία... η ανιστορική ανάγνωση του χάσματος μεταξύ αρσενικού και θηλυκού είναι και αυτή ιστορικά χρονολογημένη, συνδεδεμένη με την εξάλειψη των ιατρικών απεικονίσεων για την ομοιότητα ανάμεσα στα φύλα, οι οποίες έχουν αντικατασταθεί από τον αόριστο κατάλογο των βιολογικών τους διαφορών. Στα τέλη του 18ου αι., τον κυρίαρχο λόγο που έβλεπε στα αρσενικά και θηλυκά σώματα, εκδοχές που προέρχονται ιεραρχικά, με κάθετο τρόπο από ένα μόνο και ίδιο φύλο τον διαδέχεται μια ανατομία και μια φυσιολογία της ασυμμετρίας".

στα παραδείγματα γυναικών κυνηγών μεγάλων ή μικρών ζώων και πολεμιστών¹⁰. Εξάλλου, η επιμονή στο ρόλο που αποδίδεται στην εμφάνιση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στις ταξικές κοινωνίες δημιουργεί επιπρόσθετα προβλήματα στην προσέγγιση του Engels. Τα πορίσματα μιας συνεχώς διογκούμενης ανθρωπολογικής βιβλιογραφίας, τεκμηριώνουν την ύπαρξη της ανδρικής κυριαρχίας και του άνισου καταμερισμού της εργασίας σε αταξικές κοινωνίες όπου δεν έχει γενικευτεί ο θεσμός της ιδιωτικής ιδιοκτησίας¹¹. Ακόμα κι αν υποθέσουμε ότι η θέση των γυναικών επιδεινώθηκε με τη γενίκευση της οργάνωσης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, δεν εξηγεί την ανδρική κυριαρχία, αλλά μάλλον την προϋποθέτει.

Με τον ίδιο τρόπο, η γενίκευση που επιχειρεί ο Godelier στη θεώρηση του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, παρ' ό,τι αποσπάται από τις παραδοχές της εξελικτισμού, εθνολογικά είναι εσφαλμένη. Στις αρχαϊκές και παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες δεν ισχύει ο αποκλεισμός των γυναικών από τις παραγωγικές δραστηριότητες. Αντίθετα οι γυναίκες, μέχρι τη θεμελίωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, συχνά επιτελούν το μεγαλύτερο όγκο των δραστηριοτήτων που απαιτούνται για την αναπαραγωγή της κοινότητας (βλ. ενδεικτικά Vernier, 1987)¹². Επιπλέον, ο Godelier περιβάλλει αξιωματικά τις διάφορες δραστηριότητες της παραγωγής με μεγαλύτερη αξία, απ' ό,τι τις δραστηριότητες που αφορούν τη βιολογική αναπαραγωγή¹³. Ομως, όπως σωστά επισημαίνει και ο

---

10. Ενδεικτικά βλ. Levi-Stauss (1971), Boserup (1970), Friedl (1975), Rosaldo & Lamphere (1974), Mead (1935), (1939) και (1978), J. Brown (1970), Guyer (1980), Roberts (1979), Strathern & MacCormack (1980). Επίσης, Bennholdt-Thomsen (1984) όπου και εκτενής βιβλιογραφία. Στα ελληνικά, εκτενή αναφορά σε βιβλιογραφία βλ. στο Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991β), στο Μπακαλάκη (1994α) και Παπαταξιάρχης (1992α).

11. Βλ. ενδεικτικά, Webster (1977), Shapiro (1976) Johnson (1977), Bennholdt-Thomsen V. (1984).

12. Η Tabet (1985) αν και κινείται στο ίδιο πλαίσιο με τον Godelier δίνει μια ριζικά διαφορετική ερμηνεία. Για τη συγγραφέα, η αναπαραγωγή του είδους αποτελεί εργασία με τη μαρξιστική έννοια του όρου. "Σ' αυτήν την εργασία, τα εργαλεία δεν αποσπώνται από το γυναικείο κορμί: άτομο και εργαλεία συγχέονται. Θεμελιώδης συνέπεια αυτής της "ιδιομορφίας": στην αναπαραγωγή, κάθε ιδιοποίηση των οργάνων εργασίας (της δύναμης και της ικανότητας τεκνοποίησης και μέχρι ενός σημείου του προϊόντος, δηλαδή των παιδιών) συνιστά ξεκάθαρα την επικυριαρχία των ίδιων των αναπαραγωγικών ατόμων. Αυτό που χαρακτηρίζει λοιπόν τις σχέσεις αναπαραγωγής είναι η παρουσία ενός "δεσμού υλικής ιδιοποίησης που αφορά το ίδιο το άτομο ως ολότητα-οντότητα". Η εκμετάλλευση της αναπαραγωγικής εργασίας συνίσταται στην επιβολή της τεκνοποίησης στις γυναίκες. Ομως κι αυτή η θεώρηση δε λύνει το πρόβλημα γιατί η ιδιοποίηση όλων των γυναικών πρέπει να γίνει από τους άνδρες και όχι από γυναίκες που π.χ. δεν τεκνοποιούν ή έχουν υπερβεί την περίοδο γονιμότητάς τους.

13. Παρόμοιες ιδεολογικές παραδοχές λανθάνουν και στη γνωστή θεωρία για τον "άνδρα κυνηγό" σύμφωνα με την οποία ο άνδρας κυριαρχεί γιατί κυνηγά και παρέχει στην ομάδα το πολυτιμότερο αγαθό - το κρέας. Με βάση αυτό το μοντέλο για την κοινωνική οργάνωση των θηρευτικών - συλλεκτικών κοινωνιών, ο άνδρας για μεγάλο χρονικό διάστημα κυνηγά και πολεμά μακριά από την κοινότητα ενώ οι γυναίκες παραμένουν στον "οίκο" εξαιτίας της εγκυμοσύνης και της φροντίδας των παιδιών. Αν και ιστορικά είναι ορθό ότι το μεγαλύτερο μέρος του κυνηγιού μεγάλων ζώων γίνεται από τους άνδρες της

Βέλτσος (1979:156-159),

"Ο μαρξισμός με την προτεραιότητα που δίνει στην οικονομική δομή και στην κατηγορία της παραγωγής ή των σχέσεων παραγωγής, αδικεί τελικά τη "φύση" της πρωτόγονης κοινότητας που είναι κατ' εξοχήν "αντιπαραγωγική", θεμελιωμένη περισσότερο στις σχέσεις κυριαρχίας, παρά στις οικονομικές σχέσεις εκμετάλλευσης"¹⁴.

Ακόμα κι αν υποθέσουμε θεωρητικά ότι οι περιορισμοί που βαραίνουν πάνω στις γυναίκες στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας προωθούν τους άνδρες στο πρώτο πλάνο της υλικής παραγωγής, μένει ανοιχτό το πρόβλημα της ιεράρχησης των κατά φύλο σχέσεων σε κοινωνίες όπου η οικονομία δεν κυριαρχεί ούτε πραγματικά, ούτε συμβολικά, ούτε παίζει τον πρωταρχικό ρόλο όπως συμβαίνει π.χ. στο καπιταλιστικό σύστημα. Απ' αυτήν την άποψη, και εφόσον η συμμετοχή στη διαδικασία εργασίας δεν είναι, αναγκαστικά και πάντα, ομόλογη του υψηλού κοινωνικού status, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, στην προκειμένη περίπτωση δηλαδή η απόδοση στις γυναίκες των αναπαραγωγικών δραστηριοτήτων και στους άνδρες των παραγωγικών δραστηριοτήτων "δεν εξηγεί από μόνος της ούτε γιατί τα "οικιακά" καθήκοντα θα πρέπει να υποτιμώνται συστηματικά, ούτε γιατί θα πρέπει όλες οι δραστηριότητες των γυναικών να υποτιμώνται σε σχέση με τις ανδρικές δραστηριότητες, - έστω και αν πρόκειται ακριβώς για τις ίδιες δραστηριότητες" (Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991β:59). Ακόμα μένει αναπάντητο το ερώτημα γιατί οι βιολογικές μητέρες ορίζονται ως οι πλέον κατάλληλες για την ανατροφή των παιδιών (διάκριση μεταξύ βιολογικής μητρότητας και θεσμού της μητρότητας)¹⁵.

φυλο - ομάδας (tribe, tribu) ενώ οι γυναίκες αναλαμβάνουν το κυνήγι μικρών ζώων και τη συλλογή καρπών, είναι επιστημονικά αυθαίρετο να υποθέσουμε ότι αυτός ο επιμερισμός δραστηριοτήτων οφείλεται στις σωματικές και αναπαραγωγικές βιολογικές ιδιότητες ανδρών και γυναικών, με την έννοια ότι το κυνήγι απαιτεί φυσική ρώμη, ταξίδια μεγάλων αποστάσεων ενώ η συλλογή καρπών δεν απαιτεί σωματική δύναμη και μετακινήσεις. Κατ' αρχάς τα εθνογραφικά δεδομένα παρέχουν πλήθος στοιχεία όπου οι γυναίκες επιτελούν ιδιαίτερα βαριές και επίπονες εργασίες ακόμα και κατά την περίοδο της εγκυμοσύνης ή της λοχείας. Εξάλλου η συλλογή καρπών απαιτούσε επίσης συνεχείς μετακινήσεις των ομάδων και αλλαγή διαμονής, άσχετα αν αυτή η δραστηριότητα δεν προσδίδει ιδιαίτερο γόητρο στις γυναίκες που την επιτελούν. Επιπλέον, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι οι απαιτήσεις σε φυσική κατάσταση απέκλειαν ορισμένες γυναίκες (έγκυες, λεχώνες κλπ) από ορισμένες δραστηριότητες, αυτό δεν εξηγεί γιατί όλες οι γυναίκες (αλλά και ορισμένοι άνδρες) αποκλείονται από ορισμένου τύπου δραστηριότητες και ακόμα περισσότερο δεν εξηγεί γιατί το κυνήγι πάντα αξιολογείται θετικότερα (και εξαιρείται μονόπλευρα η σπουδαιότητα του από τους ανθρωπολόγους) από τη γέννηση των παιδιών και γιατί η σημασία της μητρότητας παραμερίζεται και κατά κανόνα θεωρείται βιολογική "αναπηρία" συμπαρασύροντας όλες τις γυναικείες δραστηριότητες ως αρνητικές (βλ. σχετικά Bennholdt-Thomsen V. 1984:255-257).

14. Στην πραγματικότητα η πρωτόγονη κοινωνία ενδιαφέρεται ελάχιστα για την παραγωγή. Βλ. σχετικά, M. Sahlins (1976) και Strathern & Mac Cormack (1980).

15. Σε πολλές ανθρωπολογικές μελέτες επιχειρείται η ερμηνεία του φαινομένου της θεμελιακά

Στο Godelier έχει, λοιπόν, ασκηθεί κριτική ότι, συσχετίζοντας τη συμμετοχή στις παραγωγικές διαδικασίες με το κοινωνικό κύρος και θεωρώντας παράλληλα ότι οι γυναίκες δεν συμμετέχουν στις "σημαντικές" παραγωγικές δραστηριότητες, μεταφέρει σε άλλους κοινωνικούς σχηματισμούς έννοιες και διχοτομήσεις που έχουν συγκεκριμένο νόημα μόνο στα πλαίσια του δυτικού συστήματος αναπαραστάσεων. Κατά συνέπεια, η ιδεολογική προτεραιότητα στην κλίμακα των αξιών των υπό εξέταση κοινωνιών γίνεται μέσω της μεταφύτευσης της ευρωποκεντρικής αντίληψης για την κοινωνική πραγματικότητα, πράγμα που αποτελεί μια παρεκβολή στο σύνολο της ιστορίας της άρθρωσης και της δόμησης που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες και που δεν έχουν αναγκαστικά νόημα έξω από αυτές¹⁶. Αυτό σημαίνει ότι μέσα από την άκριτη χρησιμοποίηση κατηγοριών και αναλύσεων αντιμετωπίζονται ως ταυτόσημα κοινωνικά φαινόμενα με διαφορετικό περιεχόμενο.

Εξάλλου, σ' ένα άλλο επίπεδο, η επίκληση στην ισχύ των ενστίκτων ως αναλλοίωτων ουσιών καταδεικνύει ότι οι αναλύσεις των κατά φύλο σχέσεων και του επιμερισμού έργων και δραστηριοτήτων διέπονται από φυσιοκρατικούς κανόνες καθώς η ταυτότητα του φύλου και η προσωπικότητα των ατόμων εμφανίζεται σαν να διαμορφώθηκε άπαξ δια παντός και απλώς αναπαράγεται στις κοινωνίες διαμέσου των αιώνων (Κονδύλη, 1987:68). Ετσι, το προαπαιτούμενο της γυναικείας παθητικότητας σε αντιδιαστολή με τη θεμελιώδη επιθετικότητα και πολυγαμική τάση των ανδρών (τάση που καθιστά τις γυναίκες σεξουαλικά αντικείμενα ή σπάνιο "αγαθό") εμφανίζει την ανθρώπινη φύση ως αμετάβλητη, υπερϊστορική ενότητα. Οπως έχει τονιστεί επανειλημμένα, η μόνη εξήγηση που παρέχεται γι' αυτό το φαινόμενο βασίζεται στο αξίωμα της αναλογίας της κυριαρχίας των αρσενικών πάνω στα θηλυκά από το ζωικό βασίλειο (με έμφαση στα πιθηκοειδή ως μακρινούς προγόνους του ανθρώπου) και στην επίκληση της εμπειρικής παρατηρούμενης "πραγματικότητας". Κατά συνέπεια, το θεωρητικό μοντέλο των διάφορων εκδοχών βιολογισμού που έχει στόχο να ερμηνεύσει τις θεμελιώδεις δομές της ανθρώπινης κοινωνίας βασίζεται κυρίως σε έναν απλοϊκό εμπειρισμό.

Ομως, όπως εύστοχα αναρωτιέται ο Baudrillard (1973, ελλ. μεταφ. 1990:81),

"... δεν είναι σίγουρο ότι η σύγκριση με την ανατομία του πιθήκου είναι κάτι περισσότερο από μια μεταφορά. Τι εγγυάται την ισχύ του ίδιου νοητικού σχήματος όταν περνάμε από τη βιο-ανατομική σφαίρα σ' εκείνη του συμβολικού και της ιστορίας των κοινωνιών που προσιδιάζει στον άνθρωπο;".

βιοκεντρικής αντίληψης των συλλογικών παραστάσεων για τις γυναίκες όπου κυρίαρχες μορφές είναι οι γυναίκες παρθένες ή οι γυναίκες μητέρες, ενώ στους άνδρες κυριαρχούν οι παραστάσεις των ανδρών κυνηγών ή πολεμιστών και η πατρότητα είναι δευτερεύουσας σημασίας.

16. Βλ. ενδεικτικά Gossez (1982), Sahlins (1976), Strathern & Mac Cormack (1980), Edholm et al. (1977). Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Νιτσιάκος (1993).

Η εθνολογία είναι πλούσια σε δεδομένα όπου δεν παρατηρούνται οι ίδιες συμπεριφορές και ρόλοι, ενώ η ταυτότητα του φύλου έχει τελείως διαφορετική σημασία¹⁷. Το γεγονός ότι αυτό που ο δυτικός πολιτισμός θεωρεί ως "φυσικές" ιδιότητες των φύλων δεν είναι ούτε αναγκαίο, ούτε φυσικό και ακόμα περισσότερο ούτε οικουμενικό έχει ήδη τονιστεί από τη δεκαετία του '30 από την ανθρωπολόγο M. Mead. Οι ιδιοσυγκρασιακές συμπεριφορές που κατά παράδοση θεωρούνται θηλυκές - όπως η παθητικότητα, η ευαισθησία και η λατρεία των παιδιών - πολύ συχνά θεωρούνται αρσενικές ιδιότητες σε μια φυλή και θηλυκές σε μια άλλη όπως επίσης και η επιθετικότητα και η αποφασιστικότητα και μ' αυτήν την έννοια η συμπεριφορά δεν φαίνεται να συνδέεται άμεσα και αδιαμεσολάβητα με το βιολογικό φύλο. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η ανθρωπίνη φύση εμφανίζεται, διαμορφώνεται και ορίζεται από τον τρόπο που οι άνθρωποι αναπαράγουν την κοινωνική τους ύπαρξη. Όπως τονίζει η Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991β:31-32),

"Ανάμεσα σε ορισμένες βασικές ορμές, που μπορούν ή δεν μπορούν να αποδίδονται στην ανθρωπίνη φύση, και τις κοινωνικές δομές του ανθρωπίνου πολιτισμού μεσολαβεί μια κρίσιμη διαδικασία: ότι τα ίδια τα έμφυτα ανθρώπινα κίνητρα - ορμές παίρνουν διάφορες και διαφορετικές πολιτιστικές μορφές και ακόμα, ότι διαφορετικά κίνητρα - ορμές εμφανίζονται με την ίδια μορφή. Αυτό σημαίνει ότι, αφού δεν υφίσταται μια ορισμένη και καθοριστική ανταπόκριση ανάμεσα στην μορφή και το χαρακτήρα της κοινωνίας και τον ανθρωπινό χαρακτήρα, *δεν μπορεί* κατά κανένα τρόπο να δεχτούμε το βιολογικό προσδιορισμό της ανθρωπίνης κοινωνίας. Ανάμεσα στη φύση και τον πολιτισμό/κοινωνία, υπάρχει μια ριζική ασυνέχεια: το γεγονός της συμβολικής ανθρωπίνης σκέψης και της κοινωνικής βάσης της ανθρωπίνης συνείδησης".

Η βιολογική "ανάγκη" ή το "ένστικτο" συντήρησης είναι η καθολική και αφηρημένη προϋπόθεση κάθε ανθρωπίνης κοινωνίας και κάθε ζωντανού είδους γενικά, και δεν μπορεί να μάς μάθει τίποτα για καμία απ' αυτές ειδικότερα. Η θεμελίωση πάνω στη μονιμότητα ενός "ενστίκτου" επιθετικότητας, εξ ορισμού παντού το ίδιο, της ιστορίας των κατά φύλο σχέσεων, εξ ορισμού πάντοτε διαφορετική, είναι εσφαλμένη, όπως θα ήταν σφάλμα να θελήσουμε να εξηγήσουμε με τη σταθερότητα της libido τις άπειρες ποικιλίες τύπων οργάνωσης της οικογένειας ή των καταμερισμών της εργασίας. Εξάλλου αν θεωρήσουμε την ανδρική βία ως έναν σταθερό παράγοντα από καταβολής κόσμου μάς εμποδίζει να κατανοήσουμε πώς αυτή ορίζεται και ελέγχεται κοινωνικά και ποιοι πολιτισμικοί κανόνες προδιαγράφουν τη μορφή αλλά και τα αντικείμενα στα οποία επιβάλλεται, δηλαδή ποιοι τύποι ανδρικής βίας είναι αποδεκτοί ανάλογα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα (Edholm M. et al., 1977, γαλλ. μεταφ.

---

17. Στις περιπτώσεις όπου τα εθνολογικά στοιχεία δεν συνηγορούν με τις βασικές αυτές παραδοχές των "βιολογικών" θεωριών, ερμηνεύονται ως "επιφανειακές εκδηλώσεις" που αποκρύπτουν τη βαθιά, θεμελιακή δομή ή αποτελούν στρέβλωση της "φύσης" των κοινωνιών, αφήνοντας ανεξηγήτο το γεγονός γιατί υπάρχει "ανάγκη" των κοινωνιών να κρύβουν τις θεμελιώδεις τους δομές πίσω από τέτοιου είδους "παραπλανητικά" μοντέλα.

1982:59). Νομίζουμε ότι θα αποτελούσε κοινό τόπο να επισημανθούν οι τεράστιες πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της υιοθέτησης μιας θεωρίας που έχει μεταξύ άλλων ως συνέπεια να εξαφανίσει την ιστορία ανάγοντας τον ιστορικό προσδιορισμό που αφήνει πεδίο στην κοινωνική δράση, σε φυσικό προσδιορισμό - ως βασική λειτουργία του βιολογικού προσδιορισμού - που οδηγεί νομοτελειακά στην αποδοχή και νομιμοποίηση της κοινωνικής "πραγματικότητας" (βλ. Bourdieu (1980b). Οπως χαρακτηριστικά δηλώνει ο Καστοριάδης (1975, ελλ. μεταφ. 1978:329, 330),

"Άνδρες και γυναίκες ζουν σε μια κοινωνία. Μπορούν να επισημανθούν χωρίς αμφισβήτηση ως άρρενα και θήλαα... Αυτόν τον μερισμό της ανθρώπινης κοινότητας σε ένα αρσενικό και σε ένα θηλυκό υποσύνολο, η θέσμιση της κοινωνίας είναι παντού και πάντοτε υποχρεωμένη να τον λογαριάζει. Αλλά αυτό το "λογάρισμα" γίνεται μέσα και χάρη σε μια μεταμόρφωση του *φυσικού γεγονότος* τού είναι - άρρεν και τού είναι - θήλυ σε *κοινωνική φαντασιακή σημασία* τού είναι - άνδρας ή τού είναι - γυναίκα και η οποία παραπέμπει στο μάγμα όλων των φαντασιακών σημασιών της δεδομένης κοινωνίας. Ούτε αυτή η μεταμόρφωση από μόνη της ούτε το κάθε φορά ειδικό περιεχόμενο της σημασίας στην οποία παραπέμπει δεν μπορούν να απαχθούν, παραχθούν, παραγωγισθούν από το φυσικό γεγονός, παντού και πάντοτε το αυτό. Αυτό το φυσικό γεγονός, προκαλεί εμπόδια ή θέτει όρια στη θέσμιση της κοινωνίας η θεώρηση όμως αυτών των ορίων δεν παρέχει παρά κοινοτοπίες". "...Το να πούμε ότι ένας ελάχιστος ετερόφυλος πόθος πρέπει να είναι ανεκτός από τη θέσμιση της κοινωνίας, επί ποινή ταχείας εξαλείψεως της δεδομένης κοινότητας, δεν λέει τίποτα για την απέραντη αλχημεία του πόθου που παρατηρούμε στην ιστορία και ακριβώς αυτή μας ενδιαφέρει. Επίσης το φυσικό γεγονός μπορεί να παράσχει ένα στήριγμα ή ένα ερέθισμα γι' αυτήν ή την άλλη θέσμιση της σημασίας. Ένα βάραθρο όμως χωρίζει το στήριγμα ή το ερέθισμα από την αναγκαία και ικανή συνθήκη. Στήριγματα και ερεθίσματα εδώ λαμβάνονται υπόψη, εκεί παραμελούνται, αλλού εκμηδενίζονται ή χρησιμοποιούνται ανάστροφα, σε κάθε όμως περίπτωση αναλαμβάνονται, μετασχηματίζονται, μετουσιώνονται, με την ένταξή τους στο δίκτυο των κοινωνικών φαντασιακών σημασιών".

1.2 Ο σύγχρονος φεμινιστικός προβληματισμός

Η φεμινιστική ανάλυση, με αφετηρία τη δεκαετία του '70, στην προσπάθειά της να υπερβεί το πρόβλημα του βιολογικού προσδιορισμού καθώς και την παραδοχή της ύπαρξης ενός φυσικού και φυσιολογικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, επιχείρησε να διατυπώσει μια θεωρία που να εξαρτά τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας από την κοινωνική οργάνωση των σχέσεων γυναικών και ανδρών.

Σ' αυτή λοιπόν τη φάση, οι φεμινίστριες κοινωνικοί επιστήμονες με αφετηρία την αμφισβήτηση της παραδοχής ότι το φύλο ως *βιολογικό* δεδομένο, με συγκεκριμένες γενετικές ιδιότητες, καθορίζει τις κλίσεις, τις ψυχολογικές ιδιότητες, τις δεξιότητες, τις ικανότητες και την κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων, όπως επίσης και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, τους κοινωνικούς θεσμούς και όλη την κοινωνική ζωή, προσπαθούν να διατυπώσουν μια ριζικά νέα θεωρία για τη γυναικεία υποτέλεια. Οπως τονίζει η Rubin (1975:160), η θεωρία αυτή πρέπει να λάβει υπόψη της την

"άπειρη ποικιλία και τη μονότονη ομοιότητα" [endless variety and monotonous similarity] της ανδρικής κυριαρχίας, και να απαντήσει σε δύο κατηγορίες ερωτημάτων: απ' τη μια αν, πώς και γιατί η δευτερεύουσα θέση των γυναικών συνιστά οικουμενικό φαινόμενο και διαπολιτισμικό γεγονός και, από την άλλη, πώς στο εσωτερικό αυτού του φαινομένου οι συγκεκριμένες πολιτισμικές αντιλήψεις και συμβολισμοί για τη γυναίκα είναι εξαιρετικά διαφοροποιημένες και επιπλέον αντιφατικές" (αναφέρεται και στο Ortner, 1974, ελλ. μεταφ. 1994:75).

Σ' όλη, λοιπόν, τη δεκαετία του '70 κυριαρχούν και πάλι θεωρήσεις που αναζητούν το "αρχικό αίτιο", το "πρώτο κινούν" της γυναικείας υποτέλειας και επιχειρούν να δώσουν μια γενική καθολική εξήγηση στο θεμελιακό ερώτημα της καταγωγής της ανδρικής κυριαρχίας χωρίς όμως να αγνοηθεί η ποικιλία των μορφών της (βλ. ταξινομήση και ανάλυση με έμφαση στις ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Μπακαλάκη, 1994α). Οι "οικουμενικές" αυτές φεμινιστικές θεωρίες θεώρησαν ότι το φαινόμενο της ανισότητας των κατά φύλο σχέσεων, άμεσα ή έμμεσα συνδεδεμένο με το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και ιδιαίτερα με τη μητρότητα και τη φροντίδα των παιδιών, αντιπροσωπεύει ένα οικουμενικό φαινόμενο και ότι οι γυναίκες ήταν παντού και πάντα υποτελείς. Η εκπλήρωση του μητρικού ρόλου αποκλειστικά από τη γυναίκα είναι το κύριο αίτιο του καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα και της καθυπόταξης του γυναικείου φύλου. Η ανδρική κυριαρχία συνδέεται άμεσα και προκαλείται από το διαχωρισμό των κοινωνικών ρόλων των φύλων. Εντούτοις, η βασική θέση πάνω στην οποία βασίστηκαν οι προσεγγίσεις και συνιστά και το πόλο διαφοροποίησης με τις μη φεμινιστικές ή προγενέστερες φεμινιστικές αναλύσεις που ακολουθούσαν τις παραδοχές του βιολογισμού, στηρίζονται στο επιχείρημα ότι ακόμα και τα οικουμενικά δεδομένα δεν ανάγονται στη βιολογία. Οτι δηλαδή η ανδρική κυριαρχία και η γυναικεία υποτέλεια δεν προκύπτουν από κάποια βιολογικά δεδομένα αυτά καθαυτά, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο οι "γενετικές" - "βιολογικές" ιδιότητες προσλαμβάνονται, ταξινομούνται, ερμηνεύονται και αξιολογούνται σε διάφορες κοινωνίες (Rosaldo, 1974). Κατά συνέπεια, αυτό που εμφανίζεται ως "φυσικό" πρέπει να γίνει κατανοητό με πολιτικούς και κοινωνικούς όρους, δηλαδή σαν να ήταν παράγωγο θεσμικών διευθετήσεων που δεν είναι εντέλει αναγκαίες (Rosaldo, 1980, ελλ. μεταφ. 1994:198) αλλά συσχετίζονται με τις κατά τόπους συγκεκριμένες μορφές των κοινωνικών σχέσεων, και ειδικότερα της κοινωνικής ανισότητας (ό.π., σελ. 205). Αντιπροσωπευτικές αυτού του τύπου θεωρήσεων είναι οι ανθρωπολογικές αναλύσεις της Ortner (1974) και της Rosaldo (1974) οι οποίες υιοθετούν το συμβολικό επίπεδο ανάλυσης καθώς και η, ψυχαναλυτική προσέγγιση, ανάλυση της μητρότητας από την Chodorow (1978).

Για την Ortner το φαινόμενο της ανδρικής κυριαρχίας και της γυναικείας

καθυπόταξης είναι οικουμενικό με την έννοια ότι σε κάθε γνωστή κοινωνία βρίσκουμε τις γυναίκες υποταγμένες στους άνδρες. Θεωρώντας ότι οι βιολογικοί παράγοντες και οι διαφορές των φύλων αποκτούν τη σημασία ανώτερου/κατώτερου μόνο μέσα στο πλαίσιο πολιτισμικά προσδιορισμένων αξιακών συστημάτων (1974, ελλ. μεταφ. 1994:82), υποστηρίζει ότι "η διαπολιτισμικά δευτερεύουσα θέση των γυναικών μπορεί να εξηγηθεί απλά με την πρόταση ότι οι γυναίκες ταυτίζονται ή σχετίζονται *συμβολικά* με τη φύση, σε αντίθεση με τους άνδρες που ταυτίζονται με τον πολιτισμό. Και εφόσον ο πολιτισμός υποτάσσει τη φύση και την υπερβαίνει, αν οι γυναίκες θεωρηθούν μέρος της φύσης, τότε ο πολιτισμός θα θεωρούσε "φυσικό" να τις υποτάξει για να μην πούμε τις καταπιέσει" (ό.π., σελ. 84). Κατά την άποψη δηλαδή της συγγραφέως οι γυναίκες λόγω των αναπαραγωγικών τους λειτουργιών και της μητρότητας βρίσκονται πλησιέστερα στη φύση απ' ό,τι οι άνδρες. Και αυτό συμβαίνει μέσω μιας σειράς παραγόντων: πρώτον, γιατί, λόγω της μεγαλύτερης εμπλοκής του γυναικείου σώματος στις φυσικές λειτουργίες που αφορούν την αναπαραγωγή και τη "δαιώνιση του είδους", η γυναικεία φυσιολογία θεωρείται ότι πλησιάζει περισσότερο τη φύση από την ανδρική (ό.π., σελ. 90). Δεύτερον, γιατί οι γυναίκες συνδέονται με το δομικά κατώτερο οικιακό χώρο και ευθύνονται για την κρίσιμη λειτουργία της κοινωνικοποίησης των βρεφών σε πολιτισμένα όντα. Έτσι με τον εγκλωβισμό των γυναικών στον οικιακό χώρο και την οικογένεια, οι κοινωνικοί ρόλοι τους θεωρείται ότι πλησιάζουν περισσότερο στη φύση, ενώ η οικιακή ομάδα παραπέμπει συνεκδοχικά σε ένα κατώτερο κοινωνικό επίπεδο σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία (ό.π., σελ. 96). Τέλος, τρίτον, ο γυναικείος ψυχισμός θεωρείται ότι πλησιάζει περισσότερο στη φύση αφού, μέσω της κοινωνικοποίησης της ίδιας της γυναίκας, διαμορφώνεται κατάλληλα για τις λειτουργίες της μητρότητας και χαρακτηρίζεται από την τάση για τον προσωποκεντρισμό και για λιγότερο διαμεσολαβούμενες σχέσεις (ό.π., σελ. 101).

Η Rosaldo (1974) εξάλλου, αρνείται ότι η ασυμμετρία των φύλων πηγάζει από τη βιολογία και πιστεύει ότι η σημασία των ανατομικών χαρακτηριστικών και των λειτουργιών της φυσιολογίας δεν είναι εγγενής. Παρ' όλο που αναγνωρίζει ότι υπάρχει μια τεράστια ποικιλομορφία στην κοινωνική ασυμμετρία των φύλων, τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τις κοινωνικές αξιολογήσεις γυναικών και ανδρών, εντούτοις θεωρεί ότι υπάρχουν όρια στην ποικιλία αυτή γιατί η ασυμμετρία στις σχέσεις των φύλων είναι οικουμενικό φαινόμενο και ανάγεται στην ύπαρξη ενός ιεραρχικού καταμερισμού της εργασίας σε μια οικιακή και μια δημόσια σφαίρα και στην ταύτιση των γυναικών με τον οικιακό ή ιδιωτικό χώρο και των ανδρών με το δημόσιο (1974:18). Θεωρώντας δηλαδή ότι η αντίστιξη δημόσιου και οικιακού ή ιδιωτικού αποτελεί τη βάση για την κωδικοποίηση και τη σύγκριση δεδομένων που

αφορούν τις κατά φύλο σχέσεις σε διάφορες κοινωνίες, υποστηρίζει ότι η οικουμενική ανισότητα των γυναικών συσχετίζεται άμεσα με το επίσης οικουμενικό φαινόμενο της διαφοροποιημένης συμμετοχής των γυναικών και των ανδρών στις δραστηριότητες του δημόσιου και του ιδιωτικού. Και επειδή η ιεραρχία ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό είναι θεμελιακό χαρακτηριστικό όλων των μέχρι τώρα γνωστών κοινωνιών, αφού ο δημόσιος χώρος θεωρείται ότι εμπεριέχει και υπερβαίνει τον οικιακό, η αρνητική αξιολόγηση ακολουθεί, τις κατά κανόνα, οικιακές δραστηριότητες που επιτελούν οι γυναίκες με συνέπεια την υποβάθμιση των ίδιων των γυναικών και τον έλεγχο των ανδρών πάνω σ' αυτές και τα παιδιά.

Κατά την Chodorow (1978) η φροντίδα των παιδιών από τη μητέρα είναι ένα καθολικό και σταθερό στοιχείο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και οφείλεται στη διαφοροποίηση της ψυχικής δομής των γυναικών από αυτήν των ανδρών, διαφοροποίηση που συντελείται με την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών, δηλαδή κατά τη διαδικασία κατασκευής της "κατά φύλο ταυτότητας" μέσα στην οικογένεια. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, τα βιώματα των δύο φύλων στην προοιδιαπόδεια περίοδο είναι καθοριστικής σημασίας για την ασύμμετρη διαμόρφωση της ανδρικής και γυναικείας ψυχικής δομής: η μητρότητα διαμορφώνει τη γυναικεία ψυχοσύνθεση με τέτοιο τρόπο ώστε οι γυναίκες να έχουν περισσότερο ασαφή αντίληψη του Εαυτού και να ορίζονται με βάση τις προσωπικές τους σχέσεις με τους άλλους σε άμεση συνάρτηση με το χώρο της "οικογένειας", γεγονός που αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση για τη εκπλήρωση του ρόλου της μητρότητας. Αντίθετα οι άνδρες (λόγω της απομάκρυνσης από το γυναικείο πρότυπο και της ταύτισης με τον πατέρα στη νηπιακή ηλικία) είναι περισσότερο "ατομιστές", ανεξάρτητοι σε σχέση με την γυναίκα - μητέρα και αποστασιοποιημένοι από την οικογένεια.

Η έμφαση στη διάκριση φύσης:πολιτισμού και τους διαφορετικούς ρόλους των δύο φύλων (Ortner), στη διάκριση ιδιωτικού:δημόσιου και τις διαφοροποιημένες δραστηριότητες ανδρών και γυναικών (Rosaldo), καθώς και στην κοινωνικοποίηση των κοριτσιών και τη δόμηση της γυναικείας ταυτότητας (Chodorow), αποτελούν τρεις τύπους προσεγγίσεων που, όπως είπαμε συνδέουν την προέλευση του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού και της υποτέλειας των γυναικών με την κοινωνική μητρότητα. Παρ' όλο λοιπόν που σ' όλη αυτήν τη φάση ο φεμινιστικός προβληματισμός προσπαθεί να αποσπαστεί από το βιολογικό προσδιορισμό και γίνεται μια βασική προσπάθεια διατύπωσης νέων ερωτημάτων και απαντήσεων, εξακολουθεί να κυριαρχεί μια αντίληψη για έναν πρωταρχικό ενιαίο και πολιτισμικά οικουμενικό τύπο ανθρώπινης πρακτικής ή δραστηριότητας που αφορά τις γυναίκες (μητρότητα) και η οποία δραστηριότητα καθορίζει με ενιαίο τρόπο τη συμβολική αναπαράσταση της θηλυκότητας και το περιεχόμενο των κατά φύλο σχέσεων. Η

δραστηριότητα αυτή γίνεται αντιληπτή ως "οικιακή" που εδράζεται στο χώρο της "οικογένειας" και συσχετίζεται με κάποια - σε τελική ανάλυση - σχεδόν βιολογική ανάγκη και κατασκευάζεται ως λειτουργικά απαραίτητη για την αναπαραγωγή της κοινωνίας.

Κατά συνέπεια, ενώ αυτού του είδους οι προσεγγίσεις έχουν συμβάλει σημαντικά στην αποσαφήνιση των κοινωνικών σχέσεων των δυο φύλων, ως ένα βαθμό παραμένουν *ουσιοκρατικές* και *μονοαιτιακές*. Ουσιοκρατικές στο βαθμό που προβάλλουν πάνω σε όλες τις γυναίκες και όλους τους άνδρες ψυχολογικές ιδιότητες και ψυχικές δομές που αναπτύσσονται κάτω από ιστορικά ειδικές κοινωνικές συνθήκες. Μονοαιτιακές στο βαθμό που αναζητούν την εξήγηση για τη γυναικεία καταπίεση σε ένα σύνολο χαρακτηριστικών παντού και πάντα το ίδιο, όπως είναι η παγκόσμια διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού ή η διάκριση φύσης:πολιτισμού.

Για παράδειγμα, στην προσέγγιση της Chodorow, παρόλο που, όπως τονίζει η Σαντούκα (1987), η συμβολή της είναι αξιόλογη αφού υπερβαίνει το βιολογισμό της φροϋδικής ανάλυσης και εστιάζεται στο θέμα της "δυναμικής του υποκειμενικού συνετελεστή της ιστορίας", υποδηλώνοντας τη διαλεκτική θεώρηση της σχέσης των φορέων δράσης και της κοινωνικής πραγματικότητας, λανθάνουν τρεις κυρίως παραδοχές¹⁸, γεγονός που την καθλώνει σε ένα ανιστορικό και ουσιοκρατικό θεωρητικό πλαίσιο. Πρώτον, η ψυχαναλυτική παραδοχή ότι ο καθένας έχει μια ψυχική δομή, μια προσωπικότητα, που συγκροτείται στη νηπιακή ηλικία με την ταύτιση και διαντίδραση μεταξύ του Εαυτού και του γονιού, ψυχική δομή που παραμένει σχετικά σταθερή στο υπόλοιπο της ζωής του ατόμου. Δεύτερον, ότι η ψυχική δομή διαφέρει σημαντικά από άνδρες σε γυναίκες αλλά ότι έχει μεγάλες ομοιότητες μεταξύ των γυναικών και μεταξύ των ανδρών, τόσο σε διαπολιτισμικό επίπεδο, όσο και στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνίας ανεξαρτήτως τάξης, φυλής ή εθνικότητας. Έτσι, ενώ η Chodorow υποστηρίζει ότι οι ρόλοι των δύο φύλων στην οικογένεια και η υποτέλεια των γυναικών που συνεπάγεται ο διαχωρισμός τους είναι φαινόμενα που καθορίζονται από την οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής, η ανάλυσή της δεν θίγει το θέμα της επίδρασης των διαφορετικών κοινωνικών σχηματισμών ή τρόπων παραγωγής στη δομή της οικογένειας και το χαρακτήρα της ανισότητας των φύλων. Μ' αυτόν τον τρόπο, αποσυνδέεται ουσιαστικά η οικογένεια από το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό της πλαίσιο, και η συγγραφέας οδηγείται σε μια ταυτολογική επιχειρηματολογία όπου η δομή της οικογένειας παρουσιάζεται διαχρονικά σταθερή και αναλλοίωτη (Σαντούκα, 1987:102). Τέλος, η Chodorow θεωρεί ότι η βαθιά ψυχική

---

18. Σύμφωνα με τους Fraser & Nicholson (1988:385).

δομή χρωματίζει ο,τιδήποτε κάνει κάποιος, ότι δεν υπάρχουν πράξεις, όσο τετριμμένες και κοινότοπες και να είναι, που να μην φέρουν ίχνη μιας θηλυκής ή αρσενικής ταυτότητας. Όμως αυτή η μάλλον χονδρική κατηγοριοποίηση παραποιεί ως ένα βαθμό την αυθεντική ταυτότητα και τις ιδιομορφίες του ατόμου, αφού ανάγει σε μοναδικό καθοριστικό στοιχείο τη συμμετοχή του στο φύλο, ισοπεδώνοντας έτσι την ουσιώδη πολυεδρικότητα της προσωπικότητάς του και αγνοώντας τον κυμαινόμενο βαθμό ένταξής του και μάλιστα σε μια ποικιλία από αλληλοεπικαλυπτόμενες κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες.

Βασική αιτία των παρατηρούμενων αδυναμιών είναι η προϋπόθεση της ανάγκης διατύπωσης μιας καθολικής ισχύος κοινωνικής θεωρίας η οποία ν' απαντά στο ερώτημα του αρχικού (μοναδικού) αιτίου που θα ερμηνεύσει την ανδρική κυριαρχία διαπολιτισμικά και θα φωτίσει όλη την κοινωνική ζωή. Όπως εύστοχα παρατηρούν οι Fraser & Nicholson (1988:384) στην πραγματικότητα αυτές οι θεωρίες υποστηρίζοντας ότι υπάρχει μια "ιδιωτική σφαίρα" σε όλες τις κοινωνίες, προϋποθέτουν ότι οι δραστηριότητες των γυναικών είναι βασικά παρόμοιες σε περιεχόμενο και σημασία σε διαπολιτισμικό επίπεδο. Μια παρόμοια παραδοχή σχετικά με τις δραστηριότητες των ανδρών βρίσκεται και πίσω από την αρχή της παγκόσμιας "δημόσιας σφαίρας". Ταυτόχρονα γενικεύουν για όλες τις κοινωνίες μια ιστορικά ειδική συνύπαρξη συνθηκών: την ευθύνη των γυναικών για τη φροντίδα των μικρών παιδιών, την τάση των γυναικών να περνούν περισσότερο χρόνο στο γεωγραφικό χώρο του "οίκου", τη μειωμένη συμμετοχή των γυναικών στις υποθέσεις της κοινότητας, μια πολιτισμική απαξίωση της "οικιακής" εργασίας και την πολιτισμική υποβάθμιση των γυναικών. Αυτό δηλαδή που τελικά αποτυγχάνουν να καταδείξουν αυτού του είδους οι θεωρίες είναι ότι αν κάθε μια από αυτές τις συνθήκες είναι πραγματική για πολλές κοινωνίες, δεν σημαίνει ότι η συνύπαρξη τους είναι επίσης πραγματική για όλες (ό.π.).

Σ' αυτού του τύπου τις προβληματικές, ιδιαίτερες δυσκολίες δημιουργεί το γεγονός ότι κατηγορίες όπως "μητρότητα", "παραγωγή", "αναπαραγωγή", "φύση", "πολιτισμός", "ιδιωτικό", "δημόσιο" κλπ, θεωρείται ότι έχουν κάποιο συγκεκριμένο διαπολιτισμικό περιεχόμενο και ομαδοποιούν φαινόμενα που δεν είναι απαραίτητα συσχετισμένα σε όλες τις κοινωνίες, ενώ την ίδια στιγμή διαχωρίζουν άλλα φαινόμενα που δεν είναι αναγκαστικά διαχωρισμένα (Fraser & Nicholson, 1988:387). Αυτό σημαίνει, ότι οι επιστήμονες που χρησιμοποιούν άκριτα τέτοιες κατηγορίες προκειμένου να κατασκευάσουν μια οικουμενική κοινωνική θεωρία διακινδυνεύουν να προβάλουν τις κοινωνικά κυρίαρχες αναπαραστάσεις της δικής του κοινωνίας πάνω σε άλλες κοινωνίες, και μ' αυτόν τον τρόπο υπάρχει η τάση να διαστρεβλώνονται ουσιαστικές

ιδιότητες και χαρακτηριστικά και των δύο¹⁹.

Κατά τη δεκαετία του '80 σταδιακά εγκαταλείπεται η αναζήτηση της αρχικής και μοναδικής αιτίας της κατά φύλο ανισότητας ή του κατά φύλο καταμερισμού. Οπως τονίζει η Rosaldo σε ένα "αυτοκριτικό" της άρθρο (1980, ελλ. μεταφ. 1994:187-188) *"σήμερα είναι λίγοι οι ιστορικοί, οι κοινωνιολόγοι ή οι κοινωνικοί φιλόσοφοι που νιώθουν την ανάγκη να ξεκινήσουν τις ιστορίες τους "από την αρχή" - όπως συνηθιζόταν το 19ο αιώνα"* - στην αναζήτηση της προέλευσης των σύγχρονων κοινωνικών φαινομένων, αφού οι περισσότεροι... *"έχοντας, σωστά, αποφασίσει να αμφισβητήσουν τις εξελικτικές προσεγγίσεις"*, αντιτάσσουν τον ιστορικό προσδιορισμό στην έρευνα για λανθάνουσες αιτίες πίσω από την επιφάνεια των φαινομένων. Μ' άλλα λόγια, η αναζήτηση για απαρχές και απώτερες αιτίες υποχωρεί στη γενεολογική ανάλυση.

Εξάλλου εγκαταλείπεται η *διαπολιτισμική* αντίστιξη ιδιωτικού: δημοσίου. Οπως τονίζεται σε αρκετές μελέτες στο συλλογικό τόμο MacCormack & Strathern (1980), η υποβάθμιση της οικιακής σφαίρας δεν έχει οικουμενικό χαρακτήρα αλλά ούτε και οι έννοιες "οικιακό"/"ιδιωτικό" και "δημόσιο" συνεπάγονται πάντοτε αναγκαστικά τις ίδιες σημασίες και τις ίδιες διχοτομήσεις με αυτές του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Με τον ίδιο τρόπο αναιρείται κριτικά και η οικουμενική αντίστιξη φύσης:πολιτισμού και η νομοτελειακή αντιστοιχία της με τη διάκριση αρσενικό:θηλυκό. Η Strathern (1980, ελλ. μεταφ. 1994) για παράδειγμα, παρατηρεί ότι όταν η "φύση" και ο "πολιτισμός" αποδίδονται σε άλλες κοινωνίες, αποκτούν μια ουσιοκρατική διάσταση, δηλαδή οι κοινωνίες εμφανίζονται να δίνουν την ίδια σημασία στη διάκριση και οι έννοιες αυτές αντιστοιχούν σε ό,τι εμείς αναγνωρίζουμε ως φύση και ως πολιτισμό. Αντίθετα η συγγραφέας τονίζει ότι ακόμα και αν η αντίστιξη φύση:πολιτισμός είναι οικουμενική δεν είναι απαραίτητο ότι έχει την ίδια συμβολική σημασία που της αποδίδουμε σήμερα ούτε έχουμε επαρκείς λόγους να πιστεύουμε ότι αυτές οι αντιστιξεις παίζουν τον ίδιο καθοριστικό ρόλο στο γνωστικό σύστημα άλλων πολιτισμών. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα οι όροι "φύση" - "πολιτισμός" είναι δύο σχετικές έννοιες που έχουν πολλαπλές σημασίες ακόμα και στο εσωτερικό του δυτικού πολιτισμού, ("δεν πρόκειται για μια σταθερή αντίστιξη αλλά για έναν ιστό πολλαπλών αντιθέσεων", ό.π., σελ. 115) και συνεπώς δεν είναι δυνατόν να αποδίδονται σε άλλους χωρίς να

---

19. Οπως είναι για παράδειγμα η ευρωκεντρική αντίληψη ότι η σχέση μάνας - παιδιού είναι ο βιολογικός και άρα οικουμενικός πυρήνας της οικιακής σφαίρας, κάτι το οποίο όμως δεν ισχύει σε άλλους πολιτισμούς (βλ. Παπαταξιάρχης, 1992α:38 όπου και σχετική βιβλιογραφία).

αναλύονται (ό.π., σελ. 129). Επιπλέον, και αυτό είναι ίσως σημαντικότερο, αμφισβητεί τη άποψη του δορισμού όπως έχει εκφραστεί κυρίως από την Ortner για την οικουμενική αντιστοιχία της ιεραρχίας αρσενικό:θηλυκό, φύση:πολιτισμός θεωρώντας την *μια* από τις πολιτισμικές αντιλήψεις, και οπωσδήποτε όχι παγκόσμια αποδεκτή. Δανειζόμενη δε την προβληματική του Goody (1977) ο οποίος "αμφισβητεί άμεσα το κατά πόσο τέτοια ζεύγη αντίστοιχων εννοιών συναντώνται πάντοτε σε άλλους πολιτισμούς ώστε να μπορούν λογικά να συγκριθούν με άλλες συμβατικές ταξινομήσεις όπως δεξί - αριστερό ή αρσενικό - θηλυκό" (ό.π., σελ. 116) θεωρεί ότι αποτελεί ιδεολογική πρόθεση η επιθυμία να απομονώσουμε μια αντίστιξη (φύση εναντίον πολιτισμού) μέσα από ένα σύνολο συνδυασμών (από όλες τις έννοιες που έχουν η φύση και ο πολιτισμός στο δικό μας πολιτισμό και που είναι πλούσιες σε αμφισημία)" (ό.π., σελ. 118). Όπως παρατηρεί η Rogers (1978:134) "ακόμα και στο εσωτερικό του αμερικανικού πολιτισμού οι γυναίκες με κανέναν τρόπο δεν συνδέονται πάντοτε με τη φύση. Η ιδεολογία της αμερικανικής μεθορίου περιλαμβάνει την εικόνα των γυναικών ως "πολιτισμικών" όντων ή εκπολιτιστικών φορέων, που τελικά υπέταξαν εκείνους τους απότομους, αντικοινωνικούς αρσενικούς, οι οποίοι πριν από την άφιξη του "ευγενέστερου φύλου" κόντευαν να παλινδρομήσουν στη φύση. Οι αμερικανικές παραστάσεις για τη σεξουαλικότητα απεικονίζουν τον άνδρα με τους "φυσικούς" ζωικούς του πόθους να καθοδηγείται από πιο υπεύθυνες και πολιτισμένες γυναίκες" (αναφέρεται στο Strathern, ό.π., σελ. 124).

Στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως τονίζεται στο Παπαταξιάρχης (1992α:56-57),

"Η Dubish (1983) κάνει κριτική στις διχοτομικές περιγραφές των ρόλων του κοινωνικού φύλου που κυριαρχούν στην ελληνική εθνογραφία, περιγραφές που κατατάσσουν συμβολικά τις γυναίκες στην ίδια μεριά με το μιανό και βέβηλο, το ιδιοσυγκρατικό και το στερούμενο τάξης. Διαπιστώνει ότι οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για την παρουσία του Θεού στον οικο και για την πνευματική ευταξία των μελών του: συντηρούν τα εικονίσματα, εκπροσωπούν το "νοικοκυριό" στην εκκλησία, πρωταγωνιστούν σε οικιακές τελετές, όπως επίσης οργανώνουν τις πρακτικές πλευρές της θρησκευτικής ζωής, ειδικεύονται σε ρόλους τελετουργικής θεραπευτικής. Οι γυναίκες φαίνεται να ελέγχουν τη μιανότητα, τη δική τους και των υπόλοιπων μελών της οικογένειάς τους, όσο και οι άντρες φαίνεται να συμμετέχουν σε αυτή, στο βαθμό που κάθε σωματική λειτουργία θεωρείται μιανή. Ακόμα παραπέρα, μέσω της θρησκευτικής τους πρακτικής, μετατρέπουν τον οικο σε πνευματικό καταφύγιο και μικρόκοσμο ευταξίας. Ετσι, λοιπόν, "όχι μόνο οι άντρες, όσο και οι γυναίκες, αποτελούν μέρος της "φύσης" αλλά οι γυναίκες, όσο και οι άντρες, μπορεί να συμβολίζουν τον "πολιτισμό" (1983:199)".

Σ' αυτά τα πλαίσια, το αναλυτικό στάτους και η εννοιολογική "ταυτότητα" εννοιών και κοινωνιολογικών κατηγοριών δέχονται μια γόνιμη και δημιουργική αμφισβήτηση. Τονίστηκε λοιπόν, ότι έννοιες όπως "αρσενικό"/"θηλυκό", "γυναίκα"/"άνδρας" "οικογένεια", "νοικοκυριό", κλπ συνιστούν "κατασκευές" οι οποίες πρέπει να αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης και όχι να θεωρούνται δεδομένα (MacCormack & Strathern,

1980). Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες πρέπει πρώτα να κατασκευάσουν *γενεολογίες* των διάφορων κατηγοριών που εμπλέκονται στην ανάλυση των κατά φύλο σχέσεων πριν προϋποθέσουν την οικουμενική τους σημασία. Για παράδειγμα, αφού οι διχοτομίες πολιτισμός:φύση και κοινωνικό:βιολογικό είναι προϊόν του πολιτισμού, με τη στενότερη έννοια, αυτό συνεπάγεται ότι τόσο η "φύση" όσο και η "βιολογία" έχουν πάντα κοινωνικό νόημα. Πρόσφατες έρευνες αποδεικνύουν σε ποιο βαθμό όλα τα ζητήματα της "βιολογίας" όπως πχ η μητρότητα, η σεξουαλικότητα, η αντισύλληψη, η σημασία της μυϊκής δύναμης κλπ συνιστούν θεμελιωδώς κοινωνικές διαδικασίες και πώς το γυναικείο σώμα είναι ιστορικά προσδιορισμένο και εξαρτώμενο από το πολιτισμικό πλαίσιο²⁰, δεδομένα που μαρτυρούν σε ποιο βαθμό η γυναικεία φυσιολογία δεν πρέπει να θεωρείται διαπολιτισμική κοινωνική κατηγορία (Moore, 1988:10). Εξάλλου, σε μεγάλο τμήμα της φεμινιστικής βιβλιογραφίας, καταδεικνύεται ότι η ανατομική "διαφορά" των φύλων - δηλαδή η έννοια που της δίνουμε - είναι το τελικό αποτέλεσμα της κοινωνικής της θέσμησης ως τέτοιας (Delphy, 1982). Αυτό σημαίνει ότι οι βιολογικές διαφορές δεν παρέχουν μια παγκόσμια βάση για τους κοινωνικούς ορισμούς και ότι το αναπόφευκτο δεδομένο των βιολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων δεν μας διαφωτίζει καθόλου για τη γενική κοινωνική σημασία αυτής της διαφοράς (Moore, 1988:12). Κατά προέκταση και οι όροι "γυναίκα", "άνδρας", "δημόσιο", "ιδιωτικό", "μητρότητα", "οικογένεια" κλπ έχουν διαφορετικές σημασίες ανάλογα με τις εποχές, τις χώρες και τα γενικά κοινωνικά συμφραζόμενα.

Το κεντρικό λοιπόν πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι ερευνητές είναι πώς να υπερβούν τον ιδεαλιστικό χαρακτήρα της κοινωνικής θεωρίας στον τρόπο που θεωρεί το αντικείμενό της - τα δύο φύλα - σε δεδομένο διϊστορικό και επομένως φυσικό (η Γυναίκα, ο Άνδρας) και πώς να αναδείξουν την τεράστια ποικιλία στα πολιτισμικά συμφραζόμενα του τι σημαίνουν πχ οι κατηγορίες "άνδρας" και "γυναίκα", ακόμα και αν ορισμένες σημασίες σχετικά με το φύλο εμφανίζονται σε μια μεγάλη ομάδα διαφορετικών κοινωνιών. Συνεπώς έργο των κοινωνικών επιστημών είναι να διερευνηθεί τι σημαίνει να είναι κάποιο άτομο "γυναίκα" ή "άνδρας" σε κάποια κοινωνία, πώς για παράδειγμα οι πολιτισμικές σημασίες της κατηγορίας "γυναίκα", η ταύτιση των γυναικών με τη φύση, τη σωματική διάσταση και τις δραστηριότητες του σώματός τους, όπως η μητρότητα, η ανατροφή και η φροντίδα των παιδιών, διαφέρουν σε διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες ή πολιτισμούς, και πώς αυτές οι σημασίες συσχετίζονται με τις θέσεις (και όχι τη θέση) των γυναικών και των

---

20. Βλ. Bock (1991, ελλ. μεταφ. 1993:57) όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

ανδρών σε διαφορετικές κοινωνίες (Moore, 1988:12)²¹.

Σ' αυτό το πλαίσιο της κριτικής των ουσιοκρατικών αντιλήψεων αμφισβητείται εξάλλου και η αναλυτική διάκριση μεταξύ των εννοιών του *βιολογικού φύλου* (sex) και του *κοινωνικού φύλου* (gender)²² η οποία είχε γενικευτεί, τουλάχιστον στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία. Όπως είναι γνωστό, σύμφωνα με αυτήν την εννοιολογική διχοτόμηση, που προτείνεται από ορισμένες φεμινίστριες από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 [Oakley (1972), Rubin (1975), Gould & Kern-Daniels (1977), κ.ά.], το βιολογικό φύλο αναφέρεται στις ανατομικές ιδιότητες ανδρών και γυναικών και ορίζεται ως η βιολογική διχοτόμηση μεταξύ θηλυκού και αρσενικού, προσδιορισμένης χρωμοσωμικά και κατά πλειοψηφία σταθερή, μη επιδεχομένης καμία αλλαγή, ενώ το κοινωνικό φύλο αναφέρεται στην κοινωνική δόμηση της ταυτότητας του φύλου, αφορά δηλαδή τα κοινωνικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε κάθε φύλο με την κατά φύλο διαφοροποιημένη κοινωνικοποίηση και ορίζεται ως κοινωνικά κατασκευασμένη συμπεριφορά που γίνεται αντιληπτή ως θηλυκότητα και ως ανδρισμός. Το "κοινωνικό φύλο" μ' άλλα λόγια "αποτελεί μια κοινωνική, πολιτισμική, πολιτική και ιστορική κατηγορία, με στόχο να εκφράσει την ιδέα ότι η υποταγή, κατωτερότητα και αδυναμία των γυναικών δεν προέρχονται από τη φύση, αλλά είναι κοινωνικές, πολιτισμικές, πολιτικές και ιστορικές κατασκευές" (Bock, 1991, ελλ. μεταφ. 1993:62). Παρ' όλο που όπως τονίζει η Bock (ό.π., σελ. 64) η διάκριση βιολογικό φύλο/κοινωνικό φύλο μπορεί να εμφανίζεται συχνά ως "πολιτικά χρήσιμη ή τακτικά έξυπνη απέναντι στην αιώνια ανανέωση των προσπαθειών να περιοριστούν οι γυναίκες στη "βιολογική" τους διάσταση", δημιουργεί πολλά θεωρητικά προβλήματα, κυρίως διότι η γλωσσική και θεωρητική διχοτομία ανάμεσα στο φύλο και το κοινωνικό φύλο παραπέμπει στις βαθιά ιδεολογικές διακρίσεις και ιεραρχίες μεταξύ φύσης:πολιτισμού και βιολογίας:κοινωνικού. Μ' αυτόν τον τρόπο, αφενός δεν είναι δυνατόν να δοθεί ιστορική διάσταση στο βιολογικό φύλο, και, αφετέρου, συσκοτίζεται το γεγονός ότι η "βιολογία" αποτελεί εξίσου μια κοινωνικοπολιτισμική κατηγορία, έναν ιδεολογικό λόγο και μια στρατηγική παρέμβασης και όχι κάτι

---

21. Υπ' αυτήν την έννοια δεν υφίσταται αναλυτικό νόημα σε έννοιες όπως "η θέση της γυναίκας", "η υποτέλεια της γυναίκας" όταν τίθενται σε οικουμενικό επίπεδο.

22. Στο Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης (1992) (βλ. επίσης περιοδικό *Δίμη*, τχ. 6/1993 και Μπακαλάκη, 1994α) εισάγονται οι όροι *κοινωνικό φύλο* και *βιολογικό φύλο* για να αποδοθούν οι έννοιες *gender* και *sex* αντίστοιχα. Μ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η αντίστιξη γένος:φύλο που έχει υποστεί κριτική από ετυμολογικής πλευράς κυρίως γιατί στα ελληνικά η υιοθέτηση της λέξης "γένος", εξαιτίας της πολυσημίας της, δημιουργεί σύγχυση. (Μεταξύ άλλων σημαίνει, "καταγωγή [γενιά, σόι], οι απόγονοι, η ηλικία, το φύλο, η υποδιαίρεση φατρίας, το έθνος, η φυλή, ενώ ως γραμματικός τύπος δηλώνει αν τα πρόσωπα, ζώα, ή πράγματα είναι αρσενικά, θηλυκά ή ουδέτερα" (Πάπυρος)).

ουδέτερο και επιστημονικά αναγνωρίσιμο και μετρήσιμο²³. Η Delphy (1984) για παράδειγμα, παρατηρεί ότι η καθιέρωση του όρου συγκαλύπτει μια προσήλωση στη φυσική υπόσταση του φύλου, που εξακολουθεί να λειτουργεί ως "ο σε τελική ανάλυση" καθοριστικός παράγοντας για τον τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε για τους άνδρες και τις γυναίκες (αναφέρεται στο Μπακαλάκη, 1994β:24). Η D. Haraway (1988:592), από την άλλη, υποστηρίζει ότι η αντίστιξη βιολογικό/κοινωνικό φύλο είναι προϊόν της δυτικής αντίληψης που θεωρεί τη φύση ως πρώτη ύλη για τον πολιτισμό, και κατά τη γνώμη της η έμφαση στην κυριαρχία του κοινωνικού μαρτυρεί την πρόθεση του ελέγχου πάνω στο βιολογικό (αναφέρεται στο Μπακαλάκη, 1994β:24). Εξάλλου τονίζεται ότι με την εμμονή σ' αυτήν τη διάκριση αφενός πάλι οι γυναίκες ταυτίζονται, πχ μέσω της ανάλυσης της μητρότητας ή της σεξουαλικότητας ως "προκοινωνικών" δεδομένων, περισσότερο από ό,τι οι άνδρες με τη "βιολογία" και, αφετέρου, υπάρχει και πάλι η τάση να δίνεται έμφαση στις διαφορές των ανδρών και των γυναικών και να μένει ανεξερεύνητος ο χώρος των ομοιοτήτων, γεγονός που οδηγεί σε μια "υπερπολωτική" θέαση των δύο φύλων [Eichler (1980), Matthews (1982), Feldberg & Glenn (1979)].

Κάτω από το πρίσμα αυτών των προβληματισμών, αναθεωρούνται και οι βάσεις ανάλυσης του φαινομένου τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Πολύ συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι, από τη στιγμή που η βιολογία παύει να αποτελεί τη νομιμοποιητική συνθήκη κάθε θεωρητικής προσέγγισης της υποτέλειας των γυναικών, παύει επίσης να αναζητείται μια μοναδική θεωρητική απάντηση στο ζήτημα των κατά φύλο σχέσεων και του συσχετισμού τους με τον ιεραρχικό επιμερισμό δραστηριοτήτων και καθηκόντων. Αντίθετα εφόσον έχει πλέον καταστεί σαφές στο χώρο των κοινωνικών επιστημών ότι οι έντονες χωροχρονικές διαφοροποιήσεις και μεταβολές δεν επιτρέπουν την αγνόηση της ιστορικής διάστασης του φαινομένου τού κατά φύλο καταμερισμού και την αποδοχή μιας "καθολικής" εξήγησης των ιεραρχικών σχέσεων (Guillaumin, 1979:4, Guillaumin 1978α και 1978β, Strathern 1980), στο εξής επιχειρούνται *ιστορικές ερμηνείες*. Μ' άλλα λόγια η μελέτη του προβλήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και της αντρικής κυριαρχίας μετατοπίζεται από το αφηρημένο επίπεδο γενίκευσης σε συγκεκριμένους πολιτισμούς και σε συγκεκριμένες περιόδους: "*Από τις γενικές "οικουμενικές" θεωρίες περνάμε πλέον σε συγκριτικές υποθέσεις για τους κοινω-*

---

23. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο P. Bourdieu (1996:54) "... το κοινωνικά διαπλασμένο βιολογικό σώμα είναι ένα σώμα πολιτικοποιημένο ή, αν προτιμάτε, μια ενσωματωμένη πολιτική. Οι θεμελιώδεις αρχές της ανδροκεντρικής κοσμοθεώρησης είναι φυσιοποιημένες υπό τη μορφή στοιχειωδών θέσεων και διαθέσεων του σώματος που είναι αντιληπτές ως φυσικές εκφράσεις φυσικών τάσεων" .

νικούς καθορισμούς του φύλου σε διαφορετικούς τύπους κοινωνιών" (Παπαταξιάρχης, 1992α:36). Αυτό σημαίνει ότι σε επιστημονικό επίπεδο, έχουμε μόνο μια γόνιμη λύση: να εξετάσουμε το πώς διαμορφώνεται το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας μέσα στο χώρο σε συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο όπου έχουμε τη δυνατότητα να διενεργήσουμε μια εμπειριστατωμένη ιστορική και κοινωνιολογική έρευνα για όλες τις διαστάσεις της υποτέλεια των γυναικών, βασισμένη σε συγκεκριμένα δεδομένα, χωρίς τελικά να ανακηρύξουμε τις συγκεκριμένες αιτιακές σχέσεις σε αμετάβλητους φυσικούς νόμους.

Εξάλλου, σταδιακά υιοθετείται η άποψη ότι είναι πολύ πιο χρήσιμο να υπογραμμίζονται οι διαφορές και ασυνέχειες παρά η συνέχεια και η ομοιογένεια του φαινομένου, γιατί μόνο μέσα από μια τέτοια προοπτική η έννοια του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας αποκτά αναλυτική αξία. Είναι φανερό ότι αν πάρουμε τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας ως μια γενική έννοια μπορεί να αναλυθεί σε πολλά επιμέρους στοιχεία που την προσδιορίζουν. Μερικά από αυτά είναι κοινά σε όλες τις εποχές, άλλα προσδιορίζουν μονάχα τη σύγχρονη εποχή. Φυσικά χωρίς τα κοινά προσδιοριστικά στοιχεία είναι αδιανόητη οποιαδήποτε έννοια του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Όμως όπως είναι αλήθεια ότι υπάρχουν νόμοι και προσδιοριστικά στοιχεία κοινά με άλλες εποχές, άλλο τόσο είναι αλήθεια ότι τα στοιχεία που προσδιορίζουν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας είναι ακριβώς εκείνα που τον διαφοροποιούν στις διάφορες χρονικές στιγμές. Ετσι, τονίζεται ότι τα γενικά, κοινά στοιχεία πρέπει ν' απομονώνονται και σημεία αφετηρίας να γίνονται εκείνα που διαφοροποιούν, εκείνα που αποτελούν την ουσιαστική διαφορά. Γιατί, αν ξεκινήσουμε από τα κοινά στοιχεία για να φτάσουμε στην έννοια του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας τότε θα δούμε πως, στην καλύτερη μεν περίπτωση, θα διατυπώσουμε μερικές γενικότητες - ταυτολογίες, το πιο πιθανό δε είναι να προβάλουμε στην έννοια αυτή τα στοιχεία χωρίς καμία διαμεσολάβηση και επιπλέον διακηρυγμένα ως αξίες αιώνιες (εφόσον μετέχουν στην αιώνια έννοια βιολογικού φύλου ή του φυσικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.)

Τέλος, στα πλαίσια αυτής της προβληματικής, όπως ήδη τονίστηκε, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, αποτελεί ένα εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο που λειτουργεί σε πολλά επίπεδα και κατά συνέπεια απαιτείται η διεύρυνση του εννοιολογικού πλαισίου σύλληψης του έτσι ώστε να ορίζεται όχι μόνο ως "διαφοροποιημένη κατανομή των καθηκόντων και δραστηριοτήτων ανάλογα με το φύλο" αλλά και διαφοροποιημένη πρόσβαση στην κοινωνική εξουσία και τον κοινωνικό έλεγχο. Κατά συνέπεια, υιοθετείται η προβληματική της συνάρθρωσης των αναπαραγωγικών και παραγωγικών λειτουργιών ανδρών και γυναικών ώστε να αναλυθούν οι παράμετροι του συγκεκριμένου φαινομένου και τα κοινωνικοπολιτικά

χαρακτηριστικά των κοινωνικών σχέσεων των δύο φύλων. Επίσης τονίζεται ότι εφόσον το φύλο προσδιορίζεται πάντοτε από τα συμφραζόμενα του και συγκροτείται μέσα από τη διαπλοκή με άλλες κοινωνικές σχέσεις και κατηγορίες (Rosaldo), ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας πρέπει να εξεταστεί σε συνάρτηση με την οικονομικο-ιδεολογικοπολιτική βαθμίδα της κάθε κοινωνικής οργάνωσης, τα συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια μέσα στα οποία εντάσσονται οι ιδεολογικές διαδικασίες και να συσχετιστεί με άλλους καταμερισμούς της εργασίας αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο η ταυτότητα του φύλου δομεί την κοινωνική παραγωγή.

Γι' αυτούς τους λόγους θεωρούμε σκόπιμο, στο επόμενο κεφάλαιο, να στραφούμε αποκλειστικά στις μελέτες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν το φαινόμενο των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων στο καπιταλιστικό σύστημα, αναλύοντας θεωρητικά και ιστορικά τις σχέσεις μεταξύ πατριαρχικών δομών και καπιταλισμού, παραγωγής και αναπαραγωγής, φύλου και τάξης κλπ. Επιπλέον, θεωρούμε σκόπιμο ν' αναφερθούμε σε ορισμένες εμπειρικές και ιστορικές εργασίες που εξετάζουν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας και η εδραίωση του καπιταλισμού

Στο προηγούμενο κεφάλαιο προσπαθήσαμε όσο το δυνατόν πιο αναλυτικά να δείξουμε ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας δεν είναι ούτε βιολογικά αναπόφευκτος ούτε λογικά ή ηθικά θεμελιωμένος. Στόχος μας κυρίως ήταν να τεκμηριώσουμε τη θέση ότι οι τρόποι με τους οποίους νοοούνται οι [ιεραρχικές] αντιστιξίες φύση:πολιτισμός, ιδιωτικό:δημόσιο, αρσενικό:θηλυκό και ο συσχετισμός τους με τη γυναικεία υποτέλεια, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους οργανώνονται και συναρθρώνονται η παραγωγή και η αναπαραγωγή πρέπει να πάψουν να αντιμετωπίζονται ως νομοτελειακές συναρτήσεις ενός αυτοαναπαραγόμενου δεδομένου φυσικού - φυσιολογικού συστήματος "βιολογικών" ή "κοινωνιοβιολογικών" κατά φύλο διαφορών. Αυτό συνεπάγεται, όπως τονίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι για να κατανοήσουμε το κοινωνικό φαινόμενο "ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας", ως προϊόν συγκεκριμένων κοινωνικών συνθηκών και της επικρατούσας σε μια εποχή ιδεολογίας, είναι απαραίτητο να το συνδέσουμε με τους ιστορικούς όρους διαμόρφωσης και μεταβολής του και να το εντάξουμε στα κοινωνικά συμφραζόμενά του. Διότι, μόνο αν αναλυθεί στο ιστορικά συγκεκριμένο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο ενός κοινωνικού συστήματος ή σχηματισμού μπορούν να φωτιστούν όλες οι ιδιαιτερότητες και ιδιομορφίες του φαινομένου.

Τονίζοντας ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας δεν συνιστά οικουμενικό, στατικό και πάντα αμετάβλητο γεγονός αλλά ότι είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης όλων των βαθμίδων ενός κοινωνικού σχηματισμού και, άρα, πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με τις δομές του συστήματος αυτού, δεν σημαίνει ότι αποτελεί μια απλή αντανάκλαση σημερινών ισορροπιών και συσχετισμών μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών δυνάμεων. Όπως τονίζει η Walby (1986:243), ο σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας είναι προέκταση και μετασχηματισμός παλιών μοντέλων, το αποτέλεσμα της συσσώρευσης όλων των αλλαγών που έχουν συντελεστεί στις σχέσεις των δύο φύλων τόσο στη διαδικασία της εργασίας όσο και στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Θα πρέπει λοιπόν να συνυπολογίζονται οι προϋπάρχοντες κοινωνικοί καταμερισμοί, τα συστήματα αξιών και οι μεταβολές που πάνω τους δομούνται όλες οι προηγούμενες και σύγχρονες καταταμήσεις. Για παράδειγμα, κάθε αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και της

παραγωγικής διαδικασίας¹ προκαλεί νέες ανακατάξεις και ανακατανομές και νέες κατατμήσεις που χτίζονται πάνω στους παλιούς κατά φύλο καταμερισμούς θέσεων και επαγγελμάτων (Walby, 1986:88). Με τον ίδιο τρόπο τα πρότυπα και οι αξίες που κυριαρχούν σε κάποια ιστορική στιγμή, με τη μεσολάβηση πολλαπλών παραγόντων, δομούνται πάνω σε προηγούμενα μοντέλα, όπου ορισμένα στοιχεία εξαφανίζονται, κάποια άλλα διατηρούνται ή προστίθενται στα προηγούμενα και συνδυάζονται με νέο τρόπο. Αυτός ο συνδυασμός συνιστά ουσιαστικά την πραγματική αφετηρία μιας νέας λογικής που αναδύεται μέσα από μια διαδικασία "ρήξης" με το παρελθόν, όχι με την έννοια της απόλυτης καινοτομίας, αλλά ως "διαλόγος", επαναπροσδιορισμός και ανακωδικοποίηση του παρελθόντος². Δεν υπάρχει λοιπόν "λευκό χαρτί". Πρόκειται περισσότερο για μια αναδιοργάνωση στη βάση ενός άλλου συστήματος που καταλήγει να γίνει, με τη σειρά του, το κυρίαρχο σύστημα σχέσεων των δύο φύλων σε μια κοινωνία. Απ' αυτήν την άποψη δεν είναι δυνατόν, να ορίσουμε μια χρονολογία ως αφετηρία της ανάλυσής μας, να βρούμε δηλαδή ένα "βολικό ορόσημο", και είναι εξίσου αυθαίρετο και δύσκολο να ορίσουμε την αρχή ή το τέλος μια ευρύτερης ιστορικής περιόδου. Γιατί, ακόμα και αν αποφασίσουμε αυθαίρετα να κάνουμε μια τομή στο χρόνο (σήμερα) και να επικεντρωθούμε σ' αυτήν, συνεχώς προσκρούουμε σε υπολείμματα και λείψανα

---

1. Οι αλλαγές στην παραγωγή μπορεί να οφείλονται σε τεχνολογικές καινοτομίες της συγκεκριμένης δραστηριότητας, αλλαγές στο τρόπο ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας (τεύλορισμός, φορντισμός), γενικές αλλαγές (πχ πόλεμος), στην αναδόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας κλπ.

2. Οι Μπακαλάκη και Ελεγγίτου (1987:120-123), στη μελέτη των των εγχειριδίων Οικιακής Οικονομίας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως το 1929, εντοπίζουν στη νέα νοοτροπία για τους ρόλους των φύλων που αναδύθηκε με την αστική τάξη στη Δύση, ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά τη σχέση των γυναικών με τον οικο, στοιχεία που ανάγονται στους αρχαίους, την Παλαιά Διαθήκη και το Χριστιανισμό. Όπως τονίζουν, ο λόγος των εγχειριδίων βρίθεται από κατάλοιπα παρελθόντων ιστορικών περιόδων, καθώς "η πολικότητα ανάμεσα στην εσωστρεφή οικονομική λειτουργία της γυναίκας και την εξωστρέφεια του άνδρα που τονίζεται στα εγχειρίδια είναι ιδέα τόσο παλιά, ώστε φαινομενικά τουλάχιστον δεν έχει ιστορία ή έχει μια ιστορία που επαναλαμβάνεται. Στην αρχαιότητα το αίσθημα της πολικότητας ήταν τόσο ισχυρό ώστε το εκφράζουν υμνητές και κατακρίτες της γυναίκας και μάλιστα με ανάλογες παρομοιώσεις. Στον Οικονομικό, το έργο του Ξενοφώντος στο οποίο αναφέρονται πολύ συχνά ο Ζύγουρας και η Λεοντιάς, η σύζυγος παρομοιάζεται με τη βασίλισσα των μελισσών, ενώ στη Θεογονία ο Ησίοδος την παρομοιάζει με κηφήνα. Η ταύτιση με τον οικο, η φειδώ και η αφοσίωση στο σύζυγο και την οικογένεια αποτελούν βασικές γυναικείες αρετές σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη και τη χριστιανική θρησκεία, η οποία μάλιστα παρομοιάζει την Εκκλησία με αφοσιωμένη και υποταγμένη έγγαμη γυναίκα, ενισχύοντας έτσι παλαιότερες αντιλήψεις για τη σημασία που έχουν για τον άνδρα οι υπηρεσίες μιας καλής συζύγου και για την αδυναμία των γυναικών να υπάρξουν έξω από το γάμο".

του παρελθόντος τα οποία δεν μπορούμε να αγνοήσουμε³.

Επιπρόσθετα, η σημασία που δίνουμε στο βάρος της ιστορίας δεν πρέπει να εκληφθεί ως μηχανιστική ή νομοτελειακή αντιμετώπιση της εξέλιξης αφού η σύγχρονη μορφή του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας έχει παραχθεί ενεργητικά και δεν έχει γίνει παθητικά αποδεκτή ως παραχώρηση της "ιστορίας" (ή της "φύσης"), δηλαδή δεν καθορίζεται από φυσικούς ή ιστορικούς νόμους τους οποίους ελάχιστα επηρεάζει η δράση των κοινωνικών φορέων. Αυτό συνεπάγεται, σύμφωνα με την προβληματική μας, ότι ο νέος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, δεν υπήρξε το αυτόματο "φυσικό" αποτέλεσμα της εμφάνισης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή δεν εγγράφεται τελεολογικά στη λογική δυναμική των πραγμάτων. Αντίθετα, υπήρξε η συνέπεια μιας μακρόχρονης πάλης συγκεκριμένων κοινωνικών κατηγοριών, μηχανισμών και φορέων (συντεχνίες, εργατικό κίνημα, γυναικείες οργανώσεις, κεφάλαιο, κράτος, εκκλησία κλπ) και αποτέλεσμα της σταδιακής κυριαρχίας της αστικής φιλελεύθερης και σοσιαλδημοκρατικής ιδεολογίας στο κοινωνικό σύνολο⁴. Γι' αυτό εξάλλου, πιστεύουμε ότι οι γεωγραφικές, χρονικές κλπ διαφοροποιήσεις δεν οφείλονται

---

3. Όπως θα δούμε, για παράδειγμα, η ιδεολογία των χωριστών σφαιρών και των ιδιαίτερων φυσικών - βιολογικών ιδιοτήτων των φύλων που κυριάρχησε το 19ο αι. στις δυτικές χώρες προκειμένου να νομιμοποιήσει τον "εγκλεισμό" των γυναικών στην οικογενειακή εστία, τον αποκλεισμό τους από την απασχόληση, την εκπαίδευση και την πολιτική, αν σήμερα έχει "υποχωρήσει" σ' ό,τι αφορά την εκπαίδευση και την απασχόληση, ισχύει ακόμα και σήμερα, σαφώς τροποποιημένη βέβαια, για την ένταξη των γυναικών στην πολιτική (βλ. ενδεικτικά Παντελίδου Μαλούτα 1993).

4. Είναι γνωστό ότι τα προβλήματα ορολογίας στη περιγραφή των σύγχρονων πολιτικών και θεωρητικών συστημάτων ή θεωριών είναι μεγάλα και οι περισσότεροι όροι έχουν ιδεολογική και συναισθηματική βαρύτητα ή νόημα. Οι όροι που χρησιμοποιούνται στο κείμενο αυτό πρέπει να θεωρηθούν όσο το δυνατόν, συμβατικοί και περιγραφικοί. Στο εξής με τις έννοιες "φιλελευθερισμό", "φιλελεύθερη δημοκρατική θεωρία", ή "δημοκρατικό φιλελευθερισμό" θα εννοούμε τις θεωρητικές εκείνες προσεγγίσεις που εκφράζονται κυρίως από το 19ο αιώνα και μετά και προσπαθούν να συνδυάσουν την αποδοχή της καπιταλιστικής κοινωνίας της αγοράς με μια ανθρωπιστική ηθική τοποθέτηση (το ιδεώδες των ίσων δικαιωμάτων, την ισότητα ενώπιον του νόμου κλπ), συμπεριλαμβανομένων και των αξιωμάτων για ένα σχήμα δημοκρατικής διακυβέρνησης (βασικές πολιτικές ελευθερίες, λαϊκή κυριαρχία, πολιτική ισότητα όλων των πολιτών, αντιπροσώπευση, κομματικά συστήματα, δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι κλπ), (βλ. C.B. Macpherson 1977, ελλ. μεταφ. 1986:22, 38). Με τον όρο "σοσιαλδημοκρατία" στο εξής θα εννοούμε τις προσεγγίσεις εκείνες για τις οποίες ο ρόλος του κοινωνικού κράτους είναι αποφασιστικός στο πλαίσιο της εξασφάλισης των "κοινωνικών δικαιωμάτων" (δικαίωμα στη μόρφωση, εργασία, ανάπαυση, υγεία, ασφάλιση, στέγαση κλπ), της "ισότητας ευκαιριών", της "προστασίας των πολιτών" και της απονομής "κοινωνικής δικαιοσύνης". Η στενή σχέση του καπιταλισμού ως οικονομικού συστήματος και του φιλελευθερισμού ως ιδεολογίας αποτελεί κοινό τόπο στην κοινωνική θεωρία και δεν θα μας απασχολήσει εδώ.

αποκλειστικά στις υλικές διαδικασίες, αλλά και στις μορφές κοινωνικής οργάνωσης και ταξικής πάλης ή άλλης μορφής κοινωνικές αντιθέσεις οι οποίες προσλαμβάνουν συνήθως τοπική όψη.

Κάνοντας λοιπόν μια τομή στο χρόνο πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί ώστε να μην αγνοήσουμε τόσο τη μακρόχρονη διαδικασία που προηγείται απ' αυτήν όσο και την πολυπλοκότητά της. Επομένως αν το κεντρικό ενδιαφέρον της διατριβής μας αφορά την ανάλυση των σχέσεων, των δραστηριοτήτων και των μηχανισμών που συγκροτούν το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες σήμερα, η κατανόησή τους προϋποθέτει τη γνώση των μορφών που πήρε η υποτέλεια των γυναικών στο άμεσο τουλάχιστον παρελθόν με το οποίο διατηρεί τη στενότερη σχέση, μορφές που είναι άμεσα συσχετισμένες και με τη σύγχρονη ιδεολογία του φύλου και το "φεμινισμό της κοινής λογικής".

Βέβαια, δεν είναι στις προθέσεις μας να αναλύσουμε εκτενώς τις επιπτώσεις των συναρθρωτικών στιγμών της ιστορίας του ευρωπαϊκού, και ακόμα περισσότερο του παγκόσμιου, καπιταλιστικού συστήματος στις σχέσεις των δύο φύλων⁵. Μ' άλλα λόγια, υπερβαίνει τις δυνατότητές μας, αλλά και τα όρια της διατριβής μας, το εγχείρημα της ολιστικής προσέγγισης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό που θα περιελάμβανε ως ενδογενή στοιχεία της ερμηνείας του την οικονομική, κοινωνική και πολιτική διάσταση του παγκόσμιου κοινωνικού συστήματος σε συνάρτηση με τις διαφοροποιήσεις κατά χρόνο, τόπο κλπ. Η καπιταλιστική επέκταση και κυριαρχία σε παγκόσμιο επίπεδο δεν συνεπάγεται παντού τα ίδια οικονομικά ή ευρύτερα κοινωνικά αποτελέσματα αφού κάθε καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός παράγει και αναπαράγει τους δικούς του όρους ύπαρξης εκφράζοντας ουσιαστικές συνέχειες αλλά και σημαντικές ασυνέχειες. Είναι δύσκολο λοιπόν να σχηματίσουμε ολοκληρωμένη εικόνα για την κατάσταση που επικρατεί γενικά με την ανάπτυξη και την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων σ' όλον τον πλανήτη και ακόμα δυσκολότερο να

---

5. Ιστορία που εκτείνεται από τη λεγόμενη περίοδο πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου (στις διαδικασίες δηλαδή που εμφανίζονται το 15ο αιώνα σε ορισμένες χώρες της Δ. Ευρώπης και φτάνουν μέχρι την επικράτηση των καπιταλιστικών μεθόδων παραγωγής και εμπορίου στη γεωργία και τη βιομηχανία κατά το τέλος του 18ου αιώνα στην Αγγλία), την επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, την πραγματική υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο (τη μισθωτοποίηση) που εντείνεται από το 19ο αιώνα και μετά, και καταλήγει τον 20ο αιώνα με την παγκόσμια κυριαρχία του καπιταλισμού στο σύνολο της υλικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής.

γενικεύσουμε, καθώς η αξία τέτοιων γενικεύσεων είναι μάλλον μικρή, ακόμα και αν τις περιορίσουμε στις σχετικά αναπτυγμένες χώρες της καπιταλιστικής μητρόπολης, κατ' αντιδιαστολή προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες ή υπανάπτυκτες της περιφέρειας, και στους εργαζόμενους των αστικών κέντρων, κατ' αντιδιαστολή προς τον αγροτικό τομέα. Εντούτοις θεωρούμε ότι, ως αφετηρία, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, η ανάλυση της συζήτησης - επιστημονικής, πολιτικής, "καθημερινής" κλπ - που αφορά τις συνέπειες που έχει για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας η μετάβαση⁶ από τις "παραδοσιακές/προβιομηχανικές/αγροτικές κοινωνίες" στις "σύγχρονες/καπιταλιστικές/βιομηχανικές κοινωνίες". Επιπλέον, σ' αυτό το πλαίσιο, πιστεύουμε ότι η κριτική επισκόπηση ορισμένων βασικών κοινωνικοοικονομικών μεταβολών που επιφέρει η καπιταλιστική ανάπτυξη στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και των ιδεολογιών που κυριαρχούν γύρω από το ζήτημα θα διαφωτίσει τις υποθέσεις εργασίας μας.

Πράγματι, όπως αναφέρθηκε από την επεξεργασία της βιβλιογραφίας μας, ένα από τα βασικά ζητήματα που έχουν απασχολήσει μελετητές και "κοινή γνώμη" είναι ποιες μεταβολές επιφέρει η ανάπτυξη του καπιταλισμού (ή ο "εκσυγχρονισμός" σε άλλα θεωρητικά πλαίσια) στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες και πώς αυτές οι μεταβολές επηρεάζουν τις σχέσεις των δύο φύλων στην οικογένεια και στην αγορά εργασίας ή το δημόσιο χώρο γενικότερα. Το ενδιαφέρον μας γι' αυτήν την επισκόπηση προέρχεται κυρίως από το γεγονός ότι στα πλαίσια αυτής της συζήτησης μπορούν ν' ανιχνευτούν βασικές παραδοχές για την εξέλιξη του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό, παραδοχές που πολύ συχνά θεμελιώνουν ιδιαίτερα ανθεκτικά, στο χρόνο και στην κριτική, ιδεολογήματα ως προς την κοινωνία ενγένει, τα φύλα, τις σχέσεις γυναικών και ανδρών, τις οικογενειακές δομές, την έννοια της εργασίας κλπ. Η κριτική προσέγγιση αυτών των μυθολογικών παραδοχών πιστεύουμε ότι συνιστά τη βάση και την προϋπόθεση για την κατανόηση και ερμηνεία του παρόντος και την "αποδόμηση" της κυρίαρχης ιδεολογίας που ενδιαφέρει την ανάλυσή μας.

Το κεφάλαιο αυτό, για λόγους καθαρά αναλυτικούς και προς διευκόλυνση του αναγνώστη, χωρίζεται σε πέντε ενότητες: α) Μετασχηματισμός των οικογενειακών δομών και μορφών, β) Οργάνωση της παραγωγής και "θέση" των γυναικών, γ) Εκβιομηχάνιση, γενίκευση της μισθωτοποίησης και κατά φύλο καταμερισμός της

---

6. Οχι με τη στενή μαρξιστική έννοια του όρου, δηλαδή τη μετάβαση από έναν τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο, αλλά με την πλατύτερη έννοια του κοινωνικού μετασχηματισμού.

εργασίας, δ) Η ιδεολογία των φύλων. Οι διακρίσεις δημόσιο:ιδιωτικό, οικογένεια:εργασία και το οικιακό ιδεώδες, και ε) Η αμφισβήτηση των "παραδοσιακών" αντιλήψεων για τις σχέσεις των δυο φύλων.

2.1 Μετασχηματισμός των οικογενειακών δομών και μορφών

Η συζήτηση για τον κοινωνικό μετασχηματισμό που επιφέρει η καπιταλιστική ανάπτυξη στις σχέσεις των δύο φύλων έχει τις ρίζες της στα θεωρητικο-ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αι. και του 20ου αι. και, βέβαια, έχει πάρει πολλές μορφές επεκτεινόμενη σε διάφορα αλληλοδιαπλεκόμενα επίπεδα. Ένα από τα θέματα που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάλυσή μας αφορά το μετασχηματισμό των οικογενειακών και συγγενικών δομών και μορφών⁷, ζήτημα που, κατά κανόνα, συνδέεται με τα συναφή ζητήματα της "κατάλυσης της παραδοσιακής αγροτικής κοινότητας", της "διάσπασης των συγγενικών δεσμών", "της συρρίκνωσης του ρόλου της οικογένειας", της "διάκρισης ιδιωτικού/δημόσιου, εργασίας/ οικογένειας", "της εμφάνισης των οικογενειακών αισθημάτων και της ανακάλυψης της παιδικής ηλικίας" κλπ. Το τεράστιο αυτό πεδίο θίγει με τρόπο ξεκάθαρο τα ζητήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο της φεμινιστικής θεωρίας και κριτικής. Η ανάλυση των διάφορων απόψεων και ο εμπλουτισμός της με νέα δεδομένα από το χώρο κυρίως της κοινωνικής ιστορίας και δημογραφίας δεν μπορεί παρά να ευνοήσει την κατανόηση τόσο των κοινωνικών μεταβολών που επηρέασαν και διαμόρφωσαν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας όσο και των διάφορων ιδεολογικών ρευμάτων (φεμινισμός, μαρξισμός, αστικός φιλελευθερισμός κλπ), ως θεωριών που επηρεάζουν καθοριστικά τη μελέτη αυτών των μεταβολών.

---

7. Η επιλογή αυτή ενμέρει υπαγορεύεται από το γεγονός ότι για πολλά χρόνια η κοινωνιολογία της οικογένειας αποτελούσε τον σχεδόν αποκλειστικό τομέα της εξέτασης του συστήματος σχέσεων ανδρών και γυναικών. Η Mathieu (1971) ασκώντας κριτική σ' αυτήν την επιστημονική πρακτική, τονίζει ότι η ίδια η κοινωνιολογία περιόρισε την περιγραφή της συγκεκριμένης και συνολικής σχέσης ανδρών και γυναικών σε μια μόνο από τις πολλές εκφράσεις που μπορεί να πάρει: τις σχέσεις συζύγων μέσα στο χώρο της οικογένειας που διατηρούν την κατ'εξοχήν βιολογική νοηματοδότηση που εκφράζει η θεσμοποίηση της βιολογικής αναπαραγωγής στο χώρο της οικογένειας. Στα πλαίσια πάντως αυτής της εργασίας, όπου είναι δυνατόν, εμπλουτίζουμε την ανάλυσή μας με στοιχεία που αντλούμε και από άλλους τομείς της κοινωνιολογίας καθώς επίσης και από άλλα επιστημονικά πεδία (ιστορία, ανθρωπολογία, δημογραφία).

Το 19ο αι. με τις πρώτες "ανακαλύψεις" των περιηγητών και των ανθρωπολόγων, δημιουργήθηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σχετικά με τις διάφορες μορφές οικογένειας και συγγένειας και τις μεταβολές τους. Η προσπάθεια συνήθως κατέληγε στη διατύπωση κάποιου καθολικού εξελικτικού σχήματος, σύμφωνα με το οποίο ο γάμος και η οικογένεια εξελίχθηκαν από την πρωτόγονη ελευθερομιξία, μέσω διάφορων μορφών πολλαπλών γάμων, στη μονογαμία, ενώ η κοινωνική οργάνωση της συγγένειας από μητριαρχική κατέληξε σε πατριαρχική, εδραιώνοντας κατ' αρχάς την εκτεταμένη ή διευρυμένη οικογένεια και στη συνέχεια την ανεξάρτητη συζυγική οικογένεια ως τον κυρίαρχο οικογενειακό τύπο σ' όλες τις "πολιτισμένες" κοινωνίες⁸.

Η εξελικτική αυτή θεώρηση για την οικογένεια και τη συγγένεια, κυριάρχησε από το 19ο αι. έως το δεύτερο ήμισυ του 20ου επηρεάζοντας τόσο τις επιστημονικές προσεγγίσεις του φαινομένου της επίδρασης της "εκβιομηχάνισης" ή του "εκσυγχρονισμού" στην "οικογένεια" και τη "θέση των γυναικών" όσο και τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα (φιλελευθερισμός, μαρξισμός, πρώτο φεμινιστικό ρεύμα του 19ου αι. και πρώιμες τάσεις του δεύτερου ρεύματος του 20ου αι.). Σ' αυτό το πλαίσιο, η αντικατάσταση της εκτεταμένης οικογένειας προς όφελος ενός μοντέλου συζυγικής - πυρηνικής⁹ οικογένειας, η κατάλυση της κοινότητας με συνέπεια την απομόνωση της συζυγικής οικογένειας από το δίκτυο συγγενών, η "ιδιωτικοποίηση" της οικογένειας και η διάσπαση του κοινωνικού χώρου σε ιδιωτικό:δημόσιο, η απώλεια της οικονομικής λειτουργίας της οικογένειας και η συνεπαγόμενη απόλυτη διάκριση εργασίας/οικογένειας με τη γενίκευση της μισθωτοποίησης, όπως επίσης και η επιτέλεση πολλών λειτουργιών της οικογένειας από το κράτος, έχει αποτελέσει το κυρίαρχο πλαίσιο ανάπτυξης όλων των σχετικών προβληματικών και θεωριών.

Ειδικά στη μεταπολεμική κοινωνιολογία μέχρι τις δεκαετίες '60-'70, οι αντιλήψεις αυτές για τον οικογενειακό θεσμό και τις σχέσεις των δύο φύλων έχουν αρχικά

---

8. Στο χώρο αυτό έχουν ασκήσει ιδιαίτερη επίδραση οι θεωρίες των Bachofen, Morgan και Engels. Για εκτεταμένη αναφορά στη σχετική βιβλιογραφία βλ. Bottomore (1962, ελλ. μεταφ. 1973:218), και Νιτσιάκος (1993:95 κ.έ).

9. Η Μουσσούρου (1989:72) θεωρεί ότι ο διαδεδομένος όρος "πυρηνική" οικογένεια πρέπει να αντικατασταθεί από τον όρο "συζυγική" οικογένεια διότι ο τελευταίος παραπέμπει στο σύνθετο σχήμα μορφής-δομής που κυρίως μάς ενδιαφέρει.

εκφραστεί στο πλαίσιο της κλασικής λειτουργιστικής θεωρίας του T. Parsons¹⁰ ασκώντας πολύ σημαντική επίδραση. Σύμφωνα με τη βασική παρσονική θέση, η εκβιομηχάνιση όχι μόνο μετέβαλε τη μορφή της οικογένειας, απομονώνοντάς την από την ευρύτερη κοινότητα και το συγγενικό δίκτυο, αλλά ακόμα περισσότερο την απογύμνωσε από όλες τις παραγωγικές και εκπαιδευτικές της λειτουργίες. Η απώλεια της παραγωγικής λειτουργίας της οικογένειας και η αυξανόμενη κρατική παρέμβαση θεωρείται ότι συντελούν ώστε η σύγχρονη πυρηνική οικογένεια να επιτελεί πλέον δύο μόνο λειτουργίες: την κοινωνικοποίηση των παιδιών και τη σταθεροποίηση της προσωπικότητας των ενηλίκων. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο "εκσυγχρονισμός" επιφέρει έναν αυστηρό διαχωρισμό καθηκόντων και δραστηριοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται με τον "οίκο" και την ανατροφή των παιδιών και οι άντρες με το "δήμόσιο" και την απασχόληση (οικογένεια:εργασία, γυναίκα:άνδρας, ιδιωτικό:δημόσιο). Ο σύζυγος χάρη στην επαγγελματική του εργασία έχει τον εκτελεστικό - συντελεστικό (instrumental) ρόλο (αρχηγός της οικογένειας) και η σύζυγος - μητέρα που είναι προσκολλημένη στις εσωτερικές υποθέσεις της οικογένειας επιτελεί τον εκφραστικό (expressional) ρόλο.

Σ' αυτού του είδους τις θεωρητικο-ιδεολογικές προβληματικές, οι μεταβολές στις οικογενειακές σχέσεις και τους "ρόλους" των δύο φύλων άλλοτε θεωρούνται θετικές για τη θέση των γυναικών και άλλοτε υπεύθυνες για την κοινωνική υποβάθμισή τους. Στην πρώτη περίπτωση, η έμφαση δίνεται κατ' αρχάς στα ατομικά δικαιώματα των γυναικών και στην αποδέσμευσή τους από τους προγενέστερους καταναγκασμούς που δημιουργούσε η ένταξή τους στην πατριαρχική οικογένεια, την κλειστή κοινότητα, η επιρροή του ευρύτερου δικτύου συγγενών, η επίδραση της εκκλησίας κλπ. Επίσης ως θετικές εξελίξεις αναγνωρίζονται η συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή μέσω της άσκησης των εκλογικών δικαιωμάτων, η κατάκτηση του δικαιώματος στη μόρφωση, η απασχόληση, η ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και της προστατευτικής νομοθεσίας κλπ.

Στη δεύτερη περίπτωση, είτε θεωρείται ότι με την "ιδιωτικοποίηση" της οικογένειας και την απώλεια του θεμελιακού κοινωνικο-οικονομικού της ρόλου οι γυναίκες

---

10. Κριτική στο λειτουργισμό του Parsons έχουν ασκήσει πλήθος μελετητές από διάφορες σκοπιές. Βλ. ενδεικτικά Stanley & Wise (1983:85-115). Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. λεπτομερή ανάλυση του κλασικού έργου των Parsons & Bales (1955) στο Michel (1972, ελλ. μεταφ. 1985:104-166).

χάνουν τη δύναμη που κατείχαν στον οικιακό χώρο είτε θεωρείται ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από την απασχόληση και η ενασχόλησή τους με τα οικιακά συνιστά το βασικό παράγοντα ανισότητας των δύο φύλων και υποβάθμισης του κοινωνικού ρόλου των γυναικών. Ταυτόχρονα όμως, κατά κανόνα, και σ' αυτό το πλαίσιο θεωρείται ότι ο γενικός αυτός κοινωνικός μετασχηματισμός δημιουργεί μακροπρόθεσμα τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξίσωση των δύο φύλων, κυρίως μέσω της ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας, της ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας και της κατάκτησης των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Εκτιμάται μάλιστα ότι η κοινωνική καταξίωση και ισότητα, ως αποτέλεσμα της αύξησης της απασχόλησης των γυναικών, θα επιφέρει σταδιακά την αντικατάσταση της παραδοσιακής οικογένειας με μια πιο δημοκρατική οικογενειακή δομή η οποία θα χαρακτηρίζεται από σχέσεις συντροφικότητας, ισοτιμίας και συνεργασίας των συζύγων¹¹.

Αξίζει να σταθούμε στις βασικές ρητές ή άρρητες παραδοχές που διατρέχουν αυτού του τύπου τις προσεγγίσεις, οι οποίες έχουν υποστεί δριμύτατη κριτική από νεότερες φεμινιστικές, κυρίως, αναλύσεις¹². Οι προσεγγίσεις αυτές ελέγχονται γιατί έχουν επιτρέψει τη δόμηση μιας σειράς παρερμηνευτικών αντιλήψεων για τους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς και τις κατά φύλο ιεραρχικές σχέσεις, με κύριο αποτέλεσμα τη συσκότιση της ιστορικότητας και της πολυπλοκότητας του φαινομένου και τη δημιουργία ενός είδους καταχρηστικής γενίκευσης. Η γενίκευση αυτή, όπως είπαμε, δεν ενυπάρχει μόνο στην κοινή λογική της εποχής και στα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα (και, κατά συνέπεια,

---

11. Βλ. μεταξύ άλλων, Myrdal and Klein (1970), Klein (1965), Young and Willmott (1984), Yudkin and Holme (1969). Στο επίπεδο της κοινής λογικής, η εκτίμηση αυτή στηρίζεται συχνά στα δεδομένα που προκύπτουν σχετικά με το μικρό ποσοστό των οικογενειών "διπλής σταδιοδρομίας" όπου, σύμφωνα με τους μελετητές του φαινομένου (R&R Rapoport, 1971, 1976 και 1978, Sekaran 1986), θεωρείται ότι η οικογενειακή δομή διαφοροποιείται σημαντικά, ότι δηλαδή οι ρόλοι και οι σχέσεις μέσα στην οικογένεια "ακολουθούν τη λογική των δυνατοτήτων και των επιθυμιών των ατόμων και όχι την ανάλογα με το φύλο κατανομή" (Μουσούρου, 1989:94). Σύμφωνα με την τυπολογία της Μουσούρου (1989:94), οι οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, όπου οι δύο σύζυγοι αποβλέπουν σε επαγγελματική σταδιοδρομία, μπορούν να διακριθούν σε: 1) "παραδοσιακές" όπου οι γυναίκες δίνουν προτεραιότητα στην οικογένεια και οι άνδρες στο επάγγελμα, 2) "οικογενειοκεντρικές" (καινοτόμες) όπου οι δύο σύζυγοι δίνουν κύρια σημασία στην οικογένεια, 3) "επαγγελματοκεντρικές" (καινοτόμες) όπου οι δύο σύζυγοι δίνουν κύρια σημασία στο επάγγελμα και την επαγγελματική επιτυχία, 4) "επαναστατικές" όπου η σύζυγος αποδίδει κύρια σημασία στην επαγγελματική σταδιοδρομία και ο σύζυγος στην οικογένεια.

12. Για κριτική των "θεωρητικών των δύο ρόλων" βλ. ενδεικτικά Beechey (1978), Lupri & Symons (1982), Yeandle (1984), Barrett & McIntoch (1982γ, ελλ. μεταφ. 1987)

υποθέτουμε, και στο λόγο των αθηναϊκών εφημερίδων), αλλά, πολύ συχνά, λανθάνει και στις επιστημονικές προσεγγίσεις του φαινομένου.

Η κοινωνική ανθρωπολογία, η κοινωνική ιστορία και ιστορική δημογραφία ήδη από τη δεκαετία του '70, ήρθαν σε ρήξη και ανέτρεψαν το μύθο της γραμμικής εξέλιξης της οικογένειας και της ομοιογένειας του φαινομένου σε διαφορετικά πολιτισμικά σύνολα, αποτελώντας ένα γόνιμο πεδίο μελέτης της μεταβολής των οικογενειακών δομών και μορφών και εργαλείο για την κοινωνιολογική και φεμινιστική θεωρία¹³.

Η αμφισβήτηση της εξελικτικής θεώρησης των οικογενειακών θεσμών, οδήγησε στην ανατροπή τόσο της άποψης ότι στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες κυριαρχεί ο τύπος του σύνθετου νοικοκυριού και ότι η συζυγική - πυρηνική οικογένεια είναι αποκλειστικά σύγχρονο φαινόμενο και αποτέλεσμα της επίδρασης της εκβιομηχάνισης¹⁴, όσο και της άποψης ότι οι σχέσεις με το ευρύτερο δίκτυο συγγενών χάνονται εξαιτίας της κυριαρχίας του ατομικισμού και της γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας που εγκαθιδρύει ο καπιταλισμός. Τα πορίσματα των εμπειρικών και ιστορικών ερευνών κατέδειξαν πόσο δύσκολη είναι η διατύπωση ενός καθολικού και γενικού ερμηνευτικού πλαισίου που να εξηγεί την ποικιλομορφία όλων των μορφών οικογένειας και συγγένειας σε διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια.

Κατ' αρχάς, σύμφωνα με τα πορίσματα για τον αγγλοσαξονικό κυρίως χώρο (Laslett, 1972, Hill, 1964: κεφ. 13), η πυρηνική συζυγική οικογένεια κυριαρχεί σε πολλές περιοχές της Ευρώπης ήδη από το 16ο αι. Έτσι κατά κανόνα εγκαταλείπεται η απόλυτη διάκριση μεταξύ παραδοσιακής κοινωνίας/ εκτεταμένης οικογένειας: βιομηχανικής κοινωνίας/συζυγικής οικογένειας και αναγνωρίζεται ότι η συζυγική οικογένεια ως μορφή οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής προηγείται

---

13. Για ιστορική προσέγγιση του μετασχηματισμού της αγροτικής ή της αστικής οικογένειας ο οποίος συνόδευσε τη διαδικασία της μετάβασης στο καπιταλιστικό σύστημα, βλ. ενδεικτικά Goode (1963), Laslett (1972), Medick (1976), Stone (1977), Aries (1973), Anderson (1980), Harris (1983). Για λεπτομερή βιβλιογραφία και εμπειριστατωμένη ανάλυση βλέπε Fox - Genovese (1982) κυρίως σελ. 17 κ.έ. Επίσης βλ. Μουσούρου (1990β).

14. Για επισκόπηση της σχετικής προβληματικής και λεπτομερή βιβλιογραφία βλ. Batagliola-Bedos (1982).

της εκβιομηχάνισης σε αρκετές περιοχές και ότι πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κατά τόπους διαφοροποιήσεις και η ελαστικότητα του θεσμού¹⁵. Βέβαια πρέπει να τονιστεί ότι το ιδεολόγημα που θεμελιώνεται στην απλουστευτική αυτή αντίθεση των δύο οικογενειακών προτύπων αποδείχτηκε πολύ πιο ανθεκτικό από τη θεωρητική του διάψευση.

Εξάλλου, πολλοί μελετητές (βλ. ενδεικτικά Hareven, 1982:474 κ.έ., Anderson, 1971:230 κ.έ) τονίζουν τη σημασία που έπαιξε το ευρύ δίκτυο των συγγενών στις απαρχές της εκβιομηχάνισης, και ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, στη λύση των προβλημάτων της φύλαξης και ανατροφής των παιδιών αλλά και στη βοήθεια στις οικογενειακές επιχειρήσεις ανεξάρτητα από τη φύση των προσφερόμενων δραστηριοτήτων. Με την εμφάνιση των πρώτων εργοστασίων άντρες, γυναίκες και παιδιά γνωρίζουν συνθήκες εκμετάλλευσης τέτοιες που η καθημερινή αναπαραγωγή της εργατικής τους δύναμης είναι καταστροφική. Ετσι, σ' όλη τη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης η ρύθμιση των βασικών καθημερινών προβλημάτων επιτυγχάνεται μόνο χάρη στη συνδρομή του ευρύτερου δικτύου συγγενών. Σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη όπου ακόμα συνυπάρχουν οι οικογενειακές επιχειρήσεις (οικοτεχνία), το χειροτεχνικό εργοστάσιο (μανιφακτούρα)¹⁶ και τα εργοστάσια και όπου οι νόμοι του εργοστασίου επιβάλλονται σ' όλες τις άλλες μορφές, υπάρχει σύσφιξη των (οικογενειακών) δεσμών με το ευρύτερο δίκτυο συγγενών προκειμένου να αντιμετωπιστεί ο ανταγωνισμός του εργοστασίου και της μανιφακτούρας, ενώ ταυτόχρονα πρέπει να επιτείνεται η πατρική εξουσία προκειμένου να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις της έντασης εργασίας των μελών της οικιακής μονάδας (Medick, 1976). Ο Anderson (ό.π) τονίζει ότι αν η μετανάστευση στα αστικά υφαντουργικά κέντρα εργασίας αλλοίωσε τη διαθεσιμότητα των συγγενών μεταξύ των νέων εργαζομένων και προώθησε τον ατομικισμό, από την άλλη η συγγενική αλληλεγγύη αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντική για περιόδους κρίσης σ' όλα τα αστικά κέντρα¹⁷. Οπως παρατηρεί ο Νιτσιάκος (1993:65)

---

15. Στην Ελλάδα έχει εκφραστεί διχογνωμία μεταξύ των μελετητών για το κατά πόσον πριν από τον 20ο αι. κυριαρχούν στον ελλαδικό χώρο σύνθετα νοικοκυριά ή πυρηνικές και συζυγικές οικογένειες. Αυτή η διχογνωμία έχει εκφραστεί κυρίως από τους Β. Παναγιωτόπουλο (1983), Κουρούκλη (1984), Καβουνίδη (1984) και Ψυχογιό (1987). Για επισκόπηση βλ. Καυταντζόγλου (1988), Ψυχογιός (1987:97-112) και Μουσούρου (1989:69-73).

16. Νοούμενη σαν απλή συγκέντρωση βιοτεχνιών κάτω από την ίδια στέγη.

17. Για την Ελλάδα, βλ. Νιτσιάκος (1993:65) όπου και σχετική βιβλιογραφία.

"ακόμα και στον αστικό χώρο, που θεωρητικά δεν ευνοεί τέτοις ειδους κοινωνικά φαινόμενα, η συγγένεια ως δομή και ήθος επιβιώνει σε διάφορους βαθμούς εντασσόμενη λειτουργικά στις νέες συνθήκες. Ιδιαίτερα κατά τη φάση της μετάβασης στον αστικό τρόπο ζωής έχει παρατηρηθεί παγκόσμια ότι αυτές οι μορφές κοινωνικών σχέσεων χρησιμοποιούνται στα πλαίσια της ένταξης και προσαρμογής των πληθυσμών που βιώνουν αυτήν τη διαδικασία".

Ο Τσουκαλός (1977:124-135) εξάλλου, μελετώντας τη διαδικασία της αγροτικής εξόδου το 18ο και 19ο αιώνα στην Ελλάδα, τονίζει το σημαντικό ρόλο που παίζει η οικογενειακή δομή στην οικοδόμηση ενός "εξωαγροτικού δικτύου" και την επίδρασή του στη διεύρυνση και η ενίσχυση των δεσμών της ευρύτερης οικογένειας ή κοινότητας. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι η αγροτική οικογένεια, αμυνόμενη στην εισβολή της εμπορευματικής οικονομίας και στις διακυμάνσεις της αγοράς, ταυτόχρονα με τις "παραδοσιακές" παραγωγικές λειτουργίες που σχετίζονται με την οργάνωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων αυτών καθαυτών, αλλά και τις ευρύτερες οικονομικές και ιδεολογικές λειτουργίες που περιλαμβάνουν τις λειτουργίες της διαχείρισης, του προγραμματισμού και της προώθησης της οικογενειακής οικονομικής μονάδας σαν ανεξάρτητης επιχείρησης, εμφανίζει και μια σειρά από "εξωαγροτικές λειτουργίες". Οι λειτουργίες αυτές αποσκοπούν στη διοχέτευση σε θέσεις ή δουλειές προσοδοφόρες μερικών από τα μέλη της "με σκοπό ακριβώς να προστατέψουν ή να προάγουν τα οικογενειακά συμφέροντα". Η πολυλειτουργικότητα της ελληνικής οικογένειας είναι ορατή στο πλαίσιο και των δύο κατευθύνσεων της αγροτικής εξόδου: η μετανάστευση στο εξωτερικό αντιστοιχεί σ' έναν οικονομικό οικογενειακό προγραμματισμό, που οφείλεται στην ανάγκη διαφοροποίησης των πόρων του προκειμένου το εξωαγροτικό εισόδημα να ενισχύσει τον οικογενειακό προϋπολογισμό. Η μετακίνηση προς τις πόλεις της ελεύθερης Ελλάδας, που συγκλίνει σχεδόν αποκλειστικά προς την περιοχή της πρωτεύουσας τουλάχιστον μέχρι το 1880, ακολουθεί τα ίδια πρότυπα, που αποβλέπουν κατ' αρχάς στη διεύρυνση των λειτουργιών που ασκούν τα μέλη της οικογένειας και στη θεσμοποίηση ενός εξωαγροτικού οικονομικού στηρίγματος. Σύμφωνα με την ανάλυση του Τσουκαλά, το γεγονός ότι η πλειοψηφία των κατοίκων της υπαίθρου εγκατάλειπε τη γη για να εισχωρήσει στις δημόσιες υπηρεσίες και για να επωφεληθεί από τις εμπορευματικές καπιταλιστικές κερδοφόρες δομές της περιφέρειας, επηρέασε έντονα τη διατήρηση της δομής της οικογένειας και αντίστοιχα, καθορίστηκε έντονα από τη δική της συνοχή. Όπως τονίζει, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της μετανάστευσης που ήταν επιλεκτική και "ανοδική" προς τις κοινότητες του εξωτερικού ή προς την πρωτεύουσα, καθώς σύμφωνα με την ιδεολογία της κοινωνικής κινητικότητας το άλμα του μέλους

ταυτίζεται με το ποιοτικό άλμα όλης της οικογένειας, αντί να οδηγήσει στην αποσύνθεση του οικογενειακού κυττάρου, συσφίγγει τους εσωτερικούς δεσμούς του. Αυτή η άμεση οικονομική και ιδεολογική αλληλεπίδραση ανάμεσα στους απόδημους και στην οικογένεια εξηγεί την ύπαρξη των στενών σχέσεων που μέχρι και σήμερα διατηρούνται αναμεταξύ τους. Όπως παρατηρεί, υπάρχουν πάγιες σχέσεις ανάμεσα στην κοινότητα προέλευσης και την κοινότητα του τόπου αποδημίας αφού η εγκατάσταση ενός μέλους της οικογένειας στο εξωτερικό εξασφάλιζε τη δυνατότητα διοχέτευσης και άλλων υποψηφίων μελών της οικογένειας ή συγχωριανών, προς αυτήν την κατεύθυνση. Έτσι εξηγείται η μόνιμη ύπαρξη μιας γέφυρας που συνδέει τον τόπο προέλευσης με τον τόπο προορισμού, φαινόμενο που διαιώνιζεται από γενιά σε γενιά. Τέλος, σημαντικό είναι το συμπέρασμα του ότι, η βασική κοινωνική μονάδα επιβίωσε ακόμα και μετά την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών που προκάλεσαν το διασκορπισμό της στο χώρο (βλ. και παρακάτω).

Η απόλυτη "ανεξαρτησία" της συζυγικής οικογένειας από το συγγενικό δίκτυο δεν επιβεβαιώνεται από τις εμπειρικές έρευνες ούτε στον αστυακό χώρο των σύγχρονων βιομηχανικών χωρών¹⁸. Αρκετοί μελετητές, παρ' όλο που αναγνωρίζουν την ύπαρξη τέτοιων τάσεων, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, ασκώντας κριτική στις "παρσονικές" θέσεις¹⁹ σ' ό,τι αφορά την απομόνωση της "πυρηνικής" οικογένειας, τονίζουν ότι ο ρόλος του συγγενικού στενού ή ευρέος δικτύου στη διοχέτευση πληροφόρησης σχετικά με τις προοπτικές και προσφορές απασχόλησης στη βιομηχανία ή τον τριτογενή τομέα (στρατηγικές στρατολόγησης, στελέχωσης, υποστήριξης, αλληλεγγύης) είναι ιδιαίτερα σημαντικός ακόμα και σήμερα, διατηρώντας, εντείνοντας, ή διευρύνοντας τις οικογενειακές σχέσεις. Όπως τονίζει ο Νιτσιάκος (1993:65), *"τα φαινόμενα του νεποτισμού, της πατρωνείας, της συγγενειακής στελέχωσης σύγχρονων επιχειρήσεων κλπ, που καταγράφονται ακόμα και στις πιο εκσυγχρονισμένες κοινωνίες της Δύσης, επιβεβαιώνουν την ανθεκτικότητα και την οργανική ένταξη "παραδοσιακών" σχέσεων σε σύγχρονα κοινωνικά πλαίσια"*. Επιπρόσθετα, χάρη σε μια παρόμοια διαδικασία με αυτήν που καταγράφει ο Τσουκαλάς (1977) για το 18ο και 19ο αιώνα, το συγγενικό δίκτυο λειτουργεί και μετά το δεύτερο ήμισυ του 20ου αι. ως προωθητικός και διευκολυντικός παράγοντας σε περιπτώσεις γεωγραφικής μετα-

---

18. Βλ. ενδεικτικά Pitrou (1977), (1979) και (1984), Segalen (1981), Grieco (1982).

19. Βλ. ενδεικτικά Grieco (1982) όπου και σχετική βιβλιογραφία.

κίνησης (βλ. εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση)²⁰, και για άλλα μέλη του διευρυμένου δικτύου συγγενών ή ακόμα και της ευρύτερης κοινότητας. Εξάλλου, σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η Βαΐου για την Αθήνα (1989:87), αν ο αριθμός των "πυρηνικών" νοικοκυριών αυξάνεται και τα μονογονεϊκά ή άλλου τύπου νοικοκυριά παραμένουν περιορισμένα σε αριθμό, διατηρείται ωστόσο ένα είδος "εκτεταμένης οικογένειας", βασισμένο σ' ένα δίκτυο υποχρεώσεων και δικαιωμάτων μεταξύ συγγενών που κατοικούν στην ίδια περιοχή αλλά όχι αναγκαστικά στο ίδιο σπίτι.

Ένα άλλο ζήτημα, που είχε παραγνωριστεί μέχρι πρόσφατα στο χώρο της κοινωνιολογίας, είναι η σημαντική επίδραση που ασκεί η σύνθεση του ευρύτερου συγγενικού δικτύου και η απόσταση των μελών μεταξύ τους στη μορφή της απασχόλησης των παντρεμένων γυναικών με παιδιά. Όπως θα αναλύσουμε εκτενώς παρακάτω, τα κριτήρια που καθοδηγούν τις γυναίκες στην επιλογή ενός επαγγέλματος αφορούν βασικά τις υλικές συνθήκες μέσα στις οποίες συμβιβάζονται απασχόληση και οικιακή εργασία. Και φαίνεται ότι η κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων δε γίνεται αποκλειστικά ή κυρίως μεταξύ του ζευγαριού, αλλά αντίθετα διαπερνά το σύνολο του συγγενικού δικτύου και λειτουργεί βάσει συγκεκριμένων κανόνων. Κατά κανόνα αφορά την οικογένεια των γυναικών και όχι των ανδρών και μάλιστα τα γυναικεία μέλη του συγγενικού δικτύου του οποίου η σύνθεση και απόσταση από την συζυγική οικογένεια είναι σημαντικός παράγοντας. Η βοήθεια που δίνεται από το δίκτυο συγγενών, αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την απρόσκοπτη εξάσκηση της απασχόλησης των γυναικών, κυρίως μετά τη γέννηση των παιδιών. Αυτή η βοήθεια παίζει κι έναν άλλο ρόλο εξίσου σημαντικό: επιτρέπει στις γυναίκες να μην αισθάνονται ότι "εγκαταλείπουν" τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην οικογένειά τους, καταφεύγοντας σε λύσεις "μη ιδιωτικές" (παιδικοί σταθμοί κλπ), αλλά ότι, αντίθετα, οι αντιφάσεις λύνονται μέσα στα πλαίσια της ίδιας της οικογένειας (ενδεικτικά Pernot-Escourrou, 1980, Segalen, 1981).

Τέλος, σύμφωνα με νεότερες έρευνες, ενώ, αναμφισβήτητα, παρατηρούνται τάσεις αποδυνάμωσης των συγγενικών δεσμών σε διάφορα κοινωνικά πλαίσια, η

---

20. Βλ. πχ Τσαούσης (1984β:452) όπου τονίζεται ότι το φαινόμενο της αλληλεγγύης που θεμελιώνεται στους συγγενικούς δεσμούς είναι ιδιαίτερα έντονο και στην Ελλάδα κατά τη μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού προς την Αθήνα κατά την εικοσαετία 1950-1970. Επίσης βλ. Πετρονώτη (1995) για λεπτομερή ανάλυση του ρόλου που παίζουν τα ευρύτερα συγγενικά δίκτυα στην επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα (αναζήτηση εργασίας, κοινωνική ανέλιξη κλπ).

"ανεξαρτησία" της σύγχρονης συζυγικής οικογένειας εξαρτάται έντονα από τις ταξικές διαφορές στις ιδεατές δυνατότητες των οικιακών μονάδων να πραγματοποιήσουν το ιδανικό της αυτονομίας και ανεξαρτησίας. Η ανάλυση αυτών των συσχετισμών, είναι ικανή να διαφωτίσει τους πολύπλοκους δεσμούς κοινωνικών τάξεων και οικογενειακής δομής, οικογενειών και ευρύτερου δικτύου συγγενών, οικονομίας και κράτους κλπ. Προκύπτει λοιπόν ότι η έννοια της "ανεξάρτητης" συζυγικής οικογένειας αποτελεί περισσότερο μια πολιτισμική ιδέα παρά μια πραγματικότητα και η κατάχρησή της συσκοτίζει τις πολύπλοκες σχέσεις κοινωνικών τάξεων και δεσμών μεταξύ οικογένειας και ευρέος δικτύου συγγενών.

Ιδιαίτερα επίσης προβλήματα προκύπτουν από την παραδοχή της ύπαρξης μιας σταθερής ενιαίας και αμιγούς ενότητας (της ανεξάρτητης συζυγικής οικογένειας που αποτελείται από τους γονείς και τα παιδιά τους), ότι δηλαδή θεωρείται ως δεδομένη η ύπαρξη μίας τέτοιας οικογενειακής μορφής/δομής ως κυρίαρχος τύπος (Barrett & McIntoch, 1982γ, ελλ. μεταφ. 1987:111). Αν και αυτού του τύπου οι προσεγγίσεις δεν αποτυγχάνουν ολοκληρωτικά να περιγράψουν την πραγματικότητα, από την μια απολυτοποιούν μια μόνο ιστορική τάση, υποβαθμίζοντας την πολυπλοκότητα των αναπτυγμένων κοινωνιών και των οικογενειακών φαινομένων και, από την άλλη, συγχέουν το επίπεδο της πραγματικότητας με το επίπεδο των αξιών και της φαντασιακής αναπαράστασης αυτής της πραγματικότητας.

Στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες εκδηλώνεται όλο και πιο συχνά το φαινόμενο των αποκλίσεων από το παραδοσιακό μοντέλο συζυγικής οικογένειας. Τα στοιχεία που έχουν συσσωρευτεί τα τελευταία χρόνια έχουν τεκμηριώσει την άποψη ότι η οικογένεια αποτελεί ένα πολύ ρευστό φαινόμενο που όχι μόνο παραλλάζει ιστορικά και γεωγραφικά (Μουσοπούρου, 1989) αλλά κυρίως ότι ο τύπος της συζυγικής οικογένειας με παιδιά όπου ο άντρας/πατέρας είναι ο προμηθευτής - και η γυναίκα/μητέρα ασχολείται αποκλειστικά με το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών είναι πολύ λιγότερο κυρίαρχος απ' ό,τι γενικά νομίζεται²¹. Για παράδειγμα, τη δεκαετία του '70 στις ΗΠΑ μόνο το 6% και στην

---

21. Βλ. ενδεικτικά Barrett & McIntoch (1982γ, ελλ. μεταφ. 1987) και Μουσοπούρου (1989). Η Λ. Μουσοπούρου (ό.π. σελ. 78-109) έχει αναλύσει εκτενώς "τα εναλλακτικά προς τη συμβατική συζυγική οικογένεια σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου", όπως είναι "τα σχήματα που προκύπτουν από την άρνηση ή την ανυπαρξία της συζυγικής ή και της γονεϊκής σχέσης" (μοναχικότητα, μονογονεϊκή οικογένεια, άτεκνα ζευγάρια), τα σχήματα "που προκύπτουν από την ουσιαστική διαφοροποίηση των οικογενειακών σχέσεων σε σχέση προς το συμβατικό σχήμα (δευτέροι γάμοι,

Αγγλία το 7% των οικογένειων ανταποκρίνονται στο μοντέλο της συζυγικής οικογένειας όπου ο άνδρας εργάζεται έξω από το σπίτι ενώ η γυναίκα έχει την αποκλειστική φροντίδα των παιδιών και της οικιακής εργασίας και δεν έχει καμία απασχόληση (Harris, 1982). Όπως έχει τονιστεί επανειλημμένα, το συμβατικό σχήμα της οικογένειας διαφοροποιείται ανάλογα με τα κοινωνικά συμφραζόμενα που ποικίλλουν σημαντικά στο χώρο και το χρόνο, τα δημογραφικά στοιχεία, αλλά και τον ατομικό κύκλο ζωής του ατόμου²². Αυτή η ρευστότητα που χαρακτηρίζει τη συμβατική οικογένεια και στο επίπεδο της μορφής της και στο επίπεδο της δομής της. Στην πραγματικότητα, όπως τονίζει η Μουσούρου (1989:68), αυτό που θεωρείται στην κοινή λογική κυρίαρχος τύπος οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής και των κατά φύλο σχέσεων δεν συνιστά παρά ένα στερεότυπο, την περιγραφή ενός ιδεώδους που υπάρχει όχι στην πραγματικότητα αλλά στην φαντασιακή της σύλληψη, μια ιδεολογία.

Τέλος, ένα ζήτημα που συνδέεται άμεσα με τις εξελίξεις και μεταβολές που περιγράψαμε προηγουμένως αφορά τις λεγόμενες "οικογενειακές στρατηγικές". Η οικογένεια, ακόμα και σήμερα, πέρα από τις ψυχολογικές και κοινωνικοποιητικές λειτουργίες, εξακολουθεί να επιτελεί μια σειρά από πρακτικές, που αφορούν όλα τα μέλη της οικογένειας ως μέλη της ομάδας και όχι ως άτομα, οι οποίες συσχετίζονται άμεσα με την πραγματική ή εικαζόμενη δυναμική εξέλιξη της ατόμων, προγραμματίζονται, νοηματοδοτούνται και μεθοδεύονται στους κόλπους του οικογενειακού πυρήνα με την έννοια της προώθησης της ατομικής ανέλιξης και εξασφάλισης των μελών της (βλ. Τσουκαλάς 1986β:260-286). Οι πρακτικές αυτές, σύμφωνα με τον ορισμό της Μουσούρου (1989:15) συνιστούν οικογενειακή στρατηγική, και "αποβλέπουν στον έλεγχο των τρόπων ζωής και ύπαρξης (με τη μεταβίβαση του συστήματος αξιών), των πραγμάτων (με το σύστημα κληρονομιάς) και των κοινωνικών θέσεων (με το σύστημα διαδοχής). Οι

οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας, "χωλές" οικογένειες") ή τέλος τα σχήματα "υποκατάστατα της συμβατικής οικογένειας" (κοινόβιο, ομαδικός ή ανοικτός γάμος, ομοφυλόφιλα ζευγάρια κλπ).

22. Σύμφωνα με τις πρόσφατες κοινωνιολογικές αναλύσεις, η απόκτηση παιδιών, το πέρασμα των παιδιών από τη μια ηλικία στην άλλη, η έξοδος των παιδιών από τη γονεϊκή οικογένεια, η συγκρότηση μιας νέας οικογένειας των παιδιών, η λύση του γάμου με διαζύγιο ή θάνατο ενός συζύγου, ο θάνατος των γονέων των συζύγων, αποτελούν τις κυριότερες φάσεις του "οικογενειακού κύκλου ζωής". Ο όρος "ατομικός κύκλος ζωής" χρησιμοποιείται για να δηλώσει την αλληλουχία των διαδοχικών σταδίων από τα οποία περνά ένα άτομο κατά τη διάρκεια της ζωής του, ενώ ο όρος "ατομικός κύκλος οικογενειακής ζωής" αναφέρεται στο σύνολο των αλληλοδιαδόχων φάσεων που συνθέτουν την οικογενειακή ζωή ενός ατόμου. Για θεωρητική διερεύνηση των φαινομένων αυτών, επισκόπηση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας και ανάλυση των κύκλων ζωής της ελληνικής οικογένειας και των γυναικών, βλ. Α. Μουσούρου (1985α) και (1989).

συγκεκριμένες μορφές που παίρνει ο έλεγχος αυτός, ο βαθμός αυστηρότητας με τον οποίο ασκείται όπως και η έμφαση που ενδεχομένως αποδίδεται σε κάποια λειτουργία, συνθέτουν την οικογενειακή στρατηγική" (βλ. επίσης Μουσούρου, 1993:34).

2.2 Οργάνωση της παραγωγής και "θέση" των γυναικών

Ένα άλλο θέμα που έχει απασχολήσει τους μελετητές αφορά την επίδραση που έχει ασκήσει η οργάνωση της παραγωγής στην κοινωνική θέση των γυναικών. Σ' αυτό το πλαίσιο έχει υποστεί αυστηρή κριτική η άποψη σύμφωνα με την οποία η έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης των γυναικών οφείλεται είτε στην "αποσπασματικότητα των λειτουργιών της σύγχρονης οικογένειας που περιόρισε τόσο πολύ το ρόλο της μητέρας ώστε η ανατροφή των παιδιών να μην μπορεί να είναι ο αποκλειστικός σκοπός μιας γυναίκας..." (Δουμάνη, 1983:115), είτε "στον αποκλεισμό τους από την αγορά εργασίας". Η παραδοχή του περιορισμού των γυναικών στον "οίκο" και της μη συμμετοχής τους στην "παραγωγική" εργασία στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, θεμελιώνεται, κατά κανόνα, σε δύο μυθοποιητικές απόψεις για τη θέση των γυναικών στους *προκαπιταλιστικούς* κοινωνικούς μηχανισμούς.

Στην πρώτη περίπτωση, κυριαρχεί η σιωπηρή παραδοχή σύμφωνα με την οποία στις "παραδοσιακές" κοινωνίες χωρίς "προηγμένο" καταμερισμό της εργασίας η συνοχή της κοινωνίας βασίζεται στην ισότητα των μελών της τα οποία έρχονται σε αλληλοδράση και επικοινωνία. Σ' αυτό το πλαίσιο συχνά η θέση των γυναικών ερμηνεύεται ως ισότιμη με αυτή των ανδρών (ενδεικτικά, Shorter, 1975, γαλ. μεταφ. 1977:83, Tilly & Scott, 1978:11-20). Οι γυναίκες θεωρείται ότι κατέχουν μια διαφορετική αλλά συμπληρωματική θέση με τους άνδρες, απασχολούμενες στην "παραδοσιακή" οικιακή μονάδα απ' όπου αντλούν και τη σχετική τους *δύναμη* (Segalen, 1980b).

Παρεμφερείς απόψεις για τις οικογενειακές δομές και τη θέση των γυναικών έχουν εκφραστεί στο πλαίσιο της κοινωνικής ανθρωπολογίας και για τον αγροτικό κόσμο της Ελλάδας γύρω στα 1950 (Friedl, 1964)²³. Κατά τη Friedl, στο βαθμό

---

23. Για εμπειριστατωμένη κριτική επισκόπηση της βιβλιογραφίας βλ. Παπαταξιάρχης (1992α:44-73). Επίσης βλ. Κουρούκλη (1978), Λαμπίρη - Δημάκη (1987).

που η δομή της ελληνικής κοινωνίας είναι οργανωμένη σχεδόν αποκλειστικά γύρω από μικρές οικογενειακές εκμεταλλεύσεις και το νοικοκυριό συνιστά μια πρωταρχική, κοινωνική μονάδα, ο αυστηρός διαχωρισμός των φύλων (ιδιωτικό:δημόσιο) έχει τελικά θετικές συνέπειες για τις ίδιες τις γυναίκες και ευρύτερες κοινωνικές επιπτώσεις. Στα Βασιλικά Βοιωτίας, μπορεί οι γυναίκες να αποκλείονται από το δημόσιο χώρο και να μη συμμετέχουν στα κοινά, αλλά εντούτοις δεν στερούνται δύναμης. Αν η τυπική εξουσία ανήκει στους άντρες προς τους οποίους οι γυναίκες οφείλουν να επιδεικνύουν, τουλάχιστον δημοσίως, υποταγή, η ανθρωπολόγος υποστηρίζει ότι οι γυναίκες κατέχουν μια άτυπη δύναμη η οποία απορρέει άμεσα από τη θέση που κατέχουν στο ελληνικό νοικοκυριό και επηρεάζεται θετικά από την ύπαρξη προίκας ή/και την εγκατάσταση του νοικοκυριού (πατροτοπική ή μητροτοπική). Η δύναμη αυτή εξασκείται στον οικιακό χώρο και αφορά κυρίως την οργάνωση του νοικοκυριού και τη διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά τις στρατηγικές "αποκατάστασης" των παιδιών.

Σ' ένα γενικό επίπεδο, πιστεύουμε ότι η αντίληψη που κυριαρχεί για τη φύση των μεταβολών στις οικογενειακές και συγγενικές σχέσεις, τείνει να υπερβάλλει τα κοινά γνωρίσματα τόσο των προ-καπιταλιστικών (αγροτικών) οικογενειών όσο και εκείνα των "παραδοσιακών" κοινωνιών²⁴ και μάλιστα, όσο ξεφεύγουμε από τον αυστηρά επιστημονικό λόγο προς τον πολιτικό ή ευρύτερα κοινωνικό, να μην καθίσταται σαφές ούτε για ποιο χώρο (αν και κατά κανόνα εξυπονείται η Δυτική Ευρώπη) αλλά ούτε για ποια εποχή (μεσαίωνα, περίοδο κυριαρχίας της απλής εμπορευματικής παραγωγής κλπ)²⁵ γίνεται η αναφορά. Σ' αυτό το πλαίσιο, η οικογενειακή μονάδα γίνεται αντιληπτή ως ομοιογενής, αδιαφοροποιητή, αυτοτελής και αυτάρκτης οικονομική μονάδα που έχει στόχο την αναπαραγωγή της και την αυτοκατανάλωση και δεν εξαρτάται από το ευρύτερο κοινωνικό σχηματισμό μέσα στον οποίο εντάσσεται και λειτουργεί. Στο βαθμό που αγνοούνται οι ευρύτερες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές δομές που την εμπεριέχουν, η έμφαση δίνε-

---

24. Βλ. κριτική σ' αυτού του είδους προσεγγίσεων στο Νιτσιάκος (1993:108).

25. Στην κατηγορία των "παραδοσιακών" κοινωνιών, κατά κανόνα, συγκαταλέγονται οι ευρωπαϊκοί κοινωνικοί σχηματισμοί από το 14ο έως το 18ο αι. Σπανιότερα, σε συσχέτισμό με τη θέση που κατέχει μια περιοχή στον εθνικό και διεθνή καταμερισμό εργασίας, περιλαμβάνεται ο 19ος αι. και, για ορισμένες "απομονωμένες" αγροτικές περιοχές και ο 20ος αι. Σε ιδιαίτερα γενικευτικούς "εθνικιστικούς" λόγους γίνεται ταύτιση του "παραδοσιακού" και του "αναλλοίωτου" και η ιστορική περίοδος που αφορά τις κοινωνίες "πριν τον καπιταλισμό" ή μάλλον "πριν τον εκσυγχρονισμό" εκτείνεται από "αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι το πρόσφατο παρελθόν".

ται στην αρμονία παρά στην αντίθεση και αυτό όχι μόνο σε σχέση με τον κοινωνικό σχηματισμό ως οργανική κοινωνική ολότητα αλλά και σ' ό,τι αφορά τις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών και ενηλίκων και παιδιών. Έτσι συσκοτίζεται ο ζωτικός ρόλος που παίζουν οι ιεραρχικές σχέσεις συγγένειας σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα, η σχέση που κατέχει ο αρχηγός - εκπρόσωπος της οικιακής μονάδας στον οικογενειακό καταμερισμό και η μορφή υποτέλειας των γυναικών που είναι άμεσα συναρτημένη με τη νομική κυριότητα (την εκχώρηση του δικαιώματος ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής) αλλά ακόμα περισσότερο με την ουσιαστική νομή, την πραγματική δηλαδή κυριότητα (τη διαδικασία ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας και ελέγχου στην παραγωγή του πλεονάσματος). Μ' άλλα λόγια δεν αναλύεται ο καθοριστικός ρόλος που παίζει στις σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των φύλων η "ιδιωτική ιδιοκτησία"²⁶, ο έλεγχος (και όχι η συμμετοχή) πάνω στην παραγωγική διαδικασία και στο προϊόν της εργασίας και την παραγωγή του πλεονάσματος.

Εξάλλου, μια άλλη αδυναμία αυτών των προσεγγίσεων έγκειται κυρίως στη μη επαρκή ανάλυση της κοινωνικής "απουσίας" των γυναικών. Το γεγονός ότι στις προκαπιταλιστικές ή αγροτικές κοινωνίες οι γυναίκες είναι κοινωνικά αθέατες, κρυμμένες πίσω από τους άνδρες, δηλαδή δεν έχουν ανεξάρτητες κοινωνικές σχέσεις, αποτελεί ένα καίριο χαρακτηριστικό της "παραδοσιακής" κοινωνικής οργάνωσης. Ο αποκλεισμός των γυναικών από το δικαιοπολιτικό επίπεδο είναι το μέσον με το οποίο τίθενται υπό έλεγχο, ένα μέσο που δημιουργεί την "ανυπαρξία" τους και νομιμοποιεί τον άνισο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Αν μερικές φορές το παρελθόν μας δίνει δείγματα μιας (χαμένης) εξουσίας των γυναικών, αυτά αφορούν τον στενά καθορισμένο χώρο των ενδοοικογενειακών σχέσεων: είναι ενδείξεις μιας, υπό προϋποθέσεις, δύναμης, μιας, υπό περιορισμό, ελευθερίας, οι οποίες όμως μπορούν πάντα να αναθεωρηθούν και να ανατραπούν μέσα στο πλαίσιο των κυρίαρχων πατριαρχικών δομών (βλ. σχετικά, Vernier, 1987).

---

26. Σύμφωνα με το Μαρξ (1964) στην Αγγλία κατά το 15ο αι. - 16ο αι. η τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούνταν από ελεύθερους ιδιοκτήτες χωρικούς, όποιος και αν ήταν ο φεουδαλικός τίτλος κάτω από τον οποίο κρυβόταν το δικαίωμα ιδιοκτησίας τους. Ο Βεργόπουλος (1975:101) επίσης θεωρεί ότι "στους ανατολικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, παρά τη "δεσποτική" διοικητική διάρθρωση, η αγροτική παραγωγή διατήρησε έναν βασικώς *οικογενειακό χαρακτήρα*, τόσο στο επίπεδο της καλλιέργειας όσο και σ' εκείνο της κτήσης του εδάφους... Στην οθωμανική περίπτωση έχουμε μια ψιλή κυριότητα του Δημοσίου επί του εδάφους, η οποία ουδέποτε λειτούργησε ως ένα ιδιαίτερο ενεργό δικαίωμα ιδιοκτησίας και ουδέποτε ξεπέρασε την απλή *fictio juris*... Εν γένει ο χωρικός.... απολάμβανε ενός ιδιότυπου *εμπράγματος, ισόβιου, κληρονομητού και αναπαλλοτρίωτου* δικαιώματος επικαρπίας".

Κατά το Vernier (1987:322), μεταβάλλοντας το σπίτι σε γυναικείο χώρο, το σύστημα των μυθικών αναπαραστάσεων της αγροτικής κοινωνίας ανοίγει ένα πεδίο ελευθερίας, πρωτοβουλίας και εξουσίας στις γυναίκες. Η ανάλυση, όμως, που βλέπει εδώ την απόδειξη ότι οι γυναίκες δεν είναι υποταγμένες, αλλά κατέχουν μια εξουσία συμπληρωματική με εκείνη των αντρών, δεν μπορεί να κατανοήσει ότι η γυναικεία οικιακή δύναμη υπόκειται στην ανδρική εξουσία²⁷. Η σχετική αυτονομία των γυναικών στο σπίτι, αδιαχώρητη από τον "εγκλεισμό" τους στον ιδιωτικό χώρο και τον αποκλεισμό τους από το δημόσιο, "δεν είναι παρά το τίμημα που θα πρέπει να πληρώνουν οι άντρες για να διατηρούν την κυριαρχία τους". Οπως τονίζει,

"Η παραχώρηση στη γυναικεία πρωτοβουλία ενός περιορισμένου χώρου, στον οποίο μπορεί να αναπτυχθεί, αντί να θίγει τις σχέσεις κυριαρχίας ανάμεσα στα δύο φύλα, αντίθετα τις ενισχύει με το να τις κάνει ακριβώς πιο υποφερτές και να αποτρέπει έτσι τις γυναίκες από μια ενδεχόμενη αμφισβήτηση της υποταγής τους. Τα όρια της κυριαρχίας επιβάλλονται από τις ίδιες τις ανάγκες της διατήρησής τους" (ό.π.:322).

Αντίθετα από την άποψη που βλέπει τον αυστηρό διαχωρισμό των φύλων στη βάση της αντίστιξης ιδιωτικού:δημόσιου ως πηγή της γυναικείας δύναμης, στο χώρο του μαρξισμού και του φεμινιστικού μαρξισμού γίνεται πολύ συχνά αποδεκτή η θέση του Engels (1975:107, 186) ότι η υποτελής θέση των γυναικών στις ταξικές κοινωνίες και η ασημαντότητα της συνεισφοράς τους, αποδίδονται στον αποκλεισμό τους από την "παραγωγή" και στον περιορισμό τους στην οικιακή

---

27. Κατά συνέπεια "μόνο μέσω της προσαρμογής τους στην ανδρική κυριαρχία μπορούν οι γυναίκες να βρουν το δρόμο της δύναμης" (Παπαταξιάρχης, 1992α:53 αναφερόμενος στα πορίσματα των Danford, 1992, Campbell, 1964, du Boulay, 1974 σχετικά με τη διαχείριση της υποταγής των γυναικών στην αγροτική Ελλάδα). Ο Godelier (1977α:24), αναλύοντας τις σχέσεις μεταξύ εξουσίας και γλώσσας στους Μπαρούγια της Νέας Γουινέας, τονίζει, ότι η ισχυρότερη μορφή δύναμης σε μια σχέση καταπίεσης και κυριαρχίας δεν είναι η άμεση βία αλλά αντίθετα η συγκατάθεση των κυριαρχούμενων στην καταπίεση και κυριαρχία. Όλα τα "μαθήματα" που δίνουν οι γυναίκες στις νεαρές κοπέλες κατά τις γυναικείες τελετές μύησης αποσκοπούν σ' αυτήν τη συγκατάθεση στην ανδρική κυριαρχία. Όταν οι γυναίκες είναι μεταξύ τους, δεν συνωμοτούν κατά της ανδρικής εξουσίας. Αντίθετα, επιτελούν τελετουργικά που τους υπενθυμίζουν, υπό διάφορες συμβολικές μορφές ότι πρέπει να υποκύπτουν στην ανδρική εξουσία. Έτσι αντί οι τελετές των γυναικών να αποτελούν ένα "αντι-μοντέλο", βρίσκουμε σ' αυτές το συμπλήρωμα των ανδρικών τελετών, δηλαδή την *οργάνωση της γυναικείας συγκατάθεσης στην ανδρική κυριαρχία*. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμιά μορφή αντίστασης ή ότι η συγκατάθεση είναι τελική και ομόφωνη. Ομως είναι τόσο βαθιά και γενικά που όταν τίθεται σε αμφισβήτηση γίνεται σε επίπεδο προσωπικό και σπανιότερα συλλογικό (πονηριά, ψέμματα, άρνηση να μαγειρέψουν κλπ). Βλ. επίσης Bourdieu (1996).

εργασία στην οικογένεια. Όμως τα πορίσματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, οι ιστορικές μελέτες της φεουδαρχικής εποχής ή των Νεότερων Χρόνων, αλλά και οι αναλύσεις σχετικά με τις σύγχρονες αγροτικές κοινωνίες έχουν ανατρέψει την αντίληψη της μη συμμετοχής των γυναικών στην "παραγωγή"²⁸. Ο Middleton (1979) για παράδειγμα κατέδειξε λεπτομερώς ότι οι γυναίκες χωρικοί στην φεουδαλική Αγγλία δεν περιορίζονται στον οίκο και στην οικιακή εργασία, καθώς τα "οικιακά" καθήκοντα δεν συνιστούσαν μια δραστηριότητα που τις απορροφούσε εξ ολοκλήρου. Οι περισσότερες συμμετέχουν ενεργά στην "παραγωγή", στην εξασφάλιση των αναγκών μέσω για την επιβίωση και στην παραγωγή του οικονομικού πλεονάσματος το οποίο μεταβιβάζεται, είτε με τη μορφή άμεσης εργασίας (αγγαρεία) είτε ως γαιοπρόσοδος σε είδος ή χρήμα. Την ίδια ακριβώς άποψη διατυπώνει η Handman (1987:252) για ένα χωριό του Πηλίου τη δεκαετία του 1970:

"στο χωριό η γυναίκα είναι στερημένη από κάθε εξουσία, όποια και αν είναι η οικονομική της συνεισφορά (προϊκα, εργασία) στη ζωή του νοικοκυριού και της οικογένειας. Σ' αυτό το σύστημα, όπου ένα μεγάλο ποσοστό των αγαθών μεταβιβάζεται σε μητροπλευρική γραμμή, όλη η εξουσία, όλο το κύρος, όλο το συμβολικό κεφάλαιο ανήκουν στους άνδρες...".

Εξάλλου, ο Vernier (1987:318) εξετάζοντας τις σχέσεις των φύλων στους Έλληνες Πομάκους το 1967, τονίζει ότι οι γυναίκες, εξαιτίας του συστήματος μυθικών αντιπαραθέσεων, που τις συνδέει με τη γονιμότητα, την υγρασία, το εσωτερικό κλπ, αναλαμβάνουν όχι μόνο το σύνολο των οικιακών εργασιών (κουζίνα, νοικοκυριό, πλύσιμο...) και των εργασιών που αφορούν την ανατροφή των παιδιών, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος των παραγωγικών εργασιών στη γεωργία.

Τόσο ο Middleton (ό.π.) όσο και η Handman (ό.π.:255), πιστεύουν ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στις αγροτικές δουλειές, με εξαίρεση ίσως το όργωμα που είναι ανδρική δουλειά, δεν είναι σ' αυτό το επίπεδο ακόμα τόσο

---

28. Σύμφωνα με την ορολογία του Engels (1975:108), "το καθοριστικό στοιχείο στην ιστορία είναι σε τελευταία ανάλυση η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως πάλι έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, το ντύσιμο, την κατοικία και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και μιας ορισμένης χώρας όπου ζουν οι άνθρωποι καθορίζονται και από τα δύο είδη της παραγωγής: από τη βαθμίδα ανάπτυξης της εργασίας από τη μια μεριά και από την άλλη της οικογένειας" (δική μας υπογράμμιση).

αυστηρός²⁹. Άρα, δεν είναι ο αποκλεισμός των γυναικών από την "παραγωγή" που προσδιόρισε την υποτελή τους θέση, αλλά η μορφή της συμμετοχής τους στην παραγωγή του πλεονάσματος και η σχέση τους με τους μηχανισμούς της αναπαραγωγής του κοινωνικού σχηματισμού (ιδιοκτησία μέσων παραγωγής και κληρονομικά δικαιώματα). Με τον ίδιο τρόπο, ο Vernier (1987:323), θεωρεί ότι η οικονομική εξάρτηση των Πομάκων γυναικών που έχει σαν συνέπεια την εκμετάλλευσή τους, αναπαράγεται σε κάθε γενιά με τον σχεδόν απόλυτο αποκλεισμό τους από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής. Όπως τονίζει "οι κληρονομικοί κανόνες αποτελούν κομμάτι της ανδρικής στρατηγικής που σκοπεύει στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας".

Η φεμινιστική κοινωνική ανθρωπολογία έχει εξετάσει διεξοδικά σε διάφορα εθνοπολιτισμικά σύνολα το ρόλο που παίζει η ιδιοκτησία ως κοινωνική σχέση (ο έλεγχος και η μεταβίβασή της) στις διάφορες μορφές ανδρικής κυριαρχίας (βλ. ενδεικτικά Hirschon, 1984). Ο Engels (1875) εξάλλου, παρά τις αδυναμίες της ερμηνείας του, θεωρείται από τους πρώτους που συνέδεσε την ατομική ιδιοκτησία με την υποτελή θέση των γυναικών στις ταξικές κοινωνίες. Τόσο οι ιστορικοί όσο και οι κοινωνιολόγοι έχουν τονίσει τον καθοριστικό ρόλο που έχουν παίξει οι διάφοροι τύποι και μορφές κατανομής της ιδιοκτησίας που ευνοούν ορισμένους κανόνες κληρονομικής διαδοχής, ή πώς ο πλούτος ή η έλλειψη του επηρεάζουν το γάμο και τις συγγενικές σχέσεις και πώς αυτοί οι παράγοντες μπορούν να επηρεάσουν τόσο τις οικογενειακές μορφές όσο επίσης τον καταμερισμό της εργασίας και τις δομές των κατά φύλο και ηλικιών σχέσεων.

---

29. Όπως τονίζει ο Middleton (1979:166), στη φεουδαλική Αγγλία η αγροτική τάξη δεν αποτελούσε μια μονολιθική κατηγορία και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας επηρεαζόταν βαθιά από αυτήν την εσωτερική ετερογένεια. Από αυτήν την άποψη ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι η μεγαλύτερη και σε βάρος των γυναικών εξειδίκευση δραστηριοτήτων εμφανίζεται μεταξύ του μόνιμου αμειβόμενου προσωπικού των αγρεπαύλων (demesne estates) και όχι μεταξύ των "ελεύθερων" χωρικών που κατείχαν κομμάτια γης. Κατά την άποψη του, πρόκειται για μια ξεκάθαρη περίπτωση ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων σε βάρος της κατά φύλο ισότητας, αλλά οι αιτίες του φαινομένου δεν είναι επαρκώς εξακριβωμένες. Πάντως, τα χαρακτηριστικά του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στα φεουδαρχικά κτήματα καταδεικνύουν σαφείς ομοιότητες με αυτά που παρουσιάζει ο τομέας της μισθωτής εργασίας στο βιομηχανικό καπιταλισμό. Αλλά τα συνήθη επιχειρήματα που δικαιολογούν τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών και αφορούν κατά κανόνα τις ευθύνες του γάμου δεν ευσταθούν στην περίπτωση των φεουδαρχικών αγρεπαύλων, αφού οι περισσότερες γυναίκες που εργάζονταν εκεί σε μόνιμη βάση δεν είχαν σύζυγο (ούτε γη) και παρέμεναν πάντα ανύπαντρες. Με τον ίδιο τρόπο το βιολογικό "μειονέκτημα" της μητρότητας (Firestone κλη) δεν ευσταθεί γιατί οι γυναίκες που υπέφεραν περισσότερο από κακές συνθήκες εργασίας και διακρίσεις ήταν αυτές που παρέμεναν ανύπαντρες και των οποίων κατά κανόνα οι "βιολογικοί" καταναγκασμοί εκμηδενίζονταν ή τουλάχιστον περιοριζονταν στο ελάχιστο.

Σ' ό,τι αφορά τον ελλαδικό χώρο, ο Ψυχογιός (1987) εξετάζοντας το θεσμό της προίκας, ως βασική παραγωγική σχέση του οικιακού τρόπου παραγωγής και αναγκαίο όρο για την αναπαραγωγή των οίκων σ' ορισμένες περιοχές της Ελλάδας το 19ο αιώνα, κατέδειξε ότι πίσω της κρύβονται σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης. Συγκεκριμένα, οι περιορισμοί που θέτει το γαμήλιο σύστημα της προίκας, να παντρεύονται πρώτα οι θυγατέρες και μετά οι γιοί και επιπλέον να δίνεται και προίκα, έχουν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της εξουσίας του γέροντα³⁰ (ό.π., σελ. 152-153). Εξάλλου παρ' όλο που οι γυναίκες έχουν την τυπική "ιδιοκτησία" της προίκας, στην πράξη στερούνται το δικαίωμα διαχείρισής της (Ψυχογιός, 1993:313) και τον πραγματικό έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας και του παραγόμενου πλεονάσματος. Τέλος, συσκοτίζεται το γεγονός ότι οι γυναίκες συμμετέχουν, σε σχέση με τους άνδρες, περισσότερο στην παραγωγή του οικιακού πλούτου, καθώς η κρατούσα αντίληψη θέλει την κόρη να αποτελεί βάρος γιατί ένα κομμάτι της οικογενειακής περιουσίας θα φύγει με το γάμο της (1987:168-169)³¹.

Η άποψη ότι η υποτελής θέση των γυναικών οφείλεται στην άνιση συμμετοχή τους στην παραγωγή, δεν αφορά, βέβαια, μόνο τις μαρξιστικές ή μαρξιστικές φεμινιστικές αναλύσεις, ούτε αποκλειστικά τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Το γενικό αυτό πρότυπο της αντίστιξης μεταξύ γυναικών:ανδρών, ιδιωτικού:δημοσίου και οικογένειας:εργασίας, που, όπως είπαμε, έχει τις ρίζες του στις θεωρητικο-ιδεολογικές τάσεις που κυριαρχούν από το 19ο αι. και μετά, έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή στο φιλελεύθερο φεμινισμό και στη μεταπολεμική κοινωνιολογία (κυρίως στους "θεωρητικούς των δύο ρόλων").

---

30. Πρόκειται για τον πατέρα της πυρηνικής ή τον ζώντα γενάρχη της σύνθετης οικογένειας που αποτελεί τον πυρήνα του οίκου (σελ. 135). Αντίθετη άποψη έχουν αρκετοί ανθρωπολόγοι που υποστηρίζουν ότι ο θεσμός της προίκας στην Ελλάδα ενισχύει την οικιακή θέση των γυναικών (βλ. προβληματική και σχετική βιβλιογραφία Παπαταξιάρχης, 1992α, υποσημ. 90 και 91, σελ. 83).

31. Ο Barkan (1979:55-56) μάς δίνει ένα άλλο σχετικό παράδειγμα για τους δουλοπάροικους μισακάρηδες αγρολήπτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 15-16ο αι. Αν και στην περίπτωση τους δεν τίθεται θέμα ουσιαστικής κληρονομιάς, αφού τελούν υπό καθεστώς δουλείας, σύμφωνα με το ισχύον νομικό καθεστώς, μόνο ο γιος του εκλιπόντος που είναι κατάλληλος για εργασία και ικανός να τον αντικαταστήσει κληρονομεί τις υποχρεώσεις του πατέρα. Έτσι ο μόνος τρόπος για τις χήρες των μισακάρηδων αγροληπτών να "επωφεληθούν" από τα αγαθά του συζύγου τους, είναι να έχουν γιούς που να μπορούν να αναλάβουν την εργασία του πατέρα τους. Στην αντίθετη περίπτωση η κληρονομιά περνάει στη διοίκηση και η χήρα προκειμένου να επιβιώσει είναι υποχρεωμένη να παντρευτεί με άλλον δουλοπάροικο. Ο Middleton (1979) παραθέτει παρόμοια στοιχεία για τη φεουδαλική Αγγλία.

Κατά κανόνα υποστηρίζεται ότι στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες η αιτία της υποβάθμισης της θέσης των γυναικών μπορεί να ερμηνευτεί εξ ολοκλήρου λόγω του αποκλεισμού τους από την αγορά εργασίας τουλάχιστον μέχρι το δεύτερο ήμισυ του 20ου αι. Όπως θα δούμε εξάλλου παρακάτω, αυτή η θέση δομεί μέχρι σήμερα κατά ένα μεγάλο ποσοστό όλη τη σύγχρονη ιδεολογία του φύλου, σ' ό,τι αφορά την ερμηνεία της σύγχρονης κατά φύλο ανισότητας.

Ακριβώς αυτή η παραδοχή, του απόλυτου αποκλεισμού των γυναικών από την αγορά εργασίας στις απαρχές της καπιταλιστικής ανάπτυξης, έχει υποστεί αυστηρή κριτική και έχει ανατραπεί ολοκληρωτικά από τα πορίσματα ιστορικών και κοινωνιολογικών μελετών. Παρ' όλο που αναγνωρίζεται ότι τέτοιες τάσεις ρίζωσαν σ' όλες τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, τα ιστορικά στοιχεία δεν συνηγορούν υπέρ της εμφάνισης μιας "οικογένειας" με γενικούς όρους πάνω στη οποία μια άλλη ομοιόμορφη διαδικασία η "εκβιομηχάνιση" ή ο "εκσυγχρονισμός" είχαν ως συνέπεια τον αυστηρό διαχωρισμό καθηκόντων και δραστηριοτήτων μεταξύ ανδρών και γυναικών, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται με το σπίτι και την ανατροφή των παιδιών και οι άντρες με τη παραγωγή (Beechey, 1978:167, Barrett & McIntoch, 1982γ, ελλ. μεταφ. 1987:111).

Η καπιταλιστική ανάπτυξη είναι μια άνιση διαδικασία και δεν μετέβαλε ομοιόμορφα και ταυτόχρονα όλους τους τομείς της οικονομίας και είναι απαραίτητο να λαμβάνονται οι ανισότητες κατά τομέα και να προσδιορίζεται κατά περίπτωση ποια στοιχεία της ανάπτυξης επιφέρουν ποιες μεταβολές και πώς αυτές οι μεταβολές επηρεάζουν τις οικογενειακές μορφές και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Ιδιαίτερα σ' ό,τι αφορά το μοντέλο της μη-απασχόλησης των γυναικών πρέπει να εξετάζεται πολύ προσεκτικά η ταξική θέση των γυναικών³², η ηλικία, ο ατομικός κύκλος ζωής³³, το είδος παραγωγής που

---

32. Όπως τονίζει η Rowbotham (1973, ελλ. μεταφ. 1984:84) αν ο καπιταλισμός διέλυσε τις παλιές μορφές κοινωνικών σχέσεων, τόσο στην αγορά εργασίας όσο και μεταξύ ανδρών και γυναικών στην οικιακή μονάδα, οι συνέπειες σ' ένα γενικό επίπεδο ήσαν διαφορετικές για την εργατική και την αστική τάξη. Η πλειψηφία των γυναικών της αστικής τάξης πράγματι βρέθηκαν αποκομμένες από την παραγωγή και οικονομικά εξαρτημένες από τον άντρα τους. Πολλές γυναίκες όμως της εργατικής τάξης πήγαν στα εργοστάσια ή τις μανιφακτούρες, απασχολούνταν κατ' οίκον (κυρίως για την παραγωγή ετοιμών ενδυμάτων) ή απασχολήθηκαν στον τομέα των υπηρεσιών που ήταν διογκωμένος σ' όλη την περίοδο της αστικοποίησης.

33. Η απασχόληση των εργατριών στα εργοστάσια στα χρόνια 1830-1950 ήταν άρρηκτα δεμένη με τον κύκλο ζωής τους, αποτελώντας συνήθως μεταβατικό στάδιο στη ζωή τους άμεσα συσχετισμένο με το γάμο ή τη μητρότητα. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η Perrot (1988:29) ο

κυριαρχεί σε μια περιοχή και ο συσχετισμός της με τον εθνικό και διεθνή καταμερισμό της εργασίας, οι μορφές πάλης μεταξύ κεφαλαίου/εργασίας και μεταξύ φύλων, ο ρόλος του κράτους κλπ. Συνεπώς, αν η "αεργία" των γυναικών σαν πρότυπο συμπεριφοράς αναμφισβήτητα επικράτησε από τη βικτωριανή εποχή μέχρι και το δεύτερο ήμισυ του 20ου αι., τα ιστορικά και εμπειρικά δεδομένα δεν την επιβεβαιώνουν ποτέ με τέτοια αυστηρότητα.

Αυτό που μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε είναι ότι κατά τη διαδικασία μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, οι γυναίκες αποστερούνται σταδιακά από οποιαδήποτε πρόσβαση και συμμετοχή στα ειδικευμένα επαγγέλματα (Cockburn, 1985:22, Σαρτιέ, 1995:50), ενώ όταν υπάρχει επαγγελματική ειδίκευση σπάνια αναγνωρίζεται ως τέτοια (Cockburn, 1983). Πράγματι, είναι αλήθεια ότι από το 14ο αι. αλλά κυρίως μετά το 17ο αι., στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, με την ανάπτυξη των πόλεων, τη δημιουργία των χειροτεχνικών κέντρων και τη συντεχνιακή εξέλιξη της εργασίας³⁴, εντείνεται σταδιακά ο αποκλεισμός των γυναικών από τις

κύκλος ζωής και απασχόλησης της γυναίκας εργάτριας ήταν συνεχής απασχόληση πριν τα 25, μείωση της απασχόλησης μεταξύ 25 και 45, με μια μικρή επάνοδο μετά τα 45 της χρόνια. Κατά το 19ο αι. η θνησιμότητα παραμένει πολύ υψηλή και η αυξημένη γεννητικότητα δημιουργεί πολλά νέα προβλήματα για τις εργαζόμενες γυναίκες με αποτέλεσμα να εργάζονται στην αγορά εργασίας περιστασιακά και ακανόνιστα. Σ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής των γυναικών φαίνεται σαν ν' εναλλάσσονται η "παραγωγική" και η "αναπαραγωγική" δραστηριότητα, αν και στην πραγματικότητα η μια επικαλύπτει την άλλη.

34. Ως γνωστό, όλοι σχεδόν οι επαγγελματίες κατά τη φεουδαρχία, ήταν καταταγμένοι σε ένα ιδιαίτερα οργανωμένο συντεχνιακό σύστημα. Οι συντεχνίες είτε αποτελούσαν "όργανο" της κυβερνητικής εξουσίας που τις χρησιμοποιούσε για την επιτήρηση της εφαρμογής ορισμένων οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών στον αστικό πληθυσμό (Baer, 1979), είτε λειτουργούσαν με σχετική αυτονομία από την κρατική εξουσία. Και στις δύο περιπτώσεις, επέβαλαν περιορισμούς που αφορούσαν τον αριθμό και το είδος των ανθρώπων στους οποίους επιτρεπόταν να εξασκήσουν μια τέχνη ή επάγγελμα σε σχέση με τη θρησκευτική ή εθνική κοινότητα (πχ η ίδια οικογένεια για ολόκληρες γενιές), καθώς και το φύλο των μαθητευομένων (ο γιος του κατόχου του δικαιώματος τον κληρονομεί μετά το θάνατο του, εφόσον εκπλήρωνε κι όλες τις άλλες προϋποθέσεις που απαιτούνται για να γίνει μάστορας στην τέχνη). Εξάλλου καθόριζαν τους κανόνες σύμφωνα με τους οποίους στρατολογούνταν οι μαθητευόμενοι (τσιράκια) από εξω-επαγγελματικές οικογένειες, τις διαδικασίες προαγωγής σε κάλφα και μάστορα, καθώς επίσης τους κανόνες και περιορισμούς πάνω στην παραγωγή και το εμπόριο (ήταν επιφορτισμένες με φορολογικές λειτουργίες, με τον έλεγχο της ποιότητας των ειδών, με τον καθορισμό των ειδών και των μισθών). Στα καθήκοντά τους περιλαμβάνονταν επίσης η λήψη μέτρων αλληλοβοήθειας των μελών και διάφορες θρησκευτικο - κοινωνικές λειτουργίες. Αν και από την ακμή του φεουδαρχικού συστήματος οι συντεχνίες ανδροκρατούνται καθαρά, οι συντεχνιακοί περιορισμοί σε συνδυασμό με τις οικογενειακές σχέσεις παρέχουν στις γυναίκες περιορισμένη ένταξη στις ενώσεις των ειδικευμένων τεχνιτών. Παρ' όλο που οι γυναίκες υποτάσσονται στον έλεγχο του πατέρα ή συζύγου τους συμμετείχαν σ' ορισμένες περιπτώσεις ακόμα και τυπικά σ' αυτές τουλάχιστον μέχρι το 14ο αι. (η γυναίκα μετά το θάνατο του συζύγου είχε δικαίωμα να συνεχίσει να εξασκεί την τέχνη και να εκπαιδεύει μαθη-

συντεχνίες³⁵ τα επαγγέλματα και το εμπόριο {Clark, 1982 αναφέρεται στο Walby (1986:95)}. Όσο αναπτύσσεται ο ανταγωνισμός μεταξύ των συντεχνιών η συμμετοχή των γυναικών μειώνεται, ενώ κατά τη διαδικασία της τυπικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και της έναρξης της απομάκρυνσης της παραγωγής από την οικιακή μονάδα οι γυναίκες κατά κανόνα χάνουν οποιοδήποτε έλεγχο στην παραγωγική διαδικασία.

Ο σταδιακός αποκλεισμός των περισσότερων γυναικών από τις τέχνες, τις συντεχνίες και τα επαγγέλματα, συχνά οδηγεί τους μελετητές να θεωρήσουν ότι οι γυναίκες έπαιζαν έναν πιο σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό ρόλο στην προβιομηχανική εποχή από αυτόν που είχαν μεταγενέστερα. Όμως στην πραγματικότητα, αυτό που συντελείται με εντεινόμενους ρυθμούς είναι ο αποκλεισμός των γυναικών από τις ειδικότητες και όχι ο αποκλεισμός τους από την εργασία³⁶. Πολλές γυναίκες εντάσσονταν σιγά σιγά στην οικονομική ζωή των δυτικοευρωπαϊκών πόλεων αλλά εγκλωβίζονται κυρίως μέσα σε "γυναικεία" επαγγέλματα. Ήταν υπηρέτριες, πλύστρες, φουρνάρισσες, ζυθοποιοί και ταβερνιάρισσες, επαγγέλματα που θεωρούνταν προέκταση των "οικιακών" τους καθηκόντων και δεν αναγνωρίζονταν ως ειδικότητες.

τευόμενους).

35. Για ανάλυση του συστήματος των συντεχνιών και των συντροφιών (πλανόδια εργασία) στον τουρκοκρατούμενο και βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο (16ος - 20ος αι.) βλ. Παπαγεωργίου (1986). Αν και ο συγγραφέας δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στο ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, από τα δεδομένα που παραθέτει συμπεραίνουμε ότι η συντριπτική πλειοψηφία των συντεχνιών και συντροφιών απέκλειαν εξ ορισμού τις γυναίκες από όλα τα επαγγέλματα (αναφέρεται η ύπαρξη μόνο μιας γυναικείας συντεχνίας σαπουνοποιών στα Τρίκαλα το 1738). Δεδομένου μάλιστα ότι το συντεχνιακό σύστημα, με την κυβερνητική υποστήριξη, γνώρισε τέτοια ανάπτυξη από το 16ο αι. έως και το 18ο ώστε όλα τα επαγγέλματα ν' αποτελούν το μονοπώλιο των συντεχνιών (ό.π.:11-12), είναι σαφές ότι η επίδραση που άσκησε αυτό το είδος επαγγελματικής οργάνωσης στη μορφή που θα πάρει η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, από το 19ο αιώνα και μετά με την αποσύνθεση των συντεχνιών και την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων, είναι καταλυτική (βλ. και παρακάτω).

36. Αποτελεί κοινό τόπο να προσθέσουμε ότι σ' όλη τη μακρά περίοδο της μετάβασης, αλλά και πολύ αργότερα, οι γυναίκες εξακολουθούν να συμμετέχουν στις αγροτικές δουλειές. Μάλιστα στο βαθμό που η βάση της γεωργικής παραγωγής είναι πολύ συχνά η οικογενειακή επιχείρηση και οι διαδικασίες της παραγωγής και της αναπαραγωγής είναι δύσκολο να διασπαστούν στο χώρο και στο χρόνο, η πραγματική συνεισφορά των γυναικών στον αγροτικό τομέα πάντα υποτιμάται. Στην Ελλάδα θα πρέπει να περιμένουμε την εικοσαετία του 1961-81 για να διαφανεί μια τάση αποχώρησης των γυναικών από το αγροτικό εργατικό δυναμικό σε βαθμό μεγαλύτερο από τους άνδρες, τάση που προσλαμβάνει συνήθως την μορφή της απόλυτης αποχώρησής τους από το εργατικό δυναμικό της χώρας και τη μετατροπή τους σε νοικοκυρές (Γουρδομιχάλη, 1986:213). Βλ. λεπτομέρειες, κεφ. 3, παραγ. 3.2.

Εξάλλου, όταν ο διαχωρισμός μεταξύ κεφαλαίου και εργατικής δύναμης παίρνει τη μορφή οικοτεχνίας, στηρίζεται στην εργασία στο σπίτι και όλα τα μέλη του νοικοκυριού συμμετέχουν στην παραγωγή των εμπορευμάτων³⁷. Σ' αυτό το είδος οργάνωσης της παραγωγής η ένταξη όλων των μελών της οικογένειας δημιουργεί μια καινούργια μορφή νοικοκυριού με βάση την παραγωγή εμπορευμάτων σε μικρή κλίμακα. Το νοικοκυριό μιας οικογένειας στην Αγγλία ή στην Γαλλία του 17ου αιώνα είναι μια περίπλοκη οικονομική επιχείρηση που περιλαμβάνει όχι μόνο παιδιά και συγγενείς, αλλά και υπηρέτες, μαθητευόμενους και εργάτες. Η οικογένεια δούλευε σαν μονάδα, αλλά σε άμεση εξάρτηση από την τάξη των βιοτεχνών και μεταπρατών. Ο έμπορος αγόραζε και κατόπιν πουλούσε σε μια ευρύτερη αγορά τα προϊόντα της οικοτεχνίας ή της μη γεωργικής εργασίας των αγροτών. Αυτή η ενότητα διατηρήθηκε μέχρι και τις πρώτες μορφές της εργοστασιακής οργάνωσης. Οι οικιακές σχέσεις στο νοικοκυριό ήταν σαφώς ένα κομμάτι των σχέσεων παραγωγής στην πρώτη φάση της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Σ' αυτό το πλαίσιο ο πατέρας, φορέας απόλυτης εξουσίας πάνω στα μέλη του οίκου, διατηρεί τη θέση του αρχηγού της πατριαρχικής οικογένειας που κατείχε στις παραδοσιακές αγροτικές κοινωνίες ελέγχοντας την παραγωγική διαδικασία, συντονίζοντας την οικιακή μονάδα εργασίας και διαπραγματευόμενος με τους εμπόρους (Tilly & Scott, 1978). Αυτό συνεπάγεται ότι οι παραγωγικές σχέσεις οργανώθηκαν με άξονα την εξάρτηση από τον αρχηγό της οικογένειας και τον άνισο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, "προλειαινοντας το έδαφος για την οικιακή οικονομία της εποχής του εργοστασίου" (Perrot, 1988:26).

Σύμφωνα με την Walby (1986:97) μια επιπλέον μορφή περιορισμού των μορφών απασχόλησης των γυναικών οφείλεται στη διαντίδραση του πατριαρχικού νομικού ελέγχου των γυναικών, την αυξανόμενη σημασία των ιδιωτικών κεφαλαίων και τη έλλειψη δυνατότητας προσφυγής σε δανειοδότηση. Μέχρι το 19ο αι. τουλάχιστον, οι γυναίκες δεν έχουν καμιά τυπική δικαιοδοσία πάνω σε περιουσιακά στοιχεία δικά τους ή της οικογένειας τους, αφού νομικά υπάγονται στη δικαιοδοσία του

---

37. Η υφαντουργία στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, από τους σημαντικότερους κλάδους της βιομηχανικής παραγωγής, αποτελεί πρότυπο οικογενειακής δραστηριότητας που θα διατηρήσει τη μορφή οικιακής οικονομίας μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Αν και η οικοτεχνία θα αντικατασταθεί από την εργοστασιακή οργάνωση της παραγωγής, τα ιστορικά στοιχεία έχουν καταδείξει ότι, σ' ορισμένες χώρες ή περιοχές, αυτού του είδους οι κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές κατάφεραν να επιβιώσουν δίπλα σε ταχύτητα αναπτυσσόμενες βιομηχανικές ζώνες ή ταυτόχρονα με πολύ εξελιγμένα υφαντουργικά εργοστάσια για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα (Perrot, 1988:22, 25).

πατέρα, αδελφού ή συζύγου τους και, κατά συνέπεια, αποκλείονται από τη δυνατότητα να απαιτήσουν δάνειο για δικό τους λογαριασμό.

Όσον αφορά τη μεταγενέστερη διαδικασία της εκβιομηχάνισης, σε πολλές δυτικοευρωπαϊκές περιοχές οι γυναίκες όπως και τα παιδιά της εργατικής τάξης εισήλθαν μαζικά στην καπιταλιστική οικονομία χάρη στην ανάπτυξη του χειροτεχνικού εργοστασίου (μανιφακτούρας)³⁸ και αργότερα με τη δημιουργία των πρώτων μεγάλων εργοστασίων (κατά την πραγματική υπαγωγή της εργασίας) ως ανειδίκευτο και χαμηλά αμειβόμενο προσωπικό, γνωρίζοντας συνθήκες εργασίας ιδιαίτερα εκμεταλλευτικές³⁹. Επίσης ένα μεγάλο ποσοστό γυναικών και παιδιών απασχολούνταν στον τομέα των υπηρεσιών. Οι υπηρέτριες σ' όλο το 19ο αιώνα αποτελούσαν ένα πολύ σημαντικό ποσοστό του εργατικού δυναμικού της εποχής (από τις αρχές του 20ου αιώνα ο τομέας αυτός προοδευτικά υποχωρεί)⁴⁰.

---

38. Η Perrot (1988:27) παρατηρεί ότι στις μανιφακτούρες (νοούμενες σαν απλή συγκέντρωση βιοτεχνιών κάτω από την ίδια στέγη), η οργάνωση της εργασίας μοιάζει πολύ με αυτήν της οικοτεχνίας, με τη διαφορά, ότι πραγματοποιείται σε ένα χώρο εντελώς ξεχωριστό από την οικογενειακή κατοικία. Αν και υπήρχε σαφής καταμερισμός της εργασίας, η ρήξη με τις οικογενειακές σχέσεις εξουσίας πραγματοποιήθηκε με πολύ αργούς ρυθμούς. Στη Γαλλία για παράδειγμα, καταφτάνουν στα πρώτα εργοστάσια ολόκληρες οικογένειες. Η λειτουργία των πρώτων εργοστασίων πραγματοποιούνταν με έναν πολύ ενδιαφέροντα τρόπο οργάνωσης της δουλειάς, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και ένας εμπειρικός τρόπος για να λυθεί το πρόβλημα της πειθαρχίας. Ο πατέρας θεωρούνταν υπεύθυνος για τη δουλειά όλης της οικογένειας, ήταν, με άλλα λόγια, ο επιστάτης της γυναίκας και των παιδιών του. Σ' όλο το 18ο αιώνα οι στατιστικές δείχνουν ότι οι γυναίκες και τα παιδιά αποτελούσαν συχνά μέχρι και το 75% του συνολικού αριθμού των απασχολούμενων στον τομέα αυτό.

39. Σύμφωνα με το Hobsbawm (1962, ελλ. μεταφ. 1990:74) από το σύνολο των εργατών στις αγγλικές κλωστούφαντουργίες στα 1834-47 το 1/4 περίπου ήταν άνδρες, περισσότερο από το 50% γυναίκες και κορίτσια, και το υπόλοιπο αγόρια κάτω των 18 χρόνων.

40. Οι υπηρέτες ήταν σε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό γυναίκες (ανάμεσα στο 1841 και το 1881 το ποσοστό των ανδρών οικιακών βοηθών και προσωπικών υπηρετών μειώθηκε στη Βρετανία από 20% σε περίπου 12%). Σταδιακά οι μόνοι άνδρες που συνέχισαν να προσφέρουν έμμισθες υπηρεσίες σε σπίτια έγιναν οδηγοί ή κηπουροί (Hobsbawm, 1976, ελλ. μεταφ. 1994:358). Στο Παρίσι το 1900 υπήρχαν 200.000 υπηρέτριες που αντιπροσώπευαν το 11% του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Το 1906 στη Γαλλία, στις 100 γυναίκες που εργάζονταν, λίγο περισσότερες από το 17% ήταν υπηρέτριες (Perrot, 1988:45). Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει η Αβδελά (1990:43), "μεταξύ 1907 - 1928 αυξάνεται αισθητά τόσο ο αριθμός των γυναικών που απασχολούνται στις προσωπικές υπηρεσίες όσο και το ποσοστό τους σε σχέση με εκείνο των ανδρών που αποτελεί το 57,5% το 1907, το 62,7% το 1920 και το 64,9% το 1928. Την ίδια περίοδο ωστόσο μειώνεται σημαντικά το ποσοστό που αντιπροσωπεύει αυτό το επάγγελμα στο σύνολο των επαγγελματιών που δηλώνουν οι γυναίκες: 37,1% του γυναικείου ενεργού πληθυσμού είναι υπηρέτριες το 1907, 14,9% το 1920 και μόλις 5,9% το 1928 (ενώ τα ποσοστά των ανδρών διαμορφώνονται αντίστοιχα σε 2,3%, 1,4% και 1,1%)".

Πολλοί μελετητές από το χώρο των κοινωνικών επιστημών έχουν τονίσει, λοιπόν, ότι δεν ευσταθεί ότι η συμμετοχή των γυναικών στην "παραγωγή" επηρεάζεται οπωσδήποτε αρνητικά από την ανάπτυξη του καπιταλισμού και τη διαδικασία εκβιομηχάνισης ειδικότερα. Εξάλλου, είναι κοινός τόπος ότι, προτού καταφύγουμε σε κάποια γενίκευση, θα πρέπει να λαμβάνονται πάντα υπόψη οι διαφορές στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας τόσο σε σχέση με το χωρικό και γεωγραφικό καταμερισμό⁴¹ όσο και μεταξύ πρωτογενή, δευτερογενή και τριτογενή τομέα, αφού η διείσδυση και ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων δεν συνιστά ένα ομοιογενές σύνολο και οι διαδικασίες ένταξης ή αποκλεισμού του εργατικού δυναμικού διαφοροποιείται ριζικά.

Κατά συνέπεια, η ανάλυση της επίδρασης της εκβιομηχάνισης στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας δεν πρέπει να πραγματοποιείται σ' ένα γενικό αφηρημένο επίπεδο γιατί δεν προωθεί την κατανόηση των σύνθετων και πολύμορφων μεταβολών που συντελέστηκαν. Οι McDowell & Massey (1992) για παράδειγμα, στην ανάλυσή τους για την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην Αγγλία το 19ο αι. τονίζουν ότι πρόκειται για μια γεωγραφικά άνιση και διαφοροποιημένη διαδικασία, η οποία επηρεάζει με ποικίλους τρόπους τις υφιστάμενες σχέσεις ανδρών και γυναικών. Και παρ' όλο που οι συγγραφείς παρατηρούν ότι "οι αντιθετικές μορφές οικονομικής ανάπτυξης σε διαφορετικούς τόπους της χώρας προσέφεραν σαφείς προϋποθέσεις για τη διατήρηση της ανδρικής κυριαρχίας", θεωρούν ότι "*η διαδικασία αλληλεξυπηρέτησης του καπιταλισμού και της πατριαρχίας οδήγησε σε διαφορετική σύνθεσή τους, σε διαφορετικούς τόπους*" (ό.π., σελ. 111). Κατ' αρχάς, μόνο στις περιοχές με βαριά βιομηχανία (πχ στα χωριά των ανθρακωρυχείων) όπου η ζήτηση ανδρών είναι ο κανόνας υπήρχε σταθερό χάσμα μεταξύ ανδρών και γυναικών που οδήγησε σε πλήρη διαχωρισμό της καθημερινής τους ζωής και η ανδρική εξουσία δεν διαταράχτηκε σχεδόν καθόλου ως τα μέσα του 20ου αι. Σε πολλές βιομηχανικές εργασιακές διαδικασίες όπου υπήρχε ανάγκη ημειδιδευμένων και ανειδίκευτων εργατών οι γυναίκες υπερίσχυαν και η συμμετοχή των παντρεμένων γυναικών στην εργασία του εργοστασίου ήταν πέντε φορές μεγαλύτερη από τον εθνικό μέσο όρο. Για παράδειγμα τα βαμβακοχώρια στη Βορειοδυτική Αγγλία είναι από

---

41. Για χωρικό καταμερισμό της εργασίας και τη σύγχρονη διεθνή εμπειρία σχετικά με γεωγραφική κατανομή των οικονομικών κλάδων και δραστηριοτήτων, βλ. ενδεικτικά Χατζημιχάλης (επιμ.) (1992) και ιδιαίτερα το άρθρο της D. Massey για το χωρικό καταμερισμό της εργασίας στο Ην. Βασίλειο.

τα πιο γνωστά παραδείγματα όπου υπήρχε μακροχρόνιο προηγούμενο της αμειβόμενης γυναικείας εργασίας έξω από το σπίτι. Οι γυναίκες αποτέλεσαν το πρώτο εργατικό δυναμικό του βασισμένου στα εργοστάσια βιομηχανικού καπιταλισμού (πχ στη βιομηχανία του βαμβακιού στις περιοχές γύρω από το Μάντσεστερ). Αυτές οι συνθήκες δημιούργησαν αφενός αντίδραση των ανδρών κατά της εργασίας των γυναικών αλλά αφετέρου προσχώρηση των γυναικών σε συνδικάτα σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από οπουδήποτε αλλού. Αντίθετα, στην περιοχή του Hackney (Βορειοανατολικό Λονδίνο) όπου η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης της εργασιακής διαδικασίας στην παραγωγή φθηνών ρούχων ήταν η οικιακή αμειβόμενη εργασία στο σπίτι, οι γυναίκες ούτε οργανώθηκαν επαγγελματικά κατά της εξαντλητικής και χαμηλά αμειβόμενης απασχόλησής τους, αλλά ούτε εκδηλώθηκε ποτέ αντίδραση από τους άνδρες και τις συνδικαλιστικές ενώσεις αφού δεν απειλούνταν ο κατά φύλο καταμερισμός στην οικιακή μονάδα.

2.3 Εκβιομηχάνιση, γενίκευση της μισθωτοποίησης και κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας

Ωστόσο, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι σ' ένα γενικό επίπεδο, οι αλλαγές στην οργάνωση της παραγωγής που επέφερε ο βιομηχανικός καπιταλισμός απαιτούσαν μια ορθολογική, συγχρονισμένη και συντονισμένη διαδικασία εργασίας που να μη σκοντάφτει πάνω σε οικογενειακούς διακανονισμούς και υποχρεώσεις. Κατά συνέπεια, το πέρασμα στην εργοστασιακή οργάνωση αλλά και η γενικότερη διαδικασία μισθωτοποίησης, ιδιαίτερα από το 19ο αι. και μετά, σημαδεύουν την αύξηση των αντιφάσεων μεταξύ οικογενειακής ζωής και απασχόλησης για όλα τα μέλη του οίκου, αλλά κυρίως για τις γυναίκες, καθώς παρατηρείται μια ανατροπή της οργάνωσης του χρόνου των οικιακών δραστηριοτήτων και κυρίως της φύλαξης και ανατροφής των παιδιών.

Ταυτόχρονα σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα στη Δ. Ευρώπη, ο πλούτος προκύπτει από την απεριγραπτή εξαθλίωση των εργατών: μεγάλη διάρκεια ημερήσιας εργασίας, εξευτελιστικοί μισθοί, ανασφάλεια απασχόλησης, δρακόντεια πειθαρχία και αυθαιρεσία των εργοδοτών, σύστημα "υπεργολαβίας"⁴², σκληρό

---

42. Πρόκειται για την πρακτική του να ορίζονται ειδικευμένοι εργάτες ως οι κατ' ουσίαν εργοδότες των ανειδίκευτων βοηθών τους, Hobsbawm (1962, ελλ. μεταφ. 1990:74).

σύστημα "ποιών" για τους εργάτες, εξαντλητικοί ρυθμοί παραγωγής κλπ. Επιπρόσθετα, όπως τονίζει ο Hobsbawm (1962, ελλ. μεταφ. 1990:265),

"Οι πόλεις και οι βιομηχανικές περιοχές επεκτεινονταν πολύ γρήγορα, χωρίς σχέδια ή έλεγχο, και οι στοιχειωδέστερες των υπηρεσιών στην πόλη η καθαριότητα των οδών, η ύδρευση η αποχέτευση για να μην αναφέρουμε την οικοδόμηση των σπιτιών της εργατικής τάξης δεν μπορούσαν να ακολουθήσουν το ξέφρενο ρυθμό της επέκτασης αυτής. Η εμφανέστερη συνέπεια αυτής της αστικής υποβάθμισης ήταν η επανεμφάνιση επιδημιών μεταδοτικών κυρίως μέσω του νερού ασθενειών και ιδίως της χολέρας ... και του τύφου... στην Ευρώπη τη δεκαετία του 1830... Οι φοβερές συνέπειες της ολιγωρίας αυτής ήταν πολύ μεγαλύτερες, διότι οι μεσαιές και άρχουσες τάξεις δεν τη συναισθάνονταν. Η αστική ανάπτυξη την εποχή αυτή ήταν μια γιγαντιαία διεργασία ταξικού διαχωρισμού, που έσπρωξε τους φτωχούς εργαζομένους σε αχανή τέλματα αθλιότητας έξω από τα κέντρα της διακυβέρνησης και των επιχειρήσεων και από τις πρόσφατα ειδικά διαμορφωμένες οικιστικές περιοχές της αστικής τάξης..."

Απ' την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, αν θεωρητικά η "πατριαρχική" εξουσία ενισχύθηκε μέσα στην αστική τάξη μέσω της μη συμμετοχής των γυναικών στην "παραγωγική" εργασία, η οικονομική βάση του δικαιώματος ιδιοκτησίας που είχε ο άντρας της εργατικής τάξης πάνω στη γυναίκα του, δυνητικά υποσκαπτόταν από τη δυνατότητά της να κερδίζει ένα μισθό. Αυτό το δεδομένο, κατά την άποψη πολλών φεμινιστριών μελετητριών, θα αποτελέσει, μαζί με τις πραγματικά αντίξοες αντικειμενικές συνθήκες αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, το έναυσμα για το κύμα αντιδράσεων κατά της εξω - οικιακής εργασίας των γυναικών (και των παιδιών). Όπως τονίζει η Rowbotham (1973α, ελλ. μεταφ. 1984:46),

"Η εχθρότητα της εργατικής τάξης για το σύστημα των εργοστασίων δεν είχε μονάχα οικονομική προέλευση. Ήταν συνδεδεμένη με την απελπισμένη προσπάθεια υπεράσπισης ενός τρόπου ζωής, στην οποία ο φόβος για την ανεξαρτησία των συζύγων και των θυγατέρων - που δούλευαν έξω από το σπίτι με ξένους άνδρες και γύριζαν πίσω με τα δικά τους χρήματα - αναμιγνυόταν με την αντίληψη που υπήρχε για την οικογένεια σαν μονάδα παραγωγής και τη διαμαρτυρία ενάντια στην ωμή βαρβαρότητα των συνθηκών εργασίας στα πρώτα εργοστάσια".

Στο βαθμό λοιπόν που η βιομηχανική επανάσταση απομάκρυνε τους εργάτες των πόλεων από τις αγροτικές και οικιακές βάσεις τους απ' όπου αντλούσαν μέχρι τότε τα μέσα επιβίωσης τους, και στο βαθμό που η νέα σχέση χρόνου - χώρου που επέφερε ο καπιταλισμός με τη μισθωτοποίηση θέτει εξ αρχής το πρόβλημα του συνδυασμού της απασχόλησης και της οικιακής εργασίας, η εντεινόμενη προλεταριοποίηση και η εξαθλίωση που την ακολουθούσε, αλλά και ο κίνδυνος

της υπόσκαψης τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στην οικιακή μονάδα και της αμφισβήτησης της πατρικής/ανδρικής εξουσίας, επέφεραν βαθιές αλλαγές στις αντιλήψεις για την εργασία των παιδιών και των γυναικών.

Βασικό, λοιπόν, χαρακτηριστικό της εκβιομηχάνισης του 19ου αιώνα (αντίθετα με την εκβιομηχάνιση του δεύτερου μισού του 20ου αιώνα) ήταν η κυρίαρχη ιδεολογία ν' αναγάγει την "αεργία" των αστών γυναικών σε γενικό πρότυπο ηθικής συμπεριφοράς, ενώ "το γάμο και την οικογένεια στην κυριότερη καριέρα που προσφερόταν στις γυναίκες όλων των τάξεων συμπεριλαμβανομένων και αυτών της εργατικής τάξης, όταν η φτώχεια δεν τις ανάγκαζε να πιάσουν μιαν άλλη δουλειά" (Hobsbawm, 1979:38-53). Θα επανέλθουμε (βλ. ενότητα 2.4).

Στο πλαίσιο λοιπόν μιας προϋπάρχουσας και συνεχώς αναδιατυπούμενης οικογενειακής ιδεολογίας η εργασία των παιδιών σιγά - σιγά εξαφανίστηκε και οι γυναίκες μετατράπηκαν σε "περιθωριακή" και "εφεδρική" εργατική δύναμη, έχοντας κεντρικό άξονα αναφοράς το σπίτι. Στο ιδεολογικό επίπεδο, κύρια ευθύνη των εργαζόμενων ανδρών θεωρήθηκε ο βιοπορισμός, ενώ των γυναικών η ενασχόληση με τα οικιακά και την ανατροφή των παιδιών. Έτσι όταν μια δουλειά δεν επέτρεπε σ' έναν ενήλικο άντρα να συντηρεί την οικογένειά του θεωρείτο κακοπληρωμένη και το εργατικό κίνημα συνήθισε να υπολογίζει τις διεκδικήσεις του πάνω στη βάση ενός μόνο μισθού ανά οικιακή ομάδα, εκλαμβάνοντας τη δουλειά της γυναίκας - συζύγου ως σύμπτωμα κακής οικονομικής κατάστασης. Το αίτημα για οικογενειακό μισθό αναδύθηκε το 19ο αιώνα ως αντίδραση στις άθλιες πραγματικές συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης. Ο οικογενειακός μισθός, ως θεσμός αλλά και ως ιδεολογία, εκφράζει μια πολύπλοκη σχέση μεταξύ φύλων και τάξεων και μεταξύ της σφαίρας παραγωγής και της σφαίρας αναπαραγωγής. Αυτή η μορφή μισθού και η ιδεολογία που το συνοδεύει έχει υποστεί ιστορικά μια σειρά αλλαγών που συναρτώνται άμεσα με τις αναδιαρθρώσεις στην εργασιακή διαδικασία, τους εργατικούς αγώνες, τις πατριαρχικές και οικογενειακές δομές και τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές. Η May (1985) στην ανάλυσή της για την ιδεολογία του οικογενειακού μισθού στις ΗΠΑ διακρίνει δύο περιόδους. Στην πρώτη φάση, το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η απαίτηση για οικογενειακό μισθό εμφανίζεται ως αίτημα της εργατικής τάξης αντιτιθέμενο στη λογική του κεφαλαίου και εξυπηρετούσε το επιχείρημα της ταξικής δικαιοσύνης και της αυτονομίας της εργατικής τάξης. Οι εργάτες αποκομμένοι σταδιακά από κάθε άλλη πηγή εισοδήματος απαιτούσαν έναν μισθό

ικανό να συντηρήσει αυτούς και την οικογένεια τους, αφενός για να μην αναγκαστούν οι γυναίκες και τα παιδιά να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και να υποστούν την υποβάθμιση του εργοστασίου και, αφετέρου, για να μην ανατραπεί ο κατά φύλο καταμερισμός στην οικογένεια και αμφισβητηθεί το κύρος και η εξουσία του πατέρα. Σ' αυτήν την περίοδο, η έμφαση δίνεται στη δίκαιη αμοιβή, τα ανθρώπινα ωράρια, σ' ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης ως ταξικό αίτημα για δικαιοσύνη και προστασία της οικογενειακής αυτονομίας, της παραδοσιακής εργασίας και των οικογενειακών δομών. Όλη η σχετική ιδεολογία είναι σαφώς εξαρτημένη από επιχειρήματα συσχετιζόμενα με την domesticity των γυναικών και την ευθύνη των ανδρών. Στις αρχές του 20ου αιώνα, η ιδεολογία του οικογενειακού μισθού μετασχηματίζεται σε διαταξική ιδεολογία και το ζήτημα του φύλου παίρνει την προτεραιότητα σε σχέση με το ταξικό. Με την επικράτηση του φορντισμού η αρχή του οικογενειακού μισθού υιοθετείται κι' από τους νομοθέτες, το κράτος και το κεφάλαιο. Όμως, στο εξής η έμφαση μετατοπίζεται από την οικογενειακή ζωή και τις συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης στα προνόμια των ανδρών και αποτελεί νομιμοποιητικό μηχανισμό για υψηλότερες αμοιβές. Απ' αυτήν την άποψη, αν κοντοπρόθεσμα προστάτευε ορισμένα συμφέροντα μιας μεγάλης μερίδας των εργαζομένων, μακροπρόθεσμα ζημίωσε την ίδια την εργατική τάξη γιατί αποτέλεσε τελικά ένα μέσο για τη διάσπαση της εργατικής ενότητας αφού νομιμοποίησε την ύπαρξη μισθολογικών διαφορών στη βάση του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, η ιδεολογία αυτή, αν και ενίσχυσε το αίτημα των ανδρών για καλύτερες αμοιβές ενίσχυσε επίσης την άποψη ότι οι γυναίκες εργάζονται επικουρικά και προσωρινά και επέτρεψε την κοινωνική αποδοχή της άνισης ένταξης και κατώτερης αμοιβής των γυναικών και, από αυτήν την άποψη, την κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε πρωτεύουσα και δευτερεύουσα και στη δόμηση των εσωτερικών αγορών εργασίας στη βάση του φύλου⁴³.

Αλλά και στα μικροαστικά στρώματα των πόλεων, η απασχόληση των γυναικών συνήθως εμφανίζεται απαραίτητη μόνο για οικογενειακούς λόγους και παίρνει τη μορφή μιας αναγκαστικής περιπτώσιακής αντικατάστασης του αρχηγού της οικογένειας ή την μορφή μιας επικουρικής εργασίας λιγότερο ή περισσότερο

---

43. Μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η ιδεολογία του οικογενειακού μισθού διατήρησε σχεδόν όλη της την ισχύ. Μεταπολεμικά η μαζική εισοδος των γυναικών κατέστησε αναχρονιστικό ένα τέτοιο αίτημα και σταδιακά υιοθετείται η νέα αρχή "ίση αμοιβή για ίση εργασία".

μόνιμης, προκειμένου να διατηρηθεί το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας⁴⁴.

Υπ' αυτές τις συνθήκες, οι γυναίκες κατά κανόνα αποκλείστηκαν από τα συνδικάτα⁴⁵ και οι άνδρες συνδικαλιστές απαιτούσαν μισθούς που να μπορούν να συντηρήσουν ολόκληρη την οικογένεια⁴⁶. Το καθοριστικό στοιχείο του αποκλεισμού των γυναικών από τα εργατικά σωματεία ήταν το επιχείρημα του ανταγωνισμού⁴⁷ και η οικογενειακή ιδεολογία. Ο Hobsbawm (1979), στην ανάλυση της ιδεολογίας της εικονογραφίας των επαναστατικών και σοσιαλιστικών κινήσεων του 19ου και 20ου αι., παρατηρεί ότι

"η συνηθισμένη αντιμετώπιση των συνδικαλισμένων ανδρών προς τις γυναίκες

---

44. Τα οικογενειακά βάρη, ως παράγοντας της μισθολογικής ανισότητας γυναικών και ανδρών, θα γνωρίσουν από το 19ο αιώνα και μετά μια τέτοια δημοτικότητα που θ' αμφισβητηθεί πολύ δύσκολα παρ' όλο που θεσμικά θα κατοχυρωθεί αργότερα η μισθολογική ισότητα των δύο φύλων. Η οικογενειακή ιδεολογία νομιμοποιεί την οικονομική ανισότητα με διπλό τρόπο: αφενός δικαιολογεί μεγαλύτερη αμοιβή στους άνδρες ως αρχηγών της οικογένειας και αφετέρου ορίζοντας τις γυναίκες ως επικουρική εργατική δύναμη δεν τους αναγνωρίζει το δικαίωμα ίσης αμοιβής.

45. Η δυσπιστία, η εχθρότητα και η άρνηση εγγραφής γυναικείων μελών χαρακτηρίζει και τις ελληνικές συνδικαλιστικές οργανώσεις. Βλ. σχετικά Αβδελά & Ψαρρά (1985:75) και Αβδελά (1990).

46. Για την ένταξη των γυναικών στην καπιταλιστική παραγωγή, τους εργατικούς αγώνες της εποχής και το ρόλο των συνδικάτων στη διαμόρφωση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, βλ. επιλεκτικά, Hartmann H. (1976), Soldon (1978), Foner (1980), Barret (1980), Beechey & Whitelegg (1986), Rubery (1980), Guilbert (1966a) και (1966b), Tilly & Scott (1978), Blunden (1982), Kessler - Harris (1981), Bridenthal & Koonz (1977), Sullerot (1968), Perrot (1978), Auzias (1986), Harevan (1982), Charles - Roux (1975), Walby (1986).

47. Οι στρατηγικές των εργατικών σωματείων προσδιορίστηκαν από τον φόβο των πτώσεων των μισθών και την υποβάθμιση των επάγγελματων που θα είχε ως συνέπεια η ελεύθερη ένταξη των γυναικών στην εργασιακή διαδικασία. Βέβαια, πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί κατά την ανάλυση του επιχειρήματος του ανταγωνισμού μεταξύ ανδρών και γυναικών στην παραγωγή τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά το 19ο αι. Πρόσφατες ιστορικές μελέτες αμφισβητούν σοβαρά την ύπαρξη μιας τέτοιας μορφής ανταγωνισμού μεταξύ των δύο φύλων που να απαιτεί τον αποκλεισμό των γυναικών προκειμένου να προστατευτεί η απασχόληση των ανδρών. Όπως είπαμε ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας που κυριαρχούσε ήδη στους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς απέδιδε διαφορετικές δραστηριότητες και δεξιότητες στους άνδρες και τις γυναίκες, συχνά σε διαφορετικούς τομείς της παραγωγικής διαδικασίας, γεγονός που οδηγεί στο να μην ευσταθεί η άποψη ότι οι γυναίκες απειλήσαν σοβαρά και σε μεγάλη κλίμακα τα "ανδρικά" επαγγέλματα. Οι Tilly & Scott (1978) για παράδειγμα στην ανάλυση της γυναικείας απασχόλησης στην Αγγλία και Γαλλία, από το 19ο αι. μέχρι τις αρχές του 20ου αι., κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των γυναικών προσλαμβάνεται στο τομέα των υπηρεσιών σε "γυναικείες" εργασίες (υπηρέτριες, καθαρίστριες, μαγειρίσσες κλπ) ή εργάζεται στο σπίτι με το κομμάτι, δηλαδή έξω από την ακτίνα δράσης των εργατικών κινήσεων. Στη βιομηχανία η συμμετοχή των γυναικών ήταν περιορισμένη με μόνη εξαίρεση τον κλάδο της υφαντουργίας. Αν το επιχείρημα σ' ένα βαθμό ευσταθεί, αυτό αφορά τη φάση όπου η τεχνολογική αλλαγή, η ανάπτυξη της βαριάς βιομηχανίας και η επιστημονική οργάνωση της εργασίας οδήγησαν στην αποειδίκευση και στην αυξημένη ζήτηση ανειδίκευτων εργατών και κατώτερων υπαλλήλων ανεξαρτήτως φύλου.

που ήθελαν να μπουν στο επάγγελμά τους ήταν, για να επαναλάβουμε την έκφραση των S. και B. Webb, (*Industrial Democracy*, London, 1897:496) "εχθρότητα και απόρριψη". Ο λόγος έχει δύο πλευρές: από τη μια οι μισθοί των γυναικών ήταν τόσο πολύ κατώτεροι που αποτελούσαν κίνδυνο. Από την άλλη πρέπει να προσθέσουμε και ό,τι σήμερα θα ονομάζαμε "σεξισμό", η επίδραση του οποίου παρέμενε ιδιαίτερα αισθητή παρά την αυξανόμενη επίδραση της αριστεράς. "Ο καθώς πρέπει εργάτης νιώθει μίαν ενστικτώδη απώθηση για κάθε επιμιξία ανδρών και γυναικών, είτε στο εργαστήριο ή στον τόπο συγκεντρώσεων" (στο ίδιο σελ. 498). Κατά συνέπεια, τα συνδικάτα έτειναν να αποκλείουν τις γυναίκες από τα επαγγέλματα που εκπροσωπούσαν και όταν αυτό ήταν αδύνατο (όπως στις βαμβακοβιομηχανίες για παράδειγμα) προσπαθούσαν τουλάχιστον να χωρίζουν τα φύλα, αποφεύγοντας οι γυναίκες και οι κοπέλες να δουλεύουν "συντροφιά με τους άνδρες, κυρίως αν είναι υποχρεωμένες να μένουν διαρκώς χωρισμένες από τις άλλες εργάτριες". Με τον τρόπο αυτόν, απειλή ανταγωνισμού και υπεράσπιση της "ηθικής" συνδυάστηκαν για να κρατήσουν τις γυναίκες εκτός ή τουλάχιστον στα περιθώρια του εργατικού κινήματος, καθλώνοντάς τες στην παραδοσιακή τους θέση: την οικογένεια" (ό.π. σελ. 47).

Δυνητικά, από καθαρά "οικονομική" άποψη, το εργατικό κίνημα θα μπορούσε να υιοθετήσει δύο στρατηγικές: να προστατεύσει όλους τους εργαζόμενους ανεξάρτητα από το φύλο (απαιτώντας έναν ελάχιστο μισθό για όλους, διεκδικώντας την αναγνώριση της γυναικείας εργασίας ως ειδικευμένης κλπ) ή να προστατεύσει τα ειδικευμένα μέλη των εργατικών σωματείων μέσω του αποκλεισμού των γυναικών από τις ειδικότητες και τις ειδικευμένες θέσεις εργασίας, όπως και έκανε⁴⁸. Μέσα απ' αυτήν τη διαδικασία, οι γυναίκες δεν αποκλείστηκαν και πάλι από την εργασία, αντίθετα. Οι άνδρες εργαζόμενοι δεν απέκλειαν τις γυναίκες μόνον από τις θέσεις εργασίας και τα επαγγέλματα που απαιτούσαν υψηλό βαθμό ειδίκευσης αλλά, και αυτό είναι σημαντικότερο, τις απέκλειαν ταυτόχρονα από τις συντεχνίες, από τα συνδικάτα, από τις μαθητείες, μ' άλλα λόγια τους έκοβαν το δικαίωμα στην ειδίκευση, κάθε δρόμο προς τις ειδικότητες, προς την τεχνογνωσία και την τέχνη και όπως ήταν επόμενο ήταν αδύνατον πλέον για τις γυναίκες να διεκδικήσουν με ισότιμο τρόπο την ένταξη τους στην αγορά εργασίας (Cockburn, 1985). Από αυτήν την άποψη, οι μεγάλοι συνδικαλιστικοί αγώνες, μέσα από τους οποίους η εργατική τάξη αντιστάθηκε αλλά κυρίως προσαρμόστηκε στο βιομηχανικό καπιταλισμό, είχαν εξαρχής ως στόχο να θέσουν μια καινούργια βάση για την εργατική οικογένεια, τέτοια ώστε να

---

48. Η απόπειρα του Συνδέσμου Κλωστούφαντουργών της Γλασκώβης να διεκδικήσει ίσους μισθούς για άνδρες και γυναίκες αποτελούσε εξαίρεση - μια σημαντική πρώιμη αναγνώριση της αναγκαιότητας αλληλεγγύης μέσα στην εργατική τάξη για να ξεπεραστεί η διάσταση που είχε δημιουργήσει το κεφάλαιο ανάμεσα στην οικογένεια και την εργασία, τους άνδρες και τις γυναίκες (δες σχετικά Rowbotham, 1973, ελλ. μεταφ. 1984:49).

μη διαταράσσονται οι όροι αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης (η οικιακή εργασία των γυναικών) αλλά κυρίως να μη τίθεται σ' αμφισβήτηση η ανδρική κυριαρχία.

Επομένως, το πρώιμο εργατικό κίνημα, ενώ επαγγελοταν μια κοινωνία ισότητας για όλους, αντιτάχτηκε στην απασχόληση των γυναικών. "Αγνοώντας" τις θέσεις του Engels (1975) για την κοινωνική χειραφέτηση των γυναικών μέσω της ένταξής τους στην "παραγωγική" εργασία, όπως παρατηρεί και ο Hobsbawm, (1979:50),

"δούλεψε ασυναίσθητα για να συσφίξει τα δεσμά που κρατούσαν την πλειοψηφία των παντρεμένων (και που δεν εργάζονταν επι μισθώ) γυναικών της εργατικής τάξης σε μια κοινωνική θέση παραδοσιακά υποταγμένη. Όταν δε το εργατικό κίνημα κέρδισε σε δύναμη κι έγινε μαζικό, τα φρένα, που το ίδιο είχε βάλει στους απελευθερωτικούς στόχους του, αποδείχτηκαν αποτελεσματικά τουλάχιστον όσον καιρό οι οικονομικοί μετασχηματισμοί δεν καταργούσαν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας που χαρακτήριζε την εκβιομηχάνιση του 19ου αιώνα".

Πράγματι, ακόμα και κατά τη φάση της πραγματικής υπαγωγής στο κεφάλαιο, όταν χάνεται ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας από τους εργαζομένους, οι προσπάθειες του κεφαλαίου να χρησιμοποιήσει τις γυναίκες και τα παιδιά ως μέσον πίεσης των αμοιβών, εν μέρει απέτυχαν, όχι μόνον γιατί οι απόπειρες αυτές προσέκρουσαν σε ανθρώπινα όρια εξασθλίωσης εξαιτίας της έλλειψης εναλλακτικής λύσης για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, αλλά επίσης λόγω της λυσσαλέας αντίδρασης των ανδρών εργαζομένων και των συνδικάτων τους οι οποίοι φοβούνται την υποβάθμιση της δικής τους εργασίας αλλά και την ανατροπή του οικιακού κατά φύλο καταμερισμού ή την αμφισβήτηση της εξουσίας του πατέρα - συζύγου στην οικογένεια.

Το κράτος στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες έχει παίξει σημαντικό ρόλο στην υποστήριξη τέτοιων πρακτικών, ιδιαίτερα πριν από την πρώτη δεκαετία του 20 αι. Οι μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα, όπως η προστατευτική νομοθεσία και οι νόμοι για την εργασία παιδιών και γυναικών καθώς επίσης και ο αποκλεισμός τους από τα εργατικά σωματεία, στόχευαν στον έλεγχο της ένταξής τους στη μισθωτή εργασία. Ένα πλήθος νομοθετικών ρυθμίσεων ή άλλης μορφής κρατικών παρεμβάσεων στην αγορά εργασίας μπορεί να ερμηνευτεί ως το αποτέλεσμα μιας "διαταξικής" συμμαχίας των αστών φιλανθρώπων, των θρησκευτικών οργανώσεων και των εργατικών ενώσεων με στόχο τη "διάσωση" των οικογενειακών δομών

(Walby, 1986:245)⁴⁹. Η "έλλειψη ειδικευσης" μαζί με την "μητρότητα" (δηλαδή ο οικιακός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας) θ' αποτελέσουν για περισσότερο από έναν αιώνα τα αποφασιστικά επιχειρήματα για τον προσωρινό ή οριστικό αποκλεισμό ορισμένων κατηγοριών γυναικών ή την ένταξη άλλων στην αγορά εργασίας με ειδικούς όρους⁵⁰. Βέβαια, όπως ήδη τονίστηκε, αυτή η πολιτική αποκλεισμού των γυναικών από την μισθωτή εργασία δεν ήταν ποτέ απόλυτα πετυχημένη αφού οι γυναίκες εντάσσονται σχεδόν από την αρχή στην αγορά εργασίας (π.χ. υφαντουργία, ένδυση).

Με τη σημασία που αποδίδουμε στο ρόλο των συνδικάτων, των στρατηγικών του κεφαλαίου και του κράτους δεν ισχυριζόμαστε ότι οι φορείς αυτοί δημιούργησαν το νέο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας εκ του μηδενός. Θέλουμε όμως να τονίσουμε δύο πράγματα: πρώτον ότι η τροπή που πήρε η ταξική πάλη της εποχής, εφόσον θεμελιώθηκε πάνω στην προϋπόθεση, και όχι την αμφισβήτηση,

---

49. Η ίδια συγγραφέας, αναλύοντας τις σχέσεις μεταξύ πατριαρχικών και καπιταλιστικών δομών, τονίζει ότι οι πατριαρχικές σχέσεις καθιστούν τις γυναίκες φτηνότερη και πιο "πειθήνια" εργατική δύναμη, ευνοώντας τα συμφέροντα του κεφαλαίου που ιστορικά θα έχει αυξημένη ανάγκη από φτηνή, ανοργάνωτη και ανειδίκευτη εργασία. Ομως, ακριβώς αυτή η αυξανόμενη ανάγκη του κεφαλαίου για "γυναικεία" εργατική δύναμη τελικά θα έρθει σε ρήξη με τα πατριαρχικά συμφέροντα, αφού υποσκάπτει δυνητικά τον παραδοσιακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην οικιακή μονάδα (τις υπάρχουσες οικογενειακές δομές) και την ανδρική εξουσία. Απ' αυτήν την άποψη, η εργατική νομοθεσία και η υιοθέτηση της στρατηγικής της "ειδικής ένταξης" των γυναικών στην αγορά εργασίας, θα πρέπει να γίνουν αντιληπτές ως το αποτέλεσμα της αδυναμίας των πατριαρχικών δυνάμεων στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία να επιβάλλουν τον πλήρη αποκλεισμό των γυναικών από την μισθωτή απασχόληση ή ως "συμβιβασμός" της αναδυόμενης αντίφασης μεταξύ πατριαρχικών και καπιταλιστικών δομών (Walby, 1986:88, 110, 111).

50. Ιστορικά, στις περισσότερες συνδικαλιστικές και επαγγελματικές ενώσεις, παρατηρείται μια σταδιακή αλλαγή από την πολιτική του αποκλεισμού των γυναικών από τα επαγγέλματα και την ειδικευση, στην αποδοχή της μισθωτής εργασίας τους και την υπό ειδικές συνθήκες ένταξή τους στα επαγγέλματα. Αυτό το φαινόμενο πρέπει να συσχετίζεται με τις αλλαγές που παρατηρούνται στην εργασιακή διαδικασία, μέσω της ουσιαστικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο και της απώλειας του ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τους τεχνίτες. Όταν, μετά την εφαρμογή του τεύλοριανού και φορντιανού μοντέλου, η μαζική ένταξη των ημι-ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών είναι γεγονός, τα συνδικάτα προσπαθούν να προσεγγίσουν και να ενσωματώσουν αυτήν την ομάδα εργαζομένων στις εργατικές ενώσεις, αν και στην περίπτωση των γυναικών υπάρχει πολύ μεγάλη αντίσταση στην αποδοχή τους και στην εγγραφή τους. Ομως παράλληλα, όπως παρατηρεί η Walby (1986:93), πρέπει να συνυπολογιστούν η καταστροφή των προκαπιταλιστικών μορφών ανασύστασης της εργατικής δύναμης και οι μεταβολές στο επίπεδο της οικιακής μονάδας εξαιτίας των κρατικών παρεμβάσεων. Επίσης, σημαντικό ρόλο πρέπει να παίζουν οι μεταβολές στο επίπεδο των πολιτικών αντιπαραθέσεων (αστικός φιλελευθερισμός και φεμινιστικό κίνημα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα) που προωθούν την ιδέα της γυναικείας "απελευθέρωσης" μέσα από την οικονομική ανεξαρτησία και συνιστούν ομάδες πίεσης για τη βελτίωση των επαγγελματικών συνθηκών των γυναικών καθώς και την ισότιμη συμμετοχή τους στις επαγγελματικές ενώσεις (βλ. επίσης Soldon, 1978).

της ανδρικής κυριαρχίας, ενδυνάμωσε και κατά μεγάλο ποσοστό συνέβαλε σημαντικά στην εδραίωση του σύγχρονου ιεραρχικού κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας, διαμόρφωνοντας την εξέλιξη που θα πάρει η καθυπόταξη των γυναικών με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Δεύτερον, η αναγνώριση της εσωτερικής ετερογένειας της εργατικής τάξης ως προς τα φύλα οδηγεί υποχρεωτικά στην ανάγκη εκλέπτυνσης της ανάλυσης της ταξικής πάλης στα πλαίσια των καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών. Διότι, αφού, όπως ήδη τονίστηκε, οι άνδρες εργαζόμενοι ιστορικά κατείχαν τον πλήρη έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και του παραγομένου προϊόντος και απέκλεισαν τις γυναίκες από τα περισσότερα επαγγέλματα που απαιτούσαν τεχνολογική γνώση και δεξιότητες, η καπιταλιστική ανάπτυξη επέφερε ριζικές μεταβολές στην εργασία των γυναικών και των ανδρών αλλά με θεμελιακά διαφορετικό τρόπο. Απ' αυτήν την άποψη η πάλη για τον έλεγχο της διαδικασίας της εργασίας, κατά κύριο λόγο, αφορούσε το κεφάλαιο και τους άνδρες εργαζόμενους, άσχετα αν ιστορικά χάνουν τον έλεγχο και υπάγονται στο κεφάλαιο, καθώς η εφαρμογή του τειλορισμού και του φορντισμού εξασφαλίζει τη σταδιακή ένταξη των ανειδίκευτων εργαζομένων, και δυνητικά τη μαζική είσοδο γυναικών και παιδιών, "επιφέροντας μαζί με την πραγματοποιούμενη αλλαγή στους όρους άσκησης της εργασίας, και μια ανατροπή στην σύνθεση της απασχολούμενης εργατικής τάξης" (Coriat, 1981, ελλ. μεταφ. 1985). Συνεπώς είναι σκόπιμο να επικεντρωθεί η ανάλυση στους καταμερισμούς και τις συγκρούσεις μεταξύ γυναικών και ανδρών και να διερευνηθούν τα αντιφατικά και ανταγωνιστικά συμφέροντα των δυο φύλων, προκειμένου να γίνει κατανοητή η δόμηση ενός συστήματος [οικονομικής] ανισότητας σε βάρος των γυναικών, όχι ως φυσικό αποτέλεσμα των λειτουργικών απαιτήσεων του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά μιας διάπλοκης σχέσης φορέων δράσης και συστήματος.

Στην Ελλάδα, οι διαδικασίες που σχετίζονται με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και τη βαθμιαία ένταξη της χώρας στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, παρουσιάζουν τις δικές τους αντιφάσεις και δικά τους χαρακτηριστικά καθώς και κάποια χρονική "υστέρηση" σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες. Ο αργός ρυθμός εκβιομηχάνισης⁵¹, ο πάγιος προσανατολισμός της αγροτικής

---

51. Οι ιστορικοί τοποθετούν τα πρώτα βήματα της ελληνικής βιομηχανίας στο τελευταίο τρίτο του 19ου αι. (βλ. ενδεικτικά Αγριαντώνη, 1986). Όπως τονίζει η συγγραφέας (ό.π., σελ. 15) "[Στην

παραγωγής σε εξαγωγή προϊόντα και η συνεπαγόμενη έντονη εμπορευματοποίηση και ο εκχρηματισμός της αγροτικής οικονομίας χωρίς την κατάλυση της μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας στη γεωργία και χωρίς σημαντική ποιοτική αλλαγή στη δομή της απασχόλησης⁵², καθώς και ο επιλεκτικός και ανοδικός χαρακτήρας της αγροτικής εξόδου αποτελούν φαινόμενα δεν επέτρεψαν να δημιουργηθούν οι συνθήκες εκείνες που αλλού ευνόησαν τη προλεταριοποίηση μεγάλων κατηγοριών πληθυσμού και τη μαζική εισοδο γυναικών και παιδιών στην

ανεξάρτητη Ελλάδα του 1830] ο μεγάλος όγκος του πληθυσμού ζει ακόμα στους ρυθμούς της οικονομίας του χωριού, που στηρίζεται στην αυτάρκεια· στο πλαίσιο δηλαδή εκείνης της "στατικής" ισορροπίας της υπαίθρου, όπου ο καταμερισμός της εργασίας δεν έχει προχωρήσει και όπου η δευτερογενής παραγωγή, όταν ξεπερνά τα όρια του αγροτικού νοικοκυριού και της αυτοκατανάλωσης βρίσκεται, στην καλύτερη περίπτωση, στα χέρια των πλανόδιων εποχικών τεχνιτών, που ασκούν την τέχνη τους συμπληρωματικά προς την κύρια αγροτική απασχόληση"... "Κατά τη δεκαετία του 1850 η μεταξοκλωστική είναι πράγματι η πρώτη βιομηχανία, με την έννοια μιας συστηματικής μεταποιητικής δραστηριότητας που στεγάζεται, για πρώτη φορά, σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής που εισάγει δηλαδή τη χώρα στο εργοστασιακό σύστημα. Ωστόσο δεν μπορούμε να μιλήσουμε ακόμα περί απαρχών εκβιομηχάνισης. Το φαινόμενο είναι εντοπισμένο, περιορισμένο στο γεωγραφικό και οικονομικό χώρο, και δεν συνεπάγεται ουσιαστικούς μετασχηματισμούς της οικονομικής και κοινωνικής δομής. Κυριαρχεί άλλωστε η εμπορική του διάσταση. Στην ουσία, τα εργοστάσια αυτά είναι έργο εμπόρων (μεταξιού και κουκουλιών μεταξύ άλλων), για τους οποίους η επιτόπου κατεργασία είναι ένα συμπλήρωμα της εμπορικής δραστηριότητας, ίσως μια εναλλακτική λύση προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι μεταπτώσεις των τιμών ή η μείωση της ζήτησης των πρώτων υλών στην αγορά. Όπως ακριβώς και μια άλλη βιομηχανία που αναπτύσσεται την ίδια εποχή, δηλαδή η βυρσοδεψία της Ερμούπολης, πρόκειται για δραστηριότητα παραπληρωματική του μεγαλεμπορίου. Η "βιομηχανική της διάσταση" θα γίνει κυρίαρχη την εποχή της "απογειώσεως" της βιομηχανίας, φαινομένου πολύ ευρύτερης εμβέλειας, το οποίο χρονολογείται από τέλος της δεκαετίας του 1860 - πρώτο μισό της δεκαετίας του 1870. Επτά νέα μεταξουργεία θα ιδρυθούν τότε, χάρη στην πρωτοβουλία μιας κοινωνικής ομάδας που διαφέρει αισθητά από εκείνη των μεγαλεμπόρων ή των αλλοδαπών μεμονωμένων επιχειρηματιών" (ό.π. σελ. 60).

52. Η Αγριαντώνη (1986:70) αναλύοντας το φαινόμενο αυτό, τονίζει τη σημασία που παίζει το γεγονός ότι στην Ελλάδα του 19ου αι. κεντρικός "μοχλός" της ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς υπήρξε η ανάπτυξη της καλλιέργειας και του εμπορίου της σταφίδας, γεγονός που συνεπάγεται δύο πράγματα: πρώτον ότι ο ίδιος ο χαρακτήρας του προϊόντος δεν απαιτεί καμία μεταποίηση προτού παραδοθεί στην κατανάλωση και κατά συνέπεια "οι ευκαιρίες που πρόσφερε η επέκταση της σταφιδοκαλλιέργειας στη βιομηχανία είναι έμμεσες και σε τελευταία ανάλυση ασήμαντες". Δεύτερον, το γεγονός ότι "η σταφιδοκαλλιέργεια δεν απαιτεί ριζική ανανέωση των τεχνικών και των μεθόδων της, και προσαρμόζεται στο καθεστώς της μικρής οικογενειακής εκμετάλλευσής που επικρατεί στην ελληνική ύπαιθρο", συνεπάγεται ότι "σε γενικές γραμμές η "αγροτική επανάσταση" στην Ελλάδα - γιατί από την άποψη της αλλαγής των καλλιεργειών και του προσανατολισμού προς την αγορά πρόκειται πράγματι για επανάσταση - δεν επέφερε κάποια σημαντική ποιοτική αλλαγή στη δομή της απασχόλησης, δεν συνοδεύτηκε δηλαδή από κάποια μαζική μεταφορά εργατικού δυναμικού από τον ένα τομέα της οικονομίας στον άλλο. Η καλλιέργεια αυτή δεν αποδεσμεύει εργατικά χέρια από τη γη. Αντίθετα, κατά το μεγαλύτερο μέρος του αιώνα, απορροφά όλα τα διαθέσιμα χέρια, όσα προκύπτουν από τη δημογραφική αύξηση και όσο εγκαταλείπουν τις φθίνουσες παραδοσιακές δραστηριότητες. Ακόμα και μετά τη "στροφή" της δεκαετίας του 1870, όταν η αναπτυσσόμενη οικονομία της πόλης θα επιτρέψει στη βιομηχανία να δοκιμάσει εκεί την τύχη της, αυτή η τελευταία δεν θα μπορεί να λογαριάζει με κάποια σχετική αφθονία εργατικών χεριών".

αγορά εργασίας (Αγριαντώνη, 1986:193, Τσουκαλάς, 1977:16). Ωστόσο, η επιταχυνόμενη διαδικασία αστικής συγκέντρωσης (με κύριο πόλο έλξης την Αθήνα για την αγροτική και νησιωτική μετανάστευση αλλά και τόπο επαναπατριsmού των ομογενών από τις παροικίες), συνεπιφέρει την ανάπτυξη μιας πολυάριθμης μικροαστικής τάξης, "σχεδόν στο σύνολό της αντιπαραγωγική" (Τσουκαλάς, 1997:17).

Η διαδικασία εξαστισμού και εξευρωπαϊsmού που συνεπάγεται την εισαγωγή μιας ποιοτικά διαφορετικής σχέσης μεταξύ της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, αλλάζει ριζικά τη ζωή των γυναικών των ανερχομένων μικρο - μεσαίων στρωμάτων στην πόλη, οι οποίες, αποκλεισμένες από τον κρατικό μηχανισμό, την κυβέρνηση και τα ελεύθερα επαγγέλματα, στο βαθμό που δεν είναι "αναγκασμένες να εργαστούν", περιορίζονται στην οικιακή-εργασία και στην ανατροφή των παιδιών (Βαρίκα, 1987). Στο μέτρο, λοιπόν, που επιτρέπονται οι γενικεύσεις, στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα η εργασία των γυναικών έξω από τα πλαίσια της οικογενειακής αγροτικής ή βιοτεχνικής εκμετάλλευσης, είναι σπάνια και περιστασιακή (Αγριαντώνη, 1986:29)⁵³ και περιορίζεται στη δυνατότητα να γίνουν υπηρέτριες και μαιές, ή, αργότερα, εργάτριες και δασκάλες (βλ. λεπτομερή στοιχεία στο Αβδελά, 1990:18). Αν και τα στατιστικά στοιχεία γι' αυτήν την περίοδο είναι ανύπαρκτα ή αφερέγγυα, οι περισσότερες γυναίκες πρέπει είναι αγρότισσες ή ν' απασχολούνται στο σπίτι στα πλαίσια της οικογενειακής "επιχείρησης". Η επίδραση του κοινωνικού μετασχηματισμού αρχίζει να γίνεται εμφανής στον "παραδοσιακό" κατά φύλο καταμερισμό στην οικογένεια και την έξω - οικιακή εργασία των γυναικών από τα τέλη του 19ου αι. και μετά. Η βιομηχανία στην Ελλάδα αρχίζει να χρησιμοποιεί πιο συστηματικά γυναίκες και παιδιά από τη δεκαετία του 1860 - 1870 (Αγριαντώνη, 1986:195, 199). Η πραγματική όμως ένταξη των γυναικών στην Ελλάδα στη μισθωτή απασχόληση διερύνεται μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα με την ένταξη των γυναικών στον "τριτογενή" τομέα ή "υπηρεσίες" (Αβδελά, 1990:27-59). Θα επανέλθουμε (κεφ. 3, παραγ. 3.2).

---

53. Με μεγάλη επιφύλαξη για την αξιοπιστία των πηγών, η Αγριαντώνη (ό.π.) παραθέτει κάποια παραδείγματα μισθωτής απασχόλησης γυναικών ή μικρών κοριτσιών στη βιομηχανία της εποχής: σ' ένα μεταξουργείο της Σπάρτης (1837-38), σ' ένα υφαντήριο μεταξωτών στην Υδρα (1840) και σ' ένα μεταξουργείο του Πειραιά (1844).

2.4 Η ιδεολογία των φύλων. Οι διακρίσεις δημόσιο:ιδιωτικό, οικογένεια:εργασία και το οικιακό ιδεώδες

Είναι αλήθεια ότι με τον εκχρηματισμό της οικονομίας και τη μετατόπιση του μεγαλύτερου όγκου της κοινωνικής παραγωγής πέρα από την οικιακή μονάδα, το καπιταλιστικό σύστημα εισάγει σταδιακά μια νέα ειδική σχέση μεταξύ της "ιδιωτικής" και της "δημόσιας" σφαίρας⁵⁴. Η μορφή που παίρνει αυτή η σχέση και η ιδεολογικοποίησή της συνδέονται άμεσα με τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των φύλων όπως αυτές διαμορφώνονται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Παρ' όλο που, όπως τονίσαμε, οι μεταβολές αυτές δεν αποτελούν μια ενιαία διαδικασία και διέφεραν γεωγραφικά και κοινωνικά, μπορούμε να πούμε ότι επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και στην ιδεολογία που τον στηρίζει και αναπαράγει καθώς επίσης και στη "γυναικεία αμφισβήτηση" που γεννήθηκε μέσα από τη συγκεκριμένη αντίδραση γυναικών στο καπιταλιστικό σύστημα.

Ετσι, ακόμα και αν τα εμπειρικά δεδομένα δε θα επιβεβαιώσουν ποτέ τον απόλυτο αποκλεισμό των γυναικών από την "εξωοικιακή" εργασία, παρά μόνον στις περιπτώσεις εκείνες που η απασχόληση των ανδρών θα το επιτρέψει, το αστικό ιδεώδες της μη απασχόλησης των γυναικών ως ηθικό πρότυπο και ιδεολογία θα επιβληθεί το 19ο αι. στις περισσότερες δυτικές χώρες⁵⁵. Το ιδεώδες αυτό που συμπλέκει και ταυτίζει τις αντιστιξίες αρσενικό:θηλυκό, δημόσιο:ιδιωτικό, εργασία:οικογένεια προσδίδοντας σε κάθε όρο τις δικές του ποιότητες και ιδιότητες και ανακηρύσσοντάς τες σε αιώνιες αξίες, εμφανίζει τάση διάχυσης προς όλα τα κοινωνικά στρώματα των πόλεων, κατ' αρχάς, για να επεκταθεί και στις αγροτικές περιοχές, πολύ αργότερα κατά το δεύτερο ήμισυ του εικοστού αιώνα.

---

54. Πρέπει να διευκρινήσουμε ότι στη βιβλιογραφία που αφορά τις σχέσεις γυναικών/ανδρών και οικογένειας/κοινωνίας, στη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού η έννοια του δημόσιου περιλαμβάνει τις σφαίρες της Πολιτικής και της Οικονομίας ενώ η έννοια του ιδιωτικού αφορά αποκλειστικά τη σφαίρα της προσωπικής ζωής του ατόμου. Αντίθετα, στην οικονομική και πολιτική θεωρία η σύγχρονη κοινωνία εμφανίζεται μεν πάλι με τη μορφή μιας διχοτομημένης ολότητας, αλλά ο διαχωρισμός δημόσιο:ιδιωτικό κατά κανόνα εννοείται ως διχοτόμηση Κράτους (πολιτική ως ξεχωριστό πλέγμα θεσμών) και Κοινωνίας (οικονομία και προσωπική και οικογενειακή ζωή).

55. Η Rowbotham (1973a, ελλ. μεταφ. 1984:10, 17, 33) θεωρεί ότι στην Αγγλία, ήδη από το 18ο αι., η ανατροφή των γυναικών των ανερχομένων "μεσοαστών" είχε προορισμό την αεργία και την "ευαισθησία", αρετές τις οποίες συνήθως συνδέουμε με τα βικτωριανά μεσαία στρώματα. Όπως τονίζει, το πρότυπο της αδύναμης, τρυφερής και άεργης γυναίκας (the perfect lady) αντικατέστησε τη σύντροφο και συνεργάτη σύζυγο των πουριτανών (the perfect wife) που κατά το 17ο αι. ήταν τουλάχιστον συνεταιρός, έστω και με λιγότερα δικαιώματα, στο μικρό κτήμα ή την επιχείρηση, καθώς μια εργατική σύζυγος ήταν απαραίτητη για την αύξηση της οικογενειακής περιουσίας (βλ. επίσης Vicinus, 1980:ix).

Το πρότυπο της γυναικείας "αεργίας" μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι αποτελεί λογική συνέπεια ή ότι εντάσσεται ως οργανικό κομμάτι στην ευρύτερη ιδεολογία των φύλων που αποκρυσταλλώνεται και κυριαρχεί το 19ο αιώνα στις δυτικές χώρες. Μια ιδεολογία η οποία θεμελιώνεται πάνω σε δύο αλληλοδιαπλεκόμενα σύνολα παραδοχών: αυτό που αφορά τη διάκριση δημόσιου:ιδιωτικού και οικογένειας:εργασίας και αυτό που αφορά την ιδιαίτερη, διαφορετική από την ανδρική, γυναικεία φύση. Η ιδεολογία αυτή προϋποθέτει και ταυτόχρονα νομιμοποιεί, στη βάση της παραδοχής της ιδιαιτερότητας της γυναικείας φύσης, το μύθο του "φυσικού" προορισμού των γυναικών, της οικουμενικής τους ταύτισης με τον οίκο και της αποκλειστικής ενασχόλησής τους με τα "οικιακά" καθήκοντα και τη φροντίδα των παιδιών και συνεπάγεται, αρχικά, τον αποκλεισμό τους από το δημόσιο χώρο (αγορά εργασίας, μόρφωση, πολιτική) και μεταγενέστερα, την, με ειδικούς όρους, ένταξή τους σ' αυτόν.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η οικογένεια ορίζεται ως χώρος έξω από την οικονομία ενώ η σύγκρουση ατόμου και κοινωνίας παίρνει νέο νόημα⁵⁶. Η ιδεολογία αυτή, κατά κανόνα, με επιρροές από το ρεύμα του ρομαντισμού της εποχής, ορίζει τη σφαίρα παραγωγής ως ένα ξένο αφιλόξενο χώρο και το σπίτι και την οικογένεια ως μια σκόπιμη αντίστιξη στον έξω κόσμο, ως ένα ειδυλλιακό καταφύγιο που διέπεται από τη δική του λογική, έξω από τη βιομηχανική "απάνθρωπη" κοινωνία, μακριά από το δυσάρεστο αλλά πραγματικό κόσμο της εργασίας, μια όαση ειρήνης μέσα σ' έναν εμπόλεμο κόσμο. Για τους "απαισιόδοξους" επικριτές του καπιταλισμού οι οποίοι, στη βάση μια "ρουσωϊκής" παράδοσης, αντιμετώπιζαν την ανθρώπινη φύση σαν κάτι έμφυτο που έχει διαφθαρεί από την κοινωνία, επινοείται ένας σαφώς ιδιαίτερος ρόλος για τις γυναίκες. Το να "δουλέψει" η γυναίκα "έξω" από το σπίτι, σήμαινε πως ο άνδρας έχανε και το τελευταίο καταφύγιο ενάντια στη φρίκη της βιομηχανικής εποχής, θα του αφαιρούνταν η μοναδική προστασία ενάντια στην καταστροφή του ψυχισμού του στο βάρβαρο κόσμο της Αγοράς. Για το "οικιακό ιδεώδες", ο ιδιωτικός χώρος, απογυμνωμένος από τις παραγωγικές δραστηριότητες που απαιτούσαν τη συμμετοχή όλης της οικογένειας, μακριά από τον τόπο της *ανδρικής* βιοποριστικής εργασίας, αναδεικνύεται έτσι σε κατεξοχήν

---

56. Αυτή η αντιπαράθεση του Προσωπικού και του Κοινωνικού βρίσκει την ολοκλήρωση της στη χεγκελιανή φιλοσοφία του Δικαίου όπου η οικογένεια αποτελεί την αντιθετική έννοια της κοινωνίας (Μαγγιώρου, 1985:5). Η οικογένεια θεωρείται πια ο χώρος όπου πρωταγωνιστεί το άτομο, η σφαίρα της προσωπικής ζωής, των ανθρώπινων αξιών, ενώ δίνεται έμφαση στα συναισθήματα και αναπτύσσονται νέες προσδοκίες για τη ζωή, τις σχέσεις και τους οικογενειακούς δεσμούς (βλ. σχετικά, Ζαρέτσκι, 1973, Χορκχάιμερ, 1984:101, Σεραφετινίδου, 1983).

γυναικείο χώρο (Μπακαλάκη & Ελεγγίτου, 1987:127). Ο ρόλος των γυναικών σ' αυτό το πλαίσιο είναι "αυτός του δημιουργού του "σπιτικού" χώρου, ως χώρου αντίστασης στην απειλητική επέκταση των απάνθρωπων καπιταλιστικών σχέσεων, ως νησίδα όπου οι άνθρωποι παύουν να αποτελούν μεγέθη της πολιτικής οικονομίας και ξαναβρίσκουν ως ένα βαθμό την ανθρώπινη υπόστασή τους. Αυτή είναι η βασική λειτουργία στην οποία στοχεύει η κοινωνικοποίηση των γυναικών και η οποία σημαδεύει όλες τις άλλες σφαίρες της δραστηριότητάς τους: η λειτουργία της αγάπης" (Βαρίκα, 1980:32). Συνεπώς, η αστική ιδεολογία μέσω της έννοιας που δίνει στη διάκριση ιδιωτικού:δημοσίου δημιούργησε μια νέα δικαίωση: η οικογένεια και ο αποκλεισμός των γυναικών μέσα σ' αυτήν είναι απαραίτητος για να διατηρηθεί ένα "καταφύγιο" πνευματικής και συναισθηματικής ζωής ενάντια στην "απάνθρωπη" καπιταλιστική κοινωνία.

Κατά το Hobsbawm (1976, ελλ. μεταφ. 1994:347),

"Η οικογενειακή εστία ήταν για τον αστό η πεμπουσία του κόσμου του, γιατί εκεί, και μόνον εκεί, τα προβλήματα και οι αντιθέσεις της κοινωνίας του μπορούσαν να ξεχαστούν ή να καταργηθούν τεχνητά. Εκεί, και μόνον εκεί, η αστική και ακόμα περισσότερο η μικροαστική οικογένεια μπορούσαν να διατηρήσουν την *ψευδαισθηση* μιας αρμονικής ιεραρχικά οργανωμένης, ευτυχισμένης ζωής, περιτριγυρισμένες από τα αντικείμενα που την εγγυώνταν και την εξεικόνιζαν" [δική μου υπογράμμιση].

Έτσι, με το ρομαντικό πνεύμα του 18 - 19ου αιώνα, για το οποίο η άνοδος της βιομηχανικής εποχής ήταν μια τραγωδία, γεννήθηκε και η νέα προσέγγιση στο "γυναικείο ζήτημα" και δημιουργήθηκαν οι νέες αντιλήψεις για τη γυναικεία φύση και τις διαφορές των φύλων⁵⁷: οι άνδρες ταυτίζονται με το βιοπορισμό, είναι ορθολογιστές, ανταγωνιστές, εγωιστές, ενώ οι γυναίκες που ανάγονται σε μια σειρά "οικιακών ταυτοτήτων" (σύζυγοι - μητέρες) ενσαρκώνουν με κάθε λεπτομέρεια το αντίβαρο της αγοράς, την αντίθεση του "Homo economicus" και ταυτίζονται με τα "ανθρώπινα" αισθήματα (τρυφερότητα, υποταγή, αγάπη, αλτρουισμός, ένστικτο, συναισθηματικότητα, ανιδιοτέλεια, αφοσίωση κλπ)⁵⁸.

57. Βλ. ενδεικτικά, Ehrenreich & English (1982), Vicinus (1980), Knibielher & Fouquet (1977), Blunden (1982).

58. Αυτή η διαδικασία μέσω της οποίας οι γυναίκες γίνονται κάτι παραπάνω από σύμβολο, η ενσάρκωση αυτού του Άλλου της εμπορευματικής κοινωνικοποίησης - το μέσα σε αντίθεση με το έξω, το ιδιωτικό σε σχέση με το κοινωνικό, το αντικείμενο προς το υποκείμενο, η μη-αξία, η μη-εργασία, σε ένα κόσμο που κυριαρχείται από τις σχέσεις χρήματος - μπορεί να γίνει αντιληπτή ως μια πραγματική φετιχοποίηση με τον ίδιο τρόπο που μιλάει ο Μαρξ για τον φετιχισμό του χρήματος το οποίο από απλό υλικό στήριγμα της αξίας μετουσιώνεται σε κατεξοχήν Αξία.

Εκείνο που συνιστά ίσως τη μεγαλύτερη καινοτομία σε σχέση με το παρελθόν είναι ότι η ρομαντική προσέγγιση στο ζήτημα των φύλων δεν θα συγκροτείται πια με όρους πολιτικούς, αισθητικούς ή ηθικούς αλλά κυρίως επιστημονικούς (Ehrenreich & English, 1982:43). Όπως τονίζει η Φουρναράκη (1987:35, όπου και αναλυτική ξενόγλωσση βιβλιογραφία),

"η έννοια της γυναικείας "φύσης" και οι αξίες που την πλαισιώνουν νομιμοποιούνται μέσα από την επιστημονική επιχειρηματολογία - σε αντίθεση με την πιο απαρχαιωμένη επίκληση της "συνήθειας" - που παγιώνονται καθώς είναι δυσκολότερο να αμφισβητηθούν".

Μέσα απ' αυτήν την ιδεολογική διαδικασία, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, κατά το τέλος του 19ου αιώνα συγκροτείται η θεωρία της βιολογικής "διαφοράς" των δύο φύλων και η επιστήμη ενισχύει την αποκλειστική ταύτιση των γυναικών με τον οίκο, νομιμοποιώντας το πρότυπο της μητέρας και συζύγου και αποδεικνύοντας ότι απορρέει από τη φύση. Μέσω της ανάπτυξης κυρίως της επιστήμης της ανατομίας, της φυσιολογίας και της ανθρωπολογίας και αργότερα της βιολογίας, αποδίδονται ψυχολογικά χαρακτηριστικά και ικανότητες στα δύο φύλα που ανάγονται άμεσα στις ανατομικές/βιολογικές διαφορές τους και που μεταφράζονται σε συγκεκριμένες έμφυλες οικουμενικές συμπεριφορές. Η ανάπτυξη επιστημονικών ή ψευδοεπιστημονικών επιχειρημάτων για τις κοινωνικές συμπεριφορές και ρόλους αντικατέστησαν τα ηθικά ή φυσιοκρατικά επιχειρήματα που θεμελιώναν μέχρι τις αρχές του 19ο αι. τις κοινωνικές διαφορές γυναικών και ανδρών (Ehrenreich & English, 1982, Κατή, 1990).

Στην Ελλάδα, όπως παρατηρεί η Βαρίκα (1987:69-71) η "επιστημονική αλήθεια", την οποία εκήρυττε ο ιατρικός λόγος που άνθισε στην Ευρώπη και την Αμερική με την άνοδο των κάθε είδους ειδικών, άσκησε μεγάλη επιρροή σ' ένα τμήμα της ελληνικής διάνοησης, με αποτέλεσμα, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1860, να αναπτυχθεί ένα νέο είδος συγγραφέων, οι λεγόμενοι *ιατροφιλόσοφοι*. Οι συγγραφείς αυτοί, αποδίδουν σε ένα βιολογικό πεπρωμένο τις αναπαραγωγικές λειτουργίες και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των ατόμων και ισχυρίζονται ότι η φυσιολογία των γυναικείων οργάνων καθορίζει τις σωματικές και πνευματικές ικανότητες των γυναικών και ακόμα περισσότερο τις ηθικές τους κλίσεις. Όπως τονίζει, αν, όπως διατείνεται ο κανονιστικός αυτός λόγος, "με τη βοήθεια της επιστήμης υποτίθεται ότι η μητρότητα χάνει τον κοινότοπο χαρακτήρα της και προάγεται σε κοινωνική αποστολή, προσφέροντας στις γυναίκες ένα λόγο κοινωνικής ύπαρξης", απ' την άλλη "τοποθετεί τις γυναίκες στο εσωτερικό μιας

περιμέτρου, έξω από την οποία η παρουσία των γυναικών δεν έρχεται πια σε αντίθεση μονάχα με την Ηθική, αλλά και με τη Φύση και την Ομαλότητα".

Όσο εξαιρείται ο "φυσικός ρόλος" των γυναικών αποσιωπούνται τα ατομικά και κοινωνικά τους χαρακτηριστικά και οι γυναίκες θεωρούνται ενιαία φυσική κατηγορία, αντιμετωπίζονται δηλαδή ως βιολογική κατηγορία και ανάγονται αποκλειστικά στη δυνατότητα να τεκνοποιούν και να ανατρέφουν παιδιά. Οι γυναίκες στο εξής ως βιολογική κατηγορία με κοινό χαρακτηριστικό τους τη μητρότητα οφείλουν να υποτάσσονται στις επιταγές της φύσης, που, σ' όλη τη διάρκεια του 19ου αι., ταυτίζονται με τις επιταγές τόσο του έθνους, όσο και της ηθικής (Knibielher & Fouquet, 1977).

Όπως ήταν επόμενο, ενώ η ιδεολογία των φύλων αποτελεί μια ταξική ιδεολογία, με την έννοια ότι καθώς παγιώνεται ως ιδεολογία του αποκλεισμού των γυναικών από το δημόσιο χώρο προβάλλει ένα αστικό πρότυπο, τελικά απευθύνεται σε όλες τις γυναίκες γιατί καθολικοποιεί και συγκροτεί τις γυναίκες σε ξεχωριστή (από τους άνδρες), ενιαία και "φυσική" κατηγορία ("η Γυναίκα") αγνοώντας τις μεταξύ τους διαφορές. Αυτό μπορεί να προκύψει χάρη στη "λογική που ομαδοποιεί με βάση το φύλο" (Μπακαλάκη & Ελεγκίτου, 1987:10) και η οποία παραπέμπει στην "αναλλοίωτη και διαφορετική γυναικεία φύση", αντίληψη που μέχρι τουλάχιστον τη δεκαετία του 1970 δεν αμφισβητήθηκε σοβαρά από κανέναν.

Η ιδεολογία της διαφορετικής φύσης και των διαφορετικών ρόλων των φύλων αποκρυσταλλώθηκε σταδιακά σε συγκεκριμένους κανόνες που αφορούν τις γυναικείες (και ανδρικές) δραστηριότητες αλλά και τις ηθικές αρχές και αξίες που οφείλουν να διέπουν τη ζωή των γυναικών και οι οποίες στοιχειοθετούν τις γυναικείες αρετές. Απ' αυτήν την άποψη οι λειτουργίες που σημαδεύουν την ύπαρξη των γυναικών μέσα στο σπίτι έχουν διπλό χαρακτήρα. Οι συγκεκριμένες και μετρήσιμες δραστηριότητες που έχουν ως στόχο την αναπαραγωγή της οικιακής μονάδας, όπως είναι για παράδειγμα το μεγάλωμα ενός παιδιού, δεν προϋποθέτουν μοναχά την εκτέλεση κάποιων υλικών καθηκόντων (καθαριότητα, μαγείρεμα κλπ). Απαιτούν επιπλέον τη συναισθηματική "εμπλοκή" των γυναικών, μ' άλλα λόγια την ικανότητα και τη θέληση να δημιουργήσουν σχέσεις αγάπης (Βαρίκα, 1980:32).

Συνεπώς, άμεσα συνδεδεμένο με την τομή μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, των θεωριών για τη γυναικεία (και ανδρική) φύση και την ιδεολογία της

οικογένειας ως "καταφύγιο" από το κόσμο της εργασίας, είναι το φαινόμενο της συναισθηματικής φόρτισης που αποκτούν οι προσωπικές σχέσεις μεταξύ συζύγων και μεταξύ γονέων και παιδιών. Ο Aries (1973, ελλ. μεταφ. 1990) με βάση γαλλικές κυρίως πηγές, από τη μελέτη της εικονογραφίας, συμπεραίνει ότι το οικογενειακό αίσθημα ήταν άγνωστο κατά το Μεσαίωνα. Γεννήθηκε κατά το 15-16ο αι. και γνώρισε τη δυναμική του έκφραση το 17ο αι. στις τάξεις των ευγενών κατ' αρχάς για να επεκταθεί σε διάστημα δύο αιώνων σε όλα τα κοινωνικά στρώματα⁵⁹. Μέχρι εκείνη την εποχή η οικογένεια ήταν περισσότερο ηθική και κοινωνική πραγματικότητα, παρά συναισθηματική και, μάλιστα, για τους φτωχούς η οικογένεια δεν ήταν τίποτε παραπάνω από την υλική εγκατάσταση του ζευγαριού στα πλαίσια ενός ευρύτερου περιβάλλοντος (του χωριού, του αγροκτήματος, του "οίκου" του αφέντη ή του άρχοντα). Στην περίπτωση των πλουσιότερων, η οικογένεια ταυτιζόταν με την περιουσία και την τιμή του ονόματος και το οικογενειακό αίσθημα βασιζόταν σ' αυτό που είχαν δημιουργήσει οι παλαιές σχέσεις του γένους (ό.π.:303). Από το 15ο αι., η πραγματικότητα και τα συναισθήματα της οικογένειας αρχίζουν να μεταβάλλονται: Η οικογένεια συγκεντρώνει την προσοχή της πάνω στο παιδί (ό.π.:304) γεγονός που συνιστά μια δυσδιάκριτη και αργή, αλλά ταυτόχρονα βαθιά, επανάσταση. Καθώς μεταβάλλονται οι σχέσεις της με το παιδί, η ίδια η οικογένεια γνωρίζει ριζικές αλλαγές. Προοδευτικά τα οικογενειακά συναισθήματα αντικαθιστούν την παραδοσιακή κοινωνικότητα. Δημιουργούνται, ενθαρρύνονται και εξιδανικεύονται οι συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ γονέων (αγάπη, έρωτας) και μεταξύ παιδιών και γονέων, ενώ συστηματοποιείται η οικογενειακή επένδυση πάνω στο παιδί. Καθοριστικός παράγοντας, σύμφωνα με το μελετητή, υπήρξε η αντικατάσταση της μαθητείας από το σχολείο⁶⁰, η οποία εκ-

---

59. Παρ' όλο που δεν αμφισβητείται η πολύτιμη συμβολή του Aries στην ιστορική ανάλυση των στάσεων και των νοοτροπιών, στη μελέτη του για τη μεταβολή των οικογενειακών σχέσεων και συναισθημάτων από το 15ο αι. και ύστερα, υπολανθάνει η υπόθεση της πολιτισμικής διάχυσης ενός αστικού οικογενειακού προτύπου προς τις άλλες κοινωνικές τάξεις. Μ' αυτήν την έννοια, προτείνεται μια ενιαία και σφαιρική εξήγηση αφήνοντας ανοιχτό το κεντρικό πρόβλημα που θέτει η "ιστορία των νοοτροπιών" σε σχέση με τη διαφοροποίηση των συμπεριφορών και των στάσεων κατά ταξική θέση, γεωγραφική και κοινωνική περιοχή κλπ (βλ. σχετικά Batagliola - Bedos, 1982).

60. Ο Aries (ό.π.:306), αναγνωρίζει ότι η σχολική φοίτηση δεν γενικεύεται αμέσως αφού άφησε έξω μια πολύ μεγάλη μερίδα του παιδικού πληθυσμού, η οποία εξακολούθησε να ανατρέφεται σύμφωνα με τις παλαιές συνήθειες της μαθητείας, και πρώτα - πρώτα τα κορίτσια. Η σχολική φοίτηση των κοριτσιών δεν θα αρχίσει να γενικεύεται πριν το 18ο αι. ή τις αρχές του 19ου αι (βλ. επίσης Τσουκαλάς, 1977). Όσον αφορά τα αγόρια, η σχολική φοίτηση εξαπλώθηκε πρώτα στο μεσαίο τμήμα της κοινωνικής ιεραρχίας. Οι μεγάλες οικογένειες των ευγενών και οι τεχνίτες παρέμειναν πιστοί στο παλαιό σύστημα της μαθητείας, εξακολουθώντας να στέλνουν τα παιδιά τους σαν ακόλουθους στους μεγάλους άρχοντες ή σαν παραγιούς στους μάστορες. Στην

φράζει επιπλέον την προσέγγιση ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά, καθώς και την προσέγγιση ανάμεσα στο αίσθημα της οικογένειας και στο αίσθημα της παιδικής ηλικίας, που ήταν άλλοτε ξεχωριστά⁶¹.

Η Μακρυνιώτη "στη μελέτη των στάσεων της ελληνικής κοινωνίας -του ελληνικού σχολείου και της ελληνικής οικογένειας - του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα απέναντι στο παιδί, όπως αυτή τεκμηριώνεται από τον παιδαγωγικό και ευρύτερα πολιτισμικό ρόλο των αναγνωστικών του Δημοτικού σχολείου" (1986:13) παρατηρεί ότι,

"Από τα τέλη του 19ου αιώνα, η αυστηρή παρουσίαση/απεικόνιση των σχέσεων ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς αρχίζει και εξασθενεί καθώς "δείγματα μητρικής αυτοθυσίας" και "φιλοστοργίας των γονέων" συμπεριλαμβάνονται στις θεματικές ενότητες των Αναγνωστικών και διανθίζουν την καθημερινή οικογενειακή ζωή. Το χάδι, η τρυφερότητα, ο θηλασμός, η ανοιχτή αγκαλιά της μητέρας, ο διάλογος ανάμεσα στη μητέρα και το παιδί, ...χωρίς να αποτυπώνουν τη μοναδική αντιμετώπιση των διαπροσωπικών οικογενειακών σχέσεων, εκφράζουν μια νέα αντίληψη κατ' αρχάς του δεσμού της μητέρας με το παιδί και κατ' επέκταση της θέσης του παιδιού μέσα στην οικογένεια" (ό.π.:129).

Η "ιδιωτικοποίηση" της οικογένειας, η οικειότητα μεταξύ των μελών της, η συστηματοποίηση της επένδυσης πάνω στο παιδί και η αξιολόγηση της προσωπικής ζωής, η εξιδανίκευση της αγάπης και του έρωτα, αποτελεί βασικό συστατικό των σύγχρονων οικογενειακών σχέσεων που διαφοροποιείται θεμελιακά από τις προϋπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών και γονέων και παιδιών. Κλειδί για την κατανόηση αυτού του τύπου σχέσεων είναι ότι οικιακή εργασία, η φροντίδα του συζύγου και των παιδιών δεν νοηματοδοτούνται απλώς ως φυσικές και αυτονόητες γυναικείες δραστηριότητες αλλά μετατρέπονται σε υποχρεώσεις και καθήκοντα.

Όπως τονίζει η Μακρυνιώτη (ό.π.:129),

"Η νέα αυτή θεώρηση [των ενδοοικογενειακών σχέσεων] στηρίζεται στην έννοια

εργατική τάξη, το σύστημα της μαθητείας θα διατηρηθεί μέχρι τις μέρες μας. Πάντως όπως τονίζει, η επιβίωση του συστήματος της μαθητείας στα δύο άκρα της κοινωνικής κλίμακας δεν εμπόδισε την παρακμή του. Το σχολείο με την αύξηση του αριθμού των μαθητών του, τον πολλαπλασιασμό των σχολικών μονάδων, την ηθική του εξουσία, τελικά επιβλήθηκε (βλ. επίσης παρακάτω).

61. Η Μακρυνιώτη συνοψίζοντας τα συμπεράσματα των κοινωνικών επιστημόνων σχετικά με τη συγκρότηση της παιδικής ηλικίας σε κοινωνική κατηγορία απαριθμεί τους ακόλουθους παράγοντες ως καθοριστικούς: τη θέσπιση της υποχρεωτικής φοίτησης, την αλλαγή της οικογενειακής δομής, τη συναισθηματική ωριμότητα των γονέων, την έντονη φιλανθρωπική κίνηση και τη διάθεση να προστατευτούν τα παιδιά, την άνοδο του καπιταλισμού (1986:24, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

των αμοιβαίων υποχρεώσεων. Το χρέος αναφέρεται σε μια αμφίδρομη σχέση: τόσο η μητέρα (και σε δεύτερη μοίρα ο πατέρας) όσο και το παιδί έχουν αμοιβαίες υποχρεώσεις και καθήκοντα που διέπουν και ορίζουν το μεταξύ τους δεσμό. Έτσι η μητρική φροντίδα σε όλο της το φάσμα (από το θηλασμό έως την αυτοθυσία) δεν είναι τυχαία ούτε δείγμα καλής θέλησης αλλά θεσμοθετείται ως καθήκον σε άμεση συνάρτηση με την ικανοποίηση των βιολογικών και συναισθηματικών αναγκών του παιδιού. Ως αποτέλεσμα, ο ρόλος της μητέρας προσδιορίζεται με θαυμαστή σαφήνεια και ακρίβεια, διεργασία μέσα από την οποία το παιδί είναι αδύνατον να νοηθεί ανεξάρτητα από τη μητρική παρουσία" (ό.π.:129).

Και συνεχίζει (ό.π.:133, 135),

"Η ιατρική, η παιδαγωγική και η ηθική σκέψη προβάλλουν η καθεμιά τα δικά της επιχειρήματα προκειμένου να πείσουν τη μητέρα να αποδεχθεί το ρόλο της πρώτης τροφού. Τα συστατικά του μητρικού γάλατος τονίζεται ότι υπερέχουν του ζωϊκού, και οι ασθένειες που ενδέχεται να προσβάλλουν τη μητέρα που αρνείται να θηλάσει, γίνονται αντικείμενο διεξοδικής ιατρικής ανάλυσης. Η αμέλεια της γυναίκας να συμμορφωθεί με το ύψιστο χρέος της, το θηλασμό, κάτω από τη θρησκευτική σκοπιά ισοδυναμεί με αμαρτία ενώπιον του Θεού. Οι τύψεις και η θεία τιμωρία είναι οι αναμενόμενες συνέπειες μιας τέτοιας άρνησης. Τέλος, οι παιδαγωγικές αντιλήψεις της εποχής υπογραμμίζοντας το ενδιαφέρον τους για τη σωματική αλλά και τη ψυχική ισορροπία και ανάπτυξη του παιδιού, θεωρούν αφενός ότι τα συστατικά του μητρικού γάλατος είναι απαραίτητα στην ανάπτυξη και αφετέρου αντιμετωπίζουν το θηλασμό ως θεμέλιο λίθο στη μελλοντική σχέση του παιδιού με τη μητέρα του. Η γυναίκα λοιπόν της εποχής δέχεται ένα σύνολο ερεθισμάτων που προέρχονται από διάφορες πηγές και οι οποίες υπαγορεύουν ή επιβάλλουν την αποδοχή των υποχρεώσεων της και τη νέα θέση που αυτές της δίνουν τόσο μέσα στην οικογένεια όσο και στην κοινωνία... Η μητέρα προβάλλει ως το μοναδικό πρόσωπο, ικανό να διασφαλίσει την επιβίωση και να προσφέρει συναισθηματική ισορροπία στο παιδί. Καθώς λοιπόν ο ρόλος της ορίζεται σε άμεση συνάρτηση με την ικανοποίηση των παιδικών αναγκών, η εξάρτηση του παιδιού από αυτήν είναι σαφής και αναμφισβήτητη: στο εξής η μητρική παρουσία καταξιώνεται και θεσμοθετείται ως αναπόσπαστο στοιχείο για την ομαλή ανάπτυξη του παιδιού".

Απ' τις μητέρες δεν έχει πια κανείς την απαίτηση ν' ανακαλύψουν νέους τρόπους ανατροφής των παιδιών (ως μη αρμόδιες) αλλά απλώς ν' αποκρυπτογραφήσουν τα αόριστα και συχνά αντικρουόμενα μηνύματα των κάθε είδους ειδικών και να τα εφαρμόσουν σε καθημερινή βάση. Σιγά - σιγά δημιουργείται μια ολόκληρη στρατιά "ειδικών" (εκπαιδευτικών, ψυχολόγων, υγιεινολόγων, γιατρών κλπ). Στην αρχή ο κοινωνικός αυτός λόγος απευθύνεται στις γυναίκες της αστικής τάξης (πώς να διαχειρίζονται τα του σπιτιού, πώς να εκπαιδεύουν και να διοικούν το υπηρετικό προσωπικό, πώς να επιβλέπουν την ανατροφή των παιδιών κλπ). Αργότερα διευρύνεται περιλαμβάνοντας συμβουλές και παραινήσεις προς τις γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων, συνιστώντας ένα κράμα πρακτικών και ηθικών συμβουλών για την καλή λειτουργία της οικογένειας.

Εντούτοις, όπως ήδη τονίστηκε, το ιδεώδες της γυναίκας που ασχολείται αποκλειστικά με τη φροντίδα του οίκου και της οικογένειας, που διατείνεται η οικογενειακή ιδεολογία με τέτοιο πάθος, δεν αντανakλούσε τις συνθήκες της ζωής των γυναικών των λαϊκών τάξεων. Η "αεργία" των γυναικών αποτελεί στην πραγματικότητα δείκτη κοινωνικής θέσης καθώς η αποκλειστική ενασχόληση των γυναικών με τα καθήκοντα του οίκου σηματοδοτούσε το επίπεδο της ευημερίας της οικογένειας, δηλαδή την οικονομική επιφάνεια του πατέρα ή συζύγου.

Παρόμοια, θα πρέπει να ξεχωρίσουμε τις ενδοσυζυγικές και κοινωνικές σχέσεις των ανδρών και των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων, καθώς τα στοιχεία που έχουν συσσωρευτεί τα τελευταία χρόνια μας κάνουν να σκεφτούμε ότι η "οικογενειακή ζωή" της εργατικής τάξης μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 19ου αιώνα δεν συγκρίνεται ούτε με αυτό που είναι η σημερινή (ή με αυτό που ήταν πριν από τη βιομηχανική επανάσταση) και ακόμα περισσότερο με την ιδέα του "καταφύγιου" και του "ιδιωτικού χώρου". Σε τέτοιο μάλιστα σημείο είχε φτάσει η εξαθλίωση των εργατικών στρωμάτων στις πόλεις που, από τη δεκαετία του 1830 και 1840, οι κυρίαρχες τάξεις στην Αγγλία και στη Γαλλία "ανησυχούσαν" για την φυσική και ηθική κατάσταση (ιδιαίτερα την ηθική) των εργατών και αρχίζουν να πειραματίζονται σε μια νέα οργάνωση της καθημερινής ζωής της εργατικής τάξης (φιλανθρωπία, φροντίδα για δημογραφικό έλεγχο, οικογενειακή πολιτική κλπ).

Μια τεράστια κανονιστική φιλολογία ασχολείται αυτήν την περίοδο με το ζήτημα της επίδρασης που θεωρείται ότι ασκεί η καταστροφή των παλαιών οικογενειακών μορφών κάτω από την επίδραση της εκβιομηχάνισης, της αγροτικής εξόδου και κατά συνέπεια της προλεταριοποίησης ενός μέρους του πληθυσμού, που αποκομμένο από τις ρίζες του, τα έθιμά του και αποδεσμευμένο από τον κοινωνικό έλεγχο που υπόκειτο στις αγροτικές κοινότητες, καθίσταται "επικίνδυνο". Ο δημόσιος λόγος του 19ου αλλά και των αρχών του 20 αι. βρίθει από απόψεις για την αντιμετώπιση της "ανηθικότητας" των λαϊκών στρωμάτων (παράνομες γεννήσεις, εγκατάλειψη παιδιών, συμβίωση), την εγκατάλειψη του θρησκευτικού αισθήματος, των ηθών κλπ. Όπως τονίζει ο Frey (1978::29),

"στο φιλελεύθερο και αστικό λόγο που κατηγορεί τους εργάτες για ανηθικότητα, ως πηγή μιζέριας και εξαθλίωσης, αντιτίθεται ο σοσιαλιστικός λόγος (εξίσου *φιλελεύθερος*), συμμετρικός με τον πρώτο. Ο λόγος αυτός καθιστά τη μιζέρια υπεύθυνη για την ανηθικότητα. Οι δύο λόγοι αρθρώνονται γύρω από την ίδια κεντρική αξία: την ανηθικότητα. Αρκεί να αντιστρέψουν τις αιτίες και τα αποτελέσματα".

Ο "άγγριος" προλεταριακός πληθυσμός των πόλεων, ήταν, κατά τη λογική αυτής της οπτικής, ο κατ' εξοχήν στόχος του ελέγχου και της ρύθμισης των φιλανθρωπών, του κράτους, των παιδαγωγών κλπ. Οι "αποδείξεις" αυτές ενισχύουν τις απόψεις για τον αποκλεισμό των γυναικών καθώς η συνεχής παρουσία τους προβάλλεται ως απαραίτητη για τη σωματική υγεία και την ηθική διαπαιδαγώγηση της οικογένειας.

Η ιδεολογία της διαφορετικής φύσης και των απορροεόντων από αυτήν διαφορετικών καθηκόντων των γυναικών, δεν καθορίζει ή/και νομιμοποιεί μόνο τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην οικογένεια και στην απασχόληση, αλλά, στο πλαίσιο του αποκλεισμού τους από το δημόσιο χώρο, επιδρά επίσης καταλυτικά και στον αρχικό αποκλεισμό τους από την εκπαίδευση και την πολιτική καθώς και στη, μεταγενέστερη, σταδιακή "έμφυλη" διαπαιδαγώγηση και ένταξή τους. Ειδικά στον τομέα της εκπαίδευσης, στην Ελλάδα για παράδειγμα, σύμφωνα με την υπάρχουσα βιβλιογραφία⁶², παρ' όλο που ήδη από το 1834 η δημοτική εκπαίδευση ήταν υποχρεωτική και για τα δύο φύλα, η γυναικεία εκπαίδευση αντιμετωπιζόταν διαφορετικά από την ανδρική με συνέπεια το ποσοστό των αναλφαβήτων γυναικών να είναι κατά πολύ υψηλότερο του αντίστοιχου ανδρικού. Σ' ό,τι αφορά τη μέση εκπαίδευση, ο Τσουκαλάς (1977:470-477) θεωρεί ότι το παρατηρούμενο πολύ μικρό ποσοστό γυναικών, πρέπει να οφείλεται κυρίως στο ότι δε συμμετείχαν παρά κατά τρόπο εντελώς περιθωριακό στον ενεργό πληθυσμό, τουλάχιστον στα ανώτερα επαγγελματικά επίπεδα⁶³. Πράγματι, καθώς κατά το τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου οι γυναίκες δεν γίνονταν δεκτές στη δημόσια διοίκηση και οι σταδιοδρομίες των ελευθέρων επαγγελματιών τους ήταν κλειστές, η δευτεροβάθμια εκπαίδευσή τους λειτουργούσε περισσότερο συμβολικά σαν τεκμήριο της ταξικής προέλευσης και του οικογενειακού περιβάλλοντος (τα γυμνάσια θηλέων ήταν στην πλειοψηφία τους ιδιωτικά και ακριβά) και έπαιζε το ρόλο της συμπληρωματικής

---

62. Βλ. Τσουκαλάς (1977), Ζιώγου - Καραστεργίου (1986), Μακρυγιάννη (1986), Μπακαλάκη & Ελεγγίτου (1987), Βαρίκα (1987), Φουρναράκη (1987).

63. Όπως διευκρινίζει ο ίδιος (ό.π.), "η γυναικεία εργασία ήταν συχνή τόσο στη γεωργία όσο και στις διάφορες οικιακές απασχολήσεις και οι εργάτριες εμφανίστηκαν ταυτόχρονα με τους εργάτες, στο πλαίσιο της εμβρυακής ακόμα βιομηχανίας. Σ' όλους αυτούς τους τομείς όμως ακόμα και η στοιχειώδης εκπαίδευση ήταν λειτουργικά περιττή".

"προίκας" που θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει έναν "καλό γάμο". Αυτή η διαφορετική λειτουργία της γυναικείας μέσης εκπαίδευσης θεμελιώνεται πάνω στη βάση της διεύρυνσης των αστικών στρωμάτων, εδραιώνοντας μια άμεση σχέση ανάμεσα στα ποσοστά φοίτησης των γυναικών και στους ρυθμούς ανάπτυξης των πληθυσμών των πόλεων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, καθώς συγκροτείται το οικιακό ιδεώδες ως κυρίαρχο πρότυπο, αποκτά πιο συγκεκριμένο περιεχόμενο το αίτημα για μια διαφορετική μέση εκπαίδευση των γυναικών με επίκεντρο την αναφορά στις εξειδικευμένες "γυναικείες" λειτουργίες της μητέρας - συζύγου. Γενικά μπορούμε να πούμε ότι κατά το 19ο αιώνα η ιδιωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση των γυναικών στην Ελλάδα, άμεσα επηρεασμένη από τα δυτικά πρότυπα, περιλαμβάνει το ιδανικό της διακοσμητικής μόρφωσης της πλούσιας αστής (ξένες γλώσσες, μουσική και γενική καλλιτεχνική και φιλολογική μόρφωση) και το ιδανικό της πρακτικής προετοιμασίας του κοριτσιού για τα μελλοντικά καθήκοντα της οικοδέσποινας και μητέρας, ιδανικό που επικρατεί γρήγορα και στη μεσαία και αργότερα την κατώτερη αστική τάξη (Ζιώγου - Καραστεργίου, 1986:350). Ακόμα και όταν αργότερα αυτό το είδος της διακοσμητικής μόρφωσης υποχωρεί και επικρατεί το εκπαιδευτικό ιδανικό που αποβλέπει στην εκπαίδευση της δασκάλας ως τη μόνη επαγγελματική διέξοδο για τις γυναίκες, το ιδανικό της γενικής εκπαίδευσης των κοριτσιών, στηρίζεται πάντα στο σκεπτικό της διαφορετικής φύσης και προορισμού των γυναικών. Παιδαγωγοί και διανοούμενοι, πολιτεία αλλά και κοινή γνώμη, συμφωνούν ότι η μέση εκπαίδευση των γυναικών πρέπει να αποβλέπει στην καλλιέργεια των γυναικείων αρετών, και στη βελτίωση του ρόλου των γυναικών ως μητέρων και συζύγων.

Σιγά - σιγά δημιουργείται ένα νέος "επιστημονικός" τομέας, αυτός της "Οικιακής Οικονομίας" που αργότερα θα διδάσκεται σε όλα τα σχολεία θηλέων και μέσω του οποίου θα διαδίδονται οι οικογενειακές αξίες και τα πρότυπα της αστικής τάξης σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα. Όπως παρατηρούν οι Μπακαλάκη & Ελεγγίτου (1987:128), στη μελέτη τους για τη διδασκαλία των οικιακών καθηκόντων από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως το τέλος της δεκαετίας του 1920,

"Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η αυξανόμενη ζήτηση της οικιακής οικονομίας, και γενικά της διδασκαλίας που υποσχόταν να βελτιώσει την απόδοση των γυναικών στα οικιακά τους καθήκοντα, συνδέεται με τη ραγδαία διάδοση του προτύπου της καλής γυναίκας, που ισοδυναμεί με την καλή κόρη, σύζυγο, μητέρα και οικοδέσποινα. Πάνω στο πρότυπο αυτό οικοδομήθηκε μια ολόκληρη κουλτούρα του οικιακού ιδεώδους, που δεν περιορίστηκε βέβαια στις γυναίκες της αστικής τάξης. Η ιδεολογία που συνδέει τη θηλυκότητα με την ταύτιση των

γυναικών με τον οίκο διαχέεται και στις λαϊκές τάξεις, τουλάχιστον στο βαθμό που η εικόνα της καλής υπηρέτριας επικαλύπτεται με την εικόνα της τέλειας βικτωριανής κόρης και συζύγου".

Ο τρόπος που ενσωματώνονται στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων οι αντιλήψεις για την ιδιαίτερη βιολογική-ψυχολογική ιδιοσυγκρασία των φύλων και η αποδοχή του διπολικού σχήματος που ταυτίζει τον άνδρα με τον δημόσιο βίο και τη γυναίκα με την ιδιωτική σφαίρα και την οικογένεια, νομιμοποιεί την έμφαση των σχολικών προγραμμάτων των σχολείων θηλέων στην προετοιμασία για τα καθήκοντα του οίκου. Ταυτόχρονα ενισχύει το μύθο που αποδίδει την ευθύνη της ανάθεσης των οικιακών στις γυναίκες, καθώς αναλαμβάνει ρητά και συστηματικά να καλλιεργήσει ακριβώς εκείνες τις "έμφυτες" κλίσεις στις οποίες υποτίθεται ότι ανταποκρίνεται η γυναικεία φύση. Σ' αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύοντας τον οίκο ως τον κατεξοχήν χώρο της γυναικείας εργασίας, προβάλλεται άμεσα και έμμεσα τόσο το ανεπιτρεπτό της γυναικείας απασχόλησης⁶⁴ ή ο εφεδρικός χαρακτήρας της εξωοικιακής απασχόλησης των γυναικών, όσο και η περιορισμένη επιλογή που είχαν ως προς το είδος της εργασίας.

Η Μακρυνιώτη (1986:144) διαπίστωσε, για παράδειγμα, στα ελληνικά αναγνωστικά βιβλία του 1834-1919, ότι

"μόνον η απουσία του άνδρα - αρχηγού - οικονομικά ενεργού μέλους, δίνει το δικαίωμα στη γυναίκα να αναλάβει ευθύνες και υποχρεώσεις "ξένες" προς τις καθιερωμένες, καθώς αυτές, στην ουσία, είναι συνυφασμένες με το ανδρικό πρότυπο. Μέσα σ' αυτό το σχήμα, η εργασία της γυναίκας - μητέρας σπανίζει με μόνη εξαίρεση την περίπτωση της χήρας και της δασκάλας. Απαραίτητη προϋπόθεση εδώ για να κριθεί κοινωνικά αποδεκτή η εργασία είναι αφενός ο θάνατος του άνδρα και αφετέρου οι εξαιρετικά δυσχερείς οικονομικές συνθήκες. Και στις δυο περιπτώσεις η εργασία εξυπηρετεί έναν ανώτερο σκοπό: τη συντήρηση της οικογένειας, τη συντήρηση των παιδιών. Ως αποτέλεσμα, η εργασιακή αμοιβή είναι και άρρηκτα δεμένη με την επιβίωση, γεγονός που σημαίνει ότι δεν αποφέρει περιττά έσοδα και βέβαια δεν οδηγεί σε οικονομική άνεση: με τη γυναικεία εργασία απλώς εξασφαλίζεται ο επιούσιος. Με την παράθεση αυτών των κειμένων προκύπτει ότι μόνο η φτώχεια και η εξαθλίωση ωθούν την παντρεμένη γυναίκα έξω από το σπίτι - δραστηριότητα τέλεια στερημένη από την έννοια της κοινωνικής προσφοράς και της προσωπικής «κανοποίησης». Αμέση συνέπεια αυτής της διάστασης της γυναικείας εργασίας είναι ότι τείνει να θεωρείται χαρακτηριστικό γνώρισμα όσων γυναικών ανήκουν στις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Η εργασία αποσκοπεί στην ικανοποίηση των αναγκών τρίτων και όχι της

---

64. "Η γνώμη μου είναι ότι, αν μια γυναίκα αναγκαστεί να εργαστεί, αμέσως (παρότι μπορεί να είναι χριστιανή και με καλή ανατροφή) χάνει την περιεργή αυτή θέση που συμβατικώς περιγράφεται από τη λέξη κυρία" (Επιστολή στο Englishwoman's Journal, VIII, 1886:59· αναφέρεται στο Hobsbawm, 1976, ελλ. μεταφ. 1994:358).

εργαζομένης, συνδέεται με τη χαμηλή κοινωνική τάξη, την οικονομική εξαθλίωση και τέλος, μετατρέπεται σε μέσον με το οποίο υποβοηθείται η εκπλήρωση ενός υψηλού σκοπού, στην προκειμένη περίπτωση την οικονομική ενίσχυση των γονέων και τη διαφύλαξη της οικογενειακής τιμής. (πρόσδωση στην εργασία μιας διάστασης απαραίτητου, ιδανικού)".

Με τον ίδιο τρόπο που οι ευρύτερες κοινωνικές εξελίξεις επηρεάζουν και επηρεάζονται από τις εξελίξεις στο χώρο της εκπαίδευσης, η ιδεολογία της διαφορετικής φύσης και των απορρεόντων από αυτήν διαφορετικών ρόλων ανδρών και γυναικών επιδρά επίσης καταλυτικά και στον αρχικό αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική και τη μεταγενέστερη "έμφυλη" ένταξή τους. Ο αποκλεισμός αυτός, στις περισσότερες δυτικές χώρες θα πάρει τη μορφή της έλλειψης πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών για να μετεξελιχθεί, σε μερικές χώρες νωρίτερα σε άλλες αργότερα, στην σταδιακή ένταξή τους με βάση τα "ιδιαιτερα" γυναικεία τους χαρακτηριστικά, καθιερώνοντας απ' την μια το δικαίωμα ψήφου των γυναικών αλλά εδραιώνοντας ταυτόχρονα την αντίστιξη γυναίκα:πολιτική ως αντίθετες και ασύμπτωτες έννοιες "αφού η πρώτη παρέπεμπε αποκλειστικά στον "ιδιωτικό χώρο", θεωρούμενο ως οριοθετημένο πεδίο προσωπικών/οικογενειακών σχέσεων, ενώ η δεύτερη αποτελούσε, και αποτελεί την κατεξοχήν έκφραση του δημόσιου και του συλλογικού" (Παντελίδου-Μαλούτα, 1993:13).

Όπως έχει καταδείξει η ιστορική έρευνα και η πολιτική επιστήμη, μέχρι το δέκατο ένατο αιώνα οι γυναίκες θεωρούνταν γενικά ως μη πλήρη μέλη της κοινωνίας αφού "*βρίσκονταν μέσα στην πολιτική κοινωνία, αλλά δεν ανήκαν σ' αυτήν*" (MacPherson, 1977, ελλ. μεταφ. 1986:36)⁶⁵. Ακόμα και όταν το αίτημα του καθολικού δικαιώματος ψήφου αρχίζει να προβάλλεται όλο και πιο πειστικά στο θεωρητικό και πολιτικό χώρο της εποχής, οι γυναίκες κατά κανόνα αποκλείονται εξ

---

65. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι γυναίκες δεν συμμετέχουν με διάφορους τρόπους στις εξεγέρσεις ή στις διάφορες μορφές πάλης, τουλάχιστον πριν την εκβιομηχάνιση και πριν την οργάνωση του εργατικού κινήματος. Ο Hobsbawm (1979:38-53), θεωρεί ότι στον τομέα της πολιτικής, πριν την εκβιομηχάνιση, οι γυναίκες είχαν το περιθώριο να συμμετέχουν στο πλευρό των ανδρών - οι οποίοι, όπως και αυτές δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα - στους αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη. Σύμφωνα με την άποψη του, καθώς οι επαναστάσεις στα αστικά κέντρα, κατά την προβιομηχανική εποχή, δεν ήταν προλεταριακές αλλά πληβειακές, "οι γυναίκες, που είχαν τη δυνατότητα να βγούν στο δρόμο, μπορούσαν να διαδραματίσουν έναν ρόλο πολιτικό ανάμεσα στον όχλο, μια συμμαχία κοινωνικά ετερογενή, συνεκτικό στοιχείο της οποίας ήταν η φτώχεια και μια κοινή "αθλιότητα" παρά κριτήρια ταξικά ή επαγγελματικά". Στις περιπτώσεις αυτές ήταν όχι μόνο συνηθισμένο αλλά και παραδοσιακά παραδεκτό να πρωτοστατούν γυναίκες. Αντίθετα, η μορφή του αγώνα που προσιδιάζει στο προλεταριάτο, η συνδικαλιστική πάλη, είχε σαν αποτέλεσμα να αποκλείσει σε μεγάλο βαθμό τις γυναίκες ή τουλάχιστον να καταστήσει τη συμμετοχή τους πολύ λιγότερο αισθητή, με εξαίρεση μερικές βιομηχανίες όπου οι γυναίκες πλειοψηφούσαν, όπως ήταν η υφαντουργία από την οποία προέρχεται η μεγάλη μάζα των συνδικαλισμένων γυναικών.

ορισμού. Για παράδειγμα, όπως τονίζει ο MacPherson (ό.π.:61), ο James Mill που το 1820 ανέπτυξε πρώτος το ισχυρότερο επιχείρημα υπέρ του καθολικού δικαιώματος ψήφου, στην πραγματικότητα υποστήριξε ένα δικαίωμα ψήφου πολύ μικρότερης έκτασης από το καθολικό δικαίωμα ψήφου, με την έννοια ότι *"θεωρούσε ότι θα ήταν ασφαλές ν' αποκλειστούν όλες οι γυναίκες, όλοι οι άνδρες κάτω των σαράντα ετών και το ένα τρίτο των φτωχότερων ανδρών πάνω από σαράντα ετών"*. Βασισζόμενος στη γενική αρχή ότι *"όλα τα άτομα, τα συμφέροντα των οποίων αναμφισβήτητα εμπεριέχονται στα συμφέροντα άλλων ατόμων, μπορούν να διαγραφούν χωρίς αυτό να δημιουργήσει κανένα πρόβλημα"*, ο Mill, όπως και οι περισσότεροι στοχαστές του δέκατου ένατου αιώνα, θεωρούσε ότι αυτό αφορούσε κατά κύριο λόγο τις γυναίκες, *"που το συμφέρον των περισσότερων εμπεριέχεται είτε σ' εκείνο των πατέρων τους είτε σ' εκείνο των συζύγων τους"* (στο ίδιο).

Εντούτοις, κάτω από το βάρος των κοινωνικο-οικονομικών εξελίξεων και των διεκδικήσεων των γυναικείων οργανώσεων, τα πολιτικά δικαιώματα θα παραχωρηθούν σταδιακά στις γυναίκες των δυτικών χωρών με διάφορες μορφές περιορισμών, άλλοτε νωρίτερα και άλλοτε αργότερα από το τέλος του δέκατου ένατου μέχρι το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα⁶⁶. Στην Ελλάδα, για πρώτη φορά γίνεται λόγος για τη γυναικεία ψήφο το 1833 με αφορμή το άρθρο 13 του από 27/12/1833 διατάγματος "περί συστάσεως των Δήμων", όπου "εξαιρούνται" οι γυναίκες του δικαιώματος ψήφου. Το ζήτημα αυτό ανακίνησε στην Γ' Συντακτική Συνέλευση ο Δ. Γούναρης με πρόταση για την κατάργηση της διάκρισης των φύλων στο δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι (βλ. Παπαδοπούλου, 1978:15). Στο Σύνταγμα του 1927 γίνεται επίσης αναφορά στο ενδεχόμενο απονομής πολι-

---

66. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι απ' αυτήν την άποψη η προσέγγιση του Π. Ροζανβαλλόν (1995) σύμφωνα με τον οποίον οι γυναίκες στις αγγλοσαξονικές χώρες κατακτούν το δικαίωμα ψήφου εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς τους ενώ στη Γαλλία αποκλείονται για τον ίδιο ακριβώς λόγο. Πιο συγκεκριμένα, ο μελετητής θεωρεί ότι η χρονική διαφορά που υπάρχει μεταξύ Αγγλίας - ΗΠΑ και Γαλλίας ως προς την κατάκτηση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών οφείλεται στην ύπαρξη δύο μοντέλων πρόσβασης στην πολιτική ιδιότητα του πολίτη. Απ' τη μια πλευρά, το γαλλικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο το δικαίωμα ψήφου παράγεται από την αρχή της ισότητας μεταξύ των ατόμων, όπου οι γυναίκες, λόγω της ιδιαιτερότητάς τους, αποκλείονται από αυτό. Απ' την άλλη, το αγγλοσαξονικό μοντέλο, που θεμελιώνεται στην ωφελμιστική φιλοσοφία της δημοκρατίας, και σύμφωνα με το οποίο πρέπει να παραχωρηθούν στις γυναίκες πολιτικά δικαιώματα εξαιτίας ακριβώς αυτής της ιδιαιτερότητας. Έτσι ενώ στη γαλλική πολιτική κουλτούρα το πραγματικό εμπόδιο για τη γυναικεία ψήφο εδρεύει στη δυσκολία που υπάρχει να θεωρηθεί η γυναίκα ως άτομο, στην Αγγλία και στην Αμερική η διαφορά των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες θεμελιώνει το δικαίωμα της ψήφου γιατί ο στόχος είναι να εισαχθούν στην πολιτική σφαίρα "η θηλυκή διάσταση των πραγμάτων και οι αξίες της οικιακής σφαίρας".

τικών δικαιωμάτων στις γυναίκες. Με βάση το Προεδρικό Διάταγμα της 5ης Φεβρουαρίου 1930 αναγνωρίζεται για πρώτη φορά το δικαίωμα ψήφου στις δημοτικές εκλογές για τις εγγράμματες γυναίκες πάνω από τριάντα ετών. Με βάση το Νόμο 959/49 καταργούνται οι περιορισμοί στη γυναικεία δημοτική ψήφο και οι γυναίκες παίρνουν μαζικά μέρος στις δημοτικές εκλογές του 1951. Με το Νόμο 2159/1952, αναγνωρίζονται πλήρη πολιτικά δικαιώματα στις Ελληνίδες. Τον Ιανουάριο του 1953, συμμετέχουν σε αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη, οπότε και εκλέγεται η Ελένη Σκούρα πρώτη Ελληνίδα βουλευτής, ενώ ψηφίζουν για πρώτη φορά στις βουλευτικές εκλογές το 1956 (βλ. Σαμίου, 1989).

2.5 Η αμφισβήτηση των "παραδοσιακών" αντιλήψεων για τις σχέσεις των δυο φύλων

Το κατά πόσον η εικόνα της αστικής πατριαρχικής οικογένειας, όπου οι άνδρες είναι απόλυτοι κυρίαρχοι και οι γυναίκες και τα παιδιά πλήρως υποταγμένα, ανταποκρινόταν πάντα στην καθημερινή ζωή όλων των ανθρώπων σε διάφορες χώρες και περιόδους είναι βέβαια ένα άλλο ζήτημα. Με τον ίδιο τρόπο, όπως είδαμε, ο αποκλεισμός των γυναικών από το δημόσιο και τα επαγγέλματα, ποτέ δεν ήταν ολοκληρωτικός. Εξάλλου συχνά αμφισβητείται ότι οι γυναίκες της αστικής τάξης αναλαμβάνουν την αποκλειστική φροντίδα και ανατροφή των παιδιών τους. Ο Ariès, για παράδειγμα πιστεύει (1973, ελλ. μεταφ. 1990:312) ότι παρά την προπαγάνδα των φιλοσόφων και τις παραινέσεις των ηθικών παιδαγωγών, τα εύπορα στρώματα, ευγενείς και αστοί, συνέχισαν να στέλνουν τα παιδιά τους σε παραμύθια μέχρι τα τέλη του 19ου αι., δηλαδή μέχρι την εποχή που η πρόοδος της υγιεινής και της αντισηψίας θα επιτρέψουν τη χρήση του ζωϊκού γάλακτος. Όπως τονίζει, μέχρι εκείνη την εποχή, μπορεί να θεωρηθεί κανόνας η παραδοσιακή αριστοκρατική απέχθεια προς τον αποκλειστικό δεσμό μητέρας - παιδιού και στην τάξη των ευγενών η φροντίδα των παιδιών ανατίθεται στο υπηρετικό προσωπικό και στους παιδαγωγούς, συνήθεια που επεκτάθηκε, μάλλον γύρω στο 17ο αι., και στις αστικές οικογένειες παρά το γεγονός ότι οι ηθικοί παιδαγωγοί την κατήγγειλαν, συστήνοντας στις γυναίκες πολύ πριν το Ρουσσώ, να θηλάζουν οι ίδιες τα παιδιά τους. Και μεταγενέστερα όμως, επισημαίνει, η σημαντική αλλαγή που πραγματοποιήθηκε δεν αφορά τη φροντίδα των παιδιών από τις μητέρες τους αλλά τη μετακίνηση της παραμύθιας στο σπίτι ώστε η οικογένεια να μην αποχωρίζεται πια τα μικρά παιδιά.

Εντούτοις, οι πραγματικές ή/και συμβολικές συνθήκες ύπαρξης της πλειοψηφίας των γυναικών (αστών, μεσαίων στρωμάτων ή εργατριών), η ύπαρξη και μάλιστα η ενίσχυση της ιδεολογίας της αστικής οικογένειας και η θέση που επιφύλασσε στις γυναίκες αυτή η ιδεολογία, μπορούμε να πούμε ότι βρίσκεται στη βάση της γένεσης το 19ο αι. μιας "δυσφορίας" και μιας "αγανάκτησης" από την πλευρά των γυναικών για την κοινωνική τους υποτίμηση, για τη θέση τους στην κοινωνία, κυρίως στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων των δυτικών χωρών. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της Βαρίκα (1987:134 κ.ε.), προς το τελευταίο τέταρτο του 19ου αι. αυτή η συγκεχυμένη αντίδραση αποκρυσταλλώνεται στη διαμόρφωση "μίας συνείδησης φύλου", για να εξελιχτεί αργότερα, κατά τέλος του 19ου αι. ως τις πρώτες δεκαετίες του 20ου, σ' ένα συστηματικό φεμινιστικό λόγο και στην ανάπτυξη του πρώτου φεμινιστικού κινήματος των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων⁶⁷.

Βέβαια, η υποτίμηση του γυναικείου φύλου σε σχέση με το ανδρικό και η ιδέα ότι το θηλυκό δεν είναι παρά η αρνητική όψη του αρσενικού δεν είναι καινοτομία της αστικής κοινωνίας. Αντίθετα, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, σε διάφορες εποχές και σε διαφορετικά κοινωνικά συμφραζόμενα κυριαρχεί μια διχοτομική αντίληψη του κόσμου και ένας αυστηρός διαχωρισμός των φύλων ο οποίος, αν και παίρνει διαφορετικά περιεχόμενα, θεμελιώνει κατά κανόνα την ανδρική κυριαρχία τόσο στο συμβολικό επίπεδο όσο και σε εκείνο της πραγματικότητας. Μ' άλλα λόγια, η κυρίαρχη αντίστιξη που βασίζεται στον άξονα αρσενικό:θηλυκό δηλαδή στη διάκριση ανάμεσα στα φύλα και η απόδοση θετικής:αρνητικής αξίας στους αντιτιθέμενους όρους, προσιδιάζει σε διαφορετικές εποχές και σε διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα.

---

67. Η διάκριση μεταξύ "συνείδησης φύλου" και "φεμινιστικής συνείδησης" ανήκει στη Βαρίκα (1987). Η συγγραφέας με τον πρώτο όρο αποδίδει "ένα σύνολο χαρακτηριστικών που σημαδεύουν τις νέες αντιλήψεις των γυναικών και που θα μπορούσαν να συνοψισθούν ως εξής: η συνείδηση ότι αποτελούν μέρος μιας όχι μόνο βιολογικής αλλά και κοινωνικής κατηγορίας· η συνείδηση ότι συμμερίζονται κοινά πεπρωμένα και συμφέροντα με όλες τις άλλες γυναίκες· η συναίσθηση ότι γίνονται αντικείμενο διακρίσεων ή η δυσαρέσκεια απέναντι στη θέση των γυναικών η θέληση να βελτιώσουν αυτή τη θέση" (ό.π.:134). Η φεμινιστική συνείδηση "σηματοδοτεί μια σειρά ποιοτικών αλλαγών που υφίσταται η συνείδηση φύλου και οι οποίες συνοψίζονται ως εξής: α) οι διακρίσεις εις βάρος των γυναικών αντιμετωπίζονται ως τμήμα ενός συστήματος κοινωνικά επιβεβλημένου από μια πατριαρχική ή ανδροκεντρική τάξη πραγμάτων, β) συνειδητοποιείται η αναγκαιότητα συλλογικής παρέμβασης των ίδιων των γυναικών για τη μετατροπή του συστήματος αυτού, γ) διαμορφώνεται η αντίληψη ότι μια τέτοια αυτο-χειραφέτηση είναι δυνατή, δ) διατυπώνεται η ουτοπική αναφορά σε μια διαφορετική τάξη πραγμάτων, χωρίς ιεραρχικές σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, στο όνομα της οποίας κρίνεται η τρέχουσα πραγματικότητα" (ό.π.:205).

Αρα, αυτό που καλούμαστε να ερμηνεύσουμε εδώ είναι ποιες είναι οι νέες συνθήκες που επέτρεψαν στις γυναίκες της αστικής κοινωνίας απ' τη μια να συνειδητοποιήσουν την υποτελή τους θέση, και απ' την άλλη να την αμφισβητήσουν και να διεκδικήσουν με διάφορες μορφές πάλης τη μεταβολή της κοινωνικής οργάνωσης. Οπωσδήποτε πίσω απ' αυτήν την ουσιώδη μεταβολή πρέπει να βρίσκεται ένα σύνολο αλληλοσυνδεόμενων παραγόντων που σχετίζονται με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και του φιλελευθερισμού ως ιδεολογίας που τον στηρίζει, καθώς επίσης και της διαμόρφωσης του νέου κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας σε άμεσο συσχετισμό με την ιδεολογία της διαφοράς των φύλων και την αναγωγή της διάκρισης ιδιωτικού:δημόσιου σε θεμέλιο λίθο αυτής της ιδεολογίας.

Πιο συγκεκριμένα, το γεγονός ότι

"ο ατομικιστικός φιλελευθερισμός προικοδοτεί το άτομο με अपαράγραφα και απαλλοτριωτά δικαιώματα, που καθορίζουν την ίδια τη φύση και την υπόστασή του, είναι δηλαδή "φυσικά δικαιώματα" που μετατρέπονται σε "αστικά δικαιώματα" (βλ. Κίτρομηλίδης 1989:27-28),

δημιουργούσε για πρώτη φορά τη δυνατότητα στις γυναίκες, μέσα από τη σύγκριση με τη θέση των ανδρών, να διαπιστώσουν την υποτελή τους θέση στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και να συνειδητοποιήσουν την απουσία ενός θετικού καθορισμού της ύπαρξής τους και τη συστηματική υποτίμηση της κοινωνικής τους θέσης. Πράγματι, το γεγονός ότι οι γυναίκες αποκλείονται από όλες τις κατακτήσεις των ανδρών των ίδιων κοινωνικών στρωμάτων, τις υλικές απολαβές, το ιδεώδες των ίσων δικαιωμάτων, το δικαίωμα στη μόρφωση, την ισότητα ενώπιον του νόμου, τις βασικές πολιτικές ελευθερίες, το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι κλπ⁶⁸, ενθάρρυνε τις γυναίκες να προβληματίζονται γύρω από την κοινωνική τους θέση και τις αντιφάσεις της και να μην μπορούν πλέον να αποδεχτούν τις συνθήκες ύπαρξής τους και το σύστημα αναπαραστάσεων που τις στηρίζει αφού πλέον δεν εμφανίζονται ούτε ηθικά νομιμοποιημένες, ούτε λογικά αναπόφευκτες.

Για την Ελλάδα για παράδειγμα, η Βαρίκα (1987:134) θεωρεί ότι

"η απόκρυψη της αξίας της οικιακής εργασίας· η πραγματοποίηση (reification) των

---

68. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί η Βαρίκα (1987:142) "οι γυναίκες [στις πρώτες δεκαετίες της Ανεξαρτησίας στην Ελλάδα] διατηρούσαν αρκετές από τις ιδιότητες του *ραγιά*, σε μια κοινωνία που είχε διακηρύξει τη μετατροπή των *ραγιάδων* σε ελεύθερους πολίτες".

γυναικών μέσα από την προίκα η απουσία τις πρώτες δεκαετίες, ενός θετικού καθορισμού της κοινωνικής λειτουργίας των γυναικών ο πανανθρώπινος χαρακτήρας των αξιών Ελευθερία, Ισότητα, Ανεξαρτησία, πάνω στις οποίες στηριζόταν υποτίθεται η νέα κοινωνική οργάνωση η εκπαίδευση των γυναικών, η δυνατότητα άσκησης του επαγγέλματος της δασκάλας· [και] τέλος, η συγκυρία του εθνικισμού και του αλυτρωτισμού έκαναν ώστε η αντικειμενικά προβληματική θέση των γυναικών να εμφανίζεται ως τέτοια και στο υποκειμενικό επίπεδο".

Ταυτόχρονα, παρ' όλο που η εξιδανίκευση της οικογένειας χαρακτηρίζει όλη αυτήν την περίοδο και παρ' όλο που στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων ο αποφασιστικός ρόλος της μητέρας στη διάπλαση της πρώιμης παιδικής ηλικίας αποκτά αυξανόμενη σημασία, το θηλυκό δεν παύει να ενσαρκώνει την αρνητική όψη του αρσενικού, το ιδιωτικό του δημοσίου, η οικογένεια της εργασίας κλπ. Συνεπώς, έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί ότι ο νέος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας δεν συνεπάγεται την αποδοχή του οικιακού ιδεώδους και της μητρότητας ως καθολικών κοινωνικών αξιών. Αντίθετα η αστική ιδεολογία "αποκλείει" τις γυναίκες ουσιαστικά ή/και συμβολικά από το χώρο του δημοσίου, την απασχόληση, την εκπαίδευση και την πολιτική, ακριβώς την εποχή κατά την οποία η προόδος και ο ορθός λόγος, η τεχνολογία και η επιστήμη, η ανάπτυξη της βιομηχανίας και οι κατακτήσεις, η ανταγωνιστική ιδιωτική επιχείρηση, τα πολιτικά δικαιώματα και οι ελευθερίες⁶⁹ καθίστανται υπέρτατες αξίες. Κυρίως όμως ο κοινωνικός αποκλεισμός των γυναικών πραγματοποιείται όταν η αξιοπρέπεια της εργασίας εξυψώνεται σε αντιπαράθεση με τη "νωθρότητα" της αριστοκρατίας και τη "φυγοπονία" των φτωχών. Την εποχή δηλαδή κατά την οποία επικρατεί η αστική επαγγελματική ηθική σύμφωνα με την οποία "η έννοια του επαγγέλματος αποτελεί τη μεγάλη συνισταμένη, στην οποία συγκλίνουν όλα τα ουσιαστικά στοιχεία της αστικής σύνθεσης: ηθική αντίληψη και υλικό όφελος, έλλογος υπολογισμός και πρακτική ενεργητικότητα, αυτοπειθάρχηση και επιδίωξη της επιτυχίας..." (Κονδύλης, 1991:87). Οπως παρατηρεί ο Τσουκαλάς (1986β:205),

"Η έννοια του "επαγγέλματος" έχει αποκτήσει μια ευρύτατη ιδεολογική φόρτιση: δεν αναπέμπει απλώς σε μια καθαρά εργασιακή διάσταση ορισμένων ειδικών κοινωνικών λειτουργημάτων, ή σε ορισμένες ειδικές κοινωνικές δεξιότητες ή τέχνες, αλλά συγκροτεί την κεντρική μήτρα κοινωνικής σηματοδότησης του ατόμου, οροθετώντας την κοινωνική του "ταυτότητα"... Είτε εργάζονται είτε όχι, όλα τα άτομα πρέπει να μπορούν να χαρακτηριστούν εργασιακά και επαγγελματικά, για να είναι δυνατόν να καταταγούν στην καθολική

---

69. "Αρκεί να συμβιβάζονταν με την κυριαρχία του Νόμου και της Τάξης, που έκανε τους φτωχούς να "κάθονται στ' αβγά τους"" (Hobsbawm, 1976, ελλ. μεταφ. 1994:368).

κατηγοριοποίηση, που επιβάλλεται από τις κυρίαρχες συνθήκες... Τα "ονομαστικά", φυσιολογικά, ηλικιακά και "οικογενειακά" εξειδικευτικά χαρακτηριστικά του ατόμου περιγράφουν και εξειδικεύουν, αλλά αντίθετα με τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες δεν κατατάσσουν κοινωνικά. Η κοινωνική ταξινόμηση γίνεται αποκλειστικά και μόνο μέσω της "επαγγελματικής" κατατακτικής μήτρας. **Το επάγγελμα εκφράζει, λοιπόν, με απόλυτη κυριολεξία τη θεμελιακή και υποχρεωτική κοινωνική σηματοδότηση του ατόμου, την ταυτότητά του.** Και η ταυτότητα αυτή πρέπει να είναι και μοναδική, αλλιώς δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει ταξινομητικά... χωρίς επάγγελμα, χωρίς δηλαδή σηματοδοτημένη αποκλειστική κοινωνική ταυτότητα, το άτομο δεν μπορεί να "υπάρξει" κοινωνικά, και η αδυναμία επαγγελματικής σηματοδότησης, η ιδιότητα δηλαδή του ανεπάγγελτου, αντιμετωπίζεται ως σοβαρή κοινωνική παρέκκλιση ή και ως "αναπηρία" (Τσουκαλάς, 1986β:205-208) [δική μας η υπογράμμιση].

Σχηματικά μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η εμφάνιση της γυναικείας αμφισβήτησης είναι αποτέλεσμα δύο κυρίως κοινωνικών καταστάσεων: πρώτον, ως αντίδραση στην "αστική" απραξία των γυναικών, τον αποκλεισμό τους από τη δημόσια σφαίρα και τη συνεπαγόμενη κοινωνική υποτίμησή τους, και δεύτερον, ως συνέπεια των σωρευμένων προβλημάτων που δημιουργούσε η ένταξη των γυναικών της εργατικής τάξης στην αγορά εργασίας και ιδιαίτερα στη μεγάλη βιομηχανία⁷⁰.

Οι γυναίκες περιορισμένες συμβολικά ή πραγματικά στον ιδιωτικό χώρο, ενσαρκώνουν την απόλυτη εξάρτηση, την απομόνωση και τον παρασιτικό χαρακτήρα και αυτές οι συλλογικές παραστάσεις καθορίζουν την κοινωνική τους ταυτότητα τους. Όμως, τα ιδεώδη της ισότητας και της ελευθερίας έχουν φτάσει ήδη σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα και οι γυναίκες - των μεσαιών στρωμάτων αρχικά - δεν αποδέχονται μια ηθική που τις αποκλείει από τα στοιχειώδη ατομικά δικαιώματα όπως είναι για παράδειγμα το δικαίωμα στη μόρφωση⁷¹. Απ' την άλλη τα προβλήματα των εργαζόμενων γυναικών, η εξαθλίωση των εργατικών οικογενειών κλπ έδωσαν το έναυσμα για τη διαμόρφωση αιτημάτων που

---

70. Όπως τονίζει ο Ζ. Ρανσιέρ (1995:54) "Η ιστορία των γυναικών μπορεί να συνταυτιστεί με την ιστορία του υποκειμένου "οι γυναίκες" μέσα στο ξεδίπλωμα αυτού του πεδίου δυνατοτήτων, που είναι το ξεδίπλωμα μια διπλής αντίφασης: της δημοκρατικής ισότητας και της ελευθερίας της μισθωτής εργασίας".

71. Ήδη από τα τέλη του 17ου και το 18ο αι. στην Αγγλία, το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση και η καταγγελία του γάμου σαν ένα θέμα οικονομικής συναλλαγής αποτελούσαν συχνά θέματα μιας αναπτυσσόμενης δημοσιογραφικής φιλολογίας. Η ανάπτυξη του μυθιστορηματος που είχε ένα νέο κοινό από αστές γυναίκες χωρίς απασχόληση, ανυπόμονες να γίνουν μέλη της καλής κοινωνίας, χρησίμευε και στην αμφισβήτηση των γάμων συμφέροντος της αριστοκρατίας (Rowbotham, 1973a, ελλ. μεταφ. 1984:25).

αφορούσαν την προστασία της οικογένειας, την κρατική μέριμνα, αλλά επίσης μεταγενέστερα αιτήματα σχετικά με τη γυναικεία ψήφο, την ισότητα στην εργασία κλπ.

Ετσι, από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα μέχρι το πρώτο ήμισυ του 20ου, το βασικό αντικείμενο του φεμινισμού είναι η επίθεση εναντίον του αποκλεισμού των γυναικών από τη μόρφωση, τα πολιτικά δικαιώματα και τα επαγγέλματα (ειδικότερα από την εργασία των ανδρών των μεσαίων και ανωτέρων κοινωνικών στρωμάτων). Ωστόσο, σ' ένα μεγάλο βαθμό οι φεμινίστριες της περιόδου εκείνης, περιορισμένες από τις συνθήκες και την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής τους, επιχειρούν να εντάξουν ή να γίνει αποδεκτή η ένταξη των γυναικών στη δημόσια σφαίρα χωρίς να αναγνωρίζουν ότι η ιδεολογία της διάκρισης μεταξύ ιδιωτικού:δημόσιου, οικογένειας:εργασίας αποτελεί τη βάση της κοινωνικής καθυπόταξης τους και αναπαράγεται από τις ίδιες τις πολιτικές τους στρατηγικές. Πράγματι, σ' όλη την περίοδο που μας ενδιαφέρει, αναπτύσσεται και επιβάλλεται ένα "μεταρρυθμιστικό" γυναικείο κίνημα. Αν και το κίνημα ήταν πολύπλοκο, μπορούμε να πούμε ότι κυριαρχούν δύο κύριες τάσεις. Η πρώτη, επιχειρούσε να θεμελιώσει "θεωρητικά" και "επιστημονικά" το ιδεολογικό πλαίσιο και να ενισχύσει το θεμέλιο λίθο: την ισότητα και τη συμπληρωματικότητα της γυναικείας και της ανδρικής φύσης. Εν ολίγοις, προσπαθεί να ανατρέψει την αρνητική σημασιοδότηση της γυναικείας φύσης και προτείνει ένα σύστημα οργάνωσης του κοινωνικού βίου το οποίο θα βασίζεται στο συντροφικό, μη ιεραρχικό ζεύγος άνδρα - γυναίκας και στη συμπληρωματικότητα και αλληλεξάρτηση των δύο φύλων και θα υπογραμμίζει τη σημασία της κοινωνικής προσφοράς των γυναικών ως γυναικών σε άμεση συνάρτηση με τους "φυσικούς" τους ρόλους ως συζύγων και μητέρων. Αυτή η τάση, που κατά κανόνα ορίζεται ως τάση του δικαιώματος στη "ισότητα στη διαφορά" ή της "εξύψωσης του γυναικείου φύλου", προέβαλε τα δικαιώματα των γυναικών ως γυναικών, επεδίωκε τον εκσυγχρονισμό των οικιακών δραστηριοτήτων και ήταν ένθερμος οπαδός της γυναικείας και παιδικής υγιεινής, εξήρε την αγάπη (έρωτα) ως βάση του γάμου, διέδιδε τη γυναικεία αισθητική και στήριζε το οικιακό ιδεώδες. Οι φεμινίστριες αυτής της οπτικής αποδέχονται τα οικιακά καθήκοντα, όμως παράλληλα διεκδικούν την καλύτερη προετοιμασία τους σε αυτά (πχ μέσω της εκπαίδευσης) στο πλαίσιο της αναγωγής τους σε εθνικά ζητήματα (βλ. ενδεικτικά, Φουρναράκη, 1986 και Μακρυνιώτη, 1986). Πρόκειται στην πραγματικότητα, για μια *ρομαντική* οπτική του φεμινισμού που διαμορφώθηκε σε αντίδραση με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων και του βιομηχανικού

κόσμου και διεκδίκησε για τις γυναίκες μια ιδιαίτερη σφαίρα πιο ανθρώπινη, πιο προσωπική, πιο "θηλυκή" (Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 1981:14). Όπως παρατηρεί, για παράδειγμα, η Perrot (1986:80), οι γυναίκες της αστικής τάξης στην Γαλλία αποκλεισμένες μετά το 1860 από τη διαχείριση των επιχειρήσεων στην οποία συμμετείχαν ως τότε, μετέβαλαν τον κοινωνικό τους ρόλο και την εικόνα που είχαν γι' αυτόν. Στο εξής κατασκευάζουν μια νέα συμβολική, σε αντίθεση με την ανδρική ιδεολογία της εποχής: Κηρύσσουν την πίστη ενάντια στη λογική, τη φιλανθρωπία ενάντια στον καπιταλισμό, την οικιακή μητριαρχία ενάντια στην οικονομική διαχείριση, την ανώτερη μυθική συνειδηση ενάντια στο χρήμα. "Η κάπως ειρηνική προοπτική της συμπληρωματικότητας και της πληρότητας" που διαπερνά αυτό το είδος "οικιακού φεμινισμού", όπως τον αποκαλεί, και τον οποίο συναντάμε και στην Αγγλία στα "γυναικεία" μυθιστορήματα της εποχής (βλ. σχετικά Rowbotham, 1973a), θεωρεί "ότι κάνει αφαίρεση των εντάσεων και των συγκρούσεων με τις οποίες αντιπαράτιθενται τα δύο φύλα".

Η δεύτερη τάση, η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί πιο "ατομικιστική" ή πιο "ορθολογική", χωρίς ν' αμφισβητεί τις αντιλήψεις για το φυσικό προορισμό ανδρών και γυναικών και τη διάκριση ανάμεσα στις σφαίρες του ιδιωτικού και του δημοσίου, δίνει προτεραιότητα στο αίτημα για την ισότιμη είσοδο των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Η οπτική αυτή έδωσε μεγαλύτερη έμφαση στην αφηρημένη έννοια των ανθρώπινων δικαιωμάτων και επιζήτησε την ατομική ανεξαρτησία ή αυτονομία των γυναικών. Η τάση αυτή γίνεται ιδιαίτερα αισθητή κατά τον 20ο αι. καθώς οι νέες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες και η αυξανόμενη εισοδος των γυναικών στη μισθωτή απασχόληση, δίνουν το έναυσμα για διεκδικήσεις σχετικά με τη γυναικεία ψήφο, την κατάργηση περιορισμών εισόδου σε διάφορα επαγγέλματα και την ισότιμη ένταξη τους στην αγορά εργασίας, την οικονομική και νομική τους ανεξαρτησία κλπ. Η τάση αυτή δίνει ιδιαίτερη σημασία στη *θεσμική ισότητα* δηλαδή στις μεταρρυθμίσεις που πρέπει να γίνουν ώστε οι γυναίκες να εξισωθούν νομοθετικά με τους άνδρες. Για παράδειγμα, οι ελληνίδες φεμινίστριες του μεσοπολέμου, παράλληλα με τη διεκδίκηση της ψήφου, απαιτούν να αλλάξει το θεσμικό πλαίσιο που διακανονίζει την εργασία (ίση αμοιβή για ίση εργασία, δικαίωμα στην εργασία), την οικογένεια (ίσα δικαιώματα του άνδρα και της γυναίκας), τη μητρότητα (αναγνώριση της ευθύνης των ανδρών στη μητρότητα στο γάμο και εκτός γάμου, προστασία της μητρότητας), την εκπαίδευση (ανώτερη μόρφωση των γυναικών) και την πορνεία (κατάργηση των οίκων ανοχής), προκειμένου όπως τονίζουν να βελτιωθεί η θέση των γυναικών στην κοινωνία (Αβδελά & Ψαρρά,

1985:23, 25). Αυτός ο "ορθολογικός" ή "θεσμικός" ή "ισονομιστικός" φεμινισμός συγκροτημένος με βάση τις ιδεολογικές αξίες της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας - ανάπτυξη του ατόμου, ισότητα ευκαιριών, σεβασμός της κοινωνικής ιεραρχίας κλπ - περιορίζει το ζήτημα της ανισότητας των δύο φύλων στη δημόσια σφαίρα και το περιγράφει με όρους "δικαιωμάτων" που δεν προσβάλλουν την αντίληψη για το φυσικό προορισμό των γυναικών και γενικότερα το δυτικό ορισμό του φύλου (Παπαταξιάρχης, 1992α:16).

Οι δύο αυτές τάσεις αν και αλληλοσυγκρουόμενες, είχαν έναν κοινό στόχο: την κριτική θεώρηση της κοινωνικής θέσης των γυναικών στην αστική κοινωνία. Εξάλλου, τα διαφορετικά είδη επιχειρημάτων που τις χαρακτηρίζουν συχνά συνυπάρχουν και αλληλοκαλύπτονται. Αυτό που κυρίως προσιδιάζει στο γυναικείο κίνημα του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ου αι. φαίνεται να είναι η κυριαρχία της επίκλησης στις γυναικείες αρετές, το γυναικείο - μητρικό προορισμό και το οικιακό ιδεώδες. Σ' όλη αυτήν την περίοδο, οι διεκδικήσεις των γυναικών, ακόμα και αυτών που αρνήθηκαν την ταύτιση με τον οίκο ως *αποκλειστική ή πρωταρχική* τους αποστολή, επιδιώκουν "την εξύψωση του φύλου τους" χωρίς ποτέ να θίγουν τη νομιμότητα της απόδοσης σ' αυτές των οικιακών καθηκόντων, χωρίς ν' αμφισβητούν τις αντιλήψεις για τις διαφορές των φύλων και το "φυσικό" προορισμό ανδρών και γυναικών. Έτσι επιζητείται ταυτόχρονα η επιβεβαίωση της ιδιαιτερότητας του γυναικείου φύλου - τάση που επικαλείται συστηματικά τις "φυσικές" ιδιότητες των γυναικών - και η κατοχύρωση της ισότητας με τους άνδρες σ' όνομα της ανθρώπινης ιδιότητας των γυναικών (της ομοιότητά τους προς τους άνδρες). Απ' αυτήν την άποψη, η επιθυμία να αρθούν όλοι οι σχετιζόμενοι με το φύλο περιορισμοί συνυπάρχει με την προσπάθεια να αναγνωριστούν οι γυναικείες αρετές, να προστατευτούν τα συμφέροντα που οι γυναίκες όριζαν ως δικά τους και να τους δοθεί μεγαλύτερη δημόσια αναγνώριση ως γυναικών, πράγμα που συνεπάγεται ανυπέρβλητες εντάσεις και αντιφάσεις στη φεμινιστική θεωρία και πολιτική πρακτική ως σύνολο.

Πράγματι, αν το δικαίωμα ψήφου των γυναικών αποτελεί βασική διεκδίκηση της τάσης της "θεσμικής ισότητας" του τέλους του δέκατου ένατου αιώνα και των αρχών του εικοστού, τα επιχειρήματά του είναι παρεμφερή με αυτά της "ρομαντικής" τάσης του γυναικείου κινήματος. Στην Ελλάδα για παράδειγμα, σύμφωνα με την ανάλυση της Βαρίκα (1987), παρ' όλο που το πρώτο φεμινιστικό περιοδικό "Εφημερίς των Κυριών", στα πλαίσια μιας αρχικής μετριοπάθειας, δεν

θέτει εξαρχής το αίτημα του δικαιώματος της ψήφου, αρχίζει σταδιακά να κατακρίνει τον αποκλεισμό των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα, στη βάση της ιδεολογίας των ιδιαίτερων "γυναικείων αρετών". Στη βάση δηλαδή μιας κατ' ουσίαν βιολογικής αιτιοκρατίας, θεωρούν ότι οφείλουν να συμμετάσχουν στα πολιτικά πράγματα προκειμένου να "εξανθρωπίσουν" την κοινωνία, καθιστώντας τις "γυναικείες" αξίες πανανθρώπινες.

Ο προβληματισμός αυτός, της συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική στη βάση του φύλου τους, κυριαρχεί και στο φεμινιστικό λόγο του μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Όπως τονίζουν οι Αβδελά & Ψαρρά (1985:52) οι φεμινίστριες της εποχής θα αναπτύξουν μια σειρά επιχειρήματα προκειμένου να ανατρέψουν την κυρίαρχη άποψη ότι "η γυναίκα που θα αποκτήσει την ψήφο θα παραμελήσει τον κύριο προορισμό της, τη μητρότητα, και θα βγει από το φυσικό της περιβάλλον, την οικογενειακή εστία", ότι "τα ανδρόγυνα θα έχουν διαφορετικά πολιτικά φρονήματα και οι οικογενειακοί δεσμοί θα χαλαρώσουν", ότι "η Ελληνίδα δεν έχει την απαιτούμενη μόρφωση και η ψήφος δεν της χρειάζεται, γιατί θα έχει πάντοτε κάποιον άνδρα προστάτη για να υπερασπίσει τα συμφέροντά της", ή τέλος ότι "το γεγονός ότι η πλειοψηφία των γυναικών δεν απαιτεί πολιτικά δικαιώματα, σημαίνει ότι τα δικαιώματα αυτά τους είναι περιττά". Τα επιχειρήματα των φεμινιστριών της εποχής αυτής δεν θα υπερβούν ποτέ το στενό πλαίσιο της ιδιαίτερης "γυναικείας φύσης" και απ' αυτήν την άποψη η τομή του φεμινιστικού λόγου του μεσοπολέμου με την προηγούμενη γενιά, αυτήν του γυναικείου κινήματος του τέλους του 19ου αι., έμεινε ατελής. Παρ' όλο που συνέβαλε αποφασιστικά στη διεύρυνση των διεκδικήσεων και, ανάμεσα στ' άλλα, στην ανάπτυξη εννοιών όπως συλλογικός αγώνας, κοινωνική συνείδηση, γυναικεία πολιτική, δικαίωμα στην εργασία κλπ, ο φεμινιστικός λόγος της εποχής αυτής διατήρησε την αναφορά στους παραδοσιακούς κοινωνικούς ρόλους ανδρών και γυναικών δηλ. δεν αμφισβήτησε το "φυσικό" προορισμό των γυναικών ως νοικοκυρές και μάνες. Έτσι, οι φεμινίστριες της περιόδου στήριζαν συχνά τις διεκδικήσεις τους στα ιδιαίτερα "φυσικά" χαρακτηριστικά των γυναικών. "Η επίμονη διαβεβαίωση ότι ο φεμινισμός δεν θέτει σε κίνδυνο την οικογένεια, αλλά αντίθετα την ενδυναμώνει, γιατί σύμφωνα με τη λογική του ο γάμος πρέπει να συνδέει δύο άτομα ισότιμα, αξιοπρεπή και συνεργάσιμα, η επίκληση της έμφυτης νοικοκυροσύνης των γυναικών ως στοιχείου που αποδεικνύει τα οφέλη που θα έχει η πολιτεία αν τους παραχωρήσει τη δημοτική ψήφο, η στενή σύνδεση των γυναικείων αιτημάτων με ό,τι σχετίζεται με τα παιδιά,

η ταύτιση, τέλος, της μητρότητας, ως φυσικού προορισμού κάθε γυναίκας, με τον πόθο για την ειρήνη, είναι παραδοχές που προσδιόρισαν από την αρχή ως το τέλος της περιόδου τις αναλύσεις και την προβληματική των φεμινιστριών" (ό.π. σελ. 94-95).

Σε μεγάλο βαθμό, όπως ήδη τονίσαμε, το γενικό πρότυπο της σχέσης ιδιωτικού/δημόσιου, στο πλαίσιο του οποίου θα διαμορφωθεί και η ιδεολογία των φύλων, κρυσταλλώνεται στους κόλπους της αστικής τάξης. Εντούτοις, παρ' όλο που τα αστικά ιδεώδη για την οικογένεια και τις γυναίκες, έχουν τις ρίζες τους στην αστική οικογενειακή ιδεολογία και, όπως είδαμε, κατάφεραν να διεισδύσουν στις διεκδικήσεις των φεμινιστριών των μεσαίων στρωμάτων, επέδρασαν καθοριστικά και στην μικροαστική και προλεταριακή οικογενειακή ζωή και συνέβαλαν στη διαμόρφωση των εργατικών κινημάτων και τις πολιτικές στρατηγικές της εργατικής τάξης στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αι. Η εργασία των γυναικών αποτελεί ντροπή του αστού και του προλετάριου και η οικιακή εργασία που δεν αποτελεί εργασία κοινωνικά αναγνωρίσιμη συμπλέκεται με το κυρίαρχο σύστημα αξιών που αρνείται τον παραγωγικό χαρακτήρα της (Rowbotham, 1973a, ελλ. μεταφ. 1984:11).

Σοσιαλιστές και φεμινίστριες λοιπόν στο τέλος του 19ου αιώνα αλλά και σ' όλο το πρώτο μισό του 20ου, καθοριζόμενοι από τις συνθήκες της εποχής τους, αποκλείοντας την οικογένεια και τη θέση των γυναικών μέσα σ' αυτήν από τη θεωρία τους για την κοινωνική οργάνωση, δεν υπερβαίνουν ποτέ το ζήτημα της "εξύψωσης του γυναικείου φύλου" ή αυτό της ισοπολιτείας των γυναικών, ώστε να θέσουν σ' αμφισβήτηση τις "φυσικές" ιδιότητες και το "φυσικό" προορισμό των δύο φύλων. Τείνουν λοιπόν να αποδεχτούν την ιδεολογία της "προσωπικής ζωής" ή/και του "οικιακού ιδεώδους" και να δώσουν έμφαση μόνο στην απασχόληση, τη μόρφωση και τα πολιτικά δικαιώματα βασίζοντας όλα τα προγράμματα για την "απελευθέρωση" των γυναικών στην παραδοχή ότι η ένταξη τους στη δημόσια σφαίρα θα σήμαινε και το τέλος της υποτέλειάς τους.

Το φεμινιστικό κίνημα συνδυάζοντας την ισότητα (την ατομική απελευθέρωση) με τη διαφορά (τη γυναικεία φύση), θα διατηρήσει αυτήν τη λειτουργική αμφισημία τουλάχιστον για μισό αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1970 οπότε θα πετύχει να θέσει τα ζητήματα των σχέσεων των δύο φύλων σ' όλη την ευρύτητά τους και το πολιτικό τους βάρος. Αυτό δεν σημαίνει ότι στο εξής παύει να υφίσταται αυτή η αμφισημία. Αντίθετα, οι δύο τάσεις ανιχνεύονται και στα διάφορα σύγχρονα φεμινιστικά

ρεύματα, αν και πιο συγκαλυμμένα είτε ως εκδοχή της "θεσμικής ισότητας" ή ως "κρατικός φεμινισμός" όπου κυριαρχεί η διεκδίκηση της άνευ όρων "εισόδου" στη δημόσια σφαίρα, στον "κόσμο των ανδρών" (αξιώματα, ισότιμη εργασία, πολιτική κλπ), καθώς επίσης και αιτήματα για ρυθμίσεις στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας σε συνδυασμό με συγκεκριμένα αιτήματα για τα δικαιώματα των γυναικών (προστασία της μητρότητας κλπ). Η πάλι, σαν αναφορά στην ουσία της γυναικείας ύπαρξης, τις ιδιότητες, τις αξίες, τα συναισθήματα, με λίγα λόγια σε μια κλειστή γυναικεία κουλτούρα που διαπερνά την ιστορία και εξομειώνει τις γυναίκες διαφοροποιώντας τις από το αντρικό φύλο. Η εκδοχή αυτή, η οποία μέσα από μια νοσταλγική αναζήτηση μιας χαμένης ταυτότητας στον παλιό καλό κόσμο, μια θετική σημασιοδότηση της γυναικείας φύσης και την αντίληψη ότι η αυτοπραγμάτωση των γυναικών δεν αντιφάσκει με τον οικογενειακό ή μητρικό τους ρόλο, ανάγει σε υπέρτατη αξία την επιστροφή στην ασφάλεια του ιδιωτικού χώρου, ως τη σφαίρα της ατομικότητας - της ατομικής έκφρασης και της ατομικής ελευθερίας όπου το άτομο μπορεί ν' αναπτυχθεί ελεύθερα σ' αντίθεση με τη σφαίρα του δημόσιου που είναι απρόσωπη και αλλοτριωτική (θα επανέλθουμε στην εμπειρική εργασία).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Θεωρητικά ζητήματα και εμπειρικά δεδομένα

Οι αντιλήψεις για την οικογένεια και τον επιμερισμό δραστηριοτήτων μεταξύ των φύλων, που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, θα θριαμβεύσουν από το βικτωριανό πρότυπο του 19ου αιώνα μέχρι τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Όσο περισσότερο κυριαρχεί η μισθωτοποίηση και αυξάνει η μετατόπιση των ανδρών προς την αγορά εργασίας, τόσο περισσότερο οι γυναίκες πρέπει να παραμένουν αποκλεισμένες στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας, εγγυητριες της συνοχής της κοινωνικής ομάδας και της διατήρησης των ηθικών αξιών. Στις αρχές του 20ου αι. όμως, θα αρχίσουν να μεταβάλλονται σταδιακά οι κοινωνικές συνθήκες, ν' ανεβαίνει το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών, να τους παραχωρούνται πολιτικά δικαιώματα και να διευρύνεται η ένταξη τους στη δημόσια σφαίρα κυρίως μέσω της εισόδου τους στη μισθωτή απασχόληση. Ειδικά για τις δυτικές κοινωνίες, η μαζική εισόδος των γυναικών στην αγορά εργασίας πραγματοποιείται από το 1920 και μετά, σε μια περίοδο όπου η ανεργία και η υποαπασχόληση έγιναν δομικά στοιχεία της καπιταλιστικής οικονομίας. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες μάλιστα το ποσοστό των γυναικών που έχουν απασχόληση αυξάνει, αν και βρισκόμαστε σε πλήρη οικονομική κρίση.

Σ' αυτό το πλαίσιο, έχει την τάση να αναδιαμορφώνεται ο κατά φύλο καταμερισμός στην αγορά εργασίας και στον οικιακό χώρο (οικογενειακές μορφές και δομές), αλλά, επίσης, και οι ιδεολογίες που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μ' αυτές τις μεταβολές όπως εκφράζονται σε έναν πολύμορφο λόγο (λόγο "καθημερινό", "επιστημονικό", "πολιτικό", "φεμινιστικό" κλπ). Ετσι, ενώ ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση και εδραίωση της "ισόβιας νοικοκυράς" και του "οικιακού ιδεώδους", ο 20ος αιώνας και ιδιαίτερα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι μάρτυρας μιας πολύ διαφορετικής τάσης - της σταδιακής εξαφάνισης αυτού του γυναικείου προτύπου και της αντικατάστασής του με ένα σαφώς πιο πολύπλοκο και αντιφατικό ιδεώδες. Αν λοιπόν, το 19ο αιώνα, ήταν ανήθικο μια παντρεμένη γυναίκα να δουλεύει έξω από το σπίτι και η απασχόληση των ανύπαντρων γυναικών ήταν ανεκτή με δυσκολία, σήμερα αναγνωρίζεται ως θετική ή έστω αναγκαία υπό την προϋπόθεση ότι δεν επηρεάζει αρνητικά τις οικιακές της υποχρεώσεις, κυρίως σε ό,τι αφορά την ανατροφή των παιδιών. Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι σταδιακά κυριαρχούν νέες αναπαραστάσεις της

"σύγχρονης γυναίκας", ως πολιτικού, εργαζόμενης, επιστημόνισσας κλπ, οι οποίες διαπλέκονται με τις παραδοσιακές αναπαραστάσεις της νοικοκυράς και της μητέρας.

Ωστόσο, τα αποτελέσματα των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορα πεδία τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, δεν μας επιτρέπουν να ισχυριστούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια *ριζική* αναθεώρηση του "παραδοσιακού" κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ούτε των προτύπων και αξιών που το στηρίζουν. Αντίθετα, παρ' όλο που η κοινωνική μεταβολή των τελευταίων δεκαετιών προκαλεί αναμφισβήτητα τη διαδικασία φθοράς και εξασθένησης των "παραδοσιακών" αντιλήψεων και κοινωνικών αξιών και την τάση να υιοθετούνται "νεότερες" αντιλήψεις και πρότυπα ως προς τις σχέσεις και τους "ρόλους" των δύο φύλων, επηρεάζοντας σε αντίστροφη κίνηση αυτές τις ίδιες κοινωνικές μεταβολές, φαινόμενα που με τη σειρά τους καθορίζουν και καθορίζονται από την πάλη των γυναικών και τις διεκδικήσεις τους καθώς και την ευρύτερη συμμετοχή τους στην πολιτική σφαίρα, βρισκόμαστε ακόμα μακριά από την ολοκληρωμένη συγκρότηση μιας νέας τάξης πραγμάτων όπου οι σχέσεις των δύο φύλων δεν θα αποτελούν σχέσεις εξουσίας και ιεραρχίας.

Αυτή η συσσώρευση στοιχείων για τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό, θέτει σε αμφισβήτηση τις περισσότερες παραδοχές του φιλελεύθερου φεμινισμού αλλά κυρίως φέρνει στην επιφάνεια τα αδιέξοδα της θεωρητικής προβληματικής που έβλεπε την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου και την είσοδο των γυναικών στο δημόσιο και ιδιαίτερα στην αγορά εργασίας ως πανάκεια για την επίλυση του "γυναικείου" ζητήματος. Αντίθετα, πλήθος εμπειρικών ερευνών επιβεβαιώνει συνεχώς ότι η κατά φύλο ανισότητα δεν εξαφανίζεται ως το λογικό επακόλουθο του "εκσυγχρονισμού" και της νομοτελειακής πορείας των κοινωνιών προς τον "εκδημοκρατισμό", όπως υποστηριζόταν τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του '60 στα πλαίσια της μεταπολεμικής "αισιοδοξίας".

Πιο συγκεκριμένα, οι σχετικές μελέτες επιβεβαιώνουν ότι ούτε οι δημογραφικές μεταβολές, ούτε η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου των γυναικών, ούτε η αύξηση των ποσοστών των γυναικών που έχουν απασχόληση, αλλά ούτε και η συμμετοχή τους στις πολιτικές διαδικασίες, κατάφεραν να μειώσουν τις κατά φύλο διακρίσεις σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής οργάνωσης (απασχόληση, εκπαίδευση, πολιτική, οικιακός καταμερισμός εργασίας κλπ). Ιδιαίτερα σ' ό,τι

αφορά την αμειβόμενη εργασία, η συντριπτική πλειοψηφία των εμπειρικών ερευνών, καταρρίπτει την παραδοχή σύμφωνα με την οποία, τις τελευταίες δεκαετίες, υπάρχει βελτίωση της θέσης των γυναικών συγκριτικά με τους άνδρες από άποψη απασχόλησης, θέσης στο επάγγελμα ή εισοδηματικής κατάστασης, ενώ καταδεικνύει επιπλέον ότι σ' ορισμένα καίριας σημασίας ζητήματα η θέση τους ολοφάνερα επιδεινώθηκε (παροχές, ασφάλεια απασχόλησης, ανεργία). Όπως καταγράφεται από πλήθος μελετών, η ισότητα επιπέδου και ικανότητας απόκτησης διπλωμάτων αντιστοιχεί σε μια επίμονη ανισότητα επαγγελματικών προοπτικών και μισθών. Πίσω από τη φαινομενική άμβλυση μιας παλιάς αντιπαράθεσης ανάμεσα στα ανδρικά και τα γυναικεία επαγγέλματα διαφαίνεται η γέννηση ενός νέου συστήματος "στεγανών" που συνίσταται σ' ένα συνεχή επαναπροσδιορισμό των ειδικοτήτων μέσα στην αγορά εργασίας, στο εσωτερικό του οποίου τα στοιχεία του παλιού συστήματος αποκτούν διαφορετικό νόημα. Αυτό το νέο σύστημα αναπτύσσεται με αφετηρία τις παλιές κοινωνικές και ιδεολογικές δομές και επιτρέπει να δημιουργηθούν νέες σχέσεις εξουσίας και ελέγχου ανάμεσα στα φύλα. Η αγορά εμφανίζεται να υπακούει περισσότερο σε στερεότυπα και όχι σε αξιολογικά κριτήρια, γεγονός που αποτελεί "αντίφαση" με την υποτιθέμενη ορθολογικότητα της οικονομικής σφαίρας και την "ουδετερότητα" της παραγωγής ως προς το φύλο. Έτσι, αν η αύξηση των ποσοστών των γυναικών που έχουν απασχόληση δίνει την εντύπωση ότι συμβάλλει στην εξίσωση μεταξύ ανδρών και γυναικών, στην πραγματικότητα αντιστοιχεί στη γένεση ενός καινούργιου συστήματος ανισοτήτων. Μάλιστα, με την πάροδο του χρόνου η ψαλίδα διευρύνεται μεταξύ ανδρών και γυναικών: συνήθως μετά από δέκα χρόνια άνδρες και γυναίκες που ξεκίνησαν μαζί κατέχουν τελείως διαφορετικές θέσεις, τόσο από άποψη προαγωγής, όσο και από άποψη δραστηριότητας. Επιπλέον, παρά τις σημαντικές θεσμικές και νομοθετικές μεταβολές και τη προώθηση εκτεταμένων πολιτικών απασχόλησης σε εθνικό ή ευρωπαϊκό επίπεδο οι κοινωνικές διακρίσεις μεταξύ των φύλων δεν φαίνεται να αίρονται.

Ο σύγχρονος φεμινιστικός προβληματισμός, προκειμένου να αναλύσει τις πτυχές αυτού του φαινομένου σε όλο τους το βάθος, απ' την μια πλευρά, επιχειρεί να θεμελιώσει μια γενική θεωρία για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στον καπιταλισμό, και από την άλλη, μέσω ενός αυξανόμενου αριθμού ιστορικών, δημογραφικών, οικονομικών και κοινωνιολογικών ερευνών επιχειρεί να διερευνήσει τις διάφορες μορφές που παίρνει η ανισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών και

τους τρόπους με τους οποίους αναπαράγεται και νομιμοποιείται.

Ετσι, από τα μέσα της δεκαετίας του '70, η κριτική που ασκείται από τη σύγχρονη φεμινιστική θεωρία στην παραδοσιακή κοινωνιολογία, αλλά και το φιλελεύθερο φεμινισμό, σηματοδοτώντας την αφετηρία μιας περιόδου έντονου θεωρητικού προβληματισμού, παίρνει δύο αλληλοδιαπλεκόμενες κατευθύνσεις: στην πρώτη περίπτωση δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην ανάγκη ανάλυσης πατριαρχικού συστήματος και καπιταλισμού, ενώ στη δεύτερη στην ανάλυση της συνολικής εργασίας των γυναικών μέσω της θεωρητικής προσέγγισης της ιδιαίτερης σχέσης μεταξύ της σφαίρας του ιδιωτικού (οικογενειακών δομών και μορφών) και της σφαίρας του δημοσίου (σφαίρες της παραγωγής και της πολιτικής).

Αυτό που τονίζεται στο εξής είναι ότι για να γίνει κατανοητό το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, να ερμηνευτούν θεωρητικά οι κατά φύλο διακρίσεις, τόσο στην αγορά εργασίας όσο και στην οικιακή μονάδα, δηλαδή να γίνει συνολική θεωρητική επεξεργασία του αντικειμένου "εργασία των γυναικών", πρέπει να εξετάζεται η συνάρθρωση δύο συστημάτων σχέσεων: του χώρου παραγωγής των αγαθών και του χώρου παραγωγής και αναπαραγωγής των ατόμων και αυτό κάτω από το πρίσμα της ανάλυσης της σχέσης μεταξύ πατριαρχικού συστήματος και καπιταλισμού.

Κοντολογίς, μέσω της εξέτασης των ακριβών όρων της συνάρθρωσης όλων των βαθμίδων ενός κοινωνικού σχηματισμού θεωρείται ότι είναι δυνατόν να γίνει συστηματική εξέταση των ιστορικών συνθηκών διαμόρφωσης, παγίωσης και ενδυνάμωσης των κατά φύλο κυρίαρχων σχέσεων όπως επίσης και των συγκεκριμένων θεσμικών πλαισίων (οικογένεια, κράτος, σχολεία, ΜΜΕ, εργατικά σωματεία, γυναικείες οργανώσεις κλπ) στα οποία εντάσσονται οι διαδικασίες διαμόρφωσης της ιδεολογίας του φύλου που ενδιαφέρει ιδιαίτερα την παρούσα μελέτη.

Κατά τη δεκαετία του '80, στο πεδίο ανάλυσης των κατά φύλο διακρίσεων αναπτύσσεται και κυριαρχεί σταδιακά μια δεύτερη τάση. Η τάση αυτή συνίσταται στη μερική εγκατάλειψη του γενικού θεωρητικού προβληματισμού γύρω από τη συνάρθρωση πατριαρχικών δομών και καπιταλισμού ή παραγωγής και αναπαραγωγής, προς όφελος πιο συγκεκριμένων ιστορικών και εμπειρικών ερευνών¹. Οι περισσότεροι μελετητές επιχειρούν πλέον να διερευνήσουν τον

---

1. Οποσδήποτε στη βιβλιογραφία υπάρχουν θεωρητικές μελέτες, όπως αυτές που

τρόπο με τον οποίον οι ειδικές μορφές των σχέσεων των δύο φύλων στο καπιταλιστικό σύστημα ενεργούν, διατηρούνται, αναπαράγονται, αμφισβητούνται ή ανατρέπονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά συμφραζόμενα (χώρες, γεωγραφικές περιοχές, κλάδους παραγωγής, επαγγέλματα κλπ)².

Με τον ίδιο τρόπο, αμφισβητείται πλέον όλο και πιο έντονα ότι η εμμονή των διακρίσεων αποτελεί απλώς συνέπεια των κατεστημένων αντιλήψεων και νοοτροπιών που διαπερνούν τις σύγχρονες κοινωνίες και ότι η ισότητα των φύλων είναι θέμα χρόνου ή κατάλληλης διαπαιδαγώγησης. Αντίθετα αυτό που τονίζεται στο εξής είναι ότι για να γίνει κατανοητό γιατί και με ποιον τρόπο οι γυναίκες κατέχουν υποδεέστερη θέση σε σχέση με τους άνδρες πρέπει να συλλάβουμε τη λογική της ανδρικής κυριαρχίας, δηλαδή τη λογική ενός συστήματος που θεμελιώνεται στην άσκηση συμβολικής βίας (Bourdieu, 1996). Μ' άλλα λόγια, πρέπει να αναλύονται οι τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες οι οποίες, υφίστανται την οικονομική, πολιτισμική και κοινωνική κυριαρχία, "ως κάτοχοι της υποδεέστερης ταυτότητας αποδέχονται (τις περισσότερες φορές σιωπηρά και ενίοτε ρητά) τις αρχές διαμόρφωσης ταυτοτήτων, προϊόντων των οποίων είναι και η δική τους ταυτότητα" (Bourdieu, 1980α, ελλ. μεταφ. 1992:150). Αυτό σημαίνει ότι η ανδρική υπεροχή και η γυναικεία κατωτερότητα ή/και "διαφορετικότητα", που αποτελεί το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πρέπει να εξετάζονται οι σχέσεις των δύο φύλων, εγγράφονται στις ίδιες τις νοητικές δομές και στα ίδια τα σώματα των κοινωνικών

περιέχονται στον τόμο Barrere-Maurisson et al. (1984) ή η θεωρία της Walby (1986) για την πατριαρχία. Θεωρούμε εντούτοις ότι αποτελούν περισσότερο εξαιρέσεις της γενικής τάσης προς ιστορικές και εμπειρικές αναλύσεις.

2. Η "εγκατάλειψη" των γενικών θεωριών, η μεταστροφή προς περισσότερο εμπειρικές έρευνες και η προσπάθεια της ενσωμάτωσης τους σ' ένα ευρύτερο, φεμινιστικό ή μαρξιστικό κατά κύριο λόγο, θεωρητικό πλαίσιο, έχει αποδοθεί σε διάφορες αιτίες. Από τους κυριότερους λόγους αναφέρονται η αποδυνάμωση του φεμινιστικού κινήματος και η αδυναμία της φεμινιστικής κοινωνιολογίας να επιφέρει θεωρητικό ρήγμα σαν επιστήμη σε όλες τις περιοχές της κοινωνικής θεωρίας. (Ο φεμινιστικός κοινωνιολογικός προβληματισμός, θεωρείται ότι αναπτύχθηκε κυρίως με δάνεια και επαναδιατυπώσεις των θεωρητικών συστημάτων που κατάγγελε και εξαναγκαζόταν να παρέχει "νέες" απαντήσεις σε παλιά προβλήματα δεδομένα από πριν με την παραδοσιακή προβληματική της "αστικής" ή "μαρξιστικής" πολιτικής οικονομίας ή κοινωνιολογίας). Βέβαια, αποφεύγοντας την εξάρτηση από γενικές θεωρίες, δεν λύνονται τα προβλήματα της ανάλυσης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να υποπέσει η ανάλυση σε έναν εμπειρισμό, όπως μια σειρά μονογραφιών στην Ελλάδα, οι οποίες συνήθως αντιμετώπιζαν τις αγροτικές μικροκοινωνίες σαν κλειστά υποσυστήματα χωρίς να γίνει αναφορά στην άρθρωσή τους με το ευρύτερο ελληνικό κοινωνικό οικονομικό σύστημα (βλ. Λαμπίρη - Δημάκη, 1987:45-46) και όπου οι σχέσεις των δύο φύλων αναλύονταν ως αυθύπαρκτες ενότητες ρόλων, αποκομμένες από κάθε θεωρητικό ή ιστορικό πλαίσιο. Ετσι από τους σύγχρονους μελετητές γίνεται συνεχής προσπάθεια να υπάρχει συνάρθρωση μεταξύ των μακρο - και μικρο - ερμηνειών (Βαΐου - Χατζημιχάλης, 1990:17).

υποκειμένων. Αυτή η προσέγγιση βοηθά να καταλάβουμε ότι η σχέση κυριαρχίας η οποία είναι μια σχέση ιστορικά, πολιτισμικά και γλωσσολογικά κατασκευασμένη, δηλώνεται πάντα ως μια ριζική, αναλλοίωτη, καθολική διαφορά φύσης (Σαρτιέ, 1995:46). Συνεπώς, αποφασιστική σημασία σ' αυτό το πλαίσιο παίζει το εγχείρημα της "αποδόμησης" όλων εκείνων των ιδεολογιών που, αναπαράγοντας τους κυρίαρχους ορισμούς της θηλυκότητας και του ανδρισμού, θεμελιώνουν στη φύση την καθυπόταξη των γυναικών. Αυτό το εγχείρημα συνιστά ουσιαστικά ανάλυση όλων εκείνων των συστημάτων λόγων που συγκροτούν τη βάση για την "*κοινωνική δόμηση της ταυτότητας του φύλου*" (Rubin, 1975), όλων εκείνων των πρακτικών, των νοητικών παραστάσεων και απεικονίσεων που θεμελιώνουν και νομιμοποιούν μια διχοτομική αντίληψη του κόσμου, που επεξεργάζονται ρητά ή άρρητα τις αντιθέσεις ανάμεσα σε αρσενικό/θηλυκό, φύση/πολιτισμό, βιολογία/κοινωνία, εργασία/οικογένεια, δημόσιο/ιδιωτικό κλπ, συμβάλλοντας, μ' αυτόν τον τρόπο, στη διατήρηση της ανισότητας και της υποτέλειας των γυναικών, κοντολογίς στη συντήρηση και αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Σ' αυτό το κεφάλαιο, λοιπόν, επιχειρούμε μια κριτική προσέγγιση του φαινομένου των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων στο **σύγχρονο** καπιταλιστικό σύστημα, με βάση, αφενός το σύγχρονο φεμινιστικό προβληματισμό και τα ερωτήματα που θέτει σε θεωρητικό επίπεδο σχετικά με τη συνάρθρωση πατριαρχικών δομών και καπιταλισμού, παραγωγής και αναπαραγωγής, φύλου και τάξης, ιδεολογίας κλπ και, αφετέρου, εμπειρικά δεδομένα σχετικά με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια. Για λόγους αναλυτικούς, το κεφάλαιο αυτό θα χωριστεί σε δυο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα θα εξεταστεί το ζήτημα της συνολικής εργασίας των γυναικών (οικιακή εργασία - αμειβόμενη εργασία) και η σχέση μεταξύ απασχόλησης των γυναικών και οικογενειακού καταμερισμού της εργασίας υπό το πρίσμα της συζήτησης σχετικά με τις σχέσεις πατριαρχικού συστήματος - καπιταλισμού και παραγωγής - αναπαραγωγής. Στη δεύτερη ενότητα, επιχειρείται η συγκεκριμενοποίηση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες με έμφαση στην ελληνική πραγματικότητα. Πρόκειται για ορισμένες γενικές διαπιστώσεις που έχουν ως αφετηρία στατιστικά στοιχεία, επεξεργασμένα εμπειρικά δεδομένα από επιτόπιες έρευνες της διεθνούς ή ελληνικής βιβλιογραφίας και αφορούν τις εξελίξεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας (πχ της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, των ποσοστών ανεργίας και τις διαφοροποιήσεις που αφορούν στις

αμοιβές, τις θέσεις εργασίας, τα επαγγέλματα κλπ, σε συνάρτηση ή όχι με τον οικιακό καταμερισμό της εργασίας). Απώτερος στόχος να δοθούν απαντήσεις στα ερωτήματα του πώς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ελληνικού μοντέλου ανάπτυξης καθορίζουν και επηρεάζουν τις σχέσεις των δύο φύλων και αντίστροφα³.

Μ' αυτό το κεφάλαιο θα ολοκληρωθεί η θεωρητική προσέγγιση του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και πιστεύουμε ότι θα μας δοθούν τα αναλυτικά εκείνα εργαλεία που αποτελούν απαραίτητο εφόδιο για την εξέταση των αναπαραστάσεων του φαινομένου στις αθηναϊκές εφημερίδες. Τελικός μας στόχος βέβαια θα είναι η ανάλυση της ιδεολογίας που εκφράζουν αυτές οι αναπαραστάσεις και η τεκμηρίωση της υπόθεσής μας ότι η ιδεολογία αυτή αποτελεί μια εκλαϊκευμένη και "εκσυγχρονισμένη" εκδοχή της "παραδοσιακής" φιλελεύθερης ιδεολογίας του φύλου (αρχή της "ισότητας στη διαφορά" ή/και της "θεσμικής ισότητας"), που αναπτύχθηκε από το 19ο αιώνα και πέρα στις δυτικές κοινωνίες. Υπενθυμίζουμε ότι, την κυρίαρχη αυτή, σύμφωνα με την άποψή μας, εκδοχή αποκαλούμε **"φεμινισμό της κοινής λογικής"** ή **"αυθόρμητο φεμινισμό"**.

3.1 Το θεωρητικό ζήτημα της συνολικής εργασίας των γυναικών

Από το τέλος της δεκαετίας του '70 ο φεμινιστικός προβληματισμός επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο συναρθρώνονται απ' τη μια οι πατριαρχικές και οι καπιταλιστικές σχέσεις και, απ' την άλλη, οι σχέσεις παραγωγής (δημόσιο) και οι σχέσεις αναπαραγωγής (ιδιωτικό). Ένα στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό που προκύπτει από τις αναλύσεις αυτής της περιόδου οριοθετείται από την αρχή της εντελώς ιδιαίτερης ιστορικής μορφής της σχέσης παραγωγής: αναπαραγωγής ή ιδιωτικού: δημοσίου, σαν αποφασιστικού παράγοντα διαμόρφωσης των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών. Σ' αυτό το πλαίσιο, αμφισβητείται η ιδεολογική - θεωρητική οπτική που εξομοιώνει τη διαίρεση του κοινωνικού χώρου

3. Σ' αυτό το κεφάλαιο δεν θεωρήσαμε απαραίτητο ν' αφιερώσουμε ιδιαίτερη ενότητα στην ιδεολογία του φύλου της τελευταίας εικοσαετίας γιατί νομίζουμε ότι τόσο η αναφορά στις εμπειρικές εργασίες σχετικά με τις απεικονίσεις των δύο φύλων στα ΜΜΕ των δυτικών κοινωνιών (βλ. Μέρος II, κεφ. 8), όσο και η ίδια η εμπειρική μας εργασία υπερκαλύπτουν αυτήν τη διάσταση. Επιπλέον πιστεύουμε ότι δεν χρειάζεται ιδιαίτερη μνεία, υπό μορφή κεφαλαίου ή ενότητας, στις βασικές του συνιστώσες του σύγχρονου φεμινιστικού στοχασμού γύρω από το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και της ιδεολογίας του φύλου γιατί τόσο στο θεωρητικό σκέλος όσο και στο εμπειρικό μέρος της διατριβής προσφεύγουμε ασταμάτητα στην προβληματική του.

σε ανδρική/δημόσια και γυναικεία/ιδιωτική σφαίρα με μια αχρονική οικουμενική διάκριση και αποσαφηνίζεται ότι η σχέση που εισάγει ο καπιταλισμός μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου είναι ιστορικά ειδική⁴.

Σ' ό,τι αφορά το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, η συζήτηση εστιάζεται πάνω στο νόημα της διάκρισης μεταξύ οικογένειας και εργασίας. Όπως τονίζεται, η έννοια της "εργασίας" που υιοθετήθηκε και κυριάρχησε στην πολιτική οικονομία, αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες, και που αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο όλης της μαρξιστικής θεωρίας από το 19ο αιώνα και μετά, δεν επιτρέπει να έχουμε σαφή αντίληψη της συνολικής εργασίας των γυναικών και δημιουργεί σύγχυση και ασάφεια γύρω από τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας (Vandelac, 1981). Κοντολογίς, τονίζεται ότι η ταύτιση της έννοιας της εργασίας με την απασχόληση συσκοτίζει το γεγονός ότι οι γυναίκες επιτελούν ποικίλα είδη εργασίας σε διαφορετικούς χώρους και κάτω από πολύ διαφορετικές συνθήκες.

Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η θεωρητική συζήτηση πάνω στον κατά φύλο ιεραρχικό καταμερισμό της εργασίας παίρνει σταδιακά δύο βασικές κατευθύνσεις. Η πρώτη εστιάζεται στην ανάλυση του ζητήματος της οικιακής εργασίας, στο πλαίσιο της ευρύτερης συζήτησης για τις σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, ενώ η δεύτερη επικεντρώνεται στη ανάλυση της απασχόλησης.

3.1.1 Το ζήτημα της οικιακής εργασίας

Είναι γεγονός ότι η επικράτηση του καπιταλισμού και η γενίκευση της μισθωτοποίησης από το 19ο αι. και μετά είχαν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση της παραγωγής αγαθών μέσα στην οικιακή κοινότητα κυρίως στον αστιακό χώρο των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών⁵. Ερμηνεύοντας αυτήν τη γενική τάση πολλοί μελετητές έφτασαν να θεωρούν ότι η απώλεια της "παραγωγικής" λειτουργίας της

---

4. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, η οικουμενική ταύτιση των γυναικών με το ιδιωτικό/οικιακό και των ανδρών με το δημόσιο/παραγωγή για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα αποτελεί κοινό τόπο τόσο των επιστημονικών και θεωρητικών αναλύσεων της καθυστάσεως των γυναικών, όσο και των κυρίαρχων κοινωνικών παραστάσεων για τη σχέση των δύο φύλων.

5. Ενδεικτικά στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία Zaretsky (1973), Rowbotham (1973a).

οικογένειας οδηγεί αφενός στη συρρίκνωση του οικονομικού ρόλου της οικιακής μονάδας και αφετέρου στην απόλυτη διάκριση μεταξύ οικογένειας και εργασίας⁶.

Σε πρώτη φάση, μια ιδιαίτερα εποικοδομητική, παρά τις αδυναμίες της, συζήτηση⁷ μεταξύ μαρξιστικής και φεμινιστικής θεωρίας έχει συμβάλλει στην "ανασκευή" της αντίληψης αυτής. Ο διάλογος του φεμινισμού με την κλασική οικονομία και τη μαρξιστική θεωρία συνδέθηκε με σοβαρές πολιτικές και θεωρητικές διχογνωμίες και τροφοδότησε για μεγάλο διάστημα κάθε απόπειρα ανάλυσης της θέσης των γυναικών στο καπιταλιστικό σύστημα. Η συζήτηση επικεντρώνεται κυρίως στην ανάλυση του τρόπου με τον οποίον η οικιακή εργασία εξυπηρετεί τις λειτουργικές απαιτήσεις του καπιταλισμού. Κυριαρχούν οι προσεγγίσεις που αντιλαμβάνονται τις ταξικές σχέσεις ως κυρίαρχες και επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις οικογενειακές δομές και σχέσεις με την έννοια της συμβολής στη διατήρηση ή αναπαραγωγή του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού. Σ' αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, οι φεμινιστικές αναλύσεις ασκούν κριτική στην κλασική και μαρξιστική οικονομική θεωρία επειδή ταξινομούν την "οικιακή παραγωγή", "έξω" από την οικονομία, σε μια άλλη εννοιολογική μήτρα, αυτήν της οικογένειας με αποτέλεσμα να χάνει η οικιακή εργασία τα χαρακτηριστικά εκείνα που σημασιοδοτούν τις ανθρώπινες δραστηριότητες ως εργασία⁸. Όπως τονίζεται, κάθε "εργασία" έχει

---

6. Έτσι, δεν αποτελεί παράδοξο να ερωτάται μια νοικοκυρά με πέντε παιδιά "εργάζεστε" και ν' απαντά "όχι". Είναι σαφές ότι, με βάση το σύστημα των κοινωνικών παραστάσεων που κυριαρχεί στις δυτικές κοινωνίες, η *γυναικεία* οικιακή εργασία δεν αναγνωρίζεται ως εργασία σε επίπεδο ιδιωτικό και δεν επικυρώνεται κοινωνικά στην αγορά εργασίας (οι επίσημες στατιστικές δεν καταγράφουν αυτόν τον πραγματικό χρόνο εργασίας). Κι αν ο πολιτικός λόγος επικυρώνει σε φανταστικό επίπεδο την οικιακή εργασία (Ιωακείμογλου, 1984), έχει προηγηθεί η συναισθηματική νοηματοδότησή της και η μεταμόρφωσή της σε θυσία και προσφορά προς την Οικογένεια ή/και την Πατρίδα (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο και πορίσματα εμπειρικού μέρους).

7. Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία της συζήτησης για την οικιακή εργασία των γυναικών (Domestic Labor Debate): Middleton (1975), Harrison (1973), Delphy (1970), Holmstrom (1981), Dalla Costa & James (1973), Benston (1969), Goygh & Harrison (1975), Milkman (1976), Seccombe (1974), Gardiner (1975), Barrere - Maurisson et al. (1984). Για επισκόπηση της σχετικής διαμάχης δες μεταξύ άλλων: Molyneux (1979), Kaluzynska (1980), Chabaud D. et al. (1981), Chabaud - Rychter D. et al. (1985), Chabaud & Fougeyrollas (1982).

8. Η Πολιτική Οικονομία η οποία ιστορικά διαμορφώνεται με την εξάπλωση των εμπορευματικών σχέσεων στοιχειοθετεί το αντικείμενό της πάνω ακριβώς στο χώρο της γένεσής της: πρώτος ο Adam Smith, θέτει τις βάσεις μιας ορθολογιστικής προσέγγισης, ορίζοντας την εργασία σαν το πραγματικό μέτρο της αξίας ανταλλαγής παίρνοντας ξεκάθαρη θέση ως προς την κοινωνικοποίηση μέσω της αγοράς, ενώ απορρίπτει από τις ταξινομητικές του κατηγορίες "προϊόν" και "εργασία" κάθε τι που δεν διαπερνά αυτόν τον κοινωνικό χώρο. Από τη διπλή διαδικασία που παρήγαγε ταυτόχρονα τη μισθωτή και την οικιακή εργασία, η Πολιτική Οικονομία θα συγκρατήσει ό,τι αφορά το χώρο της ανταλλακτικής αξίας, δηλαδή την αγορά και θα απορρίψει τα υπόλοιπα ως

υλικότητα, παράγει ένα έργο που αντιστοιχεί σε κάποιο σωματικό ή πνευματικό κόπο και αποφέρει κέρδος. Ως προς το αποτέλεσμα, μόνο στην περίπτωση της απασχόλησης και μάλιστα της μισθωτής εργασίας αυτό είναι ορατό, μετρήσιμο και αμειβόμενο, ενώ η οικιακή εργασία δεν επικυρώνεται ούτε κοινωνικά ούτε οικονομικά.

Οι προσεγγίσεις αυτού του τύπου, δανείζονται τα μαρξιστικά αναλυτικά εργαλεία και επιχειρούν να θεμελιώσουν ότι η οικιακή εργασία δεν είναι ανενεργό προκαπιταλιστικό κατάλοιπο, αλλά αντίθετα αποτελεί αναγκαίες δομές για τον καπιταλισμό. Συχνά, υποστηρίζεται η ύπαρξη ενός οικιακού τρόπου παραγωγής τον οποίο ενσωματώνει ή/και δημιουργεί ο κυρίαρχος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής για να λύσει ανώδυνα, χωρίς κόστος το πρόβλημα της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Πιο γενικά, υποστηρίζεται ότι ο καπιταλισμός "δημιούργησε" την οικιακή εργασία στη συγκεκριμένη της μορφή, ως ιδιωτικοποιημένη οικιακή εργασία την οποία διατηρεί γιατί εξαρτάται για την επιβίωσή του, ότι η οικιακή εργασία παράγει πραγματικά ή τυπικά το προϊόν εργατική δύναμη και οι γυναίκες υπόκεινται άμεσα ή έμμεσα στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου αφού η καπιταλιστική συσσώρευση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί υπό "αρμονικές" συνθήκες χωρίς την οικιακή εργασία⁹. Τα ερωτήματα που τίθενται σε αυτές τις αναλύσεις, περιστρέφονται γύρω από το κατά πόσον η οικιακή εργασία παράγει ή όχι υπεραξία ή υπερεργασία, αν παράγει αξίες χρήσης ή ανταλλακτικές αξίες αν είναι παραγωγική ή μη παραγωγική κλπ¹⁰, ενώ ένα ορισμένο ρεύμα του

μη-αξία, μη-εργασία (βλ. F. Hakiki-Talahite, 1984:221-222).

9. Αυτή η προβληματική εγγράφεται στα πλαίσια της τάσης ορισμένου τύπου λειτουργιστικών ερμηνειών όπου συνεχώς επανέρχεται το πρόβλημα ενός αναγκαίου "εξωτερικού" ως προς τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είτε με την έννοια της περιφέρειας σε αντιδιαστολή με την μητρόπολη, είτε με την έννοια των απλών εμπορευματικών κοινοτήτων σε αντίθεση προς τα κοινωνικά πεδία όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, είτε τέλος στην περίπτωση που μάς αφορά, του ("εξωτερικού") τόπου αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Συνάρθρωση δηλαδή του "εσωτερικού" - καπιταλιστική παραγωγή και του "εξωτερικού" - ιδιωτικό (οικογένεια ως χώρος της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης).

10. Η Benston (1969) είναι από τους πρώτους που τόνισαν τη σημασία της οικιακής εργασίας για τον καπιταλισμό και για τη θέση των γυναικών με την έννοια ότι οι γυναίκες είναι υποτελείς γιατί η "παραγωγή" τους περιορίζεται για απλή χρήση και όχι για ανταλλαγή. Οι Dalla Costa & James (1973) ισχυρίζονται ότι η απουσία μισθού αποκρύπτει την πραγματική θέση των γυναικών νοικοκυρών στον καπιταλισμό. Η οικιακή εργασία υποστηρίζουν, όχι μόνο παράγει αξίες χρήσης, αλλά παίζει σημαντικό ρόλο σε σχέση με την παραγωγή υπεραξίας. Ορισμένοι, όπως ο W. Seccombe (1974) ισχυρίζονται ότι οι γυναίκες έχουν αφανή σχέση με το κεφάλαιο μέσω του οικογενειακού μισθού (η εργασία τους ανταλλάσσεται με χρήμα-πρόσοδο και επομένως είναι παραγωγική). Μια άλλη άποψη που έχει διατυπωθεί είναι πως αν και η οικιακή εργασία δεν παράγει

φεμινιστικού κινήματος διεκδικεί επίσης μισθό για τις νοικοκυρές¹¹.

Σε πιο πρόσφατες μελέτες έχει υποστηριχτεί ότι οι απόπειρες να περιληφθεί η "οικιακή εργασία" στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας οδηγούν σε αδιέξοδα γιατί, αναζητώντας τη συνάρθρωσή της με τη σφαίρα παραγωγής με την έννοια της αξίας δεν μπορούν να ξεπεράσουν την αδυναμία να θέσουν σε ισοδυναμία δύο εξ ορισμού μη συγκρίσιμα πράγματα¹². Οι επικριτές των θεωρητικών της "οικιακής εργασίας", σημειώνουν ότι όλες οι απόπειρες ενσωμάτωσης της οικιακής εργασίας στη θεωρία της αξίας και της εκμετάλλευσης έχουν διερευνηθεί και αποτύχει ακριβώς γιατί η βάση της μαρξιστικής ανάλυσης, δηλαδή η ιδέα ότι η οικονομική εκμετάλλευση εμφανίζεται μόνο στις παραγωγικές σχέσεις και δεν έχει νόημα παρά μόνο εκεί, δημιουργεί εκ των προτέρων ένα αξεπέραστο εμπόδιο. Τονίζεται ότι η οικιακή εργασία δεν μπορεί να αναλυθεί με τις έννοιες που αναπτύσσει η μαρξιστική θεωρία για τη μισθωτή εργασία γιατί αυτό που καθορίζει το αν η εργασία των γυναικών είναι παραγωγική ή όχι δεν είναι η ακριβής φύση της εργασίας, ή το παραγόμενο προϊόν (εργατική δύναμη), αλλά οι κοινωνικές σχέσεις μέσα στις οποίες επιτελείται. Εξάλλου, η εστίαση στη φύση

υπεραξία παράγει ωστόσο αξία και όχι απλώς αξία χρήσης γιατί παράγει το εμπόρευμα εργατική δύναμη. Η αξία αυτού του εμπορεύματος είναι ο όγκος της απλής αφηρημένης, κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης (Secombe, ό.π., Gough & Harrison, 1975). Ο Bertaux (1988:52) θεωρεί ότι η οικιακή εργασία αποτελεί μια παραγωγική εργασία που παράγει το ουσιαστικό για την παραγωγή του κεφαλαίου εμπόρευμα, την αρσενική εργατική ενέργεια ενώ η δύναμη της περιρρέουσας ιδεολογίας είναι τέτοια που αυτό φαίνεται φυσικό και οικουμενικό γεγονός. Για τη Holmstrom (1981) η οικιακή εργασία είναι χρήσιμη στον καπιταλισμό και αυτό γιατί μειώνει την αξία της εργασιακής δύναμης μέσω της ελάττωσης του κόστους παραγωγής της και του γεγονότος ότι μπορεί να "αυστέλλεται", να "διαστέλλεται" και να παίρνει διάφορες μορφές ανάλογα με τις οικονομικές συνθήκες και σε τελική ανάλυση να επιτρέπει στους μισθούς να παρουσιάζουν κάποια ελαστικότητα χωρίς δραματικές κοινωνικές συνέπειες.

11. Το ρεύμα αυτό έχει υποστεί αυστηρή κριτική για τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται η γυναικεία καταπίεση και η κατάργησή της. Όπως έχει τονιστεί επανειλημμένα αυτού του είδους οι προσεγγίσεις αντιμετωπίζουν την παραγωγή των γυναικών στο σπίτι μόνο με ποσοτικούς όρους (μια απλήρωτη εργασία), πράγμα που όχι μόνο δεν θίγει τον υπάρχοντα κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας αλλά τον εσωτερικεύει και το θεσμοποιεί (βλ. Βαρίκα, 1980). Μ' αυτήν την έννοια δεν τίθεται σ' αμφισβήτηση η "οικουμενικότητα" και η "φυσικότητα" της κατά φύλο κατανομής δραστηριοτήτων και εργασιών και η ιδεολογία που τη στηρίζει. Εξάλλου συχνά τονίζεται ότι ο οικιακός μισθός θα καθήλωνε τις γυναίκες στο σπίτι - ένα χώρο απολιτικοποίησης, ότι ο μισθός αυτός θα αφαιρούταν από το μισθό των ανδρών, ότι θα άπλωνε λίγο περισσότερο την κυριαρχία του κεφαλαίου κλπ.

12. Η Beechey (1987:8) εκτιμά ότι τα προβλήματα της θεωρίας της οικιακής εργασίας, οφείλονται στη προσπάθεια νομιμοποίησής της μέσω ενός "ορθού" μαρξιστικού πλαισίου ανάλυσης με συνέπεια τη δημιουργία σύγχυσης ως προς τις έννοιες και τα αναλυτικά εργαλεία και την άμεση αναγωγή του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στις λειτουργικές απαιτήσεις του κεφαλαίου. Επίσης βλ. Barrett (1980).

των δραστηριοτήτων και όχι στις κοινωνικές σχέσεις συσκοτίζει το γεγονός ότι η οικιακή εργασία επιτελείται κυρίως από γυναίκες με συνέπεια να θεωρείται σαν σύνολο από ασχολίες που συμπτωματικά έχουν ανατεθεί σ' αυτές και που με κάποιες μεταρρυθμίσεις μπορεί να μοιραστεί, να ελαφρύνει κλπ. Έτσι αγνοείται η ιστορικότητα της κατανομής της εργασίας ανάμεσα στα φύλα, οι όροι που τη διαμόρφωσαν και την παγίωσαν, καθώς και οι αξιολογικοί μηχανισμοί ανάλογα με το φύλο που αυτή συνεπάγεται.

Από μίαν άλλη σκοπιά, αυτού του τύπου οι προσεγγίσεις, όπως τονίζει πολύ εύστοχα η Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991γ), παρ' όλο που συνεισφέρουν στην υπέρβαση των ιδεαλιστικών απόψεων για τον οικιακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, συνοδεύονται από μια γενική άρνηση να αναγνωριστεί η καταπίεση των γυναικών, εκτός κι αν μπορέσει να αποδειχτεί η εκμετάλλευση τους από το κεφάλαιο. Όπως παρατηρεί η συγγραφέας, πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι, ούτε ο κατά φύλο καταμερισμός, ούτε η οικογένεια, ούτε ο γάμος στη ειδική τους μορφή είναι οπωσδήποτε αναγκαία για τον καπιταλισμό. Αυτό βέβαια, συμπληρώνει, δεν σημαίνει ότι στη συγκεκριμένη συγκυρία ο θεσμός αυτός δεν είναι χρήσιμος, βολικός και τελικά "αναγκαίος" για το κεφάλαιο. Πρέπει όμως να γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ "τρόπου παραγωγής" και "κεφαλαίου" από τη μια πλευρά, και "κοινωνικού σχηματισμού" από την άλλη. Αν για το κεφάλαιο είναι αδιάφορο ποιος θα επιτελεί ποια δραστηριότητα και πώς θα οργανώνεται η οικιακή εργασία σε "προσωπικό" επίπεδο, η μορφή της οργάνωσης του οικιακού χώρου και ο συγκεκριμένος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας που προϋποθέτει παίζουν σημαντικό ρόλο για τη συνολική αναπαραγωγή του ιστορικά ειδικού κοινωνικού σχηματισμού. Συνεπώς, το να προσπαθούμε να εξηγήσουμε τη χρησιμότητα των οικογενειακών δομών για τον καπιταλισμό είναι μια ιστορία. Αλλά να αποδίδουμε τη γένεση της υποτέλειας των γυναικών σ' αυτήν τη χρησιμότητα, είναι κάτι τελείως διαφορετικό γιατί οδηγεί μοιραία στο σφάλμα της χρονολόγησης της καθυπόταξης των γυναικών μέσα στον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας στις ταξικές κοινωνίες και ακόμα περισσότερο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Εξάλλου, θεωρώντας ότι η απώλεια της παραγωγικής λειτουργίας της οικογενειακής μονάδας οδήγησε σε στρεβλωτική λειτουργία με καταστρεπτικές συνέπειες για τις γυναίκες, αφήνεται να εννοηθεί ότι θέση των γυναικών μέσα σ' αυτήν πριν από την ανάπτυξη του καπιταλισμού ήταν φυσική (μη καταπιεστική).

Παρά τις αδυναμίες της, πάντως, η συζήτηση για την οικιακή εργασία συνέβαλε

σημαντικά στην αποσαφήνιση τού ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν επηρεάζει με την ίδιο τρόπο άνδρες και γυναίκες. Το φαινόμενο, πιο συγκεκριμένα, της μισθωτοποίησης, ως κοινωνική σχέση που αποκόπτει το άτομο από την εργατική του δύναμη που αποκτά ανταλλακτική αξία έξω από αυτό, αν θεωρητικά εξομοιώνει τα άτομα με την αναγωγή της εργατικής δύναμης σε μια απλή ποσότητα χρήματος, ιστορικά, όπως είδαμε, ενέτεινε τη διαφοροποίηση μεταξύ ανδρών και γυναικών και κατέληξε στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα στον μερικό "αποκλεισμό" των τελευταίων από το χώρο του δημοσίου. Αν για τους άνδρες οι ιστορικές και θεωρητικές συνθήκες της μισθωτοποίησης αφορούν τη στέρηση των μέσων παραγωγής και την καταστροφή των προηγούμενων μορφών επιβίωσης, προκειμένου να εμφανιστούν στην αγορά εργασίας ως ελεύθεροι πωλητές της εργατικής τους δύναμης, για τις γυναίκες η μισθωτοποίηση σημαίνει κατ' αρχάς, πριν από την δική τους ένταξη στην αγορά εργασίας, την ανάθεση σε αυτές μιας σειράς "νέων" δραστηριοτήτων που αφορούν την αναπαραγωγή (οικιακή εργασία).

Εξάλλου, αποσαφηνίστηκε ότι η διαδικασία συγκρότησης της μισθωτής εργασίας και της οικιακής εργασίας δεν γίνεται σε ένα άλλο επίπεδο ή σε μια άλλη ιστορική βάση, αλλά ότι αντίθετα, πρόκειται για δύο στιγμές της ίδιας μεταβολής και ότι η μια δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη (Hakiki-Talahite, 1984). Απορρίπτεται δηλαδή η θέση σύμφωνα με την οποία η οικιακή εργασία αποτελεί υπόλειμμα προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής - χωρίς σχέση με τις πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικές δομές - της οποίας η κατάργηση είναι ζήτημα χρόνου καθώς το καπιταλιστικό σύστημα θα την αποβάλλει ως περιττή με την πλήρη ανάπτυξη των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών. Αντίθετα τονίζεται ότι ταυτόχρονα με την εξάπλωση των εμπορευματικών σχέσεων πραγματοποιείται η γένεση της "διαδικασίας της οικιακής εργασίας" (*proces du travail domestique* - F. Hakiki - Talahite, 1984). Η ανάπτυξη - συγκρότηση των δύο συστημάτων σχέσεων δεν γίνεται σε ένα άλλο επίπεδο ή σε μια άλλη ιστορική βάση, δεν είναι διαδοχική αλλά σύγχρονη. Οι δύο αυτές διαδικασίες εργασίας όπως επίσης και τα συστατικά τους στοιχεία πρέπει να γίνουν αντιληπτές σαν ένα ενιαίο σύνολο με την έννοια ότι είναι δύο στιγμές της ίδιας μεταβολής και ότι η μια δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη¹³.

---

13. Οι αναλύσεις των ιστορικών του 18ου και 19ου αιώνα έχουν καταδείξει πως η διαδικασία της οικιακής εργασίας έχει συγκροτηθεί σε άρρηκτη σχέση με την ανάπτυξη της μισθωτής εργασίας και των αναπαραγωγικών θεσμών (πχ τού σχολείου και της ιατρικής). Για τη Γαλλία βλ. ενδεικτικά ανάλυση της H. Sobota (1984). Όπως τονίζεται στη σχετική βιβλιογραφία, η οικιακή

Βάσει αυτής της γενικής αρχής έχει κατακριθεί και η προσέγγιση της Delphy (1970), (1981), (1982) (1983a)¹⁴ η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει τις σχέσεις των φύλων και το φαινόμενο της οικιακής εργασίας κατά τρόπο ανάλογο με την ταξική μαρξιστική ανάλυση (οικειοποίηση της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες μέσω του θεσμού του γάμου). Σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή υπάρχουν δύο τρόποι παραγωγής, ο καπιταλιστικός και ο οικιακός¹⁵, ο χώρος δηλαδή της πατριαρχικής εκμετάλλευσης. Ο γάμος θεωρείται συμβόλαιο εργασίας κατά το οποίο η ιδιοποίηση της απλήρωτης εργασίας των γυναικών από τους συζύγους συνιστά πατριαρχικό τρόπο εκμετάλλευσης. Η Delphy δηλαδή δέχεται ότι υπάρχουν τουλάχιστον δύο αυτόνομα συστήματα τάξεων και ότι κάθε άτομο μπορεί να ανήκει σε περισσότερες από μια τάξεις, οι οποίες είναι δυνατόν να είναι αντιφατικές. Μ' αυτήν την έννοια η "πατριαρχία" και ο καπιταλισμός γίνονται αντιληπτές ως παρατιθέμενες παρά ως αλληλοσυνδεόμενες ενότητες γιατί υποτίθεται ότι κάθε "βαθμίδα" (σύστημα) αναπτύσσει ανεξάρτητα τη δική του λογική και τις δικές του πρακτικές.

Η θεώρηση της Delphy έχει, κυρίως, υποστεί κριτική ότι καθώς η "πατριαρχία", γίνεται αντιληπτή ως αναλυτικά ανεξάρτητη από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αγνοεί το θεμελιακά ιστορικό χαρακτήρα των σχέσεων ανδρών και γυναικών, ότι αδυνατεί να αντιληφθεί τη διαντίδραση μεταξύ οικογενειακών σχέσεων και παραγωγής και κατά συνέπεια να "δει" τις αλλαγές στις θέσεις των γυναικών μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, τις διαφοροποιήσεις ανάλογα με την ταξική τους θέση και την εκμετάλλευσή τους μέσα στην καπιταλιστική διαδικασία. Ειδικά ως προς τον ορισμό της "πατριαρχίας" είναι εμφανής η τάση να υπόκειται σε μια καταχρηστική γενίκευση και να παρουσιάζει έντονη πόλωση προς

εργασία και οι οικογενειακές δομές δεν μπορούν να απομονωθούν από το σύνολο των μηχανισμών και των θεσμών αναπαραγωγής όπως δεν μπορούν κι' αυτοί οι ίδιοι μηχανισμοί - θεσμοί ν' αναλυθούν ανεξάρτητα από τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας τόσο στην παραγωγή όσο και στην αναπαραγωγή.

14. Βλ. μεταξύ άλλων Molyneux (1979), Barrett and McIntosh (1982a), Walby (1986), Bourgeois et al. (1978), McIntosh (1979) Rushton (1979), Burris (1982).

15. Ο όρος "οικιακός τρόπος παραγωγής" στη θεώρηση της Delphy είναι πολύ προβληματικός αφού η ίδια έννοια προσδιορίζει "μια κοινωνική μορφή οργάνωσης της παραγωγής της οποίας βασική παραγωγική μονάδα είναι ο οίκος, αναφέρεται δηλαδή στην οικονομική παραγωγή των αγροτικών κοινοτήτων, ορολογία που στηρίζεται στις εργασίες των Chayanov, Sahlins, Meillassoux και Rey (Βλ. Ψυχογιός 1987:163-171 για ανάλυση της σχετικής βιβλιογραφίας). Για την Delphy ο οικιακός τρόπος παραγωγής αφορά στην παραγωγή οικιακών υπηρεσιών, απλών προϊόντων χρήσης και την ανατροφή των παιδιών.

ανιστορικές ερμηνείες¹⁶.

Όπως τονίζουν οι επικριτές της, αν αποσιωπήσουμε το γεγονός ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού μετέβαλε την οικιακή παραγωγή, κυρίως με τη θεσμοποίηση της "τομής" μεταξύ οικογένειας και οικονομίας, σιωπηρά δεχόμαστε ότι υπάρχει ένα είδος αναλλοίωτης "ουσίας" στις σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών. Εξάλλου, είναι έντονα αμφισβητήσιμο κατά πόσο η "επέκταση" της έννοιας της παραγωγής προκειμένου να περιληφθεί η "οικιακή εργασία" είναι επιτυχής και δεν οδηγεί αντίθετα στον αποκλεισμό της, σε μια σφαίρα "εκτός", προκαπιταλιστική, "ιδιωτική" (Bourgeois et al., 1978, McIntosh, 1979) και όχι καθοριστικά διαμορφούμενη απ' την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος (Rushton, 1979, Burris, 1982). Όπως τονίζουν οι επικριτές αυτής της προσέγγισης, εάν δεχτούμε την ύπαρξη ενός οικιακού τρόπου παραγωγής με την έννοια που του αποδίδει η Delphy μένει αναπάντητο το ερώτημα που αφορά στη συνεχή επέκταση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής σε βάρος άλλων τρόπων παραγωγής και των συνεπειών της στην οικογενειακή μορφοδομή. Αν η λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης υπαγορεύει την ενσωμάτωση των στοιχείων άλλων οικονομικών συστημάτων στις δικές της σχέσεις παραγωγής, τότε θα πρέπει να δεχτούμε τελεολογικά ότι θα εξαφανιστεί η καθυπόταξη των γυναικών στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες; Τέλος, αν δεχτούμε ότι οι γυναίκες αποτελούν τάξη την οποία εκμεταλλεύεται η τάξη των ανδρών φτάνουμε σε μια προβληματική αντιστοιχία αυτή του προλετάριου και του καπιταλιστή. Αντιστοιχία που μας οδηγεί πολύ γρήγορα στην ιδέα της "αποπροσωποποίησης" της σχέσης κυριαρχίας των γυναικών από τους άνδρες με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να ερμηνεύσουμε πώς μια γενική κυριαρχία - ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών - διαρθρώνεται σ' ένα δισεκατομμύριο προσωπικές κυριαρχίες (Lautier, 1985).

Μια άλλη τάση που αναπτύχθηκε πιο πρόσφατα στα πλαίσια της συζήτησης για

---

16. Εδώ είναι σαφής η θεωρητική "συγγένεια" με τις προσεγγίσεις του ριζοσπαστικού φεμινισμού (πχ Firestone, 1970, Millet, 1971) στα πλαίσια του οποίου η "πατριαρχία" ορίζεται ως μια παγκόσμια υπερϊστορική κατηγορία ανδρικής κυριαρχίας με επιρροές από την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud ή νεότερες ψυχαναλυτικές θεωρίες και όπου δίνεται έμφαση στην πολιτική βαθμίδα και στην κατά φύλο κοινωνικοποίηση του ατόμου. Σ' αυτό το αναλυτικό πλαίσιο δεν ενδιαφέρουν τόσο οι "επιφανειακές" κοινωνικές μεταβολές αφού η πατριαρχία αναλυτικά είναι ανεξάρτητο σύστημα από οποιονδήποτε τρόπο παραγωγής. Αυτού του είδους οι προσεγγίσεις παρ' όλο που έχουν υποστεί έντονη κριτική από το μαρξιστικό φεμινισμό (δες ενδεικτικά Rowbotham, 1973b, Beechey, 1979) κυρίως λόγω της ρητής ή άρρητης προσφυγής σε μια "αναλλοίωτη δομή ανδρικής κυριαρχίας", έχουν επηρεάσει βαθύτατα και τις μεταγενέστερες θεωρίες περί πατριαρχίας και καπιταλισμού όπως είναι αυτή της Delphy.

την οικιακή εργασία, θεωρεί ότι η ουσία του ζητήματος δεν έγκειται στην αμφισβήτηση των παραδοχών της κλασικής μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας ως προς την αξία της οικιακής εργασίας των γυναικών, αλλά στην ανάγκη αμφισβήτησης του πλαισίου στο οποίο συγκροτούνται οι έννοιες εργασία/οικογένεια, κοινωνικό/προσωπικό, ιδιωτικό/δημόσιο, παραγωγή/αναπαραγωγή κλπ, δηλαδή η αναγκαιότητα και η χρησιμότητα των εννοιών αυτών καθ'εαυτών καθώς και η λογική που τους επιτρέπει να λειτουργούν. Σύμφωνα με τη Vandelay (1981)¹⁷, το ζήτημα δεν είναι να αμφισβητηθεί ο αποκλεισμός της οικιακής εργασίας από την απασχόληση, αλλά να διερευνηθεί κατά πόσον, η οικιακή "παραγωγή" στην ουσία και στη συνολικότητά της είναι ασυμβίβαστη με την εννοιολογική σύλληψη της ίδιας της εργασίας όπως αυτή επικράτησε με την ανάπτυξη της φιλοσοφίας της Αναγέννησης. Τονίζει δε ότι εφόσον ο προσδιορισμός του όρου "εργασία" - ως όργανο κυριαρχίας και μεταβολής του αντικειμένου Φύση - στηρίχτηκε στον αποκλεισμό της παραγωγής του ανθρώπινου είδους και των γυναικών στη σφαίρα της Φύσης, η εννοιολογική σύλληψη της "εργασίας", αποκλείει τις γυναίκες - παραγωγούς και αναπαραγωγούς του ανθρώπινου είδους - από τη σφαίρα της "εργασίας"¹⁸.

Όπως τονίζεται, είναι γεγονός ότι, όπως μετατοπίζεται η παραγωγή από την οικιακή μονάδα και επεκτείνονται οι καπιταλιστικές σχέσεις, αυξάνεται η ανάγκη να καταφεύγουν οι άνθρωποι στην αγορά προκειμένου να εξασφαλίσουν τα αναγκαία αγαθά για την αναπαραγωγή της εργατικής τους δύναμης. Εντούτοις, όλη η σχετική βιβλιογραφία έχει καταδείξει ότι η διάκριση οικογένεια:εργασία,

---

17. Η συγγραφέας αναρωτιέται, ως προς τη βασική "οικιακή παραγωγή" των γυναικών (δηλαδή τη μητρότητα) ποια μπορεί να είναι τα όρια μεταξύ παραγωγής του ανθρώπινου είδους και παραγωγής των μέσων συντήρησης (δηλαδή ποια είναι τα όρια εργασίας και οικογένειας). Για παράδειγμα η εργασία αρχίζει όταν οι γυναίκες θηλάζουν το δικό τους μωρό, το μωρό κάποιας άλλης γυναίκας, όταν το ταιίζουν με ξένη τροφή, ή όταν δουλεύουν στην παραγωγή για να εξασφαλίσουν στο παιδί τους τροφή, όταν "παιζουν" με το δικό τους παιδί ή όταν εργάζονται σε παιδικό σταθμό κλπ;. Τι χαρακτηρίζει τη μητρότητα, την εγκυμοσύνη, τη γέννηση - ως "φυσικό φαινόμενο"; Και τι την επέμβαση του μαιευτήρα ως εργασία; Ο έλεγχος πάνω σ' ένα εξωτερικό προς "εαυτόν" φαινόμενο; Η επέμβαση σε μια συγκεκριμένη και εξωτερική διαδικασία; Με άλλα λόγια ξεκινώντας από τη βιωμένη πραγματικότητα αυτής της "παραγωγής" είναι δυνατόν για τις γυναίκες να θεωρήσουμε ότι η οικογένεια και η εργασία είναι αντίθετα, όπως θεώρησε ο Ενγκελς;

18. "...Στο πλαίσιο των κυρίαρχων εργασιακών σχέσεων του καπιταλισμού φαίνεται να έχει συντελεστεί μια πραγματική, σημασιολογική τομή που τείνει όχι μόνο να ταυτίσει την εργασία με την απασχόληση και προοπτικά με την μισθωτή απασχόληση, αλλά επιπλέον να δημιουργήσει τις ιδεολογικές και σημασιολογικές προϋποθέσεις, ώστε η ταύτιση αυτή να εμφανίζεται ως αναγκαία και λογικά αναπότρεπτη" (βλ. Τσουκαλάς, 1986α:170).

ιδιαίτερα στην περίπτωση των γυναικών, είναι ανακριβέστατη και βαθιά ιδεολογικοποιημένη γιατί στην περίπτωση της οικιακής εργασίας καθίσταται δύσκολα αντιληπτή η διάκριση μεταξύ εργασίας/μη εργασίας, δημόσιου/ιδιωτικού ή παραγωγής/αναπαραγωγής. Η οικιακή μονάδα ακόμα και σήμερα είναι ο βασικός τόπος αναπαραγωγής (παραγωγή ανθρώπων, αναπαραγωγή εργατικής δύναμης, παραγωγή απλών αγαθών προς κατανάλωση). Οι γυναίκες - σχεδόν αποκλειστικά - εξακολουθούν να παράγουν μια απεριόριστη ποσότητα μη εμπορεύσιμων κοινωνικών υπηρεσιών (η εργασία της προετοιμασίας των φαγητών, της ανατροφής των παιδιών κλπ) που συνιστά μια τεράστια σε όγκο και χρόνο μαζική εργασία. Η εισοδος των γυναικών στη μισθωτή εργασία ακόμα και σε περιόδους ή συγκυρίες που ήταν μαζική, δεν κατήργησε ούτε καν μείωσε ποτέ αυτήν την "ιδιαιτερότητα". Συνεπώς, τονίζεται ότι συνιστά μεγάλο κενό η μη ανάλυση της σημασίας της από τη στιγμή μάλιστα που ιστορικά η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης έπρεπε να εξασφαλιστεί με εμπορευματικά και χρηματικά μέσα, με την κατανάλωση που παράγει η μεγάλη καπιταλιστική βιομηχανία αλλά και με τη μη αμειβόμενη οικιακή εργασία των γυναικών.

Σε μια δεύτερη φάση, η συζήτηση για την οικιακή εργασία ξεφεύγει από το στενό πλαίσιο των ερωτημάτων που θέτει η φεμινιστική ανάλυση στη Πολιτική Οικονομία και ιδιαίτερα στη μαρξιστική ανάλυση και επικεντρώνεται σε διάφορα ζητήματα: στο χρόνο που απαιτείται για την επιτέλεσή της, στις μεταβολές που υφίσταται με την εισαγωγή της τεχνολογίας, την ανάπτυξη των κρατικών θεσμών και τις αλλαγές στο σύστημα κοινωνικών αναπαραστάσεων, στη συναισθηματική νοηματοδότησή της κλπ.

Από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, γίνεται σαφές, σε σύγκριση με παλιότερες και "παραδοσιακότερες" περιόδους, ότι ο καπιταλισμός αποστέρησε την οικιακή μονάδα από την παραγωγή εμπορευμάτων, τουλάχιστον με την μορφή που ήταν μέχρι τότε γνωστή, με συνέπεια η οικιακή εργασία να γίνει περισσότερο "καταναλωτική" παρά "παραγωγική" δραστηριότητα. Επιπρόσθετα υποβαθμίστηκε και κατακερματίσθηκε ταχύτατα και οπωσδήποτε διαφαίνεται η τάση να χάνουν οι γυναίκες τον έλεγχο της οικιακής εργασίας μέσα από την επέμβαση των διάφορων κοινωνικών υπηρεσιών του κράτους και την ανάπτυξη της τεχνολογίας. Σήμερα μάλιστα, μπορούμε να πούμε ότι η οικιακή εργασία αποτελεί μια άχαρη και μονότονη επανάληψη καθορισμένων κινήσεων που δεν αφήνει περιθώρια δημι-

ουργίας, με τον ίδιο τρόπο που έχασε η παραγωγική εργασία κάθε ανθρώπινη πλευρά της μέσω του λεπτομερούς καταμερισμού, της αποειδίκευσης και της γραφειοκρατικής οργάνωσης (Hardyment, 1987)¹⁹.

Εντούτοις, οι εμπειρικές μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί και οι συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών χρονικών περιόδων δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η οικιακή εργασία έχει περιοριστεί σε όγκο και χρόνο χάρη στην τεχνολογία και την ανάπτυξη των κρατικών θεσμών. Αν οι νέες τεχνολογίες άλλαξαν δραματικά την οικιακή εργασία και "βελτίωσαν" τις συνθήκες εργασίας στο σπίτι, δεν είναι αυτονόητο ότι πρόκειται για βελτίωση που αφορά τον απαιτούμενο χρόνο εργασίας²⁰. Αντίθετα, ιδιαίτερα στο εσωτερικό των εργατικών και μεσοαστικών νοικοκυριών και μέσα στην πόλη οι γυναίκες πραγματοποιούν μια τεράστια ποσότητα μαζική εργασία. Φαίνεται μάλιστα ότι από μια άποψη η νέα τεχνολογία και τα νέα προϊόντα δεν περιορίζουν τον χρόνο αλλά αντίθετα επιβάλλουν νέες καταναλωτικές δραστηριότητες, τη στιγμή μάλιστα που η "κατανάλωση" δεν αφορά μόνο τη "χρήση", αλλά και την απόκτηση, προετοιμασία και μετατροπή των αγαθών. Οπωσδήποτε η νέα τεχνολογία μεταφέρει πολλές παραγωγικές δραστηριότητες από το σπίτι σε ελαφρά βιομηχανία (ρουχισμό, επεξεργασία τροφίμων κλπ.). Εξάλλου, υπάρχουν νέα εργαλεία και συσκευές που συμβάλλουν μεταξύ άλλων στην προοδευτική μεταβολή του περιεχομένου της οικιακής εργασίας. Επίσης η τεχνολογική μεταβολή έκανε ελαφρότερες και λιγότερο χρονοβόρες πολλές από τις κλασικές οικιακές δραστηριότητες όπως είναι το μαγείρεμα, η μπουγάδα, το σιδέρωμα, το καθάρισμα. Ομως η νέα τεχνολογία στο σπίτι έχει αντιφατικές συνέπειες. Αν και περιόρισε πολύ τις βαριές δουλειές από την άλλη πολλές φορές αύξησε τη συχνότητα των επιτελούμενων οικιακών δραστηριοτήτων (π.χ. το συγύρισμα του σπιτιού έχει γίνει επιτακτική κοινωνική ανάγκη σε καθημερινή βάση). Επίσης το πλύσιμο των ρούχων αν σήμερα έχει γίνει

---

19. Είναι γεγονός ότι αν και γενικά έχουν δημιουργηθεί πολλές φορές νέες "ειδικότητες" η γενική εικόνα που δίνουν οι οικιακές δραστηριότητες σήμερα είναι αυτή της αποειδίκευσης και της ρουτίνας που θα πρέπει από τη μια ν' "ανακουφίζει" τις νοικοκυρές από την άλλη να δημιουργεί και όλα τα προβλήματα που τόσο καλά έχουν μελετηθεί στην περίπτωση της αποειδίκευσης των επαγγελματιών μέσω της αναδιάρθρωσης της εργασιακής διαδικασίας.

20. Ο χρόνος που καταναλώνεται για την οικιακή εργασία μετράται με βάση τις τεχνικές άμεσων ερευνών χρονούπολογισμού (time budgets surveys) που προσπαθούν, χρησιμοποιώντας την αφηρημένη μονάδα του χρόνου ως μέτρο, να τυποποιήσουν τις χρονικά διασκορπισμένες και ετερόκλητες οικιακές δουλειές σε μετρήσιμη διάρκεια εργασίας, να υπολογίσουν δηλαδή το χρόνο που δαπανάται σε κάθε εργασία (βλ. σχετική ανάλυση στο Πετρινώτη, 1989β:50, όπου και παράθεση βιβλιογραφίας).

εύκολη υπόθεση με την ύπαρξη των πλυντηριών, οι κοινωνικοί κανόνες απαιτούν μια καθαριότητα που επιβάλλει νέους ρυθμούς. Το ίδιο ισχύει και για τα ψώνια και για το φαγητό που γίνεται από την μια πιο απλοποιημένο και από την άλλη δεν μπορεί να σερβιριστεί το ίδιο φαί δύο φορές (Game & Pringle, 1984:118-139).

Εξάλλου, όλες οι αναλύσεις συγκλίνουν στο ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, παρά τις παρατηρούμενες τάσεις, παραμένει αυστηρός μέσα στην οικογένεια, αφού δεν έχει γίνει καμία ουσιαστική αλλαγή με την έννοια ότι πάντα οι γυναίκες θεωρούνται υπεύθυνες για το νοικοκυριό (για την οικιακή εργασία) ακόμα και όταν οι άνδρες "βοηθούν" (βλ. ενδεικτικά Oakley 1974 και 1976, Hartmann 1981). Όλες οι έρευνες έχουν βρει ότι, είτε η σύζυγος απασχολείται, είτε όχι, αυτό επηρεάζει ελάχιστα τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στο σπίτι. Οι Harper & Richards (1979) σε σχετική έρευνα διαπίστωσαν ότι παρά το μεγάλο ποσοστό συμμετοχής των παντρεμένων γυναικών στην αγορά εργασίας, η συνεισφορά του συζύγου στην οικιακή εργασία αυξάνεται μόνο αν η γυναίκα εργάζεται προσωρινά. Αντίθετα, όταν η γυναίκα εργάζεται σε μόνιμη βάση τότε η συμμετοχή του άνδρα, η οποία εξάλλου δεν φαίνεται να είναι υπολογίσιμη, δεν διαφέρει από την συμμετοχή του συζύγου μιας μη επαγγελματικά εργαζόμενης γυναίκας²¹. Στα ίδια συμπεράσματα καταλήγει και η Hartmann (1981) η οποία, αναφερόμενη σε πορίσματα μελετών χρονούπολογισμού (time budget surveys) στις ΗΠΑ, τονίζει ότι οι γυναίκες "νοικοκυρές" που δεν έχουν απασχόληση έξω απ' το σπίτι εργάζονται κατά μέρο όρο 57 ώρες τη εβδομάδα για την οικιακή εργασία (ποσοστό 70% του απαιτούμενου χρόνου), ενώ οι σύζυγοι και τα παιδιά εμφανίστηκαν να διαθέτουν περίπου 11 ώρες κατά μέσο όρο (15% του απαιτούμενου χρόνου)²², χρόνος που δεν μεταβάλλεται όταν οι γυναίκες έχουν απασχόληση. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και όταν οι γυναίκες έχουν αμειβόμενη εργασία, δηλαδή μοιράζονται το βάρος της οικονομικής συντήρησης της οικογένειας με τους άνδρες, οι άνδρες δεν φαίνεται να μοιράζονται το βάρος της οικιακής εργασίας με τις γυναίκες. Εξάλλου οι γυναίκες αναλαμβάνουν το

---

21. Βλ. επίσης ενδεικτικά, Chabaud et al. (1981) και (1985), και Chabaud & Fougeyrollas (1982).

22. Σε μια αντιστοιχη μελέτη στη Γαλλία, οι γυναίκες εμφανίζονται να δαπανούν για την οικιακή εργασία από 27 ώρες την εβδομάδα (οι μισθωτές) έως 43 ώρες (οι οικονομικώς μη ενεργές), έναντι 7 και 18 ώρες οι άνδρες αντιστοίχως (βλ. Sofer, 1985:45). Επίσης από στοιχεία που αναφέρονται στο Ιωακειμόγλου (1984) προκύπτει ότι οι Αγγλίδες νοικοκυρές δαπανούν κατά μέσο όρο 45 ώρες, ενώ αυτές που έχουν ένα τουλάχιστον παιδί κατά μέσο όρο 77 ώρες, έναντι 23 ωρών που δαπανούν οι γυναίκες που απασχολούνται με πλήρες ωράριο εκτός σπιτιού.

υπερβάλον βάρος της οικιακής εργασίας στις οικογένειες όπου υπάρχουν πολύ μικρά ή πολλά παιδιά. Η συμβολή του συζύγου παραμένει σχεδόν η ίδια όποιο κι αν είναι το μέγεθος της οικογένειας ή η ηλικία του νεότερου παιδιού. Τέλος, η σύγκριση με παρεμφερείς μελέτες της δεκαετίας του 1920, καταδεικνύει ότι ο χρόνος εργασίας των ανδρών συζύγων έχει αυξηθεί το πολύ μισή ώρα την εβδομάδα, ενώ ο χρόνος εργασίας των γυναικών, είτε απασχολούνται είτε όχι, έχει αυξηθεί κατά 5 ώρες την εβδομάδα.

Στην **Ελλάδα**, από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε, προκύπτει ότι αν και υπάρχει κάποια μικρή μεταβολή ως προς την κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων μεταξύ των συζύγων, είναι σαφές ότι η ευθύνη του νοικοκυριού βαρύνει πάντα τις γυναίκες. Ετσι στις δεκαετίες '60 και '70 οι άνδρες δεν συμμετέχουν καθόλου στο νοικοκυριό ή την φροντίδα των παιδιών (Βασιλείου, 1966) και μάλιστα διαπιστώνεται απόλυτη απόσταση των ανδρών από τις δουλειές του νοικοκυριού (Safilios 1971 και 1972). Σε παρεμφερή συμπεράσματα κατέληξε και μια μελέτη που πραγματοποιήθηκε το 1979 σχετικά με τις "μεταβολές στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας" (Γκιζέλης κ.ά., 1984:104-106): όπως τονίζεται "συγκρίνοντας τις οικιακές ασχολίες ανδρών και γυναικών... ο Έλληνας δεν αποκλίνει πολύ από το παραδοσιακό πρότυπο ρόλου. Γενικά, ο άντρας αποφεύγει τις δουλειές του σπιτιού και προτιμά να παίζει το ρόλο του τροφοδότη και του προστάτη της οικογένειάς του. Οι γυναίκες συμμετέχουν σε ανδρικές δραστηριότητες αλλά παραμένουν πολύ συντηρητικές στην άσκηση των παραδοσιακών γυναικείων ρόλων". Τέλος, από έρευνα που έγινε το 1981-82 σε περιοχή της Αθήνας (Καβουνίδη, 1989), σε νοικοκυριά βιοτεχνών και εργατών, προκύπτει ότι το βάρος της οικιακής εργασίας και της φροντίδας και διαπαιδαγώγησης των παιδιών πέφτει πάντα πάνω στις γυναίκες, είτε εξασκούν επάγγελμα είτε όχι. Οι άνδρες του δείγματος συμμετέχουν ελάχιστα και ιδιαίτερα σε εργασίες που γίνονται εκτός του χώρου του σπιτιού (ψώνια).

Εντούτοις, τα αποτελέσματα των ερευνών ως προς τις κοινωνικές αξίες είναι αντιφατικά. Αλλοτε επιβεβαιώνουν και άλλοτε έρχονται σε σύγκρουση με τα αποτελέσματα ως προς τις πραγματικές συμπεριφορές των Ελλήνων σχετικά με τα θέματα αυτά. Συχνά δηλαδή επισημαίνεται στις σχετικές έρευνες η ύπαρξη μιας ασυμφωνίας ανάμεσα στις απαντήσεις και τις πραγματικές συμπεριφορές ή ακόμα και ανάμεσα στις στάσεις που σχετίζονται με τη συμπεριφορά. Ετσι από τη μια πλευρά, διαπιστώνεται ότι "οι άνδρες του δείγματος δεν δέχονται στο σύνολό

τους καμιά αλλαγή. Γι' αυτούς τα κεκτημένα δικαιώματα αποτελούν κανόνα κοινωνικής συμπεριφοράς που δεν συζητείται ούτε χρειάζεται αλλαγή" (Πρεσβέλου - Τεπέρογλου 1980). Επίσης, ακόμα κι όταν οι γυναίκες εργάζονται επαγγελματικά "οι δουλειές του νοικοκυριού είναι "θέμα τιμής για τους άνδρες" και "μια ενεργός συμμετοχή του άντρα στο νοικοκυριό φαίνεται αδιανόητη" (Νικολαΐδου 1975, 1981) ενώ η βοήθεια όταν υπάρχει αφορά συνήθως κάποιο συγγενικό πρόσωπο (γιαγιά κλπ). Εξάλλου, στην έρευνα της Καβουνίδη, προκύπτει ότι οι γυναίκες και οι άνδρες του δείγματος, συμμερίζονται σε γενικές γραμμές την επικρατούσα ιδεολογία για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας δηλαδή ότι ο άντρας έχει την ευθύνη να φέρνει εισόδημα στο σπίτι και η γυναίκα έχει την ευθύνη για τη "μη προσοδοφόρο εργασία" που γίνεται στο σπίτι (οικιακή εργασία, φροντίδα και διαπαιδαγώγηση των παιδιών και συναισθηματική εργασία). Μάλιστα, "όσο απαραίτητη οικονομικά και να θεωρούν οι δυο σύζυγοι ότι είναι η εργασία της συζύγου για την οικογένεια, όσες ώρες την εβδομάδα και όσο χρόνια και να εργάζεται η σύζυγος, θεωρείται δεδομένο ότι η εκτέλεση της μη προσοδοφόρου εργασίας στο σπίτι παραμένει αποκλειστικά δικό της πρόβλημα. Η συνεχής προσοδοφόρος εργασία της γυναίκας δεν αλλάζει το ότι οι γυναίκες θεωρούνται κυρίως σύζυγοι και μητέρες, και οι άνδρες οικονομικοί στυλοβάτες της οικογένειας" (ό.π., σελ. 73). Τέλος, οι απόψεις των νέων γι' αυτά τα ζητήματα είναι παρεμφερείς. Η συντριπτική πλειοψηφία των νέων ανδρών (78%) και των νέων γυναικών (92%) σε έρευνα στην Πρωτεύουσα, πιστεύει ότι πρέπει να υπάρχει πλήρης ισοτιμία δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ των φύλων. Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό των νέων γυναικών (83%) και πάνω από τους μισούς νέους άνδρες (54%) θεωρούν ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να περιορίζονται στο σπίτι. Εντούτοις, το 91% των νέων ανδρών ασχολούνται σπάνια ή ποτέ με δουλειές του νοικοκυριού, 70% κάνουν σπάνια ή ποτέ τα ψώνια, και 93% φροντίζουν σπάνια ή ποτέ άλλα μέλη της οικογένειας. Αντίθετα, οι μισές τουλάχιστον νέες γυναίκες ασχολούνται συνήθως με όλα αυτά (Γαρδίκη, κ.ά., 1988).

Παρόμοια, με βάση την επεξεργασία υλικού που προέκυψε από την κοινωνικοδημογραφική έρευνα του ΕΚΚΕ "Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Γονιμότητας" (1982-1983), η Μαράτου Αλιπράντη (1995), διαπίστωσε ότι, παρά τη μεταβολή των κοινωνικών αξιών την τελευταία δεκαετία, μια σειρά από παράγοντες (η περιορισμένη ένταξη των παντρεμένων γυναικών στην αγορά εργασίας, οι στενές οικογενειακές σχέσεις με το άμεσο συγγενικό δίκτυο κλπ)

επενεργούν, στις διαπροσωπικές σχέσεις των συζύγων, οι οποίες διατηρούν το "συμπληρωματικό χαρακτήρα και συντελούν στη διατήρηση, μέχρι τώρα, του "ασύμμετρου" μοντέλου οικογένειας και στην αναπαραγωγή του παραδοσιακού προτύπου της γυναίκας, δηλαδή αυτό της συζύγου - νοικοκυράς". Πιο συγκεκριμένα, παρ' όλο που διαπιστώθηκε η ύπαρξη "προοδευτικών" και "συντηρητικών" ζευγαριών σε συνάρτηση με την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το κοινωνικό στρώμα και την απασχόληση των γυναικών, (με την έννοια ότι η "καινοτόμος" συμπεριφορά φάνηκε ότι υπερτερεί ανάμεσα στους νεότερους και πιο μορφωμένους συζύγους, σ' αυτούς που ανήκουν στα μεσαία και ανώτερα στρώματα, καθώς και στα ζευγάρια "διπλής απασχόλησης"), οι παντρεμένες γυναίκες εξακολουθούν να πραγματοποιούν το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών που έχουν σχέση με το σπίτι και την ανατροφή των παιδιών, ενώ οι άνδρες "ασχολούνται πολύ λίγο με αυτά, δίνοντας απλά αυτό που συχνά λέμε "ένα χέρι βοήθειας"". Ετσι, ενώ οι εργαζόμενες Αθηναίες ασχολούνται με την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών, ανεξάρτητα αν απασχολούνται ή όχι στην αγορά εργασίας, οι άνδρες, αν και η παρουσία τους στη φροντίδα των παιδιών εμφανίζεται χρονικά αρκετά πιο σημαντική συγκριτικά με αυτήν που αφιερώνουν στις οικιακές δραστηριότητες, ασχολούνται πολύ λίγο με αποτέλεσμα να έχουν περισσότερο ελεύθερο χρόνο στη διάθεσή τους καθημερινά. Συνολικά, εντούτοις, προέκυψαν, ενδείξεις ότι οι νέες κοινωνικές αξίες προς πιο ισότιμα σχήματα οικογενειακής ζωής και πιο ισότιμης κατανομής δραστηριοτήτων και ρόλων, κερδίζουν έδαφος, γεγονός που, σύμφωνα με την άποψη της ερευνήτριας, "αποτελεί αναμφίβολα, εκσυγχρονιστικό παράγοντα, χωρίς, βέβαια, να αποτελεί και την επαρκή προϋπόθεση του εκσυγχρονισμού" (ό.π., σελ. 134).

Απ' την άλλη πλευρά, σε μια έρευνα που έγινε σε μετανάστες που παλιννόστησαν το 67% του δείγματος πιστεύει πως ο σύζυγος σήμερα πρέπει να *βοηθάει* στο σπίτι και στη φροντίδα για τα παιδιά, ή θα ήταν καλό να βοηθάει στη φροντίδα για τα παιδιά, ή και είναι υποχρεωμένος να βοηθάει (Κολλάρου-Μουσοπούρου, 1980:70). Σε μια πιο πρόσφατη έρευνα (Μουσοπούρου, 1985b), τα ευρήματα καταδεικνύουν ότι η απασχόληση της μητέρας διαφοροποιεί σημαντικά το ρόλο της στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού, όμως και πάλι οι πατεράδες, που σταδιακά ασχολούνται περισσότερο με τη φροντίδα του νοικοκυριού και των παιδιών, είναι φανερό ότι το κάνουν σαν "προαιρετικοί" βοηθοί. Ετσι, "ενώ οι μητέρες που δεν εργάζονται δήλωσαν πως στερούνται οποιασδήποτε *βοήθειας* σε ποσοστό 65% περίπου, το ίδιο δήλωσαν μόνον 32,5% των εργαζομένων μητέρων. Οι τελευταίες

έχουν σε μεγαλύτερο ποσοστό *βοήθεια* από το σύζυγο (20% έναντι 12,5% προκειμένου για τις μη εργαζόμενες) και από τη μητέρα ή την πεθερά τους (31% έναντι 18,5%) και σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό τη *βοήθεια* αμειβόμενου προσωπικού (13% έναντι 2,5%)" (Μουσούρου, 1985b:84). Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό της τάσης να συμμετέχει ο πατέρας στη φροντίδα του παιδιού²³ - την ευθύνη αλλά και το μεγαλύτερο βάρος της οποίας διατηρεί (σαφώς) η μητέρα. Η τάση αυτή συμμετοχής του πατέρα είναι εντονότερη όταν η μητέρα έχει απασχόληση. Σε παρεμφερή συμπεράσματα καταλήγει και έρευνα που έγινε στην Αθήνα σε παντρεμένες γυναίκες ηλικίας 15-44 χρονών²⁴. Συνοπτικά, ενώ φαίνεται ότι οι κοινωνικές αξίες μεταβάλλονται σημαντικά κατά την τελευταία δεκαετία, και η αποδοχή πιο σύγχρονων προτύπων οικογένειας, καθώς και οι νέες κοινωνικές αξίες κερδίζουν συνεχώς έδαφος στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας, στο βαθμό που η επίδραση της απασχόλησης των γυναικών, του κοινωνικο-οικονομικού περιβάλλοντος, του μορφωτικού επιπέδου και της ηλικίας είναι καθοριστική, διάφοροι άλλοι παράγοντες επενεργούν στις σχέσεις των συζύγων με συνέπεια να διατηρείται ένα "ασύμμετρο μοντέλο" οικογένειας που συνίσταται στην ύπαρξη ενός "παραδοσιακού" κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Ετσι, το πλαίσιο των κοινωνικών αξιών που κυριαρχεί στην ελληνική κοινωνία αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα στην υιοθέτηση και αποδοχή πιο προοδευτικών κοινωνικών αντιλήψεων, καθώς και στην επικράτηση πιο σύγχρονων τρόπων ζωής

---

23. Τα πορίσματα έρευνας που έγινε στην Αθήνα το 1983 με θέμα "*Σχήματα οικογένειας και στάσεις απέναντι στο παιδί*" με δείγμα μητέρες παιδιών προσχολικής ηλικίας (Μουσούρου 1985β), καταδεικνύουν ναί μεν ότι, παρά το γεγονός ότι η φροντίδα των παιδιών εξακολουθεί να είναι υπόθεση της μητέρας, η συμβολή του συζύγου της απασχολούμενης μητέρας σ' αυτήν τη φροντίδα είναι πολύ μεγαλύτερη από εκείνη του συζύγου της μη εργαζομένης, όμως, όπως διευκρινίζεται, οι πατέρες ασχολούνται, περισσότερο με τις "ευχάριστες" φροντίδες για το παιδί (παίζουν μαζί του, το πηγαίνουν βόλτα, το ταΐζουν κλπ αλλά μόνο 9,03% των πατέρων ασχολούνται με τη φροντίδα καθαριότητας του παιδιού) (Μουσούρου 1985β:73). Όπως τονίζεται χαρακτηριστικά, (στο ίδιο σελ. 24) "είναι σαφές πως παρά τις όποιες εξελίξεις η κατανομή αυτή παραμένει ουσιαστικά παραδοσιακή. Ετσι, η σύζυγος - μητέρα είναι υπεύθυνη για τις δουλειές του σπιτιού (για τις οποίες το 55% δήλωσαν πως δεν έχουν καμιά βοήθεια και μόνον 15% πως τις βοηθά ο σύζυγος) όπως και για τη φροντίδα των παιδιών. Πράγματι, η μητέρα έχει, είτε μόνη, είτε εξίσου (όπως δήλωσε) με τον πατέρα, την ευθύνη της φροντίδας του παιδιού από σχεδόν απόλυτα (προκειμένου για τις "δυσάρεστες" φροντίδες πχ την καθαριότητα του παιδιού) ως κατά το μεγαλύτερο μέρος της (προκειμένου για τις "ευχάριστες" φροντίδες - πχ την ψυχαγωγία του παιδιού)".

24. Η έρευνα αυτή αποτελεί δευτερογενή ανάλυση μέρους δεδομένων της έρευνας του ΕΚΚΕ για τους "προσδιοριστικούς παράγοντες της γονιμότητας" (Χ. Συμεωνίδου, κ.ά., 1992) και αφορά τις στάσεις και τις αντιλήψεις των Αθηναίων για την οργάνωση της οικογενειακής ζωής και την κατανομή των οικιακών δραστηριοτήτων καθώς επίσης και τις πρακτικές και συμπεριφορές τους στην καθημερινή ζωή (βλ. Μαράτου - Αλιμπράντη, 1995).

στην καθημερινή οικογενειακή ζωή, ενώ συντελεί στην αναπαραγωγή του παραδοσιακού προτύπου της γυναίκας, ως συζύγου - νοικοκυράς (βλ. Μαράτου - Αλιμπράντη, 1995:129-130)²⁵.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι τα λίγα ελληνικά στοιχεία που διαθέτουμε, επιτρέπουν να διατυπωθεί η υπόθεση πως, στο θέμα αυτό, αν και παρατηρείται μια τάση μεταβολής, το δέον απέχει πολύ από την πράξη και ότι τελικά οι γυναίκες (παντρεμένες ή ανύπαντρες), είτε εργάζονται επαγγελματικά είτε όχι, έχουν σχεδόν πάντα την κοινωνική υποχρέωση της οικιακής εργασίας και της φροντίδας των παιδιών, ενώ ο άντρας παντρεμένος ή ανύπαντρος σχεδόν κατά κανόνα έχει γυναικεία βοήθεια για τις σπιτικές δουλειές.

Ενα άλλο ζήτημα που αναδύθηκε στα πλαίσια αυτής της συζήτησης είναι η επισήμανση ότι η μελέτη της οικιακής εργασίας δεν πρέπει ν' αφήνει αναπάντητο το κεντρικό πρόβλημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, δηλαδή πρέπει να αναλύεται γιατί η οικιακή εργασία εμφανίζεται πάντα ως *γυναικεία* δραστηριότητα και γιατί ως τέτοια υποτιμάται. Όπως έχει τονιστεί, η οικιακή εργασία με ό,τι τη χαρακτηρίζει δίνει το μέτρο του διαχωρισμού της εργασίας ανάμεσα στα φύλα και της αξίας που προσδίδεται στην αντρική εργασία σε αντίθεση με την υποτίμηση της γυναικείας. Προέκταση ή ουσία του φυσικού ρόλου των γυναικών, η οικιακή εργασία παρουσιάζεται σαν καθήκον. Ενώ λοιπόν είναι μια κατηγορία οικονομική, ως καθήκον έχει μόνο ηθική σημασία, αγνοείται δηλαδή συστηματικά η υλικότητά της. Ενσωματωμένη, αφομοιωμένη στην καθημερινή ζωή των γυναικών και κατανεμημένη σε χίλιους δυό μικρορόλους, φτάνει τελικά να χάνει την υλική της διάσταση. Τα βασικά λοιπόν χαρακτηριστικά της οικιακής εργασίας δεν προέρχονται από ό,τι παράγει αλλά από τον τύπο των σχέσεων στο εσωτερικό των οποίων "αυτό" παράγεται. Αυτό το είδος σχέσεων, αποτελεί το κλειδί της οικογενειακής ιδεολογίας όπως αυτή διαμορφώνεται από τα μέσα του 19ου αιώνα και εδραιώνεται τον 20ο αιώνα. Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι οικιακές δραστηριότητες που αποδίδονται κατά κανόνα στις γυναίκες έχουν διπλό χαρακτήρα: απ' τη μια αποτελούν συγκεκριμένες και μετρήσιμες υπηρεσίες που προϋποθέτουν την εκτέλεση κάποιων υλικών καθηκόντων, δηλαδή εργασία, αλλά

---

25. Ενα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από αυτήν την έρευνα είναι το γεγονός ότι "στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας, ο άνδρας αποτελεί το βασικό "ρυθμιστή" και, κατά κάποιον τρόπο "το μοχλό του εκσυγχρονισμού" των κοινωνικών σχέσεων" στο βαθμό που "το "ανδρικό προοδευτικό σχήμα" έχει μεγαλύτερη βαρύτητα στη μορφή οικιακής βοήθειας που επικρατεί σε κάθε ζευγάρι" (βλ. κεφ. 5, σελ. 90).

από την άλλη είναι επενδυμένες με συναισθήματα, διαμορφώνουν σχέσεις και συμπεριφορές μεταξύ συζύγων και μεταξύ γονέων και παιδιών, και σηματοδοτούν την ικανότητα και τη θέληση των γυναικών να δημιουργούν σχέσης αγάπης (Βαρίκα, 1980). Όπως επισημαίνει και η Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991γ) η ιδεολογική προτεραιότητα της απασχόλησης, και μάλιστα της ανδρικής απασχόλησης, "εξαφανίζει" εύκολα την εργασία των γυναικών ή την μεταμφιέζει σε θυσία, σε προσφορά και αγάπη. Συνεπώς σημείο εκκίνησης για την πλήρη ανάλυση της οικιακής εργασίας πρέπει να είναι οι συναισθηματικές σχέσεις που εμπλέκονται στην προσφορά της οικιακής εργασίας από την πλευρά των γυναικών (Game & Pringle, 1984:118-139)²⁶. Όσο πιο αποσπασματική και αποειδικευμένη γίνεται η οικιακή εργασία τόσο πιο μεγάλο συναισθηματικό βάρος αποκτά. Έτσι, η μπουγάδα, το συγύρισμα, η φροντίδα του παιδιού, το μαγείρεμα δεν αποτελούν απλές δραστηριότητες, αλλά εκφράζουν την αγάπη και στοργή των γυναικών προς τα παιδιά και το σύζυγο είτε είναι "περιορισμένες" στο σπίτι είτε απασχολούνται στην αγορά εργασίας, την ανάγκη για οικογενειακή θαλπωρή και ζεστασιά, την αντίθεση του θρησκευτικά περιφρουρημένου ιδιωτικού χώρου με τον "απάνθρωπο" χώρο της παραγωγής (βλ ενδεικτικά Vandelaer et al. 1985)²⁷.

---

26. Η συναισθηματική νοηματοδότηση της οικιακής εργασίας ιστορικά συσχετίζεται άμεσα με την ανάπτυξη της οικογενειακής ιδεολογίας από το 19ο αιώνα και μετά. Αν τον 19ο αιώνα είμαστε μάρτυρες μιας σημαντικής αύξησης των οικιακών υπηρετών προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, τον 20ο αιώνα η ανάπτυξη της μαζικής κατανάλωσης και οι νέες τεχνολογίες οδήγησαν στην παρακμή του τομέα αυτού. Από τη στιγμή αυτή το βάρος της οικιακής εργασίας έπεσε αποκλειστικά πάνω στα γυναικεία μέλη της οικιακής μονάδας κάτι που νομιμοποιείται ως προέκταση του αναπαραγωγικού τους ρόλου και ως κεντρική πλευρά της φυσικής τους ικανότητας για αγάπη και φροντίδα (βλ. ενδεικτικά Blunden, 1982, και Knibbielher & Fouquet 1977).

27. Ένα φαινόμενο, που δεν έχει ακόμα μελετηθεί επαρκώς η επίπτωσή του στη συνολική οικιακή εργασία, αφορά το νέο στερεότυπο του πατέρα που [πρέπει να] μοιράζεται τις φροντίδες του σπιτιού και των παιδιών (τόσο τις πρακτικές δραστηριότητες, όσο και το ενδιαφέρον, τη διαπαιδαγώγηση, το παιχνίδι κλπ). Είτε το στερεότυπο του σύγχρονου πατέρα αναπτύσσεται κάτω από την πίεση του φεμινιστικού κινήματος, είτε κάτω από το βάρος άλλων παραγόντων, υπάρχει οπωσδήποτε μια τάση ή μια κοινωνική πίεση να συμμετέχουν οι πατεράδες στο μεγάλο και τη φροντίδα των παιδιών, από τη γέννα μέχρι τις σπουδές κλπ. Αυτό που φαίνεται ν' αλλάζει βασικά είναι η έννοια του μοιράσματος, καθώς οι γυναίκες αισθάνονται ότι νομιμοποιούνται να διεκδικούν ισότιμη συμμετοχή των πατεράδων στη φροντίδα των παιδιών και οι άνδρες δεν νομιμοποιούνται πια να μην συμμετέχουν. Αυτό που πρέπει να μελετηθεί είναι το κατά πόσον ενεργούν ή όχι οι άνδρες σύμφωνα με τα σύγχρονα στερεότυπα (αν για παράδειγμα κάνουν εξίσου χρήση με τις γυναίκες του θεσμού της "γονικής άδειας ανεξάρτητα από φύλο"), ή αν απλώς η πατρότητα λειτουργεί ως κοινωνικό σημείο και κωδικοποιείται ως το σύμβολο της ισότιμης κατανομής μεταξύ μητέρας και πατέρα (αν δηλαδή πρόκειται για μια "ιδανική εικόνα" που καθησυχάζει κυρίως τις γυναίκες). (Στα ελληνικά, βλ. Βενιοπούλου, 1983, όπου και εκτενής αναφορά στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία).

Μια επιπρόσθετη αδυναμία, που έχει επισημανθεί στις προσεγγίσεις της "οικιακής εργασίας", προκύπτει από την ένταξη όλων των δραστηριοτήτων που αφορούν τις οικογενειακές - οικιακές λειτουργίες αδιάκριτα σε μια ομοιογενή κατηγορία - της οποίας ο κοινός παρονομαστής είναι η "ιδιωτικότητα" και ότι εκτελούνται κυρίως από γυναίκες. Στην κατηγορία "παραγωγή-αναπαραγωγή του είδους", παραγωγή ταυτόχρονα εσωτερική και εξωτερική²⁸, που ξεφεύγει ακόμα εν μέρει από την τάξη της ποσοτικοποίησης και της μέτρησης, παραγωγή που παίρνει τη μορφή ενός είδους ενεργητικού συναισθηματικού και διανοητικού συνεχούς, περιλαμβάνονται "δραστηριότητες" και "καθήκοντα", τόσο διαφοροποιημένα μεταξύ τους, περνώντας από την γυναικεία σεξουαλικότητα, την προέκτασή της ή όχι διά μέσου της μητρότητας, κα τη συνέχισή της διαμέσου της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών, υλικών και μη, που πλέκουν ένα πολύπλοκο δίκτυο γεμάτο αντιφάσεις που είναι τρομερά δύσκολο να γίνει κατανοητό ως μια ενότητα.

Η ανάλυση της γυναικείας οικιακής εργασίας και της συναισθηματικής νοηματοδότησής της καθώς και η αμφισβήτηση της διχοτόμησης εργασία:οικογένεια αποτέλεσε το έναυσμα για να τεθούν ερωτηματικά και στη διχοτομική λογική των εννοιών ιδιωτικό/δημόσιο και ν' αμφισβητηθεί η διάκριση εργασία:ελεύθερος χρόνος. Μ' άλλα λόγια, για ν' αποκτήσουν οι οικιακές δραστηριότητες τον ορισμό της "εργασίας", χρειάστηκε να γίνει σαφές ότι υπάρχει διάπλοκη σχέση μεταξύ ιδιωτικού/δημόσιου, και ότι το "σπίτι" δεν αποτελεί ποτέ έναν ανεξάρτητο και απομονωμένο χώρο, αφού υπάρχει συνεχής αλληλεπίδραση μεταξύ οικογενειακών δομών, ταξικών σχέσεων και των θεσμών του κράτους. Επίσης, χρειάστηκε ν' αμφισβητηθεί το κυρίαρχο σύστημα παραστάσεων, στο πλαίσιο του οποίου πολύ συχνά οι οικιακές δραστηριότητες θεωρούνται "ελεύθερος" χρόνος, ή "ψυχαγωγική" δραστηριότητα και όχι "πραγματική" εργασία κυρίως γιατί απουσιάζει η τυπική οργάνωση και δόμηση του χρόνου αλλά και ο έλεγχος του χρόνου της εργασίας από τις γυναίκες.

Σ' αυτό το πλαίσιο υπέστησαν δριμύτατη κριτική ορισμένες ιδεολογικές παραδοχές οι οποίες βρίσκουν ακόμα και σήμερα πρόσφορο έδαφος συναίνεσης ακόμα και στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Η εξαιρετική διάδοση αυτών των

---

28. Οι νέες τεχνικές εξωσωματικής γονιμοποίησης επιτρέπουν - δυνητικά τουλάχιστον - τη γενίκευση του "θεσμού" της "ενοικίασης μήτρας" φαινόμενο που μπορεί να περιπλέξει κατά πολύ την ιδέα αυτής της εξωτερικότητας και του ελέγχου σε μια διαδικασία, αφού γίνεται για μια ακόμα φορά σαφές ότι αυτό που έχει σημασία είναι σε τι τύπο κοινωνικών σχέσεων εγγράφονται οι γυναίκες.

παραδοχών δεν οφείλεται μόνο στο περιεχόμενο τους αλλά και στον πολύμορφο λόγο μέσα από τον οποίο εκφράζονται. Τυπικά παραδείγματα σύγχρονων θεωρητικών προτάσεων όπου η οικογένεια - ιδιωτικός χώρος εκλαμβάνεται ρητά ως ο γεωμετρικός τόπος ελευθερίας και αυθορμητισμού ο οποίος δεν υπόκειται στους καταναγκασμούς της κοινωνίας είναι το μεταφεμινιστικό κίνημα (Friedan, 1983) και οι θεωρίες της "δυσδικής οικονομίας"²⁹. Οι θεωρητικές αυτές προτάσεις καταλήγουν από τελείως διαφορετικές αφητηρίες στην αναγνώριση της ανάγκης "επιστροφής", ή "εξόδου" στον έσχατο χώρο αυτονομίας και ελευθερίας, τον ιδιωτικό χώρο (οικογένεια, οικιακή μονάδα κλπ). Σ' αυτές τις προτάσεις γίνεται διάκριση μεταξύ ιδιωτικού/οικογένειας από την κοινωνία/ δημόσιο/εργασία, αντιπαραθέτοντας ένα μη ανταγωνιστικό χώρο (άτυπος τομέας, "μη-κοινωνία", σφαίρα ατομικής κυριαρχίας), που έχει αποδεδειχθεί από τους οικονομικούς υπολογισμούς και εξωτερικούς καταναγκασμούς της "κοινωνίας της ανάγκης", στον ανταγωνιστικό χώρο της εργασίας. Αντιτίθεται γενικά ένα σύνολο ποιοτικών "μη υλικών" ηθικών, κοινωνικών, πολιτιστικών αξιών στον ορθολογισμό της αγοράς. Κάτω απ' αυτήν την οπτική η "ιδιωτική" ζωή είναι φαινόμενο υποκειμενικό και η οικογενειακή καταπίεση ζήτημα προσωπικής διευθέτησης, ενώ ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας γίνεται αντιληπτός ως "διαφοροποιημένοι - συμπληρωματικοί ρόλοι" και όχι ως αποτέλεσμα ανταγωνιστικών σχέσεων κυριαρχίας. Το ιδιωτικό ορίζεται ως χώρος της καθολικής άρνησης της τάξης της εξουσίας, του κοινωνικού συστήματος στο όνομα ενός αναφαίρετου δικαιώματος του ανθρώπου να κανονίζει αυτός τη ζωή του σύμφωνα με τις επιθυμίες του και τις επιλογές του (βλ. σχετικά Cot & Lautier, 1982, Μαγγιώρου, 1985). Σ' αυτό το πλαίσιο η οικογένεια προβάλλει ως φυσική σχέση μεταξύ δύο ατόμων η οποία εγκαθιδρύει έναν ιδιαίτερο χώρο, τον ιδιωτικό, ο οποίος εμφανίζεται ως νησίδα εν τω μέσω της κοινωνικής δυναμικής, ως υπόλειμμα της φυσικής κατάστασης η οποία εξιδανικεύεται. Η ιδιωτική ζωή είναι η σφαίρα όπου το άτομο μπορεί ν' αναπτυχθεί ελεύθερα σ' αντίθεση με τη σφαίρα του δημόσιου που είναι απρόσωπη και αλλοτριωτική.

Το "μοντέλο" αυτό, όπως έχει κατ' επανάληψη καταδειχτεί, υποτιμά υπεραπλουστεύει και διαστρεβλώνει τις σχέσεις που επικρατούν μεταξύ των δύο σφαιρών, παρακάμπτεται το θεμελιακό πρόβλημα της σύγκρουσης και της οικειοποίησης ενώ αμβλύνονται και αποκρύπτονται οι αντιφάσεις. Έτσι, ο

---

29. Βλ. ενδεικτικά, Gorz (1986), Illich (1981) και (1983), Rosenvallon (1981).

κοινωνικά διαμεσολαβημένος, λιαν μεταβλητός, χαρακτήρας της δομής της οικογένειας είναι δυσδιάκριτος, και ευχαρίστως τον απωθεί ή τον απαρνείται κανείς κάτι που ενισχύει την ιδεολογική της συντήρηση, επαληθεύοντας έντονα την κλίση να υποστασιοποιούνται ορισμένες μορφές οικογένειας, ή μια υποτιθέμενα περιεκτική έννοια της οικογένειας, ως φυσικές³⁰. Μια δεισδυτικότερη γνώση των διασυνδέσεων μεταξύ παραγωγής και αναπαραγωγής μέσα από την ανάλυση της οικιακής εργασίας των γυναικών πείθει πως η διάκριση ιδιωτικού/δημόσιου δεν είναι πια δυνατόν να υποστηριχτεί στην αρχική αυτή διατύπωση ενώ "η οικογένεια όχι μόνο εξαρτάται απ' την ιστορικά συγκεκριμένη πραγματικότητα, αλλά είναι κοινωνικά διαμεσολαβημένη μέχρι την εσώτατη δομή της" (Adorno & Horkheimer, 1987:162).

Συμπερασματικά, η συμβολή της συζήτησης για την οικιακή εργασία θεωρείται σημαντική κυρίως γιατί έχει καταδείξει ότι σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό τόσο η παραγωγή όσο και η αναπαραγωγή³¹ γίνονται πάντοτε μέσω μιας συγκεκριμένης κοινωνικής οργάνωσης και είναι αδιαχώρητες, με την έννοια ότι η μια εξαρτάται από την άλλη, αλλά ταυτόχρονα και ευδιάκριτες η μια από την άλλη. Συνεπώς, η

---

30. Οι ρίζες τέτοιων αντιλήψεων φτάνουν τουλάχιστον μέχρι τον Διαφωτισμό. Ο Rousseau για παράδειγμα είδε στη μονογαμική πατριαρχική οικογένεια την απαρχή της ανθρώπινης κοινωνίας και την ταύτισε, ως τον πιο αγνό ανθρώπινο δεσμό, με τον παράδεισο.

31. Η αναπαραγωγή περιλαμβάνει ένα σύνολο δραστηριοτήτων που αφορούν την παραγωγή των ανθρώπων και την παραγωγή της εργατικής δύναμης. Η διάκριση μεταξύ παραγωγής και αναπαραγωγής δεν επικαλύπτει τη διάκριση μεταξύ εμπορευματικής και μη εμπορευματικής παραγωγής, εργασίας/ μη-εργασίας. Ο όρος αναπαραγωγή δημιουργεί συχνά προβλήματα γιατί η γενικευμένη χρήση της έννοιας μπορεί να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι όλοι οι κοινωνικοί σχηματισμοί υπάρχουν για να διατηρούνται μέσα στο χρόνο, για να αναπαράγονται και ακόμα, ότι όλα τα επίπεδα κοινωνικού σχηματισμού (οικονομικό, δικαιοπολιτικό, ιδεολογικό) πρέπει να διατηρούνται ταυτόχρονα και με τον ίδιο τρόπο. Ετσι όμως, η έννοια της αναπαραγωγής πλησιάζει επικίνδυνα τη λειτουργιστική έννοια της στατικής ισορροπίας των κοινωνικών συστημάτων. Μια λειτουργιστική προσέγγιση αναγκαστικά αντιτίθεται σε μια ιστορική θεώρηση των κοινωνικών δομών και σχέσεων ενώ ακόμα πιο σημαντική είναι η αποτυχία της να αναγνωριστεί ο ρόλος των συγκεκριμένων ιστορικών συγκρούσεων και αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν το σχηματισμό και την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων. Αγνοούνται δηλαδή οι ιστορικές πάλεις και οι φορείς δράσης. Εξάλλου η αμφισημία του όρου αναπαραγωγή οδηγεί συχνά σε σύγχυση αλλά και θεωρητικά σφάλματα αφού ο όρος αναπαραγωγή αναφέρεται σε τελείως διαφορετικές πραγματικότητες όπως α) στην παραγωγή-τεκνοποίηση των ανθρώπων (βιολογική αναπαραγωγή) και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, β) στην κοινωνική αναπαραγωγή ή αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, γ) την αναπαραγωγή των μέσων παραγωγής (βλ. σχετικά Edholm et al. 1982, Σκουτέρη Διδασκάλου 1991β, Combes & Haicault 1984). Στο μέτρο του δυνατού αποφεύγουμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο αναπαραγωγή με την έννοια της βιολογικής αναπαραγωγής, αντίθετα προτιμούμε τον όρο της τεκνοποίησης η οποία ορίζεται ως ένα από τα στάδια παραγωγής των ανθρώπων και απ' αυτήν τη σκοπιά αποτελεί μια πλευρά της συνολικής παραγωγής των κοινωνικών σχηματισμών.

ιδιαιτερότητα των σχέσεων των δύο φύλων στους κοινωνικούς σχηματισμούς όπου κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής συνδέεται δομικά με την ειδική σχέση που εγκαθιδρύεται μεταξύ οικιακής εργασίας και απασχόλησης. Μ' αυτήν την έννοια, ο μηχανισμός εκείνος που προσδιορίζει τον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας μέσα στην οικογένεια και αποδίδει στις γυναίκες την ανατροφή των παιδιών και την οικιακή εργασία, διατηρεί και επιτείνει την υποτέλεια των γυναικών μέσω της άρθρωσης του "οικιακού/οικογενειακού συστήματος" (Barrett, 1980) και της παραγωγής. Επίσης, η συζήτηση για την "οικιακή εργασία" έχει συμβάλει σημαντικά στην αμφισβήτηση της αντίληψης ότι "εργασία" είναι μόνο εκείνη που πληρώνεται και μάλιστα η μισθωτή απασχόληση, και στην αποδοχή της θέσης ότι "εργασία" συνιστά εξίσου το μεγάλωμα και η φροντίδα των παιδιών, του συζύγου και των άλλων μελών της οικογένειας (Bock, 1991, ελλ. μεταφ. 1993:57-58).

3.1.2 Το ζήτημα της απασχόλησης των γυναικών.

Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μέχρι σχετικά πρόσφατα, στο χώρο των κοινωνικών επιστημών η κυρίαρχη αντίληψη που επικρατούσε θεωρούσε την οικογένεια/ιδιωτικό χώρο και την παραγωγή/δημόσιο τις δύο σφαίρες ανάλυσης της θέσης των γυναικών σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Η αντίληψη αυτή έβλεπε κατά κανόνα τα δύο αυτά πεδία αυτοτελή και αυτόνομα και η ανάλυση των σχέσεων των δύο φύλων επικεντρώνεται τότε στο ένα και τότε στο άλλο χωρίς να εξετάζεται η μεταξύ τους σχέση.

Εξάλλου στα πλαίσια μιας ως επί το πλείστον λειτουργιστικής παράδοσης, οι σχέσεις των δύο φύλων εξετάζονται κάτω από το πρίσμα των ρόλων που ασκούν σε κάθε σφαίρα χωριστά με κυριότερη συνέπεια να μην δίνονται επαρκείς εξηγήσεις για τις ειδικές επαγγελματικές δραστηριότητες ανδρών και γυναικών και όλο το εύρος της μεταξύ τους κατάτμησης (μισθολογικές ανισότητες, ιεραρχία, ασφάλεια απασχόλησης, ανεργία κλπ). Ακόμα περισσότερο δεν προσφέρεται καμία ανάλυση των τρόπων με τους οποίους ο καπιταλισμός δομεί την οργάνωση της εργασίας και τη ζήτηση εργασίας, ούτε δίνεται εξήγηση για τη συγκέντρωση των γυναικών σε ανιδεϊκευτες θέσεις και σε ορισμένους τομείς της οικονομίας (Beechey, 1978).

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 γίνεται, λοιπόν, μια συνεχής προσπάθεια να

ανατραπεί ο προβληματισμός των θεωρητικών των δύο ρόλων που προβάλλει τη σχέση παραγωγής και αναπαραγωγής, δημόσιου και του ιδιωτικού, είτε ως σχέση διάστασης και άρα μη σχετική (Σκουτέρη - Διδασκάλου, 1991γ:84), είτε σε μηχανιστική αλληλεξάρτηση (τον ένα στο σπίτι, τον άλλο στην εργασία) γεγονός με σοβαρές πολιτικές και θεωρητικές προεκτάσεις, αφού εξυπνοείται ότι τελικά είναι δυνατόν να υπάρξει συμβιβασμός των δύο ρόλων, είτε με αλλαγή της νοοτροπίας του ανδρικού πληθυσμού, είτε μέσω της τεχνολογικής εξέλιξης, είτε μέσω του κράτους πρόνοιας και των θεσμών αναπαραγωγής έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα των γυναικών να επιλέξουν ή να συνδυάσουν τους ρόλους τους. Οπως τονίζει η Σκουτέρη Διδασκάλου (1991γ:85),

"τα άτομα δεν είναι ηθοποιοί που παίζουν κάποιους ρόλους σε κάποιους χώρους αλλάζοντας συνέχεια τη μάσκα τους ή φορώντας την ίδια πάντα μάσκα. Προκειμένου μάλιστα για άτομα που έχουν κατά φύλο κοινωνική ταυτότητα (φυσικά και κοινωνικά προσδιορισμένη) τα περιθώρια των επιλογών των "ρόλων" τους φαίνονται να προσδιορίζονται και να περιορίζονται από αυτήν ακριβώς την ταυτότητα".

Ταυτόχρονα, όπως είδαμε, στο πλαίσιο αμφισβήτησης των θεωριών εκείνων που αναζητούν τη εξήγηση για τις διακρίσεις των φύλων σ' ένα γενικό ανιστορικό επίπεδο όπου η υποτέλεια των γυναικών ανάγεται άμεσα στις βιολογικές διαφορές των φύλων (βιολογική λειτουργία γυναικών, ατομικά χαρακτηριστικά κλπ), γίνεται προσπάθεια απόρριψης των νεοκλασικών θεωριών που θεωρούν ότι οι διακρίσεις των φύλων οφείλονται σε διαφορές στα προσόντα των εργαζομένων (θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου) ή στις προκαταλήψεις μεμονωμένων εργοδοτών.

Από τις σημαντικότερες προσεγγίσεις του ζητήματος των διακρίσεων των φύλων στην αγορά εργασίας θεωρούνται αυτές οι οποίες θεμελιώνονται πάνω στη μαρξιστική έννοια του εφεδρικού στρατού και εκείνες οι οποίες υιοθετούν το μοντέλο της "δυσιαδικής θεωρίας της διαδικασίας της εργασίας" (dual labor market theories ή radical labor market theories)³². Απ' την άλλη, οι φεμινιστικές αναλύσεις³³, αν και συνήθως δεν παρέχουν μια εξ ολοκλήρου νέα θεωρία για τις διακρίσεις μεταξύ γυναικών και ανδρών, αφού κατά κανόνα αποτελούν επαναδιατυπώσεις

---

32. Για εκτενή βιβλιογραφία και κριτική επισκόπηση βλ. Burris (1982), Walby (1986) και Beechey (1987) και (1988). Στην ελληνική βιβλιογραφία έχουμε παρουσίαση των κυριότερων θεωρήσεων από το Χλέτσο (1988), την Παυλίδου (1989) και την Πετρινώτη (1989α). Για θεωρίες κατάτμησης της αγοράς εργασίας βλ. Σακέλλη (1985) και (1989).

33. βλ. ενδεικτικά, McIntosh (1977), Kuhn & Wolpe (1978b), Beechey (1979), Eisenstein (1979b), Hartmann, (1979), MacDonough & Harisson (1978), Barret (1980:17-19), Young (1981), Kuhn (1978).

των δύο παραπάνω θεωρητικών προσεγγίσεων, εισάγουν έναν ιδιαίτερα γόνιμο προβληματισμό σχετικά με όλες τις μορφές εργασίας των γυναικών. Όπως τονίζεται, δεν αρκεί να αποσαφηνιστούν οι επιδράσεις ενός απλού προσδιορισμού στοιχείων της σφαίρας του ιδιωτικού πάνω στην σφαίρα του δημοσίου ή αντίστροφα, αλλά οι δύο σφαίρες πρέπει να αναλυθούν εκ νέου ως υπακούοντας σε μια κοινή λογική που αποδίδει στις γυναίκες και στους άνδρες την ειδική τους κοινωνική θέση. Παρακάτω, με βάση την επισκόπηση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας, θα εξετάσουμε συνοπτικά τις δυο πρώτες προσεγγίσεις, επισημαίνοντας τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματά τους, και πιο λεπτομερειακά τα πορίσματα του φεμινιστικού προβληματισμού. Το πρόβλημα φυσικά είναι εκτεταμένο και πολύπλοκο και η προσπάθεια της ολοκληρωμένης ανάλυσής του ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης. Κατά συνέπεια, το κεφάλαιο αυτό περιορίζεται σ' ένα γενικό επίπεδο παρουσίωσης βασικών υποθέσεων και ορισμών που κατευθύνουν τα σχετικά θεωρητικά και μεθοδολογικά μας ερωτήματα.

Θεωρία του εφεδρικού στρατού

Στις αναλύσεις που θεμελιώνονται πάνω στη μαρξιστική θεωρία του "εφεδρικού στρατού"³⁴, δίνεται αναλυτική προτεραιότητα στις ανάγκες του κεφαλαίου, για φτηνή και εφεδρική εργατική δύναμη και υποστηρίζεται ότι η γυναικεία απασχόληση πρέπει να αναλύεται με την έννοια των πλεονεκτημάτων για το κεφάλαιο μιας κοινής, εύκαμπτης πηγής εργατικού δυναμικού, που εισέρχεται σε περιόδους ανάκαμψης και εξέρχεται σε περιόδους ύφεσης. Απ' αυτήν την άποψη, η μορφή της απασχόλησης των γυναικών μπορεί να ερμηνευτεί αποκλειστικά από τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Συνεπώς, οι σχέσεις του δημόσιου:ιδιωτικού ανάγονται στην "προμήθεια" από την πλευρά της "οικογένειας" μιας απεριόριστης προσφοράς εργατικού δυναμικού στο δημόσιο (καπιταλισμό). Η Beechey (1977), για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι οι παντρεμένες γυναίκες αποτελούν μια προτιμητέα πηγή βιομηχανικού εφεδρικού στρατού γιατί απολύονται με λιγότερο κόστος λόγω της οικονομικής τους εξάρτησης από τους συζύγους τους.

Οι προσεγγίσεις αυτές έχουν κατηγορηθεί για οικονομισμό και λειτουργισμό, στο βαθμό που δεν μπορούν να εξηγήσουν την κατά φύλο ανισότητα εκτός και αν "...

---

34. Adamson et al. (1976), Beechey (1977), Connelly (1978), Milkman (1976), Bruegel (1979), Σκουτέρη - Διδασκάλου (1991γ).

μπορέσει να αποδειχτεί η εκμετάλλευση από το κεφάλαιο" (Σκουτέρη - Διδασκάλου, 1991γ:95). Ειδικά ως προς τη θεώρηση του εφεδρικού στρατού, όπως τονίζει η Πετρινώτη (1989α:118), τα στατιστικά στοιχεία καταδεικνύουν ότι το γυναικείο εργατικό δυναμικό δεν έχει πλέον ή δεν έχει μόνον τα χαρακτηριστικά του εφεδρικού στρατού, ώστε σε μια κρίση να πλήττεται πρώτη η γυναικεία απασχόληση, διότι τουλάχιστον μέρος των οικονομικά ενεργών γυναικών φαίνεται να είναι μόνιμα εγκατεστημένο στην αγορά εργασίας. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις επισημαίνει ότι ο αυστηρός κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελματιών ή κλάδων λειτουργεί προστατευτικά υπέρ της γυναικείας απασχόλησης. Εξάλλου, η προσέγγιση αυτή αφήνει αναπάντητο το ερώτημα γιατί και με ποιο τρόπο οι γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας, γιατί είναι συγκεντρωμένες σε ορισμένους κλάδους, και ορισμένα επαγγέλματα, ιδιαίτερα στον τριτογενή τομέα όπου διακρίνεται για περισσότερη σταθερότητα στην απασχόληση. Επίσης, η προσέγγιση αυτή αφήνει αναπάντητο το ερώτημα πώς στις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, αυξάνεται συνεχώς ο συντελεστής συμμετοχής των γυναικών τη στιγμή μάλιστα που ο αντίστοιχος ανδρικός μειώνεται. Κυρίως όμως, σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, μένει αδιερεύνητη η σχέση του οικιακού καταμερισμού της εργασίας, ο συσχετισμός με το εκπαιδευτικό επίπεδο των γυναικών, η σχέση γονιμότητας και απασχόλησης, οι στρατηγικές της οικογένειας, η μορφή της οικογένειας και πλήθος άλλων παραγόντων που έχουν να κάνουν με τη σφαίρα του "ιδιωτικού" (όπως πχ τα καταναλωτικά πρότυπα, άλλες πηγές εισοδημάτων πλην του μισθού κλπ) καθώς επίσης και το σύστημα αξιών και προτύπων που ενθαρρύνει ή αποθαρρύνει την επαγγελματική ένταξη των γυναικών.

Αυτός ο τύπος προσέγγισης έχει επίσης υποστεί κριτική γιατί ως γενικευτική θεωρία παραβλέπει - μεταξύ άλλων - το ειδικό βάρος της μειονεκτικής και τρωτής θέσης των "γυναικείων" επαγγελματιών και θέσεων, που παίζει κι αυτή καθοριστικό ρόλο στα αυξημένα ποσοστά ανεργίας των γυναικών. Όπως τονίζει η Walby (1983) οι διαδικασίες που οδηγούν τις γυναίκες και τους άνδρες από ένα κοινό σημείο εκκίνησης σε διαφορετικές θέσεις στην αγορά εργασίας αποκρύπτονται χάρη στη βασική παραδοχή της θεωρίας αυτής, σύμφωνα με την οποία η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι άμεση απόρροια της προτεραιότητας που τους αποδίδεται στην οικογενειακή σφαίρα, προτεραιότητα που κρίνεται ικανή να ερμηνεύσει την απουσία επαγγελματικής "ειδίκευσης", "συνειδησης", "φιλοδοξίας" κλπ. Απ' αυτήν την άποψη, πολλές φορές, η αντίληψη που κυριαρχεί ως προς

το "ρόλο" των γυναικών στην οικογένεια και η παραδοχή ότι το κοινωνικό κόστος σ' αυτήν την περίπτωση είναι μικρότερο, αφού η απασχόλησή τους είναι κυρίως "επικουρική" και η ανεργία τους δε θα έχει σοβαρές συνέπειες, συσκοτίζει τις πραγματικές αιτίες για την απόλυση των γυναικών.

Αντίθετα, τονίζεται ότι πρέπει να μελετηθούν και να συυπολογιστούν οι επιπτώσεις που έχουν στη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας οι συνεχείς αναδιαρθρώσεις της παραγωγής σε συσχετισμό με την εισαγωγή της πληροφορικής, την αυτοματοποίηση, την κυβερνητική ή ρομποτοποίηση της παραγωγής κλπ, γιατί με την εξαφάνιση κυρίως πολλών ανειδίκευτων και ημι-ειδίκευμένων θέσεων και την ζήτηση λίγων υπερειδικευμένων εργαζομένων, οι γυναίκες που δεν διαθέτουν την ικανότητα επαγγελματικής μεταστροφής και είναι προσκολλημένες σ' ένα είδος εργασίας σ' έναν τομέα πλήττονται δυσανάλογα με άμεση συνέπεια στα ποσοστά ανεργίας τους.

Διαδική θεωρία

Σύμφωνα με τη θεσμική θεώρηση της κατάτμησης της αγοράς εργασίας³⁵, η αγορά εργασίας είναι διασπασμένη σε πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά. Στην πρωτεύουσα αγορά οι εργαζόμενοι κατέχουν συνήθως υψηλές θέσεις μέσα στις επιχειρήσεις, χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη σταθερότητα απασχόλησης, έχουν καλύτερες συνθήκες εργασίας, περισσότερες πιθανότητες ανέλιξης, υπόκεινται σε μικρό βαθμό εποπτείας και αμείβονται καλύτερα σε σχέση με την εκπαίδευση και την εμπειρία που έχουν. Ο πρωτεύων τομέας της αγοράς εργασίας συντίθεται κυρίως από εσωτερικές αγορές εργασίας οι οποίες λειτουργούν με εσωτερικούς κανόνες οι οποίοι αποκλείουν τους υπόλοιπους εργαζομένους από τον εντός της αγοράς ανταγωνισμό για την κατάληψη κάποιας θέσης εργασίας. Αντίθετα, οι απασχολήσεις στη δευτερεύουσα αγορά χαρακτηρίζονται από χαμηλότερες αμοιβές, μεγαλύτερη αστάθεια, μειωμένη πιθανότητα ανέλιξης, δυσμενέστερες συνθήκες εργασίας και μικρότερη διαπραγματευτική ισχύ (Σακέλλης, 1985 και 1989:78, Πετρινώτη, 1989α:112 και 1989γ:353-391).

---

35. Βλ. ενδεικτικά Rubery (1980), Barron and Norris (1976), Humphries & Rubery (1984), Edwards (1979), Gordon D. et al. (1982).

Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο δίνονται σημαντικά στοιχεία τής κατά φύλο διαφοροποίησης των εργαζομένων και των διαφορετικών προτύπων ένταξης και συμμετοχής τους. Όπως προκύπτει από τα εμπειρικά στοιχεία οι γυναίκες καταλαμβάνουν σε πολύ μικρότερο ποσοστό από τους άνδρες θέσεις στη πρωτεύουσα αγορά εργασίας³⁶. Συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένους κλάδους της οικονομίας και ορισμένες θέσεις εργασίας (οριζόντια κατάτμηση). Εξάλλου, διαπιστώνεται σαφής κάθετη κατάτμηση ανδρών και γυναικών, όπου η απασχόληση των γυναικών χαρακτηρίζεται από αστάθεια, χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και περιορισμένες ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ανόδου, μικρότερες πιθανότητες ένταξης και επανένταξης στην αγορά εργασίας, υποδεέστερη θέση στο σύστημα εξουσίας και ελέγχου στη διαδικασία της εργασίας, υπερσυγκέντρωση σε ανειδίκευτες, ημι-ειδικευμένες εργασίες και στις χαμηλότερες βαθμίδες της γραφειοκρατικής ιεραρχίας που σήμερα υφίστανται συνεχή υποβάθμιση, χαμηλή αμοιβή και υψηλότερο ποσοστό ανεργίας.

Εντούτοις, οι επικριτές των προσεγγίσεων αυτών, υποστηρίζουν ότι είναι περιγραφικές και ταξινομητικές, ότι δεν παρέχουν μια πλήρη θεωρητική ανάλυση των κατά φύλο διακρίσεων και ότι αδυνατούν τελικά να ερμηνεύσουν το φαινόμενο της άνισης ένταξης και συμμετοχής των γυναικών βάσει των διαρθρώσεων της αγοράς εργασίας και της ιεραρχικής της κατάτμησης (Beechey, 1987). Οι περισσότεροι συγγραφείς, είτε υποστηρίζουν ότι η αγορά εργασίας είναι κατατμημένη για λόγους ανεξάρτητους από τις σχέσεις των δύο φύλων και ότι οι γυναίκες καταλαμβάνουν αυτές τις θέσεις λόγω της κοινωνικής τους θέσης έξω από την αγορά εργασίας (Rubery 1980, Σακέλλης 1986:82), είτε θεωρούν ότι τα χαρακτηριστικά των εργαζομένων γυναικών³⁷ είναι, εν μέρει, το αποτέλεσμα των προσωπικών εμπειριών των εργαζομένων στην αγορά εργασίας και, εν μέρει, των εκτός εργασίας κοινωνικών δομών και διακρίσεων (Barron & Norris, 1976).

---

36. Στις ΗΠΑ για παράδειγμα το 1970 το 18,3% των γυναικών μισθωτών εντάσσονται στην ανεξάρτητη πρωτεύουσα αγορά εργασίας έναντι 42,8% των ανδρών μισθωτών (Gordon, et al. 1982, κεφ. 5, αναφέρεται στο Πάντειον ΠΚΠΕ κ.ά., 1990:12).

37. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ως κύρια χαρακτηριστικά των γυναικών εργαζομένων απαριθμούνται, ότι δεν θεωρούν πρωταρχικό το οικονομικό κέρδος μιας εργασίας, δεν συνάπτουν σχέσεις αλληλεγγύης με άλλους εργαζόμενους, έχουν σαφείς κοινωνικές διαφοροποιήσεις από τους εργαζόμενους του πρωτογενή τομέα και ότι δεν δείχνουν ιδιαίτερη προθυμία στο ν' αποκτήσουν την κατάλληλη εκπαίδευση και ειδικευση.

Φεμινιστικός προβληματισμός

Καθοριστική υπήρξε η συμβολή του φεμινιστικού προβληματισμού, ιδιαίτερα στη συζήτηση για την οικιακή εργασία, στο να γίνει συνείδηση ότι υπάρχει διάπλοκη σχέση εξάρτησης μεταξύ οικογενειακών δομών και συστήματος παραγωγής, ότι υπάρχει συνάρθρωση και όχι αυτονομία μεταξύ της σφαίρας παραγωγής και της σφαίρας αναπαραγωγής και πόσο στενή αλληλεπίδραση υπάρχει μεταξύ οικιακής εργασίας και απασχόλησης των γυναικών και πώς ακριβώς αυτή η σχέση προσδιορίζει την ειδική μορφή που παίρνει η γυναικεία υποτέλεια στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Όπως ήδη αναφέραμε, σύμφωνα με τις βασικές υποθέσεις της φεμινιστικής προβληματικής, το πρότυπο της κατά φύλο ανισότητας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι το αποτέλεσμα της συνάρθρωσης και διαντίδρασης δύο συστημάτων σχέσεων: του συστήματος καπιταλιστικών σχέσεων και των κοινωνικών σχέσεων ανδρών και γυναικών οι οποίες σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο χαρακτηρίζονται ως πατριαρχικές. Η αλληλεπίδραση των δύο αυτών συστημάτων καθορίζει τη θέση των γυναικών στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία.

Οι προσεγγίσεις που ασχολούνται με το πρόβλημα της συνάρθρωσης του καπιταλιστικού και πατριαρχικού συστήματος δεν έχουν την μορφή ενός ενιαίου θεωρητικού οικοδομήματος, αλλά είναι μια εναλλαγή ατελειώτων πολιτικών και θεωρητικών διαμαχών, ένα ασταμάτητο πήγαινε-έλα γεμάτο αδιέξοδα, αμφισβητήσεις και απορρίψεις. Στην πραγματικότητα, μεταξύ των συγγραφέων που θεμελιώνουν τις αναλύσεις τους πάνω στην υπόθεση της ύπαρξης δύο συστημάτων σχέσεων, του πατριαρχικού και του καπιταλιστικού συστήματος, παρατηρούνται τόσο σημαντικές διαφορές, ώστε να μην είναι δυνατόν να μιλάει κανείς για μια ενιαία αντίληψη. Εντούτοις, αν υπάρχει ένα κοινό σημείο στις διάφορες θεωρίες περί καπιταλισμού και πατριαρχίας³⁸ είναι η συνάρθρωσή τους

---

38. Ως κριτική σ' αυτό τον τύπο προσεγγίσεων, τονίζεται ότι ο όρος *πατριαρχία* δεν πρέπει να χρησιμοποιείται για να εκφραστεί η κυριαρχία των ανδρών γενικά και πρέπει ν' αποφεύγεται ο όρος *πατριαρχική οικογένεια* όταν αναφερόμαστε στην οικογενειακή οργάνωση στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα. Ορθότερο είναι να χρησιμοποιείται η λέξη *πατριαρχία*, με την έννοια που της έδωσε κατ' αρχάς ο Max Weber αναφερόμενος σε μια ειδική ιστορική οργάνωση της οικογένειας και της κοινωνικής ζωής. Περιγράφει δηλαδή μια ειδική μορφή οικιακής οργάνωσης - την *πατριαρχική οικογένεια* - κατά την οποία ο πατέρας, φορέας απόλυτης εξουσίας επί των άλλων μελών ενός διευρυμένου ή μη δικτύου συγγενείας, ελέγχει την οικονομική παραγωγή της οικιακής μονάδας (Rubin, 1975:168). Όταν γενικά προτείνεται η άποψη ότι σήμερα υπάρχει παρακμή της *πατριαρχίας* δεν προτείνεται λοιπόν καθόλου ότι η αντρική κυριαρχία μειώθηκε αλλά ότι πήρε μια

αυτή καθεαυτή. Οι διαφορές εντοπίζονται κυρίως ως προς το επίπεδο και τη σημασία αυτής της συνάρθρωσης, με αποτέλεσμα να διαφοροποιούνται σημαντικά και τα συμπεράσματα των αναλύσεων. Αν και δεν νομίζω ότι είναι εφικτό, στα πλαίσια αυτής της διατριβής, να επεκταθούμε στην έκθεση των επιμέρους απόψεων, συνοψίζοντας όλα τα στοιχεία που συνθέτουν αυτό που έχει επικρατήσει να λέγεται προβληματική της συνάρθρωσης πατριαρχικού συστήματος και καπιταλισμού διακρίνουμε δύο κυρίως τάσεις: α) τις προσεγγίσεις εκείνες για τις οποίες η ύπαρξη του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας είναι αποτέλεσμα των πατριαρχικών σχέσεων οι οποίες όντας τόσο στενά συνδεδεμένες με τις καπιταλιστικές σχέσεις, και παρά τη σχετική τους αυτονομία, δομούν ένα ενιαίο σύστημα, αυτό της "καπιταλιστικής πατριαρχίας" (π.χ. Eisenstein, Young), β) τις προσεγγίσεις εκείνες που η κατά φύλο ανισότητα είναι συνέπεια της διαντίδρασης δύο αυτόνομων συστημάτων, της πατριαρχίας και του καπιταλισμού, που το καθένα έχει τη δική του εσωτερική λογική και λειτουργία (δυναμικές θεωρίες, π.χ. Hartmann, Delphy). Αυτές οι δύο προτάσεις αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα γύρω από τον οποίο στρέφονται οι διάφορες θεωρητικές τοποθετήσεις. Το κεντρικό ερώτημα που τίθεται σ' αυτό το πλαίσιο, είναι πώς συλλαμβάνεται εννοιολογικά η δομική διαντίδραση μεταξύ πατριαρχικού συστήματος και καπιταλισμού και ποια είναι η σχέση μεταξύ της γυναικείας καταπίεσης και της ταξικής εκμετάλλευσης καθώς επίσης σε ποιο βαθμό η γυναικεία καταπίεση είναι αυτόνομη από την καπιταλιστική παραγωγή.

Πρόθεση, κατά συνέπεια, των αναλύσεων αυτού του είδους είναι να θεμελιωθεί θεωρητικά ότι η ειδική συνάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και των πατριαρχικών σχέσεων οδηγεί στο σύγχρονο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στις σφαίρες της παραγωγής και της αναπαραγωγής ταυτόχρονα, και όχι πώς η αναδιάρθρωση της παραγωγής μεταβάλλει την σφαίρα της αναπα-

---

διαφορετική ιστορική δυναμική. Για το μαρξιστικό φεμινισμό, η *πατριαρχία*, ως δομή της ανδρικής κυριαρχίας, ενεργεί σε διάφορους τρόπους παραγωγής αλλά παίρνει το συγκεκριμένο χαρακτήρα της από τις ιδιομορφίες των ταξικών και ιδιοκτησιακών σχέσεων του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Μόνο σ' αυτό το πλαίσιο η *πατριαρχία* ως έννοια μπορεί να ιστορικοποιηθεί, στο βαθμό που η μορφή των πατριαρχικών σχέσεων καθορίζεται από τον κοινωνικό σχηματισμό και εφόσον η καταπίεση των γυναικών στο καπιταλιστικό σύστημα διαφοροποιείται ανάλογα με την κοινωνική τους τάξη. Η έννοια των μεταβαλλόμενων μορφών του πατριαρχικού συστήματος είναι απαραίτητη για την κατανόηση των ιστορικά ποικίλων μορφών της κατά φύλο ανισότητας. Οι υλικόι και ιδεολογικοί μηχανισμοί μέσω των οποίων οι γυναίκες είναι υποτελείς είναι από τα σημαντικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών και όταν χρησιμοποιείται ο όρος πατριαρχικές δομές και αξίες ή πατριαρχική ιδεολογία γίνεται προκειμένου να τονιστεί ακριβώς αυτή η πλευρά.

ραγωγής και τις πολιτικοϊδεολογικές δομές των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών.

Το ιδιαίτερο βάρος που δίνεται στο ρόλο του πατριαρχικού συστήματος, την ιδεολογία του φύλου και της οικογένειας θέλει να τεκμηριώσει την σχετική αυτονομία του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας από τη "λογική" του καπιταλιστικού συστήματος ακόμα κι' αν οργανικά "επωφελείται". Διότι, οι συγγραφείς που υιοθετούν αυτού του τύπου τις προσεγγίσεις, παρ' όλο που αναγνωρίζουν ότι ο ιεραρχικός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί κομμάτι της ιστορίας της διαδικασίας της εργασίας, των συνεχών αναδιαρθρώσεων της παραγωγής, της ιστορίας της αποειδίκευσης μέσω της τεχνολογίας και της επιστήμης, τονίζουν ότι δεν μπορεί να αναχθεί μόνο εκεί αφού αποτελεί ταυτόχρονα προϊόν της διαντίδρασης των πατριαρχικών σχέσεων, των ιδεολογικών δομών και της δράσης των κοινωνικών φορέων. Συνεπώς, αν και πολύ συχνά, παραμένει αδιευκρίνιστη η ιδιαίτερη μορφή της αλληλεπίδρασης καπιταλισμού και πατριαρχικού συστήματος, τονίζεται ότι για να καταλάβουμε την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης των γυναικών, δεν αρκεί να εξετάσουμε μόνο την εσωτερική δυναμική του "ρόλου" τους μέσα στο "σπίτι" και την ιδεολογία του φύλου όπως εκφράζεται κατά κύριο λόγο μέσα από το "οικιακό ιδεώδες" ή το "ιδεώδες του διπλού ρόλου", αλλά ούτε αποκλειστικά τις αναδιαρθρώσεις της παραγωγής. Αντίθετα, για να μην καταλήξουμε σε μια μονοδιάστατη θεώρηση αυτού του φαινομένου, πρέπει να έχουμε συνεχώς υπόψη μας ότι στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ο ιεραρχικός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας τόσο στην οικιακή μονάδα όσο και στην αγορά εργασίας αποτελεί θεμελιακή έκφραση της συνάρθρωσης των συστημάτων των κοινωνικών σχέσεων φύλου και τάξης.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι αναλύσεις των κατά φύλο διαφοροποιήσεων και ανισοτήτων υιοθετούν δύο διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις: στην πρώτη, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη συνάρθρωση οικογενειακών δομών και παραγωγής (με την έννοια ότι οι γυναίκες εξαιτίας των "υποχρεώσεων" τους μέσα στην οικογένεια τείνουν να καταλάβουν ειδική θέση στην παραγωγή), ενώ στη δεύτερη το βάρος της ανάλυσης επικεντρώνεται στους μηχανισμούς εκείνους της διαδικασίας της εργασίας που αναπαράγουν τον ιεραρχικό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας (δηλαδή στις εντός αγοράς εργασίας κατατμήσεις).

Στην πρώτη περίπτωση, παρά τις διαφορές των σχετικών προσεγγίσεων, όλες συμφωνούν ότι κλειδί για την ερμηνεία των διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας αποτελεί η οικογένειά (ο οικιακός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας) και η ιδεολογία της οικογένειας. Οι μηχανισμοί εκείνοι (οικογενειακές δομές, οικογενειακή ιδεολογία, ιδεολογία της θηλυκότητας), που προσδιορίζουν τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας μέσα στην οικογένεια και αποδίδουν στις γυναίκες την ανατροφή των παιδιών και την οικιακή εργασία είναι, για τις σχετικές προσεγγίσεις, το προαπαιτούμενο της άνισης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (βλ. πχ. Barrett, 1980).

Υπέρ αυτών των προσεγγίσεων υπάρχει ένας συνεχώς διογκούμενος αριθμός εμπειρικών ερευνών³⁹ οι οποίες καταδεικνύουν πόσο στενή αλληλεπίδραση υπάρχει μεταξύ οικογενειακού κύκλου (γονιμότητα, μητρότητα) και οικιακής εργασίας και απασχόλησης των γυναικών και πώς ακριβώς αυτή η σχέση προσδιορίζει την ειδική μορφή που παίρνει η γυναικεία συμμετοχή στην αγορά εργασίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Πιο συγκεκριμένα, πολλές έρευνες μελετώντας την εξέλιξη της απασχόλησης των γυναικών κατά τη διάρκεια της ζωής τους, καταδεικνύουν ότι, αν και υπάρχει μια γενική τάση ομογενοποίησης που προσεγγίζει το μοντέλο της συνεχούς και σταθερής απασχόλησης, εντούτοις, τα φαινόμενα της διακεκομμένης απασχόλησης, όπου οι γυναίκες έχουν το χαρακτηριστικό να γνωρίζουν μια ή και περισσότερες διακοπές και επανεντάξεις στην αγορά εργασίας κατά τη διάρκεια της ζωής τους, παραμένουν ακόμα πολύ καθοριστικά για ορισμένες κατηγορίες εργαζόμενων γυναικών. Εξετάζοντας την εξέλιξη της απασχόλησης των γυναικών κατά τη διάρκεια της ζωής τους, δηλαδή τον κύκλο απασχόλησης, οι μελετητές διακρίνουν τρεις ομάδες γυναικών: 1) τις γυναίκες που δεν δούλεψαν ποτέ στη ζωή τους, 2) τις γυναίκες που έχουν συνεχή απασχόληση, 3) τις υπόλοιπες γυναίκες που ορίζονται ως "διακοπόμενο εργατικό δυναμικό". Αυτό σημαίνει δύο πράγματα: πρώτον, ότι υπάρχουν γυναίκες που λόγω του οικιακού καταμερισμού της εργασίας δεν εντάσσονται (ή δεν διανοούνται να ενταχθούν) ποτέ στο εργατικό δυναμικό και, δεύτερον, ότι κάθε αλλαγή της οικογενειακής κατάστασης, συνοδεύεται πολύ συχνά από γεγονότα που μεταβάλλουν τα δεδομένα της απασχόλησης. Οι μελέτες αυτές επιβεβαιώνουν ότι η ασυνέχεια της

---

39. Βλ. ενδεικτικά Chabaud D. et al. (1981), Tabard (1976) Charrand (1978), Sharpe (1984), Yeandle (1984), Oakley (1981), Miller & Garrison (1982).

απασχόλησης που συνδέεται άμεσα ή έμμεσα με την οικογενειακή ζωή επιβαρύνει σημαντικά την ποιότητα της ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας. Κάθε διακοπή είναι παράγοντας απώλειας ειδίκευσης με τέτοιο τρόπο ώστε σε κάθε επανένταξη να καταλαμβάνουν όλο και λιγότερο σταθερές θέσεις και να υποβαθμίζεται σταθερά το επαγγελματικό τους status. Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να διακρίνουμε πολύ σχηματικά δύο τύπους επαγγελματικών τροχιών για τις γυναίκες: αυτές που έχουν κάποια ειδίκευση και κατά κανόνα υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης και συμμετέχουν στην παραγωγή σταθερά με μικρές ή καθόλου διακοπές και έχουν πιθανότητες επαγγελματικής επανένταξης και εξέλιξης, και αυτές που με μικρή ή καθόλου ειδίκευση και χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο έχουν την τάση να παλινδρομούν μεταξύ "οικίας" και απασχόλησης με ελάχιστες πιθανότητες επαγγελματικής ανόδου, σταδιοδρομίες ασταθείς και εύθραυστες και καθοδική κινητικότητα. Η Chaudron (1984), για παράδειγμα, συγκρίνοντας την απασχόληση των γυναικών απ' τη στιγμή της πρώτης τους ένταξης στην αγορά εργασίας, βρήκε ότι οι άνδρες εξασκούν "επάγγελμα" (metier). Ξεκινούν από νωρίς και συνεχίζουν στην ίδια δουλειά και διακόπτουν μόνο σε περίπτωση ανεργίας, ατυχήματος ή στράτευσης. Σπάνια αλλάζουν προσανατολισμό ακόμα κι αν αλλάξουν τόπο εργασίας. Αντίθετα, οι γυναίκες γνωρίζουν συχνές διακοπές απασχόλησης που είναι συνήθως άμεσα συνδεδεμένες με την οικογενειακή ζωή: μετακόμιση λόγω επαγγελματικής σταδιοδρομίας του συζύγου, μητρότητα και ανατροφή των παιδιών. Οι επιστροφές στην αγορά εργασίας είναι συχνές και συνήθως γίνονται για οικογενειακούς λόγους (ανεργία συζύγου, αυξημένες οικονομικές υποχρεώσεις). Η επάνοδος, όπως και η ένταξη, δεν αποτελούν παρά σπάνια μια προσωπική επιλογή, σ' ό,τι αφορά τουλάχιστον τις γυναίκες που κατέχουν τις χαμηλότερες επαγγελματικές βαθμίδες στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα και οι οποίες αποτελούν και την πλειοψηφία των εργαζόμενων γυναικών. Εξαιτίας των συχνών διακοπών, οι γυναίκες κατέχουν πολλές φορές "προσωρινές" θέσεις και δεν εξασκούν "επάγγελμα" με την κυριολεκτική έννοια του όρου (βλ. επίσης Huet, 1982).

Ως κυριότερες αιτίες για την ερμηνεία του φαινομένου αυτού θεωρούνται: το γεγονός ότι οι γυναίκες από τη στιγμή που θα παντρευτούν εξακολουθούν να πραγματοποιούν τον κύριο όγκο της οικιακής εργασίας, απουσιάζουν πριν και μετά τον τοκετό, έχουν το κύριο βάρος της φροντίδας των παιδιών. Ταυτόχρονα, προκειμένου να συνδυάσουν την εργασία στο σπίτι με την απασχόληση, απαιτούν μειωμένο ωράριο, πρόωρη συνταξιοδότηση και άλλες ειδικές ρυθμίσεις. Αυτές οι

ίδιες οι ρυθμίσεις συμβάλλουν στην επιβράδυνση των πιθανοτήτων ανέλιξης των γυναικών και αποτελούν αιτία και/ή νομιμοποιούν την ένταξή τους σε μη "στρατηγικές" θέσεις εργασίας. Παράλληλα, η ανέλιξη των συζύγων μεταφράζεται σε μια σημαντική επένδυση μέσα στο πλαίσιο της εργασίας και τείνει να κινητοποιήσει το σύνολο της οικογενειακής ομάδας και να δημιουργήσει ακόμη μεγαλύτερη ρήξη του άνδρα με την οικιακή εργασία.

Αυτό συνεπάγεται ότι η πατρότητα και η μητρότητα και οι "ρόλοι" που αυτές συνεπάγονται έχουν ως αποτέλεσμα την επιβεβαίωση των αντίστοιχων θέσεων ανδρών και γυναικών του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας τόσο στην παραγωγή όσο και στην αναπαραγωγή. Συνοπτικά, από τη μια, η οικιακή εργασία και η ανατροφή των παιδιών αποτελούν τροχοπέδη για την επαγγελματική ανέλιξη των γυναικών, απ' την άλλη η διαφοροποίηση μεταξύ εργασίας ανδρών και γυναικών, επιδρά με τη σειρά της στη δομή της οικογένειας με την έννοια της ενίσχυσης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Έτσι, η πατρότητα εδραϊώνει το δικαίωμα του πατέρα για επαγγελματική καριέρα, εφόσον θεωρείται υπεύθυνος για την οικογενειακή επιβίωση, ενώ αντίθετα η μητρότητα αποσταθεροποιεί το επαγγελματικό status των γυναικών.

Όπως διευκρινίζει η Μ. Στρατηγάκη (1996:227), στην ανάλυσή της για την επίδραση που έχουν οι νέες τεχνολογίες στην κατά φύλο κατάτμηση του τραπεζικού τομέα στην Ελλάδα, ο μηχανισμός με τον οποίον οι νεοδημιουργηθείσες νέες θέσεις εργασίας στην Εθνική Τράπεζα διαχωρίστηκαν σε "γυναικείες" και "ανδρικές". λειτούργησε τελικά ενισχυτικά για τη διαδικασία κοινωνικής "κατασκευής" των δυο φύλων. Πιο συγκεκριμένα, διαπίστωσε ότι η αλληλεξάρτηση της απασχόλησης με την οικογενειακή ζωή είχε ως συνέπεια οι άνδρες να ενισχύσουν και οι γυναίκες να αποδυναμώσουν τη θέση τους στην κοινωνική ιεραρχία. Γιατί, όταν, για παράδειγμα, σε μια θέση μειωνόταν το ωράριο εργασίας σε βάρος των ευκαιριών επαγγελματικής εξέλιξης, οι γυναίκες, προκειμένου να ανταποκριθούν στις οικογενειακές υποχρεώσεις τους έτειναν να την καταλάβουν. Το γεγονός αυτό λειτουργούσε στη συνέχεια ως αιτία του μειωμένου ενδιαφέροντός τους για σταδιοδρομία μέσα στην Τράπεζα και ως νομιμοποίηση της επαγγελματικής τους στασιμότητας. Αντίθετα, οι άνδρες, απαλλαγμένοι κοινωνικά από την εργασία στην οικογένεια, κατέλαβαν τις θέσεις που απαιτούσαν ευθύνες και χρονική διαθεσιμότητα, θέσεις που κατεξοχήν παρέχουν προοπτικές εξέλιξης. Οι δύο αυτές μορφές επαγγελματικής ένταξης και εξέλιξης,

νομιμοποιούν και αναπαράγουν με τη σειρά τους το "γυναικείο" και "ανδρικό" πρότυπο απασχόλησης.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι το παλιό πρότυπο της γυναικείας ολοκλήρωσης μέσω της μητρότητας, που περιορίζει τις γυναίκες στην αναπαραγωγική τους λειτουργία, έχει προσαρμοστεί και εναρμονιστεί με την πιθανότητα ελέγχου των γεννήσεων, και του συνδυασμού της φροντίδας των παιδιών και του χρόνου απασχόλησης⁴⁰. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι ο γάμος και η οικογένεια είναι σχεδόν πάντα το σημείο αναφοράς στην παλινδρομική κίνηση μέσα κι έξω των γυναικών από την αγορά εργασίας, με την έννοια ότι η υπάρχουσα οικογενειακή δομή και μορφή όχι μόνον εμπλέκεται δομικά στην παραγωγή, αλλά και νομιμοποιεί τη διαφοροποιημένη κατά φύλο ένταξη των γυναικών στη μισθωτή εργασία. Αυτό συνεπάγεται πολύ συχνά την αποδοχή μιας θέσης στην αγορά εργασίας ποιοτικά υποβαθμισμένης. Όπως τονίζει η Στρατηγάκη, (1996:228):

"Το παλιό δίλημμα των γυναικών "οικογένεια" ή "εργασία" μετατράπηκε στο δίλημμα "εργασία σε γυναικείες θέσεις" (χωρίς ευθύνες ή τραπεζικές γνώσεις, με μειωμένο ωράριο και προοπτικές μερικής απασχόλησης) ή "εργασία σε ανδρικές θέσεις" (με δυνατότητα εξέλιξης και σταδιοδρομίας). Στην πρώτη περίπτωση ήταν περισσότερο εύκολος ο συνδυασμός με το γάμο και τα παιδιά, στη δεύτερη ο συνδυασμός καθίστατο, αν όχι αδύνατος, εξαιρετικά επίπονος".

Παράλληλα, μ' αυτόν τον τύπο προβληματισμού, άλλες φεμινιστικές προσεγγίσεις, μετατοπίζουν το βάρος της ανάλυσης, από τις εκτός αγοράς εργασίας σχέσεις και κατατημήσεις, στις συνθήκες απασχόλησης των γυναικών. Η Walby (1986:51-54), για παράδειγμα, προκειμένου να αναλύσει συνολικά την κοινωνική θέση των γυναικών, θεωρεί ότι αν ιστορικά με την άνοδο του καπιταλιστικού συστήματος η θέση των γυναικών στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην οικιακή μονάδα καθόρισε την, υπό ειδικές συνθήκες, ένταξή τους στην αγορά εργασίας, στους σύγχρονους καπιταλιστικούς μηχανισμούς, μέσα από ένα είδος φαύλου κύκλου, η θέση των γυναικών στον καταμερισμό της αμειβόμενης εργασίας καθορίζει εξίσου, αν όχι περισσότερο, τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην οικιακή μονάδα και διαιωνίζει την ανισότητα. Αντιστρέφοντας λοιπόν την

---

40. Η περίοδος της ζωής κατά την οποία οι γυναίκες είναι στατιστικά γόνιμες είναι το αντικείμενο μιας ρητά εκφρασμένης κοινωνικής επιταγής, είναι η "ορθή ηλικία" του μητρικού προτύπου που καθορίζεται σε συνάρτηση με άλλους κοινωνικούς χρόνους, και κυρίως το χρόνο της απασχόλησης.

κλασική άποψη, υποστηρίζει ότι ο κατά φύλο καταμερισμός στην αμειβόμενη εργασία αποτελεί τον κυριότερο νομιμοποιητικό μηχανισμό του παραδοσιακού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στην οικιακή μονάδα προς όφελος των ανδρών (βλ. επίσης Cavendish, 1982). Η αναλυτική προτεραιότητα που δίνει στις πραγματικές συνθήκες ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας στηρίζεται πάνω στη γενικότερη θεωρητική παραδοχή ως προς την κυρίαρχη θέση που παίζει η αμειβόμενη εργασία και μάλιστα η μισθωτή απασχόληση στη θέσμιση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας και των σχέσεων των δύο φύλων. Στη θεώρησή της, αν και δεν υποτιμά το βάρος των οικογενειακών καταναγκασμών και της ιδεολογίας που νομιμοποιεί τις υπάρχουσες σχέσεις των δύο φύλων στην οικογένεια, θεωρεί την αμειβόμενη εργασία ως τον κατεξοχήν χώρο όπου διαμορφώνεται, νομιμοποιείται και αναπαράγεται η κοινωνική ταυτότητα των δύο φύλων και ως κεντρικό θέμα για την κατανόηση της μορφής που παίρνει η γυναικεία καθυπόταξη στους σύγχρονους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι αμοιβαίες θέσεις γυναικών και ανδρών στον οικογενειακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και το αναμφισβήτητο γεγονός ότι κατά μέσο όρο έχουν διαφορετικό επίπεδο εκπαίδευσης και ειδίκευσης από τους άνδρες, δεν επαρκούν για να εξηγήσουν τις έντονες διακρίσεις στην αγορά εργασίας⁴¹. Ο διαχωρισμός μεταξύ επαγγελματικών απασχολήσεων παραμένει εξίσου αυστηρός, ακόμα κι όταν οι γυναίκες δεν είναι παντρεμένες, όταν είναι αρχηγοί οικογένειας ή έχουν παρόμοιο επίπεδο ειδίκευσης και εκπαίδευσης με τους άνδρες συναδέλφους τους.

Με βασική υπόθεση ότι η σφαίρα της καπιταλιστικής οικονομίας διαμορφώθηκε από την ευρύτερη κοινωνία κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής της και ότι οι πολιτικές και ιδεολογικές δυνάμεις ενσωματώθηκαν στους ίδιους τους οικονομικούς μηχανισμούς, υποστηρίζεται ότι οι κατά φύλο σχέσεις (όπως και αυτές της εθνικότητας, φυλής, θρησκείας, η τοπικότητα κλπ) διαπλέκονται με τις παραγωγικές σχέσεις στο επίπεδο της ίδιας της διαδικασίας της εργασίας και αποτελούν πρωταρχικό στοιχείο στη δόμηση της ανισότητας. Η πολυπλοκότητα της γυναικείας απασχόλησης δεν απορρέει, συνεπώς, μηχανικά από τη θέση των γυναικών και των ανδρών μέσα στην οικογένεια, αλλά θεωρείται ταυτόχρονα το αποτέλεσμα μιας διαχειριστικής, προαγωγικής και μισθολογικής πολιτικής της

---

41. Beechey (1985), Molinie & Volkoff (1980), Kergoat (1982).

εργατικής δύναμης που ενισχύει και επαναδραστηριοποιεί τα "στεγανά" ανάμεσα στα δύο φύλα.

Με βάση αυτήν την προβληματική, το βάρος της ανάλυσης ξεφεύγει από τα στενά όρια της οικογένειας και της ιδεολογίας της και η προσοχή εστιάζεται στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνει τις δομές της ανδρικής κυριαρχίας. Γίνεται προσπάθεια να καταστεί ορατή και να μελετηθεί η συνολική εργασία των γυναικών καθώς και οι διαδικασίες του αποκλεισμού ή της, υπό ειδικούς όρους, ένταξής τους στην αγορά εργασίας στις διάφορες φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την αμφισβήτηση της απόλυτης κυριαρχίας, προτεραιότητας και βαρύτητας της ανδρικής απασχόλησης και του μοντέλου του "μέσου εργαζόμενου" πλήρους και σταθερής απασχόλησης σε μεγάλη επιχείρηση με εξαρτώμενη οικογένεια⁴² (Hagen & Jensen, 1988:4), μελετάται όλο και πιο συχνά ποια είναι η σχέση ανδρών και γυναικών με άλλες μορφές εργασίας, οι οποίες όχι μόνο δεν έχουν εκλείψει με την ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, αλλά αντίθετα, σε ορισμένες συγκυρίες και ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, αποκτούν αυξανόμενη σημασία (ευκαιριακή εργασία, απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση, μερική ή εποχιακή απασχόληση, εργασία αυτοκατανάλωσης, κατ' οίκον απασχόληση με το κομμάτι). Εξάλλου, δίνεται προσοχή στην ποσοτική και ποιοτική διάσταση των διακρίσεων (ύψος αποδοχών, θέση στην επιχείρηση, κλάδος οικονομικής δραστηριότητας, ποσοστά συμμετοχής), στην ιδιαιτερότητα των κοινωνικών σχέσεων σ' ορισμένους τομείς της οικονομίας σε σχέση με τις τοπικές αγορές εργασίας, στο ρόλο που παίζουν οι εργατικές ενώσεις, το κράτος⁴³, το κεφάλαιο κλπ. Ταυτόχρονα, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στην ανάλυση των διαδοχικών αναδιαρθρώσεων της διαδικασίας της εργασίας, καθώς επίσης

---

42. Από το 1970 και ύστερα το ποσοστό των γυναικών που μένουν μόνες στην Αμερική αυξήθηκε κατά 73%, τα ποσοστά των διαζυγίων και των χωρισμών αυξήθηκαν κατά 80%, και οι γυναίκες αρχηγοί του νοικοκυριού αυξήθηκαν κατά 84%. Η μεγαλύτερη πηγή νέων εργαζομένων είναι οι παντρεμένες γυναίκες οι περισσότερες από τις οποίες έχουν παιδιά. Το 1960 μόνο 19% των παντρεμένων γυναικών με παιδιά ήταν στο εργατικό δυναμικό. Το 1970, αυξήθηκαν στο 28%. Σήμερα το ποσοστό έφτασε στο 54% και παρουσιάζει συνεχή αυξητική τάση (Hewlett, 1986). Το 1986 στην Αμερική το 55% των γυναικών αποτελεί μέρος του εργατικού δυναμικού της χώρας, ενώ το 45% των εργαζομένων γυναικών είναι άγαμες, διαζευγμένες, ή αρχηγοί οικογένειας και πρέπει να συντηρούν τους εαυτούς τους ή/και την οικογένεια τους (Reskin & Hartmann, 1986).

43. Humphries (1981). Σχετικά με την επιρροή του κράτους πρόνοιας στη δομή της οικογένειας και τον καταμερισμό εργασίας Zaretsky (1982) και Wilson (1977) με αναλυτική βιβλιογραφία.

και των συγκεκριμένων ιδεολογικών και οργανωτικών μηχανισμών που οδηγούν στην κατάτμηση της αγοράς σε "γυναικεία" και "ανδρικά" επαγγέλματα ή θέσεις εργασίας μέσα στην εργασιακή ιεραρχία⁴⁴ και νομιμοποιούν όχι μόνο την ανάθεση στις παντρεμένες γυναίκες της οικιακής εργασίας, αλλά "χρεώνουν" όλες τις γυναίκες με μια ειδική ένταξη στην παραγωγή.

Βασικό συμπέρασμα των σχετικών μελετών είναι ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας περιβάλλει τους άνδρες και τις γυναίκες ανεξάρτητα από την οικογενειακή τους κατάσταση και αποτελεί υλική συμπύκνωση των πατριαρχικών σχέσεων στα πλαίσια της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Καθώς η παραγωγή παίρνει σταδιακά τη σύγχρονη φυσιογνωμία της, η βιομηχανική εργασία μεταβάλλεται και ο τριτογενής τομέας αναπτύσσεται, συγκεκριμενοποιείται η έννοια της "γυναικείας" απασχόλησης, που δικαιολογεί την ανάθεση στις γυναίκες, ειδικών επαγγελματικών δραστηριοτήτων όπου τα απαιτούμενα προσόντα επηρεάζονται βαθύτατα από "φυσικές" γυναικείες ιδιότητες. Έτσι, κατά κανόνα συναντάμε τις γυναίκες σε ορισμένα επαγγέλματα, σε ορισμένες θέσεις και σε ορισμένους τομείς της οικονομίας, με σαφώς ευδιάκριτες προοπτικές καριέρας, διαβαθμίσεις και διαφορές κύρους και εξουσίας, άμεση συνέπεια στις αμοιβές, στη συσσώρευση πλούτου και την οικονομική ισχύ, καθώς επίσης και στη μορφή συνείδησης και τη συλλογική δράση των εργαζόμενων γυναικών.

Πιο αναλυτικά, αμφισβητώντας την "ουδετερότητα"⁴⁵, ως προς τα φύλα, των

---

44. Barron & Bielby (1985), West (ed) (1982), Cavendish (1982), Cockburn (1983), Gamarnikow et al. (eds.) (1983), McGaw, (1982), Scott MacEwen (1986), Lown (1983), Taylor (1983), Armstrong (1983), Phillips & Taylor (1982). Επίσης, βλ. συλλογές άρθρων στα *Le Sexe du Travail* (1984), *Les Femmes et la Question du Travail* (1984) "Femmes, Modes d'Emploi", ειδικό τεύχος του *Nouvelles Questions Feministes*, No 14-15, (1986).

45. Η παραδοχή της ουδετερότητας της εργασιακής διαδικασίας ως προς το φύλο, βασίζεται σε ορισμένες αντιλήψεις - ιδέες γύρω από τους τρόπους με τους οποίους οι οικονομικές δομές εμφανίστηκαν και μετασχηματίστηκαν κατά την εκβιομηχάνιση. Η πρώτη αφορά στην αύξουσα αυτονομία και κυριαρχία της οικονομίας έναντι άλλων δομών και η δεύτερη στην ανάπτυξη μιας απρόσωπης, επιτελεστικής (instrumental) ορθολογικότητας της αγοράς ως βάση για τις οικονομικές συνδιαλλαγές. Αναμφισβήτητο η διαδικασία της εκβιομηχάνισης μετατόπισε την μορφή των οικονομικών συνδιαλλαγών μακριά από τις εθιμικές καταστασιακές σχέσεις προς προσωπικά - ατομικά συμβόλαια και υπήρξε τάση προς πιο τυπικούς μηχανισμούς στρατολόγησης των εργαζομένων. Πρέπει όμως αυτά τα φαινόμενα να ερμηνευτούν ως τάσεις και όχι ως τετελεσμένα γεγονότα και να κατανοήσουμε ότι κι άλλες δομές επηρεάζουν βαθύτατα αυτές τις τάσεις. Οι "αγνές" οικονομικές δυνάμεις μεταβάλλονται από ιδεολογικές και πολιτικές πιέσεις. Οι οικονομικοί θεσμοί συναρθρώνονται με άλλους θεσμούς που διατηρούν την κατά φύλο ανισότητα, ενώ παράλληλα οι κατά φύλο σχέσεις διαπλέκονται με τις παραγωγικές σχέσεις στο επίπεδο της ίδιας της εργασιακής διαδικασίας.

οικονομικών διαδικασιών ερευνητριες σαν τη Scott, την Cockburn, τις Game & Pringle κ.ά., θεωρούν ότι οι κατατμήσεις στην αγορά εργασίας δεν προκύπτουν άμεσα από την αντίφαση μεταξύ κεφαλαίου - εργασίας, αλλά ότι η κοινωνική ταυτότητα του φύλου ως σύστημα πολιτικής και κοινωνικής ανισότητας ενσωματώνεται στον καταμερισμό της εργασίας ως μηχανισμός διαστρωμάτωσης. Δηλαδή, ότι ο κοινωνικός και τεχνικός καταμερισμός της εργασίας βασίζεται πάνω στις κοινωνικές σχέσεις των δύο φύλων, τις υπερβαίνει μέσα στον ίδιο του το χώρο και συμβάλλει έτσι στην αναπαραγωγή αυτών ακριβώς των σχέσεων. Με βάση αυτήν την οπτική, επιχειρείται η υπέρβαση της αδυναμίας των "παραδοσιακών" ιδεολογικο-θεωρητικών πλαισίων να ερμηνεύσουν πλήρως τις διακρίσεις των φύλων και γίνεται προσπάθεια να ερευνηθεί γιατί και με ποιον τρόπο η κατά φύλο ταυτότητα (θηλυκότητα και ανδρισμός) παρεμβαίνει στην ένταξη ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας. Οι εργασίες της Cockburn (1983, 1985) σ' αυτό το πλαίσιο ανάλυσης είναι ιδιαίτερα σημαντικές.

Η Cockburn (1985:13), βασιζόμενη στα εμπειρικά δεδομένα έρευνας ορισμένων κλάδων της παραγωγής, διακρίνει δύο θεμελιώδεις μηχανισμούς που διατηρούν και αναπαράγουν τον άνισο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στην αγορά εργασίας, μηχανισμοί οι οποίοι συμπληρώνουν την εκτός εργασίας κατάτμηση δηλαδή την κατά φύλο ταυτότητα των ανθρώπων. Η διάκριση σε "ανδρικά" και "γυναικεία" επαγγέλματα, είναι ο πρώτος μηχανισμός. Οι ιδιότητες των φύλων όχι απλώς μεταφέρονται στο τόπο εργασίας αλλά εκεί μετατρέπονται και δομούνται ως ορισμοί του ανδρισμού και της θηλυκότητας που με τη σειρά τους διοχετεύονται στον ορισμό των επαγγελμάτων και των θέσεων εργασίας. Ο δεύτερος μηχανισμός που αναπαράγει την κατάτμηση της αγοράς εργασίας στη βάση του φύλου, είναι ο επαναπροσδιορισμός και η υποβάθμιση ειδικοτήτων, η συνεχής δημιουργία νέων υπο-κατηγοριών στην εργασιακή διαδικασία και νέων επιπέδων στην επαγγελματική ιεραρχία, ιδίως μετά από κάθε νέα αναδιάρθρωση της παραγωγής.

Σ' ό,τι αφορά τον πρώτο μηχανισμό κατάτμησης στη βάση του φύλου, η "ανδρική" και "γυναικεία" εργασία διαφοροποιείται όχι μόνο χάρη στις "προτιμήσεις" ή/και "ικανότητες" των εργαζομένων, αλλά επίσης εξαιτίας της εισαγωγής του φύλου στον ορισμό του επαγγέλματος τόσο άμεσα, ως "γυναικεία" εργασία (γραμματέας, νοσοκόμα, δασκάλα κλπ), όσο και έμμεσα (οργάνωση, υπομονή, αφοσίωση, λεπτότητα, αγάπη για την τάξη, ελαφριά, ακίνδυνη κλπ), επηρεάζοντας τις

μορφές επαγγελματιών στα επίπεδα ειδίκευσής τους, τους μισθούς, τις πιθανότητες ανέλιξης, το βαθμό κύρους κλπ. Μ' αυτήν την έννοια, το φύλο παίζει αιτιακό ρόλο ως μηχανισμός οικονομικής ανισότητας αφού οι ιεραρχήσεις στη διαδικασία της εργασίας δεν αντανakλούν απλώς προϋπάρχουσες διαφορές μεταξύ γυναικών και ανδρών (απόρροια της θέσης των γυναικών στην οικιακή μονάδα) αλλά είναι αποτέλεσμα της ίδιας της κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Scott, 1986). Η Scott μάλιστα τονίζει ότι οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονται σαν κάποιο είδος περιθωριακής εργατικής δύναμης, υποκείμενες σε διακρίσεις, αλλά αντίθετα θεωρεί ότι η απασχόληση τους είναι δομικά υποδεέστερη.

Οι Game & Pringle (1984:25-40), αναλύοντας τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας σε μια βιομηχανία οικιακού εξοπλισμού στην Αυστραλία, διαπίστωσαν ότι σε σχέση με τις ειδικότητες υπάρχει μια διαίρεση σε τρεις βασικές περιοχές: Υψηλής ειδίκευσης, μικτού επιπέδου ειδίκευσης, κυρίως ανειδίκευτης εργασίας. Σε κάποιους τομείς, η οριοθετική γραμμή αυτών των περιοχών συμπίπτει με τους κατά φύλο διαχωρισμούς, ενώ σε άλλους είναι μικτές. Πάντως και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει ένας κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, έστω και αν δεν είναι πάντα τόσο εμφανής. Επιπλέον διαπίστωσαν ότι η κατά φύλο κατάταξη βασίζεται σε μια σειρά διχοτομήσεων οι οποίες είναι ευρύτατα ταυτισμένες με τις έννοιες της θηλυκότητας και του ανδρισμού. Ο πιο εμφανής διαχωρισμός είναι αυτός μεταξύ ειδικευμένης και ανειδίκευτης εργασίας. Ο διαχωρισμός αυτός συμπλέκεται κατά κανόνα με άλλους σημαντικότερους διαχωρισμούς όπως είναι: βαρύ/ελαφρύ, επικίνδυνο/μη επικίνδυνο, καθαρό/βρώμικο, ενδιαφέρον/βαρετό (επαναλαμβανόμενο), κινητό/ακίνητο. Για κάθε ζεύγος αντιθέτων θεωρείται ότι το πρώτο σκέλος ταιριάζει καλύτερα στο "ανδρικό" πρότυπο εργασίας και το δεύτερο στο αντίστοιχο "γυναικείο"⁴⁶. Στην περίπτωση του γυναικείου προτύπου γίνεται πιο συχνά επίκληση στη "φύση" προκειμένου να νομιμοποιηθούν οι διαχωρισμοί αυτοί. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς, αυτές οι διχοτομήσεις δεν ορίζουν τα επαγγέλματα και τις δουλειές μόνο μέσα σε μια βιομηχανία ή ένα εργοστάσιο αλλά διαπερνούν όλους τους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας του δευτερογενούς τομέα. Κλάδοι όπως τα ορυχεία, τα ναυπηγεία, οι χημικές βιομηχανίες, οι βαριές βιομηχανίες (αλουμίνιο, σίδηρο) κλπ κατά κανόνα ορίζονται ως "ανδρικοί" τομείς γιατί είναι επικίνδυνοι. Σ' αυτούς

---

46. Φυσικά εννοείται ότι οι ταξινομήσεις που συναντώνται στους χώρους δουλειάς παραπέμπουν γενικά στις ταξινομήσεις που κυριαρχούν στο σύνολο της σύγχρονης κοινωνικής ζωής σε σχέση με τα δύο φύλα και τις έννοιες της θηλυκότητας και του ανδρισμού.

τους κατεξοχήν ανδρικούς τομείς, οι απασχολούμενες γυναίκες συγκεντρώνονται σε ορισμένες θέσεις όπως στη συσκευασία και τη συναρμολόγηση. Άλλοι κλάδοι όπως η ένδυση, τα τρόφιμα, τα ποτά, τα ηλεκτρονικά και οι υπηρεσίες θεωρούνται "γυναικείοι" γιατί αφορούν ως επί το πλείστον ελαφρά επαναλαμβανόμενη εργασία που δεν απαιτεί μεγάλη κινητικότητα και μυϊκή δύναμη. Σ' αυτούς τους κλάδους, οι άνδρες συνήθως χειρίζονται, επιβλέπουν και συντηρούν μηχανήματα, εκτελούν το μεταφορικό έργο και καταλαμβάνουν τις υψηλότερες θέσεις της Διοίκησης.

Πλήθος εμπειρικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι ο χαρακτήρας της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών οφείλει τόσα πολλά στα καθήκοντα που αποδίδονται σε αυτές μέσα στην οικιακή μονάδα ώστε πολλές φορές εκλαμβάνεται ως προέκτασή του. Το επάγγελμα της νοσοκόμας είναι ένα τυπικό παράδειγμα παραδοσιακού "γυναικείου" επαγγέλματος. Αν και υπάρχει σαφής τάση να εισέρχονται άνδρες στο επάγγελμα της νοσοκόμου⁴⁷ όπως επίσης και γυναίκες στο επάγγελμα του γιατρού, οι Game & Pringle (1984:94-118) διαπίστωσαν ότι στον τομέα της υγείας, η πρωταρχική κατάτμηση εξακολουθεί ν' αφορά έναν κατά φύλο καταμερισμό που έχει ίσως την πιο "κραυγαλέα" μορφή: αυτόν μεταξύ γιατρού και νοσοκόμας. Η οικογενειακή ιδεολογία έχει χρησιμοποιηθεί απερίφραστα σ' αυτόν τον τομέα προκειμένου να νομιμοποιηθεί ο ορισμός της εργασίας και οι σχέσεις εξουσίας. Η αύξηση, σε αριθμό, των ανδρών νοσοκόμων και των γυναικών γιατρών δεν έχει μέχρι στιγμής αμφισβητήσει τους βασικούς συμβολισμούς γιατρός/πατέρας, νοσοκόμα/μητέρα, ασθενής/παιδί. Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στη βιομηχανία της υγείας δεν εμπλέκει μόνο την απόδοση συγκεκριμένων δραστηριοτήτων αλλά μια συνεχή σεξουαλική διαντίδραση η οποία είναι εξίσου σημαντική στη δόμηση της κατά φύλο ταυτότητας με αυτήν της ιδιωτικής ζωής.

Σ' ό,τι αφορά το δεύτερο μηχανισμό κατάτμησης, η δυναμική της καπιταλιστικής παραγωγής επιτρέπει στους άνδρες ως κοινωνική κατηγορία να μετακινούνται συνεχώς οριζοντίως και καθέτως με συνέπεια να κρατούν σταθερές τις αποστάσεις τους από τις γυναίκες που εισέρχονται στην αγορά εργασίας σε "ανδρικούς" τομείς, επαναπροσδιορίζοντας ασταμάτητα τα όρια μεταξύ "γυναι-

---

47. Οι Game & Pringle (1984:19) εικάζουν ότι αυτή η τάση πρέπει να συνδέεται με την επαγγελματικοποίηση του επαγγέλματος, με την εισαγωγή του γραφειοκρατικού ελέγχου στα νοσοκομεία και το γεγονός της μεγάλης έλλειψης νοσοκόμων σε συνδυασμό με την αυξημένη ανεργία σε άλλους τομείς που απαιτούν το ίδιο περίπου εκπαιδευτικό επίπεδο.

κειας" και "ανδρικής" εργασίας. Όπως τονίζει η Perrot (1988:15) οι μεταβολές συνίστανται στο ότι αναδιρθρώνονται οι τομείς αποκλειστικότητας του κάθε φύλου με συνέπεια να υπάρχει συχνά μια μεταστροφή της συμβολικής αξίας των επαγγελματιών⁴⁸. Οι ιστορικές μελέτες της διαδικασίας της εργασίας και των επαγγελματιών, καταδεικνύουν ότι υπάρχει συνεχής μεταβολή του περιεχομένου της εργασίας που επιτελούν οι γυναίκες και οι άνδρες. Οι ορισμοί των "γυναικείων" και των "ανδρικών" επαγγελματιών ή θέσεων εργασίας αλλάζουν συνεχώς σε συνάρτηση ο ένας με τον άλλον. Συγκεκριμένες θέσεις προικίζονται με την έννοια της θηλυκότητας ή του ανδρισμού και αν κάτι παραμένει σταθερό είναι η διάκριση μεταξύ τους. Οι Game & Pringle (1984), τονίζουν ότι οποιοδήποτε επάγγελμα ή οποιαδήποτε θέση εργασίας μπορεί να αλλάξει ιστορικά από "γυναικεία" σε "ανδρική" και αντίθετα⁴⁹, χωρίς αυτό να θέσει καθόλου σ' αμφισβήτηση την αρχή του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας με τον ίδιο τρόπο που κάθε αναδιάρθρωση της διαδικασίας της εργασίας μέσα στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος δεν αναιρεί την ανισότητα και την εκμετάλλευση.

Εξυπακούεται ότι, η κατά φύλο κατάτμηση των εργασιών και οι μεταβολές στη συμβολική αξία των επαγγελματιών και των θέσεων εργασίας έχουν άμεση επίδραση στο ύψος των αποδοχών. Γιατί, στο βαθμό που η αρχή "ίση αμοιβή για ίση εργασία" αποτελεί πια κοινωνικό κανόνα και είναι πολύ δύσκολο να γίνει αποδεκτό να παίρνουν οι γυναίκες για την ίδια δουλειά μικρότερη αμοιβή, "επι-

---

48. Όπως πχ τα "Γράμματα" που έχουν μικρότερη κοινωνική αναγνώριση και σ' αυτά στρέφονται τώρα περισσότερο οι γυναίκες, ενώ οι επιστήμες και οι τεχνολογίες αιχμής ανδροκρατούνται. Η Κατή (1990:34), προσφεύγοντας στη σχετική βιβλιογραφία, αναφέρει τα παραδείγματα του επαγγέλματος του τραπεζικού υπαλλήλου στις ΗΠΑ, που υπήρξε γυναικείο και με χαμηλό κύρος κατά το 19ο αιώνα και ανδρικό και με υψηλό κύρος αργότερα, ενώ αντίστροφα το επάγγελμα του δακτυλογράφου, ανδρικό κατά το 19ο αιώνα και κατεξοχήν γυναικείο σήμερα. Ακόμη αναφέρει το ιατρικό επάγγελμα, ανδρικό στη συντριπτική του πλειοψηφία και με υψηλότατο κύρος στις ΗΠΑ, γυναικείο κυρίως και με χαμηλότερο κύρος στη Σοβιετική Ένωση.

49. Η Κατή (1990:31) αναφέρει το χαρακτηριστικό παράδειγμα της μεταστροφής της διδασκαλίας των κατώτερων βαθμίδων από, κατά κανόνα, ανδρικό σε γυναικείο επάγγελμα και τη συνακόλουθη μεταστροφή των επιχειρημάτων περί εγγενών ικανοτήτων και καταλληλότητας των φύλων με μοναδικό σκοπό να δικαιολογήσουν τον εκάστοτε καταμερισμό της εργασίας. Προσφεύγοντας στη σχετική βιβλιογραφία, τονίζει ότι στη Βρετανία των αρχών του 19ου αιώνα, όπου τη διδασκαλία επωμίζονταν ακόμη κυρίως οι άνδρες, υποστηριζόταν ότι η φύση του άνδρα τον καθιστά πιο κατάλληλο για το επάγγελμα του δασκάλου γιατί απαιτεί ικανότητες που δεν αρμόζουν στη γυναικεία προσωπικότητα. Αντίθετα, η αριθμητική κυριαρχία των γυναικών, ιδιαίτερα στις κατώτερες βαθμίδες της εκπαίδευσης, δικαιολογείται συχνά σήμερα με το επιχειρήμα ότι η φύση της γυναίκας την καθιστά πιο κατάλληλη για εργασία με παιδιά. Απ' την άλλη, όπως τονίζει (στο ίδιο σελ. 34) στις χώρες του Τρίτου Κόσμου το επάγγελμα του εκπαιδευτικού εξακολουθεί να είναι ανδρικό.

στρατεύονται" μηχανισμοί διάκρισης που βασίζονται ακριβώς στην ύπαρξη "γυναικείων" και "ανδρικών" επαγγελμαμάτων και θέσεων εργασίας, τόσο σε οριζόντιο όσο και κάθετο επίπεδο. Μ' άλλα λόγια, τελικά σπάνια πρόκειται για "την ίδια εργασία" αφού μέσω της κατάτμησης της αγοράς, του λεπτομερούς καταμερισμού της εργασίας, και του γραφειοκρατικού ελέγχου της παραγωγής επιτυγχάνεται να διατηρείται συνεχώς η απαιτούμενη απόσταση μεταξύ "γυναικείων" και "ανδρικών" εργασιών και επαγγελμαμάτων.

Κατά τους Bowles & Edwards (1993, ελλ. μεταφ. 1994: 325) το γεγονός ότι το 1989, κατά μέσον όρο, μια γυναίκα που εργαζόταν με πλήρη απασχόληση όλο το έτος στις ΗΠΑ κέρδιζε μόνο το 69% αυτού που κέρδιζε ένας εργαζόμενος άνδρας με *παρόμοια* δουλειά, οφείλεται κατά κύριο λόγο στο διαχωρισμό των επαγγελμαμάτων⁵⁰. Όπως τονίζουν ο διαχωρισμός εργασιών συμβαίνει ακόμη και μέσα σε απασχολήσεις και κλάδους. Υπάρχουν, για παράδειγμα, κλάδοι όπου μερικές επιχειρήσεις μισθώνουν κυρίως άνδρες και άλλες επιχειρήσεις που μισθώνουν, στις ίδιες εργασίες, κυρίως γυναίκες. Ακόμη και η ίδια επιχείρηση, ειδικά αν έχει εργοστάσια σε διαφορετικές περιοχές της χώρας, μπορεί να προσλάβει κυρίως άνδρες σε ένα εργοστάσιο και κυρίως γυναίκες σε ένα άλλο. Συνήθως έναν τέτοιο διαχωρισμό συνοδεύουν διαφορές αμοιβών, με τους άνδρες να κερδίζουν περισσότερο από τις γυναίκες. Πάντως, αυτό που δεν έχει επαρκώς αναλυθεί, είναι το ζήτημα του αιτιακού προσδιορισμού αυτών των φαινομένων. Μ' άλλα λόγια, δεν έχει διευκρινιστεί αν πρόκειται για υποβάθμιση που προηγείται της εισόδου των γυναικών ή για υποβάθμιση που έπεται της εισόδου των γυναικών. Γεγονός όμως παραμένει ότι από την στιγμή που θα υποβαθμιστεί το επάγγελμα ή η θέση εργασίας θα πέσει στην μισθολογική κλίμακα και αυτό ισχύει και για τους άνδρες που παραμένουν μετά τη μαζική είσοδο των γυναικών.

Παράλληλα, επειδή η ιδεολογία βρίσκεται στην αφετηρία δράσης των κοινωνικών φορέων τείνει να παράγει διαρκώς τις αποδείξεις της αληθοφάνειάς της, αφού, μέσα από ένα είδος φαύλου κύκλου, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας

---

50. Στην Ελλάδα, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα, παρ' ό,τι παρατηρείται αύξηση των αμοιβών των γυναικών από το 1974 και μετά, και παρ' ό,τι είναι θεσμοθετημένη η αρχή "ίση αμοιβή για ίση εργασία", το 1985 ο μισθός των γυναικών στο εμπόριο ήταν 81% του μισθού των ανδρών, ενώ στη βιομηχανία δεν ξεπερνούσε το 64%. Οι διαφορές στο εκπαιδευτικό επίπεδο, τα χρόνια υπηρεσίας και προϋπηρεσίας, οι διαφορές στην παραγωγικότητα, ερμηνεύουν στην καλύτερη περίπτωση, το 40% της διαφοράς αμοιβών (αναφέρεται στο Βαϊού, 1989:84). Την εξήγηση για το υπόλοιπο 60% θα πρέπει κατά την άποψή μας να την αναζητήσουμε στο διαχωρισμό μεταξύ "ανδρικών" και "γυναικείων" επαγγελμαμάτων.

αναπτύσσει στα δύο φύλα διαφορετικές επιδεξιότητες και ικανότητες, μέσα από τις οποίες παράγεται η ψευδαίσθηση σχετικά με τη φυσική τους υπόσταση και την εγκυρότητα των ιδεολογικών δομών, άρα νομιμοποιείται μέσω των πρακτικών που ταυτόχρονα νομιμοποιεί. Απ' αυτήν την άποψη, η ιδεολογία του φύλου πρέπει να γίνει αντιληπτή ως υλική δύναμη, γιατί δομώντας την κατά φύλο ταυτότητα, υπάρχει στο επίπεδο της προσωπικότητας - υποκειμενικότητας και των επιθυμιών μας, σ' ένα πολύ πιο βαθύ επίπεδο από αυτό της "ψευδούς συνείδησης", σε τέτοιο βαθμό ώστε να υπονομεύει την "ουδετερότητα" των νόμων της καπιταλιστικής αγοράς εργασίας ως προς το φύλο.

Σ' αυτό το πλαίσιο, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η διαπιστωμένη "επιφυλακτικότητα" των γυναικών να αναλάβουν "ανδρικές" δουλειές δεν πρέπει να οφείλεται μόνο στην έλλειψη προσόντων και ικανοτήτων ή στην έλλειψη ενδιαφέροντος για τέτοιου τύπου εργασία. Ούτε μόνο στο αναμφισβήτητο γεγονός, ότι "κατά τον καθορισμό των επαγγελματικών προσόντων και αμοιβών λαμβάνονται συστηματικά υπόψη ιδιότητες και ικανότητες που είναι κατά παράδοση ανδρικές περισσότερο παρά γυναικείες" (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:154). Θα πρέπει επίσης να οφείλεται σε μια σαφή επίγνωση του κόστους που ενέχει ένα τέτοιο εγχείρημα: απομόνωση, αμηχανία, παρενόχληση και συχνά χαμένη ενέργεια και χρόνος. Και αυτό ισχύει, τόσο για ανδρικές εργασίες στη βάση της εργασιακής ιεραρχίας, όσο και για αυτές των ανώτερων βαθμίδων της ιεραρχίας όπου οι γυναίκες γίνονται εξίσου δύσκολα αποδεκτές⁵¹. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματική ή και φαντασιακή εμπειρία της "γυναικείας απασχόλησης", καθώς εγγράφεται στη συνολική κοινωνική εμπειρία του ατόμου, μπορεί να λειτουργεί σαν τροχοπέδη ή

---

51. Η μη αποδοχή δεν αφορά μόνον, ούτε κυρίως, το στενό χώρο δουλειάς αλλά το ευρύτερο περιβάλλον και τις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται γύρω από αυτόν. Στο περιβάλλον αυτό, το οποίο είναι ταξικά προσδιορισμένο, συγκροτούνται ομάδες συνεργασίας και συμβολικής ανταλλαγής απ' όπου οι γυναίκες είναι συχνά μέσα από τυπικούς ή άτυπους μηχανισμούς αποκλεισμένες (πχ λέσχες που δεν γίνονται αποδεκτές γυναίκες, αθλητισμός, "καλαμπούρια", σεξουαλική παρενόχληση). Σ' ό,τι αφορά το αστικό πρότυπο της επαγγελματικής επιτυχίας, υπάρχει μια θεμελιώδης αντίθεση με το αντίστοιχο της θηλυκότητας (η θηλυκότητα ως έννοια είναι αντίθετη με την έννοια της υπευθυνότητας, του ανταγωνισμού, της κυνικότητας, της εργατικότητας και της θυσίας για την εταιρία). Βλ. σχετικά, Jacobson (1986). Συνεπώς, μολονότι υπάρχουν γυναίκες που μπορούν να ξεφύγουν από τα όρια της αρχικής θέσης τους και να "σπάσουν" ένα ανδρικό "οχυρό" ή να "επιτύχουν" επαγγελματικά, δεν μπορούν να το κάνουν παρά μόνον ως ιδιαίτερος εξαιρετικά άτομα, ή διακυβεύοντας τη θηλυκότητά τους όπως αυτή γίνεται ευρύτερα αντιληπτή. (Υπενθυμίζουμε την χαρακτηριστική περίπτωση της Θάτσερ - "της σιδηράς κυρίας" - και της αντιμετώπισής της από τα ΜΜΕ).

να κατευθύνει τις γυναίκες προς ορισμένου τύπου εξειδικεύσεις και ορισμένες μορφές εκπαίδευσης ή και γενικότερες συμπεριφορές σχετικά με την απασχόληση (διαπραγματευτική ικανότητα, διεκδικήσεις κλπ). Όπως τονίζει σ' ένα παρεμφερές πλαίσιο και η Rowbotham⁵²,

"Αντί να υποθέσουμε ότι τα αποτελέσματα της κατά φύλο κοινωνικοποίησης έχουν τόσο τέλεια αποτελέσματα είναι πιο λογικό να σκεφτούμε ότι η πλειοψηφία των γυναικών αντικειμενικά δεν μπορούσαν να διοχετεύσουν πουθενά τις επαγγελματικές τους φιλοδοξίες και έχοντας επιγνώση της κατάστασης που θα αντιμετώπισουν σε ένα χώρο απόλυτα ανδροκρατούμενο αποφεύγουν να υποστούν τις "συνέπειες" της επιλογής τους" (1973α, ελλ. μεταφ. 1984:244).

Συνεπώς, χάρη στις νεότερες φεμινιστικές αναλύσεις καθίσταται σαφές ότι, πέρα από τη διαδικασία της κοινωνικής ανάπτυξης του κάθε ατόμου η οποία είναι ταξικά και έμφυλα προσδιορισμένη και παίζει αξιόλογο ρόλο στη διαμόρφωση των προσωπικών ικανοτήτων, προτιμήσεων και επιλογών, απ' τη μια μεριά, η ιεραρχική δομή και διάρθρωση των απασχολήσεων συνεπάγεται τον αποκλεισμό μελών της κοινωνίας, και στην προκειμένη περίπτωση των γυναικών, από ανώτερα είδη εξειδικευμένης επιδεξιότητας και ταλέντου (Cockburn, 1985)⁵³. Απ' την άλλη, το γεγονός ότι, κατά κανόνα, οι γυναίκες έχουν χαμηλότερο επίπεδο ειδικευσης (ή

---

52. Η συγγραφέας εδώ αναφέρεται στην κριτική που ασκούσαν στις δεκαετίες του '20 και του '30, οι άνδρες στην "αδιαφορία" και τον "έμφυτο συντηρητισμό" των γυναικών σε σχέση με τους εργατικούς αγώνες και την ένταξή τους στο συνδικαλιστικό κίνημα. Όπως παρατηρεί, τα παράπονα των ανδρών παραγνώριζαν τις αιτίες αυτής της πολιτικής "αδιαφορίας" των γυναικών. Αν και δεν αγνοεί ότι η πολιτική συμπεριφορά των γυναικών απέναντι στο συνδικαλισμό και τις οργανώσεις της αριστεράς πρέπει να ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την αντικειμενική θέση των περισσότερων στον οικογενειακό καταμερισμό της εργασίας, όπως επίσης και με την κοινωνικοποίηση των κοριτσιών από την παιδική τους ηλικία, δίνει ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός ότι η "αδιαφορία" των γυναικών δεν ήταν άσχετη με την "αδιαφορία" και "εχθρικότητα" των ανδροκρατούμενων οργανώσεων απέναντι στις γυναίκες, καθώς επίσης με τη σεξουαλική θέση των γυναικών, που "ελάχιστοι αριστεροί άνδρες έκαναν τον κόπο να εξετάσουν ή να προσπαθήσουν να αλλάξουν".

53. Από ιστορική άποψη, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αυτός ο προβληματισμός συνεπάγεται ότι για να κατανοήσουμε τη μορφή ένταξης ή αποκλεισμού των γυναικών της απασχόληση και ιδιαίτερα τη μισθωτή απασχόληση, δεν αρκεί να αναφερθούμε στο βάρος των οικογενειακών καθηκόντων αλλά θα πρέπει να ανατρέξουμε στο παρελθόν και να δούμε, για παράδειγμα, ποια είναι η σχέση των γυναικών και των ανδρών με την τέχνη, την τεχνολογία και τις δεξιότητες, την επιστημονική γνώση, τον έλεγχο της εργατικής δύναμης και της εργασιακής διαδικασίας κλπ. Θα πρέπει να δούμε, γιατί και πώς ο μάστορας, οι καρφάδες και τατσιράκια (μαθητευόμενοι) που ανήκουν σε κάποια επαγγελματική συντεχνία, κατά συντριπτική πλειοψηφία αν όχι πάντα, είναι άνδρες. Πρέπει να δούμε μέσα από ποιες διαδικασίες ο άντρας είναι αυτός που θα μεταβληθεί από επιδέξιο τεχνίτη εργάτη του 18ου αιώνα, κληρονόμο των συντεχνιακών "μυστικών", σε ειδικευμένο εργάτη του 19ου αιώνα και κατόπιν σε "εργάτη μάζα" τον 20ο αιώνα και πώς αυτή η διαδικασία "αποειδίκευσης" επέτρεψε τη μαζική είσοδο των γυναικών και των παιδιών στη μεγάλη βιομηχανία (Braverman, 1974).

εκτός χρόνου ειδικευση) και εκπαίδευσης από τους άνδρες, δεν θα πρέπει να υποκρύπτει την ύπαρξη ενός επιπλέον μηχανισμού κατάτμησης των εργαζομένων που αφορά τον ορισμό μιας εργασίας ως "ειδικευμένης" ή "ανειδίκευτης", και ο οποίος συντελεί στην κατάτμηση των εργαζομένων με ιδιαίτερες επιπτώσεις στις κατά φύλο διακρίσεις. Οι Phillips and Taylor (1980), για παράδειγμα, θεωρούν ότι η δεξιότητα - ειδικευση δεν αποτελεί ένα καθαρά οικονομικό γεγονός, αλλά πολύ συχνά μια ιστορικά προσδιορισμένη ιδεολογική κατηγορία που επιβάλλεται σε ορισμένους τύπους εργασίας ανάλογα με το φύλο και την εξουσία των εργαζομένων που την επιτελούν. Συνεπώς, στην ανάλυση του φαινομένου της ειδικευσης πρέπει να αναζητούνται οι μηχανισμοί εκείνοι μέσω των οποίων η εργασία των γυναικών πολύ συχνά δεν συγκαταλέγεται στην ταξινόμηση "ειδικευμένη εργασία" και να γίνει διάκριση μεταξύ δύο τύπων αποκλεισμού από την κατηγορία αυτή: την *τυπική*, όπου οι γυναίκες μέσω του αποκλεισμού τους από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς και τις μαθητείες δεν καταφέρνουν να αποκτήσουν ανάλογη ειδικευση με τους άνδρες ή κατέχουν μια εκτός χρόνου ειδικευση με την έννοια ότι δεν έχουν τα απαιτούμενα συγκυριακά προσόντα, και την *άτυπη*, όπου η ειδικευση των γυναικών δεν αναγνωρίζεται ως τέτοια (επειδή πχ οι γυναίκες σπάνια κατάφεραν να επιβάλουν την εργασία τους ως ειδικευμένη μέσα στα εργατικά σωματεία και στην αγορά εργασίας (βλ. και Beechey, 1985). Ο Coriat (1981 ελλ. μεταφ. 1985:164) δίνει ένα τέτοιο παράδειγμα για τη βιομηχανία ηλεκτρονικών όπου απασχολούνται νέες γυναίκες στην κατασκευή και συναρμολόγηση. Η εργασία είναι τόσο λεπτή που θεωρούνται απολύτως απαραίτητες γυναίκες που έχουν την επιδεξιότητα και τη συνήθεια της λεπτής δουλειάς από τη μαθήτευση στη εργασία της ραπτικής (μια εκπαίδευση που καλλιεργείται σε "οικιακό" πλαίσιο και αναπαράγεται συστηματικά). Οι γυναίκες, εντούτοις, κατατάσσονται στην κατηγορία του ανειδίκευτου αφού το είδος της δουλειάς που απαιτείται δεν αναγνωρίζεται κοινωνικά ως ειδικευμένη εργασία (βλ. επίσης Fuentes & Ehrenreich, 1992:136).

Οι Βαίου & Χατζημιχάλης (1990:49-50) μάς δίνουν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Ελλάδα. Στην Καστοριά, η επιλογή και το γάζωμα μικρών κομματιών γούνας είναι μια δουλειά που απαιτεί μεγάλη επιδεξιότητα στο μάτι και στο χέρι. Παραδοσιακά ήταν μια "ειδικευμένη" (κυρίως) ανδρική εργασία. Όταν άρχισε όμως η ραφή της γούνας να γίνεται από γαζώτριες (κυρίως γυναίκες) σε σπίτια της Καστοριάς και των γύρω χωριών άρχισε να υποβαθμίζεται σταδιακά προς "ημειδικευμένη", με σημαντικές επιπτώσεις στο επίπεδο της αμοιβής. Το

δεύτερο παράδειγμα αφορά βιομηχανίες τροφίμων στην Πέλλα και την Ημαθία οι οποίες προσλαμβάνουν εποχιακούς "ανειδίκευτους" εργάτες. Όπως τονίζουν, "ο ορισμός της ειδικεύσεως σ' αυτήν την περίπτωση βασίζεται σε μια ταυτολογία: η εποχιακή εργασία είναι ανειδίκευτη ή χαμηλής ειδικεύσεως γιατί είναι εποχιακή". Αυτό συνεπάγεται ότι οι γυναίκες, που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία (97%) των εποχιακά απασχολούμενων, (όπως και οι εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες), εντάσσονται στην αγορά εργασίας ως φορείς υποδεέστερης εργατικής δύναμης, παρά το γεγονός ότι το 37% των εποχιακά εργαζόμενων γυναικών ασκούν αυτό το επάγγελμα πάνω από επτά χρόνια και παρά το γεγονός ότι είναι τόσο περιζήτητη η ειδικεύσεώς τους που οι αγροτικοί συνεταιρισμοί της Νότιας Ελλάδας στέλνουν στην Ημαθία τα εσπεριδοειδή για διαλογή και εξαγωγή στο εξωτερικό. Και καταλήγουν,

"Η διαλογή και η συσκευασία φρούτων στην Ημαθία, το γάζωμα κομματιών γούνας στην Καστοριά ή το ράψιμο ρούχων στις Σέρρες δεν χρειάζονται λιγότερη ειδικεύση από την οδήγηση ενός φορτωτή στα λιγνιτωρυχεία της Κοζάνης. Η περιγραφή των πρώτων ως "ανειδίκευτων" ή "ημειδίκευμένων" και της τελευταίας ως "ειδίκευμένης" έχει να κάνει περισσότερο με τον προσδιορισμό των πρώτων ως γυναικείων εργασιών και της τελευταίας ως ανδρικής, και λιγότερο με τα τεχνικά χαρακτηριστικά της εργασίας καθ' εαυτής" (ό.π., σελ. 50).

Ενα άλλο σημείο που κατέστησαν σαφές τα πορίσματα των εμπειρικών μελετών αυτής της κατηγορίας, αφορά την ύπαρξη διαφοροποιήσεων μεταξύ των διάφορων κλάδων οικονομικής δραστηριότητας και στο εσωτερικό κάθε κλάδου ως προς τον τρόπο που ενσωματώνονται και εσωτερικεύονται αυτοί οι τρεις μηχανισμοί της κατά φύλο κατάτμησης του εργατικού δυναμικού. Πράγματι, δεν υπάρχει μια ενιαία "πολιτική" κατάτμησης, ούτε μια μοναδική διαδικασία διαχωρισμού των φύλων στην αγορά εργασίας αφού αυτές οι διαδικασίες είναι ιστορικά, χρονικά, γεωγραφικά και κοινωνικά προσδιορισμένες και εξαρτώνται άμεσα από τις πρακτικές των εμπλεκόμενων φορέων (οικογένεια, κεφάλαιο, τοπικές αγορές, κράτος).

Η ανάλυση της A. Coyle (1982) στην υφαντουργία, καταδεικνύει, για παράδειγμα, πως η συγκέντρωση των γυναικών σε ανειδίκευτες και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας είναι το αποτέλεσμα των διαχειριστικών στρατηγικών προς αναζήτηση φτηνότερης εργατικής δύναμης και των πρακτικών των εργατικών ενώσεων όπου οι ειδικευμένοι άνδρες εργαζόμενοι αγωνίζονται να διαφοροποιηθούν από τις ανειδίκευτες γυναίκες διατηρώντας τα σχετικά τους προνόμια (ταιηλορικού τύπου πρακτικές ανταμοιβής των εργαζόμενων του πρωτεύοντα τομέα, εξασφάλιση της

απασχόλησης, επιδόματα κλπ).

Παρεμφερής είναι και η ανάλυση της Hartmann (1979) η οποία δίνει αναλυτική προτεραιότητα στην έννοια της πατριαρχίας. Σύμφωνα με την προσέγγισή της ο κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελματιών, δεν μπορεί να θεμελιωθεί ούτε μόνο σε ιδεολογικούς παράγοντες, ούτε στις στρατηγικές του κεφαλαίου και τις πρακτικές των εργοδοτών. Αν και δεν αμφισβητεί τον καθοριστικό ρόλο των καπιταλιστικών οικονομικών και ιδεολογικών δομών, αφού υιοθετεί τη θεωρία της κατάτμησης της αγοράς εργασίας προκειμένου να υποστηρίξει ότι, ιστορικά, οι ενέργειες των καπιταλιστών γίνονται προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης και ενθάρρυνσης των διακρίσεων μεταξύ των εργαζομένων προκειμένου να τους διαιρέσουν, εντούτοις, θεωρεί καθοριστικό το ρόλο των πατριαρχικών κοινωνικών σχέσεων εξουσίας και των *απορρεόντων υλικών και συμβολικών ανδρικών συμφερόντων* στη δόμηση των διακρίσεων μεταξύ των φύλων σε όλες τις φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης⁵⁴. Σ' αυτό το πλαίσιο, μέσω μιας ιστορικής ανάλυσης, μελετά το ρόλο που έπαιξαν οι οργανώσεις των εργαζόμενων ανδρών στον αποκλεισμό ή την απομόνωση των γυναικών από τις εργατικές ενώσεις, στον εξ ολοκλήρου αποκλεισμό των γυναικών από συγκεκριμένους τομείς στην αγορά εργασίας ή στον περιορισμό τους σε θέσεις ανειδίκευτων, μη ανεξελίξιμων και χαμηλόμισθων εργαζομένων. Βασισόμενη στη δυαδική θεωρία, υποστηρίζει ότι σ'

---

54. Η ανάλυση της Hartmann (1979), όπως επίσης και η παρεμφερής προσέγγιση της Eisenstein (1979β), έχουν κατηγορηθεί, εντούτοις, για οικονομικό αναγωγισμό γιατί στην προσπάθεια να προσδώσουν μια υλική βάση στην καταπίεση των γυναικών, ερμηνεύουν τη σχέση μεταξύ καπιταλισμού και "πατριαρχίας" σχεδόν αποκλειστικά με την έννοια των λειτουργιών που προσφέρει η τελευταία (όπως και να ορίζεται) στην καπιταλιστική οικονομία, αρνούμενες τελικά οποιαδήποτε εσωτερική λογική και σκοπιμότητα των πατριαρχικών δομών (βλ. McIntosh 1977, Barrere - Maurisson et al. 1984, Hamilton 1978, Burris 1982, Kuhn & Wolfe 1978b, Beechey 1979). Όπως τονίζεται δεν αναζητούν την πιθανότητα ύπαρξης αντιφάσεων και αντιθέσεων μεταξύ των δύο συστημάτων και τις συνέπειές τους για τη θέση των γυναικών. Η Young (1981) εξάλλου, θεωρεί ότι αυτός ο τύπος αναλύσεων έχει τα προβλήματα όλων των δυαδικών προσεγγίσεων, καθώς υπάρχει ουσιαστική αδυναμία να εδραιωθεί η βασική παραδοχή της σχετικής αυτονομίας μεταξύ "πατριαρχίας" και καπιταλισμού κατά ικανοποιητικό τρόπο, δηλαδή να θεμελιωθεί θεωρητικά η φύση και η μορφή της υποτιθέμενης διάκρισης των δύο αυτών συστημάτων σχέσεων. Κατά κανόνα, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας αναλύεται ως εξωτερικός του καπιταλιστικού συστήματος, το καπιταλιστικό σύστημα γίνεται αντιληπτό πολύ στενά (ως σχέσεις παραγωγής) και οι διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών κατά ένα τρόπο ανιστορικό και παγκόσμιο. Για παράδειγμα στην προσέγγιση της Hartmann βασικό αναλυτικό εργαλείο αποτελεί η έννοια των αμετάβλητων υποκειμενικών συμφερόντων των ανδρών αντί αυτά να θεωρούνται προϊόντα συγκεκριμένης δομής των κοινωνικών σχέσεων. Το πρόβλημα που παρουσιάζεται εδώ είναι κατά πόσον η εκμετάλλευση μπορεί να ερμηνευτεί με βάση τα "πλεονεκτήματα" που αποκομίζει ο εκμεταλλευτής (θεώρηση που συναντάμε στην κλασική μικροοικονομία), ή αντίθετα είναι εφικτό η σχέση κυριαρχίας - εκμετάλλευσης να αναπαράγεται ανεξάρτητα αν κάποιος αποκομίζει προσωπικά "οφέλη" ή όχι.

ό,τι αφορά την εντός της αγοράς εργασίας κατάτμηση αυτό επιτυγχάνεται κυρίως χάρη στη δόμηση των εσωτερικών αγορών του πρωτεύοντα τομέα⁵⁵, γεγονός που έχει και άμεση συνέπεια στη δυνατότητα διαπραγμάτευσης της θέσης και της αμοιβής των γυναικών μέσα από τα συλλογικά όργανα. Έτσι, όπως ήταν επόμενο, περιορίζοντας ακόμη και τη διαπραγματευτική ικανότητα τους ήταν αδύνατον πλέον για τις γυναίκες να διεκδικήσουν με ισότιμο τρόπο την ένταξη τους στην αγορά εργασίας⁵⁶.

Σε άλλες βιομηχανίες ή κλάδους ωστόσο οι διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών απαιτούν άλλο τύπο ερμηνείας. Στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, για παράδειγμα, ιστορικά έπαιξαν ρόλο οι νομοθετικές ρυθμίσεις και περιορισμοί. Ακόμα και σήμερα, παρά την τυπικά θεσμοθετημένη ισότητα ανδρών και γυναικών ως προς τις αποδοχές και την επαγγελματική εξέλιξη⁵⁷, κυρίαρχο ρόλο πρέπει να παίζουν οι προστατευτικές διατάξεις για το μειωμένο ωράριο των νέων μητέρων και την πρόωρη συνταξιοδότηση των παντρεμένων γυναικών (τουλάχιστον μέχρι

---

55. Φυσικά, η διάσπαση των εργαζομένων, είτε στο επίπεδο μιας επιχείρησης είτε στο επίπεδο της μάζας των εργαζομένων γενικότερα, δεν αφορά μόνον τα φύλα. Η τάση των εργαζομένων στις εσωτερικές αγορές του πρωτεύοντα τομέα, μέσω των οργανώσεων τους, προάσπισης και επέκτασης των πλεονεκτημάτων που τους δίνουν οι εσωτερικές αγορές εργασίας για ολοένα και περισσότερο και για όσον το δυνατόν μεγαλύτερο ξέκομμα από την ευρύτερη αγορά και την απολαβή όσο το δυνατόν περισσότερων προνομίων σε σχέση με τους άλλους εργαζομένους (Σακέλλης, 1985:27), αφορά πολλές κατηγορίες εργαζομένων (φυλή, ειδικευση, εκπαιδευτικό επίπεδο, εθνικότητα, θρησκεία, ηλικία κλπ).

56. Οι Βαΐου & Χατζημιχάλης (1990:51) δίνουν ένα παράδειγμα αποκλεισμού γυναικών από επαγγελματικό σωματείο. Στην Αλεξάνδρεια της Ημαθίας, οι παλιές καπνεργάτριες πάνω των 50 ετών, αποκλεισμένες από το σωματείο, υφίστανται υπερεκμετάλλευση από τον εργοδότη, που τους δίνει βιομηχανική δουλειά μόνο για 80 ημέρες το χρόνο με χαμηλότερη αμοιβή. Τις υπόλοιπες δουλεύουν στους αγρούς χωρίς ασφάλιση, οπότε δεν μπορούν να συμπληρώσουν τα απαραίτητα έτη για τη συνταξιοδότησή τους, κάτι που έχουν πετύχει οι άνδρες συνάδελφοί τους της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας.

57. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η αρχή της ισότητας των αμοιβών έχει θεσμοθετηθεί πολύ πρόσφατα. Εξάλλου, είναι εξίσου πρόσφατη η απαλειφή του προτιμώμενου φύλου από τα απαιτούμενα τυπικά προσόντα των εργαζομένων για ορισμένες θέσεις εργασίας. Στην Ελλάδα, μόνο από την δεκαετία του 1950 και μετά αρχίζουν να καταργούνται σταδιακά επιμέρους διατάξεις που απαγορεύουν στις γυναίκες την εξάσκηση ορισμένων επαγγελμάτων (βλ. σχετικά Δουλκέρη, 1986:58-63). Μάλιστα, παρ' όλο που το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 περιλαμβάνει δύο άρθρα (αρ.4 παρ. 2 και αρ. 22 παρ.1) που αναφέρονται ρητά στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων, μόνον από το 1982 και μετά θα ψηφιστούν μια σειρά νόμων που καταργούν τις νομικές διακρίσεις σε βάρος των γυναικών. Σ' ό,τι αφορά την απασχόληση, ο Ν. 1414/84 σχετικά με την "εφαρμογή της αρχής της ισότητας των δύο φύλων στις εργασιακές σχέσεις", καταργεί νομοθετικά τις διακρίσεις σε βάρος των εργαζόμενων γυναικών και ρυθμίζει τα ζητήματα των αμοιβών, των συνθηκών εργασίας, της επαγγελματικής εξέλιξης κλπ.

την κατάργησή της), καθώς και οι άτυπες σχέσεις εξουσίας και εξάρτησης στο χώρο δουλειάς οι οποίες επηρεάζονται από την κατά φύλο ταυτότητα των εργαζομένων (Στρατηγάκη, 1996).

Συμπερασματικά, η βασικότερη συμβολή, κατά την άποψή μας, του φεμινιστικού προβληματισμού αυτής της περιόδου έγκειται στο ό,τι τεκμηρίωσε ότι οι επαγγελματικές διαφοροποιήσεις και η θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας δεν μπορούν να γίνουν κατανοητές αν δεν συνυπολογιστεί η δομή της οικιακής μονάδας (ιεραρχικός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας). Ταυτόχρονα, τονίστηκε, ότι δεν αρκεί να αναφερθούμε στον οικιακό καταμερισμό της εργασίας και στους λόγους που "αναγκάζουν" τις γυναίκες να έχουν μια διαφορετική αντιμετώπιση της απασχόλησης από τους άνδρες. Πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην εργασιακή διαδικασία και στην κατάκτηση της αγοράς σε γυναικεία και ανδρικά επαγγέλματα και σε "γυναικείες" και "ανδρικές" θέσεις εργασίας μέσα στην εργασιακή ιεραρχία. Συνεπώς, κλειδί, για την κατανόηση του φαινομένου των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, συνιστά εξίσου η ιδιαιτερότητα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, δηλαδή η μορφή εξάρτησης της παραγωγής και της αναπαραγωγής στην επέκταση - εξάπλωση των πρακτικών κυριαρχίας μιας τάξης στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού, στη συνάφεια και αλληλοεξάρτηση των κοινωνικών σχέσεων τάξης και φύλου και στην ανάπτυξη των διάφορων μορφών πάλης που επιφέρει η διαδικασία ιδιοποίησης του κοινωνικού πλεονάσματος. Με βάση αυτήν την προβληματική, τονίζεται η ανάγκη να αναλύεται ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, δηλαδή οι κοινωνικές σχέσεις των φύλων και η ύπαρξη ιεράρχησης μεταξύ τους και όχι οι "ρόλοι των δύο φύλων", δηλαδή όχι το περιεχόμενο κάθε δραστηριότητας ή κάθε "ρόλου" που ανατίθεται στα φύλα. Με οικονομικούς όρους, πρέπει δηλαδή να γίνεται η αναλυτική και εμπειρική σύνδεση της πλευράς της προσφοράς και της πλευράς της ζήτησης, και να ληφθούν υπόψη τόσο η *κατάκτηση της εργατικής δύναμης* (αναφέρεται στις διακρίσεις των εργαζομένων με βάση τα προσωπικά τους χαρακτηριστικά) όσο και η *κατάκτηση της αγοράς εργασίας* (αναφέρεται στη διάσπαση της αγοράς σε χωριστές υποαγορές ή τμήματα που λειτουργούν με διαφορετικούς κανόνες και διαδικασίες) (βλ. Σακέλλης, 1988:297).

Ταυτόχρονα έχει καταστεί, πιστεύουμε, σαφές ότι προκειμένου να γίνουν κατανοητές και να ερμηνευτούν οι μεταβολές τόσο στο χαρακτήρα και το βαθμό της ανδρικής κυριαρχίας όσο και τους μηχανισμούς αυτής της κυριαρχίας σ' όλο

τους το βάθος, πρέπει να δοθεί έμφαση στην οικογενειακή ιδεολογία που έχει στόχο τη μετατροπή μιας απρόσωπης και ηθικά ουδέτερης σχέσης σε προσωπική και ηθικά φορτισμένη, καθώς επίσης στην ιδεολογία του φύλου, ιδεολογία που δομεί την κατά φύλο ταυτότητα, διαμορφώνει τους αγώνες και τις μορφές πάλης και δράσης των φορέων, τις εργοδοτικές στρατηγικές ένταξης και προαγωγής και την κρατική πολιτική.

3.2 Η μορφολογία των κατά φύλο διακρίσεων στην απασχόληση. Η περίπτωση της Ελλάδας

Θέτοντας κατά μέρος τα τεράστια θεωρητικά προβλήματα που εγείρει το ζήτημα της ανδρικής κυριαρχίας και ειδικότερα το ζήτημα του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στους σύγχρονους καπιταλιστικούς σχηματισμούς, θα επιχειρήσουμε μια συνοπτική παρουσίαση της μορφολογίας των κατά φύλο διακρίσεων στην απασχόληση. Για το σκοπό αυτό, θα κάνουμε μια επισκόπηση των διαθέσιμων στοιχείων που αναφέρονται στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και ιδιαίτερα σ' αυτά που εστιάζουν στα ζητήματα των κατά φύλο διαφοροποιήσεων στην Ελλάδα, αναφέροντας παρενθετικά όπου χρειάζεται και δεδομένα για άλλες δυτικές χώρες. Αν και δεν είναι δυνατόν να είναι εξαντλητική η παρουσίασή μας ελπίζουμε ότι θα μας επιτρέψει τουλάχιστον να προβούμε σε μια οριοθέτηση του θέματος.

Ξεκινώντας ωστόσο, χρειάζονται κάποιες διευκρινιστικές παρατηρήσεις. Από την ανάλυση που προηγήθηκε, είναι σαφές ότι η αποτύπωση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στην αγορά εργασίας με βάση τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία δεν μπορεί παρά να είναι μερική. Διότι οι κοινωνικές κατηγορίες φύλου, τάξης, ηλικίας, εθνικότητας κλπ δεν μπορούν να εκφραστούν στις πραγματικές διαστάσεις τους με τις κατηγοριοποιήσεις των στατιστικών. Όπως έχει καταδειχτεί επανειλημμένα, οι κατηγορίες των στατιστικών βασίζονται σε συμβατικούς ορισμούς οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να προσεγγίσουν και να ερμηνεύσουν τις διάφορες μορφές επαγγελματικής δραστηριότητας και τις κοινωνικές σχέσεις που εμπλέκονται δομικά στη διάρθρωσή τους.

Εντούτοις, έστω και προσεγγιστικά, τα διαθέσιμα στοιχεία, μάς δίνουν σαφείς ενδείξεις της ιεραρχίας και της κατά φύλο (ή ηλικία, φυλή, εθνικότητα, θρησκεία

κλπ) κατάτμησης στην αγορά εργασίας. Προς αυτήν την κατεύθυνση είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική η ανάλυση του Σακέλλη για την πλευρά της προσφοράς της αγοράς εργασίας (1993, κεφ. 3, σελ. 71-81). Ο συγγραφέας ορίζει ως *πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας* "τα άτομα που σε δεδομένες συνθήκες θεωρούνται ότι θα μπορούσαν να αποτελέσουν το παραγωγικό δυναμικό της κοινωνίας", και τα κατατάσσει σε τρεις κατηγορίες με βάση τα γενικά χαρακτηριστικά απασχόλησης: *απασχολούμενοι, άνεργοι, άεργοι*. Οι απασχολούμενοι (που εργάζονται είτε υπό όρους αμειβόμενης εργασίας, είτε υπό όρους αυτοαπασχόλησης) και οι άνεργοι αποτελούν το *εργατικό δυναμικό* ή τον *οικονομικά ενεργό πληθυσμό*, ενώ οι *θεωρούμενοι* ως *άεργοι* αποτελούν το *μη εργατικό δυναμικό* ή "*δυνάμει*" *εργατικό δυναμικό*. Στο βαθμό που, όπως τονίζει, "ο πληθυσμός εργάσιμης ηλικίας δεν αποτελεί ένα "ομοιογενές" και επίπεδο σύνολο, αλλά αντίθετα ένα σύνολο βαθιά ιεραρχημένο" (ό.π., σελ. 74), αυτό συνεπάγεται ότι η ένταξη ενός ατόμου σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες αποτελεί ταυτόχρονα και κριτήριο κατάταξης στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας. Όπως διευκρινίζει,

"Η κλίμακα ιεραρχίας προσδιορίζεται, πρώτον από τις κοινωνικά διαμορφωμένες ιδεολογίες των διακρίσεων που εκφράζονται με τις κατά φύλο, φυλή και ηλικία ανισότητες, δεύτερον από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς στο βαθμό που λειτουργούν ως μηχανισμοί αναπαραγωγής των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, και τρίτον από το κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο το οποίο αποδίδει διαφορετικές δυνατότητες "πρόσβασης" στα μέλη της κοινωνίας. Έτσι, καταλήγουμε σ' έναν ευρέως κατατμημένο πληθυσμό αφού συντίθεται από άτομα τα οποία το θεσμικό πλέγμα της αγοράς αποτυγχάνει να αντιμετωπίσει με ίσους όρους, μολονότι από την άποψη της παραγωγικότητας μπορεί να είναι ίσα" (ό.π., σελ. 74-75).

Συνεπώς, η κατάταξη των ατόμων στην ιεραρχική αυτή κλίμακα, δηλαδή ο χαρακτηρισμός ενός ατόμου ως "*απασχολούμενου*", "*ανέργου*" ή "*άεργου*", συνιστά σ' ένα πρώτο επίπεδο κριτήριο κοινωνικής διαφοροποίησης με ταυτόχρονες πολλαπλές κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις και δεν αποτελεί "τυχαίο" γεγονός. Πράγματι, από τα διαθέσιμα στοιχεία μιας συνεχώς διογκούμενης βιβλιογραφίας, καθίσταται σαφές ότι "το βάρος των προβλημάτων που σχετίζονται με την αγορά εργασίας και των συνεπειών των οικονομικών κρίσεων φέρουν κυρίως οι γυναίκες, οι νέοι και τα άτομα εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων" (ό.π. σελ. 75).

Αυτό συνεπάγεται, όπως έχουμε ήδη τονίσει, ότι οι γυναίκες υπόκεινται σε καθεστώς διακρίσεων σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες. Κατ' αρχάς παραμέ-

νουν πιο συχνά εκτός εργατικού δυναμικού χωρίς προοπτική να βρουν ποτέ εργασία. Οσον αφορά τη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, σε σύγκριση με αυτήν των ανδρών, (παγκόσμια και στην Ελλάδα) εντάσσονται ή επανεντάσσονται με μεγαλύτερη δυσκολία στην αγορά εργασίας, πλήττονται από την ανεργία και την υποαπασχόληση διπλάσια από τους άνδρες, παραμένουν άνεργες για μεγαλύτερο διάστημα, καταλαμβάνουν, κατά κανόνα, θέσεις στη δευτερεύουσα αγορά εργασίας (συγκεντρώνονται σε ορισμένα επαγγέλματα και κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, τα λεγόμενα "γυναικεία" επαγγέλματα), καταλαμβάνουν χαμηλές θέσεις στην επαγγελματική ιεραρχία σε όλους τους οικονομικούς τομείς, όπου αμείβονται λιγότερο κατά μέσο όρο από τους άνδρες για παροχή ίσης εργασίας, με μικρότερη προοπτική βελτίωσης της θέσης τους, μικρότερη διαπραγματευτική ικανότητα, δυσμενέστερες συνθήκες εργασίας, ασφάλισης, παροχών κλπ. Ταυτόχρονα, συμμετέχουν σε κάθε είδους "άτυπες" μορφές απασχόλησης ή οικογενειακές επιχειρήσεις ως "συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογένειας" σε ένα πολλαπλάσιο ποσοστό από τους άνδρες.

Ας δούμε κατ' αρχάς, την ένταξη των γυναικών στην κατηγορία του λεγόμενου "**μη εργατικού δυναμικού**" και με ποιον τρόπο αποτελεί έκφραση της ιεραρχίας και της κατάτμησης. Στην Ελλάδα, σύμφωνα με τα στοιχεία της ετήσιας *Ερευνας Εργατικού Δυναμικού* οι γυναίκες εργάσιμης ηλικίας που κατατάσσονται στο "μη εργατικό δυναμικό" είναι υψηλό ποσοστό του συνόλου των γυναικών (66,9%) και 1.460.616 περισσότερες από τους άνδρες της αντίστοιχης ομάδας που αποτελούν ποσοστό 35,5% επί του συνόλου των ανδρών εργάσιμης ηλικίας (στοιχεία του 1991)⁵⁸. Όπως τονίζουν οι Βαΐου, Στρατηγάκη και Χρονάκη (1991α:48), "αν υπολογίσει κανείς ότι στο ανδρικό μη εργατικό δυναμικό περιλαμβάνονται και οι στρατευμένοι, η διαφορά γίνεται ακόμη μεγαλύτερη". Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι, το 1991, 2.837.716 γυναίκες εργάσιμης ηλικίας επί της ουσίας

---

58. Είναι πάντως γεγονός, ότι στην Ελλάδα, όπως τονίζουν οι περισσότεροι μελετητές, σε σύγκριση με όλες τις χώρες το ΟΟΣΑ, ο επίσημος ενεργός πληθυσμός εμφανίζεται εξαιρετικά χαμηλός (βλ. ενδεικτικά Τσουκαλάς, 1986α:174). Ο Τσουκαλάς (ό.π.) πιστεύει ότι το φαινόμενο αυτό θα πρέπει να συνδέεται, στο βαθμό που δεν εμφανίζονται άλλοι πόροι παραγωγής εισοδήματος ή καταναλωτικής δυνατότητας, με την οικογενειακή δομή που κυριαρχεί στην Ελλάδα. Έτσι, παράλληλα με τις "νοικοκυρές" θεωρεί ότι υπάρχει ένα αρκετά υψηλό ποσοστό "*οικοσυντηρούμενων*" ανδρών, αφού πάνω από το ένα τρίτο επιβιώνει από τα άλλα μέλη της οικογένειας. Παράλληλα, τονίζει ότι η τάση της διαφαινόμενης "αποενεργοποίησης" του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας πρέπει κατά κάποιον τρόπο να συνδέεται με την ανάπτυξη ανεπίσημων μορφών οικονομίας (βλ. και παρακάτω).

είναι "άεργες". Μπορεί να σημαίνει ότι είναι νοικοκυρές, άρα η εργασία τους δεν αναγνωρίζεται ως παραγωγική εργασία, μπορεί να αποτελούν "συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενειακής εκμετάλλευσης" ή αγρότισσες αλλά να μην δηλώνονται, μπορεί να αποτελούν μέρος παράνομης ή άτυπης εργασίας η οποία δεν περιλαμβάνεται στις επίσημες στατιστικές. Φαίνεται δηλαδή, ότι υπάρχει ένας "σκοτεινός αριθμός" απασχολούμενων (κατά κανόνα, γυναικών, αλλά και νέων, εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων) που προστίθεται στη στατιστικά μετρήσιμη απασχόληση⁵⁹. Τέλος, μπορεί να αποτελούν αποθαρρημένο εργατικό δυναμικό, με την έννοια ότι θα επιθυμούσαν να εργάζονται αλλά έχουν σταματήσει να αναζητούν εργασία γιατί έχουν απογοητευτεί, και απ' αυτήν την άποψη, στην πραγματικότητα, είναι άνεργες⁶⁰ και όχι "άεργες". Ετσι, τα όρια μεταξύ εργασίας, αεργίας και ανεργίας είναι κατά μεγάλο ποσοστό απροσδιόριστα⁶¹, ενώ, ταυτόχρονα, διαφαίνεται καθαρά ότι η παραπάνω διάκριση αντιστοιχεί σε έναν κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, όπου οι γυναίκες ταυτίζονται κατά κύριο λόγο με την "αεργία" (και κατά κανόνα την απλήρωτη οικιακή εργασία) και οι άνδρες με την "παραγωγική" - αμειβόμενη εργασία.

Αν τώρα εξετάσουμε τα στοιχεία για την **απασχόληση**⁶², διαπιστώνουμε ότι μετά

---

59. Καθώς τα διαθέσιμα στοιχεία για την απασχόληση προκύπτουν κατά κανόνα από ερωτηματολόγια που στηρίζονται στις προσωπικές δηλώσεις των ατόμων, είναι πιθανόν να μην περιλαμβάνουν γυναίκες που εργάζονται σε άτυπες ή παράνομες δραστηριότητες και δεν θέλουν ή φοβούνται να το δηλώσουν. Για παράδειγμα οι εκτιμήσεις των εργατικών σωματείων για τον αριθμό των εργαζομένων στο σπίτι (φασόν) μεταβάλλουν τόσο το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού, όσο και το ποσοστό της απασχόλησης στη μεταποίηση και την κατά φύλο σύνθεσή της (βλ. Βαϊού, 1989:85).

60. Απ' αυτήν την άποψη, θα συμφωνήσουμε με τον Σακέλλη (1993:75) ότι ο όρος "δυναμει" εργατικό δυναμικό προσιδιάζει περισσότερο στην κατηγορία "άεργος ή μη εργατικό δυναμικό".

61. Όπως τονίζει ο Τσουκαλάς (1986α:178-179), "Δεν διαθέτουμε στοιχεία για να αναλύσουμε τον τρόπο με τον οποίο αρθρώνονται οι άνεργοι με τους άεργους. Ας υπογραμμιστεί μόνο ότι η διάκριση αυτή, σαφέστατη στην τεχνική της προδιαγραφή, παραμένει φορμαλιστική και μονοδιάστατη. Όχι μόνο διότι δεν μπορεί να υπάρξει αμφιβολία ότι οι δύο αυτές κατηγορίες αλληλοεπικαλύπτονται και αλληλοεπηρεάζονται, αλλά, πολύ σημαντικότερο, διότι η εμμονή στη χρησιμοποίησή της ενεργεί προς την κατεύθυνση της συσκότισης της κοινωνικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζεται από ολοένα περιπλοκότερες και αντιφατικότερες μορφές εργασιακής και "απασχολητικής" ενσωμάτωσης..."

62. Τα στατιστικά στοιχεία της ενότητας αυτής αντλούνται κατά κανόνα από τις ελληνικές ετήσιες *Ερευνες Εργατικού Δυναμικού*, από τις εκδόσεις της Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Η Απασχόληση στην Ευρώπη* (1989, 1991, 1992), από το *World Labor Report* (1995) International

το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο όλες οι οικονομίες των ανεπτυγμένων χωρών είχαν την εμπειρία μιας περιόδου οικονομικής ανάπτυξης και σταθερότητας η οποία ακολουθείται από μια περίοδο οικονομικής κρίσης και αναδιάρθρωσης. Και οι δύο περίοδοι είχαν τεράστιες επιπτώσεις στη σύνθεση και την οργάνωση του εργατικού δυναμικού της κάθε χώρας. Σ' αυτό το πλαίσιο η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό στις περισσότερες αναπτυγμένες χώρες ήταν αλματώδης τα τελευταία 30-35 χρόνια. Πράγματι, ένα από τα κύρια γνωρίσματα όλων σχεδόν των αναπτυγμένων χωρών είναι μια σταδιακή και αυξανόμενη "θηλυκοποίηση"⁶³ (feminisation) της αμειβόμενης εργασίας, μ' άλλα λόγια η εισροή των γυναικών στην αγορά εργασίας και η αυξητική τάση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση, αύξηση που υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική από τη δεκαετία του '70 και ύστερα.

Η αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στην απασχόληση διαπιστώνεται και στις δύο αυτές οικονομικές φάσεις. Από το 1945 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960 οι οικονομίες χαρακτηρίζονται από ένα σύστημα μαζικής παραγωγής, όπου η οικονομική ανάπτυξη εξαρτάται από τη σταθερή ζήτηση σε μαζικές αγορές. Αυτή η ζήτηση υποστηριζόταν ενμέρει από τις κυβερνήσεις που αύξαναν τις δημόσιες δαπάνες όταν η ανεργία αυξανόταν. Η αύξηση της κατανάλωσης μπορεί εν μέρει να ερμηνεύσει την ένταξη των γυναικών: οι γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας προκειμένου να ικανοποιήσει η οικογένεια τις απαιτήσεις της μαζικής κατανάλωσης και τις αυξημένες απαιτήσεις ενός νέου βιοτικού επιπέδου. Το κράτος πρόνοιας και τα μέτρα που πήρε για την οικογένεια "διευκόλυναν" την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας. Σε μερικές χώρες η αύξηση του εργατικού γυναικείου δυναμικού είναι ραγδαία (ΗΠΑ, Καναδάς, Σουηδία), σε άλλες αυξάνει βαθμιαία αν και παρουσιάζει εξαρχής υψηλό ποσοστό (Γερμανία, Γαλλία) και σε άλλες παρουσιάζει μικρότερα ποσοστά και παρά τις αυξομειώσεις ανεβαίνει αργά αλλά σταθερά (Ιταλία, Βρετανία, Ισπανία, Ελλάδα).

Labor Office, Geneva, από το OECD, *Employment Outlook*, Ιούλιος (1991, από το Eurostat, *Portrait social de l' Europe*, (1991) και Eurostat, *Labour Force Survey, 1983-1991*. Για λόγους ευκολίας αποφεύγουμε να επαναλαμβάνουμε συνεχώς μέσα στο κείμενο τις συγκεκριμένες πηγές. Όταν αντλούμε στοιχεία από άλλους συγγραφείς ή πηγές γίνεται συγκεκριμένη αναφορά.

63. Ο όρος *feminisation* στο Μουσουρού (1993:141) αποδίδεται με το νεολογισμό *θηλυκοποίηση*. Αντίθετα, στο Ν. Παναγιωτόπουλος (1996:118) και στο Dyby & Perrot (1995) αποδίδεται ως *εκθήλυνση* ενώ το *masculinisation* ως *εξανδρισμός*.

Από τη δεκαετία του 1970, κατά κανόνα, έχουμε πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, επιβράδυνσης της ανάπτυξης, όξυνση του πληθωρισμού, μείωση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων κλπ. Η παρατεταμένη κρίση ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980 είχε ως αποτέλεσμα την επιδείνωση της ανεργίας (στις χώρες του ΟΟΣΑ το 1975 καταγράφονται 15 εκατομμύρια άνεργοι, ενώ στις αρχές του 1980 30 εκατομμύρια άνεργοι) και τη συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας (αμφισβήτηση των "ενοποιητικών" κατακτήσεων όπως είναι το βασικό ελάχιστο ημερομίσθιο, η εβδομάδα των 40 ωρών, τα επιδόματα ανεργίας κλπ). Σήμερα, αν και η μορφή της αναδιάρθρωσης ποικίλει από χώρα σε χώρα, γενικά μπορούμε να επισημάνουμε μια διεθνοποίηση του καταμερισμού της εργασίας, την ολοένα μεγαλύτερη είσοδο νέων τεχνολογιών στο πλαίσιο της εργασιακής διαδικασίας, μια μαζική αύξηση του τομέα των υπηρεσιών (τριτογενοποίηση), την ανάπτυξη διάφορων μορφών "άτυπης" και πρόσκαιρης απασχόλησης (συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μερική απασχόληση, ευκαιριακή απασχόληση κλπ), ενώ ταυτόχρονα πολλές ανεπτυγμένες χώρες, μετά από μια περίοδο έντονης βιομηχανοποίησης μέχρι τη δεκαετία του '80, γνωρίζουν μια ιδιαίτερη μορφή αποβιομηχάνισης ή διάχυτης εκβιομηχάνισης (υπεργολαβίες, φασόν κλπ). Αυτή η ανάδυση "ευέλικτων" μορφών εργασίας ενέχει μια ζήτηση για ένα νέο τύπο εργασίας. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις, οι γυναίκες εμφανίζονται ως ιδιαίτερα επιθυμητοί εργαζόμενοι γιατί η σχέση τους με την αγορά εργασίας παρουσιάζει παραδοσιακά τα χαρακτηριστικά της "ευελιξίας" που τόσο πολύ επιζητούνται στην παρούσα συγκυρία. Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, οι γυναίκες ιστορικά είχαν μια λιγότερο μόνιμη σχέση με την αγορά εργασία, εισερχόμενες και εξερχόμενες σε σχέση με τον ατομικό και οικογενειακό κύκλο ζωής τους, όπως επίσης και σε σχέση με τις προσωπικές τους δυνατότητες και την κατάσταση που επικρατούσε στην αγορά εργασίας. Παρόμοια, οι γυναίκες πιο συχνά προτίθενται να δουλέψουν υπό καθεστώς μερικής απασχόλησης και να πάρουν δουλειές που δεν έχουν κοινωνική προστασία, όπως υγειονομική περιθαλψη και πρόσβαση στα επιδόματα ανεργίας. Αυτή η ασθενέστερη θέση στους θεσμούς του κράτους πρόνοιας καθιστά τις γυναίκες πιο "φτηνό" εργατικό δυναμικό. Τέλος, ακριβώς επειδή οι γυναίκες παραδοσιακά είχαν πάντα πιο χαμηλά ποσοστά συνδικαλιστικής οργάνωσης από τους άνδρες, αποτελούν ένα πιο "πειθήνιο" εργατικό δυναμικό.

Πράγματι, από όλα τα υπάρχοντα στοιχεία καθίσταται σαφές ότι το ποσοστό των γυναικών που έχουν απασχόληση αυξάνει, αν και βρισκόμαστε σε πλήρη

οικονομική κρίση και σε μια περίοδο όπου η ανεργία και η υποαπασχόληση έχουν προσλάβει δομικό χαρακτήρα. Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών αυξάνει για όλες τις κατηγορίες, έχοντας την τάση να μειώσει τις διαφορές που υπήρχαν μέχρι πρόσφατα σε σχέση με οικογενειακή κατάσταση, ηλικία ή αριθμό παιδιών, παρά την εντεινόμενη οικονομική κρίση, τις συνεχείς αναδιαρθρώσεις της παραγωγής και τις αντιδράσεις των κοινωνικών φορέων⁶⁴. Η εμμονή αυτών των ποσοστών συμμετοχής κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά καταδεικνύει ότι η απασχόληση των γυναικών αποτελεί ένα μόνιμο πλέον χαρακτηριστικό του εργατικού δυναμικού.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, στις χώρες του ΟΟΣΑ, για παράδειγμα, το μέσο ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ανέβηκε από 24% το 1952 στα 45% το 1977. Κατά τη δεκαετία του 1980, η αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού επιβραδύνθηκε αλλά τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών συνέχισαν να αυξάνονται. Τα υψηλότερα ποσοστά συμμετοχής παρατηρούνται στις σκανδιναβικές χώρες που πλησιάζουν αυτά των ανδρών (πχ Σουηδία 71%) και ακολουθούνται από την Β. Αμερική (57%) και την Μ. Βρετανία (59%). Η Ιαπωνία, η Αυστραλία και η Ν. Ζηλανδία είναι στην κορυφή των υπόλοιπων χωρών.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της ετήσιας έκδοσης της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Η Απασχόληση στην Ευρώπη, 1991* (σελ. 143) κατά τη διάρκεια της περιόδου 1985-1989, στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, η απασχόληση των γυναικών αυξήθηκε κατά 9% σε σύγκριση με 4% για τους άνδρες. Συνολικά, στην

---

64. Υπάρχει μεγάλη ποικιλία στο τρόπο αντίδρασης των κοινωνικών φορέων στην απασχόληση των γυναικών. Σε πολλές περιπτώσεις οι θέσεις τους δεν έχουν καμία συνοχή και είναι αντιφατικές. Στις αρχές του 1970 εργοδότες, συνδικάτα και κράτος συχνά ενθάρρυναν τις γυναίκες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας ως μισθωτοί. Οι εργοδότες είδαν στις γυναίκες μια διαθέσιμη πηγή εργασίας, φτηνότερη και πιο ευέλικτη από την παραδοσιακή ανδρική προσφορά. Οι εργατικές ενώσεις επηρεασμένες από το γυναικείο κίνημα της δεκαετίας του 1960 κατανάλωσαν πολύ ενέργεια στην οργάνωση των εργαζόμενων γυναικών και επιχειρήσαν να αμβλύνουν κάποιες από τις πρακτικές τους που αναπαρήγαγαν την κατάτμηση και την ιεραρχία. Τέλος, οι κρατικές πολιτικές απασχόλησης και τα προγράμματα του κράτους πρόνοιας ενθάρρυναν τις γυναίκες να εκπαιδευτούν και να απομακρυνθούν από τα γκέττο των γυναικείων επαγγελματιών και δημιούργησαν την κατάλληλη νομοθεσία για να υποστηρίξουν την αρχή "ίση αμοιβή για ίση εργασία". Παρά ταύτα, οι πρόσφατες οικονομικές και πολιτικές μεταβολές, και ιδιαίτερα η αυξανόμενη δημοτικότητα της νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας μεταξύ των επιχειρηματιών και των πολιτικών είχε ως συνέπεια να υπάρξουν πολλές παλινδρομήσεις. Πάντως γεγονός είναι ότι, είτε τα κοινωνικά συμφραζόμενα είναι αυτά μιας κοινωνικής πολιτικής που υποστηρίζει και ενθαρρύνει την απασχόληση των γυναικών είτε κυριαρχεί μια κοινωνική πολιτική που στοχεύει στο να κρατήσει τις γυναίκες στο "σπίτι", τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών, κατά κανόνα, βαίνουν αυξανόμενα.

Ευρωπαϊκή Ένωση οι γυναίκες αποτελούν το 51% (οι άνδρες το 49%) του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας και το 39-40% του εργατικού δυναμικού της (οι άνδρες το 61%). Το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών όμως, δηλαδή το τμήμα του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας που απασχολείται, είναι μόνο 47%. Αυτό έρχεται σε έντονη αντίθεση με το ποσοστό των ανδρών που είναι 75%, παρά το γεγονός ότι στη διάρκεια των 20 τελευταίων ετών η συμμετοχή των ανδρών στις νεότερες και γηραιότερες ομάδες ηλικιών μειώθηκε και το μεγαλύτερο μέρος των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν καταλήφθηκε από γυναίκες (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:125). Εξάλλου, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην Κοινότητα, δηλαδή το τμήμα του γυναικείου πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας στο εργατικό δυναμικό, είναι μόλις πάνω από 50%⁶⁵.

Η συμμετοχή των γυναικών στην Ευρώπη ωστόσο, είναι πολύ άνιση γεωγραφικά. Σε πολλές περιοχές το ποσοστό αυτό φτάνει επίπεδα ισοδύναμα με εκείνα των ανδρών (περιοχές Γαλλίας, Γερμανίας, Αγγλίας, Δανία) ενώ στις περισσότερες περιοχές φτάνει στα επίπεδα του 30-40% και σε μερικές περιοχές του Νότου βρίσκεται αρκετά κάτω από το 30%. Η Ελλάδα μαζί με την Ισπανία παρουσιάζουν τα χαμηλότερα ποσοστά απασχόλησης, αμέσως μετά ακολουθούν η Ιρλανδία, η Ιταλία και το Λουξεμβούργο, ενώ ο μέσος όρος για την Ευρωπαϊκή Ένωση ισούται με 42,6%. Πάντως, παρά τις γεωγραφικές διακυμάνσεις καθίσταται πλέον σαφής η αναχρονιστικότητα του προτύπου ενός παραδοσιακού καταμερισμού που αποδίδει στις γυναίκες την αποκλειστική και μοναδική ενασχόληση με την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών και στους άνδρες την οικονομική εξασφάλιση της οικογένειας. Ούτε είναι πλέον δυνατόν να υποθέσουμε ότι ο "μέσος εργαζόμενος" είναι ένας αρσενικός εργαζόμενος πλήρους απασχόλησης με εξαρτώμενη οικογένεια (Hagen & Jensen, 1988:4-7).

Στην Ελλάδα, κατά τη δεκαετία 60'-70' έχουμε μείωση ή στην καλύτερη περίπτωση στασιμότητα⁶⁶ του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό

---

65. Αυτό το μέγεθος περιλαμβάνει όσες είναι άνεργες και ζητούν εργασία ενεργητικά, καθώς και όσες απασχολούνται, όχι όμως και όσες έχουν καταμετρηθεί ως οικονομικά μη ενεργές αλλά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι ανήκουν στο "δυνάμει εργατικό δυναμικό", αφού ίσως να ήθελαν να εργαστούν αν υπήρχαν διαθέσιμες θέσεις και αν η πρόσβαση στις θέσεις αυτές ήταν πιο εύκολη.

66. Μετά την "εξομάλυνση" των στατιστικών στοιχείων που περιλαμβάνουν και τα "συμβοηθούμενα και μη αμειβόμενα μέλη της οικογένειας".

(Πετρινώτη 1989a, Συμεωνίδου 1989). Σύμφωνα με τους μελετητές το φαινόμενο αυτό πρέπει να συσχετίζεται με την υποβάθμιση του πρωτογενή τομέα και την εσωτερική μετανάστευση προς ημιαστικές και αστικές περιοχές - η οποία εκφράζεται με πτώση της απασχόλησης στον πρωτογενή τομέα μεταξύ 1961-1981 και η οποία δεν αντισταθμίζεται με αντίστοιχη αύξηση ζήτησης εργασίας στο δευτερογενή τομέα⁶⁷. Επιπλέον, η, έστω και περιορισμένη, αύξηση της απασχόλησης στο δευτερογενή τομέα ήταν έτσι καταμερισμένη που δεν ευνόησε καθόλου τις γυναίκες (οικοδομές - κατασκευές). Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω σημαντικό ρόλο πρέπει να παίζουν και οι άτυπες μορφές απασχόλησης οι οποίες δεν καταγράφονται κατά κανόνα στις επίσημες στατιστικές. Τέλος, η δυνατότητα προσφυγής σε άλλες εισοδηματικές πηγές πέραν του μισθού επιτρέπει την επιβίωση της εργασιακής δύναμης χωρίς να είναι απαραίτητη πάντα η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας (μεταναστευτικά εμβάσματα,

---

67. Την εικοσαετία 60-80 έχουμε πτώση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στη γεωργία η οποία δεν μπορεί να ερμηνευτεί ως στροφή προς απασχόληση σε άλλους τομείς, τουλάχιστον για την πρώτη δεκαετία. Σύμφωνα με την ανάλυση της Γουρδομιχάλη (1984, σελ. 211-230), με τη διαδικασία εκσυγχρονισμού της μεταπολεμικής ελληνικής γεωργίας παρατηρείται μια γενική τάση μεταβολής στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στους τομείς παραγωγής και αναπαραγωγής έτσι ώστε οι γυναίκες να αποσύρονται από το αγροτικό εργατικό δυναμικό, σε μεγαλύτερο ποσοστό από τους άνδρες, και να εντάσσονται, κατά κανόνα, στο μη ενεργό εργατικό δυναμικό, ένταξη που εκλαμβάνεται ως μετατροπή τους σε "νοικοκυρές". Στην τάση αυτή, ιδιαίτερα στην περίοδο 1960-75, συντελούν τόσο η μαζική έξοδος του αγροτικού πληθυσμού προς το εξωτερικό και τις αστικές και ημιαστικές περιοχές, όσο και ο εκσυγχρονισμός πολλών αγροτικών μονάδων που είχε ως αποτέλεσμα την ποσοτικά ή και ποιοτικά αύξηση της παραγωγής και την άνοδο της κοινωνικοοικονομικής τους θέσης. Στη δεύτερη δεκαετία φαίνεται να αυξάνουν σημαντικά οι εναλλακτικές ευκαιρίες απασχόλησης για τις γυναίκες κι έτσι οι άλλοι τομείς πιθανόν να απορροφούν ένα αρκετά μεγάλο τμήμα των γυναικών που αλλιώς θα εργάζονταν στον αγροτικό τομέα. Μπορεί να πει κανείς, δηλαδή, ότι η εγχώρια απασχόληση σε άλλους τομείς παίζει για τη δεκαετία του 1970 το ρόλο που έπαιζε η εξωτερική μετανάστευση στην προηγούμενη δεκαετία. Όπως τονίζει η συγγραφέας, καμία από τις δύο ροές που αναφέρθηκαν δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί διαχρονικά η αναλογία των ανδρών και γυναικών που εργάζονται στον αγροτικό τομέα αλλάζει υπέρ των ανδρών. Μάλιστα από μόνες τους αυτές οι ροές θα 'πρεπε να οδηγούν στο αντίθετο αποτέλεσμα - εφόσον και στη μετανάστευση και στις μεταβολές στους εργαζομένους των μη αγροτικών τομέων, οι άνδρες έχουν πολύ μεγαλύτερη συμμετοχή από τις γυναίκες. Ετσι, μόνον η αύξηση στο μη ενεργό γυναικείο πληθυσμό (πολύ μεγαλύτερη αύξηση από την αντίστοιχη των ανδρών) μπορεί να εξηγήσει και στις δύο δεκαετίες ένα σημαντικό ποσοστό της πτώσης στο γυναικείο αγροτικό εργατικό δυναμικό. Ερμηνεύοντας αυτήν την τάση, η Γουρδομιχάλη, υποθέτει ότι είναι πολύ πιθανόν, λόγω των υπάρχουσών σχέσεων εξουσίας μεταξύ των φύλων, όπου οι αγρότισσες αντιμετωπίζουν έναν άνισο καταμερισμό εργασίας στα πλαίσια των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων που τις καταδικάζει σε σκληρή δουλειά χωρίς ανάλογη αναγνώριση της συμμετοχής τους, (ο άντρας θεωρείται ο κυρίως υπεύθυνος της όλης παραγωγικής διαδικασίας και αυτός κατά κανόνα εκπροσωπεί την οικογενειακή εκμετάλλευση προς τα έξω και έχει τον τελικό λόγο σε ενδοοικογενειακές αποφάσεις), οι γυναίκες να αποσύρονται από το ενεργό εργατικό δυναμικό και να ασχολούνται αποκλειστικά με το νοικοκυριό, προκειμένου να βελτιώσουν τη θέση τους.

κράτος, επέκταση του πιστωτικού συστήματος, πώληση γης ως ποσοστό του γεωργικού εισοδήματος, θεσμός της προίκας κλπ) (βλ. Πετρινιώτη, 1989α:133).

Σ' ό,τι αφορά τη δεκαετία του '80, από την επισκόπηση των εργασιών στις οποίες χρησιμοποιείται στατιστικό υλικό προκύπτει ότι η συναγωγή συμπερασμάτων για τις εξελίξεις στους βασικούς δείκτες που σχετίζονται με τη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι αδύνατη, γιατί σημαντικές μεταβολές στους ορισμούς, διαφορετικές πηγές και διαφορετική αποδοχή της εργάσιμης ηλικίας⁶⁸ καθιστούν τα στοιχεία, κατά κανόνα, μη συγκρίσιμα. Εντούτοις, επιλέγοντας ως εργάσιμη ηλικία την κατηγορία 15-64 ετών, προκειμένου να αποφύγουμε την "παραποίηση" των στοιχείων που προκύπτει από την αυξανόμενη γήρανση του πληθυσμού, και ως πηγή δεδομένων για την Ελλάδα την *Ετήσια Έρευνα Εργατικού Δυναμικού* προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία για την Ελλάδα για την περίοδο 1981-1993. Κατ' αρχάς, υπάρχει αύξηση εργατικού δυναμικού κατά περίπου 15,2% που οφείλεται κατά 73% στην εισοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της *Έρευνας Εργατικού Δυναμικού*, από το 1980 - 1989 έχουμε μέσο ετήσιο ρυθμό αύξησης του εργατικού δυναμικού 1,6% για το σύνολο και 3,9% για το γυναικείο εργατικό δυναμικό (άρα έχουμε μείωση του ανδρικού). Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία η Ελλάδα συγκαταλέγεται στις χώρες με το μεγαλύτερο ετήσιο ρυθμό αύξησης γυναικείου εργατικού δυναμικού (μεγαλύτερο έχει μόνο η Ν. Ζηλανδία και η Ισλανδία με 4,8%)⁶⁹. Η άνοδος που έχει καταγραφεί στα ποσοστά συμμετοχής κατά τη δεκαετία του 1980 είναι της τάξης του 25%, σαφώς ανώτερη εκείνης της δεκαετίας του 1970 και αρκετά υψηλότερη του μέσου κοινοτικού όρου (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:126). Η γυναικεία απασχόληση μεταξύ 1981-1993 αυξήθηκε κατά 20,2% ενώ αυτή των ανδρών μόνο κατά 2,8% την ίδια περίοδο (η απόλυτη μεταβολή στις νέες θέσεις απασχόλησης την περίοδο αυτή είναι 277.400 περίπου και αποτελεί σχεδόν κατά 100% αύξηση της απασχόλησης των γυναικών. Η αύξηση αυτή εντοπίζεται κυρίως στις ομάδες ηλικιών 25-34 ετών και 35-44 ετών). Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην Ελλάδα ήταν 35,6% το 1981 και 43,1% το 1993.

---

68. Οι στατιστικές του OECD θεωρούν ως εργάσιμη ηλικία την κατηγορία "15 και άνω", ενώ οι εκδόσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης *Employment in Europe*, την κατηγορία "15-64".

69. Τα αντίστοιχα ποσοστά για τις χώρες της Νότιας Ευρώπης ήταν 1,3% και 2,2%. Για τις χώρες της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης ήταν αντίστοιχα 0,7% και 1,6%. Για το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών του ΟΟΣΑ, 0,9% και 1,8%. Για την Ευρωπαϊκή Ένωση 0,8% και 1,8%. Για το σύνολο των χωρών του ΟΟΣΑ 1,3% και 2% (βλ. στοιχεία στο Σακέλλης, 1993:94-95).

Το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών ήταν 33,5% το 1981 και 36,5% το 1993. Το 1993 οι γυναίκες αποτελούσαν το 37,5% του συνόλου του εργατικού δυναμικού έναντι 32% το 1981

Σε αντίθεση με την αυξητική τάση του γυναικείου εργατικού δυναμικού, διαπιστώνεται την τελευταία εικοσαετία σ' όλες σχεδόν τις δυτικές χώρες, μια σταθερή μείωση του ανδρικού επίσημου εργατικού δυναμικού και αυτό ανεξάρτητα από την οικονομική κρίση της δεκαετίας του '80 που συνοδεύεται από υψηλά και συνεχώς αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, για τους άνδρες η συμμετοχή των οικονομικά ενεργών στον αντίστοιχο συνολικό πληθυσμό, από το 1961 έως το 1983 μειώνεται προοδευτικά κατά 10 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ από το 1981 έως το 1993 μειώνεται κατά 5,1 ποσοστιαίες μονάδες: το ποσοστό συμμετοχής ήταν 81,8% το 1981 και 76,7% το 1993. Το ποσοστό απασχόλησης ήταν 79% το 1981 και 71,7% το 1993 (μείωση κατά 7,3 ποσοστιαίες μονάδες). Στο εργατικό δυναμικό, τα ποσοστά για τους άνδρες ήταν αντίστοιχα 68% το 1981 και 62,5% το 1993, ενώ στο μη εργατικό δυναμικό ήταν 18,2% το 1981 και 23,3% το 1993. Το γεγονός οφείλεται στις έντονες διαφοροποιήσεις, ως προς το σχετικό μέγεθος του εργαζόμενου πληθυσμού στις ακραίες ομάδες ηλικιών δηλαδή 14-24 ετών και 65 ετών και άνω, όπου ουσιαστικά υποδιπλασιάζεται. Ειδικότερα για τους νέους (15-24 ετών) η μείωση εμφανίζεται ιδιαίτερα έντονη μεταξύ 1971-1983, όπου από 55,4% μειώνεται στο 23,9%. Χωρίς αμφιβολία το φαινόμενο αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι μετατοπίστηκε η ηλικία ένταξης των νέων στην αγορά εργασίας. Μια εξήγηση, ίσως η κυριότερη, είναι η παρατηρούμενη αύξηση του αριθμού των νέων που ακολουθούν ανώτερες σπουδές (Πανταζίδης & Κασσιμάτη, 1984:36). Κατά την άποψη του Τσουκαλά, πέρα από το γεγονός της μετατόπισης της μέσης ηλικίας ενεργοποίησης των νέων που πιθανόν να ενισχύθηκε από την αύξηση των εντασσομένων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση,

"η διαπιστούμενη συρρίκνωση του ενεργού πληθυσμού δεν είναι παρά μια από τις εκφράσεις της ανάδυσης ενός πολύ ευρύτερου ριπιδίου μορφών και "βαθμών" "ελλιπούς" εργασιακής ενσωμάτωσης, που περιλαμβάνει, δίπλα στους "γνήσιους" ανέργους, όλους τους καθ' οποιονδήποτε τρόπο επιδοτούμενους, τους "αρνούμενους" να εργαστούν επίσημα, τους ευκαιριακά, μερικά η εποχικά εργαζόμενους, καθώς και όλες τις ενδιάμεσες ή μεικτές μορφές. Έτσι δίπλα στις αναγνωρισμένες "επίσημες" και καταμετρήσιμες μορφές "απασχόλησης" πολλαπλασιάζονται οι λαθραίες, κρυφές και ανεπίσημες μορφές "εργασίας" (1986α:178-179).

Παρά όμως τις βαθιές δομικές μεταβολές στην αγορά εργασίας, οι γυναίκες, κάθε άλλο παρά ίσες είναι με τους άνδρες. Πράγματι, με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία δεν έχει παρουσιαστεί μια αντίστοιχη βελτίωση της θέσης των γυναικών στην απασχόληση. Έτσι, αν η συμμετοχή των γυναικών αυξήθηκε ταχύτερα απ' ό,τι εκείνη των ανδρών κατά την περίοδο 1981-93, η **ανεργία** των γυναικών δεν μειώθηκε εξίσου. Φαίνεται λοιπόν ότι τα τελευταία χρόνια η γυναικεία απασχόληση, σε αντίθεση με την ανδρική, αυξάνεται, αλλά όχι με ρυθμούς ικανούς να απορροφήσουν το ολοένα αυξανόμενο γυναικείο εργατικό δυναμικό και έτσι ένα σημαντικό ποσοστό από τις εντασσόμενες στο εργατικό δυναμικό γυναίκες τελικά τροφοδοτεί την ανεργία. Τον Ιούνιο του 1991, το ποσοστό της ανεργίας των γυναικών στην Κοινότητα ήταν πάνω από 12%, φθάνοντας σε πάνω από 23% στην Ισπανία (Ιρλανδία 18%, Βέλγιο 13% και Γαλλία 12%). Αντίθετα, έχει μειωθεί ελαφρά σε 6% στη Γερμανία και 9% στην Πορτογαλία. Έτσι, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, διαπιστώνεται ότι αν ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης των γυναικών ήταν διπλάσιος απ' ό,τι εκείνος των ανδρών στις χώρες της Κοινότητας μεταξύ του 1985 και 1990 είχε ένα μέτριο αποτέλεσμα ως προς την ανεργία, και το μεγαλύτερο μέρος της οποίας μείωσης προήλθε από μια πτώση της ανεργίας των ανδρών (δεν υπάρχει δηλαδή συστηματική σχέση ανάμεσα στην καθαρή αύξηση θέσεων εργασίας και τη μεταβολή στην ανεργία) (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1991:24).

Για την Ελλάδα πιο συγκεκριμένα, όλα τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία, καταδεικνύουν ότι μεταξύ 1981-1993 η αύξηση της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό συνιστά τόσο αύξηση της απασχόλησης των γυναικών όσο και μεγάλη αύξηση της ανεργίας των γυναικών η οποία είναι από τις υψηλότερες ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁷⁰. Σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνας Εργατικού Δυναμικού* το 1993 το 15,5% των οικονομικά ενεργών γυναικών είναι άνεργες, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι 6,5% (με μέσο όρο για την Κοινότητα το 7,1%). Παρά την αύξηση της γυναικείας απασχόλησης την περίοδο 1981-1993, η ανεργία των γυναικών αυξήθηκε κατά 9,6% (η ανεργία των ανδρών αυξήθηκε κατά 3,1 ποσοστιαίες μονάδες την ίδια περίοδο). Η απόλυτη αύξηση των άνεργων γυναικών είναι 166,6 δηλαδή 251,3%. Οι γυναίκες αποτελούν το 60% του συνόλου των ανέργων και το 68,4% των άνερ-

---

70. Για λεπτομερή ανάλυση της ανεργίας των γυναικών στην Ελλάδα, βλ. και Καραντινός (1986).

γων μακράς διάρκειας (δηλαδή άνεργοι πάνω από ένα χρόνο). Το 53,2% των άνεργων γυναικών είναι άνεργες μακράς διάρκειας (το 1983 ήταν 43,8% διαφορά 9,3 ποσοστιαίων μονάδων που συνεπάγεται αύξηση του ποσοστού άνεργων γυναικών μακράς διάρκειας κατά 44,9%). Το πρόβλημα της ανεργίας εμφανίζεται εντονότερο ανάμεσα στις νέες γυναίκες (το υψηλότερο ποσοστό εμφανίζεται στις γυναίκες ηλικίας 20-24 ετών) και συχνότερα ανάμεσα στις άγαμες παρά στις έγγαμες και τις χήρες και διαζευγμένες . Για τους άνδρες αντίστοιχα, το ποσοστό ανεργίας ήταν 4,2% το 1981 και 9,9% το 1993. Το ποσοστό ανεργία μακράς διάρκειας ήταν 23,9% το 1983 και 36,9% το 1991 (βλ. Σακέλλης, 1993, πίνακας 4.9, σελ. 98). Κατά την εκτίμηση του Σακέλλη (1993:100) "το υψηλό ποσοστό ανεργίας μακράς διάρκειας που αντιστοιχεί στο γυναικείο εργατικό δυναμικό πρέπει να λειτουργεί ως καταλύτης της αποθάρρυνσης για την ενεργή αναζήτηση εργασία που μαζί με το δεδομένο χαρακτήρα οργάνωσης της ελληνικής οικογένειας αποτελούν τους βασικούς άξονες ερμηνείας του πληθυσμιακού όγκου που εντάσσεται στην κατηγορία "μη εργατικό δυναμικό"

Εξάλλου, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, τις περισσότερες νέες θέσεις εργασίας μεταξύ 1985 και 1990 δεν τις κατέλαβαν όσοι είχαν καταγραφεί ως άνεργοι. Τις κατέλαβαν αντίθετα, νέοι που ανζητούσαν εργασία για πρώτη φορά καθώς και άτομα που δεν είχαν καταμετρηθεί επίσημα ως διαθέσιμα για απασχόληση - το λεγόμενο μη ενεργό τμήμα του πληθυσμού. Είναι το σημαντικό πλήθος της τελευταίας αυτής κατηγορίας, σχεδόν το 50% του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας στην περίπτωση των γυναικών, που αποτελεί στην πράξη μια μόνιμη αν και συγκεκαλυμμένη δεξαμενή εργατικού δυναμικού, από την οποία καταλαμβάνεται ένα μεγάλο τμήμα θέσεων όποτε αυξάνεται η ζήτηση για εργασία. Αυτό το εφεδρικό εργατικό δυναμικό είναι αισθητά μεγαλύτερο στην Κοινότητα απ' ό,τι σε άλλες ανάλογες χώρες και αυτό αντικατοπτρίζεται στο πολύ πιο χαμηλό ποσοστό απασχολούμενων στον πληθυσμό εργάσιμης ηλικίας εδώ απ' οπουδήποτε αλλού (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1991:25).

Ο Καραντινός (1986) στην ανάλυσή του για το φαινόμενο της αυξανόμενης ανεργίας των γυναικών τονίζει ότι βασικοί παράγοντες είναι η οικονομική ύφεση που χαρακτηρίζεται από στασιμότητα της οικονομικής δραστηριότητας σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, καθώς επίσης και οι υψηλότεροι ρυθμοί συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό σε σχέση με τη μειωμένη ζήτηση εργασίας. Επιπλέον, ειδικά

για τις γυναίκες, ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που πλήττονται περισσότερο από την ανεργία από τους άνδρες, είναι ο υψηλός βαθμός συγκέντρωσής τους σε λίγα και χαμηλά αμειβόμενα επαγγέλματα (Καραντινός, 1986:43-44). Όπως τονίζει, "η υψηλή συγκέντρωση των γυναικών σε λίγα παραδοσιακά επαγγέλματα και θέσεις εργασίας βρίσκεται στην καρδιά του προβλήματος της ανεργίας των γυναικών" (Καραντινός, 1986:45). Μάλιστα, οι διαφαινόμενες τάσεις επιδείνωσης της οικονομικής κρίσης και μείωσης της ζήτησης εργασίας σε συνδυασμό με την πιθανή αύξηση του γυναικείου εργατικού δυναμικού ενέχει τον κίνδυνο το πρόβλημα της ανεργίας των γυναικών να αυξηθεί αντί να μειωθεί. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορεί το γεγονός ότι με την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική διαδικασία, τεχνολογιών οι οποίες έχουν, κατά κανόνα, αρνητικές συνέπειες στην απασχόληση, πλήττονται κατά κανόνα τομείς όπου υπάρχει υπερσυγκέντρωση απασχολούμενων γυναικών (υπηρεσίες, τράπεζες κλπ).

Πράγματι, όπως έχουμε κατ' επανάληψη τονίσει, μια άλλη πλευρά της κατά φύλο διαφοροποιημένης απασχόλησης αφορά το γεγονός ότι οι άνδρες και οι γυναίκες εργάζονται σε διαφορετικούς **τομείς, κλάδους οικονομικής δραστηριότητας, επαγγέλματα ή τύπο εργασίας**. Αυτό που διαπιστώνεται σ' όλες σχεδόν τις αναπτυγμένες χώρες, και στην Ελλάδα, είναι ότι οι περισσότερες γυναίκες εργάζονται σε ένα συγκριτικά μικρό αριθμό κλάδων, και επιπλέον οι σχετικοί αυτοί κλάδοι είναι σχεδόν πάντα οι ίδιοι. Ακόμα περισσότερο και αυτό είναι εξίσου σημαντικό, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία για τις ευρωπαϊκές χώρες, φαίνεται ότι η συγκέντρωση της απασχόλησης των γυναικών σε συγκεκριμένους κλάδους έχει αυξηθεί μάλλον παρά μειωθεί κατά τη δεκαετία του 1980. Αντίθετα η συγκέντρωση της απασχόλησης των ανδρών παρέμεινε αμετάβλητη κατά τη δεκαετία του 1980, παρά το ότι υπήρξαν αλλαγές στη σύνθεση των έξι μεγαλύτερων κλάδων (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:140 κ.έ.) Ένα σημαντικό τμήμα του γυναικείου εργατικού δυναμικού απασχολείται στις υπηρεσίες και μια σαφώς μικρότερη αναλογία στη βιομηχανία. Στο σύνολο της Κοινότητας το 1990 το 75% των γυναικών που ασκούσαν επαγγελματική δραστηριότητα εργαζόταν στις υπηρεσίες (στις ΗΠΑ και στις εκτός ΕΚ χώρες το ποσοστό είναι ακόμα μεγαλύτερο), έναντι μόνο 19% στη βιομηχανία, ενώ για τους άνδρες τα ποσοστά ήταν 51% και 42%. Εξαιτίας της τριτογενεποίησης της

οικονομίας, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, το μερίδιο εργατικού δυναμικού που απασχολείται στον τομέα των υπηρεσιών αυξήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου, εξέλιξη που διαπιστώνεται σ' όλες τις αναπτυγμένες χώρες.

Σύμφωνα με την ανάλυση της Μουσούρου (1993:85-88), η οποία συσχετίζει το ρυθμό ανάπτυξης των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας με το ποσοστό απασχολούμενων γυναικών στην Ελλάδα το 1981⁷¹, τρεις βιομηχανικοί κλάδοι (υφαντικές βιομηχανίες, βιομηχανίες ένδυσης και υπόδησης και καπνοβιομηχανία) που συγκεντρώνουν το 60% των απασχολούμενων γυναικών στη βιομηχανία και ένας κλάδος των υπηρεσιών (οι προσωπικές υπηρεσίες όπου απασχολείται το 8% απασχολούμενων στον τριτογενή) είναι ταυτόχρονα "έντονα γυναικείοι" και "φθίνοντες" ή "φθίνοντες έντονα". Κανένας κλάδος ταχύτατης ή έστω ταχείας ανάπτυξης δεν είναι "έντονα γυναικείος" - τρεις όμως είναι "γυναικείοι": οι ασφάλειες και οι διεκπεραιώσεις υποθέσεων (που απασχολούν το 7,5% των γυναικών του τριτογενή) και η βιομηχανία χάρτου (που απασχολεί το 15% των γυναικών που απασχολούνται στη βιομηχανία). Αντίθετα, δεν εμφανίζονται "ανδρικοί" κλάδοι που να είναι είτε φθίνοντες είτε φθίνοντες έντονα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνας Εργατικού Δυναμικού*, το 1991 ο κατεξοχήν κλάδος όπου απασχολούνται οι γυναίκες είναι ο κλάδος των Υπηρεσιών στον οποίον υπάγεται το 55,7% του συνόλου των απασχολούμενων γυναικών. Οι απασχολούμενες στην κατηγορία "Άλλες Υπηρεσίες" αποτελούν το περίπου 46% των απασχολούμενων στην κατηγορία αυτή, ενώ υψηλό ποσοστό γυναικών επίσης απασχολείται στις κατηγορίες "Εμπόριο - Ξενοδοχεία - κλπ" καθώς και στην κατηγορία "Τράπεζες - Ασφάλειες - Ενοικιάσεις". Στη "Γεωργία" βρίσκεται απασχόληση το περίπου 27% των γυναικών, ενώ στη "Βιομηχανία" μεγάλο ποσοστό καταλαμβάνει η κατηγορία "Βιομηχανία Τροφίμων - Ξύλου - Υφαντουργία".

Τα παραπάνω στοιχεία βρίσκουν ανταπόκριση και στην κατ' επαγγελματική

---

71. Η συγγραφέας κατατάσσει τους κλάδους σε συνάρτηση με την αύξηση του αριθμού των απασχολούμενων σ' αυτούς μεταξύ 1951 και 1981 σε κλάδους ταχύτατης ανάπτυξης (αύξηση πάνω από 300%), ταχείας ανάπτυξης (αύξηση 150-299%), αναπτυσσόμενους (αύξηση 30-149%), στάσιμους (0-29%), φθίνοντες (μείωση 1-50%) και φθίνοντες έντονα (μείωση πάνω από 50%). Εξάλλου κατατάσσει τους κλάδους ανάλογα με την αναλογία των απασχολούμενων ανδρών και γυναικών σε έντονα γυναικείους, γυναικείους, μικτούς και ανδρικούς.

κατηγορία κατανομή της γυναικείας απασχόλησης⁷². Εκτιμάται από στοιχεία της *Ερευνας Εργατικού Δυναμικού* ότι το 25% των απασχολούμενων γυναικών απασχολούνται σε επαγγέλματα περί τη γεωργία στην οποία, σημειωτέον, ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία της κατηγορίας των "συμβοηθούντων και μη αμειβομένων μελών οικογενειακής επιχείρησης". Εξάλλου, ο Κανελλόπουλος (1986β) αναλύοντας τον επαγγελματικό διαχωρισμό των φύλων στις αστικές περιοχές το 1981, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το 75,5% των γυναικών που είναι στο αστικό εργατικό δυναμικό συγκεντρώνονται σε 24 από τα 84 διψήφια επαγγέλματα που καταγράφει η ΕΣΥΕ. Μάλιστα σχεδόν το 50% του γυναικείου αστικού εργατικού δυναμικού κατατάσσεται σε έξι επαγγέλματα ("Υπάλληλοι παροχής υπηρεσιών", "Υπάλληλοι γραφείου και συναφή επαγγέλματα", "ράπτριες", "εκπαιδευτικοί", "εμπορούπάλληλοι" και "νοσοκόμες"). Μόνο τό 10,4% των γυναικών απασχολούνται σε "ανδρικά" επαγγέλματα, τα οποία απορροφούν το 67,7% των εργαζόμενων ανδρών. Επίσης, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία οι άνδρες δεν παρουσιάζουν τόσο υψηλή συγκέντρωση στα "ανδρικά" επαγγέλματα. Υπάρχουν 37 "ανδρικά" επαγγέλματα και τέσσερα από αυτά αντιπροσωπεύουν υψηλά ποσοστά στο ανδρικό εργατικό δυναμικό (διευθύνοντες επιχειρηματίες καταστημάτων εμπορίου, ελεγκτές και εισπράκτορες μεταφορικών μέσων, απασχολούμενοι στις χερσαίες και θαλάσσιες μεταφορές και τεχνίτες και εργάτες δομικών έργων). Όπως τονίζει ο Κανελλόπουλος (ό.π., 175) το γεγονός της συγκέντρωσης των γυναικών σε ορισμένα επαγγέλματα (όπου συγκεντρώνεται το 40% των απασχολούμενων γυναικών στις αστικές περιοχές), όπως είναι οι υπάλληλοι γραφείου (δακτυλογράφοι, γραμματείς, βοηθητικοί διοικητικοί) αλλά και οι εργαζόμενες στις πωλήσεις και την αποθήκη, σε τηλεγραφεία και τηλεφωνικά κέντρα, τη συσκευασία και την κοπτική, αναμένεται να επηρεαστούν αρνητικά από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών, πράγμα που θα έχει σημαντικές επιπτώσεις στην απασχόληση των γυναικών. Αντίθετα, παρά το γεγονός ότι ένας μεγαλύτερος αριθμός "ανδρικών" επαγγελμάτων φαίνεται ότι θα επηρεαστεί αρνητικά από την εισαγωγή των νέων τεχνολογιών (τεχνίτες και εργάτες σε διάφορους κλάδους της βιομηχανίας, πωλητές, παραγγελειοδόχοι και πλασιέ,

---

72. Ένα επάγγελμα θεωρείται "ανδρικό" ή "γυναικείο" εάν οι γυναίκες/άνδρες αντιπροσωπεύουν μια δυσανάλογα μεγάλη συμμετοχή στο απασχολούμενο δυναμικό αυτού του επαγγέλματος σε σχέση με τη συμμετοχή τους στο συνολικό εργατικό δυναμικό. Ο Κανελλόπουλος (1986β:174) ορίζει ως "γυναικείο" ένα επάγγελμα εάν τουλάχιστον το 1/3 των εργαζομένων σε αυτό είναι γυναίκες. Ως "ανδρικό", εκείνο όπου οι γυναίκες αντιπροσωπεύουν μόνο μέχρι το 20% των εργαζομένων σε αυτό. Τέλος, τα επαγγέλματα όπου οι γυναίκες αποτελούν το 20-33,5% του εργατικού τους δυναμικού ορίζονται ως "μικτά" ή "ουδέτερα".

εισπράκτορες, τυπογράφοι, αποθηκάριοι, ανειδίκευτοι κλπ), αυτό δεν αναμένεται να έχει τόσο σοβαρή επίπτωση στη συνολική ανδρική απασχόληση γιατί το ποσοστό αυτών των επαγγελματιών δεν ξεπερνά το 25% στο ανδρικό εργατικό δυναμικό αφού οι άνδρες δεν είναι συγκεντρωμένοι στα διάφορα επαγγέλματα στο ίδιο βαθμό με τις γυναίκες.

Πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι η ταξινόμηση κατά επαγγελματική κατηγορία που ακολουθεί το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO) δεν διαφωτίζει τη δομή της ιεραρχίας της απασχόλησης. Είναι γεγονός ότι για να γίνει αυτό πρέπει μέσα στην περιγραφή των επαγγελμάτων που δίνεται από το International System of Classification of Occupations (ISCO) (Μονοψήφια και διψήφια κατηγορίες επαγγελμάτων) θα πρέπει να υπάρχουν και κοινωνικές κατηγορίες - παράμετροι που θα συγκεκριμενοποιούν περισσότερο τη βαθμίδα της ιεραρχίας κάθε επαγγέλματος⁷³. Δεδομένου ότι κάτι τέτοιο δεν γίνεται, αφαιρετικά, οι κατηγορίες αυτές προσεγγίζονται μέσω των αμοιβών, του χρόνου απασχόλησης (μερική ή πλήρης), του κλάδου οικονομικής δραστηριότητας που ανήκει το επάγγελμα, τη θέση στην επιχείρηση κλπ. Πράγματι, αποκαλύπτεται ότι από το σύνολο των απασχολούμενων στις θεωρούμενες ως "καλές" απασχολήσεις, το 65% περίπου αφορά τους άνδρες και το 35% τις γυναίκες. Επιπλέον, όπως είναι αναμενόμενο οι νέοι (άνδρες και γυναίκες) κατέχουν ένα πολύ μικρό ποσοστό (μόλις 3%) των θέσεων αυτών (Σακέλλης, 1992). Αντίθετα, αν στραφούμε σε μια "φωτογραφία" των απασχολήσεων που κατέχουν οι γυναίκες σύμφωνα με τον τομέα δραστηριότητας ή σύμφωνα με την κοινωνικο - επαγγελματική κατηγορία διαπιστώνουμε δίχως συζήτηση πως χρησιμοποιούνται μαζικά σε θέσεις που θεωρούνται επίπονες και ελάχιστα ειδικευμένες.

Ενώ το ζήτημα των **αποδοχών** αποτελεί μια από τις σημαντικότερες, θεωρητικά τουλάχιστον, διαστάσεις της κατά φύλο διαφοροποίησης στην απασχόληση, τα διαθέσιμα στοιχεία σε διεθνές και εθνικό επίπεδο είναι πολύ προβληματικά, ελλιπή και ελάχιστα συγκρίσιμα, γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητα ερμηνείας τους. Κατ' αρχάς, κατά κανόνα, η κάλυψη των στοιχείων αφορά το δευτερογενή

---

73. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ανάλυση των καθηκόντων και του περιεχομένου της εργασίας ούτε ένα πλήρες σύστημα ταξινόμησης των επαγγελμάτων που να περιλαμβάνει τις ελληνικές ιδιομορφίες της εθνικής αγοράς εργασίας.

τομέα και όχι τις υπηρεσίες. Επίσης σε πολλές χώρες δεν συλλέγονται στοιχεία για τις δημόσιες υπηρεσίες και για όλους τους κλάδους. Αυτός μάλιστα είναι ιδιαίτερα σημαντικός περιορισμός για τις συγκρίσεις των αμοιβών ανδρών και γυναικών καθόσον μια μεγάλη αναλογία γυναικών απασχολείται σε δραστηριότητες οι οποίες δεν καλύπτονται καθόλου από τα στοιχεία (πχ μόνον 19% των απασχολούμενων γυναικών στο σύνολο των χωρών μελών της Κοινότητας εργάζονται στη βιομηχανία και μάλιστα κατά κανόνα σε μη χειρωνακτικές εργασίες). Εξάλλου πολλές φορές τα διαθέσιμα στοιχεία περί μέσων ανδρικών και γυναικείων αμοιβών συγκαλύπτουν τις πιθανές διαφορές που προκύπτουν από παράγοντες όπως η ιεραρχική δομή των επαγγελμάτων, τα προσόντα, η εμπειρία και η ηλικία, η μερική ή πλήρης απασχόληση κλπ και δεν διαφωτίζουν για την ύπαρξη διαφορών που προκύπτουν από τη διαφορετική αξιολόγηση της εργασίας των δύο φύλων. Για παράδειγμα, στην περίπτωση των μη χειρωνακτων εργαζομένων στη βιομηχανία, η παρατηρούμενη ανισότητα αμοιβών μπορεί να αντικατοπτρίζει το γεγονός οι άνδρες και οι γυναίκες εκτελούν πιθανώς διαφορετικούς τύπους εργασίας - οι γυναίκες πχ ίσως να απασχολούνται κατά κύριο λόγο ως δακτυλογράφοι ή υπάλληλοι γραφείου, ενώ οι άνδρες κατέχουν δυσανάλογα πολλές θέσεις ως διευθυντικά στελέχη και τεχνικοί - παρά το ότι ισχύουν διαφορετικά επίπεδα αμοιβής για όμοιες εργασίες (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:149-154). Συνεπώς, μόνο ενδεικτικά μπορούν να θεωρηθούν τα υπάρχοντα στοιχεία .

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, οι μόνες τακτικές και συνεπείς πηγές πληροφόρησης σχετικά με τις αμοιβές των ανδρών και των γυναικών στην Κοινότητα είναι τα στοιχεία σχετικά με τις μέσες ακαθάριστες ωριαίες αποδοχές των χειρωνακτων εργαζομένων της βιομηχανίας και οι μέσες ακαθάριστες μηνιαίες αποδοχές των μη χειρωνακτων εργαζομένων της βιομηχανίας και οριμένων κλάδων των υπηρεσιών. Παρά τα προβλήματα συγκρισιμότητας των αμοιβών, τα στοιχεία δείχνουν ότι για το σύνολο των μεταποιητικών βιομηχανιών, οι μέσες αμοιβές των γυναικών που κατέχουν θέση χειρωνακτικής εργασίας δεν αντιπροσώπευαν, το 1991 στα περισσότερα κράτη μέλη της Κοινότητας, παρά το 75% έως 85% των μέσων αμοιβών των ανδρών (με εξαίρεση τη Δανία όπου οι γυναίκες κέρδιζαν περίπου 95% και την Ιρλανδία με κάτω από 75%). Επίσης, φαίνεται ότι η διαφορά μεταξύ των αμοιβών των γυναικών και των ανδρών μειώθηκε μεταξύ 1975 και 1991 (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:151-153). Παρόμοια, τα στοιχεία που υπάρχουν δείχνουν ότι για όλα τα κράτη μέλη η μέση αμοιβή των μη χειρωνακτικά

εργαζόμενων γυναικών στη μεταποίηση είναι πολύ χαμηλότερη εκείνης των ανδρών σε σύγκριση με των χειρωνακτικά εργαζομένων (κατά μέσο όρο οι γυναίκες παίρνουν το 68% της αμοιβής των ανδρών, ενώ στο Ην. Βασίλειο και το Λουξεμβούργο το αντίστοιχο ποσοστό ήταν κάτω του 60%) (ό.π., σελ. 153). Τέλος, σ' ό,τι αφορά τις υπηρεσίες, στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο οι μέσες αμοιβές των γυναικών ποικίλλουν σημαντικά ανά την Κοινότητα (από 80% στην Ελλάδα και την Πορτογαλία έως 60% στο Ην. Βασίλειο). Η διακύμανση αυτή στη διαφορά αμοιβών πρέπει να αντικατοπτρίζει τη διαφορετική αξιολόγηση της γυναικείας και της ανδρικής εργασίας στα διάφορα κράτη μέλη. Αντίθετα στον τραπεζικό και ασφαλιστικό κλάδο οι αμοιβές των γυναικών έχουν την τάση, κατά μέσο όρο, να πλησιάζουν εκείνες των ανδρών και, παράλληλα, η διακύμανση των διαφορών στις αμοιβές ανδρών και γυναικών που παρατηρούνται στα διάφορα κράτη μέλη είναι ως επί το πλείστον λιγότερο έντονη.

Στην Ελλάδα, από έρευνες που έχουν γίνει για τις διαφορές των αμοιβών ανδρών και γυναικών καταδεικνύεται ότι οι γυναίκες με τα ίδια τυπικά προσόντα και παραγωγικά χαρακτηριστικά με τους άνδρες παίρνουν σημαντικά χαμηλότερες αμοιβές από αυτούς, ακόμη και στην περίπτωση που κάνουν περίπου την ίδια δουλειά (Κανελλόπουλος, Κ., 1986α, κεφ. 4). Σύμφωνα με τα στοιχεία ερευνών που (βλ. σχετικά Πετρινώτη 1989α:136) το 1962 στη μεταποίηση και στις επιχειρήσεις που απασχολούσαν 10 άτομα και πάνω, η μέση εβδομαδιαία αμοιβή για τις γυναίκες έφτανε το 60% της αμοιβής των ανδρών. Ο μέσος μηνιαίος μισθός των γυναικών στη μεταποίηση αποτελούσε το 58% του μέσου μισθού των ανδρών. Το 1971 το ωρομίσθιο των γυναικών στη μεταποίηση ήταν το 66% του ωρομισθίου των ανδρών. Το 1968 το 27,4% των ημερομισθίων εργατριών λάμβανε το κατώτατο νόμιμο ημερομίσθιο έναντι του 96% των εργατών της βιομηχανίας. Επίσης έχουν καταγραφεί σημαντικές περιφερειακές διακυμάνσεις των ημερομισθίων ανδρών και γυναικών. Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, (βλ. σχετικά Μουσούρου 1993:102-103), το 1985, οι γυναίκες έπαιρναν το 74% της αμοιβής των ανδρών συναδέλφων τους στο λιανικό εμπόριο, το 74% στη βιομηχανία ως εργάτριες και το 64% ως υπάλληλοι, το 74% στη βιομηχανία υφαντικών ειδών ως εργάτριες και το 68% ως υπάλληλοι. Επίσης, συγκρίνοντας τα ποσοστά αύξησης της μέσης αμοιβής των ανδρών και των γυναικών μεταξύ των ετών 1981 και 1985, γίνεται σαφής η τάση εξομοίωσης των αμοιβών, τάση που δεν ήταν εμφανής πριν το 1981. Έτσι, το 1987, το μέσο ακαθάριστο ωρομίσθιο των βιομηχανικών εργατριών ήταν το 79% των ανδρών συναδέλφων τους - το τρίτο υψηλότερο

ποσοστό μεταξύ των δώδεκα χωρών της Ε.Κ. (μετά τη Δανία και μόλις κάτω από τη Γαλλία). Επίσης, το 1988 και με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, η αμοιβή των γυναικών σε σχέση με αυτήν των ανδρών στο λιανικό εμπόριο και εκείνη των υπαλλήλων στη βιομηχανία παρουσίασε αύξηση της τάξης του 2-3% σε σύγκριση προς τα αντίστοιχα ποσοστά του 1985 ενώ στη "γυναικεία" βιομηχανία υφαντικών ειδών η αμοιβή των εργατριών είχε φτάσει το 85% των ανδρών (αύξηση 11%) και των υπαλλήλων στο 75% (αύξηση 4%). Όπως τονίζει η Μουσούρου υπάρχουν, "κάποιες ενδείξεις ότι η τάση εξομείωσης των αμοιβών είναι εμφανέστερη στις "γυναικείες" απασχολήσεις" (ό.π., σελ. 103).

Γενικά οι διαφορές στις αμοιβές των ανδρών και των γυναικών μπορούν να ερμηνευτούν από διάφορους λόγους. Κατ' αρχάς είναι σαφές ότι ένας δυσανάλογος αριθμός γυναικών τοποθετείται σε υποδεέστερες θέσεις από τους άνδρες, και, κατ' επέκταση, σχετικά κακοπληρωμένες. Δεύτερον, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες για να καταλάβουν υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία, είτε αυτό συμβαίνει τη στιγμή της πρόσληψής τους είτε κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται είτε, γιατί εισέρχονται σε μικρότερη ηλικία από τους άνδρες στην αγορά εργασίας και ως νεότερες δεν έχουν συμπληρώσει τα απαιτούμενα χρόνια υπηρεσίας, είτε γιατί δεν επιλέγονται για τέτοιες θέσεις, είτε γιατί οι ίδιες αποφεύγουν τις περισσότερες ευθύνες που οι θέσεις αυτές συνεπάγονται. Τρίτον, όπως έχουν καταδείξει πλήθος εμπειρικών μελετών, κατά τον καθορισμό των επαγγελματικών προσόντων και αμοιβών λαμβάνονται συστηματικά υπόψη ιδιότητες και ικανότητες που είναι κατά παράδοση "ανδρικές" περισσότερο παρά "γυναικείες" ενώ ταυτόχρονα πρέπει να ασκούν σημαντική επίδραση συστήματα έκτακτων αμοιβών (πριμ) οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, καταβάλλονται συχνότερα σε άνδρες παρά σε γυναίκες (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:154). Τέταρτον, τα λιγότερα, συγκριτικά με τους άνδρες, χρόνια υπηρεσίας των γυναικών, και η πρόωρη, πολύ συχνά, συνταξιοδότησή τους για οικογενειακούς λόγους πρέπει να συντελούν καθοριστικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι υπάρχει η τάση ταξινόμησης ανόμοιων επαγγελματιών και επιπέδων για τις ίδιες μεγάλες επαγγελματικές κατηγορίες, στις οποίες οι γυναίκες ασκούν επαγγέλματα πολύ διαφορετικά από τους άνδρες. Για παράδειγμα, στην κατηγορία "Επιστημονικά - Ελευθέρια Επαγγέλματα" κατατάσσονται οι γιατροί, αλλά και όσοι ασχολούνται με παραϊατρικά επαγγέλματα (πχ νοσοκόμες), όπου η συμμετοχή των γυναικών είναι μεγάλη, ενώ

οι αμοιβές είναι πολύ μικρότερες. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της γυναικείας απασχόλησης έχουν άμεσο αντίκτυπο στις αποδοχές, τόσο στο επίπεδο της μισθωτής εργασίας όσο και στο επίπεδο του ελεύθερου επαγγελματία.

Εξάλλου, σε γενικότερο επίπεδο, βασική διαπίστωση έρευνας του ΕΚΚΕ για την κατανομή του **εισοδήματος** στην περιοχή της πρωτεύουσας το 1985 (Καράγιωργας κ.ά., 1988), είναι ότι το φύλο συνιστά ουσιαστικό διαφοροποιό παράγοντα της διαμόρφωσης του εισοδήματος. Όπως προέκυψε, από το σύνολο των ατόμων που δήλωσαν εισόδημα, ενώ δεν υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης τους στις τρεις μεγάλες βαθμίδες (κατώτερη - μέση - ανώτερη), οι εισοδηματικές διαφοροποιήσεις τους είναι σημαντικές. Στα χαμηλά εισοδηματικά κλιμάκια το ποσοστό των γυναικών είναι υπερ-διπλάσιο του αντίστοιχου ποσοστού των ανδρών σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης, ενώ στα υψηλά η συμμετοχή των γυναικών είναι υποτυπώδης. Πιο συγκεκριμένα, ενώ στην ανώτερη - ανώτατη εκπαιδευτική βαθμίδα ταξινομείται το 22% των ανδρών και το 18% των γυναικών, στα υψηλά εισοδηματικά κλιμάκια (1,5 εκατ. και άνω ετήσιο εισόδημα το 1984) κατατάσσεται το 23% των ανδρών έναντι μόνον του 5% των γυναικών. Στην κατώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα, χαμηλό εισόδημα έχει το 78% των γυναικών, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό των ανδρών είναι 39%. Σύμφωνα με τους μελετητές σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση αυτού του φαινομένου πρέπει να παίζει το γεγονός ότι υπάρχει μικρότερη συμμετοχή των γυναικών στην απασχόληση, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα σημαντικό μέρος γυναικών να έχει εισόδημα όχι από αμειβόμενη εργασία αλλά από άλλες πηγές (σύνταξη, μερίσματα, ενοίκια), οι οποίες από τη φύση τους δεν έχουν κατά κανόνα το ύψος και τη σταθερότητα του εισοδήματος από εργασία. Εξάλλου, εξαιτίας της άνισης μεταχείρισης που έχουν οι γυναίκες εργαζόμενες, συγκριτικά με τους άνδρες, στα επίπεδα των αμοιβών, έστω κι αν πέτυχαν εξίσου καλή εκπαίδευση και ανεξάρτητα από τις νομοθετικές - όπου υπάρχουν και όταν εφαρμόζονται - ισότητας διατάξεις, από το συσχετισμό επαγγέλματος και εισοδήματος, κατά φύλο, προκύπτει ένα σχήμα κατά το οποίο την άνιση συμμετοχή στις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες, ανάλογα με το φύλο του ατόμου, συνοδεύει και η άνιση κατανομή του εισοδήματος κατά μεγάλα κλιμάκια, ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Αυτό υποδηλώνει ακόμη την έμμεση σχέση που έχει η εκπαίδευση με το εισόδημα, σχέση που, όπως αναφέρθηκε, διοχετεύεται μέσα από το επάγγελμα που εξασκεί το άτομο.

Παρά τη διαπιστωμένη ανισότητα σε βάρος των γυναικών, συγκριτικά με το παρελθόν, η αύξηση των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών οδηγεί, κατά κανόνα, στην υπόθεση ότι στη διάρκεια των τελευταίων ετών οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες ένταξης στην "επίσημη" αγορά εργασίας, είτε επειδή έχουν περισσότερα προσόντα από το παρελθόν είτε επειδή έχουν μειωθεί τα **οικογενειακά βάρη** (μείωση αριθμού παιδιών ή/και βελτίωση των μέτρων υποστήριξης των οικογενειακών βαρών). Τα ποσοστά γονιμότητας (ο αριθμός παιδιών ανά γυναίκα σε ηλικία τεκνοποίησης), μειώθηκαν σε όλη την Κοινότητα και στην Ελλάδα. Εντούτοις οι σχέσεις αιτιότητας μεταξύ της αύξησης της απασχόλησης και της μείωσης της γονιμότητας είναι ελάχιστα σαφείς. Όπως εύστοχα αναρωτιέται η Μουσουρού (1993:46-47),

"Είναι όμως η σύμπτωση αυτή [της μείωσης της γονιμότητας με την αύξηση των οικονομικά ενεργών εγγάμων γυναικών και των οικονομικά ενεργών μητέρων] ενδεικτική μιας σχέσης αιτίου - αιτιατού ή πρόκειται για φαινόμενα που συνιστούν χαρακτηριστικά ενός νεωτερικού κοινωνικού προτύπου...;"

Για παράδειγμα, οι Δανές που έχουν το υψηλότερο ποσοστό συμμετοχής στην Κοινότητα, έχουν ποσοστό γονιμότητας ανάλογο με εκείνο των Ολλανδών γυναικών, των οποίων το ποσοστό συμμετοχής είναι από τα χαμηλότερα (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:132). Οι παροχές για τη φύλαξη των παιδιών μπορεί να εξηγούν εν μέρει τις διαφορές ανά χώρα. Η Δανία διαθέτει το υψηλότερο επίπεδο τέτοιων παροχών, ενώ ακολουθούν από απόσταση η Γαλλία και το Βέλγιο. Τα χαμηλότερα επίπεδα παροχών παρουσιάζουν η Ιρλανδία, οι Κάτω Χώρες και το Ην. Βασίλειο. Αν και αυτές οι ανομοιότητες αντικατοπτρίζονται μέχρι ενός ορισμένου βαθμού στις διαφορές που καταγράφονται μεταξύ των ποσοστών συμμετοχής των γυναικών με ή χωρίς παιδιά, οι Βρετανίδες (25-49 ετών με παιδιά) δεν διαφέρουν σε ποσοστό συμμετοχής από τις Γαλλίδες και τις Βελγίδες. Όλα αυτά φαίνεται να δείχνουν ότι η ύπαρξη διευκολύνσεων φύλαξης παιδιών δεν είναι παρά ένας από τους λόγους που εξηγούν τις διαφορές που καταγράφονται μεταξύ των ποσοστών συμμετοχής. Για παράδειγμα, αυτό δεν εξηγεί γιατί στο Ην. Βασίλειο το ποσοστό συμμετοχής της πλειονότητας των γυναικών με ή χωρίς παιδιά είναι σχετικά υψηλό ή τα ποσοστά συμμετοχής είναι γενικά χαμηλά στο Νότο της Κοινότητας. Η επιμέλεια των παιδιών λοιπόν δεν είναι παρά ένας από τους λόγους που εξηγούν το χαμηλότερο ποσοστό συμμετοχής των παντρεμένων γυναικών σε σχέση με εκείνο των ανύπαντρων. Το 1990 στα μισά από τα κράτη

μέλη της Κοινότητας δεν υπήρχε καμία αξιοσημείωτη διαφορά μεταξύ των μέσων ποσοστών συμμετοχής των γυναικών ηλικίας 25 έως 49 ετών με ή χωρίς παιδιά - ενώ σε μερικές χώρες οι γυναίκες με παιδιά παρουσίαζαν ποσοστό συμμετοχής πιο υψηλό (τα κράτη μέλη της Νότιας Ευρώπης, η Δανία, το Βέλγιο και η Πορτογαλία). Σ' όλες τις υπόλοιπες χώρες του Βορρά της Κοινότητας, τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών με παιδιά κάτω των 15 ετών ήταν κατώτερα κατά 10 (Γαλλία, Λουξεμβούργο) και 20 μονάδες (Γερμανία, Ιρλανδία) των μέσων ποσοστών συμμετοχής που καταγράφηκαν για γυναίκες χωρίς παιδιά (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:131).

Φαίνεται λοιπόν ότι θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ταυτόχρονα και άλλοι παράγοντες, όπως η προσφορά κατάλληλων θέσεων εργασίας με αμοιβές και συνθήκες εργασίας αποδεκτές, και η σχετικά μεγάλη προσφορά θέσεων μερικής απασχόλησης, καθώς και οι κανονισμοί εργασίας που ρυθμίζουν τη δυνατότητα μερικής απασχόλησης, οι οποίοι πρέπει να διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο. Επίσης, παράγοντες όπως η αλλαγή στις στάσεις και στις αντιλήψεις σχετικά με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, η άνοδος του εκπαιδευτικού επιπέδου⁷⁴, η μεγαλύτερη ηλικία γάμου και η μεγαλύτερη επαγγελματική εμπειρία πριν από το γάμο, οικονομικοί λόγοι και αυξημένη καταναλωτική συμπεριφορά, η υποκατάσταση της γυναικείας απασχόλησης λόγω έλλειψης κινητικότητας στα "ανδρικά" επαγγέλματα, καθώς και το μικρότερο μέγεθος οικογένειας, πιθανόν να ερμηνεύουν τις διαχρονικές και γεωγραφικές διαφορές.

Στην Ελλάδα, έχει διερευνηθεί πολύ λίγο ο συσχετισμός της απασχόλησης και της ανεργίας των γυναικών με την οικογενειακή τους κατάσταση, τη μητρότητα και την ηλικία των παιδιών. Όλα πάντως τα διαθέσιμα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι η οικογενειακή κατάσταση επηρεάζει την επαγγελματική ενεργοποίηση των γυναικών. Κατ' αρχάς, σύμφωνα με τα στοιχεία της *Ερευνας Εργατικού Δυναμικού* για τα έτη 1983 και 1988 (βλ. επεξεργασία τους στο Πάντειον ΠΚΠΕ-ΙΠΑ & ΟΑΕΔ, 1990), το μεγαλύτερο ποσοστό συμμετοχής και ένα από τα μικρότερα ποσοστά ανεργίας παρουσιάζουν οι άγαμες μητέρες ανεξάρτητα από την ηλικία των παιδιών τους. Το γεγονός αυτό αντανακλά την

---

74. Η Μουσσούρου (1993:47) για παράδειγμα τονίζει ότι το εκπαιδευτικό επίπεδο είναι αποφασιστικός παράγοντας αναζήτησης και διατήρησης θέσης εργασίας και η παρατηρούμενη μείωση γονιμότητας των οικονομικά ενεργών γυναικών πρέπει να συνδέεται κατά πρώτο λόγο με το εκπαιδευτικό επίπεδό τους.

αυξημένη δραστηριότητα που αναπτύσσουν οι άγαμες μητέρες προκειμένου να ενταχθούν και να παραμείνουν στην αγορά εργασίας. Οι έγγαμες εν γένει παρουσιάζουν σχετικά περιορισμένη τάση εισόδου στην αγορά εργασίας, ενώ οι έγγαμες μητέρες γενικά παρουσιάζουν ποσοστά συμμετοχής χαμηλότερα από τις άγαμες και τις έγγαμες μητέρες με παιδιά κάτω των 12 ετών. Φαίνεται ότι οι άγαμες προτίθενται περισσότερο από τις έγγαμες να εργαστούν είτε γιατί αναλαμβάνουν καθήκοντα "αρχηγού" της οικογένειας είτε γιατί η αμειβόμενη εργασία εξυπηρετεί το σχηματισμό της "προίκας"⁷⁵. Το γεγονός ότι οι μητέρες άγαμες ή έγγαμες φαίνεται ότι συμμετέχουν στο εργατικό δυναμικό σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις έγγαμες εν γένει μπορεί να αντανάκλα τις αυξημένες οικονομικές ανάγκες των οικογενειών που διεκδικούνται. Αυτό που είναι σημαντικό να τονιστεί είναι το γεγονός ότι το αυξημένο ποσοστό συμμετοχής γυναικών με παιδιά κάτω των 12 ετών έρχεται να ανατρέψει την τάση του αναμενόμενου αποτελέσματος. Προφανώς οικονομικές ή άλλες ανάγκες οδηγούν σε μια συμμετοχή των γυναικών της κατηγορίας αυτής και όπου η χαμηλή κοινωνική υποδομή πρέπει ν' αντισταθμίζεται μάλλον από ένα είδος συμπαράστασης του "διευρυμένου" οικογενειακού δικτύου. Το ποσοστό ανεργίας παρουσιάζεται υψηλότερο στην πρώτη κατηγορία των αγάμων. Μια πληθυσμιακή κατανομή δείγματος αυτής της κατηγορίας, θα οδηγούσε στην επικάλυψη της ανεργίας αγάμων από την ανεργία των νέων γυναικών που αποτελούν το "πρότυπο του ανέργου". Στις υπόλοιπες κατηγορίες η ανεργία συμπεριφέρεται κατά τον αναμενόμενο τρόπο καθώς οι μητέρες και οι μητέρες με μικρά παιδιά δυσκολεύονται περισσότερο στην εξεύρεση εργασίας λόγω των πρόσθετων ευθυνών τους που πρέπει να τις οδηγούν στην αναζήτηση σχετικά ευέλικτων θέσεων (μερική απασχόληση, ωράρια, τόπος εργασίας κλπ). Η ανεργία μακράς διάρκειας αν και ιδιαίτερα υψηλή δεν παρουσιάζει διακυμάνσεις κατά κατηγορία και μάλλον πρέπει να αποτελεί αυτόνομο γεγονός της συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας (όπως είδαμε το ποσοστό ανεργίας μακράς διάρκειας για τους άνδρες εκτιμήθηκε για το 1991 στο ύψος του περίπου 37% ενώ για τις γυναίκες στο ύψος του 53%).

Εξάλλου, σε έρευνα που έχει διενεργηθεί στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας για τη

---

75. Το ζήτημα αυτό έχει διερευνηθεί από τις Λαμπίρη - Δημάκη (1963), και (1972), Νικολαΐδου (1981), Μπακαλάκη (1986).

γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών⁷⁶ με στόχο να καταδειχτεί η αλληλεπίδραση που πιθανόν να υπάρχει ανάμεσα στην οικογενειακή και εργασιακή κατάσταση των γυναικών, έχει προκύψει ότι γενικά, οι έγγαμες γυναίκες παρουσιάζουν χαμηλότερα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας σε σχέση με τις άγαμες. Επίσης ο αριθμός παιδιών και η ηλικία του μικρότερου παιδιού αποτελούν συνήθως τις κύριες μεταβλητές που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την οικονομική συμμετοχή των γυναικών. Φαίνεται μάλιστα πως το δεύτερο παιδί έχει καθοριστική σημασία: για τις γυναίκες με δύο ή περισσότερα παιδιά τα ποσοστά απασχόλησης μειώνονται αισθητά. Παράλληλα, ο παράγοντας "ηλικία μικρότερου παιδιού" φαίνεται ότι ασκεί σημαντική επίδραση στην απασχόληση των γυναικών. Μέχρις ότου το μικρότερο παιδί φτάσει στην ηλικία των 3 ετών, τα ποσοστά απασχόλησης των γυναικών, και ιδιαίτερα μετά από το δεύτερο παιδί, μειώνονται αισθητά, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά συναντώνται όταν το μικρότερο παιδί είναι 3-4 ετών.

Τέλος, σε παρεμφερή αποτελέσματα κατέληξε και έρευνα του ΕΚΚΕ και της ΓΓΙ (1988) που πραγματοποιήθηκε σε 2000 άτομα του γυναικείου πληθυσμού 18 και άνω το 1986. Οι παντρεμένες γυναίκες του δείγματος εργάζονται αισθητά λιγότερο (37,6%) απ' ό,τι οι ανύπαντρες (56,0%) και οι χωρισμένες (68,8%). Το αποτέλεσμα αυτό θα πρέπει να είναι συνάρτηση τόσο του διαθέσιμου χρόνου και των οικογενειακών υποχρεώσεων, όσο και των οικονομικών αναγκών που καλούνται να καλύψουν οι γυναίκες χωρίς σύζυγο. Ενδιαφέρον επίσης είναι το συμπέρασμα ότι οι γυναίκες σύζυγοι εργοδοτών και αυτοπασχολουμένων (δηλαδή με ανεξάρτητη εργασία) είναι εργαζόμενες σε μεγαλύτερο ποσοστό απ' ό,τι οι γυναίκες σύζυγοι μισθωτών του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα (δηλαδή με εξαρτημένη εργασία). Επίσης οι γυναίκες σύζυγοι όσων εργάζονται στην παροχή υπηρεσιών ή ως τεχνίτες και εργάτες εκτός γεωργίας εργάζονται σε χαμηλότερο ποσοστό απ' ό,τι οι γυναίκες των οποίων οι σύζυγοι ανήκουν στις υπόλοιπες κατηγορίες επαγγελμάτων. Εξαιρέση αποτελούν οι γυναίκες των αξιωματικών των ενόπλων δυνάμεων, οι οποίες είναι εκείνες που εργάζονται λιγότερο απ' όλες τις υπόλοιπες κατηγορίες επαγγελμάτων των ανδρών - συζύγων. Εξάλλου, από τις σημερινές νοικοκυρές το 54,4% έχει δουλέψει στο παρελθόν για χρονικό διάστημα τουλάχιστον ενός έτους, και ήταν κυρίως μισθωτές στον ιδιωτικό τομέα. Οι περισσότερες εγκατέλειψαν επαγγέλματα που ανήκουν στις κατηγορίες

---

76. Βλ. σχετικά Συμεωνίδου, (1986α), (1989), (1990), (1994) και Συμεωνίδου κ.ά., (1992).

επαγγελματιών των τεχνιτών και εργατών στη βιομηχανία και βιοτεχνία.

Στις περισσότερες δυτικές χώρες, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, έχει διαπιστωθεί ότι το επίπεδο του ποσοστού συμμετοχής, τόσο για τους άνδρες όσο και για τις γυναίκες, βρίσκεται σε θετικό συσχετισμό με το **επίπεδο εκπαίδευσης** και ότι όσο υψηλότερο είναι το μορφωτικό επίπεδο τόσο συρρικνούνται οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στις κατηγορίες επαγγελματιών. Τα ποσοστά συμμετοχής των ατόμων που είναι απόφοιτοι ανωτέρων σπουδών είναι γενικά υψηλότερα των ποσοστών συμμετοχής εκείνων που δεν έχουν φτάσει ένα τέτοιο επίπεδο εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού το 1989 το 79% των πτυχιούχων ανώτατων σχολών ανήκουν στο εργατικό δυναμικό (άνδρες 81% και γυναίκες 78%). Η σχέση αυτή είναι σαφώς εντονότερη για τις γυναίκες απ' ό,τι για τους άνδρες αφού το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών που είχαν πραγματοποιήσει τις πιο υψηλού επιπέδου σπουδές ήταν σαφώς ανώτερο εκείνων των γυναικών που δεν διέθεταν παρά στοιχειώδη μόρφωση⁷⁷. Η κατάσταση αυτή αντικατοπτρίζει ίσως τη μεγαλύτερη ευχέρεια των γυναικών που διαθέτουν ένα καλό μορφωτικό επίπεδο να επανενταχθούν στην ενεργό επαγγελματική ζωή έπειτα από μια περίοδο διακοπής. Μπορεί επίσης να αντικατοπτρίζει το γεγονός ότι οι προσδοκίες και η εξέλιξη της σταδιοδρομίας των γυναικών αυτών προσομοιάζουν ίσως αρκετά σε εκείνες των ανδρών - δηλαδή ότι οι σταδιοδρομίες τους είναι συνεχείς και δεν διακόπτονται από τη γέννηση των παιδιών τους.

Εξετάζοντας τα ποσοστά ανεργίας σε σχέση με το εκπαιδευτικό επίπεδο, στην Ελλάδα όπως και αλλού, φαίνεται ότι παρουσιάζονται χαμηλά στις κατηγορίες "χαμηλής" εκπαίδευσης, γεγονός που πρέπει να παραπέμπει σε παραδοσιακές ασχολίες ή σε ευκολία απορρόφησης από την αγορά επαγγελματιών χαμηλής εξειδίκευσης. Οι αγγράμματοι έχοντας μικρά ποσοστά συμμετοχής και χαμηλή ανεργία, φαίνεται ότι προσαρμόζονται εύκολα στην αγορά εργασίας χαμηλών

---

77. Το 1991, σύμφωνα με την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, μη ενεργές γυναίκες ήταν το 0,1% των γυναικών που κατέχουν μεταπτυχιακό τίτλο, το 2,1% αυτών που κατέχουν πτυχίο ΑΕΙ, το 1,1% όσων έχουν κάνει ανώτερες σπουδές, το 18,5% των γυναικών που έχουν απολυτήριο Λυκείου, το 12,7% των γυναικών με απολυτήριο Γυμνασίου, το 40% των γυναικών με απολυτήριο Δημοτικού, το 15,5% των γυναικών που έχουν τελειώσει τουλάχιστον μια τάξη του Δημοτικού και το 9,4% των αναλφάβητων γυναικών. (Για λεπτομερή ανάλυση της συνάρτησης εκπαιδευτικού επιπέδου, απασχόλησης και φύλου στην Ελλάδα βλ. Κασσιμάτη, 1991, κεφ. 3).

απαιτήσεων. Η ανεργία συγκεντρώνεται σε άνδρες και γυναίκες στους απόφοιτους δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης. Σ' όλες τις άλλες κατηγορίες οι γυναίκες υπολείπονται των ανδρών στο εργατικό δυναμικό μέχρι τη βαθμίδα "τρίταξιο γυμνάσιο" και στη συνέχεια πλεονεκτούν των ανδρών στις άλλες βαθμίδες, πράγμα που σημαίνει ότι όσο αυξάνεται η βαθμίδα εκπαίδευσης (πλην των μεταπτυχιακών) οι γυναίκες τείνουν σε όλο και μεγαλύτερη ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Οι παρατηρήσεις αυτές φαίνεται ότι συμφωνούν με τα διαθέσιμα στοιχεία σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο σύμφωνα με τα οποία το μορφωτικό επίπεδο παίζει σημαντικό ρόλο στην επιλογή επαγγέλματος και στην πρόσβαση στους επαγγελματικούς χώρους και ότι με την αυξανόμενη βαθμίδα εκπαίδευσης περιορίζεται η σε βάρος των γυναικών διαφορά μεταξύ των δύο φύλων. Ταυτόχρονα φαίνεται ότι τα εκτός απασχόλησης άτομα (άνεργοι ή και αποθαρρημένοι μη ενεργοί) χαρακτηρίζονται από χαμηλές εξειδικεύσεις και χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο. -

Εξάλλου, ένα χαρακτηριστικό της ιεραρχικής δομής της αγοράς εργασίας που αξίζει να τονιστεί ιδιαίτερα αφορά τη σχέση ανδρών και γυναικών με την αμειβόμενη και **μη αμειβόμενη εργασία** όπως προκύπτει, έστω σχηματοποιημένη ή/και υποτιμημένη, από τις επίσημες στατιστικές των απασχολούμενων "κατά θέση στην επιχείρηση" και ιδιαίτερα την ειδική κατηγορία **"συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη οικογενειακών επιχειρήσεων"**. Είναι γεγονός ότι, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ο αριθμός των γυναικών που κατατάσσονται σ' αυτήν τη μορφή μη αμειβόμενης εργασίας υπερβαίνει κατά πολύ εκείνον των ανδρών (73% για το σύνολο της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1990). Παρά το γεγονός ότι αυτός ο τύπος απασχόλησης έχει σημαντικά υποχωρήσει με την πάροδο του χρόνου, ως άμεση συνέπεια της μείωσης της σημασίας της γεωργίας όπου συγκεντρώνεται περίπου το ήμισυ των συμβοηθούντων μελών οικογένειας της Κοινότητας⁷⁸, στην

---

78. Στην Κοινότητα, το 1990 το 40% των γυναικών που εργάζονται στη γεωργία είναι συμβοηθούντα μέλη έναντι 8% των ανδρών. Στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό υπερβαίνει το 60% με περίπου 10% για τους άνδρες (το 90% των ανδρών είναι αρχηγοί εκμετάλλευσης). Εξάλλου, το 3% των γυναικών στην Κοινότητα που εργάζονται στον τομέα υπηρεσιών είναι συμβοηθούντα μέλη (λιγότερο από 1% για τους άνδρες), αλλά η αναλογία αυτή είναι σαφώς σημαντικότερη στην Ελλάδα (11% για τις γυναίκες ενώ οι άνδρες δεν ξεπερνούν το 2,5%). Η απόκλιση της Ελλάδας σε σχέση με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σύμφωνα με τα στοιχεία των Βαΐου κ.ά. (1991α) είναι σημαντική ακόμη κι αν αφαιρέσουμε τον πρωτογενή τομέα. Μάλιστα, μεταξύ 1981 και 1987 διαπιστώνεται μια σημαντική αύξηση της σημασίας αυτής για το δευτερογενή τομέα (+62%) καθώς και

Ελλάδα το 1990 το 27% του εργατικού δυναμικού των γυναικών ήταν καταχωρημένο ως συμβοηθούντα μέλη, ποσοστό εξαιρετικά υψηλό όταν ο μέσος όρος για τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι 5% (Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1992:148).

Πιο αναλυτικά, για την Ελλάδα, τα στοιχεία της *Ερευνας Εργατικού Δυναμικού*, καταδεικνύουν ότι οι γυναίκες αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία της κατηγορίας αυτής: το 1988 αποτελούσαν το 78,6% των απασχολούμενων σ' αυτήν την κατηγορία (73,3% το 1991). Οι άνδρες αντίστοιχα αποτελούσαν το 21,4% (1988) και το 26,7% (1991). Το 1988, 32,1% των απασχολούμενων γυναικών ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία (25,2% το 1991), ενώ μόνον 4,7% των απασχολούμενων ανδρών, ποσοστό που παραμένει σταθερό μεταξύ 1988 και 1991⁷⁹. Αυτό συνεπάγεται, όπως επισημαίνουν οι Βαΐου κ.ά. (1991α:48), ότι

"αν από το σύνολο των γυναικών που καταγράφονται επίσημα ως απασχολούμενες αφαιρέσουμε επιπλέον τα συμβοηθούντα και μη αμειβόμενα μέλη (τα οποία εξ ορισμού δεν αμείβονται), παραμένει ένας πολύ μικρός αριθμός γυναικών των οποίων η θέση στο επάγγελμα υποδηλώνει μιας μορφής αμοιβή. Διαφορά που αποτελεί σαφή ένδειξη των δυσμενών όρων με τους οποίους εργάζονται οι γυναίκες στην Ελλάδα..."

Αλλά και οι υπόλοιπες κατηγορίες που αφορούν την αμειβόμενη απασχόληση σε σχέση με τη "θέση στη επιχείρηση" καταδεικνύουν μια σαφή κατά φύλο διαφοροποίηση σε βάρος των γυναικών. Στην Κοινότητα, ως σύνολο, το 1990 μόλις λιγότερο του 16% όλων των απασχολούμενων ατόμων ήταν καταχωρημένο

μια μικρότερη για τον τριτογενή (+16%). Η πρώτη αύξηση πρέπει να οφείλεται στον αυξανόμενο αριθμό των μικρών βιοτεχνικών οικογενειακών επιχειρήσεων που χαρακτηρίζει τη μεταποίηση στην Ελλάδα ενώ η δεύτερη είναι λογικό επακόλουθο του εκπληκτικού ρυθμού αύξησης του τριτογενή τομέα σε συνδυασμό με τον οικογενειακό χαρακτήρα εμπορικών και τουριστικών επιχειρήσεων.

79. Οι νέοι άνδρες (20-24 χρονών), σύμφωνα με την *Ερευνα Εργατικού Δυναμικού*, παρουσιάζουν ένα αρκετά σημαντικό ποσοστό συμμετοχής στην κατηγορία "συμβοηθούντων και μη αμειβόμενων μελών της οικογένειας" (21,5%), ποσοστό σημαντικά υψηλότερα από τα αντίστοιχα του συνόλου του πληθυσμού εργάσιμης ηλικίας, το οποίο μάλιστα παρουσίασε διαχρονική αύξηση και βρίσκεται πάνω από το αντίστοιχο ποσοστό των νέων γυναικών κατά 6,9 ποσοστιαίες μονάδες. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται αν θεωρήσουμε ότι κατά τη διάρκεια αναμονής για ανεύρεση εργασίας οι νέοι άνδρες βρίσκουν προσωρινή "στέγη" στην οικογενειακή επιχείρηση και καταχωρούνται στην κατηγορία αυτήν. Μια άλλη εξήγηση, που σύμφωνα με τη Γουρδομιχάλη (1984:211-230), εκφράζει μια επιπλέον ουσιαστική ανισότητα στις σχέσεις παραγωγής μεταξύ νέων ανδρών και γυναικών, είναι ότι για τους νέους άνδρες που εργάζονται συνήθως με τον πατέρα τους υπάρχει το στοιχείο της "μαθητείας" μέχρι να αναλάβουν οι ίδιοι την εκμετάλλευση. Αντίθετα, οι γυναίκες (σύζυγοι ή κόρες), κατά κανόνα, παίζουν το ρόλο των "βοηθητικών εργατικών χεριών" σ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, άσχετα αν αυτή η "βοηθητική" εργασία είναι "ειδικευμένη" και κρίσιμη για την όλη παραγωγική διαδικασία, ή ακόμη πιο κουραστική και χρονοβόρα από την αντίστοιχη εργασία των ανδρών.

ως εργοδότες ή ως αυτοαπασχολούμενοι. Απ' αυτούς μόνο το 25% ήταν γυναίκες, ενώ περίπου 20% των απασχολούμενων ανδρών ασκούσε ανεξάρτητη επαγγελματική δραστηριότητα - το αντίστοιχο ποσοστό για τις γυναίκες ήταν μόνο 10%. Η ανισότητα αυτή ισχύει για όλα τα κράτη μέλη πλην της Πορτογαλίας και είναι ιδιαίτερα έντονη στη Δανία και την Ιρλανδία. Το μέγεθος της αυτοαπασχόλησης ανά την Κοινότητα συνδέεται στενά με τη γεωργία, καθόσον άνω του μισού του συνόλου των θέσεων εργασίας του τομέα αυτού είναι θέσεις αυτοαπασχόλησης. Το 80% των αυτοαπασχολούμενων του τομέα αυτού είναι άνδρες. Η διαφορά μεταξύ της ανδρικής και γυναικείας αυτοαπασχόλησης είναι ακόμα μεγαλύτερη στη βιομηχανία. Επί 4,5 εκατομμυρίων αυτοαπασχολούμενων ατόμων στον τομέα αυτό το 1990 μόνο 500.000 (11%) ήταν γυναίκες. Παρ' ό,τι οι γυναίκες είναι αναλογικά σημαντικότερες στις υπηρεσίες από ό,τι στους άλλους τομείς, αντιπροσώπευαν ακόμα το 30% των αυτοαπασχολούμενων του τομέα αυτού στο σύνολο της Κοινότητας (ενώ αποτελούν το 51% του εργατικού δυναμικού).

Όπως προκύπτει από την *Ερευνα Εργατικού Δυναμικού*, στην Ελλάδα σύμφωνα με τα στοιχεία του 1991, το 87% των "Εργοδοτών" είναι άνδρες και μόνον το 13% γυναίκες. "Εργοδότες" είναι το 8,3% των απασχολούμενων ανδρών, έναντι 2,4% των απασχολούμενων γυναικών. Ως προς την κατηγορία των "Αυτοαπασχολούμενων", το 1991, 79,3 των απασχολούμενων είναι άνδρες, ενώ 20,7% γυναίκες. 34,6% των απασχολούμενων ανδρών και 17,7% των απασχολούμενων γυναικών δουλεύουν για λογαριασμό τους. Ως προς την κατηγορία των "μισθωτών", το 1991, 65,3% των μισθωτών είναι άνδρες, ενώ μόνον 34,7% είναι γυναίκες. μισθωτοί είναι το 52,4% των απασχολούμενων ανδρών και 54,7% των απασχολούμενων γυναικών. . Βέβαια είναι σαφές ότι η "θέση στην επιχείρηση" μόνο ενδεικτική μπορεί να είναι της βαθμίδας της κλίμακας κοινωνικής ιεραρχίας που αντιστοιχεί στην εργασία που ασκεί το κάθε άτομο. Διότι, υπάρχουν οπωσδήποτε εργοδότες που θεωρούνται ότι στο επίπεδο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης βρίσκονται σε χαμηλότερη βαθμίδα της κλίμακας της κοινωνικής ιεραρχίας απ' ό,τι πολλοί από τους μισθωτούς που εργάζονται, για παράδειγμα, ως ανώτερα διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων.

Όπως είδαμε, η σύνδεση του γενικότερου θεωρητικού προβληματισμού για τις έννοιες της εργασίας, της απασχόλησης, της ανεργίας και της αεργίας με τον

προβληματισμό για τη συνολική εργασία των γυναικών (την απλήρωτη οικιακή εργασία και τις διάφορες μορφές αμειβόμενης ή μη αμειβόμενης απασχόλησης), αποτελεί ένα γόνιμο πεδίο ανάλυσης του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού καθιστώντας σαφή τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της εργασίας που επιτελούν οι γυναίκες.

Πράγματι, ένα από τα σημαντικότερα, κατά την άποψή μας, ζητήματα της συζήτησης για την απασχόληση στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες σήμερα (κάτω μάλιστα από την πίεση της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης), συνδέεται με τη σχετική σπουδαιότητα, για τις γυναίκες αλλά και για τους άνδρες, των **διάφορων τύπων και μορφών απασχόλησης**. Στη σημερινή φάση του καπιταλισμού όπου η ομοιογενής κοινωνία και η πλήρης απασχόληση έχουν δώσει τη θέση τους στην αστάθεια της απασχόλησης, την ανεργία και την υποαπασχόληση, προωθείται και νομιμοποιείται ο θεσμός της μερικής απασχόλησης⁸⁰, η εργασία χωρίς σύμβαση, η εποχιακή, ευκαιριακή, ασυνεχής και εν γένει "άτυπη" εργασία, η απασχόληση σε οικογενειακή επιχείρηση ή/και στην "ανεπίσημη" οικονομία, η απασχόληση εντάσεως εργασίας πληρωμένη με το κομμάτι στο σπίτι ή κατ' αποκοπήν κλπ. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο αριθμός των "περιφερειακών" απασχολούμενων, σε σχέση με τους "κεντρικούς" απασχολούμενους, συνεχώς αυξάνει⁸¹.

---

80. Η εξέλιξη της γυναικείας μισθωτής εργασίας παρουσιάζει τα τελευταία 10 χρόνια ένα σημαντικό χαρακτηριστικό: την ολοένα μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών σε δουλειές "μερικής απασχόλησης". Το 1990 στο σύνολο της Κοινότητας λιγότερο του 4% των ανδρών εργαζόταν με καθεστώς μερικής απασχόλησης έναντι 28% των γυναικών (στο Ην. Βασίλειο 43%, στις Κάτω Χώρες, 59%). Η ΕΣΥΕ δίνει κάποια αποσπασματικά στοιχεία για την Ελλάδα: το ποσοστό των μερικώς απασχολούμενων γυναικών ανέρχεται σε 24,5% το 1977, έναντι 37,2% το 1981, έναντι 34,8% το 1985, έναντι 43,5% το 1986. Όμως ο όρος μερική απασχόληση είναι πολύ πλατύς (περιλαμβάνει και αυτούς που δεν δούλεψαν λόγω αρρώστιας, απεργίας κ.λπ.) και σημαίνει μειωμένο ωράριο εργασίας και δεν είναι ταυτόσημος με τον όρο που χρησιμοποιείται στην Ευρώπη.

81. Στο πλαίσιο του συνδυασμού "τυπικών" και "άτυπων" μορφών εργασίας, η δομή των κατατημένων αγορών εργασίας αποτελείται από δυο βασικές ιεραρχικές βαθμίδες. Από τη μια είναι οι "κεντρικοί" πεπειραμένοι και ειδικευμένοι εργάτες ή τεχνίτες που απολαμβάνουν σταθερή εργασία, σχετικά υψηλά ημερομίσθια με βάση τις συλλογικές συμβάσεις και έχουν ασφαλιστική κάλυψη. Από την άλλη είναι το δευτερεύον εργατικό δυναμικό, οι "περιφερειακοί", χαρακτηριζόμενοι ως ημειδικευμένοι ή ως ανειδίκευτοι εργάτες. Η θέση τους δεν είναι μόνιμη, έχουν μη σταθερές συμβάσεις εργασίας ή δεν έχουν καθόλου συμβάσεις, παίρνουν το κατώτατο ημερομίσθιο ή και λιγότερο, τα ωράρια και οι συνθήκες εργασίας δεν δεσμεύονται από συλλογικές συμβάσεις, ενώ η συνδικαλιστική τους κάλυψη είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Κατά κανόνα "περιφερειακοί" εργαζόμενοι είναι γυναίκες, νέοι και άτομα εθνικών ή θρησκευτικών μειονοτήτων. Όπως τονίζουν οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (1990:43), "Ο ορισμός της απασχόλησης ως εποχικής, περιθωριακής, γυναικείας, ειδικευμένης ή σταθερής εξαρτάται από την τοπική ταξική δομή και την τοπική σύνθεση του εργατικού δυναμικού κατά φύλο και εθνικότητα".

Ειδικά για την Ελλάδα, στο βαθμό που η μισθωτή εργασία δεν αποτελεί την κυρίαρχη μορφή απασχόλησης (βλ. ενδεικτικά Τσουκαλάς, 1986α)⁸² και οι οικονομικές δομές ευνοούν την αυτοαπασχόληση⁸³ ενώ, όπως έχει καταδειχτεί επανειλημμένα, παρατηρείται ταυτόχρονα ένας αυξανόμενος και πολύπλοκος συνδυασμός "επίσημων" και "ανεπίσημων" δραστηριοτήτων (πολυαπασχόληση) με αιχμή την αυξάνουσα σημασία της άτυπης οικονομίας και του νέου ρόλου του νοικοκυριού σε σχέση με την παραγωγή με το κομμάτι στο σπίτι (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1987), είναι σαφές ότι η ανάλυση των διάφορων τύπων και μορφών απασχόλησης είναι καθοριστική για την κατανόηση του σύγχρονου κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Γεγονός που αποκτά ιδιαίτερη σημασία αν δεχτούμε ότι, η ανάδυση διάφορων τύπων και μορφών απασχόλησης για την Ευρώπη είναι ενμέρει αποτέλεσμα της κρίσης και της αναδιάρθρωσης, ενώ, αντίθετα, για την Ελλάδα αυτές οι συνθήκες απασχόλησης φαίνεται να διαπερνούν την κρίση και την ευημέρια (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1987). Ειδικά, μάλιστα σ' ό,τι αφορά τις άτυπες μορφές απασχόλησης στην Ελλάδα συνδέονται τόσο με διαδικασίες αναδιάρθρωσης, όσο και με τη διατήρηση παλαιότερων μορφών οργάνωσης της παραγωγής, με νέους κλάδους και πλήρως εκσυγχρονισμένες τεχνολογικά επιχειρήσεις όσο και με παραδοσιακούς κλάδους και διαδικασίες παραγωγής (Βαΐου κ.ά., 1993) όπου διαπλέκονται μαζί η νέα τεχνολογία αιχμής και οι παλιές παραδόσεις, η αποειδίκευση και η υπερειδίκευση, ο κατακερματισμός και η ενοποίηση των δραστηριοτήτων, η καταστροφή των παλιών και η διαμόρφωση νέων ιεραρχικών κλιμάκων (Λυμπεράκη, 1991).

Αυτή ακριβώς η ιδιαιτερότητα του ελληνικού καπιταλισμού, στη σύζευξή του με τις υπάρχουσες οικογενειακές δομές και τις κατά φύλο σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας, καθορίζουν εν πολλοίς τη δυνατότητα ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας αλλά κυρίως την ποιότητα αυτής της ένταξης: αμειβόμενη ή μη, μόνιμη ή προσωρινή/ευκαιριακή εργασία, απασχόληση με σύμβαση ορισμένου χρόνου σε οικογενειακή επιχείρηση ή αλλού, αυτοαπασχόληση ή μισθωτή

---

82. Συγκρίνοντας τα εθνικά στοιχεία με τα αντίστοιχα των χωρών της Κοινότητας, προκύπτει ότι η μισθωτή απασχόληση ανδρών και γυναικών είναι η χαμηλότερη ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 1991 η γυναικεία μισθωτή εργασία αντιστοιχούσε στα 54,7% της συνολικής απασχόλησης, ενώ ο μέσος όρος για τις χώρες της ΕΟΚ ανερχόταν στο 85,3%.

83. Το 1991 το 20,1% των γυναικών και το 42,9% των ανδρών είναι εργοδότες/αυτοαπασχολούμενοι, ενώ ο μέσος όρος για την Ευρωπαϊκή Ένωση είναι 10,0% και 19,3% αντίστοιχα. Εξάλλου, υπάρχει ένα αρκετά υψηλό ποσοστό γυναικών (αλλά και ανδρών) που εργάζονται στη γεωργία (26,7%), με μέσο όρο για την Ευρωπαϊκή Ένωση το 6,3%.

απασχόληση, μερική ή πλήρη απασχόληση, στην "επίσημη" ή "ανεπίσημη" οικονομία, τυπική ή άτυπη μορφή εργασίας, απασχόληση εντάσεως εργασίας πληρωμένη με το κομμάτι στο σπίτι κλπ. Και από αυτήν την άποψη η απασχόληση των γυναικών πολύ συχνά δεν εμφανίζεται σε καμία επίσημη καταγραφή του πληθυσμού των απασχολούμενων (εξαιτίας του "ημιπαράνομου" καθεστώτος των δραστηριοτήτων ή της σταθερής κοινωνικής υποτίμησής τους) και είναι σαφώς υποτιμημένη⁸⁴.

Ιδιαίτερα διαφωτιστικές σ' αυτό το πλαίσιο είναι οι έρευνες πεδίου που έχουν πραγματοποιήσει σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές η Ν. Βαΐου και ο Κ. Χατζημιχάλης⁸⁵. Για παράδειγμα, αναλύοντας τρεις περιπτώσεις ανάπτυξης ενδιάμεσων περιφερειών, καταδεικνύουν το εύρος της πολυαπασχόλησης και τη σημασία των κατά φύλο και ηλικία ανισοτήτων για την αναπαραγωγή ενός, σε βάρος των γυναικών (αλλά και των παιδιών και των ηλικιωμένων), καταμερισμού της εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση της εγκατάστασης, το 1979, μιας βιομηχανίας ετοιμών ενδυμάτων στην περιοχή Μεσολογγίου - Αγρινίου, η εταιρία μετά από τρία χρόνια, αφού κήρυξε πτώχευση, υπενοίκιασε τον εξοπλισμό στις γυναίκες πρώην εργάτριες που άρχισαν να παράγουν στο σπίτι τους τα ίδια ρούχα αλλά με το κομμάτι (φασόν). Η εταιρία κράτησε υπό τον έλεγχό της το σχεδιασμό και την κοπή των υφασμάτων που γίνεται αυτοματοποιημένη και έτσι το τμήμα της παραγωγής που έχει τον υψηλότερο συντελεστή εργασίας - το γάζωμα και το ράψιμο - είναι διαχυμένο σαν δουλειά με το κομμάτι στα σπίτια. Παρόμοια, μια γερμανική εταιρία συναρμολόγησης τηλεφωνικών συσκευών που εγκα-

---

84. Η ακριβής καταγραφή των εργαζομένων σε τέτοιου τύπου εργασίες είναι πολύ δύσκολη εξαιτίας της φύσης των δραστηριοτήτων. Όπως ήδη επισημίσαμε, ως ένδειξη για την ύπαρξη τους θεωρείται το χαμηλό ποσοστό συμμετοχής ανδρών και γυναικών στον ενεργό πληθυσμό (Τσουκαλάς, 1986α). Στοιχεία επίσης αντλούνται από διάφορους κοινωνικούς φορείς, συνδικαλιστικές οργανώσεις και έρευνες πεδίου. Για παράδειγμα, για το φασόν που αφορά σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες, ενώ ο επίσημος αριθμός τους δεν ξεπερνά τις 50.000, σύμφωνα με μέτριο υπολογισμό των σωματείων, υπολογίζεται σε τριπλάσιο (Λυμπεράκη, 1991:243). Επίσης, ενώ η ΕΣΥΕ (1984) για το Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης υπολογίζει στους κλάδους υφαντικών βιομηχανιών και ετοιμών ενδυμάτων - υπόδησης 33.431 απασχολούμενες/ους, οι εργοδότες και οι συνδικαλιστές των κλάδων αυτών υπολογίζουν τους επίσημα δηλωμένους και αδήλωτους εργαζόμενους/ες σε 120.000 έως 150.000 και μάλιστα χωρίς την υπόδηση. Αν οι αριθμοί αυτοί είναι ακριβείς, οι αδήλωτοι εργαζόμενοι αποτελούν το 11-12% του επίσημου βιομηχανικού εργατικού δυναμικού και, σύμφωνα με τους υπολογισμούς, οι αμοιβές τους πρέπει να είναι τρεις φορές λιγότερο από το επίσημο ημερομίσθιο ενός ανειδίκευτου εργάτη (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1990:38).

85. Βλ. σχετικά Βαΐου & Χατζημιχάλης (1987) και (1990), Βαΐου (1989), Βαΐου κ.ά. (1991α) και (1991β), Βαΐου κ.ά. (1993). Επίσης βλ. Λυμπεράκη (1991) και αφιέρωμα στα *Σύγχρονα Θέματα*, "Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη", τχ. 45, 1991, σελ. 13-80.

ταστάθηκε στην ίδια περιοχή είχε αποκεντρώσει από την αρχή ορισμένα τμήματα της παραγωγής σε μικρές υπεργολαβίες κυρίως σε οικογένειες πρώην μεταναστών στη Γερμανία. Οι εργάτες συναρμολογούσαν στο σπίτι τους τις τηλ. συσκευές απασχολώντας το σύνολο των μελών της οικογένειας. Στην Καστοριά, εξάλλου, ένα σημαντικό τμήμα της παραγωγής (40% -50%) έχει "διαχυθεί" σε ένα μεγάλο αριθμό οικισμών του νομού σε μη-δηλωμένους εργάτες, κατά κανόνα γυναίκες, που δουλεύουν στο σπίτι. Οι ίδιοι οι γυνεργάτες πολλές φορές προωθούν τη δουλειά με το κομμάτι και μεσολαβούν στις επιχειρήσεις, προκειμένου να αναλάβουν τη δουλειά οι γυναίκες και οι κόρες τους με πολύ χαμηλότερες αμοιβές από αυτές που ισχύουν για τα μέλη του συνδικάτου των γυνεργατών. Έτσι η βιομηχανία γούνας μπορεί ουσιαστικά να στηρίζεται στην πατριαρχική δομή του νοικοκυριού για τα τμήματα εκείνα της παραγωγικής διαδικασίας που είναι εντάσεως εργασίας. Τέλος, οι μικρές και μικρο-μεσαίες τουριστικές επιχειρήσεις στη Νάξο, καταφέρνουν να παραμένουν ανταγωνιστικές μέσα από τον περιορισμό του κόστους εργασίας: χρησιμοποιώντας απλήρωτη οικογενειακή εργασία (γυναίκες και παιδιά) και ξένη, παράνομη και χαμηλά αμειβόμενη εργασία.

Και καταλήγουν,

"Η απασχόληση στη γεωργία, που εμφανίζεται ως κύρια απασχόληση, συνδυάζεται με την "επίσημη" απασχόληση κάποιου μέλους του νοικοκυριού, συχνά στο δημόσιο τομέα, με "άτυπες" δραστηριότητες στο σπίτι (στη βιομηχανία ή στον τουρισμό), με υπηρεσίες ή οφέλη που προέρχονται από την απλήρωτη οικιακή εργασία και τη διευρυμένη οικογένεια. Η εξασφάλιση εισοδήματος από τόσο διαφορετικές διαδικασίες εργασίας βασίζεται σε και αναπαράγει μια έννοια νοικοκυριού, όπου οι διακρίσεις και οι εξαναγκασμοί με βάση την ηλικία ή το φύλο εδραιώνονται και αναπαράγονται. Ο πρωταρχικός ρόλος του άντρα - "προστάτη της οικογένειας" και οι σχέσεις εξουσίας που ο ρόλος αυτός έχει παραδοσιακά επιβάλει δεν αμφισβητούνται με τέτοιους διακανονισμούς: ορισμένα είδη εργασίας γίνονται από ορισμένα μέλη του νοικοκυριού (νέους, γυναίκες, ηλικιωμένους), τα οποία δυσκολεύονται να διαπραγματευθούν τους όρους εργασίας τους. Οι άνδρες αναλαμβάνουν την επίσημη, πλήρη απασχόληση, ενισχύοντας έτσι τη θέση τους μέσα στο νοικοκυριό και την αδιαφορία τους για την οικιακή εργασία. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν (συνήθως) την άτυπη, ασταθή, ανασφάλιστη εργασία στο σπίτι, ενώ ταυτόχρονα πρέπει να συνεχίζουν την οικιακή εργασία "τους" και την εξυπηρέτηση των μελών του νοικοκυριού. Οι γυναίκες είναι έτσι υποχρεωμένες, μέσα από αυτές τις διαδικασίες να συμβάλλουν στην αναπαραγωγή της υποδεέστερης θέσης τους, ως σύζυγων, αδελφών και μανάδων, ώστε να επιτύχουν έστω και μια περιορισμένη είσοδο στη (μισθωτή) εργασία, έστω και στις χαμηλότερες βαθμίδες μιας ιεραρχικής οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής".

Όπως καταδεικνύεται από τις υπάρχουσες έρευνες πεδίου στην Ελλάδα, οι υπεργολαβίες και το σπάσιμο της παραγωγής σε πολλούς μικρούς παραγωγούς, όντας από τους πλέον αποδοτικούς και κερδοφόρους συνδυασμούς αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου σε διάφορους τομείς⁸⁶, αποτελούν για πολλές γυναίκες τη μοναδική δυνατότητα απασχόλησής τους, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν άλλες επιλογές στην "επίσημη" αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα, η ύπαρξη μικρών παιδιών και η ανεπάρκεια των υπηρεσιών παιδικής μέριμνας ή η απουσία "βοήθειας" από το ευρύτερο συγγενειακό δίκτυο δεν επιτρέπουν πολλές φορές την απομάκρυνση των γυναικών από το σπίτι, οπότε η απασχόληση με το κομμάτι στο σπίτι αποτελεί αναγκαστική λύση. Στις περιπτώσεις αυτές περιορίζονται πολύ οι ευκαιρίες τους να βρουν εργασία με αμοιβή έξω από τα όρια του νοικοκυριού. Απ' την άλλη, πολύ συχνά, ως "περιφερειακοί" εργάτες, απασχολούνται άτυπα, χωρίς συμβάσεις, στις συνεχώς διευρυνόμενες γυναικείες απασχολήσεις: στην υφαντουργία και στα έτοιμα ενδύματα, στα τρόφιμα/ποτά, στη διαλογή και τη συσκευασία⁸⁷.

---

86. Η οικονομική κρίση δημιούργησε έντονο κίνητρο στις επιχειρήσεις να ελαχιστοποιήσουν το κόστος εργασίας, μεγιστοποιώντας ταυτόχρονα την απόδοσή της, με στόχο να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητά τους. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως μέσω των συμβάσεων εργασίας μερικής απασχόλησης ή περιορισμένου χρόνου και των υπεργολαβιών. Στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες, στις επιχειρήσεις των κλάδων έντασης εργασίας (πχ ένδυση - υπόδηση) παρατηρείται η υπεργολαβική ανάθεση τμημάτων της διαδικασίας σε εργάτριες που δουλεύουν στο σπίτι (φασόν). Μ' αυτόν τον τρόπο η επιχείρηση μεταθέτει τμήμα του αρχικού κόστους παραγωγής στις φασονίστριες (πχ ηλεκτρικό, ενοίκιο μηχανών, κόστος εγκατάστασης). Επιπλέον, δεν υπάρχουν έξοδα κοινωνικής ασφάλισης, επιδόματα αδειών, οι αμοιβές είναι χαμηλές αφού δεν ρυθμίζονται από συλλογικές συμβάσεις και δεν υπάρχει καμία μορφή κοινωνικού ελέγχου, δεν γίνονται απεργίες και αντιμετωπίζονται με ευκολία οι διακυμάνσεις της ζήτησης (Λυμπεράκη, 1991:244). Επιπλέον, οι εργάτριες/ες πολύ συχνά δηλώνονται ως άνεργοι, αγρότες ή νοικοκυρές. Έτσι το υψηλό κόστος των επίσημα δηλωμένων εργαζομένων συνδυάζεται με μη δηλωμένες φασονίστριες και με την ύπαρξη νοικοκυριών που μπορούν και δέχονται να αναλάβουν εργασίες με το κομμάτι στο σπίτι. Εξάλλου, πολλές μικρές οριακές επιχειρήσεις ιδιαίτερα στους τομείς της μεταποίησης και των υπηρεσιών, μπορούν να εργάζονται με κέρδος μόνο αν έχουν στη διάθεσή τους φτηνά εργατικά χέρια (εκμεταλλευόμενοι τις οικογενειακές δομές εξουσίας μεταξύ παιδιών και γονέων και μεταξύ συζύγων). Ταυτόχρονα, αυτή η μορφή παραγωγής ευνοεί συχνά τη φοροδιαφυγή.

87. Διακρίσεις μεταξύ "κεντρικών" και "περιφερειακών" εργατών μπορούν να εντοπιστούν μεταξύ επιχειρήσεων όσο και στο εσωτερικό της ίδιας επιχείρησης. Για παράδειγμα, στη Βόρεια Ελλάδα (ειδικά στις Μικρο-Μεσαίες Επιχειρήσεις οι οποίες στη Μακεδονία - Θράκη είναι το 70% των βιομηχανικών καταστημάτων) ένα σημαντικό τμήμα του επίσημου και του ανεπίσημου εργατικού δυναμικού, είναι γυναίκες που εργάζονται κάτω από δυσμενέστερες συνθήκες εργασίας. Η παραγωγική ειδίκευση στα τρόφιμα/ποτά, την υφαντουργία και το έτοιμο ένδυμα σε συνδυασμό με τις καθαρά αγροτικές επιχειρήσεις, επιτρέπει στις βιομηχανίες της Β. Ελλάδας να χρησιμοποιούν εποχική και "περιθωριακή" εργατική δύναμη, γυναικεία εργατικά χέρια και στους τρεις κλάδους (πχ 97% αυτών που εργάζονται το 1983 εποχιακά στα τρόφιμα/ποτά είναι γυναίκες)

Μ' άλλα λόγια, στην προκειμένη συγκυρία, στην Ελλάδα αλλά και αλλού, η σύζευξη της πλευράς της προσφοράς και της πλευράς της ζήτησης, φαίνεται να μπορεί να αιτιολογήσει την εμφάνιση ειδικότερων μορφών απασχόλησης ή και αφανών δραστηριοτήτων των γυναικών που για διάφορους λόγους δεν μπορούν να ενταχθούν στην "επίσημη" αγορά εργασίας ή που εντάσσονται στην κατηγορία των "περιφερειακών" απασχολούμενων, συνδυάζοντας πολλές φορές την απασχόληση στο σπίτι με το κομμάτι, με την εποχιακή εργασία στο εργοστάσιο, τη μερική απασχόληση στη γεωργία και τα οικιακά καθήκοντα⁸⁸. Το σημαντικότερο μέρος αυτών των "περιθωριακών εργαζομένων" προσλαμβάνονται και απολύονται ανάλογα με τις ανάγκες της παραγωγής, χωρίς συμβάσεις και ασφάλιση. Έτσι, ένα τμήμα του γυναικείου, κυρίως, εργατικού δυναμικού "αποκρύβεται" ή/και μετακινείται συνεχώς μεταξύ μερικής ή ευκαιριακής απασχόλησης και πλήρους ανεργίας. Από αυτήν την άποψη,

"οι εξελίξεις στη δομή της βιομηχανικής παραγωγής συνδέονται άμεσα με την ύπαρξη ενός γυναικείου, ευέλικτου εργατικού δυναμικού που, λόγω του φύλου και της κοινωνικής ιεραρχίας στην οποία αυτό εμπίπτει, είναι διατεθειμένο να εργαστεί στο σπίτι με δυσμενείς όρους... Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες, αναπαράγεται η κατώτερη θέση των γυναικών και στον κόσμο της αμειβόμενης - όπου ενσωματώνονται χωρίς να αποκτούν την ιδιότητα, τα προνόμια και τη συνείδηση εργαζομένων - και στον κόσμο της οικογένειας - όπου δεν μπορούν να αμφισβητούν τη "θέση της γυναίκας" (Βαΐου κ.ά. 1991α:53).

Αν και τα **συμπεράσματα** μας δεν μπορούν ποτέ να είναι κατηγορηματικά,

---

και ευρύτατα διαδεδομένες υπεργολαβίες - φασόν στα σπίτια. Αυτές οι πρακτικές βρίσκονται σε αντίθεση με τους άλλους, λιγότερο σημαντικούς σε περιφερειακό επίπεδο, κλάδους όπως τα χημικά, η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, τα πλαστικά, τα μεταλλικά προϊόντα και τα μη μεταλλικά ορυκτά, όπου η απασχόληση είναι περισσότερο σταθερή και η ζήτηση στρέφεται κυρίως σε ανδρική "ειδικευμένη" εργατική δύναμη. Εξάλλου, τα κρατικά εργοστάσια ζάχαρης (Ημαθία, Ξάνθη) απασχολούν περιορισμένο σταθερό εργατικό δυναμικό ("κεντρικοί εργάτες") όλο το χρόνο και προσλαμβάνουν εποχιακούς εργάτες στις περιόδους αιχμής. Η πλειονότητα των εργοδοτών στη Βόρεια Ελλάδα χρησιμοποιεί κυρίως "περιφερειακούς" εργάτες και εργάτριες που έχουν μη σταθερές συμβάσεις εργασίας ή δεν έχουν καθόλου συμβάσεις. Επιπλέον, σημαντικά τμήματα της παραγωγής διαχέονται υπεργολαβικά σε μικρότερες μονάδες ή σε σπίτια, όπου απασχολούνται κυρίως κυρίως γυναίκες. (βλ. (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1990:41-45 και Βαΐου κ.ά., 1991β).

88. Όπως τονίζουν οι Βαΐου κ.ά. (1991β), η αστάθεια της απασχόλησης (και του εισοδήματος) οδηγεί πολλούς/ες σε αναζήτηση δεύτερης, τρίτης κλπ απασχόλησης για να καλύψουν την περίοδο ύφεσης, και σε "επιστράτευση" ολόκληρης της οικογένειας για να καλύψουν τις παραγωγικές την περίοδο αιχμής. Σ' αυτό το σημαντικό εργατικό δυναμικό, κυρίως γυναίκες, που είναι "διαθέσιμο" σε κάθε στιγμή και υποχρεωμένο να αποδέχεται δυσμενείς έως απαράδεκτους όρους δουλειάς, στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό η διάχυτη εκβιομηχάνιση, η βιομηχανική παραγωγή "που δεν φαίνεται", η οποία συμμετέχει με υψηλά ποσοστά στο σύνολο της παραγωγής.

εξαιτίας των μεγάλων κενών που παρουσιάζει η αποτύπωση της απασχόλησης των δύο φύλων με βάση τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, εντούτοις, νομίζουμε ότι είναι σαφές ότι, ενώ διαχρονικά η γυναικεία απασχόληση στην Ελλάδα, όπως και σ' όλες τις ανεπτυγμένες χώρες, εξελίσσεται θετικά, εξακολουθεί να παρουσιάζει, σε σχέση με τους άνδρες, μικρότερο ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού όσο και υπερδιπλάσιο ποσοστό της ανεργίας. Μάλιστα πρέπει να επισημανθεί ότι τα ποσοστά ανεργίας των γυναικών στις κατηγορίες των αποφοίτων Γυμνασίου και Λυκείου σε συνδυασμό με την ηλικία (κυρίως 20-24 ετών) συνιστούν το "υπόδειγμα του Έλληνα άνεργου" (Σακέλλης, 1992:10). Εξάλλου, από όλα τα υπόλοιπα στοιχεία που παραθέσαμε συνοπτικά σ' αυτήν την ενότητα, καθίσταται σαφές ότι, παρά τον αυξανόμενο ρόλο των γυναικών στην απασχόληση, τη "θηλυκοποίηση" της αγοράς εργασίας, δεν φαίνεται να έχει επιτευχθεί μεγαλύτερη ισότητα ή άμβλυνση των κατά φύλων διακρίσεων στην αγορά εργασίας στην Ελλάδα, με εξαίρεση ίσως την αυξητική τάση που παρουσιάζει το ποσοστό απασχόλησης των γυναικών με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Αντίθετα, όλα τα υπάρχοντα στοιχεία συνηγορούν υπέρ της επιβεβαίωσης της άποψης ότι οι ανακατατάξεις που προκαλεί στις σύγχρονες κοινωνίες η οικονομική κρίση, η αναδιάρθρωση του κεφαλαίου και η αναδιοργάνωση της εργασιακής διαδικασίας τόσο σε τοπικό, εθνικό όσο και παγκόσμιο επίπεδο, στην οποία συμβάλλει και η εφαρμογή των νέων τεχνολογιών, επιτείνουν μια σαφή και σε βάρος των γυναικών κατά φύλο κατάτμηση της αγοράς εργασίας.

Σχηματικά, δηλαδή μπορούμε να πούμε ότι, στην Ελλάδα αλλά και αλλού, διακρίνονται δύο βασικές τάσεις στην απασχόληση των γυναικών. Κατ' αρχάς, όχι μόνο οι γυναίκες εισέρχονται στην αγορά εργασίας με αυξανόμενους ρυθμούς, αλλά το δέσιμό τους με την απασχόληση παίρνει ολοένα και μονιμότερο χαρακτήρα. Τώρα πλέον όλο και περισσότερες γυναίκες εργάζονται στην αγορά εργασίας, και η αμοιβή τους είναι ουσιαστική για ολόκληρη την οικογένεια (υπάρχει αύξηση των γυναικών αρχηγών νοικοκυριού). Ταυτόχρονα, έγινε νομίζουμε σαφές ότι δυσκολεύονται συχνά να ενταχθούν στην αγορά εργασίας σε μόνιμη βάση και με πλήρη απασχόληση. Συνεπώς οι εποχιακές, ευκαιριακές, προσωρινές, με το κομμάτι ή κατ' αποκοπήν κλπ, "περιφερειακές" θέσεις απασχόλησης "γυναικοκρατούνται" δυσανάλογα. Οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα δουλεύουν σε "αδιέξοδες" εργασίες χωρίς προοπτική, με πολύ κακές συνθήκες δουλειάς, εντάσεως εργασίας, χωρίς ασφάλιση, χωρίς συνδικαλιστική κάλυψη.

Ετσι, αν η "επιθυμία" των γυναικών να εργαστούν με μερική απασχόληση μπορεί να τις καθιστά ελκυστικούς υπάλληλους σε μια οικονομία που υπόκειται σε τεράστια τεχνολογική μεταβολή και αναδιάρθρωση, αυτό τις εξαναγκάζει να παραμένουν χαμηλόμισθες και σε απασχολήσεις εντάσεως εργασίας. Μ' άλλα λόγια, την ίδια στιγμή που τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών αρχίζουν να αυξάνουν, οι οικονομίες των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών, σε περίοδο κρίσης και αναδιάρθρωσης, υπόκεινται σε ουσιαστικές δομικές μεταβολές με αρνητικές επιπτώσεις σε όλους τους εργαζομένους, ειδικά δε σ' αυτούς οι οποίοι αμείβονται λιγότερο, καλύπτονται λιγότερο από την εργατική νομοθεσία, και υστερούν σε ειδικεύσεις και αρχαιότητα. Οι γυναίκες υπεραντιπροσωπεύονται δυσανάλογα σ' αυτές τις ομάδες.

Τέλος, από τη σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι, πολλές φορές, η ίδια η ένταξη των γυναικών σ' ορισμένους τύπους απασχόλησης, εντείνει παρά μειώνει την ανδρική κυριαρχία και την πόλωση των κατά φύλο δραστηριοτήτων. Γιατί φυσικά, δεν αρκεί να εμφανίζεται μια αύξηση των ποσοστών συμμετοχής και μια μείωση του χάσματος με τη συμμετοχή των ανδρών για να τεκμηριωθεί η βελτίωση της θέσης τους στην αγορά εργασίας και στο νοικοκυριό. Στο βαθμό που οι γυναίκες αποδέχονται θέσεις εργασίας χαμηλότερων επαγγελματικών απαιτήσεων συνοδευόμενες από ανάλογο επιπέδου αμοιβές και συνθήκες εργασίας, και στο βαθμό που η εργασία που επιτελούν οι γυναίκες, άλλοτε απαξιώνεται ως μη σημαντική και άλλοτε δεν είναι καν ορατή ως προέκταση των οικιακών τους δραστηριοτήτων (οικογενειακές επιχειρήσεις, γεωργία, με το κομμάτι στο σπίτι κλπ), καθιστά τις γυναίκες όχι μόνον ευάλωτες στην αγορά εργασίας αλλά και στις σχέσεις εξουσίας μέσα στην οικογένεια. Από αυτήν την άποψη η εργασία των γυναικών, δεν διαταράσσει τον παραδοσιακό οικιακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, τις σχέσεις εξουσίας, ούτε απειλεί την εικόνα του άνδρα που συντηρεί την οικογένεια (Βαΐου κ.ά. 1991α:52). Κατ' ανάλογο τρόπο, εκεί όπου η απασχόληση των γυναικών θεωρείται ότι αποτελεί μέρος της οικιακής ταυτότητας των γυναικών δεν παράγει ασυνέχειες στο γάμο και στη μητρότητα (Παπαταξιάρχης 1992α: υποσημ. 92, σελ. 83).

Τέλος, ως γενικότερο συμπέρασμα πρέπει να τονιστεί ότι δεν υπάρχει μια μοναδική "γυναίκα" ούτε μια μοναδική "γυναικεία κατάσταση", ούτε μια μοναδική θεωρητική έννοια που να μπορεί να συλλάβει την πολυπλοκότητα αυτής της κατάστασης. Ακόμα πιο γενικά, η ανάλυση της "θηλυκοποίησης" της αγοράς

εργασίας καταδεικνύει ότι δεν υπάρχει μια μοναδική έννοια "εργασία", ούτε ένα μοναδικό και ενιαίο "εργατικό δυναμικό" και οπωσδήποτε δεν μπορούμε να μιλάμε για τους εργαζόμενους ως μια ενιαία και μοναδική ομάδα με κοινά χαρακτηριστικά.

**Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

**Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ**

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΝΡ: 10198
ΚΟΕ: 4194

Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας

05 ΑΠΡ. 1999

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ ΙΙ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

**Ο ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ
ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ**

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις	1
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4:</u> Το γενικό πλαίσιο αντιπαράθεσης των φιλελεύθερων πλουραλιστικών και των "κριτικών" προσεγγίσεων για τον ιδεολογικό ρόλο των ΜΜΕ	3-13
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5:</u> Ιδεολογία, ηγεμονία και παραγωγή της κοινωνικής συναίνεσης	14-28
5.1 Gramsci	14
5.2 Althusser	21
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6:</u> Σημείο -γλωσσολογικές προσεγγίσεις	29
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7:</u> Ο λόγος του Τύπου ως σημασιοδοτική πρακτική. Η συμβολή του S. Hall στη μελέτη του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ	48-106
7.1 Γλώσσα - Πραγματικότητα - Σημασιοδότηση - Ιδεολογία - Εξουσία	48
7.2 Ο Τύπος και οι ειδήσεις ως σημασιοδοτική πρακτική	59
7.2.1 Ιστορική εξέλιξη του Τύπου. Οι δεοντολογικές αρχές και αξίες του δημοσιογραφικού επαγγέλματος	61
7.2.2 Οι ειδήσεις	75
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8:</u> Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στα ΜΜΕ. Κριτική επισκόπηση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας	107

Στο Μέρος αυτό, αξιολογώντας τις κυριότερες πρόσφατες προσεγγίσεις στο ζήτημα του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ, προσπαθούμε να οριοθετήσουμε το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται, αφενός όλος ο προβληματισμός μας γύρω από το γενικότερο ζήτημα της συνάρθρωσης ιδεολογίας, γλώσσας και μαζικής επικοινωνίας, και αφετέρου, η συναρτώμενη με αυτόν, ερμηνεία των αποτελεσμάτων της εμπειρικής έρευνας μας.

Συγκεκριμένα, στο τέταρτο κεφάλαιο, γίνεται επισκόπηση του γενικού πλαισίου αντιπαράθεσης μεταξύ των προσεγγίσεων εκείνων που θεωρούν ότι τα ΜΜΕ "καθρεφτίζουν" ή "αντανακλούν" την κοινωνική πραγματικότητα (φιλελεύθερο πλουραλιστικό θεωρητικό μοντέλο), και εκείνων που προέρχονται κυρίως από το θεωρητικό πεδίο του μαρξισμού και της σημειολογίας και θεωρούν αντίθετα ότι τα ΜΜΕ "κατασκευάζουν" μια συνεκτική εικόνα για την πραγματικότητα σε άμεση συνάρτηση με τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας (κριτικές προσεγγίσεις).

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο των κριτικών προσεγγίσεων, εξετάζουμε μερικές βασικές έννοιες κλειδιά που απορρέουν άμεσα από τρία θεωρητικά πεδία: την αλτουσεριανή και γκραμισιανή θεωρία και τις σημειογλωσσολογικές προσεγγίσεις. Έτσι, στο πέμπτο κεφάλαιο, στο πλαίσιο της αλτουσεριανής και γκραμισιανής προβληματικής, εξετάζουμε πρώτον, την έννοια της ιδεολογίας και των ΜΜΕ ως ιδεολογικών μηχανισμών, και δεύτερον, την έννοια της ηγεμονίας και της εδραίωσης της συναίνεσης (συγκατάθεσης) σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Στο έκτο κεφάλαιο, με βασικά μεθοδολογικά εργαλεία τις σημειογλωσσολογικές θεωρίες, εξετάζουμε τη διαδικασία της σημασιοδότησης και της πάλης γύρω από το νόημα. Στόχος των δύο αυτών κεφαλαίων είναι να καταδειχτεί ότι, η ιδεολογία είναι μια μήτρα σκέψης, ένα σύστημα πρόσληψης και ορισμού της πραγματικότητας που θεμελιώνεται γερά στις μορφές της κοινωνικής μας ζωής και είναι ενσωματωμένο στη δομή της γλώσσας και στην κοινή λογική της εποχής.

Στο έβδομο κεφάλαιο, επιχειρούμε να αναλύσουμε την ιδεολογική λειτουργία του περιεχομένου των ΜΜΕ όπως έχει εκφραστεί κυρίως από τον S. Hall. Στόχος μας είναι να καταδείξουμε ότι ο λόγος των ΜΜΕ και κυρίως το ειδησεογραφικό περιεχόμενο είναι το αποτέλεσμα μιας πολιτισμικά κωδικοποιημένης και κοινωνικά προσδιορισμένης διαδικασίας επιλογής και ερμηνείας, διαδικασία που συνιστά

σημασιοδοτική πρακτική και συντελεί ενεργητικά στη μετάδοση ενός συστήματος δομικά συνδεδεμένων αξιών και προτύπων που ταυτίζεται με αυτό της κυρίαρχης ιδεολογίας. Στη βάση αυτής της προβληματικής εξετάζονται η ιστορική εξέλιξη του Τύπου, οι δημοσιογραφικές αρχές και αξίες, καθώς επίσης και τι αποτελεί για τους σύγχρονους δημοσιογραφικούς οργανισμούς "ειδήσεις" και πώς συντελείται η επεξεργασία και η παρουσίασή τους. Τελικός μας στόχος μας να καταδειχτεί ότι η ιδεολογική δύναμη των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι συμμετέχουν ενεργά στην *κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας*, παρέχουν δηλαδή τους όρους μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα, όροι που εμπεριέχουν την ερμηνεία και την αξιολόγηση των κοινωνικών σχέσεων και φαινομένων και ότι ακριβώς, μέσω αυτής της ιδεολογικής πρακτικής, παίζουν έναν ιδιαίτερο νομιμοποιητικό ρόλο επιβεβαιώνοντας συνεχώς την ισχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Τέλος, το όγδοο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους περιλαμβάνει μια κριτική επισκόπηση των πορισμάτων των ξενόγλωσσων εμπειρικών εργασιών που πραγματεύονται το ζήτημα της αναπαράστασης των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο. Κρίνουμε ότι η ύπαρξη "προϋπάρχουσας γνώσης", μέσα κυρίως από τις παρατηρήσεις που θα συγκεντρώσουμε ως προς τις διαφορετικές μεθόδους, τα δεδομένα και τα συμπεράσματα των μελετών, θα μάς δώσει πολύτιμα στοιχεία για το σχεδιασμό και την επεξεργασία των δεδομένων της δικής μας εμπειρικής εργασίας, ενώ παράλληλα θα μάς επιτρέψει να προβούμε σε σύγκριση των συμπερασμάτων μας με αυτά της ξενόγλωσσης εμπειρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Το γενικό πλαίσιο αντιπαράθεσης των φιλελεύθερων πλουραλιστικών και των κριτικών προσεγγίσεων για τον ιδεολογικό ρόλο των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας.

Τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (ΜΜΕ), όπως εξάλλου υποδεικνύει και ο όρος, κατά γενική παραδοχή συνιστούν θεσμούς που διαμεσολαβούν μεταξύ της προσωπικής εμπειρίας, της αντίληψης που έχουμε για τον κόσμο γύρω μας και της πραγματικότητας. Κατέχουν δηλαδή μια θέση μεταξύ των ατόμων και των γεγονότων της κοινωνικής πραγματικότητας. Αυτός ο διαμεσολαβητικός ρόλος των ΜΜΕ γίνεται διαφορετικά αντιληπτός και ως προς το είδος και τον βαθμό αλλά και ως προς την ίδια την έννοια της διαμεσολάβησης.

Οι απόψεις των διάφορων προσεγγίσεων κλιμακώνονται από την αντίληψη ότι τα ΜΜΕ συνιστούν έναν "καθρέφτη" που αντανακλά τα γεγονότα σε πλήρη αντιστοιχία με την πραγματικότητα μέχρι την αντίληψη ότι ο λόγος των ΜΜΕ συνιστά σημασιοδοτική πρακτική που αφορά μόνο το ιδεολογικό πεδίο και τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και ανισότητας μεταξύ "παραγωγών" και "καταναλωτών" της μαζικής επικοινωνίας χωρίς καμία άλλη αντιστοιχία προς κάποια αντικειμενική πραγματικότητα. Το να εκτεθούν, έστω συνοπτικά, όλες οι παραπάνω αντιλήψεις, σίγουρα θα υπερέβαινε τα όρια και τις σκοπιμότητες της ενότητας αυτής. Εμείς θα αρκεστούμε στη συνοπτική παρουσίαση της αντιπαράθεσης μεταξύ φιλελεύθερων πλουραλιστικών και "κριτικών" προσεγγίσεων, προκειμένου στη συνέχεια, να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας αποκλειστικά στη συμβολή συγκεκριμένων κριτικών προσεγγίσεων αναφορικά με την προβληματική τους για την ιδεολογία, τη γλώσσα και την πρακτική της σημασιοδότησης.

Η φιλελεύθερη πλουραλιστική θεωρία για τα ΜΜΕ, με την υπόθεση που διατυπώνει σχετικά με τον κατακερματισμό και την κατανομή της εξουσίας και του ελέγχου στην κοινωνία μεταξύ ομάδων ανταγωνιστικών συμφερόντων και την παραγωγή της κοινωνικής συναίνεσης¹, θεωρεί ως κύριο χαρακτηριστικό των ΜΜΕ τη

---

1. Η φιλελεύθερη πλουραλιστική θεωρία για τα ΜΜΕ θεμελιώνεται στις βασικές αρχές των φιλελεύθερων - πλουραλιστικών σχολών σκέψης σ' ό,τι αφορά την έννοια της εξουσίας και ελέγχου και την έννοια της κοινωνικής συναίνεσης. Σύμφωνα με την ανάλυση του Σ. Καράγιωργα (1979:28, 29, 33, 35) κατά το πλουραλιστικό μοντέλο, στις αναπτυγμένες κοινωνίες υπάρχουν πολλές ομάδες συμφερόντων ή ακόμη και συγκροτήματα συμφερόντων σ' όλες τις σφαίρες της

δυνατότητα ύπαρξης πληθώρας πηγών και ποικιλίας απόψεων, την ελεύθερη και ανοιχτή κυκλοφορία των ιδεών, την ελεύθερη και αντικειμενική ενημέρωση του κοινού και την ποικιλομορφία μηνυμάτων τα οποία διανέμονται ανάλογα με την ελεύθερη επιλογή των πομπών και δεκτών. Το πλουραλιστικό μοντέλο αποτελεί κατά συνέπεια ένα μοντέλο αμφίδρομης επικοινωνίας², όπου το κοινό επιβάλλει τις απόψεις του, επηρεάζει και κατευθύνει καθοριστικά την παραγωγή των μηνυμάτων.

Σ' αυτό το μοντέλο κυριαρχεί η άποψη ότι στην κοινωνία έχει επικρατήσει μια συναίνεση σε πλατιά βάση αναφορικά με τις αξίες και τους κανόνες, θεωρείται δηλαδή, ότι στις σύγχρονες δημοκρατικές χώρες έχει επικρατήσει η συγκατάθεση σ' ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής τάξης πραγμάτων χωρίς την οποία θα ήταν αδύνατη η επικοινωνία και η κοινωνική συνύπαρξη των ατόμων. Στη βάση αυτής της παραδοχής θεωρείται ότι τα ΜΜΕ, αφενός αντανακλούν πιστά τις διαφοροποιήσεις, απόψεις και ιδέες των διάφορων ομάδων ή συνασπισμών ομάδων και, αφετέρου, κατά κύριο λόγο, εκφράζουν την κοινωνική συναίνεση με βασικό στόχο να ενισχύουν την κοινωνική και πολιτισμική ενότητα και αλληλεγγύη και να προάγουν την ενσωμάτωση και προσαρμογή στους κανόνες και τις αξίες των σύγχρονων κοινωνικών σχηματισμών. Στο μοντέλο αυτό, εξάλλου, γίνεται

κοινωνικής ζωής. Αυτές οι ομάδες συμφερόντων εκφράζονται μέσω των διάφορων ελίτ οι οποίες σήμερα παίζουν έναν ολοένα αυξανόμενο κοινωνικό ρόλο. Κατ' αυτήν την έννοια η εξουσία είναι επιμερισμένη σε μεγάλο αριθμό ατόμων ή ομάδων με τρόπο ώστε κανένα άτομο ή ομάδα να διαθέτει ή να είναι ενδεχόμενο να μην διαθέτει σημαντικά "περισσότερη" εξουσία από την άλλη. Έτσι, η ανταγωνιστική αυτή σχέση έχει σαν αποτέλεσμα την αντιστάθμιση της δύναμης της μιας ομάδας από τη άλλη. Με μια τέτοια οργάνωση της κοινωνίας αποκλείεται η χρησιμοποίηση της εξουσίας από ορισμένη ομάδα ή συνασπισμό ομάδων με σκοπό την αποκλειστική εξυπηρέτηση των συμφερόντων της σε βάρος άλλων ομάδων και κατά συνέπεια σε κάθε θεσμό ύστερα από πολιτικές συγκρούσεις, διαπραγματεύσεις και συμβιβασμούς, παίρνονται τελικά αποφάσεις που αποτελούν τον καλύτερο συνδυασμό των αντιτιθέμενων συμφερόντων των διάφορων ομάδων. Εξάλλου ο ανταγωνισμός διασφαλίζεται και με τους θεσμούς της πολιτικής δημοκρατίας και κυρίως με το θεσμό της ελεύθερης και καθολικής ψηφοφορίας, καθώς και το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης γνώμης και της ελεύθερης πληροφόρησης, το δικαίωμα της αντιπολίτευσης, ενώ ταυτόχρονα τα δικαιώματα αυτά προστατεύονται από το νόμο και την ανεξάρτητη δικαιοσύνη. Σ' αυτό το πλαίσιο, η κρατική εξουσία είναι η συνισταμένη των εξουσιών όλων των ατόμων και ομάδων και έχει σαν γενικό σκοπό να κατοχυρώνει και να εγγυάται τον ανταγωνισμό σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής (βλ. επίσης σχετικά Miliband, 1969, ελλ. μεταφ. 1984:45-51, 69 κ.ε)

2. Οι απόψεις περί αμφίδρομης επικοινωνίας και ενίσχυσης της πολυφωνίας στα ΜΜΕ, σήμερα, έχουν τεράστια απήχηση τόσο στον επαγγελματικό χώρο όσο και στην ευρύτερη κοινωνία με τη νέα "επικοινωνιακή τάξη" που εισάγουν οι νέες τεχνολογίες και η πληροφοριακή "έκρηξη" (ανάπτυξη και πολλαπλασιασμός των ΜΜΕ, δορυφορική και καλωδιακή τηλεόραση, πολυμέσα, τα ηλεκτρονικά συντακτικά συστήματα, videotex, teletext, τράπεζες δεδομένων και διεθνή δίκτυα τύπου Internet κλπ).

συνεχής προσπάθεια μετασχηματισμού της φράσης "κοινωνία της μάζας"³ από έναν υποτιμητικό σ' ένα θετικό όρο. Εφόσον η μάζα δεν αποτελεί απλή συνάθροιση αλλά γίνεται αντιληπτή ως πλουραλιστικό σύνολο διαφορετικών τοπικών, εθνικών, θρησκευτικών και οικονομικών πρωτογενών ομαδοποιήσεων (Bennett 1982β, ελλ. μτφ. 1988, 64, 65), τα ΜΜΕ, ως ενοποιητικός πληροφοριακός φορέας, συμβάλλουν στον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξη και κατατείνουν στη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ευημερίας. Επιπλέον, ως προς το ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση της κουλτούρας θεωρείται ότι τα ΜΜΕ συμβάλλουν στην άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των ατόμων αφού, μέσω της μαζικοποίησης και βιομηχανοποίησης της παραγωγής τους, καθιστούν προσιτούς στο πλατύ κοινό τα προϊόντα της υψηλής κουλτούρας στα οποία παλιότερα είχαν πρόσβαση μόνο τα προνομιούχα κοινωνικά στρώματα.

Με βάση λοιπόν τις διαφορετικές εκδοχές της φιλελεύθερης πλουραλιστικής θεωρίας, τα ΜΜΕ είτε συνιστούν την "τέταρτη εξουσία" με βασικό στόχο τον έλεγχο και την πίεση της κρατικής/πολιτικής εξουσίας και το στιγματισμό των "δυσλειτουργιών" του συστήματος προς όφελος του "γενικού συμφέροντος"⁴, είτε θεμελιώνονται σ' ένα "ουδέτερο πρότυπο καταγραφής της πραγματικότητας". Ο τελικός στόχος είναι πάντα η ελεύθερη ενημέρωση, η διαφώτιση, η διαπαιδαγώγηση και η ψυχαγωγία των αναγνωστών. Αυτό σημαίνει ότι "εξ ορισμού" τα ΜΜΕ συνιστούν θεσμούς που έχουν τη δυνατότητα να "αντανακλούν" ή να "καθρεφτίζουν" την κοινωνική πραγματικότητα και να μας φέρουν σε απευθείας επαφή με το κόσμο που μας περιβάλλει μέσω της αδιάκοπης ροής πληροφοριών σχετικά με γεγονότα για τα οποία δεν μπορούμε αντικειμενικά να έχουμε δική μας αντίληψη. Συνεπώς, αποκλείεται να αποτελούν θεσμούς που παράγουν και να αναπαράγουν την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία μιας ορισμένης

---

3. Στη θεωρία της "κοινωνίας της μάζας" τονίζεται η απομόνωση, η αλλοτρίωση και η απώλεια των αξιών που επιφέρουν οι διαδικασίες της βιομηχανοποίησης της κουλτούρας. Στο πλαίσιο αυτό οι μαζικές επικοινωνίες συνιστούν πρωταρχική απειλή για τις παραδοσιακές πολιτισμικές αξίες, μέσω της ικανότητας ομοιομορφίας και ομοιογενοποίησης, με συνέπεια να χάνεται η πολιτισμική εθνική ταυτότητα ή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και οι ιδιότητες του ατόμου. (Βλ. σχετική βιβλιογραφία στο Bennett, 1982β, ελλ. μεταφ. 1988:63, 64).

4. Αυτή η θέση, υπαγορεύεται από μια γενικότερη παραδοχή των νεότερων πλουραλιστικών προσεγγίσεων, βάσει της οποίας το δημοκρατικό σύστημα που βασίζεται στο ελεύθερο ανταγωνισμό δεν μπορεί να είναι τέλειο και υπάρχουν ατέλειες και αδυναμίες οι οποίες είναι δυνατόν και πρέπει να διορθώνονται. Ο ρόλος των ΜΜΕ εδώ είναι να εντοπίζει και να καταγγέλει αυτές τις "ατέλειες" και να συνδράμει το πολιτικό σύστημα προκειμένου να αποβάλει από την εξουσία πρακτικές και δυνάμεις που θέτουν σε κίνδυνο τους θεσμούς και το κοινωνικό σύστημα.

κοινωνικής τάξης, ή συνασπισμού μερίδων της τάξης αυτής, σε βάρος άλλων κοινωνικών τάξεων.

Πράγματι, οι περισσότερες μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί με βάση το πλουραλιστικό μοντέλο (κατά κανόνα από [πρώην] δημοσιογράφους)⁵ είτε εκλαμβάνουν το περιεχόμενο των ΜΜΕ θετικά, ως αποκαλυπτικό της αλήθειας, είτε αρνητικά, ως συνειδητή και σκόπιμη διαστρέβλωση και απόκρυψη της αντικειμενικής πραγματικότητας που κατά την προβληματική τους συνιστά ιδεολογική καταγραφή των γεγονότων⁶. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την ταξινόμηση του McQuail (1987:52-53, 59), στη θετική εκδοχή τους, τα ΜΜΕ αποτελούν, "*παράθυρο*" στην εμπειρία, που εκτείνει το βλέμμα και μάς καθιστά ικανούς να γνωρίσουμε τους εαυτούς μας και τον κόσμο γύρω μας χωρίς απόκλιση ή παρέμβαση, "*ερμηνευτή*" που επεξηγεί και δίνει νόημα σε αποσπασματικά και δυσνόητα γεγονότα, "*πεδίο*" ή "*φορέα*" πληροφοριών και ανταλλαγής απόψεων, "*διάυλο*" ή "*σύνδεσμο*" μεταξύ πομπών και δεκτών μέσω διαφόρων ειδών ανάδρασης, "*καθοδηγητή*" που ενεργά δίνει οδηγίες, κατευθύνει και δίνει συμβουλές, "*φίλτρο*" που επιλέγει μέρος των εμπειριών που χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής ενώ αποκλείει άλλες σκόπιμα και συστηματικά άλλες ακούσια, "*καθρέφτη*", ο οποίος αντανakλά μια εικόνα της κοινωνίας στον εαυτό της - δίνοντας έμφαση σ' αυτά που θέλουν οι άνθρωποι να δουν από τον κόσμο που τους περιβάλλει ή αντίθετα, αυτό που θέλουν να στιγματίσουν και να καταστείλουν. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι ειδήσεις γίνονται αντιληπτές ως μια αμερόληπτη καταγραφή των σημαντικότερων γεγονότων της ημέρας και αυτοπαρουσιάζονται ως "η αλήθεια", ως "η ωμή πραγματικότητα", ως "ο κόσμος

---

5. Κύριο γνώρισμα αυτού του είδους μελετών είναι η έμφαση στο ρόλο της υπεύθυνης δημοσιογραφίας και δεοντολογίας και στην ανάγκη εδραίωσης της αυτονομίας των ΜΜΕ προκειμένου να ελέγχουν τη εξουσία, ενώ η κριτική που ασκείται στα μηνυμάτα που μεταδίδονται γίνεται από τη σκοπιά της ανάγκης ενίσχυσης του ρόλου των ΜΜΕ στη διασφάλιση των πολιτικών και ατομικών δικαιωμάτων όπως αυτά ορίζονται από τους θεσμούς της αστικής δημοκρατίας. Βλ. ενδεικτικά: Wicker (1978), Powers (1978), Rosenblumm (1981), Diamond (1978), Epstein (1973), Epstein (1975), Altheide (1974), Cirino (1971).

6. Παρ' όλο που οι μελέτες αυτές κατηγορούνται για έλλειψη θεωρητικού υποβάθρου και επιφανειακή ανάλυση του φαινομένου της παραγωγής των ΜΜΕ συνήθως δίνουν πολύτιμες πληροφορίες ως προς την τυπική οργάνωση των επιχειρήσεων των ΜΜΕ, τον καθοριστικό ρόλο που παίζουν οι δημοσιογραφικές πρακτικές στη παραγωγή των μηνυμάτων, την καθημερινή διαδικασία συλλογής και επιλογής πληροφοριών σε τεχνικό επίπεδο, όπως επίσης και ως προς τις σχέσεις των δημοσιογράφων με τις επίσημες και ανεπίσημες πηγές πληροφοριών (συντεχνιακές και πολιτικές πιέσεις), καθώς και όλο το σύστημα των ειδησεογραφικών αξιών (news values) που καθορίζει σε καθημερινό επίπεδο την "κατασκευή" των ειδήσεων.

που αφηγείται τον εαυτό του".

Αντίθετα, στην αρνητική εκδοχή τους τα ΜΜΕ συμβάλλουν στη συνειδητή και σκόπιμη διαστρέβλωση και απόκρυψη της πραγματικότητας και λειτουργούν ως "προπέτασμα" ή "φράγμα" που συγκαλύπτει την αλήθεια στην υπηρεσία προπαγανδιστικών σκοπών (πόλεμος Βιετνάμ, διαφθορά πολιτικών, οικονομικές ατασθαλίες, σκάνδαλο Watergate, πυρηνικές δοκιμές, ολοκληρωτικά καθεστώτα, πόλεμος στον Περσικό κλπ) ή από ανάγκη φυγής από την πραγματικότητα (ειδήσεις για διάσημα πρόσωπα, αστέρες, σκάνδαλα κλπ) σε βάρος των "σημαντικών" γεγονότων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, το περιεχόμενο των ΜΜΕ αναλύεται ως να είναι κατά κάποιο τρόπο ψευδές σε σχέση με το "πραγματικά πραγματικό", της "αντικειμενικής ιστορίας" - ένα πραγματικό που υπάρχει πριν και ανεξάρτητα από τη σημασιοδότηση των γεγονότων (Bennett, 1982α:295) και εξυπονοείται ότι τα γεγονότα είναι "ουδέτερα" και είναι δυνατή η καταγραφή τους όπως πραγματικά υπάρχουν "εκεί έξω". Όπως τονίζει ο T. Bennett (ό.π.) η αναλογία του "καθρέφτη" της "αισιόδοξης" εκδοχής της φιλελεύθερης πλουραλιστικής θεωρίας δεν έχει κατά συνέπεια εγκαταλειφθεί, αλλά μάλλον έχει επαναδιατυπωθεί: εξυπονοείται ότι υπάρχουν ΜΜΕ που παραμορφώνουν ("ψευδείς καθρέφτες") και άλλα που καθρεφτίζουν πραγματικά χωρίς διαστρεβλώσεις. Αλλά η πιθανότητα μιας μορφής αναπαράστασης που αυθεντικά αναπαριστά ή καθρεφτίζει την πραγματικότητα έχει κρατηθεί ως το σημείο αναφοράς ενάντι του οποίου μπορούν να εκτιμηθούν τα παραμορφωτικά αποτελέσματα τέτοιων "καθρεφτών". Η σφαίρα της ιδεολογίας, ως σφαίρα πάλης, ορίζεται όχι με την έννοια των ανταγωνιστικών συστημάτων σημασίας που εμπλέκονται σε πάλη αλλά από την απλή αντίθεση μεταξύ "αλήθειας (vs) ψεύδους".

Οι κριτικές προσεγγίσεις ρητά ή άρρητα αναπτύσσονται σε αντιπαράθεση τόσο με τη φιλελεύθερη πλουραλιστική κοινωνική θεωρία όσο και με ορισμένες εκδοχές της μαρξιστικής προσέγγισης που έχουν κατηγορηθεί για άκρατο "οικονομισμό" κυρίως λόγω της έμφασης που δίνουν στην τάση υπαγωγής της κουλτούρας στη λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους αλλά και της αντίληψης για την ιδεολογία ως "παραμόρφωση" της πραγματικότητας. Οποσδήποτε οι κριτικές θεωρητικές προβληματικές δεν αποτελούν μια ενότητα, αλλά μάλλον ένα φάσμα αναπτυσσόμενων εναλλακτικών προσεγγίσεων στη μελέτη της μαζικής

επικοινωνίας. Εντούτοις, παρά τις ουσιαστικές τους διαφορές, έρχονται σε σαφή ρήξη με το "παραδοσιακό" θεωρητικό πεδίο ανάλυσης των ΜΜΕ και επιχειρούν να αναλύσουν το φαινόμενο της παραγωγής νοήματος και τον ιδεολογικό ρόλο των ΜΜΕ από μια τελείως διαφορετική, απ' αυτό, σκοπιά. Η ρήξη αυτή περιέχει τέσσερις αδιαχώριστες θεωρητικές πλευρές: πρώτον, ως προς τη θεωρία για την κοινωνική οργάνωση και ιεραρχία και τον κοινωνικό ρόλο των ΜΜΕ, δεύτερον, ως προς τη διαδικασία παραγωγής της κοινωνικής συναίνεσης, τρίτον, ως προς την έννοια και τη φύση της ιδεολογίας, και τέλος τέταρτον, ως προς τη σημασιοδοτική πρακτική της γλώσσας, πλευρές που είναι άμεσα συνυφασμένες με τη διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας στα ΜΜΕ.

Κατ' αρχάς, η κριτική που ασκούν στις φιλέλεύθερες πλουραλιστικές προσεγγίσεις εστιάζεται σ' ό,τι μένουν στην επιφάνεια των πραγμάτων και δεν εξετάζουν ποια είναι η φύση και η βαθύτερη δομή των κοινωνικών σχηματισμών και πώς αυτή προσδιορίζει διαλεκτικά τις οικονομικο-πολιτικές δομές και την ιδεολογία τους. Ειδικότερα, τονίζεται ότι στο φιλελεύθερο πλουραλιστικό μοντέλο η κοινωνία αναπαρίσταται ως μια αρμονική ολότητα χωρίς μείζονες και ευρείες συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και τάξεων, ενώ όπου αναδύονται διαφωνίες, θεωρείται ότι υπάρχουν επαρκή θεσμικά μέσα ώστε να εκφράζονται και να επιλύονται συλλογικά τέτοιες διαφωνίες. Αντίθετα, αφετηρία των κριτικών προσεγγίσεων είναι η κοινή παραδοχή της ύπαρξης της κοινωνικής ανισότητας και ιεραρχίας. Όπως τονίζεται, στις σύγχρονες κοινωνίες κάποιες κοινωνικές ομάδες είναι καταπιεσμένες, υποτελείς και μη - προνομιούχες, ενώ άλλες ασκούν εξουσία και κατέχουν θέσεις υλικής και πολιτισμικής προτεραιότητας και προνομίων. Σ' αυτό το πλαίσιο, τα ΜΜΕ είναι ιδεολογικοί μηχανισμοί που έχουν ως στόχο τη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και συμβάλλουν καθοριστικά στην αναπαραγωγή της ισχύουσας τάξης πραγμάτων, της νομιμοποίησης και αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και κυριαρχίας που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Από τη διάσταση μεταξύ των βασικών θέσεων για την κοινωνική οργάνωση και λειτουργία προκύπτει η δεύτερη σημαντικότερη διαφωνία μεταξύ πλουραλιστικών και κριτικών προσεγγίσεων. Στο πρώτο θεωρητικό πλαίσιο, αφού θεωρείται ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν τα ίδια συμφέροντα και το ίδιο ενδιαφέρον να διατηρηθεί η υπάρχουσα κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων δίνεται έμφαση σ' έναν υψηλό βαθμό κοινωνικής συναίνεσης, συνεργασίας και σταθερότητας, προϋποτίθεται ότι

αυτές είναι φυσικές, φυσιολογικές και πραγματικά αναπόφευκτες συνθήκες για την κοινωνική ζωή και ότι όλοι οι άνθρωποι εγγράφονται στην ίδια κουλτούρα, συμμαριζονται και υπακούουν στο ίδιο "κεντρικό σύστημα αξιών". Αντίθετα, στην προβληματική των κριτικών προσεγγίσεων, αν και η ιδέα της κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης δεν απορρίπτεται, αμφισβητείται και επαναδιατυπώνεται ριζικά. Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, αφού η κοινωνία γίνεται αντιληπτή με την έννοια της σύγκρουσης μεταξύ κοινωνικών ομάδων και τάξεων, των οποίων τα συμφέροντα, αντί να είναι κοινά και ενωμένα, είναι αντιτιθέμενα και ασυμβίβαστα, η συναίνεση είναι άρρηκτα δεμένη με την κατοχή της υλικής και πολιτισμικής εξουσίας και την πρακτική της κυριαρχίας. Η ενότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη κατά συνέπεια βασίζονται πάνω σε αξίες που αναπτύσσονται μέσα σε ομάδες με κοινά συμφέροντα. Συνεπώς η συναίνεση πρέπει να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο των ευρύτερων ιστορικών συγκρούσεων μεταξύ κυρίαρχων τάξεων και ομάδων, που θέλουν να διατηρήσουν και να αναπαράγουν τις ανισότητες της υπάρχουσας κοινωνικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων και υποτελών και αντιτιθέμενων ομάδων που θέλουν να τις μετασχηματίσουν ριζικά. Μ' άλλα λόγια, η συναίνεση στις κριτικές προσεγγίσεις αντί να είναι μια φυσική και αναπόφευκτη πηγή κοινωνικής συμφωνίας συνοχής και σταθερότητας γίνεται αντιληπτή ως κατασκευασμένη προσανατολισμένη και επιβεβλημένη, μια μορφή "συμφωνίας" που εξυπηρετεί ορισμένες κυρίαρχες ομάδες σε βάρος αυτών που κατέχουν υποτελείς κοινωνικές θέσεις. Αυτό θέτει άμεσα σε αμφιβολία τον ανταντακλαστικό ρόλο των ΜΜΕ - την απλή παρουσίαση των πραγμάτων ως έχουν - και αντίθετα προσανατολίζει την ανάλυση στο πώς συμβάλλουν τα ΜΜΕ ως πρωτογενείς φορείς κοινωνικοποίησης ή σημαίνοντες φορείς, μέσω της συνεχούς παραγωγής της λαϊκής συγκατάθεσης στην υπάρχουσα κοινωνική δομή, στη διατήρηση των δεδομένων ταξικών, εξουσιαστικών και ιεραρχικών ισορροπιών (Hall, 1982, ελλ. μεταφ. 1988:101).

Ιδιαίτερα ερωτηματικά επίσης τίθενται σε σχέση με το ρόλο των ΜΜΕ στη διάχυση αυτής της προϋποτιθέμενης οικουμενικής κοινωνικής συναίνεσης σε συνδυασμό με την κριτική και αμφισβήτηση των "κακώς κειμένων". Συγκεκριμένα, το φιλελεύθερο πλουραλιστικό μοντέλο έχει υποστεί αυστηρή κριτική σ' ό,τι αφορά την αντίληψη σύμφωνα με την οποία τα ΜΜΕ συνιστούν την "τέταρτη εξουσία" με βασικό στόχο τον έλεγχο και την πίεση της κρατικής/πολιτικής εξουσίας και το στιγματισμό των "δυσλειουργιών" του συστήματος προς όφελος του "γενικού συμφέροντος". Για παράδειγμα ο Barthes (1970, ελλ. μτφ. 1979:254) κατακρίνει τη

γενική παραδοχή σύμφωνα με την οποία έχει ήδη επιτευχθεί ο επιθυμητός χαρακτήρας της κοινωνίας χωρίς να αποκλείεται η κριτική στάση απέναντι σε ορισμένες πλευρές της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, και αντιλαμβάνεται αυτήν τη λειτουργία των ΜΜΕ ως μια από τις σημαντικότερες μορφές του αστικού μύθου, αποκαλώντάς την χαρακτηριστικά "Εμβόλιο":

"...το γενικό αυτό σχήμα συνίσταται στο να ομολογείς τα τυχαία ελαττώματα ενός ταξικού θεσμού για να συγκαλύψεις καλύτερα το βασικό του ελάττωμα. Ανοσοποιείς το ομαδικά φανταστικό με μια μικρή δόση από το αναγνωρισμένο κακό και έτσι το προστατεύεις από τον κίνδυνο μιας γενικευμένης ανατροπής".

Μ' άλλα λόγια, τα ΜΜΕ όπως διαμορφώνονται σήμερα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι

"μιας κοινωνίας που διαμορφώνεται "ολοκληρωτικά", δηλαδή κάτω από ένα συγκεκριμένο σύστημα παραγωγής και διανομής που αποκλείει τις αντιθέσεις, εμποδίζει τις ρωγμές, οικειοποιείται και αφανίζει τις αντιφάσεις, παρά το ό,τι επιτρέπει στην εξωτερική του στοιβάδα τον επιφανόμενο θεσμισμένο αλλά απραγματοποίητο πλουραλισμό" (Βέλτσος, 1986).

Επίσης ο T. Bennet (1982β, ελλ. μτφ 1988:66) στη κριτική που ασκεί στο φιλελεύθερο πλουραλιστικό μοντέλο, επισημαίνει ότι η πολύ συγκεντρωτική δομή της ιδιοκτησίας των ΜΜΕ προσθέτει ιδιαίτερες δυσκολίες στην άποψη σύμφωνα με την οποία κύριο χαρακτηριστικό των ΜΜΕ είναι η ύπαρξη πολυφωνίας και ελεύθερου ανταγωνισμού. Αναμφισβήτητα η παραγωγή των ΜΜΕ συνιστά μια εμπορικά καθορισμένη, στη μορφή της, κουλτούρα και δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός, ότι ως προϊόν εμπορικής φύσης αναγκαία τοποθετείται μέσα στο σύστημα της οικονομικής οργάνωσης. Η παραγωγή αυτή αποτελείται από μια σειρά προϊόντων με ανταλλακτική αξία που παράγονται από την αγορά και απευθύνονται στη αγορά με άμεση συνέπεια τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενό τους. Οι υποστηρικτές της προσέγγισης της "πολιτικής οικονομίας"⁷

---

7. Αντιπροσωπευτικές της τάσης αυτής είναι οι μελέτες των Murdock & Golding (1977), Murdock (1982), Murdock & Golding (1979), Σεραφετινίδου (1987), Garnham, (1986). Σημείο εκκίνησης της προσέγγισης αυτής είναι η τοποθέτηση της παραγωγής της κουλτούρας μέσα στα ευρύτερα συστήματα ιδιοκτησίας και ελέγχου της παραγωγής. Σύμφωνα με την ανάλυση των μελετητών αυτής της θεωρητικής τάσης, η ανάπτυξη του μονοπωλιακού καπιταλισμού έχει προκαλέσει την εμπορευματοποίηση και βιομηχανοποίηση όλου του κοινωνικού οικοδομήματος με άμεση συνέπεια την υπαγωγή των επιχειρήσεων των ΜΜΕ στη λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους - δηλαδή την ανάγκη εξασφάλισης από τις επιχειρήσεις που ελέγχουν τα μέσα επικοινωνίας του μέγιστου δυνατού κέρδους και τον μετασχηματισμό τους σε φορείς ή μηχανισμούς εδραίωσης και εξάπλωσης του καταναλωτισμού. Ανάμεσα στους παράγοντες που καθορίζουν άμεσα σήμερα τη λειτουργία και μορφολογία των ΜΜΕ, όσο και την πολιτισμική παραγωγή και το έλεγχο της (το τι και πώς θα παραχθεί), είναι α) η συγκέντρωση και

αναλύοντας, τα ΜΜΕ κατ' αρχάς ως βιομηχανικά και εμπορικά συγκροτήματα που παράγουν και διανέμουν εμπορεύματα μέσα στο πλαίσιο του μονοπωλιακού καπιταλισμού, θεωρούν ότι τα μηνύματα δεν μπορούν να εξεταστούν ως αυτόνομο φαινόμενο ούτε να γίνει κατανοητό το περιεχόμενο και η μορφή τους αν δεν συνυπολογιστούν και αναλυθούν η γενική οικονομική δυναμική της παραγωγής των ΜΜΕ και οι προσδιορισμοί που αυτή επιβάλλει. Θεωρούν δε ότι μέσα από τη διαδικασία της βιομηχανοποίησης της κουλτούρας και μέσω της συναίνεσης που επικρατεί γίνεται εφικτή και αναγκαία η μαζικοποίηση⁸ των μηνυμάτων με κύρια συνέπεια την τάση ομοιομορφοποίησης και ομοιογένειας τους.

Επιπλέον, οι απόψεις σύμφωνα με τις οποίες τα συμφέροντα της δημοκρατικής πολυμορφίας είναι εξασφαλισμένα λόγω της σύγκρουσης και της διάστασης των συμφερόντων μεταξύ ιδιοκτητών, διευθυντών, εκδοτών, και δημοσιογράφων, δεν επιβεβαιώνονται από τις εμπειρικές μελέτες σχετικά με την οργάνωση των γραφειοκρατικών επιχειρήσεων των μαζικών επικοινωνιών ούτε και από τη μελέτη των δημοσιογραφικών δεοντολογιών (βλ. Σεραφετινίδου, 1990 και Κωνσταντινίδου, 1992α).

Τέλος, στο πλαίσιο του κριτικού υποδείγματος, τομή, με το φιλελεύθερο πλουραλιστικό μοντέλο, αλλά και ορισμένες εκδοχές του μαρξιστικού υποδείγματος, αποτελεί η υιοθέτηση της θεωρίας για την ιδεολογία όπως έχει εκφραστεί κυρίως από τον Gramsci και τον Althusser. Η γκραμισιανή και αλτουσεριανή διατύπωση της θεωρίας της ιδεολογίας έρχεται σε σύγκρουση με την αντίληψη της ιδεολογίας ως μια συνειδητή παραμόρφωση ή διαστρέβλωση της αλήθειας, η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί με κάποιο είδος αντικειμενικής πραγματικότητας, ή ως "ψευδής συνειδηση" στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης. Αντίθετα, η ιδεολογία συνιστά ενεργητική μετασχηματιστική δύναμη των τρόπων πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας και ο ιδεολογικός ρόλος των ΜΜΕ

συγκεντροποίηση κεφαλαίου, β) η εντυπωσιακή παρουσία του κράτους υπό μορφή οικονομικών παρεμβάσεων σε όλη τη σφαίρα της παραγωγής, και γ) η γραφειοκρατικοποίηση των επιχειρήσεων. (Βλ. λεπτομέρειες κεφ. 7 παρούσας εργασίας).

8. Σύμφωνα με την ανάλυση της Σεραφετινίδου (1987:244-251) σ' αυτό συντελεί α) η ανάπτυξη των διεθνών ειδησεογραφικών πρακτορείων με την ανάγκη παροχής και αναμετάδοσης "ουδέτερων", μη "πολιτικοποιημένων" ειδήσεων, β) η εξάρτηση των ΜΜΕ από τις διάφορες "πηγές" για την απόκτηση πληροφοριών, αποκλειστικών ειδήσεων κλπ., που τους αναγκάζει να αυτολογοκρίνονται προκειμένου να συνεχίσουν να απολαμβάνουν το προνόμιο πληροφόρησης, και γ) οι επαγγελματικές ιδεολογίες, όπως εκλογικεύονται και μετασχηματίζονται σε δημοσιογραφική δεοντολογία. (Βλ. επίσης λεπτομέρειες κεφ. 7 παρούσας εργασίας).

βρίσκεται όχι στο ότι επιβάλλουν μια ψεύτικη συνειδηση ή μια παραμορφωτική εικόνα της πραγματικότητας, αλλά στο ότι κατασκευάζουν και μεταδίδουν κατηγορίες μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται και βιώνουν τις σχέσεις τους με τις υλικές συνθήκες υπάρξεώς τους.

Σ' αυτό το πλαίσιο, γίνεται προσπάθεια σύζευξης των θεωριών της ιδεολογίας όπως έχουν εκφραστεί από τον Gramsci και τον Althusser με τις θεωρίες της διαδικασίας της σημασιοδότησης και αντιμετώπισης του περιεχομένου των μηνυμάτων ως προϊόντων μιας μάλλον πολύπλοκης τεχνικής, γλωσσικής και ιδεολογικής διαδικασίας στο επίπεδο της δομής τους. Σ' αυτό το πλαίσιο οι κριτικές προσεγγίσεις αμφισβητούν ένα άλλο σημαντικό σημείο των φιλελεύθερων πλουραλιστικών θεωριών, αλλά και εκδοχών της μαρξιστικής προσέγγισης, που έχει να κάνει με την αντίληψη του περιεχομένου των ΜΜΕ ως είδος γλωσσολογικής κατασκευής η οποία δεν επηρεάζει το νόημα του μηνύματος, ούτε επιδρά στην ιδεολογική του δομή, αλλά αντανakλά απλώς τις προθέσεις των παραγωγών των μηνυμάτων με ένα απλό και διάφανο τρόπο⁹. Οι κριτικές προσεγγίσεις, παρά τις σημαντικές θεωρητικές αντιθέσεις και τις διαφορετικές προσεγγίσεις που υιοθετούν, συγκλίνουν ως προς το ειδικό βάρος που αποδίδουν στο συμβολικό και γλωσσολογικό χαρακτήρα των ιδεολογικών λόγων και τη συλλογιστική του καθοριστικού παράγοντα που παίζει η συνάρθρωση της ιδεολογίας με την γλώσσα. Αμφισβητείται δηλαδή η άποψη ότι τα δημοσιεύματα των ΜΜΕ (τα "μηνύματα") είναι "διαφανείς" φορείς νοήματος που έχουν τη δυνατότητα να αντανakλούν την πραγματικότητα, και αντίθετα τονίζεται ότι τα μηνύματα των ΜΜΕ, ως λόγος, συνιστούν ειδική σημαίνουσα πρακτική που υπάγεται στο ιδεολογικό πεδίο. Με βάση αυτήν την αντίληψη για την ιδεολογία, οι καθημερινές τεχνικές της παραγωγής των ειδήσεων περιγράφονται ως μια ιδιαίτερη, σημειωτικά οργανωμένη διαδικασία κατασκευής της πραγματικότητας, ενώ οι ειδήσεις, ως αποτελέσματα των θεσμικών διαδικασιών μέσα στις οποίες συντελείται αυτή η κατασκευή. Τέλος, η γενική ιδεολογική φύση των μαζικών επικοινωνιών και η πολυπλοκότητα της γλωσσικής δόμησης των μορφών τους, σύμφωνα με το κριτικό υπόδειγμα, αποτελεί ζωτικό στοιχείο στη παραγωγή της συγκατάθεσης στη υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, στη νομιμοποίηση και αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας και κυριαρχίας.

---

9. Η γλώσσα δηλαδή εκλαμβάνεται ως ουδέτερο μέσο επικοινωνίας με το οποίο οι παραγωγοί των ειδήσεων μεταφέρουν στο κοινό τις απόψεις τους, τους ενημερώνουν για τα γεγονότα κλπ χωρίς να προσθέτει νέα σημασία στο μήνυμα.

Στα επόμενα τρία κεφάλαια του δεύτερου μέρους, θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας σε μερικές βασικές έννοιες που απορρέουν άμεσα από αυτήν τη θεωρητική προβληματική των κριτικών προσεγγίσεων: Στο πλαίσιο της αλτουσεριανής και γκραμσιανής προβληματικής, θα εξετάσουμε πρώτον, την έννοια της ιδεολογίας και των ΜΜΕ ως ιδεολογικών μηχανισμών, και δεύτερον, την έννοια της ηγεμονίας και της εδραίωσης της συναίνεσης (συγκατάθεσης) σε μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Στη συνέχεια, με βασικά μεθοδολογικά εργαλεία τις σημειογλωσσολογικές θεωρίες, θα εξετάσουμε τη διαδικασία της σημασιοδότησης και της πάλης γύρω από το νόημα. Τέλος, με θεωρητικό υπόβαθρο αυτές τις έννοιες - κλειδιά θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε το ζήτημα της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας στα ΜΜΕ από την πλευρά των τυπικών και ιδεολογικών ειδησεογραφικών αξιών όπως έχει εκφραστεί κυρίως από τον S. Hall.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Ιδεολογία, ηγεμονία και παραγωγή της κοινωνικής συνείδησης.

5.1 Gramsci

Το σημείο για το οποίο έχει ασκηθεί εντονότερη κριτική σε ορισμένες εκδοχές της μαρξιστικής θεωρίας για τα ΜΜΕ¹ αφορά την αντίληψη της έννοιας της ιδεολογίας. Οι υποστηρικτές του αναλυτικού αυτού πεδίου έχουν κατηγορηθεί ότι υιοθετούν μια καθαρά εκφραστική αντίληψη για την ιδεολογία, είτε ως απλή αντανάκλαση της κίνησης της οικονομικής υποδομής είτε ως συνειδητή έκφραση της ενότητας της κυρίαρχης τάξης². Κατά κανόνα σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, υπογραμμίζεται ότι η ιδεολογία αποτελεί στοιχείο με μοναδικό σκοπό να νομιμοποιεί τις σχέσεις παραγωγής και ακόμα περισσότερο την εμπορευματοποίηση όλης της κοινωνικής ζωής και τον καταναλωτισμό, ενώ αντιμετωπίζεται (η ιδεολογία) ως εξωτερική παραμορφωτική - παραμορφωμένη αντανάκλαση, αποτέλεσμα της βαθιάς ανθρώπινης αλλοτρίωσης και της "εξαπάτησης των μαζών". Αυτή η αντίληψη της λειτουργίας των ιδεολογιών τις υποβιβάζει σε *επινοήματα* που κατασκευάζονται για να κάνουν αποδεκτή την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων³. Αν και δεν αμφισβητείται ότι η ιδεολογία μπορεί να χρησιμεύσει σε κάτι τέτοιο, τονίζεται ότι δεν "επινοήθηκε" γι' αυτό, και είναι αποτελεσματική, επειδή ακριβώς δεν "επινοήθηκε" για κάτι τέτοιο και δεν εμφανίζεται ως κάτι τέτοιο.

---

1. Πρόκειται κυρίως (όπως ήδη αναφέραμε) για υποστηρικτές της προσέγγισης της "πολιτικής οικονομίας".

2. Η αντίληψη που αντλεί τις υποθέσεις της από τη θεωρία του κράτους του Miliband (1969, ελλ. μεταφ. 1984), και θεωρεί τα ΜΜΕ όργανο στα χέρια των μεγάλων μονοπωλίων και του κράτους, ανάγει τις διαδικασίες της σημασιοδότησης σε άμεσους οικονομικούς στόχους. Πρόκειται μ' άλλα λόγια για υπαγωγή των μηνυμάτων στις ορθολογικοποιημένες λειτουργικές απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Συχνά, δηλαδή, η πολιτισμική παραγωγή γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα πλήρως ελεγχόμενων νοητικών πράξεων ατόμων και κοινωνικών ομάδων, ενώ η ιδεολογία συνήθως θεωρείται συνειδητή διεργασία με στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του μονοπωλιακού κεφαλαίου.

3. Ο Murdock (1982:118-150) έχει ασκήσει κριτική στην "εργαλειακή" (instrumental) τάση της προσέγγισης της "πολιτικής οικονομίας" και τονίζει την ανάγκη μετατόπισης της προβληματικής από το μικροεπίπεδο (στόχος της πολιτισμικής παραγωγής η μεγιστοποίηση του κέρδους των επιχειρήσεων των ΜΜΕ), στο μακροεπίπεδο όπου, η ανάλυση θα πρέπει να εστιάζεται στη συν-άρθρωση μεταξύ των κυρίαρχων αξιών, αντιλήψεων και οπτικών που προωθούν τα μηνύματα των ΜΜΕ με τα γενικά και *μακροπρόθεσμα* συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης.

Αναζητώντας τους όρους εκείνους που θα απαλλάξουν τη θεωρία των ΜΜΕ τόσο από κάθε "οικονομιστική" θεώρηση του κοινωνικού σχηματισμού που δεν αντιλαμβάνεται τη σημασία ενός σύνθετου δομικού προσδιορισμού όλων ανεξαιρέτως των πεδίων (οικονομικού, πολιτικού, ιδεολογικού), όσο επίσης και από τη "θεωρία της συνωμοσίας" της κυρίαρχης τάξης, πολλοί μελετητές προσέφυγαν στη θεωρία του Gramsci για την ιδεολογική και πολιτική ηγεμονία.

Οι αναλύσεις του Gramsci καθώς και οι νεογκραμισιανές θεωρίες για το κράτος και τις ιδεολογικές δομές είναι ένα πεδίο ευρύτατο για να επιχειρήσουμε εδώ την εξαντλητική του διερεύνηση. Αρκούμαστε σε μερικά συγκεκριμένα σημεία του όλου εγχειρήματος προκειμένου να εντοπίσουμε την τομή που πιστεύουμε ότι εισάγουν ορισμένες έννοιες κλειδιά στη μαρξιστική θεωρία για τα ΜΜΕ.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Gramsci, η εξασφάλιση της ενότητας της καπιταλιστικής τάξης και της πολιτικής της κυριαρχίας είναι μια από τις κύριες λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους. Η ενότητα αυτή εξασφαλίζεται κυρίως με την οργάνωση της ιδεολογικής και πολιτικής της ηγεμονίας. Αναγνωρίζοντας, κατ' αρχάς, τον προσδιοριστικό ρόλο της οικονομικής δομής⁴ και των αντιφάσεων της στην αναπαραγωγή αλλά και την κρίση του κοινωνικού συστήματος ο Gramsci εστιάζει την προσοχή του στην κουλτούρα/ιδεολογία και στο ζήτημα της ηγεμονίας την οποία αντιλαμβάνεται ως ολική πρακτική.

Ως ηγεμονία ορίζεται η ικανότητα μιας τάξης μέσα από μια σφαιρική ιδιαίτερη πολιτικο-ιδεολογική λειτουργία να συναρθρώνει τα συμφέροντα άλλων κοινωνικών ομάδων στα δικά της και ταυτόχρονα να συγκροτεί τα "κοινά" αυτά συμφέροντα σαν αντιπροσωπευτικά του γενικού συμφέροντος του λαού-έθνους⁵. Η κυρίαρχη

---

4. Ο προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση των κοινωνικών διαδικασιών από την οικονομική δομή θέτει περιορισμούς και όρους όχι μόνο στην πιθανότητα ύπαρξης περισσότερων από μιας ηγεμονικών τάξεων αλλά ταυτόχρονα οριοθετεί και τη μορφή που μπορεί να πάρει η ηγεμονία (Mouffe, 1986:224).

5. "...Η κυρίαρχη τάξη εφαρμόζει την ηγεμονία της στο βαθμό που μπορεί να πραγματοποιήσει και να διατηρήσει έναν ιστορικό συνασπισμό αντιφατικών κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, τόσο στην οικονομική βάση όσο και στο πολιτικό και κρατικό εποικοδόμημα που έχουν για συνδετικό κρίκο την ιδεολογία. Η ηγεμονία λοιπόν είναι η στιγμή της πολιτικής ηγεσίας και ταυτόχρονα και γι' αυτό το λόγο, η ηγεσία στο χώρο των ιδεών, δηλαδή η πνευματική ηγεσία. Η τάξη (ή οι τάξεις) που κυριαρχεί μπορεί να κυριαρχήσει μόνο στο βαθμό που μπορεί να ακτινοβολήσει την ιδεολογία της προς όλα τα κοινωνικά στρώματα, ακόμα και προς την εκμεταλλεζόμενη τάξη που έχει αντίθετα μ' αυτήν συμφέροντα...αντίθετα οι υπάλληλες τάξεις δεν καταφέρνουν να ξεκαθαρίζουν και να συνενώσουν κριτικά αυτό που υπάρχει με ασύνδετο και ασυνείδητο τρόπο στη

τάξη ευρύνει κατ' αυτήν την έννοια τα ταξικά της συμφέροντα και ανακαλύπτει τα συμφέροντα που έχει κοινά με τα λαϊκά στρώματα, και πάνω σ' αυτήν τη βάση είναι ικανή να κυριαρχήσει στην ταξική πάλη (Mouffe, 1986:224). Σύμφωνα με τον ορισμό του G. Williams (1960:587) ηγεμονία είναι "μία τάξη πραγμάτων στην οποία κυριαρχεί ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής και σκέψης, κατά την οποία μια συγκεκριμένη αντίληψη για την πραγματικότητα διαδίδεται σ' ολόκληρη την κοινωνία σ' όλες τις θεσμικές και προσωπικές εκδηλώσεις της, εμποτιζοντας με το πνεύμα της όλα τα γούστα, την ηθική, τα ήθη και έθιμα, τις θρησκευτικές και πολιτικές αρχές, και όλες τις κοινωνικές σχέσεις, ιδιαίτερα ως προς την πνευματική και ηθική συνεκδοχή τους" (αναφέρεται στο R. Miliband, 1969, ελλ. μτφ. 1984:244).

Η πολιτική ανάλυση του Gramsci αφορά λοιπόν, κυρίως, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οι λαϊκές μάζες θα "ηγεμονοποιηθούν" είτε μέσω των δημόσιων αστικών θεσμών είτε μέσω των εργατικών κομμάτων. Ο ρόλος του κράτους και των υπολοίπων θεσμών σ' αυτήν τη διαδικασία είναι καθοριστικός. Οι ιδεολογίες/φιλοσοφίες αποκτούν νόημα μέσα σ' αυτό το πλαίσιο και μέσω των συγκεκριμένων (ταξικά καθορισμένων) θέσεων των διανοουμένων που τις παράγουν. Η "αναπαραγωγή" δεν αποτελεί μια αυτόματη διαδικασία αλλά αντίθετα είναι επίπονη και ενεργητική πρακτική παραγωγής της συγκατάθεσης των κυριαρχούμενων στην υποταγή τους που πρέπει να διεκδικείται και να κερδίζεται συνεχώς. Διότι, η κυρίαρχη ιδεολογία δεν είναι απλά και μόνο η ιδεολογία των κοινωνικών τάξεων και ομάδων που εξουσιάζουν αλλά και η ιδεολογία που δικαιολογεί και καθιστά αυτονόητο, γενικά παραδεκτό το γεγονός της κυριαρχίας, με τρόπο ώστε να "φυσικοποιεί", κατά τον ορισμό του Barthes, τις σχέσεις κυριαρχίας. Οι ιδεολογίες σ' αυτό το πλαίσιο είναι ενεργητικές και αποτελούν μετασχηματιστική δύναμη των τρόπων πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας που χαρακτηρίζει κάθε τάξη σε μια διαδικασία δημιουργίας μιας κοινής κοσμοαντίληψης (οργανική ιδεολογία)⁶.

συνειδηση τους για να το αναγάγουν σε μια ενιαία σύλληψη. Δεν καταφέρνουν μ' άλλα λόγια να εκφράσουν τα ταξικά τους συμφέροντα με συνεκτικό τρόπο στο επίπεδο της πολιτικής και της κουλτούρας" (βλ. A. Gramsci, 1972:41 κ.ε.).

6. Η διάκριση μεταξύ οργανικών, ημι-οργανικών και μη-οργανικών ιδεολογιών αφορά την ταξινόμηση των φαινομένων της υπερδομής ανάλογα με το βαθμό προσδιορισμού που έχουν στη διαμόρφωση και το μετασχηματισμό του τρόπου παραγωγής.

Μ' άλλα λόγια, η έννοια της ηγεμονίας είναι μια κατάσταση που δεν περιορίζεται στην απλή κυριαρχία με την καταστολή και τη βία, αλλά συνεπάγεται ένα ρόλο διεύθυνσης/ηγεσίας και έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο, που με τη συνδρομή της η σχέση κυρίαρχοι:κυριαρχούμενοι θεμελιώνεται πάνω σε μια ενεργητική συγκατάθεση των κυριαρχούμενων τάξεων. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ να συγκρατήσουμε είναι ότι, μέσα από αυτήν τη διαδικασία οι "ορισμοί της πραγματικότητας" που ευνοούν την άρχουσα μερίδα και θεσμοποιούνται στις σφαίρες της πολιτικής ζωής και του κράτους, συνιστούν την πρωταρχική "βιωμένη πραγματικότητα" για τις κυριαρχούμενες τάξεις.

Επιπλέον, αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη μας και διαφοροποιεί τον Gramsci από άλλους μελετητές είναι ότι οι κυρίαρχες τάξεις δεν προδιαγράφουν λεπτομερώς το νοητικό περιεχόμενο της ζωής των κυριαρχούμενων τάξεων, αφού κάθε τάξη αρθρώνει δικό της ιδεολογικό λόγο, αλλά ότι τείνουν, και κατά μεγάλο ποσοστό το επιτυγχάνουν, να οριοθετούν όλους τους ανταγωνιστικούς ορισμούς της πραγματικότητας μέσα στο πεδίο της κυρίαρχης ιδεολογίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, όλοι οι εναλλακτικοί ορισμοί περιορίζονται μέσα στον οριζοντα σκέψης της άρχουσας τάξης. Αυτό συνεπάγεται ότι η ηγεμονική διαδικασία θέτει τα όρια -νοητικά και δομικά- μέσα στα οποία οι υπάλληλες τάξεις βιώνουν και κατανοούν το γεγονός της κυριαρχίας τους.

Με τον όρο "ηγεμονία" ο Gramsci εισάγει μια θεωρητική τομή, αφού δεν αναφέρεται σε μια εγχειρηματική συμμαχία μεταξύ των τάξεων όπου κάθε τάξη διατηρεί την ατομικότητα της και την ιδεολογία της. Αντίθετα, η ηγεμονία ως έννοια εμπεριέχει τη δημιουργία μια νέας, ανώτερης πρωταγωνιστικής δύναμης, ενός νέου υποκειμένου πολιτικής δράσης. Μέσω της ιδεολογίας διαμορφώνεται η συλλογική θέληση (κοινό καλό, εθνικό ή δημόσιο συμφέρον κλπ) της οποίας η ύπαρξη εξαρτάται από τη δημιουργία της ιδεολογικής ενότητας που παίζει το κύριο συνεκτικό ρόλο και εξαρτάται από την αποδοχή των κυρίαρχων και κυριαρχούμενων, μιας κοινής κοσμοαντίληψης (Mouffe, 1986:22). Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, οι ιδεολογίες δεν κρίνονται αναφορικά με το κριτήριο της αλήθειας ή του ψεύδους, αλλά σύμφωνα με τη λειτουργία τους και την αποτελεσματικότητά τους στην συναρμογή των τάξεων και ταξικών μερίδων σε θέση κυριαρχίας και υποτέλειας.

Εννοια κλειδί για το πλαίσιο της εργασίας μας αποτελεί εξάλλου ο όρος "κοινή λογική" (ή "κοινός νούς"). Αναφέρεται σε μια αποσπασματική, μερική, χασματική, εγγενώς ελλιπή προβληματική, μια ανομοιογενή και ασυνεπή διαμόρφωση της ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, αφορά τη βιωμένη κουλτούρα κάθε κοινωνικής τάξης. Είναι ο, λίγο-πολύ, αυθόρμητος τρόπος σκέψης μιας συγκεκριμένης τάξης που συγκροτείται με ιδεολογικά στοιχεία και στοιχεία "ορθής σκέψης" αλλά χωρίς γνώση της ιστορικότητας και της καθοριστικής καταγωγής των στοιχείων που υιοθετούνται. Επειδή η "κοινή λογική" δεν είναι συστηματική και δεν έχει την ικανότητα να καταστήσει σαφή και συγκεκριμένο τον τρόπο διαμόρφωσής της, μπορεί να συνδυάσει στοιχεία (ιδέες, αξίες, "ίχνη" άλλων ιδεολογικών συστημάτων κλπ) που είναι αντιφατικά χωρίς να έχει συνειδηση αυτού του γεγονότος. Κατά συνέπεια, δομεί ένα σύνολο "γνώσεων" που αντλούνται από προηγούμενες ιδεολογίες και από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις. Δεν απαιτεί ορθολογική σκέψη ή λογικά επιχειρήματα: είναι αυθόρμητη, αναγνωρίσιμη, ευρέως διαδεδομένη και αποδεκτή. Λειτουργεί στο επίπεδο των αισθήσεων και του συναισθήματος, θεωρείται ότι υπήρχε από ανέκαθεν, ότι αποτελεί την προαιώνια αλήθεια, ενσαρκώνει τη "φυσικότητα" του πολιτισμού. Αποτελεί δηλαδή μια κατηγορία γνώσης της οποίας η "αλήθεια" προτείνεται ως προφανής, φυσική, αναπόφευκτη, αιώνια, αδιάψευστη και "ό,τι ήδη γνωρίζουμε όλοι". Η απουσία συνειδησης της ιστορικότητας και κατά συνέπεια η έλλειψη αυτογνωσίας ως κύριο χαρακτηριστικό της την καθλώνει κατά κανόνα σε μια θέση υποτέλειας και εξάρτησης. Έτσι η "κοινή λογική" συνήθως μένει βαθιά αμφίσημη, "κορπορατιστική", περιορισμένη, ακινητοποιημένη, χωρίς όμως αυτή η χαρακτηριστική ιδιότητα να αποκλείει παντελώς την περίπτωση σε κάποια συγκεκριμένη συγκυρία, είτε να μετασχηματιστεί με την προσαρμογή της στην κυρίαρχη ιδεολογία είτε να μετασχηματιστεί σε οργανική επαναστατική ιδεολογία.

Αυτό που χαρακτηρίζει την "κοινή λογική" είναι ότι δεν παρέχει τα νοητικά εκείνα εργαλεία που είναι απαραίτητα για τον ορισμό των πραγμάτων, αλλά το πλαίσιο του πώς τα πράγματα ταιριάζουν μέσα στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Η "κοινή λογική" αποτελώντας τον παλίνδρομο τρόπο με τον οποίο οι κυριαρχούμενες τάξεις έρχονται σ' επαφή με την κυρίαρχη ιδεολογία θέτει συγκεκριμένα όρια στη βίωση και θέαση της πραγματικότητας από τις κυριαρχούμενες τάξεις αφού οι κυρίαρχες ιδεολογίες τείνουν, μέσα σ' αυτό το

πλαίσιο να εξισώνονται με τη συνολική και αναλλοίωτη δομή των ιδεών⁷. Αυτό που θεωρείται "κοινή λογική" σήμερα αποτελεί ένα σύνθετο πεδίο - και όχι μια μοναδική, μονοσήμαντη δομή - θεμελιακών και ευρέως αποδεκτών συναινετικών κρίσεων που μάς επιτρέπει να ταξινομούμε και να κατατάσσουμε την πραγματικότητα με απλούς αλλά κατανοητούς τρόπους. Βασικά, η "κοινή λογική" αντιπροσωπεύει "μια παραδοσιακή λαϊκή αντίληψη του κόσμου", μια αντίληψη που διαμορφώνεται σε στενή σχέση με την πρακτική καθημερινή ζωή. Απ' την άλλη, η "κοινή λογική" πρέπει να γίνει αντιληπτή ως η πιο προφανής και "διαφανής" μορφή συνειδησης που ενεργεί πάνω στην καθημερινή μας εμπειρία και γλώσσα, γεγονός που ακριβώς την καθιστά ασυνείδητη και ιδεολογική. Η διαφάνεια των επιχειρημάτων της αποτελεί τη θεμελιακή ιδιότητα της μέσω της οποίας καθίστανται αθέατες οι προϋποθέσεις που πάνω της εδράζεται και συντηρείται.

Ο Gramsci αντιμετωπίζοντας τις ιδεολογίες σε όλη τους την ποικιλομορφία, υπογραμμίζοντας τόσο τις ιδεολογίες που νομιμοποιούν την υπάρχουσα κοινωνική τάξη (κυρίαρχες οργανικές), αλλά καθώς και όλες εκείνες που εν δυνάμει νομιμοποιούν την έλευση επαναστατικών διαδικασιών και μεταβολών, απέκλεισε το ενδεχόμενο να θεωρείται κάθε ιδεολογία μια αφηρημένη πραγματικότητα που χρησιμεύει κάθε φορά να νομιμοποιεί συγκεκριμένες πραγματικότητες οι οποίες υπήρξαν πριν από αυτήν και δίχως αυτήν. Κεντρικό λοιπόν ζήτημα για τον Gramsci αποτελεί ο ρόλος που εκπληρώνουν οι υλικές και θεσμικές δομές στην επεξεργασία και διάδοση αλλά και στον μετασχηματισμό των ιδεολογιών.

Σύμφωνα με το στοχαστή, το ιδεολογικό σύστημα (οργανική ιδεολογία, κοινή κοσμοαντίληψη) είναι ένας συγκεκριμένος τύπος άρθρωσης ιδεολογικών στοιχείων στα οποία δίνεται κάθε φορά "ειδικό βάρος". Η ιδεολογική ενότητα επιτυγχάνεται μέσω της συναρθρωτικής, "ηγεμονικής αρχής" η οποία συνιστά το συνδετικό κρίκο όλων των ιδεολογικών στοιχείων και παρέχεται πάντα από την άρχουσα τάξη. Ο όρος "ηγεμονική αρχή" αναφέρεται σε ένα σύστημα αξιών η συγ-

---

7. Από αυτήν την άποψη, η "κοινή λογική" μπορεί να γίνει αντιληπτή ως αρένα κοινωνικής πάλης καθώς αντιμαχόμενες κοινωνικές κατηγορίες επιχειρούν να αναπαραστήσουν τη δική τους οπτική πραγμάτων ως "κοινή λογική". Κατ' επέκταση αυτή η ομάδα ή συνασπισμός (bloc) που καταφέρνει να επιβάλει τη δική της οπτική ως τη μόνη έγκυρη "κοινή λογική" (να επιβληθεί ως πηγή της κοινής λογικής), είναι δυνατόν να διατηρήσει την ηγεμονία πάνω από άλλες ομάδες των οποίων η "λογική" εμφανίζεται περιθωριακή, ξένη ή ακόμα και επικίνδυνη σε "εμάς" που είμαστε προικισμένοι με το πραγματικό (βλ. σχετικά Ο' Sullivan 1987:47).

κρότηση του οποίου εξαρτάται από το κεντρικό ρόλο που παίζει η κυρίαρχη τάξη στο επίπεδο των σχέσεων παραγωγής. Ετσι, η πνευματική και ηθική διεύθυνση που ασκείται από την άρχουσα τάξη στα ηγεμονικά συστήματα συνίσταται στην παροχή της συναρθρωτικής αρχής της κοινής κοσμοαντίληψης, το σύστημα αξιών μέσα στο οποίο τα ιδεολογικά στοιχεία που εκπηγάζουν από άλλες ταξικές ομάδες θα συναρθρωθούν με σκοπό να σχηματίσουν έναν ενοποιημένο ιδεολογικό λόγο, δηλαδή μια οργανική ιδεολογία. Αυτός ο λόγος θα είναι πάντα ένα σύνθετο σύνολο, τα συστατικά του οποίου δεν θα προσδιορίζονται εκ των προτέρων αλλά θα εξαρτώνται πάντα από ιστορικούς και εθνικούς παράγοντες και τις σχέσεις δυνάμεων που χαρακτηρίζουν κάθε συγκυρία. Με τη συνάρθρωση τους στην ηγεμονική αρχή τα ιδεολογικά στοιχεία αποκτούν τον ταξικό τους χαρακτήρα ο οποίος δεν ενυπάρχει σ' αυτά εκ των προτέρων. Αυτό εξηγεί το γεγονός ότι μπορούν να "μετασχηματιστούν" με τη συναρμογή τους σε κάποια άλλη "ηγεμονική αρχή". Κεντρική εδώ είναι η θέση που έχουν αναπτύξει ο Laclau (1977) και η Mouffe (1986), ότι τα ιδεολογικά "στοιχεία θεωρούμενα καθαυτά δεν έχουν καμιά αναγκαία ταξική συνδήλωση, και ότι ο ταξικός τους χαρακτήρας είναι απλώς αποτέλεσμα της συνάρθρωσής τους σ' ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό λόγο. Μ' άλλα λόγια δεν υπάρχουν "αμιγείς", "αναγκαίες", ή "παραδειγματικές" ταξικές ιδεολογίες ούτε όλα τα ιδεολογικά στοιχεία έχουν μια αναγκαία ταξικότητα (Laclau, 1977, ελλ. μεταφ. 1983:113) Η ιδεολογική πάλη, κατά συνέπεια, συνίσταται στη διαδικασία αποσυνάρθρωσης - ανασυνάρθρωσης δεδομένων ιδεολογικών στοιχείων, στην πάλη μεταξύ δύο "ηγεμονικών αρχών" προκειμένου να οικειοποιηθούν αυτά τα στοιχεία. Δεν συνίσταται στην αντιπαράθεση δύο εκ των προτέρων επεξεργασμένων και περατών κοσμοαντιλήψεων. Το αντικείμενο της ιδεολογικής πάλης κατά αυτήν την έννοια δεν είναι η πλήρης απόρριψη του προηγούμενου συστήματος αλλά μάλλον η επιλογή κάποιων στοιχείων, η επαναδιατύπωση, επαναταξινόμηση και συνάρθρωση τους στο νέο σύστημα προκειμένου να εκφράζουν την νέα τάξη πραγμάτων.

Ακριβώς εδώ συντελείται η τομή με τον κλασικό μαρξισμό που αντιλαμβάνεται την ιδεολογία σε άμεση λειτουργική σχέση με την αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων και ως αντανάκλαση της οικονομίας. Ετσι όπως τοποθετείται η προβληματική της ηγεμονίας, εμπεριέχει δυνητικά την δυνατότητα μιας μη αναγωγικής θεώρησης της σχέσης οικονομίας και ιδεολογικών δομών και τη θεωρητική επεξεργασία της προβληματικής της σχετικής αυτονομίας της ιδεολογίας και τον προσδιορισμό σε *τελευταία ανάλυση* από την οικονομική

δομή. Η έννοια της ιδεολογίας αποδίδει πραγματική αυτονομία σε αυτήν αφού τα ιδεολογικά στοιχεία που παράγουν και μετασχηματίζουν οι ιδεολογικές πρακτικές δεν έχουν απαραίτητη ταξικότητα και κατά συνέπεια δεν συνιστούν αυτόματες παραστάσεις ή συμφέροντα που υπάρχουν στη υποδομή. Από την άλλη πλευρά αυτή η αυτονομία δεν είναι ασύμβατη με τον προσδιορισμό σε τελευταία ανάλυση από την οικονομία, αφού η "ηγεμονική αρχή" που αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο αυτών των στοιχείων πάντα παρέχεται από την άρχουσα τάξη που είναι ικανή να εκφέρει την ιδεολογία της ως μια συμπαγή πολιτική οπτική.

5.2 Althusser

Στη φιλελεύθερη - πλουραλιστική θεωρία για το ιδεολογικό φαινόμενο αλλά και σε μια "μηχανιστική" μαρξιστική εφαρμογή του σχήματος βάση/επικοινωνία, αντιτάσσεται η αντίληψη του κοινωνικού σχηματισμού και των διαβαθμίσεων του όπως εκτίθεται από τον μαρξιστικό στρουκτουραλισμό που συνδέεται άμεσα με τον Althusser και τη σχολή του. Η στρουκτουραλιστική παρέμβαση συναρθώνεται βασικά γύρω από την έννοια των Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους (ΙΜΚ)⁸

---

8. Διευκρινίζουμε εξ αρχής ότι στο αλτουσεριανό εγχείρημα ο ορισμός των ιδεολογικών μηχανισμών ως κρατικών δεν τίθεται κυριολεκτικά στο επίπεδο του αν οι θεσμοί ανήκουν στον ιδιωτικό ή δημόσιο τομέα, ούτε αν ελέγχονται άμεσα από το κράτος, αλλά αντίθετα στο ευρύτερο ζήτημα αναφορικά με το ρόλο του κράτους στη διαμεσολάβηση της ταξικής πάλης και των συνεπαγομένων συγκρούσεων. Όπως επισημαίνει ο Hall (1982, ελλ. μτφ 1988:142), η "αντικειμενικότητα" και "αμεροληψία" των ΜΜΕ, που αποτελούν το θεμέλιο λίθο της κυρίαρχης φιλελεύθερης ιδεολογίας, απαιτεί τη διαμεσολάβηση του κράτους - το σύνολο των διαδικασιών με τις οποίες τα συγκεκριμένα ταξικά συμφέροντα γενικεύονται, αποκτούν καθολικότητα και νομιμότητα, ως "εθνικά" που αφορούν το "γενικό συμφέρον" και μετατρέπονται σε κυρίαρχα. Κεντρική είναι εδώ η θεωρία του Γκράμσι και του Πουλαντζά (1968), σύμφωνα με την οποία το κράτος ορίζεται ως βαθμίδα που κύρια λειτουργία του είναι να διατηρεί τη συνοχή ενός κοινωνικού σχηματισμού και ν' αναπαράγει τις σχέσεις παραγωγής του διατηρώντας την ταξική και κυρίαρχια. Μ' αυτήν την έννοια στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, το κράτος είναι ο τόπος όπου κατασκευάζεται, διαμορφώνεται και αναπαράγεται η ενότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας. Αυτή η έμφαση στον πρωταρχικό ρόλο που παίζει το κράτος στην οργάνωση των νομιμοποιητικών διαδικασιών έχει ενισχυθεί από τον Althusser με την έννοια των ΙΜΚ. Ο Βέλτσος (1977:147 κ.έ.), από μια άλλη σκοπιά αν και αναγνωρίζει το θετικό στοιχείο της διεύρυνσης και επέκτασης του ρόλου του κράτους όχι μόνο στους μηχανισμούς άμεσης βίας αλλά και έμμεσης/ιδεολογικής, όπως είναι τα ΜΜΕ, πιστεύει ότι η διάκριση λειτουργεί σχηματικά, εφόσον το Κράτος θεωρείται πάντα ως ο μέγιστος μηχανισμός καταναγκασμού (υλικού ή ιδεολογικού). Ο Βέλτσος υποστηρίζει ότι το Κράτος, δεν παράγει "λόγο" αλλά διαρθρώνει και αναμεταδίδει το "λόγο" των τάξεων, άρα δεν είναι πάντα φερέφωνο του "λόγου" της άρχουσας τάξης, όχι μόνον γιατί βρίσκεται σε σχέση αυτονομίας μαζί της αλλά και

ενώ τονίζεται ειδικότερα η σημασία της "σχετικής αυτονομίας" των νομικο-πολιτικών και ιδεολογικών δομών του κοινωνικού σχηματισμού.

Ο Althusser έχει συμβάλλει καθοριστικά σε μια επαναδιατύπωση της κλασικής μαρξιστικής μεταφοράς "βάση/εποικοδόμημα" που ορίζει έναν κοινωνικό σχηματισμό⁹. Σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο εισάγει την, αποφασιστικής σημασίας, διάκριση μεταξύ "καταπιεστικών μηχανισμών του κράτους" και "Ιδεολογικών Μηχανισμών του Κράτους" (IMK). Οι πρώτοι λειτουργούν με κυρίαρχο¹⁰ στοιχείο τη βία (όπως είναι ο στρατός και η αστυνομία), ενώ οι IMK λειτουργούν κυρίαρχα "με ιδεολογία" (νομικός, πολιτικός, συνδικαλιστικός, ΜΜΕ, πολιτιστικός, εκπαιδευτικός, οικογένεια κλπ). Η ανάλυση του Althusser δίνει ιδιαίτερη έμφαση

γιατί το ίδιο συνιστά μηχανισμό παραγωγής "εικόνων", ρών και επιθυμιών που επικαλύπτουν τις "εικόνες" τις ροές και τις επιθυμίες της συγκεκριμένης τάξης, που το επανδρώνει κατά βάση. Με βάση την προβληματική αυτή, το καπιταλιστικό κράτος έχει τη δυνατότητα να συνοψίζει τις τακτικές των μαζών, το "λόγο" των μαζών μέσα στο πεδίο των σχέσεων δύναμης που οροθετεί, και παρά τον ιδεολογικό καθορισμό από την κυρίαρχη τάξη, τα ανοίγματα και οι τομές στο κλειστό του κύκλωμα μπορούν να συμβαίνουν κάθε στιγμή. Κατά συνέπεια δεν καταπιέζει ούτε απαγορεύει πάντοτε αλλά συγχρόνως συγκεκριμενοποιεί και εμφανίζει.

9. Σύμφωνα με την κεντρική του υπόθεση, στη βάση τοποθετείται η οικονομική δομή και στο εποικοδόμημα η νομικο-πολιτική δομή (το κράτος) και η ιδεολογική δομή (οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους). Κάθε τρόπος παραγωγής διαρθρώνεται πάνω σε αυτές τις τρεις κεντρικές δομές. Το χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί κάθε ιστορικά προσδιορισμένο κοινωνικό σχηματισμό βρίσκεται στην ιδιαίτερη ενότητα αυτών των επιπέδων και βαθμίδων. Αυτά τα επίπεδα είναι διαφορετικά όχι μόνο γιατί αναφέρονται σε διακριτές πρακτικές και αντικείμενα αλλά επίσης γιατί καθένα από αυτά διαφέρει ως προς την ικανότητα να καθορίζει τα άλλα. Η ενότητα που συνιστούν θεμελιώνεται σε μια ιεραρχική σχέση μεταξύ των επιπέδων όπου το οικονομικό προσδιορίζει, σε *τελική ανάλυση*, το πολιτικό-νομικό και ιδεολογικό επίπεδο αλλά που κατά την ίδια στιγμή επικαθορίζεται από κάθε ένα από αυτά. Ο Althusser τονίζει ότι η σχέση μεταξύ δομών και υπερδομών δεν είναι σχέση "έκφρασης" όπου οι υπερδομές αντανάκλουν "φαινόμενα" που απορρέουν από την οικονομική δομή. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι οι υπερδομές πρέπει να γίνουν κατανοητές ως οι αναγκαίες συνθήκες ύπαρξης της οικονομικής βάσης. Η σχέση είναι σχέση αμοιβαίου καθορισμού αφού διευκρινίζει ότι υπάρχει μια "σχετική αυτονομία" της υπερδομής σε σχέση με τη βάση και μια "ανάδραση της υπερδομής προς τη βάση" (Althusser, 1976, ελλ. μεταφ. 1983:77). Μ' αυτήν την έννοια, το θεωρητικό πλεονέκτημα της μεταφοράς βάσης/εποικοδομήματος είναι, όπως επισημαίνει ο Πουλιαντζάς (1968, ελλ. μεταφ. 1985, α' τόμος, σελ. 16), "ότι μας επιτρέπει να αποκαλύπτουμε με ποιον ιδιαίτερο τρόπο αντανάκλαται, στο εσωτερικό ενός τρόπου παραγωγής, ο προσδιορισμός σε τελευταία ανάλυση από το οικονομικό στοιχείο, αντανάκλαση που οροθετεί το δείκτη κυριαρχίας και υπερπροσδιορισμού αυτού του τρόπου παραγωγής".

10. Κυρίαρχα σημαίνει ότι, σ' ό,τι αφορά μεν τον ενιαίο καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους λειτουργεί δευτερευόντως με ιδεολογία, ενώ σ' ό,τι αφορά στους IMK λειτουργεί δευτερευόντως με βία όπου είναι περισσότερο συμβολική. Αυτή η διττή λειτουργία επιτρέπει να "εξυφαινονται αδιάκοπα διακριτικότερες διασυνδέσεις, φανερές ή σιωπηρές ανάμεσα στο ρόλο του (καταπιεστικού) μηχανισμού του κράτους και των IMK" (Althusser, 1976, ελλ. μεταφ. 1983:85). Η βία είναι βέβαια πάντοτε παρούσα στους IMK όχι μόνο ως δευτερεύον στοιχείο, αλλά και ως δυνητική απειλή, όταν η συναίνεση των εξουσιαζομένων στην εκμετάλλευση συρρικνώνεται ή εξαφανίζεται.

στ' ό,τι από τα δύο στοιχεία που συνιστούν αδιάρρηκτα κάθε κυρίαρχη εξουσία, τη βία και την ιδεολογία, η ισχυρότερη δύναμη, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τους ΙΜΚ, είναι "η ιδεολογική συναίνεση των εξουσιαζομένων στην υποταγή τους" και θεωρεί ότι για να γίνει κατανοητή η διαδικασία νομιμοποίησης αυτής εξουσίας (δηλαδή γιατί και με ποιον τρόπο "συναινούν οι εξουσιαζόμενοι στην υποταγή τους"), θα πρέπει να αναλυθεί η δομή και η λειτουργία της ιδεολογίας καθώς και το πώς υλοποιείται μέσα στους θεσμούς.

Για το Γάλλο στοχαστή, ο βασικός ρόλος των ΙΜΚ είναι ρόλος αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής, δηλαδή συντελούν στην παραγωγή και αναπαραγωγή της κυριαρχίας της άρχουσας τάξης. Το στόχο αυτόν τον επιτυγχάνουν κύρια μέσω της διατήρησης της ιδεολογικής συνοχής και ενότητας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Η ιδεολογία, με την οποία λειτουργούν κατά κύριο λόγο, είναι παρά τις αντιφάσεις της¹¹, η ιδεολογία των "κυρίαρχων τάξεων". Κατά συνέπεια, η κυρίαρχη τάξη είναι δραστήρια και μέσα στους ΙΜΚ στο μέτρο που η κυρίαρχη ιδεολογία πραγματοποιείται, διαμορφώνεται και διαδίδεται μέσα και από τους ΙΜΚ. Η θεμελιώδης, λοιπόν, λειτουργία της κυρίαρχης ιδεολογίας που βρίσκεται συγκεντρωμένη και συγκεκριμενοποιείται μέσα στους ΙΜΚ, είναι να εξασφαλίζει τις ιδεολογικές συνθήκες της κοινωνικής αναπαραγωγής, μιας διαδικασίας που στο κέντρο της βρίσκεται η ταξική πάλη¹². Μ' άλλα λόγια, οι ΙΜΚ είναι ο τόπος μέσα στους οποίους οργανώνεται μια ειδική "υποτέλεια" στην κυρίαρχη ιδεολογία, και όπου η πρακτικό - κοινωνική λειτουργία της κυρίαρχης ιδεολογίας εκπληρώνεται. Με βάση δε την προβληματική της "σχετικής αυτονομίας" του εποικοδομήματος, βασική προϋπόθεση για να λειτουργήσει η κυρίαρχη ιδεολογία

---

11. Ο Althusser αναγνωρίζει την ύπαρξη αντιφάσεων της κυρίαρχης ιδεολογίας, φαινόμενο που έχει σημαντικό αντίκτυπο στην μορφή που παίρνουν οι ιδεολογίες μέσα στους θεσμούς και την λειτουργία τους. " Οι ΙΜΚ είναι ποικίλοι, διακριτοί, "σχετικά αυτόνομοι" και επιρρεπείς στο να παρέχουν ένα αντικειμενικό πεδίο αντιφάσεων, που εκφράζουν, με μορφές άλλοτε περιορισμένες και άλλοτε οξύτερες, τις αντανακλάσεις των κραδασμών της ταξικής πάλης μεταξύ των καπιταλιστών και προλεταρίων και τις παράγωγες μορφές τους" (Althusser, 1976, ελλ. μεταφ. 1983:88), και πιο κάτω, "η ενότητα των διαφόρων ΙΜΚ πετυχαίνεται, τις περισσότερες φορές, με την επίδραση της κυρίαρχης ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης, αλλά μέσα σε μορφές συχνά αντιφατικές" (Althusser, 1976, ελλ. μεταφ. 1983:89).

12. "... Οι ΙΜΚ δεν αποτελούν μόνο το αντικείμενο αλλά και το πεδίο της ταξικής πάλης...οι εκμεταλλευόμενες τάξεις βρίσκουν εκεί τα μέσα και την ευκαιρία να εκφραστούν είτε χρησιμοποιώντας τις αντιφάσεις που υποβόσκουν στους ΙΜΚ, είτε κατακτώντας θέσεις μάχης μέσα σ' αυτούς... Βέβαια η ταξική πάλη υπερβαίνει τους ΙΜΚ, γιατί έχει τις ρίζες της αλλού, όχι στην ιδεολογία, αλλά στην Υποδομή, στις σχέσεις παραγωγής, που είναι σχέσεις εκμετάλλευσης, και που αποτελούν τη βάση των ταξικών σχέσεων" (Althusser 1976, ελλ. μεταφ. 1983:86).

μέσα στους ΙΜΚ (και άρα τους οργανισμούς των ΜΜΕ), είναι να διατηρεί τη σχετική αυτονομία της από την οικονομική βάση.

Ο Althusser θεωρεί ότι η αποτελεσματικότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας στην αναπαραγωγή της κυριαρχίας εκπηγάζει από την ίδια την φύση της ιδεολογίας¹³ και από το γεγονός ότι εξασφαλίζει στα άτομα μια ιδιαίτερη "βιωμένη σχέση" με τις σχέσεις παραγωγής. Συνοπτικά μπορούμε να πούμε ότι στο εγχείρημα του Althusser η έννοια της ιδεολογίας δεν ανάγεται σε επινοήματα που κατασκευάζονται για να κάνουν αποδεκτή την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων ούτε είναι αποτέλεσμα της βαθιάς ανθρώπινης αλλοτρίωσης. Κατά συνέπεια δεν γίνεται αντιληπτή ως σύστημα ιδεών που παίρνει διάφορες μορφές και περιεχόμενα, αλλά ως ασυνείδητες κατηγορίες μέσω των οποίων αναπαρίστανται και βιώνονται οι συνθήκες ύπαρξης. Αυτή η αντίληψη ενισχύει την άποψη της σχετικής αυτονομίας της ιδεολογικής δομής.

Απορρίπτοντας τόσο τη στενή αντίληψη του 18ου αιώνα όπου η θρησκεία ως ιδεολογία θεωρείται απάτη (ψεύδη ιερών) με βασικό της στόχο την εξαπάτηση και καθυπόταξη των μαζών, όσο και την κλασική μαρξιστική αντίληψη της "ψευδούς συνείδησης" και της διαστρέβλωσης της πραγματικότητας με σκοπό την αναπαραγωγή των σχέσεων εκμετάλλευσης¹⁴, σύμφωνα με τη βασική του θέση, "η ιδεολογία αναπαριστά τη φανταστική σχέση του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του" (1976, ελλ. μεταφ. 1983:99). Πρόκειται δηλαδή για την αντίληψη της ιδεολογίας ως "παράστασης" μιας (ατομικής) σχέσης προς την πραγματικότητα. Αυτό που αναπαρίσταται είναι η *βιωμένη* σχέση των ανθρώπων προς την πραγματικότητα. Μ' άλλα λόγια η ιδεολογία δεν αναπαριστά στους ανθρώπους ούτε την πραγματική φύση των συνθηκών της ύπαρξής τους, ούτε την πραγματική φύση των σχέσεων με αυτές τις συνθήκες. Αντίθετα, προβάλλει μια "φανταστική" αναπαράσταση των σχέσεων των ατόμων με τις συνθήκες της ύπαρξής τους, η οποία, εκλαμβανόμενη ως αυτονόητη, συνιστά

---

13. Συνοπτική και εμπειριστικώς αναλυτική ανάλυση της έννοιας της ιδεολογίας στο έργο του Althusser παρέχει το άρθρο, των G. McLennan, V. Molina, R. Peters (1978).

14. "...όλες αυτές οι ερμηνείες δέχονται κατά γράμμα τη θέση την οποία προϋποθέτουν και στην οποία στηρίζονται: ότι δηλαδή, αυτό που *αντανάκλαται* στη φανταστική παράσταση του κόσμου και που βρίσκουμε σε μία ιδεολογία δεν είναι τίποτ' άλλο από τις συνθήκες ύπαρξης των ανθρώπων άρα ο πραγματικός τους κόσμος" (1976, ελλ. μεταφ. 1983:89).

τη μορφή με την οποία οι άνθρωποι "βιώνουν" τη σχέση τους με αυτές τις συνθήκες.

Η διατύπωση αυτή θεμελιώνεται στο ότι αν υπάρχει μια φαντασική παραμόρφωση της πραγματικότητας μέσα στην ιδεολογία αυτή οφείλεται αναγκαστικά στο φαντασικό χαρακτήρα της σχέσης που αναπαρίσταται. Η αναζήτηση της "αιτίας" και της ερμηνείας της φανταστικής μετατόπισης (και αντιστροφής), που πραγματοποιεί η ιδεολογία, θέτει το κεντρικό για την ψυχανάλυση ερώτημα τού τι είναι το φανταστικό στοιχείο που εκπορεύεται από το ασυνείδητο, ποια είναι η δύναμή του και ποιος ο χαρακτήρας του. Φυσικά η ανάλυση αυτής της προβληματικής, υπερβαίνει τα πλαίσια της εργασίας μας. Αυτό που πρέπει να συγκρατήσουμε εδώ είναι ότι η παλιά προβληματική της απόδοσης της αιτίας της φαντασικής παράστασης των πραγματικών συνθηκών ύπαρξης, είτε στην απάτη (στους "παπάδες"), είτε στην "υλική αλλοτρίωση που δεσπόζει στις ίδιες τις συνθήκες ύπαρξης των ατόμων" (Μάρξ) αντικαθίσταται με την προβληματική που θεωρεί την ιδεολογία όχι πλέον μια "διαστρεβλωμένη αναπαράσταση" αλλά αναπαράσταση μιας "φανταστικής σχέσης". Μ' άλλα λόγια στην ίδια τη φύση του φανταστικού εμπεριέχεται και η "αιτία" για την οποία η "προσφερόμενη στα άτομα παράσταση της "ατομικής σχέσης τους με τις κοινωνικές σχέσεις ... γίνεται αναγκαστικά φανταστική" (βλ. 1976, ελλ. μεταφ. 1983:100 και 102).

Ιδιαίτερα σημαντική στη μελέτη των ιδεολογιών θεωρείται εξάλλου η αντίληψη του Althusser ότι η βασική λειτουργία κάθε ιδεολογίας είναι η έγκληση/συγκρότηση των ατόμων ως υποκείμενα, έννοια που δανειζεται από την ψυχαναλυτική θεωρία. Σύμφωνα λοιπόν με τη πρόταση του Althusser, η δομή της ιδεολογίας έχει ως άξονά της το "υποκείμενο", θεμελιακή δηλαδή λειτουργία της είναι να συγκροτεί και να μεταμορφώνει τα άτομα σε υποκείμενα (1976, ελλ. μεταφ. 1983:107)¹⁵. Ο στόχος αυτός επιτυγχάνεται μέσω της διαδικασίας που αποκαλείται έγκληση και αποτελεί το "τετραπολικό σύστημα" παγίδευσης του υποκειμένου στην υποταγή της εξουσίας. Συνοπτικά, η ιδεολογία α) εγκαλεί το άτομο ως υποκείμενο, β) το υποτάσσει στο Υποκείμενο (Εξουσία)¹⁶, γ) δημιουργεί την αμοιβαία μεταξύ υποκειμένων - Υποκειμένου και μεταξύ υποκειμένων αναγνώριση, και τελικά την

---

15. Στον βαθμό, βέβαια, που η κατηγορία υποκειμένου είναι διαπλαστική κάθε ιδεολογίας.

16. Η έννοια του Μοναδικού ή Απόλυτου Υποκειμένου ταυτίζεται για παράδειγμα με την έννοια του Θεού στη χριστιανική θεολογία ή του Ανθρώπου στον αστικό φιλοσοφικό ουμανισμό.

αναγνώριση του υποκειμένου από τον εαυτό του, δ) δίνει την απόλυτη εγγύηση πως όλα είναι έτσι και όλα πάνε καλά με τον όρο ότι το υποκείμενο συμπεριφέρεται όπως "αρμόζει", συγκατατίθεται δηλαδή στην υποταγή του και άρα εκτελεί οικειοθελώς τις πράξεις και τις χειρονομίες της υποταγής του (1976, ελλ. μεταφ. 1983:107-118).

Το εγχείρημα του Althusser για τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, την έννοια της ιδεολογίας και του ρόλου που παίζει στην αναπαραγωγή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής έχει επηρεάσει βαθιά όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Εντούτοις η αλτουσεριανή σχολή σκέψης κατηγορείται συχνά για λανθάνοντα "λειτουργισμό" εξαιτίας της προσπάθειας της να σκεφτεί την ιδεολογία ή την ιδεολογική βαθμίδα βασικά ως συνθήκη ύπαρξης ενός δεδομένου τρόπου παραγωγής. Μέσα σ' αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο, όλη η σφαίρα της πολιτισμικής/ιδεολογικής δομής, καθώς και η διαδικασία σχηματισμού της υποκειμενικότητας υπάγονται στη λειτουργία της αναπαραγωγής των όρων της καπιταλιστικής παραγωγής. Ακόμα περισσότερο, ό,τι θα έπρεπε σωστά να γίνει αντιληπτό ως όρος ή ενδεχόμενο, ως αντικείμενο ταξικής πάλης, στο εγχείρημα του Althusser αποτελεί μια αδιάλειπτη επιτυχή έκβαση. Αυτό το σημείο ενισχύεται γιατί ο Althusser δεν προβαίνει σε διαφοροποίηση της ιδεολογίας σε κυρίαρχη και μη και αποκλείει την ύπαρξη άλλων (οργανικών θα έλεγε ο Gramsci) ιδεολογιών, καταλυτικών της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Η κριτική αυτή εξάλλου ενισχύεται από τη θεωρητική αντίθεση ως προς την αντίληψη για τον κοινωνικό σχηματισμό που ενυπάρχει στη μεταφορική έκφραση βάση/εποικοδόμημα (Balibar, 1989:64) όσο και στην έννοια του επικαθορισμού σε τελευταία ανάλυση από το οικονομικό. Έχει τονιστεί επανειλημμένα η ανάγκη να ξεφύγει η ανάλυση ενός κοινωνικού σχηματισμού από την παρομοίωση του ως "οικοδόμημα". Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι θεσμοί (IMK), ως νομικο-πολιτικές και ιδεολογικές μορφές, πρέπει να σταματήσουν να γίνονται αντιληπτοί ως "είδωλα" ή αντανakλάσεις των σχέσεων της υποδομής που είναι οι οικονομικές σχέσεις. Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι το ζήτημα των φαινομένων που εντάσσονται στο "εποικοδόμημα" πρέπει να θεωρείται αποτέλεσμα κοινωνικο-οικονομικών διαδικασιών που προέρχονται από το σύνολο των δομών του κοινωνικού

σχηματισμού και όχι από τις κυρίαρχες οικονομικές δομές του¹⁷. Το ιδεολογικό, κατά συνέπεια, θα αποτελεί μια πραγματικότητα παρούσα μέσα σε όλες τις κοινωνικές σχέσεις από τη στιγμή της συγκρότησής τους. Η ακραία εκδοχή αυτής της κριτικής (Hirst, 1976) καταλήγει σε μια ιδεαλιστική θεώρηση των σχέσεων ΙΜΚ - και των ΜΜΕ ειδικότερα - και προσδίδει στην ιδεολογία την ιδιότητα της απόλυτης αυτονομίας. Η μεταστροφή σε μια θέση που τονίζει την πλήρη αυτονομία αλλά και κυριαρχία των ιδεολογικών διαδικασιών αποκλείει οποιαδήποτε σχέση ανάμεσα στο οικονομικό επίπεδο (σχέσεις παραγωγής) και το "εποικοδόμημα" (κοινωνικο -πολιτικών φαινομένων). Με την έννοια της "αναγκαιότητας - αντιστοιχίας" μεταξύ του ιδεολογικού και άλλων επιπέδων που εισάγει ο Hirst αρνείται την υλικότητα της γλώσσας και την ιστορικότητα του προσδιορισμού που καθιστά δυνατά ή αδύνατα ορισμένα είδη πολιτισμικών πρακτικών. Συχνά εκφράζεται η άποψη είναι ότι αν και σωστά τονίζεται η ανάγκη υπέρβασης της έννοιας του "οικοδομήματος",-πρέπει να δοθεί έμφαση στην αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση του συνόλου των δομών και βαθμίδων ενός κοινωνικού σχηματισμού και στην κυριαρχία σε τελευταία μόνο ανάλυση - μια "στιγμή" που ποτέ δεν έρχεται - από το οικονομικό (R. Johnson, 1979:67). Μ' άλλα λόγια αυτή η αυτονομία δεν είναι απεριόριστη αλλά σχετική, δηλαδή κοινωνική και αποτέλεσμα της ταξικής πάλης.

Ο Laclau (1977, ελλ. μτφ. 1983:115), τέλος, επισημαίνει τις δυσκολίες που παρουσιάζει ο ορισμός της ιδεολογίας του Althusser ως προς την έννοια του εγκλητικού μηχανισμού που δεν έχει ως λειτουργία μόνο τη φαντασική μεταμόρφωση του ατόμου σε υποκείμενο, αλλά και την επίτευξη της αυτο-υποταγής του στο σύστημα κυριαρχίας και, κατ' αυτόν τον τρόπο, τη διασφάλιση της κοινωνικής αναπαραγωγής στο σύνολό της. Ετσι, όμως, κάθε ιδεολογία πρέπει να είναι κυρίαρχη ιδεολογία και αποκλείεται η δυνατότητα ύπαρξης μιας

---

17. Οι μελετητές της προσέγγισης της "πολιτικής οικονομίας", υιοθετώντας μια εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη, έχουν επικρίνει έντονα την αλτουσεριανή και μετα-αλτουσεριανή σχολή σ' ό,τι αφορά την έννοια της σχετικής αυτονομίας του ιδεολογικού πεδίου και την καθοριστική σημασία που δίνεται στο εποικοδόμημα και στους ΙΜΚ. Ο Garnham (1986, ελλ. μτφ. 1988) τονίζει ότι ο Althusser ενώ έχει επεκτείνει με ορθό τρόπο τις αντιλήψεις της Σχολής της Φραγκφούρτης προς την κατεύθυνση της σπουδαιότητας του εποικοδομήματος αγνοεί ένα αποφασιστικό συστατικό της θέσης της σχολής αυτής, δηλαδή το γεγονός ότι στο μονοπωλιακό καπιταλισμό το εποικοδόμημα καθίσταται σαφώς βιομηχανοποιημένο. Εξάλλου οι Murdock και Golding (1979:205), ισχυρίζονται ότι "οι τρόποι με τους οποίους τα ΜΜΕ λειτουργούν ως ιδεολογικοί μηχανισμοί μπορεί να κατανοηθούν επαρκώς μόνο όταν συσχετίζονται συστηματικά με τη θέση τους ως εμπορικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας σ' ένα καπιταλιστικό οικονομικό σύστημα και μόνον όταν αυτές οι σχέσεις εξετάζονται ιστορικά".

ιδεολογίας των κυριαρχούμενων στρωμάτων. Υπό το πρίσμα του μηχανισμού σχηματισμού της υποκειμενικότητας όπως ορίζεται από τον Althusser ο μόνος τρόπος να συλλάβει κανείς τη μεταβολή ή τον επαναστατικό μετασχηματισμό είναι στο πλαίσιο της συγκυρίας και της ενδεχομενικότητας. Η έννοια της έγκλησης του υποκειμένου δια της υποταγής του στο Υποκείμενο (εξουσία) μετατρέπεται σε μια διαδικασία "αυτόματης" συγκατάθεσης στην ταξική κυριαρχία και αυτή η ίδια διαδικασία προσδιορίζει και τη διαίωνιση της υποταγής. Ερωτηματικά εξάλλου έχουν διατυπωθεί ως προς τη προσφυγή σε ψυχοαναλυτικές κατηγορίες και στο ασυνείδητο προκειμένου να γίνει ανάλυση του φαινομένου της ιδεολογικής συγκρότησης των ατόμων από ιστορική σκοπιά (Johnson, 1979).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Σημειογλωσσολογικές αναλύσεις¹

Η αλτουσεριανή και γκραμισιανή διατύπωση της θεωρίας των ιδεολογιών, καθώς και η έμφαση που δόθηκε στο ότι οι ιδεολογίες δεν είναι προϊόντα αυθαίρετα, ούτε προϊόντα κάποιας συγκεκριμένης βούλησης, ο χαρακτηρισμός τους ως πολιτισμικά αντικείμενα, αντιληπτά, παραδεκτά, υφιστάμενα, οργανικά, που δρουν πάνω στους ανθρώπους στο επίπεδο της πραγματικής και φανταστικής σχέσης τους προς τον κόσμο, με την έννοια του αδιαχώριστου της ιδεολογίας από τις "βιωμένες εμπειρίες των δρώντων παραγόντων", η υπογράμμιση της θεμελιακής τους ιδιότητας να παρέχουν κατηγορικά εργαλεία, και η εννοημάτωση τους ως συστήματα συγκρότησης των υποκειμένων μέσω των εγκλητικών μηχανισμών, αποτέλεσε τον κεντρικό δίαυλο μέσω του οποίου οι εξελίξεις στο ευρύ πεδίο μελέτης των σχέσεων κοινωνίας/κοινοπολιτείας έχουν αλλάξει προσανατολισμό στα ερωτήματα που θέτουν, δίνοντας μια νέα ώθηση στη μελέτη του ρόλου των ΜΜΕ και του λόγου που παράγουν.

Οι νεότερες αναλύσεις, επιχειρώντας αφενός να αποφύγουν το "λειτουργισμό" της αλτουσεριανής προσέγγισης και αφετέρου θέλοντας να καταδείξουν με ποιους συγκεκριμένους τρόπους αναπαράγεται η κυρίαρχη ιδεολογία και η κοινωνική συναίνεση στο λόγο των ΜΜΕ, με βασικά μεθοδολογικά εργαλεία τις σημειο-γλωσσολογικές θεωρίες σχετικά με τη διαδικασία της σημασιοδότησης, και συνήθως μέσα στο πλαίσιο της μαρξιστικής προβληματικής και της υλιστικής προσέγγισης των ιδεολογιών, παρά τις σημαντικές θεωρητικές αντιθέσεις και τις διαφορετικές προσεγγίσεις που υιοθετούν, συγκλίνουν ως προς το ειδικό βάρος που αποδίδουν στη συνάθρωση του γλωσσικού, του ιδεολογικού, του συμβολικού και του σημειολογικού με το κοινωνικό σ' οποιοδήποτε λόγο. Κύρια παραδοχή αυτής της κατηγορίας μελετών είναι ότι τα μηνύματα των ΜΜΕ, ως λόγος, συνιστούν ειδική σημαίνουσα πρακτική που

---

1. Η ξενόγλωσση βιβλιογραφία για τις σημειογλωσσολογικές προσεγγίσεις και μεθοδολογία είναι τεράστια. Για τη συγγραφή της ενότητας αυτής, από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως τα εξής έργα: Barthes (1970), Barthes (1964α,), Barthes (1964β), Barthes (1966), Barthes (1988), Bennett (1979), Δημητρίου (1978), Δημητρίου (1983), Δημητρίου (1988), Ελληνική Σημειωτική Εταιρεία (1980) και (1986), Dyer (1982), Fiske (1982), Fiske and Hartley (1978), Eagleton (1983), Μαρτινίδης (1990), Eco (1988), Giraud (1971), Saussure (1971), περιοδικό *Διαβάζω* αφιέρωμα "Σημειολογία", τεύχος 71, 15/6/83, επίσης αφιέρωμα "Μπάρτ", 2/5/84, τεύχος 93. Από την ξενόγλωσση, εκτός των έργων που αναφέρονται σε παραπομπές στο κείμενο, ιδιαίτερα χρήσιμα μάς φάνηκαν τα εξής έργα: Hartley (1982), Lambert (1986), Hodge and Kress (1988).

υπάγεται στο ιδεολογικό πεδίο. Μέλημά τους, η αναζήτηση και διερεύνηση των ερμηνευτικών πλαισίων μέσα στα οποία δομούνται τα μηνύματα των μαζικών επι-κοινωνιών.

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά στις έννοιες - κλειδιά της σημειολογικής θεωρίας καθώς και τις σχέσεις που διατηρεί με τη δομική γλωσσολογία. Διευκρινίζουμε εξ αρχής ότι δεν έχουμε πρόθεση να πραγματοποιήσουμε μια επισκόπηση των τάσεων και ρευμάτων της σημειολογικής θεωρίας² ή της θεωρητικής διαμάχης του επιστημονικού αυτού πεδίου αφού κάτι τέτοιο υπερβαίνει τους στόχους της διατριβής μας. Αντίθετα, θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε πως η σημειολογία, ως συστηματική θεωρία της κοινωνικής διαδικασίας της σημασιοδότησης (δηλαδή της κοινωνικής παραγωγής σημασίας και της απόδοσης νοήματος στην πραγματικότητα που μάς περιβάλλει), προσφέρει ένα χρήσιμο "εργαλείο" για την ανάλυση του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ.

---

2. Στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία για συνοπτική παρουσίαση των διάφορων τάσεων βλ. Λαγόπουλος, κ.ά. (1982), Boklund - Λαγοπούλου Κ. (1983), Δημητρίου (1978) και (1988).

Σημειολογία ή Σημειωτική³ είναι ο επιστημονικός κλάδος που εξετάζει την κοινωνική παραγωγή του νοήματος μέσω των συστημάτων σημείων. Η θεωρητική αυτή προσέγγιση σε κάθε φαινόμενο σημασίας ή/και επικοινωνίας, αναλύει τα ίδια τα σημεία, τα είδη τους, τους τρόπους που μεταδίδουν το νόημα, τους κώδικες ή τα συστήματα στα οποία οργανώνονται τα σημεία, την κουλτούρα μέσα στην οποία λειτουργούν αυτοί οι κώδικες, την ιδεολογία που στηρίζει τις δομές των συστημάτων κλπ. (βλ. Fiske, 1982, ελλ. μτφ. 1992:62).

Σημείο

Σύμφωνα με τη σημειολογική θεωρία τα συστατικά του μηνύματος είναι τα *σημεία* (signe). Ως σημείο ορίζεται η ένωση ενός *σημαίνοντος* (signifiant) και ενός *σημαινομένου* (signifie) ή η ένωση μιας ακουστικής εικόνας (η φυσική μορφή του σημείου) και μιας νοητικής εικόνας (ψυχική παράσταση) δηλαδή μιας έννοιας που ανακαλεί η συνειδησή μας και η οποία αποτελεί μια αντίληψη της πραγματικότητας. Το σημείο είναι η βάση της σημασίας και η λειτουργία του είναι να μεταδίδει ιδέες, πληροφορίες, ειδήσεις, αξίες, συναισθήματα κλπ. Για παράδειγμα, η λέξη "γυναίκα" ως σχήμα στο χαρτί ή ως ήχος στον αέρα (σημαίνον), συνδέεται με μια έννοια (σημαινόμενο) η οποία προϋποθέτει ένα αντικείμενο, συνδέεται δηλαδή με μια τάξη "αντικειμένων αναφοράς" στην πραγματικότητα, τα *αναφερόμενα*. Η διάκριση μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου είναι καθαρά αναλυτική. Για τη σημειολογία δεν υπάρχουν ούτε καθαρές μορφές χωρίς νόημα, ούτε περιεχόμενο ως ουσία, χωρίς μορφή [πχ το δαχτυλίδι από κίτρινο μέταλλο στο δάχτυλο (σημαίνον) στο δικό μας σύστημα επικοινωνίας συνδέεται με την βέρα του γάμου (σημαινόμενο) και αποτελούν μια ενότητα, μια σημασία]. Η έκφραση και το περιεχόμενο (μορφή και νόημα) συνιστούν μια ενότητα όπως οι δύο όψεις ενός φύλλου χαρτιού. Η σημειολογία έχει ως αντικείμενό της τις σχέσεις σημαίνοντος και σημαινομένου και όχι σημείου και αναφερομένου (έννοια με το πραγματικό της αντικείμενο στο οποίο

---

3. Γενικά δεν υπάρχει συμφωνία σχετικά με το αν ο κλάδος θα πρέπει να ονομάζεται *Σημειωτική* με αναφορά στον ορισμό του Ελβετού γλωσσολόγου Saussure ή *Σημειολογία* με αναφορά στον ορισμό του Αμερικανού φιλοσόφου Peirce. Και οι δύο όροι πάντως κατά την άποψη μας χρησιμοποιούνται με την ίδια περίπου σημασία. Εμείς ακολουθώντας την ορολογία του Barthes θα χρησιμοποιήσουμε τον όρο σημειολογία, μολονότι θα εμφανιστεί και ο όρος σημειωτική ή παραγώγων του (πχ σημειωτικά συστήματα) κυρίως σε παραθέματα άλλων συγγραφέων. Για εκτενή αναφορά στη διχογνωμία ως προς την ονομασία του κλάδου, βλ. U. Eco (1988:19-20).

αναφέρεται).

Οργάνωση των σημείων

Σύμφωνα με τη θεμελιώδη αρχή της δομικής γλωσσολογίας η γλώσσα είναι ένα αναπαραστατικό σύστημα, ένα "σύστημα σημείων" (κατά Saussure ή ένα σχήμα δόμησης - schema κατά Hjelmslev) τα οποία ταξινομούνται από κώδικες και συναρθρώνονται μέσω διαφόρων λόγων⁴. Κατά το Saussure, κλειδί για την κατανόηση του νοήματος δεν είναι η σχέση που διατηρεί κάθε σημείο με το αναφερόμενό του (αντικείμενο, ιδέα κλπ), δηλαδή την εξωτερική πραγματικότητα, γιατί το σημείο δεν έχει δική του υπόσταση αλλά αυτή προσδιορίζεται μόνο μέσα σ' ένα πεδίο σχέσεων με άλλους όρους. Κατά συνέπεια το νόημα καθορίζεται περισσότερο από τις σχέσεις που το σημείο αυτό διατηρεί με τα άλλα σημεία του ίδιου συστήματος και πιο συγκεκριμένα οι *διαφορές* που εδραιώνει το κάθε σημείο με όλα τα άλλα. Ο Saussure ονομάζει αυτή τη σχέση των σημείων μέσα σ' ένα σύστημα *αξία* και θεωρεί ότι αυτή καθορίζει πρωταρχικά το νόημα⁵. Συνοψίζοντας τη βασική αντίληψη του Saussure θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γλώσσα δίνει νόημα στην

---

4. Ταυτόχρονα, η γλώσσα είναι και "αυτουργός διαδικασία παραγωγής σημείων και συμβόλων υλικών" (Βέλτσος, 1976:64)

5. Ο Saussure χρησιμοποιεί το παράδειγμα μιας παρτίδας σκακιού για να διευκρινίσει την έννοια της αξίας (1971, ελλ. μεταφ. 1979:124, 143, 148): "Πρώτον, η αντίστοιχη αξία των πιονιών εξαρτάται από τη θέση τους πάνω στη σκακιέρα, όπως στη γλώσσα, που κάθε όρος έχει την αξία του από την αντίθεσή του με όλους τους άλλους όρους. Δεύτερον, το σύστημα είναι πάντοτε στιγμιαίο· ποικίλλει από τη μια θέση στην άλλη. Είναι αλήθεια ότι οι αξίες εξαρτώνται επίσης από μια σταθερή σύμβαση, τον κανόνα του παιχνιδιού, που υπάρχει πριν αρχίσει η παρτίδα κι' επιμένει στην ύπαρξή του μετά από κάθε χτύπημα. Ο κανόνας αυτός που έχει γίνει δεχτός μια για πάντα, υπάρχει επίσης σχετικά με την γλώσσα· είναι οι σταθερές αρχές της σημειολογίας. Τέλος για να περάσουμε από μια ισορροπία στην άλλη ... η μετατόπιση ενός πιονιού είναι αρκετή· δεν υπάρχει γενική αναταραχή... μολταυτά το χτύπημα βρίσκει απήχηση σ' όλο το σύστημα... Οι αλλαγές αξιών που θα προκύψουν απ' αυτό, θα είναι ανάλογα με τη σύμπτωσή, ή μηδέν, ή πολύ σοβαρές ή μέση σπουδαιότητας. Ένα χτύπημα μπορεί να αναστατώσει το σύνολο της παρτίδας και να έχει συνέπειες και για τα πιόνια που για μια στιγμή είναι έξω από το παιχνίδι... Ας πάρουμε το "άλογο": είναι από μόνο του ένα στοιχείο του παιχνιδιού; Ασφαλώς όχι· επειδή στην καθαρή υλικότητά του, έξω από το τετραγωνάκι του και τους άλλους όρους του παιχνιδιού, δεν αντιπροσωπεύει τίποτε για τον παίκτη, και δεν γίνεται πραγματικό και συγκεκριμένο στοιχείο παρά όταν ξαναπάρει την αξία του και ταυτιστεί μαζί της. Ας υποθέσουμε ότι κατά τη διάρκεια μιας παρτίδας συμβαίνει το πιόνι αυτό να καταστραφεί ή να χαθεί· μπορούμε να το αντικαταστήσουμε με ένα άλλο ισοδύναμο; Βεβαιότητα. Και όχι μόνο με ένα άλλο άλογο, αλλ' ακόμη και κάτι που δεν έχει καμιά ομοιότητα μπορεί να ανακηρυχθεί ταυτόσημο, αρκεί να του απονείμουμε την ίδια αξία".

πραγματικότητα που μάς περιβάλλει, προσδίδοντας της μια συγκεκριμένη, γλωσσικά δομημένη, μορφή εννοιολογικής οργάνωσης.

Σύμφωνα λοιπόν με τη σημειολογική θεωρία, το πεδίο της πραγματικότητας στην οποία αναφέρεται κάθε σημαινόμενο, δηλαδή η *σημασία* του σημείου, καθορίζεται από τα όρια των σχετικών σημαινομένων στο σύστημα⁶. Μ' άλλα λόγια, τα σημαινόμενα είναι έννοιες που εφευρίσκει ο άνθρωπος για να κατατμήσει και να κατηγοριοποιήσει την πραγματικότητα, έτσι ώστε να της δώσει νόημα ("το νόημα είναι πριν απ' όλα τεμαχισμός", Barthes, 1964a, ελλ. μεταφ. 1981:97)⁷. Και εφόσον τα όρια μεταξύ της μιας κατηγορίας και της άλλης δεν είναι φυσικά, διότι δεν υπάρχει διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε δύο όρους μέχρι τη στιγμή που εμείς θα τη σύρουμε, τα σημαινόμενα καθορίζονται από την κουλτούρα ή υποκουλτούρα στην οποία ανήκει ο καθένας (Fiske, 1982, ελλ. μεταφ. 1992:68-69). Συνεπάγεται λοιπόν ότι τα σημειωτικά συστήματα όπως είναι η γλώσσα, δεν "δηλώνουν" τα αντικείμενα στην ουσία τους αλλά τα αντανακλούν διαμέσου ενός συνόλου σημασιών που η δομή τους διαφέρει ιστορικά και εκφράζει την ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων. Μ' αυτό τον τρόπο, η γλώσσα επιτρέπει σε κάθε κουλτούρα να κάνει ταξινομήσεις της πραγματικότητας ανάλογα με την εμπειρία της. Οι αλλαγές στο νόημα εξαρτώνται, επομένως, από τα εμπλεκόμενα συστήματα ταξινόμησης και από τους τρόπους επιλογής και συνδυασμού διαφορετικών στοιχείων ώστε να παράγουν διαφορετικά νοήματα⁸. Βέβαια η διαμόρφωση της

---

6. Ο Saussure για να δείξει το διπλό φαινόμενο της *σημασίας* και της *γλωσσικής αξίας* χρησιμοποίησε την εικόνα του φύλλου από χαρτί: τεμαχίζοντας το, έχουμε από τη μια μεριά διάφορα κομμάτια (Α,Β,Γ) καθένα από τα οποία έχει μια *αξία* μόνο σε σχέση με τα διπλανά του, και από την άλλη μεριά καθένα από αυτά τα κομμάτια έχει μπρος και πίσω, δύο πλευρές δηλ. που κόπηκαν ταυτόχρονα (Α-Α', Β-Β', Γ-Γ')· αυτή είναι η *σημασία*.

7. Για τον Barthes (1964a, ελλ. μεταφ. 1981:96) και τους σημειολόγους που τον ακολούθησαν, θεωρείται πολύτιμη η εικόνα του φύλλου από χαρτί που χρησιμοποίησε Saussure γιατί επιτρέπει να αντιληφθούμε τη γλώσσα ως περιοχή των κατατμήσεων και των αρθρώσεων και γιατί μάς κάνει να συλλάβουμε την παραγωγή του νοήματος μ' έναν πρωτότυπο τρόπο, όχι πια ως τη μόνη συσχέτιση ενός σημαίνοντος και ενός σημαινομένου, αλλά ίσως ουσιαδέστερα ως *μια πράξη ταυτόχρονου τεμαχισμού* δύο άμορφων μαζών, δυο "κυμαινομένων βασιλείων".

8. Σ' αυτό το θεωρητικό πεδίο έχει ασκήσει σημαντική επιρροή το έργο του Levi-Strauss σχετικά με το ταξινομητικό σύστημα που χαρακτηρίζει κάθε κοινωνία και πώς αυτή η ταξινομητική αρχή αναπαρίσταται, διαμορφώνεται και μετασχηματίζεται μέσω των γλωσσικών δομών. Ο στρουκτουραλισμός του Levi-Strauss, σημαντικά επηρεασμένος από το εγχείρημα των Durkheim and Mauss σύμφωνα με το οποίο η κοινωνία δεν παρέχει το περιεχόμενο των κοινωνικών ταξινομήσεων, αλλά αντίθετα τις κατηγορίες μέσω των οποίων οι άνθρωποι

βάσης των ιστορικά δεδομένων σημασιολογικών πλαισίων ή schemata εξαρτάται τόσο από γλωσσολογικούς όσο και από εξωγλωσσολογικούς παράγοντες. Κατά συνέπεια στόχος της σημειολογίας είναι να ξαναβρεί τις κατατμήσεις και τις αρθρώσεις που οι άνθρωποι επιβάλλουν στην πραγματικότητα.

Η **αρχή της διαφοράς** που θεωρεί ότι τα σημεία σημαίνουν ό,τι σημαίνουν μόνο σε αντίθεση με άλλα, θεμελιώνει τη **δυναδική αντίθεση** (opposition binaire) ως τη σημαντικότερη μορφή διαφοράς που είναι δυνατόν να υπάρξει. Η δυναδική αντίθεση αποτελεί μια αναλυτική κατηγορία δανεισμένη από το δομισμό που χρησιμοποιείται για να δείξει πως το νόημα μπορεί να προκύψει από μια αντίθεση μεταξύ διπολικών όρων ή συστημάτων. Ο δομισμός δηλαδή, αναζητώντας την κρυφή τάξη πραγμάτων πίσω από τη φαινομενική τους αταξία διαπιστώνει πως η κοινωνία οργανώνεται σε διαζευτικές κατηγορίες όπως για παράδειγμα άντρας:γυναίκα, ιδιωτικό:δημόσιο, στεριά:θάλασσα, ενήλικας:παιδί, παντρεμένος:ανύπαντρος κλπ και πως κάθε όρος παίρνει το νόημα του σε αντίθεση με τον άλλο. Έτσι, για παράδειγμα στην αντίθεση στεριά:θάλασσα οι όροι είναι αμοιβαία αποκλειόμενοι και ενωμένοι σχηματίζουν ένα πλήρες σύστημα -την επιφάνεια της γης. Παρόμοια η αντίθεση παιδί:ενήλικος είναι ένα διχοτομικό σύστημα του οποίου οι όροι είναι αμοιβαία αποκλειόμενοι και αν ληφθούν μαζί περιλαμβάνουν κάθε άτομο πάνω στην γη. Πρέπει πάντως να διευκρινιστεί ότι εφόσον, όπως είπαμε, οι διαφορές των σημείων (οι κοινωνικές ταξινομήσεις) συνιστούν αποτέλεσμα κοινωνικής πρακτικής και όχι ιδιότητα της φύσης, κατά συνέπεια οι διαζευτικές κατηγορίες είναι και αυτές προϊόντα των σημασιοδοτικών συστημάτων (signifying systems), και δεν αναφέρονται σε μεταφυσικές και αιώνιες αρχές, αλλά στον τρόπο που η ανθρώπινη κοινωνία οργανώνει και σημασιοδοτεί την κοινωνική πραγματικότητα (το φαινομενολογικό συνεχές), προκειμένου να της δώσει νόημα.

Όπως έχει καταδειχτεί επανειλημμένα οι δυναδικές αντιθέσεις, αντιπροσωπεύουν ένα τρόπο αντίληψης χαρακτηριστικό των ιδεολογιών. Στις ιδεολογίες αρέσει να χαράζουν αυστηρά όρια μεταξύ του αποδεκτού και του μη αποδεκτού, μεταξύ του εγώ και του μη εγώ, της αλήθειας και του ψεύδους, της σημασίας και της έλλειψής της, της λογικής και της τρέλας, του κεντρικού και του περιφερειακού της επιφάνειας και του βάθους (Eagleton 1983, ελλ. μεταφ. 1989:201). Η

"σκέφτονται" τον κόσμο, αναπτύσσει την υπόθεση "Sapir- Whorf" σύμφωνα με την οποία κάθε πολιτισμός κατατάσσει διαφορετικά τον κόσμο και το βασικό "ευρετήριο" αυτών των κοινωνικών ταξινομήσεων βρίσκεται στις κατηγορίες της γλώσσας.

ιδεολογική παραγωγικότητα των διχοτομιών ενισχύεται επιπλέον από την απόδοση αρνητικής:θετικής αξίας στους αντιτιθέμενους όρους. Μ' άλλα λόγια, τα αντιτιθέμενα μέλη των ζευγών κατά κανόνα δεν αποτελούν ισότιμες οντότητες, ανεξάρτητες μεταξύ τους αλλά είναι μεταξύ τους ιεραρχημένα και το δεύτερο μέλος κάθε ζεύγους θεωρείται η εκφυλισμένη, ανεπιθύμητη και αρνητική εκδοχή του πρώτου.

Για την Guillaumin (1979, ελλ. μεταφ. 1979:31), η ανισότητα των γυναικών είναι εγγεγραμμένη στο ίδιο το γεγονός της διαφοροποίησης των δύο φύλων. Κάνοντας μια ενδιαφέρουσα ετυμολογική παρατήρηση "ως προς τον δισημάντο όρο *διαφορά* που αφορά ταυτόχρονα δεδομένα της ανατομίας - φυσιολογίας και φαινόμενα κοινωνικοδιανοητικά", τονίζει:

" Η διαφορά προέρχεται από το ρήμα φέρω, που σημαίνει κομίζω, προσανατολίζω. Η Διαφορά προσθέτει τη σημασία της απόστασης στην έννοια του προσανατολισμού: λέμε "διαφέρω από". Το σημαντικό είναι αυτό το μικρό από. Μπορούμε φυσικά να μιλήσουμε για διαφορά μεταξύ δύο πραγμάτων και κάθε όρος σ' αυτήν την περίπτωση υποδηλώνει τον άλλο. Αυτή η χρήση είναι σπάνια. Η βασική σημασία που της δίνεται είναι με την έννοια της απομάκρυνσης από ένα κέντρο, από μια αναφορά... Γενικά η διαφορά εννοείται, α) μέσα σε μια σχέση, β) αλλά σε μια ειδική σχέση όπου υπάρχει ένα σταθερό σημείο, ένα κέντρο που διευθύνει γύρω του και που αποτελεί το μέτρο για τα πράγματα, με δυο λόγια μια αναφορά. Και αυτή είναι η κρυμμένη πραγματικότητα της διαφοράς. Η ιδεολογική σημασία της διαφοράς είναι η απόσταση με το σημείο Αναφοράς... Στην έννοια διαφορά ενυπάρχει δηλαδή η γνώση ότι υπάρχει μια πηγή αξιολόγησης, ένα σημείο αναφοράς, μια καταγωγή του ορισμού (δηλαδή το ανδρικό φύλο)".

Μια άλλη σημαντική ιδιότητα της διαζευτικής οργάνωσης των σημείων είναι ότι οι δυαδικές αντιθέσεις είναι δομικά συσχετισμένες ή μια με την άλλη. Για παράδειγμα, κατά κανόνα υπάρχουν διάφοροι μετασχηματισμοί της θεμελιώδους διχοτομίας άνδρας:γυναίκα που εκφράζουν την κυρίαρχη ιδεολογία για τις σχέσεις των φύλων. Έτσι, σ' ένα δημοσίευμα εφημερίδας, η δυαδική αντίθεση άνδρας:γυναίκα μπορεί να μετασχηματιστεί σε έναν αριθμό από άλλες διαζευτικές κατηγορίες: ανδρισμός:θηλυκότητα, έξω:μέσα, δημόσιο:ιδιωτικό, κοινωνικό:προσωπικό, παραγωγή:κατανάλωση, λόγος:πάθος, πολιτισμός:φύση, εργασία:οικογένεια, ισότητα:διαφορά κλπ. Αυτό το δίκτυο σχέσεων συγκροτείται πάντοτε με αφετηρία το πρώτο δίπολο αντιθέτων και περιστρέφεται γύρω από τον θεμελιώδη άξονα αρσενικό:θηλυκό, ο οποίος αρθρώνει κυριαρχικά στο επίπεδο της ιδεολογίας τη συνολική οργάνωση του νοήματος.

Μια από τις βασικές συνέπειες της διχοτομικής λογικής, είναι ότι καθιστά αδύνατη την περιοχή της επικάλυψης και τα όρια μεταξύ των δύο όρων της αντίθεσης συνιστούν πηγή αμφισημίας, αμηχανίας ή άγχους που προσβάλλουν τελικά την ίδια την λογική κατηγοριοποίησης⁹. Για παράδειγμα, οι κατηγορίες ξηρά:θάλασσα, παιδί:ενήλικος, εμείς:αυτοί καταπιέζουν τις αμφισημίες (πχ η παραλία που κάποιες στιγμές είναι στεριά και κάποιες στιγμές θάλασσα, οι έφηβοι, οι αποκλίνοντες - παραβάτες). Για τη διαζευτική λογική πρόκειται στην κυριολεξία για "σκανδαλώδεις" κατηγορίες που οφείλουν να μην υπάρχουν. Σε ανθρωπολογικούς όρους, τα αμφισημα όρια μεταξύ δύο αναγνωρισμένων κατηγοριών συνιστούν κατά κανόνα ταμπού. Δηλαδή, κάθε δραστηριότητα ή κατάσταση που δεν ταιριάζει με τη διχοτομική αντίθεση ξεφεύγει από την καθημερινή κανονικότητα, υπόκειται σε καταπίεση ή μέσολάβηση και το πέρασμα από τη μια κατηγορία στην άλλη χρειάζεται τελετουργία (πχ ο γάμος ως διαβατήρια τελετή από το ανύπαντρος:παντρεμένος¹⁰).

Σύνταγμα και παράδειγμα

Όπως είπαμε, για τη σημειολογία, κλειδί στην παραγωγή του νοήματος και στην ερμηνεία των σημείων είναι η κατανόηση της δομικής τους σχέσης με άλλα σημεία. Ο Saussure, επιχείρησε να αποκαλύψει και να αναλύσει την έκταση κατά την οποία παράγονται νοήματα από τις δομικές σχέσεις που υπάρχουν μέσα σε κάθε σύστημα σημείων ορίζοντας δύο τρόπους με τους οποίους τα σημεία σχετίζονται μεταξύ τους, ενώνονται σε κώδικες και μεταφέρουν το νόημα. Οι δύο αυτοί τρόποι έχουν μεταξύ τους μια σχέση που συνήθως περιγράφεται ως δομική σχέση μεταξύ δύο αξόνων ή δύο επιπέδων: ο πρώτος είναι ο παραδειγματικός άξονας (ή παραδειγματικό επίπεδο) και ο δεύτερος ο συνταγματικός άξονας (ή συνταγματικό επίπεδο). Ο συνταγματικός άξονας αφορά την αναλυτική δραστηριότητα του συνδυασμού σημείων (η αλυσίδα της

---

9. Ο Eagleton (1983, ελλ. μεταφ. 1989:201-202) τονίζει ότι ο δομισμός ήταν γενικά ικανοποιημένος αν μπορούσε να τεμαχίσει ένα κείμενο σε δυαδικές αντιθέσεις (χαμηλό/ψηλό, φως/σκοτάδι, φύση/πολιτισμός και ούτε καθεξής), και να εκθέσει τη λογική της λειτουργίας τους. Αντίθετα, κατά την άποψη του συγγραφέα, ο αποδομισμός προσπαθεί να δείξει πως τέτοιες αντιθέσεις, προκειμένου να διατηρηθούν, μερικές φορές παρασύρονται και αυτοανατρέπονται ή αυτοακυρώνονται, ή χρειάζεται να εκτοπίσουν στο περιθώριο του κειμένου ορισμένες μικρές λεπτομέρειες, τις οποίες εάν επαναφέρουμε, θα φέρουν σε δύσκολη θέση αυτές τις αντιθέσεις.

10. Βλέπε σχετικά Σκουτέρη Διδασκάλου Ν. (1991δ) σελ. 113-152.

ομιλίας), παρουσιάζεται υπό μορφή αλληλουχίας και μεταφέρει το νόημα μόνο όταν είναι αρθρωμένο. Αντίθετα, στον παραδειγματικό άξονα, η αναλυτική δραστηριότητα που εφαρμόζεται είναι η επιλογή και η υποκατάσταση. Για παράδειγμα στον ενδυματολογικό κώδικα, η ενδυμασία μας αποτελεί ένα σύνταγμα επιλογών από παραδείγματα καπέλων (πχ επιλογή μπερέ, σκούφο, ημίψηλο), γραβατών (χρώμα, ποιότητα), πουκαμίσων, παντελονιών, παπουτσιών, παλτών κλπ. Ο κατάλογος των φαγητών αποτελεί επίσης ένα καλό παράδειγμα: Οι επιλογές για κάθε πιάτο (παραδειγματικός άξονας), όταν συνδυάζονται σε κάθε γεύμα (menu) αποτελούν ένα σύνταγμα. Ως προς τη γλώσσα μπορούμε να πούμε ότι το συνταγματικό επίπεδο είναι η πρόταση και το παραδειγματικό είναι το λεξιλόγιο.

Οι έννοιες του συνταγματικού και παραδειγματικού επιπέδου είναι πολύτιμες στη σημειολογία γιατί παρέχουν τη δυνατότητα να συλλάβουμε την παραγωγή του νοήματος όχι μόνο ως τη συσχέτιση ενός σημαίνοντος και ενός σημαινομένου, αλλά ίσως ουσιαδέστερα ως μια πράξη επιλογής και συνδυασμού των σημείων, ως μια πράξη αδιάκοπης κατηγοριοποίησης και ταξινόμησης της πραγματικότητας.

Κώδικες

Η κατηγοριοποίηση και ταξινόμηση των σημείων συγκροτεί κώδικες δηλαδή σύστημα ρητών και κοινωνικοποιημένων συμβάσεων μέσα στα οποία οργανώνονται τα σημεία. Αρα κώδικες είναι τα σύνολα κανόνων που αποδίδουν ένα ορισμένο νόημα σε ένα ορισμένο σημείο. Στην απλούστερη εκδοχή της η επιλογή των σημείων, συγκροτεί ένα "κάθετο" σύνολο σημείων (παραδειγμα) που μπορούν να συνδυαστούν "οριζοντίως" σύμφωνα με ορισμένους κανόνες (σύνταγμα). Υπάρχουν δηλαδή "κανόνες" ή συμβάσεις συνδυασμού που μας λένε ποια παραδειγματικά στοιχεία μπορούν να συνδεθούν μεταξύ τους. Αυτοί οι κανόνες δεν προηγούνται της πράξης συνδυασμού και μ' αυτήν την έννοια η ιδέα του κώδικα είναι *αναλυτική* και *περιγράφει* ένα συγκεκριμένο σύστημα, ή τις συμβάσεις που ενεργοποιούνται για την παραγωγή νοήματος σε ένα συγκεκριμένο σύστημα (Hartley, 1982:32).

Υπάρχουν πολλών ειδών κώδικες (λογικοί, κοινωνικοί, αισθητικοί, παραστατικοί, αναπαραστατικοί, γλωσσικοί, εξωγλωσσικοί, περιορισμένοι, επεξεργασμένοι,

μικρής και μεγάλης εμβέλειας κλπ) και πολλών ειδών υποκώδικες (εμφάνιση, ντύσιμο, έκφραση προσώπου, τόνος και ένταση φωνής, στάση σώματος, γειτνίαση, νεύματα, χειρονομίες, κλπ)¹¹.

Για την παρούσα μελέτη ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η ύπαρξη των κοινωνικών κωδικών. Οι κοινωνικοί κώδικες αποτελούν το σύνολο, άλλοτε αυστηρότερων και άλλοτε χαλαρότερων, μορφών επικοινωνίας που εξυπηρετούν τη συνεργασία και την συνοχή των ατόμων στην καθημερινή ζωή και των οποίων το αναφερόμενό τους δεν είναι υλικά αντικείμενα ή ιδέες, αλλά κοινωνικές σχέσεις. Από τις σημαντικότερες κατηγορίες είναι οι κώδικες ταυτότητας και αναγνώρισης όπως είναι ο ενδυματολογικός κώδικας, οι κώδικες συμπεριφοράς και εθιμοτυπίας (καλή ή κακή αγωγή), όπως είναι οι χαιρετισμοί και οι τύποι ευγενείας, οι προσφωνήσεις, η διατήρηση ορισμένων αποστάσεων θέσεων και στάσεων στις συναντήσεις, η στάση του σώματος, τα νεύματα, οι χειρονομίες, οι τρόποι κινήσεων στο βάδισμα, στο κάθισμα, στη συζήτηση, οι κώδικες ομιλίας (τόνος και ένταση φωνής, τρόπος χρήσης της γλώσσας) κλπ. Κατά τον Barthes, κάθε φυσική λειτουργία της κοινωνίας επενδύεται με πρόσθετες σημασίες, με συνέπεια να μετατρέπεται αναπόφευκτα σε σημείο αυτής της λειτουργίας και να ορθολογίζεται. Έτσι, για παράδειγμα το ένδυμα, το χτένισμα, ο τρόπος ομιλίας κλπ είναι λειτουργίες - σημεία αφού στο επίπεδο της καταδήλωσης ανήκουν στη χρήση, αλλά μέσω των συνδηλωτικών τους νοημάτων παραπέμπουν συνεχώς στις κοινωνικές σχέσεις. Μ' αυτήν την έννοια τα νοήματα του φύλου μπορούν να κατασκευαστούν μέσω του συνδυασμού διάφορων κοινωνικών κωδικών εφόσον οι κώδικες διακρίνουν τυπικά τις γυναίκες από τους άνδρες και βοηθούν στο να δηλωθεί τι σημαίνει να είναι μια γυναίκα ή ένας άνδρας σε μια δεδομένη κοινωνία.

Πέρα όμως από αυτά τα "διάφανα σημαίνοντα φύλου", οι κοινωνικοί κώδικες

---

11. Γενικά, οι "τεχνικοί" λογικοί κώδικες (αλφάβητο, σήματα Μόρς, κινέζικα ιδεογράμματα, κώδικες οδικής, εναέριας κυκλοφορίας, κώδικες άλγεβρας, φυσικής και χημείας κλπ) σημαίνουν ένα σύστημα σχέσεων αντικειμενικών, πραγματικών, απτών ή επαληθεύσιμων (ή υποτιθέμενων ως τέτοιων). Αντίθετα οι "ποιητικοί" (αισθητικοί) κώδικες δημιουργούν φανταστικές αναπαραστάσεις που παίρνουν την αξία σημείων εφόσον προσφέρονται ως αντίγραφο του δημιουργημένου κόσμου (ένα σύστημα σιωπηρών λανθανόντων και καθαρά τυχαίων σημείων). Μ' άλλα λόγια, επειδή τα αισθητικά σημεία είναι εικονικά και αναλογικά, έχουν συμβατικοποιηθεί και κοινωνικοποιηθεί μ' έναν τρόπο πιο χαλαρό, πιο σκοτεινό κι ακαθόριστο και συχνά ασυνείδητο. Είναι βέβαια συμβατικά, και μάλιστα κατά το μέτρο που θα επέλθει συμφωνία σχετικά με τη σημασία τέτοιων σημείων, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποκτούν την ιδιότητα τεχνικού κώδικα (βλ. Guiraud 1971, ελλ. μεταφ. 1989:51-105).

περικλείουν πολλά υποσυστήματα με σημεία συμβατικά ή σημεία χρήσης που έχουν πλούσια συνδήλωση, κατασκευάζουν πολύπλοκα μηνύματα που υπερβαίνουν αυτό καθαυτό το νόημα του φύλου και αποτελούν τη βάση για την κατασκευή σύνθετων νοημάτων που χρησιμεύουν στην αναγνώριση της κοινωνικής οργάνωσης και ιεράρχησης. Με λίγα λόγια τα σημεία που ανήκουν στον κώδικα των κατά φύλο διαφορών, εφόσον φέρουν αναπόφευκτα μαζί τους νοηματικούς συνειρμούς που αντλούνται από τη χρήση τους στα πλαίσια άλλων κωδίκων, μπορεί να αλληλοεπικαλύπτονται με τον κώδικα της ταξικής διάκρισης και να συναρθρώνονται σ' ένα κοινό δίκτυο σημασιοδότησης σημειοδοτώντας τη δυναμική των κατά φύλο και κατά τάξη διακρίσεων. Για παράδειγμα, η συμπεριφορά ("καλή αγωγή"), η εξωτερική εμφάνιση, τα ενδύματα κλπ εκτός ελαχίστων περιπτώσεων είναι ταυτόχρονα σημαίνοντα φύλου και σύμβολα κοινωνικής διάκρισης που προσδιορίζουν τον κοινωνικό ρόλο, το status, την τάξη ή άλλες γενικές κοινωνικές κατηγορίες.

Οι κώδικες, επιτρέπουν την κατανόηση του κόσμου με όρους "κυρίαρχων προτύπων νοήματος", προτύπων δηλαδή που ποικίλλουν ανάλογα με τον πολιτισμό και την εποχή αλλά που σε γενικές γραμμές τα θεωρούμε ως δεδομένα και υπερισχύουν στο μυαλό μας όταν ερμηνεύουμε ή σκεπτόμαστε κάτι (Dyer, 1982, ελλ. μεταφ. 1993:150). Αυτό συνεπάγεται ότι το κοινό στοιχείο όλων των κωδίκων είναι ότι είναι κοινής αποδοχής από όλα τα μέλη της κοινότητας που τους χρησιμοποιούν -τους "κωδικοποιητές" και τους "αποκωδικοποιητές" και εξαρτώνται και από την κοινή πολιτισμική βάση των χρηστών. Ολοι δηλαδή οι κώδικες, παρ' όλο που είναι δυναμικά συστήματα που εξελίσσονται αδιάκοπα, για να ανταποκριθούν στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και πρακτικές των χρηστών τους (Fiske & Hartley, 1978, ελλ. μεταφ. 1992:61), στηρίζονται σε κάποια συναίνεση ανάμεσα στους χρήστες ως προς τα βασικά τους στοιχεία, όπως ποιες μονάδες περιέχουν, τους κανόνες με τους οποίους οι μονάδες επιλέγονται και συνδυάζονται, τα νοήματα που μπορεί να συναγάγει ο δέκτης, την κοινωνική κι επικοινωνιακή λειτουργία που επιτελούν (Fiske, 1982, ελλ. μεταφ. 1992:100). Εντούτοις είναι πολύ πιθανόν, να υπάρχει διαφορά "αποκωδικοποίησης" ή σύμφωνα με τον ορισμό του Eco "παρεκκλίνουσα αποκωδικοποίηση" (aberant decoding) από τους χρήστες ανάλογα την κοινωνική εμπειρία τους, την προέλευση, την ηλικία, το φύλο, την κουλτούρα τους κλπ. Αυτό σημαίνει ότι "το μήνυμα εξαρτάται σαφώς από τις αναγνωστικές μας συνήθειες και κυρίως, δυνατότητες. Το ρεπερτόριο των κωδίκων που ούτως ή

άλλως διαθέτουμε, ως μέλη διαφόρων κοινωνικών τάξεων, εθνικών ή φυλετικών ομάδων ... δεν ταυτίζεται κατ' ανάγκην με τους κώδικες στους οποίους ανατρέχουν οι μεταδότες" (Ποταμιάνος, 1991:42). Ομως, κατά την άποψή μας, στην περίπτωση των μηνυμάτων των ΜΜΕ, δεν θα πρέπει να υπερτιμούμε αυτές τις "εναλλακτικές" δυνατότητες ανάγνωσης γιατί όπως έχει αναλύσει σε βάθος ο S. Hall (1992), ενώ κατ' αρχάς το μήνυμα των ΜΜΕ δείχνει ένα σημασιολογικό άνοιγμα, μια "πολυσημία" - στο επίπεδο της συνδήλωσης - η "βεντάλια" προοδευτικά κλείνει και επικρατεί η "προτιμώμενη ανάγνωση" (preferred reading) κωδικοποιημένη κατά κανόνα σύμφωνα με το κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων (βλ. και παρακάτω).

Τέλος, οι κώδικες δεν αφορούν μόνο το περιεχόμενο του μηνύματος αλλά και το ύφος το τρόπο που απευθύνεται ο πομπός προς το δέκτη, το περιβάλλον "εκφώνησης" του μηνύματος κλπ. Αυτό σημαίνει ότι οι κώδικες συνιστούν ένα κοινωνικό φαινόμενο που εκφράζει τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων (Hartley, 1982:32) και η μελέτη τους δίνει πάντα πολύτιμα στοιχεία για την κοινωνική διάσταση της ίδιας της επικοινωνίας (Fiske, 1982, ελλ. μεταφ. 1992:85).

Καταδήλωση/Συνδήλωση

Ο Saussure, εστίασε κυρίως το ενδιαφέρον του στο γλωσσικό σύστημα (στη σχέση δηλαδή σημαίνοντος και σημαινομένου στο εσωτερικό του σημείου) ως κλειστό σύστημα και λιγότερο στη σχέση του συστήματος αυτού με την εξωτερική πραγματικότητα στην οποία αναφέρεται (σχέση του σημείου με το αναφερόμενό του). Αντίθετα δεν ασχολήθηκε σχεδόν καθόλου με τον τρόπο που το γλωσσικό σύστημα συσχετίζεται με τον αναγνώστη και την κοινωνικο-πολιτισμική του θέση. Μ' άλλα λόγια έδινε έμφαση στο ίδιο το κείμενο, και όχι στον τρόπο που τα σημεία του αλληλοδροούν με την πολιτισμική και προσωπική εμπειρία του χρήστη, ούτε στον τρόπο που οι συμβάσεις του κειμένου αλληλοδροούν με τις συμβάσεις που ο χρήστης γνωρίζει εμπειρικά.

Ο Barthes είναι από τους πρώτους που προσθέτει τη διάσταση των πολιτισμικών αξιών στη σωσσυριανή θεωρία θεμελιώνοντας ένα μοντέλο ανάλυσης πάνω στην ιδέα της διαπραγμάτευσης και αλληλόδρασης στην παραγωγή του νοήματος

και χρησιμοποίησε τον όρο *σημασιοδότηση*¹² (*signification*) για να αναφερθεί στον τρόπο που τα σημεία ενεργούν σε μια κουλτούρα (βλ. Fiske, 1982, ελλ. μεταφ. 1992:109). Στη θεωρία αυτή γίνεται διάκριση μεταξύ δύο τάξεων σημασιοδότησης: η πρώτη είναι αυτή της *καταδήλωσης*, η δεύτερη είναι αυτή της *συνδήλωσης*¹³ και του *μύθου*. Η πρώτη τάξη σημασιοδότησης, η καταδήλωση, αναφέρεται στη απλή ή κυριολεκτική σχέση ενός σημείου με το αναφερόμενό του και θεωρείται ότι αυτή η σχέση είναι αντικειμενική και "value-free". Η δεύτερη τάξη της σημασιοδότησης, η συνδήλωση εμφανίζεται όταν το καταδηλωτικό νόημα του σημείου παράγει συνειρμικά, εκφραστικά, ή αξιολογικά νοήματα και συνδέεται με το σύστημα αξιών της κουλτούρας ή του ατόμου που το χρησιμοποιεί. Στην πραγματικότητα ο όρος καταδήλωση χρησιμοποιείται μόνο για αναλυτικούς σκοπούς γιατί δεν υπάρχει μια αντικειμενική και "value free" τάξη σημασιοδότησης εκτός από τις πολύ ειδικευμένες γλώσσες όπως είναι αυτή των μαθηματικών όπου το $4+8=12$ είναι μια δήλωση καθαρά καταδηλωτικής τάξης (O'Sullivan et al., 1983:213). Μ' άλλα λόγια η διχοτομία *καταδήλωση/συνδήλωση* βεβαιώνει πως σε κάθε σημείο, εκτός από την πρακτική του σημασία (την καταδήλωση), υπάρχει **πάντα** μια δεύτερη σημασία πίσω απ' αυτήν, η συνδήλωση, η οποία αποτελεί την ανάπτυξη του σημασιόμενου σε πρόσθετες σημασίες.

Με βάση αυτό τον ορισμό, *κώδικες συνδήλωσης* είναι οι *διατάξεις νοήματος* που επιτρέπουν σε ένα σημείο να σημαίνει επιπλέον της καταδηλωτικής του αναφοράς, άλλα πρόσθετα λανθάνοντα νοήματα. Αυτές οι διατάξεις νοήματος είναι μορφές κοινωνικής γνώσης, προερχόμενες από τις κοινωνικές πρακτικές, τη γνώση των θεσμών, τις πεποιθήσεις και τις νομιμοποιήσεις που υπάρχουν υπό διάχυτη μορφή μέσα στην κοινωνία και που ρυθμίζουν την κατανόηση του κόσμου βάσει "κυρίαρχων υποδειγμάτων μηνύματος" (*dominant meaning-rat-*

---

12. Στην ελληνική βιβλιογραφία ο όρος *signification* αποδίδεται κατά κανόνα ως *σημασιοδότηση* μερικές φορές εντούτοις συναντήσαμε και τους όρους *σημασία* ή *σημειοδότηση*.

13. Με *καταδήλωση* αποδίδεται ο όρος *denotation* ενώ με *συνδήλωση* αποδίδεται ο όρος *connotation*. Στη ελληνική βιβλιογραφία ενώ υπάρχει ομοφωνία ως προς τη μετάφραση του πρώτου όρου, αντίθετα δεν φαίνεται να υπάρχει ομοφωνία ως προς το δεύτερο αφού συχνά αποδίδεται και ως *συμπαράδηλωση*, *παρασήμανση*, *συνυποδήλωση*, *συνέμφαση*, ή *συνειρμικότητα*. Εμείς θεωρούμε ότι ο όρος *συνδήλωση* αποδίδει ορθότερα την έννοια *connotation* και στο εξής θα χρησιμοποιούμε μόνον αυτόν εκτός και αν αναφερόμαστε σε αποσπάσματα ή μεταφράσεις άλλων συγγραφέων.

terns) (Hall, 1981). Έτσι για παράδειγμα το περιστέρι είναι πουλί αλλά και σύμβολο ειρήνης, τα λουλούδια είναι φυτά αλλά και ένδειξη φιλίας και έρωτα, η φράση "φορά γάντια" έχει τη δηλωτική σημασία "προστασία των χεριών από το κρύο" και τις συνδηλωτικές "είναι αριστοκράτης, αστός" ή και "είναι μπάτλερ".

Σχηματικά, σύμφωνα με το παράδειγμα του J. Durand (1981:68), για την εφημερίδα "Le Monde", η διχοτομία μεταξύ του επιπέδου καταδήλωσης και του επιπέδου συνδήλωσης εκφράζεται ως εξής:

Επίπεδο της καταδήλωσης	σημαίνον le monde	σημαινόμενο ensemble de nations
Επίπεδο της συνδήλωσης	σημαίνον "Le Monde"	σημαινόμενο

Στο επίπεδο καταδήλωσης, το σημαίνον "κόσμος", παραπέμπει στο σημαινόμοιο "σύνολο των εθνών". Όταν γίνεται το σημαίνον αυτό τίτλος εφημερίδας, προστίθενται και δευτερεύοντα σημαίνοντα (η γοτθική γραφή, η καθημερινή επανάληψη, η ιστορία της εφημερίδας κλπ). Αυτή η λέξη ("Monde"), χωρίς να ξεχνιέται η καταδηλωτική της σημασία παίρνει στο επίπεδο της συνδήλωσης ένα νέο επιπλέον νόημα: γίνεται σημαίνον των ποιημάτων που αποδίδονται στην εφημερίδα. Έτσι το σημαινόμοιο στο επίπεδο συνδήλωσης (Se'), μπορεί να παραπέμπει στην επισκόπηση των γεγονότων σε παγκόσμιο επίπεδο ("παγκοσμιότητα"), στη μεταφορά των συμβάντων χωρίς προσθήκες και διαστρεβλώσεις ("αντικειμενικότητα"), στην ταύτιση με τον κόσμο του οποίου δίνει μια πιστή αντανάκλαση ("εγκυρότητα", "αμεροληψία", "αξιοπιστία") κλπ.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι η προσέγγιση του Barthes στο φαινόμενο του νοήματος με βάση το ζεύγος καταδήλωση/συνδήλωση μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει ως στόχο τον εντοπισμό του βαθιά κοινωνικού status που διέπει τα σημειολογικά συστήματα. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι συνδηλώσεις σηματοδοτούν την εισβολή του κοινωνικού στο γλωσσολογικό επίπεδο, της σημασίας στην επικοινωνία, της ιδεολογίας στο λόγο. Το μπαρτικό εγχείρημα άλλωστε - ως όλον - μπορεί να ιδωθεί ως η ανίχνευση του πολιτισμικού που εκλαμβάνεται για φυσικό (naturalization), του ιστορικού που φορά τη μάσκα του αιώνιου, σαν κυνήγι της ιδεολογίας κάτω από τα ποικίλα προσωπεία της - ό,τι ο ίδιος

ονομάζει "πλαστές ενδείξεις" "αυτονόητο", "δόξα"¹⁴ (βλ. Calvet, 1984:16).

Μύθος/Ιδεολογία

Ο Barthes στη δεύτερη τάξη της σημασιολογίας συγκαταλέγει και το μύθο. Γενικά υπάρχουν τρεις βασικές χρήσεις του όρου "μύθος": η τελετουργική/ανθρωπολογική, η λογοτεχνική, και η σημειωτική. Σ' αυτές μπορούμε να προσθέσουμε και μια τέταρτη χρήση, αυτήν της κοινής λογικής η οποία συνδέει το μύθο με την υπερβολή και το ψεύδος. Η τελετουργική/ανθρωπολογική χρήση παίρνει τη μορφή ενός ανώνυμα συγκροτημένου αφηγήματος που προσφέρει εξηγήσεις τού γιατί ο κόσμος είναι αυτός που φαίνεται, και γιατί οι άνθρωποι δρουν με τον τρόπο που δρουν. Στη λογοτεχνική θεωρία ο μύθος είναι μια ιστορία ή εικόνα αυτού που εμφανίζεται ως αιώνια, μόνιμη ανθρώπινη αλήθεια. Συνδέεται στενά με την έννοια των αρχετυπικών συμβόλων, συμβόλων με διαπολιτισμικό, αν όχι οικουμενικό νόημα, και ανήκει σε μια σχολή που συχνά εισάγει ομοιότητες μεταξύ των κοινωνικών λειτουργιών της θρησκείας και της λογοτεχνίας. Το σημειωτικό νόημα διαφέρει σημαντικά από τους άλλους δύο όρους. Αναφέρεται σε μια αλυσίδα συσχετιζομένων εννοιών μέσω των οποίων τα μέλη μίας κουλτούρας κατανοούν ορισμένα ζητήματα (βλ. O'Sullivan et al. 1983:147).

Ετσι για παράδειγμα, ο μύθος της εξοχής, συνίσταται από μια αλυσίδα εννοιών όπως καλό, φυσικό, πνευματικά αναγεννησιακό, ειρηνικό, ομορφιά, ψυγαγωγία, ξεκούραση, διακοπές, αναπλήρωση δυνάμεων. Με τον ίδιο τρόπο ο μύθος της πόλης εμπεριέχει έννοιες όπως αφύσικο, εργασία, ένταση, στρες, πίεση, θόρυβος, μόλυνση. Αυτοί οι μύθοι είναι αυθαίρετοι σε σχέση με τα αναφερόμενά τους και πολιτισμικά ιδιαίτεροι. Στον 18ο αι. για παράδειγμα, η πόλη μυθοποιείται ως καλή, πολιτισμένη, ευγενής και η εξοχή ως το αντίθετό της. Αντίθετα, μια τυπική διαφήμιση του 20ου αιώνα δείχνει μια ευτυχισμένη οικογένεια που κάνει πικνίκ δίπλα σε ένα ποτάμι, με το αυτοκίνητο κοντά. Η μητέρα παρασκευάζει το γεύμα, ο πατέρας και ο γιός παίζουν μπάλα και η κόρη μαζεύει λουλούδια. Η διαφήμιση ενεργοποιεί τους μύθους της εξοχής,

---

14. Σύμφωνα με το γάλλο στοχαστή, δόξα είναι, "η κοινή γνώμη, το πνεύμα της πλειονότητας, η μικροαστική συναίνεση, η φωνή της φύσης, η βία της πρόληψης" (Barthes 1975, ελλ. μεταφ. 1977, σελ. 54).

της οικογένειας, των κατά φύλο σχέσεων, τη σχέση εργασίας - αναψυχής κλπ (O'Sullivan et al. 1983:213, 216).

Ο μύθος πρέπει να γίνει κατανοητός, ως ειδικός τύπος συνδήλωσης αφού σύμφωνα με τον Barthes, το μυθολογικό σύστημα δημιουργείται μέσω της ίδιας διαδικασίας με τη συνδήλωση. Κατά τη M. C. Heck (1992:125) η διαφορά μεταξύ συνδήλωσης και μύθου εξαρτάται από την κοινωνική έκταση των "ευρετηρίων" (lexicons) από τα οποία προκύπτουν τα διάφορα νοήματα. Μ' άλλα λόγια, ο μύθος φαίνεται να ταυτίζεται με τα "ευρετήρια" εκείνα που ανήκουν σε πολύ ευρείς κοινωνικές ομάδες, αν όχι της κοινωνίας ως ολότητας. Αυτό συνεπάγεται ότι ο μύθος διαφοροποιείται από τη συνδήλωση από τη στιγμή που επιχειρεί να "καθολικοποιήσει" για όλη την κοινωνία νοήματα που ανήκουν σε ιδιαίτερα συμφραζόμενα ή υπο-κουλτούρες. Κατά τη διαδικασία της "καθολικοποίησης", αυτά τα νοήματα, "φυσικοποιούνται" άρα η βασική λειτουργία του μύθου είναι να μεταβάλλει το πολιτισμικό /κοινωνικό σε φυσικό. Συνεπώς, μπορούμε να πούμε, ότι οι μύθοι είναι συνδηλώσεις οι οποίες έχουν την τάση ή έχουν γίνει κυρίαρχες - ηγεμονικές.

Κατά τον Barthes, υπάρχουν πανάρχαιοι μύθοι αλλά όχι αιώνιοι. Ωστόσο όσο παλιοί και αν είναι οι μύθοι δεν μπορεί παρά να έχουν ιστορική βάση, γιατί κανένας μύθος ως λόγος δεν μπορεί να ξεπηδήσει από τη "φύση" των πραγμάτων (1970, ελλ. μεταφ. 1979:202). Επίσης κανένας μύθος δεν είναι απόλυτα καθολικός σε μια κουλτούρα. Υπάρχουν κυρίαρχοι μύθοι αλλά επίσης και αντιμύθοι όπως είναι για παράδειγμα ο παραδοσιακός μύθος για τους βρετανούς αστυνομικούς που περιλαμβάνει τις έννοιες της φιλικότητας, του εφησυχασμού, του κύρους, τη μη-επιθετικότητα και της μη-χρήσης όπλων, αλλά που σήμερα όλο και πιο συχνά αμφισβητείται ενεργοποιώντας το μύθο του "μπάτσου" που συνδέεται με την κατάχρηση βίας, τη διαφθορά, το ρατσισμό κλπ. (βλ. Fiske, 1982, ελλ. μεταφ. 1992: 113-114). Ένα άλλο χαρακτηριστικό των μύθων είναι η δυναμική τους. Οι μύθοι αλλάζουν, και μάλιστα μερικοί μπορούν να αλλάξουν γρήγορα, για να ανταποκριθούν στις μεταβαλλόμενες ανάγκες και αξίες της κουλτούρας στην οποία ανήκουν (βλ. Fiske, 1982, ελλ. μεταφ. 1992:115). Κατά συνέπεια, η μάλλον εξειδικευμένη χρήση του όρου "μύθος" από τον Barthes δεν πρέπει να συγχέεται με την τετριμμένη έννοια "ψευδής πίστη, ή αντίληψη" ούτε να ταυτίζεται με κάποια εικόνα "αρχετυπικής αλήθειας" αλλά πρέπει να αναφέρεται σε έναν τρόπο διαμόρφωσης ενός αφηρημένου

θέματος από την κουλτούρα βάσει μιας αλυσίδας εννοιών που είναι ευρέως αποδεκτές και χάρη στην οποία τα μέλη κατανοούν ένα ιδιαίτερο ζήτημα ή μέρος της κοινωνικής πραγματικότητας.

Στο μύθο ξαναβρίσκουμε τα τρία βασικά στοιχεία: σημαίνον, σημαινόμενο και σημείο. Σύμφωνα με τον Barthes "ο μύθος είναι ένα ειδικό σύστημα γιατί διαμορφώνεται πάνω στη βάση μιας σημειολογικής αλυσίδας που προϋπάρχει: είναι ένα δευτερογενές σημειολογικό σύστημα. Αυτό που είναι σημείο (δηλαδή συνδυαστικό άθροισμα μιας έννοιας και μιας εικόνας) στο πρώτο σύστημα, γίνεται απλό σημαίνον στο δεύτερο" (1970, ελλ. μεταφ. 1979:208). Όπως τονίζει,

"τα υλικά του μυθικού λόγου (γλώσσα με την κύρια σημασία, φωτογραφία, γελοιογραφία, εικόνα, αφίσσα, αντικείμενο κλπ) μ' όλο που στην αρχή είναι διαφορετικά, μετατρέπονται σ' ένα καθαρά σημαίνον λειτουργήμα μόλις ενταχθούν στο μύθο: ο μύθος τα θεωρεί όλα μια πρώτη ύλη· η ενότητα τους έγκειται στο ότι όλα ανάγονται στο απλό επίπεδο της γλώσσας. Είτε πρόκειται για γραφή στην κυριολεξία, είτε για εικονογραφική γραφή, ο μύθος δε βλέπει σ' αυτά παρά ένα άθροισμα από σημεία, ένα συνολικό σημείο, τον έσχατο όρο μιας πρώτης σημειολογικής αλυσίδας".

Κατά συνέπεια,

"... ο σημειολόγος ... δεν χρειάζεται να έχει υπόψη του τις λεπτομέρειες του γλωσσολογικού σχήματος: δεν του χρειάζεται να γνωρίζει παρά μόνο τον έσχατο όρο ή συνολικό σημείο, και μονάχα στο μέτρο όπου ο όρος αυτός εντάσσεται στο μύθο. Γι' αυτό και ο σημειολόγος δικαιολογημένα χειρίζεται με τον ίδιο τρόπο τη γραφή και την εικόνα: αυτό που συγκαταεί από αυτές είναι ότι και οι δυό τους είναι σημεία, φτάνουν στο κατώφλι του μύθου προικισμένες με την ίδια σημαίνουσα ιδιότητα και η μια και η άλλη αποτελούν μια γλώσσα αντικείμενο" (1970, ελλ. μεταφ. 1979:209-214).

Βέβαια το γεγονός ότι ο μυθικός λόγος αποτελείται από μιαν ύλη που είναι κιόλας κατεργασμένη και όλα τα υλικά του μύθου, παραστατικά ή γραφικά, μπορούν να εξεταστούν ανεξάρτητα από την ύλη τους δεν σημαίνει ότι η ύλη στερείται νοήματος: η εικόνα είναι χωρίς καμιάν αμφιβολία, πιο υποβλητική από τη γραφή, επιβάλλει άμεσα τη σημασία, χωρίς να την αναλύει, χωρίς να τη διασκορπίζει. Αυτό που θέλει να τονίσει ο Barthes εδώ είναι ότι αυτές οι διαφορές δεν αποτελούν συστατική διαφορά γιατί και η εικόνα γίνεται γραφή την ίδια στιγμή που αποκτά σημασία (1970, ελλ. μεταφ. 1979:203).

Εξάλλου, όπως υπογραμμίζει ο Barthes, με τον ίδιο τρόπο που ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του γλωσσολογικού σημαινόμενου είναι ότι μπορεί να έχει

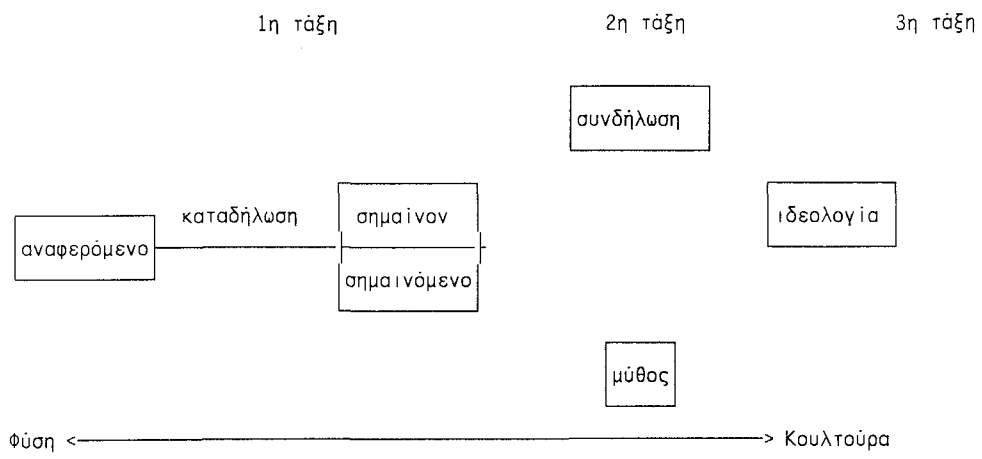

πολλά σημαίνουντα, η μυθική έννοια διαθέτει άπειρα σημαίνοντα: όπως υπάρχουν εκατό φράσεις που καταδεικνύουν ανάγλυφα έναν συντακτικό κανόνα ή έναν γραμματικό τύπο, έτσι μπορούμε να βρούμε στον αθηναϊκό Τύπο για παράδειγμα άπειρες εικόνες που να σημασιοδοτούν τη γυναικεία θηλυκότητα, τη γυναικεία υποτέλεια, τη γυναικεία "απελευθέρωση" κλπ. Η επίμονη επανάληψη αυτών των εννοιών μέσα από διαφορετικές μορφές, είναι πολύτιμη για την εμπειρική ανάλυσή μας γιατί ακριβώς θα μάς επιτρέψει να αποκρυπτογραφήσουμε τους σύγχρονους μύθους γύρω από τις σχέσεις των δύο φύλων.

Οι Fiske and Hartley (1978, ελλ. μεταφ. 1992:48) θεωρούν ότι οι συνδηλώσεις και οι μύθοι μιας κουλτούρας αποτελούν τα έκδηλα σημεία της ιδεολογίας της, και προτείνουν να θεωρηθεί η ιδεολογία ως τρίτη τάξη σημασιοδότησης η οποία αντικατροπτίζει τις γενικές αρχές με βάση τις οποίες κάθε κουλτούρα οργανώνει και ερμηνεύει την πραγματικότητα που την περιβάλλει. Κατά την προσέγγισή τους, οι "μύθοι που λειτουργούν ως οργανωτικές δομές μέσα στην περιοχή της πολιτισμικής διύποκειμενικότητας"¹⁵ δεν μπορούν να είναι οι ίδιοι ασυνεχείς και ανοργάνωτοι, γιατί αυτό θα αναιρούσε την πρωταρχική τους λειτουργία (που είναι να οργανώνουν το νόημα): είναι οργανωμένοι σ' ένα συνεκτικό σύνολο που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε μυθολογία ή ιδεολογία. Ο τρόπος που οι ποικίλες συνδηλώσεις και οι μύθοι ταιριάζουν μαζί για να σχηματίσουν ένα συνεκτικό πρότυπο ή μια συνολική σημασία (sense of wholeness), είναι ένδειξη μια αόρατης οργανωτικής αρχής, της ιδεολογίας". Διαγραμματικά η προσέγγισή τους έχει ως εξής:

---

15. "Διύποκειμενικότητα" ονομάζουν τη "δύσκολα οριζόμενη περιοχή" στην οποία τοποθετούνται οι κατά κανόνα κοινές "υποκειμενικές" αντιδράσεις, όλων των μελών μιας κουλτούρας. Αντιδράσεις που προκαλούνται δηλαδή από σημεία που η σημασία τους προσδιορίζεται από την κοινή συμφωνία των μελών μιας κουλτούρας (πχ η λέξη "μπανάνα" δεν αναφέρεται σε ένα τετράποδο ζώο αλλά σε ένα φρούτο). Αυτή η διύποκειμενικότητα είναι πολιτισμικά καθορισμένη και αποτελεί έναν από τους τρόπους με τους οποίους οι πολιτισμικές επιδράσεις επενεργούν στα άτομα κάθε κουλτούρας και μέσω των οποίων εκφράζεται η συμμετοχή των ατόμων στην κουλτούρα αυτή (στο ίδιο, σελ. 48).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Ο λόγος του Τύπου ως σημασιοδοτική πρακτική. Η συμβολή του S. Hall στη μελέτη του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ

7.1 Γλώσσα - Πραγματικότητα - Σημασιοδότηση - Ιδεολογία - Εξουσία

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανάλυση της θεωρίας της ιδεολογίας και της παραγωγής της κοινωνικής συνείδησης στη συμπλοκή τους με τις σημειογλωσσολογικές προσεγγίσεις, θα μπορούσε να είναι εκτενέστερη. Ωστόσο νομίζουμε ότι οι πιο πάνω παρατηρήσεις και οι ορισμοί των αναλυτικών εργαλείων, αρκούν για να επιχειρήσουμε να δούμε πώς πραγματοποιείται η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας στο περιεχόμενο των ΜΜΕ.

Όπως είδαμε, η θεωρητική προβληματική που αναπτύσσουν η δομική γλωσσολογία και η σημειολογία, αναγνωρίζοντας ότι η ιδεολογία ενεργεί μέσω της γλώσσας, συσχετίζει άμεσα την ανάλυση του *γλωσσικού συστήματος* και τη διαδικασία *παραγωγής του νοήματος*, με την ανάλυση της *ιδεολογίας* καθώς και την ανάλυση της διαδικασίας αναπαραγωγής και νομιμοποίησης των ασύμμετρων σχέσεων εξουσίας - δηλαδή τη *διαδικασία αναπαραγωγής της κυριαρχίας*. Η συνεισφορά του Stuart Hall σ' αυτήν την προβληματική, αποτελεί ένα γόνιμο πεδίο ανάλυσης του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις κυριότερες θέσεις του¹.

Όπως τονίζει ο συγγραφέας (Hall, 1977), αφού η γλώσσα, ως θεμελιακή σημαίνουσα πρακτική, δεν "δηλώνει" τα αντικείμενα στην ουσία τους αλλά τα αντανακλά διαμέσου ενός συνόλου σημασιών των οποίων η δομή διαφέρει ιστορικά, αυτό συνεπάγεται ότι τα σημεία δεν συσχετίζονται μονοσήμαντα με την πραγματικότητα ούτε έχουν ένα απαραίτητο και μη αμφίσημο νόημα που απλώς προβάλλεται μέσω των σημείων στη γλώσσα². Μ' άλλα λόγια, αφού η διαδικασία

---

1. Η ενότητα αυτή βασίζεται κατά κύριο λόγο σε δύο άρθρα του Hall (1977) και (1982, ελλ. μεταφ. 1988) στα οποία συμπυκνώνονται οι θεωρητικές απόψεις του μελετητή για τη σχέση μεταξύ γλωσσολογικής θεωρίας, σημειολογικής ανάλυσης, αλτουσεριανής και γκραμισιανής θεωρίας της ιδεολογίας.

2. Όσο δε μετατοπιζόμαστε από απλά "καθαυτό αντικείμενα" προς πολύπλοκα κοινωνικά φαινόμενα - ιδίως "αντικείμενα" κοινωνικής πάλης - αυτό γίνεται πιο έντονο. Βλ. σχετικά, Barthes (1964a).

παραγωγής νόηματος (σημασιοδότηση) δεν εξαρτάται από το έμφυτο νόημα συγκεκριμένων μεμονωμένων όρων αλλά από το οργανωμένο σύνολο των στοιχείων που αλληλοσυσχετίζονται σ' ένα λόγο και *μεταβάλλονται σε συνάρτηση με τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας και υποτέλειας*, τα σημεία δεν εμπεριέχουν κάποιο νόημα αντιπροσωπεύοντας μονομερώς ένα αντικείμενο ή γεγονός της πραγματικότητας και δεν υπάρχει καταφανής σχέση - μονοσημαντότητας, "ένα προς ένα" μεταξύ σημείου, αναφερομένου, και της "σημασίας" του, ή κατά την μαρξιστική ορολογία μεταξύ "καθαυτο αντικείμενου" και "αντικειμένου γνώσης".

Η δυναμική πολυσημία και ο πολυμορφισμός των σημειωτικών συστημάτων συνεπάγεται ότι η πραγματικότητα δεν συγκροτείται απλώς ως ένα δεδομένο σύνολο γεγονότων: είναι το αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου τρόπου σύνθεσης - ανασύνθεσης των στοιχείων της πραγματικότητας. Τα φαινόμενα, οι κοινωνικές σχέσεις, τα πράγματα και τα γεγονότα δεν εμπεριέχουν ή δεν προτείνουν το δικό τους ολοκληρωμένο απλό και έμφυτο νόημα που απλώς μεταφέρεται από τη γλώσσα. Κατά συνέπεια, το νόημα που δίνουν οι άνθρωποι στην πραγματικότητα που τους περιβάλλει και βιώνουν, αποτελεί μια κοινωνική παραγωγή, μια πρακτική³, την *κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας* (Hall, 1977:328). Οπως υπογραμμίζει χαρακτηριστικά ο Hall, "Ο κόσμος πρέπει να κατασκευαστεί για να παράγει νόημα" (1982, ελλ. μεταφ. 1988:108). Αυτό συνεπάγεται ότι η διαδικασία της σημασιοδότησης, δηλαδή ο τρόπος που δίνουμε νόημα στα γεγονότα δεν είναι ουδέτερος: αποτελεί ενεργητική διαδικασία και υλική δύναμη που προσδιορίζει και διαμορφώνει τα ίδια τα γεγονότα που σημασιοδοτεί⁴ και κατά

---

3. Την έννοια της κοινωνικής πρακτικής δανείζεται από τον Althusser (1965, ελλ. μεταφ. 1978:166): "Με τον όρο *πρακτική*, γενικά, εννοούμε κάθε διαδικασία *μετασχηματισμού* μιας καθορισμένης, δοσμένης πρώτης ύλης, σε ένα καθορισμένο *προϊόν*. Αυτός ο μετασχηματισμός πραγματοποιείται μέσω μιας καθορισμένης ανθρώπινης εργασίας, με τη χρησιμοποίηση καθορισμένων μέσων ("παραγωγής"). Σε κάθε πρακτική διατυπωμένη κατ' αυτόν τον τρόπο, η *καθοριστική* στιγμή (ή το στοιχείο) της δεν είναι ούτε η πρώτη ύλη ούτε το προϊόν, αλλά η πρακτική με τη στενή της έννοια: η στιγμή αυτής της ίδιας της *εργασίας μετασχηματισμού*, που θέτει σε λειτουργία, μέσα σε μια δομή ειδικού χαρακτήρα, ανθρώπους, μέσα και μια τεχνική μέθοδο για τη χρησιμοποίηση των μέσων".

4. Θα συμφωνήσουμε εδώ με το Γ. Βέλτσο (1976:76) ότι η γλώσσα δεν είναι απλώς προοδευτικό ή συντηρητικό ιδεολογικό εργαλείο, αλλά και προϋπόθεση δημιουργίας των ιστορικών εκείνων παραγόντων που οδηγούν εξελεκτικά στην κοινωνική αλλαγή ή την κοινωνική οπισθοδρόμηση. Ο συγγραφέας (1976:44), τονίζει ότι η γλώσσα είναι αποτέλεσμα του *συνόλου* των κοινωνικο - οικονομικών πολιτικών και ιδεολογικών διαδικασιών και των σχέσεων τους και όχι των κυρίαρχων στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής οικονομικών δομών. Ως τέτοιο *αποτέλεσμα* απολαμβάνει και της σχετικής εκείνης αυτονομίας που διαθέτουν όλες οι δομές του κοινωνικού σχηματισμού, ενώ ως αποτέλεσμα ενός συνόλου, η γλώσσα γίνεται και παράγοντας

συνέπεια εντάσσεται με άμεσο τρόπο στο χώρο της ιδεολογίας⁵. Το ιδεολογικό προϊόν διαθλά τη φυσική ή κοινωνική πραγματικότητα, δηλαδή την αναπλάθει και την ενεργοποιεί:

"Η αναπαράσταση είναι μια πολύ διαφορετική έννοια από την αντανάκλαση, γιατί συνεπάγεται το ενεργητικό έργο της επιλογής και της παρουσίασης, της δόμησης και της διαμόρφωσης: όχι απλά τη μετάδοση ενός προϋπάρχοντος νοήματος, αλλά το ενεργητικότερο έργο του να *κάνεις τα πράγματα να παράγουν νόημα*"⁶.

Πάνω σ' αυτήν τη βασική θεωρητική θέση, ο Hall αναπτύσσει την προβληματική του για τον ιδεολογικό ρόλο των ΜΜΕ. Τα ΜΜΕ, τονίζει, ως ιδεολογικοί μηχανισμοί, δηλαδή ως σημαίνοντες φορείς, *ορίζουν* και δεν αντανakλούν ή διαστρεβλώνουν απλώς την "πραγματικότητα". Το περιεχόμενο των ΜΜΕ δεν βρίσκεται σε κάποια συμμετρική σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα αλλά παρέχει το πλαίσιο *πρόσληψης* της πραγματικότητας, το πλαίσιο αξιών, πεποιθήσεων και ιδεών για την κοινωνική τάξη πραγμάτων, μια εικόνα και μια θέση για το πώς πρέπει να είναι τα πράγματα και ο κόσμος γύρω μας ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί μια συνεκτική εικόνα γι' αυτήν την πραγματικότητα. Ο ρόλος της γλώσσας σ' αυτήν τη διαδικασία συνίσταται στο να παρέχει τις κατηγορίες που μπορούν να επιβληθούν πάνω στο γεγονός της πραγματικότητας. Μέσω αυτών των κατηγοριών, το γεγονός συγκροτείται ως λόγος του "μέσου". Η δυσκολία για να γίνει κάτι τέτοιο κατανοητό έγκειται ακριβώς στο γεγονός ότι η γλώσσα, μολονότι σημασιοδοτεί την πραγματικότητα, προσδίδοντας της μια συγκεκριμένη εννοιολογική οργάνωση, προκαλεί συνεχώς την ψευδαίσθηση ότι αντανakλά παθητικά ό,τι συμβαίνει "εκεί έξω".

Όπως τονίζει ο Bennett (1979, ελλ. μεταφ. 1983:12),

"τίποτε απ' όλα αυτά δεν εξυπονεί άρνηση της ύπαρξης ενός πραγματικού κόσμου έξω από τα σημειωτικά συστήματα που παράγει η γλώσσα. Εκείνο που υποστηρίζεται είναι ότι, η γνώση μας αυτού του κόσμου και η εκ μέρους μας

διαμορφώσεων του συνόλου αυτού, γίνεται δηλαδή συγχρόνως και *ενέργεια* που διαμορφώνει το κοινωνικό γίγνεσθαι.

5. Ο Βέλτσος (1976:53-59) αναλύει συστηματικά με ποιο τρόπο εντάσσονται οι σημαίνουσες πρακτικές στο πεδίο των ιδεολογιών.

6. Βλ. Hall, 1982, ελλ. μεταφ. 1988:102. Σ' ένα γενικότερο θεωρητικό πλαίσιο, η έννοια της αναπαράστασης, εμπεριέχει και την έννοια της αναβίωσης, γεγονός που συνεπάγεται ότι η ιδεολογία δεν είναι κατ' ανάγκη μυστικοποιός, αντιδραστική, άχρηστη, αλλά αντίθετα μπορεί να είναι και αποκαλυπτική, προοδευτική και εξωθητική κοινωνικών καταστάσεων (βλ. σχετικά Βέλτσος, 1977:156).

πρόσληψή του ή οικειοποίησή του, γίνεται πάντα με τη διαμεσολάβηση και υπό την επίδραση της οργανωτικής δομής που η γλώσσα τοποθετεί, αναπότρεπτα, ανάμεσα σ' εμάς και στον κόσμο".

Πράγμα που ισχύει *ακόμα περισσότερο*, και με τρόπο που προσθέτει νέες σημασίες στα στοιχεία της πραγματικότητας (όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα), στην περίπτωση που η γνώση του κόσμου διαμεσολαβείται από το λόγο των ΜΜΕ. Διότι ο λόγος αυτός συνιστά εν πολλοίς μια γραφειοκρατικοποιημένη ανακατασκευή άλλων διαθέσιμων κοινωνικών λόγων - των βασικών πηγών πληροφοριών των δημοσιογράφων (κρατικοί μηχανισμοί, κυβέρνηση, δημόσιες αρχές, αστυνομία, ειδικοί, συνδικάτα, οργανισμοί κλπ).

Στο πλαίσιο μιας παρόμοιας προβληματικής, ο Eagleton (1976, ελλ. μτφ 1981:83-84, 105), εξετάζοντας τη σχέση δημιουργού, λογοτεχνίας και πραγματικότητας, χρησιμοποιεί την αναλογία της σχέσης θεατρικού έργου και θεατρικής παράστασης και της σχέσης αυτοκινήτου και υλικών κατασκευής (που δανείζεται από τον P. Macherey):

"Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι η λογοτεχνία δεν βρίσκεται σε κάποια αντανάκλαστική, συμμετρική, αμφιμονοσήμαντη σχέση με το αντικείμενό της. Το αντικείμενο παραμορφώνεται, διαθλάται, διαλύεται - αναπαράγεται, όχι τόσο με την έννοια που ένας καθρέφτης αναπαράγει το αντικείμενό του, όσο, ίσως, με τον τρόπο που μία θεατρική παράσταση *αναπαράγει* το κείμενο του θεατρικού έργου, ή (αν μπορώ να ριψοκινδυνεύσω ένα τολμηρότερο παράδειγμα) με το τρόπο που ένα αυτοκίνητο αναπαράγει τα υλικά από τα οποία κατασκευάστηκε. Μία θεατρική παράσταση είναι σαφώς κάτι περισσότερο από μία "αντανάκλαση" του κειμένου του θεατρικού έργου. Αντίθετα (και ειδικά στο θέατρο του Μ. Μπρέχτ), είναι ένα μετασχηματισμός του κειμένου σε ένα μοναδικό προϊόν, που συνεπάγεται το ξαναδούλεμά του σύμφωνα με τις συγκεκριμένες απαιτήσεις και τους όρους της θεατρικής παράστασης. Παρόμοια, θα ήταν παράλογο να πούμε ότι ένα αυτοκίνητο είναι η "αντανάκλαση" των υλικών από τα οποία κατασκευάστηκε. Δεν υπάρχει τέτοια αμφιμονοσήμαντη συνέχεια ανάμεσα στα υλικά αυτά και το τελειωμένο προϊόν, επειδή έχει μεσολαβήσει μία μετασχηματιστική *εργασία*... Και για [τον P. Macherey], ο συγγραφέας είναι ουσιαστικά ένας παραγωγός που επεξεργάζεται ορισμένα δεδομένα υλικά σε ένα νέο προϊόν. Ο συγγραφέας δεν κατασκευάζει τα υλικά που χρησιμοποιεί: μορφές, αξίες, μύθοι, σύμβολα, ιδεολογίες φτάνουν σε αυτόν ήδη επεξεργασμένα, όπως ο εργάτης σε ένα εργοστάσιο συναρμολόγησης αυτοκινήτων μοντάρει το προϊόν του από ήδη επεξεργασμένα υλικά". Όπως τονίζει επιγραμματικά, "η σύγκριση ... μπορεί να ισχύει, μερική όπως είναι, σαν διορθωτική της αντίληψης ότι η τέχνη αναπαράγει την πραγματικότητα όπως ένα καθρέφτης αντανάκλα τον κόσμο".

Ο Hall θεωρεί ότι η δυνητική πολυσημία που χαρακτηρίζει τα στοιχεία κάθε σημειωτικού συστήματος (όπως και κάθε στοιχείο ή "γεγονός" της καθημερινής ζωής), δηλαδή η ιδιότητα που έχουν να "σημαίνουν" ταυτόχρονα πολλά πράγματα και να τους αποδίδονται διαφορετικά είδη νοήματος, ανάλογα με την ισορροπία

των κοινωνικών δυνάμεων σε κάθε συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, μας παραπέμπει άμεσα στο πρόβλημα της *πάλης για το νόημα* κατατάσσοντας, όπως είπαμε, τη διαδικασία της σημασιοδότησης στο πεδίο της ιδεολογίας⁷. Αυτό σημαίνει ότι τα ΜΜΕ δεν δημιουργούν απλώς μια συνεκτική εικόνα για την πραγματικότητα, αλλά περισσότερο μια οπτική που εκχέεται από τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και που συντελεί στην αναπαραγωγή τους. Όπως υποστηρίζει, η ανάλυση της ιδεολογίας σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο πρέπει ν' απομακρυνθεί από την προβληματική της διαστρέβλωσης ή παραμόρφωσης της πραγματικότητας ή της ψευδούς συνείδησης, και να επικεντρωθεί στην "πολιτική της σημασιοδότησης", την εξουσία δηλαδή τού να σημασιοδοτείς τα γεγονότα μ' ένα συγκεκριμένο τρόπο (1982, ελλ. μεταφ. 1988:110 κ.έ.). Αντιμαχόμενες κοινωνικές ομάδες, σε μια αποφασιστική στιγμή στην πάλη για τον κοινωνικό έλεγχο, προσπαθούν να επιβάλλουν το δικό τους ορισμό αυτού που θα εκληφθεί ως "αλήθεια" και "πραγματικότητα". Μ' αυτήν την έννοια, η "αλήθεια" και η "πραγματικότητα" δεν συνιστούν αντικειμενικά απόλυτα στα οποία καθένας μπορεί να καταφύγει, αλλά προκείμενες που δημιουργούνται και χρησιμοποιούνται από συγκεκριμένες ανταγωνιζόμενες ομάδες (Hodge and Kress 1988:121). Συνεπώς μπορούμε να πούμε ότι *το ζήτημα της ανάλυσης της ιδεολογίας ανάγεται τελικά στην ανάλυση των τρόπων με τους οποίους το νόημα (η διαδικασία σημασιοδότησης) εξυπηρετεί τη διατήρηση των σχέσεων κυριαρχίας* (Thompson, J.B. 1984:5).

Η Cameron (1988:88), υιοθετώντας την προβληματική του J.B. Thompson (1984), διακρίνει τρεις κυρίως τρόπους με τους οποίους το νόημα μπορεί να εξυπηρετήσει τη διατήρηση της εξουσίας: πρώτον, να αναπαρίσταται η πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε να νομιμοποιούνται ασύμμετρες σχέσεις εμφανίζοντας την κυριαρχία σαν δικαιολογημένη που έχει κατακτήσει την καθολική εγκυρότητα και νομιμότητα. Δεύτερον, μπορεί να αποκρύψει το γεγονός της κυριαρχίας συσκοτίζοντας το χαρακτήρα της. Τέλος, τρίτον μπορεί να πραγματοποιήσει την κυριαρχία, παρουσιάζοντας σαν αιώνιο και φυσικό ό,τι στην πραγματικότητα είναι ιστορικό, μεταβατικό και πολιτισμικά καθορισμένο

---

7. Εδώ ο Hall υιοθετεί τη θεωρία τού Volosinov (1973) για τη γλώσσα και την ιδεολογία. Ο ρώσος γλωσσολόγος, ως ιδεολογία, εννοούσε το σύνολο εκείνων των μορφικών συμβάσεων μέσω των οποίων έννοια και νόημα επιβάλλονται στην "πραγματικότητα". Κατ' αυτόν τον τρόπο, το επίπεδο της ιδεολογίας εξισώνεται με το επίπεδο της σημειωτικής - τον κόσμο των σημείων (βλ. σχετικά Hall, 1982, ελλ. μεταφ. 1988, σελ. 124 κ.έ., Bennett, 1979, ελλ. μεταφ. 1983, σελ. 90-110 και Ανδριάκαϊνα, 1994:19-21).

(μυθοποίηση και αποϊστορικοποίηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων). Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Πουλαντζάς (1968, ελλ. μεταφ. 1985, τόμος β', σελ. 50) "ένα απ' τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας συνίσταται στο ότι κρύβει με ένα εντελώς ειδικό τρόπο την ταξική εκμετάλλευση, στο βαθμό που κάθε ίχνος ταξικής κυριαρχίας απουσιάζει συστηματικά από τη γλώσσα σας". Εμείς προσθέτουμε ότι, σύμφωνα με τη βασική υπόθεση μας, κάτι που επιχειρούμε να καταδείξουμε στην εμπειρική εργασία μας, στον αθηναϊκό Τύπο, αυτή η ειδική *απόκρυψη* της ταξικής κυριαρχίας συνδέεται αναπόσπαστα με την *παρουσίαση* της "διαφοράς" (δηλαδή της ανισότητας) των δύο φύλων ως *φυσικής* διαφοράς.

Ο Hall, πάντως, σπεύδει να διευκρινίσει ότι, αν το νόημα, εξαιτίας του ανοικτού και απροσδιόριστου χαρακτήρα του, μπορεί να αποτελέσει πεδίο ιδεολογικής πάλης (μεταξύ ανταγωνιστικών ορισμών ή συγκρουόμενων νοημάτων), αυτή δεν διεξάγεται ποτέ με ίσους όρους γιατί οι διάφορες κοινωνικές ομάδες έχουν διαφορετική ικανότητα (εξουσία) να κάνουν κάποιο νόημα να επικρατήσει. Ο ηγεμονικός λόγος των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων (τάξης ή φύλου) θα είναι δυνάμει πάντα ικανός να εδραιώνει τη θέση του, αφού, όπως τονίζει (1982, ελλ. μεταφ. 1988:108)

"για να παραχθεί κάποιο νόημα θα έπρεπε να αποκτήσει ένα είδος αξιοπιστίας, μονιμότητας ή παραδοχής πράγμα που συνεπαγόταν την περιθωριοποίηση, την υποβάθμιση ή την απονομιμοποίηση εναλλακτικών κατασκευών".

Με βάση αυτήν την προβληματική, οι εικόνες και ερμηνείες του κόσμου που παρέχει ο λόγος των ΜΜΕ θεμελιώνονται σ' ένα πολύ περιορισμένο φάσμα "ορισμών" της πραγματικότητας, αφού οι στενά οριοθετημένες βασικές δομές σκέψης συνιστούν το πλαίσιο μέσα από το οποίο πρέπει να συγκροτηθεί η ποικιλία των ειδικών θεμάτων και των ορισμών τους. Πρόκειται αναμφισβήτητα για μια περισσότερο θεωρητική ερμηνεία του εγχειρήματος του Gramsci και της σημασίας που έδωσε στη "κοινή λογική" - τις κοινότοπες δομές της καθημερινής σκέψης - ως προς το ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων. Όπως υποστηρίζει ο Hall, οι διατυπώσεις του λόγου των ΜΜΕ αποτελούν μετασχηματισμούς βασισμένους σε μια περιορισμένη ιδεολογική μήτρα και τα πλαίσια και οι ταξινομήσεις πάνω στις οποίες βασίζονται αναπαράγουν τα κυρίαρχα πολιτισμικά (ιδεολογικά) "ευρετήρια".

Σ' αυτήν τη νέα οπτική για την "κατασκευή" της πραγματικότητας στα ΜΜΕ, ο Hall

(1977:166) θεωρεί ιδιαίτερα χρήσιμη την έννοια του "μαστορέματος" (bricolage) που χρησιμοποιεί ο Levi-Strauss (1962) σε σχέση με τη μυθική σκέψη. Σύμφωνα με το Levi-Strauss (1962, ελλ. μτφ. 1977:115-119), το σύμπαν του "μάστορα" είναι κλειστό και ο κανόνας του παιχνιδιού του είναι να τα βγάζει πέρα "εκ των ενόντων", δηλαδή μ'ένα σύνολο, *ανά πάσα στιγμή πεπερασμένο*, συνεργων και υλικών ετερόκλιτων στο μεγαλύτερο μέρος τους. Ο "μάστορας", δηλαδή,

"συναρμολογεί τις κατασκευές του με ό,τι βρει πρόχειρο - συνήθως υλικό παλιό και ξαναμεταχειρισμένο που αν το εξετάσει κανείς ξεχωριστά φαίνεται τις περισσότερες φορές ασυμβίβαστο... χρησιμοποιώντας υπολείμματα και λείψανα επεισοδίων: "bribes et morceaux"...στοιχεία που, αν εξαιρέσει κανείς την εσωτερική τους διάταξη, σχηματίζουν πάντα το ίδιο αντικείμενο".

Με τον ίδιο τρόπο ο "δημοσιογράφος", ως σύγχρονος myth maker - bricoleur (ο πρωτόγονος παραμυθάς του Levi-Strauss), συγκεντρώνει κομμάτια και υπολείμματα της κουλτούρας του και τα συνδυάζει με χίλιους νέους τρόπους προκειμένου να δώσει νόημα στην πραγματικότητα και να προσδώσει στον κόσμο συστηματική μορφή μέσα από την ταξινόμηση του σε κατηγορίες. Ο Hall τονίζει ότι αν ο δημοσιογράφος εκφράζεται με τη βοήθεια ενός ευρετηρίου θεμάτων το οποίο εκ πρώτης όψεως φαίνεται εκτεταμένο, παραμένει τελικά περιορισμένο από το ευρετήριο της κυρίαρχης ιδεολογίας, τις παραδοχές κοινής λογικής και τους καταναγκασμούς του μέσου. Προκειμένου λοιπόν να κατασκευάσει ένα κείμενο (με την ευρεία έννοια), αντλεί μέσα από τα υπάρχοντα ερμηνευτικά πλαίσια, από τα διαθέσιμα πεδία των πρακτικών ιδεολογιών. Το μήνυμα δομείται πάνω στα "ίχνη" που έχουν αφήσει παλαιότερες κυρίαρχες θεωρητικές εννοηματοώσεις που έχουν κατασταλάξει στην "κοινή λογική" της συγκυρίας, χωρίς όμως αυτά τα υπολειμματικά στοιχεία να έχουν την εσωτερική λογική και συνοχή που τα χαρακτήριζε τότε.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η κατασκευή για παράδειγμα του φύλλου μιας εφημερίδας ή των επιμέρους ειδήσεων ως δομημένων συνόλων, ανάγεται σε μια αέναη επανακατασκευή με τη βοήθεια των ίδιων δομικών "υλικών". Όπως ο μάστορας του Levi-Strauss (1962, ελλ. μτφ. 1977:116) "ρωτά" όλα τα ετερόκλιτα αντικείμενα που αποτελούν το θησαυρό του για να καταλάβει τι θα μπορούσε το καθένα να "σημαίνει", συντελώντας έτσι στον καθορισμό ενός συνόλου που πρόκειται να δημιουργηθεί χωρίς να νοιάζεται για τις αντιφάσεις και τις επικαλύψεις, έτσι και ο παραγωγός των ειδήσεων αναδιατάσσει το διαθέσιμο πληροφοριακό υλικό του με καθορισμένους τρόπους έτσι ώστε τελικά το κάθε προϊόν "φύλλο εφημερίδας" ή

"δημοσίευμα" να διαφέρει σχεδόν ελάχιστα, και μόνον όσον αφορά την εσωτερική *διάταξη* των μερών του, από το προηγούμενο ή το επόμενο. Και όπως οι δυνατότητες συνδυασμού των αντικειμένων του μάστορα παραμένουν πάντοτε περιορισμένες λόγω της ιδιαίτερης ιστορίας τού κάθε κομματιού και λόγω τού ότι σε κάθε κομμάτι εξακολουθούν να υπάρχουν στοιχεία προκαθορισμένα που οφείλονται στην αρχική χρήση για την οποία προοριζόταν ή στις προσαρμογές που υπέστη ενόψει άλλων χρήσεων, έτσι και στην κατασκευή των ειδήσεων οι πιθανοί συνδυασμοί των πληροφοριών και των θεμάτων περιορίζονται από το γεγονός ότι είναι δανεισμένοι από την οργανωτική δομή της γλώσσας καθώς και από το γεγονός της ύπαρξης αυστηρών γραφειοκρατικοποιημένων διαδικασιών παραγωγής (τους μόνιμους καταναγκασμούς και τις έκτακτες επιλογές κάθε εφημερίδας).

Εδώ θα πρέπει πάντως να διευκρινίσουμε ότι, είτε αναφερόμαστε στο επίπεδο της βαθιάς δομής είτε στο επίπεδο της κοινής λογικής, η ιδεολογία δεν θεωρείται κάτι άκαμπτο και αμετακίνητο, αλλά ιστορικά υπόκειται σε συνεχείς μετασχηματισμούς. Με τον ίδιο τρόπο που η γλώσσα ενγένη έχει "δημιουργηθεί από τον κόσμο" και πάνω της έχει αποτυπωθεί ολόκληρη η ιστορία ενός κοινωνικού σχηματισμού, έτσι και η κυρίαρχη ιδεολογία πρέπει να γίνει αντιληπτή ως η αποκρυστάλλωση, πάνω στις σύγχρονες δομές σκέψης, ενός πολυσύνθετου πλέγματος προϋπαρχόντων λόγων που υπόκεινται σε συνεχείς μετασχηματισμούς και μεταβολές και το οποίο συναρθρώνεται στενά με τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες. Όπως τονίζει ο Williams (1973) σε κάθε ιστορική συγκυρία υπάρχει ένα κεντρικό σύστημα πρακτικών, νοημάτων και αξιών το οποίο κυριαρχεί, αλλά αποτελεί διαδικασία "ενσωμάτωσης" και όχι μια στατική δομή. Αυτό σημαίνει ότι το νόημα που "εξυπηρετεί" την κυριαρχία δεν είναι το μόνο δυνατό νόημα και η "αντίσταση" και η "εξέγερση", είναι ανεξάλειπτα χαρακτηριστικά της διαδικασίας της σημασιοδότησης. Αυτό συνεπάγεται μια συνεχή πάλη για το νόημα, η οποία εμφανίζεται στην ίδια τη γλώσσα: μια διαρκή απόπειρα επέκτασης και μεταστροφής νοημάτων, ή παραγωγής νέων νοημάτων, με τελικό στόχο την υπονόμηση, επαναδιαπραγμάτευση ή ενίσχυση των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Το κυρίαρχο σύστημα πρέπει κατά συνέπεια να κατασκευάζει, να συγκροτεί και ανασυγκροτεί τον εαυτό του με τέτοιο τρόπο ώστε να συμπεριλαμβάνει ακόμα και εκείνα τα νοήματα, τις πρακτικές και τις αξίες που αντιτίθενται σ' αυτό. Έτσι στη γλώσσα, αυτό που συνιστά την "ηγemonία" των κυρίαρχων πρακτικών παραγωγής νοήματος είναι οι μηχανισμοί που επιτρέπουν την

συλλογή, ενσωμάτωση, επανερμηνεία και επαναδιατύπωση όλων τα νοημάτων και αξιών που βρίσκονται εκτός του κεντρικού πυρήνα με τέτοιο τρόπο ώστε να υποστηρίξουν ή τουλάχιστον να μην αντιτίθενται με στοιχεία μέσα στην πραγματικά κυρίαρχη κουλτούρα.

Ο Hall, πάνω στην ανάλυση της σύνθετης αυτής ιδεολογικής λειτουργίας των ΜΜΕ ως προς τον ειδικό τρόπο αναπαράστασης της πραγματικότητας, θεμελίωσε τη θεωρία του για την *παραγωγή της συναίνεσης* στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, εκτιμώντας ότι οι "ορισμοί" της πραγματικότητας που παρέχει ο λόγος των ΜΜΕ συνιστούν ζωτικό στοιχείο σ' αυτήν την παραγωγή. Όπως τονίζει, μέσω της παροχής του πλαισίου πρόσληψης της πραγματικότητας, του πλαισίου αξιών, πεποιθήσεων και ιδεών για την κοινωνική τάξη πραγμάτων, τα ΜΜΕ συνιστούν τα σημαντικότερα "μέσα" διαμόρφωσης και διατήρησης της ιδεολογίας της κοινωνικής συναίνεσης.

Για το μελετητή, η έννοια της ηγεμονίας, όπως έχει εκφραστεί από τον Gramsci, μάς επιτρέπει να υπερβούμε την αντίληψη της "αυθόρμητης εκδήλωσης συναίνεσης" (πλουραλιστικό μοντέλο) ή της "βαθιά αλλοτριωμένης συνείδησης" (κλασσικός μαρξισμός) και να την αντιληφθούμε ως "το αποτέλεσμα μιας σύνθετης διαδικασίας κοινωνικής κατασκευής και νομιμοποίησης" (Hall 1982, ελλ. μτφ. 1988:101) όπου κεντρικό στοιχείο είναι η παραγωγή του νέου πολιτικού υποκειμένου της "κοινής κοσμοαντίληψης", της "συλλογική θέλησης" ("κοινό συμφέρον" ή "κοινή γνώμη"). Σ' αυτό το πλαίσιο σκέψης, τα ΜΜΕ γίνονται αντιληπτά όχι πλέον ως οργανισμοί που

"απλώς αντανakλούν ή εκφράζουν μια ήδη πραγματοποιημένη συναίνεση, αλλά αντ' αυτού τείνουν να αναπαράγουν εκείνους ακριβώς τους ορισμούς της κατάστασης που ευνοούν και νομιμοποιούν την υπάρχουσα δομή των πραγμάτων, και αυτό που στην αρχή φαινόταν μόνο και μόνο ως ενισχυτικός ρόλος τώρα πρέπει να επαναπροσδιορισθεί υπό το πρίσμα της καθοριστικής συμβολής των ΜΜΕ στη διαδικασία της διαμόρφωσης της συναίνεσης" (Hall 1982, ελλ. μτφ. 1988:101-102).

Αυτή η βασική υπόθεση για τον ιδεολογικό ρόλο του λόγου των ΜΜΕ και την καθοριστική σημασία του γλωσσικού συστήματος εξυπονοεί μια γενικότερη θέση που αφορά την πρόθεση των παραγωγών. Οι δημοσιογράφοι, σε κάποιο επίπεδο, αναπαράγουν "ασυνείδητα"⁸ την κυρίαρχη ιδεολογία και τα κυρίαρχα αξιολογικά

---

8. Βέβαια πρέπει πάντα να σχετικοποιούμε τη συλλογιστική αυτήν αν θέλουμε να μην αναχθεί σε έναν άκρατο φορμαλισμό ή αφαιρετικό δομισμό.

κριτήρια της κοινωνίας όπως έχουν απορροφηθεί από την γλώσσα. Αυτή η άποψη συνδέεται άμεσα με το γεγονός ότι αν και η γλώσσα είναι κοινωνικός θεσμός (δηλαδή για να εκφραστούμε μέσα στο αντικειμενικοποιημένο σύστημα σημείων πρέπει να έχουμε πρόσβαση στους κανόνες, τους κώδικες και τις συνθήκες που κυβερνούν τη γλώσσα και την ομιλία), ταυτόχρονα ο "κόσμος των σημείων" ανήκει στους ασυνειδητούς μηχανισμούς (δηλαδή μιλάμε χωρίς να σκεφτόμαστε τον τρόπο που θα χειριστούμε τους γραμματικούς ή συντακτικούς κανόνες και πως θα χρησιμοποιήσουμε τις λέξεις) (βλ. Δημητρίου, 1983, τ. 3α). Όπως χαρακτηριστικά, υποστηρίζει ο Volosinon (1973), παρ' όλο που η ομιλία και οι μεμονωμένες γλωσσικές πράξεις μπορεί να αποτελούν ένα ατομικό ζήτημα, οι ομιλητές "μιλιούνται" από τη γλώσσα στον ίδιο βαθμό που τη μιλούν (σκεφτόμαστε και μιλάμε τοποθετώντας τους εαυτούς μας μέσα στο κοινωνικά κατασκευασμένο γλωσσικό σύστημα). Κατά τον Berstein (1971), ο γλωσσικός κώδικας δεν σημαίνει μόνο κάποιες γραμματικές και συντακτικές επιλογές αλλά και ένα σύνολο κανόνων που οδηγούν στη διαμόρφωση ενός τρόπου αντίληψης των κοινωνικών δομών, δηλαδή στη διαδικασία διαμόρφωσης κοινωνικής ταυτότητας και μιας προοπτικής μέσα από την οποία το άτομο εντάσσεται στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Η βαθύτερη αυτή δομή δεν είναι ποτέ εντελώς συνειδητή ενώ αντίθετα μερικές φορές είναι εντελώς ασυνειδητή. Μ' άλλα λόγια, η χρήση του γλωσσικού κώδικα αν και δεν είναι συνειδητή στη σκέψη του παραγωγού του μηνύματος καθορίζει τις επιλογές και των συνδυασμό των εκφραστικών μέσων σε γλωσσολογικό αλλά και σημασιολογικό επίπεδο.

Υπ' αυτήν την έννοια, τα ΜΜΕ δεν αποτελούν "όργανα" μιας συγκεκριμένης τάξης και οι προνομιακές ερμηνείες που υιοθετούν είναι αποτέλεσμα μιας πολύ συνθετότερης διαδικασίας από αυτήν που υπαινίσσεται η "ινστρουμενταλιστική" προσέγγιση, διαδικασία η οποία συσχετίζεται άμεσα με την ευρύτερη αποδοχή της κυρίαρχης ιδεολογίας μέσω της "κοινής λογικής" της εκάστοτε ιστορικής περιόδου. Χρησιμοποιώντας εδώ τη γνωστή παρομοίωση του Althusser⁹ θα

---

9. "Η ιδεολογία αποτελεί οργανικά μέρος, σαν τέτοια, κάθε κοινωνικής ολότητας. Το καθετί λαβαίνει χώρα σαν να μην μπορούσαν να υφίστανται οι ανθρώπινες κοινωνίες, χωρίς αυτούς τους ειδικούς σχηματισμούς, αυτά τα συστήματα παραστάσεων (διαφόρων επιπέδων) που είναι οι ιδεολογίες. Οι ανθρώπινες κοινωνίες εκκρίνουν την ιδεολογία σαν το φυσικό στοιχείο και την ίδια την ατμόσφαιρα που είναι απαραίτητα για την ιστορική τους αναπνοή και ζωή. Μόνο μια ιδεολογική αντίληψη του κόσμου μπόρεσε να διανοηθεί κοινωνίες χωρίς ιδεολογίες, και να δεχτεί την ουτοπική ιδέα ενός κόσμου μέσα στον οποίο η ιδεολογία (κι όχι η τάδε από τις ιστορικές της μορφές) θα εξαφανιζόταν χωρίς να αφήσει ίχνος, για να αντικατασταθεί από την επιστήμη... Η ιδεολογία δεν είναι ένα παραλογισμός ή ένα συμπτωματικό απόφσμα της ιστορίας: είναι μια δομή βασική για

μπορούσαμε να πούμε ότι η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας στο λόγο των ΜΜΕ είναι περισσότερο αποτέλεσμα της ηγεμονικής "ατμόσφαιρας" παρά της συνειδητής δράσης των παραγωγών των μηνυμάτων. Υπ' αυτήν την έννοια, ο λόγος των ΜΜΕ είναι ιδεολογικός, όχι γιατί αποκρύπτει από πρόθεση την "αλήθεια" ή παραμορφώνει την πραγματικότητα αλλά γιατί η εσωτερική του διάρθρωση βασίζεται σε μετασχηματισμούς ενός πλαισίου που έχει στενά οριοθετηθεί από την κυρίαρχη ιδεολογία. Ειδικά σ' ό,τι αφορά τα σύγχρονα ΜΜΕ στα πλαίσια της αλτουσεριανής προβληματικής για τους ΙΜΚ αυτό σημαίνει ότι η ιδεολογία με την οποία λειτουργούν κατά κύριο λόγο είναι, παρά τις αντιφάσεις της, η ιδεολογία των "κυρίαρχων τάξεων" (και η ιδεολογία του φύλου προσθέτουμε εμείς).

Η συστηματοποίηση της σύζευξης της γκραμισιανής/αλτουσεριανής ανάλυσης της ιδεολογίας και της σημειογλωσσολογίας που πραγματοποίησε ο Hall, προσανατολίζει κατά συνέπεια το ενδιαφέρον της μελέτης του ιδεολογικού ρόλου των ΜΜΕ στο ζήτημα της "κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας" και το ζήτημα της "πολιτικής της σημασιοδότησης" (της ισορροπίας δυνάμεων στη διαδικασία σημασιοδότησης). Διότι, δίνοντας έμφαση όχι μόνο στην ανεξάρτητη υλικότητα του σημαινόμενου αλλά και στην ενεργητικότητα και την αποτελεσματικότητα της σημασιοδότησης ως διαδικασίας που κατασκευάζει ενεργά γνωστικούς κόσμους αντί απλώς παθητικά να αντανakλά μια προϋπάρχουσα πραγματικότητα, τροποποιείται κάθε απλοϊκή άποψη για τον ιδεολογικό ρόλο των ΜΜΕ και τίθεται άμεσα σ' αμφισβήτηση η έννοια των ΜΜΕ ως "καθρέφτης της κοινωνίας"¹⁰ ή ως "όργανα" της εξουσίας.

Η σημαντικότερη πάντως συμβολή της προβληματικής που αναπτύξαμε είναι, κατά τη γνώμη μας, ότι γίνεται σαφής η ανάγκη να εξετάζονται η διαλεκτική ενότητα των γλωσσικών μορφών με τις σημασίες και την κοινωνική λειτουργία της

την ιστορική ζωή των κοινωνιών..." (Althusser L., 1965, ελλ. μεταφ. 1978:232).

10. Όπως τονίζει πολύ εύστοχα ο Eagleton (1976, ελλ. μεταφ. 1981:81) "...αν τα έργα του Τολστόι είναι ένας καθρέφτης, τότε είναι όπως υποστηρίζει ο Πιερ Μασερέ, τοποθετημένος υπό γωνία προς την πραγματικότητα, ένας σπασμένος καθρέφτης που παρουσιάζει τις εικόνες του με κερματισμένη μορφή, και είναι τόσο εκφραστικός για όσα δεν αντανakλά όσο και γι' αυτά που αντανakλά. Αν η τέχνη αντανakλά τη ζωή σχολιάζει ο Μπ. Μπρέχτ στο Μικρό Όργανο για το Θέατρο, (1948) "το κάνει με ειδικούς καθρέφτες". Κι αν πρόκειται να αναφερθούμε σε έναν "επιλογικό" καθρέφτη, με τυφλές κηλίδες και διαθλάσεις, τότε φαίνεται ότι έχει εξαντληθεί η περιορισμένη χρησιμότητα της μεταφοράς και θα ήταν καλύτερα να αντικατασταθεί με κάτι πιο βοηθητικό".

επικοινωνίας. Έτσι, νομίζουμε ότι είμαστε τώρα σε θέση να κατανοήσουμε, πώς και σε ποιο επίπεδο, τα ΜΜΕ από την μια μεριά αποτελούν ιδεολογικούς μηχανισμούς που αναπαράγουν την κυρίαρχη ιδεολογία, ενώ από την άλλη διατηρούν τη *σχετική* τους αυτονομία, τόσο από τους οικονομικούς καταναγκασμούς, όσο και από την προσπάθεια της θεσμοποιημένης εξουσίας να τους χειραγωγήσουν. Και αν είναι "αποτελεσματικοί" στην παραγωγή της "συναινεσης" ή "συγκατάθεσης" στην υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων, πιστεύουμε ότι ακριβώς αυτή η διπλή ιδιότητα τους είναι που συντελεί αποφασιστικά προς αυτήν την κατεύθυνση. Η υιοθέτηση της υπόθεσης της υλικής ενέργειας και αποτελεσματικότητας του συνόλου των σημειωτικών συστημάτων, και η θέση ότι η γλώσσα είναι η βάση κάθε ιδεολογικού λόγου, καταδεικνύουν ότι η θεωρία της "αντανάκλασης" στην απλοϊκότερη διατύπωσή της, όπου, όπως έχουμε τονίσει, εξυπονοείται ότι υπάρχει μια διαχωριστική γραμμή μεταξύ της "πραγματικότητας" (της κοινωνίας) και του κόσμου των αναπαραστάσεων, είναι σαφώς ανεπαρκής αφού εισηγείται μια μηχανιστική σχέση ανάμεσα στα ΜΜΕ και την κοινωνία.

7.2 Ο Τύπος και οι ειδήσεις ως σημασιοδοτική πρακτική

Για τη σημειολογία ή γενικότερα τη θεωρία των κειμένων, οποιαδήποτε ανάλυση (κλασική θεματική, υφολογική, σημειολογική κλπ) μπορεί να *περιγράψει* ένα κείμενο αλλά από μόνη της δεν μπορεί να το *ερμηνεύσει*: για να επιτευχθεί η ερμηνεία ενός κειμένου πρέπει να γίνει συσχετισμός με το πλαίσιο εκείνων των υλικών και κοινωνικών σχέσεων που καθόρισαν άμεσα την παραγωγή του. Και αυτό γιατί ακόμα και αν οι τρόποι παραγωγής οποιουδήποτε κειμένου (λογοτεχνικού, τεχνικού, επιστημονικού κλπ) είναι ιστορικά εξωγενείς ως προς το κείμενο, δεν παύουν ταυτόχρονα να είναι και στο εσωτερικό του με την έννοια ότι οποιοδήποτε κείμενο φέρει το αποτύπωμα του ιστορικού τρόπου παραγωγής του (των συγκεκριμένων σχέσεων και συνθηκών δηλαδή που καθορίζουν την παραγωγή, τη διάθεση και την κατανάλωσή του).

Στο πλαίσιο μελέτης της σημασιοδοτικής πρακτικής των σύγχρονων ΜΜΕ, αυτή η προβληματική, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, συνεπάγεται ότι δεν πρέπει να περιοριστούμε μόνο στο πλαίσιο της ανάλυσης περιεχόμενου αλλά να

υιοθετήσουμε ταυτόχρονα μια κοινωνιολογική ή κοινωνιο-σημειωτική¹¹ ανάλυση των ιδεολογικών μηχανισμών και της παραγωγής της συγκατάθεσης εστιασμένη πάνω στην άρθρωση κειμένου και κοινωνικών δομών μέσω της ιδεολογίας. Η πραγματική δηλαδή χρήση και το πραγματικό νόημα των δημοσιογραφικών "κειμένων" (τα δημοσιεύματα μιας εφημερίδας, μια σειρά τηλεοπτικών εκπομπών κλπ) διαμορφώνονται πάντοτε κοινωνικά όπως οποιοδήποτε σημείο ή σημειολογικό σύστημα και καθορίζονται αμοιβαία από ένα ορισμένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων: από τις συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγής των μηνυμάτων των ΜΜΕ, που κι αυτές, με τη σειρά τους, διαμορφώνονται από ευρύτερα πλέγματα κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων μέσα στα οποία εντάσσονται τα ΜΜΕ και λειτουργούν ως ιδεολογικοί μηχανισμοί. Αυτό σημαίνει ότι οι ιδεολογικές μορφές, αν και δεν πρέπει να ανάγονται στις κοινωνικό-οικονομικές σχέσεις που διέπουν τη λειτουργία των ΜΜΕ, αφού κατέχουν μια δική τους αυτόνομη πραγματικότητα, μπορούν, ενμέρει τουλάχιστον, να ερμηνευτούν από αυτές.

Σ' αυτό το σημείο λοιπόν, θεωρούμε απαραίτητη μια σύντομη παρέκβαση, προκειμένου να αναφερθούμε συνοπτικά και με μεγάλο βαθμό σχηματοποίησης πρώτον, στην ιστορική εξέλιξη των σύγχρονων ΜΜΕ και πιο συγκεκριμένα σε μια σύντομη ιστορική περιοδολόγηση των αναδιαρθρώσεων του Τύπου από τον 19ο αι. έως τις μέρες μας, και δεύτερον, στην ανάπτυξη των δημοσιογραφικών ιδεολογιών που σταδιακά προσλαμβάνουν τη μορφή επαγγελματικών δεοντολογιών και οι οποίες ιστορικά συνδέονται με τις μεταβολές και αναδιαρθρώσεις των δομών των ΜΜΕ. Εφόσον μια πλήρης εποπτεία του πεδίου στα πλαίσια αυτής της διατριβής είναι πρακτικά ανέφικτη, θα περιοριστούμε σε μια διαγραμματική παρουσίαση των μείζονων μεταβολών στο χώρο του Τύπου που μάς ενδιαφέρουν άμεσα. Στόχος των συνοπτικών μας παρατηρήσεων σχετικά με τον Τύπο, είναι να γίνει κατανοητή η άμεση σύνδεση των κοινωνικοοικονομικών μεταβολών που συντελούνται στους δημοσιογραφικούς οργανισμούς με τις διαδικασίες συλλογής, επιλογής και επεξεργασίας των μηνυμάτων, μ' άλλα λόγια με τη διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας όπως τη γνωρίζουμε σήμερα. Διότι, αυτό που εμείς θεωρούμε σήμερα ως "είδηση" ή "νέο", ο τρόπος που γίνεται η επεξεργασία και παρουσίασή του κλπ, θέματα που θα μάς απασχολήσουν στις επόμενες ενότητες, συνιστούν προϊόν της γενικότερης εξέλιξης του Τύπου και των κανόνων της δημοσιογραφικής πρακτικής και των δεοντολογικών αρχών και

---

11. Κατά την ορολογία των Boklund - Λαγοπούλου, Κ., Λαγόπουλος Α.- Φ., (1980:33).

αξιών του επαγγέλματος, μέσα στα πλαίσια των μεταβολών που πρέπει να συσχετίζονται με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, τη βιομηχανοποίηση και εμπορευματοποίηση των σύγχρονων κοινωνιών, τη διεύρυνση της αγοράς και τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής βαθμίδας.

7.2.1 Ιστορική εξέλιξη του Τύπου. Οι δεοντολογικές αρχές και αξίες του δημοσιογραφικού επαγγέλματος¹²

Η ανάπτυξη των σύγχρονων αστικών κοινωνιών από το 19ο αι. και μετά, άμεσα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και του φιλελεύθερου καπιταλισμού, θεωρείται αφετηρία διαδικασιών αναπροσδιορισμού και οριοθέτησης των πλαισίων όλων των κοινωνικών σχέσεων, καθώς και του κυρίαρχου συστήματος αξιών και αντιλήψεων για την κοινωνική πραγματικότητα. Η εξέλιξη του Τύπου και του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, συνδέεται και συναρτάται άμεσα από τις ευρύτερες αυτές μεταβολές που συντελούνται σ' όλες τις σφαίρες (οικονομική, πολιτική και ιδεολογική) ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Μέχρι τα τέλη του 18ου αι. και τις αρχές του 19ου οι εφημερίδες είτε ήταν καθαρά πολιτικές (κομματικά όργανα που επιχορηγούνται και εκφράζουν τις απόψεις κάποιου κόμματος, ή του ίδιου του εκδότη ο οποίος συχνά είναι πολιτικός) είτε εξυπηρετούσαν καθαρά εμπορικούς στόχους (κίνηση της αγοράς, ανακοινώσεις εμπόρων, εισαγωγή και εξαγωγή εμπορευμάτων από τα λιμάνια κλπ) και περιλαμβάνουν και κάποιες υποτυπώδεις διαφημιστικές καταχωρήσεις¹³. Στην

---

12. Μια λεπτομερέστερη εκδοχή αυτής της ενότητας έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό *Θεωρία και Κοινωνία* (βλ. Κωνσταντινίδου, 1992α).

13. Οι "πρόδρομοι", αν μπορούμε να πούμε, των σύγχρονων εφημερίδων εμφανίστηκαν γύρω στο 15ο και 16ο αι.. Την εποχή αυτή έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες "εφημερίδες" οι οποίες κυκλοφορούν σε λίγα αντίτυπα και αναπτύχθηκαν κυρίως λόγω της ανάγκης επικοινωνίας που δημιούργησε η επέκταση του εμπορίου. Πρόκειται για χειρόγραφα φύλλα με ειδήσεις που τροφοδοτούνται κατά κανόνα από τις εμπορικές επιστολές των ανταποκριτών των οίκων των κυριότερων εμπορικών κέντρων (Αμβέρσα, Βενετία, Φραγκφούρτη, κλπ). Δημιουργήθηκαν έτσι γραφεία που στόχο είχαν τη συλλογή των ειδήσεων που αναφέρονται στις επιστολές αυτές και τη διανομή τους σε όσους είχαν εμπορικό κυρίως ενδιαφέρον. Επίσης οι ηγεμόνες διαφόρων κρατών είχαν ανταποκριτές σε διάφορες χώρες, οι οποίοι με ειδικούς έφιππους ταχυδρόμους έστελναν ειδήσεις. Οι ταχυδρόμοι αυτοί εξέδιδαν σε άτακτα χρονικά διαστήματα χειρόγραφα δελτία εμπορικών, πολιτικών ή πολεμικών ειδήσεων. Στη Βενετία τα χειρόγραφα αυτά φύλλα πουλιόνταν προς μια "γκαζέττα", νόμισμα δύο σολδίων. Απ' αυτό, κατά πάσα πιθανότητα, η εφημερίδα ονομάστηκε "gazetta" στην Ιταλία, ονομασία που πέρασε και σε άλλες χώρες.

πραγματικότητα, η παρουσίαση των πρώτων "μαχητικών" πολιτικών εφημερίδων συμπίπτει με τους αγώνες των αστικών τάξεων για την ανάληψη της εξουσίας. Αυτήν την εποχή η δημοσιογραφία κυριαρχείται από την αντίθεση ανάμεσα στην αστική τάξη και τους ευγενείς, τον κλήρο και την απολυταρχία. Η εμφάνιση αυτών των εφημερίδων ανταποκρίνεται στις ανάγκες για δημόσια πολιτική συζήτηση και κριτική, για οικονομική πληροφόρηση απαραίτητη για την ομαλή διεξαγωγή του εμπορίου, για τη διάδοση των ιδεών και αντιλήψεων που οδηγούν και εδραίωνουν ένα νέο τρόπο ζωής, σκέψης και συμπεριφοράς. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι εφημερίδες, κατ' αρχάς στην Αγγλία και στη Γαλλία όπου η αστική τάξη προβάλλει πιο έντονα οικονομικά και πολιτικά αιτήματα, αλλά αργότερα και σε άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες καθώς και στις ΗΠΑ, αποκτούν δύναμη ως όργανα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και παράγοντες της κοινωνικής, πολιτικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής και τάσσονται κατά κανόνα υπέρ των πολιτικών ελευθεριών. Οι πρώτες πολιτικές εφημερίδες είναι εβδομαδιαίες ή δεκαπενθήμερες (η πρώτη εβδομαδιαία ήταν η *Aviso Relatio oder Zeitung* -1609 της Στουτγάρδης). Ο έντονος πολιτικός χαρακτήρας των εφημερίδων οδήγησε σε σειρά μέτρων για τον περιορισμό της επιρροής τους (φορολόγιο, λογοκρισία, διώξεις εκδοτών ή απαγορεύσεις εκδόσεων κλπ). Μετά την κατάργηση της λογοκρισίας στην Αγγλία, το 1695, παρουσιάστηκε στο Λονδίνο η πρώτη καθημερινή εφημερίδα *The Daily Courant** (1702) και η πρώτη καθημερινή απογευματινή *Evening Post*.

Πριν το 1900 οι εφημερίδες αφορούν σε μικρής κλίμακας επιχειρήσεις με λίγο προσωπικό. Η θέση των δημοσιογράφων ήταν συγκεχυμένη και το επάγγελμα χαρακτηρίζεται από ρευστότητα και ασάφεια: πολλοί ιδιοκτήτες είναι ταυτόχρονα και δημοσιογράφοι, οι σχέσεις είναι προσωπικές, η ύπαρξη ιεραρχίας υποτυπώδης και αμφισβητούμενη, ενώ σπάνια η δημοσιογραφία αποτελεί την κύρια και μοναδική πηγή εισοδήματος αφού πολλοί λόγιοι, πολιτικοί ή λογοτέχνες, δημοσιογραφούν συστηματικά. Η επαγγελματική οργάνωση των δημοσιογράφων είναι ανύπαρκτη ή υποτυπώδης, ενώ δεν υπάρχει ουσιαστικά καμία κατοχύρωση της απασχόλησης. Το κοινωνικό κύρος που σταδιακά κερδίζουν, αποδίδεται στο ότι επιτελούν πνευματική εργασία σε μια εποχή όπου μεγάλο μέρος του πληθυσμού αποτελείται από αναλφάβητους. Στον ορισμό του δημοσιογραφικού επαγγέλματος κυριαρχούν έννοιες, όπως μεράκι, ταλέντο, πάθος, κλπ, που συνιστούν ηθικές /ψυχολογικές και όχι επαγγελματικές κατηγορίες (Christian, 1980β:270-271).

*. *courant*: (1621) (Also *corant*), *runner*, *gazette*, *newspaper express messenger or message*, *published newsletter or newspaper* (now only in Scotland and northern countries). *couranteer*: a *newspaper writer*, a *journalist* (Oxford English Dictionary, 2nd edition)

Σ' αυτήν την περίοδο είναι μάλλον πρώιμο να μιλάμε για επαγγελματικές αντιλήψεις των δημοσιογράφων και ν' αναζητούμε ρητούς δεοντολογικούς κανόνες. Εντούτοις, ο χώρος αναπτύσσει συγκεκριμένης μορφής κυρίαρχο λόγο ως προς το ρόλο του Τύπου και τη δημοσιογραφία. Η αντίληψη που κυριαρχεί σ' όλη τη διάρκεια της περιόδου ταυτίζεται με αυτήν της **μαχόμενης** δημοσιογραφίας και βασίζεται στην κλασική φιλελεύθερη προσέγγιση για τα ΜΜΕ. Ο Τύπος αποτελεί την "τέταρτη εξουσία", (ως παραπληρωματική και σε αντιδιαστολή με την εκτελεστική, νομοθετική και δικαστική), που πρωταρχικός της ρόλος είναι να ελέγχει και να πιέζει τη πολιτική εξουσία προς όφελος του "γενικού συμφέροντος". Θεωρείται ότι συνεισφέρει στην πλήρη ενημέρωση, στη διαφώτιση και διαπαιδαγώγηση του κοινού, ενώ η ανεξαρτησία και αυτονομία των εφημερίδων από τους κρατικούς θεσμούς αποτελεί εγγύησή της αποφασιστικής τους συμβολής στις δημοκρατικές διαδικασίες και της προάσπισης των εθνικών συμφερόντων (Curran & Seaton (1988:246). Βασική αρχή αυτής της θεώρησης, αποτελεί η "ελευθερία του Τύπου" ως ύψιστη θεσμική έκφραση της ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας, και θεμελιώνεται στο δικαίωμα *του καθένα* να εκφράζει ελεύθερα τις απόψεις του, χωρίς να υπόκειται σε προληπτική λογοκρισία¹⁴.

Με το πέρασμα στο στάδιο του φιλελεύθερου καπιταλισμού, τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής σφαίρας, τη συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις, τη μείωση του αναλφαβητισμού και τη διάδοση της παιδείας, διευρύνεται το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων. Ταυτόχρονα, η "βιομηχανική επανάσταση" που εξαπλώνεται σταδιακά σ' όλη την Ευρώπη και τις ΗΠΑ είχε σημαντικές επιπτώσεις και στο χώρο της επικοινωνίας. Η ανάπτυξη των τεχνολογιών που συντελούν στη βελτίωση των τυπογραφικών διαδικασιών, οι αλλαγές στη διανομή¹⁵, οι εφαρμογές

---

14. Στην πρώτη φάση ανάπτυξης αυτής της θεώρησης η αρχή της ελευθερίας του Τύπου, άμεσα συνδεδεμένη με το δόγμα του *laissez-faire* και την αρχή του ατομικισμού, ανάγεται ευθέως στην αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας των εκδοτών. Θεωρείται προφανές και δεδομένο το δικαίωμα των ιδιοκτητών να διοικούν και να προσδιορίζουν την εκδοτική και πολιτική γραμμή της εφημερίδας, προκειμένου να διαφυλάξουν τις οικονομικές τους επενδύσεις, αλλά και διότι, οι στόχοι τους - δεν έχουν οικονομικά κίνητρα- και η σχέση τους με το επάγγελμα - ανήκουν στη "δημοσιογραφική οικογένεια" - το επιτρέπουν. Η λειτουργία της ανταγωνιστικής αγοράς εξασφαλίζει ότι η επιδίωξη από τους ιδιοκτήτες των ιδιωτικών τους συμφερόντων αντιστοιχεί στο κοινό καλό, αφού "από τον ανταγωνισμό προκύπτει ένας Τύπος αντιπροσωπευτικός, ποικίλος και υπεύθυνος". Βλ. Curran & Seaton (1988:246).

15. Οι εφημερίδες αρχικά ήταν εβδομαδιαίες ή δισεβδομαδιαίες και κυκλοφορούσαν με συνδρομητές. Για πρώτη φορά το 1833 η εφημερίδα *New York Sun* στις ΗΠΑ άρχισε να πωλείται στους δρόμους.

όλων των καινοτομιών¹⁶ παίζουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της ειδησεογραφίας και σηματοδοτούν το πέρασμα της εφημερίδας στη νέα βιομηχανική εποχή της μαζικής αναπαραγωγής και κυκλοφορίας. Οι επικοινωνίες αρχίζουν να μηχανοποιούνται και να εμπορευματοποιούνται. Η άνοδος στη ζήτηση των εφημερίδων, οδήγησε στην εισαγωγή προηγμένου τεχνολογικού εξοπλισμού, με αποτέλεσμα την ραγδαία αύξηση του κόστους εγκατάστασης λειτουργίας και έκδοσης μιας εφημερίδας. Μ' αυτόν τον τρόπο ο επιχειρηματίας ωθείται συνεχώς να διευρύνει την κυκλοφορία της εφημερίδας του και αναγκάζεται να στραφεί στη διαφήμιση ως έμμεση "επιδότηση"¹⁷.

Αυτήν την εποχή (γύρω στο 1830) εμφανίζονται στις ΗΠΑ οι **πρώτες μαζικές εφημερίδες** (penny press) που εισάγουν την έννοια της ειδήσης (news). Το περιεχόμενο αλλάζει και αρχίζουν οι εφημερίδες να περιλαμβάνουν γεγονότα από την κοινωνική ζωή (ανθρώπινου ενδιαφέροντος) και για πρώτη φορά δημοσιεύονται ειδήσεις από την αστυνομία, τα δικαστήρια, τους δρόμους, την ιδιωτική ζωή των πλουσίων και γνωστών προσωπικοτήτων, τον αθλητισμό κλπ. Για πρώτη φορά υποστηρίζεται η πολιτική (κομματική) ανεξαρτησία της εφημερίδας

---

16. Η σχέση τηλεγράφου και εφημερίδας που εγκαινιάζεται το 1830 και 1840 στις ΗΠΑ αποτελεί την αφετηρία μιας νέας εποχής για τα ΜΜΕ. Με αυτόν τον τρόπο ανοίγονται νέες δυνατότητες στην ειδησεογραφία, αφού μειώθηκε τόσο ο χρόνος όσο και το κόστος μεταφοράς των ειδήσεων. Εξάλλου, η εφεύρεση του τηλεγράφου έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εμφάνιση και ανάπτυξη των πρώτων μεγάλων ειδησεογραφικών πρακτορείων. Η ίδρυση του αμερικανικού πρακτορείου ειδήσεων *Associated Press* το 1848, σηματοδοτεί το πέρασμα των ειδήσεων στη σύγχρονη εποχή με την εφαρμογή της νέας για την εποχή τεχνολογίας (το 1835 ο Γάλλος S. Havas, εγκαινίασε το πρώτο διεθνές ειδησεογραφικό πρακτορείο, χρησιμοποιώντας ταχυδρομικά περιστερία). Η άμεση σύνδεση του τηλεγράφου με την ειδησεογραφία στον ευρωπαϊκό χώρο γίνεται με την ίδρυση του τηλεγραφικού πρακτορείου Reuters το 1851. Ακολουθεί η σταδιακή καλωδιώθηση όλων των χωρών της Ευρώπης. Η τηλεγραφική καλωδίωση σηματοδοτεί το πρώτο τηλεπικοινωνιακό δίκτυο και οριοθετεί το πέρασμα στη νέα εποχή. Το πέρασμα αυτό προσδιορίζεται χρονικά στη δεκαετία του 1860, όταν η τηλεγραφική καλωδίωση έχει συνδέσει αποτελεσματικά μεγάλες περιοχές, καθιστώντας δυνατή τη γρήγορη ροή των ειδήσεων. Άλλες αλλαγές είναι η εισαγωγή κυλινδρικού πιεστηρίου στη διαδικασία εκτύπωσης της εφημερίδας, η μεγάλη εξάπλωση των μαζικών μεταφορών (σιδηρόδρομος) η οποία έκανε δυνατή τη μαζική εξάπλωση των εφημερίδων και η διεύρυνση του τηλεπικοινωνιακού δικτύου με την εμφάνιση του τηλεφώνου το 1876 (βλ. σχετικά, Μπασαντής & Στράτος, 1991:20-23).

17. Οι εκδότες σ' αυτήν την περίοδο έχουν να αντιμετωπίσουν δύο βασικά προβλήματα: τους κρατικούς περιορισμούς και διώξεις και τη βελτίωση των τεχνικών μέσων έκδοσης των εφημερίδων. Πολλές εφημερίδες αναγκάστηκαν να κλείσουν ή να υποταχθούν στην κυβέρνηση, άλλες όμως κατέφυγαν στις πληρωμένες διαφημίσεις ώστε να αντεπεξέλθουν στα έξοδα έκδοσης τους. Οι εμπορικές αγγελίες και οι διαφημίσεις παρείχαν σε πολλές εφημερίδες τη δυνατότητα αντιμετώπισης των μεγάλων δαπανών της έκδοσης. Ο Girardin πρώτος στην εφημερίδα *Presse* του Παρισιού το 1830, οργάνωσε με τέτοιο τρόπο τις διαφημίσεις ώστε να μειώσει την τιμή της εφημερίδας.

(ουδετερότητα) και η ανάγκη των εφημερίδων να αυξήσουν το κοινό τους και κατά συνέπεια να αμβλύνουν την πολιτική τους τοποθέτηση (Schudson, 1978). Αυτήν την εποχή εμφανίζονται και οι έννοιες της αντικειμενικότητας και της αλήθειας. Η έννοια της αντικειμενικότητας που αναπτύσσεται εκείνη την εποχή, ταυτίζεται με το ρεαλισμό και εμπειρισμό και σημαίνει το "αληθώς υπάρχον", - να καταγράφονται τα γεγονότα πιστά στην πραγματικότητα¹⁸.

Προς το τέλος του 19ου αι. στην Αμερική εδραιώνεται η διάκριση μεταξύ "λαϊκών" και "έγκυρων" εφημερίδων. Στην πρώτη περίπτωση κυριαρχεί η αφήγηση ιστοριών με ύφος και γραφή απλή και γλαφυρή και κύριο στόχο το συναίσθημα (τη συγκίνηση) και την ψυχαγωγία και η δημοσιογραφία εξισώνεται με το "story telling" και περιγράφεται ως "αισθητική" λειτουργία. Η δεύτερη κατηγορία θέτει ως πρωταρχικό της στόχο τα ίδια τα "γεγονότα" (την πληροφόρηση) και δίνει έμφαση στην αλήθεια των ειδήσεων, θεωρώντας ότι τα γεγονότα δεν χρειάζονται κάποιο πλαίσιο (κατασκευή) για να γίνουν κατανοητά αλλά αρκεί η κοινή λογική δημοσιογράφων και αναγνώστων. Αυτός ο διαχωρισμός έχει αντίκτυπο και στην μορφή της εφημερίδας: διαφορετική τιτλοφόρηση, έμφαση ή όχι στα σκίτσα, τις γκραβούρες, τις γελοιογραφίες (και αργότερα στο φωτογραφικό υλικό), διαφορετική γλώσσα (λόγια γλώσσα ή απλούστευση του κειμένου με έμφαση στη συναισθηματική φόρτιση), βαρύτητα ή όχι στις "θεαματικές" ιστορίες "ανθρώπινου ενδιαφέροντος" κλπ. Σ' αυτήν την περίοδο μπαίνουν δηλαδή τα θεμέλια της διπλής - αν μπορούμε να πούμε- δημοσιογραφικής αντίληψης που κυριαρχεί και σήμερα. Απ' τη μια, το δικαίωμα των πολιτών σε μία ελεύθερη και αντικειμενική πληροφόρηση όπου τονίζεται ο επιμορφωτικός και παιδευτικός ρόλος του Τύπου (η εφημερίδα είναι σχολείο) και από την άλλη η αναγνώριση της ανάγκης του ανθρώπου για ψυχαγωγία και συγκίνηση¹⁹.

Με το πέρασμα στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού οι μεταβολές που

---

18. Ο Schudson (1978), στην ανάλυση σχετικά με την εμφάνιση και ανάπτυξη της έννοιας της αντικειμενικότητας των ΜΜΕ στις ΗΠΑ, υποστηρίζει ότι αυτή η στροφή πως την "πιστή" περιγραφή των γεγονότων πρέπει να γίνει αντιληπτή ως μια διαδικασία που ενσωματώνει όλες τις προαναφερόμενες κοινωνικές μεταβολές με το πνεύμα από το οποίο απορρέει ο σύγχρονος ορθολογισμός, την πίστη στην επιστήμη και την εμπειρική έρευνα ως αποκαλυπτικές της αλήθειας και το συσχετισμό τους με την κοινωνική πρόοδο και ανάπτυξη.

19. Στις ΗΠΑ, η περίοδος διαμόρφωσης του "λαϊκού" Τύπου, με τη μαζική εξάπλωση της εφημερίδας των λαϊκών στρωμάτων, αρχίζει από το 1910 και μετά. Μεγαλύτερη κυκλοφορία σημείωσαν τα tabloids, εφημερίδες σε μικρό σχήμα, με πολλές σελίδες και πολλή εικονογράφηση (*New York Daily News, Daily Mirror* κλπ).

σημειώνονται στις επιχειρήσεις του Τύπου και το δημοσιογραφικό επάγγελμα επιταχύνουν τις τάσεις που διαγράφονται ήδη από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αι. Μειζονες μεταβολές που δρομολογούν τις εξελίξεις, στη δομή και τη μορφή του Τύπου, πρέπει να θεωρηθούν η συγκέντρωση (απαίτηση μεγάλων κεφαλαίων) και συγκεντροποίηση κεφαλαίου (συγχώνευση εταιριών)²⁰. Με την κυριαρχία του ορθολογισμού, την ανάπτυξη της τεχνικής, τη μαζικοποίηση, τυποποίηση, και εμπορευματοποίηση του Τύπου, τους υψηλούς βαθμούς εξειδίκευσης και τις γραφειοκρατικές δομές των επιχειρήσεων, την αύξηση των διαφημιστικών καταχωρήσεων, τροποποιούνται ριζικά τα παραγόμενα προϊόντα. Ταυτόχρονα, τα φαινόμενα αυτά συμβάλλουν στον μετασχηματισμό του κυρίαρχου λόγου για τα ΜΜΕ και διαμορφώνουν τη δεοντολογία του δημοσιογραφικού επαγγέλματος που οριοθετεί τη δημόσια συζήτηση γύρω από τον Τύπο σήμερα.

Το φαινόμενο της εμπορευματοποίησης και βιομηχανοποίησης του Τύπου, συγκεκριμενοποιείται σταδιακά μέσω της διαφοροποίησης των στόχων των ιδιοκτητών, που περνούν από την πολιτική πάλη για την κατοχύρωση της ελευθεροτυπίας και τη δημοσιογραφία γνώμης στην αναζήτηση του οικονομικού κέρδους και της εμπορικής επιτυχίας, ενώ η διαχείριση των εφημερίδων τείνει να καθορίζεται με γνώμονα την ορθολογική και συστηματική εκμετάλλευση της επιχείρησης. Εξάλλου η ολοένα μεγαλύτερη εξάρτηση των εφημερίδων από τη διαφήμιση, η ανάγκη συνεχούς αύξησης της κυκλοφορίας και η ανάγκη να συμφιλιώσουν διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις των αναγνωστών, δημιουργούν την ανάγκη "αποπολιτικοποίησης"²¹ του περιεχομένου των εφημερίδων, μετριασμού

---

20. Η διαδικασία συγκέντρωσης του κεφαλαίου σηματοδοτεί το πέρασμα στη φάση του μονοπωλιακού καπιταλισμού όπου εντείνεται η ολοκληρωτική οργάνωση των επιχειρήσεων και δημιουργείται η ανάγκη συγχώνευσης δύο ή περισσότερων ανεξάρτητων εταιριών (συγκεντροποίηση). Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο αριθμός των επιχειρήσεων του κλάδου των ΜΜΕ ολοένα μειώνεται με αποτέλεσμα να συγκεντρώνεται ο έλεγχος της πολιτισμικής παραγωγής σε μικρή μερίδα εύρωστων οικονομικά μονοπωλίων, ή/και να αυξάνει η κρατική παρέμβαση σ' αυτήν τη διαδικασία (βλ. σχετικά Σεραφετινίδου 1987:164 κ.ε.)

21. Αυτές τις μεταβολές θα πρέπει να τις εξετάζουμε με πολύ επιφυλακτικότητα. Είναι σαφές ότι τάσεις "αποπολιτικοποίησης" και "αποκομματικοποίησης" χαρακτηρίζουν όλο το φάσμα του Τύπου. Στην ιστορία του αγγλικού Τύπου καταδεικνύεται, ότι ενώ καθ' όλο το δεύτερο ήμισυ του 19ου αι. οι εφημερίδες συνάπτουν στενές σχέσεις με τα κοινοβουλευτικά κόμματα και η κάλυψη των ειδήσεων γίνεται από στενή πολιτική - κομματική σκοπιά, τον 20ο αι. παρουσιάζεται μια νέα τάση που κερδίζει συνεχώς έδαφος: η κάλυψη των πολιτικών ειδήσεων θεωρείται ορθό να γίνεται με βάση την αρχή της "ίσης μεταχείρισης", ["bi-partisan"] (βλ. σχετικά Curran, 1982:214 και Σεραφετινίδου, 1987:304 κ.ε.). Ο "λαϊκός" τύπος εξάλλου, σταδιακά "αποπολιτικοποιείται", με την έννοια ότι περιορίζεται η ύλη της πολιτικής ειδησεογραφίας κατά 50% προς όφελος της ύλης "ανθρώπινου ενδιαφέροντος", ψυχαγωγίας ή υπηρεσιών μέσα σε διάστημα 50 χρόνων (βλ. Curran et al., 1980 και

της πολιτικής όξυνσης και υιοθέτησης μιας περισσότερο "ουδέτερης" αντίληψης για τη δημοσιογραφία. Σημείο εκκίνησης είναι οι σχέσεις με το κοινό - καταναλωτή, και ως βασική λειτουργία του Τύπου εμφανίζεται η μεγιστοποίηση της ελεύθερης επιλογής του καταναλωτή και η δημιουργία των συνθηκών εκείνων που θα θέσουν σε λειτουργία έναν μηχανισμό διεύρυνσης και ικανοποίησης των ποικίλων ενδιαφερόντων των αναγνωστών, γεγονός που οδηγεί σ' ένα μικτό αποτέλεσμα ενημέρωσης, ψυχαγωγίας και δημόσιας υπηρεσίας. Εντούτοις, φαίνεται ότι η έμφαση στην ουδετερότητα του Τύπου δεν αντικατοπτρίζει μόνο την αυξανόμενη εμπορική πίεση και την ανάγκη να συμφιλιώσουν διαφορετικές πολιτικές πεποιθήσεις των αναγνωστών, αλλά πιθανόν και τη γενικότερη τάση παθητικοποίησης και "αποπολιτικοποίησης" που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους καπιταλιστικούς μηχανισμούς²².

Εξαιτίας της αυξανόμενης συγκέντρωσης του κεφαλαίου, της συγχώνευσης των εταιριών και της εμφάνισης τεράστιων επιχειρήσεων, διαγράφεται επιτακτικά η ανάγκη για επιστημονική διαχείριση της εργασίας και γραφειοκρατική οργάνωση των επιχειρήσεων του Τύπου η οποία παρουσιάζει πολλά κοινά χαρακτηριστικά με άλλες μεγάλης κλίμακας βιομηχανίες²³. Κύρια χαρακτηριστικά της οργάνωσης των

Σεραφετινίδου ό.π.). Σταδιακά οι σχέσεις εφημερίδας κομμάτων αποδυναμώνεται και τα κόμματα χάνουν την ικανότητα να διατηρούν την αμέριστη υποστήριξη των εφημερίδων. Εντούτοις, θα συμφωνήσουμε με τους Curran και Seaton (1988) ότι, οι απόψεις για την πολιτική ουδετερότητα του Τύπου και την ανεξαρτησία του από τα κόμματα έχουν υπερεκτιμηθεί και συνιστούν περισσότερο ένα πρότυπο και μια πειστική μυθολογία που αν και εμπεριέχει κάποια μορφή αλήθειας, δεν παύει να είναι "λανθασμένη", στο βαθμό που μια τάση μετασχηματίζεται σε μόνιμη μεταβολή και αγνοούνται και οι αντιτιθέμενες τάσεις. Στην Αγγλία π.χ. μόνο οι Times (μέχρι το 1983) και η Guardian προσεγγίζουν κατά κάποιο τρόπο το πρότυπο της "ουδέτερης" δημοσιογραφίας (Curran & Seaton, 1988:11). Αντίθετα, η ανάμειξη στην κομματική πολιτική εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τον Τύπο για πολύ καιρό μετά από την υποτιθέμενη οικονομική ανεξαρτητοποίηση μέσω της διαφήμισης και των τραπεζικών δανείων. Η ανάπτυξη των πολιτικών κομμάτων εξ αρχής ευνόησε και εξακολουθεί να επιδιώκει την αλληλοδιδευσή των εφημερίδων και των κομμάτων. Μάλιστα, στην Αγγλία, από το 1974 και μετά οι περισσότερες εφημερίδες οξύνουν τους πολιτικούς τόνους και την ιδεολογική σύμπραξη με τα κόμματα. Αυτό το φαινόμενο μπορεί να ερμηνευτεί ως αποτέλεσμα της γενικής πολιτικής πόλωσης της περιόδου, αλλά και της σωρευτικής επίδρασης που ασκεί η νέα γενιά των παρεμβατικών ιδιοκτητών, όπως είναι οι περιπτώσεις Murdock και Maxwell. Η έκταση της ανάμιξης τους μπορεί βέβαια να υπερβάλλεται, αλλά η απεικόνιση των ιδιοκτητών ως επιχειρηματιών αποκλειστικά πραγματιστών είναι βαθιά παραπλανητική (Curran & Seaton, 1988:80).

22. Βλ. ενδεικτικά, Adorno & Horkheimer (1986). Επίσης βλ. σχετικά έργο του S. Hall, (1974), (1981)(1982, ελλ. μεταφ. 1988, σελ. 89-146). Επίσης, βλ. Hall S. et al. (1978).

23. Στη φάση της γραφειοκρατικής οργάνωσης των μονοπωλιακών και κρατικών επιχειρήσεων έχουμε: σαφώς προσδιορισμένες ιεραρχικές δομές, εσωτερικό καταμερισμό και διαφοροποίηση του ρόλων και κατανομή καθηκόντων, σαφώς καθορισμένους και αποδεκτούς θεσμικούς στόχους που μεταφράζονται σε καθορισμένες πολιτικές και οργανωτικές πρακτικές, έλλειψη συμμετοχής

επιχειρήσεων του Τύπου είναι ο κατακερματισμός τόσο σε οριζόντιο επίπεδο (εξειδίκευση σε ορισμένα θέματα, κάλυψη ορισμένων πηγών ειδήσεων, ορισμένων στηλών εφημερίδων κλπ), όσο και σε κάθετο επίπεδο (δομημένη ιεραρχία). Ο έλεγχος στην παραγωγή των μηνυμάτων γίνεται μέσω τυπικών και άτυπων διαύλων. Οι σχέσεις εργασίας είναι απρόσωπες, η οικονομική και κοινωνική απόσταση μεταξύ ιδιοκτήτη και δημοσιογράφου είναι τεράστια, όπως επίσης και μεταξύ της δημοσιογραφικής ελίτ και της πλειοψηφίας του επαγγελματικού σώματος. Εξάλλου, καθώς επιταγχύνεται η "μαζικοποίηση" του επαγγέλματος με την ανάπτυξη των μεγάλων επιχειρήσεων η δημοσιογραφία δεν διατηρεί πια τις θετικές προνομιακές συνυποδηλώσεις του 19ου αι. σε σχέση με τη διάκριση εγγράμματος/αναλφάβητος (βλ. Christian, 1980β:266).

Βασικός στόχος της γραφειοκρατίας είναι η αυτόματη ρύθμιση του ελέγχου των εργαζομένων ώστε να μην χρειάζεται παρέμβαση σε κάθε στάδιο παραγωγής. Έτσι προωθείται ένα μοντέλο επιστημονικής, δηλαδή τεχνικής, διαχείρισης των εργαζομένων ώστε να μετριαστεί η περίπτωση σφάλματος και να εκμηδενιστεί η προσωπική κρίση. Γίνεται κατά συνέπεια απαραίτητη η αποστασιοποίηση από τον υποκειμενισμό, η διάκριση μεταξύ γεγονότος και σχολίου²⁴ ενώ η προσωπική αδυναμία και τα λάθη εξοβελίζονται μαζί με τα συναισθήματα από τις απαιτούμενες δεξιότητες του δημοσιογράφου. Βέβαια, πέρα από τη δομή της γραφειοκρατικής επιχείρησης, υπάρχουν και άλλοι σημαντικοί παράγοντες που ευνοούν την αρχή της διάκρισης μεταξύ σχολίου και είδησης. Η ανάπτυξη της επικοινωνιακής βιομηχανίας και η αύξουσα εξειδίκευση της λειτουργίας της σημαίνει ότι διαφορετικοί οργανισμοί του κλάδου των επικοινωνιών πρέπει να επεξεργαστούν ένα κοινό εμπορεύσιμο προϊόν. Ένα πρώτο παράδειγμα αποτελούν τα εθνικά και διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία (Elliott, 1978:183, Σεραφετινίδου, 1987:242). Εξάλλου, τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα (τυπικό παράδειγμα το αγγλικό BBC), αναπτύσσουν ένα ύφος και μια ρητορική που αποδυναμώνουν ακόμα περισσότερο την αντίληψη της στρατευμένης δημοσιογραφίας και ευνοούν το μο-

---

στα όργανα λήψης αποφάσεων της επιχείρησης, σαφείς γραμμές επικοινωνίας και ευθύνης που κατά γενικές γραμμές υπαγορεύονται και αντιπροσωπεύουν την ιεραρχική δομή της οργάνωσης. Οι νέες ιεραρχικές σχέσεις που διαμορφώνονται μέσα από το σύστημα αυτό θεμελιώνονται στη άσκηση εξουσίας μέσα από σχέσεις ιεραρχικά κατανομημένων δικαιοδοσιών (βλ. σχετικά, Σακέλλης, 1985:27-31).

24. "Οι ρεπόρτερς μας δεν καλύπτουν τα γεγονότα από τη δική τους οπτική γωνία. Τα παρουσιάζουν από κανενός την οπτική γωνία" (R. S. Salant, πρόεδρος του CBS News, στο T.V. Guide, αναφέρεται στο Epstein, 1974).

ντέλο της αμερόληπτης και αντικειμενικής πληροφόρησης. Η δημοσιογραφία αντιμετωπίζεται πλέον με όρους επιστημονικούς/επαγγελματικούς εξισώνοντας την ποιότητα με την τεχνική.

Το νέο σύστημα ελέγχου της παραγωγής των δημοσιογραφικών προϊόντων επιδιώκει μέσω των κανόνων για τις δημοσιογραφικές πρακτικές, να οριοθετούνται στενά και να ενσωματώνονται ουσιαστικά όλες οι δυνατές επιλογές ως προς το τι αποτελεί είδηση αλλά και ως προς το πώς πρέπει να γίνει η επεξεργασία της. Αυτό σημαίνει ότι η δουλειά του δημοσιογράφου έχει πολλά στοιχεία ρουτίνας και επανάληψης και το καθημερινό προϊόν είναι περισσότερο τυποποιημένο και προβλέψιμο. Ο Elliot (1978:187) παρομοιάζει την σύγχρονη δημοσιογραφία περισσότερο με την "γεωργία" παρά με το "κυνήγι", "το κυνήγι της είδησης" (βλ. Κωνσταντινίδου 1992α). Οι ειδήσεις παράγονται καλλιεργώντας καθημερινά όλες τις πληροφορίες που έρχονται από συγκεκριμένες πηγές οι οποίες προωθούν πάντα τα δικά τους συμφέροντα. Η επεξεργασία ακολουθεί αυστηρούς κανόνες ως προς τη μορφή, ως προς το μέγεθος και ως προς το λεξιλόγιο. Πρόκειται δηλαδή για ένα σχεδόν εξ ολοκλήρου προβλέψιμο προϊόν, όπου βέβαια δεν αποκλείεται και το τυχαίο αλλά που και αυτό θα υποστεί την επεξεργασία του στα γενικά πλαίσια που θέτει το μέσον. Αυτοί οι μηχανισμοί ελέγχου, συντελούν στην εδραίωση των ορίων των δημοσιογραφικών πρακτικών. Ο Soloski, εντούτοις, τονίζει ότι θα ήταν λάθος να υποθέσουμε ότι αυτά τα όρια υπαγορεύουν απόλυτα καθορισμένες ενέργειες από την πλευρά των δημοσιογράφων. Στην πραγματικότητα, μάλλον παρέχουν το πλαίσιο λειτουργίας και δράσης. Ένα πλαίσιο αρκετά ευρύ, ώστε να επιτρέπει στους δημοσιογράφους κάποιο βαθμό δημιουργικότητας, γραφής και παρουσίασης, και, απ' την άλλη, αρκετά στενό ώστε οι δημοσιογράφοι να έχουν κάποιο βαθμό ελευθερίας στα πλαίσια όμως λειτουργίας του δημοσιογραφικού οργανισμού και χωρίς να υπερβαίνουν τους στόχους της επιχείρησης (Soloski, 1989:226).

Με τη διόγκωση του κλάδου των ΜΜΕ, την εμφάνιση άλλων τύπων δημοσιογραφίας με τη ραδιοτηλεόραση, τα νέα ΜΜΕ, καθώς και τις νέες θέσεις εργασίας στο δημόσιο τομέα, μεταβάλλονται οι επαγγελματικές συνθήκες των δημοσιογράφων: προοδευτικά η δημοσιογραφία εξελίσσεται σε ειδικευμένη, κύρια και συνήθως αποκλειστική απασχόληση με αισθητή βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των εργαζομένων, μέσω κυρίως της οργάνωσης στους σε επαγγελματικά σωματεία αλλά και λόγω της οικονομικής βελτίωσης των επιχει-

ρήσεων. Κύριο χαρακτηριστικό αυτής της μεταβολής είναι η ανάπτυξη ενός επαγγελματικού ήθους ή ιδεολογίας που προσδιορίζει τις πεποιθήσεις, τις αξίες και τους κανόνες επαγγελματικής συμπεριφοράς και τις καθημερινές στρατηγικές συλλογής και επεξεργασίας των μηνυμάτων. Τα φαινόμενα αυτά συμβάλλουν στο μετασχηματισμό του κυρίαρχου λόγου για τα ΜΜΕ και διαμορφώνουν τη δεοντολογία του δημοσιογραφικού επαγγέλματος που, όχι μόνο οριοθετεί τη δημόσια συζήτηση γύρω από τον Τύπο σήμερα, αλλά, επιβάλλει όρια και στη σημασιοδοτική πρακτική των εφημερίδων καθορίζοντας τις επαγγελματικές πρακτικές και τους άτυπους (άγραφους) κανόνες που υπαγορεύουν καθοδηγούν την κρίση ως προς το ρόλο του Τύπου (πχ τι αποτελεί είδηση και πώς πρέπει να γίνει η παρουσίασή της).

Οι δημοσιογράφοι, ούτε υπόκεινται παθητικά στις τάσεις, ούτε "εξυπηρετούν" αυτόματα τις απαιτούμενες ανάγκες των σύγχρονων επιχειρήσεων του Τύπου. Αντίθετα, ενεργούν κατά τέτοιους τρόπους που επιδρούν δυναμικά στην ανάπτυξη της απασχολησής τους. Μ' άλλα λόγια, αν και οι συνθήκες θέτουν οπωσδήποτε όρους, τόσο στη συνειδητοποίηση και δράση τους, όσο και στη προοπτική επιτυχίας των απόψεων και των στρατηγικών τους, οι αντιλήψεις, οι πεποιθήσεις για το επάγγελμά τους, καθώς και οι στρατηγικές που υιοθετούν, δεν είναι μια μηχανική αντανάκλαση των υλικών συνθηκών που βιώνουν. Κατά συνέπεια, το φαινόμενο της ανάπτυξης επαγγελματικής συνειδησης και των σύγχρονων δημοσιογραφικών δεοντολογιών δεν είναι αποτέλεσμα της αυτόματης εκλογίκευσης των συντελούμενων μεταβολών, ούτε **απόλυτης** ιδεολογικής σύμπραξης εκδοτών και δημοσιογράφων. Ιστορικά, έτσι όπως αναπτύσσονται οι δεοντολογίες του επαγγέλματος είναι περισσότερο αιτία και αποτέλεσμα ταξικής πάλης. Απ' τη μεριά των εργοδοτικών μηχανισμών, πρέπει να επιτευχθεί ο έλεγχος της παραγωγής των μηνυμάτων στο όριο που θέτει το "απρόβλεπτο" και το "τυχαίο" των καθημερινών συμβάντων, γεγονός που επιβάλλει την αναγνώριση κάποιου βαθμού αυτονομίας και αυτενέργειας στους δημοσιογράφους. Απ' την πλευρά των δημοσιογράφων, αφενός πρέπει να επιτευχθεί έλεγχος εισόδου στο επάγγελμα και επικύρωση της κατάκτησης της απαιτούμενης τεχνογνωσίας, προκειμένου να διατηρηθούν και να κατοχυρωθούν τα οικονομικά προνόμια, να εξασφαλιστεί η απασχόληση και η διαπραγματευτική ισχύς έναντι των εργοδοτών, και αφετέρου επιδιώκεται μέσω ενός επίμονου αλλά πάντα εμβρυακού επαγγελματισμού²⁵ η πρόσδωση στο δημοσιογράφο, κύρους (status seeking ideology),

---

25. Η ανάγκη συμφιλίωσης του ατομικισμού που διέπει ιστορικά το δημοσιογραφικό επάγγελμα

αυτοελέγχου και αυτονομίας (Christian 1980β:269-270).

Προοδευτικά, οι νέες αντιλήψεις περί δημοσιογραφίας, συναρθρώνονται με τις αρχές και αξίες της κυρίαρχης ιδεολογίας και μετασχηματίζονται σε ρητούς κανόνες δεοντολογίας²⁶. Αυτές οι αντιλήψεις μπορούν να συνοψιστούν στην ιδέα ότι η **αλήθεια** είναι η **μοναδική ευθύνη** του δημοσιογράφου, ένας στόχος και μια πίστη που συγκρίνονται με την ευθύνη του γιατρού για την ανθρώπινη υγεία και με την ευθύνη του δικαστή για την Δικαιοσύνη. Τονίζεται η ανιδιοτέλεια του "λειτουργήματος", ώστε να τηρηθεί η μη δέσμευση από οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα, και κατά συνέπεια η *αρχή της ανεξαρτησίας* συνδέεται και αυτή σταδιακά με την αντίληψη περί ορθής επαγγελματικής συμπεριφοράς. Οι έννοιες της *αντικειμενικότητας* και της *αμεροληψίας*, που δένουν σε δύο κλίμακες (ηθική και λογική) και η *αρχή της διάκρισης μεταξύ σχολίου και γεγονότος* που διατυπώνονται σε υποτυπώδη μορφή ήδη από τον 19ο αι. (Schudson, 1978), ιστορικά συμπλέκονται με την έννοια του επαγγελματισμού. Τα χαρακτηριστικά της γραφειοκρατικοποίησης και η τεχνοκρατική αντίληψη²⁷ της δημοσιογραφίας,

---

και των συντεχνιακών συμφερόντων, οδήγησε στην οργάνωση των δημοσιογράφων στη βάση του επαγγελματισμού αντί του συνδικαλισμού (Elliott, 1978:175). Ο T.J. Johnson βλέπει τον επαγγελματισμό ως ένα τύπο ελέγχου ή απόπειρας ελέγχου της απασχόλησης που μπορεί να έχει επιτυχή έκβαση κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις ή συνθήκες. Ταυτόχρονα είναι ένας τύπος ελέγχου ή απόπειρας ελέγχου της αγοράς που αποσκοπεί στην προστασία και προώθηση τόσο υλικών όσο και συμβολικών προνομίων. Όπως παρατηρεί, ο επαγγελματισμός είναι ιδεολογία η οποία "υιοθετείται...από απασχολήσεις που δεν έχουν επιτύχει και είναι πολύ δύσκολο να επιτύχουν έλεγχο των δικών τους δραστηριοτήτων απασχόλησης. Και αυτό...γιατί υπάρχουν εξωτερικές συνθήκες οι οποίες αντιτίθενται στην ανάπτυξη μιας μορφής θεσμοποιημένου ελέγχου κάτω από το οποίο η απασχόληση είναι υπέρτατη και αυτόνομη". Η εξήγηση για τη "αποτυχία" αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί στη μορφή που παίρνουν ιστορικά οι σχέσεις και η αντιπαράθεση μεταξύ των διαφόρων φορέων του Τύπου (ιδιοκτήτες, εκδότες, δημοσιογράφοι, τεχνικοί), καθώς επίσης και στον καθοριστικό ρόλο που παίζουν "εξωτερικοί" παράγοντες (κράτος, διαφήμιση). Ισως εξάλλου, προς αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλει το γεγονός, ότι ακόμα κι αν υπάρχουν ειδικές τεχνικές γνώσεις που πρέπει ν' αποκτηθούν, δεν μπορούν να μογοπωληθούν από έναν και μοναδικό φορέα (όπως π.χ. συμβαίνει με τους γιατρούς, δικηγόρους, μηχανικούς, κ.ά). Βλ. σχετικά, T.J. Johnson (1972:32), και του ίδιου (1973:281-309)..

26. Σ' ό,τι αφορά την Ευρώπη βασικές είναι οι διακηρύξεις των δημοσιογραφικών συνεδρίων του Μπορντώ (1954) και του Μονάχου (1971). Εξάλλου, πολλές εθνικές δημοσιογραφικές ενώσεις, έχουν συντάξει κώδικες δεοντολογίας, των οποίων την τήρηση έχουν αναλάβει συλλογικά όργανα (συμβούλια Τύπου κ.ά.) με πειθαρχικές κυρίως αρμοδιότητες, όπως π.χ. η Ιταλία, Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία, Βέλγιο, Ολλανδία, Σουηδία κ.ά. (από τη διάλεξη του Γ. Ρωμαίου στην ΕΣΗΕΑ στις 26/1/88, με θέμα "*Ο κώδικας Τιμής του Δημοσιογράφου*").

27. Η πρόταξη των "ειδικών", ως "στρατηγική" έχει δύο σκέλη. Αφενός εκφράζει την καθοριστική σημασία και την ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στη μορφή των εφημερίδων, όχι μόνο για την επίτευξη της ακρίβειας και αρτιότητας αλλά και για τη προσέλκυση του κοινού (βλ. Σεραφετινίδου, 1987:249), και αφορά την υιοθέτηση ορθολογικών κριτηρίων στη διαχείριση των εφημερίδων. Αφετέρου, πρόκειται για τυπική περίπτωση κατοχύρωσης του κύρους της

ενσωματώνονται στις επαγγελματικές αντιλήψεις προκειμένου να εξισορροπηθεί η υποβάθμιση του επαγγέλματος και να δοθεί οντότητα στους δημοσιογράφους. Εκφράζεται μια "τεχνικιστική" προοπτική της πληροφόρησης, όπου προτεραιότητα έχει η *αρτιότητα της μορφής των μηνυμάτων*, ενώ προβάλλει επιτακτικά η ανάγκη πανεπιστημιακής κατάρτισης²⁸, αφού η επιστήμη και η τεχνολογία, θεωρούνται πλέον απαραίτητες για την ορθολογική διαχείριση των επιχειρήσεων και την ανάπτυξη του κλάδου και ενσωματώνονται ως βασικές ιδιότητες στο πλέγμα των απαιτούμενων δεξιοτήτων που προσδίδουν κύρος στο επάγγελμα. Επιπλέον, στο επίπεδο της καθημερινής πρακτικής, υιοθετούνται "στρατηγικές" (Elliott, 1978:185), προκειμένου να πληρούνται οι προϋποθέσεις της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας²⁹.

Η διατύπωση και το αίτημα για τήρηση και ενίσχυση των δεοντολογικών κανόνων,

---

απασχόλησης μέσω της ταύτισης των τεχνικών μέσων με τις κυρίαρχες αστικές αξίες συνδέοντας την τεχνική και την τεχνολογία με την "Πρόοδο", το "Δίκαιο" και το "Ανθρώπινο". Η συνάρθρωση αυτή αποσκοπεί σε μια διαδικασία επικύρωσης πάγιων και θετικών επαγγελματικών χαρακτηριστικών.

28. Η προσφυγή σ' ένα θεσμό Γνώσης τόσο έγκυρο, μέσω της σύμφυσης επιστήμης και εξουσίας, ώστε να μην μπορεί ν' αμφισβητηθεί, προβάλλει με ιδιαίτερη ένταση, αφού με την ανάπτυξη του κλάδου των ΜΜΕ και την ραγδαία επέκταση της αγοράς εργασίας, μοιραία η επαγγελματική κατάρτιση ξεφεύγει από τα στενά όρια της εμπειρικής μαθήτευσης στην εφημερίδα και αναγνωρίζεται και από τους ίδιους τους δημοσιογράφους η αποτυχία τους να επιβάλλουν αποτελεσματικό /επαγγελματικό αυτοέλεγχο. Συνιστά δε, μια προσπάθεια θεσμοθέτησης και νομιμοποίησης της δημοσιογραφίας ως επαγγέλματος που απαιτεί υψηλής στάθμης γενική και τεχνική εκπαίδευση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία υποβαθμίζεται, αν και δεν αγνοείται ο ρόλος της "μαθητείας πάνω στη δουλειά". Παράλληλα, όμως επικρατεί η αντίληψη ότι ορισμένες δεξιότητες δεν μαθαίνονται και η δημιουργικότητα που συνδέεται με τη δημοσιογραφία είναι έμφυτη. Η "επιτυχία" εξακολουθεί να μην αποδίδεται σε παράγοντες που αφορούν τυπικά προσόντα (εκπαίδευση), αλλά προσωπικά χαρακτηριστικά με ιδιαίτερη έμφαση στις ατομικές ικανότητες όπως το ταλέντο, τη δημιουργικότητα κ.ά. (βλ. Golding, 1977:295). Σ' αυτό το πλαίσιο, η επιστημονική κατάρτιση συνδέεται περισσότερο με την καλλιέργεια του επαγγελματικού ήθους και λιγότερο με τις αντικειμενικές συνθήκες της απασχόλησης.

29. Συμπεριλαμβάνονται μεταξύ άλλων η κρίση αν η πηγή είναι αξιόπιστη, η εξακρίβωση της πληροφορίας, ο έλεγχος της δήλωσης των κυβερνητικών φορέων, η ίση μεταχείριση των διαφόρων απόψεων, η μη χρήση δολίων μεθόδων για την εκμείωση πληροφοριών, η επανόρθωση κάθε λάθους, η τήρηση του επαγγελματικού απορρήτου, η απαγόρευση λογοκλοπής κ.ά. Κατά την Tuchman (1972) η αντικειμενικότητα συνιστά ένα προστατευτικό "στρατηγικό τελετουργικό", ένα σύνολο συμβάσεων σχετικά με την προέλευση και παρουσίαση των γεγονότων που επιτρέπει στους δημοσιογράφους να υπερασπίζονται την επιλογή του τι αξίζει να δημοσιευτεί (newsworthiness) και πώς πρέπει να ερμηνευτεί. Από τη στιγμή που τα πρότυπα και οι κανόνες είναι απόλυτα καθορισμένοι, ο δημοσιογράφος εργάζεται "αυτόνομα". Αποστασιοποιείται από το γεγονός και θεωρείται ότι δεν υπεισέρχεται η προσωπική του γνώμη και θέση στην αναπαραγωγή ενός γεγονότος. Εξάλλου η δέσμευση των επαγγελματιών στους κανόνες της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας, μεταθέτει εν μέρει την ευθύνη για το περιεχόμενο των μηνυμάτων στις "πηγές ειδήσεων". Ο Τύπος ως ουδέτερος μεταδότης της πραγματικότητας, την καθρεφτίζει χωρίς να διαμεσολαβεί διαμορφώνοντάς την.

- ως απόπειρα³⁰ εισαγωγής συστήματος ελέγχου στο δημοσιογραφικό επάγγελμα και πρόσδωσης κοινωνικού κύρους στις λειτουργίες του Τύπου γενικότερα- πρέπει να συσχετιστεί επίσης και με την μερική αμφισβήτηση και επαναδιατύπωση της κλασικής φιλελεύθερης πλουραλιστικής θεωρίας για την ελευθερία του Τύπου. Μέχρι τον β' Παγκόσμιο Πόλεμο η ιδιωτική επιχείρηση θεωρείται ικανή και αναγκαία συνθήκη για την απρόσκοπτη λειτουργία του Τύπου. Όπως επισημάναμε, η απεριόριστη ελευθερία έκδοσης θεωρείται ότι παράγει πολυφωνία και αντιπροσωπευτικότητα. Με τη αυξανόμενη βιομηχανοποίηση του Τύπου η πίστη στην αρχή της ανταγωνιστικής αγοράς κλονίζεται: λόγω των τεράστιων εξόδων που απαιτούνται για την έκδοση και συντήρηση μιας εφημερίδας δημιουργείται προοδευτικά η αντίληψη ότι η αρχή της ελευθερίας του "καθένα" να εκφράζει τις απόψεις του, αποτελεί ψευδαίσθηση και προοπτικά ελάχιστοι είναι εκείνοι που έχουν τη δυνατότητα ν' ασκήσουν αυτό το δικαίωμα. Ο Τύπος εξελίσσεται σε τμήμα άλλων επιχειρήσεων και σταδιακά υπονομεύεται η άποψη σύμφωνα με την οποία ο ιδιοκτησιακός έλεγχος είναι εγγυητής της αυτονομίας και της απρόσκοπτης επιτέλεσης των δημοκρατικών φιλελεύθερων λειτουργιών του Τύπου. Αντίθετα, ολοένα και πιο συχνά αναγνωρίζεται ότι, η τάση συγκέντρωσης ελέγχου των ΜΜΕ σε όλο μεγαλύτερες και λιγότερες επιχειρήσεις, υπονομεύει την πολυφωνία του Τύπου κυρίως μέσω της άσκησης της ιδιοκτησιακής εξουσίας (Curran & Seaton, 1988:248-250). Η εντεινόμενη συγχώνευση των εταιριών, η δημιουργία εκδοτικών αλυσίδων, με άμεση συνέπεια την εμπορευματοποίηση του τύπου και την συνακόλουθη είσοδο εκδοτών-επιχειρηματιών, "ξένων" προς το επάγγελμα, αποδυναμώνει την αρχή του ελεύθερου ανταγωνισμού που καθιστά τον καταναλωτή κυρίαρχο και τους ιδιοκτήτες υπεύθυνους. Η πραγματικότητα αποδεικνύει καθημερινά ότι η διαδικασία του έντονου ανταγωνιστού οδηγεί μακροπρόθεσμα στη μείωση του ανταγωνισμού (Curran & Seaton, 1988:252). Η μεταβολή αυτή προκαλεί το πρώτο ρήγμα στην παραδοσιακή θεωρία της ελευθερίας του Τύπου.

Η διαφορά συνίσταται κυρίως στη μεταβολή στην έμφαση παρά σε μια ριζική αλλαγή και μεταστροφή. Οι επαγγελματικές ιδεολογίες, όπως διατυπώνονται σήμερα, φέρνουν μέσα τους το στοιχείο της συνέχειας. Πρώτα απ' όλα της συνέχειας των βασικών αρχών θέσμισης και λειτουργίας του Τύπου και τη

---

30. Στη πράξη τα επιχειρήματα αγνοούνται ή οι αποφάσεις καταστρατηγούνται. Οι δημοσιογραφικές ενώσεις δεν μπορούν να συγκριθούν με τα επαγγελματικά "επιμελητήρια" που συνιστούν "qualifying and certifying bodies", τα οποία δεν διαπραγματεύονται καθόλου την νομιμότητα και τους όρους λειτουργίας τους (βλ. Christian, 1980).

κυριαρχία των θεμελιωδών ιδεών, συμβόλων και αξιών που είχαν διαχρονικά συγκροτηθεί για τη νομιμοποίησή του. Έτσι η αμφισβήτηση του ατομικισμού δεν οδηγεί στην απόρριψη του και ως αξία εξακολουθεί να κυριαρχεί. Παράλληλα, ενώ κλονίζεται η απόλυτη πίστη στον ανταγωνισμό και στους νόμους της ελεύθερης αγοράς κυριαρχεί ακόμα η φιλελεύθερη καχυποψία σ' οποιαδήποτε εξωτερική παρέμβαση για την διαχείριση της κρίσης και την επίλυση των ζητημάτων που προκύπτουν από την τάση συγκεντροποίησης του Τύπου. Μπροστά σ' αυτήν την αντίφαση, η μόνη δυνατή "λύση" εναπόκειται στους ίδιους τους δημοσιογράφους.

Σήμερα, με τις επιταχυνόμενες τάσεις προς ολιγοπώλια και μονοπώλια και το φαινόμενο της κυριαρχίας πολυεθνικών κολοσσών στον κλάδο των ΜΜΕ, το αίτημα προστασίας του επαγγέλματος από το σπάσιμό της, συντεχνιακής φύσης, εσωτερικής αγοράς εργασίας, τη συνακόλουθη αυθαιρεσία των ιδιοκτητών καθώς και τη πίεση του κράτους, προσλαμβάνει τη μορφή ενός "ηθικού" αγώνα. Ο συνδυασμός της έννοιας της ελευθερίας του Τύπου, που σφυρηλατήθηκε στο μακρύ αγώνα μεταξύ άγγλων αστών και αριστοκρατών, με τη "θεωρία της κοινωνικής υπευθυνότητας" των λειτουργών του Τύπου, ευνοεί ένα σύστημα αυτορυθμιζόμενου ελέγχου³¹, όπου οι φορείς του Τύπου (ιδιοκτήτες, εργαζόμενοι, συνεργάτες), πρέπει ν' αναλάβουν συλλογικά την ευθύνη να παρέχουν στο κοινό αληθινή, ακέραια και αμερόληπτη επίσκοψη των γεγονότων, μέσω της θέσπισης υψηλών επαγγελματικών κριτηρίων και του σεβασμού των δημοκρατικών θεσμών και των νόμων του κράτους³².

Τέλος, με την ανάπτυξη της δημοσιογραφικής δεοντολογίας που προσδιορίζει τις πεποιθήσεις, τις αξίες και τους κανόνες επαγγελματικής συμπεριφοράς και τις καθημερινές στρατηγικές συλλογής και επεξεργασίας των μηνυμάτων, δεν μετασχηματίζεται μόνον η δημόσια συζήτηση γύρω από τον Τύπο σήμερα, αλλά,

---

31. Στη πραγματικότητα εκφράζονται δύο τάσεις: η μια εκφράζει μια θεμελιακή πίστη στην αναδιανομή της εξουσίας και του πλούτου μέσω της κρατικής διορθωτικής παρέμβασης και διαχείρισης, ενώ η δεύτερη η οποία μέχρι σήμερα κυριαρχεί, απορρίπτει οποιαδήποτε μορφή κρατικής ρύθμισης, και εκφράζει τη πεποίθηση ότι κάθε εξωτερική παρέμβαση χαλκίζει την ελευθεροτυπία και κατά συνέπεια η ελεύθερη αγορά και οι κανονιστικοί έλεγχοι είναι ηθικά προτιμότεροι και αποτελεσματικότεροι.

32. Η έννοια της κοινωνικής υπευθυνότητας του Τύπου έχει πολλά κοινά με την θεωρία της δημόσιας υπηρεσίας της Ραδιοτηλεόρασης όπως αναπτύχθηκε κυρίως από το BBC. Και στις δύο περιπτώσεις οι δημοσιογράφοι πρέπει να ενεργούν ως εγγυητές του δημόσιου συμφέροντος και να μην υποκύπτουν ούτε στις πιέσεις της αγοράς ούτε στην αυθαιρεσία των ιδιοκτητών (Elliott, 1978:190).

όπως θα δούμε στη συνέχεια, επιβάλλονται όρια και στη σημασιοδοτική πρακτική των εφημερίδων καθορίζοντας τις επαγγελματικές πρακτικές και τους άτυπους (άγραφους) κανόνες που υπαγορεύουν τι αποτελεί είδηση και πώς πρέπει να γίνει η παρουσίασή της.

7.2.2 Οι ειδήσεις

Στο πλαίσιο της γενικής προβληματικής για το συσχετισμό παραγωγής δημοσιογραφικών κειμένων και κοινωνικών δομών μέσω των ιδεολογικών μορφών, πολλοί μελετητές, στηριζόμενοι καταρχάς σε αναλύσεις "προ-σημειολογικές", έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στις συνθήκες και πράκτικές μέσα στις οποίες παράγονται τα νοήματα. Εξετάζονται για παράδειγμα οι πρακτικοί, τεχνικοί καταναγκασμοί που επιβάλλει η φύση του μέσου σ' ό,τι αφορά την οργάνωση του χρόνου και του χώρου, ή οι συνέπειες που επιφέρει η εξάρτηση των ΜΜΕ από τις κυριότερες "πηγές" των ειδήσεων. Επίσης ιδιαίτερη σημασία έχει δοθεί στο ρόλο που παίζει η γραφειοκρατική οργάνωση των ΜΜΕ, πώς εγγυάται μια σταθερή ροή αξιόπιστων πληροφοριών και πώς συντελεί στην παραγωγή καθαρά οριοθετημένων κανόνων τού τι αξίζει να δημοσιοποιηθεί (newsworthiness) και πώς πρέπει να "παρουσιαστεί" ώστε να εξυπηρετήσει τους στόχους και τη λειτουργία του μέσου. Τέλος, το ενδιαφέρον συχνά επικεντρώνεται στον ιδιαίτερο ρόλο των επαγγελματικών ιδεολογιών και δημοσιογραφικών δεοντολογιών. Αυτά τα δεδομένα αλληλοσυμπληρώνονται σε πολλά τους σημεία προκειμένου να οργανωθούν σ' ένα συνεκτικό σύνολο πρακτικών προϋποθέσεων, στο πλαίσιο των οποίων συντελείται η διαδικασία της σημασιοδότησης. Φυσικά από το σημείο αυτό η έμφαση των αναλύσεων μετατοπίζεται στην καθαυτό παραγωγή του νοήματος και η προσοχή στρέφεται στις καθαυτό σημασιοδοτικές πρακτικές σ' όλα τα διαδοχικά επίπεδα της παραγωγής ενός δημοσιογραφικού "κειμένου"³³.

---

33. Το ενδιαφέρον τέτοιου τύπου αναλύσεων συνήθως επικεντρώνεται σε θέματα όπως ποιος είναι ο ρόλος των ΜΜΕ στον ορισμό των "αποκλινόντων" ατόμων και το ζήτημα του στιγματισμού, το πρίσμα κάτω από το οποίο προβάλλονται οι κοινωνικές συγκρούσεις (π.χ. εργατικές) και τα κοινωνικά κινήματα, πώς αντιμετωπίζονται τα ζητήματα του φυλετισμού, του σεξισμού, ποιος είναι ο κυρίαρχος ορισμός "οικονομίας" ή του κοινού εγκλήματος, πώς "κατασκευάζεται" η αύξηση της εγκληματικότητας, πώς προβάλλονται τα πυρηνικά ατυχήματα ή η τρομοκρατικές ενέργειες, ποιος είναι οι κυρίαρχες εικόνες για τις σχέσεις των δύο φύλων κλπ.

Ο Hall³⁴, από τους κυριότερους εκπρόσωπους αυτού του είδους προσέγγισης, προτείνει ένα σύστημα ανάλυσης του περιεχομένου των ΜΜΕ βασισμένο στην κριτική ανάλυση των "δημοσιογραφικών πρακτικών"³⁵, ή επαγγελματικών τεχνικών και κανόνων. Προσπαθεί δε να καταδείξει ότι οι τρόποι με τους οποίους λειτουργούν τα ΜΜΕ σήμερα ως γραφειοκρατικοί οργανισμοί, υποτάσσοντας τους παραγωγούς των ΜΜΕ στις λειτουργικές τους απαιτήσεις, συντελούν στην ανάδειξη μορφών γραφής στις οποίες διατηρείται ένα προτιμητέο "περιχαρακώμενο" φάσμα νοημάτων και η σχέση δημοσιογραφικού κειμένου και κυρίαρχης ιδεολογίας είναι σχέση ταυτότητας. Ο μελετητής τονίζει ότι ο καθοριστικός ρόλος των κοινωνικών συνθηκών και σχέσεων, όπως μεσολαβείται από ιδεολογικές διαδικασίες για την εσωτερική δόμηση των δημοσιογραφικών κειμένων, ισχύει για όλα τα επίπεδα οργάνωσης του κειμένου: από τη δομή των σημαινόντων της καταδήλωσης και το ρητό (καταδηλωτικό) νόημα, ως το επίπεδο των σημαινομένων και το λανθάνον (συνδηλωτικό, μυθολογικό) νόημα. Αυτό σημαίνει ότι η ιδεολογική δόμηση μπορεί να επιτευχθεί σ' όλα τα στάδια της σημασιοδοτικής πρακτικής: κατά την επιλογή του αντικειμένου - συμβάντος, κατά την επιλογή και το συνδυασμό των στοιχείων που συγκροτούν το κείμενο³⁶, κατά τις υφολογικές και μορφικές επιλογές, κατά την ερμηνεία των μεταδιδόμενων πληροφοριών κλπ.

---

34. Η ενότητα αυτή στηρίζεται κυρίως στα εξής έργα: Hall (1974), (1975) και Hall (1981), καθώς επίσης και στο Hall et al. (1978).

35. Όπως είπαμε, υιοθετώντας την ορολογία του Althusser (1965, ελλ. μεταφ. 1978:166), θεωρεί ότι η διαδικασία κατασκευής ενός δημοσιογραφικού κειμένου συνιστά σημαίνουσα πρακτική στο βαθμό που κάθε κοινωνική πρακτική πρέπει να νοείται σαν διαδικασία μετασχηματισμού μιας καθορισμένης πρώτης ύλης σε ένα καθορισμένο προϊόν, δια της χρήσεως καθορισμένων μέσων παραγωγής, μέσα στο πλαίσιο καθορισμένων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής (βλ. και υποσημ. 3 παρόντος κεφαλαίου).

36. Όπως είπαμε, η σημειογλωσσολογία διακρίνει δύο μεγάλους άξονες σ' όλα τα σημειωτικά γεγονότα: τον παραδειγματικό και το συνταγματικό άξονα. Ο πρώτος αναφέρεται στις επιλογές, που σημαίνει συγχρόνως στους αποκλεισμούς. Ο δεύτερος αναφέρεται στους συνδυασμούς μεταξύ των επιλεγμένων στοιχείων, προκειμένου να συνδεθούν και να αποτελέσουν ένα συνεκτικό λόγο. Η απλούστερη διαδικασία ομιλίας ενεργοποιεί αναγκαστικά και τους δύο αυτούς μεγάλους μηχανισμούς. Σε γλωσσολογικό επίπεδο αυτό αφορά τη γραμματική και συντακτική επιλογή και διάταξη των στοιχείων έτσι ώστε να έχουν περιέλθει σε μια σχέση τάξης μεταξύ τους. Σε κάθε στάδιο της κατασκευαστικής διαδικασίας οι γλωσσολογικές και ιδεολογικές διαδικασίες είναι κατ' ουσία οι ίδιες. Ιχνη αυτών των εγχειρημάτων παραμένουν στο τελικό κείμενο. Αυτό σημαίνει πως ακόμα και αν δεν μπορούμε να ανακατασκευάσουμε το αρχικό γεγονός - που σχετίζεται με την "πηγή" της ειδήσης -, μπορούμε εντούτοις να ανακαλύψουμε την ιδεολογία που δίνει περιεχόμενο και δομεί το κείμενο.

Σύμφωνα με το βασικό προβληματισμό του Hall, ο ειδησεογραφικός λόγος των ΜΜΕ δεν αποτελεί ένα έτοιμο "προϊόν" που προκύπτει από μια απλή συλλογή και επιλογή των "σημαντικότερων" ειδήσεων, αλλά μια πολύπλοκη γλωσσική και ιδεολογική διαδικασία στην οποία γνώση, πεποιθήσεις, και γνώμες συνδυάζονται με τις υπάρχουσες ή εισερχόμενες πληροφορίες γύρω από τα γεγονότα, τον κοινωνικό λόγο της συγκυρίας, τις συνθήκες παραγωγής που κυριαρχούν στους δημοσιογραφικούς οργανισμούς, το κοινωνικό περίγυρο της παραγωγής των ειδήσεων καθώς και τις (προϋποτιθέμενες) ανάγκες του κοινού. Πιο ειδικά, η παραγωγή ειδήσεων δεν αποτελεί μια άμεση παράσταση ενός γεγονότος ή μια συνειδητή παραμόρφωση της αλήθειας, η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί με κάποιο είδος αντικειμενικής αλήθειας ή με κάποια ουδέτερη εικόνα της πραγματικότητας. Οι δημοσιογραφικές πρακτικές επιτελούν μετασχηματισμό της "πρώτης ύλης" (των συμβάντων της επικαιρότητας και του κοινωνικού λόγου γύρω από αυτά³⁷) την οποία προμηθεύει αρχικά, η δημοσιογραφική "παράδοση", τα είδη και οι συμβάσεις που συγκροτήθηκαν από τη διαθέσιμη "ιδεολογία των ΜΜΕ". Αυτή η διαδικασία μετασχηματισμού ασκείται με τα εργαλεία της δημοσιογραφικής παραγωγής, δηλαδή με τις τεχνικές και τις επινοήσεις που βρίσκονται στη διάθεση του συντάκτη μέσα στη δοσμένη περιοχή της "δημοσιογραφικής ιδεολογίας". Τέλος, η όλη διαδικασία του μετασχηματισμού λειτουργεί μέσα στο πλαίσιο των συγκεκριμένων αξιών και πεποιθήσεων που συνιστούν τις κυρίαρχες μορφές της "γενικής ιδεολογίας". Οπωσδήποτε βέβαια τα ιδεολογικά θέματα διαφοροποιούνται ανάλογα με την ειδική κατασκευή που επιλέγει κάθε μέσον, τον προσανατολισμό του και την εικόνα που έχει για την ταυτότητά του (αυτό που συνήθως λέμε "οπτική" μιας εφημερίδας για παράδειγμα).

Με βάση αυτήν τη γενική προβληματική, ο Hall επιχειρεί μια ολοκληρωμένη ερμηνεία της διαδικασίας παραγωγής των δημοσιογραφικών κειμένων, ως σημαίνουσας πρακτικής, και εισάγει την κρίσιμη αναλυτική διάκριση μεταξύ δύο επιπέδων (1981:231 κ.ε.).

---

37. Στην πραγματικότητα, κατά κανόνα, η κατασκευή των ειδήσεων συνιστά κάποια μορφή επεξεργασίας λόγου αφού οι ρεπόρτερς δεν έχουν οι ίδιοι αντίληψη κάποιου συμβάντος και τα διαθέσιμα στοιχεία τους είναι κυρίως ο λόγος αυτόπτων μαρτύρων, συνεντεύξεις, δηλώσεις πηγών ειδήσεων, ντοκουμέντα ή ειδήσεις άλλων μέσων. Η κατασκευή των ειδήσεων είναι λοιπόν κατά μια έννοια ανακατασκευή άλλων διαθέσιμων λόγων που βασίζονται κυρίως στον θεσμικό λόγο της συγκυρίας (κρατικοί μηχανισμοί, κυβέρνηση, δημόσιες αρχές, αστυνομία, ειδικοί, συνδικάτα, οργανισμοί, κλπ που αποτελούν τις βασικές πηγές πληροφοριών των δημοσιογράφων).

Το πρώτο είναι αυτό των "τυπικών ειδησεογραφικών αξιών" το οποίο συνίσταται στην επεξεργασία ενός συμβάντος με βάση τους επαγγελματικούς κανόνες και τις αντιλήψεις κοινής λογικής, ως προς το τι αποτελεί είδηση στη γλώσσα των ΜΜΕ καθώς και πώς πρέπει να γίνει η επεξεργασία του σύμφωνα με τις γενικότερες παραδοχές των επαγγελματιών ως προς τον ρόλο του Τύπου, της τηλεόρασης κλπ. Οι τυπικές αυτές ειδησεογραφικές αξίες ανήκουν στον κόσμο και στον λόγο των ΜΜΕ, στους δημοσιογράφους ως επαγγελματική ομάδα και στους θεσμικούς μηχανισμούς της παραγωγής ειδήσεων.

Το δεύτερο επίπεδο είναι το "ιδεολογικό" το οποίο συνίσταται στην επεξεργασία των γεγονότων με βάση τα συνδηλωτικά θέματα και τις ερμηνείες τους. Οι ιδεολογικές αξίες ανήκουν στο πεδίο του πόλιτικο-ηθικού λόγου του εξεταζόμενου κοινωνικού σχηματισμού. Η διπλή συνάρθρωση - τυπικών ειδησεογραφικών αξιών και ιδεολογικού επιπέδου - συνδέει το λόγο των εφημερίδων με το ιδεολογικό σύμπαν της κοινωνίας επιτυγχάνοντας την αναπαραγωγή των κυρίαρχων ιδεολογικών θεμάτων της σύγχρονης κοινωνίας.

Όπως υποστηρίζει ο Hall (ό.π., 241), υιοθετώντας τη θεωρητική προσέγγιση του Barthes για το μύθο, η διάκριση αυτή συνδέεται με τη συντυχία του "άμεσου" και του "πολιτικού" με το "μυθικό". Μ' άλλα λόγια, τα ιδεολογικά θέματα εκφράζουν τη διπλή κίνηση προς την "προπαγάνδα" και προς το "μύθο". Από την μια πλευρά, κατατάσσουν τον κόσμο σε σχέση με τις άμεσες πολιτικές και ηθικές αξίες. Δίνουν δηλαδή στα συμβάντα της επικαιρότητας ειδικό ιδεολογικό νόημα που "αγκυρώνεται" στο "εδώ-και-τώρα" και έχει άμεση σχέση με τις τυπικές δημοσιογραφικές αξίες: τα ιδεολογικά θέματα συσχετίζονται με συγκεκριμένα συμβάντα, πρόσωπα, ιδιότητες, ιδιαιτερότητες και χρονική σχετικότητα. Ο ιδεολογικός λόγος παρέχοντας στο γεγονός μια άμεση "ανάγνωση" ή ερμηνεία, το μεταστρέφει προς το χώρο μιας προτιμητέας πολιτικής/ηθικής εξήγησης. Απ' την άλλη όμως, την ίδια στιγμή, το ιδεολογικό θέμα αποστασιοποιείται και καθολικοποιείται: μεταβάλλεται σε μυθικό. Πίσω και μέσα σε κάθε συγκεκριμένη ιδιαιτερότητα ενός γεγονότος ή ενός ατόμου αντιλαμβανόμαστε τις μορφές μιας περισσότερο αρχε-τυπικής καθολικής γνώσης. Μ' άλλα λόγια ο ιδεολογικός λόγος μεταμφιέζει ή μετατοπίζει την επαφή με το στιγμιαίο πολιτικό γεγονός και μας ζητάει να φανταστούμε ότι η ειδική τροπή που έχει επιβληθεί στην ιστορία ήταν πάντα εκεί: είναι καθολική, "φυσική". Έτσι, ο μύθος αποϊστορικοποιεί την κοινωνική

πραγματικότητα και παρακάμπτει την ιστορία μετατρέποντάς την σε φύση³⁸.

Στην πράξη, όπως τονίζει ο Hall, δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ του "τυπικού" (τεχνικού), και ιδεολογικού επιπέδου και χρησιμοποιείται για καθαρά αναλυτικούς λόγους. Ο συντάκτης της εφημερίδας ταυτόχρονα επιλέγει τι αξίζει να δημοσιευτεί αλλά και την οπτική κάτω από την οποία θα γίνει η επεξεργασία του επιλεγμένου θέματος (με βάση ποιους ερμηνευτικούς - ιδεολογικούς κώδικες). Στην ουσία, οι τυπικές προϋποθέσεις των "ειδήσεων" συνιστούν το "μεσολαβητή" για την αναπαραγωγή της ιδεολογίας της εφημερίδας.

Στη συνέχεια θα εξετάσουμε την καθοριστική συμβολή της ειδησεογραφίας στη σημασιοδοτική λειτουργία των ΜΜΕ και την ταύτιση "τυπικού" και "ιδεολογικού" επιπέδου επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στον ημερήσιο μαζικό Τύπο.

Ανοίγοντας οποιοδήποτε εγχειρίδιο δημοσιογραφίας μπορούμε να δούμε τι αποτελεί "είδηση", πώς ιεραρχείται, ποιες είναι οι πηγές της, πώς γράφεται και πώς παρουσιάζεται³⁹. Σύμφωνα με τον Πασαλάρη (1984:25) "είδηση είναι η αφήγηση ενός τρέχοντος γεγονότος ή ιδέας ή σκέψης ή μεταβολής που ενδιαφέρει τον άνθρωπο και επηρεάζει τη ζωή του". Πιο συγκεκριμένα (ό.π., σελ. 27), είδηση είναι ότι περιέχει:

1. Προσωπικό ενδιαφέρον (όσες αναφέρονται σε γνωστά και επώνυμα πρόσωπα, πολιτικούς ηγέτες, επιστήμονες, καλλιτέχνες, κροίσους, βεντέτες, διάσημους κακοποιούς κλπ)

---

38. Για παράδειγμα, ο θάνατος της πριγκίπισσας του Μονακό, Γκρέις Κέλλυ, από δημοσιογραφική άποψη αποτέλεσε ένα απρόσμενο συμβάν, ήταν δραματικός, ξαφνικός, και αφορούσε ένα άτομο πολύ υψηλού status. Στο ιδεολογικό επίπεδο συνδηλώνει ένα σύνολο μυθολογικών θεμάτων: γλυκειά γυναίκα, μυθιστορηματική ζωή, η κοινή θνητή που γίνεται βασίλισσα, ευτυχισμένη πλούσια οικογένεια, μοναρχία, αγάπη λαού, πεπρωμένο, δραματικό τέλος κλπ.

39. Οι κατηγορίες στις οποίες θα αναφερθούμε συνιστούν "άτυπους" κώδικες με την έννοια ότι, ενώ γενικά είναι κοινής αποδοχής, η ύπαρξη τους δικαιολογείται σε σχέση με την υποτιθέμενη φύση των ίδιων των γεγονότων που αξίζει να δημοσιευτούν και των υποτιθέμενων προτιμήσεων των αναγνωστών, και όχι σε σχέση με την ανάγκη των δημοσιογραφικών οργανισμών για κάποιο είδος τυπικού, ρητού κώδικα (O'Sullivan et al., 1987:154). Ακριβώς αυτός ο "άτυπος" χαρακτήρας των κατηγοριών, συνεπάγεται μια πληθώρα διαφορετικών ταξινομήσεων και οπτικών ανάλογα με το συγγραφέα και τις θέσεις του, γεγονός που καθιστά τις κατηγορίες αναλυτικά προβληματικές και ασυνεπείς, με σοβαρές επικαλύψεις και ανακολουθίες. Όπως και να έχει πάντως μάς δίνουν πολύτιμα στοιχεία για την κατασκευή των ειδήσεων από δημοσιογραφική σκοπιά.

2. **Οικονομικό ενδιαφέρον** (φορολογίες, διατιμήσεις, εκπτώσεις, υποτιμήσεις νομισμάτων, καθορισμοί μισθών, συλλογικές συμβάσεις, χρηματιστήριο, οικονομικές καταστροφές κλπ)
3. **Πολιτικά γεγονότα** (εκλογές, δημοψηφίσματα, συνέδρια, επαναστάσεις, αλλαγές καθεστώτων)
4. **Συγκρούσεις** (ανθρώπου με άνθρωπο, ανθρώπου με φύση, ανθρώπου με την κοινωνία και το νόμο, ιδεολογικές, θρησκευτικές, οικονομικές, συνδικαλιστικές και πολιτικές, πόλεμος, απώλειες, ζημιές)
5. **Σπάνια γεγονότα** (ασυνήθιστο, απροσδόκητο, παράξενο, φυσικές καταστροφές, δυστυχήματα)
6. **Ηρωϊκές πράξεις** (σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας, σωματικής, πνευματικής και ψυχικής)
7. **Εκκρεμείς υποθέσεις** (περιπέτειες, εξερευνήσεις, επιχειρήσεις διασώσεων, μεγάλες δίκες, δραπετεύσεις, ανεξιχνίαστα εγκλήματα κλπ)
8. **Ανθρώπινο ενδιαφέρον** (ιστορίες της καθημερινής ζωής με στόχο τη συγκίνηση του "απλού" ανθρώπου)
9. **Ισχυρά σύνολα** (ειδήσεις που αναφέρονται σε οργανώσεις, αιρέσεις, αθλητικές ομάδες, κόμματα, μειονότητες, παρατάξεις, συναρθροίσεις, διεθνή συνέδρια, κλπ)
10. **Αγωνιστική διάθεση** (αθλητικά επιτεύγματα, αθλητικές συναντήσεις, εκλογικές αναμετρήσεις, ειρηνιστικές εκδηλώσεις κλπ)
11. **Εφευρέσεις, ανακαλύψεις** (επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα, αρχαιολογικές ανασκαφές κλπ)
12. **Σεξουαλικό ενδιαφέρον** (απαγωγές, βιασμοί, ερωτικές ιστορίες, αντισύλληψη, θέματα γονιμότητας κλπ)
13. **Εγκλήματα.**

Πέρα από αυτές τις βασικές κατηγορίες ειδήσεων, οι δημοσιογράφοι ενεργούν καθημερινά με βάση κάποια συγκεκριμένα **κριτήρια αξιολόγησης και ιεράρχησης** που είναι ταυτόχρονα και **κριτήρια επιλογής - δημοσίευσης** (δηλαδή ακόμα και αν ένα γεγονός ανήκει σε μια από τις παραπάνω κατηγορίες δεν σημαίνει ότι θα δημοσιευθεί, αντίθετα πρέπει να πληρεί και κάποιες επιπρόσθετες προϋποθέσεις). Τα κριτήρια αυτά είναι πολύτιμα γιατί καθοδηγούν τους συντάκτες καθημερινά στο πώς θα χρησιμοποιηθεί μια είδηση, στο αν θα περικοπεί και πώς, πού πρέπει να τοποθετηθεί στο φύλλο της εφημερίδας, ποια θέση και πόση επιφάνεια θα καταλάβει στη σελίδα, αν θα εικονογραφηθεί κλπ.

Σπάνια κάποιο συμβάν καλύπτει όλες τις προϋποθέσεις αλλά σε όσο περισσότερες ανταποκρίνεται τόσο πιθανότερο είναι να δημοσιευτεί και ίσως να αποτελέσει "πρώτο θέμα".

Ο Πασαλάρης (1984:28-31) θεωρεί απαραίτητες οκτώ προϋποθέσεις:

1. **Επικαιρότητα** (οι "παλιές" ειδήσεις δεν ενδιαφέρουν)
2. **Εγγύτητα** - γεωγραφικό στοιχείο ("όσο πιο κοντά σε εμάς διαδραματίζεται ένα γεγονός τόσο μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει")
3. **Σπουδαιότητα** -πόσους ενδιαφέρει η είδηση. Η αξία ενός γεγονότος είναι σχετική και εξαρτάται από την εμβέλεια του γεγονότος (σε σχέση με το είδος του αναγνωστικού κοινού και την προϋπόθεση της εγγύτητας)
4. **Σπανιότητα** - μοναδικότητα, παραδοξότητα
5. **Εκρηκτικότητα** - βιαιότητα (αγώνες, εγκλήματα, πολιτικοί αγώνες και διάφορες σύγκρουσεις)
6. **Εκκρεμότητα** (προβληματική ή άγνωστη έκβαση)
7. **Συγκίνηση** (συναίσθημα, πάθος)
8. **Συνέπεια** - επιπτώσεις (πόσο επηρεάζει μια απεργία, μια πλημμύρα, μια οικονομική καταστροφή, η ανεργία κλπ)⁴⁰.

Ενας άλλος γενικότερος διαχωρισμός, που συνιστά ταυτόχρονα και πρωταρχικό κριτήριο ιεράρχησης στον Τύπο, είναι μια πρώτη γενική θεματογραφική διάκριση μεταξύ του "γεγονότος" που θεωρείται "σοβαρή" είδηση ("*hard news*") και αυτού που θεωρείται "ελαφριά", "κοινωνική" ή "ψυχαγωγική" ("*soft news*"). Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται συνήθως οι "πολιτικές", "οικονομικές" ή "διεθνείς" ειδήσεις, ενώ στη δεύτερη κατατάσσονται ειδήσεις ανθρώπινου και κοινωνικού ενδιαφέροντος, ειδήσεις σχετικά με εγκλήματα, ατυχήματα, τα "πολιτιστικά", τα "νεολαϊκά", τα "γυναικεία", τα "αθλητικά", τα "κοσμικά" κλπ.

Αυτές οι κατηγοριοποιήσεις μάς βοηθούν να αναγνωρίσουμε τα τυπικά στοιχεία επιλογής και ιεράρχησης ενός συμβάντος αλλά δεν μας διευκρινίζουν τι αντιπροσωπεύουν και τι καταδεικνύουν αυτές οι "αρχές επιλογής και

---

40. Οι Galtung & Ruge (1981), περιλαμβάνουν την ένταση, την σπανιότητα, το απρόβλεπτο, την καθαρότητα, την εθνοκεντρικότητα, την προσωποποίηση (να αφορούν άτομα), τη δημοτικότητα (μεγάλα ονόματα) ή να αφορούν κοινωνικές ελίτ και σημαντικές χώρες. Στο Charnley M.V.& B. (1982, ελλ. μεταφ. 1992:42-55) εκτός των παραπάνω προϋποθέσεων, απαραίτητο θεωρείται επίσης το χιούμορ.

ιεράρχησης". Οι τυπικές δημοσιογραφικές αξίες εμφανίζονται σαν ένα σύνολο ουδέτερων και καθημερινών πρακτικών ρουτίνας ενώ στην πραγματικότητα πιστεύουμε ότι πρέπει να γίνουν επίσης αντιληπτές ως ιδεολογική δομή - να εξεταστούν δηλαδή αυτοί οι κανόνες ως τυποποίηση μιας ιδεολογίας των ειδήσεων.

Καταρχάς, η υποχρεωτική ταξινόμηση κάθε συμβάντος σε μια θεματική κατηγορία, είτε εκφράζεται σελιδοποιητικά είτε όχι, συσκοτίζει τη βαθιά δομή των γεγονότων και την ουσιαστική αλληλεξάρτησή τους. Η τάση του Τύπου προς μια αποσπασματικοποίηση των εσωτερικών συνδέσεων των συμβάντων έχει ως συνέπεια να συγκεντρώνεται στην επιφανειακή μορφή των γεγονότων και να τα παρουσιάζει ως ξεχωριστά και δραματικά μη ιστορικά συμβάντα, βασισμένα στη γνώση κοινής λογικής τού τι ξέρει όλος ο κόσμος σχετικά με την κοινωνία (Morley, 1981:387). Επιπλέον, η συγκέντρωση σε απομονωμένες λεπτομέρειες των πιο "θεαματικών" πλευρών του γεγονότος συνεπάγεται ότι οι ειδήσεις πολύ συχνά παίζουν ένα ρόλο "εντυπωσιακό, ψυχαγωγικό" και εμφανίζονται ως αποϊστορικοποιημένη αλληλουχία γεγονότων - σειρές άμεσων εικόνων μιας "επικαιρότητας χωρίς συμπεριέχον" (Morley, 1981:388).

Στην πραγματικότητα αυτή η διάκριση μεταξύ των διάφορων ειδών, η κατάτμηση και αποσπασματικότητα της καθημερινής επικαιρότητας, καθιστά αδύνατον να αντιληφθούμε την κοινωνική οργάνωση ως ολότητα και ως συνολική δομή και αδύνατον επίσης να την ανασυγκροτήσουμε ως τέτοια⁴¹. Για παράδειγμα, η συστηματική διάκριση μεταξύ οικονομικών και πολιτικών ειδήσεων, συσκοτίζει το γεγονός ότι δεν πρόκειται για δύο σφαίρες ανεξάρτητες και αυτόνομες αλλά για δύο πλευρές του κοινωνικού συστήματος που είναι στενά συναρθρωμένες. Εξάλλου η διάκριση μεταξύ "πολιτικών" (ή "οικονομικών") ειδήσεων και "κοινωνικών"⁴² συντελεί στην απόδοση σχέσεων, αντικειμένων, διαδικασιών και

---

41. Βέβαια, αυτό δεν ανάγεται απλώς στις πρακτικές των ΜΜΕ: πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο η λειτουργία των ΜΜΕ συναρθρώνεται με τη δομή της κοινωνικής πραγματικότητας.

42. Η έννοια του "κοινωνικής" είδησης ή ρεπορτάζ στον Τύπο παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα που χρειάζεται διευκρίνιση. Στην κατηγορία του "κοινωνικού" στον Τύπο κατατάσσεται ότι δεν έχει σχέση με τις μείζονες εσωτερικές ή διεθνείς πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις αλλά αναφέρεται στις ειδήσεις "ανθρώπινου ενδιαφέροντος", τις εκδηλώσεις διάφορων φορέων (καλλιτεχνικά, πολιτιστικά, κοσμικά), ειδήσεις από το αστυνομικό δελτίο, τα δικαστήρια κλπ.

ατόμων σε κάθε σφαίρα και επιβεβαιώνει συνεχώς τη φυσικότητα και τη νομιμότητα της αντίληψης που κυριαρχεί για τη διάκριση ιδιωτικού και δημοσίου. Μ' αυτόν τον τρόπο ορισμένες κατηγορίες ειδήσεων ("μη πολιτικές" και "μη οικονομικές") δεν είναι σε κανένα σημείο σαφέστερα ιδεολογικές απ' ό,τι στο ότι τίθενται, με αυτόν τον απλό "τεχνικό" τρόπο, εκτός πολιτικής και οικονομίας δηλαδή σε τελική ανάλυση εκτός Ιστορίας. Συνεπώς, μέσω της διχοτόμησης ιδιωτικού και δημοσίου όπως εκφράζεται θεματογραφικά και σελιδοποιητικά στις εφημερίδες, θεμελιώνεται μια ιδεολογία που διακηρύσσει ότι το ιδιωτικό είναι ο χώρος πέρα από τις "πολιτικές" και "οικονομικές" δυνάμεις και σχέσεις και κατά συνέπεια ένα ζήτημα οριζόμενο ως "ιδιωτικό" ανακηρύσσεται σε τελική ανάλυση κενό εξουσίας (βλ. λεπτομερή ανάλυση στο εμπειρικό μέρος, κεφ. 19, ενότητα 19.1 και ιδιαίτερα 19.1.2).

Απ' την άλλη, όπως είπαμε αυτές οι κατηγορίες εκφράζουν ταυτόχρονα την ύπαρξη ιεράρχησης των "εισερχόμενων πληροφοριών" σε μόνιμη και καθημερινή βάση, κατευθύνοντας την επιλογή, κατασκευή, παρουσίαση, αλλά κυρίως την αξιολόγηση όλων των ειδήσεων. Παρ' όλο που με την καθιέρωση του *tabloid*, ο διαχωρισμός μεταξύ "hard news" και "soft news" είναι μερικές φορές δυσδιάκριτος⁴³, εξακολουθεί να υπάρχει ένας μεγάλος αριθμός συμβάντων που κατατάσσονται σε αρκετά χαμηλή θέση στην ιεραρχική κλίμακα της ημερήσιας διάταξης και αποκλείονται από το χώρο των κύριων ειδήσεων, επηρεάζοντας τη συνολική αξιολογική και σημασιοδοτική λειτουργία των αντίστοιχων θεμάτων. Για παράδειγμα, οι "σημαντικές" ειδήσεις συνιστούν ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με αλλαγές στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική εξέλιξη, ενώ οι "ασήμαντες" "ανθρώπινες ιστορίες" εμπλέκουν τα άτομα σε προσωπικό - ιδιωτικό επίπεδο και δεν αφορούν άμεσα την κοινότητα αλλά ανάγονται στην ανθρώπινη φύση που είναι η ίδια και αναλλοίωτη. Οι ανθρώπινες ιστορίες επαναλαμβάνουν συνεχώς το ίδιο πράγμα: το έγκλημα ζηλοτυπίας, τιμής, την κλοπή, το θάνατο, τον έρωτα κλπ (βλ. Auclair, 1982). Αυτή η διάκριση μεταξύ "γενικών-σοβαρών" και "κοινωνικών" ή "ανθρώπινων" ειδήσεων στο συνολικό περιεχόμενο των εφημερίδων, αναπαριστά συμβολικά μια κυρίαρχη και απλουστευμένη οπτική της θεμελιώδους διχοτόμησης δημοσίου/ ιδιωτικού έτσι ώστε τα μέλη του ζεύγους αυτού να μην

---

43. Πολύ συχνά ένα δημοσίευμα αφορά ένα δημόσιο συμβάν ή ένα δημόσιο πρόσωπο και παρουσιάζεται με όρους "ιδιωτικού" ή αντίθετα ένα θέμα της "ιδιωτικής" σφαίρας "πολιτικοποιείται" και εμφανίζεται ως "δημόσιο" ζήτημα. Υπάρχει δηλαδή συχνά μια αλληλοδιαπλοκή των δύο τομέων και παρουσιάζονται με την ίδια περίπου μορφή. Βλ. G. Kress (1986:409).

έχουν απλώς αντίθετο νόημα, όπως επισημάναμε πιο πάνω, αλλά να είναι μεταξύ τους ιεραρχημένα με τρόπο ώστε το δημόσιο να είναι πρότερο του ιδιωτικού με την ποιοτική έννοια του όρου και το ιδιωτικό να είναι το αρνητικό, το ανεπιθύμητο και το εκφυλισμένο του πρώτου, γεγονός που νομιμοποιεί τη διαδικασία συνεχούς προβολής ενός συγκεκριμένου κοινωνικού προτύπου. Στο σύνολό τους λοιπόν αυτές οι θεματικές κατηγοριοποιήσεις - συγκαλυμμένες ή ασύνειδα πολιτικές - καταδεικνύουν περισσότερο μια συγκεκριμένη προοπτική μέσα από την οποία βλέπουμε την ιστορία της εποχής μας, την κοινωνική οργάνωση και εντέλει τις κοινωνικές σχέσεις ιεραρχίας και υποτέλειας.

Δύο άλλες σημαντικές συνέπειες αυτής της σταθερής καθημερινής θεματογραφικής και σελιδοποιητικής ταξινόμησης είναι ότι ο δημοσιογραφικός λόγος αφενός μάς εξοικειώνει με τις μορφές μέσω των οποίων αντιλαμβανόμαστε συνήθως τον κόσμο και αφετέρου τροφοδοτεί και συντηρεί την εντύπωση ότι η κοινωνία βρίσκεται μεν σε αέναη κίνηση αλλά με την έννοια της συνεχούς επανάληψης και όχι της μεταβολής. Ο δημοσιογραφικός λόγος, μ' άλλα λόγια, τείνει να "κάνει οικεία" την πραγματικότητα που αναπαριστά, να καθιστά τον πραγματικό κόσμο αντικείμενο μιας αναγνωρίσιμης μορφής που δεν αλλάζει ουσιαστικά ποτέ:

"Ο κόσμος είναι μοναδικός. Η απλή επανάληψη των στιγμών, που εκτοπίζουν διαρκώς η μια την άλλη χωρίς να διαφέρουν μεταξύ τους" (Adorno & Horkheimer, 1986:253).

Μια τέτοια πρακτική αντιμετωπίζει σαν κάτι "φυσικό" τόσο τον εαυτό της και το αντικείμενό της (τις ειδήσεις) όσο και την "πραγματικότητα", παρουσιάζεται σαν ένας δοσμένος από τα πριν κόσμος, και η δημοσιογραφία, αντί να είναι ένας ενεργά δημιουργικός λόγος, αντιμετωπίζεται σαν απλό καθρέφτισμα αυτού που είναι πραγματικό έξω από τη γλώσσα. Αυτό έχει ως συνέπεια να απαλειφεται τελείως το έργο της δημοσιογραφικής πρακτικής καθώς η οργάνωση μέσα στην οποία ο δημοσιογράφος τοποθετεί καθημερινά την είδηση παρουσιάζεται σαν αποτέλεσμα της άμεσης αντανάκλασης του τρόπου με τον οποίο "τοποθετούνται" τα γεγονότα της επικαιρότητας στις αντίστοιχες κατηγορίες, το ένα σε σχέση με το άλλο, *ανεξάρτητα από το λόγο της εφημερίδας*.

Οι σταθερές καθημερινές κατηγοριοποιήσεις και ιεραρχήσεις συνιστούν, μ' άλλα λόγια, μηχανισμούς μέσω των οποίων η σύνολη δομή μιας εφημερίδας κατορθώνει να μας "εξοικειώνει" και να μας καθησυχάζει με κάποιες κυρίαρχες ιδέες του

κοινωνικού. Μηχανισμούς οι οποίοι ενισχύονται καθοριστικά από όλα εκείνα τα μορφικά στοιχεία που συντείνουν στο να αναγνωρίζουμε αμέσως για ποια εφημερίδα πρόκειται (τρόπος γραφής, είδος τυπογραφικών στοιχείων, χρώμα, βινιέτες ή λογότυποι, σταθερή σελιδοποιητική οργάνωση, φωτογραφικές επιλογές κλπ).

Τέλος, παραφράζοντας τον Bourdieu (1975, ελλ. μεταφ. 1990:4), θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό που επιτυγχάνεται κυρίως με την καθημερινή συγγραφή και διαμόρφωση ενός φύλλου εφημερίδας είναι ότι ο "ορισμός των πραγμάτων" που είναι καλά να λεχθούν και των θεμάτων που είναι άξια ενδιαφέροντος, να συνιστά έναν από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς που συντελούν ώστε πράγματα εξίσου καλά να λεχθούν να μην λέγονται και θέματα όχι λιγότερα άξια ενδιαφέροντος να μην ενδιαφέρουν κανέναν ή να αντιμετωπίζονται ως τέτοια ή κατά τρόπο επονεϊδιστο ή ελαττωματικό.

Η ιδεολογική διάσταση των τυπικών ειδησεογραφικών αξιών δεν αφορά όμως μόνον την αλληλοδιαπλοκή και οργάνωση των διάφορων κατηγοριών επιλογής και ιεράρχησης. Κάθε κατηγορία ειδήσεων και κάθε προϋπόθεση αξιολόγησης, από μόνη της, θεμελιώνει στην πράξη συγκεκριμένα πρότυπα αντίληψης του κόσμου, συγκεκριμένους ορισμούς της κοινωνικής πραγματικότητας. Ο δημοσιογραφικός λόγος, "υποστηρίζοντας" αυτά τα συγκεκριμένα πρότυπα αντίληψης του κόσμου, που επιβάλλονται αδιάκοπα στην πραγματικότητα όχι μόνο από τον Τύπο αλλά και από τις κατηγορίες της καθημερινής γλώσσας, από τις κυρίαρχες ιδεολογικές μορφές και από τους κώδικες άλλων κοινωνικών λόγων, μάς εξοικειώνει με αυτά τα πρότυπα ενισχύοντας την ισχύ τους και την επίδρασή τους πάνω στους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε και αξιολογούμε τον κόσμο γύρω μας.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι οι διάφορες κατηγορίες ειδήσεων και τα κριτήρια ιεράρχησής τους, στηρίζονται στην προϋπόθεση ότι δημοσιογράφοι και αναγνώστες έχουν κοινή κουλτούρα, κοινές αξίες, κοινά συμφέροντα, κοινή αντίληψη για τον κόσμο που τους περιβάλλει, μ'άλλα λόγια ότι υπάρχει μια **συναίνεση** ως προς τα θεμελιώδη της κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό που πρέπει δηλαδή εδώ να τονιστεί είναι ότι οι εφημερίδες επιλέγοντας και ταξινομώντας τα συμβάντα που θα αποτελέσουν ειδήσεις - δίνοντας δηλαδή νόημα στα γεγονότα - στηρίζονται στην προϋπόθεση της συναινετικής φύσης της κοινωνίας, της κοινής

προοπτικής ως προς τα καθημερινά συμβάντα και την αξιολόγησή τους. Μια τέτοια κοινωνική θεώρηση έχει πολύ σημαντικές πολιτικές συνέπειες γιατί αρνείται ότι μπορεί να υπάρχουν μείζονες πολιτισμικές, κοινωνικές ή οικονομικές διαφορές, ότι μπορεί δηλαδή να υπάρχει διάσταση συμφερόντων και ότι η εξουσία μπορεί να είναι άνισα κατανομημένη μεταξύ των διάφορων κοινωνικών ομάδων, τάξεων, φύλων κλπ. Αν και γίνεται δεκτό ότι υπάρχουν διαφωνίες και διαμάχες σε πολλά θέματα, γενικά θεωρείται ότι αυτές δεν υπερβαίνουν ποτέ το πλαίσιο της κοινωνικής συναίνεσης. Μ' αυτήν την έννοια θεωρείται ότι η κουλτούρα που ενώνει μια κοινωνία διαπερνά και υπερβαίνει οποιοδήποτε, κατά τάξη, φύλο, ηλικία κλπ, διάκριση (βλ. Hall et al. 1978:53-54).

Η "προϋπόθεση" της **σπουδαιότητας** για παράδειγμα, στενά συνδεδεμένη με αυτήν της **εγγύτητας** και της **συνέπειας**, θεμελιώνεται εξολοκλήρου στην άρρητη παραδοχή της ύπαρξης ενός ενιαίου κοινωνικού συνόλου (οι αναγνώστες, οι κάτοικοι μιας πόλης, οι πολίτες ενός κράτους, οι άνθρωποι του πλανήτη κλπ) για το οποίο ισχύουν τα ίδια κριτήρια ως προς το ποιες ειδήσεις είναι σημαντικές, ποια γεγονότα και με ποιον τρόπο επηρεάζουν τη ζωή των ατόμων κλπ. Για παράδειγμα, προκειμένου οι διάφορες "διασημότητες" ή "ελίτ" να αποτελούν είδηση, θα πρέπει δημοσιογράφοι και αναγνώστες να συμμερίζονται λίγο - πολύ την ίδια αντίληψη για το ποιος είναι διάσημος ή ελίτ και γιατί, τι νόημα έχει το κοινωνικό κύρος, ο πλούτος, η ισχύς κλπ στην υπάρχουσα κοινωνική δομή και γιατί ενδιαφέρει, ή επηρεάζει πολύ κόσμο και με ποιο τρόπο. Ομως αυτές τις προϋποθέσεις λανθάνουν βασικές παραδοχές για την οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, το ρόλο του ατόμου ως υποκειμένου της ιστορίας και τη σχέση του με την κοινωνία, και ενγένη τη γενικότερη αντίληψη για την κοινωνική τάξη πραγμάτων (βλ. λεπτομέρειες, εμπειρικό μέρος, "Το φύλο και οι σύγχρονες κοινωνικές δομές", σελ.).

Παρόμοια, η έννοια της **εγγύτητας**, προϋποθέτει κάποια συναίνεση ως προς το τι σημαίνει "κοντά" και τι σημαίνει "μακριά", ορισμοί της απόστασης που δεν είναι σχεδόν ποτέ αξιολογικά ουδέτεροι. Οπως τονίζουν οι Elliott et al. (1986:271) η προϋπόθεση της εγγύτητας στην πραγματικότητα ταυτίζεται με την κοινωνική ιδεολογική εγγύτητα που δεν είναι απαραίτητα γεωγραφική: πχ μεταξύ των χωρών της Δύσης σ' αντιδιαστολή με τα κομμουνιστικά κράτη, μεταξύ "πολιτισμένων" ανθρώπων ή λαών σε αντιπαράθεση με τους "απολίτιστους" ή "υπανάπτυκτους" λαούς, ή ακόμα μεταξύ επαρχίας/ πρωτεύουσας κλπ. Έτσι, ένα ατύχημα ή ένας

σεισμός στις ΗΠΑ θ' απασχολήσει τα ελληνικά ΜΜΕ πολύ περισσότερο από το ίδιο συμβάν στην Αλγερία, η πτώση ενός αεροπλάνου στην Αγγλία αποτελεί σημαντικότερη ειδήση για μια αθηναϊκή εφημερίδα από μια αντίστοιχη στην Τουρκία κ.ο.κ. Σε τέτοιες περιπτώσεις, προϋποτίθεται ότι υπάρχει μια αδιαφοροποίητη κοινωνική κατηγορία, το ελληνικό αναγνωστικό κοινό, το οποίο ενδιαφέρεται περισσότερο για την επικαιρότητα "σημαντικών" χωρών σαν τις ΗΠΑ ή την Αγγλία, απ' ό,τι για χώρες σαν την Αλγερία ή την Τουρκία στη βάση κάποιων παραδοχών ως προς τη διάζευξη πολιτισμένος/υπανάπτυκτος κόσμος ή σύμμαχος/εχθρός⁴⁴.

Με τον ίδιο τρόπο, οι ειδήσεις που αφορούν ένα **απρόβλεπτο, ξαφνικό**, ή **σπάνιο γεγονός**, προϋποθέτουν μια συναίνεση ως προς τη σημασία των διαζεύξεων φυσιολογικό:μη φυσιολογικό, συνηθισμένο:σπάνιο, καθημερινό:έκτακτο, αναμενόμενο:ξαφνικό κλπ. Συνεπώς οι ορισμοί του κανονικού και του μη κανονικού παρέχουν το διαρθρωμένο πλαίσιο πάνω στο οποίο ο Τύπος επεξεργάζεται το μεγαλύτερο ποσοστό των καθημερινών ειδήσεων (βλ. κατηγορίες Πασαλάρη πιο πάνω, όπως "συγκρούσεις", "ηρωϊκές πράξεις", "παράνομες δραστηριότητες" (εγκλήματα, βία κλπ), ειδήσεις με "ανθρώπινο ενδιαφέρον" κλπ). Στην πράξη, αυτό που κάνει ένα "έγκλημα" ή μια "παράνομη" δραστηριότητα ειδήση είναι η διαφορά από αυτό που θεωρούμε φυσιολογικό, η παρέκκλιση από κάποιον κανόνα (σεβασμός στη σωματική ακεραιότητα ή την ανθρώπινη ζωή, σεβασμός στην ιδιοκτησία, την προγραμματισμένη καθημερινότητα, την κοινωνική και οικογενειακή ηθική, την ατομική και εθνική ασφάλεια κλπ). Όπως τονίζουν οι Hall et al. (1978, ελλ. μεταφ. 1988:276) "οι ειδησεογραφικές αξίες ορίζουν ως σημαντικό να δημοσιευθεί εκείνο που ξεφεύγει από το κανονικό, επιστρατεύοντας μ' αυτόν τον τρόπο μια έννοια της κανονικότητας". Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι αυτές οι ειδήσεις αποτελούν βασικές πηγές πληροφόρησης ως προς τα κανονιστικά όρια της κοινωνίας μας και παίζουν έναν σημαντικότερο νομιμοποιητικό ρόλο.

---

44. Βέβαια, δεν πρέπει να παραλείψουμε να τονίσουμε ότι η ιεράρχηση των ειδήσεων εξαρτάται επίσης και από ένα "τεχνικό", στη βάση του, στοιχείο, με σοβαρές όμως πολιτισμικές και ιδεολογικές συνέπειες: την οικονομική και πολιτισμική κυριαρχία των διεθνών ειδησεογραφικών πρακτορείων ή των δορυφορικών καναλιών. Ο ρόλος των κολοσσιαίων αυτών οργανισμών στην επιλεκτική διανομή ειδήσεων και φωτογραφικού ή οπτικοακουστικού υλικού είναι καθοριστικός, αφού, κατά κανόνα, δίνουν προτεραιότητα σε γεγονότα που εμπλέκουν "σημαντικές", "αναπτυγμένες" χώρες σε βάρος των ειδήσεων που αφορούν "καθυστερημένες" ή "υπανάπτυκτες" χώρες, δίνοντας έτσι ιδεολογική μορφή σ' αυτό που έχει συντελεστεί στο οικονομικο-κοινωνικό επίπεδο.

Από ιδεολογική άποψη, το κυριότερο χαρακτηριστικό αυτού του είδους ειδήσεων ("βία", "εγκλήματα", "παράνομες" δραστηριότητες κλπ) είναι ότι η έννοια της παραβατικής ή εγκληματικής συμπεριφοράς αντιμετωπίζεται ως ένα μη προβληματικό δεδομένο⁴⁵. Πιο συγκεκριμένα η κατασκευή των σχετικών δημοσιευμάτων στηρίζεται στην προϋπόθεση ότι κάθε μορφή παρέκκλισης απαρτίζει μια αντικειμενική πραγματικότητα, προϋπάρχουσας της νομικής (ή ευρύτερα κοινωνικής) αρνητικής αξιολόγησης, και επιδεκτική αιτιολογικής προσέγγισης. Από εδώ προκύπτει και η εμμονή με την οποία ο Τύπος, μέσω της "προσωποποίησης" των ειδήσεων (βλ. παρακάτω), "αναζητά" τα "ιδιαιτερα" γνωρίσματα της παρεκκλίνουσας συμπεριφοράς στη βάση μιας σειράς υποθέσεων γύρω από την ιδιότυπη φύση του παρεκκλίνοντος ατόμου (βιολογικό υπόβαθρο, ιδιομορφία του ψυχισμού του ή ιδιαιτερότητα του κοινωνικού του περιγυρού). Μέσα από την πολυμορφία των διάφορων τρόπων και μορφών "καταγραφής" των σχετικών συμβάντων ή "ερμηνείας" του φαινομένου της παρέκκλισης που επιχειρεί ο Τύπος, αναδεικνύεται ξεκάθαρα ένα συναινετικό πρότυπο που δέχεται ότι ο ποινικός νόμος, η αστυνομία, η φυλακή κλπ αποτελούν θεσμούς που [οφείλουν να] προστατεύουν τα μέλη της κοινωνίας και [να] περιφρουρούν τη διατήρηση των θεμελιωδών κοινωνικών αξιών. Σ' αυτό το πλαίσιο, δεν λαμβάνεται υπόψη ότι κάθε κοινωνία δημιουργεί τις δικές της χαρακτηριστικές μορφές παρέκκλισης και εγκληματικότητας και ότι τελικά η παρέκκλιση είναι ένα πολιτικό φαινόμενο, συνυφασμένο με την έννοια της κρατικής εξουσίας. Αποσιωπάται δηλαδή το γεγονός ότι η παρέκκλιση είναι μια συμπεριφορά που ορίζεται ως τέτοια από αυτές τις κοινωνικές ομάδες και θεσμούς που έχουν την εξουσία να στιγματίζουν ως παρεκκλίνουσες ορισμένες συμπεριφορές⁴⁶. Αρκετοί μάλιστα

---

45. Τα ΜΜΕ στηρίζονται κυρίως στον ορισμό της κλασικής εγκληματολογίας, όπως εκφράζεται από τους κρατικούς θεσμούς (Δίκαιο, αστυνομία, δικαστήρια, εκπαιδευτικοί οργανισμοί, στρατός κλπ), για την οποία η παρέκκλιση (έγκλημα, βία, παρανομία κλπ), γίνεται αντιληπτή ως μια ενυπάρχουσα ιδιότητα ορισμένων τύπων πράξεων (βλ. ενδεικτικά Δασκαλάκης, 1985, Κουκουτσάκη, 1988, Τσαλικογλου, 1989).

46. Σ' αντίθεση με την παραδοσιακή εγκληματολογία, η "κριτική" προσέγγιση στο ζήτημα της παρέκκλισης, εξετάζει περισσότερο τις κοινωνικές διαδικασίες μέσα στις οποίες αποδίδεται η έννοια της παρέκκλισης σ' ορισμένες συμπεριφορές. Η παρέκκλιση, δεν γίνεται αντιληπτή ως αντικειμενικό δεδομένο αλλά ως ηθικό στίγμα - ετικέτα (label) (βλ. Becker, 1963) που προσκολλάται, μέσω μιας σειράς πολύπλοκων κοινωνικών διαδικασιών σε αυτούς τους τύπους συμπεριφοράς που παραβαίνουν τυπικά κωδικοποιημένους κανόνες ή κανονιστικά διαφυλαγμένους κώδικες συμπεριφοράς και οι οποίοι μεταβάλλονται ιστορικά. Υποστηρίζεται δε ότι η διαδικασία στιγματισμού αντανάκλα τη σχετική ισχύ ορισμένων κοινωνικών ομάδων να επιβάλλουν το στίγμα - και φυσικά τις σωφρονιστικές πρακτικές του νομικού και ποινικού συστήματος - σε αυτές τις

μελετητές διαπίστωσαν ότι τα MME, εξαρτώμενα καθημερινά από τη στενή "συνεργασία" των κρατικών θεσμών (Υπουργείο Εσωτερικών, αστυνομία, δικαστήρια, φυλακές κλπ), συνιστούν βασικούς θεσμούς για τη κατασκευή, δημοσιοποίηση, και νομιμοποίηση τέτοιων ορισμών, ιδιαίτερα των "περιθωριακών" κοινωνικών ομάδων (hooligans, rockers, skinheads, punks, τοξικομανείς κλπ)⁴⁷.

Στην πράξη, πιστεύουμε ότι οι αναφορές στην παρέκκλιση και την τιμωρία της παίζουν ένα βασικό *συμβολικό* ρόλο: ο Τύπος αναπαρίσταται ως θεματοφύλακας των αξιών και της κοινωνικής συνοχής, στην αδιάκοπη πάλη με τις δυνάμεις του Κακού. Μ' αυτήν την έννοια τα "εγκλήματα" ή οι "συγκρούσεις" μπορεί να είναι ειδήσεις που επικαλούνται το κίνδυνο αλλά ταυτόχρονα επιβεβαιώνουν την συναινετική ηθική της κοινωνίας (Hall et al. 1978:66, 68). Χαρακτηριστικές αυτού του είδους είναι οι ειδήσεις που αφορούν "τρομοκρατικές" ενέργειες (βλ. ενδεικτικά Elliott, 1980 και Elliott et al., 1986). Μέσα στη συναινετική κοσμοαντίληψη που προβάλλει ο Τύπος, η "τρομοκρατική" ενέργεια ως ακραία μορφή παρέκκλισης (κατά της ανθρώπινης ζωής και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας) αποτελεί μια παράλογη, ακατανόητη και εντέλει ανήθικη ενέργεια που απειλεί μια ολόκληρη κοινωνία αλλά ακόμα περισσότερο απειλεί όλες τις θεμελιώδεις παραδοχές και αξίες της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων (τον "πολιτισμό", τη "δημοκρατία", την "ελευθερία του ατόμου" κλπ). Για να θεμελιωθεί η παραγωγή των σχετικών ειδήσεων σε μια τέτοια προβληματική θα πρέπει όχι μόνο να ενεργοποιηθούν οι ορισμοί της κανονικότητας και της παρέκκλισης που εξετάσαμε πιο πάνω (όπου η κοινωνική βία θεωρείται σπάνιο, προβληματικό και απρόσμενο συμβάν γιατί κυριαρχούν οι αντιλήψεις της μη βίας των "πολιτισμένων" ανθρώπων και κοινωνιών), αλλά, ακόμα περισσότερο, θα πρέπει ο Τύπος στη σημασιοδότηση των σχετικών ειδήσεων να στηριχτεί σ' ένα σύστημα παραδοχών ως προς την "ορθή" πολιτική συμπεριφορά, τον ευρέως αποδεκτό ορισμό του πολιτικού, και το ρόλο των κρατικών θεσμών στην αντιμετώπισή της βίας⁴⁸.

συμπεριφορές που είναι ασυμβίβαστες με τις κοινωνικά κυρίαρχες έννοιες της νομιμότητας και κανονικότητας [βλ. ενδεικτικά, Rock (1973), Box (1981), Downes & Rock (1982)]. Για τη θεωρία του στιγματισμού ή χαρακτηρισμού (labeling theory) στην ελληνόγλωσσα βιβλιογραφία βλ. Τάτσης (1989).

47. Βλ. ενδεικτικά, Hall et al. (1978), Cohen (1980), Cohen & Young (eds.) (1981), Hartley (1982).

48. Η μοναδική περίπτωση, πλην ίσως των αμυντικών πολέμων, όπου τα περισσότερα MME δικαιολογούν τη χρήση κρατικής βίας είναι στην αντιμετώπιση των "τρομοκρατικών" ενεργειών ή του "χουλιγκανισμού", εφόσον θεωρείται ότι η κρατική βία χρησιμοποιείται για την προστασία της κοινωνίας από τις μη νομιμοποιημένες χρήσεις της (βλ. ενδεικτικά, Knight & Dean, 1982).

Συνοπτικά, σε τέτοιες σημασιοδοτήσεις κυριαρχεί η παραδοχή ότι στις σύγχρονες κοινωνίες εκλείπουν οι λόγοι πολιτικής βίας αφού τα προβλήματα επιλύονται στη βάση της δημοκρατίας των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των πολιτών, εφόσον η κοινωνική σύγκρουση, η "πολιτισμένη" αντιπαράθεση, έχει ρυθμιστεί και θεσμοθετηθεί μέσω της αντιπροσώπευσης των πολιτών στο κοινοβουλευτικό σύστημα και της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών⁴⁹.

Στο ίδιο περίπου πλαίσιο, κινούνται κατά κανόνα και οι ειδήσεις που αφορούν απεργίες (βλ. Morley, 1981 και Glasgow University Media Group, 1976, 1980 και 1982). Οπως τονίζει ο Morley (1981:368), οι απεργιακές κινητοποιήσεις, ως μορφή κοινωνικής σύγκρουσης, είναι ουσιαστικής σημασίας για να κατανοηθεί ο ρόλος των ΜΜΕ στην εμφάνιση της κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης, στην αμφισβήτηση και προσαρμογή της, και στην ανάπτυξη κοινωνικών μηχανισμών ικανών να "συμπεριλάβουν" και να "ερμηνεύσουν" τις συγκρούσεις που προκύπτουν στα πλαίσια των σύγχρονων κοινωνιών (βλ. και παρακάτω ενότητα 7.2.3.3).

7.2.2.1 Γραφή και παρουσίαση των ειδήσεων

Από τη στιγμή που ικανοποιούνται οι βασικές αρχές ως προς το ποια συμβάντα αποτελούν "είδηση", υπεισέρχεται ένα πολύπλοκο σύνολο παραμέτρων στη διαδικασία κατασκευής του δημοσιογραφικού κειμένου που αναφέρεται σ' αυτά. Οι παράμετροι αυτές διαμορφώνουν την "επεξεργασία" των πληροφοριών και κατευθύνουν το *μετασχηματισμό* τους σε ειδήσεις. Πρόκειται για εγχειρηματικές πρακτικές οι οποίες επιτρέπουν στους συντάκτες αφού επιλέξουν, ταξινομήσουν και ιεραρχήσουν το συμβάν, να το επεξεργαστούν τόσο ως προς τον τρόπο γραφής και τα διάφορα ζητήματα στα οποία αναφέρεται, όσο και ως προς την τελική μορφή με την οποία θα εμφανιστεί στην εφημερίδα.

---

49. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο νομιμοποιητικό ρόλος του Τύπου ενισχύεται καθοριστικά με αυτήν καθεαυτήν την κυρίαρχη θέση στην ημερήσια διάταξη των εφημερίδων των ζητημάτων που αφορούν τη διεξαγωγή καθολικών εκλογών, την ύπαρξη ανταγωνιζόμενων κομμάτων, τη λειτουργία του κοινοβουλίου και της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης. Η σημασία που δίνεται σ' αυτές τις πολιτικές διαδικασίες συμβάλλει εξαρχής, και πριν από οποιαδήποτε ερμηνευτική παρέμβαση, στην πολιτική κοινωνικοποίηση, στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και στη διασφάλιση των αναγκαίων όρων για τη συνεχή και σταθερή αναπαραγωγή της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Ο Πασαλάρης (1984:99 κ.ε.) θεωρεί ότι το δημοσιογραφικό κείμενο οφείλει να τηρεί ορισμένους βασικούς κανόνες, να υιοθετεί δηλαδή ένα συγκεκριμένο δημοσιογραφικό κώδικα. Πρώτον, πρέπει να ακολουθείται ο τρόπος γραφής της "αντίστροφης πυραμίδας" κατά την οποία προηγούνται τα σημαντικότερα στοιχεία και έπονται τα επουσιώδη ή τα δευτερεύοντα⁵⁰. Δεύτερον, το γράψιμο πρέπει να είναι απλό και κατανοητό και όχι ανιαρό, νωθρό ή "διανοουμενίστικο". Τρίτον, πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην πηγή της είδησης και τα πρόσωπα που πρωταγωνιστούν σ' αυτήν (ώστε η είδηση να μην απωθεί το μέσο αναγνώστη). Τέλος, επιδίωξη του δημοσιογράφου πρέπει να είναι η ελκυστική και έξυπνη γραφή ώστε να αναγκάσει τον αναγνώστη να διαβάσει την είδηση. Όπως τονίζει, "θα μπορούσε να συνοψίσει κανείς το νέο δημοσιογραφικό στυλ με πέντε λέξεις: απλό, σύντομο, εντυπωσιακό, σαφές, ακριβές" (Πασαλάρης, 1984:106). Κατά τη διαδικασία συγγραφής μιας είδησης εξάλλου θα πρέπει να γίνονται σεβαστές οι δεοντολογικές αρχές της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας, της ισορροπίας και η αρχή της διάκρισης μεταξύ σχολίου και γεγονότος. Ταυτόχρονα, σε πρακτικό επίπεδο, πρέπει να υιοθετούνται κάποιες συγκεκριμένες *στρατηγικές* προκειμένου να πληρούνται οι προϋποθέσεις της ορθής δημοσιογραφικής πρακτικής⁵¹. Στο τελικό στάδιο ο συντάκτης ύλης αναλαμβάνει την επεξεργασία του δημοσιογραφικού κειμένου σε σχέση με το γενικότερο πλάνο της σελίδας στην οποία εντάσσεται (πχ τιτλοφόρηση, εικονογράφηση, λεζάντες, σελιδοποίηση κλπ) και την τελική μετατροπή του σε τυπογραφικό κείμενο (χαρακτηρισμός κειμένων, στήλες, πλαίσια, μορφή παραγράφων, κλπ).

Αυτός ο δημοσιογραφικός κώδικας γραφής και παρουσίασης ισχύει για όλες τις σύγχρονες εφημερίδες αλλά κάθε μια τον οικειοποιείται διαφορετικά,

---

50. Η "αντίστροφη πυραμίδα" συνιστά την καθιερωμένη μορφή απόδοσης των γεγονότων στη σύγχρονη δημοσιογραφία. Ως τρόπος γραφής χωρίζεται σε τρία βασικά μέρη: Στο πρώτο ο δημοσιογράφος οφείλει να συνοψίζει την "ουσία" της είδησης (στο summary lead - ή στις πρώτες 100 λέξεις). Τυπικά η εισαγωγή περιέχει πληροφορίες που λένε στον αναγνώστη "ποιος, τι, πότε, πού, πώς, και (ίσως) γιατί". Στο δεύτερο μέρος πρέπει να γίνει η ανάπτυξη της εισαγωγής - και να δοθούν τα δευτερεύοντα στοιχεία, ενώ στο τρίτο δίνονται οι λεπτομέρειες που ξεκινούν από τις πιο σημαντικές και καταλήγουν στις λιγότερο σημαντικές (βλ. Πασαλάρης, 1984:85-86).

51. Μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνονται, η κρίση αν η πηγή είναι αξιόπιστη, η εξακρίβωση της πληροφορίας, ο έλεγχος της δήλωσης των κυβερνητικών φορέων, η μη χρήση δολίων μεθόδων για την εκμείωση πληροφοριών, η επανόρθωση κάθε λάθους, η τήρηση του επαγγελματικού απορρήτου, η απαγόρευση λογοκλοπής κ.ά.

καθορίζοντας τη γραμμή και το δημοσιογραφικό της "ύφος"⁵² (πχ "λαϊκή", "έγκυρη", "προοδευτική" ή "συντηρητική" κλπ). Εντούτοις θεωρούμε ότι οι μεταξύ τους διαφορές, αφενός δεν παραβιάζουν την κωδικοποιημένη τεχνική του ειδησεογραφικού λόγου, τα "αποδεκτά" δηλαδή όρια της "ορθής" ειδησεογραφικής πρακτικής, και αφετέρου δεν υπερβαίνουν ποτέ το πλαίσιο της κυρίαρχης ιδεολογίας. Μ' άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι η ύπαρξη των "ειδησεογραφικών" αξιών γραφής και παρουσίασης παραπέμπει σε μια σειρά "συναινετικών" αξιών που είναι πολύ ισχυρότερη από τη διαφοροποίηση που προτείνουν οι διάφορες μορφές και τα διάφορα δημοσιογραφικά "στυλ".

7.2.2.2 Οι "πηγές" ειδήσεων

Κατ' αρχάς, το γεγονός ότι οι εφημερίδες καταφεύγουν καθημερινά, για άντληση πληροφοριών, απόψεων και ερμηνειών για τα γεγονότα της επικαιρότητας, σε ορισμένες πηγές ειδήσεων, που κατ' κανόνα είναι θεσμοποιημένοι φορείς εξουσίας,

"Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο πρωθυπουργός, ο Πρόεδρος της Βουλής, ο αρχιεπίσκοπος, οι υπουργοί, αρχηγοί των κομμάτων, οι ανώτεροι αξιωματούχοι του κράτους, οι δημοτικοί άρχοντες, οι συνδικαλιστές, οι πρόεδροι οργανισμών, οι διοικητές Τραπεζών, οι πρυτάνεις, οι γνωστές προσωπικότητες, κάθε άνθρωπου και κάθε υπηρεσίας που έχει να κάνει με σύνολα πολιτών είναι πηγή ειδήσεων" (Πασαλάρης, 1984:45).

και το γεγονός ότι οι δραστηριότητες των ίδιων των πηγών αποτελούν από μόνες τους "είδηση", παίζουν έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό και νομιμοποιητικό ρόλο. Πιστεύουμε δηλαδή ότι η βαρύτητα που δίνεται στις δραστηριότητες των κοινωνικών φορέων έχει ιδιαίτερη σημασία αφού οι γενικοί "τεχνικοί", "ιστορικοί" και "πολιτισμικοί" περιορισμοί που καθορίζουν τη σχέση του Τύπου με τις "πηγές",

---

52. Ο Πασαλάρης (1984:105) θεωρεί ότι κάθε ελληνική εφημερίδα έχει τη δική της προσωπικότητα και το δικό της δημοσιογραφικό στυλ σε σχέση με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Τις αθηναϊκές εφημερίδες τις ταξινομεί σε τέσσερις βασικές κατηγορίες: Στην πρώτη κατατάσσονται οι εφημερίδες που "χρησιμοποιούν πλούσιο και δύσκολο λεξιλόγιο, για αρκετά καλλιεργημένο κοινό" (πχ *Εστία*, *Καθημερινή*, *Βήμα*). Στη δεύτερη κατατάσσονται "οι εφημερίδες που απευθύνονται σε ευρύτερο κοινό και χρησιμοποιούν πιο απλή γλώσσα" (πχ *Εθνος*, *Νέα*, *Ελευθεροτυπία*), ενώ στην τρίτη "αυτές που χρησιμοποιούν ακόμη πιο απλό στυλ για να γίνουν κατανοητές σ' όλο τον κόσμο, ακόμα και σε κείνον που συλλαβίζει" (*Απογευματινή*, *Βραδυνή*, *Αυριανή*). Στην τελευταία κατηγορία κατατάσσει το *ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗ* και την *Αυγή* οι οποίες "μιλάνε με απλά λόγια, αλλά διαπαιδαγωγούν το κοινό τους για σύνθετα νοήματα".

επηρεάζουν άμεσα τη σημασιοδοτική λειτουργία του.

Σύμφωνα με την ανάλυση των Hall et al. (1978:57-60), η συνεχής προσφυγή στις "πηγές", από τεχνική άποψη γίνεται για δύο βασικούς λόγους. Απ' την μια πλευρά, εφόσον οι εφημερίδες καθημερινά πρέπει να παράγουν έναν ορισμένο αριθμό δημοσιευμάτων σε περιορισμένο χρονικό διάστημα, καλλιεργούν τις σχέσεις με τις ίδιες "πηγές" για να υπάρχει μια συνεχής ροή ειδήσεων. Εξαιτίας της πίεσης χρόνου που υπάρχει, δεν μπορούν πολλές φορές παρά να αρκεστούν στις "έτοιμες" ειδήσεις που τους προσφέρουν για δικούς τους λόγους οι διάφοροι φορείς. Απ' την άλλη πλευρά, προσφεύγουν συνήθως σε δηλώσεις καταξιωμένων δημόσιων προσώπων (πχ η Γενική Γραμματεία Ισότητας για θέματα κυβερνητικής πολιτικής στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων, οι συνδικαλιστικοί φορείς για θέματα εργασίας, οι δικαστικοί για θέματα νομολογίας κλπ), προκειμένου να πληρούν οι ειδήσεις τους όρους της απαιτούμενης "εγκυρότητας" και "αντικειμενικότητας" ενώ ταυτόχρονα να μεταβιβάζεται η ευθύνη της είδησης στις πηγές. Οι "ανάγκες" αυτές συντείνουν στο να ενισχύεται συστηματικά η υπερπρόσβαση των διάφορων "εκπροσώπων" που κατέχουν προνομιούχες και ισχυρές θεσμικές θέσεις καθιστώντας τους *πρωταρχικούς προσδιοριστές* (primary definers) των καθημερινών συμβάντων.

Θα συμφωνήσουμε λοιπόν με τον Cohen (1980), ο οποίος τοποθετεί τους ορισμούς της πραγματικότητας μέσα σε μια ευρύτερη κοινωνική διαδικασία, και βλέπει τις πρακτικές των ΜΜΕ να επηρεάζονται από τις πρακτικές που προσδιορίζουν την πραγματικότητα άλλων κοινωνικών φορέων και θεσμών - την αστυνομία, τα δικαστήρια, τις ομάδες συμφερόντων, τους πολιτικούς θεσμούς, κλπ. Οι αλληλοεξαρτώμενες πρακτικές τέτοιων φορέων και θεσμών δημιουργούν σύμφωνα με την προσέγγιση του Cohen, ένα "ενισχυτικό σπείραμα" (amplification spiral) όπου το εύρος και η σημασία ενός αρχικού "προβλήματος" - δηλαδή, ό,τι ορίζεται ως πρόβλημα από αυτούς τους φορείς - υπόκειται σε συνεχή μεγέθυνση, καθώς οι πρακτικές προσδιορισμού της πραγματικότητας τέτοιων φορέων υποστηρίζουν και συμπληρώνουν αμοιβαία η μια την άλλη⁵³. Μέσω αυτής της

---

53. Ο Cohen (1980) στην περίπτωση των "ταραχών" μεταξύ "mods και rockers" το 1964, κατέδειξε ότι το "ενισχυτικό σπείραμα" έδρασε ως εξής: καταρχήν, τα εθνικά ΜΜΕ δραματοποιούν τις συγκρούσεις που έλαβαν χώραν στο Eastbourne και Margate, οι ηθικολόγοι και ο τοπικός Τύπος ασχολούνται με το πρόβλημα, η αστυνομία ανταποκρίνεται εισάγοντας νέα αστυνομικά μέτρα που οδηγούν σε αύξηση των συλλήψεων και οι δικαστικοί δραματοποιούν τις αγορεύσεις σχετικά με

διαδικασίας οι εφημερίδες, ως *δευτερεύοντες προσδιοριστές*, παίζουν έναν αποφασιστικό ρόλο στην *αναπαραγωγή* των "ορισμών της κατάστασης" εκείνων των φορέων που έχουν προνομιακή πρόσβαση στον Τύπο ως "αξιόπιστες πηγές". Κατά συνέπεια, με τον τρόπο που προσεγγίζεται κάποιο "συμβάν", τον τρόπο που κατασκευάζεται η είδηση, τα ερωτήματα και τα όρια της δημόσιας συζήτησης που τίθενται, "ο Τύπος όχι μόνο αποδέχεται τους ορισμούς της κοινωνικής πραγματικότητας που απορρέουν από τις "πηγές", αλλά παίζει ουσιαστικό ρόλο στη δημοσιοποίησή και ενορχήστρωσή τους" (Κομνηνού, 1988:368). Μ' αυτόν τον τρόπο, η οργάνωση των εφημερίδων ως γραφειοκρατικών μηχανισμών και η ιστορικά δομημένη σχέση τους με την εξουσία, συμβάλλει, κατ' αρχάς και ανεξάρτητα από τη φύση του συγκεκριμένου περιεχομένου της ειδησεογραφίας, στη **συμβολική αναπαραγωγή της υπάρχουσας δομής εξουσίας και της κοινωνικής θεσμικής τάξης**⁵⁴.

Στην περίπτωση που μάς αφορά εδώ, για παράδειγμα, οι "πηγές" ως πρωταρχικοί προσδιοριστές θεμελιώνουν τον *αρχικό ορισμό* ή *αρχική ερμηνεία* του ζητήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η αρχική ερμηνεία θέτει τους όρους με βάση τους οποίους γίνεται οποιαδήποτε κάλυψη του θέματος ενώ τα επιχειρήματα εναντίον μιας αρχικής ερμηνείας είναι αναγκασμένα να εισέλθουν στον ορισμό των "πηγών" και να ξεκινήσουν με αφετηρία αυτό το πλαίσιο ερμηνείας. Μ' αυτήν την έννοια, οι "πηγές" ως πρωταρχικοί προσδιοριστές *θέτουν τα όρια* οποιασδήποτε συζήτησης άπτεται του ζητήματος των σχέσεων των δύο φύλων. Έτσι όταν, για παράδειγμα, το πρόβλημα της μεταβολής του κατά φύλο ιεραρχικού καταμερισμού της εργασίας τίθεται από τη ΓΠ ή τους μηχανισμούς της ΕΟΚ ως ποσοτικό πρόβλημα, αντιμετωπίζεται πάντα ως διαμάχη σχετικά με τα πραγματικά ποσοστά ανεργίας, μισθολογικής διάκρισης, επαγγελματικής δραστηριότητας κλπ. Παρόμοια, όταν η εργασία των γυναικών σηματοδοτείται ιδεολογικά από τον πολιτικό λόγο των κομμάτων ως *ηθικό ζήτημα που συνδέεται με την "κρίση των παραδοσιακών οικογενειακών αξιών"* ή αντίθετα

τους κατηγορούμενους μέσω των νοηματικών κατηγοριών "εξέγερση της μεταπολεμικής νεολαίας", "ανομία" κ.ο.κ. Όλα αυτά αναφέρονται καθημερινά στον Τύπο προσθέτοντας κάθε φορά μια στροφή, ένα κρίκο στο σπείραμα.

54. Μ' αυτήν την έννοια, αυτό που ενδιαφέρει την ανάλυση δεν είναι η σχέση της ιδεολογίας με την "πραγματικότητα" αλλά η σχέση μεταξύ διαφορετικών λόγων και διαφορετικών ιδεολογιών. Για παράδειγμα, η αποτελεσματικότητα που αποδίδεται στο λόγο "του νόμου και της τάξης" μπορεί να γίνει κατανοητή όχι με την έννοια της κωδικοποίησης μιας πραγματικότητας που υποτίθεται ότι είναι ανεξάρτητη, αλλά με την έννοια της θέσης που καταλαμβάνει ο λόγος αυτός σε σχέση με άλλους συσχετιζόμενους λόγους. Βλ. Bennett (1982α:302).

την "ολοκλήρωση του ατόμου", όλες οι απόψεις "βραχυκυκλώνονται" στο αφηρημένο δίλημμα μεταξύ "χειραφέτισης" ή "αλλοτρίωσης" και αδυνατούν να αντιληφθούν το ζήτημα της απασχόλησης ως ιστορικό και κοινωνικό πρόβλημα που σχετίζεται άμεσα με τις κατηγορίες των φύλων και την ταξική δομή των σύγχρονων κοινωνιών (βλ. κεφ. 13 εμπειρικής εργασίας).

7.2.2.3 Το γλωσσικό ιδίωμα του Τύπου. Απλούστευση και προσωποποίηση γεγονότων

Παρ' όλο που, όπως τονίζουν οι Hall et al. (1978:60), κάθε εφημερίδα επεξεργάζεται και κωδικοποιεί τις διάφορες πληροφορίες με κάποια διαφορά στη μορφή και παρ'όλο που κάθε εφημερίδα αναπτύσσει ένα δικό της *τρόπο προσαγόρευσης* (mode of adress), δηλαδή ένα δικό της τρόπο για να απευθύνεται στον αναγνώστη της, υπάρχει ένα κοινό *δημόσιο γλωσσικό ιδίωμα* (public idiom) που προσιδιάζει λίγο πολύ σε όλα τα ΜΜΕ και σε όλες τις εφημερίδες.

Το ιδίωμα αυτό συνδυάζει την επίσημη γλώσσα των πηγών με την καθομιλουμένη, χρησιμοποιώντας πολύ συχνά και λαϊκές εκφράσεις ή νεολογισμούς, αρκεί να γίνεται σεβαστό "το γλωσσικό αίσθημα του κοινού μέσου ανθρώπου" (Πασαλάρης, 1984:111). Η συνεχής προσπάθεια των εφημερίδων να αναπαράγουν οποιοδήποτε συμβάν χρησιμοποιώντας τις κατηγορίες που προσφέρει το δημόσιο γλωσσικό ιδίωμα συνεπάγεται, καταρχάς, έναν ασταμάτητο μετασχηματισμό των δηλώσεων των πηγών σε κοινή καθημερινή γλώσσα⁵⁵. Έτσι, σύμφωνα με τους μελετητές (ό.π., σελ. 61-62), επιτυγχάνονται δύο στόχοι. Από μια, μεταφραζόμενες οι δηλώσεις και οι απόψεις των "επισήμων" σε πιο προσιτή και οικεία γλώσσα, επενδύονται με "λαϊκή" δύναμη και απήχηση, "φυσικοποιούνται" μέσα στον ορίζοντα κατανόησης των διάφορων αναγνωστικών κοινών και έτσι ο "κοινός μέσος" ή "αμήτος" αναγνώστης οικειοποιείται πιο εύκολα τους

---

55. "... ο δημοσιογράφος, που θα χρειαστεί ν' ασχοληθεί μ' ένα σωρό ειδικούς για ν' αντλήσει τις ειδήσεις και τις πληροφορίες του..., πρέπει να είναι σε θέση "ν' αρπάξει", να σημειώσει, να απλουστεύσει όλα εκείνα τα ενδιαφέροντα που θα συγκινήσουν και θα συναρπάσουν τον αναγνώστη... η διατύπωση πρέπει να είναι νευρώδης και όχι κουλτουριάρικη (δηλαδή εγκεφαλική και φιλολογική)... Όλη η τεχνική αποβλέπει πώς το κείμενο θα εξασφαλίσει την άμεση κατανόηση από τον αναγνώστη, πώς θα γίνει άμεσα αντιληπτό, τέλεια ξεκαθαρισμένο, χωρίς ερωτηματικά" (Φιλιππόπουλος, 1982:25-28).

ορισμούς της πραγματικότητας που προκύπτουν απ' αυτές. Απ' την άλλη, συνιστά μια ρητορική μέθοδο που μεταβάλλει τις απόψεις των "πηγών" σε θέματα που αφορούν και απασχολούν "όλους εμάς" και, κατ' επέκταση, συνιστά έναν τρόπο νομιμοποίησης του ρόλου των εφημερίδων στο να καθορίζουν την "ημερήσια διάταξη" και να ορίζουν ποια θέματα είναι τα "πιο σημαντικά σήμερα". Όπως τονίζουν οι μελετητές, ο μετασχηματισμός των επίσημων δηλώσεων σε δημόσιο γλωσσικό ιδίωμα επενδύει τα θέματα με κύρος και "εξωτερική δημόσια αναφορά" (external public reference), δηλαδή με εικόνες και συνεμφάσεις που είναι ήδη εδραιωμένες στο απόθεμα γνώσεων που συμμερίζονται εφημερίδες και κοινό. Μ' άλλα λόγια, η δημοσιοποίηση ενός ζητήματος στον Τύπο και η αγκύρωσή του, μέσω του γλωσσικού του ιδιώματος, στην καθημερινή βιωμένη εμπειρία των αναγνωστών του, μπορεί να προσδώσει αφενός περισσότερο "αντικειμενικό" στάτους στο ζήτημα αυτό και αφετέρου μεγαλύτερη σημασία σ' αντίθεση με ένα ζήτημα που αποτελεί αντικείμενο του λόγου μεταξύ ειδικών ή εμπειρογνομόνων. Αυτό σημαίνει ότι το δημόσιο γλωσσικό ιδίωμα, δηλαδή ο "απλός" και "κατανοητός" ή "ρεαλιστικός" τρόπος γραφής των εφημερίδων, αποκρύπτει ή απαλείφει τις μορφικές του λειτουργίες και ενθαρρύνει τον αναγνώστη να διαβάζει δια μέσου των δημοσιογραφικών τεχνικών και διαδικασιών, χωρίς να τις συνειδητοποιεί, για να αποσπάσει τη "σημαντική" είδηση που βρίσκεται πίσω από αυτά.

Επιπλέον, οι Hall et al. (1978:62) υποστηρίζουν ότι, αν και είναι αλήθεια ότι η "καθημερινή" γλώσσα είναι ήδη κορεσμένη με κυρίαρχες δηλώσεις και ερμηνείες, η συνεχής διαδικασία της μετάφρασης του τυπικού επίσημου λόγου σε καθημερινή "κουβέντα" ενισχύει, ενώ ταυτόχρονα συσκοτίζει, τους δεσμούς μεταξύ των δύο αυτών κοινωνικών λόγων. Αυτό σημαίνει, ότι ο Τύπος "δανείζεται" τη κοινή καθημερινή γλώσσα του κοινού, το πρωταρχικό άντρο της κοινής λογικής, και, σε κάθε περίπτωση, τού την "επιστρέφει" "νοθευμένη" από κυρίαρχες και συναινετικές συνδηλώσεις από τις κατηγορίες της κυρίαρχης ιδεολογίας. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι εφημερίδες, χάρη στη μετάφραση του ανοίκειου σε οικείο, συμβάλλουν στο να κλείσει ο κύκλος μέσω του οποίου οι ορισμοί των "ισχυρών" καθίστανται μέρος της αυτονόητης πραγματικότητας του "κοινού" και "μέσου" αναγνώστη.

Άμεσα συνδεδεμένη με τη χρήση του δημόσιου γλωσσικού ιδιώματος είναι και η τάση όλων των σύγχρονων εφημερίδων, και κυρίως αυτών που

αυτοχαρακτηρίζονται "λαϊκές" ή "μαζικές", να προτείνουν στο κοινό ένα είδος γραφής σύντομης και ευκολονόητης, μια πληροφόρηση όπου το (οκνηρό ή πολυάσχολο) κοινό δεν πρέπει να αναλώνεται σε κοπιαστικές προσπάθειες:

"Τα γραπτά μας να είναι σύντομα, περιεκτικά, με έντονο ανθρώπινο ενδιαφέρον χωρίς αοριστολογίες και γενικότητες, με φαντασία διατυπωμένα και με έντονα αδρές εικόνες. Να είναι άμεσης λήψης (ευκολονόητα) από τον αναγνώστη και να το συναρπάζουν από την πρώτη παράγραφο...να είναι διατυπωμένα με ιδιαίτερη αγάπη για τον άνθρωπο... στόχος του δημοσιογράφου είναι ν' απλουστεύσει όλα εκείνα τα ενδιαφέροντα που θα συγκινήσουν και θα συναρπάσουν τον αναγνώστη" (Φιλιππόπουλος, 1982:25).

Αυτή η δημοσιογραφική τακτική αρκείται στην έμφαση του απτού, του φαινομενικού και του συγκεκριμένου και αποφεύγει να κάνει θεωρητικές αφαιρέσεις για την περιγραφή ή την κατανόηση της επίκαιρότητας. Αντί, λοιπόν, να γίνεται μια κυκλική κίνηση από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο κι απ' αυτό πάλι στο συγκεκριμένο, οι ειδήσεις ξεκινούν και τελειώνουν στο "συγκεκριμένο", δηλαδή στα "φαινόμενα" που, ναι μεν είναι το πραγματικό σημείο αφετηρίας της παρατήρησης και της αντίληψης, ωστόσο, χωρίς τη "διαδικασία σύνθεσης", παραπέμπουν σε μια αποϊστορικοποιημένη και μυθοποιημένη πραγματικότητα.

Απ' αυτήν την άποψη τα γεγονότα και τα πρόσωπα που εμπλέκονται σ' αυτά μεταφέρονται σαν ασύνδετα κομμάτια πληροφοριών - "μια σειρά από άμεσες εικόνες μιας επικαιρότητας χωρίς συμπεριέχον"- με τέτοιο τρόπο ώστε το φύλλο μιας εφημερίδας να παρέχει στο κοινό, όχι τόσο πολύ εξηγήσεις και ερμηνείες των συμβάντων, όσο μάλλον αυτό που η Ros Brunt έχει αποκαλέσει ένα είδος "fascinated distractions"⁵⁶. Η έμφαση στην άμεση μορφή ενός συμβάντος, έχει ως αποτέλεσμα ν' αγνοείται συνήθως το υπόβαθρό του, αφού σπάνια προσφέρεται μια ανάλυση των σχέσεων μεταξύ κάποιου συγκεκριμένου συμβάντος και των δομικών διαδικασιών που βρίσκονται πίσω από αυτό. Για παράδειγμα, όπως έχει καταδείξει ο Morley (1981) στην ανάλυσή του για την κάλυψη του ζητήματος των απεργιών, η εμμονή των ΜΜΕ στην επιφάνεια των γεγονότων, συνεπάγεται ότι το επίπεδο ερμηνείας ως προς τι ακριβώς διακυβεύεται με τις απεργίες, πώς αναπτύχθηκαν και ποιες είναι οι ευρείες προϋποθέσεις και αιτίες τους, είναι συγκεκριμένο και αντιφατικό, αν συγκριθεί με τη δυσανάλογα μεγάλη βαρύτητα που δίνεται στις άμεσες συνέπειες και τα αποτελέσματα των απεργιών

---

56. Ros Brunt (1973) "Whicker's World", στο *Working Papers in Cultural Studies*, No 3, C.C.C.S., Birmingham, αναφέρεται στο Morley, 1981:383.

(ταλαιπωρία του κόσμου, διασάλευση της τάξης κλπ). Έτσι μια βιομηχανική σύγκρουση που συνιστά μια στιγμή της δομικής αντιπαράθεσης μεταξύ κράτους και οργανωμένης εργασίας, στις ειδήσεις θα εμφανιστεί ως μια αποδιοργανωτική στιγμή, μια απειλή στο "νόμο και την τάξη" μια δραματική εικόνα των απεργών και των αστυνομικών σε σύγκρουση.

Ένα άλλο τυπικό χαρακτηριστικό του ειδησεογραφικού κώδικα, άμεσα συσχετισμένο με την τάση των ΜΜΕ να συγκεντρώνονται στην επιφανειακή μορφή των γεγονότων και να τα παρουσιάζουν ως ξεχωριστά και δραματικά "συμβάντα", είναι η ανθρωποκεντρικότητά των ειδήσεων. Οι ειδήσεις δηλαδή κατά κανόνα αφορούν κάποια διαδοχή γεγονότων με επίκεντρο συγκεκριμένα άτομα ως πρωταγωνιστές, δράστες, θύματα κλπ.

"Οι φράσεις πρέπει να είναι γεμάτες από ανθρώπους, άνδρες και γυναίκες, παιδιά, ζώα, αυτοκίνητα, σπίτια κλπ. Οι αναγνώστες, όταν διαβάζουν την ειδηση, πρέπει ν' αναγνωρίζουν τον εαυτό τους. Μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζουν οι ειδήσεις για την οικονομία και την πολιτική. Όμως η προσπάθεια να κάνουμε το νόημα τους συγκεκριμένο, να εξουδετερώσουμε τις αφηρημένες έννοιες, θα πρέπει να είναι αδιάκοπη, γιατί τότε θα έχουμε πετύχει το στόχο μας... Οι πολιτικές καταστάσεις πρέπει να αναπτύσσονται με βάση τα πολιτικά πρόσωπα. Είναι αναγκαίο να υπάρχουν πρόσωπα - πρωταγωνιστές στη σύνταξη του κάθε ρεπορτάζ. Οι αφηρημένες έννοιες χωρίς την αναφορά σε πρόσωπα κάνουν ψυχρό και αδιάφορο το κείμενο, περιορίζουν την αναγνωσιμότητά του και απωθούν τον αναγνώστη από την εφημερίδα⁵⁷.

Η "ανθρωποκεντρικότητα" των ειδήσεων είναι, απ' την μια πλευρά, άμεσα συνδεδεμένη με τις απαιτήσεις της αφηγηματικής τους δομής⁵⁸ και την ανάγκη να εδραιωθεί η "ταύτιση" του αναγνώστη με τα δρώμενα. Απ' την άλλη, πιστεύουμε ότι είναι, εν μέρει τουλάχιστον, απόρροια των καταναγκασμών που δημιουργεί η "τεχνική" ιδιαιτερότητα της καθημερινής λειτουργίας των ειδησεογραφικών οργανισμών σε εικοσιτετράωρη βάση, με την έννοια ότι η δράση ατόμων ταιριάζει ευκολότερα με τη συχνότητα των καθημερινών ειδήσεων, απ' ό,τι οι "δράσεις" "δομών" οι οποίες είναι αδύνατον να συσχετιστούν άμεσα με συγκεκριμένα συμβάντα σε έναν κύκλο 24 ωρών.

---

57. Βλ. Φιλιππόπουλος, 1982 σελ. 29 και 34.

58. "Όπου ...τα αναφερόμενα συμβάντα δεν είναι απόρροια της δράσης ή της στάσης ανθρωπόμορφων υποκειμένων - δεν μπορεί να υπάρξει αφήγημα γιατί τα συμβάντα αποκτούν έννοια και οργανώνονται σε μια δομημένη χρονική συνέχεια μόνο σε συνάρτηση μ' ένα ανθρώπινο πρόγραμμα δράσης" (Bremond, 1966, ελλ. μεταφ. 1991:129).

Από ιδεολογική άποψη αυτές οι "ανάγκες" των εφημερίδων για προσωποποίηση των ειδήσεων, έχουν αφετηρία τον πολιτισμικό ιδεαλισμό, την αντίληψη δηλαδή ότι τα άτομα είναι κύριοι της τύχης τους και αποκλειστικοί υπεύθυνοι για τις πράξεις και τη ζωή τους. Για παράδειγμα, η τάση των ΜΜΕ να προσωποποιούν τις ειδήσεις και να δίνουν έμφαση συνεχώς στα άτομα, παρέχει τη δυνατότητα στον Τύπο να μετατρέπει τις κοινωνικές και πολιτιστικές ανισότητες σε εγγενείς διαφορές ανάμεσα στα άτομα και να "εξατομικεύει" τους μηχανισμούς κοινωνικής ανέλιξης. Χάρη στο συνδυασμό των τυπικών ειδησεογραφικών αξιών που εξετάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα (σπανιότητα, προσωπικότητες, ηρωικές πράξεις κλπ) προκύπτει ένα σύστημα κοινωνικής ανέλιξης που έχει λίγο - πολύ "αυθαίρετο" χαρακτήρα: δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε παράγοντες όπως τα προσωπικά χαρακτηριστικά του ατόμου, οι κοινωνικές διασυνδέσεις και οι ευνοϊκές συγκυρίες (ξαφνικός πλουτισμός, τύχη, πεπρωμένο κλπ). Έτσι, οι συνθήκες που συντελούν στην κοινωνική "καταξίωση" ή "υποβάθμιση" αποχωρίζονται από τις κοινωνικές σχέσεις και δομές και μετατρέπονται σε συναρτήσεις "διαπροσωπικών ανταγωνισμών" απ' τη μια, και αστάθμητων συνθηκών που επηρεάζουν τη συμπεριφορά και τη ζωή του ατόμου απ' την άλλη. Η σημασία αυτής της "κατασκευής" φανερώνει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα νομιμοποίησης της κοινωνικής οργάνωσης, δηλαδή το χαρακτήρα των "πλατιά αποδεκτών αξιών" που "αιτιολογούν" τις άνισες ευκαιρίες για την κοινωνική προώθηση και οι οποίες αποκρύβουν την κοινωνική βάση των ανισοτήτων και ανταγωνισμών συνδέοντάς τους με συγκυριακούς παράγοντες (βλ. λεπτομερή ανάλυση στο εμπειρικό σκέλος και ιδιαίτερα κεφ. 16).

Ένα άλλο παράδειγμα δίνουν οι οικονομικές και πολιτικές ειδήσεις. Μέσα από το πλέγμα σχέσεων που κυριαρχεί σε τέτοιου είδους ειδήσεις, καθίστανται ασαφείς οι ταξικές αντιθέσεις ενώ τα κοινωνικά προβλήματα εμφανίζονται εξατομικευμένα. Ιδιαίτερα στις πολιτικές ειδήσεις το προσωπικό στοιχείο κυριαρχεί και παρεμβαίνει σε κάθε δραστηριότητα και οι σχέσεις τείνουν να αποκτούν μια "αμεσότητα" που συλλαμβάνεται στο πλαίσιο διαπροσωπικών αντιδικιών. Σ' αυτήν τη διαδικασία "εξατομικεύσης" και "προσωποποίησης" παίζει ενεργό ρόλο η εικονογράφηση των ειδήσεων η οποία προσθέτει νέες διαστάσεις νοήματος στο κείμενο μέσω των κωδικών καταδήλωσης/συνδήλωσης. Ο Hall (1981) αναλύοντας τις ειδησεογραφικές φωτογραφίες, καταδεικνύει πώς μια εφημερίδα, χάρη στην εικονογράφηση των κειμένων, είναι σε θέση να μετατοπίζει ελαφρά το συμβάν προς μια διαφορετική ειδησεογραφική οπτική (news angle) αξιοποιώντας μια

αποσπασματική πλευρά του εκφραστικού κώδικα (εκφράσεις προσώπου, χειρονομίες, στάση σώματος, κινήσεις ματιών κλπ). Η μετατόπιση αφορά πάντα το μετασχηματισμό ή φενακισμό του πολιτικού συμβάντος, "διαμέσου της κατηγορίας του υποκειμένου", σε κάποιου είδους "ιστορία" ως προς την προσωπικότητα του ατόμου το οποίο "εμπλέκεται", διαδικασία, η οποία, κατά το συγγραφέα, συνιστά την ουσία της ιδεολογίας της προσωποποίησης. Μ' άλλα λόγια η ιδεολογική λειτουργία της φωτογραφίας συνίσταται στην εκμετάλλευση του εκφραστικού κώδικα κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μεταθέτει το συμβάν από την πολιτική του σκοπιά προς την "ανθρώπινη" πλευρά. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η λεζάντα μάς λέει ποια πρέπει να είναι η ανάγνωση της φωτογραφίας κάποιου ατόμου (πώς αισθάνεται, πώς αντιδρά, τι σκέφτεται, τι κρύβει κλπ) και πώς οφείλουμε να αποκωδικοποιήσουμε τον, πλούσιο σε κοινωνικές συνδηλωτικές λεπτομέρειες με ιδεολογική βαρύτητα, εκφραστικό κώδικα (βλ. πχ σημειολογική ανάλυση για S. Veil, παραγ. 19.2.3).

Αυτός ο τρόπος κατασκευής της είδησης απωθεί τα γεγονότα στην προσωπική, υποκειμενική, συναισθηματική διάσταση. Με τη μορφή αυτή μπορούν να προσαρμοστούν εύκολα στο υπάρχον: η κριτική, ποιοτική, υπερβατική πλευρά της πραγματικότητας παραμερίζεται. Έτσι, τα αντιφατικά στοιχεία των κοινωνικών δομών αποσυνδέονται: οι δομές που από τη φύση τους δεν συνδέονται με τη συμπεριφορά μετασχηματίζονται σε ιδέες συμπεριφοριακές. Ο μετασχηματισμός αυτός δεν είναι απλά μια μεθοδολογική, αλλά και μια κοινωνική, πολιτική διαδικασία.

7.2.2.4 Ο ρόλος των δεοντολογικών αρχών στη διαμόρφωση των ειδήσεων

Όπως ήδη αναφέρθηκε κατά την ιστορική επισκόπηση της εξέλιξης του Τύπου, οι έννοιες της αντικειμενικότητας, η ίση μεταχείριση των διάφορων απόψεων, η πολυφωνία, η ουδετερότητα, η αμεροληψία και η αρχή της διάκρισης μεταξύ σχολίου και γεγονότος, που δένουν σε δύο κλίμακες (ηθική και λογική), και διατυπώνονται σε υποτυπώδη μορφή ήδη από τον 19ο αι., ιστορικά συμπλέκονται με την έννοια της ορθής δημοσιογραφικής πρακτικής, προβάλλουν ως καθοριστικές της διαδικασίας παραγωγής των δημοσιογραφικών κειμένων και θεμελιώνουν μια συλλογική δημοσιογραφική ηθική.

Αν και κατά κανόνα υπάρχει σχετική σύγχυση ως προς τον ακριβή ορισμό των βασικών δεοντολογικών αρχών και αξιών, αφού οι έννοιες αμεροληψία, ουδετερότητα, ισορροπία, αντικειμενικότητα κλπ συχνά αναφέρονται στο ίδιο πράγμα, στοχεύοντας κυρίως στην πιστή απόδοση του γεγονότος και στη διάκριση μεταξύ γνώμης και ειδήσης, όπως έχει καταδείξει ο Hall (1974), τόσο οι αρχές αυτές όσο και οι πρακτικές που ενεργοποιούν αποτελούν τους βασικούς διαύλους ελέγχου και "λογοκρισίας" του Τύπου από την πολιτική εξουσία και τις οικονομικές δυνάμεις και τις βάσεις πάνω στις οποίες "χτίζεται" η κατασκευή της κοινωνικής συναίνεσης. Μ' άλλα λόγια, υποστηρίζουμε ότι ως γραφειοκρατικοί θεσμοί οι εφημερίδες λειτουργούν χωρίς να υπόκεινται σε άμεση λογοκρισία και ότι οι δεσμοί με την εξουσία και την ιδεολογία της, διατηρούνται και αναπαράγονται μέσω των δημοσιογραφικών αξιών και αρχών.

Για την αρχή της αντικειμενικότητας έχουμε μιλήσει εκτενώς στις προηγούμενες ενότητες και δεν θα επανέλθουμε. Ας υπενθυμίσουμε μόνο ότι όλες οι ειδήσεις είναι επιλεκτικές και η δημοσιευμένη πραγματικότητα εμποτίζεται από αξίες, αντιλήψεις, απόψεις, άρρητες θεωρητικοποιήσεις και παραδοχές κοινής λογικής. Επίσης, όπως είδαμε, η επιλογή κάποιας πλευράς ενός συμβάντος αντί κάποιας άλλης προσδίδει ιδιαίτερη σημασία σ' αυτό. Εξάλλου, κάθε κατηγορία ειδήσεων (κάθε τυπική ειδησεογραφική αξία), λειτουργεί μέσα σ' ένα πλαίσιο δεδομένων αντιλήψεων και μόνο μέσα σ' αυτό το πλαίσιο έχει νόημα. Αυτό σημαίνει ότι η "πραγματικότητα" εξαρτάται από συγκεκριμένα συμπεριέχοντα νοήματος και συγκεκριμένα προϋπάρχοντα σχήματα αναγνώρισης και ερμηνείας. Συνεπώς, οι διαφορετικές εκδοχές μέσα στις οποίες παρουσιάζεται κάθε στοιχείο της επικαιρότητας δεν είναι αντικειμενικά και ουδέτερα δίκτυα νοήματος και καμία εφημερίδα δεν μπορεί να αποδώσει ένα συμβάν χωρίς να το τοποθετήσει σε

κάποιο εννοιολογικό πλαίσιο. Συνεπώς, κάθε είδηση παίρνει κάποιο νόημα και την καταλαβαίνουμε μόνο όταν εντάσσεται στο πλαίσιο γνώσης μας: αυτό δεν συνιστά αντικειμενική δομή αλλά ενεργητική διαδικασία πρόσδωσης νοήματος στην πραγματικότητα που μάς περιβάλλει⁵⁹.

Παρά την οξεία κριτική που έχει ασκηθεί στην αρχή της αντικειμενικότητας, ακόμα και από τους ίδιους τους δημοσιογράφους, εξακολουθεί να αποτελεί "ιδεατό στόχο" για κάθε εφημερίδα. Όπως είδαμε, η αντικειμενικότητα συνιστά ένα προστατευτικό "στρατηγικό τελετουργικό", ένα σύνολο συμβάσεων, που επιτρέπει στους δημοσιογράφους να υπερασπίζονται την επιλογή του τι αξίζει να δημοσιευθεί και πώς πρέπει να ερμηνευτεί. Κοντολογίς, θεωρείται ότι ο δημοσιογράφος εργάζεται αποστασιοποιημένος από το γεγονός χωρίς να υπεισέρχεται η προσωπική του γνώμη και θέση στην αναπαραγωγή ενός γεγονότος. Εξάλλου, όπως τονίστηκε, η δέσμευση των επαγγελματιών στους κανόνες της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας, μεταθέτει εν μέρει την ευθύνη για το περιεχόμενο των μηνυμάτων στις "πηγές" ειδήσεων.

Σ' ό,τι αφορά τις αρχές της ισορροπίας και της ίσης μεταχείρισης των αντιτιθέμενων απόψεων, η υιοθέτησή τους συνεπάγεται ότι οι εφημερίδες είναι ανοικτές, δημοκρατικές και πολυφωνικές καθώς αναγνωρίζουν ότι υπάρχει συμβολική σύγκρουση και διαμάχη στο πολιτικό επίπεδο. Εντούτοις η πολιτική ισορροπία εξασκείται (όταν εξασκείται) μεταξύ νόμιμων μαζικών κομμάτων, ενώ, κατά κανόνα, οι πολιτικές ομάδες ή τα κόμματα που λειτουργούν έξω από τον κοινοβουλευτικό χώρο και, πιθανόν, αμφισβητούν το κύρος των κοινοβουλευτικών θεσμών και της πολιτικής, αποκλείονται από το χώρο και χρόνο των ΜΜΕ (κυρίως μέσω του κριτηρίου της έγκυρης/μη έγκυρης γνώμης). Η θέση δηλαδή της ίσης μεταχείρισης και της αμεροληψίας του δημοσιογράφου όταν αναφέρεται σε δημόσιες υποθέσεις συνήθως περιορίζεται στις απόψεις των μεγάλων κομμάτων, πράγμα που εξυπακούεται ένα συνολικό πλαίσιο παραδοχών και εκφράζει μια πραγματική ή συμβολική "συναίνεση" μεταξύ δημοσιογράφων και των βασικών θεσμών του κοινοβουλευτικού συστήματος (κυβέρνηση, αντιπολίτευση). Αποκλείοντας την αδιάκριτη πρόσβαση οποιασδήποτε άποψης ή όλων των οπτικών και

---

59. Κάθε φωτογραφία για παράδειγμα συνιστά απόδειξη της "αλήθειας" του συμβάντος, αφού κανένας δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι "έγινε" ή ότι ο δημοσιογράφος "ήταν εκεί". Εντούτοις η δημοσιευμένη φωτογραφία είναι γεμάτη από συνεμφατικά μηνύματα που οδηγούν σε συγκεκριμένη *ερμηνεία* του συμβάντος.

θέσεων χωρίς καμία επιλεκτική αρχή, ο Τύπος, δεν ευνοεί τόσο ένα συγκεκριμένο κόμμα, όσο νομιμοποιεί και αναπαράγει έναν ορισμό της πολιτικής. Εξασκώντας δηλαδή ισορροπία σε μια δεδομένη δομή, οι εφημερίδες άρρητα νομιμοποιούν την υπάρχουσα πολιτική τάξη πραγμάτων και την υπάρχουσα δομή συμφερόντων επενδύοντας το σύστημα με την ιδιότητα της ευελιξίας, της ανεκτικότητας και της αξιοπιστίας. Κατά συνέπεια, η θέση της αμεροληψίας, της ισορροπίας ή της ίσης μεταχείρισης μπορεί να γίνει αντιληπτή ως ένα μείζον υποστήριγμα του κοινοβουλευτικού συστήματος (ή του δικομματικού πολιτικού συστήματος) (βλ. Hall 1974:22).

Επιπλέον, η θέση ότι οι δημοσιογράφοι διατηρούν μια ουδέτερη στάση απέναντι στις κοινωνικές συγκρούσεις, παραπέμπει στο πρόβλημα της ψευδούς συμμετρίας και στην άποψη ότι όλα τα ζητήματα πρέπει απαραίτητα να έχουν δύο όψεις ίσης σημασίας και ίσης βαρύτητας. Αυτή η άποψη για τις κοινωνικές σχέσεις και τις κοινωνικές συγκρούσεις συνδέεται άμεσα με την πλουραλιστική θεωρία για την κατανομή εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Σ' αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο ο δημοσιογράφος εμφανίζεται ως μεσάζοντας (η τέταρτη εξουσία) και οι συγκρούσεις μεταφράζονται στη γλώσσα του συμβιβασμού (Hall 1974:22). Στην εδραίωση αυτού του είδους επιχειρηματολογίας καθοριστικό ρόλο παίζει η προσφυγή στο "νέο υποκείμενο πολιτικής δράσης", όπως έχει οριστεί από τον Gramsci, δηλαδή σε κάποιο υπεράνω συμφέρον (εθνικό, λαϊκό, γενικό καλό). Όπως έχουμε ήδη αναλύσει, η εισαγωγή της ανώτερης αυτής πρωταγωνιστικής δύναμης, συνεπάγεται ότι όλοι οι πολίτες, όποιοι και αν είναι, τής οφείλουν απόλυτη αφοσίωση, γεγονός που επιβάλλει ότι θα πρέπει να είναι πρόθυμοι να υποτάσσουν όλα τ' άλλα συμφέροντα, ιδιαίτερα τα ταξικά συμφέροντα, υπέρ ενός ευρύτερου, ανώτερου συμφέροντος που συνενώνει, όλες τις κοινωνικές ομάδες, προνομιούχες ή μη.

Σ' αυτό το πλαίσιο, προβάλλονται τα "ρεαλιστικά" αιτήματα, ενώ ό,τι δεν χωράει σ' αυτόν τον ορισμό θεωρείται παράλογο και μη - ρεαλιστικό, και η αποτυχία συμβιβασμού εκ μέρους των αντιτιθέμενων μερών είναι ένδειξη κακοπιστίας ή εξτρεμισμού. Ακόμα και οι δημοσιογράφοι που ασκούν κριτική (μέσω της αρθρογραφίας και σχολιογραφίας τους) κατά πολλών πλευρών της υπάρχουσας οικονομικής κοινωνικής και πολιτικής τάξης πραγμάτων, απορρίπτοντας πάντα κάθε "ανατρεπτική" εναλλακτική λύση, εξυπονούν ότι τα συμφέροντα των διαφόρων ομάδων είναι ισοδύναμα και οι απαιτήσεις τους μπορούν να

"ικανοποιηθούν" εξίσου. Συνεπώς, με την εισαγωγή στο λόγο του Τύπου, κάποιου υπεράνω συμφέροντος (εθνικό, λαϊκό, γενικό) που καθιστά τα συγκρουόμενα μέλη υπαγόμενα σ' αυτό, ουδετεροποιούνται οι κοινωνικές συγκρούσεις και προβάλλεται η αντίληψη ότι τα ελαττώματα των σύγχρονων κοινωνιών, μολονότι πραγματικά, είναι δυνατόν να επανορθωθούν χωρίς να γίνει καμιά "επαναστατική" αλλαγή και χωρίς να υπάρξει μεταβολή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων.

Βέβαια, όπως επισημαίνει ο Miliband (1969, ελλ. μεταφ. 1984:274), η επίκληση του "δημόσιου συμφέροντος" δεν είναι απαραίτητο ν' αποτρέψει την ύπαρξη κριτικής ή αμφισβήτησης. Μπορεί όμως να εγκλωβίσει τις "ριζοσπαστικές" απόψεις μέσα σε μια προοπτική που θα τις εμφανίζει δυνητικά ή αναγκαστικά ως καταστροφικές για το "γενικό καλό". Πράγμα που ισχύει ιδιαίτερα, όσον αφορά τα λεγόμενα "συντεχνιακά" αιτήματα των εργαζομένων, και πολύ περισσότερο όσον αφορά την αγωνιστική διεκδίκηση αυτών των αιτημάτων - λογουχάρη, στην περίπτωση των απεργιών. Αν και ο Τύπος απ' την μια εμφανίζεται ως μεσολαβητής μεταξύ των "συντεχνιακών" συμφερόντων των εργαζομένων και των οικονομικών συμφερόντων των εργοδοτών, απ' την άλλη ως προστάτης του δημοσίου - εθνικού συμφέροντος, και "μιλώντας" στο όνομα της κοινής γνώμης, είναι εύκολο να ισχυριστεί ότι το καλό του "τόπου" (μη "ταλαιπωρία" του κοινού, διασφάλιση της δημόσιας υγείας, απαίτηση "θυσιών" για έξοδο από κρίση κλπ) απαιτεί συναινετικές διαδικασίες και "ψυχραιμία" και όχι μια εκτεταμένη απεργία που εξ ορισμού συνιστά διαλυτικό παράγοντα, "παρ' όλο που οι απεργοί έχουν κάποιο δίκιο...".

Όπως τονίζει (ό.π., σελ. 333-334),

"αν δεν τίθεται σ' αμφισβήτηση η οικονομική βάση της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, η κριτική ενάντια της, όσο οξεία και αν είναι, μπορεί ν' αποδειχτεί πολύ χρήσιμη γι' αυτήν, μια και συμβάλλει στην ύπαρξη έντονης αλλά ασφαλούς συζήτησης και διαμάχης και στην προώθηση "λύσεων" για τα διάφορα "προβλήματα", "λύσεων" που αποκρύπτουν και απομακρύνουν την προσοχή από το μεγαλύτερο απ' όλα τα "προβλήματα", συγκεκριμένα απ' το ότι πρόκειται για μια κοινωνική τάξη πραγμάτων στην οποία βασιλεύει η επιδίωξη του κέρδους".

Παρόμοια ο Morley (1981:385, 386) συνοψίζοντας τα συμπεράσματά του για το ρόλο των ΜΜΕ στην κάλυψη των απεργιών, τονίζει ότι η έννοια του "εθνικού συμφέροντος" καθεαυτή δεν είναι ιδεολογική, αφού όλοι οι άνθρωποι εμπλέκονται με κάποιο τρόπο στην κοινωνική ζωή. Η ιδεολογική σημασιодότηση προκύπτει γιατί, μένοντας στην επιφάνεια των πραγμάτων, αγνοούνται οι ταξικές και κατά

φύλο σχέσεις και άρα η διαφορετική σχέση των ανθρώπων με το "εθνικό συμφέρον".

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η επιλογή, τού τι αποτελεί ειδήση, τού πώς θα αξιολογηθεί, θα ταξινομηθεί και θα ιεραρχηθεί σε καθημερινή βάση, πολύ πριν από την ερμηνεία και τον σχολιασμό των οποιωνδήποτε μηνυμάτων, γίνεται σύμφωνα με τη συνολικότερη φιλοσοφία και κοινωνική αντίληψη της κάθε εφημερίδας, που διαπλέκεται στενά με το σύστημα αναπαραστάσεων και ερμηνειών που παρέχει η κυρίαρχη ιδεολογία. Απ' αυτήν την άποψη, οι τυπικές ειδησεογραφικές αξίες συνιστούν κώδικες που, προστίθενται στις ήδη υπάρχουσες κυρίαρχες αντιλήψεις και ιδέες κοινής λογικής για τον κόσμο και τις κοινωνικές σχέσεις. Η πραγματικότητα των ΜΜΕ είναι ήδη γνωστή την έχουμε ξαναδεί σε χιλιάδες μηνύματα, με χιλιάδες διαφορετικές μορφές, σε διάφορες συνθήκες. Συνεπώς, οι ιδεολογικές έννοιες που ενσωματώνονται στο περιεχόμενο μιας εφημερίδας δεν παράγουν νέα γνώση για τον κόσμο, αλλά όπως λέει ο Hall, παράγουν *αναγνωρίσεις* για τον κόσμο. Οι ειδήσεις λοιπόν δραματοποιούν ό,τι ήδη ξέρουμε και είναι γνωστό ή προσθέτουν μια άλλη άποψη (απρόσμενο) σε αυτό που όλοι ξέρουμε. Πάντως όπως και να έχει το πράγμα, εφόσον, σύμφωνα με τη βασική υπόθεση του Hall, τα ΜΜΕ μέσω της σημασιοδοτικής τους λειτουργίας αποτελούν μέρος της "διαλεκτικής διαδικασίας παραγωγής και εδραίωσης της κοινωνικής συναίνεσης", ενός πλαισίου δηλαδή πεποιθήσεων και ιδεών για την κοινωνική τάξη πραγμάτων, μια εικόνα και μια θέση για το πώς πρέπει να είναι τα πράγματα, οι ειδησεογραφικές αξίες ενεργούν ως επιφανειακή δομή που δίνει μορφή σε μια κρυμμένη "βαθιά ιδεολογική δομή", τη συναινετική γνώση του κόσμου. Χωρίς αυτήν τη συναινετική γνώση, το κοινό νοητικό υπόβαθρο, την προφανή κανονικότητα, τις κοινές αντιλήψεις σ' ό,τι αφορά στις κοινωνικές σχέσεις και δομές, μ' άλλα λόγια την κυρίαρχη ιδεολογία, δεν θα ήταν δυνατόν να γίνουν κατανοητές οι δημοσιογραφικές αξίες ειδήσεων που βρίσκονται στο πρώτο επίπεδο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο: Κριτική επισκόπηση της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας¹.

Στο κεφάλαιο αυτό θα κάνουμε μια σύντομη επισκόπηση των σημαντικότερων εμπειρικών εργασιών που πραγματεύονται το ζήτημα της αναπαράστασης των γυναικών και των σχέσεων των δύο φύλων στον Τύπο, εργασίες που έχουν επηρεαστεί χωρίς αμφιβολία από το γενικότερο φεμινιστικό προβληματισμό, με αφετηρία κυρίως τις αρχές του 1960. Αρχικά, πρόθεση μας ήταν να επικεντρώσουμε τη προσοχή μας στις αναλύσεις που έχουν γίνει στο ειδησεογραφικό περιεχόμενο των ημερήσιων εφημερίδων σ' ό,τι αφορά τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Δυστυχώς η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη² και αναγκαστικά διευρύναμε το πεδίο ώστε να περιλαμβάνονται τόσο ο περιοδικός όσο και ο ημερήσιος Τύπος, καθώς τόσο το ειδησεογραφικό, όσο και το μη ειδησεογραφικό (λογοτεχνικό, διαφημιστικό), περιεχόμενο του Τύπου. Επιπλέον, όπως θα δούμε στη συνέχεια ελάχιστες εργασίες διερευνούν αποκλειστικά το ζήτημα της αναπαράστασης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Εντούτοις, όλες οι αναφερόμενες εργασίες αναζητώντας τις κυρίαρχες εικόνες ή αναπαραστάσεις των γυναικών, τους κυρίαρχους ρόλους και τις βασικές αξίες που, σύμφωνα με τα μηνύματα των ΜΜΕ, πρέπει να διέπουν τις σχέσεις των δύο φύλων, άπτονται εν μέρει και του ζητήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Σχηματικά, οι σχετικές εργασίες χωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες που αντιστοιχούν σε διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις και συνδέονται συνήθως με διαφορετικές θεωρητικές παραδοχές: α) αυτές που συμβατικά θα ονομάσουμε κλασικές αναλύσεις περιεχομένου και β) τις δομικές αναλύσεις που χρησιμοποιούν κυρίως σημειολογικές μεθόδους, αναλύσεις της αφηγηματικής δομής των ειδήσεων, υφολογικές αναλύσεις κλπ. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα πορίσματα των δύο αυτών κατηγοριών αναλύσεων.

---

1. Το κεφάλαιο αυτό έχει δημοσιευτεί σε συνοπτικότερη μορφή στο Κωνσταντινίδου (1992β).

2. Οι εφημερίδες έχουν ελάχιστα μελετηθεί. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εργασιών αφορά σε αναλύσεις του μαζικού περιοδικού γυναικείου Τύπου ενώ, λίγες εργασίες, έχουν εξετάσει το περιεχόμενο των γυναικείων σελίδων των ημερήσιων εφημερίδων.

8.1 Κλασικές αναλύσεις περιεχομένου

8.1.1 Ποσοτικές αναλύσεις

Οι αναλύσεις αυτές, έχουν σχετικά περιορισμένο ενδιαφέρον γιατί οι υποθέσεις τους, τα αποτελέσματά τους και τα συμπεράσματά τους είναι ερευνητικά πολύ φτωχά, αφού απλώς περιγράφουν στατιστικά τα μηνύματα των ΜΜΕ και επιβεβαιώνουν το προφανές, "ανακαλύπτουν" δηλαδή τον ιεραρχικό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, τους "ρόλους" των γυναικών και την υποτελή θέση τους στη σύγχρονη κοινωνία. Σ' αυτές τις εργασίες, χρησιμοποιούνται δύο βασικές αναλυτικές κατηγορίες: η απουσία (στατιστικά οι άνδρες εμφανίζονται συχνότερα στα ΜΜΕ) και η διαστρέβλωση (τα ΜΜΕ δεν αντανακλούν πιστά την κοινωνική πραγματικότητα). Χαρακτηριστικές αυτού του είδους, είναι οι μελέτες που επικεντρώνουν τη προσοχή τους στο φωτογραφικό υλικό των εφημερίδων, όπως είναι της S. H. Miller (1975) της Luebke (1989) και του Blackwood (1983), που με παρόμοιες υποθέσεις και μεθοδολογία κωδικοποίησαν κατά φύλο, κατά θέση στη σελίδα και κατά ρόλο, έναν τεράστιο αριθμό φωτογραφιών. Οι αναλύσεις καταδεικνύουν ότι οι ανδρικές φωτογραφίες είναι πολλαπλάσιες των γυναικείων σε όλες τις σελίδες πλην των γυναικείων και κοινωνικών στηλών. Οι άνδρες κυριαρχούν στην πρώτη σελίδα, στις οικονομικές ειδήσεις, στις αθλητικές σελίδες και στα editorials. Άλλοι μελετητές διενήργησαν παρόμοιες αναλύσεις στο μη φωτογραφικό περιεχόμενο του Τύπου. Η Davis (1982) π.χ., ανέλυσε ποσοτικά 5.500 άρθρα οκτώ αμερικανικών ημερήσιων εφημερίδων. Βασικό της συμπέρασμα, ότι οι εφημερίδες αγνοούν το γυναικείο πληθυσμό αφού μόνο το 8% των ιστοριών έχουν ως κεντρικό χαρακτήρα γυναίκα (έναντι 51,8% που έχουν άνδρες ως κεντρικούς χαρακτήρες), και εφόσον στις γυναίκες αφιερώνονται μικρότερες ιστορίες και μικρότεροι τίτλοι. Επίσης, η θέση (πρώτη σελίδα κλπ), καθώς και το είδος ("hard" ή "soft" ειδήσεις) και το θέμα του άρθρου μεταβάλλεται σε σχέση με το φύλο του κεντρικού χαρακτήρα. Εξάλλου, σε μια συλλογική μελέτη που έγινε στο ειδησεογραφικό περιεχόμενο του ημερήσιου Τύπου στην Αγγλία τη δεκαετία του '70³, εξετάστηκαν οι διαφορές στην παρουσίαση ανδρών

---

3. Βλ. σχετικά, *Images of Women in the Media* (1974).

και γυναικών σε εννιά κατηγορίες ειδήσεων. Τα αποτελέσματα της ποσοτικής μέτρησης κατέδειξαν, με αρκετή σαφήνεια, ότι οι γυναίκες παρουσιάζονται πιο συχνά από τους άνδρες σε σχέση με τα φυσικά τους χαρακτηριστικά, την εξωτερική τους εμφάνιση, την οικογενειακή τους κατάσταση ή το εκπαιδευτικό τους επίπεδο, ως σύζυγοι επωνύμων ανδρών, σταρ, νοικοκυρές, ή σεξουαλικά αντικείμενα, ενώ οι άνδρες σε ρόλους κύρους σε άμεση σχέση με το επάγγελμα τους. Ακόμα και όταν πρόκειται για γυναίκες που ανήκουν στην κοινωνική ελίτ ή με πολιτικές και επαγγελματικές ευθύνες και εξειδίκευση, η απεικόνισή τους δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους. Οι γυναίκες που έχουν πολιτικές ευθύνες και υψηλές θέσεις στην ειδικότητά τους καθώς και οι αθλήτριες συστηματικά αγνοούνται και μόνο υπερτονίζοντας τη θηλυκότητά τους, όπως αυτή ορίζεται κατά τα παραδοσιακά κριτήρια, έχουν το δικαίωμα να εισέλθουν στο ανδρικό σύμπαν της πολιτικής και του αθλητισμού.

Στα πλαίσια της ποσοτικής μεθόδου εξάλλου, συχνά επιχειρείται μια σύγκριση μεταξύ της "πραγματικότητας" και του περιεχομένου του Τύπου. Οι Lazer and Dier (1978) π.χ., συνέκριναν την κατά επαγγέλματα κατανομή των δύο φύλων στις ιστορίες των μαζικών περιοδικών με αυτήν των απογραφών από το 1940 έως το 1970. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η αναλογία των εργαζόμενων γυναικών στην πεζογραφία, δεν έχει αυξηθεί όλα αυτά τα χρόνια και η γκάμα των επαγγελμάτων που επιτελούν οι γυναίκες είναι πολύ περιορισμένη. Στη πραγματικότητα, η αναλογία των γυναικών στην πεζογραφία δεν έχει αλλάξει από την αρχή του αιώνα. Αυτό το σταθερό επίπεδο, κατά την άποψη των συγγραφέων, έχει ως συνέπεια την διεύρυνση της διαφοράς μεταξύ των σύγχρονων εμπειριών των εργαζόμενων γυναικών και της απεικόνισης αυτής της εμπειρίας.

Στην ελληνική βιβλιογραφία έχουμε μια παρόμοια εργασία, (Δουλκέρη, 1991), που αποτελεί μια ενδεικτική καταγραφή της απεικόνισης των γυναικών στα ελληνικά ΜΜΕ, με στόχο "να βρεθεί το πρότυπο της εικόνας της γυναίκας που προβάλλεται από τον Τύπο" (σελ. 68). Η μελέτη βασίζεται σε μια σύγκριση των βασικών νομικών διατάξεων του Οικογενειακού και Εργατικού Δικαίου ώστε να κριθεί αν τα ΜΜΕ έχουν "εκσυγχρονιστεί" και αν "συμβαδίζουν" με το "πνεύμα" του νομοθέτη και την κοινωνική πραγματικότητα (σελ. 29). Τα συμπεράσματα της ανάλυσης είναι παρεμφερή με τα στοιχεία των ανάλογων εργασιών της αγγλοσαξονικής και γαλλικής βιβλιογραφίας. Σ' ό,τι αφορά ειδικότερα το γυναικείο πρότυπο που προβάλλεται στον ημερήσιο Τύπο, τα αποτελέσματα συνηγορούν υπέρ της

επαλήθευσης της βασικής υπόθεσης σύμφωνα με την οποία εξακολουθεί να κυριαρχεί έμμεσα ή άμεσα το "παραδοσιακό μοντέλο": Γυναίκα: Σύζυγος - Μητέρα - Νοικοκυρά - Σεξουαλικό αντικείμενο - Διακοσμητικό στοιχείο. Η γυναικεία απασχόληση "αποσιωπάται" ή προβάλλονται οι "Σούπερ-γούμεν", παραδείγματα, δηλαδή, πετυχημένων γυναικών σ' όλους τους τομείς. Παρόμοια, στο μαζικό γυναικείο περιοδικό Τύπο, προβάλλεται ένα μίγμα παραδοσιακών και σύγχρονων αξιών μια "σύγχυση" της θέσης της γυναίκας, με κεντρικό στόχο τον Έρωτα ("πώς να κερδίσετε τον Άνδρα") και βασικό συστατικό την Ευφορία όπου όλα τακτοποιούνται, αφού η "ευτυχία βρίσκεται μ' έναν πολύ απλό τρόπο στην καθημερινή ζωή" (σελ. 84).

Συνοπτικά, κατά την ομόφωνη γνώμη των ερευνητών, υπάρχει σαφής τάση των ΜΜΕ, αφενός να αγνοούν τις γυναίκες⁴, και αφετέρου, να παρουσιάζουν μια "διαστρεβλωμένη" εικόνα τους, προβάλλοντας ακατάπαυστα "παραδοσιακές" στερεότυπες εικόνες. Υποστηρίζεται, για παράδειγμα ότι τα ποσοστά και η κατανομή των απασχολούμενων γυναικών που παρουσιάζονται στα ΜΜΕ δεν ανταποκρίνονται στις μεταβολές που έχουν καταγραφεί τα τελευταία χρόνια στο γυναικείο εργατικό δυναμικό. Μ' αυτήν την έννοια, ο Τύπος δημιουργεί και ενισχύει την στερεότυπη εικόνα της γυναίκας ως νοικοκυράς και μητέρας και η παρουσίαση των γυναικείων ρόλων είναι διαστρεβλωμένη αφού δεν αντανακλά τη σημερινή θέση των γυναικών ούτε την επίδραση που έχουν οι ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές σ' αυτήν τα τελευταία χρόνια, με συνέπεια η απεικόνιση των δύο φύλων να έχει μετατοπιστεί ακόμα περισσότερο από την πραγματικότητα. Με τον ίδιο τρόπο, η χρήση της "θηλυκότητας" ως σχεδόν αποκλειστικού κριτηρίου για ν' αποφασιστεί κατά πόσο αξίζει να αποδοθεί στις γυναίκες κάποια θέση στο Τύπο συνιστά, κατά την άποψη των μελετητών, έναν έμμεσο υπερτονισμό της στερεότυπης εικόνας των γυναικών και αυτή η μεταχείριση θεωρείται ότι ενισχύει την εξάρτηση και την υποτέλη τους θέση κατά τέτοιο τρόπο ώστε να ανακόπτει και να περιορίζει την ανάπτυξη της ισότητας μεταξύ των δύο φύλων.

---

4. Ο Potter (1985) σε μια παρόμοια με της Davis εργασία, (το φύλο των κεντρικών χαρακτήρων στις ειδήσεις της πρώτης σελίδας εγκύρων εφημερίδων), κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το επιχείρημα σύμφωνα με το οποίο η "υπο-παρουσία" των γυναικών οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες δεν συμμετέχουν ισότιμα με τους άνδρες στους δημόσιους τομείς μπορεί να έχει κάποια βάση για τις κατηγορίες "πολιτική" και "οικονομία", αλλά δεν ισχύει για τις ιστορίες ανθρώπινου ενδιαφέροντος όπου οι γυναίκες εξακολουθούν να είναι λιγότερο ορατές από τους άνδρες.

Αφήνοντας κατά μέρος το πολύπλοκο ζήτημα της δυναμικής επίδρασης των ΜΜΕ στην κοινωνικοποίηση των ατόμων και την επιρροή που μπορεί να έχουν τέτοιες εικόνες στη συμπεριφορά τους, θα σταθούμε στις κυριότερες αδυναμίες αυτής της κατηγορίας εργασιών, και στις, υπό λανθάνουσα μορφή, διαφαινόμενες παραδοχές και υποθέσεις που, αν και είναι αδύνατον να αναλύσουμε διεξοδικά στα πλαίσια αυτού του κειμένου, θεωρούμε απαραίτητο να επισημάνουμε:

Η βασική παραδοχή που κατευθύνει όλες τις αναλύσεις και τα συμπεράσματά τους, αντλείται από τη θεωρία σύμφωνα με την οποία, τα ΜΜΕ συνιστούν θεσμούς που διαμεσολαβούν μεταξύ της προσωπικής εμπειρίας, της αντίληψης δηλαδή που έχουμε για τον κόσμο γύρω μας και της "πραγματικότητας"⁵. Κατά συνέπεια, το περιεχόμενο των ΜΜΕ είτε εκλαμβάνεται θετικά, ως αποκαλυπτικό της αλήθειας, είτε αρνητικά, ως συνειδητή και σκόπιμη διαστρέβλωση ή απόκρυψη της πραγματικότητας (απουσία). Όπως είδαμε, αυτές οι παραδοχές έχουν τόσο θεωρητικές όσο και πολιτικές προεκτάσεις ως προς την ιδεολογική λειτουργία των ΜΜΕ, το ρόλο τους στην κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας, και την πραγματική αυτονομία των παραγωγών των νέων. Συγκεκριμένα, θεωρούμε ότι μένουν στην επιφάνεια των πραγμάτων και δεν εξετάζουν ποια είναι η φύση και η βαθύτερη δομή των δημοσιογραφικών οργανισμών και πώς αυτή προσδιορίζει το περιεχόμενο του Τύπου και δεν κατορθώνουν να εντοπίσουν την καταγωγή της συναίνεσης για τις κοινωνικές αξίες, ούτε που οφείλεται η διαιώνισή της, με αποτέλεσμα να ανάγεται σε μια απλή και μηχανιστική διαδικασία όπου δεν γίνεται διάκριση μεταξύ της διαδικασίας επιλογής (γραφειοκρατικές δομές των επιχειρήσεων) και της βούλησης επιλογής (που σχετίζεται στη προκειμένη περίπτωση με το φύλο των δημοσιογράφων). Ως συνέπεια αυτής της προβληματικής, προϋπόθεση για τη "βελτίωση της εικόνας των γυναικών" θεωρείται η αύξηση του ποσοστού των γυναικών δημοσιογράφων⁶. Μ' αυτήν την

---

5. Για σχετική ταξινόμηση των διάφορων προσεγγίσεων, βλ. McQuail (1987:52-53, 59).

6. Αυτού του τύπου οι έρευνες συνήθως, ρητά ή άρητα υποστηρίζουν την ανάγκη αλλαγής του περιεχομένου των ΜΜΕ σ' ό,τι αφορά τον τρόπο παρουσίασης των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων, αλλά οι προτεινόμενες "στρατηγικές" επίτευξης αυτής της μεταβολής δεν θέτουν σ' αμφισβήτηση την οικονομική, πολιτική και κοινωνική δομή των ΜΜΕ. Το μεγαλύτερο ποσοστό των ερευνών αποδίδει την παραδοσιακή εικόνα των γυναικών στο γεγονός της ανδροκρατίας του δημοσιογραφικού επαγγέλματος και θεωρείται ότι η αύξηση του ποσοστού των γυναικών δημοσιογράφων, αποτελεί προϋπόθεση για αλλαγή του περιεχομένου των ΜΜΕ (δες ενδεικτικά τις εισηγήσεις στη Διεθνή συνάντηση με θέμα: "*Γυναίκα και Μέσα Ενημέρωσης*", Ζάππειο 20-22/10/85, Γ.Γ.Ι.-Γ.Γ.Τ.Π.). Η Farley (1978) εντούτοις, σε έρευνα που πραγματοποίησε για να εντοπίσει τυχόν διαφοροποιήσεις μεταξύ της κάλυψης των θεμάτων (θέμα, μορφή, ταξινόμηση) και

έννοια, η κριτική που ασκείται στα μηνύματα που μεταδίδονται γίνεται από τη σκοπιά της ανάγκης ενίσχυσης του ρόλου των ΜΜΕ στα νομοθετικά και θεσμικά όρια που θέτουν οι σύγχρονες κοινωνίες σχετικά με τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και τα οποία υπαγορεύουν τους κανόνες της δημοσιογραφικής υπευθυνότητας και δεοντολογίας.

Αυτή η γενική θεωρητική προσέγγιση ως προς το ρόλο των ΜΜΕ και την έννοια της ιδεολογίας, καθορίζει και τις επιμέρους παραδοχές των ποσοτικών αναλύσεων. Ως σημαντικότερες επισημαίνονται οι ακόλουθες:

- Η ποσότητα κατά ένα απλοϊκό τρόπο, είναι συνώνυμη της σημασίας⁷ αφού η "παρουσία", θα σήμαινε δικαιότερη απεικόνιση (περισσότερες ειδήσεις για γυναίκες, ιστορίες που προσφέρουν περισσότερες εναλλακτικές λύσεις, επαγγέλματα, προβολή επιτυχημένων και εξαιρέσεων), χωρίς να αμφισβητούνται η κατά φύλο κατάτμηση, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στη οικιακή μονάδα κ.ά.. Εντούτοις, πρέπει ν' αναγνωριστεί ότι η διαπίστωση της "απουσίας" των γυναικών από τον Τύπο, ως στοιχείο είναι σημαντική (βλ. παρακάτω).

- Η στερεότυπη απεικόνιση είναι συνώνυμη της διαστρέβλωσης της αντικειμενικής πραγματικότητας⁸. Όμως, τα βασικά χαρακτηριστικά των στερεοτύπων είναι η γενίκευση και η απλούστευση και η αποτελεσματικότητά τους αντλείται από το γεγονός ότι έχουν πυρήνα αλήθειας και ποτέ δεν είναι τελείως "ψευδή" (Jaddou & Williams, 1981). Ακόμα, το γεγονός της υπεραπλούστευσης δεν είναι αρκετό για τέτοιου είδους διαχωρισμό, γιατί πολλά στερεότυπα εκφράζουν, έστω εν μέρει,

---

του φύλου των δημοσιογράφων δεν ανίχνευσε καμία διαφορά που να συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι το φύλο των δημοσιογράφων καθορίζει ουσιαστικά το τελικό περιεχόμενο των ΜΜΕ.

7. Ακριβώς αυτή η παραδοχή αποτελεί τον κεντρικό άξονα προβληματισμού για μελετητές σαν τη Morris (1973a) που θεωρεί ότι η ποσοτική καταμέτρηση (λέξεις κλειδιά, ποσότητα άρθρου σε εκατοστά και θέση στη σελίδα), καταδεικνύει ότι το γυναικείο κίνημα έχει υποστεί "Blackout" από τον Τύπο, με άμεση συνέπεια στην αποτελεσματικότητα των διεκδικήσεών του.

8. Ο Goffman (1975), στη μελέτη του εθιμοτυπικού μεταξύ των δύο φύλων στις διαφημίσεις, υποστηρίζει ότι οι διαφημιστές δεν δημιουργούν οι ίδιοι τις εθιμοτυπικές εκφράσεις που χρησιμοποιούν. Πιστεύει αντίθετα, ότι αντλούν από το ίδιο γνωστικό πλαίσιο, το ίδιο εθιμοτυπικό ιδιόλεκτο, που αποτελεί την πηγή όλων όσων συμμετέχουν στις κοινωνικές καταστάσεις. Αυτό που κάνουν οι διαφημιστές είναι να χρησιμοποιούν επιφανειακά, υπερβολικά και απλουστευτικά κάτι που ξεφεύγει από τα όρια των "διακειμενικών ελέγχων", να συμβασιοποιούν τις κοινωνικές συμβάσεις, να τυποποιούν το ήδη τυποποιημένο, να στυλιζάρουν αυτό που ήδη είναι στυλιζαρισμένο (βλ. σελ. 84). Κάτω από αυτήν την οπτική, θεωρεί ορθότερο να ερμηνεύσουμε τη διαδικασία της παραγωγής των μηνυμάτων ως μια διαδικασία "hyper-ritualization", παρά ως εσκεμμένη ή όχι διαστρέβλωση της πραγματικότητας.

εκλεπτυσμένα και βαθύτερα χαρακτηριστικά στοιχεία της συνολικής πραγματικότητας. Όπως τονίζει και στο Jaddou & Williams (1981:69), τα στερεότυπα πρέπει να εξετάζονται σε σχέση με τις σύγχρονες συνθήκες ύπαρξης που τα δημιουργούν. Για παράδειγμα, το στερεότυπο της νοικοκυράς ως ατόμου που δεν μπορεί εύκολα να εστιάσει την προσοχή της σε ένα μόνο πράγμα, ή της οποίας η ικανότητα για κριτική και αναλυτική σκέψη δεν είναι ανεπτυγμένη όσο η συναισθηματική πλευρά της προσωπικότητάς της και η ικανότητά της για ταχείες συναισθηματικές ανταποκρίσεις, πιθανόν να προέρχεται από τις υλικές συνθήκες της οικιακής εργασίας και της φροντίδας των παιδιών. Στο στερεότυπο εντούτοις, αυτό το χαρακτηριστικό της κοινωνικής θέσης των γυναικών, αποτιμάται αρνητικά, και τελικά εδραιώνεται ως έμφυτο γυναικείο χαρακτηριστικό μεταβάλλοντας το αποτέλεσμα σε αιτία.

- Οι ερευνητές συμφωνούν ότι οι εικόνες των γυναικών ως συζύγων, μητέρων και σεξουαλικών αντικειμένων είναι ψευδείς, στερεότυπες και ανακριβείς, ενώ η απεικόνιση των εργαζόμενων γυναικών είναι λιγότερο στερεότυπη και *de facto* θετικότερη από την απεικόνιση των πρώτων. Σε μια μόνο ποσοτική εργασία αμφισβητείται ρητά αυτή η αντίληψη για την απασχόληση των γυναικών⁹. Με τον ίδιο τρόπο, θεωρούν ότι η απεικόνιση των ανδρών είναι λιγότερο στερεότυπη από αυτήν των γυναικών, αναπαράγοντας χωρίς να αναλύουν κριτικά, παραδοχές, αξίες και πρότυπα που δεσπόζουν στις συλλογικές παραστάσεις κυρίως ως προς τη αξιολόγηση και ιεράρχηση των διχοτομικών κατηγοριών ιδιωτικού/δημόσιου, πνεύματος/συναισθήματος, ορθολογισμού/πάθους, εργασίας/μητρότητας κλπ.

Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα που παρουσιάζουν οι στατιστικές αναλύσεις περιεχομένου, έγκειται στο γεγονός ότι δεν είναι δυνατόν να ανιχνεύσουν και να καταδείξουν τις υπάρχουσες αντιφάσεις. Μετρώντας τις νοικοκυρές και τις συζύγους δεν μας μαθαίνει τίποτα πέρα από το γεγονός της ύπαρξής τους, αφού

---

9. Διερευνώντας οι μελετητές την ανταπόκριση του Τύπου στην αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στη μισθωτή απασχόληση, (αναλύθηκαν 6 "παραδοσιακά" κώμικς κυριακάτικων εφημερίδων με κεντρικούς γυναικείους χαρακτήρες μητέρες/συζύγους, και 3 σύγχρονα με κεντρικούς γυναικείους χαρακτήρες εργαζόμενες γυναίκες για μια περίοδο έξι μηνών το 1984), διεπίστωσαν ότι η εικόνα των γυναικών καριέρας και στα δύο είδη κώμικς είναι εξίσου υποβαθμιστική και στερεότυπη με αυτήν της "παραδοσιακής" γυναίκας. Το κυρίαρχο μήνυμα των ΜΜΕ είναι και πάλι ότι, α) οι γυναίκες είναι κυρίως υπεύθυνες για τις οικιακές δραστηριότητες και την ανατροφή των παιδιών είτε εργάζονται είτε όχι έξω από το σπίτι, β) όσο πιο παραδοσιακό τόσο πιο ευτυχισμένο το σπίτι και η οικογενειακή ζωή, και γ) η καριέρα των γυναικών είναι πηγή σύγκρουσης και διαταραχής της οικογενειακής ζωής. Βλ. Mooney & Brabant (1987)

δεν αναλύει τις διαφοροποιήσεις (θετική αναπαράσταση ή αρνητική, με ποιούς όρους και σε ποια πλαίσια). Ειδικά ως προς τις εργασίες που καταμέτρησαν το φωτογραφικό περιεχόμενο των εφημερίδων οι ενστάσεις είναι πολλές και σημαντικές ως προς τη βαρύτητα που δίνεται στο "ανάλογον" της φωτογραφίας δηλ. το καταδηλούμενο μήνυμα, σε βάρος του συνδηλούμενου μηνύματος, που παραπέμπει στη κουλτούρα της κοινωνίας και στην ιδεολογική ανάγνωση της φωτογραφίας¹⁰.

8.1.2 Ποιοτικές θεματικές αναλύσεις περιεχομένου

Οι αναλύσεις αυτές αν και μεθοδολογικά συγγενείς των ποσοτικών αναλύσεων, και με παρόμοιες θεωρητικές αδυναμίες, εντούτοις δίνουν πιο ενδιαφέροντα αποτελέσματα και πιο εκλεπτυσμένα συμπεράσματα. Τέτοιου τύπου εργασίες επιχειρούν κυρίως μέσω της κωδικοποίησης και ταξινόμησης των κυρίαρχων θεμάτων (αξίες, ρόλοι, εικόνες, στάσεις κλπ) και της στατιστικής τους επεξεργασίας, να δώσουν μια συστηματική και αντικειμενική περιγραφή των μηνυμάτων του Τύπου¹¹ και της ιδεολογίας τους σ' ό,τι αφορά στο ζήτημα των κατά φύλο σχέσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο, έχει ασκήσει έντονη επίδραση ο θεωρητικός προβληματισμός που εισάγει η προσέγγιση της G. Tuchman (1978γ). Από τις σημαντικότερες εμπειρικές εργασίες διακρίνουμε αυτές των Ferguson (1983), Flora (1979), Franzwa (1974), Glazer (1980), Geise (1979), Newkirk (1977) κ.ά..

Η Tuchman (1978γ:8), χωρίς να θεωρεί λανθασμένες τις βασικές αναλυτικές κατηγορίες της απουσίας και της διαστρέβλωσης που χρησιμοποιούν οι ποσοτικές αναλύσεις, υποστηρίζει, εντούτοις, ότι οι υποθέσεις της "αντανάκλασης" και της "συμβολικής εξουδετέρωσης" αναλύουν καλύτερα το περιεχόμενο των μηνυμάτων των ΜΜΕ. Σύμφωνα με την πρώτη βασική υπόθεση, τα ΜΜΕ προσπαθούν συνεχώς να αντανάκλουν τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες προκειμένου να προσελκύσουν το κοινό τους. Αυτές οι ιδέες και τα ιδανικά είναι

---

10. Για ανάλυση του δευτερογενούς - ιδεολογικού επιπέδου των φωτογραφιών των ειδήσεων, βλ. ενδεικτικά Hall (1981), Barthes (1988) και (1964a), Lambert (1986).

11. Το ενδιαφέρον των ερευνητών επικεντρώθηκε σχεδόν αποκλειστικά στο μαζικό περιοδικό γυναικείο Τύπο.

ενσωματωμένες στη συμβολική αναπαράσταση της κοινωνίας αλλά δεν αποτελούν απεικόνιση της ίδιας της αντικειμενικής πραγματικότητας. Μ' αυτήν την έννοια, η ανάλυση περιεχομένου, πρέπει ν' αναζητά ποια πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης είναι ηθικά αποδεκτά και επιθυμητά μέσω της προβολής των κυρίαρχων απεικονίσεων και όχι αν οι κυρίαρχες εικόνες αποτελούν διαστρέβλωση ή πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας. Επίσης, τονίζει ότι πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη και η έννοια της "πολιτισμικής υστέρησης" (cultural lag), μιας δηλαδή χρονικής βραδυπορίας μεταξύ των πραγματικών μεταβολών και της συμβολικής τους αναπαράστασης αφού συχνά τα ΜΜΕ προβάλλουν παραδοσιακότερα πρότυπα. Σύμφωνα με τη δεύτερη υπόθεση της συμβολικής εξουδετέρωσης ή εκμηδένισης (symbolic annihilation), που δανειζεται η Tuchman από τον Gerbner (1972), η υπο-παρουσίαση των γυναικών και η στερεότυπη απεικόνισή τους συλλαμβάνει *συμβολικά* την πραγματική τους θέση στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο Gerbner θεωρεί ότι, όπως η αναπαράσταση στα ΜΜΕ σημασιοδοτεί την κοινωνική ύπαρξη, "αναγγέλει" δηλαδή στο κοινό ότι αυτός ο τρόπος ύπαρξής ή αυτός ο ρόλος ή συμπεριφορά συνιστούν κοινωνικές αξίες και αξιολογούνται θετικά, έτσι και η απουσία¹² σημασιοδοτεί τη συμβολική εξουδετέρωση των γυναικών.

Η M. Ferguson (1983), στη μελέτη του περιεχομένου των γυναικείων περιοδικών αναζήτησε πώς οι ορισμοί της θηλυκότητας και του γυναικείου ρόλου έχουν μεταβληθεί ιστορικά σε δύο χρονικές περιόδους (1949-74 και 1970-1980). Με τη βοήθεια 196 μεταβλητών ταξινόμησε το περιεχόμενο των άρθρων ως προς τους κυρίαρχους ρόλους, τα θέματα, τους στόχους και τις αξίες. Σύμφωνα με τη συγγραφέα τα γυναικεία περιοδικά δεν αντανakλούν απλώς τους γυναικείους ρόλους στη κοινωνία αλλά παρέχουν μια πηγή ορισμών και κοινωνικοποίησης αυτών των ρόλων, αφού καθορίζουν το βασικό περιεχόμενο και καλλιεργούν τη "λατρεία της θηλυκότητας" (cult of femininity), παρέχοντάς της τη νομιμότητα, διαμορφώνοντάς την, προσδιορίζοντας τους κανόνες συμπεριφοράς και εδραιώνοντας μια κοινή κουλτούρα που θεμελιώνεται στη σημασία των φύλων και στη γυναικεία ταυτότητα και αλληλεγγύη. Ως σημαντικότερο μήνυμα της "λατρείας της θηλυκότητας", η Ferguson θεωρεί την παραδοχή σύμφωνα με την οποία "οι γυναίκες είναι ξεχωριστές και διαφορετικές από τους άνδρες και μοιράζονται μια κοινή ουσία που υπερβαίνει τις μεταξύ τους διαφορές. Σε πρωτόγονο επίπεδο

---

12. Αλλά για την Tuchman, επίσης και η καταδίκη, η στερεοτύπηση και η αποδοκιμασία.

αυτό το σύστημα πιστεων διατηρεί ένα φυσικό ταξινομητικό κανόνα που θεμελιώνεται στις βιολογικές διαφορές και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Σε πιο εκλεπτυσμένο επίπεδο, παρέχει τους κώδικες που νομιμοποιούν τις συμπεριφορές, τα πιστεύω και τους θεσμούς μέσα στο "γυναικείο" κόσμο. Σ' ένα ακόμα πιο εκλεπτυσμένο επίπεδο, ενισχύει τα σύμβολα και τα τελετουργικά (rituals) που συναρθρώνουν τα διάφορα στοιχεία της "γυναικείας" υπο-κουλτούρας και τη συνδέουν με τον ευρύτερο κόσμο" (σελ. 38).

Στη πρώτη χρονική περίοδο ως κυριότερα θέματα έχουν κατηγοριοποιηθεί τα εξής:

1 Ο Άνδρας, που ως στόχος εξακολουθεί να κυριαρχεί στα μηνύματα.

2. Η ευτυχημένη οικογένεια. Η οικογένεια και τα παιδιά είναι ο κυριότερος στόχος ολοκλήρωσης των γυναικών. Ρητά και άρρητα το μήνυμα που κυριαρχεί είναι ότι ο γάμος και η μητρότητα είναι η πεμπουσία της ίδιας της λατρείας της θηλυκότητας. Γι' αυτό το λόγο αποδίδεται στην οικογενειακή αλληλεγγύη μια υψηλή κανονιστική αξία, και η διατήρησή της εξαρτάται από τις ίδιες τις γυναίκες που οφείλουν να διασφαλίζουν πάση θυσία τη σταθερότητά της.

3. Θέμα αυτο-βοήθειας (self help), ή η υπέρβαση της ατυχίας και η επίτευξη της τελειότητας. Τα μηνύματα συνηγορούν έντονα υπέρ της θεωρίας του ανταγωνισμού δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη ατομικιστική ηθική και συμπεριφορά. Δίνεται έμφαση στο ρόλο του ατόμου για τη επιτυχία και τη ολοκλήρωση της προσωπικότητας, στις ατομικές προσπάθειες, τα προσόντα και την καλλιέργεια των φυσικών χαρακτηριστικών (εκπαίδευση, ομορφιά κλπ). Τονίζεται, ότι η υπέρβαση των δυσκολιών και των ατυχιών της ζωής είναι θέμα προσωπικό. Ο αυτοπροσδιορισμός και ο αυτοέλεγχος, η πειθαρχία και ο μόχθος, κυριαρχούν ως αξίες. Η ατομική επιτυχία είναι ζήτημα επιλογής, προσωπικής προσπάθειας, σωστής συμπεριφοράς και στρατηγικής.

4. Σύνδεση "συναισθηματικού" και "ορθολογικού" τρόπου σκέψης που ορίζονται σαφώς ως "γυναικείος" και "ανδρικός" τρόπος συμπεριφοράς και ενέργειας και αφορούν από τα πιο απλά καθημερινά προβλήματα ως φιλοσοφικές και ψυχολογικές διακρίσεις. Η ένταση που δημιουργεί η διχοτόμηση μεταξύ λογικής και συναισθήματος θεμελιώνεται σε δύο βασικά και ασυμβίβαστα σύνολα αξιών που αποδίδονται σε διαφορετικούς χρόνους και τόπους (διάκριση μεταξύ

ιδιωτικού/δημόσιου, σπιτιού/εργασίας, δύο "ρόλων"). Το πρόβλημα τίθεται κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι γυναίκες να προσπαθούν ν' ανταποκριθούν και να συμβιβάσουν αυτά τα δύο αντίθετα σύνολα αξιών.

5. Η εργαζόμενη σύζυγος είναι κακή σύζυγος. Μέχρι το 1970 το ζήτημα της απασχόλησης των παντρεμένων γυναικών αποφεύγεται, ή κρίνεται αρνητικά. Οι γυναικείες προτεραιότητες είναι ξεκάθαρες: το σπίτι και τα παιδιά. Οι μόνες αναφορές σε επαγγέλματα αφορούν κυρίως σε φωτομοντέλα και ηθοποιούς (όπου η έμφαση δίνεται στην προσωπική επιτυχία και στην καριέρα τους), ή σε γυναίκες που εργάζονται πριν το γάμο τους.

Τέλος, ως έκτο κατά σειρά θέμα καταγράφηκε η επιτυχία που είναι συνώνυμη με την ευτυχία (έρωτας, οικογένεια και ομορφιά), χωρίς να συνδέεται με την καριέρα παρά μόνο για τις "προσωπικότητες", ενώ ως έβδομο σημαντικότερο θέμα, η ομορφιά, επιβεβαιώνοντας την έκταση και τη βαρύτητα που δίδεται στην εξωτερική εμφάνιση των γυναικών αφού συνδέεται με όλα τα παραπάνω θέματα.

Όλα τα θέματα που κυριαρχούν ενσωματώνουν κανονιστικές εικόνες ρόλων, στόχων και αξιών. Ως κυρίαρχοι ρόλοι των γυναικών προβάλλονται η σύζυγος, η μητέρα, το "θηλυκό", η "κυρία" κ.ά.. Ειδικότερα ως προς το πρότυπο της συζύγου, λειτουργεί ενισχυτικά και συνηγορεί υπέρ όλων των πεποιθήσεων σχετικά με την "παραδοσιακή" θέση των γυναικών. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση σ' ένα ισχυρό στοιχείο καθήκοντος και υπευθυνότητας προς τους άλλους, με μια τάση αυτοθυσίας, αφοσίωσης και ένα ρόλο μάρτυρος.

Από το 1979-1980 το ύφος των περιοδικών είναι λιγότερο προστατευτικό και λιγότερο αυταρχικό. Η πρώτη σημαντική διαφοροποίηση με την αρχική περίοδο είναι η μεγαλύτερη σημασία που δίνεται στις ατομικιστικές αξίες και κυρίως στην προσωπική ευθύνη για εκπλήρωση των στόχων και την υπέρβαση των δυσκολιών. Αν και η πρωτοκαθεδρία της οικογένειας εξακολουθεί να υπάρχει, αποτελεί υποκατηγορία της ατομικής επιτυχίας των γυναικών. Μια άλλη βασική διαφορά είναι η θετική αποτίμηση της γυναικείας απασχόλησης και ταυτόχρονη αναγνώριση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι εργαζόμενες γυναίκες. Για την επίλυσή τους δίνεται έμφαση στις κοινωνικές και πολιτικές λύσεις, (νομοθεσία, πρόνοια). Το φάσμα των γυναικείων ρόλων διευρύνεται αρκετά αλλά κυριαρχούν πάντα αυτές των "συζύγων" και των "μητέρων". Η έμφαση στο μητρικό ρόλο γίνεται μέσω της αναγνώρισης μιας μεγαλύτερης διαφοροποίησης και επιλογής. Για πρώτη φορά

εμφανίζεται το στερεότυπο της εργαζόμενης μητέρας και συζύγου το οποίο κρίνεται ως αποδεκτό και επιθυμητό, καθώς και το στερεότυπο της "απελευθερωμένης γυναίκας". Επίσης δίνεται μεγαλύτερη σημασία σε οικογενειακά προβλήματα (π.χ. διαζύγια), στις μονογονεϊκές οικογένειες κ.ά. Εντούτοις, παρ' όλο που οι γυναίκες "απαλλάσσονται" από την αποκλειστική ενασχόλησή τους με τα οικιακά καθήκοντα, η οικογένεια είναι πάντα υψηλά στην ιεράρχηση των στόχων και των θετικών αξιών και το ζητούμενο είναι να επιτευχθεί ένας άριστος συνδυασμός των "παραδοσιακών" και "σύγχρονων" ρόλων.

Καταλήγοντας, η Ferguson υποστηρίζει, σ' ένα πρώτο επίπεδο, το περιεχόμενο των γυναικείων περιοδικών δίνει την αίσθηση ότι έχει υποστεί βαθιές αλλαγές κατά την μεταπολεμική περίοδο και ότι το φάσμα των ρόλων και των προσδοκιών έχει διευρυνθεί σημαντικά σε σχέση με την έμφαση στο ρομαντικό έρωτα, το γάμο και την οικογένεια, που χαρακτηρίζει την πρώτη περίοδο. Εντούτοις, μια πιο προσεκτική ανάλυση κυρίως της μορφής των άρθρων, καταδεικνύει ότι οι αξίες είναι παλιές και αμετάβλητες (σελ. 188). Ο βιολογικός προσδιορισμός, οι κατά φύλο διχοτομήσεις και η "γυναικεία" προσέγγιση εξακολουθούν να καθορίζουν όλο το περιεχόμενο των περιοδικών και ν' αποτελούν το ρητό και άρρητο ιδεολογικό μήνυμα τους¹³. Οι ρόλοι των Μητέρων και Συζύγων εξακολουθούν να κυριαρχούν ακόμα και όταν συνδυάζονται με το στερεότυπο της "ανεξάρτητης γυναίκας". Υπάρχει βέβαια μια σαφής μετατόπιση από τον περιορισμό της γυναικείας εξάρτησης στον ευρύτερο ορίζοντα της *γυναικείας* ανεξαρτησίας και οπωσδήποτε η λατρεία της θηλυκότητας έχει μεταβληθεί και έχει ανταποκριθεί στις κοινωνικές μεταβολές της θέσης των γυναικών. Διαμέσου όμως των επιλεκτικών αντιλήψεων και ερμηνειών του ευρύτερου κόσμου από την οπτική γωνία της "Γυναίκας", διαμέσου των κατηγοριών των γυναικείων ενδιαφερόντων και

---

13. Παρόμοια, η Honey (1984) ανέλυσε τη προπαγάνδα του Γραφείου Πολέμου της Αμερικής κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου που είχε ως στόχο τη μεταβολή των κυρίαρχων εικόνων των γυναικών προκειμένου να "πειστούν" να ενταχθούν στο εργατικό δυναμικό σε δουλειές που μέχρι εκείνη τη στιγμή χαρακτηρίζονταν ανδρικές. Η ερευνήτρια διαπίστωσε ότι όλη η προσπάθεια, εν μέρει, αντιτίθεται στην παραδοσιακή δόμηση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, στα γνωστά στερεότυπα για τη γυναικεία δύναμη και υπευθυνότητα, τους οικογενειακούς ρόλους και περιορισμούς και επιχειρείται η επιβολή της ιδέας των ανεξάρτητων και ικανών εργαζόμενων γυναικών. Απ' την άλλη όμως, κατέδειξε επίσης ότι οι παραδοχές περί της φύσης των γυναικών, της οικιακής εργασίας, της ετεροφυλίας, και της οικογένειας παρέμειναν αμετάβλητες. Διαμέσου της αφηγηματικής δομής των αναλυόμενων κειμένων, διαπιστώθηκε ότι εξακολουθούσε να κυριαρχεί η συντηρητική παραδοχή σύμφωνα με την οποία μοναδικό κίνητρο των εργαζόμενων γυναικών είναι η πατριδα και η οικογένεια και επιβράβευση του μόχθου τους αποτελεί η αναγνώριση της αφοσίωσης και της αυτοθυσίας τους από τους άνδρες.

βιωμάτων και την προώθηση της γυναικείας άποψης που ενισχύει την ιδέα της γυναικείας αλληλεγγύης, συντηρείται μια κοινωνική "πραγματικότητα" η οποία είναι "για πάντα γυναικεία". Αυτό που έχει σημασία δεν είναι μόνο ότι το φύλο είναι η έσχατη διαχωριστική γραμμή, αλλά ότι τα περιοδικά εξακολουθούν να επιλέγουν και να διαμορφώνουν τα μηνύματα τους ώστε ν' ανταποκρίνονται στις παραμέτρους και στις αντιλήψεις της διαδικασίας κοινωνικοποίησης μέσω των τελετουργικών της "λατρείας της θηλυκότητας" (σελ. 186).

Ερευνήτριες σαν τη Newkirk (1977), την Geise (1979) και τη Loughlin (1983), την ίδια περίπου εποχή με τη Ferguson, διερευνώντας επίσης τους ρόλους και τα πρότυπα των γυναικών στο περιεχόμενο των γυναικείων περιοδικών θέλησαν να δουν αν η φεμινιστική κριτική της δεκαετίας του '60 προς τα ΜΜΕ¹⁴, επέφερε μεταβολές στο περιεχόμενό τους. Η Newkirk (1977), κωδικοποιώντας για κάθε άρθρο τον τύπο ρόλου, και την αρνητική ουδέτερη ή θετική¹⁵ στάση απέναντι του, επιβεβαίωσε την αλλαγή στην παρουσίαση των γυναικείων ρόλων από τα παραδοσιακά πρότυπα σε πιο σύγχρονα. Παρ' όλα αυτά, οι αλλαγές δεν είναι ριζικές, με την έννοια ότι μόνο αριθμητικές διαφορές μπορούν να υποστηριχθούν

---

14. Κεντρικός στόχος της κριτικής ήταν ότι τα ΜΜΕ δημιουργούσαν και καλλιεργούσαν μια διαστρεβλωμένη εικόνα των γυναικών. Η ανάλυση της Friedan (1963), έχει ασκήσει έντονη επίδραση αυτή τη δεκαετία κατηγορώντας τα γυναικεία περιοδικά ότι καλλιεργούσαν τη "feminine mystique", την αντίληψη δηλαδή ότι οι γυναίκες μπορούσαν να ολοκληρωθούν ως άτομα μόνο μέσω του γάμου και της οικογένειας ενώ οφείλουν ταυτόχρονα να αναδομήσουν την γυναικεία τους συμπεριφορά και ν' απελευθερωθούν από τις υποχρεώσεις τους στον οικιακό ρόλο μέσω της απασχόλησης. Την ίδια εποχή, πάντως, έχει ασκηθεί κριτική στα γυναικεία περιοδικά από τελειώς αντίθετη οπτική. Οι Hatch and Hatch (1958) π.χ. άσκησαν κριτική σε γυναικεία περιοδικά ως "ανεπιτρεπτα αισιόδοξα" σχετικά με τα προβλήματα των επαγγελματικά απασχολούμενων παντρεμένων γυναικών (ως προς την ικανότητα των γυναικών να συνδυάσουν την εργασία και το σπίτι, ως προς τις συνέπειες στην ανατροφή των παιδιών κ.ά.). Οι Clarke & Esposito (1966), επίσης, άσκησαν κριτική στα περιοδικά που εκδόθηκαν το 1950 και απευθύνονται στις γυναίκες των υψηλών μορφωτικών και οικονομικών επιπέδων. Η κριτική τους έχει δύο σκέλη: ότι οι προτεινόμενες σταδιοδρομίες δεν απευθύνονται στη μέση γυναίκα, (ωκεανογραφία, πολιτική, στυλιστ, ερευνητές τηλεόρασης, ψυχιατρική κοινωνική εργασία, πολεοδομία, σκηνοθεσία κλπ), και ότι ως κίνητρα για την εύρεση εργασίας και ως ανταμοιβή θεωρούν την επιτυχία και τον ανταγωνισμό ενώ οι κοινωνιολογικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι οι γυναίκες επιδιώκουν για άλλους λόγους μια εργασία (να γνωρίσουν κόσμο, να βοηθήσουν τους συναθρώπους τους, να διευρύνουν τις γνώσεις τους, να ξεφύγουν από την αδράνεια κλπ). Η έμφαση των περιοδικών στα "ανδρικά" κριτήρια θεωρείται από τους συγγραφείς, ότι "εισάγει και αναπαράγει διακρίσεις κατά των γυναικείων ενδιαφερόντων".

15. Βέβαια, όπως τονίζει η Benoit (1973:84) η καταξίωση της απασχόλησης αμφισβητείται με την ίδια ευκολία που υιοθετείται. Η κριτική όμως γίνεται σε αυστηρά προσωπικό επίπεδο ως ανικανοποίητο της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής (το δίλημμα του διπλού ρόλου). Ετσι, στις μισθολογικές ανισότητες, στις διακρίσεις προώθησης και ανέλιξης προστίθεται ένα ακόμα στοιχείο "ψυχολογικής και σωματικής εξουθένωσης", ο συνδυασμός της οικιακής και επαγγελματικής δραστηριότητας.

την ύπαρξή τους. Η συγγραφέας, συμπεραίνει ότι τα ΜΜΕ αντανakλούν τα κοινωνικά ζητήματα με τέτοιο τρόπο ώστε να ενσωματώνουν επιλεκτικά ορισμένες φεμινιστικές απόψεις μέσα στην δομή τους. Μ' αυτήν την έννοια, είναι επιτρεπτή μια βαθμιαία και ελάχιστη αλλαγή, διατηρούνται όμως άθικτες οι βασικές αφηγηματικές δομές. Παρόμοια, η Loughlin διεπίστωσε ότι ναι μεν έχουν επέλθει κάποιες αλλαγές που σχετίζονται με τις ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, αλλά αυτό που είναι σημαντικότερο και δεν το δείχνουν οι στατιστικές είναι ότι η εργασία παίζει ένα σαφώς δευτερεύοντα ρόλο στη ζωή των γυναικών. Αν και πάνω από τις μισές γυναίκες ηρωίδες εργάζονται, κατά την Loughlin, η ασημαντότητα της εργασίας τους και η προτεραιότητα της οικογένειας είναι το σημαντικότερο μήνυμα. Η διαφορά με προγενέστερες έρευνες είναι ότι τώρα οι γυναίκες έχουν καριέρες και ενδιαφέροντα και ότι αντί να έχουν στόχο τον Έρωτα (love-oriented goals) έχουν στόχο την Οικογένεια (family-oriented goals). Η Geise επίσης κατέληξε στη διαπίστωση ότι, παρά τη σημαντική μείωση των παραδοσιακών προς όφελος περισσότερο φιλελεύθερων απόψεων για τους γυναικείους ρόλους, η αύξηση δεν είναι ποτέ ανάλογη της μείωσης και τα γυναικεία περιοδικά εξακολουθούν να είναι οικογενειακά και οικιακά προσανατολισμένα. Ειδικότερα, σ' ό,τι αφορά στους κατά φύλο ρόλους στο γάμο και τον καταμερισμό της εργασίας υπάρχει η τάση να υποστηρίζεται πιο συχνά ότι οι σύζυγοι είναι ίσοι, μοιράζονται παρόμοιους και άρα ίσους ρόλους, ότι οι παραδοσιακοί κατά φύλο ρόλοι και καταμερισμοί δεν είναι πλέον επιθυμητοί, αλλά δεν αντικαθίστανται με μη - παραδοσιακές εναλλακτικές λύσεις. Έτσι, συν-υπάρχουν π.χ. οι απόψεις σύμφωνα με τις οποίες η οικιακή εργασία αποτελεί μια ευχάριστη και με υψηλές ηθικές και συναισθηματικές απολαβές δραστηριότητα και οι αντιλήψεις ότι πρόκειται για μια εργασία που μπορεί να είναι μονότονη, κοπιαστική και υποτιμητική. Σ' ό,τι αφορά την αναπαράσταση της οικογένειας εμφανίζεται μια μικρή πτώση στην υποστήριξη της ιδέας ότι η ολοκλήρωση των γυναικών περνάει αποκλειστικά μέσα από τη μητρότητα και ότι τα νέα ζευγάρια επιθυμούν κατά ένα απλοϊκό τρόπο εξαιτίας της ανθρώπινης φύσης να δημιουργούν οικογένειες. Εντούτοις, ως προς το θέμα "καριέρα", οι διαφοροποιήσεις είναι μηδαμινές και οι γυναίκες εξακολουθούν να εργάζονται από οικονομική ανάγκη και δίνεται ρητά προτεραιότητα σε οικογενειακά θέματα και όχι στην απασχόληση των γυναικών με μια μικρή μόνο διαφοροποίηση στην αποδοχή της καριέρας των μεσοαστικής προέλευσης γυναικών. Παρ' όλα αυτά, διαφαίνεται μια τάση απενοχοποίησης των γυναικών που απασχολούνται όταν τα παιδιά τους είναι σε προσχολική ηλικία και εκφράζονται ταυτόχρονα φιλελεύθερες

και συντηρητικές απόψεις. Τέλος, αν και υπάρχει σταδιακή αναγνώριση των κατά φύλο διακρίσεων, υπάρχει ταυτόχρονα ρητή μη αποδοχή του φεμινιστικού κινήματος. Σε παρεμφερή συμπεράσματα κατέληξε και η Franzwa (1974) στη ανάλυση της απεικόνισης των εργαζομένων γυναικών στο λογοτεχνικό περιεχόμενο των γυναικείων περιοδικών μεταξύ 1940-1970. Η ερευνήτρια αυτή διεπίστωσε επιπλέον ότι, αν και η δεκαετία του 1970 χαρακτηρίζεται από μια μικρή αύξηση της "κατανόησης" και της "συμπάθειας" προς τις εργαζόμενες γυναίκες και τα προβλήματά τους, όταν δίνεται προτεραιότητα στην απασχόληση τα αποτελέσματα για την ίδια τις γυναίκες και τους κοντινούς τους ανθρώπους είναι ολέθρια αφού αποσαρθρώνονται ψυχολογικά και σωματικά. Στην ίδια εργασία η Franzwa διαπίστωσε ότι οι γυναίκες δεν παρουσιάζονται ποτέ ως άτομα, αλλά προσδιορίζονται σε σχέση με την παρουσία του άνδρα στη ζωή τους και αναπαρίστανται με έναν από τους τέσσερις τρόπους: ως ανύπαντρες που ψάχνουν για άνδρα, ως σύζυγοι-μητέρες, γεροντοκόρες, ή ως διαζευγμένες που πρόκειται να ξαναπαντρευτούν.

Η Flora (1979), συνέκρινε τις μεταβολές στην εικόνα των γυναικών στο λογοτεχνικό περιεχόμενο των γυναικείων περιοδικών μεταξύ 1970 και 1975 και μεταξύ των περιοδικών που απευθύνονται στο μεσοαστικό και στο εργατικό κοινό (σύγκριση με προγενέστερη δική της εμπειρική εργασία, 1971). Το 1970, διεπίστωσε ότι η γυναικεία εξάρτηση και παθητικότητα απεικονίζονται ως επιθυμητά χαρακτηριστικά στο μεγαλύτερο ποσοστό των διηγημάτων και μάλιστα στα μεσαίας τάξης περιοδικά όλες οι γυναίκες εγκαταλείπουν την απασχόληση τους στην εμφάνιση του Ανδρα (μόνο 6% των γυναικών δουλεύουν και είναι παντρεμένες με παιδιά). Το 1975, συγκριτικά με το 1970, στα περιοδικά των μεσοαστικών στρωμάτων, υπάρχει, 1) μια μεταβολή στον προσδιορισμό της αξίας των γυναικών από τα παθητικά χαρακτηριστικά του ρόλου της άμισθης οικιακής εργασίας προς θετικότερες μορφές ανεξαρτησίας, 2) μια αύξηση της νομιμοποίησης της μισθωτής εργασίας και των χαρακτηριστικών που κρίνονται απαραίτητα για την επιτέλεση αυτού του ρόλου, και 3) αναγνώριση ότι η αύξηση των επιπέδων του πληθωρισμού και των προτύπων κατανάλωσης απαιτεί δύο ή περισσότερους μισθούς για κάθε οικογένεια και σπρώχνει τις παντρεμένες γυναίκες στη αγορά εργασίας. Αντίθετα, στα περιοδικά που απευθύνονται στην εργατική τάξη, η μεταβολή γίνεται προς συντηρητικότερες μορφές: η διπλή μέρα εμφανίζεται ως "απειλή" για την οικογένεια ακριβώς λόγω της αδυναμίας των γυναικών να επιτελέσουν με επιτυχία και τους δύο ρόλους ταυτόχρονα.

Παράλληλα, η απασχόληση προβάλλεται, συγκριτικά, ως περισσότερο αλλοτριωτική από τις οικιακές δραστηριότητες (κακή δουλειά, χαμηλό μεροκάματο, μη συνδικαλισμός, εκμετάλλευση κλπ). Το σπίτι και η οικογένεια είναι πηγή προβλημάτων μόνον όταν τίθεται το ζήτημα της αλλαγής του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Κατά την εκτίμηση της Flora στα περιοδικά αυτά υπάρχει μια σαφής στροφή προς την "παθητικότητα" και μια επιστροφή στους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους ως επιθυμητούς, που πιθανόν να αποτελεί μια συντηρητική "αντίδραση" στις συνθήκες ζωής και εργασίας των γυναικών της εργατικής τάξης.

Η απεικόνιση της "διπλής" μέρας των γυναικών, δηλαδή το πώς οι εργαζόμενες γυναίκες συνδυάζουν τη μισθωτή εργασία και την απλήρωτη οικιακή εργασία στο μη λογοτεχνικό περιεχόμενο του μαζικού περιοδικού Working Women, απασχόλησε την Glazer (1980). Βασικό συμπέρασμα της ανάλυσης αυτής είναι ότι οι γυναίκες επιτελούν δραστηριότητες που υποστηρίζουν τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των φύλων και μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών. Οι γυναίκες απεικονίζονται να επιδιώκουν και να υιοθετούν ανδρικά πρότυπα για επαγγελματική επιτυχία, είτε παραιτούμενες από τη μητρότητα είτε ελαχιστοποιώντας τις προσωπικές δεσμεύσεις. Όταν είναι παντρεμένες συνεχίζουν να έχουν τη φροντίδα των παιδιών και να επιτελούν τον κύριο όγκο της οικιακής εργασίας. Οι κοινωνικές λύσεις μέσω συλλογικών ενεργειών ή κρατικής μέριμνας απορρίπτονται συνήθως προς όφελος ατομικών λύσεων που προσφέρουν λίγη ή καθόλου αμφισβήτηση των υπαρχουσών κοινωνικών σχέσεων και η προσωπική ζωή προσαρμόζεται στη μισθωτή απασχόληση. Η πειθαρχία, η οργάνωση και ο προγραμματισμός, η ορθολογική χρήση του χρόνου (η κατανάλωση χρόνου "ποιότητας" με τα παιδιά, η εξαφάνιση του ατομικού χρόνου, η επιτέλεση πολλών δραστηριοτήτων ταυτόχρονα και η χρήση της οικιακής τεχνολογίας), είναι από τους πιο συχνά προτεινόμενους τρόπους συνδυασμού της επαγγελματικής και οικιακής εργασίας. Επιπλέον, αν και οι διακρίσεις αναγνωρίζονται ως υπαρκτές, θεωρείται ότι η προσωπική προσπάθεια και αφοσίωση, η σωστή εκπαίδευση, η προσαρμοστικότητα και η διαθεσιμότητα είναι τα κυριότερα στοιχεία που επιτρέπουν στις γυναίκες να υπερβαίνουν τα προβλήματα που δημιουργούν οι διακρίσεις αυτές. Κατά συνέπεια, η διπλή εργασία των γυναικών αντιμετωπίζεται ως γυναικείο πρόβλημα και ως πηγή συναισθηματικών και φυσικών εντάσεων και σπανιότερα ως αναπαραγωγός της θέσης υποτέλειας των γυναικών στην αγορά εργασίας και την οικογένεια. Ακριβώς αυτό το στοιχείο συνιστά κατά την άποψη

της Glazer, το βασικό ιδεολογικό μήνυμα του Τύπου. Μ' αυτήν την έννοια, ακόμα και όταν υιοθετούνται νέα "ανδρικά"¹⁶ χαρακτηριστικά στις αναπαραστάσεις των γυναικών, δημιουργούνται νέα στερεότυπα με την ίδια ιδεολογική λειτουργία και ενισχύονται οι παλιές πηγές καταπίεσης.

Ένα άλλο θέμα που έχει απασχολήσει ορισμένους μελετητές αφορά την απεικόνιση της γυναικείας και ανδρικής επαγγελματικής αρμοδιότητας. Σε μια μελέτη σχετικά με το περιεχόμενο των μηνυμάτων των αυστριακών ΜΜΕ (Gaudart, 1983), τονίζεται ότι οι εικόνες των γυναικών που εργάζονται είναι πάντα αυτές των "παραδοσιακά γυναικείων" θέσεων και επαγγελμάτων. Στις τηλεοπτικές εκπομπές π.χ., σπάνια ζητείται η γνώμη γυναικών ειδικών, εκτός ελάχιστων περιπτώσεων που αφορούν θέματα "γυναικεία" (παιδιά, σπίτι, σχέσεις μεταξύ των φύλων)¹⁷. Σύμφωνα με τη συγγραφέα αυτό έχει ως συνέπεια την προβολή μιας "γυναικείας μη αρμοδιότητας" που δεν ανταποκρίνεται στα σύγχρονα επαγγελματικά χαρακτηριστικά των γυναικών. Ο Turow (1974) επίσης, ανέλυσε τη σχέση μεταξύ γνώσης, δραστηριότητας και φύλου και βρήκε ότι υπάρχουν δύο ευδιάκριτες περιοχές ανδρικής και γυναικείας γνώσης και αρμοδιότητας και οι συμβουλές και προσαγές δίνονται σε περιοχές που συμφωνούν κατά φύλο με την παραπάνω ταξινόμηση. Μ' αυτόν τον τρόπο, προβάλλεται και αναπαράγεται μια εικόνα "γυναικείας" γνώσης και ειδικεύσης και μια αντίστοιχη "ανδρική" (πχ. το κλασικό στερεότυπο του γιατρού άνδρα που είναι αρμόδιος σε ζητήματα υγείας που απαιτούν επιστημονική γνώση, και το αντίστοιχο στερεότυπο της γυναίκας νοσοκόμας που η σφαίρα των αρμοδιοτήτων της σε ζητήματα υγείας αφορά μη επιστημονική περιοχή).

---

16. Οι εργαζόμενες γυναίκες είναι 3 τύπων: οι γυναίκες "σπόγγι" που αφομοιώνουν όλες τις καινούργιες ευθύνες χωρίς να εγκαταλείπουν τις παλιές. Οι γυναίκες που κρατούν την ευθύνη της οικιακής εργασίας αλλά την αναθέτουν σε άλλους (υπηρετικό προσωπικό). Οι καριερίστριες "άνδρες" που έχουν χάσει όλα τα γυναικεία χαρακτηριστικά και έχουν θυσιάσει την οικογενειακή και προσωπική ζωή.

17. Ο Smith (1980:250), κάνει διάκριση μεταξύ των διαφήμισεων που απευθύνονται στον άνδρα καταναλωτή και χρησιμοποιούν τη γυναικεία σεξουαλικότητα και των άλλων τύπων διαφήμισης που απευθύνονται στις γυναίκες και κατασκευάζουν και αναπαράγουν την εικόνα του "επαγγελματία" καταναλωτή, που στηρίζεται στην "οικιακή ειδικότητα" (expertise) και στην "ορθολογικότητα" του ρόλου της νοικοκυράς/ καταναλώτριας ενισχύοντας τον υπάρχοντα κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Στο ρόλο αυτόν αποδίδονται διάφορα χαρακτηριστικά που εξυπνοούν διακριτικότητα, αρμοδιότητα, γνώση και εμπειρία.

Συμπερασματικά, αυτό που διαφοροποιεί τις ποιοτικές θεματικές αναλύσεις περιεχομένου από τις ποσοτικές αναλύσεις και συνιστά τη συνεισφορά τους στη σχετική βιβλιογραφία, είναι ότι καταδεικνύουν ότι δεν αρκεί η ποσοτική παρουσία των γυναικών σε μη παραδοσιακούς ρόλους για να έχουμε "πιστή αντανάκλαση της πραγματικότητας", "δικαιότερες" αναπαραστάσεις των γυναικών και "εκσυγχρονισμό" των μηνυμάτων των ΜΜΕ. Κατά την ομόφωνη γνώμη των μελετητών, κύριο χαρακτηριστικό του περιεχομένου των σύγχρονων ΜΜΕ, είναι μια αλλαγή από το πρότυπο των γυναικών που είναι "ευτυχισμένες νοικοκυρές, μητέρες και σύζυγοι" προς ένα άλλο, όπου ναι μεν συνεχίζουν να παρέχουν μια εικόνα ενός ατόμου προορισμένου να γίνει πρωταρχικά σύζυγος και μητέρα¹⁸, αλλά που συνδυάζει και την απασχόληση. Όπως είδαμε, σ' αντίθεση με τις ποσοτικές αναλύσεις οι περισσότερες θεματικές αναλύσεις τονίζουν ότι σήμερα η απασχόληση άμεσα ή έμμεσα καταξιώνεται ως απαραίτητη ή θετική. Στην πραγματικότητα λοιπόν, οι γυναίκες εμφανίζονται ως μια σύνθετη εικόνα που συνταιριάζει διάφορα πρότυπα και ποικίλους ρόλους. Οι γυναίκες δεν είναι απλώς ωραίες, νέες, δυναμικές, μητέρες και σύζυγοι αλλά ταυτόχρονα και επαγγελματικά ενεργές. Και χάρη στην απασχόλησή τους, κερδίζουν την οικονομική τους ανεξαρτησία και κυρίως την ψυχολογική τους χειραφέτηση. Αυτή η χειραφέτηση, ως κυρίαρχη αξία, γίνεται το βασικό εργαλείο ανάλυσης και αξιολόγησης της απασχόλησης των σύγχρονων γυναικών στα μηνυμάτα των ΜΜΕ (Benoit, 1973β:84). Η εργασία των Clarke and Esposito (1966) είναι χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζεται το ζήτημα της απασχόλησης από τα γυναικεία περιοδικά. Αναλύοντας, άρθρα που αναφέρονται στην απασχόληση των γυναικών με τη μορφή κυρίως συμβουλών, οδηγιών, και περιγραφής των επαγγελματικών ευκαιριών και βασικό αναλυτικό εργαλείο τη "θεωρία των κινήτρων" (motivational theory), οι ερευνητές αναζήτησαν τα κυρίαρχα προσωπικά χαρακτηριστικά (κίνητρα και ικανότητες) που απαιτούνται για κάποια απασχόληση και τις κυρίαρχες ανταμοιβές με την έννοια της ικανοποίησης των κινήτρων για τις γυναίκες που εργάζονται ή που θέλουν να εργαστούν. Διαπιστώθηκε ότι δίνεται ιδιαίτερη έμφαση σε ασυνήθιστες δουλειές, στις συναρπαστικές, παράξενες και παράδοξες καριέρες. Η εξουσία εμφανίζεται πάντα ως ανταμοιβή και οι ατομικές ικανότητες και ειδικευση ως προϋποθέσεις για την

---

18. Αυτή η αντίληψη της φύσης και των γυναικείων ρόλων καθώς και οι παραδοχές που αφορούν στη μεταβολή τους, αντανακλώνται και στις σελίδες και στήλες που είναι ειδικά "αφιερωμένες" στις γυναίκες. Δες σχετικά, Dichon (1971-72), Guenin (1975), Miller (1976) και περισσότερες λεπτομέρειες στη σημειολογική ανάλυση (κεφ. 19, παραγ. 19.1.3)

Η ΕΜΒΡΙΝΗ
1989

Με το βλέμμα στο μέλλον, ετοιμάζεται να ξανακατακτήσει τις πισίνες. Πόσες καρδιές όμως μπορεί να έχει κλέψει αυτό το βλέμμα της Κατερίνας Κλέπκου, της 17χρονης δροσερής κολυμβήτριας του ΠΑΟΚ;...

ΕΡΤ Α 24/11/90

ΠΩΣ ΤΟΥΣ ΠΑΕΙ ΤΟ ΧΑΚΙ!

ΟΡΚΙΣΤΗΚΑΝ ΟΙ ΝΕΕΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΝΕΣ

Γέμισε με στρατιωτίνες χθες το Γουδί, όπου έγινε η τελετή ορκωμοσίας της τελευταίας σειράς γυναικών οπλιτών με πενταετή υποχρέωση. Αξιωματικοί, συγγενείς και φίλοι τίμησαν με την παρουσία τους τις κοπέλες.

ΣΕΛ. 28, 29

εργασία. Ειδικότερα, η αναζήτηση εργασίας από τις γυναίκες συνδέεται, πρώτον με την ευκαιρία να βοηθήσουν τους άλλους, να γνωρίσουν καινούργιο κόσμο και ενδιαφέροντες ανθρώπους (affiliation needs), δεύτερον, στην ανάγκη για φιλοδοξία, στο ν' αποδείξουν στον εαυτό τους κάτι, να αντιμετωπίσουν την πρόκληση και τον ανταγωνισμό, να κερδίσουν το σεβασμό, να ανέλθουν στη κλίμακα κύρους, να εισέλθουν σε ανδρικούς χώρους δουλειάς (achievement needs), και τρίτον συνδέεται με την ανάγκη για προσωπική αυτονομία, για ευκαιρίες να διδάξουν άλλους, να πάρουν μειζονες αποφάσεις για σημαντικά κοινωνικά προβλήματα, κ.ά. (power needs). Η ανάπτυξη της ευφυίας, η διεύρυνση του ορίζοντα της γνώσης, η δημιουργία (cognitive needs), η ενεργοποίηση, η χαρά της περιπέτειας και η μη αδράνεια (diffuse energy) και η εργασία ως ιδανική για την προετοιμασία της Γυναίκας στο ρόλο της στό γάμο και στη μητρότητα (feminine mystique) εμφανίζονται στο περιθώριο του "λόγου" των άρθρων. Ακόμα λιγότερο εκφράζονται απόψεις που αφορούν ανάγκες και κίνητρα για συγκεκριμένες δουλειές, για τα ωράρια, τους μισθούς κλπ (terminal values).

Κατά συνέπεια, όπως πολύ σωστά υποστηρίζει η Giese, οι παρατηρούμενες μεταβολές δεν αφορούν τόσο την απόρριψη των παραδοσιακών αξιών και πεποιθήσεων και την αποδοχή νεότερων αλλά "μια διερώτηση πάνω στη παράδοση, μια εξέταση και μια προσπάθεια διεύρυνσης του οπτικού πεδίου σε εναλλακτικές θέσεις, συνδυσασμένες με μια ανοχή σε μη-παραδοσιακούς τρόπους ζωής". Μ' αυτήν την έννοια, συναρθρώνονται τα παλαιότερα και νεότερα θέματα του "φεμινισμού" (η εργαζόμενη γυναίκα, η απελευθερωμένη γυναίκα κλπ), και τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά της "θηλυκότητας" (Benoit, 1973β:74). Ετσι, απ' την μια πλευρά, τα ΜΜΕ υποστηρίζουν την αρχή της ίσης αμοιβής για ίση εργασία, κατανοούν και συμμερίζονται τα προβλήματα του "διπλού ρόλου", ενθαρρύνουν την απασχόληση των γυναικών ως μέσον ολοκλήρωσης της προσωπικότητάς τους ή ως "αναγκαίο", για οικονομικούς λόγους, "κακό", και ταυτόχρονα προβάλλουν εικόνες σε σχέση με την πρωταρχική "αρετή" των γυναικών, τη "θηλυκότητα" και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στα παραδοσιακά γυναικεία χαρακτηριστικά όταν εμφανίζονται σε ρόλους που δεν "συνηθίζεται" για το φύλο τους, όπως η συμμετοχή τους στη πολιτική ζωή, στο στρατό, τον αθλητισμό κλπ.

8.2 Δομικές αναλύσεις

Η δεύτερη γενιά των αναλύσεων επιχειρεί να ξεφύγει από την προβληματική της ποσοτικής μέτρησης (πόσο συχνά εμφανίζονται γυναίκες, ποιες είναι οι κυρίαρχες εικόνες κλπ). Αντίθετα, τώρα αναζητείται ένας τρόπος ποιοτικής καταγραφής της αναπαράστασης των κατά φύλο διακρίσεων, αφού πιστεύεται ότι το ζήτημα της ιδεολογικής λειτουργίας δεν μπορεί να περιοριστεί στις βελτιωμένες ή όχι αναπαράστασεις των γυναικών. Με διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο και προβληματισμό, οι μελετητές αυτού του πεδίου, θέτοντας σ' αμφισβήτηση τον αντακλαστικό ρόλο των ΜΜΕ, θεωρούν απαραίτητο μέσω της ανάλυσης ν' αναφανεί πώς συμβάλλουν τα ΜΜΕ στη διατήρηση των δεδομένων ταξικών, εξουσιαστικών και ιεραρχικών ισορροπιών. Στις εργασίες αυτής της κατηγορίας τονίζεται ότι τα μηνύματα των ΜΜΕ δεν πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως διαστρέβλωση της πραγματικότητας και δευτερεύοντα ως προς τη "πραγματική ζωή". Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι οι αναπαραστάσεις των γυναικών στον Τύπο ταιριάζουν, σ' ένα βαθμό, στη σύγχρονη θέση των γυναικών στις καπιταλιστικές πατριαρχικές κοινωνίες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι *προέρχονται* ή *αντιγράφονται* από αυτήν, αφού διατηρούν ταυτόχρονα μια ιδιαίτερη αναπαραστατική πρακτική και παράγουν νοήματα και "κατηγορίες" που δεν βρίσκονται πουθενά αλλού¹⁹. Όπως έχουμε δει στο θεωρητικό σκέλος, σ' αυτό το πλαίσιο, η πραγματικότητα δεν θεωρείται απλά ως ένα δεδομένο σύνολο γεγονότων και η λειτουργία του Τύπου δεν ανάγεται απλά στη μετάδοση ενός προϋπάρχοντος νοήματος: Αντίθετα, εδώ υιοθετείται η άποψη σύμφωνα με την οποία "τα ΜΜΕ αναπαριστούν τη πραγματικότητα, δηλαδή λαμβάνουν ενεργητικό ρόλο στην επιλογή και τη παρουσίαση, στη δόμηση και στη διαμόρφωση του νόηματος, στην κοινωνική δηλαδή κατασκευή της πραγματικότητας" (Hall 1982, ελ. μτφ. 1988:102). Έτσι, το επίκεντρο της ανάλυσης μετατοπίζεται από το **τι** αναπαριστάται στο **πώς** αναπαριστάται. Το αν οι γυναίκες απεικονίζονται ως νοικοκυρές και μητέρες, περνάει σε δεύτερη μοίρα και διερευνάται με ποιους όρους, σε ποιο πλαίσιο και πώς σημασιοδοτείται το γεγονός τού να είναι μια γυναίκα μητέρα και νοικοκυρά ή αν υπάρχει ένα μέσο ή και περισσότερα να σημασιοδοτήσουμε αυτήν την εικόνα ως αντίθετη μιας άλλης π.χ. της απασχολούμενης γυναίκας.

---

19. Βλ. ενδεικτικά Coward (1978a:15).

8.2.1 Οι Γυναίκες ως Κατηγορία

Για το περιοδικό m/f (No1, σελ. 5) αυτό που προέχει στην ανάλυση των μηνυμάτων είναι ότι η "γυναίκα παράγεται ως κατηγορία και αυτό προσδιορίζει την υποτελή θέση των γυναικών". Για την Rakow (1986) η πολιτισμική δημιουργία δύο διακριτών και ασύμμετρων φύλων χρησιμεύει ως οργανωτική αρχή που ενεργεί σε πολλά επίπεδα αφού το φύλο είναι ταυτόχρονα ένα σύνολο κοινωνικών πρακτικών και ένα σύστημα πολιτισμικών νοημάτων. "Οντας" δηλαδή, ένα φύλο συνεπάγεται ένα "Πράττειν" του φύλου.

Η εμπειρική εργασία της Guillaumin (1972) υιοθετεί αυτήν την προβληματική της αναπαράστασης των γυναικών ως κατηγορίας. Το αντικείμενο της εργασίας της, δεν αφορά αποκλειστικά στις κατά φύλο σχέσεις. Κεντρικός στόχος της ανάλυσής της (το περιεχόμενο των ημερήσιων γαλλικών εφημερίδων μεταξύ 1945-1960), είναι να ανακαλύψει τον μηχανισμό και τα βασικά συστατικά της ρατσιστικής ιδεολογίας και να προσδιορίσει το νόημα του ρατσισμού όπως εκδηλώνεται στη δομή και το λεξιλόγιο της καθημερινής γλώσσας. Αναφερόμαστε σ' αυτήν την εργασία ακριβώς γιατί η προσέγγισή της ξεφεύγει από το δίλημμα μεταξύ "αλήθειας" και "ψεύδους" των κυρίαρχων εικόνων, και επιχειρεί να δει πώς, μέσω της συνηθισμένης χρήσης της γλώσσας, εντοπίζεται η σχέση του "Εγώ" με τον "θεσμικό Άλλον" ή "Κοινωνικό Άλλον" μια κατηγορία δηλαδή σημαδευμένη τυπικά, νομικά και πολιτισμικά.

Η συγγραφέας υποστηρίζει, ότι η ρατσιστική ιδεολογία επιβιώνει σήμερα με την μορφή ενός νέου τρόπου αντίληψης (*mode de perception*) της διαφοράς, ως διαφορά ουσίας όπου κεντρικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι το σωματικο-βιολογικό υπόβαθρο κατά τέτοιο τρόπο ώστε οι κατηγορίες να επενδύονται με το βιολογικό σημείο ή "στίγμα" και να φέρουν τη συμβολική σημασία που εκφράζει η έννοια της "ράτσας" (σελ. 143). Όπως τονίζει, η "διαφορά" είναι μια διαφορά φανταστική που γίνεται αντιληπτή ως πραγματική και εκδηλώνεται με αφετηρία το σημείο αυτής της διαφοράς και όχι της υλικότητάς της αφού δεν έχει καμία σχέση με την ύπαρξη ή όχι κάποιας συγκεκριμένης διαφοράς μεταξύ των ομάδων. Αυτό που διακυβεύεται στο ρατσιστικό μηχανισμό δεν είναι η πραγματικότητα ή όχι μιας διαφοράς αλλά το γεγονός ότι κάθε φυσική (ή υποτιθέμενα φυσική διαφορά) ισοδυναμεί με πνευματική διαφορά και αποτελεί εγγύηση της

σταθερότητας και της αμεταβλητότητας της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Το συγκεκριμένο γεγονός εκδηλώνεται κατ' αρχάς στις φυλές, στο φύλο, στις ηλικίες, στο χρώμα δέρματος και δευτερεύοντως διολισθαίνει στην εθνικότητα, στη θρησκεία, στην τάξη, που θεωρούνται ότι ανήκουν στο ίδιο επίπεδο (σελ. 205).

Η κεντρική υπόθεση που υιοθετεί εδώ η συγγραφέας είναι ότι ο ρατσισμός σε όλες του τις μορφές λογοκρίνεται σε "ρητό" επίπεδο, αλλά παρεισφρύει ασυνειδήτα στο λόγο μέσα από τις "εκτροπές του ασυνειδήτου" (*echappées de l' inconscient*) και εκδηλώνεται διαμέσου των ρηματικών μορφών των μιλημάτων. Η ανάλυση συνίσταται στο να τίθενται ασταμάτητα σε αμοιβαία σύγκριση και σε παράλληλη διερεύνηση το ρητό²⁰ και λανθάνον²¹ επίπεδο του ρηματικού λόγου, προκειμένου να διαφωτιστεί ό,τι αποσιωπάται ή μεταστρέφεται στις πιο κοινότοπες εκφράσεις που αναφέρονται στο "κοινωνικό εγώ" και στις "άλλες" ομάδες. Η Guillaumin, υποστηρίζει ότι το λανθάνον επίπεδο, όπου η αξιολογική κρίση δεν είναι συνειδητή αλλά εντούτοις εκφράζεται μέσα από τις ποικιλίες της μορφής που υιοθετεί αυτός που μιλάει, είναι αυτό που αναδεικνύει τη βαθιά συνεκτικότητα της έκφρασης αφού καθορίζει το ρητό επίπεδο και του δίνει το πραγματικό του νόημα.

Στα δύο βασικά τμήματα της εργασίας, αναλύεται διεξοδικά η διαδικασία κατηγοριοποίησης του "Άλλου", που οδηγεί πάντα τις "μειονότητες" στα όρια που τους καθορίζονται. Σύμφωνα με την προβληματική της συγγραφέως η πρωταρχική σημειωτική πράξη σε μια γλώσσα είναι η πρόσδωση δηλωτικής σημασίας στα "αντικείμενα" - (η καταδήλωση) -, που σημαίνει ότι, κάθετι που ορίζεται ως "τέτοιο" είναι "τέτοιο" για ένα κοινωνικό σύστημα. Μ' αυτήν την έννοια, ο προσδιορισμός

---

20. Κάθε ρητή κρίση είναι μια κρίση που έχει υποστεί επεξεργασία (χειρισμό, λογοκρισία, έλεγχο). Το ρητό επίπεδο είναι υποχρεωμένο να συμβιβάζεται μεταξύ των ασυνειδητών προσαγών και της θέλησης, μεταξύ της κοινωνικής ηθικής και της αμεσότητας της κοινωνικής αντίληψης.

21. Το υλικό που μας παρέχει η γλώσσα για να ανιχνεύσουμε το ασυνειδητό (τα λάθη, τις πλάγιες εκφράσεις, την ανάδυση ακούσιων και περιθωριακών νοημάτων, τους ρηματικούς παραλογισμούς, τα γλωσσικά τεχνάσματα, κλπ), μαζί με τις συνηθισμένες γλωσσικές "κατασκευές" (διάταξη των φράσεων, επιλογή των λέξεων, μορφές της πληροφορίας που δίνεται -μορφές γενικές και ασυνειδήτες του νοήματός τους), αποτελούν το βασικό υλικό ανίχνευσης του λανθάνοντος νοήματος. Παρ' όλο που πρόκειται για υλικό αναγκαστικά ελλειπτικό, η ερευνήτρια, υιοθετώντας τη φρουδική προσέγγιση στο ζήτημα, τονίζει ότι οι ελλείψεις έχουν από μόνες τους ιδιαίτερη σημασία, αφού αυτό που αποσιωπάται, ή ακούσια εκφράζεται (μας ξεφεύγει), έχει μεγαλύτερη σημασία από αυτό που εκφράζεται ρητά και συνειδητά.

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ

Εθέρτ: Να η ΑΠΑΘΗ

Εκτέλεση Μαράτοι

ΓΥΝΑΙΚΑ
ο εγκέφαλος

Ανταγώνισμα των Καρτών Τύχης

Με κορυφαίο πρόσωπο η... στις εκλογές

2,5% πάνω στις τμήσεις ΑΤΑ στο Δημόσιο

ΤΡ-Ε.Λ.Α

(C. ΚΑΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ)

ΠΑΘΕΜΕΛΗ για την πάταξη της τρομοκρατίας **ΜΙΣΟ** δια. σε ρפורιοδότες. Ειδική ομάδα **ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ**

Γυναικείο μυαλό στο κεφάλι της αντιτρομοκρατικής

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ **ΚΑΛΟ ΠΑΣΧΑ**

Μεγάλη Παρασκευή 5 Απριλίου 1991 **ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ** Αρ. Φύλλου 11.774-Αρχ. 100

ΓΙΑ ΔΕΙ ΚΑΙ ΤΕΙ **ΟΛΟ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΕΞΕΤΑΣΕΩΝ** ΣΕΛ. 9

ΚΟΙΝΗ ΔΡΑΣΗ ΣΕ ΕΛΛΑΔΑ - ΙΤΑΛΙΑ - ΓΕΡΜΑΝΙΑ

ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ **Ξένοι οι εγκέφαλοι**

ΟΙ ΝΕΟΙ ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΥΝ ΣΤΙΣ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΕΛ. 26, 29

Γυναίκα επιστήμων κατά τρομοκρατίας

Ένα γυναικείο μυαλό επικεφαλής της «δεξιμένης σκέψης», μια νέα ομάδα κρούσης, επικίνδυνη που φτάνει το μισό δισ., συνθέτουν το πακέτο μέτρων που ετοιμάζει το υπουργείο Δημόσιας Τάξης κατά της τρομοκρατίας. Ακόμη, κάνει σκέψεις και για κάποιες «δι-

ευκολύνσεις» σε τρομοκράτες που θα αναλήφουν - με δείγμα τις ομήθειες στην Ιταλία πριν από χρόνια. Στην κηδεία, πάντως, του Απ. Βέλλου, στο Β' Νεκροταφείο, ο θρήνος των γονιών δεν σκέπαζε τις κατηγορίες τους προς όλες τις κυβερνήσεις. ΣΕΛ. 27, 28, 37 (ΤΑ ΝΕΑ)

ΜΙΑ 19χρονη φτωχή κορδελιάστρα, από το Πετρωτό Κιλκίς, είναι η υπερτυχερή του ΛΟΤΤΟ. Μ' ένα δελτίο 270 δραχμών κέρδισε 303 εκατομμύρια. Τα κέρδη... «βουνό» ήρθαν για τη Χριστίνα Παναγιωτίδου σε μια δύσκολη στιγμή της ζωής της. (ΤΑ ΝΕΑ)

Νιόπαντρη και έγκυος η μεγάλη τυχερή του ΛΟΤΤΟ ΣΕΛ. 3

ΕΠΕΙΓΟΝ (ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ)

Γυναίκα κέρδισε 303 εκατομ. στο ΛΟΤΤΟ

Φεμινίστρια η τυχερή (ΤΑ ΝΕΑ)

των "αντικειμένων" σε όλα τα κείμενα είναι κεντρικός και αναφορικός και το περιγραφόμενο συμβάν παίρνει το νόημά του γύρω από αυτόν. Το όνομα παίζει ένα ρόλο εντοπισμού της ακριβούς θέσης και αιτίας του γεγονότος και το βάρος του αναδεικνύεται διαφορετικά από την ίδια τη ονομάτιση. Η δραστηριότητα της ονομάτισης ή καταδήλωσης μπορεί να είναι "αρνητική" ή "θετική": η αρνητική ονομάτιση ή μη ονομάτιση, είναι αυτή που αναφέρεται στο υποκείμενο του λόγου, το κοινωνικό Εγώ και δεν συνεπάγεται περιορισμό ή υποχρέωση, αλλά επιλογή ή πρόταση. Η θετική ονομάτιση ή απλά ονομάτιση αφορά στο αντικείμενο του λόγου δηλαδή τον Άλλον. Μ' αυτήν τη διάκριση αποσκοπεί να καταδείξει ότι η ρατσιστική μεταχείριση δεν συνιστά μια απομονωμένη μορφή ανάμεσα σε άλλες αλλά έναν τύπο οργάνωσης που αγκαλιάζει όλες τις μορφές, αφού η μεταχείριση που εφαρμόζεται στον εαυτόν είναι και αυτή εξίσου "ιδιαιτέρη" με αυτήν που εκδηλώνεται στη μεταχείριση του "άλλου". Αυτό συνεπάγεται ότι οι δύο μορφές μπορούν να προσδιοριστούν μόνο η μια σε εξάρτηση από την άλλη. Σύμφωνα λοιπόν με την πρόταση της συγγραφέως, από την πρώτη λέξη, όπως πραγματώνεται με τη καταδήλωση, ως αρχική πράξη αντίληψης του Εαυτού και του Άλλου, συναντάμε τη ρατσιστική οργάνωση της γλώσσας: κάθε ονομάτιση γίνεται με βάση την απουσία ή παρουσία του "φυλετικού", (με την ευρεία έννοια του όρου), σημείου, εισάγοντας τη "φυλετική" ιδιαιτερότητα στο λόγο ως ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία του. Η μνεία "γυναίκα", (ή φυλή, τρέλα, ηλικία, εθνικότητα κλπ, δηλαδή η μεταχείριση του "Άλλου"), και η απουσία μνείας στο "Εαυτόν" (*cecite logique*)²², δηλαδή η μεταχείριση του Εγώ, οργανώνουν την κατανόηση του συμβάντος που αναγγέλλεται. Η επιλογή των μορφών αυτών, κατά την προβληματική της, δεν είναι απαραίτητη αφού υπάρχουν και άλλες εναλλακτικές λύσεις, αλλά συνιστά ιδεολογική επιλογή που έχει σχέση με το ρητό αντικείμενο της ειδήσης. Για παράδειγμα η μορφή, "Γυναίκα, ο εγκέφαλος της ληστείας..." ή "Γυναίκα, σκότωσε ...." διαμέσου της σύγκρισης με τη μη - ύπαρξη "Ανδρας, ο εγκέφαλος της ληστείας" κλπ, θεωρεί ότι παραπέμπει στο φύλο του δράστη ως κεντρικό για την ερμηνεία του συμβάντος. Μ' αυτόν τον τρόπο, η υιοθετούμενη μορφή, αφού ο "Άλλος" ενσαρκώνει την ομάδα και προσδιορίζεται από αυτήν, παραπέμπει στα χαρακτηριστικά της αναφερόμενης κατηγορίας και επιτρέπει την αναγωγή κάθε απόκλισης από την κοινωνική νόρμα, σε κάποια ιδιαιτερότητα, την απομάκρυνσή

---

22. Για παράδειγμα, όταν πρόκειται για ανδρικό άθλημα υιοθετείται η μορφή: "Η Α ομάδα κέρδισε τη Β ομάδα στο πόλο" ενώ όταν πρόκειται για γυναικείο η επικρατέστερη μορφή είναι: "τα κορίτσια της Α ομάδας κέρδισαν τα κορίτσια της Β ομάδας στο πόλο".

**Εσείς Μισθωτοί
Εσείς Συνταξιούχοι
Εσείς Άνεργοι
Εσείς Νέοι και Νέες
Εσείς Επαγγελματίες και Επιστήμονες
Εσείς Έμποροι, Βιοτέχνες, Επιχειρηματίες
Εσείς Γυναίκες**

**ΑΠΟΦΑΣΗ ΤΩΡΑ
ΨΗΦΙΣΤΕ ΜΙΛΗΣΤΕ**

Δύναμη Ευθύνης. Δύναμη Προοπτικής.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 15/10/91

Νόμπελ στα κότσια της Γυναίκας

Βραβεύτηκε η Βιρμανή ηγέτης της αντιστάσης

ΟΣΛΟ
«**Ε**ΞΑΙΡΕΤΙΚΟ παράδειγμα πολιτικού θάρρους στην Ασία της τελευταίας δεκαετίας», θεωρήσε την αρχηγό της Βιρμανικής αντιπολίτευσης, **Αούνγκ Σαν Σούου Κι**, η νοσηρή επιτροπή του βραβείου Νόμπελ και της απένεκε το βραβείο του 1991 για την ειρήνη.

Η ηγέτης του κόμματος «Ενωση για τη δημοκρατία», θα πάρει ένα χρυσό μετάλλιο και περίπου ένα εκατομμύριο δολάρια για τη μη βίαια εκστρατεία της με στόχο τον τερματισμό του στρατιωτικού καθεστώτος της Βιρμανίας. Η χρονιά της Βιρμανίας κατηγορείται για δολοφονίες εκατοντάδων αντιφρονούντων και πολιτικών της αντιπάλων.

Τα τελευταία δύο χρόνια, η Σούου Κι τέλει υπό κατ' οίκον περιορισμό και οι αρχές της Βιρμανίας την έχουν αποκόψει από κάθε επαφή με το περιβάλλον και τον υπόλοιπο κόσμο.

Καθώς ήταν αμφίβολο αν η ηλικίας 46 ετών ηγέτης της βιρμανικής αντιπολίτευσης θα μπορούσε να πληροφορηθεί τη βραβεύση της, ο σύζυγός της Μάικλ Άρις, καθηγητής πανεπιστημίου που διδάσκει στο Χάρβαρντ, τηλεφώνησε στα παιδιά τους που σπουδάζουν στο Λονδίνο για να τους ανακοινώσει την είδηση.

Ο πρόεδρος της επιτροπής που απένεκε το βραβείο, Φραν-

σις Σεξέστεντ δήλωσε ότι εστάλη τηλεγράφημα στη χρονιά της Βιρμανίας, με το οποίο ζητήθηκε από τις στρατιωτικές αρχές να πληροφορηθούν τη Σούου Κι για τη βραβεύση της. Η «Εθνική Ένωση για τη Δημοκρατία» εξέδωσε ανακοίνωση στην οποία τονίζεται ότι η βραβεύση της αρχηγού της εκφράζει σαφώς τη συμπάθεια του κόσμου στη Βιρμανία. «Όταν ξέρουμε ότι ο κόσμος είναι πίσω μας, αναζωογονείται η πίστη μας για να συνεχίσουμε τον αγώνα μας ενάντια στη δικτατορία», αναφέρει η κομματική ανακοίνωση.

«Εγινε ένα σημαντικό σύμβολο στον αγώνα κατά της καταπίεσης», ανακοίνωσε η επιτροπή του βραβείου Νόμπελ. Η Διεθνής Ανθρωπιά που κατηγορεί συχνά τη χρονιά της Βιρμανίας για παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με βασανιστήρια, παράνομες φυλακίσεις και εκτελέσεις, ανακοίνωσε ότι θα χρειαστεί μακροπρόθεσμη εξωτερική πίεση για να υπάρξει κάποια αλλαγή στη Βιρμανία.

Ο πρεσβευτής της Βιρμανίας στην Ταϊλάνδη όμως δήλωσε ομαί ότι δεν πρόκειται να υπάρξει καμία αλλαγή. «Η παρούσα κυβέρνηση μας θα λύσει το πρόβλημα στη χώρα μας σύμφωνα με το δικό μας σχέδιο», είπε χαρακτηριστικά. Είπε ακόμη ότι δεν ξέρει αν θα επιτραπεί στη Σούου Κι να μεταβεί στο Οσλο

Η Αούνγκ μιλάει σε συγκέντρωση του 1989, πριν αληφθεί από τη χρονιά.

στις 10 Δεκεμβρίου για να παραλάβει το βραβείο.

Ο σύζυγός της όμως είπε ότι θα μεταβεί εκείνος στο Οσλο για την τελετή της απονομής. Το ίδιο είχε συμβεί και το 1983, όταν η σύζυγος του Λεχ Βαλέσα είχε μεταβεί στο Οσλο για να παραλάβει το βραβείο του φυλακισμένου τότε, συζύγου της. Ο Μάικλ Άρις είπε ότι τα δύο παιδιά καταχώθηκαν όταν έμαθαν το νέο και οι τρεις τους αισθάνθηκαν πολύ υπερήφανοι. Συνεχίζουν όμως να ανησυχούν και λυπούνται που δεν είναι και οι τρεις μαζί της, για να μοιραστούν τη χαρά.

Ο Γενικός Γραμματέας του ΟΗΕ, Χαβίε Πέρεθ Ντε Κουέγια, επαινέσε τη μικροκαμμένη και λεπτή Σούου Κι και εξέφρασε την ελπίδα ότι σύντομα θα ελευθερωθεί. «Είναι αξιοσημείωτος άνθρωπος και έχει

δείξει μεγάλο κουράγιο και βαθιά προσηλωση στη μη βία και στη δημοκρατία», είπε. Η αντιπολίτευση της Βιρμανίας πανηγύρισε τη βραβεύση της αρχηγού της. Η Εθνική Συμμαχική Κυβέρνηση της Ένωσης της Βιρμανίας, που έχει σχηματιστεί στο εξωτερικό από εξόριστους της αντιπολίτευσης, αποκάλυψε την Σούου Κι «μοναδικό εθνικό ηγέτη της Βιρμανίας αυτή την εποχή». «Η προσοκάθα να εμψυχώσει τους ανθρώπους γιατί πολλοί από αυτούς φοβούνται ότι αν κάνουν κάτι θα συλληφθούν και θα τρωπυρθούν», είχε δηλώσει η κόρη του εθνικού ηρώα της Βιρμανίας Αούνγκ Σαν, ο οποίος δολοφονήθηκε το 1947. «Λέω στους ανθρώπους: Αν ενδίδετε στην τρομοκρατία, θα σας τρομοκρατούν συνέχεια», είχε πει η Σούου

Κι, σε παλαιότερη συνέντευξή της.

Η Σούου Κι επέστρεψε στη Βιρμανία το 1988 μετά από πολλά χρόνια διαμονής στο εξωτερικό. Αναμείχθηκε πολύ γρήγορα στο κίνημα υπέρ της δημοκρατίας που συγκλόνισε την κυβέρνηση της Βιρμανίας.

Το κίνημα αυτό κίνηθηκε στο αίμα, όταν ο στρατός ανέλαβε την εξουσία τον Σεπτέμβριο του 1988 και εφάρμοσε στρατιωτικό νόμο. Ενδίδοντας στις πιέσεις της Δύσης, ο στρατός προκήρυξε γενικές εκλογές τον Μάιο του 1990, τις οποίες κέρδισε η «Ένωση για τη Δημοκρατία». Ο στρατός αρνήθηκε όμως να παραδώσει την εξουσία.

Η Σούου Κι φυλακίστηκε στις 19 Ιουλίου του 1989 με αδριστερές κατηγορίες για απειλή κατά της εθνικής ασφάλειας.

της δηλαδή από το κοινωνικό Εγώ και την ταξινόμησή της αλλού. Ακριβώς αυτός ο ορισμός της ετερότητας μέσα στο κοινωνικό σύνολο επιτρέπει ταυτόχρονα την αναγνώριση του Κοινωνικού Εγώ: η απουσία αναφοράς σημαίνει ότι στη επεξεργασία της πληροφορίας το Εγώ προσδιορίζεται από τις προσωπικές του ιδιαιτερότητες (ιστορικές και ψυχολογικές) ενώ ταυτόχρονα η πληροφορία επικεντρώνεται στον εαυτό της και όχι στην κατηγορία του δρώντος προσώπου. Αυτό το άρρητο Εγώ είναι το σημείο αναφοράς γύρω από το οποίο σημαδεύονται οι διαφορές μεταξύ κατηγοριοποιού και κατηγοριοποιημένου, κυρίαρχου και υποτελή.

Η ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποίησε η Guillaumin, κατέδειξε ότι μόνο ο λευκός ενήλικος άνδρας της αστικής τάξης, συνιστά το Εγώ του κοινωνικού λόγου²³ ενώ οι γυναίκες, οι κατηγορίες των φυλών, των τάξεων, της ηλικίας, της εθνικότητας ή της θρησκείας που διαφοροποιούνται από την κοινωνική νόρμα, όπως επίσης και οι κατηγορίες της κοινωνικής "απόκλισης" (ψυχοπαθείς, εγκληματίες, τοξικομανείς κ.ά.) συνιστούν τον "Άλλον". Ειδικά ως προς την κατηγορία των γυναικών, κατ' αρχάς στο συντακτικό και γραμματικό επίπεδο, το θηλυκό είναι αυστηρά κατηγοριακό (categoriel), πράγμα που δεν ισχύει για το αρσενικό. Το αρσενικό φέρει τη συνέμφαση του γενικού που δεν την εγκαταλείπει ούτε όταν αναφέρεται στο ανδρικό φύλο αφού δεν παύει ταυτόχρονα να προσδιορίζει το ανθρώπινο είδος. Το αρσενικό μ' αυτήν την έννοια δεν είναι περιοριστικό αλλά δευτερευόντως και μόνο ευκαιριακά, κατηγοριακό. Αντίθετα, ο όρος γυναίκα προσδιορίζει αποκλειστικά το θηλυκό γένος και σε καμία περίπτωση την ανθρωπότητα. Επιπλέον το αρσενικό γένος είναι επικρατέστερο (οι προσδιορισμοί ισοδύναμων αρσενικών και θηλυκών ουσιαστικών, βρίσκονται στο αρσενικό γένος). Μ' αυτήν την έννοια, ο άνδρας φέρει το σύνολο του νοήματος, είναι το μη ειπωμένο, το άρρητο στις κατά φύλο κατηγορίες και δεν κατηγοριοποιείται.

Θεωρητικά, για αυτές τις κατηγορίες δεν υπάρχει υποτιμητικός όρος. Εντούτοις, τονίζεται ότι οι λέξεις που συνδέονται με το ανδρικό φύλο έχουν πιο συχνά θετικές συνεμφάνσεις και παραπέμπουν στις έννοιες της εξουσίας, του κύρους και της ηγεσίας. Αντίθετα, στο λεξιλογικό πεδίο πολλά παράγωγα της λέξης "γυναίκα" έχουν υποτιμητική απόχρωση, παραπέμποντας στην αδυναμία, την

---

23. Ανεξάρτητα από το αν το μίλημα εκφέρεται από εκπρόσωπο του κοινωνικού Εγώ ή κάποιας "μειονότητας".

ο άστρο μιας μεγάλης υφους της ελληνικής ημεροσγραφίας, της ης Βλάχου, έζησε το ήμα του Σαδδάτου. ης ημερών -στα 85 αι με σίσηση ποησης από την ρση θητία της στη πορφία, άφησε τη η πνη της, εκεί στο ης, στην οδού ούλη.

ίσει, στις 2.15 μ.μ., οιοα, φθαι, πολιτικός και ηηγραφικός κόσμος θα αποήσουν τη νεκρή στο κροταφείο Αθηνών.

Ελένη Βλάχου υπηρέτησε μοσογραφία από το 1934 1990. Κόρη του δημοιοου και ιδρυτή της εφημε- «Καθημερινή» Γοργίου ου και εγγονή του λογοτέγγελο Βλάχου, ξεκίνησε ιδιοδρομία της -στη εσηα του πατέρα της- ως συα (1934-1941) για να ην ει ως χρονογράφος (στο φύλλο, 1945-1990). Για ρόνια (1987-1990) η Ελέ- λάχου δημοσιογραφούσε άλλου δική της εφημερί- οπία είχε πωλήσει στο ο και έγκλειστο πια απαι- ληγική παγίδα... Το δικό αχείο είχε το μοιραίο ονο- οιαστικά!».

ισμο εξορία

Ελένη Βλάχου ως δημο- αίρος και εκδότρια «επα- οβαρό ρόλο στις πολιτικές Ξεις της χώρας μας - κυ- στα προδικτατορικά χρο- Τροτού κληρονομήσει την ημερινή» -ο πατέρας της νε το 1951- ήταν ήδη από 50 εκδότρια του περιοδι- Εκλογής» ως το 1961. Και ο 1961 ως το 1967 ήταν εκ- α και της εφημερίδας ημηνής». Το 1961 ίδρυσε «δικτικό οίκο βιβλίων τσέ- ένας νεοπειρασμός ουε εκ- α χρονικά. «Γαλαξίας») 1966 ίδρυσε μαζί με τον ορ σιζύγο της Κωνσταντί- οινδρα και το ζεύγος τοίλου, το περιοδικό «Ει-».

αι τα έντυπα που είχε η η Βλάχου τα έκλεισε λίγο την εκδηλική του στρα- οζού πράξει κλημματος, το Σε συναντήσεις της τότε ν πράξει κλημματος Γ. Πα-

Η Ελένη ΒΛΑΧΟΥ κηδεύεται σήμερα από το Α' Νεκροταφείο, αφού υπηρέτησε ενεργώς τη δημοσιογραφία και τη δημοκρατία επί 56 χρόνια

Γεννήθηκε, έζησε και έφυγε ως κυρία

παδόπουλο η εκδότρια επέμε- νε: «Πέστε τι να μη γράψω!.. Αλλά όχι, τι να γράψω!..».

Η εκδότρια δραπέτευσε -από τον κατ' οίκον περιορισμό που της είχαν επιβάλει οι δικτάτο- ρες- στο εξωτερικό και εγκατα- στάθηκε στο Λονδίνο. Εκεί ανέπτυξε αντιδικτατορική δρά- ση και εξέδωσε το αγγλόφωνο περιοδικό «Hellenic Review».

Στην Ελλάδα επανήλθε το 1974, μετά την πτώση της χύ- νιας και επανεξέδωσε την εφη- μερίδα «Καθημερινή» - το μόνο από τα έντυπα που κριτίσσε τε- λικά στην ιδιοκτησία της.

Η Ελένη Βλάχου πολιτικά ανήκε στη συντηρητική παρά- ταξη. Έτσι υποστήριξε τον Αλέ- ξάνδρο Παπάγο όταν εκείνος ίδρυσε τον «Ελληνικό Συνεργε- μό» και στη συνέχεια τον Κων- σταντίνο Καραμανλή όταν ίδρυσε την ΕΡΕ. Μεταδικτατο- ρικά, στις εκλογές το1974 κα- τέχε κορυφαία θέση στο ψηφο- δελτίο επικρατείας της Ν.Δ. και έτσι εξελέγη βουλευτής.

Το πάθος με τον Κοσκωτά

Όμως η επανέκδοση (Σε- πτέμβριος 1974) της «Καθημε- ρινής» δεν είχε τα αναμενόμε- να αποτελέσματα. «Επτά ολό- κληρα χρόνια -θα γράψω- χαι- ρός εφημερίδες με τη σφραγίδα, το χαρακτήρα, τους δημοιο- γραφικούς τρόπους της οδού Σωκράτους, αφήσανε ένα κενό που δεν μπορούσε εύκολα να καλυφθεί».

Ανάμεσα στους «μνηστήρες» που παρουσιάστηκαν και ο «τραπέζιτης» και εκδότης πε- ριοδικών Γ. Κοσκωτάς «απρου- μοιούλς νέος, πολύ ευγενικός, λιγομίλητος, με σοιτές ιδέες», σημειώνει.

Και μια μέρα υπογράφηκαν

συμβόλαια, στην Τράπεζα Κρή- ης - το ορητήριο της απατα- νιστικής εξέλιξης του Κοσκωτά. «Τον είχαν πιστέψει -έγραφε αργότερα η Ελ. Βλάχου- τον στρουμπουλό τύπο με τα πέντε παιδιά!».

Άλλοι θα δικαιολογηθεί: «Με παρέσυραν τα όσα εχθρι- κά και μοχθηρά προέχονταν από τις χειρότερες δημοιο- γραφικές γειτονίες... Οι βιοι που ονόμαζαν τον Καραμανλή προδότη, τον Ράλλη καταχρα- στή, τον Γιώργο Βλάχο δικαιο- λογο, κατηγορούσαν τον Κοσκω- τά - και το γεγονός ήταν τιμη- κό».

Η Ελένη Βλάχου υπήρξε συγγραφέας αρκετών βιβλίων «Επίκαιρος» (1949), «Εντυπί- σεις από την Ρωσσία» (1954), «Mosaik» (1959), «Under House Arrest» (1970), «Γιατί δεν τα λέτε;» (1977), «Σαγμύ- τυπα» (1986) και το στεγνό τε- τράστιμο που άρχισε το 1991 και τελείωσε το 1994 «Δημοιοιο- γραφικά χρόνια - Πενήντα και κά- τι...».

Τούτο το σημείωμα κλείνει με τα λόγια της στον επάλογο του τελευταίου βιβλίου της:

«Πάμε ήρεμα, αποφασισμέ- να, χωρίς αμφιβολίες, χωρίς ανησυχίες, χωρίς άσκοπες ελπί- δες, πάμε προς το γαλήνιο "τί- ποτε" που δεν μας τρομάζει, γιατί το περιμένουμε. Ευχαρι- στώ - θέλω να προφτάσω να πω ένα μεγάλο "ευχαριστώ" στη ζωή... Οπως εκεί, στην πόρτα, στο τέλος μιας ωραίας βραδιάς, σταματάς για λίγο, και προσθέ- τεις: "Ευχαριστώ... ήταν πολύ ωραία"...».

Αποκαιρετισμός των ποιητικών

Τη βαθιά λύπη του για το θά- νατο της Ελένης Βλάχου εξέ-

Αριστερά, με τον Κ. Λούντζο, τα τελευταία χρόνια. Κάτω, στο γραφείο της «Καθημερινής» με τον πατέρα της, Δεξιά ο Κ. Λαζάρου. Αριστερά τους ο Πολίτης και ο Αριμλιος Κουρρράζος

φρασε χθες ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Κων. Στεφανό- πουλος, «Υπήρξε διακεκριμένη δημοιοιογράφος και εκδότρια και αγωνίστηκε με χαρακτη- ριστικό θάρρος υπέρ της δημο- κρατίας και της ελευθερίας» - δήλωσε.

Και ο πρωθυπουργός Α. Πα- πανδρέου δήλωσε ότι υπήρξε «σταθερή πάντα στις αρχές της και τα πιστεύω της, υπηρέτησε στο δύσκολο χώρο της ενημέ- ρωσης με αξιοθαύμαστη πληρό- τητα και εργατικότητα».

Ανάλογες δηλώσεις έκαναν, ο υπουργός Τύπου και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης Τηλ. Χυ- τήσης, ο πρόεδρος της Ν.Δ. Μιλτ. Εφειν, ο εκπρόσωπος Τύ- που της Ν.Δ. Β. Μαγγίνας, ο πρόεδρος της Πολιτικής Ανοι-

Ξης Αντ. Σαμαράς, ο ελίτιμος πρόεδρος της Ν.Δ. Κ. Μησο- τάκης, το ΠΑΣΟΚ, ο πρόεδρος του ΣΥΝ Ν. Κωνσταντινίδης και ο δήμαρχος Αθηναίων Δημ. Αβραμιόπουλος.

ανωριμότητα και μια έννοια του κοινότοπου ή έχουν συχνά υποτιμητικές σεξουαλικές συνεμφάνσεις (Thorne & Henley, 1975a) που επισκιάζουν άλλα νοήματα προσδίδοντας στη κατηγορία γυναίκες όλα τα στοιχεία μιας "φυσικής" κατωτερότητας²⁴. Όπως έχει τονιστεί επανειλημμένως, στη δομή της γλώσσας το αρσενικό και το θηλυκό είναι θεμελιώδεις κατηγορίες, και είναι δύσκολο να αγνοηθούν, αφού κάθε πληροφορία πρέπει απαραίτητα να ταξινομηθεί σε ένα από τα δύο γένη ή στο "ούτε το ένα ούτε το άλλο" (ουδέτερο). Αλλά όπως έχουν καταδείξει πολλές φεμινιστικές αναλύσεις η κατάσταση στην πραγματικότητα είναι πιο σύνθετη γιατί στις ινδο-ευρωπαϊκές γλώσσες η υποκειμενικότητα του άνδρα εδραιώνεται σημαδεύοντας τη διαφορά του από τα "αντικείμενα" του βλέματός του, της επιθυμίας του, του συναισθήματός του, η της περιφρόνησής του. Η γυναίκα γίνεται αντιληπτή ως ο αρνητικός πόλος σε μια σειρά από ιεραρχικές αντιθέσεις: δραστηριότητα/ παθητικότητα, πολιτισμός/ φύση, μυαλό/ καρδιά, λόγος/ πάθος κ.ά. Το φύλο όταν εννοημάτωνεται με αυτόν τον τρόπο δεν ταξινομεί απλώς τα αντικείμενα ούτε προδιαγράφει τις νόρμες για την αναπαράστασή τους. Επενδύει ένα ολόκληρο σύμπαν από αντικείμενα και συμπεριφορές με αρσενικές και θηλυκές ιδιότητες και χαρακτηριστικά, τα περισσότερα από τα οποία παραμένουν αδήλωτα. Μέσα σ' αυτόν τον κώδικα, μόνο αυτοί που έχουν την εξουσία να ονοματίζουν παραμένουν ασημάδευτοι, αδιαμεσολάβητοι και μη-ενσωματωμένοι (disembodied). Μ' αυτήν την έννοια, οι φεμινιστικές αποδομήσεις της συμβολικής οικονομίας επιχειρούν να διαρρήξουν το μύθο της ανδρικής "μη-προοπτικής" (aperspectivity), την άποψη δηλαδή, ότι η κυρίαρχη άποψη είναι η αδέσμευτη και αμερόληπτη οπτική. (Βλ. Jansen, 1989:201 όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

Αλλά πέρα από το γραμματικό και συντακτικό επίπεδο, η ανάλυση επιβεβαίωσε ότι στην επεξεργασία της πληροφορίας διακρίνονται πάντα δύο επίπεδα: το ένα παραπέμπει στην ανθρωπότητα γενικά, το άλλο στην ιδιαιτερότητα της ομάδας των γυναικών. Στην πρώτη, το άτομο (αντικείμενο της πληροφορίας) έχει προσωπικά χαρακτηριστικά. Στην δεύτερη, το σημαντικό είναι ότι στην περιγραφή του ατόμου όλα τα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται αποτελούν χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην κατηγορία και δεν υπεισέρχεται κανένα

---

24. Η Lakoff (1975), θεωρεί ότι στην καθημερινή γλώσσα η αντικατάσταση του όρου "γυναίκα" (woman) με τον ευφημισμό "κυρία" (lady) γίνεται όταν ακριβώς επιδιώκεται να μειωθούν οι αρνητικές συνεμφάνσεις της πρώτης έκφρασης από το αντικείμενο του λόγου (κάποια γυναίκα) (σελ. 19 κ.έ). Βλ. επίσης Yaguello (1978).

Η γοητευτική πρόεδρος

ΣΤΑ 700 χρόνια της λειτουργίας της, η Βουλή των Κοινοτήτων δεν είχε ποτέ γυναίκα πρόεδρο. Μέχρι πέρυσι. Γιατί φέτος, η Μπέτι Μπουθρόνιτ γιορτάζει την πρώτη της επέτειο στη θέση αυτή. Και έχει κάθε λόγο να γιορτάζει.

Μέσα σ' ένα χρόνο, εκτοξεύθηκε από τη σχετική αφάνεια στη διασημότητα, καταφέροντας μάλιστα να μη κάνει κανέναν εχθρό στη διαδρομή. Λίγους μήνες μετά την εκλογή της στην προεδρία του σώματος, η «Γκάρντιαν» έγραψε πως η πρόεδρος της Βουλής θα πρέπει να αντικαταστήσει τους εσπεμμένους στα καθήκοντα της εκπροσώπησης του Ηνωμένου Βασιλείου. Η χρονιά ήταν πολύ καλή για την κυρία πρόεδρο. Και η ετυμηγορία είναι ομόφωνη: έστω και χωρίς την καθιερωμένη περούκα, η Μπέτι τα καταφέρνει θαυμάσια.

Η εκλογή της ήταν η τρίτη φορά στην Ιστορία που το Εργατικό Κόμμα ανέδειξε πρόεδρο της Βουλής και η πρώτη σ' αυτό τον αιώνα που την προεδρία του σώματος ανέλαβε εκπρόσωπος της αντιπολίτευσης. Ωστόσο, παρά τις καινοτομίες ακόμη και οι

Η πρόεδρος της Βουλής των Κοινοτήτων συνδυάζει τη λάμψη μιας ντίβας, την υπομονή μιας διευθύντριας νηπιαγωγείου και την αναιδεια μιας μπαργούμαν

πιο δύστροποι Συντηρητικοί παραδέχονται πως τούτη η γυναίκα πρόεδρος δεν ήταν εν τέλει η καταστροφή που φοβούνταν.

Το στυλ της Μπουθρόνιτ συνδυάζει τη λάμψη μιας ντίβας με την υπομονή μιας διευθύντριας νηπιαγωγείου και την αναιδεια μιας μπαργούμαν, γράφουν οι «Τάιμς». Το χαμόγελό της είναι ευχάριστο, αλλά η

γλώσσα της κοφτερή. Δουλειά της είναι να ελέγχει ένα ανδρικό, στην κλεισιφιλία του, πλήθος χωρίς να χρησιμοποιεί βία. Και τα καταφέρνει θαυμάσια. Κανένας άνδρας πρόεδρος της Βουλής δεν θα μπορούσε να... «τραβήξει αυτιά» με τα λόγια ή να πει σε συνάδελφό του να σταματήσει τις ανοησίες. Κανένας άνδρας πρόεδρος δεν θα μπορούσε να χαιδέψει έναν υπουργό στα μαλλιά και να του πει να γίνει καλό παιδί. Η Μπέτι Μπουθρόνιτ καταφέρνει να τα κάνει χωρίς συνέπειες. Αν οι βουλευτές δεν κάνουν οργά μπροστά στην έδρα κρατώντας μύλα για τη δασκάλα, είναι μόνο και μόνο γιατί οι κανονισμοί απαγορεύουν τα τρόφιμα μέσα στην αίθουσα.

Η Μπουθρόνιτ διαθέτει έναν εξαιρετικό συνδυασμό ευστορφίας πνεύματος, ορθής κρίσης και θηλυκότητας. Καμιά ομάδα, κόμμα ή υπουργός δεν έχουν προσιαθίσει να τα δάλουν με την πρόεδρο και ως τώρα δεν έχει προκύψει καμία σοβαρή αντιπαράθεση σχετικά με τη διαδικασία.

Θα μπορούσε κανείς να πει πως η έπαρση δεν είναι κάτι παντελώς άγνωστο σ' αυτήν. Αλλά ένας πρόεδρος Βουλής είναι απαραίτητο να έχει μια υποψία αυτοεκτίμησης.

Επιμέλεια:
Γ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

26/5/91

ΕΚΕΙΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

Ώψεις Οψείς

Γράφει η ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΓΑΡΤΑΝΗ - ΧΟΪΔΑ

Τεχνοκράτισσα με χιούμορ...

Αν η Εντιθ Κρεσόν είναι η πρώτη γυναίκα πρωθυπουργός στα χρονικά της Γαλλικής Δημοκρατίας, η Μαρτίν Ομπρί, η κόρη του Ζακ Ντελόρ, είναι επίσης η πρώτη που θα κρατήσει στα χέρια της το άκρως ευαίσθητο χαρτοφυλάκιο εργασίας - απασχόλησης και επαγγελματικού προσανατολισμού. Η γοητευτική αυτή σαραντάρα, που λατρεύει την όπερα και τη ζωγραφική, έχει σπουδάσει πολιτικές και οικονομικές επιστήμες και διαθέτει σπάνιας ποιότητας χιούμορ, στο υπουργείο αυτό θα νιώθει ασφαλώς όπως το ψάρι στο νερό. Το έχει υπηρετήσει σε επιτελικές θέσεις από το 1975 ως το 1987, οπότε ανέλαβε υποδιευθύντρια της εθνικοποιημένης εταιρείας Πεσινέ. Αυτή τη θέση άφησε για να συμμετάσχει τώρα στην κυβέρνηση της Εντιθ Κρεσόν. Δυναμική, συχνά και αυταρχική - λένε - η Μαρτίν Ομπρί είναι από τους ανθρώπους που εκτιμούν απεριόριστα τις ικανότητες των συνεργατών τους, αλλά δεν ανέχεται την ανεπάρκεια και τη μεγαλαυχία. Δεν έχει καμία ετικέτα: ούτε ως κόρη του μπαμπά της, ούτε ως χαϊδεμένο παιδί του Μπερλάν, ούτε ως φίλη του Ροκάρ ή της Κρεσόν την ξέρει κανείς. Είναι πασιγνωστή στον πολιτικό κόσμο της

Γαλλίας ως ικανότατη τεχνοκράτισσα. Στις δύσκολες ώρες - κι αυτό είναι επίσης γνωστό - η Ομπρί χρησιμοποιεί ένα και μόνο όπλο: το ευθύβολο χιούμορ της. Είναι παντρεμένη και έχει μια κόρη.

"ελεύθερο" χαρακτηριστικό, παρά μόνον αντεστραμμένο. Αυτή η αναγωγή μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς να γίνει άμεση επίκληση στη στερεοτυπία αλλά ακριβώς φέρνοντας σε αντίθεση την ιδιαιτερότητα της ομάδας με τον μη προσδιορισμό ή γενικότητα της κυρίαρχης ομάδας (π.χ. "έξι άτομα, εκ των οποίων δύο γυναίκες και ένα παιδί, σκοτώθηκαν χθες..."). Στην περίπτωση της "άλλης" κατηγορίας, οι επιταγές που εκδηλώνονται με τη στερεοτύπηση είναι ταυτόχρονα στερητικές αφού, όχι μόνο λένε τι πρέπει να είναι, αλλά καταδεικνύουν έμμεσα τι δεν πρέπει να είναι το αντικείμενο της πληροφορίας.

Συνοπτικά λοιπόν, μεταξύ των τρόπων επεξεργασίας της πληροφορίας²⁵, ως βασικές "στρατηγικές" ονομάτισης η Guillaumin διέκρινε αφενός μια σταθερή ταυτολογική μορφή όπου επαναλαμβάνεται (και άρα τονίζεται) ότι μια γυναίκα είναι γυναίκα, ακόμα και αν το γραμματικό γένος το καταδεικνύει σαφώς, και αφετέρου, την αντικατάσταση όπου η λέξη αποσιωπάται ή παραλείπεται από την πληροφορία και εμφανίζεται μόνο υπό μορφή υποκατάστατου, με συγκλίνουσες ενδείξεις (*indications convergentes*), καθώς και με απλά ή αντεστραμμένα στερεότυπα (*conformite/renversement*). Στην αντικατάσταση, άλλοτε, η ονομάτιση πραγματοποιείται με την μνεία μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων που χαρακτηρίζουν την ομάδα που ονοματίζεται (π.χ. αναφορά στα κλασικά γυναικεία χαρακτηριστικά ή ιδιότητες), και άλλοτε, η ονομάτιση πραγματοποιείται με τη χρήση μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων κατ' αντιστροφήν (π.χ. τονίζεται η ευφυΐα, το πνεύμα, η επιτυχία μιας επαγγελματικά εργαζόμενης γυναίκας ως αντιθέτων των στερεότυπων φυσικών χαρακτηριστικών της κατηγορίας των γυναικών). Έτσι, ακόμα και αν η γλώσσα κάνει μια απόπειρα απελευθέρωσης από τον περιοριστικό στερεοτυπικό μηχανισμό, θα παραμένει εγκλωβισμένη στις ίδιες ασυνείδητες επιταγές, στη ίδια κατηγοριοποιό λογική.

Κατά συνέπεια, τονίζει ότι "η κατηγοριοποίηση, ως δραστηριότητα αναγωγής, παραπέμπει κάθε πιθανή πολυπλοκότητα στη γενικότητα μιας ομάδας και περικλείει κάθε πιθανή κοινωνική και προσωρινή ρευστότητα σ' έναν απόλυτο ορισμό, στα όρια ενός χαρακτήρα που είναι από μόνος του αιτία, αποτέλεσμα και λειτουργία" (σελ. 183-184): οι "μειονότητες" διαθέτουν μια κοινή σημασία μεταξύ

---

25. Στην ανάλυση της διαδικασίας της κατηγοριοποίησης, ως ενδείκτες χρησιμοποιούνται μεταξύ άλλων η δόμηση της φράσης, η τάξη των λέξεων, η επιλογή των λέξεων και των συνεμφάσεών τους, οι παρασιωπήσεις, οι αρνήσεις, τα αντεστραμμένα στερεότυπα, οι άχρηστες αποσαφηνίσεις, οι επιθετικοί προσδιορισμοί, οι γενικεύσεις καθώς και η απουσία μνείας αυτού που θεωρείται προφανές (*cecite logique*).

τους ως προς τη "πλειοψηφία": τον περιορισμό, που μέσω των συσχετιζόμενων συνεμφάσεων του²⁶, σημαίνει το αντίθετο της ελευθερίας - μια από τις κεντρικές αξίες του κοινωνικού μας συστήματος²⁷. Ταυτόχρονα, ως διαδικασία γνώσης και αναγνώρισης, η κατηγοριοποίηση, έχει άμεση σχέση με τη ουσιαστική ύπαρξη των κοινωνικών φορέων αφού παίζει ενεργό ρόλο στο πώς βιώνουν την ετερότητα οι "άλλες" ομάδες μέσω του κοινωνικού λόγου που γίνεται και δικός τους λόγος. Ακριβώς σ' αυτά τα δύο επίπεδα, εντοπίζει, η Guillaumin, τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας και κατ' επέκταση και των ΜΜΕ.

8.2.2 Η "Γυναικεία" Αφήγηση

Αξιζει επίσης να μνημονευτεί εδώ η εμπειρική εργασία του C. Chabrol (1971)²⁸. Ο συγγραφέας εφάρμοσε τις αρχές της αφηγηματικής σημειωτικής του A.J. Greimas²⁹ στο γυναικείο Τύπο. Τα κείμενα που αναλύθηκαν, (αλληλογραφία -

---

26. Μεταξύ άλλων παραπέμπει στις έννοιες του μετριάσμου, της ελάττωσης, της απαγόρευσης, του αποκλεισμού, της οριοθέτησης, της παρακώλυσης της ελευθερίας, της χαλιναγωγής, του συνεισισμού, καθώς και του υστερούντος του κοινωνικού μέτρου, του μετρίου (περιορισμένο μυαλό) κ.ά..(Βλ. *Αντιλεξικόν Θ. Βοσταντζόγλου*, 1988).

27. Βέβαια, από πολλούς μελετητές υποστηρίζεται ότι οι "άλλες" κατηγορίες, δεν έχουν μόνο αρνητικά χαρακτηριστικά. Οι Brown & Jordanova (1982) π.χ., τονίζουν την αντιφατική μορφή που παίρνει ο συμβολικός κόσμος και η πολύπλοκη σχέση με την βιωμένη εμπειρία: " η σχέση μεταξύ των μεταφορών που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι και τις πτυχές της βιωμένης εμπειρίας που επικαλούνται και εκφράζουν είναι άκρως πολύπλοκες. Οι μεταφορές εμπεριέχουν αντιφάσεις, εντάσεις ή ακόμα αυτό που μας φαίνεται ως λογικές ανακολουθίες, αλλά αυτό δεν υποθάλπει κατά κανένα τρόπο της ιστορική ισχύ των παραστάσεων. Για παράδειγμα, τον 18ο αι. οι γυναίκες συμβολίζουν την αλήθεια με την έννοια της φυσικής λογικής, της αρετής και της καθαρότητας, και αυτή η αναπαράστασή τους συνυπάρχει με τον ταυτόχρονο συμβολισμό τους ως αισθήματα και συναισθηματισμό, πάλι σε αναλογία με τη φύση, αλλά συνδεδεμένα αυτή τη φορά με το άλογο (ανορθολογικότητα) και την προκατάληψη..." (αναφέρεται στο Rakow, 1986).

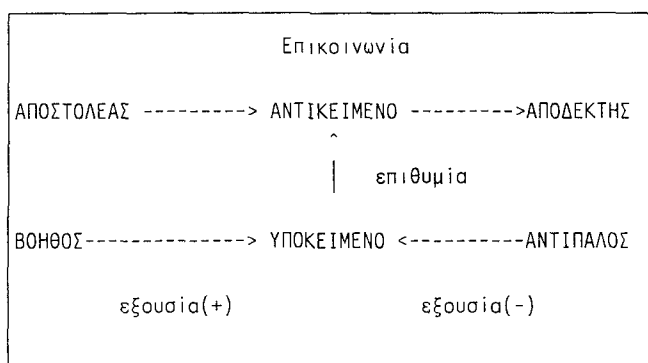
28. Οπωσδήποτε ο χρόνος διεξαγωγής της ανάλυσης του Chabrol, θέτει κάποια προβλήματα ως προς την ισχύ των αποτελεσμάτων του για τα σημερινά ΜΜΕ. Εντούτοις, θεωρούμε ότι είναι από τις ελάχιστες εργασίες που έχει να επιδείξει, τόσο ως προς τη μεθοδολογία όσο και ως προς το περιεχόμενο, ουσιαστική διερεύνηση του ζητήματος που μας απασχολεί εδώ.

29. Σύμφωνα με το πραξιακό ή συντελεστικό μοντέλο (modele actantiel) που εισάγει ο Greimas, μονάδα της αφήγησης είναι οι *λειτουργίες*, ως μικρότερες ενότητες που έχουν νόημα και συνεισφέρουν στην εξέλιξη της ιστορίας. Οι λειτουργίες ομαδοποιούνται σε σειρές (sequences) και έχουν διάταξη σε ζευγάρια αντιθέτων. Όλες οι παραδειγματικές σχέσεις μιας αφήγησης ανάγονται σε κάποια βασική αντίθεση (πχ "Πριν (vs) Μετά", όπου παρεμβαίνει κάποιος μετασχηματιστής (ως είδος μεσολαβητή) με σκοπό να αναιρέσει την αντίθεση. Αυτός ο μετασχηματισμός δεν παράγεται μόνος του αλλά πραγματοποιείται από το υποκείμενο της πράξης, δηλαδή μέσω της δοκιμασίας του

γράμματα και απαντήσεις -, συνεντεύξεις γυναικών κ.ά), ορίζονται ως ένα είδος αφήγησης και στόχος του μελετητή είναι η αποκάλυψη του εγχειρηματικού ρόλου των διαφόρων λογικών διαδικασιών (διάζευξη /σύζευξη, συνεπαγωγή), των μετασχηματιστών (transformateurs) δηλαδή εκείνων, που έχουν σκοπό να καταστήσουν την αφήγηση συμβατή με την κυρίαρχη ιδεολογία. Οι μετασχηματισμοί πραγματοποιούνται από το κεντρικό "ήρωα", το υποκείμενο δηλαδή του κειμένου, που στην προκειμένη περίπτωση είναι κάποια γυναίκα. Όλα τα στοιχεία της αφήγησης διευθετούνται σε συνάρτηση με αυτήν. Στο σύνολο των κειμένων καταγράφηκε ένας μεγάλος αριθμός τελεστών (acteurs): γυναίκες διαφορετικές ως προς την ομιλία τους, τις θέσεις τους και τις πράξεις τους. Αλλά αυτή η ποικιλία οδηγεί σε μια Ενότητα: τα κείμενα συγκροτούν ένα σώμα (corpus) προτάσεων όπου η "Γυναίκα" εισέρχεται ως "συντελεστής-υποκείμενο" (actant - sujet)³⁰. Οι προτάσεις αυτές αποτελούν τη "σφαίρα δράσης" της Γυναίκας. Προσ-

"ήρωα". Οι "συντελεστές" (actants) είναι οι "πρωταγωνιστές" που εξετάζονται από την άποψη των αφηγηματικών τους ρόλων (των λειτουργιών τους, των σφαιρών δράσης τους) και των σχέσεων που διατηρούν μεταξύ τους. Οι ρόλοι περιορίζονται σε έξι και οι σχέσεις συνάπτονται σύμφωνα με τρεις άξονες: κάθε αφήγηση αναφέρεται στην αναζήτηση ενός αντικειμένου από ένα υποκείμενο (άξονας της επιθυμίας). Το αντικείμενο βρίσκεται επίσης στον άξονα της επικοινωνίας: μεταβιβάζεται από τον αποστολέα (destinateur) στον αποδέκτη, (ή ευεργετούμενο - destinataire). Ο βοηθός (adjuvant) βοηθά το υποκείμενο να επιτύχει τον στόχο του, ενώ ο αντίπαλος (opposant) φέρνει εμπόδια σε αυτή την αναζήτηση (άξονας της εξουσίας).

Το πραξιακό μοντέλο του GREIMAS

Βλ. Everaert-Desmedt N. (1988)

30. Στο μοντέλο του Greimas γίνεται διάκριση μεταξύ actant και acteur. Ο *συντελεστής (actant)* είναι μια μονάδα "κατασκευασμένη" από την *αφηγηματική* γραμματική που βρίσκεται σε ένα επίπεδο πιο αφηρημένο από τον τελεστή (acteur) που ανήκει στο *σχηματιστικό, παραστατικό (figuratif) επίπεδο*, στο "δεδομένο" του κειμένου. Ένας συντελεστής μπορεί να παριστάνεται από πολλούς τελεστές: Ένα ζευγάρι, μια ομάδα, ένας λαός συνιστούν ένα συλλογικό συντελεστή. Ένας τελεστής μπορεί να παίζει πολλούς πραξιακούς ρόλους, να είναι "βάση" πολλών

διορίζουν κατ' αρχάς κάποιες λειτουργίες, οι οποίες στοχεύουν στην πραγματικότητα να ορίσουν "ποιοτικά" το "συντελεστή". Η σχέση του "Είναι" του "συντελεστή" με το "Πράττειν" του, είναι πάντα αμοιβαία αφού το "Είναι" ισοδυναμεί με κάθε "Πράττειν": "Η Γυναίκα" δεν είναι άλλο από αυτό που κάνει και δεν κάνει τίποτα που να μη συμπίπτει με την ουσία της, το "Είναι" της ως "Γυναίκα" (σελ. 15-16). Κάθε τελεστής - γυναίκα συμμετέχει σε μια αναζήτηση ταυτότητας. Αν αποτύχει εκδηλώνοντας συμπεριφορές που δεν ανήκουν στη "Γυναίκα" αντιτίθεται στην ίδια της την αναζήτηση, ενώ στην αντίθετη περίπτωση είναι "βοηθός" του εαυτού της. Πρόκειται δηλαδή για μια αναζήτηση όπου το "υποκείμενο" και το "αντικείμενο" συμπίπτουν στο ίδιο πρόσωπο αφού η Γυναίκα αναζητεί ν' ανακαλύψει ποια είναι ως Γυναίκα.

Στις δύο βασικές θεματικές ενότητες με άξονες τα ζεύγη αντιθέτων Ερωτας/Κοινωνικοποίηση, Εργασία/Θηλυκότητα, φαίνεται ότι όλα διαδραματίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχει μία συνεχής αναζήτηση της Θηλυκότητας³¹ με τελικό στόχο τη διατήρηση της διαφοροποίησης των φύλων παρά τη σχετική εξίσωση των ρόλων που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες κοινωνίες.

1. Στην αλληλογραφία του περιοδικού Elle ο Ερωτας και η Κοινωνικοποίηση³² αποτελούν δύο έννοιες αντίθετες: ο Ερωτας ορίζεται αρνητικά ως "μη κοινωνικοποίηση" και κατά συνέπεια για τη "Γυναίκα" η επιτυχία στη κοινωνική ζωή (γάμος) περνά μέσα από την άρνηση του Ερωτα και την απόσταση από τη Σεξουαλικότητα. Η αναζήτηση της σεξουαλικότητας από τη γυναίκα (ισοδύναμη με την Κοινωνική παρουσία)³³ θέτει σ' αμφισβήτηση τις διαφορές των δύο φύλων. Η μεγάλη απόσταση από τη σεξουαλικότητα αντίθετα διατηρεί αναλλοίωτη τη διαφορά των δύο φύλων και εξασφαλίζει την νομιμότητα. Σ' αυτήν τη θεματική

συντελεστών, διαδοχικά ή ταυτόχρονα (πάλι μέσα του με το καλό/κακό κλη). Βλ. Everaert-Desmedt (1988:29).

31. Όπως διευκρινίζει ο Chabrol η ανάλυσή του αφορά το "Ατομο". Εντούτοις, στο λόγο του γυναικείου Τύπου η "Γυναίκα-Ατομο", είναι ισοδύναμη της "θηλυκότητας" (οντότητα) και οι εκφράσεις: "μία γυναίκα πολύ ανεξάρτητη δεν είναι Γυναίκα", και "η θηλυκότητα είναι ασυμβίβαστη με μια υπερβολική ανεξαρτησία", είναι πλήρως ομολογες (σελ. 16).

32. Θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στα συμπεράσματα της ανάλυσης με άξονα αυτό το ζεύγος αντιθέτων αφού το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας.

33. Στο λόγο του γυναικείου Τύπου, η δραστηριότητα αυτή είναι το σημείο μιας συμπεριφοράς σχεδόν αποκλειστικά ανδρικής.

ενότητα ενεργούν τρεις κυρίως τελεστές (opérateurs): η *θεωρία των σταδίων*³⁴, η *θεωρία της γυναίκας αντικείμενο*³⁵, και η *θεωρία του ελάχιστου κινδύνου*³⁶. Στόχος τους, η μετάβαση από τη σύζευξη των όρων *Ερωτας και Κοινωνικοποίηση*, που αποτελεί το μοντέλο των γυναικών στα γράμματά τους, στη διάζευξή τους (*Ερωτας ή Κοινωνικοποίηση*) που επιβάλλει τελικά το περιοδικό μέσω των απαντήσεών του.

2. Στη δεύτερη θεματική ενότητα, *Εργασία/Θηλυκότητα*, που αφορά κυρίως συνεντεύξεις επαγγελματικά εργαζόμενων γυναικών, μια σειρά από αντίθετα νοήματα οργανώνουν τα κείμενα:

i) - Εργασία (vs) Προορισμός της Γυναίκας

- Ανεξαρτησία (vs) Φυσιολογική Εξάρτηση της Γυναίκας

ii) η "αδυναμία" του άνδρα συνδέεται με τη σχέση "ισότητας" ή "συντρόφου", δηλαδή με τη "μη Διαφοροποίηση των Φύλων".

iii) Υπάρχουν ζεύγη όπου το ίδιο νόημα αλλάζει απλώς πρόσημο (θετικό ή αρνητικό):

- μη Διαφοροποίηση (vs) Διαφοροποίηση των Φύλων

---

34. Πρόκειται για μια εκδήλωση της χρονικής διχοτόμησης του *"Πριν και Μετά"*. Αντιπαραβάλλει το περιεχόμενο του Παρόντος και αυτό του Παρελθόντος και του Μέλλοντος. Γίνεται διάκριση μεταξύ ενός "σταδίου" για τον Ερωτα - πριν το γάμο (δηλ. πριν τη Κοινωνικοποίηση) και ενός επόμενου σταδίου (ωριμότητας) όπου πραγματοποιείται η Κοινωνικοποίηση με άρνηση του Ερωτα.

35. Η θεωρία αυτή συνδέεται με την *πραξιακή ή συντελεστική δομή* (structure actantielle) της αφήγησης και επιβεβαιώνει ότι η γυναίκα είναι *"συντελεστής-αντικείμενο"* (actant objet) στη σεξουαλικότητα. Μόνον ο άνδρας, ως πατέρας και σύζυγος, είναι *"συντελεστής - υποκείμενο"* (actant sujet) στο περί σεξουαλικότητας λόγο. Κατα συνέπεια, η κόρη (γυναίκα) που θέλει να παίξει έναν ενεργό ρόλο ως υποκείμενο καθίσταται *η ίδια ο αντίπαλος (opposant) του εαυτού της ενώ αυτή που δέχεται τη θέση της ως αντικείμενο καθίσταται βοηθός (adjuvant) του ίδιου της εαυτού*. Αντίθετα η γυναίκα που παίζει έναν ενεργό ρόλο στην κοινωνικοποίηση είναι ένας *"συντελεστής - υποκείμενο"* (σελ. 35-38).

36. Πρόκειται ουσιαστικά για τη "θεωρία των επιλογών και των συνεπειών τους". Η καλή επιλογή συνδέεται με μια θετική συνέπεια και αντίθετα. Η έννοια της συνέπειας στην αφήγηση παίρνει την έννοια της ανταμοιβής και τιμωρίας, του καλού ή κακού συμβάντος (κίνδυνος για την υγεία για την ηθική, για την προσωπικότητα, για το μέλλον, για την ψυχική ισορροπία, κίνδυνος αποτυχίας), εν ολίγοις της *ευτυχίας* ή της *δυστυχίας*. Οι παραβάσεις ηθικής τάξης τιμωρούνται "φυσικά" (αρρώστια, ψυχική υγεία, αναπαραγωγή). Στον αντίποδα, η ασφάλεια της οικογενειακής ζωής, η κοινωνική επιτυχία και η ολοκλήρωση μέσω της μητρότητας (σελ. 37-38).

- Εργασία (vs) μη Εργασία³⁷

Τα ζεύγη αυτά ομαδοποιούνται στις δύο γενικές κατηγορίες "Κοινωνική Παρουσία" (Κ.Π.) και "Διαφοροποίηση των Φύλων" (Δ.Φ.).

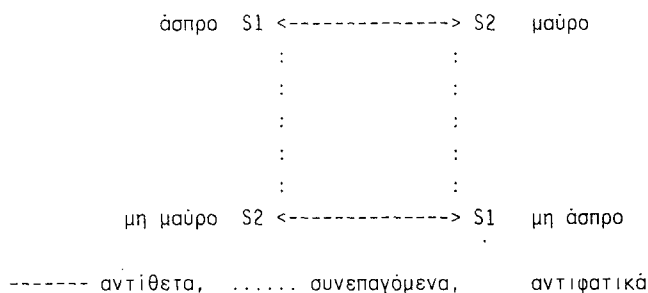
Η υπόθεση που προσπαθεί να θεμελιώσει ο Chabrol είναι ότι η "Εργασία" και ο "Προορισμός της Γυναίκας" είναι έννοιες αντίθετες, ενώ "μη Εργασία" ή "μη Γυναικείος Προορισμός" είναι τα αντιφατικά τους³⁸. Έτσι, για να πραγματοποιήσει το "Γυναικείο Προορισμό" της η γυναίκα θα πρέπει να αρνηθεί την "Εργασία". Ο τελεστής (opérateur) που δανείζονται οι γυναίκες στις συνεντεύξεις είναι η *διάζευξη* (χρόνου, τόπου, επιλογή, ετερότητας). Η χρονική (ή χωρική) διάζευξη π.χ., επιτρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ των ασυμβιβάστων, διατηρώντας τα μαζί στο χώρο και το χρόνο ενός λόγου: ένας χρόνος (ή ένας τόπος) Εργασίας, ένας χρόνος να είσαι Γυναίκα. Ως προς την επιλογή, η γυναίκα διαλέγει το ένα ή το άλλο και ως προς την ετερότητα, ορισμένες γυναίκες κάνουν το ένα ή το άλλο. Ο "χρόνος" ή κάθε άλλος διαζευκτής επιτρέπουν να διατηρηθεί η αρχή της μη αντίφασης.

Στη συνέχεια, επειδή ένα υποκείμενο δεν μπορεί να κατέχει αντιθετικά χαρακτηριστικά (αφού πρόκειται για συνεντεύξεις εργαζομένων γυναικών), επιστρατεύονται κάποιοι λογικοί τελεστές (opérateurs logiques) προκειμένου να επαναεισαχθεί μια *σύζευξη* και να επιτευχθεί η *συμφιλίωση της "Εργασίας" και*

---

37. Γίνεται διάκριση μεταξύ του αρνητικού όρου "μη εργασία" και του όρου "γυναικείος προορισμός". Και τα δύο αντιτίθενται στον όρο "εργασία", αλλά το ένα έχει θετικό περιεχόμενο ενώ το άλλο δεν έχει.

38. Σύμφωνα με το σημειωτικό τετράγωνο του Greimas, κάθε αφηγηματική λογική οργανώνεται σημασιολογικά πάνω σ' ένα αρχικό δίπολο αντιθέτων όρων (το "άσπρο" απέναντι στο "μαύρο"), στο οποίο έρχονται να προστεθούν οι αντιφατικοί και συμπληρωματικοί ως προς τους προηγούμενους όροι ("μη-άσπρο, "μη-μαύρο) (βλ. Everaert-Desmedt, 1988).

της "Θηλυκότητας". Άλλες φορές, η απασχόληση των γυναικών, αφού υπάρχει και αφού δηλώνεται, πραγματοποιεί από μόνη της τη σύζευξη μέσω της εξουσίας του αφηγητή. Σ' άλλες περιπτώσεις ο μετασχηματισμός γίνεται μέσα στην ίδια την αφήγηση μέσω ενός λογικού λάθους (*faillie logique*). Η "Θηλυκότητα" επανεισάγεται (π.χ. συνέντευξη Μ. Laforet, σελ 53 κ.έ) με την προσφορά στην "απάρνηση" της Εργασίας, ("θα ήμουν υπερήφανη να αφήσω τη δουλειά μου αν μου το ζητούσε ο άνδρας μου"). Η "Θηλυκότητα" δηλαδή, επανεισέρχεται με τη μεσολάβηση μιας *προσφοράς αποποίησης* μιας δραστηριότητας που η ιδεολογία εξακολουθεί να θεωρεί ανδρικό προνόμιο. Το λογικό λάθος είναι το εξής: αν υποθετικά υπάρχει μια σχέση όπου "Γυναίκα" συνεπάγεται "μη Εργασία" τότε θα έπρεπε και "μη Εργασία" να συνεπάγεται "Γυναίκα", κάτι που δεν ισχύει στο υπάρχον σύστημα λόγου και ιδεολογίας που αναλύεται. Μ' αυτήν την έννοια, η προσφορά στην αποποίηση της Εργασίας αποτελεί λογικά ένα μη - νόημα (*no-sens logique*). Από την άλλη, έχει τη διπλή αρετή να μη διαταράσσει την πραγματική κατάσταση (δεν χρειάζεται να σταματήσει πραγματικά να δουλεύει, αρκεί η βούληση) και εισάγει στην αφήγηση μια πράξη αποποίησης που χρησιμεύει ως μετασχηματιστής.

Από τις αναλύσεις των συνεντεύξεων, γίνεται σαφές, ότι η απάρνηση της εργασίας και του επαγγέλματος (δηλαδή η "μη Κ.Π.") δεν αποτελεί αυτοσκοπό, αφού συνδέεται πάντα με την κατά Φύλο Διαφοροποίηση (Δ.Φ.) που με τη σειρά της επικυρώνει (μεταξύ άλλων) την κυριαρχία του άνδρα αφού, στο λόγο του γυναικείου Τύπου, η "αδυναμία" του άνδρα δεν αποτελεί παρά συνέπεια της "Κοινωνικής Παρουσίας" της γυναίκας ("*της πολύ μεγάλη ανεξαρτησίας της*" ή της "*κατά φύλο ουδετερότητας*"). Μ' άλλα λόγια, όπως διευκρινίζει ο Chabrol, η εργασία των γυναικών δεν "απορρίπτεται" για λόγους ενδογενείς αλλά γιατί παίρνει θέση σ' ένα σύστημα σημασιών που είναι εξωτερικό προς αυτήν και όπου ενέχει την απουσία της κατά φύλο ταυτότητας (τη "μη Δ.Φ." και την άρνηση του "*φυσικού προορισμού των γυναικών*"), που με τη σειρά της συνεπάγεται την απώλεια της ισορροπίας του ζευγαριού και όπου διακινδυνεύει ο ανδρισμός των συζύγων. Μ' αυτήν την έννοια, η συμπεριφορά και η επιλογή (το δίλημμα) των γυναικών αναφέρεται σ' ένα κοινωνικό κανόνα: την "απαγόρευση" από τον άνδρα, και την αποδοχή ή άρνηση (παράβαση) της "απαγόρευσης"³⁹. Βέβαια, όπως

---

39. Η αντίθετη διαταγή αναφέρεται σε "ορθολογικά" ή "αφηρημένα" στοιχεία και όχι στον άνδρα: η σύγχρονη ζωή, οι ανάγκες, το οικονομικό πρόβλημα, αντικαθιστούν τον άνδρα και

είδαμε, η διαφοροποίηση των δύο φύλων δεν ενέχει απαραίτητα και την κυριολεκτική άρνηση στην εργασία. Υπάρχει μια ποικιλία πιθανών επιλογών. Η αποποίηση της εργασίας ή η άρνησή της μπορούν να γίνουν πάντα με τρόπο "αποδυναμωμένο". Μια αδύναμη άρνηση (περιστασιακή εργασία, μερική απασχόληση, μικρότερη αμοιβή από άνδρα, προτεραιότητα της οικογένειας) έχουν το ίδιο αποτέλεσμα αφού δεν αμφισβητείται η "Διαφοροποίηση των Φύλων" (και ο άνδρας διατηρεί την εξουσία του) (σελ. 89). Μια άλλη εναλλακτική λύση είναι η ουδετεροποίηση του κανόνα ("προσφορά αποποίησης" της εργασίας από τη γυναίκα προς τον άνδρα ο οποίος με τη σειρά του αρνείται αυτή τη προσφορά και δεν απαιτεί την "αποποίηση"), όταν δεν θεωρείται ότι με τη εργασία των γυναικών τίθεται σε κίνδυνο η κατά φύλο Διαφοροποίηση. Η μη διαταγή του άνδρα μπορεί να είναι άρρητη ("αν μου ζητούσε") αλλά η αποδοχή είναι ρητή ("έχει αποδεχτεί και συμφωνεί και ο άνδρας μου"). Αυτή η πιθανότητα επιτρέπει μια συμφιλίωση. Η εργασία δεν είναι πλέον αντικείμενο παράβασης γιατί δεν υπάρχει απαγόρευση που πρέπει να γίνει σεβαστή. Μ' αυτήν την έννοια, ανοίγεται το ενδεχόμενο μιας ισορροπίας όπου η εργασία (ή "Κοινωνική Παρουσία") και η "Διαφοροποίηση των δύο Φύλων" μπορούν να συνυπάρχουν. Σ' αντίθεση, λοιπόν, με την πρώτη περίπτωση (της άρνησης της εργασίας ή της "μη Δ.Φ."), εδώ εκμηδενίζεται κάθε αρνητικός όρος και τίθεται ένας ενδιάμεσος όρος που ενώνει τα δύο θετικά αντίθετα ("Κ.Π." και "Δ.Φ.") (βλ. σελ. 59).

Με βάση την προβληματική του συνδυασμού των δύο όρων της αντίθεσης, η εργασία βιώνεται μεταφορικά ως είδος ερωτικής ζωής που οδηγεί κανονικά στο γάμο (βλ. σελ. 74). Πραγματοποιείται, μεταφορικώς, μια "εκθήλυνση" της έννοιας της εργασίας, και αποκλείεται ό,τι μπορεί συνεμφατικά να παραπέμπει στο αρσενικό ή στον ανδρισμό (χρήμα, ανεξαρτησία - κυρίως οικονομική -, ανταγωνισμός κ.ά) ή σε σχέσεις όπου δεν τονίζεται ο κατά φύλο χαρακτήρας. Μ' αυτήν την έννοια, οι ιδιότητες που αποδίδονται στο "Αφεντικό" ανήκουν στη σφαίρα του συναισθήματος (ταιριάζουν και σ' έναν πιθανό σύζυγο) ενώ σ' ότι αφορά τις σχέσεις π.χ. "Γραμματέως" και "Αφεντικού" συνιστώνται οι "γυναικείες" συμπεριφορές και η απόρριψη οποιασδήποτε συμπεριφοράς που θα μπορούσε να παραπέμπει σε σχέσεις εργοδότη-εργαζομένου (βλ. σελ. 75). Μ' αυτόν τον τρόπο η εργασιακή σχέση μεταβάλλεται ή καθίσταται ανάλογη μιας σχέσης ερωτικής. Η γυναίκα επιτυγχάνει αποδεχόμενη έναν υποδεέστερο και διαφορετικό ρόλο από

απαιτούν κάποια συμπεριφορά από τις γυναίκες (π.χ. την ένταξη στην αγορά εργασίας) (βλ. σελ. 79).

αυτόν του άνδρα, μ' άλλα λόγια αναγνωρίζοντας μια αυστηρή "Διαφοροποίηση των Φύλων". Κατά συνέπεια, ο κυρίαρχος κανόνας είναι η *άρνηση της "μη Διαφοροποίησης"*.

Ως προς τη σχέση με τα παιδιά, επιβεβαιώνεται ένας πολύ ισχυρός δεσμός μεταξύ της ύπαρξης του παιδιού και της άρνησης (πολύ ή λίγο ισχυρής) για Εργασία (δηλ. "Κ.Π.") ενώ ταυτόχρονα τίθεται η "Δ.Φ." διαμέσου του "Προορισμού της Γυναίκας". Στα περισσότερα κείμενα, τα παιδιά, κατεξοχήν "φυσικό" σημείο, παίζουν ένα μετασχηματιστικό ρόλο στα κείμενα. Διαμέσου αυτού του ρόλου, το πέρασμα από την "Εργασία" στον "Προορισμό της Γυναίκας", καθίσταται απαραίτητο. Σε μερικά κείμενα ωστόσο, υπάρχει άρνηση του μετασχηματιστικού ρόλου του παιδιού (αντίθετα τονίζεται ότι πρέπει να υπάρξει μια επανοργάνωση της κοινωνίας και όχι του ρόλου της μητέρας που παραμένει "εργαζόμενη"). Τέλος, υπάρχουν και κείμενα που δεν παραχωρούν καμιά θέση/ρόλο στο παιδί (σελ. 92).

Πέρα από τις πρώτες βασικές αντιθέσεις, γύρω από τις οποίες οργανώνεται η αφηγηματική δομή των κειμένων, ο Chabrol διέκρινε και την αντίθεση μεταξύ *Φύσης/Πολιτισμού* (σελ. 94-96) που λειτουργεί ενισχυτικά ως προς τη θεμελίωση της αντίθεσης μεταξύ της "Κοινωνικής παρουσίας" και της "Διαφοροποίησης των Φύλων". Η αντίθεση Φύση/Πολιτισμού, δεν χρησιμοποιείται για να εκφράσει τα προβλήματα της καταγωγής της κοινωνίας, αλλά περισσότερο για να επιβεβαιώσει την οργάνωση της. Γίνεται προσπάθεια να ξεχαστεί και να αποσιωπηθεί ο συμβατικός και πολιτισμικός χαρακτήρας των κοινωνικών κανόνων [και σχέσεων]. Κατασκευάζεται λοιπόν μια έννοια της ανθρώπινης φύσης που εγγυάται τους κανόνες και τις σχέσεις προσδίδοντάς τους τις ιδιότητες της αιωνιότητας, της αντικειμενικότητας και της καθολικής νόρμας. Το ζήτημα που τίθεται είναι η εγγύηση του πολιτισμού. Η έννοια της "παράδοσης" συνδέεται με αυτήν. Το "φυσικό" και το "παραδοσιακό" είναι σχεδόν συνώνυμα απ' αυτήν την άποψη.

Σε μια από τις συνεντεύξεις, η επαγγελματική εργασία συνδέεται με την έννοια της δικαιοσύνης ενώ η έννοια του "Προορισμού της γυναίκας" με αυτήν της "Φύσης" ("ασχολούμαι με το σπίτι, είναι φυσικό. Στη δουλειά, εκεί, πρέπει να διεκδικήσουμε την δικαιοσύνη"). Η αντίθεση :

Εργασία : Προορισμός της Γυναίκας
Δικαιοσύνη : Φύση

είναι καθαρή. Λαμβάνοντας υπόψη όμως ότι η έννοια της δικαιοσύνης παραπέμπει σ' έναν κόσμο συμβατικών και κοινωνικών κανόνων που είναι κατ' εξοχήν αυτός του Πολιτισμού, και ότι μόνο από αυτήν την άποψη η διαφορά των δύο φύλων μπορεί να ουδετεροποιηθεί και να απαιτηθεί μια "ισότητα", ο συγγραφέας τονίζει ότι η πραγματική αντίθεση γίνεται:

Κοινωνική παρουσία : Διαφοροποίηση των φύλων
Πολιτισμός : Φύση

όπου "πολιτισμός" και "φύση" είναι συμπληρωματικές και αντιφατικές έννοιες προς το πρώτο δίπολο αντιθέσεων (σελ. 95). Ως προς το ζήτημα της μετάβασης από τον έναν πόλο στον άλλον ή στο συνδυασμό τους όταν ο ένας όρος κυριαρχεί υπερβολικά πάνω στον άλλο, είτε η εκπαίδευση και οι νόμοι (ο "πολιτισμός") μπορούν να μετατρέψουν τις δραστηριότητες των γυναικών δηλ. τον προορισμό τους ("φύση"), είτε ο "πολιτισμός" μπορεί να είναι αρνητικά "αντι-φυσικός" αν κυριαρχεί υπερβολικά πάνω στη "φύση" (διαστρέβλωση της φύσης, κίνδυνος προς άνδρες και κατ' επέκταση κοινωνία).

Συνοψίζοντας ο Chabrol (βλ. σελ. 97 κ.έ), θεωρεί ότι ο κυρίαρχος λόγος του γυναικείου Τύπου είναι το αποτέλεσμα της διαντίδρασης δύο συστημάτων:

α) αυτό που ονομάζεται σήμερα "παραδοσιακό" το οποίο θεμελιώνεται στην εγγύηση που παρέχει μια Ανθρώπινη Φύση, αμετάβλητη και παγκόσμια, επιμένει στον "Προορισμό της Γυναίκας" στις οικιακές ασχολίες και στο μέγαλμα των παιδιών, υπογραμμίζει τον αναγκαστικό χαρακτήρα του γάμου ως δεσμό ιερό για το θεό ή την κοινωνία και τονίζει ιδιαίτερα τις βιολογικές, ψυχικές κ.ά. διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών στις οποίες αντιστοιχούν απαραίτητα και διαφορετικοί κατά φύλο "ρόλοι".

β) αυτό που τονίζει τη ισότητα και την "ταυτότητα" των φύλων στην εργασία και τη σεξουαλικότητα, αρνείται κάθε διαφορά και πιστεύει στον πολιτισμικό χαρακτήρα άρα μετατρέψιμο και βελτιωτικό των κοινωνικών σχέσεων. Εδώ, ο δεσμός του γάμου έχει μικρή σημασία όταν δεν αναλύεται ως κοινωνική σύμβαση, η επιθυμία του ατόμου έχει πρωταρχική θέση.

Τα δύο πρώτα συστήματα είναι τελείως ασυμβίβαστα. Η συνύπαρξη τους σ' ένα λόγο για τη Γυναίκα δημιουργεί μια σύγκρουση, μια κρίση στο επίπεδο της ομιλίας που είναι αξεπέραστη. Από την αντίθεση αυτών των δύο συστημάτων γεννιέται αυτό που βρίσκεται στο κέντρο του λόγου του γυναικείου Τύπου, ένα ενδιάμεσο σύστημα που αντιτίθεται στα δύο προηγούμενα ενώ ταυτόχρονα τα επικαλύπτει. Δεν αρκείται σε απλούς θετικούς όρους και δομεί αναγκαστικά πολύπλοκους και σύνθετους όρους (Ερωτας+Κοινωνικοποίηση), (Κοινωνική Παρουσία+Διαφοροποίηση των Φύλων) που είναι οι μόνοι ικανοποιητικοί σ' αυτό το επίπεδο. Το τρίτο αυτό σύστημα επιτρέπει λόγω του "μεσολαβητικού" του χαρακτήρα να επανεισαχθεί η συνέχεια και η πιθανότητα ενός μοναδικού λόγου πάνω στη Γυναίκα.

Εντούτοις, ο συγγραφέας, εντοπίζει στο περιθώριο του αφηγηματικού λόγου μια εναλλακτική οπτική. Σ' ένα κείμενο (No A) η κοινωνική παρουσία των γυναικών τίθεται χωρίς να συνεπάγεται "κίνδυνο για τους άνδρες". Ετσι, κάνει διάκριση μεταξύ δύο τύπων κειμένων: αυτά που θέτουν την κοινωνική παρουσία των γυναικών αρνητικά από την πλευρά των διαφοροποιήσεων των δύο φύλων (έμφαση στις αρνητικές συνέπειες) και αυτά όπου η παρουσία των γυναικών τίθεται μόνη της χωρίς αρνητικούς συνειρμικούς ορισμούς και ανεξάρτητα από κάθε αντίθεση με τη διαφορά των φύλων (ως Κοινωνική Παρουσία ή μη Κοινωνική Παρουσία). Ετσι η αντίθεση:

Κ.Π. — μη Δ.Φ.	Δ.Φ. — μη Κ.Π.
----------------------	----------------------

ανάγεται σε αυτήν της "Κ.Π. (vs) μη Κ.Π." που κατά την εκτίμηση του μπορεί να αποτελεί την αφετηρία ενός νέου διαλόγου για το "γυναικείο" ζήτημα.

8.2.3 Το Διαφημιστικό Μήνυμα

Αρκετές σημειολογικές αναλύσεις έχουν επίσης πραγματοποιηθεί στο διαφημιστικό περιεχόμενο του Τύπου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων μελετών είναι αυτές της J.H. Winship (1981) και της F. Guyon (1984). Παρ' όλο που τ' αντικείμενό τους δεν μας αφορά άμεσα και ο διαφημιστικός λόγος έχει τέτοια ιδιαιτερότητα που η αναλυτική του προσέγγιση υπερβαίνει τους στόχους της ενότητας αυτής, θεωρούμε σκόπιμο να τις αναφέρουμε γιατί και οι δύο εργασίες επιβεβαιώνουν ότι οι αναπαραστάσεις των ανδρών και των γυναικών δομούνται πάνω στην ύπαρξη ενός ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Η πρώτη, διερευνά τη λειτουργία των ανδρικών και γυναικείων χεριών στη πράξη της νοηματοδότησης, και ειδικότερα στην παράσταση του ανδρισμού και της θηλυκότητας. Ως υλικό η Winship επέλεξε διαφημίσεις γυναικείων περιοδικών που δομούν όλη τη σημασία του μηνύματος ακριβώς γύρω από το φύλο του χεριού. Δανειζόμενη τον προβληματισμό του Goffman (1979:7) που θεωρεί ότι το φύλο (gender) είναι *"κάτι που μπορεί να αποδοθεί αστραπιαία σε κάθε κοινωνική περίσταση"* και αρκεί ένα απειροελάχιστο χρονικό διάστημα για να *"επικοινωνηθεί"* στους κοινωνικούς φορείς, η ερευνήτρια, υποστηρίζει ότι κατ' αναλογία ένα μικρό μόνο τμήμα της ανατομίας αρκεί για ν' αναπαρασταθεί το φύλο σ' αυτήν την επικοινωνία. Μ' άλλα λόγια, η αναπαράσταση των χεριών σημασιοδοτεί τις πολιτισμικές πλευρές του φύλου, όπως και ένα συνολικό πορτραίτο, γεγονός που αποτελεί απόδειξη της διεισδυτικότητας και του βάθους της κοινωνικής κατασκευής των φύλων. Αυτό που αναφάινεται με μεγάλη σαφήνεια από την ανάλυση είναι ότι το φύλο των χεριών είναι αυστηρά προσδιορισμένο, υποδηλώνοντας έναν αυστηρό κατά φύλο καταμερισμό και δεν μπορεί ν' αντικατασταθεί χωρίς να καταστρέψει το νόημα της διαφήμισης. Στην αναπαράσταση, δηλαδή, ενός χεριού δεν υπάρχει αμφιβολία ως προς το φύλο του και αυτό όχι εξαιτίας των ενδόμυχων ιδιοτήτων του χεριού αλλά γιατί η συνεκτικά οργανωμένη παραγωγή όλης της αναπαράστασης - όπου το χέρι αποτελεί μέρος - κατασκευάζει την κατά φύλο διαφοροποίηση και το χέρι προκύπτει ως σημείο, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη συνολική παραγωγή του νοήματος (σελ. 30).

Η συγγραφέας θεωρεί ότι συνολικά η αναπαράσταση της θηλυκότητας και του ανδρισμού και των κατά φύλο διαφοροποιήσεων κατασκευάζεται με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγεται η κοινωνική υποτέλεια των γυναικών. Η ανάλυση των

διαφημιστικών μηνυμάτων, κατά γενικό κανόνα, επαληθεύει την υπόθεση του Berger (1972, ελλ. μεταφ. 1980:47), σύμφωνα με την οποία στις κατά φύλο αναπαραστάσεις οι γυναίκες εμφανίζονται ενώ οι άνδρες δρουν⁴⁰. Οι γυναίκες ταυτίζονται με τη οικιακή εργασία⁴¹, την ομορφιά, την κατανάλωση και τη σεξουαλικότητα - που ειδικά για τις επαγγελματικά εργαζόμενες γυναίκες αποτελεί το σημαντικότερο στοιχείο της σημασιοδότησής τους ως εργαζόμενες. Οι άνδρες από την άλλη, ταυτίζονται με τις έννοιες της ηγεσίας⁴² και της επαγγελματικής εργασίας ενώ η αναπαράστασή τους εξαρτάται από την υπόσχεση της δύναμης που ενσωματώνουν. Οι άνδρες εργαζόμενοι σημασιοδοτούνται από το τι κάνουν με τα χέρια τους και από την εμφάνιση τους που παραπέμπει συνήθως στη υψηλή θέση τους στην εργασιακή διαδικασία (κοστούμι, πουκάμισο, γραβάτα). Η σεξουαλικότητα σ' αυτήν τη διαδικασία δεν συμμετέχει καθόλου. Στις διαφημίσεις προϊόντων, μέσω της διαφημιστικής ρητορικής τονίζεται η αντίθεση ενός αόρατου χεριού ("εμείς" στο κείμενο), που αποτελεί το χέρι των τεχνιτών (ταυτίζοντας την πείρα και την ποιότητα της παραγωγής με τους άνδρες) ενώ το γυναικείο χέρι αποτελεί συμπληρωματικό στοιχείο του διαφημιζόμενου αντικειμένου - σημείου στο επίπεδο της εμφάνισης και της κατανάλωσης⁴³. Σ' όλες τις περιπτώσεις το νόημα αναδύεται "φυσικά", είναι κάτι που αναγνωρίζουμε

---

40. Χαρακτηριστική είναι η ανάλυση της διαφήμισης μιας τηλεόραση όπου το ανδρικό χέρι παίζει με το remote control (ανάβει, σβήνει ή ακινητοποιεί την εικόνα: "γυναίκες που χορεύουν σε καμπαρέ"), που σημασιοδοτεί τη σχέση του άνδρα με την πράξη, τον άνδρα θεατή και τη γυναίκα θέαμα ή ακόμα τον έλεγχο της γυναικείας σεξουαλικότητας.

41. Πρόκειται για μια διαφήμιση πουτίγκας που παραπέμπει στην εξειδικευμένη αξία του παραδοσιακού αγγλικού σπιτικού φαγητού, υπερβαίνοντας οποιαδήποτε ιστορικοκοινωνική διαφορά (η απουσία του φόντου ενισχύει τη σημασία ενός μη χρονικού, τοπικού ή ταξικού προσδιορισμού). Το γυναικείο χέρι σημασιοδοτεί την "οικιακή" θηλυκότητα ενώ τα άβαφα νύχια παραπέμπουν στην απλότητα, την καθαρότητα, και τη φυσικότητα αν συγκριθούν με τα σημεία του άλλου τύπου θηλυκότητας (μακριά βαμμένα νύχια, κοσμήματα), που σημασιοδοτούν τη σεξουαλικότητα και τη γυναικεία ομορφιά.

42. Η διαφήμιση των τσιγάρων Rothmans είναι με τέτοιο τρόπο οργανωμένη ώστε όλα να παραπέμπουν στο ότι Αυτός είναι ο ηγέτης: το βαθύ μπλέ (royal blue) φόντο, η ύπαρξη της υδρογειούς και των σημαιών παραπέμπουν στον ουρανό, στον ορίζοντα, στο σύμπαν και στον αγγλικό ιμπεριαλισμό. Το ανδρικό χέρι με κοστούμι, άσπρο κολαριστό πουκάμισο, περιποιημένα δάχτυλα κλπ - σημασιοδοτεί το μεσοαστό άνδρα ενώ τέλος, η επικεφαλίδα - world leader - επαναλαμβάνει ότι αναπαρίσταται στο εικονογραφικό περιεχόμενο της διαφήμισης.

43. Πρόκειται για ερμηνεία ιδέας του Goffman (1979:29) που υποστηρίζει ότι οι γυναίκες εμφανίζονται περισσότερο από τους άνδρες να αγγίζουν ένα αντικείμενο ή να χαϊδεύουν το περιγράμματό του. Αφορά κυρίως αντικείμενα, όπου το διαφημιστικό μήνυμα επιδιώκει να μεταδώσει την αίσθηση της πολυτέλειας, της φινέτσας, της λεπτότητας, της ευθραυστότητας, του στύλ κ.ά.

από την καθημερινή μας εμπειρία πέρα από τις διαφημίσεις. Στο ίδιο πλαίσιο, όταν καταγράφεται απόκλιση από τα γυναικεία και ανδρικά στερεότυπα, δηλώνεται είτε το μη φυσιολογικό, (πχ ανδρική αδεξιότητα στις "γυναικείες δουλειές"⁴⁴), είτε το "χιούμορ" και η "ανεκτικότητα" της σύγχρονης κοινωνίας (κάτι ανάλογο με τη διαδικασία των αντεστραμμένων στερεοτύπων που συναντήσαμε στην Guillaumin). Αυτές οι μετατοπίσεις δεν καινοτομούν αλλά ενισχύουν ιδιαίτερες ιδεολογίες θηλυκότητας και ανδρισμού.

Η Guyon απ' την πλευρά της, ανέλυσε τον ιδεολογικό λόγο των διαφημίσεων που αφορούν στο γυναικείο και ανδρικό ένδυμα. Αναζητώντας, με βάση τη σημειολογική θεωρία (βλ. κεφ. 6), το συνυποδηλωτικής τάξης ιδεολογικό νόημα των διαφημίσεων καταλήγει στα παρόμοια συμπεράσματα με την Winship. Διαμέσου των μηνυμάτων διαγράφεται μια διαδικασία διαφοροποίησης του ανδρικού και γυναικείου κόσμου, της θηλυκότητας και του ανδρισμού, όχι μόνο στο επίπεδο της κατανάλωσης και της εμφάνισης - ενδύματα, αντικείμενα, αξεσουάρ - αλλά βασικά στο επίπεδο του Πράττειν και του Είναι. Υπάρχουν "τομείς" αναπαράστασης που είναι αποκλειστικά "προορισμένοι" για κάθε φύλο και δραστηριότητες αποκλειστικά ανδρικές ή γυναικείες. Οι εξαιρέσεις αποδίδονται στις "μαγικές" ιδιότητες του προϊόντος που επιτρέπει να μείνει ατιμώρητη η παραβίαση των κανόνων. Εντούτοις, αυτό ισχύει κυρίως από την πλευρά των γυναικών που μπορούν να "μεταμφιεστούν" σε άνδρα και όχι αντίθετα, γεγονός που σημαίνει ότι ο άνδρας εξακολουθεί να συνιστά αξία αναφοράς. Αυτή η διαδικασία συστηματικής διαφοροποίησης ανδρών και γυναικών, κατά την ερευνήτρια, εδραιώνει μια ιδεολογία ανδρικής ανωτερότητας που αποδίδει ως προφανές και φυσικό στον άνδρα το προνόμιο της πράξης και στη γυναίκα το ρόλο της αναπαράστασης και της απραξίας. Το υποκείμενο "Ανδρας" στραμμένο προς τη δράση, παραπέμπει στη σοβαρότητα, την πείρα, την αρμοδιότητα, την ανταγωνιστικότητα, ιδιότητες δηλαδή ενός σύγχρονου ανώτατου στελέχους ή επιχειρηματία όπου η αναφορά στο κοινωνικό κύρος είναι εύγλωττη. Αντίθετα, η εργαζόμενη γυναίκα είναι σχεδόν ανύπαρκτη (μόνον ως γραμματέας ή αεροσυνοδός εμφανίζεται στην

---

44. Αφορά τη θηλυκότητα και τον ανδρισμό μιας άλλης τάξης όπου ο ανδρισμός ως αντίθετος της θηλυκότητας είναι ταυτόχρονα το αντιφατικό της έννοιας της οικιακής εργασίας.

ανάλυση), ενώ η Γυναίκα -σημείο ασχολείται με την εμφάνισή της⁴⁵ ή χαρακτηρίζεται από έναν παιδαριώδη τρόπο σκέψης.

Η σημαντικότερη όμως συμβολή της Guyon νομίζουμε ότι συνίσταται στο ότι καταδεικνύει με αρκετή σαφήνεια πως η ιδεολογία της θηλυκότητας και του ανδρισμού αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ευρύτερης κυρίαρχης αστικής ιδεολογίας. Όπως αναφάινεται από την ανάλυση ως κύριο χαρακτηριστικό των διαφημιστικών μηνυμάτων εντοπίζεται μια "ευδαιμονιστική" ατμόσφαιρα που θεμελιώνεται σ' ένα σύστημα αξιών όπου κυριαρχεί ο ατομικισμός, η αποδοτικότητα και ο κονφορμισμός. Μέσω της λατρείας του ατόμου θεμελιώνεται μια ατομικιστική ηθική όπου η παντοδυναμία του Υποκειμένου υφίσταται σε ένα σύμπαν όπου η κοινωνική πραγματικότητα είναι ανύπαρκτη. Απ' την άλλη, ο άνθρωπος, κύριος της ζωής του, είναι μοναδικός υπεύθυνος για την ευτυχία του. Η ηδονιστική επιχειρηματολογία ενσωματώνει τον μύθο του "αυτοδημιούργητου ανθρώπου" που είναι απαλλάσει τις κοινωνικές δομές από κάθε ευθύνη σε σχέση με τη μοίρα των ανθρώπων. Έτσι, διατηρείται η αυταπάτη της ισότητας των ευκαιριών. Πάραλληλα, η κυρίαρχη ρητορική για να δικαιολογήσει το σύστημα που υπερασπίζεται, νομιμοποιεί τον μύθο του δημοκρατικού παράδεισου των σύγχρονων κοινωνιών ενσωματώνοντας φαινομενικά, για να εξουδετερώσει στη συνέχεια, τις τάσεις αμφισβήτησης και τις διεκδικήσεις διάφορων κοινωνικών κινήματων όπως είναι το φεμινιστικό⁴⁶. Μ' αυτόν τον τρόπο, θεσμοποιείται μια μυθολογία δημοκρατικοποίησης μέσω των αντικειμένων, το πολύπλοκο πρόβλημα των σχέσεων μεταξύ των φύλων ανάγεται σε μια υπόθεση ετικέτας και οι διεκδικήσεις περιορίζονται σε ζητήματα εμφάνισης και τελετουργικών, διασφαλίζοντας ουσιαστικά την αναπαραγωγή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Ακριβώς αυτή η προβληματική, οδηγεί την Guyon σε ρήξη με την άποψη πολλών μελετητών που θεωρούν ότι το σύστημα αξιών των διαφημιστικών μηνυμάτων, λόγω των πολλών αντιφατικών στοιχείων τους, χαρακτηρίζεται από ιδεολογική

---

45. Επιβεβαιώνεται και εδώ η υπόθεση του Berger (1972) σύμφωνα με την οποία "...οι άνδρες κοιτάζουν τις γυναίκες ενώ οι γυναίκες παρατηρούν τον εαυτό τους όταν τις κοιτάζουν... Ο επιθεωρητής της γυναίκας μέσα στο εγώ της είναι αρσενικός: ο επιθεωρούμενος θηλυκός. Έτσι η γυναίκα μετατρέπει τον εαυτό της σε αντικείμενο και πιο ιδιαίτερα σε αντικείμενο θέασης: σε θέαμα." (βλ. ελλ. μτφ. σελ. 47).

46. Σύμφωνα με τον προβληματισμό του Bourdieu που υιοθετείται εδώ, η διαφήμιση δεν μπορεί παρά να αναπαράγει και να δικαιολογεί το "νόμιμο" λόγο (*discours legitime*), με συνέπεια να "ακολουθεί" την ίδια του την εξέλιξη και να οικειοποιείται τις θέσεις αμφισβήτησης που διευρύνονται τα τελευταία χρόνια.

ασυνάφεια. Αντίθετα, η συγγραφέας τονίζει ότι στην πραγματικότητα πρόκειται για μια *ιδεολογία της αντίφασης*, όπου εκθειάζεται το υποκείμενο για να πειστεί ότι δεν είναι τίποτα χωρίς το αντικείμενο-σημείο, όπου δίνεται η αυταπάτη της αυτονομίας, της διαφοροποίησης και του πλουραλισμού, για να επιβληθεί η ανάγκη της κατανάλωσης, όπου εξουδετερώνεται, τέλος, το άτομο, για να κυριαρχήσει μια απλουστευτική "προσωπικότητα" της οποίας η σύνθεση συνιστά μια από τις μυθικές μορφές του αιώνιου θηλυκού ή αρσενικού.

Οι δομικές αναλύσεις, έχουν υποστεί κριτική κυρίως σ' ότι αφορά στις μεθοδολογικές προσεγγίσεις που υιοθετούν. Συχνά, κατηγορούνται ως μη συστηματικές και αυθαίρετες με την έννοια ότι δεν πληρούν ικανοποιητικά τους όρους της αντικειμενικότητας, της πιστότητας, της εξαντλητικότητας και της ομοιογένειας και ότι όλη η ανάλυση εξαρτάται από την υποκειμενική αντίληψη του ερευνητή. Εμείς, κατ' αρχάς θα τονίσουμε ότι αν κάτι τέτοιο ισχύει φαινομενικά σε κάποιο βαθμό για τις σημειολογικές αναλύσεις των διαφημιστικών μηνυμάτων που αναφέραμε, οπωσδήποτε δεν ισχύει για την αφηγηματική ανάλυση του Chabrol, ούτε για την ανάλυση της ρηματικής μορφής της Guillaumin, όπου η επεξεργασία του υλικού ακολουθεί αυστηρούς μεθοδολογικούς κανόνες με σταθερούς ενδείκτες. Στην συνέχεια, χωρίς να εμπλακούμε στη φιλοσοφική συζήτηση ως προς την αντικειμενικότητα οποιασδήποτε επιστήμης, θα διαφωνήσουμε γενικά με τη λογική αυτής της κριτικής, γιατί πιστεύουμε ότι η οικοδόμηση οποιασδήποτε μεθόδου, εφόσον είναι άμεσα συνδεδεμένη με το σύνολο των θεωρητικών υποθέσεων και βασικών στόχων της μελέτης και εφόσον ο ίδιος ο ερευνητής πρέπει να καθορίσει τους όρους κατάταξης, μέτρησης και κατηγοριοποίησης του υλικού, δεν είναι δυνατόν να αποφύγει κάποιο βαθμό αυθαιρεσίας και "υποκειμενικότητας". Εντούτοις, αν και θεωρούμε ότι η ευκαμψία των σημειολογικών μεθόδων συνιστά ένα από τα ουσιαστικά τους πλεονεκτήματα, θα συμφωνήσουμε ότι η αναλυτικότητά τους είναι ταυτόχρονα περιοριστική, αφού δυσχεραίνει υπερβολικά την πραγματοποίηση μιας εμπειρικής εργασίας σ' ένα μεγάλο αριθμό κειμένων και η απόπειρα γενίκευσης των συμπερασμάτων αυξάνει υπερβολικά τον βαθμό αυθαιρεσίας τους.

Σύνοψη

Όπως είδαμε, από μεθοδολογική άποψη, και οι δύο κατηγορίες εμπειρικών μελετών παρουσιάζουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Όπωςδήποτε οι αναλύσεις περιεχομένου οργανώνοντας μια ποσότητα δεδομένων σε προκαθορισμένες και προ-κατασκευασμένες κατηγορίες, σύμφωνα με κάποιες βασικές υποθέσεις, αγνοούν συχνά τη διάκριση μεταξύ του επίπεδου της "ποιότητας" και αυτού της "ποσότητας" (τη συχνότητα της αναπαραστάσης), ενισχύοντας, όπως τονίζουν πολλοί μελετητές την ιδεολογική λειτουργία αυτής της μετατόπισης επιπέδων (Jaddou & Williams, 1989). Εξάλλου συχνά η συγκρότηση των θεματικών κατηγοριών είναι δύσκολη αν θέλουμε να μην αγνοήσουμε την πολυπλοκότητα της γλώσσας: ένα θέμα μπορεί να αναφέρεται σε μια πρόταση ή να αναπτύσσεται σε ολόκληρο κείμενο, μπορεί να εμφανίζεται υπαινικτικά σε μια μικρή λεπτομέρεια (επιλογή μιας λέξης, μιας γραμματικής μορφής, ενός ρητορικού σχήματος) ή να είναι παρόν υπό διάχυτη μορφή σ' ολόκληρο το κείμενο (βλ. d' Urung, 1974:26). Απ' την άλλη, οι σημειολογικές αναλύσεις αφενός δεν επιτρέπουν μια ευρείας κλίμακας ανάλυση και αφετέρου ο βαθμός "αυθαιρεσίας" τους δυσχεραίνει τη γενίκευση και τον έλεγχο της εγκυρότητας των συμπερασμάτων. Εντούτοις, παρά τις αδυναμίες τους, θεωρούμε ότι και οι δύο κατηγορίες, σε διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης είναι απαραίτητες. Πιστεύουμε λοιπόν, ότι σε μια πρώτη φάση, η θεματική ταξινόμηση ενός corpus είναι χρήσιμη, ως το απαραίτητο υπόβαθρο μιας διεισδυτικότερης σημειολογικής ανάλυσης, αφού συνιστά το μοναδικό αναλυτικό εργαλείο που μας επιτρέπει να μάθουμε τι έχει ειπωθεί ακριβώς για ένα δεδομένο αντικείμενο. Από την άλλη, η σημειολογική προσέγγιση, έστω και τμήματος του corpus, μας επιτρέπει ν' αποσπαστούμε από τη λογική της "αληθινής ή όχι αναπαραστάσης των κατά φύλο σχέσεων" και να αναλύσουμε σε βάθος την ιδεολογική δομή των μηνυμάτων και πώς αυτή καθορίζει την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας.

Από την άποψη των συμπερασμάτων τους, συνολικά νομίζουμε ότι ο προβληματισμός τους θέτει γόνιμα ερωτήματα. Το σημαντικότερο στοιχείο που αναδύεται σε εμβρυακή μορφή στις θεματικές και ως κεντρικό στις δομικές αναλύσεις είναι ότι τα μηνύματα των ΜΜΕ ανεξάρτητα από τα πρότυπα των γυναικών που προβάλλουν και ανεξάρτητα από το γεγονός ότι εκφράζουν αναμφισβήτητα και μη παραδοσιακές απόψεις για το γυναικείο φύλο και τον κατά

φύλο καταμερισμό, ουσιαστικά, μέσω αυτής της "εκλεκτικής" πληροφόρησης παίζουν έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο επιβεβαιώνοντας συνεχώς την ισχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων. Η δύναμη δηλαδή των μηνυμάτων των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι παρέχουν τους όρους μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα, όροι που εμπεριέχουν την ερμηνεία και την αξιολόγηση των κοινωνικών φαινομένων υποστηρίζοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των φύλων και μεταξύ των τάξεων⁴⁷. Όπως είδαμε, το ζήτημα των κατά φύλο σχέσεων και ειδικότερα το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, γίνεται αντιληπτό μέσα από μια οπτική που παρά τις αντιφατικότητες που τη χαρακτηρίζουν, μπορεί να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με την κυρίαρχη φιλελεύθερη ιδεολογία⁴⁸ όπου συναρθρώνονται δύο αντιλήψεις για το ρόλο των γυναικών: η μια διεκδικεί την ισότιμη ενσωμάτωση των γυναικών στην "ανδρική" κοινωνία. Η άλλη επιδιώκει να προστατεύσει και ν' αναπτύξει μια γυναικεία "ιδιαιτερότητα". Η πρώτη θεωρεί απαραίτητη την πολιτική, επαγγελματική, και πολιτισμική ισοτιμία και επιδιώκει τη με ίσους όρους ένταξη των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες, δίνοντας έμφαση στην ισότητα ενώπιον των νόμων και την ισότητα των ευκαιριών. Η "επιτυχία" είναι το αποτέλεσμα των ατομικών ικανοτήτων, ενώ η "αποτυχία" τείνει να ερμηνεύεται ως προσωπική αποτυχία, νομιμοποιώντας έτσι την ανισότητα, το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα και την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η άλλη, όπως διαμορφώνεται και εκφράζεται στον Τύπο, μεταδίδει την αρχετυπική εικόνα των γυναικών, την έννοια της θηλυκότητας, που εξαίρει την ομορφιά, τη γυναικεία φύση και τη γυναικεία ψυχή, τη μητρότητα, τον ιδιαίτερο ρόλο των γυναικών στην οικογένεια, κλπ νομιμοποιώντας την κατά φύλο ανισότητα ως συνέπεια των βιολογικών διαφορών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η πλειοψηφία των μελετητών συμφωνούν λοιπόν, ότι καταληκτικό, σημείο των μηνυμάτων των ΜΜΕ είναι ο συνδυασμός των δύο "γυναικείων" ρόλων, η συνάρθρωση των φιλελεύθερων φεμινιστικών απόψεων και της "θηλυκότητας". Όπως τονίζει πολύ περιεκτικά η N. Benoit, αυτό ακριβώς που διαγράφεται ξεκάθαρα στο περιεχόμενο

---

47. Προς αυτήν την κατεύθυνση, οι "γυναικείες" ή "κοινωνικές" σελίδες του ημερήσιου Τύπου παίζουν έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο παρέχοντας μια θετική εικόνα της κυρίαρχης τάξης (διασημότητες, προσωπικότητες, βασιλικές οικογένειες κλπ), των προτιμήσεών τους (φαγητό, ντύσιμο), των ενδιαφερόντων τους (ταξίδια, αθλητισμός, κλπ), των εκδηλώσεών τους (γάμοι, δεξιώσεις) κλπ. Βλ. σχετικά, Domhoff (1977) και κεφ. 19, παραγ. 19.1.2.

48. Για το φιλελεύθερο φεμινισμό βλ. ενδεικτικά, Z. Eisenstein (1981) και (1984).

Από την Κλειοπάτρα ως την Μανιώνα

Ο σπαρτάκιος της κόμης... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

02 ΣΕΛΙΔΕΣ ΜΟΝΟ ΓΙΑ ΓΥΝΑΙΚΕΣ
ΠΡΩΤΗ ΔΥΝΑΜΗ ΜΕΣΤΗ ΕΛΕΥΘΕΡΗ

Όταν η αλληλεγγύη καταλύει το ένοπλο

Η Μιλica Ανταρτζικά, Γκόβα, από τη Βελγία, από το 39... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Η Γαλλίδα πριγκίπισσα, Εντρίν Κρασκόν, με την κόρη της.

Η γοητεία... πειθεί

«Κάποιος μπορεί να πει ότι η εντύπωση... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

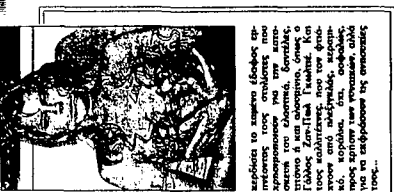
«ΕΥΤΥΧΙΑ»

Μίσω... κομπιούτερ

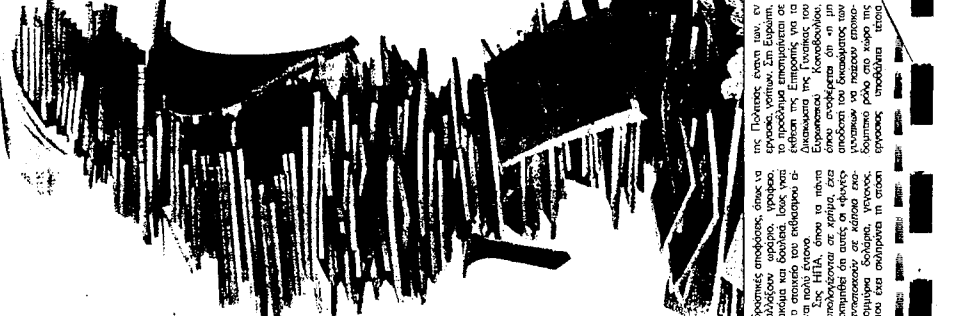
«Είδατε ποτέ ποτέ να πει κάποιος... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

ΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΣΥΜΦΩΝΗΤΗ ΣΕ ΣΑΣ!

Εάν έχετε θέσει να ενοικιάσετε... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Ο σπαρτάκιος της κόμης... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Ο γόνος του

ΟΙ ΕΜΗΛΙΜΕΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΟ 25% ΠΑΡΕΝΟΧΙΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΑΦΕΝΤΙΚΑ Ή ΣΥΝΔΕΛΦΟΥΣ

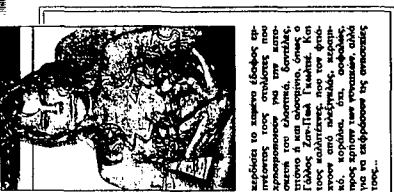

Συμπεριφορά

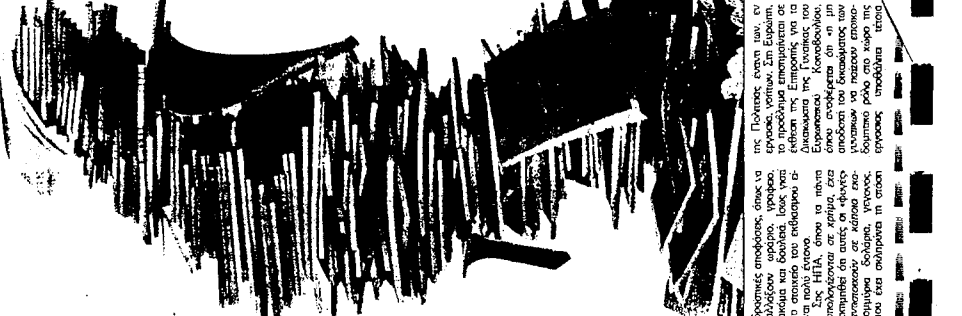
Ο γόνος του δημόσιου υπαλλήλου... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Αποφάσεις

Φορητός κόσμος... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Ο σπαρτάκιος της κόμης... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Ο γόνος του

ΟΙ ΕΜΗΛΙΜΕΣ ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΕΣ ΣΕ ΠΟΣΟΣΤΟ 25% ΠΑΡΕΝΟΧΙΟΝΤΑΙ ΑΠΟ ΑΦΕΝΤΙΚΑ Ή ΣΥΝΔΕΛΦΟΥΣ

Συμπεριφορά

Ο γόνος του δημόσιου υπαλλήλου... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

Αποφάσεις

Φορητός κόσμος... 1990, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1957, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1925 Τέτατος των Παρισίων... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με... 1900, ο σπαρτάκιος ήταν με...

των ΜΜΕ, είναι η "μεταρρυθμιστική απορρόφηση"⁴⁹ της "σύγκρουσης των δύο ρόλων"⁵⁰ και η ενσωμάτωση των γυναικών στις υπάρχουσες θεσμικές δομές χωρίς να υπάρχει απαίτηση μεταβολής της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Νομίζουμε ότι και η δική μας εμπειρική εργασία θα πρέπει να προσανατολιστεί προς αυτήν την κατεύθυνση, προκειμένου να διερευνηθεί μια πτυχή της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας από τις ημερήσιες ελληνικές εφημερίδες.

---

49. Αφορούν μεθόδους προσωπικής επίλυσης των προβλημάτων που δημιουργεί "ο διπλός ρόλος" των γυναικών: διαμέσου του προγραμματισμού, της οργάνωσης χρόνου κλπ διαμέσου της χρήσης οικιακών συσκευών που εξοικονομούν χρόνο και ενέργεια και διαμέσου μιας σειράς "ευχών" που αποσκοπούν στην επιτυχέστερη κοινωνική ανάληψη των οικιακών δραστηριοτήτων (παιδικοί σταθμοί, κλπ)· διαμέσου των προτάσεων για μερική απασχόληση των γυναικών του ελαστικού ωραρίου κλπ· διαμέσου της διεκδίκησης για ισότιμη συμμετοχή στα κέντρα λήψεων των αποφάσεων (κοινοβούλια, κόμματα, συνδικάτα κλπ) (βλ. Benoit, 1973a:85).

50. Η Blum (1981), εξετάζοντας τις διαφορές μεταξύ ενός λογοτεχνικού έργου και της τηλεοπτικής του απόδοσης, κατέληξε ότι στην τηλεόραση το πολύπλοκο ζήτημα του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας αναπαρίσταται κατ' αρχάς ως γυναικείο δίλημμα και ανάγεται σε ζήτημα προσωπικής ψυχολογικής σύγκρουσης μεταξύ της ανθρώπινης ανάγκης για ανεξαρτησία και αυτονομία που συμβολίζεται με την επαγγελματική σταδιοδρομία (η απασχόληση και το ύψος της αμοιβής είναι οι ρυθμιστές της ατομικής αξίας και της αυτοεκτίμησης), και της ανάγκης εξάρτησης, ασφάλειας και σύναψης σχέσεων με τους άλλους που συμβολίζεται με την οικογένεια, ή το ζευγάρι.

**Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας**

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

**Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ**

ΤΟΜΟΣ ΙΙΙ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ND: 10198
KOE: 7191

Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας

05 ΑΠΡ. 1999

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ ΙΙΙ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

Η ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

Εισαγωγικές παρατηρήσεις	1
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9:</u> Οι μέθοδοι ανάλυσης	2-16
9.1 Στόχος της εμπειρικής εργασίας. Υποθέσεις και θεωρητικό πλαίσιο	2
9.2 Επιλογή του αναλυτικού πεδίου και της χρονικής περιόδου	6
9.3 Σύσταση του οριστικού corpus	8
9.4 Το αρχείο της ΧΕΝ	11
9.5 Η θεματική ανάλυση και η σημειολογική ανάγνωση	14
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10:</u> Βασικά χαρακτηριστικά των εφημερίδων και του corpus ανάλυσης	17-69
10.1 Οι αντιστίξεις "προοδευτικός": "συντηρητικός" και "λαϊκός": "έγκυρος" Τύπος	17
10.2 Οι εφημερίδες του corpus	31
10.3 Επαγγελματικές αρχές και αξίες των Ελλήνων δημοσιογράφων	39
10.4 Οι "πηγές" των ειδήσεων και η μηνιαία κατανομή των μονάδων συμφραζομένων	61
10.5 Τα τρία "ιδεολογικά" υποσύνολα του corpus	67

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11:</u> Μεθοδολογικά. Οι φάσεις της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου	70-84
11.1 Πρώτη και δεύτερη φάση: Μονάδες καταγραφής, υποκατηγορίες και κατηγορίες. Συγκρότηση του "ερωτηματολογίου"	71
11.2 Τρίτη φάση: Σύστημα καταμέτρησης	78
11.3 Τέταρτη φάση: Η παρουσίαση των εμπειρικών δεδομένων της θεματικής ανάλυσης και η ερμηνεία τους	83
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12:</u> Το φύλο και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Η κοινωνική ισότητα των φύλων	85-112
12.1 Το φύλο	86

12.2	Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας	87
12.3	Κοινωνικός "χώρος" και ισότητα /ανισότητα των φύλων	91
12.4	Αιτίες ανισότητας των δύο φύλων	94
12.5	Το ζήτημα της προόδου στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων	103
12.6	Τυπική και ουσιαστική ισότητα	111
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: Επαγγελματική ένταξη και απασχόληση των γυναικών		113-127
13.1	Η επαγγελματική ένταξη των γυναικών	113
13.2	Η απασχόληση των γυναικών: οι διακρίσεις των φύλων στην αγορά εργασίας	124
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: Οικογένεια, μητρότητα, πατρότητα		128-154
14.1	Οικογενειακή μορφή	131
14.2	Οικογενειακή δομή	131
14.3	Αξιολογική κρίση για τον κυρίαρχο τύπο οικογενειακής δομής	132
14.4	Πρότυπο οικογενειακής δομής	137
14.5	Ορισμός της μητρότητας	139
14.6	Βιολογική και κοινωνική μητρότητα	141
14.7	Συνέπειες από την αμφισβήτηση της ταύτισης βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας	143
14.8	Απόψεις για τη σχέση μητρότητας και γυναικών	145
14.9	Ελεγχος ή/και προγραμματισμός μητρότητας	148
14.10	Επιθυμητός αριθμός παιδιών	149
14.11	Συνδυασμός απασχόλησης και οικογένειας	151
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15: Κράτος/Πολιτικοί Θεσμοί - Γυναίκες και Πολιτική		155-173
15.1	Ρόλος κράτους σε σχέση με τα φύλα και την οικογένεια	156
15.2	Ρόλος πολιτικών κινημάτων, κομμάτων και οργανώσεων συνδικαλιστικών φορέων, οργανώσεων κλπ	162
15.3	Συμμετοχή των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" (Κ.Λ.Α.). Χειροτονία και Στράτευση των γυναικών	166
15.4	Θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων	171
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16: Επιτυχημένες - κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες		174-188
16.1	Οι επιτυχημένες και κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες	175

16.2 Αιτίες επιτυχίας των γυναικών	184
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17: Σύστημα Αξιών</u>	189-219
17.1 Γενικές αξίες	190
17.2 Ατομικές αρετές	207
<u>ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ</u>	
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 18: Μεθοδολογικά ζητήματα</u>	220-230
18.1 Γιατί κρίνεται απαραίτητη μια δεύτερη αναλυτική προσέγγιση στο corpus. Αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου	220
18.2 Επιλογή του Υλικού. Μια νέα διάσταση του corpus	228
<u>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19: Τα δεδομένα της σημειολογικής ανάλυσης</u>	231-336
19.1 Ενιαία σημειολογική ανάλυση του corpus	232
19.2 Ανάλυση μεμονωμένων δημοσιευμάτων ή ομάδων δημοσιευμάτων	261

"Το ξεκίνημα αυτής της μελέτης ήτανε, συνήθως, ένα αίσθημα δυσφορίας μπροστά στη "φυσικότητα" με την οποία ο Τύπος, η τέχνη, ο κοινός νους περικαλύπτουν αδιάκοπα μιαν πραγματικότητα που, αν και είναι αυτή που εμείς σήμερα ζούμε, δεν παύει ωστόσο να είναι τελείως ιστορική: κοντολογίς, υπέφερα βλέποντας κάθε στιγμή να συγχέονται στην εξιστόρηση της επικαιρότητάς μας Φύση και Ιστορία, και ήθελα να ξανασυλλάβω μέσα από την πλουμισμένη έκθεση αυτού-που-είναι-ολοφάνερο, την ιδεολογική κατάχρηση, που, όπως νομίζω, κρύβεται μέσα του".

R. Barthes (1970) Ελλ. μτφ., σελ. 51.

Στο Τρίτο Μέρος παρουσιάζεται η εμπειρική εργασία της διατριβής. Το μέρος αυτό αποτελεί μια πρόταση ερμηνείας του λόγου του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου σχετικά με τις αναπαραστάσεις του σύγχρονου κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Στο κεφάλαιο 9 αναλύουμε εκτενώς τους στόχους, τις υποθέσεις και το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας, την επιλογή του αναλυτικού πεδίου και της χρονικής περιόδου, τη σύσταση του οριστικού corpus και τις ιδιαιτερότητες του αρχείου της ΧΕΝ, καθώς επίσης και τους λόγους που μας ώθησαν στην υιοθέτηση δυο μεθόδων ανάλυσης των δημοσιευμάτων. Τα κεφάλαια 11 έως 17, αναφέρονται στα πορίσματα της πρώτης **θεματικής ανάλυσης περιεχομένου**, δηλαδή της συστηματικής περιγραφής και ταξινόμησης του ρητού περιεχομένου των δημοσιεύματων οκτώ ημερήσιων αθηναϊκών εφημερίδων του αρχείου της ΧΕΝ "Η Γυναίκα στον Τύπο" που αναφέρονται στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας για το έτος 1988. Στόχος της πρώτης αυτής προσέγγισης η διευρεύνηση του πλαισίου μέσα στο οποίο κινείται η προβληματική του αθηναϊκού Τύπου ως προς τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Στα κεφάλαια 18 και 19 γίνεται εκτενής περιγραφή της δεύτερης ανάλυσης, δηλαδή της **σημειολογικής ανάγνωσης** ορισμένων δημοσιευμάτων ή κατηγοριών δημοσιευμάτων, που πραγματοποιήσαμε βασιζόμενοι στη σχέση καταδηλωτικού και συνδηλωτικού νοήματος. Αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι αν, και σε ποιο βαθμό, οι αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα αλλά, η, σε βάθος, ανάλυση των ιδεολογικών δομών του αθηναϊκού Τύπου σ' ό,τι αφορά την κυρίαρχη ιδεολογία για τα δύο φύλα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9: Οι μέθοδοι ανάλυσης

9.1 Στόχος της εμπειρικής εργασίας. Υποθέσεις και θεωρητικό πλαίσιο

Η εμπειρική διερεύνηση ενός ζητήματος, δεν έχει κανένα νόημα παρά μόνο αν είναι προσανατολισμένη προς κάποιες θεωρητικές υποθέσεις. Παράλληλα, η ανάλυση προϋποθέτει την υιοθέτηση μιας σειράς μεθοδολογικών κριτηρίων τα οποία εξαρτώνται τόσο από το θεωρητικό πλαίσιο και τους στόχους του αναλυτή όσο και από τη φύση και τη δομή του υπό ανάλυση υλικού. Κατά συνέπεια, το "γιατί" αναλύουμε (όπως ορίζεται από το θεωρητικό πλαίσιο) σε συνδυασμό με το "τι", καθορίζει και το "πώς" της ανάλυσης.

Σύμφωνα με τη θεωρητική μας προσέγγιση, η ιδεολογία δεν είναι μια συλλογή από διακριτά ψεύδη, αλλά μια μήτρα σκέψης, ένα σύστημα πρόσληψης και ορισμού της πραγματικότητας που θεμελιώνεται γερά στις μορφές της κοινωνικής μας ζωής και είναι ενσωματωμένο στη δομή της γλώσσας και στην "κοινή λογική" της εποχής. Όπως έχουμε αναλύσει εκτενώς στο θεωρητικό σκέλος της διατριβής, θεωρούμε ότι τα ΜΜΕ συμμετέχουν ενεργά στην κατασκευή μιας συνεκτικής εικόνας της πραγματικότητας (τί υπάρχει, τί είναι σημαντικό, πώς είναι τα πράγματα συναρθρωμένα), ενώ μέσω του τρόπου που ερμηνεύουν και αξιολογούν τα κοινωνικά ζητήματα και τις κοινωνικές σχέσεις, μεταδίδουν ένα σύστημα δομικά συνδεδεμένων αξιών και προτύπων που ταυτίζεται με αυτό της κυρίαρχης ιδεολογίας (τάξης και φύλου). Πιστεύουμε δηλαδή, ότι η ιδεολογική δύναμη των ΜΜΕ έγκειται στο γεγονός ότι **"κατασκευάζουν" την κοινωνική πραγματικότητα**, παρέχουν δηλαδή τους όρους μέσω των οποίων γίνεται αντιληπτή η πραγματικότητα, όροι που εμπεριέχουν την ερμηνεία και την αξιολόγηση των κοινωνικών φαινομένων. Ακριβώς μέσω αυτής της "ιδεολογικής" πληροφόρησης, τα ΜΜΕ παίζουν έναν ιδιαίτερο **νομιμοποιητικό ρόλο** επιβεβαιώνοντας συνεχώς την ισχύουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων.

Αυτές οι γενικές θεωρητικές αρχές, οριοθετούν το εμπειρικό σκέλος της διατριβής. Ο κεντρικός στόχος της ανάλυσης είναι να διερευνηθεί στο σύγχρονο ελληνικό Τύπο η μορφή που παίρνει η κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας σ' ό,τι αφορά τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Η απόφαση να

μελετηθεί αυτή η διάσταση του περιεχομένου των εφημερίδων είχε, αφενός, άμεση σχέση με την παντελή έλλειψη παρόμοιας μελέτης στον ελληνικό Τύπο και, αφετέρου, με τον πλούτο των θεμάτων και των ερωτημάτων που εγείρει η συναφής ξένη βιβλιογραφία.

Όπως είδαμε, στην επισκόπηση της αγγλοσαξονικής και γαλλικής βιβλιογραφίας, στα ΜΜΕ, το ζήτημα των κατά φύλο σχέσεων, και ειδικότερα το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, γίνεται αντιληπτό μέσα από μια οπτική που παρά τις αντιφατικότητες που τη χαρακτηρίζουν, μπορεί να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με την κυρίαρχη φιλελεύθερη φεμινιστική ιδεολογία όπου συναρθρώνονται δύο αντιλήψεις για το ρόλο των γυναικών. Η μια διεκδικεί την ισότιμη ενσωμάτωση των γυναικών στην "ανδρική" κοινωνία' ενώ η άλλη επιδιώκει να προστατεύσει και ν' αναπτύξει μια "γυναικεία ιδιαιτερότητα". Η πρώτη θεωρεί απαραίτητη την πολιτική, επαγγελματική και πολιτισμική ισοτιμία και επιδιώκει τη, με ίσους όρους, ένταξη των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες, δίνοντας έμφαση στην τυπική ισότητα και την ισότητα των ευκαιριών. Σ' αυτό το πλαίσιο, η "κοινωνική επιτυχία" είναι το αποτέλεσμα των ατομικών ικανοτήτων, ενώ με δεδομένη την ύπαρξη της "ισότητας ευκαιριών" η "αποτυχία" τείνει να ερμηνεύεται ως προσωπική αποτυχία, νομιμοποιώντας έτσι την ανισότητα, το υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα και την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η άλλη, όπως διαμορφώνεται και εκφράζεται στον Τύπο, μεταδίδει την αρχετυπική εικόνα των γυναικών, την έννοια της θηλυκότητας, που εξαίρει την ομορφιά, τη γυναικεία φύση και τη γυναικεία ψυχή, τη μητρότητα, τον ιδιαίτερο ρόλο των γυναικών στην οικογένεια κλπ. Η πλειοψηφία των μελετητών συμφωνούν, λοιπόν, ότι καταληκτικό σημείο των μηνυμάτων των ΜΜΕ είναι ο συνδυασμός των δύο "γυναικείων" ρόλων, η συνάρθρωση των φιλελεύθερων φεμινιστικών απόψεων και της ιδεολογίας της γυναικείας "ιδιαιτερότητας", συστατικό μέρος της σύγχρονης ιδεολογίας του φύλου. Όπως τονίζει πολύ περιεκτικά η Ν. Benoit (1973), αυτό ακριβώς που διαγράφεται ξεκάθαρα στο περιεχόμενο των ΜΜΕ, είναι η "μεταρρυθμιστική απορρόφηση" της "σύγκρουσης των δύο ρόλων" και η ενσωμάτωση των γυναικών στις υπάρχουσες θεσμικές δομές χωρίς να υπάρχει απαίτηση μεταβολής της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Έτσι, απ' την μια πλευρά τα ΜΜΕ υποστηρίζουν την αρχή της ίσης αμοιβής για ίση εργασία, κατανοούν και συμμερίζονται τα προβλήματα του "διπλού ρόλου", ενθαρρύνουν την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών ως μέσον ολοκλήρωσης της προσωπικότητάς τους ή ως "αναγκαίο", για οικονομικούς λόγους, "κακό", ενώ απ' την άλλη ταυτόχρονα, προβάλλουν εικόνες

κατά κύριο λόγο σε σχέση με την "φύση" των γυναικών, τη "θηλυκότητα" και δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στα παραδοσιακά γυναικεία χαρακτηριστικά.

Με οδηγό, λοιπόν, τις γενικές θεωρητικές αρχές ως προς τον ιδεολογικό ρόλο των ΜΜΕ σε άμεση συνάρτηση με τα ευρήματα και τα συμπεράσματα των ξενόγλωσσων εμπειρικών εργασιών, επιχειρούμε να επαληθεύσουμε στην εμπειρική εργασία μας ότι στην Ελλάδα, ο Τύπος, μέσα από τις αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, "αναπαράγοντας" σε συμβολικό επίπεδο τη σημαντικότερη *ιστορική* ιδιαιτερότητά του, που εντοπίζεται στη δόμηση των διακρίσεων μεταξύ ατόμου/κοινωνίας, ιδιωτικού/δημόσιου, εργασίας/οικογένειας (ή/και μητρότητας) και τη δόμηση της σχέσης άνδρα/γυναίκα ως ζεύγος αντιθέτων, δηλαδή ως σχέση διαφοράς, δίνουν νόημα και σχήμα στην αντίληψη που έχουμε για την κοινωνική πραγματικότητα ενώ μεταδίδουν και αναπαράγουν ένα σύστημα αξιών που αντιστοιχεί στη σύγχρονη κυρίαρχη ιδεολογία του φύλου. Πιο συγκεκριμένα, προσπαθούμε να καταδείξουμε ότι οι κατά φύλο σχέσεις γίνονται αντιληπτές ως καθολικές και ηθικές κατηγορίες, γεγονός που δεν επιτρέπει να γίνει κατανοητή η μεταβατικότητα και η ιστορικότητα της σύγχρονης μορφής της κοινωνίας και, κατ' επέκταση, του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας με συνέπεια, να αναιρείται ο πολιτικός και ιδεολογικός χαρακτήρας του πολιτισμού. Μ' αυτόν τον τρόπο αφομοιώνονται, αποκλείονται ή ουδετεροποιούνται οι κοινωνικές συγκρούσεις τάξεων και φύλων, και ο λόγος των ΜΜΕ συνεισφέρει στην ανάπτυξη των στερεότυπων κατά φύλο σχέσεων και στη νομιμοποίηση του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Εξάλλου, επιχειρούμε να τεκμηριώσουμε την υπόθεση ότι η ιδεολογία αυτή αποτελεί μια εκλαϊκευμένη και "εκσυγχρονισμένη" εκδοχή της "παραδοσιακής" φιλελεύθερης ιδεολογίας του φύλου, που αναπτύχθηκε από το 19ο αιώνα και πέρα στις δυτικές κοινωνίες, εκδοχή που αποκαλούμε "*φεμινισμό της κοινής λογικής*" ή "*αυθόρμητο φεμινισμό*".

Ο στόχος μας δεν είναι τόσο να αποκαλύψουμε ένα κυρίαρχο και μοναδικό ιδεολογικό μοντέλο όσο τη συγκρότηση των αντιφατικών κοινωνικών σημασιών καθώς και τις διάφορες τάσεις σχετικά με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Η επιδίωξή μας είναι διπλή: αφενός να καταδείξουμε την ιδεολογική ενότητα της δημόσιας συζήτησης, και αφετέρου να εξετάσουμε τις ιδεολογικές διαφοροποιήσεις και μετατοπίσεις και να χαρτογραφήσουμε το πεδίο έντασης που χαρακτηρίζει το περιεχόμενο του σύγχρονου κοινωνικού λόγου όπως

εκφράζεται στα ΜΜΕ. Όπως τονίζεται στη συνέχεια, κατά τη συλλογή του εμπειρικού υλικού, συγκεντρώσαμε ένα σύνολο πληροφοριών και στοιχείων που μοιάζουν ετερόκλητα και συχνά αντιφατικά. Σύμφωνα με τη θεωρητική μας προσέγγιση αυτές οι *αντιφάσεις* στην πραγματικότητα αποτελούν *συστατική αρχή της κυρίαρχης ιδεολογίας*. Μ' άλλα λόγια, η υπόθεσή μας είναι ότι η κυρίαρχη ιδεολογία συγκροτείται σ' ένα ολοκληρωμένο σύστημα που ενσωματώνει την αντίφαση ως εσωτερικό κανόνα λειτουργίας.

Στην πράξη, αυτό που καλούμαστε τελικά να εξακριβώσουμε είναι κατά πόσον το περιεχόμενο των ΜΜΕ στην Ελλάδα, σ' ό,τι αφορά τουλάχιστον το πεδίο που επιλέξαμε, συγκροτεί ένα συνεχές (continuum) το οποίο ενεργεί με πολύπλοκους τρόπους και διατρέχει την απόσταση μεταξύ ιδεολογικής "στενότητας" (closure) και σχετικής "ευρύτητας" (openness) (Elliott (1986:284) παρέχοντας στο λόγο πεδίο για ιδεολογική σύγκρουση και αμφισβήτηση (πολυφωνία των μηνυμάτων), ή αν αντίθετα τα "ανοικτά" δημοσιεύματα, εφόσον υπάρχουν, αποτελούν ένα περιθωριακό γεγονός όπου οι διάφορες μορφές και οι αντιφάσεις αφομοιώνονται παρέχοντας τελικά μια *εσωτερική ιδεολογική ομοιογένεια* στο λόγο των ΜΜΕ.

Αφού λοιπόν, ο κεντρικός μας στόχος είναι ν' αναλυθεί το περιεχόμενο των ΜΜΕ προκειμένου να διευκρινιστεί ποιος είναι ο ρόλος του στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας με έμφαση την ιδεολογία του φύλου, επιβάλλονται εξ αρχής δύο περιορισμοί στην προσέγγισή του. Ο πρώτος αφορά την αποδοχή της "αρχής καταλληλότητας"¹. Ο Berelson (1971) έχει υποδείξει τρεις βασικούς στόχους τους οποίους εξυπηρετεί η ανάλυση περιεχομένου: 1) ανάλυση των χαρακτηριστικών αυτού καθεαυτού του μηνύματος, του λόγου και της μορφής του, 2) ανάλυση των χαρακτηριστικών των παραγωγών των μηνυμάτων ή των προθέσεών τους, των στάσεών τους, των αντιλήψεών τους κλπ, και 3) ανάλυση της σχέσης του μηνύματος με τον αναγνώστη, δηλαδή τις επιπτώσεις που έχουν οι υποτιθέμενες ανάγκες και επιθυμίες του αναγνωστικού κοινού στο περιεχόμενο των μηνυμάτων και την επιρροή που ασκούν τα τελευταία στο πραγματικό αναγνωστικό κοινό. Η

---

1. Ο R. Barthes (1964a, ελλ. μτφ. 1981:132), υιοθετώντας την αρχή της καταλληλότητας του A. Martinet, θεωρεί ότι πρέπει να εξετάζουμε τα "αντικείμενα" αποκλειστικά από τη σκοπιά του νοήματος που κατέχουν χωρίς να παρεμβάλλουμε, τουλάχιστον πρόωρα, δηλ. προτού το σύστημα ανασυσταθεί - τους άλλους καθοριστικούς παράγοντες (ψυχολογικούς, κοινωνιολογικούς, φυσικούς) αυτών των αντικειμένων. Αν και δεν αρνείται τη σημασία αυτών των άλλων καθοριστικών παραγόντων, τονίζει ότι οφείλουμε να τους αντιμετωπίσουμε με όρους σημειολογικούς δηλαδή να ορίσουμε τη θέση της και τη λειτουργία τους μέσα στο σύστημα του νοήματος.

εμπειρική τεκμηρίωση των δύο τελευταίων διαστάσεων, δηλαδή η άντληση πληροφοριών για τους δημοσιογράφους και τις προθέσεις τους ή γενικότερα για τη διαδικασία παραγωγής των μηνυμάτων και η επαλήθευση της υπόθεσης ότι το μέσον είναι ικανό να επιβάλει τις κατηγορίες μέσω των οποίων κατασκευάζει τη πραγματικότητα, υπερβαίνει τα όρια της εμπειρικής μας εργασίας².

Ο δεύτερος περιορισμός αφορά τα ίδια τα μηνύματα των ΜΜΕ: συγκρατούμε μέσα από την ετερογενή μάζα των μηνυμάτων μόνο τα χαρακτηριστικά που ενδιαφέρουν αυτήν την ανάλυση, αποκλείοντας όλα τα άλλα. Επιβάλλεται δηλαδή μια "αποσπασματική" και "επιλεκτική" *ιδεολογική* ανάγνωση του περιεχομένου (Veron, 1978:73). Εδώ θέλουμε να πούμε ότι δεν έχουμε πρόθεση να εξαντλήσουμε όλες τις πιθανές προσεγγίσεις των κειμένων, αλλά απλώς να αναγνωρίσουμε και να περιγράψουμε, ό,τι, στην ρηματική οργάνωση τους, αναδύεται από το ιδεολογικό πεδίο. Δεν είναι λοιπόν μέσα στις προθέσεις μας να εξετάσουμε το σύνολο των πλευρών της λειτουργίας ενός δεδομένου λόγου.

Παρακάτω, περιγράφονται αναλυτικά οι φάσεις της επιλογής και συλλογής του εμπειρικού υλικού (corpus), η διαδικασία σύστασης του οριστικού corpus καθώς και τα βασικά χαρακτηριστικά του αρχείου της ΧΕΝ από το οποίο έγινε η αποδελτίωση των δημοσιευμάτων.

9.2 *Επιλογή του αναλυτικού πεδίου και της χρονικής περιόδου*

Οι θεωρητικές υποθέσεις και μεθοδολογικές προϋποθέσεις που αναπτύχθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, προσδιόρισαν και τη μέθοδο εμπειρικής

---

2. Θέτοντας αυτόν τον περιορισμό στην εμπειρική μας εργασία δεν αμφισβητούμε τη δυνατότητα "ανάγνωσης" των ιδίων των διαδικασιών δόμησης του κειμένου και των ευρύτερων κοινωνικών δομών μέσα σε οποιασδήποτε μορφής κείμενα. Σύμφωνα με τους Boklund - Λαγοπούλου & Λαγόπουλος (1980) μια κοινωνιο-σημειωτική ανάλυση, εστιασμένη πάνω στην άρθρωση σημειωτικού κειμένου και κοινωνικής δομής μέσω της ιδεολογίας, μπορεί να περιγράψει και κυρίως να *εξηγήσει* κείμενα και σύνολα κειμένων. Αν δηλαδή η μελέτη κινηθεί πέρα από τη σημειωτική μέσα στην κοινωνιολογία (και μάλιστα στη μαρξιστική κοινωνιολογία), οι εσωτερικές δομές των ιδεολογικών κειμένων μπορούν να αναδείξουν τις αντικειμενικές κοινωνικές συνθήκες κατασκευής των κειμένων επειδή είναι ακριβώς οι αρχές της *εσωτερικής* οργάνωσης του κειμένου που καθορίζονται από την κοινωνική λειτουργία του. Όπως τονίζουν (σελ. 30) "Ο καθοριστικός ρόλος της κοινωνικής δομής, που μεσολαβείται από ιδεολογικές διαδικασίες, για την εσωτερική δόμηση σημειωτικών κειμένων, ισχύει για όλα τα επίπεδα οργάνωσης του κειμένου, από τη συνειρμική σημασία στην κυριολεκτική σημασία και μέχρι τη δομή επιφανείας των σημαινόντων κυριολεκτικότητας".

διερεύνησης: η **ανάλυση του περιεχομένου των ΜΜΕ** θεωρήθηκε η προσφορότερη μέθοδος. Από λειτουργική σκοπιά, ο αρχικός στόχος μας ήταν η σύσταση ενός όσο το δυνατόν πιο ομοιογενούς, από την άποψη της **φύσης** του, corpus³: επελέγη ο γραπτός Τύπος. Για το σκοπό αυτό συμβουλευτήκαμε το αρχείο "**Η Γυναίκα στον Τύπο**" της ΧΕΝ Αθηνών. Το αρχείο αυτό ταξινομεί και αρχειοθετεί κατά γενικές θεματικές κατηγορίες κάθετι που δημοσιεύεται στον ημερήσιο και περιοδικό ελληνικό Τύπο και αφορά το ζήτημα των σχέσεων των δύο φύλων (βλ. Παράρτημα Ι).

Δεδομένων των μέσων και των χρονικών ορίων που διαθέταμε για την περάτωση της εργασίας αυτής και των περιορισμών του ίδιου του αρχείου της ΧΕΝ (η έγκυρη και συστηματική αρχειοθέτηση αρχίζει να θεώρεται ικανοποιητική μόλις από το 1981), αλλά και προκειμένου ν' αποφύγουμε το συνεχή συσχετισμό της μεταβαλλόμενης ιστορικής συγκυρίας με το περιεχόμενο του Τύπου, αποφασίσαμε να επιβάλλουμε στην ανάλυση ένα **χρονικό περιορισμό**: το έτος 1988 (η αποδελτίωση πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1989). Εδώ υιοθετήσαμε την άποψη του Barthes (1964a, ελλ. μτφ. 1981:134), σύμφωνα με την οποία το υπό ανάλυση υλικό οφείλει να συμπίσει με μια "τομή" της ιστορίας και να συσφίξει όσο πιο πολύ γίνεται τα **συγχρονικά σύνολα** ώστε να εξαλειφθούν τα διαχρονικά στοιχεία. Μ' άλλα λόγια προτιμήθηκε ένα corpus ποικίλο, αλλά συντετμημένο μέσα στο χρόνο, από ένα corpus στενό αλλά με μεγάλη διάρκεια.

Εντούτοις αυτά τα δύο κριτήρια - της φύσης του υλικού και της χρονικής ομοιογένειας - από μόνα τους δεν ήταν επαρκή. Επρεπε να γίνει εισαγωγή κάποιων επιπλέον κριτηρίων επιλογής - αποκλεισμού, προκειμένου το corpus να πληρεί στοιχειωδώς κάποιους όρους γενικότερης ομοιογένειας και να καταστεί διαχειρίσιμο από λειτουργικής άποψης.

Στη επόμενη φάση έγινε μια πρώτη κατόπτευση του υπό ανάλυση πεδίου: του ελληνικού Τύπου. Και πάλι με γνώμονα την απαίτηση της διαφοροποίησης των δεδομένων ώστε να υπάρχει δυνατότητα σύγκρισης αλλά και της ομοιότητας ώστε να είναι δυνατή η εφαρμογή της ίδιας μεθοδολογικής τεχνικής στο σύνολο των δημοσιευμάτων, αποκλείστηκε ο περιοδικός Τύπος. Μια δεύτερη απόφαση ήταν

---

3. Το corpus είναι μια πεπερασμένη συλλογή στοιχείων, καθορισμένων εξ αρχής από τον αναλυτή σύμφωνα με κάποια κριτήρια και με γνώμονα τον περιορισμό της αυθαιρεσίας των αρχικών επιλογών που είναι καθαρά λειτουργικές. Στο εξής corpus θα ονομάζουμε το σύνολο των δημοσιευμάτων που αποτέλεσαν το υλικό της μελέτης και υποβλήθηκαν στην ανάλυση.

**ΜΕΣΗ ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΪΚΟΥ ΤΥΠΟΥ
1988 - ΣΥΝΟΛΟ ΧΩΡΑΣ**

ΠΡΩΙΝΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΤΟΥΣ	ΜΕΣΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ	88733	7394
Η ΑΥΓΗ	56224	4685
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ	270637	22553
ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ	485477	40456
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ	121631	10136
ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΩΙΝΟΥ ΤΥΠΟΥ	1022702	85225
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΕΣ		
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ	1019934	84995
ΑΥΡΙΑΝΗ	1222085	101840
Η ΒΡΑΔΥΝΗ	399633	33303
ΕΘΝΟΣ	1754846	146237
ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΩΡΑ	15921	1327
ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ	1796188	149682
ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ	1517261	126438
ΕΣΤΙΑ	77892	6491
ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ	365063	30422
ΤΑ ΝΕΑ	1356598	113050
Η ΠΡΩΤΗ	414317	34526
24 ΩΡΕΣ	490630	40886
ΣΥΝΟΛΟ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΟΥ ΤΥΠΟΥ	10430368	869197
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	11453070	954423

Οι οικονομικές εφημερίδες "Εξπρές", "Ναυτεμπορική", "Κέρδος" και "Ημερησία" δεν δίνουν στοιχεία κυκλοφορίας.

Πηγή: Ένωση Ιδιοκτητών Ημερήσιων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΙΗΕΑ)

ο περιορισμός στον **Ημερήσιο Μαζικό Πολιτικό Αθηναϊκό Τύπο**, περιλαμβανομένων και των κυριακάτικων εκδόσεών τους αφού ουσιαστικά αποτελούν το εβδομο φύλλο της καθημερινής έκδοσης⁴: έτσι, αποκλείστηκαν ο επαρχιακός, ο αθλητικός και ο οικονομικός Τύπος. Επίσης, αποκλείστηκε ο αμιγώς εβδομαδιαίος Τύπος που ακολουθεί από τυπική δημοσιογραφική άποψη μια τελειώς διαφορετική λογική και πρακτική στην κατασκευή των ειδήσεων ενώ ταυτόχρονα διατηρεί μια τελειώς διαφορετική σχέση με τις πηγές των ειδήσεων. Εξάλλου, προκειμένου ν' αποφευχθούν οι μεγάλες τυπικές (αισθητικές, υφολογικές, κ.ά.) αποκλίσεις προτιμήθηκαν οι εφημερίδες που αποτελούν ιδιωτικές επιχειρήσεις (ο κατεξοχήν μαζικός Τύπος) και όχι όργανα πολιτικών κομμάτων ("ΡΙζοσπάστης", "Αυγή" κλπ). Τέλος, αποκλείστηκαν οι εφημερίδες που άρχισαν ή διέκοψαν την κυκλοφορία τους κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου (κατά το έτος 1988).

Μετά από αυτήν την επιλογή παρέμειναν 14 εφημερίδες. Η ανάλυση ενός τέτοιου αριθμού εφημερίδων έθετε πάλι ένα ανυπέρβλητο πρακτικό και μεθοδολογικό πρόβλημα (καταμετρήθηκαν τουλάχιστον 2000 δημοσιεύματα) αφού, πρόσθεταν όγκο στο υπό διαχείριση υλικό σε βάρος του ποιοτικού αποτελέσματος. Εντούτοις, θεωρήσαμε ότι δεν υπάρχει εξ αρχής ένας ικανοποιητικός και επαρκής τρόπος αποκλεισμού και επιλογής κάποιων εφημερίδων. Η αριθμητική υπεροχή ορισμένων από πλευράς κυκλοφορίας, δεν αποτελούσε κανενός τύπου "νομιμοποίηση", αλλά, αντίθετα, πιθανόν να περιορίζε το εύρος των πιθανών διαφοροποιήσεων στις προσεγγίσεις του υπό εξέταση ζητήματος. Έτσι, προχωρήσαμε στη φάση της αποδελτίωσης των δημοσιευμάτων, αναζητώντας ταυτόχρονα κάποια κριτήρια περιορισμού του αριθμού των εφημερίδων.

9.3 Σύσταση του οριστικού corpus

Κατά την αποδελτίωση, δεν είχαμε ποτέ τη βεβαιότητα ότι στο αρχείο της ΧΕΝ υπάρχει ένα **ευδιάκριτο** σύνολο κειμένων που ν' αφορά τον κατά φύλο

---

4. "... η Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία είναι το 7ο φύλλο της καθημερινής Ελευθεροτυπίας, με όλα τα χαρακτηριστικά ενός κυριακάτικου φύλλου. Δηλαδή, περισσότερη άνεση για αναλύσεις, για πλατύτερη αντιμετώπιση θεμάτων, αυτά που δεν μπορούμε να κάνουμε στις καθημερινές εκδόσεις μας", βλ. Σ. Φυντανίδης, Δ/ντης Ελευθεροτυπίας, στο Τζαννετάκος (1988:201).

καταμερισμό της εργασίας. Αρχική ιδέα ήταν να επιλεγούν τα **δημοσιεύματα**⁵ που έχουν ταξινομηθεί στα συναφή με το θέμα λήμματα του αρχείου της ΧΕΝ (πχ λήμματα "Εργασία", "Οικογένεια" κλπ). Όμως μια πρόχειρη ανάγνωση, μάς έπεισε ότι μ' αυτήν τη μέθοδο θα χάναμε πολύτιμα δημοσιεύματα που έχουν ταξινομηθεί σε άλλα λήμματα (πχ "Σχέσεις των δύο φύλων", "Απελευθέρωση", "Κοινωνικά κινήματα", "Ημέρα της Γυναίκας" κλπ). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, κατά κάποιον τρόπο, το περιεχόμενο όλων των δημοσιευμάτων περιέχει και αφηγείται την ιστορία και τη μορφή της σχέσης των δύο φύλων και άμεσα ή συνεμφατικά συνδέεται με το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Οπωσδήποτε στη βάση αυτών των αναλυτικών δυσχερειών - κυρίως σχετικά με το κατά πόσον μπορούν να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα όρια του "αντικειμένου" στον αθηναϊκό Τύπο -, βρίσκεται η ίδια η έννοια του "κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας" που υιοθετείται στο θεωρητικό τμήμα της μελέτης. Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας έχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της σημασιακής ασάφειας, αφού ως έννοια χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει ποικίλες και όχι πάντα επαρκώς προσδιορίσιμες εκφάνσεις των κατά φύλο σχέσεων (σε σχέση με την απασχόληση, την οικογένεια, τη μητρότητα, την πολιτική κλπ). Όπως έχουμε τονίσει στο θεωρητικό σκέλος της εργασίας μας, με την όρο "κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας", δεν εννοούμε μόνον το σύστημα κατανομής ή αποκλεισμού των κοινωνικών φορέων από θέσεις μέσα στην αγορά εργασίας με βάση το φύλο, αλλά και ένα σύστημα απόδοσης ή αποκλεισμού από ορισμένες θέσεις στην ευρύτερη κοινωνική οργάνωση (οικογένεια, πολιτική κλπ) που συναρθρώνεται στενά με το ιδεολογικό σύστημα κατασκευής της κοινωνικής ταυτότητας των δύο φύλων.

Αφού, λοιπόν ο κεντρικός πυρήνας ανάλυσης εξακολουθεί να διατυπώνεται σ' αυτήν την πολύ γενική μορφή κάθε προσπάθεια ανάλυσης, αποδόμησης και ανασύνθεσης της αναπαράστασης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, παρουσιάζει δυσκολίες και ενέχει κινδύνους και η απάντηση στο ερώτημα ποια δημοσιεύματα καταπιάνονται με το ζήτημα αυτό δεν είναι εύκολη. Εντούτοις, θεωρήσαμε ότι αυτός ο ορισμός είναι προτιμότερος από τις συνηθισμένες απόπει-

---

5. Στο εξής **δημοσίευμα** θα αποκαλείται οποιασδήποτε μορφής, μεγέθους, είδους ή περιεχομένου, αυτόνομο "κείμενο" που παρουσιάζεται στον ημερήσιο Τύπο. Κατά κανόνα δε περιλαμβάνονται τα άρθρα γνώμης, οι καθημερινές ειδήσεις, τα σχόλια, οι ανακοινώσεις φορέων, τα ρεπορτάζ κλπ (βλ. Πίνακα 1.3).

ρες ανάλυσης που στηρίζονται αποκλειστικά στην περιγραφή και εξέταση των ρόλων, της θέσης και της εικόνας των γυναικών.

Έχοντας λοιπόν ως βασική αναλυτική μονάδα έναν τόσο γενικό ορισμό, ήταν μάταιη όσο και μεθοδολογικά εσφαλμένη η αναζήτηση κάποιου αντιπροσωπευτικού δείγματος δημοσιευμάτων όπως ορίζεται από τις παραδοσιακές στατιστικές μεθόδους και διαδικασίες δειγματοληψίας. Κατά συνέπεια το corpus θα είναι πάντα μερικό και δεν θα εξαντλήσει ποτέ τις διάφορες μορφές με τις οποίες εμφανίζεται στο περιεχόμενο των εφημερίδων (πχ το διαφημιστικό μήνυμα, οι μικρές αγγελίες, οι κοσμικές σελίδες, κλπ. Βλ. επίσης ενότητα 9.4 για περιορισμούς του Αρχείου ΧΕΝ). Ωστόσο, στην αποδελτίωση των δημοσιευμάτων των 14 εφημερίδων, υιοθετήθηκε μια σειρά ποιοτικών κριτηρίων επιλογής: προτιμήθηκαν τα δημοσιεύματα εκείνα που δίνουν μεγαλύτερες, **ουσιαστικά**, ευκαιρίες να εξεταστεί το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Έτσι, στα δημοσιεύματα που αποδελτιώσαμε τελικά, το αντικείμενο "κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας" αποτελεί:

1) *τον πυρήνα της βασικής επιχειρηματολογίας*

2) *καθοριστική επικουρική πληροφορία* (σε δημοσιεύματα πχ, που πραγματεύονται το δημογραφικό ζήτημα ή τα προβλήματα του απόδημου ελληνισμού, οι ρόλοι γυναικών και ανδρών θίγονται ως ένα από τα σημαντικότερα θέματα). Σ' αυτήν την κατηγορία αντίθετα, δεν περιλαμβάνονται τα δημοσιεύματα εκείνα όπου ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας αποτελεί μια παρεπιπτόντως πληροφορία, έστω και αν αυτή προσδιορίζει συνεμφατικά το ιδεολογικό νόημα του δημοσιεύματος (π.χ. δημοσιεύματα που έχουν κύριο αντικείμενο ανθρώπινες ιστορίες όπως ατυχήματα και εγκλήματα, οι αθλητικές ειδήσεις, τα δημοσιεύματα που αφορούν τις συζύγους ή "ερωμένες" των ιθυνόντων όπως τα "περί Μιμής" δημοσιεύματα εκείνου του έτους, τα ψυχαγωγικά κ.ά.).

Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι στα δημοσιεύματα που επελέγησαν τελικά, ο λόγος για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας εντάσσεται, άλλοτε ως αφηγηριακό και άλλοτε ως καταληκτικό σημείο, στα πλαίσια ενός ευρύτερου λόγου για τα δύο φύλα, τις βιολογικές διαφορές τους, την κοινωνική οργάνωση, την απασχόληση, την οικογένεια, το έθνος, την κοινωνική μεταβολή κλπ.

Η διαδικασία της ανάλυσης των μηνυμάτων, (το "τι" του κλασικού σχήματος "ποιος, τι, σε ποιον, πώς, με τι αποτέλεσμα")⁶, οδηγεί σε δύο τύπους συγκρίσεων:

- 1) δημοσιευμάτων από την ίδια εφημερίδα ώστε να καταδειχτεί η ομοιογένεια ή αντίθετα η αντιφατικότητα που χαρακτηρίζει το λόγο μιας εφημερίδας
- 2) δημοσιευμάτων από διαφορετικές εφημερίδες προκειμένου να καταδειχτεί πώς διαφοροποιούνται και πώς κατανέμονται οι εφημερίδες σε σχέση με τα ερωτήματα που θέτει η εμπειρική μελέτη.

Ετσι, στη συνέχεια, μετά από μια πρώτη ταξινόμηση των δημοσιευμάτων κατά εφημερίδα, αποκλείστηκαν έξι εφημερίδες εξαιτίας του ανεπαρκούς αριθμού δημοσιευμάτων (λιγότερα από 30 δημοσιεύματα κατά τη διάρκεια του έτους), αφού θα ήταν αδύνατη η συναγωγή έγκυρων συμπερασμάτων για κάθε μια από αυτές ξεχωριστά. Αποκλείστηκαν οι εφημερίδες: *Ακρόπολις*, *Αυριανή*, *Δημοκρατικός Λόγος*, *Ελεύθερη Ωρα*, *Εστία* και *Πρώτη*.

Τελικά, επιλέχθηκαν τα δημοσιεύματα των ακόλουθων οκτώ εφημερίδων: *Απογευματινή*, *Βραδυνή*, *Εθνος*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Ελευθεροτυπία*, *Καθημερινή*, *Μεσημβρινή* και *Τα Νέα* (βλ. Πίνακα 1.1).

9.4 Το αρχείο της ΧΕΝ

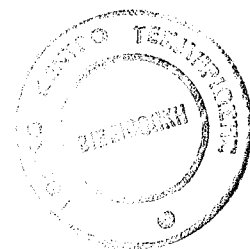
Επιλέγοντας το αρχείο δημοσιευμάτων της ΧΕΝ για την εμπειρική διερεύνηση των υποθέσεων της μελέτης, δεχτήκαμε εκ τῶν προτέρων κάποιες περιοριστικές αρχές:

- 1) Ενας τρόπος, για να καταλάβουμε την αποτελεσματικότητα μιας ιδεολογικής μορφής και την αμφισημία των στερεοτύπων που αναπαράγει ο Τύπος, θα ήταν να προσεγγίσουμε το περιεχόμενο του στη βάση των σχέσεων που διατηρούν όλα τα δημοσιεύματα μεταξύ τους ως συστατικά ενός πολύ μεγάλου ενιαίου "κειμένου". Για παράδειγμα θα μπορούσαμε να αναλύσουμε όλες τις "δημόσιες" εικόνες των δύο φύλων όπως εμφανίζονται σε ένα μόνο φύλλο

---

6. Συνιστά το γραμμικό μοντέλο για τη μαζική επικοινωνία του H. Lasswell (1960).

εφημερίδας και ενεργοποιούν και τα αντίστοιχα γυναικεία αλλά και ανδρικά στερεότυπα: η "απελευθερωμένη" γυναίκα ορισμένων άρθρων, το πορτραίτο του επιτυχημένου επιχειρηματία των οικονομικών σελίδων, η γυναίκα - αντικείμενο των διαφημίσεων που στηρίζονται στη γυναικεία σεξουαλικότητα, "αυτή" που συμμετέχει ενεργά στη πολιτική δραστηριότητα των κομμάτων αλλά και "εκείνος" που κατέχει τις ανώτατες βαθμίδες της πολιτικής ιεραρχίας, η "μοιραία" γυναίκα και ο "ήρωας" του μυθιστορήματος, "αυτή" ή "αυτός" που αφιερώνεται στα παιδιά τους κλπ. Χάρη σ' αυτές τις αναπαραστάσεις όσο αντιφατικές και να είναι απορρέει ένα σύμπλεγμα θεμάτων, δήθεν ερμηνειών και αξιολογικών κρίσεων που "κατασκευάζουν" μια κοινωνική πραγματικότητα και νομιμοποιούν μια συγκεκριμένη κοινωνική τάξη πραγμάτων. Δυστυχώς, στο αρχείο της ΧΕΝ συλλέγονται και αρχειοθετούνται δημοσιεύματα που αφορούν "τη Γυναίκα" και ανήκουν σχεδόν αποκλειστικά στο δημοσιογραφικό λόγο: α) το ειδησεογραφικό περιεχόμενο, β) τα άρθρα γνώμης που είτε έχουν ως βάση τις ειδήσεις της επικαιρότητας είτε άπτονται "κοινωνικών" ζητημάτων που θεωρείται ότι έχουν ευρύτερο ενδιαφέρον, γ) οι φιλολογικές επιφυλλίδες εφόσον το θέμα τους αφορά "το γυναικείο ζήτημα". Αντίθετα, κατά κανόνα, απουσιάζουν τα δημοσιεύματα που αφορούν αναπαραστάσεις ανδρών και όλα τα άλλα είδη γραπτού λόγου που συνθέτουν μαζί με την καθημερινή δημοσιογραφική παραγωγή το **συνολικό** μήνυμα των εφημερίδων: πχ το μυθιστορηματικό περιεχόμενο, οι διαφημίσεις, οι ξένες καταχωρήσεις κλπ. Αναγκαστικά λοιπόν, αγνοήσαμε τη διάσταση της συνάρθρωσης των κατεξοχόν δημοσιογραφικών μηνυμάτων με τα άλλα είδη γραπτού λόγου, χάνοντας την έννοια της συνέχειας και της ενότητας του λόγου του Τύπου. Προκαταβολικά, πάντως, τονίζουμε ότι αυτή η επιλογή δεν σημαίνει ότι θεωρούμε κατ' ανάγκην το ειδησεογραφικό περιεχόμενο τη σημαντικότερη μορφή λόγου στην ανίχνευση του ιδεολογικού νοήματος. Αν και από μια σκοπιά, έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι το ειδησεογραφικό περιεχόμενο αποτελεί την κατεξοχόν μορφή που, ιστορικά και δομικά, χαρακτηρίζει και δίνει στον Τύπο την ειδική του ταυτότητα και εκφράζει και ταυτόχρονα ενισχύει την "επίσημη" ή "ρητή" κυρίαρχη ιδεολογία περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο τύπο δημοσιεύματος, η βαρύτητα στο ειδησεογραφικό περιεχόμενο του Τύπου υπαγορεύεται από το αρχείο ΧΕΝ και γίνεται αποδεκτή επιπλέον και για μεθοδολογικούς λόγους αφού εξαντλητική ανάλυση των διάφορων ειδών λόγου απαιτεί διαφορετικές αναλυτικές προσεγγίσεις.

2) Μια άλλη διάσταση των μηνυμάτων του Τύπου που απουσιάζει από το αρχείο της ΧΕΝ είναι η σύνδεση των δημοσιευμάτων που αφορούν τις σχέσεις των δύο φύλων με δημοσιεύματα που ανήκουν σε άλλη ειδησεογραφική κατηγορία (πχ "εξωτερική" ή "εσωτερική πολιτική", "οικονομία", "καλλιτεχνικά", "αθλητικά" κλπ). Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατή η ανάλυση της σχέσης του αναλυόμενου ζητήματος με δημοσιεύματα που έχουν άλλο ζήτημα ως κεντρικό, και συνεπώς στην θεματική ανάλυση περιοριζόμαστε στην αυτόνομη εξέταση του επιλεχθέντος ζητήματος. Εντούτοις, το ζήτημα της θέσης των δημοσιευμάτων αυτής της κατηγορίας στο συνολικό περιεχόμενο της εφημερίδας εξετάζεται σφαιρικά κατά τη σημειολογική ανάλυση (βλ. ενότητα 19.1 και ιδιαίτερα 19.1.2).

3) Για λόγους πρακτικούς και οικονομικούς, η αρχειοθέτηση των δημοσιευμάτων στο αρχείο, γίνεται "ψαλιδίζοντας" το σχετικό δημοσίευμα από την αντίστοιχη σελίδα και εφημερίδα. Αυτή η πρακτική έχει ως συνέπεια να χάνονται σημαντικές διαστάσεις της μορφής των δημοσιευμάτων. Για παράδειγμα, δεν μπορούν να αναλυθούν η σημασία που παίζει η σελιδοποίηση, η θέση που καταλαμβάνει το δημοσίευμα και η επιφάνεια κάλυψης του δημοσιεύματος (το δημοσίευμα που καταλαμβάνει χώρο μεγαλύτερο από μέγεθος A4, συγκρίνεται φωτοτυπικά), ή η ιεραρχία του περιεχομένου όπως εκφράζεται από το μέγεθος και την ένταση των τυπογραφικών στοιχείων, από τους ένθετους υπότιτλους, το lead, τη θέση της εικονογράφησης σε σχέση με το κείμενο κλπ (ένα μεγάλο δημοσίευμα χωρίζεται σε δύο ή περισσότερα φύλλα A4 με τη μέθοδο του collage). Επίσης μέσω της φωτοτύπησης των πρωτότυπων δημοσιευμάτων χάνονται οι χρωματικές επιλογές και αντιθέσεις που έχουν τόσο αισθητικά όσο και ιδεολογικά αποτελέσματα. Κατά συνέπεια, είναι αδύνατον να διερευνηθεί συστηματικά η σημασία της **μορφής** των δημοσιευμάτων στην κοινωνική κατασκευή των ειδήσεων (το "πού" και "πώς" εμφανίζεται το δημοσίευμα). Εντούτοις, επιλεκτικά μετά από διερεύνηση των "σωμάτων" των εφημερίδων, η οποία όμως, προκαταβολικά δηλώνουμε ότι δεδομένων των μέσων και χρονικών ορίων της διατριβής στερείται συστηματικότητας, κατά την ανάλυση των εμπειρικών δεδομένων, και ιδιαίτερα της σημειολογικής ανάλυσης, παρεμβάλλουμε όπου κρίνεται σκόπιμο κάποιες διευκρινιστικές παρατηρήσεις ως προς αυτήν την διάσταση του Τύπου.

4) Δεν μας απασχολούν συστηματικά στην ανάλυση περιεχομένου τα ζητήματα που αφορούν το εξωγλωσσικό συμπεριέχον, δηλαδή τις συνθήκες

παραγωγής του λόγου: ποιος μιλάει σε ποιον, κάτω από ποιες συνθήκες, το ειδικό βάρος των φυσικών ή νομικών προσώπων που υπέγραψαν τα κείμενα (δημοσιογράφοι, πολιτικοί, προσωπικότητες, ανώνυμα κείμενα κλπ), ούτε σε ποια συγκεκριμένα συμβάντα αναφέρονται τα δημοσιεύματα. Εντούτοις, όπου είναι δυνατόν, τα ίχνη αυτών των εξωγλωσσικών συνθηκών εντοπίζονται και αναλύονται στο κεφάλαιο που αναφέρεται στα βασικά χαρακτηριστικά των εφημερίδων και του corpus ανάλυσης (βλ. κεφ. 10, ενότητα 10.3).

9.5 Η θεματική ανάλυση και η σημειολογική ανάγνωση

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής όταν αποφασίζει να κάνει ανάλυση περιεχομένου, είναι η επιλογή της μεθόδου εκείνης που θα συνδυάζει την επιστημονική και μεθοδολογική εγκυρότητα και την ερμηνευτική πληρότητα των δεδομένων. Αν και είναι σαφές ότι η αξία μιας μελέτης εξαρτάται από την ποιότητα της θεωρητικής επεξεργασίας του ζητήματος που έχει προηγηθεί, εξίσου καθοριστική είναι και η δυνατότητα μετατροπής των θεωρητικών υποθέσεων σε "μεταβλητές" που θα αποτελέσουν το σκελετό της ανάλυσης, και τέλος, η ύπαρξη δεδομένων τα οποία να δίνουν γόνιμα συμπεράσματα σε σχέση με τις υποθέσεις εργασίας και τις "μεταβλητές" που έχουν καθοριστεί. Μ' άλλα λόγια, η καλύτερη, θεωρητικά, τεχνική δεν θα παράγει χρήσιμα αποτελέσματα, εάν δεν "ταιριάζει" πραγματικά στο υλικό που πρόκειται να αναλυθεί (Φίλιας, 1977:211).

Θεωρήσαμε λοιπόν ότι, από το σύνολο των διαθέσιμων τεχνικών για την ανάλυση περιεχομένου, (σημειολογία, θεωρία των κειμένων, ποσοτική ή θεματική ανάλυση περιεχομένου, υφολογικές και ρητορικές μέθοδοι, θεωρία της αφήγησης ή θεωρία του ρηματικού λόγου κλπ), δύο, μάλλον, διαδεδομένες μέθοδοι, η **θεματική ανάλυση περιεχομένου** και η **σημειολογική ανάλυση**, για λόγους που αναπτύσσονται αναλυτικά στις αντίστοιχες ενότητες, πληρούν τους όρους καταλληλότητας και ταιριάζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του corpus μας.

Όπως έχουμε επισημάνει και στην επισκόπηση των ξενόγλωσσων εμπειρικών εργασιών, από μεθοδολογική άποψη, τόσο οι θεματικές αναλύσεις περιεχομένου όσο και οι σημειολογικές αναλύσεις παρουσιάζουν πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Εντούτοις, παρά τις αδυναμίες τους, καταλήξαμε στο

συμπέρασμα ότι και οι δύο μέθοδοι, σε διαφορετικά επίπεδα και στιγμές της ανάλυσης είναι απαραίτητες. Αποφασίσαμε λοιπόν, σε μια πρώτη φάση, να εφαρμόσουμε τη θεματική ανάλυση περιεχομένου στο σύνολο του corpus, ώστε η ταξινόμηση και η κατηγοριοποίηση των μηνυμάτων σε συγκεκριμένες κατηγορίες να μας επιτρέψει τη συστηματική περιγραφή του περιεχομένου και την εξαγωγή έγκυρων, αντικειμενικών και γενικών συμπερασμάτων για το **έκδηλο περιεχόμενο** των εφημερίδων. Σε μια δεύτερη φάση, αφού εντοπιστούν και καταγραφούν οι αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης να προχωρήσουμε επιλεκτικά στην ανάλυση κάποιων δημοσιευμάτων με τη σημειολογική μέθοδο, αναζητώντας το **συνδηλωτικής τάξης νόημα**. Θεωρήσαμε λοιπόν, ότι η θεματική ταξινόμηση του corpus συνιστά το μοναδικό αναλυτικό εργαλείο που μάς επιτρέπει να μάθουμε τι έχει ειπωθεί ακριβώς για ένα δεδομένο αντικείμενο. Η διερεύνηση του "τι λέγεται ακριβώς" ως προς το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας θεωρείται απαραίτητη για δύο λόγους: πρώτον για να καταδειχτεί ποια προβληματική υιοθετεί ο Τύπος ως προς το ζήτημα αυτό, δηλαδή ποια προβλήματα τίθενται και συζητιούνται και ποιες απαντήσεις δίνονται. Εν ολίγοις αυτό που αναζητείται είναι αν στο ρητό επίπεδο του λόγου ο αθηναϊκός Τύπος προτείνει μια νέα προβληματική και αν υπάρχει αντικατάσταση των "παραδοσιακών" προβλημάτων από μια νέα σειρά ζητημάτων ή αν, αντίθετα, υπάρχει ταύτιση με την προβληματική της "φιλελεύθερης" θεωρίας για τα φύλα κλπ. Μ' αυτό δεν εννοούμε ότι θεωρούμε χρήσιμη μια αντιπαράθεση της "αντικειμενικής" πραγματικότητας με την αναπαράστασή της στον Τύπο. Αντίθετα, αυτό που θέλουμε να επιτύχουμε είναι μια κριτική αντιπαράθεση του περιεχομένου των εφημερίδων με την πορεία του θεωρητικού - επιστημονικού στοχασμού στην οριοθέτηση του αντικειμένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Προς αυτήν την κατεύθυνση η πρόταξη στο πρώτο μέρος της διατριβής του θεωρητικού σκέλους για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και η σύνδεση του με τα εμπειρικά δεδομένα έχει ακριβώς αυτό το στόχο.

Όμως η θεωρητική μας προσέγγιση ως προς την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και τον καθοριστικό ρόλο του λόγου των ΜΜΕ στη συγκρότηση μιας συνεκτικής εικόνας γι' αυτήν, απαιτεί στη συνέχεια να ξεφύγουμε από την αυστηρή θεματική ανάλυση περιεχομένου και να "ριψοκινδυνεύσουμε" μια πιο "υποκειμενική" σημειολογική ανάγνωση του corpus βασισμένη στη σχέση καταδηλωτικού και συνδηλωτικού νοήματος. Αυτή, αφενός θα μας επιτρέψει να αποσπαστούμε ολοκληρωτικά από τη θεώρηση της "αντανάκλασης ή διαστρέ-

βλωσης" της κοινωνικής πραγματικότητας (ή με περισσότερο σημειολογικούς όρους, της σχέσης του σημείου με το αναφερόμενό του) και να αναλύσουμε σε βάθος τις ιδεολογικές δομές του Τύπου και πώς αυτές καθορίζουν την κοινωνική κατασκευή της πραγματικότητας και αφετέρου θα μάς επιτρέψει σε σύγκριση με τη συστηματική περιγραφή και ταξινόμηση του έκδηλου περιεχομένου, να αναδείξουμε τις πιθανές αντιφάσεις και ανακολουθίες της κυρίαρχης ιδεολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10: Βασικά χαρακτηριστικά των εφημερίδων και του corpus ανάλυσης

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται βασικά στοιχεία για τις οκτώ εφημερίδες που επελέγησαν, καθώς επίσης και βασικά χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου corpus ανάλυσης. Συγκεκριμένα, στην πρώτη ενότητα εξετάζονται οι τυπολογίες προοδευτικός:συντηρητικός και λαϊκός:έγκυρος Τύπος. Στη δεύτερη ενότητα γίνεται μια σύντομη περιγραφή του ιδιαίτερου χαρακτήρα ή γραμμής κάθε εφημερίδας χωριστά, ενώ στη τρίτη ενότητα εξετάζονται οι επαγγελματικές αρχές και αξίες των Ελλήνων δημοσιογράφων. Στην τέταρτη ενότητα, γίνεται μια σύντομη συζήτηση για τη σχέση μεταξύ των "πηγών" των ειδήσεων, τη μηνιαία κατανομή των μονάδων συμφραζομένων του corpus ανάλυσης και τη συνεπαγόμενη μορφή ειδησεογραφίας στην Ελλάδα. Στην πέμπτη ενότητα, περιγράφονται συνοπτικά τα τρία "ιδεολογικά" συστήματα τα οποία συγκροτούν το corpus ανάλυσης.

10.1 Οι διακρίσεις "προοδευτικός": "συντηρητικός" και "έγκυρος": "λαϊκός" Τύπος

Μεταξύ των στόχων της εμπειρικής διερεύνησης, ήταν και η αναζήτηση των διαφορών και ομοιοτήτων μεταξύ των οκτώ εφημερίδων που επελέγησαν για την ανάλυση περιεχόμενου.

Οι βασικές (δημοσιογραφικής προέλευσης) τυπολογίες που έχουν επικρατήσει στην κοινή λογική για την ταξινόμηση των εφημερίδων είναι δύο κυρίως ειδών: η διάκριση μεταξύ "συντηρητικών", "προοδευτικών", "φιλελεύθερων", "δημοκρατικών" κλπ, (ή "δεξιών", "αριστερών", "κεντρών" κλπ) εφημερίδων και η διάκριση μεταξύ "λαϊκών" και "έγκυρων" εφημερίδων (ή εφημερίδων "γνώμης").

Στην πρώτη τυπολογία, οι εφημερίδες κατατάσσονται ανάλογα με την ευρύτερη πολιτική και κοινωνική στάση και αντίληψη που υποτίθεται ότι εκφράζουν μέσω της "γραμμής" και του ιδιαίτερου χαρακτήρα τους. Οι διαχωρισμοί αυτοί εκκινούν από την παραδοχή ότι ο Τύπος μέσω των προβαλλομένων απόψεων και θέσεων του συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση, νομιμοποίηση και αναπαραγωγή συγκεκριμένων συστημάτων ιδεών και αξιών τα οποία συγκροτούν γενικότερα

θεωρητικά σχήματα (πχ συντηρητισμός, προοδευτισμός κλπ). Για τον ελληνικό Τύπο, μάλιστα, δεδομένων των στενών δεσμών των εφημερίδων με την πολιτική εξουσία στην κάλυψη της καθημερινής ειδησεογραφίας, θεωρείται ότι αυτά τα γενικότερα θεωρητικά σχήματα, αποκρυσταλλώνονται πάντα σε συγκεκριμένη κομματική οπτική (δεξιές, αριστερές, κεντρώες κλπ εφημερίδες).

Στη δεύτερη τυπολογία, η διάκριση μεταξύ "έγκυρων" και "λαϊκών" εφημερίδων (ή εφημερίδων "γνώμης") σχετίζεται τόσο με τις θεματολογικές επιλογές όσο και με τις μορφολογικές δομές, τις υφολογικές, ρητορικές κλπ επιλογές που βρίσκονται στη βάση του πολύμορφου λόγου μέσα από τον οποίο εκφράζονται οι αντιλήψεις κάθε εφημερίδας και που οπωσδήποτε αποτελούν *καταρχάς* ιδεολογική επιλογή, επιλογή που προσθέτει ή αφαιρεί σημασία και αλλάζει ριζικά τη φυσιογνωμία ενός συγκεκριμένου δημοσιεύματος. Ο "έγκυρος" Τύπος θεωρείται ότι θέτει ως πρωταρχικό του στόχο τα ίδια τα "γεγονότα" (την πληροφόρηση), έχοντας ως ιδανικά τη σοβαρότητα, την εγκυρότητα και την υπευθυνότητα των ειδήσεων. Δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα στην "πολιτική" και "οικονομική" ειδησεογραφία και στον επιμορφωτικό και παιδευτικό ρόλο του Τύπου. Μια εφημερίδα "γνώμης" θεωρείται ότι πρέπει να κάνει και τις αντίστοιχες αισθητικές επιλογές στη σελιδοποίηση και στα τυπογραφικά στοιχεία (ομοιογένεια, ομοιομορφία, σοβαρότητα και απλότητα) και να σχεδιαστεί έτσι ώστε να προβλέπεται μεγαλύτερη ανάπτυξη των "σοβαρών" θεμάτων ("πολιτική" "οικονομία", "πολιτισμός" κλπ), ενώ τα θέματα που αφορούν ζητήματα "ανθρώπινου ενδιαφέροντος", καταλαμβάνουν μικρότερη έκταση και θεματογραφικό εύρος (Κομίνης, 1991:180). Αντίθετα, πρωτεύον μέλημα των "λαϊκών" εφημερίδων θεωρείται η αναγνώριση της ανάγκης του ανθρώπου για ψυχαγωγία και συγκίνηση. Κυριαρχεί η αφήγηση των ειδήσεων με ύφος και απλή ή γλαφυρή γραφή και δίνεται έμφαση στις "θεαματικές" και "εντυπωσιακές" ιστορίες "ανθρώπινου ενδιαφέροντος" με έντονη συναισθηματική φόρτιση¹. Παράλληλα, εισάγεται το πρότυπο της απλουστευμένης αρθρογραφίας, χωρίς περίπλοκα επιχειρήματα, προσιτό λεξιλόγιο και απλή φρασεολογία με στόχο πάντα τη

---

1. Πρόδρομος της "λαϊκής" εφημερίδας στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί, η *Εσπερινή* (1903) του Π. Γιάνναρου που εισάγει στον αθηναϊκό Τύπο τους χτυπητούς τίτλους, τα περιπετειώδη αναγνώσματα και τα πολύχρωμα ολοσέλιδα κλισέ ενώ καθιερώνει δώρα στους αναγνώστες της, καταφέροντας έτσι να φτάσει στην πρώτη θέση της κυκλοφορίας (Μάγερ, 1959, β' τόμος, σελ 47). Η *Ακρόπολις* (1883) του Β. Γαβριηλίδη, με την επανακυκλοφορία της το 1928, αναπτύσσει τη λαϊκή δημοσιογραφία όπως τη γνωρίζουμε περίπου σήμερα, με κεντρικά στοιχεία το αστυνομικό και ελεύθερο ρεπορτάζ, την έρευνα, τις συνεντεύξεις με προσωπικότητες και τις δημοσιογραφικές αποστολές (ό.π.).

συγκίνηση και την ψυχαγωγία του κοινού. Κατ' ανάλογο τρόπο ο σχεδιασμός μιας τέτοιας εφημερίδας θα πρέπει να στηρίζεται στον εντυπωσιασμό και τη διόγκωση των βασικών στοιχείων των "κοινωνικών" θεμάτων, ώστε να γίνεται άμεσα αντιληπτή και να εντυπωσιάζει ταχύτατα η πραγματικότητα που έχει επιλεγεί να προβληθεί (Κορίνης, 1991:180). Το δημοσιογραφικό θέμα, η είδηση ή το ρεπορτάζ, είναι σελιδοποιημένα "ανάλαφρα" και με ποικιλία στοιχείων ή τεχνάσματα, φωτογραφίες και σκίτσα να διανθίζουν το κείμενο, για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη, ενώ η τιτλοφόρησή αποσκοπεί στο να ερεθίσει την περιέργεια του αναγνώστη.

Από την ανάλυση του υλικού μας δεν προέκυψαν στοιχεία που να επιτρέπουν να υιοθετεί κάποιου είδους αυστηρή διχοτομική τυπολογία για τις οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες στη βάση κάποιας "θεωρητικής" μήτρας σκέψης (πχ **προοδευτικός/συντηρητικός** Τύπος). Αντίθετα, είδαμε ότι το περιεχόμενο των οκτώ εφημερίδων, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα της αναπαράστασης του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, σαφώς διαφοροποιείται μόνον ως προς την κομματική του δέσμευση. Πράγματι, κατά την ανάγνωση των δημοσιευμάτων και τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων δεν αποδείχτηκε κάποια συγκεκριμένη τάση, ενώ επιβεβαιώνεται ότι οι αθηναϊκές εφημερίδες έχουν έναν χαρακτήρα καθαρά παραταξιακό αφού η "γραμμή" της εφημερίδας ταυτίζεται με την κομματική της τοποθέτηση².

Οι δεσμοί του ελληνικού Τύπου με την πολιτική εξουσία, συνιστούν ένα τεράστιο και σημαίνουσα σημασίας φαινόμενο του οποίου η διερεύνηση δεν είναι εφικτή στα πλαίσια της παρούσης διατριβής. Εντούτοις, θεωρούμε ότι η ανάλυση των κοινωνικών αιτίων του φαινομένου θα πρέπει να προσανατολιστεί προς τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει ο καπιταλισμός στην Ελλάδα (σε σύγκριση με τους κοινωνικούς σχηματισμούς της Δ. Ευρώπης) και την κυριαρχία ενός προσωποπαγούς πελατειακού πολιτικού συστήματος που διαμορφώνει ιστορικά ένα ιδιαίτερο καθεστώς εξάρτησης μεταξύ κράτους, κομμάτων και Τύπου. Στα

---

2. Ο Ν. Κυριαζίδης ("Η μεγάλη αναδιανομή", περιοδικό *Αντί*, τεύχος 401, 21/4/89) για παράδειγμα, υιοθετεί τους εξής ορισμούς: "κεντροαριστερές και φιλο-ΠΑΣΟΚ" θεωρεί τις εφημερίδες *Εθνος*, *Ελευθεροτυπία* και *Νέα* ενώ "κεντροδεξιές" θεωρεί τον *Ελεύθερο Τύπο*, τη *Μεσημβρινή*, την *Καθημερινή*, την *Απογευματινή* και τη *Βραδυνή*.

πλαίσια αυτά, παρά τη "βιομηχανοποίηση"³ των ειδησεογραφικών επιχειρήσεων, που θεωρητικά τουλάχιστον θα έπρεπε να οδηγήσουν στην αποδέσμευση του Τύπου από την πολιτική εξουσία και τη συνεπαγόμενη "ουδετεροποίησή" του, μια

3. Κατά την περίοδο 1833-1862 οι πολιτικές εφημερίδες είχαν πολύ περιορισμένη κυκλοφορία (με συνδρομή). Υπήρχαν ελάχιστες καθημερινές αφού οι περισσότερες ήταν εβδομαδιαίες ή δισεβδομαδιαίες, τριστηλές ή διστηλές χωρίς σελιδοποίηση. Το βάρος της σύνταξης έπεφτε στους ιδιοκτήτες - διευθυντές, ενώ μερικές είχαν και δύο ή τρεις συντάκτες και πολιτικούς ή διανοούμενους συνεργάτες. Η έξωση του Οθωνα και η μεταπολίτευση του 1862 αποτελεί για τον ελληνικό Τύπο την αφετηρία μιας τεχνικής και δημοσιογραφικής ανασυγκρότησης. Βελτιώνονται οι εγκαταστάσεις, καθιερώνεται ο θεσμός των επαγγελματιών ανταποκριτών και οι συντάκτες χωρίζονται σε ειδικότητες. Μετά το 1873 αρχίζει η "βιομηχανική" περίοδος των εφημερίδων. Σημειώνεται ραγδαία εξέλιξη στα τεχνικά εκδοτικά μέσα του Τύπου με την εμφάνιση των πρώτων επιπέδων πιεστηρίων, της σιγγογραφίας και των άλλων μέσων έκτύπωσης. Η κυκλοφορία των εφημερίδων, που από περιοδικές έγιναν ημερήσιες, πολλαπλασιάζεται, το σχήμα μεγαλώνει, ενώ ο όγκος των ειδήσεων αυξάνει χάρη στην βοήθεια των ξένων πρακτορείων Χαβάς, Ρώιτερ, και Στέφανι. Την εποχή εκείνη συνολικά εκδίδονται 68 εφημερίδες μόνο στο ελληνικό κράτος. Η ειδησεογραφία, η γλώσσα και γενικά η συντακτική δομή αρχίζει να μεταβάλλεται ακολουθώντας τις απαιτήσεις της νέας επικοινωνιακής λειτουργίας της εποχής. Στην ανάπτυξη του Τύπου, ώθηση έδωσαν επίσης το Πρακτορείο Εφημερίδων "Σπύρος Τσαγκάρης", που ιδρύθηκε το 1875, το τηλεγραφικό πρακτορείο "Στεφανόπολι" και το ημειπίσημο "Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων", που άρχισε από το 1895 να τροφοδοτεί τις εφημερίδες με εξωτερικές ειδήσεις. Σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη της δημοσιογραφίας στην Ελλάδα σημείωσε η *Εφημερίς* του Κορομηλά η πρώτη τακτική καθημερινή εφημερίδα που εκδιδόταν όλες τις ημέρες του χρόνου (η Κυριακή καθιερώθηκε αργία των συντακτών και των τυπογράφων το 1910). Η *Εφημερίς* εισάγει το 1873 σύγχρονες τεχνικές εγκαταστάσεις και ανοίγει το δρόμο του μεγάλου ανταγωνισμού, με νέες μεθόδους στη σύνταξη και την έκτύπωση. Η *Ακρόπολις* του Β. Γαβριηλίδη, το 1883 εισάγει λινοτυπικές μηχανές στη θέση των στοιχείων της "κάσας" και υπερμοντέρνο για την εποχή του "ταχυειστήριο", ενώ περιλαμβάνει διαφημιστικά μηνύματα στην έκδοσή της. Αργότερα, η καθημερινή πρωινή *Πατρις* (1889) του Σ. Σίμου, που μεταφέρθηκε από το Βουκουρέστι το 1905 στην Αθήνα, εισάγει ταχυειστήριο για την έκδοση της εφημερίδας, με δυνατότητα έκτύπωσης έγχρωμων εικόνων (δύο ή τριών χρωμάτων συνήθως), λινοτυπικές μηχανές (ταχύτητα στην στοιχειοθέτηση της εφημερίδας βελτίωση στην ποιότητα της έκτύπωσης) (βλ. Μάγερ 1959, β' τόμος). Τον 20ο αιώνα συνεχίζεται με μεγαλύτερο ρυθμό η αναδιάρθρωση των ειδησεογραφικών επιχειρήσεων. Η λεγόμενη βιομηχανική περίοδος των εφημερίδων βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Μετά τον β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η ραγδαία μεταβολή στα τεχνικά και γενικά στα εκδοτικά μέσα, το νέο σχήμα των εφημερίδων, οι δημοσιογραφικές αποστολές και καμπάνιες, συντελούν στην αύξηση της κυκλοφορίας των εφημερίδων ενώ τα πολυσέλιδα με πλούσια εικονογράφηση κατακτούν διαρκώς έδαφος. Σιγά - σιγά, αρχίζει να ενισχύεται ο επιχειρηματικός χαρακτήρας των φορέων του Τύπου. Χρειάζονται τεράστια κεφάλαια για την έκδοση μιας εφημερίδας η οποία αγωνίζεται να επιβιώσει σε συνθήκες μεγάλου ανταγωνισμού. Ακολουθούν νέες μορφές και διαδικασίες χρηματοδοτήσεων και άμεσων ή έμμεσων οικονομικών εξαρτήσεων του Τύπου από το κράτος, (όπως είναι η κρατική διαφήμιση που σήμερα αποτελεί το 45-50% της μη εμπορικής διαφήμισης, η υποχρεωτική δημοσίευση των ισολογισμών των εταιριών, η ατέλεια χάρτου κλπ), καθώς και από το τραπεζικό, βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο. Με τη δεκαετία του '80, γίνεται εισαγωγή νέων συστημάτων στοιχειοθεσίας και έκτύπωσης. Η φωτοσύνθεση και η καθιέρωση των ηλεκτρονικών συστημάτων στη διαδικασία έκδοσης των εφημερίδων *Εθνος* (1981), *Ριζοσπάστης* (1982), *Ελεύθερος Τύπος* (1983), και στη συνέχεια *Μεσημβρινή*, *Ελευθεροτυπία*, *Ακρόπολις*, *Βραδυνή*, επηρεάζουν το τρόπο, τις μεθόδους και το ρυθμό εργασίας των δημοσιογράφων (η φωτοσύνθεση εισάγεται για πρώτη φορά το 1974 στον *Ελληνικό Βορρά* και στις σελίδες μικρών αγγελιών και θεαμάτων των *Νέων* και της *Απογευματινής*) (βλ. επίσης Καρυκόπουλος, 1984).

ποικιλία παραγόντων συνετέλεσαν στην πλήρη αφομοίωση του ελληνικού Τύπου από το πολιτικό σύστημα, προσδίδοντάς του έναν καθαρά "κομματικοποιημένο" χαρακτήρα με καθοριστική λειτουργία στην πολιτική αντιπαράθεση της εποχής⁴.

Αν διαισθητικά, λοιπόν, λόγω της κομματικής ταυτότητας του αθηναϊκού Τύπου, έχουμε την τάση να κατατάσσουμε ορισμένες εφημερίδες στον προοδευτικό και άλλες στο συντηρητικό χώρο, εντούτοις η ανάλυση των επιμέρους θεμάτων και κατηγοριών δεν μας επέτρεψε να αποφανθούμε στη βάση "αντικειμενικών" και μετρήσιμων στοιχείων για την προοδευτικότητα ή το συντηρητισμό κάποιας συγκεκριμένης εφημερίδας. Μ' αυτό δεν θέλουμε να υποτιμήσουμε το γεγονός ότι οι στενές σχέσεις των αθηναϊκών εφημερίδων με κάποιο συγκεκριμένο κόμμα, επηρεάζουν τόσο τις επιλογές και την ιεράρχησή των συμβάντων που αποτελούν καθημερινά τη βάση των ειδήσεων, όσο και τον τρόπο επεξεργασίας της είδησης (βλ. και παρακάτω σχέση με "πηγές" ειδήσεων). Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι, παρ' όλ' αυτά, οι παρατηρούμενες στατιστικές διακυμάνσεις μεταξύ θεμάτων και κατηγοριών δεν συνηγορούν υπέρ της ύπαρξης κάποιας συγκεκριμένης τάσης ανά εφημερίδα ή της δυνατότητας συγκρότησης κάποιας κατηγορίας "προοδευτικής" ή "συντηρητικής" εφημερίδας στη βάση του έκδηλου περιεχομένου τους ή της κομματικοποίησής τους⁵.

---

4. Δυστυχώς στη υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν υπάρχει καμία ανάλυση του φαινομένου του κομματικοποιημένου (και όχι κομματικού) ελληνικού Τύπου. Η μόνη πηγή πλούσιων πληροφοριών ιστοριογραφικού όμως χαρακτήρα είναι, η τρίτομη *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου* του Κ. Μάγερ (1957, 1959, 1960). Από την περιοδολόγηση της ιστορίας του ελληνικού Τύπου προκύπτει σαφώς ότι από την ίδρυση του ελληνικού κράτους οι εφημερίδες αποκτούν ένα χαρακτήρα έντονα πολιτικό - αρθρογραφικό και διακρίνονται πάντα σε φιλοκυβερνητικό ή αντιπολιτευόμενο Τύπο εκφράζοντας την πολιτική των κομμάτων της εποχής. Η ανάπτυξη των πολιτικών κομμάτων εξ αρχής ευνόησε και εξακολουθεί να επιδιώκει την αλληλοδιείσδυση των εφημερίδων και των κομμάτων. Μάλιστα, μετά τη παραχώρηση του Συντάγματος του 1864 οι περισσότερες εφημερίδες οξύνουν τους πολιτικούς τόνους και την ιδεολογική σύμπραξη με τα κόμματα αφού γίνονται όργανα ηγετών διαφόρων κομμάτων, όπως ο *Εθνοφύλαξ* (1862) του Θ. Ζαΐμη, το *Εθνικό Πνεύμα* (1868-1876) του Αλ. Κουμουندούρου, η *Ωρα* (1878-1888) του Χ. Τρικούπη, η *Εφημερίς των Συζητήσεων* (1870-1893) του Ε. Δεληγεώργη και η *Πρωΐα* (1874-1904) του Θ. Δηλιγιάννη, το *Σκρίπτ* του Ε. Κουσουλάκου, το *Εμπρός* του Δημ. Καλαποθάκη, ο *Χρόνος* του Κ. Χαιρόπουλου, η *Εστία* του Σ. Δάσιου και του Α. Κύρου κ.ά. Από την απελευθέρωση της Ελλάδας το 1944, ως την επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967, οι κυριότερες αθηναϊκές εφημερίδες διακρίνονται πολιτικά σ' εκείνες που εξέφραζαν της "βενιζελογενείς" (κεντρώες) δυνάμεις και σ' αυτές της "δεξιάς" (βλ. Π. Καρυκόπουλος, 1984).

5. Θα μπορούσαμε βέβαια να επιχειρήσουμε μια κατηγοριοποίηση των εφημερίδων στη βάση αυτού που στην κοινή λογική θεωρείται "συντηρητικές/παραδοσιακές" ή "εκσυγχρονιστικές/προοδευτικές" απόψεις. Όμως εδώ τίθεται το τεράστιο θέμα της επιστημονικής τεκμηρίωσης του νοήματος αυτής της διάκρισης και του τρόπου με τον οποίο συνδέονται αυτές οι έννοιες με τα συγκεκριμένα ελληνικά κόμματα, κάτι που υπερβαίνει τα όρια της μελέτης μας.

Με τον ίδιο τρόπο, στη σημειολογική ανάλυση η αναζήτηση των συνδηλωτικών νοημάτων και μύθων του αθηναϊκού Τύπου δεν μάς επέτρεψε να προχωρήσουμε σε κάποιο ανάλογο διαχωρισμό των εφημερίδων γιατί αποδείχθηκε ότι η λογική που διέπει το συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου έχει μάλλον την τάση να είναι ενιαία και να μη διαφοροποιείται ανά εφημερίδα. Πράγματι, όπως είδαμε, οι επιλογές όλων των εφημερίδων προϋποθέτουν την "υποταγή" στην κυρίαρχη ιεραρχία των διαζευτικών αξιολογικών κατηγοριών σοβαρό:ελαφρύ, γυναικείο:ανδρικό, πολιτικό:κοινωνικό, δημόσιο:ιδιωτικό, εργασία:οικογένεια κλπ, ή στην καλύτερη περίπτωση έναν επιδέξιο συνδυασμό απόστασης και συμμετοχής, επιδοκίμασίας και αποδοκίμασίας που επιτρέπει να αγγίζουν τα αμφίσημα όρια μεταξύ των διχοτομιών. Καμία εφημερίδα, δεν διαφεύγει από τις απλοϊκές αυτές διχοτομίες, αφού ο μόνος τρόπος διαφυγής, θα ήταν να συλληφθεί ως ιδεολογική η αντικειμενική δομή που υπαγορεύει τους όρους των αντιστιξιών να νοηματοποιούνται ως αντίθετοι.

Αφού λοιπόν η εμπειρική ανάλυση δεν ανέδειξε κάποια σαφή τάση προς διαφορετικές "κοσμοαντιλήψεις", αλλά μια ενιαία αν και αντιφατική, αποφασίσαμε να μην εστιάσουμε τελικά την προσοχή μας στη προσπάθεια κατασκευής κάποιας τυπολογίας "προοδευτικής" ή "συντηρητικής" εφημερίδας, αλλά αντίθετα να προχωρήσουμε στην ερμηνεία των πορισμάτων της έρευνας συνολικά και για τις οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες. Έτσι, τελικά, θεωρήσαμε ενδιαφέρον να αναλυθεί ο τρόπος που αναπτύσσονται και κλιμακώνονται τα επιχειρήματα ή οι αντιλήψεις του αθηναϊκού Τύπου στο συγκεκριμένο ζήτημα, επιχειρήματα και αντιλήψεις που, λίγο πολύ, παρά τις διαφοροποιήσεις τους, κινούνται μέσα σ' ένα κοινό πλαίσιο αναφοράς για όλες τις εφημερίδες ανεξαρτήτως ποσοστών. Προκειμένου λοιπόν να εξετάσουμε την ιδιαίτερη ταυτότητα του λόγου του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου στην Ελλάδα, θα προχωρήσουμε στην όσο δυνατόν αναλυτικότερη έκθεση της αλληλουχίας, της διαβάθμισης και των αρχών της επιχειρηματολογίας, των συνολικών παραδοχών και αντιφάσεων των αθηναϊκών εφημερίδων καθώς και του μυθολογικού συστήματος που οργανώνει τα συνδηλωτικά νοήματα των δημοσιευμάτων.

Από την άλλη πλευρά, στα δημοσιεύματα του corpus, αλλά και στη φυλλομέτρηση των σωμάτων του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου, ανακαλύψαμε ότι τα όρια μεταξύ "λαϊκής" και "έγκυρης" εφημερίδας είναι μάλλον δυσδιάκριτα γιατί οι οκτώ

εφημερίδες διαθέτουν στοιχεία και των δύο δημοσιογραφικών προτύπων, αν και οπωσδήποτε παρατηρείται μια διαβάθμιση στη βαρύτητα που δίνεται στη μια ή στην άλλη εναλλακτική οπτική. Στη βάση αυτής της "ιδιομορφίας" του ελληνικού Τύπου, πιθανόν να βρίσκονται δύο, φαινομενικά τουλάχιστον, αντιφατικοί παράγοντες: ο ένας σχετίζεται με τη σχεδόν καθολική υιοθέτηση μιας μορφής tabloid (ως σχήματος αλλά και ως σχεδιαστικής και θεματογραφικής επιλογής των καθημερινών εφημερίδων)⁶. Ο άλλος παράγοντας εντοπίζεται στην καθοριστική σημασία που εξακολουθούν να παίζουν οι δεσμοί της πολιτικής εξουσίας με τις εφημερίδες, που δεν επέτρεψαν, όπως είπαμε, να αναπτυχθεί μια "λαϊκή - ουδέτερη" δημοσιογραφία κατά τα αμερικανικά πρότυπα. Ένας τρίτος παράγοντας, μπορεί να θεωρηθεί η ίδια η έντονη κομματικοποίηση του αναγνωστικού κοινού στην Ελλάδα που δεν επιτρέπει στις εφημερίδες να έχουν μια ουδέτερη γραμμή σε σχέση με την πολιτική συγκυρία.

Παρ' όλ' αυτά, προκειμένου να μην αγνοήσουμε τις διαφορές τους, προχωρήσαμε σε μια πρώτη "διαισθητική" κατάταξη των εφημερίδων του corpus σ' ένα συνεχές (continuum) ή φάσμα (spectrum), το οποίο διατρέχει την απόσταση μεταξύ "λαϊκού" και "έγκυρου" προτύπου δημοσιογραφίας, ακριβώς για να τονίσουμε ότι το 1988 καμία από τις εφημερίδες, δεν υιοθετεί αμιγώς τη "λαϊκή" ή "έγκυρη" δημοσιογραφική πρακτική (με μοναδική ίσως εξαίρεση την *Καθημερινή*). Αρχίζοντας λοιπόν από το άκρο της "λαϊκού" προτύπου, είχαμε κατατάξει πρώτα τον *Ελεύθερο Τύπο* και την *Απογείματινή*, το *Εθνος* και τη *Βραδυνή*, μετά τη *Μεσημβρινή*, στη συνέχεια τα *Νέα* και την *Ελευθεροτυπία* ενώ στο άλλο άκρο είχαμε τοποθετήσει την *Καθημερινή*.

Εντούτοις, ακόμα και αν παραμερίσουμε το γεγονός ότι στον ελληνικό Τύπο δεν υπάρχει μια σαφής οριοθετική γραμμή μεταξύ των δύο δημοσιογραφικών προτύπων, όταν επιχειρούμε να ξεφύγουμε από το "διαισθητικό" ταξινομητικό

---

6. Η έννοια του tabloid χρησιμοποιείται καταρχάς για να υποδηλώσει το μικρό σχήμα της εφημερίδας, αλλά στη συνέχεια ο όρος αναφέρεται και σε μια ολόκληρη τεχνική και δημοσιογραφική πρακτική γραφής, σύνθεσης και παρουσίασης των ειδήσεων που προσιδιάζει κυρίως στις λαϊκές εφημερίδες. Με την εισαγωγή του tabloid, συνήθως θεωρείται ότι οι εφημερίδες κάνουν στροφή προς την αποπολιτικοποίηση των μηνυμάτων, με την έννοια ότι δεν ασχολούνται με την "πολιτική" ειδησεογραφία αλλά με "μη πολιτικά" θέματα (ανθρώπινο ενδιαφέρον, αθλητισμός, κοσμικά, ψυχαγωγία, κουτσομπολιά κλπ). Πέρα από την ένσταση ως προς την έννοια του "πολιτικού" που υιοθετείται σε τέτοιες προσεγγίσεις, στην Ελλάδα ούτε οι παραδοσιακές "λαϊκές" εφημερίδες παλιότερα ούτε οι tabloid σήμερα εγκατέλειψαν ποτέ την "πολιτική" ειδησεογραφία, με ελάχιστες πολύ πρόσφατες περιθωριακές εκδόσεις όπως αυτή του *Λοιπόν* και της *Στάρ* (βλ. επίσης παρακάτω).

επίπεδο (το επίπεδο της κοινής λογικής δηλαδή) και να αποφανθούμε, σ' αυτήν τη βάση, ως προς τη διαφοροποιημένη ιδεολογική λειτουργία κάθε εφημερίδας, προκύπτουν σοβαρά θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα. Διότι, η πραγματική διαφορά μεταξύ των εφημερίδων δεν έγκειται, κατά τη γνώμη μας, τόσο στις διαφορές μεταξύ των θεματογραφικών επιλογών⁷, αλλά περισσότερο στον τρόπο που δηλώνονται αυτές οι θεματογραφικές επιλογές μέσα από μια συγκεκριμένη χρήση της ελληνικής γλώσσας και μια συγκεκριμένη "αισθητική" (ποιοτικός σχεδιασμός της καθημερινής θεματογραφίας και σελιδοποιητικός σχεδιασμός κάθε θεματολογικής κατηγορίας, καθώς και υφολογικές, εικονογραφικές, γλωσσικές επιλογές). Συγκεκριμένα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι δύο κατηγορίες εφημερίδων αντλούν κατά κανόνα από διαφορετικούς κώδικες κατασκευής των ειδήσεων⁸ ή διαφορετικούς αισθητικούς κανονισμούς και χρησιμοποιούν διαφορετικά μορφικά στοιχεία: ύφος, γραφή, γλώσσα.

Ομως, ο μόνος, γνωστός σε μας, τρόπος για να συστηματοποιήσουμε και να περιγράψουμε αυτές τις διαφορές είναι αυτός που υιοθετεί κάποια σταθερά κριτήρια της παραδοσιακής "αστικής" αισθητικής. Και απ' αυτήν την άποψη οι "έγκυρες" εφημερίδες έχουν την τάση να ακολουθούν (ή να προσποιούνται ότι ακολουθούν) τους "θεμιτούς" (legitimate) κανόνες και αρχές, οι οποίες, άλλοτε, εκφράζονται ρητά από τους δεοντολογικούς κανόνες του δημοσιογραφικού επαγγέλματος και από τους κανόνες σχετικά με την "ορθή" χρήση της γλώσσας και, άλλοτε, είναι άρρητες και δεσμεύονται από την κοινή λογική της συγκυρίας ως προς την "ορθές" δημοσιογραφικές πρακτικές. Τα στοιχεία αυτά προσδίδουν στις εφημερίδες "γνώμης" την "ποιοτική" και "αισθητική" τους αξία⁹ πράγμα που δεν

---

7. Πράγματι, όλες οι αθηναϊκές εφημερίδες ακολουθούν με μικρές διαφοροποιήσεις τις ίδιες βασικές δημοσιογραφικές αρχές ως προς τις θεματογραφικές τους επιλογές (όπως είπαμε το πολιτικό ρεπορτάζ είναι πάντα κυρίαρχο και μέσω αυτού διασταυρώνονται συνήθως τα περισσότερα θέματα των άλλων τομέων, κοινωνικά, πολιτιστικά, οικονομικά, εξωτερικά, αθλητικά, κοσμικά κλπ) και δηλώνουν την ίδια ταξινομητική αρχή βάσει της οποίας κάθε κατηγορία θεμάτων θα ιεραρχηθεί, θα πάρει τη σειρά της στην εφημερίδα και θα καθοριστει ο μέσος ημερήσιος αριθμός σελίδων για κάθε κατηγορία.

8. Πρόκειται για το σύνολο των κανόνων - αρχών που θα πρέπει να τηρούν οι συντάκτες ύλης, ώστε η εφημερίδα να έχει σε όλες τις σελίδες ενιαία μορφή δημοσιογραφικών κειμένων και την ίδια αισθητική εικόνα, ανεξάρτητα από το ποιος σχεδιάζει και πώς κατανέμει την ύλη (βλ. Κομίνης 1991:188).

9. Αξία που στο πλαίσιο της ιδεολογίας περί αντικειμενικής και έγκυρης δημοσιογραφίας, λειτουργεί συχνά σαν απόλυτο και καθοριστικό κριτήριο για τον ορισμό των "ορθών" δημοσιογραφικών πρακτικών.

αναιρείται από το γεγονός ότι στην πράξη υπάρχει η τάση οι λεγόμενες "λαϊκές" εφημερίδες να έχουν μεγαλύτερες κυκλοφορίες, ενώ αντίθετα οι λεγόμενες "έγκυρες" (και κυρίως ο πρωινός Τύπος) αντιμετωπίζουν προβλήματα επιβίωσης. Έτσι, η "έγκυρη" δημοσιογραφία γενικά πιστώνεται, με αυτό που θα μπορούσε να ονομαστεί, μια εξωτερική ευπρέπεια ύφους¹⁰ και μια "σοβαρότητα" στην καθημερινή ειδησεογραφία και τις αισθητικές της επιλογές, ενώ οι "λαϊκές" συνεχώς υπόκεινται σε κριτική εξαιτίας πχ της "υποβάθμισης" του πολιτικού περιεχομένου και του παιδευτικού ρόλου του Τύπου προς όφελος των ανθρώπινων ιστοριών, του σκανδαλοθηρικού περιεχομένου και των "σεξουαλικών" θεμάτων ("κιτρινισμός")¹¹, της "επιθετικής" πολιτικής γραμμής, της "λασπολογίας" ("λαϊκισμός", "αυριανισμός") κλπ και γενικά όλων εκείνων των καθημερινών στρατηγικών που υποτίθεται ότι εισάγουν νέα ήθη, νέες μορφές ύφους, νέα συστήματα κατασκευής "ενδιαφέρουσων" ειδήσεων¹² έχοντας αναπόφευκτα σοβαρές επιπτώσεις στην "έγκυρη" δημοσιογραφία¹³.

Φυσικά δεν αμφισβητούμε την υλική παρουσία τέτοιων δημοσιευμάτων και τέτοιων διαφορών, ούτε ισχυριζόμαστε ότι οι ιδιαίτερες αυτές κατηγορίες γραφής συνδεδεμένες με αυτά τα δημοσιεύματα δεν έχουν να επιδείξουν συγκεκριμένες

---

10. Μ' αυτό θέλουμε να πούμε ότι πολλές φορές, η επεξεργασία ενός συμβάντος από μια εφημερίδα "γνώμης" (ο τρόπος έκφρασης, η γλώσσα, ο σελιδοποιητικός σχεδιασμός κλπ) φαίνεται ότι προσθέτει εγκυρότητα και σοβαρότητα σε μια είδηση, ενώ αντίθετα η επεξεργασία του ίδιου συμβάντος σε μια "λαϊκή" εφημερίδα αφαιρεί την εγκυρότητα και υποβαθμίζει την αξιοπιστία της είδησης γιατί ακριβώς οι κώδικες επεξεργασίας, αξιολογούνται διαφορετικά.

11. Πίσω από τέτοιες διχοτομίες βρίσκονται ολόκληροι ταξικοί μύθοι. Για παράδειγμα, η αντίθεση της καλλιεργημένης, αισθητικής απόλαυσης και της άμεσης, αισθησιακής (σωματικής) τέρψης ριζώνει στην αντίθεση μεταξύ καλλιεργημένης αστικής τάξης και λαού. Η αντίθεση αυτή συνδηλώνει την αξιολογική ανωτερότητα αυτών που ξέρουν να ικανοποιούνται με εξειδικευμένες και διακεκριμένες απολαύσεις (τέχνη, λογοτεχνία, σοβαρή ενημέρωση κλπ) όπου η καθαρή, αγνή στάση απέναντι στα ζητήματα του πολιτισμού θεωρείται η μόνη θεμιτή, ενώ ο αντίθετος πόλος συνδηλώνει τον κατεξοχήν ακαλλιεργητο χώρο της "φύσης", της "βαρβαρότητας", της απλής "τέρψης" (σεξουαλικές απολαύσεις, φαγοπότι, λαϊκά αναγνώσματα κλπ), όπου η άμεση ικανοποίηση των αισθήσεων ορίζεται χονδροειδής και χυδαία.

12. Συνήθως κατά την πρόταξη τέτοιων απόψεων, εξυπονοείται ότι η "λαϊκή" δημοσιογραφία είναι ένα καινούργιο φαινόμενο που σχετίζεται με την ανάπτυξη του tabloid. Όμως η "λαϊκή" δημοσιογραφία εμφανίζεται στην Ευρώπη κατά το 18ο αιώνα και η αντιπαράθεση μιας δημοσιογραφίας "ποιότητας" (χρυσή εποχή της δημοσιογραφίας) με μια "λαϊκή" δημοσιογραφία, ως σύγχρονο φαινόμενο, είναι ιστορικά ανακριβής.

13. "Τα φαινόμενα αυτά [κιτρινισμός, λαϊκισμός, αυριανισμός] είναι κλασικοί πλέον φορείς αντιδεοντολογικής ενημέρωσης, και φυσικά, δημιουργούν σημαντικές παρενέργειες στο υπόλοιπο κύκλωμα ενημέρωσης με τη διογκωμένη υπέρξη τους" (Κομίνης, 1990:211).

ιδιότητες που θα δικαίωναν ή θα καθιστούσαν απαραίτητο τον προσδιορισμό τους σαν ξεχωριστών κατηγοριών δημοσιευμάτων μέσα στο πεδίο της ενγένει δημοσιογραφικής γραφής. Αυτό που υποστηρίζουμε είναι ότι ο χαρακτηρισμός των δημοσιευμάτων ως "έγκυρων" ή "λαϊκών" δεν συναρτάται με κάποιες ιδιότητες που ενυπάρχουν εσωτερικά ή φυσιολογικά σ' αυτά τα δημοσιεύματα βάσει κάποιων ουδέτερων και αντικειμενικών κριτηρίων. Αντίθετα, υιοθετώντας την προσέγγιση του Bennett (1979, ελλ. μεταφ. 1983) για τον κοινωνικό ρόλο της λογοτεχνικής κριτικής στην "κατασκευή" της ίδιας της λογοτεχνίας ως διακεκριμένο είδος γραφής, πιστεύουμε, ότι η ταξινόμηση των δημοσιευμάτων ως "έγκυρων" ή "λαϊκών" γίνεται με την επενέργεια της κριτικής (επιστημονικής, δημοσιογραφικής, κοινής λογικής κλπ) πάνω στα δημοσιεύματα, κριτική που εντέλει οργανώνει τα δημοσιεύματα σε ένα σύστημα σχέσεων το οποίο είναι παράγωγο του δικού της λόγου και των διακρίσεων που κάνει η ίδια. Αυτό συνεπάγεται ότι η ερμηνεία των ειδοποιών μορφικών χαρακτηριστικών των δημοσιευμάτων πρέπει να γίνεται με την έννοια ότι δεν πρόκειται για εκφάνσεις μιας σειράς αμετάβλητων και μοναδικών χαρακτηριστικών αισθητικών ιδιοτήτων, αλλά για προϊόντα μιας ξεχωριστής, ιστορικά και υλιστικά οριζόμενης, πρακτικής της γραφής υποδηλώνοντας ότι τα δημοσιεύματα δεν συνιστούν εκφράσεις κάποιας αφηρημένης και καθολικής ουσίας, αλλά προϊόντα ενός ιστορικά ιδιάζοντος χειρισμού της γραφής (Bennett, 1979, ελλ. μεταφ. 1983:14-17).

Στην πραγματικότητα δηλαδή, η αντίστιξη αυτή σχετίζεται με ένα ορισμένο ιστορικό πλέγμα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, πλέγμα που μάς κληρονόμησε ήδη από το δέκατο ένατο αιώνα τις διακρίσεις ανάμεσα στην "υψηλή κουλτούρα", τη "μαζική κουλτούρα" και τη "λαϊκή κουλτούρα" που δημιουργούν ταξικές διαιρέσεις και ανισότητες πλούτου και μόρφωσης στο κοινωνικό σύστημα και που επικυρώνουν και νομιμοποιούν στο επίπεδο των ιδεολογικών παραστάσεων την αξίωση που προβάλλουν οι άρχουσες τάξεις να κυριαρχούν¹⁴. Πολύ απλουστευτικά, μπορούμε να πούμε ότι η χρήση του όρου "έγκυρη" ("γνώμη") αντανakλά τον ιστορικά και ιδεολογικά προσδιορισμένο

---

14. Εννοείται ότι η σημασία αυτής της διάκρισης δεν εξαντλείται στα ΜΜΕ αλλά είναι προϊόν μιας ευρύτερης διάκρισης που διαπερνά όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής στις σύγχρονες κοινωνίες και σχετίζεται με το πρόβλημα της νομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας. Ο Bourdieu στο έργο του έχει καταδείξει μέσα από ποιους μηχανισμούς το σχολείο επιβάλλει την κουλτούρα της άρχουσας τάξης ως τη μοναδική νόμιμη κουλτούρα, δηλαδή πώς το σχολείο συμβάλλει στην αναγνώριση από τις κυριαρχούμενες τάξεις της νομιμότητας της κυριαρχίας, φαινόμενο που αποκαλεί "συμβολική βία".

τρόπο θέασης των εφημερίδων και της σχέσης τους με τις συναφείς περιοχές πολιτισμικής πρακτικής και συνδέεται με τα γούστα των "ανωτέρων" τάξεων υποδηλώνοντας ποιότητα, ανωτερότητα, αντικειμενικότητα, σεμνότητα, καλλιέργεια, ορθολογισμό, σύνεση, καλαισθησία κλπ. Με τον ίδιο τρόπο, η χρήση του όρου "λαϊκή" συνδέεται με τις "λαϊκές" τάξεις και υποδηλώνει έλλειψη καλού γούστου, χαμηλό πνευματικό και μορφωτικό επίπεδο, κραυγαλέο, εντυπωσιασμό, έλλειψη καλαισθησίας, έλλειψη μέτρου κλπ. Μ' αυτήν την έννοια η ίδια η δραστηριότητα της ταξινόμησης και της κριτικής των δημοσιογραφικών κειμένων με τον τρόπο της, παίζει σημαντικό ρόλο στη διάθρωση του πεδίου πολιτισμικών σχέσεων, παράγοντας για την έγκυρη δημοσιογραφία μια ορισμένη θέση μέσα σ' αυτό το πεδίο, κάνοντάς την να λειτουργεί σαν στήριγμα της αστικής ηγεμονίας στο επίπεδο του κοινωνικού λόγου.

Για να το πούμε διαφορετικά, σε αναλογία με την ανάλυση του Berstein (1971) για την (αξιολογική) διαφορά μεταξύ επεξεργασμένου και περιορισμένου κώδικα ομιλίας, κατά κανόνα η "έγκυρη" δημοσιογραφία πιστώνεται με έναν πιο "έξυπνο", πιο "καλαίσθητο", πιο "ορθολογικό" λόγο, ενώ αντίθετα οι "λαϊκές" εφημερίδες είναι ένα είδος που γενικά υποτιμάται και εξευτελίζεται στο κυρίαρχο σύστημα αξιών γιατί δεν συμμορφώνεται προς τους κανόνες μιας (υποτιθέμενης) "λόγιας" λογικής¹⁵ και αντλεί τους τρόπους παρουσίασής του από ορισμένους είδους "μη λόγιους" κώδικες και τεχνικές (γλώσσα, ύφος, εικονογράφηση, πλαισίωση κειμένων, σελιδοποίηση, σχεδιαστικές και χρωματικές επιλογές κλπ) που υποτιμάται ακριβώς γι' αυτόν το λόγο και μόνο. Θα λέγαμε λοιπόν ότι στην πραγματικότητα η διάκριση "αστική": "λαϊκή" αποδίδει με μεγαλύτερη σαφήνεια ό,τι εξυπονοεί (αλλά υποκρύπτει) η διάκριση μεταξύ "έγκυρης" και "λαϊκής" δημοσιογραφίας. Διότι, η κοινή λογική της διχότομησης που προσάπτει στη "λαϊκή" δημοσιογραφία τη διάδοση προϊόντων χαμηλού επιπέδου και ανύπαρκτης αισθητικής αξίας ή τον "εκχυδαϊσμό" και τη "διαστρέβλωση" της ενημερωτικής

---

15. Όπως έχουμε αναλύσει εκτενώς στο θεωρητικό σκέλος της μελέτης, ο Τύπος ως μέσο μαζικής επικοινωνίας εξ' ορισμού χαρακτηρίζεται από αυτό που οι Fiske και Hartley στην ανάλυσή τους για την τηλεόραση, αποκαλούν "θεμελιακή έλλειψη λογιότητας του μέσου" (1978, ελλ. μεταφ. 1992:122), αφού τείνει να ανάγει όλα τα θέματα που πραγματεύεται με διάφορους τρόπους (γλωσσικό ιδίωμα, αισθητικές επιλογές, εικονογράφηση, τιτλοφόρηση, σελιδοποίηση κλπ) σε "μη λόγια" μορφή (να τα απλουστεύει και να τα εκλαϊκεύει) και να επιβάλλει σύμβολα και μύθους μιας εύκολης οικουμενικότητας, δημιουργώντας "τύπους" εύκολα αναγνωρίσιμους που δουλεύουν βάσει της κοινής γνώμης, των κοινών δοξασίων ως μια διαρκής επιβεβαίωση αυτού που ήδη σκεφτόμαστε και κατ' αυτήν την έννοια η δράση του είναι πάντα συντηρητική (στο ίδιο σελ. 119-127).

λειτουργίας του Τύπου, συσκοτίζει το γεγονός ότι οι "λαϊκοί" κώδικες δημοσιογραφίας, είναι λαϊκοί μόνο στο βαθμό που δεν ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των αστικών, λόγιων, ατομικιστικών, κυρίαρχων νοηματικών ειδών, των ταξικά βασισμένων προτιμήσεων για ορισμένες αφηγηματικές δομές, ορισμένη χρήση της γλώσσας, ορισμένες δημοσιογραφικές πρακτικές και αισθητικές επιλογές.

Έτσι το πρόβλημα που καλούμαστε ουσιαστικά να λύσουμε είναι αν, εξετάζοντας κριτικά τις διακρίσεις αυτές, είναι δυνατόν να τις αναδιατυπώσουμε με τέτοιο τρόπο ώστε να έχουν κάποια αξία για τη μελέτη μας. Δηλαδή το ζήτημα είναι πώς να συστηματοποιήσουμε τη διαισθητική μας εμπειρία ως προς τις διαφορές μεταξύ "αστικής" ("έγκυρης") και "λαϊκής" εφημερίδας, χωρίς να αναπαράγουμε τις ταξικά προσδιορισμένες προτιμήσεις για ορισμένο είδος δημοσιογραφίας που συνεπάγεται την αρνητική αξιολόγηση της "λαϊκής" ειδησεογραφίας και της κουλτούρας που εκπροσωπεί. Μέλημα μας θα πρέπει λοιπόν να είναι η καθιέρωση μιας τυπολογίας η οποία θα μπορούσε να ερμηνεύσει τον *ιδιάζοντα* ιδεολογικό τρόπο διάθλασης ή σημασιοδότησης της πραγματικότητας που επιφέρουν αυτά τα είδη δημοσιογραφικής πρακτικής, σε σχέση με τις κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες που τα παρήγαγαν - συνθήκες που με τη σειρά τους, εξαρτώνται από το πλαίσιο των ευρύτερων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων που αποτελούν τη βάση τους.

Όμως στην προσπάθεια υπέρβασης του πρώτου επιπέδου της "προφανούς" ταξικής αξιολόγησης και σε κάθε απόπειρα προσδιορισμού συγκεκριμένων κριτηρίων σύγκρισης των εφημερίδων, βρισκόμαστε σε πλήρη αμηχανία, δεδομένου μάλιστα ότι η υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν μας παρέχει εργαλεία για τέτοιου τύπου μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Οι δυσκολίες έγκεινται κυρίως στο γεγονός ότι η σύγκριση μεταξύ του "αστικού" και "λαϊκού" λόγου πρέπει να ενεργεί σε πολλαπλά επίπεδα και σε διαφορετικές στιγμές. Κατ' αρχάς, πρόκειται για την αναζήτηση, αναγνώριση και περιγραφή της οργάνωσης του λόγου στο γλωσσικό επίπεδο, σύγκριση που πρέπει να καταδείξει τις διαφορές στο λεξιλόγιο, τη σύνταξη, το ύφος, τα ρητορικά σχήματα, την επιχειρηματολογία κλπ καθώς και τις συνέπειές τους. Αυτό το επίπεδο περιλαμβάνει τόσο τα δημοσιεύματα αυτά καθαυτά (ανεξαρτήτως του είδους τους) όσο και την πλαίσιωσή τους (τίτλοι, υπότιτλοι, λεζάντες). Μετά πρέπει να ακολουθήσει η σύγκριση του "σχεδιαστικού" επιπέδου (γράμματα, χρώματα, κενά, μεγέθη, είδος γραμματοσειράς,

σελιδοποίηση κλπ). Στη συνέχεια πρέπει να γίνει ταξινόμηση, συστηματοποίηση και ανάλυση του εικονογραφικού περιεχομένου (φωτογραφίες, διαγράμματα, γελοιογραφίες, σκίτσα κλπ), αρχικά σε απόλυτη αυτονομία από το υπόλοιπο περιεχόμενο των εφημερίδων και στη συνέχεια συσχετιζόμενο με τις κειμενικές και σχεδιαστικές επιλογές των εφημερίδων. Τέλος, θα πρέπει να περιγραφούν οι σχέσεις τού καθαρά δημοσιογραφικού περιεχομένου με το υπόλοιπο (ξένες καταχωρίσεις, διαφημίσεις, χρήσιμες υπηρεσίες, ψυχαγωγία κλπ). Αυτές όλες οι ταξινομήσεις και περιγραφές συνιστούν το αρχικό στάδιο ανάλυσης, αυτό δηλαδή όπου πρέπει να απομονωθεί κάθε πλευρά της οργάνωσης του λόγου για κάθε εφημερίδα ή κάθε κατηγορία εφημερίδων χωριστά και να εντοπιστούν οι σημαίνουσες διαφορές τους.

Στο δεύτερο και τελικό στάδιο, στόχος της ταξινόμησης και της περιγραφής των διαφορετικών αυτών πλευρών της οργάνωσης των λόγων, θα ήταν η εξέταση του *συνόλου* της λειτουργίας τους, προκειμένου να καταλήξουμε στη συγκρότηση μιας τυπολογίας "αστικού" και "λαϊκού" λόγου. Είναι πιστεύουμε, προφανές ότι το σύστημα που προκύπτει είναι ιδιαίτερα πολύπλοκο αφού η απόπειρα σύνθεσης του συνόλου των πορισμάτων των επιμέρους ταξινομήσεων και περιγραφών συνίσταται στο να αναλυθούν οι υπάρχουσες σχέσεις μεταξύ των διάφορων επιπέδων οργάνωσης του λόγου (γλωσσικού, σχεδιαστικού, γραφιστικού, εικονογραφικού, σελιδοποιητικού κλπ) όπως έχουν περιγραφεί το καθένα χωριστά για κάθε εφημερίδα ή κατηγορία εφημερίδων. Ας προσθέσουμε αμέσως ότι μόνο στο πλαίσιο αυτής της σύνθεσης τοποθετείται η *ιδεολογική* ανάγνωση οποιουδήποτε λόγου, πράγμα που σημαίνει ότι για να μπορέσουμε να αντιληφθούμε τη συστηματικότητα που χαρακτηρίζει το ολικό φαινόμενο νοήματος που αποδίδεται στην "αστική" ή "λαϊκή" δημοσιογραφία αντίστοιχα πρέπει να συγκροτήσουμε τους κώδικες (τους κανόνες) που θα λαμβάνουν υπόψη τους όλες τις πλευρές ενός δεδομένου λόγου που λειτουργούν ή μπορούν να λειτουργήσουν ιδεολογικά.

Όπως διαπιστώσαμε κατά την πορεία της εμπειρικής διερεύνησης, ούτε η θεματική ούτε η σημειολογική ανάλυση επαρκούν για μια συστηματική και εξαντλητική περιγραφή των σημαίνουσών διαφορών μεταξύ "αστικού" και "λαϊκού" Τύπου. Αποφασίσαμε λοιπόν στην παρούσα μελέτη να μην επιχειρήσουμε να αποφανθούμε γενικά για τη σημασία των δύο αυτών ειδών δημοσιογραφίας, ούτε να κατηγοριοποιήσουμε τα συμπεράσματά μας σε συνάρτηση με αυτήν τη

διάκριση. Αν και το ζήτημα των διαφορών αυτών πρέπει κάποια στιγμή να τεθεί επιστημονικά με το συνδυασμό πολλών μεθόδων ώστε η μελέτη να αποβεί πραγματικά αποκαλυπτική, εμείς εδώ δεν είμαστε σε θέση παρά να κάνουμε κάποιες σύντομες επισημάνσεις και νύξεις. Προτιμήσαμε λοιπόν να περιοριστούμε σε μερικές επιμέρους παρατηρήσεις ως προς εντελώς συγκεκριμένα ζητήματα, όπως για παράδειγμα αυτό των φωτογραφικών και σχεδιαστικών επιλογών (βινιέτες), τη διαφοροποιημένη συνάρθρωση της ιδεολογίας του φύλου με την ταξική μυθολογία¹⁶ ή τον άμεσο συσχετισμό της σεξουαλικότητας με την κοινωνική κινητικότητα σε ορισμένες εφημερίδες (*Βραδυνή, Απογευματινή, Ελεύθερος Τύπος*) μέσω της προβολής ορισμένων "γυναικείων" επαγγελμάτων (φωτομοντέλα, ηθοποιοί κλπ)¹⁷ ή τέλος το ζήτημα της διαφοροποιημένης κατασκευής συγκεκριμένων επετειακών δημοσιευμάτων (βλ. ενότητα 19.2.4, για "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας").

---

16. Δανειζόμενοι μια ιδέα της Boklund-Λαγοπούλου (1986:82) για το ιπποτικό μυθιστόρημα, μπορούμε να πούμε ότι το ίδιο μυθολογικό υλικό που αποτελεί το υπόβαθρο του έγκυρου Τύπου υπάρχει και πίσω από τη λαϊκή εφημερίδα αν και μετασχηματίζεται προς άλλη κατεύθυνση. Η έγκυρη εφημερίδα, όπως θα δούμε αναλυτικά στην περίπτωση του πορτραίτου της S. Veil (βλ. ενότητα 19.2.3) κατασκευάζει από το ίδιο υλικό έναν ταξικό μύθο: ταυτίζει τις αστικές ηθικές αξίες με μια παγκόσμια τάξη των πραγμάτων. Η λαϊκή εφημερίδα κάνει το μύθο παραμύθι: αναφέρεται στην τύχη και ενδεχόμενα στην "καπατσοσύνη" της γυναίκας που βρήκε τρόπο να ανελιχθεί, αλλά η ατομική της "περιπέτεια" δεν έχει επιπτώσεις πέρα απ' την ίδια (βλ. *Βραδυνή* "Οι όμορφες πετυχαίνουν πάντα", 25/4/88).

17. Ενεργοποιώντας το μύθο της γυναίκας που "κοιμάται" με άντρες ή παντρεύεται με σκοπό την κοινωνική της ανέλιξη στην κοινωνική κλίμακα, μύθος που αποτελεί κοινό μοτίβο στη σύγχρονη κουλτούρα.

10.2 Οι εφημερίδες του corpus

Ας δούμε πολύ συνοπτικά τα γενικά χαρακτηριστικά κάθε μιας από τις οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες¹⁸, καθώς και τα στοιχεία που προέκυψαν γι' αυτές από τη φυλλομέτρηση των σωμάτων του Τύπου και από την ανάλυση του corpus (βλ. επίσης ενότητα 19.1.2 για "γυναικείες" σελίδες και "γυναικεία" θέματα).

Η *Απογευματινή*, ιδρύθηκε το 1952 από τους Ν. και Σ. Μπότση για να περιέλθει μετά το θάνατό τους στο Ίδρυμα Μπότση. Εξαρχής κομματικοποιημένη εφημερίδα, υποστηρίζει ρητά τον "Ελληνικό Συναγερμό" του Παπάγου, στη συνέχεια την ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή και τέλος τη Ν.Δ. Το 1988, ως προς τη γενική μορφή της, αποτελεί μια "λαϊκή" κυρίως εφημερίδα, που με *σχετικά* συρρικνωμένη την αρθρογραφία και την "πολιτική" θεματογραφία, δίνει προτεραιότητα στις εντυπωσιακές ειδήσεις "ανθρώπινου ενδιαφέροντος" και στο ελεύθερο ρεπορτάζ. Χαρακτηριστικό των δημοσιευμάτων της εφημερίδας αυτής είναι ότι μαρτυρούν την ύπαρξη μιας "ανάλαφρης" και "σεξίστικης" δημοσιογραφικής αντίληψης ως προς την αντιμετώπιση του ζητήματος των κατά φύλο σχέσεων (κάτι που χαρακτηρίζει επίσης τον *Ελεύθερο Τύπο*, το *Εθνος* και τη *Βραδυνή*). Η *Απογευματινή* είναι γνωστή στο ευρύ κοινό για τις "αισθησιακές" φωτογραφίες γυναικών ως αντικείμενο επιθυμίας και θαυμασμού, όπου, υποτίθεται ότι, υλοποιείται η ανδρική αναπαράσταση της θηλυκότητας. Εντούτοις, ταυτόχρονα διαθέτει ιδιαίτερη στήλη με "φεμινιστικού" περιεχομένου μικρές ειδήσεις απ' όλον τον κόσμο. Με βασικό κυκλοφοριακό άξονα το θέμα με "ανθρώπινο" ενδιαφέρον, σε σχήμα tabloid, συστηματικά χρησιμοποιεί τον λεκτικό και τυπογραφικό εντυπωσιασμό, περιγραφικούς τίτλους και σκανδαλώδεις φωτογραφίες με στόχο να προκαλέσουν συναισθηματική φόρτιση στον αναγνώστη. Στην *Απογευματινή*, όπως επίσης στον *Ελεύθερο Τύπο*, το *Εθνος* και τη *Βραδυνή*, οι διακρίσεις μεταξύ "ειδησεογραφικού γεγονότος", "άρθρου", "σχολίου" και "ρεπορτάζ" είναι μάλλον δυσδιάκριτες προς όφελος μιας μοναδικής αντιμετώπισης και ενός ασταμάτητου "πηγαινέλα" από την επιφάνεια (το γεγονός) στο υπόβαθρο (αιτίες, ερμηνείες, αξιολογικές κρίσεις).

---

18. Στοιχεία για τις οκτώ εφημερίδες αντλήσαμε από τις εξής πηγές: Μάγερ (1959), Καρυκόπουλος (1984), Κομίνης, (1985) και (1991), Φιλιππόπουλος (1982), Τζαννετάκος (1988) και Ψαράκης (1993).

Η *Βραδυνή*¹⁹, κινείται στον ίδιο "χώρο" πολιτικά και δημοσιογραφικά με τον *Ελεύθερο Τύπο* και την *Απογευματινή*. Δίνει ιδιαίτερη σημασία και αυτή, στα "λαϊκά" θέματα και έμφαση στη φωτογραφία και στους εντυπωσιακούς και προκλητικούς τίτλους. Σε μεγάλο σχήμα, με λιγότερο χρώμα από το tabloid, μπερδεύει πολλά τυπογραφικά στοιχεία και "μουτζουρώνει" τη σελίδα δημιουργώντας της αίσθηση μιας σελιδοποιητικής ασάφειας. Στα δημοσιεύματα που αναλύσαμε, το στοιχείο που συχνά κυριαρχεί είναι ο "σεξουαλικός υπαινιγμός" ή/και τα ειρωνικά σχόλια όταν πρόκειται για θέματα "ισότητας" ή "φεμινισμού", ένδειξη ότι η εφημερίδα δεν αντιστέκεται στο "δέλεαρ" της εύκολης εμπορικότητας και των όρων που αυτή θέτει ("το γυμνό πουλάει"). Για παράδειγμα, στην κατηγορία των "επιτυχημένων καταξιωμένων γυναικών", παράλληλα με τα "συνηθισμένα" δημοσιεύματα ("γυναίκες σε ανδρικό επάγγελμα", "γυναίκες στην πολιτική", γυναίκες στις επιχειρήσεις" κ.ά.), δίνεται έμφαση σε επαγγέλματα που εμπλέκουν τη γυναικεία σεξουαλικότητα (ηθοποιοί, φωτομοντέλλα, τραγουδίστριες κλπ)²⁰. Αντίθετα, στα σχετικά με τη μητρότητα ή την οικογένεια δημοσιεύματα, μέσω διάφορων τεχνικών και μεθόδων (πχ τάση προσωποποίησης των ειδήσεων μέσω της εξατομίκευσης αφηρημένων θεμάτων, "συγκινητική" και "ζεστή" γλώσσα), γίνεται πολύ συχνά επίκληση ηθικών κατηγοριών. Τέλος, ως προς την κομματική της τοποθέτηση, η *Βραδυνή* ασκεί αντιπολιτευτική κριτική στο ΠΑΣΟΚ μάλλον σε ηπιότερους τόνους απ' ό,τι παραδοσιακά συνηθίζει, υποστηρίζοντας και προβάλλοντας τη Ν.Δ.

Το *Έθνος*, η εφημερίδα που το 1981 με την επανέκδοσή της²¹ εφάρμοσε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το tabloid ακολουθώντας το λαϊκό ύφος των βρετανικών

---

19. Η *Βραδυνή*, πρωτοκυκλοφόρησε το 1923 ως δημοσιογραφικό όργανο του "Εκδοτικού Συνεταιρισμού Συντακτών", το 1963 αγοράζεται από τους Τζ. και Π. Αθανασιάδη, ενώ το 1988 η ιδιοκτησία της μεταβιβάζεται στη εκδοτική "Γραμμή" του Γ. Κοσκωτά. Διέκοψε τη λειτουργία της, μετά από κατάσχεση, για ένα διάστημα κατά τη δικτατορία (1973-1974), και ανέστειλε οριστικά την κυκλοφορία της μετά την κατάρρευση των επιχειρήσεων του Γ. Κοσκωτά, αφού είχε προηγηθεί η αγορά της από τον Α. Σαλιαρέλη το 1989.

20. Για παράδειγμα, "Δημοφιλή αστέρια του θεάματος εξηγούν στη "Β" γιατί γδύθηκαν μπροστά στο φακό, πόσα κέρδισαν και τις αντιδράσεις αντιμετώπισαν", με υπότιτλο "Γιατί όχι, ο Θεός μάς έπλασε γυμνές", 25/4/88.

21. Το *Έθνος* πρωτοκυκλοφόρησε το 1913 από τον Σ. Νικολόπουλο. Αναγκάστηκε να διακόψει τη λειτουργία του διαδοχικά το 1935, το 1941 (με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα) το 1961 (με τον εθνικό διχασμό) και την περίοδο της δικτατορίας (1970) μετά την καταδίκη των υπευθύνων του από το Στρατοδικείο Αθηνών. Το 1981, επανεκδόθηκε με νέα επιχειρηματική και εκδοτική ευθύνη (Γ. Μπόμπολας).

εφημερίδων *Daily Mirror* και *Daily Mail*, εισάγει στην Ελλάδα μια ιδιαίτερη τεχνική στον τρόπο γραψίματος και στον τρόπο παρουσίασης των θεμάτων, με στόχο να απευθύνεται στο "ευρύ" κοινό. Τα γραπτά της είναι σύντομα με έντονο το στοιχείο του "ανθρώπινου" ενδιαφέροντος, διατυπωμένα με έντονα αδρές εικόνες. Στόχος τους να είναι ευκολονόητα και να "συναρπάζουν" με συνεχείς αναφορές σε συγκεκριμένα πρόσωπα (Φιλιππόπουλος, 1982:43). Το δημοσίευμα συχνά αποσκοπεί στην "ευχάριστη" παρουσίαση του θέματος, έχει τη μορφή αφηγήματος με κεντρικό ήρωα ή έχει αποσπάσματα συνεντεύξεων με "απλούς" ανθρώπους²², ενώ έγχρωμες φωτογραφίες και σκίτσα πλαισιώνουν το κείμενο. Ως προς τα δημοσιεύματα του corpus, το κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η αμφισημία των στάσεων και των αξιολογικών κρίσεων που εγείρει το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας: μια απέχθεια για ό,τι σχετίζεται με το "φεμινισμό" ή την "απελευθέρωση" των γυναικών με έντονα στοιχεία συμβολικής βίας (ειρωνία, χλευασμός, υποβιβασμός των απόψεων μέσω προσωπικών αιχμών) και ταυτόχρονα μια αμέριστη υιοθέτηση του μεταρρυθμιστικού προγράμματος της κυβέρνησης που προβάλλεται με κύριο στόχο τη γυναικεία "απελευθέρωση" και την "εξίσωση" των φύλων. Στα δημοσιεύματα που αναλύσαμε ακολουθείται η γενική λογική της εφημερίδας και προτιμάται η προσφυγή στους "απλούς" ανθρώπους ή σε πολιτικά πρόσωπα για τα διάφορα ρεπορτάζ ώστε να γίνεται παρουσίαση των θεμάτων με έντονα προσωποποιημένους όρους, ενώ αποφεύγεται ο "έγκυρος" επιστημονικός λόγος. Το 1988, έχει σαφή κομματική γραμμή υπέρ του ΠΑΣΟΚ, αν και η καταγγελία του Γ. Κοσκωτά και οι συνεχείς δίκες και η τελική καταδίκη της εφημερίδας για συκοφαντική δύσφημιση, θα οδηγήσουν στην αποστασιοποίηση του *Εθνους* από το κυβερνών κόμμα και τη σταδιακή του κυκλοφοριακή κάμψη.

Ο *Ελεύθερος Τύπος*, η εφημερίδα που ίδρυσε το 1983 ο επιχειρηματίας Α. Βουδούρης με μεγάλο τμήμα του τότε δημοσιογραφικού επιτελείου της *Απογευματινής*, κατά την περίοδο που εξετάζουμε κατέχει την πρώτη κυκλοφορία στο σύνολο της χώρας. Αποτελεί μαζί με την *Απογευματινή* τις κατεξοχήν "λαϊκές" αθηναϊκές εφημερίδες τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς τη θεματογραφία της χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υιοθετεί κάποιο είδος

---

22. "Μεγαλύτερη δυσκολία παρουσιάζουν οι ειδήσεις για την οικονομία και την πολιτική... η προσπάθεια να κάνουμε το νόημα τους συγκεκριμένο, να εξουδετερώσουμε τις αφηρημένες έννοιες, θα πρέπει να είναι αδιάκοπη, γιατί τότε θα έχουμε επιτύχει το στόχο μας" (Α. Φιλιππόπουλος, 1982:29,34).

"ουδετερότητας" ή παρουσιάζεται "αποπολιτικοποιημένη" στην ειδησεογραφική της παρουσίαση. Αντίθετα, διακρίνεται για το "επιθετικό" της ύφος, σ' όλα τα δημοσιογραφικά είδη γραπτού λόγου και "προσπαθεί στα ειδησεογραφικά της κείμενα να διατηρήσει ένα ενιαίο ύφος "αποκαλυπτικής" εφημερίδας που "καταγγέλλει" όσα θίγουν το δημόσιο συμφέρον" (Κομίνης 1991:99). Η προσπάθεια εντυπωσιασμού με την "επιθετική" αρθρογραφία της εφημερίδας και τις μικροπολιτικές της στήλες, αποκρυσταλλώνεται στην τιτλοφόρηση: οι τίτλοι της εφημερίδας δομούνται πάνω σε αντιθετικές έννοιες προσπαθώντας να καταστήσουν οποιοδήποτε συμβάν σκανδαλώδες και εκπληκτικό. Στο corpus, στα δημοσιεύματα του *Ελεύθερου Τύπου* (όπως και της *Απογευματινής* και *Βραδυνής* και λιγότερο του *Εθνους*), ο σχολιασμός των "γυναικείων" θεμάτων είναι συχνά σκωπτικός, ειρωνικός με συνεχή υπονοούμενα και επίκληση στη σεξουαλικότητα. "Η ανάμειξη σχολίου και ειδήσης, σχολίου και φήμης, σχολίου και πληροφορίας είναι το κύριο δημοσιογραφικό χαρακτηριστικό του *Ελεύθερου Τύπου*" (Κομίνης, 1991:100). Ως προς τη γενική μορφή της, χαρακτηριστική είναι η αισθητική "ανομοιογένεια" της σελιδοποίησής της, "ανομοιογένεια" που εντείνεται με τις πολλές φωτογραφίες, τα σκίτσα και τις χρωματικές επιλογές. Είναι από τις πρώτες εφημερίδες που συνδυάζει τη λογική του tabloid με τον καυστικό σχολιασμό και την έντονη παραταξιακή τοποθέτηση. Η πολιτική/κομματική γραμμή της εφημερίδας, αφού είχε περάσει μια σύντομη περίοδο με σαφείς τάσεις υπέρ του ΠΑΣΟΚ, από το 1984 και μετά συγκλίνει προς τη "Νέα Δημοκρατία" και ασκεί δριμύτατη αντιπολιτευτική πολιτική στο κυβερνών κόμμα.

Η *Ελευθεροτυπία*, η "εφημερίδα των συντακτών", με εκδότη τον Χ. Τεγόπουλο, ιδρύθηκε το 1975. Περνώντας από διάφορα στάδια σ' ό,τι αφορά τη διοίκηση και τη γραφειοκρατική της δομή, το 1988 αποτελούσε μια εφημερίδα που στήριζε το ΠΑΣΟΚ και την πολιτική του, αν και το "σκάνδαλο Κοσκωτά" που αποτελούσε πρωτοσέλιδο σ' όλη τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου, είχε ήδη δημιουργήσει ρωγμές στη σχέση της με το κυβερνών κόμμα. Είναι μαζί με *Τα Νέα* και την *Καθημερινή*, οι εφημερίδες που φιλοξενούν πιο συχνά άρθρα "πνευματικών" ανθρώπων, ενώ δημοσιεύονται αναλύσεις, άρθρα, σχόλια πολιτικών και πολιτικών παρατηρητών που ανήκουν σε διαφορετικούς *κομματικούς χώρους*²³. Βασική συνισταμένη των ειδησεογραφικών κυρίως δημοσιευμάτων

---

23. "...αποκλειομένων των φιλο-χουντικών και φιλο-βασιλικών" βλ. Σ. Φυντανίδης, στο Τζαννετάκος (1988:211).

είναι η προσπάθεια εξισορρόπησης των αντιτιθεμένων απόψεων και μια ηπιότητα και διαλλακτικότητα στην αντιμετώπιση των πολιτικών και κοινωνικών συγκρούσεων. Στο corpus για παράδειγμα, αποτελεί τη μοναδική ίσως εφημερίδα που φιλοξενεί όλο το πολιτικό φάσμα της συγκυρίας συμπεριλαμβανομένου και του λόγου "εξωκοινοβουλευτικών" και "αυτόνομων" γυναικείων οργανώσεων (έστω και αν συνολικά στατιστικά η βαρύτητα αυτής της παρουσίας είναι πολύ μικρή). Αποφεύγει την προσφυγή στην εντυπωσιακή δημοσιογραφική πρακτική και τη ρητή σεξιστική αντιμετώπιση του ζητήματος των κατά φύλα σχέσεων και σπανίως κάνει κακεντρεχή ή ειρωνικά σχόλια στην κάλυψη ενός γεγονότος, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν παρεισφύουν με διάφορους τρόπους τέτοια στοιχεία στα δημοσιεύματα (βλ. σημειολογική ανάλυση). Ως προς τη μορφή, με το πέρασμα στο tabloid, προσπαθεί να διατηρήσει τα χαρακτηριστικά των "έγκυρων" εφημερίδων²⁴, με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα κριτικής και στις ειδησεογραφικές ή σχολιογραφικές αναλύσεις. Έχει την τάση να χρησιμοποιεί μικρούς τύπους γραμμάτων, να διατηρεί την ισορροπία μεταξύ κενών και κειμένου (η σελίδα "αναπνέει" σε σύγκριση με τις υπόλοιπες tabloid εφημερίδες τουλάχιστον) και να προτιμά την απλότητα και την ομοιογένεια στις σελιδοποιητικές της επιλογές. Το περιεχόμενο των τίτλων έχει μια τάση προς την ευρηματικότητα²⁵. Πολλές φορές,

---

24. Η ίδια αυτοχαρακτηρίζεται "σοβαρή εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας". Η "φιλοσοφία" της εφημερίδας, σύμφωνα με τον διευθυντή της, Σ. Φυντανίδη, είναι: "να προσπαθούμε να μην εκμεταλλευόμαστε τα χαμηλότερα ένστικτα του αναγνώστη. Στην "Ελευθεροτυπία" δεν θα δείτε σφαγμένα κορμιά, γυμνές, βιασμένες γυναίκες ή ωραία ζωντανά σώματα, μόνο και μόνο επειδή είναι αυτά. Προσπαθούμε να δίνουμε τα αίτια και όχι μόνο το γεγονός. Όταν, για παράδειγμα γίνει ένα μεγάλο έγκλημα, δε δίνουμε βάρος στις φρικιαστικές λεπτομέρειες, αλλά στα "γιατί" και στα "πώς". Ερευνούμε το κοινωνικό πλαίσιο του εγκληματία και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έφτασε στο έγκλημα. Με δύο λόγια, προσπαθούμε να κάνουμε κοινωνική δημοσιογραφία και όχι δημοσιογραφία εντυπωσιασμού" (περιοδικό *ΕΝΑ*, τεύχος 41, 10/10/85).

25. Ο τίτλος πολύ συχνά αναγγέλλοντας μια είδηση αναπαράγει μια προϋπάρχουσα έκφραση ή κάνει ένα λογοπαίγνιο σε σχέση με το όνομα ενός έργου κουλτούρας (λογοτεχνία, κινηματογράφος, μουσική, θέατρο) ή στη χειρότερη περίπτωση αποτελεί μια φράση κλισέ από "είδη" σαφώς προσδιορισμένα όπως είναι η παραλογοτεχνία (αστυνομικά, κατασκοπευτικά, επιστημονικής φαντασίας κλπ). Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην κατασκευή ορισμένων τίτλων, τα γεγονότα της επικαιρότητας μετασχηματίζονται σε *τόπους* της κουλτούρας. Ο E. Veron (1978) στην ανάλυση αυτού του είδους τιτλοφόρησης στον "αστικό" Τύπο, θεωρεί ότι μ' αυτόν το τρόπο η εφημερίδα εδραιώνει ένα είδος "συνενοχής" (*complicité*) με τον αναγνώστη της μέσω ενός ιδεολογικού φαινομένου *αναγνώρισης* (*effet ideologique de reconnaissance*), ένα "deja lu", το οποίο συνιστά διαδικασία που αποσκοπεί σε ένα άρρητο, "κλείσιμο ματιού" στην κουλτούρα που αναγνωρίζεται από τον αναγνώστη και συμμερίζεται και η εφημερίδα. Ο αναγνώστης εμβαπτίζεται σ' αυτήν την πολιτισμική συνενοχή και καλείται να αποκωδικοποιήσει όλες τις νύξεις, τους υπαινιγμούς και τα υπονοούμενα που εγείρει η τιτλοφόρηση. Μ' άλλα λόγια, βρίσκει στο φαινόμενο της αναγνώρισης μια προηγούμενη οικειότητα, τα *deja-lus* και *deja-vus* που υπάρχουν ακριβώς για να τον κάνουν να πει: "Αυτό, *εμείς* το ξέραμε". Μ' αυτόν τον τρόπο, η επικαιρότητα, όποια και αν

είτε μέσω των αισθητικών της επιλογών ως προς τη σελιδοποίηση και την τιτλοφόρηση, είτε μέσω της έμφασης σε ειδήσεις "ανθρώπινου ενδιαφέροντος", εμφανίζει στοιχεία που προσιδιάζουν στις καθαυτό "λαϊκές" εφημερίδες (εντυπωσιακούς τίτλους, φωτογραφίες που τραβούν την προσοχή, ανάλαφρο αφηγηματικό γράψιμο).

Η Καθημερινή, το μοναδικό πρωινό φύλλο του corpus, ιδρύθηκε το 1919 από τον Γ.Α. Βλάχου. Το έτος 1988 είχε ήδη μεταβιβαστεί (Μάϊος 1987) από την Ε. Βλάχου, στη εκδοτική επιχείρηση "Γραμμή" του Γ. Κοσκωτά. Υπό το νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς της συνεχίζει να θεωρείται μια από τις κατεξοχήν "έγκυρες" καθημερινές εφημερίδες, χωρίς να σημαίνει ότι δεν έχει μια σαφή κομματική τοποθέτηση (υποστηρίζει τη Ν.Δ. αν και με αρκετά αμφίσημο τρόπο και ποτέ δεν εισέρχεται στην όξυνση της προεκλογικής, ουσιαστικά, περιόδου με τον τρόπο που το κάνουν οι άλλες εφημερίδες). Αποτελεί την παραδοσιακού μεγάλου σχήματος εφημερίδα γνώμης, σ' όλο το φάσμα του περιεχομένου της. Δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στις "εσωτερικές", "οικονομικές" και "διεθνείς" ειδήσεις, στα ζητήματα "πολιτισμού" (θέατρο, βιβλίο, τέχνη κλπ) καθώς και στις μακροσκελείς αναλύσεις επώνυμων δημοσιογράφων και συνεργατών. Στηρίζεται πάντα στο σοβαρό ύφος, στο σχετικά τεκμηριωμένο κείμενο, συνηθίζει να επεκτείνεται σε ιστορικές αναδρομές για ένα γεγονός (πχ. "Ημέρα της Γυναίκας") ως ένδειξη της σημασίας του, ενώ επιδιώκει συχνά την περαιτέρω ανάπτυξη των συστατικών στοιχείων των κύριων ειδήσεων μέσω της επιχειρηματολογικής αρθρογραφίας. Στους τίτλους "διατηρεί τη νοοτροπία της αναλυτικής αναφοράς των στοιχείων του γεγονότος" (Κομίνης, 1991:81). Σ' όλα τα δημοσιεύματα που αναλύσαμε, ακολουθεί την ίδια αντίληψη για την παρουσίαση των ειδήσεων: αποφεύγονται οι μεγάλοι εντυπωσιακοί τίτλοι, η ρητή σεξιστική, χυδαιολογική ή σκωπτική αντιμετώπιση των συμβάντων ή των απόψεων για τις σχέσεις των δύο φύλων και η επίκληση σε πασιφανείς εκκλαϊκευμένες "απόψεις" ως προς τη φύση των φύλων, την κοινωνική θέση των γυναικών κλπ. Τα δημοσιεύματα παρουσιάζουν τόσο τυπογραφική όσο και αισθητική ομοιογένεια και περιέχουν σχεδόν πάντα τις απόψεις του συντάκτη τους μέσα από τις "απαντήσεις" που δίνονται κατά την επεξεργασία και ταξινόμηση των ειδήσεων. Η εξισορρόπηση διαφορετικών απόψεων παρουσιάζεται συχνά μέσω διάφορων τυπογραφικών μεθόδων, αλλά το ιδεολογικό βάρος γέρνει προς μια πλευρά ακολουθώντας σχεδόν πάντα τη

είναι, συναντά σε τελική ανάλυση την *διαίσθηση της ταξικής συνείδησης* (βλ. E. Veron, 1978:92-95, 120-121).

συνεπέστερη (ως προς τις υπόλοιπες εφημερίδες) "φιλελεύθερη ουμανιστική" γραμμή.

Η *Μεσημβρινή*²⁶, η απογευματινή αθηναϊκή εφημερίδα που διατηρεί το μεγάλο σχήμα, "προσπαθεί να συνδυάσει τη σοβαρότητα με τη ζωντάνια και το δυναμισμό από πλευράς παρουσίασης των γεγονότων"²⁷. Αν και κομματικοποιημένη (πρόσκειται στη Ν.Δ.), προβάλλει μια εικόνα μετριοπάθειας, αποφεύγει τους λαϊκισμούς, και δίνει βαρύτητα στο "κύρος" της εφημερίδας. Παρουσιάζει δύο κυρίως τύπους γραφής: α) τη βιωματική, σε προσωπικό επίπεδο, με συνεντεύξεις, ευρύ ρεπορτάζ κλπ, και β) τις έρευνες για διάφορα θέματα ή επιστημονικούς τομείς εκτός επικαιρότητας, όπου κυριαρχεί ένα συνοθύλευμα από απόψεις ειδικών τεχνοκρατών. Ως προς τα δημοσιεύματα που αναλύθηκαν, βασικό χαρακτηριστικό του ύφους της εφημερίδας είναι ότι αποφεύγει τους αστεϊσμούς και το χλευασμό και προσπαθεί να καλύπτει τα διάφορα συμβάντα με "σοβαρότητα" και χωρίς συναισθηματική ή ρητή ιδεολογική εμπλοκή (οι ειδήσεις τέτοιου είδους επιδιώκεται να έχουν έναν καθαρά δημοσιογραφικό χαρακτήρα, αναπαράγοντας ασχολίαστο το λόγο των κοινωνικών φορέων χωρίς παραπέρα ανάπτυξη). Αντίθετα, στην αρθρογραφία της (αν και τονίζεται ότι οι απόψεις "είναι ελεύθερες και δεν δεσμεύουν τη *Μεσημβρινή* ούτε και ερμηνεύουν αναγκαστικά την πολιτική γραμμή της"), ακολουθείται ένα "μαχητικό" ύφος με σαφείς θέσεις που βασίζονται άλλοτε σε μια συνεπή επιχειρηματολογία και έναν σαφή ορισμό της "κατάστασης" και άλλοτε σε διάφορες ρητορικές μεθόδους με στόχο τη συναισθηματική φόρτιση των αναγνωστών.

*Τα Νέα*²⁸, αποτελούν μια από τις περισσότερο επιτυχημένες κυκλοφοριακά εφημερίδες "γνώμης"²⁹ κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Στην εφημερίδα

---

26. Η *Μεσημβρινή*, κυκλοφόρησε για πρώτη φορά το 1961 με πρωτοβουλία της Ε. Βλάχου, στα πρότυπα της βρετανικής Daily Mail και διέκοψε την κυκλοφορία της με το πραξικόπημα της 21/4/67. Επανακυκλοφόρησε το 1980 με εκδότη τον Χ. Σιαμαντά ενώ το 1982 εξαγοράστηκε από τη "Γενική Εκδοτική Ελλάδος Μεσημβρινή Α.Ε." του Ομίλου Βαρδινογιάννη.

27. Γ. Μπέρτσος, Δ/ντης σύνταξης, περιοδικό *ΕΝΑ*, τεύχος 3, 16/1/86.

28. Το πρώτο φύλλο των τότε *Αθηναϊκών Νέων* του "συγκροτήματος Λαμπράκη", κυκλοφόρησε το 1931. Την 16/5/45 τα *Αθηναϊκά Νέα* παρεχώρησαν τη θέση τους στα σημερινά *Τα Νέα*.

29. Τα *Αθηναϊκά Νέα* του Δ. Λαμπράκη, κυκλοφόρησαν σε μια εποχή όπου είχε κατατεθεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου σχέδιο νόμου για τον Τύπο το οποίο "απέβλεπε στο να επαναφέρει τας εκτραχλησθείσας εφημερίδας εις την ευθείαν οδόν... ο κακοήθης κίτρινος τύπος, η

προσδίδουν ιδιαίτερο χαρακτήρα και κύρος, η δημοσιογραφική έρευνα, η φιλοξενία επώνυμων αρθρογράφων (του πολιτικού και ακαδημαϊκού "κατεστημένου"), καθώς και τα θέματα πολιτιστικού ενδιαφέροντος. Στην κάλυψη των ειδήσεων και τις θεματογραφικές της επιλογές, η εφημερίδα, γενικά υιοθετεί μια "εξισορροπιστική" τακτική και αποφεύγει τη μέθοδο του εντυπωσιασμού. Ως προς τη συγγραφή ακολουθεί περισσότερο την "έγκυρη" μέθοδο του "σφιχτού" γραψίματος (της οικονομίας στη γλώσσα) σ' αντίθεση με τις περισσότερο λαϊκές εφημερίδες που, για να δημιουργήσουν μια ατμόσφαιρα "οικειότητας" με τον αναγνώστη, "υποκύπτουν" συχνά στο δέλεαρ των ρητορικών σχημάτων, του πλατυασμού, των υπερβολών και του πλεοναστικού μηνύματος³⁰. Σε σχέση πάντως με την *Καθημερινή* είναι πιο "ανάλαφρη" σελιδοποιητικά, με περισσότερα τυπογραφικά στοιχεία, χρώμα, φωτογραφίες κλπ. Ως προς τους τίτλους, "διατηρεί μια σοβαρότητα ουσιαστικής τιτλοφόρησης, που κλίνει προς την άμεση πληροφόρηση, χωρίς προσπάθεια συνδυασμού της πληροφόρησης με το εύρημα του τίτλου" (Κομίνης, 1991:96). Τα *Νέα* όπως είπαμε, διακρίνονται για το χαρακτήρα των "σοβαρών" άρθρων (έρευνες, ιστορικές ανασκοπήσεις, επιστημονικές ανακαλύψεις, τελευταίες δημοσκοπήσεις κλπ) που είναι απαλλαγμένα από το συναισθηματισμό που χαρακτηρίζει συνήθως τη λαϊκή αρθρογραφία. Σ' αυτό το πλαίσιο, η ευρεία χρήση στατιστικών πινάκων, διαγραμμάτων και επιστημονικών σκαριφημάτων ή η προσφυγή στον "έγκυρο"

συκοφαντία και η δυσφήμιση πατάσσονται και ο ιδιωτικός βίος των πολιτών εξασφαλίζεται από τον διασυρμόν και η τρυφερά νεότητα προστατεύεται από την πορνογραφία" (Ελ. Βενιζέλος, στο Μάγερ, 1959, β' τόμος, σελ. 209). Στις προεκδοτικές διαφημίσεις της εφημερίδας αναφέροντο τα εξής: "Τα *Αθηναϊκά Νέα* φιλοδοξούν να είναι νέα απογευματινή εφημερίδα που απευθύνεται εις τα ευρέα λαϊκά στρώματα υπό την έννοια ότι: θα επιδιώξουν με σταθερότητα το ποιόν της ύλης, το μέτρον, τον επίμονον έλεγχο της ειδήσεως, την αυστηράν καλήν πίστην της κρίσεως, την υγιή έρευναν των κοιν. ζητημάτων, την μετά γνώσεως παρακολούθησιν των εκδηλώσεων της τέχνης, το επαγωγόν, κομψόν, πνευματώδες, αλλ' όχι άκοσμον ανάγνωσμα. Τα *Αθηναϊκά Νέα*" απευθυνόμενα ειδικώτερον προς το κοινόν της πρωτεύουσής, την εκλεκτοτέραν δηλαδή αναγνωστικήν μάζαν του τόπου, φιλοδοξούν να γίνουν εφημερίδα όλων εκείνων που αποστρέφονται την προχειρόγραφον ποσότητα, την υπερβολήν, την ακρότητα, τον χονδροειδή γραμμοφωνισμόν, την συστηματικήν εντυπωσιολογίαν, την βάνασσον αισχρογραφία, με μίαν λέξιν τον αχαλίνωτον κιτρινισμόν, την δημοσιογραφίαν ως ένα οιονδήποτε εμπόριον των τριόδων" (στο ίδιο).

30. Εδώ αναφερόμαστε σε μονάδες συμφραζομένων "υψηλού πλεονασμού" που αποδέχονται μια πολυχρησιμοποιημένη γλώσσα και ιδέες αναλωμένες (κλισέ), συνεχείς επαναλήψεις των ίδιων στοιχείων, βαρύγδουπες εκφράσεις με έντονα ρομαντικά στοιχεία κλπ. Κατά την άποψη του U. Eco, (1987:314 κ.ε), χάρη στη χρήση των στοιχείων πλεονασμού, τα μηνύματα καταναλώνονται σαν μια πρόσκληση στο μη αμφισβητούμενο, το δεδομένο, το οικείο και το προβλέψιμο.

επιστημονικό λόγο³¹ και στις γυναικείες οργανώσεις και ομάδες καθώς και οι συχνές αναφορές σε έρευνες κοινωνικών φορέων (πχ ΕΚΚΕ, ΕΔΗΜ κλπ), προσδίδουν στα άρθρα μια σφραγίδα επιστημονικής αυθεντικότητας που εντείνει ακόμα περισσότερο το χαρακτήρα της σοβαρότητας και της εξαντλητικής διερεύνησης ενός θέματος. Στο corpus, γενικά, αποφεύγονται ρητά, υπονοούμενα κλισέ για τη γυναικεία σεξουαλικότητα και οποιαδήποτε επίθεση στο φεμινιστικό κίνημα. Ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση, *Τα Νέα* στηρίζουν το κυβερνών κόμμα (αν και με κάποια επιφύλαξη κυρίως σ' ό,τι αφορά το "σκάνδαλο Κοσκωτά"), ενώ διατηρούν κάποιες "αποστάσεις" από τις αυθαίρετες γενικεύσεις και τις φήμες, αποφεύγοντας την όξυνση.

10.3 Οι επαγγελματικές αρχές και αξίες των Ελλήνων δημοσιογράφων.

Στόχος της ενότητας αυτής είναι να εντοπίσουμε τις βασικές αρχές και αξίες που διέπουν κατά την άποψη των Ελλήνων δημοσιογράφων το επάγγελμά τους, διότι πιστεύουμε ότι θα μάς δώσουν πολύτιμες ενδείξεις για το ρόλο που παίζουν στη διαμόρφωση των μηνυμάτων του αθηναϊκού Τύπου³². Ετσι, μέσα από την ανάλυση του υλικού μας³³, προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε τη δημόσια συζήτηση των Ελλήνων δημοσιογράφων και ν' αναζητήσουμε τους βασικούς άξονες γύρω από

---

31. Χαρακτηριστικό είναι ότι *Τα Νέα* παρουσιάζουν το μεγαλύτερο ποσοστό (68,8%) μονάδων συμφραζομένων που προσφεύγουν σε τέτοιου τύπου τεκμηριώσεις της κατά φύλο ανισότητας στην αγορά εργασίας (βλ. Πίνακα 4.2 "Είδος διακρίσεων"). Οι υπόλοιπες εφημερίδες παρουσιάζουν ποσοστά που κυμαίνονται από 31,3% (*Απογευματινή*) έως 55% (*Καθημερινή*), ενώ για το σύνολο του αθηναϊκού Τύπου το ποσοστό είναι 46,4%.

32. Μια λεπτομέστερη εκδοχή αυτής της ενότητας έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό *Θεωρία και Κοινωνία* (βλ. Κωνσταντινίδου, 1992α).

33. Πηγές μας ήταν κυρίως πρόσφατα δημοσιεύματα (1987-1990) των ημερήσιων και κυριακάτικων αθηναϊκών πολιτικών εφημερίδων που αφορούν θέματα συναφή με το ρόλο του Τύπου στην Ελλάδα, τη δημοσιογραφική δεοντολογία, τις ευρύτερες μεταβολές και την κρίση των ΜΜΕ. Ο μεγαλύτερος όγκος των δημοσιευμάτων προέρχεται από το ηλεκτρονικό αρχείο του Ιδρύματος Μπότση (λήμματα: *δημοσιογραφία, δημοσιογραφική δεοντολογία, Τύπος, έρευνα*). Επιπλέον, έχουν χρησιμοποιηθεί και δημοσιεύματα προηγούμενων ετών (1985-1986) από το προσωπικό μας αρχείο με επίγνωση των ελλείψεων που ενέχει μια τέτοια συλλογή. Εξάλλου, χρησιμοποιήθηκαν, τα πρακτικά διαλέξεων που δόθηκαν στα πλαίσια των σεμιναρίων δημοσιογραφίας της ΕΣΗΕΑ (1988 - 1990). Τέλος, πολύ χρήσιμα μάς φάνηκαν τα, Τζαννετάκος (1988), Κομίνης (1985), Φιλιππόπουλος (1982), Πασαλάρης (1970), Πασαλάρης (1984), Λύχνος (1974), Ομάδα Πρωτοβουλίας "Επιστήμη και Κοινωνία" (Ο.Π.Ε.Κ.) (1987) και το περιοδικό *ΑΝΤΙ*, τευχ. 320, (27/6-24/7-1986) και τευχ. 345, (24/4/87).

τους οποίους περιστρέφονται οι απόψεις τους για τη δημοσιογραφική δεοντολογία και τις δημοσιογραφικές πρακτικές, επιδιώκοντας να δώσουμε μια γενική κατεύθυνση στα ζητήματα που ανακύπτουν από τη συζήτηση αυτή³⁴.

Ο δημοσιογραφικός λόγος, διαμορφωμένος μέσα από συγκεκριμένους ιδεολογικούς συσχετισμούς και άμεσα επηρεασμένος από τις συνθήκες λειτουργίας των εφημερίδων στα πλαίσια των συντελούμενων μεταβολών και ανακατάξεων, αναπαράγει τις ιδιομορφίες του ελληνικού Τύπου³⁵. Ως εκ τούτου, όλες οι προσπάθειες ταξινόμησης της δημόσιας συζήτησης, αποτυγχάνουν, ακριβώς γιατί κύριο χαρακτηριστικό των απόψεων και των αντιλήψεων των Ελλήνων δημοσιογράφων είναι η συνύπαρξη και ο συνδυασμός διαφόρων όσο και αντιφατικών στοιχείων και θεωρητικών προοπτικών. Το ότι καταφέρνουν τελικά και συνδυάζονται οι εναλλακτικές θεωρητικές εκδοχές, οφείλεται στις ουσιαστικότερες επιλογές πάνω στις οποίες θεμελιώνονται και το άρρητο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης που τις τροφοδοτεί, αφού στη πραγματικότητα οι παρατηρούμενες διαφοροποιήσεις μοιάζουν να "προέρχονται από ένα πολύ περιορισμένο σύνολο παραδειγμάτων"³⁶.

---

34. Εδώ είναι απαραίτητες κάποιες διευκρινήσεις ως προς το υλικό μας: Η ανάλυση μας επικεντρώνεται στις εξελίξεις στον Τύπο και δίνουμε προτεραιότητα στις συνεπαγόμενες γύρω από αυτόν απόψεις, αν και πολλά από τα επιχειρήματα-αντιλήψεις έχουν άμεση σχέση με τις γενικές ανακατατάξεις που επιφέρουν οι αλλαγές στην Ρ/Τ καθώς και τα νέα ΜΜΕ. Εξάλλου ο κυριότερος όγκος της ανάλυσής μας αφορά σε απόψεις, συνεντεύξεις, διαλέξεις κλπ., συγκεκριμένης ως επί το πλείστον μερίδας του δημοσιογραφικού "πληθυσμού". Η συντριπτική πλειοψηφία αφορά σε διευθυντές, διευθυντικά στελέχη (νυν ή πρώην) του αθηναϊκού τύπου, ή/ και "γνωστούς" πολιτικούς συντάκτες. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί δική μας εσκεμμένη επιλογή: Οι "καταξιωμένοι" κοινωνικά και επαγγελματικά εργαζόμενοι στο χώρο, ευρισκόμενοι στις ανώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας, νομιμοποιούνται ως φορείς κύρους και εγκυρότητας να συμμετέχουν και να διαμορφώνουν το δημόσιο λόγο. Εντούτοις, η διεθνής βιβλιογραφία, αλλά και το περιεχόμενο δημοσιευμάτων στον ημερήσιο Τύπο (έρευνες-σχόλια-ειδήσεις), που δεν αποδίδεται κατ' ανάγκη σε κάποια "προσωπικότητα" του χώρου, συνηγορούν υπέρ της θέσης ότι, ακόμα και αν αναμφισβήτητα υπάρχουν αντιτιθέμενες απόψεις και τάσεις, οι αρχές και αξίες που εκφράζονται από την "ελίτ" του επαγγέλματος, συνιστούν οργανική ιδεολογία με την έννοια ότι παίζουν κύριο συνεκτικό ρόλο στην αποδοχή ενός κοινού ιδεολογικού συστήματος από το σύνολο των δημοσιογράφων.

35. Αν στην Δυτ. Ευρώπη, αλλά κυρίως στις ΗΠΑ, εντείνεται η *τάση* πολλών εφημερίδων να αποπολιτικοποιούν το περιεχόμενο τους και να χαρακτηρίζονται από κάποιο γενικό προσανατολισμό που αφορά σε συνολικότερες ιδεολογίες, στην Ελλάδα ο Τύπος εξακολουθεί να αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος και καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης του πολιτικού γίγνεσθαι και στο πλαίσιο μιας ορισμένης εννοημάτωσης και οριοθέτησης της έννοιας του πολιτικού ως κομματικού, οι εφημερίδες, λειτουργούν ως πεδίο για την αντιπροσώπευση αντιτιθεμένων κομμάτων και των συμφερόντων τους.

36. Βλ. Hall et al. (1978:137). Με παραδείγματα εδώ ο Hall, αντλώντας από την γκραμσιανή θεωρία, εννοεί τα θέματα, τις παραδοχές, τις προκείμενες, τα ερωτήματα που προϋποθέτουν

Εντούτοις, πολύ σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι η ανεξαρτησία του Τύπου ως άμεσο επακόλουθο της ελευθερίας του και η κοινωνική "αποστολή" του σε στενή συνάρτηση με την ευθύνη των φορέων του συνιστούν τους δύο πόλους της δημόσιας συζήτησης που επιχειρούμε ν' αναλύσουμε σ' αυτήν την ενότητα. Καταρχάς υπάρχει καθολική αποδοχή της "φιλελεύθερης - πλουραλιστικής" θεωρίας για τα ΜΜΕ και των βασικών αρχών και αξιολογικών κριτηρίων του "κλασικού" μοντέλου της "μαχόμενης" δημοσιογραφίας που νομιμοποιείται, ως "βασικός αγωγός του αιτήματος του κοινωνικού ελέγχου και της ηθικής διαφάνειας στο δημόσιο βίο"³⁷. Παράλληλα, διαγράφεται καθαρά η καθοριστική επίδραση του "ουδέτερου" προτύπου δημοσιογραφίας και των συνακόλουθων πρακτικών διασφάλισής του³⁸, μέσω της έμφασης, στον επαγγελματισμό, στη γραφειοκρατική οργάνωση των εφημερίδων, στην τεχνολογία, στην τεχνική και επιστημονική επεξεργασία των μηνυμάτων και στις έννοιες της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας. Αυτή η "σύγχρονη άποψη" για τη δημοσιογραφία, θεωρούμε ότι είναι ενδεικτική των ρωγμών που έχει υποστεί η επιφάνεια του παραδοσιακού δημοσιογραφικού λόγου και των συγκλινουσών τάσεων ως προς τους στόχους του Τύπου και τον επαναπροσδιορισμό της αποστολής του.

Όπως είδαμε στο έβδομο κεφάλαιο (7.2.1), σύμφωνα με τις αρχές της **"μαχόμενης"** δημοσιογραφίας, ο Τύπος έχει ενεργή συμμετοχή στην δημόσια ζωή ως όργανο πολιτικής και πολιτισμικής επιρροής. Για την εκπλήρωση αυτής της "αποστολής" του, ο Τύπος οφείλει μέσω της θέσπισης υψηλών δημοσιογραφικών και ηθικών κριτηρίων, να συμβάλει: "στην **ενημέρωση** - διότι χωρίς ενημέρωση δεν υπάρχουν συνειδητοί πολίτες και χωρίς συνειδητούς πολίτες δεν υπάρχει ή δεν λειτουργεί σωστά η δημοκρατία", στον **έλεγχο και την κριτική** - διότι μέσω αυτών αποκαλύπτεται η ουσία των πραγμάτων, μορφοποιούνται οι ιδέες και οι τάσεις της κοινής γνώμης, αποκαθίσταται η κοινωνική δικαιοσύνη και συντελείται η εύρυθμη λειτουργία της Δημοκρατίας", και τρίτον "στη **διαπαιδαγώγηση**, η οποία εμπεριέχεται στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό ήθος, τη σύνεση και τη λογική που αντανακλώνται από την ίδια τη δραστηριότητα των δημοσιογράφων" (Κοροβηλάς, 1987:15). Αυτό που όμως χαρακτηρίζει την εννοημάτωση του "μαχό-

---

κάποιες απαντήσεις, τη μήτρα των ιδεών, μέσω των οποίων η ποικιλία των δημόσιων "απόψεων" παίρνει συνεκτική μορφή.

37. ANTI, τχ. 345, 24/4/87, σελ. 19.

38. Βλ. ενδεικτικά το "Σχέδιο Κώδικα Δεοντολογίας στα ΜΜΕ" του Α. Χριστοδουλίδη, *Εξόρμηση*, 5/8/89, σελ 10-11.

μενου" προτύπου στον ελληνικό δημοσιογραφικό λόγο είναι ότι κατά κανόνα ταυτίζεται με το πρότυπο του "στρατευμένου" Τύπου και κάθε εφημερίδα έχει (ή οφείλει να έχει) σαφή και απαρέγκλιτη πολιτική ταυτότητα στα πλαίσια που οριοθετεί η κομματική αντιπαράθεση της συγκυρίας³⁹.

Απ' την άλλη πλευρά, αν και σπάνια υιοθετείται ρητά η βασική αρχή του "ουδέτερου" προτύπου σύμφωνα με την οποία, τα ΜΜΕ αίρονται πάνω από της κοινωνικές διεργασίες και συγκρούσεις και απεικονίζουν ουδέτερα και αντικειμενικά την πραγματικότητα, σ' όλη τη συζήτηση είναι διάχυτη η άποψη ότι, "από τις αρχές του 1980 ο Τύπος στη χώρα μας αναζητεί νέα ταυτότητα, υιοθετεί νέες στρατηγικές που στοχεύουν στην αποσύνδεσή του απ' την κομματική αρχή⁴⁰ και εξουσία, αλλά κυρίως στη διεύρυνση του άναγνωστικού του κοινού"⁴¹.

---

39. Βλ. ενδεικτικά: Δ. Παπαδόπουλος - *Ακρόπολις*: "Η "Α" έχει να επιδείξει μια θρησκευτική ευλάβεια στις αρχές της, επί 107 χρόνια... Η "Α" από την πρώτη της μέρα, ανήκε στην παράταξη που και σήμερα ανήκει" (Τζαννετάκος 1988:103). Σ. Ψυχάρης - *Το Βήμα της Κυριακής*: "... είναι και ανεξάρτητη και φιλοκυβερνητική... πολιτικώς τοποθετημένη εφημερίδα. Το *Βήμα* έχει ιστορία, έχει παράδοση, έχει πολιτική θέση, έχει πολιτική άποψη. Και υποστηρίζει τη σημερινή κυβέρνηση" (ό.π., σελ. 117). Ζούλας Σ. - *Η Βραδυνή* "ήταν και είναι μια κατεξοχήν πολιτική εφημερίδα. Η πολιτική της θέση είναι γνωστή... σταθερή και συνεπής επί 65 χρόνια. Καλύπτει και εκφράζει το χώρο του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, όπως ο χώρος αυτός προσδιορίζεται σήμερα, με την ιδρυτική διακήρυξη της "Ν.Δ." (ό.π. σελ. 128). Κ. Γερονικολός - *Δημοκρατικός Λόγος*: "... Δεν λέει ότι είναι με το ΠΑΣΟΚ. Ουσιαστικά και γενικά μάλλον μπορώ να πω, έχει στρατευθεί στον αγώνα για την αλλαγή. Για το βάθεμα και πλάτεμα της αλλαγής" (ό.π. σελ. 241). Ε. Βλάχου - *Καθημερινή*: "Εμείς, μετά την ψήφιση του κ. Μητσοτάκη, βγήκαμε τελείως καθαρά και τελείως ειλικρινά και στην πρώτη σελίδα και στην αρθρογραφία και στα χρονογραφήματα και στα σχόλια και είπαμε έγινε διαλογία, έχουμε Αρχηγό, να τον βοηθήσουμε... Δεν θα κερδίσουμε, δεν θα πάρουμε τις εκλογές, αν προχωρούν οι ίδιοι εναντίον της δικής τους διαλογής" (ό.π., σελ. 172).

40. Στην ιεράρχηση των παραγόντων που θα συντελέσουν αποφασιστικά στην "αναβάθμισή" και "εξυγιάνση" του Τύπου και στην έξοδο από την "κρίση", ή απαγκίστρωση των εφημερίδων από τα κόμματα (κυβέρνηση και αντιπολίτευση) και η υιοθέτηση ενός νέου ήθους και ύφους, καταλαμβάνει την πρώτη θέση (βλ. πχ έρευνες της *Μεσημβρινής*, 4-13/12/85 και 17/7/89). Η ανεξαρτησία της εφημερίδας εξομοιώνεται με την αποκομματικοποίηση της, ενώ η ποιότητα είναι συνώνυμο της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας. Εντούτοις, ενδεικτικό του πόσο καθοριστικό ρόλο παίζουν οι δεσμοί των εφημερίδων με τα κοινοβουλευτικά κόμματα, είναι ότι η διατύπωση του αιτήματος της συγχώνευσης δημοσιογραφικών συγκροτημάτων ("για τη διασφάλιση της οικονομικής ανεξαρτησίας και της αδέσμευτης γνώμης"), γίνεται μέσα από το πρίσμα της συσπείρωσης πολιτικά συγγενών εφημερίδων (Χ. Πασαλάρης, *Μεσημβρινή*, 26/6/87).

41. *Καθημερινή*, 28/1/90. Ο αποφασιστικός παράγοντας, - η επικοινωνιακή πρόθεση -, αφορά τη μεγιστοποίηση της ελεύθερης επιλογής των αναγνωστών, γεγονός που οδηγεί σ'ένα μικτό αποτέλεσμα ενημέρωσης, ψυχαγωγίας και δημόσιας υπηρεσίας: "...Ένα κοινό, που θέλει την εφημερίδα του αντικειμενική, αδέσμευτη, να βοηθάει στη διαμόρφωση γνώμης... αλλά [επίσης] αναζητά ευρύτερη πληροφόρηση για θέματα που συνθέτουν όλο το φάσμα της καθημερινής του ζωής. Κοινωνικά θέματα, θέματα για τον αθλητισμό, για την τέχνη, για την διασκέδαση του, θέματα για τα χόμπυ του..." (Θ. Καλούδης, - *24 Ωρες*, στο Τζαννετάκος, 1988:304).

Οι κεντρικές αξίες της αντικειμενικότητας, της πολυφωνίας, της ποιότητας κλπ, γεφυρώνοντας το χάσμα μεταξύ των ευρύτερων αρχών της **ανεξαρτησίας - ελευθερίας** και της **υπευθυνότητας** και των ιδιαίτερων δημοσιογραφικών πρακτικών, προβάλλουν ακατάπαυστα ως καθοριστικές της διαδικασίας παραγωγής των μηνυμάτων των ΜΜΕ: "Ας ξεφύγουμε γρήγορα από τα περί δημοσιογραφικής δεοντολογίας, ανεξαρτησίας γνώμης, αντικειμενικής κατά το δυνατόν παρουσίασης των πραγμάτων, δίκαιης μέχρι ισομερούς παρουσίασης των διαφόρων πολιτικο - κοινωνικών απόψεων και τάσεων, σεβασμού προς την αλήθεια και την αρχή της μη απόκρυψης δεδομένων, προσεκτικής διατύπωσης απόψεων... που πρέπει να χαρακτηρίζουν τη δημοσιογραφική λειτουργία σε όλα τα ΜΜΕ. Σε όλα αυτά, ως προς την ανάγκη καθημερινής πραγμάτωσής τους, δεν έχω παρά να συμφωνήσω και να υπερθεματίσω, όπως, φαντάζομαι, κάθε φυσιολογικός άνθρωπος - πολίτης δημοκρατικής κοινωνίας, που θέλει το καλό και τη προκοπή της..."⁴².

Σ' αυτό το πλαίσιο διαφαίνεται καθαρά η τάση υιοθέτησης νέων κριτηρίων για το ρόλο του Τύπου και την επιτυχία της εφημερίδας. Η "νέα νοοτροπία"⁴³, δίνει ιδιαίτερο βάρος στη μορφή της εφημερίδας, στις εφαρμοζόμενες τεχνικές και τεχνολογικές καινοτομίες και στην ικανότητα του διαφοροποιημένου αναγνωστικού κοινού να κάνει γνωστές τις πολυποικίλες επιθυμίες και γνώμες του (Κομίνης, ό.π., σελ. 331).

---

42. Βλ. εισήγηση Μ. Γιομπαζολιά στο Ο.Π.Ε.Κ., 1987:120. Εξάλλου από τους κανόνες "που διέπουν την άσκηση του δημοσιογραφικού λειτουργήματος" και περιλαμβάνονται στη συλλογική σύμβαση εργασίας που υπογράφηκε μεταξύ ΕΡΤ-ΑΕ και ΕΣΗΕΑ στις 27/7/89 και δημοσιεύθηκε στη πλειοψηφία του ημερήσιου τύπου την επομένη, αναφέρουμε "... Ο δημοσιογράφος υπερασπίζεται πάντοτε την ελευθερία της έκφρασης, την ελεύθερη και ανεμπόδιστη διακίνηση των ιδεών και των ειδήσεων καθώς και το δικαίωμα του αντιλόγου. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, οι θεσμοί, τα ήθη και τα έθιμα των Εθνών, των Λαών και των Φυλών καθώς και ο οικογενειακός και ατομικός βίος των ανθρώπων είναι σεβαστά και απαραβίαστα. Η υπεράσπιση των λαϊκών ελευθεριών και του δημοκρατικού πολιτεύματος, η προαγωγή των κοινωνικών και πολιτειακών θεσμών, ο σεβασμός των εθνικών και λαϊκών αξιών και η υπεράσπιση των συμφερόντων του λαού, αποτελούν πρωταρχικό καθήκον του δημοσιογράφου... Ο δημοσιογράφος απορρίπτει κάθε παρέμβαση, που αποβλέπει στην απόκρυψη της αλήθειας ή την παραποίηση της... Το δημοσιογραφικό λειτουργήμα δεν επιτρέπεται να ασκείται για ιδιοτελείς σκοπούς. Ο δημοσιογράφος δεν δέχεται κανένα πλεονέκτημα, παροχή ή υπόσχεση παροχής, που του προσφέρεται με αντάλλαγμα τον περιορισμό της ανεξαρτησίας της γνώμης του κατά την άσκηση του λειτουργήματός του".

43. Βλ. Α. Κομίνης, 1985, Κεφ. 5: "Η σύγχρονη εφημερίδα", σ. 329-387.

Ιδιαίτερα ως προς την νέα οργάνωση υιοθετούνται οι αρχές της γραφειοκρατικής δομής⁴⁴. Κεντρικοί στόχοι η υπερεξειδίκευση των τμημάτων (γεωγραφική και θεματολογική), η αποκέντρωση των εξουσιών και η κατάτμηση του ελέγχου, η ενεργή συμμετοχή των τεχνοκρατών στη διαδικασία παραγωγής των μηνυμάτων, η αυτονομία και αυτενέργεια των δημοσιογράφων⁴⁵. Διερευνώντας εξάλλου, ιδιαίτε- ρως, το λόγο των διευθυντικών στελεχών⁴⁶, καθίσταται σαφές ότι αυτοί παίζουν εκτός όλων των άλλων και ένα ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο τόσο στη θεμελίωση της "τάξης" στο επίπεδο του ίδιου του δημοσιογραφικού οργανισμού στο μέτωπο εργαζομένων - εργοδοσίας (όπου η γραφειοκρατική οργάνωση και η πραγματοποίηση του οικονομικού και τεχνολογικού "εκσυγχρονισμού" συνιστούν "πρόοδο"), όσο και στην αναστροφή ενός πιθανού αντιεπιχειρηματικού κλίματος. Κυριαρχούν οι αξίες της άμιλλας, της συνεργασίας, της φυσικής ταύτισης απόψεων εκδοτών και συντακτών και της "κοινωνικής συναίνεσης", που συνιστούν προϋπόθεση για την ουσιαστική "ομαλοποίηση" τόσο της λειτουργίας των επιχει- ρήσεων του Τύπου⁴⁷, όσο και για την "αποκατάσταση" της αρμονίας μεταξύ "κοινωνίας", "οικονομίας" και "πολιτικής".

---

44. "Για να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις του [λαού να μαθαίνει τα πάντα και να πληροφορείται την αλήθεια], χρειάζεται ένα αποκεντρωμένο σύστημα, μια οργάνωση που θα στηρίζεται στην τοπική έρευνα... μια γεωγραφική κατανομή των αρμοδιοτήτων, χρειάζονται πολλοί υπεύθυνοι άνθρωποι και μερικοί τεχνοκράτες... Χρειάζεται να "πεθάνει" ο διευθυντής και να αναλάβουν οι διάδοχοί του... τον παλιό τον διευθυντή τον... "κατατεμαχίζουμε" και... δημιουργούμε μονάδες εξειδικευμένες με κύριο έργο τη διοίκηση, τον έλεγχο και τη λειτουργία ενός συγκεκριμένου τομέα. Με τους αυτόνομους διευθυντές λοιπόν, που θα καλύψουν όλα τα τμήματα της νέας εφημερίδας, θα πετύχουμε μεγαλύτερη απόδοση και μεγαλύτερες ταχύτητες ενεργειών... [Ο διευθυντής] θα υπάρχει για να κατευθύνει, για να ελέγχει τους διευθυντές... θα είναι θεματοφύλακας της δεοντολογίας και ... θα χαράζει τις μακροπρόθεσμες κατευθύνσεις. Θα επισημαίνει γεγονότα, θα λύνει προβλήματα οικομοτεχνικά και δημοσιογραφικά" (βλ. Κομίνης, ό.π., σελ. 345, 359).

45. "Εξωτερική οργάνωση που προϋποθέτει δημοσιογράφους απαγκιστρωμένους από τον κορμό της εφημερίδας, [που δίνει] πλήρη ελευθερία στον συντάκτη, [που τον απαλλάσσει] από το άγχος της προσέλευσης στη "φάμπρικα" που λέγεται κτίριο εφημερίδας, [που τον εντάσσει] σ' ένα χώρο που θα ζει θα διασκεδάζει και θα εργάζεται ελεύθερα, χωρίς κανόνες και καλούπια" (βλ. Κομίνης ό.π., σελ. 357-358).

46. Βλ. κυρίως Γ. Τζαννετάκος (1988).

47. Βλ. ενδεικτικά, συνέντευξη Λ. Καραπαναγιώτη (Τζαννετάκος, 1988:150): "... η εφημερίδα είναι προϊόν μιας κατεξοχήν δημοκρατικής λειτουργίας... αν η εσωτερική της λειτουργία δεν είναι δημοκρατική, με τη συνεχή συζήτηση και αναζήτηση της ύλης και της μορφής της εφημερίδας με τους συντάκτες και τους συνεργάτες της - τότε πραγματική εφημερίδα δεν υπάρχει. Ασφαλώς κάποιος τελικά παίρνει τις αποφάσεις - κι' αυτός είναι ο διευθυντής... Η αντίληψη όμως ότι υπάρχει ένας άνθρωπος, ο οποίος αποφασίζει "θα βάλω αυτό ή εκείνο", είναι μια ιδέα ξεπερασμένη, κι ακόμα περισσότερο σήμερα, όποτε έχετε εφημερίδες που καλύπτουν πάρα πολλούς τομείς και σε

Ενδεικτική, της επιρροής που ασκεί το πρότυπο της "σύγχρονης" ή "ουδέτερης" δημοσιογραφίας, είναι η συνεχής επίκληση στην εφαρμογή και στον σεβασμό ενός Κώδικα Δημοσιογραφικής Δεοντολογίας (Κ.Δ.Δ.)⁴⁸ και στην ίδρυση Τμημάτων ΜΜΕ στα Α.Ε.Ι., αφού προβάλλουν ως βασική προϋπόθεση της αντικειμενικής και πολυφωνικής ειδησεογραφίας και του επαγγελματικού κύρους⁴⁹. Η άποψη ότι η δημοσιογραφία είναι ζήτημα πρακτικής μαθητείας, ότι "είναι ταλέντο και δεν μαθαίνεται"⁵⁰, ή ότι η απαιτούμενη τεχνογνωσία του επαγγέλματος είναι αντικείμενο τεχνικής επαγγελματικής σχολής και όχι επιστήμης διατυπώνεται σπανιότατα⁵¹. Αντίθετα, η εξειδικευμένη παιδεία, προβάλλει ως το προ-

---

πάρα πολύ μεγάλο αριθμό σελίδων. Έτσι δεν νομίζω να υπάρχει στην Αθήνα σήμερα διευθυντής που να μπορεί να ισχυριστεί ότι έχει διαβάσει, πριν κυκλοφορήσει, ολόκληρη την εφημερίδα του από την πρώτη γραμμή έως την τελευταία".

48. Ως προς την τήρηση του Κ.Δ.Δ. υπάρχουν δύο αντιτιθέμενες απόψεις: α) αυτή που κυριαρχεί στην ηγεσία της ΕΣΗΕΑ και όπου αποκλείεται εκ των προτέρων οποιαδήποτε διαδικασία επιβολής κυρώσεων πέραν αυτών της δημόσιας καταγγελίας του μέσου (για ιδιοκτήτες, κρατικά και ιδιωτικά ΜΜΕ) ή της παραπομπής των δημοσιογράφων στο Πειθαρχικό Συμβούλιο (βλ. Β. Κοραχάς, πρόεδρος ΕΣΗΕΑ, *Κάθε Μέρα*, 6/11/88), και β) η άποψη ότι προκειμένου ο Κ.Δ.Δ. να μην αποτελεί ένα ακόμα "ευχολόγιο", πρέπει να "δεσμεύει όλους τους φορείς του Τύπου, να γίνει αποδεκτός από την κρατική και δικαστική εξουσία και να διασφαλίζεται από ειδικό δημοσιογραφικό συλλογικό όργανο" (βλ. Γ. Σαββίδης, *Αυγή*, 14/6/87).

49. "...μία κρατική σχολή [δημοσιογραφίας]..., κατάλληλη να ανοίξει [στους νέους και στις νέες] τους ορίζοντες, να τους δώσει μια στοιχειώδη καλλιέργεια, να τους προσφέρει εγκυκλοπαιδικές γνώσεις. Να τους εισαγάγει σε μίαν επαγγελματική δεοντολογία. Να τους "περάσει" με σαφή τρόπο τις ηθικές αξίες της αποστολής τους. Να τους στεριώσει μέσα τους τη πεποίθηση ότι ασκούν ένα λειτούργημα κι όχι ένα επάγγελμα" (βλ. Λ. Κομίνης, 1985:25). Από μια άλλη οπτική γωνία επίσης, ο Α. Στάγκος, κρίνει τις πανεπιστημιακού επιπέδου σχολές δημοσιογραφίας, απαραίτητες: "Δυστυχώς δεν έχουμε απαραίτητους *κανόνες λειτουργίας*, κάποιες δομές και αφού μέχρι σήμερα δεν κατορθώσαμε να τους αποκτήσουμε μέσα από το επαγγελματικό μας σωματείο, ας ελπίσουμε ότι θα τους αποκτήσουμε μέσω της πανεπιστημιακής *πειθαρχημένης γνώσης*... Φιλοδοξία της θα πρέπει να είναι η παραγωγή υποψήφιων επαγγελματιών που γενικά το επίπεδό τους θα είναι υψηλότερο από το επίπεδο άλλων νέων που ζητούν εργασία, ώστε να προτιμώνται από τους διευθυντές και τους εκδότες...[Η σχολή] πρέπει να σχεδιασθεί με βάση την αντίληψη ότι η δημοσιογραφία δεν είναι επιστήμη, είναι επάγγελμα..." (*Καθημερινή*, 12/5/90).

50. "Ο δημοσιογράφος χρειάζεται ήθος, μόρφωση, και βασικά ταλέντο... Η δημοσιογραφία δεν διδάσκεται, γεννιέται μαζί με τον άνθρωπο. Και βελτιώνεται ή ολοκληρώνεται με τη μάθηση της γραφής και της ανάγνωσης"... (βλ. Κ. Πλατής, πρόεδρος της Πανελληνίας Ένωσης Συντακτών και Ανταποκριτών Διεθνών Ειδησεογραφικών Πρακτορείων, στο *ΑΝΤΙ*, τχ. 320, σελ. 43).

51. "...αυτό που χρειάζεται είναι μια επαγγελματική σχολή ενός έτους το πολύ, στην οποία θα μπαίνουν απόφοιτοι ανωτάτων σχολών, διότι δημοσιογραφικώς ειπείν δεν μαθαίνεται η πολιτική επιστήμη, θα τη μάθει στο πανεπιστήμιο ο ενδιαφερόμενος. Αν χρειάζεται δημοσιογραφική σχολή είναι για να μάθει την τέχνη μας η οποία είναι εξίσου σημαντική όπως και η κεραμική, η

απαιτούμενο του απεγκλωβισμού του Τύπου από το φαύλο κύκλο του "εμπειρισμού των παλαιότερων", και της "διαμόρφωσης ενός σύγχρονου δυναμικού σε μια εποχή που η καλπάζουσα εξέλιξη στα έντυπα, ή ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας απαιτεί σύγχρονες μεθόδους, αντιλήψεις και ύφος...." (Γ. Σαββίδης, *Αυγή*, 14/6/87).

Παρ' όλο που τα πρότυπα της "μαχόμενης" και της "ουδέτερης" δημοσιογραφίας, αντιμάχονται το ένα το άλλο, ως προς την αντίληψη που έχουν για τον κοινωνικό ρόλο και τις επικοινωνιακές προθέσεις του Τύπου καθώς και τη μορφή που παίρνει ο διαμεσολαβητικός τους ρόλος μεταξύ κοινού και "πραγματικότητας", στις αντιλήψεις των περισσότερων δημοσιογράφων συνυπάρχουν και συναρθρώνονται σ' ένα ενιαίο σύστημα πεποιθήσεων αφού οι κανόνες που υπαγορεύει το "ουδέτερο" δημοσιογραφικό μοντέλο, συνδυάζονται πάντα με τις βασικές αρχές της "μαχόμενης" δημοσιογραφίας⁵². Ετσι, το συνονθύλευμα διαδοχικών ερμηνειών, υποθέσεων και αντιλήψεων αναδεικνύει πολύ συχνότερα από ότι αρχικά φαίνεται, μια ταυτότητα συμπερασμάτων και μια κοινή θεωρητική προσέγγιση. Για τους Έλληνες δημοσιογράφους οι εφημερίδες είναι ή πρέπει να είναι η τέταρτη εξουσία και ως τέτοια να ενεργεί υπέρ του γενικού καλού και του εθνικού συμφέροντος⁵³, με βασικό στόχο τη διασφάλιση των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, τη διασφάλιση της δυνατότητας πρόσβασης και επιρροής στα κέντρα λήψης των αποφάσεων και τον έλεγχο και τον στιγματισμό των "δυσλειτουργιών" του συστήματος. Βαθύτερη αποστολή του Τύπου: "η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, της δημιουργικής αμφιβολίας, του σεβασμού στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, της πνευματικής αυτονομίας και ευθύνης, της πίστης στην αξία των

ξυλογλυπτική, έχει ορισμένες νομοτέλειες και ορισμένα τεχνάσματα που πρέπει να διδάχτει" (βλ. Χ. Μπουσμπουρέλης, στο *ΑΝΤΙ*, τχ. 320, σελ. 42).

52. Π.χ. ο Θ. Καρτερός - *Ριζοσπάστης* (στο Τζαννετάκος 1988:61), σχετικά με "το πνεύμα των αλλαγών" στην εφημερίδα: "Στόχος μας δεν είναι απλώς να κατασκευάσουμε ένα καλύτερο καταναλωτικό προϊόν,... είναι να κάνουμε το "Ρ" ακόμα πιο σοβαρή ακόμα πιο έγκυρη εφημερίδα... σημαίνει ότι ενισχύουμε το πολιτικό μέτωπό της. Ρίχνουμε περισσότερο βάρος στο ελεύθερο ρεπορτάζ ... προσπαθούμε να πιάσουμε και προβλήματα καινούργια... ν' ανταποκριθούμε σε κάποιες ανάγκες, απαιτήσεις που έχουν οι αναγνώστες για μεγαλύτερη ποικιλία θεματολογική... περισσότερα αθλητικά, περισσότερα και πιο ζωντανά πολιτιστικά θέματα, στήλες όπως π.χ. στήλη βίντεο, στήλη για το αυτοκίνητο...".

53. "Η δημοσιογραφία είναι πρωτίστως υπεύθυνο πολιτικό λειτουργήμα και ο ένας από τους βασικούς όρους λειτουργίας του ελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος. Έργο της είναι η αποκάλυψη και προβολή της βαθύτερης ουσίας [της Αλήθειας] των γεγονότων, που συνθέτουν τη σύνολη κοινωνική και πολιτική δράση και η μορφοποίησή της σε κριτικό και πολιτικό λόγο (βλ. Κοροβηλάς, ό.π., σελ. 15).

ελεύθερων θεσμών - με άλλα λόγια την ανάπτυξη και καλλιέργεια των αρετών του ελεύθερου πολίτη της δημοκρατικής κοινωνίας⁵⁴. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η κατάκτηση των αρχών της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας, η επιστημονική επεξεργασία των μηνυμάτων, ο σεβασμός των δεοντολογικών κανόνων και η υιοθέτηση της σύγχρονης τεχνολογίας, συνιστούν ουσιαστικά υπηρεσία προς το κοινωνικό σύνολο αφού θεωρείται ότι μόνο μέσω αυτών είναι επιτυχής η προώθηση του δημοσίου συμφέροντος. Ετσι, ως προς το περιεχόμενο των ΜΜΕ είτε εκλαμβάνεται θετικά, ως αποκαλυπτικό της αλήθειας, είτε αρνητικά, ως (συνειδητή και σκόπιμη) διαστρέβλωση και απόκρυψη της πραγματικότητας. Η κριτική που ασκείται στα μηνυμάτα που μεταδίδονται, γίνεται από την σκοπιά της ανάγκης ενίσχυσης του ρόλου των ΜΜΕ μέσα στα νομοθετικά και θεσμικά όρια που θέτουν οι αστικές δημοκρατίες.

Μ' αυτήν την έννοια, οι κεντρικές προβολές της δημόσιας συζήτησης, παρέχουν ένα βαθμό ιδεολογικής ενότητας γύρω από τον παραδοσιακό πόλο, καθώς δημοσιογραφικές ιδεολογίες που είχαν αναπτυχθεί σε προηγούμενες δεκαετίες, εμφανίζονται σε συμπυκνωμένη μορφή μέσα σε "σύγχρονες" ιδεολογικές κατασκευές.

Εντούτοις, ο συνδυασμός των λογικά αντιτιθεμένων αυτών προτύπων δημοσιογραφίας, δημιουργεί πλήθος αντιφάσεων και θεωρητικών αδιέξοδων. Η διαφορούμενη εννοιολογική επεξεργασία της έννοιας της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας, και η ενσωμάτωση τους στο καθημερινό λεξιλόγιο των Ελλήνων δημοσιογράφων είναι χαρακτηριστική και καταδεικνύει πως οι εναλλακτικές προτάσεις τους, ενώ κινούνται μέσα στα πλαίσια του κυρίαρχου ιδεολογικού

---

54. Βλ π.χ. εισήγηση Π. Γέμτου στο Ο.Π.Ε.Κ. (1987:10). Στα πλαίσια της λογικής αυτής της θεώρησης συνυπάρχουν δύο αντιλήψεις. Η πρώτη δίνει έμφαση στην συντήρηση και συνέχεια του κοινωνικού συστήματος, ενώ η δεύτερη τονίζει τη έννοια της κοινωνικής αλλαγής: η άποψη ότι "Βασικός στόχος της δημοσιογραφίας είναι η συμβολή της στην ευρύτερη κοινωνική συναίνεση και εξασφάλιση της ομαλής ανέλιξης του πολιτικού βίου" (Κοροβηλάς, ό.π., σελ. 12), αντικαθίσταται συχνά με την αντίληψη της εφημερίδας ως "προμαχώνα" των πολιτικών αγώνων, εγγυητή της διασφάλισης των δικαιωμάτων του λαού (των εργαζομένων), και φορέα κοινωνικής μεταβολής μέσα στα πλαίσια των υπάρχοντων δημοκρατικών διαδικασιών: "Ιδεολογικά είχαμε σαν αρχή την πρόοδο της ελληνικής κοινωνίας, με στήριξη των δυνάμεων που επαγγέλλονταν αλλαγή και συγχρονισμό του ελληνικού κράτους. Είχαμε σαν αρχή τη σαφή και μαχητική τοποθέτησή μας κατά του ιμπεριαλισμού..." (Α. Φιλιππόπουλος - *Εθνος*, στο Τζαννετάκος, 1988:32), και, "...Η δική μας οπτική γωνιά είναι [αυτή] των εργαζομένων και του σοσιαλισμού..." (Θ. Καρτερός - *Ριζοσπάστης*, στο Τζαννετάκος, 1988:59).

πεδίου και σε καμία περίπτωση δεν το υπερβαίνουν⁵⁵, οδηγούν σε μια αποσπασματική, μερική και εγγενώς ελλιπή προβληματική.

Για τους Έλληνες δημοσιογράφους η αντικειμενικότητα, ως άμεση συνέπεια της ελευθερίας και της υπευθυνότητας των φορέων του Τύπου και ως προϋπόθεση του "ορθώς πράττειν" (ηθικά και επαγγελματικά), συνδέεται με την επιτυχία του μέσου (εμπορική, πολιτισμική, παιδευτική), καθώς και την αλληλεγγύη και την τάξη που ρυθμίζει τις σχέσεις των φορέων του Τύπου με τις πηγές των ειδήσεων.

Από μια λεπτομερέστερη ανάλυση του δημοσιογραφικού λόγου, προκύπτουν δύο έννοιες της αντικειμενικότητας: σ' ένα γενικό κανονιστικό επίπεδο, συμπλέκεται εννοιολογικά με την έννοια του πλουραλισμού και εξομοιώνεται με την ίση μεταχείριση των κομμάτων και την ισότητα του ανταγωνισμού μεταξύ επιλεγμένων πολιτικών "αντιπάλων"⁵⁶, όταν δε, πρόκειται για την καθημερινή πρακτική συγκεκριμένης εφημερίδας με σαφή πολιτική ταυτότητα, η έννοια της αντικειμενικότητας είτε εκκενώνεται ως εξ ορισμού μη εφικτή⁵⁷, είτε υποβιβάζεται

---

55. Οπωσδήποτε εκφράζονται επιφυλάξεις και ενστάσεις, σ' ό,τι αφορά επιμέρους ζητήματα, οι οποίες όμως συνήθως απωθούνται στο περιθώριο του ιδεολογικού πεδίου.

56. Συνήθως ταυτίζεται με την αυστηρή και έντιμη άσκηση κριτικής στα κόμματα που υποτίθεται ότι εκφράζουν και υποστηρίζουν και την αναγνώριση των θετικών πλευρών των αντιπάλων, τη μη απόκρυψη ειδήσεων δυσάρεστων για το κόμμα με το οποίο συνδέεται ιδεολογικά. Σπάνια θεωρείται συνώνυμη της ουδετερότητας, ως μη επηρεασμός από προτιμήσεις ή υποκειμενικές γνώμες ή ως "εις ουδέν κόμμα ανήκων", όπως στη περίπτωση του Θ. Καλούδη, δ/ντη των "24Ω" (βλ. Τζαννετάκος, 1988:303-314).

57. Βλ. π.χ. την άποψη του Γ. Δουατζή (*ANTI*, τχ 320, σ. 11-12), όπου δεν δέχεται ότι μπορεί να υπάρξει αντικειμενικότητα όταν υπάρχουν υποκείμενα τα οποία χειρίζονται την επιλογή, ταξινόμηση, προβολή των ειδήσεων, διαδικασία που έμμεσα ταξινομεί και ερμηνεύει τη πραγματικότητα. Εξάλλου ο Θ. Καρτερός του *Ριζοσπάστη*, δηλώνει: " ... Φοβάμαι ότι δεν έχει νόημα να μιλάμε για εφημερίδα χωρίς πολιτική τοποθέτηση... Είμαστε εφημερίδα του ΚΚ. Τώρα αυτό επηρεάζει την αντικειμενικότητα μας; ... Πιστεύουμε ότι όχι... ότι εμείς αποδίδουμε ή προσπαθούμε να αποδώσουμε την αντικειμενική πραγματικότητα... όμως τι είναι αυτή η αντικειμενικότητα;... Υπάρχουν διάφορες οπτικές γωνίες για να βλέπει κανείς την αντικειμενική πραγματικότητα. Εμείς δεν το κρύβουμε. Η δική μας οπτική γωνία είναι [αυτή] των εργαζομένων. Μ' αυτήν την έννοια αντικειμενικοί απέναντι στα μονοπώλια, αντικειμενικοί απέναντι σε αυτό που γενικά ονομάζεται κατεστημένο, εμείς δεν είμαστε και δεν μπορούμε να είμαστε... Η θέση μας είναι στο πλευρό των εργαζομένων... αναιρεί αυτό την αντικειμενικότητα μας;... ίσα-ίσα αυτό είναι αντικειμενικότητα. Δηλαδή σε μια κοινωνία που είναι χωρισμένη σε τάξεις, ... που έχουν κοινωνικά και πολιτικά αντίθετα συμφέροντα, ποια είναι η αντικειμενικότητα; Υπάρχει η αντικειμενικότητα του αφεντικού, των εργαζομένων, των κυβερνητικών σκοπιμοτήτων. Εδώ είναι υποχρεωμένος κανείς να πάρει θέση δεν μπορεί να παίζει σε δύο ταμπλό... Εμείς "αντικειμενικοί"... δεν μπορούμε να είμαστε με την έννοια να είμαστε και από εδώ και από εκεί..." (βλ. Τζαννετάκος, 1988:59, 64). Ανεξάρτητα από τους εναλλακτικούς ορισμούς που υιοθετούνται εδώ, (αντικειμενικότητα = κομματική ή ταξική ουδετερότητα, ή/και = να μην παίρνει θέση κάποιος στα μείζονα προβλήματα της κοινωνίας, ή/και

και συνυποδηλώνει γενικά τη ανάγκη σεβασμού της αλήθειας κατά την άσκηση πολεμικής⁵⁸. Παρόμοια είναι και η περίπτωση της έννοιας της πολυφωνίας: ως αξία έχει τελικά επικρατήσει ολοκληρωτικά και σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό από αυτήν της αντικειμενικότητας, αναφέρεται δε σε πολλά επίπεδα πραγματικότητας. Με βάση την πλουραλιστική θεωρία, ο Τύπος υπακούοντας στις θεμελιώδεις αρχές των δημοκρατικών κοινωνικών συστημάτων, πρέπει να εκφράζει και να διαδίδει την ποικιλία απόψεων, να ικανοποιεί τα ποικίλα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες που υπάρχουν στις σύγχρονες στρωματοποιημένες κοινωνίες. Καθρεφτίζει την κοινωνική διαφοροποίηση, ενώ προωθεί το δικαίωμα λόγου όλων των κοινωνικών ομάδων και την εσωτερική πολυφωνία στην εφημερίδα. Εντούτοις, στη ανάλυση του δημοσιογραφικού λόγου, η έννοια της πολυφωνίας μετατοπίζεται από αυτόν τον πολύ γενικό ορισμό, και ανάγεται κυρίως στην υποχρέωση των εφημερίδων να περιλαμβάνουν τις απόψεις όλων των κομμάτων και των φορέων τους: το φάσμα των παρατιθέμενων πολιτικών απόψεων συνιστά το δείκτη πολυφωνίας της εφημερίδας⁵⁹.

= η αλήθεια), αυτό που είναι σημαντικό να επισημανθεί είναι ότι ο Θ.Κ. δεν καταφέρνει να υπερβεί τα διλήμματα της λογικής της αντικειμενικής δημοσιογραφίας με συνέπεια να παγιδευτεί σε μια άκρως αντιφατική άποψη όπου χωρίς να αμφισβητείται το αίτημα της αντικειμενικότητας (με την έννοια της αντανάκλασης της πραγματικότητας και της αποκάλυψης της αλήθειας), υποκαθίσταται από την έννοια της συνειδητής υποκειμενικότητας, εν ολίγοις τον σχετικισμό.

58. Οι έννοιες που συνεχώς συναντάμε εννοιολογικά συναρθρωμένες με αυτήν της αντικειμενικότητας έχουν ένα ειδικό ηθικό βάρος: εκφράζουν κυρίως την ανάγκη απόρριψης του φασισμού, της στείρας αντιπολίτευσης, της άμετρης κομματικοποίησης και της προπαγάνδας, τον απεγκλωβισμό από τη λογική της πώλησης, του φανατισμού και του κομματικού πατριωτισμού, προς όφελος ηπιότερων τόνων και της υιοθέτησης σοβαρού και καλόπιστου κριτικού δημοσιογραφικού λόγου, προκειμένου να "προσφέρουν αξιόπιστη αναγνωστική λύση", (Χ. Παπουτσάκης, *Μεσημβρινή*, 4/12/85). Από τις ελάχιστες περιπτώσεις ανοιχτής αμφισβήτησης της νομιμότητας της αντικειμενικής δημοσιογραφίας, είναι αυτή του Μ. Δημητρίου (*ΑΝΤΙ*, τχ. 320:46): "Εγώ δεν δέχομαι να στρατευτούμε όλοι για μια αντικειμενική πληροφόρηση... Πιστεύω, ότι έχεις δικαίωμα να έχεις μια κομματική άποψη πάνω στην ειδησεογραφία. Εκείνο που δεν δικαιούσαι είναι να διαστρεβλώνεις τον πυρήνα της ειδήσεως. Θέλω να πω να μην πέσουμε στο λάθος της δήθεν απολιτικοποίησης γιατί δεν μπορώ να την προσδιορίσω ως σωστή δημοσιογραφία, ή αντικειμενική δημοσιογραφία".

59. Σπάνια διατυπώνεται μια συνθετότερη αντίληψη για την έννοια της πολυφωνίας, όπως αυτή του Μ. Κουλουριδή: "...να δούμε αν στη συγκεκριμένη δομή που υπάρχει σήμερα μπορεί να υπάρξει πραγματικά πλουραλισμός ή αν χρειάζεται μια άλλη δομή, να υπάρξει κάποιο σπέρμα - αν θέλετε - πλουραλισμού και κάποιες δυνατότητες πρόσβασης στα ΜΜΕ και άλλων ομάδων έξω από τις συγκεκριμένες ομάδες της κυβέρνησης ή των κομμάτων των υπαρκτών στη Βουλή. Υπάρχουν και άλλες ομάδες μέσα στη κοινωνία, υπάρχουν και άλλα στρώματα τα οποία δεν έχουν καμμία πρόσβαση γιατί δεν εκπροσωπούνται κάπου" (βλ. *ΑΝΤΙ*, τχ. 320:19).

Η απόπειρα συμφιλίωσης της "μαχόμενης" και της "ουδέτερης" δημοσιογραφίας που περιγράψαμε, δεν εξαντλεί την ουσία της δημόσιας συζήτησης που εξετάζουμε. Το νέο "καθεστώς" που ανακύπτει από τις συνεχείς ανακατάξεις στον ευρύτερο χώρο των ΜΜΕ και τις συνέπειες τους, τροφοδοτεί ακατάπαυστα το δημοσιογραφικό λόγο, καταδεικνύοντας τη βαθιά ιδεολογική του φύση του επαγγέλματος. Διακρίνουμε δύο προοπτικές: αυτήν της απόλυτης πίστης στους νόμους της ελεύθερης αγοράς και την επαγγελματική συνείδηση των δημοσιογράφων και εκείνην όπου η ανταγωνιστική αγορά δεν θεωρείται ικανή και αναγκαία συνθήκη για την απρόσκοπτη λειτουργία του Τύπου και προβάλλουν σε εμβρυακό επίπεδο αιτήματα "εξωτερικής" (κρατικής) παρέμβασης, που όμως, ως λογικά ασυμβίβαστα με τη φιλελεύθερη θεωρία, ουσιαστικά ακυρώνονται.

Στην πρώτη περίπτωση της απόλυτης αποδοχής των αρχών της θεωρίας της "ελευθερίας του Τύπου", δίνεται σαφής προτεραιότητα στη λογική των νόμων της ανταγωνιστικής οικονομίας⁶⁰. Σ' αυτό το πλαίσιο διαφαίνεται επίσης μια προσπάθεια να εκλογικευτεί η επιχειρηματική δραστηριότητα, έμμεσα ή άμεσα υπέρ του δημοσίου συμφέροντος⁶¹, ή απλώς να γίνει αποδεκτός ο συνδυασμός "μικτών κινήτρων"⁶².

---

60. "...ως ένα βαθμό είναι φυσικό, οι κυβερνήσεις όλων των χωρών να βρίσκονται, κατά κάποιο τρόπο, σε συνεχή ανταγωνισμό με την *άτυπη* αλλά πανίσχυρη Τέταρτη Εξουσία. ...είτε το θέλουν είτε δεν το θέλουν οι ιδιοκτήτες, οι εκδότες, οι διευθυντές και οι συντάκτες, καμιά δύναμη πολιτική ή οικονομική δεν μπορεί να τον εμποδίσει να κρίνει και να ελέγχει την όποια εξουσία και τους λειτουργούς της με όποιον θεωρεί προσφορότερο τρόπο μέχρι και τον πιο σκληρό. Διότι ο Τύπος διαμορφώνει ως ένα βαθμό την κοινή γνώμη, από την άλλη είναι 100% δέσμιος και αιχμάλωτος του αναγνωστικού του κοινού. Επί πλέον από τη φύση του ο Τύπος δεν εξαγοράζεται. Βέβαια μια κυβέρνηση ή μια αντιπολίτευση ή κάποια άτομα μπορούν να εξαγοράσουν μία ή περισσότερες εφημερίδες, δεν μπορούν όμως να εξαγοράσουν ούτε έναν από τους αναγνώστες τους, και στην θέση εξωνημένων θα εμφανισθούν αμέσως άλλες. Είναι λοιπόν ζήτημα πολιτικής ωριμότητας των κυβερνώντων, να αποδέχονται τις αναμφισβήτητες αυτές αλήθειες, που αποτελούν την πεμπτούσια και του δημοκρατικού πολιτεύματος και να επιδιώκουν να έχουν τουλάχιστον ομαλές σχέσεις με τον Τύπο, για να μπορούν σωστά να ασκούν την εξουσία, αν θέλουν βέβαια να διαχειρίζονται αυτή την εξουσία προς όφελος του λαού" (*Ελευθεροτυπία*, 12/10/87).

61. "...Όμως εγώ πιστεύω ότι ο Τύπος είναι ζωντανό πράγμα, που δεν μπορεί να περιέλθει σε κάποιους περιορισμούς... Ο Τύπος πρέπει να βρίσκεται συνεχώς σε εξέλιξη και ο πιο αποτελεσματικός τρόπος να γίνεται αυτό είναι στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας... Συνεπώς, είναι καλοδεχούμενοι στο χώρο του Τύπου όλοι οι επιχειρηματίες και από κει ... έρχεται η διαδικασία των κοινωνικών διεργασιών, που επιβραβεύουν ή όχι τέτοιες απόπειρες επιχειρηματικές" (Α. Βουδούρης, στο Τζαννετάκος, 1988:233). Η ακόμα, "Ανάμεσα στις ελευθερίες που υποστηρίζουμε, είναι και η ελεύθερα οικονομία... Είμαστε υπέρ εκείνου που συμφέρει τον τόπο και το λαό. Αν αυτό μπορεί να προκύψει από τα κέρδη του κεφαλαίου, τα κέρδη που είναι νόμιμα, που

Η αντίληψη αυτή αποδέχεται το προφανές της υπεροχής της οικονομικής ανεξαρτησίας έναντι οποιουδήποτε ελέγχου και προϋποθέτει ότι η ανταγωνιστική αγορά είναι στη βάση της ουδέτερη αφού οι οικονομικοί όροι λειτουργίας μιας εφημερίδας δεν θέτουν a priori περιορισμούς στην αναζήτηση της αλήθειας. Εφόσον το κοινό είναι ο τελικός κριτής του κατά πόσον η εφημερίδα, επιτελεί ορθά (από άποψη ηθική και εμπορική) το έργο της, δεν γίνεται αποδεκτή, καμία μορφή παρέμβασης από εξωτερικό φορέα. Κατά συνέπεια, η ανεξαρτησία, ως άμεσο επακόλουθο της ελευθερίας του Τύπου, ορίζεται κύρια, ως απουσία οικονομικού ή πολιτικού ελέγχου και παρέμβασης από τους διάφορους θεσμούς της πολιτικής εξουσίας⁶³.

Παράλληλα, συνήθως απορρίπτεται η άποψη ότι ο Τύπος διέρχεται κάποια μορφή "κρίσης"⁶⁴, αλλά και όταν αναγνωρίζεται η ύπαρξη "εκτροπών", θεωρείται είτε ότι συνιστούν κρούσματα δυσλειτουργίας του θεσμού - ως φυσικό επακόλουθο του ανταγωνισμού - είτε ανάγεται σε εξωγενείς παράγοντες⁶⁵. Κάτω από αυτό το πρι-

---

φορολογούνται εγώ είμαι αναφανδόν υπέρ. Μόνο αν έχουν κέρδη οι επιχειρήσεις μπορεί να έχουμε βελτίωση της ζωής όλοι μας" (Γ. Μαρίνος, στο Τζαννετάκος, 1988:179).

62. Ο Α. Φιλιππόπουλος (1982:16) αναφερόμενος στον εκδότη του *Εθνους* Γ. Μπόμπολα " ...του προσφέραμε αυτή την άπιαστη και συναρπαστική μαγεία, την πληθωρική συγκίνηση της γνήσιας δημοσιογραφίας... παράλληλα με την επιχειρηματική επιτυχία. Γιατί δεν έχουμε κανένα λόγο να κρύψουμε ότι η επιτυχία του *Εθνους* δεν είναι μόνο δημοσιογραφική και κυκλοφοριακή, είναι και επιχειρηματική και αποτελεί ένα σημαντικό γεγονός και παράλληλα μια αψευδή απόδειξη ότι στον τόπο μας μπορεί να επιζήσει η ζωντανή, αδέσμευτη και ανεξάρτητη δημοσιογραφία".

63. "Ανέκαθεν ο Τύπος υφίστατο δίωξεις και ανέκαθεν η εξουσία επεδίωκε να περιορίζει τις δυνατότητές του για έλεγχο, κριτική και ελεύθερη άσκηση της αποστολής του...Είναι ανάγκη να γίνει συνείδηση, ότι βρισκόμαστε κάθε μέρα σε μια έπαλη μάχη, για να διεκδικούμε αφ'ενός το δικαίωμα να είμαστε ελεύθεροι, ανεξάρτητοι και ασυμβίβαστοι στο έργο μας και να υπερασπιζόμαστε αφ'ετέρου, με όλα τα μέσα και όλους τους τρόπους, το δικαίωμα του λαού να πληροφορείται, να μαθαίνει την αλήθεια... "(Β. Κοραχάης - Πρόεδρος ΕΣΗΕΑ, εφημερίδα *Κάθε Μέρα*, 6/11/88)

64. "Το έργο των δημοσιογράφων καταξιώνεται απ' το αποτέλεσμα του... είναι πάντα θετικό και αποβαίνει υπέρ του δημοσίου συμφέροντος. Θέλω να επιμείνω σ' αυτό για να σημειώσω πόσο αδικούν τους δημοσιογράφους, όσοι περιορίζουν την κριτική τους ... σε μερικά λάθη ή ελαττώματα ή υπερβολές ή άλλες εκτροπές, ενώ αγνοούν τις αρετές της ελεύθερης και ασυμβίβαστης δημοσιογραφίας.... (Β. Κοραχάης, *Κάθε Μέρα*, 6/11/88), ή αλλού, "Για μένα κρίση στον Τύπο δεν υπάρχει... οι ελληνικές εφημερίδες εκφράζουν το επίπεδο της ελληνικής κοινωνίας... υπάρχει υπερβολή στον Τύπο, και το στοιχείο αυτό κυριαρχεί στον ελληνικό δημόσιο και πολιτικό βίο. Ο υπερβολικός Τύπος μπορεί να είναι αξιόπιστος... γιατί οι δημοσιογράφοι γράφουν την αλήθεια" (Γ. Χατζηκωνσταντίνου - *Απογευματινή*, στο Τζαννετάκος, 1988:139).

65. "Ο ελληνικός Τύπος από μερικές πλευρές είναι από τους καλύτερους της Ευρώπης. Μόνο που περιέχει τις πιο χτυπητές εξαιρέσεις κακής δημοσιογραφίας. Τα αμαρτήματα και οι παραβάσεις της δεοντολογίας, όποτε και από όποιους γίνονται, δεν έχουν προηγούμενο. Και

σμα, η ανάγκη περιφρούρησης του επαγγέλματος συνυφαίνεται με το πολιτικό αίτημα της "προστασίας" της ανεξαρτησίας του Τύπου από κάθε είδους εξωτερική παρέμβαση⁶⁶ και την απόλυτη αποδοχή των αρχών και αξιών που υπαγορεύουν οι δεοντολογικοί κανόνες για τη διασφάλιση των οποίων αποκλειστικά υπεύθυνοι⁶⁷ είναι οι δημοσιογράφοι. Ως προς την αντιμετώπιση των συγκυριακών προβλημάτων του Τύπου και των περιπτώσεων καταχρήσης των εφημερίδων σε βάρος των πολιτών, πέρα από την πίστη στη δικαστική εξουσία για την εφαρμογή της ισχύουσας ποινικής νομοθεσίας, κινητήριοι μοχλός είναι η επαγγελματική συνείδηση των φορέων του Τύπου, που έχει την ικανότητα να επιβάλλει τους όρους της στη παραγωγή των μηνυμάτων⁶⁸.

Η σύγκριση των διαφόρων προτάσεων, για την "έξοδο από την κρίση" και την "αναβάθμιση και εξυγίανση" του Τύπου, ή τον "κίνδυνο που διατρέχει η πληροφόρηση", που περιλαμβάνει η δεύτερη τάση, σκιαγραφεί την προοδευτική διαδικασία απογοήτευσης και συνακόλουθης αμφισβήτησης της νομοτελειακά, θετικής επιρροής του ανταγωνισμού της αγοράς. Οι απόψεις αυτές, δίνουν το

βέβαια η ευθύνη δεν ανήκει μόνο στο Τύπο. ...το κράτος δεν έκανε το παραμικρό για να τονώσει το λειτουργήμα, να επιβραβεύσει ηθικά εκείνους που το υπηρετούν σωστά, να βραβεύσει καλές προσπάθειες εφημερίδων, να δώσει υποτροφίες σε νέους δημοσιογράφους, να ιδρύσει κρατική σχολή, να ελευθερώσει τις πηγές πληροφόρησης, να μετατρέψει τα κρατικά μέσα σε εθνικά, να φύγει οριστικά και ανεπιστρεπτή από τη φαύλη θέση ότι δουλειά του είναι να εξαγοράζει εφημερίδες και δημοσιογράφους..." (Χ. Πασαλάρης, *Βραδυνή της Κ.*, 4/10/87).

66. "...Οι δημοσιογράφοι έχουν χρέος - όχι απλώς δικαίωμα - να απορρίπτονται και να ανθίστανται σε κάθε μορφή παρέμβασης και σε κάθε υπόδειξη και σε κάθε πίεση να μεταβληθούν σε φερέφωνα οποιουδήποτε. Όπως στον πατριωτισμό των Ελλήνων ανατίθεται η προστασία του Συντάγματος, έτσι ακριβώς, ανατίθεται και στην ευψυχία των δημοσιογράφων, η προστασία των ελευθεριών του Τύπου..." (Β. Κοραχάης, *Κάθε Μέρα*, 6/11/88).

67. "...Είναι πάγια θέση της ΕΣΗΕΑ ότι κανένας νόμος περί Τύπου δεν θεραπεύει τα ελαττώματα του Τύπου. Αντιθέτως. Αποσκοπεί στη φίμωση και τον περιορισμό του. Οι υπάρχουσες διατάξεις της Ποινικής Νομοθεσίας είναι αρκετές και ίσως πολλές για τον κολασμό αδικημάτων Τύπου... Θέλω να πω ότι με κανένα τρόπο δεν πρέπει η σύγχρονη κοινωνία να παρεμβάλει εμπόδια στην ελεύθερη άσκηση του ελέγχου της δημόσιας ζωής από την πλευρά του Τύπου. Το πλαίσιο των κανόνων, (μέσα στο οποίο είναι υποχρεωμένος δημοσιογράφος να λειτουργεί), υπάρχει στο καταστατικό της Ένωσης με διατάξεις οι οποίες σαφέστατα προσδιορίζουν τις υποχρεώσεις των λειτουργών του Τύπου και τις αρχές τις οποίες πρέπει να ακολουθούν. Υπάρχουν, ακόμα και άγραφτοι κανόνες, καθιερωμένοι απ' τη δημοσιογραφική εμπειρία και πρακτική και οι οποίοι, επίσης, αποτελούν αλάνθαστο οδηγό της δημοσιογραφικής σκέψης και γραφής" (Β. Κοραχάης, ό.π.).

68. "Μη γελιόμαστε: Οι εφημερίδες και τα περιοδικά, αλλά και τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ, είναι και θα είναι ό,τι θα θελήσουμε ή θα δεχθούμε ή θα τολμήσουμε να είναι, εμείς οι δημοσιογράφοι" (Μ. Ρεζάν, *Κάθε Μέρα*, 19/6/88).

στιγμα του προβληματισμού που εγείρουν οι ραγδαίες ανακατατάξεις στον Τύπο, καθώς και το μέτρο των αρνητικών αντιδράσεων που προκαλεί η "εισβολή των επιχειρηματιών"⁶⁹ και η εντεινόμενη εμπορευματοποίηση του Τύπου, με ό,τι συνεπάγεται αυτό για το δημοσιογραφικό επάγγελμα.

Είναι καταφανές ότι η αδιάκοπη προβολή της προάσπισης του "δημόσιου συμφέροντος", ή του "συμφέροντος του λαού", προσδίδει μια βαθιά "αντι-οικονομική" και αλτρούϊστική φύση στο επάγγελμα⁷⁰ και καθιστά σαφή την προσπάθεια που καταβάλλεται για την εδραίωση της "ανιδιοτέλειας" ως βασικό συστατικό του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Η παραδοχή ότι δεν πρέπει τόσο οι ιδιοκτήτες όσο και οι δημοσιογράφοι "κατά την εκπλήρωση της αποστολής τους ως εκπρόσωποι του δημοσίου συμφέροντος", να έχουν οικονομικά ή άλλα "άνομα" κίνητρα, συνιστά ένας από τους βασικούς δεοντολογικούς κανόνες και ως αρχή κυριαρχεί σ' αυτήν τη μερίδα των δημοσιογράφων. Κεντρική είναι εδώ η άποψη ότι η είσοδος των "επιχειρηματιών" στον Τύπο, οι διαφαινόμενες τάσεις προς ολιγοπώλια και μονοπώλια σ' όλον τον κλάδο των ΜΜΕ, και η συνεπαγόμενη τάση αυταρχισμού της εξουσίας λόγω της αμφισβήτησης του κρατικού μονοπωλίου στη Ραδιοτηλεόραση, καθιστούν προβληματικό το γεγονός ότι αρκεί η ελεύθερη αγορά (ως εγγυητής)⁷¹ και η επαγγελματική συνείδηση των δημοσιογράφων⁷²

---

69. "Η αλλαγή της καιρίας δομής των εφημερίδων και των άλλων εντύπων, η εισβολή στο επάγγελμα άσχετων και ανίδεων ανθρώπων ή και ύποπτων συμφερόντων ατόμων..." (*Βραδυνή της Κυριακής*, 4/10/87).

70. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση διευθυντών ή διευθυντών/εκδοτών που αρνούνται επίμονα να συνδέσουν την έκδοση της εφημερίδας με οικονομικά κίνητρα ή να δεχτούν οποιαδήποτε διασυνδέσεις της εφημερίδας με άλλες επιχειρηματικές δραστηριότητες των ιδιοκτητών της. Ο Ν.Κακαουνάκης (*Καλάμι*) σε σχετική ερώτηση δηλώνει: "Δυστυχώς δεν έχω γίνει επιχειρηματίας και φοβάμαι ότι δεν πρόκειται να γίνω ποτέ..." (βλ. Τζαννετάκος, 1988:12), ή ακόμα, "...από την περίοδο που εξέδωσα τον Ε.Τ. έχω σταματήσει οποιαδήποτε άλλη επιχειρηματική δραστηριότητα... σήμερα ίσως είμαι ο εκδότης της εφημερίδας που δεν έχει άλλη επιχειρηματική ή οποιαδήποτε άλλη επαγγελματική δραστηριότητα εν πάση περιπτώσει, αλλά μόνο την εφημερίδα. Συνεπώς, είμαι σ' αυτούς που λέτε παραδοσιακούς εκδότες, πλέον..." (Α. Βουδούρης, εκδότης και δ/ντης του *Ελεύθερου Τύπου*, στο Τζαννετάκος, 1988:233).

71. Επιφύλαξη εκφράζει η *Μεσημβρινή* ως προς το κριτήριο των αναγνωστών στην αναγνώριση και επιβράβευση των δεοντολογικών αρχών της εφημερίδας: "Η *Μεσημβρινή* θεωρεί το απαραβίαστο της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου ένα από τα αξιώματά της κατά τον καθορισμό του τρόπου με τον οποίο διακονεί τη δημοσιογραφία. Κι όμως η σοβαρότητά της δεν εκτιμήθηκε πάντοτε από το κοινό, που αντίθετα πριμοδότησε κυκλοφοριακά τους σκανδαλοθήρες. Το κατά πόσο οι αρχές μπορούν να γίνουν σεβαστές δεν εξαρτάται λοιπόν μόνο από την τάση ή την καλλιέργεια των δημοσιογράφων, αλλά από το αμείλικτο γεγονός ότι τα έντυπα που υπηρετούν πρέπει να πουλήσουν φύλλα!" (*Μεσημβρινή*, 18/12/89).

(ως φορέας), για τη διασφάλιση "του δημοσίου συμφέροντος", τον θρίαμβο της αλήθειας και της πολυφωνικής ενημέρωσης. Υποστηρίζεται, ότι με τις επιταχυνόμενες τάσεις προς μονοπωλιακή σύνθεση της αγοράς των ΜΜΕ, καταστρατηγείται η συνταγματικά κατοχυρωμένη ελευθερία του Τύπου, ενώ με τη δημιουργία τεράστιων εκδοτικών επιχειρήσεων συγκεντρώνεται μεγάλη εξουσία σε λίγα χέρια και υπονομεύεται ο πλουραλισμός.

Επιπλέον, αν και το φαινόμενο της "μετανάστευσης στο χώρο του Τύπου επιχειρηματιών", ως διεθνές, κρίνεται αναπόφευκτο⁷³, στην Ελλάδα αποκηρύσσεται η διαχείριση των σύγχρονων εφημερίδων⁷⁴ λόγω κυρίως των ιδιοσυγκρασιακών χαρακτηριστικών των ιδιοκτητών τους, οι οποίοι εκ φύσεως "...δεν μπορούν να προωθήσουν τους παραδοσιακούς στόχους..."⁷⁵. Μια από τις σημαντικότερες γραμμές επίθεσης είναι η αμφισβήτηση της νομιμότητας του ιδιοκτησιακού ελέγχου, τόσο σε επίπεδο καθημερινής πρακτικής, όσο και στο επίπεδο της γενικότερης πολιτικής της εφημερίδας⁷⁶ και τονίζεται ότι οι νέοι ιδιοκτήτες - επιχειρηματίες "δημιουργούν αρνητική εικόνα με την εισβολή κάποιων στενά οικονομικών συμφερόντων" (Δ. Δημητρίου, *Μεσημβρινή*, 6/12/85), αφού τα

---

72. "Η επαγγελματική συνείδηση των δημοσιογράφων διαμορφώθηκε στο πλαίσιο οργανωμένων συμφερόντων, κομματικών σχεδιασμών και προσδοκιών και κυβερνητικής αυτοπροβολής...σε μια χώρα που δεν διαθέτει Σχολή Δημοσιογραφίας, ενιαίο Κ.Δ.Δ... και μια Ένωση Συντακτών που κρατάει έξω από τους κόλπους της μεγάλο τμήμα της μαχόμενης δημοσιογραφίας... είναι εγγύηση αυτό για αντικειμενική και πλουραλιστική δημοσιογραφία;... Η επαγγελματική συνείδηση των δημοσιογράφων δοκιμάζεται συνέχεια από συνεχείς υποχωρήσεις και αδιέξοδα. Είναι άδικο να φορτώνουμε μόνο σ' αυτούς την εγγύηση για αντικειμενικότητα και πλουραλισμό, όταν δεν έχουν θεσμοθετηθεί οι προϋποθέσεις" (Γ. Σαββίδης, *Αυγή*, 14/6/87).

73. "Μπήκαμε στην εποχή του πολυδιάστατου Τύπου και οφείλουμε ν' αποδεχτούμε τη νέα πραγματικότητα" (Χ. Πασαλάρης, *Κάθε Μέρα*, 19/6/88).

74. "...η Ελλάδα γνωρίζει και την κακέκτυπη έκδοσή του [φαινομένου της εισόδου των επιχειρηματιών στον Τύπο]. Υπάρχουν και οι εφημερίδες που χρησιμοποιούνται για τη διαμεσολάβηση στην πολιτική εξουσία και τη διεκπεραίωση άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων" (Βισσέντζου Α., *Ελευθεροτυπία*, 15/3/88), ή ακόμα, "Αλλότρια συμφέροντα, παρασάγγες μακριά από τα εκδοτικά - δημοσιογραφικά, οδήγησαν τους ανθρώπους αυτούς στο χώρο μας [αφού], οι ...αναλήψεις μεγάλων έργων, πρέπει να έχουν πίσω τους μια εφημερίδα..." (*Βραδυνή της Κυριακής*, 4/10/87).

75. βλ. πχ Λ. Κομίνης (1985) σχετικά με Α. Βουδούρη, ή πληθώρα άρθρων στον ημερήσιο Τύπο, για τους "μεγιστάνες του Τύπου", Μέρντοχ, Μάξουελ, ή Μπερλουσκόνι.

76. "Ο γιγαντισμός των ΜΜΕ στη μεταβατική εποχή μας θέτει όλο και πιο επιτακτικά το πρόβλημα της ιδιοκτησίας τους - της ιδιοκτησίας, σε τελευταία ανάλυση της ίδιας της κοινωνικής πληροφορίας" (Γ. Βότσης, στο Ο.Π.Ε.Κ., 1987:44).

ιδιοτελή κίνητρα είναι συνυποδηλωτικά της έλλειψης των ηθικών εκείνων αρχών, που είναι απαραίτητες για την προστασία "δημοσίου συμφέροντος"⁷⁷.

Εντούτοις και εδώ η κρίση του Τύπου εννοημάτωνεται μέσω ηθικών όρων όπως *εκχυδαϊσμός, κιτρινισμός, αυριανισμός*, κλπ και θεωρείται προσωρινή ανωμαλία ή "απόκλιση" από την ορθή λειτουργία. Ετσι, όλη η συζήτηση γύρω από τις νέες συνθήκες λειτουργίας του Τύπου, έχει πάρει την μορφή "διάγνωσης" και προτεινόμενης "θεραπείας", αφού στόχοι των εναλλακτικών προτάσεων είναι ο περιορισμός ή η διορθωτική παρέμβαση των προβλημάτων των ΜΜΕ. Ως προς την αντιμετώπιση της "κρίσης" επικρατούν άκρως αντιφατικά και νεφελώδη επιχειρήματα, όπου ενώ θεωρητικά, απορρίπτεται οποιασδήποτε μορφής κρατική παρέμβαση⁷⁸, στη συνέχεια μέσω του αιτήματος της ελαχιστοποίησης των "κινδύνων που ελλοχεύουν τόσο από την πολιτική εξουσία, όσο και από τον αδυσώπητο οικονομικό ανταγωνισμό", επανεισάγεται⁷⁹ χωρίς όμως να γίνεται ποτέ αποδεκτή η ανάγκη για συγκεκριμένες κρατικές ενέργειες. Μια δεύτερη προβληματική εξίσου αντιφατική, υιοθετεί ρητά την άποψη της ανάγκης κρατικής παρέμβασης, που είτε

---

77. "Αν δοκιμάσει κανείς να κάνει μια "ανατομία" του σημερινού εκδοτικού οργανισμού, στον χώρο της καθημερινής εφημεριδογραφίας, θα διαπιστώσει τη με σχεδόν μαθηματική πρόοδο διόγκωση του αριθμού των εφημερίδων που εκδίδονται στην Αθήνα, αλλά την απειλητική μείωση των λεγομένων "παραδοσιακών εκδοτών" και τη συρρίκνωση, μέχρι σχεδόν εκμηδενισμού, των αρχών που διέπουν ή τουλάχιστον πρέπει να διέπουν - όχι την καλή ή την καλύτερη δημοσιογραφία, αλλά απλούστατα, τη Δημοσιογραφία" (*Η Βραδυνή της Κυριακής*, 4/10/87).

78. "Υποστηρίζαμε ανέκαθεν και μονότονα ότι τις ρυθμίσεις για την ανύψωση της δημοσιογραφίας και την κωδικοποίηση της δεοντολογίας θα πρέπει να τις καθορίσουν μόνο δημοσιογράφοι, εκφράζοντας παράλληλα την πλήρη αντίθεσή μας σ' όποια κυβερνητική επέμβαση με νόμους, διατάγματα κλπ. Υποστηρίζαμε επίσης ότι την εφαρμογή του Κ.Δ.Δ. θα πρέπει να την παρακολουθεί ειδικό αιρετό όργανο, αποτελούμενο αποκλειστικά από έμπειρους, καταξιωμένους και έντιμους δημοσιογράφους. Κι όλα αυτά μπορεί να τα εγγυηθεί μόνο η συλλογική γνώση, πείρα και αυτοδέσμευση των δημοσιογράφων..." (Γ. Σαββίδης, *Αυγή*, 7/2/88). Είναι σαφές εδώ, η αντίφαση που ενυπάρχει στην ίδια τη σκέψη του Γ. Σ. αν συγκριθεί με τις απόψεις του στην υποσημ. 73.

79. Συχνά οι αντιφάσεις είναι πολύ έντονες σ' αυτό το σημείο: ενώ σαφώς διατυπώνεται το αίτημα της αυτορύθμισης και του αυτοελέγχου και του αποκλεισμού κάθε εξωτερικής παρέμβασης, από την άλλη, προβάλλονται ακατάπαυστα αιτήματα για επιχορηγήσεις και δανειοδοτήσεις, "για αποκατάσταση κάθε κυβερνητικής οικονομικής αδικίας σε βάρος δημοσιογράφων μέσω της λήψης μέτρων", για "ενίσχυση ή οικονομική ανακούφιση των εφημερίδων χάρην του πλουραλισμού" κλπ. Πιθανή εξήγηση για την αντιφατικότητα των αιτημάτων, είναι η διάχυτη πεποίθηση ότι το φαινόμενο της ταύτισης του κυβερνώντος κόμματος με το κράτος, συνιστά μια "ιδιότυπη ελληνική πραγματικότητα", ενώ σε μια σύγχρονη κοινωνία, η κυβέρνηση ως εποπτεύουσα αρχή του κράτους οφείλει να εφαρμόσει τη δημοκρατική αρχή και να προωθήσει την πολυφωνία, και όχι να χειραγωγεί τον Τύπο μέσω επιλεκτικής χορήγησης δανείων, δώξεων ή νόμων.

είναι ασαφής και ακαθόριστη⁸⁰, είτε συνδέεται άμεσα με τη θεσμοθέτηση ενός νέου νόμου περί Τύπου ως "οργανικά αναγκαίου για το συνολικό εκσυγχρονισμό του ελληνικού Τύπου"⁸¹.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, φαίνεται ότι η δημόσια συζήτηση των Ελλήνων δημοσιογράφων, είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτή ως μια ενιαία και συμπαγής μορφή. Ακόμα δυσκολότερο είναι να μιλήσουμε, για μια μοναδική, συνεκτική, μη αντιφατική "ιδεολογία για τον Τύπο". Ωστόσο, για λόγους που έχουν να κάνουν με την ιστορική εξέλιξη των θεωριών και ιδεολογιών, αλλά και των ιδιαίτερων συνθηκών ανάπτυξης του Τύπου στην Ελλάδα, οι επαγγελματικοί κανόνες συγκροτούν κατά την αντίληψη των δημοσιογράφων δεοντική τάξη που επιβάλλεται σαν πραγματικό δόγμα το οποίο υπέρβαινει όλες τις πιθανές ταξινομήσεις, τα σύγχρονα διλήμματα, και τις διαζευκτικές κατηγορίες των υπαλλακτικών πρότυπων δημοσιογραφίας.

Πιο συγκεκριμένα, καθίσταται σαφές ότι για τους Έλληνες δημοσιογράφους οι έννοιες της αντικειμενικότητας και της πολυφωνίας αποτελούν, θεωρητικά, τη βάση διαμόρφωσης των επαγγελματικών κανόνων και τη θεμελιακή δομή των απαιτούμενων δεξιοτήτων. Οι παλινδρομήσεις μεταξύ διαφορετικών αντιλήψεων, δεν υπερβαίνουν το πλαίσιο αυτών των κυρίαρχων επαγγελματικών αξιών, αλλά καταδεικνύουν είτε τη μεταβατική φάση που διέρχεται ο ελληνικός Τύπος είτε τις ιδιομορφίες του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (Σεραφετινίδου, 1990). Ακόμα και ο δημοσιογραφικός λόγος της "αμφισβήτησης" δεν έχει πετύχει να ανατρέψει τη συμβολική θέσπιση και νομιμοποίηση του αστικού φιλελεύθερου προτάγματος και να την αντικαταστήσει με μια νέα ιδεολογία αμφισβητώντας τα όρια του αιτήματος της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας και της πολυφωνίας. Αγνοεί-

---

80. "... το Κράτος οφείλει να προστατεύσει την Πληροφόρηση, τις Επικοινωνίες γενικότερα, από την πλήρη "εμπορικοποίηση". Οχι δηλαδή να προστατεύσει τους λεγόμενους παραδοσιακούς δημοσιογράφους - εκδότες αλλά την ίδια τη Δημοσιογραφία και την Πληροφόρηση... (το πώς είναι μια άλλη ιστορία)... γιατί μόνο έτσι μπορεί να κλείσουν οι πόρτες για "καρτελ-οποίηση" για συγκέντρωση πολλών μονάδων και μάλιστα διαφορετικών πολιτικών τάσεων στα ίδια τα χέρια, για εισαγωγή "βρώμικων" ή απλώς μυστηριωδών χρημάτων, ακόμα και "ξένων δακτύλων" στον εθνικό επικοινωνιακό χώρο" (Στ. Ψυχάρης, *Κάθε Μέρα*, 19/6/88).

81. Βλ. Π. Ευθυμίου, *Μεσημβρινή*, 15/9/87. Η άποψη αυτή, που διατυπώνεται στο περιθώριο του ιδεολογικού πεδίου, αν και θεμελιώνεται στις ίδιες βασικές αρχές και αξίες, διαφοροποιείται καθοριστικά ως προς την αντίληψη για τον κρατικό κοινωνικό έλεγχο. Πυρήνας της, η αντίληψη του ρόλου του κράτους στη διαμεσολάβηση της διαλεκτικής σύγκρουσης μεταξύ ατομικής ελευθερίας και φιλελεύθερης δομής της κοινωνίας.

ται δηλαδή, συστηματικά, όπως είδαμε στο έβδομο κεφάλαιο, ότι η "αμερόληπτη", "ανεπηρέαστη" και "αντικειμενική" προσέγγιση της πραγματικότητας έχει εξίσου πολιτικό χαρακτήρα με αυτήν της "μαχόμενης" δημοσιογραφίας. Δίνοντας έμφαση στην εκτροπή του Τύπου από την "αντικειμενική" και "δίκαιη" πληροφόρηση, συσκοτίζεται ο πραγματικός ιδεολογικός ρόλος των ΜΜΕ: αποσιωπάται το γεγονός ότι τα μηνύματα του Τύπου είναι "ιδεολογικά αποτελεσματικότερα ακριβώς μέσω των θεσμοποιημένων δεσμεύσεων της ισορροπίας, της αντικειμενικότητας και της αμεροληψίας", που απαιτούν ακριβώς τη διαμεσολάβηση της κρατικής εξουσίας (Bennett, 1982α:306).

Οι δημοσιογράφοι επικαλούμενοι συνεχώς ηθικές κατηγορίες, και ορίζοντας τις σημερινές συνθήκες εμπορευματοποίησης και κρατικού αυταρχισμού ως ηθικό ζήτημα, "αποπολιτικοποιούν" την πολιτική (Τσινορέμα, 1989), κατά τέτοιο τρόπο ώστε τη θέση των πολιτικών και ταξικών σχέσεων εξουσίας ν' αντικαθιστά μια απλουστευτική αναπαράσταση της κοινωνικής πραγματικότητας όπου κυριαρχεί ένας "λόγος ενοποιητικός", μετασχηματίζοντας τις κοινωνικές αντιφάσεις σε θετικές σχέσεις φυσικών διαφορών (Laclau, 1977, ελλ. μεταφ. 1983, σελ. 234-236).

Η βαρύτητα που δίνεται στις τυπικές επαγγελματικές δεξιότητες και η επίμονη προβολή της αυτενέργειας και της ευθύνης των δημοσιογράφων, με ό,τι συνυποδηλώνει αυτό, συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι οι δημοσιογράφοι, προκειμένου να εξασφαλίσουν τον έλεγχο του επαγγέλματος τους, έχουν εσωτερικεύσει όλους εκείνους τους κανόνες⁸² (όπως συγκεκριμενοποιούνται από την πολιτική κάθε εφημερίδας), που προσοφείονται για την οικονομική επιτυχία του σύγχρονου Τύπου, στο πλαίσιο των ανακατατάξεων του κλάδου των ΜΜΕ. Υποστηρίζουν, σε γενικές γραμμές, τις βασικές οικονομικές δομές του καπιταλιστικού συστήματος, μέσω της πίστης στην ανασυγκρότηση και την ανάπτυξη της οικονομίας, στον εκσυγχρονισμό, στην "ιδιωτική πρωτοβουλία", στον κυρίαρχο ρόλο της αγοράς και στην ουδετερότητα του κέρδους. Ταυτόχρονα, όταν μέσα από την ρητορική που αναπτύσσεται ως προς τις εναλλακτικές "λύσεις", τίθεται το

---

82. Το θέμα της εσωτερικεύσης των στόχων και των απαιτήσεων των επιχειρήσεων, είναι βέβαια τεράστιο. Επιγραμματικά, μόνο μπορούμε να πούμε ότι δεν πρόκειται για μια αυτόματη διαδικασία επιβολής ελέγχου, αλλά περισσότερο για μια μακρά πορεία κοινωνικοποίησης όπως καθορίζεται από τη διαπλοκή όλων των βαθμίδων ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. (Βλ. ενδεικτικά, Boyd-Barrett, 1980).

δίλημμα "πολιτική εξουσία", ή "επιχειρηματίες", ρητά⁸³ ή άρρητα "επιλέγεται" η λύση της "ιδιωτικής πρωτοβουλίας". Η διαζευτική κατηγορία κράτος/ ελεύθερη αγορά, με επίκεντρο την ποιοτική υπεροχή των δημοσιογράφων των εφημερίδων από αυτούς των κρατικών ΜΜΕ, παράγει στο δημοσιογραφικό λόγο δικές της ετυμολογικές προεκτάσεις, με βασική έννοια τη "δημοσιούπαλληλοποίηση του δημοσιογραφικού κλάδου"⁸⁴, εξυπνοώντας, μέσω μιας λειτουργιστικής θεώρησης της κοινωνικής στρωμάτωσης, ότι η επαγγελματική επιτυχία στην ανταγωνιστική αγορά αποτελεί επιβράβευση των ατομικών ικανοτήτων των ατόμων. Η άποψη για την ουδετερότητα της αγοράς, συγκαλύπτει τη βαθύτατη πολιτική διάσταση των οικονομικών σχέσεων, αφού το κόστος π.χ. της ίδρυσης και έκδοσης μιας εφημερίδας ή ο ρόλος της διαφήμισης, δεν αναγνωρίζεται ότι έχουν εξίσου πολιτικές συνέπειες με την κρατική παρέμβαση. Ακόμα, και όταν ασκείται κριτική στις μονοπωλιακές τάσεις του κλάδου των ΜΜΕ, η προσπάθεια αντιμετώπισης των συνεπειών της εμπορευματοποίησης και της μαζικοποίησης

83. "Αν θέλουμε να είμαστε ρεαλιστές, η σημερινή εφημερίδα,... δεν μπορεί παρά να είναι, κατ' ανάγκη, ΚΑΙ επιχείρηση. Αν δεν μπορέσει να καλύψει το κόστος της από την κυκλοφορία και την εμπορική διαφήμιση, φυσικό είναι αργά ή γρήγορα να υποκύψει σε κάποιον: στην εξουσία ή στον επιχειρηματία... από τις δύο λύσεις ανάγκης, η υποδούλωση στην εξουσία μοιάζει χειρότερη, αφού καταργεί ή έστω αποδυναμώνει μια από τις βασικότερες αποστολές του Τύπου, δηλαδή τον έλεγχο της εξουσίας... Αν [ο επιχειρηματίας] μπαίνει στο χώρο του Τύπου ως οργανωτής και καλός μάνατζερ, που θ' αυξήσει την κυκλοφορία και τα έσοδα από διαφήμιση, κανείς φόγος... αν χρησιμοποιεί την εφημερίδα για να επηρεάζει, με την ισχύ του Τύπου, τις οικονομικές αποφάσεις των κυβερνώντων, πάνω σε θέματα που ο ίδιος ή κάποιοι προστατευόμενοί του - έχουν συμφέρον;... Για την αποτροπή αυτών των πιθανών εκτροπών η μόνη εγγύηση, κατά τη γνώμη μας, είναι η εγρήγορση της συνείδησης και η άμυνα του επαγγελματία δημοσιογράφου..." (Γ. Κατσώνης "Ιδιοκτησιακά ολιγοπώλια ή πλουραλισμός στον Ελληνικό Τύπο", στο Ο.Π.Ε.Κ., 1987, σελ. 58-62), ή ακόμα, "Όσον αφορά στα ίδια τα έντυπα, πολλά είναι ιδιοκτησία ανθρώπων με ποικίλα έξω - εκδοτικά συμφέροντα. Αυτό όμως δεν είναι τόσο κακό (για την ανεξαρτησία της εφημερίδας), όσο η επιβίωση ορισμένων εφημερίδων με δανειακά κεφάλαια που έχουν άμεση κρατική πηγή, όπως π.χ. τις κρατικές τράπεζες" (Μεσημβρινή, 18/12/89).

84. Βλ. Δημητρίου Μ. "Δημοσιογραφία και δημοσιούπαλληλοποίηση", (ΑΝΤΙ, τχ. 345, 24/4/87). Εξάλλου, η Μ. Ρεζάν αναφερομένη στην ΕΡΤ, μιλάει για "προσλήψεις με πούλμαν", ενώ ο Α. Χριστοδουλιδής (ΑΝΤΙ, τευχ. 320, 1986:46), διερωτάται αν η νοοτροπία της δημοσιούπαλληλοποίησης που καλύπτει σχεδόν όλο το φάσμα του Τύπου οφείλεται, μεταξύ άλλων, στη δημιουργία των γραφείων Τύπου στα υπουργεία, στην έλλειψη *ουσιαστικού* ανταγωνισμού μεταξύ των εφημερίδων ή στην πολυθεσία. Ο Μ. Δημητρίου εξάλλου τονίζει (ΑΝΤΙ, ό.π., σελ. 50), "...αυτό που λέτε δημοσιογραφική οικογένεια εγώ δεν το δέχομαι. Διότι ο άνθρωπος δεν είναι υπεύθυνος για δύο πράγματα. Για τους συγγενείς του και τους συναδέλφους του. Εάν θέλετε να το πούμε λίγο γενικά, πιστεύω ότι τη δουλειά των άλλων τη δική μας στις εφημερίδες την κρίνει ο αναγνώστης με το σαραντάρι που δίνει, ενώ τη δουλειά των άλλων την πληρώνει υποχρεωτικά στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, και πρέπει να σας πω κάτι άλλο που δεν είναι εγωιστικό, για μας που δουλεύουμε στις εφημερίδες. Πολλοί από μας, και δεν λεω εμένα προσωπικά, έχουν αναλάβει και μάλιστα υψηλές θέσεις στη ραδιοφωνία και την τηλεόραση. Μπορείτε να μου πείτε ένα αστέρι της ραδιοφωνίας και της τηλεόρασης που έχει προκόψει στον Τύπο; Για να σας δείξω χονδρικά το επίπεδο".

των εφημερίδων γίνεται μέσω της υιοθέτησης των αρχών και αξιών που διαμόρφωσαν ακριβώς οι "ανάγκες" των σύγχρονων εμπορευματοποιημένων μαζικών μέσων επικοινωνίας (Σεραφετινίδου, 1987), επιβεβαιώνοντας την αντιφατική και ιδεολογική φύση των απόψεων.

Ο, υπ' αυτές τις συνθήκες, διαμορφωμένος επαγγελματισμός, δεν θέτει σε κίνδυνο ούτε την οικονομική θέση των επιχειρήσεων ούτε το ευρύτερο οικονομικό-πολιτικό σύστημα μέσα στο οποίο λειτουργεί ο Τύπος (Soloski, 1989:225). Αντίθετα, μέσω της πλήρους εσωτερικεύσης των νέων όρων εργασίας και της αποδοχής των επαγγελματικών κανόνων, φαίνεται ότι υπάρχει η τάση να προωθούνται τα συμφέροντα μιας συγκεκριμένης ομάδας δημοσιογράφων, της ελίτ του επαγγέλματος, ενώ συστήματικά αγνοείται ή υποβάθμιση που επιφέρουν, στη μεγάλη μάζα των εργαζομένων, οι μεταβολές στον κλάδο των ΜΜΕ. Μ' αυτήν την έννοια, ο λόγος που αρθρώνουν οι Έλληνες δημοσιογράφοι, μάς δίνει κάποιες πρώτες ενδείξεις ότι οι επαγγελματικές δεοντολογίες "εξυπηρετούν" τους στόχους των δημοσιογραφικών συγκροτημάτων και αποτελούν πρωταρχικό στοιχείο στη διαδικασία στρατηγικής "κατάτμησης" και ελέγχου των εργαζομένων από τη πλευρά της εργοδοσίας.

Συνεπώς, ο λόγος της "αμφισβήτησης" ως εκδοχή της ίδιας της φιλελεύθερης θεωρίας είναι αδύνατον ν' αποτελέσει αφετηρία για μια νέα ταυτότητα ή ενός νέου τρόπου κατοχύρωσης του επαγγέλματος, αφού η έμφαση στην προάσπιση του "δημοσίου συμφέροντος" και η υιοθέτηση της αντίληψης της μη επιδίωξης οικονομικών ωφελειών, συσκοτίζουν, αφενός τη δομή, την οργάνωση και τους οικονομικούς επικαθορισμούς των επιχειρήσεων του Τύπου, και αφετέρου, τη φύση των κοινωνικών σχέσεων στην ιεραρχική διάρθρωση της αγοράς εργασίας. Εξάλλου, σ' ένα άλλο επίπεδο, η συνεχής επίκληση του συναινετικού πλαισίου του "δημόσιου συμφέροντος", και ο ορισμός των συσχετιζόμενων θεμάτων ως "εθνικών", αφού "μπροστά στα εθνικά ζητήματα, υποστέλλονται οι ιδεολογίες, οι πολιτικές και ταξικές διαφορές" (Ελεφάντης, 1989:37), προωθούν την εθνική ταύτιση σε βάρος της συνειδητοποίησης της κοινωνικής ανισότητας και ιεραρχίας, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τις κυρίαρχες πολιτικές και κοινωνικές νόρμες.

Αν καταρχάς, η συνάρθρωση των διαφορετικών προσεγγίσεων και αντιλήψεων για τη δημοσιογραφική πρακτική και δεοντολογία ερμηνεύεται ως αντιφατική, και φαίνεται ότι διευρύνει τόσο το πεδίο των ορισμών ώστε να μην επιτρέπει την

απεμπλοκή από αναγωγιστικά σχήματα και παλινδρομικές διατυπώσεις, στην πραγματικότητα νομίζουμε ότι, λειτουργεί προς την κατεύθυνση της σύνθεσης δύο συμπληρωματικών συστημάτων πεποιθήσεων που, συντελούν στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και τελικά στη νομιμοποίηση των ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων.

Ως πολιτικός λόγος, λειτουργεί υπέρ της εγγύησης των γενικών συνθηκών εξομάλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και των σχέσεων εξουσίας, αφού όπως είδαμε, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των δημοσιογράφων ο ρόλος του Τύπου είναι να εντοπίζει και να καταγγέλει τις "ατέλειες" και να συνδράμει την πολιτική εξουσία προκειμένου να αποβάλει πρακτικές και δυνάμεις που θέτουν σε κίνδυνο τους θεσμούς και το κοινωνικό σύστημα⁸⁵. Μ' αυτήν την έννοια η δημοσιογραφική δεοντολογία, υπόκειται σε μια τελεολογική λογική που θεμελιώνεται στις αστικές ηθικές αξίες, κηρύσσοντας μ' αυτόν τον τρόπο την απόλυτη αποδοχή της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Με βάση αυτή τη θεμελιακή παραδοχή, κάνουμε την υπόθεση ότι, οι δημοσιογραφικές ιδεολογίες όπως μετασηματίζονται σε επαγγελματική δεοντολογία, παίζουν καθοριστικό ρόλο στη νοηματοδοτική λειτουργία του Τύπου. Διευκρινίζουμε, ότι δεν ισχυριζόμαστε με κανένα τρόπο ότι οι δημοσιογράφοι, ως φορείς της κυρίαρχης ιδεολογίας, παρουσιάζουν συνειδητά την κοινωνική πραγματικότητα⁸⁶ κατά τέτοιο τρόπο ώστε το υπάρχον κοινωνικό σύστημα να διατηρείται και να αναπαράγεται. Επιπλέον, δεν πιστεύουμε ότι

---

86. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (βλ. κεφ. 4), ο Barthes (1970, ελλ. μεταφ. 1979:254) θεωρεί αυτή τη λειτουργία των ΜΜΕ, την οποία αποκαλεί "Εμβόλιο", ως μια από τις σημαντικότερες μορφές του αστικού μύθου γιατί μ' αυτό το τρόπο συγκαλύπτονται τα θεμελιώδη ελαττώματα ενός ταξικού θεσμού και προστατεύεται από τον κίνδυνο μιας γενικευμένης ανατροπής.

86. Όπως είδαμε στο πέμπτο κεφάλαιο (υποσ. 2), στα πλαίσια του μαρξιστικού υποδείγματος, μια περισσότερο "ινστρουμενταλιστική" αντίληψη, θεωρεί τα ΜΜΕ όργανο στα χέρια των μεγάλων μονοπωλίων και του κράτους και ανάγει τις διαδικασίες της σημασιοδότησης στις ορθολογικοποιημένες λειτουργικές απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σ' αυτό το πλαίσιο, η πολιτισμική παραγωγή γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα πλήρως ελεγχόμενων νοητικών πράξεων ατόμων και κοινωνικών ομάδων και η ιδεολογία αποτελεί συνειδητή διεργασία με στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων του μονοπωλιακού κεφαλαίου. Με βάση αυτή τη συλλογιστική, πολλές φορές δίνεται έμφαση στη ταξική προέλευση των δημοσιογράφων καθώς και στους προσωπικούς δεσμούς τους με την άρχουσα τάξη προκειμένου να τεκμηριωθεί η διαδικασία αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο όμως, υπάρχει τάση να υποβαθμιστεί η σημασία της αντικειμενικής λειτουργίας της γραφειοκρατίας και η αντικειμενικοποίηση της ιδεολογίας. Εξάλλου, πέρα από το θεωρητικό πρόβλημα που θέτει η προσέγγιση αυτή, σε εμπειρικό επίπεδο, τίθεται άμεσα το πρόβλημα εξακρίβωσης της ύπαρξης και διερεύνησης των μηχανισμών καθημερινού ελέγχου της πολιτισμικής παραγωγής σε όλα τα στάδια της παραγωγικής διαδικασίας.

το πρόβλημα έγκειται τόσο στο αν και κατά πόσον συνειδητά αυτολογοκρίνονται ή αν υπόκεινται σε λογοκρισία από την εργοδοσία ή εξωτερικές πηγές εξουσίας (κράτος, διαφημιστές, χρηματοδότες). Χωρίς να υποτιμούμε την σημασία τέτοιων φαινομένων, νομίζουμε ότι στο επίπεδο της καθημερινής πρακτικής καταλαμβάνουν δευτερεύουσα θέση. Δεδομένου ότι η αυτονομία και η αυτενέργεια είναι βασικά στοιχεία του επαγγελματισμού των δημοσιογράφων και ενυπάρχουν στον ιδιαίτερο τύπο γραφειοκρατικής οργάνωσης που υιοθετούν οι επιχειρήσεις των ΜΜΕ, είναι φυσικό να υπάρχουν ποικίλες προσεγγίσεις στις καθημερινές ειδήσεις. Παρ' όλα αυτά, οι δημοσιογράφοι επιλέγουν τα συμβάντα και τις πηγές, ταξινομούν και δίνουν νόημα στα γεγονότα, αντλώντας από ένα περιορισμένο σύστημα πρόσληψης της κοινωνικής πραγματικότητας - το "ευρετήριο" των κυρίαρχων ιδεολογιών - όπως εκρέει "φυσικά" από τον επαγγελματισμό τους, τις δεοντολογίες τους και το ευρύτερο ιδεολογικό πεδίο μέσα στο οποίο δρουν και εργάζονται.

10.4 Οι "πηγές" των ειδήσεων και η μηνιαία κατανομή των μονάδων συμφραζομένων

Η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων του corpus ανήκει στην κατηγορία "Είδηση ή/και ανακοίνωση φορέα" ενώ ακολουθεί η κατηγορία "Άρθρο/σχόλιο, ειδική στήλη". Τα άλλα είδη ("Αλληλογραφία", "Σύνθετο δημοσίευμα", "Συνέντευξη επωνύμου") καταλαμβάνουν ένα πολύ μικρό ποσοστό στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων (βλ. Πίνακα 1.3)⁸⁷. Αυτό το, μάλλον, "φυσιολογικό" και αναμενόμενο⁸⁸ χαρακτηριστικό του corpus, αν συνδυαστεί με το πόσο οι μονάδες συμφραζομένων σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με κάποιον κοινωνικό φορέα (Πίνακας 1.5), πιστεύουμε ότι δίνει κάποιες πρώτες ενδείξεις ως προς τις σχέσεις των εφημερίδων με τις "πηγές" ειδήσεων και το συσχετισμό τους με τη μηνιαία κατανομή των μονάδων συμφραζομένων καθώς και τη

---

87. Αυτό το χαρακτηριστικό των δημοσιευμάτων δεν θα μας επιτρέψει να εξετάσουμε αν οι διαφορετικές μορφές έχουν αντίκτυπο στην αντιμετώπιση του ζητήματος του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, αλλά ούτε πώς αλληλοσχετίζονται αυτές οι μορφές στην παραγωγή των μηνυμάτων του Τύπου και συγκροτούν το συνολικό μήνυμα του.

88. Κυρίως λόγω της βαρύτητας που έχει το ειδησεογραφικό περιεχόμενο στην καθημερινή παραγωγή μιας εφημερίδας.

συνεπαγόμενη μορφή δημοσιογραφίας που καθορίζει το σύγχρονο αθηναϊκό Τύπο.

Οι μονάδες συμφραζομένων αφορούν κυρίως τη δράση των φορέων (εκδηλώσεις, συνέδρια, βραβεύσεις, τελετές, ανακοινώσεις, συζητήσεις, εορτασμούς κλπ), συνεντεύξεις "επιφανών" εκπροσώπων τους, ή άρθρα γνώμης που εκκινούν με αφορμή τη δραστηριότητα τους. Κύριο γνώρισμα του corpus ανάλυσης είναι ότι, κατά συντριπτική πλειοψηφία, τόσο το ειδησεογραφικό όσο και το υπόλοιπο περιεχόμενο, αποτελεί άμεση ή έμμεση αναπαραγωγή του λόγου των κοινωνικών φορέων (κόμματα, γυναικεία τμήματα κομμάτων, ή γυναικείες οργανώσεις, κρατικοί θεσμοί, ευρωπαϊκοί θεσμοί, διεθνείς οργανισμοί κλπ). Σε ποσοστό μάλιστα 90,7% στο σύνολο του corpus (ποσοστό που κυμαίνεται από 79,4% μέχρι 95,1% ανάλογα με την εφημερίδα), η έννοια "Κοινωνικός Φορέας" ταυτίζεται με κάποιον "Πολιτικό Φορέα", κάτι αναμενόμενο αφού όπως είδαμε στην προηγούμενη ενότητα, κύριο χαρακτηριστικό του αθηναϊκού Τύπου είναι οι στενοί του δεσμοί με την πολιτική εξουσία.

Αυτός είναι, πιστεύουμε, ο κύριος λόγος που βασικό χαρακτηριστικό της μηνιαίας κατανομής των μονάδων συμφραζομένων (βλ. Πίνακα 1.4) είναι μια, ποσοστιαία και σε απόλυτους αριθμούς, αύξηση για όλες τις εφημερίδες το Μάρτιο (πλην *Απογευματινής*)⁸⁹, μια πτωτική τάση τους καλοκαιρινούς μήνες και μια σχετική άνοδος το φθινόπωρο (Οκτώβριο, Νοέμβριο) για πέντε εφημερίδες⁹⁰. Οι αυξομειώσεις πιστεύουμε ότι ακολουθούν τη λογική συγκεκριμένων συγκυριακών, ως επί το πλείστον, παραγόντων και το είδος και την ποιότητα πρόσβασης των "πηγών" στο αθηναϊκό Τύπο γενικά ή σε ορισμένες εφημερίδες ειδικότερα⁹¹. Έτσι, η αύξηση που παρουσιάζεται το Μάρτιο σχετίζεται άμεσα με τα δημοσιεύματα που αφιερώνονται στην "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας" (8 Μαρτίου)⁹². Η εκτίμησή μας είναι ότι η κυριαρχία του "εορτασμού" της "Παγκό-

---

89. Η *Απογευματινή* παρουσιάζει τις ίδιες περίπου μονάδες συμφραζομένων το Μάρτιο και τον Νοέμβριο.

90. *Απογευματινή, Βραδυνή, Ελεύθερος Τύπος, Ελευθεροτυπία, Καθημερινή.*

91. Η εμπειρική τεκμηρίωση αυτής της υπόθεσης δεν μπορεί να γίνει με την ανάλυση περιεχομένου αλλά μόνο με συνεντεύξεις και συμμετοχική παρατήρηση, κάτι που υπερβαίνει τα όρια της διατριβής μας.

92. Άλλα "επετειακά" συμβάντα που αντιμετωπίζονται με τον ίδιο, λίγο - πολύ, τρόπο και από τις οκτώ εφημερίδες, είναι η "Ημέρα της Γυναικοκρατίας" και η "Ημέρα της Μητέρας", χωρίς όμως

Επάγγελμα, οικοδόμος

Περιζήτητες, μαθαίνουμε, ουν γίνει οι μαστόρισσες Καλαμάτας, που αυτόν ν καιρό, βουλεύουν συνε- ρικικά στα έργα, που εκτελεί η δοκιμασμένη πόλη, το Δη- ρσιο. Οι τεχνικές εταιρίες, υ ξαναχτίζουν τα γκρεμι- ένα από τον σεισμό σπίτια ι τα δημόσια κτίρια, δεί- ον φανερή προτίμηση στις ινούργιες ελαιοχρωματι-

στριες, που δεν πρέπει να έ- χουν πρόβλημα ανεργίας. Εί- ναι άλλωστε από τις πιο κα- τάλληλες δουλειές για την έμφυτη γυναικεία καλαιση- σία το βάψιμο των τοίχων και των κουφωμάτων, έστω και αν η Γενική Γραμματεία Ισότητας που ξεκίνησε αυτή την ιδέα, επιμένει -και σωστά- ότι γε- νικά «όλα τα επαγγέλματα εί- ναι για όλους»

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 23/7/88

ΕΘΝΟΣ 12/6/88

15 ΓΥΝΑΙΚΕΣ

ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΟΠΟΡΙΑ

❁ ΤΡΙΑ σχολεία και δύο διαμερίσματα έχουν να παρουσιάσουν, φρεσκοβαμμένα και απαστράπτοντα, οι 15 γυναίκες του πρώτου εν Ελλάδι «Γυναικείου Συνεταιρισμού Ελαιοχρωματιστριών»... που ιδρύθηκε στην Καλαμάτα.

Οι πρώτοπóρες γυναίκες είναι όλες ηλικίας από 18 μέχρι 40 χρονών και από ό,τι μας είπε η πρόεδρος του Συνεταιρισμού Βάσω Θεολόγου, οι προτάσεις για νέες δουλειές έρχονται η μια μετά την άλλη.

Οι «άρρνες» ελαιοχρωματιστές της Καλαμάτας τις αντιμετωπίζουν μέχρι στιγμής θετικά, ενώ οι άντρες τους μόλις που άρχισαν να πιστεύουν πως στα αλήθεια είναι επαγγελματίες, και μάλιστα με καλό μεροκάματο.

Γο πόσο καλό πάντως, ιρνούνται να μας το πουν...

Γα χρήματα από την κάθε δουλειά τα μοιράζονται ιεταξύ τους, ενώ ένα μικρό ιοσό μένει στο ταμείο του Συνεταιρισμού.

ΕΛ. ΤΥΠΟΣ 8/6/88

Ελαιοχρωματιστρίες στην Καλαμάτα

ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ του γυναικείου συνεταιρισμού ελαιοχρωματιστριών γίνεται αύριο στην Καλαμάτα.

Οι 20 ελαιοχρωματιστρίες της Καλαμάτας παρακολούθησαν σεμινάριο του Ελληνικού Κέντρου Παραγωγικότητας και θα απασχοληθούν στον κατασκευαστικό τομέα, δεδομένου ότι η πόλη ανοικοδομείται από τους σεισμούς του 1986.

ΕΘΝΟΣ 8/6/88

Συνεταιρισμός με χρώμα

ΚΟΡΙΤΣΙΑ και χρώματα ή κάτω τα ανδρικά επαγγέλματα!

Είκοσι γυναίκες από την Καλαμάτα συγκρότησαν τον πρώτο τεχνικό συνεταιρισμό Ελαιοχρωματιστριών και αναλαμβάνουν τη βαφή σπιτιών και καταστημάτων της πόλης.

Για την ίδρυση του Συνεταιρισμού πολύ βοήθησε η Γενική Γραμματεία Ισότητας στα πλαίσια των προσπαθειών της για τη σταδιακή κατάργηση του διαχωρισμού των επαγγελμάτων σε «αντρικά» και «γυναικεία».

Με αφορμή την ίδρυση γυναικείου επαγγελματικού συνεταιρισμού κάθε εφημερίδα διαμορφώνει μια διαφορετική ειδηση. Ως κοινό στοιχείο επισημαίνουμε την «ειδησιογραφική αξία» του θέματος και τη θετική, έστω και με τη μορφή ενός «ελαφρού» δημοσιεύματος, αντιμετώπιση της «προσπάθειας κατάργησης του διαχωρισμού των επαγγελμάτων σε «αντρικά» και «γυναικεία».

σμιας Ημέρας της Γυναίκας" έχει άμεση σχέση με τους δεσμούς του ελληνικού Τύπου με τους πολιτικούς θεσμούς ως "πηγές" ειδήσεων και συναρτάται με την προβολή της εικόνας του "μαχόμενου" Τύπου που εμφανίζεται ως εγγενές χαρακτηριστικό των ελληνικών εφημερίδων. Με τον ίδιο τρόπο, η πτωτική τάση του καλοκαιριού πρέπει να συναρτάται με την σχετική "αδράνεια" των κοινωνικών φορέων, την έλλειψη δραστηριοτήτων, συνεδρίων, εκδηλώσεων κλπ. Οπωσδήποτε καθοριστικό ρόλο πρέπει να παίζει και η σημασία και ο όγκος των υπόλοιπων ειδήσεων ("πολιτικών", "οικονομικών" κλπ) της τρέχουσας επικαιρότητας, που άλλες φορές φαίνεται ότι εκτοπίζουν ως δευτερεύοντα ενώ άλλες φορές αντίθετα επιτρέπουν την "είσοδο" τέτοιων ζητημάτων στην ημερήσια διάταξη της εφημερίδας. Αυτή η καθημερινή διαδικασία "επιλογής" και "ιεράρχησης" των συμβάντων που θα αποτελέσουν τις "ειδήσεις" πρέπει να συνδέεται άμεσα και με τις πολιτικές σκοπιμότητες της συγκυρίας (το β' εξάμηνο του 1988 αποτελεί ουσιαστικά απαρχή της προεκλογικής περιόδου).

Όπως ήδη τονίσαμε, στην Ελλάδα υπάρχει και δρα μια σειρά καθοριστικών ιστορικοπολιτισμικών παραγόντων που διαμορφώνει και αναπαράγει τις στενές σχέσεις του Τύπου με τους κοινωνικούς φορείς - "πηγές" και ιδιαίτερα με τους πολιτικούς θεσμούς. Ταυτόχρονα, η εξάρτηση των ειδησεογραφικών οργανισμών από τις "πληροφορίες" που αντλούν από τις "πηγές" των ειδήσεων συναρτάται με τη γενική μορφολογία των ΜΜΕ (και του Τύπου ειδικότερα) ως γραφειοκρατικών θεσμών. Στο ελληνικό, βέβαια, Τύπο, με την έντονη κομματικοποίηση των εφημερίδων, οι ειδήσεις που σχετίζονται με δραστηριότητες πολιτικών φορέων (συνέδριο ΟΓΕ, συνέδριο "Γυναικών ΝΔ" κλπ) καλύπτονται εκτενέστατα μόνο από τις εφημερίδες που έχουν "συγγενή" πολιτική γραμμή με τον κοινωνικό φορέα στον οποίο αναφέρονται, ενώ "αγνοούνται" από άλλες. Πρέπει ακόμα να διευκρινίσουμε ότι όταν λέμε ότι μια είδηση "αγνοείται", σπάνια αυτό σημαίνει ότι δεν εμφανίζεται καθόλου στις εφημερίδες εκείνες που αντιτίθενται ρητά στην ιδεολογική και πολιτική γραμμή του φορέα. Εκείνο που διαφοροποιεί κατά εφημερίδα την κάλυψη ενός τέτοιου συμβάντος είναι η έκταση και η έμφαση που δίνεται ή η μορφή κάλυψης του "γεγονότος" (επαινετική στάση ή, αντίθετα, σκωπτική και κριτική). Η αύξηση του όγκου του αρχικού πληροφοριακού υλικού της "πηγής" ή αντίθετα η συρρίκνωσή του (η ιδιαίτερη επεξεργασία, η πληρέστερη

να καταλαμβάνουν την έκταση σε χρόνο και χώρο της "Ημέρας της Γυναίκας" αφού δεν "αφορούν" δραστηριότητες πολιτικών φορέων παρά μόνο περιθωριακά (βλ. για λεπτομέρειες σημειολογική ανάλυση).

κάλυψη, αφορμή για ρεπορτάζ και συνεντεύξεις, οι φωτογραφίες κλπ, ή αντίθετα το "θάψιμο" του, η επιθετικότητα ή η ειρωνία στην τιτλοφόρηση), συναρτώνται άμεσα από την κομματική ένταξη του φορέα και κατά πόσον ταυτίζεται ή όχι με την πολιτική "γραμμή" της αντίστοιχης εφημερίδας.

Δύο στοιχεία που έχουν καταδειχτεί επανειλημμένα στις εμπειρικές έρευνες του αγγλοσαξονικού κυρίως χώρου (βλ. για παράδειγμα, Hall et al., 1978), επιβεβαιώνονται και στην ανάλυση των οκτώ αθηναϊκών εφημερίδων. Πρώτον, ότι αν και οι τεχνικοί και κοινωνικοπολιτισμικοί καταναγκασμοί ισχύουν για όλες τις εφημερίδες, κάθε μια τούς οικειοποιείται διαφορετικά καθορίζοντας την ιδιαίτερη γραμμή της. Μ' άλλα λόγια, κάθε εφημερίδα μετασχηματίζει τα συμβάντα που σχετίζονται με τη δραστηριότητα των φορέων και τον πολιτικό λόγο των "πηγών" με τον δικό της τρόπο, βάση τεχνικών, εμπορικών, αισθητικών και πολιτισμικών επιλογών. Η απόκλιση αυτή κατευθύνεται από την πολιτική της κάθε εφημερίδας, τις αξίες, την παράδοση, και την εικόνα που έχει για την ταυτότητά της. Δεύτερον, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, οι διαφορές στη μορφή των μηνυμάτων δεν υπερβαίνουν ποτέ τα όρια που θέτει το γλωσσικό ιδίωμα του Τύπου ενώ οι διαφορές στο περιεχόμενο δεν αποσυνδέονται ποτέ από το φάσμα της κυρίαρχης ιδεολογίας αφού η ύπαρξη των "συναινετικών αξιών" είναι πολύ ισχυρότερη από τη διαφοροποίηση που προτείνουν οι διάφορες απόψεις.

Στο corpus ανάλυσης του αθηναϊκού Τύπου εντούτοις, εντοπίσαμε ένα στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης, σε επίπεδο τουλάχιστον περιεχομένου, μεγαλύτερης ομοιομορφίας και ομοιογένειας μεταξύ των εφημερίδων από αυτήν που περιγράφεται στις ξενόγλωσσες εμπειρικές εργασίες. Όπως είπαμε η πλειοψηφία των δημοσιευμάτων αναφέρεται άμεσα ή έμμεσα στη δραστηριότητα κάποιου φορέα (πολιτικού θεσμού ως επί το πλείστον). Αυτό από δημοσιογραφικής πλευράς σημαίνει ότι πρόκειται μάλλον για "ειδήσεις" που εντάσσονται στην κατηγορία του "αναμενόμενου"⁹³ αφού αφορούν γεγονότα που προγραμματίζονται και προωθούνται με διάφορους τρόπους από τους φορείς προς τον Τύπο και σπάνια ανήκουν στην κατηγορία του "έκτακτου" (τυχαίο, απρόσμενο, ή σκάνδαλο). Από τη σύγκριση ειδησεογραφικών δημοσιευμάτων που

---

93. Συνήθως, για κάθε δραστηριότητα, η "πηγή" στέλνει ένα "δελτίο Τύπου" ή μια "ανακοίνωση", είτε στο σύνολο του Τύπου είτε σ' ορισμένες μόνο εφημερίδες (αποκλειστική είδηση). Απ' την πλευρά τους, οι εφημερίδες, εφόσον το κρίνουν απαραίτητο, καλύπτουν το γεγονός με διάφορες πρόσθετες μορφές (έρευνα, συνεντεύξεις, ρεπορτάζ κ.ά).

Γυναίκα της Κρήτης Πόλεμο και Ειρήνη

Κρήτης στον πόλεμο και στην ειρήνη ήταν το θέμα που ανέπτυξε η δικηγόρος και δημοτική σύμβουλος... Γιάννα Δασκαλάκη, στην αίθουσα της Εστίας Αθη-

ζωγράφισε την αρχαιότητα μας. Ζωντανέψτε τις γυναίκες που κρατούν και σήμερα ακοχωρία της Κρήτης σπιτιού. πρότυπο της μάννας του άντρα της Κρήτης

Μητρίδα έλεγαν οι αρχαίοι Κρήτες την πατρίδα τους. Μάνα αποκαλούσαν οι νεότεροι ακόμη και την πηγή του νερού στο χωριό τους. Η Γιάννα Δασκαλάκη επισήμανε τη συμπεριφορά των Κρητών ανδρών απέναντι στη γυναίκα, μια συμπεριφορά ισοτιμίας. Ποτέ δεν εξευτέλιζαν οι Κρήτες χωρικοί τις γυναίκες τους ούτε τις άφηναν να κάνουν ταπεινωτικές εργασίες...

Ιστορήσε ακόμα τη δράση των γυναικών στους αγώνες της Κρήτης σε όλες τις εποχές... Και τόνισε ότι Σφακιανές γυναίκες έλαβαν μέρος για πρώτη φορά στην ιστορία μας σε επιθετικό πόλεμο εναντίον των Τούρκων, σαν σύγχρονοι κομάντος.

Η κ. Δασκαλάκη - Παρθένη

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ 13/5/88
Η κα Γ. Δασκαλάκη - Παρθένη για τις γυναίκες της Κρήτης

«Η ΓΥΝΑΙΚΑ της Κρήτης στον πόλεμο και στην ειρήνη ήταν το θέμα που ανέπτυξε, προχθές Παρασκευή, η δικηγόρος και δημοτική σύμβουλος Αθηνών κα Γιάννα Δασκαλάκη - Παρθένη, στην αίθουσα της Κρητικής Εστίας Αθηνών. Η ομιλήτρια ζωγράφισε την προσωπικότητα της Κρητικής γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας. Ζωντανέψτε τις γυναίκες - αρχηγούς του Οίκου, την τολμηρή Πασιφάη και την Αριάδνη. Τις γυναίκες που κρατούν και σήμερα ακόμη στα ορεινά χωριά της Κρήτης τα ηνία του σπιτιού.

Είπε ότι το πρότυπο της Σπαρτιάτισσας μάννας του άντρα η επί τας, είχε τη ρίζα του στην αρχαία Κρήτη. Πατρίδα έλεγαν οι αρχαίοι Κρήτες την πατρίδα τους, μάνα αποκαλούσαν οι νεότεροι ακόμη και την πηγή του νερού στο χωριό τους. Η Γιάννα Δασκαλάκη επισήμανε τη συμπεριφορά των Κρητών ανδρών, απέναντι στη γυναίκα, μια συμπεριφορά ισοτιμίας. Ποτέ δεν εξευτέλιζαν οι Κρήτες χωρικοί τις γυναίκες τους, ούτε τις άφηναν να κάνουν ταπεινωτικές εργασίες...

Αναφέρθηκε στη δράση των γυναικών στους αγώνες της Κρήτης σε όλες τις εποχές... Και τόνισε ότι Σφακιανές γυναίκες έλαβαν μέρος για πρώτη φορά στην ιστορία μας, σε επιθετικό πόλεμο εναντίον των Τούρκων, σαν σύγχρονοι κομάντος.

Η ΚΡΗΤΙΚΙΑ ΣΕ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΣΕ ΕΙΡΗΝΗ

Η ΓΥΝΑΙΚΑ της Κρήτης στον πόλεμο και στην ειρήνη ήταν το θέμα που ανέπτυξε η δικηγόρος και δημοτική σύμβουλος Αθηνών κ. Γιάννα Δασκαλάκη - Παρθένη, στην αίθουσα της Κρητικής Εστίας Αθηνών, την Παρασκευή 13 Μαΐου.

Η ομιλήτρια ζωγράφισε την προσωπικότητα της Κρητικής γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας. Ζωντανέψτε τις γυναίκες - αρχηγούς του Οίκου, την τολμηρή Πασιφάη και την Αριάδνη. Τις γυναίκες που κρατούν και σήμερα ακόμη στα ορεινά χωριά της Κρήτης τα ηνία του σπιτιού.

Είπε ότι το πρότυπο της Σπαρτιάτισσας μάννας του άντρα η επί τας, είχε τη ρίζα του στην αρχαία Κρήτη.

Μητρίδα έλεγαν οι αρχαίοι Κρήτες την πατρίδα τους, μάνα αποκαλούσαν οι νεότεροι ακόμη και τη πηγή του νερού στο χωριό τους. Η Γιάννα Δασκαλάκη επισήμανε τη συμπεριφορά των Κρητών ανδρών απέναντι στη

γυναίκα, μια συμπεριφορά ισοτιμίας. Ποτέ δεν εξευτέλιζαν οι Κρήτες χωρικοί τις γυναίκες τους, ούτε τις άφηναν να κάνουν ταπεινωτικές εργασίες...

Ιστορήσε ακόμα τη δράση των γυναικών στους αγώνες της Κρήτης σε όλες τις εποχές... Και τόνισε ότι Σφακιανές γυναίκες έλαβαν μέρος για πρώτη φορά στην ιστορία μας σε επιθετικό πόλεμο εναντίον των Τούρκων, ως σύγχρονοι κομάντος.

Η γυναίκα της Κρήτης

Η γυναίκα της Κρήτης στον πόλεμο και στην ειρήνη ήταν το θέμα που ανέπτυξε η δικηγόρος και δημοτική σύμβουλος Αθηνών κ. Γιάννα Δασκαλάκη - Παρθένη (στη φωτ.) στην αίθουσα της Κρητικής Εστίας Αθηνών. Η ομιλήτρια ζωγράφισε την

ΒΡΑΔΥΝΗ 17/5/88

προσωπικότητα της κρητικής γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας. Ζωντανέψτε τις γυναίκες - αρχηγούς του οίκου την τολμηρή Πασιφάη και την Αριάδνη. Τις γυναίκες που κρατούν και σήμερα ακόμη στα ορεινά χωριά της Κρήτης τα ηνία του σπιτιού. Είπε ότι το πρότυπο της Σπαρτιάτισσας μάννας του άντρα η επί τας, είχε τη ρίζα του στην αρχαία Κρήτη. Μητρίδα έλεγαν οι αρχαίοι Κρήτες την πατρίδα τους, μάνα αποκαλούσαν οι νεότεροι ακόμη και την πηγή του νερού στο χωριό τους. Η Γιάννα Δασκαλάκη επισήμανε τη συμπεριφορά των Κρητών ανδρών απέναντι στη γυναίκα, μια συμπεριφορά ισοτιμίας. Ποτέ δεν εξευτέλιζαν οι Κρήτες χωρικοί τις γυναίκες τους, ούτε τις άφηναν να κάνουν ταπεινωτικές εργασίες...

Ιστορήσε ακόμα τη δράση των γυναικών στους αγώνες της Κρήτης σε όλες τις εποχές. Και τόνισε ότι Σφακιανές γυναίκες έλαβαν μέρος για πρώτη φορά στην ιστορία μας σε επιθετικό πόλεμο εναντίον των Τούρκων, σαν σύγχρονοι κομάντος.

Η άφραση γυναίκα της Κρήτης

Η ΓΥΝΑΙΚΑ της Κρήτης στον πόλεμο και στην ειρήνη ήταν το θέμα που ανέπτυξε η δικηγόρος και δημοτική σύμβουλος Αθηνών κ. Γιάννα Δασκαλάκη - Παρθένη, στην αίθουσα της Κρητικής Εστίας Αθηνών, την Παρασκευή 13 Μαΐου.

Η ομιλήτρια ζωγράφισε την προσωπικότητα της Κρητικής γυναίκας από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες μας. Ζωντανέψτε τις γυναίκες - αρχηγούς του Οίκου, την τολμηρή Πασιφάη και την Αριάδνη. Τις γυναίκες που κρατούν και σήμερα ακόμη στα ορεινά χωριά της Κρήτης τα ηνία του σπιτιού.

Είπε ότι το πρότυπο της Σπαρτιάτισσας μάννας του άντρα η επί τας, είχε τη ρίζα του στην Αρχαία Κρήτη.

Μητρίδα έλεγαν οι αρχαίοι Κρήτες την πατρίδα τους, μάνα αποκαλούσαν οι νεότεροι ακόμη και την πηγή του νερού στο χωριό τους. Η Γιάννα Δασκαλάκη επισήμανε τη συμπεριφορά των Κρητών ανδρών απέναντι στη γυναίκα, μια συμπεριφορά ισοτιμίας. Ποτέ δεν εξευτέλιζαν οι Κρήτες χωρικοί τις γυναίκες τους, ούτε τις άφηναν να κάνουν ταπεινωτικές εργασίες...

Ιστορήσε ακόμα τη δράση των γυναικών στους αγώνες της Κρήτης σε όλες τις εποχές. Και τόνισε ότι Σφακιανές γυναίκες έλαβαν μέρος, για πρώτη φορά στην ιστορία μας, σε επιθετικό πόλεμο εναντίον των Τούρκων, σαν σύγχρονοι κομάντος.

Γ. Δασκαλάκη - Παρθένη

ΕΘΝΟΣ, 16/5/88

καλύπτουν το ίδιο συμβάν και στις οκτώ εφημερίδες καταλήξαμε στα εξής συμπεράσματα: Πολύ συχνά φαίνεται ότι απλώς αναπαράγεται αυτούσιο το "δελτίο Τύπου" της "πηγής" χωρίς να γίνεται καμία επεξεργασία πέρα από την προσθήκη τίτλου ή κάποιας εικονογράφησης (βλ. ενδεικτικά απέναντι σελίδα). Από όλες τις εφημερίδες, μόνο η "Καθημερινή" επεξεργάζεται σχεδόν πάντα την ανακοίνωση ή το "δελτίο Τύπου" τόσο ως προς τη μορφή, ώστε να ταιριάζει με το ύφος και το τρόπο γραφής της, όσο και ως προς το περιεχόμενο, αφού τονίζεται σχολιογραφικά και ερμηνευτικά η θέση του δημοσιογράφου. Όλες οι άλλες εφημερίδες αφήνουν συχνά αμετάβλητη και ασχολίαστη την πληροφορία, την ορολογία και το ύφος γραφής του φορέα.

Αυτές οι διαπιστώσεις για το corpus ανάλυσης, συνδέονται στενά με το ζήτημα του πραγματικού ρόλου του "πυλωρού"⁹⁴ στον Τύπο και τη διαφωνία που τροφοδοτεί το χώρο μελέτης των ΜΜΕ. Στην αγγλοσαξονική βιβλιογραφία ο όρος "πυλωρός", αναφέρεται στο συντάκτη εκείνον που είναι επιφορτισμένος να επιλέγει από τον όγκο των εισερχόμενων πληροφοριών εκείνες που θα αποτελέσουν τις "ειδήσεις" της ημέρας. Ο όρος αυτός έχει υποστεί έντονη κριτική γιατί θεωρείται ότι, μέσω της λεκτικής αυτής μεταφοράς, η "πληροφορία" εκλαμβάνεται ως έτοιμο προϊόν, ως προκατασκευασμένη είδηση και ο "πυλωρός" απλώς πρέπει να αποφασίσει σε ποια "κομμάτια" θα επιτραπεί η είσοδος. Μ' αυτήν όμως την έννοια η "πληροφορία" μένει κοινωνιολογικά αδιερεύνητη και το έργο του "πυλωρού" γίνεται αντιληπτό ως ποσοτικό, αφού υποτίθεται ότι επιλέγει από το ποσόν της διαθέσιμης πληροφορίας ένα σύνολο που "χωράει" στο μέγεθος της σελίδας και στο συγκεκριμένο χώρο που έχει προγραμματιστεί για αυτό το είδος ειδήσεων (πχ. "οικονομικά", "εσωτερικά", "καλλιτεχνικά" κλπ). Ακόμα περισσότερο θεωρείται ότι η λεκτική μεταφορά εξατομικεύει ένα γραφειοκρατικό φαινόμενο και άρρητα μετασχηματίζει τις οργανωτικές δομές σε ατομική υποκειμενικότητα, υποτιμώντας την πολυπλοκότητα της διαδικασίας της επιλογής

---

94. Ο όρος *gatekeeper* έχει μεταφραστεί ως "πυλωρός" στο Μ. Σεραφετινίδου (1987). Ο όρος κατάγεται από την αμερικανική κοινωνική ψυχολογία και κοινωνιολογική παράδοση και υιοθετείται για να περιγράψει το προσωπικό εκείνο των δημοσιογραφικών οργανισμών, όπως είναι οι συντάκτες, που καταλαμβάνει στρατηγικής σημασίας θέσεις για τις λήψεις αποφάσεων μέσα στις επιχειρήσεις των ΜΜΕ. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι πυλωροί ασκούν επιλεκτικό έλεγχο, επιλέγουν και κάνουν συντμήσεις στις "ακατέργαστες" πληροφορίες. Μ' άλλα λόγια "ανοίγουν τις πύλες" για ορισμένα κομμάτια πληροφοριών τα οποία κρίνουν ως άξια δημοσίευσης και "κλείνουν την πύλη" σ' αυτά τα οποία κρίνουν ότι δεν έχουν δημοσιογραφική αξία. Πρόκειται, δηλαδή για ένα ουσιαστικά μοντέλο που αντιλαμβάνεται τις ειδήσεις σαν αποτέλεσμα μιας "ροής" πληροφοριών που περνούν τα φίλτρα επιλογής ή "πύλες" της γραφειοκρατικής οργάνωσης των ειδήσεων.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 27/2/88

Η σύγχρονη ελληνική οικογένεια

ΠΡΩΤΗ σε διαζύγια, τελευταία σε γάμους. Και μετά το έτος 2020 η Ελλάδα θα είναι έθνος γεροντοκρατούμενο. Συντονιστήρια της συζήτησης, που έγινε το βράδυ της Πέμπτης στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών, η υπεύθυνη του Τμήματος Γυναικών της Ν.Δ., βουλευτής Φάνη Πάλλη — Πετραλιά, τόνισε τη θλιβερή πραγματικότητα, έτσι όπως διαγράφεται για το προσεχές μέλλον. Στο κάλεσμα της ανταποκρίθηκαν πολλές από τις γυναικείες οργανώσεις της χώρας, πράγμα που σημαίνει πως το θέμα βρίσκει απήχηση στο γυναικείο πληθυσμό της χώρας, πέρα από κομματικές τοποθετήσεις και ιδεολογικές γραμμές. Στη συζήτηση ακούστηκαν διάφορες απόψεις, διατυπώθηκαν διάφορες προτάσεις, διερευνήθηκαν ζητήματα ουσιαστικά γύρω από τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι στο σημείο αυτό θα υπάρξει κάποια συνεργασία, αν μάλιστα γίνει πραγματικότητα η πρόταση της Φάνης Πετραλιά να δημιουργηθεί μία ομάδα που θα αντιπροσωπεύει όλες τις πλευρές ώστε να προωθηθεί το θέμα. Οι πρώτες αντιδράσεις ήταν θετικές πάντως. Η ωραία ελληνική οικογένεια, το βασικό αυτό κύτταρο της κοινωνίας μας, απασχολεί σοβαρά αυτή τη στιγμή τις δραστηρίες και αξίες γυναίκες, που δείχνουν έμπρακτα το ενδιαφέρον τους για τη διάσωση της.

ΒΡΑΔΥΝΗ 2/3/88

Ευρωπαϊκή Ελλάδα και Ελληνίδα

« Η Ελληνίδα της Ευρωπαϊκής Ελλάδας του αύριο, θα είναι ανεξάρτητη, δυναμική, ολοκληρωμένη προσωπικότητα που επιλέγει με πλήρη συνείδηση τη δουλειά και το μέλλον της, που δεν ανταγωνίζεται αλλά συνεργάζεται με τον άνδρα επί ίσους όρους, σε όλους τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς τομείς. Θα συνδυάζει αρμονικά, δίχως να συγχέει, τους ρόλους της συζύγου, της μητέρας, της εργαζόμενης και της πολίτου που πολεμά τις κάθε είδους προκαταλήψεις, αλλά συντηρεί τις παραδόσεις που της κληρονόμησαν οι αιώνες». Αυτά τόνισε, μεταξύ άλλων, η βουλευτής, κ. Φάνη Πάλλη - Πετραλιά, που μίλησε στο σεμινάριο με θέμα: « Η θέση της Ελληνίδας στη σύγχρονη ευρωπαϊκή Ελλάδα, που οργάνωσε η Τ.Ο. Χολαργού, της Ν.Δ.

Στην Καθημερινή το δελτίο τύπου εμπλουτίζεται με το σχολιασμό και τις απόψεις του δημοσιογράφου ενώ στη Βραδυνή αναπαράγεται αυτούσιο αν και, προφανώς, με περικοπές.

και της κατασκευής της είδησης, το ζήτημα της καλλιέργειας των δημόσιων σχέσεων πηγών και Τύπου, τις εξαρτήσεις του από το κράτος κλπ⁹⁵.

Βέβαια, τα θέματα που θίγει αυτή η διαμάχη, όπως ποιος είναι ο πραγματικός ρόλος του "πυλωρού" στη σημασιοδοτική λειτουργία των εφημερίδων, ή ποιος είναι ο βαθμός επέμβασης των συντακτών στο μετασχηματισμό του πρωτογενούς πληροφοριακού υλικού, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά το περιεχόμενο του, δεν είναι δυνατόν να διερευνηθούν εμπειρικά με την ανάλυση περιεχομένου. Όμως, η φύση των δημοσιευμάτων που τελικά επιλέχθηκαν για ανάλυση μάς επιτρέπει να διατυπώσουμε μια υπόθεση εργασίας (που μένει να τεκμηριωθεί και εμπειρικά σε άλλη μελέτη) ως προς αυτήν τη διάσταση της λειτουργίας του αθηναϊκού Τύπου. Υποθέτουμε λοιπόν, δεδομένης αφενός της φύσης των δεσμών του αθηναϊκού Τύπου με τις "πηγές" αλλά και των ειδικών συνθηκών λειτουργίας λόγω των τεχνικών και χρονικών προδιαγραφών που επιβάλλονται καθημερινά στους παραγωγούς των μηνυμάτων αφετέρου, ότι μέσω της πολύ συχνής παράθεσης "αμετάβλητων" πληροφοριών των "πηγών", οι "πυλωροί" στον ελληνικό Τύπο πρέπει να κατέχουν μια καθοριστικής σημασίας θέση στη συνολική διαδικασία της κοινωνικής κατασκευής των ειδήσεων.

---

95. Βλ. για παράδειγμα, Gieber (1964), Schudson (1989), D. White (1950).

10.5 Τρία "ιδεο-λογικά" υποσύνολα

Αρχικός στόχος μας ήταν η αναζήτηση κοινών θεματικών πυρήνων σ' όλες τις μονάδες συμφραζομένων και η ανάλυση τών μεταξύ τους σχέσεων. Εντούτοις στην πορεία, αντιμέτωποι με μια ποικιλία λόγων και όχι έναν μοναδικό λόγο όπου η ομοιογένεια των δημοσιευμάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί δεδομένη, διαπίστωσαμε ότι δεν υπήρχε κανένας λόγος να δεχτούμε ως άξιο ταξινόμησης, μόνον ό,τι είναι κοινό σε όλα τα δημοσιεύματα. Αντίθετα, αναζητήσαμε τα κοινά χαρακτηριστικά στο εσωτερικό κάθε λόγου και καταλήξαμε σε τρεις "ιδεότυπους", τρία "ιδεο-λογικά" υποσύνολα μονάδων συμφραζομένων που πολύ συχνά ταυτίζονται με τρία είδη δημοσιευμάτων με κοινά χαρακτηριστικά (Πίνακας 1.6).

Στο πρώτο υποσύνολο ταξινομήθηκαν εκείνες οι μονάδες συμφραζομένων που αντιπροσωπεύουν την πιο "γνήσια" μορφή πολιτικού λόγου και αφορούν σχεδόν αποκλειστικά κάποια δραστηριότητα κοινωνικού φορέα (κόμματος, γυναικείας οργάνωσης, υπουργείου, οργανισμού κλπ). Το "ολοκληρωμένο" δημοσίευμα αυτής της κατηγορίας αφού τεκμηριώσει την ύπαρξη ανισότητας γυναικών και ανδρών - με τη μορφή ενός ιεραρχικού καταμερισμού στην "απασχόληση" ή/και στην "οικογένεια" ή/και στην "πολιτική" (προσφυγή σε στατιστικά στοιχεία, έρευνες, έγκυρο - επιστημονικό λόγο κλπ), και αφού αναζητήσει τις αιτίες της ανισότητας (προκαταλήψεις, βιολογία, κοινωνική οργάνωση κλπ), προτάσσει ως επιθυμητή μορφή την ισότητα των δύο φύλων. Στα πλαίσια της επίτευξης αυτής της ισότητας ο ρόλος των κρατικών και πολιτικών θεσμών θεωρείται ότι είναι (ή οφείλει να είναι) καθοριστικός (είτε μέσω της προστασίας των γυναικών ως μειονεκτούσας κοινωνικής κατηγορίας είτε μέσω της παροχής ισότητας ευκαιριών σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως φύλου).

Στο δεύτερο υποσύνολο μονάδων συμφραζομένων ανήκει ο λόγος περί "κοινωνικής επιτυχίας και καταξίωσης" ως επιβράβευση ατομικών ικανοτήτων ή/και απόδειξη κοινωνικής μεταβολής. Εδώ ανήκουν κυρίως τα δημοσιεύματα ή οι μονάδες συμφραζομένων που αφορούν συνεντεύξεις "επιτυχημένων" γυναικών, ειδήσεις σχετικά με την "κατάρριψη ανδρικών επαγγελματικών οχυρών", γυναίκες πολιτικούς, προσωπικότητες της δημόσιας ζωής κλπ. Το "τυπικό" δημοσίευμα ακολουθεί δύο κατευθύνσεις: α) τονίζεται η ανισότητα του καταμερισμού των φύλων στις σύγχρονες κοινωνίες και προτάσσονται τα "επιτεύγματα" ορισμένων γυναικών (διάκριση, καταξίωση, αξιοκρατία) ως σύμβολα εξαιρέσεων (άξιες

γυναίκες) όπου οι ατομικές λύσεις (πειθαρχία, οργάνωση, προγραμματισμός, θυσία ελεύθερου χρόνου) προτάσσονται ως ο ιδανικός τρόπος συνδυασμού της απασχόλησης και της μητρότητας, και β) τα "επιτεύγματα" των γυναικών αποτελούν απόδειξη του εκδημοκρατισμού των κοινωνικών θεσμών και της κατοχύρωσης των αξιολογικών κριτηρίων, των κατακτήσεων δηλαδή των γυναικών και της επίτευξης της ισότητας των δύο φύλων μέσω κυρίως της παρεμβατικής πολιτικής του κράτους πρόνοιας αλλά και των ιδιαίτερων ικανοτήτων των εν λόγω γυναικών. Αυτές οι δύο εκδοχές δεν είναι αντιφατικές αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται.

Στο τρίτο υποσύνολο λόγων, ανήκει μια κατηγορία δημοσιευμάτων που δεν μπορούν να ταξινομηθούν σε καμία από τις δύο προηγούμενες κατηγορίες αν και περιέχουν στοιχεία από αυτές: πρόκειται κυρίως για άρθρα γνώμης ή σχόλια όπου το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας είναι σημείο εκκίνησης ή καταληκτικό σημείο ενός λόγου με κεντρικό θέμα την "ιδιαιτερότητα" των γυναικών, τις βιολογικές διαφορές των φύλων, το ζήτημα της μητρότητας και της ανατροφής των παιδιών και το συνδυασμό τους με την απασχόληση των γυναικών.

Στην πραγματικότητα, κανένας από τους τρεις αυτούς λόγους δεν εμφανίζεται αμιγής και γι' αυτό θεωρούμε δύσκολο να πραγματευτούμε κάθε έναν χωριστά. Πρόκειται για λόγους μικτούς όπου το ένα υποσύνολο παρεισφύει ή συγχωνεύεται με τα άλλα δύο (κυρίως το τρίτο στα δύο πρώτα), είτε μέσω ρητών αναφορών είτε συνεμφατικά μέσω διάφορων μορφών. Τα τρία είδη που διακρίνονται, όπως είπαμε, είναι περισσότερο ιδεότυποι, αποτελούν δηλαδή σύνολα βασικών χαρακτηριστικών με ενότητα και λογική συνέπεια (Τσαούσης, 1984α:475). Εξάλλου αυτά τα τρία "ιδεο-λογικά" συστήματα σπάνια αναπτύσσονται πλήρως. Τις περισσότερες φορές παρατηρείται μια ελλειπτική και αόριστη αναφορά σε κάποιους από τους όρους των λόγων (πχ αναφορά στη "ανισότητα" χωρίς τεκμηρίωση, αναφορά στην "ισότητα" χωρίς διευκρίνιση της μορφής της, ή τέλος αόριστη αναφορά στην απασχόληση, το κράτος, τη βιολογία κλπ) και η μονάδα συμφραζομένων με δυσκολία επαρκεί για να γίνει κατανοητό το συγκεκριμένο ιδεολογικό νόημα των δημοσιευμάτων είτε γιατί προϋποθέτουν μια γνώση "προς τα πίσω" και παραπέμπουν σε δημοσιεύματα ήδη γνωστά στον αναγνώστη (σ' ένα "deja lu", Veron, 1978:109), είτε γιατί το νόημά τους διευκρινίζεται σε ένα μεταγενέστερο δημοσίευμα. Εντούτοις, πρέπει να τονίσουμε ότι ο αριθμός τέτοιων δημοσιευμάτων - που στην πλειοψηφία τους είναι

σύντομες ειδήσεις ή περιλήψεις δελτίων τύπου κοινωνικών φορέων - δεν επιτρέπει την "περιφρόνησή" τους. Αν αγνοηθούν τελείως τέτοιου είδους δημοσιεύματα θα συσκοτιστεί η σημασία που παίζουν στην οργάνωση της καθημερινής ειδησεογραφίας και στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας (στην "Ελευθεροτυπία" π.χ. από το σύνολο 79 δημοσιευμάτων μόνο τα 34 αναπτύσσουν απόψεις με κάποια "ολοκληρωμένη" μορφή).

Γενικά στον ελληνικό Τύπο, μπορούμε να διακρίνουμε, ανεξάρτητα από την εφημερίδα μια ποσοτική σημασία του πρώτου και του δεύτερου "ιδεολογικού" συστήματος ("Ιστοτικός λόγος" και "Επιτυχημένες γυναίκες") τόσο σε επίπεδο μονάδων συμφραζομένων όσο και σε επίπεδο δημοσιευμάτων, με εξαίρεση τη "Μεσημβρινή" όπου οι Μ.Σ. της τρίτης κατηγορίας, υπερτερούν έναντι του δεύτερου υποσυνόλου.

ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11: Μεθοδολογικά. Οι φάσεις της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου.

Βασικός στόχος της θεματικής ανάλυσης¹ είναι η μετατροπή "ακατέργαστων" και ετερόκλιτων πληροφοριών σε δεδομένα τα οποία μπορούν να τύχουν μιας συστηματικής, στατιστικής επεξεργασίας και περιγραφής. Οι αναλύσεις τέτοιου τύπου επιχειρούν κυρίως μέσω της κωδικοποίησης και ταξινόμησης κυρίαρχων στοιχείων (αξίες, ρόλοι, θέματα, εικόνες, στάσεις, κλπ) και της στατιστικής τους επεξεργασίας, να δώσουν μια συστηματική και αντικειμενική περιγραφή ενός συνόλου "κειμένων" (με την ευρεία έννοια). Μια τέτοια μέθοδος είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σε περιπτώσεις, όπως η δική μας, όπου απουσιάζει κάθε προηγούμενη διερεύνηση και γνώση σχετικά με την ιδεολογική συγκρότηση του περιεχομένου του ελληνικού Τύπου ως προς την αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Η θεματική ανάλυση περιεχομένου συνιστά μια διαδικασία που αποτελείται από τέσσερεις φάσεις:

- 1) την απομόνωση των στοιχείων (των **μονάδων καταγραφής**) που ενδιαφέρουν τον αναλυτή,
- 2) την ταξινόμηση των στοιχείων αυτών σε **κατηγορίες και υπο-κατηγορίες**, άρα την αναζήτηση και επιβολή μιας ορισμένης οργάνωσης στα μηνύματα,
- 3) την **ποσοτική μετατροπή και μέτρηση** των στοιχείων, δηλαδή τη **στατιστική επεξεργασία** τους, προκειμένου να περιγραφούν, να συγκριθούν και να συνοψιστούν με συστηματικό τρόπο, και τέλος
- 4) την **ανάλυση** των δεδομένων ώστε να ελεγχθούν οι υποθέσεις που διατυπώθηκαν στο θεωρητικό σκέλος της μελέτης και την **ερμηνεία** των δεδομένων, ώστε να ανακαλυφθεί η ευρύτερη σημασία που έχουν τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας σε σχέση με ένα υψηλότερο βαθμό θεωρητικής αφάιρεσης.

---

1. Στοιχεία για τη μεθοδολογία της θεματικής ανάλυσης αντλήσαμε κυρίως από την εξής βιβλιογραφία: Ghiglione et al. (1980), Bardin (1977), Berelson (1971), d'Urung (1974), Φιλίας (1977), Ghiglione & Matalon (1978), Grawitz (1979).

Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφονται αναλυτικά οι φάσεις αυτές.

11.1 Πρώτη και δεύτερη φάση: Μονάδες καταγραφής, υποκατηγορίες και κατηγορίες. Συγκρότηση του "Ερωτηματολογίου" ?

Η **"μονάδα καταγραφής" (Μ.Κ.)** ισοδυναμεί με κάθε κομμάτι κειμένου με αυτοδύναμο νόημα που θεωρείται βασική μονάδα (κάθε Μ.Κ. = 1) προορισμένη να ενταχθεί σε μια κατηγορία και να μετρηθεί. Ως μονάδα καταγραφής μπορεί να θεωρηθεί το θέμα, η λέξη, η φράση, η παράγραφος κλπ. Στην προκειμένη περίπτωση όπου διερευνώνται οι ιδεολογικές δομές των μηνυμάτων του Τύπου, το κριτήριο κατάτμησης και κατηγοριοποίησης ήταν σημασιολογικό και ως μονάδα καταγραφής θεωρήθηκε το "θέμα".

Το **"θέμα"**, αποτελεί μια από τις πιο χρήσιμες μονάδες στην ανάλυση περιεχομένου, ιδιαίτερα στην ανάλυση της ιδεολογίας, αλλά ταυτόχρονα μια από τις πιο δύσκολες, εξαιτίας της πολυπλοκότητας της γλώσσας, αν ληφθούν υπόψη το συντακτικό, γλωσσολογικό, γραμματικό και σημειολογικό επίπεδο ταυτόχρονα. Από μεθοδολογικής άποψης, πολύ συχνά η συγκρότηση των θεμάτων είναι δύσκολη: ένα ζήτημα μπορεί να αναφέρεται σε μια πρόταση ή να αναπτύσσεται σε ολόκληρο κείμενο, μπορεί να εμφανίζεται υπαινικτικά σε μια μικρή λεπτομέρεια (επιλογή μιας λέξης, μιας γραμματικής μορφής, ενός ρητορικού σχήματος), ή να είναι παρόν υπό διάχυτη μορφή σ' ολόκληρο το κείμενο. Στη πιο συμπαγή μορφή του, πρόκειται για μια έννοια/ λέξη-κλειδί, ή μια απλή πρόταση (υποκείμενο ρήμα και κατηγορούμενο) που περιλαμβάνει αυτήν την έννοια. Σ' αυτήν την περίπτωση, συνιστά μια νοηματική ενότητα που ορίζεται ως το μικρότερο κομμάτι περιεχομένου που κάνει μια δήλωση (καταφατική ή αρνητική πρόταση).

Η ιδιαίτερη φύση των αναλυτικών θεμάτων εξαρτάται φυσικά από το θεωρητικό μας υπόβαθρο, την ανάπτυξη των προκαταρκτικών μας υποθέσεων, καθώς και το ιδιαίτερο περιεχόμενο και μορφή των μηνυμάτων. Στην προκειμένη περίπτωση, αντικείμενο της εμπειρικής μας μελέτης είναι οποιαδήποτε πληροφορία πάνω στη σχέση του Τύπου με τον "κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας" (εικόνες, γνώ-

---

2. Για τη συγκρότηση του Ερωτηματολογίου της θεματικής ανάλυσης και τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων, πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια της Θεανώς Μοσχονά, Καθηγήτριας ΤΕΙ Πειραιά, την οποία και ευχαριστώ θερμά.

μες, συλλογικές παραστάσεις, απόψεις, στάσεις, κλπ), μ' άλλα λόγια το σύνολο των αντιδράσεων που εγείρει ένα τέτοιο ζήτημα. Αποφασίσαμε λοιπόν ότι στην κατηγορία του θέματος, μπορούν ν' ανήκουν τόσο προτάσεις που έχουν πληροφοριακό, πραγματολογικό χαρακτήρα, όσο και προτάσεις που εμπεριέχουν αξιολογικές τοποθετήσεις. Αρχική μας πρόθεση, ήταν κατά την κωδικοποίηση των θεμάτων, να κάνουμε διάκριση μεταξύ των προτάσεων που φέρουν ρητές ή άρρητες αξιολογικές κρίσεις ή εκφράσεις και αυτών που κάνουν μια πληροφοριακού χαρακτήρα δήλωση (περιγράφουν μια πραγματικότητα). Τελικά, κατά την πορεία της ανάλυσης, ανακαλύψαμε ότι το περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου, κατά συντριπτική πλειοψηφία, αποτελεί μια μορφή πολιτικού λόγου που, μέσω των ρητορικών σχημάτων και των διάφορων, στρατηγικών που υιοθετεί, δημιουργεί κατά κανόνα μια αξεπέραστη σύγχυση ως προς τις "πληροφοριακές" και "δεοντολογικές" προτάσεις του. Όπως θα δούμε στη συνέχεια (ιδιαίτερα στο κεφάλαιο "Κράτος/Πολιτικοί Θεσμοί - Γυναίκες και Πολιτική"), η φύση του corpus σπάνια επιτρέπει να διακρίνουμε, πότε οι απόψεις του παραγωγού του λόγου αναφέρονται στην απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητα και πότε προβάλλουν μια *δεοντολογική* περιγραφή της πραγματικότητας (πώς θα πρέπει να είναι). Αυτό που ενδιαφέρει, πάντως, την ανάλυση είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων μάς επιτρέπει να ξεχωρίσουμε τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και κατασκευάζεται η ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα. Αυτό το εύρημα εναρμονίζεται απόλυτα με το θεωρητικό πλαίσιο που έχουμε υιοθετήσει: όπως έχουμε καταδείξει στο θεωρητικό σκέλος της διατριβής, στα μηνύματα των ΜΜΕ, είναι πρακτικά αδύνατον να γίνει διάκριση μεταξύ της καθαυτό "είδησης" ή της "πληροφορίας" και της "γνώμης", της "στάσης" ή της "άποψης" γι αυτήν. Κύριο χαρακτηριστικό των ΜΜΕ είναι ότι οποιοδήποτε συμβάν παρουσιάζεται αναπόφευκτα από μια πλευρά, μια εκδοχή (στα πλαίσια κάποιου εννοιολογικού πλαισίου) η οποία είναι απαραίτητα φορτισμένη αξιολογικά. Αυτό σημαίνει ότι οι αξίες και οι ιδέες δεν προστίθενται εκ των υστέρων στα γεγονότα αλλά είναι ενσωματωμένες στην ίδια τη καθημερινή γλώσσα, στον τρόπο που περιγράφεται και αναπαράγεται ένα συμβάν. Μ' αυτήν την έννοια, στην κατασκευή του μηνύματος δεν υπάρχουν δύο ευδιάκριτες, παράλληλες ή ακόλουθες διαδικασίες, αλλά μια και μοναδική, αφού οι "πληροφορίες" και "κρίσεις" εμπλέκονται σ' όλα τα επίπεδα του λόγου του Τύπου³ και η ερμηνεία είναι ήδη ενωματομένη στην παρουσίαση οποιουδήποτε

---

3. Ο R. Barthes (1972:26, 29) στην ανάλυση του για τις πολιτικές γραφές θεωρεί ότι είναι

συμβάντος (Morley, 1981). Κατά συνέπεια, σε πολλές περιπτώσεις αποφασίσαμε ν' αγνοήσουμε τη διάκριση των δύο επιπέδων ("πληροφοριακού" και "αξιολογικού").

Οι **κατηγορίες** και οι **υπο-κατηγορίες** αντίστοιχα είναι τάξεις που συγκεντρώνουν μια ομάδα θεμάτων υπό έναν γενικό τίτλο. Ο αναλυτής μπορεί να επιλέξει ανάμεσα σε δύο διαφορετικές λύσεις: είτε να χρησιμοποιήσει κάποιες δεδομένες εξαρχής κατηγορίες σε άμεση συνάρτηση με κάποια επιστημονική/κοινωνιολογική κυρίως τυπολογία ή θεωρία, ή να διαμορφώσει νέες κατηγορίες ακολουθώντας πιστά τη δομή του αναλυτικού πεδίου. Στην ανάλυσή μας το σύστημα κατηγοριών και υποκατηγοριών δεν ήταν δεδομένο εξαρχής, αλλά διαμορφώθηκε προοδευτικά με κριτήριο τη **νοηματική συνάφεια** των θεμάτων ώστε να τηρηθούν όσο δυνατόν περισσότερο τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, οι διχοτομήσεις και η λογική των μηνυμάτων του corpus. Αποφασίσαμε μ' άλλα λόγια, κατά τη συγκρότηση των κατηγοριών και υποκατηγοριών να θεωρήσουμε οδηγό το ίδιο το περιεχόμενο των αθηναϊκών εφημερίδων και αφού γίνει η πρώτη ανάγνωση όλων των δημοσιευμάτων, να κατασκευάσουμε ένα σκελετό ταξινόμησης (έστω και αν χρειαστεί να τον αναθεωρήσουμε) ώστε να είμαστε σε θέση να πραγματοποιήσουμε την τελική γενίκευση των δεδομένων.

Οπωσδήποτε αυτή η επιλογή συμβάλλει στην έλλειψη ομοιογένειας και στον ετερόκλητο χαρακτήρα μεταξύ των θεμάτων, των υποκατηγοριών και κατηγοριών. Επιπλέον, πολλές φορές διαπιστώθηκαν σημαντικές διαφορές στα ποσοστά που συγκεντρώνουν διάφορα θέματα, όπως επίσης και αλληλοεπικαλύψεις, επαναλήψεις, παρεμφερή θέματα ή αντιφάσεις μεταξύ των (υπο)κατηγοριών κλπ. Εντούτοις, προτιμήσαμε να διατηρήσουμε αυτές τις "παρατυπίες" κατά τη συγκρότηση των (υπο)κατηγοριών προκειμένου να μην προδώσουμε το λόγο των εφημερίδων και να μην απαλειφούν οι "ανακολουθίες" τους. Αν και, κατά κανόνα, στις αναλύσεις περιεχομένου συγκροτείται ένα σύνολο από *αμοιβαία αποκλειόμενες* κατηγορίες και θέματα, εμείς αντίθετα δεν θεωρήσαμε ότι κάτι τέτοιο ήταν εφικτό. Αντίθετα, ανακαλύψαμε ότι σε πολλές περιπτώσεις, ήταν

καταρχήν γραφές αξιολογικές με την έννοια ότι "το διάστημα που συνήθως χωρίζει το γεγονός από την αξία του καταργείται μέσα στον ίδιο τον χώρο της λέξης, η οποία δίνεται ταυτόχρονα σαν περιγραφή και σαν κρίση" (σελ. 26) και ότι τελικά η γραφή έχει "ως λειτουργία να μάς απαλλάσσει από ορισμένη διαδικασία: δεν υπάρχει πια καμιά αναστολή ανάμεσα στην κατονομασία και στην κρίση...και [σκοπός της γραφής] είναι ν' αποδώσει το πραγματικό, κάτω από την κρινόμενη μορφή του..." (σελ. 29).

αναπόφευκτη η αλληλοεπικάλυψη μεταξύ των κατηγοριών και προτιμήσαμε να τη διατηρήσουμε, γιατί πιστεύουμε ότι η αλληλοσύνδεση και σχέση μεταξύ των διάφορων κατηγοριών, ο τρόπος με τον οποίο εξαρτώνται η μια από την άλλη, και ο τρόπος με τον οποίο τα όρια τους συγχέονται είναι αποφασιστικής σημασίας για την ανάλυσή μας. Θα περιοριστούμε κατά συνέπεια στις σχετικές επισημάνσεις κατά την ανάπτυξη των πορισμάτων της εργασίας.

Στην ανάλυση περιεχομένου, εξαιτίας της μορφής του υπό ανάλυση υλικού (μη συστηματοποιημένες "πληροφορίες"), ο επακριβής προσδιορισμός της μονάδας καταγραφής (του θέματος) και η ταξινόμηση της στην ενδεδειγμένη υποκατηγορία ή κατηγορία εξαρτάται από το ευρύτερο νοηματικό "περιβάλλον" μέσα στο οποίο αναπτύσσεται⁴. Το "περιβάλλον" αυτό αποκαλείται **μονάδα συμφραζομένων** (ή συμπεριέχοντος) και ορίζεται ως το τμήμα εκείνο του κειμένου του οποίου το μέγεθος είναι επαρκές ώστε να συλληφθεί με ακρίβεια το νόημα των μονάδων καταγραφής (των θέματων) και να γίνει η κατάταξή τους στην αντίστοιχη κατηγορία (Ghiglione & Matalon, 1978:160). Κατά κανόνα στην εργασία αυτή, ως **μονάδα συμφραζομένων ή συμπεριέχοντος** εκλαμβάνεται το **δημοσίευμα**⁵. Σε μερικές περιπτώσεις ωστόσο, για να επιλυθεί το πρόβλημα της πολυπλοκότητας κάποιων δημοσιευμάτων (ρεπορτάζ, αφιερώματα, συνεντεύξεις, κλπ) που συνδυάζουν πολύ χαλαρά διάφορα θέματα, θεωρήθηκε απαραίτητο να χωριστεί το δημοσίευμα σε περισσότερες από μια μονάδες συμφραζομένων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις ορίσθηκαν ως μονάδες συμφραζομένων οι "ενότητες" των οποίων η ομοιογένεια καθορίζεται σε σημασιολογικό επίπεδο⁶.

---

4. Για παράδειγμα, όπως θα δούμε στην κατηγορία των αξιών, η αμφισημία των εννοιών που τις προσδιορίζουν, πολλές φορές, δεν μάς επιτρέπει να αποφανθούμε με ασφάλεια για την επακριβή σημασία τους παρά μόνο αν συσχετιστούν με το ευρύτερο νόημα του δημοσιεύματος.

5. Ο Πίνακας 1.1 μας δίνει σε απόλυτους αριθμούς⁷ και ποσοστιαία κατανομή τον αριθμό των δημοσιευμάτων και τον διαχωρισμό τους σε μονάδες συμφραζομένων (Μ.Σ.) για κάθε εφημερίδα. Ο *Ελεύθερος Τύπος* και η *Απογευματινή* παρουσιάζουν το μικρότερο αριθμό Μ.Σ. κατά την εξεταζόμενη περίοδο (41 και 51 Μ.Σ. αντίστοιχα) ενώ η *Καθημερινή*, η *Ελευθεροτυπία* και η *Μεσημβρινή* τον μεγαλύτερο (80, 79 και 78 Μ.Σ. αντίστοιχα).

6. Στον Πίνακα 1.2, μάς δίνονται στη δεύτερη και τρίτη στήλη ο αριθμός και η ποσοστιαία κατανομή των δημοσιευμάτων που λόγω της συνθετότητας του περιεχομένου τους χωρίστηκαν σε δύο και τρεις μονάδες συμφραζομένων αντίστοιχα (πχ από τα 48 δημοσιεύματα της *Απογευματινής*, δύο χωρίστηκαν σε δύο μονάδες συμφραζομένων και ένα σε τρεις). Όπως βλέπουμε η συντριπτική πλειοψηφία των δημοσιευμάτων (95,6%) ταυτίζονται με μια μονάδα

Εξαιτίας των αναλυτικών δυσχερειών που είχαμε ν' αντιμετωπίσουμε, τόσο λόγω του κατά πόσον μπορούσαν να προσδιοριστούν με ακρίβεια τα όρια του "αντικειμένου" μας όσο και λόγω της ιδιαίτερης μορφής μηνυμάτων που αποδελτιώθηκαν, ακολουθήσαμε την εξής τακτική:

I. Έχοντας ως πρώτο στόχο μια γνώση που αφορούσε το έκδηλο περιεχόμενο, διαβάσαμε όλα τα δημοσιεύματα του corpus. Σ' αυτήν την **πρώτη "ανιχνευτική" ανάγνωση**, καταπιαστήκαμε με την απλή ταξινόμηση των "πληροφοριών" που μας έδιναν τα δημοσιεύματα ώστε να καταστούν πιο προσιτά και προχωρήσαμε στην συγκρότηση ενός **ευρετηρίου λέξεων-κλειδιών**, ενός λεξικού κατά κάποιο τρόπο, που παρέπεμπε με οποιοδήποτε τρόπο στο ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, ώστε να διευκολυνθεί η συγκρότηση μιας "μνήμης" που να διαφυλάξει τον πλούτο και την ποικιλία του περιεχομένου. Το ευρετήριο, κατά την αρχική, ετερόκλητη και αυθαίρετη κατάταξη, αποτελείτο από 160 περίπου έννοιες - κλειδιά που ομαδοποιήθηκαν τελικά σε 8 ομάδες: "Φύλο και Κατά Φύλο Καταμερισμός της Εργασίας", "Κοινωνική Ισότητα Φύλων", "Επαγγελματική Ενταξη ή/και Απασχόληση των Γυναικών", "Οικογένεια", "Μητρότητα", "Κράτος - Πολιτικοί Θεσμοί", "Γυναίκες και Πολιτική" και "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες" (βλ. Παράρτημα I). Αυτή η αποδελτίωση του περιεχομένου, μάς επέτρεψε να εκτιμήσουμε ταχύτατα και με αρκετή ασφάλεια, σημαντικά χαρακτηριστικά του corpus. Η πρώτη αυτή ταξινόμηση, απάντησε στο ερώτημα **"ποια ζητήματα σχετίζονται με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας στον αθηναϊκό Τύπο;"**

II. Αν και απαραίτητη αυτή η πρώτη κατηγοριοποίηση του έκδηλου περιεχομένου, εντούτοις δεν αρκούσε για να περιγράψει εξαντλητικά τα μηνύματα του Τύπου ούτε καθιστούσε πλήρως αντιληπτή την ιδεολογική φύση και ενδεχόμενη αντιφατικότητα τους. Θεωρώντας λοιπόν, την απομόνωση σε κάθε μονάδα συμφραζομένων ενός περιορισμένου αριθμού κεντρικών εννοιών/λέξεων - κλειδιών, βάση για το επόμενο στάδιο, πραγματοποιήσαμε μια λεπτομερέστερη "πilotική" εξέταση δύο εφημερίδων (*Ελευθεροτυπία* και *Μεσημβρινή*), με κύριο στόχο τη διερεύνηση του *"τι λένε ακριβώς οι εφημερίδες για τα ζητήματα αυτά;"* Με οδηγό τις λέξεις - κλειδιά όπως είχαν ομαδοποιηθεί κατά την "ανιχνευτική"

συμφραζομένων, ενώ μόνο 3,1% και 1,4% των 495 δημοσιευμάτων του corpus χωρίζονται σε δύο και τρεις μονάδες συμφραζομένων αντίστοιχα.

ανάλυση, α) καταγράψαμε υπό μορφή πλήρων προτάσεων τι λέει κάθε εφημερίδα χωριστά για κάθε ομάδα εννοιών, και β) απομονώσαμε, ταξινομήσαμε και κατηγοριοποιήσαμε όλες τις αξίες που σχετίζονται με το αντικείμενο της έρευνας. Με την πιλοτική εξέταση των δύο εφημερίδων συντάχθηκε ένα προσωρινό⁷ "Ερωτηματολόγιο" που χρησιμοποιήσαμε για την κωδικοποίηση⁸ του συνόλου των μονάδων συμφραζομένων⁹.

Το τελικό "Ερωτηματολόγιο" (βλ. Παράρτημα III) έχει τρία σκέλη: στο πρώτο σκέλος καταγράψαμε τα γενικά στοιχεία για κάθε μονάδα συμφραζομένων: σε ποια εφημερίδα ανήκει, τον αύξοντα αριθμό δημοσίευματος και μονάδας συμφραζομένων, το μήνα δημοσίευσης, το είδος μονάδας συμφραζομένων και τη σχέση της με κάποια δραστηριότητα κοινωνικού φορέα. Στο δεύτερο σκέλος του "Ερωτηματολογίου", τα **θέματα** (μονάδες καταγραφής) είναι πλήρεις προτάσεις και συγκροτούν οκτώ κατηγορίες (κατηγορίες προτάσεων)¹⁰ ενώ στο τρίτο σκέλος τα θέματα είναι αξίες (κατηγορίες αξιών).

Συγκεκριμένα, στο δεύτερο σκέλος το θέμα αποτελεί μια πλήρη πρόταση (υποκείμενο, ρήμα, κατηγορούμενο). Η πρόταση αυτή περιέχει στις περισσότερες περιπτώσεις ως *πυρήνα* μια έννοια (λέξη - κλειδί) όπως έχει ήδη προσδιοριστεί από την πρώτη "ανιχνευτική" ανάγνωση ή ένα παραδειγματικό ισοδύναμό της (συγγενή νοηματικά λέξη). Αφού έγιναν όλες οι διαδικασίες

---

7. Προσωρινό, γιατί κατά την λεπτομερειακή αποδελτίωση όλων των εφημερίδων αναθεωρήθηκε αρκετές φορές, με την εισαγωγή νέων θεμάτων ή την απαλειφή άλλων, μέχρι να πάρει την τελική του μορφή. Η διαδικασία αυτή κρίθηκε απαραίτητη γιατί αντιμετωπίζοντας ένα corpus μη συστηματοποιημένων "πληροφοριών", δεν γνωρίζαμε εξαρχής ποιες πτυχές του ζητήματος θα εμφανιστούν ως πιο σημαντικές για όλες τις εφημερίδες ή καθοριστικές για μερικές μόνον από αυτές.

8. Με την **κωδικοποίηση** εννοούμε την συγκρότηση των θεμάτων που δυνητικά μπορεί να περιλαμβάνει κάθε κατηγορία και υποκατηγορία. Οι έννοιες και προτάσεις που συνοψίζουν τα θέματα, πολλές φορές δεν πληρούν τους όρους της επιστημονικής εγκυρότητας. Εντούτοις, πρέπει οπωσδήποτε να επισημάνουμε ότι σε όλες τις περιπτώσεις προσπαθήσαμε να δώσουμε όσο πιο συγκεκριμένο νόημα γίνεται σε κάθε θέμα ή κατηγορία.

9. Η ιδέα της συγκρότησης του "Ερωτηματολογίου", αν και σημαντικά διαφοροποιημένη ώστε να προσαρμόζεται στο υλικό μας, είναι δανεισμένη από τους Ghiglione & Matalon (1978).

10. Η συγκρότηση των κατηγοριών έχει ακολουθήσει πιστά τη λογική της νοηματικής συνάφειας της πρώτης "ανιχνευτικής" ανάλυσης. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τις κατηγορίες: "Το φύλο και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας", "Κοινωνική Ισότητα Φύλων", "Επαγγελματική Ενταξη και Απασχόληση Γυναικών", "Οικογένεια", "Μητρότητα", "Κράτος - Πολιτικοί Θεσμοί", "Γυναίκες και Πολιτική", "Επιτυχημένες - Καταξιωμένες Γυναίκες".

απαλειφής των συνωνυμικών ισοδυναμιών είτε δύο όμοιων προτάσεων, είτε συνεπαγόμενων προτάσεων, είτε προτάσεων που η μια εμπεριέχει την άλλη, είτε η μια εξυπονεί την άλλη, και αφού οι βασικές προτάσεις (θέματα), ξαναγράφτηκαν απλοποιημένες και συνεπτυγμένες για καθαρά πρακτικούς λόγους (ώστε να διευκολυνθούμε στη συγγραφή του οριστικού "Ερωτηματολογίου" και στην πινακοποίηση των δεδομένων), περάσαμε στη φάση της αναδόμησης (restructuration), της ταξινόμησης δηλαδή των προτάσεων (θεμάτων) στις αντίστοιχες υποκατηγορίες και κατηγορίες. Στο εσωτερικό κάθε υποκατηγορίας και κατηγορίας ομαδοποιήθηκαν, με κριτήριο τη νοηματική τους συνάφεια, όλες οι προτάσεις (θέματα) που συνιστούν παραδειγματικές διαφοροποιήσεις ενός θεματικού πυρήνα¹¹.

Κατά την απομόνωση και ομαδοποίηση των θεμάτων (των πλήρων προτάσεων) του δευτέρου σκέλους του "Ερωτηματολογίου", προσπαθήσαμε να πληρούνται οι εξής προϋποθέσεις: α) Τα θέματα να έχουν το διπλό χαρακτηριστικό να είναι ακριβή και αυτόνομα (να μην χρειάζεται δηλαδή προσφυγή στη μονάδα συμφραζομένων για να καταλάβουμε τι σημαίνουν), β) Το σύνολο των θεμάτων να περιλαμβάνει το μεγαλύτερο δυνατόν αριθμό προτάσεων, αλλά ταυτόχρονα τα θέματα και οι υποκατηγορίες που θα προέκυπταν από την ομαδοποίησή τους να είναι λίγες αριθμητικά, ώστε να είναι δυνατή η συναγωγή κάποιων έγκυρων στοιχείων. Ολη λοιπόν η προσπάθεια κατά την κωδικοποίηση (την συγκρότηση των θεμάτων και κατηγοριών) επικεντρώθηκε στην ανάγκη τήρησης μιας ισορροπίας μεταξύ του αριθμού των μονάδων καταγραφής (των θεμάτων) και την ακρίβεια ορισμού τους¹².

---

11. Για παράδειγμα, το θέμα "Υπάρχουν *μισθολογικές διαφορές* μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας σε βάρος των γυναικών" και το θέμα "Υπάρχουν *διακρίσεις* ως προς τη *θέση στην επιχείρηση και την ιεραρχία* μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας σε βάρος των γυναικών", ταξινομούνται στην υποκατηγορία "Είδος διακρίσεων μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας" και ανήκουν στην ευρύτερη κατηγορία "Απασχόληση". Βλ. "Ερωτηματολόγιο" στο Παράρτημα ΙΙΙ.

12. Ο αριθμός των βασικών θεμάτων και των αντίστοιχων υποκατηγοριών και κατηγοριών επηρεάζει άμεσα τη χρηστικότητα των δεδομένων που προκύπτουν: όσες περισσότερες μονάδες καταγραφής (θεμάτων) περιλαμβάνει μια ανάλυση περιεχομένου, τόσο μεγαλύτερη ακρίβεια ορισμού παρέχει στην ταξινόμηση του περιεχομένου, διευρύνοντας το χώρο στον οποίο μπορεί να καταταχθεί ένα μεμονωμένο θέμα. Εντούτοις αυτό συνιστά ταυτόχρονα και μειονέκτημα στο βαθμό που ενέχει τον κίνδυνο να είναι αδύνατη η γενίκευση και η συναγωγή κάποιων έγκυρων αποτελεσμάτων κατά τη στατιστική επεξεργασία.

Στο τρίτο σκέλος του "Ερωτηματολογίου", η μονάδα καταγραφής (θέμα) είναι μια αξία. Η απόφαση να συγκροτήσουμε τις κατηγορίες των αξιών παράλληλα με την ταξινόμηση των θεμάτων/προτάσεων του β' σκέλους του "Ερωτηματολογίου", υπαγορεύτηκε από τα ίδια τα μηνύματα του Τύπου όπου - ως λόγος κατά κανόνα κανονιστικός - βρίθουν από *υπαινικτικές* (ηθικής, πολιτικής, φιλοσοφικής ή άλλης φύσης) κρίσεις, χωρίς να συγκροτούν πλήρεις προτάσεις ώστε να συμπεριληφθούν εξαντλητικά στο δεύτερο σκέλος του "Ερωτηματολογίου". Κατά κανόνα λοιπόν, όταν στη μονάδα συμφραζομένων υπάρχει μια αξιολογική θετική ή αρνητική κρίση (για άτομο, ομάδα, δραστηριότητα, θεσμό) καταγράφεται η αξία που την ενεργοποιεί ακόμα κι αν είναι αδύνατη η συγκρότηση μιας πλήρους πρότασης. Όλες οι αξίες που καταγράψαμε, επενδεδυμένες θετικά ή αρνητικά με ιδιαίτερη βαρύτητα, είναι έννοιες - κλειδιά για τη μελέτη του ιδεολογικού συστήματος του αθηναϊκού Τύπου, σ' ό,τι αφορά τουλάχιστον το αντικείμενο της ανάλυσής μας. Η καταγραφή και ταξινόμηση των αξιών έγινε σε δύο κατηγορίες: "Γενικές Αξίες" και "Ατομικές Αρετές". Η κατηγορία των "Ατομικών Αρετών" επιπλέον χωρίστηκε σε τέσσερις υποκατηγορίες "Φυσικά Χαρακτηριστικά", "Ήθος", "Νους" και "Συναίσθημα".

Συγκεκριμένα, καταγράψαμε όλες τις λέξεις/έννοιες που παρέπεμπαν σε μια ιδέα (πχ. "Ισότητα") που διατυπώνεται με διάφορους τρόπους και προσπαθήσαμε να οργανώσουμε τις έννοιες μεταξύ τους έτσι ώστε να σχηματίσουν ένα ενιαίο θεματικό πεδίο, το θέμα (βλ. κεφ. 17). Διευκρινίζουμε εξ αρχής, ότι οι έννοιες που συγκροτούν το θεματικό πεδίο δεν παρουσιάζουν κατ' ανάγκη ετυμολογική συνάφεια (βλ. για παράδειγμα τη ταύτιση μεταξύ ισοτιμίας και ισονομίας) αλλά μόνο "νοηματική" συγγένεια που αποκτούν στο περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου ως αποτέλεσμα της συνάρθρωσής τους σ' έναν σχετικά ενοποιημένο ιδεολογικό λόγο.

11.2 Τρίτη φάση: Σύστημα καταμέτρησης.

Στόχος της **κωδικογράφησης** είναι η μετατροπή των ποιοτικών στοιχείων σε μορφή κατάλληλη για τη μηχανογραφική επεξεργασία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση έπρεπε να γίνει μετατροπή των θεμάτων σε αριθμούς, προκειμένου να γίνει η στατιστική επεξεργασία τους, να περιγραφούν, να συγκριθούν και να συνοψισθούν με συστηματικό τρόπο. Η κλασική στατιστική επεξεργασία των

δεδομένων μάς δίνει τις συχνότητες όλων των θεμάτων, είτε για μια ομάδα μονάδων συμφραζομένων είτε για κάθε εφημερίδα χωριστά είτε, τέλος, για το σύνολο του corpus. Επιπλέον, μπορεί να μάς δώσει στοιχεία για τις σχέσεις και τις διασυνδέσεις δύο ή περισσότερων θεμάτων μαζί. Αυτό σημαίνει βέβαια ότι παραχωρούμε στη συχνότητα μια προνομιακή θέση, εφόσον τα θέματα που λαμβάνονται υπόψη στη συνέχεια είναι αυτά που εμφανίζονται πιο συχνά. Αυτή η επιλογή μας, οπωσδήποτε εγείρει κάποια ερωτήματα - κλασικά εξάλλου - για τη θέση που καταλαμβάνει η συχνότητα. Γενικά, σ' έναν οποιονδήποτε ρηματικό λόγο, τίποτα δεν εξασφαλίζει στον ερευνητή, ότι ένα συχνό θέμα είναι απαραίτητα σημαντικό ή ότι αντίθετα ένα θέμα που αναφέρεται ελάχιστα δε σχετίζεται με μια βασική ουσιαστική αναπαρασταση η οποία όμως καταπνίγεται ή διατυπώνεται με δυσκολία (θέματα ταμπού). Το ότι ένα θέμα αναφέρεται συνέχεια σε μια "συνέντευξη" ή μια "αυθόρμητη συζήτηση" μπορεί απλώς να παραπέμπει στη διαθεσιμότητα αυτού του θέματος στα τρέχοντα συζητησιακά σχήματα, πράγμα που βεβαίως δεν προδικάζει με τίποτα τη σημασία που έχει στο σύστημα αναπαραστάσεων του υποκειμένου (Ghiglione et al., 1980:58). Στην περίπτωση όμως των μηνυμάτων των ΜΜΕ και του πολιτικού λόγου που εμπεριέχεται σ' αυτά, υπάρχει μια σαφής διαφορά: η παραγωγή του λόγου των ΜΜΕ συνιστά μια ελεγχόμενη και γραφειοκρατικοποιημένη διαδικασία. Οι ειδήσεις κατασκευάζονται καθημερινά μέσω της επιλογής, ταξινόμησης και επεξεργασίας πληροφοριών που έρχονται από συγκεκριμένες πηγές και προωθούν συγκεκριμένα "συμφέροντα". Η επεξεργασία ακολουθεί αυστηρούς κανόνες, τόσο ως προς τη μορφή και το μέγεθος όσο και ως προς το λεξιλόγιο που υιοθετείται. Πρόκειται δηλαδή για ένα σχεδόν εξ' ολοκλήρου προβλέψιμο και τυποποιημένο προϊόν, όπου βέβαια δεν αποκλείεται το τυχαίο αλλά που και αυτό θα υποστεί την επεξεργασία μέσα στα γενικά πλαίσια που θέτει το Μέσον (βλ. Δεύτερο Μέρος για ανάπτυξη αυτού του ζητήματος). Πάντως, γεγονός παραμένει ότι αρκετά συχνά κατά την πορεία της ανάλυσης αντιμετωπίσαμε κάποια ιδιαίτερα προβλήματα ως προς το ζήτημα της παρουσίας και της απουσίας των θεμάτων και ήρθαμε αντιμέτωποι με το δίλημμα πώς να ερμηνεύσουμε τη στατιστική συχνότητα και διαφοροποίηση τους. Επίσης, πολλές φορές είχαμε δυσκολία ως προς το τρόπο πώς θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της ενδεχόμενης στατιστικής διαφοροποίησης των εφημερίδων για κάθε θέμα χωριστά αλλά και για κάθε υποκατηγορία ή κατηγορία. Τέλος, φάνηκε ξεκάθαρα ότι όσο περισσότερο εξειδικεύονται τα θέματα, τόσο τα προβλήματα αυτά γίνονται πιο σοβαρά. Θέμα δισεπίλυτο και αρκετά σοβαρό που αιτιολογεί την κριτική και αμφισβήτηση που

έχει υποστεί η ανάλυση ως προς τη χρησιμότητα των στατιστικών δεδομένων. Εν πάσει περιπτώσει, αποφασίσαμε να περιλάβουμε τα στατιστικά δεδομένα στην ανάλυσή μας αλλά να αποφύγουμε να στηρίξουμε τα συμπεράσματά μας αποκλειστικά και μόνο σ' αυτά, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά μεμονωμένα και εξειδικευμένα θέματα. Ως προς τα διάφορα επιμέρους ζητήματα που προέκυψαν, άλλοτε με βάση τη συνολική εικόνα που μάς έδινε το corpus αποφασίσαμε ότι μπορούσαμε να προσδώσουμε στην απουσία ή τη διαφοροποίηση μια σημασία που να μας οδηγήσει σε γόνιμα συμπεράσματα (πχ προτεραιότητα δημοσίου σε βάρος του ιδιωτικού, "απουσία" ανδρών κλπ), ενώ άλλες φορές θεωρήσαμε σκοπιμότερο να υποθέσουμε ότι αποτελεί ένδειξη της παρεμβολής ενός μάλλον τυχαίου και συγκυριακού παράγοντα. Αποφασίσαμε δηλαδή ότι για να ερμηνευτεί ως ιδεολογική κατασκευή ή ως τυχαίο γεγονός η "απουσία" ενός θέματος ή η μεγάλη απόκλιση μεταξύ εφημερίδων σε μεμονωμένα ζητήματα, έπρεπε να προσφύγουμε σε στοιχεία πέρα από τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων (οι επισημάνσεις γίνονται στα επιμέρους κεφάλαια).

Κατά τη διαδικασία της κωδικογράφησης, κάθε μονάδα συμφραζομένων υποβλήθηκε στο τελικό "Ερωτηματολόγιο". Προκειμένου να δώσουμε μια ικανοποιητική περιγραφή των χαρακτηριστικών του corpus ανάλυσης, περιγραφή που θα μάς επιτρέψει να συνάγαγουμε έγκυρα συμπεράσματα για το περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου αποφασίσαμε να ακολουθήσουμε κάποιους γενικούς κανόνες.

- 1) Θεωρήσαμε ότι η εμφάνιση των θεμάτων έχει το ίδιο βάρος σε κάθε μονάδα συμφραζομένων.
- 2) Εφόσον είχαμε σκοπό να συγκρίνουμε τις εφημερίδες μεταξύ τους και δεδομένου ότι τα δημοσιεύματα των εφημερίδων είναι ετερογένη και πραγματεύονταν πολλά διαφορετικά ζητήματα, κατά τη στατιστική επεξεργασία λάβαμε υπόψη μας μόνο την παρουσία των θεμάτων και όχι την απουσία τους.
- 3) Σ' ό,τι αφορά, την ύπαρξη μη κοινών θεμάτων μεταξύ των εφημερίδων, λάβαμε υπόψη μας μόνον εκείνα που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στον καθορισμό του περιεχομένου και του ύφους της συγκεκριμένης εφημερίδας. Όσα θέματα δεν είχαν *ποιοτική* βαρύτητα, αγνοήθηκαν προς όφελος μόνον των κοινών.

4) Στην ανάλυση των αποτελεσμάτων δεν θα λαμβάνονται υπόψη ούτε η συχνότητα εμφάνισης του ίδιου θέματος στο εσωτερικό μιας μονάδας συμφραζομένων ούτε η σειρά εμφάνισης των θεμάτων. Συνεπώς, ένα θέμα που αναφέρεται δύο φορές σ' ένα δημοσίευμα καταγράφεται μια φορά. Επίσης, η σειρά εμφάνισης των θεμάτων δεν λαμβάνεται υπόψη.

11.2.1 Τύποι μεταβλητών

Στην κωδικογράφηση χρησιμοποιήσαμε τους εξής τύπους μεταβλητών¹³:

α) **Κατηγορικές μεταβλητές (category variables)**: πρόκειται για απλές μεταβλητές που μπορούν να πάρουν πολλές τιμές (πχ. η μεταβλητή "Εφημερίδα" παίρνει τιμές από 1 - 8 που αντιστοιχούν σε κάποια από τις οκτώ εφημερίδες του corpus).

β) **Ομαδικές μεταβλητές (group variables)**. Οι ομαδικές μεταβλητές είναι ιδιαίτερα χρήσιμες στις περιπτώσεις όπου κάποιο δημοσίευμα δίνει περισσότερες από μια "απαντήσεις" σε ένα "ερώτημα". Για παράδειγμα στο ζήτημα "Είδος διακρίσεων στην αγορά εργασίας", πολλά δημοσιεύματα τονίζουν ταυτόχρονα διάφορες εκδοχές αυτής της διάκρισης ή κατά τη διαπραγμάτευση του ζητήματος της "Προόδου στις σχέσεις των δύο φύλων", συχνά υιοθετούνται περισσότερες από μια έννοιες της προόδου. Αυτές οι περιπτώσεις μπορούν ν' αντιμετωπιστούν με την κατασκευή "σύνθετων" ομαδικών μεταβλητών. Υπάρχουν δύο τρόποι κωδικογράφησης πολλαπλών απαντήσεων σε ένα ερώτημα:

ι) για κάθε μια από τις πιθανές απαντήσεις, μπορούμε να δημιουργήσουμε μια **διχοτομική μεταβλητή (dichotomous variable)** που παίρνει δύο τιμές (Ναι ή Όχι) και που δηλώνουν αν δόθηκε καταφατική απάντηση ή αν δεν δόθηκε καθόλου. Πρόκειται για τις **multiple dichotomous variables** (βλ. "Ερωτηματολόγιο" "Διακρίσεις των φύλων στην αγορά εργασίας", μεταβλητές var141 έως var148),

---

13. Η στατιστική επεξεργασία έγινε με το στατιστικό πακέτο SPSS/PC+. Βλ. σχετικά, εγχειρίδιο Tables V 2.0, ενότητες B-2 και B-89.

ii) να ορίσουμε τόσες μεταβλητές όσες ο μέγιστος αριθμός απαντήσεων που είναι πιθανόν να δώσει ένα δημοσίευμα σε ένα ερώτημα, να επιλέξουμε μια τιμή για κάθε τύπο απαντήσεων και κατόπιν να καταγράψουμε την τιμή της απάντησης του δημοσιεύματος σε μια μεταβλητή, την τιμή της δεύτερης απάντησης σε μια άλλη μεταβλητή, και ούτω καθεξής. Αυτές ονομάζονται **μεταβλητές πολλαπλών απαντήσεων (multiple response variables)** (βλ. "Ερωτηματολόγιο", πχ "Δραστηριότητα Κοινωνικού Φορέα" var061 έως var062).

Τόσο οι διχοτομικές μεταβλητές όσο και αυτές των πολλαπλών απαντήσεων, αποτελούν τις αρχικές μεταβλητές (elementary variables). Κατά τη μηχανογραφική επεξεργασία των Ερωτηματολογίων για να αναλυθούν οι διχοτομικές ή πολλαπλών απαντήσεων μεταβλητές πρέπει να συνδυαστούν οι αρχικές μεταβλητές σε μια μοναδική ομαδική μεταβλητή (group variable) (βλ. Πίνακες 4.2 και 1.5 αντίστοιχα).

11.2.2 Ανάλυση συστάδων (cluster analysis)

Όπως είπαμε, το τρίτο σκέλος του "Ερωτηματολογίου" αφορά τις κατηγορίες των αξιών. Στην παρούσα εργασία, κάναμε την υπόθεση ότι οι αξίες συσχετίζονται με νοηματικά σημαντικό τρόπο και ότι οι συναρθρώσεις τους δεν ήταν τυχαίες. Επιπλέον είχαμε την πεποίθηση, ότι η εξέταση των στατιστικών συχνοτήτων κάθε αξίας χωριστά, αν εμπλουτιζόταν από την ανάλυση των συσχετισμών τους θα μάς έδινε πολύτιμα στοιχεία για την εσωτερική συνάφεια που διέπει όλο το σύστημα αξιών και για τη συνεπαγόμενη ιδεολογική λειτουργία του αθηναϊκού Τύπου. Αυτό σημαίνει ότι αντιλαμβανόμαστε το σύστημα αξιών του αθηναϊκού Τύπου ως ένα δομημένο σύνολο εννοιών που αποτελεί μια συγκροτημένη ιδεολογία. Αποφασίσαμε λοιπόν να επεξεργαστούμε τα δεδομένα των κατηγοριών των αξιών με δύο διαφορετικούς τρόπους. Ο πρώτος, ακολουθεί τους κανόνες της κλασικής περιγραφικής στατιστικής που αναφέρθηκαν πιο πάνω και μάς δίνει τις συχνότητες όλων των αξιών, είτε για μια ομάδα μονάδων συμφραζομένων, είτε για κάθε εφημερίδα χωριστά, είτε τέλος για το σύνολο του corpus. Στόχος του δεύτερου τρόπου επεξεργασίας, δεν είναι πια η καταμέτρηση της συχνότητας εμφάνισης ενός συνόλου μεταβλητών, αλλά η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο ένα σύνολο περιπτώσεων (cases) συνδέονται ή δεν συνδέονται μεταξύ τους ανά συστάδες. Για την πραγματοποίηση αυτού του εγχειρήματος, προκειμένου

δηλαδή ν' ανακαλύψουμε ποιές αξίες συνυπάρχουν στο λόγο των εφημερίδων (δηλαδή στις ίδιες μονάδες συμφραζομένων) και πώς συνδέονται νοηματικά μεταξύ τους ανά ομάδες, εφαρμόστηκε η μέθοδος "συσσωρευτική ιεραρχική ανάλυση συστάδων" (agglomerative hierarchical cluster analysis) *μόνον* για το σύνολο του corpus¹⁴ (βλ. λεπτομέρειες Παράρτημα IV).

11.3 Τέταρτη φάση: Η παρουσίαση των εμπειρικών δεδομένων της θεματικής ανάλυσης και η ερμηνεία τους

Στα επιμέρους κεφάλαια γίνεται η παρουσίαση του εμπειρικού υλικού που επιλέχθηκε να μελετηθεί με **κεντρικό άξονα** τους αντίστοιχους πίνακες του Παραρτήματος V. Επιπλέον, ενσωματώνουμε ή παρεμβάλλουμε στο κείμενο ανεπεξέργαστα δεδομένα, σχόλια και παρατηρήσεις που δεν αποτελούν αποκλειστικά απόρροια της στατιστικής επεξεργασίας του corpus. Αυτή η επιλογή υπαγορεύεται από δύο κυρίως λόγους: καταρχάς, θεωρούμε ότι τα "θέματα" που κατηγοριοποιήσαμε στο "Ερωτηματολόγιο" αποτελούν μόνο ενδείξεις του πλούτου του λόγου των ΜΜΕ και συγκροτούν μια ως επί το πλείστον μερική και ελλιπτική πληροφορία πάνω στα μηνύματα. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, το θέμα αποτελεί κάθε φορά καταληκτικό σημείο της επιχειρηματολογίας της αντίστοιχης μονάδας συμφραζομένων. Μ' αυτήν την έννοια, η επιστροφή στο αρχικό corpus μάς δίνει τη δυνατότητα να παρουσιάζουμε το ακριβές νόημα και να εξετάζουμε όλο το πλαίσιο αναφοράς φέρνοντας στην επιφάνεια πτυχές που έχουν παραμεληθεί. Δεύτερον, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η ύπαρξη μεγάλου αριθμού θεμάτων (μεταβλητών) και ο ταυτόχρονος έλεγχός τους σε κάθε μονάδα συμφραζομένων, μειώνει συχνά τον αριθμό αντίστοιχων περιπτώσεων, σε τέτοιο βαθμό που να μην επιτρέπουν μια ικανοποιητική στατιστική ανάλυση¹⁵. Θεωρήσαμε λοιπόν απαραί-

---

14. Κατά την πρώτη περιγραφική στατιστική ανάλυση των δεδομένων, απεδείχθη ότι γενικά οι εφημερίδες ακολουθούν το ίδιο περίπου σύστημα αξιών καθώς και ένα παρόμοιο σύστημα ιεράρχησής τους με πολύ μικρές διαφορές. Αυτή η σχετική ομοιότητα μεταξύ των εφημερίδων, μάς επέτρεψε να πραγματοποιήσουμε τη ανάλυση των συστάδων στο σύνολο του corpus και όχι σε κάθε εφημερίδα χωριστά.

15. Εδώ αναφερόμαστε σε θέματα και κατηγορίες οι οποίες ουσιαστικά "απουσιάζουν" από την πλειοψηφία του corpus (βλ. πχ παρακάτω κεφ. 12), αλλά που αποφασίσαμε να περιλάβουμε στην κωδικοποίηση ώστε να αναδυθεί αφενός η "συμβολική εξουδετέρωση" μιας πτυχής του

τητο, να εμπλουτίσουμε την ανάλυση με στοιχεία που, είτε αγνοούνται στην πινακοποίηση λόγω αδυναμίας να εκφραστούν στατιστικά είτε έχουν απαλειφεί από τους πίνακες για λόγους συντομογραφίας, επανακωδικοποίησης ή σύμπτυξης μεμονωμένων και ακραίων περιπτώσεων.

Κατά την παρουσίαση των δεδομένων της θεματικής ανάλυσης, δεν χρησιμοποιήθηκαν όλα τα στοιχεία που προκύπτουν από το "Ερωτηματολόγιο" αλλά μόνον εκείνα που τελικά θεωρήθηκαν ότι ήταν σημαντικότερα σε συνάρτηση με την ποσοτική και ποιοτική τους σημασία. Προκειμένου να διευκολυνθεί ο αναγνώστης, στην αρχή κάθε κεφαλαίου, προτάσσουμε τις γενικές υποθέσεις και τα βασικά πορίσματα, στη συνέχεια ακολουθεί η λεπτομερής ανάπτυξη του ζητήματος που πραγματεύεται το αντίστοιχο κεφάλαιό και το κεφάλαιο κλείνει με μια μικρή συμπερασματική παράγραφο. Για καθαρά πρακτικούς λόγους, η διάταξη των κεφαλαίων ακολουθεί το σύστημα κατηγοριοποίησης του "Ερωτηματολογίου". Οπωσδήποτε, αυτή η επιλογή αναπαράγει τα προβλήματα των διαχωρισμών που προσιδιάζουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στις ίδιες τις θεματικές κατηγορίες, αφού, μερικές φορές, προκειμένου να ολοκληρωθεί η ανάλυση ενός θέματος, είναι αναπόφευκτη η προσφυγή σε ζητήματα που πραγματεύεται ένα άλλο κεφάλαιο (πχ απασχόληση των γυναικών και φροντίδα της οικογένειας, μητρότητα και βιολογικές διαφορές, κοινωνική ισότητα και κράτος πρόνοιας κλπ). Προκειμένου τέλος, να αποφευχθεί η επανάληψη και ο πλατυασμός κατά την ερμηνεία των δεδομένων της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, προτιμήσαμε να περιλάβουμε τη διεξοδική κριτική μας αντιπαράθεση στο τελικό κεφάλαιο των Συμπερασμάτων.

ζητήματος, αλλά κυριότερα, να αποκαλυφθεί η άρρητη οργανωτική αρχή που καθορίζει αυτήν την "απουσία" (βλ. σημειολογική ανάλυση).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12: Το φύλο και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας. Η κοινωνική ισότητα των φύλων

Στις δύο πρώτες ενότητες του κεφαλαίου αυτού γίνεται παρουσίαση των ευρημάτων της κατηγορίας "Φύλο και κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας" (Πίνακες 2.1, 2.2, 2.3). Στις επόμενες ενότητες του κεφαλαίου παρουσιάζονται τα ευρήματα της κατηγορίας "Κοινωνική Ισότητα των φύλων" (Πίνακες, 3.1, 3.2, 3.3, 3.4, 3.5, 3.6).

Το σημαντικότερο, ίσως, χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των θεμάτων αυτής της κατηγορίας και συγκεκριμένα των ζητημάτων που σχετίζονται με τον προσδιορισμό του φύλου, τη σχέση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας με τις βιολογικές διαφορές και τον κοινωνικό προσδιορισμό, τη γυναικεία "ιδιαιτερότητα", την κατάργηση των διαφορών των φύλων κλπ, είναι η **μηδαμινή στατιστική συχνότητά** τους στο σύνολο του corpus. Η "ασημαντότητα" αυτή, κατά κάποιο τρόπο, ήταν αναμενόμενη με την έννοια ότι μάς οδηγεί σε ένα εκ των προτέρων γνωστό χαρακτηριστικό του οποιουδήποτε κοινωνικού λόγου και κατά συνέπεια και του περιεχομένου του Τύπου. Εννοούμε δηλαδή, ότι η έννοια "φύλο" και η έννοια "κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας" εφόσον *"είναι εγγεγραμμένες σε μια χρονικότητα ("κληρονομιά") είναι κατά κάποιο τρόπο φυσικοποιημένα φαινόμενα"* και κατά συνέπεια ο μη προσδιορισμός τους στον αθηναϊκό Τύπο νομιμοποιείται από αυτήν τη *"φυσικοποίηση του ανατιολόγητου"*, τη *"φυσικοποίηση αυτής της a priori αυθαιρεσίας"* (Barthes, 1964α, ελλ. μεταφ. 1981:91, 94). Εντούτοις, αν και η στατιστική εγκυρότητα των συμπερασμάτων, λόγω του αριθμού των περιπτώσεων, δεν μπορεί να είναι αξιόπιστη¹, αποφασίσαμε να περιλάβουμε την κατηγορία αυτή στην εμπειρική εργασία μας για δύο λόγους: αφενός για να τονιστεί το νόημα αυτής της "απουσίας" και αφετέρου για να διερευνηθεί η σημασία της συγκρότησης των θεμάτων και των κατηγοριών (βλ. "ερωτηματολόγιο", Παράρτημα II, κατηγορία "Φύλο/ κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας"), που ισχύει με ελαφρές αποκλίσεις για όλες τις εφημερίδες ανεξαρτήτως της πολιτικής τους γραμμής.

---

1. Κάτι που τελικά ισχύει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό για πολλά άλλα θέματα της εμπειρικής ανάλυσης.

Συνοπτικά, παρατηρήσαμε ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων όλων των εφημερίδων παραμένει αδιευκρίνιστο πώς προσδιορίζεται το φύλο και ασαφές και νεφελώδες τι ακριβώς συνιστά το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Αν και πρόκειται για δύο θέματα κεφαλαιώδη και θεμελιακά σ' όλη τη επιστημονική βιβλιογραφία, στον Τύπο είτε αγνοούνται και εκκενώνονται νοήματος είτε φυσικοποιούνται ως κάτι δεδομένο και αναλλοίωτο χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ιδιαίτερη φύση των φαινομένων. Έτσι ενώ τα δημοσιεύματα έχουν ως πυρήνα τις σχέσεις των δύο φύλων και το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού έχουμε συνεχώς την αίσθηση ότι δεν διατυπώνουν άποψη για τα συστατικά στοιχεία αυτών των ζητημάτων.

12.1 Το φύλο

Στην περίπτωση της υποκατηγορίας "Φύλο" (Πίνακας 2.1), λίγες μονάδες συμφραζομένων (συνολικό ποσοστό 7,4%) διατυπώνουν ρητά την άποψη ότι το φύλο είναι **βιολογικά** προσδιορισμένο σύνολο χαρακτηριστικών που διαφοροποιεί τους άνδρες και τις γυναίκες προσδίδοντάς τους τα χαρακτηριστικά του ανδρισμού και της θηλυκότητας (συμπεριφορά, ταυτότητα, στάσεις, δεξιότητες, ικανότητες, ιδιότητες κλπ). Ελάχιστες μονάδες συμφραζομένων (συνολικό ποσοστό 2,3%) θεωρούν ότι το φύλο προσδιορίζεται από ένα σύνολο **ιστορικο-κοινωνικών παραγόντων**, αλλά προϋποθέτουν ταυτόχρονα την ύπαρξη μιας συγκεκριμένης γυναικείας ή ανδρικής "φύσης" ή ψυχικής δομής. Σε καμία περίπτωση πάντως δε διαχωρίζεται ρητά η βιολογία από την έννοια του φύλου ώστε να αντιμετωπιστεί ως κατεξοχήν κοινωνική κατασκευή². Η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων (90,3% επί του συνόλου, ποσοστό που κυμαίνεται από 83,3% έως 98,4% ανάλογα με την εφημερίδα) αφήνει αδιευκρίνιστο το ζήτημα του προσδιορισμού της έννοιας "φύλο".

Ένα άλλο σημαντικό εύρημα αυτής της κατηγορίας θεμάτων, συνίσταται στο ότι στο συγκεκριμένο corpus έχει εξαφανιστεί, σε **ρητό** τουλάχιστον επίπεδο, ένας λόγος που υποστηρίζει ότι οι **βιολογικές διαφορές των φύλων** συνεπάγονται ανισότητα (μόνον δύο περιπτώσεις σε σύνολο 517 Μ.Σ.) και έχει εκλείψει

---

2. Αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους που, στην παρούσα φάση, είναι αδύνατον να γίνει διάκριση μεταξύ των εννοιών "κοινωνικό φύλο" (gender) και βιολογικό φύλο (sex). Βλ. επίσης θεωρητικό σκέλος.

παντελώς η προσφυγή στις έννοιες της ανδρικής υπεροχής, της επιθετικότητας της ανδρικής φύσης, ή της γυναικείας αδυναμίας, ως νομιμοποιητικές της γυναικείας ανισότητας (Πίνακας 2.3). Παράλληλα, όταν τίθεται το ζήτημα των βιολογικών διαφορών των φύλων, η επίκληση στην έννοια της "γυναικείας ιδιαιτερότητας" αποσυνδεδεμένη σαφώς από την έννοια της ανισότητας είναι συχνότερη από αυτήν της "γυναικείας ανωτερότητας" αφού μόνο σε δύο περιπτώσεις, παρατηρήσαμε αντιστροφή των αντιλήψεων περί ασθενούς φύλου και προβολή της υγείας, της μακροζωίας ή της ευφυίας των γυναικών ως ένδειξη υπεροχής τους έναντι των ανδρών.

Αυτές οι αντιλήψεις συνδέονται άμεσα με τα επόμενα θέματα δηλαδή, τον "κίνδυνο" που θα προκύψει από την απαλειφή των ορίων μεταξύ των δύο φύλων (Πίνακας 2.3). Εδώ, "η κατάργηση των κατά φύλο διαφορών" (η απώλεια του ανδρισμού και της θηλυκότητας) θεωρείται ότι είναι επικίνδυνη αφού δυνητικά θα προκαλέσει βλάβη στους θεσμούς που ρυθμίζουν την επιβίωση της ανθρωπότητας (την οικογένεια, το έθνος κλπ) ή την ψυχική ισορροπία των ατόμων και ποτέ "όρο για την κοινωνική απελευθέρωση των φύλων". Βλέπουμε δηλαδή, ότι αν και γενικά γίνεται αποδεκτό ότι οι βιολογικές διαφορές των φύλων δε συνεπάγονται ανισότητα, προβάλλεται ταυτόχρονα η ιδέα ότι η "ανάμειξη των φύλων", η κατάργηση των αποστάσεων (η απώλεια του ανδρισμού και της θηλυκότητας) θα αντιστοιχούσε σε πνευματική "ισοπέδωση" της ανθρωπότητας και θα έθετε σε κίνδυνο τις ρυθμίσεις που εξασφαλίζουν την επιβίωση. Μ' αυτήν την έννοια, ο αθηναϊκός Τύπος δεν έχει ως κυρίαρχο θέμα τη βιολογική ανισότητα αλλά τις μη αναγώγιμες κατά φύλο βιολογικές ή βιολογικοκοινωνικές διαφορές. Έτσι, αν και δεν πρεσβεύει ρητά στην ανωτερότητα των ανδρών σε σχέση με τις γυναίκες, αναζητά ή προτάσσει ως καταστροφικές τις συνέπειες που θα προκύψουν από τη την απαλειφή των ορίων μεταξύ των δύο φύλων.

12.2 Ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας

Παρόμοια, για τη συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων, το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας παραμένει αδιευκρίνιστο ή θεωρείται "δεδομένο" χωρίς να αποσαφηνίζεται η ιδιαίτερη φύση του (βλ. Πίνακα 2.2 - συνολικό ποσοστό 63,1%, από 50,8% έως 78,5% ανάλογα με την εφημερίδα). Στις υπόλοιπες μονάδες συμφραζομένων το φαινόμενο του κατά φύλο

καταμερισμού της εργασίας, είτε αποδίδεται άμεσα στα βιολογικά χαρακτηριστικά των δύο φύλων (συνολικό ποσοστό 9,5%), είτε θεωρείται ταυτόχρονα συνέπεια ενός πρωταρχικού φυσικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και του τρόπου με τον οποίο κατασκευάζεται κοινωνικά η σχέση των γυναικών με τη βιολογική και κοινωνική μητρότητα (συνολικό ποσοστό 2,3%). Τρεις (3) μονάδες συμφραζομένων, επί συνόλου 517, αποδίδουν την ύπαρξη του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας αποκλειστικά στην κοινωνική οργάνωση (0,6%). Τέλος, σ' ένα σχετικά μεγάλο ποσοστό μονάδων συμφραζομένων (κυμαίνεται από 8.9% έως 42.6% ανάλογα με την εφημερίδα), η ύπαρξη του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας θεωρείται συνέπεια των "κοινωνικών ανισοτήτων ή/και των υπαρχουσών προκαταλήψεων". Κατά κανόνα, η επιλογή μεταξύ αυτής της, μάλλον ταυτολογικού χαρακτήρα, αντίληψης ή της πλειοψηφούσας "αδιευκρίνιστο/δεδομένο", συναρτάται από την έννοια "κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας": όταν στη συγκεκριμένη μονάδα συμφραζομένων υιοθετείται μια "στενή" έννοια που αφορά το σύστημα κατανομής κάποιων θέσεων στην επαγγελματική ή/και την πολιτική ιεραρχία, τότε υπερσχύει η τάση να συνδέεται το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας με το θέμα της ανισότητας ή/ και των προκαταλήψεων. Σ' αυτήν την περίπτωση, ταυτίζεται σημασιολογικά η έννοια του κατα φύλο καταμερισμού της εργασίας με την ανισότητα των δύο φύλων και θεωρείται ότι οι "γυναίκες επιτελούν υποδεέστερες εργασίες" ή "κατέχουν χαμηλότερες βαθμίδες στην κοινωνική ιεραρχία" γιατί είναι σε μειονεκτικότερη κοινωνική θέση από τους άνδρες. Εδώ η παραδοχή που συνήθως ενεργοποιεί αυτές τις απόψεις, είναι ότι οι διακρίσεις (δηλαδή ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας) είναι υπόλειμμα προκαπιταλιστικών σχέσεων ή κατάλοιπο "παλιότερων εποχών" ή/και παροδικό φαινόμενο και η εξάλειψή τους θα είναι προοδευτική και λογικό επακόλουθο του εκσυγχρονισμού και της νομοτελειακής πορείας των κοινωνιών προς τον εκδημοκρατισμό. Αντίθετα, όταν η έννοια του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας συναρτάται με την έννοια της οικογενειακής δομής ή τη μητρότητα (ευρεία έννοια), ο παραγωγός του λόγου έχει συχνότερα την τάση, είτε εσκεμμένα (για λόγους τακτικής) είτε ασυνείδητα, να μη διευκρινίζει ή να θεωρεί δεδομένο (φυσικό) τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, είναι πολύ συνηθισμένο η ανισότητα των φύλων (των γυναικών) ν' αποτελεί μια αφαίρεση χωρίς υλική υπόσταση ή ν' αποδίδεται στις συγκυρίες, στην "κρίση" κλπ (βλ. κατηγορία "Κοινωνική Ισότητα Φύλων").

Τελικά, η απάντηση στο ερώτημα τι είναι και πώς προσδιορίζονται στον ελληνικό Τύπο το φύλο, οι βιολογικές διαφορές ή ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας δεν είναι εύκολη. Βέβαια πρέπει ν' αναγνωρίσουμε και πάλι, ότι πολλές φορές ο λόγος ύπαρξης αυξημένου βαθμού δυσκολίας στη διαδικασία ολοκλήρωσης ενός τέτοιου εγχειρήματος οφείλεται αφενός στην εγγενή εννοιολογική απροσδιοριστία των εννοιών αυτών και αφετέρου στην ίδια τη δομή και μορφή του λόγου των ΜΜΕ γενικά (ένα πρόβλημα που υπερβαίνει το συγκεκριμένο ζήτημα). Μια απάντηση θα μπορούσε να επιχειρηθεί μετά από μια συνολική θεώρηση των τρόπων με τους οποίους τα εννοιολογικά αυτά μόρφωματα λειτουργούν ή χρησιμοποιούνται σε επιμέρους δημοσιεύματα. Ετσι αποφασίσαμε ότι η πραγματική επαλήθευση των συμπερασμάτων σχετικά με την ιδεολογική συγκρότηση των θεμάτων που πραγματεύεται αυτή η κατηγορία υπερβαίνει το επίπεδο της θεματικής ανάλυσης και της στατιστικής επεξεργασίας του έκδηλου περιεχομένου και μπορεί να προσεγγιστεί και να ανιχνευτεί ικανοποιητικά μόνο μέσω του συνυποδηλωτικής τάξης νοήματος που συνιστά αντικείμενο της σημειολογίας (βλ. κεφ. 19).

Κοινωνική ισότητα φύλων

Η πλειοψηφία των δημοσιευμάτων του corpus (ποσοστό που κυμαίνεται από 60,7% έως 93,4% κατά εφημερίδα), ως κύρια διάσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας θεωρεί το ζήτημα της κοινωνικής ισότητας ή ανισότητας των δύο φύλων (Πίνακας 3.1). Σ' αυτό το πλαίσιο, τα ζητήματα που απασχολούν τον αθηναϊκό Τύπο, εξετάζονται από τέσσερις αλληλένδετες πλευρές: α) το ζήτημα της ισότητας/ ανισότητας σε σχέση με τον "κοινωνικό χώρο" με την ευρεία έννοια του όρου ("δημόσιο", "εργασία", "οικογένεια" κλπ), β) το ζήτημα της αιτίας των ανισοτήτων, γ) το ζήτημα της επίτευξης ή όχι προόδου στο ζήτημα της εξίσωσης των δύο φύλων, και τέλος, δ) το ζήτημα της επίτευξης ή όχι τυπικής (νομικής) ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών.

Οι απόψεις των αθηναϊκών εφημερίδων κλιμακώνονται από την αντίληψη ότι *"υπάρχει πραγματική ισότητα και οι γυναίκες και οι άνδρες είναι νομικά, πολιτικά και ουσιαστικά ίσοι"*, μέχρι την αντίληψη ότι *"δεν υπάρχει πραγματική ισότητα μεταξύ των δύο φύλων και οι γυναίκες υπόκεινται σε καθεστώς*

διάκρισεων". Αυτό, που πρέπει να υπογραμμιστεί εξ αρχής είναι ότι η πρώτη άποψη, κατά κανόνα, αφορά ελάχιστες περιπτώσεις σε όλες τις εφημερίδες (συνολικό ποσοστό 6,4%)³, ενώ η δεύτερη άποψη, υιοθετείται σχεδόν καθολικά από όλες τις εφημερίδες με ποσοστά που κυμαίνονται από 80% έως 98% επί των μονάδων συμφραζομένων που θίγουν αυτήν τη διάσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας (Πίνακας 3.1). Ως προς τη μορφή των σχέσεων των δύο φύλων σε συνάρτηση με τον κοινωνικό χώρο, αν και επιβεβαιώνεται η, κατά κανόνα, "ποσοτική" προτεραιότητα της ταύτισης της ανισότητας με το χώρο του δημοσίου ("απασχόληση" ή/και "πολιτική"), εντούτοις, τα έστω μικρά ποσοστά στο θέμα "ανισότητα στην οικογένεια" μάς δίνουν κάποια ένδειξη που μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι υπάρχει μια τάση αποδοχής της ύπαρξης άνισων και ιεραρχικών κατά φύλο σχέσεων στον χώρο του ιδιωτικού (οικογένεια). Ως προς τις αιτίες της ανισότητας των δύο φύλων παρουσιάστηκαν ως σημαντικότερες οι εξής: "απαρχαιωμένες αντιλήψεις" (22,7%), "πολιτικοί θεσμοί" (21,1%), "καθυστέρηση" (20,8%), "μόρφωση/ειδίκευση" (16,1%), "ανδροκρατικό κατεστημένο" (15,3%), "οικογενειακοί ρόλοι" (13,7%), "νομοθεσία" (12,1%), "οικονομική συγκυρία" (6,1%) και "το σύστημα" (4,5%) (Πίνακας 3.3)⁴. Αξιοσημείωτο είναι ότι για 24,5% των σχετικών μονάδων συμφραζομένων παραμένει αδιευκρίνιστη η αιτία της ανισότητας των δύο φύλων. Ως προς το ζήτημα της προόδου, η υποκατηγορία γενικά αντανακλά την κυρίαρχη άποψη ότι οι γυναίκες έσπασαν μεταπολεμικά το φράγμα σε όλους τους τομείς της επαγγελματικής και κοινωνικοπολιτικής ζωής επιφέροντας βελτίωση στη ζωή τους και στην ευρύτερη κοινωνία, χωρίς όμως να αγνοείται ότι οι σχέσεις των δύο φύλων χαρακτηρίζονται από ανισότητα και ιεραρχία (Πίνακας 3.4). Τέλος, σ' ό,τι αφορά τις διστάμενες απόψεις ως προς την επίτευξη ή όχι της τυπικής ισότητας μεταξύ των φύλων, στην περίπτωση που υποστηρίζεται ότι "υπάρχει τυπική ισότητα", η προβληματική των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων συνδέεται κατά

---

3. Εξαιρέση αποτελούν η *Απογευματινή* και ο *Ελεύθερος Τύπος* με ποσοστά 19,4% και 16%. Τονίζουμε, ότι ο αριθμός των μονάδων συμφραζομένων που υιοθετεί τέτοιες απόψεις δεν επιτρέπει τη συναγωγή συμπερασμάτων για την ίδια την θεματική υποκατηγορία αλλά μόνο τη σύγκρισή της με την αντίστοιχη της υποκατηγορίας "Ανισότητα". Επιπλέον, αυτές οι απόψεις συνιστούν μια επικουρική πληροφορία για την επιχειρηματολογία των μονάδων συμφραζομένων που συναρθρώνουν διάφορα θέματα στην ανάπτυξη τους (βλ. πχ. κατηγορία "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες").

4. Εξάλλου, αμελητέα στατιστική συχνότητα στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων έχουν τα θέματα: "Ψυχοσύνθεση ατόμου" (3,7%), "Οικογενειακή ιδεολογία" (1,8%), "Κοινωνικοποίηση" (1,1%), "Καπιταλισμός" (1,3%), και "Κομμουνισμός" (1,1%), (Πίνακας 3.3).

κανόνα με το θέμα των απαρχαιωμένων αντιλήψεων και προκαταλήψεων και επικεντρώνεται στη "μάχη" κατά των αναχρονιστικών στερεοτύπων. Στη δεύτερη περίπτωση, που θεωρείται ότι δεν έχει επιτευχθεί πλήρως πολιτική και νομοθετική εξίσωση των γυναικών, οι απόψεις συνδέονται με την πολεμική για τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και την επισήμανση των "σεξιστικών" νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα των γυναικών και καταστρατηγούν την αρχή της ελευθερίας του ατόμου (Πίνακας 3.2).

12.3 "Κοινωνικός χώρος" και ισότητα/ανισότητα των φύλων

Το ζήτημα της ισότητας/ανισότητας των φύλων, καταρχάς εξετάζεται από την άποψη της θέσης που κατέχουν οι άνδρες και οι γυναίκες στον "κοινωνικό χώρο". Τα αντίστοιχα θέματα έχουν ταξινομηθεί σε δύο υποκατηγορίες: α) την υποκατηγορία "Υπάρχει ισότητα" και β) την υποκατηγορία "Υπάρχει ανισότητα" (Πίνακας 3.1). Παρακάτω παρουσιάζονται αναλυτικά τα δεδομένα για κάθε μια ξεχωριστά.

Α. Στην περίπτωση που θεωρείται ότι "Υπάρχει ισότητα φύλων"⁵ έχουμε:

α. "Υπάρχει ισότιμος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στο Δημόσιο - Κοινωνική Ζωή". Αποτελεί ένα θέμα μάλλον νεφελώδες και, αν και ο αριθμός των περιπτώσεων στο σύνολο του corpus δεν πληρεί τους όρους της αξιοπιστίας ώστε να επαληθεύσουμε μια τέτοια υπόθεση, είναι πιθανόν ότι η στρατηγική της νοηματικής και εννοιολογικής αυτής ασάφειας να υιοθετείται από τον παραγωγό του λόγου προκειμένου να αποφύγει την "αντιπαράθεση" με τα υπάρχοντα "αντικειμενικά" στοιχεία (στατιστικές, δειγματοληπτικές έρευνες κλπ).

β. Εδώ ανήκουν οι περιπτώσεις όπου ρητά δηλώνεται ότι "Υπάρχει ισότητα στην Ιδιωτική Σφαίρα/ την οικογενειακή ζωή". Καταγράψαμε δύο εναλλακτικές θέσεις που σχετίζονται άμεσα με την θεματική κατηγορία "Οικογένεια" και συγκεκριμένα με την αντίληψη για την οικογενειακή δομή:

---

5. Εδώ ταξινομούνται οι μονάδες συμφραζομένων που θεωρούν ότι οι άνδρες και οι γυναίκες είναι κοινωνικά ισότιμοι και δεν υπόκεινται σε καθεστώς διακρίσεων (ανεξάρτητα από την αντίληψη για το ρόλο των βιολογικών διαφορών), και όχι εκείνες οι μονάδες συμφραζομένων που θεωρούν τα φύλα ισοδύναμα και ισότιμα από πλευράς αξίας αλλά τονίζουν ότι υπάρχει κοινωνική ανισότητα.

ι) Ο παραδοσιακός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στην οικογένεια είναι ουδέτερος, συνιστά μια συμπληρωματικότητα καθηκόντων και δεν καταλήγει σε πόλωση των φύλων αφού τα συμφέροντα τους είναι "κοινά". Ο σύζυγος - πατέρας συμμετέχει στο δημόσιο χώρο, αναπτύσσει ανταγωνιστικές ικανότητες και είναι υπεύθυνος για την οικονομική στήριξη της οικογένειας. Η μητέρα κυριαρχεί στο οικιακό περιβάλλον φροντίζει για τη συναισθηματική κάλυψη των μελών, την κοινωνικοποίησή τους και τη διαμόρφωση της νέας γενιάς "πολιτών", παίζοντας έναν καθοδηγητικό και διαπαιδαγωγικό ρόλο στη διάπλαση των παιδιών.

ιι) Στην οικογένεια επικρατεί ο σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας όπου η οικιακή εργασία και η ανατροφή των παιδιών αφορούν και μοιράζονται ανάμεσα σε ισότιμους συζύγους. Υπάρχει αντικατάσταση της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας με μια πιο δημοκρατική οικογενειακή δομή η οποία χαρακτηρίζεται από σχέσεις συντροφικότητας, συνεργασίας και συμπληρωματικότητας των συζύγων.

γ και δ) Εδώ περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις όπου θεωρείται ότι "*οι άνδρες και οι γυναίκες είναι ίσοι στην αγορά εργασίας*" ή/και ότι υπάρχει "*ισότιμος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στα Κέντρα Λήψεων των Αποφάσεων (Κ.Λ.Α.)*"⁶. Και στις δύο περιπτώσεις κυριαρχεί η άποψη ότι εξαρτάται από τον καθένα - ατομικά να εκμεταλλευτεί τις ευκαιρίες που έχει για να κατακτήσει την ισότητα (συνδέεται με τις έννοιες της ατομικής πρωτοβουλίας και της ελευθερίας της αγοράς). Η αντίληψη αυτή συναρτάται με την καθαρά φιλελεύθερη λογική που θέλει το άτομο αποκλειστικά υπεύθυνο για τη θέση του στο κοινωνικό σύστημα και την ιεραρχική κλίμακα.

2. Στην περίπτωση που υιοθετείται η άποψη ότι "*Υπάρχει ανισότητα μεταξύ των φύλων*", έχουμε δύο τύπους προσεγγίσεων: αυτές που κάνουν κάποιες γενικόλογες αποφάνσεις χωρίς να διευκρινίζουν το "χώρο" ("ελλειπτικά" δημοσιεύματα) και αυτές που προσδιορίζουν το "χώρο" και το "είδος διακρίσεων"

---

6. Ο όρος "Κέντρα Λήψεως των Αποφάσεων", χρησιμοποιείται από τους φορείς και τον Τύπο για να συνοψίσει τις εξής έννοιες: μεγάλους κρατικούς οργανισμούς, Δημόσια Διοίκηση, Βουλή, Κοινοβούλιο, συνδικαλισμό, δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια, σχεδιασμό αναπτυξιακής πολιτικής, κεντρικά όργανα κομμάτων, κέντρα εξουσίας, όργανα νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, καθοδηγητικά όργανα κομμάτων κλπ.

και συχνά παρέχουν ένα πλαίσιο "ποσοτικοποίησης" της ανισότητας των δύο φύλων (βλ. κεφ. 13). Η ανισότητα, κατά σειρά στατιστικής συχνότητας για όλες τις εφημερίδες, είναι συστατικό στοιχείο:

α) της "απασχόλησης". Θεωρείται ότι στην αγορά εργασίας υπάρχει ένας ιεραρχικός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας σε βάρος των γυναικών, ότι δηλαδή συγκριτικά με τους άνδρες οι γυναίκες υπόκεινται σε καθεστώς διάκρισης. Στο σύνολο των εφημερίδων καταλαμβάνει ποσοστό 58,8% (ποσοστά που κυμαίνονται από 47.2% έως 76.4%) και πρόκειται για το θέμα που δίνει τις μεγαλύτερες ποσοτικές πληροφορίες ως προς την ανισότητα των φύλων (βλ. Πίνακα 3.1).

β) "Γενικά". Εδώ εντάσσονται οι περιπτώσεις όπου έχουμε συνήθως γενικές και ασαφείς αναφορές χωρίς να διευκρινίζεται με ποια μορφή, σε ποιο επίπεδο και σε ποιον κοινωνικό χώρο εντοπίζεται η ανισότητα φύλων. Εντούτοις ως θέμα, έχει στατιστική βαρύτητα, (στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων 41,4%), αφού κατέχει τη δεύτερη θέση μετά την "απασχόληση".

γ) "στην πολιτική σφαίρα/ στα Κέντρα Λήψεως των Αποφάσεων". Τα ποσοστά σ' αυτό το θέμα κυμαίνονται από 10,9% έως 36% ανάλογα με την εφημερίδα (σύνολο 23,5%)⁷. Οι απόψεις για τον άνισο καταμερισμό των φύλων στην πολιτική σφαίρα πρέπει να συνδέονται και με το γεγονός ότι η περίοδος που εξετάζουμε (1988) αποτελεί ουσιαστικά προεκλογική περίοδο και το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας παίρνει συχνότερα τη μορφή της διεκδίκησης του δικαιώματος συμμετοχής στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων. Τα θέματα αυτά είτε διαπλέκονται με τον περί "αξιοκρατίας" λόγο είτε περιστρέφονται γύρω από τον άξονα των "βιολογικών διαφορών" και συναρτώνται με το θέμα της "γυναικείας ιδιαιτερότητας" (βλ. λεπτομέρειες κεφ. 15).

δ) Τέλος, για το 19,3% όλων των εφημερίδων (ποσοστό που κυμαίνεται από 9,5% έως 28%) θεωρείται ότι "οι διακρίσεις μεταξύ των δύο φύλων είναι συστατικό στοιχείο της οικογένειας", ότι υπάρχει δηλαδή ανισότητα στην εκπλήρωση των οικογενειακών καθηκόντων και ευθυνών σε βάρος των γυναικών. Εδώ υποστηρίζεται ότι ο καταμερισμός στην οικογένεια δεν είναι ουδέτερος γιατί δύο

---

7. Εδώ υπάρχει μια ελαφρά διαφοροποίηση των εφημερίδων *Εθνος* και *Τα Νέα* που δίνουν μεγαλύτερη βαρύτητα στο θέμα της ανισότητας στην οικογένεια από αυτό της πολιτικής σφαίρας.

δραστηριότητες μπορεί να διαφέρουν ως προς την κοινωνική σημασία και αναγνώριση, το βαθμό αλλοτρίωσης, το συμβολικό κεφάλαιο που επενδύεται σ' αυτές κλπ.

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή η υποκατηγορία θεμάτων επιβεβαιώνει καταρχάς τη "μη ορατότητα" των άνισων και ιεραρχικών κατά φύλο σχέσεων στον χώρο του "ιδιωτικού", δηλαδή στην οικογένεια (ιδιαίτερα για τις εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος*, *Βραδυνή* και *Καθημερινή*) και τη συνεπαγόμενη σχεδόν καθολική σημασιολογική ταύτιση της ανισότητας με το χώρο του "δημοσίου" ("απασχόληση" ή/και "πολιτική"). Εντούτοις, τα έστω μικρά ποσοστά στο θέμα "ανισότητα στην οικογένεια" μάς επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι διαφαίνεται ταυτόχρονα μια αντίληψη που τείνει να κάνει αποδεκτή μια μορφή "φεμινιστικής" προσέγγισης για την οικογενειακή δομή και να αποδεχτεί την ύπαρξη ανισότητας μεταξύ των συζύγων (ιδίως για τις εφημερίδες *Απογευματινή*, *Ελευθεροτυπία*, *Μεσημβρινή* και *Τα Νέα*). Βέβαια πέρα από τη στατιστική συχνότητα των αντίστοιχων θεμάτων, ενδιαφέρον έχει να διερευνηθεί ο τρόπος που γίνεται αντιληπτή η ανισότητα σε κάθε "χώρο", πώς αιτιολογείται, πώς αξιολογείται και ποιες είναι οι απόψεις για την υπέρβαση των διακρίσεων. Μερικές απαντήσεις μάς δίνουν τα δεδομένα των επόμενων κεφαλαίων, άλλες δίνει η σημειολογική ανάλυση.

12.4 Αιτίες ανισότητας των δύο φύλων

Μια άλλη υποκατηγορία θεμάτων που συνδέεται άμεσα με τις προηγούμενες, σχετίζεται με τις απόψεις για τις αιτίες διακρίσεων μεταξύ των δύο φύλων (Πίνακας 3.3):

Κατά σειρά στατιστικής συχνότητας για το σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων⁸ παρουσιάστηκαν τα εξής θέματα:

"Αδιευκρίνιστο" (24,5%), "Απαρχαιωμένες αντιλήψεις" (22,7%), "Πολιτικοί θεσμοί" (21,1%), "Καθυστέρηση (20,8%)", "Μόρφωση/ ειδικευση" (16,1%), "Ανδροκρατικό κατεστημένο" (15,3%), "Οικογενειακοί ρόλοι" (13,7%), "Νομοθεσία" (12,1%),

---

8. Πρόκειται για τις μονάδες συμφραζομένων όπου δηλώνεται ρητά ότι υπάρχει κοινωνική ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων.

"Οικονομική συγκυρία" (6,1%), "το σύστημα" (4,5%). Εξάλλου, αμελητέα στατιστική βαρύτητα στο σύνολο του corpus έχουν τα θέματα: "Ψυχοσύνθεση ατόμου" (3,7%), "Οικογενειακή ιδεολογία" (1,8%), "Κοινωνικοποίηση" (1,1%), "Καπιταλισμός" (1,3%), "Κομμουνισμός" (1,1%), "Φεμινισμός" (0,5%), "Βιολογικά χαρακτηριστικά ατόμου" (0,3%).

Πιο συγκεκριμένα, για κάθε θέμα χωριστά, κατά σειρά στατιστικής συχνότητας (συνολικό ποσοστό), παρατηρήσαμε:

Καταρχάς, ως σημαντικότερο στατιστικά στοιχείο, παρουσιάζεται το "θέμα" "αδιευκρίνιστο"(24,5%). Πιστεύουμε ότι συνδέεται με τη βαρύτητα που έχουν τα ελλειπτικά και ασαφή δημοσιεύματα στην καθημερινή,ειδησεογραφική παραγωγή όλων των εφημερίδων. Όπως στην περίπτωση της κατηγορίας "Φύλο/κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας", έτσι και εδώ συχνά υιοθετείται η άποψη ότι υπάρχει κοινωνική ανισότητα μεταξύ των φύλων αλλά δεν διευκρινίζεται ποια είναι η αιτία της, τι μορφή παίρνει ούτε γίνεται σαφές ποια έννοια της δίνει ο παραγωγός του λόγου (πρώτο θέμα για τη *Μεσημβρινή* με 35,1% και τη *Βραδυνή* με 18,8%).

Το θέμα "Απαρχαιωμένες αντιλήψεις/προκαταλήψεις", αποτελεί το δεύτερο σημαντικότερο της υποκατηγορίας για όλες τις εφημερίδες (22,7%). Συνδέεται με το σύστημα ιδεών και θεωρείται ότι οι διακρίσεις είναι υπόλειμμα αναχρονιστικών σχέσεων ή παλιότερων εποχών που χαρακτηρίζονταν από τεχνητή ιεραρχία, ή αποτέλεσμα συντηρητικής νοοτροπίας που αρνείται να δεχτεί την τελεολογική "πρόοδο" της ανθρωπότητας. Στη βάση αυτής της αντίληψης, η ανισότητα εννοημάτωνεται ως πρόσκαιρο φαινόμενο και η εξάλειψή της είναι προοδευτική αφού θα εξαφανιστεί ως το λογικό επακόλουθο του εκσυγχρονισμού και της νομοτελειακής πορείας των κοινωνιών προς τον εκδημοκρατισμό (πρώτο για την *Απογευματινή* με 32%, ενώ παρουσιάζει μεγάλα ποσοστά για όλες ανεξαιρέτως τις εφημερίδες, πχ *Ελεύθερος Τύπος* με 38,1%, *Καθημερινή* με 31,1% κλπ).

Το τρίτο σημαντικότερο θέμα (συνολικό ποσοστό 21,1%), προβάλλει ως "υπεύθυνους" της ανισότητας των φύλων τους "πολιτικούς θεσμούς" (αδιαφορία κράτους, κόμματα, κυβέρνηση, καθυστέρηση ανάπτυξης του γυναικείου κινήματος κλπ). Πρόκειται συνήθως για ένα θέμα που βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τις "πηγές" των ειδήσεων και αποτελεί μέρος ενός πολιτικού λόγου που θεωρεί ότι οι κρατικοί/πολιτικοί θεσμοί δεν ανταποκρίνονται στις "υπο-

χρεώσεις" τους, δηλαδή στην υλοποίηση της καταστατικά κατακτημένης ισότητας μεταξύ των δύο φύλων (*Απογευματινή* - 24%, *Ελεύθερος Τύπος* - 23,8%, *Ελευθ/πία* - 26,2%, *Καθημερινή* - 24,6% κλπ).

Το επόμενο θέμα "καθυστέρηση", (συνολικό ποσοστό 20,8%), συνδέεται άμεσα με το προηγούμενο και αφορά μια πιο γενική και αφηρημένη "κριτική", ένα είδος πρότασης που διατυπώνεται προκειμένου να "καταγγελοθούν" τα "κακώς κείμενα" ή τα όρια της διορθωτικής παρέμβασης του κράτους και των υπόλοιπων πολιτικών θεσμών. Εδώ τονίζονται κυρίως οι ελλείψεις στην υποδομή, στην παροχή ευκαιριών, η μη υιοθέτηση των κατάλληλων μέτρων, η χρονική υστέρηση μεταξύ θεσμοθέτησης ισότητας και εφαρμογής της κλπ. Αποτελεί το πρώτο θέμα για τον *Ελεύθερο Τύπο* (52,4%) και αρκετά σημαντικό θέμα για όλες τις άλλες εφημερίδες όπως για την *Απογευματινή* (24%), το *Εθνος* (26,1%), *Τα Νέα* (23,6%) κλπ.

"Μόρφωση" (ειδίκευση/ σπουδές). Με συνολικό ποσοστό 16,1%, αποτελεί το σημαντικότερο θέμα της υποκατηγορίας "Ατομικά προσόντα και ικανότητες" για όλες τις εφημερίδες, πρώτο θέμα για την *Καθημερινή* μαζί με αυτό των "απαρχαιωμένων αντιλήψεων" (31,1%), ενώ είναι επίσης σημαντικό για τον *Ελεύθερο Τύπο* (28,6%) και *Τα Νέα* (23,6%). Εδώ ομαδοποιούνται τα συναφή ζητήματα του "χαμηλότερου επιπέδου ειδίκευσης και εκπαίδευσης των γυναικών από τους άνδρες" που συνδέονται, απ' την μια πλευρά, με την ατομοκεντρική σύλληψη και θέσπιση της κοινωνίας και συναρτώνται με τη γενικότερη φιλελεύθερη προσέγγιση που θέλει το άτομο αποκλειστικά υπεύθυνο για τη θέση του στο κοινωνικό σύστημα και την ιεραρχική κλίμακα, και απ' την άλλη πλευρά (συχνότερα), με την αντίληψη των περιορισμένων "ευκαιριών πρόσβασης" των γυναικών στις "εκπαιδευτικές διαδικασίες", στη "μόρφωση" ή/και στην "εξειδίκευση". Σ' αυτήν την περίπτωση, όμως, πολύ συχνά παραμένουν ανεξήγητα τα αρχικά αίτια της διαφορικής πρόσβασης, με συνέπεια να ερμηνεύεται το άγνωστο δια του αγνώστου. Και οι δύο οπτικές πάντως, βασίζονται στην παραδοχή ότι η "μόρφωση" ως βασικό στοιχείο πολιτισμού, προόδου και ελευθερίας, αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα της κοινωνικής ισότητας, καταξίωσης και ανέλιξης.

Ένα άλλο θέμα που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφορά τις αντιλήψεις εκείνες που θεωρούν ότι αιτία της ανισότητας των δύο φύλων είναι το "ανδρικό κατεστημένο", η "ανδροκρατούμενη κοινωνία", ή τα "ανδρικά συμφερόντα" (συνολικό ποσοστό 15,3%). Το θέμα αυτό είναι αρκετά σημαντικό για ορισμένες εφημερίδες

(Απογευματινή με 24%, Νέα με 20%, Ελευθεροτυπία και Καθημερινή με 18%). Μια προσεκτική ανάγνωση μάς οδήγησε στην "ανακάλυψη" μιας σαφούς νοηματικής διαφοράς μεταξύ του λόγου των εφημερίδων που μιλούν για "ανδροκρατούμενη κοινωνία" από αυτόν της φεμινιστικής θεωρίας που επιχειρεί να αναλύσει τις "πατριαρχικές κοινωνικές δομές εξουσίας". Το θέμα αυτό συνδέεται πολύ συχνά με την έννοια των προκαταλήψεων που υποτίθεται ότι διακατέχουν τους άνδρες και άλλοτε θεωρείται ότι η προσωπικότητα (η ατομική συμπεριφορά, το συναίσθημα) των ανδρών είναι ο βασικός παράγοντας εμμονής των "παραδοσιακών - συντηρητικών" αντιλήψεων και άλλοτε οι "ανδροκρατικές" αντιλήψεις και προκαταλήψεις ερμηνεύονται βάση των κοινωνικών θέσεων και των κοινωνικών ρόλων που κατέχουν οι άνδρες στη σύγχρονη κοινωνία και οι οποίοι "φοβούνται" μην χάσουν τα προνόμιά τους (προσωπικά συμφέροντα). Μια τέτοια αντίληψη σημαίνει ότι, για τον αθηναϊκό Τύπο, οι ατομικές συμπεριφορές και δράσεις είτε είναι ανεξάρτητες από την οργάνωση ενός ευρύτερου κοινωνικού ή πολιτικού συστήματος και εξαντλούνται σε δι-υποκειμενικές αλληλοδράσεις που συμπαρατίθενται ή αντιτίθενται αθροιστικά, είτε εξαρτώνται από την εμπειρική ύπαρξη των ατόμων (τη θέση τους στην κοινωνία) και δεν συνιστούν αποτελέσματα των κοινωνικών σχέσεων που διαρθρώνονται *δομικά* όπως ακριβώς οι σχέσεις παραγωγής (βλ. Γ. Βέλτσος, 1981).

Το επόμενο θέμα σχετίζεται με τους "οικογενειακούς ρόλους". Εδώ ταξινομούνται οι προτάσεις που υιοθετούν την ευρέως αποδεκτή άποψη ότι η πατρότητα και η μητρότητα και οι "ρόλοι" που αυτές συνεπάγονται (το βάρος των οικογενειακών ευθυνών για τις γυναίκες) έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία καθεστώτος διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών σ' όλο το φάσμα της κοινωνικής τους ζωής (συνολικά κατέχει ποσοστό 13,7%). Το θέμα έχει σχετική σημασία για *Τα Νέα* (23,6%) και την *Ελευθ/τυπία* (19,7%), αλλά ελάχιστη για την *Απογευματινή* (8%), τη *Βραδυνή* (9,4%), το *Εθνος* (8,7%) και τον *Ελεύθερο Τύπο* (9,5%) (βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στα επόμενα κεφάλαια).

Το επόμενο θέμα εντοπίζει την αιτία των διακρίσεων στη "Νομοθεσία" (συνολικό ποσοστό 12,1%, για την *Καθημερινή* 23% και *Τα Νέα* 21,8%). Σχετίζεται άμεσα με τις απόψεις που θεωρούν ότι δεν έχει επιτευχθεί ακόμα "τυπική ισότητα" μεταξύ των φύλων και γίνεται μια κριτική στις "σεξίστικες" νομοθετικές ρυθμίσεις που καταστρατηγούν τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ισονομία γυναικών και ανδρών. Επίκεντρο των συμφραζομένων τέτοιων απόψεων είναι το αίτημα της νομοθέτησης

και κατοχύρωσης των μέτρων που θα εγγυηθούν ίσα δικαιώματα στην εργασία, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην κουλτούρα κλπ. Συνυπάρχουν δε δύο συλλογιστικές: απ' τη μια, θεωρείται "ανήθικο" ότι η κατοχυρωμένη συνταγματικά ισότητα των δύο φύλων δεν έχει ακόμα υλοποιηθεί νομοθετικά ώστε να εναρμονιστεί με τις υπάρχουσες κοινωνικές μεταβολές και σχέσεις. Απ' την άλλη, κυριαρχεί η πίστη ότι οι νόμοι, τα διατάγματα και οι διατάξεις που ρυθμίζουν όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής - επαγγελματικής και οικογενειακής - *θα επιταχύνουν* την εξαφάνιση των τελευταίων ιχνών μιας κοινωνίας που θεμελιώθηκε στην "ανωτερότητα" των ανδρών (παιδαγωγικός ρόλος του νομοθέτη).

Ενα θέμα χωρίς ιδιαίτερη βαρύτητα στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων (στο σύνολο κατέχει μόνον 6,1%), είναι αυτό που συνδέει την "οικονομική συγκυρία/κρίση" (εθνική ή/και παγκόσμια) με τις αιτίες των διακρίσεων. Μόνον στην *Απογευματινή* έχει κάποια σημασία ως ποσοστό (20%). Τα μικρά ποσοστά αυτού του θέματος είναι μάλλον αναμενόμενα, αφού είναι ευρέως αποδεκτό ότι η ανισότητα των φύλων δεν αποτελεί συγκυριακό ή "σημερινό" φαινόμενο αλλά προϋπάρχει των σύγχρονων κοινωνιών. Οι προτάσεις που ταξινομούνται εδώ, συνήθως κάνουν σύγκριση μεταξύ της "καταγωγής της ανισότητας", και εκείνου του επιπέδου που διερευνά τα αίτια της μεταβολής (επιδείνωσης ή βελτίωσης) των σχέσεων των δύο φύλων.

Ενα άλλο θέμα που αφορά λίγες περιπτώσεις στο σύνολο των εφημερίδων (4,5% - μόνον στην εφημερίδα *Τα Νέα* είναι σχετικά σημαντικό με ποσοστό 16,4%), εντοπίζει την αιτία των διακρίσεων μεταξύ των φύλων "στη κοινωνική οργάνωση" ή στο "σύστημα" γενικά. Το θέμα αυτό ανήκει στην υποκατηγορία "Οικονομικό και Κοινωνικό Σύστημα" και συνιστά μια αφηρημένη εννοημάτωση των σύγχρονων κοινωνιών όπου γενικεύονται και απαλείφονται οι ποιοτικές διαφορές ή/και οι χρονικές διαφοροποιήσεις. Εδώ επιστρατεύεται η "δημόσια εικόνα" της "σύγχρονης κοινωνίας" ή "συστήματος" με την έννοια που δίνουν οι Hall et al. (1978) στον όρο⁹. Πρόκειται δηλαδή για ένα σύμπλεγμα εντυπώσεων, θεμάτων

---

9. Στο Hall et al. (1978, ελλ. μεταφ. 1988:295, 309, 318) θεωρείται ότι εκεί όπου η κοινωνική, πολιτισμική ή οικονομική ανάλυση απορρίπτεται ή συντομεύεται, η "επίλυση" μιας κατάστασης επιτυγχάνεται με την οργάνωση του δημοσιεύματος στο σύνολο του έτσι ώστε να παραχθεί έν είδος σύνθετης περιγραφής - και ερμηνείας - με τη μορφή μιας "δημόσιας εικόνας". Τονίζεται ότι εφόσον τέτοιες "δημόσιες εικόνες", είναι, συγχρόνως, γραφικά επιβλητικές, αλλά επίσης περιορίζουν τη σοβαρή, ερευνητική ανάλυση τείνουν να εμφανίζονται στη θέση της ανάλυσης - ή η ανάλυση φαίνεται να ανάγεται σε εικόνα. Έτσι τη στιγμή που η ανάλυση απειλεί να ξεπεράσει τα όρια του κυρίαρχου ιδεολογικού πεδίου, η "εικόνα" επικαλείται για να ρυθμίσει το πρόβλημα. Στην

και δήθεν - ερμηνειών, που συγκεντρώνονται ή συγχωνεύονται σ' ένα δημοσίευμα χωρίς αιτιολογικές συνδέσεις. Μ' αυτήν την έννοια, το ζήτημα της ανισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών βγαίνει έξω από κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο και η κοινωνία και το "σύστημα" μετατρέπεται σε μια αφαίρεση.

Στην υποκατηγορία "Ατομικά προσόντα και ικανότητες", το θέμα "Ψυχοσύνθεση ατόμου" είναι σχεδόν ασήμαντο για όλες τις εφημερίδες (3,7%) πλην της *Απογευματινής* (16%). Όπως είδαμε και στην ενότητα "Φύλο/κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας", λίγες είναι οι μονάδες συμφραζομένων που αναπτύσσουν ρητά ζητήματα σχετικά με τη βιολογική ιδιαιτερότητα της γυναικείας ή ανδρικής "φύσης" και ακόμα λιγότερες προσδιορίζουν παράλληλα και ένα σύνολο από ψυχολογικές διαφορές οι οποίες αντίστοιχούν στις οργανικές. Κάνουμε την υπόθεση ότι η μηδαμινή συχνότητα του θέματος αυτού, πρέπει να συνδέεται με το είδος των δημοσιευμάτων του corpus και τη στενή σχέση τους με τους πολιτικούς φορείς και το είδος πολιτικού λόγου που αναπαράγουν.

Στην υποκατηγορία "Σύστημα ιδεών", συμπεριλαμβάνεται και το, στατιστικά αμελητέο, θέμα "Οικογενειακή ιδεολογία" που συμπύσσεται με το παραπλήσιο θέμα "Ιδεολογία της θηλυκότητας" (στο σύνολο των εφημερίδων 1,8%). Στην πρώτη περίπτωση, περιλαμβάνονται οι απόψεις που θεωρούν ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στην οικιακή μονάδα (η απόδοση στις γυναίκες της ανατροφής των παιδιών και της οικιακής εργασίας), *θεσμίζεται ως εμπόδιο* στην εξίσωση των γυναικών στη σύγχρονη κοινωνία. Στο θέμα "Ιδεολογία της θηλυκότητας", ταξινομούνται οι μονάδες συμφραζομένων όπου αμφισβητείται η άποψη ότι "*μια γυναίκα χάνει τη θηλυκότητά της όταν εργάζεται*". Αν και ο αριθμός των περιπτώσεων δεν επαρκεί για να συνάγαγουμε κάποιο έγκυρο συμπέρασμα (7 περιπτώσεις στο σύνολο των εφημερίδων), μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην μεν πρώτη περίπτωση η καθολική αποδοχή της αξίας της οικογένειας δεν επιτρέπει ν' αρθρωθεί ένας εναλλακτικός λόγος, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, αφού, κατά κανόνα, στις συλλογικές παραστάσεις της εποχής έχει εκλείψει, σε ρητό τουλάχιστον επίπεδο, ο λόγος εκείνος που πρεσβεύει ότι η εργαζόμενη γυναίκα χάνει τη θηλυκότητά της όταν "εξέρχεται" στο δημόσιο χώρο, είναι φυσικό να μην υπάρχει στον αθηναϊκό Τύπο ούτε ο αντίλογος του. Εντούτοις το ζήτημα του ζεύγους εργασία/θηλυκότητα, όπως θα δούμε στη

περίπτωσή μας, ο "εμφανής" συσχετισμός μεταξύ "κοινωνίας" και "ανισότητας των δύο φύλων" συμπυκνώνεται στην εικόνα ενός αφηρημένου "συστήματος" χωρίς καμία αιτιακή διατύπωση.

σημειολογική ανάλυση, εξακολουθεί να δομεί πολλές μονάδες συμφραζομένων με τη διαφορά ότι το "ασύμβατον" των δύο εννοιών (εργασία ή θηλυκότητα), έχει αντικατασταθεί από τον ταυτόχρονο συνδυασμό τους (εργασία και θηλυκότητα).

Στο θέμα "Κοινωνικοποίηση" (1,1% στο σύνολο), ταξινομούνται προτάσεις όπως "*η υποδεέστερη θέση των γυναικών οφείλεται στον τρόπο που μεγαλώνουμε τα παιδιά μας*", και συνήθως συνδέεται με τα θέματα "καθυστέρηση" και "προκαταλήψεις", τονίζοντας την ατομική ευθύνη των ιδίων των γυναικών στη διαιώνιση των κατά φύλο ανισοτήτων¹⁰. Στα συμφραζόμενα τέτοιων προτάσεων σπάνια γίνονται αιτιολογικές συνδέσεις μεταξύ της εσωτερικευσης των αξιών και των προτύπων με τα οποία "οι γυναίκες γαλουχούν τα παιδιά τους" και των οικονομικών και κοινωνικών ριζών αυτής της κοσμοάντιληψης. Αντί δηλαδή ν' αναλύεται η προέλευση της συμπεριφοράς των μητέρων και η ιδεολογική δύναμη των μηχανισμών που αναπαράγουν αυτές τις ιδέες, ή να συνδέεται η ιδεολογία του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας με τον πολιτικό στόχο της αναπαραγωγής της κατά φύλα ανισότητας, η συλλογιστική περιορίζεται στη διερώτηση "γιατί άραγε οι γυναίκες αποδέχονται και αναπαράγουν αυτήν την ιδεολογία". Στις ίδιες μονάδες συμφραζομένων παρατηρήσαμε εξάλλου, ότι παρουσιάζονται συνήθως ταυτόχρονα "εκσυγχρονιστικά" και "παραδοσιακά" επιχειρήματα τα οποία, απ' τη μια, τροφοδοτούν έναν υπέρ της ισότητας λόγο με την συνεπαγόμενη ανακατανομή καθηκόντων και ρόλων και, απ' την άλλη, υιοθετούν άκριτα την αντίληψη ότι οι μητέρες, μέσω του καθοδηγητικού - διαπαιδαγωγικού ρόλου τους, συντελούν *καθοριστικά* στη μετάδοση της κοινωνικής κληρονομιάς και στη διαμόρφωση της ταυτότητας των ατόμων.

Το επόμενο θέμα εντοπίζει την αιτία των διακρίσεων στο "Καπιταλιστικό σύστημα" (1,3%). Το θέμα αυτό ανήκει στην υποκατηγορία "Οικονομικό και κοινωνικό Σύστημα" και οι διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών θεωρούνται δομικό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος ή/και οφείλεται σε μια διαχειριστική,

---

10. Πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο όρος "κοινωνικοποίηση" υιοθετείται μάλλον καταχρηστικά εδώ, αφού ως κοινωνιολογική έννοια αφορά τη "διαδικασία ένταξης και ενσωμάτωσης του ατόμου στην κοινωνία με την εγχάραξη των αξιών της και την εσωτερικευση των κανόνων συμπεριφοράς... και αφορά ένα σύνολο ενεργειών που εκπορεύονται από το σύνολο (πχ οικογένεια, εκπαιδευτικοί μηχανισμοί, στρατός, κλπ) και κατευθύνονται προς το άτομο" (Τσαούσης, 1984α:145-154). Πρόκειται δηλαδή για μια *κοινωνική* διαδικασία που εκτείνεται σε όλη τη διάρκεια της ζωής του ατόμου και όχι ένα ατομικό φαινόμενο, μια προσωπική συμπεριφορά ή δράση (της μητέρας) που αφορά μόνον την παιδική ηλικία του ατόμου όπως, απλουστευτικά, θεωρούν οι απόψεις που καταγράψαμε.

Η θέση της εργαζομένης γυναίκας στην ΕΣΣΔ

ΜΟΣΧΑ, 9.
Η ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΗ μητέρα στη Σοβιετική Ένωση έχει στη διάθεσή της μόνο 17 λεπτά την ημέρα, για να τα αφιερώσει στα παιδιά της! Αυτό είναι το συμπέρασμα έρευνας, που δημοσίευσε, χτες, ημερήσια της γυναίκας - η σοβιετική εφημερίδα «Ιζβέστια».

Σύμφωνα με την έρευνα, η εργαζόμενη γυναίκα, στη Σοβιετική Ένωση περνά

7 ώρες και 57 λεπτά στο χώρο της δουλειάς της, ενώ για δραστηριότητες που έχουν σχέση με τη δουλειά (μετακίνηση κ.λπ.) ξοδεύει 1 ώρα και 38 λεπτά. Για ψώνια χρειάζονται 46 λεπτά, τις καθημερινές και 1 ώρα και 25 λεπτά τα Σάββατοκύριακα, ενώ οι δουλειές του σπιτιού και το μαγείρεμα χρειάζονται 3 ώρες και 13 λεπτά τις καθημερινές και 6 ώρες και 18 λεπτά το Σάββατο και την Κυριακή.

Φυσικά, δεν είναι τυχαίο ότι η «Ιζβέστια» διάλεξε αυτή την ημέρα για να δημοσιεύσει την έρευνα. Στο δημοσίευμα τονίζεται ότι η θέση της γυναίκας στη Σοβιετική Ένωση, παρά το ότι είναι θεοροσημένη η ισότητα, έχει πολλά μειονεκτήματα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι 340.000 γυναίκες, απασχολούνται ακόμα σε βαριές χειρωνακτικές ερ-

γασίες, ενώ τουλάχιστον 4.000.000 δουλεύουν σε επικίνδυνες εργασίες.

Και το δημοσίευμα καταλήγει, τονίζοντας, «έναν σημαντικό, ίσως τον πιο ουσιώδη, παράγοντα: όλες σχεδόν οι γυναίκες, μετά τη δουλειά τους, εργάζονται στο σπίτι. Και η διάρκεια αυτής της «δεύτερης εργασίας» συνεχώς και μεγαλύτενη».

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ 10/11/88

Όταν η αυτοκτονία γίνεται συνώνυμο της απελευθέρωσης

Η Ράνο Ρουσοτάροβα δούλεψε εργάτρια σ' ένα υφαντουργείο του Ουζμπεκιστάν. Στις δεκαπέντε του περασμένου Σεπτεμβρίου πήρε το δεκαπενθήμερό της, έκανε κάτι που δεν έπρεπε: η Ράνο, αντί να τρέξει στο σπίτι και να δώσει στην πεθερά της όλα της τα χρήματα, ως το τελευταίο καπνίκι, όπως έκανε πάντα, μπήκε σ' ένα κατάστημα κι αγόρασε από ένα ζευγάρι παπούτσια για τα δύο της κοριτσάκια.

Με την επιστροφή, έπευσε να εξηγήσει στην πεθερά την «παράτυπη» και να της αποδώσει λογαριασμό. Αυτό ωστόσο δεν στάθηκε ικανό να καλύψει την οργή της τελευταίας. Είχε τολμήσει να παρακούσει τις εντολές της - τώρα θα έβλεπε! Η σκηνή που ακολούθησε ήταν τρομερή αλλά το χειρότερο ήρθε μετά, όταν ο σύζυγος, επιστρέφοντας, έμαθε το «νέο». Η Ράνο ξυλοκοπήθηκε τότε ως λιποθυμίας!

Δεν ήταν, σίγουρα, η πρώτη φορά, που μητέρα και γιος την έδεχναν σαν ζώο... ούτε και η μόνη γυναίκα στο Ουζμπεκιστάν, που είχε τέτοια μεταχείριση: μόλις στις αρχές του χρόνου, εννέα γυναίκες από το χωριό Κίργκασιστάν είχαν επιχειρήσει ν' αυτοπυρποληθούν για τον ίδιο λόγο και, πριν ένα χρόνο, είχαν καταγγεληθεί 143 περιπτώσεις κακοποίησης συζύγων... Αλλά αυτή τη φορά η Ράνο δεν μπόρεσε να το αντέξει και αυτοκτόνησε για να... απελευθερωθεί.

Δεν υπάρχουν ακριβή στατιστικά στοιχεία, είναι ωστόσο πέραν πάσης αμφιβολίας βέβαιο, ότι στις Ασιατικές δημοκρατίες της Σοβιετικής Ένωσης, όπου επικρατεί το μουσουλμανικό στοιχείο, περιπτώσεις σαν αυτή της Ράνο Ρουσοτάροβα δεν αποτελούν ειδήση. Αν, γενικά, η κατάσταση των γυναικών στην ΕΣΣΔ δεν μπορεί να θεωρηθεί από τις

πλέον αξιοζήλευτες, σ' αυτή την περιοχή της χώρας είναι, όντως, τραγική.

Υποχρεωμένες να δουλεύουν στα εργοστάσια, χωρίς βέβαια να απαρνούνται και το ρόλο της νοικοκυράς, παντελώς στερημένες από κάθε αυτονομία, εξασθενημένες από συνεχείς εγκυμοσύνες, που δεν επιθυμούν και υπό την εξουσία του συζύγου και της οικογένειάς του, οι γυναίκες, εδώ, ζητούν συχνά στο θάνατο την... ελευθερία.

Ακόμα κι όταν μορφώνονται, δεν τις περιμένει καλύτερη τύχη. Μεγαλώνουν σε μια κατάσταση απόλυτης υποταγής και δεν είναι ψυχολογικά, σε θέση να αντιμετωπίσουν κανένα πρόβλημα. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση μιας νεαρής γυναίκας από το Ταγκιστάν, που κάρφισε, πριν λίγες εβδομάδες. Την είχε αγοράσει για δεύτερη σύζυγο και την είχε παντρευτεί με θρησκευτικό γάμο κάποιος, εκείνη όμως ήταν ανίκανη ν' αποδεχθεί τη ζωή που επέβαλε στην ίδια και το παιδί της και επειδή αυτός δεν της έδινε διαζύγιο - θα ήταν ο μόνος τρόπος να βρει την ελευθερία της! - αναζήτησε τη λύτρωση στο θάνατο...

Στις Ασιατικές δημοκρατίες της Σοβιετικής Ένωσης, το άλλο μισό του ουρανού ζει υπό μεσαιωνικές συνθήκες. Τι έχει να πει η περεστρόικα γι' αυτό;

Οχι γυναίκες

Μπορεί να σας φανεί παράξενο, αλλά, εβδομήντα χρόνια μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, οι «απαγορευμένες» στις γυναίκες δουλειές έχουν σημαντικά αυξηθεί στην Σοβιετική Ένωση. Το αποκάλυψε το πρακτορείο ΤΑΣ, επισμαίνοντας ότι, ενώ τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο, οι δουλειές στις οποίες δεν επιτρεπόταν να απασχοληθούν γυναίκες ήταν διακόσιες, σήμερα έχουν γίνει 460! Η περεστρόικα η έχει να πει γι' αυτό:

προαγωγική και μισθολογική πολιτική της εργατικής δύναμης που ενισχύει και επαναδραστηριοποιεί τα "στεγανά" ανάμεσα στα δύο φύλα. Αποτελεί ένα αμελητέο θέμα (5 περιπτώσεις στο σύνολο των εφημερίδων - 1,3%) και πρόκειται αποκλειστικά για "ασχολίαστη" αναπαραγωγή μηνυμάτων ή απόψεων "αριστερών" γυναικείων οργανώσεων στις εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*.

Ένα άλλο θέμα της υποκατηγορίας "Οικονομικό και Κοινωνικό Σύστημα", αποτελεί ο "Κομμουνισμός" (στο σύνολο, 1,1%). Ενδιαφέρον εδώ, δεν έχει αυτό καθαυτό το θέμα του "κομμουνισμού" αλλά ότι πρόκειται για μονάδες συμφραζομένων όπου συναρθρώνονται δύο συστήματα αξιών: α) πρόοδος/Δύση/φιλελευθερισμός/εκσυγχρονισμός/ανάπτυξη κλπ και, β) ισότητα φύλων/ισοπολιτεία/δικαιοσύνη κλπ. Στις μονάδες συμφραζομένων που εντοπίσαμε αυτό το θέμα, παρατηρήσαμε ότι όταν γίνεται αναφορά στην "ανισότητα, καταπίεση, ή την υποτέλεια των γυναικών", υιοθετείται η "στρατηγική" της μετατόπισης της "αλλού", δηλαδή στο "κομμουνιστικό σύστημα", παράγοντας τις διχοτομήσεις Εμείς/αυτοί, καθυστέρηση/ανάπτυξη, πρόοδος/υπανάπτυξη, Δύση/κομμουνισμός, δημοκρατία/δικτατορία κλπ. Αυτές οι μονάδες συμφραζομένων συνδυάζουν στοιχεία της φιλελεύθερης προσέγγισης για την κοινωνία έχοντας στο επίκεντρο το "προνόμιο" της σύγχρονης αστικής κοινωνίας να εμφανίζεται ως ο αποκλειστικός κληρονόμος των ιδεών του Διαφωτισμού, της ελευθερίας, της κοινωνικής ισότητας, της δικαιοσύνης κλπ. Στην ουσία, πρόκειται για μια δημοσιογραφική "πρακτική" που δομείται πάνω στην έννοια της "εγγύτητας"¹¹. Όπως είδαμε στο έβδομο κεφάλαιο (7.2.2), η "εγγύτητα" ενεργεί σε σχέση με διάφορες διαστάσεις (χρονική, γεωγραφική, ιδεολογική). Η χρονική (ιστορική) απόσταση επιτρέπει την απεικόνιση της ανισότητας, της εκμετάλλευσης ή και την αποδοχή προηγούμενων σφαλμάτων ή υπερβάσεων από την πλευρά των σύγχρονων κρατών (βλ. πχ την ιστορική αναδρομή κατά την "Ημέρα της Γυναίκας", ενότητα 19.2.4). Περιγράφοντας, το παρόν, αντίστοιχα, οι δημοσιογράφοι στηρίζονται πάνω στην επενέργεια της γεωγραφικής και ιδεολογικής "εγγύτητας", όπου ο γεωγραφικός παράγοντας υπερπροσδιορίζεται από τον ιδεολογικό. Έτσι, τα ζητήματα που θέτει ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας σε ορισμένα κράτη επισύρουν πολύ περισσότερο κριτική στάση (π.χ. "κομμουνιστικές" χώρες, "Ανατολή", "Τρίτος Κόσμος" κλπ), αφού οι στάσεις απέναντι στην κατά φύλο ανισότητα είναι άρρηκτα

---

11. Για την έννοια της "εγγύτητας", βλ. Elliott P. et al. (1986:271).

Η "ζώνη των πεινασμένων"

ΓΥΝΑΙΚΑ

Το μεγάλο δύμα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου

ΑΠΟ ΤΗ ΦΕΤΙΝΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ (ΟΗΕ)

Οι γυναίκες ως μεταφορές του νερού, ζωοκόποι, εργάτες γης και μητέρες, είναι οι πρώτες που υφίστανται τις συνέπειες από την καταστροφή του περιβάλλοντος, στις αναπτυσσόμενες χώρες. Είναι ταυτόχρονα οι πιο κατάλληλες για τη φροντίδα του περιβάλλοντος, αλλά ο ρόλος τους δεν αναγνωρίζεται από τους πολιτικούς και τους υπεύθυνους των κοινωνικών προγραμμάτων. Στην Αφρική οι γυναίκες παράγουν το 75% των τροφίμων για τις στοιχειώδεις ανάγκες επιβίωσης και εκτελούν το 95% της οικιακής εργασίας

2

ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ, Ιούλιος

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΜΙΛΤΟΣ

ΡΙΣΤΕ μια ματιά έξω από το παράθυρό σας. Επίσης από ανθρώπους, τι άλλο βλέπετε; Δέντρα, κτήρια, δρόμους, αυτοκίνητα, ένα καλώδιο του ηλεκτρικού, ένα δύο ζώα, ίσως.

Ποιος είναι υπεύθυνος γι' αυτό το τοπίο; Στις περισσότερες περιοχές του κόσμου, όλα τα πράγματα που η παρουσία τους προδίδεται κάπως άμεσα ή ένα τίτλο ιδιοκτησίας ή μια μηχανή, ελέγχονται και διευθύνονται από άντρες.

Κτήρια από τούβλα και τσιμέντο, τροχοφόρα με μηχανή ή χωρίς, δρόμοι, εγκαταστάσεις κοινής ωφέλειας, οικιακά.

Το ίδιο και όλα τα ζωντανά, που μπορούν να χαλιναγωγηθούν, να σφραγιστούν, να γίνουν θηράματα ή να κοληθούν στην αγορά.

Τα υπόλοιπα - το έδαφος, οι πέτρες, τα κοχύλια, η γλήνη, τα φυτά, το νερό, τα δέντρα - είναι αντικείμενα της γυναικείας φροντίδας.

Στις περισσότερες περιοχές του κόσμου, η κατονομημένη ευθύνη για το περιβάλλον γίνεται με κριτήριο το φύλο.

Αυτό συμβαίνει επειδή η γυναίκα είναι η εποπδευμένη στήλη της οικονομίας, που ασκείται στο φυσικό περιβάλλον.

Αγρότες και περιβάλλον

Στις πιο κολλές αναπτυσσόμενες χώρες, το 75% του πληθυσμού ζει στις αγροτικές περιοχές.

Το ετήσιο κατά κεφαλήν εισόδημα συνήθως κυμαίνεται μεταξύ 50-300 δολαρίων.

Όσο πιο κοντά στο καλύτερο όριο αυτής της κλίμα-

κας βρίσκεται το εισόδημα μιας οικογένειας - σε χώρες άνω του Μεγαλενάντις και η Αιθιοπία - τόσο μεγαλύτερη εξάρτηση έχουν τα μέλη της από τα φυσικά προϊόντα του εδάφους.

Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει με τους αγρότες των βιομηχανικών χωρών, που ζουν σε σπίτια με τρεχούμενο νερό και ηλεκτρικό, μετακινούνται με ιδιόκτητα αυτοκίνητα και αγοράζουν τα περισσότερα τρόφιμα από καταστήματα, ο τρόπος ζωής των αγροτών στις αναπτυσσόμενες χώρες, είναι αναπόσπαστος από το φυσικό περιβάλλον και έχει άμεση εξάρτηση από την παραγωγή του.

Στις αγροτικές περιοχές της Αφρικής, αλλά και σε πολλές της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής, στον τομέα της κατασκευής κατοικίας, οι άνδρες εξαρτώνται ακόμα από τα υλικά που τους προσφέρει το φυσικό περιβάλλον (κορμιοί δέντρων για υποστήριξη, λάσπη για τα τούβλα και τους σοβάδες, άχυρα για τις στέγες).

Σχεδόν το σύνολο της διατροφής τους προέρχεται από την καλλιέργεια της γης και την κτηνοτροφία.

Ποσοτό σχεδόν 60% του τοπικού πληθυσμού καλύπτεται τις ανάγκες του σε νερό από τα κοχύλια.

Ποσοτό πάνω από 90% χρησιμοποιούν για καύσιμη ύλη κορμιοί δέντρων, χαμμάκια, κοπριά.

Μέσω μεταφορών έχουν μόνο τα πόδια τους, ενώ για τις αποσκευές, τους τράχηλους και τις ράχες τους.

Αλλά όλα σχεδόν τα καθήκοντα που προποθούν αυτών της δραστηριότητας, ανήκουν στις γυναίκες - και στην εργατική τους δύναμη, δηλαδή στα παιδιά τους, που δεν ξέρουν τι θα εις σχολεία.

Γιατί γεννούν πολλά παιδιά

Αυτός είναι ένας από

τους λόγους, που οι γυναίκες στις παραδοσιακές, αγροτικές κοινωνίες, θεωρούν μεγάλη υπόθεση τις συχνές γέννες και τις πολυμελείς οικογένειες.

Ο εκδημητός αριθμός των μελών σε μια οικογένεια, στις χώρες νότια της Σαχάρας, είναι επτά ή και περισσότερα.

Παρόλο ότι η μεγάλη γονιμότητα θεωρείται θείο δώρο για τις γυναίκες που διατρέχουν τα καλά, αγροτικά πρότυπα ζωής, αυτή η γονιμότητα προκαλεί ρυθμούς ετήσιας ανάπτυξης του πληθυσμού, περισσότερο από 3%.

Ετσι, με το πέρασμα του χρόνου, το περιβάλλον όπου ζουν αυτοί οι πληθυσμοί, δέχεται αβυσθητική πίεση.

Με τη χωρίς αμοιβή εργασία των γυναικών στις αγροτικές περιοχές, καλύτερα οι στοιχειώδεις ανάγκες της οικογένειας σε τρόφιμα, καύσιμα και νερό και εξασφαλίζεται η επιβίωση των μελών της.

Αφανής εργασία

Αλλά οι ιδιομορφίες αυτής της εργασίας, δηλαδή το γεγονός ότι είναι άμισθη και καταναλωτική φυσικούς πόρους, την κάνουν να μην υπολογίζεται με συγκεκριμένη νομισματική αξία και να μένει αφανής η οικονομική της απόδοση.

Οι συνέπειες της μόνο έμμεσα μπορούν να υπολογιστούν:

Ποσοτό 73% των γυναικών της Αφρικής και 47% της Ασίας δεν έχουν καμιά πρόσβαση στην παιδεία.

Το 68 και το 66% αντίστοιχα, δεν υπολογίζονται στην «επίσημη» εργατική δύναμη.

Εχει διαπιστωθεί ότι το 70% των τροφίμων στην Αφρική, το 50-60%, στην Ασία και το 30%, στη Λατινική Αμερική, παράγονται από την αγροτική εργασία

των γυναικών.

Αν όμως οι άνδρες και οι γυναίκες να χρησιμοποιούν τη γυναικεία αγροτική εργασία, στις υπό ανάπτυξη χώρες, τα αποτελέσματά της στο περιβάλλον, δύσκολα μπορεί κανείς να τα παραβλέψει.

Η εντατική εκμετάλλευση που κάνει ο άνθρωπος στα δάση, τους βοσκοτόπους, τα ρυάκια, την καλλιέργεια γης, προκαλεί καταστροφές δασών, διάβρωση του εδάφους, εξάντληση των φυσικών αποθεμάτων νερού.

Οι ίδιες οι γυναίκες γίνονται πρόβατα εξάντλησης των φυσικών πόρων, επειδή ελάχιστα αντιλαμβάνονται και ακόμα λιγότερο ελέγχουν τις δυνάμεις που προκαλούν αυτό το φαινόμενο.

Και οι ίδιες οι γυναίκες, όχι μόνο ως παραγωγοί αλλά και ως καταναλώτριες, υφίστανται τις συνέπειες αυτής της εξάντλησης.

Θύματα τα γυναικόπαιδα

Τα γυναικόπαιδα δοκιμάζονται περισσότερο από την καταστροφή του περιβάλλοντος που, τα τελευταία χρόνια, επέταξε το πρόβλημα του λιμού στην Αιθιοπία και του λιμού στην Αιθιοπία και την έκταση της ερήμου, νότια της Σαχάρας, στην περιοχή Σαχέλ.

Τα γυναικόπαιδα αποτελούν ποσοτό 90% των «περιβαλλοντικών προσφύγων» (α.α. δες χρονογράφο του «Ε»).

Σε άλλες περιοχές που η έλλειψη φυσικών πόρων δεν τις έχει καταστήσει ακόμα άβιατες, συχνά οι γυναίκες αναλαμβάνουν τις ευθύνες του νοικοκυριού, καθώς οι άνδρες τους ψεύδονται για να αναζητήσουν δουλειά στις πόλεις.

Τα ποσοτά αυτών των περιπτώσεων είναι πάνω από 40% στην Μπουρουνά και την Κένια και πάνω από 30% στις χώρες της Λατινικής Αμερικής. Καθώς η αύξηση του

πληθυσμού επιβαρύνει όλα και περισσότερο το περιβάλλον, οι γυναίκες των αγροτικών περιοχών αισθάνονται περισσότερο έντονα την έλλειψη του χημάτος.

Στις πεδιάδες της νότιας περιοχής της Κένιας, όπου οι βοσκοτόποι περιορίζονται και τα δέντρα τίνονται να εξαφανιστούν, οι γυναίκες χρεώνονται χημάτα για να αγοράσουν τα τρόφιμα και την καύσιμη ύλη, που άλλοτε παρήγαγαν οι ίδιες με τη σκληρή και άμισθη εργασία τους.

Αλλά η έλλειψη χημάτων κάνει τις γυναίκες να επιταχύνουν την καταστροφή του περιβάλλοντος, κόβοντας δέντρα και πουλώντας τα για ξυλεία και ζωοκόχρη στους αδηφάγους κατοίκους των πόλεων.

Ονειρο του νερό

Σε περιοχές της Νιγηρίας, της Μπουρουνά, της Αιθιοπίας, της Ινδίας, όπου τα ρυάκια στερεύουν, οι γυναίκες πάνε στις πηγές και διανυκτερεύουν, ώστε να εξασφαλίσουν ασφάλεια προεπιότητας για μερικές σταγόνες νερού.

Απαστο όνειρο είναι εκεί το 30 λίτρα του νερού, που θεωρούνται ως ελάχιστη ποσότητα κατά κεφαλήν, για την κάλυψη των καθημερινών αναγκών της πόσης, της κλάσης, του μαγειρέματος και της υγιεινής.

Η εξασφάλιση επαρκούς ποσότητας καθαρού νερού και κατάλληλων συνθηκών υγιεινής θα περιόριζε κατά 40% τις βρεφικές διαρροές, που κάνουν θραύση στις περιοχές του Τρίτου Κόσμου...

Ενώ όμως ο παραδοσιακός ρόλος της γυναίκας στην αγροτική παραγωγή γενικά αγνοείται, ο όποιος εκσυγχρονισμός στρέφεται εναντίον της.

Οι γυναίκες, για παράδειγμα, είναι που αλέθουν το σάρι για να το κάνουν αλεύρι και να μαγειρέγουν.

Αλλά όταν φτάνει ο ηλεκτροκίνητος μύλος, σπάνια η γυναίκα αναλαμβάνει τον έλεγχο του ή παίρνει το εισόδημα από τη λειτουργία του.

Όταν υπάρχει κοδηλάτο, κόρο ή αυτοκίνητο που μεταφέρει τα αγροτικά προϊόντα στην αγορά, σπάνια το τιμόνι ή τα ηνία τα κρατάει ο άνδρας. Η μεταφορά του νερού είναι έργο της γυναίκας. Αλλά όταν εγκαθίσταται υδραυλική, άνδρας είναι ο ιδιοκτήτης του χαρακώ, όπου αυτή λειτουργεί, άνδρας την ελέγχει και την εκδορφώνει, άνδρας την αεριοποιεί επιχειρηματικά, όπου υπάρχει δυνατότητα.

Δεν αρκεί να αναγνωριστεί ότι σήμερα οι γυναίκες είναι οι πρώτοι χρήστες του φυσικού περιβάλλοντος και τα πρώτα θύματα της βαθμιαίας καταστροφής του. Αν σταματήσουμε εκεί, το συμπέρασμα θα ήταν ότι η γυναίκα είναι υπεύθυνη για την τύχη της.

Οι φυσικοί πόροι, τα δάση, τα λιβάδια, το νερό, μπορούν να ανανεώνονται και να συντηρούνται. Για να γίνεται αυτό, απαιτούνται επενδύσεις.

Αλλά όπως υπογραμμίζει η έκθεση για την κατάσταση του παγκόσμιου πληθυσμού, που κατάρτισε φέτος το UNFPA, επενδύσεις απαιτούνται και για τις γυναίκες: Για την εκπαίδευσή, την υγεία και την απασχόλησή τους, για τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης τους.

Η σημερινή κατάσταση της σχέσης της γυναίκας και του φυσικού περιβάλλοντος αποτελεί ένα συντηρητικό «κατήχημα» εναντίον της στάσης που τηρεί η κοινωνία απέναντί της.

Όσο δεν επηρεάζονται καινούργιες αξίες, θα διατηρούνται η κοινή υποβάθμιση και ο εξευτελισμός τους.

ΑΥΡΙΟ

Η οθλιότητα στις «μεγαλουπείδες» του Τρίτου Κόσμου

δεμένες με τις στάσεις απέναντι στα καθεστώτα μέσα στα οποία συντελούνται (βλ. σημειολογική ανάλυση για λεπτομέρειες).

Στο αμελητέο θέμα "Φεμινισμός" (0,5%), συγκαταλέγονται μάλλον "πρωτότυπες", σε σχέση με το υπόλοιπο corpus, απόψεις, σύμφωνα με τις οποίες οι διεκδικήσεις των φεμινιστικών κινήσεων οδήγησαν στην υποβάθμιση της θέσης των γυναικών, αφού τις οδήγησαν στο να επωμιστούν ευθύνες που "μέχρι τώρα ήταν αποκλειστικά ανδρική δουλειά". Σημασία σ' αυτήν την κατηγορία δεν έχει αυτό καθαυτό το έκδηλο περιεχόμενο "αιτία ανισότητας=φεμινισμός", όσο οι δυαδικές αντιθέσεις που διαμορφώνουν τις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων και οι οποίες συνοψίζονται στη θεμελιακή αντίθεση Εμείς/αυτές (ο εχθρός, ο άλλος), με όλη τη συμβολική βία που συνεπάγεται αυτή η διάκριση στο γραπτό λόγο¹².

Ενα θέμα που ουσιαστικά επαναλαμβάνει τα στοιχεία της ενότητας "Φύλο/κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας", είναι αυτό που επιβεβαιώνει ότι έχει εκλείψει παντελώς σε ρητό τουλάχιστον επίπεδο η προσφυγή στα "βιολογικά χαρακτηριστικά", στην ανθρώπινη (γυναικεία) φύση, ως αιτιολόγηση της κατά φύλο ανισότητας. Σε μια μόνο περίπτωση σ' όλο το corpus (*Ελευθεροτυπία*), συναντήσαμε την αντίληψη ότι οι φυσικές διαφορές των δύο φύλων συνιστούν την αιτία των διακρίσεων (0,3%).

---

12. Σε τέτοιες περιπτώσεις, επισημάνουμε ένα είδος "άσκησης εξουσίας" του παραγωγού του λόγου πάνω στο αντικείμενο (φεμινισμός, φεμινίστριες), που παίρνει διάφορες μορφές: μια συνεχή διαδικασία αποδυνάμωσης και προσεταιρισμού του αντικειμένου ως θέμα, την ταύτιση της "παρεκκλίνουσας" συμπεριφοράς με την εξωτερική εμφάνιση, τη σύγχυση μεταξύ του επιπέδου της "αμφισβήτησης των κυρίαρχων κανόνων" και εκείνου της "έλλειψης κανόνων", τη μεταμόρφωση πολιτικών ζητημάτων σε προσωπικά και ηθικά, το προσβλητικό ύφος, τη γελοιοποίηση, τη συγκατάβαση και ειρωνία για το ανέφικτο της "φεμινιστικής" θεωρίας. Πρόκειται δηλαδή για μονάδες συμφραζομένων όπου ο παραγωγός του λόγου όχι απλώς αμφισβητεί τη "φεμινιστική" θεωρία αλλά μετατρέπεται σε "εισαγγελέα" που με τον καταϊγιστικό του λόγο πάνω στο Φεμινισμό ως Ιδέα, συνθλίβει τις διαφορές, τους ενδοιασμούς, ή τις εξειδικεύσεις, χρησιμοποιεί "έναν εξουσιαστικό λόγο" θωρακισμένο με βεβαιότητες που αρνείται να διερευνά το νόημα και το σκοπό των πραγμάτων (βλ. Γιανναράς Χ., 1991) και τέλος και κυρίως στιγματίζει τις φεμινίστριες ως άλογα και αναξιοπιστα άτομα.

12.5 Το ζήτημα της προόδου στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων

Μια άλλη υποκατηγορία θεμάτων που σχετίζεται με το ζήτημα της κοινωνικής ισότητας/ανισότητας γυναικών και ανδρών, είναι η σύγκριση με το παρελθόν και η διερώτηση αν έχει επιτευχθεί πρόοδος στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων (Πίνακας 3.4). Πρόκειται συνήθως για μονάδες συμφραζομένων που υιοθετούν μια "στρατηγική" που επιτρέπει τη διασφάλιση της λεπτής ισορροπίας ανάμεσα στην κυρίαρχη αντίληψη της ήδη κατακτημένης ισότητας και τη διαπίστωση της ανισότητας. Υπάρχει λοιπόν ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό μονάδων συμφραζομένων (76,9% στο σύνολο του corpus), που εξετάζει και κρίνει τη μεταβολή στη θέση των γυναικών:

α) συγκρίνοντας με εκείνη που είχαν στο παρελθόν (η σύγκριση συνήθως γίνεται σε σχέση με το παρελθόν των γυναικών χωρίς να εξετάζεται η δυναμική των κατά φύλο σχέσεων), και

β) εξετάζοντας κατα πόσον η μεταβολή στην κοινωνική θέση αύξησε ή μείωσε τις ανισότητες ανάμεσα στα φύλα.

12.5.1 Συστατικά της προόδου

Στον αθηναϊκό Τύπο παρουσιάζονται διάφορες απόψεις ως προς το τι ακριβώς συνιστά "πρόοδο". Γενικά, οι αθηναϊκές εφημερίδες, αν και παρουσιάζουν κάποιες ποσοτικές διαφοροποιήσεις, υιοθετούν σχεδόν πάντα τις ίδιες απόψεις ως προς τα συστατικά της προόδου (Πίνακας 3.5)¹³. Οι απόψεις αυτές ταξινομήθηκαν σε εννέα θέματα. Στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων του corpus¹⁴, το σημαντικότερο θέμα είναι αυτό που σχετίζεται με την "επαγγελματική ένταξη/ απασχόληση των γυναικών και τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας" (60,8%). Το δεύτερο σημαντικότερο θέμα είναι το παραπλήσιο αλλά πιο αφηρημένο και ασαφές, "συμμετοχή των γυναικών στην κοινωνική ζωή" (58,8%). Ακολουθούν η "απαλλαγή από τις προκαταλήψεις".

---

13. Μόνο δύο θέματα ("Νέοι οικογενειακοί ρόλοι", και "Ανοδος Μορφωτικού επιπέδου") δεν εμφανίζονται σε όλες τις εφημερίδες.

14. Πρόκειται για εκείνες τις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στο ζήτημα της προόδου.

(48,5%), η "βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών" (29,4%), η "κατάκτηση ανδρικών οχυρών" (24,6%) και η "διεκδίκηση δικαιωμάτων" (19,8%). Μικρότερη σημασία έχουν η "ανοδος του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών" (10,6%), οι "νέοι οικογενειακοί ρόλοι" (9,3%) και η "επαγγελματική επιτυχία των γυναικών" (8,5%).

Από τα δύο κυρίαρχα θέματα ("απασχόληση των γυναικών και βελτίωση των συνθηκών εργασίας" και "συμμετοχή στην κοινωνική ζωή"), αλλά και από εκείνα που έχουν μικρότερη βαρύτητα ("κατάκτηση ανδρικών οχυρών", "επαγγελματική επιτυχία", "διεκδίκηση δικαιωμάτων"), προκύπτει σαφώς ότι η "έξοδος" των γυναικών από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο και μάλιστα η ένταξή τους στην αγορά εργασίας, κρίνεται από όλες σχεδόν της εφημέριδες ως το συστατικό της προόδου στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων. Κατά συνέπεια οι γυναίκες δε λειτουργούν μόνο σε μια σφαίρα, το ιδιωτικό και, το σημαντικότερο, ούτε είναι αποδεκτό να το κάνουν. Υποστηρίζουμε ότι αυτό το στοιχείο είναι καθοριστικής σημασίας στο λόγο των αθηναϊκών εφημερίδων και, όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφ. 14 και κεφ. 17), στο βαθμό που η ταύτιση της φυσικής μητρότητας και της κοινωνικής μητρότητας ισχύει απαρασάλευτα ως προς τον ορισμό του οικογενειακού κατά φύλο καταμερισμού, αποτελεί μια από τις βασικές ενδείξεις της αντιφατικής δομής του *corpus*, ενώ καταδεικνύει ταυτόχρονα την ιδεολογική συνάφεια του περιεχομένου του με το φιλελεύθερο φεμινισμό και τη φιλελεύθερη - δημοκρατική πολιτική θεωρία.

Αναλυτικά επισημάναμε ως σημαντικότερα τα εξής στοιχεία:

Τα θέματα, "*πρόοδος είναι το ότι οι γυναίκες διεκδικούν δυναμικά τα δικαιώματά τους*" και "*συμμετέχουν στους διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής*", συνδέονται άμεσα με τις κατηγορίες "Κράτος - Πολιτικοί Θεσμοί", "Γυναίκες και Πολιτική" και "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες". Εδώ ταξινομούνται απόψεις που συνήθως εκφράζουν τη "συναινετική" φύση της κοινωνίας και θεμελιώνονται στη πίστη ότι το αντιπροσωπευτικό, κοινοβουλευτικό σύστημα αποτελεί την κατ' εξοχήν εγγύηση και θεσμική έκφραση της ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας. Από τα συμφραζόμενα προβάλλει κυρίως ένα *ηθικό* μοντέλο για την κοινωνία όπου τονίζεται η κανονιστική διάσταση του δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης ως μέσου για την αυτοανάπτυξη των

γυναικών αλλά και την πρόοδο όλης της κοινωνίας¹⁵. Στα δημοσιεύματα που επισημάνθηκαν αυτά τα θέματα, συχνά κυριαρχεί η αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες συμμετέχουν (ή επιδιώκουν να συμμετέχουν) στη δημόσια σφαίρα έχοντας όμως σαφώς διαφοροποιημένα ενδιαφέροντα, προτεραιότητες, ιδιότητες και δεξιότητες από τους άνδρες. Μ' άλλα λόγια, η συμμετοχή των γυναικών στη δημόσια σφαίρα ή η διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους δομούνται πάνω στη διαφορά των φύλων (φυσική ή/και πολιτισμική διαφορά) όπως υλοποιείται με την απόδοση στις γυναίκες των δραστηριοτήτων της ιδιωτικής σφαίρας (οικογένεια, μητρότητα) και την απόδοση στους άνδρες των δραστηριοτήτων της δημόσιας σφαίρας (οικονομία, πολιτική). Κύριοι στόχοι των γυναικών, σ' αυτό το πλαίσιο, είναι η βελτίωση των ζητημάτων που αφορούν το φύλο τους ή/και η ηθική αναμόρφωση της σύγχρονης κοινωνίας της ανισότητας σε μια κοινωνία ελευθερίας, ισότητας και δικαιοσύνης. Η αναμόρφωση αυτή θεωρείται εφικτή μέσα στα πλαίσια της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων χάρη στη "δημοκρατικότητα" των κοινωνικών θεσμών, τη κυρίαρχη μορφή πολιτικής διαπραγμάτευσης (αντιπροσώπευση μέσω κομμάτων, οργανώσεων, συνδικαλιστικών οργάνων κλπ), αλλά κυρίως χάρη στις ιδιαίτερες γυναικείες ιδιότητες και προσόντα (βλ. κεφ. 15 και 16, καθώς επίσης και σημειολογική ανάλυση).

Το θέμα "*Η επαγγελματική επιτυχία των γυναικών συνιστά πρόοδο στο θέμα ισότητας*", συνδέεται άμεσα με τις κατηγορίες "Επαγγελματική ένταξη/απασχόληση γυναικών" και "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες". Το θέμα αυτό συνυπάρχει με απόψεις που αποτελούν ένα κράμα από οικονομίστικες και ελιτίστικες αξίες, όπου η κοινωνική επιτυχία των γυναικών συνδέεται με την επαγγελματική ζωή τους και το κύρος (γόητρο) που αντλούν από τη θέση τους στην ιεραρχία της αγοράς εργασίας¹⁶. Επίσης, διαφαίνεται μια προσπάθεια συγκερασμού των προσωπικών συμφερόντων με αυτά της ευρύτερης κοινωνίας. Έτσι, αφενός έχουμε μια υπεραξιολόγηση της απασχόλησης των γυναικών και της υπηρεσίας που προσφέρουν στο φύλο τους και στο κοινωνικό σύνολο και, αφετέρου, δίνεται έμφαση στην "επιχειρηματική" επιτυχία με κύριο χαρακτηριστικό την επίκληση στο αξιοκρατικό σύστημα και στα ατομικιστικά ιδεώδη (έμφαση στην

---

15. Ένα μοντέλο που, στις βασικές του αρχές, έχει πολλά κοινά στοιχεία με αυτό που οραματίζονταν στοχαστές του 19ου αιώνα σαν τον John Stuart Mill (βλ. C. B. MacPherson, 1977, ελλ. μεταφ. 1986:71-114).

16. Η σημασιολογική συνάφεια των εννοιών "απασχόληση" "ιεραρχία" και "επιτυχία" θα επιβεβαιωθεί και στην κατηγορία "Γενικές αξίες".

προσωπική ανέλιξη και καριέρα, στους διαφόρων ειδών "αστέρες", προβολή των προσωπικών ικανοτήτων κλπ). Από αυτόν τον τύπο συμφραζομένων εξάλλου, διαφαίνεται ξεκάθαρα η προβολή ενός "αστικού" ή "μεσοαστικού" γυναικείου προτύπου (βλ. λεπτομέρειες κεφ. 16 και σημειολογική ανάλυση).

Το συναφές με το προηγούμενο θέμα *"Κατάκτηση ανδρικών οχυρών ως συστατικό της προόδου"*, παίζει αρκετά σημαντικό ρόλο στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων για τις περισσότερες εφημερίδες¹⁷. Όπως θα δούμε παρακάτω (κεφ. 16) στον αθηναϊκό Τύπο, οι γυναίκες που "κατακτούν" "ανδρικά οχυρά" κατατάσσονται σε δύο ομάδες: τις γυναίκες εκείνες που καταλαμβάνουν μια θέση στην ανώτατη βαθμίδα της επαγγελματικής ιεραρχίας (γυναίκα αρειοπαγίτης, δικαστής κλπ), ενεργοποιώντας όλες τις αξίες του κύρους και της εξουσίας, και τις γυναίκες εκείνες που απλώς "σπάνε" το "ανδρικό μονοπώλιο" ενός επαγγέλματος ανεξαρτήτως της θέσης του στην κλίμακα της ιεραρχίας (οικοδόμος, οδηγός φορτηγού, ελαιοχρωματίστρια κλπ), ενεργοποιώντας πολιτισμικές ιδέες σχετικά με την έννοια του ανδρισμού που ταυτίζεται με μια ορισμένη τέχνη ή εξειδίκευση. Και στις δύο περιπτώσεις, το περιεχόμενο των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων χαρακτηρίζεται από μια "διαδικασία συνεχούς ταξινόμησης του κοινωνικά επιθυμητού" (Σκουτέρη Διδασκάλου, 1986:178) και θεμελιώνεται πάνω σε μια συλλογιστική που συνήθως διακρίνεται για την ανιστορικότητα των επιχειρημάτων της και την απλοϊκότητα των παραδοχών της ως προς την κοινωνική οργάνωση, τις δομές και τις αναδιαρθρώσεις της αγοράς εργασίας, αναπαράγοντας αξίες και πρότυπα που δεσπόζουν στις συλλογικές παραστάσεις κυρίως ως προς τη αξιολόγηση και ιεράρχηση των επαγγελμάτων και τις αντίστοιχες θέσεις ανδρών και γυναικών. Ταυτόχρονα προβάλλεται μια συγκεκριμένη αντίληψη για την κοινωνική αλλαγή αφού συχνά εξυπνοείται ότι η κατά φύλα ανισότητα θα εξαφανιστεί ως το λογικό επακόλουθο του εκσυγχρονισμού και της νομοτελειακής πορείας των κοινωνιών προς την ισότητα (στη συγκεκριμένη περίπτωση μέσω της σταδιακής κατάκτησης όλων των "ανδρικών οχυρών").

Στο θέμα *"η αύξηση συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ή/ και η βελτίωση των συνθηκών εργασίας των γυναικών συνιστά πρόοδο"* επανέρχεται για πολλοστή φορά το ζήτημα του "θεμελιώδους δικαιώματος στην εργασία" (που

---

17. Εξαιρέση αποτελούν οι εφημερίδες *Βραδυνή* (9,1%) και *Ελεύθερος Τύπος* (9,4%). Για τις υπόλοιπες τα ποσοστά κυμαίνονται από 17,6% (*Εθνος*) έως 53,8% (*Απογευματινή*).

εδώ ταυτίζεται σημασιολογικά με τη μισθωτή απασχόληση). Γενικά, στα δημοσιεύματα, υπάρχει η τάση να γίνονται τα θέματα αυτά αντιληπτά με πολύ γενικούς όρους και να εξετάζεται μια τυποποιημένη *ηθική* επίδραση πάνω στα άτομα, στις σχέσεις των δυο φύλων ή στην κοινωνία γενικότερα. Ετσι συνήθως αγνοείται ότι η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας μπορεί να έχει πολλές αντιφατικές σημασίες και να επηρεάζει με διάφορους τρόπους τις ίδιες και τις κατά φύλο σχέσεις. Επίσης με την υιοθέτηση αυτής της *ηθικής* αντίληψης για την πρόοδο μέσω της επαγγελματικής ένταξης των γυναικών και μέσω της ταύτισης της έννοιας της εργασίας με την έννοια της μισθωτής απασχόλησης θεμελιώνεται μια αντίληψη όπου αγνοείται η οικουμενικότητα της προκαπιταλιστικής γυναικείας εργασίας και αντικαθίσταται από μια εξίσου μυθική απουσία.

Οι παραδοχές και τα αξιώματα που στηρίζουν αυτήν τη γενική "ηθική" αντίληψη για την πρόοδο και τη σχέση της με την απασχόληση των γυναικών, δεν έρχονται σε αντίθεση μόνο με την πραγματικότητα της κοινωνιολογικής θεωρίας ή της ιστορικής έρευνας¹⁸ αλλά και με τα ίδια τα συμφραζόμενα των δημοσιευμάτων του corpus. Πολύ συχνά συνυπάρχουν παραδοχές που αναγνωρίζουν ότι οι γυναίκες και οι άνδρες ακολουθούν διαφορετικά πρότυπα συμμετοχής - ένταξης στην αγορά εργασίας και ότι αυτή η ειδική ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας συνεπάγεται την ανισότητα σε βάρος των γυναικών (βλ. κεφ. 13). Ταυτόχρονα, αναγνωρίζεται αρκετά συχνά ότι η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας επιφέρει την υποβάθμιση των συνθηκών ζωής τους εξαιτίας της διπλής επιβόρτισής τους ("οικογένεια" και "εργασία"). Για να υπερκερασθεί αυτή η αντίφαση, σε πολλές μονάδες συμφραζομένων, η αντίληψη της "πρόοδου μέσω της αύξησης συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό" συμπληρώνεται ή ταυτίζεται με το θέμα "βελτίωση των συνθηκών εργασίας των γυναικών" ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη της πρόοδου (βλ. κεφ. 13 - "Είδος διακρίσεων").

Βέβαια όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, αρκετές μονάδες συμφραζομένων, εκτιμούν ότι "*η ένταξη των γυναικών στην αγορά της εργασίας δεν συνιστά πρόοδο αλλά "αλλοτρίωση" ή "υποβάθμιση"*. Παρ' όλα αυτά ακόμα και όταν αμφισβητείται η ιδέα της πρόοδου μέσω της απασχόλησης των γυναικών, είτε συνυπάρχει ταυτόχρονα η ακριβώς αντίθετη άποψη ("απελευθέρωση αλλά και

---

18. Βλ. σχετικά θεωρητικό σκέλος και Γενικά Συμπεράσματα.

αλλοτριώση"), θέτοντας σε δοκιμασία τη λογική συνοχή της μονάδας συμφραζομένων, είτε υιοθετείται για να τονιστεί η ανάγκη "επιστροφής" των γυναικών στο χώρο του ιδιωτικού και στους παραδοσιακούς οικογενειακούς τους ρόλους, χωρίς να θίγονται τα ζητήματα που άπτονται του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στην οικιακή μονάδα (βλ. επίσης σημειολογική ανάλυση).

Όπως είδαμε, αρκετά συχνά οι "προκαταλήψεις" ή η "νοοτροπία" ως κατάλοιπο προβιομηχανικών, απαρχαιομένων ή συντηρητικών εποχών συνιστούν την αιτία των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων. Είδαμε επίσης ότι πίσω από την έννοια των "προκαταλήψεων" κρύβεται η έννοια της νομοτελειακής προόδου. Είναι άρα απόλυτα αναμενόμενο να θεωρείται ότι η *"απαλλάγή των ατόμων από τις προκαταλήψεις αιώνων συνιστά πρόοδο"* και κέρδος για όλη την κοινωνία και για τις γυναίκες ακόμα περισσότερο. Τα ευρήματα αυτής της υποκατηγορίας θα επιβεβαιωθούν και στην κατηγορία "Γενικές αξίες" όπου θα τεκμηριωθεί η απόλυτη συνάρτηση της αξίας της "προόδου" με την αξία "νέες αντιλήψεις" (βλ. κεφ. 17). Στατιστικά στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων αυτό το θέμα, καταλαμβάνει ποσοστό 48,5% και κατέχει όπως είδαμε την τρίτη θέση, ενώ εμφανίζεται με ιδιαίτερη βαρύτητα για τις εφημερίδες *Απογευματινή* (59%), *Εθνος* (64,7%) και *Ελεύθερος Τύπος* (62,5%).

Το επόμενο θέμα, *"Νέοι οικογενειακοί ρόλοι"* κατέχει μικρή στατιστική βαρύτητα στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων (9,3%) πλην των εφημερίδων *Τα Νέα* (20,5%) και *Μεσημβρινή* (14,5%). Τούτο προφανώς εξηγείται λόγω της ταύτισης της έννοιας της προόδου με τα φαινόμενα που άπτονται του "δημοσίου". Πιθανόν επίσης να σχετίζεται, με τη "μη κοινωνική ορατότητα" των οικογενειακών δομών. Στο θέμα αυτό κατατάσσονται προτάσεις όπου ως πρόοδος ορίζεται η αλλαγή της παραδοσιακής οικογενειακής δομής (άντρας προμηθευτής, γυναίκα μητέρα και νοικοκυρά) με μια σύγχρονη δομή όπου οι σύζυγοι μοιράζονται τα οικογενειακά καθήκοντα ανάλογα με τις δυνατότητες και τις ικανότητές τους. Αν και ως θέμα είναι μάλλον σπάνιο, αξιοσημείωτο είναι ότι στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων η άποψη *"δεν έχει υπάρξει καμία πρόοδος στο θέμα αυτό"* και η άποψη *"έχει γίνει μεγάλη πρόοδος"* έχουν τα ίδια ποσοστά (3,5% και στις δύο περιπτώσεις).

Το θέμα *"Βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών"*, συνδέεται στενά με τα υπόλοιπα θέματα της υποκατηγορίας και αφορά συνήθως μονάδες

συμφραζομένων που αναφέρονται είτε στα "χαμηλά κοινωνικά στρώματα" είτε στη "γυναίκα" αφηρημένα χωρίς αναφορά στην κοινωνική της θέση. Ως τέτοιο, συνδέεται με την προβληματική γύρω από τη γενικότερη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των σύγχρονων κοινωνιών, ή τις απόψεις πολιτικών φορέων ως προς τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας και τη συμβολή τους στη κοινωνική δικαιοσύνη και ευημερία (βλ. λεπτομέρειες στο κεφ. 15). Είναι το μοναδικό θέμα αυτής της υποκατηγορίας όπου η άποψη "δεν έχει γίνει καμία πρόοδος" έχει μεγαλύτερη στατιστική συχνότητα από τις άλλες δύο ("μεγάλη πρόοδος" ή "μικρή/σχετική πρόοδος") και αποτελεί συχνά τον συνδετικό κρίκο μεταξύ της αντίληψης της κατακτημένης ισότητας και της διαπίστωσης της ανισότητας.

Παραδόξως, αν λάβουμε υπόψη τη σημασία που παίζουν η μόρφωση και η ευρύτερη παιδεία ή καλλιέργεια στο κυρίαρχο σύστημα αξιών, ο αθηναϊκός Τύπος συνολικά δεν αναφέρεται συχνά στο θέμα της "ανόδου του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών" ως συστατικό προόδου. Δύο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε: είτε ότι η απουσία αυτού του θέματος, αποτελεί συμπτωματικό γεγονός που σχετίζεται με τα ζητήματα που εγείρει η συγκυρία και ο κυρίαρχος λόγος των "πηγών" (πολιτικών φορέων)¹⁹, οι οποίες δίνουν προτεραιότητα σε άλλα ζητήματα, (θέματα πολιτικής ένταξης και συμμετοχής λόγω της προεκλογικής περιόδου, ή θέματα απασχόλησης και ανεργίας λόγω της οικονομικής ύφεσης), είτε ότι στις συλλογικές παραστάσεις της εποχής το ζήτημα του μορφωτικού επιπέδου των γυναικών θεωρείται "λυμένο" τόσο εξαιτίας της υποχρεωτικής εκπαίδευσης όσο και λόγω της καθολικής αποδοχής της αξίας της μόρφωσης και, κατά συνέπεια, δεν αποτελεί πολιτικό διακύβευμα ή αίτημα του σύγχρονου διεκδικητικού λόγου που κυριαρχεί στον αθηναϊκό Τύπο. Μόνο τα *Νέα*, η *Καθημερινή* και η *Ελευθεροτυπία* έχουν σημαντικά ποσοστά σ' αυτό το θέμα (27,3%, 18,4% και 19,7% αντίστοιχα) που συνδέεται ξεκάθαρα με την κατηγορία "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες (βλ. παρακάτω αλλά και σημειολογική ανάλυση).

---

19. Μια υπόθεση που ενισχύουν τα ευρήματα της κατηγορίας "Γενικές Αξίες", όπου η αξία "μόρφωση" και "πρόοδος" συνυπάρχουν πολύ συχνά.

12.5.2. Βαθμός προόδου

Στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων επικρατεί η άποψη ότι έχει επιτευχθεί "*μεγάλη πρόοδος*" (συνολικό ποσοστό 54,8%, με ποσοστά που κυμαίνονται από 45,1% έως 66,7%), ακολουθούν οι απόψεις που θεωρούν ότι έχει γίνει "*μικρή / σχετική πρόοδος*" (23,4%) και τέλος αυτές που εκτιμούν ότι δεν έχει γίνει "*καμία πρόοδος*" (21,9%). Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις οι εφημερίδες διαφοροποιούνται: η *Καθημερινή*, τα *Νέα* και η *Βραδυνή* δίνουν προτεραιότητα στο θέμα "*σχετική / μικρή πρόοδος*"²⁰, ενώ η *Απογευματινή*, το *Εθνος*, η *Ελευθεροτυπία*, η *Μεσημβρινή* και ο *Ελεύθερος Τύπος* (με ποσοστό 35,3%), δίνουν προτεραιότητα στο θέμα "*καθόλου πρόοδος*" (Πίνακας 3.4).

Ως προς το συνδυασμό κάθε θέματος με το βαθμό προόδου (Πίνακας 3.6, όπως ήδη είπαμε, μόνον στο θέμα "*Βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών*", παρουσιάζονται συνολικά μεγαλύτερα ποσοστά στο "*καμία πρόοδος*" (11,8%) από το "*μεγάλη πρόοδος*" (9%)²¹. Για όλα τα άλλα θέματα στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων το θέμα "*μεγάλη πρόοδος*" κατέχει μεγαλύτερο ποσοστό από τα άλλα δύο. Αυτό γενικά ισχύει και για κάθε εφημερίδα χωριστά εκτός από την περίπτωση του θέματος "*Απασχόληση / συνθήκες εργασίας*" όπου υπάρχουν κάποιες διαφοροποιήσεις: στο *Εθνος* το "*μεγάλη πρόοδος*" και το "*καθόλου πρόοδος*" κατέχουν το ίδιο ποσοστό, ενώ στην *Ελευθεροτυπία* και τη *Μεσημβρινή* κατέχει μεγαλύτερο ποσοστό το "*καθόλου πρόοδος*".

Τα αποτελέσματα αυτά για τον αθηναϊκό Τύπο, νομίζουμε ότι αντανakλούν την κυρίαρχη άποψη ότι οι γυναίκες έσπασαν μεταπολεμικά το φράγμα σέ όλους τους τομείς της επαγγελματικής και κοινωνικοπολιτικής ζωής επιφέροντας πρόοδο στη ζωή τους αλλά και στην ευρύτερη κοινωνία. Οι εφημερίδες αναφέρονται συνεχώς στην νεφελώδη έννοια της "απελευθερωμένης γυναίκας" που μπορεί να χωρέσει οτιδήποτε από την σεξουαλική "απελευθέρωση" της αναγνώστριάς του *Cosmopolitan* ως τη "γυναίκα μάντζερ" ή οποιαδήποτε άλλη κοινή ή μη

---

20. Αξιοσημείωτη είναι η σχεδόν παντελής απουσία του θέματος "καθόλου πρόοδος" στην εφημερίδα *Καθημερινή* (2%) και το μικρό ποσοστό του στην εφημερίδα *Τα Νέα* (9,1%).

21. Εντούτοις και εδώ, οι εφημερίδες διαφοροποιούνται: για την *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα* έχουν την ίδια βαρύτητα το θέμα "μεγάλη πρόοδος" και "καθόλου πρόοδος", ενώ για την *Απογευματινή*, *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή* έχει μεγαλύτερη βαρύτητα το θέμα "μεγάλη πρόοδος". Εξάλλου, στο ίδιο θέμα *Τα Νέα* δίνουν προτεραιότητα στο "Σχετική/μικρή πρόοδος" (20,5%).

φαντασίωση. Εντούτοις, ταυτόχρονα όπως είδαμε σ' αυτό το κεφάλαιο, αλλά όπως θα διαφανεί και στην υποκατηγορία θεμάτων "Είδος διακρίσεων στην αγορά εργασίας", δεν αγνοείται ότι οι σχέσεις των δύο φύλων χαρακτηρίζονται από ανισότητα και ιεραρχία. Πέρα από την κριτική που μπορεί να ασκηθεί στο αντιφατικό αυτό περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου μέσω της σύγκρισης με τα κοινωνιολογικά ή ιστορικά δεδομένα (βλ. Μέρος Ι), δημιουργείται πολλές φορές ένα αξεπέραστο εμπόδιο στη ίδια τη συνοχή κάθε μονάδες συφραζομένων χωριστά αλλά και στο συνολικό περιεχόμενο κάθε εφημερίδας. Τυπικά, μετά την παρουσίαση του "προβλήματος" ("*έχει επιτευχθεί μεγάλη πρόοδος αλλά οι γυναίκες εξακολουθούν να υπόκεινται σε καθεστώς διάκρισης*"), η επίλυση αυτής της δυσκολίας επιχειρείται είτε μέσω της άρρητης επίκλησης στα όρια των βιολογικών ή αξεπέραστων πολιτισμικών διαφορών εδραιώνοντας για άλλη μια φορά την πίστη στο αξιοκρατικό σύστημα, είτε ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της χρονικής υστέρησης μεταξύ της θεσμοθετημένης ισότητας και της εφαρμογής της και επιδιώκεται η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας για μια δικαιότερη απονομή των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών (βλ. κεφ. 15 και σημειολογική ανάλυση). Και στις δύο περιπτώσεις, στο τυπικό δημοσίευμα προκειμένου να νομιμοποιηθεί η άποψη για την κοινωνική πραγματικότητα που προβάλλεται, συνήθως γίνεται προσφυγή στον έγκυρο λόγο (πολιτικού, πνευματικού, επιστημονικού κλπ φορέα) ή/και στις "βιωματικές" αντιλήψεις "απλών" ανθρώπων (βλ. σημειολογική ανάλυση).

13.6 Τυπική και ουσιαστική ισότητα

Ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται άμεσα με τις αντιλήψεις που κατατάσσονται στις προηγούμενες υποκατηγορίες και το οποίο αναπτύσσεται παράλληλα αν και περιθωριακά με αυτές με μηδαμινή στατιστική βαρύτητα (Πίνακας 3.2), αφορά τις μονάδες συφραζομένων όπου γίνεται διάκριση μεταξύ τυπικής και ουσιαστικής ισότητας και κατά κανόνα υιοθετείται η αντίληψη ότι δεν υπάρχει ουσιαστική ισότητα. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, εμφανίζονται απόψεις που χωρίζονται σε αυτές που θεωρούν ότι "*υπάρχει τυπική ισότητα*" και σε αυτές που θεωρούν ότι "*δεν υπάρχει ακόμη τυπική ισότητα*". Στην πρώτη περίπτωση περιλαμβάνονται παραδοχές που συνδέονται κατά κανόνα με το θέμα των απαρχαιωμένων αντιλήψεων και προκαταλήψεων και επικεντρώνουν την πολεμική τους στα αναχρονιστικά στερεότυπα που καθηλώνουν τις γυναίκες σε υποδεέστερες κοινω-

νικές θέσεις. Στη δεύτερη περίπτωση θεωρείται ότι δεν έχει επιτευχθεί πλήρως πολιτική και νομοθετική εξίσωση των γυναικών και οι απόψεις συνδέονται με την πολεμική για τις νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και την επισήμανση των "σεξιστικών" νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα των γυναικών και θεωρείται ότι καταστρατηγούν την αρχή της ελευθερίας του ατόμου. Συνήθως από τα συμφραζόμενα αυτών των θεμάτων, γίνονται φανερές οι φιλελεύθερες καταβολές της έννοιας της ισότητας, όπου αγνοείται ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες ούτε οι άνδρες είναι ίσοι μεταξύ τους. Αντίθετα κυριαρχεί με λανθάνοντα τρόπο η απόψη ότι η επίτευξη της νομικής τυπικής ισότητας είναι επαρκής, αφού όλοι οι άνδρες χάρη στην τυπική ισότητα ευκαιριών και την ύπαρξη ενός πραγματικά αξιοκρατικού συστήματος μπορούν να πετύχουν την πραγματική ισότητα μέσω της πρωτοβουλίας, της ευφύιας και της αυτενέργειας.

Συνοπτικά, στο κεφάλαιο αυτό τίγονται σημαντικά ζητήματα της αναπαράστασης του φαινομένου του σύγχρονου κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον αθηναϊκό Τύπο. Ως βασικά ευρήματα, θεωρούμε, απ' την μια πλευρά, την κυρίαρχη παραδοχή της ύπαρξης ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων και την αναζήτηση των αιτιών της και από την άλλη, την προβολή του "αισιόδοξου δόγματος" της κοινωνικής προόδου. Όπως είδαμε, παρά τη διαπιστωμένη "αδικία" σε βάρος των γυναικών τονίζεται ότι υπάρχει μεγάλη πρόοδος στο ζήτημα της εξίσωσης των δύο φύλων. Ακριβώς αυτός ο συνδυασμός απόψεων στο περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου, θεωρούμε ότι τελικά προωθεί μια καταφατική αντίληψη της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων αφού "αναιρεί" την αντίφαση μεταξύ του υπάρχοντος κοινωνικοοικονομικού συστήματος και της δυνατότητας πραγμάτωσης της κοινωνικής ισότητας των φύλων (βλ. λεπτομέρειες Γενικά Συμπεράσματα).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13: Επαγγελματική ένταξη και απασχόληση των γυναικών

Όπως είναι φυσικό, η απασχόληση των γυναικών είναι ένα ζήτημα που απασχολεί την πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων του corpus ανάλυσης. Σ' αυτό το κεφάλαιο το ζήτημα εξετάζεται από δυο διαφορετικές αλλά αλληλένδετες οπτικές. Η πρώτη, αφορά τη διερώτηση σχετικά με τη σκοπιμότητα της επαγγελματικής ένταξης των γυναικών με άξονα το δίλημμα "όρος απελευθέρωσης και ανάπτυξης" ή αντίθετα "υποβάθμιση και αλλοτρίωση", δίλημμα που συνδέεται κατά κανόνα με το ζήτημα του συνδυασμού της οικογενειακής φροντίδας με την απασχόληση. Η δεύτερη οπτική αφορά τη διερεύνηση του είδους διακρίσεων μεταξύ γυναικών και ανδρών στην αγορά εργασίας. Η πρώτη οπτική, αφορά μια ουσιαστικά ηθική αντίληψη του ζητήματος της απασχόλησης των γυναικών όπου οι διακρίσεις μεταξύ δημόσιου/ιδιωτικού, εργασίας/μη εργασίας και εργασίας/οικογένειας (μητρότητας) είναι κεντρικής σημασίας. Η δεύτερη οπτική, αφορά τη διερεύνηση των μορφών της διαφορικής αντιμετώπισης των δύο φύλων στην αγορά εργασίας και επιχειρείται μια λίγο ή πολύ πιστή αντανάκλαση της "κοινωνιολογικής" πραγματικότητας, με την έννοια ότι, κατά κανόνα, αναπαράγονται σ' αυτές τις μονάδες συμφραζομένων τα στοιχεία που παρέχουν, μέσω διάφορων αρμόδιων φορέων, εμπειρικές και δειγματοληπτικές έρευνες.

13.1 Η επαγγελματική ένταξη των γυναικών

Σ' αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων κυριαρχεί στατιστικά η άποψη ότι "η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι όρος χειραφέτισης" (56,9%) γεγονός που επιβεβαιώνει τα ευρήματα του προηγούμενου κεφαλαίου σχετικά με τη συνάρτηση της έννοιας της προόδου με την ένταξη των γυναικών στη δημόσια σφαίρα. Η αόριστη αυτή απόφαση παίρνει συνήθως τρεις μορφές:

(α) "η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι μέσον για την κοινωνική καταξίωσή τους", ή/και

(β) "η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι μέσον για την οικονομική ανεξαρτησία τους", ή/και

(γ) "η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι μέσον για την απαλλαγή τους από τον παραδοσιακό οικιακό και συζυγικό ρόλο" (Πίνακας 4.1).

Κατά πλειοψηφία, στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων¹ η επαγγελματική ένταξη των γυναικών είναι "όρος χειραφέτισης" με την έννοια της "κοινωνικής καταξίωσης" (49,5%). Η άποψη που θεωρεί ότι "η επαγγελματική ένταξη των γυναικών είναι όρος χειραφέτισης γιατί οδηγεί στην οικονομική τους ανεξαρτησία" κατέχει συνολικά ποσοστό 21,6% (με αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των εφημερίδων αφού το ποσοστό κυμαίνεται από 3,8% για τη *Βραδυνή* έως 32,5% για *Τα Νέα*), ενώ η άποψη ότι "η επαγγελματική ένταξη των γυναικών είναι προϋπόθεση για την αντικατάσταση της παραδοσιακής οικογένειας με μια πιο δημοκρατική οικογενειακή δομή" καταλαμβάνει συνολικό ποσοστό 9,3% (και πάλι με σημαντική διακύμανση των ποσοστών από 5,9% για τον *Ελεύθερο Τύπο* έως 20,8% για την *Ελευθεροτυπία*). Σημειώνεται ότι οι τρεις αυτές εκδοχές συχνά συνυπάρχουν ανά δύο ή και τρεις μαζί στην ίδια μονάδα συμφραζομένων. Ιδιαίτερα το θέμα της "κοινωνικής καταξίωσης", υπάρχει σχεδόν σε όλες τις μονάδες συμφραζομένων που θεωρούν ότι η ένταξη των γυναικών είναι όρος χειραφέτισης (σε 104 έναντι 116 του συνόλου της υποκατηγορίας)².

Οι απόψεις των εφημερίδων σ' αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων, πιστεύουμε ότι θεμελιώνονται σε μια απλουστευτική εκδοχή της κλασικής κοινωνιολογικής θεωρίας για την οικογένεια και τους απορρέοντες ρόλους γυναικών και ανδρών όπως διατυπώνεται κυρίως από τον T. Parsons, αλλά έχει *μεθερμηνευτεί* από το φιλελεύθερο φεμινισμό. Όπως είδαμε (κεφ. 2, σελ.), σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο κυριαρχεί η παραδοχή σύμφωνα με την οποία η "διάκριση" που επέφερε η "εκβιομηχάνιση" στις σφαίρες του "ιδιωτικού" και του "δημόσιου" και η συνεπαγόμενη "ιδιωτικοποίηση" της οικογένειας, δηλαδή η απογύμνωση της από όλες τις λειτουργίες της πλην της κοινωνικοποίησης των ατόμων και της συναισθηματικής υποστήριξης των ενηλίκων, συνιστούν το βασικό παράγοντα κατά φύλο διαχωρισμού των ρόλων, όπου η μητέρα και σύζυγος κυριαρχεί στην οικογένεια αναλαμβάνοντας τη φροντίδα και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών ενώ ο πατέρας - σύζυγος είναι ο κύριος υπεύθυνος για την οικονομική επιβίωση της οικογένειας. Ο φιλελεύθερος φεμινισμός μεθερμηνεύοντας την προσέγγιση της "παρσονικής πυρηνικής οικογένειας", θεωρεί ότι αυτή η οργάνωση της ιδιωτικής ζωής των ατόμων, (δηλαδή η θέση που καταλαμβάνουν οι γυναίκες στην

---

1. Πρόκειται για τις μονάδες συμφραζομένων που εκφέρουν άποψη για το ζήτημα της επαγγελματικής ένταξης / απασχόλησης των γυναικών.

2. Δεν ισχύει για τις εφημερίδες *Εθνος* και *Ελευθεροτυπία*.

οικογένεια και η ενασχόληση τους με την οικιακή εργασία), συνιστά το βασικό λόγο ανισότητας των δύο φύλων και υποβάθμισης του κοινωνικού ρόλου των γυναικών, και κατά συνέπεια πρεσβεύει ότι η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας θα επιφέρει τη χειραφέτησή τους σε προσωπικό επίπεδο (κοινωνική καταξίωση, επιτυχία, οικονομική ανεξαρτησία κλπ) και σταδιακά την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων. Σ' αυτό το πλαίσιο σκέψης συνυπάρχουν δύο απόψεις: εκείνη που περιορίζει το πρόβλημα της ανισότητας στο χώρο του "δημοσίου" θεωρώντας ότι οι σχέσεις στην πυρηνική οικογένεια χαρακτηρίζεται από σχέσεις συντροφικότητας, συνεργασίας και συμπληρωματικότητας και δεν χωρούν εδώ οι έννοιες της διάκρισης, της ανισότητας ή της εκμετάλλευσης και εκείνη που επεκτείνει το ζήτημα της ανισότητας στο χώρο του ιδιωτικού και θεωρεί ότι ο διαχωρισμός των ρόλων μέσα στην οικογένεια είναι άνισος σε βάρος των γυναικών. Σ' αυτήν τη δεύτερη περίπτωση θεωρείται ότι η απασχόληση πέρα από την κοινωνική καταξίωση και ανεξαρτησία των γυναικών θα συνεπιφέρει σταδιακά την αντικατάσταση της παραδοσιακής (πατριαρχικής) οικογένειας με μια πιο δημοκρατική οικογενειακή δομή η οποία θα χαρακτηρίζεται από σχέσεις ισότητας μεταξύ των συζύγων. Στον αθηναϊκό Τύπο ρητά ή άρρητα υιοθετείται κατά πλειοψηφία η πρώτη άποψη. Εντούτοις, όπως είπαμε συναντήσαμε και την άποψη ότι η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας θα επηρεάσει θετικά την οικογενειακή δομή (ποσοστό 9,3% στο σύνολο των εφημερίδων), ενώ αξιοσημείωτη είναι η σχετική βαρύτητα με την οποία οι εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* (20,8%) και *Εθνος* (18,2%) υιοθετούν αυτή την άποψη³. Το στοιχείο αυτό, τόσο στο σύνολο των εφημερίδων όσο και σε κάθε εφημερίδα χωριστά, εναρμονίζεται με τα ευρήματα της κατηγορίας "Μητρότητα" όπου διαφαίνεται καθαρά ότι δεν αμφισβητείται η ταύτιση της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας πλην ελάχιστων περιπτώσεων (βλ. κεφ. 14).

Παράλληλα, νομίζουμε ότι όταν υιοθετείται ανεπιφύλακτα στον αθηναϊκό Τύπο, η άποψη ότι "*η ένταξη των γυναικών είναι όρος για τη χειραφέτησή τους*", κυριαρχεί μια "μεσοαστική" ηθική αντίληψη για την απασχόληση: τονίζεται ότι η κύρια αιτία για την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι ότι συμβάλλει στην κοινωνική καταξίωση ή/και οικονομική ανεξαρτησία από τους άνδρες (συζύγους ή πατέρες), ότι "*επιτρέπει την ανάπτυξη της προσωπικότητας, τη*

---

3. Στις υπόλοιπες εφημερίδες είτε δεν υπάρχει καθόλου ως θέμα (*Καθημερινή, Μεσημβρινή*) είτε καταλαμβάνει πολύ μικρό ποσοστό.

γνωριμία με νέους ανθρώπους, την απόκτηση νέων ενδιαφερόντων, τη διεύρυνση του πνεύματος, τη γνώση κλπ". Όταν τίθεται το οικονομικό ζήτημα συνδέεται πάντα με την ηθική έννοια της ατομικής αυτονομίας και αυτοανάπτυξης ενώ απουσιάζουν ολοκληρωτικά τα κριτήρια της ιδιωτικοοικονομικής δυνατότητας κέρδους (ατομικό, οικονομικό όφελος). Αυτό το στοιχείο, κατά τη γνώμη μας, αποτελεί μια ένδειξη που μας οδηγεί στο να υποθέσουμε ότι τα "οικονομικά" ζητήματα (ατομικό συμφέρον, κέρδος, όφελος, πλούτος κλπ) αποτελούν είδος "ταμπού" σε μεγάλο τμήμα του corpus ανάλυσης (αν όχι σ' ολόκληρο)⁴. Φαίνεται λοιπόν ότι η έννοια του οικονομικού οφέλους ή συμφέροντος αντιδιαστέλλεται ρητά από οποιοδήποτε πρότυπο επαγγελματικής ένταξης των γυναικών ή "γυναικείας" κοινωνικής καταξίωσης και επιτυχίας κλπ. Στην πραγματικότητα η αντιδιαστολή γίνεται στο ρητό επίπεδο του λόγου και επανέρχεται με διάφορες μορφές ως κυρίαρχο στο λανθάνον επίπεδο (βλ. σημειολογική ανάλυση και κατηγορία "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες"). Εκτιμούμε ότι αυτό το φαινόμενο αποτελεί συνέπεια της προσπάθειας υπέρβασης της αντίφασης που δημιουργείται μεταξύ του κυρίαρχου αστικού συστήματος αξιών και της σημαντικής θέσης που καταλαμβάνουν σ' αυτό οι έννοιες του "κέρδους" και των "οικονομικών οφελών" και του συστήματος των "γυναικείων" αξιών που εννοημάτωνονται ως το ακριβώς αντίθετο τους στα πλαίσια του φιλελεύθερου φεμινισμού. Για να καταλάβουμε δε τη σημασία αυτού του φαινομένου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο φιλελεύθερος φεμινισμός είναι μια θεωρία "κυριαρχούμενη" με την έννοια ότι είναι ασταμάτητα υποχρεωμένη να αυτοπροσδιορίζεται σε σχέση με τις κυρίαρχες αρχές και αξίες της φιλελεύθερης θεωρίας πάνω στις οποίες θεμελιώνεται έστω και αν προσπαθεί να τις μεθερμηνεύσει με αποτέλεσμα να υποπίπτει σε συνεχείς αντιφάσεις⁵.

Εντούτοις, η "μυθολογική" προβολή της χειραφέτισης των γυναικών μέσω της απασχόλησης κάθε άλλο παρά καθολική είναι, αφού δε λείπουν και οι αντίθετες

---

4. Η ίδια ένδειξη επαληθεύεται στην υποκατηγορία "Είδος διακρίσεων", στην κατηγορία "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες" και στη σημειολογική ανάλυση.

5. Η Ζ. Eisenstein (1981:5) θεωρεί ότι αυτή η αντιφατική πραγματικότητα καθορίζει όλο το πρόβλημα γιατί "ενώ οι φιλελεύθερες προκείμενες της φεμινιστικής θεωρίας είναι απαραίτητες στον φιλελεύθερο φεμινισμό, οι πατριαρχικές προκείμενες της φιλελεύθερης θεωρίας είναι επίσης απαραίτητες στον φιλελευθερισμό".

απόψεις που θεωρούν ότι "η επαγγελματική εργασία οδηγεί στην αλλοτρίωση⁶ των γυναικών και την υποβάθμιση της ζωής τους ή/και της οικογένειάς τους", άποψη που συμπληρώνεται με την απόφαση ότι "η ένταξη των γυναικών οφείλεται συνήθως σε οικονομική ανάγκη" (19,1% στο σύνολο των εφημερίδων με ποσοστά που κυμαίνονται από 11,1% για την Καθημερινή έως 36,4% για τη Μεσημβρινή). Σ' αυτό το πλαίσιο προβάλλουν ως καθοριστικοί τρεις κυρίως λόγοι που συχνά συνυπάρχουν:

(α) "η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι με προορισμό την ανατροφή των παιδιών", ή/και

(β) "εξαιτίας του διπλού ρόλου που επιωμίζονται οι γυναίκες στην οικογένεια και την εργασία υποβαθμίζεται η ζωή τους (λόγω των αντιμαχομένων προβλημάτων και των υπερεντατικών ρόλων)", ή/και

(γ) "οι συνθήκες εργασίας είναι κακές και δεν οδηγούν σε αναβάθμιση της ζωής των γυναικών".

Το περιθωριακό θέμα, (3.9% στο σύνολο των εφημερίδων με ποσοστό που κυμαίνεται από 3,6% για την Απογευματινή έως 11.8% για τον Ελεύθερο Τύπο)⁷, "η απασχόληση συνιστά αλλοτρίωση γιατί η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι με προορισμό την ανατροφή των παιδιών", αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας από τις πιο "συντηρητικές" συλλογιστικές όλου του corpus ανάλυσης⁸. Ως τέτοιο,

---

6. Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση ως προς τον όρο "αλλοτρίωση" που χρησιμοποιείται με αρκετή συχνότητα και ευκολία από τον αθηναϊκό Τύπο. Από τα συμπραζόμενα των σχετικών δημοσιευμάτων προέκυψε ότι ο όρος δεν αναφέρεται στην μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης που αφορά τις ιδιότητες της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας στις καπιταλιστικές κοινωνίες και, πιο συγκεκριμένα, τα πλαίσια της σχέσης του ανθρώπου προς τις συνθήκες της εργασίας του. Ως γνωστόν, ο Μαρξ θεωρούσε ότι στις σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής, τις οποίες θεωρούσε κεντρικό τόπο καταπίεσης, συντελείται η αλλοτρίωση του ανθρώπου από την ίδια την εργασία του, από το προϊόν της εργασίας του, από τους συνανθρώπους του και από την ίδια την ανθρώπινη φύση του (βλ. ενδεικτικά, O'Sullivan et al. 1987:7, Τσαούσης, 1987:20-21). Στον αθηναϊκό Τύπο, η έννοια της αλλοτρίωσης περιγράφει γενικότερα μια υποκειμενική κατάσταση αποπροσανατολισμού και απώλειας και υπονοείται πως, με την απώλεια αυτή, οι γυναίκες [στην προκειμένη περίπτωση] χάνουν τη γυναικεία τους υπόσταση. Μ' άλλα λόγια, η αλλοτρίωση, για τις εφημερίδες, ως "ασθένεια των σύγχρονων κοινωνιών", είναι μια υποκειμενική ανθρώπινη κατάσταση που έχει σαν αποτέλεσμα να χάνουν οι γυναίκες τη χαρά και το νόημα της ζωής, τα ιδανικά και τους κανόνες του ορθώς Πράττειν, να έχουν στρες, αγωνία, ανησυχία, ανασφάλεια κλπ, να απομονώνονται και να αποξενώνονται από την οικογένειά τους και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

7. Το θέμα αυτό δεν συναντάται καθόλου στις εφημερίδες Βραδυνή και Τα Νέα.

8. Το θέμα αυτό αναπτύσσεται κυρίως σε άρθρα γνώμης ή σε επιστολές αναγνωστών. Εντούτοις, διάσπαρτα και ελλειπτικά στοιχεία αυτής της συλλογιστικής συναντήσαμε στο

συνδέεται συνήθως με το αίτημα της "επιστροφής" ή της "παραμονής" των γυναικών στο χώρο της οικογένειας (παραδοσιακή οικογένεια) και τη διαφύλαξη της εθνικής συνείδησης, των θρησκευτικών αρχών και αξιών και των λαϊκών παραδόσεων. Η απόλυτη αποδοχή του σχήματος που ταυτίζει τον άνδρα με το δημόσιο βίο και τη γυναίκα με την ιδιωτική σφαίρα και την οικογένεια, καθώς και η έμφαση στις ιδιαίτερες "γυναικείες" αξίες και αρετές, δομεί τις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων. Πυρήνας αυτής της συλλογιστικής είναι βέβαια η ρητή ή άρρητη αναγωγή των γυναικών στις βιολογικές τους λειτουργίες, ο προσδιορισμός δηλαδή των γυναικών από τις αναπαραγωγικές τους ικανότητες. Σ' αυτό το πλαίσιο σκέψης τονίζεται ότι οι γυναίκες είναι ίσες με τους άνδρες ως προς τις ψυχικές και διανοητικές ικανότητες, αλλά διαφορετικές ως προς τη φυσιολογία που καθορίζεται από τη βιολογική τους "αποστολή", δηλαδή τη μητρότητα ("τα δύο φύλα είναι ισότιμα αλλά όχι ίσα").

Το σημαντικό στοιχείο σ' αυτές τις μονάδες συμφραζομένων είναι ότι ο παραδοσιακός οικογενειακός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας υιοθετείται ως φυσικός και αναγκαίος για την ηθική πρόοδο της κοινωνίας (ή της πατρίδας). Μέσω της έμφασης στη διάκριση μεταξύ κοινωνίας και οικογένειας, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη συμπληρωματική τους λειτουργία και θεωρείται ότι η οικογένεια συνιστά το θεμέλιο ("το κύτταρο") της ηθικής κοινωνίας με την έννοια ότι η παραδοσιακή οικογενειακή δομή δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες που είναι απαραίτητες για την ηθική πραγμάτωση της κοινωνίας πολιτών. Σ' αυτήν την αντίληψη για τη σχέση κοινωνίας και οικογένειας θεωρείται ότι η επιρροή που ασκούν οι γυναίκες, ως σύζυγοι και μητέρες, είναι καθοριστική, αφού συντελούν σημαντικά στη διαμόρφωση της νέας γενιάς "υγιών" πολιτών. Η Ελληνίδα μητέρα είναι εκείνη που μεταδίδει στα παιδιά τα πρώτα στοιχεία του εθνικού αισθήματος και της χριστιανικής πίστης. Αυτή η συλλογιστική εδραιώνει μια σειρά από διαφοροποιημένους στόχους ως προς τη γυναικεία κοινωνική "συμμετοχή": οι γυναίκες ως μητέρες και σύζυγοι δεν είναι "πολίτιδες" λόγω της συμμετοχής τους στα κοινά, αλλά ακριβώς μέσω της *μη συμμετοχής*⁹ τους στη δημόσια σφαίρα. Η

λανθάνον περιεχόμενο και άλλων μονάδων συμφραζομένων, αλλά λόγω της ασάφειάς τους ήταν αδύνατη η ταξινόμησή τους στη θεματική ανάλυση. Πάντως, στην κατηγορία των "Κοινωνικών Αξιών" συμπεριλάβαμε τις αξίες που ενεργοποιούν αυτές τις ελλειπτικές αποφάνσεις.

9. Η μόνη "αναγνωρισμένη" δημόσια δράση είναι αυτή που έχει σχέση με τη φιλανθρωπία ή με εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος δραστηριότητες αντιληπτές ως "φυσική" προέκταση της μητρότητας και του διαπαιδαγωγικού ρόλου των γυναικών (βλ. παρόμοια συμπεράσματα, στο Ε. Φουρναράκη, 1987:63).

ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας καταγγέλεται στο όνομα των γνήσιων ελληνικών ηθών και εθίμων και οικογενειακών παραδόσεων¹⁰. Με μεγάλη συχνότητα επιστρατεύονται οι έννοιες του "κλωνισμού" των ηθών και των εθνικών παραδόσεων, της "χαλάρωσης" του θεσμού της οικογένειας, το "δημογραφικό πρόβλημα" ως απειλή του αφανισμού του έθνους (σε αντιπαράθεση με τον υπερπληθυσμό της Τουρκίας), τα προβλήματα της νεολαίας (απειθαρχία, ναρκωτικά, εγκληματικότητα) κλπ και ρητά ή άρρητα θεωρούνται συνέπεια της ένταξης των γυναικών στο δημόσιο χώρο και της ενασχόλησής τους με θέματα που υπερβαίνουν των αρμοδιοτήτων τους (ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών).

Οι απόψεις αυτές αποτελούν μια απλουστευτική αναπαραγωγή των ιδεών για την εθνική "αποστολή" της Ελληνίδας που αρχίζουν να προβάλλονται ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα και τις αρχές του εικοστού (βλ. σχετικά Φουρναράκη, 1987 και Μακρυνιώτη, 1986). Μ' αυτόν τον τρόπο, παγιώνεται και στηρίζεται ένα σύστημα αξιών και γνώσεων που στοχεύουν στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης, διαφορετικής γυναικείας "φύσης" που τροφοδοτεί και επαναπροσδιορίζει την επιχειρηματολογία για τον παραδοσιακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και το αίτημα για τη μη ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτό, την επιχειρηματολογία των δημοσιευμάτων στηρίζουν κάποια "πρότυπα" γυναικών που έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα στο επίπεδο της ιδεολογίας αλλά και στο επίπεδο της δομής των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων. Ως κυριότερα επισημαίνονται τα εξής:

- η "απόδημη" ελληνίδα θεματοφύλακας των εθνικών παραδόσεων και της εθνικής συνείδησης,
- η ελληνίδα μάνα, ηρωίδα του πολέμου και της Αντίστασης,

---

10. Στο σύνολο του corpus, η έγκληση στην αξία της "παράδοσης" εκκινεί από δύο διαφορετικά πλαίσια σκέψης που συγκροτούν αντίστοιχα μυθολογικά συστήματα συμβολικών αναπαραστάσεων: άλλοτε τονίζεται η επιστροφή στις ρίζες ενός "λαϊκού" πολιτισμού ως αντίσταση στον "τεχνοκρατικό" πολιτισμό και άλλοτε προβάλλεται εμφατικά η ιδέα της άντλησης μιας ευκρινούς και μοναδικής ταυτότητας από το αρχαιοελληνικό παρελθόν και τον ορθόδοξο Λόγο (βλ. παρακάτω "γυναικεία πρότυπα"). Και οι δύο θεμελιώδεις αυτές ιδέες για την παράδοση, μέσα από το ρητορικό "παιχνίδι" της μεταφοράς από την ιατρική "ποιος νοσεί, η σύγχρονη ελληνική κοινωνία, άρα χρειάζεται θεραπεία, ποια; η επιστροφή στην ελληνική παράδοση, η στρόφη στις ρίζες μας, στα αειθαλή και αιώνια χαρακτηριστικά μας, στην εθνική μας ταυτότητα, κλπ" (βλ. Σκουτέρη-Διδασκάλου Ν., 1982:25), συνιστούν μια διαδικασία ιδεολογική και ιδεολογοποιητική που στηρίζεται ολοκληρωτικά στην ασάφεια της μορφής της έννοιας της παράδοσης (βλ. κεφ. 10 και 11).

- η απλή, αγνή γυναίκα του χωριού ή η μορφή της απλοϊκής χωριάτισσας μητέρας προσηλωμένης στη λαϊκή παράδοση¹¹,
- η "μικρομάνα του λαού", "των συνοικιών", που "τα φέρνει βόλτα με δυσκολία", που κρατά ένα τίμιο σπιτικό, ανατρέφει μια νέα γενιά δυνατή στη ψυχή και στο σώμα, θεμέλιο μιας καινούριας εθνικής ζωής,
- η μορφή της "γιαγιάς" (διπλά μητέρα) που, αν και αγράμματη, έχει την πείρα και τη σοφία της ζωής και από ένστικτο και αγνή αγάπη για την πατρίδα κράτησε μέσα της ζωντανές τις παραδόσεις,
- η "πολύτεκνη μητέρα", μητέρα κατά κανόνα "φτωχή" και "χριστιανή" που, αν και εγκαταλειμμένη από την Πολιτεία, διαφυλάττει με πολύ κόπο τα "εθνικά ιδεώδη",
- η "κυρία της καλής κοινωνίας", το πρότυπο της καλλιεργημένης γυναίκας με σαφή αστική ή μεγαλοαστική καταγωγή ("από καλή οικογένεια", "γόνος ιστορικής οικογένειας", "από μια οικογένεια που έδωσε στην Ελλάδα πρωθυπουργούς, καθηγητές πανεπιστημίου, διαπρεπείς επιστήμονες κλπ"), με φιλανθρωπική και κοινωνική δράση, με βαθιά καλλιέργεια και γνώση της ελληνικής ιστορίας, μια γυναίκα ευφυής και προικισμένη αλλά ταυτόχρονα τρυφερή και ευαίσθητη, καλή μητέρα και αφοσιωμένη σύζυγος (αποτελεί πρότυπο ιδανικής γυναίκας για σχεδόν όλες τις εφημερίδες αλλά αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην *Καθημερινή*),

---

11. Ο μύθος της "απλής γυναίκας του χωριού" ως υπερχρονική και αναλλοίωτη σύνθεση γυναικείων αρετών οδηγεί στην καθιέρωση και γενίκευση ενός ισχυρού πλαισίου αναφοράς όπου συναρθρώνονται διάφορα στοιχεία με ιδιαίτερη συμβολική βαρύτητα. Μέσω της προβολής της απλοϊκότητας, της αγνότητας και της αθωότητας της λαϊκής γυναίκας, η "παράδοση", "χρωματίζει έντονα τη γνώση ως απαξία" (Γεράσης, 1989:71) και διαγράφει ολόκληρο τον πολιτισμό παραπέμποντας κατευθείαν σε μια μονοδιάστατη και μονομερή ερμηνεία της κοινωνίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, "η φύση γίνεται ο μέγας ανταγωνιστής της ιστορίας" (Μαρκούζε, 1985α:39) και η ελληνική ύπαιθρος, εκλαμβάνεται ως ο τόπος που φυλάσσεται η ψυχή των Ελλήνων, ως δημιουργική, αρχική πηγή, ως το αμετακίνητο, αναλλοίωτο και ζωοποιό κέντρο του κόσμου, ως πηγή αλήθειας του κόσμου και ως το αιώνιο θεμέλιο της κοινωνίας. Μ' αυτήν την έννοια, ο μύθος της ελληνικής γης συμπληρώνει τη διαδικασία απο-ιστορικοποίησης της "παραδοσιακής" οικογένειας και το μύθο της πατρίδας και του τόπου (όχι ως γεωγραφική περιοχή, αλλά ως θαυματοργό, προνομιούχο "χώμα" απ' όπου "αναβλύζει" ή "φύεται" ο φορέας της αλήθειας και ο λόγος της παράδοσης). Οι εθνικές ρίζες (η μήτρα, η μάνα) νοηματίζονται ως άχρονες υπερϊστορικές και αναλλοίωτες, οντότητες (Γεράσης, 1989:82), ενώ η αγνότητα και η απλότητα των αισθημάτων της γυναικείας ψυχής διαφυλάττονται ακριβώς χάρη στην επαφή με τις αιώνιες αξίες του ελληνισμού. Σ' αυτό το πλαίσιο, η αρετή (ταυτότητα) της γυναίκας της υπαίθρου, ταυτίζεται με την άχρονη διϊστορική και αναλλοίωτη ενότητα της ελληνικής λαϊκής ψυχής και γλώσσας. Επιπλέον, η επιστροφή στις ρίζες (το αίμα, το χώμα) και στις αιώνιες εθνικές αξίες που συμπυκνώνονται στο πρότυπο της παραδοσιακής οικογένειας εγκαλούνται ως μέσον για να ξαναβρεί ο Έλληνας την χαμένη αθωότητα, και για να ξαναποχτήσει την επαφή (επικοινωνία) με τη χαμένη προστατευτική μήτρα (μάνα, Ελλάδα). (Η υποσημείωση αυτή στηρίχτηκε στην ανάπτυξη παρόμοιων θεμάτων στο Γ. Γεράσης, 1989:70-99).

- η μέση ελληνίδα των αστικών περιοχών, δηλαδή η συνηθισμένη μητέρα ("η μητέρα όλων μας"), απλή και δραστήρια νοικοκυρά, τρυφερή μητέρα και ευχάριστη σύντροφος, χωρίς προσωπικές φιλοδοξίες και επαγγελματικές υποχρεώσεις που την κρατούν μακριά από την οικογένεια.

Συχνά, αυτές οι εικόνες - πρότυπα, αντιπαραβάλλονται άμεσα ή έμμεσα στους κυρίαρχους αρνητικούς τύπους των "φεμινιστριών" γυναικών ή, πιο σωστά, των γυναικών με προσωπικές φιλοδοξίες και στόχους ανεξάρτητους από τη διαφύλαξη των οικογενειακών παραδόσεων και της εθνικής συνοχής. Πρόκειται ανίστοια για κάποια στερεότυπα γυναικών που πληρώνουν το αντίτιμο της "παρέκκλισης" τους με τη μοναξιά, τη νεύρωση, την τρέλα ή τον διπλό φόρτο εργασίας (βλ. ενδεικτικά, 20.2.2).

Το γεγονός ότι τέτοιου τύπου ιδεολογικές παραδοχές είναι στατιστικά περιθωριακές στο corpus ανάλυσης οπωσδήποτε είναι ενδεικτικό της γενικότερης περιθωριοποίησης τέτοιων απόψεων στο κυρίαρχο σύστημα αξιών. Το ερώτημα που καλούμαστε τελικά ν' απαντήσουμε είναι κατά πόσον τα εναλλακτικά θέματα αυτής της κατηγορίας, διαφέρουν ριζικά από αυτές τις πρώτες παραδοχές, σε τέτοιο μάλιστα σημείο ώστε να συμπεράνουμε ότι στον αθηναϊκό Τύπο υπάρχει μια ουσιαστική πλουραλιστική κάλυψη του ζητήματος, ή αν τελικά όλες οι εναλλακτικές απόψεις δεν υπερβαίνουν ποτέ κάποιες θεμελιώδεις κοινές αρχές.

Το δεύτερο και τρίτο θέμα αυτής της υποκατηγορίας, τα οποία σημειωτέον συνυπάρχουν πάντα στις ίδιες μονάδες συμφραζομένων, αφορούν απόψεις όπου συνήθως τονίζεται ότι *"η σκληρή δουλειά που επιτελούν οι γυναίκες στο "σπίτι" και στην "εργασία" μένει χωρίς την ανάλογη αναγνώριση ή/και βοήθεια από τους άνδρες ή/και την κοινωνία"*. Ετσι αφενός ο "διπλός ρόλος" και αφετέρου οι "κακές συνθήκες εργασίας" έχουν ως συνέπεια την κούραση και την υποβάθμιση της ζωής των γυναικών. Η επιχειρηματολογία αυτών των θεμάτων θεμελιώνεται και πάλι στο θεωρητικό πλαίσιο του δομολειτουργισμού του Parsons και θεωρείται ότι στο χώρο του ιδιωτικού υπάρχει (ή οφείλει να υπάρχει) συμπληρωματικότητα καθηκόντων, ενώ, επίσης, θεωρείται ότι η απασχόληση των γυναικών είναι προέκταση των οικογενειακών τους υποχρεώσεων και καθηκόντων ή απόρροια της αύξησης των "απαιτήσεων της ζωής" και είναι αναγκαία για τη βελτίωση των συνθηκών της διαβίωσης και όχι για προσωπικούς λόγους (κατανάλωση,

κοινωνικής αναγνώριση, υιοθέτηση ατομικιστικών αξιών κλπ). Και σ' αυτό το πλαίσιο, οι γνωστές διακρίσεις μεταξύ ιδιωτικού/δημοσίου, οικογένειας/εργασίας και ανδρικού/γυναικείου κόσμου δομούν τις απόψεις σύμφωνα με τις οποίες οι γυναίκες με την είσοδο τους στον "ανταγωνιστικό" χώρο του δημοσίου "ηττήθηκαν" γιατί αναγκάζονται να επωμιστούν ρόλους που δεν ταιριάζουν με τα χαρακτηριστικά του φύλου τους. Προκειμένου μάλιστα να τεκμηριωθεί αυτή η άποψη συχνά επιστρατεύονται είτε τα "αντικειμενικά" στοιχεία φορέων, ερευνών κλπ (βλ. ενότητα "Είδος διακρίσεων"), είτε συνεντεύξεις και μαρτυρίες "απλών" γυναικών που με καθημερινή βιωματική γλώσσα τονίζουν πόσο *"αλλοτριωτική διαδικασία είναι η απασχόληση για μια γυναίκα σήμερα"*. Σε ορισμένες μονάδες συμφραζομένων αυτή η συλλογιστική συμπληρώνεται και με την άποψη ότι ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί η αναβάθμιση της ζωής των γυναικών είναι η εγκατάλειψη της απασχόλησης και η ασχολία με το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών.

Σ' αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων, αν μετακινηθούμε από το ρητό επίπεδο του λόγου στο λανθάνον, βλέπουμε ότι η οικογένεια, είτε ως πραγματικότητα είτε ως πρότυπο, εκλαμβάνεται, κατά κανόνα, ως "τόπος" αυτενέργειας και αυτονομίας ο οποίος δεν υπόκειται στους καταναγκασμούς της κοινωνίας. Ο πυρήνας του αιτήματος της "επιστροφής" των γυναικών στην οικογένεια, όσο υπαινικτικά και αν τίθεται, έχει πολλά κοινά στοιχεία με τις προσεγγίσεις του μεταφεμινιστικού κινήματος και των θεωρητικών της "δυσδικής οικονομίας". Όπως είδαμε (κεφ. 3, παράγ. 3.1.1), οι θεωρητικές αυτές προτάσεις καταλήγουν, από τελείως διαφορετικές αφετηρίες, στην αναγνώριση της ανάγκης "επιστροφής", ή "εξόδου" των ατόμων στον έσχατο χώρο ελευθερίας, τον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας. Σ' αυτές τις προτάσεις γίνεται διάκριση μεταξύ ιδιωτικού - οικογένειας από την κοινωνία - δημόσιο - εργασία με την έννοια της αντιπαράθεσης ενός μη ανταγωνιστικού χώρου που έχει αποδεσμευτεί από τα οικονομικά συμφέροντα και τους εξωτερικούς καταναγκασμούς του ανταγωνιστικού δημόσιου χώρου. Γενικότερα, στον ορθολογισμό της αγοράς, αντιτίθεται ένα σύνολο ποιοτικών "μη υλικών" ηθικών, κοινωνικών, πολιτιστικών αξιών, ενώ το ιδιωτικό ορίζεται ως χώρος της καθολικής άρνησης της τάξης της εξουσίας και του κοινωνικού συστήματος στο όνομα ενός αναφαίρετου δικαιώματος του ανθρώπου να κανονίζει αυτός τη ζωή του σύμφωνα με τις επιθυμίες του και τις επιλογές του. Έτσι, κατ' επέκταση, οι οικογενειακοί ρόλοι προδιαγράφονται σύμφωνα με τη φυσική τάξη πραγμάτων, ανάλογοι με τους πανίσχυρους νόμους της φύσης, πέρα και έξω από τις

κοινωνικές συνθήκες με πλαίσιο αναφοράς διαχρονικά σύμβολα, πράγμα που εξυπακούεται ότι η γυναικεία φύση αποτελεί τον σταθερό πυρήνα της γυναικείας ύπαρξης σε όλες τις ομάδες φυλές, κοινωνίες ή κοινωνικούς σχηματισμούς.

Ενδιαφέρον σ' αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων έχουν οι απόψεις εκείνες που συναρθρώνουν και τις δύο αντιλήψεις (*"χειραφέτιση αλλά και αλλοτρίωση"*). Πρόκειται για θέματα που στο σύνολο των εφημερίδων είναι στατιστικά σημαντικότερα (24%) από εκείνα που θεωρούν την απασχόληση απλώς *"αλλοτρίωση"* ή *"υποβάθμιση"* (19,1%) και τα οποία συγκροτούνται μέσα από τη συνάρθρωση μιας ορθολογικής/εκσυγχρονιστικής επιχειρηματολογίας και ενός παραδοσιακού και στερεότυπου λόγου. Στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων κυριαρχεί μια *"δυσφορία"* για το ασυμβίβαστο μεταξύ των προταγμάτων και των αιτημάτων για ίση ανάπτυξη των φύλων και της ύπαρξης ανισότητας ως προς την απασχόληση ή/και το βάρος των οικογενειακών καθηκόντων. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, νομίζουμε ότι γίνεται μια προσπάθεια *"πιστότερης"* καταγραφής της πραγματικότητας, με τέτοιο τρόπο όμως που να μην τεθεί σε αμφισβήτηση το κυρίαρχο σύστημα αξιών. Έτσι, ο αθηναϊκός Τύπος, με αφετηρία το αξίωμα της θετικής αξίας της απασχόλησης και του ρόλου της στη χειραφέτιση και αυτοανάπτυξη του ατόμου γενικά, συνυπολογίζοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες, τείνει να υιοθετεί αρκετά συχνά την αμφίσημη αντίληψη ότι *"αν και η απασχόληση είναι μέσον απελευθέρωσης και χειραφέτισης, εντούτοις σήμερα οδηγεί στην υποβάθμιση της ζωής των γυναικών"*. Συχνά το θέμα αυτό συνδυάζεται με τις απόψεις που θεωρούν ότι *"έχει γίνει μεγάλη πρόοδος αλλά έχουμε ακόμα πολύ δρόμο να διανύσουμε"*, προβάλλονται ως *"αποδεικτικά στοιχεία"* οι μεταβολές που έχουν συντελεστεί αλλά και οι υπάρχουσες διακρίσεις των δύο φύλων στην αγορά εργασίας (βλ. *"Είδος διακρίσεων"*) και τελικά συναρθρώνεται κυρίως με τα αιτήματα για ενίσχυση της κοινωνικής πολιτικής του κράτους πρόνοιας και λιγότερο με τη *"βοήθεια"* των ανδρών στα οικογενειακά *"βάρη"* ή με την άποψη ότι πρέπει να αντικατασταθεί ο παραδοσιακός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας με έναν σύγχρονο (βλ. κεφ. 14 και 15).

Πίσω από τη διαφορά μεταξύ των τριών ομάδων απόψεων για την ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, (στην ουσία μπορούμε να πούμε ότι πρόκειται για δύο θέματα γιατί το τρίτο αποτελεί μια, ελαφρώς διαφοροποιημένη ως προς την ανάπτυξη, προέκταση του πρώτου), νομίζουμε ότι βρίσκεται μια κοινή αντίληψη

για την κοινωνική πραγματικότητα και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Θα λέγαμε ότι οι διαφορές στις απόψεις εκκινούν από το ίδιο πλαίσιο αναφοράς, το ίδιο σύστημα αξιών (ακόμα και όταν δεν διατυπώνονται ρητά οι αξιακοί προσανατολισμοί τους) και παραπέμπουν απλώς σε μια διαφορά αξιολογικών προτεραιοτήτων. Πυρήνας των αντιλήψεων είναι η συλλογιστική για τη διάκριση ιδιωτικού/δημοσίου και ως λογική προέκτασή της η μη αμφισβήτηση της ταύτισης κοινωνικής και βιολογικής μητρότητας. Ο κεντρικός άξονας της "διαμάχης" παραμένει η αναφορά στο δίλημμα "μέσα" ή "μέσα και έξω". Μ' αυτήν την έννοια το κύριο πρόβλημα δεν είναι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας αλλά η επιλογή μεταξύ της αποκλειστικής ενασχόλησής των γυναικών με την οικιακή εργασία ή ο συνδυασμός - η συσσώρευση - αυτής της δραστηριότητας με την απασχόληση. Με βάση αυτόν τον αρχικό περιορισμό, άλλοτε η δημόσια σφαίρα εμφανίζεται ως χώρος αυτοανάπτυξης και άλλοτε ως χώρος αλλοτρίωσης, το ιδιωτικό άλλοτε είναι χώρος ανισότητας, άλλοτε μένει αδιερεύνητο και άλλοτε νοηματοδοτείται ως χώρος συμπληρωματικότητας και πληρότητας.

13.2 Η απασχόληση των γυναικών. Οι διακρίσεις των φύλων στην αγορά εργασίας

Όπως είδαμε, το ζήτημα των ανισοτήτων των φύλων στην αγορά εργασίας απασχολεί ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό στο corpus (στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων 58,8%, ποσοστό που κυμαίνεται από 47,5% έως 76,4% ανάλογα με την εφημερίδα, βλ. Πίνακα 3.1). Αντικείμενο των μονάδων συμφραζομένων που ταξινομούνται στην παρούσα υποκατηγορία θεμάτων είναι οι *μορφές* της διαφορικής αντιμετώπισης των γυναικών στην αγορά εργασίας σε σχέση με τους άνδρες (Πίνακας 4.1). Στον αθηναϊκό Τύπο, οι κατά φύλο διακρίσεις παίρνουν συγκεκριμένες μετρήσιμες μορφές και ταξινομούνται στα εξής θέματα:

- "Διαφορά στη θέση στην επιχείρηση"/ "ιεραρχία"/ "διευθυντικά πόστα", "εκτελεστικές, βοηθητικές εργασίες"/ "θέσεις υπευθυνότητας" (συνολικό ποσοστό στις σχετικές μονάδες συμφραζομένων 41,7%)
- "Κλάδος"/ "ειδικότητες" (συνολικό ποσοστό 36,3%)
- "Ανεργία"/ "υποαπασχόληση" (συνολικό ποσοστό 29,2%)
- "Συνθήκες εργασίας"/ "υγιεινή"/ "βία"/ "ατυχήματα"/ "σεξουαλική παρενόχληση" (συνολικό ποσοστό 27,5%)

- "Μισθολογικές διαφορές"/ "χαμηλότερες αποδοχές" (συνολικό ποσοστό 21,7%)
- "Περιορισμένες προοπτικές εξέλιξης"/ "προαγωγή"/ "κοινωνική καθήλωση" (συνολικό ποσοστό 11,3%)
- "Ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό" (συνολικό ποσοστό 8,8%)
- "Προσλήψεις"/ "ένταξη"/ "επανένταξη" (συνολικό ποσοστό 7,1%).

Πολύ γενικά μπορούμε να πούμε ότι σ' ό,τι αφορά την απεικόνιση των διακρίσεων, επιχειρείται μια λίγο ή πολύ πιστή αντανάκλαση της "κοινωνιολογικής" πραγματικότητας, με την έννοια ότι κατά κανόνα αναπαράγονται σ' αυτές τις μονάδες συμφραζομένων τα στοιχεία που παρέχουν, μέσω διάφορων αρμόδιων φορέων, εμπειρικές και δειγματοληπτικές έρευνες, αν και στον αθηναϊκό Τύπο αυτά τα στοιχεία παίρνουν μια ιδιαίτερα απλουστευτική μορφή (Πίνακας 4.2), πιθανόν μέσω της παραδοχής ότι "πρέπει να είναι κατανοητά στο μέσο πολίτη"¹². Συγκεκριμένα, μέσα από μια, άλλοτε, εμπεριστατωμένη και, άλλοτε, αποσπασματική παράθεση στοιχείων στατιστικών αναλύσεων και κοινωνιολογικών ερευνών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, οι αθηναϊκές εφημερίδες, στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων¹³, τονίζουν ότι παρά το αναμφισβήτητο γεγονός ότι η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό ολοένα και αυξάνεται (αν και το ποσοστό συμμετοχής των ανδρών στο εργατικό δυναμικό εξακολουθεί να βρίσκεται σε υψηλότερα επίπεδα), ανάμεσα στα δύο φύλα επικρατούν σημαντικές ανισότητες. Σ' αυτές τις μονάδες συμφραζομένων άλλοτε αντικείμενο είναι το φαινόμενο της συγκέντρωσης των γυναικών σε συγκεκριμένους κλάδους της οικονομίας και ορισμένες θέσεις εργασίας και άλλοτε, το αυξημένο ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στις απασχολήσεις μερικής απασχόλησης ή στις

---

12. Πάντως όσο κι αν απλουστεύονται τα στατιστικά αυτά στοιχεία, προκειμένου να χρησιμεύσουν για την εδραίωση των επιχειρημάτων του αρθρογράφου, δεν παύουν ν' αποτελούν μια άλλη μορφή "διγραφίας". Ο όρος "διγραφία", εδώ υιοθετείται με την έννοια της "κρυφής" γλώσσας, όπου οι πραγματικές διαστάσεις και η πραγματική σημασία των δεδομένων είναι συνήθως άγνωστες στον αναγνώστη αφού δεν έχει άμεση γνώση τού τι αντιπροσωπεύει το κάθε στοιχείο και αδυνατεί να ελέγξει την αξιοπιστία τους. Ο Γ. Κορδάτος, (1972, σελ. 104-105), στην ανάλυση του για την Πυθαγόρεια διδασκαλία, τονίζει ότι στην Ασία ήταν καθιερωμένη η διγραφία και οι εκεί ιερείς χρησιμοποιούσαν την ιερογλυφική ή ιερατική γραφή που γνώριζαν μόνο οι ίδιοι, προκειμένου να κρατήσουν περιορισμένη τη γνώση σε έναν κλειστό κύκλο μνημένων της κάστας τους. Σ' αντίθεση, οι Αρχαίοι Έλληνες καθιέρωσαν τη μονογραφία, κάτι που πιθανόν ανάγκασε τον Πυθαγόρα, προκειμένου να περιορίσει την πρόσβαση της διδασκαλίας του, να την κρυπτογραφήσει διατυπώνοντάς την στη συνθηματική γλώσσα των αριθμών, δημιουργώντας έτσι μια άλλη μορφή "διγραφίας".

13. Πρόκειται για τις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στην ύπαρξη διακρίσεων μεταξύ των δύο φύλων στην αγορά εργασίας.

άτυπες και περιστασιακές απασχολήσεις (η κατηγορία των συμβοηθούτων και μη αμειβομένων μελών των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία είναι γυναίκες) και η εργασία κατ' οίκον. Άλλες φορές, διερευνάται το φαινόμενο της κάθετης κατάτμησης ανδρών και γυναικών, όπου η απασχόληση των γυναικών χαρακτηρίζεται από αστάθεια, χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και περιορισμένες ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ανόδου, μικρότερες πιθανότητες ένταξης και επανένταξης στην αγορά εργασίας, υποδεέστερη θέση στο σύστημα εξουσίας και ελέγχου στη διαδικασία της εργασίας, υπερσυγκέντρωση σε ανειδίκευτες, ημειδικευμένες εργασίες και στις χαμηλότερες βαθμίδες της γραφειοκρατικής ιεραρχίας που σήμερα υφίστανται συνεχή υποβάθμιση. Επίσης, σε πολλές μονάδες συμφραζομένων επισημαίνεται ότι το σημαντικότερο πρόβλημα που αφορά στην αύξηση του ποσοστού συμμετοχής του γυναικείου εργατικού δυναμικού είναι η ανεργία, γεγονός που δίνει τη δυνατότητα στους άνδρες να μονοπωλούν τις υπάρχουσες δυνατότητες καριέρας. Τέλος, αναλύονται οι οικονομικοί περιεχομένου ανισότητες που αφορούν τόσο τα εισοδήματα από εργασία όσο και τη συμμετοχή στα συνολικά στοιχεία του κοινωνικού πλούτου καθώς και οι γενικές συνθήκες εργασίας (ατυχήματα, υγεία, σχέσεις με συναδέλφους κλπ). Διευκρινίζουμε δε ότι, πολύ συχνά, συνυπάρχουν περισσότερα του ενός θέματα (μερικές φορές και όλα μαζί) σε μια μονάδα συμφραζομένων.

Το ζήτημα εδώ πιστεύουμε ότι δεν είναι να αξιολογήσουμε αυτά καθεαυτά τα μετρήσιμα στοιχεία που καταγράφονται στο corpus ανάλυσης, ως προς τη διαστρέβλωση ή όχι αυτής της "κοινωνιολογικής" πραγματικότητας¹⁴, και, ακόμη περισσότερο, δεν θεωρούμε ότι το ενδιαφέρον μας πρέπει να επικεντρωθεί στην ανάλυση των ποσοτικών διαφορών μεταξύ των εφημερίδων, αφού το ότι συμμερίζονται λίγο πολύ τις ίδιες απόψεις για τις μορφές διάκρισης είναι κατά την άποψή μας πιο σημαντικό. Εξάλλου, το είδος των στοιχείων και τα ποσοστά που καταγράψαμε σ' αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων, δεν μας επιτρέπουν να συνάγουμε κάποια συμπεράσματα ως προς τη σημασία που μπορεί να έχουν οι

---

14. Αξίζει πάντως να επισημανθεί η ιδιαίτερη βαρύτητα που έχει το θέμα της "Ιεραρχίας και της θέσης στην επιχείρηση" έναντι του αντίστοιχου θέματος των "μισθολογικών διαφορών" που απασχολεί μικρό σχετικά ποσοστό μονάδων συμφραζομένων στο σύνολο των εφημερίδων (με εξαίρεση *Τα Νέα* και το *Εθνος*), γεγονός που αποτελεί μια αξιόλογη ένδειξη επιβεβαίωσης της τάσης, σ' όλο το corpus, να αποφεύγεται η έννοια του οικονομικού οφέλους ή συμφέροντος και να αντιδιαστέλλεται ρητά από οποιοδήποτε πρότυπο επαγγελματικής ένταξης των γυναικών ή "γυναικείας" κοινωνικής καταξίωσης και επιτυχίας.

διαφορές μεταξύ των εφημερίδων, ούτε να τεκμηριώσουμε την εγκυρότητά τους αφού μπορεί να οφείλονται σε μάλλον τυχαίους και συγκυριακούς λόγους. Συνεπώς, θεωρούμε ότι το ενδιαφέρον μας πρέπει να προσανατολιστεί στο πώς ενσωματώνονται αυτά τα στοιχεία στις σχετικές μονάδες συμφραζομένων και τι ρόλο παίζουν στο συνολικό περιεχόμενο του corpus (κυρίως τι ρόλο παίζουν στο κυρίαρχο πολιτικό λόγο που αναπαράγεται στον αθηναϊκό τύπο). Μ' άλλα λόγια, αυτό που ενδιαφέρει την προσέγγισή μας είναι πώς συνδέονται τα στοιχεία για το είδος διακρίσεων μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας με τις κυρίαρχες συλλογικές αναπαραστάσεις του αθηναϊκού Τύπου¹⁵ και πώς το συνολικό περιεχόμενό του υλοποιείται μέσω συγκεκριμένων πρακτικών και μηχανισμών κατασκευής των ειδήσεων. Για το σκοπό αυτό, πραγματοποιήσαμε μια σημειολογική ανάλυση των πιο λεπτομερών μονάδων συμφραζομένων αυτής της κατηγορίας (βλ. κεφ. 19, ενότητα 19.2.5).

---

15. Μ' αυτήν την έννοια, μάς παρέχουν τη δυνατότητα να αντιληφθούμε τις κοινωνιολογικές ή στατιστικές έρευνες και την επίκλησή τους στον Τύπο ως ασφαλή δείκτη του είδους των ερωτημάτων που θέτει μια συγκεκριμένη κοινωνία σε μια δεδομένη εποχή αλλά και των ζητημάτων που παρασιωπούνται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14: Οικογένεια, μητρότητα, πατρότητα

Στο κεφάλαιο αυτό, περιλαμβάνονται τα δεδομένα που προκύπτουν από την επεξεργασία δύο γενικών κατηγοριών: της κατηγορίας "Οικογένεια" και της κατηγορίας "Μητρότητα". Η απόφαση αυτή υπαγορεύεται από τα ευρήματα της ανάλυσης αφού, στον ελληνικό Τύπο, τα ζητήματα της μητρότητας και της πατρότητας δεν διαχωρίζονται ποτέ από αυτά της οικογένειας και μάλιστα της συζυγικής (πυρηνικής) οικογένειας. Εξάλλου, θεωρήσαμε σκόπιμο να περιλάβουμε στο τέλος αυτού του κεφαλαίου την υποκατηγορία "Συνδυασμός επαγγελματικής απασχόλησης και οικογενειακών δραστηριοτήτων"¹, αφού δηλαδή έχει προηγηθεί ξεχωριστά η ανάλυση των ζητημάτων που σχετίζονται με την επαγγελματική ένταξη και απασχόληση των γυναικών (στο προηγούμενο κεφάλαιο) αλλά και των ζητημάτων που σχετίζονται με την οικογένεια και τη μητρότητα (στο παρόν κεφάλαιο).

Εξαρχής τονίζουμε ότι τα περισσότερα θέματα που πραγματεύεται το κεφάλαιο αυτό καταλαμβάνουν, στο σύνολο του corpus, πολύ μικρότερα ποσοστά από τα θέματα που πραγματεύονται οι κατηγορίες της "Επαγγελματικής ένταξης και απασχόλησης", "Κράτος/Πολιτικοί Θεσμοί" και "Γυναίκες και Πολιτική". Κύριο δηλαδή χαρακτηριστικό πολλών θεμάτων αυτού του κεφαλαίου είναι η σχετική μηδαμινή στατιστική τους συχνότητα στο σύνολο του corpus. Εκτιμούμε ότι το φαινόμενο αυτό αποτελεί συνέπεια της ιδιαίτερης βαρύτητας που παίζει ο λόγος των "πηγών" ειδήσεων (πολιτικοί φορείς) στα δημοσιεύματα του corpus και του τρόπου που αναπαρίσταται στο εσωτερικό του λόγου αυτού η διάκριση μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου με τη συνεπαγόμενη προτεραιότητα του δεύτερου.

Το περιεχόμενο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων, περιστρέφεται κατά κύριο λόγο γύρω από τα εξής ερωτήματα:

- Ποιοι είναι οι κυρίαρχοι τύποι οικογενειακής δομής και μορφής στις σύγχρονες κοινωνίες, πώς αξιολογούνται και ποια είναι τα επιθυμητά πρότυπα;
- Πώς ορίζεται η μητρότητα (ως βιολογικό, κοινωνικό, κλπ φαινόμενο);

---

1. Στο "ερωτηματολόγιο" η υποκατηγορία αυτή ανήκει στην κατηγορία "Επαγγελματική Ένταξη και Απασχόληση των Γυναικών".

- Αμφισβητείται η ταύτιση της βιολογικής μητρότητας με την κοινωνική μητρότητα (την αποκλειστική ευθύνη των γυναικών στην ανατροφή των παιδιών), με ποιο τρόπο και με ποιο αποτέλεσμα (συνέπειες για την οικογένεια, το έθνος, την ψυχική ισορροπία των ενηλίκων, τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών, την απελευθέρωση των γυναικών);
- Η πατρότητα εδραιώνει το δικαίωμα του πατέρα για επαγγελματική καριέρα (ως υπεύθυνου για την οικογενειακή επιβίωση);
- Δίνεται έμφαση στο διαπαιδαγωγικό ρόλο των γυναικών;
- Ποιες είναι οι απόψεις για τη σχέση μητρότητας και γυναικών;
- Ποιος είναι ο επιθυμητός αριθμός παιδιών;
- Είναι θεμιτός ο έλεγχος των γεννήσεων (ο περιορισμός του αριθμού των παιδιών) ή/και ο προγραμματισμός της μητρότητας σε σχέση με το χρόνο απασχόλησης;

Τα σχετικά θέματα που προέκυψαν από τα ερωτήματα αυτά, ταξινομήθηκαν σε 11 υποκατηγορίες και συγκρότησαν 10 πίνακες (βλ. Παράρτημα, Πίνακες 5.1 έως 5.10). Τα βασικά συμπεράσματα που αποκομίσαμε από την ανάλυση των δύο κεντρικών κατηγοριών μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

Η οικογένεια, στη συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων του corpus, αντιμετωπίζεται ως μια μονάδα που εκφράζει το προσωπικό και ιδιωτικό βίο και παραμένει αναλλοίωτη από τη σύστασή της μέχρι τη λύση της. Αγνοούνται δηλαδή όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την αλλαγή σύνθεσης και μορφής και τις φάσεις του κύκλου ζωής της οικογενειακής ομάδας ή των ατόμων που ανήκουν σ' αυτήν και ιδιαίτερα του "οικογενειακού κύκλου ζωής" των γυναικών καθώς και της επίδρασης που μπορούν να έχουν αυτές οι φάσεις στην οικογενειακή δομή (βλ. κεφ. 2). Ιδιαίτερα, σ' ό,τι αφορά τη δομή των οικογενειών, αν και όπως θα δούμε οι απόψεις συχνά ποικίλλουν, το εύρος των διαφοροποιήσεων είναι στενό αφού περιορίζεται στο δεδομένο της ύπαρξης μιας παραδοσιακής ή σύγχρονης "πυρηνικής" οικογένειας που αποτελείται από τους δύο ισότιμους ή ανισότιμους ως προς τους ρόλους συζύγους και τα παιδιά τους. Έτσι τα ζητήματα της οικογένειας αντιμετωπίζονται κάτω από το πρίσμα ενός "μέσου" παιδοκεντρικού² τύπου, κατατάσσοντας τα υπόλοιπα ποικίλα σχήματα

---

2. Με την έννοια ότι η κύρια λειτουργία που επιτελεί η σύγχρονη οικογένεια είναι η αναπαραγωγή και η φροντίδα των παιδιών. Η "σταθεροποίηση της προσωπικότητας των συζύγων" συνιστά τη δεύτερη σημαντικότερη οικογενειακή λειτουργία, αλλά σπάνια θίγεται στο συγκεκριμένο corpus (με εξαίρεση ορισμένες συνεντεύξεις "επώνυμων" και "καταξιωμένων" γυναικών).

οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής στο χώρο της κοινωνικής *απόκλισης*³. Μέσω αυτής της οπτικής η "μέση" οικογένεια γίνεται αντιληπτή ως απόλυτη και αιώνια ηθική αξία και όχι ως μεταβαλλόμενη κοινωνική σχέση, ταυτιζόμενη ταυτόχρονα με την "ιδανική", την "κανονική" και τη "συμβατική" οικογένεια⁴. Επίσης με τον τρόπο που οι γυναίκες "κατασκευάζονται" ως ενιαία και φυσική κατηγορία αποσιωπάται το γεγονός ότι ο "ρόλος" των γυναικών ως συζύγων και μητέρων δεν αφορά όλες τις γυναίκες ή ποικίλλει με τις κοινωνικο-οικονομικές ή/και δημογραφικές κατηγορίες που συνεπάγονται διαφορετικούς κύκλους ζωής και διαφορετικούς ρόλους (Μουσούρου (1985α:37). Παράλληλα, σ' ό,τι αφορά τη μητρότητα, αν και συχνά αναγνωρίζεται ότι συνιστά κοινωνική λειτουργία και όχι μόνο βιολογικό φαινόμενο (προορισμό του ανθρώπου ή της γυναίκας), σχεδόν ποτέ δεν αμφισβητείται η ταύτιση της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας, ή σπάνια η αμφιβήτηση αυτή γίνεται αντιληπτή ως απελευθερωτικός όρος για τις σχέσεις των δύο φύλων. Αντίθετα, πολύ συχνά θεωρείται ότι η αμφισβήτηση της ταύτισης αυτής, έχει (ή θα είχε) καταστροφικές συνέπειες για την οικογένεια, το έθνος, την ψυχική ισορροπία των ενηλίκων ή τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Ταυτόχρονα, με διάφορες "αφορμές" εξαιρούνται η συναισθηματική και συζυγική αγάπη σε συνδυασμό με την ολοκλήρωση των γυναικών μέσω της μητρότητας με κεντρικούς άξονες τις έννοιες της προσφοράς και της θυσίας. Ως λογικό επακόλουθο, η μητρότητα σπάνια θεωρείται "παγίδα" για τις γυναίκες ενώ τα ζητήματα του ελέγχου ή του προγραμματισμού των γεννήσεων σε σχέση με το χρόνο απασχόλησης θίγονται ελάχιστα και "αποφεύγονται" οι ρητές διατυπώσεις για τον επιθυμητό αριθμό παιδιών (εκτός και αν υιοθετούνται οι απόψεις των φορέων περί δημογραφικής πολιτικής οπότε προβάλλονται οι πολύτεκνες οικογένειες). Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι γυναίκες ως μητέρες και σύζυγοι παίζουν (ή οφείλουν να παίζουν) έναν ιδιαίτερο διαπαιδαγωγικό ρόλο ενώ οι άνδρες ως πατέρες "απουσιάζουν", αφού το ζήτημα της πατρότητας θίγεται ελάχιστα και αυτό μόνον προκειμένου να υιοθετηθεί ή ν' απορριφθεί η άποψη ότι η πατρότητα εδραιώνει το δικαίωμα *προτεραιότητας* του πατέρα για επαγγελματική καριέρα ως υπεύθυνου για την οικογενειακή επιβίωση.

---

3. Για εναλλακτικά προς τη συμβατική οικογένεια σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου, βλ. σχετικά Μουσούρου (1989:78-109) και κεφ. 2 παρούσας εργασίας.

4. Βλ. σχετική τυπολογία Μουσούρου (1989:10).

Στη συνέχεια, εξετάζονται ένα ένα τα ερωτήματα και δίνονται λεπτομερή στοιχεία για κάθε θέμα και κάθε υποκατηγορία θεμάτων όπως προέκυψαν από το corpus ανάλυσης.

14.1 Οικογενειακή μορφή

Όπως τονίσαμε, σύμφωνα με τις αθηναϊκές εφημερίδες, ο κυρίαρχος, αν όχι μοναδικός, τύπος οικογενειακής μορφής στις σύγχρονες κοινωνίες, που ταυτόχρονα ταυτίζεται και με το επιθυμητό πρότυπο, είναι η "πυρηνική" - συζυγική οικογένεια που αποτελείται από τους συζύγους και τα παιδιά τους. Το πρότυπο είναι τόσο ισχυρό που κάθε άλλο σχήμα θεωρείται ότι ανήκει στο χώρο της παθολογίας (δυστυχημένα ή προβληματικά παιδιά, ανασφαλείς άνδρες, ανικανοποίητες γυναίκες που υποφέρουν από μοναξιά, παρεμβαίνουσες "πεθερές" κλπ)⁵. Μ' αυτήν την έννοια, η συζυγική "απομονωμένη" οικογένεια, ως ιδανικό, εμπεριέχει την υποχρέωση συμμόρφωσης όλων των ατόμων (και κυρίως των γυναικών), ακόμα και αν κάτι τέτοιο δεν διατυπώνεται ρητά σ' όλες τις μονάδες συμφραζομένων.

14.2 Οικογενειακή δομή

Σύμφωνα με τα δεδομένα (Πίνακας 5.1), για το σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων⁶, κυρίαρχος τύπος οικογενειακής δομής θεωρείται:

1) Ο "παραδοσιακός" κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας όπου ο άντρας εργάζεται επαγγελματικά (προμηθευτής) και η γυναίκα έχει τη φροντίδα της οικογένειας και των παιδιών (οικοκυρά- μητέρα). Σ' αυτόν τον τύπο καταμερισμού, ο άνδρας δεν συμμετέχει στην οικιακή εργασία (συνολικό ποσοστό 13,5%, με διακυμάνσεις από 4,8% έως 35% ανάλογα με την εφημερίδα).

---

5. Όλες οι άλλες μορφές οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής, αναφέρονται τόσο ελλειπτικά και αφηρημένα στα δημοσιεύματα, που είναι αδύνατη η συγκρότηση μιας υποκατηγορίας σαφώς οριζόμενων θεμάτων. Γι' αυτό το λόγο ακριβώς θεωρήσαμε ότι η κατασκευή ενός πίνακα δε θα είχε καμία χρησιμότητα στην ανάλυσή μας.

6. Πρόκειται για τις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στο ζήτημα της οικογενειακής δομής.

2) Μια παραλλαγή του "παραδοσιακού" κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας όπου τόσο ο άντρας όσο και η γυναίκα έχουν απασχόληση αλλά η γυναίκα έχει την αποκλειστική φροντίδα του νοικοκυριού, των παιδιών και γερόντων και ο άνδρας δεν συμμετέχει ή ο ρόλος του παραμένει αδιευκρίνιστος (συνολικό ποσοστό 16,8%, με διακυμάνσεις από 10% έως 26,2%)

3) Ο "σύγχρονος" κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας όπου οι δύο σύζυγοι έχουν απασχόληση και η ανατροφή των παιδιών μοιράζεται ισότιμα μεταξύ τους. Σ' αυτό το είδος καταμερισμού θεωρείται ότι οι ρόλοι και οι σχέσεις των φύλων ακολουθούν τη λογική των δυνατοτήτων και των επιθυμιών των ατόμων και όχι την "παραδοσιακή" κατανομή ανάλογα με το φύλο (συνολικό ποσοστό 16,9%, με διακυμάνσεις από 4,3% έως 23,8%).

4) Ο τελευταίος τύπος αφορά τις περιπτώσεις εκείνες όπου δηλώνεται ότι *"οι γυναίκες έχουν την ευθύνη της οικιακής εργασίας και οι άνδρες βοηθούν στις οικογενειακές υποχρεώσεις"* (συνολικό ποσοστό 53,6%, με διακυμάνσεις από 42,9% έως 69,6%). Σ' αυτό το θέμα, σ' αντίθεση με όλα τα προηγούμενα, το φαινόμενο της ευθύνης για την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών δεν συνδέεται με την απασχόληση των γυναικών. Σε μερικές περιπτώσεις, μάλιστα, ρητά διατυπώνεται η άποψη ότι οι γυναίκες είναι υπεύθυνες για το νοικοκυριό, είτε εργάζονται επαγγελματικά είτε όχι.

Γενικά, από τα στατιστικά ευρήματα της θεματικής ανάλυσης, προκύπτει ότι κυριαρχεί η αντίληψη ότι στις σύγχρονες οικογένειες (ανεξάρτητα από το γεγονός της απασχόλησης των γυναικών), επικρατεί ακόμα ένας αυστηρός ως επί το πλείστον κατά φύλο καταμερισμός ρόλων και δραστηριοτήτων. Ο καταμερισμός αυτός αναθέτει στους άνδρες κατά προτεραιότητα τη θέση στην αγορά εργασίας και στις γυναίκες κατά προτεραιότητα τη θέση στο σπίτι με το ενδεχόμενο ενός δευτερεύοντος ρόλου ως εργαζομένης. Οι γυναίκες είτε εργάζονται είτε δεν εργάζονται επαγγελματικά, κατά συντριπτική πλειοψηφία (ποσοστό 83,9%) έχουν την κύρια ευθύνη για την οικιακή εργασία.

14.3 Αξιολογική κρίση για τον κυρίαρχο τύπο οικογενειακής δομής

Η υποκατηγορία του "κυρίαρχου τύπου οικογενειακής δομής" συνδέεται άμεσα με την υποκατηγορία που ταξινομεί τις αξιολογικές κρίσεις για τους κυρίαρχους

αυτούς τύπους. Αν και σ' ένα σημαντικό ποσοστό των σχετικών μονάδων συμφραζομένων δεν εκφέρεται ρητά ή υπαινικτικά κάποια αξιολογική κρίση, εντούτοις καταγράψαμε έναν εξίσου σημαντικό αριθμό μονάδων συμφραζομένων όπου διατυπώνεται κάποια συγκεκριμένη άποψη. Αυτές οι αξιολογικές κρίσεις ταξινομήθηκαν σε έξι θέματα (Πίνακας 5.3).

Ο κυρίαρχος κατά φύλο καταμερισμός στην οικογένεια:

- 1) είναι έκφραση της κρίσης των οικογενειακών και κοινωνικών αξιών
- 2) είναι αποτέλεσμα της ανισότητας των φύλων ή/και υπόλειμμα παλαιότερων εποχών
- 3) εκφράζει την ισοτιμία ρόλων μεταξύ των φύλων ως αποτέλεσμα της χειραφέτισης των γυναικών ή/και αποτέλεσμα της κοινωνικής ανάπτυξης και προόδου
- 4) εκφράζει το σεβασμό στην οικογένεια και τις παραδόσεις ή/και εκφράζει την ισορροπία των ρόλων μεταξύ των φύλων (αποτελεί συμπληρωματικότητα καθηκόντων)
- 5) είναι φυσικός και δεν αλλάζει ή/και είναι θέμα προσωπικής επιλογής και διαχείρισης
- 6) δεν αξιολογείται.

Από το συνδυασμό της υποκατηγορίας "κυρίαρχος τύπος οικογενειακής δομής" και της υποκατηγορίας "αξιολογική κρίση για τον κυρίαρχο τύπο οικογενειακής δομής", προκύπτουν δύο ομάδες:

1) Όταν θεωρείται ότι κυριαρχεί ο "παραδοσιακός", η "παραλλαγή του παραδοσιακού", ή ο τύπος "ευθύνη γυναικών, βοήθεια ανδρών", η θετική αξιολόγηση συμπυκνώνεται στην άποψη ότι υπάρχει σεβασμός των οικογενειακών αξιών, των παραδόσεων και των κοινωνικών θεσμών ή/και ότι υπάρχει ισορροπία και συμπληρωματικότητα καθηκόντων. Τα θέματα αυτά έρχονται να ενισχύσουν ευρήματα της κατηγορίας "Κοινωνική Ισότητα Φύλων"⁷. Κοινό στοιχείο των τριών τύπων οικογενειακής δομής είναι ότι η μητέρα κυριαρχεί στο οικιακό περιβάλλον και φροντίζει για τη συναισθηματική κάλυψη των μελών, την κοινωνικοποίησή τους και τη διαμόρφωση της νέας γενιάς "πολιτών" παίζοντας ένα σοβαρό καθοδηγητικό και διαπαιδαγωγικό ρόλο στη διάπλαση των χαρακτήρων των

---

7. Συγκεκριμένα, διασαφηνίζουν το θέμα "υπάρχει ισότητα στην οικογένεια" (βλ. κεφ. 12).

παιδιών. Συχνά τονίζεται ότι οι γυναίκες, είτε για λόγους κοινωνικούς και ιστορικούς είτε για λόγους ψυχοσύνθεσης, αποτελούν "συντηρητικό" παράγοντα, είναι στενά δεμένες με την παράδοση και φροντίζουν ως νοικοκυρές και μητέρες, μέσω του ηθικοπλαστικού τους ρόλου, να διαφυλάξουν το "παρελθόν" και τους "θεσμούς". Στα πλαίσια που προδιαγράφει αυτή η αντίληψη για την "παράδοση", ακόμα και όταν οι μητέρες - σύζυγοι έχουν απασχόληση, η "οικογένεια" θεωρείται ο φυσικός χώρος των γυναικών, η πραγματική τους θέση καλύπτεται από την προβληματική της συμπληρωματικότητας, αφήνεται να εννοηθεί ότι οι ανταγωνιστικές κοινωνικές σχέσεις των φύλων και των τάξεων στον ιδιωτικό χώρο μετασχηματίζονται σε αλληλεγγύη μεταξύ συζύγων και παιδιών, εξαιρούνται η αυτοθυσία, η αφοσίωση και προσφορά των γυναικών, τα ψυχικά τους χαρίσματα κλπ. Σ' αυτό το πλαίσιο, η απασχόληση των γυναικών εμφανίζεται απαραίτητη μόνο για *οικογενειακούς* λόγους και παίρνει τη μορφή μιας αναγκαστικής περιπτωσιακής αντικατάστασης του αρχηγού της οικογένειας ή τη μορφή μιας επικουρικής εργασίας λιγότερο ή περισσότερο μόνιμης, προκειμένου να διατηρηθεί το βιοτικό επίπεδο της οικογένειας (βλ. επίσης κατηγορία "Επαγγελματική Ενταξη και Απασχόληση Γυναικών", παραπάνω).

Αρκετά συχνά ο "παραδοσιακός", η "παραλλαγή του παραδοσιακού", ή ο τύπος "ευθύνη γυναικών, βοήθεια ανδρών", δεν αξιολογούνται καθόλου (ίσως ως κάτι αυτόνοτο)⁸ ή ακόμα θεωρούνται "φυσικοί" που δεν επιδέχονται αλλαγή. Σ' αυτήν την τελευταία περίπτωση, η επίκληση στη φύση, συνιστά μια στρατηγική για να ακυρωθεί το αίτημα της οποιασδήποτε μεταβολής των οικογενειακών ρόλων και να επικυρωθούν οι υπάρχουσες κοινωνικές διευθετήσεις. Σε πλήρη ανάπτυξη, αυτό το θέμα εμφανίζει την οικογένεια ως μια σχέση με φυσική (βιολογική) προέλευση (την αναπαραγωγή του είδους), η οποία διαφοροποιείται ελάχιστα μέσα στους αιώνες. Αυτή ακριβώς η σταθερότητα προσδίδει στο θεσμό το κύρος της ηθικής προτεραιότητας και ανωτερότητας. Από αυτήν την άποψη, η οικογένεια δεν εξαρτάται από τη δομημένη κοινωνική πραγματικότητα, αλλά όλη η κοινωνική οργάνωση θεμελιώνεται στο αμετάβλητο αυτό "κύτταρο" της κοινωνίας.

Η αρνητική κρίση αντίθετα, θεωρεί αυτούς τους τρεις τύπους οικογενειακής δομής ένδειξη της ανισότητας ή αδικίας που επικρατεί μεταξύ των δύο φύλων

---

8. Αποτολμούμε αυτήν την υπόθεση γιατί όπως θα δούμε πιο κάτω στην περίπτωση του "σύγχρονου" κατά φύλο καταμερισμού δεν συναντάμε ούτε μια φορά το θέμα "δεν αξιολογείται" (βλ. παρακάτω).

ή/και υπόλειμμα παλαιότερων εποχών. Και πάλι επιβεβαιώνονται δεδομένα της κατηγορίας "Κοινωνική Ισότητα Φύλων"⁹. Τονίζεται ότι η "διαφοροποίηση των ρόλων" στην οικογένεια συνιστά έναν πολύ άνισο καταμερισμό γιατί οι δραστηριότητες μεταξύ των συζύγων διαφέρουν ως προς την κοινωνική σημασία και αναγνώριση και το βαθμό αλλοτρίωσης. Ο "υπερβολικός φόρτος εργασίας" και η "έλλειψη χρόνου" (για τα παιδιά, το νοικοκυριό, τον εαυτό τους, την οικογένειά τους), θεωρείται ότι συμπυκνώνουν τη μορφή που παίρνει η ανισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών στην οικογένεια. Επιπρόσθετα, η οικιακή εργασία, αν και γενικά κατά ένα περίεργο, αν και ερμηνεύσιμο, τρόπο αποφεύγεται ως αντικείμενο συζήτησης¹⁰, εκλαμβάνεται ως μια δουλειά "κατώτερη", μονότονη, επαναλαμβανόμενη, "αποβλακωτική" και αλλοτριωτική" που απομονώνει τις γυναίκες από την ευρύτερη κοινωνία. Εντούτοις, σπάνια το νοικοκυριό αποσυνδέεται από την μητρότητα. Έτσι η βιολογική αναπαραγωγή, συσχετίζεται αναπόφευκτα με τη μητρότητα ("τη φροντίδα των παιδιών") που με τη σειρά της συναρτάται "αυτονόητα" με τις "δουλειές του σπιτιού". Μ' αυτήν την έννοια, η ερμηνεία αυτών των δύο "αυτόματων" συσχετισμών εμφανίζεται περιττή και όλος ο προβληματισμός αρχίζει και τελειώνει στην "αναπόφευκτη μοίρα" των γυναικών.

II) Όταν θεωρείται ότι κυριαρχεί ο "σύγχρονος καταμερισμός" μεταξύ συζύγων, κατά τη θετική αξιολόγηση θεωρείται ότι, ως αποτέλεσμα της κοινωνικής ανάπτυξης και προόδου ή/και της χειραφέτισης των γυναικών, εκφράζει την ισοτιμία των ρόλων. Θεωρείται δηλαδή ότι έχει επέλθει η αντικατάσταση της παραδοσιακής πατριαρχικής οικογένειας με μια πιο δημοκρατική οικογενειακή δομή η οποία χαρακτηρίζεται από σχέσεις συντροφικότητας, συνεργασίας και συμπληρωματικότητας των συζύγων ανάλογα με τις ικανότητές τους και το

---

9. Συγκεκριμένα, το θέμα "υπάρχει ανισότητα φύλων στην οικογένεια" (βλ. κεφ. 12).

10. Είναι αλήθεια ότι στο corpus ανάλυσης, συνήθως αποφεύγεται η αναφορά σ' όλες τις δραστηριότητες που απαρτίζουν την οικιακή εργασία με την έννοια που της αποδίδει ο όρος "δουλειές του σπιτιού" (μαγείρεμα, σιγύρισμα, πλύσιμο, ψώνια κλπ), προς όφελος των δραστηριοτήτων που σχετίζονται με την ανατροφή των παιδιών (διαπαιδαγωγικές ασχολίες). Μ' αυτόν τον τρόπο, θεμελιώνεται η διάκριση ανάμεσα στη θετική και "αναπότρεπτη" πλευρά της "γυναικείας" εργασίας στην οικιακή μονάδα που ταυτίζεται με την ανατροφή των παιδιών και των "υπόλοιπων" δραστηριοτήτων που είτε αποσιωπούνται είτε αναγνωρίζονται ως αλλοτριωτικές, επαναλαμβανόμενες κλπ. Από αυτήν την άποψη, επιβεβαιώνεται ότι ο μεγαλύτερος όγκος της οικιακής εργασίας ακόμα και σε συμβολικό επίπεδο είναι μη ορατός και μη αναγνωρισμένος (βλ. Blum, 1981).

διαθέσιμο χρόνο τους¹¹. Το σημαντικό στοιχείο, σ' αυτό το θέμα, είναι ότι ο σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός στην οικογένεια θεωρείται ότι κυριαρχεί κατά κανόνα στις "καλές", "σύγχρονες" και ανώτερου βιοτικού επιπέδου οικογένειες, όπου οι δύο σύζυγοι κατέχουν υψηλές θέσεις στην ιεραρχική βαθμίδα της αγοράς εργασίας, διακρίνονται για το υψηλό μορφωτικό τους επίπεδο, την "προοδευτικότητά" των απόψεών τους, την καλλιέργεια κλπ. Εν ολίγοις, ο σύγχρονος κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στις εφημερίδες συνιστά συστατικό στοιχείο ενός οικογενειακού στερεοτύπου όπου συναρθρώνονται ταξικά και πολιτισμικά στοιχεία στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης αντίληψης για την πρόοδο και την ανάπτυξη του ατόμου και της κοινωνίας γενικότερα. Εντούτοις, αν και αυτό το στερεότυπο έχει κάποια στοιχεία με, ό,τι στην κοινωνιολογία ορίζεται ως "οικογένειες διπλής σταδιοδρομίας" όπου και οι δύο σύζυγοι αποβλέπουν σε επαγγελματική σταδιοδρομία, στην πραγματικότητα αποτελεί μια πολύ περιορισμένη "παραδοσιακή" εκδοχή του¹², αφού παρά το γεγονός της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, οι γυναίκες αποδίδουν (και το κυριότερο οφείλουν να αποδίδουν) πάντα κύρια σημασία στην οικογένεια. Σε όλες τις περιπτώσεις, πάντως, τονίζεται ότι η εξάσκηση της απασχόλησης των γυναικών πρέπει να είναι συμβατή με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις, πρέπει δηλαδή, να διατηρείται η ισορροπία των δραστηριοτήτων μεταξύ οικιακής εργασίας και απασχόλησης και αυτό που συνιστά "γυναικειο" πρόβλημα.

Κατά την αρνητική αξιολογική κρίση, ο "σύγχρονος" κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας συνιστά έκφραση της κρίσης των οικογενειακών και κοινωνικών αξιών. Η παραδοχή αυτή και πάλι συνδέεται με το ζήτημα της διατήρησης των παραδόσεων, ενεργοποιώντας τα ζητήματα της "μητρικής αποστέρησης", των "διαλυμένων οικογενειών", τον "κίνδυνο ηθικής και κοινωνικής παρακμής", την "ισοπέδωση" (που θεωρείται ότι περικλείεται στην προσπάθεια για πλήρη εξίσωση των φύλων), την "υπέρβαση των ορίων του ευπρεπισμού", της "φυσικής τάξης πραγμάτων" κλπ. Σ' αυτό το πλαίσιο σκέψης, η κίνηση προς μη παραδοσιακούς ρόλους και η εισαγωγή στη μισθωτή απασχόληση, ταυτίζεται με την αιτία της "διάσπασης" της οικογένειας (βλ. επίσης κεφ. 13). Μερικές φορές "αυτή η

---

11. Αυτό το θέμα διασαφηνίζει το θέμα "υπάρχει ισότητα στην οικογένεια" της κατηγορίας "Κοινωνική Ισότητα" (βλ. κεφ. 12).

12. Στοιχεία για τις οικογένειες "διπλής σταδιοδρομίας" και τη σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. Μουσουρού (1989, σελ. 93-96) και κεφ. 2 παρούσας εργασίας .

απώλεια της εξάρτησης και των στενών δεσμών", γίνεται αντιληπτή ως αποτέλεσμα της "φεμινιστικής" θεωρίας που δίνει έμφαση σε μια έννοια της ισότητας θεμελιωμένη στην ατομική αυτονομία, ενώ άλλες φορές θεωρείται αποτέλεσμα μιας ευρύτερης αποθέωσης του "εγωκεντρισμού", του "καταναλωτισμού" και της "αυτοπραγμάτωσης" του ατόμου ως κύρια χαρακτηριστικά των σύγχρονων "μαζικών" κοινωνιών. Έτσι, η ανάγκη αυτονομίας και η ανάγκη εξάρτησης βιώνονται ως αντιθετικά και αμοιβαίως αποκλειόμενα μεγέθη. Σημαντικό εδώ είναι ότι η αλληλοδιδασκαλία αυτών των δύο ανθρώπινων αναγκών σπάει και διχοτομείται κατά φύλο αντί να βιώνεται ως ένταση μεταξύ δύο τάσεων για κάθε άνθρωπο χωριστά. Μ' αυτήν την έννοια, οι γυναίκες ως μητέρες ενσαρκώνουν την πολιτισμική έκφραση της ανάγκης για εξάρτηση ενώ οι άντρες το αντίθετο της μέσω της ανάγκης αυτενέργειας και ανεξαρτησίας προκειμένου να αναπτύξουν μια πλήρη επαγγελματική αυτονομία. Έτσι το ζήτημα της καριέρας (της ατομικής αυτονομίας) τίθεται μόνο για τις γυναίκες ως δίλημμα της απόρριψης της οικογένειας και των παιδιών και καταλήγει, μέσα από τις συνήθειες αναγωγές, ως ζήτημα μεταξύ εγωισμού/οικογένειας, πατρίδας, έθνους κλπ.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στην περίπτωση που θεωρείται κυρίαρχος ο "σύγχρονος" οικογενειακός καταμερισμός δεν καταγράφηκαν ποτέ τα θέματα "δεν αξιολογείται" και "είναι φυσικός και δεν αλλάζει", φαινόμενο που νομίζουμε ότι σχετίζεται με το γεγονός ότι το ζήτημα αυτό συνιστά ακόμα κεντρικό αντικείμενο κοινωνικής διαμάχης και δεν μένει ποτέ ασχολίαστο.

14.4 Πρότυπο οικογενειακής δομής

Μια άλλη υποκατηγορία θεμάτων, που σχετίζεται άμεσα με τις δύο προηγούμενες, αφορά τις μονάδες συμφραζομένων όπου προτάσσεται ρητά κάποια οικογενειακή δομή ως πρότυπο (Πίνακας 5.2)¹³. Αν και τα στατιστικά στοιχεία είναι σχετικά φτωχά και στερούνται αξιοπιστίας τουλάχιστον στο επίπεδο

---

13. Η ανάγκη να καταρτιστεί αυτή η ξεχωριστή κατηγορία, παράλληλα με την αξιολογική κρίση για τον κυρίαρχο τύπο οικογενειακής δομής, εκκινεί από το γεγονός ότι όταν γίνεται αρνητική αξιολογική κρίση για κάποιον τύπο δεν είναι πάντα σαφές ποιος υιοθετείται ως ιδανικός. Αυτή η ασάφεια πιστεύουμε ότι άλλοτε είναι εκούσια με την έννοια ότι αποτελεί στρατηγική του παραγωγού λόγου (προκειμένου να μην προκαλέσει κάποια μερίδα αναγνωστών) και άλλοτε ακούσια με την έννοια ότι συνιστά αποτέλεσμα της ελλειπτικότητας των δημοσιευμάτων του αθηναϊκού Τύπου.

κάθε εφημερίδας χωριστά, διαφαίνεται καθαρά η τάση να υιοθετείται η άποψη ότι η "ευθύνη των γυναικών και η βοήθεια των ανδρών" συνιστούν το προτιμότερο είδος οικογενειακής δομής (41,7% στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στο ζήτημα αυτό)¹⁴. Σ' αυτό το πρότυπο, απορρίπτονται οι αξίες που αφορούν τον "παραδοσιακό" πατριαρχικό ρόλο του πατέρα ως αρχηγού της οικογένειας, ο οποίος αποφασίζει για όλα τα σημαντικά θέματα της οικογένειας και διατηρεί στο πρόσωπό του όλη την εξουσία, αλλά διατηρούνται συνήθως οι απόψεις για τον "παραδοσιακό" ρόλο των γυναικών. Απ' αυτήν τη σκοπιά, δεν αλλάζει ουσιαστικά η δομή του κατά φύλο καταμερισμού στην οικογένεια, αλλά, μέσω της συμμετοχής των ανδρών (βοήθεια) στις οικογενειακές υποχρεώσεις, συνήθως τονίζεται η ανάγκη "συμπάρστασης" και "αλληλεγγύης" των ανδρών στο "διπλό ρόλο" των γυναικών.

Ακολουθεί ο "σύγχρονος καταμερισμός" στην οικογένεια όπου η οικιακή εργασία και η ανατροφή των παιδιών αφορούν και μοιράζονται ανάμεσα στους συζύγους (ποσοστό 36,7%)¹⁵. Και εδώ απορρίπτονται οι αξίες που αφορούν τον "παραδοσιακό ρόλο" του πατέρα ως αρχηγού της οικογένειας αλλά ταυτόχρονα απορρίπτεται και ο "παραδοσιακός" ρόλος της μητέρας ως ενδοτικής, συμβιβαστικής, υπάκουης και ο κύριος ρόλος της ως καλής μητέρας και νοικοκυράς (βλ. επίσης κατηγορίες "Κοινωνική Ισότητα Φύλων" και "Επαγγελματική Ενταξη και Απασχόληση Γυναικών" παραπάνω). Σ' αυτό τον τύπο οικογένειας, βασικός στόχος θεωρείται η ανάπτυξη των συζύγων ως αυτόνομων προσωπικοτήτων, η "υγιής" κοινωνικοποίηση των παιδιών στη βάση της ισότητας και της πλήρους ανάπτυξης των δυνατοτήτων τους και των επιλογών που πρέπει να υπηρετούν τις ιδιαίτερες κλίσεις τους.

Ο "παραδοσιακός καταμερισμός" στην οικογένεια παρουσιάζει ποσοστό 15% στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων. Το πρότυπο αυτό, σε μερικές περιπτώσεις συνοδεύεται ρητά και από κάποια θέση ως προς τον συνδυασμό των οικογενειακών καθηκόντων με την απασχόληση των γυναικών και τονίζεται ότι "η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι και δεν πρέπει να εργάζονται" (δες επίσης κατηγορία "Απασχόληση", παραπάνω). Ως κυριότερο, καθήκον των γυναικών σ'

---

14. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα ποσοστά αυτά κυμαίνονται από 9,1% για την εφημερίδα *Τα Νέα* έως 58,8% για την εφημερίδα *Βραδυνή*.

15. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι τα ποσοστά στις εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* φθάνουν το 71,4% και στα *Νέα* το 90,9%.

αυτό το πρότυπο, τονίζεται η ανατροφή των παιδιών και η μεταβίβαση των "παραδόσεων" (εθνικών, οικογενειακών, θρησκευτικών, κλπ). Σ' αυτόν τον τύπο οικογένειας, ο πατέρας ως κανονιστικό πρότυπο κατά κανόνα απουσιάζει.

Η "παραλλαγή του παραδοσιακού", που συνοδεύεται πάντα από αιτήματα για "κρατικές παροχές" προς την οικογένεια και τη μητρότητα, καταλαμβάνει μικρό ποσοστό στο σύνολο (6,7%) αν και στις εφημερίδες *Ελεύθερος Τύπος* και *Μεσημβρινή* παρουσιάζει τα ίδια ποσοστά με τον "παραδοσιακό" (18,2% και 12% αντίστοιχα). Εδώ, αφού θεωρείται δεδομένο ότι οι οικογενειακές υποχρεώσεις είναι γυναικείο πρόβλημα αλλά και γυναικεία προτεραιότητα, γίνεται επίκληση στο κράτος πρόνοιας για να επιλυθεί η αντίφαση μεταξύ επαγγελματικής και οικιακής εργασίας (βλ. "Συνδυασμός απασχόλησης και οικογένειας" και κεφ. 15). Και σ' αυτό το θέμα, κατά κανόνα, ο "πατέρας" απουσιάζει.

Ένα σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων είναι ότι, στην πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων (ποσοστό 78,4%), η πατρότητα λειτουργεί ως κοινωνικό σημείο δηλαδή ως το σύμβολο του ισότιμου μοιράσματος των οικογενειακών υποχρεώσεων μεταξύ συζύγων. Απ' αυτήν την άποψη, αυτό που αλλάζει βασικά στις συλλογικές παραστάσεις δεν είναι η έννοια του κατά φύλο καταμερισμού αλλά η εισαγωγή της έννοιας της συμμετοχής και της αλληλεγγύης των συζύγων. Έτσι, θεωρείται ότι οι γυναίκες νομιμοποιούνται να διεκδικούν την ισότιμη συμμετοχή των πατεράδων στη φροντίδα των παιδιών και οι άνδρες δεν νομιμοποιούνται πια να μην την παρέχουν.

14.5 Ορισμός μητρότητας

Στο corpus ανάλυσης συναντήσαμε τους εξής ορισμούς της μητρότητας:

- 1) *είναι ένα φυσικό βιολογικό φαινόμενο.*
- 2) *είναι μια κοινωνική, οικονομική και εθνική λειτουργία*
- 3) *είναι συγχρόνως ένα φυσικό βιολογικό φαινόμενο μια κοινωνική, οικονομική και εθνική λειτουργία*

Αναλυτικά για κάθε θέμα έχουμε:

1) Στο πρώτο θέμα ταξινομούνται οι απόψεις που θεωρούν ότι *"η μητρότητα συνιστά ένα φυσικό βιολογικό φαινόμενο ή/και μια ψυχοσυναισθηματική λειτουργία (επιθυμία παιδιού) που αφορά είτε τις γυναίκες αποκλειστικά είτε και τα δύο φύλα εξίσου"*. Για το σύνολο των εφημερίδων, το ποσοστό στις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στον ορισμό της μητρότητας είναι 25,4% (Πίνακας 5.4). Αξιοσημείωτες είναι οι διακυμάνσεις μεταξύ των εφημερίδων (από 6,7% για τη *Μεσημβρινή* έως 56,3% για την *Ελευθεροτυπία*).

2) Στο δεύτερο θέμα ταξινομούνται οι αντιλήψεις εκείνες που θεωρούν ότι *"η μητρότητα είναι λειτουργία που αφορά την κοινωνία και την οικονομία"* καθώς και οι απόψεις που θεωρούν ότι *"η μητρότητα είναι λειτουργία που αφορά την οικογένεια ή/και το έθνος"*. Η πρώτη, την οποία κατ' ευφημισμό θα αποκαλέσουμε "φεμινιστική" ή "μαρξιστική" αντίληψη, θεωρεί ότι η μητρότητα δεν αφορά μόνο τις γυναίκες ή το ζευγάρι αφού έχει μια συγκεκριμένη κοινωνικο-οικονομική λειτουργία, τη φυσική και κοινωνική αναπαραγωγή της κοινωνίας (αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης)¹⁶. Η δεύτερη θεωρεί ότι η μητρότητα είναι μια λειτουργία στην υπηρεσία του οικογενειακού θεσμού (ως θεμέλιου κυττάρου της κοινωνίας) ή/και του έθνους (ή της πατρίδας) και ταυτίζεται κατά κανόνα με το λόγο περί υπογεννητικότητας και υπέρ μιας δημογραφικής πολιτικής αύξησης των γεννήσεων. Η απόφαση να περιλάβουμε αυτές τις δύο ομάδες απόψεων σε μια μοναδική ενότητα, υπαγορεύεται από το ίδιο το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων και των απόψεων που φιλοξενούνται, αφού σπάνια είναι δυνατή η διάκριση της μιας αντίληψης από την άλλη. Αντίθετα, κατά κανόνα συναρθρώνονται σε μια κοινή επιχειρηματολογία που εκφράζεται υπέρ των υπηρεσιών του κράτους πρόνοιας ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι γυναίκες ως μητέρες και νοικοκυρές στην κοινωνία ή το έθνος. Σ' αυτό το θέμα, στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στον ορισμό της μητρότητας το ποσοστό είναι 33,1% (με διακυμάνσεις από 18,8% έως 44,4% ανάλογα με την εφημερίδα).

3) Στο τρίτο θέμα, ταξινομήθηκαν όλες οι απόψεις που αποτελούν συνδυασμό των δύο προηγούμενων θεμάτων. Για το σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων, το θέμα αυτό αποτελεί στατιστικά το σημαντικότερο (ποσοστό 42,4%) κάτι που ισχύει και μεμονωμένα για πέντε εφημερίδες (*Βραδυνή*,

---

16. Η "αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης", συνήθως αντικαθίσταται από όρους με λιγότερο "μαρξιστικές" συνεκφάνσεις, όπως "αναπαραγωγή πολιτών".

Ελεύθερος Τύπος, Καθημερινή, Τα Νέα και Μεσημβρινή). Αντίθετα, η *Απογευματινή* και το *Εθνος* δίνουν προτεραιότητα στο δεύτερο θέμα, ενώ η *Ελευθεροτυπία* στο πρώτο. Από την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων, προκύπτει ότι η επίκληση στη βιολογία (την αντίληψη δηλαδή ότι η μητρότητα συνιστά ένα βιολογικό γεγονός) γίνεται με στόχο να επικυρώσει τον κοινωνικό προορισμό της μητρότητας και την ανάγκη κρατικής μέριμνας. Το θέμα αυτό έρχεται να ενισχύσει η επόμενη υποκατηγορία.

14.6 Βιολογική και κοινωνική μητρότητα

Στην υποκατηγορία αυτή ταξινομούνται οι απόψεις του αθηναϊκού Τύπου για τη σχέση της βιολογικής λειτουργίας των γυναικών με τη φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών (Πίνακας 5.6).

1. Ένα ζήτημα για το οποίο υπάρχει σχεδόν καθολική ομοφωνία στον αθηναϊκό Τύπο, με ποσοστά που κυμαίνονται από 81,5% έως 100% ανάλογα με την εφημερίδα, είναι αυτό που αφορά τη σχέση μεταξύ βιολογικής αναπαραγωγής και φροντίδας των παιδιών. Μόνον στο 8% του συνόλου των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται σ' αυτό το ζήτημα, υιοθετείται η άποψη ότι η βιολογική και κοινωνική μητρότητα δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζονται, με την έννοια ότι η φυσική σχέση των γυναικών με την τεκνοποίηση δεν προδιαγράφει ποιος θα έχει την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών. Αντίθετα στο 92% των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων δεν τίθεται ποτέ σε αμφισβήτηση η ταύτιση της βιολογικής μητρότητας με την αποκλειστική ευθύνη των γυναικών στην ανατροφή των παιδιών (κοινωνική μητρότητα). Σ' αυτό το πλαίσιο, η βιολογία, η ανατομία και κοινωνική ύπαρξη είναι άρρηκτα δεμένες. Έτσι οι "ρόλοι" προδιαγράφονται σύμφωνα με τους πανίσχυρους νόμους της φυσικής τάξης πραγμάτων, πέρα και έξω από τις κοινωνικές συνθήκες, με πλαίσιο αναφοράς που αποτελείται αποκλειστικά από σύμβολα διαχρονικά και όπου γίνεται παραδεκτό ότι η βιολογία αποτελεί το σταθερό πυρήνα της γυναικείας ύπαρξης σε όλες τις ομάδες, φυλές, ή κοινωνικούς σχηματισμούς.

2. Σε ορισμένες μονάδες συμφραζομένων, καταγράψαμε ένα δεύτερο ζήτημα που σχετίζεται με το προηγούμενο, με την έννοια ότι θεωρείται λογικό επακόλουθο της αντίληψης ότι η βιολογική και κοινωνική μητρότητα ταυτίζονται.

Σ' αυτό το πλαίσιο, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον "η πατρότητα εδραιώνει το δικαίωμα του άνδρα για επαγγελματική καριέρα ως υπεύθυνου για την οικογενειακή επιβίωση;". Στη βάση αυτού του προβληματισμού, βρίσκεται η παραδοχή σύμφωνα με την οποία η πατρότητα και η μητρότητα και οι ρόλοι που αυτές συνεπάγονται έχουν ως αποτέλεσμα την επιβεβαίωση των αντίστοιχων θέσεων ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, παρά την καθολικότητα της ταύτισης της βιολογικής αναπαραγωγής των γυναικών με τη φροντίδα των παιδιών, μόνο το 14,9% στο σύνολο των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων υιοθετεί την παραδοχή της νομιμότητας του πατέρα για επαγγελματική καριέρα. Αντίθετα, ένα ποσοστό (47,7%) μονάδων συμφραζομένων ρητά διατυπώνει την άποψη ότι, ακόμα και αν οι γυναίκες έχουν την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών, οι άνδρες οικογενειάρχες δε νομιμοποιούνται πλέον να έχουν προτεραιότητα στην άσκηση της επαγγελματικής δραστηριότητας. Ως λογικό επακόλουθο, τονίζεται ότι η επιδίωξη της επιτυχίας στην αγορά εργασίας συνιστά αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ατόμου, ανεξαρτήτως φύλου και ανεξαρτήτως του ρόλου που καλείται να παίξει στην ιδιωτική σφαίρα. Αυτό το θέμα έρχεται να ενισχύσει τα ευρήματα της κατηγορίας "Επαγγελματική ένταξη και απασχόληση των γυναικών" όπου κυριαρχεί η αντίληψη ότι οι γυναίκες (μητέρες ή όχι) έχουν το δικαίωμα, αν όχι την υποχρέωση, να συμμετέχουν μ' οποιονδήποτε τρόπο στην αγορά εργασίας και να επιδιώκουν την κοινωνική καταξίωση. Στις παρούσες μονάδες συμφραζομένων, επιπλέον, τονίζεται συνήθως ότι η "κοινωνία" οφείλει να διασφαλίσει ότι η μητρότητα (κοινωνική ή βιολογική) δεν θα αποσταθεροποιήσει το επαγγελματικό status των γυναικών. Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο η άποψη αυτή συνδέεται με τις ευρύτερες αντιλήψεις για τους στόχους των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών στη διασφάλιση ίσων ευκαιριών σ' όλους τους πολίτες.

3. Στις ίδιες μονάδες συμφραζομένων, επισημάνθηκε ένα τρίτο θέμα με αρκετά υψηλό ποσοστό για το σύνολο των εφημερίδων (46,2%). Στην περίπτωση της ταύτισης της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο διαπαιδαγωγικό ρόλο των γυναικών, ενώ ταυτόχρονα, κατά κανόνα, αποσιωπούνται τα ζητήματα που έχουν σχέση με τη μονότονη και αλλοτριωτική οικιακή εργασία (βλ. και πιο πάνω). Ενδιαφέρον εδώ είναι να παρατηρήσουμε ότι ενώ η "παραδοσιακή" αντίληψη για την προτεραιότητα του πατέρα για επαγγελματική καριέρα εγκαταλείπεται από τη συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων, αντίθετα η εξίσου "παραδοσιακή" έμφαση στο

διαπαιδαγωγικό ρόλο και την ηθικοπλαστική σπουδαιότητα των γυναικών διατηρεί μια αρκετά σημαντική θέση στο λόγο των εφημερίδων. Έτσι, κατά τον αθηναϊκό Τύπο, κατά προτεραιότητα, οι γυναίκες επωμίζονται την ευθύνη για την ηθική "διάπλαση" των παιδικών χαρακτήρων (υπεύθυνες για κάθε θετική επιρροή ή κάθε παρέκλιση). Το θέμα αυτό πιστεύουμε ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο στην επιχειρηματολογία του Τύπου όπου ο "φυσικός και αυτονόητος" ρόλος της μητέρας προς το παιδί, μετασχηματίζεται σε υποχρεώσεις και καθήκοντα με ευρύτερο κοινωνικό στόχο. Τέλος, η παρασιώπηση και ο υποσκελισμός των υλικών πλευρών της ανατροφής των παιδιών υπέρ του ηθικοπλαστικού ρόλου των μητέρων σε συνάρτηση με την επόμενη υποκατηγορία θεμάτων, παίζει στο περιεχόμενο των εφημερίδων έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο αφού στην πραγματικότητα εγκαλείται για να νομιμοποιήσει τον κυρίαρχο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και να ακυρώσει το αίτημα για μεταβολή.

14.7 Συνέπειες από την αμφισβήτηση της ταύτισης βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας

Μια υποκατηγορία με ιδιαίτερο ενδιαφέρον συνιστά αυτή που συνοψίζει τις αντιλήψεις ως προς τις συνέπειες που έχει (ή θα είχε) η αμφισβήτηση της ταύτισης της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας, με την έννοια της κατάργησης της πρωταρχικής *ευθύνης* των γυναικών στη φροντίδα της οικογένειας και των παιδιών (Πίνακας 5.7). Καταγράφηκαν τα ακόλουθα πέντε θέματα:

Η αμφισβήτηση της ταύτισης της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας συνιστά κίνδυνο για:

- 1) *την οικογένεια* (συνολικό ποσοστό 18,4%)
- 2) *την επιβίωση του έθνους* (συνολικό ποσοστό 15,1%)
- 3) *τη σωστή ανατροφή/ διαπαιδαγώγηση των παιδιών* (συνολικό ποσοστό 3,3%)
- 4) *την ψυχική ισορροπία γυναικών ή/και ανδρών* (συνολικό ποσοστό 13,2%).

Και στις τέσσερις περιπτώσεις πρόκειται για μονάδες συμφραζομένων που προβάλλουν η κάθε μια τα δικά της επιχειρήματα (ή συνδυασμό επιχειρημάτων)

προκειμένου να τεκμηριώσουν την άποψη ότι η άρνηση των γυναικών να αναλάβουν την ευθύνη της ανατροφής των παιδιών θα έχει καταστροφικές συνέπειες. Καθώς ο ρόλος των γυναικών ορίζεται σε άμεση συνάρτηση με την ικανοποίηση των αναγκών των βρεφών και των παιδιών, η μητρική παρουσία καταξιώνεται και θεσμοθετείται ως αναπόσπαστο στοιχείο τόσο για την επιβίωση και τη συναισθηματική ανάπτυξη του παιδιού όσο και την ψυχική ισορροπία των ενηλίκων. Ως προέκταση αυτής της λογικής, όπως τονίσαμε και προηγουμένως, η καθοριστική επίδραση και επιρροή που θεωρείται ότι ασκεί η μητέρα στην ηθική διάπλαση του παιδικού χαρακτήρα ως μελλοντικού ενηλίκου, μέσω της διαδικασίας μετάδοσης αξιών, αντιλήψεων και ηθικών προτύπων αφενός, αλλά και η διασφάλιση από μέρους της των υλικών όρων επιβίωσης και αναπαραγωγής των ατόμων αφετέρου, συσχετίζει την ανατροφή των παιδιών με το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο (το έθνος, την πατρίδα). Τα επιχειρήματα που στηρίζουν τις απόψεις αυτής της υποκατηγορίας, θεμελιώνονται άλλοτε στην "παράδοση", άλλοτε στη "φύση", άλλοτε στην "ανάγκη" κλπ.

Κοινό χαρακτηριστικό των απόψεων που ομαδοποιούνται σ' αυτήν την υποκατηγορία, αν και προέρχονται από διαφορετικά επιχειρηματολογικά πλαίσια, είναι ότι σε όλες τις περιπτώσεις υπαγορεύουν την αποδοχή ενός συγκεκριμένου κατά φύλο οικογενειακού καταμερισμού της εργασίας όπου η θέση των γυναικών στο σπίτι και η συνεχής παρουσία τους στο μέγαλμα των παιδιών προβάλλει ως απαραίτητη.

Σ' αντίθεση με όλα τα προηγούμενα θέματα, επισημάναμε και ένα πέμπτο σύμφωνα με το οποίο *"η αμφισβήτηση της ταύτισης βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας συνιστά όρο για την κοινωνική απελευθέρωση των γυναικών"*. Αν και στατιστικά αποτελεί αμελητέα άποψη (ποσοστό 4,2% στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στο ζήτημα της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας), θα ήταν σφάλμα να μην επισημάνουμε ότι, πιθανόν, αποτελεί ένα δείγμα "δειξιδυσης" "ριζοσπαστικών" φεμινιστικών αντιλήψεων στο περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου.

14.8 Απόψεις για τη σχέση μητρότητας και γυναικών

Στην όγδοη υποκατηγορία θεμάτων, ταξινομήθηκαν οι απόψεις για τη σχέση των γυναικών με τη μητρότητα (Πίνακας 5.5). Από την ομαδοποίηση των απόψεων, προέκυψαν τρία κεντρικά θέματα:

1) *Με τη μητρότητα επιτυγχάνεται η ολοκλήρωση των γυναικών* (συνολικό ποσοστό 55,2%)

2) *Η μητρότητα είναι τόπος καταπίεσης ή και "παγίδα" για τις γυναίκες* (συνολικό ποσοστό 8,6%)

3) *Με τη μητρότητα επιτυγχάνεται η ολοκλήρωση των γυναικών αλλά είναι δυνητικά "παγίδα" για την απελευθέρωσή τους* (συνολικό ποσοστό 36,2%).

Στο σύνολο του corpus η υποκατηγορία αυτή είναι μάλλον αμελητέα (μόνο σε 58 Μ.Σ. επί συνόλου 517), γεγονός που από μόνο του αποτελεί ίσως και το σημαντικότερο εύρημα. Ως προς τα διάφορα θέματα, αν και οι παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα στηρίζονται σε έναν τόσο περιορισμένο αριθμό μονάδων συμφραζομένων, επιβεβαιώνεται ότι οι αντιλήψεις για τη σχέση γυναικών/μητρότητας εξακολουθούν να διατηρούν μια κατεξοχήν βιολογική νοσηματοδότηση. Πράγματι, μέσω των συμφραζομένων, η έννοια της "ολοκλήρωσης" των γυναικών χάρη στη μητρότητα, παραπέμπει στις έννοιες της εκπλήρωσης του "γυναικείου φυσικού προορισμού" ή της ικανοποίησης των "μητρικών ενστίκτων", έννοιες που γνώρισαν τεράστια απήχηση με την ανάπτυξη των επιστημών της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης (κυρίως κατά τις δεκαετίες 30' και 40') και εκφράζουν καταρχάς μια νέα αντίληψη της σχέσης των γυναικών με την αναπαραγωγική τους λειτουργία και κατ' επέκταση του δεσμού της μητέρας με το παιδί της. Σ' αυτό το πλαίσιο η μητρότητα, αποδεσμεύεται από την αυστηρή θεσμοθέτησή της ως καθήκον προς τους άλλους (ευρύτερη οικογένεια, πατρίδα κλπ) και αποτελεί κυρίως μια διαδικασία ωρίμανσης και αυτογνωσίας που αφορά την ίδια τη γυναίκα και το παιδί¹⁷. Με τη σημασία που δίνεται στο

---

17. Στην ψυχαναλυτική θεωρία, η μητρότητα αποτελεί ένα φυσιολογικό χαρακτηριστικό της ψυχοσεξουαλικής ωριμότητας της γυναίκας αφού έτσι καθίσταται ικανή να υπερβεί την "επιθυμία του πέους" που έχει σημαδέψει τη νεότητά της και, μ' αυτήν την έννοια, το παιδί (ως συμβολική ανταμοιβή για τον "ευνουχισμό" της) τής επιτρέπει να συμφιλωθεί με τη θηλυκότητά της.

"μητρικό ένστικτο" θεωρείται ότι οι γυναίκες μπορούν όχι μόνο να ανταποκριθούν "φυσικά" στο βιολογικό τους προορισμό (την ανατροφή των παιδιών) αλλά ότι μπορούν να "ολοκληρωθούν" αυτές οι ίδιες μέσα από αυτήν τη διαδικασία¹⁸. Μέσα από την επιχειρηματολογία των μονάδων συμφραζομένων, με τρόπο βέβαια ιδιαίτερα απλουστευτικό και ελλειπτικό, οι γυναίκες ενθαρρύνονται να αφεθούν στα ένστικτά τους και ν' ανακαλύψουν τον εαυτό τους μέσα από τη μητρότητα αφού μ' αυτόν τον τρόπο μητέρα και παιδί θα ικανοποιήσουν τις αμοιβαίες τους επιθυμίες. Σε μερικές περιπτώσεις, τονίζεται ότι η μητέρα μπορεί ή και οφείλει ν' αντλήσει ικανοποίηση από την εγκυμοσύνη, τον τοκετό, το θηλασμό κλπ και παρακινείται να εμπιστευτεί το μητρικό της ένστικτο και την αγάπη της στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών της.

Ταυτόχρονα μέσα από εκφράσεις περισσότερο άμεσες και βιωματικές, σε μια γλώσσα συχνά πιο οικεία, συναντάμε σε ορισμένες μονάδες συμφραζομένων την εξύμνηση της μητρότητας (πάλι ως διαδικασία ολοκλήρωσης των γυναικών) άμεσα συνδεδεμένη με την προβολή της ιδιωτικής ζωής ως τόπο ελευθερίας και αυθορμητισμού ο οποίος δεν υπόκειται στους καταναγκασμούς της κοινωνίας. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η τάση εξιδανίκευσης του συναισθήματος της μητρότητας συναρτάται στενά με τα στοιχεία εκείνα που προσδίδουν νέα διάσταση στην παρουσίαση των ενδοοικογενειακών σχέσεων, όπως η συζυγική αγάπη, η τρυφερότητα, η αγάπη, οι εκδηλώσεις στοργής κλπ, και μια ανάλογη φόρτιση για την "οικογενειακή γαλήνη" όπου το άτομο θεωρείται ότι μπορεί να καταφύγει και να νιώσει την ευτυχία ξεχνώντας τα προβλήματα του δημόσιου βίου.

Αντίθετα, στις περιπτώσεις εκείνες όπου η μητρότητα ορίζεται ως παγίδα ή τόπος καταπίεσης για τις γυναίκες, οι αντιλήψεις στηρίζονται κυρίως στην έννοια των οικογενειακών καθηκόντων και υποχρεώσεων και στον ανασταλτικό τους ρόλο στη συμμετοχή των γυναικών στη "δημόσια σφαίρα". Και εδώ όμως η συλλογιστική των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων δεν ξεφεύγει από τη βιολογική νοηματοδότηση της ανθρώπινης αναπαραγωγής. Σ' αυτό το πλαίσιο, τονίζονται οι συνέπειες που έχει η γέννηση των παιδιών στην απασχόληση των γυναικών. Από

---

18. Την ίδια βέβαια εποχή, και μάλιστα με αφετηρία τις ίδιες ψυχαναλυτικές αρχές, αναπτύσσεται ένας λόγος περί "μητρικής" ψυχοπαθολογίας για την καταστροφική συνέπεια των "κακών" και "νευρωτικών" μητέρων πάνω στα παιδιά τους, τα ασυνείδητα κίνητρά τους που σχετίζονται με την παιδική τους ηλικία, τις τραυματικές τους εμπειρίες ως παιδιά, τις σχέσεις με τη Μητέρα και τον Πατέρα, τη "μητρική απόρριψη" κλπ.

τις συνέπειες αυτές ως πιο ορατό φαινόμενο κρίνεται η αναγκαστική διακοπή της απασχόλησης, αλλά τονίζονται επίσης η διπλή επιφόρτιση (εργασία - οικογένεια) ως "κοινωνική ποινή", η μεταβολή στις συμπεριφορές και στις αντιλήψεις ως προς την αντιμετώπιση της εργαζομένης μητέρας από το επαγγελματικό και οικογενειακό τους περιβάλλον, καθώς και τα αισθήματα ενοχής των ίδιων των μητέρων για την ανεπαρκή τους παρουσία στην ανατροφή των παιδιών.

Στις μονάδες συμφραζομένων που κυριαρχεί η άποψη ότι η μητρότητα συνιστά ταυτόχρονα μέσον ολοκλήρωσης αλλά και παγίδα για τις γυναίκες ως αποτέλεσμα του, σε τελική ανάλυση, ασυμβίβαστου των "δύο ρόλων", οι εφημερίδες δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ζήτημα του "γυναικείου διλήμματος". Σ' αυτές τις περιπτώσεις, το ζήτημα της μητρότητας αναπαρίσταται ως άμεσα συναρτώμενο με τη σύγκρουση μεταξύ της ανθρώπινης ανάγκης για ανεξαρτησία και αυτονομία και της ανάγκης να "γνωρίσει η γυναίκα την χαρά της μητρότητας" ως τη σοβαρότερη δέσμευση που μπορεί να αναπτυχθεί μεταξύ ανθρώπων. Έτσι τελικά το "δίλημμα" των γυναικών συνοψίζεται στη σύγκρουση μεταξύ αυτονομίας και εξάρτησης, ελευθερίας και δέσμευσης, ατομικής καταξίωσης (φιλοδοξίας) και ψυχολογικής ωρίμανσης ή κοινωνικής αποστολής. Η ατομική αυτονομία συμβολίζεται ως καριέρα (επαγγελματική σταδιοδρομία), αφού θεωρείται ότι στις σύγχρονες κοινωνίες μας η απασχόληση και το συνεπαγόμενο κύρος είναι οι ρυθμιστές της ατομικής αξίας και της αυτοεκτίμησης. Η ανάγκη εξάρτησης - δέσμευσης συμβολίζεται με τους άρρηκτους δεσμούς που δημιουργεί η μητρότητα και οι οικογενειακοί ρόλοι (ο προορισμός της γυναίκας ολοκληρώνεται μόνο με τη μητρότητα)¹⁹. Πρόκειται για μια διαδικασία που χαρακτηρίζεται ως οδυνηρή επιλογή και της οποίας το τίμημα πολλές φορές είναι η μοναξιά, η ενοχοποίηση, οι νευρώσεις, η εχθρότητα απέναντι στο γάμο, τα παιδιά και τελικά στον ίδιο τους τον εαυτό (στην περίπτωση που απορρίπτεται η μητρότητα γιατί υπερισχύει η άποψη ότι τα παιδιά παγιδεύουν τις γυναίκες), η απομόνωση, η αδιαφορία για τα κοινά, η καταστροφική επίδραση στην ψυχολογική κατάσταση της γυναίκας αλλά και των παιδιών μέσω του υπερπροστατευτισμού τους κλπ (στην αντίθετη περίπτωση).

---

19. Βλέπε σχετικά Blum (1981).

14.9 Έλεγχος ή/και προγραμματισμός μητρότητας

Μια ακόμα πιο αμελητέα στατιστικά υποκατηγορία θεμάτων είναι αυτή που ταξινομεί τα θέματα που σχετίζονται με τον έλεγχο και προγραμματισμό της μητρότητας. Τα θέματα αυτά κατά κανόνα αναπτύσσονται παράλληλα με το δεύτερο και τρίτο θέμα της προηγούμενης κατηγορίας (το ενδεχόμενο η μητρότητα, είτε είναι είτε όχι όρος ολοκλήρωσης, να συνιστά καταπίεση ή παγίδα για τις γυναίκες). Καταγράφηκαν τα ακόλουθα θέματα:

- 1) Στις σύγχρονες κοινωνίες είναι απαραίτητος (ή θεμιτός) ο έλεγχος των γεννήσεων, δηλαδή ο περιορισμός του αριθμού των παιδιών*
- 2) Στις σύγχρονες κοινωνίες είναι απαραίτητος (ή θεμιτός) ο προγραμματισμός της μητρότητας σε σχέση με το χρόνο απασχόλησης*
- 3) Στις σύγχρονες κοινωνίες είναι απαραίτητοι (ή θεμιτοί) τόσο ο έλεγχος των γεννήσεων όσο και ο προγραμματισμός της μητρότητας σε σχέση με τον χρόνο της απασχόλησης.*

Το σημαντικότερο στοιχείο αυτής της υποκατηγορίας, είναι κατά τη γνώμη μας, η μηδαμινή της συχνότητα: τα θέματα του ελέγχου ή του προγραμματισμού της μητρότητας απασχολούν μόνο δέκα (16) μονάδες συμφραζομένων στο σύνολο του corpus (ποσοστό 3,2%). Το φαινόμενο αυτό εντείνεται ακόμα περισσότερο αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι απόψεις για τον έλεγχο και προγραμματισμό της μητρότητας εκκινούν από δύο διαφορετικά επιχειρηματολογικά πλαίσια. Το πρώτο, και ποσοτικά σημαντικότερο, αναφέρεται στις "υπανάπτυκες", "καθυστερημένες" χώρες της Αφρικής ή Ασίας ("Τρίτος Κόσμος") και στο πρόβλημα υπερπληθυσμού που αντιμετωπίζουν, ενώ το δεύτερο αφορά τις "δυτικές" λεγόμενες κοινωνίες. Κατά κανόνα, στο πρώτο πλαίσιο οι πολλαπλές εγκυμοσύνες και τοκετοί των γυναικών συνδέονται αιτιακά με την εξαθλίωση των αγροτικών πληθυσμών, την αμάθεια, τον αναλφαβητισμό, τις θρησκευτικές προλήψεις και δοξασίες κλπ. Είναι φανερό, ότι σ' αυτό το πλαίσιο, οι παραδοχές που ενεργοποιούν όλον τον προβληματισμό σχετικά με τον έλεγχο και προγραμματισμό της μητρότητας δεν έχουν ως κεντρικό αντικείμενο το ζήτημα των σχέσεων των δύο φύλων και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας αλλά τις γνωστές διχοτομήσεις μεταξύ Δύσης/Ανατολής, ανάπτυξης/υπανάπτυξης, πλούτου/φτώχειας κλπ. Αντίθετα στο δεύτερο πλαίσιο, στις δυτικές λεγόμενες κοινωνίες, όπως είδαμε στο

θεωρητικό σκέλος της διατριβής, το παλιό πρότυπο της γυναικείας ολοκλήρωσης μέσω της μητρότητας, που περιόριζε τις γυναίκες αποκλειστικά στην αναπαραγωγική τους λειτουργία, έχει προσαρμοστεί και εναρμονιστεί με τις πιθανότητες άσκησης μιας απασχόλησης χάρη στον έλεγχο και προγραμματισμό των γεννήσεων. Στο νέο αυτό πρότυπο, η περίοδος της ζωής κατά την οποία οι γυναίκες είναι στατιστικά γόνιμες είναι το αντικείμενο μιας ρητά εκφρασμένης κοινωνικής επιταγής, είναι η "σωστή ηλικία" του μητρικού προτύπου που καθορίζεται σε συνάρτηση με άλλους κοινωνικούς χρόνους και κυρίως το χρόνο της απασχόλησης. Αυτό το δεύτερο επιχειρηματολογικό πλαίσιο, που ουσιαστικά ενδιαφέρει την ανάλυσή μας, εμφανίζεται ελάχιστα στο corpus ανάλυσης.

Το "παράδοξο" της απουσίας ενός τόσο κεντρικού, σ' όλη την προβληματική του σύγχρονου κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, ζητήματος, υποθέτουμε ότι μπορεί να ερμηνευτεί, τουλάχιστον εν μέρει, ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης στρατηγικής των εφημερίδων αλλά και των "πηγών" ειδήσεων: α) να μην θίγονται τα ζητήματα αυτά εξαιτίας της γενικά αποδεκτής αντίληψης ότι η Ελλάδα αντιμετωπίζει οξύ δημογραφικό πρόβλημα²⁰ και β) να αποσιωπούνται ζητήματα που αποτελούν ακόμα αντικείμενο έντονης κοινωνικής διαμάχης και εμπλέκουν χριστιανικές αρχές.

14.10 Επιθυμητός αριθμός παιδιών

Για τους ίδιους λόγους με προηγουμένως, εκτιμούμε ότι και το παραπλήσιο ζήτημα του αριθμού των παιδιών, θίγεται ελάχιστα σ' όλες τις εφημερίδες. Η σχετικά μεγαλύτερη στατιστική βαρύτητα αυτής της υποκατηγορίας σε σχέση με την προηγούμενη οφείλεται, κατά κανόνα, στην υιοθέτηση της άποψης ότι "τα πολλά παιδιά" θα πρέπει να συνιστούν το πρότυπο των σύγχρονων οικογενειών.

---

20. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στατιστικά στοιχεία, ο αριθμός των γεννήσεων στην Ελλάδα μειώνεται συνεχώς τα τελευταία 30 χρόνια με αποτέλεσμα ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας να έχει φθάσει από το 1981 σε επίπεδο κατώτερο από εκείνο που εξασφαλίζει την αντικατάσταση του πληθυσμού, δηλαδή κάτω από 2,1 παιδιά ανά γυναίκα. Το 1986 ισοδυναμούσε με 1,6 παιδιά ανά γυναίκα. Βλ. σχετικά στοιχεία στο Συμεωνίδου κ.ά. (1992).

Αναλυτικά τα δύο θέματα έχουν ως εξής:

1) *"Οι σύγχρονες οικογένειες πρέπει να έχουν λίγα παιδιά"* (ποσοστό 1,2% στο σύνολο των εφημερίδων, δηλαδή ποσοστό 17,6% στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων²¹). Αυτό το θέμα σχετίζεται με την αντίληψη ότι οι πολύτεκνες οικογένειες, εξαιτίας των νέων καταναλωτικών προτύπων, της αύξησης των αναγκών κλπ, είναι αδύνατον να παρέχουν στο παιδί ένα καλό επίπεδο διαβίωσης, τους όρους για σωστή σωματική, ψυχική και νοητική ανάπτυξη, τις κατάλληλες συνθήκες για τη διάπλαση σωστού χαρακτήρα και αυτόνομης προσωπικότητας, εν ολίγοις τα απαραίτητα εκείνα εφόδια που θα του εξασφαλίσουν μια προοπτική για την κοινωνική του καταξίωση, ευτυχία και επιτυχία. Ταυτόχρονα, αφού δεν τίθεται σ' αμφισβήτησή η λογική της ταύτισης της κοινωνικής μητρότητας με την αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών εκτιμάται, σε συνδυασμό με την προηγούμενη υποκατηγορία, ότι προκειμένου οι γυναίκες να ανταπεξέλθουν στον πολύπλευρο σύγχρονο ρόλο τους πρέπει να έχουν λίγα παιδιά.

2) *"Οι σύγχρονες οικογένειες πρέπει να έχουν πολλά παιδιά"* (5,4% στο σύνολο των εφημερίδων, δηλαδή ποσοστό 82,4% στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων). Το θέμα αυτό, συνδέεται πάντα μ' έναν άκρως "εθνικιστικό" λόγο, που ορίζει τον αριθμό των "παιδιών" ως θέμα εθνικής σημασίας και την αύξηση των γεννήσεων ως εθνική επιταγή. Ως συχνότερη τακτική "πειθούς", χρησιμοποιούνται η προσφυγή στην απειλή της Τουρκίας (με έντονο πρόβλημα υπερπληθυσμού), η αγάπη στην πατρίδα και τα καθήκοντα του πολίτη προς αυτήν. Μια άλλη συμπληρωματική τακτική, αποτελεί η προσφυγή σε μια ενότητα ζητημάτων που σχετίζονται με τη "δημογραφική γήρανση του πληθυσμού" ("το βιολογικό μαρασμό του έθνους") ως τροχοπέδη της κοινωνικής και οικονομικής πρόοδου και της ανάπτυξης της Ελλάδας (βλ. επίσης παρακάτω).

---

21. Πρόκειται για τις μονάδες συμφραζομένων που πραγματεύονται το το ζήτημα του αριθμού των παιδιών.

14.11 Συνδυασμός απασχόλησης και οικογένειας

Το ζήτημα του συνδυασμού της απασχόλησης με τις οικογενειακές υποχρεώσεις ταξινομήθηκε σε πέντε ξεχωριστά θέματα (Πίνακας 5.10). Αναλυτικά για κάθε ένα παρατηρήσαμε τα εξής:

1) *"Οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να εκπληρώνουν συγχρόνως το φυσικό τους ρόλο και ν' αναπτύσσουν τις δυνατότητες της επαγγελματικής και κοινωνικής πρόοδου στο χώρο του δημοσίου"*. Πρόκειται για μια "θεωρητική" και αόριστη επίκληση σε μια ισορροπία ρόλων χωρίς να αποσαφηνίζεται ρητά πώς θα επιτευχθεί ο συνδυασμός "οικογένειας" και "εργασίας" (συνολικό ποσοστό στις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στο ζήτημά του συνδυασμού "εργασίας" και "οικογένειας" 21,4%, ποσοστό που κυμαίνεται από 11,1% έως 42,9% ανάλογα με την εφημερίδα).

2) *"Οι γυναίκες μπορούν να συνδυάζουν την απασχόληση με τα οικογενειακά καθήκοντα μέσω ατομικών λύσεων"*. Εδώ ταξινομήθηκαν τριών ειδών "ατομικές λύσεις": πρώτον, οι πρακτικές που εφαρμόζουν οι ίδιες οι γυναίκες ώστε "να τα προλαβαίνουν όλα", δεύτερον, η "βοήθεια" που δίνεται από το οικογενειακό δίκτυο και τρίτον, η επιλογή ενός επαγγέλματος που να επιτρέπει τον απρόσκοπτο συνδυασμό των "δύο ρόλων". Στην πρώτη περίπτωση θεωρείται ότι οι γυναίκες συνήθως προσφεύγουν (ή οφείλουν να προσφεύγουν) στην οργάνωση, την αυτοπειθαρχία, τη θυσία του ελεύθερου τους χρόνου, τον ακριβή προγραμματισμό και την ταυτόχρονη επιτέλεση πολλών δραστηριοτήτων μαζί, την ορθολογική χρήση του χρόνου, τη κατανάλωση χρόνου "ποιότητας" με τα παιδιά, τη χρήση της οικιακής τεχνολογίας κλπ. Ως προς τη συμβολή του στενού συγγενικού περιβάλλοντος, κατά κανόνα αφορά την οικογένεια των γυναικών και μάλιστα τα γυναικεία μέλη του οικογενειακού δικτύου (μητέρα, αδελφή κλπ). Η βοήθεια που δίνεται από τους συγγενείς, θεωρείται ότι αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για την εξάσκηση της απασχόλησης των γυναικών, κυρίως μετά τη γέννηση των παιδιών. Επίσης, αυτού του είδους η παροχή βοήθειας θεωρείται συνήθως προτιμότερη γιατί επιτρέπει στις γυναίκες να μην αισθάνονται ότι εγκαταλείπουν τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην οικογένειά τους καταφεύγοντας σε λύσεις "μη ιδιωτικές" (παιδικοί σταθμοί κλπ), αλλά αντίθετα, να αισθάνονται ότι τα προβλήματα λύνονται μέσα στα πλαίσια της ίδιας της οικογένειας. Το τρίτο είδος "ατομικών λύσεων" συνοψίζεται σε μια συνεχή προσπάθεια των γυναικών να επιλέξουν μια "καλή δουλειά" με βασικό κριτήριο την

υπαγωγή της απασχόλησης στις απαιτήσεις της φροντίδας των παιδιών (π.χ. ευέλικτο ωράριο που να διευκολύνει τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις ή μικρή απόσταση σπιτιού από το χώρο δουλειάς, απασχόληση που να μην είναι απαιτητική από άποψη προσωπικής επένδυσης, μερική απασχόληση, κατ' οίκον απασχόληση κλπ). Για όλες τις εφημερίδες το θέμα αυτό καταλαμβάνει συνολικό ποσοστό 18,6%, με μεγάλες διακυμάνσεις (από 8,3% έως 38,5% ανάλογα με την εφημερίδα ενώ στην *Απογευματινή* δεν παρουσιάστηκε καθόλου).

3) *"Οι γυναίκες μπορούν να συνδυάζουν την απασχόληση με τα οικογενειακά καθήκοντα μέσω συλλογικών λύσεων"* (βρεφονηπιακοί σταθμοί, διάφοροι θεσμοί ανάληψης της οικιακής εργασίας και υποκατάστασης της οικογένειας). Το θέμα αυτό είναι στατιστικά το σημαντικότερο της υποκατηγορίας για το σύνολο των εφημερίδων (28,6% των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στο σχετικό ζήτημα). Αξιοσημείωτες είναι και εδώ οι διακυμάνσεις μεταξύ των εφημερίδων (από 20% έως 50%). Η ιδιαίτερη βαρύτητα που δίνεται στις συλλογικές λύσεις, νομίζουμε ότι εξηγείται εύκολα αν λάβουμε υπόψη μας ότι τα δημοσιεύματα του corpus, κατ' συντριπτική πλειοψηφία, εμπεριέχουν το λόγο των πολιτικών φορέων της συγκυρίας (των "πηγών" ειδήσεων) που απευθύνουν προς το κράτος πρόνοιας ένα σύνολο από αιτήματα προώθησης της ισότητας μεταξύ των φύλων και χάραξης μιας οικογενειακής πολιτικής σε συνδυασμό με την προώθηση της απασχόλησης των γυναικών (βλ. λεπτομέρειες, κεφάλαιο κεφ. 15 παρακάτω).

4) *"Οι γυναίκες μπορούν να συνδυάζουν την απασχόληση με τα οικογενειακά καθήκοντα μέσω ατομικών και συλλογικών λύσεων"*. Το θέμα αυτό καταλαμβάνει συνολικό ποσοστό 14,3% στις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στο σχετικό ζήτημα και συνδυάζει το δεύτερο και τρίτο θέμα της υποκατηγορίας αυτής. Αξιοσημείωτες είναι οι διακυμάνσεις (από 14,3% έως 60% ανάλογα με την εφημερίδα), καθώς και το γεγονός ότι το θέμα αυτό δεν παρουσιάζεται καθόλου σε τρεις εφημερίδες (*Βραδυνή*, *Ελευθεροτυπία*, *Καθημερινή*). Συνήθως στα συμφραζόμενα τονίζεται ότι αν και απαραίτητες οι "ατομικές" λύσεις δεν επαρκούν και πρέπει το κράτος πρόνοιας να προωθήσει μια οικογενειακή πολιτική με τη μορφή κυρίως παροχών προς την οικογένεια ή την εργαζόμενη μητέρα. Σπάνια καταγράψαμε τον αντίστροφο συλλογισμό (δηλαδή ότι αν και απαραίτητες οι συλλογικές λύσεις, εξίσου απαραίτητες είναι και οι ατομικές λύσεις).

5) *"Για να επιτευχθεί ο συνδυασμός μεταξύ οικογενειακών καθηκόντων και επαγγελματικής εργασίας πρέπει να γίνει ανακατανομή ρόλων μεταξύ των*

φύλων". Το θέμα αυτό καταλαμβάνει την τέταρτη θέση από άποψη στατιστικής συχνότητας (συνολικό ποσοστό 17.1% στις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στο σχετικό ζήτημα) και αξιοσημείωτο είναι ότι είναι ανύπαρκτο στις εφημερίδες *Απογευματινή*, *Εθνος* και *Ελεύθερος Τύπος*. Σε πλήρη ανάπτυξη αυτή η άποψη θεωρεί ότι η συμμετοχή των ανδρών στην οικιακή εργασία είναι θεμιτή, ως πρώτο βήμα, αλλά δεν επαρκεί και τονίζεται ότι ο ιδανικός συνδυασμός των επαγγελματικών και οικογενειακών υποχρεώσεων θα πραγματοποιηθεί μόνον αν γίνει μια ριζική αναδιανομή καθηκόντων μεταξύ των συζύγων.

Το σημαντικότερο εύρημα αυτής της υποκατηγορίας θεμάτων, είναι κατά την άποψή μας, ότι το ζήτημα του συνδυασμού "οικογένειας" και "εργασίας" τίθεται στα τέσσερα από τα πέντε θέματα ως "*γυναικείο πρόβλημα*" (ποσοστό 82,9%). Αυτή η αντίληψη, όπως είδαμε επανειλημμένα, θεμελιώνεται στο γενικότερο προβληματισμό για την κοινωνική θέση των γυναικών που ορίζεται ως "ένταση" μεταξύ δύο συστημάτων κανονιστικών προσδοκιών (μητέρες - σύζυγοι και εργαζόμενες). Όπως είδαμε στο θεωρητικό σκέλος, η "σύγκρουση" των "δύο ρόλων", εκτιμάται ότι δημιουργεί το φαινόμενο του "γυναικείου διλήμματος" που έχει να αντιμετωπίσει κάθε γυναίκα σήμερα. Στον αθηναϊκό Τύπο, αναπαράγεται με τρόπο ελλειπτικό και απλουστευτικό η κυρίαρχη αυτή αντίληψη σύμφωνα με την οποία οι παντρεμένες γυναίκες στις σύγχρονες κοινωνίες παραπαίουν ανάμεσα στην απασχόληση και την οικογενειακή ζωή και είναι υποχρεωμένες να διαλέξουν ένα από τα δύο ή να "συσσωρεύσουν" και τα δύο. Κατά συνέπεια, όπως είδαμε και στην προηγούμενη υποκατηγορία θεμάτων, ο "διπλός ρόλος" των γυναικών αντιμετωπίζεται ως πηγή συναισθηματικών και φυσικών εντάσεων και σπανιότερα ως αναπαραγωγός της θέσης υποτέλειας των γυναικών. Ταυτόχρονα όμως προβάλλεται και ένα κανονιστικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο η απασχόληση των γυναικών πρέπει να συμβιβάζεται με το ρόλο τους στην οικογένεια και να εμφανίζεται ως "ρυθμιστής" των ενδοοικογενειακών σχέσεων, αφού αυτό που προέχει είναι η εξασφάλιση μιας σταθερής ισορροπίας μεταξύ των "δύο ρόλων".

Συμπερασματικά, από το συσχετισμό των ευρημάτων των κατηγοριών "Οικογένεια", "Μητρότητα" και της υποκατηγορίας "Συνδυασμός απασχόλησης και οικογένειας", που επιχειρήσαμε στο κεφάλαιο αυτό, νομίζουμε ότι ως σημαντικότερα στοιχεία προκύπτουν τα εξής: αν και είναι σαφές ότι δεν υπάρχει ομοφωνία απόψεων, ούτε σε κάθε εφημερίδα χωριστά αλλά ούτε μεταξύ των

εφημερίδων, παρατηρήσαμε ένα μάλλον περιορισμένο εύρος διαφοροποιημένων απόψεων όπου κοινή βάση είναι η ταύτιση μεταξύ νοικοκυριού (κοινωνικο-υλική βάση των οικιακών ομάδων που διαφέρουν ταξικά) και μιας "μέσης" πυρηνικής οικογένειας ως πρότυπο ενός ιδιωτικοποιημένου και απομονωμένου χώρου²² με συνέπεια να αγνοούνται οι πιθανές πραγματικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τον κύκλο ζωής των ατόμων, τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών κλπ. Απ' την άλλη, αν η αμφισβήτηση της κοινωνικής ανισότητας των δύο φύλων στην αγορά εργασίας έχει οδηγήσει στην επέκταση και διαφοροποίηση των αντιλήψεων ως προς την απασχόληση των γυναικών, ο μετασχηματισμός των γυναικών από βιολογικά όντα (γεννούν) σε κοινωνικά όντα (ανατρέφουν παιδιά) θεωρείται φυσικό γεγονός που συνήθως δεν χρήζει ανάλυσης, με συνέπεια η ταύτιση της φυσικής μητρότητας και της κοινωνικής μητρότητας να ισχύει απαρασάλευτα ως προς τον οικογενειακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας που αναφέρεται σε τελική ανάλυση στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας εν γένει. Πράγματι, αν και διαφαίνεται ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των δημοσιευμάτων του αθηναϊκού Τύπου το παλιό πρότυπο της μητέρας - νοικοκυράς, σύμφωνα με το οποίο ήταν ανεπίτρεπτο μια παντρεμένη γυναίκα "να δουλεύει έξω από το σπίτι", τείνει να εγκαταλειφθεί, σήμερα η απασχόληση των γυναικών αναγνωρίζεται ως θετική ή έστω αναγκαία μόνο υπό την προϋπόθεση να είναι συμβατή με τις "υποχρεώσεις" τους και τις "ιδιότητές" τους, κυρίως σε ό,τι αφορά την ανατροφή των παιδιών. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει το "παράδοξο" της μηδαμινής στατιστικής συχνότητας του προβλήματος του συνδυασμού της απασχόλησης και των οικογενειακών δραστηριοτήτων το οποίο θίγεται στο ρητό επίπεδο πολύ περιορισμένα. Αυτό το εύρημα ίσως σημαίνει ότι τα θέματα αυτά κατά πλειοψηφία θεωρείται ότι αποτελούν ατομικό πρόβλημα και δεν θίγονται ή πιθανόν ότι ο αθηναϊκός Τύπος "αρνείται" επιμελώς να αντιμετωπίσει *ενιαία* τα ζητήματα που αποτελούν τον "πυρήνα" όλου του προβληματισμού γύρω από το σύγχρονο κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, καθώς αδυνατεί να καταλήξει σ' ένα λογικό επιχειρηματολογικό σχήμα όπου οι "ρόλοι", οι αξίες και οι επιταγές του δημόσιου χώρου (απασχόληση των γυναικών και κοινωνική καταξίωση) δεν θα αντιφάσκουν ούτε θα αναιρούν τους αντίστοιχους ρόλους και τις αντίστοιχες αξίες του ιδιωτικού (ταύτιση βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας).

---

22. Για διάκριση μεταξύ "νοικοκυριού" και "οικογένειας" βλ. Στασινοπούλου (1990β).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15: Κράτος/ Πολιτικοί Θεσμοί - Γυναίκες και Πολιτική

Όπως είδαμε πιο πριν (κεφ. 10, παραγ. 10.5), τα δημοσιεύματα που αντιπροσωπεύουν την πιο "γνήσια" μορφή πολιτικού λόγου και αφορούν σχεδόν αποκλειστικά κάποια δραστηριότητα κοινωνικού φορέα αποτελούν στατιστικά το σημαντικότερο υποσύνολο μονάδων συμφραζομένων. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο ρόλος του κράτους και του πολιτικού συστήματος¹ καθώς και η συμμετοχή των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων"² αποτελούν τους κεντρικούς άξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφονται οι απόψεις του αθηναϊκού Τύπου. Το παρόν κεφάλαιο πραγματεύεται διεξοδικά αυτά τα ζητήματα.

Ως βασικό εύρημα του παρόντος κεφαλαίου, θεωρούμε την ύπαρξη στις αθηναϊκές εφημερίδες μιας μοναδικής κυρίαρχης αντίληψης για την πολιτική και το ρόλο των σύγχρονων πολιτικών θεσμών. Η παραδοχή ότι η δομή των σύγχρονων κρατών έχει στόχο την κατάργηση των τεχνητών εμποδίων στην κοινωνική ισότητα, την προαγωγή της γενικής ευημερίας, προόδου και ανάπτυξης (είτε μέσω της προστασίας των γυναικών ως μειονεκτούσας κοινωνικής κατηγορίας είτε μέσω της παροχής ισότητας ευκαιριών σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως φύλου) και όχι την αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας είναι (σχεδόν) καθολική. Ένας επίσης σημαντικός αριθμός μονάδων συμφραζομένων, εκκινώντας από την ίδια λογική, προτάσσει ως βασικό στόχο του κράτους την προστασία της οικογένειας ή την προστασία του έθνους και της οικογένειας (ή/και μητρότητας) ταυτόχρονα. Παράλληλα εξάλλου, σε αρκετές μονάδες συμφραζομένων γίνεται επίκληση συγκεκριμένων παραδοχών ως προς το ρόλο του

---

1. Στον αθηναϊκό Τύπο είναι διαδεδομένη και αποδεκτή μια διάκριση μεταξύ "κράτους" (κυβέρνηση, διοίκηση, στρατός, δικαιοσύνη, κοινοβούλιο, τοπική αυτοδιοίκηση, κλπ) και "πολιτικού συστήματος" (πολιτικά κόμματα, συνδικάτα, οργανώσεις, ομάδες πίεσης κλπ). Αν και θεωρούμε ότι το κράτος αποτελεί τον κυριότερο πολιτικό θεσμό και το "κρατικό σύστημα" δεν μπορεί να διαχωριστεί τελικά από το "πολιτικό σύστημα", κατά τη συγκρότηση των κατηγοριών της ανάλυσης, για καθαρά πρακτικούς λόγους, υιοθετήσαμε τη διάκριση του αθηναϊκού Τύπου.

2. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο, κάτω από το γενικό όρο "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" (Κ.Λ.Α.), ο αθηναϊκός Τύπος συνοψίζει τις εξής συνήθως έννοιες: πολιτική, κόμματα, μεγάλοι κρατικοί οργανισμοί, διοίκηση, Βουλή, Κοινοβούλιο, συνδικαλισμός, διευθυντικά πόστα, δημοτικά και κοινοτικά συμβούλια, σχεδιασμός αναπτυξιακής πολιτικής, κεντρικά όργανα κομμάτων, κέντρα εξουσίας, όργανα νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, καθοδηγητικά όργανα κομμάτων κλπ.

πολιτικού συστήματος (πολιτικών κομμάτων, οργανώσεων ή κινήσεων κλπ) είτε ως ενισχυτικών της κρατικής παρέμβασης στη διαδικασία των αναγκαιών μεταρρυθμίσεων για την επίτευξη της κοινωνικής ισότητας είτε ως φορέων προστασίας των κοινωνικών ομάδων και ελέγχου και πίεσης των κρατικών μηχανισμών προς την ίδια κατεύθυνση. Γύρω από αυτές τις βασικές απόψεις, προβάλλει και η κυρίαρχη νοηματοδότηση της ανάγκης για ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων", η οποία συνήθως κρίνεται απαραίτητη είτε γιατί θα λειτουργήσει ως πρότυπο κατάκτησης "ανδρικών οχυρών", είτε γιατί αποτελεί όρο για την κοινωνική χειραφέτηση όλων των γυναικών και την προώθηση των γενικού συμφέροντος ή ακόμα την προσωπική καταξίωση συγκεκριμένων αξιών γυναικών. Σ' αυτό το πλαίσιο, γίνεται πολύ συχνά επίσης επίκληση στα ζητήματα των βιολογικών διαφορών των φύλων και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των γυναικών προκειμένου να εδραιώσουν τη νομιμότητα των σχετικών αιτημάτων.

Τα θέματα που πραγματεύεται το παρόν κεφάλαιο ανήκουν στις κατηγορίες "Κράτος - Πολιτικοί Θεσμοί" και "Γυναίκες και Πολιτική". Έχουν ταξινομηθεί σε τέσσερις υποκατηγορίες³ και τα στατιστικά δεδομένα παρουσιάζονται σε τρεις Πίνακες (6.1, 6.2, 6.3). Ακολουθεί η λεπτομερής περιγραφή των ευρημάτων.

15.1 Ρόλος κράτους σε σχέση με τα φύλα και την οικογένεια

Στον αθηναϊκό Τύπο, μπορούμε απερίφραστα να πούμε ότι κυριαρχεί ο συνδυασμός μιας "φιλελεύθερης δημοκρατικής" ή "πλουραλιστικής" και μιας "σοσιαλδημοκρατικής" (ή "προνοιακής") αντίληψης για το σύγχρονο κράτος και την έννοια της κοινωνικής πολιτικής. Στις 369 επί συνόλου 517 μονάδων συμφραζομένων ολόκληρου του corpus, που αντιπροσωπεύει ποσοστό 76,6%, αναγνωρίζεται η ευθύνη του κράτους στην επίτευξη της κοινωνικής ισότητας και την άμβλυνση της κοινωνικής αδικίας. Στο υπόλοιπο corpus, συναντήσαμε μόνο μια (1) φορά αντιλήψεις που θεμελιώνονται σε μια "κριτική" ("μαρξιστική -

---

3. Βλ. "ερωτηματολόγιο" Παράρτηματος III, ερωτήσεις από 18 έως και 21. Στο κεφάλαιο αυτό, οι πρώτες τρεις υποκατηγορίες θεμάτων παρουσιάζονται υπό μορφή πινάκων, ενώ τα δεδομένα της τέταρτης (θεσμοθέτηση των ποσοστώσεων), για λόγους που αναπτύσσονται πιο κάτω, δεν προσφέρουν κανένα ενδιαφέρον από στατιστικής απόψης.

φεμινιστική") προσέγγιση του κράτους (οι εναπομείνουσες μονάδες συμφραζομένων δεν πραγματεύονται καθόλου το ζήτημα των πολιτικών θεσμών).

Οι αντιλήψεις αυτής της υποκατηγορίας έχουν ταξινομηθεί σε έξι (6) θέματα. Αναλυτικά για κάθε θέμα έχουμε (Πίνακας 6.1):

1) *"Το κράτος και οι φορείς συμβάλλουν (ή/και πρέπει να συμβάλουν) στην επίτευξη της (πραγματικής) ισότητας ανδρών και γυναικών μέσω της παροχής ισότητας ευκαιριών".* Αποτελεί στατιστικά το σημαντικότερο θέμα της υποκατηγορίας με ποσοστό 51,5% για το σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στο ρόλο του κράτους (ποσοστό που κυμαίνεται από 37,9% έως 63,5% ανάλογα με την εφημερίδα). Σ' αυτό το πλαίσιο, το κράτος θεωρείται ότι αποτελεί (ή οφείλει να αποτελεί) το σημαντικότερο μοχλό μεταρρυθμίσεων με στόχο την εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την απελευθέρωση των γυναικών και την εξασφάλιση της δυνατότητας να ανταγωνισθούν με ίσους όρους τους άνδρες. Τα αιτήματα που συναρτώνται με αυτήν τη γενική παραδοχή δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στη νομοθετική και διοικητική πλευρά της κρατικής παρέμβασης και προσανατολίζονται κυρίως προς την προώθηση της θέσπισης κατάλληλων νόμων που θα εγγυώνται ίσα δικαιώματα στη μόρφωση, στην εργασία, στη πολιτική και κοινωνική ζωή κλπ. Όλα τα προτεινόμενα μέτρα θεμελιώνονται στην παραδοχή της ύπαρξης (ή της δυνατότητας ύπαρξης) ενός αξιοκρατικού κοινωνικού συστήματος όπου όλοι οι ανταγωνιζόμενοι (άνδρες ή γυναίκες) ξεκινούν με τις ίδιες τυπικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις. Μ' αυτήν την έννοια, η κρατική μέριμνα πρέπει να στηρίζεται στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των γυναικών στην αγορά εργασίας (κυρίως) και στον περιορισμό της κρατικής προστασίας στο ελάχιστο.

2) *"Το κράτος και οι φορείς συμβάλλουν (ή/και πρέπει να συμβάλουν) στην επίτευξη της (πραγματικής) ισότητας ανδρών και γυναικών μέσω της προστασίας των γυναικών".* Το θέμα αυτό περιστρέφεται γύρω από τις ανάγκες των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα και συναρθρώνεται με αιτήματα συλλογικών ρυθμίσεων για τη βελτίωση της θέσης τους στην οικογένεια. Αντίθετα από το προηγούμενο θέμα, επισημαίνει τη διαφορά των αναγκών ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες και, αν και τις περισσότερες φορές οι θεμελιώδεις διαφορές θεωρούνται αναπόφευκτες, προβάλλεται ως δυνατή και ηθικά απαραίτητη η εξίσωση των

φύλων μέσω της προστασίας των γυναικών. Η επικέντρωση στη βιολογική νοσηματοδότηση της μητρότητας παίζει σημαντικό ρόλο στον τρόπο προώθησης των αιτημάτων και στην ευρύτερη κοσμοαντίληψη των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων. Μέσα από τη ρητορική αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητα της "προσφοράς" των γυναικών στη μητρότητα και την οικογένεια, τονίζεται η υποδεέστερη θέση της "εργαζόμενης μητέρας" λόγω των οικογενειακών ευθυνών που επωμίζεται και η, σημαντική για την οικονομία και μη αναγνωρισμένη κοινωνικά, εργασία της νοικοκυράς. Το "αναπόφευκτο" των "γυναικείων" ρόλων και η πιστοποίηση της "αδικίας", οδηγούν στη υποβολή αιτημάτων για την καθιέρωση μέτρων και τη δημιουργία υπηρεσιών για την προστασία της μητρότητας και του παιδιού, όπως αυτά της διεύρυνσης της κοινωνικής ασφάλισης για τις νοικοκυρές, της δημιουργίας βρεφονηπιακών σταθμών, της θεσμοθέτησης ενός ισόβιου μητρικού μισθού ή σύνταξης, της χορήγηση κοινωνικών παροχών προς την οικογένεια (επίδομα παιδιού), φοροαπαλλαγών, επιχορηγήσεων κλπ⁴. Για όλες τις εφημερίδες, στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στο ρόλο του κράτους, το θέμα αυτό κατέχει ποσοστό 11,4%, ενώ σημαντικές είναι οι διακυμάνσεις ανάλογα με την εφημερίδα (από 3% έως 26%).

3) *"Το κράτος και οι φορείς παρέχουν (ή πρέπει να επιτύχουν την παροχή) ταυτόχρονης προστασίας και ισότητας ευκαιριών στις γυναίκες"*. Πρόκειται για θέμα που συνδυάζει τα δύο πιο πάνω θέματα. Για όλες τις εφημερίδες, στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στο ρόλο του κράτους, το θέμα αυτό έρχεται δεύτερο και κατέχει ποσοστό 22,5%, ενώ σημαντικές είναι οι διακυμάνσεις ανάλογα με την εφημερίδα (από 8,5% έως 39,2%). Πρόκειται για ένα θέμα που παρόλο, που δεν υιοθετεί μια διαφορετική αντίληψη για τις βασικές δομικές συνιστώσες του κοινωνικού συστήματος αναπαράγει, σε σχέση με τα δύο προηγούμενα θέματα, μια πολύ πιο πολύπλοκη και αντιφατική επιχειρηματολογία. Πράγματι, τις απόψεις που ταξινομούνται σ' αυτό το θέμα, διακρίνει η συνεχής προσπάθεια σύζευξης αφενός όλων των παραδοχών που εκκινούν από μια καθαρά ατομοκεντρική φιλελεύθερη λογική (ισότητα ευκαιριών) με τις παραδοχές εκείνες που, σύμφωνα με την ορολογία του Τσουκαλά (1991), εντάσσονται στη λογική μιας "επανορθωτικής επινεμητικής δικαιοσύνης" (επιείκεια, προστασία). Συγκεκριμένα, η αναγνώριση της κοινωνικής ανισότητας και η

---

4. Πρόκειται πάντα για μέτρα μιας μάλλον "παθητικής" μορφής κρατικής παρουσίας στη διαχείριση των προβλημάτων που δημιουργεί η ανισότητα των γυναικών.

προβολή της ισότητας των δύο φύλων ως ιδανικό των σύγχρονων κοινωνιών απ' τη μια πλευρά, και η ταυτόχρονη ταύτιση της φυσικής μητρότητας και της κοινωνικής μητρότητας ως προς τον ορισμό του οικογενειακού κατά φύλο καταμερισμού απ' την άλλη, έχουν οδηγήσει στην επέκταση και διαφοροποίηση των διεκδικήσεων των διάφορων κοινωνικών φορέων και του Τύπου που τις διαθλά και τις αναπαράγει: οι γυναίκες ως "άτομα", στη βάση ενός αξιοκρατικού ανταγωνιστικού συστήματος, δικαιούνται να διεκδικούν την υλοποίηση των δικαιωμάτων τους (δικαίωμα στη μόρφωση, στην εργασία κλπ), ως "μητέρες" όμως ταυτόχρονα δικαιούνται να προβάλλουν το αίτημα της άμβλυνσης της "αδικίας" και να απαιτούν την προστασία του κράτους πρόνοιας (παροχές, επιδόματα, φοροαπαλλαγές κλπ), ανεξάρτητα από τη συμμετοχή τους στο σύστημα του οικονομικού ανταγωνισμού⁵. Όπως, πολύ εύστοχα, παρατηρεί ο Τσουκαλάς (1991: 346),

"η αλληλεγγύη, η επιείκεια και η αρωγή εκφράζουν τους ενεργεια ή δυνάμει "χαμένους" του παιχνιδιού, οι οποίοι ζητούν να αρθεί η τυπική αυστηρότητα των συνεπειών του. Η δίκαιη εξίσωση και εξισορρόπηση των ανταγωνιστικών ευκαιριών εκφράζει αντίθετα εκείνους που πιστεύουν ότι είναι δυνατόν να κερδίσουν στο παιχνίδι της επινοής, αρκεί οι όροι του να γίνουν δικαιότεροι, εκείνους δηλαδή που αποδέχονται ότι "καταρχήν" το ζήτημα της επινεμητικής δικαιοσύνης επικεντρώνεται στη διατύπωση "δικαιων" μεν αλλά απρόσωπων και αδιάβλητων επινεμητικών κριτηρίων".

4) *"Το κράτος και οι φορείς συμβάλλουν (ή/και πρέπει να συμβάλουν) στην προστασία της οικογένειας/ των παιδιών/ της μητρότητας"*. Το θέμα αυτό συνολικά καταλαμβάνει ποσοστό 3,8% (κυμαίνεται από 3,9% έως 6%) ενώ δεν εμφανίζεται στην *Καθημερινή* και τη *Μεσημβρινή*. Πρόκειται για ένα παρεμφερές, ως προς τις θεμελιακές παραδοχές για το κράτος και τις μορφές παρέμβασής του, με το δεύτερο θέμα της υποκατηγορίας, με τη διαφορά ότι εδώ όλη η επιχειρηματολογία των μονάδων συμφραζομένων δεν προτάσσει την κοινωνική εξίσωση των φύλων (ή "απελευθέρωση" των γυναικών) ως προτύπο αλλά αντίθετα, μέσω της προώθησης αιτημάτων για τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης της οικογένειας και παροχών υπέρ της μητρότητας κλπ, επιδιώκει την εφαρμογή μια σαφούς οικογενειακής ή πληθυσμιακής πολιτικής προκειμένου να ενισχυθεί το "κύτταρο" της κοινωνίας. Θεωρώντας ότι η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό γίνεται μόνον (ή κυρίως) για λόγους οικονομικούς

---

5. Σχετικά με το πλέγμα αντιφάσεων που γεννά στον κυρίαρχο κοινωνικό λόγο η ταυτόχρονη υιοθέτηση των δύο αυτών λογικών βλέπε εκτενή ανάλυση στο Τσουκαλάς (1991).

(αυξημένες ανάγκες της οικογένειας) με αρνητικές συνέπειες στη γονιμότητα, απαιτείται η κρατική μέριμνα (μέσω παροχών, κλπ) προκειμένου να αμβλυθούν οι οικονομικές δυσκολίες και να μην προσφεύγουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας με συνέπεια τη μείωση του αριθμού των παιδιών. Σε μερικές περιπτώσεις, οι απόψεις αυτές ενισχύονται από την προβολή του "παραδοσιακού" κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ως προτύπου, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις η ταύτιση των γυναικών με τη φροντίδα των παιδιών θεωρείται δεδομένη και αυταπόδεικτη και δεν αποτελεί αντικείμενο διερεύνησης.

5) *"Το κράτος και οι φορείς συμβάλλουν (ή/και πρέπει να συμβάλουν) στην προστασία του έθνους/πατρίδας και της οικογένειας/μητρότητας"*. Συνολικά το θέμα αυτό καταλαμβάνει ποσοστό 21,1% (κυμαίνεται από 9,8% έως 41,4%) και υιοθετείται συχνότερα από τις εφημερίδες *Απογευματινή* (41,4%) και *Ελεύθερο Τύπο* (39,4%). Στην πραγματικότητα πρόκειται για το ίδιο ακριβώς θέμα με το τέταρτο της υποκατηγορίας αυτής με τη διαφορά ότι εδώ, προκειμένου να θεμελιωθεί το επιχείρημα της προτεραιότητας της κρατικής "προστασίας" της οικογένειας σε σχέση με την προώθηση της κοινωνικής ισότητας των φύλων, επιστρατεύεται το εθνικό συμφέρον. Ως βασική στρατηγική των μονάδων συμφραζομένων στις οποίες παρουσιάζεται το θέμα αυτό, καταγράψαμε την "επίκληση της Απειλής": απειλή εξωτερική (Τουρκία) ή/και απειλή εσωτερική (δημογραφική συρρίκνωση): πρόκειται, απ' την μια πλευρά, για το ζήτημα της εδαφικής ακεραιότητας λόγω των κατακτητικών διαθέσεων και του υπερπληθυσμού της Τουρκίας, και απ' την άλλη για το ζήτημα της πληθυσμιακής γήρανσης που θεωρείται ότι καθιστά την Ελλάδα οικονομικά μη ανταγωνιστική με καταστροφικές συνέπειες στην πρόοδο και την ανάπτυξή της. Στην ουσία πρόκειται για ένα συνοθύλευμα επιχειρημάτων που ανατρέχουν στον "εχθρό" με στόχο να δημιουργηθεί το φαινόμενο (effet) της "εθνικής" συνοχής (ή λαϊκής συναίνεσης) και να αναχθεί το "δημογραφικό πρόβλημα" και, μέσω αυτού, η υποχρέωση του κράτους για την "προστασία της μητρότητας/ οικογένειας" σε ηθικά ζητήματα. Μ' αυτόν τον τρόπο, απ' την μια πλευρά, το ζήτημα της οικογένειας (και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας) ανάγεται στο αφηρημένο ζήτημα των εθνικών αναγκών, και, από την άλλη πλευρά, η χρήση της απειλής "ακυρώνει" οποιοδήποτε αίτημα μεταβολής διαιωνίζοντας μια συγκεκριμένη αντίληψη τόσο για την οικογένεια όσο και για τις σχέσεις κράτους - πολιτών.

6) "Ο κύριος στόχος του σύγχρονου κράτους είναι η αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας (του καπιταλισμού και της πατριαρχίας)". Το θέμα αυτό παρουσιάστηκε μια φορά στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*. Πρόκειται για την αυτούσια και ασχολίαστη παράθεση απόψεων αριστερής γυναικείας οργάνωσης που τονίζει ότι θεωρεί το κράτος μέσο αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου των γυναικών από τους άνδρες και όχι φορέα αλλαγής προς την κατεύθυνση της επίτευξης ισότητας. Σ' αυτήν την μονάδα συμφραζομένων γίνεται σύνδεση του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και της γενικότερης κοινωνικής ανισότητας και καταπίεσης των γυναικών με τη λειτουργία του καπιταλιστικού συστήματος και της ανάγκης του κεφαλαίου στην αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Θεωρείται ότι το κράτος, μέσω κυρίως της οικιακής εργασίας των γυναικών, έχει στόχο την αναπαραγωγή του υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τη διατήρηση της ταξικής ιεραρχίας και τη διαίωνιση της δομικής ανισότητας, ενώ ταυτόχρονα (το κράτος) συνιστά οργανωμένη ανδρική κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, με εξειδικευμένες πρακτικές στο χώρο των υπηρεσιών της κρατικής μέριμνας και το χώρο των ιδιωτικών σχέσεων και της οικογένειας.

Αν και ουσιαστικά "ανύπαρκτο" στατιστικά θέμα, αποφασίσαμε να το επισημάνουμε λόγω του ξεχωριστού ιδεολογικού του ενδιαφέροντος σε σχέση με το συνολικό περιεχόμενο της εφημερίδας. Συγκεκριμένα, η παρουσία αυτής της "παραφωνίας" στην αποδοχή μιας καθολικής αντίληψης ως προς το κράτος, πιστεύουμε ότι εξυπηρετεί ένα βασικό στόχο προσδίδοντας στον Τύπο, ως θεσμό, μian ιδιαίτερη ιδεολογική λειτουργία. Απ' τη μια πλευρά, ο παραγωγός λόγος (η αριστερή γυναικεία οργάνωση) αναγνωρίζεται ως νόμιμος κάτοχος του δικαιώματος της αμφισβήτησης στα πλαίσια ενός δημοκρατικού κοινοβουλευτικού συστήματος όπου η πολιτική διαφωνία είναι θεσμοθετημένη και επιτρεπτή αρκεί να μην υπερβαίνει τα όρια της πολιτικής συναίνεσης (το σεβασμό των δικαιωμάτων του ατόμου). Απ' την άλλη πλευρά, ταυτόχρονα, παραθέτοντας "ριζοσπαστικές", "επαναστατικές" ή "ανατρεπτικές" απόψεις αντιπολιτευόμενου κόμματος ή οργάνωσης, η εφημερίδα, χάρη στη δημοσιογραφική πρακτική της αμεροληψίας και της αντικειμενικότητας, επιδεικνύει μια πλουραλιστική αντιμετώπιση των γεγονότων, συνδυασμένη με μια ευρύτητα πνεύματος, μια θέληση για αλλαγή, μεταρρύθμιση και πρόοδο και μια δυσανασχέτηση απέναντι σε κάθε είδους "κατεστημένο". Σ' αυτό το πλαίσιο, η ελευθερία του Τύπου νοηματοδοτείται με τέτοιο τρόπο ώστε να θεωρείται ότι συμβάλλει στην επίτευξη του πολιτικού

διαλόγου που συμβολίζει την, χωρίς βία, θεσμοθετημένη κοινωνική "σύγκρουση". Μ' αυτόν τον τρόπο, ακόμα και η "αμφισβήτηση" των θεμελίων της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, συμβάλλει στη νοηματοδότηση της ορθής και ασφαλούς συζήτησης ή διαμάχης, τη νομιμοποίηση της πολιτικής εξουσίας και του κοινοβουλευτικού συστήματος, την υπακοή στη τήρηση των δημοκρατικών διαδικασιών, αφού τελικά "απαγορεύει" την αμφισβήτηση των κανόνων του παιχνιδιού ή και του ίδιου του παιχνιδιού. Μ' αυτήν ακριβώς την κριτική, που δεν έχει επικίνδυνες συνέπειες, πιστεύουμε ότι η *Ελευθεροτυπία*, αν και "προσπαθεί" να διατηρεί τη συνεπέστερη "μαχητική - δημοκρατική" γραμμή μεταξύ των οκτώ αθηναϊκών εφημερίδων, κατορθώνει να παίζει έναν εξαιρετικά "λειτουργικό" και "απολογητικό" ρόλο στη νομιμοποίηση της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

15.2 Ρόλος πολιτικών κινήματων, κομμάτων, συνδικαλιστικών φορέων, οργανώσεων κλπ

Η υποκατηγορία αυτή συνδέεται άμεσα με την προηγούμενη και συμπληρώνει τις απόψεις του αθηναϊκού Τύπου για τη λειτουργία του κοινοβουλευτικού πολιτικού συστήματος και πιο συγκεκριμένα για το ρόλο των πολιτικών θεσμών (πλην κράτους). Οι όροι κόμμα, κίνημα, οργάνωση, συνδικαλιστικό όργανο κλπ, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και με σχεδόν ταυτόσημο τρόπο σε σημείο που να μην μπορεί ο αναγνώστης να αποφανθεί για την ύπαρξη μιας ουσιαστικής νοηματικής διαφοράς μεταξύ τους. Κοινό χαρακτηριστικό των εννοιών αυτών είναι η παρεμφερής αντίληψη για τους στόχους τους, τη λειτουργία τους και το ρόλο τους στη σύγχρονη κοινωνία.

Ως κεντρικά ταξινομήθηκαν έξι (6) θέματα (βλέπε Πίνακα 6.2):

Ο ρόλος των πολιτικών κινήματων, κομμάτων, οργανώσεων κλπ. είναι (ή/και οφείλει να είναι):

1) *"Η προώθηση των αιτημάτων και διεκδικήσεων των κοινωνικών ομάδων (των γυναικών)".* Το θέμα αυτό καταλαμβάνει συνολικό ποσοστό 63,7% στις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στο ρόλο του πολιτικού συστήματος, ενώ παρουσιάζει διακυμάνσεις από 45,8% έως 87,5% ανάλογα με την εφημερίδα.

2) "Η προστασία των κοινωνικών ομάδων (γυναικών) από την εκμετάλλευση" (συνολικό ποσοστό 39,9%, ενώ παρουσιάζει διακυμάνσεις από 19,4% έως 62,5% ανάλογα με την εφημερίδα).

3) "Η υπεράσπιση των κατακτημένων δικαιωμάτων, η συμπαράσταση στους εργαζομένους" (συνολικό ποσοστό 22,4%, με διακυμάνσεις από 4% έως 64,7%).

4) "Η άσκηση ελέγχου πίεσης και επιρροής του κράτους προς όφελος του κοινού καλού" (συνολικό ποσοστό 41,7%, με διακυμάνσεις από 25% έως 60%).

5) "Η προώθηση της ευρωπαϊκής ιδέας και ανάπτυξης" (συνολικό ποσοστό 39,5%, με διακυμάνσεις από 22,2% έως 67,5%)

6) "Οι φιλανθρωπικοί αγώνες/δραστηριότητες". Αποτελεί ένα γενικά αμελητέο θέμα (συνολικό ποσοστό 4%, με διακυμάνσεις από 2,8% έως 10%), ενώ δεν εμφανίζεται καθόλου στις εφημερίδες *Εθνος*, *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*.

Σ'αυτήν την υποκατηγορία θεμάτων διαφαίνονται οι βασικές παραδοχές της φιλελεύθερης πλουραλιστικής θεωρίας για το πολιτικό σύστημα σύμφωνα με τις οποίες,

"η εξουσία στις δυτικές κοινωνίες είναι ανταγωνιστική, επιμερισμένη και διαχεόμενη: ο καθένας, άμεσα ή διαμέσου οργανωμένων ομάδων, έχει κάποια εξουσία και κανένας δεν έχει ή δεν μπορεί να έχει πολύ μεγάλη εξουσία. Στις κοινωνίες αυτές, οι πολίτες έχουν το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας, των ελεύθερων τακτικών εκλογών, της θεσμοποιημένης αντιπροσώπευσης, έχουν αποτελεσματικά πολιτικά δικαιώματα, στα οποία μάλιστα περιλαμβάνονται και τα δικαιώματα της ελευθερίας του λόγου, του συνεταιρίζεσθαι και του αντιπολιτεύεσθαι και επιπλέον, τόσο τα άτομα όσο και οι ομάδες επωφελοούνται αρκετά απ' τα δικαιώματα αυτά, κάτω απ' την προστασία του νόμου, της ανεξάρτητης δικαστικής εξουσίας και της ελεύθερης πολιτικής κουλτούρας" (Milliband, 1969, ελλ. μτφ. 1984:46)

Κοινό χαρακτηριστικό των τριών πρώτων θεμάτων είναι η αντίληψη ότι οι πολιτικοί θεσμοί συναρτώνται με κοινωνικές δυνάμεις και συγκεκριμένα συμφέροντα. Στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων φιλοξενείται μια μάλλον τυπική μορφή πολιτικής ρητορείας, κάποιας "πηγής" (πολιτικού φορέα) ή της ίδιας της εφημερίδας, που εκφράζει την πεποίθηση ότι τα πολιτικά κόμματα ή οι διάφορες, περισσότερο εξειδικευμένες, "ομάδες επιρροής", ασκούν σημαντικές λειτουργίες ως προς την έκφραση και προώθηση των κοινών αιτημάτων καθώς και την προστασία των κοινών συμφερόντων των κοινωνικών κατηγοριών που εκπροσωπούν. Σύμφωνα με τις απόψεις που καταγράψαμε, οι πολιτικοί θεσμοί

επιδιώκουν, μέσω της πίεσης που ασκούν κυρίως στην κυβέρνηση, να συμβάλουν στη διαμόρφωση μιας κρατικής πολιτικής που να λαμβάνει υπόψη τα αιτήματά τους και να σέβεται τα δικαιώματά τους. Ζητήματα όπως ο ανταγωνισμός μεταξύ των πολιτικών θεσμών, η κατανομή και η άσκηση της εξουσίας ή η πρόσβαση των κοινωνικών ομάδων στην πολιτική εξουσία, κλπ αποσιωπώνται ή περνούν σε δεύτερη μοίρα αφού υπάγονται πάντα στην επίτευξη των ευρύτερων κοινωνικών στόχων τους⁶. Πολύ συχνά, στα πλαίσια της αντιπολιτευόμενης ρητορείας, τα τελευταία αυτά ζητήματα, μέσω της επιστράτευσης αρνητικών στερεότυπων συγκεκριμένων κομμάτων ή ομάδων (των "αντιπάλων"), κατατάσσονται στο χώρο της πολιτικής "παθολογίας".

Στο τέταρτο και πέμπτο θέμα, ταξινομήθηκαν προτάσεις που αφορούν απόλυτα θετικές και εξιδανικευμένες αντιλήψεις για το ρόλο των πολιτικών θεσμών. Σ' αυτό το πλαίσιο τα κόμματα και οι ομάδες πίεσης είναι εκφραστές γενικών, παρά ειδικών, συμφερόντων (κοινό συμφέρον/πατρίδα/ μέλλον του λαού/ των δύο φύλων κλπ). Συγκεκριμένα, στο τέταρτο θέμα, οι θεσμοί αποτελούν φορείς μιας διορθωτικής παρέμβασης με επίκεντρο το κράτος ή/και την κυβέρνηση, ενώ στο πέμπτο αποτελούν τους κύριους μοχλούς που ωθούν προς την επίτευξη της κοινωνικής μεταβολής, του εκσυγχρονισμού και της προόδου, έννοιες που συναρτώνται άμεσα με την "ευρωπαϊκή ολοκλήρωση". Οι απόψεις που ταξινομούνται σ' αυτό το θέμα, γενικά εναρμονίζονται με τις γενικές θεμελιακές παραδοχές της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας⁷ ενώ διαφοροποιούνται μόνο ως

---

6. Οποσδήποτε, η αποσιώπηση των ζητημάτων της κατανομής και άσκησης εξουσίας και του κοινωνικού ελέγχου, πρέπει να σχετίζεται με το γεγονός, ότι το περιεχόμενο του corpus, κατά συντριπτική πλειοψηφία, αποτελεί αναπαραγωγή του λόγου και της ρητορικής των κυρίαρχων πολιτικών θεσμών της συγκυρίας (μαζικά κόμματα, γυναικείες οργανώσεις, γυναικεία τμήματα κομμάτων κλπ).

7. Να επισημάνουμε ότι αυτές οι αντιλήψεις έρχονται σε σύγκρουση με το φαινόμενο που η Παντελίδου - Μαλούτα (1987β:292) αποκαλεί "διάχυτο κυνισμό και δυσπιστία που αποτελεί σταθερά της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας" και το οποίο χαρακτηρίζει και το περιεχόμενο του ελληνικού Τύπου. Όπως επισημαίνει η ίδια, το φαινόμενο αυτό πρέπει να "οφείλεται σε συγκεκριμένους κοινωνικοοικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες που διέπουν τη γέννηση, τη λειτουργία και καθορίζουν τη δομή των μεγάλων κομμάτων [και των δεσμών που έχει αναπτύξει ο Τύπος με το πολιτικό σύστημα, συμπληρώνουμε] στη νεοελληνική ιστορία" (1987β:293). Πάντως η σκωπτική στάση του Τύπου σε σχέση με τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα δεν τον εμποδίζει να προβάλλει και να νομιμοποιεί μια συγκεκριμένη *δεοντολογική* άποψη για τους στόχους και τους ρόλους του πολιτικού συστήματος. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι αντιλήψεις παίρνουν τη μορφή κανονιστικών προτύπων που έρχονται σε σύγκρουση με την "πραγματικότητα" που περιγράφουν και σχολιάζουν οι ελληνικές εφημερίδες με ιδιαίτερα καυστικό τρόπο.

προς τον τρόπο με τον οποίο θεωρείται ότι οι πολιτικοί θεσμοί προάγουν το δημόσιο συμφέρον.

Πολλές φορές, επισημάναμε ότι οι απόψεις που ταξινομούνται σε ένα από τα τρία πρώτα θέματα, συνυπάρχουν στην ίδια μονάδα συμφραζομένων με απόψεις που ταξινομούνται στο τέταρτο ή/και το πέμπτο θέμα. Αυτό το γεγονός φέρνει για άλλη μια φορά στην επιφάνεια την αντιφατική δομή των μηνυμάτων του αθηναϊκού Τύπου. Συγκεκριμένα, ενώ η πλειοψηφία των απόψεων, έστω και με τρόπο ιδιαίτερα απλουστευτικό, δεν αρνείται, ούτε αγνοεί τη σύνδεση των πολιτικών θεσμών με κοινωνικές δυνάμεις και αντιτιθέμενα συμφέροντα, μέσω της ταυτόχρονης προσφυγής στις έννοιες του κοινού συμφέροντος και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ουσιαστικά αποδυναμώνει ή και ακυρώνει τις απόψεις περί "ειδικών" συμφερόντων.

Τέλος, η φιλανθρωπική δραστηριότητα και η κοινωνική αλληλεγγύη αποτελούν, στο έκτο θέμα, τον πυρήνα γύρω από τον οποίον θεμελιώνονται τα "καθήκοντα" των πολιτικών θεσμών. Από τη στατιστική μηδαμινή συχνότητα του θέματος υποθέτουμε ότι οφείλεται στο γεγονός ότι η αγαθοέργια ως κοινωνική λειτουργία έχει υποσκελιστεί, τόσο ως πραγματική δραστηριότητα φορέων στην αντιμετώπιση της φτώχειας και την επικουρία των διάφορων ομάδων "αναξιοπαθούντων" (ελάχιστες περιπτώσεις καταγράφηκαν στην καθημερινή ειδησεογραφία), όσο και ως ιδανικό και πρότυπο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Το εύρημα αυτό είναι λογικό και αναμενόμενο, δεδομένων των διαστάσεων που έχει πάρει η κρατική παρέμβαση στις συνθήκες διαβίωσης των ατόμων, αλλά επίσης αφού, όπως είδαμε στην προηγούμενη υποκατηγορία θεμάτων, στο ιδεολογικό επίπεδο το κράτος θεωρείται ότι παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην άμβλυνση της ανισότητας και στην απόδοση δικαιοσύνης. Εντούτοις, χωρίς να προβάλλεται πια ως κυρίαρχη αξία στον ελληνικό Τύπο, η φιλανθρωπική δραστηριότητα μνημονεύεται ως παραπληρωματική της απολύτως απαραίτητης κρατικής παρέμβασης και της άσκησης συλλογικής κοινωνικής πολιτικής. Συγκεκριμένα, στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων, το κράτος εγκαλείται ως κύριος υπεύθυνος για την επανόρθωση όλων των κοινωνικών αδικιών και ανισοτήτων και ταυτόχρονα νομιμοποιούνται η φιλανθρωπική δράση των κοινωνικών φορέων και το προσωπικό καθήκον ή υποχρέωση των πολιτών (γυναικών) στην "ανακούφιση" των "αναξιοπαθούντων". Η νομιμοποίηση αυτή επιτυγχάνεται με την επίκληση στην ιδιαιτερότητα των "γυναικείων" ρόλων (αναλογία με την προσφορά τους μέσω της

μητρότητας) και των "γυναικείων" ψυχικών χαρακτηριστικών που απορρέουν από αυτούς (ή αντιστρόφως), καθώς και της ευρύτερης παιδείας και καλλιέργειας του ατόμου. Αυτή η αναγωγή των προβλημάτων της μέριμνας στο ατομικό, προσωπικό επίπεδο στη βάση του φύλου θεωρείται ότι προσφέρει μια ανθρώπινη διάσταση που συμπληρώνει την "απόρροια" κοινωνική πολιτική. Ως συνέπεια, στο περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου, η εκπλήρωση ηθικών και ανθρωπίνων καθηκόντων απέναντι στις μειονεκτούσες ομάδες αποτελεί πρώτιστα γυναικεία αποστολή και συναρτάται με την προώθηση ενός οδηγού ορθής κοινωνικής συμπεριφοράς (ευγένεια, καλοσύνη, ανιδιοτέλεια κλπ) καθαρά αστικής προέλευσης, εγκαθιδρύοντας εκτός των άλλων μια ταξική διαφοροποίηση μεταξύ των "αναξιοπαθόντων" και των "φιλανθρώπων".

15.3 Συμμετοχή των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων". Χειροτονία και Στράτευση των γυναικών

Το corpus της θεματικής ανάλυσης καλύπτει το έτος 1988, μια ουσιαστικά προεκλογική χρονική περίοδο. Κατά συνέπεια, δεδομένης της επιρροής που ασκούν οι πολιτικοί φορείς στο περιεχόμενο των αθηναϊκών εφημερίδων, το ζήτημα της συμμετοχής των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" παίρνει πιο συχνά τη μορφή της διεκδίκησης του δικαιώματος συμμετοχής των γυναικών στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων. Συγκεκριμένα, καταγράψαμε δύο αλληλοσυμπληρούμενους τρόπους προσέγγισης αυτού του ζητήματος: απ' τη μια πρόκειται για το διεκδικητικό λόγο των γυναικείων οργανώσεων ή των γυναικείων κομματικών τμημάτων αλλά και των ίδιων των εφημερίδων που πιέζουν τα μεγάλα κόμματα και την κυβέρνηση να προβούν σε κάποια μέτρα πολιτικής εξίσωσης των δύο φύλων (βλ. πχ επόμενη υποκατηγορία) και από την άλλη, πρόκειται για τη ρητορεία των εκπροσώπων των μεγάλων κομμάτων (που συνεπικουρούντων των προσκείμενων σ' αυτά εφημερίδων) "υπόσχονται" στις γυναίκες περισσότερη συμμετοχή στις προσεχείς εκλογές.

Σ' αυτό το πλαίσιο, οι απόψεις των αθηναϊκών εφημερίδων αποτελούν το συγκερασμό δύο ενοτήτων παραδοχών: α) μια συγκεκριμένη αντίληψη για το πολιτικό σύστημα, τον κοινοβουλευτισμό, τις σχέσεις κράτους - πολιτών, το ρόλο, τους στόχους και τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, και β) μια συγκεκριμένη

αντίληψη για τη πολιτική συμπεριφορά των γυναικών και τη συνεπαγόμενη μορφή συμμετοχής τους.

Η σχετική υποκατηγορία ως προς τη συμμετοχή των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" περιλαμβάνει τρία βασικά θέματα που συμφωνούν ότι η συμμετοχή των γυναικών είναι απολύτως απαραίτητη. Στην ίδια υποκατηγορία, εντάχθηκε και ένα τέταρτο θέμα, που αφορά αποκλειστικά την άρνηση της συμμετοχής των γυναικών στην εκκλησιαστική ιεραρχία και την απόρριψη της θεσμοθέτησης της υποχρεωτικής στράτευσης των γυναικών (βλ. Πίνακα 6.3). Αποφασίσαμε να εντάξουμε αυτό το θέμα εδώ, γιατί η επιχειρηματολογία των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων ως προς τη συμμετοχή των γυναικών αναπτύσσεται ως διαμετρικά αντίθετη με εκείνην του εξιστοικού λόγου που ενεργοποιούν τα τρία πρώτα θέματα. Αναλυτικά τα τρία πρώτα έχουν ως εξής:

"Η ισότιμη ενεργή συμμετοχή των γυναικών στα Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων (Κ.Λ.Α.), είναι απαραίτητη και όρος απαραίτητος:

1) *"για την κοινωνική χειραφέτηση όλων των γυναικών ή/και για να λειτουργούν ως πρότυπα κατάκτησης "ανδρικών οχυρών" (συνολικό ποσοστό 48,5%, με διακυμάνσεις από 29% έως 76,9%)*

2) *"για την προώθηση των γενικού συμφέροντος" (συνολικό ποσοστό 80,3% με διακυμάνσεις από 66,7% έως 100%)*

3) *"για την κοινωνική καταξίωση των γυναικών (προσωπική επιτυχία)" (συνολικό ποσοστό 31,1%, διακυμάνσεις από 6,3% έως 50%).*

Όπως έχουμε ήδη τονίσει στις προηγούμενες υποκατηγορίες, ο αθηναϊκός Τύπος, κατά συντριπτική πλειοψηφία, εναρμονίζεται με τη φιλελεύθερη πλουραλιστική θεωρία για την πολιτική δομή των σύγχρονων κοινωνικών συστημάτων και θεωρεί ότι μέγιστο δικαίωμα και πρώτιστο καθήκον κάθε πολίτη είναι η συμμετοχή του στα πολιτικά δρώμενα του τόπου. Η βασική παραδοχή, που στηρίζει όλη την επιχειρηματολογία των αθηναϊκών εφημερίδων στο πρώτο θέμα, είναι ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες ή ομάδες συμφερόντων έχουν τη δυνατότητα, μέσω της εκπροσώπησής τους στο πολιτικό σύστημα, να συμμετάσχουν στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Σ' αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, οι γυναίκες γίνονται αντιληπτές ως "ομάδα συμφέροντος" και στόχος της ρητορικής προσπάθειας των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων είναι να "κερδίσουν" μια

καλύτερη θέση για αυτές στο πολιτικό σύστημα και μάλιστα στις ανώτατες βαθμίδες της ιεραρχίας. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι προκειμένου οι γυναίκες να επιτύχουν τη χειραφέτησή τους, πρέπει να εισέλθουν στη δημόσια/κυβερνητική σφαίρα (να κατακτήσουν δηλαδή έναν ανδροκρατούμενο χώρο) και να παλέψουν για τις αναγκαίες εκείνες μεταρρυθμίσεις που θα προστατεύσουν τα δικαιώματά τους και θα προωθήσουν την ισότητα ευκαιριών. Ο αθηναϊκός Τύπος, σ' αυτό το πλαίσιο, δεν αμφισβητεί, ούτε διερωτάται πάνω σε εναλλακτικές θεωρίες, απλώς ασκεί κριτική (όταν ασκεί) για "κακή" και ελλιπή εκπροσώπηση γυναικών στα "σημαντικά όργανα της πολιτείας" και θεωρεί ότι το "γυναικείο" πρόβλημα είναι πρόβλημα αποκλεισμού και μη αντιπροσωπευτικότητας.

Στο δεύτερο θέμα, η συμβολή των γυναικών στη λήψη των αποφάσεων συνδέεται με το ζήτημα της προώθησης του γενικού συμφέροντος. Κεντρικά επιχειρήματα γύρω από τα οποία "κατασκευάζεται" η έννοια της "προώθησης του εθνικού συμφέροντος" είναι: α) η ύπαρξη μιας ταυτότητας αντιλήψεων γύρω από θεμελιώδη κοινωνικά ζητήματα των πολιτικά ώριμων πολιτών καθώς και μιας ευρείας κοινωνικής συγκατάθεσης στο ισχύον κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης, και β) η ύπαρξη ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των γυναικών που καθορίζουν και τη πολιτική τους συμπεριφορά (αλτρουισμός, ανιδιοτέλεια, προσφορά, πραγματισμός κλπ). Σ' ό,τι αφορά ιδιαίτερα το δεύτερο σκέλος της επιχειρηματολογίας, η θεμελιακή παραδοχή που δομεί όλες τις σχετικές μονάδες συμφραζομένων, συνοψίζεται στην αντίληψη ότι η συμπεριφορά και συμμετοχή των γυναικών στα πολιτικά "πράγματα" καθορίζεται από τους στόχους και τα ενδιαφέροντα που αφορούν αποκλειστικά (ή κυρίως) το φύλο τους και διαμορφώνεται από τη θέση τους στην "ιδιωτική" σφαίρα και την ιδιαίτερη ψυχροσύνθεσή τους. Οι γυναίκες "εκ φύσεως" ή "εκ κοινωνικής θέσης" κατατείνουν προς μια "μετριοπαθή" ή "ώριμη" τοποθέτηση αποφεύγοντας την κομματική τοποθέτηση ("η πολιτική τους θέση διαπερνά τις συμβατικές γραμμές της δεξιάς και της αριστεράς"), συντείνοντας στην προώθηση της απαιτούμενης, για τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων, συναίνεσης στα πλαίσια της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων.

Σ' αυτό το πλαίσιο, ο αθηναϊκός Τύπος αξιολογεί θετικά τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή *εφόσον* νοηματοδοτούνται ως "ιδιωτικά"⁸ πρόσωπα: ενδεικτικά, συχνά αναφέρεται ότι οι γυναίκες θα μπολιάσουν την πολιτική με τα ιδεώδη της ηθικής, της ειρήνης, θα την κάνουν "υποφερτή", θα την "νοικοκυρέψουν", θα συνεισφέρουν με τη γυναικεία "ευαισθησία" τους, την "υπευθυνότητα", τη "μη ανταγωνιστικότητα" τους κλπ, στην προώθηση του κοινού καλού. Μ' αυτήν την έννοια, οι προτεραιότητες, ιδιότητες και δεξιότητες που φέρνουν οι γυναίκες μαζί τους στην πολιτική σφαίρα θεωρούνται ανεκτίμητες και απαραίτητες για την πολιτική "αναγέννηση" (για την έξοδο από πολιτική κρίση που ορίζεται κυρίως ως κρίση αξιών). Έτσι η συμμετοχή και η συνεισφορά των γυναικών δε θεμελιώνεται στην απαλειφή των διαφορών των δύο φύλων αλλά δομείται πάνω σ' αυτήν την διαφορά και αντανακλά μια ηθική, ανθρωπιστική ή κοινωνική παρά πολιτική δέσμευση⁹.

Στο τρίτο θέμα, ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο σηματοδοτείται η ανάδειξη γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων", θεμελιώνεται εξολοκλήρου στις φιλελεύθερες ατομικιστικές αντιλήψεις για τη διάκριση και προτεραιότητα του δημόσιου από το ιδιωτικό, το ρόλο και τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος στην επίτευξη της κοινωνικής προόδου και ισότητας, την αξιοκρατική κατανομή της δύναμης, της εξουσίας και του κύρους, την αποδοχή και επιβράβευση των "ικανών" ανθρώπων κλπ. Με βάση το κυρίαρχο αυτό συμβολικό σύστημα αξιών, η ανάδειξη γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" αποτελεί για τις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων μια *μορφή κοινωνικής καταξίωσης, ολοκλήρωσης και επιτυχίας* που επιτρέπει, τη ταξινόμηση τους στις "σημαντικότερες προσωπικότητες της νεώτερης σύγχρονης ελληνικής ιστορίας" (βλ. λεπτομέρειες κεφάλαιο "Καταξιωμένες επιτυχημένες γυναίκες"). Ταυτόχρονα συναρτάται με την έννοια της προόδου που θεωρείται ότι έχει συντελεστεί στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων σε σχέση με το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στο δημόσιο στίβο, την κατάληψη ανδρικών οχυρών και την επαγγελματική επιτυχία (βλ. κεφάλαιο 12, "Κοινωνική Ισότητα των φύλων").

---

8. Σ' αυτήν τη βάση, μερικές φορές θεωρείται ότι οι γυναίκες προσωποποιούν την πολιτική περισσότερο από τους άνδρες και ψηφίζουν σε σχέση με πολιτικά πρόσωπα και όχι θεσμούς πράγμα που διευκολύνει αισθήματα ταύτισης και εξιδανίκευσης με την πολιτική ηγεσία.

9. Πολύ συχνά για παράδειγμα γίνεται μια μάλλον αυθαίρετη διάκριση μεταξύ της *πολιτικής στάσης* των ανδρών απέναντι στον πόλεμο και της (de facto) αντίθεσης των γυναικών η οποία θεωρείται ότι αποτελεί *ηθική στάση* με ανθρωπιστικό περιεχόμενο.

Το τέταρτο θέμα, σ' αντίθεση με τα τρία προηγούμενα αλλά και σε ρήξη με την πλειοψηφία όλων των θεμάτων του ερωτηματολογίου, θεωρεί ότι *"η χειροτονία ή/και η υποχρεωτική στράτευση των γυναικών, είναι ανεπίτρεπτη"*. Το περιθωριακό αυτό θέμα, καταλαμβάνει ποσοστό 6,1% στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στα θέματα συμμετοχής ή όχι των γυναικών στη δημόσια σφαίρα και παρουσιάζεται στις εφημερίδες *Βραδυνή, Ελεύθερος Τύπος, Καθημερινή* και *Μεσημβρινή* με ποσοστά που κυμαίνονται από 6,5% έως 14,9%, ενώ στις υπόλοιπες εφημερίδες απουσιάζει παντελώς. Στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων περιλαμβάνεται αποκλειστικά μια επιχειρηματολογία που ασπάζεται την επίσημη άποψη της ορθόδοξης εκκλησίας ως προς την χειροτονία των γυναικών και ιδιαίτερα τη νομιμότητα της μη συμμετοχής των γυναικών στις ανώτατες βαθμίδες της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Σ' αυτό το πλαίσιο, σ' ό,τι αφορά την "απαγόρευση" πρόσβασης των γυναικών στην εκκλησιαστική ιεραρχία (μόνο ως διακόνισσες γίνονται αποδεκτές) οι απόψεις αντλούν τη νομιμότητά τους από την Παράδοση ή από τη Θεία Τάξη χωρίς να αναπτύσσονται κάποια επιχειρήματα. Η νομιμοποίηση της μη αποδοχής των γυναικών στην εκκλησιαστική εξουσία γίνεται αυτόματα αποδεκτή ως συνάρτηση αιώνιων και μεταφυσικών αξιών που δεν επιδέχονται λογική απόδειξη, ως απόρροια της Φυσικής Τάξης Πραγμάτων ή/και πραγμάτωση της Θείας Θέλησης.

Στο ίδιο θέμα, εξάλλου, εντάξαμε και μια άλλη σειρά απόψεων που συναποτελούν μαζί με το ζήτημα της χειροτονίας των γυναικών εξαίρεση στην κυρίαρχη εξισωτική αντίληψη για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τη συμμετοχή των γυναικών στη "δημόσια ζωή": πρόκειται για το δίλημμα της θέσπισης ή όχι της υποχρεωτικής στράτευσης των γυναικών. Τα απορριπτικά επιχειρήματα στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων είναι οπωσδήποτε πιο ορθολογικά από αυτά που προβάλλονται κατά της χειροτονίας των γυναικών αφού προσφεύγουν είτε στη "δημογραφική γήρανση" (η στράτευση θα εμποδίσει τις γυναίκες στην εκπλήρωση των μητρικών τους καθηκόντων) που συνήθως υιοθετείται από την πολιτική, κυβερνητική και στρατιωτική ηγεσία, είτε στο αποκαλούμενο "φεμινιστικό" επιχείρημα της "επιδείνωσης της κοινωνικής ανισότητας και αδικίας σε βάρος των γυναικών λόγω του τριπλού φόρτου της μητρότητας, του στρατού και της επαγγελματικής εργασίας" που εκφράζουν συνήθως οι γυναικείες οργανώσεις. Και οι δύο αυτές επιχειρηματολογίες, αν και με διαφορετικές αφετηρίες, θεμελιώνονται στην υιοθέτηση της "αναπόφευκτης" ταύτισης μεταξύ βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας. Ενδιαφέρον εδώ είναι να

επισημάνουμε πρώτον, ότι δεν παρουσιάζονται απόψεις υπέρ της χειροτονίας ή της υποχρεωτικής στράτευσης των γυναικών αλλά μόνον κάποιες αμφίσημες "τοποθετήσεις" των ίδιων των παραγωγών των ειδήσεων και δεύτερον, ότι σε γενικές γραμμές, η "εθελοντική" στράτευση των γυναικών γίνεται αποδεκτή ως θετικό μέτρο στα πλαίσια ενός λόγου περί "δημοκρατικών δικαιωμάτων του ατόμου".

15.4 Θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων

Στο ερωτηματολόγιο είχε προβλεφθεί μια τέταρτη υποκατηγορία που αφορούσε το ζήτημα της γυναικείας συμμετοχής στα εκλογικά ψηφοδέλτια με τη μορφή της θεσμοθέτησης των ποσοτώσεων¹⁰. Κατά την πιλοτική εξέταση είχαν καταγραφεί δύο θέματα:

1) *"Επιβάλλεται η θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων ως απαραίτητο διορθωτικό μέτρο υπέρ των γυναικών που υπόκεινται σε καθεστώς διάκρισης",*

2) *"Το μέτρο της θεσμοθέτησης των ποσοτώσεων συνιστά προνομιακή μεταχείριση υπέρ των γυναικών, είναι αντιδημοκρατικό και καταστρατηγεί το δικαίωμα της ισότητας των ευκαιριών".*

Το ζήτημα, της δημιουργίας προϋποθέσεων για τη μαζικότερη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική με τη βοήθεια ειδικών θεσμικών ρυθμίσεων και συγκεκριμένα με την επιβολή ποσοτών συμμετοχής στα όργανα της πολιτείας ή των κομμάτων, που τίθεται και διεκδικείται σε συνάρτηση με τις επικείμενες εκλογές, εντάσσεται στη γενικότερη λογική της προώθησης της ισότητας μέσω προστατευτικών ρυθμίσεων υπέρ των γυναικών. Ο προβληματισμός αυτός πολύ συχνά ενισχύεται από τη ρητή ή λανθάνουσα επίκληση στις "γυναικείες" αξίες, της αντίληψης δηλαδή ότι η "φύση" των γυναικών προσδιορίζει και την ψυχική τους ιδιοσυγκρασία, την (ορθή) κοινωνική και πολιτική τους συμπεριφορά και καθιστά επιβεβλημένη την πολιτική τους συμμετοχή. Η απόρριψή του αιτήματος αντίθετα,

---

10. Το αίτημα αφορούσε τη θεσμοθέτηση υποχρεωτικού ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων και τους εκλογικούς συνδυασμούς" (συνήθως κατά 35%) προκειμένου να "διορθωθεί" η ανισότητα πρόσβασης των γυναικών στην πολιτική σφαίρα ή τα όργανα της πολιτείας.

στηρίζεται στα επιχειρήματα της καθαρά φιλελεύθερης λογικής της προώθησης της ισότητας ευκαιριών στη βάση ενός αξιοκρατικού συστήματος.

Κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε, το ζήτημα της θεσμοθέτησης των ποσοτώσεων είχε απασχολήσει όλες τις γυναικείες οργανώσεις και είχε αποτελέσει το επίκεντρο διαμάχης μεταξύ γυναικείων τμημάτων με τα κόμματα στα οποία πρόσκεινται. Εντούτοις, στις αθηναϊκές εφημερίδες "απουσιάζει" ή "υποβαθμίζεται" σε τέτοιο σημείο που να μην μπορούμε να αποφανθούμε για την ύπαρξη κάποιας κυρίαρχης τάσης ούτε να είναι δυνατή η παρουσίαση κάποιων στατιστικών δεδομένων. Αιτία αυτής της καθολικής σχεδόν τακτικής των εφημερίδων, μπορεί να θεωρηθεί η αμφισημία με την οποία αντιμετωπίστηκε από τα μεγάλα κόμματα (κύριες "πηγές" ειδήσεων) και ο τρόπος με τον οποίο τελικά υπέκφυγαν το "δίλημμα". Συγκεκριμένα, έπρεπε να εξισσοροπηθούν απ' τη μια πλευρά, η "ευαισθησία" που θέλουν πάντα να εμφανίζουν το κόμματα απέναντι στα ζητήματα της ανισότητας των δύο φύλων (πάντα "πρόθυμα" να "ακούσουν" τις γυναίκες και να "συζητήσουν" τα προβλήματά τους) αλλά και στο γυναικείο εκλογικό τους κοινό και, από την άλλη πλευρά, τα ευρύτερα εκλογικά και πελατειακά συμφέροντα του κάθε κόμματος.

Συμπερασματικά, το κεφάλαιο αυτό πραγματεύεται ζητήματα που περιστρέφονται γύρω από δύο κεντρικούς άξονες: α) το ρόλο του κράτους, των πολιτικών θεσμών και του κοινοβουλευτικού συστήματος στην επίτευξη της κοινωνικής ισότητας των δύο φύλων, και β) τις βιολογικές διαφορές των φύλων και το συνεπαγόμενο καταμερισμό της εργασίας.

Τα επιχειρήματα που ενεργοποιεί ο πρώτος άξονας έχουν μια διπλή λειτουργία: απ' την μια πλευρά, ασκούν κριτική στο ισχύον κρατικό και πολιτικό σύστημα στο βαθμό που αυτά εγκαλούνται ως υπεύθυνα για την υπάρχουσα (ακόμα) κοινωνική ανισότητα των φύλων. Απ' την άλλη όμως, νομιμοποιούν την υπάρχουσα πολιτική (και κατά συνέπεια κοινωνική) τάξη πραγμάτων αφού, i) το κράτος νοηματοποιείται ως ο μόνος θεσμός που μπορεί να προστατεύσει, να επιφέρει κοινωνική ισότητα και να αποδώσει δικαιοσύνη, ii) θεωρείται ότι έχει ήδη θεμελιωθεί ο βασικά "δημοκρατικός" και επιθυμητός χαρακτήρας του πολιτικού συστήματος και ως κύριο πρόβλημα προβάλλεται η απουσία των γυναικών από τα "Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων" (δηλαδή τις ανώτατες βαθμίδες της πολιτικής ιεραρχίας), και iii) το

αίτημα για κοινωνική ισότητα των δύο φύλων υπάγεται στο γενικότερο λόγο περι οικονομικής ανάπτυξης, πρόοδου και εκσυγχρονισμού της κοινωνίας.

Τα επιχειρήματα που ενεργοποιεί ο δεύτερος άξονας, μέσω της επίκλησης στις βιολογικές διαφορές των φύλων, καταλήγουν και πάλι στην αντίληψη των γυναικών ως ενιαίας και φυσικής κατηγορίας χωρίς ατομικά ή κοινωνικά χαρακτηριστικά. Είναι σαφές ότι στην επιχειρηματολογία ενεργοποιούνται οι γνωστές διχοτομήσεις μεταξύ πολιτικού/μη-πολιτικού (κοινωνικού, ηθικού), ιδιωτικού/δημόσιου, γυναικείου/ανδρικού. Ενώ όλη η επιχειρηματολογία ρητά προσπαθεί να εντάξει στη δημόσια σφαίρα τις γυναίκες υπό ίσους όρους με τους άνδρες, μέσω των διπολικών αυτών διχοτομήσεων, ουσιαστικά τις εντάσσει ως "διαφορετικές" (ή "ξεχωριστές"), δηλαδή σε τελική ανάλυση, ως "μερικές" ή "άνισες" αφού το "γυναικείο" υπάγεται στο "ευρύτερα πολιτικό".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 16: Επιτυχημένες - κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες

Το κεφάλαιο αυτό πραγματεύεται το ζήτημα της ύπαρξης και προβολής στον αθηναϊκό Τύπο των λεγόμενων "επιτυχημένων, καταξιωμένων γυναικών". Όπως τονίσαμε στο δέκατο κεφάλαιο (παρ. 10.5) στο δεύτερο υποσύνολο του corpus ταξινομούνται μονάδες συμφραζομένων που αφορούν ως επί το πλείστον συνεντεύξεις "επιτυχημένων" γυναικών, ειδήσεις σχετικά με την "κατάρριψη ανδρικών επαγγελματικών οχυρών" και "πορτραίτα" γυναικών που "διαπρέπουν" στη δημόσια ζωή (πνευματικές, επαγγελματικές, πολιτικές προσωπικότητες). Η "τυπική" μονάδα συμφραζομένων ακολουθεί δύο κατευθύνσεις: α) τονίζεται η ανισότητα του καταμερισμού των φύλων στις σύγχρονες κοινωνίες και προτάσσονται τα "επιτεύγματα" ορισμένων γυναικών (διάκριση, καταξίωση) ως σύμβολα εξαιρέσεων (άξιες γυναίκες) όπου οι ατομικές λύσεις (πειθαρχία, οργάνωση, προγραμματισμός, θυσία ελεύθερου χρόνου) προβάλλονται, συνήθως, ως ο ιδανικός τρόπος συνδυασμού της απασχόλησης και της μητρότητας, και β) τα "επιτεύγματα" των γυναικών αποτελούν απόδειξη του εκδημοκρατισμού των κοινωνικών θεσμών και της κατοχύρωσης των αξιολογικών κριτηρίων. Αυτές οι δύο εκδοχές δεν είναι αντιφατικές αλλά μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται.

Η κατηγορία "Επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες", χωρίστηκε σε δύο υποκατηγορίες. Στην πρώτη κατατάσσονται τα θέματα που πραγματεύονται το ζήτημα του ποιες γυναίκες θεωρούνται κοινωνικά επιτυχημένες, δηλαδή επιχειρούμε να αποκαλύψουμε με ποιες εικόνες και αξίες συναρτάται η έννοια της κοινωνικής επιτυχίας και καταξίωσης. Στη δεύτερη υποκατηγορία κατατάσσονται οι απόψεις του Τύπου ως προς τις αιτίες της επιτυχίας των γυναικών.

Αξονες γύρω από τους οποίους περιστρέφεται η επιχειρηματολογία του αθηναϊκού Τύπου είναι μια γενική αντίληψη για το άτομο που απαιτεί και την παραδοχή ενός ορισμένου είδους κοινωνίας μέσα στην οποία εντάσσεται και ενεργεί. Ταυτόχρονα, σ' αυτές τις γενικές αντιλήψεις συναρθρώνονται οι παραδοχές για τη φύση των γυναικών, τις σχέσεις των δύο φύλων και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Πυρήνας όλης της προβληματικής, χάρη στην ιδιαίτερη τεχνική της προσωποποίησης των ειδήσεων, είναι μια ιδέα για την προσωπικότητα, που όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Μαρκούζε (1985β:94),

η πρόεδρος του γερμανικού Κοινοβουλίου

ΜΕΣΗΜΕΡΙΝΗ 1/12/88

Η κ. Γεωργία Γκανά με την τήβεννο

Γυναίκα γραμματέας στον Άρειο Πάγο

ΕΣΠΑΞΕ η ανδροκρατία της γραμματείας του Άρειου Πάγου.

Χτες, για πρώτη φορά στην ιστορία του Ανωτάτου Δικαστηρίου ανέβηκε στην έδρα γυναίκα γραμματέας.

Πρόκειται για την κ. Γεωργία Γκανά, που μετείχε χτες στη συνεδρίαση του ποινικού τμήματος του Α.Π. φορώντας τήβεννο.

Πρόσφατα, συνδικαλιστρια συνάδελφός της είχε καταγγείλει, σε συνέλευση Τύπου, την διάκριση - λόγω φύλου - που γινόταν στο δικαστήριο αυτό, σε αντίθεση με το Συμβούλιο της Επικρατείας, στο οποίο οι γυναίκες γραμματείς είχαν φορέσει προ πολλού την τήβεννο.

Έλεσε ένα ακόμη, «προσύργιο» ανδροκρατίας.

Ας ελπίσουμε ότι το επόμενο θα είναι εκείνο που κατέχουν οι αρεοπαγίτες.

Η κ. Άννα Αθανασιάδου, η πρώτη γυναίκα που πέρασε το κατώφλι του Άρειου Πάγου

Πρώτη γυναίκα αρεοπαγίτης

ΓΥΝΑΙΚΑ, πρόεδρος Εφετών πέρασε για πρώτη φορά το κατώφλι του Άρειου Πάγου. Προήχθη στο βαθμό του αρεοπαγίτη.

Πρόκειται για την πρόεδρο Εφετών κ. Άννα Αθανασιάδου, η οποία προήχθη (χτες με απόφαση του ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου στο βαθμό του αρεοπαγίτη. Βαθμό, που για πρώτη φορά παίρνει γυναίκα δικαστική λειτουργός της πολιτικής και ποινικής δικαιοσύνης.

Η κ. Αθανασιάδου γεννήθηκε το 1925, στην Καλαμάτα Μεσσηνίας και τελείωσε το γυμνάσιο στην ιδιαίτερη πατρίδα της. Σπούδασε νομικά στο πανεπιστήμιο Αθηνών και πρωτοδιορίστηκε στο δικαστικό κλάδο, τον Ιούλιο του 1959. Στο βαθμό της πρόεδρου Εφετών προήχθη τον Αύγουστο του 1985 και χτες πέρασε στα ανώτατα κλιμάκια της δικαστικής ιεραρχίας. Είναι παντρεμένη και μητέρα δύο παιδιών.

Η ίδια δηλώνει «πως δεν συνάντησε ιδιαίτερες δυσκολίες στην καριέρα της λόγω φύλου».

ΑΠΟΓΥΜΑΤΙΝΗ 20/9/88

Για πρώτη φορά στον κόσμο, μια γυναίκα διευθύνει τους... 007 μιας χώρας -της Δανίας. Πρόκειται για τη Χάνε Χάνσεν, 49 χρόνων, διευθύντρια της αστυνομίας της Κοπεγχάγης, που έχει υπό της διακαγός της τους ειδικούς πράκτορες, οι οποίοι απολαμβάνουν με την πρόκληση της τρομοκρατίας, την ασφάλεια των μελών της βασιλικής οικογένειας της χώρας και την καταπολέμηση της εγκληματικότητας.

Και μετά μάλαμε για «γυναίκες» επαγγέλματα...

Επιμέλεια: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΕΝΕΓΟΥ

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 12/10/88

Οι γυναίκες κατακτούν και τους αιθέρες

ΠΡΙΝ ΔΥΟΜΙΣΙ περίπου χρόνια, δύο 23τριάχρονα κορίτσια, η Εύη Λάουσον και η Νικόλα Λούνεμαν έγιναν δεκτές στη Σχολή Πιλότων της δυτικογερμανικής αεροπορικής εταιρείας, στη Βρέμη.

Σήμερα, είναι οι δύο πρώτες γυναίκες πιλότοι στη Λουφτγάνσα, που ανέλαβαν τα καθήκοντά τους. Για μερικά χρόνια θα εργαστούν ως συγκυβερνήτες στα αεριωθούμενα μακρινών αποστάσεων, σε «Αιρμπάς», σε DC-10 ή Μπόινγκ Β-747.

Η ζήτηση για γυναίκες πιλότους μεγαλώνει στη Λουφτγάνσα, και η δυτικογερμανική αεροπορική εταιρεία έχει ήδη λάβει μέτρα για να δεχθεί και άλλες ικανές υποψήφιες. Υπολογίζεται ότι στα επόμενα πέντε χρόνια, η Λουφτγάνσα θα εκπαιδεύει περίπου 320 νέους πιλότους κάθε χρόνο.

► άθε φορά που μια γυναίκα καταλαμβάνει μια θέση σημαντική στο δημόσιο βίο, εμείς χαίρομαστε και επικροτούμε. Έχαιρετίζουμε, έστω και από μακριά, την ε- ή μιας γυναίκας, της Ρίτα Σούσμουθ, στη του προέδρου του Κοινοβουλίου της Ο- τονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.

ην υπουργός Υγείας στην κυβέρνηση Κολ το 1985, η Ρίτα Σούσμουθ είναι μια από τις φιλέστερες πολιτικές προσωπικότητες Γερμανία. Για την εκλογή της στη θέση του έδρου του Κοινοβουλίου, εξασφάλισε την στήριξη και του σοσιαλδημοκρατικού κόμ- χς, με 380 ψήφους υπέρ, 72 κατά και 21 α- ες. Τώρα, η κ. Σούσμουθ εκτός από τις δι- λίες που κάθε εκπρόσωπος του λεγομένου ως) «ασθενούς» φύλου αντιμετωπίζει σε πεύθυνη θέση, καλείται να αποκαταστή- και το κύρος της θέσης που ανέλαβε, το ο έχει υποστεί ισχυρό πλήγμα από τη διε- κατακραυγή που προκάλεσε η ομιλία του

"ανήκε πρώτα απ' όλα, ...στην ιδεολογία της αστικής απελευθέρωσης του ατόμου. Το πρόσωπο ήταν η πηγή όλων των δυνάμεων και ιδιοτήτων που έκαναν το άτομο ικανό να εξουσιάζει τη μοίρα του και να διαμορφώσει τον κόσμο που το περιβάλλει σύμφωνα με τις ανάγκες του. Όταν το άτομο θεωρούνταν ως προσωπικότητα, αυτό γινόταν για να τονιστεί πως ό,τι ήταν το χρωστούσε μόνο στον εαυτό του, όχι στους πρόγονούς του, την κοινωνική του θέση, ή το Θεό. Το διακριτικό σημάδι της προσωπικότητας δεν ήταν η ψυχή (με την έννοια της "ωραίας ψυχής") αλλά η δύναμη, η επιρροή και η δόξα: μια ζωή όσο το δυνατόν πιο πλατειά και πιο γεμάτη με έργα".

Αυτός ο πολιτισμικός ιδεαλισμός, σε συνδυασμό με τις απόψεις περί ιδιαίτερων γυναικείων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και αξιών και την ταύτιση της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας δομούν τις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων. Κατά την άποψή μας, πρόκειται για μια κατηγορία που συνδυάζει θέματα που παίζουν έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό ρόλο στη νομιμοποίηση της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων αφού οι αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων αποτελούν, για το σύνολο του corpus, "τόπους" κοινωνικής αισιοδοξίας: σε μια κατά βάση άνηση κοινωνία ένας ολόκληρος κυριαρχούμενος [γυναικείος] πληθυσμός κατορθώνει, μέσω αξιοκρατικών κυρίως μηχανισμών και διαδικασιών, να αναδεικνύει κάποιες γυναίκες και να τις απελευθερώνει από τη "γυναικεία μοίρα" τους.

16.1 Οι επιτυχημένες και κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες

Σ'αυτές τις μονάδες συμφραζομένων, μέσω της διαδικασίας της προσωποποίησης, οι έννοιες και οι αξίες εξατομικεύονται, εγκαταλείπουν την αφηρημένη και καθολική τους υπόσταση και παίρνουν την μορφή φυσικών αρετών και γνωρισμάτων συγκεκριμένων επιτυχημένων γυναικών (βλ. κεφ. 17 για το σύστημα αξιών). Χαρακτηριστικό στη δόμηση των "εικόνων" κάθε γυναικείας προσωπικότητας που αντιστοιχούν στα τέσσερα θέματα αυτής της υποκατηγορίας είναι ότι θεμελιώνονται σε μια κοινή κοσμοθεώρηση ως προς το ρόλο του ατόμου στη σύγχρονη κοινωνία αλλά συχνά σ' ένα διαφορετικό πλέγμα κοινωνικών αξιών το οποίο στηρίζεται σε *αντιθέσεις* κοινής λογικής¹.

---

1. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ν. Παναγιωτόπουλος (1990:34), "η λογική της κοινής σκέψης καθοδηγείται όπως όλες οι σκέψεις που ονομάζουμε "προ-λογικές", δηλαδή πρακτικές, από ένα απλό "αίσθημα της αντίθεσης"

Κύριο κοινό χαρακτηριστικό όλων των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται σε "επιτυχημένες καταξιωμένες γυναίκες", είναι ότι σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητείται ρητά ή άρρητα η γυναικεία υπόστασή τους. Κατ' αρχάς, ποτέ δεν χάνουν τη θηλυκότητά τους: στις περιγραφές των φυσικών χαρακτηριστικών αυτών των γυναικών, τονίζονται η χάρη, η ευγένεια των χαρακτηριστικών, η ομορφιά, η νεότητα, η κομψότητα και η γοητεία που ασκούν στον παραγωγό του λόγου ή στο ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Δεύτερον, το βασικό γνώρισμα της ζωής των επιτυχημένων γυναικών είναι η προσωπική και οικογενειακή ισορροπία: αν και, για όλες τις αθηναϊκές εφημερίδες του corpus, η ευτυχία των επιτυχημένων γυναικών θεμελιώνονται σχεδόν πάντα στην "ηθική" - τουλάχιστον - προτεραιότητα της οικογενειακής ζωής, εντούτοις τονίζεται ότι οι γυναίκες αυτές έχουν καταφέρει μια θαυμαστή ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής, χωρίς καμία εξωθεν βοήθεια (κράτος, συγγενείς), αλλά χάρη στις προσωπικές τους ικανότητες, την αστείρευτή τους θέληση και την "κατανόηση" ή "συμπαράσταση" του συζύγου.

Δεύτερο κοινό στοιχείο σχεδόν σε όλες τις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων αποτελεί η διαδικασία που η Guillaumin (1972) έχει χαρακτηρίσει ως "στρατηγική κατηγοριοποίησης του Άλλου με αντεστραμμένα στερεότυπα" (βλ. κεφ. 3, παραγ. 3.4.1). Συγκεκριμένα, κατά την επεξεργασία των στοιχείων που συνθέτουν την προσωπικότητα της επιτυχημένης γυναίκας (της επιστημόνισσας, των γυναικών πολιτικών και επιχειρηματιών ή των γυναικών που κατακτούν ανδροκρατικά "οχυρά"), η διαδικασία ονομάτισης πραγματοποιείται με τη χρήση μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων κατ' αντιστροφήν: για παράδειγμα τονίζονται η ευφυΐα, το ορθολογικό πνεύμα, η συνθετική σκέψη και η ικανότητα των γυναικών να χειρίζονται πολύπλοκα ζητήματα, η εξοικείωση με την προηγμένη τεχνολογία κλπ, ως *αντιθέτων* των φυσιολογικών χαρακτηριστικών της κατηγορίας των γυναικών.

Αφού λοιπόν, απ' την μια πλευρά, οι επιτυχημένες γυναίκες δεν χάνουν ποτέ τις γυναικείες ιδιότητές τους (τη θηλυκότητά τους)², και απ' την άλλη, αναπτύσσουν όλα τα χαρακτηριστικά που απαιτούνται από τις δομές του δημόσιου χώρου προκειμένου να προωθηθούν και να ανέλθουν την κλίμακα της κοινωνικής

---

2. Για να διατηρήσουν τις γυναικείες ιδιότητές τους, τη γυναικεία φύση τους, οι γυναίκες πρέπει να ενσαρκώνουν το αντίθετο οποιασδήποτε έννοιας που ταυτίζεται με το "αρσενικό" όπως ενεργητικό, ορθολογικό, δυναμικό, επιθετικό, ανταγωνιστικό, ισχύς, εξουσία, ανεξαρτησία κλπ.

ιεραρχίας (χαρακτηριστικά που στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων ταυτίζονται με την έννοια του ανδρισμού), αυτό που τις καθιστά εξαιρετικές και άξιες θαυμασμού και τελικά τους παρέχει το "προνόμιο" να εισέλθουν στο κύκλωμα των πληροφοριών ως "είδηση", είναι ότι έχουν την ικανότητα να συνταιρίαζον με επιτυχία τα δύο αντιφατικά αυτά σύνολα χαρακτηριστικών. Κατά συνέπεια, στις συγκεκριμένες μονάδες συμφραζομένων, το στερεότυπο που τροφοδοτεί τη σχετική αντίληψη της "γυναικείας" επιτυχίας και υπεροχής, αν και οπωσδήποτε συναρτάται με το κυρίαρχο στερεότυπο του επιτυχημένου, στο δημόσιο χώρο, άνδρα, αντικαθίσταται με ένα πολυπλοκότερο αλλά και αντιφατικότερο πρότυπο όπου γίνεται συνεχής προσπάθεια να συναρθρώνονται όλες οι αξίες της δημόσιας ("ανδρικής") σφαίρας με τις αξίες και τα πρότυπα της ιδιωτικής ("γυναικείας") σφαίρας, σφαίρα που στο κυρίαρχο σύστημα αξιών συνιστά τον αρνητικό πόλο της πρώτης.

Στον αθηναϊκό Τύπο, ως επιτυχημένες και κοινωνικά καταξιωμένες θεωρούνται :

1) *"Οι γυναίκες που συμμετέχουν στην πνευματική ή/και επιστημονική ζωή ή ηγεσία"*. Στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στις κοινωνικά καταξιωμένες και επιτυχημένες γυναίκες το θέμα αυτό καταλαμβάνει ποσοστό 41,5%, με διακυμάνσεις από 31,3% έως 66,7% ανάλογα με την εφημερίδα (Πίνακας 7.1). Πρόκειται για ένα θέμα που στηρίζεται σε δύο διαφορετικά συστήματα παραδοχών και αξιών (άλλοτε αλληλοσυμπληρούμενα και άλλοτε αντιθετικά). Στην περίπτωση των γυναικών που ανήκουν στις πνευματικές προσωπικότητες (ως επί το πλείστον καταξιωμένες λογοτέχνιδες), τα συστατικά στοιχεία των μονάδων συμφραζομένων μοιάζουν να παίρνουν το ιδιαίτερο νόημά τους γύρω από τους δύο κύριους άξονες ανάπτυξης της "καταφατικής αστικής κουλτούρας"³: την "πεζότητα" της καθημερινής κοινωνικής πραγματικότητας

---

3. Με τον όρο "καταφατική κουλτούρα" ο Μαρκούζε (1985β:66) εννοεί "την κουλτούρα της αστικής εποχής που οδηγεί, στην πορεία της ίδιας της τής ανάπτυξης, στην απόσπαση του κόσμου του πνεύματος και της ψυχής (ως ανεξαρτητου χώρου αξιών) από τον πολιτισμό και στην ανύψωσή του πάνω απ' αυτόν. Το σημαντικότερό της χαρακτηριστικό έγκειται στη διακήρυξη για την ύπαρξη ενός καθολικά δεσμευτικού, αιώνια καλύτερου και πιο αξιόλογου κόσμου που πρέπει να γίνει δεκτός χωρίς όρους: ενός κόσμου που διαφέρει ουσιαστικά από τον πραγματικό κόσμο του καθημερινού αγώνα για την ύπαρξη. Αλλά κάθε άτομο μπορεί να κάνει πραγματικότητα αυτόν τον κόσμο "από μέσα", για τον ίδιο του τον εαυτό, χωρίς να αλλάξει σε τίποτε την πραγματική κατάσταση. Μόνο μέσα σ' αυτήν την κουλτούρα κερδίζουν οι πολιτισμικές δραστηριότητες και εκείνο

(σφαίρα της αναγκαιότητας) αφενός, και τον κόσμο πνευματικότητας, αγνών ιδεών και ανώτερων και αυθεντικών ιδανικών αφετέρου. Εδώ, οι πρακτικές καθημερινές ανάγκες της υλικής επιβίωσης (ο χώρος των καθημερινών κοινωνικών σχέσεων, της ανισότητας των δύο φύλων, του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας κλπ) υποβιβάζονται ή εξαφανίζονται από το προσκήνιο και στη θέση τους εισάγεται η μέριμνα της γυναίκας για την πνευματική καλλιέργεια και την ηθική και ψυχολογική ολοκλήρωσή της. Οι προικισμένες γυναίκες αποτελούν φορείς κατά του "τεχνοκρατισμού" και των "υλικών" απολαβών και οδηγούνται στην αυτάρκεια του "πνεύματος" (την ηθική ικανοποίηση). Αλλοτε δηλώνεται ότι αυτή η "στάση" ζωής είναι απόρροια της ιδιαίτερης γυναικείας φύσης και ευαισθησίας, ενώ άλλοτε θεωρείται ότι είναι συστατικό στοιχείο των άλογων και ανεξέλεγκτων διαδικασιών που αποτελούν θεμέλιο κάθε "τέχνης" και χαρακτηριστικό γνώρισμα της φύσης του "πνευματικού" ανθρώπου ανεξαρτήτως φύλου. Και στις δύο περιπτώσεις πάντως, η αποδεικτικότητα των απόψεων των σχετικών μονάδων συμφραζομένων στηρίζεται σε μια σειρά "λυρικών" μεταφορών και στην επιστράτευση καινοφανών διαζευκτικών κατηγοριών και αντιλήψεων (κλισέ) και όχι σε μια συνεπή λογική επιχειρηματολογία. Συγκεκριμένα, μέσω της σκιαγράφησης της προσωπικότητας της "προικισμένης" γυναίκας, γίνεται μια αποφασιστική τομή ανάμεσα σε πνεύμα/ύλη, "ωραίο"/αναγκαίο, πάθος/Λόγο, ελευθερία/υποχρεώσεις, ευγένεια της ψυχής/δίψα του κέρδους, ψυχή/σκληρή πραγματικότητα κλπ. Οι διαζευκτικές αυτές κατηγορίες, συνοψίζουν την αντίληψη της ψυχικής και πνευματικής απελευθέρωσης του ανθρώπου μέσα από τη συμμετοχή στις πνευματικές και νοητικές αξίες, *"την εσωτερική του μη-σκόπιμου και του ωραίου και την προαγωγή τους σε υπέρτατες πολιτισμικές αξίες"* (Μαρκούζε, 1985β:66), και της κατασκευής *"κάτω από το όνομα της κουλτούρας ενός βασιλείου φαινομενικής ενότητας και φαινομενικής ελευθερίας"* (Μαρκούζε, ό.π.)⁴ όπου σταθεροποιούνται και εξομαλύνονται οι ανταγωνιστικές σχέσεις φύλων ή τάξεων. Το ιδανικό ότι ο άνθρωπος (η γυναίκα) ως οντότητα είναι αυτός που μετράει πέρα από τις κοινωνικές και φυσικές

το κύρος που τις ανεβάζει πάνω από την καθημερινότητα: η αποδοχή τους γίνεται μια γιορταστική και εξυψωτική πράξη".

4. "Η καταφατική κουλτούρα είχε εξαλείψει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς μέσα σε μια αφηρημένη εσωτερική καθολικότητα: ως πρόσωπα, στην πνευματική τους αξιοπρέπεια και ελευθερία, όλοι οι άνθρωποι έχουν την ίδια αξία. Πάνω από τις πραγματικές αντιθέσεις, βρίσκεται το βασίλειο της πολιτισμικής αλληλεγγύης" (Μαρκούζε, 1985β:97).

διαφορές ή τις σύγχρονες συνθήκες ζωής αποτελεί το κεντρικό μήνυμα αυτών των μονάδων συμφραζομένων.

Στις περιπτώσεις των "διακεκριμένων γυναικών επιστημόνων" αντίθετα, η έννοια της προσωπικότητας συνδέεται στενά με τις αξίες της ανθρωπίνης γνώσης, του ορθολογισμού, της προόδου, της τεχνολογίας και του εκσυγχρονισμού. Με βασική παραδοχή ότι η ιστορία της ανθρωπότητας ακολουθεί πορεία ανοδική μέσω της επιστημονικής γνώσης και την ανάπτυξη της τεχνολογίας προβάλλουν, με τρόπο μάλλον υπαινικτικό και απλουστευτικό, κάποιες εικόνες "προικισμένων ατόμων που αν και γυναίκες, διαπρέπουν στο χώρο των θετικών κυρίως επιστημών". Ταυτόχρονα, το περιεχόμενο των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων, κατά κανόνα, αποτελεί "τόπο" της "φιλοευρωπαϊκής" ρητορείας που συνδυάζεται σχεδόν πάντα με τις έννοιες της οικονομικής ανάπτυξης, της προόδου και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού των χωρών της Ευρώπης ("την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση"), παραπέμποντας ασταμάτητα στο σύστημα των "ευρωπαϊκών" ατομικών αξιών (ελευθερία, δημοκρατία, ισότητα, κλπ). Σ' αυτό το πλαίσιο, δηλώνεται ρητά ή εξυπονοείται ότι οι επιτυχημένες γυναίκες χάρη στις γνώσεις που κατέχουν στον τομέα της επιστήμης και της τεχνολογίας, είναι σε θέση να συμμετέχουν καθοριστικά στην ελληνική αναπτυξιακή διαδικασία προκειμένου να κατακτηθεί το επίπεδο που έχει ο "ευρωπαϊκός Βορράς" (επίπεδο που λειτουργεί ως δείκτης αλλά και ως υπέρτατος στόχος), αλλά ταυτόχρονα, ως ιδιαίτερα προικισμένα άτομα, αποτελούν φορείς που μπορούν να αναλάβουν μια ευρύτερη συνειδητή δράση καθοριστική για το μέλλον όλων των λαών (ή όλων των γυναικών) της Ευρώπης.

2) *"Οι γυναίκες που συμμετέχουν στην επαγγελματική/ επιχειρηματική ζωή ή ηγεσία"* (συνολικό ποσοστό 31%, με διακυμάνσεις από 22,2% έως 40%) (Πίνακας 7.1). Οι γυναίκες επαγγελματίες ή επιχειρηματίες, εξέχουσες σημαδιακές προσωπικότητες, ιδιαίτερα αυτές που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη κάποιου κλάδου ή κάποιας επιχείρησης, αποτελούν για τον ελληνικό Τύπο την πεμπτουσία της κοινωνικής επιτυχίας και καταξίωσης. Πλήρως αφοσιωμένες στο επαγγελματικό τους καθήκον τους, με ψυχικές και ηθικές αρετές και αυστηρές οικογενειακές αρχές εκπληρώνουν αποτελεσματικά την επιχειρηματική τους δραστηριότητα στα πλαίσια του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Η φρόνηση, η ισορροπία, η αυτοπειθάρχηση, η επιφυλακτικότητα, η

Γυναίκες πρωτιά

Η ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΗ πείρα και η ανάμφισβητητα ηγετικά της πρός όντα ήταν σίγουρα εκείνα που εξασφάλισαν στη Χριστίνα Σακελλαρίδη μία επιτυχία, που πρέπει να χαιρέτισθεί με ιδιαίτερο ενθουσιασμό. Γιατί, όταν την περασμένη Τετάρτη, στις εκλογές για την ανάδειξη της Διοικητικής Επιτροπής του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, η κ. Σακελλαρίδη εξελέγη στη θέση του Α' Αντιπροέδρου, σημείωσε μία αξιόλογη πρωτιά, αφού είναι η πρώτη φορά που μία γυναίκα κερδίζει τέτοιο πόστο στη χώρα μας. Αλλά η «πρωτιά» είναι φαινεται κάτι συνηθισμένο για την ίδια, αφού ήταν αυτή και πάλι που έσπασε το φράγμα το 1972, με την εκλογή της ως Συμβούλου στον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εξαγωγέων και αργότερα επίσης η πρώτη γυναίκα — Πρόεδρος Δημό-

σιου Οργανισμού — το 1981, του Οργανισμού Πρόωθησως Εξαγωγών. Η πρώτη γυναίκα που έγινε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών το 1978, καταλαμβάνει σήμερα την πολύ σημαντική θέση της Α' Αντιπροέδρου στο μεγαλύτερο Επιμελητήριο της χώρας. Με απόλυτη συναίσθηση της μεγάλης ευθύνης, που αναλαμβάνει από τη νευραλγική αυτή θέση, η Χριστίνα Σακελλαρίδη που μίλησε για το πρόγραμμά της, τους οραματισμούς της, όπως το χαρακτήρισε, υποσχέθηκε να ζητήσει τη συνεργασία όλων ώστε το Επιμελητήριο να μπορέσει να δραματίσει σωστά το ρόλο του, δηλαδή να συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό του τόπου, σαν σύμβουλος της Πολιτείας στη χάραξη της πολιτικής της μέσα και έξω από τη χώρα. Η δραστηρία και ικανή επιχειρηματίας που έχει καταξιωθεί στο χώρο της, επαληθεύει τη θρυλική εκείνη φράση της Κασσιανής: «... και εκ γυναικός τά κρείσσω!»

ΧΡ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗ, ΜΙΑ ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΕ ΑΝΔΡΙΚΟ «ΚΑΤΕΣΤΗΜΕΝΟ»

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 3/2/88

«Δεύτερη φύση η δουλειά...»

σάφει η ΜΑΡΑ ΚΑΤΣΑΡΑ

α πρώτη φορά στα 74 χρόνια της του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, α γυναίκα εκλέγεται α' αντιπρόεδρος. Είναι η εξαγωγέας, πορική αντιπρόσωπος και ειγυγέας κ. Χριστίνα Σακελλαρίδη η οποία όμως έχει κι άλλες... ωτιές στο συνδικαλιστικό χώρο.

Ήταν η πρώτη γυναίκα που ελέγη σύμβουλος στον Πανελλήνιο Σύνδεσμο Εξαγωγέων το 1972, ενώ σήμερα είναι γενική γραμματέας του Συνδέσμου.

Ήταν η πρώτη γυναίκα που ελέγη μέλος του θμελούς διοικητικού συμβουλίου του ΕΒΕΑ το 1978. Σήμερα υπάρχουν τρεις ακόμα γυναίκες.

Ήταν η πρώτη γυναίκα που ελέγη πρόεδρος του Οργανισμού Πρόωθησως Εξαγωγών ο 1981.

«Ξέρω ότι επωμιζομαι μεγάλη ευθύνη με το αξίωμα της αντιπρόεδρου αλλά έχω συναίσθηση της ευθύνης», μας είπε η Σακελλαρίδη.

Δραστήρια, σχεδόν ασκίνητη, ζωή της μοιράζεται κάπου ανάμεσα στα επαγγελματικά ραντε-ού, στα ταξίδια στο Λονδίνο και το Παρίσι, ενώ βρίσκεται και λίγο

ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ ΘΗΛΥΚΟΥ

ΓΕΝΟΥΣ ΣΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ

ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟ

Η α' αντιπρόεδρος του ΕΒΕΑ κ. Χριστίνα Σακελλαρίδη

και οι εκείνος στον εμπόριο χώρο

Μιλάει γρήγορα χωρίς να ξε-
κρίνει από το θέμα της. Ξέρει ότι

ο χρόνος είναι χρήμα, πράγμα που το διδάχτηκε στα τριάντα χρόνια της καριέρας της. Δεν μας κρύβει ότι μικρή ήθελε να γίνει δημοσιογράφος αλλά η πρώτη της επαγγελματική απασχόληση στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Αναπτύξεως στο Παρίσι την οδήγησε τελικά στο εμπόριο.

Χρόνο δεν βρίσκει να γράφει, εκτός από την επαγγελματική αλληλογραφία ίσως, αλλά διαβάζει πολύ λογοτεχνία.

«Άλλα χόμπι δεν έχω» μας λέει. «Εκτός από το διάβασμα αγαπώ πολύ και το κολύμπι».

Πολυταξιδεμένη — έχει ταξιδέψει σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, στην Αμερική, την ΕΣΣΔ, την Ιαπωνία, τη Βραζιλία, το Χονγκ Κονγκ — δεν αφήνει κανένα ταξίδι αναμνηχής να πάει... χαμένο: Πάντα φροντίζει να κλείσει κάποια επαγγελματική συμφωνία. «Για μένα η δουλειά είναι κάτι σαν δεύτερη φύση» λέει.

Για τους νέους στόχους του ΕΒΕΑ η α' αντιπρόεδρος λέει:

«Το ΕΒΕΑ πρέπει πέρα από τη συμπαράσταση του στις οργανώσεις των παραγωγικών τάξεων, με τις οποίες θα έχει άμεση συνεργασία, να είναι σε θέση να χαράξει μια οικονομική πολιτική για την ανάπτυξη του τόπου. Αλλά και να εξυπηρετεί καλύτερα τα απλά μέλη του ΕΒΕΑ λύνοντας τα προβλήματά τους».

μεθοδικότητα, ο ορθολογικός τρόπος σκέψης, η τόλμη, η οξυδέρκεια, η ευφυΐα, ο αυτοέλεγχος και ο προγραμματισμός, συγκροτούν γενικά το αξιακό σύστημα της γυναικείας αυτής προσωπικότητας. Η φιλοδοξία της [προσωπικής] επιτυχίας, η αγάπη της επέκτασης και της κατάκτησης, το πάθος της περιπέτειας που δεν αποκλείει τη ψυχρή και αδιάλλακτη αντιμετώπιση των καθημερινών επαγγελματικών διλημμάτων, η ικανότητα της καινοτομίας, η προσήλωση στην εργασία, το ενδιαφέρον για την οργάνωση και προκοπή της επιχείρησης, συγκροτούν επιπλέον το "επιχειρησιακό" πνεύμα των επιτυχημένων γυναικών.

Κύριο χαρακτηριστικό των απόψεων που παρουσιάζονται στις αντίστοιχες μονάδες συμφραζομένων είναι ο ενυπάρχων ατομικισμός τους όπως διαμεσολαβείται από τα "ιδιαιτέρα" ενδιαφέροντα και καθήκοντα των γυναικών. Μέσα από την ανάπτυξη βιογραφικών ή/και αυτοβιογραφικών στοιχείων, προβάλλονται συνεχώς οι εικόνες "αυτοδημιουργητων" γυναικών που υπερέβησαν όλες τις δυσκολίες του φύλου ή των οικογενειακών ευθυνών και καταξιώθηκαν στο χώρο τους. Μ' αυτήν την έννοια, οι γυναίκες θεωρούνται ο αποκλειστικός υπόλογος και ο κύριος υπεύθυνος για τη μορφή συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας (βλ. επόμενη υποκατηγορία). Ταυτόχρονα, κατά κάποιον τρόπο γίνεται συνεχής προσπάθεια συγκερασμού της προκοπής της επιχείρησης, των προσωπικών συμφερόντων (όχι τόσο με την έννοια του οικονομικού συμφέροντος όσο με την έννοια του δικαιώματος στην ευτυχία) με υπέρτερους σκοπούς όπως είναι "το καλό και η πρόοδος της κοινωνίας ή της ανθρωπότητας" ή τα "μεγάλα ιδεολογικά οράματα της προόδου και της ευημερίας". Έτσι κατά τη σκιαγράφιση της προσωπικότητας της επαγγελματικά επιτυχημένης γυναίκας

"η έννοια του επαγγέλματος αποτελεί τη μεγάλη συνισταμένη, στην οποία συγκλίνουν όλα τα ουσιώδη στοιχεία της αστικής σύνθεσης: ηθική αντίληψη και υλικό όφελος⁵, έλλογος υπολογισμός και πρακτική ενεργητικότητα και επιδίωξη της επιτυχίας" (Κονδύλης 1991:87),

---

5. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε μια διαφορά: η απασχόληση συνδέεται ρητά με την "προσωπική ικανοποίηση" και "ολοκλήρωση" των γυναικών και παίρνει τη μεταφυσική χροιά των "φυσικών δικαιωμάτων" (ευτυχία, ευημερία, ελευθερία του ατόμου), αλλά δεν συνδέεται ποτέ ρητά με την έννοια του "ατομικού συμφέροντος" ή του "ορθολογικού ωφελισμού", παρ' όλο που τέτοια στοιχεία *υπολανθάνουν* σ' όλες τις μονάδες συμφραζομένων. Φαίνεται λοιπόν ότι υπάρχουν ακόμα σοβαρές "αναστολές" στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων στο να συνδεθεί το γυναικείο φύλο με τις έννοιες του κέρδους, του ανταγωνισμού, του ωφελισμού, της οικονομικής κυριαρχίας και του συμφέροντος, γεγονός που δημιουργεί μια ανυπέρβλητη αντίφαση στο "φιλελεύθερο" "φεμινισμό" των αθηναϊκών εφημερίδων.

στοιχεία που πάντα τελικά υπάγονται στην υπηρεσία που προσφέρουν ως γυναίκες και ως φορείς της οικονομικής ανάπτυξης και προόδου και του εκσυγχρονισμού στο κοινωνικό σύνολο. Έτσι,

"η [γυναικεία] προσωπικότητα παραμένει βέβαια κάτι μοναδικό και ατομικό, αλλά μέσω της κοινωνικής της συμπεριφοράς και των αξιών που ενσαρκώνονται σ' αυτή συνδέεται με το γενικό και το οικουμενικό" (Κονδύλης, 1991:88).

Ένα σημαντικό στοιχείο που διαφοροποιεί αυτό το είδος μονάδων συμφραζομένων από το υπόλοιπο corpus ανάλυσης είναι η πλήρης αντιδιαστολή μεταξύ των εννοιών της "απασχόλησης των γυναικών", της "ανάγκης" και της "διορθωτικής παρέμβασης του κράτους πρόνοιας". Στις περιπτώσεις των επιτυχημένων γυναικών η έννοια της οικονομικής ανάγκης δεν υφίσταται: η εργασία των γυναικών αποτελεί συνάρτηση μιας απλής βούλησης, επιθυμίας ή επιλογής, αποτελεί μέσον για την προσωπική τους ικανοποίηση και απόλαυση ή (ηθικό) καθήκον προς την οικογένεια και το κοινωνικό σύνολο (έθνος). Ταυτόχρονα, μέσω μιας καθαρά "αξιοκρατικής" λογικής ως προς την κοινωνική άνοδο και εξέλιξη του ατόμου, ουδέποτε προβάλλουν αιτήματα προς το κράτος πρόνοιας. Υπό τους όρους αυτούς, στο σύνολο του corpus, το ζήτημα της επιβιωτικής (οικονομικής) ανάγκης εμφανίζεται ως στοιχείο που αφορά μίαν άλλη κατηγορία γυναικών η οποία αξιώνει και τις επανορθωτικές παρεμβάσεις του κράτους πρόνοιας. Δεδομένου όμως ότι, σύμφωνα με τις αθηναϊκές εφημερίδες, οι διαφορές στις αντιλήψεις, στάσεις και αξίες των γυναικών δεν ανάγονται ποτέ σε ταξικές, κοινωνικές ή ηλικιακές διαφοροποιήσεις, η αντιδιαστολή μεταξύ των συνόλων "ανάγκη - εργασία - διεκδικήσεις - κράτος πρόνοιας", "επιθυμία - εργασία - αξιοκρατία" φαίνεται να εδράζεται τελικά στη διαφορά μεταξύ επιτυχημένων και μη επιτυχημένων γυναικών, γεγονός που θεωρούμε ότι πρέπει να παίζει έναν ιδιαίτερο νομιμοποιητικό ρόλο.

Τέλος, παρατηρήθηκε μια διαφορά μεταξύ των εφημερίδων: στον *Ελεύθερο Τύπο*, την *Απογευματινή*, τη *Βραδυνή* και (λιγότερο) στο *Εθνος*, δίνεται πολύ συχνά έμφαση σε επαγγέλματα που εμπλέκουν με κάποιο τρόπο τη θηλυκότητα ή τη σεξουαλικότητα της συγκεκριμένης γυναίκας που παρουσιάζεται (ηθοποιοί, τραγουδίστριες, ιδιοκτήτριες νυχτερινών κέντρων, φωτομοντέλα κλπ). Αντίθετα, οι υπόλοιπες εφημερίδες συνδέουν πάντα την έννοια της επιτυχίας (και της ευτυχίας) με ένα μάλλον αστικό πρότυπο και αξίες χωρίς να παραπέμπουν σε σαφείς σεξουαλικές συνεμφάσεις.

3) "Οι γυναίκες που συμμετέχουν στην πολιτική ζωή ή ηγεσία" (συνολικό ποσοστό 57,7% με διακυμάνσεις από 33,3% έως 90%). Αποτελεί, όπως ήταν εξάλλου αναμενόμενο λόγω της βαρύτητας των πολιτικών φορέων ως "πηγών" ειδήσεων, το σημαντικότερο στατιστικά θέμα της υποκατηγορίας. Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική ζωή ή ηγεσία, αντλεί την ιδιαίτερη σημασία της, ως "καινοτόμος" δραστηριότητα προικισμένου ατόμου, από τη διάχυτη παραδοχή του μέχρι πρόσφατα χωρισμού της πολιτικής σφαίρας (ως "ανδρικού" χώρου) από την ιδιωτική σφαίρα (ως χώρου της "γυναικείας εμπειρίας") και της συνεπαγόμενης μειωμένης γυναικείας πολιτικής συμμετοχής (της μη συμμετοχής των γυναικών με τα "κοινά"). Γι' αυτό το λόγο, πολύ συχνά το θέμα αυτό συνδέεται με το επόμενο (κατάκτηση ανδροκρατικού "οχυρού") και συνυπάρχουν.

Η παρουσίαση των γυναικών που συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική ζωή και κατέχουν θέσεις "καίριας" σημασίας, παραπέμπει σ' ένα πλήθος κοινών, με τα υπόλοιπα θέματα, παραδοχών ως προς τις έννοιες της κοινωνικής ανόδου, του ορθολογισμού και του εκσυγχρονισμού, τις αντιλήψεις περί προικισμένων και ικανότατων ατόμων συναρθρωμένων με τις έννοιες για τη γυναικεία φύση και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Ταυτόχρονα, σ' αυτές τις μονάδες συμφραζομένων συμπυκνώνονται απόψεις ως προς τον ορισμό της πολιτικής, το κοινοβουλευτικό σύστημα και το ρόλο των πολιτικών θεσμών, την άσκηση της πολιτικής εξουσίας καθώς και τη θέση των γυναικών στις πολιτικές διαδικασίες και τα Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων, απόψεις που οριοθετούνται από την ευρύτερη ελληνική πολιτική κουλτούρα και τον τρόπο που αυτή ενσωματώνεται στο περιεχόμενο των αθηναϊκών εφημερίδων (βλ. προηγούμενο κεφάλαιο και σημειολογική ανάλυση, ενότητα 19.2.3).

Πιο συγκεκριμένα, η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική σηματοδοτείται ως επιτυχημένη σε συνάρτηση με τη θέση τους στην ιεραρχία των πολιτικών θεσμών που έχουν τη μεγαλύτερη πρόσβαση στις αθηναϊκές εφημερίδες: Οι γυναίκες που αναφέρονται στον Τύπο ως επιτυχημένες πολιτικοί είτε κατέχουν μια υψηλή θέση στην ιεραρχία κόμματος, μεγάλης γυναικείας οργάνωσης ή θεσμού της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, είτε είναι μέλη κοινοβουλίου ή κυβέρνησης. Σημαντικό στοιχείο, που διαφοροποιεί αυτήν την κατηγορία γυναικών, είναι ότι, αν και ο λόγος των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων δεν παύει να διέπεται από τα ίδια ατομοκεντρικά αξιώματα που χαρακτηρίζουν και τα άλλα θέματα της

υποκατηγορίας, εδώ οι έννοιες της επιτυχίας και του κύρους αποδεδειγμένα ρητά από οποιαδήποτε διατύπωση σχετικά με την επιδίωξη ατομικών σκοπών και συναρτώνται ευθέως με την προώθηση του κοινού συμφέροντος. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή των γυναικών στα πολιτικά πράγματα συσχετίζεται πάντοτε με τις "ολικές" επιταγές για κοινωνική πρόοδο, εκσυγχρονισμό, τη διατήρηση των υγιών ηθών και παραδόσεων κλπ. Ταυτόχρονα, συνδέεται κυρίως με τις γενικότερες απόψεις ως προς τη συνάρτηση της ενεργής συμμετοχής του ατόμου στις πολιτικές διαδικασίες με την ποιοτική βελτίωση και αυτοανάπτυξή του.

Επιπλέον, βασικό στοιχείο των περισσότερων σχετικών μονάδων συμφραζομένων είναι η συνεχής επίκληση στα ιδιαίτερα γυναικεία γνωρίσματα και ιδιότητες ως νομιμοποιητικά για την ενεργή παρουσία των γυναικών στον πολιτικό "στίβο" αλλά και για τη διεκδίκηση περισσότερης "γυναικείας" εξουσίας στα Κ.Λ.Α, προβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο αστάμητα την εικόνα μιας "γυναικείας" "διαφορετικότητας" στο χώρο της πολιτικής⁶.

Τέλος, στις περισσότερες σχετικές μονάδες συμφραζομένων οι αθηναϊκές εφημερίδες, επικυρώνουν με διάφορους τρόπους την "εξουσιοδότηση" των γυναικών πολιτικών να αποτελούν αποκλειστικούς σχεδόν φορείς γνώσης (συνάρθρωση επιστημονικής και βιωμένης εμπειρίας) και, κατά συνέπεια, φορείς ενός "έγκυρου" "γυναικείου" δημόσιου λόγου ως προς τη σχέση γυναικών και πολιτικής και το "γυναικείο" ζήτημα⁷ ή τον τρόπο υπέρβασης των κοινωνικών προβλημάτων που θέτει. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο λόγος των αθηναϊκών εφημερίδων, προτάσσοντας τις επιτυχημένες πολιτικούς ως εδραιωμένη ή αυτονόητη πηγή αλήθειας, προωθεί σφαίρες αξιών και συγκροτεί αξιολογικές δεσμεύσεις για ολόκληρη το γυναικείο πληθυσμό.

---

6. Σ' αυτό το πλαίσιο, προβάλλει ασταμάτητα στον Τύπο το αίτημα της ανάθεσης στις γυναίκες πολιτικούς αρμοδιοτήτων που θεωρείται ότι ταιριάζουν στο φύλο τους (παιδεία, κοινωνική πρόνοια, πολιτισμός κ.α.) είτε με το σκεπτικό ότι θα συμβάλλουν στη δημιουργία μιας πιο ευαίσθητης και εξανθρωπισμένης διοίκησης είτε με το σκεπτικό ότι θα προωθήσουν μέτρα και πολιτικές υπέρ της προστασίας της μητρότητας, της οικογένειας ή της εξίσωσης των δύο φύλων και της εδραίωσης της ισότητας ευκαιριών. Για τα θέματα αυτά που καθορίζουν θεμελιακά τη σχέση γυναίκες-πολιτική, βλ. Παντελίδου-Μαλούτα (1993).

7. Στις περισσότερες σχετικές μονάδες συμφραζομένων, τα ζητήματα γύρω από τα οποία αναπτύσσεται ο λόγος των γυναικών πολιτικών είναι η θέση των γυναικών στην πολιτική σφαίρα, το ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων, ο ρόλος του κράτους, των πολιτικών θεσμών και κινήσεων, η περιγραφή και η ερμηνεία της κοινωνικής πραγματικότητας και μεταβολής, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, η οικογένεια κλπ.

4) "Οι γυναίκες που κατακτούν ανδροκρατικά επαγγέλματα" (συνολικό ποσοστό 45,8%, με διακυμάνσεις από 27,8% έως 66,7%). Παρουσιάζονται δύο τύποι "επιτυχημένων" γυναικών: οι γυναίκες εκείνες που καταλαμβάνουν μια θέση στην ανώτατη βαθμίδα της επαγγελματικής ιεραρχίας (γυναίκα αρειοπαγίτης, δικαστής κλπ) ενεργοποιώντας όλες τις αξίες του κύρους και της εξουσίας, και οι γυναίκες εκείνες που απλώς "σπάνε" το "ανδρικό μονοπώλιο" ενός επαγγέλματος ανεξαρτήτως της θέσης του στην κλίμακα της ιεραρχίας (οικοδόμος, οδηγός φορτηγού, πιλότος, ελαιοχρωματίστρια κλπ), δηλαδή "αμφισβητούν" πολιτισμικές ιδέες μέσω των οποίων η έννοια του ανδρισμού ταυτίζεται με μια ορισμένη τέχνη ή εξειδίκευση. Και στις δύο περιπτώσεις, το περιεχόμενό των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων χαρακτηρίζεται από μια "διαδικασία συνεχούς ταξινόμησης του κοινωνικά επιθυμητού" (Σκουτέρη Διδασκάλου, 1986:178) και ρητά ή άρρητα επιβεβαιώνεται ότι η έννοια της επιτυχίας ή/και της κοινωνικής ανόδου, στον αθηναϊκό Τύπο, συνδέεται με τη δημόσια σφαίρα και ταυτίζεται με την *ανδρική* επαγγελματική εμπειρία, χωρίς να διερευνάται η σύγχρονη δομή των επαγγελμάτων. Συγκεκριμένα, αποσιωπάται ποια θέση καταλαμβάνει στην κοινωνική κλίμακα το συγκεκριμένο επάγγελμα κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ούτε εξετάζεται ποια είναι η σημερινή διαδικασία πρόσβασης σε μια υψηλή βαθμίδα του ευρύτερου δημόσιου τομέα κλπ.

16.2 Αιτίες επιτυχίας των γυναικών

Το δεύτερο ζήτημα που ενδιαφέρει σχεδόν όλες τις μονάδες συμφραζομένων που αναφέρονται στις "καταξιωμένες γυναίκες" αφορά τις αιτίες επιτυχίας τους. Παρουσιάστηκαν επτά θέματα εκ των οποίων μόνο δύο (συνήθως αλληλοσυμπληρούμενα) είχαν κάποια στατιστική βαρύτητα.

Ως κύριες αιτίες επιτυχίας και κοινωνικής κατάξίωσης καταγράφηκαν, α) τα προσωπικά χαρακτηριστικά και ικανότητες ("αναγνώριση της αξίας των γυναικών") και β) η θέσπιση των δημοκρατικών θεσμών και η κατοχύρωση των αξιοκρατικών κριτηρίων. Στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στις κοινωνικά καταξιωμένες και επιτυχημένες γυναίκες (βλ. Πίνακα 1.6), το πρώτο θέμα καταλαμβάνει ποσοστό 91,5%, με διακυμάνσεις από 60% έως 100%, ενώ το δεύτερο θέμα κατέχει συνολικό ποσοστό 48,6%, με διακυμάνσεις από 20% έως

70% ανάλογα με την εφημερίδα. Τα δύο αυτά θέματα συνυπάρχουν πολύ συχνά στην ίδια μονάδα συμφραζομένων (Πίνακας 7.2).

Το θέμα "προσωπικά χαρακτηριστικά και ικανότητες", αναμφισβήτητα είναι στατιστικά το σημαντικότερο της υποκατηγορίας και εναρμονίζεται απόλυτα με όλη την ατομοκεντρική θεώρηση των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων αλλά και του συνολικού περιεχομένου των εφημερίδων. Το περιεχόμενο των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του ατόμου για τη επιτυχία και τη ολοκλήρωση της προσωπικότητας, στις ατομικές προσπάθειες, τα προσόντα και την καλλιέργεια των φυσικών χαρακτηριστικών (εκπαίδευση, ομορφιά κλπ). Τονίζεται ότι η υπέρβαση των δυσκολιών και των ατυχιών της ζωής είναι θέμα προσωπικό. Ο αυτοπροσδιορισμός και ο αυτοέλεγχος, η πειθαρχία και ο μόχθος κυριαρχούν ως αξίες. Η ατομική επιτυχία είναι ζήτημα επιλογής, προσωπικής προσπάθειας, σωστής συμπεριφοράς και στρατηγικής. Η "επιτυχία" και η "κοινωνική καταξίωση" καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στις επιτυχημένες γυναίκες στον αθηναϊκό Τύπο κατά συνέπεια δε γίνονται αντιληπτά ως αποτέλεσμα των οικονομικο-κοινωνικών δομών αλλά ως ιδιαίτερες ψυχοπνευματικές ικανότητες των συγκεκριμένων γυναικών.

Οι απόψεις που συμπυκνώνονται στο θέμα "η θέσπιση των δημοκρατικών θεσμών και η κατοχύρωση των αξιοκρατικών κριτηρίων", αποτελούν αφετηριακό ή καταληκτικό σημείο ενός λόγου ο οποίος εκφράζει την πίστη του στην καταστατική ισοπολιτεία και ισονομία των σύγχρονων κοινοβουλευτικών συστημάτων. Σε συνδυασμό με το πρώτο θέμα της υποκατηγορίας, χωρίς ποτέ ρητά να αναφέρεται, συνοψίζει την "αυταπόδεικτη" παραδοχή ότι όλοι οι άνθρωποι, ως αφηρημένες οντότητες, έχουν γεννηθεί ίσοι και ότι η πολιτική δομή των σύγχρονων κρατών έχει σκοπό την κατάργηση των *τεχνητών* εμποδίων στην ισότητα, δηλαδή ότι στόχος του κράτους είναι να δημιουργήσει όλες τις απαραίτητες προϋποθέσεις ώστε κάθε πολίτης να αναδειξει και να καλλιεργήσει τις προσωπικές του ικανότητες, δεξιότητες και προσόντα (αξιοκρατία, ισότητα ευκαιριών).

Ο συνδυασμός, των δύο αυτών θεμάτων της υποκατηγορίας, πιστεύουμε ότι καταδεικνύει σαφώς ότι αν οι φυσικές ικανότητες και τα χαρακτηριστικά ανάμεσα στους ανθρώπους εξακολουθούν να προβάλλονται ως βασικοί παράμετροι των διαφορών μεταξύ των ατόμων (ή μεταξύ των φύλων), δεν αρκούν πια, από μόνα τους για την ερμηνεία της κοινωνικής επιτυχίας (ή της ανισότητας). Η

ταυτόχρονη προσφυγή στην κοινωνικοπολιτική ευθύνη των σύγχρονων πολιτικών θεσμών, χωρίς να καταργεί τη δυνατότητα επίκλησης της "ανθρώπινης" φύσης, συνεπάγεται ουσιαστικά την αντικατάσταση της "δαρβίνειας" αξιοκρατίας με μια "κοινωνική" αξιοκρατία (Τσουκαλάς, 1991:314),

"στο πλαίσιο της οποίας τα κριτήρια της επιτυχίας, της επιβίωσης και της επιβράβευσης δεν θα προκύπτουν άμεσα από την τυφλή αγοραία λογική, αλλά θα απορρέουν από μια κοινωνικά προσδιοριζόμενη και ελεγχόμενη αξιολόγηση... [όπου] προβάλλεται μια καθαρά φιλελεύθερη αξίωση για έναν "δίκαιο" αγοραίο και ανισοπονητικό ανταγωνισμό" (Τσουκαλάς, 1991:344-345).

Το τρίτο στατιστικά σημαντικότερο θέμα είναι εκείνο που συνοψίζει τις απόψεις ότι "η επιτυχία των γυναικών οφείλεται στην οικογενειακή/συζυγική συμπαράσταση". Το θέμα αυτό κατέχει συνολικό ποσοστό 8,5%, με διακυμάνσεις από 6,3% έως 27,8%. Δεν παρουσιάζεται καθόλου στις εφημερίδες *Απογευματινή*, *Βραδυνή*, *Εθνος* και *Τα Νέα*. Αν και σε σχέση με τα δύο προηγούμενα θέματα της υποκατηγορίας, είναι σχετικά αμελητέο, μάς επιτρέπει να κάνουμε μια σημαντική παρατήρηση: οι αντιλήψεις που συνοψίζονται εδώ συναρτώνται με μια *αποκλειστικά* ηθική προσέγγιση των οικογενειακών/συζυγικών σχέσεων αλληλεγγύης και όχι με κάποιες συγκεκριμένες στρατηγικές υλικής αρωγής (περίθαψη, στέγαση, εκπαίδευση, παροχή ασφάλειας, τροφής, πόρων κλπ) που αποτελούν προϋποθέσεις για τη δυναμική κοινωνική ανέλιξη οποιουδήποτε ατόμου και που συνδέονται ευθέως με την *ταξικά* προσδιορισμένη μορφή της οικογένειας⁸. Συγκεκριμένα, ενώ στις συγκεκριμένες μονάδες συμφοραζομένων ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου συνεχώς παραπέμπει σε σειρά ατομοκεντρικών οραμάτων και προσδοκιών κοινωνικής ανέλιξης και σε μια ηθική αντίληψη περί οικογενειακής αλληλεγγύης, αποσιωπούνται όλες οι *υλικές* οικογενειακές πρακτικές και στρατηγικές που αφορούν κυρίως "μια συστηματική "επενδυτική" (με την ευρεία έννοια) διοχέτευση σημαντικού μέρους των συλλογικών οικογενειακών πόρων προς την κατεύθυνση της υλοποίησης ρητών "ανελικτικών" στόχων" (Τσουκαλάς, 1986β:268).

Στο τέταρτο θέμα, η "βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών ή/και η απεπλοκή από τις οικογενειακές υποχρεώσεις" προβάλλει ως καθοριστικός

---

8. Ο Τσουκαλάς (1986β:260-286), αναλύει σε βάθος τη σχέση μεταξύ οικογενειακών στρατηγικών, κοινωνικής εξέλιξης και ασφάλειας. Για το ίδιο θέμα, βλ. επίσης Τσουκαλάς (1991:138, 161).

παράγοντας για την επίτευξη της κοινωνικής επιτυχίας και καταξίωσης των γυναικών (συνολικό ποσοστό 7%, με διακυμάνσεις από 5,6% έως 16,1%, ενώ δεν παρουσιάζεται καθόλου στις εφημερίδες *Απογευματινή*, *Εθνος*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Μεσημβρινή*, *Τα Νέα*). Αποτελεί ένα θέμα που παρουσιάζει κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας πολλές ομοιότητες με θέματα της κατηγορίας "Κοινωνική Ισότητα Φύλων" και της υποκατηγορίας "Επαγγελματική Ενταξη και Απασχόληση των Γυναικών". Ωστόσο, ενώ στο υπόλοιπο corpus η βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών και η μεταβολή του οικογενειακού καταμερισμού (πχ βλ. υποκατηγορία "Συστατικά της Πρόοδου") είναι κεντρικής σημασίας για την επίτευξη της ισότητας των δύο φύλων, ως αιτία επιτυχίας των γυναικών εμφανίζεται αρκετά περιθωριοποιημένο. Αυτό το εύρημα, υποθέτουμε ότι είναι κυρίως αποτέλεσμα της προβολής της επιτυχημένης γυναίκας η οποία ανέρχεται κοινωνικά χωρίς να χρειάζεται να απεμπλακεί από τις οικογενειακές της υποχρεώσεις. Επίσης πρέπει να αποτελεί συνέπεια μιας τακτικής των παραγώνων του λόγου, οι οποίοι, θεμελιώνοντας την επιχειρηματολογία τους στη διχοτομική αντίληψη της σχέσης Ατομο-Κοινωνία (Κράτος), υποβαθμίζουν τη σημασία των οποιονδήποτε κοινωνικών μεταβολών με αποκλειστικό στόχο να προτάξουν ως καθοριστική την ικανότητα του ατόμου να ανελιχθεί κοινωνικά ανεξάρτητα από τις υφιστάμενες συνθήκες.

Πέραν των τεσσάρων αυτών θεμάτων, παρουσιάστηκαν σποραδικά και τρία ακόμα θέματα, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η αμελητέα τους στατιστική συχνότητα στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται στις αιτίες επιτυχίας των γυναικών.

Στο πέμπτο θέμα, η επιτυχία των γυναικών οφείλεται "στην τύχη/στις συγκυρίες" (συνολικό ποσοστό 2,8%, εμφανίζεται μόνο στις εφημερίδες *Απογευματινή* - 5,3% και *Ελευθεροτυπία* - 16,7%). Εμφανίζεται σε μονάδες συμφραζομένων που θέλουν να τονίσουν ότι σε έναν κόσμο ανισότητας είναι συμπτωματικό το ότι μια γυναίκα κατάφερε να ανελιχθεί κοινωνικά. Αυτό το θέμα, δεν συνδέεται με την παρουσίαση κάποιας συγκεκριμένης επιτυχημένης γυναίκας αλλά αποτελεί σχόλιο της ίδιας της εφημερίδας ή κάποιας γυναικείας οργάνωσης σχετικά με το κοινωνικό φαινόμενο "επιτυχία γυναικών".

Στο έκτο θέμα η επιτυχία των γυναικών οφείλεται "στην ταξική θέση/καταγωγή" (συνολικό ποσοστό 1,4%, εμφανίζεται από μια φορά στις εφημερίδες *Ελευθεροτυπία* και *Καθημερινή*). Πρόκειται για ένα απολύτως αμελητέο θέμα. Η

απουσία του θέματος αυτού στο ρητό επίπεδο του λόγου συνιστά ένα εύρημα αναμενόμενο, δεδομένης της αντίληψης για την κοινωνική οργάνωση, την κοινωνική ανισότητα και ιεραρχία και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Εντούτοις, πρέπει να διευκρινιστεί ότι στο επίπεδο του λανθάνοντος νοήματος η καταξιωμένη γυναίκα που προβάλλεται ως κατεξοχήν σύμβολο της γυναικείας επιτυχίας και ως πρότυπο γυναικείας προσωπικότητας, θέσης και συμπεριφοράς είναι ευθέως συνδεδεμένη με την κοινωνική (ταξική) ιεραρχία (βλ. σημειολογική ανάλυση, ενότητα 19.2.3).

Το έβδομο και τελευταίο θέμα αποδίδει την επιτυχία των γυναικών σε "μυστηριώδεις συνθήκες ή παράγοντες" (συνολικό ποσοστό 3,5%, παρουσιάζεται στις *Απογευματινή, Ελευθεροτυπία* και *Μεσημβρινή*). Πρόκειται για μονάδες συμφραζομένων που υπεκφεύγουν να απαντήσουν στο ερώτημα που θέτουν ή το αποδίδουν στην "αινιγματική" φύση των γυναικών.

Συμπερασματικά, κύριο χαρακτηριστικό όλων των μονάδων συμφραζομένων που αναφέρονται σε "επιτυχημένες" καταξιωμένες γυναίκες, είναι αφενός η πίστη στην ύπαρξη ενός αξιοκρατικού συστήματος και αφετέρου η αντίληψη ότι η κατάληψη μιας θέσης στις ανώτατες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας αποτελεί επιβράβευση των προσωπικών ικανοτήτων και αποτέλεσμα της ανάπτυξης των ιδιοτήτων εκείνων που απαιτούνται από τις δομές του δημόσιου χώρου (ιδιότητες που στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων ταυτίζονται ως επί το πλείστον με την έννοια του ανδρισμού). Απ' την άλλη, ως βασικό γνώρισμα της ζωής των επιτυχημένων γυναικών καταγράφεται η προσωπική, επαγγελματική και οικογενειακή ισορροπία και σε καμία περίπτωση δεν αμφισβητείται ρητά η "γυναικεία" υπόστασή τους, ή η προτεραιότητα της οικογένειας. Αυτό το γεγονός συνεπάγεται τη διαμόρφωση ενός πολύπλοκου γυναικείου προτύπου που δεσπόζει στις προσλαμβάνουσες παραστάσεις του αθηναϊκού Τύπου: οι επιτυχημένες γυναίκες έχουν την ικανότητα να επιτελούν στο ακέραιο τα "γυναικεία" τους "καθήκοντα" (θηλυκότητα ή μητρότητα) και να δίνουν προτεραιότητα στην οικογενειακή ζωή (κύρια ευθύνη στην ανατροφή των παιδιών) και ταυτόχρονα να έχουν όλες εκείνες τις ιδιότητες που είναι απαραίτητες για να ξεπεράσουν το φράγμα του φύλου τους και να έχουν μια υψηλή θέση στην κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας στο δημόσιο χώρο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 17: Σύστημα αξιών

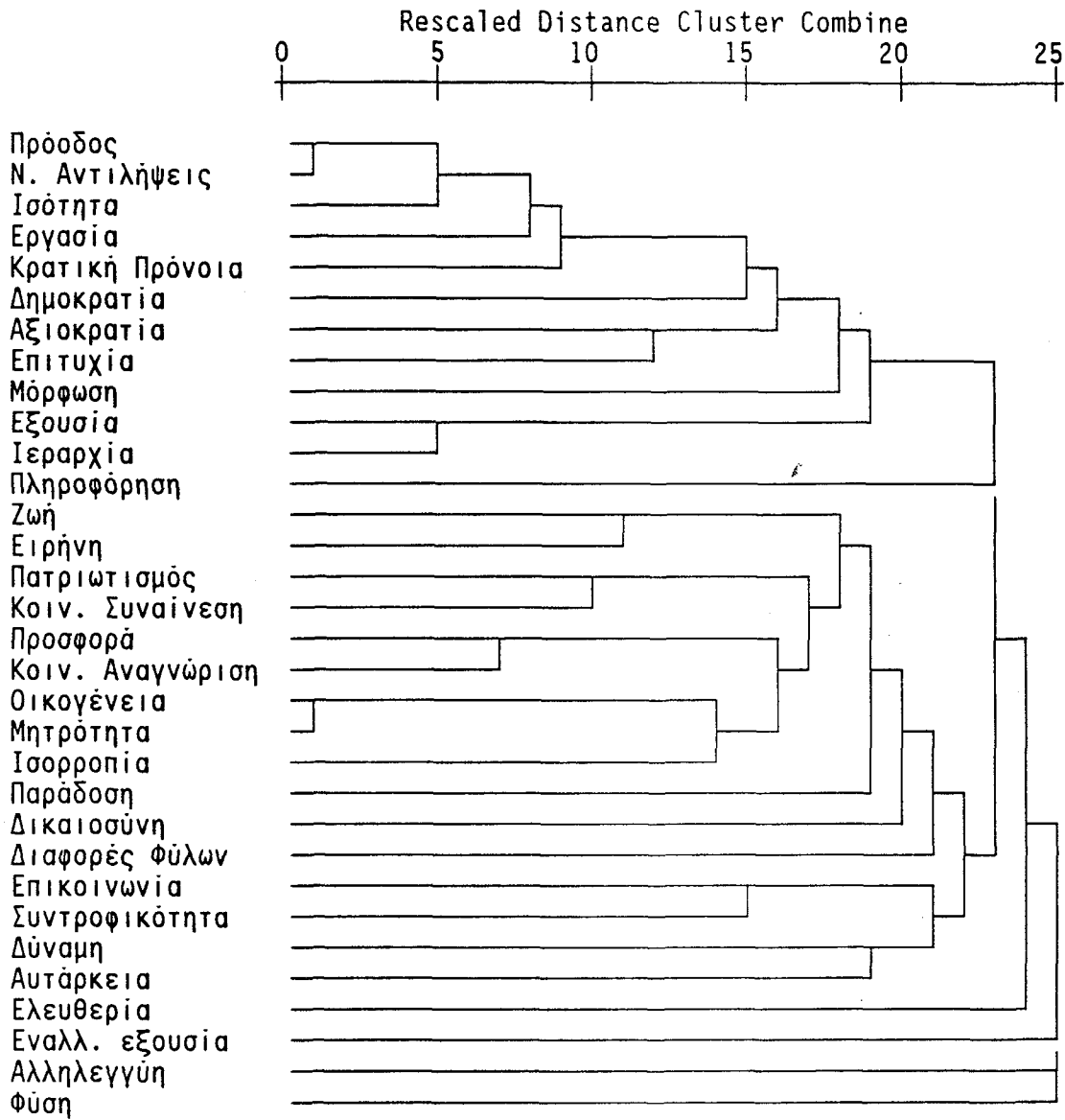
Όπως τονίστηκε στο κεφ. 11, στο τρίτο σκέλος του ερωτηματολογίου ως μονάδα καταγραφής (θέμα) θεωρήθηκε η αξία. Η έννοια της αξίας, κατά κανόνα, ταυτίζεται με το "ιδεώδες" και εκλαμβάνεται ως κάποια "γενική και αφηρημένη αρχή που χρησιμεύει ως γνώμονας προσδιορισμού και κρίσης της συμπεριφοράς" (Τσαούσης 1987:29), ή ως κριτήριο του επιθυμητού που ενεργοποιεί κάποια αξιολογική κρίση για άτομο, ομάδα, δραστηριότητα, ή θεσμό (πχ ισότητα, αξιοκρατία, επιτυχία κλπ)¹. Κατά δεύτερο λόγο, στη κατηγορία των αξιών συμπεριλαμβάνονται και κάποιες έννοιες που παραπέμπουν σε "αντικείμενα" με ιδιαίτερη συμβολική σημασία και συναισθηματική απήχηση (οικογένεια, μητρότητα, κράτος πρόνοιας κλπ). Οι έννοιες αυτές, στην παρούσα εργασία, αντιπροσωπεύουν ένα συνεκτικό σύνολο αξιολογικών κρίσεων (ηθικού επαίνου ή ηθικής μομφής) ως προς το "αντικείμενο" τους και προσδιορίζουν σαφώς τα κριτήρια του ιδεώδους για κάποιο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων. Η καταγραφή και ταξινόμηση των αξιών έγινε σε δύο κατηγορίες: "Γενικές αξίες" και "Ατομικές αρετές". Η κατηγορία των "Ατομικών αρετών", επιπλέον χωρίστηκε σε τέσσερις υποκατηγορίες: "Φυσικά Χαρακτηριστικά", "Ηθος", "Νους" και "Συναισθημα". Όπως ήδη αναφέρθηκε, η επεξεργασία των δεδομένων έγινε με δύο τρόπους. Ο πρώτος ακολουθεί τους κανόνες της κλασικής περιγραφικής στατιστικής και μάς δίνει τις συχνότητες όλων των αξιών, είτε για μια ομάδα μονάδων συμφραζομένων είτε για κάθε εφημερίδα χωριστά είτε, τέλος, για το σύνολο του corpus. Ο δεύτερος τρόπος επεξεργασίας αποτελεί εφαρμογή της μεθόδου "συσσωρευτική ιεραρχική ανάλυση συστάδων" (agglomerative hierarchical cluster analysis)² μόνον για το σύνολο του corpus³. Στόχος αυτής

1. Όπως είπαμε, η απόφαση να συγκροτήσουμε ξεχωριστές κατηγορίες για τις αξίες, παράλληλα με την ταξινόμηση των θεμάτων/προτάσεων, υπαγορεύεται από το ίδιο το περιεχόμενο του τύπου το οποίο βρίθει από υπαινικτικές κρίσεις οι οποίες δεν συγκροτούν πλήρεις προτάσεις ώστε να συμπεριληφθούν εξαντλητικά στο β' σκέλος του ερωτηματολογίου.

2. Για την εφαρμογή της στατιστικής αυτής μεθόδου, πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια του Αναπληρωτή Καθηγητή C. Richardson του Παντείου Πανεπιστημίου τον οποίον και ευχαριστώ θερμά.

3. Κατά την πρώτη περιγραφική στατιστική ανάλυση των δεδομένων αποδείχθη ότι γενικά οι εφημερίδες ακολουθούν το ίδιο περίπου σύστημα αξιών καθώς και ένα παρόμοιο σύστημα ιεράρχησής τους με πολύ μικρές διαφορές (Πίνακας 8.2). Αυτή η σχετική ομοιότητα μεταξύ των εφημερίδων μάς επέτρεψε να πραγματοποιήσουμε τη ανάλυση των συστάδων στο σύνολο του corpus και όχι σε κάθε εφημερίδα χωριστά.

ΔΕΝΔΡΟΓΡΑΜΜΑ Ι: ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

της δεύτερης μεθόδου ανάλυσης, δεν είναι πια η καταμέτρηση της συχνότητας εμφάνισης ενός συνόλου περιπτώσεων (των αξιών στη συγκεκριμένη περίπτωση), αλλά η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο τα στοιχεία αυτά συνδέονται ή δεν συνδέονται νοηματικά μεταξύ τους ανά συστάδες (βλ. Παράρτημα IV).

17.1 Γενικές Αξίες

Κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων γενικών αξιών ως "θεμάτων" (αλλά και των ατομικών αρετών όπως θα δούμε στη συνέχεια) είναι η ασάφεια τους, πράγμα που φαίνεται ξεκάθαρα από τις έννοιες που επιλέγονται ως συνώνυμες για να διατυπώσουν την ίδια ουσιαστικά αξία⁴. Συγκεκριμένα, κάθε αξία εκφράζεται με διάφορες έννοιες οι οποίες δεν παρουσιάζουν κατ' ανάγκην ετυμολογική συνάφεια (πχ ταύτιση ισότητας, ισοτιμίας και ισονομίας). Τελικά όμως, οι διάφορες αυτές έννοιες, χάρη στη συνάρθρωσή τους σ' ένα σχετικά ενοποιημένο ιδεολογικό λόγο, αποκτούν στο περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου ένα είδος "νοηματικής" συγγένειας και έτσι αποφασίσαμε, αγνοώντας τις ετυμολογικές ασυμβατότητες, να τις θεωρήσουμε στοιχεία ενός μοναδικού θεματικού πεδίου. Κάθε θεματικό πεδίο που αντιπροσωπεύει μια αξία και συνοψίζεται από μια λέξη κλειδί συγκεντρώνει τόσο τις θετικές αξιολογικές κρίσεις ("έπαινος") όσο και τις αρνητικές αξιολογικές κρίσεις ("μομφή"). Στον Πίνακα 8.1 παρουσιάζονται με την σειρά συχνότητά τους για το σύνολο των οκτώ αθηναϊκών εφημερίδων οι 29 σημαντικότερες αξίες⁵ που συγκροτούν το κεντρικό σύστημα αξιών του συγκεκριμένου corpus ανάλυσης.

Το βασικότερο ίσως συμπέρασμα που προκύπτει από τη θεώρηση των αποτελεσμάτων είναι ότι και οι οκτώ εφημερίδες υιοθετούν, με μικρές διαφορές, τις ίδιες έννοιες για κάθε αξία καθώς και ένα παρόμοιο αξιακό σύστημα. Επιπλέον, αν και διαπιστώνονται πολύ συχνά αποκλίσεις στην ιεράρχηση των αξιών

---

4. Αυτή η νοηματική ρευστότητα πρέπει να σχετίζεται με τα βασικά χαρακτηριστικά των αξιών: τη σχετικότητα (ιστορικότητα), τον ιεραρχικό τους χαρακτήρα και τη συναισθηματική φόρτιση με την οποία επενδύονται.

5. Κατά την κωδικοποίηση είχαν προβλεφθεί 32 γενικές αξίες (βλ. Παράρτημα III). Τελικά, τρεις αξίες (*Αλληλεγγύη*, *Φύση*, *Ελευθερία*) αγνοήθηκαν κατά την πινακοποίηση λόγω της μηδαμινής τους συχνότητας (βλ. Πίνακα 8.1) αλλά και κατά την ανάλυση συστάδων λόγω της στατιστικής περιθωριακότητάς τους στο σύστημα αξιών (βλ. παρακάτω).

μεταξύ των διάφορων εφημερίδων, δεν καταφέρνει να επιβληθεί η ύπαρξη κάποιας ουσιαστικής διαφοράς μεταξύ του λεγομένου "λαϊκού" ή "έγκυρου" Τύπου ή κάποιας άλλης διάκρισης ανάμεσα στις αθηναϊκές εφημερίδες. Στον Πίνακα 8.2 δίνονται αναλυτικά οι θέσεις που κατέχουν οι αξίες για κάθε εφημερίδα χωριστά καθώς και για το σύνολο του corpus σε σχέση με τη στατιστική τους συχνότητα.

Η συσσωρευτική ιεραρχική ανάλυση συστάδων για το σύνολο του corpus, εξάλλου, κατέδειξε ότι οι γενικές αξίες χωρίζονται σε τρεις γενικές συστάδες (Διάγραμμα 1, Παράρτημα IV). Στην πρώτη, οι αξίες συγχωνεύονται διαδοχικά στο αρχικό ζεύγος "*πρόοδος και νέες αντιλήψεις*". Σ' αυτό το ζεύγος, συνδέονται καταρχήν οι αξίες *ισότητα, εργασία, κρατική πρόνοια, δημοκρατία*. Η συστάδα που προκύπτει συναρθρώνεται στο ζεύγος "*επιτυχία και αξιοκρατία*" και στη συνέχεια η νέα συστάδα συνδέεται με τη *μόρφωση* και το ζεύγος "*ιεραρχία και εξουσία*". Η δεύτερη γενική συστάδα δημιουργείται γύρω από το ζεύγος "*οικογένεια και μητρότητα*". Το ζεύγος αυτό συνδέεται διαδοχικά με την *ισορροπία*, το ζεύγος "*κοινωνική αναγνώριση και προσφορά*", το ζεύγος "*κοινωνική συναίνεση και πατριωτισμός*" και το ζεύγος "*ζωή και ειρήνη*". Δευτερευόντως, η συστάδα που προκύπτει συνδέεται με την αξία της *παράδοσης*, της *δικαιοσύνης* και των *διαφορών των φύλων*. Η τρίτη γενική συστάδα συγχωνεύει μάλλον χαλαρά τις αξίες της *επικοινωνίας* και της *συντροφικότητας* με τις αξίες της *δύναμης* και της *αυτάρκειας*. Τέλος, για τις αξίες της *ελευθερίας*, της *εναλλακτικής εξουσίας*, της *αλληλεγγύης*, της *πληροφόρησης* και της *φύσης* δεν εντοπίσαμε κάποιες σημαντικές διασυνδέσεις μεταξύ τους ή μεταξύ κάποιων άλλων αξιών. Από τον τρόπο που προκύπτουν οι δύο πρώτες γενικές συστάδες συμπεραίνουμε ότι το *αρχικό* κριτήριο συγχώνευσης σε συστάδα πρέπει να καθορίζεται από τη διάκριση μεταξύ "δημόσιου" και "ιδιωτικού" και των διαφορετικών βασικών αξιών και παραστάσεων που ενεργοποιούν οι κοινωνικοί αυτοί χώροι, αλλά η καταληκτική συστάδα που περιλαμβάνει, μέσω των διαδοχικών σταδίων συσχετισμού, όλο το αξιακό σύστημα του corpus, αναδεικνύει ένα μοναδικό, κυρίαρχο υποκείμενο, το κοινωνικό σύνολο (το κοινό συμφέρον, η πατρίδα, ο λαός, οι έλληνες πολίτες κλπ). Το κοινωνικό σύνολο, ως αυτόνομη και πρωταρχική πραγματικότητα, υπερβαίνει τις αρχικές διακρίσεις και γίνεται η μοναδική Αληθινή Αξία των αθηναϊκών εφημερίδων.

Ως προς τη στατιστική βαρύτητα κάθε αξίας χωριστά, κυριαρχούν δέκα γενικές αξίες τόσο στο σύνολο του corpus όσο και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, σε κάθε εφημερίδα χωριστά. Πρόκειται για τις αξίες, *ισότητα, πρόοδος, νέες αντιλήψεις, κρατική πρόνοια, εργασία, αξιοκρατία, δημοκρατία, οικογένεια, μητρότητα και επιτυχία*. Παρατηρούμε ότι από τη μια πλευρά υπερέχουν αριθμητικά οι αξίες του "δημόσιου" χώρου, αλλά απ' την άλλη ταυτόχρονα οι βασικότερες αξίες του "ιδιωτικού" χώρου (*οικογένεια και μητρότητα*) έχουν σημαντική βαρύτητα στο αξιακό σύστημα του συγκεκριμένου corpus του αθηναϊκού Τύπου. Στη συνέχεια θα δούμε κάθε μια από αυτές τις αξίες αναλυτικά.

Ισότητα

Ως σημαντικότερη (κατέχει την πρώτη θέση) με πολύ υψηλά ποσοστά που φτάνουν μέχρι και το 95.1% (*Τα Νέα*), προβάλλει ξεκάθαρα η αξία της *ισότητας* για όλες τις εφημερίδες (πλην της *Απογευματινής* όπου κατέχει την τρίτη θέση με ποσοστό 58,8%) καθώς και για το σύνολο του corpus με ποσοστό 82%. Κατά κανόνα η αξία αυτή ταυτίζεται με έννοιες όπως "ισότητα των δύο φύλων", "ισότητα των γυναικών", "εξίσωση οικογενειακών υποχρεώσεων" κλπ. Πολύ συχνά όμως αναφέρεται σε μια πιο αφηρημένη "πολιτική και κοινωνική ισότητα", στις έννοιες "ισοτιμία", "ισονομία", "ισότητα ευκαιριών", "ισοπολιτεία", "εξομοίωση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων" κλπ. Αντίστοιχα, οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις ενεργοποιούν παραστάσεις σχετικές με την "ποιοτική και ποσοτική διαφορά", την "κατωτερότητα", την "ανισομέρεια", τις "κοινωνικές διακρίσεις" κλπ. Εξάλλου, σε γενικές γραμμές η ισότητα ταυτίζεται θετικά με το φεμινισμό, αν και εντοπίσαμε και ορισμένες περιπτώσεις όπου ο φεμινισμός θεωρείται ότι επιφέρει ανισότητα και όχι ισότητα. Στην μεν πρώτη περίπτωση, η ταύτιση της ισότητας και του φεμινισμού εκκινεί από το θεωρητικό πλαίσιο του φιλελεύθερου φεμινισμού και συναρτάται με την παραδοχή ότι η ανάπτυξη, η εξίσωση και η ικανοποίηση του ανθρώπου είναι εφικτή μέσα στα πλαίσια της υπάρχουσας κοινωνίας. Στη δεύτερη περίπτωση, η αξία *διαφορές των φύλων*, ως αντίθετη των "ισοπεδωτικών" διεκδικήσεων του φεμινισμού και της "διπλής επιφόρτισης των γυναικών", ενεργοποιεί τις αρνητικές αξιολογικές κρίσεις ως προς το φεμινισμό και προτάσσει υπέρ της "ισότητας στη διαφορά".

Πρόοδος και Νέες Αντιλήψεις

Όπως αναφέραμε, οι αξίες της *προόδου* και των *νέων αντιλήψεων* συγκροτούν ένα από τα δύο βασικά ζεύγη του αξιακού συστήματος της ανάλυσης. Η αξία της *προόδου* (βλ. Πίνακα 10.1), αποτελεί τη δεύτερη σημαντικότερη αξία για το σύνολο του corpus (69,8%) αλλά και για τέσσερις εφημερίδες με ποσοστά που φτάνουν μέχρι 90,2% (*Τα Νέα*). Αντίστοιχα, η αξία *νέες αντιλήψεις* κατέχει την τρίτη θέση στο σύνολο του corpus (67,3%) με ποσοστά που κυμαίνονται από 43,6% έως 88,5% ανάλογα με την εφημερίδα.

Κάτω από το γενικό τίτλο "πρόοδος" συνενώνονται πολλές και ετερόκλητες αξιολογικές κρίσεις για την κοινωνική οργάνωση, τον κατά φύλο καταμερισμό, το άτομο και την κοινωνική μεταβολή. Η αξία της προόδου ταυτίζεται νοηματικά συνήθως με τις έννοιες "πολιτισμός", "ανάπτυξη", "εξέλιξη", "αλλαγή", "εκσυγχρονισμός", "ευημέρια", "αναβάθμιση ποιότητας ζωής", "τεχνολογική εξέλιξη", "εξανθρωπισμός", "ανανέωση" κλπ. Πιο ειδικά, κατά κανόνα θεωρείται προφανές ότι η πρόοδος είναι δυνατή και μπορεί να επιτευχθεί μόνο χάρη στην "ευρωπαϊκή ενοποίηση και ολοκλήρωση" η οποία φαντασιώνεται ως φυσική και μη αντιστρέψιμη διαδικασία οικονομικής ολοκλήρωσης και πολιτικής ή πολιτισμικής ένωσης, με τέτοιο τρόπο ώστε η αξία *πρόοδος* να ταυτίζεται με την "ειδική" αξία *Ευρώπη*. Στον αντίποδα, ως αντίθετες της *προόδου* θεωρούνται η "οικονομική κρίση", η "καθυστέρηση", η "οπισθοδρόμηση", η "φτώχεια", η "υποβάθμιση", καθώς και σε ορισμένες μονάδες συμφραζομένων η "βαρβαρότητα", ο "Τρίτος Κόσμος", ο "πρωτόγονος τρόπος ζωής" και τέλος το "κομμουνιστικό καθεστώς". Μ' άλλα λόγια, καθίσταται σαφές ότι ο αθηναϊκός Τύπος παίρνει εν γένει μια συγκριτική και εγωκεντρική θέση και μια εξελικτική προοπτική: ο βαθμός του πολιτισμού ή του μη-πολιτισμού συνδυασμένος με μια αξιολογική κρίση προϋποθέτει ότι η κοινωνία για την οποία μιλάμε είναι τοποθετημένη σε ένα ορισμένο επίπεδο, στην πορεία μιας γραμμικής εξέλιξης, με τέτοιο τρόπο ώστε άλλοτε η Ελλάδα να χαρακτηρίζεται ευνοϊκά ως αντίθετη των απολίτιστων, υπανάπτυκτων ή κομμουνιστικών κοινωνιών, και άλλοτε αρνητικά ως χώρα που δεν παρουσιάζει ακόμα τη θεμιτή "ευρωπαϊκή" ή "δυτική" ανάπτυξη.

Αντίστοιχα, η αξία *νέες αντιλήψεις* συνήθως ταυτίζεται με τους όρους "νέες αρχές", "προοδευτισμός", "σύγχρονη νοοτροπία" κλπ, ενώ οι έννοιες του "αναχρονισμού", των "παλαιών αρχών", του "απαρχαιωμένου", του "παρωχημένου",

του "μεσαίωνα", των "προκαταλήψεων αιώνων", του "συντηρητισμού" κλπ είναι τα στοιχεία που συνθέτουν την ηθικής τάξης αντίρρηση.

Τέλος, η απόλυτη ταύτιση των αξιών της *προόδου* και των *νέων αντιλήψεων*⁶, επιβεβαιώνει τα ευρήματα προηγούμενου κεφαλαίου (κεφ. 12), σύμφωνα με τα οποία το σύστημα των ιδεών έχει ιδιαίτερη βαρύτητα ως αίτιο ανισότητας αλλά και ως προϋπόθεση ή συνέπεια υπέρβασης των κοινωνικών αδικιών και εξίσωσης των δύο φύλων. Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι σε ένα γενικότερο επίπεδο, στο *corpus* ανάλυσης, κυριαρχεί το "δόγμα της παγκόσμιας προόδου", σύμφωνα με το οποίο η επίλυση του προβλήματος της "καθυστέρησης" και των συνεπαγόμενων συνεπειών της (ανισότητα, διακρίσεις, αδικίες κλπ), έγκειται στο επίπεδο των ιδεών και ανάγεται στη νομοτελειακή ηθική και διανοητική "εξέλιξη" της ανθρωπότητας (η οποία ταυτίζεται με το λεγόμενο ευρωπαϊκό Πολιτισμό), στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, στην απαλλαγή του ανθρώπου από "καθυστερημένες" ιδέες, δογματισμούς και ξεπερασμένες αξίες και στην αέναη δυνατότητά του για έναν ανώτερο, πνευματικότερο και ηθικότερο βίο.

Κρατική Πρόνοια

Όπως είδαμε στις προηγούμενες κατηγορίες, και στις οκτώ εφημερίδες υπάρχει ομοφωνία σχετικά με τη βαρύνουσα σημασία του κράτους και των διάφορων θεσμών του στην οργάνωση της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Ταυτόχρονα όμως, κατά την ανάπτυξη των απόψεων ως προς το ρόλο και τους στόχους τους, προβάλλει ακατάπαυστα η πεποίθηση ότι το κράτος πρόνοιας αποτελεί τη μόνη ορθή και "ηθική" μορφή κράτους, σε σημείο ο όρος να χάνει την ιστορικότητά του και την αντικειμενική του σημασία, να προσλαμβάνει μια ιδιαίτερη συμβολική αξία και να μετουσιώνεται σε καθολικό κανονιστικό πρότυπο κάθε "πολιτισμένης" κοινωνίας. Κάτω λοιπόν, από το γενικό τίτλο "κρατική πρόνοια" συνοψίζονται όλες οι αξιολογικές κρίσεις ως προς την ηθικά ενδεδειγμένη μορφή του σύγχρονου κράτους και τις απορρέουσες λειτουργίες του. Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "κρατική αρωγή και συμπαράσταση", "μέτρα πολιτικής", "μέριμνα", "ενδιαφέρον πολιτείας", "προστα-

---

6. Στο πλαίσιο των αξιολογικών κρίσεων, η ταύτιση αυτή είτε παίρνει τη μορφή της "ανάγκης υιοθέτησης νέων αντιλήψεων και αλλαγής νοοτροπίας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για πρόοδο και ανύψωση της κοινωνίας" είτε τη παρεμφερή μορφή της "προόδου ως επίτευγμα της υιοθέτησης σύγχρονων αντιλήψεων και της αλλαγής της νοοτροπίας".

σία", "προστασία γυναικών", "επιείκεια" κλπ. Αντίθετα, οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις συναρθρώνονται γύρω από έννοιες όπως "αδιαφορία κράτους", "κακή διακυβέρνηση", "υποσχέσεις και όχι έργα", "εγκατάλειψη από το κράτος" κλπ. Η ιδιαίτερη συμβολική αξία του κράτους πρόνοιας στηρίζεται σ' ένα πλέγμα παραδοχών σύμφωνα με τις οποίες, η ύπαρξη της κρατικής μέριμνας είναι γνώρισμα κάθε πολιτισμένης κοινωνίας και αποτελεί θεμέλιο της κοινωνικής ευημερίας και προόδου, έχει δε ως βασικούς στόχους να άρει μέσω των παροχών τις υπάρχουσες αδικίες ή ανισότητες αλλά και τις συνέπειες των φυσικών καταστροφών, να δημιουργεί το αίσθημα της ασφάλειας στους πολίτες, να ανακουφίζει τον πόνο και τη δυστυχία, να αντιμετωπίζει τους κοινούς κινδύνους, να προάγει την ηθική και πνευματική τελείωση του ατόμου, να επιδιώκει την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη του κοινωνικού σύνολου, να δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ισότητα ευκαιριών κλπ. Η αξία της "κρατικής πρόνοιας" κατέχει την τέταρτη θέση στο αξιακό σύστημα των εφημερίδων με ποσοστό 66,7% στο σύνολο του corpus (ποσοστό που κυμαίνεται από 45,1% έως 78,7%).

Εργασία

Η πέμπτη κατά σειρά προτεραιότητας, αξία, η *εργασία*, κατέχει ποσοστό 63,8% στο σύνολο του corpus, ποσοστό που κυμαίνεται από 39,2% έως 86,9% ανάλογα με την εφημερίδα. Συνοψίζει όλες τις αξιολογικές κρίσεις ως προς "το αναφαίρετο δικαίωμα του ανθρώπου να εργάζεται" και συνήθως ταυτίζεται με την έννοια της "επαγγελματικής ένταξης στην αγορά εργασία", της "μισθωτής απασχόλησης", της "πλήρους απασχόλησης", την έννοια του "προμηθευτή" ή του "κουβαλητή" κλπ. Ακριβώς αυτή η εικόνα της εργασίας, συνεπάγεται ότι οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα που αποσκοπεί στην επιβίωση του ανθρώπου μέσα στην κοινωνία, εφόσον δεν είναι ενταγμένη στις μορφές εκείνες που τυποποιούνται στην ελεύθερη αγορά, δε συνιστά εργασία. Κατά συνέπεια, η αρνητική αξιολογική κρίση παίρνει συνηθέστερα τη μορφή της "αεργίας" ή της "οκνηρίας", της "ανεργίας", αλλά επίσης, στη περίπτωση των γυναικών, αντιδιαστέλλεται με τα "οικιακά" ("την επιστροφή των γυναικών στα σπίτια") και σπανιότερα με τη "μητρότητα" και την "οικογένεια".

Οι συστάδες που επισημάνθηκαν προηγουμένως⁷ δημιουργούν μια συγκεκριμένη εικόνα της εργασίας ως απασχόλησης, ως μέσον για τη βελτίωση, την κοινωνική καταξίωση, την κοινωνική άνοδο και την επιτυχία του ατόμου αλλά και τη γενικότερη πρόοδο της κοινωνίας, την εξίσωση των δύο φύλων, τη προώθηση σύγχρονων αντιλήψεων, την κοινωνική ειρήνη και δημοκρατία. Τέλος, η διασύνδεση της εργασίας με την αξιοκρατία και τη μόρφωση, ενεργοποιεί όλο το πλέγμα των αντιλήψεων ως προς τον πρωταρχικό ρόλο των προσωπικών ικανοτήτων για την ένταξη του ατόμου στην αγορά εργασίας.

Πάντως, η *εργασία*, όσο κεντρική κι αν είναι στο αξιακό σύστημα των αθηναϊκών εφημερίδων και όσο καθοριστική για την επικύρωση των κανόνων συμπεριφοράς και δράσης των ατόμων και την γενικότερη κοινωνική "εξέλιξη", δεν θεωρείται ποτέ επαρκής για τον εξαντλητικό προσδιορισμό του ιδεώδους ρόλου ή των κριτηρίων ορθής συμπεριφοράς των γυναικών. Μ' άλλα λόγια, παρά τη στατιστική βαρύτητα της *εργασίας*, στο συγκεκριμένο *corpus*, η εργασία (η απασχόληση) δεν καθορίζει ποτέ αποκλειστικά την κοινωνική "ταυτότητα" των γυναικών⁸. Ετσι στην πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων, ακόμα και όταν πρόκειται για απασχολούμενες γυναίκες, οι αξίες της *οικογένειας* και *μητρότητας* εξακολουθούν να αποτελούν τις καθολικά προσδιοριστικές συνθήκες της κοινωνικής τους ύπαρξης (βλ. παρακάτω).

Αξιοκρατία

Η *αξιοκρατία* κατέχει την έκτη θέση στο αξιακό σύστημα του συνόλου του *corpus* με ποσοστό 40% (κυμαίνεται μεταξύ 27,5% και 50,6% ανάλογα με την εφημερίδα). Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις που ταξινομούνται σ' αυτό το θέμα περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως, "ατομικές ικανότητες", "πνευματικά και ψυχικά κότσια", "προσόντα" κλπ. Ως αντίθετα της *αξιοκρατίας*, προβάλλουν τα "προνόμια", η "καταγωγή", "η τύχη", "η οικογενειακή καταγωγή", "η ευνοιοκρατία", "η αναξιοκρατία" κλπ.

---

7. Όπως είδαμε, η αξία της *εργασίας*, συνδέεται στενά με τις αξίες της *πρόοδου*, των *νέων αντιλήψεων*, της *ισότητας* και της *κρατικής πρόνοιας*. Δευτερευόντως συνδέεται με τις αξίες της *αξιοκρατίας*, της *μόρφωσης*, της *επιτυχίας*, της *δημοκρατίας*, της *εξουσίας* και της *ιεραρχίας*.

8. Σ' αντίθεση με την κυρίαρχη σημασιολόγηση της κοινωνικής ύπαρξης των ατόμων η οποία "φωτίζεται μέσα από τη γενικά αποδεκτή ταύτιση ανάμεσα στο Είμαι, στο Πράττειν και στο Επαγγελματικώς Εργάζεσθαι" (Τσουκαλάς 1986β:178).

Η *αξιοκρατία* εκφράζει μονολεκτικά την κοινωνική αναγνώριση της ατομικής ικανότητας και την πίστη στη δημιουργική δύναμη του ανθρώπου και στη δυνατότητά του να κυριαρχεί επιλύοντας τα προβλήματά του και βελτιώνοντας τους όρους ύπαρξής του. Σ' ένα βαθύτερο επίπεδο, η αξία αυτή ταυτίζεται ουσιαστικά με τις έννοιες της "ατομικής επιβράβευσης", της "ατομικής προκοπής" και της "ατομικής ανέλιξης" που αποτελούν τα βασικά στοιχεία γύρω από τα οποία αναπτύσσονται όλες οι αξιολογικές κρίσεις για το άτομο ως αποκλειστικού υπεύθυνου για την ένταξη και ανέλιξή του στο ιεραρχικό κοινωνικό σύστημα.

Δημοκρατία

Η αξία της *δημοκρατίας* κατέχει την έβδομη θέση στο σύστημα αξιών του συνολικού corpus με ποσοστό 35,6% (ποσοστό που κυμαίνεται από 19,2% έως 58,6%). Ο όρος "δημοκρατία" ως έννοια που εκφράζει ένα συγκεκριμένο πολιτικό σύστημα αλλά και ως έννοια με ιδιαίτερη συμβολική αξία, εκφράζει μονολεκτικά τη πίστη σε ένα ηθικό μοντέλο διακυβέρνησης. Για τις αθηναϊκές εφημερίδες και τον πολιτικό λόγο που εμπεριέχουν, η δημοκρατία δεν είναι απλώς ένα (κοινοβουλευτικό) πολίτευμα αλλά ένας τρόπος ζωής και δράσης που συνδέεται με την ηθική και πνευματική εξύψωση του ανθρώπου, την αύξηση της προσωπικής αυτοανάπτυξης όλων των μελών της κοινωνίας και την κατάκτηση ενός υψηλότερου επιπέδου πολιτισμού. Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις με επίκεντρο την αξία της *δημοκρατίας* περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "συμμετοχή των πολιτών στα κοινά", "πάλη", "αγωνιστικότητα", "δημοκρατικοί θεσμοί", "εκλογές", "υπεράσπιση δικαιωμάτων", "αγωνιστική παρέμβαση", "πολιτικοποίηση", "συμμετοχή στα Κ.Λ.Α.", "συμβολή στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις", "υπεύθυνος πολίτης", "ανεξαρτησία", "αυτονομία", "ελευθερία", "χειραφέτηση", "απελευθέρωση", "λαϊκή συμμετοχή", "συνεργασία" κλπ. Αντίστοιχα, οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις ενεργοποιούν παραστάσεις που περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως, "σιωπή", "περιθωριοποίηση", "παθητικότητα", "μη συμμετοχή", "αποχή", "υπακοή", "πειθαρχία στο status quo", "υποτέλεια", "αποδοχή της υποτέλειας", "ανελευθερία", "ασυδοσία", "αναρχία", "αυθαιρεσία" κλπ. Οι αναπαραστάσεις που ενεργοποιούν, αναπτύσσονται είτε σε αντιπαράθεση με τις "ολοκληρωτικές" λεγόμενες κοινωνίες, είτε αντιμετωπίζονται ως δυσλειτουργίες στην εφαρμογή του ηθικού οράματος της "πραγματικής" δημοκρατίας στις σημερινές "προηγμένες" κοινωνίες ισότητας και ελευθερίας το οποίο δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί.

Οικογένεια και Μητρότητα

Οι αξίες της *οικογένειας* και της *μητρότητας* κατέχουν την όγδοη και ένατη θέση αντίστοιχα στο αξιακό σύστημα του corpus με ποσοστά 33,7% και 32,2%. Όπως αναφέραμε, η αξία της *οικογένειας* συνδέεται άμεσα με αυτήν της *μητρότητας* και συναρτώνται με το ιδανικό πρότυπο της σύγχρονης γυναίκας. Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις, θεμελιώνονται στην εικόνα της οικογένειας "ως το θεμέλιο "κύτταρο" της ηθικής κοινωνίας" (με την έννοια ότι η "υγιής" οικογενειακή δομή δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες που είναι απαραίτητες για την ηθική πραγμάτωση της κοινωνίας πολιτών), ως μοναδικό θεσμό "ικανό να διαπαδαγωγήσει τους αυριανούς πολίτες", να "πρόσφέρει ειρήνη, αγάπη, τρυφερότητα, ασφάλεια και προστασία", να "συντελέσει στην ομαλή και ηθική ανάπτυξη των παιδιών", να "εξασφαλίσει την ψυχική ισορροπία και αρμονία των ενηλίκων", να "διατηρήσει τις παραδόσεις και τα ήθη και τα έθιμα του λαού" κλπ. Τέλος, η "επιθυμία του παιδιού", το "μητρικό ένστικτο", αποτελούν βασικά στοιχεία συνδυασμού μιας αξιολογικής κρίσης σχετικά με την "ψυχολογική ολοκλήρωση" των γυναικών. Αντίθετα, η "κρίση της οικογένειας και του γάμου", το "διαλυμένο σπίτι", η "παραμέληση του μητρικού ρόλου", η "μητρική αποστέρηση", η "δημογραφική γήρανση της Ελλάδας" κλπ, οφείλονται στην "έλλειψη σεβασμού και πειθαρχίας", στην "καταναλωτική εγωκεντρική κοινωνία", στον "ατομικισμό", στη "χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών και ηθών", στην "απασχόληση των γυναικών", στο "φεμινισμό" κλπ και "οδηγούν το άτομο αλλά και την πατρίδα μας σε παρακμή και ηθική τελμάτωση".

Η σχεδόν πλήρης ταύτιση των αξιολογικών κρίσεων για την οικογένεια με αυτές για τη μητρότητα, όπως έχουμε δει επανειλημμένα, τροφοδοτεί και επαναπροσδιορίζει την επιχειρηματολογία για την εξομοίωση της βιολογικής και της κοινωνικής μητρότητας και του συνεπαγόμενου οικογενειακού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ακόμα και αν ρητά δεν αναφέρεται⁹. Εξάλλου, η συνάρθρωση του ζεύγους "οικογένεια - μητρότητα" με τις αξίες *ισορροπία, κοινωνική αναγνώριση, προσφορά, κοινωνική συναίνεση, πατριωτισμός, ειρήνη, ζωή, παράδοση, δικαιοσύνη* (βλ. Διάγραμμα I), προσδίδει έντονα στο ρόλο της συζύγου και μητέρας τη διάσταση του κοινωνικού προορισμού "ως θεμέλιο της

---

9. Όπως είδαμε στο κεφ. 12, οι μονάδες συμφραζομένων που ρητά τάσσονται υπέρ του παραδοσιακού κατά φύλο οικογενειακού καταμερισμού είναι πολύ λίγες.

διαμόρφωσης της νέας γενιάς υγιών πολιτών". Όπως έχουμε δει (κεφ. 13), ο ρητός συσχετισμός της κοινωνικής μητρότητας και του διαπαιδαγωγικού ρόλου των γυναικών με το "κοινό συμφέρον" (πατρίδα, λαός, κοινωνία κλπ), μέσω του οποίου επιχειρείται η παγίωση του αιτήματος για τη μη ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας, αφορά μόνον ένα πολύ μικρό ποσοστό μονάδων συμφραζομένων. Η ιεραρχική ανάλυση συστάδων του συστήματος αξιών, αντίθετα, μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι, ακόμα και αν ρητά δεν προτάσσεται ως ιδανική μορφή ο παραδοσιακός κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, η υπαγωγή του *υπάρχοντος* οικογενειακού καταμερισμού (η κοινωνική μητρότητα) στο "κοινό καλό" είναι πολύ πιο συχνή από ότι αρχικά φαίνεται.

Επιτυχία

Όπως είδαμε η αξία της *πρόοδου* συνήθως έχει ευρεία σημασία και αναφέρεται είτε γενικά στην ανθρωπότητα είτε σε μια κοινωνία στο σύνολό της. Η δέκατη, κατά σειρά προτεραιότητας, αξία, η *επιτυχία* αντίθετα, αναφέρεται στα άτομα που απαρτίζουν μια κοινωνία. Κατά κανόνα ταυτίζεται με την έννοια της προσωπικής ανέλιξης, της ατομικής δηλαδή διαδρομής, ή σταδιοδρομίας και προκοπής και όπως παρατηρήθηκε στην ιεραρχική ανάλυση των συστάδων συνδέεται στενά με την αξία της *αξιοκρατίας* (βλ. Διάγραμμα 1). Εξάλλου, συνδέεται διαδοχικά με τις αξίες της *εργασίας*, της *πρόοδου*, των *νέων αντιλήψεων*, της *ισότητας*, της *κρατικής πρόνοιας*, καθώς και δευτερευόντως με τις αξίες της *μόρφωσης*, της *εξουσίας* και της *ιεραρχίας* (βλ. Διάγραμμα 1). Αυτές οι διασυνδέσεις επιβεβαιώνουν τα ευρήματα της κατηγορίας "Κοινωνικά επιτυχημένες και καταξιωμένες γυναίκες", όπου η επιτυχία συναρτάται άμεσα με τη "δημόσια ζωή" και παίρνει συνήθως τη μορφή της επαγγελματικής προαγωγής και εξέλιξης, της επιτυχημένης καριέρας ή παρουσίας στον πνευματικό ή πολιτικό κόσμο κλπ και συνδέεται με τις έννοιες της "ισχυρής προσωπικότητας", της "καλλιέργειας", της "φιλοδοξίας", της "παραγωγικότητας", της "εμπορικότητας", της "κοινωνικής ένταξης", της "κοινωνικής ανόδου" κλπ. Αντίστοιχα η έλλειψη επιτυχίας, ταυτίζεται με τη "μετριότητα", την "περιθωριοποίηση", την "κουζίνα ή λάντζα" (οικιακή εργασία), την "οικονομική και κοινωνική καθήλωση", την "υποβάθμιση", τις "δευτερεύουσες θέσεις εργασίας", τις "χαμηλές αποδοχές", τις "ελάχιστες δυνατότητες προώθησης", την "υποαπασχόληση", την "εξάρτηση", την "παθητικότητα", την "υποταγή". Η αξία της *επιτυχίας* κατέχει ποσοστό 31,5% στο

σύνολο των μονάδων συμφραζομένων, ποσοστό που κυμαίνεται από 19,5% έως 46,3% ανάλογα με την εφημερίδα.

Πέρα από τις δέκα αυτές κυρίαρχες αξίες, οι περισσότερες εφημερίδες δίνουν προτεραιότητα, αν και με σημαντικές διαφορές ως προς την ιεράρχησή τους στις εξής αξίες: *πατριωτισμός, κοινωνική συναίνεση, κοινωνική αναγνώριση, μόρφωση, εξουσία, ισορροπία, προσφορά, ιεραρχία, δικαιοσύνη, διαφορές φύλων, ζωή και παράδοση*. Εξ αυτών, η *κοινωνική συναίνεση* συνδέεται πολύ στενά με τον *πατριωτισμό*, η *εξουσία* με την *ιεραρχία*, ενώ η *κοινωνική αναγνώριση* με την *προσφορά*.

Το ζεύγος "*πατριωτισμός και κοινωνική συναίνεση*" αποτελείται από δύο αξίες που έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα για τις εφημερίδες *Απογευματινή, Ελεύθερος Τύπος, Καθημερινή* και *Μεσημβρινή* και μικρότερη για τις υπόλοιπες. Κατά την ιεραρχική ανάλυση συστάδων, παρατηρείται ένας συσχετισμός του ζεύγους αυτού με τις αξίες του "ιδιωτικού" χώρου (*οικογένεια, μητρότητα*) καθώς και των αξιών της *προσφοράς, της κοινωνικής αναγνώρισης, της ειρήνης και της ζωής*. Ο *πατριωτισμός* με ποσοστό 27,3% στο σύνολο του corpus, συνοψίζει τις θετικές αξιολογικές κρίσεις για "τη πατρίδα μας", το "καλό του τόπου", την "εθνική συνειδηση", τα "αισθήματα εθνικής ομοψυχίας" την "εθνική συνοχή", την "εθνική ειρήνη", το "εθνικό χρέος" κλπ. Η "προδοσία της πατρίδας", η "αφιλοπατρία", τα "αντεθνικά αισθήματα ή συμπεριφορά" αποτελούν τους αντιποδες αυτής της αξίας. Αντίστοιχα, η αξία της *κοινωνικής συναίνεσης* (26,9% στο σύνολο του corpus), ταυτίζεται με την "υπηρετηση του κοινωνικού συνόλου", το "κοινό συμφέρον", τη "μετριοπάθεια", τη "διαλλακτικότητα", την "κοινωνική αλληλεγγύη", το "διάλογο", την "ηπιότητα" κλπ. Ως αντίθετες έννοιες γύρω από τις οποίες περιστρέφονται οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις καταγράφηκαν, ο "κομματισμός", τα "ατομικά συμφέροντα", ο "ατομικισμός", ο "εγωϊσμός", ο "εγωκεντρισμός", η "πολιτική όξυνση ή εμπάθεια", ο "φανατισμός" κλπ. Το ζεύγος των αξιών αυτών, αποτελεί τον πυρήνα των παραδοχών που συγκροτούν το συναινετικό πρότυπο της κοινωνικής οργάνωσης και το οποίο θεμελιώνεται στην αρχή της ύπαρξης μιας "ολότητας", του κοινωνικού συνόλου (στη συγκεκριμένη περίπτωση ταυτίζεται κατά κανόνα με την πατρίδα ή το λαό), ως φυσική οργανική ενότητα που υπάρχει πριν από οποιαδήποτε διαφοροποίηση κατά φύλο, τάξεις, ηλικίες κλπ και το οποίο σύνολο, ως αυτόνομη και πρωταρχική πραγματικότητα ανώτερη από τα άτομα, συνιστά πρωταρχική αξία. Κατ' αυτήν την έννοια, η

σύζευξη του πατριωτισμού και της κοινωνικής συναίνεσης προσλαμβάνει κατά κανόνα την έννοια του κοινωνικού καθήκοντος του ατόμου απέναντι στο κοινωνικό σύνολο. Κεντρικές εδώ είναι οι αντιλήψεις ότι η κοινωνία (η πατρίδα) ιεραρχεί τα προβλήματα της και συντονίζει τις προσπάθειες των μελών της στην επίλυσή τους κατά σειρά σπουδαιότητας, ότι είναι δυνατή η ύπαρξη αρμονικής συμβίωσης μεταξύ των πολιτών (ή και των μελών μιας οικογένειας), ότι πρέπει να επιδιώκεται και είναι εφικτή η αποφυγή των κοινωνικών συγκρούσεων και των αναταραχών που βλάπτουν την εθνική οικονομία, ότι οι βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν την κοινωνική οργάνωση είναι η επαφή, η ομόνοια, η συνεργασία, η αλληλοεκτίμηση και η ειρηνική συνύπαρξη (η ζωή), ότι τα ατομικά εγωϊστικά συμφέροντα πρέπει να περιστελλονται για το καλό του τόπου κλπ.

Το ζεύγος "*προσφορά και κοινωνική αναγνώριση*", έχει ιδιαίτερη σημασία για τις εφημερίδες *Απογευματινή*, *Ελεύθερος Τύπος*, *Καθημερινή* και *Τα Νέα* και μικρότερη για τις άλλες. Συγκεκριμένα, η *προσφορά* ενώ στο σύνολο του corpus κατέχει ποσοστό 20,9% που αντιστοιχεί στη 17η θέση στην ιεραρχική κλίμακα αξιών, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στο σύστημα αξιών του *Ελεύθερου Τύπου* με ποσοστό 39% (10η θέση), της *Καθημερινής* (27,5%) και της *Απογευματινής* (25,5%), ενώ αντίθετα πολύ μικρή για την *Ελευθεροτυπία* και τη *Μεσημβρινή* (κατέχει ποσοστό 11,5% και στις δύο και μια από τις τελευταίες θέσεις στο δικό τους σύστημα αξιών). Εξάλλου, η *κοινωνική αναγνώριση* με ποσοστό 25% στο σύνολο του corpus (13η θέση), κατέχει ποσοστό 41,5% στον *Ελεύθερο Τύπο* και 35,3% στην *Απογευματινή*, ενώ 15,4% στη *Μεσημβρινή* και 17,2% στο *Εθνος*. Το ζεύγος της *προσφοράς* (ως αιτία της κοινωνικής αναγνώρισης) και της *κοινωνικής αναγνώρισης* (ως αποτέλεσμα της προσφοράς), στο σύνολο του corpus συνδέεται καταρχήν με το ζεύγος αξιών *μητρότητα και οικογένεια* και την αξία της *ισορροπίας*. Η αξία της *προσφοράς* γίνεται αντιληπτή κατά κανόνα ως "*γυναικεία*" αφοσίωση και προσφορά όλων των πολύτιμων εκείνων στοιχείων που είναι απαραίτητα για την ομαλή ανάπτυξη των παιδιών ή αυριανών πολιτών (αρμονία, αγάπη, τρυφερότητα, ασφάλεια, προστασία, υλικές παροχές και αγαθά, ισορροπία κλπ). Υπό αυτούς τους όρους, η προσφορά των γυναικών στην οικογένεια προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας κοινωνικής αποστολής ή λειτουργίας και συνδέεται στενά με την αξία της *κοινωνικής αναγνώρισης* (καταξίωση, επιβράβευση, δικαίωση κλπ). Σ' αυτό το πλαίσιο, ο "εγωκεντρισμός", ο "ναρκισσισμός", ο "εγωϊσμός", η "φιλοδοξία" κλπ. ως αντίθετες της *προσφοράς*, καθώς και η "κοινωνική απαξίωση", ο "παραγκωνισμός", η "αχαριστία" κλπ ως

αντίθετες της *κοινωνικής αναγνώρισης*, είναι οι έννοιες γύρω από τις οποίες αναπτύσσονται οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις .

Η *εξουσία* και η *ιεραρχία*, κατέχουν τη 15η και 18η θέση στο σύστημα αξιών και ποσοστά 23,6% και 20,7% αντίστοιχα στο σύνολο του corpus. Η *εξουσία* έχει μεγαλύτερη σημασία για τις εφημερίδες *Καθημερινή*, *Τα Νέα*, *Μεσημβρινή* και *Βραδυνή* και μικρότερη για τις υπόλοιπες με ποσοστά που κυμαίνονται από 10,3% έως 37,5%. Η *ιεραρχία* παρουσιάζει μεγαλύτερα ποσοστά στις εφημερίδες *Καθημερινή* (42,5%), *Μεσημβρινή* (25,6%) και *Τα Νέα* (23%) και μικρότερα στις υπόλοιπες. Κύριο χαρακτηριστικό των δύο θεματικών πεδίων που συγκροτούν αυτές οι αξίες είναι η ρευστότητά τους, σε τέτοιο σημείο ώστε πολλές φορές οι αξίες αυτές να θεωρούνται συνώνυμες και να ταυτίζονται. Γενικά πάντως οι θετικές αξιολογικές κρίσεις που ενεργοποιεί η αξία της *εξουσίας* σχετίζονται περισσότερο, αλλά όχι απαραίτητα, με τη σφαίρα της "πολιτικής" και περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "ανεξαρτησία", "κράτος", "πολιτεία", "κυβέρνηση", "ηγεσία", "αρχή", "ηγεμονία", "κυριαρχία", "κύρος", "επιρροή", "ισχύς", "δύναμη επιβολής", "πυγμή", "εξουσιαστής", "κύριος" κλπ, ενώ ως αντίθετες εμφανίζονται συχνότερα οι έννοιες: "υπηρέτης", "δούλος", "υποτελεία", "παθητικότητα", "ανασφάλεια", "ατολμία", "δειλία", "κλωνισμός αυτοπεποίθησης", "επιθυμία ασφάλειας", "εξάρτηση", "αδυναμία", "τρωτότητα", "ευαισθησία", "ανίσχυρος", "ήττα", "υποταγή", "ηττοπάθεια" κλπ. Το θεματικό πεδίο που συγκροτείται από την αξία της *ιεραρχίας* συνδέεται νοηματικά συχνότερα με τη σφαίρα της "οικονομίας" και τις θέσεις "πλούτου" ή "γοήτρου" χωρίς όμως ν' αποκλείεται και η ταύτιση της *ιεραρχίας* με την πολιτική *εξουσία*. Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "σπουδαιότητα", "διευθυντικά προσόντα", "υπεροχή", "πρωτιά", "προϊστάμενος", "αρχηγός", "θέσεις κύρους" και "επιρροής" κλπ. Ως αντίθετες παρατηρούνται συνήθως οι έννοιες "δευτερεύων", "υφιστάμενος", "υποτελής" κλπ καθώς και πολλές από τις εννοιολογικές μήτρες των αρνητικών αξιολογικών κρίσεων της αξίας της *εξουσίας*.

Η αξία της *μόρφωσης* (κατέχει τη 14η θέση με συνολικό ποσοστό 24,6%) έχει μεγάλη σημασία για τις εφημερίδες *Καθημερινή* (38,8%), *Ελευθεροτυπία* (31,6%) και *Τα Νέα* (29,5), αμελητέα για τη *Μεσημβρινή* (9%) και σχετικά μικρή για την *Απογευματινή* (13,7%) και τον *Ελεύθερο Τύπο* (19,5%). Κατά κανόνα το θεματικό πεδίο της *μόρφωσης* συγκροτείται από έννοιες που αναφέρονται σε δύο "μορφές"

μόρφωσης: η πρώτη γίνεται αντιληπτή ως ανάπτυξη όλων των πνευματικών, ψυχικών και ηθικών δυνάμεων του ανθρώπου ή ως γενική πνευματική καλλιέργεια και ταυτίζεται με την αξία της Γνώσης και την ανύψωση του πολιτιστικού επιπέδου του Ανθρώπου και της Κοινωνίας. Η δεύτερη αφορά μια ειδική επαγγελματική μόρφωση, συνδέεται και ταυτίζεται με έννοιες όπως "κατάρτιση", "εκπαίδευση", "διαπαιδαγώγηση", "κατάρτιση", "επιμόρφωση" κλπ. Οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις επιστρατεύουν έννοιες όπως "αμόρφωτος", "ακαλλιέργητος", "αναλφαβητισμός", "ελλιπής κατάρτιση και εξειδίκευση", "άγνοια" κλπ. Όπως είδαμε, η αξία της *μόρφωσης* συνδέεται διαδοχικά με όλες τις αξίες της πρώτης συστάδας που αφορούν τη σφαίρα του δημοσίου.

Η αξία της *ισορροπίας* συνδέεται κατά κανόνα με μια ειδική και μια γενική έννοια της ισορροπίας: η ειδική αναφέρεται στην ισορροπία των ρόλων των γυναικών ("εργασία" και "μητρότητα") ή στην ισορροπία μεταξύ των δύο φύλων, η γενική αναφέρεται σε μια αφηρημένη έννοια της ισορροπίας του κοινωνικού συστήματος, την εξισορρόπηση των αντιθέτων κλπ. Το ειδικό επίπεδο κατά κανόνα συνδέεται με το γενικό επίπεδο με την έννοια ότι η ισορροπία των ρόλων των δύο φύλων συντελεί στη κοινωνική ισορροπία. Υπ' αυτούς τους όρους, και οι δύο σημασίες συσχετίζονται στενά με τις αξίες της *κοινωνικής συναίνεσης*, του *πατριωτισμού*, της *ειρήνης* και της *ζωής* και στηρίζονται σε μια κοινή ιδέα, αυτήν της τάξης και της αρμονίας. Η "δυσαρμονία", η "σύγκρουση ρόλων", η "αταξία", η "αναρχία" και η "ανισορροπία" αποτελούν τις εννοιολογικές μήτρες των αρνητικών αξιολογικών κρίσεων αυτού του θεματικού πεδίου. Η ισορροπία κατέχει τη 16η θέση στην ιεραρχική κλίμακα των αξιών του συνόλου του corpus με ποσοστό 20,9% και έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για την εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος* (36,6%) ενώ αμελητέα για τις εφημερίδες *Βραδυνή* (10,1%) και *Μεσημβρινή* (11,5%).

Η αξία της *δικαιοσύνης* ενεργοποιεί αξιολογικές κρίσεις τόσο για το Δίκαιο (σύνολο νόμων και κανόνων) όσο και για τους ηθικούς "άγραφους" κανόνες που ορίζουν τι είναι "δίκαιο" με βάση τη κοινή λογική (το πρόπον, το ορθόν, το ηθικόν). Βασικές παραδοχές που στηρίζουν την αξία της *δικαιοσύνης*, είναι ότι τόσο το πλέγμα των νομικών θεσμών όσο και το σύστημα των θεμελιωδών ηθικών αρχών υπάρχουν για να ρυθμίζουν τις ανθρώπινες σχέσεις, να διασφαλίζουν την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας, την ειρηνική συμβίωση, να προστατεύουν όλους τους πολίτες εξίσου ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας, κοινωνικής θέσης κλπ., να διασφαλίζουν την ισότητα και την ισότητα ευκαιριών και να κατοχυρώνουν τα

μέτρα που θα εγγυηθούν ίσα δικαιώματα στην εργασία, στην πολιτική, στην κουλτούρα και στην κοινωνική ζωή, να κατοχυρώνουν τη δημοκρατία, να εξασφαλίζουν την έννομη τάξη και τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ισονομία γυναικών και ανδρών, να προστατεύουν την ιδιοκτησία και τη γαλήνη του κράτους, να παρέχουν μέσω της νομικής κατοχύρωσης τις προϋποθέσεις στο άτομο για δράση και δημιουργία, να κρίνουν και να τιμωρούν τους παραβάτες κλπ. Απ' την άλλη, η αξία της δικαιοσύνης συνδέεται μερικές φορές με τον "παιδαγωγικό ρόλο του νομοθέτη", την αντίληψη δηλαδή ότι οι νόμοι, τα διατάγματα και οι διατάξεις που ρυθμίζουν όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής - επαγγελματικής και οικογενειακής - θα επιταχύνουν την εξαφάνιση των τελευταίων ιχνών μιας κοινωνίας που θεμελιώθηκε στην "ανωτερότητα" των ανδρών. Ως εννοιολογικές μήτρες των αρνητικών αξιολογήσεων, εντοπίστηκαν οι έννοιες, "απειθαρχία", "παράβαση", "καταπάτηση", "ανυπακοή στους νόμους", "άδικο", "αδικία", "ζούγκλα" κλπ.

Η αξία *διαφορές των φύλων* κατέχει την 20η θέση στο σύστημα αξιών του συνόλου των μονάδων συμφραζομένων με ποσοστό 17%. Έχει ιδιαίτερη σημασία για τις εφημερίδες *Απογευματινή* (29,4%) και *Ελεύθερο Τύπο* (29,3%), ενώ αμελητέα για τις εφημερίδες *Βραδυνή* (10,1%) και *Εθνος* (10,3%). Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις που ενεργοποιεί αυτή η αξία, περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "ιδιαιτερότητα γυναικών", "γυναικεία φύση", "Φύση", "φυσικότητα", "φυσικοί νόμοι", "διαφοροποίηση των φύλων" κλπ. Οι εννοιολογικές μήτρες των αρνητικών αξιολογήσεων είναι "η μη διαφορά", "η ουδετερότητα", "η ταύτιση", "οι κοινωνικοί νόμοι", "η ισοπέδωση", "η απώλεια της θηλυκότητας", "η απώλεια του ανδρισμού" κλπ. Θεωρούμε ότι οι παραδοχές που θεμελιώνουν λογικά και συμβολικά αυτήν την αξία πρέπει να εδράζονται στη σχέση μεταξύ βιολογικού φύλου (αρσενικό, θηλυκό) και κοινωνικού φύλου (άνδρας, γυναίκα) η οποία εκλαμβάνεται ως σχέση αιτιότητας (βλ. σημειολογική ανάλυση). Η μικρή σχετικά στατιστική βαρύτητα της αξίας αυτής, εκτιμούμε ότι οφείλεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει στο κεφ. 12, όχι τόσο στην πίστη σε μια μη διαφοροποίηση των φύλων όσο στην πραγματική εγκαθίδρυση της διαφοράς των φύλων και της θετικής αξιολόγησής της στο λανθάνον επίπεδο του λόγου και όχι στο έκδηλο που αποτελεί τη βάση της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου.

Η αξία της *ζωής* συνδέεται στενά με τη λιγότερο σημαντική στατιστικά αξία της *ειρήνης*. Η πρώτη με ποσοστό 16,6% κατέχει την 21η θέση στο σύστημα αξιών

του corpus, η δεύτερη με ποσοστό 13,5% κατέχει την 25η θέση (μόνο στην *Απογευματινή* κατέχει μια αρκετά σημαντική θέση στο σύστημα αξιών της). Όπως είδαμε, αποτελούν βασικά στοιχεία της δεύτερης συστάδας και συνδέονται με τις αξίες *οικογένεια, μητρότητα, κοινωνική συναίνεση, πατριωτισμό, προσφορά, παράδοση, ισορροπία* κλπ. Και οι δύο παίρνουν μια γενική και μια ειδική χροιά: άλλοτε ενεργοποιούν αξιολογικές κρίσεις που αναφέρονται στην κοινωνία, στην ανθρωπότητα, στον Πολιτισμό κλπ και άλλοτε στη γέννηση, στην ανθρώπινη αναπαραγωγή, στην οικογένεια κλπ.

Η αξία της *παράδοσης* με ποσοστό 16,2% κατέχει την 22η θέση στην ιεραρχική κλίμακα του συνόλου των μονάδων συμφραζομένων. Ανά εφημερίδα, παρουσιάζει μεγάλες διακυμάνσεις με σημαντικότερες αυτές μεταξύ των εφημερίδων *Ελεύθερος Τύπος* (31,7%), *Μεσημβρινή* (20,5%), *Ελευθεροτυπία* (11,4%) και *Τα Νέα* (3,3%). Η αξία της *παράδοσης* συνδέεται κατ' αρχάς με όλες τις βασικές αξίες του "ιδιωτικού" χώρου (*μητρότητα, οικογένεια* κλπ) "με τη σταθερότητα", "την αφοσίωση στα παραδοσιακά ήθη και έθιμα, τις αξίες και θεσμούς", "τις εθνικές ρίζες" κλπ. Οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις εδράζονται σε έννοιες όπως "ανατροπή της φυσικής ή κοινωνικής τάξης πραγμάτων", "αμφισβήτηση κοινωνικών αξιών-αρχών-θεσμών", "κοινωνική, ηθική κρίση", "κλονισμός κοινωνικής συνοχής", "κρίση πολιτισμού", "κλονισμός ανθρώπινων σχέσεων" κλπ. Η επίκληση στην παράδοση γίνεται είτε ως "επιστροφή στο παρελθόν", δηλαδή ως κριτική στις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες οι οποίες πρέπει να παραχωρήσουν τη θέση τους στις αιώνιες και βαθύτερες δομές που θεωρείται ότι ταυτίζονται με τις πανανθρώπινες αξίες και αρετές, είτε ως νομιμοποιητική της υπάρχουσας πραγματικότητας ("έτσι είναι και έτσι θα είναι πάντα") και δεν πρέπει ή δεν μπορεί να αλλάξουν.

Οι υπόλοιπες αξίες έχουν μάλλον αμελητέα στατιστική σπουδαιότητα στο σύνολο του corpus αλλά και στις περισσότερες εφημερίδες. Από τα στοιχεία που προέκυψαν από την ανάλυση τους, ως σημαντικότερα θεωρούμε αυτά που σχετίζονται με την αξία της *εναλλακτικής εξουσίας* αφενός λόγω της μορφής που παίρνει το θεματικό πεδίο που τη συγκροτεί και αφετέρου λόγω της απόλυτα αμελητέας στατιστικής της συχνότητας (29η στο σύνολο του corpus με ποσοστό 4,6%). Καταρχάς, η ασήμαντη παρουσία αυτής της αξίας στο σύστημα αξιών του συγκεκριμένου corpus είναι, πιστεύουμε, ενδεικτική της γενικά "καταφατικής"

λειτουργίας του αθηναϊκού Τύπου ως προς το υπάρχον πολιτικό - κομματικό σύστημα. Δεύτερον, στις λίγες περιπτώσεις που εντοπίστηκε η αξία αυτή, η δομή της εξουσίας, η λογική που στηρίζει τις δομές της εξουσίας, μένει άθικτη και προβάλλεται ως αρνητική η χρήση και η εξάσκηση της από τους άνδρες (ή το συνώνυμο "πολιτικό κατεστημένο"). Συγκεκριμένα, γίνεται μια αντιδιαστολή μεταξύ της "ιδανικής" πολιτικής εξουσίας και της "κατεστημένης" πολιτικής εξουσίας και δίνεται έμφαση στην ποιοτική διαφοροποίηση που υποτίθεται ότι θα επιφέρει η αξιοποίηση των θετικών "γυναικείων" ατομικών αρετών, συμπεριφορών και συναισθημάτων στον "ανδροκρατούμενο" χώρο της εξουσίας. Ετσι, η *εναλλακτική μορφή εξουσίας*, αποτελεί τον πυρήνα ενός προβληματισμού όπου η "κατεστημένη" πολιτική εξουσία ταυτίζεται με την "αυταρχικότητα, τη φθορά, τον κονφορμισμό, την υποκρισία, τα προσχήματα, τη ρηχότητα, την ανδρική εξουσία, τις στρατηγικές εξουσίας, τις συντεχνιακές - οικονομίστικες διεκδικήσεις, τον κυνισμό, την κερδοσκοπία, τις ανταλλακτικές αξίες, τη σφαίρα των εγωισμών, των συμφερόντων, της διαφθοράς κλπ". Αντίθετα, η διέξοδος στην "κρίση" του πολιτικού συστήματος θα πραγματοποιηθεί, μέσω των γυναικών, με τη μεταφύτευση των αξιών της σφαίρας της "ιδιωτικού" βίου. Οι έννοιες γύρω από τις οποίες αναπτύσσονται οι θετικές αξιολογικές κρίσεις, είναι η "αμεσότητα", η "ποιότητα", ο "βαθύτερος τρόπος αντιμετώπισης της ζωής", ο "γυναικείος τρόπος έκφρασης και δράσης", οι "ανθρώπινες σχέσεις", η "αδιαφορία για κέρδος", οι "θετικές ανθρώπινες αξίες", το "δημιουργικό πνεύμα", η "γενναιοδωρία", η "ανιδιοτέλεια", το "θάρος" και η "εντιμότητα".

Η αξία της *πληροφόρησης* (23η θέση με 13,7%) συνδέεται με την ενημέρωση των πολιτών, με την πάλη κατά των προκαταλήψεων που φέρνει η γνώση της αλήθειας κλπ, ενώ η έλλειψη της ταυτίζεται με την άγνοια και την παραπλάνηση.

Η συνδεόμενη αξία της *επικοινωνίας* (27η θέση με 8,9%) ταυτίζεται νοηματικά με το "διάλογο", τη "συνεννόηση", την "επαφή", την "κατανόηση", ενώ οι αρνητικές αξιολογήσεις χρησιμοποιούν λέξεις όπως "σιωπή", "ασυνεννοησία", "δημαγωγία", "φανατισμός", "διχασμός", "όξυνση των πολιτικών παθών" κλπ.

Η αξία της *συντροφικότητας* (24η θέση με 13,5%), εμφανίζεται ως συνώνυμη της "συμφιλίωσης", της "φιλίας", της "ενότητας" και της "συλλογικότητας" ενώ η έλλειψη της οδηγεί στη "μοναξιά", "εχθρότητα" και "φιλονικία".

Η αξία της *δύναμης* (26η θέση 10,6%), αν και παρουσιάζει μια ρευστότητα, αφού συγγέεται συχνά με την αξία της νόμιμα ασκουμένης δύναμης (εξουσίας), συνδέεται με τις ηθικές, πνευματικές αρετές και ακόμα περισσότερο με την ψυχική αντοχή και ζωντάνια που κατά κανόνα πρέπει να καθορίζει τις ενέργειες των γυναικών στον "ιδιωτικό" χώρο. Η "ζωτικότητα", η "ορμή", ο "δυναμισμός", η "ζωηρότητα", η "αποφασιστικότητα", η "ενέργεια", η "ενεργητικότητα", αποτελούν τις συνήθειες εννοιολογικές μήτρες των θετικών αξιολογικών κρίσεων. Ως αντίθετες, προβάλλουν οι έννοιες της "αδυναμίας", της "ατονίας", της "χαλαρότητας", της "τρωτότητας", της "μικροψυχίας", της "δειλίας" κλπ.

Τέλος, η αξία της *αυτοδημιουργίας* (28η θέση με 6,2%) συνδέεται κατά κανόνα με τις έννοιες της "ανεξαρτησίας", της "αυτάρκειας", της "αυτενέργειας" και της "αυτοδυναμίας" ενώ η εξάρτηση αποτελεί το αντίθετό της. Σχετίζεται κατά κανόνα με την κατηγορία των "Επιτυχημένων γυναικών" και πρέπει να οφείλει την μικρή της στατιστική συχνότητα στην κυριαρχία του διεκδικητικού λόγου των πολιτικών φορέων και τη σχεδόν καθολική αποδοχή της αξίας της κρατικής πρόνοιας. Συνολικά, είναι μικρής ποσοτικής "εμβέλειας", με μοναδική εξαίρεση την εφημερίδα *Απογευματινή* όπου κατέχει ένα σχετικά υψηλό ποσοστό (27,5%).

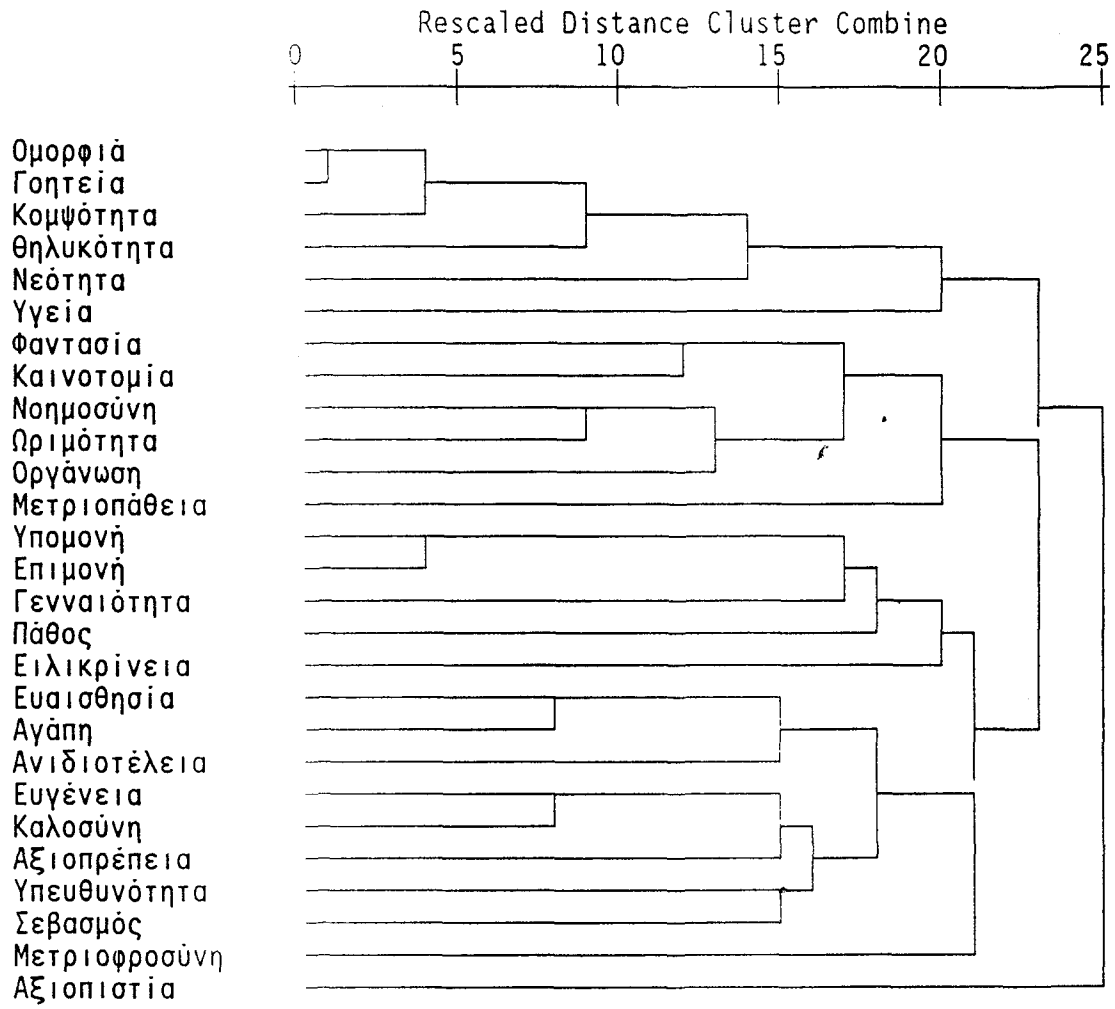
17.2 Ατομικές αρετές

Η δεύτερη κατηγορία αξιών αναφέρεται στις αρετές του ατόμου. Όπως έχουμε ήδη τονίσει (βλ. κεφ. 12), στο corpus ανάλυσης, ως επί το πλείστον, οι άνδρες είναι απόντες και οι θετικές ή αρνητικές αξιολογικές κρίσεις¹⁰ γίνονται μόνο για γυναίκες. Κατά συνέπεια, δεν είναι δυνατόν στην παρούσα φάση να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο, μέσω της προβολής διαφορετικών κατά φύλο προτύπων, επικυρώνονται ή όχι οι διαφορές μεταξύ ανδρών και γυναικών. Θα πρέπει λοιπόν στη θεματική μας ανάλυση, να αρκестούμε σε στοιχεία που είτε αναφέρονται σε γυναίκες αποκλειστικά (η συνηθέστερη περίπτωση) είτε σ' έναν αφηρημένο τύπο ανθρώπου (το "σύγχρονο", τον "πολιτισμένο", τον "παραδοσιακό" άνθρωπο κλπ) που προσιδιάζει θεωρητικά και στα δύο φύλα.

---

10. Οι αξιολογικές κρίσεις γίνονται, είτε από τους παραγωγούς λόγου (δημοσιογράφους, αναλυτές κλπ) για κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο ή για κάποια αφηρημένη ανθρώπινη κατηγορία, είτε από άτομα τα οποία εκφράζουν απόψεις για τον εαυτό τους ή κάποιον άλλο σε μια συνέντευξη, κλπ.

ΔΕΝΔΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΙ: ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ

Πριν εξετάσουμε διεξοδικά τις αρετές που απαρτίζουν την κατηγορία αυτή, θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε τρεις γενικές παρατηρήσεις.

1. Τα θέματα - ατομικές αρετές είναι, σε σχέση με την κατηγορία των Γενικών Αξιών αλλά και άλλα θέματα του "ερωτηματολογίου", στατιστικά αμελητέα για όλες τις εφημερίδες (Πίνακας 8.3). Αυτό το φαινόμενο μπορεί να θεωρηθεί συνέπεια της ίδια της φύσης του corpus: όπως είδαμε το corpus, σε σχέση με το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων, χωρίζεται σε τρία υποσύνολα μονάδων συμφραζομένων: "τον πολιτικό ιστοικό λόγο", τα δημοσιεύματα που αφορούν τις "επιτυχημένες και καταξιωμένες γυναίκες" και τα "γενικά" κοινωνικού ενδιαφέροντος δημοσιεύματα που αφορούν αναλύσεις, άρθρα γνώμης κλπ. Κατά κανόνα οι περισσότερες αξιολογικές κρίσεις για το άτομο, τα προτερήματα ή τα ελαττώματά του, γίνονται στις μονάδες συμφραζομένων της δεύτερης ομάδας δημοσιευμάτων και αφορούν ποσοστό 27,5% στο σύνολο του corpus (ποσοστό που κυμαίνεται από 19,2% έως 38,8% ανάλογα με την εφημερίδα). Στο υπόλοιπο corpus, η αναφορά σε ατομικές αρετές ή ελαττώματα είναι μάλλον σπάνια και συγκυριακή. Προτιμήσαμε λοιπόν να διερευνήσουμε τη στατιστική συχνότητα των ατομικών αρετών, μόνο στο τρίτο υποσύνολο μονάδων συμφραζομένων, δηλαδή σ' αυτό που αναφέρεται στις "επιτυχημένες και κοινωνικά καταξιωμένες γυναίκες".

2. Οι ατομικές αρετές ταξινομήθηκαν σε τέσσερις υποκατηγορίες: 1) Ηθος¹¹, 2) Συναισθημα¹², 3) Νους¹³, και 4) Φυσικά Χαρακτηριστικά¹⁴. Μέσα από την προβολή ισχυρών συμβολικών μορφών με ψυχικές, διανοητικές, φυσικές και ηθικές ιδιότητες διαγράφονται ξεκάθαρα οι επιρροές του συστήματος αξιών της χριστιανικής θρησκείας, της κοσμοθεώρησης του φιλελεύθερου ατομικισμού και της ιδεολογίας του φύλου. Είναι ξεκάθαρο ότι οι περισσότερες αρετές της υποκατηγορίας "Ηθος" και η *αγάπη* της κατηγορίας "Συναισθημα", αν και έχουν απαλλαγεί από τις θεολογικές τους συνεμφάσεις, θεμελιώνονται στην ηθική φιλοσοφία του Χριστιανισμού. Επίσης, τα θεματικά πεδία της υποκατηγορίας

---

11. Ανιδιοτέλεια, σεβασμός, υπευθυνότητα, γενναιότητα, αξιοπρέπεια, ευγένεια, ειλικρίνεια, καλοσύνη, υπομονή, επιμονή, μετριοφροσύνη, αξιοπιστία.

12. Ευαισθησία, αγάπη, πάθος.

13. Ευφυΐα, ωριμότητα, οργάνωση, καινοτομία, φαντασία, μετριοπάθεια.

14. Υγεία, θηλυκότητα, κομψότητα, ομορφιά, γοητεία, νεότητα.

"Νους" καταδεινύουν σαφώς την επιρροή της φιλελεύθερης θεωρίας του ατομικισμού. Τέλος, σ' ό,τι αφορά την υποκατηγορία "Φυσικά Χαρακτηριστικά", είναι σαφές ότι η προσφυγή στην εξωτερική εμφάνιση των γυναικών ως βασικού τρόπου παρουσίασης θετικών γυναικείων προτύπων στηρίζεται στην κυρίαρχη ιδεολογία του φύλου.

Γενικά πάντως, παρά τη γενική στατιστική αμελητέα συχνότητα των ατομικών αρετών, νομίζουμε ότι διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις ηθικές κατά κανόνα αρετές ή αρετές του "συναίσθηματος", γεγονός που θεωρούμε ότι αποτελεί ένδειξη της τάσης του αθηναϊκού Τύπου να αναπαράγει και να διαιωνίζει ένα είδος γυναικείου στερεοτύπου όπου τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των γυναικών σχετίζονται άμεσα με τήν διάκριση δημόσιου και ιδιωτικού και τον παραδοσιακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας¹⁵. Συγκεκριμένα, παρατηρήσαμε ότι τονίζεται συχνότερα ο "ηθικός" χαρακτήρας των γυναικών οι οποίες οφείλουν να ενεργούν και να συμπεριφέρονται σύμφωνα με θεμελιώδεις ηθικές αρχές. Αντίθετα, οι αρετές που προσιδιάζουν σ' έναν "ισχυρό" χαρακτήρα ο οποίος διαθέτει λογική, μετριοπάθεια, ωριμότητα, οργάνωση, καινοτομία και φαντασία, σταθερότητα, ισχυρή θέληση, αυτοπεποίθηση, πρωτοβουλία, κλπ, αρετές που καθορίζουν αποφασιστικά σύμφωνα με το κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα αξιών τη θέση του ατόμου στη δημόσια σφαίρα, στατιστικά κατέχει δευτερεύουσα θέση. Συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο αξιακό σύστημα του συγκεκριμένου corpus των αθηναϊκών εφημερίδων δίνεται μεγαλύτερη σημασία στην αναπαράσταση των γυναικών ως ηθικών οντοτήτων και ως ατόμων με ιδιαίτερο συναισθηματικό πλούτο που αντλούν δύναμη και ισχύ από την ηθική τους συγκρότηση και όχι από τις αρετές του "Νου" που θεωρούνται απαραίτητες για την κοινωνική τους παρουσία στον "αγώνα της ζωής". Αυτό το γενικό συμπέρασμα επιβεβαιώνει τα ευρήματα της κατηγορίας των γενικών αξιών ότι για τον αθηναϊκό Τύπο το επάγγελμα δε συγκροτεί την κεντρική μήτρα κοινωνικής σηματοδότησης των γυναικών.

Ανεξάρτητα πάντως από την επιμέρους συνάρθρωση των αρετών, η εξέταση των "πληρέστερων" μονάδων συμπραζομένων καταδεικνύει ότι τα άτομα που

---

15. Μια τέτοια υπόθεση, είναι αδύνατον να τεκμηριωθεί στη θεματική ανάλυση αφού το υπάρχον υλικό δεν μας παρέχει τη δυνατότητα να εξετάσουμε τις κατά φύλο διαφοροποιήσεις. Αυτόν τον περιορισμό είναι ικανή να υπερβεί η σημειολογική ανάλυση αφού ξεφεύγει από το ρητό περιεχόμενο και εξετάζει το συνυποδηλωτικής τάξης νόημα των δημοσιευμάτων.

συνιστούν "θετικά" πρότυπα στις αθηναϊκές εφημερίδες, ενσαρκώνουν το σύνολο των ψυχικών, πνευματικών και φυσικών γνωρισμάτων που τα ξεχωρίζουν από τον "κοινό" άνθρωπο. Αυτό σημαίνει ότι στο ιδεολογικό σύστημα του αθηναϊκού Τύπου, ολοκληρωμένη προσωπικότητα είναι εκείνη όπου ταυτίζονται οι ηθικές, οι πνευματικές και οι συναισθηματικές αρετές με τα φυσικά χαρίσματα. Τα άτομα που λειτουργούν ως "πρότυπα" αποτελούν ιδιαίτερες συμβολικές μορφές οι οποίες αντλούν το κύρος τους από τη συνάρθρωση των ατομικών αρετών με το σύστημα των γενικών αξιών της πρώτης κατηγορίας.

3. Η τρίτη παρατήρηση αφορά τον τρόπο νοηματικής συνάρθρωσης των ατομικών αρετών (Διάγραμμα 2, Παράρτημα IV) όπως προκύπτει από τη *συσσωρευτική ιεραρχική ανάλυση συστάδων* των ατομικών αρετών.¹⁶ Όπως φαίνεται από το αντίστοιχο δενδρόγραμμα, παρά την ύπαρξη κάποιων μονομελών ομάδων, δημιουργούνται τρεις γενικότερες συστάδες. Οι δύο πρώτες ακολουθούν τη διάκριση μεταξύ των υποκατηγοριών "Φυσικά Χαρακτηριστικά" και "Νους". Η τρίτη συγκροτείται από δύο μικρότερες συστάδες που εμπεριέχουν τόσο αρετές της υποκατηγορίας "Ήθος" όσο και της υποκατηγορίας "Συναίσθημα". Συγκεκριμένα, στην πρώτη γενική συστάδα, οι αρετές *ομορφιά* και *γοητεία* συγκροτούν το πρώτο ζεύγος, στο οποίο στη συνέχεια συγχωνεύονται η *κομψότητα*, η *θηλυκότητα*, η *νεότητα* και η *υγεία*. Στη δεύτερη συστάδα, η *νοημοσύνη* και η *ωριμότητα*, συγχωνεύονται με την αρετή της *οργάνωσης* και το ζεύγος *φαντασία* και *καινοτομία* και τέλος με τη *μετριοπάθεια*. Στην τρίτη γενική συστάδα, έχουμε καταρχάς το ζεύγος *υπομονή* και *επιμονή* που συγχωνεύεται διαδοχικά με τη *γενναιότητα*, το *πάθος* και την *ειλικρίνεια*, ενώ στη συνέχεια το ζεύγος *ευαισθησία* και *αγάπη* συνδέεται με την *ανιδιοτέλεια* καθώς και το ζεύγος *ευγένεια* και *καλοσύνη* που συγχωνεύεται με την *αξιοπρέπεια*, την *υπευθυνότητα*, το *σεβασμό* και χαλαρότερα με τη *μετριοφροσύνη*¹⁶. Από τον τρόπο που σχηματίζονται οι συστάδες συνδέοντας τις αρετές σε νοηματικά συναφείς υποκατηγορίες μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τρόπος παράθεσης των προτερημάτων ή των ελαττωμάτων ενός ατόμου (μιας γυναίκας κατά κανόνα) ακολουθεί κυρίως μια λογική ρητορικού πλεονασμού. Φαίνεται δηλαδή ότι ο παραγωγός λόγου έχοντας ως στόχο να τονίσει την κυριαρχία κάποιας ιδιαίτερης πτυχής της προσωπικότητας του ατόμου (το ήθος, το πνεύμα, την ομορφιά, ή το

---

16. Η *αξιοπιστία* απεδείχθη τελικά στατιστικά αμελητέα και δεν ήταν δυνατόν να συναχθεί κάποιο συμπέρασμα ως προς τη σύνδεσή της με κάποια άλλη αρετή.

συναισθηματικό πλούτο αντίστοιχα), επικαλείται στην ίδια μονάδα συμφραζομένων περισσότερες από μια αρετές της ίδιας υποκατηγορίας ταυτόχρονα, δημιουργώντας μια πλεοναστική ένταση νοήματος.

Παρακάτω εξετάζονται διεξοδικά οι τέσσερις υποκατηγορίες ατομικών αρετών.

17.2.1 Ηθος

Η υποκατηγορία του "Ηθους" έχει τη μεγαλύτερη στατιστική βαρύτητα στο σύνολο των σχετικών μονάδων συμφραζομένων (66,9%) αλλά και στις περισσότερες εφημερίδες (από 33,3% έως 94,4%). Εξαίρεση αποτελούν το *Εθνος* που δίνει μεγαλύτερο βάρος στην υποκατηγορία "Νους" και "Συναίσθημα" και η *Μεσημβρινή* που δίνει μεγαλύτερη σημασία στην υποκατηγορία "Συναίσθημα".

Η αρετή της *ανιδιοτέλειας* με συνολικό ποσοστό 29,6% αποτελεί τη σημαντικότερη αρετή της υποκατηγορίας. Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "αυτοθυσία", "αυταπάρνηση", "αδιαφορία για κέρδος", "ανυστεροβουλία" κλπ και συνοψίζουν την αντίληψη της διάθεσης του ανθρώπου να προσφέρει στο συνάνθρωπό ή στο κοινωνικό σύνολο χωρίς καμία ωφέλεια ή επιθυμία ανταπόδοσης και χωρίς να αποβλέπει στο προσωπικό του συμφέρον. Οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις ενεργοποιούν έννοιες όπως "κερδοσκοπία", "απληστία", "πλεονεξία", "ιδιοτέλεια", "εγωκεντρισμός", "ναρκισσισμός" κλπ. Η αρετή της *ανιδιοτέλειας* συνδέεται στενά με την αρετή της *αγάπης* και δευτερευόντως με την αρετή της *ευγένειας*.

Ο *σεβασμός*, αποτελεί τη δεύτερη σημαντικότερη αρετή της υποκατηγορίας με ποσοστό 27,5% για το σύνολο και έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τις εφημερίδες *Καθημερινή* (45,2%) και *Ελεύθερος Τύπος* (60%). Το "σέβας", ο "αυτοσεβασμός", η "βαθεία εκτίμηση προς γηραιότερους", η "νομιμοφροσύνη", η "εκτίμηση παραδόσεων ηθών και εθίμων", η "τήρηση των νόμων", ο "αλληλοσεβασμός", ο "σεβασμός του θεσμού της οικογένειας" κλπ, συνιστούν τις βασικότερες εννοιολογικές μήτρες των θετικών αξιολογικών κρίσεων αυτού του θεματικού πεδίου. Στο συγκεκριμένο corpus, η αρετή του *σεβασμού* ως οδηγός του ηθικού χαρακτήρα, φανερώνει καλλιεργημένη συνείδηση, ψυχικό πλούτο και είναι σύμφωνη προς τις αρχές της λογικής. Μ' αυτήν την έννοια, ο *σεβασμός* είναι προϋπόθεση και αποτέλεσμα των ομαλών σχέσεων, προφυλάσσει τον

άνθρωπο από κάθε απρέπεια και από πράξεις ικανές να βλάψουν τον καθιερωμένο ηθικό κώδικα που διέπει τη ζωή κάθε πολιτισμένης κοινωνίας. Η έλλειψη σεβασμού ταυτίζεται με την "αθέτηση", την "καταπάτηση", την "απιστία", την "ασέβεια", την "περιφρόνηση των ηθικών αξιών" κλπ. Η αρετή του *σεβασμού* συνδέεται με το ζεύγος *καλοσύνη* και *ευγένεια*, την *αξιοπρέπεια* και την *υπευθυνότητα*.

Στο συγκεκριμένο corpus η αρετή της *υπευθυνότητας* με συνολικό ποσοστό 24,4% ταυτίζεται με τη "συνέπεια", την "ευθύνη", το "χρέος", την "ευσυνειδησία", το "καθήκον" κλπ. Οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "επιπολαιότητα", "ανευθυνότητα", "απαίτηση", "ασυνέπεια" κλπ. Στο συγκεκριμένο corpus η αρετή αυτή γίνεται αντιληπτή ως συναίσθηση της υποχρέωσης του ατόμου απέναντι στον εαυτό του καταρχάς, την οικογένειά του και το κοινωνικό σύνολο με απώτερο στόχο την αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων. Ιδιαίτερα για τις γυναίκες συνδέεται με την ελευθερία τους να αποφασίζουν αυτόβουλα χωρίς εξωτερικούς καταναγκασμούς για κάθε πράξη που σχετίζεται με τη μητρότητα και την οικογένεια και το συνδυασμό με την απασχόληση, καθώς και τη συναίσθηση του καθήκοντος και της ευθύνης της για αυτά τα ζητήματα. Ο ηθικός χαρακτήρας της αρετής αυτής φαίνεται ξεκάθαρα από τη σύνδεσή της με τις αρετές της *ευγένειας*, της *καλοσύνης*, της *αξιοπρέπειας*, του *σεβασμού* και δευτερευόντως με τις αρετές της *αγάπης* της *ανιδιοτέλειας* και της *ευαισθησίας*.

Η *αξιοπρέπεια* συνδέεται με το ζεύγος *ευγένεια* και *καλοσύνη*: πρόκειται για τρεις αρετές που θεωρούνται αποκαλυπτικές για το χαρακτήρα, την εσωτερική συγκρότηση και την αληθινή ποιότητα των ατόμων αφού ο συνδυασμός τους μαρτυρά προσωπικότητα με εξαιρετική καλλιέργεια, λεπτότητα ψυχής και "ανώτερες ηθικές αρχές". Στον αθηναϊκό Τύπο, οι τρεις αυτές αρετές αποτελούν ιδιότητες που αποδίδονται συνηθέστερα σε γυναίκες με καταφανή ταξική καταγωγή (από "καλή οικογένεια", "τζάκι", "ευγενικής καταγωγής" κλπ) χωρίς όμως να αιτιολογείται η συνάρτηση κοινωνικής θέσης και ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων. Η *αξιοπρέπεια*, με συνολικό ποσοστό 21,8%, συνδέεται με τις έννοιες "κοσμιότητα", "φρονιμότητα", "σεμνότητα", "ευπρέπεια", "τιμιότητα", "αγνή και άψογη συμπεριφορά" κλπ. Αντίθετα, μια αναξιοπρεπής ή αγενής συμπεριφορά αποκαλύπτει έναν "ακαλλιέργητο", "αυταρχικό" ή "υπεροπτικό χαρακτήρα" και οι αρνητικές κρίσεις περιστρέφονται γύρω από

έννοιες όπως "ανηθικότητα", "σεξουαλικότητα", "αγριότητα", "αναξιοπρέπεια" κλπ. Η *ευγένεια* (16,9%) ταυτίζεται με την "ψυχική ευγένεια", τη "διακριτικότητα", τη "λεπτότητα" κλπ. Οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις θεμελιώνονται σε έννοιες όπως "έλλειψη αγωγής", "χυδαιότητα", "απρέπεια", "αδιακρισία" κλπ. Η *καλοσύνη* (12,7%), ταυτίζεται με την "ηπιότητα", την "ηρεμία", την "πραότητα" και τα αντίθετά της με την "κακία", τη "βία", την "κακεντρέχεια", τη "μικροψυχία" κλπ.

Η *ειλικρίνεια* κατέχει την έβδομη θέση στην υποκατηγορία του "Ηθους" με ποσοστό 14,1% στο σύνολο του corpus. Έχει αρκετή σημασία για τις εφημερίδες *Καθημερινή* (22,6%) και *Ελευθεροτυπία* (27,8%) αλλά απουσιάζει από τις εφημερίδες *Απογευματινή*, *Εθνος*, *Ελεύθερος Τύπος* και *Μεσημβρινή*. Νοηματικά ταυτίζεται με την "αλήθεια", την "ευθύτητα", την "τιμιότητα" κλπ. Η αρετή της ειλικρίνειας θεωρείται ότι καλλιεργεί την εμπιστοσύνη μεταξύ των ατόμων και συμβάλλει στην ανάπτυξη αρμονικών κοινωνικών σχέσεων. Επίσης ότι δημιουργεί το σεβασμό, την εκτίμηση και την αγάπη και χαρακτηρίζει άτομα με υπευθυνότητα, θάρρος, αυτοπεποίθηση κλπ. Η έλλειψη της ειλικρίνειας ενεργοποιεί αρνητικές αξιολογικές κρίσεις που θεμελιώνονται σε έννοιες όπως "ψεύδος", "δόλος", "υποκρισία", "προσποίηση", "απάτη" κλπ. Συνδέεται πολύ χαλαρά με όλες τις αρετές της υποκατηγορίας "Ηθους" και της υποκατηγορίας "Συναίσθημα".

Η αρετή της *υπομονής* κατέχει την όγδοη θέση στην υποκατηγορία του "Ηθους" με ποσοστό 10,6% και ταυτίζεται με τις έννοιες της "καρτερίας" και του "ψυχικού σθένους". Για τον αθηναϊκό Τύπο, η *υπομονή* είναι μια ηθική δύναμη που απορρέει από την προσήλωση του ατόμου σ' ορισμένες αξίες, την πίστη σ' έναν επιδιωκόμενο σκοπό ή ακόμα τις έμφυτες ικανότητες του ατόμου και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί ουσιαστικά σημαίνει την ψυχική αντοχή του ατόμου στις ατυχίες και τα πλήγματα της ζωής. Μερικές φορές ταυτίζεται με τις έννοιες της "ελπίδας" και της "αισιοδοξίας", χωρίς όμως να συνδέεται ρητά με την έννοια της χριστιανικής πίστης και βεβαιότητας για μια μελλοντική (μεταθανάτιο) αποκατάσταση. Η έλλειψη της αρετής της *υπομονής* θεωρείται ότι οδηγεί στην "αποσύνθεση", την "απογοήτευση", την "αυτοδιάλυση", την "εγκατάλειψη", την "αδράνεια" κλπ. Η *υπομονή* συνδέεται καταρχάς με την *επιμονή* και δευτερευόντως με τη *γενναιότητα*.

Η *επιμονή* (με συνολικό ποσοστό 10,6%), συνιστά την αδιάκοπη και συνειδητή προσπάθεια για την πραγματοποίηση των επιδιώξεων του ανθρώπου. Ταυτίζεται με

τη "σταθερότητα", την "ψυχική ευστάθεια", την "απαρέγκλιτη συμπεριφορά" κλπ. Οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις περιστρέφονται γύρω από έννοιες όπως "αστάθεια", "άστατος και κυκλοθυμικός χαρακτήρας" κλπ. Κοινό στοιχείο της υπομονής και της επιμονής είναι η ισχυρή βούληση του ατόμου για την υπέρβαση των δυσκολιών και την πραγματοποίηση των στόχων του. Κατά συνέπεια είναι λογικό που οι δύο αυτές αρετές συνδέονται στενά με την αρετή της *γενναιότητας* (23,9%) η οποία εκδηλώνεται ως "μία θαρραλέα αντιμετώπιση των δυσκολιών και των κινδύνων της ζωής", ως "ηρωϊσμός" ("η ηρωίδα μάνα"), ως "ακλόνητη πίστη σε ιδανικά και αξίες" κλπ. Οι τρεις αρετές θεωρούνται από τους βασικούς παράγοντες επιτυχίας στη ζωή των ατόμων γιατί προσδίδουν δύναμη και θάρρος, αποφασιστικότητα, τόλμη, σθένος, ψυχική δύναμη, κουράγιο στο άτομο που εντείνει τις προσπάθειές του, ενισχύει την ελπίδα και την αισιοδοξία του και ο συνδυασμός τους εκφράζει συμβολικά την πίστη στις δυνατότητες του ατόμου και στην προσωπική προσπάθεια. Η "ατολμία", η "δειλία", η "ολιγοψυχία", η "ηττοπάθεια", η "ανανδρία", η "θρασυδειλία", η "φοβία" κλπ, συνιστούν τις εννοιολογικές μήτρες των αρνητικών αξιολογικών κρίσεων που προκαλεί η έλλειψη της *γενναιότητας* από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ατόμου.

Η *μετριοφροσύνη* αποτελεί μια στατιστικά αμελητέα αρετή (7,7%) η οποία απουσιάζει μάλιστα από τέσσερις εφημερίδες (*Απογευματινή*, *Εθνος*, *Μεσημβρινή* και *Τα Νέα*). Συνδέεται χαλαρά με αρκετές αρετές της υποκατηγορίας του "Ηθους" και την *αγάπη* της υποκατηγορίας του "Συναισθήματος". Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις ενεργοποιούν έννοιες όπως "απλότητα", "σεμνότητα", "ταπεινότητα", "καταδεκτικότητα" κλπ, και σχετίζεται με τη σύνεση και τη φρόνηση. Αντίθετα, η "ματαιοδοξία", η "επιτήδευση", η "μεγαλομανία", η "επιδειξιμανία", η "αναζήτηση επιτυχίας", η "αλαζονεία" κλπ, αποτελούν τις εννοιολογικές μήτρες της ηθικής μομφής αυτού του θεματικού πεδίου.

Η *αξιοπιστία* δεν έχει καμία στατιστική βαρύτητα στο corpus (2,1%). Παρουσιάζεται μόνο σε τρεις μονάδες συμφραζομένων των εφημερίδων *Απογευματινή*, *Ελευθεροτυπία* και *Καθημερινή* και αφορά και στις τρεις περιπτώσεις αξιολογική κρίση του παραγωγού λόγου για κάποια επιτυχημένη και επώνυμη γυναίκα όπου βεβαιώνει ρητά την πίστη του στην αξία, την ικανότητα και τις αρετές της αναφερομένης γυναίκας ως ατόμου με ηθικό χαρακτήρα και ισχυρή προσωπικότητα που διαθέτει πνευματικές και ψυχικές αρετές. Πρόκειται

για γυναίκες που θεωρείται ότι εμπνέουν εμπιστοσύνη και συνιστούν τον αντίποδα της "αναξιοπιστίας", της "δυσπιστίας", του "υπόπτου", του "επισφαλούς", της "αμφιβολίας" κλπ.

17.2.2 Συναισθημα

Η υποκατηγορία του "Συναισθήματος" αποτελεί τη δεύτερη στατιστικά σημαντικότερη με ποσοστό 51,4% στο σύνολο του corpus ενώ αποτελεί τη σημαντικότερη υποκατηγορία για τον *Ελεύθερο Τύπο* (80%).

Η *ευαισθησία*, αποτελεί την κυριότερη αρετή της υποκατηγορίας αλλά και ολόκληρης της κατηγορίας των ατομικών αρετών. Στο σύνολο του corpus κατέχει ποσοστό 36,6% το οποίο κυμαίνεται από 18,8% (*Τα Νέα*) έως 70% (*Ελεύθερος Τύπος*). Στο corpus, συνιστά μία κατεξοχήν "γυναικεία" αρετή που ταυτίζεται με έννοιες όπως "συγκίνηση", "ανθρωπιά", "ανθρώπινες σχέσεις", "ανθρώπινες αξίες", "κατανόηση", "λεπτά αισθήματα", "τρυφερότητα", "συναισθηματικότητα" κλπ. Η "αναισθησία", ο "ανταγωνισμός", οι "συντεχνιακές οικονομίστικες διεκδικήσεις", οι "ανταλλακτικές αξίες", η "αδιαφορία", η "κακία", η "αποστροφή", η "πώρωση" κλπ, αποτελούν τις συνηθέστερες εννοιολογικές μήτρες των αρνητικών αξιολογικών κρίσεων που προκαλεί η έλλειψή της. Η *ευαισθησία* συνδέεται στενά με την *αγάπη* και την *ανιδιοτέλεια*. Και οι τρεις αυτές αρετές συνδέονται σχεδόν πάντα με ρητό ή άρρητο τρόπο με τη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής, τις οικογενειακές σχέσεις και τη μητρότητα.

Η *αγάπη* με συνολικό ποσοστό 35,2% αποτελεί τη δεύτερη σημαντικότερη αρετή της κατηγορίας των ατομικών αρετών. Συνιστά μια από τις κυριότερες χριστιανικές αρετές, συνδέεται άμεσα με την *ανιδιοτέλεια* με την έννοια ότι η πραγματική αγάπη πρέπει να είναι απαλλαγμένη από κάθε σκοπιμότητα ή επιθυμία ανταπόδοσης. Η αρετή της *αγάπης* επιβεβαιώνει την σημασία της γενικής αξίας της *προσφοράς*. Κατά κανόνα στο συγκεκριμένο corpus ταυτίζεται με τη "γνήσια ανιδιοτελή μητρική αγάπη" που φθάνει ως την αυτοθυσία (της μητέρας για τα παιδιά της), τη "στοργή", την "αφοσίωση", τη "λατρεία", το "μητρικό φίλτρο ή ένστικτο" κλπ. Η έννοια της αγάπης ως έρωτας παρουσιάστηκε σπάνια στο συγκεκριμένο corpus. Το "μίσος", η "έχθρα", η "δυστυχία", η "σκληρότητα", η "κακία", η "απομόνωση" και η "αποξένωση", είναι οι συνέπειες της έλλειψης της

αγάπης. Το "ατομικό συμφέρον" θεωρείται από τους καθοριστικούς παράγοντες "εξορισμού" αυτής της χριστιανικής αρετής από την "ψυχή του σύγχρονου ανθρώπου".

Το πάθος, με συνολικό ποσοστό 16,2% στο συγκεκριμένο corpus, αποτελεί αρετή μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που συνδέεται με τα "ευγενή πάθη" δηλαδή την "ένθερμη υποστήριξη και αγάπη για την επαγγελματική σταδιοδρομία", την τέχνη, τη λογοτεχνία, την επιστήμη, την "υπεράσπιση ηθικών κοινωνικών και πνευματικών αρχών" κλπ. Τα ευγενή πάθη θεωρούνται δημιουργικά, ιδιαίτερα στην περίπτωση των επιτυχημένων επαγγελματικά και επιστημονικά γυναικών, "τις οποίες διακρίνει το πάθος και το μεράκι για τη δουλειά". Ως αντίθετα του πάθους προβάλλουν αφενός τα πάθη "ταπεινών ελατηρίων" ("φιληδονία", "αρχομανία", "μέθη", "χαρτοπαιξία", "φιλαργυρία", "αλαζονεία" κλπ) αλλά επίσης η "ψυχρότητα", ο "υπολογισμός", ο "ορθολογισμός" κλπ. Το πάθος συνδέεται κυρίως με την *υπομονή* την *επιμονή* και τη *γενναιότητα*.

17.2.3 Νους

Οι αρετές που ταξινομούνται σ' αυτήν την υποκατηγορία αποτελούν ως επί το πλείστον βασικές ιδιότητες των ατόμων που έχουν επιτυχή παρουσία στο δημόσιο βίο και ιδιαίτερα καθοριστικούς παράγοντες για την κοινωνική τους καταξίωση στον επαγγελματικό τομέα. Συνιστά την τρίτη κατά σειρά στατιστικής συχνότητας υποκατηγορία με ποσοστό 50% στο σύνολο του corpus, ποσοστό που κυμαίνεται από 31,3% (*Τα Νέα*) έως 100% (*Ελευθεροτυπία*).

Η *ευφυΐα* συνδέεται στενά με τις αρετές της *ωριμότητας* και της *οργάνωσης* και χαλαρότερα με τις υπόλοιπες αρετές της υποκατηγορίας. Η *ευφυΐα* με ποσοστό 31,7 % στο σύνολο αποτελεί τη σημαντικότερη αρετή της υποκατηγορίας. Το θεματικό πεδίο συγκροτείται από έννοιες όπως "νοημοσύνη", "μυαλό", "αντιμετώπιση προβλημάτων", "συνθετική σκέψη", "εξυπνάδα", "παρατηρητικότητα", "κυριαρχία επί συναισθημάτων", "συναισθηματική χειραφέτηση", "λογική", "ορθολογισμός", "ρεαλισμός". Αντίθετα η έλλειψη της ευφυΐας ταυτίζεται αρνητικά με τον "αυθορητισμό", το "πάθος", το "ρομαντισμό", την "υπερβολική ευαισθησία", τον "παραλογισμό", τον "ανορθολογισμό", τη "βλακεία", σκωπτικά με την έννοια "δαιμόνιο της φυλής" κλπ. Η *ωριμότητα* με

συνολικό ποσοστό 28,2%, ταυτίζεται με την "πλήρη ανάπτυξη των πνευματικών δυνατοτήτων του ατόμου", την ακμή, τη σοβαρότητα, την εμπάνθυνση, την πληρότητα, την ανάπτυξη κριτικής ικανότητας κλπ. Αντίθετα η έλλειψη της ωριμότητας ταυτίζεται με την ελαφρότητα, την επιπολαιότητα, την επιθετικότητα, τη ρηχότητα κλπ. Η *οργάνωση* με συνολικό ποσοστό 23,2%, γίνεται αντιληπτή ως μεθοδικότητα, συστηματικότητα, προγραμματισμός, προσανατολισμός κλπ. Ο αποπροσανατολισμός, η ακαταστασία, η μη συστηματικότητα κλπ, αποτελούν τις έννοιες γύρω από τις οποίες περιστρέφονται οι αρνητικές κρίσεις σ' αυτό το θεματικό πεδίο.

Η *καινοτομία* συνδέεται στενά με τη *φαντασία*. Η πρώτη (συνολικό ποσοστό 19,7%), ταυτίζεται με την πρωτοβουλία, την πρωτοπορία, τις νέες ιδέες, το επιχειρηματικό δαιμόνιο, κλπ ενώ τ' αντίθετό της ταυτίζεται με τη μίμηση, την αβουλία κλπ. Η δεύτερη, με συνολικό ποσοστό 12% ταυτίζεται κατά κανόνα με τη δημιουργική φαντασία των διανοητών, των επιστημόνων ή των επιχειρηματιών. Στη δημιουργική ικανότητα του νου αντιτίθεται η πεζότητα, η πεζή πραγματικότητα, η ρουτίνα κλπ. Η δημιουργική φαντασία θεωρείται ότι βρίσκεται στη βάση της κοινωνικής προόδου, των ανακαλύψεων, επιτευγμάτων και καινοτομιών.

Η *μετριοπάθεια* αποτελεί την αρετή με τη μικρότερη σημασία στην υποκατηγορία (11,3%). Στο συγκεκριμένο corpus ταυτίζεται με τη φρόνηση, τη διαλλακτικότητα, τη προσεκτική, αδογμάτιστη συμπεριφορά, τη φρονιμάδα, την αμεροληψία, την ευθυκρίσια, την αντικειμενικότητα κλπ. Αντίθετα, ο δογματισμός, η αδιαλλαξία, ο φανατισμός, η ακρότητα, ο εξτρεμισμός, η μισαλλαδοξία, ο φεμινισμός, η εξαλλότητα κλπ είναι έννοιες γύρω από τις οποίες περιστρέφονται οι αρνητικές αξιολογικές κρίσεις που προκαλεί η έλλειψη της μετριοπάθειας, έλλειψη που έχει ως συνέπεια τη διατάραξη της ορθής συμπεριφοράς των ατόμων και των ομαλών κοινωνικών και επαγγελματικών σχέσεων, την αντικοινωνική συμπεριφορά, την υπονόμευση των δημοκρατικών θεσμών και της κοινωνικής συναίνεσης, ή των παραδοσιακών οικογενειακών σχέσεων, κλπ.

17.2.4 Φυσικά Χαρακτηριστικά

Η υποκατηγορία των φυσικών χαρακτηριστικών κατέχει την τέταρτη και τελευταία θέση με ποσοστό 46,5% (από 26,7% έως 100%). Στην κατηγορία αυτή

κατατάσσονται οι αρετές *θηλυκότητα*, *ομορφιά*, *γοητεία* και *κομψότητα* που στο σύστημα αξιών του αθηναϊκού Τύπου συνιστούν κατεξοχήν γυναικείες αρετές και οι αρετές *υγεία* και *νεότητα* που μπορούμε να πούμε ότι είναι ανεξάρτητες της κατά φύλο ιδεολογίας.

Η *υγεία*, με συνολικό ποσοστό 30,3% αποτελεί τη σημαντικότερη αρετή της υποκατηγορίας. Ταυτίζεται με τη φυσιολογική σωματική λειτουργία, την άρτια διανοητική και ψυχική κατάσταση και θεωρείται ότι εξασφαλίζει πνευματική καλλιέργεια, ευρωστία, ακμή κλπ. Στις μονάδες συμφραζομένων που παρουσιάζεται αυτή η αρετή υπολανθάνουν οι παραπομπές στο ιδανικό πρότυπο της αρχαιότητας περί αρμονικής ανάπτυξη σώματος και πνεύματος. Έτσι η υγεία εμφανίζεται ως το σημαντικότερο φυσικό χαρακτηριστικό του ατόμου και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για οποιαδήποτε δημιουργία και συμμετοχή του ατόμου στον "αγώνα της ζωής", θεμέλιο της προσωπικής του ευτυχίας, αλλά και προϋπόθεση για την προσφορά του στο κοινωνικό σύνολο, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, την υλική ευημερία και την πνευματική πρόοδο. Στο συγκεκριμένο corpus η *υγεία* συνδέεται με όλες τις υπόλοιπες αρετές της υποκατηγορίας των "φυσικών χαρακτηριστικών". Ως αντίθετες της αρετής αυτής παρουσιάζονται οι έννοιες αρρώστια, θάνατος, ασθένεια, κατάπτωση, ατονία κλπ.

Κατά κανόνα οι αρετές της *θηλυκότητας* (19,7%) της *ομορφιάς* (16,2%), της *γοητείας* (16,2%) και της *κομψότητας* (16,9%) συνυπάρχουν, αλληλοσυμπληρώνουν η μια την άλλη και συγκροτούν μια ενιαία συστάδα. Κατά τη γνώμη μας αποτελούν τις μοναδικές αρετές που μπορούν ν' αποδοθούν ρητά μόνο σε γυναίκες και να αποτελέσουν ένδειξη των θεμελιωδών μη αναστρέψιμων βιολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων. Η ύπαρξη της συστάδας αυτής επιβεβαιώνει τη σημασία που έχει στο σύστημα αξιών του αθηναϊκού Τύπου η εξωτερική εμφάνιση των γυναικών και το ρόλο που παίζει στη γενική τους περιγραφή. Στο συγκεκριμένο corpus όμως, η επίκληση των αρετών αυτών πιστεύουμε ότι εξυπηρετεί και έναν άλλον στόχο: την ανάγκη να διευκρινιστεί και να τονιστεί σαφώς ότι οι "επιτυχημένες" γυναίκες δεν έχουν χάσει, εξαιτίας της εισόδου τους στη "δημόσια" σφαίρα, τη γυναικεία τους φύση. Μ' αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται συμβολικά η διατήρηση της διαφοράς μεταξύ των φύλων. Οι θετικές αξιολογικές κρίσεις που ενεργοποιεί η ύπαρξη αυτών των αρετών συνδέονται με την αισθητική τελειότητα, τη χάρη, τη λεπτότητα, το καλόγουστο ντύσιμο, το "θηλυκό", τη σεξουαλικότητα, την επιθυμητή γυναίκα κλπ. Η έλλειψη

αυτών των αρετών προκαλεί αρνητικές αξιολογικές κρίσεις που στηρίζονται σε έννοιες όπως μη θηλυκότητα, ασχήμια, ακαλαίσθητος, αποκρουστικός, ανούσιος, έλλειψη χάριτος, άχαρος, "αντροφέρνει", "γυναίκες με μουστάκι" κλπ.

Με την αρετή της *νεότηας* (συνολικό ποσοστό 11,3%) συνδέονται κατά κανόνα όλες οι αντιλήψεις περί "βιολογικής και διανοητικής ακμής", "ζωντάνιας", "δραστηριότητας", "σφριγηλότητας" κλπ. Επίσης ταυτίζεται με το κέφι για δουλειά, την υγεία, την ομορφιά, την αισιοδοξία, την διασκέδαση, τον προοδευτισμό, τον έρωτα κλπ. Το γήρας, αντίθετα, συνδέεται με την παρακμή, το θάνατο, τον συντηρητισμό, τον εκφυλισμό και την ασθένεια.

Συμπερασματικά, η εξέταση της κατηγορίας των Γενικών Αξιών και των Ατομικών αρετών μάς επιτρέπει να διακρίνουμε δύο κεντρικούς άξονες γύρω από τους οποίους αναπτύσσεται το αξιακό σύστημα του συγκεκριμένου corpus: τον άξονα του κοινωνικού συνόλου και τον άξονα του ατόμου ή της προσωπικότητας. Η φιλελεύθερη ατομικιστική κοσμοθεώρηση, η χριστιανική φιλοσοφία, η ιδεολογία του φύλου και η σοσιαλδημοκρατική θεωρία περί κοινωνικής ισότητας και κοινωνικών δικαιωμάτων, αποτελούν τις θεμελιώδεις δομές των κανονιστικών προτύπων που προτάσσει ο αθηναϊκός Τύπος. Η συνεχής προσπάθεια σύζευξης τους συνιστά τη βασική αιτία των αντιφάσεων που προκύπτουν κατά τη συγκρότηση του συστήματος αξιών.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ: Η ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Στην ενότητα αυτή, αφού αναφερθούμε στις αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου, θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε σημειολογικά το περιεχόμενο του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου. Τελικός μας στόχος είναι οι επιμέρους αναλύσεις των κειμένων ή ομάδων κειμένων να ενταχτούν στο γενικότερο εγχείρημα της ερμηνείας των διάφορων μορφών που παίρνει η αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας έτσι ώστε να γίνει κατανοητή η συνολική ιδεολογική συγκρότηση του λόγου του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου.

Κεφάλαιο 18: Μεθοδολογικά ζητήματα

18.1 Γιατί κρίνεται απαραίτητη μια δεύτερη αναλυτική προσέγγιση στο corpus. Αδυναμίες της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου

Πιστεύουμε ότι ο ορθότερος τρόπος για να αντιμετωπιστούν οι αμφιβολίες γύρω από το επιστημολογικό status της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου είναι να εκτεθούν και να αναλυθούν λεπτομερώς τα προβλήματα της και στη συνέχεια να διασαφηνιστούν οι περιορισμοί, τα κενά, και οι αλλοιώσεις που προκύπτουν κατά την εμπειρική διερεύνηση. Εντούτοις, κατά την ανάγνωση της παρούσης παραγράφου δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, παρ' όλες τις ενστάσεις που μπορεί κανείς να διατυπώσει ως προς τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, εξακολουθεί να παράγει κατατοπιστικές και πολλές φορές διεισδυτικές μελέτες και παραμένει μια μέθοδος αρκετά αξιόπιστη και αποτελεσματική όταν επιδιώκεται η διαχείριση και η συστηματοποίηση μιας πληθώρας ετερόκλητων στοιχείων που δομούν τις αναπαραστάσεις ενός ζητήματος. Μάλιστα στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπου απουσιάζει κάθε προηγούμενη ανάλυση και γνώση σχετικά με τις ιδεολογίες των ΜΜΕ στην Ελλάδα σ' ό,τι αφορά την αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, μπορούμε να πούμε ότι η θεματική ανάλυση μάς παρείχε μια **απαραίτητη** πρώτη επαφή με το corpus. Κατά συνέπεια μολονότι η θεματική ανάλυση έχει υποστεί κριτική, κυρίως από τους σημειολόγους και τους δομιστές, και δεν αποτελεί πλέον αναμφισβήτητο εργαλείο της κοινωνιολογικής πρακτικής, εντούτοις παραμένει η μέθοδος στην οποία αναπόφευκτα καταφεύγουμε όταν θέλουμε να μάθουμε *τι λέει κάποιος* για κάποιο ζήτημα, δηλαδή ποια είναι, στη

συγκεκριμένη περίπτωση, η προβληματική που αναπτύσσει ο αθηναϊκός Τύπος για το ζήτημα αυτό.

Η διαμάχη της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου και των σημειολογικών μεθόδων σχετικά με τη μελέτη ενός λόγου επεκτείνεται σε όλα τα επίπεδα και σ' όλες τις φάσεις της έρευνας. Ως κυριότερες διαφορές μπορούμε να θεωρήσουμε τον τρόπο οριοθέτησης του αντικειμένου της μελέτης και τον τρόπο επεξεργασίας των στοιχείων της. Απ' τη μια μεριά η θεματική ανάλυση έχει στόχο την καταγραφή, ταξινόμηση και διερεύνηση του έκδηλου περιεχομένου του Τύπου. Η επεξεργασία των στοιχείων γίνεται με τη βοήθεια στατιστικών μεθόδων και τεχνικών οι οποίες εφαρμόζονται πάνω σε ένα corpus που οριοθετείται με βάση ορισμένα κριτήρια που πρέπει να συνδυαστούν με τις απαιτήσεις της στατιστικής. Από την άλλη μεριά, η σημειολογία ως θεωρία της παραγωγής νοήματος και των δομών των σημειωτικών συστημάτων εν γένει και ιδιαίτερα του γραπτού λόγου έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με τις θεωρητικές προϋποθέσεις των κλασικών αναλύσεων περιεχομένου, διερευνά τη συνάρθρωση έκδηλου και λανθάνοντος περιεχομένου και αρνείται τους ποσοτικούς χειρισμούς. Σημείο εκκίνησης μιας σημειολογικής ανάλυσης είναι η οργάνωση ενός corpus που επιλέγεται με αρκετά "αυθαίρετο" τρόπο ενώ η ερμηνεία των στοιχείων γίνεται βάσει μιας ποιοτικής λογικής αφού έχει προηγηθεί - στη συγκεκριμένη περίπτωση - εκτενής θεωρητική ανάλυση του Τύπου ως μέσου μαζικής επικοινωνίας.

Μετά την περάτωση της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου είμασταν πλέον σε θέση να διαγράψουμε ξεκάθαρα τα όρια της μεθόδου και να κατατάξουμε τις αδυναμίες της σε δύο βασικές κατηγορίες: στην πρώτη, περιλαμβάνονται προβλήματα που αφορούν τη μέθοδο αυτήν καθεαυτήν. Τα προβλήματα αυτά διαπλέκονται με μια άλλη σειρά αδυναμιών που προκύπτουν από τη συγκεκριμένη λογική συγκρότησης του αρχείου της ΧΕΝ.

13.1.1 Προβλήματα της μεθόδου

Πρώτον, ένα ζήτημα που έχει υποστεί πληθώρα κριτικών αφορά τα ιδιαίτερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανάλυση ως προς την κεντρική θέση που κατέχουν οι ποσοτικές μετρήσεις, δηλαδή η συχνότητα εμφάνισης των διάφορων θεμάτων. Στο corpus ανάλυσης πολλές φορές ήρθαμε αντιμέτωποι με το δίλημμα

πώς να ερμηνεύσουμε τη στατιστική μηδαμινότητα ενός θέματος ή τη στατιστική βαρύτητα ενός άλλου εφόσον μάλιστα επρόκειται για δημοσιεύματα ετερόκλητα και ετερογενή. Επίσης πώς θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της στατιστικής διαφοροποίησης (της μεγάλης διακύμανσης) των εφημερίδων μεταξύ τους για κάθε θέμα χωριστά αλλά και για κάθε υποκατηγορία. Μερικές φορές, θεωρούσαμε θεμιτό να προσδώσουμε στη συχνότητα εμφάνισης μια σημασία που να μας οδηγήσει σε γόνιμα συμπεράσματα (πχ προτεραιότητα δημοσίου σε βάρος του ιδιωτικού, απουσία "ανδρών", κλπ), άλλες φορές αντίθετα η συναγωγή οποιουδήποτε συμπεράσματος φαινόταν μάλλον αυθαίρετη και ήταν ορθότερο να αποδοθεί σε ένα τελείως τυχαίο και συγκυριακό παράγοντα. Οσο πιο πολύ εξειδικεύονταν τα θέματα τόσο τα προβλήματα της ερμηνείας των στατιστικών δεδομένων φαίνονταν δισεπίλυτα και σοβαρότερα. Στην πραγματικότητα, αν και η κωδικογράφηση των θεμάτων σε συνάρτηση με τη συχνότητα εμφάνισής τους στα δημοσιεύματα αρχικά μπορεί να εμφανίζεται ως ουδέτερη διαδικασία, εντούτοις, πίσω από αυτήν την απόφαση υπάρχει ένας αριθμός ρητών και άρρητων υποθέσεων που συναρτά άμεσα τη **συχνότητα** με τη **σημασία** (εφόσον τα θέματα που λαμβάνονται υπόψη στη συνέχεια είναι αυτά που εμφανίζονται πιο συχνά). Ομως, όπως έχουμε ήδη τονίσει, γενικά τίποτα δεν προδικάζει ότι η συχνότητα ενός θέματος, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά μεμονωμένα και εξειδικευμένα θέματα, ταυτίζεται με τη σημασία που έχει για τον παραγωγό λόγου (Ghiglione et al., 1980:77). Ακόμα και στην περίπτωση των μηνυμάτων των ΜΜΕ που αποτελούν προϊόντα μιας ελεγχόμενης και γραφειοκρατικοποιημένης διαδικασίας, για να δικαιολογήσουμε επαρκώς την ταύτιση της σημασίας με τη συχνότητα εμφάνισης των θεμάτων απαιτείται να υπερβούμε αυτήν καθεαυτήν την ανάλυση περιεχομένου και να εξετάσουμε το ζήτημα σε σχέση με τον ευρύτερο θεωρητικό μας προβληματισμό (σε συνάρτηση με το ρόλο του Τύπου ως ιδεολογικού μηχανισμού καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μηνυμάτων του).

Δεύτερον, εφόσον είχαμε σκοπό να συγκρίνουμε τις εφημερίδες μεταξύ τους και δεδομένου ότι τα δημοσιεύματα των εφημερίδων ήταν ετερογενή και πραγματεύονταν πολλά διαφορετικά ζητήματα, στη θεματική ανάλυση λάβαμε υπόψη μας μόνον την **παρουσία** των θεμάτων και όχι την απουσία τους. Αποφασίσαμε δηλαδή ότι η καταμέτρηση της απουσίας ενός θέματος ήταν παρακινδυνευμένη γιατί στο **έκδηλο περιεχόμενο** ενός δημοσιεύματος δεν είναι πάντα σαφές αν αποτελεί συμπτωματικό ή ηθελημένο φαινόμενο, ούτε είναι

σίγουρο ότι μπορεί να ερμηνευθεί ως ιδεολογική κατασκευή ή ως τυχαίο γεγονός. Παρ' όλ' αυτά η απουσία ενός θέματος πιστεύουμε ότι, σ' ένα άλλο επίπεδο (αυτό του λανθάνοντος νοήματος), αν συσχετιστεί με την ανάλυση των δομικών σχέσεων όλων των στοιχείων έχει μεγάλο ενδιαφέρον γιατί συνδέεται άμεσα με την έννοια της "συμβολικής εξουδετέρωσης" (ή "συμβολικού αφανισμού" -symbolic annihilation) ή την ειδική προσέγγιση ενός ζητήματος στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων. Όπως έχουμε τονίσει ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου "κατασκευάζει" την πραγματικότητα τόσο μ' αυτά που λέει όσο και μ' αυτά που δε λέει και κατά συνέπεια η απουσία είναι εξίσου κορεσμένη από ορισμένους ιδεολογικούς τρόπους αντίληψης, ορισμένους κωδικοποιημένους τρόπους ερμηνείας της πραγματικότητας.

Τρίτον, στη θεματική ανάλυση περιεχομένου τα θέματα, καταγράφονται απλώς - δηλαδή χωρίς να γίνεται προσπάθεια να κρατηθούν συνδεδεμένα με το ίδιο το δημοσίευμα ούτε οργανώνονται μεταξύ τους με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίσουν ένα ενιαίο θεματικό πεδίο. Μ' άλλα λόγια παρά τη σχετική κατηγοριοποίηση είναι ασταθή, διασκορπισμένα, και άσχετα από το ίδιο το δημοσίευμα που τα εμπεριέχει. Αυτή η κατηγοριοποιός λογική συνιστά μορφή "οριζόντιας" διερεύνησης ενός ζητήματος: εξετάζει δηλαδή κάθε κατηγορία θεμάτων ξεχωριστά για κάθε εφημερίδα και για το σύνολο του Τύπου, αποκαλύπτοντας τις διαφοροποιήσεις σ' ένα μεγάλο αριθμό δημοσιευμάτων ώστε να είναι δυνατή η στατιστική εγκυρότητα των αποτελεσμάτων. Εντούτοις, αν αρκεστούμε σε μια απλή καταγραφή των προτάσεων/θεμάτων, αναζητώντας μετρήσιμα στοιχεία, συσκοτίζουμε το γεγονός ότι ένα οποιοδήποτε κείμενο είναι μια δομημένη πραγματικότητα στο εσωτερικό της οποίας η θέση των στοιχείων πολλές φορές είναι πιο σημαντική από τον αριθμό τους. Επίσης μ' αυτόν τον τρόπο παραμένει ανεξερεύνητο ένα θεμελιακό πρόβλημα: σε ποιο επίπεδο του λόγου είναι υπαρκτές οι αντιφάσεις (στο δημοσίευμα, στην εφημερίδα ή στον Τύπο ως μέσον) και ποιες είναι οι συνέπειες ως προς τη φύση και τη λειτουργία της ιδεολογίας (Ghiglione & Matalon, 1978:199). Για να μπορέσουμε ν' απαντήσουμε σ' αυτό το ερώτημα και να καλύψουμε το κενό της θεματικής ανάλυσης απαιτείται ένας "κάθετος" τρόπος ανάλυσης: η ανάλυση δηλαδή κάθε δημοσιεύματος χωριστά και ο συσχετισμός των διαφόρων θεμάτων μεταξύ τους ώστε να γίνει μια τελική σύνθεση και μια συνολική κατανόηση των δημοσιευμάτων και των διαφοροποιήσεών τους.

Παράδοξα

ΑΣ ΠΟΥΜΕ και μερικά για να διασκεδάσουμε, σε συνδυασμό με τα φεμινιστικά, τα εξάλλα φεμινιστικά δηλαδή.
— Λένε λοιπόν οι φεμινίστριες: Το «παιδί» είναι και των δυο μας, και του πατέρα και της μητέρας. «Κατά συνέπεια έχουμε τις ίδιες υποχρεώσεις και στο ντάντεμα και στην περιποίησή του σε όλες τις ηλικίες. Κι αυτά που λένε για «μητρικό φίλτρο» και «βιολογία» είναι απαρχαιομένες φαλλοκρατικές κουβέντες». Ας δεχθούμε ότι είναι έτσι, για να τους κάνουμε το χατήρι.

«Όχι, το κορμί είναι δικό μας και το παιδί που έχουμε στα σπλάγχνα μας είναι δικό μας. Το κρατάμε ή δεν το κρατάμε δικαίωμά μας. Ο άνδρας δεν έχει κανένα δικαίωμα». Αυτό φυσικά για τις εκτρώσεις όπου ο νόμος ευτυχώς απαιτεί τη συγκατάθεση του πατέρα για να διακοπεί η εγκυμοσύνη. Ο μύθος δηλαδή ότι λογαριασμό δε βρίσκει κανείς με τις εξάλλες φεμινίστριες. Τα δικά τους, δικά τους και τα δικά μας, όλα δικά τους.

ΘΥΜΟΣΟΦΙΚΟΝ: Όταν οι γυναίκες κουβεντιάζουν μεταξύ τους, καταφέρονται όλες εναντίον των ανδρών. Τα κουσούρια τους και τα ελαττώματά τους (οι φεμινίστριες φυσικά). Όταν όμως πληροφορηθούν ότι ο άνδρας τους ή ο φίλος τους τα 'φταξε με μια άλλη, τη γυναίκα πάνε και ξεμαλλιάζουν συνήθως. Και το τι δηλαδή ο μύθος ας το βρουν οι φεμινίστριες.

"Παράδοξα", Ελευθεροτυπία 8/7/88

Το δημοσίευμα - σχόλιο αυτό είναι αντιπροσωπευτικό της κατηγορίας κειμένων που οι υφολογικές επιλογές, τα ρητορικά τεχνάσματα, ο τρόπος που προτάσσεται η επιχειρηματολογία του κλπ, δηλαδή εν ολίγοις το γλωσσικό ιδίωμα του αθηναϊκού Τύπου έχει, ίσως, μεγαλύτερη σημασία από τις απόψεις που εκφράζονται ως προς την ταύτιση βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας και το ζήτημα του ελέγχου των γεννήσεων. Κεντρικό ρόλο παίζει η μυθολογία σχετικά με τις προβληματικές σχέσεις μεταξύ των γυναικών και η ταύτιση εφημερίδας/αφηγητή με τον αναγνώστη μέσω της "λαϊκής σοφίας". Η ιδεολογία της λαϊκής θυμοσοφίας επενδύει την επιχειρηματολογία του δημοσιεύματος με το κύρος επιστημονικού αποφθέγματος αφού επιχειρείται, με emphaticό τρόπο, η εμπέδωση της αντίληψης ότι η λαϊκή θυμοσοφία ακριβολογεί και μέσα από το αλάνθαστο αισθητήριό της χαρακτηρίζει καταστάσεις με ακριβοδικαίη επιχειρηματολογία. Τέλος, καθοριστική είναι και η "τεχνική" της κατασκευής ενός "πορτραίτου" του αντιπάλου (Bastin, 1972) όπου δεν αντικρούεται η επιχειρηματολογία του "αντιπάλου" αλλά του δηλώνεται ότι δεν πρέπει και δεν έχει δικαίωμα να διατυπώνει επιχειρήματα και απόψεις.

Τέταρτον, πολύ συχνά αντιμετωπίσαμε το πρόβλημα ότι η γλώσσα μπορούσε να μεταδώσει νοήματα πολύ πιο σύνθετα από τις πληροφορίες των συγκεκριμένων προτάσεων που λαμβάνει υπόψη της η θεματική ανάλυση. Εάν συγκρίνουμε τις κατηγοριοποιήσεις των δεδομένων με τα ακατέργαστα δεδομένα, θα διαπιστώσουμε ότι σε κάθε επόμενη φάση αυτής της διαδικασίας υπάρχει μια προοδευτική απώλεια λεπτομέρειας και αντίστοιχα αύξηση του βαθμού αφαιρέσης. Έτσι σε κάθε σταδιακή μετάβαση από χαμηλότερα σε υψηλότερα επίπεδα αφαιρέσης παραλείπονταν σημαντικές πλευρές του περιεχομένου των εφημερίδων, και αυτό γιατί μια θεματική ανάλυση, προκειμένου να κατηγοριοποιήσει ένα μεγάλο αριθμό θεμάτων και προτάσεων, αναγκάζεται να απαλείψει τις γλωσσικές ιδιαιτερότητες του λόγου που διευρευνάται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση κατά τη συγκρότηση των θεμάτων και κατηγοριών κατά κανόνα "χανόταν" ένα μεγάλο κομμάτι από το δημοσιογραφικό ύφος και γραφή (το γλωσσικό ιδίωμα του Τύπου). Αυτό συνεπάγεται ότι η ανάλυση των θέσεων και αντιλήψεων του αθηναϊκού Τύπου εφόσον δεν συνδυαζόταν με μια ανάλυση της μορφής και των δομών, έτσι ώστε "να καθοριστεί η εξάρτηση μιας ελεύθερης ιδεολογικής εκλογής από μια δεδομένη λύση ύφους, ή να υπογραμμιστεί ο τρόπος που μια λύση ύφους αφαιρεί σπουδαιότητα ή αλλάζει ριζικά τη φυσιογνωμία μιας δεδομένης ιδεολογικής επιλογής" (Eco, 1987:207), ήταν ατελής ως προς το στόχο της, τη διερεύνηση δηλαδή του ιδεολογικού ρόλου του Τύπου.

Πέμπτον, τα δημοσιεύματα του ημερήσιου Τύπου δεν αποτελούν ένα ομοιογενές υλικό: πρόκειται για διάφορα είδη γραπτού λόγου, άρθρα, σχόλια, ειδήσεις, ειδικές στήλες κλπ., διάφορες μορφές (κείμενο, εικόνα, σκίτσο, φωτογραφία κλπ), που δίνουν πλήθος πληροφορίες για τον ομιλητή, τις αφηγηματικές στρατηγικές του, την ταυτότητα του αναγνωστικού κοινού, τις συνθήκες της επικοινωνίας, κλπ. Αυτά τα στοιχεία που μέσω της συνδηλωτικής τους αξίας μπορεί να προσδίδουν ιδιαίτερο ιδεολογικό νόημα σε κάθε δημοσίευμα, αγνοούνται στη θεματική ανάλυση. Η ανάλυση περιεχομένου δυστυχώς ανάγει όλες τις μορφικές διαφορές σε καθαρά "επιφανειακές" διαφορές. Ο,τι μετράει είναι η ουσιαστική ενότητα του περιεχομένου, της κοινωνικής κοσμοαντίληψης που υποτίθεται ότι υπάρχει κάτω από αυτά. Οι μορφικές διαφορές μεταξύ των διάφορων τύπων γραφής και "κειμένων" αγνοούνται και αναζητάται το ιδεολογικό περιεχόμενο που θα μπορούσε να ανακαλυφθεί μέσα σ' αυτούς ή να εξαχθεί απ' αυτούς.

Εκτον, κατά την πορεία της θεματικής ανάλυσης αποδείχτηκε πολύ συχνά ότι ο διαχωρισμός μεταξύ έκδηλου περιεχομένου και λανθάνοντος δεν είναι σαφής και ότι συχνά η προσφυγή στο λανθάνον νόημα ήταν αναπόφευκτη ακόμα και αν η μέθοδος δεν το "επιτρέπει". Πράγματι πολλά δημοσιεύματα ήταν τόσο ελλειπτικά που για να ανασυσταθεί η ακριβής σημασία τους έπρεπε να προσφύγουμε είτε στα συμφραζόμενα είτε στο συνδηλωτικής τάξης νόημα τους.

Εβδομον, κατά την πορεία της ανάλυσης, ανακαλύψαμε ότι το περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου, κατά συντριπτική πλειοψηφία, αποτελεί μια μορφή πολιτικού λόγου που μέσω των ρητορικών σχημάτων και των διάφορων στρατηγικών που υιοθετεί, δημιουργεί κατά κανόνα μια αξεπέραστη σύγχυση ως προς τις "πληροφοριακές" και "δεοντολογικές" προτάσεις του. Οφώς είδαμε αρκετά συχνά η φύση του *corpus* δεν επιτρέπει να διακρίνουμε, πότε οι απόψεις του παραγωγού του λόγου αναφέρονται στην απεικόνιση της κοινωνικής πραγματικότητα και πότε προβάλλουν μια δεοντολογική περιγραφή της πραγματικότητας (πώς θα πρέπει να είναι). Αν και όπως τονίσαμε, το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων και στις δύο περιπτώσεις μάς επιτρέπει να ξεχωρίσουμε τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και "κατασκευάζεται" η ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα, το γεγονός ότι οι "πληροφορίες" και "κρίσεις" εμπλέκονται σ' όλα τα επίπεδα του λόγου του Τύπου και η ερμηνεία είναι ήδη ενωματωμένη στη παρουσίαση οποιουδήποτε συμβάντος δημιουργούσε συχνά πολλές δυσκολίες στη διαδικασία της κωδικοποίησης και της κατηγοριοποίησης, γεγονός που προσδίδει έναν αρκετά υψηλό βαθμό ανεπάρκειας στη θεματική ανάλυση.

Τέλος, όγδοον, οι θεματικές αναλύσεις περιεχομένου έχουν υποστεί κριτική ως προς την επίδραση που ασκεί ο ίδιος ο ερευνητής κατά τη ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση του υλικού του. Είναι γεγονός ότι η αναζήτηση μιας καθαρά "αντικειμενικής" ανάγνωσης των δημοσιευμάτων και ταξινόμησης των "θεμάτων" στις διάφορες (υπο)κατηγορίες θέτει σαφώς δυσεπίλυτα προβλήματα. Όπως τονίσαμε (κεφ. 11 παράγ. 11.1) το "θέμα", αν και αποτελεί μια από τις πιο χρήσιμες μονάδες στην ανάλυση της ιδεολογίας, είναι ταυτόχρονα μια από τις πιο δύσκολες εξαιτίας της πολυπλοκότητας της γλώσσας, αφού ένα ζήτημα μπορεί να αναφέρεται σε μια πρόταση ή να αναπτύσσεται σε ολόκληρο κείμενο, μπορεί να εμφανίζεται υπαινικτικά σε μια μικρή λεπτομέρεια (επιλογή μιας λέξης, μιας γραμματικής μορφής, ενός ρητορικού σχήματος), ή να είναι παρόν υπό διάχυτη μορφή σ' ολόκληρο το κείμενο. Όσο δηλαδή σχολαστική και αν είναι η συγ-

κρότηση των "θεμάτων" είναι αδύνατο να εξαλείψουμε το ερώτημα της υποκειμενικής σύλληψης του corpus αφού φαίνεται ότι όλες οι όψεις της κοινωνικής θέσης του μελετητή (φύλο, τάξη, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, αξίες κλπ) επηρεάζουν τον τρόπο περιγραφής και κατανόησης του corpus και ενδέχεται ολόκληρες κοινωνικές ιδεολογίες να λανθάνουν σε μια φαινομενικά ουδέτερη μέθοδο. Οπωσδήποτε η "προσωπική" εμπειρία και ανάγνωση ενός κειμένου είναι ένα πρόβλημα που δεν μπορούμε να αποφύγουμε κατά την εφαρμογή τέτοιων μεθόδων, αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι προτιμότερο να επιλέξουμε τη σιωπή λόγω του ανέφικτου της εξασφάλισης ιδανικών "αντικειμενικών" συνθηκών εμπειρικής διερεύνησης.

18.1.2 Προβλήματα που σχετίζονται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αρχείου της XEN

Όπως είδαμε αναλυτικά, στην ενότητα 9.4 του ενάτου κεφαλαίου, το αρχείο της XEN, υιοθετώντας τις σελιδοποιητικές και θεματογραφικές επιλογές του αθηναϊκού Τύπου (βλ. παρακάτω ενότητα 19.1.2), συλλέγει και αρχειοθετεί δημοσιεύματα που αφορούν αποκλειστικά *"τη Γυναίκα στον Τύπο"* και ανήκουν, κατά κανόνα, στο δημοσιογραφικό λόγο. Η συντριπτική πλειοψηφία των δημοσιευμάτων ανήκει στην κατηγορία του ειδησεογραφικού περιεχομένου ή των άρθρων γνώμης που είτε σχολιάζουν την επικαιρότητα είτε άπτονται "κοινωνικών" ζητημάτων που αναφέρονται στις σχέσεις των δύο φύλων και τη θέση των γυναικών. Αντίθετα, απουσιάζουν κατά κανόνα όλα τα άλλα είδη γραπτού λόγου που συνθέτουν μαζί με την καθημερινή δημοσιογραφική παραγωγή το **συνολικό** μήνυμα των εφημερίδων. Εξάλλου μια δεύτερη συνέπεια της ίδιας αποδελτιωτικής λογικής είναι η απουσία διασύνδεσης των δημοσιευμάτων που αφορούν "τις γυναίκες" με δημοσιεύματα που ανήκουν σε άλλη ειδησεογραφική κατηγορία όπως για παράδειγμα "εξωτερική" ή "εσωτερική πολιτική", "οικονομία", "καλλιτεχνικά", "αθλητικά" κλπ, διαδικασία κατηγοριοποίησης που προσδίδει στις ειδήσεις ένα εξ' ολοκλήρου νέο ιδεολογικό νόημα. Αναγκαστικά λοιπόν, στη θεματική ανάλυση αγνοήθηκε η διάσταση της συνάρθρωσης των κατεξοχήν δημοσιογραφικών μηνυμάτων που "αφορούν τις γυναίκες" με τα άλλα είδη γραπτού λόγου ή με άλλες κατηγορίες ειδήσεων. Εξάλλου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η αρχειοθέτηση των δημοσιευμάτων στο αρχείο της XEN, γίνεται "ψαλιδίζοντας" το σχετικό δημοσίευμα από την αντίστοιχη σελίδα και εφημερίδα

Michelle Paglia

ΛΑΟΙ από εμάς ψήφισαν τους Κλίντον ειδικά στα προβάτα τους διακρίνοντας τον υγρό. Συμπληρώνουν ο ένας τον άλλο και είναι από μόνα τους ικανός για ηγετική χώρα. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, είναι το ίδιο της υπόθεσης. Αποτελούν το σύμβολο αρετής του φεμινισμού: η γυναίκα είναι ισχυρή και μοιράζεται τις ευθύνες του.

Ιστορηθικοί χαρακτήριζαν τη Χίλαρι ως η Μακρό του Λιτλ Ροκ, οι φεμινιστές τις υποστήριξαν ότι αυτή η φρασολογία οοούσε πάντα η πατριαρχία για να α τις φιλόδοξες και ικανές γυναίκες. α ότι αυτή η κατηγορία περιείχε μια δόση Η Χίλαρι μου αρέσει γιατί είναι σκληρή, γη και με κορμική γλώσσα. Αλλά τα που εξασφάλισαν στον Κλίντον την - η ζωντάνια, η αισιοδοξία και ο κοινός - δεν χαρακτηρίζουν τη Χίλαρι. Και οι κές οργάνωσεις υπερβάλλαν στην προοιυ να την προωθήσουν και υπερεκτιμήσαν ηρές τις.

ως στα ισχυρά ζευγάρια, ο άνδρας είναι α πραγματικής και η σύζυγος στέφεται αιδά και εμφανίζεται πιο συνυποθηματι-ι στους Κλίντον συμβαίνει το ακριβώς αυτός δουριώνει, λατρεύει τις εορταστικ-ές και φίλα μισά όπου θροθεί και όπου Η Χίλαρι σκέπτεται πιο διηγηθιακά και ημένα. Διαθέτει το παραδοσιακό αρσενι-ενό ο Μπιλ τη μεγαλύτερη καρδιά. Αυτός ίνα αισιόδοξο αγόρι· κάτι εξαιρετικά στην παγκόσμια σκηνή. Η καλύτερη η αποτελεί δώρο και χάρισμα. Εξάλλου, (ίλαρι δίνει την εντύπωση της Λαίδης (ίλαρ από τη σκηνή, επιτρέπει στον σύζυγο (ίλαρ την παιδική του αλευρά.

τόση νεανιότητα μπορεί να καταστεί η, ειδικά όταν το ευρύ κοινό την συγγεί λλειψη ηγετικών ικανοτήτων και άνδρα-Μπιλ Κλίντον έρχεται να τρέξει τα δόντια ιατά την ορμητικότητα του· στο σημείο αυτό (ίλαρι περιεπέλε τα πράγματα. Χρειάζό-ι ισότιμη σύζυγο και μια γυναίκα που έχει ααρέρα. Αλλά δεν μπορούμε να ανεχθούμε σταση όπου ο πρόεδρος είναι μαλθακός και (ς του μέγαρου.

«ΠΟΙΟΣ κυβερνά αυτή τη χώρα;». Το γνωστό ερώτημα ορισμένοι το χρησιμοποιοούν για τις Ηνωμένες Πολιτείες. Αφορά το ζεύγος Μπιλ και Χίλαρι Κλίντον. Μία απάντηση: κυβερνούν και οι δύο. Διαφορετικά!..

Η χαμένη θηλυκότητα της Χίλαρι Κλίντον

□ Υπάρχει ένα μεγάλο ερωτηματικό ως προς τη σεξουαλική πλευρά του γάμου των Κλίντον. Η Χίλαρι μπορεί να γίνει σέξι, αλλά είναι απίστευτο το πώς κατά την ημέρα της ορκωμοσίας του Μπιλ επέστρεψε στον άγαθο εαυτό της των φοιτητικών χρόνων

□ Το βάρος που πέφτει στους ώμους της μικρής Τσέλι Κλίντον από το ισχυρό ζευγάρι είναι κάτι παραπάνω από εμφανές· το κορίτσι μοιάζει ορφανό και εγκαταλειμμένο

© ΤΟ ΒΗΜΑ THE SUNDAY TIMES

Δεν μπορούμε να ανεχθούμε μια κατάσταση όπου ο πρόεδρος είναι μαλθακός και η σύζυγος του μέγαυρα, υποστηρίζουν πολλοί Αμερικανοί

Κατά τη γνώμη μου, υπάρχει ένα μεγάλο ερωτηματικό ως προς τη σεξουαλική πλευρά του γάμου αυτού. Πιστεύω ότι δημόσια παραδοχή των Κλίντον ότι υπάρχουν προβλήματα στον γάμο τους προέρχεται από την επιστροφή της Χίλαρι στην εποχή των νομικών σπουδών της· τότε που ντυνόταν αγριολίσια, δεν φρόντιζε τον εαυτό της και δεν είχε ίχνος θηλυκότητας επάνω της. Αναρωτιέμαι αν αντιμετώπιζε προβλήματα στην προσαύθειά της να

συνδυάσει τον αιοθησιασμό με τον υψηλό δείκτη ευφυΐας και την καρέρα.

Φωτογραφίες της Χίλαρι από τη νομική σχολή και τα πρώτα χρόνια της καριέρας της δείχνουν ότι ήταν τελείως άγαμη και άνοχη. Η Χίλαρι μπορεί να γίνει σέξι, αλλά είναι απίστευτο το πώς, κατά την ημέρα της ορκωμοσίας του Μπιλ Κλίντον, επέστρεψε στον άγαθο εαυτό της.

Το βάρος που πέφτει στους ώμους της μικρής Τσέλι Κλίντον από το ισχυρό ζευγάρι είναι κάτι παραπάνω από εμφανές. Το κορίτσι μοιάζει ορφανό και εγκαταλειμμένο. Κατά τη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας, κανείς δεν την ήξευρε· οι περιορισμοί διατείνονταν ότι οι Κλίντον κρατούσαν την κόρη τους μακριά από τη δημόσια οδασκαρία. Την πρώτη φορά που είδαμε την Τσέλι, λίγο πριν από το συνέδριο του Δημοκρατικού κόμματος. Ήταν η ζωντανή απειλή των εσωτερικών προβλημάτων του γάμου των γυναικών της. Η Χίλαρι ήταν καλοβούλητη και σταύτη, αλλά η Τσέλι φαινόταν να προσπαθεί να ενθαρρύνει τη μητέρα της· και θα τα κατάφερε μόνο αν έμοιαζε με ακαχηρότητη γεροντοκόρη. Η ευανδία της κατά των γυναικών της προαλούσε κόπου σε όποιον την παρατηρούσε· σαμπαράζε την προσοχή των Κλίντον να επιδείξουν οικογενειακή αμωμία. Πιστεύω ότι δρόσεται να εξελίξει μια μόχη μεταξύ μητέρας και κόρης, ίσως και ένα είδος τρωμακτίας.

Η δύναμη της Χίλαρι κατά την προεκλογική εκστρατεία ήταν η ικανότητά της να μεταμορφώνεται. Πέρασε στις Αμερικανίδες το μήνυμα ότι πιστεύει στον ρόλο της μητέρας και της σιζύγιου, αλλά παράλληλα έχει τα δικιά της πιστεύα και δεν είναι υπαχείου του ανδρός της. Έδωκε την εντύπωση της ανεξάρτητης, αλλά και συμβαταρμένης γυναίκας που είναι δεμένη με την οικογένειά της.

Υπήρξε μια κρίσιμη στιγμή στην εκστρατεία όταν η Χίλαρι απάντησε σε μια ενδοηλική ερώτηση· με το να θεωρεί τον εαυτό της εργαζόμενη μητέρα. «Κόιτα, θα αποκόμισα να καθίσω απίτη μια και να φτιάχνω μακαρόνια». Η απάντηση αυτή δεν άρεσε στις Αμερικανίδες. Η αντίδραση ήταν έντονη και αρρατί πιστεύω ότι η εκστρατεία είχε ηθίσει στο τέλος της. Αλλά η Χίλαρι Κλίντον ανε γυναικός αμέσως ότι είχε διαπράξει σφάλμα και προσημασθηκε. Η φωνή της δεν ξανακούστηκε. Με την κίνηση της αυτή απέδειξε ότι είναι διορατική και διαθέτει πολιτικές ικανότητες. Γνώριζε ότι οι προοδευτικά ζητήματα που υποστήριζε αυτή και οι σύζυγός τους· φιλετική αμωμία, δικαιώματα των γυναικών, ανοχή των ομοφυλοφίλων - όλα αυτά κούνησαν περισσότερο από την εκλογή του Μπιλ, λιγώ από τη δυνατότητα της να εκφράζεται ελεύθερα και να κάνει ό, τι θέλει. Θυμάμαι την αυτοεκτίμησή της για ένα μεγαλύτερο συμφέρον· και θαμάρωσα η αξία του ρεαλισμού.

Iscole Pope

H, Απρίλιος.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ σημείωμα του τουά Μπαλαντύρ μιά πληροφο-ι ο γάλλος πρωθυπουργός κε το 1929 στη Σμύρνη. Ο κ. τός έχει αναφερθεί ελάχιστα μανικό παρελθόν της οικογε-ι. Στο κάτω κάτω, ήταν μικρό πατέρας του - ένας εκ των ών της Οθωμανικής Τραπέζης ρη - εργατέλιψε την Τουρκία ιαί με τη σύζυγο και τα παιδιά

Σμυρνιός ο Μπαλαντύρ!

Η ιστορία των Μπαλαντύρ, όπως την διηγείται ο Ρομπέρ Μπαλαντύρ, ένας από τους ελάχιστους απογόνους της μεγάλης αυτής αστικής οικογένειας λεβαντινών που ζει ακόμα στη Σμύρνη

Ο γάλλος πρωθυπουργός έχει αναφερθεί ελάχιστα στο οθωμανικό παρελθόν της οικογένειάς του

μόνον ο Αντρέ θα κατορθώσει να φθάσει στη Σμύρνη, καθώς ο αδελφός του θα πεθάνει κατά τη διάρκεια της περιπέλα-ισης.

Ο Αντρέ Μπαλαντύρ παντρεύτηκε λίγο μετά την εγκατάστασή του σε αυτή την κοσμική πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και απέκτησε δύο παιδιά, τον Ζοζέφ και τον Αντουάν. Ο Εντουάν Μπαλαντύρ είναι απόγονος του Ζοζέφ Μπαλαντύρ, ενώ ο Ρομπέρ Μπαλαντύρ (που επί 35 χρόνια εργάστηκε στο πρόξενιο της Γαλλίας στη Σμύρνη) είναι απόγονος του Αντουάν. Κατά τη διάρκεια μιας κεντηραναε-τίας, τα ίχνη της οικογένειας χάνονται· τα ανακαλύπτουμε ξανά εν έτει 1789 σε ένα φερμάτι του σουλτάνου Σουλεϊμάν Β', ο οποίος παρέχει στους Μπαλαντύρ-γγάλλους υπηκόους - την άδεια να επιδιώκονται στο εμπόριο χωρίς να υποβάλλονται σε ειδική φορολογία.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανεργώριζε τους μουσουλμάνους και τους μη μουσουλμάνους· οι τελευταίοι χωρίζονταν σε τέσσερα έθνη: αρμενικό, ορθό-δοξο, εβραϊκό και λατινικό. Μολονότι

συνγγενών με πολλές μεγάλες επαρχια-κές οικογένειες της Ανατολίας, οι Μπα-λαντύρ μάλλον «λατινικοήθηκαν». Σι-νίθους οι οικογένειες που έρχονταν από την Ανατολή ήταν αρμενικής, νεστορια-νής ή μαρωνιτικής καταγωγής. Αλλά από τη στιγμή που υπάκουσαν τον καθολικισμό, εντάσσονταν στη λατινική κοινότητα. Ο σουλτάνος τους αναγνώρι-ζε δεσπό ημειονότητα· η ελίτ έφορα εθνομικτική κρέμα, που τους ενέπιμπε-

ναν υπό την προστασία τους. Στην περίπτωση των Μπαλαντύρ, ο δεσμός με τη Γαλλία διαρκεί επί τρεις αιώνες. Η οικογένεια ανέδειξε πληθώρα δημο-μόνων (διεμνημόν που αποτελούσαν τον σύνδεσμο μεταξύ του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της Οθωμανικής Αυτο-κρατορίας). Με την εγκαθίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας οι οικογένειες αυτές αναγκάστηκαν να διασαφηνίσουν την εθνική τους ταυτότητα, αν και ήθελαν ήταν έθνη υπήκοοι. Σε ένα γράμμα του στις 9 Ιανουαρίου 1926, ο Ερνέστ Σαμλ Μπαλαντύρ, ο προεσύτερος τότε της οικογένειας, ζητεί επίσημα την πολιτο-γράφηση όλων των ιαγόνων του ως γάλλων υπηκόων.

Στην Μπούκα - άλλοτε ένα χωριό όπου ζούσαν πολλοί λεβαντινοί, σήμερα ένα προάστio της τεράστιας πόλης - ζει μια γοητευτική κυρία και μακαρηκή συγγενής του Εντουάν Μπαλαντύρ. Η κυρία Ζαν Μισέλ όμως ομολογεί ότι γνωρίζει ελάχιστες λεπτομέρειες για την οικογένεια της μητέρας του πρωθυπου-ργού, της Άννα Μπαλαντύρ. Η κυρία Μισέλ, η Ρομπέρ Μπαλαντύρ και ο γιος

του είναι σήμερα οι μόνοι εκπρόσωποι της οικογένειας στη Σμύρνη. Μπορεί το σπίτι της οικογένειας του Εντουάν Μπαλαντύρ να μη σώζεται, αλλά έχουν επιβιώσει οι κίτρινες πέτρες της εκκλη-σίας της Αγίας Ελένης, της ιναφίας των λεβαντινών της περιοχής.

«Το σπίτι μας απίχε 150 μέτρα από τον Μπαλαντύρ». Θυμάται ο Έντο Πενέτι. Ένας τυχαίος λεβαντινός ποιητής φίλος με τον μεγαλύτερο αδελφό του Εντουάν κατά τη διάρκεια της εφημερίας του. «Είχα γνωρίσει τον μικρό Εντουάν τον Έντο, όπως τον φώναζαν τα αδελφά του. Τον θυμάμαι τον καιρό που είχε πρωτοκοσάει ότι πάθα τον και προσπαθούσε να περπατήσει στον κή-πο».

Στις αρχές του αιώνα, οι λεβαντινοί εξομνητήθηκαν στα τέσσερα ήμισα της Γαλλίας διαρκεί επί τρεις αιώνες. Η καταστραφή της Σμύρνης, αλλά η γοη-τεία, για να εγκατασταθούν στην Ευρώ-πη. Η δύση της Οθωμανικής Αυτοκρα-τορίας σήμανε και τη δύση του κοσμοπο-λίτικου τρόπου ζωής που χαρακτήριζε τη Σμύρνη. Οι αίκουες του προξενίου της Γαλλίας, που άλλοτε φιλοξενούσε δεκάδες και χιλιάδες, είναι σήμερα άδεια. Οι καταστραφές από την έκρηξη μιας βόμβας κατά τη διάρκεια της κηφής στον Πετροικό κόλπο δεν έχουν αποκα-τασταθεί και οι ξεχωριασμένες πόλεις και παρωμένα συμβόλαια στη μεγα-λοχική υπόσφαιρα του τέλους μιας εποχής. Οι λεβαντινοί της Σμύρνης χαρτίσαν να ικανοποιήσουν την ανάληψη του πρωθυπουργικού αξιώματος της Γαλλίας από τον Εντουάν Μπαλαντύρ και έλπιζαν ότι ο τελευταίος θα θέλησει κάποια στιγμή να επισκεφθεί τα χωμάτα της πατρίδας του ηλικίας και να εμμοσ-φεί μια νέα πνοή στη ζωή αυτής της κινιότητας με «ένευνσε πια μόνον».

© ΤΟ ΒΗΜΑ Le Monde

να εγκατασταθεί στη Γαλλία. ιστορία των Μπαλαντύρ, όπως η τόνων άλλων οικογενειών των (ήτων Ευρωπαίων - Ελλή-ων, Βρετανών, Ολλανδών και - που γεννήθηκαν και μεγάλω-ν Ανατολή) της Σμύρνης, είναι ρουσα και μυθιστορηματική.

ισορία, όπως την διηγείται ο Μπαλαντύρ (από τους ελάχι-μογόνους της μεγάλης αυτής οικογένειας που ζει ακόμα στη), ξεκινά το έτος 1737. Για να αν από το καταδικαστικό μένος ρούν, ο Αντρέ Μπαλαντύρ, ο ; του και μια ομάδα χριστιανών λωδηγόων από δομικανούς (ς, φεύγουν από την περιοχή του (όεν (τότε περιοχή επαρχία, (ς θύλακος των Αζόρων που λεται από την Αρμενία, το Ιόνν Τουρκία) και περιλαμβάνεται επί Ακό τους δύο Μπαλαντύρ.

Δημοσιεύματα σαν αυτά που είναι πολύ πλούσια σε συνδηλωτικά νοήματα δεν είναι δυνατόν να αναλυθούν σ' όλο τους το βάθος της θεματικής ανάλυσης. Επιπλέον, χάνεται η σχέση που εγκαθιδρύεται μεταξύ τους χάρη στη σελιδοποίηση (τίτλοι, φωτογραφίες, lead, τονισμός λέξεων κλπ) που είναι εξίσου σημαντική σε ιδεολογικό επίπεδο.

με συνέπεια να χάνονται σημαντικές διαστάσεις της μορφής των δημοσιευμάτων. Κατά συνέπεια στη θεματική ανάλυση είναι αδύνατον να διερευνηθεί συστηματικά η σημασία της μορφής των δημοσιευμάτων στην κοινωνική κατασκευή των ειδήσεων.

Είναι δηλαδή προφανές ότι η θεματική ανάλυση περιεχομένου όπως και κάθε άλλη μέθοδος ανάλυσης "λόγου" που πραγματοποιεί μια "αποσύνθεση" των κειμένων σε ελάχιστες μονάδες, προκειμένου να ομαδοποιηθούν σε τάξεις ισοδυναμίας, χρησιμοποιεί το λόγο ως μονοδιάστατη συνεχή "κορδέλα" και αρνείται την υλική φύση του νοήματος. Το δίκτυο σχέσεων που εγκαθίσταται μεταξύ των ρηματικών εγχειρημάτων σε συνάρτηση με τη θέση (χρονική και χωρική) καταστρέφεται ολοκληρωτικά (Veron, 1978:103). Έντούτοις έχει καταδειχτεί από πληθώρα εμπειρικών μελετών ότι η διαλεκτική σχέση μορφής - περιεχομένου λειτουργεί με ιδιαίτερη βαρύτητα στο ιδεολογικό πεδίο.

Συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι η θεματική ανάλυση περιεχομένου δεν μας δίνει απαντήσεις στο ζήτημα του μεμονωμένου δημοσιεύματος και ακόμα σπουδαιότερο, απαλείφει τις λεπτές νοηματικές αποχρώσεις κάθε κειμένου. Επιπλέον η αποδελτιωτική λογική του αρχείου της ΧΕΝ εξαφανίζει τις ιδεολογικές διαστάσεις των σελιδοποιητικών, θεματογραφικών, τυπογραφικών και μορφολογικών επιλογών κάθε εφημερίδας. Όμως, ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου "κατασκευάζει" την πραγματικότητα τόσο μ' αυτά που λέει όσο και μ' αυτά που δεν λέει, τόσο με τις θεματογραφικές και σελιδοποιητικές επιλογές ("γυναικείες" σελίδες ή θέματα) όσο και με τις γλωσσικές εκδοχές και τους διάφορους τρόπους που διατυπώνονται οι απόψεις και οι αντιλήψεις του (ρητορικά σχήματα, αστεϊσμοί, σοβαρότητα, καλογολικά στοιχεία, κοινοτοπίες κλπ). Αυτό σημαίνει ότι η εξέταση των θεμάτων και των δομικών σχέσεων των διάφορων στοιχείων στο εσωτερικό ενός και μόνο δημοσιεύματος ή και ολόκληρης της εφημερίδας, στη βάση των σχέσεων που διατηρούν όλα τα δημοσιεύματα μεταξύ τους ως συστατικά ενός πολύ μεγάλου ενιαίου "κειμένου", θα μας αποκαλύψει πολύτιμα στοιχεία ως προς την ιδεολογική συγκρότηση του λόγου του αθηναϊκού Τύπου. Επιπρόσθετα οι διάφορες μορφές και τα είδη δημοσιευμάτων καθώς και ο τρόπος που συνδυάζονται, αποτελούν μορφές ιδεολογικά σημαίνουσες αφού συνιστούν κωδικοποιημένους τρόπους ερμηνείας της πραγματικότητας. Η προσέγγιση επομένως του Τύπου μέσω της θεματικής ανάλυσης δεν μπορεί με κανένα τρόπο

να εξαντλήσει τον πλούτο των ιδεολογικών νοημάτων που συνδέονται με το ζήτημα που εξετάζεται. Το συμπέρασμα αυτό μάς οδήγησε στην απόφαση ότι η ερμηνευτική προσέγγιση του περιεχομένου του Τύπου αποτελεί ένα εγχείρημα που απαιτεί διάφορες αντιμετώπισεις και πολλαπλές επεξεργασίες και κατά συνέπεια ήταν θεμιτό να επιχειρήσουμε ένα δεύτερο είδος ανάγνωσης των δημοσιευμάτων. Αυτή η απόφασή μας απαιτούσε να μετακινηθούμε από τη θεματική (στατιστική) ανάλυση περιεχομένου στη σημειολογία.

18.2 Επιλογή του Υλικού. Μια νέα διάσταση του corpus

Ο λόγος του Τύπου ως σύστημα επικοινωνίας, επιβάλλει δεσμεύσεις στο τι και πώς λέγεται και προϋποθέτει μια ορισμένη συστηματική οργάνωση. Αυτό σημαίνει ότι κάθε φύλλο εφημερίδας, δεν αποτελεί μια τυχαία συλλογή δημοσιευμάτων και ειδήσεων διάσπαρτων και τυχαία τοποθετημένων σε έναν τυχαίο αριθμό σελίδων. Έτσι το φύλλο της εφημερίδας εμφανίζεται, όχι ως ένα άθροισμα στοιχείων διαφορετικής κατηγορίας, αλλά ως ένα οργανωμένο σύμπαν που βασίζεται σε ένα πλέγμα σχέσεων διάφορων επιπέδων, μ' άλλα λόγια σε ένα σύστημα που προσδιορίζεται από μια σειρά κανόνες. Απ' αυτήν την άποψη, το νόημα κάθε δημοσιεύματος προσδιορίζεται διπλά, από το σύστημα της γλώσσας και από το σύστημα των επαγγελματικών κανόνων και πρακτικών μέσα στο οποίο εντάσσεται.

Με δεδομένη αυτήν την παραδοχή, αποφασίσαμε ότι στην ανάλυσή μας το σημείο δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με τη λέξη. Αν και οπωσδήποτε υπάρχουν απλά σημεία που αντιστοιχούν σε μια λέξη, υπάρχουν και σημεία που αντιστοιχούν σε μια νοηματική ενότητα, ένα αυτόνομο δημοσίευμα, μια σελίδα, μια εβδομαδιαία στήλη, ή ακόμα και ένα ολόκληρο είδος δημοσιεύματος. Αυτό συνεπάγεται ότι η σημειολογική μας προσέγγιση μπορεί να γίνει σε δύο επίπεδα: Το πρώτο αφορά την ενιαία ανάλυση όλων των δημοσιευμάτων του corpus σε συνάρτηση με το γλωσσικό ιδίωμα και τη συνολική θεματογραφική δομή ενός φύλλου εφημερίδας. Το δεύτερο αφορά τη σημειολογική αποκρυπτογράφηση ενός δημοσιεύματος σε σχετική αυτονομία από τα συμφραζόμενα του χωρίς να παρεμβάλλονται άλλοι παράγοντες εξωγλωσσικού συμπεριέχοντος (το πλαίσιο εμφάνισής του). Η διπλή αυτή επιλογή, σημαίνει ότι: ανάλογα με την προσέγγισή μας άλλοτε σύστημα είναι το φύλλο της εφημερίδας (η παρτίδα σκακιού του Saussure, βλ. κεφ. 6:32) και σημεία είναι τα διάφορα δημοσιεύματα που διατηρούν δομικές σχέσεις μεταξύ

Ρεκόρ «λούφας» από τις εργαζόμενες γυναίκες στα νοσοκομεία

«ΛΟΥΦΑΡΟΥΝ σε ποσοστό... 82% οι γυναίκες εργαζόμενες στα νοσοκομεία, αποάλυψε έρευνα ομάδα γιατρών-μελών της «Εταιρείας Ιατρικής της Εργασίας».

Τα αποτελέσματα της έρευνας δόθηκαν χτες στη δημοσιότητα από το Προεδρείο της εταιρείας, με αφορμή την επισημονική εκδήλωση του ερχόμενου Σαββάτου για θέματα ιατρικής της εργασίας.

Στη χτεςινή συνέντευξη Τύπου επισημάνθηκε, επίσης, ότι - διαθέτουμε μόνο 15 γατρούς εργασίας

- γίνονται 45 - 50.000 εργατικά ατυχήματα ετησίως.

Όσο για την έρευνα που έγινε ενδεικτικά σε ένα νοσοκομείο και για χρονικό διάστημα

ενός έτους, οι ερευνητές διαπίστωσαν τα εξής:

● Σε σύνολο προσωπικού 424 ατόμων, από τα οποία 387 γυναίκες, οι 317 (82%) απουσίασαν από μία έως και πλέον των 30 ημερών

● Οι 284 (80%) από τις απουσιάζουσες ήταν κάτω των 40 χρονών

● Οι 241 (95%) απουσίασαν 1-5 μέρες, 61 (24%) 6-15 μέρες, 30 (12%), 16-30 μέρες και 12 (5%) άνω των 30 ημερών.

● Από τους 37 άνδρες απουσίασαν οι 12 (32%).

● Οι έγκυες γυναίκες δεν κατεγράφησαν ως απύσες.

Στη συνέντευξη Τύπου διευκρινίστηκε ότι δεν ήταν όλες οι απύσες ασκασολόγητες, αλλά δεν δόθηκαν ποσοστά δικασολογημένων και μη απύσων.

Από τα άλλα θέματα που θα απασχολήσουν τους συνάδρους το ερχόμενο Σάββατο, παραθέτουμε τα ακόλουθα στοιχεία:

- Οι επαγγελματίες δερματοπάθειες από χρώμα είναι συχνές: 59% των 3.222 ασθενών που έκαναν σχετικό ειδικό τεστ στα έτη 1970 - 87, στο νοσοκομείο «Συγγρού» είχαν προσβληθεί.

- Η εξ επαφής δερματίτιδα είναι το συχνότερο επαγγελμα-

τικό νόσημα, υπεύθυνο για το 45-65% των ημερών ανικανότητας για εργασία, ενώ μπορεί να προληφθεί σε ποσοστά 80-90%.

- Ο αμίαντος προκαλεί πνευμονολογικά νοσήματα, έως καρκίνο του πνεύμονος, που είναι δυνατό να προληφθούν με την εφαρμογή προληπτικών μέτρων κτλ.

Τέλος, στη συνέντευξη αναλύθηκαν και οι στόχοι της Ιατρικής της Εργασίας, η οποία μπορεί να συμβάλει στην αντιμετώπιση των κινδύνων από επαγγελματικά νοσήματα.

A.A.

Το δημοσίευμα του Εθνους (19/4/88) είναι αντιπροσωπευτικό μιας σειράς δημοσιευμάτων όπου η παρέμβαση της εφημερίδας, μέσω του τίτλου, του σκίτσου και του lead, με στόχο να προσδώσει δημοσιογραφική αξία στην ειδηση (ή στο δελτίο Τύπου κάποιου φορέα) προσθέτει νέα νοήματα αντλώντας από την ιδεολογία του φύλου και τα "ένδοξα" της κοινής λογικής της εποχής.

τους (τα πιόνια της σκακιέρας), και άλλοτε σύστημα είναι το δημοσίευμα και σημεία είναι οι λέξεις, οι προτάσεις, οι νοηματικές ενότητες και εν γένει όλα τα στοιχεία που απαρτίζουν ένα δημοσίευμα (τίτλος, lead, φωτογραφίες, σκίτσα). Έτσι, όπως το παιχνίδι του σκακιού συνίσταται εξολοκλήρου από το συνδυασμό των διαφόρων πιονιών, αλλά εξαρτάται επίσης από μια σταθερή σύμβαση, τους κανόνες του παιχνιδιού που προϋπάρχουν, έτσι και το πλήρες νόημα των δημοσιεύματων του corpus εξαρτάται από τις συμβάσεις και τους κανόνες της γλώσσας αλλά επίσης και από τη θεσμοθετημένη θέση αυτού του είδους δημοσιευμάτων στον αθηναϊκό Τύπο και το συσχετισμό τους με τα υπόλοιπα δημοσιεύματα όπως καθορίζονται από τους δημοσιογραφικούς κανόνες και πρακτικές.

Αποφασίσαμε λοιπόν, σε μια πρώτη φάση, με οδηγό τα δημοσιεύματα του corpus (κυρίως ως προς τις ημέρες εμφάνισης των δημοσιευμάτων) να ανατρεξουμε στα "σώματα" των εφημερίδων και να "ανασυστήσουμε", στο μέτρο του δυνατού, την οργανωτική δομή του γλωσσικού ιδιώματος του αθηναϊκού Τύπου και των αντίστοιχων φύλλων. Σ' αυτήν τη φάση τα δημοσιεύματα του corpus εξετάστηκαν ενιαία σε συνάρτηση με το υπόλοιπο περιεχόμενο των εφημερίδων. Μ' άλλα λόγια η ανάγκη για μια συνολική ανάλυση του λόγου των εφημερίδων και για την καταγραφή όλου του βάθους των αναπαραστάσεων μάς ώθησε προς μια εξέταση του υπόβαθρου του corpus που αναγκαστικά είχε αγνοηθεί στη θεματική ανάλυση.

Στη δεύτερη φάση, ορισμένα δημοσιεύματα ή ομάδες δημοσιευμάτων με ιδιαίτερο σημειωτικό ενδιαφέρον εξετάστηκαν ως αυτοτελή κείμενα. Η εμπειρία που αποκτήσαμε κατά τη θεματική ανάλυση μάς επέτρεψε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι το να προχωρήσουμε σε λεπτομερείς "μονογραφικές" αναλύσεις όλων των δημοσιευμάτων του corpus (494) θα ήταν χρονικά και χωρικά ανέφικτο και μεθοδολογικά άσκοπο. Στόχος της σημειολογίας δεν είναι να εξαντληθούν από άποψη ποσοτική τα υπάρχοντα δημοσιεύματα αλλά αντίθετα να καταδειχτεί η πολυπλοκότητα των συμβολικών στρατηγικών και ο πλούτος των θεμάτων που αναδύονται σ' οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας του λόγου των ΜΜΕ. Έτσι το εγχείρημα μας θα θεωρηθεί περατωμένο εφόσον ιχνηλατηθεί μια περιοχή της οποίας η ανάλυση εμπεριέχει τα στοιχεία του κορεσμού και της επανάληψης. Η επιλογή των δημοσιευμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στην ενότητα αυτή ως παραδείγματα δεν είναι τυχαία: καθένα είναι "αντιπροσωπευτικό" κάποιας συγκεκριμένης κατηγορίας δημοσιευμάτων και προκρίθηκε με κριτήριο τη δυνατότητα ανάλυσής του. Κατά κανόνα προτιμήθηκαν τα δημοσιεύματα όπου το

αντικείμενο (κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας) αποτελεί κύριο θέμα και τμήμα της βασικής επιχειρηματολογίας. Εντούτοις κατά τη διεξαγωγή της συζήτησης προσφεύγουμε συχνά σε πλήθος δημοσιευμάτων που, ενώ, εκ πρώτης τουλάχιστον όψης, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας "φαίνεται" ότι αποτελεί δευτερεύουσα πληροφορία, παρουσιάζουν εντούτοις ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας της τιτλοφόρησής τους ή/και της εικονογράφησής τους (σκίτσο, φωτογραφία).

Σ' αυτήν την νέα οπτική για το corpus ανάλυσης μάς φάνηκε πολύ χρήσιμη η έννοια του "μαστορέματος" (bricolage) που χρησιμοποιεί ο Levi-Strauss (1962) σε σχέση με τη μυθική σκέψη και που, όπως έχουμε αναλύσει εκτενώς στο έβδομο κεφάλαιο, ο Hall υιοθετεί προκειμένου ν' αναλύσει τó δημοσιογραφικό λόγο. Πράγματι, η έννοια του "μαστορέματος", δευκολύνει την κατανόηση όλων των παραδοχών που στηρίζουν τη σημειολογική μας ανάλυση. Διότι, υπενθυμίζουμε ότι, όπως το σύμπαν του "μάστορα" είναι κλειστό και ο κανόνας του παιχνιδιού του είναι να τα βγάξει πέρα "εκ των ενόντων", δηλαδή μ' ένα σύνολο, *ανά πάσα στιγμή πεπερασμένο*, συνεργών και υλικών ετερόκλιτων στο μεγαλύτερο μέρος τους, συντελώντας έτσι στον καθορισμό ενός συνόλου που πρόκειται να δημιουργηθεί χωρίς να νοιάζεται για τις αντιφάσεις και τις επικαλύψεις, έτσι και ο "εφημεριδογράφος" εκφράζεται με τη βοήθεια ενός ευρητηρίου θεμάτων το οποίο, αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται εκτεταμένο, παραμένει ωστόσο περιορισμένο από το ευρητήριο της κυρίαρχης ιδεολογίας, τις παραδοχές κοινής λογικής και τους καταναγκασμούς του μέσου. Μ' αυτόν τον τρόπο, η κατασκευή του φύλλου της εφημερίδας ή των επιμέρους ειδήσεων ως δομημένων συνόλων ανάγεται σε μια αέναη επανακατασκευή με τη βοήθεια των ίδιων δομικών "υλικών" και ο παραγωγός των ειδήσεων αναδιατάσσει το διαθέσιμο πληροφοριακό υλικό του με καθορισμένους τρόπους έτσι ώστε τελικά το κάθε προϊόν "φύλλο εφημερίδας" ή "δημοσίευμα" να διαφέρει μόνον όσον αφορά την εσωτερική *διάταξη* των μερών του. Και αυτό γιατί, όπως αναλύσαμε στο δεύτερο θεωρητικό σκέλος της διατριβής, στην κατασκευή των ειδήσεων οι πιθανοί συνδυασμοί των πληροφοριών και των θεμάτων περιορίζονται από το γεγονός ότι είναι δανεισμένοι από την οργανωτική δομή της γλώσσας καθώς και από το γεγονός της ύπαρξης αυστηρών γραφειοκρατικοποιημένων διαδικασιών παραγωγής (τους μόνιμους καταναγκασμούς και τις έκτακτες επιλογές κάθε εφημερίδας).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 19: Τα δεδομένα της σημειολογικής ανάλυσης

[Ποιος είναι ο δεσμός των υπό ανάλυση δημοσιευμάτων;] "είναι δεσμός εμμονής, επανάληψης [των ίδιων μύθων]. Γιατί δεν ξέρω αν, όπως λέει η παροιμία, κάτι που επαναλαμβάνεται αρέσει, πιστεύω όμως πως, τουλάχιστον σημειοδοτεί. Κι αυτό που επιδίωξα σε όλα τούτα, είναι οι σημειοδοτήσεις. Μήπως πρόκειται για δικές μου σημειοδοτήσεις; Με άλλα λόγια, υπάρχει μήπως μυθολογία του μυθολόγου; Αναμφίβολα ναι, και ο αναγνώστης θα εξακριβώσει μοναχός του τον ισχυρισμό μου. Όμως, για νάμαι ειλικρινής, δεν νομίζω πως το ζήτημα μπαίνει ακριβώς μ' αυτόν τον τρόπο. Η "απομυθοποίηση", για να χρησιμοποιήσω κι άλλη μια λέξη που αρχίζει να φθείρεται, δεν είναι ένα ολύμπιο εγχείρημα. Θέλω να πω, πως δεν μπορώ να παραδεχτώ την παραδοσιακή δοξασία που πρεσβεύει τον φυσικό χωρισμό ανάμεσα στην αντικειμενικότητα του επιστήμονα και στην υποκειμενικότητα του συγγραφέα, λες και ο ένας είναι προικισμένος με κάποια "λευτεριά" κι άλλος με κάποια "κλίση", και οι δυο τους κατάλληλες για να αποκρύψουν ταχυδακτυλουργικά ή να μεταρσιώσουν τα πραγματικά όρια της κατάστασής τους: εγώ απαιτώ να ζήσω στα γεμάτα την αντίφαση της εποχής μου, που μπορεί έναν σαρκασμό να τότε κάνει προϋπόθεση της αλήθειας".

R. Barthes (1970) *Mythologies*, ελλ. μτφ. 1979:52.

19.1 *Ενιαία σημειολογική ανάλυση του corpus*

Όπως είδαμε στη θεματική ανάλυση περιεχομένου, η συντριπτική πλειοψηφία των μονάδων συμφραζομένων όλων των εφημερίδων αφήνει αδιευκρίνιστο το ζήτημα του προσδιορισμού της έννοιας "φύλο" (90,3% επί του συνόλου των εφημερίδων), του προσδιορισμού του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας (63,1%), καθώς και όλα τα παρεμφερή ζητήματα ("βιολογικές" διαφορές, συνέπειες από την κατάργησή τους κλπ). Αν και πρόκειται για ζητήματα κεφαλαιώδη και θεμελιακά σ' όλη την επιστημονική βιβλιογραφία, οι αθηναϊκές εφημερίδες τα διαπραγματεύονται με τέτοιο τρόπο ώστε, είτε αγνοούνται και εκκενώνονται νοήματος, είτε "φυσικοποιούνται" ως κάτι δεδομένο και αναλλοίωτο χωρίς όμως να προσδιορίζουν ρητά την ιδιαίτερη φύση των φαινομένων. Έτσι, ενώ τα δημοσιεύματα έχουν ως πυρήνα τις σχέσεις των δύο φύλων και το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού, είχαμε την *αίσθησή* ότι συνήθως δεν διατύπωναν άποψη για τα συστατικά στοιχεία αυτών των ζητημάτων.

Όμως, όπως τονίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, πιστεύουμε ότι ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου "κατασκευάζει" την πραγματικότητα τόσο μ' αυτά που λέει όσο και μ' αυτά που δεν λέει, τόσο με τις θεματογραφικές και σελιδοποιητικές επιλογές, όσο και μέσω του γλωσσικού ιδιώματος των εφημερίδων που εξαρτάται άμεσα από την ίδια την οργάνωση της ελληνικής γλώσσας. Μ' αυτήν την έννοια, η μηδαμινή στατιστική συχνότητα των συναφών θεμάτων στο ρητό επίπεδο του λόγου μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα "φυσιολογική" και "αναμενόμενη" ακριβώς γιατί μας παραπέμπει στον *εξ ορισμού* προσδιορισμό τους στο λανθάνον επίπεδο του λόγου. Φαίνεται δηλαδή ότι βρισκόμαστε συνέχεια αντιμέτωποι, μ' ένα εκ των προτέρων γνωστό χαρακτηριστικό του σύγχρονου κοινωνικού λόγου: η έννοια "φύλο" και η έννοια "κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας" εφόσον

"είναι εγγεγραμμένες σε μια χρονικότητα (μια "κληρονομιά") είναι κατά κάποιο τρόπο φυσικοποιημένα φαινόμενα" και κατά συνέπεια ο μη προσδιορισμός τους [στον αθηναϊκό Τύπο] νομιμοποιείται από αυτήν τη "φυσικοποίηση του αναιτιολόγητου", τη "φυσικοποίηση αυτής της a priori αυθαιρεσίας" (Barthes, 1964α, ελλ. μτφ. 1981: 91, 94).

Εξάλλου, η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς από το μεγαλύτερο μέρος του corpus είναι ότι, οι άνδρες, ως κοινωνική κατηγορία ή ως άτομα, στο έκδηλο περιεχόμενο κατά κανόνα απουσιάζουν. Οποσδήποτε αυτό το χαρακτηριστικό του Τύπου συνδέεται άμεσα με το ό,τι το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας "εννοημάτωνεται" με διάφορες μορφές στην κυρίαρχη επιστημονική

σκέψη και αποκρυσταλλώνεται στις συλλογικές παραστάσεις της εποχής ως "γυναικείο πρόβλημα", "γυναικείο ζήτημα" κλπ. Εντούτοις, αυτό το φαινόμενο παίρνει τελειώς ιδιαίτερη μορφή στην περίπτωση του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου, μέσω του τρόπου που υλοποιούνται αυτές οι συλλογικές παραστάσεις σε συγκεκριμένες πρακτικές και μηχανισμούς κατασκευής των ειδήσεων. Οι πρακτικές αυτές εντοπίζονται σε δύο διαφορετικά αλλά αλληλένδετα επίπεδα που υπερβαίνουν το συγκεκριμένο corpus και συνδέονται με το συνολικό περιεχόμενο του Τύπου:

i) αυτό που αφορά τη δομή της ίδιας της γλώσσας και συγκεκριμένα τη συγκρότηση των γυναικών και των ανδρών ως κατηγορία του γλωσσικού ιδιώματος του αθηναϊκού Τύπου,

ii) αυτό που αφορά τη συνάρθρωση μιας ξεχωριστής θεματογραφικής κατηγορίας δημοσιευμάτων για τη "Γυναίκα" (παραδοσιακές σελίδες ή στήλες) ή/και εκείνων που σχετίζονται με τη "θέση της σύγχρονης γυναίκας στην κοινωνία" με το υπόλοιπο περιεχόμενο κάθε εφημερίδας.

Κατά συνέπεια, όπως τονίστηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, σ' αυτήν την πρώτη φάση, η σημειολογική μας ανάλυση θα επικεντρωθεί στη διασύνδεση των δύο αυτών βασικών πεδίων: Της οργανωτικής δομής της γλώσσας αυτής καθαυτής (παραγ. 19.1.1) και του συστήματος θεματογραφικής και σελιδοποιητικής ταξινόμησης των δημοσιευμάτων που καθορίζει την καθημερινή παραγωγή μιας εφημερίδας (παραγ. 19.1.2). Αντικείμενό της είναι η ανάλυση του φύλου ως κοινωνικής κατασκευής και των σχέσεων ανδρών και γυναικών ως σημειωτικού συστήματος, ενός συστήματος νοήματος δηλαδή που βασίζεται στη διαφορά με την έννοια ότι αναπαριστά ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων που ταξινομεί τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικές και άνισες κατηγορίες. Η ανάλυση αυτών των δύο επιπέδων, θα επιβεβαιώσει την υπόθεσή μας ότι ο "σεξισμός", με την έννοια της ρητής προσβολής και υποτίμησης των γυναικών στη βάση του φύλου, *τείνει να λογοκρίνεται στο ρητό¹ επίπεδο του λόγου του αθηναϊκού Τύπου, αλλά μέσω της διαδικασίας κατηγοριοποίησης του "Άλλου"* δηλαδή μέσω της αναγνώρισης των γυναικών ως διαφορετικών, άρα άνισων,

---

1. Κάθε ρητή κρίση είναι μια κρίση που έχει υποστεί επεξεργασία (χειρισμό, λογοκρισία, έλεγχο). Το ρητό επίπεδο είναι υποχρεωμένο να συμβιβάζεται μεταξύ των ασυνειδητών προσταγών και της θέλησης, μεταξύ της κοινωνικής ηθικής και της αμεσότητας της κοινωνικής αντίληψης.

Περισσότερο μυαλό έχουν οι γυναίκες κατά... τον κ. Γεννηματά

«Η κατάργηση των διακρίσεων ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα δεν είναι μόνο ζήτημα ανθρώπινων αξιών αλλά ταυτόχρονα ζήτημα ανάπτυξης». Αυτό υπογράμμισε ο υπουργός Εργασίας κ. Γ. Γεννηματάς κηρύσσοντας χθες την έναρξη σεμιναρίου για «την προώθηση θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών» που οργάνωσαν το υπουργείο και η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Ο υπουργός Εργασίας σημείωσε ότι, οι γυναίκες αποτελούν το 1/3 του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού, πραγματοποιούν το 60% των ωρών εργασίας αλλά εισπράττουν το 10% του παγκόσμιου εισοδήματος από μισθωτές υπηρεσίες και κατέχουν μικρότερο ποσοστό από το 1% του παγκόσμιου πλούτου σε κεφάλαιο και μέσα παραγωγής... Τόνισε την ανάγκη να προωθηθούν μέτρα για τις γυναίκες σε επίπεδο ΕΟΚ και απαρίθμησε σειρά οδγηγίων που θα εγκριθούν μέχρι το 1992 για την υποστήριξη των γυναικών (βοήθεια για δημιουργία επιχειρήσεων, κοινωνική ένταξη, εξίσωση στον

Με τη νέα τεχνολογία ο άντρας έρχεται σε... δεύτερη μοίρα;

καταμερισμό των οικογενειακών και επαγγελματικών βαρών, ισότητα στην κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.) στα πλαίσια του ενιαίου κοινωνικού χώρου.

Ειδικά για την τεχνολογική επανάσταση, ο κ. Γεννηματάς υποστήριξε ότι, «η νέα τεχνολογία αν ελεγχθεί από τον άνθρωπο θα λειτουργήσει υπέρ

της γυναίκας. Γιατί ενώ παλιότερα χρειαζόταν η μυική δύναμη τώρα πρέπει να λειτουργεί το μυαλό, η κρίση, η φαντασία, το δημιουργικό μυαλό».

Το δημοσίευμα της Καθημερινής (9/11/88) σχετικά με τη δραστηριότητα πολιτικού φορέα αποκτά δημοσιογραφική "αξία" χάρη στο εύρημα της κατασκευής ενός "ενδιαφέροντος" τίτλου στη βάση των άρρητων υποτιμητικών συνδηλώσεων της κατηγορίας των γυναικών (βλ. κεφ. 6:127-133 και σελ. 237).

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 9/11/88

ΓΕΝΝΗΜΑΤΑΣ

«Η ισότητα είναι θέμα πολιτισμού»

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ αποτελούν το 51% του πληθυσμού της Γης και το 1/3 του εργατικού δυναμικού. Βραβματοποιούν πάνω από το 60% του συνόλου των ωρών εργασίας, εισπράττουν το 10% του παγκόσμιου εισοδήματος από μισθωτές υπηρεσίες και κατέχουν μικρότερο ποσοστό από το 1% του παγκόσμιου πλούτου σε κεφάλαιο και μέσα παραγωγής».

Τα παραπάνω στοιχεία του ΟΗΕ επικαλέστηκε χθες ο υπουργός Εργασίας Γ. Γεννηματάς, κηρύσσοντας την έναρξη σεμιναρίου με θέμα «Προώθηση θετικών δράσεων για τις γυναίκες», που οργάνωσε το υπουργείο Εργασίας με την επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

Όπως ανέφερε ο κ. Γεννηματάς, σε ομόφωνες διαπιστώσεις κατέληξε πρόσφατα το άτυπο συμβούλιο των υπουργών Ερ-

γασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων της ΕΟΚ και με βάση τις διαπιστώσεις αυτές αποφασίστηκαν οδηγίες θετικών δράσεων για τις γυναίκες όπως:

- Πρόγραμμα βοήθειας για τη δημιουργία επιχειρήσεων από γυναίκες.

- Πρόγραμμα για την ενθάρυνση της επαγγελματικής κινητικότητας της γυναίκας στις επιχειρήσεις.

- Επαγγελματική και κοινωνική ένταξη των διακινούμενων

γυναικών.

- Εξίσωση για τον καταμερισμό των οικογενειακών και επαγγελματικών ευθυνών.

Όπως υπογράμμισε τέλος ο υπουργός Εργασίας, «το θέμα των διακρίσεων δεν είναι απλό θέμα ισότητας, είναι θέμα πολιτισμού και ανθρωπιάς, θέμα αξιών και, επιπλέον, σήμερα, πρέπει για μια φορά ακόμη στον κόσμο να επικρατήσουν όχι οι ανταλλακτικές αξίες, αλλά οι ανθρώπινες αξίες...».

Η Ελευθεροτυπία, αντίθετα, με αφορμή το ίδιο δελτίο τύπου αποφεύγει να προσδώσει αρνητική συνέμφαση στην είδηση, πιθανόν για λόγους πολιτικούς (εφημερίδα της συμπολίτευσης).

παρεισφύρει συνεχώς στο συνδηλωτικό επίπεδο (δομή της γλώσσας, εικονογράφηση, τιτλοφόρηση, υπαινιγμοί, αποσιωπήσεις, σελιδοποίηση, θεματογραφικές επιλογές κλπ) (19.1.3).

19.1.1 Το φύλο και το γλωσσικό ιδίωμα του αθηναϊκού Τύπου

Όπως είδαμε κατά την επισκόπηση των εμπειρικών δομικών εργασιών που πραγματεύονται το ζήτημα της αναπαράστασης των κατά φύλο σχέσεων στα ΜΜΕ (κεφ. 8), αυτό που προέχει στην ανάλυση των μηνυμάτων είναι "η πολιτισμική δημιουργία δύο διακριτών και ασύμμετρων φύλων που χρησιμεύει ως οργανωτική αρχή" (Rakow, 1986), ή μ' άλλα λόγια το γεγονός ότι "οι γυναίκες παράγονται στο λόγο (στις σημαίνουσες πρακτικές) ως κατηγορία που προσδιορίζει την υποτελή θέση τους" (Cowie, 1977 και 1978). Πιο συγκεκριμένα, είχαμε δει, πώς η Guillaumin (1972) εντοπίζει στη δομή και το λεξιλόγιο της γλώσσας (στο λανθάνον επίπεδο του λόγου) τα βασικά συστατικά της ρατσιστικής ιδεολογίας και προσδιορίζει το νόημα του ρατσισμού στη συγκρότηση της σχέσης του "Εαυτού" (του "Εγώ") με το "θεσμικό ή Κοινωνικόν Άλλον" μια κατηγορία σημαδευμένη τυπικά, νομικά και πολιτισμικά.

Υπενθυμίζουμε ότι, σύμφωνα με την προβληματική της συγγραφέως, η πρόσδοση καταδηλωτικής σημασίας στα δρώντα πρόσωπα ή "αναφερόμενα" - η διαδικασία δηλαδή του ονομάζειν, η "ονομάτιση", είναι κεντρική και αναφορική σε όλες τις μονάδες συμφραζομένων και το περιγραφόμενο συμβάν παίρνει το νόημά του γύρω από αυτήν. Η διαδικασία αυτή μπορεί να είναι "αρνητική" ή "θετική": η "αρνητική ονομάτιση" ή "μη ονομάτιση", είναι αυτή που αναφέρεται στο υποκείμενο του λόγου, το κοινωνικό Εγώ ("μεταχείριση του Εγώ") και δεν συνεπάγεται περιορισμό ή υποχρέωση, αλλά επιλογή ή πρόταση. Η "θετική ονομάτιση" ή απλά "ονομάτιση" αφορά το αντικείμενο του λόγου δηλαδή τον Άλλον ("μεταχείριση του Άλλου") ο οποίος ενσαρκώνει μια κοινωνική ομάδα και προσδιορίζεται από αυτήν, παραπέμποντας συνεχώς στα υποτιθέμενα χαρακτηριστικά της αναφερόμενης κατηγορίας. Κατά τον Martinet (βλ. Barthes, 1964α, ελλ. μτφ. 1981:116), το σημάδι (marque) είναι, κατά γράμμα, ένα επιπλέον σημαίνον στοιχείο και στην περίπτωση του αρσενικού:θηλυκού, το "αρσενικό" αντιστοιχεί σε μια αδιαφορία των φύλων, σε ένα είδος αφηρημένης γενικότητας αντίκρου στην οποία το "θηλυκό" είναι καλά σημαδευμένο: το σημασιολογικό σημάδι

ΠΟΛΥ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΑ ΓΙΑ ΒΤΑΛΙΚΕΣ!

Του ΔΗΜ. ΡΟΥΣΣΙΟΥ

ΜΠΟΡΕΙΤΕ να φανταστείτε ότι στις υπαρκτές Συγκοινωνίες εφευρέσαν υποψηφίους για δίπλωμα οδήγησης βταλικό (το μεγαλύτερο με τον αριθμό αυτοκινήτων) γυναίκες - υπαλλήλοι του υπουργείου Μεταφορών.

Πού δεχόμαστε δεν μπορούμε να ανεχθούμε τη θέση της κοπένας οδηγού (είναι πολύ ψηλά από το έδαφος), αλλά δεν έχουμε ο ίδιος οδηγική εμπειρία ούτε επιβατικού αυτοκινήτου (από έχουν μεν αρκετά δίπλωμα, αλλά δεν διαδέχονται αυτοκίνητο).

Όπως με την κρίση τους, αποκτούν επαγγελματικά δίπλωμα οδήγησης πολλά άτομα που στη συνέχεια μεταβάλλονται σε «λαίμηττους» της ασφάλτου, με την

ΚΡΙΣΗ ΝΑ ΕΧΟΥΝ

ΔΙΑΒΗΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

απόφαση της απαρτίας του υπουργείου Μεταφορών.

Αναθεωρείται το σύστημα

Την απαράδεκτη κατάσταση που υπάρχει σήμερα στη διεξαγωγή των εξετάσεων οδήγησης θα επιδιώξει να διορθώσει το υπουργείο Μεταφορών, αναθεωρώντας το σύστημα που εφαρμόζεται με μέτρα που θα αφορούν τόσο τους εξεταστές όσο και τους εκπαιδευτές οδηγών.

Η αντίληψη που επικρατεί τώρα στην ηγεσία του υπουργείου Μεταφορών είναι ότι:

- α) Πρέπει να γίνει επιλογή των εξεταστών, με καθορισμό

αριθμού και να δοθούν στους ίδιους οι απαραίτητες γνώσεις και εμπειρία.

β) Να δοθούν οι εξετάσεις οδήγησης σε αυτοκίνητο και οδήγηση ποδηλάτου.

γ) Για τις εξετάσεις ποδηλάτου να δοθούν οι απαραίτητες γνώσεις και η υποχρέωση να δοθεί η απαραίτητη εμπειρία.

δ) Πρέπει να αποδοθεί στο βιβλίο κριτηρίων για τους κανόνες οδήγησης και θεωρίας, δεδομένου ότι το βιβλίο στη μπάρα που χρησιμοποιείται σήμερα, εκτός του ότι περιέχει και δεδομένα κριτηρίων, δεν περιλαμβάνει κριτηρίων, για οδήγηση ποδηλάτου ή μετοπισκίτων. Εκδόσει το βιβλίο αυτό θεωρείται αναχρονιστικό, αφού έχει εκδοθεί από το 1968, πριν 22 δηλαδή χρόνια.

Τα παραπάνω μαζί με άλλες μελετώμενες μεθόδους θα υποβληθούν την άνοιξη στη Διεύθυνση του υπουργείου Μεταφορών μαζί από προσωπική εντολή του υπουργού Μεταφορών κ. Νικ. Γκαλιτσιάνης.

Δεν επιστρέφει ο σαλιγκάρος

Αν και ακόμα είναι πρόωπο να γίνει πρόβλεψη για τις λειτουργίες αναθεώρησης του συστήματος εξετάσεων οδήγησης οδηγών, οχημάτων και ποδηλάτων του υπουργείου αποκλείουν:

● Την επανέλευση του σαλιγκάρου στις εξετάσεις, δεδομένου ότι λείπουν χώροι στις υπηρεσίες Συγκοινωνιών για να πραγματοποιείται αυτή η διαδικασία.

● Την κατάργηση των εξετάσεων, δεδομένου ότι, αντί να περιοστωθεί, θα οργιάσει το «λάδωμα», αφού δεν θα είναι δυνατόν να ελεγχθεί η νομιμότητα χορήγησης διπλωμάτων από τις ιδιαίτερες σχολές οδήγησης.

και το τυπικό πάνε ζευγαρικά: όταν θέλουμε να πούμε κάτι παραπάνω, προσθέτουμε ένα συμπληρωματικό σημείο. Ο μη-σημαδεμένος όρος ονομάζεται βαθμός μηδέν της αντίθεσης· δεν είναι ένα μηδέν είναι μια απουσία που σημαίνει· δείχνει τη δύναμη όλων των σημειακών συστημάτων που παράγουν την έννοια "με το τίποτα"². Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι οι δύο μορφές μπορούν να προσδιοριστούν μόνο η μια σε εξάρτηση από την άλλη και δεν συνιστούν απομονωμένες μορφές αλλά έναν τύπο οργάνωσης που τις αγκαλιάζει. Μ' άλλα λόγια, αν εξετάσουμε την οργανωτική δομή των δημοσιευμάτων, σχεδόν συστηματικά, με ελάχιστες εξαιρέσεις, ο ένας από τους όρους της διχοτομίας απουσιάζει (στη συγκεκριμένη περίπτωση οι άνδρες δεν αναφέρονται ρητά αλλά είναι παρόντες ως το αντίθετο των γυναικών, (πχ η αναφορά στις γυναίκες ως *πιο* αφοσιωμένες στην οικογένεια, ή *πιο* κακοπληρωμένες εξυπονοεί ότι η σύγκριση γίνεται με τους άνδρες που αποτελούν το μέτρο). Αυτό σημαίνει ότι το αντικείμενο "άνδρας" ως σημείο αναφοράς είναι παρόν μέσω ενός αριθμού αντιθέσεων που δεν εκφέρονται συνήθως και μόνο συνειρμικά μπορεί να ανασυσταθεί. Η *επιλογή* των μορφών αυτών, κατά την προβληματική της Guillaumin, δεν είναι απαραίτητη αφού υπάρχουν και άλλες εναλλακτικές λύσεις, αλλά συνιστά *ιδεολογική επιλογή* καθώς θεωρεί ότι στην "ονομάτιση", ως αρχική πράξη αντίληψης του Εαυτού και του Άλλου, συναντάμε τη "ρατσιστική" και "σεξιστική" οργάνωση της γλώσσας.

Όπως έχουμε ήδη αναφερθεί εκτενώς, η ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποίησε η Guillaumin είχε καταδείξει ότι μόνο ο λευκός ενήλικος άνδρας της αστικής τάξης συνιστά το Εγώ του κοινωνικού λόγου, ενώ οι γυναίκες, οι κατηγορίες των φυλών, των τάξεων, της ηλικίας, της εθνικότητας ή της θρησκείας που διαφοροποιούνται από την κοινωνική νόρμα, όπως επίσης και οι κατηγορίες της κοινωνικής απόκλισης (ψυχοπαθείς, εγκληματίες, τοξικομανείς κ.ά) συνιστούν τον Άλλον. Για παράδειγμα, η μορφή, "*Γυναίκα, κέρδισε το Λόττο*" ή "*Γυναίκα, ο εγκέφαλος της ληστείας*", "*Από γυναίκες διπλώματα για νταλίκες*" (όπως επίσης και "*Αλβανός λήστευσε πρατήριο...*", "*15χρονος μαχαίρωσε φίλο του*", "*Αστυφύλακας πυροβόλησε ψυχοπαθή*"), διαμέσου της μη-ύπαρξης της αντίστοιχης "*Αντρας, ο εγκέφαλος της ληστείας*", "*Αστυνομικός πυροβόλησε άντρα*" κλπ, θεωρείται ότι παραπέμπει στο φύλο, την εθνικότητα, την ηλικία, ή την ψυχική κατάσταση του "δρώντος προσώπου" ως κεντρικά για την ερμηνεία του

---

2. Αντίθετα για τον Cantineau (στο ίδιο, σελ. 116) το αρσενικό εμφανίζεται σημαδεμένο σε σχέση με το θηλυκό. Το σημάδι εξομοιώνεται με το εξαιρετικό και ο μη-σημαδεμένος όρος είναι το συχνό και το κοινότοπο (αρνητικό σημάδι).

Κ. ΕΛΛΗΝΙΑ 13/10/21

Η ΕΠΕΝΔΥΣΗ ΤΟΥ '60

Του ΚΩΣΤΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Φωτ. MAGNUM/ΑΡΕΙΡΟΝ. ΦΩΤΟ ΚΛΕΙΣΘΕΝΗΣ

ΚΑΙ ΤΩΡΑ ΔΙΑΛΕΙΜΜΑ ΓΙΑ ΝΑ ΠΙΕΙΤΕ...

«Μακάρι να πέθαινα πριν να γεράσω», τραγουδούσαν οι Χου στις αρχές της δεκαετίας του '60. Τα χρόνια πέρασαν κι η γενιά που μεγάλωσε με τις θεωρίες του δρ Σποκ και το όραμα της επανάστασης κοντεύει να γεράσει.

Είναι τώρα στην κορυφή της καριέρας της αλλά και στο βυθό των διαφυσμένων προσδοκιών της. Οι εξαιρέσεις, λίγες. Οι νέοι που θέλησαν να γκρεμίσουν τον κόσμο και να χτίσουν έναν καινούριο (χωρίς αρχιτεκτονικό σχέδιο και χωρίς άδεια οικοδομής) είναι τώρα «policy makers» και «opinion leaders», ελεύθεροι επαγγελματίες και οικογενειάρχες. Με κοιλίτσα και παιδιά ή διαζευγμένοι με τη μνηνία υποχρέωση της «διατροφής». Κάποιες στιγμές, ωστόσο, αφυπνίζονται, αντιδρούν και αιφνιδιάζουν: Σαν να θέλουν να είναι κάποιου είδους «χρυσές εφεδρείες»...

tam
tam

συμβάντος. Ακριβώς αυτός ο ορισμός της ετερότητας μέσα στο κοινωνικό σύνολο επιτρέπει ταυτόχρονα την αναγνώριση του Κοινωνικού Εγώ: η απουσία αναφοράς σημαίνει ότι στη επεξεργασία της πληροφορίας το Εγώ προσδιορίζεται από τις προσωπικές του (ιστορικές και ψυχολογικές) ιδιαιτερότητες και η πληροφορία που οργανώνει το νόημα του συμβάντος επικεντρώνεται στον εαυτό της και όχι στην κατηγορία του δρώντος προσώπου.

Η ανάγνωση των δημοσιευμάτων του corpus, και η διασταύρωση των ίδιων στοιχείων στα σώματα των εφημερίδων, επιβεβαίωσε τη θεώρηση της Guillaumin, αφού στην επεξεργασία της πληροφορίας, διακρίνονται πάντα δύο επίπεδα: το ένα παραπέμπει στην ανθρωπότητα γενικά (εξυπονοώντας τους ενήλικους άνδρες), το άλλο στην ιδιαιτερότητα της ομάδας των γυναικών (όπως επίσης και των κατηγοριών των φυλών, των τάξεων, της ηλικίας, της εθνικότητας, της κοινωνικής απόκλισης ή της θρησκείας κλπ που διαφοροποιούνται από την κοινωνική νόρμα). Στην πρώτη, ο άνδρας (αντικείμενο της πληροφορίας) έχει προσωπικά χαρακτηριστικά (επαγγελματικά, ψυχολογικά, σωματικά). Στη δεύτερη, το σημαντικό είναι ότι στην περιγραφή του ατόμου, κατά κανόνα, όλα τα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται αποτελούν χαρακτηριστικά που αποδίδονται στην κατηγορία "γυναίκα" και δεν υπεισέρχονται "ελεύθερα" χαρακτηριστικά παρά μόνο αντεστραμμένα.

Ετσι, το "αρσενικό" φέρει τη συνέμφαση του γενικού που δεν την εγκαταλείπει ούτε όταν αναφέρεται στο ανδρικό φύλο, αφού δεν παύει ταυτόχρονα να προσδιορίζει το ανθρώπινο είδος. Το "αρσενικό" μ' αυτήν την έννοια δεν είναι περιοριστικό αλλά δευτερευόντως και μόνο ευκαιριακά, κατηγοριακό³. Αντίθετα ο όρος "γυναίκα" προσδιορίζει αποκλειστικά το θηλυκό γένος και σε καμία περίπτωση την ανθρωπότητα⁴. Μ' αυτήν την έννοια, ο άνδρας φέρει το σύνολο του

---

3. Αντρας, ανήρ: ενήλικος ανήρ, σύζυγος, προστάτης της οικογένειας, ο άρρεν άνθρωπος προς αντιδιαστολή προς τη γυναίκα, ο άνθρωπος προς αντιδιαστολή προς τους θεούς, δηλωτικόν ηλικίας προς αντιδιαστολή προς τον νεανία, ο έχων το κατ' εξοχήν γνώρισμα του ανδρός, ανδρείος, γενναίος, άφοβος, αντιδιαστέλλεται προς το άνθρωπος, δειλός ανάνδρος, όθεν ως επιδιορισμός τιμητικός κατά παράθεσιν εις ονόματα δηλούντα αξίωμα, ανδρών έργα (τιμής, σεβασμού αξία), ο εραστής, γενικά άνθρωπος οιοσδήποτε, ο ανήρ ως άτομο, πολίτης, πολεμιστής, συγγενής, στρατιώτης, οπλίτης (Λεξικό Δημητράκου).

4. Γυναίκα, γυνή: ο θήλυς άνθρωπος, γυνή ώριμος για γάμο, σύζυγος, γυνή υπηρετούσα άλλα πρόσωπα, το θήλυ ανθρώπινο γένος, γυνή θνητή εν αντιθέσει προς θεάν, η έχουσα ήδη αναπτυγμένην σωματικήν διάπλασιν εν αντιθέσει προς το παιδικήν, νόμιμος γυνή, αντίθετο του παρθένος, εταιρα (Λεξικό Δημητράκου).

Φούστα στο ποντιουμ

□ ΟΠΩΣ μας τηλεγραφεί ο Γιώργος Γεμενάκης από το Λονδίνο, για πρώτη φορά στην 250χρονη ιστορία του Κόβεν Γκάρντεν βιώσιμη, γυναίκα διευθυντής ορχήστρας. Κι αυτή δεν είναι η μόνη καινοτομία: η Σων Έντουαρντς (στη φωτογραφία) είναι μόλις 28 ετών... Ήδη ανασκουμπώθηκε κι έπιασε δουλειά και τον ερχόμενο μήνα θα διευθύνει την όπερα του Μάικλ Τίππετ «Ο γόρδιος κήπος». «Δεν νομίζω ότι έκανα τίποτε παραπάνω από τη δουλειά μου», λέει η μίς Έντουαρντς που δεν θεωρεί τον εαυτό της σαν σπάνιο ή περίεργο φαινόμενο επειδή είναι γυναίκα διευθυντής ορχήστρας. «Γι' αυτό παραξευθεθήκα όταν προχτές αφού ήρθα (στο Κόβεν Γκάρντεν) διάβασα τα διαφημιστικά φυλλάδια που έλεγαν ότι είμαι η πρώτη γυναίκα κ.λπ. κ.λπ. Εγώ ενδιαφέρομαι να κάνω τη δουλειά μου όσο μπορώ καλύτερα, και το ότι είμαι γυναίκα είναι κάτι που δεν έχει σχέση με τη δουλειά...». Σε ηλικία 24 ετών η μίς Έντουαρντς ήρθε πρώτη στο διεθνή διαγωνισμό του Ληντς (1984) για τον καλύτερο νέο μαέστρο. Μουσική σπούδασε στο Μάντσεστερ και μετά στο φημισμένο Κονσερβατουάρ του Λένινγκραντ. Ας σημειωθεί ότι στη Σοβιετική Ένωση οι γυναίκες μαέστροι δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, το παράξενο είναι η φοβησιά τους. Φορούν σακάκι ρεντιγκότα και μακριά φούστα...

"Φούστα στο πόντιουμ" (Τα Νέα 5/3)

Τίτλος που χρησιμοποιεί τη μετωνυμία (ένδυμα αντί φύλου) προκειμένου να παραγάγει μια "ελαφριά" είδηση με ψυχαγωγικό στόχο.

ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ

Και στα
Λύκεια
καταλήψεις

Παρασκευή 23 Νοεμβρίου 1990

Απογευματινή Αδέσμευτη Εφημερίδα

Αρ. φύλλου 4810 Έτος 16ο - Δρχ. 100

Η Θάτσερ έφυγε σαν... άντρας!

Η ΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Εγκώμια για τη στάση της,
αλλά και σαμπάνιες στην ΕΟΚ

6 ΕΛΛΗΝΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΧΟΛΙΑΣΤΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

νοήματος είναι το μη ειπωμένο, το άρρητο στις κατά φύλο κατηγορίες και δεν κατηγοριοποιείται. Βέβαια κάποιος θα μπορούσε να αντιτάξει ότι η έμφαση στο φύλο δεν υποδηλώνει αναγκαστικά υποτίμηση. Πράγματι, θεωρητικά, για την κατηγορία "γυναίκες" δεν υπάρχει υποτιμητικός όρος. Όμως, η λέξη "γυναίκα" λειτουργεί συχνά στο λόγο του Τύπου ως πλήρες και ολοκληρωμένο νόημα (και από αυτή την άποψη είναι κενή νοήματος), αφού από τη στιγμή που θα εκφωνηθεί, το νόημα του δημοσιεύματος προσηλώνεται σ' αυτήν και στη συνέχεια θεωρείται ότι όλα έχουν ειπωθεί (πχ "Γυναίκες κατευθύνουν τον προεκλογικό αγώνα στις ΗΠΑ", *Απογευματινή*, 10/1/88). Επίσης, στο λεξιλογικό πεδίο πολλά παράγωγα της λέξης "γυναίκα" έχουν υποτιμητική απόχρωση⁵, παραπέμποντας στην αδυναμία, την ανωριμότητα και μια έννοια του κοινότοπου ή έχουν συχνά υποτιμητικές σεξουαλικές συνεμφάνσεις που επισκιάζουν άλλα νοήματα προσδίδοντας στη κατηγορία γυναίκες όλα τα στοιχεία μιας "φυσικής" κατωτερότητας. Αυτές οι άρρητες υποτιμητικές συνδηλώσεις αποτελούν τακτικά το δημοσιογραφικό εύρημα της κατασκευής ενός "ενδιαφέροντος" τίτλου: "Το έτος των αποδήμων άρχισε με τις ...γυναίκες", (*Εθνος*, 31/1/88), "Οι γυναίκες παραπονούνται στον Γκορμπατσώφ", (*Τα Νέα*, 15/9/88), "Φούστα στο πόντιουμ" (*Τα Νέα*, 5/3/88), "Περισσότερο μυαλό έχουν οι γυναίκες κατά... τον κ. Γεννηματά" (*Καθημερινή*, 9/11/88) κλπ.

Ετσι, ακόμα και όταν ο παραγωγός του λόγου κάνει μια απόπειρα απελευθέρωσης από τον περιοριστικό στερεοτυπικό μηχανισμό, παραμένει εγκλωβισμένος στις ίδιες ασυνείδητες επιταγές, στη ίδια κατηγοριοποιό λογική αφού η αναγωγή μπορεί να πραγματοποιηθεί ακόμα και χωρίς να γίνει άμεση επίκληση στη στερεοτυπία αλλά ακριβώς φέρνοντας σε αντίθεση την ιδιαιτερότητα της ομάδας

---

5. Από το λεξικό του Δημητράκου, καταγράψαμε τις υποτιμητικές συνεμφάνσεις του λήμματος γυναίκα και των παραγώγων του: γυναίκα: επί ανδρών, ο δειλός, θηλυπρεπής, γυναικεῖος, γυναικεῖως, γυναικήσιος, γυναικήσια: ο γυναικώδης, γυναικήσιος πολλάκις καθ' υπονοούμενην ἀντίθ. πρὸς τὸ ἀνδρικός, ἀνδρείος, γυναικίζω: φέρομαι ὡς γυνή, ἔχω γυναικός ἦθος, μιμούμαι τι τὸ γυναικεῖον, γυναικοφέρνω, κιναιδιζέσθαι, γυναικούλα: γύναιον, ἀπλοϊκὴ γυναίκα, γυναικοδουλειά: τρόποι, λόγοι, ἐνέργειαι μικροπρεπεῖς, εἰς γυναίκας συνήθως προσιδιάζουσαι, ὅθεν εἰς ἀνδρας ἀνάρμοστοι, οἷον κεναὶ λογομαχίαι, διαβολαί, δ'ἀνάξια λόγου διενέξεις, γυναικοκάρδης: ὁ ἔχων καρδίαν γυναικός, δειλός, φοβισιάρης γυναικολογήματα: ομιλία εἰς γυναίκας ἀρμόζουσα, γυναικοκουβέντα (ἀντίθετο ἀντρίκια). Βλ. ἐπίσης σχετικὰ, Α. Φραγκουδάκη (1987β-1988-1989). Επίσης δὲν πρέπει νὰ υποτιμηθῶν, τὰ ταμπού που δημιουργοῦνται κατὰ τὶς διαφορὲς γενετήσιες καταστάσεις (ἀκάθαρτη) καὶ ἐκφράζονται στὴ γλῶσσα με διάφορους τρόπους καὶ ἡ συνεπαγόμενη πρόσδωση στὶς γυναίκες υπερφυσικῆς δυνάμης (ἐπικίνδυνη, βασκανικὴ, δαιμονικὴ δύναμη, μάγισσα) που τὶς καθιστὰ ἐνσάρκωση καὶ σύμβολο του πονηροῦ ἢ ἀντίθετα φορῆα υπερφυσικῶν καὶ θεῶν δυνάμεων (ἡ ἀγία γυναίκα, ἱέρεια, Παρθένος, ἀγνή κλπ).

Οι γυναίκες που δουλεύουν στη Δικαιοσύνη, έχουν πολλά προβλήματα
ΒΡΑΔΥΝΗ, 26/2/88

Όταν η Θέμις έχει παράπονα

Η Θέμις έχει προβλήματα. Και οι κριτέρες της γυναίκες, εργαζόμενες, μητέρες έχουν κι αυτές τα δικά τους προβλήματα. Κάθισαν, λοιπόν, προχθές το βράδυ, εκπρόσωποι όλων των γυναικών που δουλεύουν στην Δικαιοσύνη και τι έπαιναν. Εντόπισαν τα προβλήματα, πρότειναν λύσεις, ξεθύμαναν.

Η πρωτοβουλία άνηκε στην Ένωση Ελληνίδων Νομικών. Άλλα πήραν μέρος, εκπρόσωποι του δικαστικού σώματος, του Δ.Σ.Α. των συμβολαιογράφων, του προσωπικού.

Η Θέμιδα προχθές το βράδυ δεν είχε κέφια. Παράπονα είχε, παράπονα Συμφωνία με τα όσα επιβλήθηκαν, οι δικηγόρινες άποτελούν τον μεγαλύτερο όγκο των γυναικών που εργάζονται στη Δικαιοσύνη. Στους 12.500 δικηγόρους του Δ.Σ.Α. οι 4.000 είναι γυναίκες. Ο αριθμός αυξάνεται κάθε χρόνο - μπαίνουν 350 στο επάγγελμα και, για διάφορους λόγους, άποχτηρούν 150. Οι περισσότερες - κυρίως οι νέες - ύποασπασχολούνται σέ διάφορα γραφεία. Χαρακτηριστικό είναι όπως τόνισε η εισηγήτρια κ. Ζωή Τσακωνα, «πώς όταν ζητούνται νέες δικηγόροι από γραφεία, ή προυπάθεση είναι να γνωρίζουν γραμμομηχανή».

Δέν ύπάρχει, για τις μητέρες νομικούς, ένας παιδικός σταθμός για να τις ύπεπηρετεί, σύμφωνα με τó άσταθές ύπαρξό τους. Έπίσης, έλαχίστες γυναίκες δικηγόροι συνδικαλιζονται. Άπο τó 25 μέλη του Δ.Σ.Α. μόνον τέσσερις γυναίκες ύπάρχουν ενώ δέν ύπάρχει καμία γυναίκα πρόεδρος δικηγορικού συλλόγου. Κι άκόμη, άπο έλαχίστη έως άνύπαρκτη είναι ή παρούσα γυναικών στην σύνθεση των διοικήσεων των άσφαλιστικών φορέων.

Όσο για τó δικαστικό σώμα, σήμερα ύπερετούν 850 γυναίκες - δηλαδή τó 34,88% τού σώματος. Άπο αυτές μία είναι πρόεδρος εφετών και μία είσανγγελέας πρωτοδικών.

ΤΑ ΝΕΑ 15/1/88

Ο γενικός γραμματέας του ΚΚΣΕ Μιχαήλ Γκορμπατσώφ και η σύζυγός του Ρίσινα, κατά τη διάρκεια επίσκεψής τους, σε σουπερ-μάρκετ της πόλης Νορίλκ

Γυναίκες παραπονούνται στον Γκορμπατσώφ

ΜΟΣΧΑ 15. ΤΟ παράτονο τους ότι οι μεταρρυθμίσεις του Μιχαήλ Γκορμπατσώφ δέν επιφέρουν καμία αλλαγή στη θέση τους στη σοβιετική κοινωνία, εκγράφουν πολλές Σοβιετικές με επιστολές τους στον Τύπο.
«Η φωνή της γυναίκας ακούγεται μόνο στην κουζίνα», γράφει σε επιστολή της στο εβδομαδιαίο περιοδικό «Νέοι Καίροι», η Λάρισα Κουζνέτσου. Ζητώντας μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην ανδροκρατούμενη σοβιετική κοινωνία.

Εβδομήντα χρόνια μετά την επανάσταση, οι γυναίκες στη Σοβιετική Ένωση εξακολουθούν να αμειβονται λιγότερο από τους άνδρες για την ίδια δουλειά.
Σε άρθρο της που δημοσιεύτηκε στην «Πράβντα», με τίτλο «Γιατί δέν μπορώ να γίνω υπουργός», η Γιελένα Μπαρουλίνα επισημαίνει ότι, ακόμα κι αν καθόθονε να γίνει υπουργός, θα έπρεπε στο σπίτι της να είναι νοικοκυρά, σύζυγος και μητέρα, να πλένει πιάτα, να σιδερώει και να καθαρίζει το σπίτι της.

ΒΡΑΔΥΝΗ 12/5/88

Η άνεργία «πάει» στις γυναίκες

Η ΑΝΕΡΓΙΑ - ένα θλιβερό «πρόνιομα» για τις Έλληνίδες. Έπί δυο μέρες οι έπιστήμονες που έπέλεξαν ό Συνέσμος για τó Δικαιώματα της Γυναίκας και τó Γραφείο Άθηνών των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, συζήτησαν τó θέμα: «Προβλήματα τού γυναικείου πληθυσμού στην αγορά έργασίας», χθές και προχθές στά γραφεία της ΕΟΚ. Τούς εισηγητές συντόνισε ή Πρόεδρος τού Συνέσμου για τó Δικαιώματα της Γυναίκας κ. Άλγη Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου.

ΕΘΝΟΣ 31/1/88

Ο κόσμος

Το έτος των απόδημων άρχισε με τις ...γυναίκες

ΑΡΧΙΞΑΝ χτες οι τριήμερες εκδηλώσεις για τóτος της Απόδημης Ελληνίδας, σκέψη και πρωτοβουλία του Αρχιεπισκόπου της Μεγάλης Βρετανίας και Θουατίρων. Μετέχουν αντιπροσωπείες μωγενών, απ' όλο τον κόσμο και ή μεγαλύτερη άνω της Αμερικής, της οποίας ηγείται ο Αρχιεπίσκοπος Ιάκωβος.
Η πιο σημαντική εκδήλωση ήταν τó χτεσινό συνέδριο, στο οποίο εκτιμήθηκε ο ρόλος της

ΤΟΥ Α. ΤΣΙΡΙΓΩΤΑΚΗ
από τó ΛΟΝΔΙΝΟ

απόδημης Ελληνίδας στο παρελθόν και χαρακτηρίκαν οι ύποχρεώσεις της για τó μέλλον.
Το συνέδριο χαιρέτισε με ομιλία τού ο ύπουργός Απόδημου Ελληνισμού κ. Πετσάλλης, ύπογράμμισε τη σημασία που δίνει ή κυβέρνηση

στους Έλληνες της διασποράς, αλλά και στο ρόλο της Ελληνίδας στην καθημερινή ζωή. «Η πολιτική μας στον απόδημο έλληνισμό, τόνισε ο κ. Πετσάλλης, είναι καθαρά έθνική και μακριά από κομματικές επιρροές».
Ο πρόεδρος τού συνεδρίου, Αρχιεπίσκοπος Μ. Βρετανίας και Θουατίρων Μεθόδιος, χαρακτήρισε την απόδημη Ελληνίδα ηρωίδα μέσα στους αλλόφυλους και στους αλλόθρησκους, που κράτησε ζεστό τó ελληνικό στοιχείο.

με το μη προσδιορισμό ή γενικότητα της κυρίαρχης ομάδας (π.χ. "έξι άτομα, εκ των οποίων δύο γυναίκες και ένα παιδί, σκοτώθηκαν χθες σε ατύχημα", *Εθνος* 16/11/88, ή "Στο συνέδριο εκτός των εκπροσώπων των Ορθόδοξων Εκκλησιών έλαβαν μέρος και ειδικοί επιστήμονες από διάφορες Ορθόδοξες Εκκλησίες, κληρικοί και λαϊκοί, μοναχοί και μοναχές και αρκετές γυναίκες..." *Μεσημβρινή* 11/11/88, όπως επίσης "Το κείμενο... γράφτηκε από μια ομάδα έξι επισκόπων... και με τη βοήθεια πέντε μελετητών και δύο γυναικών συνεργατών", *Καθημερινή*, 23/4/88).

Ακολουθώντας, πιο συγκεκριμένα την τυπολογία της Guillaumin ως προς τις βασικές "στρατηγικές ονομάτισης", συναντάμε συνέχεια, τόσο τη σταθερή ταυτολογική μορφή όπου επαναλαμβάνεται (και άρα τονίζεται) ότι μια γυναίκα είναι γυναίκα, ακόμα και αν το γραμματικό γένος το καταδεικνύει σαφώς (πχ "η Ελληνίδα γυναίκα" *Εθνος*, 9/3/88, "Η εργαζόμενη Ελληνίδα γυναίκα", *Μεσημβρινή* 9/3/88), (ή ότι κάποιος είναι μαύρος, εβραίος, τσιγγάνος, Αραβας, παιδί, ή Τούρκος, ακόμα και αν αυτό το γεγονός δεν προσθέτει πληροφορία) όσο και τη "στρατηγική" της αντικατάστασης όπου η λέξη μπορεί να αποσιωπάται ή να παραλείπεται από την πληροφορία και εμφανίζεται μόνο υπό μορφή υποκατάστατου και, είτε η ονομάτιση πραγματοποιείται με τη μνεία μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων και αναφορά στα κλασικά γυναικεία χαρακτηριστικά⁶, είτε με τη χρήση μιας ή περισσότερων στερεότυπων ιδιοτήτων

---

6. "Γυναίκες μας λείπει αυτοπεποίθηση" (*Ελευθεροτυπία*, 29/1/88), "Για να καθόμαστε την ώρα της δουλειάς" (*Ελευθεροτυπία*, 27/11/88), "Η ανθρωπιά είναι γένους θηλυκού" (*Βραδυνή*, 21/1/88), "Η απόδημη Ελληνίδα λαμπάδα του έθνους" (*Μεσημβρινή* 3/2/88), "... ο νεοκλεγεύς πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας κερδίζει αμέσως άριστες εντυπώσεις, όπως και η χαμογελαστή, λεπτή δικηγόρινα γυναίκα του" (*Καθημερινή*, 16/3/88), "Μια ακόμη επώνυμη παρουσία, που με τη διακριτικότητα και τη γοητεία της κέρδισε την προσοχή του φακού - η κυρία Λ. Εβερτ, ενώ παρακολουθεί την απονομή του Χρυσού Μεταλλίου" (*Καθημερινή*, 16/3/88) "Περιζήτητες, μαθαίνουμε, έχουν γίνει οι μαστόρισσες της Καλαμάτας,... είναι άλλωστε από τις πιο κατάλληλες δουλειές για την έμφυτη γυναικεία καλαισθησία το βάψιμο των τοίχων και των κουφωμάτων" (*Καθημερινή*, 23/7/88), "Πέρασαν κι αν πέρασαν από δω νομάρχες. Κανείς τους δε είχε τα κότσια να εφαρμόσει το Νόμο. Όλοι τους έκαναν τα στραβά μάτια γι' αυτό και ξετσιπωθήκατε εντελώς. Και να που βρέθηκε μια γυναίκα τολμηρή και μυαλωμένη και σας είπε στοπ! Ως εδώ και μη παρέκει. Στην αρχή κοροϊδεύατε και συνεχίζατε τα γνωστά σας. Τώρα που το λόγο τον έχουν οι μπουλντόζες σας κακοφαίνεται. Εύχομαι να σας τα γκρεμίσει όλα. Θεε και κάτι ακόμα; Αν είναι να σωθεί τούτος ο τόπος και να γίνει κάποτε επιτέλους κράτος και όχι αλάνα όπως είναι σήμερα, αν είναι να εφαρμοστούν οι νόμοι, να δουλέψει η δικαιοσύνη, να σταματήσει η ρεμούλα, το λάδωμα, η εξαχρίωση, η απάτη κι όλα τ' άλλα που κάνουν όσους ακούν Ρωμαίικο να φτύνουν τρεις φορές τον κόρφο τους, μόνο οι γυναίκες είναι άξιες να το κάνουν. Είναι πιο φρέσκιες και πιο αγνές. Κι έχουν και την όρεξη. Οι άντρες ξοφλήσαμε κι είναι καιρός πια να τους παραδώσουμε το τιμόνι. Αν δεν ήσουν τόσο παθιασμένος από τα νιτερέσα σου, θα χειροκροτούσες τη νομαρχίνα και θα μακάριζες το Μωριά που την έχει", από τη στήλη *Διαπιστώσεις* του Ν. Πολίτη,

Σεμινάριο για «θηλυκά» ...μυαλά!

«Άρχισε χθές το πρόγραμμα του ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ με τίτλο «Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΜΑΝΑΤΖΕΡ». Την έναρξη του σεμιναρίου κήρυξε ο γενικός διευθυντής του ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ, κ. Δημήτρης Πεπελάσης μαζί με την κα Χριστίνα Σακελλαρίδη Α' αντιπρόεδρο του Έμπορικού και Βιομηχανικού Έπιμελητηρίου Αθηνών (φωτό).

Ο κ. Δημ. Πεπελάσης αναφερόμενος στους λόγους που οδήγησαν το ΕΛ.ΚΕ.ΠΑ στο σχεδιασμό αυτού του προγράμματος, τόνισε ότι είναι γνωστό πως υπάρχει κοινωνική άδικια σε βάρος των γυναικών και πως έχουν γίνει προσπάθειες για τον περιορισμό της. Το κλειδί όμως στην ισότιμη ένταξη δεν βρίσκεται μόνο στην άπλη άναγνώριση των ίκανοτήτων της γυναίκας ή στις νομοθετικές ρυθμίσεις, αλλά στους ψυχρούς νόμους της αγοράς καθώς με την καλύτερη άξιοποίηση του γυναικείου δυναμικού, κενώνεται η σπατάλη παραγωγικών δυναμικών και επενδύουμε στο μέλλον.

Στο πρόγραμμα συμμετέχουν 25 γυναίκες μνάτζερ.

ΕΠΙΧΡΕΜΑΤΑ 10/11/88

«Οι γυναίκες είναι πιο δυναμικές»...

ΕΦΗΜΕΡΙΔΗ 5/5/

ΜΙΛΑΕΙ ΣΤΗΝ «Κ» Η ΜΑΡΙΑ ΠΑΤΡΙΚΑΛΑΚΗ, ΣΤΕΛΕΧΟΣ ΤΗΣ «ΑΒΕΖ»

Η πορεία της Μαρίας Πατρικαλάκη στο επιχειρηματικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης είναι, όντως, εντυπωσιακή. Μέσα σε μια πενταετία και παρά τη νεαρή της ηλικία, διαδραματίζει αποφασιστικό ρόλο στη βιομηχανία ζυμαρικών ΑΒΕΖ Α.Ε. και ταυτόχ-

της **ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΛΑΪΤΖΟΓΛΟΥ**

ρονα συμμετέχει από φέτος στη διοίκηση του κορυφαίου επαγγελματικού οργάνου του κλάδου, τον Σύνδεσμο Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος. Η ίδια, πάντως, τα αντιμετωπίζει όλα αυτά με αρκετή... ψυχραιμία.

«Μπορεί να ξεκίνησα το 1986 να ασχολούμαι ενεργά με την επιχείρηση, αλλά από πολύ μικρή άκουγα μέσα στο σπίτι όλα...

Η Μαρία Πατρικαλάκη, υπεύθυνη του οικονομικού τμήματος της βιομηχανίας ζυμαρικών ΑΒΕΖ, είναι η πρώτη γυναίκα η οποία εξελέγη στη διοίκηση του Σύνδεσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος.

...Η κ. Πατρικαλάκη μπορεί να μιλάει άνετα για τους οικονομικούς δείκτες και την εξέλιξη της εταιρίας, αλλά είναι εξαιρετικά φειδωλή στις εκφράσεις όταν η κουβέντα ξαναγυρνάει στην ίδια. Πώς αντιμετωπίσαν, αλήθεια, έναν νέο άνθρωπο στις διοικητικές βαθμίδες της επιχείρησης, που τυχαίνει να είναι και γυναίκα;

«Ποτέ δεν είχα πρόβλημα παραδοχής ή αποδοχής, τονίζει η κ. Πατρικαλάκη. Ίσως σε αυτό να συνετέλεσε το γεγονός ότι ήμουν από πολύ μικρή μέσα σε αυτήν (σ.σ. είναι ανιψιά του κ. Μήκα). Βέβαια, μπορεί να είπαν κάποια στιγμή, «είναι πολύ μικρή για να ασχοληθεί με αυτά», αλλά σοβαρά προβλήματα δεν αντιμετωπίσα. Πιστεύω ότι σήμερα δέχονται πιο άνετα τις γυναίκες επιχειρηματίες. Άλλωστε, είναι σωστό αυτό που λέγεται, ότι οι γυναίκες είναι πιο δυναμικές, παίρνουν πιο γρήγορα αποφάσεις και δεν αναβάλλουν».

κατ' αντιστροφήν⁷. Η λογική της αντιστροφής των στερεοτύπων φαίνεται πολύ συχνά στην τιτλοφόρηση ορισμένων δημοσιευμάτων όπου συνοψίζεται τυπικά ο πυρήνας της "είδησης" που αντιπροσωπεύει το μεγαλύτερο ειδησεογραφικό ενδιαφέρον: τίτλοι όπως, "Γυναίκες στις μπίζνες" (*Ελευθεροτυπία*, 12,13,14/4/88), "Η επιτυχία είναι γένους θηλυκού", "Η πρώτη γυναίκα παπάς" (*Καθημερινή*, 6/10/88), "Οι γυναίκες της Ευρώπης στην εξουσία" (*Καθημερινή*, 23/9/88), "Οι γυναίκες έχουν στόχους" (*Ελευθεροτυπία*, 6/3/88), "Οι γυναίκες στα κέντρα αποφάσεων" (*Βραδυνή*, 10/5/88), "Γυναίκες και δύναμη" (*Βραδυνή*, 1/10/88), "Οι γυναίκες παίρνουν αποφάσεις" (*Μεσημβρινή*, 30/9/88) κλπ, λειτουργούν έτσι ώστε να αυξάνεται η ειδησεογραφική αξία μιας ιστορίας αντιπαραθέτοντας δύο φαινομενικά αντικρουόμενα ή αντίθετα θέματα αποτελώντας μια ακριβή ένδειξη συνδήλωσης αντεστραμμένων στερεοτύπων. Στην πραγματικότητα, η αντιστροφή του στερεοτύπου δεν μπορεί παρά να προσθέσει ένα νέο στερεότυπο στους κώδικες, στα στερεότυπα δηλαδή που υποτίθεται ότι εξορκίζει: "...εργάτισσα της φάμπρικας που μάχεται με σερνικό τρόπο για τα δίκια της και για καλύτερη κοινωνία..." (*Εθνος*, 9/3/88) ή "Πιο ισχυρό το ...ασθενές φύλο. Ερευνες που καταρρίπτουν το μύθο της υπεροχής των αρσενικών" (*Ελευθεροτυπία*, 23/8/88).

Με τον ίδιο τρόπο, η χρήση του όρου "θηλυκό" σε τίτλους όπως, "Σεμινάρια για θηλυκά μυαλά" (*Βραδυνή*, 10/11/88), "Η ανθρωπιά είναι γένους θηλυκού!" (*Βραδυνή*, 20/12/88), "Η ανεργία είναι θηλυκιά" (*Βραδυνή*, 1/3/88) κλπ., νομιμοποιεί μια ευθεία αναλογία μεταξύ ανθρώπινου είδους και φύσης. Η χρήση των όρων "αρσενικό" - "θηλυκό" στη θέση των "γυναικείο" και "ανδρικό" συνδηλώνει ήδη ότι ενδιαφερόμαστε αποκλειστικά για τη φύση των ανθρώπων και ότι η πραγματικότητα της κοινωνίας εξαρτάται από τη βιολογία ή ότι η ανθρώπινη κοινωνία ανάγεται στα ένστικτα. Και δεδομένου ότι κατά κανόνα στον αθηναϊκό Τύπο έχουμε μόνο χρήση του επιθέτου "θηλυκό" (και όχι του αντιστοιχού

Καθημερινή, 20/3/88). Με τον ίδιο τρόπο η εφημερίδα μπορεί αντίστοιχα να δώσει έμφαση στην ανωριμότητα [των παιδιών], την κουτοπονηριά [του Αρβανίτη], την τσιγκουνιά [ενός εβραίου] κλπ.

7. "Η Σιμόν Βειλ, η πρώτη γαλλίδα που άλωσε τους μέχρι τότε ανδροκρατούμενους υπουργικούς θώκους... εργάστηκε σκληρά ... κέρδισε με το σπαθί της και τις αναμφισβήτητες ικανότητές της την εμπιστοσύνη όλων των αρρένων συναδέλφων της, ... εξίσου μαχητική και αποφασιστική με αυτούς" (*Καθημερινή* 16/10/88), "Θάσσερ: Η γυναίκα του 20ου αιώνα!... σε πρόσφατο σχόλιό τους οι "Ταίμς της Νέας Υόρκης" τη χαρακτηρίζουν πραγματικά δυνατή, αποφασιστική, με γρήγορες σκέψεις και στέρεες κρίσεις" (*Απογευματινή*, 17/1/88). Όπως επίσης μπορεί να συναντήσουμε εκφράσεις που τονίζουν τη γενναιοδωρία ενός εβραίου, την εξυπνάδα ενός Ποντίου, την ωριμότητα ενός παιδιού, την εντιμότητα ενός τσιγγάνου κλπ.

ΑΠΟΣΤΡΑΤΙΩΤΗ
10/1/88

Γυναίκες κατευθύνουν τον προεκλογικό αγώνα

Στην προεκλογική εκστρατεία για την αμερικανική προεδρία οι διάφοροι υποψήφιοι χρησιμοποιούν πλέον γυναίκες σε πόστα τα οποία ήταν προηγουμένως αποκλειστική δουλειά των ανδρών. Με πολύ διακριτικές ενέργειες οι γυναίκες κατέλαβαν τα σημαντικά αυτά πόστα και θα παίξουν έτσι σημαντικότατο ρόλο στη διαμόρφωση των αποτελεσμάτων των εκλογών του Νοεμβρίου του 1988.

Ο Δουκάκης

Ο ελληνικής καταγωγής υποψήφιος Μάικλ Δουκάκης έχει ως διευθύντρια του προεκλογικού του αγώνα μια γυναίκα, ενώ γυναίκες κατέχουν τη θέση του εκπροσώπου Τύπου για το γερουσιαστή Μπριμ Ντούλ και τον ήδη αντιπρόεδρο Τζωρτζ Μπους. Βοηθούς διευθυντές γυναίκες έχουν οι υποψήφιοι βουλευτές Ρίτσαρντ Γκέραρντ του Μισούρι και ο κυβερνήτης Μπρους Μπράιτ της Αριζόνα.

Επάγγελμα

θέβαια, το φαινόμενο δεν είναι καινούργιο, γιατί οι Αμερικανίδες γυναίκες από δω και πολλά χρόνια προσφέρουν στην προσπάθεια πολλών υποψηφίων. Η διαφορά είναι όμως πως ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν ήταν συμπρωταρχικό ή ευκαιριακό, ενώ τώρα γίνεται πάνω σε οργανωμένη και επαγγελματική βάση.

Μερικά απ' αυτά τα παραδείγματα του παρελθόντος είναι η Τζην Ουέιγουντ που ήταν πρόεδρος της Επιτροπής προεκλογικού αγώνα του γερουσιαστή Τζωρτζ Μακγκόθερν το 1972 και η Λαν Ουέιλερ, που ήταν συμπρόεδρος της αντίστοιχης επιτροπής του Ρουζβέλτ Μακκάρθρι το 1968. Αυτές όμως οι γυναίκες ήταν μάλλον η εξαίρεση.

Επανάσταση

Το 1988 είναι, αντίθετα, μια επανάσταση στον τομέα αυτό, λόγω κυρίως του είδους των ρόλων που έχουν ανατεθεί στις γυναίκες και μάλιστα σε γυναίκες με εκπληκτικά ταλέντα. Διαρακτικότητα, υψηλό ήθος και με απαιτήσεις να καταφέρουν ήδη - τα κεντρικά πρόσωπα της προεκλογικής στρατηγικής των ανδρών που εκπροσωπούν.

Το εντυπωσιακότερο δείγμα αυτής της επανάστασης είναι η επιλογή, τον περασμένο Οκτώβριο, απ' το δημοκρατικό υποψήφιο Μάικλ Δουκάκη της Σούζαν Εστριχ ως επικεφαλής της προεκλογικής του καμπάνιας. Πρόκειται για την πρώτη γυναίκα στην ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών, που αναλαμβάνει αυτό τον επικίνδυνο και κορυφαίο ρόλο.

Η κ. Εστριχ, 35 ετών, είναι απ' τις χαρακτηριστικότερες εκείνες περιπτώσεις επαγγελματιών που ξεχώρισαν μέσα στο χώρο της πολιτικής, δοκιμασμένη σε δυο-τρεις προεκλογικές εκστρατείες, για γερουσιαστική θέση ή για θέση βου-

Η Σούζαν Εστριχ κατευθύνει την προεκλογική εκστρατεία του Μάικλ Δουκάκη.

Ο Μονταίη, ο Μπους και ο Εντ. Κέννεντυ χρησιμοποιούν γυναίκες διευθυντές των γραφείων τους, αλλά και στους επικεφαλής της εκστρατείας τους.

λετή. Υπήρξαν προεκλογικές εκστρατείες επί εθνικών ζητημάτων για το γερουσιαστή Έντουαρντ Κέννεντυ, στη Μασαχουσέτη το 1980, υποδιευθύντρια της Εθνικής Επιτροπής των Δημοκρατικών το 1984 και ανώτερος πολιτικός σύμβουλος του Ουάσινγκτον Μονταίη στις εκλο-

γές, επίσης, του 1984. **Ο Μονταίη** Η προεκλογική εκστρατεία του Μονταίη ήταν ένα βασικό θέμα για πολλές γυναίκες που κινούνται τώρα ενεργά μέσα στο χώρο του Δημοκρατικού Κόμματος. Το ίδιο συνέβη και με τις μεσο-εκλογές

του 1988, όταν οι γυναίκες κέρησαν πολλές θέσεις-κλειδιά σε πολλές εκλογικές προσπάθειες για τη Γερουσία και τη Βουλή των Αντιπροσώπων.

Αποφεύγοντας να δώσουμε τώρα μάλιστα όλων των γυναικών που μετέχουν σ' αυτή την προεκλο-

“
Η Σούζαν
Εστριχ
διευθύνει
την
εκστρατεία
του Μάικλ
Δουκάκη
”

γική εκστρατεία καταλήγουμε απλά σ' ένα συμπέρασμα. Οι οι γυναίκες έριξαν ένα ακόμη ανδρικό κάστρο. Σ' αυτό τις βοήθησε όμως, στο μεγαλύτερο σημείο, ένας άνδρας, ο Μάικλ Δουκάκης, που τονάτιρε πολύ στη συμπόθεια που μπορούν να δείξουν γι' αυτόν οι γυναίκες.

"αρσενικό") για την παραγωγή του ρητορικού τεχνάσματος της ταύτισης του γένους του ονόματος (πχ "η ανεργία") με το φύλο των αναφερομένων προσώπων ("οι γυναίκες πλήττονται από ανεργία"), συνδηλώνεται για άλλη μια φορά ότι οι γυναίκες έχουν στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων μια ιδιαίτερη σχέση προσδιορισμού με τη φύση.

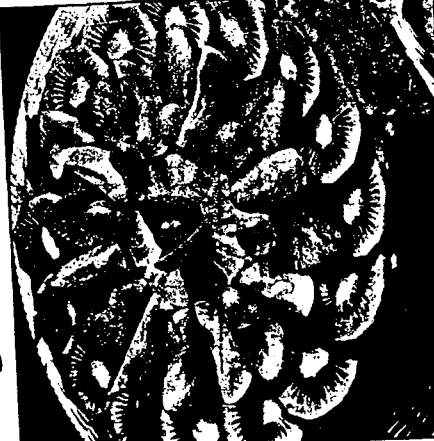
Κατά συνέπεια, η κατηγοριοποίηση των γυναικών, ως ιδεολογική διαδικασία αναγωγής, "παραπέμπει κάθε πιθανή πολυπλοκότητα στη γενικότητα μιας ομάδας και περικλείει κάθε πιθανή κοινωνική και προσωρινή ρευστότητα σ' έναν απόλυτο ορισμό, στα όρια ενός χαρακτήρα που είναι από μόνος του αιτία, αποτέλεσμα και λειτουργία" (Guillaumin, 1972:183-184). Μ' αυτήν την έννοια, η δημοσιογραφική γλώσσα "μιλώντας" συνεχώς για "γυναίκες και εξουσία" "γυναίκες και εργασία" "γυναίκα και..." και όχι εξίσου για τις δραστηριότητες γυναικών και αντρών διαχωρίζει συνεχώς τα φύλα και αντιμετωπίζει το "ανδρικό" ως γενική κατηγορία και τις γυναίκες ως το ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηρισμένο "θηλυκό", θέτοντάς τες έμμεσα σε αντίθεση ή εκτός του κοινωνικού συστήματος τη στιγμή που υποτίθεται ότι αναλύει τη θέση τους μέσα σε αυτό. Για παράδειγμα, η συνεχής χρήση του ενικού στον αθηναϊκό Τύπο (η "Γυναίκα")⁸, νομίζουμε ότι περιβάλλει τις γυναίκες με μια έννοια γενικότητας και υπογραμμίζει ακριβώς την εντύπωση ότι δεν πρόκειται για άτομα ενταγμένα σε συγκεκριμένες ιστορικοκοινωνικές σχέσεις, αλλά είτε πρόκειται για οικουμενικές αξίες είτε κάθε αναφορά στη "γυναίκα" παραπέμπει στην "αναλλοίωτη και διαφορετική της φύση", ακινητοποιώντας την υπάρχουσα κοινωνική τάξη πραγμάτων.

---

8. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε μερικούς από τους αναρίθμητους ανάλογους τίτλους που εμφανίζονται στο corpus: "Σύνοδος του ΟΗΕ για τη Γυναίκα" (*Καθημερινή*, 16/2/88), "Γυναίκα και Τέχνη" (*Καθημερινή*, 6/1/88), "Ένα από τα "ασυμβίβαστα" της γυναίκας" (*Καθημερινή*, 2/8/88), "Γυναίκα και Εκπαίδευση" (*Καθημερινή*, 8/10/88), "Η γυναίκα και η βία στο χώρο δουλειάς" (*Ελευθεροτυπία*, 11/3/88), "Γυναίκα, διαφήμιση και οικογένεια" (*Βραδυνή*, 21/1/88), "Στατιστικά δεδομένα και γυναίκα" (*Βραδυνή*, 20/10/88), "Γυναίκα και δουλειά" (*Βραδυνή*, 12/10/88), "Εκδηλώσεις για τη γυναίκα" (*Τα Νέα*, 2/3/88), "Συνέδριο για τη θέση της γυναίκας στην εργασία" (*Τα Νέα*, 12/10/88).

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΠΡΟΤΟΜΑΤΑ ΑΜΑ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ 364 ΗΜΕΡΕΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Εργαζόμενα Αυτή η άγνωστη

ΔΙΑΤΡΟΦΗ - ΥΓΕΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΟΙΤΙΕΣ ΤΟΥΣ

Το φρούτο δεν προσκομίζουν μόνο από τις εσπερίδες της εστιαίας, αλλά και από τις εσπερίδες, αλλά και από τις εσπερίδες...

Ας πάρουμε τις **ΦΡΟΥΤΑ**. Είναι από τα στοιχεία καλύτερα διατεθειμένα για τον οργανισμό, γιατί περιέχουν υδατάνθρακες, πρωτεΐνες, βιταμίνες, μέταλλα και άλλα στοιχεία που είναι απαραίτητα για την υγεία.

Το **ΜΑΣΛΙΝΟ** είναι ένα από τα καλύτερα λίπη που υπάρχουν. Είναι πλούσιο σε βιταμίνες και μέταλλα, και βοηθάει στην πέψη και στην απορρόφηση των θρεπτικών ουσιών.

Το **ΒΕΡΝΙΚΟ** είναι ένα από τα καλύτερα είδη κρέατος που υπάρχουν. Είναι πλούσιο σε πρωτεΐνες και βιταμίνες, και βοηθάει στην ανάπτυξη του οργανισμού.

Αναγνωρίστε από τον τρόπο που εργάζονται οι γυναίκες στην εργασία τους, ότι η εργασία τους είναι πολύ διαφορετική από αυτή των ανδρών.

Οι γυναίκες εργάζονται σε θέσεις που απαιτούν περισσότερη προσοχή και ακρίβεια, και συχνά εργάζονται σε θέσεις που είναι πιο επικίνδυνες από αυτές των ανδρών.

Πορεία στην έρημο

Είχε η Ελισαβέτ Κορνό Σελόν, μέλος στο Δεξιό Συναγερμό Γαλλίας, το 1938: «Είπα: πού να πάω; Πού να πάω; Πού να πάω;»

Η Κορνό Σελόν ήταν μια γυναίκα που ήθελε να δοκιμάσει τον εαυτό της στην έρημο. Ήταν μια γυναίκα που ήθελε να γίνει μια εξερευνητή.

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΜΕΛΕΤΩΝ - ΣΤΑΥΡΟΣ

Πρόκειται για μια επιχείρηση που μελετάει και σχεδιάζει έργα. Είναι μια επιχείρηση που βοηθάει στην ανάπτυξη της οικονομίας.

Οι γυναίκες εργάζονται σε θέσεις που απαιτούν περισσότερη προσοχή και ακρίβεια, και συχνά εργάζονται σε θέσεις που είναι πιο επικίνδυνες από αυτές των ανδρών.

Κακοποιημένοι σύζυγοι

Ορισμένα ζευγάρια δεν διατηρούν καλές σχέσεις, αλλά είναι κακοποιημένοι. Αυτό μπορεί να οφείλεται σε διάφορους λόγους, όπως η έλλειψη επικοινωνίας ή η έλλειψη σεβασμού.

Οι γυναίκες που είναι κακοποιημένες από τους άνδρες τους, πρέπει να ζητήσουν βοήθεια. Μπορούν να πάνε σε έναν ψυχολόγο ή σε έναν δικηγόρο.

Σεμινάρια για ισότητα των φύλων

Εργασία, Συνεργασία και ισότητα των φύλων είναι τα θέματα που θα συζητηθούν στα σεμινάρια που θα διοργανώσει η Γενική Διεύθυνση της Εργασίας.

Τα σεμινάρια θα πραγματοποιηθούν σε διάφορα μέρη της χώρας, και θα είναι ανοικτά σε όλους τους εργαζόμενους.

19.1.2 Οι "γυναικείες" σελίδες και τα "γυναικεία" θέματα

Όπως είπαμε προηγουμένως, κάθε φύλλο εφημερίδας συνιστά ένα σύστημα με την έννοια ότι δεν αποτελεί μια τυχαία συλλογή δημοσιευμάτων και ειδήσεων διάσπαρτων και τυχαία τοποθετημένων σε έναν τυχαίο αριθμό σελίδων. Η προσεκτική ανάλυση των σωμάτων των αθηναϊκών ημερήσιων εφημερίδων σε καθημερινό, εβδομαδιαίο ή και μηνιαίο επίπεδο, επιβεβαιώνει πράγματι ότι η ειδησεογραφική δουλειά βασισμένη σε συγκεκριμένους επαγγελματικούς κανόνες και πρακτικές, αντανakλάται στο περιεχόμενό τους και ορίζει σαφώς τη διάταξη των διάφορων δημοσιευμάτων στις σελίδες κάθε φύλλου⁹. Γενικά, πέρα από τις ιδιομορφίες κάθε εφημερίδας και τις διαφοροποιήσεις της ως προς τη "γραμμή" και τη γενική "οπτική" που υιοθετείται στην καθημερινή ειδησεογραφία, αναδύθηκαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά που προσιδιάζουν στον ελληνικό ημερήσιο αθηναϊκό Τύπο. Τα χαρακτηριστικά αυτά πρέπει να σχετίζονται κυρίως με τη μορφολογία των εφημερίδων, τις γραφειοκρατικές δηλαδή δομές των δημοσιογραφικών επιχειρήσεων αλλά και με τους στενούς δεσμούς του Τύπου με την πολιτική εξουσία (κόμματα, κυβέρνηση, εργατικά σωματεία κλπ) που οριοθετούν με ιδιαίτερο τρόπο την παραγωγή των μηνυμάτων (βλ. σχετικά Σεραφετινίδου, 1990).

Στο θεωρητικό σκέλος της διατριβής είδαμε πως κύριο χαρακτηριστικό της γραφειοκρατικής δομής του Τύπου είναι η οριζόντια και κάθετη κατάτμηση των δημοσιογραφικών οργανισμών. Ο κατακερματισμός σε οριζόντιο επίπεδο αφορά την εξειδίκευση των δημοσιογράφων σε ορισμένα θέματα, την κάλυψη ορισμένων "πηγών" ειδήσεων, ορισμένων στηλών εφημερίδων κλπ. Αυτή η κατάτμηση των εργαζομένων αντανakλάται άμεσα στη θεματογραφική και σελιδοποιητική δομή της εφημερίδας. Σε κάθε εφημερίδα, σε καθημερινή και εβδομαδιαία βάση, ακολουθείται ένας αυστηρός προγραμματισμός με βάση τα θέματα της τρέχουσας επικαιρότητας αλλά και τα θέματα που καλύπτουν τα διάφορα τμήματα¹⁰. Κατά κανόνα, το περιεχόμενο μιας ημερήσιας αθηναϊκής εφημερίδας περιλαμβάνει καθημερινά τις εξής δέσμες ειδήσεων: πολιτικές (κυβερνητικές κ.ά), οικονομικές, τα "διεθνή", κοινωνικές, ανθρωπίνες, δικαστικές, κοινωνικής

9. Για την καθημερινή διαμόρφωση της εφημερίδας, βλ. Κομίνης (1991), και κυρίως σελ. 256-268.

10. Για την οργάνωση των ελληνικών εφημερίδων κατά τμήματα, βλ. Πασαλάρης (1984) και Κομίνης (1991).

Η γυναίκα σήμερα

ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ «Σακουλάκια» ζαμπόν

Υλικά για 6 άτομα: 12 φέτες ζαμπόν, πολύ λεπτές - 2 κρεμμυδάκια - ελάχιστο βούτυρο - 200 γρ. καλαμπόκι κονσέρβας - 150 γρ. φρέσκια μυζήθρα - αλάτι - πιπέρι.

Κόβετε το ένα κρεμμυδάκι λεπτές στενόμακρες λωρίδες, κάνετε το άλλο ροδέλες και το σιτάρτε, για λίγο, σ' ένα τηγάνι με το βούτυρο. Προσθέτετε στο τηγάνι το καλαμπόκι, στραγγισμένο, αλάτι, πιπέρι και αφήνετε τα υλικά σε χαμηλή φωτιά για λίγα λεπτά. Μόλις κρυώσουν, προσθέτετε και τη μυζήθρα και ανακατεύετε καλά. Βάζετε στο κέντρο κάθε φέτας ζαμπόν μια κουταλιά από το μίγμα και τα κλείνετε με τρόπο που να σχηματιστούν μικρά σακουλάκια. Τα δένετε με τις λωρίδες από το κρεμμυδάκι. Τα τοποθετείτε σε πιατέλα και σερβίρετε.

Παιδιά και καριέρα

Είναι δύσκολο για μια γυναίκα να είναι μητέρα και καριερίστα παράλληλα - όλοι το ξέρουμε. Επειδή, όμως, σας συμβαίνει και επειδή κυκλοφορούν πολλές υπερβολές γύρω από το θέμα, που σας γεμίζουν ενοχές, ας δούμε τι μπορείτε να κάνετε για να κρατήσετε τα πράγματα σε μια ισορροπία.

- **Ακόμα** κι αν είστε πολύ απασχολημένη, θρείτε το χρόνο για επαφή με το παιδί σας: βάλτε το να κοιμηθεί, τσιτσέτε το το θραδινό του και το γάλα του το πρωί. Αυτές οι στιγμές θα το γεμίσουν χαρά και ευτυχία.
- **Επινοήστε** κάποια «τυπικά», όπως το πλύσιμο των δοντιών πριν τον ύπνο, ένα παραμύθι μετά. Οι ειδικοί λένε ότι προσφέρουν ασφάλεια στο παιδί.
- **Λέγετέ** του πάντα την αλήθεια, εξηγώντας του γιατί και για πόσο καιρό θα είστε μακριά του.
- **Εμπλέξτε** το στη δουλειά σας, αν είναι κάπως μεγάλο. Πείτε του τι

ακριβώς κάνετε, πόσο είναι σημαντικό και γιατί. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα κατανοήσει τις ανάγκες σας!

- **Δείτε** του όλη σας την προσοχή, όταν είστε μαζί του. Και αφιερώστε του τις Κυριακές σας. Είναι ένας τρόπος να το αποζημιώσετε για την καθημερινή σας απουσία.
- **Παρακολουθείτε** το πάντα από μακριά. Στείλτε του μια κάρτα ή

ένα δωράκι, ανλείπετε σε επαγγελματικό ταξίδι, τηλεφωνήστε του από το γραφείο. Ένα παιδί συλλαμβάνει αυτά τα μηνύματα και δεν αισθάνεται εγκαταλειμμένο.

- **Αν αρρωστήσει**, ζητήστε άδεια για να μείνετε κοντά του.
- **Μη λείπετε** ποτέ από τις συγκεντρώσεις γονέων στο σχολείο, ηγιάζετε να μιλήσετε με τη δασκάλα του, τουλάχισ-

τον μια φορά το τμήμα.

- **Εχετε μάθει** να ανθετέτε σε άλλους καθικοντα στο γραφείο, σπίτι... Υπολογίστε τα πράγματα που πρέπει να κάνετε μόνο εσείς και αφήστε τα άλλα.
- **Μην τρώτε** το χρόνο σας σε δουλειές που δε είναι απαραίτητες. Α υπάρχει λίγη σκόννη σε έπιπλα, κανείς δεν θ υποφέρει!

Η κούκλα των αντιφάσεων

Μοιάζει με την Μπάρμπι αλλά δεν είναι αυτή. Γιατί η Μπάρμπι είναι δεσποινίς και στην πορτογαλική Αμερική, μια δεσποινίς δεν μπορεί να έχει παιδιά!

Κι η Τζούντι, έτσι τη λένε, έχει ένα παιδί στην κοιλιά της. Αλλά βρίσκεται σε απόλυτη αρμονία με τους περί ηθικής νόμους... Οι φεμινίστριες όμως της κήρυξαν τον πόλεμο. «Είναι μια κούκλα-όργανο κατά της αμβλοση-λένε. Ένα δημιουργήμα που προσπαθεί να παρουσιάσει το έμβριο σαν ολοκληρωμένο παιδί και επομένως κάθε διακοπή κύησης σαν δολοφονία».

κούκλας στην αγορά κατά τη γιορτή της Μητέρας, είναι γεγονός γελοίο και επικίνδυνο» είπε η Ντάνιαν Γουέλτε, πρόεδρος της Εθνικής Οργάνωσης Γυναικών, που εδρεύει στη Νέα Υόρκη. Και προσθέτει: «Η εγκυμοσύνη και ο τοκετός δεν είναι παιχνίδια για παιδιά. Είναι μια περίοδος στη ζωή των γυναικών κατά την οποία περιτορίζονται οι παραγωγικές επιλογές και αυξάνονται οι κίνδυνοι προσηολής από αρρώστιες που μεταδίδονται σεξουαλικά».

Εν τούτοις, υπάρχει και η άλλη άποψη και αυτή εκφράζεται από τον Αλβιν Ρόζενφελντ, ψυχολόγο. Σε συνέντευξη που παραχώρησε στην εφημερίδα «Νιού Τζέρσι» παρατήρησε ότι η Τζούντι αντιπροσωπεύει ένα ενδιάμεσο, εκπαιδευτικό όργανο. Μετά τα τρία τους χρόνια τα παιδιά θέλουν πολύ να ξέρουν από πού έρχονται. Και συχνά μιμούνται τις έγκυες μητέρες τους δίζοντας μαξιλάρια κάτω από τα πουλόβερ.

ΟΜΟΡΦΙΑ

Αν έχετε περμανάντ...

- **Ο ΚΑΥΤΟΣ** αέρα του σεσουάρ, που πέφτει κατευθείαν σε μαλλιά με περμανάντ, κινδυνεύει να τα καταστρέψει. Για να στεγνώσετε, λοιπόν, τα μαλλιά σας, χρησιμοποιείτε το σεσουάρ στη χαμηλή ταχύτητα. Μόνον έτσι θα διατηρήσετε τη φόρμα, αλλά και την ελαστικότητά τους.
- **ΠΡΟΣΕΧΕΤΕ** να μην σπάζετε τα μαλλιά σας. Στεγνώστε τα και, αν θέλετε ένα κεφάλι σε τάξη, βάλτε μερικά ρόλεϊ στα στεγνά σας μαλλιά. Ενωσείτε ότι απαγορεύεται να κάνετε βούρτσα με πιστολάκι.
- **ΚΑΘΕ** τρεις ή τέσσερις μήνες

είναι ο σωστός χρόνος για να ανανεώσετε την περμανάντ σας, έτσι που να διατηρείται πάντα «φρέσκια» και σωστή. Αν δεν τηρήσετε αυτούς τους χρόνους, διατρέχετε τον κίνδυνο να αδυνατίσουν τα μαλλιά σας και να γίνουν πιο εύθραυστα.

- **ΚΑΙ** για το... σιδέρωμα, την τεχνική που κάνει πλούσιες τις μπούκλες; Ο τρόπος είναι πάντα ο ίδιος: πρώτα βάζετε ένα υγρό που διαλύει ό,τι έχει απομείνει στην κερατίνη του τριχωτού και μετά κάποιο από τα προϊόντα που φιλάρει τις μπούκλες. Για καλύτερο αποτέλεσμα, τυλίξτε προηγουμένως τα μαλλιά σας με χοντρά ρόλεϊ.

Μικρά και χηδίσμα

- **ΒΑΛΤΕ** την οδοντόβουρτσά σας σ' ένα ποτήρι με νερό μέσα στο οποίο θα έχετε προσθέσει μερικές σταγόνες λευμίν. Αφήστε την μερικές ώρες και θα γίνει σαν κουνιάρι!
- **Η ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΑ** στη κήπο έπασε μελιγύρα; Φτέψτε γύρω της σκορδα κρεμμυδάκια. Η... αρωματισμού παρούσα του θα κρατήσουν μακριά τα παράσιτα.
- **ΚΩΣΤΕ** μερικά μπουμποκία τριαντάφυλλου, βάλτε να ξεραθούν στη σκιά, σε κλάπεριζόμενο μέρος και μετά κρεμάστε τα, με το «κιφάλι» προς τα κάτω, σε ξηρό μέρος. Υστερα από 15 μέρες θα μπορείτε να γεμίσετε με αυτά ένα καλαθάκι!
- **ΑΝ ΘΕΛΕΤΕ** η τούρτα σας να γίνει πολύ αφράτη, αντικαταστήστε το βούτυρο με κρέμα γάλακτος, την οποία προηγουμένως θα έχετε χτυπήσει.
- **ΓΙΑ** να σιδερώσετε εύκολα τις λινές, κεντητές κουρτίνες, θρέψτε τις με νερό, μέσα στο οποίο θα διαλύσει λίγο κορν φάουερ, διπλάσιες της σφικτά ρολό και τυλίξτε τις σε μια μεγάλη πετσέτα.
- **ΣΑΣ ΕΠΕΞΕ** πολλή ζάχαρη στο γλυκό που ετοιμάσετε. Μην σκεπάζετε. Προσθέστε στο μίγμα μια κουταλιά λευμόνι και η γεύση θα αποκατασταθεί.

πρόνοιας, αθλητικές, τεχνολογικές, κίνηση οργανώσεων και συλλόγων, επιστημονικές, γεωργικές, κοσμικές (διασημότητες) και καλλιτεχνικές από Ελλάδα (Αθήνα και επαρχία) και εξωτερικό. Επιπλέον, περιλαμβάνει ειδικές σελίδες και ειδικές στήλες, άρθρα γνώμης, σχόλια, διαφημίσεις και μικρές αγγελίες. Το σύνολο των σελίδων κάθε εφημερίδας σελιδοποιείται σε σχέση με τους θεματογραφικούς χώρους κάθε τμήματος και με βάση το γενικό χρονοδιάγραμμα που ισχύει. Υπάρχουν βέβαια συχνά περιπτώσεις όπου κάποιο θέμα καταλαμβάνει μεγαλύτερο χώρο από το σταθερό θεματογραφικό χώρο του τμήματος στο οποίο εντάσσεται, προφανώς γιατί έχει κριθεί μεγαλύτερου ενδιαφέροντος και έχει τροποποιηθεί η συνήθης σελιδοποίηση της εφημερίδας.

Ιστορικά, οι εφημερίδες προσπαθούν να προσελκύσουν το γυναικείο κοινό δημιουργώντας ειδική σελίδα ή ημιαυτόνομο τμήμα "γυναικείων" θεμάτων. Οι σελίδες αυτές αποτελούνται από δημοσιεύματα που συνδέονται με ζητήματα σχετικά με τα υποτιθέμενα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα του γυναικείου αναγνωστικού κοινού. Καθορισμένες μέρες την εβδομάδα, ο Τύπος αφιερώνει συγκεκριμένη επιφάνεια σε "παραδοσιακά" "γυναικεία" θέματα όπως: παιδί, γονείς, ομορφιά, νοικοκυριό, διατροφή, πρακτικές συμβουλές για το σπίτι, διακόσμηση, κέντημα, κοινωνικές εκδηλώσεις, γάμοι, αστέρες, υγιεινή, αθλητισμός, μόδα κλπ. Οι σύγχρονες εφημερίδες, κατά κανόνα, είτε καταργούν τις "γυναικείες" στήλες είτε μεταβάλλουν τη μορφή των "γυναικείων" σελίδων σε γενικού ενδιαφέροντος τομείς ("κοινωνικές" σελίδες) και απευθύνονται σ' ένα ευρύτερο κοινό περιλαμβάνοντας στήλες με κοσμικά, πολιτισμικά γεγονότα, ψευδογεγονότα, κόμικς κλπ. Αρκετές όμως εφημερίδες εξακολουθούν να αφιερώνουν ειδικές σελίδες ή στήλες στο γυναικείο κοινό τους. Σ' αυτές, παράλληλα με τα παραδοσιακά "γυναικεία" θέματα, περιλαμβάνονται δημοσιεύματα σχετικά με "τη θέση της σύγχρονης γυναίκας": αλλαγή του Οικογενειακού Δικαίου, δραστηριότητες του "γυναικείου κινήματος", δημόσια και επαγγελματική ζωή, οικογένεια, νόμοι, έρευνες, συνέδρια, δημόσιες συζητήσεις, βιβλία, χειραφέτηση γυναικών, ψυχολογία σχέσεων, περιβάλλον, συνεργασίες επιστημόνων γυναικών, συνεντεύξεις γυναικών, ανάπτυξη κοινωνικών προβλημάτων από "γυναικεία" σκοπιά κλπ.

Από τις οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες που εξετάσαμε, ο *Ελεύθερος Τύπος*¹¹, η *Απογευματινή*, το *Εθνος*, η *Μεσημβρινή*, η *Καθημερινή* και η *Βραδυνή* έχουν

---

11. Ο *Ελεύθερος Τύπος* στην καθημερινή στήλη "Αθηναϊκά" προβάλλει "γυναικεία" θέματα. Επίσης κάθε Τρίτη υπάρχει "γυναικείο" δισέλιδο (ομορφιά, μόδα, αξεσουάρ, κοσμήματα, μακιγιάζ,

Η γυναίκα σήμερα

Γράφει η Α. ΜΕΝΕΓΟΥ-ΣΤΑΥΡΟΥ

Νόμπελ ειρήνης γένους θηλυκού

Το βραβείο Νόμπελ 1991 για την ειρήνη, απονεμήθηκε στην Αούνγκ Σαν Σούου Κύν, την «Πασιο-νάρια της Βιρμανίας» όπως την αποκαλούν, μια γυναίκα 46 χρόνων που από τη θέση του ηγέτη της αντιπολίτευσης προκαλεί, εδώ και

δύο χρόνια, το δικτατορικό καθεστώς της Ραγκούν, στα περίχωρα της οποίας ζει σε κατ' οίκον περιορισμό. «Για την προσφορά της στη δημοκρατία». «Για το πολιτικό της θάρρος». «Για τη μη βίαιη οργάνωση της βιρμανικής αντιπολίτευσης». Η περίπτωση της κυρίας Αούνγκ Σαν Σούου Κύν ανεβάζει στις 7 τον αριθμό των γυναικών που, από θεμελιώσεως του περιώνυμου Ιδρύματος το 1901, έως σήμερα απέσπασαν Νόμπελ για την ειρήνη. Ας τις θυμηθούμε: 1905. Μπέρθα φον Σούτερ. Αυστριακή, πρόεδρος του Ινστιτούτου για την ειρήνη. 1931. Τζέιν Ανταρ. Αμερικανίδα, πρόεδρος της Οργάνωσης γυναικών για την ελευθερία. 1946. Εμίλυ Γκρην Μπαλς. Αμερικανίδα, πρόεδρος της Διεθνούς Οργάνωσης γυναικών για την ελευθερία και την ειρήνη. 1979. Μπέτυ Γουίλιαμς και Μαίρηρεντ Κόργικαν. Ιρλανδέζες, ιδρύτριες του Κινήματος γυναικών για την ειρήνη. 1982. Άλβα Μύντραλ. Σουηδέζα, υπουργός που ασχολήθηκε με την υπόθεση του αφοπλισμού. 1991. Αούνγκ Σαν Σούου Κύν. Βιρμανή, ηγέτης της αντιπολίτευσης της χώρας της.

ΕΟΚ και σεξουαλική παρενόχληση

Δεν είναι μακρινό οι καιροί που, για να μπορέσει κανείς να μιλήσει για διασμό, έπρεπε το θύμα να είναι, απαραίτητα, παρθένος - η επίθεση και η αντίσταση σε αυτήν όφειλαν να αποδειχθούν μέσω «στοιχείων», όπως γραϊζουίνες, τραύματα, αίμα στα εσώρουχα. Και είναι, ακόμα, καθημερινή πραγματικότητα να περιγράφονται στα Δικαστήρια οι έχουσες υποστεί σεξουαλικές παρενοχλήσεις ως «προκλητικές» τουλάχιστον ή, έστω, μυθωμένες - η πρόσφατη περίπτωση του Αμερικανού δικαστή Κλάρενς Τόμας και της πρώην συνεργάτιδάς του Ανίτα Χιλ το αποδεικνύει...

τημα έχει υφεί τον παρτίο και, στο πλαίσιο της αντιμετώπισης των «κοινωνικών ελλειμμάτων», δύο επιτροπές κατέθεσαν προ χμερών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο μια οδηγία για τη «σεξουαλική παρενόχληση», που θα περάσει σύντομα από την έγκριση του Συμβουλίου των Υπουργών και, ίσως, αρχίσει να εφαρμόζεται στις χώρες-μέλη, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδος, τους προσεχείς μήνες.

θύνεται, θεωρείται σεξουαλική παρενόχληση και επομένως αξιόποινη πράξη. Με άλλα λόγια, ο όρος «παρενόχληση» αποκτά συγκεκριμένο στίγμα, που εμποδίζει την εκπόνηση σε οικογενειακές ερμηνείες και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, αν η υπόθεση της Ανίτα Χιλ εκδικαζόταν στην Ευρώπη των προσεχών μηνών, θα ήταν υπέρ αυτής.

με ευνότητες συνέπειες. Αλλά οι κοινωνικές επιπτώσεις είναι σοβαρές επί αυτού. Δικερνίζονται ότι με την οδηγία δεν καταργείται ο έρωτας στο χώρο της εργασίας, επιχερείται, απλώς, περιορισμός των υπαινύσεων με αντίλλαγμα την όπια καριέρα. Η κοινωνική οδηγία επιδιώκει, δεν καισιτέλλει. Επιδιώκει να καισιτέσει φανερό προς πάντα υπεύθυνο ότι κάθε τύπος σεξουαλικής παρενόχλησης στο χώρο της εργασίας πρέπει να αιωφουγείται. Επιτρέποντας του, παντως, να αναθεί σε άγρια του τργασιακού περιβάλλοντος τη διερεύνηση κάθε καταγγελίας. Και τονίζοντας ότι, μόνο σε περίπτωση που υποβλήκνεται αντικειμενικά η ενωχή, θα εφαρμόζονται οι κυρώσεις.

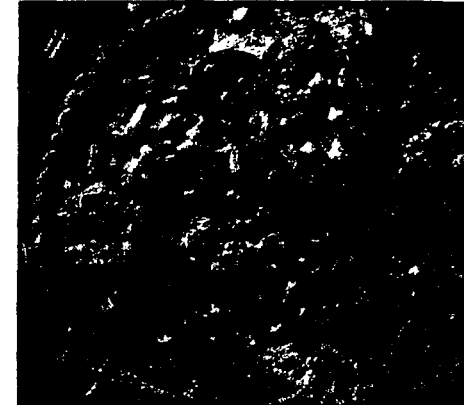
Τι επιδιώκει
Πόσο, από το όλο θέμα προκύπτουν κάποιες επισημολόσεις. Πολλοί διατυπώνουν π.χ. την άποψη, ότι υπάρχει κίνδυνος ένα καλλιμένο, μια πρόσκληση σε γεύμα, μια χυδαία μιν λέξη, που όμως είναι καθημερινή, να αντιμετωπιστούν σαν παρενόχληση

Το περιεχόμενο
Σύμφωνα με το περιεχόμενο της οδηγίας, οποιαδήποτε συμπεριφορά ή συζήτηση σεξουαλικού περιεχομένου, που δεν θρσκει ανταπόκριση από το πρόσωπο στο οποίο απευ-

ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ

Υλικά για 4 άτομα: 200 γρ. γραβιέρα - 300 γρ. πατάτες - 200 γρ. πράσα - 150 γρ. κρέμα γάλακτος - αλάτι - πιπέρι.
Για τη ζύμη: 250 γρ. αλεύρι - 150 γρ. βούτυρο - λίγη ζάχαρη - λίγο αλάτι - 1 κουταλιά γάλα - ένα αυγό.
Ζυμώνετε το αλεύρι με το αυγό, το βούτυρο, τη ζάχαρη και το αλάτι. Προσθέτετε το γάλα και συνεχίζετε το ζύμωμα. Σκεπάζετε τη ζύμη και την αφήνετε να μείνει στο ψυγείο δύο ώρες. Μετά την απλώνετε, καλύπτετε τον πάτο ενός βουτυρωμένου ταψιού - για τάρτα ή όχι - και την αφήνετε να μείνει άλλα 15 λεπτά. Στο μεταξύ βράζετε τις πατάτες σε αλατισμένο νερό για λίγο, τις καθαρίζετε και τις κόβετε φέτες. Βράζετε λίγο και τα πράσα και τα

Τάρτα με πατάτες και πράσα

κόβετε ροδέλες. Τρίβετε τη γραβιέρα. Απλώνετε πάνω στη ζύμη τις πατάτες, τα πράσα και το τυρί, προσθέτετε την κρέμα γάλακτος, αλάτι και πιπέρι και ψήνετε την τάρτα σε ζεστό φούρνο 200 βαθμών για 15 λεπτά. Τρώγεται ζεστή ή χλιαρή.

ΜΙΚΡΑ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΑ

- ★ **ΣΙΑΔΕΡΟΝΕΤΕ** από την ανάσπηση και με πανί τα πουλόβερ, που έχουν σχεδία, επιγραφές, κεντήματα με παγιέτες κ.λπ. Μόνον έτσι δεν θα μειώνουν αποπτώματα στο ύφασμα που βρισκείται από κάτω.
- ★ **ΑΝ ΣΥΝΗΘΙΖΕΤΕ** να βάζετε ανοιγμένα πακέτα ταχυφαγών σ' ένα συρτάρι, βάλτε μαζί τους και ένα μπωλάκι με τάλκ. Θ' απορροφήσει τη μρωδιά του καπνού, που συνηθως απορροφά το έπιπλο.
- ★ **ΤΑ ΦΥΤΑ** σας έχουν «άρρωστη» όψη; Διαλύστε σε λίγο ζεστό νερό ένα φακελάκι άσπρη ζελατίνα, προσθέστε τρία φλιτζάνια κρύο νερό κι ανακατέψτε καλά. Ραντίστε τα φυτά μ' αυτό το μίγμα μια φορά το μήνα και θα έχετε άριστα αποτελέσματα.
- ★ **ΔΕΝ ΠΡΕΠΕΙ** ποτέ να βάζετε όρθια μέσα σε ζεστό νερό τα λεπτά κρυστάλλινα αντικείμενα που θέλετε να πλύνετε, γιατί με την παραμικρή απρόσεκτη κίνηση μπορεί να σπάσουν. Καλύτερα να τα βάζετε πλωγιστά και σιγά σιγά.
- ★ **ΑΝ ΤΟ ΒΕΡΝΙΚΙ** των νυχιών σας έχει ξεραθεί, ξαναδοστε του τη σωστή ροπή, βάζοντας το μπουκαλάκι σε μια μικρή κούτσουρα με νερό, που θα αφήσετε να ζεσταθεί στη φωτιά.
- ★ **ΓΙΑ ΝΑ ΚΑΘΑΡΙΣΤΕ** τέλεια τα μπρούτζινα χερούλια στις πόρτες και τα παρταθια του σπιτιού σας, ετοιμάστε ένα μίγμα με ξύδι και οσάδα, απλώστε το στα χερούλια με μια βουρτσα και μετά ακουπίστε τα με λινάρι.

ΔΙΑΤΡΟΦΗ

Ένα φλιτζάνι καφές...

...είναι σε θέση να βοηθήσει στην αυτοσυγκέντρωση. Γιατί η καφεΐνη που περιέχει, έχει αποδειχτεί ότι ερεθίζει τον εγκέφαλο, διευκολύνει τη μνήμη και τη δυνατότητα μάθησης... μπορεί να βοηθήσει στην απαλλαγή από τα περιτά κιλά. Η καφεΐνη - πάλι αυτή - δρα σε επίπεδο κεντρικού νευρικού συστήματος και περιορίζει το αίσθημα της πείνας. Επιπλέον, ασκεί και μεταβολική δράση στον οργανισμό, γεγονός που ευνοεί την καύση των λιπών. ...αυξάνει τη χοληστερίνη, καθώς περιέχει ένα στοιχείο, ικανό να αυξήσει τα λιπίδια στο αίμα. Οι ειδικοί, πάντως, λένε ότι πρέπει να πίνει κανείς πολύ μεγάλες ποσότητες καφέ, για να διατρέξει τον κίνδυνο και μάλιστα βραστού καφέ. ...φέρει αϋπνία. Λόγω ερεθισμού του νευρικού συστήματος από την καφεΐνη, στην οποία, πάντως, κάθε άτομο έχει διαφορετική ανοχή. ...προκαλεί συχνά,

Οι τροφές του... εγκέφαλου

Ο ανθρώπινος εγκέφαλος συνίσταται από 100 δισ. νευρώνες και τουλάχιστον 100.000 δια. συνάψεις. Κάθε νευρώνας προστατεύεται από μια μεμβράνη πρωτεϊνών και λιπιδίων, τοιςαντι Λιπών, που έχουν άμεση σχέση με τη διατροφή μας. Οι ειδικοί, λοιπόν, λένε ότι για να την ενισχύσουμε πρέπει να καταναλώνουμε τροφές πλούσιες σε βιταμίνες, όπως τα δημητριακά, το σιτάκι, τα ψάρια, το χοιρινό, τα πουλερικά, τα φρούτα, τα λαχανικά, ο κρόκος του αυγού. Για να επιβραδύνουμε το γήρας των εγκεφαλικών κυττάρων, διατίνες Ε και C, που βρίσκονται στα φυσικά έλαια, στο βούτυρο, στο βοδινό κρέας. Και για να λειτουργεί καλά ο εγκέφαλος σάκχαρα θραδικά απορρόφησης - αυτά που βρίσκονται στα δημητριακά και τα παράγωγά τους - πρωτεΐνες και μεταλλικά άλατα, όπως το ασβέστιο - τυριά, θαμάρκηνα, μαιντανός - το μαγνήσιο - σοκολάτα, βερικόκα - ο ψευδάργυρος - θαλασσινά,

ειδικές "γυναικείες" σελίδες ή μόνιμες "γυναικείες" στήλες. Η *Ελευθεροτυπία* και τα *Νέα* δεν έχουν ειδικές σελίδες ή στήλες για τη "Γυναίκα", αλλά οι επιτελείς τους υιοθετούν μια παρόμοια αντίληψη για τα "γυναικεία" θέματα με τις προηγούμενες¹², και τα αντίστοιχα δημοσιεύματα είτε εντοπίζονται σε συγκεκριμένες σελίδες και θέσεις σ' όλη τη διάρκεια του έτους¹³ είτε διαχέονται σε όλο το εύρος της εφημερίδας.

Η ύπαρξη των ειδικών "γυναικείων" σελίδων ή στηλών και δημοσιευμάτων που καλύπτουν τα ιδιαίτερα "γυναικεία" ενδιαφέροντα πιστεύουμε ότι προσδίδει συγκεκριμένες συνδηλώσεις με ιδιαίτερη ιδεολογική βαρύτητα στα μηνύματα του Τύπου. Σε γενικό επίπεδο, αν παραφράσουμε το Βέλτσο (1976:85), αυτό που νομιμοποιείται για άλλη μια φορά είναι η θέση από την οποία το "υποκείμενο" (οι λευκοί ενήλικες άνδρες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων) θεωρεί το "αντικείμενο" του (τη "γυναίκα", τα "γυναικεία θέματα"). Και δεν πρόκειται μόνον για τη θέση θεάσεως του "αντικειμένου" αλλά και για το αποτέλεσμα αυτής της θεάσεως αφού το "υποκείμενο" δεν βλέπει μόνον αλλά και συνιστά το "αντικείμενο" του αφού η θέασή του σημαίνει ταυτόχρονα και σύσταση του "αντικειμένου". Η για να παραθέσουμε τον Barthes (1970, ελλ. μτφ. 1979:92),

"ο άντρας δεν βρίσκεται ποτέ στο εσωτερικό του κόσμου αυτού [που κατασκευάζουν τα γυναικεία περιοδικά τύπου *Elle*], η θηλυκότητα είναι αγνή, ελεύθερη, παντοδύναμη· αλλά ο άντρας περικλείνει από παντού τον κόσμο τούτο, τον πιέζει απ' όλες τις μεριές - είναι αιτία της ύπαρξής του· αυτός ήταν ανέκαθεν η δημιουργική απουσία, η απουσία του θεού του Ρακίνα: κόσμος χωρίς άντρες, αλλά διαμορφωμένος ολόκληρος από το βλέμμα του άντρα - το γυναικείο Σύμπαν του *Elle* είναι, πολύ συγκεκριμένα, το Σύμπαν του γυναικωνίτη. Σε κάθε στήλη του περιοδικού βρίσκουμε τούτη τη διπλή κίνηση: κλειδώστε το γυναικωνίτη, και μονάχα τότε, αφήστε τη γυναίκα ελεύθερη εκεί μέσα".

Επανερχόμενοι στον αθηναϊκό Τύπο, οι "γυναικείες" σελίδες ή δημοσιεύματα, μπορεί να θεωρηθεί ότι παράγουν ιδιαίτερα ιδεολογικά νοήματα για τέσσερις κυρίως λόγους.

διατροφή, υγεία, σπορ, γυμναστική, ιδέες για το σπίτι) και κάθε Σάββατο δισέλιδο μόδας. Επιπλέον στη στήλη "Τέχνες και Γράμματα" γίνονται συχνά παρουσιάσεις, αφιερώματα, συνεντεύξεις με γυναίκες, ενώ στις στήλες "Βίντεο και Τηλεόραση" γίνεται καθημερινά αναφορά σε γυναίκες από το χώρο του θεάματος (βλ. αναλυτικά στοιχεία στο Δουλκέρη 1991:113).

12. Βλ. πχ στο Δουλκέρη (1991:112) τον ορισμό που υιοθετούν οι δημοσιογράφοι για τα "γυναικεία" θέματα. Και οι δυο εφημερίδες έχουν ειδικούς συντάκτες επιφορτισμένους με τον συντονισμό αυτών των θεμάτων.

13. Στα *Νέα* για παράδειγμα, τα περισσότερα "γυναικεία" θέματα βρίσκονται στις στήλες "Τέχνες και Πολιτισμός" ή "εν ΔΗΜΩ".

Πρώτον, εκφράζουν την ύπαρξη μιας ιεράρχησης των ειδήσεων σε μόνιμη και καθημερινή βάση, ιεράρχηση που συνδέεται με την οριζόντια κατάτμηση των λειτουργιών μιας εφημερίδας κατευθύνοντας την επιλογή, κατασκευή, παρουσίαση, αλλά κυρίως την αξιολόγηση όλων των ειδήσεων. Όπως έχουμε πει, ο οριζόντιος και κάθετος κατακερματισμός των δραστηριοτήτων ενός δημοσιογραφικού οργανισμού εδραιώνει σε όλες τις εφημερίδες μια πρώτη γενική θεματογραφική διάκριση μεταξύ του "γεγονότος" που θεωρείται "σοβαρή" είδηση (hard news) και αυτού που θεωρείται "κοινωνική" ή "ψυχαγωγική" (soft news). Στην πρώτη κατηγορία κατατάσσονται συνήθως οι "πολιτικές", "οικονομικές" ή "διεθνείς" ειδήσεις, ενώ στη δεύτερη κατατάσσονται εκείνες που αφορούν "γεγονότα" με "ανθρώπινο ενδιαφέρον" (εγκλήματα, ατυχήματα κλπ), τα "πολιτιστικά", τα "νεολαϊκά", τα "γυναικεία", τα "αθλητικά", τα "κοσμικά" κλπ¹⁴. Παρ' όλο που με την καθιέρωση του tabloid, ο διαχωρισμός μεταξύ "hard news" και "soft news" είναι μερικές φορές δυσδιάκριτος, είναι προφανές ότι οι εφημερίδες ορίζουν τα "γυναικεία" ενδιαφέροντα ως διαφορετικά από αυτά των ανδρών, θεωρούν τα ζητήματα που άπτονται των σχέσεων των δύο φύλων "γυναικεία" θέματα και τα ταξινομούν στην κατηγορία των "κοινωνικών" ή "μη σοβαρών" ειδήσεων¹⁵. Έτσι, δομείται μια αυστηρή διάκριση μεταξύ "ανδρικού" και "γυναικείου" κόσμου ενώ μέσω της ταξινόμησης των "γυναικείων" θεμάτων σε μια αρκετά χαμηλή θέση στην ιεραρχική κλίμακα της ημερήσιας διάταξης και τον αποκλεισμό τους από το χώρο των κύριων ειδήσεων, που εκφράζεται ακόμα και

---

14. Ενδεικτικά αναφέρουμε την κατηγοριοποίηση που υιοθετεί διευθυντής ελληνικής εφημερίδας: Πολιτικό, Οικονομικά, Εκπαίδευση, Υγεία, Δικαστικά, Γυναίκες, Παιδί, Κοσμικά, Σεξ, Ψυχαγωγία, Βιβλίο, Τροχοί, Ζώα (βλ. Φιλιππόπουλος, 1982).

15. Δες σχετικά, Dichon (1971/72), Guenin (1975), Miller (1976). Ο Χ. Πασαλάρης (1984), αν και στις κύριες δέσμες ειδήσεων δεν αναφέρεται σε δημοσιεύματα ειδικά "για τη γυναίκα" αλλά σε αντίστοιχα "για το σπίτι και τη οικογένεια", "τη μόδα και την ομορφιά" (σελ. 37), εντούτοις συσχετίζοντας τις υποτιθέμενες προτιμήσεις του αναγνωστικού κοινού με το φύλο αναφέρει: "οι άνδρες προτιμούν τα εθνικά και διεθνή νέα της πρώτης και της τελευταίας σελίδας. Οι γυναίκες προτιμούν τα τοπικά νέα και διαβάζουν τις εσωτερικές σελίδες. Οι άνδρες ρουφάνε τα αθλητικά ρεπορτάζ, τα νομικά, ενώ οι γυναίκες σκύβουν στα κοινωνικά, στους γάμους, στις αγγελίες, στα καλλιτεχνικά, στο αστυνομικό δελτίο και στα νέα της αγοράς...οι άνδρες είναι αντικειμενικοί μεθοδικοί, τετράγωνοι. Οι γυναίκες είναι ενθουσιώδεις, υποκειμενικές, συναισθηματικές. Όλα τα προσωποποιούν και τα ανάγουν στο φύλο τους... διαβάζουν κάθε τι που αναφέρεται σε δυστυχήματα, εγκλήματα, βιασμούς, απαγωγές, ειδύλλια και κουτσομπολιά...όλες οι ειδήσεις που αναφέρονται σε πολέμους, κοινωνικούς κινδύνους και πολιτικές ανωμαλίες διώχνουν τις γυναίκες ενώ τις τραβάνει σαν μαγνήτες οι ανθρώπινες ιστορίες που συγκινούν. ... η τάση των εφημερίδων ευρείας απήχησης είναι να αυξάνουν συνεχώς την ύλη που ενδιαφέρει τη γυναίκα..." σελ. 35-36).

μορφολογικά¹⁶, επηρεάζεται η συνολική αξιολογική και σημασιοδοτική λειτουργία των αντίστοιχων δημοσιευμάτων. Μ' αυτόν τον τρόπο, νομιμοποιείται μια διαδικασία συνεχούς προβολής ενός κοινωνικού προτύπου που εκφράζει, σε συμβολικό επίπεδο, την υπεροχή του "ανδρικού" κόσμου και την καθυπόταξη του "γυναικείου".

Η ιεραρχία των ειδήσεων που παράγουν οι εφημερίδες ενεργεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε και ο ίδιος ο δημοσιογράφος ή ο συντάκτης ύλης να τη λαμβάνουν υπόψη τους, συνειδητά ή ασυνειδητά (δηλαδή μέσω της εσωτερικευσης του ιδιώματος του Τύπου και του συστήματος ταξινόμησης της εφημερίδας) στη συγγραφή ενός δημοσιεύματος ή στη διαμόρφωση της ύλης ("σημαντική είδηση" ή "ελαφρύ" δημοσίευμα, τιτλοφόρηση, εικονογράφηση, θέση στη σελίδα, λεξιλόγιο κλπ). Ετσι κατά κανόνα ένα δημοσίευμα "για τις γυναίκες" τείνει πάντα να οργανωθεί σύμφωνα με τις κυρίαρχες αυτές ταξινομήσεις, είναι δηλαδή το προϊόν της εφαρμογής των κυρίαρχων κριτηρίων που προσδιορίζει τους βαθμούς "σοβαρότητας" στο εσωτερικό του φύλλου της εφημερίδας.

Δεύτερον, η υποχρεωτική ταξινόμηση κάθε δημοσιεύματος σε μια θεματογραφική κατηγορία (είτε εκφράζεται σελιδοποιητικά είτε όχι), συσκοτίζει τη βαθιά δομή των συμβάντων και την ουσιαστική αλληλεξάρτησή τους. Η διάκριση μεταξύ "πολιτικών"/"οικονομικών" ειδήσεων και "γυναικείων"/"κοινωνικών"¹⁷ εμφανίζεται

---

16. Σύμφωνα με τους Baskette et al. (1971, ελλ. μεταφ. 221-222) "η βασική ιδέα στη δημιουργία των "κοινωνικών" σελίδων ήταν να προσφέρουν πληροφορίες και ειδικά άρθρα για τις γυναίκες, γραμμένα με ένα συγκεκριμένο τρόπο. Για την υλοποίηση αυτών των στόχων χρησιμοποιήθηκε και ένας τρόπος σχεδιασμού των σελίδων με πιο ελαφρά γράμματα στους τίτλους και στο κείμενο, και περισσότερο κενό μεταξύ των στηλών... η μόνη διαφορά από τις άλλες σελίδες ήταν η φωτεινότητά τους, αλλά αυτή μόνο δεν είναι αρκετή για να δώσει μια γυναικείου ενδιαφέροντος σελίδα. Τα γυναικεία καλλυντικά, τα ρούχα, τα μαλλιά, τα σπιτία και οι κήποι δείχνουν θέματα με συναίσθημα, που μπορεί να προσαρμοστούν στη μοντέρνα τεχνική ή το σχέδιο... ο τύπος των γραμμάτων στους τίτλους [λευκά, πλάγια κλπ] μπορεί να βοηθήσει στη δημιουργία ενός γυναικείου ύφους, αλλά δεν αρκεί. Πολλές φορές ακολουθείται σήμερα μια σύγχρονη τεχνική που κάνει τις σελίδες αυτές όχι γυναικείες αλλά πιο ζωντανές, πιο χαρούμενες και πιο ελκυστικές. Ο βασικός τρόπος για να εφαρμόσουμε αυτή τη νέα άποψη είναι ο σχεδιασμός της σελίδας... επειδή μάλιστα το υλικό της σελίδας αυτής είναι από πριν δοσμένο και δεν είναι ειδήσεις της στιγμής, είναι δυνατόν να σχεδιαστεί σωστά. Σ' αυτές τις σελίδες καμιά φορά οι εφημερίδες χρησιμοποιούν ειδικούς σχεδιαστές με καλλιτεχνικές δυνατότητας... και τετραχρωμίες...".

17. Η έννοια του "κοινωνικής" είδησης ή ρεπορτάζ στον Τύπο παρουσιάζει κάποια ιδιαιτερότητα που χρειάζεται διευκρίνιση. Στην κατηγορία του "κοινωνικού" στον Τύπο κατατάσσεται ότι δεν έχει σχέση με τις μείζονες εσωτερικές ή διεθνείς πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις αλλά αναφέρεται στις ειδήσεις "ανθρώπινου ενδιαφέροντος", τις εκδηλώσεις διάφορων

ως κρίσιμος ρυθμιστής της αντίληψης που κυριαρχεί για τις σφαίρες του ιδιωτικού και του δημοσίου. Θα συμφωνήσουμε με τον G. Kress (1986:400), ο οποίος υποστηρίζει ότι τα ΜΜΕ, ως σημαντικοί πολιτικοί και ιδεολογικοί θεσμοί, παίζουν μια μείζονα νομιμοποιητική λειτουργία σ' ό,τι αφορά τη διάκριση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, συμβάλλοντας στη διατήρηση της σταθερής αναπαραγωγής αυτής της διχοτόμησης και των ευρέων κοινωνικών ταξινομήσεων που συνδέονται άμεσα με αυτήν. Ο Τύπος, μ' άλλα λόγια, διαχωρίζοντας και ταξινομώντας τις ειδήσεις και τα θέματα με βάση αυτή τη διάκριση, συμμετέχει στην απόδοση σχέσεων, αντικειμένων, διαδικασιών και ατόμων σε κάθε σφαίρα και επιβεβαιώνει συνεχώς τη φυσικότητα και τη νομιμότητα αυτής της διάκρισης.

Συνοπτικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ύπαρξη της διάκρισης μεταξύ "γενικών - σοβαρών" (ανδρικών) ειδήσεων και "γυναικείων" θεμάτων στο συνολικό περιεχόμενο των εφημερίδων, αναπαριστά συμβολικά μια κυρίαρχη και απλουστευμένη οπτική της θεμελιώδους διχοτόμησης δημοσίου:ιδιωτικού έτσι ώστε τα μέλη του ζεύγους αυτού να μην έχουν απλώς αντίθετο νόημα αλλά να είναι μεταξύ τους ιεραρχημένα με τρόπο ώστε το ιδιωτικό να είναι το αρνητικό του δημοσίου¹⁸. Παράλληλα, μέσω της διχοτόμησης ιδιωτικού και δημοσίου όπως εκφράζεται θεματογραφικά και σελιδοποιητικά στις αθηναϊκές εφημερίδες με την κατηγορία των "γυναικείων" θεμάτων, θεμελιώνεται μια ιδεολογία που διακηρύσσει ότι το ιδιωτικό είναι ο χώρος πέρα από τις "πολιτικές" και "οικονομικές" δυνάμεις και σχέσεις και κατά συνέπεια ένα ζήτημα οριζόμενο ως "ιδιωτικό" ανακηρύσσεται σε τελική ανάλυση κενό εξουσίας¹⁹.

Τρίτον, σε συνάρτηση με τα προηγούμενα, η συνύπαρξη "παραδοσιακών" και "σύγχρονων" θεμάτων στο σύνολο αυτού του είδους δημοσιευμάτων που υποτίθεται ότι αφορούν και ενδιαφέρουν το γυναικείο αθηναϊκό αναγνωστικό κοινό, επαληθεύει στο επίπεδο της συνδήλωσης τα συμπεράσματα της

φορέων (καλλιτεχνικά, πολιτιστικά, κοσμικά), ειδήσεις από το αστυνομικό δελτίο, τα δικαστήρια κλπ.

18. Ακριβώς σ' αυτήν την αντίληψη ως προς τη διάκριση βασίζεται και η κριτική που ασκείται σήμερα στα ΜΜΕ ότι υποβαθμίζουν την ποιότητα της λειτουργίας τους δίνοντας μεγαλύτερο βάρος στις "μη-σοβαρές" ειδήσεις σε βάρος των πολιτικών και οικονομικών (δες σχετικά Κωνσταντινίδου 1992α).

19. Βέβαια αυτή η διχοτόμηση μέσω των σελιδοποιητικών και θεματογραφικών επιλογών των εφημερίδων, ούτε αναλύεται ούτε διερευνάται, απλώς επιβάλλεται και νομιμοποιείται μέσω των θεμελιωδών τεχνικών ορίων του Μέσου.

ΕΟΚ: επαγγελματική επιμόρφωση και ισότητα των φύλων

Η εντολή της ΕΟΚ είναι σαφής: «Αξιοποιήστε το γυναικείο εργατικό δυναμικό! Δεν είναι δυνατόν το 50% και πλέον των ανθρώπινων πόρων να μένει υποαποδοτικόμενο ή στο περιθώριο της παραγωγής». Σ' αυτό το πλαίσιο αλλά και για την υλοποίηση του πνεύματος ισότητας ανδρών και γυναικών, λειτουργεί, εδώ και ένα χρόνο, το IRIS. Το «Ευρωπαϊκό Δίκτυο Προγραμμάτων Επαγγελματικής Εκπαίδευσης για τις Γυναίκες», που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία της Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Τον συντονισμό των προγραμμάτων αυτών έχει αναλάβει το CREW, που είναι το Κέντρο Ερευνας για τις Ευρωπαϊκές Γυναίκες. Στόχος του IRIS είναι η επαγγελματική κατάρτιση των γυναικών των κρατών-μελών της ΕΟΚ.

Δεκατρία αιώκληρα χρόνια έχουν περάσει από τότε που η ΕΟΚ έδωσε την εντολή και τα κράτη-μέλη ανέλαβαν την αποστολή να εξασφαλίσουν στις γυναίκες πρόσβαση στην επαγγελματική κατάρτιση, όχι μόνο με ποσοτική αναλογία αλλά και σε ποιοτική επίπεδο. Ωστόσο, αποτελεί ακόμη και σήμερα κινδύνο -κάτι που διεπίστωσε και η Επιτροπή με έρευνες και μελέτες- ότι οι διακοίσεις λόγω φύλου στην αγορά εργασίας, είναι πανταχού παρούσες!

Πριν από δύο ακριβώς χρόνια, τον Νοέμβριο του 1987, η Επιτροπή υπενθύμισε στα κράτη-μέλη της ΕΟΚ ότι δεν συμμορφώθηκαν με την οδηγία που εκδόθηκε το 1976 και τους συνιστούσε να επλήρουν τις ανεκμεταλλούμενες υποχρεώσεις τους, σ' ό,τι αφορά την ισότητα των γυναικών στον τομέα της εργασίας. Τον Οκτώβριο του 1988, η Επιτροπή συνέστησε το IRIS στους ιδρυτικούς στόχους του οποίου υπάχτει ρητή υποχρέωση των κρατών-μελών να ενημερώνουν

Στην τελική της ευθεία φαίνεται να μπαίνει η ισότητα των φύλων, με πρόσβαση των γυναικών στην επαγγελματική κατάρτιση και επιμόρφωση. Χάρης στην Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων που συνέστησε το δίκτυο προγραμμάτων IRIS, ως το 1990 τα κράτη-μέλη της ΕΟΚ θα πρέπει να έχουν λάβει συγκεκριμένα μέτρα για την απάλειψη κάθε διάκρισης φύλου στην επαγγελματική κατάρτιση και την αγορά εργασίας.

την Επιτροπή, το αργότερο ως το τέλος του 1990, για τα μέτρα που έλαβαν επί του θέματος. Στη συνέχεια, με βάση τα στοι-

χεία που θα συγκεντρώσει η Επιτροπή, θα συντάξει τη δική της έκθεση. Στις υπηρεσίες που προσφέρει

το IRIS στα κράτη-μέλη είναι και η οργάνωση εθνικών σεμιναρίων - συνολικά τέσσερα ετησίως, με κοινό θέμα. Αντικείμε-

νο των σεμιναρίων του 1989 ήταν η επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών της υπαίθρου. Τα πρώτα τρία σεμινάρια έγι-

ναν, κατά χρονολογική σειρά, στην Ισπανία, την Ιταλία, την Πορτογαλία και το Μεξικό, το Νοέμβριο στην Αθήνα, το οποίο ατόχως από εθνικό ήταν και διεκροτικό για τις κυβερνήσεις της Ευρώπης του Νότου. Το σεμινάριο IRIS στην Αθήνα ήταν τριήμερο και έγινε σε συνεργασία με τον Οργανισμό Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού και τη Γενική Γραμματεία Ισότητας. Οι προτάσεις που έγιναν, αλλά και τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξαν οι αρμόδιοι φορείς του IRIS, θα ανακοινωθούν σύντομα. Όπως έγινε γνωστό, υστάτους, για τις Ελληνίδες που εργάζονται στην υπαίθρο προτάθηκε, ανάμεσα σε άλλα, η εκπαίδευσή τους σε νέες τεχνικές, καθώς και η διοργάνωση σεμιναρίων στην Αθήνα με τη συμμετοχή των Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και θέμα η «φύλαξη των παιδιών στο αγροτικό περιβάλλον».

Για τις γυναίκες στις επιχειρήσεις προτάθηκε η επιμόρφωσή τους σε νέες εξειδικεύσεις και η εκπαίδευσή τους σ' αυτές να πραγματοποιείται μέσα στο ωράριο εργασίας των επιχειρήσεων. Προτάθηκαν επίσης και μέτρα με τα οποία να ενθαρρύνονται οι γυναίκες να επιλέγουν νέα (ανδροκρατούμενη) επαγγέλματα αλλά και μέτρα για την κατάρτιση των γυναικών σ' αυτά. Συζητήθηκε ακόμη και πρόταση να καταρτιστούν συμβουλευτές ισότητας που θα λειτουργούν μέσα στις επιχειρήσεις.

Ενας επί πλέον στόχος που πρόσφατος σεμινάριος IRIS στην Αθήνα ήταν η παρουσίαση της σημερινής εικόνας των γυναικών της Ελλάδας σε σχέση με τα προηγμένα κράτη της Ευρωπαϊκής Αγοράς. Τα συμπεράσματα από το σεμινάριο IRIS στην Αθήνα, όπως είναι φυσικό αναμένονται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

ΧΡ. ΔΑΜ

Δημοσιότητα του Λαγκέρφελντ: παντελόνι με ψηλή τιάρα, που φορέεται με ψηλοτάκουνα παπούτσια. Σακέτα σε στυλ μπολερό, μπλουζά με μεγάλο γιακά και φιάγκο.

Δεκατρία τον 30 θιμιάς το γαζέρ του οίκου Μπρόντα από τρέβιρα και μαλλί. Η Σακέτα έχει μεγάλες εντυπωσιακές τσέπες με ρεβέρ και κουμπιά.

Μακρι μοντέρνο παλτό, συνοδεύει ένα σύνολο από ζίστρα σε αρμονικούς χρωματικούς συνδυασμούς. Θέμα στο μοντέλο του Ντι Λούκα είναι το γλέντι με πολλά κοσμήτια.

Φιγούρες Λεπτές, σπορτίβ, θηλυκές...

Επινοήματα στυλίστριες της μόδας όπως οι Λανγκέρφελντ, Πιατέλι, Σωρόν, Μπαλντινιόρα, Μπε Λουκα, Σβάντερ, κ.ά. παρουσιάζουν σειρά από χαρακτηριστικά μοντέλα για τον φετινό χειμώνα. Η φιλοσοφία που προτείνουν για τη γυναίκα του 1990 είναι λεπτή, σπορτίβ, αλλά και πολύ θηλυκή. Στις πασαρέλες κυριαρχούσαν οι Σακέτες στο λίκαιζερ από τρέβιρα, μαλλί και βισκόζι. Επίσης

πρωταρχικό ρόλο είχαν τα μπολερό, οι μακρές, φαρδιές ή κλειστές, που συχνά αντικαθίστανται τα παλτά. Το παλτό αντικαταστάθηκε από τις κάπες και τα παντάρια. Όσο για το κλασικό πανωφόρι φαίνεται ότι τείνει να παραιοποιηθεί. Με εξαίρεση το μακρύ, ως τον αστραγάλο, που φορείται με παντελόνια ή μίνι σορμπότα. Τέλος, το ρουκ-μαντιλ θεωρείται φέτος απαραίτητο στη γυναικεία φαρμακεία και,

ανάλογα με το ύφασμα, θα φορεθεί από το πρωί ως το βράδυ. Τα παντελόνια, πολύ στη μόδα πάντοτε, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία: από τα πολύ εφορμιστά που φοροούνται με ψηλά κοκύνια ως τα πολύ φαρδιά με ίσα παπούτσια. Οι βερμούδες, πιο μακρές ζυμ-κυλάτ, διατηρούν επίσης μια ξεχωριστή θέση στην γαρυνταρομία. Το κοστούμι του κυνηγιού (ζάντινγκ

λουκ) είναι το καινούργιο «θέμα» που φαίνεται πως θα συναρτάσει τις νέες κοπέλες. Επίσης, το γλέντι συνεχίζονται φέτος την προσοχή των σχεδιαστών. Αλλά, πάνω από όλα και σε όλα, τα κομμάτια! Κομμάτια παντού, θα στολίζουν φέτος τα ρούχα από το πρωί ως το βράδυ. Οι γιακάδες εξελίσσονται σε μεγάλους, με πέτα ή σμόκιν για να καταλή-

ξουν στους θεαματικούς βολαντέ από οργαντζιά ή σατέν, ο ένας επάνω στον άλλο. Ακόμη δεν παραιτούνται και οι όρθιοι αλταίρη γιακάδες καθώς και οι κολ ρουλέ. Ο μεγάλος πρωταγωνιστής της μόδας του 1990 όμως, θα είναι η παντέλα. Που θα την δούμε να υψώνεται και απορορούλους και να φορείται ακόμη και με τούνη ταντέ

στατιστικής επεξεργασίας των δεδομένων της θεματικής ανάλυσης καθώς και αυτά των ξενόγλωσσων εμπειρικών μελετών. Όπως είδαμε, κύριο χαρακτηριστικό του περιεχομένου των σύγχρονων ΜΜΕ, είναι ότι οι γυναίκες εμφανίζονται ως μια σύνθετη εικόνα, που συνταιριάζει διάφορα πρότυπα και ποικίλους ρόλους. Σε σχέση με το παρελθόν, παρατηρείται μια αλλαγή από το πρότυπο των γυναικών που είναι "ευτυχισμένες νοικοκυρές, μητέρες και σύζυγοι" ή "σεξουαλικά αντικείμενα" προς ένα άλλο, όπου ναι μεν συνεχίζουν να παρέχουν μια εικόνα ενός ατόμου προορισμένου να γίνει πρωταρχικά σύζυγος και μητέρα, αλλά που συνδυάζει την επαγγελματική απασχόληση και τη συμμετοχή στα "κοινά" κερδίζοντας την οικονομική της ανεξαρτησία και κυρίως την ψυχολογική της χειραφέτηση. Κατά συνέπεια, όπως υποστηρίζει και η Giese (1979), οι παρατηρούμενες μεταβολές δεν αφορούν τόσο την απόρριψη των "παραδοσιακών" αξιών και πεποιθήσεων και την αποδοχή νεότερων αλλά έναν "στοχασμό" πάνω στην έννοια της "παράδοσης", μια εξέταση και μια προσπάθεια διεύρυνσης του οπτικού πεδίου σε εναλλακτικές θέσεις, συνδυασμένες με μια ανοχή σε "μη-παραδοσιακούς" τρόπους ζωής. Μ'αυτήν την έννοια, συναρθρώνονται τα "παραδοσιακά" χαρακτηριστικά της "θηλυκότητας" (ομορφιά, γοητεία, νεότητα ή/και μητρότητα) και τα παλαιότερα και νεότερα θέματα του "φεμινισμού" (εργαζόμενη γυναίκα, απελευθερωμένη γυναίκα κλπ) (βλ. Benoit, 1973β:74).

Μπορούμε δηλαδή να πούμε ότι μέσω της συνύπαρξης "παραδοσιακών" και "σύγχρονων" θεμάτων στην ίδια σελίδα ή στην ίδια εφημερίδα²⁰, ή σε διαφορετικούς χρόνους (Ημέρα της Γυναίκας και Ημέρα της Μητέρας) επιχειρείται η επίλυση, σε συμβολικό επίπεδο, της "σύγκρουσης" των "δύο ρόλων", της "έντασης" δηλαδή μεταξύ των δύο συστημάτων κανονιστικών προσδοκιών για την κοινωνική θέση των γυναικών. Το "δίλημμα", δηλαδή, που υποτίθεται ότι αντιμετωπίζουν οι γυναίκες σήμερα, της επιλογής ανάμεσα στην επαγγελματική απασχόληση και την οικογενειακή ζωή ή της "συσσώρευσης" και των δύο ταυτόχρονα. Όπως είδαμε βέβαια, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις αυτό που προέχει είναι η εξασφάλιση μιας σταθερής ισορροπίας μεταξύ των "δύο ρόλων".

---

20. Σ' ό,τι αφορά το *Εθνος*, ο Α. Φιλιππόπουλος (1982:130-175) κάνει τον εξής διαχωρισμό σχετικά με τις ειδήσεις "για γυναίκες": "Μάνα-νοικοκυρά", "Γυναίκες καριέρας" "Γάμος - διαζύγιο - σεξ" και εξηγεί αναλυτικά τις διαφορές στους στόχους, στη θεματογραφία και στη γλώσσα για κάθε κατηγορία.

Τέταρτον, πιστεύουμε ότι η ύπαρξη των "γυναικείων" θεμάτων παρέχει μια πηγή ορισμού των γυναικείων ρόλων και δυναμικής κοινωνικοποίησης του αναγνωστικού κοινού, αφού καλλιεργεί, σύμφωνα με τον ορισμό της Ferguson (1983), τη "λατρεία της θηλυκότητας" (cult of femininity)²¹, η οποία θεμελιώνεται στην παραδοχή ότι "οι γυναίκες είναι ξεχωριστές και διαφορετικές από τους άνδρες και μοιράζονται μια κοινή ουσία που υπερβαίνει τις μεταξύ τους διαφορές". Διαμέσου των επιλεκτικών αντιλήψεων και ερμηνειών του ευρύτερου κόσμου από την οπτική γωνία της "Γυναίκας", διαμέσου των κατηγοριών των γυναικείων ενδιαφερόντων και βιωμάτων και την προώθηση της γυναικείας άποψης που ενισχύει την ιδέα της γυναικείας ταυτότητας και αλληλεγγύης, συντηρείται μια κοινωνική "πραγματικότητα" η οποία είναι "για πάντα γυναικεία". Αυτό που καθορίζει το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων και αποτελεί το ρητό και άρρητο ιδεολογικό μήνυμά τους, ακόμα και αν εκφράζουν μια σαφή μετατόπιση από τον περιορισμό της γυναικείας εξάρτησης στον ευρύτερο ορίζοντα της *γυναικείας ανεξαρτησίας*, είναι ότι τα "γυναικεία" δημοσιεύματα εξακολουθούν να επιλέγουν και να διαμορφώνουν τα μηνύματά τους ώστε ν' ανταποκρίνονται στις παραμέτρους και στις αντιλήψεις μιας κοινής "γυναικείας" κουλτούρας που παρέχει νομιμότητα στη διαδικασία κοινωνικοποίησης των γυναικών, διαμορφώνει και προσδιορίζει τους κανόνες συμπεριφοράς μέσω των τελετουργικών της "λατρείας της θηλυκότητας" και εδραιώνει μια αντίληψη μιας πραγματικότητας όπου το φύλο είναι η έσχατη διαχωριστική γραμμή.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου, είτε εξετάζεται στο επίπεδο της γλώσσας είτε στο επίπεδο των σελιδοποιητικών και θεματογραφικών επιλογών του αποτελεί ένα προνομιακό ιδεολογικό "εργαλείο" αφού καθολικοποιεί και συγκροτεί τις γυναίκες σε ξεχωριστή (από τους άνδρες), ενιαία και "φυσική" κατηγορία ("η Γυναίκα") αγνοώντας τις μεταξύ τους διαφορές.

Ετσι αν, απ' την μια πλευρά, μπορεί να τονιστεί η, κατά κανόνα, απουσία ορισμών ως προς το τι συνιστά και πώς προσδιορίζεται το φύλο ή ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, από την άλλη, η απουσία αυτή πρέπει να γίνει κατανοητή ως αποτέλεσμα της *εξαρχής*, μέσω του επιπέδου της γλώσσας και του

---

21. Η Ferguson (1983), με τον όρο αυτόν εννοεί ένα σύνολο από τελετουργικά, συμπεριφορές, πρακτικές και πεποιθήσεις, έθιμα, εθιμοτυπικά και εορτασμούς, διαμέσου των οποίων οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία επιβεβαιώνουν την ταυτότητά τους (τη θηλυκότητά τους). Μ' αυτήν την έννοια, τα μηνύματα των ΜΜΕ, δεν αντανakλούν απλώς τους γυναικείους ρόλους στη κοινωνία αλλά παρέχουν μια πηγή ορισμού και κοινωνικοποίησης αυτών των ρόλων, (βλ. σελ. 8).

Επιμειν η... ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ

ΜΙΑ ΑΣΠΙΔΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΚΑΘΚΟΝ ΓΙΑ ΜΙΑ ΚΟΝΟΜΙΑ

Η ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΓΙΑΝΝΑΚΟΥ, η οποία είναι η πρώτη γυναίκα στην Ελλάδα να έχει αποκτήσει την ασπίδα για την οικογένεια, μιλάει για την εμπειρία της και για την σημασία της ασπίδας για την οικογένεια.

Η ασπίδα για την οικογένεια είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της οικογένειας από τις οικονομικές δυσκολίες. Η Μαρριέττα Γιαννάκου, η πρώτη γυναίκα στην Ελλάδα να έχει αποκτήσει την ασπίδα, μιλάει για την εμπειρία της και για την σημασία της ασπίδας για την οικογένεια.

Γενική Δέσφα
Το νοσηλευτικό προσωπικό των νοσοκομείων είναι σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η γενική δέσφα είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Τι πρέπει να αλλάξει στη φορολογία και πώς το παιδί θα έρθει στο επίκεντρο...

Επιβίωση
Η επιβίωση είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η επιβίωση είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Απγοραφικό
Το απγοραφικό είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Το απγοραφικό είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Το παιδί
Το παιδί είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Το παιδί είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Κατά τη διάρκεια της περιπέτειας, ο οδηγός του αυτοκινήτου, ο οποίος είναι ο ίδιος ο οδηγός του αυτοκινήτου, μιλάει για την εμπειρία της περιπέτειας και για την σημασία της ασπίδας για την οικογένεια.

Τρεις συνταγές με φαντασία...

Irish Coffee
Μια συνταγή που είναι πολύ εύκολη να γίνει και που είναι πολύ νόστιμη. Η συνταγή είναι πολύ εύκολη να γίνει και που είναι πολύ νόστιμη.

Irish Stew
Μια συνταγή που είναι πολύ εύκολη να γίνει και που είναι πολύ νόστιμη. Η συνταγή είναι πολύ εύκολη να γίνει και που είναι πολύ νόστιμη.

Bacon Cabbage
Μια συνταγή που είναι πολύ εύκολη να γίνει και που είναι πολύ νόστιμη. Η συνταγή είναι πολύ εύκολη να γίνει και που είναι πολύ νόστιμη.

Οι συνταγές αυτές είναι πολύ εύκολες να γίνουν και είναι πολύ νόστιμες. Είναι ιδανικές για όσους θέλουν να δοκιμάσουν κάτι νέο στην κουζίνα τους.

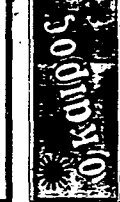
Μη φοβόμαστε
Η μη φοβόμαστε είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η μη φοβόμαστε είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Ρομποτικά
Τα ρομποτικά είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Τα ρομποτικά είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Ομορφολογία
Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Ομορφολογία
Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Ομορφολογία
Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

Ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών. Η ομορφολογία είναι ένα σημαντικό εργαλείο για την προστασία της υγείας των ασθενών.

επιπέδου των σελιδοποιητικών και θεματογραφικών επιλογών ("γυναικείες" σελίδες ή θέματα) απόδωσης στις γυναίκες (και στους άνδρες)²² μιας σειράς [βιολογικά] καθορισμένων ιδιοτήτων, ενδιαφερόντων, χαρακτηριστικών, ρόλων, θέσεων κλπ.

Μ' αυτήν την έννοια, η "θεωρία" του βιολογικού προσδιορισμού των φύλων και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας είναι βασική προϋπόθεση του λόγου του αθηναϊκού Τύπου, τόσο βασική που τελικά μένει "αφανής" και επισημαίνεται μόνο θρυμματισμένη και ελλειπτική στο corpus ανάλυσης ή σ' ολόκληρη την εφημερίδα. Αυτό σημαίνει ότι η γλώσσα και η μορφή που παρουσιάζεται το περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου είναι κορεσμένες από ορισμένους ιδεολογικούς τρόπους αντίληψης, ορισμένους κωδικοποιημένους τρόπους ερμηνείας της πραγματικότητας (μορφές ιδεολογικά σημαίνουσες) και οι δημοσιογράφοι ακόμα και αν διατυπώσουν διαφορετικές ή αντίθετες αντιλήψεις δεν είναι σε θέση να υπερβούν (ή θα έρχονται πάντα σε αντιπαράθεση με) τις αρχικές σελιδοποιητικές και θεματογραφικές "επιλογές" ή το νόημα που προσδίδουν οι κατηγορίες της γλώσσας στο περιεχόμενο.

Συνεπώς, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι, ακόμα και σ' εκείνα τα δημοσιεύματα που "αναλύονται" οι κοινωνικές σχέσεις των φύλων, μέσα από την υποστασιοποίηση των γυναικών (αλλά και των ανδρών), υπάρχει η τάση να επανέρχεται η έννοια του βιολογικού προσδιορισμού και των βιολογικών διαφορών και ν' ακυρώνεται η κοινωνική διάσταση του φύλου, γεγονός που ενισχύεται, όπως είδαμε στη θεματική ανάλυση, από τη συνεχή ταύτιση μεταξύ βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας. Μ' άλλα λόγια, ακόμα κι αν η λογική πίσω από τη διαφοροποίηση των φύλων δεν εκφράζεται ρητά, οι μη αναγνώγιμες διαφορές των φύλων δεν παύουν ποτέ να αποτελούν δομικό στοιχείο του συνολικού περιεχομένου των εφημερίδων, του συγκεκριμένου corpus καθώς και της κάθε μονάδας συμφραζομένων χωριστά. Μ' αυτόν τον τρόπο, εκτιμούμε ότι κάθε διαχωρισμός φαίνεται ότι παραπέμπει σε αντιθετικές, "εγγενείς" ιδιότητες των φύλων και στηρίζεται σε μια μη διατυπωμένη θεωρία "βιολογικού" ή "κοινωνικού" (που όμως μετατρέπεται και πάλι σε "Φυσικό") προσδιορισμού, όπου η ασάφεια

---

22. Το πρόβλημα του ορισμού των ανδρών βρίσκεται σ' ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο πραγματικότητας από αυτό του ορισμού των γυναικών. Οι γυναίκες προσδιορίζονται κατ' αρχάς και κατά βάση από το σώμα τους και τη βιολογική τους λειτουργία. Αντίθετα, στον ορισμό των ανδρών υπάρχει η τάση να γίνεται ταύτιση μεταξύ άνδρα και ανθρώπου (man, homme) και να εξομοιώνεται μ' ένα γενικό ανθρώπινο τύπο που δεν έχει σε τελική ανάλυση βιολογικά χαρακτηριστικά.

Τα αρώματα εν οικώ...

Σήμερα τα άρωματά δεν απευθύνονται πια να τα φέρουν κοντά στον άνθρωπο, να τον κάνουν να αισθάνεται καλά, να τον κάνουν να αισθάνεται καλά, να τον κάνουν να αισθάνεται καλά...

★ Επειδή είναι γυναικεία αρώματα, να μην είναι πολύ έντονα, να μην είναι πολύ έντονα, να μην είναι πολύ έντονα...

★ Είναι να είναι γυναικεία, να είναι γυναικεία, να είναι γυναικεία...

★ Είναι να είναι γυναικεία, να είναι γυναικεία, να είναι γυναικεία...

★ Είναι να είναι γυναικεία, να είναι γυναικεία, να είναι γυναικεία...

Σπαραγμός για τη γυναίκα του Περαίκου

«Ο γυναικείος ζευγάρι...»

Είναι ο σπαραγμός της γυναίκας που περιμένει τον άνδρα της να επιστρέψει...

Είναι ο σπαραγμός της γυναίκας που περιμένει τον άνδρα της να επιστρέψει...

Είναι ο σπαραγμός της γυναίκας που περιμένει τον άνδρα της να επιστρέψει...

Τέσσερα βραδινά κεφάλια!

Σε αριστική βραδιά σπαραγμού...»

1. Μόλις μόλις μόλις...

2. Αλλά και εφόσον...

3. Μόλις μόλις μόλις...

4. Μόλις μόλις μόλις...

Μάνα, Κουράγιο!

Απολαύστε τον...»

Είναι ο σπαραγμός της γυναίκας που περιμένει τον άνδρα της να επιστρέψει...

Είναι ο σπαραγμός της γυναίκας που περιμένει τον άνδρα της να επιστρέψει...

Είναι ο σπαραγμός της γυναίκας που περιμένει τον άνδρα της να επιστρέψει...

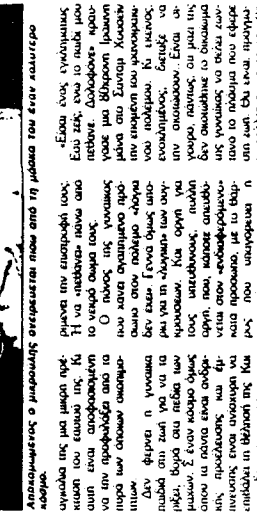
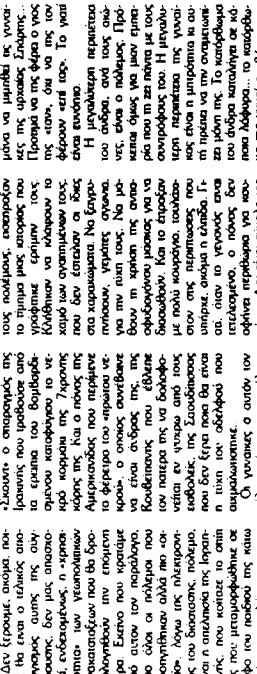
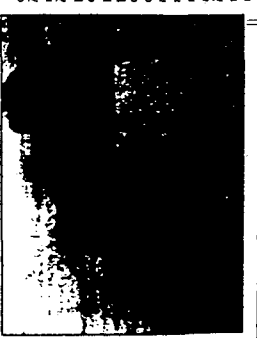

Μικρά μουσικά

Είναι λάθος να πιστεύεται ότι το μέγεθος είναι καθοριστικό για την ποιότητα της μουσικής...

Είναι λάθος να πιστεύεται ότι το μέγεθος είναι καθοριστικό για την ποιότητα της μουσικής...

Είναι λάθος να πιστεύεται ότι το μέγεθος είναι καθοριστικό για την ποιότητα της μουσικής...

του αντικειμένου "γυναικείο" [κυρίως] φύλο μετασχηματίζεται σε φυσική τάξη πραγμάτων.

19.1.3. Ο σεξισμός στον αθηναϊκό Τύπο

Γενικά, το φαινόμενο που ονομάστηκε σεξισμός, ως συμβολική βία κατά των γυναικών που στηρίζει την ανδρική κυριαρχία, αναφέρεται σε ιδέες και πρακτικές που εκφράζουν την υποτίμηση (ή τη διαφορά) των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες ενισχύοντας τα στερεότυπα των κατά φύλο κοινωνικών ταυτοτήτων²³. Μ' άλλα λόγια ο σεξισμός είναι ένα σύστημα όπου οι γυναίκες και οι άνδρες δεν είναι απλώς διαφορετικοί (στο ρητό επίπεδο του λόγου), αλλά άνισοι (συνδηλωτικό νόημα).

Η υποτίμηση, η προσβολή, ο συμβολικός "αφανισμός" ή η "διαφορετικότητα" των γυναικών μπορεί να πάρει πολλές μορφές στην καθημερινή συμπεριφορά και γλώσσα. Ο τρόπος που απευθύνεται ένας άντρας σε μια γυναίκα, η χρήση του ενικού σε γυναίκες υψηλότερης κοινωνικής θέσης, ο τόνος της φωνής (οικείος, ειρωνικός, επιτακτικός, μειλίχιος κλπ), ο τρόπος που μιλούν για μια γυναίκα (ή γενικά για το γυναικείο φύλο) μπροστά της σαν να απουσιάζει (με τον ίδιο τρόπο που γίνονται συζητήσεις μπροστά σε μικρά παιδιά που "δεν καταλαβαίνουν") κλπ, αποτελούν από τις πιο διαδεδομένες μορφές σεξισμού που επιτρέπουν τη θέσπιση της ανδρικής κυριαρχίας. Εξάλλου, ο τρόπος που προσφωνεί κάποιος μια γυναίκα ("κούκλα μου", αγάπη μου", "κυρά μου", "μαντάμ", "κορίτσι μου", "μωρή" κλπ), τα υποκοριστικά, η συνεχής αναφορά στην εξωτερική της εμφάνιση ("πόσο χαίρομαι που μιλάω με μια τόσο όμορφη και γοητευτική γυναίκα"), οι χειρονομίες (αγγίγματα, θωπείες κλπ), η ασφυκτική καταπάτηση του ατομικού χώρου σε δημόσιες και ιδιωτικές συναθροίσεις, η "αυθαιρέτη" οικειότητα, τα γλυκόλογα, η λεκτική επιθετικότητα και η χρήση των σεξουαλικών προσβλητικών όρων, οι υπαινιγμοί, τα λογοπαιγνία ή οι αστεϊσμοί κλπ ανεξαρτήτως του βαθμού γνωριμίας, της ηλικίας, του κοινωνικού κύρους ή θέσης, ενισχύουν την υποτίμηση των γυναικών αναπαριστώντας επιπρόσθετα μια συγκεκριμένη άποψη για τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Επίσης, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τους περιορισμούς που επιβάλλονται στις γυναίκες ως ομιλήτριες, τα ταμπού, τη

---

23. Βλέπε ενδεικτικά Cameron (1992) και (1986).

Η **ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΚΟΥΤΣΟΥΡΗ** εργάζεται σώζοντας ζωές: Είναι ναυαγοσώστης και βγάζει στην επιφάνεια όποιον... πιάνει πάτο!

«Κουκλάρα μου, πνίγομαι...»

Του ΚΩΣΤΑ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ο πνιγμένος, λέει, από τα μαλλιά του πνίγεται. Επί του προεξέτατου, στην πλαζ του ΕΟΤ στη Βουλιαγμένη, ο πνιγμένος από την... Αντιγόνη πνίγεται.

Είναι μια από τις δυο ναυαγοσώστες, που είτε από τον πύργο είτε από το ψαροπέλαγο πέφτει παρακλιμακωμένη τα μπάνια του λιμνι. Και όταν χριμαίεται, βουτούν για να σώσουν τον... υπαίτιο για πνιγμό.

Ηλιοκαμένη, γυμνασμένη, με γατίσιο βλέμα, κάθεται στην καρέκλα, τα πόδια της χώνονται στην άμμο και το κεφάλι της κινείται σε γρήμους... φάρος. Πέρα - δώδεκα, πέρα - δώδεκα μπας και ξαφνικά από μακριά βγουν τούστα μεγάλες μουσουλουλήφορες ή δει χέρια να χαστακίζουν τη θάλασσα. Και τότε έρχεται η ώρα της δράσης. Η Αντιγόνη Κουτσοπούρη, 28 χρόνων, δημιουργεί την εντύπωση ενός πολύ σίγουρου ανθρώπου. Φαίνεται να ξέρει καλά τη δουλειά της και να εμπιστεύεται τα χέρια της. Και φυσικά, αν ανήκει στον αντρικό πληθυσμό και κινδυνεύεις να πνιγείς, όπως και να το κάνουμε, αν είναι να σε σώσει κάποιος, καλύτερα να σε σώσει μια ειληρωμένη δεσποινίς παρά κανένα δασύχητος πλατάρης. Κάτι που διαπιστώνει κάποιος όταν έρχεται η ώρα για το «πιά της ζωής»...

«Από το 1989 που δουλεύω εδώ», λέει η Αντιγόνη, «έχω κάνει περίπου 50 διασώσεις. Θυμάμαι κολλές. Όπως αυτή πριν από ένα μήνα περίπου. Πνιγόταν ένα παιδάκι, 4,5 ετών από το Ζαγό. Ήταν απόγευμα γύρω στις επτά. Ήμουν κουρασμένη, όλη μέρα στο πόδι. Το αγοράκι ήταν βυθισμένο εδώ στα ρηχά. Έβαλα κόμμα από πάνω του, έτρεξα, ήταν σχεδόν νεκρό, του έκανα συνεχές καρδιακές μαζέψεις και του έδωσα «φιά της ζωής» για 30 λεπτά. Ο κόσμος μου έλεγε «κουράγιο Αντιγόνη!», «άντε προχώρα!». Πήσα σε μια στιγμή άρχισε να αναπνέει λίγο. Ακόμα και μέσα στο ασθενοφόρο που το πήρε, συνέχισα να του κάνω τεχνική ανανηση. Εκείνο έκανε εμετό κι εγώ συνέχισα να του δίνω «φιά της ζωής». Ναι, λοιπόν, δυο πιά τα βασικά προσόντα του ναυαγοσώστη: «Ψυχραιμία και απλότητα από το αίσθημα της θηδίας».

Έχουν γίνει όμως και φορές που έβγαλε από το νερό νεκρούς ηλικιωμένους ανθρώπους που είχαν καρδιακά προβλήματα. «Ακόμα και τότε προεπιλάμην. Καιείς δεν είναι νεκρός μέχρι να το πει γιατρός...». Κι όλα αυτά για 140.000 το μήνα και χωρίς επίδομα επικινδύνους εργασιών!

Ο υποψήφιος... ναυαγοσώστης

Για να γίνει ναυαγοσώστης η Αντιγόνη έπρεπε να δώσει εξετάσεις στο Λιμεναρχείο Πειραιά. «Έχει τηλεφωνήσει το 1989 για να μάθω λεπτομέρειες για τις εξετάσεις. Μου εξηγήθηκε ένας κύριος, αλλά εγώ ήμουν πειστική, ήθελα να τα μάθω όλα από το τηλέφωνο. Και ο λιμενικός αναγκάστηκε να μου πει: «Καλά κυρία μου, πείτε στο νεαρό που ενδιαφέρεται να περάσει από εδώ να τον ενημερώσουμε...». «Μι δεν πρόκειται για νεαρό. Εγώ θέλω να γίνω ναυαγοσώστης...», απάντησα. Κι ακολουθήσε σιωπή...». Στις εξετάσεις πήγε πολύ καλά. Μάλιστα της είχαν να μην κολιμάει τόσο γρήγορα γιατί δεν προλαβαίνουν να μετρήσουν τους άλλους και μετρούνονται. Έχει, βεβαίως, και κάποια θεωρητικά προσόντα, όπως α-κρίστε γνώσεις πρώτων βοηθειών, κα-

«Στην Ελλάδα δεν κολιμάμε. Μόνο... επιπλέουμε. Αλλά και οι φελλοί επιπλέουν!», λέει με αυτοπεποίθηση η Αντιγόνη Κουτσοπούρη, πριν διασκεδάσει με το βλέμμα της τη θάλασσα.

θώς έχει πτυχίο εργοθεραπείας από τα ΤΕΙ και τον Οκτώβριο θα πάρει και πτυχίο φυσιοθεραπείας. «Έδιναν, τότε, εξετάσεις 14 άτομα. Ήμουν η μοναδική γυναίκα ανάμεσά τους. Με κοιτούσαν περίεργα, αλλά δεν με πείραζε. Πήρα πάνω το δρόμιο και έπιασα δουλειά αυτή την πλαζ».

Ότι και να γνωρίζει κάποιος κτηνοοσώστης, το σπουδαιότερο μάθημα στο οποίο πρέπει να είναι άριστος, είναι η ψυχραιμία. Ένας άνθρωπος μπορεί να πνιγεί πριν καλά καλά προλάβει να φωνάξει βοήθεια. Και δυστυχώς, τρομάρα μας, είμαστε και θαλασσινός λαός, έχουμε τραγικό ρεκόρ στους πνιγμούς κάθε καλοκαίρι. Τι να φταίει;

«Αν ξέρουμε να κολιμάμε. Στις επιπλέουμε, δεν σημαίνει ότι μπορούμε να κάνουμε τα πάντα στη θάλασσα. Και οι... φελλοί επιπλέουν, αλλά δεν κολιμάμε», λέει η ναυαγοσώστης. «Το σημαντικότερο είναι ότι στη χώρα μας δεν υπάρχει κολιμητική παιδεία. Εδώ δεν υπάρχουν κολιμητήρια πλάμα και για τους αθλητές. Που να μάθει ο απλός κόσμος τη σωστή τεχνική της κολιμητήρας, πώς να αποκτήσει φιλική σχέση με το νερό».

Ο τρόπος που κολιμαίουμε έχει και την... κοινωνιολογική του προέγηση. «Πλέεις αρκετούς, κυρίως άντρες, να μην μπορούν να κολιμηθούν καλά. Ούτε και ανιχνή έχουν, φαίνονται ότι είναι αγήναστοι. Παρ' όλα αυτά δεν το παραδέχονται. Βουτάνε μέσα και βάζουν όριο, π.χ. την τάδε σημαδούρα. «Θα πάω μέχρι εκεί!», λένε. Αλλά δεν σκέφτονται πως θα γυρίσουν... Ξέρεις πόσους έχουμε μαζέψει με τη βάρκα».

Άλλο παράδειγμα. Κάποιος άντρας την ώρα που κολιμαίει παθαίνει κάτι. Δυσκοιία θα βάλει τις φωνές για να σωθεί. Φοβάται μη ρεζιλευτεί. Θα προεπιλάμην να βγει μόνος του. Κι αν να καταφέρει, έχει καλώς. Διαφορετικά πρέπει να τον σώσει εμείς και να τρέξουμε... Πρέπει να βλέπουμε το κολιμαί αποκλειστικά ως άσκηση. Όπως με το τρέξιμο. Τρέχουμε 200 μέτρα, κυρταζόμαστε, τα παρατάμε. Την άλλη μέρα 300. Έτσι πρέπει να γίνει και το κολιμαί.

Βλέπει μερικούς κέφτουν στη θάλασσα και κολιμαίουν λες κι έχουν βάλει σκοπό να εξοντωθούν.

Βεβαίως, πριν από το κολιμαί, ούτε φαγητά, ούτε αλκοόλ και λίγη γυμναστική δεν βλάπτει. Απενοτάς μας γλιτώνει από κρούσεις που μπορεί να αποδειχτούν μοιραίες. Και πάνω απ' όλα να μην υπερεκτιμούμε τις δυνατότητές μας».

Ο ναυαγοσώστης ίσως και να αποδειχτεί το σπουδαιότερο πρόσωπο στην καλοκαιρινή μας ζωή. Έχει, όμως, κι αυτός τα μυστικά του. Γι' αυτό όταν πιάμε στην πλαζ φορτωμένοι με το καπέτο-φωτο, απορροισμένοι να την κάνουμε μπαρ και μας βάλει τις φωνές, ας μην παρεξηγηθούμε. «Όταν βλέπω νεαρούς με καπέτο-φωτο, τους λέω να πνιγούν μακρότερα από μένα. Αν δεν ακούσω μια φωνή, τι θα γίνει...».

Όταν η Αντιγόνη βουτά στο νερό, με σπλά... «μπέγουμε», για να σώσει κάποιον, αυτός είναι και ο μοναδικός της σκοπός. «Ακούγεται υπερβολικό αυτό, αλλά είναι το μόνο που θέλω. Δεν νομίζω ότι η ζωή μου είναι το σπουδαιότερο πράγμα στον κόσμο. Ίσως να έρθει κι εγώ ή κάποιος δικός μου στη θέση αυτού που κινδυνεύει και θα ήθελα να υπαχθών άνθρωποι που θα δούσαν τα πάντα για να τον σώσουν...».

«Καμάκια»

Απαραίτητο νεαρό στην πλαζ, εκτός από τις μαμάδες που ωρύνονται για τις τσιχτρες, τις γαριδάδες που μαζεύονται τα εγγύα, τις κορμάρες που λιάζονται ανηλεώς, είναι και τα... καμάκια. «Ναι, υπάρχουν αρκετά που μου κάνουν καρδιά αλλά εντάξει, έχει πλάμα... Ακουγεται φρε' ειπείν μια φωνή 'βιη-θεις, πνίγομαι' κι ο νεαρός που φωνάζει είναι ξεπλωμένος στη στεριά. Ή κάποιος άλλος που φωνάζει 'αν πνιγώ, θα με σώσεις';». «Μιαρό κνίξω εσύ και τι σε νοιάζει...», λέει η Αντιγόνη χωρίς να αρνείται ότι, πράγματι, της αρέσει να αρνείται επίμαχα και όταν δουλεύει. Και καταλήγει: «Το μυστικό είναι να μην αφήνεις τον εαυτό σου να νιώθει αφεντός της παραλίας...».

δημόσια σιωπή, τις λαϊκές δοξασίες για τη γλώσσα των γυναικών και την υποτιθέμενη έλλειψη χιούμορ τους ή για την ένταση της γυναικείας φωνής (στριγγιά φωνή) ή για τη "γυναικεία" γραφή κλπ, ως στρατηγικές που ακυρώνουν την εγκυρότητα του λόγου των γυναικών και τις εμποδίζουν εν μέρει να εισέλθουν στο σύστημα των κυρίαρχων νοημάτων και αξιών (βλ. Μακρή - Τσιλιπάκου, 1990).

Μ' άλλα λόγια στη γενική του σημασία, ο σεξισμός εκφράζεται κατά κανόνα μέσω μιας ιδιαίτερης *έμφυλης*²⁴ χρήσης των κοινωνικών κωδικών η οποία συνδηλώνει την έμμεση "ανωτερότητα" των ανδρών με τον ίδιο τρόπο που η γενική χρήση των κωδικών αυτών συνδηλώνει άλλες σχέσεις κοινωνικής διάκρισης και ιεραρχίας. Έχουμε, λοιπόν, σεξισμό όταν ο κώδικας των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων "διαμεσολαβεί" με εντελώς ιδιαίτερο τρόπο στη χρήση των κυρίαρχων κωδικών συμπεριφοράς, χαιρετισμού, τύπων ευγενείας, τόνου φωνής, απόστασης στο χώρο κλπ, που ρυθμίζουν τις σχέσεις μεταξύ ατόμων και κοινωνικών ομάδων (γνωστού:αγνώστου, συγγενή:μη συγγενή, κυρίαρχου:υποτελή, προϊστάμενου:υφιστάμενου, ενήλικου: παιδιού κλπ). Και ενώ υπάρχει η τάση η διαμεσολάβηση του κώδικα των κατά φύλο σχέσεων να ερμηνεύεται ως "ανατροπή" των βασικών αρχών αυτών των κωδικών, στην πραγματικότητα πιστεύουμε ότι αυτές οι "τροποποιήσεις" είναι τόσο φυσικές και τόσο παγιωμένες στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων που είναι ορθότερο να εξετάζονται σαν έμφυλες *παραλλαγές* και προεκτάσεις των υπάρχοντων κωδικών κοινωνικής ιεραρχίας και εξουσίας παρά σαν παραβιάσεις του νοήματός τους.

Περιορίζοντας το φαινόμενο του σεξισμού στο λόγο, μέχρι τώρα είδαμε ότι εκφράζεται με πολύ διαφορετικούς οπτικούς και λεκτικούς τρόπους και μορφές σε όλες τις αθηναϊκές εφημερίδες. Κατ' αρχάς, η υποκατάσταση στο ρητό επίπεδο του λόγου της επιχειρηματολογίας της ιεραρχίας και της ανισότητας με μια νεφελώδη και αντιφατική ιδεολογία που κατά κανόνα εδράζεται στην αποκλειστική κατάφαση των μη αναγώγιμων διαφορών των φύλων, αλλά κυρίως η διαδικασία κατηγοριοποίησης του "Άλλου" (δηλαδή η αναγνώριση του άλλου ως Άλλου) στο συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου, είτε αυτή αποτελεί στοιχείο της δομής της γλώσσας είτε εκφράζεται σελιδοποιητικά και θεματογραφικά, αποτελούν μια "ήπια" αλλά βασική μορφή σεξισμού. Γιατί, όπως έχουμε τονίσει επανειλημμένα, στο πολιτισμικό πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών δεν υπάρχει

---

24. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στο Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης (1992) εισάγεται ο όρος "έμφυλος" για να αποδοθεί ο αγγλοσαξονικός όρος *gendered*.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 4/2/88

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ Ενα συνέδριο, άθλος

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ για την Απόδημη Ελληνίδα που έγινε αυτές τις ημέρες στο Λονδίνο, με την προεδρία της Εκκλησίας, είναι γεγονός πώς είχε μερικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Και πρώτο είναι το πρώτο αυτού του είδους. Μέσα στα 200 περίπου άτομα που ο ελληνισμός παρουσιάζεται οργανωμένος και οργανωμένος στη διασπορά, πολλές φορές έχει κάνει συναρτήσεις για να εξεταστεί ή και να λύσει τα προβλήματα του. Στην Αμερική και στις μητροπόλεις της Ευρώπης γίνονται τοπικές κληρικολαϊκές συνλεύσεις. Δεν έγινε όμως, ποτέ, μία και μόνο, για την Ελληνίδα. Κι αν έγινε και δεν το έχουμε πληροορηθεί, δεν είχε την παγκόσμια απιπροσωπευση, όπως αυτή του Λονδίνου.

Άλλη πρωτοτυπία του συνεδρίου ήταν πώς δεν συγκαταβλήθηκε, όπως συνήθως γίνεται, για να ορίσει την ημερομηνία της επόμενης συνάντησης και τίποτε άλλο. Αυτό έγινε όχι για να ορίσει τον χρόνο της νέας συνέλευσης, αλλά για να δηλώσει δυναμικά την παρουσία και την προσφορά της Ελληνίδας, απασχολημένης της γης και τη θέση της στην παροδελική και θρυασητή παρτα στην ομογένεια. Ακόμη, το συνέδριο αυτό δεν ήρε απλά, πού μπορούν να είναι σημαντικές ή και χρήσιμες για το μέλλον της γυναίκας στην αποδημη ελληνισιά. Ίσως, γιατί αυτό δεν χρειάζοντε. Δεν επισκευάζει, άλλωστε, καμία, μία μεγάλη που δουλεύει όριστα.

Τι έκανε, λοιπόν, τι πέτυχε αυτή η συνύληση; Πρώτα απ'

όλα, δόθηκε, όπως είπαμε, για πρώτη φορά η ελληνική εικόνα της προφοράς της μητέρας, της γυναίκας και αδελφής μέσα στον αυτόν τον σκληρό χώρο και αδιάφορο συμπαιθηματικά κόσμο, που υποχρεώθηκε να ζήσει και με τη βαρεία ευθύνη πώς αυτή είχε στις πλάτες της την παράδοση του γένους.

Γυναίκες απ' όλα τα σημεία της γης, όπου υπάρχουν ομογένειες, ήλθαν και μάς είπαν την αλήθεια. Μας ιστορήσαν τι έχει προηγηθεί και πώς στάθηκαν. Τι κάνουν για τις γυναίκες της Κύπρου και της Βαρείου Ηπείρου και την πρόθεση τους να συνεχίσουν.

Ο αρχιεπίσκοπος Μεθόδιος που πέτυχε αυτόν τον άθλο, ασφαλώς, θα έζησε ημέρες αγωνίας ώσπου να δει το αποτέλεσμα. Δεν υπήρχε προηγουμένο-όδηγος και σ' αυτές τις περιπτώσεις η αποτυχία είναι πολύ κοντά στην επιτυχία. Το ότι έγινε μόνο το δεύτερο, οφείλεται, ασφαλώς, στην πίστη και στην πίστα, πώς μόνο η Εκκλησία μπορούσε να πάρει μια τέτοια πρωτοβουλία και να τη βάλει εις πέρας. Μέσα στην όλη επιτυχία της οργανώσεως, συμμετοχής, εκδηλώσεων, ουμιλιών και, κυρίως, των εισηγήσεων συνεδριών γυναικών, που ήξεραν όλες τι ήθελαν και τι έλεγαν, υπήρξε το αποκορύφωμα με την παρουσία του αρχιεπισκόπου Αμερικής κ. Ιακώβου, που ξέρει, όσο καλός άλλος, τους αγώνες και τις αγωνίες των αποδημητών και την ουσία της προσφοράς της Ελληνίδας. Ήταν συμπαιθητικός στις παρατηρήσεις του. Αναφέρουμε μόνο μία: Μίλησε, λοιπόν, για τη γυναίκα, που άραχτη και ασφάλγη έφυγε από το χρόνο και πήγε στα ξένα. Για να γίνει σύζυγος ενός άγνωστου άνδρα, που τις υπέβαλαν με τον δικό τους τρόπο, οι συγγενείς και οι γονείς. Ξένη και στον τόπο και στον άνδρα της. Έπρεπε να παλαίμει και να οικειωθεί γρήγορα στον άνδρα της και στον χώρο. Και είπε ο αρχιεπίσκοπος: «Για βάλτε τον εαυτό σας για μία στιγμή στη θέση της και θα αντιληφθείτε το δράμα της και την έκτασή του». Και, όμως, τα κατάφερε.

Το συνέδριο αποφάσισε πώς πρέπει να γίνει κάποιο ημεμειών στην Αθήνα που να τιμά αυτές τις πρωτοπόρες ηρωίδες του αποδημητικού ελληνισμού και, μάλιστα, ανέλαβε ο Ροταριανός Όμιλος Αθηνών να το φτιάξει.

Μια ακόμη επιτυχία ήταν η παρουσία του κ. Μητσάκη στο Λονδίνο και η συμμετοχή του στις εκδηλώσεις. «Μόνο η Εκκλησία», είπε, «που πρώτη αυτή εδώσε στη γυναίκα τη θέση που της σήκει, μπορούσε να πραγματοποιήσει το θέλημα αυτό της συνάντησης». Πολύ εντύπωση οι αποδημητές Ελληνίδες, αλλά και η ομογένεια της Μεγάλης Βρετανίας, ότι εκτός από τον αρχιεπίσκοπο Ιακώβο και τον αρχηγό της Νέας Δημοκρατίας, τιμήσαν το συνέδριο η κ. Αλευρά, οι κκ. Ταλιαδούρος, Πετσάλλης, Ιακώβου, ο βουλευτής κ. Μιλ. Μαρινάκης, οι πρόεδροι της Ελλάδας και Κύπρου κκ. Σταθάτος και Παναγιώτης και εκπαιδευτικοί του επ'στημονικού κόσμου της Ελλάδας και της διασποράς.

Το 1988 χαρακτηρίστηκε από τον αρχιεπίσκοπο Θεοπίστον ως Έτος της Απόδημης Ελληνίδας. Αυτό σημαίνει, πώς τουλάχιστον για ένα χρόνο η γυναίκα της ομογένειας δεν θα ξεχαστεί. Και πώς μέσα σ' αυτό το διάστημα πρέπει να γίνουν πράξη όσα ακούστηκαν στο Λονδίνο, όπως είναι η αντικείμενη προσφορά της Ελληνίδας του εξωτερικού να γίνει σταθερή σκηνή και οδός.

ΤΟΥ ΣΠΥΡΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ

ΑΡΑΞΗΓΗΜΕΝΟ
πράγμα και ο φεμινισμός
στην Ελλάδα. Αρκει να
δηλωσεις... προοδευτι-
κή» αριστερούτσικη, ολιγον... απλυτη
και ανεπαγγελη για να κερδισεις τον
τιτλο της φεμινιστριας.
Ει αυτό σημειώνω την αλωπη
όπως την εξέφρασε προχθές σε ομιλία
της, η δημοτική σύμβουλος Αθηναίων
κ. Γιάννα Παρθένη. Είπε:

«Μια γυναίκα εκπληρώνει τον
πρόορισμό της, όταν επιτυχα-
νει ως σύζυγος, ως μητέρα, ως
επιστημων... Η ως επαγγελα-
τίας γενικώς). Η ανάμιξη της γυ-
ναικας στα κοινά και η αξίωση
της να τη λαμβάνει σοβαρά υπό-
ψη ο λαός, πρέπει να έχει την
αφετηρία στην επίτευξη των πα-
ραπάνω στόχων!»...
Τ' ακούς... Καλλιόπη;

24 3 88

διαφορά που να μην ερμηνεύεται ως αξιολογική διαφορά, άρα ως ιεραρχία, καταδεικνύοντας τον απατηλό χαρακτήρα της "ισότητας στη διαφορά" του αθηναϊκού Τύπου. Εκφράσεις όπως "έξι άτομα σκοτώθηκαν στο τροχαίο, εκ των οποίων δύο παιδιά και τρεις γυναίκες" ή "γυναίκες και παιδιά, αθώα θύματα του πολέμου" ("τα γυναικόπαιδα") είναι σεξιστικές, όχι γιατί αποσιωπούν το γεγονός ότι και οι άνδρες είναι θύματα τροχαίου ατυχήματος ή πολέμου αλλά γιατί συνιστούν μια μορφή που ταξινομεί τις γυναίκες στην ίδια κατηγορία με τα παιδιά (διαδικασία *infantilisation*) συνδηλώνοντας τον "παιδιάστικο" χαρακτήρα τους ως παθητικών και ανυπεράσπιστων θυμάτων, ανίκανων για πολιτική συμμετοχή και ηθική κρίση (βλ. Cameron, 1992:92). Προτάσεις, όπως, "Μέσα στην όλη επιτυχία της οργανώσεως, συμμετοχής, εκδηλώσεων, ομιλιών και, κυρίως των εισηγήσεων συνέδρων γυναικών, που ήξεραν όλες τι ήθελαν και τι έλεγαν..." (*Καθημερινή*, 4/2/88) είναι σεξιστικές γιατί το νόημα παράγεται αντιπαράσσοντας τις γυναίκες συνέδρους με τη "άφυλη" γενικότητα της οργάνωσης, της συμμετοχής, των εκδηλώσεων και ομιλιών ενώ ταυτόχρονα μέσω της αντιστροφής του γυναικείου στερεοτύπου, ["*γυναίκες που ήξεραν τι ήθελαν και τι έλεγαν*"] αναπαράγεται για άλλη μια φορά η ιεραρχία ανδρών και γυναικών στο συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου.

Εκτός όμως από αυτές τις ήπιες μορφές σεξισμού, που εξετάστηκαν λεπτομερώς στην ενιαία σημειολογική ανάλυση του corpus, ο αθηναϊκός Τύπος βρίθεται από σημεία "αστείου" (υπαινιγμούς, λογοπαίγνια, χλευασμό, ειρωνία κλπ), σχετικά με το φεμινισμό, τις γυναίκες, την ανισότητα, τις σχέσεις των δύο φύλων, τους οικογενειακούς ρόλους κλπ, που εκφράζουν τη συμβολική βία και ενσωματώνουν νοήματα εχθρότητας προς τις γυναίκες με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν οι κυρίαρχες κοινωνικές κατηγορίες για τις υποτελείς²⁵. Αυτό σημαίνει ότι το λογονομικό σύστημα²⁶ (ή εξωγλωσσικό συμπεριέχον), από τη μια πλευρά

---

25. Η μόνη εφημερίδα που δεν καταφεύγει - τουλάχιστον συστηματικά - σ' αυτόν τον τρόπο κατασκευής του νοήματος είναι η *Καθημερινή*.

26. Σύμφωνα με τον ορισμό των Hodge and Kress (1988), *λογονομικό σύστημα* καλείται ένας υψηλότερου επιπέδου μηχανισμός ελέγχου στην παραγωγή νοήματος, ένα σύνολο κανόνων που προσδιορίζει και κατευθύνει τόσο τις συνθήκες παραγωγής (*production regimes*) όσο και τις συνθήκες αντίληψης (*reception regimes*) των νοημάτων. Το λογονομικό σύστημα συγκεκριμενοποιεί δηλαδή ποιος μπορεί να παράγει ή να αποδέχεται νοήματα γύρω από ποια θέματα και κάτω από ποιες συνθήκες και με ποιες τροπικότητες (πώς, πότε, γιατί). Τα λογονομικά συστήματα όπως και τα ιδεολογικά συμπλέγματα αντανakλούν αντιφάσεις και συγκρούσεις των κοινωνικών σχηματισμών γιατί κωδικοποιώντας ένα σύνολο μηνυμάτων που αναδύονται από μια διαδικασία

ΓΥΝΑΙΚΕΣ...

«Πολιόρκησαν» χθες, το γραφείο του υπουργού Εργασίας κ. Γ. Γεννηματά συνδικαλίστριες και εκπρόσωποι γυναικικών οργανώσεων που - με την ευκαιρία του εορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας - ήθελαν να συζητήσουν με τον υπουργό τα προβλήματα των εργαζομένων γυναικών.

- Σήμερα είναι ημέρα μας... έχουμε προτεραιότητα... οφείλετε να μας δείτε, του έλεγαν επίμονα...

Και ο υπουργός τελικά «υπέκυψε». Ζήτησε συγγνώμη για λίγο από τους δημοσιογράφους με τους οποίους είχε την τακτική συνάντησή του και έσπευσε να «ακούσει» τα παράπονα των γυναικών...

Άλλωστε - λογω ημέρας - δεν είχε και άλλα περιθώρια.

Γ.Γ.

ΜΕΣΗΜΒΡΙΝΗ, 7/3/88

Όχι στην εκμετάλλευση

Μη σταματήσει η εκμετάλλευση της εργαζομένης γυναίκας και να δοθούν λύσεις στα αμύηλα προβλήματα της (όπως οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου, η άνιση αμοιβή, ο συμβιβασμός του επιδόματος γάμου, η αντιμετώπιση της μητρότητας κ.λπ.) ζήτησαν χθες - παγκόσμια ημέρα της γυναίκας - το ΕΚΑ, οι Ομοσπονδίες Δέσποτας Χατήρη, Κλωστοφάντουσών, Φαρμακού, Σωματεία και η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδος.

Με υπομνήματα που επέδωσαν στον υπουργό Εργασίας κ. Γ. Γεννηματά, οι παραπάνω οργανώσεις ζητούν να αντιμετωπιστούν άμεσα τα παραπάνω προβλήματα και να ικανοποιηθούν σειρά άλλων αιτημάτων των εργαζομένων γυναικών (μείωση ορίου συνταξιοδότησης, μέτρα για την υγιεινή και την ασφάλειά τους, κοινωνικές υπηρεσίες για τη μητέρα σε επίκεδο Τοπικής Αυτοδιοίκησης κ.λπ.)

Στη βάση των δύο αυτών δημοσιευμάτων της Μεσημβρινής βρίσκεται η ίδια ειδηση (απόδοση υπομνήματος στον Υπ. Εργασίας από οργανώσεις στα πλαίσια της "Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας"). Στην πρώτη, που εμφανίζεται σε παραπολιτική στήλη, η ειδηση "κατασκευάζεται" με τη βοήθεια του μυθολογικού συστήματος των σχέσεων των δύο φύλων, στη δεύτερη αναπαράγεται αυτούσιο το δελτίο Τύπου χωρίς σχολιασμό.

ΕΥΡΙΑΚΑΤΙΣΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ 16/1/94

Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΛΑΪΤΖΗΣ «χρωματίζει...»

επιβάλλει στον παραγωγό του λόγου να υποκρύψει την κοινωνικά παγιωμένη εχθρότητα και επιθετικότητα του ανδρικού φύλου προς το γυναικείο, συνδέοντας μια δήλωση σχετικά με τις κατά φύλο σχέσεις με σημεία "αστείου", και από την άλλη επιτρέπει σε μια τέτοια δήλωση να αναγνώσκει ως "αστείο" και όχι κυριολεκτικά ως προσβολή με τον ίδιο τρόπο που τα ανέκδοτα για φυλετικές "μειονότητες" πρέπει να εκληφθούν από τους θιγόμενους ως αστεία και όχι ως εκδήλωση ρατσισμού²⁷. Το γεγονός για παράδειγμα ότι ο αναγνώστης "γνωρίζει" ότι μια δήλωση σχετικά με τις κατά φύλο σχέσεις συνδέεται με σημεία "αστείου", (ή ότι ο δημοσιογράφος θεωρεί δεδομένο ότι συμβαίνει πράγματι έτσι), συνδηλώνει μια ιδιαίτερη δομή των κατά φύλο σχέσεων²⁸. Μια δομή όπου το αρσενικό κυριαρχεί ως ομάδα σε σχέση με το θηλυκό αλλά που πρέπει επίσης να υποκρύψει την εχθρότητα και την επιθετικότητα εναντίον του ("είναι αστείο, μη το παίρνεις σοβαρά").

Η ανάλυση του corpus και η φυλλομέτρηση των σωμάτων των οκτώ εφημερίδων της ανάλυσης μάς επέτρεψε να συμπεράνουμε ότι η "επιθετική" μορφή σεξισμού αποτελεί πρώτον, καθοριστικό παράγοντα της "αντιπολιτευτικής" ή/και της

διαντίδρασης, καταδεικνύουν το status των σχέσεων και της πάλης μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων ομάδων.

27. Στον αθηναϊκό Τύπο κατά την περίοδο ανάλυσης, καταγράψαμε περιπτώσεις όπου το ψυχαγωγικό περιεχόμενο ορισμένων δημοσιεύματων ή τιτλοφορήσεων (κυρίως στη "λαϊκή" *Απογευματινή*) κατασκευάζεται μέσω των συνδηλωτικών νοημάτων του ρατσισμού σε σχέση με τις φυλετικές μειονότητες που εργάζονται στην Ελλάδα σε "υποβαθμισμένες" επαγγελματικές κατηγορίες, και του σεξισμού σε σχέση με την υποτίμηση της οικιακής εργασίας ως "γυναικεία" εργασία ή αρμοδιότητα: "Και κλάσαμα οι "κυρίες" για τις...Φιλιππινέζες!" (*Απογευματινή*, 7/2/88), "Η Κυρία Ακίνο επιμένει και... Χάνουμε τις Φιλιππινέζες!..." (*Μεσημβρινή*, 18/2/88), Οι Φιλιππινέζες της Αθήνας έριξαν το γάντι! Κατήγγειλαν σε συνέδριο ότι τις εκμεταλλεύομαστε" (*Μεσημβρινή*, 25/4/88, στήλη *Αττικά και ...Άλλα*). Επισημαίνεται η διαφορά μεταξύ της *Απογευματινής* και της "αστικής" *Καθημερινής* ("Θα απαγορεύσει τη μετανάστευση των γυναικών η Κορρασόν Ακίνο", *Καθημερινή*, 21/1/88) όπου απαλείφεται μεν το ρατσιστικό και το εκδηλο σεξιστικό νόημα και αντικαθίσταται από τον ήπιο σεξισμό ("των γυναικών") και την προσωποποίηση της πολιτικής. (Στον ελληνικό Τύπο η νοικοκυρά ταυτόχρονα αποφεύγεται (αποσιωπάται), εξαιρείται, δικαιώνεται, υποτιμάται και περιφρονείται εκφράζοντας ακριβώς τις αντιφάσεις των σύγχρονων κοινωνικών δομών).

28. Βέβαια, εφόσον οι κανόνες για το πότε και για ποιον θα γράφονται αυτά τα "αστεία", εδραιώνονται μέσα από μια αδιάκοπη πάλη μεταξύ δύο αντιτιθέμενων κοινωνικών ομάδων, το κοινωνικό νόημα του χώρου παραγωγής τέτοιων νοημάτων είναι ασταθές και αμφίσημο (Hodge and Kress 1988:78) και ο αποδέκτης του "αστείου" μπορεί πάντα ν' απορρίψει το σημείο αστεϊσμού μιας προσβλητικής δήλωσης (βλ. Hodge and Kress 1988:4). Απ' την άλλη όμως, δεδομένου ότι "μέσα από την επίδραση που ασκούν ειδικά οι συσχετισμοί συμβολικών δυνάμεων ως συσχετισμοί (παρα)γνώρισης και αναγνώρισης, οι κάτοχοι της υποδεέστερης ταυτότητας αποδέχονται (τις περισσότερες φορές σιωπηρά και ενίοτε ρητά) τις αρχές διαμόρφωσης ταυτοτήτων, προϊόντων των οποίων είναι και η δική τους ταυτότητα" (Bourdieu, 1980α, ελλ. μεταφ. 1992:150), δεν θα πρέπει να υπερτιμούμε τη δυνατότητα αντίστασης και ανατροπής των κυρίαρχων ιδεολογικών νοημάτων.

Τό ΕΛΚΕΠΑ και η ισότητα τών φύλων

Χαράς ευαγγέλια γιά τίς γυναίκες. Τό Ελληνικό Κέντρο Παραγωγικότητας — γνωστό ως ΕΛΚΕΠΑ — σέ ενίσχυση ~~σε~~ κυβερνητικής προσπάθειας γιά μεγαλύτερη ισότητα μεταξύ τών δύο φύλων, έλαβε ~~φριζμένα~~ άμεσα μέτρα. Ποιά είναι αυτά; Αυξάνει τόν αριθμό τών γυναικών πού συμμετέχουν στα σεμινάρια του καθώς και τόν αριθμό τών γυναικών εισηγητριών και συνεργατριών. Καί όχι μόνο αυτό αλλά οργανώνει και σεμινάρια αποκλειστικά γιά σάς κυρίες μου, σέ τομείς, μάλιστα, υψηλής τεχνολογίας. Τουτέστιν μανάτζμεντ και πληροφορικής. Παράλληλα δέ, θά ερευνήσει τίς ανάγκες τών ελληνικών επιχειρήσεων σέ ειδικευμένο προσωπικό και στούς τρόπους προετοιμασίας περισσότερων γυναικών στελεχών γιά τίς επιχειρήσεις. Καί τέλος — γιστί δέν τελειώσαμε ακόμα — θά συνεχίσει τά σεμινάρια γιά τήν οργάνωση και λειτουργία γυναικείων συνεταιρισμών. Όλα αυτά μόνο γιά σάς, γι' αυτό προετοιμαστείτε κατάλληλα και σταθείτε στό ύψος τής προσπάθειας. Τό μανάτζμεντ και η πληροφορική σάς περιμένουν. Τό ΕΛΚΕΠΑ και οι «κυβερνητικές προσπάθειες» σάς ανοίγουν... τίς πόρτες.

(Καθημερινή, 12/1/88)

• **Νέα μέτρα για μεγαλύτερη ισότητα των δύο φύλων, έλαβε το ΕΛΚΕΠΑ, και μπράβο του.** Όπως ανακοίνωσε ο Δημήτρης Πεπελασπής γενικός διευθυντής το ΕΛΚΕΠΑ θα αυξησει τον αριθμό των γυναικών που συμμετέχουν στα σεμινάρια, αλλά και

τον αριθμό γυναικών εισηγητριών και συνεργατριών.

Ακόμα, οργανώνει σεμινάρια αποκλειστικά για γυναίκες σε τομείς υψηλής τεχνολογίας, Μανάτζμεντ, και Πληροφορικής. Παράλληλα, θα ερευνηθούν από τον Οργανισμό οι ανάγκες των ελληνικών επιχειρήσεων σε ειδικευμένο προσωπικό και οι τρόποι προετοιμασίας περισσότερων γυναικών στελεχών για τίς επιχειρήσεις και τέλος, θα συνεχισθούν τα σεμινάρια για τήν οργάνωση και λειτουργία γυναι-

κείων συνεταιρισμών. Ας ελπίσουμε μόνο να γίνουν σύντομα αυτά τα τόσο ενδιαφέροντα.

(Ελεύθερος Τύπος, 18/1/88)

Το ΕΛΚΕΠΑ και η Ισότητα

Πρόκειται για το ίδιο συμβάν (το ίδιο δελτίο τύπου): στην μεν πρώτη περίπτωση (Καθημερινή), χρησιμοποιούνται σημεία "αστείου" για να δημιουργηθεί μια "ενδιαφέρουσα" είδηση στη βάση της διάκρισης σοβαρού:ελαφρού περιεχομένου. Στη δεύτερη περίπτωση (Ελεύθερος Τύπος) επαναλαμβάνεται το δελτίο τύπου και ένας μικρός (επιδοκιμαστικός) σχολιασμός στο τέλος χωρίς η είδηση να συγκαταλέγεται στο ψυχαγωγικό περιεχόμενο.

"αντιφεμινιστικής" ρητορείας της εφημερίδας, και δεύτερον, αφορά την καθαρά εμπορική πλευρά της δημοσιογραφικής παραγωγής που επιβάλλει ένα υψηλό ποσοστό δημοσιευμάτων "ψυχαγωγικού" χαρακτήρα. Μ' αυτό θέλουμε να πούμε ότι η εφημερίδα επιστρατεύει την ειρωνία, τον αστεϊσμό, το σεξουαλικό υπαινιγμό και την λεκτική επιθετικότητα, άλλοτε με πρόφαση την αντιπολιτευτική της επιχειρηματολογία (πχ τα δημοσιεύματα που αφορούν τις σχέσεις του τότε πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου με τη Δήμητρα Λιάνη με ιδιαίτερη έμφαση στις "λαϊκές" εφημερίδες) και άλλοτε όταν ασκεί κριτική σε "φεμινιστικές" ενέργειες και δράσεις γυναικών ή οργανώσεων που υπερβαίνουν το πλαίσιο του "φιλελεύθερου φεμινισμού" (δηλαδή όταν η εφημερίδα εκτιμά ότι θέτουν σε αμφισβήτηση τον παραδοσιακό κατά φύλο καταμερισμό στην οικογένεια, ή τις διαφορές των φύλων). Επίσης συχνές είναι οι περιπτώσεις όπου ένα δημοσίευμα εμπεριέχει αρνητικά σχόλια σχετικά με την εξωτερική εμφάνιση ή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά (όνομα, ηλικία κλπ) μιας γυναίκας που δεν ανταποκρίνεται στα κυρίαρχα αισθητικά πρότυπα του φύλου της, όπως για παράδειγμα σχόλια που αφορούν το "αφύσικα" μυώδες σώμα αθλητριών (άρση βαρών, σφαιροβολία κλπ) ή την έλλειψη θηλυκότητας (ακαλαισθησία, ασχήμια, πάχος κλπ) γυναικών πολιτικών (Α. Παπαρήγα). Πολλές φορές εξάλλου, καθοριστικό ρόλο στη δημοσιογραφική παραγωγή παίζουν και τα δημοσιεύματα εκείνα όπου το νόημα του σεξισμού παράγεται στη βάση ενός καθαρά ψυχαγωγικού περιεχομένου (συμπεριλαμβάνονται τα σκίτσα, οι βινιέτες και οι γελοιογραφίες). Τέλος, όλες αυτές οι εκδοχές μπορούν να συναντηθούν συνδυασμένες σε ένα και μόνο δημοσίευμα.

Όπως είδαμε, η τιτλοφόρηση ειδήσεων που αφορούν "γυναικεία" θέματα είναι ένα αρκετά αντιπροσωπευτικό παράδειγμα εμφάνισης μιας γραφής που ενσωματώνει τη συμβολική βία κατά των γυναικών: "Σεμινάριο για "θηλυκά" ... μυαλά!" (*Βραδυνή*, 10/11), "Φούστα στο πόντιουμ" (*Τα Νέα*, 5/3), "Η ανεργία "πάει" στις γυναίκες" (*Βραδυνή*, 12/5), "Περισσότερο μυαλό έχουν οι γυναίκες κατά... τον κ. Γεννηματά" (*Καθημερινή*, 9/11) κλπ. Εξάλλου ειδήσεις που γράφονται με ψυχαγωγικό ύφος ("Το ΕΛΚΕΠΑ και η ισότητα των φύλων" (*Καθημερινή*, 12/1)²⁹, ή σχόλια σε δηλώσεις πολιτικού προσώπου ("Άγριος Φεμινισμός", *Εθνος*, 8/7), συνδηλώνουν ειρωνία και αστεϊσμό ή επιθετικότητα και εχθρότητα στη βάση του φύλου. Αυτή η υπαινικτική λεκτική επιθετικότητα, είτε αποτελεί εκδήλωση

---

29. Βλ. την ίδια ειδηση στον *Ελεύθερο Τύπο* (18/1/88) που χάνει αυτό το σημείο ψυχαγωγίας, ειρωνίας.

Αγριος φεμινισμός

ΕΘΝΟΣ, 8/7/88

Η ΚΥΡΙΑ Καλλιόπη Μπουρδάρα, σε πείσμα της ετυμολογίας του ονόματός της, νόμιζε πως δεν έλεγε μπουρδες όταν δήλωνε σοβαρά σε απογευματινή εφημερίδα πως θα ήθελε να γίνει υφυπουργός Εθνικής Αμυνας. Προσωπικά, δεν θα είχα καμιά αντίρρηση να γίνει όχι μόνο υφυπουργός, αλλά και υπουργός Εθνικής Αμυνας. Και πρωθυπουργός. Και Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ο,τι και να γίνει η κ. Μπουρδάρα, τα πράγματα δεν θα γίνουν χειρότερα απ' όσο ήδη είναι. Ίσως μάλιστα να έχει δικίο η κ. Μπουρδάρα, όταν λέει πως τα πράγματα του Υπουργείου Εθνικής Αμυνας θέλουν κοίταγμα με άλλο μάτι. Συμφωνώ, με άλλο μάτι. Τι μάτι όμως; Σοσιαλιστικό, φιλελεύθερο, φασιστικό, σοβινιστικό; Είναι προφανές πως τίποτα απ' όλα αυτά δεν εννοεί η κ. Μπουρδάρα. Η κ. Μπουρδάρα, φεμινίστρια της πυρκαγιάς ούσα, κουβαλάει στην ΕΓΕ ένα πολύ νοικοκυριστικό μυαλό. Όταν λοιπόν λέει «άλλο μάτι», εννοεί γυναικείο μάτι. Κι όταν λέμε «γυναικείο μάτι», εννοούμε νοικοκυριστικό μάτι. Αλλά, καλή μου κυρία, εκτός από νοικοκυροσύνη πρέπει να διαθέτετε και κάποια άλλα προσόντα, άσχετα προς την οικιακή οικονομία, για να γίνετε υπουργός. Θα μου πείτε ευλόγως: Σάμπως οι άνδρες υπουργοί τα έχουν; Και πάλι συμφωνώ. Όμως, όταν κανείς αντιλαμβάνεται το υπουργείο σαν ένα σπίτι που θέλει πάστρα, προσλαμβάνει προς τούτο καθαριστριες και όχι γυναίκες υπουργούς. Διότι μια φεμινίστρια που αντιλαμβάνεται την πολιτική ως νοικοκυρά, όχι μόνο δεν καταλαβαίνει τίποτα από πολιτική, αλλά γελοιοποιεί πλήρως και το φεμινιστικό κίνημα, που προσπαθεί να απαλλάξει τις γυναίκες απ' το «σύμπλεγμα της νοικοκυράς». Όταν αρνείσαι να είσαι επαγγελματίας νοικοκυρά σπίτι σου και μεταθέτεις το νοικοκυριστικό αίτημά σου σε ένα κυψηλότερο επίπεδο», το μόνο που καταφέρνεις τελικά είναι να γίνεις νοικοκυρά υψηλού επιπέδου. Αυτό, κ. Μπουρδάρα, δεν είναι φεμινισμός, είναι «άγριος φεμινισμός», όπως λέμε το βλακώδες αίτημα για μια εκπαρθύρωση των ανδρών απ' όλα τα πόστα, αν είναι δυνατό, προκειμένου να αλλάξουν οι ρόλοι του καταπιεστή και του καταπιεζόμενου και τη θέση του άνδρα καταπιεστή να την πάρει η γυναίκα. Τέτοιος φεμινισμός, κ. Μπουρδάρα, να μας λείπει. Καταλαβαίνετε, ελπίζω, αν και δεν το ελπίζω πάρα πολύ, πως είτε άνδρας σε καταπιέζει είτε γυναίκα η καταπίεση παραμένει η ίδια και η αυτή. Γιατί σας τα λέω όλα αυτά, αγαπητή μου κυρία Μπουρδάρα; Μα διότι είναι πολύ δύσκολο να μη λέει κανείς μπουρδες, όταν δεν έχει απαλλαγεί απ' το «σύμπλεγμα της νοικοκυράς». Λοιπόν, να πάρετε χίλιες φορές όποιο υπουργείο θέλετε ή μάλλον όποιο σας δώσουν, αν σας το δώσουν. Αλλά με τέτοια βαθιά αντιφεμινιστική νοοτροπία από μια δηλωμένη φεμινίστρια που δεν ξέρει ότι είναι αντιφεμινίστρια, καλά θα κάνουν να σας στείλουν στο σπίτι σας, όπου μπορείτε ανετότατα να

Οι... τουαλέτες!

Συγκίνηση και ταραχή στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, που βρέ-

θηκε τελευταία μπροστά σε μια περίεργη και λεπτή υπόθεση δυσμενούς διάκρισης σε βάρος των γυναικών στον τομέα απασχόλησης: Σε έξι κράτη μέλη, ορισμένοι εργοδότες, αρνούνται να προσλάβουν γυναίκες, με την πρόταση ότι οι εγκαταστάσεις τους δεν διαθέτουν... τουαλέτες για γυναίκες!

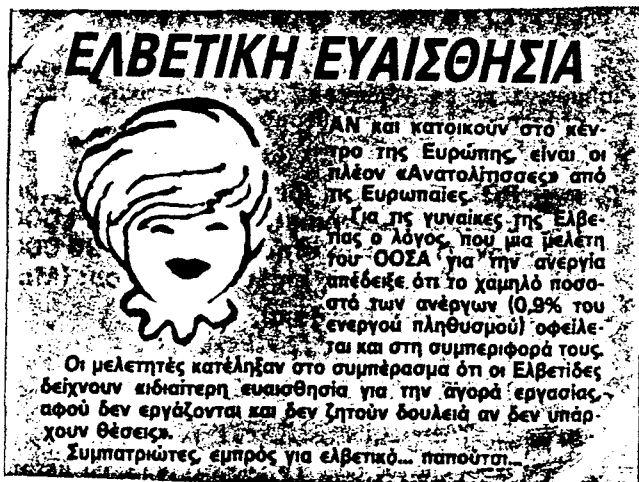
Οι αρμόδιες κοινοτικές υπηρεσίες είχαν πάρει σοβαρά την υπόθεση. Είχαν καθίσει στο εδώλιο του κατηγορουμένου τις έξι κοινοτικές κυβερνήσεις Γαλλίας, Μ. Βρετανίας, Ιρλανδίας, Δ. Γερμανίας, Βελγίου και Λουξεμβούργου.

Οι έξι κατηγορούμενες κυβερνήσεις απάντησαν «ικανοποιητικά», όπως δήλωσε προχτές ο εκπρόσωπος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και με ανακούφιση ανέφερε ότι η υπόθεση «τουαλέτας» μπήκε στο αρχείο. Απέσυγε, όμως, να διευκρινίσει τα μέτρα που θα πάρουν οι έξι κυβερνήσεις για ν' αποκαταστήσουν την ισότητα των δύο φύλων μπροστά στις... τουαλέτες.

Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι το ποσοστό ανέργων γυναικών στην Κοινότητα, από 45% το 1983, έχει φτάσει σήμερα πάνω από 53%. Γεγονός που σημαίνει ότι η δυσμενής διάκριση σε βάρος των γυναικών στην αγορά εργασίας, δεν μπορεί να οφείλεται μόνο στις περιορισμένες... τουαλέτες για τις κυρίες.
Π.Π.

"Οι τουαλέτες" (Ελευθεροτυπία, 18/10/88)

Παράδειγμα "κατασκευής" ενός ψυχαγωγικού δημοσιεύματος "ως ειδηση περι διακρίσεων των φύλων", με τη μορφή αστεϊσμού και όπου το "αστειο" αποδίδεται στην πηγή των ειδήσεων και όχι στην ίδια την εφημερίδα.

ΕΛΒΕΤΙΚΗ ΕΥΑΙΣΘΗΣΙΑ

ΑΝ και κατοικούν στο κέντρο της Ευρώπης είναι οι πλέον «Ανατολίτισσες» από τις Ευρωπαίες.

Για τις γυναίκες της Ελβετίας ο λόγος, που μια μελέτη του ΟΟΣΑ για την ανεργία επέδειξε ότι το χαμηλό ποσοστό των ανέργων (0,9% του ενεργού πληθυσμού) οφείλεται και στη συμπεριφορά τους.

Οι μελετητές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι οι Ελβετίδες δείχνουν ιδιαίτερη ευαισθησία για την αγορά εργασίας, αφού δεν εργάζονται και δεν ζητούν δουλειά αν δεν υπάρχουν θέσεις.

Συμπατριώτες, εμπρός για ελβετικό... παπούτσι.

"επιθυμίας κυριαρχίας" είτε συνιστά επιφαινόμενο της "κοινωνικής χειραγώγησης των γυναικών", μάς δηλώνει δύο πράγματα: πρώτον, ότι η άμεση επιθετικότητα και βία στο λόγο των εφημερίδων, αν και σε ορισμένα πλαίσια αναδύεται ξεκάθαρα, κατά κανόνα "παρεμποδίζεται" από τη μορφή των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων, και δεύτερον, ότι μπορεί να εκδηλωθεί με άλλες συγκαλυμμένες μορφές που αρχίζουν από μια ήπια μορφή αστεϊσμού και ειρωνίας και φθάνει σε πολύπλοκες εκδηλώσεις εχθρότητας που την καθιστούν δυσδιάκριτη.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η γλώσσα μπορεί να λειτουργήσει όχι απλώς ως σύστημα σημείων αλλά ως σημείο καθαυτό αφού το ύφος, το μέτρο, τα τεχνάσματα κλπ που χρησιμοποιούνται από το δημοσιογράφο είναι πιο σημαντικά από το περιεχόμενο. Για παράδειγμα η χρησιμοποίησή μιας απλής άμεσης, αστεϊευόμενης, κεφάτης ίσως και λίγο "χλευαστικής" δημοσιογραφικής γλώσσας, συνδυασμένη με άμεσες προτροπές ή προσφωνήσεις όπου φαίνεται ότι ο δημοσιογράφος επικοινωνεί άμεσα με τον αναγνώστη, συνδηλώνει την άμεση και διαπροσωπική επαφή της καθημερινής ζωής για θέματα ελαφρά και κοινότοπα. Αυτό το ύφος έρχεται σε αντιπαράθεση με τη γλώσσα της δύναμης και της υπευθυνότητας των "σοβαρών" ειδήσεων και αναλύσεων της πολιτικής ή οικονομικής ειδησεογραφίας παράγοντας έμμεσα και πάλι τη διάκριση "σοβαρών" ("ανδρικών") και "ελαφρών" ("γυναικείων") ειδήσεων και θεμάτων που συνδηλώνει την ανωτερότητα των ανδρών.

Μ' αυτό θέλουμε να πούμε ότι ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούν τη γλώσσα οι δημοσιογράφοι ανάλογα με το θέμα που διαπραγματεύονται και το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα, παρέχει πέρα από την έκδηλη πληροφόρηση, συνδηλωτικά νοήματα σχετικά με το status των σχέσεων μεταξύ αφηγητή και αναγνώστη αλλά επίσης, στην προκειμένη περίπτωση, μεταξύ των σχέσεων ανδρών και γυναικών στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων μιας δεδομένης ιστορικής συγκυρίας. Μ' άλλα λόγια, οι διαφορές στη χρήση του δημοσιογραφικού ιδιώματος, η δομή και ιεράρχησή τους αναπαράγουν στο συμβολικό επίπεδο της τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και υποταγής που χαρακτηρίζουν τις έμφυλες διαταξικές ή ενδοταξικές σχέσεις.

Με τον ίδιο τρόπο, τα τυπογραφικά στοιχεία, η σελιδοποίηση, η γελοιογραφία, τα διάφορα σκίτσα (βινιέτες), η φωτογραφία κλπ μπορούν ως σημαίνοντα να αποτελέσουν το ψυχαγωγικό "περίβλημα" ενός δημοσιεύματος και να λειτουργήσουν στο ιδεολογικό πεδίο έτσι ώστε να δημιουργήσουν ένα τύπο

ανεπισημότητας - οικειότητας, ένα υψηλό βαθμό αλληλεγγύης μεταξύ του δημοσιογράφου και αναγνώστη και μια στιγμή "αναψυχής" στο κατά τ' άλλα "σοβαρό" περιεχόμενο (Hodge and Kress 1988:92). Ειδικά σ' ό,τι αφορά τις φωτογραφίες παίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στην καθημερινή παραγωγή και δίνουν έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα σε κάθε εφημερίδα κυρίως σ' ό,τι αφορά τη διάκριση μεταξύ "λαϊκής" και "αστικής" δημοσιογραφίας. Πολύ απλουστευτικά, από *δημοσιογραφική* άποψη οι φωτογραφίες των εφημερίδων ταξινομούνται σε δύο κατηγορίες: στις φωτογραφίες "ντοκουμέντα" και στις φωτογραφίες "στολίδια"³⁰. Στην πρώτη κατηγορία συγκαταλέγονται οι ειδησεογραφικές φωτογραφίες "αποδεικτικά στοιχεία" που κατά κανόνα συνοδεύουν μια είδηση επικαιρότητας, με στόχο να πληροφορήσουν και να ενισχύσουν την αξιοπιστία του δημοσιεύματος και να πείσουν τον αναγνώστη για την αλήθεια του περιεχομένου οποιουδήποτε ρεπορτάζ ή την αυθεντικότητα κάποιου γεγονότος. Σ' αυτές τις περιπτώσεις είτε η δημοσιογραφική αφήγηση θεωρείται απλώς επεξηγηματική της φωτογραφίας ("μια φωτογραφία αξίζει όσο χίλιες λέξεις"), είτε αντίστροφα η φωτογραφία επιλέγεται για να ενισχύσει την πληρότητα της είδησης και να "αποκαλύψει" τις παραμέτρους ενός οποιουδήποτε γεγονότος. Με βάση λοιπόν τα δημοσιογραφικά κριτήρια, στόχος της ειδησεογραφικής φωτογραφίας είναι να συνδηλώσει την "αντικειμενικότητα" της πραγματικότητας. Σ' αυτήν την περίπτωση, το νόημα του σεξισμού παράγεται κατά κανόνα από το πλαίσιο εμφάνισης της φωτογραφίας, δηλαδή από το κείμενο (κυρίως τη λεζάντα) που "εξηγεί" στον αναγνώστη "τι βλέπει", ή όπως έλεγε ο Barthes (1988:36) "τις περισσότερες φορές το κείμενο παράγει (εφευρίσκει) ένα εντελώς καινούργιο σημαίνόμενο, και το οποίο, κατα κάποιον τρόπο, προβάλλεται αναδρομικά στην εικόνα, σε σημείο να φαίνεται καταδηλούμενο".

Στη δεύτερη κατηγορία (φωτογραφία "στολίδι"), η φωτογραφία προέρχεται κατά κανόνα από το φωτογραφικό αρχείο της εφημερίδας ή από ξενόγλωσσα έντυπα ΜΜΕ και έχει στόχο να επενδύσει αισθητικά ένα ρεπορτάζ χωρίς να είναι απαραίτητη η ύπαρξη "αντιστοιχίας" θέματος και φωτογραφίας (πχ ρεπορτάζ για ζέστη και νέφος ή τουρισμό με γυμνόστηθες κοπέλες στη παραλία, "αιθέριες υπάρξεις" στις κερκίδες των γηπέδων, "όμορφες" υποψήφιας σε εξετάσεις, γυναίκες στο "χακί", ρεπορτάζ για υγεία και ιατρικά επιτεύγματα με ημίγυμνες γυναίκες κλπ), ή απλώς επενδύει εικονογραφικά μικρά δημοσιεύματα

---

30. Βλ. Κομίνης (1991), κεφ. 3, σελ. 119-149 και Παράρτημα Α, σελ. 304-340.

Ποιος φεμινισμός τώρα...

«Μην με κοιτάτε έτσι έκπληκτοι. Πέρασαν οι καιροί που μόνο οι άνδρες αρμένιζαν τις θάλασσες και κατείχαν διοικητικές θέσεις στο Ναυτικό.

Για ρίξτε μια ματιά στη στολή μου και τα γαλόνια μου. Είμαι αξιωματικός με τα όλα μου και ένα τσούρμο ναύτες δεν κάνει... κιχ αν δεν δώσω εγώ διαταγή.

Και να μην σας ξεγελάει καθόλου το χάρτινο караβάκι που κρατάω, γιατί έχω φάει εγώ, υπερωκεάνεια και αντιτορπιλικά

-αληθινά εννοείται- με το κουτάλι. Πώς είπατε; Φεμινισμός;

Ακόμα εκεί είσαστε;...».

"Κορίτσι και Καραβάκι" (Απογευματινή, 27/11/88)

Δημοσιεύματα σαν αυτό δεν εξυπηρετούν κανένα στόχο πληροφόρησης αλλά "διανθίζουν" ορισμένες σελίδες για λόγους ψυχαγωγικούς.

ψυχαγωγικού χαρακτήρα που "διανθίζουν" ορισμένες σελίδες (κοσμικά, καλλιτεχνικά, τηλεόραση, μόδα, σπίτι, γυναίκα κλπ) "τηλεοπτικοποιώντας" το περιεχόμενο της εφημερίδας με βάση τη λογική του tabloid (σύντομα και απλά κείμενα με πολλές φωτογραφίες). Στην πραγματικότητα αυτού του είδους το περιεχόμενο (φωτογραφικό υλικό και κείμενο), συμβάλλει σ' αυτό που αποκαλεί ο Jakobson *φατική επικοινωνία*, εννοώντας με τον όρο εκείνες τις επικοινωνιακές πράξεις που δεν περιέχουν τίποτα καινούργιο, καμιά πληροφορία, αλλά που αναφέρονται σε ήδη υπάρχουσες σχέσεις και χρησιμοποιούν τα υπάρχοντα κανάλια μόνο με σκοπό να τα κρατήσουν ανοιχτά, να διατηρήσουν και να επικυρώσουν τις σχέσεις πομπού και δέκτη και να ενδυναμώσουν τους κοινωνικούς δεσμούς τους (βλ. σχετικά Fiske 1982, ελλ. μεταφ. 1992:28-36). Από αυτήν την άποψη αυτό το είδος περιεχομένου, συνδηλώνει ότι εφημερίδα και αναγνώστες αποτελούν μια κοινότητα που συμμαρτυρεί τις ίδιες στάσεις, τα ίδια κοινωνικά νοήματα, βλέπει τα πράγματα με τον ίδιο τρόπο και ότι τελικά η άποψη της εφημερίδας για τον κόσμο είναι ορθή, μαρτυρώντας την ιδεολογική λειτουργία του τύπου προς όφελος της σταθερότητας ενός συστήματος και των αξιών του.

Οι φωτογραφίες του δεύτερου αυτού είδους, που κατακλύζουν τις "λαϊκές" εφημερίδες και συναντώνται με μικρότερη συχνότητα και διαφορετική αισθητική στις "έγκυρες", δεν αποσκοπούν στη συνδήλωση της "αντικειμενικότητας" της πραγματικότητας, αλλά μέσα από τις δικές τους συνδηλωτικές ικανότητες, χρησιμοποιούνται σαν "δόλωμα" για την προσοχή και το βλέμμα του άνδρα αναγνώστη. Εδώ κυρίαρχο ρόλο παίζουν το [γυμνό ή με ιδιαίτερο τρόπο ντυμένο] γυναικείο σώμα (με ειδική έμφαση στα πόδια, στους γλουτούς και στα στήθη), η στάση του και η έκφραση του προσώπου που συνδηλώνουν πάντα ένα είδος ανδροκεντρικής σεξουαλικότητας και κάποια στερεότυπα γυναικών.

Ο ορισμός των γυναικών ως αντικείμενο του ανδρικού βλέμματος ή ως αναπαράσταση των μορφών της ανδρικής επιθυμίας, που χρησιμοποιεί ο Berger για τα οπτικά αφηγήματα³¹, είναι πολύ χρήσιμος εδώ γιατί μάς βοηθά να καταλάβουμε βάσει ποιων κριτηρίων μια εφημερίδα καταλήγει σε πολύ συγκεκριμένες επιλογές, επιλογές που συνδηλώνουν πολύ συγκεκριμένα νοήματα

---

31. Βλ. επίσης Mulvey (1975) και Lambert (1986).

Αλφα

Σε λόνι

Είμαι βέβαια ότι δεν θα μπορούσα να υπάρξει πιο γοητευτικός υπάλληλος στην υπηρεσία του αυτοκινήτου σας από την Τζέιν Αντλερ, την 20χρονη Αγγλίδα που κόβει εδώ με κακέτο και «σταυρά» για μπουλόνια ανά χείρας, αλλά χωρίς... φόρμα! Η Τζέιν, που είναι ανερχόμενο και πολλά υποσχόμενο φωτομοντέλο, όταν ήταν μικρή επιθυμούσε να ασχοληθεί με τις μηχανές. Μεγαλώνοντας, όμως, άλλαξε απόψεις και αντί να «ταξεί» σε κάποιο συνεργείο, προτίμησε να αξιοποιήσει τα προσόντα που της χάρισε η φύση και να κάνει καριέρα σε χώρους πιο φωτεινούς και σίγουρα, πιο αποδοτικούς, όπως τα φωτογραφικά στούντιο. Δεν δυσκολεύτηκε να τα καταφέρει. Και τώρα ετοιμάζεται για μια φωτογραφική καμπάνια, που, ίσως, αποδειχθεί σταθμός για τη μετέπειτα πορεία της. Θα διαφημίσει μια σειρά προϊόντων που, ασφαλώς, έχουν σχέση με τις μηχανές. Φορώντας τα ίδια «ραχά». Και με φόντο κάποιον Παράδεισο της Καραϊβικής...

**Την θέλετε...
μηχανικό για το
αυτοκίνητό σας;**

Η Μαρινέλλα με ξένα...

Η Μαρινέλλα, η μεγάλη κυρία του ελληνικού τραγουδιού, ετοιμάζει μια νέα δισκογραφική δουλειά, που σίγουρα θα ξεφύσσει και θα εντυπωσιάσει πολλούς. Πρόκειται να τραγουδήσει γνωστές ξένες επιτυχίες που τραγουδούσαν πριν χρόνια κάποιες άλλες ξένες μεγάλες φωνές, όπως η Σίριλετ Μπάρσι, Λορέν, Μίλβα, Ρίτα Χέιγουορντ, Μίνα κ.ά. Τη μουσική διασκευή των τραγουδιών έκανε ο Χάρης Ανδρεάδης.

Από επι σε κυ

Είπε «οχι» σε όλα

Απέκλεισε όλες τις προτάσεις για να εμφανιστεί στο θέατρο και αποφάσισε από δω και πέρα ν' αφιερώνει τους καλοκαιρινούς μήνες μόνο στον ραϊό του για διακοπές. Ο λόγος για τον γνωστό κωμικό Δημήτρη Πατά (στη φωτο με τον γλυκίστα Νέινο Ηλιόπουλο, ο οποίος υπήρξε από 20 περίπου χρόνια ασταμάτητης δουλειάς στη θεατρική σκηνή, θα επιτρέψει στον ραϊό του ξεκούραση. Όλα αυτά θα γίνουν μετά το τέλος της επιθεώρησης "Ταί και... ψυχραιμία", όπου συμμετέχει στο θέατρο "Καλλιμνήμη" και το τέλος των πασαζελιών τηλεοπτικών προγραμμάτων που θα παρατηρήσει. Λόγω, όμως, της κεκτημένης ταχύτητας όλων αυτών των χρόνων, ο Δημήτρης δεν θα «κάσει» θέατρο, αλλά θα μελετήσει και το έργο του χειμώνα, καθώς και κάποιες ακόμη τηλεοπτικές του εμφανίσεις.

Λίγη ανάπαυση για τη «Σάντρα»

Δύο μόνο ρόλοι ήταν αρκετοί για να κάνουν τη νεαρή ηθοποιό, Λουκία Παπαδάκη, γνωστή στο πλατύ κοινό. Ο ένας είναι ο ρόλος της «αδιστακτής Σάντρας» της τηλεοπτικής σειράς «Λάμψη» και ο δεύτερος «η τρυφερή Νάνσι Κλάρκ» στο θεατρικό έργο του Ν. Σάιμον «Ξανά μαζί» πλάι στον Θύμιο Καρακατσάνη, στην συμπρωτεύουσα. Δύο ρόλοι διαμετρικά αντίθετοι, που η νεαρή ηθοποιός παίζει μ' επιτυχία.

Αυτές οι δύο επαγγελματικές υποχρεώσεις την ανάγκασαν, όλο το χειμώνα, να εξαντλήσει τα όρια αντοχής της και ν' αποκλείσει οποιαδήποτε άλλη πρόταση για το καλοκαίρι.

Ετσι, μετά το τέλος του φετινού κύκλου γυρισμάτων της «Λάμψης», η Λουκία (φωτο με τον Ν. Φώσκολο) σκέπτεται να κάνει «λαίμαργε» διακοπές και να χαρεί τον ήλιο και τη θάλασσα, αφού αμέσως μετά θα ξαναρχίσει πρόδες. Το έργο «Ξανά μαζί» θα παρουσιαστεί στο αθηναϊκό κοινό το χειμώνα και βέβαια θ' αρχίσει η συνέχεια της τηλεοπτικής σειράς.

για τις κατά φύλο σχέσεις και τη σεξουαλικότητα ανδρών και γυναικών. Σύμφωνα με την ανάλυση του Berger (1972, ελλ. μεταφ. σελ. 53),

"... το γυμνό είναι πάντα συμβατικό - και το κύρος για τις συμβάσεις του αντλείται από μια ορισμένη καλλιτεχνική παράδοση που σχετίζεται επίσης με τη βιωμένη σεξουαλικότητα... Στη συνήθη ευρωπαϊκή ελαιογραφία του γυμνού ο κύριος πρωταγωνιστής δεν ζωγραφίζεται ποτέ. Είναι ο θεατής που βρίσκεται μπροστά στην εικόνα και υποτίθεται πως είναι άντρας. Τα πάντα απευθύνονται σε αυτόν. Τα πάντα πρέπει να φαίνονται σαν αποτέλεσμα της ύπαρξής του εκεί. Είναι γι' αυτόν που οι μορφές αποδέχτηκαν τη γυμνότητα τους".

Τονίζει δε ότι αν στη μοντέρνα τέχνη έσπασε το ιδεώδες του γυμνού, τελικά στην πραγματικότητα αντικαταστήθηκε από

"το ρεαλισμό" της πόρνης - που έγινε η πεμπτουσία της γυναίκας για την πρώιμη πρωτοπορία της ζωγραφικής του εικοστού αιώνα..." και "ο ουσιαστικός τρόπος του να βλέπει κανείς τις γυναίκες, η ουσιαστική χρήση των εικόνων τους δεν άλλαξε...".

Ετσι σήμερα στα ΜΜΕ, εκφράζονται ακόμα οι στάσεις και οι αξίες που διαμόρφωσαν εκείνη την παράδοση και

"οι γυναίκες απεικονίζονται μ' έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από τους άντρες - όχι γιατί το θηλυκό είναι διαφορετικό απ' το αρσενικό - αλλά γιατί ο "ιδανικός" θεατής υποτίθεται πως είναι πάντοτε αρσενικός και η εικόνα της γυναίκας σχεδιάζεται για τον κολακεύει" (Berger, ό.π. σελ. 63-64).

Με τον ίδιο τρόπο οι εκφράσεις στα πρόσωπα των γυναικών στις φωτογραφίες είναι

"εκφράσεις μιας γυναίκας που ανταποκρίνεται με υπολογισμένη γοητεία στον άντρα που φαντάζεται πως την κοιτάζει - παρ' όλο που δεν τον γνωρίζει. Προσφέρει τη θηλυκότητά της για εξέταση. Η εικόνα τούτη είναι καμωμένη για να προσελκύει τη σεξουαλικότητα. Οι γυναίκες είναι εκεί για να ικανοποιήσουν ορέξεις, όχι για να έχουν δικές τους... Η άνιση αυτή σχέση είναι τόσο βαθιά ενσωματωμένη στην κουλτούρα μας ώστε να δομεί ακόμα τη συνείδηση πολλών γυναικών... εξετάζουν, όπως και οι άντρες, την ίδια τους τη θηλυκότητα" (Berger, ό.π. σελ. 55, 63).

Ο Eco (1988:106) εξάλλου, θεωρεί ότι η προβολή των "θεαματικότερων" σημείων των γυναικών μέσα από ενδεικτικά αποσπασματικά μέλη του σώματός τους, που δε σημειοδοτούν μόνο τα συγκεκριμένα μέλη αλλά επίσης ολόκληρη τη γυναικεία ύπαρξη, "δεν προβάλλει στ' αλήθεια τη συνολική χάρη της γυναίκας, αλλά καταστρέφει την ισορροπία της προσωπικότητάς της, υποβιβάζοντάς τη σε ένα απλό υποστήριγμα κάποιου φυσικού προσόντος". Επίσης, τονίζει (Eco, 1983:13) ότι το εξαιρετικά ωραιοποιημένο "γυναικείο γυμνό" των εφημερίδων δε συνιστά καθόλου

Πράος ο ήλιος και η θάλασσα, αλλά οι ωτίτιδες παραμονεύουν κάθε καλοκαίρι για όσους και όσες δεν προσέχουν. Εκτός από τα παιχνίδια και τις χαρές που μας προσφέρει, η θάλασσα απαιτεί σεθασμό. Σκεφθείτε πριν βουτήξετε... κατακόρυφα. Το αλάτι που μπαίνει βαθιά στ' αυτά είναι η κύρια αιτία που προκαλεί ωτίτιδα.

Αγαπάτε τις βουτιές στη θάλασσα; Σκεφτείτε το πολύ πριν... βουτήξετε κατακόρυφα! Το νερό της θάλασσας - που όπως είναι γνωστό σε όλους μας - περιέχει αλάτι, είναι η κύρια αιτία για τις ωτίτιδες που είναι αυξημένες τώρα το καλοκαίρι...

Γράφει η
ΒΕΝΗ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Αν δεν θέλετε να υποφέρετε από πόνους στα αυτιά σας, σταματήστε τις βουτιές όσο είναι καιρός, γιατί σε λίγο θα είναι αργά... Αυτό τονίζουν οι ωτορινολαρυγγολόγοι για όλους μας, αλλά ειδικά για τα μικρά παιδιά που έχουν μεγαλύτερη ευαισθησία...

Για το θέμα της ωτίτιδας μιλά σήμερα στην «Α» ο ωτορινολαρυγγολόγος, κ. **Γεωργίας Μυστριώτης**:

Οι μορφές της ωτίτιδας, που δεν είναι τίποτα άλλο από μια φλεγμονή του μέσου ωτός, ποικίλλουν. Έχουμε την οξεία ωτίτιδα, που προέρχεται από παρα-

Προσέξτε τ' αυτιά σας στη θάλασσα

Το καλοκαίρι παραμονεύουν οι ωτίτιδες

ρινοκολπίτιδες, αμυγδαλίτιδες, φαρυγγίτιδες κ.λπ. Αυτή είναι η πιο συνηθισμένη φλεγμονή του ωτός, η οποία μπορεί να είναι καταρροϊκή ή και σε βαθύτερη μορφή, πυώδης.

Άλλη μια ομάδα ωτίτιδων είναι οι εξωτερικές ωτίτιδες. Είναι εκείνες που αφορούν τον ακουστικό πόρο, καθώς κι εκείνες που αφορούν το πτερυγίο του ωτός. Οι εξωτερικές ωτίτιδες είναι οι πλέον επώδυνες και

δημιουργούνται από μια λύση της συνέχειας του δέρματος, η οποία έχει σαν αποτέλεσμα την «εισβολή» μικροβίων.

Η πιο συχνή μορφή ωτίτιδας είναι η οξεία ωτίτιδα, όπως προαναφέραμε - δηλαδή η μέση ωτίτιδα - η οποία είναι συνηθισμένη στα μικρά παιδιά.

Πιο συχνές περιπτώσεις είναι οι **μεταγρπώδεις ωτίτιδες**, δηλαδή, αν το παιδί περάσει μια γρίπη με πυρετό, ύστερα από 2-3 ημέρες παραπονείται ότι πονάει το αυτί του.

Συμπτώματα

Τα συμπτώματα της ωτίτιδας είναι ο έντονος πόνος

στην περιοχή του αυτιού και ακόμη το αίσθημα της πληρότητας του ωτός (δηλαδή νιώσουμε ότι το αυτί μας είναι βουλωμένο).

Η «διαδρομή» της ωτίτιδας μπορεί να είναι απρόβλεπτη. Από ελαφρά καταρροϊκή ωτίτιδα, μπορεί να φτάσουμε σε βαθύτερες μορφές, όπως είναι η ρήξη

του τυμπάνου με οροαιματικού ή οροβλεννώδους υγρού ή χειρότερα ακόμη και πυώδη.

Οι ωτίτιδες δεν έχουν όλες την ίδια εξέλιξη. Οι περισσότερες διανύουν το πρώτο στάδιο και θεραπεύονται.

«Αυτό που έχει μεγάλη σημασία σε περίπτωση ρήξης του τυμπάνου, οροαιματικής εκροής ή θλενωδους, είναι ότι καμιά θεραπεία δεν μπορεί να πετύχει την αποκατάσταση της ωτί-

απελευθερωτικό γεγονός ή βήμα προς την κατάλυση ταμπού, αλλά επιβάλλει ένα πολιτισμικό πρότυπο ανδρικής επιθυμίας, μια βιομηχανική εξειδίκευση των γυναικών που καταλήγει σ' ένα "σημειωτικό δράμα": την "εξουδετέρωση" των πραγματικών γυναικών ως "ενοχλητικών" και "μη ελκυστικών" και την ατέρμονη αναζήτηση του ιδανικού, τού πάντα απρόσιτου προτύπου που προτείνει η κουλτούρα (επιθυμία ενός σημείου).

Συμπερασματικά, τόσο στο επίπεδο της οργανωτικής δομής του γλωσσικού ιδιώματος των εφημερίδων όσο και στο επίπεδο των θεματογραφικών και σελιδοποιητικών τους επιλογών, ο λόγος του Τύπου αναπαριστά μια *"συνεχή πράξη διάκρισης των δύο φύλων και επιβεβαίωσης του αυστηρού διαχωρισμού του ανδρικού και του γυναικείου κόσμου"* (Σκουτέρη - Διδασκάλου, 1991στ:274). Είδαμε επίσης ότι η συνεχής διαφοροποίηση των φύλων, ως δομικό στοιχείο του περιεχομένου του αθηναϊκού Τύπου, έχει δύο αλληλένδετες ιδεολογικές "συνέπειες": α) την ταύτιση της διάκρισης μεταξύ ανδρικού και γυναικείου κόσμου με τη διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και, β) μια συνεχή πράξη ιεράρχησης των όρων των δύο αυτών διαζευτικών κατηγοριών. Μ' άλλα λόγια, ο Τύπος διαχωρίζοντας και ταξινομώντας το περιεχόμενό του κατά κατηγορίες με βάση τις διακρίσεις ανδρικό:γυναικείο, δημόσιο:ιδιωτικό, κοινωνικό:προσωπικό κλπ συμμετέχει στην απόδοση σχέσεων, αντικειμένων, διαδικασιών και ατόμων σε κάθε σφαίρα, επιβεβαιώνει συνεχώς τη φυσικότητα και τη νομιμότητα αυτών των διακρίσεων και τελικά συμβάλλει στη διατήρηση της σταθερής αναπαραγωγής αυτών των διχοτόμησεων και των ευρέων κοινωνικών ταξινομήσεων και αξιολογήσεων που συνδέονται με αυτές.

Ομως, για να αναλυθεί επακριβώς η ιδεολογική λειτουργία του σεξισμού στο δημοσιογραφικό λόγο, ως εκδήλωση του κυρίαρχου συστήματος αναπαραστάσεων των κατά φύλο ταυτοτήτων που λειτουργεί σε βάρος των γυναικών, δεν επαρκεί η εξέταση του περιεχομένου του ή η οργανωτική δομή της γλώσσας και των σημείων, ο τρόπος που ενεργούν το σημαίνουν και το σημαινόμνο. Καθοριστικής επίσης σημασίας είναι ο τρόπος με τον οποίο ο λόγος της εφημερίδας, δομεί (εγκαλεί, κατά την ορολογία του Althusser) τους αναγνώστες ως έμφυλα (και ταξικά) υποκείμενα στα δημοσιεύματα³² και τους

---

32. Μ' αυτήν την έννοια, όπως τονίζουν και οι Fiske & Hartley (1978, ελλ. μεταφ. 1992:148), η αναπαράσταση της σεξουαλικότητας στον Τύπο δεν είναι ατομική ούτε ιδιον της ιδιωτικής σχέσης,

«Φούντωσε» ο Ιωαννίδης

Πυρ και μανία με τους «φανατικούς» της εξέδρας ήταν μετά το θρίαμβο επί του ΠΑΟΚ, ο Γ. Ιωαννίδης. Στο στόχαστρό του, αυτοί που υβρίζουν και εξακαλούσαν τις οικογένειες των αντιπάλων. Κι ο «ερυθρόλευκος» κούτσυ φούντωσε περισσότερο, όταν κόνισε στ' αποδυτήρια του θύμισε, ότι τα ίδια... έγιναν και στο Αλεξάνδρειο.

Το ξέσπασμα χαρακτηριστικό: «Μα τι λες τώρα; Εγώ δεν ζητώ εκδίκηση. Είναι απαράδεκτο να βρίζονται συγγενικά πρόσωπα και μάλιστα, εν χορώ. Αυτό το φρόντο είναι καινούργιο και δυστυχώς αν... ευδοκίμησει, ο κόσμος θα φύγει από τα γήπεδα!» Γ.ΦΙΛ.

«Μπαράζ» από τα ερτζιανά!

Εξαθάρισε για τα καλά η κατάσταση, στην κορυφή του μπάσκετ και η επόμενη μέρα -όπως ήταν φυσικά- καταναλώθηκε σε ένα μπαράζ δηλώσεων και αντιδράσεων. Πρωταγωνιστές του Πρωταθλήματος μπάσκετ μίλησαν για τα τελευταία καθοριστικά ματς. Ίδου το «απάντημα»:

Κωστώτης: Αν εμφοκίτο να παίξει ο Άρης τόσο άσχημα όσο έπαιξε φέτος στο Πρωτάθλημα Ευρώπης, καλύτερα που ήρθαν έτσι τα πράγματα για να... ξεκουραστείτε.

Σωύμπιτης: Εχουμε βαρεθεί ο ένας τον άλλο αλλά... μας βαρέθηκε και ο κόσμος όλους εμάς τους «ηλικιωμένους» παίκτες. Μπορεί και μεις, αν είμασταν στη θέση του ΠΑΟΚ να διαλέγαμε αντίπαλο. Να προτιμούσαμε δηλαδή τον Ολυμπιακό.

Σταυράδουλος: Αν είχαμε δικαίωμα να διαλέξουμε αντίπαλο στον τελικό θα διαλέγαμε τον Ολυμπιακό. Ισως τώρα ο Ολυμπιακός να μην «χιτυμώσει» το ματς των πλάι-οφ για να μην έρθει στη Θεσσαλονίκη και χάσει με 30 πόντους...

Μανώλης Παπαδόκης (πρόεδρος του ΑΡΗ): Ο Ιωαννίδης προσπάθησε να εκδικηθεί αυτούς που τον εκδίωξαν. Είναι άνθρωπος που δεν ξέρει να χάνει. Του προσφέρω κλάδο ελαιάς για να επιστρέψει στον ΑΡΗ, το σύλλογο που λέει συνεχώς ότι αγαπάει. Και κάτι άλλο. Υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι που παραδίδουν στα πεζοδρομία φροντιστηριακά μαθήματα σωστής διοίκησης του συλλόγου και τους συνιστώ να αναπτυχθούν όχι σαν σκαυλικά, αλλά σαν έντιμοι άνθρωποι. Στα γραφεία του ΑΡΗ, λειτουργεί φροντιστήριο που παραδίδει μαθήματα ήθους, αξιοπρέπειας, ανδρισμού και παλικαριάς.

Τα παραπάνω ακούστηκαν από το ραδιοφωνικό σταθμό «Τα παιδιά της Καλαμαριάς». Κ.Γ.

Πονηρά

Επειδή οι μέρες είναι... πονηρές, είναι πιθανόν να μην γίνουν τις τρεις τελευταίες αγωνιστικές οι καθιερωμένοι αθλοπαιδικά αγώνες, οι οποίοι μεταδίδονται από την τηλεόραση.

Οι λόγος ευνόητοι. Και βέβαια, το να μεταδοθεί ένα αθλοπαιδικό αδιόφορο ματς, δεν συμφέρει την ΕΡΤ... Α.Μ.

Κακώς αγωνιζοσθαι...

Για διακομιδή του αθλήματος κάθεται στο «σκαμνί» ο Χαραυγιακός!

Ο αθλητικός δικαστής Σωτ. Κωστόκος, κάλεσε σε απολογία το σωματείο της Ηλιοπούλης, γιατί στον αγώνα με τον Παναργειακό μετά το 90' οι ποδοσφαιριστές του, οι οποίοι έχασαν 3-0, μετέτρεψαν το ματς σε παρωδία, καθώς σε κάθε επαφή τους, πετούσαν την μπάλλα μακριά από τον αγωνιστικό χώρο, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για τη διαίτησή του κ. Κουλόπουλου.

Τώρα όμως το... μπαλάκι είναι στον αθλητικό δικαστή, ο οποίος τους κάλεσε για καταπόνηση των αρχών του «καλώς αγωνιζοσθαι»... Α.Μ.

★ Ούτε... προφήτης να ήταν ο Νίκος Γκάλης. «Θα μας βρουν μπροστά τους!» υποσχέθηκε ο αρχηγός του Άρη και πριν αλέκτωρ φωνήσει τρις, οι «κίτρινοι» κληρώθηκαν να αντιμετωπίσουν στα προημιτελικά του Κυπέλλου τον Ολυμπιακό! Βρε τι γίνεται... Γ.ΦΙΛ.

Η πίκρα του Νίκου

Με τον αυτό του τα έχει βάλει από προχθές το απόγευμα ο Νίκος Νιάμπλιας. Αιτία η κίτρινη κάρτα που πήρε κι έτσι θα απουσιάσει από το ματς με την ΑΕΚ στο «Νίκος Γκούμας». «Πήρα θλακωδώς την κάρτα. Με πείραξε πολύ που δεν θα παίξω. Αυτά τα ματς μου αρέσουν αφού σου δίνεται η ευκαιρία να φανείς». Αλλά και να πάρεις περισσότερα χρήματα σαν πριμ εφόσον έρθει και το θετικό αποτέλεσμα θα συμπληρώνωμε εμείς... Β.Μ.

★ Ο Βύρωνας πρέπει να Ολυμπιοκρατείται. Δεν δικαιολογούνται αλλιώς οι πανηγισμοί και τα χειροκροτήματα στο προχθεσινό ματς Αθηναϊκού-Πιερίκού κάθε φορά που τα μεγάφωνα ανακοινώνουν τα «ερυθρόλευκα» γκολ. Το ίδιο όμως έγινε κι όταν η Παναθηναϊκή προηγήθηκε της ΑΕΚ. Λέτε να επρόκειτο για οπαδούς του Ολυμπιακού που δεν θράκαν εισιτήριο για Νέο Σμήρνη μεριά; Β.Μ.

★ «Μπράβο» στην ΕΚΟΦ, για τη διοργάνωση του διεθνούς τουρνουά πόλο «Ακρόπολις». Ήταν μοναδική Ειδικά, πάντως, ήταν... συγκινητική η προσπάθειά της για την εξυπηρέτηση των ρεπόρτερ. Βλέπετε, είχαν στη διάθεσή τους ένα ολόκληρο τηλέφωνο και... κανένα φάε. Το δωματίκι, όπου θρισκόταν το τηλέφωνο, στο κλειστό κολυμβητήριο, θύμιζε, σε ορισμένες στιγμές, περισσότερο σε πολυσύχναστο σημείο, με τον κόσμο να περιμένει στην ουρά. Δ.Κ.

Επιμέλεια: ΛΑΚΗΣ ΜΠΕΛΛΟΣ

Πλούσιο θέαμα στο τουρνουά τένις που άρχισε χθες στο Ολυμπιακό Στάδιο. Η Χριστίνα Παπαδάκη ήταν από τα κεντρικά πρόσωπα του αγώνα, συγκεντρώνοντας τα βλέμματα επάνω της...

★ Στα... χείρ του πρόεδρου Ο της ΕΠΟ, δεσφός, Κωστόκος Τριβέλλος, με τ' όνομα. Φόρεσε το καλό κοστούφι, καθέτι τον περσίε στη βέρση ο «πόλες» Άλκητες, γενικός γραμματέας της ΟΥΕΦΑ. Για τον... Κουκούλα μίλησαν... Α.Α.Ι.

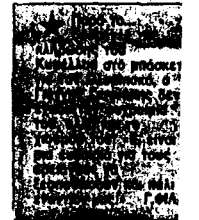
Τουριστικά

Για δεύτερη συνεχή επί μύδα ματαιώνεται η τακτική συνάντησή του κ. Παπαγιάννη με τους δημοσιογράφους.

Ο υφύπουργος για μία αιμή φορά «πρότιμισε» τη γυνή στη Συνδιάσκεψη Υπουργών της Ρόδου και σήμερα ενημερώσει τους πρέσβεις των χωρών που θα λάβουν μέρος σε αυτή τη σύναξη, διάφορες λεπτομέρειες.

Προφανώς είναι το σοβαρότερο πράγμα που έχει βρε υφύπουργος να απασχολεί αυτό τον καιρό.

Όλα τα άλλα, σε περιουθούν. Τους καλεσμένους να μη διασπαστήσουμε... Α.Υ.Γ. Της δεξέωσής, ακολουθεί μουσική...

Ανακούφισι στη Λεωφόρ

Η νίκη του Περιστερίου Σάββατο εξανάγκασε τον νάθηναϊκό, να ελιπίσει σε δύο, στην Ευρώπη, μόνο του Κυπέλλου Ελλάδος.

Γι αυτό και οι «πράσινοι» υποδέχθηκαν το... άκο της χθεσινής κλήρωσης προημιτελικών με... περ ανακούφιση. Ενάντιον Ηρακλή, στη Λεωφόρο, έ αρκετές πιθανότητες να τήρουν στο ακέραιο όποιες φιλοδοξίες τους.

Πράγματι, ο ΠΑΟ, αν τσει στην τετράδα των ημικών είναι δυνατόν να περ στο Κύπελλο Κυπέλλων ακόμη κι αν δεν αγών στον τελικό της διοργάνωσης. Αυτό θα συμβεί σε περίπρόσδοξη στον τελικό Π Ολυμπιακού που θα ο στανίον του χρόνου στο ταθλητήριον, σπότε η μία στο Κυπελλούχων θα κι θεί, από το νικήτη του κρού» τελικού του Κυπέ ανάμεσα στους ηττητή των δύο ημιτελικών. Ακό Παναθηναϊκός θα πάρ «ευρω-εισιτήριο» αν στον τελικό με ΠΑΟΚ ή ΠΑΟΚ και φυσικά αν και σσει το Κύπελλο.

Σε αυτή την περίπτωση διενείναι να θγει εκτός της το Περιστερί αν ο θναϊκός πάρει το Κύ Για να αποδειχθεί ό ότι η εκδίκαση (εν προ νιο, σε ότι αφορά το... στήρι) εξακολουθεί να ένα πάτο που τρι κρύο...

ζητά να κατασκευάσουν το νόημα. Μόνο έτσι μπορούμε να πούμε πως κατανοούμε τον τρόπο με τον οποίον επιδρά η ιδεολογία και συνδέει το δημοσίευμα με τις υπάρχουσες κοινωνικές συνθήκες.

Διότι, η δημοσίευση για παράδειγμα φωτογραφιών στον αθηναϊκό Τύπο, που καθιστούν το γυναικείο σώμα αντικείμενο του ανδρικού βλέμματος, αναπαριστά με γραφικό τρόπο τους κανόνες που διέπουν τις σχέσεις αρσενικό:θηλυκό στη σύγχρονη κοινωνία και ουσιαστικά εκφράζει με ιδιαίτερα αποκαλυπτικό το ρόλο που παίζει ο σεξισμός στη διαμόρφωση του ειδησεογραφικού ή/και ψυχαγωγικού περιεχομένου του αθηναϊκού Τύπου στις λαϊκές εφημερίδες με πλεοναστικό τρόπο και μορφή, στις έγκυρες πιο "διακριτικά". Ένα σεξισμό που, επιτρέπει τη διατήρηση και την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης μυθολογίας, η οποία μέσω μιας ανδροκεντρικής αναπαράστασης της θηλυκότητας, καθιστά τις γυναίκες αντικείμενο επιθυμίας και θαυμασμού αλλά επίσης υποτίμησης και χειραγώγησης και οδηγεί πάντα τις γυναίκες στα όρια που τους καθορίζονται από την κυρίαρχη ιδεολογία "εγκαθιδρύοντας μια φυσική (ή υποτιθέμενα, φυσική διαφορά) που ισοδυναμεί με πνευματική διαφορά και αποτελεί εγγύηση της σταθερότητας και της αμεταβλητότητας της κοινωνικής τάξης πραγμάτων" (Guillaumin, 1972:205).

αλλά δημόσια, κοινωνικά επικυρωμένα και συνδεδεμένα, μέσω της σημειωτικής του ενδύματος με το [έμφυλο] ταξικό σύστημα.

19.2 Ανάλυση μεμονωμένων δημοσιευμάτων ή ομάδων δημοσιευμάτων

Η θεματική ανάλυση κατέδειξε ότι τα θέματα και οι σημασίες τους που προσδιορίζουν και συναποτελούν το λόγο των εφημερίδων για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία. Το να επιχειρήσουμε μια εξαντλητική κατηγοριοποίηση των σχέσεων που διατηρούν όλα τα σημεία με όλα τα δυνατά συνδηλωτικά τους σημαινόμενα στον αθηναϊκό Τύπο (μια ταξινόμηση των ταξινομήσεων) είναι ένα έργο τεράστιο που υπερβαίνει τα όρια των δυνατοτήτων μας. Θα περιοριστούμε στο να δώσουμε τους κύριους σημειωτικούς άξονες του corpus ανάλυσης και να δούμε πώς συμπλέκονται με την ευρύτερη ταξινομητική λογική των εφημερίδων.

Επειδή πίσω από τη διαπιστωμένη πολυμορφία των διάφορων δημοσιευμάτων εντοπίσαμε κάποιες βασικές διαζευτικές "οργανωτικές" κατηγορίες, είμασταν σε θέση να συγκροτήσουμε με τη μορφή ενός απλού διχοτομικού σχήματος το δίκτυο των αντιθέσεων και των μυθικών ισοδυναμιών που συγκροτούν τις αναπαραστάσεις για τις σχέσεις των δύο φύλων:

αρσενικό:θηλυκό
άνδρας:γυναίκα
φύση:πολιτισμός
δημόσιο:ιδιωτικό
έξω:μέσα
σοβαρό:μη σοβαρό (γελοίο)
εργασία:οικογένεια (μητρότητα)
ισότητα:ανισότητα
αξιοκρατία:προστασία
κοινωνικό:προσωπικό.

Πέραν των βασικών αυτών διχοτομιών, όπως αναφαίνεται στα επιμέρους παραδείγματα, υπάρχουν και άλλες δευτερεύουσες όπως, εμείς:οι άλλοι, Δύση:Τρίτος Κόσμος, παράδοση:εκσυγχρονισμός, τάξη:αταξία, πόλη:χωριό, λόγος:πάθος, τιμιότητα:ατιμία, αφοσίωση:εγωϊσμός, παρελθόν:παρόν (ή/και μέλλον) κλπ. Όπως θα δούμε παρακάτω, σπάνια το σύνολο των διαζευτικών κατηγοριών περιλαμβάνεται σ' ένα και μόνον δημοσίευμα ή σ' ένα είδος δημοσιεύματος. Σε ορισμένα δημοσιεύματα κυριαρχούν συνδηλωτικά νοήματα

που σχετίζονται με ορισμένες από αυτές τις διχοτομίες ενώ οι υπόλοιπες παραμένουν αδήλωτες ή ασαφείς, ενώ σε άλλα δημοσιεύματα το νόημα δομείται κατ' αρχάς γύρω από κάποια άλλα ζεύγη και "περιθωριοποιούνται" τα υπόλοιπα.

Εντούτοις, λαμβάνοντας υπόψη μας τη "διακειμενικότητα"³³ των δημοσιευμάτων και τη μεταξύ τους συνάφεια, μπορούμε να θεωρήσουμε κάθε διχοτομία μέρος του ίδιου και ενιαίου μυθολογικού συστήματος με την μπαρτική έννοια του όρου. Λαμβάνοντας δηλαδή υπόψη ότι κάθε δημοσίευμα δεν εξαντλεί απλώς ένα συμβάν αλλά ότι ο μύθος των κατά φύλο σχέσεων, παίζοντας ακριβώς με το αναγνωρίσιμο των σταθερών στοιχείων, αποκτά αξία ακριβώς μέσα από το σύστημα της επανάληψης με το οποίο οι διάφορες ειδήσεις ή τα διάφορα άρθρα επισωρεύονται το ένα πάνω στο άλλο (Eco, 1987:209), μπορούμε να ανασυστήσουμε την κυρίαρχη συνολική δομή πάνω στην οποία στηρίζεται η πολυμορφία των μηνυμάτων. Μ' αυτήν την έννοια ο,τιδήποτε αφορά τις κατά φύλο σχέσεις περικλείεται σε μια πλούσια μυθολογία, μια μυθολογική δομή που προέρχεται από την ίδια τη φύση των δημοσιογραφικών πρακτικών³⁴ και η οποία παρέχει το πλαίσιο και το απαραίτητο υπόβαθρο γνώσεων ώστε οι διχοτομικές σχέσεις και το νόημά τους να θεωρούνται προφανείς και ήδη γνωστές ακόμα και αν ρητά δεν αναφέρονται σε πολλά δημοσιεύματα.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα δημοσιεύματα είναι αποκλειστικά προϊόντα άλλων δημοσιευμάτων ή ότι οι μύθοι των εφημερίδων είναι υπερχρονικοί και ότι ιστοπεδώνουν την ιστορία μεταβάλλοντάς την σε ένα ομοιόμορφο σχήμα ή σε μια σειρά επαναλαμβανόμενων παραλλαγών πάνω στα ίδια θέματα (άνδρας, γυναίκα, φύση κλπ). Μια τέτοια παραδοχή θα ισοδυναμούσε με το να προσπαθούμε να διατηρήσουμε τη δημοσιογραφία "αμόλυπτη" από την ιστορία, με τον ίδιο τρόπο που ορισμένες θεωρίες της λογοτεχνίας θεωρούν την λογοτεχνική παραγωγή ως "κλειστή οικολογική ανακύκλωση κειμένων" (Eagleton, 1983, ελλ. μτφ 1989:146). Αντίθετα, θέλουμε να τονίσουμε ότι θεωρούμε γόνιμο τα δημοσιεύματα να θεωρούνται προϊόντα ενός επιδέξιου και συνεχούς νοητικού μαστορέματος (bricolage) με την έννοια που δίνει ο Levi - Strauss (1962, ελλ. μεταφ. 1977:114)

---

33. Η "διακειμενικότητα", όρος δανεισμένος από τη θεωρία της λογοτεχνίας, αναφέρεται στις διασυνδέσεις και στην αλληλεξάρτηση των κειμένων.

34. Για την έννοια "news derived mythology" βλ. Knight & Dean (1982) και Fishman (1981).

στον όρο, ως μια συνεχή διαδικασία συνδυασμών και μετασχηματισμών συγκεκριμένων δομικών "υλικών" (βλ. κεφ. 7 παρούσης εργασίας).

19.2.1 Η Ημέρα της Γυναικοκρατίας

Όπως είπαμε λοιπόν, το σύστημα που μας αφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ένα διχοτομικό σύστημα που περιστρέφεται γύρω από τη διάκριση ανάμεσα στα φύλα, δηλαδή γύρω από τον άξονα αρσενικό:θηλυκό ο οποίος αρθρώνει και οργανώνει σε επίπεδο ιδεολογίας το σύνολο των υπόλοιπων διχοτομιών που συναντάμε στα δημοσιεύματα. Κατά κανόνα στο συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου του Τύπου η αντίθεση αρσενικό:θηλυκό είναι μια αντίθεση της οποίας η διπολικότητα είναι αναμφισβήτητη και αδιαπραγμάτευτη γιατί θεμελιώνεται στη "Φύση". Όταν η αντιστροφή ιδιοτήτων, λειτουργιών, χώρων, συμπεριφορών, θέσεων κλπ γυναικών ή/και ανδρών σημασιοδοτείται ως "παραβίαση" ή "αντιστροφή" του νοήματος αυτής της βασικής διχοτομίας (αρσενικό:θηλυκό), όταν δηλαδή μέσω της αντιστροφής διάφορων διαζευτικών κατηγοριών τίθεται σ' αμφισβήτηση η κατά φύλο ταυτότητα (θηλυκότητα ή/και ανδρισμός), είτε η "παραβίαση" σημασιοδοτείται ως "αστείο" και αποτελεί τη βάση ενός "soft" δημοσιεύματος, είτε ως "μη φυσιολογική" "προκαλώντας" αμηχανία, άγχος ή εχθρότητα.

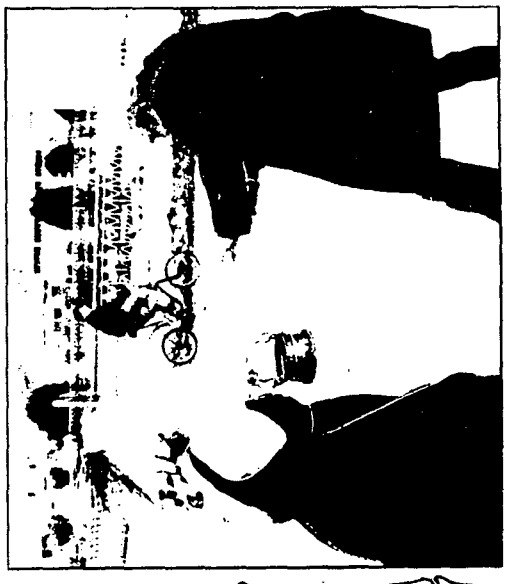
Τα δημοσιεύματα που αφορούν την "Ημέρα της Γυναικοκρατίας" συνιστούν ένα καλό παράδειγμα παραγωγής ενός "ελαφρού" (soft) ψυχαγωγικού δημοσιεύματος μέσω της δευτερογενούς χρήσης του συγκεκριμένου τελετουργικού. Πρόκειται για τη δημοσιογραφική κάλυψη του "πολύ γνωστού εθίμου της γυναικοκρατίας" που γιορτάζεται σε "πολλά χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης". Μια "πλήρης" κοινωνιοσημειωτική ανάλυση θα απαιτούσε ίσως την προσφυγή σε πηγές λαογραφικού και ανθρωπολογικού ιστορικού υλικού προκειμένου να βρεθεί ο τρόπος που μεταγράφεται στις εφημερίδες "μια καλοστημένη θεατρική παράσταση, με πρωταγωνιστές και ακροατήριο μόνο γυναίκες" (*Εθνος*). Προτιμήσαμε ν' αρκεστούμε στην "αποδόμηση" της ειδήσης γιατί θεωρήσαμε ότι η ένταξή της σε μια "ελαφριά" θεματογραφική κατηγορία προσδίδει το κύριο και ιδιαίτερο ιδεολογικό νόημα στο "έθιμο" πέρα από οποιαδήποτε "διαστρέβλωση"

**ΜΟΝΟΚΛΗΣΙΑ ΣΙΕΡΡΩΝ
Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΗΣ
ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΙΑΣ**

Μαμάδες

Οι γυναίκες κάθισαν το ταβλάκι τους στο καφενείο του χωριού

Τόλμας να βγει στο δρόμο αλλά τα βρήκε... σκούρα

ΟΙ ΑΝΔΡΕΣ ΕΒΑΛΑΝ ΠΡΩΙ ΠΡΩΙ ΤΑ... ΦΟΥΣΤΑΝΙΑ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΑΡΧΙΣΑΝ ΤΗ ΛΑΤΡΑ

ΓΡ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, 9.

ΣΤΗ ΜΟΝΟΚΛΗΣΙΑ Σιερρών αναβίωσε και πάλι το έθιμο της γυναικοκρατίας. Πιστοί οι κάτοικοι της Θράκης αναβίωσαν το έθιμο των χαμένων πατρών που θέλει για μια μέρα τη γυναίκα, άνδρες και γυναίκες, να αλλάξουν τον τρόπο της καθημερινότητας και της λατρείας του στίβου.

Οι άνδρες με... σκούρα σπυράκια κούνησαν κροίφοι έβαλαν τα χέρια τους στα κεφάλια και κήρυξαν τη σκέυα. Όσοι να έβγαζαν τα καλά για να τα πλύνουν. Οι γυναίκες, με τη σειρά τους, πήραν τα όπλα προς τα πόδια τους... Απολαύσαν όταν δεν υπάρχουν στρουτιάδες, βουλιές,

Η Μονοκλῆσις είχε στην είσοδό της γυναικοκρατία και αντίστοιχη φουστάνια για Μιτράκηται.

με...μουστάκι

Πάνο: Με την Ξακουιέρα στο μπαλκόνι τινάζει τα χυλιά. Λάτσο: «Χ... αυτή η μπουγάδας. Δίχτις. Ρούφα με... σαπνά το γάλα σου...»

του ίδιου του τελετουργικού³⁵. Εστίασαμε δε την προσοχή μας στη συνάρθρωση δύο επιπέδων: αφενός στο μυθολογικής τάξης ιδεολογικό σύστημα πάνω στο οποίο στηρίζεται η είδηση και αφετέρου στις πρακτικές των δημοσιογραφικών "μεταγραφών" (γλώσσα, έμφαση, φωτογραφίες, τίτλοι κλπ).

Η είδηση εμφανίζεται στις 9/1/88 στις επτά από τις οκτώ εφημερίδες του corpus (πλην *Καθημερινής*). Το συμβάν καλύπτεται αρκετά εκτεταμένα από τον *Ελεύθερο Τύπο*, τη *Μεσημβρινή* και τη *Βραδυνή* και λιγότερο από τις υπόλοιπες (*Απογευματινή*, *Εθνος*, *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*). Κύριο χαρακτηριστικό των αντίστοιχων δημοσιευμάτων είναι η έκταση που καταλαμβάνουν οι φωτογραφίες σε σχέση με το κείμενο και οι, κατά κανόνα, "εντυπωσιακοί" τίτλοι που, εκφράζοντας τυπικά το κεντρικό μήνυμα και ενεργοποιώντας τη σχετική γνώση που είναι απαραίτητη προκειμένου να γίνει κατανοητό το υπόλοιπο δημοσίευμα, δίνουν και το γενικό "ενημερωτικοψυχαγωγικό" πνεύμα στην κάλυψη της είδησης. Τόσο οι τίτλοι, όσο και οι λεζάντες και το εικονογραφικό υλικό των περισσότερων εφημερίδων λειτουργούν στο σημειωτικό πεδίο ως σημεία "ευθυμογραφήματος" που επιχειρούν να δημιουργήσουν ένα υψηλό βαθμό αλληλεγγύης μεταξύ του δημοσιογράφου και αναγνώστη, έναν τύπο "εγκαρδιότητας" και ανάπαυλας στο κατά τ' άλλα σοβαρό περιεχόμενο των εφημερίδων. Συγκεκριμένα, η τιτλοφόρηση τριών εφημερίδων προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην αντιστροφή του καταμερισμού της εργασίας και στη συνεπαγόμενη καταστροφή του νόηματος του ανδρισμού σε άμεση συνάρτηση με τους ενδυματολογικούς κατά φύλο κώδικες: "Στα καφενεία οι γυναίκες - στην κουζίνα οι άνδρες" (1η σελίδα) και "Φακιόλια και μπουγάδες από Μήτσους και Κίτσους. Γυναικοκρατία Γαρ, στη Βόρεια Ελλάδα" (*Βραδυνή*), "Μονοκλησιά Σερρών: Η αναβίωση της Γυναικοκρατίας. Μαμάδες με... μουστάκι. Οι άνδρες έβαλαν πρωί-πρωί τα... φουστάνια τους και άρχισαν τη λάτρα" (*Ελεύθερος Τύπος*)³⁶, "Η Γυναικοκρατία σε όλη της τη... Μεγαλοπρέπεια!

---

35. Εκτός από το *Εθνος* που ήδη αναφέρθηκε, η *Απογευματινή* υπαινίσσεται ότι το έθιμο συνιστά μια "καταναλωτική" γιορτή "σκηνοθετημένη" για τουριστικούς σκοπούς και για τα ΜΜΕ. Η *Ελευθεροτυπία* εξάλλου θεωρεί ότι έχει χάσει την "αυθεντικότητα" και το "πραγματικό του νόημα" και αναφέρεται στην πιο "πειστική εκδοχή των λαογράφων σύμφωνα με την οποία το έθιμο δεν ερμηνεύεται ως κατάλοιπο της μητριαρχίας, αλλά σαν εσκεμμένη απόπειρα διατάραξης της τάξης και των κανόνων της κοινωνίας, ώστε να γίνει απ' όσους ζήσουν την "αναρχία" πιο επιθυμητή η επιστροφή στην "αντρική εξουσία".

36. Εδώ είναι σαφές ότι όλο το νόημα του τίτλου και το γενικό πνεύμα του δημοσιεύματος επικεντρώνεται στην αντιπαράθεση δύο φανερά ασυμβίβαστων εννοιών (μαμάδες vs μουστάκι, άνδρες vs φουστάνια).

Η δουλειά κάνει τους άντρες" (*Μεσημβρινή*). Δύο εφημερίδες προσφεύγουν σε μυθολογικά παραδείγματα "ανατροπής" ή "αμφισβήτησης" της ανδροκρατικής εξουσίας: "Σερραίες Αμαζόνες" (*Απογευματινή*), "Ξεφαντώνουν πάλι οι... Λυσιστράτες" (*Εθνος*). Τέλος, η Ελευθεροτυπία επισημαίνει το συμβολικό και εφήμερο χαρακτήρα του εθίμου, "Γυναικοκρατία: Αλλαγή στην Εξουσία για το... τάβλι", ενώ *Τα Νέα* με τον πλέον "αμφίσημο" τίτλο, "Εξουσία Γυναικών με γλέντι και χορό", προσδίδει επίσης συμβολικό χαρακτήρα στο έθιμο μέσω της χρήσης δύο αμοιβαία αποκλεισμένων εννοιών (εξουσία και γυναίκες).

Η δημοσιογραφική (ψυχαγωγική) αξία του εθίμου περιστρέφεται γύρω από το γεγονός ότι τα κοινωνικά συντάγματα που σχετίζονται με τη διχοτομία αρσενικό:θηλυκό χάνουν συμβολικά τη δύναμή τους και ανατρέπονται. Με βάση την αναπαράσταση της "αναγνωρισμένης παρέκκλισης" στις εφημερίδες τα συντάγματα που δηλώνουν μια κανονικότητα σχέσεων "στο χωριό" είναι:

"άνδρες σε ανδρική εργασία σε ανδρικό χώρο"

(άνδρες/έξω/καφενείο/πλατεία/δρόμος/τάβλι/πρέφα/αγροτικές δουλειές),

και "γυναίκες σε γυναικεία δουλειά σε γυναικείο χώρο"

(γυναίκες/σπίτι/μητρότητα/θηλασμός/μέσα/οικιακή εργασία).

Δομικά συνδεδεμένα με αυτά είναι και τα συντάγματα που αναφέρονται στην κατά φύλο ιεραρχία:

ανδρισμός/ενεργητικότητα/εξουσία (vs) θηλυκότητα/παθητικότητα/υποταγή στην ανδρική εξουσία.

Ενισχυτικά αυτών των συνταγμάτων λειτουργούν οι διάφοροι κώδικες εμφάνισης (κυρίως ενδυματολογικοί):

μουστάκια/αντρικά ρούχα (vs) φακιόλια/φουστάνια/ρόμπες/τσεμπέρια/ποδιές.

Για όλες τις εφημερίδες ανεξαιρέτως, στο έθιμο, από τις πιθανότητες ανατροπής αυτών των συνταγματικών διατάξεων, κυριαρχούν τα σύνταγματα που δηλώνουν την απόλυτη αντιστροφή της κανονικότητας: "οι άνδρες κάνουν γυναικεία εργασία σε γυναικείο χώρο" και "οι γυναίκες κάνουν ανδρική εργασία σε ανδρικό

χώρο³⁷. Στην περίπτωση των ανδρών η ανατροπή σημαίνει αποκλεισμό στο σπίτι και ενασχόληση με τα οικιακά καθήκοντα των γυναικών (ντάντεμα και ταΐσμα παιδιών, τίναγμα χαλιών, ξεσκόνισμα, σιγύρισμα, σκούπισμα, μπουγάδα, πλύσιμο πιάτων, πότισμα, καθάρισμα σπιτιού, φασίνα)³⁸ που στο επίπεδο της συνδήλωσης σημασιοδοτείται ως "απώλεια εξουσίας και αμφισβήτηση ανδρισμού" και εκφράζεται με την υιοθέτηση του γυναικείου "οικιακού" ενδυματολογικού κώδικα (με μεγαλύτερη έμφαση στις "λαϊκές" *Ελεύθερο Τύπο* και *Βραδυνή*) σημασιοδοτώντας τη "γελοιότητα" της αντιστροφής. Από την πλευρά των γυναικών αντίθετα, η παραβίαση των κανονικότητων επικεντρώνεται κυρίως στην παραβίαση της κατά φύλο κατανομής στο χώρο και της (συμβολικής) αμφισβήτησης της ανδρικής κυριαρχίας στο δημόσιο³⁹. Στο επίπεδο της συνδήλωσης η ανατροπή

---

37. Αλλα πιθανά συντάγματα θα ήταν "οι άνδρες να κάνουν ανδρική εργασία σε γυναικείο χώρο" ή "οι άνδρες να κάνουν γυναικεία εργασία σε ανδρικό χώρο". Και τα δύο αυτά συντάγματα επιδέχονται λιγότερη αμφισβήτηση από εκείνα όπου υπάρχει ανατροπή έργου και χώρου. Σ' ό,τι αφορά ειδικά τις γυναίκες "η επιτέλεση γυναικείας εργασίας σε ανδρικό χώρο" και "η επιτέλεση ανδρικής εργασίας σε γυναικείο χώρο" δεν εμπίπτουν στη σφαίρα του "απαγορευμένου" αλλά μάλλον θα λέγαμε ότι επιτρέπονται πια μέσω της προβολής του ισχυρού "ανδρικού" δημοσίου προτύπου πάνω στις ίδιες τις γυναίκες. Βλ. σχετικά Bourdieu (1971), (αναφέρεται στο Hodge and Kress 1988:70).

38. *Ελεύθερος Τύπος*: "Οι άντρες με... συνέπεια σηκώθηκαν πρωί-πρωί έβαλαν τα τσεμπέρι στα κεφάλια και πήραν τη σκούπα, ώσπου να ξυπνήσουν τα παιδιά για να τα ταΐσουν". *Απογευματινή*: "Για τους άνδρες εφαρμόστηκε με αυστηρότητα "διάταξη" του περιορισμού κατ' οίκον.. και ασχολούνταν με όλες τις γυναικείες δουλειές των σπιτιών". *Μεσημβρινή*: "Με πλήρη επιτυχία ανταποκρίθηκαν και φέτος στα γυναικεία τους καθήκοντα - πλην ελαχίστων εξαιρέσεων όπως λ.χ. ο θηλασμός των βρεφών - οι ... άνδρες του χωριού, ...εργατικές νοικοκυρές με τσεμπέρι αλλά και με... μύστακα στριφτό... Καθ' ην ώρα οι άνδρες νοικοκυρές τίναζαν χαλιά και έκαναν μπουγάδα... Αριστα εκπαιδευμένοι μια και το έθιμο τηρείται ανελλιπώς - οι άρρενες ... επιδίδονται με γυναικεία τέχνη στο άπλωμα της μπουγάδας και το τίναγμα της φλοκάτης. Το τσεμπέρι απαραίτητο εξάρτημα "της νοικοκυράς" ανεξαρτήτως φύλου...". *Τα Νέα*: "οι άντρες αναλαμβάνουν τις δουλειές του σπιτιού... κλεισμένοι στα σπίτια, με την ποδιά δεμένη στη μέση ασχολήθηκαν με το πλύσιμο των πιάτων, το ξεσκόνισμα, το καθάρισμα του σπιτιού, το πότισμα των λουλουδιών, το μαγείρεμα και φυσικά το ντάντεμα των παιδιών...Οι άντρες ζώστηκαν τις ποδιές και έμειναν στο σπίτι για το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών". *Βραδυνή*: "Και οι άνδρες; με ρόμπες και φακιόλα στην φασίνα την μπουγάδα, το μαγείρεμα, τα παιδιά...κλείστηκαν στα σπίτια. Ντάντευαν και ταΐζαν τα παιδιά, έπλεναν τα πιάτα και δοκίμαζαν να μαγειρέψουν". (Λεζάντες: γιατί, δηλαδή δεν πρέπει κι εκείνος να τινάξει τη φλοκάτη;/ φακιόλι, μπουγάδα και σινιέ ρόμπα. Μόνο μια φορά το χρόνο όμως;)

39. *Ελεύθερος Τύπος*: "Οι γυναίκες με τη σειρά τους, πήραν το δρόμο προς το καφενείο... χειμερινό σπορ όταν δεν υπάρχουν αγροτικές δουλειές". *Ελευθεροτυπία*: "οι γυναίκες έβαλαν αντρικά ρούχα και πήραν την "εξουσία" στα χέρια τους. Βέβαια η εξουσία αυτή εξαντλήθηκε στην άσκηση καθηκόντων τροχονόμου στο τάβλι και τα χαρτιά στα καφενεία... οι γυναίκες συγκεντρώθηκαν στην κεντρική πλατεία του χωριού φορώντας αντρικά ρούχα και συνοδεία μουσικών οργάνων γύρισαν τους δρόμους του χωριού.. Στη συνέχεια έκαναν κατάληψη στα καφενεία." *Εθνος*: "Μπαίνουν σε μια αίθουσα 150 τ.μ και το τι γίνεται μέσα δεν λέγεται. Χορεύουν τραγουδάνε,

αυτή όμως δεν σημασιοδοτείται ως γελοιότητα ή ως καταστροφή του νοήματος της θηλυκότητας αλλά ως "προσωρινή διατάραξη της τάξης και των κανόνων της κοινωνίας" η οποία, αφού τονίζεται ότι λόγω του συμβολικού της χαρακτήρα γίνεται με την πλήρη συναίνεση των ανδρών⁴⁰, το βράδυ αποκαθίσταται με τον εκούσιο "εγκλεισμό" των γυναικών στα σπίτια και την ενασχόλησή τους με τις παραδοσιακές τους ασχολίες⁴¹. Τόσο από τους τίτλους και την εικονογράφηση όσο και από το κείμενο των δημοσιευμάτων, φαίνεται ότι σε γενικές γραμμές στις μεν "λαϊκές" εφημερίδες η έμφαση δίνεται στη σκηνοθέτηση της καταστροφής της έννοιας του ανδρισμού λόγω της ενασχόλησης με την οικιακή εργασία ενώ στις "έγκυρες" *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα*, χωρίς να αγνοούνται αυτές οι πλευρές του εθίμου, το βάρος πέφτει περισσότερο στο συμβολικό χαρακτήρα της

λένε ανέκδοτα, ενώ οι πιο... γραφικές απ' αυτές παίζουν χαρτιά και τάβλι, φορώντας αντρικά ρούχα. Κανένας άντρας δεν ζυγώνει στο... άντρο τους... και έγινε το... σώσε (φαί, γλέντι, σούπα)". *Απογευματινή*: "Οι γυναίκες από τα χαράματα κήρυξαν την πρωτότυπη "δικτατορία" τους, καταλαμβάνοντας όλες τις εξουσίες του χωριού από τα μικρά κορίτσια μέχρι 80χρονης γριές, βρήκαν την ευκαιρία να...αλωνίσουν στο χωριό. Γλέντησαν στα καφενεία και στις ταβέρνες, ήπιαν, έφαγαν, χόρεψαν μέχρις εξαντλήσεως στην πλατεία του χωριού *Με ολοήμερο ξεφάντωμα*". *Μεσημβρινή*: "οι γυναίκες στο καφενέ έπαιζαν πρέφα και ο μήνας έχει...8... ο γυναικείος πληθυσμός πιστός στην παράδοση διοργάνωσε γλέντι...με τραγούδια, χορό και κρασί. Λεζάντες: με τις παραδοσιακές τους φορεσίες, γαρίφαλο στ' αυτί και προπαντός με κέφι, οι γυναίκες καθ' οδόν προς τον καφενέ όπου "το 'ριξαν έξω". *Τα Νέα*: "Σύμφωνα με τις προσταγές του εθίμου, μια φορά το χρόνο, οι γυναίκες παίρνουν... την "εξουσία" στα χέρια τους ...επιδίδονται με ιδιαίτερη επιτυχία σε αγώνες ταβλιού και πρέφας στα καφενεία. Παντού οι εκδηλώσεις κατέληξαν σε τρικουβερτο γλέντι - με χορό και φαγοπότι ...οι γυναίκες γέμισαν τα καφενεία και το έριξαν στο τάβλι, την ξερή και την κολτσίνα". *Βραδυνή*: "Οι γυναίκες στα καφενεία, στους χορούς και στα γλέντια γυναικοκρατούσαν χτες...χωριά... Μακεδονίας και Θράκης. ...Το 'θελε το έθιμο και "οι γυναίκες γεγόνασιν... άνδρες". Βγήκαν στους δρόμους, ανέλαβαν όλες τις "εξουσίες" στο χωριό. Το 'ριξαν στο τάβλι αλλά και στην πρέφα. Στο γλέντι. Στο ξεφάντωμα, μέχρι το ξημέρωμα".

40. *Ελευθεροτυπία*: "με τη συνεργασία και τη συναίνεση των ανδρών... οι άντρες διακριτικά φρόντισαν να απομακρυνθούν... Όσοι παραβίαζαν το πρωτόκολλο τιμωρούνται με γδύσιμο ή στην... καλύτερη περίπτωση με μερικές καρπαζιές", *Μεσημβρινή*: "οι άνδρες του χωριού δεν τόλμησαν να βγουν στους δρόμους γνωρίζοντας από προηγούμενες χρονιές τι τους περίμενε... χωρίς να λείπει και η "αντίσταση" τους". *Εθνος*: "Το 1962 ένας τόλμησε να μπει μέσα και βγήκε ... τσιτσιδός". *Απογευματινή*: "κινήγησαν με μανία κάθε αρσενικό που είχε το ... θράσος και την περιέργεια να ξεμυτίσει από το σπίτι". *Μεσημβρινή*: "Οι ελάχιστοι "τολμηροί" που προσπάθησαν να εμφανιστούν στους χώρους όπου γλεντούσαν οι γυναίκες "εισέπραξαν" ένα γερό ξυλοφόρτωμα". *Τα Νέα*: "Δεν έλειψαν και μερικοί τολμηροί που αφήφισαν τον κατ' οίκον περιορισμό. Οι ... "αντιστασιακοί" κινήγηθηκαν στους δρόμους των χωριών από τις γυναίκες από τις οποίες δέχτηκαν κουβάδες νερό". *Βραδυνή*: "Οποιος τόλμησε να βγει, να ξεμυτίσει, έστω από το σπίτι, τράβηξε πολλά. Οι γυναίκες τον κατάβρεχαν, τον μαύριζαν με το φουρνέφι (πανί που σκουπίζουν τους φούρνους) Μέχρι και ξύλο έφαγε!".

41. *Βραδυνή*: "μέχρι του χρόνου που πάλι θάχουν πάλι την τιμητική τους, βέβαια, επιστροφή στις άκρες... φεμινιστικές ασχολίες τους".

γυναικείας εξουσίας και στο εφήμερο χαρακτήρα της ανατροπής των κατά φύλο ιεραρχιών.

Έτσι όλη η δημοσιογραφική κάλυψη του τελετουργικού μέσω της κωδικοποιημένης και ελεγχόμενης αντιστροφής των αναπαραστάσεων των φύλων λειτουργεί σε δύο επίπεδα νοήματος: αφενός νοηματοδοτεί μια συνεχή πράξη διάκρισης των δύο φύλων και επιβεβαίωσης του αυστηρού διαχωρισμού του ανδρικού (έξω) και του γυναικείου (μέσα) κόσμου και των δραστηριοτήτων τους και αφετέρου καταγράφει μια διαδικασία συνεχούς ιεράρχησης αυτών των ταξινομήσεων. Κεντρικό ρόλο εδώ παίζουν οι "μεταμφιέσεις" ανδρών και γυναικών οι οποίες δεν είναι της αυτής τάξης. Στην περίπτωση των γυναικών "τα αντρικά ρούχα" που φορούν "οι πιο γραφικές" (*Εθνος*), δεν κατονομάζονται και δεν περιγράφονται, ούτε κρίνεται απαραίτητο να αποτυπωθούν στο εικονογραφικό υλικό, γεγονός που εκφράζει την κοινωνική ανοχή στην υιοθέτηση του ανδρικού ενδυματολογικού κώδικα από τις γυναίκες. Αντίθετα για τους άνδρες η γελοιότητα που προκαλείται από αυτήν την αντιστροφή σημάσιοδοτεί αφενός τι (δεν) είναι ανεκτό στην τάξη της κοινωνικής αμφισβήτησης και αφετέρου την απαξίωση των γυναικείων οικιακών δραστηριοτήτων (μέσω της συνεχούς απαρίθμησης "οικιακών" ευτελών ενδυμάτων - ρόμπες, φακιόλια, τσεμπέρια, ποδιές, φουστάνια κλπ). Από αυτήν την άποψη, εκφράζεται συμβολικά η υπεροχή του ανδρισμού και η υποταγή των γυναικών στην κοινωνική (ανδρική) τάξη. Η ιεραρχία αυτή εκφράζεται ταυτόχρονα με πολλαπλούς τρόπους και στη γλώσσα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της ανάγκης διευκρίνισης της σημασίας της "ανταλλαγής των ρόλων" (για τους άνδρες) και την αποσιώπησή της (για τις γυναίκες): "το έθιμο των χαμένων πατρίδων που θέλει για μια μέρα τη γυναίκα, άνδρα και τον άνδρα, γυναίκα ως προς τα καθήκοντα και τη λάτρα του σπιτιού" (*Ελεύθερος Τύπος*). Με τον ίδιο τρόπο, η χρήση του κτητικού άρθρου: "Και ενώ οι άνδρες ήταν κλεισμένοι στα σπίτια τους και ασχολούνταν με όλες τις γυναικείες δουλειές, οι γυναίκες τους, από τα μικρά κορίτσια μέχρι 80χρονης γριές, βρήκαν την ευκαιρία να... αλωνίσουν στο χωριό" (*Απογευματινή*), νοηματοδοτεί μια συγκεκριμένη κοινωνική δομή και μια συγκεκριμένη ιεράρχηση μεταξύ των φύλων.

Απ' την άλλη, ενώ ο Τύπος ρητά ορίζει το έθιμο ως αντιστροφή των θέσεων και των ρόλων⁴² και μερικές φορές ως κοινωνική διαμαρτυρία και αμφισβήτηση από την

---

42. Οι απόψεις δεν διαφέρουν πολύ από εφημερίδα σε εφημερίδα: *Ελεύθερος Τύπος*: "το έθιμο των χαμένων πατρίδων που θέλει για μια μέρα τη γυναίκα, άνδρα και τον άνδρα...",

πλευρά των γυναικών⁴³, ταυτόχρονα τοποθετώντας την αντιστροφή στο χώρο της γελοιότητας εξυπονεί ότι στην πραγματικότητα η υπάρχουσα τάξη πραγμάτων δεν μπορεί να τεθεί, αλλά ούτε τίθεται, σε αμφισβήτηση αφού οποιαδήποτε μετατόπιση του κατά φύλο καταμερισμού είναι αδιανόητη όσο και μια ανατροπή των ιδιοτήτων του φυσικού κόσμου⁴⁴. Έτσι, "περιγράφοντας" την ανατροπή της κοινωνικής τάξης, όρο κατά όρο, και δηλώνοντας ρητά ότι το τελετουργικό θέτει για μια μέρα σε αμφισβήτηση τις θεμελιώδεις διακρίσεις (την κατά φύλο ταυτότητα), την ίδια στιγμή έμμεσα "καθησυχάζει" τους αναγνώστες ότι οι πρωταγωνιστές του *υποκρίνονται* την ανατροπή⁴⁵.

Εχουμε λοιπόν, στην πραγματικότητα, να κάνουμε με μια "γελοιογραφική" αντιστροφή του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας η οποία αντλεί την αναπαραστατική της δύναμη από τον μύθο της ανδρικής και της γυναικείας φύσης και εμφανίζει τις γυναίκες από την πλευρά των δυνάμεων που φέρνουν την αταξία μέσα στην κοινωνική ζωή ενώ τους άνδρες να ενσαρκώνουν την ίδια την τάξη που ενυπάρχει στην καθημερινότητα. Μ' άλλα λόγια, η μεταγραφή του τελετουργικού στις εφημερίδες, αν κατ' αρχάς φαίνεται ότι υποκρίνεται την αντιστροφή του νοήματος του ανδρισμού και της θηλυκότητας, τελικά περισσότερο αναπαριστά μια στιγμιαία απελευθέρωση της δυνητικής αταξίας που ενυπάρχει στη γυναικεία φύση νομιμοποιώντας συμβολικά τον κοινωνικό έλεγχο

Ελευθεροτυπία: "Αλλαγές ρόλων για μια μέρα έκαναν χτες οι άντρες και οι γυναίκες...". *Τα Νέα*: "οι άντρες αποδεχόμενοι την 24ωρη αντιστροφή των ρόλων χάριν του εθίμου και της παράδοσης". *Βραδυνή*: "Λυσιστράτες για μια ημέρα όλες οι γυναίκες... το 'θελε το έθιμο και "οι γυναίκες γεγονόςσιν...άνδρες".

43. *Εθνος*: "[η ημέρα της γυναικοκρατίας γιορτάζεται] με πολύ μεράκι και έντονη διάθεση εκτόνωσης κάποιων... απωθημένων", *Μεσημβρινή*: "Με τραγούδια, χορό και κρασί οι γυναίκες "διαδήλωσαν" το δικαίωμά τους για ίση αντιμετώπιση...η ανταλλαγή των ρόλων ...είναι μια άποψη των γυναικών που περνάει με χιουμοριστικό τρόπο στον κόσμο". *Απογευματινή*: "Με ολόήμερο ξεφάντωμα και με πιο πολύ "σκληρή γραμμή" ενάντια στο αρσενικό φύλο οι "αμαζόνες" της Μονοκκλησίας Σερρών αναβίωσαν χτες το έθιμο της γυναικοκρατίας".

44. *Μεσημβρινή*: "Με πλήρη επιτυχία ανταποκριθήκαν και φέτος στα γυναικεία τους καθήκοντα - πλην ελαχίστων εξαιρέσεων όπως λ.χ. ο θηλασμός των βρεφών - οι ... άνδρες του χωριού ...εργατικές νοικοκυρές με τσεμπέρι αλλά και με ... μύστακα στριφτό", *Εθνος*: (λεζάντα φωτογραφίας - πατέρας μεταμφιεσμένος ταΐζει μικρό παιδί): "ο πατέρας δείχνει να ευχαριστείται το ρόλο της μαμάς, αλλά ο μικρούλης της φωτογραφίας δεν έχει την ίδια γνώμη".

45. *Τα Νέα*: "Σύμφωνα με τις προσταγές του εθίμου, μια φορά το χρόνο, οι γυναίκες παίρνουν .... την "εξουσία" στα χέρια τους ενώ οι άντρες αναλαμβάνουν τις δουλειές του σπιτιού...[οι γυναίκες] επιδίδονταν με ιδιαίτερη επιτυχία σε αγώνες ταβλιού και πρέφας στα καφενεία". *Ελευθεροτυπία*: "Βέβαια η εξουσία των γυναικών εξαντλήθηκε στην άσκηση καθηκόντων τροχονόμου στο τάβλι και τα χαρτιά στα καφενεία".

των γυναικών (και μάλιστα χάρη στη συγκατάθεσή τους και μέσω του αυτοπεριορισμού τους)⁴⁶.

Το περιεχόμενο όμως των δημοσιευμάτων δεν εξαντλεί το ιδεολογικό νόημα αυτών των περιγραφών. Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα γεγονός που είναι ξεκάθαρα μια "προσαρμογή" γραμμένη για τα ΜΜΕ (για τον αναγνώστη της εφημερίδας). Κατά συνέπεια η μορφή και το περιεχόμενο, δηλαδή τόσο οι πολιτισμικές ταξινομήσεις που αναπτύσσονται, όσο και η έκφρασή τους στη γλώσσα και στην εικόνα, κατασκευάζονται με τον υποτιθέμενο αναγνώστη στο μυαλό. Το κλειδί λοιπόν στη στρατηγική των δημοσιευμάτων δεν είναι τόσο στα υπερβαλλόμενα στερεότυπα γυναικών και ανδρών του "χωριού" που ανήκουν σε συστήματα συμβασιοποιημένα και προβλέψιμα. Αντίθετα έγκειται στις κοινωνικές σχέσεις της ίδιας της σημειωτικής διαδικασίας, στις θέσεις που κατασκευάζονται για τον αφηγητή (τον παραγωγό της είδησης) και τον αναγνώστη σε συνάρτηση με τις σχέσεις που παράγονται μεταξύ αφηγητή και "πρωταγωνιστών" του εθίμου (τους κατοίκους του "χωριού"). Το φύλο και η γεωγραφική προέλευση αφηγητή, αναγνώστη και πρωταγωνιστών είναι εδώ αποφασιστικά γιατί αποτελούν κρίσιμο στοιχείο της σημειωτικής ανταλλαγής. Μ' άλλα λόγια πιστεύουμε ότι η ιδεολογική δύναμη της είδησης έγκειται στις κοινωνικές δομές που οργανώνουν υπαινικτικά το νόημα των δημοσιευμάτων (Hodge and Kress 1988:237).

Κατ' αρχάς ο αφηγητής σε όλα τα δημοσιεύματα αποσύρεται τόσο πίσω από το περιγραφόμενο συμβάν (μέσω της αφήγησης σε τρίτο πρόσωπο), ώστε δεν είναι ορατός παρά μόνο μια φορά στο *Εθνος* και μάλιστα έμμεσα (βλ. παρακάτω). Αυτή η μορφή αφήγησης είναι απόλυτα συμβατή με την πρακτική της χωρίς σχόλια αντανάκλασης της κοινωνικής πραγματικότητας, που υποτίθεται ότι αποτελεί το στόχο της σύγχρονης δημοσιογραφίας (ο παραγωγός του δημοσιεύματος μιλά στο όνομα μιας απρόσωπης έγκυρης αλήθειας). Με αυτόν τον τρόπο, - σύμφωνα με τους δημοσιογραφικούς κανόνες - θεωρείται ότι ο αναγνώστης έρχεται σε άμεση επαφή με το περιγραφόμενο συμβάν χωρίς τη διαμεσολάβηση της εφημερίδας. Στην πραγματικότητα, όμως, η "απουσία" του αφηγητή, "παράγει" συγκεκριμένες σχέσεις μεταξύ των πρωταγωνιστών του εθίμου και των εφημερίδων τοποθετώντας τον αφηγητή της εφημερίδας και κατά προέκταση του

---

46. *Τα Νέα*: "Αφού κυριάρχησαν λοιπόν ολόκληρη τη χτεσινή μέρα στα χωριά της Ροδόπης οι γυναίκες, το βράδυ το σκηνικό άλλαξε και πάλι οι γυναίκες πήραν τις θέσεις τους στο κάθε σπιτικό".

αναγνώστη της εκτός του κόσμου των πρωταγωνιστών⁴⁷. Το ουσιώδες στοιχείο της μη ταύτισης των "χώρων" του αφηγητή και του αναγνώστη και των πρωταγωνιστών του εθίμου (της αναπαριστάμενης πραγματικότητας), έχει βαρύνουσα σημασία στη νοηματική δομή των δημοσιευμάτων αφού μάς δηλώνει υπαινικτικά ποια είναι η γεωγραφική προέλευσή αφηγητή/αναγνώστη και πρωταγωνιστών καθώς και τις συνεπαγόμενες αξιολογήσεις των παραγόμενων διχοτομιών με κεντρικό αυτόν μεταξύ πόλης (πρωτεύουσας)/χωριού που αποτελεί για τον αναγνώστη (της πόλης) μια μεγάλη παρακαταθήκη νοημάτων (Πολιτισμός/Φύση, κόσμος γνώσης/κόσμος παράδοσης κλπ).

Ένα άλλο βασικό στοιχείο που προκύπτει από την αφηγηματική στρατηγική των εφημερίδων είναι ότι επιβάλλεται η σιωπή στις πρωταγωνίστριες του εθίμου. Σ' όλα τα δημοσιεύματα οι γυναίκες του "χωριού" αναφέρονται πάντα στο τρίτο πρόσωπο και μ' αυτόν τον τρόπο τοποθετούνται έξω από την σημειωτική ανταλλαγή, εξίσου μακριά από τον αφηγητή και τον αναγνώστη⁴⁸. Εδώ έρχεται επιπλέον να προστεθεί και το γενικό ύφος των δημοσιευμάτων που δεν επιτρέπει την ταύτιση των γυναικών αναγνώστριών με τις πρωταγωνίστριες⁴⁹ ή τον αφηγητή της εφημερίδας (μέσω της διχοτομίας πόλη/χωριό). Αντίθετα σ' ό,τι αφορά τους άνδρες αναγνώστες ο λόγος φαίνεται να ενεργεί στη βάση αυτού που ορίζει ο E. Veron (1978:120-121) "φαινόμενο αναγνώρισης" (*effet de reconnaissance*) όπου εμβαπτίζονται σε μια πολιτισμική συννενοχή που απαιτεί από αυτούς την αποκωδικοποίηση όλων των νύξεων, υπαινιγμών και των υπονοουμένων που έχουν διασπαρεί στο λόγο σε σχέση τις κυρίαρχες αντιλήψεις για τις κατά φύλο σχέσεις. Χαρακτηριστικό είναι το απόσπασμα της εφημερίδας *Εθνος*: "αυτή η μέρα ανήκει στις γυναίκες μας. Αλλωστε έχουμε συνηθίσει πια και δεν μας κακοφαίνεται εξηλεί... συνομωτικά στο Εθνος ο αστυνόμος του χωριού". Αυτός ο τύπος εκφοράς, υπερβαίνοντας την αρχική διχοτομία πόλη/χωριό και τη

---

47. Και στο ρητό επίπεδο του λόγου οι "χώροι" στους οποίους κινούνται ο "αφηγητής" (η -αθηναϊκή- εφημερίδα) και οι "πρωταγωνιστές" είναι χωριστοί, αφού συνεχώς τονίζεται ότι το "το παραδοσιακό έθιμο των χαμένων πατρίδων γιορτάζεται σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας και ειδικά στη Μακεδονία και τη Θράκη".

48. *Τα Νέα*: "Το έθιμο εορτάστηκε φέτος σε αρκετά μέρη της Β. Ελλάδας... έχει τις ρίζες του στην Ανατολική Ρωμυλία... είναι καθαρά θρακιώτικο και μεταφέρθηκε αυτούσιο από τις χαμένες πατρίδες, όπου ήταν ανεπτυγμένες οι λαογραφικές εκδηλώσεις που σιγά σιγά σβήνουν καθώς οι πρόσφυγες Μικρασιάτες υποκύπτουν στη φθορά του χρόνου και εγκαταλείπουν το μάταιο κόσμο".

49. *Εθνος*: "Όπωςδήποτε για τις γυναίκες των μεγάλων πόλεων η ημέρα αυτή είναι μια συνηθισμένη, όπως όλες οι μέρες του χρόνου".

διάσταση μεταξύ αφηγητή/αναγνώστη και πρωταγωνιστών εγκαθιδρύει μια σχέση αλληλεγγύης μεταξύ της εφημερίδας και κατά προέκταση των ανδρών αναγνωστών και των ανδρών του χωριού επιδεικνύοντας μέσω της γλώσσας μια θεμελιακή "συγκатаβατικότητα" στο "διασκεδαστικό παιχνίδι" των γυναικών (τους). Έτσι από τη (πατριαρχική) γνώση ("ξέρουμε ότι είναι έθιμο, ότι είναι αστείο, συμμετέχουμε στο παιχνίδι")⁵⁰ και τη συνεπαγόμενη εξουσία που μοιράζονται ο αφηγητής, οι αναγνώστες (άνδρες της πόλης) και οι άνδρες του χωριού (ο αντιπρόσωπος της κρατικής εξουσίας), εκπηγάει η απόλαυσή τους, εκφράζοντας όμως ταυτόχρονα μέσω της επιδεικνυόμενης τους ανωτερότητας την "περιφρόνηση" στα "παιδιαρίσματα" των γυναικών (σε αντίστιξη μάλιστα με το υπόλοιπο "σοβαρό" περιεχόμενο των εφημερίδων). Σ' αυτό το νοηματικό πλαίσιο οι γυναίκες του χωριού, σηματοδοτώντας την άγνοια (ή την "προσποίηση της άγνοιας"), αποτελούν αντικείμενο ψυχαγωγίας νομιμοποιώντας και "φυσικοποιώντας" την άποψη της κοινωνίας για τις γυναίκες ως πηγή διασκέδασης και ξεκούρασης. Και επειδή αυτό γίνεται με την πρωτοβουλία των γυναικών, η εφημερίδα, ο αναγνώστης και οι άνδρες του χωριού απαλλάσσονται από την ενδεχόμενη ευθύνη γι' αυτήν την "πατερναλιστική" αντιμετώπιση των γυναικών.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η "γελοιογραφική" αναπαράσταση του εθίμου, εκτός από μέσον για την παραγωγή συγκεκριμένων νοημάτων ως προς την ανταλλαγή των κατά φύλο ρόλων, αποτελεί μέσον αναπαράστασης και εδραίωσης της ανδρικής (ή "πατριαρχικής") γνώσης και κύρους (την ατομική και συλλογική περηφάνεια του να είσαι άνδρας) που συνεπάγεται την περιφρόνηση και απαξίωση των γυναικών οι οποίες τελικά υποκύπτουν και ταυτίζονται με ανδρικές εκδοχές της γυναικείας κατωτερότητας.

---

50. Σ' όλες σχεδόν τις εφημερίδες, αλλά με ιδιαίτερη έμφαση στα *Νέα* και την *Ελευθεροτυπία*, δίνονται στοιχεία για την προέλευση και το "πραγματικό" νόημα του εθίμου.

19.2.2 "Η μεταμόρφωση μιας φεμινίστριας"

Η αντιστροφή, λοιπόν, του κώδικα των κατά φύλο διχοτομιών με "αφορμή" την περιγραφή ενός εθίμου "αναγνωρισμένης παρέκκλισης", σημασιοδοτεί τον κύκλο, κοινωνική τάξη/κατάλυση της κοινωνικής τάξης/αποκατάσταση της τάξης. Επειδή γίνεται στα πλαίσια ενός ημερήσιου συμβολικού παιχνιδιού χωρίς άλλες προεκτάσεις, αντιμετωπίζεται "θετικά" και περικλείεται στην κατηγορία του ψυχαγωγικού - διασκεδαστικού ειδησεογραφικού περιεχομένου. Όταν όμως η ανατροπή σημασιοδοτείται ως "συνειδητή" αμφισβήτηση ή παραβίαση του νοήματος της κατά φύλο ταυτότητας από μέρους των γυναικών (των "φεμινιστριών"), επιστρατεύονται διάφοροι λεκτικοί και εικονογραφικοί τρόποι περιφρόνησης και γελοιοποίησης και η ανατροπή νοημάτιζεται ως καταστροφική κυρίως για τις ίδιες τις γυναίκες αλλά και για ολόκληρη την *φυσική* και κοινωνική τάξη πραγμάτων. Ένα τέτοιο παράδειγμα μάς δίνει το χρονογράφημα του Μ. Αργυράκη "Η μεταμόρφωση μιας φεμινίστριας" στο *ΕΘνος* (21/2/88). Αποφασίσαμε να χρησιμοποιήσουμε ένα μη ειδησεογραφικό δημοσίευμα γιατί, ακριβώς λόγω του μυθοπλαστικού του χαρακτήρα, αποτελεί ένα κείμενο που συμπυκνώνει με σαφέστατο τρόπο όλες τις ιδεολογικές παραδοχές που ανιχνεύονται διάσπαρτες και αποσπασματικές στο συνδηλωτικό επίπεδο του ειδησεογραφικού λόγου του αθηναϊκού Τύπου.

Το σημειωτικό ενδιαφέρον του χρονογραφήματος, πιστεύουμε ότι έγκειται στη διαπλοκή δύο επιπέδων: της αφηγηματικής δομής του κειμένου και των κοινωνικών κωδίκων και υποκωδίκων που επιστρατεύονται από το συγγραφέα. Ταυτόχρονα ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τόσο οι μύθοι, δηλαδή οι αλυσίδες συσχετιζομένων εννοιών και το σύνολο των σημαντικών εικόνων, όσο και η επιχειρηματολογία που εμφανίζεται να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στο επίπεδο της ιδεολογίας.

Κατ' αρχάς σ' ό,τι αφορά την αφήγηση, εμπεριέχει σημαντικά μηνύματα αφού, ως πολιτισμικά δεδομένος τρόπος οργάνωσης και παρουσίασης ενός λόγου, συνδέει συμβάντα σε διαδοχικές και αιτιακές αλληλουχίες και δίνει σ' αυτά μια αφετηρία και ένα τέλος. Αυτές οι αλληλουχίες είναι διαφανή σημαίνοντα συνοχής, τάξης και επίλυσης (closure). Σύμφωνα με τους Hodge and Kress (1988:230 κ.έ) το άμεσο αποτέλεσμα της χρήσης αυτών των πειστικών διάφανων σημαινόντων είναι ότι η αλληλουχία συμβάντων, στάσεων, συμπεριφορών και συνεπειών εμφανίζεται αληθοφανής, "φυσικοποιώντας" το περιεχόμενο της ίδιας της αφήγησης. Μια άλλη

ΚΩΔΙΚΑΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΜΦΑΝΙΣΗΣ (ΦΥΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ - ΕΝΔΥΣΗ)	Θηλυκότητα	1	ΚΩΔΙΚΑΣ ΣΥΜΠΕΡΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΗΣ	1
	<p>Φεμινισμός</p> <p>μολλιά κομένα αλά γκαρσόν μπλουζά μακριά μαύρο καλσόν μπότες το χειμώνα σάνδαλα το καλοκαίρι</p> <p>μαύρο χινούδι [ββλ.απερ με τη φαντασία μουστάκι και μαύσι] μαύρα παντελόνια μύες σε χέρια πόδια [θμίξιν πρωταθλήτη άρσης βαρών πετεινού...] ψηλές μπότες με ασπμένια καρφά [σου θμίξε] μαύρο καβαλάρη βραχύνος λάρυγγας</p>	<p>βλέμμα αυταρχικών κυκλοφορεί παντού</p> <p>προπαγανδίζει την ανεξαρτησία του φύλου της</p> <p>Από μικρό κορίτσι σιχαινόταν τις κούκλες...</p> <p>Κάθε παιχνίδι με τα κορτάκια το απέφευγε...</p> <p>Της άρεσε να παριστάνει το αγόρι...</p> <p>κάπνιζε με το ένα πόδι πάνω στ' άλλο, μυλασε συνέχεια για την ανεξαρτησία της γυναίκας, Ηθελε ακόμα να παίξει και ποδόσφαιρο και ποσάκετ... Ός και πυγμάχος θα μπορούσε να γίνει, έλεγε... Μάθαινε καράτε, ζίου ζιτσου, προετοιμαζόταν για να αμυνθεί σε κάποια ενδεχόμενη επίθεση που θα υφίστατο από κάποιον αρσενικό... Αν τις μιλούσες για γάμο μπορούσε να σε σκοτώσει... Δεν δεχόταν, με καμιά κυβέρνηση, που λένε, τα δεσμά από αποσυνδύηστε άντρα "φαλλοκράτη" όπως τον αποκαλούσε... ...Βαστούσε ένα σάοραο μαστίγιο που το κινούσε προς όλες τις κατευθύνσεις... Επιθετική στους πάντες και τα πάντα και ιδιαίτερα σ' αυτούς που μιλούν "άντρα" Τη λέδη "ανεξαρτησία" την κοβαλούσε στο στόμα σαν κοραμέλα και την πιπλούσε συνεχεία. Καβέτι που της θμίξε ναοκοκυρί, στίτι, παιδιά, της έφερνε αλλεργία... Ηθελε να πολεμήσει και να ελευθερώσει τη γυναίκα από τη σκλαβιά του γάμου, ενάντια στην αφοσίωση, τη λιτρεία και την υποταγή του θήλεως προς το άρρεν... Φανατικά μέχρι το κόκαλο. Η ζωή της πενούσε σε επιτροπές, συλλόγους και σωματεία που κατά κάποιο τρόπο εκπροσωπούσαν το γυναικεία δικαιώματα... Πήγαινε πρώτη στις διαδηλώσεις... Κρατούσε πρώτη τα σάββαλα και τις σημαίες της ελευθερίας... Κρατούσε συνθήματα... Το στόμα της άφριζε από ύβρεις.</p>	<p>Φεμινισμός</p> <p>μολλιά κομένα αλά γκαρσόν μπλουζά μακριά μαύρο καλσόν μπότες το χειμώνα σάνδαλα το καλοκαίρι</p> <p>μαύρο χινούδι [ββλ.απερ με τη φαντασία μουστάκι και μαύσι] μαύρα παντελόνια μύες σε χέρια πόδια [θμίξιν πρωταθλήτη άρσης βαρών πετεινού...] ψηλές μπότες με ασπμένια καρφά [σου θμίξε] μαύρο καβαλάρη βραχύνος λάρυγγας</p>	<p>Φεμινισμός</p> <p>μολλιά κομένα αλά γκαρσόν μπλουζά μακριά μαύρο καλσόν μπότες το χειμώνα σάνδαλα το καλοκαίρι</p> <p>μαύρο χινούδι [ββλ.απερ με τη φαντασία μουστάκι και μαύσι] μαύρα παντελόνια μύες σε χέρια πόδια [θμίξιν πρωταθλήτη άρσης βαρών πετεινού...] ψηλές μπότες με ασπμένια καρφά [σου θμίξε] μαύρο καβαλάρη βραχύνος λάρυγγας</p>
<p>Ασθένεια</p>	<p>Ασθένεια</p>	<p>1</p>	<p>Ασθένεια</p>	<p>Ασθένεια</p>
<p>Μητροτητα</p>	<p>Μητροτητα</p>	<p>1</p>	<p>Μητροτητα</p>	<p>Μητροτητα</p>
<p>Μητροτητα</p>	<p>Μητροτητα</p>	<p>1</p>	<p>Μητροτητα</p>	<p>Μητροτητα</p>

ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΤΡΙΤΟΥ - ΑΝΤΡΑΣ

ΓΕΝΝΗΣΗ ΠΡΩΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Ανακάλυψη Θηλυκότητας

Άφρισε μακριά τη μαλλιά της, "ξύρισε" το μουστάκι της, έβγαλε τις μπότες και το καλσόν, και κάταξε για πρώτη φορά κατεθείσαν στον καθρέφτη... Εκεί ανακάλυψε κάποια θηλυκά προσόντα που τα 'χε παραμελήσει, (τα τόνισε).

Γέταξε το μαστίγιο

Για πρώτη φορά στη ζωή της ένωσε κάποια τριφερότητα... Ξαφνικά έπεσε από τον αυρανό μια ηραμιά... Όλοι οι αγώνες της σταμάτησαν, ως δια μαγείας... αγιά αγιά, το πρόσωπό της έγινε την αγωνία και το άγχος και δεχθηκε τελικά να γίνει και εκάνη γυναίκα, να παραδεχτεί δηλαδή, ότι πραγματικά κάτω από τη μάσκα της "φεμινίστρια" υπήρχε η θηλυκότητα, για την οποία ντρεπόταν...

Ασθένεια

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

Ασθένεια

1

ευρέως διαδεδομένη ιδιότητα της αφήγησης είναι ότι σημειοδοτεί τη σταθερότητα της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Ο διάσημος αριστοτελικός ορισμός σύμφωνα με τον οποίον η αφήγηση έχει μια αφετηρία, ένα μέσον και ένα τέλος, μπορεί να ερμηνευτεί και ως μια ιδεολογικά φορτισμένη πρόοδος (progression) από μια αρχική κατάσταση ισορροπίας μέσω μιας επιπλοκής ή αναστάτωσης, σε μια κρίση και στη συνέχεια σε μια επίλυση που οδηγεί σε μια νέα ισορροπία. Ιδεολογικά μέσω αυτής της δομής αναγνωρίζεται ότι η κοινωνική τάξη πραγμάτων μπορεί να αναστατωθεί ή να είναι εκκρεμής αλλά εμπεριέχεται και η υπόσχεση ότι τα πράγματα θα επιστρέψουν σε μια κατάσταση ισορροπίας που προηγείται και είναι φυσική και κατά συνέπεια αναπόφευκτη. Η αφήγηση λοιπόν σ' αυτήν την περίπτωση είναι μια αποτελεσματική και ευέλικτη στρατηγική που χρησιμοποιείται για ν' αναπαράγει το κυρίαρχο σύστημα αξιών μιας κοινωνίας (Hodge and Kress 1988:230). Στρέφοντας κοινωνικά προβλήματα προς τη σταθερότητα, τη συνοχή και τη λύση, θέτοντας φραγμούς γύρω από ανησυχητικές και υπονομευτικές διαδικασίες και γεγονότα, τέμνοντας την πραγματικότητα σε διακριτικά στάδια, περιορίζοντας ακόμα περισσότερο τη διαταρακτική τους δύναμη, επιτελείται μια σημαντική ιδεολογική λειτουργία και αναπαράγονται οι κυρίαρχοι μύθοι μιας κοινωνίας.

Στο συγκεκριμένο παράδειγμά μας, αν χωρίσουμε το κείμενο σε σχέση με την ευρύτερη μεταβολή από την κατάσταση ισορροπίας (τάξη), την κατάλυση της ισορροπίας (αταξία) και την επανάκτηση της ισορροπίας (τάξη), έχουμε πέντε κύριες ενότητες:

1. Θηλυκότητα: τάξη/φύση⁵¹.
2. Φεμινισμός: κατάλυση ισορροπίας/αταξία
3. Ασθένεια: συνέπειες κατάλυσης τάξης/μοναξιά/φόβος βιασμού
4. Γυναίκα: επανάκτηση της ισορροπίας/τάξη/θεραπεία/θηλυκότητα
5. Μητρότητα: εδραίωση της ισορροπίας/φυσική τάξη πραγμάτων.

---

51. Η πρωταρχική κατάσταση ισορροπίας απουσιάζει από το ρητό επίπεδο του λόγου αλλά μπορεί να ανασυσταθεί εκ των υστέρων από ορισμένες φράσεις: *"κοίταξε για πρώτη φορά κατευθείαν στον καθρέφτη, εκεί ανακάλυψε κάποια θηλυκά προσόντα που τ'χε παραμελήσει..., δέχτηκε τελικά να γίνει και κείνη γυναίκα, να παραδεχτεί δηλαδή ότι πραγματικά κάτω από τη μάσκα της "φεμινίστριας" υπήρχε η θηλυκότητα, για την οποία ντρεπόταν..."*

Το κείμενο συνοδεύουν τρία σκίτσα που αποτελούν "εικονογράφηση" συγκεκριμένων φάσεων της αφήγησης ("η φεμινίστρια", "η γυναίκα" και η "μητέρα"). Το σκίτσο της "μητέρας" είναι τρεις φορές μεγαλύτερο από τα δύο προηγούμενα.

Οι ενότητες επιβάλλουν ένα αρκετά σφιχτό και άκαμπτο πλέγμα διαδοχικότητας πάνω στην αφηγηματική πραγματικότητα. Εντούτοις ο συγγραφέας δεν αρκείται στη δυναμική της ίδιας της αφήγησης. Για να εδραιώσει ως πιστευτή τη διήγηση στηρίζεται στα "ένδοξα"⁵², δηλαδή σε παραδοχές κοινής λογικής για τις κατά φύλο διαφορές, την έννοια της θηλυκότητας, το φεμινισμό κλπ. Δεδομένου ότι επιδιώκει μια γρήγορη και εύκολη επικοινωνία χρησιμοποιεί τους πιο προσιτούς στον αναγνώστη "αυτονόητους" συνειρμούς⁵³ μέσα από ένα σύνολο εικόνων και εννοιών (μύθους) και μια σειρά από επιχειρηματολογικά σχήματα και καταφεύγει στις πιο ασφαλείς και παγκόσμιες επικλήσεις βάζοντας στο "παιχνίδι" στερεότυπα στοιχεία, στοιχειώδεις αντιθέσεις και "κλισε".

Σε κάθε ενότητα αντιστοιχούν συγκεκριμένες πολιτισμικές κατηγορίες που τίθενται σε κίνηση μέσα στην αφήγηση εισάγοντας τον αναγνώστη σ' έναν κόσμο και στους ταξινομητικούς του όρους: γυναίκα:φεμινίστρια, θηλυκότητα:απώλεια θηλυκότητας, ανεξαρτησία:οικογένεια, κοινωνική παρουσία:γυναικείος προορισμός κλπ. Στη συνέχεια, εισάγονται συσχετισμένες αξιολογικές κατηγορίες που είναι ουσιαστικές για να στηρίξουν και να θεμελιώσουν τις προηγούμενες βασικές διχοτομίες (υγεία:ασθένεια, παρεκκλίνουσα συμπεριφορά: ορθή συμπεριφορά, κανονικότητα:μη κανονικότητα, φανατισμός:ηρεμία, φυσιολογικό:μη φυσιολογικό, λόγος:πάθος κλπ).

Η βασική έκδηλη επιφανειακή αντίθεση είναι γυναίκα:φεμινίστρια η οποία ισοδυναμεί με τη διχοτομία θηλυκότητα:απώλεια θηλυκότητας. Με λίγα λόγια, το δημοσίευμα οργανώνεται γύρω από την αντίστιξη του μύθου της φεμινίστριας και του μύθου της θηλυκότητας, που στηρίζονται σε αντίστοιχους κώδικες και

---

52. Ο Barthes χρησιμοποιεί την ελληνική λέξη "δόξα" (doxa) με την παλιά ετυμολογική έννοια: γνώμη, κρίση, δοξασία: "Η δόξα..., είναι η κοινή Γνώμη, το Πνεύμα της πλειονότητας, η μικροαστική Συναινεση, η Φωνή της Φύσης, η Βία της Πρόληψης" (Barthes, 1975, ελλ. μτφ. 1977:54).

53. Φυσικά δεν υπάρχουν συνειρμικές αλληλουχίες αναπότρεπτες και παρ' όλο που μερικές είναι ολοφάνερες, όπως η συνειρμική σχέση ανάμεσα στην τριχοφυΐα, τη βραχνή φωνή και την έλλειψη θηλυκότητας, μόνο η ιδεολογία επιχειρεί να εδραιώσει σε τέτοιου τύπου αντιστοιχίες μίαν αμετάβλητη ιδιότητα που πρέπει να ανευρίσκεται σε κάθε περίπτωση.

υποκώδικες. Η βαθιά όμως δυαδική αντίθεση που διαμορφώνει το κείμενο είναι η σύγκρουση μεταξύ φυσιολογικού:μη φυσιολογικού (υγείας:ασθένειας), η οποία ταυτίζεται τελικά με τη μάχη καλού:κακού αφού ο συγγραφέας κρίνει και καταδικάζει εισάγοντας ακατάπαυστα αρνητικές εικόνες.

Το πρώτο σημαντικό στοιχείο που αναδύεται στο κείμενο είναι η επιμονή με την οποία απαριθμούνται και συσσωρεύονται τα χαρακτηριστικά, οι συμπεριφορές και οι στάσεις της "φεμινίστριας" σε αντίθεση με τις ελάχιστες σε αριθμό αναφορές στα χαρακτηριστικά της "γυναίκας" ή στην έννοια της θηλυκότητας (τέταρτη ενότητα), όπως επίσης και στην παντελή απουσία χαρακτηριστικών ή ιδιοτήτων της "μητέρας" (πέμπτη ενότητα). Παρ' όλο που η έννοια της θηλυκότητας και της μητρότητας μπορούν να ανασυσταθούν από το δεύτερο σκέλος των διχοτομιών που οργανώνουν το κείμενο ή από τη διακειμενικότητα των δημοσιευμάτων, η απουσία ορισμών και ιδιοτήτων πιστεύουμε ότι στηρίζεται στην υπόθεση ότι τα χαρακτηριστικά, οι κώδικες και οι αξίες της θηλυκότητας και της μητρότητας είναι τόσο βασικές, τόσο ευρέως αποδεκτές και τόσο *φυσικές* που δεν χρειάζεται να αναφερθούν⁵⁴. Απ' την άλλη, η δύναμη του χρονογραφήματος έγκειται ακριβώς στη συσσώρευση και την πληθωρικότητα των αρνητικών εικόνων που σχετίζονται με τη φεμινίστρια. Συγκεκριμένα, η αρνητική σημασιοδότηση της φεμινίστριας εκφράζεται με διάφορες μορφές: μια συνεχή διαδικασία αποδυνάμωσης και προσεταιρισμού του φεμινισμού ως θέαματος, την ταύτιση της "παρεκκλίνουσας" συμπεριφοράς με την εξωτερική εμφάνιση, τη σύγχυση μεταξύ του επιπέδου της "αμφισβήτησης των κυρίαρχων κανόνων" και εκείνου της "έλλειψης κανόνων" και τέλος τη μεταμόρφωση πολιτικών ζητημάτων σε προσωπικά, ηθικά και ψυχολογικά και το στιγματισμό των φεμινιστριών ως άλογων και αναξιόπιστων ατόμων.

Στην περιγραφή της φεμινίστριας κυριαρχεί ο κώδικας εμφάνισης (ενδυματολογικός και φυσικών χαρακτηριστικών), ο οποίος συμπλέκεται με τους κώδικες συμπεριφοράς (ενέργεια ή δράση του δρώντος προσώπου) και τους κώδικες στάσης (σύστημα αξιών και πεποιθήσεων). Ο κώδικας εξωτερικής εμφάνισης της φεμινίστριας, με την υιοθέτηση βασικών σημείων του ανδρικού κώδικα (κοντά μαλλιά, τριχοφυΐα, μαύρα ρούχα, μπότες, παντελόνια, μύες,

---

54. Είναι αυτό που ο Barthes (1970, ελλ. μεταφ. 1979:239) ονομάζει "απονοματοποίηση" (ex-nomination) και συνιστά έργο της ιδεολογίας.

βραχνή φωνή), σημασιοδοτείται ως "παρέκκλιση" από τη "φυσιολογική" γυναικεία εμφάνιση. Παρόμοια, η περιγραφή της "αντιθηλυκής" συμπεριφοράς (δημόσια παρουσία, αθλητισμός, πολιτική συμμετοχή, ομιλία, πολεμικές τέχνες, κάπνισμα κλπ) καθώς και οι πεποιθήσεις της φεμινίστριας (κατά του γάμου, κατά της οικογένειας και της μητρότητας, υπέρ της ισότητας και της ανεξαρτησίας των γυναικών) που συνοδεύουν την παραβίαση των κωδικών εξωτερικής εμφάνισης και συμπεριφοράς, νοηματοδοτούνται ως αντικοινωνικές (αυταρχισμός, επιθετικότητα, φανατισμός, κραυγές, βρίσιμο, φλυαρία κλπ). Μ' άλλα λόγια, οι ενδυματολογικές παραβιάσεις και η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά (οι οποίες ταυτίζονται με την παραβίαση της κατά φύλο ταυτότητας) σημασιοδοτούνται ως "προβληματικές" και λειτουργούν επεξηγηματικά για το είδος των "μη αποδεκτών" πεποιθήσεων της φεμινίστριας. Μ' αυτήν την έννοια, η αμφισβήτηση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και του γάμου και η πολιτική αμφισβήτηση της ανδρικής εξουσίας, προσωποποιούνται και συμπλέκονται με την αμφισβήτηση αλλά κυρίως με την απώλεια της θηλυκότητας (της γυναικείας φύσης) ή την απόπειρα εξάλειψης των διαφορών ανδρών και γυναικών. Καταληκτικό σημείο όλων των εικόνων και σημείων που εγκυλοούνται στην αφήγηση είναι ότι σημασιοδοτούν την κοινωνική αμφισβήτηση ως παρέκκλιση από το *φυσιολογικό*. Από την επιμονή και την πληθωρικότητα των μύθων αυτών αναδύεται το μονολιθικό κεντρικό μήνυμα: η αμφισβήτηση των κοινωνικών κανόνων ισοδυναμεί με αμφισβήτηση της φυσικής τάξης πραγμάτων και έχει καταστροφικές συνέπειες.

Πράγματι, στην τρίτη ενότητα ("Ασθένεια"), απαριθμούνται οι συνέπειες των φεμινιστικών επιλογών σε προσωπικό επίπεδο (μοναξιά, νεύρωση, εχθρότητα, ασθένεια). Πρόκειται για μια διαδικασία η οποία δεν προκαλείται από εξωτερικές παρεμβάσεις αλλά αντίθετα οφείλεται στην ίδια τη γυναίκα (εχθρός του εαυτού της). Ο αφηγητής δηλαδή παρουσιάζει την "ασθένεια" ως απόρροια της παρέκκλισης από τη φυσιολογική τάξη των πραγμάτων, μια παρέκκλιση η οποία βλάπτει αποκλειστικά και μόνο την "παραβάτιδα" η οποία προκαλώντας την αλυσισιδωτή σειρά αιτίας και αποτελέσματος κατακυρώνει η ίδια το λάθος που διαπράττει.

Μ' αυτήν την έννοια, ο μύθος του φεμινισμού επεμβαίνει τόσο για να επιβεβαιώσει τον "αντικοινωνικό" χαρακτήρα της (πολιτικής) συμπεριφοράς ορισμένων γυναικών όσο και για να παρέχει μια "λογική" εξήγηση των συνεπειών της (ασθένεια). Η ψυχολογική αναγωγή που πραγματοποιείται κυρίως σ' αυτήν την ενότητα, εκκελώνει τις έννοιες της ιστορίας, της συλλογικότητας και του ίδιου του πολιτικού και

αποδίδει τις συμπεριφορές στις αλόγιστες πράξεις μιας "γυναίκας που έχει χάσει τη γυναικεία της ταυτότητα" (Bastin, 1972:82). Το πολιτικό λεξιλόγιο παραχωρεί τη θέση του στο λεξιλόγιο του μύθου (της φύσης και της βιολογίας) και το πολιτικό ζήτημα της συμβολικής ή έμπρακτης αμφισβήτησης των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων και καταμερισμών εγγράφεται στο πεδίο της Ηθικής, της Ασθένειας και της Καταστροφής (Bastin, 1972:76).

Αποφασιστική σημασία στην περαιτέρω εξέλιξη του αφηγήματος παίζουν τα συνδηλωτικά νοήματα μιας φράσης η οποία λειτουργεί επεξηγηματικά αφενός για την έννοια της μετάβασης από την κατάσταση της ασθένειας σ' αυτήν της θεραπείας και αφετέρου για το νόημα που αποκτά η ανδρική παρέμβαση στην τέταρτη ενότητα: *"Κοιμόταν πάντα μόνη, ανέραστή και τελευταία έβλεπε περίεργα όνειρα, ότι κάποιος άντρας θέλησε να τη βιάσει, να την κάνει "δική" του, πράγμα που την έκανε να ξυπνήσει έντρομη..."*. Στο όνειρο τού βιασμού απελευθερώνεται η πραγματική επιθυμία της, καταπιεσμένης από το φεμινισμό, γυναίκας. Εδώ, πιστεύουμε συμπυκνώνεται με αρκετά σαφή τρόπο τόσο η εικόνα της γυναίκας που διακατέχεται από μια συνεχή και εναγώνια επιθυμία του φαλλού όπως έχει εκφραστεί κυρίως από την ψυχαναλυτική θεωρία του Freud όσο και η αναγωγή του βιασμού σε μια ενδόμυχα επιθυμητή πράξη από τη γυναίκα. Μ' αυτόν τον τρόπο, αφενός προσδιορίζεται το είδος και η μορφή της "θεραπευτικής" παρέμβασης του άντρα και αφετέρου παρέχεται και η ιδεολογική δικαίωση των λόγων της "υποταγής" των γυναικών αφού ο μαζοχισμός και η παθητικότητα εδραιώνονται ως συστατικά στοιχεία της γυναικείας φύσης επιβάλλοντας πρότυπα που υπαγορεύουν την *μόνιμη* έκθεση της γυναίκας στη βία⁵⁵ της ανδρικής κυριαρχίας.

Πράγματι, η λογική συνέπεια του "ονείρου βιασμού" είναι η εμφάνιση του "μετασχηματιστή" (άντρα) μεταξύ τρίτης - τέταρτης ενότητας. Η μεσολάβηση του άντρα ως συμμάχου που επωμίζεται το ρόλο της εξόδου της γυναίκας από την "πλάνη" του φεμινισμού, μάς εισάγει στο στάδιο της "θεραπείας" αφού συμβάλλει καθοριστικά στη "μεταμόρφωση" του δρώντος προσώπου από φεμινίστρια σε γυναίκα ("τελικά αυτό που τη θεράπευσε ήταν ένας άντρας!"). Η "θεραπεία" συνίσταται στον αποκλεισμό οποιουδήποτε στοιχείου μπορεί συνεμφατικά να παραπέμπει στο αρσενικό ή στον ανδρισμό (κοντά μαλλιά, μουστάκι, μπότες,

---

55. Όπως είναι αυτονόητο, η αντρική βία δεν νοείται απαραίτητα ως φυσική βία.

καλσόν, μαστίγιο, αγώνες, επιθετικότητα, αγριάδα, αυταρχικότητα, πολιτική διεκδίκηση, μυϊκή δύναμη κλπ). Η "μεταμόρφωση" της φεμινίστριας σε γυναίκα επιτυγχάνεται όταν αυτή αποδέχεται ένα διαφορετικό ρόλο, μ' άλλα λόγια όταν αναγνωρίζει, σύμφωνα με την ορολογία του Chabrol (1971), μια αυστηρή "διαφοροποίηση των φύλων" (τρυφερότητα, ηρεμία, μακριά μαλλιά, αποτρίχωση, γόβες, φόρεμα, χωρίς μαστίγιο κλπ).

Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στις πρώτες ενότητες η αρχική κατάσταση σημαδεύεται από την απουσία της κατηγορίας των ανδρών, παρ' όλο που το ζήτημα των κατά φύλο διαφορών και ταυτοτήτων συνιστά το αντικείμενο του χρονογραφήματος και βρίσκεται στο κέντρο του δομικού σταδίου αναταραχής (δεύτερη ενότητα). Αντίθετα, η τέταρτη ενότητα, όπου ουσιαστικά αρχίζει το τελευταίο στάδιο της αφήγησης, σημαδεύεται από την παρουσία (την κυριαρχία) του άντρα έτσι ώστε να δηλώνεται ότι είναι αδύνατη η επίλυση, η επανάκτηση της αρχικής ισορροπίας χωρίς αυτόν (Hodge and Kress 1988:234).

Σ' αυτό το σημείο υπεισέρχονται κάποια πρόσθετα στοιχεία στο μύθο του ανδρισμού και της θηλυκότητας: παρ' όλο που έχουμε να κάνουμε με μια "φεμινίστρια" και κατ' επέκταση μεταφορικά με κάθε γυναίκα που ακόμα "δεν έχει βρει τον πραγματικό της εαυτό" και παρ' όλο που η "αντικοινωνική" της συμπεριφορά θέτει σε κίνδυνο την τάξη των πραγμάτων, ο μύθος της αναγνωρίζει ένα θετικό, δημιουργικό χαρακτήρα, που την ωθεί, σύμφωνα με το εγχείρημα του Greimas (βλ. κεφ. 8), στην εναγώνια αναζήτηση του εαυτού της (τρίτη ενότητα). Ταυτόχρονα όμως καθίσταται σαφές ότι απ' τη γυναικεία δημιουργικότητα λείπει η τάξη, δεν έχει μέτρο, πράγμα που σημαίνει ότι είναι αντρική ευθύνη να τη φέρει στο σωστό μέτρο και μ' αυτήν την έννοια ο άντρας κατά κάποιο τρόπο συμπληρώνει την τάξη του κόσμου⁵⁶. Αυτό λοιπόν που βεβαιώνει εδώ ο μύθος των κατά φύλο διαφορών, είναι πως μια ορισμένη βία στις γυναίκες είναι πάντοτε απαραίτητη για να εξαιρεθεί η αταξία που προκαλούν και να επανέλθει η φυσιολογική ισορροπία πραγμάτων. Ταυτόχρονα, η επιστράτευση του "ονείρου" εμφανίζει την κυριαρχία των αντρών και την άσκηση βίας που συνεπάγεται αυτή η κυριαρχία, σαν ένα "φυσικό" γεγονός και άρα "νόμιμη" και απόλυτα θεμιτή, σα να

---

56. Κεντρικές στο επίπεδο συνδήλωσης είναι εδώ οι συσχετισμένες διχοτομήσεις, άνδρας:γυναίκα, σωστό:λάθος, λογικό:παράλογο, υγεία:ασθένεια, τάξη:αταξία, ενσάρκωση κανόνα:καταστρατήγηση κανόνα κλπ.

έρχεται δηλαδή από την ίδια τη φύση της γυναίκας (μαζοχισμός) ή τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα, διαφορές επιθυμίας και φαντασιώσεων πάνω στο ίδιο το σώμα (που δεν μαρτυρούν μόνο για την παθητικότητα και το μαζοχισμό της γυναίκας, αλλά την ίδια στιγμή για την επιθετικότητα και το σαδισμό του άντρα).

Στην πέμπτη ενότητα, ένας δεύτερος "μετασχηματιστής" ("ο ερχομός του πρώτου παιδιού") επιτρέπει στη γυναίκα "να βρει τον πραγματικό της εαυτό" και συντελεί μέσω της αποκατάστασης της φυσικής τάξης πραγμάτων στην τελική ισορροπία. Η φράση "*με το πρώτο της παιδί, βρήκε τον πραγματικό εαυτό της...*" εντυπώνεται σαν επιγράμμα αφού πέφτει τη "σωστή" στιγμή ως κατάληξη ενός επίπονου μετασχηματισμού, μιας διαδικασίας ολοκλήρωσης και αυτογνωσίας. Η επιγραμματικότητα της αποκτά όλη την ιδεολογική της αποτελεσματικότητα αφού όσα αποσιωπούνται θεωρούνται δεδομένα, αφήνοντας να διαφανεί όλη η φυσικότητα αυτής της κατάληξης.

Το νόημα που παίρνει εδώ η σχέση γυναικών/μητρότητας διατηρεί μια κατ'εξοχήν βιολογική νοηματοδότηση. Πράγματι, η έννοια της "ολοκλήρωσης" των γυναικών χάρη στη μητρότητα, παραπέμπει στις έννοιες της εκπλήρωσης του "γυναικείου φυσικού προορισμού" ή της ικανοποίησης των "μητρικών ενστίκτων", έννοιες που γνώρισαν τεράστια απήχηση με την ανάπτυξη των επιστημών της ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης (κυρίως κατά τις δεκαετίες 30' και 40') και εκφράζουν κατ' αρχάς μια νέα αντίληψη της σχέσης των γυναικών με την αναπαραγωγική τους λειτουργία και κατ' επέκταση του δεσμού της μητέρας με το παιδί της. Σ' αυτό το πλαίσιο η μητρότητα, αποδεσμεύεται από την αυστηρή θεσμοθέτησή της ως καθήκον προς τους άλλους (ευρύτερη οικογένεια, πατρίδα κλπ) και αποτελεί κυρίως μια διαδικασία ωρίμανσης και αυτογνωσίας που αφορά την ίδια τη γυναίκα και το παιδί⁵⁷.

Στο χρονογράφημα, το παιδί, κατεξοχήν "φυσικό" σημείο, ολοκληρώνει τη μετασχηματιστική διαδικασία που εγκαινιάζει ο άντρας επιβεβαιώνοντας έναν πολύ ισχυρό δεσμό μεταξύ της μητρότητας, της "διαφοροποίησης των φύλων", της ανδρικής κυριαρχίας και τον αποκλεισμό των γυναικών από τη δημόσια

---

57. Στην φροϊδική ψυχαναλυτική θεωρία, η μητρότητα αποτελεί ένα φυσιολογικό χαρακτηριστικό της ψυχοσεξουαλικής ωριμότητας της γυναίκας αφού έτσι καθίσταται ικανή να υπερβεί την "επιθυμία του πέους" που έχει σημαδέψει τη νεότητά της και, μ' αυτήν την έννοια, το παιδί και μάλιστα το αγόρι (ως συμβολική ανταμοιβή για τον "ευνουχισμό" της) της επιτρέπει να συμφιλιωθεί με τη θηλυκότητά της.

σφαίρα ("κοινωνική παρουσία" κατά Chabrol, 1971). Με λίγα λόγια, αφού ο "φεμινισμός" ορίζεται ως άρνηση της "θηλυκότητας" και ταυτίζεται με την άρνηση της "ζωής" (τρίτη ενότητα), το πέρασμα από το "φεμινισμό" στο "φυσικό προορισμό της γυναίκας" (τη ζωή), προϋποθέτει απαραίτητως την αναγνώριση και αποδοχή των θηλυκών "φυσικών" χαρακτηριστικών που συνεπάγονται την υιοθέτηση των "γυναικείων" κωδίκων εμφάνισης, συμπεριφοράς ή στάσεων, την αποδοχή της παθητικότητας ως έμφυτο χαρακτηριστικό των γυναικών, την άρνηση της αυτονομίας και ανεξαρτησίας και της ατομικής φιλοδοξίας (με το γάμο), τη διακοπή των πολιτικών διεκδικήσεων ("όλοι οι αγώνες της σταμάτησαν, ως δια μαγείας") και τέλος την αποδοχή της μητρότητας.

Στην πραγματικότητα όλο το χρονογράφημα μπορεί νά θεωρηθεί ότι αποτελεί ένα "εγχείρημα" "φυσικοποίησης" (naturalizing), δηλαδή μια προσπάθεια αναπαράστασης του πολιτισμικού και του ιστορικού ως φυσικό (O'Sullivan et al. 1983:151). Μ' αυτήν την έννοια οι σχέσεις, οι καταστάσεις και τα νοήματα που είναι κοινωνικά, ιστορικά, οικονομικά και πολιτισμικά καθορισμένα (και άρα ανοικτά στην μεταβολή) αναπαρίστανται ως φυσικά - δηλαδή, αναπόφευκτα, άχρονα και οικουμενικά (και άρα αδιαπραγμάτευτα). Κατ' αυτόν τον τρόπο, αναπαράγουν την κυρίαρχη ιδεολογία και κουλτούρα που το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της είναι, σύμφωνα με τον Barthes, η τάση να μεταμφιέζεται σε "φύση", να υποκαθιστά τις ιστορικές μορφές με "φυσικοποιημένες", να μετατρέπει την πραγματικότητα του κόσμου σε μια εικόνα του κόσμου που με τη σειρά της, αυτοπαρουσιάζεται σαν συγκροτημένη σύμφωνα με τους προφανείς νόμους της φυσικής τάξης πραγμάτων. Ετσι, αφού η ανδρική εξουσία σημασιοδοτείται ως φυσική, το πολιτικό γεγονός της αμφισβήτησης των άνισων κατά φύλο σχέσεων αναπαρίσταται ως φαινόμενο ψυχικής τάξης, ως προϊόν μιας ατομικής περιθωριακής μη φυσιολογικής εκτροπής. Με βάση αυτή τη λογική, αν υποθέσουμε ότι υπάρχει ή υπήρξε μια εκδοχή του φεμινισμού όπου η εκπροθέσεως αμφισβήτηση και παραβίαση των κυρίαρχων κωδίκων που σημασιοδοτούν τη θηλυκότητα (υποκώδικες ενδυμασίας, εμφάνισης, συμπεριφοράς, στάσης) αντιπροσωπεύουν μια συμβολική πρόκληση σε μια συμβολική τάξη πραγμάτων και σημασιοδοτούν την πολιτική αλληλεγγύη, στο χρονογράφημα γελοιοποιούνται και γίνονται παρωδία. Ετσι, αντί να αναγνωστούν σαν μια σημαίνουσα επιλογή, σαν πιθανή συμβολική μορφή αντίστασης του "αναπόφευκτου" και της "φυσικότητας" των στερεότυπων των κατά φύλο

ταυτοτήτων, ή σαν θεαματικά συμπτώματα μιας ευρύτερης και γενικότερης διάχυτης αμφισβήτησης που χαρακτηρίζει μια ολόκληρη εποχή, ανάγονται σε μορφές ψυχικής διαταραχής, σε ατομικές αντιδράσεις μιας γυναίκας που έχει χάσει ή δεν έχει βρει τον πραγματικό της εαυτό.

Ως προς το επίπεδο επιχειρηματολογίας του συγγραφέα, η επιμονή στην αρνητικότητα, μέσω της επιστράτευσης έντονων αντιθέσεων, ιδιαίτερα φορτισμένων λέξεων, εικόνων αναταραχής, αταξίας και ασθένειας, αποκαλύπτει μια θετικότητα. Με λίγα λόγια, η δύναμη της περιγραφής του φεμινισμού συνίσταται ακριβώς στο να αυξήσει δια της αντίθεσης τη θετικότητα αυτού που δεν περιγράφεται (της θηλυκότητας). Το πλαίσιο της αφήγησης περιορίζεται σε δύο απλές λύσεις: θηλυκότητα:φεμινισμός, υγεία:ασθένεια, τάξη:αταξία, φυσιολογικό:μη-φυσιολογικό, καλό:κακό. Το πεδίο του πιθανού περιορίζεται σε δύο καταστάσεις: η μια η δεδομένη και γνώστή από καταβολής κόσμου, η άλλη επενδυμένη με το μέγιστο αριθμό ελαττωμάτων (Bastin, 1972:129). Αυτού του τύπου η επιχειρηματολογία είναι τυπικά ιδεολογική: επιχειρεί να καταδείξει ότι κάθε μεταβολή από την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, (τη διαφοροποίηση των φύλων, την αμφισβήτηση του υπάρχοντος κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας), θα ήταν καταστροφική. Μ'άλλα λόγια, μέσω μιας αναγωγής σε μια στοιχειώδη επιλογή (ζωή:θάνατος) το κλειδί της επιχειρηματολογίας είναι να αναγάγει την αμφισβήτηση των κατά φύλο ταυτοτήτων και καταμερισμών σ' ένα καλό παρόν και ένα κακό μέλλον που προγράφει κάθε μεταβολή και αγκαλιάζει τέλεια τις μορφές του διλήμματος: ή διατηρούμε αυτό που έχουμε ή τα χάνουμε όλα (Bastin, 1972:130).

19.2.3 Το πορτραίτο μιας επιτυχημένης γυναίκας (S. Veil)

Στα προηγούμενα δύο παραδείγματα, είδαμε ότι η παραβίαση του μονοσήμαντου και απόλυτου νοήματος της βασικής διαζευτικής κατηγορίας αρσενικό:θηλυκό, συνδέεται με την παρέκκλιση από τον "παραδοσιακό" κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και σημασιοδοτείται είτε ως γελοιότητα είτε ως κοινωνική απειλή. Επίσης είδαμε ότι η διάκριση μεταξύ των φύλων ταυτίζεται με τη διχοτόμηση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας ή "οικογένειας" και "εργασίας", διχοτόμηση που αποτελεί ταυτόχρονα μια συνεχή διαδικασία ιεράρχησης των όρων των διαζευτικών κατηγοριών που συνδέονται με αυτήν.

Εντούτοις, η θεματική ανάλυση κατέδειξε ότι στον αθηναϊκό Τύπο κυριαρχεί η αντίληψη ότι οι γυναίκες δεν λειτουργούν μόνο σε μια σφαίρα, το ιδιωτικό, και το σημαντικότερο, ούτε είναι αποδεκτό να το κάνουν. Συγκεκριμένα, όπως είδαμε (κεφ. 12 και κεφ. 13), οι αθηναϊκές εφημερίδες, κατά κανόνα, εκτιμούν ότι η "έξοδος" των γυναικών από τον ιδιωτικό στο δημόσιο χώρο και μάλιστα η ένταξή τους στην αγορά εργασίας, αποτελεί συστατικό της προόδου στο ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων και όρο για τη χειραφέτηση των γυναικών σε προσωπικό επίπεδο, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά την αξιολογική προτεραιότητα του δημοσίου ως χώρου αυτοανάπτυξης, κοινωνικής καταξίωσης και οικονομικής ανεξαρτησίας των ατόμων. Ταυτόχρονα όμως είδαμε ότι, σε πολλά δημοσιεύματα, η υπεροχή του δημοσίου αντιδιαστέλλεται ρητά ή άρρητα από την απαξίωση των γυναικείων ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων στην ιδιωτική σφαίρα και αντίθετα γίνεται επίκληση στις γυναικείες (φυσικές) αρετές και ικανότητες και στους γυναικείους (φυσιολογικούς) ρόλους. Για παράδειγμα, όπως αναπτύχθηκε στο δεκάτο έκτο κεφάλαιο, αυτό που καθιστά τις "επιτυχημένες γυναίκες" εξαιρετικές και άξιες θαυμασμού και τελικά τους παρέχει το "προνόμιο" να εισέλθουν στο κύκλωμα των πληροφοριών ως "είδηση" είναι ότι έχουν την ικανότητα να συνταιριάζουν με επιτυχία δύο αντιφατικά σύνολα χαρακτηριστικών: απ' την μια πλευρά, έχουν την ικανότητα να επιτελούν στο ακέραιο τα "γυναικεία" τους "καθήκοντα" (θηλυκότητα ή/και μητρότητα). Απ' την άλλη πλευρά, αναπτύσσουν όλα τα ("ανδρικά") χαρακτηριστικά που απαιτούνται από τις δομές του δημόσιου χώρου, προκειμένου να "ξεπεράσουν" το φράγμα του φύλου τους, να προωθηθούν και να ανέλθουν την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας.

Φαίνεται λοιπόν ότι η είσοδος των γυναικών στη δημόσια σφαίρα (είτε ως επαγγελματική είτε ως πολιτική παρουσία) αξιολογείται αρνητικά και αποτελεί

ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ 30/8/88 "Με το μόνιμο γυναικείο"

Γυναίκες μάντζερ

Ξυπνάνε στις 6 το πρωί, δουλεύουν ως αργά τη νύχτα φέρνοντας συχνά δουλειά και στο σπίτι, δηλώνουν όμως ικανοποιημένες και ευτυχισμένες. Ο λόγος για τις γυναίκες-μάντζερ, που πραγματοποίησαν προ καιρού, ένα Διεθνές Συνέδριο στο Μιλάνο, όπου δόθηκε η ευκαιρία να αναδειχθεί μια... γυναίκα από σίδηρο. Πρόκειται για την εκπρόσωπο του Καμερούν που κρατάει την ανάσα σας— έχει έξι παιδιά, διευθύνει ένα εργοστάσιο, ένα κολλέγιο, μια κλινική, μιαν εταιρεία οικοδομικών υλικών και κατέχει μια θέση στο Κοινοβούλιο!

Οποιος επιμένει να αποκαλεί τις γυναίκες «ασθενές φύλο», σίγουρα δεν θα έχει την κυρία υπόψη του.

Πώς τα καταφέρνει αυτή η κομψή και όμορφη κυρία Ρόδη Κράτσα να είναι τόσο δραστήρια, να τρέχει στο εξωτερικό, να έχει συναντήσεις με υψηλά πρόσωπα, να βγάζει πολλή δουλειά για τα βραβεία «Γυναίκες της Ευρώπης»; Και να τρέχει και μέσα στην Αθήνα από το πρωί ως το βράδυ, μέσα στα καυσαέρια και να είναι και του κουταού. Πρόκειται περί θαύματος. Πάντως, η ελληνική συντονιστική επιτροπή του Διεθνούς Βραβείου «Γυναίκες της Ευρώπης» ήταν τυχερή στα χέρια της. Η Επιτροπή συνεργείται σύριο το μεσημέρι στα γραφεία Τύπου και Πληροφοριών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας εν Αθήνας, για να κομβεντιάσει και να κάνει προτάσεις. Ο πρόεδρος της ΕΣΗΕΑ Β. Κοραχάης είναι και πρόεδρος της επιτροπής.

Λυμένα προβλήματα

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 29/6/88

Για πρώτη φορά, περισσότερες από τις μισές εργαζόμενες γυναίκες ξαναγύρισαν πίσω στη δουλειά τους, μετά την απόκτηση παιδιού, λένε οι στατιστικές στη Βρεταννία, ενώ λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, αυτό το έκανε μόνο μία στις τρεις. Εργαζόμενες μητέρες οι Αγγλίδες, δικαιώνουν τον βιολογικό τους προορισμό, αλλά χωρίς να χρειάζεται να θυσιάσουν στον βωμό της μητρότητας τις προσωπικές τους φιλοδοξίες, χωρίς να

σταματήσουν να εργάζονται παραγωγικά, ικανοποιώντας δικές τους ανάγκες και προσφέροντας στο σύνολο. Σίγουρα, σ' αυτό έχει συντελέσει η προσπάθεια, που γίνεται σε παγκόσμιο επίπεδο, από τις γυναικείες οργανώσεις και από άλλες αρχές με κύρος, όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τα Ηνωμένα Έθνη. Αλλά ακόμη πιο σίγουρα, οι νεαρές μητέρες θα έχουν λύσει εκεί το πρωταρχικό πρόβλημα των

βρεφονηπιακών σταθμών, που αποτελεί ένα από τα βασικά εμπόδια κάθε εργαζόμενης. Αντίθετα με μας, που αν δεν υπάρχει η κατάλληλη γαργιά για να μεγαλώσει το παιδί, τα νεαρά ζευγάρια πρέπει να διαθέτουν ολόκληρο τον μισθό τους για να πληρώνουν ιδιωτικό παιδικό σταθμό. Ή, στις περισσότερες περιπτώσεις, να μην ξαναγυρίζει στη δουλειά της —ποιος άλλος;— η μητέρα.

Η παρουσία των γυναικών στο δημόσιο και στο ιδιωτικό είναι αποδεκτή και θεμιτή εφόσον δεν αμφισβητείται η διαφοροποίηση των φύλων ή ο "φυσικός" ρόλος των γυναικών (μητρότητα). Στο corpus ανάλυσης έχουμε δεκάδες παραδείγματα δημοσιευμάτων που, με διάφορους τρόπους, μέσω των συνδηλωτικών τους νοημάτων παραπέμπουν στην ισορροπία των "δύο ρόλων" των γυναικών.

στοιχείο "χλευασμού" ή "απαγόρευσης" *μόνον* όταν συνδέεται με τον κίνδυνο της απώλειας των κατά φύλο διαφοροποιήσεων⁵⁸. Μ' άλλα λόγια, στην πλειοψηφία των δημοσιευμάτων η κοινωνική παρουσία των γυναικών δεν "απορρίπτεται" για λόγους ενδογενείς (αν και υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις) αλλά γιατί παίρνει θέση σ' ένα σύστημα σημασιών που είναι εξωτερικό προς αυτήν και ενέχει την απουσία της κατά φύλο ταυτότητας και την άρνηση του "φυσικού" ρόλου των γυναικών (θηλυκότητα/μητρότητα) που θεωρείται ότι συνεπάγεται την απώλεια της φυσικής ισορροπίας της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Αντίθετα, όταν δεν υπάρχει αμφισβήτηση ή απώλεια των γυναικείων ιδιοτήτων, όταν δηλαδή δεν αμφισβητείται η διαφοροποίηση των φύλων (ή δεν θίγεται το ζήτημα), η παρουσία των γυναικών και στις δύο σφαίρες θεωρείται όχι απλώς θεμιτή αλλά και επιβεβλημένη.

Με σημειολογικούς όρους αυτό σημαίνει ότι σε αρκετά δημοσιεύματα, εφόσον μείνει αμετάλλαχτος ο πυρήνας του μυθολογικού συστήματος των κατά φύλο ταυτοτήτων, δηλαδή η ιδεολογία που εδράζεται στον εκθειασμό της διαφοράς ανδρών και γυναικών, είναι δυνατόν πολλές δυαδικές αντιθέσεις που συνδέονται με αυτόν να συγκροτούνται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην ισχύει η απόλυτη διχοτόμησή τους. Έτσι ενώ κανονικά στον αθηναϊκό Τύπο οι διάφορες δυαδικές αντιθέσεις, ως μετασχηματισμοί της θεμελιώδους αντίθεσης αρσενικό:θηλυκό, είναι με τέτοιο τρόπο συσχετισμένες ώστε να καθιστούν μη "κανονικά" τα όρια μεταξύ των όρων των αντιθέσεων (δηλαδή κάθε όρο που δεν ταιριάζει με τη διχοτομική αντίθεση), υπάρχουν συχνά περιπτώσεις όπου η απόλυτη διπολικότητα των όρων παραβιάζεται "νόμιμα" και έχουμε άρση της αντινομίας με κάποιο είδος διαμεσολάβησης ή υποκατάστασης (πχ δημόσιο:ιδιωτικό αλλά επίσης συγκερασμός ιδιωτικού και δημοσίου, εργασία:οικογένεια [ή/και θηλυκότητα] αλλά επίσης συγκερασμός εργασίας και οικογένειας [ή/και θηλυκότητας]).

Αυτό το φαινόμενο συνδέεται σαφώς με το γεγονός ότι υπάρχουν πολλαπλά πρότυπα φύλου που πρέπει να λάβουμε υπόψη μας και ότι κάθε πρότυπο συνεπάγεται διαφορετικά πράγματα για το φύλο που μπορούν να επιφέρουν μια

---

58. Θα μπορούσαμε βέβαια να δούμε το θέμα και αντίστροφα: όταν δηλαδή ο παραγωγός του δημοσιεύματος θέλει να στιγματίσει αρνητικά την παρουσία των γυναικών στη δημόσια σφαίρα, χρησιμοποιεί ως ρητορικό τέχνασμα τον κίνδυνο της απώλειας των κατά φύλο διαφορών και το φόβο της ομοιογένειας των ταυτοτήτων. Η σημειολογία δεν μπορεί να μας δώσει απαντήσεις για τις ακριβείς προθέσεις των παραγωγών των δημοσιευμάτων. Πάντως, είτε το ένα συμβαίνει είτε το άλλο, το νόημα δεν αλλάζει σ' ό,τι αφορά τον στιγματισμό της εξάλειψης των κατά φύλο διαφορών.

"ανατροπή" της απόλυτης διπολικότητας ή/και μια "αμφισημία" νοήματος στο πλαίσιο που οριοθετεί πάντα ο κανόνας μιας χωρίς προϋποθέσεις διατήρησης των κατά φύλο ταυτοτήτων, όπως αυτές είναι (ή θα έπρεπε να μείνουν), με όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Αυτή ακριβώς η θεμελιώδης προϋπόθεση συνεπάγεται ότι για τον αθηναϊκό Τύπο το πρόβλημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας κατ' αρχάς ανάγεται σε *γυναικείο*⁵⁹ δίλημμα και κατά δεύτερον δεν υφίσταται - ή δεν πρέπει να υφίσταται - δίλημμα επιλογής ανάμεσα στην απασχόληση και την οικογενειακή ζωή ("μέσα ή έξω") αλλά μάλλον δίλημμα μεταξύ της αποκλειστικής ενασχόλησης με τις οικογενειακές δραστηριότητες ή της "συσσώρευσης" απασχόλησης και οικογενειακής ζωής ταυτόχρονα ("μέσα" ή "μέσα και έξω").

Κατά συνέπεια, ακόμα και αν λάβουμε υπόψη μας την ικανότητα των ανδρικών και γυναικείων στερεοτύπων να ποικίλουν στον αθηναϊκό Τύπο, ή, ότι υπάρχουν δημοσιεύματα που εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται ως τελείως ασυμβίβαστα μεταξύ τους θέτοντας τη δημόσια παρουσία των γυναικών άλλοτε αρνητικά και άλλοτε θετικά έτσι ώστε η συνύπαρξή τους σ' ένα λόγο για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας να φαίνεται ότι δημιουργεί μια αξεπέραστη αντίφαση, τελικά νομίζουμε ότι από την "αντίθεση" αυτήν γεννιέται ένα σύστημα το οποίο δομεί πολύπλοκους και σύνθετους όρους (θηλυκότητα και εργασία, δημόσιο και ιδιωτικό, δημόσια παρουσία και διαφοροποίηση των φύλων κλπ) και επιτρέπει να επανεισαχθεί η πιθανότητα ενός μοναδικού λόγου πάνω στα φύλα.

Τα δημοσιεύματα που αφορούν κυρίως συνεντεύξεις "επιτυχημένων γυναικών" στον αθηναϊκό Τύπο αποτελούν ιδανικές περιπτώσεις για την εξέταση αυτού του συστήματος. Χάριν παραδείγματος, θα αναφερθούμε στο δημοσίευμα της *Καθημερινής* (16/10/88) της στήλης "Το Πρόσωπο" του κυριακάτικου ένθετου "Σελίδες" με τίτλο "Η κληρονομιά της Ελλάδας ανήκει σε όλη την Ευρώπη". Πρόκειται για άρθρο που γράφτηκε με αφορμή τη συνέντευξη που παραχώρησε η Simone Veil στην Ελενα Χουζούρη κατά τη διάρκεια του "Ευρωπαϊκού Συνεδρίου για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση" που πραγματοποιήθηκε στους

---

59. Όπως είδαμε, το ζήτημα του συνδυασμού "οικογένειας" και "εργασίας" τίθεται στα τέσσερα από τα πέντε θέματα της θεματικής ανάλυσης ως "*γυναικείο*" πρόβλημα αντιπροσωπεύοντας 82,9% επί του συνόλου των σχετικών μονάδων συμφραζομένων (βλ. κεφ. 7).

Δελφούς και στο οποίο παρέστη η S. Veil με την ιδιότητα της προέδρου του "Ευρωπαϊκού Έτους για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση", όπως είχε ανακηρυχθεί το 1988⁶⁰. Επειδή το δημοσίευμα (εισαγωγικό σημείωμα, συνέντευξη και οκτώ φωτογραφίες) εκτείνεται σε επτά σελίδες και είναι αδύνατον να συμπεριληφθεί εδώ αυτούσιο θα χρησιμοποιήσουμε αποσπάσματά του. Οπωσδήποτε αυτός ο "ακρωτηριασμός" δημιουργεί κάποιους περιορισμούς, όπως εξάλλου κάθε σχηματοποίηση, αλλά ελπίζουμε ότι η σημειολογική επεξεργασία επιτρέπει να φωτιστούν τα κύρια χαρακτηριστικά, οι βασικές πτυχές και οι ουσιαστικές λεπτομέρειες του δημοσιεύματος που αφορούν το ζήτημά μας (ολόκληρο το δημοσίευμα βρίσκεται στο Παράρτημα VI). Στόχος μας δεν είναι η αναζήτηση της ειδησεογραφικής "αλήθειας" και των θέσεων που υιοθετούνται αλλά η διερεύνηση των κωδίκων και των αφηγηματικών συμβάσεων καθώς και του τρόπου επιχειρηματολογίας που χρησιμοποιείται προκειμένου να παραχθεί ένα "φαινόμενο αλήθειας" (effet de verite), (βλ. Bourdieu 1980β). Τελικά αυτό που θέλουμε να διαπιστώσουμε είναι αν πράγματι, όπως τονίζουν οι Fiske & Hartley (1978, ελλ. μεταφ. 1992:91), "οι ομάδες που έχουν μια πολιτισμικά αναγνωρισμένη, αλλά υποτελή ταυτότητα, όπως οι νέοι, οι μαύροι, οι γυναίκες κλπ, έχουν μεγαλύτερη ή μικρότερη δημοσιογραφική κάλυψη, ανάλογα με την εγγύτητά τους στην αστική μυθολογία".

Το κείμενο σχηματικά μπορεί να χωριστεί στις εξής βασικές ενότητες:

α) Στην αρχή προτάσσεται ένα εισαγωγικό σημείωμα όπου δίνονται κάποια βιογραφικά στοιχεία συνδυασμένα με απόψεις και περιγραφές της δημοσιογράφου σχετικά με το έργο, την προσωπικότητα και την εξωτερική εμφάνιση της S. Veil, καθώς και πληροφορίες σχετικά με την ταυτότητα της

---

60. Το 1988, οι "Σελίδες" της *Καθημερινής* φιλοξένησαν τις συνεντεύξεις δύο ακόμα επώνυμων γυναικών: της Ιωάννας Τσάτσου και της Ελένης Γλύκατζη - Αρβελέρ. Η Μ. Ρεζάν στο εισαγωγικό σημείωμα της συνέντευξης της Ι. Τσάτσου, δίνει το γενικό πνεύμα των συνεντεύξεων αυτών: "Όταν, εδώ στην *Καθημερινή* άρχισε - κάπως αργοπορημένα ομολογώ - να ωριμάζει η σκέψη πως οι "Σελίδες" θα 'πρεπε ν' αρχίσουν να παρουσιάζουν και αξιόλογες γυναίκες, η πρώτη στην οποία πήγε ο νους όλων (και ονοματίσαμε, λες, μ' ένα στόμα) ήταν μια μεγάλη κυρία. Την πρώτη, θα 'λεγα, εν ζωή κυρία αυτής της χώρας: την κ. Ιωάννα Τσάτσου". [Η εισαγωγή αυτή είναι ένα καλό παράδειγμα της άποψης ότι η παρουσίαση και γυναικών έχει στόχο να διορθώσει μια "απουσία", άποψη που επιβεβαιώνει το γεγονός ότι για τον αθηναϊκό Τύπο οι γυναίκες συνιστούν πάντα το "άλλο". Αυτό σημαίνει ότι η εμφάνιση μιας εκπροσώπου αυτού του "άλλου" (δηλαδή μια "αξιόλογη γυναίκα"), ενσωματώνεται στο λόγο του Τύπου ως μια "άλλη" πλευρά της πραγματικότητας σε οποιοδήποτε δημοσιογραφικό εγχείρημα όπως είναι αυτό των συνεντεύξεων σημαντικών προσωπικοτήτων της πνευματικής και πολιτικής ηγεσίας .

Καθημερινής, το συνέδριο, τους στόχους του, τους παρισταμένους, το χώρο πραγματοποίησής του, τις δυσκολίες που συνάντησε η δημοσιογράφος στην "απόσπαση" αυτής της συνέντευξης κλπ.

β) Στη συνέχεια παρατίθεται το πρώτο μέρος της συνέντευξης με μορφή ερωτήσεων και απαντήσεων. Οι ερωτήσεις περιστρέφονται γύρω από ζητήματα που άπτονται του ευρωπαϊκού πολιτισμού, της ευρωπαϊκής πολιτικής σε θέματα κουλτούρας καθώς και γύρω από τις προσωπικές απόψεις και συνήθειες της S. Veil σχετικά με τον κινηματογράφο και την τηλεόραση.

γ) Ακολουθεί μια ενότητα όπου η δημοσιογράφος, σε πρώτο πρόσωπο, παραθέτει κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την προσωπικότητα της S. Veil και περιγράφει τις κινήσεις της και τις δραστηριότητές της στο περιθώριο του συνεδρίου. Αμέσως μετά, με αφορμή μια ["πολιτική"] ερώτηση, ακολουθεί η παράθεση κάποιων παρατηρήσεων και επιπρόσθετων βιογραφικών στοιχείων που ερμηνεύουν, κατά την άποψη της δημοσιογράφου, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της S. Veil.

δ) Στην συνέχεια ακολουθεί το δεύτερο μέρος της συνέντευξης το οποίο αφορά ερωτήσεις σχετικά με την οικογενειακή της κατάσταση και τα προβλήματα που αντιμετώπισε "ως μητέρα τριών παιδιών" στην επαγγελματική της πορεία.

Στην πραγματικότητα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η τρίτη ενότητα που μεσολαβεί μεταξύ του πρώτου και δεύτερου μέρους της συνέντευξης αποτελεί το καθοριστικό σημείο μετάβασης από τον έγκυρο λόγο μιας "πολιτικής προσωπικότητας στα πλαίσια ενός διεθνούς συνεδρίου" σ' αυτόν μιας "αξιόλογης και επιτυχημένης γυναίκας". Τα δύο αυτά σύνολα βέβαια δεν είναι τόσο ευδιάκριτα μέσα στο κείμενο αφού οι ενδιάμεσοι κρίκοι που τα συνδέουν είναι πολύ σύνθετοι και συνεχώς επανεισάγουν την αδυναμία να διαχωριστούν πραγματικά. Επιπλέον στην αφήγηση η λογική αυτής της διάταξης συνεχώς υποσκάπτεται από την ίδια την δημοσιογράφο έτσι ώστε στοιχεία και των δύο συνόλων ("αξιόλογη γυναίκα", "πολιτική προσωπικότητα") να είναι διασκορπισμένα κατά μήκος όλου του δημοσιεύματος. Πάντως αυτό που μάς ενδιαφέρει εδώ είναι ότι πίσω από τη βασική δομή της συνέντευξης αλλά και χάρη σε πολλές αφηγηματικές λεπτομέρειες διακρίνεται η βασική "πρόθεση" (της δημοσιογράφου ή/και του κειμένου) να "κατασκευαστεί" μια εικόνα και μια θέση για τη S. Veil που να

εξισορροπεί τόσο το μύθο της "αξιόλογης γυναίκας" όσο και αυτόν της "σημαντικής πολιτικής προσωπικότητας" χωρίς ο ένας να αναιρέσει το άλλον, χωρίς δηλαδή να αμφισβητηθεί η γυναικεία φύση της ή η εγκυρότητα της πολιτικής της παρουσίας ("στους μύθους η αλληλοβοήθεια είναι πάντα πρόσφορη", Barthes, 1970, ελλ. μεταφ. 1979:91).

19.2.3.1 Μια διάσημη και σημαντική γυναίκα

Μπορούμε να καταλάβουμε πώς λειτουργούν οι δύο αυτοί μύθοι αν εξετάσουμε το σύμπλεγμα των κωδίκων που επιτρέπει σε πολυάριθμα νοήματα να συνυπάρξουν στο δημοσίευμα (κείμενο και φωτογραφίες). Όπως είδαμε, οι κώδικες, ως σύνολα κανόνων που αποδίδουν ένα ορισμένο νόημα σε ένα συγκεκριμένο σημείο, οργανώνουν τη συγκρότηση των μηνυμάτων και επιτρέπουν την κατανόηση του κόσμου με όρους "κυρίαρχων προτύπων νοήματος". Στο παρόν δημοσίευμα παίζουν ιδιαίτερη βαρύτητα ο κώδικας των κατά φύλο διαφορών και ο κώδικας της κοινωνικής διάκρισης που αντλούν κατά κανόνα το νόημά τους από το ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών κωδίκων (κώδικες εξωτερικής εμφάνισης, συμπεριφοράς, ομιλίας, κατοχής και χρήσης, γούστου, δραστηριοτήτων κλπ). Όπως είπαμε, οι κοινωνικοί κώδικες περικλείουν πολλά υποσυστήματα με σημεία συμβατικά ή σημεία χρήσης που έχουν πλούσια συνδήλωση και αποτελούν τη βάση για την κατασκευή σύνθετων νοημάτων για τις κατά φύλο διαφορές και για την ταυτόχρονη αναγνώριση της κοινωνικής οργάνωσης και ιεράρχησης (κεφ. 6). Με λίγα λόγια, τα σημεία που ανήκουν στον κώδικα των κατά φύλο διαφορών, εφόσον φέρουν αναπόφευκτα μαζί τους νοηματικούς συνειρμούς που αντλούνται από τη χρήση τους στα πλαίσια άλλων κωδίκων, μπορεί να αλληλοεπικαλύπτονται με τον κώδικα της ταξικής ιεραρχίας και κοινωνικής διάκρισης και να συναρθρώνονται σ' ένα κοινό δίκτυο σημασιοδότησης. Οποσδήποτε αυτή η ιδιότητα των σημείων ν' ανήκουν σε κώδικες πολλαπλούς και ταυτόχρονους μπορεί να δημιουργήσει τόσες αντιφάσεις που να είναι δύσκολη η κατηγοριοποίησή τους. Στόχος μας κατά συνέπεια θα είναι να προσπαθήσουμε να "ξεδιαλύσουμε" αυτές τις αντιφάσεις και να βρούμε την ιδεολογική λειτουργία τους.

Ο συνδυασμός των κωδίκων στο δημοσίευμα κατασκευάζει μια εικόνα για τη S. Veil που σημασιοδοτεί δύο πράγματα: τη γυναικεία φύση της και την κοινωνική (τάξική) της θέση. Η S. Veil δηλαδή σημασιοδοτεί ταυτόχρονα μια συγκεκριμένη μορφή θηλυκότητας και τη δυναμική *γυναικεία* εξουσία που ενυπάρχει στο υψηλό κοινωνικό της status, νομιμοποιώντας μια ιδιαίτερη ιδεολογία φύλου και ένα συγκεκριμένο ταξικό νόημα: επιτυχημένες, αξιόλογες γυναίκες είναι οι γυναίκες μιας συγκεκριμένης τάξης που η ενεργή δημόσια παρουσία τους δεν συνεπάγεται την απώλεια της γυναικείας τους φύσης (θηλυκότητα, μητρότητα). Οπως τονίζεται ρητά εξάλλου στο εισαγωγικό τμήμα του δημοσιεύματος:

"Όσο η ευαισθησία αυτή μιας κυβέρνησης συντηρητικής όπως του Ζακ Σιράκ δεν ήταν καθόλου τυχαία. Πίσω από αυτή βρισκόταν μια γυναίκα. Η Σιμόν Βειλ. Η πρώτη Γαλλίδα που άλωσε τούς μέχρι τότε ανδροκρατούμενους υπουργικούς θώκους. Ο νόμος της για τις αμβλώσεις, "La lois Veil" όπως όλοι πια τον γνωρίζουν στη Γαλλία, πέρασε στη γαλλική νομοθετική και κοινωνική ιστορία. Γεννημένη πριν-εξήντα ένα χρόνια στη Νίκαια, η Σιμόν Βειλ εργάστηκε σκληρά, όπως άλλωστε ομολογεί σήμερα η ίδια, για να φτάσει στον υπουργικό θώκο. Και το σπουδαιότερο, κέρδισε με το σπαθί της και τις αναμφισβήτητες ικανότητές της την εμπιστοσύνη όλων των αρρένων συναδέλφων της, έστω και αν προς στιγμήν δεν την είδαν με τόσο καλό μάτι δίπλα τους, εξίσου μαχητική και αποφασιστική με αυτούς. Η μαχητικότητά της όμως αυτή καθόλου δεν τη μειώνει σαν γυναίκα. Διότι η γυναίκα Σιμόν Βειλ διαθέτει ένα γλυκύτατο χαμόγελο - τουλάχιστον αυτό εισέπραξα εγώ, αλλά και όσοι περιτριγύριζαν στους Δελφούς - δυο φωτεινά γαλάζια μάτια γεμάτα ζωντάνια κι ένα πρόσωπο καθόλου γερασμένο που το πλαισιώνουν ολόμαυρα μαλλιά κρατημένα πίσω σ' έναν ευγενικό και βαρύ κότσο...."

Αν ξεκινήσουμε για παράδειγμα, από το σημαίνον "μακριά μαλλιά", όταν το ερμηνεύουμε μέσω του κατά φύλο κώδικα το αναγνωρίζουμε ως σημείο θηλυκότητας. Στο εσωτερικό του κώδικα αυτού υπάρχει ένας υποκώδικας που αποδίδει στη γυναίκα που αφήνει *ελεύθερα* τα μακριά μαλλιά της μια μορφή σεξουαλικότητας (αντικείμενο επιθυμίας) (βλ. σχετικά Dyer 1990, ελλ. μεταφ. 1993:150). Αντίστοιχα, ο ίδιος κώδικας αποδίδει στη S. Veil που *μαζεύει* τα "ολόμαυρα μαλλιά της πίσω σ' έναν ευγενικό και βαρύ κότσο" μια ιδιαίτερη μορφή "απούσας" (υπό περιορισμό) σεξουαλικότητας που δεν συνεπάγεται όμως απώλεια των γυναικείων χαρακτηριστικών και εξομοίωση με τους άνδρες⁶¹ αλλά που εναρμονίζεται με την ηλικία και το κύρος της κοινωνικής (ταξικής) της θέσης. Με τον ίδιο τρόπο το ντύσιμό της, η συμπεριφορά της προς τη δημοσιογράφο και

---

61. Οπως συχνά μέσω διάφορων βαθμών σεξισμού έχει αποδοθεί σε πολιτικούς σαν τη Μ. Θάτσερ, την Α. Παπαρήγα κλπ.

"όσους περιτριγύριζαν στους Δελφούς", ο τρόπος ομιλίας της και η χρήση της γλώσσας, λειτουργούν ενισχυτικά στην κατασκευή αυτής της ιδιαίτερης μορφής θηλυκότητας αλλά και ως συμβολισμοί καλής αγωγής:

"Έπρεπε πρώτιστα να ανέβει στο βήμα μαζί με τους άλλους επίσημους καλεσμένους του Συνεδρίου και το έκανε με χάρη και άνεση. ... Καθώς μιλούσε με καθαρά και στρογγυλά γαλλικά, έτσι ώστε να γίνεται εύκολα κατανοητή, φορώντας ένα κομψό φόρεμα σεμιζιέ, άσπρο με μικρά μαύρα ανθάκια, μακριά μανίκια και κλειστό μέχρι το λαιμό..."

Στα ίδια μυθολογικά συστήματα συγκαταλέγονται οι κώδικες κοινωνικών σχέσεων ιεραρχίας (η πρώτη κυρία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου: η γραμματέας), οι κώδικες κατοχής και χρήσης που περιλαμβάνουν και τους κώδικες του ακριβού και καλού γούστου κατασκευάζοντας όχι μόνο νοήματα φύλου (φιλαρέσκεια, καταναλωτισμός) αλλά και σύμβολα κοινωνικής διάκρισης:

"Στεκόμαστε όρθιες στη ρεσεψιόν του ξενοδοχείου της, ενώ έξω περιμένει η μαύρη λιμουζίνα που θα την οδηγήσει στην Αθήνα. Στα χέρια της κρατά τη ζακέτα της, ενώ στο μπουστό της αναπαύεται μια χρυσή πανάκριβη καρφίτσα, απομίμηση αρχαίου νομίσματος, την οποία μόλις είχε αγοράσει από τη χρυσοθήκη του ξενοδοχείου. "Πολύ ωραία η καρφίτσα σας" παρατηρώ και ανταποδίδει τη φιλοφρόνηση με ένα γλυκύτατο χαμόγελο. Πιο πέρα την περιμένει η γραμματέας της κ. Υβέτ Μαλέ, με την οποία θα ξαναεπισκεφτεί στα πεταχτά για μια ακόμα φορά τη χρυσοθήκη, χωρίς όμως αυτή τη φορά να αγοράσει κάτι".

Ανάλογο συμβολικό χαρακτήρα για τον προσδιορισμό του κοινωνικού κύρους της S. Veil, που συνδέεται άμεσα με την ταυτότητα και το αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας, παίρνει η εξαντλητική παράθεση όλων των δημοσίων θέσεων που κατέλαβε σταδιακά στην κλίμακα της επαγγελματικής και πολιτικής ιεραρχίας⁶², μια "σειρά διακρίσεων όχι μόνον από την πατρίδα της, αλλά και από άλλες χώρες της Ευρώπης - ανάμεσά τους και η Ελλάδα, με το βραβείο του Ιδρύματος Ωνάση το 1980 - αλλά και της Αμερικής", πλήθος διάφορων σημείων όπως το "ταξίδι αστραπή" και το "βεβαρημένο πρόγραμμα ενός σημαντικού και δημόσιου προσώπου που φτάνει προσκαλεσμένο επίσημα σε μια εκδήλωση με

---

62. 1957: Σύμβουλος του υπουργείου Δικαιοσύνης/ 1959: αντιπρόσωπος της Γαλλίας στη Διεθνή Εγκληματολογική Εταιρεία /1965: ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την επεξεργασία σχεδίων νόμων που σκοπεύουν στη μεταρρύθμιση των θεσμών για τα δικαιώματα των διανοητικά καθυστερημένων ενηλίκων/ 1969: Τεχνικός Σύμβουλος στο υπουργείο Δικαιοσύνης με αρμοδιότητα τις σχέσεις με τον Τύπο/ 1970: Γραμματέας του Ανώτατου Δικαστικού Συμβουλίου της Γαλλίας/ 1974: Υπουργός Υγείας/ 1979-1982: πρόεδρος Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου/ 1982-1985: Πρόεδρος της Φιλελεύθερης και Δημοκρατικής Πτέρυγας του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου/ 1988: Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Έτους για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση.

πανευρωπαϊκή σημασία", η γενική της καλλιέργεια και οι προτιμήσεις της σε θέματα κουλτούρας ("καλός κινηματογράφος.. εκείνος που εκφράζει κάτι βαθύτερο, κάτι πιο ουσιαστικό που έχει την ικανότητα να αγγίξει, να συγκινήσει", "μουσική ποιότητας", "καλογουρισμένες νουβέλες Μοπασάν στη γαλλική τηλεόραση"), η ευρυμάθεια και η παιδεία της ("σε κάποιο από τα βαρυφορτωμένα ράφια της βιβλιοθήκης της αναπαύονται και τα δικά της έργα γύρω από θέματα διοίκησης, προληπτικής κοινωνικής ιατρικής, ψυχολογίας και κοινωνιολογίας"), ο πολιτισμός των αρχαίων Ελλήνων όπως συμβολίζεται μετωνυμικά από τον ίδιο το χώρο των Δελφών ("την καρδιά της Ευρώπης, αφού από εδώ ξεκίνησε το πνεύμα, οι ιδέες, ο πολιτισμός", "τα μεγαλειώδη μνημεία των Δελφών, δεν ανήκουν μόνο στην κληρονομιά της Ελλάδας αλλά σε όλη την Ευρώπη μας, όπως επίσης οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες, οι αξίες τους, οι ιδέες τους ανήκουν με μια πλατύτερη έννοια στην Αρχαία Ελλάδα"), η συμμετοχή σε εκδηλώσεις πολιτιστικού περιεχόμενου, και η συνύπαρξη στο χώρο με "διασημότητες":

"Στο πρόσωπό της, παρά τα 61 της χρόνια, δεν υπάρχει ίχνος κούρασης. Και όμως, το προηγούμενο βράδυ, μετά τη δεξίωση και παρά τη φθινοπωρινή ψυχρούλα και υγρασία, ανέβηκε μέχρι το Αρχαίο Θέατρο των Δελφών, φορώντας ένα σύνολο σε φούξια και μοβ τόνους και έχοντας ριγμένη στους ώμους της μια μάλλινη σάρπα, για να παρακολουθήσει την "Ιεροτελεστία της άνοιξης" από το χορευτικό συγκρότημα της Πίνα Μπάους και τους "Πέρσες" από το Θέατρο Τέχνης. "Κοιμήθηκε αργά χτες βράδυ", μου εκμυστηρεύτηκε η κ. Μαλέ, όταν γεμάτη αγωνία επέμενα για τη συνέντευξη με τη Σιμόν Βέλ... μόλις είδα την πρώτη κυρία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να έρχεται από το βάθος ενός διαδρόμου... παραμέρισα γραμματείς και φαρισαίους και έσπευσα τάχιστα προς το μέρος της... Την ίδια στιγμή πρόλαβε το μάτι μου να πάρει τον Μαρτσέλο Μαστρογιάνι να προχωρεί γρήγορα προς την έξοδο του ξενοδοχείου με ένα μπουκάλι εμφανωμένο νερό "Κύμης"!..."

Οι επιλογές αυτές περιλαμβάνουν ένα ολόκληρο πεδίο μηνυμάτων που μεταβιβάζονται μέσα από τις λεπτές διακρίσεις ενός αριθμού αλληλοσυνδεόμενων νοημάτων φύλου, τάξης και κοινωνικής ιεραρχίας. Ο συνδυασμός αυτών των σημειόντων είναι ικανός να παρουσιάσει μια εικόνα μέσα από την οποία η θηλυκότητα (εξωτερική εμφάνιση, φιλαρέσκεια, γοητεία, ευαισθησία κλπ) μπορεί να συνυπάρξει με τη μητρότητα (μητέρα τριών και γιαγιά οκτώ παιδιών), την ηλικία της, την ταξική της θέση, τους "υπουργικούς θώκους" και την ενεργό συμμετοχή "με ό,τι σήμερα αποκαλούμε πνευματικά δικαιώματα, με την κουλτούρα και την προώθησή της στα ευρωπαϊκά κράτη", χωρίς να τεθεί σε κίνδυνο η ισορροπία αυτών των αντιφατικών μυθολογικών συστημάτων.

Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργούν και οι οκτώ φωτογραφίες που εικονογραφούν το κείμενο. Στο δημοσίευμα υπάρχουν 3 φωτογραφίες της S. Veil όπου απεικονίζεται μόνο το κεφάλι της, και πέντε όπου απεικονίζεται από τη μέση και πάνω - μια με τη δημοσιογράφο, μια σε δημόσια αγόρευση (πιθανόν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), μια στο γραφείο της στο Παρίσι (en face), μια στο βήμα του συνεδρίου των Δελφών και μια έξω από το χώρο του συνεδρίου (με γυαλιά ηλίου). Όλες οι φωτογραφίες ανήκουν μάλλον στην κατηγορία των ειδησεογραφικών εικόνων που χρησιμοποιούν συγκεκριμένους κώδικες λήψης και αναπαραγωγής (εστίαση, κεντράρισμα, απόσταση, φωτισμός και χρώμα, κόψιμο, γωνία, εφέ κλπ) σε αντίθεση με τις καλλιτεχνικές ή διαφημιστικές φωτογραφίες για παράδειγμα, που χρησιμοποιούν άλλες τεχνικές παραγωγής και αναπαραγωγής για να πετύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα.

Ο μεγάλος αριθμός έγχρωμων, κατά κανόνα φωτογραφιών, των ατόμων τα οποία παραχωρούν συνεντεύξεις σε ένθετα περιοδικά εφημερίδων είναι μια πάγια πρακτική του αθηναϊκού Τύπου που σχετίζεται με τη γενικότερη πολιτική κατασκευής "τηλεοπτικοποιημένων" σελίδων, με τη μείωση του κειμένου προς όφελος της εικόνας. Πέρα όμως από την εμπορική και τεχνική διάσταση της η φωτογραφία στον Τύπο παίζει συγκεκριμένους ιδεολογικούς ρόλους.

Η ειδησεογραφική φωτογραφία έχει ως κύριο στόχο να επικοινωνήσει τα αποδεικτικά στοιχεία της περιγραφόμενης πραγματικότητας ενός δημοσιεύματος. Παρόλο που η φωτογραφία είναι γεμάτη από "σύμβολα" και η κατανόησή της απαιτεί την προσφυγή στους πολιτισμικούς κώδικες της κοινωνίας, φαίνεται σαν να αναπαράγει αυθόρμητα την αναπαριστάμενη πραγματικότητα. Μ' αυτήν την έννοια, το καταδηλούμενο επίπεδο της φωτογραφίας κατευθύνει τον αναγνώστη προς "αλήθειες" κατασκευασμένες εξ ολοκλήρου από την αξία τεκμηρίου της ειδησεογραφικής φωτογραφίας με συνέπεια να "φυσικοποιεί" το συμβολικό μήνυμα, αθλώνοντας το πυκνότερο επίπεδο της συνδήλωσης. Οσο περισσότερο η τεχνική αναπτύσσει τη διάδοση "αληθοφανών" και "ρεαλιστικών" φωτογραφιών, τόσο περισσότερο παρέχει τα μέσα στον Τύπο να αποκρύβει τη διαδικασία αναπαράστασης, να συσκοτίζει το κατασκευασμένο νόημα υπό τη μορφή ενός δεδομένου νοήματος προκειμένου ο αναγνώστης να ξεχάσει ότι είναι μπροστά σε μια αναπαραγωγή.

Η παρουσία του κειμένου και των φωτογραφιών στο υπό ανάλυση δημοσίευμα συμμετέχουν μαζί στη σκηνοθεσία του "συμβάντος" και συνεισφέρουν στη

δημιουργία του φαινομένου της αντικειμενικής πληροφόρησης. Οι φωτογραφίες περιορίζουν τις πιθανές αμφισβητήσεις ή τις πιθανές ερμηνείες για να κρατήσουν μια: την πραγματική, την αληθινή. Η εικόνα της S. Veil είναι εκεί για να επιβεβαιώσει τις περιγραφές, τις παρατηρήσεις και τις κρίσεις της εφημερίδας. Το σύνολο των φωτογραφιών προσπαθεί να σημειοδοτήσει τη σύζευξη μεταξύ γυναικείας φύσης και δημόσιας ενεργής παρουσίας. Οι ενδυματολογικές επιλογές, το *"καθόλου γερασμένο πρόσωπο της Σιμόν Βείλ με τα χαρακτηριστικά μήλα και τα φωτεινά σχιστά γαλάζια μάτια γεμάτα ζωντάνια που πλαισιώνεται από ολόμαυρα μαλλιά κρατημένα πίσω σ' έναν ευγενικό και βαρύ κότσο"*, *"το γλυκύτατο χαμόγελο"* είναι μπροστά στα μάτια του αναγνώστη ως αποδεικτικά στοιχεία της θηλυκότητας, της γοητείας, της διακριτικότητας, της ευγένειας, και της καλής διάθεσης της S. Veil (νόηματα φύλου και ταξικής διάκρισης). Ταυτόχρονα, όπως αναφαίνεται ιδιαίτερα από το φόντο ορισμένων φωτογραφιών, η S. Veil είναι πλαισιωμένη από καθαρά σύμβολα "σημαντικού πολιτικού προσώπου": γραφείο, παράθυρο γραφείου που βλέπει σε δρόμο του Παρισιού, μικρόφωνο, έδρανα κοινοβουλίου, σύνεδροι, έγγραφα, γυαλιά. Στις φωτογραφίες που έχουν επιλεγεί στο συγκεκριμένο δημοσίευμα θα λέγαμε ότι γίνεται προσπάθεια να αναπαρασταθεί η κοινωνική της θέση και ολόκληρο το στυλ της ενεργητικής πολιτικής της παρουσίας. Αν λάβουμε δε υπόψη μας τον κώδικα φωτογράφισης των πολιτικών προσωπικοτήτων, αναδύονται κάποια επιπρόσθετα νοήματα: για παράδειγμα στη φωτογραφία στο γραφείο στο Παρίσι το άμεσο βλέμμα της S. Veil στην en face λήψη σημειοδοτεί τη σοβαρότητα, την ειλικρίνεια, ότι πρόκειται για μια θαρραλέα και μαχητική πολιτικό που ατενίζει άφοβα τα προβλήματα, μ' άλλα λόγια πρόκειται για ξεκάθαρο σημαίνον αδιαμφισβήτητης, πανίσχυρης και καθολικά αποδεκτής εξουσίας.

Ταυτόχρονα, η ύπαρξη των φωτογραφιών αυτών καθεαυτών μπορούμε να πούμε ότι καθιστά πιθανή τη δημιουργία ενός πιο προσωπικού δεσμού του αναγνώστη με τη S. Veil αφού έτσι γίνεται πιο οικεία. Για παράδειγμα, η συγκεκριμένη φωτογραφία με την δημοσιογράφο (συζητούν όρθιες ή μια κοντά στην άλλη) σημειοδοτεί όχι μόνο την έλλειψη χρόνου και τον άτυπο χαρακτήρα της συνάντησης - συνέντευξης αλλά επίσης την προσήνεια, τον αυθορμητισμό και την καταδεκτικότητα ενός *"τόσο σημαντικού και διάσημου προσώπου"* είναι σημείο του *"είμαι και εγώ σαν και εσάς"* αφού *"μερικές φορές οι γραμματείς είναι πιο δύσκολες και αυστηρές από τις προσωπικότητες των οποίων την υπηρεσία*

βρίσκονται. Σωστοί φύλακες, ίσως όμως όχι τόσο άγγελοι...". Στην πραγματικότητα, αυτές οι φωτογραφίες θα μπορούσαμε να πούμε ότι "διευκολύνουν" τη διαδικασία ταύτισης των γυναικών αναγνώστριών (βλ. παρακάτω) μ' ένα συγκεκριμένο ταξικό *γυναικείο* πρότυπο. Μ' αυτήν την έννοια η ειδησεογραφική φωτογραφία αποτελεί ένα κοινωνικό και ένα αισθητικό μοντέλο στην υπηρεσία μιας ηθικής που συνεπάγεται ότι η κύρια λειτουργία της δεν έγκειται στο να μαθαίνει στον αναγνώστη τόσο ένα γεγονός που αγνοούσε, όσο ότι επαναλαμβάνει με τις εικόνες τους μύθους της κοινωνίας.

19.2.3.2 Η λαμπρή καριέρα μιας μητέρας τριών και γιαγιάς οκτώ παιδιών

Η κατασκευή του νοήματος της θηλυκότητας μιας συγκεκριμένης τάξης και μιας συγκεκριμένης ηλικίας που εξετάσαμε μέχρι τώρα συνιστά το μυθολογικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα χτιστεί η προσωπική πορεία της S. Veil όπως προκύπτει από την παράθεση πλήθους βιογραφικών στοιχείων. Εδώ δεν μας ενδιαφέρει η "πραγματικότητα" των στοιχείων αυτών, αλλά ο τρόπος ένταξής τους στο δημοσίευμα, οι χρονικές φάσεις και οι μετασχηματισμοί που εισάγει το ίδιο το κείμενο προκειμένου να διαχειριστεί τα δύο αντιφατικά σύνολα δεδομένων που αναφέρονται στο δημόσιο και τον ιδιωτικό χώρο.

Βασικός άξονας της πορείας της S. Veil εμφανίζεται να είναι η επιδίωξη της ατομικής ευτυχίας και της κοινωνικής καταξίωσης. Η επιδίωξη αυτή επενδύεται σε μια ατομική ιστορία που η εξέλιξη της προσδιορίζεται από το στόχο του συνδυασμού της εκπλήρωσης του γυναικείου προορισμού με το γάμο και τη μητρότητα και της επιτυχημένης κοινωνικής παρουσίας με την επαγγελματική πολιτική σταδιοδρομία. Σ' αυτόν τον στόχο αντιστρατεύονται κυρίως τα προβλήματα συνδυασμού οικογένειας και εργασίας (ευθύνες ανατροφής τριών παιδιών: αυξημένες απαιτήσεις πολιτικής σταδιοδρομίας, γυναικεία ιδιοσυγκρασία: απαιτούμενα προσόντα δημοσίου κλπ). Η διευθέτηση των προβλημάτων που δημιουργούν οι παραπάνω συσχετισμένες αντιθέσεις τροφοδοτεί μια τυπική καμπύλη πλοκής, που λύνεται με μια εξίσου τυπική υπέρβαση και σύνθεση των αντιθέσεων "καταρριπτοντας" το "μύθο" της ανδρικής υπεροχής και τις "προκαταλήψεις" περί γυναικείας κατωτερότητας, διατηρώντας όμως στο ακέραιο τον οικιακό κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Συγκεκριμένα οι δυσκολίες

που προκύπτουν από την προσπάθεια συνδυασμού οικογένειας και εργασίας αναιρούνται χάρη στις προσωπικές ικανότητες της "αξιόλογης γυναίκας" αλλά και την παρέμβαση ενός άλλου προσώπου (συμπαράσταση συζύγου). Μ' αυτόν τον τρόπο, τα στοιχεία αντίθεσης των φύλων μετασχηματίζονται σε στοιχεία σύγκλισης, σε κοινό ιδεώδες ζωής, που προσανατολίζει και τροφοδοτεί το κατεξοχήν *γυναικείο* πρότυπο που προβάλλει η *Καθημερινή*.

Εξετάζοντας πιο προσεκτικά στο κείμενο την αλληλουχία των διάφορων σημαντικών σταθμών ή σταδίων που συναποτελούν την "πορεία S. Veil" προκύπτει ένα πολύ ενδιαφέρον συμπέρασμα: στο εσωτερικό του κειμένου, μέσω της διάζευξης χρόνου που υιοθετείται, αναπτύσσεται ξεκάθαρα το κλασικό σχήμα που έχει αναλύσει ο Chabrol (1971) σύμφωνα με το όφιοιο η "εργασία" (δημόσιο) και η "οικογένεια" (ιδιωτικό), εισάγονται ως έννοιες δομικά αντίθετες. Η χρονική διάζευξη επιτρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ των αντιθέτων, διατηρώντας τα μαζί στο λόγο: ένας χρόνος για την οικογένεια (να είναι μητέρα/γιαγιά), ένας χρόνος εργασίας (να είναι πολιτική προσωπικότητα). Ταυτόχρονα όμως, εφόσον η S. Veil δεν μπορεί να κατέχει αντιθετικά χαρακτηριστικά, την στιγμή που η διάζευξη του χρόνου δηλώνει την αντίθεση εργασίας:οικογένειας, εισάγονται διάφοροι εγχειρηματικοί τελεστές (opérateurs) προκειμένου να επιτευχθεί η "συμφιλίωση" των αντιθέτων.

Συγκεκριμένα το δημοσίευμα εισάγει τρεις χρονικές περιόδους:

α) 1944-1957: η S. Veil, μοναδική επίζωσα της οικογένειάς της από στρατόπεδο συγκέντρωσης, παντρεύεται σε ηλικία 19 χρόνων "*τον Αντουάν Βείλ, γιο εργοστασιάρχη, που την περνάει μόλις ένα χρόνο*". Το νεαρό ζευγάρι εγκαθίσταται στο Παρίσι και αποκτάει τρία παιδιά. Η S. Veil αρχίζει ταυτόχρονα να σπουδάζει νομικά.

β) 1957-1985: ραγδαία εξέλιξη σταδιοδρομίας: λαμπρή πολιτική καριέρα (πολιτικό έργο, "*Isis Veil*", συγγραφικό έργο κλπ)

γ) 1985 - έως σήμερα (1988): συνταξιοδότηση, επιστροφή στο σπίτι με αναμνήσεις, διακρίσεις και συγγραφικό έργο - μητέρα και γιαγιά σήμερα - συμμετοχή στο δημόσιο σε ζητήματα πολιτισμού.

Η αλληλουχία γεγονότων που εισάγει το κείμενο στην πρώτη χρονική περίοδο καθιστά σαφές ότι για να πραγματοποιήσει το "γυναικείο προορισμό" της η S. Veil πρέπει να "αρνηθεί" την "εργασία". Εδώ η αντίθεση μεταξύ "εργασίας" και "οικογένειας" θεμελιώνεται όχι στην κυριολεκτική άρνηση συμμετοχής στο δημόσιο αλλά στην προτεραιότητα (ηθική και πραγματική) της οικογενειακής ζωής για τη γυναίκα. Ταυτόχρονα όμως, χάρη στη συμπαράσταση του συζύγου, έχει μια "αποδυναμωμένη" παρουσία στο δημόσιο (νομικές σπουδές). Η συμφιλίωση της αντίθεσης φαίνεται δηλαδή ότι πραγματοποιείται με την ουδετεροποίηση του "παραδοσιακού" κανόνα (απαγόρευση "δημόσιας παρουσίας"/"εργασίας" για τις γυναίκες) και την αποδοχή (από τον άνδρα) της συμμετοχής της στο δημόσιο. Μ' αυτήν την έννοια, ανοίγεται το ενδεχόμενο μιας ισορροπίας όπου η "εργασία" και η "οικογένεια" μπορούν να συνυπάρχουν αφού δεν θεωρείται ότι τίθεται σε κίνδυνο η κατά φύλο διαφοροποίηση και κυρίως ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας στην οικιακή μονάδα. Σ' αντίθεση λοιπόν με την περίπτωση της ολοκληρωτικής άρνησης της "εργασίας" ή του κινδύνου της απώλειας των κατά φύλο ιδιοτήτων και ιδιαιτεροτήτων, σ' αυτήν τη φάση εκμηδενίζεται κάθε αρνητικός όρος και τίθεται ένας ενδιάμεσος όρος που ενώνει τα δύο θετικά αντίθετα:

"Ναι αλλά κάνατε τόσες σπουδές, ενώ είχατε τα παιδιά σας, την οικογένειά σας. Δεν μου φαίνεται τόσο εύκολο με τρία παιδιά... - Δεν ήταν και τόσο εύκολο, σίγουρα είχα όμως έναν πολύ καλό σύζυγο, με τον οποίο προχωρούσαμε μαζί σε όλα. Με βοηθούσε και τον βοηθούσα. Είναι πολύ σπουδαίο αυτό, ξέρετε".

Ετσι προβάλλει ένα σχήμα εδραίωσης της επαγγελματικής επιτυχίας των γυναικών πάνω στις στέρρες βάσεις της αλληλεγγύης του ζευγαριού: τόσο η οικογένεια όσο και η εργασία επωφελούνται από αυτό το αδιάκοπο πήγαιν' έλα. Αν και δεν διευκρινίζεται ρητά το είδος βοήθειας που παρέχει "ο καλός σύζυγος" από τα συμφραζόμενα (βλ. παρακάτω τις συμβουλές επιτυχίας προς τις γυναίκες) θα λέγαμε ότι θα πρέπει μάλλον να συναρτάται με μια ηθική προσέγγιση της συζυγικής σχέσης αλληλεγγύης και όχι με κάποιες συγκεκριμένες υλικές πρακτικές και στρατηγικές που συνδέονται ευθέως με την ταξικά προσδιορισμένη μορφοδομή της οικογένειας Veil.

Αντίστροφα στη δεύτερη χρονική περίοδο το δημοσίευμα "απαλλάσσει" (με διάφορους τρόπους) τη S. Veil από την "οικογένεια" προκειμένου να επιτελέσει στο ακέραιο το ρόλο της στο δημόσιο χώρο. Σ' όλη την ενότητα που

απαριθμούνται τα επιτεύγματα της πολιτικού S. Veil δεν γίνεται ούτε μια φορά μνεία στις οικογενειακές της ευθύνες. Στο πρώτο μέρος της συνέντευξης όπου η S. Veil απαντά σε ερωτήσεις με την ιδιότητα του προέδρου του Ευρωπαϊκού Έτους για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση δεν τίθενται ποτέ ερωτήματα για την οικογενειακή της ζωή. Ταυτόχρονα, αυτή η διάζευξη χρόνου επιβεβαιώνεται ρητά και από την ίδια τη S. Veil στο δεύτερο μέρος της συνέντευξης:

"Είναι φυσικό σήμερα να ρωτάς τη μητέρα τους "και πώς τα καταφέρατε με τρία παιδιά να σπουδάσετε και να κάνετε λαμπρή καριέρα;..." Χαμογελάει: "Μα ακριβώς γιατί παντρεύτηκα πολύ - πολύ νέα. Μπορεί αυτό να ηχεί κάπως παράδοξα, αλλά αυτή είναι η αλήθεια. Όταν έφτασα στην εποχή των μεγάλων ευθυνών, τα παιδιά μου ήταν ήδη μεγάλα και η μητέρα τους είχε ήδη περάσει τα σαράντα".

Η συμφιλίωση των αντιθέτων επιτυγχάνεται γιατί όπως είδαμε προηγουμένως, χάρη στην κύρος των δηλώσεων και των παρατηρήσεων της αφηγήτριας (που αντλεί από την ταυτότητα της *Καθημερινής*), η S. Veil διατηρεί ταυτόχρονα στο ακέραιο τα γυναικεία της χαρακτηριστικά (θηλυκότητα, αλλά και ευαισθησία, χάρη, γλυκύτητα, ευγένεια, έγνοια για τον άλλον, κλπ που παραπέμπουν μέσω των συνδηλώσεών τους σε όλα τα αισθήματα που είναι άρρηκτα δεμένα με τη γυναικεία φύση και τη μητρότητα), ενώ ταυτόχρονα έχει αποκτήσει και όλες εκείνες τις ιδιότητες που ταιριάζουν στο δημόσιο χώρο (μαχητικότητα, σκληράδα, αποφασιστικότητα, αντοχή, ευφυΐα, αυτοπεποίθηση κλπ). Αν και δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενο ότι οι ιδιότητες αυτές συνιστούν ανδρικές ιδιότητες και χαρακτηριστικά απαραίτητα για το δημόσιο χώρο (την πολιτική), οι διχοτομήσεις που αποτελούν δομικά στοιχεία του παρακάτω αποσπάσματος είναι νομίζουμε αποκαλυπτικές των παραδοχών⁶³ που οδηγούν την αφηγήτρια να συμπεράνει ότι η αποφασιστικότητα, η αντοχή και η σκληρότητα είναι ιδιότητες που η S. Veil απέκτησε κατ' αρχάς λόγω των τραυματικών της εμπειριών σε στρατόπεδο συγκέντρωσης και κατὰ δεύτερον χάρη στη θητεία της σε ανώτατες θέσεις πολιτικών οργάνων:

"η ερώτηση, η οποία άπτεται περισσότερο της πολιτικής παρά της κουλτούρας για την οποία μιλούσαμε τόση ώρα, σκληραίνει κάπως το βλέμμα της Σιμόν Βέλ. Απαντάει σταράτα και αποφασιστικά... Σκληρή απάντηση, κάπως έτσι θα χαρακτήριζε κανείς την άποψη της κυρίας

---

63. Πρόκειται ουσιαστικά για τη μορφή κατηγοριοποίησης του Αλλου βάσει αντεστραμμένων στερεοτύπων που έχει αναλύσει η Guillaumin (1972). Βλέπε σχετικά κεφ. 8 και παραγ. 19.1.1 παρούσας μελέτης.

Βέιλ... Δεν μπορεί λοιπόν να μη σκεφτεί κανείς πόσο ανθεκτική πρέπει να είναι μια γυναίκα, για να έχει την πορεία της Σιμόν Βέιλ και πόσο, όταν χρειάζεται, σκληρή. Βέβαια η Σιμόν Βέιλ δεν απέκτησε αυτές τις ιδιότητες μόνο μέσα από την εμπειρία της στα γραφεία των ανώτατων δικαστικών οργάνων της χώρας της, του υπουργείου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Και η προσωπική της ζωή δεν είναι χωρίς περιπέτειες... κόρη εβραίων... θα γνωρίσει στην τρυφερή ηλικία των δεκαεπτά χρόνων, το 1944, τη φρίκη του στρατοπέδου του Αουσβιτς μαζί με τον πατέρα της, τη μητέρα της και τον αδελφό της... Είναι μήπως τυχαίο ότι αργότερα, η μοναδική επιζώσα της οικογένειας Ζακόμπ θα αγωνιστεί τόσο για κοινωνική δικαιοσύνη; μάλλον όχι!..".

Στην τρίτη και τελευταία χρονική περίοδο δηλώνεται η "επιστροφή" στην οικογένεια:

"Το 1985, η 58χρονη Σιμόν Βέιλ αποφασίζει πως τα όσα έκανε για το δημόσιο καλό είναι αρκετά και ζητάει τη συνταξιοδότησή της. Στο σπίτι της στο Παρίσι δεν φέρνει μόνο τις τόσο έντονες αναμνήσεις της από την ενεργό πολιτική της ζωή αλλά και μια σειρά διακρίσεις... και τα δικά της έργα που έχει γράψει... Μητέρα και γιαγιά σήμερα η Σιμόν Βέιλ ["Σήμερα η Σιμόν Βέιλ δεν είναι μόνο μητέρα αλλά και πολύ ευτυχής γιαγιά, όπως λέει η ίδια και γελάει, "έχω οκτώ εγγόνια", αποκαλύπτει περήφανα"] μπορεί να μην κατέχει υψηλά πολιτικά αξιώματα και να μη βρίσκεται στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής της Γαλλίας, δεν παύει όμως να αποτελεί μια από τις πιο ισχυρές και γοητευτικές προσωπικότητες αυτής της χώρας, μια γυναίκα που έμπρακτα απέδειξε πόσα πολλά μπορούν να προσφέρουν οι ομόφυλές της".

Η χρονική διάζευξη (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο:συνταξιοδότηση/επιστροφή στην οικογένεια) ενισχύεται και από τη χωρική διάζευξη Βρυξέλλες:σπίτι στο Παρίσι). Η συμφιλίωση επιτυγχάνεται με μια νέα "αποδυναμωμένη" παρουσία στο δημόσιο χώρο αλλά σε ένα πεδίο που ταιριάζει περισσότερο με τη "γυναικεία" της φύση:

"½λλωστε μια τόσο δυναμική γυναίκα δεν μπορεί να αποσυρθεί εντελώς. Η Σιμόν Βέιλ εξακολουθεί να ασχολείται σήμερα με ό,τι αποκαλούμε πνευματικά δικαιώματα, με την κουλτούρα και την προώθησή της στα ευρωπαϊκά κράτη, εν όψει μάλιστα και της επικείμενης ευρωπαϊκής ενοποίησης του 1992. Με αυτή λοιπόν την ιδιότητα βρέθηκε στους Δελφούς".

Η λογική που προβάλλει αυτό το βιογραφικό σχήμα επιβεβαιώνει ότι αν για την κυρίαρχη αστική σκέψη "στο επάγγελμα πραγματώνεται ο άνθρωπος ως άνθρωπος" (Κονδύλης, 1991:88), αντίθετα, για τις γυναίκες η διαδικασία είναι αντίστροφη: οι γυναίκες ολοκληρώνονται "ως άτομα και ως γυναίκες" πρώτα με τη μητρότητα και τη φροντίδα της οικογένειας και αυτή η ολοκλήρωση δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την πλήρη ικανοποίησή τους στην απασχόληση.

19.2.3.3 Αξιοκρατία

Μέχρι τώρα διαπιστώσαμε ότι το γυναικείο πρότυπο που ενσαρκώνει η S. Veil παραπέμπει σ' ένα πλήθος παραδοχών για τη διάκριση οικογένειας: εργασίας, ιδιωτικού:δημόσιου, για τη γυναικεία φύση, την ταύτιση φυσικής και κοινωνικής μητρότητας και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Είναι επίσης σαφές ότι η σημειοδότηση είναι διπλή: χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα οι κατά φύλο κώδικες και οι κώδικες κοινωνικής (ταξικής) διάκρισης και οι μιν παραπέμπουν στους δε και αντίστροφα. Αυτό σημαίνει ότι η *Καθημερινή* κατασκευάζει από το ίδιο υλικό ένα μύθο φύλου και έναν ταξικό μύθο.

Τα νοήματα του δημοσιεύματος όμως δεν εξαντλούνται εδώ. Η δυνητική πολυσημία που χαρακτηρίζει κάθε αφηγηματικό γεγονός, δηλαδή η ιδιότητα που έχει ένα κείμενο να "σημαίνει" ταυτόχρονα πολλά πράγματα και να του αποδίδονται διαφορετικά είδη νοήματος, μας παραπέμπει ταυτόχρονα σ'ένα μυθολογικό σύστημα που εμπλουτίζει το επίπεδο συνδήλωσης με πρόσθετα ιδεολογικά στοιχεία καθοριστικής σημασίας στην αναπαράσταση και νομιμοποίηση της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Πυρήνας του νέου αυτού μύθου είναι οι απόψεις περί ατομικής ευθύνης στην υπέρβαση της κοινωνικής ανισότητας ή αδικίας και πραγμάτωσης της προσωπικής επιτυχίας και καταξίωσης.

Στον αθηναϊκό Τύπο, οι απόψεις περί κοινωνικής στρωμάτωσης (δηλαδή το υπάρχον σύστημα ιεράρχησης μεταξύ των ατόμων) και οι συσχετιζόμενες μ' αυτές θέσεις για την κοινωνική κινητικότητα, δομούνται πάνω στην ατομοκεντρική αντίληψη της φιλελεύθερης θεωρίας και τις πλουραλιστικές προσεγγίσεις. Η κοινωνική στρωμάτωση συνιστά ένα σύστημα χαλαρά οργανωμένων ομάδων κοινωνικής θέσης ή κοινωνικού γοήτρου χωρίς σαφείς γραμμές σύγκρουσης. Αυτή η θέση συνδυάζεται με την άποψη για συνεχείς δυνατότητες ανέλιξης στην κοινωνική κλίμακα κυρίως μέσω των προσωπικών ικανοτήτων του ατόμου. Αυτό το σύνολο απόψεων για την κοινωνική ιεραρχία και την αντιστάθμιση των συνεπειών της ανισότητας μέσω της κοινωνικής κινητικότητας, οδηγεί στην αντιμετώπιση της ανθρώπινης κοινωνίας ως στίβου όπου δυνάμει κυριαρχεί μια ρευστή "αξιοκρατική" τάξη πραγμάτων.

Αν λάβουμε υπόψη μας αυτές τις γενικές παραδοχές εξετάζοντας τα συνδηλωτικά νοήματα του δημοσιεύματος, διαπιστώνουμε ότι το κεντρικό ιδεολογικό μήνυμα είναι ότι η γυναίκα (και το άτομο ενγένει) ως οντότητα είναι αυτή που μετράει πέρα από τις κατά φύλο διαφορές ή τις σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες και είναι η *βασική* υπεύθυνη για τη μορφή συμμετοχής της στην κοινωνία (βλ. προηγουμένως [από] "... η Σιμόν Βέιλ εργάστηκε σκληρά... [έως] εξίσου μαχητική και αποφασιστική με αυτούς"). Έτσι για μια "προικισμένη" γυναίκα δεν υπάρχουν όρια σ' ό,τι αφορά την ολοκλήρωση των φιλοδοξιών της καθώς οι διαφορές ως προς τη κοινωνική θέση πηγάζουν από διαφορές ως προς τις ικανότητες, την προσωπικότητα και τη συμπεριφορά.

Παρ' όλο λοιπόν που η παραδοχή της ύπαρξης κοινωνικής ανισότητας των γυναικών από την ίδια τη S.Veil⁶⁴ ή η ρητορική "απορία" της δημοσιογράφου "*μα πώς τα καταφέρατε με τρία παιδιά και οικογένεια*", θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι "υπονομεύουν" την απόλυτη πίστη στην αξιοκρατική τάξη πραγμάτων, η ταυτόχρονη υιοθέτηση μιας "αισιόδοξης" οπτικής για την ατομική άνοδο και επιτυχία, τη σταδιακή εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων και την κατάληψη μιας θέσης στις ανώτατες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας, μέσω της απαρίθμησης των απαραίτητων ψυχολογικών προσόντων, της σωστής συμπεριφοράς και στρατηγικής (μόνον) των γυναικών⁶⁵, "επανεισάγει" ασταμάτητα την πίστη στην ύπαρξη ενός "αξιοκρατικού" συστήματος που δομείται πάνω στην ιδεολογία του φύλου. Αυτό το αποτέλεσμα πολλαπλασιάζεται αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι το υποκείμενο του λόγου (η S. Veil) αποτελεί μεν το αφετηριακό σημείο ενός

---

64. "Πιστεύω πως ακόμα και τώρα οι γυναίκες έχουν πολλά προβλήματα να αντιμετωπίσουν και είναι κρίμα για την κοινωνία μας να συναντούν τόσες δυσκολίες στο να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους και στο να εκφράσουν τις δυνατότητές τους για δημιουργία που είναι μεγάλες".

65. "Εσείς όμως όχι μόνο υπερπηδήσατε αυτά τα εμπόδια, αλλά φτάσατε σε θέσεις που μόνο οι εκπρόσωποι του ισχυρού φύλου κατείχαν. Ποια λοιπόν προσόντα νομίζετε ότι πρέπει να διαθέτει μια γυναίκα για να κατακτήσει τον κόσμο της πολιτικής; - Κατ' αρχάς να αποφασίσει και να πείσει τον εαυτόν της ότι είναι σε θέση να αναλάβει ευθύνες. Δεύτερον, να έχει επίγνωση των δυσκολιών, διότι η γυναίκα πρέπει πάντα - μέχρι στιγμής, τουλάχιστον - να συμβιβάζει τις επαγγελματικές της υποχρεώσεις με εκείνες του σπιτιού και της οικογένειας πολύ περισσότερο απ' ό,τι ένας άνδρας. Έπειτα, η γυναίκα επιθυμεί να είναι συγχρόνως μητέρα και σύζυγος και σύντροφος. Όλα αυτά απαιτούν χρόνο και διαθεσιμότητα μεγαλύτερη από αυτή των ανδρών. Ακόμη πιστεύω πως επειδή υπάρχει μια δυσπιστία απέναντι στις γυναίκες κάθε φορά που αναλαμβάνουν μια δραστηριότητα, εκείνες οφείλουν να επιδεικνύουν ακόμη περισσότερο τις ικανότητες τους και φυσικά να έχουν μεγαλύτερες απαιτήσεις από τον εαυτόν τους. - Δεν είναι πολύ κουραστικό αυτό; - Οπωσδήποτε, αλλά και είναι και μια πρόκληση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα πράγματα πρέπει να μείνουν έτσι, γιατί δεν ωφελούν πάντα τη γυναίκα".

(έστω και τόσο περιορισμένου) λόγου υπέρ της ισότητας των γυναικών και της ανάγκης κρατικής παρέμβασης για την εξασφάλιση της ισότητας ευκαιριών στη μόρφωση⁶⁶ αλλά η ίδια ενσαρκώνει το νόημα της *ήδη* πραγματοποιημένης *αξιοκρατικά* ισότητας στην πολιτική και της "θαυμαστής" ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής χωρίς καμία έξωθεν βοήθεια (κράτος)⁶⁷. Ειδικά, μάλιστα σ' ότι αφορά το κράτος, δεδομένου ότι, οι κοινωνικές διαφορές των γυναικών δεν ανάγονται σε ταξικές, κοινωνικές ή ηλικιακές διαφοροποιήσεις, η αντιδιαστολή μεταξύ της προσφυγής στις επανορθωτικές παρεμβάσεις του κράτους πρόνοιας ή αντίθετα στους αξιοκρατικούς μηχανισμούς φαίνεται να εδράζεται τελικά στη διαφορά μεταξύ επιτυχημένων και μη επιτυχημένων γυναικών με όλες τις αρνητικές συνεκφάνσεις που συνεπάγεται αυτή η αντίληψη. Γιατί, με τον τρόπο αυτόν, η παρέμβαση του κράτους εμφανίζεται απαραίτητη μόνο εκεί που το άτομο -λόγω έλλειψης ικανοτήτων - αποτυγχάνει να ανταποκριθεί με επιτυχία στους ανταγωνιστικούς όρους του επιβιωτικού "παιχνιδιού" πράγμα που τελικά καλείται να ερμηνεύσει, να εκλογικεύσει και να δικαιώσει όχι μόνο τις άνισες κοινωνικές "διαδρομές" των γυναικών αλλά τις ανισότητες αυτές καθαυτές.

Ετσι, ενώ σε ένα πρώτο επίπεδο φαίνεται ν' αναγνωρίζεται τόσο από την εφημερίδα όσο και από το υποκείμενο του λόγου (S. Veil), έστω με τρόπο ελλειπτικό και απλουστευτικό, το κοινωνικό πρόβλημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και ιδιαίτερα το ζήτημα της επισυσσώρευσης απασχόλησης και οικογενειακής ζωής από τις γυναίκες, τελικά ακυρώνεται στη συνέχεια αφενός γιατί ο "διπλός ρόλος" των γυναικών αναπαρίσταται ως πηγή συναισθηματικών και φυσικών εντάσεων και όχι ως δομικό στοιχείο

---

66. "Πιστεύω πως πρέπει και θεσμικά να διευθετηθεί το θέμα της μόρφωσης των γυναικών, ώστε να ανοιχτούν ακόμα περισσότερο οι δρόμοι που οδηγούν στην κουλτούρα αλλά και σε άλλους τομείς".

67. Το ίδιο ακριβώς "τέχνασμα" χρησιμοποιείται και στην περίπτωση του (αμφιλεγόμενου) ζητήματος της νομιμοποίησης των αμβλώσεων: ως γυναίκα η S. Veil έχει εκπληρώσει στο ακέραιο το γυναικείο της προορισμό (επαναλαμβάνεται τρεις φορές ο αριθμός των παιδιών και των εγγονιών της) άρα δεν απειλεί κανέναν, ως (γυναίκα) πολιτικός εισάγει μέτρα υπέρ της νομιμοποίησης των αμβλώσεων: "Και όμως αυτή η γυναίκα, που είναι μητέρα τριών παιδιών και γιαγιά οκτώ εγγονιών [όπως δηλώνει γεμάτη περηφάνια η ίδια], ήταν εκείνη η οποία όχι μόνον υπερασπίστηκε τις αμβλώσεις, αλλά και με πράξη τις νομιμοποίησε. Ένας νόμος που δημιούργησε σάλο στον καιρό της, παρά το μεγάλο φεμινιστικό κίνημα της Γαλλίας". Το ιδεολογικό ενδιαφέρον αυτής της φράσης έγκειται ακριβώς στην εμφάνιση των παιδιών και των εγγονιών της ως αντιστάθμισμα της νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος στην άμβλωση.

αναπαραγωγής της θέσης υποτέλειας τους και, αφετέρου, γιατί η επίλυση κάθε προβλήματος αναζητάται στις καλύτερες δυνατές προσωπικές λύσεις, ενώ μέσω της προβολής των κανονιστικών προτύπων και των κυρίαρχων αξιών (οικογένεια, μητρότητα, εργασία), "εξαφανίζονται" αντί να εκτίθενται οι αντιφάσεις, θωρακίζονται αντί να θρυμματίζονται οι βεβαιότητες.

Τέλος, οι ερωτήσεις που υποβάλλει η δημοσιογράφος στη S. Veil επικυρώνουν σε ένα γενικό επίπεδο την "εξουσιοδότηση" των γυναικών πολιτικών προσωπικοτήτων να αποτελούν σχεδόν αποκλειστικούς φορείς γνώσης (συνάρθρωση επιστημονικής και βιωμένης εμπειρίας) και, κατά συνέπεια, φορείς ενός "έγκυρου" "γυναικείου" δημόσιου λόγου ως προς το "γυναικείο" ζήτημα, το νόημα του φεμινισμού⁶⁸ και το ζήτημα της ισότητας των δύο φύλων, την οικογένεια, τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τον τρόπο υπέρβασης των κοινωνικών προβλημάτων που θέτει, όπως επίσης και "γενικότερων" ζητημάτων όπως ο ρόλος του κράτους και των πολιτικών θεσμών ή κινημάτων, η ευρωπαϊκή ενοποίηση, ο πολιτισμός κλπ. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο λόγος της *Καθημερινής*, προτάσσοντας την "αξιόλογη γυναικεία προσωπικότητα" ως εδραιωμένη ή αυτονόητη πηγή αλήθειας, προωθεί σφαίρες αξιών και συγκροτεί αξιολογικές δεσμεύσεις για ολόκληρο το γυναικείο πληθυσμό.

19.2.3.4 Η *Καθημερινή* και ο αναγνώστης της

Μέχρι τώρα εξετάσαμε ως επί το πλείστον τους κώδικες που αφορούν το περιεχόμενο του δημοσιεύματος (τι λέγεται). Οι κώδικες όμως συνιστούν ένα κοινωνικό φαινόμενο που εκφράζει τις σχέσεις μεταξύ των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων και η ανάλυσή τους μπορεί να δώσει ενδιαφέροντα στοιχεία για την ίδια τη διάσταση της επικοινωνίας (πώς λέγεται). Μ' αυτήν την έννοια, το

---

68. "Η ίδια είναι φεμινίστρια, το οποίο δεν κρύβει. Γνωρίζει πολύ καλά τις γυναικείες δυνατότητες και προσπαθεί να τους δώσει την ευκαιρία να έρθουν στην επιφάνεια και να λάμψουν, όπως άλλωστε και οι δικές της.", και παρακάτω, "Μια γυναίκα που ακόμα και σήμερα, όταν τη ρωτάς, παραδέχεται πως "ναι, είμαι φεμινίστρια, ... πιστεύω πως ακόμα και τώρα οι γυναίκες έχουν πολλά προβλήματα να αντιμετωπίσουν και είναι κρίμα για την κοινωνία μας να συναντούν τόσες δυσκολίες στο να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους και στο να εκφράσουν τις δυνατότητές τους για δημιουργία που είναι μεγάλες. Πιστεύω πως πρέπει και θεσμικά να διευθετηθεί το θέμα της μόρφωσης των γυναικών, ώστε να ανοιχτούν ακόμα περισσότερο οι δρόμοι που οδηγούν στην κουλτούρα αλλά και σε άλλους τομείς".

ιδεολογικό νόημα του μηνύματος συσχετίζεται άμεσα με το ύφος, τα ρητορικά τεχνάσματα, τον τρόπο που απευθύνεται η εφημερίδα προς τον αναγνώστη, τους κώδικες κατασκευής ειδήσεων με "ανταλλακτική αξία" (ενδιαφέρον - επικαιρότητα - προσωπικότητες κλπ), την πλαισίωση (τιτλοφόρηση, ένθετοι τίτλοι) κλπ. Μ' άλλα λόγια, επειδή εκείνο ακριβώς που "θέλει να πει" η εφημερίδα περνά υποχρεωτικά από τη "σκηνοθεσία" των καταστάσεων, από την αλληλουχία των αναπαραστάσεων και από τα σχήματα λόγου που χρησιμοποιεί κάθε φορά, η ανάλυση μπορεί ταυτόχρονα να αναδείξει τη διαδικασία κατασκευής μιας συγκεκριμένης εικόνας για την αφηγήτρια, την εφημερίδα και το νοούμενο αναγνώστη (implied reader), εικόνες ιδεολογικά σημαίνουσες που οριοθετούν και οριοθετούνται από ένα κοινό ιδεολογικό "πεδίο" - αυτό της κοινωνικής συναίνεσης.

Είναι αναμφισβήτητο ότι προκειμένου η εφημερίδα να συγκροτήσει ένα λόγο που να γίνει κατανοητός και κοινωνικά αποδεκτός πρέπει να επιτύχει τη *συνοχή και την αληθοφάνεια* των γεγονότων που καταγράφονται και των ιδεών που θεμελιώνουν το κείμενο στη βάση κοινών πολιτισμικών και αφηγηματικών συμβάσεων. Η "προσποίηση" των μονολόγων και των διαλόγων, η επιμονή στις περιγραφές "εξωτερικών", ως προς τη συνέντευξη, λεπτομερειών, η καταγραφή των κινήσεων και των στρατηγικών πειθούς⁶⁹ της δημοσιογράφου, η απαρίθμηση των εμποδίων (μικρό χρονικό διάστημα, υπερφορτωμένο πρόγραμμα, κοινωνική απόσταση μεταξύ δημοσιογράφου και προσωπικότητας, οι "*γραμματείς και φαρισαίοι*" που έχει ν' αντιμετωπίσει) και η έμφαση στον "αγώνα" που έκανε για να "*αποσπάσει την πολυπόθητη συνέντευξη*" κλπ, έχουν ακριβώς στόχο να καταστήσουν σαφείς στον αναγνώστη τις πράξεις και τις προθέσεις της αφηγήτριας και σε τελική ανάλυση την ταυτότητα της εφημερίδας. Μ' αυτόν τον τρόπο, δίνεται "ζωή" στο δημοσίευμα, δημιουργείται συνοχή στην ανάπτυξη των διάφορων φάσεων της συνέντευξης και εμφανίζονται τα πάντα οικεία και κυρίως *αληθοφανή*. Όλα αυτά τα στοιχεία είναι όμως κάτι περισσότερο από ένα απλό σημείο ρεαλισμού, από μια ένδειξη αληθοφάνειας: αντιπροσωπεύουν ένα απαραίτητο κρίκο στην άρθρωση της αφήγησης γιατί όπως λέει ο Eco (1987:250)

---

69. "... όταν την πλησίασα και την έδειξα την "Καθημερινή" και τις "Σελίδες", των οποίων το εξώφυλλο κοσμούσε η φωτογραφία μιας άλλης πολύ σημαντικής γυναίκας, Ελληνίδας αλλά τόσο γνωστής και αγαπητής στη Γαλλία, της Ελένης Γλύκατζη-Αρβελέρ, χαμογέλασε σαν να έβλεπε κάτι ιδιαίτερος γνώριμο και σεβαστό και δεν αρνήθηκε τη συνομιλία μας".

"ο κανόνας της αληθοφάνειας είναι νόμος δομής, λογικής ευστάθειας και αποδοχής".

Η διαδικασία κατασκευής του "πραγματικού" συνεπάγεται επίσης την εμφάνιση ιδιαίτερων αφηγηματικών "στρατηγικών". Στο συγκεκριμένο δημοσίευμα οι στρατηγικές αυτές εκδηλώνονται ως "αμφιταλαντεύσεις" μεταξύ της εμφάνισης της αφηγήτριας (της δημοσιογράφου) ή της εμφάνισης της S. Veil ως υποκειμένου του λόγου καθώς επίσης και με κομμάτια κειμένου όπου το υποκείμενο απαλείφεται τελείως και παρουσιάζονται ως βεβαιωτικά ή ως προσποιήσεις "αντικειμενικών" σχολιασμών: περιγραφές συμβάντων, αναφορές σε αληθοφανή δεδομένα κλπ. Από ρητορική άποψη ο άμεσος λόγος όπου η δημοσιογράφος/αφηγήτρια ή η S. Veil μιλούν σε πρώτο ενικό ή πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, ή έχουμε προσομοίωση της συζήτησης⁷⁰, εμφανίζεται ως άμεση αναπαραγωγή του έγκυρου λόγου ή εκδηλώνεται ως διάλογος μεταξύ "ειδημόνων", ενώ αντίθετα το ελεύθερο έμμεσο ύφος εκδηλώνεται ως στρατηγική της παραπομπής στην κοινή γνώμη, στη "δόξα" (αντικατάσταση του εγώ και του εμείς με το τρίτο γενικό πρόσωπο).

Μ' αυτόν τον τρόπο, το γυναικείο πρότυπο, που είναι έργο επινόησης και γραφής με την έννοια ότι η αφηγήτρια επιλέγει και συνθέτει τα στοιχεία εκείνα που είναι απαραίτητα για να "κατανοήσει" ο αναγνώστης τη S. Veil, είναι επιτυχημένο και πειστικό όχι μόνο εξαιτίας της επιστράτευσης όλων των οικείων κωδίκων (βιογραφικά και προσωπικά χαρακτηριστικά κλπ) που εξετάστηκαν πιο πριν, αλλά και χάρη στη συνοχή, την αληθοφάνεια και την οργανικότητα της ίδιας της αφήγησης⁷¹. Κατά συνέπεια, η εικόνα της S. Veil γίνεται "αποτελεσματική" χάρη σε μια ισοζυγισμένη σχέση των κωδίκων που επιλέγονται για να την περιγράψουν

---

70. Το *εμείς* άλλες φορές αναφέρεται στη δημοσιογράφο/αφηγήτρια και στους αναγνώστες, άλλες στη δημοσιογράφο/αφηγήτρια και τη S. Veil, ή τέλος στη S. Veil και στο λαό/στο έθνος/στην Ευρώπη.

71. Επιπλέον, κάτι επίσης αρκετά σημαντικό, στο επίπεδο της ιδεολογίας, έστω και αν ξεπερνά το συγκεκριμένο δημοσίευμα, είναι το γεγονός ότι η αφηγήτρια προκειμένου να αποδώσει με τον "καλύτερο" δημοσιογραφικό τρόπο την προσωπικότητα της S. Veil και την αληθοφάνεια της συνέντευξης, κατέφυγε σε μια κοινότοπη αφηγηματική τεχνική, επιλέγοντας ως ουσιώδη τα στοιχεία εκείνα που η παραδοσιακή δημοσιογραφική πρακτική θεωρεί πάντα σημαντικά, διευθετώντας τη "δράση" σύμφωνα με κλασικές συντεταγμένες που ελήφθησαν από μια ήδη γνωστή αντίληψη των κοινωνικών διαστάσεων, εξατομικεύοντας και τυποποιώντας, τέλος, με κλασικά δημοσιογραφικά κριτήρια επιλογής τα χαρακτηριστικά μιας γυναικείας προσωπικότητας (εξωτερική εμφάνιση, ηλικία, συνδυασμός καριέρας και αριθμός παιδιών, απαρίθμηση θέσεων και διακρίσεων και επιτευγμάτων).

και της ίδιας της αφήγησης. Και σ' αυτήν την επιλογή και σύνθεση η S. Veil αποκτά πλήρη εξωτερική, διανοητική και ηθική υπόσταση στο πλαίσιο του δημοσιεύματος, τέτοια που μπορεί να θεωρηθεί ενσάρκωση του ορισμού αυτών ακριβώς των στοιχείων που την κατασκευάζουν στο δημοσίευμα. Από εδώ απορρέει και η δυνατότητα να αναγνωρίσει σ' αυτήν ο αναγνώστης αν όχι τον εαυτό του - τουλάχιστον ένα συνεπές και αληθοφανές γυναικείο ταξικό πρότυπο, έστω και αν η "επιτυχημένη γυναίκα" είναι μια "φανταστική" αναπαράσταση όλων των "πραγματικών" σημείων που συνοψίζει και συμβολίζει.

Σ' ό,τι αφορά τη διαμεσολάβηση της δημοσιογράφου, το δημοσίευμα είναι αντιπροσωπευτικό της κατηγορίας κειμένων όπου ο αφηγητής εμπλέκεται βαθιά στο κείμενο. Δεν μας διηγείται απλώς ως μάρτυρας μία ιστορία, αλλά επεμβαίνει προσωπικά, στην αφήγηση με τις σκέψεις της, τις γενικές της απόψεις και αντιλήψεις, την ηθική της και τις μεταφορές που τη δηλώνουν ως εκπρόσωπο μιας συγκεκριμένης "έγκυρης" πρωινής εφημερίδας γνώμης⁷². Πιστεύουμε ότι αυτή η άμεση διαμεσολάβηση της αφηγήτριας συντελεί αποφασιστικά στην οργάνωση των νοημάτων του δημοσιεύματος έτσι ώστε οι κώδικες, οι συνδηλώσεις και οι μύθοι να έχουν ταυτόχρονα περιγραφική και αξιολογική λειτουργία. Μ' αυτήν την έννοια, η συνέντευξη εμφανίζεται περισσότερο ως πρόφαση που επιτρέπει την εκδήλωση ενός δεύτερου λόγου που ανήκει στην ίδια την εφημερίδα. Τα δε ίχνη που παραπέμπουν συνεχώς σ' αυτήν δημιουργούν έναν "εσωτερικό χώρο" όπου ο αναγνώστης "καλείται" να ταυτιστεί μαζί της και να καταλήξει με μια συγκεκριμένη ιδεολογική αξιολόγηση, όχι μόνο για τη S. Veil αλλά για την κοινωνική πραγματικότητα ως ολότητα. Πράγματι μέσω των συνεχών ρητών και άρρητων αξιολογήσεων της η αφηγήτρια, εκφράζει την επιδοκιμασία ή την αποδοκιμασία της, εξασκώντας μια άτυπη και άρρητη μορφή κοινωνικού ελέγχου πάνω στο νοούμενο αναγνώστη μέσω της απειλής αποκλεισμού του από την ομάδα των "ιδανικών αναγνωστών μιας σοβαρής έγκυρης φιλελεύθερης εφημερίδας"⁷³.

---

72. Για τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της εφημερίδας βλ. κεφ. 10, παρ. 10.2). Η *Καθημερινή* το 1988, εποχή της "περιπέτειάς" της, εξαιτίας της αγοράς της από το Γ. Κοσκωτά το 1987 και στη συνέχεια από τον Α. Αλαφούζο, κατηγορήθηκε για αλλαγή της πολιτικής της τοποθέτησης και για "κρυπτοπασοκισμό". Εντούτοις ο γενικός της χαρακτήρας ως πρωινή εφημερίδα γνώμης ή εφημερίδα ποιότητας με σαφή "φιλελεύθερη ουμανιστική" γραμμή δεν αλλάζει.

73. Κλασική τακτική αυτής της μορφής κοινωνικού ελέγχου είναι η αξιολόγηση γεγονότων, ιδιοτήτων, χαρακτηριστικών στη βάση μιας διαβαθμιστικής κλίμακας καλού-κακού, που συσχετίζεται με κοινωνικο-οικονομικούς παράγοντες που δημιουργούν ταξικές διαιρέσεις και

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα κατασκευής του νοήματος του φεμινισμού, μέσω του συνδυασμού απόψεων της S. Veil με "παρατηρήσεις" της αφηγήτριας. Στον αθηναϊκό Τύπο κατά γενικό κανόνα η έννοια "φεμινισμός" σημασιοδοτεί δύο πράγματα: αρνητικά σημασιοδοτεί τη στιγματισμένη χαρακτηρισολογία των θέσεων του Άλλου (της Άλλης). Θετικά αποτελεί ένα σύστημα θετικών αξιών, κανόνων και στόχων με σκοπό την εξίσωση των δύο φύλων. Το δημοσίευμα της *Καθημερινής* ενώ στο ρητό επίπεδο του λόγου, προσπαθεί σε κάποιο βαθμό να αντιστρέψει την αρνητική συνδηλώση του φεμινισμού, τελικά δεν μπορεί να ξεφύγει από τις κατηγορίες του συμβατικού αξιολογικού συστήματος που την κατασκευάζουν και τις αναπαράγει ακέραιες. Ετσι, ενώ κατ' αρχάς ο φεμινισμός της S. Veil συνδηλώνει την "επαναστατικότητα" της⁷⁴, το θάρρος της και την αποφασιστικότητα της ("*Η ίδια είναι φεμινίστρια, το οποίο δεν κρύβει!*"...) ταυτόχρονα είναι σαφής η προσπάθεια της αφηγήτριας, να *αποδυνάμωσει* τις δηλώσεις της S. Veil, προκειμένου να διατηρήσει τους θετικούς συνειρμούς και να περιορίσει την εμβέλεια και το αποτέλεσμα όλων των αρνητικών συνδηλώσεων που μας παρέχει η κοινή λογική του αθηναϊκού Τύπου (αντίθεση φεμινισμού και θηλυκότητας, διασάλευση κοινωνικής τάξης κλπ): "*Μια γυναίκα που ακόμα και σήμερα, όταν τη ρωτάς, παραδέχεται πως "ναι, είμαι φεμινίστρια", για να προσθέσει κομπιάζοντας κάπως είναι αλήθεια "...αρκετá...", και να εξηγηθεί αμέσως μετά..." (οι υπογραμμίσεις δικές μας). Η αφηγήτρια δηλαδή κατασκευάζει "για λογαριασμό" της S. Veil μια "γλωσσική πράξη" του τύπου "ομολογία με συστολή" (είναι προτιμότερο να εμφανίζεται κάποια ως αβέβαια παρά ως βέβαια, να πει ότι είναι "λίγο" ή "αρκετá" φεμινίστρια παρά "πολύ" ή "καθόλου") που τείνει να παράγει κάποιο συγκεκριμένο ιδεολογικό αποτέλεσμα αφού μ' αυτόν τον τρόπο αποφεύγεται η "ηθική καταδίκη" που βαραίνει τόσο μια "αντιφεμινίστρια" όσο και μια "φεμινίστρια". Τα πιθανά πλεονεκτήματα της εκδηλωμένης αυτής*

ανισότητες πλούτου και μόρφωσης στο κοινωνικό σύστημα. Ετσι η χρήση του όρου "καλό" (καλός κινηματογράφος, καλή μουσική, καλόγουστη ολόχρυση καρφίτσα κλπ) συνδέεται με το υψηλό γούστο των ανωτέρων τάξεων και υποδηλώνει καλλιέργεια, ανωτερότητα, σεμνότητα, ευρυμάθεια, λογική, υπευθυνότητα πρωτοπορία κλπ, εξυπονώντας ότι ο αντίθετος όρος "κακό" συνδέεται με τη "λαϊκότητα" των "χαμηλότερων" τάξεων και υποδηλώνει έλλειψη καλού γούστου, εντυπωσιασμό, έλλειψη καλαισθησίας, συναίσθημα κλπ.

74. "Όταν το 1977 το γαλλικό υπουργείο Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων προωθούσε και στη συνέχεια η γαλλική Βουλή ψήφισε τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, τα συντηρητικά αριστοκρατικά βουλευτάρα του Παρισιού ίσως δεν ένωσαν και τόσο καλά. Οι περισσότερες όμως από τις νέες γυναίκες της γαλλικής πρωτεύουσας, οι οποίες συγκροτούσαν από το Μάη του '68 ένα δυνατό φεμινιστικό κίνημα, δέχτηκαν με ενθουσιασμό την κίνηση αυτή του υπουργείου Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων".

"συνεσταλμένης" ειλικρίνειας πιστεύουμε ότι συσχετίζονται άμεσα με τα νοήματα φύλου, τάξης και πολιτικής συμμετοχής που δομούν όχι μόνο το συγκεκριμένο δημοσίευμα, αλλά γενικά τους μύθους των ταξικών και κατά φύλο διακρίσεων στο σύνολό τους και οι οποίοι αποκτούν αξία ακριβώς μέσα από το σύστημα της επανάληψης με το οποίο τα διάφορα δημοσιεύματα επισωρεύονται το ένα στο άλλο. Ακριβώς μέσα από το "παιχνίδι" με το αναγνωρίσιμο των σταθερών στοιχείων, ως σημείων μιας πραγματικής ταυτότητας κοινών (ηθικών) εμπειριών, οι εφημερίδες προσκαλούν τον αναγνώστη να διανύσει τη διαδρομή της πολυπλοκότητας του "πραγματικού" αφού όμως κατασκευάσουν τις απαραίτητες εκείνες συνθήκες προκειμένου ο αναγνώστης να έχει ταυτόχρονα την αίσθηση ότι θα καταλάβει περισσότερο και καλύτερα αν είναι αποδέκτης μιας συγκεκριμένης ιδεολογικής αξιολόγησης.

19.2.3.5 Τα δύο επίπεδα σημειοδότησης του δημοσιεύματος και η κοινωνική συναίνεση

Η πειστικότητα και η αληθοφάνεια των αξιολογικών κρίσεων και η διαδικασία ταύτισης εφημερίδας και αναγνώστη πιστεύουμε ότι προϋποθέτει ότι και οι δύο έχουν (ή ότι η εφημερίδα κατασκευάζει τα νοήματα με βάση την παραδοχή ότι και οι δύο έχουν) κοινή κουλτούρα, κοινές αξίες, κοινά συμφέροντα, κοινή αντίληψη για τον κόσμο που τους περιβάλλει, μ' άλλα λόγια ότι υπάρχει μια συναίνεση ως προς τα θεμελιώδη της κοινωνικής οργάνωσης. Μ' αυτήν την έννοια οι εφημερίδες σε κάθε δημοσίευμα επιδιώκουν να υπερνικήσουν τη μοναδικότητα η οποία συνοδεύει κάθε μεμονωμένο περιεχόμενο και, μέσα από τα επιμέρους νοήματα, αποσκοπούν να σχηματίσουν γενικές έννοιες και ηθικές παραδοχές με στόχο να διαρρήξουν την απομόνωση του συγκεκριμένου δημοσιεύματος και να συναντήσουν τη συναινετική δομή της σύγχρονης κοινωνίας. Έτσι το φαινομενικά μοναδικό γεγονός - η συνέντευξη της S. Veil στην *Καθημερινή* - γίνεται γνωστό και κατανοείται μόνο εφόσον "υπάγεται" σε μια γενικότερη ολότητα, εφόσον δηλαδή αναγνωρίζεται ως "υπόδειγμα" ή ως μέλος μιας πολλαπλότητας ή μιας σειράς. Εξάλλου η σύνθεση των μερών σε ένα όλον, η συνύφανση των επιμέρους σε ένα σύστημα, συνιστά μια προοδευτική δραστηριότητα όπου συγκεντρώνονται οι προκύπτουσες ολότητες σε μεγαλύτερα συμπλέγματα, ώσπου τέλος η ένωση όλων αυτών των χωριστών συμπλεγμάτων να παράγει τη συνεκτική εικόνα της ολότητας. Μ' αυτόν το τρόπο, το δημοσίευμα καταφέρνει να αποσπαστεί από το

"εδώ και τώρα" της συγκεκριμένης επικαιρότητας και να συνδεθεί με άλλα νοήματα έτσι ώστε να συμπεριληφθεί στην ενότητα ενός συστήματος, την "αντανάκλαση της αντικειμενικής πραγματικότητας βάσει των συναινετικών αξιών της σύγχρονης κοινωνίας".

Για παράδειγμα, η επιλογή αυστηρά βεβαιωτικών προτάσεων για την κατασκευή του τίτλου, "*Η κληρονομιά της Ελλάδας ανήκει σε όλη την Ευρώπη*" και των ένθετων υπότιτλων⁷⁵, που αποτελούν αποσπάσματα απόψεων της S. Veil, συνιστούν βασική τεχνική κατασκευής μιας συγκεκριμένης πλαisiώσης λόγου όπου, μέσα από κοινοτοπίες, ένα γεγονός της επικαιρότητας μετασχηματίζεται, σύμφωνα με την ορολογία του Veron, σε *τόπο* της κοινής κουλτούρας εφημερίδας και νοούμενου αναγνώστη. Έτσι η *Καθημέρινή*, για λόγους ευκολίας, προκειμένου να παραγάγει μια κατάσταση η οποία συνίσταται αφενός στο να τοποθετήσει το δημοσίευμα σε μια προϋπάρχουσα τάξη και αφετέρου να δημιουργήσει ένα είδος πολιτισμικής "συνενοχής"⁷⁶ με τον αναγνώστη, στηρίζεται στα "κλισέ" που το πολιτικό υποκείμενο - S. Veil "δανείζεται" από το ευρητήριο των καθολικών εννοιών με ήδη μεγάλο συμβολικό κύρος (αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, ευρωπαϊκή κουλτούρα, καλλιέργεια κλπ)⁷⁷. Καλώντας τον αναγνώστη να αποκωδικοποιήσει όλες τις νύξεις, τους υπαινιγμούς και τη γνώση που εγείρουν τέτοιες προτάσεις, η εφημερίδα εξυπονεί ότι αυτός έχει ήδη

---

75. "Οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες ανήκουν με μια πλατύτερη έννοια στην Αρχαία Ελλάδα", "Ο κινηματογράφος χρειάζεται την τηλεόραση και το αντίστροφο", "Η ζωντανή και ελεύθερη δημιουργία είναι αναγκαιότητα...", "Καλός κινηματογράφος είναι αυτός που εκφράζει κάτι βαθύτερο", "Δεν τίθεται θέμα ευρωπαϊκής πολιτιστικής ενοποίησης...".

76. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, σύμφωνα με την ανάλυση του Veron (1978:92-95, 120-121), η εφημερίδα εδραιώνει ένα είδος πολιτισμικής "συνενοχής" με τον αναγνώστη της μέσω ενός ιδεολογικού φαινομένου *αναγνώρισης*, ένα "déjà lu", το οποίο αποσκοπεί σε ένα άρρητο "κλείσιμο ματιού" στην κοινή κουλτούρα αναγνώστη και εφημερίδας.

77. "Κάθισε δίπλα στον Ετόρε Σκουόλα και μίλησε για τους Δελφούς, για τον τόπο αυτόν που, όπως τόνισε, δεν υπάρχει όμοιός του, για τον τόπο αυτόν τον οποίο μπορούμε να ονομάσουμε "καρδιά της Ευρώπης", αφού από εδώ ξεκίνησε το πνεύμα, οι ιδέες, ο πολιτισμός, για να είμαστε σήμερα σε θέση να μιλάμε για ευρωπαϊκό κινηματογράφο και τηλεόραση...". "Γιατί η Ευρώπη έχει πίσω της μια μεγάλη πολιτιστική κληρονομιά. Κοιτάξτε γύρω σας εδώ που βρισκόμαστε, αυτά τα μεγαλειώδη μνημεία των Δελφών. Αυτά δεν ανήκουν μόνο στην κληρονομιά της Ελλάδας αλλά σε όλη την Ευρώπη μας, όπως επίσης οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες, οι αξίες τους, οι ιδέες τους ανήκουν με μια πλατύτερη έννοια στην Αρχαία Ελλάδα. Πρόκειται λοιπόν για ένα μήνυμα πολιτιστικό, που ανήκει μόνο στην Ευρώπη και που πρέπει να γίνει συνείδηση από όλους. Ακόμα και ο κινηματογράφος, για τον οποίο σήμερα μιλάμε, εκφράζει την ευρωπαϊκή μας ταυτότητα και μας διαφοροποιεί από τους Αμερικανούς και τους Ασιάτες".

δοκιμάσει κάποια συγκεκριμένα συναισθήματα - εμπειρίες μπροστά στο "αρχέγονο" γεγονός του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, της προσφοράς του στις σύγχρονες κοινωνίες και της προοδευτικής ροής της Ιστορίας προς τον ουμανιστικό δυτικό πολιτισμό, και τον παραπέμπει στην κοινή εμπειρία μεταξύ ανθρώπων που "καταλαβαίνονται".

Ιδιαίτερη σημασία έχει εδώ το γεγονός ότι η *Καθημερινή* για να περάσει από το συμβάν της επικαιρότητας στο οικουμενικό, δεν χρειάζεται να "κατασκευάσει" το "θαυμασμό και το σεβασμό που δημιουργεί η γνώση της καλλιτεχνικής δημιουργίας των αρχαίων ελλήνων" αλλά αρκεί να παραπέμψει τον αναγνώστη στην ήδη "συσκευασμένη" εμπειρία που προσφέρει στο λόγο της η S. Veil. Η διακειμενικότητα των ειδήσεων και ο έγκυρος λόγος της προσωπικότητας που συναντά την υποτιθέμενη κοινή εμπειρία όλων των πολιτισμένων ευρωπαίων παρέχει το πλαίσιο και το απαραίτητο υπόβαθρο γνώσεων ώστε οι αιτιώδεις σχέσεις να θεωρούνται προφανείς και ήδη γνωστές⁷⁸.

Είμαστε τώρα πια σε θέση να δούμε πώς διαμορφώνονται τα δύο επίπεδα σημειοδότησης του δημοσιεύματος. Το δηλωμένο θέμα είναι η συνέντευξη μιας "επιτυχημένης" και "αξιόλογης" γυναικείας προσωπικότητας "πανευρωπαϊκού κύρους" με αφορμή την παρουσία της στο Συνέδριο για τον Ευρωπαϊκό Κινηματογράφο και Τηλεόραση που έγινε στους Δελφούς το φθινόπωρο του 1988. Το ιδεολογικό θέμα είναι η δομή της κοινωνίας *μας* (ποια είναι η κοινωνία, ποιοι είμαστε εμείς και πώς λειτουργούν οι κοινωνικές σχέσεις μέσα σ' αυτήν). Αυτό σημαίνει ότι οι τυπικές προϋποθέσεις της ειδήσης εμφανίζονται ως "μεσολαβητής" για την αναπαραγωγή της ιδεολογίας της εφημερίδας.

Στο πρώτο είδος σημασιοδότησης η καταξίωση μιας γυναίκας στον ανδροκρατούμενο χώρο της πολιτικής χρησιμεύει απ' όλες τις πλευρές ως παράδειγμα προβολής ενός ισχυρού γυναικείου ταξικού προτύπου μέσω του οποίου υποδεικνύεται πώς πρέπει να επιλυθεί ή να ακυρωθεί το ζήτημα του "διπλού ρόλου" με την εξασφάλιση μιας σταθερής ισορροπίας μεταξύ τους. Από εδώ απορρέει το δεύτερο είδος σημασιοδότησης, που αποτελεί έναν εγκωμιασμό

---

78. Όπως είπαμε και προηγουμένως, το γεγονός ότι οι αξίες της ευρωπαϊκής κουλτούρας είναι τόσο βασικές, τόσο ευρέως αποδεκτές τόσο φυσικές που δεν χρειάζεται να αναφερθούν είναι αυτό που ο Barthes ονομάζει "απονοματοποίηση" και είναι ακριβώς έργο της ιδεολογίας.

των κυρίαρχων αξιών του "δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού", μέσα από τη στενή διαπλοκή "φιλελεύθερων" και "φεμινιστικών" αντιλήψεων και εκφράζει τη συγκατάθεση στα θεμελιώδη δηλαδή σ' ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τη συναίνεση για μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας και τη συμμόρφωση στους κανόνες ενός πολύ σαφώς καθορισμένου συμπλέγματος κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομών. Για να κατανοήσουμε, δηλαδή, την ιδεολογική φύση των συνδηλωτικών νοημάτων του δημοσιεύματος πρέπει να αναζητήσουμε τη συνάφειά τους με τη φιλελεύθερη - δημοκρατική πολιτική θεωρία και το φιλελεύθερο φεμινισμό ο οποίος αναπτύσσεται ως αντίδραση στον αποκλεισμό των γυναικών από τα αστικά δικαιώματα και απαιτεί ισότητα ευκαιριών για τις γυναίκες, χωρίς να αμφισβητεί το βιολογικό προσδιορισμό των φύλων και τους "απορρέοντες" από αυτόν ρόλους και χωρίς να αναλύει την πολιτική και ιδεολογική σημασία των διχοτομήσεων δημόσιο:ιδιωτικό, οικογένεια:εργασία, ανδρικό: γυναικείο.

Κατ' αρχάς, η συμμετοχή S. Veil στην πολιτική σηματοδοτείται ως επιτυχημένη σε συνάρτηση με τη υψηλή της θέση της στην ιεραρχία πολιτικών θεσμών (υψηλή θέση στην ιεραρχία κόμματος, μέλος κυβέρνησης και ευρωπαϊκών οργάνων κλπ). Αυτό στο επίπεδο της ιδεολογίας σημαίνει δύο πράγματα. Πρώτον, ότι συνδηλώνονται συγκεκριμένες παραδοχές ως προς τον ορισμό της πολιτικής, το κοινοβουλευτικό σύστημα, το ρόλο των πολιτικών θεσμών και κινήματων, την άσκηση της πολιτικής εξουσίας καθώς και την ενεργή συμμετοχή των ατόμων στις πολιτικές διαδικασίες, απόψεις που οριοθετούνται από την ευρύτερη φιλελεύθερη πολιτική κουλτούρα και τον τρόπο που αυτή ενσωματώνεται στο περιεχόμενο της εφημερίδας. Δεύτερον, ότι η συμμετοχή της S. Veil στην πολιτική ηγεσία αντλεί την ιδιαίτερη σημασία της, ως "καινοτόμος" δραστηριότητα προικισμένου ατόμου, από τη διάχυτη παραδοχή του μέχρι πρόσφατα χωρισμού της πολιτικής σφαίρας (ως "ανδρικού" χώρου) από την ιδιωτική σφαίρα (ως χώρου της "γυναικείας εμπειρίας") αλλά επίσης και από την παραδοχή της ύπαρξης ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των γυναικών που καθορίζουν την πολιτική τους συμπεριφορά και τη "διαφορετική" τους ένταξη στο δημόσιο.

Σ' ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος, τα συνδηλωτικά νοήματα του δημοσιεύματος περιστρέφονται γύρω από τις παραδοχές ότι η δομή των σύγχρονων κρατών έχει στόχο την κατάργηση των τεχνητών εμποδίων στην κοινωνική ισότητα, την προαγωγή της γενικής ευημερίας, προόδου και ανάπτυξης, την προώθηση του

πολιτισμού και της κουλτούρας, καθώς και της προστασίας ή της παροχής ισότητας ευκαιριών στις γυναίκες ως μειονεκτούσας κοινωνικής κατηγορίας. Εξάλλου, μέσα από συγκεκριμένες φράσεις και μέσω της διαδικασίας της προσωποποίησης, οι έννοιες και οι αξίες εξατομικεύονται, η πολιτική υπερπροσωποποιείται και αναπαρίσταται ως σύγκρουση επωνύμων πολιτικών (Thatcher:Veil) και υπερτονίζεται ο ρόλος του ατόμου είτε ως ενισχυτικός της κρατικής παρέμβασης στη διαδικασία των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων για την επίτευξη της κοινωνικής ισότητας (Lois Veil) είτε ως φορέα προστασίας των κοινωνικών ομάδων και ελέγχου και πίεσης των κρατικών μηχανισμών προς την ίδια κατεύθυνση⁷⁹. Αυτό σημαίνει ότι αν και το δημοσίευμα δεν παύει να διέπεται από ατομοκεντρικά αξιώματα, η συμμετοχή της S. Veil στα πολιτικά πράγματα συσχετίζεται με τις "ολικές" επιταγές για κοινωνική πρόοδο και εκσυγχρονισμό, ενώ οι έννοιες της επιτυχίας και του κύρους συναρτώνται ευθέως με την προώθηση του κοινού συμφέροντος (των γυναικών, της οικογένειας, του έθνους, της Ευρώπης κλπ). Έτσι, κατά κάποιον τρόπο γίνεται συνεχής προσπάθεια συγκερασμού των προσωπικών συμφερόντων (με την έννοια του δικαιώματος στην προσωπική ολοκλήρωση και ευτυχία της S. Veil και της οικογένειας της) με υπέρτερους σκοπούς όπως είναι "η ευημερία και η πρόοδος της κοινωνίας ή της ανθρωπότητας", "η διαφύλαξη και προώθηση της ευρωπαϊκής κουλτούρας" ή "τα μεγάλα ιδεολογικά οράματα της ενωμένης Ευρώπης"⁸⁰. Κατά συνέπεια, η κυρίαρχη εικόνα της κοινωνίας είναι αυτή της βασικής κοινωνικής ισότητας και προϋποτίθεται ότι δεν υπάρχουν ασυμβίβαστες (μη επιδεχόμενες λύση) δομικές συγκρούσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων αφού όλες είναι υποτελείς σε ένα κοινό συμφέρον υπεράνω όλων των άλλων.

---

79. Για παράδειγμα το αίτημα, δια στόματος S. Veil, της θέσπισης κατάλληλων νόμων που θα εγγυώνται ίσα δικαιώματα στη μόρφωση, συναρτάται με την αναπαράσταση του κράτους ως σημαντικότερου μοχλού μεταρρυθμίσεων με στόχο την εξασφάλιση των προϋποθέσεων για την απελευθέρωση των γυναικών και την εξασφάλιση της δυνατότητας να ανταγωνιστούν με ίσους όρους τους άνδρες.

80. "Πιστεύω" μου είπε, όταν τη ρώτησα για τη συνάντηση των Δελφών, "πως όσοι συγκεντρώθηκαν εδώ και που οι περισσότεροι είναι οι ίδιοι δημιουργοί, επιθυμούν να καταρτιστεί μια Χάρτα, η οποία θα έχει σαν στόχο να απευθυνθεί στο πλατύ κοινό και να το αναγκάσει να προσέξει και να συνειδητοποιήσει την αναγκαιότητα μιας ζωντανής και ελεύθερης δημιουργίας, γεγονός απαραίτητο για την κουλτούρα των χωρών μας" ...Και πώς μπορεί να διασωθεί η ευρωπαϊκή μας ταυτότητα; - Νομίζω με το να προσεγγίσουμε όλα τα προβλήματα, που πολλές φορές μας φέρνουν σε θέσεις ανταγωνιστικές, χωρίς να κρύψουμε τίποτα. Να τα δούμε ολοκάθαρα με ειλικρινή διάθεση επίλυσής τους. Γιατί, πως να το κάνουμε, την κουλτούρα πρέπει να την προασπίσουμε και σε τομείς όπως ο οικονομικός ή ο θεσμικός".

Σ' ό,τι αφορά το δεύτερο σκέλος, γίνεται επίκληση στα ιδιαίτερα γυναικεία γνωρίσματα και ιδιότητες ως νομιμοποιητικά για την ενεργή παρουσία μιας γυναίκας στον πολιτικό "στίβο", προβάλλοντας μ' αυτόν τον τρόπο την εικόνα μιας "γυναικείας" "διαφορετικότητας" στο χώρο του δημοσίου. Αυτό σημαίνει ότι η πολιτική συμμετοχή των γυναικών διαμεσολαβείται από τα ιδιαίτερα "γυναικεία" ενδιαφέροντα και καθήκοντα και νομιμοποιείται η ανάθεση σ' αυτές αρμοδιοτήτων που "ταιριάζουν" στο φύλο τους (υγεία, νόμος για τις αμβλώσεις, κοινωνική πρόνοια, πολιτισμός). Αυτές οι παραδοχές μαρτυρούν την τελική σύγκλιση των διάφορων συνδηλωτικών νοημάτων του δημοσιεύματος προς μια *υπαινικτική* αναδιατύπωση του "σεξισμού", όπως ορίστηκε σε προηγούμενη ενότητα (παρ. 19.1), με βάση το λεξιλόγιο της "διαφοράς" των φύλων. Διότι παρά την κυριαρχία ενός λόγου υπέρ της εξίσωσης των δύο φύλων όπως διατυπώνεται από την ίδια τη S. Veil, η προβολή του συγκεκριμένου γυναικείου προτύπου εκφράζει σε συμβολικό επίπεδο, την υπεροχή του "ανδρικού" κόσμου και την καθυπόταξη του "γυναικείου", γεγονός που αποτελεί κατά την άποψή μας μια από τις βασικές συνιστώσες της αντιφατικής δομής του λόγου της εφημερίδας, αποκαλύπτοντας, τον απατηλό χαρακτήρα της "ισότητας στη διαφορά". Πράγματι, καμία "αντισταθμιστική" και "ανταποδοτική" μυθολογία για την ιδιωτική ζωή ως χώρου της προσωπικής ικανοποίησης και της ατομικής πληρότητας, καμία συλλογιστική για την αξία της μητρότητας, την ανατροφή των παιδιών και την ιδιαιτερότητα των γυναικών, δεν θα αντισταθμίσει πραγματικά το γεγονός ότι η πρόοδος, η χειραφέτηση και η κοινωνική καταξίωση πάντα ταυτίζονται με το χώρο του δημοσίου και θεμελιώνονται πάνω σ' ένα "ανδρικό" πρότυπο.

Εξάλλου, ως φυσική προέκταση μιας λογικής που προβάλλει την κοινωνική καταξίωση των γυναικών και την υπέρβαση της ανισότητας των φύλων στη βάση ενός αυστηρά αξιοκρατικού συστήματος, και δεδομένου ότι οι κοινωνικές διαφορές των γυναικών δεν ανάγονται σε ταξικές, κοινωνικές ή ηλικιακές διαφοροποιήσεις, ουδέποτε αμφισβητείται η κοινωνική οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών. Γιατί παρ' όλο που, όπως ελπίζουμε έχει καταδειχτεί, στο συγκεκριμένο δημοσίευμα της *Καθημερινής* η S. Veil, ως κατεξοχήν σύμβολο της γυναικείας επιτυχίας και συμπεριφοράς, στο επίπεδο της συνδήλωσης είναι ευθέως συνδεδεμένη με την κοινωνική (ταξική) ιεραρχία, η κοινωνική τάξη δεν κατονομάζεται ποτέ ως τάξη, αλλά "κατασκευάζεται" στο εσωτερικό του λόγου, αποτελώντας συστατικό στοιχείο, του ίδιου του λόγου. Αυτό συνεπάγεται ότι ο λόγος της εφημερίδας, επιδιόεται να *αρνηθεί* την υλική βάση της κοινωνικής

ανέλιξης, και να την παραστήσει σαν αποτέλεσμα ατομικής προσπάθειας, σαν κάτι εξωτερικό (και ανώτερο) από τη διαδικασία της ταξικής κοινωνίας. Γιατί αυτό που διακυβεύεται σε τούτη τη θεμελιώδη άρνηση είναι η αντικειμενικότητα της κοινωνικής ανέλιξης ως ιστορικής ιδεολογικής μορφής. Η πρώτη και η τελευταία λοιπόν εντολή της ιδεολογίας είναι: "θα μιλάς για όλες τις μορφές πάλης εκτός από κείνη (την ταξική) που σε καθορίζει άμεσα". Μ' αυτήν την έννοια, η επίκληση στην αξιοκρατία αποτελεί ένα από τα βασικά στοιχεία του συστήματος νομιμοποίησης του κυρίαρχου αστικού λόγου.

Τελικά, όπως τονίσαμε και στη θεματική ανάλυση, η προβολή των επιτυχημένων και κοινωνικά καταξιωμένων γυναικών αποτελεί, για το σύνολο του corpus, "τόπο" κοινωνικής αισιοδοξίας: σε μια κατά βάση άνηση κοινωνία ένας ολόκληρος κυριαρχούμενος [γυναικείος] πληθυσμός κατορθώνει, μέσω αξιοκρατικών μηχανισμών και διαδικασιών, να αναδεικνύει κάποιες γυναίκες και να τις απελευθερώνει από τη "γυναικεία μοίρα" τους. Η *Καθημερινή* μοιάζει λοιπόν να επιστρατεύει ένα γυναικείο προτύπο για να ενσαρκώσει, πέρα από οποιοδήποτε όριο, μια κοινή φαντασίωση για εξουσία και κοινωνική καταξίωση, σε ευθεία αναλογία με τον Superman της λαϊκής φαντασίας που διαθέτει δυνάμεις ανώτερες απ' αυτές του κοινού ανθρώπου αλλά διοχετεύει τη δραστηριότητά του στο επίπεδο της απλής καθημερινής ζωής (βλ. Eco, 1987:86). Με τον ίδιο τρόπο, η επιτυχημένη γυναίκα της εφημερίδας, αν και είναι άτομο με εξαιρετικές ικανότητες και προσόντα, διατηρεί τα "επιτεύγματά" της μέσα στο πλαίσιο μικρών και ανεπαίσθητων αλλαγών (είσοδος γυναικών σε ανδροκρατούμενο χώρο, εξισορρόπηση οικογενειακών και επαγγελματικών καθηκόντων κλπ), χωρίς να επιδιώκει καμία δομική κοινωνική αλλαγή ή να προκαλεί καμία ρωγμή στη λογική της κοινωνικής οργάνωσης, που δυνητικά θα ωθούσε αυτόν τον ίδιο το μύθο της κοινωνικής επιτυχίας και ανέλιξης σε αμφισβήτηση. Απ' την άλλη, ενώ το δημοσίευμα εμφανίζεται στο ρητό επίπεδο του λόγου να αναλύει τις κοινωνικές σχέσεις ανδρών και γυναικών, στο συνδηλωτικό επίπεδο αναπαράγει ένα λόγο που συνιστά προνομιακό ιδεολογικό εργαλείο εξομάλυνσης των διαφορών των φύλων και υποστασιοποίησης των γυναικών (η Γυναίκα) αγνοώντας τις μεταξύ τους διαφορές. Αυτή η επιμονή στην ύπαρξη της φυσικής γυναίκας υποστηρίζεται και από ένα ύφος γραφής που τονίζει ιδιαίτερα τη βαρύτητα του βιώματος, τις προσωπικές μαρτυρίες κλπ. Έτσι, παρ' όλο που υπάρχει μια σαφής ρήξη με την "παραδοσιακή" αντίληψη για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας, η

θεμελιώδης αναπαράσταση του δημοσιεύματος είναι μυθικής τάξης αφού ακυρώνεται η κοινωνική διάσταση του φύλου και προτείνεται ένα οικουμενικό μοντέλο συμπεριφορών και αντιλήψεων που ταυτίζουν τις αστικές ηθικές αξίες με μια παγκόσμια τάξη των πραγμάτων (η γυναίκα, ο άνθρωπος, το άτομο) και συνδηλώνονται αρνητικά όλες οι απόψεις και συμπεριφορές που αποκλίνουν από αυτό το κανονιστικό πρότυπο.

19.2.4 Η Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (κεφ. 10, παραγ. 10.4 της εμπειρικής εργασίας) βασικό χαρακτηριστικό της χρονικής κατανομής των μονάδων συμφραζομένων είναι μια σημαντική, ποσοστιαία και σε απόλυτους αριθμούς, αύξηση το Μάρτιο, αύξηση που σχετίζεται άμεσα με τα δημοσιεύματα που αφιερώνονται στην "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας" (8 Μαρτίου). Η επέτειος αυτή αποτελεί σε ετήσια βάση ένα από τα ελάχιστα δημοσιογραφικά "συμβάντα" που "αφορούν" τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και εισέρχονται με βαρύνουσα σημασία στην ημερήσια διάταξη όλων των εφημερίδων: η ενασχόληση των εφημερίδων με την επέτειο εκτείνεται σε μια περίοδο αρκετών ημερών, αρχίζοντας με ένα άρθρο γνώμης στην τακτική στήλη του Γ. Μουστάκη στο *Εθνος* στις 3/3/88 ("*Μια θέση στον ήλιο για τις γυναίκες*") και κλείνοντας με ένα άλλο άρθρο γνώμης στις 27/3/88 στην *Απογευματινή* ("*Απολογισμοί*", ανυπόγραφο). Συνολικά και στις οκτώ εφημερίδες καταγράψαμε 72 δημοσιεύματα (ή 96 μονάδες συμφραζομένων)⁸¹ που συνδέονται με την "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας" άμεσα (αναφέρονται δηλαδή στις εκδηλώσεις και τις δραστηριότητες των φορέων) ή έμμεσα (με αφορμή την επέτειο δημοσιεύονται άρθρα, αναλύσεις, σχόλια, αφηγήματα κλπ). Σ' αυτήν ακριβώς τη χρονική περίοδο εμφανίζονται ταυτόχρονα σ' όλες τις εφημερίδες τα περισσότερα σύνθετα δημοσιεύματα (αφιερώματα, ρεπορτάζ, ή μακροσκελή άρθρα γνώμης) που χωρίζονται σε δύο ή τρεις μονάδες συμφραζομένων και παρατηρείται αυτό που οι Hall et al. (1978, ελλ. μτφ 1988:299) αποκαλούν μετατόπιση από την επιφάνεια (γεγονός, δραστηριότητα κλπ) στο υπόβαθρο (αιτία, ερμηνεία), μετατόπιση που παίρνει συνήθως τη μορφή της εξέλιξης των ειδήσεων σε ρεπορτάζ ή αφιερώματα αγγίζοντας ένα ευρύτερο ιδεολογικό πεδίο από ό,τι η καθημερινή δημοσιογραφική πρακτική. Πέρα από τις κύριες ειδήσεις, τα ρεπορτάζ/αφιερώματα και τα άρθρα γνώμης⁸², καταγράψαμε επίσης στις περισσότερες εφημερίδες μικρά δημοσιεύματα/σχόλια (ανυπόγραφα ή

---

81. Ενδεικτικό της βαρύτητας που έχει η "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας" στο περιεχόμενο των αθηναϊκών εφημερίδων είναι ότι οι 96 μονάδες συμφραζομένων που καταγράψαμε αντιπροσωπεύουν το 77,4% των Μ.Σ που εμφανίζονται το μήνα Μάρτιο (σύνολο 124 Μ.Σ.) και το 18,5% του συνόλου των Μ.Σ. για το έτος 1988.

82. Μόνον ο *Ελεύθερος Τύπος* και η *Βραδυνή* δεν δημοσιεύουν άρθρα γνώμης αλλά μικρά σχόλια στις παραπολιτικές τους στήλες. Υποθέτουμε ότι αυτή η διαφορά με τις υπόλοιπες εφημερίδες έχει μάλλον να κάνει με το γενικό ύφος και τη δημοσιογραφική φυσιογνωμία των εφημερίδων που δεν συνηθίζουν τις μόνιμες στήλες/άρθρα γνώμης καθώς επίσης και με το γεγονός ότι ενσωματώνουν την άποψη της σύνταξης στο ρεπορτάζ της ημέρας.

ενυπόγραφα), μια γελοιογραφία (*Τα Νέα*, 7/3/88), δύο αφηγήματα (*Εθνος*) και αρκετές επιστολές αναγνωστών. Ο πλούτος στην κάλυψη της "Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας" πιστεύουμε ότι μας δίνει τη δυνατότητα να εξετάσουμε ολόκληρη τη διαδικασία διαμόρφωσης ενός δημοσιογραφικού συμβάντος, τις ιδεολογικές του προεκτάσεις καθώς και τις ομοιότητες ή διαφορές των διαφορετικών εκδοχών του ("λαϊκή" και "αστική").

Ως προς το ρητό περιεχόμενο των δημοσιευμάτων, η κάλυψη της "Ημέρας της Γυναίκας", παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα, παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις ανάλογα με την εφημερίδα.

Κατ' αρχάς, όλες οι εφημερίδες έχουν ειδήσεις σχετικές με τις ανακοινώσεις και τις εκδηλώσεις των κοινωνικών φορέων (κομμάτων, οργανώσεων, συνδικαλιστικών οργάνων κλπ). Δεύτερον, πέρα από αυτήν τη "θεσμική" κάλυψη της επετείου, όλες οι εφημερίδες πλην *Εθνους* δημοσιεύουν εκτενή ρεπορτάζ ή αφιερώματα⁸³ ενώ πέντε από αυτές⁸⁴ αναφέρονται σε στατιστικά στοιχεία και πορίσματα ερευνών γεγονός που αποτελεί μια τυπική τακτική των εφημερίδων προκειμένου να νομιμοποιήσουν συμβολικά τις απόψεις και αντιλήψεις τους και να εδραιώσουν την επιχειρηματολογία τους μέσω του κύρους που αντλούν από το άτομο ή το θεσμό.

Τα ρεπορτάζ της *Απογευματινής*, της *Βραδυνής* και του *Ελεύθερου Τύπου* παρουσιάζουν τις μεγαλύτερες ομοιότητες μεταξύ τους, περιλαμβάνοντας μια σχεδόν πανομοιότυπη ιστορική αναδρομή της επετείου, αναφορές σε εκδηλώσεις και δηλώσεις πολιτικών φορέων κλπ, καθώς και συνεντεύξεις από "απλές γυναίκες", "κοριτσόπουλα αυριανές γυναίκες", ή "δεκάδες Αθηναίες" στο δρόμο ("κοινωνική - ανθρώπινη" κάλυψη). Οι συνεντεύξεις των "απλών" γυναικών ενσωματώνονται ιδεολογικά στα ρεπορτάζ για να αποτελέσουν μια έμμεση αιτιολόγηση της αντιπαράθεσης εφημερίδας και πολιτικής εξουσίας (βλ. παρακάτω).

Η *Ελευθεροτυπία* προτιμά αποκλειστικά συνεντεύξεις "επώνυμων ανδρών και γυναικών" που ορίζουν το "πραγματικό" πρόβλημα με περισσότερο "λόγιους" παρά

---

83. Κατά κανόνα οι εφημερίδες προτιμούν να δημοσιεύουν το ρεπορτάζ/αφιέρωμα στις 8/3, ημέρα του "εορτασμού", πλην της *Βραδυνής* και της *Μεσημβρινής* που δημοσιεύουν τα ρεπορτάζ τους στις 6/3 και 9/3 αντίστοιχα.

84. *Βραδυνή, Ελευθεροτυπία, Ελεύθερος Τύπος, Καθημερινή, Τα Νέα.*

ΔΕΚΑ ΑΝΔΡΕΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΙΟΡΤΗ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Κυρίες, χρόνια πολλά!

εμικές, επιτυχημένες και καριερίστες, ακτικές σύζυγοι και νοικοκυρές, μητέρες πτεκνες και μη, γυναίκες κάθε ηλικίας, οι ίκες όλου του κόσμου έχουν σήμερα τη τους.

κόσμια ημέρα της γυναίκας έχει ηρυχθεί η 8η Μαρτίου, ημέρα αφιερωμένη λες τις εκπροσώπους του «ασθενούς» ου, κι εμείς ζητήσαμε από δέκα πολύ

γνωστούς σε όλους μας άνδρες να τους χρίσουν μια ευχή για τη γιορτή τους. Από τον ...Αδάμ στην Εύα, λοιπόν, με πολλή αγάπη, αλλά και χιούμορ:

Το χιούμορ έρχεται περισσότερο από τους ηθοποιούς που είναι συνηθισμένοι στις ατάκες. Θα προσέξετε, βέβαια, ότι ο πρώτος άνδρας που μιλάει είναι ο πρώην υπουργός κ. Σπύρος Δοξιάδης. Και μην αναρωτηθείτε τι γυρεύει

ανάμεσα στους «αστέρες» ο κ. Δοξιάδης, ο τόσο πετυχημένος υπουργός και διακεκριμένος πνευματικός άνδρας και επιστήμονας: απλώς τον διαλέξαμε να εκπροσωπήσει όλους τους άλλους άνδρες, γιατί κατά τη γνώμη μας κάθε κουβέντα του είναι απόσταγμα της μακρίας του πείρας. Και πάντοτε χρειάζεται μια «σοβαρή» απάντηση ανάμεσα στο χιούμορ. Από τον κ. Σπύρο Δοξιάδη, λοιπόν, η αρχή...

ΣΠΥΡΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ: Η πρώτη ευχή είναι να υπερνικήσουν οι γυναίκες την ανασφάλεια που δικαιολογημένα είχαν από αιώνες καταπίεσης και να γίνουν πιο ώριμες και ερω επιθετικές. Η δεύτερη μου είναι να πάψουν κάποι-οι να συνειδητά ή ασυνεί-ως πρότυπο για μίμηση τον α. Γιατί δεν είμαστε εμείς α το καλό παράδειγμα...

ΚΩΣΤΑΣ ΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ: Να φτάσουν στο ίδιο επίπεδο με τους άντρες, όχι στα λόγια μόνο, όπως είναι τώρα... (τέτοια μπηχτή δεν ξανάγινε, χρονιάρα μέρα!)

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΡΑΒΑΣ: Να κρατήσουν το ανθρώπινο είδος ψηλά, γιατί αυτές είναι εκείνες που το μεταφέρουν. Εύχομαι δε σε όλες τις γυναίκες της γης, σαν μανάδες, να προσπαθήσουν για την εδραίωση της ειρήνης στον κόσμο.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΙΑΤΑΣ: Εύχομαι να τα χιλιάσουν! Πιστεύω ότι είναι από τις μεγάλες γιορτές, αντάξια της 25ης Μαρτίου και της 28ης Οκτωβρίου... (Σημ. Ο κ. Πιατάς ήταν λίγο αγουροξυπνημένος όταν μας έκανε τη δήλωση...)

ΝΙΚΟΣ ΡΙΖΟΣ: Οι νέες να ευτυχίσουν στον έρωτά τους, οι... μεσαιές να τραβήξουν το κουπί της οικογένειας όπως το τραβάνε και τα περήφανα γηρατιά να 'χουν καλές μέρες και χαρούμενες. Πάντως χωρίς να κακοφανεί στις μεγαλύτερες, εγώ λέω να στα... μανούλια και τους εύχομαι κάθε ευτυχία.

ΤΑΣ ΚΑΡΡΑΣ: Να είναι α ερωτευμένες! ('Ετσι, α λα θεωρεί τα πράγματα ο Τασας!)

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΝΑΛΗΣ: Να είναι πάντα γυναίκες. (Ακούστε τον πρωταγωνιστή μας, δεν θα χάσετε...)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΕΚΛΕΝΗΣ: Να μην αποκτήσουν ποτέ οι άνδρες το δικαίωμα της... εξίσωσης με τις γυναίκες.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΤΖΗΝΑΣΙΟΣ: Εύχομαι οι δύσκολες εποχές που περνάμε να μην τις αναγκάσουν να ξεχάσουν να είναι πάντα γυναίκες

ΛΟΥΚΑΣ ΓΕΡΑΡΔΟΣ: Να γίνουν οι γυναίκες περισσότερο κομπές... (Κάτι ξέρει, κάτι ξέρει ο Λούκας!)

"βιωματικούς" όρους, ενώ η εφημερίδα *Τα Νέα* επιλέγουν να πάρουν συνεντεύξεις από "αγρότισσες" και να αναφερθούν σε έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Η *Μεσημβρινή* αποφεύγει την προσφυγή στην εγκυρότητα του επιστημονικού λόγου και επιλέγει τη "βιωματική" προσέγγιση περιλαμβάνοντας συνεντεύξεις από "απλές αλλά και καταξιωμένες Ελληνίδες", ή "κοριτσόπουλα, που σε εκπλήσσουν με τις απαντήσεις τους", καθώς και "ελαφρά" δημοσιεύματα, μετασχηματίζοντας άμεσα το νόημα της επετείου σε "αστεϊσμό" (βλ. συνεντεύξεις επώνυμων ανδρών, κυρίως "από το χώρο του θεάματος και της μόδας", 8/3/88)⁸⁵. Η *Καθημερινή*, η πιο συνεπής "έγκυρη" ("αστική") εφημερίδα, αποστασιοποιείται από αυτό το είδος κάλυψης (ιστορική αναδρομή ή/και συνεντεύξεις) και προτιμά ένα αφιέρωμα που περιλαμβάνει δύο άρθρα γνώμης με αντίστοιχους κριτικούς απολογισμούς της θέσης των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες βάσει στοιχείων Έκθεσης του ΟΗΕ.

Αντίθετα το *Έθνος*, πέρα από μια εκτενή παρουσίαση των εκδηλώσεων και των ανακοινώσεων των φορέων, είναι η μόνη εφημερίδα που δεν καλύπτει την "Ημέρα της Γυναίκας" με ρεπορτάζ ή αφιέρωμα, αλλά προτιμά να δώσει μεγαλύτερη έμφαση σε "λογοτεχνικής" φύσης δημοσιεύματα (στήλη Δ. Ιατρόπουλου, Κ. Μητροπούλου και Μ. Αργυράκη) και να επεξεργαστεί τρεις, ανεξάρτητες από την ίδια την επέτειο, ειδήσεις με τέτοιο τρόπο ώστε να συσχετιστούν με το νόημα της "υπάρχουσας αδικίας και ανισότητας μεταξύ των δύο φύλων": συγκεκριμένα πρόκειται για μια ειδηση που αφορά υπόθεση παιδοκτονίας και αυτοχειρίας ("*Όταν το μεγάλο τέρας δεν πολεμιέται με ανακοινώσεις... Η ΤΡΑΓΩΔΙΑ αφιερωμένη - ειδικά - στην ημέρα της γυναίκας*", 8/3/88), μια ειδηση σχετικά με την επίσκεψη διαμαρτυρίας των μητέρων εμπορούπαλλήλων στο Υπουργείο Εργασίας σχετικά με το συνεχές ωράριο ("*Μας κάνατε τη ζωή φαστ-φουντ...Μάχη από τις εργαζόμενες μητέρες στο Υπουργείο*", 8/3/88), και μια ειδηση που αφορά απόλυση εργαζομένης ("*Την έδιωξαν τη μέρα της Γυναίκας. Πολιορκία για την απόλυση της Ειρήνης*", 9/3/88). Το σημαντικό σε αυτού του είδους την κάλυψη είναι ότι μέσα από τα στερεότυπα της αδικημένης εργαζομένης και της κακοποιημένης γυναίκας, η ανισότητα προσωποποιείται και δραματοποιείται και οι απόψεις της εφημερίδας τίθενται με ηθικούς όρους "κοινής λογικής" κάτι που ταιριάζει περισσότερο στο "λαϊκό" ύφος της εφημερίδας.

---

85. Η *Καθημερινή*, σε σχόλιο της (10/3/88), κατακρίνει αυτήν την τακτική των εφημερίδων.

Επειδή στην παρούσα μελέτη μάς ενδιαφέρει πώς παράγεται η ιδεολογία του κατά φύλο καταμερισμού από την επέτειο, αλλά και το αντίστροφο, πώς κατασκευάζεται η επέτειος (ως δημοσιογραφικό γεγονός) από τη φιλελεύθερη ιδεολογία του φύλου και των κοινωνικών διακρίσεων, νομίζουμε ότι είναι σημαντικό να αναφερθούμε σε δύο σημαντικά στοιχεία που προκύπτουν από τη μελέτη των δημοσιευμάτων: το πρώτο αφορά το διαρθρωτικό πλαίσιο παραγωγής του συμβάντος "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας" στον αθηναϊκό Τύπο (δηλαδή ποιες είναι οι τυπικές ειδησεογραφικές αξίες ή το ειδησεογραφικό ενδιαφέρον), και το δεύτερο αφορά το ερμηνευτικό πλαίσιο για την ίδια την επέτειο και το συμβολικό της χαρακτήρα. Και τα δύο αυτά (αλληλένδετα) στοιχεία σχετίζονται άμεσα με τους δεσμούς Τύπου και φορέων-"πηγών" και την τυπική διάκριση μεταξύ είδησης και γνώμης και ως εκ τούτου είναι κρίσιμα, κατά την άποψή μας, για την κατανόηση της ιδεολογικής λειτουργίας του αθηναϊκού Τύπου.

Όπως είπαμε, όλες οι εφημερίδες επέλεξαν ως σημαντική την κάλυψη της επετειού και διαμόρφωσαν τις παραλλαγές τους γύρω από τις ίδιες ειδησεογραφικές αξίες που υιοθετήθηκαν ως οργανωτική αρχή της κάλυψης: την τυπική "εκμετάλλευση" των "έτοιμων" ειδήσεων που παράγουν οι "πηγές" (κοινωνικοί φορείς), δηλαδή τη δημοσιοποίηση, ενορχήστρωση και επανάληψη των ανακοινώσεων και των δηλώσεων τους καθώς και τις διάφορες εκδηλώσεις τους. Η κάλυψη αυτή ενισχύεται από μια σαφώς θετική πλαισίωση όταν πρόκειται για φορέα που κομματικά πρόσκειται στην πολιτική ταυτότητα της εφημερίδας. Οι ειδήσεις αυτές, είτε εμφανίζονται αυτόνομες είτε εμπεριέχονται στα ρεπορτάζ, παρέχουν στη συνέχεια τη βάση για τα περισσότερα άρθρα γνώμης, σχόλια ή αφηγήματα. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι εφημερίδες μέσα από μια τακτική αναζήτησης βαθύτερων ερμηνειών και αιτίων, εμφανίζονται να "ταυτίζονται" με το "νοούμενο" αναγνώστη (είτε από την πλευρά του "πολίτη" [άντρα] "μεσολαβητή" είτε απ' την πλευρά της "Γυναίκας" που υπόκειται την "αδικία"), και χαρακτηρίζονται από μια σαφή αποστασιοποίηση ή έντονα κριτική στάση, αμφισβητώντας τόσο την ειλικρίνεια των δηλώσεων ή τη σκοπιμότητα των εκδηλώσεων όσο και την αποτελεσματικότητα των εξαγγελόμενων μέτρων, με κεντρικό επιχείρημα την ανυποληψία των ελλήνων πολιτικών και την ανεπάρκεια των κρατικών μηχανισμών.

Προκειμένου να διαχειριστούν αυτήν την τυπική διάκριση είδησης και γνώμης, που οπωσδήποτε παράγει δύο διαφορετικά είδη προσέγγισης και δυο

Σκίτσο του Δ. Χαντζόπουλου

Για τη γυναίκα

ΗΜΕΡΑ της Γυναίκας η 8η Μαρτίου. Πολλές οι εκδηλώσεις, κι ανάμεσά τους ο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας διοργανώνει την Τετάρτη στις 7 το βράδυ δημόσια συζήτηση σε αίθουσα του Δικηγορικού Συλλόγου με θέμα: «Οι παρεξηγημένες θέσεις του φεμινισμού σε κείρια κοινωνικά θέματα».

Στη συζήτηση θα πάρουν μέρος οι κυρίες Αλίκη Γιωτοπούλου - Μαραγκοπούλου, καθηγήτρια, πρόεδρος του Συνδέσμου, Ήρα Έμκε Πουλοπούλου, δρ. Παν/μίου Παρισιών, και Ρένα Λάμψα, αντιπρόεδρος του Συνδέσμου.

ΟΚΤΩ Μαρτίου χθες, μέρα της γυναίκας, σύμφωνα με τον ΟΗΕ, τους γυναικείους συλλόγους και όσους το θυμήθηκαν!.. Εκπομπές λόγου στο ραδιόφωνο, ομιλίες και εκδηλώσεις χαρακτήρισαν την χθεσινή μέρα. Όμως, ανεξάρτητα από τους εορτασμούς και τα πομπώδη, οι γυναίκες εξακολούθησαν να δουλεύουν, να καταπιέζονται ή να καταπιέζουν και να ζουν μια καθημερινότητα που καθόλου δεν διαφέρει από τις υπόλοιπες μέρες. Για να μην θεωρηθεί απαισιόδοξη η διαπίστωση πως «οι γιορτές κι οι επέτειοι δεν φέρνουν την άνοιξη», σημειώνουμε τις εκδηλώσεις που έγιναν χθες, με αφορμή την Μέρα της Γυναίκας.

— Αντιπροσωπεία της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας επισκέφθηκε χτες το πρωί τους υπουργούς Εργασίας, Γιώργο Γεννηματά και Υγείας, Γιάννη Φλώρο, στους οποίους επέδωσαν υπομνήματα με τα αιτήματά τους για την εργαζόμενη μητέρα. Οι δύο υπουργοί υποσχέθηκαν να μελετήσουν τα υπομνήματα και σύντομα να απαντήσουν.

— Εκδήλωση, με θέμα «Γυναίκα

Ημέρα όλων των γυναικών;

2000 χιλιάδες πυροσβεστικά όπλα, οργάνωσε χτες το σπινάλιο στο Πολυτεχνείο, η Παναθηναϊκή Επιτροπή για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη, σε συνεργασία με την ΕΕΕΔΑ και γυναικείες οργανώσεις.

— «Νέες τεχνολογίες και γυναίκες», ήταν το θέμα της συζήτησης που οργάνωσε η ΟΤΟΕ χτες βράδυ.

- Αντιπροσωπεία της οργάνωσης γυναικών της ΕΔΗΚ επέδωσε ψήφισμα χτες στη γενική Γραμματεία Ισότητας και στο διευθυντή του γραφείου του ΟΗΕ στην Αθήνα, στο οποίο τονίζεται μεταξύ άλλων να κατοχυρωθεί η ισότητα, να δημιουργηθούν ίσες ευκαιρίες δουλειάς και να πάψει η γυναίκα να χρησιμοποιείται σαν μέσο διαφήμισης.
- ΟΣΟ για την μαυροφορεμένη φιγούρα της φωτογραφίας μας, είναι η πλάτη μιας γυναίκας ζητιάνας. Καθισμένη στις πλάκες του πεζοδρομίου, φωτογραφήθηκε χτες, μέρα της Γυναίκας.
- ★ Η Ημέρα της Γυναίκας δεν έκρυβε ένα λουλούδι για τη νεαρή πωλήτρια μεγάλου σούπερ μάρκετ που έχασε χτες τη δουλειά της (ΣΕΛ. 15)

αντιφατικούς τρόπους αντιμετώπισης του ίδιου συμβάντος, οι εφημερίδες επιστρατεύουν κατά κανόνα μια τακτική σελιδοποιητικής απόστασης (σ' άλλη σελίδα οι ειδήσεις και ανακοινώσεις και σε άλλη ο κριτικός σχολιασμός) ή μια τακτική χρονικής απόστασης (άλλη μέρα οι ανακοινώσεις και άλλη μέρα τα σχόλια και τα άρθρα γνώμης). Εξαιρέση σ' αυτήν την τακτική αποτελεί η κάλυψη των *Νέων* η οποία κατά κανόνα επιβάλλει σελιδοποιητικά ή στη μορφή των δημοσιευμάτων μια τυπική εξισορρόπηση "αντιτιθέμενων" απόψεων: στις 7/3/88 η γελοιογραφία του Δ. Χατζόπουλου (ειρωνευόμενη τη αξία της επετείου) και η ανακοίνωση για εκδήλωση φορέα βρίσκονται στην ίδια σελίδα και μάλιστα η γελοιογραφία φαίνεται ότι "εικονογραφεί" την ανακοίνωση (βλ. απέναντι σελίδα) με τον ίδιο τρόπο που μια φωτογραφία συμπληρώνει ένα κείμενο στην καθημερινή ειδησεογραφία. Στις 8/3/88 το ολοσέλιδο ρεπορτάζ ("*Πίσω από το μείκ απ*") είναι με τέτοιο τρόπο διευθετημένο ώστε το "lead" της εφημερίδας και οι μαρτυρίες των "αγροτισσών" να πλαισιώνουν τις δραστηριότητες και το λόγο των φορέων (Εκθεση της ΕΟΚ, δηλώσεις κομμάτων). Στις 9/3/88 το δημοσίευμα συνδυάζει την απαρίθμηση των σχετικών εκδηλώσεων με ένα "αρνητικό" σχόλιο της εφημερίδας και τη φωτογραφία μιας μαυροφόρας ζητιάνας σε πολυσύχναστο δρόμο πόλης (συνδηλώνοντας το ανθρώπινο πρόσωπο της ανισότητας). Μ' αυτό τον τρόπο, κατασκευάζεται η αντίθεση μεταξύ "πραγματικότητας" και "δηλώσεων των πολιτικών" και αμέσως προκύπτει ως λογική συνέπεια το ψευδοδίλημμα⁸⁶ ("*Ημέρα όλων των γυναικών*,"). Αξιοσημείωτο πάντως είναι ότι ενώ αυτή η τυπική εξισορρόπηση στην πραγματικότητα ανατρέπεται γιατί το ιδεολογικό βάρος γέρνει προς μια πλευρά (βλ. πχ τιτλοφόρηση του ρεπορτάζ, 8/3/88), τα στοιχεία αφήνονται απλώς να αντιφάσκουν μεταξύ τους και το ουσιαστικό ζήτημα μένει άλυτο ακριβώς επειδή το τελικό αντιστάθμισμα δεν επιτυγχάνεται με μια

---

86. Σχετικά με το ρητορικό σχήμα του διλήματος στην καθημερινή ειδησεογραφία βλ. Bastin (1972:122-143). Σύμφωνα με την ανάλυσή του, το δίλημμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί με δύο τρόπους: είτε με στόχο να εγκλωβιστεί μια κατάσταση, άτομο ή γεγονός σε μια εναλλακτική λύση όπου δεν υπάρχει καμία ευνοϊκή κατάληξη (μπρος γκρεμός και πίσω ρέμα), είτε να θέσει δύο εναλλακτικές λύσεις/απαντήσεις εκ των οποίων μια είναι προφανώς η ορθή (ή απατεώνας είναι ή πολύ αφελής). Έτσι, το σχήμα του διλήματος, αντί να θέτει και να υποκινεί την αμφιβολία και τον δισταγμό, έχει ως λειτουργία να θέτει το προφανές ενός μέλους της διαζευτικής πρότασης ενώ το άλλο αναδύεται ως μη αληθές και αδύνατο. Στην πραγματικότητα δηλαδή πρόκειται για ψευδοδίληματα αφού δεν τίθεται θέμα επιλογής. Μ' αυτόν το τρόπο το δίλημμα στον Τύπο προϋποθέτει μια απλούστευση της πραγματικότητας, έναν περιορισμό του πλαισίου της επιχειρηματολογίας προκειμένου να καταλήξουμε σε απλές επιλογές και σε στοιχειώδεις θέσεις - απόψεις. Επειδή όμως ταυτόχρονα διατηρείται μια σχετική απόσταση μέσω της προσποιητής ερώτησης, τα διλήματα αποτελούν σημεία "σύνθεσης", αλλά και πολύ δυναμικές υπαινικτικές μορφές συγκροτώντας ταυτόχρονα μια αξιολογική κρίση για το αντικείμενο του διλήματος.

8 ΜΑΡΤΙΟΥ: Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ

Πίσω απ' το μείκ απ

ΜΕΡΑ αφιερωμένη στις γυναίκες όλου του κόσμου σήμερα, στους αγώνες τους, τις αγωνίες και τις διεκδικήσεις τους.

Μέρα αφιερωμένη στις γυναίκες και της Ελλάδας και πέρα από τις κινητοποιήσεις θα γιορταστεί με μηνύματα κομμάτων και πολιτικών αρχηγών γι' αυτό που έγιναν ή δεν έγιναν.

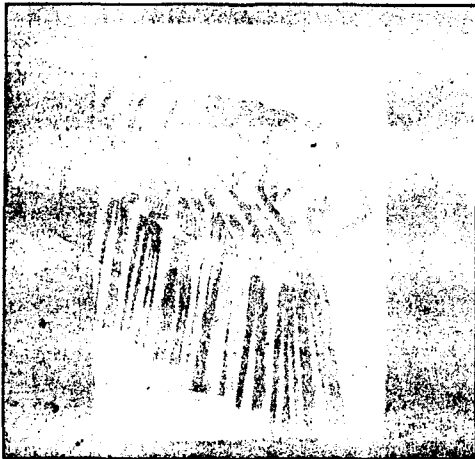
Παγκόσμια μέρα της γυναίκας σήμερα και για την Ελληνίδα αγρότισσα, που χιλιόμετρα μακριά από τις πόλεις θαδίζει προς την Ελλάδα του 1992, ζώντας σε συνθήκες περασμένων εποχών και δουλεύοντας απάνθρωπα ωράρια.

Η εικόνα που μας δίνει η Στατιστική Υπηρεσία για τη ζωή της Ελληνίδας αγρότισσας, δυστυχώς, δεν είναι αισιόδοξη: το 38,2% των αγροτισσών είναι αναλφάβητες. Το 54% των αγροτικών κατοικιών δεν έχει αποχέτευση. Το 31% δεν έχει λουτρό. Και, λίγα μόλις χρόνια πριν από το 2000, το 29,2% των αγροτικών σπιτιών, δεν έχει νερό!

Μέσα σε τέτοιες συνθήκες, βέβαια, θα ήταν τουλάχιστον ουσιαστικά να μιλώσαμε για την τεχνολογία και τη βοήθεια που προσφέρουν οι συσκευές οικιακής χρήσης. Ή για την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, η οποία ακόμη κι αν παρέχεται, δεν βοηθάει αφού η αναλφάβητη αγρότισσα δεν συνειδητοποιεί την ανάγκη της προληπτικής ιατρικής. Ή, τέλος, για τη συμμετοχή της στην πολιτική και κοινωνική δράση...

Παγκόσμια ημέρα της γυναίκας σήμερα και ο λόγος στην Ελληνίδα αγρότισσα.

(Τις συνεντεύξεις πήραμε οι ανταποκριτές των «ΝΕΩΝ», στη Λάρισα, Τάκης Γ. Βουνάτσος, στην Καβάλα Πάυλος Αλιανόγλου και στο Ηράκλειο Μανώλης Παντινάκης).

Χαλκογραφία της χαρτίρας Δήμητρας Σιατερής (τίτλος του έργου «Δοκίμιο»). Η έκθεση της χαλκοτέχνης εγκαινιάστηκε, χθες, στο Ιταλικό Ινστιτούτο (Πατησίων 47) με την ευκαιρία της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΕΓΓΑ

Κούραση, μόχθος, το μεροκάματο

«ΑΓΡΟΤΙΣΣΑ σημαίνει χωράφι, κούραση, μόχθος, αγόνας για το μεροκάματο»...

Την Κατερίνα Μέγγα, 38 χρονών, μητέρα τριών παιδιών, από το Πολύστυλο Καβάλας, τη συναντήσαμε μέσα στον απέραντο κάμπε των Φιλίππων. Μορφωμένη η ίδια, απόφοιτος λυκείου και του εσθίου, πέταξε τα διπλώματα σε κάλιο σωρτάρι και κατέθηκε στο χωράφι να βοηθήσει την οικογένειά της.

«Σπάνια θα συναντήσεις γυναίκα του χωριού που να μη δουλεύει λέει. Θες η συνήθεια, θες γιατί έτσι έχει μάθει, θες γιατί πρέπει να συμβάλει στον προϋπολογισμό, όλες λίγο ή πολύ έχουν κάνει δεύτερη σπιτι το χωράφι. Εμείς δεν κάνουμε τίποτα διαφορετικό από τις γυναίκες που δουλεύουν σε γραφεία ή σε βιοτεχνίες».

Η ένταση όμως δεν είναι η ίδια. Για ένα εξήμισι η αγρότισσα είναι ανεγκλισημένη να κάνει τη μέρα νύχτα. «Αλλά και τον υπόλοιπο χρόνο συνεχίζει η Κατερίνα Μέγγα, κατεβαίνουμε στο χωράφι για οργάνωμα κι ο, τι άλλο χρειάζεται».

Και μετά από μια δύσκολη μέρα, η αγρότισσα θα γυρίσει στα παιδιά και τον άντρα της. «Η Ελληνίδα του χωριού, είναι πανάξια. Τα φέρνει όλα βόλτα, χωρίς βοήθεια από κανέναν. Το ίδιο αναγκάζονται να κάνουν κι εγώ. Βέβαια όλα γίνονται σε βάρος της ψυχιαγωγιάς μας και τη προσωπικής ζωής. Μολονότι σήμερα τα πράγματα έχουν κάπως αλλάξει και η διασκέδαση δεν είναι πια μόνο το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, η αγρότισσα δεν έχει πολλές ευκαιρίες».

ΜΑΡΙΝΑ ΚΑΝΑΚΗ

Ποτίσαμε μ' αίμα το χωράφι μας

Η Μαρίνα Κανάκη, από τη Νίκαια της Λάρισας στα 47 της χρόνια δουλεύει μέρα - νύχτα στο χωράφι. Στο ίδιο χωράφι, που πριν από λίγα χρόνια ο δεκαεπτάχρονος γιος της σκοτώθηκε, στο ίδιο χωράφι που ο άντρας της έβρισκε ανάπαυση.

«Το ποτίσαμε με τον ιδρώτα μας, σαραντά χρόνια τώρα, δάφτηκε το αίμα του παιδιού μου, λέει. Και να σκεφτείς δεν είναι δικό μας, με μεροκάματο ζούμε»...

Η Μαρίνα δεν θυμάται ούτε μια μέρα από τη ζωή της, να έλειψε από το χωράφι. Τη θάλασσα την είδε για πρώτη φορά στα 37 της χρόνια και το μόνο που κατάφερε με την οικογένειά της μέχρι σήμερα, ήταν να φτιάξουν ένα σπίτι να «δύλουν το κεφάλι τους μέσα».

«Από μικρό κορίτσι θυμάμαι τον εαυτό μου στο χωράφι μαζί με τη μάνα, τον πατέρα και τα 7 αδέρφια, λέει. Και στον ύπνο μου ακόμα νομίζω ότι βρίσκομαι στο χωράφι. Σπάνια και νομίζω ότι δεν έχει τελειώσει τη δουλειά. Το μικρό μου το γιο, τον Χρήστο, τον γέννησε εκεί. Έγινος, με τα άλλα παιδιά στην πλάτη, ξεκινούσα μέσα στη νύχτα. Εκεί κοιμούσαν, εκεί παιζούσαν πολλές φορές στη γαστρα. Κ' έφτασα να μη βλέπω τους γειτόνους μου, να μην έβρω τι κάνουν ο συγχωραμένοι μου».

Ο άντρας της Μαρίνας, αντίπαρος, δεν μπορεί πια να τη βοηθήσει στις δουλειές, ούτε καν οικονομικά, αφού του κόψανε τη αναπηρική σύνταξη, γιατί περ πάταξε! Κι έτσι η ζωή της «κλεί σπινθη» μέσα στο χωράφι κι απ και και πέρα τίποτα άλλο. «Ίδια με τη ζωή της κάθε Ελληνίδας αγρότισσας»...

«Για μας η ψυχιαγωγιά είναι το χωράφι, πώς θα το καλλιεργήσουμε, τι θα φτιάξουμε κλπ χρόνια, η αγένια για το αν έ είναι καλή η χρονιά, πώς θα πά ο καιρός, τι χρέος θα πάρουμε, μεροκάματο θα μάς δώσουν, τι μολογεί και κάποια ειρωνεία δι κρινεται στη φωνή της. «Θα φ γουμε από τη δουλειά, μόνο ότι αφρησθησούμε βαριά. Γιατί οι μικροεργασίες κρυολογήματα και πνευμόνι, δεν γίνεται λόγω ανεπαρκών στο χωράφι».

Και σήμερα, μέρα αφιερωμένη στην γυναίκα για όλο τον κόσμο, Μαρίνα δε θα αλλάξει το προ γραμμά της. Και πάλι το χωράφι πάλι οι δουλειές του σπιτιού

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ

Οι παλιοί δεν δέχονται ισότητα

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ Ζωγραφάκη από την Αργυρούπολη Ρεθύμνου, μητέρα 4 παιδιών (24, 17, 15 και 4 χρόνων), αγρότισσα, πριν λίγα χρόνια, έφτιαξε και μια βιοτεχνία παραδοσιακών κρητικών επίπλων.

«Εγώ κάνω τεράστιες προσπάθειες για τη βελτίωση της κατάστασής μου», λέει, και συνεχίζει: «Οι αγχωτές μας εδώ στο χωριό είναι για ένα τρίμηνο, την περίοδο της ελαιουσυλλογής».

— Τι αυτό σκεφτήκατε τη βιοτεχνία;

«Έβρα να φτιάξω οτιδήποτε γίνεται με το ξύλο. Σε τμήματα της ΝΕΛΕ δίδασκα 7 χρόνια εθελοντική, κοπανάει, χαλκογραφία, καλλιθολεκτική και υφαντική».

— Πώς ώρες εργάζεστε την ημέρα;

«Δουλεύω από 17 - 18 ώρες το 24ωρο, διαφορετικά δεν προλαβαίνω να τακτοποιήσω το σπίτι, τα παιδιά και τις δουλειές που έχω αναλάβει».

— Είστε ικανοποιημένη από την κοινωνική σας ασφάλιση;

«Έχω ένα παράδειγμα. Εγώ, σαν βιοτέχνης, ήθελα να γραφτώ στο ΤΕΒΕ. Πήγα στο Ρέθυμνο και μου είπαν από τα γραφεία του Ταμείου ότι δεν μπορούν να με γράψουν επειδή λειτουργώ τη βιοτεχνία μου από το 1971 και επειδή το χωριό μου έχει κάτω από 1.000 κατοίκους. Ανεγκλίθηκα να ασφαλιστώ σε μια ιδιωτική ασφάλεια».

— Υπάρχει σκέψη να επεκτείνετε τη βιοτεχνία σας;

«Εγώ ήθελα να μεγαλώσω τη βιοτεχνία μου και να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας. Να πάρω κυρίως αγροτικών οικογενειών και να τους μάθω αυτή τη δουλειά».

— Με τη σύνταξη των αγροτών;

«Η σύνταξη είναι μικρή. Ένας άνθρωπος με 10.000 δραχ, δεν μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του με το σημερινό τιμάρθιο. Γι' αυτό προσπάθησα να ασφαλιστώ σε ιδιωτικό φορέα».

— Υπάρχει ισότητα των δύο φύλων στα χωριά;

«Οι παλιοί δεν δέχονται την ισότητα. Οι νέοι ανάμεσα αντιμετωπίζονται τα γυναίκα και αντιμετωπίζονται και στις δικές της δουλειές. Στις ευρωπαϊκές χώρες δίδεται η θέση της γυναίκας είναι πολύ δεικνυμένη. Αλλά και στην Ελλάδα ίσως αγγίζει η ισότητα».

— Στο δικό σας περιβάλλον;

«Και ο άντρας μου και οι δικό μου ανεργούντες την αξία της γυναίκας».

Έκθεση της ΕΟΚ

ΣΤΡΑΣΒΟΥΡΓΟ, 8 του επταήμερου προ-επισημοποιήσεως

ΑΠΑΣΙΟΔΟΣΗ είναι η εικόνα που παρουσιάζεται στις εκδόσεις της εισηγητικής επιτροπής σχετικά με τη θέση της γυναίκας στις χώρες της Κοινότητας και που προέκυψε από τη διεξαγωγή έργο στο Βερολίνο το Κοινόβουλο.

Αν και, επισφραγίζεται στην έκθεση της Βρετανίας η Νιζέλι (Ευρωπαϊκό Δημοκράτες), τα τελευταία χρόνια η αποσχολήση των γυναικών στην Κοινότητα αυξήθηκε σε ποσοστό που αποσολογισμένο δυνάμει, εντούτοις η ανεργία στις γυναίκες αυξήθηκε και η αποσχολήση τους εξακολουθεί να παραμένει σε λιγότερο ποσοστό.

«Προβλεπόμενη της γυναίκας» φαίνεται να αναρριχτεί η Βρετανία ευρωδουλεύτρια, και παράλληλα αντιμετωπίζει πολυάριθμα παραδοσιακά των νόμων ισότητας καθώς και η ελληνική ανδρική που δέχονται οι κυβερνήσεις των κρατών μέλων για την καταπολέμηση του προβλήματος.

Επιπλέον η εισηγητική επιτροπή δό της Βελγίας κ. Βαν Όστεν (Ευρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα) διαπιστώνει ότι «τις ουσιαστικές κοινωνικο-οικονομικές καταστάσεις ακόμα κι αν είναι ανεπαρκώς στη μορφή, δημιουργούν πολύ συχνά έμμεσες μορφολογικές διακρίσεις από το γεγονός ότι αποδίδουν μεγαλύτερη αξία σε περσόνες όπως η ουσιαστική δύναμη που οι γυναίκες δεν διαθέτουν στον ίδιο βαθμό με τους άντρες».

Η Εισηγητική Επιτροπή καταγγέλλει σε προτάσεις νομοθετικού χαρακτήρα. Όμως ως γεγονός με συμβολική σημασία παραμένει και το ότι το ποσοστό και οι προτάσεις της επιτροπής θα συζητηθούν με μια μέρα καθυστέρηση: μια μέρα μετά τη 8 Μαρτίου.

Τα κόμματα εύχονται και υποσχονται...

ΣΤΗΝ ανακοίνωση του ΠΑΣΟΚ για την Ημέρα της Γυναίκας τονίζονται μεταξύ άλλων:

«Παρά την ανοδική και διαρκώς εξελισσόμενη πορεία στο θεσμικό επίπεδο, για την αλλαγή της κοινωνικής θέσης της γυναίκας στη χώρα μας, για την προώθηση της ισότητας των δύο φύλων είναι απαραίτητη η παρέμβαση μας στο επίπεδο των κοινωνικών προκαταλήψεων, για την ανατροπή των αντιλήψεων, πρακτικών, στάσεων ζωής, που διαμορφώνουν την ανισότητα των δύο φύλων. Κι αυτή η παρέμβαση είναι μια διαδικασία, δύσκολη, μακρόχρονη, επίμονη αλλά αναγκαία».

Ο ΠΡΟΕΔΡΟΣ της Ν.Δ. κ. Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, στο μήνυμά του αναφέρει ανάμεσα στ' άλλα και τα εξής:

«Η «Νέα Δημοκρατία» σας υπόσχεται δύσκολα, αλλά ελπιδοφόρα μέρες δημοκρατικής προσπάθειας για να οικοδομήσουμε μαζί, χέρι χέρι, ένα σύγχρονο, δημοκρατικό και αξιοπρεπές ευρωπαϊκό κράτος. Μια Ελλάδα όπου όλοι οι εργαζόμενοι θα ευμεροούν και όπου η γυναίκα θα έχει πραγματικά την ισότητα θέσης της. Ελληνίδες, στον αγώνα για την Ελλάδα του αύριο σεις προπορεύεστε».

ΣΤΗΝ ανακοίνωση του ΚΚΕ επισφραγίζονται και τα εξής: «Έχει, πλέον, αποδειχθεί η αδυναμία τόσο των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ, όσο και της Ν.Δ. να δώσουν λύσεις στις σύγχρονες ανάγκες και τα πρακτικά προβλήματα των γυναικών, των εργαζομένων και του τόπου. Μόνο με την αποφασιστική ενίσχυση που ΚΚΕ και της συνασπισμένης Αριστεράς μπορούν να ξεπεραστούν τα σημερινά αδιέξοδα. Μπορούν να δικαιωθούν οι προδικασίες και των γυναικών για τη δημιουργία και ισότητα ζωής. Στις Ελλάδα ανεξάρτητη και δημοκρατική, με αναρθρωμένη οικονομία που θα κατατάξει μια καλύτερη θέση στο σύγχρονο κόσμο».

ΣΕ μήνυμά του προέδρου της ΔΗ.ΑΝΑ. Κωστής Στεφανόπουλου, τονίζεται ότι «είναι πλέον χρέος όλων, να δώσουμε στις γυναίκες τις δυνατότητες εκείνες που να επιτρέψουν να αξιοποιήσουν κάθε προσωπική τους ικανότητα».

ΣΤΗΝ ανακοίνωση της Ε.ΑΡ εξέλλου, τονίζεται ότι «είναι θεσπίη η συνείδηση των προβλημάτων και της υποβάθμισης της θέσης των γυναικών» και γι' αυτό «εμείς δεν έχουμε καμία θέση στους πανηγυρισμούς και στις «επιευκαιρία» εκδηλώσεις».

ΜΗΝΥΜΑΤΑ επίσης εξέδωσαν η ΓΣΕΕ, η ΑΔΕΔΥ, το Εργατικό Κέντρο Αθηνών, η Επιτροπή Γυναικών της ΕΑΔ, το Κ.Σ. της ΚΝΕ.

των γυναικών» και γι' αυτό «εμείς δεν έχουμε καμία θέση στους πανηγυρισμούς και στις «επιευκαιρία» εκδηλώσεις».

ΜΠΡΟΣΤΑ στην κοινωνική και οικονομική κρίση οι κυρίαρχοι πολιτικοί επιθυμούν στις γυναίκες ανεργία, σκληρότερους συνθήκες εργασίας, χαμηλότερο εισόδημα», τονίζεται στην ανακοίνωση του ΚΚΕ Εσωτερικού - Ανανεωτικής Αριστεράς.

ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ στο υπουργείο Εργασίας θα πραγματοποιηθούν σήμερα η διοίκηση του ΕΚΑ και οι διοικήσεις πολλών ομοσπονδιών.

Σε πολλά επίσης εργοστάσια θα πραγματοποιηθούν εκδηλώσεις στις οποίες θα μιλήσουν και συνδικαλιστές του ΕΚΑ. Εκδήλωση για την Ημέρα της Γυναίκας έγινε και το πρωί στις υπηρεσίες του ΟΤΕ, στο μεγάλο της οδού Γ' Σεπτεμβρίου.

ΜΗΝΥΜΑΤΑ επίσης εξέδωσαν η ΓΣΕΕ, η ΑΔΕΔΥ, το Εργατικό Κέντρο Αθηνών, η Επιτροπή Γυναικών της ΕΑΔ, το Κ.Σ. της ΚΝΕ.

διαδικασία επιχειρηματολογίας ή ανάλυσης αλλά ενσωματώνεται εξαρχής στη μορφή του ρεπορτάζ.

Ανεξάρτητα πάντως από τον τρόπο με τον οποίο κάθε εφημερίδα διευθετεί το ζήτημα της τυπικής ή μη εξισορρόπησης, προκύπτουν δύο επίπεδα ανάλυσης: απ' τη μια αυτό που αφορά τη σχέση του αθηναϊκού Τύπου με τους πολιτικούς φορείς που είναι σχέση αμφίσημη και αντιφατική. Απ' την άλλη, σε άμεση συνάρτηση με το προηγούμενο επίπεδο, εκείνο που αφορά τον ιδεολογικό ρόλο του Τύπου ενγένηι. Κατ' αρχάς, η διάκριση μεταξύ ειδήσεως και γνώμης, πέρα από το γεγονός ότι ακόμα και στο ρητό επίπεδο είναι περισσότερο τυπική παρά ουσιαστική, ή για να το θέσουμε με διαφορετικούς όρους, το γεγονός ότι οι αθηναϊκές εφημερίδες ως μαχόμενος Τύπος βρίσκονται σε συνεχή σύμβολική σύγκρουση και αντιπαράθεση με τους πολιτικούς, το κράτος κλπ⁸⁷, δεν αναιρεί το γεγονός ότι στην παραγωγή του δημοσιογραφικού συμβάντος "εορτασμός της Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας", προϋποθέτουν ότι η δημοσιογραφική αξία της επετείου συνδέεται άμεσα με τις δραστηριότητες των φορέων. Ετσι, μέσω αυτής της διαδικασίας, που επισημαίνεται ότι αποτελεί πάγιο χαρακτηριστικό του μεγαλύτερου μέρους της καθημερινής ειδησεογραφίας, ο αθηναϊκός Τύπος, σύμφωνα με την ορολογία των Hall et al. (1978:57 κ.ε), αποδέχεται τους φορείς ως *πρωταρχικούς προσδιοριστές* (primary definers) των ειδήσεων. Αυτό, όπως είδαμε (βλ. θεωρητικό σκέλος κεφ. 7), συνεπάγεται ότι οι πρωταρχικούς προσδιοριστές (φορείς) θεμελιώνουν τον αρχικό ορισμό αλλά και την αρχική ερμηνεία του υπό εξέταση ζητήματος που καθοδηγεί όλες τις άλλες προβαλλόμενες ερμηνείες θέτοντας τους όρους με βάση τους οποίους θα γίνει οποιαδήποτε προσέγγιση του θέματος.

Από σημειολογική άποψη αυτό σημαίνει ότι, ακόμα και αν φαινομενικά φαίνεται ότι υπάρχει διάσταση απόψεων μεταξύ εφημερίδας (ή κάποιου συγκεκριμένου αρθρογράφου) και πολιτικών φορέων, στην πραγματικότητα υπάρχει άρρητη αποδοχή των ορισμών της κοινωνικής πραγματικότητας που απορρέουν από τις "πηγές". Συνεπώς τα οποιαδήποτε, εναλλακτικά της αρχικής ερμηνείας, επιχειρήματα ξεκινούν με αφετηρία το ίδιο ερμηνευτικό πλαίσιο εντασσόμενα στη

---

87. Εστω και αν ως κομματικοποιημένες εφημερίδες λειτουργούν καθημερινά και ως "υπηρεσία δημόσιων σχέσεων" των ιδίων φορέων, διφορούμενο που χαρακτηρίζει όλες τις εφημερίδες αλλά με διαφορετικό βαθμό αντιφατικότητας.

Ματιές

τού Λευτέρη
Παπαδόπουλου

Η 9η Μαρτίου

ΚΑΘΕ χρόνο, στις 8 Μαρτίου, τα ίδια: η γυναίκα εργαζόμενη, η γυναίκα επιστήμων, η γυναίκα μάνα, η γυναίκα αγωνίστρια, συγκεντρώσεις, ομιλίες, προβολές, «στρογγυλά τραπέζια», ψηφίσματα, ανακοινώσεις, χειροκροτήματα, «ζήτω» κι από την επομένη, 9 Μαρτίου, «άντε μωρή στην κουζίνα σου κι άσε εμάς, τους άντρες, να κάνουμε το κουμάντο!...».

«Η γυναίκα διεκδικεί ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της νέας τάξης πραγμάτων και στη διαφύλαξη των μεγάλων κοινωνικών αξιών», λέει, σε χτεσινό μήνυμά του, ο Πρωθυπουργός. Και ρωτάς: Διεκδικεί, είπατε, κύριε Παπανδρέου; Και γιατί δεν της δίνετε αυτό το σημαντικό ρόλο; Πόσες γυναίκες έχετεβάλει στη λίστα σας; Πόσες γυναίκες είναι βουλευτινες του ΠΑΣΟΚ; Και πόσες υπουργοί;

«Ο αγώνας σας έχει μεγάλη σημασία για το μέλλον του λαού μας και της πατρίδας μας», λέει ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Και ρωτάς: Βοηθάτε, εσείς, κύριε Μητσοτάκη, αυτό τον αγώνα; Έχετεβάλει πολλές γυναίκες στους συνδυασμούς του κόμματός σας, στις διάφορες επιτροπές, στα κέντρα των αποφάσεων; Είναι ή δεν είναι απόλυτα ανδροκρατούμενη και η «Νέα Δημοκρατία»;

Το ΚΚΕ, καλεί τις Ελληνίδες, «να πάρουν και στα δικά τους χέρια τις εξελίξεις. Στον αγώνα για αλλαγή και καλύτερη ζωή, η συνεισφορά τους είναι αναντικατάστατη». Δηλαδή, κύριε Φλωράκη, οι γυναίκες φταίνε, που δεν έχουν πάρει και στα δικά τους χέρια τις εξελίξεις; Τις αφήνουν οι άντρες και του Κομμουνιστικού Κόμματος να δουν χαίρι και προκοπή;

Και τι είν' αυτό, πάλι, το βραβείο για την «Αθηναία της χρονιάς», που θεσπίζει ο Δήμος; Γιατί δεν θεσπίζει και ένα βραβείο για τον «Αθηναίο της χρονιάς»; Πρέπει, σώνει και καλά, να διαιωνίζεται αυτή η διάκριση, ανάμεσα στον άντρα και τη γυναίκα; Πολίτες δεν είναι και οι δύο; Δημότες δεν είναι και οι δύο; Τι θα πει, «γυναικεία ζωγραφική», «γυναικεία λογοτεχνία», «γυναικείος κινηματογράφος»;

ΕΝΑΙ καιρός να καταλάβουμε, ότι οι μισοί Έλληνες, οι γυναίκες, αξίζουν, όσο, τουλάχιστον, αξίζουν, οι άλλοι μισοί Έλληνες, οι άντρες - για να μην πω περισσότερα. Κι αντί να λέμε λόγια, να κάνουμε έργα. Να μοιράζουμε τα πάντα που έχουν σημασία, όχι με βάση το φύλο, αλλά την ικανότητα.

δική του λογική (βλ. πχ το σχόλιο "*Η 9η Μαρτίου*" της στήλης *Ματιές* του Λ. Παπαδόπουλου στα *Νέα*).

Πράγματι, από την ανάλυση προκύπτει ότι το φάσμα των ερμηνευτικών επιχειρημάτων που αναπτύσσονται στην αρθρογραφία και σχολιογραφία ως προς τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τις υπονοούμενες θεωρίες για τα φύλα και την κοινωνία είναι ήδη παρόν στις δηλώσεις των φορέων κατά την παρουσίαση των ειδήσεων (για λεπτομέρειες βλ. θεματική ανάλυση). Κατά συνέπεια, οι φορείς - πηγές και ο Τύπος έχουν πολύ μεγαλύτερη κοινότητα απόψεων και παραδοχών από αυτήν που αφήνει να διαφανεί η "επιθετική" ή "κριτική" αρθρογραφία και σχολιογραφία. Για παράδειγμα, η *Καθημερινή* εξαρχής από την τιτλοφόρηση θέτει το ερώτημα "πόσο 'δικαιολογημένος' είναι ο ενθουσιασμός για την σημερινή ημέρα" ενώ θέτει ερωτήματα με τρόπο σαφή και επεξεργασμένο διευθετώντας το "πρόβλημα" με μεγαλύτερη συνέπεια, σ' αντίθεση με τις περισσότερο "λαϊκές" *Βραδυνή*, *Απογευματινή* και *Μεσημβρινή* οι οποίες στα ρεπορτάζ τους χαρακτηρίζονται από υπαινικτικότητα και μεγαλύτερη ασυνέπεια. Όμως η *Καθημερινή*, όπως και οι άλλες εφημερίδες, στην παραγωγή του δημοσιογραφικού συμβάντος βασίστηκε στους ίδιους θεμελιώδεις άξονες, γεγονός που καταδεικνύει πως δεν μπορεί (ή δεν θέλει) να υπερβεί τα όρια που θέτουν οι τυπικοί ("τεχνικοί") κανόνες ως προς το τι αποτελεί είδηση και πώς πρέπει να γίνει η επεξεργασία της, αλλά και τους όρους που θέτουν οι ίδιες οι "πηγές" - φορείς στην τεχνική και ιδεολογική διαχείριση του ζητήματος. Αδυνατώντας λοιπόν, να αμφισβητήσει τη *δημοσιογραφική* αξία των δηλώσεων και εκδηλώσεων των φορέων, αδυνατώντας δηλαδή με δεδομένο αυτό το σημείο αφετηρίας, να υπερβεί την αντίφαση που ενεργοποιεί η ίδια της η κάλυψη και μην έχοντας να προσφέρει έναν πραγματικά εναλλακτικό λόγο περιορίζεται στους ίδιους συμβατικούς ορισμούς των "πηγών" ως προς τις σχέσεις των δύο φύλων, τα αίτια "διαίωσης" των κατά φύλο ανισοτήτων κλπ.

Ο διαχωρισμός είδησης και γνώμης, κατά συνέπεια, δεν αποτελεί μια πραγματική διαμάχη σε ιδεολογικό επίπεδο μεταξύ πολιτικής εξουσίας και εφημερίδας ή αναγνώστη, αλλά δυο διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης του δημοσιογραφικού "συμβάντος" που αντανακλούν την αμφίσημη σχέση Τύπου και "πηγών" και που συνδέεται μ' όλη την ιστορία του ελληνικού Τύπου και τις σχέσεις του με τους πολιτικούς φορείς.

Αμάν πια η περί ισότητας αμπελοφιλοσοφία!..

*Βάλτε τώρα το χέρι στην καρδιά και
πέστε μου: Αυτή την... κυρία, λόγου
χάρη, ποιος την εμποδίζει να μην
είναι... περισσότερο
ίση από μένα;*

ΓΙΟΡΤΗ της Γυναίκας χθες και πήξαμε στη ραδιοτηλεοπτική περί ισότητας αμπελοφιλοσοφία. Με συγχωρείτε, δεν είμαι... φαλλοκράτης, αλλά τι καταγισμός μπουρδας ήταν αυτός;

Το τι κυρίες, κυράδες και κυράτσες παρέλασαν από το πράσινο βλακοκούτι, δεν λέγεται. Όλες, ή σχεδόν όλες, ελεεινολόγησαν το κράτος, το σύστημα, τα κόμματα, την κοινωνία (άτιμη κοινωνία) που η γυναίκα δεν είναι ίση με τον άντρα!

Αλλά καμιά από τις περινούστατες αυτές «φεμινίστριες» δεν μας είπε γιατί η γυναίκα δεν είναι ίση με τον άντρα;

Στον τόπο μας τουλάχιστον, τι και ποιος εμποδίζει τη γυναίκα να είναι ίση με τον άντρα;

Προσωπικά πιστεύω, ότι είμαστε απόλυτα ίσοι μεταξύ μας. Σε πολλές περιπτώσεις, μάλιστα η γυναίκα είναι... πολύ πιο ίση από τον άνδρα! Οπου υπερτερεί ο άνδρας σημαίνει ότι είναι ικανότερος. Οπου τα καταφέρνει

και επιπλέον η γυναίκα, επιπλέον γιατί είναι καλύτερη από τον άνδρα. Οπου επίσης ακόμα ο άνδρας κρατάει το βέτο – ο οικοδόμος, λόγου χάρη – είναι θέμα βιολογικό.

Προσωπικά έχω την υποψία, ότι την ισότητα τη χρειάζονται μάλλον οι άνδρες. Λόγου χάρη μια γυναίκα έξυπνη και σχετικά όμορφη, μπορεί να κατακτήσει τον Κόσμο. Πράγμα που δεν ισχύει για έναν απλά έξυπνο άνδρα.

Όλα τα άλλα αμπελοφιλοσοφικά, και κουλτουροεξυπναδιστικά, είναι φούμαρα των γνωστών... «προοδευτικών» βλακών!

Σ όλες αυτές τις φεμινίστριες για γέλια και σε όσες μπουρδες μας ξεφούρνισαν, την απάντηση έδωσε μια απλή γυναικούλα του λαού που την ρώτησαν στο δρόμο. Είπε:

– Μωρέ η γυναίκα να κοιτάξει να τα βγάξει πέρα μόνη της.

Να δουλεύει, να σπουδάζει και να μην έχει ανάγκη τον άνδρα...

"Αμάν πια αυτή η περί ισότητας αμπελοφιλοσοφία" (στήλη "Ανάδελφος", Δ. Ριζου, Ε.Τ., 9/3/88)

Η επίκληση στη λαϊκή θυμοσοφία προσδίδει κύρος στις απόψεις του δημοσιογράφου μέσω μιας προφάνειας όπου λέγεται ότι "αυτά είναι γνωστά, έτσι κάπως ήταν πάντα, άρα δεν πρέπει να μας απασχολούν". Το ύφος του δημοσιεύματος μαρτυρεί ότι για το δημοσιογράφο οι πολιτικοί και τα ΜΜΕ δεν έχουν κατανοήσει (ή για λόγους σκοπιμότητας προσποιούνται κάτι τέτοιο) το αμετάβλητο της ιστορίας, μια αφέλεια (ή δόλος) που με emphaticό ύφος προσδιορίζει ως "αμπελοφιλοσοφία". Στους πολιτικούς και στα ΜΜΕ που υιοθετούν τον ισοτικό λόγο προσάπτει, επιπλέον, ότι μέσω του τελετουργικού της "Ημέρας της Γυναίκας" θέλουν να εξυπηρετήσουν ιδιοτελείς πολιτικούς σκοπούς να διεκδικήσουν το προνόμιο του ξεχωριστού, ενώ αυτά για τα οποία αγανακτούν είναι πασιγνώστα και κοινότοπα και δεν μπορεί κανείς να απαιτεί από κανέναν να σπαταλάει δυνάμεις ενδιαφερόμενος γι' αυτά. Ο προφανής χαρακτήρας των σχέσεων των δύο φύλων αποβαίνει προς όφελος του: επειδή το ξέρουν όλοι, δεν επιτρέπεται να το λέει κανένας, και καλυπτόμενος από σιωπή μπορεί να προχωρεί αδιαμφισβήτητος. Το αποτέλεσμα αφορά τα πιθανά πλεονεκτήματα της εκδηλωμένης αυτής "ειλικρίνειας".

Εξάλλου θα συμφωνήσουμε με τους Hall et al. (1978, ελλ.μτφ 1988:294) ότι θα ήταν απερίσκεπτο να υπερτιμήσουμε τον "κριτικό" ρόλο της σχολιογραφίας για έναν επιπλέον λόγο: σύμφωνα με την ανάλυσή του αυτά τα δημοσιεύματα μπορούν να "αρνούνται" τον εορτασμό μόνο επειδή "έχουν ενσωματωθεί στην εφημερίδα ως μια μορφή θεσμοθετημένης διαφωνίας" και μ' αυτόν τον τρόπο παγιδεύονται και ουδετεροποιούνται μέσα στα πλαίσια της "καταφατικής" καθημερινής ειδησεογραφικής παραγωγής. Η παρουσία πχ του Λ. Παπαδόπουλου (*Τα Νέα*) ή της Κ. Μητροπούλου (*Εθνος*) μπορεί να εμφανίζεται "εναλλακτική" αλλά η συνολική της επίδραση, συγκρινόμενη με τη μαζική κάλυψη που κυριαρχείται από τις συμβατικές ειδησεογραφικές αξίες (κυρίως τη δραστηριότητα των κοινωνικών φορέων), σπάνια είναι κάτι περισσότερο από συμβολική, αφού κατά κανόνα σημασιοδοτείται ως ιδιοσυγκρασιακή "προσωπική άποψη", έξω από την τυπική δομή των ειδήσεων. Στην ίδια κατηγορία, συγκαταλέγεται και το "προκλητικό" σχόλιο του Δ. Ρίζου ("*Αμαν πια αυτή η περί ισότητας αμπελοφιλοσοφία*") στην παραπολιτική του στήλη "*Ανάδελφος*" (*Ελεύθερος Τύπος*) έστω και αν, με στόχο την καταγγελία της πολιτικής/κυβερνητικής "υποκρισίας" και του νοήματος της επετειού, θα λέγαμε ότι "προσποιείται" την υπεράσπιση της αξιοκρατίας και ξεφεύγει εντελώς από το "πνεύμα" του εορτασμού⁸⁸.

Στο σημείο αυτό θέλουμε να στραφούμε στη σύνδεση των τυπικών δημοσιογραφικών αξιών με την ιδεολογία του φύλου και των κοινωνικών διακρίσεων. Κατά την εξέταση του λανθάνοντος νοήματος αναζητήσαμε τις οργανωτικές αρχές των απόψεων και ερμηνειών για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και την οικογένεια, τα αίτια "διαίωνισης" των κατά φύλο ανισοτήτων, για τη λειτουργία της κοινωνίας και τις ταξικές διαιρέσεις, για το ρόλο των πολιτικών

---

88. Με πνεύμα του "εορτασμού" αναφερόμαστε στο εξωτερικό λογονομικό σύστημα που υπαγορεύει ποια θέματα θίγονται και ποια όχι κατά την "Ημέρα της Γυναίκας". Όπως έχουμε ήδη αναφέρει οι κανόνες που σχετίζονται με την περιοδικότητα των ειδήσεων, εντάσσουν τα ζητήματα που θίγονται σε συγκεκριμένα πλαίσια λόγου αναπροσδιορίζοντας κάθε φορά τη σχέση των εφημερίδων με το αντικείμενό τους (κατά φύλο σχέσεις). Αυτό σημαίνει ότι σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, όπως η κάλυψη της "Ημέρας της Γυναίκας", "επιτρέπονται" ορισμένου τύπου ερωτήματα και αποσιωπώνται πτυχές του ζητήματος "κατά φύλο σχέσεις" οι οποίες σε τελείως διαφορετικά χρονικά πλαίσια (πχ "Ημέρα της Μητέρας", "Ημέρα της Απόδημης Ελληνίδας") τίθενται με έμφαση και οξύτητα (πχ συσχετισμός "υπερμετρής, ή "κακώς εννοουμένης" απελευθέρωσης των γυναικών και ανισορροπίας στις σχέσεις μεταξύ των φύλων, σχέση υπογεννητικότητας και επαγγελματικής απασχόλησης των γυναικών, σχέση "θηλυκότητας" και "φεμινισμού", αίτημα αυστηρής αξιοκρατίας κλπ).

ΔΙΠΛΑ ΜΑΣ

από την
**Κωστούλα
Μητροπούλου**

ΜΙΑ ΦΟΡΑ τη βδομάδα, από τούτη τη στήλη θα σας δίνουμε όσα δεν έτυχε να «εντοπίσει» το δημοσιογραφικό «μάτι» και κάποια μικρά φαινόμενα, ικα ασήμαντα περιστατικά της καθημερινής μας ζωής που δεν περνάνε ούτε στα «ψιλά» των εφημερίδων - ή εσ: «ερνάμε «βουβά» και χωρίς λεζάντα.

Και λοιπόν;

ΕΤΙΣ 8 Μάρτη, ολόκληρος ο κόσμος γιόρτασε την «Ημέρα της Γυναίκας». Ομιλίες, διαλέξεις, ψηφίσματα πανηγυρισμού, ένα είδος φεμινιστικού αμώκ, που, κατά την ταπεινή μου γνώμη, δεν κάνει τίποτα άλλο από το να διαχωρίζει μόνιμα και με είσημα τα δύο φύλα. Η χρονιά του άντρα και η ημέρα της γυναίκας!

Αισθανόμουν ένα είδος ντροπής που δεν ήτανε ξεκάθαρη, κάτι σαν αίσθηση μειονότητας και δισταγμού, ίσως επειδή αυτό το δίπτυχο «γυναίκα συγγραφέας» έφερε μαζί του έναν όρο που πολύ μας έχει ταλαιπωρήσει και υποπροσανατολίσει:

Γυναίκεια λογοτεχνία! Βλακώδης κατασκευαστική έως εγωιστική λεζάντα που διαχωρίζει αυτόματα τα κριτήρια σε άσπρα και μαύρα και διεκδικεί διαφορά «οφίτσια» για τον όρο αυτό. Καλεσμένη στη λεγόμενη «επαρχία» και συγκεκριμένα στην Καβάλα, θα έφυγα από τη γνήσια επαρχία Αθήνα για ένα διήμερο που τουλάχιστον θα μου έδινε την ευκαιρία να αναπνεύσω έναν κάποιο αέρα της θάλασσας αθαρσά ακόμα!

Μια ηλίθια βρογχίτιδα με εμπόδισε να πάω, πιο πολύ επειδή ο καιρός ήτανε ένα κι ένα για μια σπέσιαλ πνευμονία, οπότε η ομιλία μου για την ταπεινωτική (κατά τη γνώμη μου πάντα) επέτειο της «Ημέρας της Γυναίκας» ματαιώθηκε. Και ξαναδιάβασα τα χαρτιά μου, σελίδες 17.

Εννοώ χειρόγραφα, και είδα πώς για το μόνο που δεν θα μιλούσα ήταν για τη γυναίκα σαν άτομο με διαφορετικά «χαρακτηριστικά» και με πολλές «διεκδικήσεις» στο χώρο που λέγεται απλά «καθημερινός». Είχα παγιδευτεί! Ξεχωρώντας πάντα τον άντρα προνομιούχο ον, δεν είχα ποτέ αντασεί τη γυναίκα με ένα «πλακάτ» να ουρλιάζει συνθήματα για μια ισότητα, ουτοπιστική μεν, αλλά ιδανική δε. Κριμα! Είχα χάσει τη «χρυσή τομή» ανάμεσα στην «ανδροπρέπεια» της (κατά τη γνώμη μου) πολύ θηλυκής γυναίκας και του άντρα αφέντη. Βαίνεται πως πάντα αντιπαθούσα τα φεμινιστικά σλόγκαν και τους αιμιομυδισμούς του αμερικάνικου «Nomen's Liberation» και συγκεκριμένα λάτρευα και λατρεύω το κυρίαρχο συναίσθημα που απορρίζει το αληθινό πρόσωπο της γυναίκας: Τον έρωτα. «Μα δεν είναι σήμερα η ημέρα του Αγίου Βαλεντίνου!» με σταμάτησε το γκρι βλέμμα μιας πολύ φεμινιστριας συναδέλφου. «Για μένα είναι κάθε μέρα του Αγίου Βαλεντίνου και θα έλεγα πώς το μόνο «αίτημα» που θα είχαμε στην «Ημέρα της Γυναίκας» θα έπρεπε να είναι αυτό: Ίδια αντιμετώπιση στον έρωτα. Συμφωνείτε;». Ακουσα κωνές ή μου φάνηκε; Κομφούζιο και διαφορές λεζάντες για τον προνομιούχο, τον «πολυγαμικό» άντρα, τον «ηλίθιο σύζυγο» και ξεφτυλισμένο εραστή» και άλλα παρόμοια. Νομίζω πως έφταιγε η

βρογχίτιδα που μου αφησε περισσότερο χρόνο για δουλειά και σκέψεις και αυθορμητα εντελώς και εσείς πάλι γιατί να θέλετε αυτούς τους ηλίθιους γάμους. Εννοώ, μια συμβίωση αρκεί. Και πάλι πολύ είναι, γιατί η φθορά ενεδρεύει. Εχω μήπως λάθος; Δεν θα σταθώ στην αντίδραση ορισμένων θλιβερών γυναικών που (κατά τη γνώμη μου πάντα) ένα και μοναδικό όνειρο είχαν, να έχουν τον «άνδρα τους» και μάλιστα με τονισμένο το «δ» και το «τους». Ιδιοκτησία δηλαδή. Μου βγήκε ένα μικρό λογίδριο (τηλεφωνικά πάντα) περί πάθους, έρωτα, αντι-φθοράς (πως λέμε «αντι-μυθιστόρημα»; το ίδιο), οι άλλοι, ή μάλλον οι άλλες που μου τηλεφώνουσαν για μια μίνι συνέντευξη ή για μια δήλωση δική μου σχετικά με την 8η Μάρτη, είχαν από ώρα δυσανασχετήσει. Κι εγώ, ξαναείδα την αγέραστη ταινία του Κακογιάννη «Στέλλα», που σαφώς δεν την είχα σαστά εκτιμήσει όταν την πρωτοείδα και μου είχε μείνει, λόγω του νεαρού της ηλικίας και της άγνοιας, μόνο η γένση του ολέθριου πάθους, ενώ τώρα...

Εσείς όλες που παίζετε το ρόλο της συζύγου και αγνοείτε ή μάλλον περιφρονείτε εκείνον της ερωμένης, πώς αντέζατε να ξαναδείτε την περήφανη-ελεύθερη «Στέλλα» στη Γιορτή της Γυναίκας, αυτή τη γιορτή που διαωνίζει την κακομοιρία του θηλυκού γένους και την υποταγή του στο αρσενικό, μόνο από λόγους δεοντολογίας και καθωσπρεπισμού;

Ταχυδρόμησα την ομιλία μου στην Καβάλα, που σίγουρα δυσπιστούσε για την ηλίθια αλλά αληθινή μου βρογχίτιδα, και είμαι σίγουρη πώς τα αιώνια και (κατά τη γνώμη μου πάντα) αδικαιολόγητα κόμπλεξ της «επαρχίας» θα ένιωσαν ανακούφιση που δεν πήγα. Ποιος ξέρει πού θα είχε καταλήξει αυτή η σεμνή, πλην θλιβερή τελετή! Και αυτοί να επιμένουν στην αρχή, όταν μου το πρότειναν, πώς «εμείς οι Αθηναίοι περιφρονούμε την επαρχία» και άλλα παρόμοια. Αλλάζουμε; Για περάστε! Και η θλίψη μου για το κατάντημα του γυναικειού είδους έγινε χαρά γιατί επιτέλους είχα πει όσα είχα να πω, χωρίς να πάρω μέρος στη «γιορτή», αφού γενικώς οι επέτειοι με καταθλίβουν.

Αρνήθηκα να μιλήσω στο ραδιοφωνο και στην τηλεόραση, γιατί θα σιχτηρίζα αυτόν που εφεύρε κάτι τέτοιες επετείους, για να «αποκοιμίζει» με ωραίο τρόπο το πλήθος εκείνο που καλείται «ανεργάτιστο». Και επειδή γενικά ο Έλληνα και η Ελληνίδα έχουν επετείους στο ενεργητικό τους, θα ήθελα να προετοιμάσω όλους σας για τις επικείμενες ημέρες (γενικώς) που είναι «κάτι ιδιαίτερο». Στο σχολείο δεν πήγα ποτέ μου στην παρέλαση, με βοηθούσε και το μικροσκοπικό μου σχήμα, αλλά και αρνήθηκα με πείσμα να απαγγείλω ποίημα ή να πάρω μέρος σε γιορτή «εθνική» (γενικώς). Είχε δικιο λοιπόν ένας σοφός γέρος που μου είχε πει: «Παιδί μου, εσύ θα γίνεις κάτι ιδιαίτερο, μόνο που δεν ξέρω αν θα είναι για καλό σου ή για την καταστροφή σου». Εσείς τι λέτε;

θεσμών κλπ⁸⁹. Παρατηρήσαμε καταρχάς ότι τα θέματα αυτά τίθενται σε ρητή ή άρρητη σχέση με το νόημα της επετείου μέσω δύο απαραίτητων αλληλένδετων διαδικασιών: η μια είναι η υποστασιοποίηση του φύλου και η αναγωγή του σε φύση (βλ. λεπτομερή ανάλυση παραγ. 19.1.1) και η δεύτερη η οποία προκύπτει από την πρώτη είναι η αποσιώπηση των ιδιαίτερων ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών.

Όπως έχουμε τονίσει επανειλημμένως, στο λόγο των ΜΜΕ η "τεχνική" της αποσύνδεσης του νοήματος του φύλου από το ιστορικό υπόβαθρό του και η μετατροπή της "κοινωνίας" σε μια αφαιρεση (το "σύστημα") θέτει το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού έξω από κάθε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (η Γυναίκα, η Οικογένεια, η Εργασία), με τέτοιο τρόπο ώστε να μην μπορούν να διερευνηθούν πραγματικά οι κοινωνικές σχέσεις γυναικών και ανδρών σε συγκεκριμένους κοινωνικούς σχηματισμούς, συγκυρίες, ταξικά πλαίσια κλπ. Ως συνέπεια αυτής της επεξεργασίας, βραχυκυκλώνεται οποιαδήποτε κριτική και κυριαρχεί ένας "ηθικός" λόγος (κυρίως στα άρθρα γνώμης) ο οποίος είναι ταυτόχρονα γενικευτικός και παραπλανητικός.

Η παραπλανητική αυτή γενίκευση, πιστεύουμε ότι φαίνεται αρκετά ξεκάθαρα στο τρόπο που διευθετείται η αντιπαράθεση παρελθόντος παρόντος (ή/και μέλλοντος), αντιπαράθεση που χρησιμοποιείται από όλες τις εφημερίδες μέσω "αφηρημένων" ιστορικών αναδρομών, ανεξαρτήτως αν η κάλυψη της επετείου παίρνει "θετική" ή "αρνητική" μορφή. Στη "θετική" κάλυψη, μέσα από την προβολή του κυβερνητικού έργου στον τομέα "ισότητα των δύο φύλων" ως προς τους διακηρυγμένους στόχους και τον εκθιασμό της γυναικείας συνεισφοράς στην "ανάπτυξη του τόπου και την κοινωνική πρόοδο", το παρελθόν ταυτίζεται αόριστα με την ανισότητα, την καταπίεση, την εκμετάλλευση, την κρατική βία και τις προκαταλήψεις (προκαλώντας την εξέγερση των γυναικών με ημερομηνία ορόσημο την 8 Μαρτίου) και το παρόν/μέλλον ταυτίζεται εξίσου αόριστα με την πρόοδο, τον εκσυγχρονισμό, την ισότητα, την ανάπτυξη, την κοινωνική καταξίωση και την κρατική αρωγή.

---

89. Οι απόψεις των εφημερίδων για αυτά τα ζητήματα έχουν εξεταστεί λεπτομερώς στη θεματική ανάλυση αλλά και στις σημειολογικές αναλύσεις των προηγούμενων ενότητων και δεν θα επανέλθουμε.

Σχηματικά έχουμε:

Παρελθόν	Παρόν	Μέλλον
ανισότητα	πρόοδος	πλήρης εξίσωση των δύο φύλων
εκμετάλλευση	εκσυγχρονισμός	απελευθέρωση γυναικών
καταπίεση/καταστολή	ανάπτυξη	καταξίωση/επιτυχία
κρατική βία	δικαίωση αγώνων	συντροφικότητα ανδρών/γυναικών
προκαταλήψεις αιώνων	κράτος πρόνοιας	κράτος πρόνοιας
αγώνες	προκαταλήψεις	απελευθέρωση από προκαταλήψεις
μαχητικότητα γυναικών	[μερική ανισότητα]	

Στην "αρνητική" κάλυψη όπου κατά κανόνα ασκείται κριτική στον "υποκριτικό εορτασμό των πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων", στην αναποτελεσματικότητα του κράτους πρόνοιας να λύσει τα προβλήματα που δημιουργούν οι νέες κοινωνικές συνθήκες, στη διαίωνιση των προκαταλήψεων και της ανδροκρατικής νοοτροπίας, το προηγούμενο σχήμα εξακολουθεί να παραμένει ασαφές και αόριστο αλλά γίνεται πιο αντιφατικό:

Παρελθόν	Παρόν	Μέλλον
ανισότητα	ανισότητα	άγνωστο (εξαρτάται
καταπίεση	καταπίεση	από κρατική αρωγή
εκμετάλλευση	εκμετάλλευση	γενική πρόοδο και
προκαταλήψεις	προκαταλήψεις	υπέρβαση προκαταλήψεων).
κρατική βία	[ή/και ανεπαρκείς αλλαγές	
αγώνες	ή/και αλλαγές σε βάρος των γυναικών]	
μαχητικότητα γυναικών	υποκρισία πολιτικών	
	πολλά λόγια	
	λίγα έργα	
	αναποτελεσματικότητα κρατικής πολιτικής	
	ανδρικό κατεστημένο	

Όταν ισχυριζόμαστε ότι ο αθηναϊκός Τύπος υιοθετεί κατά κανόνα "αφηρημένες" ιστορικές αναδρομές δεν επιχειρούμε να υποτιμήσουμε την καίρια σημασία που

έχουν στην κατασκευή των δημοσιευμάτων συγκεκριμένα "ιστορικά" γεγονότα όπως, η αφήγηση της "πρώτης"⁹⁰ απεργίας εργατριών στη Ν. Υόρκη, ή άλλες χρονικές στιγμές καθαρά συμβολικού χαρακτήρα⁹¹. Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι ο αθηναϊκός Τύπος αδυνατώντας να αποδευμευτεί από τους αόριστους και γενικούς όρους του πολιτικού λόγου, τους αναδιατυπώνει μέσω του γλωσσικού του ιδιώματος με δύο κύριες συνέπειες.

Πρώτον, συσκοτίζεται το γεγονός ότι η "Ημέρα της Γυναίκας" από το 19ο αιώνα μέχρι σήμερα αλλάζει συνεχώς νόημα τόσο σε διεθνές όσο και εθνικό επίπεδο ανάλογα με την κοινωνική συγκυρία καθώς επίσης ότι το περιεχόμενό της προσαρμόζεται κάθε φορά στις εκάστοτε πολιτικές προτεραιότητες⁹². Έτσι ακόμα και αν δεχτούμε ότι ο αθηναϊκός Τύπος δεν καθορίζει ο ίδιος το σημερινό "μη πολιτικό" νόημα της επετείου, μπορούμε να πούμε χωρίς ενδοιασμό ότι, αποσιωπώντας το παρελθόν αυτού του "εορτασμού", συμβάλλει σημαντικά στη απώλεια της ιστορικότητας και του πολιτικού του χαρακτήρα και στο μετασχηματισμό της ιστορικής μνήμης, μιας διαδικασίας κοινωνικά υπερκαθορισμένης, σε μαζικό μύθο.

Δεύτερον, τόσο στην "αρνητική" ή "θετική" κάλυψη όσο και στην "αστική" ή "λαϊκή" εκδοχή του λόγου, η αδιάκοπη προσφυγή στην αντιπαράθεση παρελθόντος:παρόντος στηρίζεται εξ ολοκλήρου, στην επιστράτευση μιας

---

90. Οι ιστορικοί έχουν αμφισβητήσει τόσο την ύπαρξη αυτής της "πρώτης" απεργίας/διαδήλωσης όσο και την ορθότητα της ημερομηνίας της καθώς δεν καταγράφεται στον κατάλογο των απεργιών του 19ου αιώνα στην Αμερική (βλ. σχετικά Ψαρρά, 1994 όπου και εκτενής βιβλιογραφία).

91. Όπως για παράδειγμα η αναφορά στη Β' Διεθνή Συνδιάσκεψη των Σοσιαλιστριών το 1910, όπου έπειτα από πρόταση της Κλάρας Τσέκιν καθιερώθηκε για πρώτη φορά η Διεθνής Ημέρα της Γυναίκας, ή η αναφορά στην καθιέρωση του εορτασμού στην Ελλάδα το 1924 κλπ (βλ. σχετικά Ψαρρά, ό.π.).

92. Αρχικά ο στόχος ήταν η προπαγάνδισή του αιτήματος της καθολικής γυναικείας ψήφου. Μετά τον Α' παγκόσμιο πόλεμο και για όλη τη μεσοπολεμική περίοδο θα αποτελέσει μια κομμουνιστική επέτειο αφιερωμένη στην κοινή ταξική πάλη των δύο φύλων. Στην Ελλάδα όπως τονίζει η Ψαρρά (ό.π., σελ. 211) η 8 Μαρτίου θα αποτελέσει για το ΚΚΕ την ευκαιρία να προβάλει τις εκάστοτε θέσεις του για τις εργαζόμενες, να μιλήσει για τις γενικές πολιτικές προτεραιότητες και τους τρόπους υπαγωγής των γυναικείων εργατικών διεκδικήσεων σε αυτές, ενώ ο εορτασμός θα περιλάβει και την καταδίκη του (αστικού) φεμινισμού. Μεταπολεμικά και ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 60', η ημερομηνία ορόσημο της "πρώτης" απεργίας αποκτά μεγαλύτερο συμβολικό εύρος και μεταλλάσσεται σε γιορτή όλων των (προοδευτικών ή πρωτοπόρων) γυναικών ανεξαρτήτως ταξικής θέσης, ηλικίας, καταγωγής κλπ, εκδοχή που κυριαρχεί σήμερα. Το μόνο αρχικό στοιχείο που διατηρήθηκε ήταν ο διεθνικός χαρακτήρας της επετείου, υπό την αιγίδα του ΟΗΕ.

"δημόσιας εικόνας" για την "κοινωνία του παρελθόντος" και μιας αντίστοιχης για την "κοινωνία του παρόντος", εικόνες οι οποίες σύμφωνα με την ανάλυση των Hall et al. (1978, ελλ. μεταφ. 1988:318-319), συνιστούν ένα σύμπλεγμα εντυπώσεων, θεμάτων και δήθεν ερμηνειών που συγχωνεύονται ή συγκεντρώνονται στα δημοσιεύματα με τέτοιο τρόπο ώστε αυτές οι εικόνες να τείνουν να εμφανίζονται στη θέση της ανάλυσης ή η ανάλυση να ανάγεται τελικά σε μια εικόνα. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς (ό.π.) εκεί όπου η δύσκολη, κοινωνική, και οικονομική ανάλυση απορρίπτεται ή απλουστεύεται τα δημοσιεύματα οργανώνονται στο σύνολό τους έτσι ώστε να παραχθεί ένα είδος σύνθετης περιγραφής και "ερμηνείας" με τη μορφή μιας δημόσιας εικόνας.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η τόσο εκτεταμένη κάλυψη της επετειού από τις εφημερίδες είναι ιδεολογική για τουλάχιστον τέσσερις αλληλένδετους λόγους: Πρώτον, επειδή η έκταση της κάλυψης δικαιολογείται από τη βαρύτητα που έχει ο "εορτασμός" στην ημερήσια διάταξη όλων των πολιτικών φορέων, μ' άλλα λόγια ακριβώς γιατί "απόκτησε νόημα μόνο μέσω των [ευρύτερων] ιδεολογικών κατασκευών που τον έκαναν να είναι ένα σύμπλεγμα ειδήσεων που ήταν σημαντικές και "άξιες να δημοσιευτούν" (Hall et al. 1978, ελλ. μτφ. 1988:277) γεγονός που συμβάλλει στη συμβολική νομιμοποίηση της υπάρχουσας δομής εξουσίας και της κοινωνικής θεσμικής τάξης.

Δεύτερον, γιατί παρατηρήσαμε ότι εφημερίδες με διαφορετικό αναγνωστικό κοινό, διαφορετική σελιδοποίηση, διαφορετικό ύφος και διαφορετικές εμφανείς πολιτικές υποστηρίξεις, μπορούν να υιοθετήσουν πολύ διαφορετικούς τρόπους κάλυψης της επετειού (διαφορές τεχνικές, λεξιλόγιο, φωτογραφίες, τίτλους κλπ) και πολύ διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης των ιδεολογικών ζητημάτων που εμπλέκονται, αλλά ποτέ δεν παραβιάζουν τα όρια της ειδησεογραφικής διερεύνησης και των όρων που αυτά θέτουν είτε προέρχονται από τις "πηγές" είτε από την οργανωτική δομή των ίδιων των εφημερίδων (βλ. επίσης Hall et al., 1978).

Τρίτον, γιατί τα ερωτήματα που θέτει ο αθηναϊκός Τύπος στην πολιτική ηγεσία/εξουσία και στην "ανδροκρατούμενη υποκριτική κοινωνία", τίθενται με τέτοιο τρόπο ώστε να υποτίθεται ότι δεν αφορούν τον ίδιο τον Τύπο ως κοινωνικό θεσμό. Αυτό σημαίνει ότι όλη η παραγωγή των ειδήσεων στηρίζεται στην

ιδεολογική προϋπόθεση της αντανάκλασης της κοινωνικής πραγματικότητας, δηλαδή το ότι ο Τύπος δεν κατασκευάζει ούτε γεγονότα, ούτε ειδήσεις αλλά απλώς τα μεταφέρει στους αναγνώστες. Κατά συνέπεια, όλη η σχετική ειδησεογραφία συσκοτίζει το γεγονός ότι οι εφημερίδες ως ιδεολογικοί μηχανισμοί συμμετέχουν εξ ολοκλήρου στην κατασκευή και αναπαραγωγή της κοινωνικής και πολιτικής συναίνεσης γύρω από τα θεμελιώδη ζητήματα που εγείρει η κάλυψη του "εορτασμού" και ότι, αν οι πολιτικοί φορείς έκαναν τα γεγονότα αυτά *συλλογικά* σύμβολα, η ένταξή τους στην ημερήσια διάταξη των ΜΜΕ τα κατέστησε *μαζικά* σύμβολα. Μ' αυτό θέλουμε να πούμε ότι μόνο με τη συμβολή και τη συναίνεση των ΜΜΕ είναι δυνατόν εθιμοτυπικά και συμβολικά συμπλέγματα να προσλάβουν μαζικό επετειακό χαρακτήρα, ρόλο που αποδέχεται εξ ολοκλήρου ο αθηναϊκός Τύπος έστω και αν ταυτόχρονα προσποιείται ότι τον αναιρεί. Εξάλλου πιστεύουμε ότι μέσα από την "αποπολιτικοποιημένη" προβολή μιας κατεξοχήν πολιτικής επετείου όπως η "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας", ο αθηναϊκός Τύπος συνεισφέρει στην απογύμνωσή της από την πολιτική της δυναμική, στη μυθοποίησή της, στην αυθαίρετη κατάτμηση του χρόνου σε συμπυκνωμένες συμβολικές στιγμές, στη νομιμοποίηση του ελέγχου της ιστορικής μνήμης από την πολιτική εξουσία και την αναγωγή της σε μαζικό θέαμα.

Τέλος, τέταρτον, η κάλυψη της επετείου πιστεύουμε ότι είναι ιδεολογική γιατί μέσα από το "παιχνίδι" της συμβολικής νομιμοποίησης του προτύπου της "μαχόμενης" δημοσιογραφίας και της αναπαραγωγής της συναίνεσης, τόσο οι ερωτήσεις που θέτει όσο και οι απαντήσεις που δίνει ο αθηναϊκός Τύπος νομιμοποιούν και αναπαράγουν τη φιλελεύθερη ιδεολογία του φύλου (βλ. για λεπτομέρειες θεματική ανάλυση). Έτσι, από την μια πλευρά, ο αθηναϊκός Τύπος, με αφορμή την "Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας", εμφανίζεται ως θεσμός ("τέταρτη εξουσία") που αναγνωρίζει και στιγματίζει τις "δυσλειτουργίες" του κοινωνικού συστήματος και μέσω της προβολής των κοινωνικών ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών, ασκεί κριτική, απαιτεί την επανόρθωση των "αδικιών" και επιδιώκει την παρέμβαση του κράτους πρόνοιας υπέρ των γυναικών. Από την άλλη όμως, αποσιωπά τις μη "επίσημες" πλευρές του επιλεγέντος γεγονότος και αδυνατώντας να πραγματοποιήσει μια ουσιαστική τομή με τις κυρίαρχες ιδεολογικές διατυπώσεις καταλήγει στη σχηματοποίηση ενός ιστορικοπολιτικού γεγονότος σε θεμέλιο της κυρίαρχης ιδεολογίας (βλ. επίσης Χ. Κωνσταντινίδου, 1992α). Αυτό συνεπάγεται ότι, για άλλη μια φορά, οι δομές της σύγχρονης

κοινωνίας μένουν έξω από την ανάλυση, τα πολιτικά ζητήματα του νοήματος του φύλου, της ουσίας τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, των λειτουργιών του κράτους κλπ, δεν τίθενται υπό διερεύνηση, ενώ οι "λύσεις" που προτείνονται δεν υπερβαίνουν το πλαίσιο της φιλελεύθερης ιδεολογίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμα και τα δημοσιεύματα εκείνα που μπορεί να θεωρηθούν ότι ασκούν αυστηρή κριτική στην ανεπάρκεια των μέτρων ισότητας, δεν έχουν να προτείνουν εναλλακτικούς ορισμούς αλλά "κλείνουν" με την επίκληση στο κράτος πρόνοιας ως ύστατο ρυθμιστή των ανισοτήτων και της άρσης των προκαταλήψεων⁹³, τονίζοντας την ανάγκη για λήψη "πραγματικών" "σημαντικών" και "γενναίων" μέτρων με βασικό στόχο τη διασφάλιση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και τη δυνατότητα πρόσβασης στα κέντρα λήψης των αποφάσεων, και όλα αυτά στο πλαίσιο του γενικού καλού και του εθνικού συμφέροντος. Το ανέφικτο της ισότητας στη διαφορά, η αδυναμία συνδυασμού "εργασίας" και "οικογένειας", οι αντιφάσεις των λειτουργιών του σύγχρονου κράτους αποσιωπούνται ή μάλλον διαθλώνται παραμορφωτικά μέσα από το πρίσμα της προσωποποίησης της εξουσίας (ανικανότητα, απροθυμία, μεγαλοστομία, ολιγωρία των πολιτικών), της μετατόπισης του προβλήματος στο εκτελεστικό επίπεδο (κυβέρνηση) και στην ανεπαρκή άσκηση (ή μη ορθή εφαρμογή) της κοινωνικής πολιτικής. Τελικά σε κανένα δημοσίευμα και σε καμία εφημερίδα δεν διαμορφώνεται ένα νέο σύμπλεγμα ερμηνειών και επιχειρημάτων για την άμεσα πολιτική φύση των ερωτημάτων και των προβλημάτων που περιβάλλει τις σχέσεις των δύο φύλων αφού δεν παρέχονται αιτιολογικές συνδέσεις και η ανάλυση παραμένει στο επίπεδο των συμπτωμάτων.

---

93. "Αν ο καθένας μας από μόνος του και συλλογικά δεν τόχει καταλάβει αυτό, τότε καμία διακήρυξη, απόφαση της ΕΟΚ ή ψήφισμα του ΟΗΕ δεν πρόκειται να μας αλλάξει, παρά μόνο το Κράτος, με την ψήφιση και την εφαρμογή της σχετικής νομοθεσίας", *Καθημερινή*, 18/3/88.

19.2.5 Το κράτος πρόνοιας, ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας και ο αθηναϊκός Τύπος

Στην ενότητα αυτή μάς ενδιαφέρουν οι μονάδες συμφραζομένων που αναπαράγουν το λόγο των "πηγών" - φορέων μέσω των εκπροσώπων τους⁹⁴. Σ' αυτό το πλαίσιο, χωρίς να ξεφεύγουν ποτέ τα δημοσιεύματα από τις γενικολογίες του πολιτικού λόγου, παίζει κυρίαρχο ρόλο το ζήτημα των ανισοτήτων των φύλων στην αγορά εργασίας. Όπως είδαμε στη θεματική ανάλυση (κεφ. 13), το ζήτημα των διακρίσεων ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας απασχολεί ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό στο corpus και σε πολλά δημοσιεύματα οι κατά φύλο ανισότητες παίρνουν συγκεκριμένες μετρήσιμες μορφές: ιεραρχία, ειδικότητες, ανεργία, υποαπασχόληση, συνθήκες εργασίας, μίσθολογικές διαφορές, περιορισμένες προοπτικές εξέλιξης, ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό, ένταξη, επανένταξη κλπ.

Οι φορείς που "φιλοξενούνται" στον αθηναϊκό Τύπο, εφόσον ανήκουν στον κρατικό μηχανισμό (ΕΣΥΕ, ΓΓΙ, υπουργείο Εργασίας, ΟΑΕΔ, ΕΛΚΕΠΑ, ΕΟΚ κλπ), προβάλλουν ακατάπαυστα το κυβερνητικό έργο και κυρίως την κοινωνική πολιτική του κράτους (βλ. για παράδειγμα "Προγράμματα για τις άνεργες", *Ελευθεροτυπία*, 13/2/88, "Η ΕΟΚ στο πλευρό των γυναικών", *Τα Νέα*, 29/4/88), ενώ εφόσον ανήκουν στην "αντιπολίτευση" (Ν.Δ., ΚΚΕ, γυναικείες οργανώσεις κλπ), ασκούν κριτική στην κυβέρνηση αλλά και πάλι κατά κανόνα απευθύνονται, μέσω του αθηναϊκού Τύπου, στην επανορθωτική παρέμβαση του κράτους πρόνοιας ("Γένους θηλυκού η ανεργία", *Ελεύθερος Τύπος*, 13/11/88, "Εργατική νομοθεσία για τις αγρότισσες ζητεί η ΟΓΕ", *Ελευθεροτυπία* και *Τα Νέα* 25/1/88, "Πολύ μακριά το 2000 για την αγρότισσα", *Ελευθεροτυπία* 26/1/88). Πέραν τούτων, υπάρχουν αρκετά δημοσιεύματα, κυρίως άρθρα γνώμης, που δεν αναφέρονται άμεσα σε δραστηριότητες πολιτικών φορέων αλλά αναπαράγουν μια κυρίαρχη και αποδεκτή αντίληψη για τις μορφές διάκρισης μεταξύ των δύο φύλων στην αγορά εργασίας στην καθημερινή εμπειρικοστική πραγματικότητα, η οποία και πάλι θεμελιώνεται σε μετρήσιμα ως επί το πλείστον στοιχεία ("Η Γυναίκα του 2000.

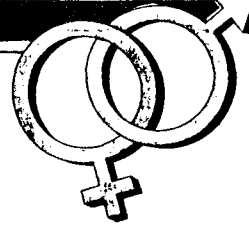
---

94. Αν κατά την κάλυψη της "Παγκόσμιας Ημέρας της Γυναίκας", ο αθηναϊκός Τύπος έρχεται κατά κανόνα, μέσω της αρθρογραφίας και σχολιογραφίας του, σε συμβολική σύγκρουση με τους πολιτικούς φορείς στιγματίζοντας την ανικανότητά τους ή την υποκρισία τους, σε άλλες χρονικές στιγμές αντίθετα, όπως έχουμε τονίσει, αποτελεί βήμα για όλους τους πολιτικούς ή κοινωνικούς φορείς και τους εκπροσώπους τους, και κυρίως εκείνους με τους οποίους υπάρχει κοινή "κομματική" ταυτότητα.

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΥΝΕΧΙΖΟΥΝ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΑΔΙΚΗΜΕΝΕΣ

Αν...ισότητα

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ, μολονότι τα τελευταία χρόνια άκουσαν διαφόρων ειδών εξαγγελίες και είδαν νόμους να ψηφίζονται για την κατοχύρωση της ισότητας, στο μεγάλο κεφάλαιο της εργασίας, συνεχίζουν να είναι αδικημένες, σε σχέση με τους άνδρες συναδέλφους τους.

Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών δεν είναι καθόλου ικανοποιητική, παρόλο που από το

Ρεπορτάζ:
ΛΕΟΝΙ ΣΤΑΦΥΛΑ

1981 και μετά η συμμετοχή της στο εργατικό δυναμικό αυξάνεται με χρονοβόρες, αλλά σταθερούς ρυθμούς. Οι γυναίκες μένουν στις χαμηλές θέσεις της ιεραρχίας (σπανίως μπαίνουν στα κέντρα αποφάσεων), έχουν τις μικρότερες αμοιβές (η αρχή της ίσης αμοιβής για ίση εργασία τυπικά μόνο έχει κατοχυρωθεί) ή το χειρότερο, απολείνουν την τάξη των «αριθμοθητών» και μη αριθμοθητών μελών της οικογένειας.

Η ανεργία

Επιπλέον, οι γυναίκες είναι οι πρώτες (μαζί με τους νέους) που δριμάσκονται αναμέτρως με την ανεργία και την υποαπασχόληση. Το 1984 το 54,4% των ανέργων ήταν γυναίκες, τη στιγμή που η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό ήταν το 33,7%. Το 1984, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία, το 16,4% των οικονομικά ενεργών γυναικών ήταν άνεργες, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για τους άνδρες είναι το 7%.

Χαρακτηριστικό για την εξέλιξη της εργαζόμενης Ελληνίδας είναι το γεγονός ότι στη διάρκεια της δεκαετίας 1971-1981 η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό μειώθηκε (απότι μεγάλωσε ο αδιάφορος αριθμός), ενώ από το '81 και μετά παρατηρείται μια σταδιακή αύξηση για να φτάσουμε στο 1986, οπότε το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών αυξάνεται κατά 2,7%. Γενικώς επίσης είναι ότι κατά την τελευταία εικοσαετία άλλων και οι τομείς απασχόλησης των γυναικών, λόγω αύξησης της αποκατάστασης καθώς η διαπίστωση και ο ποσοτικός τόνος εγκαταλείπεται και το εργατικό δυναμικό συγκρατείται στις πόλεις, για να ασχοληθεί με τη μεταποίηση και το εμπόριο.

Αυτή ακριβώς η αποκατάσταση είναι και μια από τις αιτίες (σφραγισμένα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε για το ΕΚΚΕ η ερευνητρια Χάρης Σιγαμάνου) που το ποσοστό των οικονομικά ενεργών γυναικών μέχρι το 1981 μειωνόταν. Γιατί στην ύπαιθρο και στα χωριά η γυναίκα ικανοποιείτο ως εργαζόμενη, πράγμα που δεν συνέβαινε στην πόλη, καθώς έχει να αντιμετωπίσει το δικό της ρόλο (εργασία - μητρότητα) με ελάχιστες κοινωνικές παροχές. Κατά την εικοσαετία 1961-1981 παρατηρήθηκε μια μείωση της τάξης του 33% στα ποσοστά οικονομικής δραστηριότητας των γυναικών στις αγροτικές και ημιαγροτικές περιοχές, η οποία όμως δεν συνοδεύεται από ανάλογη αύξηση των ποσοστών στην Αθήνα και τις άλλες πόλεις (όπου η αύξηση ήταν ο μέλις το 3%).

Στην ίδια περίοδο, όπως συνέβη και στην Ισπανία της η κ. Σιγαμάνου, διάφορα κοινωνικοοικονομικά παράγοντες λειτουργήσαν παράλληλα και επέδρασαν αρνητικά

«Ίση αμοιβή για ίση εργασία» ορκίζονται διεθνείς διατάξεις, αλλά οι γυναίκες συχνά δεν αμείβονται σύμφωνα με αυτή την αρχή

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΟΝΙΜΩΝ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟ, ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΒΑΘΜΟ (1980)

ΚΛΑΔΟΣ ΑΤ (Πτυχιούχοι ανώτερης εκπαίδευσης)

		ΒΑΘΜΟΙ									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ΑΝΔΡΕΣ	96,1			89,8	88,4	77,7	69,1	49,8			80,7
ΓΥΝΑΙΚΕΣ	1,9			10,2	11,6	22,3	30,9	50,2			49,3

ΚΛΑΔΟΣ ΑΡ (Πτυχιούχοι ανώτερης εκπαίδευσης)

		ΒΑΘΜΟΙ									
		4	5	6	7	8	9	10	ΣΥΝΟΛΟ		
ΑΝΔΡΕΣ				72,7	61,4	66,5	33,6	46,8	65,5		
ΓΥΝΑΙΚΕΣ				27,3	38,6	33,5	66,2	53,2	34,5		

ΚΛΑΔΟΣ ΜΕ (Πτυχιούχοι μέσης εκπαίδευσης)

		ΒΑΘΜΟΙ									
		5	6	7	8	9	10	ΣΥΝΟΛΟ			
ΑΝΔΡΕΣ				58,6	59,8	82,4	40,7	56,8	50,4		
ΓΥΝΑΙΚΕΣ				41,4	40,2	17,6	59,3	43,2	49,6		

ΠΗΓΗ: Στατιστική του προσωπικού δημοσίων υπηρεσιών 180. Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΕΡΓΩΝ, ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΥΣ ΑΝΕΡΓΟΥΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ

ΧΡΟΝΙΑ	ΑΝΕΡΓΟΙ	ΠΟΣΟΣΤΟ ΑΝΕΡΓΙΑΣ	% ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟΥΣ ΑΝΕΡΓΟΥΣ	% ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΥΝΑΜΙΚΟ
1975	49.988	26,3	26,3	34,4
1976	38.087	34,8	34,8	34,4
1977	30.950	44,0	44,0	34,4
1978	36.500	43,4	43,4	34,4
1979	37.890	46,5	46,5	34,4
1980	63.525	44,8	44,8	34,4
1981	183.400	45,2	45,2	34,4
1982	178.600	45,2	45,2	34,4
1983	262.400	52,0	52,0	34,4
1984	275.000	52,4	52,4	34,4
1985	271.444	54,4	54,4	34,4

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ: Έρευνα απασχόλησης εργατικού δυναμικού 1975-1985

ΜΕΣΟΙ ΕΤΗΣΙΟΙ ΟΡΟΙ ΑΠΟΔΟΧΩΝ ΑΝΔΡΩΝ ΚΑΙ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΟ ΠΟΣΟΣΤΟ ΤΗΣ ΑΜΟΙΒΗΣ ΤΩΝ ΑΝΔΡΩΝ

ΧΡΟΝΙΑ	ΜΕΣΟ Μηνιαίο αποδοχών υπαλλήλων ελληνικού εμπόρου		%	ΜΕΣΟ Μηνιαίο αποδοχών υπαλλήλων σε θύλαξη - θεμελιώδη κατοπίσματα με 10 και άνω απασχολούμετους		%	ΜΕΣΟ Μηνιαίο αποδοχών εργατών σε θύλαξη - θεμελιώδη κατοπίσματα με 10 και άνω απασχολούμετους		%
	ΑΝΔΡΩΝ	ΓΥΝΑΙΚΩΝ		ΑΝΔΡΩΝ	ΓΥΝΑΙΚΩΝ		ΑΝΔΡΩΝ	ΓΥΝΑΙΚΩΝ	
1975	7.083	6.150	72,9	12.706	8.993	54,5	36,9	69,5	
1976	8.838	8.800	73,6	15.526	8.822	55,5	50,8	70,3	
1977	10.613	9.811	73,6	18.567	10.489	55,5	51,1	68,7	
1978	13.102	9.830	71,7	22.119	12.317	56,6	53,1	68,0	
1979	15.772	11.120	69,9	26.248	14.942	56,9	56,1	69,1	
1980	18.975	13.279	69,7	31.957	18.290	57,2	57,2	67,8	
1981	23.462	16.084	68,6	40.945	22.808	56,4	55,0	67,2	
1982	30.809	22.900	74,8	48.594	29.320	60,4	60,4	73,1	
1983	36.674	26.338	72,8	55.925	33.570	60,0	59,1	74,8	
1984	51.959	37.708	72,6	75.004	43.442	60,8	57,1	76,2	
1985	60.651	44.500	73,1	87.980	58.484	64,2	66,0	79,3	

ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ: Στατιστική επιτηρίδα.

ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ 1981 και 1986

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑ	1981			1986		
	σύνολο	άνδρες	γυναίκες	σύνολο	άνδρες	γυναίκες
Σύνολο	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Επιστ., ελεύθ. επαγγ. και τεχνικοί	9,66	10,66	8,66	11,20	10,45	12,66
Διευθύνοντες και ανώτ. διοικητ. στελέχη	2,07	0,69	3,45	1,74	2,23	0,79
Υπεύθυνοι γραφείου	8,89	12,38	5,39	9,29	7,29	13,18
Εμπόροι και πωλητές	9,74	9,03	10,45	10,15	10,11	10,26
Ασπαστ. με την παροχ. υπηρεσιών	7,78	9,68	5,88	6,05	7,68	11,26
Γεωργοί, κτηνοτρόφιοι	30,72	41,56	20,88	26,45	24,05	37,26
Τεχνίτες, εργάτες χειρ. μεταφ. μέσων	30,48	15,48	45,48	29,45	37,13	14,52
Μη δηλωσαντες επαγγ.	0,63	0,03	1,16	0,69	0,68	0,08

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού 1981 και 1986

στη συμμετοχή των γυναικών, όπως η πληθυσμιακή γήρανση, η έλλειψη επαγγελματικού προγραμματισμού, η αύξηση των χρόνων σχολικής φοίτησης, η μειωμένη ζήτηση εργατικού δυναμικού και η αδήλωτη εργασία.

Από το 1981 και μετά η εικόνα αλλάζει και παρατηρείται αύξηση της απασχόλησής τους σε όλες τις περιοχές της χώρας τόσο σε απόλυτους αριθμούς, όσο και σε ποσοστά. Γενικά, το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών σε όλα τα επαγγέλματα είναι μεγαλύτερο από αυτό των ανδρών, με εξαίρεση στις θέσεις διευθυντικών και ανώτερων διοικητικών στελεχών - πράγμα που δείχνει θύλακα ότι οι γυναίκες, δεν ακολουθούν την επαγγελματική εξέλιξη των ανδρών συναδέλ-

φών τους. Όσο όμως αυξάνεται η συμμετοχή των γυναικών στις οικονομικές δραστηριότητες, τόσο αυξάνεται και το ποσοστό ανεργίας τους, η οποία την τελευταία δεκαετία είναι δουλίσια από αυτή των ανδρών.

Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία το μεγαλύτερο μέρος των εργαζόμενων γυναικών συγκρατείται στον τομέα υπηρεσιών. Οι περισσότερες όμως απασχολούνται στα υποδομημένα επαγγέλματα του κλάδου (τα οποία μέλιστα συνηθίζεται να αποκαλούνται «ερμηνεία») όπως καθαριστές, νοσοκόμες, τηλεφωνήτριες κ.λπ. Το ίδιο συμβαίνει και στη δημόσια διοίκηση, όπου οι γυναίκες σε όλους τους κλάδους, έχουν τη μεγαλύτερα ποσοστά στους χαμηλότερους βαθμούς.

Ένα τελευταίο στοιχείο που ολοκληρώνει την εικόνα της εργαζόμενης γυναίκας στην Ελλάδα είναι αυτό της αμοιβής.

Η οποία, παρά τις νομοθετικές κατοχυρώσεις, συνεχίζει να είναι χαμηλότερη από τις αποδοχές των ανδρών. Για παράδειγμα, οι κρατικές αποδοχές των εργαζομένων στη διοίκηση και τη διοίκηση το 1985 αποτόλιναν το 78,3% των αποδοχών των εργατών. Αντίστοιχα, στο δημόσιο τομέα, όπου οι μισθοί είναι ίσοι για ίδιο κλάδο και βαθμό, οι γυναίκες και πάλι στην ουσία έχουν μικρότερες αμοιβές από μόνον στους κατώτερους βαθμούς. Κι αυτό, τη στιγμή που το επίπεδο εκπαίδευσης των εργαζόμενων γυναικών στις αστικές περιοχές τοπικότερον (και όσον αφορά στην ανώτερη εκπαίδευση) είναι υψηλότερο από το αντίστοιχο των ανδρών!

* Τα στατιστικά στοιχεία προέρχονται από την έρευνα της κ. Χ. Σιγαμάνου για το ΕΚΚΕ. Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα: 1961-1981, από την «Εκθεση της Ελλάδας προς την επιτροπή του ΟΗΕ για την εξέλιξη κάθε μισθιακής διακήρυξης σε βάρος των γυναικών, της Γενικής Γραμματείας Ισότητας και την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία ΕΛΛΑΔΟΣ.

Μετά το φεμινισμό, μεταφεμινισμό, αποπροσανατολισμό, τι;", *Ελευθεροτυπία*, 28/2/88, "Απασχόληση και εισόδημα της γυναίκας", *Τα Νέα*, 8/3/88, "Η Γυναίκα στο σωστό βάθρο της", *Εθνος*, 3/8/88, "Αν... Ισότητα", *Τα Νέα*, 14/9/88).

Πιστεύουμε ότι σε μια σημειολογική ανάλυση το ζήτημα δεν είναι να αξιολογήσουμε αυτά καθεαυτά τα μετρήσιμα στοιχεία του corpus ανάλυσης ως προς τη διαστρέβλωση ή όχι της κοινωνιολογικής "πραγματικότητας" ούτε τις διαφορές μεταξύ των εφημερίδων αφού το ότι συμμερίζονται λίγο πολύ τις ίδιες απόψεις για τις μορφές διάκρισης είναι κατά την άποψή μας πιο σημαντικό. Αντίθετα, θεωρούμε ότι το ενδιαφέρον μας πρέπει να προσανατολιστεί στο πώς ενσωματώνονται αυτά τα στοιχεία στις σχετικές μονάδες συμφραζομένων και τι ρόλο παίζουν στο συνολικό περιεχόμενο του corpus (κυρίως τι ρόλο παίζουν στο κυρίαρχο πολιτικό λόγο που αναπαράγεται στον αθηναϊκό τύπο). Μ' άλλα λόγια αυτό που ενδιαφέρει την προσέγγισή μας είναι πώς συνδέονται τα στοιχεία για το είδος διακρίσεων μεταξύ των φύλων στην αγορά εργασίας με τις κυρίαρχες συλλογικές αναίταραστάσεις του αθηναϊκού Τύπου και πώς το συνολικό περιεχόμενό του υλοποιείται μέσω συγκεκριμένων πρακτικών και μηχανισμών κατασκευής των ειδήσεων. Μ' αυτήν την έννοια, η επίκληση στον Τύπο των κοινωνιολογικών ή στατιστικών ερευνών αποτελούν έναν ασφαλή δείκτη του είδους των ερωτημάτων που θέτει μια συγκεκριμένη κοινωνία σε μια δεδομένη εποχή καθώς και των ζητημάτων που παρασιωπούνται.

Στην ενότητα αυτή δεν θα επιχειρήσουμε μια εξανλητική παράθεση των διάφορων στοιχείων που συγκροτούν τη σημειωτική ανάγνωση των σχετικών δημοσιευμάτων του αθηναϊκού Τύπου. Θα αρκεστούμε μόνο να σκιαγραφήσουμε τις βασικές συνιστώσες των σχετικών δημοσιευμάτων και την ιδεολογική "κατάληξη"⁹⁵ που, κατά την άποψή μας, καθορίζει το περιεχόμενό τους.

---

95. Με "κατάληξη" αποδίδεται, στο Κομνηνού και Λυριντζής (1988), ο όρος *closure* που χρησιμοποιείται από τον Μαρκούζε για να εκφράσει την *απάλειψη των κοινωνικών αντιθέσεων στον ύστερο καπιταλισμό*. Η Κομνηνού (1988:373-374) θέτει το ερώτημα κατά πόσον είναι δυνατόν να αποδειχτεί η "κατάληξη" του Τύπου, εφόσον ο έστω αμφισβητούμενος πλουραλισμός του οδηγεί στην προβολή αντιφατικών θέσεων. Θεωρεί δε ότι για να τεκμηριωθεί η θέση της ιδεολογικής κατάληξης δεν αρκεί να καταδειχτεί σε μια έρευνα ότι ο Τύπος δημοσιοποιεί τους ορισμούς της κατάστασης που απορρέουν από συγκεκριμένους κρατικούς μηχανισμούς, ... αλλά θα πρέπει να αποδειχτεί ότι η προβολή εναλλακτικών ερμηνειών από κάποιους αρθρογράφους δε δημιουργεί αμφιβολίες έστω και σε κάποια μερίδα της κοινής γνώμης. Εμείς αντίθετα πιστεύουμε, ότι η υιοθέτηση του όρου "ιδεολογική κατάληξη" είναι θεμιτή, εφόσον οι διάφοροι εναλλακτικοί

Για το σκοπό αυτό, σ' αυτό το σημείο, θα κάνουμε μια σύντομη παρέκβαση γιατί μάς φαίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη η ανάλυση του Κ. Τσουκαλά (1991) ως προς τον τρόπο με τον οποίο εκφράζονται οι ανισότητες με την ανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας. Σύμφωνα με την προσέγγισή του, καθ' όλον τον 20ο αιώνα, οι ανισότητες μεταξύ των ατόμων γίνονται αντιληπτές με νέους όρους και οι διακρίσεις μεταξύ των πολιτών αποτελούν "άμεσο και κεντρικό κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα" (σελ. 314). Το φαινόμενο της θέσμισης των ανισοτήτων ως κοινωνικών ζητημάτων που αφορούν το σύνολο της κοινωνίας, παραπέμπει και επαναδιατυπώνει ασταμάτητα τις θεμελιώδεις αντιλήψεις για τη σχέση κοινωνίας και κράτους, για το ρόλο των πολιτικών φορέων, τη θεσμοποίηση των κοινωνικών κατηγοριών στο όνομα των οποίων εκφέρεται ο λόγος, περί κοινωνικής ισότητας κλπ.

Αναλυτικότερα, ο Τσουκαλάς θεωρεί ότι, ιστορικά, κατά την περίοδο του κράτους Δικαίου, το ζήτημα της ανισότητας και των διακρίσεων αφορούσε τη μορφή "αδικίας" για κάθε άτομο χωριστά και "ο περί κοινωνικής δικαιοσύνης λόγος παρέμενε, κατ' αρχάς τουλάχιστον, φιλοσοφικός και ηθικός" (Τσουκαλάς, 1991:326). Σταδιακά όμως, με την ανάπτυξη του Κράτους Πρόνοιας, οι προ-κοινωνικές ιδιότητες των ίδιων των ατόμων (ατομικά και βιολογικά χαρακτηριστικά, προϋπάρχουσες "φυσικές" διαφορές, ικανότητες, κλίσεις κλπ), εμφανίζονται πια ανεπαρκείς για να νομιμοποιήσουν το βαθιά ιεραρχημένο κοινωνικό σύστημα και να τύχουν της ευρείας συγκατάθεσης των ατόμων (Τσουκαλάς, 1991:314). Σ' αυτό το πλαίσιο, οι διακρίσεις αρχίζουν να γίνονται αντιληπτές ως ζητήματα με κοινωνικά αίτια και σταδιακά συντελείται μια θεμελιακή μεταβολή: οι ανισότητες εκφράζονται με πολιτικούς όρους και αποτελούν επίκεντρο των πολιτικών αντιπαραθέσεων και διεκδικήσεων, γεγονός που μεταβάλλει το κοινωνικό νόημα τόσο της πολιτικής όσο και της κοινωνικής οργάνωσης (Τσουκαλάς, 1991:314). Καθ' όλο λοιπόν τον 20ο αιώνα, η ανισότητα αφορά άμεσα το κοινωνικό σύνολο και ο νέος πολιτικός λόγος φαίνεται να θεμελιώνεται στην κυρίαρχη πλέον παραδοχή ότι το κράτος όχι μόνο επιτρέπεται αλλά και επιβάλλεται να παρεμβαίνει επανορθωτικά στις μορφές επιβίωσης καταρχάς των εργαζομένων, στη συνέχεια δε όλων των ατόμων (Τσουκαλάς, 1991:318). Κάτω από τις νέες αυτές συνθήκες, ο πολιτικός "επανορθωτικός" λόγος που απευθύνεται προς το κράτος πρόνοιας, αξιώνοντας την άρση οποιασδήποτε μορφής κοινωνικών διακρίσεων, πρέπει να

ορισμοί των καταστάσεων δεν συνεπάγονται και την οριοθέτηση ριζικά διαφορετικών ορισμών της κοινωνικής πραγματικότητας και αμφισβήτηση των υπάρχουσών δομών εξουσίας.

εκλογικεύεται και κατά συνέπεια πρέπει να θεμελιώνεται "πάνω σε ένα πραγματολογικά οργανωμένο και αξιακά συγκροτημένο πληροφοριακό υπόβαθρο. Το ερώτημα "ποιοί αδικούνται" συμπλέκεται με τα ερωτήματα "ως προς τι", "με βάση ποια κριτήρια" και "σε ποιο βαθμό". Η κοινωνική αδικία θα κωδικοποιηθεί ως "αντικειμενικά" τεκμηριωμένη, δηλαδή ως αυστηρή στατιστική απεικόνιση συγκεκριμένων μορφών ανισοτήτων" (Τσουκαλάς, 1991:326). Ιστορικά λοιπόν, θα συγκροτηθούν κάποια "εργαλεία" προκειμένου να είναι δυνατή η διάγνωση και η μέτρηση των διακρίσεων, να αξιολογηθεί δηλαδή η διαφοροποίηση και η κοινωνική ανισότητα με στόχο να συγκεκριμενοποιηθούν τα αιτήματα που θ' απευθυνθούν προς το κράτος πρόνοιας, επιδιώκοντας τη διορθωτική του παρέμβαση (Τσουκαλάς, 1991:325). Η κοινωνική μέτρηση της φτώχειας, της υγείας, του εισοδήματος, της κατανάλωσης και των εκπαιδευτικών "επιπέδων" αποτελούν πλέον συστατικά στοιχεία της αντίληψης που έχει κάθε πολίτης ατομικά για τη θέση που κατέχει στην κοινωνία σε σχέση με όλους τους άλλους. Και στο πλαίσιο αυτό, οι κοινωνικές κατηγορίες οροθετούνται και αναγνωρίζονται μόνο μέσα από ποσοτικές προδιαγραφές (πχ εισοδηματικές, καταναλωτικές, κοινωνικοεπαγγελματικές και εκπαιδευτικές κατηγορίες)⁹⁶. Έτσι, στο εξής η διάγνωση και η τεκμηρίωση της ανισότητας, εφόσον προϋποθέτουν την επεξεργασία μεθόδων για τη στατιστική αποτύπωσή της, καθιστούν απαραίτητη την κατασκευή κοινωνικών κατηγοριών, που συγκροτούνται με μοναδικό σκοπό να αναπτύξουν η καθεμιά από την πλευρά της το δικό της περί δικαιοσύνης λόγο και να δημοσιοποιήσουν και να προωθήσουν στο κράτος πρόνοιας τα πολιτικά αιτήματα για μια "δικαιότερη" κατανομή και μια "ουσιαστική" ισότητα (Τσουκαλάς, 1991:337).

Ο αθηναϊκός Τύπος, λοιπόν, φαίνεται ότι όταν "φιλοξενεί" ή αναπαράγει με διάφορες μορφές (έμμεσα ή άμεσα) τον κοινωνικό λόγο της συγκυρίας, ακολουθεί κατά κανόνα τις ίδιες τις προδιαγραφές του κυρίαρχου πολιτικού λόγου όπως τις έχει ορίσει ο Τσουκαλάς. Τα διάφορα συστατικά στοιχεία συνδέονται δομικά με το είδος των απαντήσεων που δίνονται ή δεν δίνονται,

---

96. Παράλληλα, στο ίδιο περίπου πλαίσιο, αναπτύσσεται η κυρίαρχη άποψη ότι το φύλο είναι μια μεταβλητή όπως οποιαδήποτε άλλη (ηλικία, θέση στην επιχείρηση, εκπαιδευτικό επίπεδο, γεωγραφική καταγωγή κλπ) και γίνεται προσπάθεια να προστίθεται στις υπάρχουσες ταξινομητικές μήτρες.

δηλαδή την ιδεολογική "κατάληξη" κάθε μονάδας συμφραζομένων αλλά και του Τύπου ως ολότητας. Η ιδεολογική δύναμη αυτού του είδους περιεχομένου, έγκειται, κατά την άποψη μας, στη σύζευξη των ακόλουθων δύο στοιχείων στο συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου:

1) στο ρητό ή λανθάνοντα τρόπο με τον οποίο "κατασκευάζεται" μέσω ιδιαίτερων αναπαραστατικών πρακτικών, η [κοινωνική] κατηγορία των γυναικών,

2) στο ιδιαίτερο νόημα που παίρνουν τα "αντικειμενικά" στατιστικά στοιχεία και η προσφυγή στον "έγκυρο" επιστημονικό λόγο με την ενσωμάτωσή τους στον περι ουδετερότητας, αντικειμενικότητας και αμεροληψίας λόγο των εφημερίδων και τη σύζευξη του λόγου αυτού με τις αντιλήψεις για τη σχέση ΜΜΕ, κοινωνίας και κράτους πρόνοιας.

Κατ' αρχάς σ' ό,τι αφορά το πρώτο σκέλος, εφόσον, όπως τονίζει ο Τσουκαλάς, "η διάγνωση και η τεκμηρίωση της ανισότητας καθιστά επιτακτική την κατασκευή κοινωνικών κατηγοριών οι οποίες αναπτύσσούν η καθεμιά από την πλευρά της το δικό της περί δικαιοσύνης λόγο" (Τσουκαλάς, 1991:337), όλη η μορφή και το περιεχόμενο των αντίστοιχων μονάδων συμφραζομένων στηρίζεται καταρχάς στο γεγονός της εννομάτωσης των γυναικών ως ξεχωριστής και διαφορετικής από τους άνδρες κατηγορίας (στο επίπεδο της γλώσσας, των δημοσιευμάτων, των θεματογραφικών και σελιδοποιητικών επιλογών κλπ). Σ' ό,τι αφορά αυτό το σκέλος, έχουμε ήδη αναλύσει εκτενώς (κεφ. 19, ενότητα 19.1), μέσω ποιων μηχανισμών και με ποιο ιδεολογικό αποτέλεσμα πραγματοποιείται η κατασκευή των γυναικών ως *ενιαίας φυσικής* κατηγορίας χωρίς ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά και δεν θα επιμείνουμε άλλο. Θα προσθέσουμε μόνον ότι, όταν επιπλέον, προκειμένου να προωθηθούν μια σειρά αιτήματα περί κοινωνικής ισότητας, επιχειρείται η εννομάτωση των γυναικών ως *κοινωνικής* κατηγορίας, αρχικά φαίνεται ότι αυξάνεται η σύγχυση και η αντίφαση στα δημοσιεύματα γιατί συνυπάρχουν και συγκρούονται ο "*φυσικός*" ορισμός των γυναικών ως οντοτήτων με τον "*κοινωνιολογικό*" ορισμό τους ως κοινωνικών κατηγοριών. Τελικά όμως, εκτιμούμε ότι η αντίφαση αυτή, επιλύεται στο συνδηλωτικό επίπεδο με την αφομοίωση του "*κοινωνιολογικού*" ορισμού στο "*φυσικό*". Μ' αυτόν τον τρόπο, η κατασκευή της κοινωνικής κατηγορίας των γυναικών ακυρώνεται με την απόδοση, (μέσω του συνδηλωτικής τάξης νόηματος), των ανισοτήτων στις προκοινωνικές ιδιότητες των φύλων, (βιολογικά χαρακτηριστικά, προϋπάρχουσες "*φυσικές*"

διαφορές), που πραγματώνονται σε ιδιαίτερες κατά φύλο ικανότητες και κλίσεις. Μέσω δηλαδή της μετάθεσης στο χώρο της βιολογίας, προσδίδεται, συνειδητά ή ασυνείδητα, στις γυναίκες η έννοια της αντικειμενικοποιημένης, πραγματοποιημένης (reified) κατηγορίας και τους αποδίδονται ορισμένα φυσιολογικά γνωρίσματα και λειτουργίες (με κυριότερη τη βιολογική αναπαραγωγή) με αποτέλεσμα να νοηματοδοτούνται πάντα με τη στενή έννοια της υπόστασης (μοντέλα, ρόλοι, συμβολισμοί)⁹⁷.

Σ' ό,τι αφορά το δεύτερο σκέλος, όπως ήδη τονίσαμε, οι παραγωγοί του λόγου, προκειμένου να θεμελιώσουν την επιχειρηματολογία τους για την ύπαρξη ενός ιεραρχικού καταμερισμού στην απασχόληση μεταξύ γυναικών και ανδρών και να τεκμηριώσουν τα αιτήματα για ουσιαστική κοινωνική δικαιοσύνη, προσφεύγουν στην ευρεία χρήση στατιστικών πινάκων, διαγραμμάτων και σκαριφημάτων ή στον επιστημονικό λόγο⁹⁸ (όπως συνηθίζουν κυρίως οι "έγκυρες" *Ta Néa* και *Καθημερινή*). Αυτή η καθημερινή πρακτική του αθηναϊκού Τύπου, της προσφυγής δηλαδή στην "αντικειμενική" πραγματικότητα των "αριθμών", νομίζουμε ότι από την πλευρά των δημοσιογράφων, συνιστά, καταρχάς, μια πλευρά του προστατευτικού "στρατηγικού τελετουργικού" του επαγγέλματος, όπως το έχει αναλύσει η Tuchman (1972)⁹⁹. Μ' αυτήν την έννοια, η ακατάπαυστη προσφυγή στα "αντικειμενικά" στατιστικά στοιχεία σ' ό,τι αφορά τις μορφές διάκρισης, συνιστά μια μορφή αφηγηματικής επίκλησης στην Αλήθεια των συμβάντων και στην Αντικειμενικότητα της εξιστόρησής τους (Ettema & Glasser, 1988). Ειδικά δε, στα

---

97. Οπωσδήποτε το ζήτημα αυτό αντανακλά, ενμέρει, το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν έχει δοθεί ούτε ικανοποιητικός κοινωνιολογικός ορισμός του αντικειμένου "γυναίκες - γυναικείο φύλο" (βλ. θεωρητικό σκέλος).

98. *Ta Néa* για παράδειγμα φιλοξενούν συστηματικά άρθρα γνώμης τακτικών ή έκτακτων συνεργατών από τον πανεπιστημιακό κυρίως χώρο.

99. Υπενθυμίζουμε ότι σύμφωνα με την προσέγγισή της, οι κεντρικές αξίες της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας, της ισορροπίας και του επαγγελματισμού, γεφυρώνοντας το χάσμα μεταξύ των ευρύτερων αρχών της ανεξαρτησίας και της υπευθυνότητας και των ιδιαίτερων δημοσιογραφικών πρακτικών, προβάλλουν ακατάπαυστα ως καθοριστικές της διαδικασίας παραγωγής των μηνυμάτων των ΜΜΕ και θεμελιώνουν μια συλλογική δημοσιογραφική δεοντολογία. Αυτή η δεοντολογία, υλοποιείται σ' ένα σύνολο συμβάσεων σχετικών με την προέλευση και παρουσίαση των γεγονότων και επιτρέπει στους δημοσιογράφους να υπερασπίζονται την επιλογή του τι αξίζει να δημοσιευθεί (newsworthiness) και πώς πρέπει να ερμηνευθεί. Μ' αυτόν τον τρόπο, θεωρείται ότι οι δημοσιογράφοι αποστασιοποιούνται από την είδηση και ότι δεν υπεισέρχεται η προσωπική τους γνώμη και θέση στην αναπαραγωγή ενός γεγονότος, ενώ η ευθύνη για το περιεχόμενο των μηνυμάτων μετατίθεται στην "πραγματικότητα" και στις "πηγές" των ειδήσεων (βλ. σχετικά έβδομο κεφάλαιο και Χ. Κωνσταντινίδου, 1992α).

"σοβαρά" άρθρα (έρευνες, ιστορικές ανασκοπήσεις, επιστημονικές ανακοινώσεις, πρόσφατα στατιστικά στοιχεία κλπ) που είναι απαλλαγμένα από το συναισθηματισμό και την πολεμική που χαρακτηρίζει συνήθως τη "λαϊκή" αρθρογραφία, θεωρείται ότι ο Τύπος (σύμφωνα με το "ουδέτερο" πρότυπο δημοσιογραφίας), ως αντικειμενικός μεταδότης της αυτονομίας και αυθύπαρκτης πραγματικότητας, την καθρεφτίζει χωρίς να τη διαμορφώνει, εντείνοντας μ' αυτήν την "στρατηγική" το χαρακτήρα της εγκυρότητας και της εξαντλητικής διερεύνησης ενός θέματος.

Απ' την άλλη, όπως είπαμε τα "αντικειμενικά" αυτά στοιχεία αποτελούν, κατά συντριπτική πλειοψηφία, "επιχειρηματολογικά εργαλεία" των πολιτικών ή κοινωνικών φορέων, που απευθύνονται, μέσω του αθηναϊκού Τύπου, κατά κύριο λόγο, στην επανορθωτική παρέμβαση του κράτους πρόνοιας. Αυτός ο διαμεσολαβητικός ρόλος του Τύπου, συνιστά κατά την άποψή μας, μέρος της ευρύτερης λειτουργίας πολιτικής κοινωνικοποίησης των αθηναϊκών εφημερίδων, η οποία εδραιώνεται στη καθολική απόδοχή της φιλελεύθερης - πλουραλιστικής θεωρίας για τα ΜΜΕ και των βασικών αρχών και αξιολογικών κριτηρίων του "κλασικού" προτύπου της "μαχόμενης" δημοσιογραφίας¹⁰⁰. Ετσι, μέσω της αναπαραγωγής του πολιτικού διεκδικητικού λόγου των "πηγών", αναγνωρίζεται ότι υπάρχουν κοινωνικά προβλήματα και ανισότητες, συμβολική σύγκρουση στο κοινωνικό επίπεδο, καθώς και αντιπαράθεση στο πολιτικό επίπεδο και κατά συνέπεια ο αθηναϊκός Τύπος εμφανίζεται ως ανοικτός, μαχητικός και δημοκρατικός (βλ. επίσης κεφ. 15). Μ' αυτήν την έννοια, οι εφημερίδες εμφανίζονται ως μια μάλλον τυπική μορφή ενός θεσμού που δρα ως παράγοντας που ωθεί ή πιέζει για μεταβολή ή διευκολύνει την αποδοχή μιας μεταβολής, αφού μέσω της προβολής των κοινωνικών ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών και των αντίστοιχων αιτημάτων τους, οι εφημερίδες, ουσιαστικά, αναγνωρίζουν και στιγματίζουν τις "δυσλειτουργίες" του κοινωνικού συστήματος, κάνουν κριτική στους θεσμούς, απαιτούν την επανόρθωση των κοινωνικών αδικιών και επιδιώκουν την παρέμβαση του κράτους πρόνοιας υπέρ των γυναικών.

---

100. Όπως έχουμε δει στο θεωρητικό σκέλος της διατριβής (κεφ. 7), σύμφωνα με αυτό το πρότυπο, ο Τύπος είναι ή πρέπει να είναι η "τέταρτη εξουσία" και ως τέτοια να ενεργεί υπέρ του γενικού καλού και του εθνικού συμφέροντος, με βασικό στόχο τη διασφάλιση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, τη διασφάλιση της δυνατότητας πρόσβασης και επιρροής στα κέντρα λήψης των αποφάσεων και τον έλεγχο και στιγματισμό των "δυσλειτουργιών" του συστήματος (βλ. επίσης, Χ. Κωνσταντινίδου, 1992α).

Κατά συνέπεια, πιστεύουμε ότι επιβεβαιώνεται η άποψη που έχουμε αναλύσει εκτενώς αλλού (Χ. Κωνσταντινίδου, 1992α), ότι παρ' όλο που τα πρότυπα της "μαχόμενης" και της "ουδέτερης" δημοσιογραφίας, αντιμάχονται το ένα το άλλο, ως προς την αντίληψη που έχουν για τον κοινωνικό ρόλο και τις επικοινωνιακές προθέσεις του Τύπου καθώς και τη μορφή που παίρνει ο διαμεσολαβητικός τους ρόλος μεταξύ κοινού και "πραγματικότητας", στον αθηναϊκό Τύπο συνυπάρχουν και συναρθρώνονται σ' ένα ενιαίο σύστημα πεποιθήσεων καθορίζοντας αποφασιστικά και το περιεχόμενο των μηνύματων του. Έτσι, οι κανόνες που υπαγορεύει το "ουδέτερο" δημοσιογραφικό μοντέλο που θεμελιώνεται στις έννοιες της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας, του επαγγελματισμού και της ισορροπίας, συνδυαζόμενοι με τις βασικές αρχές της "μαχόμενης" δημοσιογραφίας εκπληρώνουν, σ' αυτό το πλαίσιο, μια διπλή ιδεολογική νοηματοδοτική λειτουργία. Απ' τη μια πλευρά, αφού η "πραγματικότητα", σύμφωνα με τη θεωρητική μας προσέγγιση, δεν μπορεί να θεωρείται απλά ως ένα δεδομένο σύνολο γεγονότων, αλλά είναι το αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου και επιλεκτικού τρόπου αναπαράστασης της τάξης των πραγμάτων, ο αθηναϊκός Τύπος, κατασκευάζει, μέσω της "κοινωνικής" κατηγορίας των γυναικών, τη χρήση των στατιστικών στοιχείων, την αναπαραγωγή του πολιτικού λόγου των "πηγών" κλπ, ενεργά γνωστικούς κόσμους αντί απλώς παθητικά να αντανακλά μια προϋπάρχουσα "πραγματικότητα". Απ' την άλλη, πιστεύουμε ότι η επίκληση του κύρους της ίδιας της "πραγματικότητας" ως δεδομένης και αυθύπαρκτης, και η προβολή ενός ιδανικού προτύπου κοινωνικής οργάνωσης και λειτουργίας (κοινωνική ισότητα και ισότητα ευκαιριών στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος των ανταγωνιστικών σχέσεων), παρέχει ταυτόχρονα μια ουσιαστικά ηθική οπτική των γεγονότων και κατά συνέπεια, συνιστά διαδικασία διαμόρφωσης ολόκληρου του ερμηνευτικού πλαισίου του περιεχομένου του Τύπου.

Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ IV

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

NR: 10198
KOE: 7191

Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Τομέας Κοινωνικής Μορφολογίας

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

05 ΑΠΡ. 1999

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΗΜΕΡΗΣΙΟ ΑΘΗΝΑΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΤΟΜΟΣ IV

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20: Γενικά Συμπεράσματα	1-41
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	42-93

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα I: Τα περιεχόμενα του αρχείου ΧΕΝ "Η Γυναίκα στον Τύπο"	94
Παράρτημα II: Οι έννοιες - κλειδιά (θεματικοί πυρήνες) της πρώτης ανιχνευτικής ανάγνωσης	95-96
Παράρτημα III: Ερωτηματολόγιο	97-110
Παράρτημα IV: Ιεραρχική ανάλυση συστάδων (hierachical cluster analysis)	111-115
Παράρτημα V: Πίνακες	
Παράρτημα VI: Δημοσιεύματα του Ημερήσιου Αθηναϊκού Τύπου για τη σημειολογική ανάλυση	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 20: Γενικά Συμπεράσματα

Στο Μέρος αυτό της διατριβής, με βάση τις αναλύσεις του θεωρητικού σκέλους και τα πορίσματα της εμπειρικής μελέτης, γίνεται απόπειρα σύνθεσης των τελικών μας συμπερασμάτων. Στόχος μας είναι να παρουσιάσουμε τις συμπερασματικές μας παρατηρήσεις με τη μεγαλύτερη δυνατή σαφήνεια, παρ' όλο που με δεδομένες τις δυσκολίες του διαπραγματευόμενου ζητήματος, δεν ήταν τελικά ένα εύκολο εγχείρημα. Οπωσδήποτε οι δυσκολίες που συναντήσαμε ήταν πολλές και είχαν διάφορες αιτίες. Μια από τις βασικότερες σχετίζεται με το γεγονός ότι τα θέματα που προσδιορίζουν και συναποτελούν το λόγο περί του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία και ιδιαίτερη αμφισημία. Αν και ο τρόπος που τελικά επιλέχτηκε (σ' ένα αυτοτελές κεφάλαιο) συνεπάγεται μεγάλη σύμπτυξη και πολλές παραλείψεις, ελπίζουμε ότι ταυτόχρονα υποδεικνύει τη δομική συνοχή όλων των θεμάτων που "εμπλέκονται" με οποιοδήποτε τρόπο στο ζήτημα της αναπαράστασης τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας.

Όπως τονίσαμε εξαρχής (κεφ. 10, παραγ. 10.1), από την ανάλυση του υλικού μας δεν προέκυψαν στοιχεία που να επιτρέπουν να υιοθετηθεί κάποιου είδους αυστηρή τυπολογία για τις οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες (πχ "προοδευτικός"/"συντηρητικός" Τύπος κλπ). Εξάλλου, οι μέθοδοι ανάλυσης περιεχομένου που υιοθετήσαμε δεν επιτρέπουν να διαφανούν σαφώς οριοθετημένες οι διαφορές μεταξύ "λαϊκής" εφημερίδας και εφημερίδας "γνώμης" (ή "αστικής"). Συνεπώς, αποφασίσαμε η ερμηνεία των πορισμάτων της έρευνας να γίνει συνολικά και για τις οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες και όχι για κάθε μια χωριστά. Για να διευκολυνθεί η ανάγνωση, το παρόν κεφάλαιο οργανώθηκε με τέτοιο τρόπο ώστε η παράθεση των πορισμάτων της έρευνας να γίνεται σταδιακά γύρω από βασικές έννοιες ή αλληλένδετες θεματικές ενότητες που συγκροτούν το κεντρικό μας αντικείμενο.

Όπως πιστεύουμε διαφαίνεται από την παρουσίαση των εμπειρικών δεδομένων που πραγματεύεται το Τρίτο Μέρος, τα "ερωτήματα" που θέτουν και οι "απαντήσεις" που δίνουν οι οκτώ αθηναϊκές εφημερίδες ως προς τα ζητήματα του φύλου, των σχέσεων των δύο φύλων, της οικογένειας, της απασχόλησης κλπ, αλλά και τα ζητήματα της κοινωνικής οργάνωσης, του κράτους, των θεμελιωδών κοινωνικών αρχών και αξιών κλπ, αναδεικνύουν στον αθηναϊκό Τύπο ως κυρίαρχη μια συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη, που, σύμφωνα με το θεωρητικό μας πλαίσιο,

μέσω των συστατικών της στοιχείων, εκφράζει και αναπαράγει τις αντιφάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας των σύγχρονων κοινωνιών. Ταυτόχρονα όμως, πιστεύουμε ότι ο λόγος των αθηναϊκών εφημερίδων δίνει σαφείς ενδείξεις μιας τελικής ιδεολογικής ενότητας και εσωτερικής συνοχής των διάφορων αντιλήψεων που προβάλλουν στον Τύπο. Στο κεφάλαιο αυτό, θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε την άποψη αυτή. Πιο συγκεκριμένα, θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε ότι ο τρόπος που "κατασκευάζει" την κοινωνική πραγματικότητα ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου δεν υπερβαίνει ποτέ τα όρια της κυρίαρχης [ταξικής και έμφυλης] ιδεολογίας της συγκεκριμένης εποχής. Στόχος μας, να γίνει συνολική αποτίμηση του ρόλου των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας στη εδραίωση και αναπαραγωγή του "φεμινισμού κοινής λογικής" ή "αυθόρμητου φεμινισμού", που, σύμφωνα με τη θεωρητική μας προσέγγιση, σφύναρθώνει την κυρίαρχη ιδεολογία των φύλων και τη φιλελεύθερη και σοσιαλδημοκρατική ιδεολογία.

Η αντικατάσταση της αντίληψης για το περιεχόμενο των ΜΜΕ ως μορφή "αντανάκλασης" ή "διαστρέβλωσης" από τον προβληματισμό για την αντίληψή του ως μορφή πρακτικής σημασιοδότησης, που αναλύσαμε εκτενώς στο θεωρητικό σκέλος (Β' Μέρος), συνεπάγεται ότι δεν επιχειρούμε πλέον τη σύγκριση του περιεχομένου των αθηναϊκών εφημερίδων με κάποιο είδος αντικειμενικής εικόνας της πραγματικότητας, ούτε γίνεται αξιολόγησή του σε σχέση με μία συνειδητή (ή όχι) διαστρέβλωση της αλήθειας. Αν και υπάρχουν, αναπόφευκτα, κάποια τέτοια στοιχεία, αυτό που μάς ενδιέφερε εξ αρχής δεν ήταν, αν και σε ποιο βαθμό οι αναπαραστάσεις τού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας του αθηναϊκού Τύπου ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, αλλά οι ακριβείς τρόποι με τους οποίους σημασιοδοτείται η πραγματικότητα σε σχέση με το αναλυόμενο ζήτημα. Για να το πούμε διαφορετικά, στο βαθμό που είχαμε απορρίψει την αξιολόγηση των δημοσιευμάτων και των μορφών τους σύμφωνα με το βαθμό ανταπόκρισής τους στην πιστή αντανάκλαση της πραγματικότητας, όπως είναι "ήδη γνωστή" και αναμφισβήτητη, το βάρος της ανάλυσης έπεσε στις ιδιόζουσες ιδιότητες οργάνωσης του corpus ανάλυσης και του ιδεολογικού αποτελέσματος που προκαλεί αυτή η οργάνωση με στόχο να αποκαλύψουμε τον καθοριστικό ρόλο του λόγου του Τύπου στη συγκρότηση μιας συνεκτικής εικόνας γι' αυτήν την πραγματικότητα, να ιχνηλατήσουμε κάποιες βασικές ενδείξεις της διαδικασίας της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας, που κατά τη θεωρητική μας προσέγγιση, συνιστά ιδεολογική πρακτική με κύρια λειτουργία την αναπαραγωγή και νομιμοποίηση του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος και των σχέσεων

κυριαρχίας τάξης και φύλου. Σ' αυτό το εγχείρημα θεωρήσαμε ιδιαίτερα γόνιμη μια συνεχή αντιπαράθεση του περιεχομένου των εφημερίδων με την πορεία του θεωρητικού στοχασμού προκειμένου να εντοπίσουμε την ιδεολογία που νομιμοποιεί και αναπαράγει τις σχέσεις κυριαρχίας μεταξύ των δύο φύλων. Και αφού όπως ήδη αναφέραμε, η πραγματικότητα, έτσι όπως περιγράφεται και αναπαρίσταται στο λόγο του ημερήσιου Τύπου, συνιστά μια ανακατασκευή άλλων διαθέσιμων κοινωνικών λόγων, αυτό συνεπάγεται την αναζήτηση της σχέσης μεταξύ λόγων (ή ιδεολογιών) όπως συναρθρώνονται στο γλωσσικό ιδίωμα των εφημερίδων. Πιο συγκεκριμένα, η έμφαση, κυρίως, δόθηκε πάνω στο *συναρθρωτικό* ρόλο των ιδεολογιών τάξης και φύλου και στους τρόπους με τους οποίους συνδέονται και συσχετίζονται γύρω από τις αναπαραστάσεις γυναικών και ανδρών και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Αρχικά, λοιπόν, η θεματική ανάλυση του έκδηλου περιεχομένου θεωρήθηκε απαραίτητη για να καταδειχτεί ποια προβληματική υιοθετεί ο Τύπος ως προς το ζήτημα αυτό, δηλαδή ποια προβλήματα τίθενται και συζητιούνται και ποιες απαντήσεις δίνονται. Παράλληλα, η σημειολογική ανάλυση, εντόπισε κάποιες βασικές διαζευτικές "οργανωτικές" κατηγορίες και ανέδειξε τους κύριους σημειωτικούς άξονες του corpus ανάλυσης και τον τρόπο που συμπλέκονται με την ευρύτερη ταξινομητική λογική των εφημερίδων. Οι κατηγορίες αυτές που συγκροτούν, με τη μορφή ενός απλού διχοτομικού σχήματος, το δίκτυο των αντιθέσεων και των μυθικών ισοδυναμιών θεμελιώνουν την κυρίαρχη ιδεολογία για τις σχέσεις των δύο φύλων και την κοινωνική οργάνωση γενικότερα. Τελικός, στόχος μας, "να κάνουμε ένα ταξίδι όχι από την ψευδαίσθηση στην πραγματικότητα, αλλά περισσότερο να ακολουθήσουμε μια διαδικασία αποσαφήνισης μιας πραγματικότητας αποκαλύπτοντας τη θεμελίωση και τον καθορισμό της από μια άλλη" (Morley, 1981:387).

Οι σύγχρονες κοινωνικές δομές

Οι αθηναϊκές εφημερίδες πραγματεύονται το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας υποτάσσοντάς το σ' ένα γενικότερο προβληματισμό ως προς τις διχοτομήσεις άτομο/κοινωνία, δημόσιο/ιδιωτικό, εργασία/οικογένεια, και τις συνακόλουθες ιεραρχήσεις τους. Μια εξίσου σημαντική διάσταση του περιεχομένου του αθηναϊκού Τύπου συναρτά τον προβληματισμό αυτόν με μια συλλογιστική που περιστρέφεται γύρω από τις διαζευτικές κατηγορίες ισότητα/ανισότητα και αξιοκρατία/προστασία. Επίκεντρο των ζητημάτων που

αναπτύσσονται γύρω από αυτές τις διχοτομήσεις είναι μια γενική αντίληψη για το άτομο που απαιτεί μια συγκεκριμένη αντίληψη για την κοινωνία μέσα στην οποία εντάσσεται και ενεργεί καθώς επίσης και κάποιες αντιλήψεις για το ρόλο του κράτους και των υπόλοιπων πολιτικών θεσμών. Σ' αυτές τις "γενικές" αντιλήψεις συναρθρώνονται οι θεμελιακές παραδοχές για τις σχέσεις των δύο φύλων και τις διαφορές τους (αρσενικό/θηλυκό, ανδρικό/γυναικείο, πολιτισμός/φύση, κοινωνία/βιολογία κλπ). Αυτό συνεπάγεται ότι, για να καταλάβουμε την ιδεολογική εμβέλεια του Τύπου σ' ό,τι αφορά την αναπαράσταση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, θα πρέπει να υπερβούμε τα πλαίσια που οριοθετεί το υπό ανάλυση ζήτημα και να το εξετάσουμε στη σχέση του με την αναπαράσταση της κοινωνικής οργάνωσης στο σύνολό της. Διότι, στο βαθμό που ο αθηναϊκός Τύπος πραγματεύεται το ζήτημα των σχέσεων των δύο φύλων και του κατά φύλο καταμερισμού ως "ειδικό" θέμα που αφορά το "γενικό" της κοινωνικής οργάνωσης, πιστεύουμε ότι μόνον αν αποκαλυφθεί το θεμελιακό υπόβαθρο του περιεχομένου μπορούν να γίνουν κατανοητές οι ιδεολογικές δομές της κοινωνικής πραγματικότητας που "κατασκευάζει" ο αθηναϊκός Τύπος ως προς το αναλυόμενο ζήτημα.

Στο περιεχόμενο των αθηναϊκών εφημερίδων η κυρίαρχη, θα λέγαμε, τάση ως προς τη θεώρηση της σύγχρονης κοινωνίας αποτελεί συνάρθρωση της *φιλελεύθερης κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας* και της *σοσιαλδημοκρατικής θεωρίας*. Όπως έχουμε τονίσει στο δεύτερο κεφάλαιο, με τις έννοιες "φιλελευθερισμό", "φιλελεύθερη δημοκρατική θεωρία", ή "δημοκρατικό φιλελευθερισμό" εννοούμε τις θεωρητικές εκείνες προσεγγίσεις που εκφράζονται κυρίως από το 19ο αιώνα και μετά και προσπαθούν να συνδυάσουν την αποδοχή της καπιταλιστικής κοινωνίας της αγοράς με μια ανθρωπιστική ηθική τοποθέτηση (το ιδεώδες των ίσων δικαιωμάτων, την ισότητα ενώπιον του νόμου κλπ), συμπεριλαμβανομένων και των αξιωμάτων για ένα σχήμα δημοκρατικής διακυβέρνησης (βασικές πολιτικές ελευθερίες, λαϊκή κυριαρχία, πολιτική ισότητα όλων των πολιτών, αντιπροσώπευση, κομματικά συστήματα, δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι κλπ) (MacPherson 1977, ελλ. μεταφ. 1986:22, 38). Με τον όρο "σοσιαλδημοκρατία", εξάλλου, εννοούμε τις προσεγγίσεις εκείνες για τις οποίες ο ρόλος του κοινωνικού κράτους είναι αποφασιστικός στο πλαίσιο της εξασφάλισης των "κοινωνικών δικαιωμάτων" (δικαίωμα στη μόρφωση, εργασία, ανάπαυση, υγεία, ασφάλιση, στέγαση κλπ), της "ισότητας ευκαιριών", της "προστασίας των πολιτών" και της απονομής "κοινωνικής δικαιοσύνης".

Βέβαια θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι ο λόγος των ΜΜΕ δεν έχει ποτέ τη συνοχή και τη λογική των συστηματικών θεωριών αλλά συγκροτείται από εσωτερικά διάφορες μορφές σκέψης (την "κοινή λογική" της εποχής) και μπορεί να συνδυάσει στοιχεία (ιδέες, αξίες, "ίχνη" άλλων ιδεολογικών συστημάτων κλπ) που είναι αντιφατικά χωρίς να έχει συνείδηση αυτού του γεγονότος. Διευκρινίζουμε όμως ότι, όπως πιστεύουμε θα διαφανεί στη συνέχεια, ο λόγος του Τύπου, παρ' ό,τι ενσωματώνει ένα ποικιλόμορφο όσο και αντιφατικό σύνολο απόψεων (άλλοτε ρητά εκφρασμένων και άλλοτε σιωπηρά υπονοούμενων), δεν υπερβαίνει σχεδόν ποτέ το πλαίσιο της σύζευξης των δύο θεωρητικών προσεγγίσεων που επιχειρήσαμε να οριοθετήσουμε στην εργασία μας¹.

Στις εφημερίδες που αναλύσαμε, οι "φιλελεύθερες" και "σοσιαλδημοκρατικές" αντιλήψεις για τη θεμελιακή δομή της κοινωνίας συγκροτούνται με βάση τους ακόλουθους αλληλένδετους άξονες:

α) κεντρικής σημασίας για την κατανόηση του περιεχομένου των μηνυμάτων είναι η **συγκρότηση της έννοιας του ατόμου** μέσα από τη σύλληψη του ανθρώπου ως φορέα της ελεύθερης συνείδησης της ύπαρξής του και της ελεύθερης διάθεσης του εαυτού του. Έχει καταδειχτεί επανειλημμένα ότι η έννοια του ατόμου στη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη θεμελιώνεται σε μια ριζοσπαστική αλλαγή στην αντιμετώπιση του ανθρώπου ως ηθικής, ανεξάρτητης και υπεύθυνης οντότητας δίνοντας νέο περιεχόμενο στις έννοιες της ελευθερίας και της ισότητας μέσω κυρίως της σταδιακής και διαδοχικής εμφάνισης τριών ειδών "δικαιωμάτων του πολίτη": των ατομικών, των πολιτικών και, αργότερα, των κοινωνικών δικαιωμάτων. Τα ατομικά δικαιώματα, θεσπίζουν ότι κάθε πολίτης είναι "ελεύθερος και ίσος" απέναντι στο νόμο. Το δεύτερο είδος δικαιωμάτων αναφέρεται, κυρίως, στο καθολικό δικαίωμα ψήφου καθώς και στο δικαίωμα των πολιτών να συμμετέχουν στην πολιτικές διαδικασίες, να οργανωθούν πολιτικά, να εκπροσωπούν τα συμφέροντά τους κλπ. Μεταγενέστερα, στα πλαίσια της

---

1. Οι θέσεις των αθηναϊκών εφημερίδων για την κοινωνική οργάνωση, που συνοψίζουμε εδώ με κάποια μορφή απλοποίησης, δεν εξαντλούν οπωσδήποτε την πολυπλοκότητα των ζητημάτων των φιλελεύθερων ή σοσιαλδημοκρατικών αντιλήψεων. Τα ζητήματα που θίγονται σ' αυτήν την ενότητα είναι τεράστια και αναπόφευκτα αγνοούνται σημαντικές πτυχές τους, αφού η διεισδυτικότερη και λεπτομερέστερη ανάλυσή τους υπερβαίνει τα όρια της μελέτης μας. Η βιβλιογραφία για τα θέματα αυτά είναι τεράστια. Από την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, στην παρούσα ενότητα, μάς φάνηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα τα: Giddens (1982), Σεραφετινίδου (1993), Τσουκαλάς (1991), Κίτρομηλίδης (1989), MacPherson (1962) και (1977), Στασινοπούλου (1990α), Μαρκούζε (1985α) και (1985β), Miliband (1969).

σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής θεωρίας, σε συνάρτηση με την ανάπτυξη των θεωρήσεων για το κράτος πρόνοιας, αναπτύσσεται η έννοια των κοινωνικών δικαιωμάτων η οποία απορρέει από την διαπίστωση της ύπαρξης κοινωνικών ανισοτήτων και την απαίτηση για εφαρμογή κοινωνικής πολιτικής.

β) Η έννοια του ατόμου ως αυθύπαρκτης, αυτόνομης και ανεξάρτητης οντότητας, στο πολιτικό επίπεδο συνεπάγεται την **αντίθεση ατόμου/κοινωνίας** που νοηματίζεται ως **αντιδιαστολή δημόσιου/ιδιωτικού**. Εδώ συνυπάρχουν δύο τύποι διαχωρισμών με πολλά κοινά σημεία: στην πρώτη περίπτωση, η διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού νοηματίζεται ως διχοτόμηση Κράτους (πολιτικής) και Κοινωνίας ("οικογένειας", οικονομίας). Στον δεύτερο τύπο διαχωρισμού, η σύγχρονη κοινωνία εμφανίζεται πάλι με τη μορφή μιας διχοτομημένης ολότητας, αλλά ο χώρος του δημοσίου ως ξεχωριστό πλέγμα θεσμών διερύνεται και περιλαμβάνει τόσο τη σφαίρα της Πολιτικής όσο και αυτήν της Οικονομίας² ενώ το ιδιωτικό συρρικνώνεται αποκλειστικά στη "σφαίρα της προσωπικής ζωής του ατόμου". Και στους δύο τύπους διαχωρισμών συνυπάρχουν οι εξής αντιφατικές οπτικές: η οπτική του "Κράτους Δικαίου" (ουδέτερος διαιτητής) και η οπτική του "Κράτους Πρόνοιας" (παρεμβατικό κράτος). Στη οπτική του "Κράτους Δικαίου" κυριαρχεί η πίστη σε μια φυσική τάξη πραγμάτων μεταξύ ατόμων και κοινωνίας, στην αυτορρύθμιση και αρμονία των συμφερόντων και στην λειτουργία της αξιοκρατικών κριτηρίων και θεσμών (Σεραφετινίδου 1993:22, 47). Στην δεύτερη οπτική η έννοια "κράτος πρόνοιας" υποδηλώνει τη διεύρυνση της κοινωνικής και οικονομικής λειτουργίας του κράτους μέσα από τη λογική της κρατικής ευθύνης για την εξάλειψη της φτώχειας και την εδραίωση μιας ηθικά και πρακτικά καλύτερης κοινωνίας. Το κράτος πρόνοιας, οφείλει να παίζει κεντρικό ρόλο στην προώθηση αναδιανεμητικών μέτρων και στην καθιέρωση πλέγματος κοινωνικών υπηρεσιών ιδιαίτερα στη σφαίρα της αναπαραγωγής (υγεία, παιδεία, κατοικία, κοινωνική ασφάλιση, ανεργία κλπ) (Στασινοπούλου 1990α). Αντίστοιχα, η ιδιωτική σφαίρα θεωρείται ότι βρίσκεται "εκτός" κρατικής δικαιοδοσίας και έννοια του "ιδιωτικού" διασταυρώνεται με μια πολλαπλότητα αξόνων: είτε ως χώρος

---

2. Στη βάση αυτού του δεύτερου διαχωρισμού, πρέπει να βρίσκεται η προβληματική που εκκινεί από τη διαπίστωση της αυξανόμενης διόγκωσης των οικονομικών λειτουργιών του κράτους μέσω κυρίως της διεύρυνσης της λειτουργίας του δημοσίου τομέα αλλά και μέσω της οικονομικής - αναδιανεμητικής πολιτικής του κράτους πρόνοιας που οδηγεί στη διαμόρφωση και έλεγχο των μεγεθών της εθνικής οικονομίας και τον καθορισμό των συνθηκών συσσώρευσης, κυκλοφορίας και διανομής. Στα δημοσιεύματα που αναλύσαμε, συνήθως επικρατεί αυτός ο δεύτερος τύπος αντίστιξης ο οποίος ταυτίζεται με τη διάκριση μεταξύ ανδρικού:γυναικειού.

"πραγμάτωσης και ολοκλήρωσης της ανθρώπινης προσωπικότητας" (καλλιέργεια, πνευματικές δραστηριότητες) είτε ως χώρος των προσωπικών σχέσεων (οικογένεια, έρωτας κλπ), το ιδιωτικό είναι αυτό που δημιουργούμε με τη δική μας θέληση, δεν αφορά παρά μόνο εμάς και μόνον εμείς έχουμε δικαίωμα να κρίνουμε τα ζητήματα που άπτονται του "προσωπικού" χώρου (απαράβατο της ιδιωτικής ζωής).

γ) Η ατομοκεντρική αντίληψη της φιλελεύθερης θεωρίας δομεί τις απόψεις για τις **κοινωνικές σχέσεις** και την **ανθρώπινη δράση**. Παραφράζοντας τον Βέλτσο³, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις εφημερίδες, οι απόψεις κλιμακώνονται από αυτές που θεωρούν το ψυχολογικό στοιχείο (την ατομική συμπεριφορά) ως βασικό παράγοντα προσδιορισμού των κοινωνικών σχέσεων και αποκρυπτογράφησης της ανθρώπινης δράσης, ή εκείνες όπου οι σχέσεις εξαντλούνται σε διυποκειμενικές αλληλοδράσεις και δεν ανάγονται σε "κοινωνικές" κατά κυριολεξία "σχέσεις" (rapports sociaux), μέχρι τις απόψεις όπου το φαινόμενο των κοινωνικών σχέσεων και της παρατηρούμενης κοινωνικής διαφοροποίησης ερμηνεύεται βάσει των κοινωνικών θέσεων και των κοινωνικών ρόλων ως συνθετότερη διαδικασία ατομικής και ομαδικής δράσης. Αυτή η προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων, σε άμεση συνάρτηση με την αντίληψη για το κράτος και την κοινωνία των πολιτών παραπέμπει σε ένα είδος αντίληψης της **κοινωνικής στρωμάτωσης της κοινωνίας** (δηλαδή το υπάρχον σύστημα ιεράρχησης μεταξύ των ατόμων) και τις συσχετιζόμενες μ' αυτήν απόψεις για την **κοινωνική κινητικότητα**. Η κοινωνική στρωμάτωση θεωρείται σε γενικές γραμμές σαν ένα σύστημα χαλαρά οργανωμένων ομάδων κοινωνικής θέσης ή κοινωνικού γοήτρου χωρίς απότομες κατατμήσεις και, κατά συνέπεια, χωρίς σαφείς γραμμές σύγκρουσης μεταξύ των βασικών κοινωνικών ομάδων. Οι κοινωνικές ομάδες που διακρίναμε στο λόγο του Τύπου είναι συνήθως δύο: αφενός οι διευθύνουσες κατηγορίες ή ελίτ (κυρίως "πολιτική-κρατική", "οικονομική" και "πνευματική" ηγεσία) και η κατηγορία των "πολιτών" αφετέρου. Οι "πολίτες" ως επί το πλείστον ανήκουν στη κατηγορία των "μεσοστρωμάτων"⁴ και η κοινωνική στρωμάτωση εντοπίζεται στις κλίμακες

---

3. Βλέπε τυπολογία που υιοθετεί ο Γ. Βέλτσο, για τα επίπεδα ανάλυσης των κοινωνιο-ψυχολογικών φαινομένων, (1981:133 κ.έ).

4. Σύμφωνα με τον κοινωνιολογικό ορισμό του Bottomore (1962, ελλ. μφ. 1983:235), οι μεσαίες τάξεις αποτελούν μια περισσότερο άμορφη ομάδα, μια κατηγορία που περιλαμβάνει όλους τους πολίτες πλην της ανωτέρας και της εργατικής τάξης και περιλαμβάνει τους περισσότερους υπαλλήλους και τα περισσότερα μέλη του ελευθερίων επαγγελματιών. Στον ελληνικό Τύπο,

επαγγελματικής διαφοροποίησης και επαγγελματικού γοήτρου που αντιπροσωπεύονται από ιδιαίτερους τρόπους ζωής. Αυτή η θέση για την κοινωνική στρωμάτωση, συνδυάζεται με την άποψη για συνεχή διεύρυνση της ίσης συμμετοχής στις ευκαιρίες, χάρη στην αυξανόμενες δυνατότητες ανέλιξης στην κοινωνική κλίμακα μέσω κυρίως των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Αυτό το σύνολο απόψεων για την κοινωνική ιεραρχία και την αντιστάθμιση των συνεπειών της ανισότητας των διάφορων ομάδων μέσω της κοινωνικής κινητικότητας ασκεί μεγάλη επίδραση στον αθηναϊκό Τύπο και οδηγεί στην αντιμετώπιση της ανθρώπινης κοινωνίας ως στίβου όπου δυνάμει κυριαρχεί μια ρευστή "αξιοκρατική" τάξη πραγμάτων, δρούν ποικίλες αντιθετικές δυνάμεις και ετερόκλητες σκοπιμότητες χωρίς να ανατρέπουν ποτέ την θεμελιακή κοινωνική οργάνωση και οδηγούν σε μια συνεκτική λειτουργία των κοινωνικών κατηγοριών και τελικά στην κοινωνική και πολιτική ισορροπία.

δ) Η εξασφάλιση των πολιτικών δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών, η **δημοκρατική διακυβέρνηση μέσω της ισότιμης συμμετοχής των πολιτών στις πολιτικές διαδικασίες**, αποτελούν θέματα πρωταρχικής σημασίας στο λόγο των εφημερίδων. Στο λόγο του Τύπου, η ενεργή συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση του δημόσιου βίου μέσω κυρίως της άσκησης του δικαιώματος της ψήφου, η ύπαρξη πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ κομμάτων, το δικαίωμα του αντιπολιτεύεσθαι και όλοι οι άλλοι πολιτικοί θεσμοί, που εγγυώνται τη "δημοκρατική" διακυβέρνηση και περιφρουρούν την ελευθερία των πολιτών από την αυθαιρεσία του κράτους ή την πολιτική κυριαρχία κάποιας κοινωνικοοικονομικής κατηγορίας, συμβάλλουν καθοριστικά στην επιβίωση του κοινωνικού συνόλου.

ε) Τέλος, η συνολική αντίληψη για την κοινωνική οργάνωση, όπως αρθρώνεται με βάση τους προηγούμενους άξονες, συσχετίζεται με μια σειρά, άλλοτε ρητά εκφραζομένων και άλλοτε σιωπηρά υπονοούμενων, παραδοχών για την **κοινωνική εξέλιξη και μεταβολή της κοινωνίας**. Στο λόγο του Τύπου, το ιδεώδες του

νομίζουμε ότι υιοθετείται ένας ακόμα πιο ασαφής ορισμός αφού τα μεσοστρώματα ταυτίζονται σημασιολογικά με το "μέσο άνθρωπο", ή τον "μέσο Έλληνα" που ταυτόχρονα θεωρείται ότι αποτελεί τον τυπικό αναγνώστη της αντίστοιχης εφημερίδας. Οι όροι αστική ή ανώτερη και εργατική τάξη απουσιάζουν σχεδόν παντελώς από το λεξιλόγιο των αθηναϊκών μαζικών εφημερίδων που αναλύσαμε. Σημασιολογικά εντούτοις η έννοια της ανώτερης τάξης προσεγγίζεται από τους ασαφείς όρους "ιθύνοντες" ή "καλή κοινωνία" ενώ η έννοια "απλοί άνθρωποι του λαού" ή "λαός" θα μπορούσαμε να πούμε προσεγγίζει νοηματικά τον κοινωνιολογικό ορισμό της εργατικής και της αγροτικής τάξης.

κοινωνικού εκσυγχρονισμού και της προόδου ταυτίζεται με τη δυτικοποίηση, τη βιομηχανοποίηση, την ανάπτυξη της τεχνολογίας και της επιστήμης και τη συνεχή διόγκωση του καταναλωτισμού⁵. Η σύγχρονη δυτική κοινωνία εμφανίζεται ως ο αποκλειστικός κληρονόμος των ιδεών του Διαφωτισμού, της ελευθερίας, της κοινωνικής ισότητας, της δικαιοσύνης, της ευημερίας και της προόδου. Ο Τύπος, μέσα από μια πολλαπλότητα θέσεων και αντιλήψεων, στηρίζεται εξ ολοκλήρου στην αφηρημένη καθολικότητα αυτών των εννοιών της αστικής σκέψης και εκφράζει την πίστη ότι η ιστορία της ανθρωπότητας είναι μια συνεχής πορεία ηθικής και κοινωνικής βελτίωσης με άξονα τη συνειδητή δράση ελεύθερων και έλλογων ατόμων.

Γύρω από αυτούς τους αλληλοσυμπληρούμενους βασικούς άξονες, προσπαθήσαμε να καταδείξουμε στην εμπειρική εργασία ότι συγκροτείται μια "λαϊκή" ιδεολογία για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Μ' άλλα λόγια, αυτή η γενικότερη αντίληψη της κοινωνίας συναρθρώνεται, ως το γενικό προς το μερικό, με τις απόψεις των εφημερίδων για τις σχέσεις των δύο φύλων και τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Η στενή διαπλοκή των ευρύτερων "φιλελεύθερων" ή "σοσιαλδημοκρατικών" αντιλήψεων και των "φεμινιστικών" θεωρήσεων και αιτημάτων ή αντίθετα, σπανιότερα, των "αντιφεμινιστικών" αντιλήψεων, καθορίζει το συνολικό μήνυμα του corpus ανάλυσης και οριοθετεί τις ιδιαίτερες αντιφάσεις στο λόγο του αθηναϊκού Τύπου.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε, μέσω της ανάδειξης των αναπαράστασεων του κατά φύλο καταμερισμού και του τρόπου "κατασκευής" των έμφυλων διακρίσεων και των ταξινομήσεων που συνεπάγονται, να συνοψίσουμε τον τρόπο διάρθρωσης μεταξύ της "γενικής" φιλελεύθερης - σοσιαλδημοκρατικής κοσμοθεώρησης και της σύγχρονης ιδεολογίας του φύλου.

---

5. Γύρω από αυτά τα θέματα, στις εφημερίδες εκφράζεται συχνά ένας εναλλακτικός λόγος που διατυπώνει σοβαρές επιφυλάξεις ως προς αυτές τις "εκσυγχρονιστικές" παραδοχές, συνδυάζοντας στοιχεία "οικολογικής", "μαρξιστικής" αλλά και "φιλελεύθερης" θεωρίας ταυτόχρονα. Αν και η διερεύνηση τέτοιων αντιλήψεων, υπερβαίνει τα όρια της εργασίας μας, επισημαίνουμε δύο πράγματα: ότι κατ' αρχάς ο ιδεολογικός ανταγωνισμός μεταξύ των διαφορετικών προσεγγίσεων είναι άνισος σε βάρος πάντα των εναλλακτικών απόψεων και δεύτερον ότι και στον εναλλακτικό λόγο συνήθως, υιοθετείται μια απλοϊκή παράσταση του κόσμου μέσω της αξιολογικής διχοτόμησης καλό/κακό και την αναγωγή της έννοιας της συνεχούς και γραμμικής προόδου σε λογική της ανθρώπινης ιστορίας.

Το φύλο στον αθηναϊκό Τύπο

Όπως τονίσαμε στο κεφ. 12, η θεματική ανάλυση μάς δίνει ελάχιστα ποσοτικά στοιχεία ως προς τον προσδιορισμό της έννοιας "φύλο", την καταγωγή του φαινομένου του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και όλων των συναφών θεμάτων (διαφορές των φύλων, βιολογία κλπ). Εντούτοις, η μηδαμινή στατιστική συχνότητα των συναφών θεμάτων στο ρητό επίπεδο του λόγου, πιστεύουμε, καταδείχτηκε ότι είναι απόλυτα "φυσιολογική" και "αναμενόμενη" ακριβώς γιατί παραπέμπει στον *εξ ορισμού* προσδιορισμό τους στο λανθάνον επίπεδο του λόγου.

Το φαινόμενο αυτό παίρνει τελείως ιδιαίτερη μορφή στην περίπτωση του ημερήσιου αθηναϊκού Τύπου, μέσω του τρόπου που υλοποιούνται οι συλλογικές παραστάσεις του φύλου σε συγκεκριμένες πρακτικές και μηχανισμούς κατασκευής των ειδήσεων. Όπως κατέδειξε η σημειολογική ανάλυση, το ίδιο το γλωσσικό ιδίωμα του αθηναϊκού Τύπου (παραγ. 19.1.1) σε συνδυασμό με τις σελιδοποιητικές και θεματογραφικές επιλογές (παραγ. 19.1.2) , αποδίδει στις γυναίκες μια σειρά ιδιοτήτων, ενδιαφερόντων, χαρακτηριστικών, ρόλων, θέσεων κλπ που τελικά τις καθολικοποιεί και τις συγκροτεί σε ξεχωριστή (από τους άνδρες), ενιαία και "φυσική" κατηγορία ("η Γυναίκα"). Μπορούμε δε να υποθέσουμε ότι, μέσα από την ισοπέδωση των *μορφών* που παίρνει η σχέση των γυναικών και των ανδρών σε μια μοναδική (ο Άνδρας και η Γυναίκα), υπάρχει η τάση να επανέρχεται η έννοια του βιολογικού προσδιορισμού και ν' ακυρώνεται η κοινωνική διάσταση του φύλου, γεγονός που ενισχύεται, όπως είδαμε, από τη συνεχή ταύτιση μεταξύ βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας (κεφ. 14, παραγ. 14.6). Μ' αυτήν την έννοια, εκτιμούμε ότι κάθε διαχωρισμός φαίνεται να παραπέμπει σε αντιθετικές, "εγγενείς" ιδιότητες των φύλων και να στηρίζεται σε μια *μη διατυπωμένη* θεωρία "βιολογικού" ή "κοινωνικού" (που όμως μετατρέπεται και πάλι σε "φυσικό") προσδιορισμού, όπου η ασάφεια του αντικειμένου "γυναικείο" φύλο μετασχηματίζεται σε φυσική τάξη πραγμάτων. Μ' άλλα λόγια, ακόμα κι αν η *λογική* πίσω από τη διαφοροποίηση των φύλων δεν εκφράζεται πάντοτε ρητά, **οι μη αναγώγιμες διαφορές των φύλων** και η παραδοχή ότι οι γυναίκες είναι ξεχωριστές και διαφορετικές και, επειδή **στο πολιτισμικό πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών δεν υπάρχει διαφορά που να μην ερμηνεύεται ως αξιολογική διαφορά άρα ως ιεραρχία**, κατά συνέπεια, άνισες από τους

άνδρες και μοιράζονται μια κοινή ουσία που υπερβαίνει τις μεταξύ τους διαφορές, δεν παύουν ποτέ να αποτελούν δομικό στοιχείο του συνολικού περιεχομένου των εφημερίδων, του συγκεκριμένου corpus καθώς και της κάθε μονάδας συμφραζομένων χωριστά. Θα μπορούσαμε μάλιστα να συμπεράνουμε, ότι η "θεωρία" του βιολογικού προσδιορισμού των φύλων και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας είναι βασική προϋπόθεση του λόγου του αθηναϊκού Τύπου, τόσο βασική που τελικά μένει "αφανής" και επισημαίνεται μόνο θρυμματισμένη και ελλειπτική στο corpus ανάλυσης. Αυτά τα στοιχεία, αποτελούν μια πρώτη ένδειξη ότι,

"ο βιολογικός ή γενετικός νατουραλισμός δεν είναι ο μόνος τρόπος να αποδοθούν οι ανθρώπινες συμπεριφορές και οι κοινωνικές εντάξεις σε φυσικά ή βιολογικά αίτια... και ο πολιτισμός μπορεί να λειτουργεί σα φύση, ιδιαίτερα σαν a priori τρόπος να εγκλειστούν τα άτομα και οι ομάδες σε μια γενεολογία, σε προσδιορισμούς μιας ανέκαθεν αμετάλλαχτης και αδιαμφισβήτητης καταγωγής" (Balibar, 1991:37-38).

Ανδρικό/γυναικείο, δημόσιο/ιδιωτικό

Η κατασκευή του φύλου και η κατασκευή των σχέσεων ανδρών και γυναικών ως σημειωτικού συστήματος, ενός συστήματος νοήματος δηλαδή που βασίζεται στη διαφορά, με την έννοια ότι αναπαριστά ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων που ταξινομεί τους άνδρες και τις γυναίκες ως διαφορετικές κατηγορίες, είτε στο ρητό επίπεδο του λόγου είτε ως δομικό στοιχείο του περιεχομένου του αθηναϊκού Τύπου, έχει δύο αλληλένδετες ιδεολογικές "συνέπειες": α) τη διάκριση μεταξύ ανδρικού και γυναικείου κόσμου και την ταύτισή της με τη διάκριση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας και, β) μια συνεχή πράξη ιεράρχησής των όρων των δύο αυτών διαζευτικών κατηγοριών.

Όπως είδαμε, οι διακρίσεις ανδρικό/γυναικείο, δημόσιο/ιδιωτικό και η συνεπαγόμενη, κατά κανόνα, αξιολογική προτεραιότητα του πρώτου όρου παρατηρήθηκαν τόσο στις σελιδοποιητικές και θεματογραφικές επιλογές των αθηναϊκών εφημερίδων όσο και σε πολλά θέματα της θεματικής ανάλυσης (κεφ. 12 και 13). Εγιναν, όμως ιδιαίτερα σαφείς στη σημειολογική ανάλυση μεμονωμένων δημοσιευμάτων (κεφ. 19).

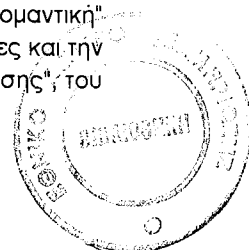
Κατά τη θεματική ανάλυση, παρ' όλο που η διαφοροποίηση των φύλων αντιδιαστέλλεται ρητά από την ιεράρχηση αφού γίνεται πάραυτα αποδεκτό ότι οι

(βιολογικές) διαφορές των φύλων δεν συνεπάγονται ανισότητα (Πίνακας 2.3), πολλά θέματα εκφράζουν την υπεροχή του δημόσιου (ανδρικού) κόσμου και την καθυπόταξη του ιδιωτικού (γυναικείου). Και μολονότι, πολλές φορές, υπάρχει ένας ιδεολογικός "διχασμός" των εφημερίδων ανάμεσα σε αντιφατικές αναπαραστάσεις του ιδιωτικού, αφού δεν λείπουν στοιχεία που αναπαράγουν μια "αντισταθμιστική" μυθολογία για την ιδιωτική ζωή, ως χώρου της προσωπικής ικανοποίησης και της ατομικής πληρότητας επενδυμένου με συναισθηματικές συνεκφάνσεις ("ο έρωτας", "το παιδί", "το σπιτικό")⁶, η αξιολογική προτεραιότητα του "ανδρικού" προτύπου και της δημόσιας σφαίρας είναι αναμφισβήτητη.

Σ' ό,τι αφορά τα πορίσματα της σημειολογικής ανάλυσης μεμονωμένων δημοσιευμάτων, είδαμε ότι, στο λόγο του αθηναϊκού Τύπου, κυριαρχεί ένα διχοτομικό σύστημα που περιστρέφεται γύρω από τη διάκριση ανάμεσα στα φύλα, δηλαδή γύρω από τον άξονα αρσενικό:θηλυκό ο οποίος αρθρώνει και οργανώνει σε επίπεδο ιδεολογίας το σύνολο των υπόλοιπων διχοτομιών που συναντάμε στα δημοσιεύματα. Επίσης είδαμε ότι η διάκριση μεταξύ των φύλων ταυτίζεται με τη διχοτόμηση μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας ή "οικογένειας/μητρότητας" και "εργασίας". Κατά κανόνα, στο συνδηλωτικό επίπεδο του λόγου η αντίθεση αρσενικό:θηλυκό είναι μια αντίθεση της οποίας η διπολικότητα είναι αναμφισβήτητη και αδιαπραγμάτευτη γιατί θεμελιώνεται στη "Φύση". Όταν, λοιπόν, η αντιστροφή ιδιοτήτων, λειτουργιών, χώρων, συμπεριφορών, θέσεων κλπ γυναικών ή/και ανδρών σημασιοδοτείται ως "παραβίαση" ή "αντιστροφή" του νοήματος αυτής της βασικής διχοτομίας (αρσενικό:θηλυκό), όταν δηλαδή, μέσω της αντιστροφής διάφορων διαζευτικών κατηγοριών, τίθεται σ' αμφισβήτηση η κατά φύλο ταυτότητα (θηλυκότητα ή/και ανδρισμός) και ο "παραδοσιακός" κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας, είτε η "παραβίαση" σημασιοδοτείται ως γελοιότητα, ως "αστειο", και αποτελεί τη βάση ενός "soft" δημοσιεύματος, είτε ως κοινωνική απειλή, δηλαδή "μη φυσιολογική", "προκαλώντας" αμηχανία, άγχος ή εχθρότητα. Μ' αυτόν τον τρόπο, ο αθηναϊκός Τύπος νοηματοδοτεί μια συνεχή πράξη διάκρισης των δύο φύλων και επιβεβαίωσης του αυστηρού διαχωρισμού του ανδρικού (έξω) και του γυναικείου (μέσα) κόσμου και των δραστηριοτήτων τους

---

6. Αυτές οι αντιφατικές αναπαραστάσεις του ιδιωτικού καταδεικνύουν, όπως τονίστηκε στην εμπειρική εργασία, την πολύπλοκη σχέση που διατηρεί ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου με την κυρίαρχη ιδεολογία που, διηρημένος ανάμεσα στο "ορθολογικό" αστικό πνεύμα και τη "ρομαντική" κοσμοαντίληψη, απ' τη μια εκφράζει τη ακράδαντη πίστη του στις αναπτυξιακές διαδικασίες και την οικονομική πρόοδο και απ' την άλλη στιγματίζει τις διαλυτικές συνέπειες της "εκβιομηχάνισης", του "εκσυγχρονισμού" και της ανάπτυξης των σύγχρονων (καπιταλιστικών) χωρών.

και αφετέρου καταγράφει μια διαδικασία συνεχούς ιεράρχησης αυτών των ταξινομήσεων.

Στην πραγματικότητα, η λεπτομερέστερη διερεύνηση αυτής της διαδικασίας, ανέδειξε ότι, κατά κανόνα, η "καινοτόμος" επαγγελματική ή άλλη δραστηριότητα των γυναικών (πχ αθλητισμός) αξιολογείται αρνητικά και αποτελεί στοιχείο "παρέκκλισης", "χλευασμού" ή "απαγόρευσης", *μόνον και εφόσον συνδέεται με τον κίνδυνο της απώλειας των κατά φύλο διαφοροποιήσεων ή/και της ανατροπής του κατά φύλο καταμερισμού στην οικογένεια*. Μ' άλλα λόγια, στην πλειοψηφία των δημοσιευμάτων η κοινωνική παρουσία των γυναικών δεν "απορρίπτεται" για λόγους ενδογενείς (αν και υπάρχουν και τέτοιες περιπτώσεις) αλλά γιατί παίρνει θέση σ' ένα σύστημα σημασιών που ενέχει την απουσία της κατά φύλο ταυτότητας και την άρνηση του "φυσικού" ρόλου των γυναικών (θηλυκότητα/μητρότητα) που θεωρείται ότι συνεπάγεται την απώλεια της φυσικής ισορροπίας της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Αντίθετα, όταν η ένταξη των γυναικών στο "ανδρική" σφαίρα δεν θέτει σ' αμφισβήτηση τις γυναικείες ιδιότητες και την κοινωνική μητρότητα, όταν δηλαδή δεν αμφισβητείται η διαφοροποίηση των φύλων, τότε η παρουσία των γυναικών και στις δύο σφαίρες θεωρείται, όχι απλώς θεμιτή, αλλά επιβεβλημένη.

Με σημειολογικούς όρους αυτό σημαίνει ότι σε αρκετά δημοσιεύματα, εφόσον μείνει αμετάλλαχτος ο πυρήνας του μυθολογικού συστήματος των κατά φύλο ταυτοτήτων, δηλαδή η ιδεολογία που εδράζεται στον εκθειασμό της διαφοράς ανδρών και γυναικών (ανδρισμός/θηλυκότητα), είναι δυνατόν πολλές δυαδικές αντιθέσεις που συνδέονται με αυτόν να συγκροτούνται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μην ισχύει η απόλυτη διχοτόμησή τους. Ετσι, ενώ κανονικά στον αθηναϊκό Τύπο οι διάφορες δυαδικές αντιθέσεις, ως μετασχηματισμοί της θεμελιώδους αντίθεσης αρσενικό:θηλυκό, είναι με τέτοιο τρόπο συσχετισμένες ώστε να καθιστούν μη "κανονικά" τα όρια μεταξύ των όρων των αντιθέσεων (δηλαδή κάθε όρο που δεν ταιριάζει με τη διχοτομική αντίθεση), υπάρχουν συχνά περιπτώσεις όπου η απόλυτη διπολικότητα των όρων παραβιάζεται "νόμιμα" και έχουμε άρση της αντινομίας με κάποιο είδος διαμεσολάβησης ή υποκατάστασης (πχ δημόσιο:ιδιωτικό αλλά επίσης συγκερασμός ιδιωτικού και δημοσίου, εργασία:οικογένεια [ή/και θηλυκότητα] αλλά επίσης συγκερασμός εργασίας και οικογένειας [ή/και θηλυκότητας]).

Κατά συνέπεια, ακόμα και αν λάβουμε υπόψη μας την ικανότητα των ανδρικών και

γυναικείων στερεοτύπων να ποικίλουν στον αθηναϊκό Τύπο, ή ότι υπάρχουν δημοσιεύματα που εκ πρώτης όψεως εμφανίζονται ως τελείως ασυμβίβαστα μεταξύ τους θέτοντας τη δημόσια παρουσία ή απουσία των γυναικών άλλοτε αρνητικά και άλλοτε θετικά, έτσι ώστε η συνύπαρξή τους σ' ένα λόγο για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας να φαίνεται ότι δημιουργεί μια αξεπέραστη αντίφαση, τελικά νομίζουμε ότι από την "αντίθεση" αυτή γεννιέται ένα σύστημα το οποίο δομεί πολύπλοκους και σύνθετους όρους (θηλυκότητα και εργασία, δημόσιο και ιδιωτικό, δημόσια παρουσία και διαφοροποίηση των φύλων κλπ) και επιτρέπει να επανεισαχθεί η πιθανότητα ενός "συνεκτικού" ιδεολογικού λόγου πάνω στα φύλα **στο πλαίσιο όμως που οριοθετεί πάντα ο κανόνας μιας χωρίς προϋποθέσεις διατήρησης των κατά φύλο ταυτοτήτων** όπως αυτές είναι (ή θα έπρεπε να μείνουν) με όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους..

Οικογενειακή δομή - μητρότητα

Παρ' όλο που η αξιολογική και στατιστική προτεραιότητα του δημοσίου στον αθηναϊκό Τύπο είναι αναμφισβήτητη, τα ζητήματα που άπτονται των κύριων θεσμών του ιδιωτικού (οικογένεια και μητρότητα), όπως ήδη τονίσαμε, κατέχουν μια ιδιαίτερα υψηλή θέση στην ιεραρχική κλίμακα αξιών του συγκεκριμένου corpus.

Όπως προέκυψε από την ανάλυση των σχετικών κατηγοριών (κεφ. 14), κυριαρχεί η αντίληψη ότι στις σύγχρονες οικογένειες, επικρατεί ακόμα ένας μάλλον "παραδοσιακός" ως επί το πλείστον κατά φύλο καταμερισμός ρόλων και δραστηριοτήτων. Παράλληλα, παρατηρήσαμε ότι διατυπώνεται ένας πολύμορφος λόγος γεμάτος διχογνωμίες ως προς την αξιολόγηση των διάφορων τύπων οικογενειακής δομής και γίνεται συστηματικά επίκληση σ' ένα ευρύ φάσμα αλληλοσυμπληρούμενων και αλληλοκαλυπτόμενων επιχειρημάτων προκειμένου να τεκμηριωθεί κάθε άποψη.

Εκ πρώτης τουλάχιστον άποψης φαίνεται, λοιπόν, ότι ο αθηναϊκός Τύπος "αντανακλά" την πραγματικότητα, με την έννοια ότι η εικόνα που προβάλλουν οι εφημερίδες, ανταποκρίνεται κατά μεγάλο ποσοστό στα ευρήματα των σύγχρονων εμπειρικών ερευνών ως προς τον κυρίαρχο ή μη τύπο οικογενειακής δομής αλλά και ως προς την έλλειψη ομοφωνίας σχετικά με τις κοινωνικές στάσεις και

αντιλήψεις για τους διάφορους τύπους. Κατ' αρχάς, λοιπόν θα μπορούσαμε να αποδώσουμε τις διαφορετικές απόψεις και τα διαφορετικά πρότυπα στην ύπαρξη πολυφωνίας στον αθηναϊκό Τύπο.

Εντούτοις, όπως ήδη αναφέραμε (κεφ. 14), παρ' όλο που ο αθηναϊκός Τύπος δεν αποτυγχάνει ολοκληρωτικά να περιγράψει την "πραγματικότητα", ταυτίζοντας το νοικοκυριό (κοινωνικο-υλική βάση των οικιακών ομάδων που διαφέρουν ταξικά) με μια "μέση" πυρηνική οικογένεια ως *πρότυπο* ενός ιδιωτικοποιημένου και απομονωμένου χώρου, περιορίζεται στο δεδομένο της ύπαρξης μιας παραδοσιακής ή σύγχρονης "πυρηνικής" οικογένειας που αποτελείται από τους δύο ισότιμους ή ανισότιμους ως προς τους ρόλους συζύγους και τα παιδιά τους και η οποία παραμένει αναλλοίωτη από τη σύστασή της μέχρι τη λύσή της. Μ' αυτόν τον τρόπο, συγκροτείται και αναπαράγεται μια συγκεκριμένη ιδεολογική αντίληψη για τον κατά φύλο καταμερισμό: κατ' αρχάς τα ζητήματα που αφορούν το θεσμό του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στον ιδιωτικό χώρο αντιμετωπίζονται αποκλειστικά κάτω από το πρίσμα ενός παιδοκεντρικού οικογενειακού τύπου (που θεωρείται ότι στατιστικά υπερτερεί στις σύγχρονες κοινωνίες), κατατάσσοντας τα υπόλοιπα σχήματα οργάνωσης της ιδιωτικής ζωής στο χώρο της κοινωνικής απόκλισης. Δεύτερον, αγνοούνται όλα τα ζητήματα που σχετίζονται με την αλλαγή σύνθεσης και μορφής και τις φάσεις του κύκλου ζωής της οικογενειακής ομάδας ή των ατόμων που ανήκουν σ' αυτήν και ιδιαίτερα του "οικογενειακού κύκλου ζωής" των γυναικών καθώς και της επίδρασης που μπορούν να έχουν αυτές οι φάσεις στην οικογενειακή δομή. Επίσης, με τον τρόπο που οι γυναίκες "κατασκευάζονται" ως ενιαία και φυσική κατηγορία αποσιωπάται το γεγονός ότι ο "ρόλος" των γυναικών ως συζύγων και μητέρων δεν αφορά όλες τις γυναίκες ή ποικίλλει με τις κοινωνικο-οικονομικές ή/και δημογραφικές κατηγορίες που συνεπάγονται διαφορετικούς κύκλους ζωής και διαφορετικούς ρόλους (Μουσούρου (1985α:37). Μ' αυτόν τον τρόπο, συσκοτίζονται οι πολύπλοκες σχέσεις φύλων, κοινωνικών τάξεων και οικογενειακής δομής, οι δεσμοί μεταξύ οικογενειών και ευρέος δικτύου συγγενών, οικονομίας, κράτους και οικογένειας, αγνοούνται οι πιθανές ή πραγματικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών κλπ. Τέλος, δεν παρουσιάζεται ποτέ το θεμελιακό πρόβλημα της σύγκρουσης και της οικειοποίησης, η οικογενειακή καταπίεση είτε είναι ανύπαρκτη, είτε ζήτημα προσωπικής διευθέτησης, ενώ οι σχέσεις των δύο φύλων δεν γίνονται ποτέ αντιληπτές ως σχέσεις κυριαρχίας. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι μάλλον λογικό να παρακάμπτονται πολύτιμες διαστάσεις του ζητήματος της

οικογενειακής δομής όπως για παράδειγμα η σχέση της διαπραγματευτικής ικανότητας των συζύγων με την κατανομή "θέσεων" και "ρόλων" σ' ό,τι αφορά κυρίως την οικιακή εργασία και τη φροντίδα των παιδιών. Τα ζητήματα εξουσίας μεταξύ των φύλων αποτελούν, κατά κανόνα, τον πυρήνα σε δημοσιεύματα που αναφέρονται στη σεξουαλικότητα, ενεργοποιώντας όλα τα στερεότυπα για τη κρυφή δύναμη που ασκεί το γυναικείο φύλο πάνω στο ανδρικό ή τις αντίστοιχες απόψεις περί ανδρικής επιθετικότητας και γυναικείας παθητικότητας.

Εκτιμούμε ότι αυτού του τύπου οι συλλογιστικές, αγνοώντας την ιστορικότητα και την πολυπλοκότητα των μορφών οργάνωσης της ιδιωτικής ή οικογενειακής ζωής και των ζητημάτων του καταμερισμού της εργασίας, απολυτοποιούν κάποιες υπαρκτές τάσεις, υποβαθμίζοντας την πολυμορφία και αντιφατικότητα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών. Συγκεκριμένα, οι εφημερίδες καθιερώνοντας τη *"μέση οικογένεια* σαν τη γενικά αποδεκτή και κατά κανόνα υπαρκτή μορφή ιδιωτικών σχέσεων και ταυτίζοντας την ταυτόχρονα με την *ιδανική* οικογένεια στην οποία οφείλουν να συμμορφώνονται όλοι και την *κανονική* όπου κάθε άλλο σχήμα είναι αν όχι παθολογικό τουλάχιστον οριακό" (Μουσούρου, 1989:10), προβάλλουν τελικά μια έννοια της οικογένειας ως απόλυτης και αιώνιας ηθικής αξίας και όχι ως μεταβαλλόμενης κοινωνικής σχέσης. Έτσι, με τρόπο λανθάνοντα, επανέρχεται η πεποίθηση ότι υπάρχει ή μάλλον *οφείλει* να υπάρχει πράγματι ένας ενιαίος αιωνίως άφθαρτος θεσμός, η "Οικογένεια". Μ' αυτό τον τρόπο, οποιαδήποτε κριτική προσέγγιση του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στην ιδιωτική ζωή των ανθρώπων ακυρώνεται, αφού συσκοτίζεται ότι η "οικογένεια" είναι πάντα ιστορικά σχετική και ιδεολογικά καθορισμένη και δεν μπορεί να εννοηθεί αποσπασμένη από το ευρύ φάσμα λειτουργιών που επιτελεί στις σύγχρονες καπιταλιστικές χώρες.

Παράλληλα, κατά ένα "παράδοξο" αλλά "αναμενόμενο" θα λέγαμε τρόπο, το εύρος των απόψεων για ζητήματα σχετικά με τη μητρότητα (ορισμός μητρότητας, σχέση των γυναικών με μητρότητα, έλεγχος και προγραμματισμός των γεννήσεων, ταύτιση βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας) εμφανίζεται *εξ αρχής* πολύ στενό. Συγκεκριμένα, ο μετασχηματισμός των γυναικών από βιολογικά όντα (γεννούν) σε κοινωνικά όντα (ανατρέφουν παιδιά) συνιστά γεγονός που συνήθως δε χρήζει ανάλυσης. Ακόμα και όταν αναγνωρίζεται ότι η μητρότητα συνιστά κοινωνική λειτουργία και όχι μόνο βιολογικό φαινόμενο, σχεδόν ποτέ δεν αμφισβητείται η ταύτιση της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας (η οποία σε τελική ανάλυση

αναφέρεται στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας *en γενει*), ή σπάνια η αμφιβήτηση αυτή γίνεται αντιληπτή ως απελευθερωτικός όρος για τις σχέσεις των δύο φύλων. Αντίθετα, κατά κανόνα θεωρείται ότι η αμφισβήτησή της έχει (ή θα είχε) καταστροφικές συνέπειες για την οικογένεια, το έθνος, την ψυχική ισορροπία των ενηλίκων ή τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Πράγματι, αν η συζήτηση για την οικογενειακή δομή εμφανίζεται, κατ' αρχάς τουλάχιστον, πολύμορφη και αντιφατική, αν διαφαίνεται ότι στη συντριπτική πλειοψηφία των δημοσιευμάτων του αθηναϊκού Τύπου το παλιό πρότυπο της μητέρας - νοικοκυράς, σύμφωνα με το οποίο ήταν ανεπίτρεπτο μια παντρεμένη γυναίκα "να δουλεύει έξω από το σπίτι", τείνει να εγκαταλειφθεί, σήμερα οποιαδήποτε δραστηριότητα των γυναικών στη δημόσια σφαίρα αναγνωρίζεται ως θετική ή έστω αναγκαία μόνο υπό την προϋπόθεση να είναι συμβατή με τις "υποχρεώσεις" τους και τις "ιδιότητές" τους, κυρίως σε ό,τι αφορά την ανατροφή των παιδιών. Ακριβώς εδώ εντοπίζεται ένα από τα στοιχεία της θεμελιώδους αντίφασης που καθορίζει το corpus ανάλυσης: ακόμα και όταν υιοθετείται η άποψη του σύγχρονου κατά φύλο καταμερισμού στη οικογένεια δεν αμφισβητείται σχεδόν ποτέ το υπόβαθρό του, δηλαδή η απόδοση στις γυναίκες της ευθύνης και της φροντίδας των παιδιών. Παράλληλα, σπάνια το νοικοκυριό αποσυνδέεται από τη μητρότητα: η βιολογική αναπαραγωγή, συσχετίζεται αναπόφευκτα με τη μητρότητα ("τη φροντίδα των παιδιών") που με τη σειρά της συναρτάται "αυτονόητα" με τις "δουλειές του σπιτιού". Μ' αυτήν την έννοια οι γυναίκες θεωρούνται πάντα υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών και την οικιακή εργασία και επιπλέον, στην επιτέλεση των "καθηκόντων" αυτών, προσδίδεται μια "ηθική" διάσταση βαρύνουσας σημασίας. Η ερμηνεία αυτών των δύο "αυτόματων" συσχετισμών εμφανίζεται περιττή και όλος ο προβληματισμός αρχίζει και τελειώνει στην "αναπόφευκτη μοίρα" των γυναικών. Η επιχειρηματολογία των δημοσιευμάτων δημιουργεί ακριβώς μια αξεπέραστη σύγχυση μεταξύ των δύο εννοιών της μητρότητας, της ευρείας κοινωνικής και της στενής βιολογικής (η οποία περικλείει ένα μόνο μικρό κομμάτι από το νόημα της μητρότητας στις σύγχρονες κοινωνίες) και τελικά συμβάλλει στη διατήρηση του μύθου ότι η κοινωνική μητρότητα συνιστά μια βιολογική πραγματικότητα και όχι μια πολιτικά δομημένη αναγκαιότητα.

Μ' αυτήν την έννοια, για άλλη μια φορά οι ρόλοι προδιαγράφονται σύμφωνα με τη φυσική τάξη πραγμάτων, ανάλογοι με τους πανίσχυρους νόμους της φύσης, πέρα και έξω από τις κοινωνικές συνθήκες με πλαίσιο αναφοράς διαχρονικά σύμβολα και γίνεται παραδεκτό ότι η γυναικεία φύση αποτελεί τον σταθερό πυρήνα της

γυναικείας ύπαρξης σε όλες τις ομάδες, κοινωνίες ή κοινωνικούς σχηματισμούς. Η ιδεολογική κατάληξη τέτοιων δημοσιευμάτων είναι πλέον σαφής: η βιολογία, η ανατομία και κοινωνική ύπαρξη είναι άρρηκτα δεμένες ενώνοντας με μια μοναδική γραμμή το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον (Κονδύλη, 1987).

Ισότητα των δύο φύλων

Η αμφισβήτηση του αυτονόητου χαρακτήρα της γυναικείας κατωτερότητας και η προβολή της ισότητας ως θεμελιακής συνιστώσας των ιδανικών κατά φύλο σχέσεων αποτελεί τη βασική παραδοχή που καθορίζει όλο το έκδηλο περιεχόμενο του corpus. Εντούτοις, ο λόγος της ισότητας των δύο φύλων, παρά την καθολική του κυριαρχία στις αθηναϊκές εφημερίδες, κάθε άλλο παρά σαφής είναι. Ως κυριότερες "προσεγγίσεις" του ζητήματος της ισότητας των δύο φύλων, καταγράψαμε:

- την "ισονομιστική" προσέγγιση που απαιτεί την καταστατική ισοπολιτεία ανδρών και γυναικών και τη διασφάλιση της ισότητας ευκαιριών χωρίς να έρχεται σε ρήξη με την αντίληψη για το φυσικό προορισμό των γυναικών,
- την προσέγγιση της "κοινωνικής ισότητας" η οποία εκκινεί από την παραδοχή της αντίθεσης μεταξύ καταστατικής ισοπολιτείας (ισονομίας) και της διαπιστωμένης κοινωνικής ανισότητας και, θεωρώντας την "κοινωνία" υπεύθυνη για τις ανισότητες, διεκδικεί τη μεταρρύθμιση των θεσμικών μορφών που τις παράγουν (παρέμβαση του κράτους πρόνοιας, καταπολέμηση των προκαταλήψεων, "ισότιμο μοίρασμα ευθυνών" κλπ), και τέλος,
- την προσέγγιση που δίνει έμφαση στους "παραδοσιακούς" ρόλους των δύο φύλων και διεκδικεί ρητά την "ισότητα στη διαφορά".

Οι προσεγγίσεις αυτές αποτελούν, ως επί το πλείστον, απλοποιημένες μορφές των διάφορων ιστορικών φάσεων ή εκδοχών της φεμινιστικής αμφισβήτησης από το 19ο αιώνα έως σήμερα. Μολονότι η οπτική και οι διεκδικήσεις των τριών αυτών προσεγγίσεων διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους, όπως είδαμε (κεφ. 12), συνήθως συγχωνεύονται και αλληλοδιαπλέκονται δημιουργώντας μάλιστα μια ανυπέρβλητη σύγχυση στο περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου.

Εκείνο πάντως που έχει σημασία είναι ότι, ακόμα και στην προσέγγιση όπου οι ανισότητες θεωρούνται, έστω με τρόπο ιδιαίτερα απλουστευτικό, προϊόντα της κοινωνικής οργάνωσης και επισημαίνονται οι αδυναμίες και οι ανεπάρκειες της τυπικής ισότητας, το πρόταγμα της ισότητας των δύο φύλων δεν αποδεδειγμένο ποτέ από την κυρίαρχη νοηματοδότηση των διαφορών των φύλων (τον ορισμό της θηλυκότητας και του ανδρισμού και των απορρεόντων ταυτοτήτων) ή/και την ταύτιση της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας. Μ' αυτόν τον τρόπο, καμία προσέγγιση δεν καταφέρνει να υπερβεί τις αντιφάσεις των διχοτομήσεων ανδρικό/γυναικείο, δημόσιο/ιδιωτικό και τις συνεπαγόμενες ιεραρχήσεις τους. Μ' αυτήν την έννοια, το αίτημα της ισότητας στις αθηναϊκές εφημερίδες, εφόσον δεν αμφισβητεί τα θεμέλια της γυναικείας υποτέλειας, περιστρέφεται πάντα ρητά ή άρρητα γύρω από την πρόσβαση των γυναικών σε δραστηριότητες, κοινωνικά αγαθά και αξίες και τη διεύρυνση των "δικαιωμάτων" με την έννοια της εξίσωσης με το ανδρικό πρότυπο.

Συνεπώς, παρά την κυριαρχία ενός λόγου υπέρ της εξίσωσης των δύο φύλων, όπως διατυπώνεται στα περισσότερα δημοσιεύματα, η προβολή των διάφορων γυναικείων προτύπων σε αντιπαράθεση με τ' αντίστοιχα ανδρικά, άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα, δεν παύει να εκφράζει σε συμβολικό επίπεδο την υπεροχή του "ανδρικού" κόσμου και την καθυπόταξη του "γυναικείου", γεγονός που αποτελεί κατά την άποψή μας μια από τις βασικές συνιστώσες της αντιφατικής δομής του λόγου του αθηναϊκού Τύπου αποκαλύπτοντας τον απατηλό χαρακτήρα της "ισότητας στη διαφορά".

Αυτή η αντίφαση, νομίζουμε ότι αποτελεί μέρος της συνολικής *λογικής αντίφασης* μεταξύ ενός λόγου που απ' τη μια θεμελιώνεται στις μη αναγώγιμες ("βιολογικές") διαφορές των φύλων και από την άλλη τάσσεται απεριφραστα υπέρ της εξίσωσης των δύο φύλων σ' όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Για να κατανοήσουμε την ιδεολογική φύση αυτού του τύπου συλλογιστικής, πρέπει να αναζητήσουμε τις θεωρητικές προϋποθέσεις της προβληματικής του φιλελεύθερου φεμινισμού.

Όπως είδαμε, ο φιλελεύθερος φεμινισμός αναπτύσσεται ως αντίδραση στον αποκλεισμό των γυναικών από τα αστικά δικαιώματα (ατομική ελευθερία, ισότητα ενώπιον του νόμου, δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι, μόρφωση, απασχόληση κλπ) και απαιτεί ισότητα ευκαιριών για τις γυναίκες χωρίς να αμφισβητεί το βιολογικό προσδιορισμό των φύλων και τους "απορρέοντες" από αυτόν ρόλους

καθώς και τα όρια που θέτει η διχοτόμηση μεταξύ της δημόσιας (ανδρικής) και ιδιωτικής (γυναικείας) σφαίρας. Πιο συγκεκριμένα, ο φιλελεύθερος φεμινισμός επιχειρεί να επεκτείνει τις αντιλήψεις της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας για τον ορθολογικό και αυτόνομο (μεσοαστό) άνδρα, που προσδιορίζεται από το ρόλο του στη δημόσια σφαίρα (το επάγγελμά του), στις (μεσοαστές) γυναίκες και να τις εντάξει, ή να κάνει αποδεκτή την ένταξή τους, στη δημόσια σφαίρα χωρίς να αναλύει την πολιτική και ιδεολογική σημασία των διχοτομήσεων δημόσιο/ιδιωτικό - ανδρικό/γυναικείο.

Οι αντιλήψεις αυτές εκφράζονται χαρακτηριστικά στα δημοσιεύματα που αφορούν περιπτώσεις "επιτυχημένων" γυναικών (βλ. κεφ. 16 και παραγ. 19.2.3). Οπως είδαμε "επιτυχημένες" θεωρούνται οι γυναίκες εκείνες που έχουν την ικανότητα να συνταιριάζουν με επιτυχία δύο αντιφατικά σύνολα χαρακτηριστικών: απ' την μια πλευρά, έχουν την ικανότητα να επιτελούν στο ακέραιο τα "γυναικεία" τους "καθήκοντα" (θηλυκότητα ή μητρότητα) και να δίνουν προτεραιότητα στην οικογενειακή ζωή (ανατροφή των παιδιών) ενώ διατηρούν πάντα τις γυναικείες ιδιότητές τους, και απ' την άλλη πλευρά, αναπτύσσουν όλα τα (ανδρικά) χαρακτηριστικά που απαιτούνται από τις δομές του δημόσιου χώρου προκειμένου να ξεπεράσουν το φράγμα του φύλου τους, να προωθηθούν και να ανέλθουν την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας.

Από αυτήν την άποψη, απ' τη μια πλευρά λογικά προτείνεται στις γυναίκες να υιοθετήσουν ότι τυπικά είναι "ανδρικό" σε βάρος όλων των άλλων δραστηριοτήτων και να έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα προκειμένου να ανταγωνιστούν τους άνδρες με ίσους όρους (ευφυΐα, φιλοδοξία, εγωϊσμός, καινοτομία, αυτονομία, δύναμη επιβολής, κυριαρχία, κύρος, υπεροχή, δυναμισμό, αποφασιστικότητα, μεθοδικότητα, επιθυμία επιτυχίας και διασφάλισης ατομικού συμφέροντος κλπ). Απ' την άλλη, ταυτόχρονα, μέσω της σημασίας και της ηθικής διάστασης που δίνεται στη μητρότητα και στην ευθύνη των γυναικών για την οικογένεια, οι εφημερίδες επιμένουν να αποδίδουν στις γυναίκες όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που αποτελούν, σύμφωνα με τη συλλογιστική τους, τον "αντίποδα" του "δημοσίου" (ή της "αγοράς"), χαρακτηριστικά που γι' αυτό το συγκεκριμένο σύστημα αξιών είναι ασήμαντα ή και ανώφελα για την επίτευξη της "προόδου" (ανθρώπινα αισθήματα, αγάπη, τρυφερότητα, ανιδιοτέλεια, προσφορά, ειλικρίνεια, κατανόηση, συντροφικότητα, αυτοθυσία, αυταπάρνηση, αδιαφορία για κέρδος, ανυστεροβουλία, επιείκεια, αφοσίωση στα παραδοσιακά ήθη και έθιμα κλπ).

Η σημαντικότερη συνέπεια αυτού του διχοτομικού συστήματος που κυριαρχεί και οργανώνει το λόγο των εφημερίδων είναι ότι η κοινωνική θέση των γυναικών ορίζεται πάντα ως ένταση μεταξύ δύο συστημάτων κανονιστικών προσδοκιών (ως μητέρες - σύζυγοι ή/και ως απασχολούμενες). Όπως είδαμε και στο θεωρητικό σκέλος, η "σύγκρουση των δύο ρόλων", εκτιμάται ότι δημιουργεί το φαινόμενο του "γυναικείου διλήμματος" που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες σήμερα, της επιλογής ανάμεσα στην απασχόληση και την οικογενειακή ζωή ή της συσσώρευσης και των δύο ταυτόχρονα. Ο κεντρικός άξονας της "διαμάχης" παραμένει η αναφορά στο δίλημμα "μέσα" ή "μέσα και έξω". Μ' αυτήν την έννοια, για τον αθηναϊκό Τύπο, το κύριο πρόβλημα δεν είναι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας αλλά η επιλογή των *γυναικών* μεταξύ της αποκλειστικής ενασχόλησής τους με την οικιακή εργασία και την ανατροφή των παιδιών ή του συνδυασμού αυτών των δραστηριοτήτων με την απασχόληση.

Απ' αυτήν την άποψη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η περιγραφή της "πραγματικότητάς" που επιχειρείται στον αθηναϊκό Τύπο δεν απέχει πολύ από τα ευρήματα των κοινωνιολογικών μελετών ως προς τις κυρίαρχες στάσεις και συμπεριφορές των δύο φύλων σχετικά με το ζήτημα των κατά φύλο "ρόλων" και γίνεται προσπάθεια αναπαραγωγής μια πιστής εικόνας αυτής της "αντικειμενικής" πραγματικότητας. Αυτό όμως που τελικά διαφοροποιεί το περιεχόμενο του Τύπου είναι ότι:

α) στις εφημερίδες, όπου η έννοιες εργασία/οικογένεια αποτελούν ζεύγος αντιθέτων και η οικιακή εργασία στην ουσία και στη συνολικότητά της εμφανίζεται ασυμβίβαστη με την εννοιολογική σύλληψη της ίδιας της εργασίας, όχι απλώς δεν αμφισβητείται η σημασιολογική τομή η οποία χωρίς ν' απορρίπτει τη λογική, την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητα των εννοιών αυτών καθεαυτών, τείνει να ταυτίσει την εργασία με την απασχόληση και προοπτικά με τη μισθωτή απασχόληση (βλ. Τσουκαλάς, 1986α:170), κάτι που έχει εντοπιστεί και σε πολλές θεωρητικές εννοιολογήσεις, αλλά *κυρίως* αναπαριστά την τάξη που εγκαθιδρύει ως αιώνια, αφού καθίσταται σαφές ότι οι έννοιες αυτές είναι "περιβεβλημένες με το κύρος του αυτονόητου, συχνότατα αυτοπροσδιορίζονται, χάρη σε ένα έλλειμμα ιστορικού μνημονικού, ως πάγιες και φυσικές μορφές έκφρασης κάθε οργανωμένης ανθρώπινης κοινότητας" (Μεταξόπουλος, 1992:101), δημιουργώντας τις ιδεολογικές και σημασιολογικές προϋποθέσεις, ώστε η ταύτιση αυτή να εμφανίζεται ως αναγκαία και λογικά αναπότρεπτη. Ετσι, χάρη σε

μια συνεχή διαδικασία φυσικοποίησης, η ένταση μεταξύ των "δύο ρόλων" των γυναικών τείνει να θεωρείται αναπόφευκτη, αφενός εξαιτίας της βιολογικής "μοίρας" των γυναικών και, αφετέρου εξαιτίας των αυξημένων αναγκών που δημιουργούν οι σύγχρονες "καταναλωτικές" κοινωνίες.

β) προβάλλονται ασταμάτητα ισχυρά κανονιστικά προτύπα τα οποία υποδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να επιλυθεί ή να ακυρωθεί το ζήτημα του "διπλού ρόλου". Κυρίαρχη είναι η αντίληψη ότι προέχει η εξασφάλιση μιας σταθερής ισορροπίας μεταξύ των "δύο ρόλων" και η απασχόληση των γυναικών *οφείλει* να συμβιβάζεται με το ρόλο τους στην οικογένεια εμφανιζόμενη ως "ρυθμιστής" των ενδο-οικογενειακών σχέσεων.

γ) πολύ συχνά το "δίλημμα" των γυναικών συνοψίζεται σε μια διαδικασία οδυνηρής επιλογής μεταξύ αυτονομίας (επαγγελματική σταδιοδρομία) και εξάρτησης (μητρότητα, οικογένεια), ελευθερίας (ανθρώπινη ανάγκη για ανεξαρτησία) και δέσμευσης (οικογενειακές υποχρεώσεις), ατομικής καταξίωσης (φιλοδοξία) και ψυχολογικής ωρίμανσης (χαρά της μητρότητας). Μ' αυτήν τη "στρατηγική" οι εφημερίδες περιγράφουν το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας ως ψυχολογικό - ατομικό πρόβλημα το οποίο ανάγεται στα αισθήματα των συγκεκριμένων ατόμων που "πρωταγωνιστούν" στα δημοσιεύματα και μετασχηματίζουν τα κοινωνικά ζητήματα της μητρότητας, της ανατροφής των παιδιών αλλά και της απασχόλησης σε "ψυχολογικές" διαδικασίες, μετατρέποντας τις όποιες μορφές αντίστασης ή αμφισβήτησης της νομιμότητας της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων σε διύποκειμενικές, μη - πολιτικές πράξεις που κατά συνέπεια ουδετεροποιούν όλες τις ενδεχόμενες ανατρεπτικές δυναμικές και αντιφάσεις.

Από το συνδυασμό αυτών των στοιχείων, νομίζουμε ότι αρχίζει να διαφαίνεται το είδος της ιδεολογικής κατάληξης (closure) που κυριαρχεί στον αθηναϊκό Τύπο. Κατ' αρχάς, ενώ σε ένα πρώτο επίπεδο φαίνεται ν' αναπαράγεται, έστω με τρόπο ελλειπτικό και απλουστευτικό, το κοινωνικό πρόβλημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και ιδιαίτερα το ζήτημα της επισυσσώρευσης απασχόλησης και οικογενειακής ζωής από τις γυναίκες, τελικά, αφενός ο "διπλός ρόλος" των γυναικών αναπαρίσταται κατά κανόνα ως πηγή συναισθηματικών και φυσικών εντάσεων και σπανιότερα ως δομικό στοιχείο αναπαραγωγής της θέσης υποτέλειας τους και αφετέρου, μέσω της προβολής των κανονιστικών προτύπων και των κυρίαρχων αξιών (οικογένεια, μητρότητα, "εργασία"), "εξαφανίζονται" αντι

να εκτίθενται οι αντιφάσεις, θωρακίζονται αντί να θρυμματίζονται οι βεβαιότητες. Διότι, αν συνδυάσουμε το λόγο της "μητρότητας ως αποκλειστικής ευθύνης των γυναικών" με το λόγο της "προόδου μέσω της ένταξης τους στη σφαίρα του δημόσιου" και αν συνυπολογίσουμε ότι στο κυρίαρχο κοινωνικό σύστημα αξιών ο δεύτερος κυριαρχεί και δομεί τον πρώτο, μπορούμε να υποθέσουμε ότι καμία "ανταποδοτική" μυθολογία για την ιδιωτική ζωή, για την αξία της μητρότητας, την ανατροφή των παιδιών και την ιδιαιτερότητα των γυναικών, δεν θα αντισταθμίσει πραγματικά το γεγονός ότι, ως προς τις γυναίκες, η απαιτούμενη και επιθυμητή κοινωνική ενσωμάτωση μέσω της ένταξής τους στο δημόσιο (κυρίως στην αγορά εργασίας), παρουσιάζεται κατά κανόνα σαν πρόοδος, χειραφέτηση, ανάπτυξη, κατάκτηση ή δικαίωση αγώνων. Αυτό συνεπάγεται ότι στο υπάρχον σύστημα αξιών η προτεραιότητα μεταξύ των δύο όρων του διχοτομικού σχήματος δημόσιο/ιδιωτικό, ανδρικό/γυναικείο, ακόμα και όταν ρητά απορρίπτεται, ισχύει πάντοτε. Το γεγονός αυτό μαρτυρά την τελική σύγκλιση του λόγου των εφημερίδων προς μια *υπαινικτική* αναδιατύπωση του σεξισμού όπως ορίστηκε στην εμπειρική εργασία (παραγ. 19.1) με βάση το λεξιλόγιο της "διαφοράς" των φύλων.

Τέλος, η μορφή που παίρνει στον αθηναϊκό Τύπο, η κατά κανόνα σημασιολογική εξίσωση του προτάγματος της ισότητας των φύλων με μια συγκεκριμένη μορφή φεμινιστικών διεκδικήσεων που συνδέονται με τη προσπάθεια γενίκευσης της φιλελεύθερης αντίληψης περί ίσων δικαιωμάτων και στις γυναίκες συσκοτίζει την πολυπλοκότητα του σύγχρονου φεμινιστικού λόγου και εκφράζει μια συνεχή πράξη οικειοποίησης των φεμινιστικών ιδεών στα πλαίσια ενός "αυθόρμητου" ή "κοινής λογικής" φεμινισμού ως εκδοχή του "κρατικού" φεμινισμού, "έτσι ώστε αντί για τις ιδέες του φεμινισμού αυτό που εντέλει διακινείται να είναι η ιδέα της ισότητας" (Αβδελά 1989α:8). Αν και "η διάχυση των ιδεών δεν είναι ποτέ αρνητική από μόνη της αφού εξασφαλίζει στις ιδέες του φεμινισμού πιο ευνοϊκό περιβάλλον για την ανάπτυξή τους" (Αβδελά 1989α:8), στον αθηναϊκό Τύπο οι ιδέες αυτές αλλάζουν και απλοποιούνται και με τη νομιμοποίησή τους μετατρέπονται σε κοινούς τόπους με συνέπεια να χάνουν το δυνάμει κριτικό και ανατρεπτικό τους χαρακτήρα (Παπαγιαννάκη & Φραγκουδάκη 1989:10).

Απασχόληση των γυναικών

Ένα άλλο στοιχείο, εξίσου σημαντικό, της κυρίαρχης συλλογιστικής του αθηναϊκού Τύπου ως προς τη θετική αξιολόγηση του δημοσίου, όπως προκύπτει από τα δεδομένα της εμπειρικής εργασίας, σχετίζεται με την παραδοχή ότι η είσοδος των γυναικών στην αγορά της εργασίας (θα) επιφέρει σταδιακά την εξίσωση των δύο φύλων. Όπως έχουμε αναλύσει εκτενώς στο θεωρητικό σκέλος της εργασίας, αυτή η "αισιόδοξη" φιλελεύθερη οπτική έχει ως αποτέλεσμα να αποσιωπάται το ιστορικό γεγονός ότι η πραγματική μαζική είσοδος των γυναικών στην απασχόληση πραγματοποιείται σε μια περίοδο όπου υπάρχει αυξημένη ανάγκη για φτηνή ανειδίκευτη εργασία ή/και όταν η ανεργία και η υποαπασχόληση καθίστανται δομικά στοιχεία της καπιταλιστικής οικονομίας, γεγονότα που επηρεάζουν αποφασιστικά την με ειδικούς όρους ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας και τις συνέπαγόμενες διακρίσεις σε βάρος τους.

Εξάλλου, όταν η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας συνιστά, σ' ένα γενικό και αφηρημένο επίπεδο, πρόοδο ή όρο χειραφέτισης και καταξίωσης, δεν συσκοτίζεται απλώς το γεγονός ότι ιστορικά οι συνέπειες της κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν ήταν διαφορετικές μόνο μεταξύ των ανδρών και των γυναικών, αλλά αγνοούνται οι διαφοροποιημένες μορφές της ένταξης των γυναικών στην αγορά εργασίας σε σχέση με την ταξική τους καταγωγή και θέση, τις ειδικές οικογενειακές ή ατομικές τροχιές, το μορφωτικό επίπεδό τους, τον αριθμό και την ηλικία των παιδιών κλπ (βλ. κεφ. 12 και 13). Με τον ίδιο τρόπο, οι υποθέσεις και οι σιωπηρές παραδοχές που διατρέχουν τις αντιλήψεις που υιοθετούνται από τον αθηναϊκό Τύπο, αδυνατούν να δουν ότι οι κατά φύλο ιεραρχικές σχέσεις είναι αποτέλεσμα των ίδιων των κοινωνικών δομών των σύγχρονων καπιταλιστικών χωρών και διαπλέκονται με τις παραγωγικές σχέσεις στο επίπεδο της ίδιας της διαδικασίας της εργασίας που αποτελούν πρωταρχικό στοιχείο στη δόμηση της ανισότητας. Έτσι, ο αθηναϊκός Τύπος όταν "επιδιώκει" να αποφανθεί γενικά για τη θετική αξία της απασχόλησης των γυναικών "αποσιωπά" διαδικασίες όπως η αύξηση της προσωρινής απασχόλησης σε βάρος πάντα της μόνιμης και συνεχούς απασχόλησης, η αποειδίκευση και υπερειδίκευση των εργαζομένων, η εισαγωγή της πληροφορικής και της αυτοματοποίησης με τεράστιες συνέπειες στην οργάνωση της εργασίας, η ιεραρχική κλίμακα σταδιοδρομίας και οι επαγγελματικές προοπτικές, η μεταβολή και ο επαναπροσδιορισμός του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας λόγω

μεταβολών στην τεχνολογία και την αναδιάρθρωση της διαδικασίας της εργασίας, η "προλεταριοποίηση" πολλών επαγγελμάτων και ο συσχετισμός της με την αύξηση της συμμετοχής των γυναικών. Με τον ίδιο τρόπο, αποσιωπάται το γεγονός ότι η απασχόληση των γυναικών χαρακτηρίζεται από περιορισμένες ευκαιρίες οικονομικής και κοινωνικής ανόδου, μικρότερες πιθανότητες ένταξης στην αγορά εργασίας, αστάθεια εργασίας, χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, έλλειψη συσσωρευμένης εμπειρίας εργασίας, συγκέντρωση σ' ορισμένες βιομηχανίες και επαγγελματικές θέσεις, χαμηλή ειδίκευση και χαμηλή αμοιβή σε σχέση με τους άνδρες. Επίσης, ότι οι συνεχείς αναδιρθρώσεις της παραγωγής, οδήγησαν σε ειδική ανάγκη επικουρικών εργαζομένων με αποτέλεσμα οι γυναίκες να συναντώνται πιο συχνά σε εργασίες συμβατές με τις "υποχρεώσεις" τους και τις "ιδιότητές" τους.

Με τον ίδιο τρόπο, η "κατάκτηση ανδρικών οχυρών" από τις γυναίκες λειτουργεί σχεδόν πάντα ως σύμβολο προόδου γιατί αγνοούνται οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες εμφάνισης και ανάπτυξης της σύγχρονης μορφής του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας που συναρτάται άμεσα με τις συνεχείς αναδιρθρώσεις και ανακατατάξεις στην αγορά εργασίας. Διότι, όπως είδαμε αναλυτικά στο θεωρητικό σκέλος (κεφ. 3), οι ιστορικές μελέτες της διαδικασίας της εργασίας και των επαγγελμάτων έχουν επανειλημμένως αναλύσει τους τρόπους με τους οποίους *μεταβάλλεται* ο ιεραρχικός κατά φύλο καταμερισμός σε κάθε νέα αναδιάρθρωση της παραγωγής μέσω του ακατάπαυστου επαναπροσδιορισμού των υποδιαιρέσεων και τη δημιουργία νέων επιπέδων ιεραρχίας όπου οι γυναίκες και οι άντρες μπορούν να μετακινούνται αλλά να διατηρούν τις αποστάσεις τους. Μ' αυτήν την έννοια, οποιοδήποτε επάγγελμα ή οποιαδήποτε θέση εργασίας μπορεί να αλλάξει ιστορικά από "γυναικεία" σε "ανδρική" και αντίθετα χωρίς αυτό να θέσει καθόλου σ' αμφισβήτηση την αρχή του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Κατά συνέπεια, μένοντας στην επιφάνεια των μεταβολών στην απασχόληση, ο αθηναϊκός Τύπος, αδυνατεί να "δει" ότι η "κατάκτηση των ανδρικών οχυρών" δεν συνιστά εξ ορισμού "πρόοδο", αφού μπορεί απλώς να σημαίνει υποβάθμιση του αντίστοιχου επαγγέλματος ή να υποδηλώνει την ύπαρξη μιας διαχειριστικής, προαγωγικής και μισθολογικής πολιτικής της εργατικής δύναμης ή/και ιδεολογικών και οργανωτικών μηχανισμών επαναπροσδιορισμού των εννοιών της "ανδρικής" ή "γυναικείας" εργασίας.

Αξιοκρατία

Το αίτημα της ισότητας, διαποτισμένο στο σύνολό του από την αναπτυξιακή ιδεολογία που εδραιώνεται στην παραδοχή ότι η κοινωνική ανισότητα θα εξαφανιστεί ως το λογικό επακόλουθο του εκσυγχρονισμού και της νομοτελειακής πορείας των κοινωνιών προς δημοκρατικότερες και δικαιότερες μορφές, έχει μια σημαντική ιδεολογική συνέπεια: με την προβολή της ισότητας ως διαδικασίας που αφορά είτε όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως είτε όλες τις γυναίκες ως ενιαία κατηγορία, αφήνονται αδιερεύνητες οι δομές της ταξικής ανισότητας, "συσκοτίζεται η πραγματικότητα των σχέσεων εξουσίας η οποία ελάχιστα μεταβάλλεται από την τυπική εξίσωση ανδρών και γυναικών" (Παντελίδου-Μαλούτα, 1988:205) και χάνεται η διάσταση της συνολικής κοινωνικής αμφισβήτησης. Η αντίληψη των φύλων ως ενιαίων κατηγοριών, αναφερόμενη σε μια φαινομενικά μη προβληματική και μονοσήμαντη κατά φύλο ταυτότητα (Παντελίδου-Μαλούτα, 1995:110), υποκρύπτει το γεγονός ότι τόσο οι γυναίκες όσο και οι άνδρες διαφοροποιούνται σε σχέση με την κοινωνική (ταξική) τους θέση έχοντας ετερόκλητα και αντικρουόμενα συμφέροντα και ουσιαστικές ανισότητες στο πλαίσιο του καπιταλισμού.

Ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας τέτοιων αντιλήψεων που δεν φτάνει ποτέ ως τις θεμελιακές δομές της κοινωνικής οργάνωσης ούτε στα θεμέλια της ανδρικής κυριαρχίας, σε συνδυασμό με την προβολή των σταθερών γυναικείων χαρακτηριστικών, επιτελεί έναν ιδιαίτερο νομιμοποιητικό ρόλο αφού στερεί τον κοινωνικό λόγο από οποιαδήποτε προσπάθεια πραγματικής κριτικής των υπάρχουσών κοινωνικών ανισοτήτων. Υπ' αυτούς τους όρους, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, από τη στιγμή που δεν διερευνώνται ούτε αμφισβητούνται οι κοινωνικές δομές των σύγχρονων κοινωνιών, ούτε κατανοούνται οι ιστορικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να μετασχηματίσουν την παρούσα κοινωνία ανισότητας, η προβολή στον αθηναϊκό Τύπο της ισότητας των φύλων ως κυρίαρχο κοινωνικό πρόταγμα, λειτουργεί ως δεικλίδα ασφαλείας υπέρ του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος. Και αυτό, κυρίως, γιατί η ιδεολογία της ισότητας επιτρέπει τη διαχείριση των αντιφάσεων χωρίς αναγκαστική αναφορά στο σύστημα οικονομικής και κοινωνικής ανισότητας που δομεί τις σύγχρονες κοινωνίες και που δεν αφορά μόνον το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και το σύστημα συμβολικής βίας που στηρίζει την υποτέλεια των γυναικών. Επιπλέον, επιτρέπει στον αθηναϊκό Τύπο να ασκεί ένα είδος κριτικής που περιορίζεται στην

επισήμανση της ανάγκης επιτάχυνσης των ρυθμών της αναπτυξιακής και εκσυγχρονιστικής διαδικασίας, αφήνοντας ανέπαφη την καπιταλιστική οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών και αδιαμφισβήτητο τον κατεξοχήν θεσμό που αναπαράγει την υποτέλεια των γυναικών, δηλαδή τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας ακόμη και με την πιο εξισωμένη μορφή του.

Κατ' αρχάς, οι παραδοχές που θεμελιώνουν το λόγο του αθηναϊκού Τύπου ως προς την κοινωνική στρωμάτωση, συνδυάζονται με την άποψη για συνεχείς δυνατότητες ανέλιξης στην κοινωνική κλίμακα κυρίως μέσω των προσωπικών ικανοτήτων του ατόμου. Παρ' όλο, λοιπόν, που η παραδοχή της ύπαρξης κοινωνικής ανισότητας και ιεραρχίας, η προσφυγή σε μια πολλαπλότητα αιτίων για την ερμηνεία της και η επίκληση στην επαναρθωτική παρέμβαση του κράτους πρόνοιας σηματοδοτούν το μεγαλύτερο τμήμα του corpus ανάλυσης και "υπονομεύουν", κατά κάποιο τρόπο, την απόλυτη πίστη στην ύπαρξη αξιοκρατίας, η εκ παραλλήλου προσφυγή στην αντίληψη ότι η κατάληψη μιας θέσης στις ανώτατες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας αποτελεί επιβράβευση των προσωπικών ικανοτήτων του ατόμου (βλ. κεφ. 16 και 19.2.3) και η ταυτόχρονη υιοθέτηση μιας "αισιόδοξης" οπτικής για τη γενική κατεύθυνση της κοινωνικής μεταβολής, μέσω της σταδιακής εξάλειψης των κοινωνικών ανισοτήτων, "επανεισάγουν" ασταμάτητα την πίστη στην ύπαρξη ενός "αξιοκρατικού" συστήματος. Το ιδανικό ότι ο άνθρωπος (η γυναίκα) ως οντότητα είναι αυτός που μετράει πέρα από τις βιολογικές διαφορές ή τις κοινωνικές συνθήκες και αποτελεί αποκλειστικό υπόλογο και κύριο υπεύθυνο για τη μορφή συμμετοχής του στην κοινωνία αποτελεί εδώ το κεντρικό ιδεολογικό μήνυμα.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η κοινωνική κινητικότητα νοηματοδοτείται όχι ως αποτέλεσμα των οικονομικο-κοινωνικών δομών αλλά των ιδιαίτερων ψυχοπνευματικών ικανοτήτων συγκεκριμένων γυναικών και, ακόμα και αν ρητά απορρίπτεται, λογικά συνεπάγεται ότι η κοινωνική "καθήλωση" είναι αποτέλεσμα της έλλειψης των ικανοτήτων, άρα των διαφορών μεταξύ των ατόμων. Ο συνδυασμός αυτός καταλήγει στη συγκρότηση μιας ιδεολογικής λογικής όπου ουσιαστικά προτάσσεται ως αυτονόητη η εξίσωση, "ατομικές διαφορές" = "κοινωνική ανισότητα" και το πρόβλημα της κοινωνικής ανόδου και καταξίωσης των γυναικών μετατίθεται σε διαδικαστικό επίπεδο (κατοχύρωση της αξιοκρατίας). Κι' αυτό σε αντίφαση με το υπόλοιπο corpus, όπου στο ρητό επίπεδο οι ατομικές ικανότητες ή τα προσόντα προβάλλονται πολύ λίγες φορές ως αιτία της ανισότητας μεταξύ των φύλων και

αυτό συνήθως με την έννοια της διαφοράς στο μορφωτικό επίπεδο ή την επαγγελματική ειδίκευση. Αντίφαση που πρέπει εν μέρει να οφείλεται στην αντιδιαστολή μεταξύ της αμιγούς "φιλελεύθερης" λογικής για τη συνάρτηση της ενεργής συμμετοχής του ατόμου στην κοινωνική του άνοδο και εξέλιξη και της "σοσιαλδημοκρατικής" θεώρησης που εκτρέφει έναν πιο πολύπλοκο λόγο ως προς τις αιτίες των κοινωνικών ανισοτήτων.

Συνεπώς, μολονότι, όπως ήδη τονίσαμε (κεφ. 16), μέσω της προβολής των "επιτυχημένων γυναικών" αφήνεται να εννοηθεί ότι έχει γίνει άνοιγμα μεγαλύτερων δυνατοτήτων για όλες τις γυναίκες γενικά και ότι όλοι οι άνθρωποι ανεξαρτήτως κοινωνικής θέσης, ως αφηρημένα όντα, δυνητικά μπορούν να συμμετέχουν εξίσου στις δραστηριότητες, εντούτοις, μέσω της εμμονής στην προβολή των ιδιαίτερων ταλέντων και χαρισμάτων των "επιτυχημένων" γυναικών ως *εξαιρετικών* περιπτώσεων, αφενός παρέχεται η δυνατότητα στον αθηναϊκό Τύπο να μετατρέπει τις κοινωνικές ανισότητες σε εγγενείς διαφορές ανάμεσα στα άτομα ως προς τις ικανότητές τους και αφετέρου η αρχή της καθολικότητας της πρόσβασης στο "δημόσιο" χώρο και της κατάκτησης της κοινωνικής καταξίωσης και ευτυχίας, ουσιαστικά ακυρώνεται. Αυτό το αποτέλεσμα πολλαπλασιάζεται αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι η καταξιωμένη γυναίκα δεν αποτελεί το αφηρητικό σημείο ενός διεκδικητικού λόγου υπέρ της ισότητας των γυναικών και της ανάγκης κρατικής παρέμβασης για την άμβλυνση της κοινωνικής αδικίας, αλλά αντίθετα, ενσαρκώνει την ιδέα της ήδη πραγματοποιημένης *αξιοκρατικά* ισότητας.

Στην πραγματικότητα, πιστεύουμε ότι η επίκληση στην αξιοκρατία, τις προσωπικές ικανότητες των ατόμων κλπ, αποτελούν ένα από τα βασικά στοιχεία του συστήματος νομιμοποίησης του κυρίαρχου αστικού λόγου που αναπαράγεται στις αθηναϊκές εφημερίδες, λόγος ο οποίος τελικά καλείται να ερμηνεύσει, να εκλογικεύσει και να δικαιώσει όχι μόνο τις άνισες κοινωνικές "διαδρομές" των γυναικών αλλά τις ανισότητες αυτές καθαυτές. Δεν είναι τυχαίο ότι τα δημοσιεύματα που αφορούν "επιτυχημένες-καταξιωμένες" γυναίκες αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία ενός λόγου που προβάλλει την "απεμπλοκή" των γυναικών από τη "μοίρα" του φύλου τους στη βάση ενός αυστηρά αξιοκρατικού συστήματος, και ως φυσική προέκταση αυτής της καθαρά "αξιοκρατικής" λογικής, ουδέποτε προβάλλουν αιτήματα προς το κράτος πρόνοιας, ουδέποτε αμφισβητείται η κοινωνική οργάνωση των σύγχρονων κοινωνιών, ο οικογενειακός κατά φύλο καταμερισμός, ή η κυρίαρχη αντίληψη για τα γυναικεία χαρακτηριστικά

και ιδιοτήτες. Ειδικά, μάλιστα σ' ότι αφορά το κράτος, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τις αθηναϊκές εφημερίδες, οι διαφορές στις συμπεριφορές, αντιλήψεις, στάσεις και αξίες των γυναικών δεν ανάγονται ποτέ σε ταξικές, κοινωνικές ή ηλικιακές διαφοροποιήσεις, η παρέμβαση του κράτους εμφανίζεται απαραίτητη μόνο εκεί που το άτομο -λόγω έλλειψης ικανοτήτων - αποτυγχάνει να ανταποκριθεί με επιτυχία στους ανταγωνιστικούς όρους του επιβιωτικού "παιχνιδιού".

Τύπος και Πολιτικοί Φορείς

Εντούτοις, δεν πρέπει ν' αποσιωπήσουμε το γεγονός ότι στον αθηναϊκό Τύπο, σε πλήρη αντίφαση με την άνευ όρων θετική αποτίμησή της απασχόλησης των γυναικών, σ' ένα άλλο επίπεδο, η αναφορά στις διακρίσεις των φύλων στην αγορά εργασία αποτελεί μια από τις βασικές σύνοψτες της προσέγγισης του φαινομένου της "εξόδου" των γυναικών στο δημόσιο χώρο. Πράγματι, πολλές φορές παρατηρήσαμε ότι οι αθηναϊκές εφημερίδες έχουν συνείδηση των αντιφάσεων που εγείρει η επίκληση της ισότητας σε μια κοινωνία ανισότητας και οι "αντιστάσεις" κατά της ισότητας τοποθετούνται σε ένα πλαίσιο βαθύτερο από αυτό των "προκαταλήψεων" ή των "καθυστερήσεων". Ετσι, αν κατά την ανάπτυξη των ζητημάτων που αφορούν τις "επιτυχημένες γυναίκες", γίνεται αδιάκοπα επίκληση στην αξιοκρατία και τις ατομικές ικανότητες των ατόμων, κύριο χαρακτηριστικό του υπόλοιπου corpus είναι η αναπαραγωγή του λόγου διάφορων κοινωνικών φορέων, λόγου που χωρίς να έρχεται απαραίτητα σε αντιπαράθεση με την αξιοκρατική λογική, προτάσσει πολύ πιο σύνθετα επιχειρήματα και απόψεις ως προς την ανισότητα των φύλων και τον τρόπο υπέρβασής της.

Προκύπτει δηλαδή σαφώς ότι, μολονότι, σε ένα τμήμα του περιεχομένου του αθηναϊκού Τύπου, οι φυσικές ικανότητες και οι διαφορές ανάμεσα στους ανθρώπους εξακολουθούν να προβάλλονται ως βασικοί παράμετροι των διαφορετικών κοινωνικών διαδρομών τους, με σαφείς ιδεολογικές προεκτάσεις, στο μεγαλύτερο ποσοστό του εντούτοις, θεωρείται ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά δεν αρκούν πια από μόνα τους για την ερμηνεία του συστήματος ιεραρχικής διαφοροποίησης αλλά ούτε το άτομο μόνο του είναι σε θέση να υπερβεί τις ανισότητες ή αδικίες που υφίστανται στις σύγχρονες κοινωνίες.

Κατ' αρχάς, όπως είδαμε, στον αθηναϊκό Τύπο, υπάρχει μια πληθώρα παραγόντων που εγκαλούνται ως υπεύθυνοι για την ανισότητα των φύλων στην αγορά

εργασίας. Εντούτοις, ως επί το πλείστον, οι αιτίες των διακρίσεων περικλείονται σε συγκεκριμένες και αόριστες έννοιες και ο τρόπος που ερμηνεύεται το ζήτημα της ανισότητας των φύλων, παραθέτοντας κατά κανόνα μια σειρά αιτιών χωρίς καμία ιεραρχία, έχει ως αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η συναγωγή μιας συγκροτημένης άποψης περί των κατά φύλο διακρίσεων. Κατά συνέπεια, οι αθηναϊκές εφημερίδες αδυνατούν τελικά να δώσουν κάποιο ερμηνευτικό πλαίσιο για το φαινόμενο του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Υπ' αυτήν την έννοια, είναι λογικό ότι η ύπαρξη της ανισότητας εμφανίζεται ως ηθικό σκάνδαλο, ως επιβίωση, ή αρχαϊσμός, εν ολίγοις σε πλήρη αντίφαση με το υπάρχον κοινωνικό σύστημα και ότι το θεμελιακό ζήτημα του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας αντιμετωπίζεται σαν κάτι "συμπτωματικό" που δεν αφορά τη δομή του συστήματος, κάτι το οποίο θα ξεπεραστεί ή μπορεί να υπερκεραστεί με τον έναν ή τον άλλον τρόπο - για παράδειγμα με την κοινωνική πολιτική του κράτους πρόνοιας, την απαλλαγή από τις προκαταλήψεις, με την αναβίωση μιας ιδεαλιστικής ηθικής ή μ' ένα νέο επίπεδο κοινωνικής γνώσης και επικοινωνίας. Έτσι, η υπάρχουσα κατά φύλο ανισότητα, ασυμβίβαστη με το ιδεώδες της προόδου και του εκσυγχρονισμού, θεωρείται φαινόμενο που είτε αποτελεί κατάλοιπο "παλαιότερων εποχών" και απόρροια της "καθυστερημένης ανάπτυξης" είτε αποτέλεσμα "κακής διακυβέρνησης" κλπ, αλλά, εν πάσει περιπτώσει, προσωρινό και ιάσιμο. Κατά συνέπεια, μπορούμε για άλλη μια φορά να αποφανθούμε ότι στον αθηναϊκό Τύπο το ζήτημα του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας στην οικιακή μονάδα ή στην αγορά εργασίας δεν αντιμετωπίζεται ως δομικό πρόβλημα των σύγχρονων (καπιταλιστικών) κοινωνιών. Η συνεχής προβολή της γενικής προόδου και του εκσυγχρονισμού, ουσιαστικά προωθεί μια καταφατική αντίληψη της οικονομικής τάξης πραγμάτων αφού αναιρεί την αμφισβήτηση της αντίφασης μεταξύ του οικονομικού ανταγωνισμού ή της μεγιστοποιητικής λογικής και της κοινωνικής δικαιοσύνης ή ισότητας και κατά συνέπεια όπως ήδη προαναφέραμε τα μεγέθη "ανάπτυξη" και "ισότητα των δύο φύλων" εμφανίζονται συνθέσιμα.

Απ' την άλλη, η αναγνώριση της κοινωνικής ανισότητας και η προβολή της ισότητας των δύο φύλων ως ιδανικό των σύγχρονων κοινωνιών (κεφ. 12) έχει οδηγήσει στην επέκταση και διαφοροποίηση του διεκδικητικού λόγου των διάφορων κοινωνικών φορέων και του Τύπου που τον διαθλά και τον αναπαράγει. Τα αιτήματα που προβάλλουν ασταμάτητα στις αθηναϊκές εφημερίδες στηρίζονται στη βασική παραδοχή ότι το κράτος και οι πολιτικοί φορείς

αποτελούν (ή οφείλουν να αποτελούν) τους βασικούς μοχλούς της μετάβασης από μια κατάσταση κοινωνικής ανισότητας και αδικίας σε μια κατάσταση κοινωνικής ισότητας, γενικής ευημερίας, προόδου και ανάπτυξης. Υπ' αυτήν την έννοια, στον αθηναϊκό Τύπο, το κράτος και οι πολιτικοί θεσμοί αποτελούν (ή οφείλουν να αποτελούν), α) το σημαντικότερο μοχλό μεταρρυθμίσεων με στόχο τη διαφύλαξη του αξιοκρατικού συστήματος και την εξασφάλιση της δυνατότητας στις γυναίκες να ανταγωνιστούν με ίσους όρους τους άνδρες και β), τους βασικούς φορείς απόδοσης, μιας "επανορθωτικής επιμελητικής δικαιοσύνης", σύμφωνα με την ορολογία του Τσουκαλά (1991), δηλαδή την προστασία των "αδικημένων" κοινωνικών κατηγοριών και, στην προκειμένη περίπτωση, την άμβλυνση των συνεπειών των διαφορών ("φυσικών" ή "κοινωνικών") των φύλων.

Εκτιμούμε ότι τα δύο αυτά σύνολα αντιλήψεων αποτελούν μια από τις βασικές συνιστώσες του λόγου του αθηναϊκού Τύπου και έχουν μια σαφή ιδεολογική λειτουργία: απ' την μια πλευρά, ασκούν κριτική στο ισχύον κρατικό και πολιτικό σύστημα στο βαθμό που αυτά εγκαινιάζονται ως υπεύθυνα για τη "διαίωνιση" ενός καθεστώτος ανισότητας μεταξύ των φύλων και στιγματίζεται η αναποτελεσματικότητα των μέτρων πολιτικής ή των νομοθετικών ρυθμίσεων και των "δυσλειτουργιών" του κοινωνικού συστήματος, ασκείται κριτική από τη σκοπιά των "καθυστερήσεων" κλπ. Μ'αυτήν την έννοια, ο Τύπος σ' ένα πρώτο επίπεδο εμφανίζεται ως μια μάλλον τυπική μορφή ενός θεσμού που σε άμεσα συνάρτηση με τους πολιτικούς θεσμούς δρα ως παράγοντας που ωθεί ή πιέζει για μεταβολή ή διευκολύνει την αποδοχή μιας μεταβολής. Απ' την άλλη όμως, νομιμοποιούν την υπάρχουσα οικονομική και πολιτική τάξη πραγμάτων αφού οι "πλευρές" των σχετικών ζητημάτων που θίγουν δυνητικά τις δομές του κοινωνικού συστήματος και βρίσκονται στη βάση των κοινωνικών ανισοτήτων και αντιφάσεων αποσιωπώνται. Ας δούμε τις σημαντικότερες απ' αυτές.

Υιοθετώντας αυτήν την "ερμηνευτική" προσέγγιση για το σύγχρονο κρατικό φαινόμενο, ο αθηναϊκός Τύπος, αδυνατεί να σημασιοδοτήσει το κράτος ως μέσο αναπαραγωγής της κοινωνικής ανισότητας και ως μηχανισμό κοινωνικού ελέγχου και εξουσίας, αδυνατεί δηλαδή να "αντιληφθεί" το ρόλο που παίζει στη θεμελίωση και προώθηση της διαδικασίας αναπαραγωγής της υπάρχουσας ιεραρχικής τάξης πραγμάτων και του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, τη διατήρηση της ταξικής ιεραρχίας και τη διαίωνιση της δομικής ανισότητας. Αδυνατεί να δει ότι το κράτος πρόνοιας αποτελεί έναν από τους βασικότερους μηχανισμούς

διαχείρισης της απασχόλησης, διαχείρισης που μέσα από τις συνεχείς αναδιαρθρώσεις μπορεί να περιορίζει ή να μετατοπίζει την ανασφάλεια της εργατικής δύναμης, σε τέτοια όρια όμως ώστε να διατηρείται η θεμελιακή ανασφάλεια της απασχόλησης και με τέτοιες μορφές ώστε να διασφαλίζεται η διατήρηση της εργασιακής πειθαρχίας (Brunhoff, 1976, ελλ. μτφ. 1983:16). Αδυνατεί, επίσης, να κατανοήσει ότι το κράτος πρόνοιας "εκφράζει μια οργανωμένη κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, με εξειδικευμένες πρακτικές στο χώρο των υπηρεσιών της κρατικής μέριμνας και το χώρο των ιδιωτικών σχέσεων και της οικογένειας" (Στασινοπούλου, 1990α:125), ή ότι το εξουσιαστικό κατά φύλο φαινόμενο περικλείεται στους ίδιους τους ιδεολογικούς, διοικητικούς και κατασταλτικούς κρατικούς μηχανισμούς που νομιμοποιούν την κατά φύλο ανισότητα και την ιδεολογία του φύλου. Εν ολίγοις, οι αθηναϊκές εφημερίδες, αδυνατούν να κατανοήσουν το ρόλο που παίζει το κράτος στην αναπαραγωγή του ιεραρχικού κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας και της γενικότερης καταπίεσης των γυναικών στα πλαίσια της αναπαραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος.

Εξάλλου, ακόμα και αν οι αθηναϊκές εφημερίδες, στο έκδηλο περιεχόμενό τους, έχουν σαφή και απαρέγκλιτη πολιτική ταυτότητα στα πλαίσια που οριοθετεί η κομματική αντιπαράθεση της συγκυρίας ασκώντας έντονη συμπολιτευτική ή αντιπολιτευτική πολιτική, τελικά, υποστηρίζουν όλες την ίδια (υπάρχουσα) πολιτική τάξη πραγμάτων, νομιμοποιούν τη δομή των θεσμοποιημένων κοινωνικών συγκρούσεων και τελικά αναπαράγουν τον ίδιο ορισμό της Πολιτικής που αποκλείει και ουδετεροποιεί άλλους εναλλακτικούς ορισμούς (κεφ. 15). Παρ' όλο που στον αθηναϊκό Τύπο, έστω και με τρόπο ιδιαίτερα απλουστευτικό, δεν αγνοείται η σύνδεση των πολιτικών θεσμών με κοινωνικές δυνάμεις και αντιτιθέμενα συμφέροντα, ο κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο "κατασκευάζεται" η αντίληψη για το πολιτικό σύστημα είναι η έννοια της "προώθησης του εθνικού συμφέροντος": η παραδοχή δηλαδή της ύπαρξης μιας ταυτότητας αντιλήψεων γύρω από θεμελιώδη κοινωνικά ζητήματα των πολιτικά "ώριμων" πολιτών καθώς και μιας ευρείας κοινωνικής συγκατάθεσης στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα και στο ισχύον κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης. Όμως, μέσω αυτής της θετικής και εξιδανικευμένης αντίληψης για το ρόλο των πολιτικών θεσμών, αγνοείται ότι το νομιμοπολιτικό πλαίσιο συσκοτίζει τον ανταγωνιστικό χαρακτήρα της κοινωνίας, αποσιωπάται ότι το πολιτικό σύστημα λειτουργεί ως μέσο συμβιβασμού του καθολικού και ίσου εκλογικού δικαιώματος

των "ατόμων - πολιτών" με τη διατήρηση μιας κοινωνίας ανισότητας, ότι μ' άλλα λόγια,

"η κύρια λειτουργία που έχει επιτελέσει το κομματικό σύστημα στις δυτικές δημοκρατίες, από τότε που καθιερώθηκε το δημοκρατικό δικαίωμα ψήφου, υπήρξε η άμβλυνση της οξύτητας πιθανολογούμενων ή πιθανών ταξικών συγκρούσεων, ή αν προτιμάτε, ο μετριασμός και η εξομάλυνση της σύγκρουσης των ταξικών συμφερόντων για να σωθούν οι ισχύοντες θεσμοί ιδιοκτησίας και το σύστημα της αγοράς από μια ουσιαστική επίθεση" (MacPherson, 1977, ελλ. μτφ. 1986:99).

Στα πλαίσια της ίδιας συλλογιστικής, είδαμε επίσης ότι προβάλλεται η άποψη ότι, παρά τις διαπιστωμένες δυσλειτουργίες και αρνητικές πλευρές του πολιτικού συστήματος, έχει ήδη θεμελιωθεί ο βασικά "δημοκρατικός" και επιθυμητός χαρακτήρας του και τονίζεται ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες ή ομάδες συμφερόντων έχουν τη δυνατότητα, μέσω της εκπροσώπησής τους, να συμμετάσχουν στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο, οι γυναίκες αποτελούν μια "ομάδα συμφέροντος" και στόχος είναι να "κερδίσουν" μια καλύτερη θέση στις ανώτατες βαθμίδες της ιεραρχίας ("Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων"). Αυτή η, κατά βάση, πλουραλιστική αντίληψη, αδυνατεί ν' αμφισβητήσει την κυρίαρχη άποψη για την Πολιτική και να κατανοήσει ότι

"η εκπληκτική επιτυχία με την οποία το κομματικό σύστημα δάμασε τη δημοκρατία... κατέστησε τη δημοκρατική πολιτική διαδικασία κατά μέγα μέρος ανίκανη να εξασφαλίσει στην πράξη τον αποτελεσματικό βαθμό συμμετοχής, που απαιτούσαν ή έλπιζαν οι υπερασπιστές της, και επίσης ανίκανη να προαγάγει εκείνη την προσωπική ανάπτυξη και ηθική κοινότητα, που προτεινόταν ως η κύρια αιτιολόγηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας" (MacPherson, 1977, ελλ. μτφ. 1986:98).

Αυτό συνεπάγεται ότι οι αθηναϊκές εφημερίδες ως φορείς πολιτικής κοινωνικοποίησης, μέσω ακριβώς αυτής της κριτικής που δεν έχει "επικίνδυνες" συνέπειες και μέσω, κυρίως, της προβολής ενός ιδανικού προτύπου κοινωνικής οργάνωσης και λειτουργίας που χρησιμεύει ταυτόχρονα ως μέτρο αξιολόγησης του παρόντος αλλά και ως στοιχείο προσανατολισμού και δράσης (νόμιμη διεκδίκηση αιτημάτων μέσω των θεσμών του πολιτικού συστήματος), πιστεύουμε ότι κατορθώνουν να παίζουν έναν εξαιρετικά λειτουργικό και καταφατικό ρόλο, συμβάλλοντας στη συμβολική αναπαραγωγή της υπάρχουσας δομής εξουσίας και της κοινωνικής θεσμικής τάξης.

Γιατί, εφόσον, ουσιαστικά, ο αθηναϊκός Τύπος προβάλλει αυτό που ο Τσουκαλάς (1991) ορίζει ως μια "λογιστικά εκφραζόμενη επιμεριστική δικαιοσύνη", και τα "διορθωτικά" αιτήματα για κοινωνική ισότητα, περιορίζονται, ως επί το πλείστον,

"στον τρόπο ατομικής πρόσβασης στις προνομιούχες "ανώτερες" κοινωνικές θέσεις και ειδικότερα στις υψηλότερες μισθωτές απασχολήσεις". (Τσουκαλάς 1991:359), *"...χωρίς ουδέποτε να συνοδεύονται από την αξίωση να καταργηθούν τα δομικά κοινωνικά αίτια της τρέχουσας ανισότητας ευκαιρίων"*, αυτή εμφανίζεται *"ως εγγενώς "διορθωτικό" αίτημα, που προσπαθεί να συμβιβάσει την κληρονομισιμότητα των κοινωνικών πλεονεκτημάτων με την ίση ευκαιρία της απόκτησης τους"* (Τσουκαλάς, 1991:364).

Μ' άλλα λόγια, ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου σε κανένα σημείο δεν θίγει τη δομική θεμελίωση της ανισότητας, δηλαδή τα όρια που τίθενται απ' το οικονομικό σύστημα (την *καταστατική* ταξική και κατά φύλο ανισότητα). Επιπλέον, ο λόγος των εφημερίδων, περιορισμένος από τις παραδοχές της φιλελεύθερης πολιτικής θεωρίας και της σοσιαλδημοκρατικής προσέγγισης, δεν είναι σε θέση να κατανοήσει και να ερμηνεύσει τη συνάρτηση ταξικών και κατά φύλο σχέσεων και την ιδεολογική δύναμη των διακρίσεων δημόσιου/ιδιωτικού, ανδρικού/γυναικείου.

Όπως επισημαίνει ο Miliband (1969, ελλ. μτφ. 1984:333-334),

"αν δεν τίθεται σ' αμφισβήτηση η οικονομική δομή της κοινωνικής τάξης πραγμάτων, η κριτική ενάντια της, όσο οξεία και αν είναι, μπορεί ν' αποδειχτεί πολύ χρήσιμη γι' αυτήν, μια και συμβάλλει στην ύπαρξη έντονης αλλά ασφαλούς συζήτησης και διαμάχης και στην προώθηση μη ανατρεπτικών "λύσεων" για τα διάφορα "προβλήματα", "λύσεων" που αποκρύπτουν και απομακρύνουν την προσοχή από το μεγαλύτερο απ' όλα τα "προβλήματα", συγκεκριμένα ότι κυριαρχεί η επιδίωξη του κέρδους που θεμελιώνεται στην ύπαρξη της κοινωνικής ανισότητας.

Επιπρόσθετα, όταν οι σχετικές διεκδικήσεις γίνονται στη βάση του φύλου και συνοψίζονται στη θεμελιακή παραδοχή ότι η συμπεριφορά και συμμετοχή των γυναικών στα πολιτικά "πράγματα" καθορίζεται από τους στόχους και τα ενδιαφέροντα που αφορούν αποκλειστικά (ή κυρίως) το φύλο τους και διαμορφώνεται από τη θέση τους στην ιδιωτική σφαίρα, την ιδιαίτερη ψυχοσύνθεσή τους και την υποτιθέμενη ύπαρξη ιδιαίτερων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, ο αθηναϊκός Τύπος πέφτει αναπόφευκτα στην παγίδα του βιολογικού αναγωγισμού, δηλαδή σε μια προσέγγιση που στήριξε στο παρελθόν όλη την επιχειρηματολογία για να εδραιωθεί ιδεολογικά ο αποκλεισμός των γυναικών από το "δημόσιο" και ιδιαίτερα την πολιτική σφαίρα.

Τύπος και κράτος πρόνοιας

Ένα άλλο στοιχείο, που αξίζει να σημειώσουμε, αφορά τη θεμελίωση του λόγου του αθηναϊκού Τύπου σε συγκεκριμένες παραδοχές ως προς τη σχέση των ατόμων με την παραγωγή (ως έλλογων όντων που συναλλάσσονται μεταξύ τους ελεύθερα, επιδιώκοντας το ατομικό τους συμφέρον). Ο ανταγωνισμός είναι το κύριο θέμα της προσέγγισης της απασχόλησης: τόσο τα αιτήματα για ισότητα ευκαιριών όσο και αυτά υπέρ μιας "προστατευτικής" κοινωνικής πολιτικής θεμελιώνονται πάντα στα ίδια ατομοκεντρικά αξιώματα που αντιστοιχούν πάντα στην ανταγωνιστική καπιταλιστική λογική.

Στην μεν πρώτη περίπτωση, η αξίωση της κρατικής παρέμβασης για την άρση της κοινωνικής αδικίας, συνοψίζεται στο αίτημα για τη εξασφάλιση ίσων και δίκαιων όρων στον ανταγωνισμό, δηλαδή για αναδιατύπωση των όρων του ανταγωνισμού με την έννοια μιας "δίκαιης" επικύρωσης των διαφορετικών ατομικών ικανοτήτων και επιδόσεων. Στη δε δεύτερη περίπτωση, με βασικό νομιμοποιητικό άξονα την ύπαρξη των βιολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων (μητρότητα), τα αιτήματα υπέρ των προστατευτικών μέτρων και παροχών, έχουν ως κύριο στόχο τον περιορισμό των κοινωνικών παρενεργειών των οικονομικών δραστηριοτήτων στις γυναίκες. Και στις δύο περιπτώσεις δηλαδή δεν αμφισβητείται το ανταγωνιστικό πρότυπο ως θεμέλιο της σύγχρονης κοινωνίας. Κατά συνέπεια, αυτό που ουσιαστικά απαιτείται από το κράτος δεν είναι η πραγμάτωση της κοινωνικής ισότητας. Αντίθετα, τα αιτήματα που προβάλλουν στον αθηναϊκό Τύπο, *"ζητούν από το κράτος να παίζει ένα διαμορφωτικό ρόλο στους όρους και στις συνέπειες του κοινωνικού ανταγωνισμού και στους όρους της κοινωνικής διανομής, και συνεπώς στη διαμόρφωση των κοινωνικών ανισοτήτων"* (Τσουκαλάς, 1991:320). Μ' αυτήν την έννοια, ο λόγος του Τύπου, ενώ ρητά στιγματίζει την ύπαρξη ανισότητας ως ανεπίτρεπτη, και απαιτεί μέτρα, παροχές, υπηρεσίες κλπ για την άρση της κοινωνικής αδικίας, εφόσον όχι μόνο δεν αμφισβητεί τις θεμελιακές δομές του κοινωνικού συστήματος, αλλά μέσω των διεκδικήσεών του τελικά τις νομιμοποιεί ως ανεξάρτητες από την κοινωνική ανισότητα, παίζει έναν ιδιαίτερο ιδεολογικό λόγο: αφενός αποσιωπά το γεγονός ότι τα μέτρα πολιτικής προσιδιάζουν στην καπιταλιστική οικονομία και κοινωνία και συντελούν στη διαίωνισή τους και αφετέρου συσκοτίζει τη βασική διάσταση του καπιταλισμού ο οποίος, ως *ιστορικό* σύστημα, απαιτεί μια διαρκή ταξική και κατά φύλο ανισότητα. Ακριβώς αυτός ο συνδυασμός απόψεων στο περιεχόμενο του

αθηναϊκού Τύπου, μέσω της συνεχούς εξομοίωσης της οικονομικής ανάπτυξης, του εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, της ανταγωνιστικότητας και της αύξησης της παραγωγικότητας με τη γενική πρόοδο και την εξίσωση των δύο φύλων, θεωρούμε ότι τελικά προωθεί μια καταφατική αντίληψη της υπάρχουσας κοινωνικής τάξης πραγμάτων αφού "αναιρεί" την αντίφαση μεταξύ του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος και της δυνατότητας πραγμάτωσης της κοινωνικής ισότητας των φύλων.

Κατά τον ίδιο τρόπο, αγνοείται ότι τα μέτρα προστασίας υπέρ των γυναικών, της οικογένειας ή της μητρότητας, συμβάλλουν στην εδραίωση και αναπαραγωγή των υπάρχοντων οικογενειακών δομών και προτύπων και στη θεμελίωση της ιδεολογίας του φύλου. Πράγματι, τα "προστατευτικά" αιτήματα εκκινούν από τη βασική υπόθεση της "φυσικής" ταύτισης της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας που επαναφέρει τις διαφορές των φύλων ως "φυσική" διάκριση. Είτε αυτή συνιστά απόρροια των βιολογικών διαφορών των φύλων, είτε αποτέλεσμα κοινωνικοοικονομικών παραγόντων, θεωρείται ότι οι γυναίκες επωμίζονται "φυσικά" την ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών και σ' αυτή τη βάση δομούνται όλα τα αιτήματα προς το κράτος πρόνοιας για ένα σύστημα κοινωνικής προστασίας. Υιοθετώντας και προωθώντας την επιχειρηματολογία των κοινωνικών φορέων, ο αθηναϊκός Τύπος, είναι ανίκανος να δει ότι τα αιτήματα για την εισαγωγή προστατευτικών μέτρων εμπεριέχουν μια ιδεολογική αντίληψη για το γυναικείο φύλο, θεσμοθετούν έναν "υποχρεωτικό αλτρουισμό" των γυναικών να παρέχουν φροντίδα και υπηρεσίες στους άλλους (Παντελίδου-Μαλούτα, 1988:191), θεμελιώνουν την πραγματικότητα σε μια "οικογένεια" και σε έναν κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας που αποτελούν "κατασκευές" με κανονιστικό χαρακτήρα. Τελικά, ο αθηναϊκός Τύπος, αδυνατεί ν' αντιληφθεί ότι το κράτος πρόνοιας ανάγει σε συστατικά του στοιχεία όχι μόνο την αναπαραγωγή της κοινωνικής (ταξικής) ανισότητας αλλά και τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών.

Παρ' όλο λοιπόν που, όπως είδαμε, οι διαφορές των φύλων *ρητά* αντιδιαστέλλονται από την ανισότητα με την έννοια ότι οι άνδρες και οι γυναίκες δεν διαφέρουν στο επίπεδο των ατομικών ικανοτήτων στη βάση του φύλου, παρ' όλο που η προσφυγή στους "μητρικούς ρόλους" των γυναικών, ως νομιμοποιητικές των ανισοτήτων και εκλογίκευσης και κατακύρωσης του κατά φύλο ιεραρχικού καταμερισμού, έχουν εξαφανιστεί επίσης από το ρητό περιεχόμενο του αθηναϊκού Τύπου, καθίσταται σαφές ότι ο πολύπλοκος και γεμάτος αντιφάσεις λόγος του αθηναϊκού Τύπου,

αναπαριστώντας τελικά το φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού ως περίπου μόνιμο φαινόμενο με καθολικό χαρακτήρα, εμφανίζεται να κατασκευάζει και να επεξεργάζεται λογικά επιχειρήματα για να νομιμοποιήσει και να αναγάγει στις αρχές κάποιας "φυσικής" διάκρισης τις οποιεσδήποτε κοινωνικές συνέπειες των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων. Το γεγονός αυτό, αποτελεί κατά την άποψη μας μια απόπειρα εδραίωσης "νέων" μορφών κοινωνικής νομιμοποίησης και εκλογίκευσης των ανισοτήτων ανάμεσα στα φύλα και δικαίωσης του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος.

Κατ' αρχάς, ο "προστατευτικός" λόγος εδραίωνει την πεποίθηση ότι η "μητρότητα" είναι ένα αξεπέραστο "φυσικό" εμπόδιο στην κοινωνική συμμετοχή των γυναικών, γεγονός που καθιστά επιτακτική την κρατική διορθωτική παρέμβαση. Αυτό έχει δύο ιδεολογικές συνέπειες: πρώτον, η "μητρότητα" γίνεται αντιληπτή ως κοινωνική μειονεξία και, ακόμα και αν ρητά απορρίπτεται, η κατά φύλο ανισότητα δεν αποδίδεται πια στην κοινωνική οργάνωση αλλά σε "εξωκοινωνικούς" παράγοντες, στη "Φύση". Δεύτερον, εισάγοντας τις "διαφορές" των φύλων σε συνάρτηση με τη βιολογική αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους, ως επεξηγηματική βάση των άνισων κατά φύλο σχέσεων, "περισώζεται" η "φιλελεύθερη" πίστη στο αξιοκρατικό σύστημα και στην αντίληψη των διαφορών (δηλαδή των ανισοτήτων) των ατόμων ως εκδηλώσεων των ικανοτήτων τους. Αυτό συνεπάγεται ότι τα αιτήματα για κατοχύρωση της ισότητας ευκαιριών (πραγμάτωση της αξιοκρατίας) και προστασίας των γυναικών (άμβλυνση των αδικιών) εμφανίζονται λογικά συμβατά γιατί οι γυναίκες είναι "θύματα" των βιολογικών τους ρόλων και όχι της ανεπάρκειας των ικανοτήτων τους. Μ' αυτόν τον τρόπο, ενώ συχνά υιοθετείται η "σοσιαλδημοκρατική" θεώρηση, που δομείται πάνω στην πεποίθηση ότι η αγορά εργασίας δεν έχει τη δυνατότητα να εξασφαλίσει πραγματική ισότητα ευκαιριών και χρειάζεται παρέμβαση του κράτους πρόνοιας για άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, τελικά με τη συνεχή προσφυγή στη "φυσική" διάκριση ανδρών και γυναικών ως θεμέλιο της άνισης κοινωνικής συμμετοχής των γυναικών, επανεισάγεται η πεποίθηση ότι υπάρχει ένα αξιοκρατικό σύστημα που μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη διαδικασία μιας πραγματικά δίκαιας κατονομής. Υπ' αυτούς τους όρους, ο αθηναϊκός Τύπος, είναι σε θέση απ' τη μια πλευρά να ενεργεί υπέρ της νομιμοποίησης των όρων λειτουργίας της αγοράς εργασίας και από την άλλη, διεκδικώντας τη θεσμοθέτηση της προστασίας των γυναικών λόγω των "μητρικών" τους "ρόλων", να μη θίγει τη θεμελιακή δομή των κατά φύλο ιεραρχικών σχέσεων.

Ανακεφαλαίωση

Επιλέγοντας τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας ως κύρια αναλυτική έννοια αυτό που κυρίως μας ενδιέφερε ήταν η ανάλυση της **στενής αλληλεξάρτησης της υλικής και συμβολικής κυριαρχίας και της ιδεολογικής νομιμοποίησής τους**. Επιχειρήθηκε, λοιπόν, μέσα από την προσέγγιση της προβληματικής που αναπτύσσεται στο ρητό περιεχόμενο του Τύπου αλλά και των βασικών οργανωτικών δομών του λόγου που αφορά το συνδηλωτικής τάξης νόημα των δημοσιευμάτων, να "αποδομηθεί" εκείνο που θα μπορούσε να ονομαστεί ιδεολογικός λόγος για τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και τη γυναικεία υποτέλεια. Έτσι, ουσιαστικά, αντικείμενο της εμπειρικής ανάλυσης ήταν η συγκρότηση της προβληματικής και επιχειρηματολογίας των εφημερίδων σε αναπαραστάσεις που θεμελιώνονται σε αυτονόητες παραδοχές, αντιλήψεις, αρχές, και αξίες για τον κατά φύλο καταμερισμό των φύλων και τη διαφορά των φύλων.

Όπως είδαμε, σε συνολικό επίπεδο, ο λόγος των εφημερίδων, κυρίως μέσω των αφηρημένων και απλοϊκών του διχοτομήσεων, μέσα από την προβολή ισχυρών κανονιστικών προτύπων και συμβολικών μορφών, αποτυγχάνει να εξηγήσει την ποικιλία και τις παραλλαγές του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Κοντολογίς, αδυνατεί να "δει" ότι ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας δεν είναι ούτε εσωτερικά αραγής, ούτε ιστορικά αναπόφευκτος, ούτε βιολογικά, λογικά ή ηθικά θεμελιωμένος. Μ' αυτήν την έννοια, οι σχέσεις μεταξύ των φύλων, ο συσχετισμός της βιολογίας και του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας, καθώς και οι τρόποι με τους οποίους θα οργανωθούν και θα συναρθρωθούν η παραγωγή και η αναπαραγωγή φαίνεται ότι νοούνται ως νομοτελειακές συναρτήσεις ενός αυτοαναπαράγομένου δεδομένου φυσικού, υλικού και συμβολικού "υπάρχοντος".

Και αν κατά την επεξεργασία συγκεκριμένων θεμάτων, φαίνεται σ' ορισμένες στιγμές σαν να "περνάει" στις αθηναϊκές εφημερίδες μια "φεμινιστική" προβληματική, πιστεύουμε ότι ο αθηναϊκός Τύπος, δεν είναι σε θέση να δημιουργήσει κανενός είδους "ανοιχτού, αδέσμευτου νοητικού χώρου, μέσα στον οποίο θα μπορούσε να αναφύει μια νέα στάση απέναντι στην πραγματικότητα", κατ' αναλογία με την ανάλυση του Bennett για τη λογοτεχνία (1979, ελλ. μεταφ. 1983: 146 κ.ε). Γιατί, ο δημοσιογραφικός λόγος, αντιθέτως με τη λογοτεχνία, δεν μπορεί να "παραβιάσει, έστω προσωρινά, τις αλυσίδες της κυρίαρχης ιδεολογίας",

δηλαδή να "επιφέρει μια προσωρινή αναστολή της ιδεολογίας, μια προσωρινή απελευθέρωση από τους μηχανισμούς της". Αυτό σημαίνει ότι ο δημοσιογραφικός λόγος, που από τη φύση του δεν είναι κριτικός αλλά βαθιά κανονιστικός, δεν είναι ικανός να διαλύσει "εκείνο τον ιδιαίτερο σύνδεσμο μεταξύ μορφής και νοήματος που η ιδεολογία επέβαλε πάνω στην ιστορία", ούτε να επινοήσει νέες μορφές "μέσω των οποίων να βγάλει στο "προσκήνιο" τις λειτουργίες της ιδεολογίας", διαδικασία που θα μπορούσε δυνάμει, όπως και η λογοτεχνία, "να οδηγήσει σε μια νέα μορφή παρατηρητικότητας και στοχαστικότητας απέναντι στην πραγματικότητα". Αυτό σημαίνει ότι η σημασιοδοτική λειτουργία του αθηναϊκού Τύπου, συνιστά μια ιδεολογική διαδικασία, όχι γιατί διαστρεβλώνει την πραγματικότητα ή υποκρύπτει, προς όφελος ορισμένων κοινωνικών συμφερόντων, την "αλήθεια", αλλά γιατί αποτελεί ένα σύνολο μηνυμάτων, "ένα σύστημα σημασιών και νοημάτων που προσδιορίζουν τη "σωστή" κοινωνική οργάνωση, υποδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνία οφείλει να λειτουργεί, προδιαγράφουν τους στόχους που πρέπει να επιδιώκει κάθε κοινωνικά δρών ατόμο και καθορίζουν δεοντολογικά τη θέση του στα πλαίσια του συνολικού κοινωνικού συστήματος" (Ιντζεσιλόγλου, 1983:45).

Αυτό οφείλεται, κυρίως, στο γεγονός ότι η οργανωτική δομή της γλώσσας, όπως εκφράζεται μέσα σε συγκεκριμένες πρακτικές ειδησεογραφικού ιδιώματος, και οι σελιδοποιητικές και θεματογραφικές επιλογές του αθηναϊκού Τύπου υπερκαθορίζουν το νόημα όλων των δημοσιευμάτων που σχετίζονται με το αναλυόμενο ζήτημα και τις οποιεσδήποτε αναπαραστάσεις του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας. Συνεπώς, ακόμα και αν υπάρχουν απόψεις και θέσεις που σε ρητό επίπεδο αντιφάσκουν με τα συνδηλωτικά νοήματα των βαθύτερων αυτών δομών δεν είναι σε θέση να ανατρέψουν ή να προκαλέσουν ρωγμές στο κυρίαρχο σύστημα αναπαραστάσεων. Και αυτό, γιατί κανένα δημοσίευμα δεν παύει να αποτελεί "πιόνι", που μέσω της τιτλοφόρησής του, της εικονογράφησης του, της θέσης του, της μορφής ή της γλώσσας του, υποδεικνύει εξ αρχής την κυρίαρχη συνδηλωτική δομή μέσα στην οποία εντάσσεται και τους "κανόνες του παιχνιδιού" χάρη στους οποίους λειτουργεί ως "δημοσίευμα της τάδε εφημερίδας για το τάδε θέμα". *"Διότι ο λόγος [του Τύπου] οφείλει τις ιδιομορφίες τους όχι μόνο στο περιεχόμενό του, αλλά στις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του, δηλαδή στις συνθήκες που καθορίζουν αυτό που είναι να ειπωθεί και στις συνθήκες που καθορίζουν το πεδίο υποδοχής μέσα στο οποίο αυτό που είναι να ειπωθεί θα ακουστεί"* (Bourdieu, 1990:3). Συνεπώς, το δημοσιογραφικό κείμενο ενεργεί

μάλλον ως προνομιακή ιδεολογική σφαίρα μέσα στην οποία, με συγκαλυμμένες τις αντιθέσεις που εκδηλώνονται στο ρητό ή άρρητο επίπεδο του λόγου, το όλο σύστημα της κυρίαρχης ιδεολογίας αναπαράγεται και διατηρείται ανέπαφο σαν ζωντανό σύστημα, παρά το γεγονός της ύπαρξης εντάσεων και των αντιφάσεων που το ταλανίζουν. Αυτό που πιστεύουμε ότι συντελείται συνολικά στο δημοσιογραφικό λόγο και μάλιστα, όχι τόσο από αυτό καθαυτό το ρητό περιεχόμενο αλλά από τις μορφικές επιλογές και την ίδια τη δομή της γλώσσας που χρησιμοποιείται είναι "η αναπαραγωγή και νομιμοποίηση της ιδεολογίας της διαφοράς, μιας ιδεολογίας που είναι ταυτόχρονα *ενοποιητική*, αφού αφομοιώνει και εγκλωβίζει όλες τις γυναίκες σε μια κατάσταση ή σ' ένα ενιαίο τύπο, και *διαφοροποιητική*, γιατί επιμένει να νοούνται πάντα οι σχέσεις των δύο φύλων ως σχέσεις μιας εκ φύσεως διαφοράς.

Πιο γενικά, από την περιγραφή και ανάλυση των ευρημάτων της εμπειρικής εργασίας, ελπίζουμε να καταδείχτηκε ότι η "πραγματικότητα" δεν μπορεί να θεωρείται απλά ως ένα δεδομένο σύνολο γεγονότων, αλλά είναι το αποτέλεσμα ενός συγκεκριμένου και επιλεκτικού τρόπου αναπαράστασης της υπάρχουσας τάξης των πραγμάτων. Πράγματι, οι αθηναϊκές εφημερίδες, μέσω των θεμελιακών και απλοϊκών διακρίσεων, άνδρας/γυναίκα, ιδιωτικό/δημόσιο, εργασία/οικογένεια, ατομικό/κοινωνικό, "σοβαρές" ειδήσεις/"κοινωνικά", ισότητα/ανισότητα, προστασία/αξιοκρατία κλπ, μέσω της emphaticής προβολής συμβολικών μορφών, κατασκευάζουν ασταμάτητα γνωστικούς κόσμους αντί απλώς να αντανakλούν παθητικά μια προϋπάρχουσα "πραγματικότητα". Μ' αυτήν την έννοια, ό,τι στις εφημερίδες εμφανίζεται ως "είδηση", συγκαλύπτει μια σταθερή δομή, παραμένει η τυποποίηση του παντοντινά απaráλλακτου, του συνηθισμένου και ευκολονόητου που δημιουργεί *στερεότυπα* εύκολα αναγνωρίσιμα, επιβάλλοντας σύμβολα και μύθους μιας εύκολης οικουμενικότητας. Στην ουσία, αυτές οι εναλλαγές, στην τελική τους συναρμογή, μπορούμε να πούμε ότι σχηματίζουν πάντα το ίδιο "αντικείμενο" και συνιστούν τη συνεπή εκπλήρωση των ιδεολογικών "προθέσεων" των εφημερίδων σ' ό,τι αφορά την εδραίωση της κοινωνικής συναίνεσης και μιας συγκεκριμένης αντίληψης για τις κοινωνικές σχέσεις, τις δομές της εξουσίας, το κράτος και τα ίδια ΜΜΕ.

Εξάλλου, η βαρύτητα του συστήματος αξιών στο σύνολο του περιεχόμενου παρέχει ταυτόχρονα μια ουσιαστικά ηθική οπτική στα περιγραφόμενα ζητήματα και, κατά συνέπεια, η συνεχής αξιολόγησή τους συνιστά διαδικασία

διαμόρφωσης ολόκληρου του ερμηνευτικού πλαισίου του περιεχομένου του Τύπου. Γιατί, πιστεύουμε ότι είναι πια ξεκάθαρο ότι ο λόγος του αθηναϊκού Τύπου, ως λόγος κατά κανόνα πολιτικός και κανονιστικός, "δε μας δίνει μια περιγραφή ή μια εικόνα του αντικειμένου που αναπαριστά, αλλά μας λέει ποιες εικόνες να ψάξουμε μέσα στην πολιτισμικά κωδικοποιημένη εμπειρία μας προκειμένου να προσδιορίσουμε *πώς πρέπει να αισθανόμαστε* για το αντικείμενο που αναπαρίσταται" (White, 1978:91). Απ' αυτή την άποψη τα δημοσιεύματα δεν είναι ψευδή ή χωρίς αξία. Στην πραγματικότητα όλη η ιδεολογική αξία του περιεχομένου του Τύπου συνίσταται σ' αυτήν τη μετασχηματιστική δυναμική, να αναπαριστά δηλαδή την πραγματικότητα με τέτοιο τρόπο ώστε να μεταβάλλει την περιγραφή της σε κανονιστικό πρότυπο διαμέσου μιας ηθικής τάξης που λείπει από την ίδια την πραγματικότητα. Μ' αυτήν την έννοια η "επιλεκτική" πραγματικότητα των εφημερίδων, μέσω κυρίως της προβολής ενός ιδανικού προτύπου κοινωνικής οργάνωσης και λειτουργίας ("εξίσωση" ανδρών και γυναικών στα πλαίσια του υπάρχοντος συστήματος των κατά φύλο και κατά τάξη σχέσεων), λειτουργεί υπέρ της εγγύησης των γενικών συνθηκών αναπαραγωγής ενός πολύ σαφώς καθορισμένου συμπλέγματος κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομών, της εξομάλυνσης των κοινωνικών ανισοτήτων και των σχέσεων εξουσίας, της συγκατάθεσης σε ένα συγκεκριμένο είδος κοινωνικής τάξης πραγμάτων, εν ολίγοις στην κατασκευή της συναίνεσης για μια συγκεκριμένη μορφή κοινωνίας (Hall, 1982, ελλ μτφ. 1988:102 κ.ε).

Επιγραμματικά, μπορούμε να πούμε ότι στόχος των αθηναϊκών εφημερίδων εμφανίζεται πάντα η προσπάθεια αποκατάστασης μιας κοινωνικής τάξης και κυρίως η πραγμάτωση της κοινωνικής συναίνεσης ως απολύτως απαραίτητης προϋπόθεσης για την εύρυθμη, την "κανονική" λειτουργία της σύγχρονης κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτόν, ο αθηναϊκός Τύπος καταφάσκει τη σύγχρονη κοινωνία αφού ποτέ δεν φτάνει στο σημείο ν' αμφισβητήσει τη δομή του υπάρχοντος κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας (την κοινωνική κατασκευή του φύλου ως ενιαίας και φυσικής κατηγορίας και την ταύτιση της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας) ή το κοινωνικό σύστημα συνολικά (ταξική ανισότητα, ρόλος των πολιτικών θεσμών κλπ), αλλά προτείνει μόνο τρόπους υπέρβασης των "αρνητικών" του πλευρών και μ' αυτόν τον τρόπο αναιρείται η όποια κριτική του αντιπαράθεση ή ανάλυση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abastado, C. (1980) *Messages des Medias*, Paris, CEDIC, Serie Textes et Non Textes.
- Αβδελά, Ε., Ψαρρά, Α. (1985) *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου (Μια Ανθολογία)*. Αθήνα, Γνώση.
- Αβδελά, Ε. κ.ά. (1982) "Αλλαγή και γυναικείο κίνημα", *Πολίτης*, τχ. 49, Μάρτιος.
- Αβδελά, Ε. (1988) "Η Ιστορία των γυναικών" στην Ελλάδα", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, σελ. 171-173.
- Αβδελά, Ε. (1989α) "Για την κρίση", *Δίψη*, τχ. 4, Ιούν., σελ. 6-9.
- Αβδελά, Ε. (1989β) "Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος -20ος αι.)", *Ιστορικά*, τχ. 11, σελ. 339-360.
- Αβδελά, Ε. (1990) *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θήλυκού: Καταμερισμός της Εργασίας κατά Φύλα στο Δημόσιο Τομέα, 1908-1955*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας.
- Αγγριαντώνη, Χ. (1986) *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Adamek, R.J., Aronoff, J., Crano, W.D. (1982) "Testing the family role complementarity model", *Journal of Comparative Family Studies*, Canada, vol. 13(1), σελ. 1-18.
- Adamson, O. et al. (1976) "Women's Oppression Under Capitalism" *Revolutionary Communist*, No 5.
- Adoni, H., Mane, S. (1984) "Media and the social construction of reality. Toward an integration of theory and research", *Communication Research*, Ιούλιος, No 2, σελ. 323-339.
- Adorno, T.W. (1990) *Minima Moralia. Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια. (πρώτη γερμανική έκδοση 1951).
- Adorno, T.W. (1989α) *Σύνοψη της πολιτιστικής βιομηχανίας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια. (πρώτη γερμανική έκδοση 1963).
- Adorno, T.W. (1989β) *Θεωρία της ημιμόρφωσης*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια. (πρώτη γερμανική έκδοση 1972).
- Adorno, T.W., Horkheimer, M. (1986) *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα, Ύψιλον. (πρώτη γερμανική έκδοση 1944).
- Adorno, T.W., Horkheimer, M. (επιμ.) (1987) *Ινστιτούτο Κοινωνικών Έρευνών της Φραγκφούρτης. Κοινωνιολογία Εισαγωγικά Δοκίμια*, Αθήνα, Κριτική. (πρώτη γερμανική έκδοση 1956).
- Allen, V. (1978) "The differentiation of the working class", in A. Hunt (ed.) *Class and Class Structure*, London, Lawrence and Wishart.
- Almqvist, E.M. (1977) "Women in the labor force. Review essay", *Signs*, vol. 2(4).
- Altheide, D.L. (1974) *Creating Reality*, Beverly Hills, CA, Sage.
- Althusser, L. (1965) *Pour Marx*, Paris, Maspero. Ελλ. μεταφ. *Για τον Μαρξ*, Αθήνα, "Γράμματα", 1978.
- Althusser, L. (1976) *Positions*, Seuil, Paris. Ελλ. μεταφ. *Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Amsden, A.H. (ed.) (1980) *The Economics of Women and Work*, Great Britain, Penguin.
- Armstrong, P. (1982) "If it's only women it doesn't matter so much", in J. West.

- Armstrong, P.& H. (1983) "Beyond sexless class and classless sex: Towards feminist marxism", *Studies in Political Economy*, No 10, Χειμώνας, σελ. 7-41.
- Anderson, M. (1971) *Family Structure in 19th Century Lancashire*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Anderson, M. (1980) *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914*, Bristol, MacMillan and Co., Economic History Society.
- Andreasen, M., Steeves, H.L. (1983) "Employed women's assertiveness and openness as shown in magazine use", *Journalism Quarterly*, vol.60 (3), σελ. 449-457.
- Ανδριάκαινα, Ε. (1994) "V. Volosinov: μαρξισμός και φιλοσοφία της γλώσσας", *Δοκίμες*, τχ. Α', σελ. 17-31.
- Anthias, F. (1980) "Women and the reserve army of labor", *Capital and Class*, No 10, Άνοιξη.
- ΑΝΤΙ, τευχ.320, (27/6-24/7-1986)
- ΑΝΤΙ, τευχ.345, (24/4/1987)
- Aries, P. (1973) *L'Enfant et la Vie Familiale sous l'Ancient Regime*, Paris, Points. Πρώτη γαλλ. έκδοση, 1960, Paris, Plon. Ελλ. μεταφ. *Αιώνες Παιδικής Ηλικίας*, Αθήνα, Γλάρος, 1990.
- Aries, P. (1978) "La famille et la ville", *Esprit*, (1), Ιαν. σελ. 3-12.
- Arraignment (L') des Femmes. Essais en Anthropologie des Sexes* (1985) N. Mathieu, N. Echard, O. Journet, et al., Paris, Collection "Cahiers de l'Homme", Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Ασδραχάς, Σ. (επιμ.) (1979) *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας*, Αθήνα, Μέλισσα.
- Auclair, G. (1982) *Le Mana Quotidien. Structures et Fonctions de la Chronique des Faits Divers*, Paris, Anthropos. (Πρώτη γαλλ. έκδοση, 1970).
- Αυδή - Καλκάνη, Ι. (1978) *Η Επαγγελματικά Εργαζόμενη Ελληνίδα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Αυδή - Καλκάνη, Ι. (1989) *Φεμινισμός και Εργασία στην Ελλάδα Σήμερα*, Αθήνα, Νέοι Καιροί.
- Auzias, C. (1986) "Du bon usage d'un non-droit", *Nouvelles Questions Feministes*, No 14-15, Χειμώνας, σελ. 93-116.
- Baer, G. (1979) "Οι διοικητικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των τουρκικών συντεχνιών", στο Σ. Ασδραχάς.
- Baehr, H. (1980) *Women and the Media*, London, Pergamon Press.
- Bagdikian, B.H. (1971) *The Information Machines*, New York, Harper and Row.
- Bagdikian, B.H. (1983) *The Media Monopoly*, Boston, Beacon Press.
- Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ. (1987) "Νέα χαρακτηριστικά της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης και μορφές κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα", *Πόλη και Περιφέρεια*, τχ. 13.
- Βαΐου, Ν. (1989) "Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: Κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 40, Δεκ., σελ. 81-90.
- Βαΐου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ. (1990) "Τοπικές αγορές εργασίας και άνιση περιφερειακή ανάπτυξη στη Βόρεια Ελλάδα, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77, σελ. 15-61.
- Βαΐου, Ν., Στρατηγάκη, Μ., Χρονάκη, Ζ. (1991α) "Άμβιβόμη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδεολογία", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 45, Απρ.-

Ιούν., σελ. 47-53.

- Βαϊού, Ν., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιχάλης Κ., Χρονάκη, Ζ. (1991β) "Διάχυτη εκβιομηχάνιση στη Θεσσαλονίκη", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 45, Απρ.- Ιούν., σελ. 70-79.
- Βαϊού, Ν., Γεωργίου Ζ., Καραμεισίνη, Μ. (1993) *Συμμετοχή των Γυναικών σε Ατυπες Μορφές Εργασίας*, Ε.Μ.Π. Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, UNESCO.
- Βαλαβανίδης, Θ. (1984) "Η μηχανοποίηση της εργασίας. Νέες τεχνολογίες σε περιόδους οικονομικής κρίσης," *Σύγχρονα Θέματα*, τχ.23, Δεκ. σελ. 33-37.
- Balibar, E. (1989) "Σώπαινε ακόμα Αλτουσερ", *Πολίτης*, τχ. 98, Απρ.
- Balibar, E. (1991) "Υπάρχει "νεορατσισμός";", στο Ε. Balibar, I. Wallerstein, σελ. 29-46.
- Balibar, E., Wallerstein, I. (1991) *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα, Πολίτης. Γαλλ. έκδοση, *Race, Nation, Classe, Les Identités Ambigues*, Paris, La Decouverte, 1988.
- Ball-Rokeach, J.S., Cantor, G.M. (eds) (1987) *Media, Audience an Social Structure*, London, Sage Publications.
- Bardin, L. (1975) *Les Mecanismes Ideologiques de la Publicite*, Paris, Delarge, Ed. Universitaires.
- Bardin, L. (1977) *L' Analyse de Contenu*, Paris, PUF.
- Βαρίκα, Ε. (1978) "Η γυναικεία εξέγερση ένα νέο πρόσωπο της ανθρωπίνης απελευθέρωσης", *Διαβάζω*, τχ. 15, Δεκ., σελ. 38-43.
- Βαρίκα, Ε. (1980) "Γυναικείος Λόγος. Ποιος γυναικείος λόγος;", *Διαβάζω*, τχ. 36, Νοέμβριος, σελ. 30-35.
- Βαρίκα, Ε. [Varika, E.] (1985) "Les femmes grecques face a la modernisation institutionnelle. Un feminisme difficile", *Temps Modernes*, No 473.
- Βαρίκα, Ε. (1987) *Η Εξέγερση των Κυριών. Η Γένεση μιας Φεμινιστικής Συνειδήσης στην Ελλάδα, 1833-1907*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας.
- Barkan, O.L. (1979) "Οι μορφές οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το ΙΕ' και ΙΣΤ' αιώνα", στο Ασδραχάς (επιμ.), σελ. 45-85. (πρώτη γαλλ. έκδοση, Κωνσταντινούπολη, 1944).
- Barr, P. (1977) "Newspapers", στο G. King, M. Stott (eds.) *Is this your Life? Images of Women in the Media*, London, Virago, σελ. 67-81 .
- Barrere - Maurisson, M. A. (1984) "Du travail des femmes au partage du travail. Une approche des regulations familiales face aux evolutions du travail: le cas de la France depuis 1945", *Sociologie du Travail*, vol. 26(3), σελ. 243-254.
- Barrere - Maurisson, M. A. et al. (1983) "Trajectoires professionnelles des femmes et vie familiale", *Consommation*, Vol. 30(4).
- Barrere - Maurisson, M. A. et al. (1984) *Le Sexe du Travail. Structures Familiales et Systeme Productif*, Grenoble, Presses Universitaires de Grenoble.
- Barrett, M. et al. (eds.) (1979) *Ideology and Cultural Reproduction*, London, Croom Helm.
- Barrett, M. (1980) *Womens' Oppression Today. Problems in Marxist Feminist Analysis*, Verso Editions and N.L.B.
- Barrett, M. (1984) "Rethinking "Women's Opression": a reply to Brenner and Ramas", *New Left Review*, No 146, Ιούλ. - Αύγ., σελ. 123-128.
- Barrett, M. (1986) *The Politics of Diversity: Feminism, Marxism and Nationalism*,

- London, Verso.
- Barrett, M., McIntoch, M. (1982α) "Christine Delphy: vers un feminisme materialiste?", *Nouvelles Questions Feministes*, No. 4, Φθiv., σελ. 35-49.
- Barrett, M., McIntoch, M. (1982β) "Narcissism and the family: a critique of Lasch", *New Left Review*, Σεπτ. - Οκτ. No 135, σελ. 35-48.
- Barrett, M., McIntoch, M. (1982γ) *The Anti-Social Family*, London, Verso. Ελλ. μεταφ. *Η Αντικοινωνική Οικογένεια*, Αθήνα, Κάλβος, 1987.
- Barron J. N., Bielby W.T. (1985) "Organizational Barriers to Gender Equality: Sex Segregation of Jobs and Opportunities", in Alice S. Rossi (ed.) *Gender and the Life Course*, Alding Publishing Company.
- Barron, R.D., Norris, G.M. (1976) "Sexual divisions and dual labour market", στο D.L. Barker, S. Allen (eds.) *Dependence and Exploitation in Work and Marriage*, London, Longman.
- Bart, P.B. (ed.) (1971) "Sexism in family studies", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 33, Αυγ./Νοέμβ., σελ. 499-546, σελ. 734-99, σελ. 771-76.
- Barthes, R. (1972) *Le Degre Zero de l' Ecriture*, Paris, Seuil. Ελλ. μεταφ., *Ο Βαθμός Μηδέν της Γραφής*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- Barthes, R. (1970) *Mythologies*, Paris, Seuil. Ελλ. μεταφ. *Μυθολογίες*, Αθήνα, Ράππας, Κέδρος, 1979.
- Barthes, R. (1964α) "Elements de semiologie", στο *Communications*, τχ. 4. Ελλ. μεταφ. στο *Κείμενα Σημειολογίας*, Αθήνα, εκδ. Νεφέλη, 1981.
- Barthes, R. (1964β) "Rhetorique de l'image", *Communication*, No 4. Ελλ. μεταφ. στο R. Barthes, 1988.
- Barthes, R. (1966) "Introduction a l'analyse structurale des recits", *Communications*, τχ. 8, Paris, Seuil. Ελλ. μεταφ. στο R. Barthes, 1988.
- Barthes, R. (1975) *Roland Barthes pour Roland Barthes*, Paris, Seuil. Ελλ. μεταφ., Αθήνα, Ράππας, 1977.
- Barthes, R. (1985) "Η Μυθολογία σήμερα", *15θήμερος Πολίτης*, 5/4, τχ. 37, σελ. 36-37.
- Barthes, R. (1988) *Εικόνα, Κείμενο, Μουσική*, Αθήνα, Πλέθρον (συλλογή άρθρων).
- Barthez, A. (1982) *Famille, Travail et Agriculture*, Paris, Economica.
- Barthez, A. (1983) "Le travail familial et les rapports de domination dans l'agriculture", *Nouvelles Questions Feministes*, No 5, Φθivov., σελ. 19-46.
- Barthez, A. (1984) (collab.) *Travail des Femmes et Famille*, Paris, Montrouge - Dunod.
- Βασιλείου, Γ. (1966) *Διερευνήσις μεταβλητών υπεισερχομένων εις την ψυχοδυναμικής της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Ινστιτούτον Ανθρωπος.
- Baskette, F. et al. (1971) *The Art of Editing*, Macmillan Publishing Co., Inc. Μεταφ., σχολιασμός και προσαρμογή στην ελλ. πραγματικότητα, Α. Χριστοδουλιδης, *Η Τέχνη της Δημοσιογραφίας*, Αθήνα, Γνώση, 1986, 1990 (β' έκδ.).
- Bastin, J.- F. (1972) *Le Phenomene "Libre Belgique"*, Bruxelles, Les Editions Vie Ouvriere.
- Batagliola - Bedos, F. (1982) "Bibliographie historique sur la famille", *Recherches Economiques et Sociales, Familles et Societes Domestiques, La Documentation Francaise*, vol. 2, σελ. 5-40.
- Batailler, F. et al. (1963) *Analyse de Presse*, Paris, PUF.

- Baudrillard, J. (1972α) *Pour une Critique de l'Economie Politique du Signe*, Gallimard, Paris.
- Baudrillard, J. (1972β) "Requiem pour les media", στο *Pour une Critique de l'Economie Politique du Signe*. Ελλ. μεταφ. Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος, (2 εκδόσεις χωρίς χρονολογία).
- Baudrillard, J. (1973) *Le Miroir de la Production ou l' Illusion Critique du Materialisme Historique*, Paris, Casterman. Ελλ. μεταφ. *Ο Καθρέφτης της Παραγωγής ή η Κριτική Αυταπάτη του Ιστορικού Υλισμού*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1990.
- Beaud, M. (1981) *Histoire du Capitalisme 1500-1980*, Paris, Seuil. Ελλ. μεταφ. *Η Ιστορία του Καπιταλισμού 1500-1980*, Αθήνα, Μαλλιάρης Παιδεία, 1987.
- Becker, H. (1963) *Outsiders*, New York, Free Press.
- Becker, H. (1971) "The nature of a profession", στο *Sociological Work*, London, Penguin.
- Beechey, V. (1977) "Some notes on female wage labor in the capitalist mode of production", *Capital and Class*, No 3, σελ. 45-66.
- Beechey, V. (1978) "Women and production: a critical analysis of some sociological theories of women's work", στο A. Kuhn and A. Wolpe (eds.).
- Beechey, V. (1979) "On patriarchy", *Feminist Review*, No 3.
- Beechey, V. (1985) "Emploi des femmes: Les etudes recentes en Grande Bretagne", *Sociologie du Travail*, vol. 27(2), σελ. 206-222.
- Beechey, V. (1987) *Unequal Work*, London, Verso.
- Beechey, V. (1988) "Rethinking the definition of work. Work and gender", στο J. Jenson et al. (eds.), σελ. 45-62.
- Beechey, V., Whitelegg E. (eds.) (1986), *Women in Britain Today*, Open University Press.
- Begooyer, J. Borah, F. (1982) *What's Wrong with this Picture? A Look at Working Women on Television*, Washington, D. C., National Commission on Working Women.
- Βεΐκου, Θ. (1976) "Μύθος και ιδεολογία", *Πολίτης*, τχ. 7, Δεκ.
- Βέλτσος, Γ. (1976) *Κοινωνία και Γλώσσα*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Βέλτσος, Γ. (1977) *Κοινωνιολογία των Θεσμών Ι. Ο Θεσμικός Λόγος και η Εξουσία*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Βέλτσος, Γ. (1979) *Κοινωνιολογία των Θεσμών ΙΙ. Οικογένεια και Φαντασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Βέλτσος, Γ. (1981) *Οι Απροσδιόριστοι Παράγοντες*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Βέλτσος, Γ. (1986) "Τύπος και ΜΜΕ. Η συζήτηση του ANTI στη Πάντσιο", *ANTI*, 27/6 - 24/7, τχ. 320, σελ.78-79.
- Beneria, L., Sen, G. (1981) "Accumulation, reproduction and the women's role in economic development. Boserup revisited", *Signs*, vol. 7(2).
- Beneria, L., Sen, G. (1982) "Class and gender inequalities and women's role in economic development. Theoretical and practical implications", *Feminist Studies*, vol. 8(1).
- Benhabid, S., Cornell, D. (ed) (1987) *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*, Cambridge, Polity Press.
- Βενιοπούλου, Κ. (1983) "Η ίση συμμετοχή του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 49, σελ. 88-100.
- Bennett, T. (1979) *Formalism and Marxism*, London, Methuen. Ελλ. μεταφ.

- Φορμαλισμός και Μαρξισμός, Αθήνα, Νεφέλη, 1983.
- Bennett, T. (1982a) "Media, "reality" and signification", στο Gurevitch et al. σελ. 287-308.
- Bennett, T. (1982b), "Theories of the media, theories of society", στο Gurevitch et al. Ελλ. μεταφ. στο Μ. Κομνηνού και Χ. Λυριντζής, 1988, σελ. 49-88.
- Bennett, T. et al. (1986) *Culture, Ideology and Social Process*, The Open University Press.
- Bennett, W.L. (1980) "Myth ritual and political control", *Journal of Communication*, vol. 30(4), σελ. 166-179.
- Bennhold - Thomsen, V. (1984) "Towards a theory of the sexual division of labor", στο J. Smith, I.W. Wallerstein (eds.) *Household and the World Economy*, London, Sage.
- Benoit, N. (1973) "La nouvelle feminine", στο N. Benoit et al., σελ. 39-89.
- Benoit, N. et al. (1973) *La Femme Majeure. Nouvelle Feminite, Nouveau Feminisme*, Paris, Seuil.
- Benston, M. (1969) "The political economy of womens liberation", *Monthly Review*, XXI, 9.
- Berelson, B. (1971) *Content Analysis*, Lidzey Handbook of Social Psychology, Reading Addison, Wesley, (πρώτη έκδοση, 1959).
- Berger, J. (1972) *Ways of Seeing*, Penguin Books. Ελλ. μεταφ. *Η Εικόνα και το Βλέμμα*, Οδυσσέας, 1980.
- Berger, P. and Luckmann, T. (1966) *The Social Construction of Reality*, Harmondsworth, Penguin.
- Berger, C.R., Chaffe, S.H. (eds.) (1987) *Handbook of Communication Science*, Sage Publ., Newbury Park, California.
- Berk, R.A., Berk, S.F. (1983) "Supply-side sociology of the family: The challenge of the New Home Economics", *Annual Review Sociology*, vol. 9, σελ. 375-95.
- Berk, S. (F.) (ed.) (1980) *Women and Household Labour*, Beverly Hills, Sage Publications.
- Berstein, B. (1971) *Class, Codes and Control*, Routledge and Kegan Paul, London. Ελλ. μεταφ. *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, μεταφ. Ιωσήφ Σολομών, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1989.
- Bertaux, D. (1977) *Destins Personnels et Structure de Classe*, Paris, PUF. (Ελλ. μεταφ., σελίδες 82-97 στο Bertaux, 1988).
- Bertaux, D. (1988) "Η εργατική οικογένεια στον καπιταλισμό", *Πολίτης*, τχ. 94, Σεπτ. σελ. 50-55. (Απόσπασμα από το Bertaux, 1977:82-97).
- Blackwood, R.E. (1983) "The content of news photos: roles portrayed by men and women", *Journalism Quarterly*, vol. 60.
- Blaise, S. (1981) *Des Femmes de Nulle Part, ou Prefeminisme Politique*, Paris, Ed. Tierce.
- Blanchard, F. (1984) "Τεχνολογία, εργασία και κοινωνία: Επισημάνσεις από έρευνες του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 23, Δεκ., σελ. 45-51.
- Blaxall, M., Reagan, B. (1967) *Women and the Workplace. The Implications of Occupational Segregation*, Chicago, The Univ. of Chicago Press.
- Bleitach, D. (1984) "Contribution a une analyse de la condition feminine", *Pensee*, No 238, σελ. 17-25.
- Bloch, M., Bloch, J. (1980) "Women and the dialectics of nature in eighteenth-century French thought", στο C. MacCormack, M. Strathern (eds.), σελ. 25-

41.

- Bloch, R. H., (1978) "Untangling the roots of modern sex roles: A survey of four centuries of change", *Signs*, vol. 4(2), Χειμώνας, σελ. 237-252.
- Blum, L.M. (1981) "Feminism and the Mass Media: A case study of the "Womens'Room" as novel and T.V. film", *Berkeley Journal of Sociology*, vol. XXVI, σελ. 1-24.
- Blunden, K. (1982) *Le Travail et la Vertu. Les Femmes au Foyer, une Mystification de la Revolution Industrielle*, Paris, Payot.
- Bock, G. (1991) "Challenging Dichotomies: Perspectives on Women's History", από το συλλογικό τόμο, Karen Offen, Ruth Roach Pierson και Jane Rendall, *Writing Women's History: International Perspectives*, London, Macmillan, σελ. 1-23. Ελλ. μεταφ. "Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην Ιστορία των Γυναικών", *Δίψη*, τχ. 6, 1993, σελ. 55-83.
- Bogart, L. (1985) "How U.S. newspaper content is changing", *Journal of Communication*, vol.35(2), σελ. 82-90.
- Boklund - Λαγοπούλου, Κ., Λαγόπουλος, Α. - Φ. (1980) "Κοινωνικές δομές και σημειωτικά συστήματα: θεωρία, μεθοδολογία, μερικές εφαρμογές και συμπεράσματα", στο Ελληνική Σημειωτική Εταιρία, *Σημειωτική και Κοινωνία*, σελ. 23-37.
- Boklund - Λαγοπούλου, Κ. (1983) "Τι είναι η σημειωτική;", *Διαβάζω*, τχ. 71, 15/6, σελ. 15-23.
- Boklund - Λαγοπούλου, Κ., (1986) "Η κοινωνική λειτουργία των λογοτεχνικών κειμένων στη μεσαιωνική Αγγλία. Μια κοινωνιο - σημειωτική προσέγγιση, στο Ελληνική Σημειωτική Εταιρία, σελ. 73-93.
- Bonvoisin, S.- M., Maignien, M. (1986) *La Presse Feminine*, Paris, P.U.F., Collection Que sais-je?.
- Boserup, E. (1970) *Woman's Role on Economic Development*, London, Tavistock.
- Βότσης, Γ. (1987) "Η ουτοπία της ανεξάρτητης δημοσιογραφίας και ο ελληνικός Τύπος", στο Ο.Π.Ε.Κ.
- Both, J. (1980) "Watching the family", στο Baehr H. (ed.) *Women and Media*, Pergamon Press.
- Bottomore, T.B. (1962) *A Guide to Problems and Literature*, George Allen and Unwin Ltd. Ελλ. μεταφ. 1983, Αθήνα, Gutenberg.
- Bourdieu, P. (1971) "The Berber house or the world reversed", στο *Echanges et Communications: melanges offerts a Claude Levi-Strauss a l' occasion de son 60e anniversaire*, The Hague - Mouton.
- Bourdieu, P. (1979) *La Distinction. Critique Sociale du Jugement*, Minuit, Paris.
- Bourdieu, P. (1980a) "Identite et representation: Elements pour une reflexion critique de l' idee de region", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, No. 35, Νοέμβριος. Ελλ. μεταφ. "Ταυτότητα και αναπαράσταση: Στοιχεία για μια κριτική θεώρηση της ιδέας της περιφέρειας", *Πόλη και Περιφέρεια*, No. 4-5, Μαΐος - Δεκ. 1982, και το ίδιο στο *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική*, επιμ. Κ. Χατζημιχάλης 1992, Εξάντας σελ. 149-162.
- Bourdieu, P. (1980b) "Le Nord et le Midi: Contribution a une analyse de l'effet Montesquieu", στο *Actes de la R.S.S.*, No 35, Νοέμβ, σελ. 21-25.
- Bourdieu, P. (1982) *L' Economie des Echanges Lingustiques*, Paris, Minuit.
- Bourdieu, P. (1990) "Η Λογοκρισία", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 78, σελ. 3-6. [Παρέμβαση στη συνδιάλεξη πάνω στην Επιστήμη των έργων

- (Lille, 1974), παρουσιασμένη στο *Information sur les Sciences Sociales*, 16 (3/4), 1977, σελ. 385-388].
- Bourdieu, P. (1996) *Η Ανδρική Κυριαρχία*, Επιμ. - Επίλογος: Ν. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Δελφίνι. (Το κείμενο του P. Bourdieu αποτελεί μετάφραση του "Dominance masculine", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, τχ. 84, Σεπτ. 1990, σελ. 2-31).
- Bourgeois, F., Brener, J., Chabaud, D., Cot, A., Fougeyrollas, D., Haicault, M., Kartchevsky-Bulpot, A. (1978) "Travail domestique et famille du capitalisme", *Critique de l' Economie Politique*, Nouvelle Serie No 3.
- Bourgeois, G., Kartchevsky, A., Lautier, B. (1979) "La famille et les sciences sociales. Socialisation et reproduction", *Critiques de l' Economie Politique*, No 6.
- Bourgeois, G., Kartchevsky, A., Lautier, B. (1980) "Famille et controle social", Le Colloque Aix-En-Provence, *Economie et Humanisme*, Ιαν.- Φεβρ., No 251.
- Bourgeois, G., Kartchevsky, A., Lautier, B. (1982) "Famille et domestication du travail", *Recherches Economiques et Sociales, Documentation Francaise*, No 2, σελ. 11-136.
- Βουτυράς, Σ. (1981) *Η Γυναίκα στη Μισθωτή Εργασία. Για μια Σύγχρονη Κοινωνική Πολιτική στο Πρόβλημα της Εργαζόμενης Ελληνίδας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Bowles, S., Edwards, R. (1993) *Understanding Capitalism. Competition, Command and Change in the U.S. Economy*, Harper Collins College Publishers. (Πρώτη έκδοση, [1985]). Ελλ. μεταφ. *Κατανοώντας τον Καπιταλισμό, Ανταγωνισμός, Εντολή και Μεταβολή στην Οικονομία των ΗΠΑ*, Α' τόμος, Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- Box, S. (1981) *Deviance, Reality and Society*, London, Holt, Rinehart & Winston (1η έκδοση 1971).
- Boyce, G. et al. (1978) *Newspaper History: From the 17th Century to the Present Day*, London, Constable.
- Boyd-Barrett, O. (1980) "The politics of socialisation: recruitment and training for journalism", στο Christian (ed.).
- Bradley, D.S., Boles, J., Jones, C. (1979) "From mistress to hooker: 40 years of cartoon humour in mens'magazines", *Qualitative Sociology*, vol. 2(2), σελ. 46-62, Syracuse, N.Y.
- Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, Monthly Review Press.
- Brechon, P. (1976) *La Famille, Idees Traditionnelles, Idees Nouvelles*, Paris, Le Centurion.
- Brecht, B. (1972) "Η δίκη της πεντάρας. Ένα κοινωνιολογικό πείραμα", στο B. Brecht *Κείμενα για τον κινηματογράφο*, Αθήνα, Σύγχρονος Κινηματογράφος, σελ. 13-90. (1η γερμ. έκδοση Βερολίνου, 1931).
- Breines, W. et al. (1978) "Social biology, family studies and antifeminist backlash", , vol.4(1), σελ. 43-67.
- Bremond, C. (1966) "La logique des possibles narratifs", στο *Communication, 8: L' analyse structurale du recit*, (Β' έκδ. Seuil, 1981). Ελλ. μεταφ., "Η λογική των αφηγηματικών πιθανοτήτων", στο Β. Καλλιπολίτης (επιμ.) *Θεωρία της Αφήγησης*, Αθήνα, Εξάντας, 1991, σελ. 125-157.
- Bremond, C. (1973) *Logique du Recit*, Paris, Seuil.
- Brener, J. et al. (1977) "La separation production/reproduction et la famille capitaliste", *Communication au Colloque de l'ACSES sur le Processe du Travail*, Σεπτ.

- Brenner, J., Ramas, M. (1984) "Rethinking women's oppression", *New Left Review*, No. 144, Μάρτιος-Απρίλιος, σελ. 33-71.
- Bridenthal, R. (1976) "The dialectics of production and reproduction", *Radical America*, vol. 10(2), Απρίλ., σελ. 3-11.
- Bridenthal, R., Koonz, C. (ed.) (1977) *Becoming Visible: Women in European History*, Boston.
- Bridenthal, R., Kelly, J., Swerdlow, A., Vine P. (1980) *Household and Kin: Families in Flux*, Old Westbury, N.Y.: Feminist Press.
- Bridges, W.P. (1982) "The sexual segregation of occupations: theories of labour stratification in industrie", *American Journal of Sociology*, vol. 88(2), σελ. 270-295.
- Brod, H. (ed) (1987) *The Making of Masculinities. The New Men's Studies*, Boston, Allen and Unwin.
- Brown, B. W. (1981) *Images of Family Life in Magazine Advertising: 1920-1978*, N.Y., Praeger Publishers.
- Brown, J. (1970) "A note on the division of labor by sex", *American Anthropologist*, vol. 72(5), Οκτ., σελ. 1073-1078.
- Brown, P., Jordanova, L. (1982) "Opressive Dichotomies: The Nature Culture Debate", στο E. Whitelegg et al., σελ. 389-399.
- Bruegel, I. (1979) "Women as a reserve army of labour: a note on recent british experience", *Feminist Review*, No 3, σελ. 12-23.
- Bruegel, I. (1978) "What keeps the family going?", *International Socialism*, vol.2(1).
- Brunhoff, S. (1976) *Etat et Capital*, Paris, Maspero. Ελλ. μεταφ. Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Bryson, L. (1975) "Husband and wife interaction in the australian family: A critical review of the literature", στο J. Mercer (ed.) *The Other Half*, Ringwood, Penguin.
- Burman, S. (1979) (ed.) *Fit Work for Women*, London, Croom Helm.
- Burris, V. (1982) "The dialectic of womens' oppression: notes on the relation between capitalism and patriarchy", *Berkley Journal of Sociology*, 27, σελ. 51-74.
- Busby, L.J. (1975) "Sex role research in the mass media", *Journal of Communication*, vol. 25(4), Φθινόπωρο, σελ. 107-131.
- Bush, C.R. (1960) "A system of categories for general news content", *Journalism Quarterly*, vol. 37(2), σελ. 206-210.
- Butler, M., Paisley, N. (1978) "Magazine coverage of womens' rights", *Journal of Communication*, vol. 28(1), Χειμώνας, σελ. 183-186.
- Calvet, L.-J. (1984) "Μπαρτ: το προ και το μετά (στρουκτουραλισμός και σημειολογία)", *Διαβάζω*, τχ. 93, σελ.14-17 (μεταφ. από το Magazine Litteraire).
- Calvet, G., Buisson-Eliard, A. (1980) "Quelle Sociologie de la famille?", *Annales Trimestrielles de l'Universite de Toulouse Le Mirail*, vol. 16(4).
- Cameron, D. (1992) *Feminism and Linguistic Theory*, London, Macmillan. [πρώτη έκδ. 1985].
- Cameron, D. (1988) "Γλώσσα και σεξουαλική διαφορά. Ποια είναι η φύση της γυναικείας καταπίεσης στη γλώσσα", *Δίνη*, τχ. 3, Ιούλιος, σελ. 86-91. (Η αγγλική έκδοση του άρθρου περιλαμβάνεται στο Rober Young Ced, *Sexual Difference*, Nottingham, Russell Press Ltd., 1986).
- Campbell, J.K. (1964) *Hounour, Family and Patronage. A Study of Institutions*

- and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Clarendon Press.
- Campbell, J.K., Sherrard, P. (1968) *Modern Greece*, London, Benn.
- Canary, R.H. et al (1978) (eds.) *The Writing of History*, Madison, Univ. of Wisconsin Press.
- Cantor, M.G., Jones, E. (1983) "Creating fiction for women", *Communication Research*, Ιαν., No 1, σελ. 111-136.
- Caplan, A.L. (ed.) (1978) *The Sociobiology Debate*, N.Y., Harper and Row.
- Γαρδίκη, Ο., Κελπερής, Χ., Μουρίκη, Α., Μυριζάκης, Γ., Παραδέλλης, Θ., Τεπερογλου, Α. (1988), *Νέοι: Διάθεση Χρόνου - Διαπροσωπικές Σχέσεις*, μέρος Α', Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Carey, J.W. (1981) "McLuhan and Mumford: The roots of modern media analysis", *Journal of Communication*, vol. 31(3).
- Carisse, C., Dumazedier, J. (1975) *Les Femmes Innovatrices*, Paris, Seuil.
- Cave, F. (1981) *L'Espoir et la Consolation: L'Ideologie de la Famille dans la Presse du Coeur*, Paris, Payot.
- Cavendish, R. (1982) *On the Line*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Γενική Γραμματεία Ισότητας (1986) *Πρώτη Εκθεση της Ελλάδος προς την Επιτροπή του ΟΗΕ για την Εξάλειψη κάθε Μορφής Διάκρισης σε Βάρος των Γυναικών*, Αθήνα.
- Centre for Contemporary Cultural Studies (1974) *Women Take Issue*, Hutchinson University Library, London.
- Centre for Contemporary Cultural Studies (1978) *On Ideology*, London, Hutchinson. (Πρώτη έκδοση 1977, Working Papers in Cultural Studies, No 10).
- Centre Lyonnais d'Etudes Feministes (1984) *Les Femmes et la Question du Travail*, Lyon, Presses Universitaires de Lyon.
- Γεράσης, Γ. (1989) *Η Νεοελληνική Ταυτότητα*, Αθήνα, Ροές.
- Ceulemans, C., Fauconnier, G. (1979) *Image, Role et Condition Sociale de la Femme dans les Medias*, UNESCO, Etudes et Documents d'Information, No 84.
- Chabaud, D. et al. (1981) *Famille, Travail Domestique et Espace Temps des Femmes*, Μάρτιος CAESAR.
- Chabaud, D., Fougeyrollas, D. (1982) "Note sur le temps des femmes", *Education Permanente*, No 64, Ιούνιος.
- Chabaud - Rychter, D. et al. (1985) *Espace et Temps du Travail Domestique*, Paris, Librairie des Meridiens.
- Chabaud - Rychter D. (1984) "Problematisques de sexes dans les recherches sur le travail et la famille", *Sociologie du Travail*, vol. 26(3), σελ. 346-359.
- Chabrol, C. (1971) *Le Recit Feminin*, Paris, Mouton.
- Chaney, D. (1986) "The symbolic form of ritual in mass communication", στο Golding P. et al. (eds.).
- Chaperon, S. (1987) "Femme - objet non identifie. Analyse epistemologique du feminisme", *Temps Modernes*, Φεβρ., No. 487, σελ. 85-95.
- Charles - Roux, E. (ed.) (1975) *Le Travail Feminin du Moyen Age a nos Jours*, Ed. La Courtille - Temps actuels.
- Charnley, M.V., Charnley, B. (1982) *Reporting*, Holt Rinehart and Winston. Μεταφ., σχολιασμός και προσαρμογή στην ελλ. πραγματικότητα, Α. Χριστοδουλιδής, *Η Τέχνη του Ρεπορτάζ*, Αθήνα, Γνώση, 1992.

- Charrand, A. (1978) "Activite des femmes mariees et mode de vie familial", *Donnees Sociales*, INSSE.
- Chaudron, M. (1984) "Strategies familiales de reproduction et trajectoires individuelles", στο Barrere - Maurisson et al.
- Cherlin, A. (1983) "Changing family and the household: contemporary lessons from historical research", *Annual Review of Sociology*, No 9, σελ. 51-66.
- Chibnall, S. (1977) *Law-and-Order News. An Analysis of Crime Reporting in the British Press*, London, Tavistock.
- Chodorow, N. (1978) *The Reproduction of Mothering. Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Berkeley, University of California Press.
- Chodorow, N. (1979) "Feminism and difference: Gender, relations and difference in psychoanalytic perspective", *Socialist Review*, 46, σελ. 51-69.
- Christian, H. (ed.) (1980α) *The Sociology of Journalism and the Press*, Sociological Review Monograph, 29, University of Keele.
- Christian, H. (1980β) "Journalists' occupational ideologies and press commercialisation", στο H. Christian (ed.).
- Γιανναράς, Χ. (1991) *Ανθολόγημα Τεχνημάτων*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Cirino, R. (1971) *Don't Blame the People*, New York, Random House, Vintage Books.
- Γκιζέλης, Γ. κ.ά. (1984) *Παράδοση και Νεωτερικότητα στις Πολιτιστικές Δραστηριότητες της Ελληνικής Οικογένειας. Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Clark, A. (1982) *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London, Routledge and Keagn Paul. (Πρώτη έκδοση, 1919).
- Clarke, P., Esposito, V. (1966) "A study of occupational advice for women in magazines", *Journalism Quarterly*, vol. 43, Φθiv.
- Cling, M. (1981) "Linguistique et societe, un tabou revelateur: le mot "Femme"", *Pensee*, No 219, σελ. 98-115.
- Clarke, J., Hall, S., et al. (1976) "Sub cultures, cultures and class" στο S. Hall, T. Jefferson (eds.) *Resistance Through Rituals: Youth Sub Cultures in Post-War Britain*, Hutchinson, σελ. 9-69.
- Clutterbuck, R. (1981) *The Media and Political Violence*, London, Macmillan.
- Cockburn, C. (1981) "The material of male power", *Feminist Review*, No 9.
- Cockburn, C. (1983) *Brothers. Male Dominance and Technological Change*, London, Pluto Press.
- Cockburn, C. (1985) *Machinery of Dominance. Women, Men and Technical Know How*, London, Pluto Press.
- Cockburn, C., Loach, L. (1986) "In whose image?", στο J. Curran, J. Ecclestone, G. Oakley, A. Richardson (eds).
- Coderre, C. (1982) *L' Analyse du Discours de la Maternite dans un Mensuel Feministe*, "F Magazine", Lyon, These 3eme cycle.
- Cohen, B. (1963) *The Press and the Foreign Policy*, Princeton, Univ. Press.
- Cohen, S., Young, J. (eds) (1981) *The Manufacture of News. Deviance, Social Problems and the Mass Media*, London, Constable/Sage, (2η αναθεωρ. έκδοση, 1η έκδοση 1973).
- Cohen, S. (1980) *Folk Devils and Moral Panics*, Oxford, Robertson, (2η αναθεωρ. έκδοση, 1η έκδοση 1972).
- Combes, D. (1981) *Representations des Rapports de Production et Approches des Modes de Vie*, Paris, C.S.U. [No, ;;]

- Combes, D., Haicault, M. (1984) "Production et reproduction. Rapports sociaux des sexes et des classes", στο *Sexe du Travail*, σελ. 155-174.
- Collins, R. et al. (1986) *Media, Culture and Society*, London, Sage Publications.
- Connell, R. W. (1977) *Ruling Class, Ruling Culture*, Cambridge Univ. Press.
- Connell, R. W. (1982) "Class, patriarchy and Sartre's theory of practice", *Theory and Society*, vol. 11(3), Μάιος, σελ. 305-320.
- Connell, R. W. (1987) *Gender and Power: Society, the Person and Sexual Politics*, Cambridge, Polity Press.
- Connelly, P. (1978) *Last Hired, First Fired*, Toronto, Women's Press.
- Connelly, P. (1983) "On Marxism and Feminism", *Studies in Political Economy*, No 12, Φθiv. σελ. 153-161.
- Corner, J. (1980) "Codes and cultural analysis", *Media, Culture and Society*, vol. 2, σελ. 73-86.
- Coriat, B. (1981) *L' Atelier et le Chronometre*, Paris, Chr. Bourgois. Ελλ. μεταφ. Ο Εργάτης και το Χρονόμετρο, Αθήνα, Κομμούνια, 1985.
- Corvi, N., Salort, M.- M. (1985) *Les Femmes et le Marche du Travail*, Paris, Hachette.
- Cot, L., Lautier, B., (1982) "La frontiere du Capital", *Bulletin du Mauss, Mouvement anti-Utilitariste dans les Sciences So-ciales*, No 1.
- Cotteret, J. et al. (1976) *Giscard d'Estaing - Mitterand, 54774 mots pour convaincre*, Paris, PUF.
- Coulson, M. et al. (1975) "The housewife and her labour under capitalism. A critique", *New Left Review*, No 89.
- Coyle, A. (1982) "Sex and skill in the organisation of the clothing industry", στο J. West *Work, Women and the Labour Market*, Routledge and Kegan Paul.
- Γουντ, Ε. (1988) "Καπιταλισμός και ανθρώπινη απελευθέρωση", *Πολίτης*, τχ. 94, Σεπτ. σελ. 42-49.
- Γουρδομιχάλη, Α. (1986) "Ο μεταβαλλόμενος ρόλος των γυναικών κατά τη διαδικασία εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας. Μια πρώτη εικόνα", στο *Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνική Αλλαγή και Οικονομική Ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σελ. 211-230.
- Courtney, A.E., Lockeretz, S.W. (1971) "A Womans'place: An analysis of the roles portayed by women in magazine advertisements", *Journal of Marketing Research*, vol. 8(1), Φεβρ. σελ. 92-105.
- Courtney, A.E. (1974) "Women in T.V. commercials", *Journal of Communication*, vol. 24(2).
- Coward, R.(1978a) "Sexual liberation and the family", *m/f*, No 1.
- Coward, R. (1978b) "Rethinking marxism", *m/f*, No 2, σελ. 91-96.
- Coward, R. (1983) *Patriarchal Precedents: Sexuality and Social Relations*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Cowie, E. (1977) "Women, representation, and the image", *Screen Education*, vol. 23, σελ. 15-23.
- Cowie, E. (1978) "Woman as sign", *m/f*, No 1.
- Cranny -Francis, A. (1987a) "Gender and genre: feminist rewritings on detective fiction", *Women's Studies International Forum*.
- Creedon, P.J. (1988) *Women in Mass Communication*, London, Sage Publication.
- Creighton, C. (1980) "Family, property and relation of production in Western Europe", *Economy and Society*, vol. 9(2), Μάιος, σελ. 130-167.

- Crompton, R., Mann, M. (1986) *Gender and Stratification*, London, Polity Press.
- Culley, J. J., Bennett, R. (1976) "Selling women, selling blacks", *Journal of Communication*, vol. 26(4), Φθινοπ. σελ. 160-174.
- Γυναίκα και Μέσα Ενημέρωσης*, Εισηγήσεις, Ζάππειο, 20-22/10/85, Γ.Γ.Ι.-Γ.Γ.Τ.Π.
- Γυναίκες Εργασία και Νέες Τεχνολογίες. Ελλάδα - ΕΟΚ* (1986) Συνέδριο Πάντειος ΑΣΠΕ, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, 16-17 Μαΐου. (Επιμ. Μ. Μαρματάκη, Ξ. Πετριιώτη).
- Curran, J., Douglas, A., Whannel, G. (1980) "The political economy of the human interest story", στο Smith A. (ed.) *Newspapers and Democracy*, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge Mass.
- Curran, J., Seaton, J. (1988) *Power without Responsibility. The Press and Broadcasting in Britain*, Routledge, London (3η έκδοση). (Πρώτη έκδοση, 1981, Fontana).
- Curran, J., Curevitch, M., Woollacot, J. (eds.) (1977) *Mass Communication and Society*, London, Edward Arnold for the Open University.
- Curran, J., Ecclestone, J., Oakley, G. Richardson, A. (1986) *Bending Reality. The State of the Media*, Pluto Press, London.
- Curran, J. (1982) "Communications, power and social order", στο Gurevitch M. et al.
- Dalla Costa, M. & James, S. (1973) *The Power of Women and the Subversion of the Community*, Bristol, Falling Wall Press.
- Δαμιανάκος, Σ. (επιμ.) (1987) *Διαδικασίες Κοινωνικού Μετασχηματισμού στην Αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Dandurand, R.B. (1981) "Famille du capitalisme et production des etres humaines", *Sociologie et Societes*, Οκτ., vol. 13(2), σελ. 95-111.
- Danford, L. (1992) "Η ρύθμιση των συγκρούσεων μέσα από το τραγούδι στην τελετουργική θεραπευτική", στο Παπαταξιάρχης & Παραδέλλης (επιμ.), σελ. 171-192.
- Dardigna, A.- M. (1975) *Femmes - Femmes sur Parier Glace*, Paris, Maspéro.
- Dardigna, A.-M. (1978) *La Presse Feminine. Fonction Ideologique*, Paris, Maspéro.
- Δασκαλάκης, Η. (1985) *Η Εγκληματολογία της Κοινωνικής Αντίδρασης*, Αθήνα - Κομοτηνή, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Daune - Richard, A.-M. (1983) *Travail Professionnel et Travail Domestique. Etude Exploratoire sur le Travail et ses Représentations au sein de Lignes Feminines*, Petite Collection CEFUP, Aix en Provence.
- Daune - Richard, A.-M., Devreux, A.- M. (1985) "La construction sociale des categories de sexe", *B.I.E.F.* (Bulletin d' Information des Etudes Feminines), No 17, Δεκ.
- Daune Richard, A.- M. (1981) "Articulation entre l'activite professionnille et le travail domestique", *B.I.E.F.*, (Bulletin d' Information des Etudes Feminines), No 7-8, Νοέμβ., σελ. 51-58.
- Dauphin, C., Farge, A. et al. (1986) "Culture et Pouvoir des Femmes", *Annales E.S.C.*, Μάρτ. - Απρ.
- Davis, J. (1982) "Sexist bias in eight newspapers", *Journalism Quarterly*, vol. 59.
- Davis, H. Walton P. (eds.) (1983), *Language, Image, Media*, London, Basil Blackwell Publisher.
- Davis, H.H. (1979) *Beyond Class Images: Explorations in the Structure of Social Consciousness*, London, Croom Helm.

- Deem, R., Salaman, G. (1985) *Work, Culture and Society*, England, Open University Press.
- Δεληγιάννη, Β. - Ζιώγου, Σ. (19..) *Εκπαίδευση και Φύλο*, Θεσ/νικη, Βάνιας.
- Delphy, C. (1970) "L'ennemi principal", στο *Partisans, Liberation des Femmes, Année Zero*, Maspero, Ιούλιος - Αύγουστος, Νο 54-55.
- Delphy, C. (1977) "Nos amis et nous. Les fondements caches de quelques discours pseudofeministes", *Questions Feministes*, No 1, Ελλ. μεταφ., Δίμη, τχ. 1, Δεκ. 1986.
- Delphy, C. (1981) "Le patriarcat, le feminisme et leurs intellectuelles", *Nouvelles Questions Feministes*, No 2, σελ. 59-74.
- Delphy, C. (1982) "Un feminisme materialiste est possible", *Nouvelles Questions Feministes*, No 4, σελ. 51-86.
- Delphy, C. (1983a) "Agriculture et travail domestique: La reponse de la bergere a Engels", *Nouvelles Questions Feministes*, No 5, Ανοιξη, σελ. 3-17.
- Delphy, C. (1983b) "Ivan Illitch encore", *Les Temps Modernes*, No 449, Δεκ., σελ. 1176.
- Delphy, C. (1984) *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*, London, Hutchinson.
- Delphy C., Leonard, D. (1982) "Marxism, the division of labour and the oppression of Women", Paper presented to the BSA Conference, Manchester, April.
- Desaulniers, J.P. (1987) "What does Canada want? or L' histoire sans lecon", *Media, Culture and Society*, vol. 9(2), Απρ.
- Dexter, L., White, D. (eds.) (1964) *People Society and Mass Communication*, N.Y., The Free Press.
- Δημητρίου, Σ. (1978) *Λεξικό Ορων. Τόμος 1: Σημειολογικής και Δομικής Ανάλυσης της Τέχνης*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Δημητρίου, Σ. (1988) *Λεξικό Ορων. Τόμος 2: Επικοινωνίας και Σημειωτικής Ανάλυσης*, Αθήνα, Καστανιώτης (Β' έκδοση).
- Δημητρίου, Σ. (1983) *Λεξικό Ορων. Τόμος 3: Γλωσσολογίας Α' και Β'*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Dhavernas, M.J., Kandel, L. (1983) "Le sexism comme realite et comme representantion", *Temps Modernes*, No 444, Ιούλιος.
- di Leonardo (ed.) (1991) *Gender at the Crosswards of Knowledge: Feminist Anthropology in the Postmodern Era*, Berkeley, University of California Press.
- Διαβάζω, αφιέρωμα "Σημειολογία", τεύχος 71, 15/6/83.
- Διαβάζω, αφιέρωμα "Μπάρτ", τεύχος 93, 2/5/84.
- Diamond, E. (1978) *Good News, Bad News*, Cambridge, Mass., MIT Press.
- Dichon, C. (1971-1972) "Women as people on women's pages", *Matrix*, vol. 57, σελ. 8-9, Χειμώνας.
- Dickwach, F. (1989) "Women's sport in the daily press. A study on linguistic and pictorial representation of women in sport reporting", *International Review for the Sociology of Sport*, vol.24(4), σελ. 358-360.
- Δίμη - Φεμινιστικό Περιοδικό, τεύχη 1-8, Δεκ. 1986 - 1996.
- Δίμη (1988, 1989) Αφιέρωμα: "Φεμινισμός - Πολιτική", τχ. 3ο και 4ο, Ιούλιος 1988 και Ιούνιος 1989.
- Δίμη (1993) Αφιέρωμα: "Ιστορία, γυναίκες, φύλο", τχ. 6.
- Δίμη (1994) Αφιέρωμα: "Μητρότητα", τχ. 7.
- Δίμη (1995-6) Αφιέρωμα: "Είκοσι χρόνια μετά", τχ. 8.

- Domhoff, W. G. (1977) "The Ruling class and the women's page", *The Insurgent Sociologist*, vol. 7(1), Χειμ., σελ. 59-64.
- Donzelot, J. (1978) *La Police des Familles*, Paris, Minit.
- Doty, W.G. (1986) *Mythography: The Study of Myths and Rituals*. Alabama, Univ. of Alabama Press.
- Douay-Soublin, F. (1975) "Fonctionnement linguistique de la categorisation de sexe", *B.I.E.F.*, Δεκ., No.17, σελ.103-109.
- Δουλκέρη, Τ. (1986) *Η συμμετοχή της Ελληνίδας στην Οικογένεια και στην Εργασία*, Αθήνα, Σάκκουλας.
- Δουλκέρη, Τ. (1990) *Ισότητα των Δύο Φύλων και Εργασιακές Σχέσεις*, Αθήνα, Παπαζήση.
- Δουλκέρη, Τ. (1991) *Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Ισότητα των δύο φύλων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Δουμάνη [Doumani], Μ. (1983) *Mothering in Greece. From Collectivism to Individualism*, Academic Press. Ελλ. μεταφ., *Η Ελληνίδα Μητέρα Άλλοτε και Τώρα*, Αθήνα, Κέδρος, 1989.
- Dowing, G. (1980) *The Media Machine*, London, Pluto Press.
- Downes, D., Rock, P. (1982) *Understanding Deviance*, Oxford, Clarendon.
- Downing, M. (1974) "Heroine of the daytime serial", *Journal of Communication*, vol. 24(2), Ανοιξη.
- Drew, D.G., Miller, S.H. (1977) "Sex stereotyping and reporting", *Journalism Quarterly*, Vol. 54(1), Ανοιξη, σελ. 141-146.
- du Boulay, J. (1974) *Portrait of a Greek Mountain Village*, Oxford, Clarendon Press.
- Dubisch, J. (1983) "Greek women: Sacred or profane", *Journal of Modern Greek Studies*, 1, σελ. 185-202.
- Dubisch, J. (1986) *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton, Princeton Univ. Press.
- Duby, G. (1981) *Le Chevalier, la Femme et le Pretre*, Paris, Hachette.
- Duby, G., Perrot M. (eds.) (1995) *Γυναίκες και Ιστορία* (Πρακτικά Συμποσίου, Σορβόνη 13-14 Νοεμβρίου 1992), Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα. Γαλλική έκδοση, (1993) *Femmes et Histoire*, Paris, Librairie Plon.
- Ducrot, O. (1980) *Les Echelles Argumentatives*, Paris, Editions de Minit.
- Ducrot, O. (1980) "Analyses pragmatiques", *Communications*, No. 32.
- Durand, J. (1981) *Les Formes de la Communication*, Dunod, Paris.
- Durrel, A., Lumsden, A. (1986) "Sexual stereotyping in the media", στο Curran J. et al. (eds.).
- Dyer, G. (1990) *Advertising as Communication*, Methuen and Co Ltd. (Πρώτη έκδοση, 1982). Ελλ. μεταφ. *Η Διαφήμιση ως Επικοινωνία*, Αθήνα, Πατάκη, 1993.
- Eadrey-Turpin, N. (1982) *Travail Feminin, Travail Masculin: Pratiques et Representations en Milieu Ouvrier a Roubaix-Toucoing*, Paris, Ed. Sociales.
- Eagleton, T. (1983) *Literary Theory. An Introduction*, Oxford, Blackwell. Ελλ. μεταφ. *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989.
- Eagleton, T. (1976) *Marxism and Literary Criticism*, London Methuen. Ελλ. μεταφ. *Ο Μαρξισμός και η λογοτεχνική κριτική*, Αθήνα, Υψίλον, 1981.
- Eason, D.L. (1985) "The New Journalism and the image-world", *Mass Communication Review Yearbook*.

- Eco, U. (1973) "Towards a semiotic enquiry into the television message", *Working Papers in Cultural Studies*, No 3, University of Birmingham.
- Eco, U. (1987) *Κήνσορες και Θεράποντες*, Αθήνα, Γνώση, Πρώτη ιταλική έκδοση, Μιλάνο, 1964.
- Eco, U. (1988) *Ο Υπεράνθρωπος των Μαζών*, Αθήνα, Γνώση. [Πρώτη ιταλική έκδοση, Μιλάνο, 1978].
- Eco, U. (1983) *Σημειολογία της Καθημερινής Ζωής*, Αθήνα, Μαλλιάρης - Παιδεία ΑΕ.
- Eco, U. (1988) *Θεωρία Σημειωτικής*, Αθήνα, Γνώση. Πρώτη ιταλική έκδοση, 1976.
- Edholm, F., Harris, O., Young, K. (1977) "Conceptualizing women", *Critique of Anthropology*, 9/10, No 10, σελ. 101-130. [Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε η γαλλική μεταφ., Edholm M., et al. (1982) "Conceptualisation des femmes", *Nouvelles Questions Feministes*, No 3, σελ. 37-69].
- Edwards, R. (1979) *Contested Terrain: the Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, N. Y., Basic Books.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών - Γενική Γραμματεία Ισότητας (1988) *Ερευνα για την Πολιτική Συμπεριφορά των Γυναικών. Μέρος Β': Γυναικεία Απασχόληση. Σύνοψη Πρώτων Αποτελεσμάτων*. Αθήνα.
- Ehrenreich, B., English, D. (1977) "La science, le travail et la menagere", *L'Haleine des Faubourgs, Recherches*, No 29, Δεκ., σελ. 196.
- Ehrenreich, B., English, D. (1982) *Des Experts et des Femmes. 150 Ans de Conseils Prodiges aux Femmes*, Quebec, Les editions du remue-menage, Γαλλ. μεταφ. από (1978) *For Her Own Good: 150 years of the Experts' Advice to Woman*, Anchor Press, Doubleday.
- Eichler, M. (1980) *The Double Standard. A Feminist Critique of Social Science*, London, Croom Helm.
- Eichler, M. (1981) "Power, dependency, love and the sexual division of labour. A Critique of the decision - making approach to family power and an alternative approach with an appendix: on washing my dirty linen in public", *Women's Studies*, vol. 4(2), σελ. 201-219.
- Eisenstadt, S.N., Roniger, L. (1984) *Patrons, Clients and Friends. Interpersonal Relation and the Structure of Trust in the Society*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Eisenstein, H. (1984) *Contemporary Feminist Thought*, Sidney, Unwin Paperbacks.
- Eisenstein, Z. R. (ed.) (1979a) *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism*, N.Y., Monthly Review Press.
- Eisenstein, Z. R. (1979b) "Developing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism", στο Eisenstein Z. (ed.), σελ. 41-55.
- Eisenstein, Z. R. (1981) *The Radical Future of Liberal Feminism*, N. Y., Longman.
- Eisenstein, Z. R. (1982) "The sexual politics of the New Right: Understanding the "crisis of liberalism" for the 1980s", *Signs*, Vol. 7(3), Ανοιξη.
- Eisenstein, Z. R. (1984) *Feminism and Sexual Inequality. Crisis in Liberal America*, N. Y., Monthly Review Press.
- Εκδοτική Ομάδα Γυναικών (1981) *Η Εξέγερση Αρχίζει από Παλιά. Σελίδες από τα Πρώτα Βήματα του Γυναικείου Κινήματος*. Ανθολόγηση - Μετάφραση - Σχόλια Ε. Βαρίκα, Κ. Σκλαβενίτη, Αθήνα, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών.
- Elder, G.H. (1981) "History and the family: the discovery of complexity", *Journal of Marriage and the Family*, No 3, σελ. 489-519.

- Ελεφάντης, Α. (1989) "Η ύβρις, η κάθαρση", *Πολίτης*, τχ, 100, Αυγ., σελ. 28-37.
- Ελληνική Σημειωτική Εταιρία (1980) *Σημειωτική και Κοινωνία*, Αθήνα, Οδυσσεάς. (επιμ. Κ. Boklund - Λαγοπούλου).
- Ελληνική Σημειωτική Εταιρία (1986) *Η Δυναμική των Σημείων. Πεδία και Μέθοδοι μιας Κοινωνιοσημειωτικής*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής. (επιμ. Α. - Φ. Λαγόπουλος, Π. Μαρτινίδης, Κ. Boklund - Λαγοπούλου, Κ. - Β. Σπυριδωνίδης).
- Elliott, C.M. (1977) "Theorise of development: An assessment", *Signs*, vol. 3(1), Φθιν.
- Elliott, P. (1972) *The Sociology of Professions*, London, MacMillan.
- Elliott, P. (1977) "Media organisation and occupations. An Overview", στο Curran et al.
- Elliott, P. (1978) "Professional ideology and organisational change: the journalist since 1800", στο G. Boyce et al. (eds.).
- Elliott, P. (1979) *The Making of Television Series. A Case Study in the Sociology of Culture*, Sage Publication, California. 2d ed.
- Elliott, P. (1980) "Press Performance as Political Ritual", στο H. Christian (ed.).
- Elliott, P. et al. (1986) "'Terrorism' and the state: a case study of the discourses of television", στο Collins R. et al. (eds.).
- Emery, E. et al. (1971) *Introduction to Mass Communication*. N.Y., Dodd, Mead.
- Emmison, M. (1983) "The "Economy": its emergence in media discourse", στο H. Davis, P. Walton (eds.).
- Enel, F. (1971) *L' affiche. Fonctions, Langage, Rhetorique*, Paris, Mame.
- Engels, F. (1975) *Η Καταγωγή της Οικογένειας της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, Αθήνα, Θεμέλιο (πρώτη γερμανική έκδοση, 1884).
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Γενική Διεύθυνση Απασχόληση, Εργασιακές Σχέσεις και Κοινωνικές Υποθέσεις, (1991), (1992), (1995), *Η Απασχόληση στην Ευρώπη*.
- Epstein, E.J. (1974) *News from Nowhere: T.V. and the News*, New York, Random House, Vintage Books.
- Epstein, E. J. (1975) *Between Fact and Fiction: The Problem of Journalism*, New York, Random House, Vintage Books.
- ΕΣΥΕ (1988, 1989, 1991, 1993) *Ερευνα Εργατικού Δυναμικού*.
- Ettema, J.S., Glasser, T.L. (1988) "Narrative form and moral force: The realization of innocence and guilt through investigative journalism", *Journal of Communication*, vol. 38(3), Καλοκαίρι, σελ. 8-26.
- Eurostat, (1991) *Portrait social de l' Europe*.
- Eurostat, *Labour Force Survey, 1983-1991*.
- Evans, J. et al. (1986) *Feminism and Political Theory*, London, Sage Publications.
- Evans, M., Ungerson, C. (1983) *Sexual Division Patterns and Process*, London, Tavistock Publication.
- Everaert-Desmedt, N. (1981) *Semiotique du Recit: Methodes et Applications*, Belgique, Cabay.
- Everit, B. (1977) *Cluster Analysis*, London, Heinemann, Educational Books.
- Ewen, S. E. (1982) *Channels of Desire: Mass Images and the Shaping of American Consiousness*, N. Y., McGraw-Hill.
- Eyerman, R., Shipway, D. (1981) "Habermas on work and culture", *Theory and Society*, vol. 10(4), Ιούλ., σελ. 547-566.

- Ζενέλης, Π. (1992) *Ρεαλισμοί και Εικόνα. Από το Cinema-Verite στο Reality Show της Νέας Τηλεόρασης*, Αθήνα, Σέλας.
- Fages, J.B. (1972) *Comprendre le Structuralisme*, Toulouse, Privat.
- Farley, J. (1978) "Womens' magazines and the equal rights amendement: Friend or foe?", *Journal of Communication*, vol. 28(1), Χειμώνας, σελ. 187-192.
- Fee, T. (1976) "Domestic labor: an analysis of housework and its relation to the production process", *Review of Radical Political Economics*, No 8, σελ. 1-8.
- Feldberg, R. L., Glenn, E. N. (1979) "Male and female: Job versus gender models in the sociology of work", *Social Problems*, vol. 26(5), σελ. 524-538.
- "Feminism and the Media" (1982) Research retrospective, *Communication Research*, No 1, σελ. 145-159, Φθινόπωρο.
- Femmes, Feminisme et Recherches* (1982) Actes du Colloque National, Toulouse, Δεκ.
- "Femmes, Modes d'Emploi", (1986) *Nouvelles Questions Feministes*, (ειδικό τεύχος), Χειμώνας, No 14-15.
- Fenichel, M., Dan, P. (1980) "Heads from post and times on Three- Mile Island", *Journalism Quarterly*, vol. 57.
- Ferber, A.M. (1982) "Women and work: Issues of the 1980s. Review Essay", *Signs*, vol. 8(2).
- Ferguson, M. (1983) *Womens' Magazines and the Cult of Femininity*, Exeter, Heinemann Educational Books.
- Ferguson, M. (1980) "The woman's magazine cover photograph", στο Christian H. (ed.).
- Ferguson, M. (1983) "Learning to be a Woman's woman", *New Society*, 64/1066, 21, σελ. 94-97, Απρ.
- Fernandez, S. (1982) *Transformation de l'Activite Feminine. Facteurs Evolutifs. Dossier de Recherche Etabli a la Suite d'une These de 3eme cycle*, Paris, Centre d'Etudes de l'Emploi.
- Finie La Famille? Traditions et Nouveaux Roles (1975) *Autrement*, vol. 3.
- Firestone, S. (1970) *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution*, New York, Bantam Books. Ελλ. μεταφ. *Η Διαλεκτική του Σέξ: Ο Φάκελος της Φεμινιστικής Επανάστασης*, Αθήνα, Ράππας, (xx).
- Fishman, M. (1981) "Crime waves as ideology", στο S. Cohen, J. Young (eds.), σελ. 98-117.
- Fiske, J. (1982) *Introduction to Communication Studies*, London, Methuen. Ελλ. μεταφ. *Εισαγωγή στην Επικοινωνία*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992.
- Fiske, J., Hartley, J. (1978) *Reading Television*, London, Methuen. Ελλ. μεταφ. *Η Γλώσσα της Τηλεόρασης*, Αθήνα, Επικοινωνία και Κουλτούρα, 1992.
- Flamant - Papatati, D. (1984) *Bien-pensantes, Cocodettes et Bas-bleus. La Femme Bourgeoise a Travers la Presse Feminine et Familiale (1873-1887)*, Paris, Denoel.
- Flandrin, J.-L. (1975) *Familles: Parente, Maison, Sexualite dans l' Ancienne Societe*, Paris, Hachette.
- Flax, J. (1987) "Postmodernism and gender relations in feminist theory", *Signs*, vol. 12, σελ. 621-643.
- Flora, C.B. (1971) "The passive female. Her comparative image by class and culture in womens' magazine fiction", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 33(3), σελ. 435-444, Αύγουστος.

- Flora, C.B. (1979) "Changes in womens' status in womens' magazine fiction: differences by social class", *Social Problems*, vol. 26(5), Ιούνιος, σελ. 558-569.
- Foner, P. (1980) *Women and the American Labor Movement*, N.Y.
- Foreit, K.G. et al. (1980) "Sex bias in the newspaper of male - centered and female - centered news stories", *Sex Roles*, vol.6(3), σελ. 475-480.
- Fouquet, A. (1981) "Le grand absent de la science economique", *Penelope*, No 4, Ανοιξη, σελ. 57-60.
- Fouquet, A. (1982) "La valorisation du travail domestique. Histoire d' une etude", *Colloque Femmes, Feminisme et Recherches*, Toulouse.
- Fowler, B. (1979) "True to me always: An analysis of "Women's" magazine fiction", *British (The) Journal of Sociology*, vol.30(1), σελ. 91-119.
- Fowler, R. et al. (1979) *Language and Control*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Fox - Genovese, E. (1982) "Placing women's history in History", *New Left Review*, No 133, σελ. 5-29.
- Fraisse, G. (1982) "Sur l'utilisation du concept de "rupture epistemologique" dans le champ des recherches feministes", στο *Femmes, Feminismes et Recherches*, Toulouse, σελ. .
- Frankel, B. (1974) "Habermas talking: An interview", *Theory and Society*, vol. 1(1), σελ. 37-58.
- Franzwa, H.H. (1974) "Working women in fact and fiction", *Journal of Communication*, vol. 24(2), Ανοιξη.
- Fraser, N., Nicholson, L. (1988) "Social Criticism without Philosophy: An Encounter between Feminism and Postmodernism", *Theory, Culture and Society*, vol. 5(2-3), σελ. 373-394.
- Freidman, L. (1974) *Sex Role Stereotyping in the Mass Media: an Annotated Bibliography*, N.Y., Garland Press.
- Fresnault - Deruelle, P. (1983) *L' Image Manipulee*, Paris, Mediatheque, Edilig.
- Frey, M. (1978) "Du mariage et du concubinage dans les classes populaires a Paris, 1846-1847" *Annales ESC*, Ιούλιος - Αύγουστος.
- Friedan, B. (1963) *The Feminine Mystique*, New York, Dell.
- Friedan, B. (1983) *The Second Stage*, London, Abacus. (1η έκδοση, 1982 Michael Joseph Ltd).
- Friedl, E. (1959) "The role of kinship in transmission of national culture to rural villages in mainland Greece", *American Anthropologist*, vol. 61, Φεβρ.
- Friedl, E. (1975) *Women and Men*, N.Y., Holt Rinehart & Winston Inc.
- Friedl, E. (1964) "Lagging emulation in post-peasant society: a Greek case", *American Anthropologist*, vol. 66, σελ. 569-586.
- Friedl, E. (1967) "The position of women: appearance and reality", *Anthropological Quarterly*, τχ 40.
- Froger, J., Peyraut, J. (1982) "Le couple et la repartion des taches domestiques ou l'utopie d'une repartion egalitaire", *Colloque Femmes Feminisme et Recherches*, Toulouse, σελ. .
- Fuentes, A., Ehrenreich, B. (1992) "Γυναίκες στο παγκόσμιο εργοστάσιο: Πολυεθνικές εταιρείες και ελεύθερες ζώνες εμπορίου", στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική. Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*, σελ. 132-140, Αθήνα, Εξάντας. (μετάφ. τμήματος του Α' κεφαλαίου των A. Fuentes, B. Ehrenreich *Women in the Golbal Factory*, South End Press, 1984).

- Gaffory, M.C. (1977) "Le travail menager", *Face a Femmes*, Ιούλιος.
- Gallagher, M. (1980) "Pouvoir masculin at moyen de communication, *Le Courier de l'Unesco*, Ιούλιος.
- Gallagher, M. (1981) *Unequal Opportunities: The Case of Woman and the Mass Media*, Unesco.
- Galtung, J., Ruge, M. (1981) "Structuring and selecting news", στο S. Cohen, J. Young (eds.), σελ. 52-63. (πρώτη έκδοση 1973).
- Gamarnikow, E., Morgan D., Purvis, J., Taylorson, D. (eds.), (1983) *Gender, Class and Work*, London, Heinemann.
- Game, A., Pringle, R. (1984) *Gender at Work*, London, Pluto Press.
- Ganne, B. et al.(1980) "Familles pouvoirs et changement social", *Economie et Humanisme*, No 251, σελ. 4-56.
- Gans, H.J. (1980) *Deciding what's News*, Vintage Books Editions, N.Y.
- Gardiner, J. (1975) "Women's domestic labour", *New Left Review*, σελ. 47-58.
- Garnham, N. (1983) "Toward a theory of cultural materialism", *Journal of Communication*, Καλοκαίρι, vol. 33(3), σελ. 314-329.
- Garnham, N. (1986) "Contribution to a political economy of mass communication", στο Collins R. et al. Ελλ. μεταφ. στο Μ. Κομνηνού, Χ. Λυριντζής (1988), σελ. 147-193.
- Gaudart, D. (1983) *Women and Media in Austria*, Austrian Federal Ministry for Social Affairs.
- Gecas, V. (1972) "Motives and aggressive acts in popular fiction: Sex and class differences", *American Journal of Sociology*, vol. 77, No 4.
- Geis, M. L. (1987) *The Language of Politics*, N. Y., Springer -Verlag.
- Geise, L. A. (1979) "The Female role in middle class womens' magazines from 1955-1976. A content analysis of nonfiction selection", *Sex Roles*, vol. 5(1), σελ. 51-62.
- Gelin, J. (1975) "L'annee de la femme dans quelques revues de mouvements et associations du secteur socio-educatif", *Les Cahiers de l'Animation*, No 10, σελ. 53-64.
- Gerbner, G. (1964) "Ideological perspectives and political tendencies in news reporting", *Journalism Quarterly*, vol. 41, σελ. 495-508. (βλ. επίσης γαλλική μεταφ.: Sullerot E. "Une etude de presse a propos d'un fait divers", *Temps Modernes*, No 226, σελ. 1704 κ.έ., Μάιος, 1965).
- Gerbner, G. (1964) "On content analysis and critical research in mass communication", στο L. Dexter and D. White.
- Gerbner, G. et al. (1969) *The Analysis of Communication Content*, N.Y.
- Gerbner, G. (1972) "Violence in television drama: Trends and symbolic functions", στο Comstock G.A., Rubistein E.A. (eds.) *Television and Social Behaviour*, vol. 1: *Media Content and Control*, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.
- Gerbner, et al. (1979) "The Demonstration of Power: violence Profile no. 10", *Journal of Communication*, vol. 29, σελ. 177-196.
- Gerbner, G. et al., (1980) "Aging with television: Images on television drama and conceptions of social reality", *Journal of Communication*, vol. 30(1), σελ. 37-47.
- Giddens, A. (1982) *Sociology, a Brief but Critical Introduction*, ελλ. εκδ. 1989, Οδυσσεύς.
- Gieber, W. (1964) "News is what newspapermen make it", στο L.A. Dexter, D.

- White.
- Gitlin, T. (1979) "Prime time ideology: The hegemonic process in T.V. entertainmait", *Social Problems*, vol. 26(3), Φεβρ.
- Gitlin, T. (1978) "Media sociology. The dominant paradigm", *Theory and Society*, vol. 7(2), σελ. 205-253.
- Ghiglione, R., Matalon, B. (1978) *Les Enquetes Sociologiques*, Paris, Arman Collin, Collection U.
- Ghiglione, R. et al. (1980) *Manuel d'Analyse de Contenu*, Paris, A. Colin, Collection U.
- Glasgow University Media Group (1976) *Bad News*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Glasgow University Media Group (1980) *More Bad News*, London.
- Glasgow University Media Group (1982) *Really Bad News*, London, Writers and Readers.
- Glazer, N. (1980) "Overworking the working woman; the double day in a mass magazine", στο Baher H. (ed.) *Women and Media*, London, Pergamon Press.
- Glucksmann, C. (1970) "Pour le rapport entre litterature et ideologies", *Litterature et Ideologies, Nouvelle Critique* (ειδική έκδοση, 2ο Συμπόσιο του Cluny). Ελλ. μεταφ. "Για τη σχέση λογοτεχνίας και ιδεολογίας" *Πολίτης*, τχ. 5, Σεπτ. 1976, σελ. 11-17.
- Godelier, M. (1977α) "Το σεξ σα βασικό θεμέλιο της κοινωνικής και κοσμικής τάξης στους Μπαρούγια της Νέας Γουϊνέας - Μύθος και πραγματικότητα", στο A. Verdiglione (επιμ.), *Σεξουαλικότητα και Πολιτική: Διεθνές Συνέδριο Σημειωτικής και Κοινωνίας, Μιλάνο 25-28 Νοεμβρίου 1975*, Αθήνα, Χατζηνικολή.
- Godelier, M. (1977b) *Horizons, Trajets Marxistes en Anthropology*, (vol.I, II), Paris, Maspero. Ελλ. μεταφ. Gutenberg.
- Goffman, E. (1979) *Gender Advertisements*, London, Macmillan.
- Golding, P. (1977) "Media professionalism in the Third World: the transfer of an ideology", στο Curran et al.
- Golding, P., Elliot, P. (1979) *Making the News*, London, Longman.
- Golding, P., Murdock, G., Schlesinger, P. (eds.) (1986) *Communicating Politics. Mass Communications and the Political Process*, Leicester University Press, Leisester.
- Goode, W. (1963) *World Revolution and Family Patterns*, The Free Press of Glencoe.
- Goody, J. (1976) *Production and Reproduction. A Comparative Study of Domestic Domain*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody, J. (1977) *The Domestication of the Savage Mind*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Goody, J. (1983) *The Development of the Family and Mariage in Europe*, Cambridge. Γαλλ. μεταφ., *L' Evolution de la Famille et du Mariage en Europe*, Paris, Armand Colin, 1985.
- Gordon, D. Edwards, R., Reich, M. (1982) *Segmented Work Divided Workers*, Cambridge Univ. Press.
- Gordon, L. (1975) *Woman's Body, Woman's Right*, N.Y., Penguin.
- Gorz, A. (1986) *Αντίο Προλεταριάτο*, Αθήνα, Νέα Σκέψη.
- Gossez, C. (1982) "Les femmes des ethnologues", *Nouvelles Questions*

- Feministes*, No 3, Απριλ., σελ. 3-35.
- Gough, K. (1971) "The origin of the family", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 33, Νοεμβ., σελ. 733-746.
- Gould, M. (1980) "The New Sociology. Review essay", *Signs*, vol. 5(3), Ανοιξη, σελ. 459-464.
- Gould, M., Kern-Daniels, R. (1977) "Towards a sociological theory of gender and sex", *The American Sociologist*, vol. 12(4), σελ. 182- 189.
- Gourevitch, J.P. (1981) *La Propagande dans tous ses Etats*. Paris, Flammarion.
- Gourevitch, J.P. (1979) "La propagande en proie a l' image", *Communication et Langages*, No 41/42.
- Gourevitch, J.P. (1980) *L'Imagerie Politique*, Paris, Flammarion.
- Goygh, I., Harrison, J. (1975) "Unproductive labor and housework again", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Vol. 4(1), Φεβρ.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, Lawrence and Wishart, London. Rev 1976. Ελλ. μεταφ. (αποσπάσματα), *Οι Διανοούμενοι*, εκδ. Στοχαστής, 1972 και *Η Οργάνωση της Κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής, 1973.
- Gramsci, A. (1972) *Οι Διανοούμενοι* τόμος Α', Αθήνα, Στοχαστής.
- Gramsci, A. (1973) *Η Οργάνωση της Κουλτούρας*, εκδ. Στοχαστής, 1973.
- Grawitz, M. (1979) *Methodes des Sciences Sociales*, Paris, PUF.
- Greighton, C. (1980) "Family, property and relations of production in Western Europe", *Economy and Society*, vol. 9(2), σελ. 129-167.
- Greimas, A.- J. (1976) *Semiotique et Sciences Sociales*, Paris, Seuil.
- Greimas, A.-J. (1986) *Semantique Structurale*, Paris, PUF (πρώτη έκδοση, Larousse 1966).
- Grieco, M. S. (1982) "Family structure and industrial employment: the role of information and migration", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 44(3), σελ. 701-707.
- Gritti, J. (1966) "Un recit de presse: Les derniers jours d'un grand homme", *Communications*, No. 8, Paris, Seuil.
- Gritti, J., Souchon, M. (1968) *La Sociologie Face aux Medias*, Paris, Mame.
- Gritti, J. (1971) *Morales, Ideologies sur la Place Publique*, Paris, Les Editions Ouvrieres.
- Guenin, Z.B. (1975) "Womens' pages in American newspapers: Missing out on contemporary content", *Journalism Quarterly*, vol. 52(1), Ανοιξη, σελ. 66-69.
- Guibert-Sledziewski, E. (1984) "Naissance de la femme civile. La revolution, La femme, Le droit", *La Pensee*, No. 238, Μάρτιος - Απριλ.
- Guilbert, M. (1966a) *Les femmes et l' organisation syndicale avant 1914*, Paris, Ed. CNRS.
- Guilbert, M. (1966b) *La fonction des femmes dans l' industrie*, Paris, Mouton.
- Guillaumin, C. (1972) *L'Ideologie Raciste. Genese et Langage Actuel*, Paris, Mouton.
- Guillaumin, C. (1978a) "Pratique du pouvoir et idee de Nature I. L' appropriation des femmes", *Questions Feministes*, 2(2), σελ. 5-30.
- Guillaumin, C. (1978b) "Pratique du pouvoir et idee de Nature II. Le discours de nature", *Questions Feministes*, 2(3), σελ. 5-28.
- Guillaumin, C. (1979) "Question de difference", *Questions Feministes*, No 6, σελ. 3-21. Ελλ. μεταφ. "Ζήτημα διαφοράς", *Σκούπα*, τχ. 3, Σεπτ. 1979, σελ. 24-

- Guiraud, P. (1971) *La Semiologie*, Paris, PUF. Ελλ. μεταφ. 1989, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος.
- Gurevitch, et al., (1982) *Culture, Society and the Media*, London, Methuen and Co. Ltd.
- Guyer, I.J. (1980) "Food, coca and the division of labour in two West African societies", *Comparative Studies in Society and History*, 22(3), σελ. 355-373.
- Guyon, F. (1984) *La Publicite n' Affiche pas la Couleur*, Paris, Denoel.
- Ζιώγου - Καραστεργίου, Σ. (1986) *Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ.
- Θανοπούλου, Μ., (1992) *Ερευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Μελέτη IV: Η Γυναικεία Απασχόληση ή Εργασία στην Ελλάδα: κύριες τάσεις και κατευθύνσεις της μεταπολεμικής βιβλιογραφίας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Γενική Γραμματεία Ισότητας.
- Hacker, S. (1981) "The culture of engineering: woman, workplace and machine", στο *Women's Studies International Quarterly*, Vol.4, No.3.
- Hagen, E., Jenson, J. (1988) "Paradoxes and Promises. Work and Politics in the Postwar Years", στο Jenson, J. et al., σελ. 3-16.
- Haicault, M. (1984) "La gestion ordinaire de la vie en deux", *Sociologie du Travail*, No 3.
- Haicault, M., Arripe, M.- L. (1980) "L'Argent: Partage et equivalence", *Annales de l'Universite de Toulouse le Mirail*, vol. 16, (No. Special du Groupe de Recherches Interdisciplinaires d'Etudes des Femmes).
- Haicault, M. (1980) "Sexes, salaires, famille", *Annales de l'Universite de Toulouse le Mirail*, vol. 16(4).
- Hakiki - Talahite, F. (1984) "Pour une problematique du proces du travail domestique", στο *Le Sexe du Travail*, σελ. 221-237.
- Hall, S. (1974) "Media power: The double bind", *Journal of Communication*, Vol. 24(4), Φθiv., σελ. 19-26.
- Hall, S. (1975) "The "structured communication" of events", στο *Getting the message accross*, Paris, Unesco Press.
- Hall, S. (1977) "Culture, the media and the ideological effect", στο Curran J. et al.
- Hall, S. (1981) "The determination of news photographs", στο Cohen S., Young J. (eds.), σελ. 226-243.
- Hall, S. (1982) "The rediscovery of "ideology": return of the repressed in media studies", στο Gurevitch et al. (eds) *Culture, Society and the Media*, Methuen, London. Ελλ. μτφ. στο Κομνηνού Μ. και Χ. Λυριντζής (1988), σελ. 89-146.
- Hall, S. (1992) "Encoding/decoding", στο S. Hall, et al. (eds), σελ. 128-138.
- Hall, S. (1986) "Cultural Studies: Two paradigms", στο Bennet et al. (eds.).
- Hall, S. et al. (1978) *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*, London, Macmillan. Ελλ. μεταφ. κεφ. 4ο "Balancing accounts: cashing in on Handsworth", στο Μ. Κομνηνού, Χ. Λυριντζής (1988), σελ. 273-323.
- Hall, S. et al. (eds.) (1992) *Culture, Media, Language. Working Papers in Cultural Studies, 1972-79*, London, Centre for Contemporary Cultural Studies - University of Birmingham, Routledge, (1η έκδοση, 1980, Academic Division of Unwin Hyman Publishers Ltd).
- Hamilton, R. (1978) *The Liberation of Women*, London.

- Handman, M.- E. (1983) *La Violence et la Ruse. Hommes et Femmes dans un Village Grec*, Aix-en-Provence, Edisud, Mondes Mediterraneens. Ελλ. μεταφ. *Βία και Πονηριά. Αντρες και Γυναίκες σ' ένα Ελληνικό Χωριό*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1987.
- Handman, M.- E. (1987) "Από την υποταγή στην εξάρτηση. Η θέση της γυναίκας σ' ένα χωριό του Πηλίου", στο Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), σελ. 247-276.
- Haraway, D. (1978) "Animal sociology and a natural economy of the body politic. Part II: the past is the contested zone: human nature and theories of production and reproduction in primate behavior studies", *Signs*, vol.4(1), Φθiv.
- Haraway, D. (1988) "Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective", *Feminist Studies*, 14(3):575-597.
- Haraway, D. (1991) "Gender for a marxist dictionary: The sexual politics of a word", στο D. Haraway, *Simians, Syborgs and Women: The Reinvention of Nature*, N. York, Routledge.
- Hardyment, C. (1987) *From Mangle to Microwave*, Polity Press.
- Hareven, T.K. (1977) "Modernization and family history: Perspectives on social change", *Signs*, vol. 2(2), Καλοκαιρι, σελ. 89-115.
- Hareven, T.K. (1982) *Family Time and Industrial Time: The Relationship between the Family and Work in a New England Industrial Community*, Cambridge, Cambridge Univ.Press.
- Harper, J., Richards, L. (1979) *Mothers and Working Mothers*, Ringwood, Penguin.
- Harris, C. (ed.) (1979) *The Sociology of the Family: New Directions for Britain*, University of Keele.
- Harris, C. (1982) "The changing relation between family and societal form in Western society", στο M. Anderson (επιμ.) *Sociology of the Family*, Harmondsworth.
- Harris, C. (1983) *The Family and Industrial Society*. London, George Allen and Unwin.
- Harrison, J. (1973) "The political economy of housework", *Bulletin of Conference of Socialist Economists*, Χειμώνας.
- Hartley, J. (1982) *Understanding News*, London, Methuen and Co. Ltd.
- Hartmann, H. (1979) "Capitalism, patriarchy and job segregation by sex", στο Eisenstein Z. (ed.) (1979α), σελ. 206-247.
- Hartmann, H.I. (1981) "The family and the locus of gender, class and political struggle: The example of housework", *Signs*, vol. 6 (3).
- Hartmann, P., and Husband, C. (1974) *Racism and Mass Media*, London, Davis - Poynter.
- Hartmann, H. (1979) "The unhappy marriage of marxism and feminism", *Capital and Class*, No 8.
- Hatch, M.G., Hatch, D.L. (1958) "Problems of married working women as presented by three popular working women's maga-zines", *Social Forces*, vol. 37.
- Heck, M. C. (1992) "The ideological dimension of media messages", στο S. Hall et al.
- Henry, S. (1984) "Juggling the frying pan and the fire: The portrayal of employment and family. Life in seven womens' magazines 1975-1982", *The Social Science Journal*, vol. 21(4), σελ.87-17, Οκτ.
- Henry, P. Moscovici, S., (1968) "Problemes de l'analyse de contenu", *Langages*,

- No 11, Didier, Larousse.
- Herzfeld, M. (1980) "Honour and shame: Problems in the comparative analysis of moral systems", *Man (N.S.)*, vol. 15, σελ. 339-351.
- Herzfeld, M. (1983) "Semantic slippage and moral fall: The rhetoric of chastity in rural greek society", *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 1, σελ. 161-172.
- Hewlett, S.A. (1986) *A Lesser Life: The Myth of Women's Liberation in America*, Morrow.
- Hill, C. (1964) *Society and Puritanism*, N.Y., Schocken Book.
- Hintikka, M.B., Harding, S. (1983) *Discovering Reality: Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology and Philosophy of Science*, Holland, D. Reidel Publishing.
- Hirschon, R. (ed.) (1984) *Women and Property, Women as Property*, London, Croom Helm.
- Hirst, P.Q. (1976) "Althusser's theory of ideology", *Economy and Society*, vol. 5, No 4.
- Hobsbawm, E. J. (1962) *The Age of Revolution, 1789-1848*, A Mentor Book, New American Library, USA & Canada. Ελλ. μεταφ. *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1990.
- Hobsbawm, E. J. (1976) *The Age of Capital, 1848 - 1875*, London, Weidenfeld and Nicolson. Ελλ. μεταφ. *Η Εποχή του Κεφαλαίου, 1848 - 1875*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994.
- Hobsbawm, E. J. (1979) "Φύλο, σύμβολα, ενδύματα και σοσιαλισμός", *Πολίτης*, τχ. 24, Ιαν. - Φεβ. σελ. 38-53. (δεν αναφέρεται αγγλ. έκδοση και πηγή).
- Hobsbawm, E. J. (1990) *Nations and Nationalism since 1789: Programme, Myth, Reality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hodge, R., Kress, G.R. (1988) *Social Semiotics*, London, Polity Press.
- Holmstrom, N. (1981) "Is domestic labour productive labour? " *Science and Society* τόμος XLV, σελ. 186-211, καλοκαίρι. Ελλ. μετάφ. 1983, Αντιθέσεις, τχ. 7.
- Honey, M. (1984) *Creating Rosie the Riveter: Class, Gender and Propaganda during World War II*, Massachusetts, University of Massachusetts Press.
- Hubbart, M.S.H., Friend B. (eds.) (1979) *Women Look at Biology Looking Women*, Cambridge, Mass., Schenkman.
- Hubbart, R., Lowe M. (eds.) (1979) *Genes and Gender: Pitfalls in Research on Sex and Gender*. vol. II, Staten Island, N.Y., Gordian.
- Huet, M. (1982) "La progression de l' activite feminine est-elle irreversible?", *Economie Statistique*, No 145, σελ. 3-17.
- Huet, M. (1985) "La gestion de l' emploi feminin et masculin obeit-elle a des logiques differentes?", *Temps Modernes*, No 462, σελ. 1346-1359.
- Humphries, J. Rubery, J. (1984) "The reconstruction of the supply side of the labour market: the relative autonomy of social reproduction", *Cambridge Journal of Economics*, No. 8.
- Humphries, J. (1981) "Protective legislation, the capitalist state, and the working class men: The case of the 1842 Mines Regulation Act", *Feminist Review*, No 7, Ανοιξη, σελ. 1-33.
- Huppert - Laufer, J. (1982) *La Feminite Neutralisee? Les Femmes Cadres dans l' Entreprise*, Paris, Flammarion.
- Hurstel, F. (1984) "Mouvement de la paternite aujourd'hui", *La Pensee*, No 238,

Μάρτιος - Απρλ.

- Ιακώβου - Παπαγαρουφάλη, Ε. (1989) "Φεμινισμός και Εργασία: Διέξοδοι και Αδιέξοδα", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 40, σελ. 91-101.
- Illich, I. (1981) *Le Travail Fantome*, Paris, Seuil.
- Illich, I. (1983) *Le Genre Vernaculaire*, Paris, Seuil.
- Image de la Femme dans les Television de la C.E.E.* (1984) Commission des Communautés Europeennes, vol. 3.
- Images of Women in the Media* (1974) Women's Studies Group, Center for Contemporary Cultural Studies, University of Birmingham, England, November.
- Ιντζεσιλόγλου, Ν. (1983) *Κοινωνικοποίηση του Ατόμου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητήης.
- ISIS (International Bulletin) (1976) *Women in Daily Press*, October.
- Ιωακείμωγλου, Η. (1984) "Κοινωνικοποίηση της οικιακής εργασίας", *Θέσεις*, Οκτ. - Δεκ., σελ. 89-102.
- Jaddou, L., Williams, J. (1981) "A theoretical contribution to the struggle against the dominant representations of women", *Media, Culture and Society*, vol. 3, σελ. 105-124.
- Jacobson, A. (1986) *Women in Charge: Dilemmas of Women in Authority*, Van Nostrand Reinhold.
- James, S. (1992) "The good-enough citizen: Female citizenship and independence, στο Gisela Bock/ Susan James (eds.) *Beyond Equality and Difference*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, σελ. 48-69. Ελλ. μεταφ. "Καλοί και καλύτεροι πολίτες. Η ιδιότητα του πολίτη και η γυναικεία ανεξαρτησία", *Δίψη*, τχ. 8., 1995/96, σελ. 130-152.
- Jameson, F. (1977) "Ideology, narrative analysis and popular culture", *Theory and Society*, vol. 4(4), Χειμώνας, σελ. 543-560.
- Janowitz, M. (1976) "Content analysis and the study of sociopolitical change", *Journal of Communication*, vol. 26(4), Φθίν.
- Jansen, S. C. (1989) "Gender and the information society: a socially structured silence", *Journal of Communication*, 39(3), Καλοκαίρι, σελ. 198-215.
- Janus, N. Z. (1977) "Research on sex-roles in the mass media: Toward a critical approach", *The Insurgent Sociologist*, 7, Καλοκαίρι, σελ. 19-31.
- Jensen, K. B. (1987) "News as ideology: Economic statistics and political ritual in T.V. network news", *Journal of Communication*, vol. 37(1), σελ. 8-27.
- Jenson, J. et al. (eds.) (1988) *Feminization of the Labour Force*, Cambridge, Polity Press.
- Jeudy, H.- P. (1979) *La Peur et les Medias*, Paris, P.U.F.
- Johnson, P. (1977) "A note on egalitarian societies", *Michigan Discussion in Anthropology*, 3, Fall, σελ. 107-9.
- Johnson, R. (1979) "Histories of culture. Theories of ideology: Notes on an impasse", στο M. Barret et al.
- Johnson, T.J. (1972) *Professions and Power*, MacMillan, London.
- Johnson, T.J. (1973) "Imperialism and the professions", στο P. Halmos *Professionalisation and Social Change*, Sociological Review Monograph 20, University of Keele, σελ. 281-309.
- Jonhstone, J. et al. (1976) "The professional values of american newsmen", στο *The News People*, Urbana, Illinois, University of Illinois Press.
- Jordanova, L. (ed.) (1986) *Languages of Nature*, London, Free Association

Books.

- Καβουνίδη, Τζ. (1982) "Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση των γυναικών στη μεταποίηση στην Ελλάδα", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 14, σελ. 57-63.
- Καβουνίδη, Τζ. (1984) "Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22, Ιουλ. - Σεπτ., σελ. 95-102.
- Καβουνίδη, Τζ. (1989) "Ο έλεγχος της εργασίας των γυναικών", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 40, Δεκ., σελ. 71-80.
- Kahn - Hut, R. et al. (1982) *Women and Work. Problems and Perspectives*, Oxford, Oxford Univ. Press.
- Kahne, H. (1978) "Economic research on women and families. Review essay", *Signs*, vol. 3(3).
- Kaiser, K. (1979) "The new womens' magazines: It's the same old story", *Frontiers*, vol. 4(1) σελ. 14-17, Ανοιξη.
- Καλιόρης, Γ. (1979) *Η Ισότητα της Διαφοράς. Σκέψεις για την Ισότητα των Φύλων*, Αθήνα, Διογένης, β' έκδοση.
- Kaluzynska, E. (1980) "Wipping the Floor with Theory - a Survey of Writings on Housework", *Feminist Review*, No 6, σελ. 27-54.
- Kamerman, S. B. (1979) "Work and family in industrial societies", *Signs*, vol. 4(4), σελ. 648-649.
- Κανελλόπουλος, Κ. (1986α) *Εισοδήματα και Φτώχεια στην Ελλάδα: Προσδιοριστικοί Παράγοντες*, Αθήνα, ΚΕΠΕ.
- Κανελλόπουλος, Κ. (1986β) "Εκπαίδευση και κατάρτιση των γυναικών στις νέες τεχνολογίες", στο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σελ. 161-183.
- Καράγιωργας, Δ. Π. (1979) *Δημόσια Οικονομική 1: Οι Οικονομικές Λειτουργίες του Κράτους*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Καράγιωργας, Δ., Κασιμάτη, Κ., Πανταζίδης, Ν. (1988) *Ερευνα για τη Σύθεση και την Κατανομή του Εισοδήματος στην Ελλάδα. Μέρος Πρώτο. Αποτελέσματα για την Περιοχή της Πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Καραντινός, Δ. (1986) "Η ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα", στο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες*, σελ. 27-49.
- Καρυκόπουλος, Π. (1984) *200 χρόνια Ελληνικού Τύπου 1784 - 1984*, Αθήνα, Γρηγόρης.
- Κασιμάτη, Κ. (1991) *Ερευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Μελέτη Ι. Η Επιλογή του Επαγγέλματος. Θεωρητικές Αναφορές και Εμπειρική Διερεύνηση*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Κασιμάτη, Κ., Θανοπούλου, Μ., Τσάρτας, Π. (1995) *Η Γυναικεία Απασχόληση στον Τουριστικό Τομέα. Διερεύνηση της Αγοράς Εργασίας και Επισήμανση Προοπτικών*, Ευρωπαϊκή Κοινότητα, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης Εργασιακών Σχέσεων και Κοινωνικών Υποθέσεων - Γραφείο Ισων Ευκαιριών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών - Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής.
- Καστοριάδης, Κ. [Castoriadis, C.] (1975) *L' Institution Imaginaire de la Societe*, Paris, Seuil. Ελλ. μεταφ. *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1978 (β' ελλ. έκδοση 1985).
- Κατάκη, Χ. (1984) *Οι Τρεις Ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, Αθήνα, Κέδρος, β' έκδοση.
- Κατή, Δ. (1990) *Νοημοσύνη και Φύλο: Ο Σεξισμός στις Επιστημονικές Ιδέες για*

Γνωστικές Ικανότητες, Αθήνα, Οδυσσέας.

- Katz, J. (1987) "What makes crime "news"?" *Media, Culture and Society*, vol9(1), Ιαν. σελ. 47-75.
- Καυταντζόγλου, Ι. (1979) *Πολιτικός Λόγος και Ιδεολογία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Καυταντζόγλου, Ρ. (1988) "Η ιστορία της οικογένειας στην Ελλάδα. Μερικά προβλήματα μεθόδου", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 69.
- Κείμενα Σημειολογίας* (1981) Ελλ. μεταφ. Κ. Παπαγιώργης, Αθήνα, Νεφέλη.
- Keller, E. F. (1982) "Feminism and science", *Signs*, vol. 7(3).
- Kelley, M. (1979) "The Sentimentalists: Promise and betrayal in the home", *Signs*, vol. 4(3).
- Kelly, J. (1975) "Review of Rowbotham", *Science and Society*, vol. 39(4), Χειμώνας, σελ. 471-474.
- Kergoat D. (1978) "Ouvrier = ouvrieres? Propositions pour une articulation theorique de deux variables: Sexes et classe sociale", *Critique de l'Economie Politique*, No. 5, σελ. 65-97.
- Kergoat, D. (1982) *Les Ouvrieres*, Paris, Le Sycomore, coll. Actuels.
- Kergoat, D. (1984) *Les Femmes et le Travail Partiel*, Ministere du Travail, de l'Emploi et de la Formation Professionnelle.
- Kessler - Harris, A. (1981) *Women Have Always Worked*, N.Y.
- Kientz, A. (1971) *Pour Analyser les Medias*, Paris, Mame.
- Killoran, M. M. (1984) "The management of tension: A case study of Chatelaine Magazine 1939-1980", *Journal of Comparative Family Studies*, vol. 15(3), Φθiv. σελ.407-426.
- King, G., Stott, M. (eds.) (1977) *Is this your life? Images of Women in the Media*, London, Virago.
- Κιντή, Β. (1988) "Φεμινισμός και επιστήμη", *Πολίτης*, τχ. 94, Σεπτ. σελ. 56.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1989) *Πολιτικοί Στοχαστές των Νεοτέρων Χρόνων. Βιογραφικές και Ερμηνευτικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Διάπων.
- Κιτσιού, Τ. (1984) "Σημειώσεις για το γυναικείο κίνημα", *Κριτική*, τχ. 5 και 6, Ιαν. - Φεβρ. και Μαρτ. - Απρ. σελ. 38-41 και 31-35 αντίστοιχα.
- Klein, V. (1965) *Britain's Married Women Workers*, Routledge and Kegan Paul, London.
- Kloni, A. (1985) "Jeunes femmes dans un village d' Epire: solitude dans la communaute", *Nouvelles Questions Feministes*, No 5, Ανοιξη.
- Knibielher, Y., Fouquet, C. (1977) *Histoire des Meres*, Paris, Collection Pluriel, Editions Montalba.
- Knight, G., Dean, T. (1982) "Myth and the structure of news", *Journal of Communication*, vol. 32 (2) σελ. 141-161.
- Κολλάρου, Τ. Α., Μουσούρου, Λ.Μ. (1980) *Παλιγγόστηση*, Αθήνα, Κέντρο Ανθρωπιστικών Σπουδών και Ερευνών.
- Kolko, G. (1978) "Working wives: Their effects on the structure of the working class", *Science and Society*, No 3, Φθiv., σελ. 257-277.
- Κομίνης, Λ. (1985) *Η Κρίση του Ελληνικού Τύπου*, Αθήνα, Κάλβος.
- Κομίνης, Λ. (1990) *Τα Μυστικά της Δημοσιογραφίας*. 1ος τόμος: *Δεοντολογία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Κομίνης, Λ. (1991) *Τα Μυστικά της Δημοσιογραφίας*. 2ος τόμος: *Εφαρμοσμένη Δημοσιογραφία*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Κομνηνού, Μ., Λυριντζής, Χ. (επιμ.) (1988) *Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Μαζικής*

Επικοινωνίας, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.

- Κομνηνού, Μ. (1988) "Κριτικός διάλογος ή κρίση του λόγου;: Ερμηνεία για την διαφορετική θεωρητική προσέγγιση των ΜΜΕ στη Δύση και στην Ελλάδα", στο Μ. Κομνηνού και Χ. Λυριντζής (επιμ.).
- Κονδύλη, Μ. (1987) "Η διακριτική γοητεία της συμπληρωματικότητας", *Δίμη*, τχ. 2, Οκτ. σελ. 67-70.
- Κονδύλης, Π. (1991) *Η Παρακμή του Αστικού Πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Κορδάτος, Γ. (1972) *Η Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα, Μπουκουμάνη, (Ε' έκδ, πρώτη έκδοση, 1946).
- Korn, F. (1973) *Elementary Structures Reconsidered. Levi-Strauss on Kinship*, London, Tavistock.
- Κοροβηλάς, Κ. (1987) "Ο ρόλος και η αποστολή της δημοσιογραφίας", στο Ομάδα Πρωτοβουλίας "Επιστήμη και Κοινωνία" [Ο.Π.Ε.Κ.].
- Κοτζαμάνης, Β. (1986) "Η Ελλάδα στον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο: Συγκριτικά στοιχεία για τη δημογραφική εξέλιξη στη μεταπολεμική περίοδο (1950-1985)", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 63.
- Κουκουτσάκη, Α. (1988) *Παραδόσεις Κριτικής Εγκληματολογίας*, Πάντειος ΑΣΠΕ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Τομέας Εγκληματολογίας.
- Κουριά, Α. (1985) *Το Παιδί στη Νεοελληνική Τέχνη (1933-1922). Εικόνες - Αντιλήψεις*, Αθήνα, Δωδώνη.
- Κουρούκλη, Μ. (1978) "Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 2, σελ. 83-90.
- Κουρούκλη, Μ. (1984) "Η οικογένεια το 19ο αιώνα", στο Δ. Τσαούσης (επιμ.) *Οψεις της Ελληνικής Κοινωνίας το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εστία.
- Kravaritou - Manitakis, Y. (1982) *L' Emploi des Femmes en Grece*, Athenes, Rapport, Commission des Communautés Europeennes.
- Κούβελας, Η. (1978) "Ο νέος βιολογικός ντετερμινισμός - κοινωνιοβιολογία", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 1ο, Μάιος.
- Κουρούκλη, Μ. (1978) "Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ 1, σελ. 79-85.
- Κουρούκλη, Μ. (1984) "Η οικογένεια το 19ο αιώνα", στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), σελ. 149-157.
- Κρεμμυδάς, Β. (1989) *Εισαγωγή στην Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης. 16ος - 20ος αιώνας*. Αθήνα, Γνώση.
- Kress, G. (1986) "Language in the media: the construction of the domains of public and private", *Media, Culture and Society*, vol. 8, σελ. 395-419.
- Kress, G. R. and Hodge, R. (1979) *Language as Ideology*, London, Routledge and Keagan Paul.
- Kress, G. R. and Trey, A. A. (1979) "Ideological transformation of discourse: or how the Sunday Times got its message accross", *Sociological Review*, vol. 26(4), σελ. 755-76, and *Journal of Pragmatics*, 2, σελ. 311-329.
- Kress, G. (1983) "Linguistic and ideological transformation in news reporting", στο H. Davis and P. Walton.
- Kress, G. (1986) "Language in the media: The construction of the domains of public and the private", *Media, Culture and Society*, vol.8, σελ. 395-419.
- Krippendorf, K. (1980) *Content Analysis an Introduction to its Methodology*, Beverly Hills, London, Sage Publications.
- Kuhn A. (1978) "Structures of patriarchy and capital in the family", στο Kuhn A., Wolpe A.M. (eds) (1978a).

- Kuhn, A., Wolpe, A. A., (eds.) (1978a) *Feminism and Materialism. Women and Modes of Production*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Kuhn, A., Wolpe, A. (1978b) "Feminism and Materialism" στο A. Kuhn, A. Wolpe (eds) (1978a).
- Kyriazis, N. (1995) "Feminism and the status of Women in Greece", στο D. Constatas, T. G. Stavrou (eds.) *Greece Prepares for the Twenty-first Century*, Washington, D.C., The Woodrow Wilson Center Press, σελ. 267-302.
- Κυριαζίδης, Ν. (1989) "Η μεγάλη αναδιανομή", *Αντί*, τχ 401, 21/4.
- Κωνσταντινίδου, Χ. (1992α) "Δημοσιογραφικές αρχές και αξίες", *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 6, Ιανουάριος.
- Κωνσταντινίδου, Χ. (1992β) "Η αναπαράσταση των κατά φύλο σχέσεων στον Τύπο: Εμπειρικές εργασίες", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 48, Ιούνιος.
- Laclau, E. (1977) *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London, NLB. Ελλ. μεταφ., *Πολιτική Ιδεολογία στη Μαρξιστική Θεωρία*, Αθήνα, Σύγχρονα Θέματα, 1983.
- Λαγόπουλος, Α.-Φ. (1986) "Σημειωτική και ιστορία", στο Ελληνική Σημειωτική Εταιρία *Η Δυναμική των Σημείων: Πεδία και Μέθοδοι Κοινωνιοσημειωτικής*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σελ. 41-63.
- Λαγόπουλος, Α.-Φ., Boklund - Λαγοπούλου, Κ., Παπαϊωάννου, Θ. (1982) "Ανασκόπηση της σημειωτικής στην Ελλάδα: ο φορμαλισμός, η ψυχανάλυση και ο ιστορικός υλισμός", *Σύγχρονα Θέματα*, 5(14), σελ. 66-78.
- Lakoff, H. R. (1975) *Language and the Woman's Place*, Harper Colophon Books, N.Y..
- Lamarque, M. (1981) *La Femme dans l'Economie*, Paris, Scodel.
- Lambert, F. (1986) *Mythographies. La Photo de Presse et ses Legendes*, Paris, Edilig.
- Lambert, H. H. (1978) "Biology and equality: A perspective on sex differences", *Signs*, vol. 4(1), Φθίν.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (Lambiri Dimaki, J.) (1963) "Social Change in a Greek Country Town (1960s): The Impact of Factory World on the Position of Women", *British Journal of Sociology*, vol. XIV., No 3, Σεπτ.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (Lambiri Dimaki, J.) (1972) "Dowry in modern Greece: an institution at the crossroads between persistence and decline", στο C. Safilios - Rothschild, (ed.) *Toward a Sociology of Women*, Xerox College Publishing, σελ. 73-83.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (1983α) *Η Ελληνική Κοινωνία στη Φοιτητική Συνείδηση*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (Lambiri Dimaki, J.) (1983b) *Social Stratification in Greece, 1962-1982. Eleven Essays*. Athens, Ant. N. Sakkoulas.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (1987) "Το χθες και το σήμερα της Κοινωνιολογίας στην Ελλάδα, στο Ι. Λαμπίρη - Δημάκη (επιμ.) *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα. Με κείμενα 30 συγγραφέων*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, σελ.15-53.
- Laine, P. (1974) *La Femme et ses Images*. Paris, Stock.
- Lamoureux, D. (1981) "Mouvement social et lutte des femmes", *Sociologie et Societes*, Οκτ. Vol.13(2).
- Lallemand, S. et al. (1978) "Les joies du maternage de 1950 a 1978 ou les vicissitudes des brochures officielles de puericulture", *Temps Modernes*,

No 387, Οκτ.

- Laner, M.R. (1976) "Make - believe mistresses: Photo - essay models in the candy sex magazines", *Sociological Symposium*, vol. 15, Ανοιξη, σελ. 81-98.
- Lantz, H.R. et als. (1973) "The preindustrial family in America: a further examination of early magazines", *The American Journal of Sociology*, vol.79 (3), σελ. 566-588.
- Laslett, P. (ed.) (1972) *Household and Family in Past Time*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lassare, D. (1978) "L' analyse de contenu", *Psychologie Francaise*, vol. 23(3-4), σελ. 67-185.
- Lasswell, H. (1960) "The structure and function of communication in society", στο W. Schramm (ed.) *Mass Communication*, Illinois, University of Illinois Press.
- Lautier, B. (1985) "Autour du sexage", *Temps Modernes*, No 462, σελ. 1322-1329.
- Lazer, C., Dier, S. (1978) "The labor force in fiction", *Journal of Communication*, vol. 28(1), Χειμώνας.
- Le Sexe du Travail. Structures Familiales et Systeme Productif* (1984) Grenoble, P.U.G.
- Les Femmes et la Question du Travail* (1984) Centre Lyonnais d'Etudes Feministes, Presses Universitaires de Lyon.
- Leacock, E.B. (1975) "Εισαγωγή", στο F. Engels (1975), σελ. 7-104.
- Leacock, E., Safa, H. et al. (1986) *Women's Work*, South Headley MA, Bergin and Garvey Publishers, Inc.
- Leder, G. C. (1986) "Successful females: Print media profiles and their implications", *The Journal of Psychology*, vol. 120(3), Μάιος, σελ. 239-248.
- Lefaucheur, N. (1980) "De l' evolution (et) des modeles familiaux et sexuels. Institutions familiales et travail des femmes", *Colloque Annuel de la Societe Francaise de Sociologie*, 6-7 Ιούνιος, Nantes.
- Lehrer, S. (1985) "Protective labor legislation for women", *Review of Radical Political Economics*, vol. 17(1/2), σελ. 187-200.
- Leigh, G. K. (1982) "Kinship interaction over the family life span", *Journal of Marriage and the Family*, vol. 44(1), σελ. 197-208.
- Leman, J. (1980) "The advice of a real friend. Codes of intimacy and oppression in womens' magazines 1937-1958", στο H. Baher (ed.).
- Levi-Strauss, C. (1962) *La Pensee Sauvage*, Paris, Plon. Ελλ. μεταφ. Αγρια Σκέψη 1977, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Levi-Strauss, C. (1973) *Anthropology Structurale*, vol. II, Paris, Plon, (2η έκδ., πρώτη έκδ. 1958).
- Levi-Strauss, C. (1971), "The family", στο H. L. Shapiro (ed.) *Man, Culture and Society*, Oxford, Oxford University Press, σελ. 347-348. (2η έκδ., πρώτη έκδ. 1956).
- Levi-Strauss, C. (1986) *Μύθος και Νόημα*, Αθήνα, Εκδόσεις Καρδαμίτσα. Ελλ. μετάφ. από την αγγλική έκδοση των απομαγνητοφωνημένων Διαλέξεων του Massey, Toronto, University of Toronto Press 1978.
- Lewenhak, S. (1980) *Women and Work*, Glasgow, Fontana Paperback.
- Lewis, J. (1985) "The debate on sex and class", *New Left Review*, No 149, Ιάν. - Φεβρ., σελ. 108-120.
- Lewontin R. (1978) "Η πλάνη του βιολογικού ντετερμινισμού", *Σύγχρονα Θέματα*,

τχ. 1, Μάιος.

- Lipman - Blumen, J., Bernard, J. (eds.) (1979) *Sex Roles and Social Policy*, London, Beverly Hills, Sage Publications.
- Lloyd, C.B. (ed.) (1975) *Sex Discrimination and the Division of Labor*, N.Y., Columbia University Press.
- Loughlin, B. (1983) "The women's magazine short story heroine", *Journalism Quarterly*, vol. 60.
- Lovell, T. (1980) *Pictures of Reality, Aesthetics, Politics and Pleasure*, London.
- Lowe, M. (1978) "Sociobiology and sex differences", *Signs*, 4(1), Φθινοπ., σελ. 118-125.
- Lown, J. (1983) "Not so much a factory; more a form of patriarchy: gender and class during Industrialization", in E. Garmanikow et al. (eds.).
- Λυμπεράκη, Α. (1991) *Ευέλικτη Εξειδίκευση; Κρίση και Αναδιάρθρωση στη Μικρή Βιομηχανία*, Αθήνα, Gutenberg.
- Luebke, B. F. (1989) "Out of focus: Images of women and men in newspaper photographs", *Sex Roles*, vol. 20(3/4), Φεβρ. σελ. 121-133.
- Λύχνος, Γ. (1974) *Ο δημοσιογράφος*, Πλειάς, Αθήνα.
- Lupri, E., Symons, G. (1982) "The emerging symmetrical family. Fact or fiction? A cross-national analysis", *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 23(3/4), σελ. 166-189.
- Lysonski, S. (1983) "Female and male portrayals in magazine advertisements. A re-examination", *Akron Business and Economic Review*, vol. 14(2), σελ. 45-50.
- MacCormack, C., Strathern, M. (eds.) (1980) *Nature, Culture and Gender*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- MacCormack, C., (1980) "Nature, culture and gender: a critique", στο C. MacCormack, M. Strathern (eds.), σελ. 1-24.
- Μαγγιώρου, Μ. (1985) "Ο λειτουργισμός στην πολιτική θεωρία και οι επιπτώσεις του στη γυναικεία καταπίεση", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 57.
- Μάγερ, Κ. (1957, 1959, 1960) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (3 τόμοι), Αθήνα, Α. Δημόπουλος.
- MacDonough, R., Harrison, R. (1978) "Patriarchy and the relations of production", στο A. Kuhn, A. Wolpe (eds), (1978a).
- MacKinnon, C.A. (1982) "Feminism, marxism, method and the state: An agenda for theory", *Signs*, vol. 7(3), σελ. 515-544.
- MacKinnon, C.A. (1983) "Feminism, marxism, method and the state: Toward feminist jurisprudence", *Signs*, vol. 8(4), σελ. 635-658.
- MacPherson, C. B. (1962) *The Political Theory of Possessive Individualism. Hobbes to Locke*. Oxford, Oxford University Press. Ελλ. μεταφ. *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον Locke*, Αθήνα, Γνώση, 1986.
- MacPherson, C.B. (1977) *The Life and the Times of Liberal Democracy*, Oxford University Press. Ελλ. μεταφ., *Η Ιστορική Πορεία της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας*, Αθήνα, Γνώση, 1986.
- Μακρή - Τσιλιπάκου, Μ. (1990) "Γλώσσα, Διαφορά και Κοινωνική Αξιολόγηση", στο ΤΕΙ Πειραιά *Γλώσσα και Κοινωνία, Συμπόσιο 19-20/5/89*, Πειραιάς.
- Μακριδη, Ε. (1983) *Η Συνταγματική Κατοχύρωση της Αρχής της Ισότητας των Φύλων*, Αθήνα, ΠΑΣΠΕ.
- Μακρυγιάννη, Δ. (1986) *Η Παιδική Ηλικία στα Αναγνωστικά Βιβλία (1834 - 1919)*,

Αθήνα, Δωδώνη.

- Μαραγκουδάκη, Ε. (1993) *Εκπαίδευση και Διακρίσεις των Φύλων*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Μαράτου - Αλιμπράντη, Λ. (1987) "Δομικά χαρακτηριστικά και παραδοσιακές λειτουργίες της αγροτικής οικογένειας: εμπειρικές έρευνες", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 66, σελ. 73-105.
- Μαράτου - Αλιμπράντη, Λ. (1995) *Η Οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά Πρότυπα και Συζυγικές Πρακτικές*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Μαρκούζε, Χ. (1977) "Το ιδεολογικό πρόβλημα στην προηγμένη βιομηχανική κοινωνία", *Δευκαλίων*, τχ. 19, σελ. 322-337.
- Μαρκούζε, Χ. (1985) "Η πάλη ενάντια στο φιλελευθερισμό στην ολοκληρωτική αντίληψη για το κράτος", στο Χ. Μαρκούζε *Αρνήσεις*, Αθήνα, Υψίλον (πρώτη γερμανική έκδοση 1934, πρώτη ελλ. μεταφ. 1983).
- Μαρκούζε, Χ. (1985) "Ο καταφατικός χαρακτήρας της κουλτούρας", στο Χ. Μαρκούζε *Αρνήσεις*, Αθήνα, Υψίλον (πρώτη γερμανική έκδοση 1937, πρώτη ελλ. μεταφ. 1983).
- Μαρξ, Κ. (1964) *Προκαπιταλιστικοί Οικονομικοί Σχηματισμοί. Εισαγωγή Ε. Hobsbawm*, Αθήνα, Κάβος. [Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά στα αγγλικά το 1964. Η ελληνική μετάφραση είναι χωρίς χρονολογία].
- Maroton, F. (1978) "Le Petit Journal et la Femme en 1865", *La Femme au XIXe siecle. Litterature et Ideologie*, Lyon, Presse Univ. de Lyon.
- Marshall, S.E. (1985) "Ladies against "Women": Mobilization dilemmas of antifeminist movements", *Social Problems*, vol. 32(4), σελ. 348-362.
- Martin - Fugier, A. (1983) *La Bourgeoise*, Paris, Grasset, Le Livre de Poche.
- Μαρτινίδης, Π. (1990) *Οι Λέξεις στην Αρχιτεκτονική και την Επιστημονική Σκέψη*, Αθήνα, Σμίλη.
- Masterman, L. (ed.) (1985) *Television Mythologies*, Comedia.
- Mascia - Lees, F.E., Sharpe, P., Cohen, C.B. (1989) "The postmodernist turn in anthropology: Cautions from a feminist perspective", *Signs*, vol. 15, σελ. 7-33.
- Massey, D. (1992) "Με ποια έννοια περιφερειακό πρόβλημα;" στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική*, σελ. 35-44. (άρθρο δημοσιευμένο το 1979 στο *Regional Studies*, τχ. 13, σελ. 233-243).
- Matalon, B. et al. (1978) *Les Enquetes Sociologiques*, Paris, A. Colin.
- Mathieu, N.-C. (1971) "Pour une definition sociologique de la categorie de sexe", *Epistemologie Sociologique*, No 11, σελ. 19-39.
- Mathieu, N.-C. (1973) "Homme - culture et femme - nature?" *L'Homme*, vol. 13(3), σελ. 101-113.
- Mathieu, N.- C. (1977) "Paternite biologique, maternite sociale...", στο A. Michel (ed.).
- Mattelard, M. (1982) "Women and cultural industries", *Media, Culture and Society*, vol. 4. σελ. 133-151.
- Matthews, H. S. (1982) "Rethinking sociology through a feminist perspective", *The American Sociologist*, vol. 17, Φεβρ., σελ. 29-35.
- May, M. (1985) "Bread before roses", στο R. Milkman, *Women Work And Protest. A Century of U.S. Women's Labor History*, New York, Routledge and Kegan Paul.
- Mead, M. (1935) *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, N.Y., W. Morrow and Co.

- Mead, M. (1939) *From the South Seas: Studies of Adolescence and Sex in Primitive Societies*, N.Y., W. Morrow and Co.
- Mead, M. (1978) *Male and Female: A Study of the Sexes in a Changing World*, Harmondsworth, England, Penguin (πρώτη έκδοση, 1949).
- McDowell, L., Massey, D. (1992) "Ένας χώρος για τις γυναίκες", στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική*, σελ. 111-125. (Από το D. Massey, J. Allen (eds) (1984) *Geography Matters!*, Cambridge University Press, Open University.
- McGaw, J. A., (1982) "Women and the history of American technology", *Signs*, vol. 7, no 4.
- McIntosh, M. (1977) "Reproduction and patriarchy", *Capital and Class*, No 2, Καλοκαίρι, σελ. 119-127.
- McIntosh, M. (1979) "Domestic labor and the household", in S. Burman (ed.) *Fit Work for Women*, London, Croom Helm.
- McLennan, G., Molina, V., Peters, R. (1978) "Althusser's theory of ideology", στο Centre for Contemporary Cultural Studies, *On Ideology*, University of Birmingham, Hutchinson, London, σελ. 77-105, (2η έκδοση, πρώτη έκδ. 1977).
- McQuail, D. (1987) *Mass Communication Theory*, Sage Publications, London, (2η έκδοση, πρώτη έκδ. 1983).
- Medick, H. (1976) "The proto-industrial family economy: The structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism", *Social History*, 3, σελ. 291-315.
- Meillassoux, C. (1975) *Femmes, Greniers et Capitaux*, Paris, Maspero.
- Merck, M. (1979) "Sexism in the media", στο C. Gardner (ed.) *Media, Politics and Culture*, London and Basingstoke, Macmillan.
- Merritt, S., Gross, H. (1978) "'Women's' page/lifestyle editors: does sex make a difference", *Journalism Quarterly*, vol. 55(3), σελ. 508-514.
- Μεταξόπουλος, Α. (1992) "Έθνος, κράτος, εθνότητα: σχόλια σε μια "δυτική" μυθολογία", *Θεωρία και Κοινωνία*, τευχ. 6ο, Ιαν., σελ. 101-114.
- Meyer, K., Seidler, J., Curry, T., Avent, A. (1980) "Women in July Fourth cartoons: A 100 year look", *Journal of Communication*, vol. 30(1), σελ. 21-30.
- Michel, A. (ed.) (1970) *La Sociologie de la Famille*, Paris, Mouton.
- Michel, A. (1972) *Sociologie de la Famille et du Mariage*, Paris, PUF. Ελλ. μεταφ. *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου*, Αθήνα, Gutenberg, ([1981] 1985).
- Michel, A. (1974) *Activite Professionnelle et vie Conjugale de la Femme*, Paris, CNRS.
- Michel, A. (ed.) (1977) *Femmes, Sexisme et Societes*, Paris, PUF.
- Michel, A. (1978) *La Femme dans la Societe Marchande*, Paris, PUF.
- Middleton, C. (1975) "Sexual inequality and stratification theory", στο F. Parkin (ed.) *The Sociological Analysis of Class Structure*, London.
- Middleton, C. (1979) "The sexual division of labour in feudal England", *New Left Review*, No. 113-114, Ιαν. - Απρ., σελ. 147-159.
- Miliband, R. (1969) *The State in Capitalist Society*, London, Wiedenfeld and Nicolson. Ελλ. μεταφ. *Το Κράτος στη Καπιταλιστική Κοινωνία*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1984.
- Milkman, R. (1976) "Women's work and the economic crisis: Some lessons from the Great Depression", *Review of Radical Political Economics*, 8(1), σελ. 23-98..

- Milkman, R. (ed.) (1985) *Women, Work and Protest. A Century of U.S. Women's Labor History*, Boston, Routledge and Kegan Paul.
- Miller, C., Swift, K. (1976) *Words and Women. New Language and New Times*, Garden City, N.Y., Anchor Books, Doubleday.
- Miller, J., Garrison, H.H. (1982) "Sex roles: the division of labor at home and in the workplace", *Annual Review of Sociology*, No 8, σελ. 237-262.
- Miller, S. H. (1975) "The content of news photos: Women's and men's roles", *Journalism Quarterly*, vol. 52, σελ. 70-75.
- Miller, S. H. (1976) "Changes in women's lifestyle sections", *Journalism Quarterly*, vol. 53, σελ. 641-47.
- Millet, K. (1971) *La Politique du Male*, Stock, Paris. Αγγλική έκδοση;;
- Mills, C.W. (1967) *The Sociological Imagination*, Oxford University Press. Ελλ. μεταφ., *Η Κοινωνιολογική Φαντασία*, Ολκός 1974, Εκδόσεις Παπαζήση 1985.
- Millum, T. (1975) *Images of Women*, London, Chatto and Windus.
- Mitchell, W.J.T. (ed) (1981) *On Narrative*, Chicago, Univ. of Chicago Press.
- Mitter, S. (1986) *Common Fate Common Bond. Women in the Global Economy*, London, Pluto Press.
- Modleski, T. (1980) "The disappearing act: A study of Harlequin romances", *Signs*, vol. 5(3), σελ. 435-448.
- Molinie, A. F., Volkoff, S. (1980) "Les conditions de travail des ouvriers...et des ouvrières", *Economie et Statistique*, No 118, Ιανουάριος.
- Molyneux, M. (1979) "Beyond the domestic labour debate", *New Left Review*, Αυγ., No. 116.
- Montgomery, M. (1986) "Language and power: a Critical review of studies in the theory of ideology", *Media, Culture and Society*, vol. 8(1), p.41-64.
- Mooney, L., Brabant, S. (1987) "Two martinis and a rested woman: "Liberation" in the Sunday comics", *Sex Roles*, vol. 17(7-8), Οκτ., σελ. 409-420.
- Moore, H.L. (1988) *Feminism and Anthropology*, London, Polity Press.
- Morgan, D.H.J. (1979) "New directions in family research and theory", στο C.C. Harris (ed.), σελ. 3-17..
- Morin, V. (1966) *L' Ecriture de Presse*, Paris, Mouton.
- Morley, D. (1981) "Industrial conflict and the mass media" στο S. Cohen and J. Young, σελ. 368-392.
- Morris, M. B. (1973α) "Newspapers and the new feminists: Black out as social control?", *Journalism Quarterly*, vol. 50(1), σελ. 37-42.
- Morris, M.B. (1973β) "The public definition of a social movement: Womens' Liberation", *Sociology and Social Research*, vol. 57(4), Ιούλιος, σελ. 526-543.
- Mouffe, C. (ed.) (1979) *Gramsci and Marxist Theory*, Routledge and Kegan Paul.
- Mouffe, C. (1986) "Hegemony and ideology in Gramsci", στο T. Bennett et al.
- Μουσοῦρου, Λ. (1976) *Η Σύγχρονη Ελληνίδα. Βασικά Στοιχεία*, Αθήνα.
- Μουσοῦρου, Λ. (1984) *Η Ελληνική Οικογένεια*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλιανδρή - Χορν.
- Μουσοῦρου, Λ. (1985α) *Γυναικεία Απασχόληση και Οικογένεια στην Ελλάδα και Αλλού*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Μουσοῦρου, Λ. (1985β) *Οικογένεια και Παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Μουσοῦρου, Λ. (1985γ) "Βασικά στοιχεία για την ελληνική Οικογένεια",

- Παράρτημα στο A. Michel, *Κοινωνιολογία της Οικογένειας και του Γάμου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (1989) *Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Οικογένειας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. (επιμ.) (1990α) "Αφιέρωμα στην Κοινωνιολογία της Σύγχρονης οικογένειας", περιοδικό *Διαβάζω*, τχ 241, 13/6, σελ. 14-58.
- Μουσούρου, Λ. (1990β) "Για τη σύγχρονη κοινωνιολογία της οικογένειας: αναφορά στη διεθνή βιβλιογραφία", στο Λ. Μουσούρου (επιμ.) (1990α), σελ. 14-20.
- Μουσούρου, Λ. (1990γ) "Η μελέτη των οικογενειακών φαινομένων και η κοινωνιολογία της οικογένειας στη σύγχρονη Ελλάδα: μια πρώτη προσέγγιση", στο Λ. Μουσούρου (επιμ.) (1990α), σελ. 21-25.
- Μουσούρου, Λ. (1993) *Γυναίκα και Απασχόληση. Δέκα ζητήματα*, Αθήνα, Gutenberg.
- Μπακαλάκη, Α. Ελεγγίτου, Ε. (1987) *Η Εκπαίδευση "εις τα του Οίκου" και τα Γυναικεία Καθήκοντα. Από την Ίδρυση του Έλληνικού Κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, Γ.Γ. Νέας Γενιάς.
- Μπακαλάκη, Α. (1986) "Κομμωτική, ένα "γυναικείο" επάγγελμα", *Δίνη*, τχ 1, σελ. 89-103.
- Μπακαλάκη, Α. (1994α) (επιμ.) *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Μπακαλάκη, Α. (1994β) "Εισαγωγή: Από την ανθρωπολογία των γυναικών στην ανθρωπολογία των φύλων", στο Α. Μπακαλάκη, (1994α) σελ. 13-74.
- Μπαμπλέκου, Ζ. (1992) "Διαφορές και στερεότυπα των φύλων", *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 65, Ιούλιος - Αύγουστος.
- Μπασαντής, Δ. (1989) "Στο μεταίχμιο των εποχών: Η μαζική επικοινωνία στη δεκαετία του '90", *Διαβάζω*, τχ. 215, 10/5, σελ. 9-16.
- Μπασαντής, Δ., Στράτος, Κ. (1991) *Ο Κόσμος των Ειδήσεων. Από την Εφημερίδα στην Τηλεόραση*, Αθήνα, Γνώση.
- Μπεοπούλου, Ι. (1987) "Τρίκερι. Κινητικότητα και σχέσεις ένταξης", στο Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), σελ. 277-295.
- Mulvey, L. (1975) "Visual pleasure and narrative cinema", *Screen*, vol. 16(3), Φθιν. σελ. 6-18.
- Myrdal, A., Klein, V. (1970) *Women's Two Roles*, London, Routledge and Kegan Paul (πρώτη έκδ., 1956).
- Murdock, G. (1982) "Large corporations and the control of the communications industries", στο M. Gurevitch et al.
- Murdock, G., Golding, P. (1977) "Capitalism, communication and class relations" στο J. Curran et al.
- Murdock, G., Golding P. (1979) "Ideology and the mass media: the question of determination", στο M. Barret et al.
- Myers, K. (1982) "Fashion 'N' Passion", *Screen*, vol. 23, σελ. 89-97.
- Nadler, L. B. et al. (eds.) (1987) *Advances in Gender and Communication Research*, Lanham, Md., Univ. of America.
- Nafziger, R., White, D. (1963) *Introduction to Mass Communication Research*, Louisiana, State Univ. Press.
- Nash, J. et al. (eds.) (1983) *Women, Men and the International Division of Labor*, Albany, State University of N.Y. Press.
- Neale, S. (1977) "Propaganda", *Screen*, vol. 18(3).

- Neale, S. (1980) "The same old story, stereotypes and difference", *Screen Education*, No. 32/33.
- Newkirk, C. R. (1977) "Female roles in non - fiction on three womens' magazines", *Journalism Quarterly*, vol. 54(4) σελ. 779-782, Χειμώνας.
- Newland, K. (1981) *Femmes et Societes*, Paris Denoel.
- Nichols, T., Armostrong, P. (1976) *Workers Divided*, London, Fontana.
- Νικολαΐδου, Μ. (1975) "Η εργαζόμενη γυναίκα στην Ελλάδα", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 25.
- Νικολαΐδου, Μ. (1981) *Η Γυναίκα στην Ελλάδα. Δουλειά και Χειραφέτιση*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Νίλσεν, Μ. (1980) *Η Οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού*, Αθήνα, Κέδρος.
- Νιτσιάκος, Β. (1993) *Παραδοσιακές Κοινωνικές Δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας . (2η έκδοση, πρώτη έκδοση 1991).
- Ξενίδου-Schild, Β. (1993) "Μητριαρχία: Επιστήμη και ιδεολογία", *Δίμη*, τχ. 6, Ιούνιος, σελ. 85-106.
- Ξηραδάκη, Κ. (1988) *Το Φεμινιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Αθήνα, Γλάρος.
- Oakley, A. (1972) *Sex, Gender and Society*, London, Temple Smith.
- Oakley, A. (1974) *The Sociology of Housework*, N.Y., Random House.
- Oakley, A. (1976) *Woman's Work: the Housewife. Past and Present*, N.Y., Vintage.
- Oakley, A. (1981) *Subject Women, Where Women Stand Today Politically, Economically, Socially, Emotionally*, N.Y., Pantheon Books.
- OECD (1991) *Employment Outlook*, Ιούλιος.
- Olasky, M. N., Olasky Northway S. (1986) "The crossover in newspaper coverage of abortion. From murder to liberation", *Journalism Quarterly*, vol. 63(1), Ανοιξη, σελ. 31-37.
- Ομάδα Πρωτοβουλίας "Επιστήμη και Κοινωνία" [Ο.Π.Ε.Κ.]. (1987) *Δύο Συνέδρια για Ελεύθερα και Άρα Δημοκρατικά ΜΜΕ*, Αθήνα, Καραμπερόπουλος.
- Ortner, S.B. (1974) "Is female to male as nature to culture?", στο M.Z. Rosaldo, L. Lamphere (eds.) σελ. 67-88. Ελλ. μεταφ. στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.) (1994α), σελ. 75-108.
- Ortner, S.B., Whitehead, H. (ed.) (1981) *Sexual Meanings: The Cultural Construction of Gender and Sexuality*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Osgood, C. E. (1959) "The representational model and relevant research method", στο I. Pool de Sola, *Trends in Content Analysis*, Urbana, Univ. of Ill. Press.
- O' Sullivan, T. et al. (1987) *Keys Concepts in Communication*, London and N. York, Methuen (πρώτη έκδοση, 1983).
- Παναγιωτόπουλος, Β. (1983) "Μέγεθος και σύνθεση της οικογένειας στην Πελοπόννησο γύρω στα 1700", *Ιστορικά*, Ι, σελ. 5-18.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1990) "Η θεωρία της πρακτικής του Pierre Bourdieu", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ.78, σελ. 33-65.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (1996) "Επίλογος", στο P. Bourdieu (1996), σελ. 107-143.
- Πανταζή - Τζίφα, Κ. (1984) *Η Θέση της Γυναίκας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Πανταζίδης, Ν., Κασσιμάτη, Κ. (1984) *Μέγεθος και Σύνθεση του Πληθυσμού της Πρωτεύουσας*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Πάντειον ΠΚΠΕ - ΙΠΑ, ΟΑΕΔ, (1990) *Πρώθηση της Απασχόλησης και της*

Επαγγελματικής Κατάρτισης των Ανεργων Γυναικών, Αθήνα.

- Παντελίδου - Μαλούτα, Μ. (1987α) "Γυναίκες και Πολιτική/ Γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη: Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης, *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 65.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1987β) *Πολιτικές Στάσεις και Αντιλήψεις στην Αρχή της Εφηβείας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1988) "Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας", στο Θ. Μαλούτας, Δ. Οικονόμου, (επιμ.) *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας.
- Παντελίδου - Μαλούτα, Μ. (1989) "Οι Ελληνίδες και η ψήφος: Το φύλο της ψήφου και η ψήφος του γυναικείου φύλου", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 73.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1993) *Γυναίκες και Πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg.
- Παπαγεωργίου, Γ. (1986) *Η Μαθητεία στα Επαγγέλματα (16ος - 20ος αι.)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Παπαγιαννάκη, Μ. (1979) "... και ολιγος φεμινισμός τής συμφοράς", *Σκούπα*, τχ. 3, Δεκ. σελ. 52-54.
- Παπαγιαννάκη, Μ., Φραγκουδάκη Α., (1989) "Μήπως το καινούριο "δικό μας δωμάτιο" έχει ένα μπαλκονάκι που βλέπει στο γκρεμό;" *Δίνη*, τχ. 4, Ιούνιος, σελ. 10-12.
- Παπαδοπούλου, Κ. (1978) *Αγώνες και Νίκες της Ελληνίδας*, (δ' έκδοση), Αθήνα, Πύλη.
- Raparek, H. (1977) "Development planning for women", *Signs*, vol.3(1).
- Raparek, H.(1979) "Family status production: The "work" and the "non work" of women", *Signs*, vol. 4(4), Καλοκαίρι.
- Παπαντωνίου, Ν.Σ. (1980) "Ο εκσυγχρονισμός του Οικογενειακού Δικαίου. Ισονομία ανδρών - γυναικών", *Πολίτης*, τχ. 33, 3/4.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλλης, Θ. (επιμ.) (1992) *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης - Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1992α) "Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας", στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης, (επιμ.) (1992), σελ. 11-98.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1992β) "Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό", στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης, (επιμ.) (1992), σελ. 209-250.
- Παπατσαρουχά - Μισσίου, Ρ. (1985) "Ο λόγος των μέσων πληροφόρησης των μαζών (η ευθύνη τους για το λόγο)", *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 24, Ιαν.-Μαρ.
- Παπαχρίστος, Α.Κ. (1975) "Οικογενειακό Δίκαιο και κοινωνική αλλαγή", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ 25, σελ. 439-444.
- Παπαχρίστος, Α.Κ. (1980) *Η Κοινωνική Θέση στο Οικογενειακό Δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή, Σάκκουλας.
- Παπαχρίστος, Α.Κ. (1983) "Ισονομία των φύλων και παράδοση", *Παρατηρητής*, (αφιέρωμα στην ισονομία των δύο φύλων), τχ. 4, σελ. 117-127.
- Raquette, A. (1979) *La Contestation dans les Magazines Feminines*, Paris, Jussieu, These de doctorat.
- Raquot, E. (ed.) (1982) *Terre des Femmes. Panorama de la Situation des Femmes dans le Monde*, Paris, La Decouverte- Maspero.
- Parsons, T. (1970) *Social Structure and Personality*, New York, Free Press.

- Parsons, T., Bales, R. F., (1955) *Family, Socialization and Interaction Process*, N.Y., Free Press.
- Πασαλάρης, Χ. (1970) *Πώς να Γίνετε Δημοσιογράφοι*, Αθήνα, Βιβλ. της Εστίας, β' εκδ.
- Πασαλάρης, Χ. (1984) *Μια Ζωή Τίτλοι*, Αθήνα, Κάλβος.
- Pateman, C. (1983) "Feminist critiques of the Public/ Private dichotomy", στο B.S. Gaus (ed.) *Public and Private in Social Life*, London, Croom Helm, σελ. 281-303.
- Paul, P.S. (1981) "Social science research and the perpetuation of sex role stereotyping", *Western Sociological Review*, 12, σελ. 14-32.
- Παυλίδου Ε. (1989) "Γυναίκα και Εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας", *Σύγχρονα Θέματα*, τευχ. 40, σελ. 39-46.
- Pecheux, M. et al. (1975) "Analyse du discours, langue et ideologie", *Language*, No 37.
- Pecheux, M. (1982) *Language, Semantics, Ideology*, London, Macmillan.
- Pecheux, P. (1975) *Les Verites de la Police*, Paris, Maspero.
- Peristiany, J.G. (ed.) (1965) *Honour and Shame. The Values of Mediterranean Society*, London, Nature and Human Society Series, Weidenfeld and Nicolson.
- Peristiany, J.G. (ed) (1976) *Mediterranean Family Structures*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Peritone-Rockwell, F. et al. (eds.) (1980) *Dual Career Couples*, Beverly Hills, London, Sage Publications.
- Perkins, T. et al. (eds.) (1983) *Sexual Division Patterns and Proccess*, London, Tavistock Publ.
- Pernot-Escourrou, F. (1980) *Liens entre Histoire Professionnelle et Vie Familiale des Ouvrieres de la Telemecanique dans Deux Etablissements de Haute-Normandie*, These de 3e cycle, Universite Rene-Descartes, Paris.
- Perrot, M. (dir.) (1978) *Travaux de Femmes au XIX Siecle*, Paris, Le Mouvement social.
- Perrot, M. (dir.) (1984), *Une Histoire des Femmes est-elle Possible?*, Marseille - Paris, Rivages.
- Perrot, M. (1986) "Η ιστορία των γυναικών είναι η ιστορία της σχέσης των φύλων", *Δίψη*, τχ. 1, σελ. 77-83.
- Perrot, M. (1988) *Η Εργασία των Γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ος αι*, Ερμούπολη Σύρου, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων.
- Πετρινώτη, Ξ. (1985) "Structural change of the economy and women's labor-force participation in Greece", *Σπουδαί*, τομ. 35, τχ. 3-4, Δεκ., σελ. 391-403.
- Πετρινώτη, Ξ. (1989α) "Η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό και η περίπτωση της Ελλάδας", *Επιθ. Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 74, σελ. 105-140.
- Πετρινώτη, Ξ. (1989β) "Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 40, σελ. 47-54.
- Πετρινώτη, Ξ. (1989γ) *Αγορές Εργασίας. Οικονομικές Θεωρίες και Ερευνες*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Πετρονώτη, Μ. (1995) *Ερευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Μελέτη V: Δίκτυα Κοινωνικών Σχέσεων: Οφεις και Αλληλεπιδράσεις με τη Διαδικασία Επαγγελματικής Κινητικότητας*, Αθήνα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

- Phillips, A. (ed.) (1987) *Feminism and Equality*, Oxford, Blackwell.
- Phillips, A., Taylor, B. (1982) "Sex and skill: Notes towards a feminist economics", *Feminist Review*, No 6.
- Picq, F. (1983) "Feminisme, materialisme, radicalisme", *La Revue d'en Face*, No 11, Χειμώνας, σελ. 39-57.
- Pingree, S., Hawkins, R., Butler, M., Paisley, W. (1976) "A scale for sexism", *Journal of Communication*, vol. 26(4), Φθiv. σελ. 193-201.
- Pisarek, W. (1983) "'Reality" East and West", στο H. Davis and P. Walton (eds.).
- Pitrou, A. (1972) *La Famille dans la vie de Tous les Jours*, Toulouse, Privat.
- Pitrou, A. (1977) "Le soutien familial dans la societe urbaine", *Revue Francaise de Sociologie*, XVIII, No 1, Ιαν. - Μάρτιος.
- Pitrou, A. (1979) *Vivre sans Famille? Les Solidarites Familiales dans le Monde d'aujourd'hui*, Toulouse, Privat.
- Pitrou, A. (1984) *La Famille de nos Jours et les Solidarites Familiales. Relais et Obstacles pour la Promotion de Nouvelles Pratiques*, Aix-En-Provence, CNRS.
- Pleck, E. H. (1976) "Two worlds in one: Work and family", *Journal of Social History*, Δεκ., σελ. 178-195.
- Poe, A. (1976) "Active women in ads", *Journal of Communication*, vol. 26(4), Φθiv., σελ. 185-192.
- Pollock, G. (1977) "What's wrong with images of women?", *Screen Education*, 24, σελ. 25-33.
- Pool (de Sola), I. (1959) *Trends in Content Analysis*, Urbana, Univ. of Illinois Press.
- Pool (de Sola), I. et al. (eds.) (1973) *Handbook of Communications*, Stanford Universities, Rand McNally.
- Ποταμιάνος, Δ. (1991) *Απουσιολόγιο Επικρατείας. Το Τηλεοπτικό Κείμενο από τη Σκοπιά της Πολιτιστικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Potter, J. W. (1985) "Gender representation in elite newspapers", *Journalism Quarterly*, vol. 62(3)
- Pouchol, M., Severs M., (1983) *Travail Domestique et Pouvoir Masculin*, Paris, Editions Le Cerf.
- Πουλιαντζάς, Ν. (1977) *Προβλήματα του Σύγχρονου Κράτους και του Φασιστικού Φαινομένου*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Poulantzas N. (1968) *Pouvoir Politique et Classes Sociales*, Paris, Maspero. Ελλ. μεταφ. *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις* (τόμος Α' και Β'), Αθήνα, Θεμέλιο, 1985, (γ' έκδοση).
- Powers, R. (1978) *The News Casters*, New York, St. Martins Press.
- Poynton, C. (1985) *Language and Gender: Making the Difference*, Geelong, Deakin Univ. Press.
- Πρεσβέλου - Τεπέρογλου, Α. (1980) "Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου της έκτρωσης στον ελληνικό χώρο", (Α' και Β' μέρος), *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 28 και τχ. 39-40.
- Press, A.L. (1986) "Ideologies of femininity. Film and popular consciousness in the postwar era", στο S. J. Ball-Rokeach, M.G. Cantor (eds.) *Media Audience and Social Structure*, London, Sage Publications.
- "Presse feminine et feminisme" (1978) *Cahiers du GRIF*, No 23/24.
- Rakow, L. F. (1986) "Rethinking gender research in communication", *Journal of Communication*, vol. 36(4).

- Rakow, L.F., Kranich, K. (1991) "Woman as sign in television news", *Journal of Communication*, vol.41(1).
- Ρανσιέρ, Ζ. (1995) "Σχετικά με την Ιστορία των γυναικών στο 19ο αιώνα, στο G. Duby, M. Perrot, σελ. 52-67.
- Rapoport, R. & R.N.(1971) *Dual-Career Families*, London, Penguin.
- Rapoport, R. & R.N.(1976) *Dual-Career Families Re-Examined. New Integration of Work and Family*, London, Martin Roberston.
- Rapoport, R. & R.N. (1978) *Working Couples*, London and Henley, Routledge and Kegan Paul.
- Rapp, R. et al. (1980) "Examining family history", *Feminist Studies*, 5(1).
- Rapp, R. (1979) "Anthropology. Review essay", *Signs*, vol.4(3).
- Rapp, R. (1978) "Family and class in contemporary America: Notes toward an understanding of ideology", *Science and Society*, vol.42(3), σελ. 278-300.
- Ray, L. (1972) "The American women in mass media: How much emancipation and what does it mean?" στο C. Safilios - Rotschild (ed.) *Towards a Sociology of Women*, Lexington, Mass. Toronto.
- Raymond, H. (1968) "Analyse de contenu et entretien non directif: application au symbolisme de l'habitat", *Revue Francaise de Sociologie*, No special: "Urbanisme", Απρ. Ιούν. vol. IX(2) σελ. 167-179, Paris.
- Reboul, O. (1980) *Langage et Ideologie*, Paris, PUF.
- Reiger, K. (1987) "All but the kitchen sink. On the significance of domestic science and the silence of social theory", *Theory and Society*, vol. 16(4), Ιούλιος, σελ. 497-526.
- Reiter, R.R. (ed.) (1975) *Toward an Anthropology of Women*, N.Y., Monthly Review Press.
- Reskin, F.B., Hartmann, I.H. (eds) (1986) *Women's Work, Men's Work: Sex Segregation on the Job*, National Academy Press.
- Revel, J. (1984) "Masculin/feminin. Sur l'usage historiographique des roles sexuels", στο M. Perrot (dir.).
- Roberts, M. (1979) "Sickles and Scythes: Women's work and men's work at harvest time", *History Workshop*, vol. 7, σελ. 3-28.
- Robinson, L. (1981) "Women, media and the dialectics of resistance", στο H. Lessinger, A. Swerdlow (eds.) *Class, Race and Sex: The Dynamics of Control*, Barnard College Women's Center, G. K. Hall and Co, Boston, Massachussets, σελ. 308-324.
- Rock, P. (1973) *Deviant Behaviour*, London, Hutchinson.
- Roger, S. C. (1978) "Woman's place: a critical review of anthropological theory", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 20(1), σελ. 123-162.
- Rosaldo, M.Z., Lamphere (eds.) (1974) *Women, Culture and Society*, Stanford, Stanford Univ. Press.
- Rosaldo, M.Z. (1974) "Woman, culture and society: A theoretical overview", στο M.Z. Rosaldo and M. Lamphere (eds.), σελ. 17-66.
- Rosaldo, M.Z. (1980) "The use and abuse of anthropology: Reflection on feminism and cross cultural understanding". *Signs*, vol. 5(3), σελ. 289-417. Ελλ. μεταφ. στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.) (1994), σελ. 184-233.
- Rose, H. et al. (1977) *L' Ideologie de/dans la Science*, Paris, Seuil.
- Rose, H. (1983) "Hand, brain and heart: A feminist epistemology for the natural sciences", *Signs*, vol. 9(1).
- Rosenberg, B. and White, D. M. (1957) *Mass Culture: the Popular Arts in*

- America, N.Y., Free Press.
- Rosenblumm, M. (1981) *Coups and Earthquakes, Reporting the World to America*, New York, Harper and Row.
- Rosengren, K. E. (1983) "Communication research: One paradigm, of four?", *Journal of Communication*, vol. 33(3), σελ. 185-207.
- Rosenvallon, P. (1981) "Autogestion et liberalisme" στο A. Dumas (dir.) *L'autogestion, un Systeme Economique*, Paris, Dunod.
- Ροζανβαλλόν, Π. (Rosenvallon, P.) (1995) "Η ιστορία της γυναικείας ψήφου. Στοχασμός πάνω στη γαλλική ιδιαιτερότητα", στο G. Duby, M. Perrot (eds.), σελ. 87-93.
- Roshco, B. (1975) *News Making*, University of Chicago Press, Chicago.
- Ross, E. (1979) "Examing family history: Women and family", *Feminist Studies*, vol. 5(1), σελ. 188.
- Ross, E. (1979) "Rethinking "The Family"", *Radical History Review*, 20, Άνοιξη/Καλοκαίρι, σελ. 76-84.
- Rossi, A.S. et al. (eds.) (1985) *Gender and the Life Course*, N.Y., Aldine Publishing Company.
- Rossi, A. (1980) "Life span theories and women's lives", *Signs*, vol. 6(1), σελ. 13.
- Ρουσοπούλου, Α. (1983) "Απόψεις της νομολογίας για τα θέματα του γάμου και της εργαζόμενης γυναίκας", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 21.
- Rowbotham, S. (1973a) *Hidden from History: 300 years of Women's Oppression and the Fight Against it*, London, Pluto Press. Ελλ. μεταφ. *Στο Περιθώριο της Ιστορίας. 300 Χρόνια Γυναικείας Καταπίεσης και Αγώνων*, Αθήνα, Γνώση, 1984. (Α' ελλ. έκδοση, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 1980).
- Rowbotham, S. (1973b) "The trouble with "Patriarchy", στο M. Evans (ed.) *The Woman Question*, London, Fontana. Επίσης το ίδιο στο R. Samuel (ed) (1981) *Peoples' History and Socialist Theory*, History Workshop Series, London, Routledge end Kegan Paul.
- Rowbotham, S. et al. (1979) *Beyond the Framgments: Feminism and the Making of Socialism.*; Ελλ. μεταφ. *Πέρα από τον Κατακερματισμό. Φεμινισμός και η Οικοδόμηση του Σοσιαλισμού*, Αθήνα, Θεωρία.
- Rubery, J. (1980) "Structured labour markets, worker organization and low pay", στο A. H. Amsden (ed.).
- Rubin, G. (1975) "The traffic of women: Notes on the political economy of sex", στο R. R. Reiter (ed.) σελ. 157-210.
- Ruggiero, J. A. Weston, L. C. (1985) "Work options for women's magazines. The medium and the message", *Sex Roles*, vol. 12(5-6), σελ. 535-547.
- Rushton, P. (1979) "Marxism, domestic labour and the capitalist economy: A note on recent discussions", στο C.C. Harris *The Sociology of Family: New Directions for Britain*, University of Keele.
- Rysman, A. (1977) "How the "gossip" became a Woman", *Journal of Communication*, vol. 27(1), Χειμώνας.
- Sacks, K. (1975) "Engels revisited", στο R. R. Reiter (ed.), σελ. 211-234.
- Safilios - Rothschild, C. (1970a) "The influence of the wife's degree of work commitment upon some aspects of family organization and dynamics", *Journal of Mariage and the Family*, Νοέμβ.
- Safilios - Rothschild, C. (1970b) "A comparative study of parental and filial role definitions", *Journal of Mariage and the Family*.
- Safilios - Rothschild, C. (1970c) "The study of family power structure: A review 1960-1969", *Journal of Mariage and the Family*, Νοέμβ.

- Safilios - Rothschild, C. (1970d) "Toward a cross-cultural conceptualization of family modernity", *Journal of Comparative Family Studies*, vol. 1, No 1, Φθινόπωρο.
- Safilios - Rothschild, C. (1971) "The relationship between fertility and women's social and economic condition in Greece", Εισήγηση στη 2η Ευρωπαϊκή Δημογραφική Συνδιάσκεψη (European Demographic Conference), Στρασβούργο, Σεπτ.
- Safilios - Rothschild, C. (1972) "The relationship between work commitment and fertility", *International Journal of Sociology and the Family*, vol. 2 - 3.
- Safilios - Rothschild, C. (1976) "Dual linkages between the occupational and family systems: a macrosociological analysis", *Signs*, vol. 1 (suppl.), σελ. 51-60.
- Σακέλλης, Γ. (1985) "Εσωτερικές αγορές εργασίας και εργατικά συνδικάτα", *Πολίτης*, τχ. 69-70, Οκτ., σελ. 27-31.
- Σακέλλης, Γ. (1986) "Νέες τεχνολογίες, καταμερισμός της εργασίας και η κατά φύλο κατάτμηση της εργατικής δύναμης", στο Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, σελ. 80-89.
- Σακέλλης, Γ. (1988) *Η Αναπαραγωγή των Οικονομικών Ανισοτήτων - Μια Θεώρηση*. Ανάτυπο από τον τιμητικό τόμο "Μνήμη Σάκη Καραγιώργα", Ινστιτούτο Περιφερειακής Ανάπτυξης Παντείου ΑΣΠΕ, Αθήνα.
- Σακέλλης, Γ. (1989) *Η Αναδιανομή του Εισοδήματος. Θεωρία, Εμπειρικές Ενδείξεις και Πολιτικές*, Αθήνα, Πολίτης.
- Σακέλλης, Γ. (1992) "Δημογραφικά Χαρακτηριστικά της Αγοράς Εργασίας στην Ελλάδα κατά τη Δεκαετία του 1980", εισήγηση στο Πανελλήνιο Δημογραφικό Συνέδριο *Οι Δημογραφικές Αλλαγές στη Μεταπολεμική Ελλάδα και οι Προοπτικές Εξέλιξής τους*, 5-6 Οκτωβρίου, διοργάνωση ΕΚΚΕ (υπό έκδοση).
- Σακέλλης, Γ. (1993) *Πληθυσμός και Εργατικό Δυναμικό στην Ελλάδα. Μορφολογία και Διαχρονικές Εξελίξεις*, Αθήνα, Γαβριηλίδης.
- Sahlins, M. (1976) *Culture and Practical Reason*, Chicago, Chicago University Press.
- Sahlins, M. (1977) *Use and Abuse of Biology*, London, Tavistock.
- Σαμίου, Δ. (1989) "Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)", *Μνήμων*, τχ. 12, σελ. 161-172.
- Σαντούκα, Δ. (1987) "Μια φεμινιστική ερμηνεία του γυναικείου οιδιπόδειου συμπλέγματος", *Δίψη*, τχ. 2, Οκτ., σελ. 101-103.
- Sargent, L. (1981) *Women and Revolution*, Boston, South End Press.
- Sargent, L. (1980) *Women and Work*, N.Y., St Martin's Press.
- Σαρτιέ, Ρ. (1995) "Ιστορία των γυναικών, 16ος-18ος αιώνας. Διαφορές μεταξύ των φύλων και συμβολική βία", στο G. Duby, M. Perrot, σελ. 41-51.
- Saussure, de F. (1971) *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση (ελλ. μεταφ. 1979, πρώτη έκδοση 1916).
- Sayers, J. (1982) *Biological Politics. Feminist and Anti-Feminist Perspectives*, London, Tavistock Publ.
- Scannel, P. (1986) "Broadcasting and the politics of unemployment, 1930-1935", στο R. Collins et al (eds.).
- Scanzoni, L. & J. (1981) *Men, Women and Change*, Mc Grow Hill.
- Schmitt - Pantel, P. (1984) "La difference des sexes. Histoire, anthropologie et cite grecque", στο M. Perrot (dir.).
- Schlesinger, P. (1989) "From production to propaganda", *Media, Culture and Society*, vol. 11, σελ. 283-306.

- Schlesinger, P., Murdock, G., Elliot, P. (1983) *Televising "Terrorism": Political Violence in Popular Culture*, London, Comedia Publishing Group, (in association with Marion Boyars, London and N.Y.).
- Schramm, W. (1964) *Mass Media and National Development*, Stanford, Stanford Univ. Press.
- Schramm, W. (ed.) (1969) *Mass Communications*, Ill. Book Edition, (2η έκδοση).
- Schudson, M. (1978) *Discovering the News. A Social History of American Newspapers*, N.Y., Basic Books Inc. Publishers,
- Schudson, M. (1989) "The sociology of news production", *Media, Culture and Society*, vol.11, σελ. 263-282.
- Schult, M. J., Lantz, H.R. (1988) "Occupational pursuits of free women in early America: An examination of 18th Century newspapers", *Sociological Forum*, vol. 3(1), Χειμώνας, σελ. 89-109.
- Schultz, M.R. (1975) "The semantic derogation of women", στο B. Thorne, N. Henley (eds.) *Language and Sex. Difference and Dominance*, Newbury Home Publishers.
- Schwichtenberg, C. (1984) "The Love Boat: the packaging and selling of love, heterosexual romance and family", *Media, Culture and Society*, Vol. 6, σελ. 301-311.
- Scott, A. MacEwen (1986) "Industrialization, gender segregation and stratification theory", στο R. Crompton, M. Mann. (eds.), σελ. 154-189.
- Scott, A. MacEwen (ed.) (1994) *Gender Segregation and Social Change*, Oxford, Oxford University Press Inc.
- Secombe, W. (1980) "Domestic and working class household", στο Bonnie Fox (ed.) *Hidden in the Household*, Toronto, The Women's Press.
- Secombe, W. (1974) "The housewife and her labour under capitalism", *New Left Review*, No. 83, Ιαν. - Φεβρ.
- Segalen, M. (1980a) "Faire construire resistances et contre pouvoirs familiaux en Bretagne", *Le Colloque Aix-En-Provence, Economie et Humanisme*, Ιαν. - Φεβρ., No 251.
- Segalen, M. (1980b) "Femme et pouvoir en milieu rural", *Informations Sociales*, No special, *Famille et Pouvoirs*, τχ. 4-5, σελ. 40-48.
- Segalen, M. (1981) *Sociologie de la Famille*, Paris, Armand Colin.
- Sekaran, U. (1986) *Dual-Career Families*, London, Jossey-Bass Publishers.
- Σεραφετινίδου, Μ. (1983) "Η κρίση της οικογένειας στη σύγχρονη κοινωνία", *Παιδιατρική*, 46:294-308.
- Σεραφετινίδου, Μ. (1987) *Κοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Σεραφετινίδου, Μ. (1989) "Προς μία οικονομική χαρτογράφηση των ΜΜΕ. Ο μητροπολιτικός χώρος - Ιούνιος 1989", *Πολίτης*, τευχ. 102, Δεκ.
- Serafetinidis, M. (1989) "The social determinants of mass communications", Athens, Nov., (υπό δημοσίευση).
- Σεραφετινίδου, Μ. (1990) "Τα ειδησεογραφικά μηνύματα ως προϊόν γραφειοκρατικών δομών. Η περίπτωση του Ημερήσιου Αθηναϊκού Τύπου", *Πολίτης*, τχ 110 - 111.
- Σεραφετινίδου, Μ. (1993) *Κράτος και Κοινωνία στην Εποχή του Καπιταλισμού*, τόμος Α': *Θεωρητικοί άξονες* (Σημειώσεις για το μάθημα "Κράτος και Κοινωνία, 19ος-20ος αιώνας" του ΠΠΚΠΕ).
- Shapiro, J. (1976) "Sexual Hierarchy among the Yanomana", στο J. Nash, H.I. Safa (eds.) *Sex and Class in Latin America*, N.Y., Praeger Publishers.

- Sharpe, S. (1984) *Double Identity. The Lives of Working Mothers*, Penguin.
- Shorter, E. (1975) *The Making of the Modern Family*, N. York, Basic Books.
Γαλλική μετάφ. *Naissance de la Famille Moderne*, Paris, Seuil, 1979.
- Silbermann, A. (1981) *Communication de Masse. Elements de Sociologie Empirique*, Paris, Hachette. (1η έκδ. 1969).
- Siltanen, J., Stanworth, M. (1984) "The politics of private women and public man", στο J. Siltanen, M. Stanworth, (eds.) *Women and the Public Sphere*, London, Hutchinson, σελ. 185-208. (Επίσης στο *Theory and Society*, lav., σελ. 91-118).
- Silver, D. (1986) "A comparison of newspaper coverage of male and female officials in Michigan", *Journalism Quarterly*, vol. 63(1), σελ. 144-149.
- Simmel, G. (1984) *On Women, Sexuality and Love*, New Haven, London, Yale Univ. Press.
- Singletary, M.W. (1978) "Newspapers photographs: A content analysis, 1973-1976", *Journalism Quarterly*, vol. 55.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1982) "Η παράδοση της "παράδοσης". Από τον καθημερινό στον επιστημονικό λόγο", στο Γ. Χατζηγώγας, (επιμ.) *Αρχιτεκτονική και Παράδοση*, Θεσ/νίκη, Ατλαντίδα, σελ. 17-44.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1986) "Προκαπιταλιστικές ιδεολογίες του άνομου και του νόμιμου έρωτα. Προτάσεις για μια ιστορικο-σημειωτική ανάλυση του λαϊκού ερωτικού λόγου", στο Ελληνική Σημειωτική Εταιρία, σελ. 165-186.
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991α) *Ανθρωπολογικά για το Γυναικείο Ζήτημα*, Αθήνα, Πολίτης, (β' έκδοση αναθεωρημένη - α' έκδοση 1984).
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991β) "Η προβληματική του γυναικείου ζητήματος", στο Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου, (1991α), σελ. 13-73. (Πρώτη δημοσίευση, στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 5, καλοκαίρι 1979).
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991γ) "Τα εν οίκω μη εν δήμω - και αντιστρόφως", στο Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου (1991α), σελ. 77-110. (Πρώτη δημοσίευση, περιοδ. *Πολίτης*, τχ. 34, Μάιος 1980).
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991δ) "Η σημειοδοτική λειτουργία της "τελετουργίας του γάμου"", στο Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου (1991α), σελ. 113-152. (Πρώτη δημοσίευση στο Ελληνική Σημειωτική Εταιρία, 1981).
- Σκουτέρη-Διδασκάλου, Ν. (1991ε) "Γυναίκες εξωτικές" και "Γυναίκες οικόσιτες". Σκέψεις για τις ιδεολογικές εκκρεμότητες του "μέσα" και του "έξω", στο Ν. Σκουτέρη -Διδασκάλου (1991), σελ. 281-320. (Πρώτη δημοσίευση, περιοδ. *Πολίτης*, τχ. 96, Δεκ. 1988).
- Smith, R. (1980) "Images and equality: Women and the national press", στο H. Christian (ed.).
- Smith, D. (1978) "A peculiar eclipsing: Women's exclusion from man's culture", *Women's Studies International Quarterly*, No 1, σελ. 281-295.
- Smith Dwayne M., Matre, M. (1975) "Social norms and sex roles in romance and adventure magazines", *Journalism Quarterly*, vol. 52, σελ. 309-315.
- Slama, B. (1983) "Le debat continue. La loi antisexiste a travers la Presse", *Temps Modernes*, No 444, Ιούλιος.
- Sobota, H. (1984) "La mise en place du travail menager en France milieu XVIIIe - milieu XIX siecle", στο *Les Femmes et la Question du Travail*, σελ. 77-84.
- Sociologie et Societes* (1981) "Le questionnement epistemologique du feminisme", No Special, vol. 13(2), Οκτ.
- Sofer, C. (1985) *La Division du Travail entre Hommes et Femmes*, Paris, Economica.

- Sohn, A.- M. (1972) "La garconne face a l'opinion publique: Type litteraire oy type social des Annees 20?", *Mouvement Social*, No. 80, σελ. 3-27.
- Soldon, N.C. (1978) *Women in British Trade Unions 1874-1976*, Dublin.
- Soloski, J (1989) "News reporting and professionalism: some constraints on the reporting of the news", *Media, Culture and Society*, vol. 11, Απρίλιος, σελ. 226 κ.έ.
- Sparks, G.G., Fehlner, C.L. (1986) "Faces in the news: Gender comparisons of magazines photographs", *Journal of Com-munication*, vol.36(4), σελ. 70-79.
- Sparks, C. (1988) "The popular press and political democracy", *Media, Culture and Society*, vol. 10, σελ. 209-223.
- Spender, D. (1981) *The Impact of Feminism on The Academic Disciplines. Men's Studies Modified*, Oxford, Pergamon Press.
- Spence, J.(1978) "Class, gender, women", *Screen Education*, No 25.
- SPSS/PC+, Tables V 2.0, ενότητες B-2 και B-89 (Εγχειρίδιο λειτουργίας του στατιστικού προγράμματος).
- Stanley, L., Wise, S. (1983) *Breäking out: Feminist Consciousness and Feminist Research*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Stacey, J., Thorne, B. (1985) "The missing feminist revolution in sociology", *Social Problems*, vol. 34, σελ. 301-316.
- Στασινοπούλου, Ο. (1990α) *Κράτος Πρόνοιας, Ιστορική Εξέλιξη. Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Gutenberg.
- Στασινοπούλου, Ο. (1990β), "Οικογένεια και κράτος στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής", *Κοινωνική Εργασία*, τχ. 17, σελ. 33-46.
- Stewart, A.J., Winter, D.G. (1977) "The nature and causes of female suppression", *Signs*, vol. 2(3).
- Stone, G.C., Morrison, J. (1976) "Content as a key to the purpose of community newspapers", *Journalism Quarterly*, vol.53, σελ. 494-498.
- Stone, L. (1977) *The Family, Sex and Mariage in England 1500-1800*, N.Y., Harper and Row (2η έκδοση, 1979, Penguin Books).
- Στρατηγάκη, Μ. (1987) "Women's work in Greece. Squeezed between husbands and employers", εισήγηση στην τρίτη Ευρωπαϊκή Σοσιαλιστική - Φεμινιστική Συνδιάσκεψη, Μαδρίτη, 20-22 Νοέμβ.
- Στρατηγάκη, Μ. (1996) *Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία*, Αθήνα, Ο Πολίτης.
- Strathern, M. (1980) "No nature, no culture: The Hagen case", στο C.P. MacCormack, M. Strathern (eds.), σελ. 174-222. Ελλ. μεταφ. στο Α. Μπακαλάκη (επιμ.) (1994), σελ. 108-183.
- Strathern, M. (1987) "An awkward relationship: The case of feminism and anthropology", *Signs*, vol. 12, σελ. 276-292.
- Σύγχρονα Θέματα* (1989) Αφιέρωμα: Η Εργασία των Γυναικών, τχ. 40, Δεκ.
- Sullerot, E. (1963) *La Presse Feminine*, Paris, Colin Kiosque.
- Sullerot, E. (1965) "Une etude de presse a propos d'un fait divers", *Temps Modernes*, No 226, Μάιος, σελ. 1704 κ.έ..
- Sullerot, E. (1966) *Histoire de la Presse Feminine en France des origines a 1948*, Paris, Colin.
- Sullerot, E. (1968) *Histoire et sociologie du travail feminin*, Paris, Denoel-Gonthier.
- Συμεωνίδου - Αλατοπούλου, Χ. (1979) "The evolution of the institution of dowry in Greece, 1956-1975", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 36-37.
- Συμεωνίδου - Αλατοπούλου, Χ. (1980) "Female labour force participation on

- Greece", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 38.
- Συμεωνίδου, Χ. (1986α) "Γονιμότητα και απασχόληση των γυναικών: μια πρώτη προσέγγιση του θέματος για την Περιφέρεια Πρωτεύουσας", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 61, σελ. 188-200.
- Συμεωνίδου, Χ. (1986β) "Η εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των γυναικών στην Ελλάδα 1961-1981", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 63, σελ. 293-317.
- Συμεωνίδου, Χ. (1989) "Η σύγκρουση των ρόλων της μητρότητας και της γυναικείας απασχόλησης", *Επιθ. Κοινων. Ερευνών*, τχ. 74, σελ. 141-156.
- Συμεωνίδου, Χ. (1990) *Γονιμότητα και Απασχόληση των Γυναικών στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Συμεωνίδου, Χ., κ.ά. (1992) *Κοινωνικο - Οικονομικοί Προσδιοριστικοί Παράγοντες της Γονιμότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Συμεωνίδου, Χ. (1994) "Η "ασυμβατότητα" της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής των γυναικών", *Δίνη*, τχ. 7, Σεπτ., σελ. 113-130.
- Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (1986) *Γυναίκες, Εργασία, Νέες Τεχνολογίες. Ελλάδα - ΕΟΚ*. Πρακτικά Σεμιναρίου για την Γυναικεία Απασχόληση και τις Νέες Τεχνολογίες, Πάντειος ΑΣΠΕ, 16-17 Μαΐου.
- Swerdlow, A., Lessinger, H. (eds.) (1980) *Class, Race and Sex: The Dynamics of Control*, Boston, G.K. Hall.
- Tabard, N. (1976) "Attitudes a l' egard de la famille et vie sociale", Rapport CNAF.
- Tabet, P. (1985) "Fertilité naturelle, reproduction forcee" στο *L' Araisonnement des Femmes. Essais en Anthropologie des Sexes*.
- Τάτσης, Ν. (1989) "Η θεωρία του χαρακτηρισμού: Ανθρωπιστικές προσεγγίσεις στην κοινωνιολογία της αποκλίνουσας συμπεριφοράς", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 72, σελ. 44-74.
- Taylor, B. (1983) *Eve and the New Jerusalem*, London, Virago.
- Taylor, P. (1986) "The semantics of political violence", στο P. Golding et al. (eds.).
- Teissier, M. H. (1977) *Les Images de la Femme Liberee dans la Presse Feminine Americaine de 1950-1975*, Nanterre, These 3eme cycle.
- Temine, E. et al. (1980) "Familles et pouvoirs", *Informations Sociales*, No 4-5, σελ. 2-112.
- Τεντοκάλη, Β. (1991) "Η κοινωνική δόμηση της ταυτότητας των δύο φύλων", *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 45, Απρ. - Ιούν., σελ. 101-106.
- Τεπέρογλου, Α. (1973) "Η μείωση της πατρικής εξουσίας εις την πυρηνική οικογένεια", *Ανθρώπινες Σχέσεις*, τχ. 49.
- Τεπέρογλου, Α. (1982) "Η οικογένεια στην Ελλάδα", (βιβλιογραφική επισκόπηση 1960 -1980), *Διαβάζω*, τχ. 51, Μάρτ.
- Τζαννετάκος, Γ. (1988) *Ο Τύπος στο Μικρόφωνο, το Μικρόφωνο στον Τύπο*, Αθήνα, 9.84 FM Stereo.
- Thomas, S., Callahan, B. P. (1982) "Allocating hapiness: T.V. families and social class", *Journal of Communication*, vol. 32(3), σελ. 184-190.
- Thompson, J. B. (1984) *Studies in the Theory of Ideology*, Cambridge, Polity Press.
- Thorne, B. (1981) "Gender... how is it best conceptualized?" στο L. Richardson, V. Taylor, (eds.) *Issues in Sex, Gender and Society*, Lexington, Mass., D.C. Heath.
- Thorne, B., Henley, N. (1975a) "Difference and dominance: An overview of language, gender, and society" στο B. Thorne, N. Henley (eds.) (1975b).

- Thorne, B., Henley N.,(eds.) (1975b) *Language and Sex: Difference and Dominance*, Rowley Mass., Newbury House.
- Thorne, B., et al. (1983) *Language, Gender and Society*, Rowley, Mass., Newbury House.
- Thorne, B., Yalom M. (1982) *Rethinking the Family. Some Feminist Questions*, N.Y., Longman.
- Thoverson, G. (1985) *Place et Role de la Femme dans Certaines Emissions de la Tele Diffusees dans les Pays de la C.E.E.: Synthese finale*, Commission des Communautés Europeennes, Bruxelles.
- Tilly, C. (ed.) (1978) *Historical Studies of Changing Fertility*, Princeton, N.J. Princeton Univ. Press.
- Tilly, L.A., Scott, J. (1975) "Womens' work and the family in 19th century Europe", *Comparative Studies in Society and History*, 17, No1, σελ. 36-64.
- Tilly, L.A. (1978) "The social sciences and the study of woman: A review article", *Comparative Studies in Society and History*, vol. 20(1), σελ. 163-173.
- Tilly, L.A., Scott, J.W. (1978) *Women, Work and Family*, Holt, Rinehart and Winston.
- Tilly, L.A. (1978) "The family and change. Review article", *Theory and Society*, Μάιος, vol.5(3), σελ. 421-434.
- Το Μήνυμα του Μέσου. Η Εκρηξη της Μαζικής Επικοινωνίας* (1989) Αθήνα, Αλεξάνδρεια.
- Tressemer, D. (1975) "Assumptions made about gender roles", στο M. Millman, R. Moss Kanter (eds.) *Another Voice: Feminist Perspectives on Social Life and Social Science*, Garden City, N.Y., Anchor Books.
- Τρικούκης, Μ. (1985) *Πολιτική και Φιλοσοφία στον Γκράμσι*, Αθήνα, Εξάντας.
- Τσαλικογλου, Φ. (1989) *Μυθολογίες Βίας και Καταστολής*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση.
- Τσαούσης, Δ. (1984α) *Κοινωνία του Ανθρώπου*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τσαούσης, Δ. (επιμ.) (1984β) *Οψεις της Ελληνικής Κοινωνίας το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Εστία.
- Τσαούσης, Δ. (1987) *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Gutenberg (α' έκδ. 1984).
- Τσινορέμα, Β. (1989) "Για το έθνος, για το κράτος, την αριστερά", *Πολίτης*, τχ. 100, Αυγ. σελ. 10-12.
- Τσίτουρα, Σ. (επιμ.) (1990) *Φροντίδα για την Οικογένεια*, Αθήνα, Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας, Ελληνική Εταιρεία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.
- Τσουκαλάς, Κ. (1977) *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830 - 1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο. (γαλλική έκδοση, Παρίσι, 1975).
- Τσουκαλάς, Κ. (1986α) "Εργασία και εργαζόμενοι στην πρωτεύουσα, αδιαφάνειες, ερωτήματα, υπο-θέσεις", στο *Η Ελλάδα σε Εξέλιξη*, Αθήνα, Εξάντας, σελ. 163-241. (ελληνική έκδ. του ειδικού τεύχους του περιοδικού *Les Temps Modernes*, Παρίσι).
- Τσουκαλάς, Κ. (1986β) *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (1991) *Είδωλα Πολιτισμού*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Tuchman, G. (1972) "Objectivity as strategic ritual: an examination of newsmen's notion of objectivity", *American Journal of Sociology*, vol. 77(4), σελ. 660-672.

- Tuchman, G. (1978α) *Making News. A Study in the Construction of Reality*, N.Y.
- Tuchman, G. et al. (ed.) (1978β) *Heart and Home: Images of Women in the Mass Media*, Oxford, Oxford University Press.
- Tuchman, G. (1978γ) "Introduction: the Symbolic Annihilation of Women by the Mass Media", στο G. Tuchman et al., *Heart and Home: Images of Women in the Mass Media*.
- Tuchman, G. (1979) "Women's depiction by the mass media", *Signs*, Vol. 4(3).
- Tuchman, G. (1983) "Consciousness industries and the production of culture", *Journal of Communication*, vol. 33(3), σελ. 330-341.
- Tunstall, J. (1970) *Media Sociology*, London, Constable.
- Tunstall, J. (1971) *Journalists at Work*, London, Constable.
- Tunstall, J. (1983) *The Media in Britain*, London, Constable.
- "Τύπος και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας. Η συζήτηση του "ΑΝΤΙ" στην Πάντειο" (1986) *Αντί*, ειδική έκδοση, τχ. 320, 27/6-24/7.
- Turow, J. (1974) "Advising and ordering: Daytime, prime time", *Journal of Communication*, Vol. 24(2), Ανοιξη.
- "Υπεργολαβίες παραγωγής και άτυπες εργασιακές σχέσεις στην πόλη", *Σύγχρονα Θέματα* (Αφιέρωμα), τχ. 45, 1991, σελ. 13-80.
- Υπουργείο Προεδρίας της Κυβέρνησης, Γενική Γραμματεία Ισότητας (1995) *Εθνική Έκθεση της Ελλάδας, για το 4ο Παγκόσμιο Συνέδριο του ΟΗΕ για τις Γυναίκες, Πεκίνο, 1995. Η Κατάσταση των Γυναικών στην Ελλάδα κατά τη Δεκαετία 1984-1995*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, Μάρτιος.
- d' Unrug, M.-C. (1974) *Analyse de Contenu*, Paris, Editions Universitaires.
- Vandelac, L. (1981) "Et si le travail tombait enceinte?", *Sociologie et Societes*, vol. XII, No.2, Οκτ.
- Vandelac, L. et al. (1985) *Du Travail et de l' Amour. Les Dessous de la Production Domestique*, Montreal, Les Editions cooperatives Albert Saint-Martin de Montreal.
- van Dijk, T.A. (1987) *Communicating Racism. Ethnic Prejudice in Thought and Talk*, Sage Publication.
- van Dijk, T.A. (1988) *News as Discourse*, Lawrence Erlbaum Associates Publ., N. Jersey.
- van Dijk, T.A. (1983) "Discourse analysis: Its development and application to the structure of news", *Journal of Communication*, vol. 33(2), σελ. 20-43.
- Venkatesan, M., Losco, J. (1975) "'Women' in magazine ads: 1959-71", *Journal of Advertising Research*, vol. 15(5), σελ. 49-54.
- Vernier, B. (1987) "Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους", στο Σ. Δαμιανάκος (επιμ.), σελ. 297-344.
- Vernier, B. (1980) "La circulation des biens de la main-d' oeuvre et des prenons a Karpathos. Du bon usage des parents et de la parente", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, Ιαν.
- Veron, E. (1978) "Le hibou", *Communications*, vol. 28.
- Veron, E. (1981) *Construire l' Evenement. Les Medias et l' Accident de Three Mile Inland*, Minuit, Paris.
- Vicinus, M. (ed.) (1980) *Suffer and be Still. Women in the Victorian Age*, London, Methuen & Co. Ltd. (1η έκδοση 1972, Indiana University Press).
- Vicinus, M. (1982) "Sexuality and power: A review of current work in the history of sexuality", *Feminist Studies*, vol. 8(1), σελ. 133-155.
- Vogel, L. (1973) "The earthly family", *Radical America*, vol. 7, σελ. 9-50.

- Volosinov, V. N. (1973) *Marxism and the Philosophy of Language*, N.Y., Seminar Press. (πρώτη έκδοση στα ρωσικά 1930).
- Volosinov, V.N. (1986) "The study of ideologies and philosophy of language", στο T. Bennett et al.
- Walby, S. (1983) "Patriarchal structures: The case of unemployment", στο E. Gamarnikow et al., σελ. 149-168.
- Walby, S. (1986) *Patriarchy at Work. Patriarchal and Capitalist Relations in Employment*, Cambridge, Polity Press. Cambridge.
- Wallerstein, I. (1983) *Historical Capitalism*, London, Verso. Ελλ. μεταφ. *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1987.
- Wark, J. (1975) "Attacking the king's english: Implication for journalism in the feminist critiques", *Journalism Quarterly*, No (I)52, σελ. 699-705.
- Warren, D. (1978) "Commercial Liberation", *Journal of Communication*, Χειμώνας.
- Wearing, B. (1984) *The Ideology of Motherhood, Studies in Society*, George Allen and Unwin Australia.
- Weaver, D.H., Buddenbaum, J.M., Fair, J.-E. (1985) "Press freedom, media and development, 1950-1979: A study of 134 nations", *Journal of Communication*, vol. 35(2), σελ. 104-117.
- Webster, P. (1977) "The Political of Rape in Primitive Societies", *Michigan Discussions in Anthropology*, 3, Φθiv., σελ. 99-106.
- Weibel, K. (1977) *Mirror, Mirror. Images of Women Reflected in Popular Culture*, Garden City, N.Y. Achor Books.
- Weigert, A. et al. (1986) *Society and Identity*, Cambridge, Cambridge Univ. Press.
- Wells, A.(ed.) (1972) *Mass Media and Society*, Palo Alto, California, National Press Books.
- West, J. (ed.) (1982) *Work, Women and the Labour Market*, Routledge and Kegan Paul.
- White, C. L. (1977) *The Women's Periodical Press in Britain, 1946-1976*, London, Her Majesty's Stationery Office.
- White, D. M. (1950) "The gatekeeper: a case study in the selection of news", *Journalism Quarterly*, 27, σελ. 383-390.
- White, H. (1978) "The historical text as literary artifact", στο R. H. Canary, H. Kozicki, *The Writing of History*, The University of Wisconsin Press.
- White, K. M. (1976) *The Status of Women In Pre-industrial Societies*, Princeton, Princeton University Press.
- White, R.A. (1983) "Mass communication and culture: Transition to a new paradigm", *Journal of Communication*, vol. 33(3), σελ. 279-301.
- Whitelegg, E. et al. (eds.) (1982) *The Changing Experience of Women*, An Open Univ. Set Book, Oxford, Basil Blackwell in association with The Open University.
- Wicker, T. (1978) *On Press*, New York, The Viking Press.
- Williams, G. A. (1960), "Gramsci's Concept of Egemonia", *Journal of the History of Ideas*, τόμος 21(4), σελ. 587.
- Williams, R. (1963) *Culture and Society, 1780-1950*, Penguin.
- Williams, R. (1965) *The Long Revolution*, Penguin.
- Williams, R. (1973) "Base and superstructure in marxist cultural theory", *New Left Review*, No 82.
- Williams, R. (1975) *Television and Cultural Form*, Schocken Books - New York.
- Williams, R. (1976) *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, Glasgow,

Fontana.

- Williams, R. (1977) *Marxism and Literature*, Oxford University Press.
- Williamson, J. (1978) *Decoding Advertisements*, London, Marion Boyars.
- Williamson, J. (1979) "What do people do all day?", *Screen Education*, No. 24, Φθίβ.
- Williamson, J.B., Evans, L., Powell, L.A. (1982) *The Politics of Aging. Power and Policy*, In Collaboration with S. Hesse - Biber - Springfield (Ill), Charles C. Thomas Publisher.
- Wilson, C.C., Gutierrez, F. (1985) *Minorities and Media. Diversity and the End of Mass Communication*, Sage Publications.
- Wilson, M. (1977) *Women and the Welfare State*, London, Tavistock.
- Wilson, O.E. (1975) *Sociobiology*, Cambridge, Mass., Harvard Univ. Press.
- Winship, J. (1978) "A Woman's world: Woman - an ideology of femininity", *Working Papers in Cultural Studies*, vol. 11, σελ. 133-154.
- Winship, J. (1979) "Advertising in women's magazines: 1956-1974", *Stencil Paper, Centre for Contemporary Cultural Studies*, University of Birmingham.
- Winship, J. (1992) "Sexuality for sale", στο S. Hall et al. (eds.).
- Winship, J. (1981) "Handling sex", *Media, Culture and Society*, vol. 3, σελ. 25-41.
- Winship, J. (1983) "Options for the way you want to live now, or a magazine for superwoman", *Theory, Culture and Society*, vol. 1(3), σελ. 44-65.
- Winter, M.F., Robert, R.E. (1980) "Male dominance, late capitalism, and the growth of instrumental reason", *Berkeley Journal of Sociology*, vol. XXV, σελ. 249-280.
- Witting, M. (1982) "The category of sex", *Feminist Issues*, vol. 2, σελ. 63-68.
- Wollacott, J. (1982) "Messages and meanings", στο M. Gurevitch et al.
- "Women and Media" (1980) *Women's Studies International Quarterly*, vol 3., No 1, σελ. 1-114.
- "Women and the Media" (1974) *Journal of Communication*, Special Issue, Ανοιξη.
- World Labor Report* (1995) International Labor Office, Geneva.
- Worth, S., Gross, L. (1974) "Symbolic strategies", *Journal of Communication*, vol. 24(4).
- Φίλιας, Β. (επιμ.) (1977) *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, Gutenberg.
- Φιλιππόπουλος, Α. (1982) *Ο Δημοσιογράφος*, Αθήνα, Κάκτος.
- Φουρναράκη, Ε. (1987) *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών. Ελληνικοί Προβληματισμοί (1930-1930). Ένα Ανθολόγιο*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, Γ.Γ. Νέας Γενιάς.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987α) *Γλώσσα και Ιδεολογία*, Αθήνα, Οδυσσέας.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987β-1988-1989), "Γλώσσα λανθάνουσα;" *Δίμη*, τεύχος 2, Οκτ. 1987, σελ. 27-28. Τεύχος 3, Ιούλιος 1988, σελ. 82-86. Τεύχος 4, Ιούνιος 1989, σελ. 42-45.
- Χατζημιχάλης, Κ. (επιμ.) (1992) *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική*, Αθήνα, Εξάντας.
- Χλέτσος, Μ. (1988) "Οι γυναίκες και η αγορά εργασίας", *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 68, σελ. 128-138.
- Χορκχάιμερ, Μ. (1984) "Εξουσία και Οικογένεια", στο *Φιλοσοφία και Κοινωνική Κριτική*, Αθήνα, Υψίλον, σελ. 71-147. (πρώτη γερμ. έκδ., 1936).
- Ψαράκης, Τ. (1993) *Εφημερίδες και Δημοσιογράφοι*, Αθήνα, Νέα Σύνορα - Α.Α.

Λιβάνη.

- Ψαρρά, Α. (1993) "Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες", *Δίψη*, τχ. 6, Ιούνιος, σελ. 31-54.
- Ψαρρά, Α. (1994) "8 Μαρτίου: Σχόλιο στο χρονικό μιας επετείου", *Δίψη*, τχ. 7, σελ. 210-224.
- Ψυχογιός, Δ.Κ. (1982) "Οικιακός Τρόπος στη Γεωργία και Καπιταλισμός", *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, ΑΤΕ, τχ. 2-33.
- Ψυχογιός, Δ.Κ. (1987) *Προίκες, Φόροι, Σταφίδα και Ψωμί. Οικονομία και Οικογένεια στην Αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Ψυχογιός, Δ.Κ. (1993) "Η προίκα ως παραγωγική σχέση του οικιακού τρόπου παραγωγής", στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), σελ. 307-326.
- d' Unrug M.-C. (1974) *Analyse de Contenu*, Paris, Editions Universitaires.
- Yaguello, M. (1978) *Les Mots et les Femmes*, Paris, PBP.
- Yeandle, S. (1984) *Women's Working Lives. Patterns and Strategies*. London, N.Y., Tavistock.
- Young, I. (1981) "Beyond the Unhappy Marriage: a Critique of Dual Systems Theory", in L. Sargent (ed.) *Women and Revolution*, London, Pluto Press.
- Young, M. and Willmott, P. ([1973] 1984) *The Symmetrical Family*, Penguin Harmondsworth.
- Yudkin, S., Holme, A. (1969) *Working Mothers and Their Children*, London, Sphere.
- Zaretsky, E. (1973) "Capitalism, the family and personal life", *Socialist Revolution*, τχ. 14-15. Ελλ. μεταφ., *Καπιταλισμός, Οικογένεια και Προσωπική Ζωή*, Αθήνα, Στοχαστής, 1979.
- Zaretsky, E. (1982) "The place of the family in the origins of the welfare state", in B. Thorne et al. (eds.) *Rethinking the Family*, N.Y., London, Longman.
- Zihlman, A.L. (1978) "Women in evolution. Part II: Subsistence and social organization among early hominids", *Signs*, vol. 4(1).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΧΕΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΡΧΕΙΟ ΗΜΕΡΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

"Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ" - 1988

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΦΑΚΕΛΛΩΝ

- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 1:** ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ. Απελευθέρωση. Ισότητα.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 2:** ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ. Γυναικοκρατία. Φεμινισμός. Σεξ.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 3:** ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ. Οικογένεια. Γάμος γενικά.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 4:** ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ. Μητρότητα. Οικογενειακό Δίκαιο.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 5:** ΕΡΓΑΣΙΑ. Εργασία γενικά.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 6:** ΕΡΓΑΣΙΑ. Εργασία. Παιδεία. Δίκαιο. Γάμος. Μητρότητα.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 7:** ΕΡΓΑΣΙΑ. Επαγγέλματα.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 8:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Αισθητική. Ιατρική - Υγεία. Κοινωνία.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 9:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Ημέρα της Γυναίκας.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 10:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Δραστηριότητες. Οργανώσεις (Ιαν - Ιούλιος).
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 11:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Δραστηριότητες. Οργανώσεις (Αυγ. - Δεκ.).
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 12:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Δραστηριότητες. Δημόσιοι Οργανισμοί.
Σεμινάρια.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 13:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Δραστηριότητες. Πολιτιστικές Εκδηλώσεις.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 14:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Κοινωνικά Προβλήματα. Εθισμός. Εκκλησία.
Θρησκεία. Ιδρύματα.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 15:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Κοινωνικά Προβλήματα. Ανθρώπινες Σχέσεις.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 16:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Ποινικό Δίκαιο.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 17:** ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ. Οικονομία. Σεξ. Χειραφέτιση. Ψυχαγωγία.
Ψυχολογία.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 18:** ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΑ. Αγώνες Απελευθέρωσης. Φεμινισμός.
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 19:** ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΑ. Σύζυγος πολιτικού. Σύζυγος προέδρου.
Σύζυγος πρωθυπουργού (Ιαν. - Αύγ.).
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 20:** ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΑ. Σύζυγος πολιτικού. Σύζυγος προέδρου.
Σύζυγος πρωθυπουργού (Σεπτ. - Δεκεμβ.).
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 21:** ΠΟΛΙΤΙΚΗ. ΕΟΚ
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 22:** ΠΟΛΙΤΙΚΗ. Γυναίκα. Ειρήνη. Ισότητα
- ΦΑΚΕΛΛΟΣ 23:** ΠΟΛΙΤΙΚΗ. Βουλή. Εκλογές. Προεκλογικοί Αγώνες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Οι έννοιες κλειδιά (θεματικοί πυρήνες) της πρώτης "ανιχνευτικής" ανάγνωσης

Φύλο/Κατά Φύλο Καταμερισμός της Εργασίας: Βιολογία, Κοινωνία, Προσδιορισμός Φύλου, Γυναικεία Φύση, Γυναικεία Χαρακτηριστικά, Γυναικεία Ιδιαιτερότητα, Γυναικεία Ανωτερότητα, Ρόλοι των δύο Φύλων, Προσδιορισμός Ρόλων, Διαφοροποίηση των Φύλων, Κατάργηση Διαφορών Φύλων.

Κοινωνική Ισότητα Φύλων: Θέση γυναικών, Ισότητα Φύλων, Ισότητα Ευκαιριών, Διακρίσεις Φύλων, Ανισότητα, Προβλήματα Γυναικών, Αιτίες Ανισότητας (μόρφωση/ειδίκευση, απαρχαιωμένες αντιλήψεις, οικογενειακή ιδεολογία, κοινωνικοποίηση, καπιταλισμός, κομμουνισμός, σύστημα, ανδροκρατικό κατεστημένο, πολιτικοί θεσμοί, οικονομική συγκυρία, καθυστέρηση), Κοινωνικός χώρος (δημόσιο, ιδιωτικό, οικογένεια, εργασία, πολιτική), Τυπική Ισότητα, Ουσιαστική Ισότητα, Πρόοδος (διεκδίκηση δικαιωμάτων, συμμετοχή στην κοινωνική ζωή, κατάκτηση ανδρικών οχυρών, συνθήκες εργασίας, νέοι οικογενειακοί ρόλοι, συνθήκες ζωής, άνοδος μορφωτικού επιπέδου, απαλλαγή προκαταλήψεων).

Επαγγελματική ένταξη ή/και απασχόληση γυναικών: Χειραφέτιση (οικονομική ανεξαρτησία, κοινωνική καταξίωση, δημοκρατική οικογενειακή δομή), Οικονομική ανάγκη, Υποβάθμιση, Αλλοτρίωση (θέση των γυναικών στην οικογένεια, διπλός ρόλος, κακές συνθήκες εργασίας), Συνθήκες Εργασίας (σεξουαλική παρενόχληση, ατυχήματα, ωράριο, θέση/ιεραρχία, αμοιβή, συνταξιοδότηση, ανεργία/υποαπασχόληση, επαγγέλματα/κλάδος), Ανδροκρατούμενα Επαγγέλματα (χειροτονία γυναικών, στράτευση γυναικών).

Μητρότητα: (ολοκλήρωση, παγίδα, καταπίεση γυναικών), Ορισμός Μητρότητας (βιολογικό φαινόμενο, κοινωνική λειτουργία, εθνική λειτουργία), Αριθμός Παιδιών, Δημογραφικό, Έλεγχος Γεννήσεων, Προγραμματισμός Γεννήσεων, Πολύτεκνη Μητέρα, Πολύτεκνη Οικογένεια, Βιολογική και Κοινωνική Μητρότητα, Πατρότητα.

Οικογένεια: (παραδοσιακή, παραλλαγή παραδοσιακής, ευθύνη γυναικών, σύγχρονη), Ανατροφή παιδιών, Διαπαιδαγωγικός ρόλος γυναικών, Σχέσεις

συζύγων, Οικιακή εργασία, Ρόλοι γυναικών, Συνδυασμός ρόλων (ατομικές λύσεις, συλλογικές λύσεις), Σύγκρουση ρόλων, Εργαζόμενη μητέρα.

Κράτος - Πολιτικοί θεσμοί: Προστασία γυναικών - οικογένειας - έθνους, Νομοθεσία, Οικογενειακό Δίκαιο, Προστατευτική Νομοθεσία, Μέτρα/Πολιτικές (Παιδική μέριμνα - παιδικοί σταθμοί, Επιδόματα, Κατάρτιση, Ενημέρωση (πληροφόρηση/ΜΜΕ), Ρόλος Πολιτικών θεσμών (προώθηση αιτημάτων, προστασία κατακτήσεων, προώθηση ευρωπαϊκής ιδέας, προστασία εθνικού συμφέροντος/κοινωνικού καλού, έλεγχος εξουσίας, φιλανθρωπία), Δράση Κοινωνικών Φορέων (πολιτικό κόμμα/γυναικεία οργάνωση/συνδικαλιστικός φορέας, κρατικός θεσμός, θρησκευτικός θεσμός, κοινωνικός θεσμός).

Γυναίκες και Πολιτική: Συμμετοχή των γυναικών, Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων, Συνειδητοποίηση γυναικών, Ποσοτώσεις, Δημοκρατικά, πολιτικά δικαιώματα γυναικών, Γυναικείο κίνημα, φεμινιστικό κίνημα, γυναικείες οργανώσεις, Φεμινισμός, Προσφορά γυναικών.

Επιτυχημένες, καταξιωμένες γυναίκες: Επώνυμη γυναίκα, Πνευματική ηγεσία, Επιστημονική ηγεσία, Πολιτική ηγεσία, Επιβράβευση, Αιτίες Επιτυχίας.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Ι. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ

1. Εφημερίδα

(1) Απογευματινή	(5) Ελευθεροτυπία	var01	☐	1
(2) Βραδυνή	(6) Καθημερινή			
(3) Έθνος	(7) Μεσημβρινή			
(4) Ελεύθερος Τύπος	(8) Νέα			

2. α/α Άρθρου

var02   2-3

3. α/α Μονάδας Συμφραζομένων

var03   4-5

4. Μήνας δημοσίευσης

var04   6-7

5. Είδος μονάδας συμφραζομένων

- (1) Είδηση/ανακοίνωση φορέα
(2) Άρθρο/ σχόλιο/ ειδική στήλη
(3) Αλληλογραφία
(4) Σύνθετο δημοσίευμα (ρεπορτάζ- έρευνα)
(5) Συνέντευξη επωνύμου

var05 8

6. Σχέση μονάδας συμφραζομένων με δραστηριότητα Κοινωνικού Φορέα

var061 var062 9-10

Άμεση σχέση

- (1) Όχι
(2) Πολιτικό κόμμα
(3) Γυναικείο τμήμα κόμματος, γυναικεία οργάνωση
(4) Συνδικαλιστικός φορέας
(5) Κρατικός θεσμός, διακρατικός θεσμός (ΕΟΚ, ΟΗΕ κλπ)
(6) Θρησκευτικός θεσμός
(7) Ταυτόχρονη δράση πολλών κοινωνικών φορέων
(8) Κοινωνικός θεσμός
(9) Συμμετοχή επωνύμων (επαγγ., κοιν., πολ., καταξιωμένων)

6α. Αν 6(1)

- (1) Έμμεση σχέση var07 11
(2) Καμία σχέση

II. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΘΕΜΑΤΩΝ /ΠΡΟΤΑΣΕΩΝ

1. ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. Προσδιορισμός του φύλου:

var08 12

- (1) είναι βιολογικά προσδιορισμένο σύνολο χαρακτηριστικών
- (2) είναι κοινωνικά προσδιορισμένο σύνολο χαρακτηριστικών
- (3) προσδιορίζεται βιολογικά και κοινωνικά.
- (4) αδιευκρίνιστο, δεν αποτελεί αντικείμενο υπό διερεύνηση.

2. Φαινόμενο του κατά φύλο καταμερισμού της εργασίας:

var091 var092

13-14

- (1) Αποδίδεται στα βιολογικά χαρακτηριστικά των δύο φύλων
- (2) Αποδίδεται στον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται κοινωνικά η σχέση των γυναικών με την βιολογική και κοινωνική μητρότητα
- (3) Αποδίδεται στη βιολογία και την κοινωνική κατασκευή του φύλου
- (4) Αποδίδεται στην ανισότητα των γυναικών ή/και στις προκαταλήψεις
- (5) Αδιευκρίνιστο, δεν διερευνάται - δεν θίγεται.

3. Οι βιολογικές διαφορές των φύλων συνεπάγονται ανισότητα

(1) Ναι var101 15

(2) Όχι

> (αν Ναι) 3α συνδέονται: var102 16

- (1) με την έννοια της ανδρικής υπεροχής
- (2) με την έννοια της γυναικείας ανωτερότητας

> (αν Όχι) 3γ συνδέονται: var103 17

- (1) με την έννοια της γυναικείας ιδιαιτερότητας/φύσης

4. Αξιολογική κρίση για την κατάργηση των κατά φύλα διαφορών (την απώλεια του ανδρισμού ή/και της θηλυκότητας).

var11 18

- (1) Αρνητικό: συνιστά κίνδυνο για την κοινωνία γενικά, την κοινωνική επιβίωση, οργάνωση κλπ
- (2) Αρνητικό: είναι πηγή άγχους για τα δύο φύλα, για την ψυχοσωματική ισορροπία του ατόμου
- (3) Αρνητικό: συνδυασμός του (1) και του (2).

2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΦΥΛΩΝ

5. Υπαρξη πραγματικής κοινωνικής ισότητας μεταξύ των δύο φύλων.

var12 19

(1) Υπάρχει

(2) Δεν υπάρχει

> (αν "Υπάρχει ισότητα"), 5α:
Κοινωνικός "χώρος":

Δημόσια σφαίρα : κοινωνική ζωή	var12a1	☐	20
Επαγγελματική απασχόληση/ αγορά εργασίας	var12a2	☐	21
Πολιτική/ισοτιμία στα Κ. Λήψης Αποφάσεων	var12a3	☐	22
Ιδιωτική σφαίρα, οικογενειακή ζωή	var12a4	☐	23

> (αν "Δεν υπάρχει ισότητα"), 5β:

(1) Υπάρχει τυπική ισότητα
(2) Δεν υπάρχει ακόμα τυπική ισότητα.

> (αν "Δεν υπάρχει ισότητα")
5γ: Οι διακρίσεις είναι συστατικό στοιχείο:

της επαγγελματικής απασχόλησης	var12c1	☐	25
της οικογενειακής δομής	var12c2	☐	26
της πολιτικής σφαίρας/ Κ.Λ.Α.	var12c3	☐	27
της κοινωνίας γενικά	var12c4	☐	28

> (αν "Δεν υπάρχει ισότητα"), 5δ: Οι διακρίσεις οφείλονται:
Στα ατομικά προσόντα και ικανότητες:

(1) Μόρφωση, ειδικευση, σπουδές	var12d	☐	29
(2) Βιολογικά χαρακτηριστικά			
(3) Ψυχοσύνθεση ατόμου			

Στο σύστημα ιδεών:

var12e 30

- (1) απαρχαιωμένες αντιλήψεις
- (2) οικογενειακή ιδεολογία
- (3) "κοινωνικοποίηση" (στην ανατροφή που δίνουν οι μητέρες στα παιδιά τους)
- (4) φεμινισμό

Στο οικονομικό και κοινωνικό σύστημα:

var12f 31

- (1) καπιταλισμός
- (2) κομμουνισμός
- (3) "σύστημα" γενικά

ή/και ακόμα:

var13g1 var13g2 var13g3 var13g4

32-35

- (1) ανδροκρατική κοινωνία
- (2) Οικογενειακές δομές
- (3) πολιτικοί θεσμοί (αδιαφορία κράτους, κόμματα, κυβέρνηση, καθυστέρηση ανάπτυξης του γυναικείου κινήματος)
- (4) οικονομική συγκυρία/κρίση (εθνική ή/και παγκόσμια)
- (5) καθυστέρηση (έλλειψη υποδομής, έλλειψη παροχής ευκαιριών, μη υιοθέτηση των κατάλληλων μέτρων, χρονική υστέρηση μεταξύ θεσμοθέτησης ισοτιμίας και εφαρμογής της)
- (6) νομοθεσία, νομοθετικές ρυθμίσεις
- (7) Αδιευκρίνιστο

6. Πρόοδος συγκριτικά με το παρελθόν στο θέμα της ισότητας των δύο φύλων:

- (1) Μεγάλη
- (2) Μικρή/ Σχετική
- (3) Καθόλου

var13 36

6α. Συστατικά προόδου:

var13a1 var13a2 var13a3 var13a4

37-40

- (1) Οι γυναίκες διεκδικούν δυναμικά τα δικαιώματά τους, αποτελούν νέα ισχυρή κοινωνική δύναμη
- (2) Ισοτίμη συμμετοχή στους διάφορους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, αναλαμβάνουν και διαχειρίζονται από κοινού με τους άνδρες τα σημαντικά προβλήματα της κοινωνίας, έχουν δυναμική παρουσία στη ζωή, αύξηση συμμετοχής στη δημόσια ζωή, συμμετοχή στην ευρωπαϊκή πρόκληση
- (3) Κατάκτηση ανδρικών "οχυρών", προνόμια ανδρών
- (4) Αύξηση συμμετοχής γυναικών στο εργατικό δυναμικό, βελτίωση συνθηκών εργασίας των γυναικών
- (5) Νέοι οικογενειακοί ρόλοι
- (6) Επαγγελματική επιτυχία
- (7) Βελτίωση συνθηκών ζωής των γυναικών/ ή και οικογένειας
- (8) Ανοδος μορφωτικού επιπέδου

(9) γέννηση γυναικών απαλλαγμένων από προκαταλήψεις και σκλαβιά της φύσης, φεμινιστική συνείδηση, αφύπνιση γυναικών και συνειδητοποίηση της θέσης τους στον κόσμο.

3. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

7. Οι διακρίσεις των φύλων στην αγορά εργασίας συνίστανται σε:

Μισθολογικές διαφορές, χαμηλότερες αποδοχές	var141	☐	41
θέση στο επάγγελμα, ιεραρχία	var142	☐	42
Επαγγέλματα, κλάδος, ειδικότητες	var143	☐	43
Ανεργία, υποαπασχόληση	var144	☐	44
Ποσοστό συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό	var145	☐	45
Προσλήψεις, ένταξη, επανένταξη	var146	☐	46
Προαγωγή, προοπτικές εξέλιξης	var147	☐	47
Συνθ. εργασίας, υγεία, ατυχήματα, σεξ.παρενόχληση	var148	☐	48

8. Η ένταξη των γυναικών στην αγορά εργασίας:

var15 49

- (1) είναι όρος για την χειραφέτηση, κοιν. απελευθέρωσή τους
- (2) είναι μέσον αλλοτριώσης των γυναικών (οδηγεί στην καταπίεση, υποβάθμιση ζωής) ή/και αναγκαία για λόγους οικονομικούς (ενίσχυση οικογενειακού εισοδήματος)
- (3) Είναι όρος για τη χειραφέτηση των γυναικών αλλά οδηγεί στην υποβάθμιση της ζωής τους.

8α. Αν είναι 49(1) ή 49(3): Η επαγγελματική ένταξη των γυναικών είναι:

var15a1 var15a2

50-51

- (1) μέσον απελευθέρωσης από την οικονομική κηδεμονία των ανδρών /οικονομική ανεξαρτησία
- (2) μέσον για την κοινωνική τους καταξίωση και επιτυχία
- (3) μέσον χειραφέτησης από τον παραδοσιακό οικιακό και συζυγικό ρόλο/ (η "επιστροφή των γυναικών στα σπίτια" είναι αποπροσανατολισμός)

8β. Αν 49(2) ή 49(3)

var15b1 var15b2

52-53

- (1) Η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι με προορισμό την ανατροφή των

παιδιών

(2) Κάτω από τις παρούσες συνθήκες, οι γυναίκες επωμίζονται διπλό ρόλο στην οικογένεια και την εργασία

(3) Είναι απάνθρωπες (εξοντωτικές) οι συνθήκες εργασίες.

9. Ζήτημα συνδυασμού της επαγγελματικής απασχόλησης με τις οικογενειακές υποχρεώσεις (φροντίδα της οικογένειας)

var16 54

1) Οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να συνδυάζουν και τους δύο ρόλους (αδιευκρίνιστο πώς)

2) Οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να συνδυάζουν και τους δύο ρόλους μέσω ατομικών ή οικογενειακών λύσεων (προγραμματισμός ωραρίων, θυσία ελεύθερου χρόνου-ψυχαγωγίας, βοήθεια "γιαγιάς" κλπ).

(3) Οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να συνδυάζουν και τους δύο ρόλους μέσω συλλογικών λύσεων (παιδικοί σταθμοί κλπ)

(4) Οι γυναίκες έχουν την ικανότητα να συνδυάζουν και τους δύο ρόλους μέσω ατομικών και συλλογικών λύσεων

(5) Οι γυναίκες μπορούν να συνδυάζουν την απασχόληση με την οικογενειακή φροντίδα μέσω της ανακατανομής των ρόλων (οικογενειακών υποχρεώσεων) μεταξύ συζύγων.

4. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

10. Κυρίαρχος τύπος οικογενειακής δομής

var17 55

(1) Παραδοσιακός κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας: άντρας προμηθευτής, γυναίκα νοικοκυρά

(2) Παραλλαγή του παραδοσιακού κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας: ο άντρας και η γυναίκα έχουν επαγγελματική απασχόληση αλλά η γυναίκα έχει την αποκλειστική φροντίδα του νοικοκυριού και ο άνδρας δεν συμμετέχει

(3) Σύγχρονος κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας όπου η οικιακή εργασία και η ανατροφή των παιδιών αφορούν και μοιράζονται ανάμεσα στους συζύγους.

(4) Οι γυναίκες έχουν την ευθύνη της οικιακής εργασίας με συμμετοχή των ανδρών (βοήθεια) στις οικογενειακές υποχρεώσεις.

10α. Αξιολογική κρίση για τον κυρίαρχο τύπο οικογενειακής δομής

var17a 56

- (1) εκφράζει την ισοτιμία ρόλων μεταξύ των φύλων ως αποτέλεσμα της κοινωνικής ανάπτυξης και προόδου ή/και αποτέλεσμα της γυναικείας χειραφέτισης
- (2) είναι έκφραση της κρίσης των οικογενειακών και κοινωνικών αξιών
- (3) είναι αποτέλεσμα της ανισότητας των φύλων ή/και υπόλειμμα παλαιότερων εποχών
- (4) εκφράζει την ισορροπία των ρόλων μεταξύ των φύλων /αποτελεί συμπληρωματικότητα καθηκόντων
- (5) εκφράζει το σεβασμό στον οικογενειακό θεσμό και τις παραδόσεις
- (6) είναι φυσικός και δεν αλλάζει/είναι θέμα προσωπικής επιλογής και διαχείρισης.

11. Πρότυπο οικογενειακής δομής (όπου υπάρχει ρητή διατύπωση)

var18 57

- (1) Παραδοσιακός [Η θέση των γυναικών είναι στο σπίτι]
- (2) Παραλλαγή του παραδοσιακού + παροχές κράτους [σπίτι και απασχόληση]
- (3) Συμμετοχή των ανδρών, ευθύνη των γυναικών [Οι γυναίκες μπορούν να εργάζονται αλλά προτεραιότητα έχει η οικογένεια].
- (4) Σύγχρονος [ισότιμη ανακατανομή]

12. Κυρίαρχος τύπος οικογενειακής μορφής στις σύγχρονες κοινωνίες

var19 58

- (1) συζυγική οικογένεια

13. Πρότυπο οικογενειακής μορφής

var20 59

- (1) συζυγική οικογένεια

5. ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ

14. Ορισμός μητρότητας

var21 60

- (1) είναι ένα φυσικό βιολογικό φαινόμενο ή /και μια ψυχοσυναισθηματική λειτουργία (επιθυμία παιδιού) που αφορά τις γυναίκες ή/και το ζευγάρι
- (2) είναι μια κοινωνική και οικονομική λειτουργία που αφορά τα δύο φύλα/την κοινωνία ("φεμινιστική" αντίληψη) ή είναι μια λειτουργία που αφορά την οικογένεια ή/και το έθνος (ideologie nataliste, δημογραφικό

ζήτημα, υπογεννητικότητα)
(3) συνδυασμός του (2) με το (1)

15. Αμφισβήτηση της ταύτισης της βιολογικής μητρότητας με την κοινωνική μητρότητα (την αποκλειστική ευθύνη των γυναικών στην ανατροφή των παιδιών)

(1) Ναι
var22 61

(2) Όχι

> (αν ταύτιση) 15α Η πατρότητα εδραιώνει το δικαίωμα του πατέρα για επαγγελματική καριέρα αφού είναι υπεύθυνος για την οικογενειακή επιβίωση;

(1) Ναι
(2) Όχι var22a 62

> (αν ταύτιση) 15β Έμφαση στο διαπαιδαγωγικό ρόλο των γυναικών;

(1) Ναι
(2) Όχι var22b 63

var22c1 var22c2 var22c3 64-66

15γ Η αμφισβήτηση της ταύτισης της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας συνιστά δυνητικά κίνδυνο για την:

(1) οικογένεια
(2) επιβίωση του έθνους
(3) ψυχική ισορροπία γυναικών ή/και ανδρών
(4) σωστή ανατροφή/ διαπαιδαγώγηση των παιδιών

> (αν αμφισβητείται)
(1) είναι όρος για την κοινωνική απελευθέρωση γυναικών
var22d 67

16. Απόψεις για τη σχέση μητρότητας και γυναικών

var23 68

(1) Με την μητρότητα επιτυγχάνεται η ολοκλήρωση των γυναικών
(2) Η μητρότητα είναι τόπος καταπίεσης ή και "παγίδα" για τις γυναίκες
(3) Με τη μητρότητα επιτυγχάνεται η ολοκλήρωση των γυναικών αλλά είναι δυνητικά "παγίδα" για την απελευθέρωσή τους

16α. Αν ισχύει 68(2) ή/και 68(3) τότε τίθεται το ζήτημα:

var23a 69

(1) έλεγχος των γεννήσεων -περιορισμός του αριθμού των παιδιών

(2) προγραμματισμός της μητρότητας σε σχέση με το χρόνο επαγγελματικής απασχόλησης.

(3) έλεγχος και προγραμματισμός των γεννήσεων.

17. Επιθυμητός αριθμός παιδιών

var24 70

(1) Λίγα παιδιά (1-3)

(2) Πολλά παιδιά

6. ΚΡΑΤΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

18. Ρόλος πολιτικής δομής των σύγχρονων κρατών

var25 71

(1) Η πολιτική δομή των σύγχρονων κρατών έχει στόχο (ή οφείλει να έχει στόχο) την προαγωγή της γενικής ευημερίας-προόδου και ανάπτυξης

(2) Η πολιτική δομή των σύγχρονων κρατών έχει στόχο την αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας.

18α. Αν 71:(1) τότε:

var25a1 var25a2

72-73

(1) Ισότητα ανδρών και γυναικών: ισότητα ευκαιριών.

(2) Ισότητα ανδρών και γυναικών: προστασία των γυναικών.

(3) Ταυτόχρονη προστασία γυναικών/ ισότητα ευκαιριών φύλων.

(4) Προστασία της οικογένειας/ των παιδιών/ της μητρότητας.

(5) Προστασία του έθνους/πατρίδας, οικογένειας/μητρότητας.

18β. Αν 71:(2) τότε:

var25b 74

(1) αναπαραγωγή του καπιταλιστικού και πατριαρχικού συστήματος

19. Ρόλος των πολιτικών κινήματων, κομμάτων, οργανώσεων κλπ

var261 var262 var263

75-77

(1) Η προώθηση των αιτημάτων και διεκδικήσεων κοινωνικών ομάδων (των γυναικών)

(2) Η προστασία των κοιν. ομάδων (γυναικών) από την εκμετάλλευση/ κρίση

(3) Η υπεράσπιση των κατακτημένων δικαιωμάτων, η συμπαράσταση στους εργαζομένους

(4) Η άσκηση ελέγχου πίεσης και επιρροής στο κράτος προς όφελος του κοινού καλού (γενικό συμφέρον/ πατρίδα/μέλλον λαού)

(5) Η προώθηση της ευρωπαϊκής ιδέας ή/και ανάπτυξης

(6) Οι φιλανθρωπικοί αγώνες.

7. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

20. Συμμετοχή των γυναικών στα Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων

(1) Απαραίτητη var27 78
(2) Ανεπίτρεπτη

> Av (1) 20a var27a1 var27a2
  79-80

- (1) είναι όρος απαράβατος για την κοινωνική χειραφέτηση όλων των γυναικών/είναι απαραίτητη για να λειτουργούν ως πρότυπα κατάκτηση "ανδρικών οχυρών"
(2) είναι απαραίτητη για την προώθηση των γενικού συμφέροντος
(3) είναι μέσον για την κοινωνική καταξίωση των γυναικών (προσωπική επιτυχία).

21. Η θεσμοθέτηση των ποσοτώσεων (35%)

(1) θετικό μέτρο var28 81
(2) αρνητικό μέτρο
(3) αμφίσημο (υπέρ και κατά)

8. ΕΠΙΤΥΧΗΜΕΝΕΣ - ΚΑΤΑΞΙΩΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

22. Γυναίκες επιτυχημένες -κοινωνικά καταξιωμένες

var291 var292 var293

82-84

Είναι οι γυναίκες που:

- (1) συμμετέχουν στην πνευματική και επιστημονική ηγεσία/ζωή
(2) συμμετέχουν στην επιχειρηματική/ επαγγελματική ηγεσία/ζωή
(5) συμμετέχουν στην πολιτική ηγεσία/ζωή
(6) Οι γυναίκες που κατακτούν ανδροκρατικά επαγγέλματα

23. Αιτίες επιτυχίας των γυναικών

var301 var302 var303

85-87

- (1) στη θέσπιση των δημοκρατικών θεσμών και των αξιοκρατικών κριτηρίων
(2) στα προσωπικά χαρακτηριστικά και ικανότητες
(3) στη βελτίωση των συνθηκών ζωής των γυναικών, στην απεπλοκή από τις οικογενειακές υποχρεώσεις
(4) στην καταγωγή/ ταξική θέση

- (5) στην τύχη/ στις συγκυρίες
- (6) στην οικογενειακή/συζυγική συμπαράσταση
- (7) άγνωστο, μυστήριο, εικασίες

ΙΙΙ. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΑΞΙΩΝ

Α. ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

1. Ισότητα	aksia1	☐	88
2. Αξιοκρατία	aksia2	☐	89
3. Αλληλεγγύη	aksia3	☐	90
4. Κρατική Πρόνοια	aksia4	☐	91
5. Δημοκρατία	aksia5	☐	92
6. Πρόοδος	aksia6	☐	93
7. Νέες Αντιλήψεις	aksia7	☐	94
8. Παράδοση	aksia8	☐	95
9. Φύση	aksia9	☐	96
10. Διαφορές των φύλων	aksia10	☐	97
11. Εργασία	aksia11	☐	98
12. Επιτυχία	aksia12	☐	99
13. Μόρφωση	aksia13	☐	100
14. Ελευθερία	aksia14	☐	101
15. Πατριωτισμός	aksia15	☐	102
16. Κοινωνική συναίνεση	aksia16	☐	103
17. Δικαιοσύνη	aksia17	☐	104
18. Οικογένεια	aksia18	☐	105
19. Μητρότητα	aksia19	☐	106
20. Ζωή	aksia20	☐	107
21. Ειρήνη	aksia21	☐	108
22. Ισορροπία	aksia22	☐	109
23. Πληροφόρηση	aksia23	☐	110

24. Επικοινωνία	aksia24	☐	111
25. Συντροφικότητα	aksia25	☐	112
26. Εξουσία	aksia26	☐	113
27. Ιεραρχία	aksia27	☐	114
28. Εναλλακτική μορφή εξουσίας	aksia28	☐	115
29. Δύναμη	aksia29	☐	116
30. Αυτοδημιουργία	aksia30	☐	117
31. Προσφορά	aksia31	☐	118
32. Κοινωνική αναγνώριση	aksia32	☐	119

B. ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ

α) Φυσικά Χαρακτηριστικά

1. Θηλυκότητα	atom1	☐	120
2. Νεότητα	atom2	☐	121
3. Υγεία	atom3	☐	122
4. Κομψότητα	atom4	☐	123
5. Ομορφιά	atom5	☐	124
6. Γοητεία	atom6	☐	125

β) Ηθος

7. Ανιδιοτέλεια	atom7	☐	126
8. Ευγένεια	atom8	☐	127
9. Αξιοπρέπεια	atom9	☐	128
10. Καλοσύνη	atom10	☐	129
11. Υπευθυνότητα	atom11	☐	130
12. Σεβασμός	atom12	☐	

13. Αξιοπιστία	atom13	☐	131
14. Μετριοφροσύνη	atom14	☐	132
15. Υπομονή	atom15	☐	133
16. Επιμονή	atom16	☐	134
17. Ειλικρίνεια	atom17	☐	135
18. Γενναιότητα	atom18	☐	136
		☐	137

γ) Νους

19. Ευφροσύνη	atom19	☐	138
20. Μετριοπάθεια	atom20	☐	139
21. Φαντασία	atom21	☐	140
22. Ωριμότητα	atom22	☐	141
23. Οργάνωση	atom23	☐	142
24. Καινοτομία	atom24	☐	143

δ) Συναίσθημα

25. Ευαισθησία	atom25	☐	144
26. Πάθος	atom26	☐	145
27. Αγάπη	atom27	☐	146

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV

Ανάλυση συστάδων (cluster analysis)

Στην παρούσα εργασία κάναμε την υπόθεση ότι οι αξίες συσχετίζονται με νοηματικά σημαντικό τρόπο και ότι οι συναρθρώσεις τους τους δεν ήταν τυχαίες. Επιπλέον, είχαμε την πεποίθηση ότι η εξέταση των συναρθρώσεων αυτών, θα μάς έδινε πολύτιμα στοιχεία για την εσωτερική συνάφεια που διέπει όλο το σύστημα αξιών και για τη συνεπαγόμενη ιδεολογική λειτουργία του αθηναϊκού Τύπου. Θέλαμε λοιπόν ν' ανακαλύψουμε ποιες αξίες συνυπάρχουν κατά κανόνα στο λόγο των εφημερίδων (δηλαδή στις ίδιες μονάδες συμφραζομένων) και πώς συνδέονται νοηματικά μεταξύ τους ανά ομάδες¹. Για την πραγματοποίηση αυτού του εγχειρήματος χρησιμοποιήθηκε η η στατιστική μέθοδος Συσσωρευτική Ιεραρχική Ανάλυση Συστάδων (agglomerative hierarchical cluster analysis)².

Γενικά, στόχος της ανάλυσης συστάδων είναι να βρει τρόπους σύνδεσης περιπτώσεων (cases), ανεξάρτητα από τη συχνότητα παρουσίας τους, και να δημιουργήσει ομάδες με βάση κάποια κοινά χαρακτηριστικά ή κάποια συγκεκριμένα κριτήρια που έχουν προκαθοριστεί από τον αναλυτή³. Η συσσωρευτική ιεραρχική ανάλυση συστάδων ενώνει προοδευτικά μοναδικές περιπτώσεις σε όλο μεγαλύτερες ομάδες μέχρις ότου όλες οι περιπτώσεις να αποτελέσουν μια μοναδική ενότητα, μια μοναδική συστάδα. Μ' άλλα λόγια, αρχικά, όλες οι περιπτώσεις είναι χωριστές μονομελείς συστάδες, στη συνέχεια δύο περιπτώσεις συγχωνεύονται σε μια καινούργια συστάδα και σε κάθε επόμενο βήμα είτε ατομικές περιπτώσεις προστίθενται σε συστάδες είτε ήδη υπάρχουσες συστάδες συνδυάζονται. Πρέπει, πάντως, εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι από τη

---

1. Για την πραγματοποίηση αυτού του εγχειρήματος, στην παρούσα ανάλυση έπρεπε οι μεταβλητές - αξίες να μετατραπούν σε περιπτώσεις (cases) και οι μονάδες συμφραζομένων από στατιστικές μονάδες έπρεπε να μετατραπούν σε μεταβλητές. Αυτό ήταν δυνατόν χάρη στο στατιστικό πρόγραμμα SPSS, μέσω της εντολής "αντιστροφής" (flip) κατά την οποία αντιστρέφονται οι θέσεις μεταβλητών και στατιστικών μονάδων.

2. Βλ. σχετικά Brian Everitt (1977) *Cluster Analysis*, London, Heinemann, Educational Books. Επίσης βλ. το εγχειρίδιο του στατιστικού λογισμικού SPSS 4, "Statistics".

3. Για παράδειγμα, μπορεί να θέλουμε να συγκρίνουμε μια σειρά προϊόντα ως προς κάποιες ιδιότητές τους (τιμή, βάρος, χρώμα, υφή, γεύση, μυρωδιά, κλπ) και να βρούμε ποια προϊόντα έχουν τα περισσότερα και ποια τα λιγότερα κοινά χαρακτηριστικά.

στιγμή που σχηματίζεται μια συστάδα είναι οριστική και αμετάκλητη με την έννοια δεν μπορεί πια να χωριστεί αλλά μόνο να συνδυαστεί με άλλες περιπτώσεις ή άλλες συστάδες. Έτσι, η συσσωρευτική ιεραρχική ανάλυση συστάδων δεν επιτρέπει σε μια περίπτωση να αποκοπεί από τη συστάδα που έχει αρχικά εντοπιστεί και κατά συνέπεια οι περιπτώσεις που συνδυάζονται εξ αρχής θα μείνουν πάντα μαζί παρά τους νέους συνδυασμούς που θα προκύψουν.

Τα κυριότερα στοιχεία στην ανάλυση συστάδων είναι να καθοριστούν το "μέτρο ομοιότητας" ή το "μέτρο απόστασης" (similarity and distance measurement) και η μέθοδος συσώρευσης. Το "μέτρο ομοιότητας" υπολογίζει πόσο κοντά, πόσο όμοιες είναι δύο περιπτώσεις ενώ το "μέτρο απόστασης" υπολογίζει πόσο μακριά, πόσο διαφορετικές είναι δύο περιπτώσεις. Η επιλογή ενός μέτρου πρέπει να βασίζεται στις ιδιότητες του ίδιου του μέτρου και στη μορφή των περιπτώσεων τις οποίες θα διαχειριστεί η ανάλυση. Η μέθοδος συσώρευσης αντίστοιχα, αφορά την υιοθέτηση ενός τρόπου συνδυασμού των περιπτώσεων ή των ομάδων περιπτώσεων σε συστάδες.

α) Κατ' αρχάς λοιπόν, έπρεπε τα ποιοτικά στοιχεία για κάθε περίπτωση ("υπάρχει μια αξία ή όχι σε μια μονάδα συμφραζομένων" καθώς και "συνυπάρχει αυτή η αξία με κάποια άλλη σε μια μονάδα συμφραζομένων") να εκφραστούν ποσοτικά ώστε να βρεθεί το "μέτρο ομοιότητας" μεταξύ δύο αξιών. Για παράδειγμα, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα,

		Αξία Β	
		1	0
Αξία Α	1	184	240
	0	23	70
			517

αν έχουμε στο σύνολο των 517 μονάδων συμφραζομένων μια αξία Α και μια αξία Β, (1) για τις περιπτώσεις όπου εμφανίζεται μια αξία σε κάποια μονάδα συμφραζομένων (παρουσία) και (0) για τις περιπτώσεις όπου δεν εμφανίζεται η αξία σε κάποια μονάδα συμφραζομένων (απουσία), οι σχέσεις μεταξύ των Α και Β είναι οι εξής: σε 184 μονάδες συμφραζομένων εμφανίζονται και οι δύο αξίες, σε 70 μονάδες συμφραζομένων δεν εμφανίζεται καμία από τις δύο αυτές αξίες, σε 240 περιπτώσεις εμφανίζεται η Α και όχι η Β και σε 23 εμφανίζεται η Β αλλά όχι η

Α αξία. Σε τέτοιες περιπτώσεις όπου το καθοριστικό στοιχείο είναι η "παρουσία", η "απουσία" και η "συνύπαρξη" δύο αξιών, ως "μέτρο ομοιότητας" μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε διάφορους συντελεστές εκ των οποίων οι συνηθέστεροι είναι ο Simple matching coefficient (SMC) ο Jacard Coefficient (JC). Αν γενικά δηλαδή ισχύει:

	+	-	
+	a	b	
-	c	d	
			n

όπου $n = a+b+c+d$

τότε έχουμε:

S.M.C.:	$\frac{a+d}{n}$
---------	-----------------

J.C.:	$\frac{a}{a+b+c}$
-------	-------------------

Στην παρούσα ανάλυση προτιμήθηκε ως μέτρο ομοιότητας ο Jacard Coefficient επειδή, αποκλείοντας εξ ολοκλήρου τις περιπτώσεις όπου δεν υπάρχει καμία "παρουσία" των δύο αξιών, υπολογίζει ως έγκυρες μόνο τις μονάδες συμφραζομένων όπου εμφανίζεται τουλάχιστον μια από τις δύο αξίες. Αντίθετα, ο SMC συνυπολογίζοντας και τις μονάδες συμφραζομένων που δεν έχουν καμία από τις δύο αξίες δίνει πολλές φορές, όπως φαίνεται από το επόμενο συγκεκριμένο παράδειγμα, εσφαλμένα αποτελέσματα.

Παράδειγμα:

		atom27 => Αγάπη	
		1	0
atom26 => Πάθος	1	13	10
	0	37	457
			517

Στο παράδειγμα αυτό έχουμε τις ατομικές αρετές "Αγάπη" και "Πάθος" και στόχος μας είναι να βρούμε το μέτρο ομοιότητάς τους. Έχουμε 13 μονάδες συμφραζομένων όπου εμφανίζεται η "αγάπη" και το "πάθος" ταυτόχρονα, 10 μονάδες συμφραζομένων όπου εμφανίζεται η "αγάπη" αλλά όχι το "πάθος", 37 όπου εμφανίζεται το "πάθος" αλλά όχι η "αγάπη" και 457 όπου δεν εμφανίζεται

καμία από της δύο. Οι δύο συντελεστές μάς δίνουν αντίστοιχα τα εξής αποτελέσματα:

$$\text{S.M.C.} \quad \frac{13+457}{517} = 0,9091$$

$$\text{J.C.} \quad \frac{13}{13+10+37} = 0,2167$$

Το αποτέλεσμα του S.M.C., επειδή είναι πιο κοντά στη μονάδα από το αποτέλεσμα του J.C., υποδηλώνει ότι οι δύο ατομικές αρετές ("αγάπη" και "πάθος") συνυπάρχουν στις περισσότερες μονάδες συμφραζομένων. Όπως παρατηρούμε όμως, αυτό οφείλεται στο μεγάλο αριθμό μονάδων συμφραζομένων όπου υπάρχει ταυτόχρονη απουσία και των δύο ατομικών αρετών. Αντίθετα, ο J.C. είναι ορθότερος γιατί αγνοεί κατά τον υπολογισμό τις ταυτόχρονες απουσίες των δύο περιπτώσεων.

Όπως είπαμε, σ' οποιοδήποτε στάδιο της ανάλυσης συστάδων η μέθοδος συνίσταται στη σύνδεση περιπτώσεων ή ομάδων περιπτώσεων στη βάση της εγγύτητάς τους, ή της ομοιότητάς τους. Όπως λοιπόν υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι να υπολογίζονται οι αποστάσεις και οι ομοιότητες μεταξύ των δύο περιπτώσεων, έτσι υπάρχουν και πολλές μέθοδοι για να συνδυάζονται οι περιπτώσεις αυτές σε συστάδες. Στην παρούσα ανάλυση ελέγχθηκαν δύο από τις περισσότερο ευρέως αποδεκτές μεθόδους: η "single linkage" και η "average linkage".

Κατά τη μέθοδο "single linkage" (ή "the nearest neighbour"), η απόσταση μεταξύ συστάδων ορίζεται ως η απόσταση μεταξύ των κοντινότερων μελών τους και οι ομάδες με τη μικρότερη απόσταση συγχωνεύονται.

Η μέθοδος "average linkage between groups" ορίζει την απόσταση μεταξύ των ομάδων ως το μέσο όρο των αποστάσεων μεταξύ όλων των ζευγών περιπτώσεων, ζευγών των οποίων το ένα μέλος ανήκει στη μια συστάδα και το άλλο στην άλλη συστάδα. Για παράδειγμα αν έχουμε τις περιπτώσεις 1 και 2 που ανήκουν στην συστάδα A και τις περιπτώσεις 3, 4 και 5 που ανήκουν στην συστάδα B, η απόσταση μεταξύ των συστάδων A και B θεωρείται ότι είναι ο μέσος όρος των αποστάσεων μεταξύ των ακόλουθων ζευγών περιπτώσεων: (1,3) (1,4) (1,5) (2,3) (2,4) (2,5).

Για λόγους καθαρά ελέγχου της μεθόδου, το corpus των 517 μονάδων συμφραζομένων χωρίστηκε ισότιμα σε δύο υποσύνολα ("ζυγές" και "μονές" μονάδες συμφραζομένων). Οι δύο μέθοδοι (single και average link) εφαρμόστηκαν και στα δύο υποσύνολα των μονάδων συμφραζομένων ("μονά" και "ζυγά") καθώς και στο σύνολο των μονάδων συμφραζομένων για να διαπιστωθεί αν υπήρχε συμφωνία στα αποτελέσματά τους. Τελικά προτιμήθηκε η μέθοδος "average linkage between groups" ως πιο ακριβής και έγκυρη επειδή χρησιμοποιεί πληροφορίες για όλα τα ζεύγη αποστάσεων και όχι απλώς για το εγγύτερο ή το μακρυνότερο.

Τα συνολικά αποτελέσματα παρουσιάζονται γραφικά με τη μορφή δένδρογραμματος. Το δένδρογράμμα συνιστά ένα δι-διάστατο διάγραμμα που απεικονίζει τις συγχωνεύσεις (fusions) που γίνονται σε κάθε διαδοχικό επίπεδο είτε μεταξύ μιας περίπτωσης και μιας ομάδας που περιέχει πολλά περιπτώσεις, ή μεταξύ δύο ομάδων περιπτώσεων.

Στην παρούσα ανάλυση, τα δένδρογράμματα που προκύπτουν μάς επιτρέπουν να βγάλουμε κάποια ενδιαφέροντα πορίσματα για τον τρόπο διασύνδεσης των αξιών. Στην περίπτωση του δένδρογραμματος της κατηγορίας των "Γενικών Αξιών", βλέπουμε ότι αν και υπάρχουν και μεσολαβούν αρκετές "μονομελείς" συστάδες αξιών, συγκροτούνται βασικά δύο μείζονες ομάδες αξιών και μια μικρότερη. Αντίστοιχα από την εξέταση του δένδρογραμματος της κατηγορίας των "Ατομικών Αρετών" φαίνεται επίσης ότι υπάρχουν και μεσολαβούν πολύ περισσότερες "μονομελείς" συστάδες αξιών, αλλά ταυτόχρονα διακρίνονται τέσσερις βασικές συστάδες (βλ. για λεπτομέρειες κεφ. 18).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

1. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

- 1.1 Δημοσίευμα και Μονάδα Συμφραζομένων κατά εφημερίδα
- 1.2 Μονάδες συμφραζομένων κατά εφημερίδα
- 1.3 Είδος Μονάδας Συμφραζομένων κατά εφημερίδα
- 1.4 Μονάδες συμφραζομένων κατά μήνα και εφημερίδα
- 1.5 Δραστηριότητα κοινωνικού φορέα κατά εφημερίδα
- 1.6 Γενικό περιεχόμενο μονάδων συμφραζομένων κατά εφημερίδα

2. ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ 'ΦΥΛΟ'/ 'ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ'

- 2.1 Προσδιορισμός φύλου κατά εφημερίδα
- 2.2 Φαινόμενο του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας κατά εφημερίδα
- 2.3 Βιολογικές διαφορές των φύλων κατά εφημερίδα

3. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ ΦΥΛΩΝ

- 3.1 Κοινωνική ισότητα-ανισότητα φύλων κατά εφημερίδα
- 3.2 Τυπική ισότητα κατά εφημερίδα
- 3.3 Αιτίες διακρίσεων κατά εφημερίδα
- 3.4 Πρόοδος σε σχέση με το παρελθόν στο θέμα της ισότητας κατά εφημερίδα
- 3.5 Συστατικά στοιχεία της προόδου κατά εφημερίδα
- 3.6 Βαθμός προόδου και συστατικά στοιχεία της προόδου κατά εφημερίδα

4. ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

- 4.1 Ενταξη γυναικών στην αγορά εργασίας κατά εφημερίδα
- 4.2 Είδος διακρίσεων στην αγορά εργασίας κατά εφημερίδα

5. ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ- ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ - ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ

- 5.1 Κυρίαρχος τύπος οικογενειακής δομής κατά εφημερίδα
- 5.2 Πρότυπο οικογενειακής δομής κατά εφημερίδα
- 5.3 Κυρίαρχος τύπος οικογενειακής δομής και αξιολογική κρίση κατά εφημερίδα
- 5.4 Ορισμός μητρότητας κατά εφημερίδα
- 5.5 Σχέση γυναικών με μητρότητα κατά εφημερίδα
- 5.6 Πατρότητα/ Μητρότητα/ Ρόλοι κατά εφημερίδα

- 5.7 Αμφισβήτηση ταύτισης βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας
- 5.8 Έλεγχος/ προγραμματισμός μητρότητας κατά εφημερίδα
- 5.9 Επιθυμητός αριθμός παιδιών κατά εφημερίδα

6. ΚΡΑΤΟΣ - ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ- ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

- 6.1 Ρόλος κράτους σε σχέση με τα φύλα και την οικογένεια κατά εφημερίδα
- 6.2 Ρόλος κινημάτων -πολιτικών κομμάτων και οργανώσεων κατά εφημερίδα
- 6.3 Συμμετοχή γυναικών στα Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων κατά εφημερίδα

7. ΚΑΤΑΞΙΩΜΕΝΕΣ -ΕΠΙΤΥΧΗΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ

- 7.1 Κοινωνικά επιτυχημένες - καταξιωμένες γυναίκες κατά εφημερίδα
- 7.2 Αιτίες κοινωνικής επιτυχίας γυναικών κατά εφημερίδα

8. ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

- 8.1 Γενικές αξίες κατά εφημερίδα
- 8.2 Σειρά προτεραιότητας των γενικών αξιών κατά εφημερίδα
- 8.3 Ατομικές αρετές

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.1				
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ ΚΑΙ Μ. ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ				
Εφημερίδα	Δημοσίευμα		Μ. Συμφραζομένων	
		%		%
Απογευματινή	48	9.7	51	9.9
Βραδυνή	67	13.6	69	13.3
Εθνος	58	11.7	58	11.2
Ελ. Τύπος	39	7.9	41	7.9
Ελευθεροτυπία	70	14.2	79	15.3
Καθημερινή	80	16.2	80	15.5
Μεσημβρινή	73	14.8	78	15.1
Τα Νέα	59	11.9	61	11.8
ΣΥΝΟΛΟ	494	100	517	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.2								
ΜΟΝΑΔΕΣ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ								
	Μία Μ.Σ.		Δύο Μ.Σ.		Τρεις Μ.Σ.		Σύνολο Μ. Σ.	
		%		%		%		%
Απογευματινή	48	94.1	2	3.9	1	2.0	51	100
Βραδυνή	67	97.1	2	2.9			69	100
Εθνος	58	100.0					58	100
Ελ. Τύπος	39	95.1	1	2.4	1	2.4	41	100
Ελευθεροτυπία	70	88.6	7	8.9	2	2.5	79	100
Καθημερινή	80	100.0					80	100
Μεσημβρινή	73	93.6	3	3.8	2	2.6	78	100
Τα Νέα	59	96.7	1	1.6	1	1.6	61	100
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	494	95.6	16	3.1	7	1.4	517	100

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.3
ΕΙΔΟΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νέα		Σύνολο Μ.Σ.	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Είδηστ/ανακοίνωση φορέα	25	49.0	53	76.8	35	60.3	23	56.1	45	57.0	37	46.3	57	73.1	37	60.7	312	60.3
Αρθρο/σχόλιο/ειδ. στήλη	20	39.2	11	15.9	17	29.3	13	31.7	15	19.0	32	40.0	8	10.3	15	24.6	131	25.3
Αλληλογραφία	1	2.0	1	1.4	4	6.9			4	5.1	4	5.0	1	1.3	4	6.6	19	3.7
Σύνθετο δημοσίευμα	4	7.8	4	5.8	1	1.7	3	7.3	6	7.6	1	1.3	7	9.0	4	6.6	30	5.8
Συνέντευξη επωνύμου	1	2.0			1	1.7	2	4.9	9	11.4	6	7.5	5	6.4	1	1.6	25	4.8
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51	100.0	69	100.0	58	100.0	41	100.0	79	100.0	80	100.0	78	100.0	61	100.0	517	100.0

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.4 ΜΟΝΑΔΕΣ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΚΑΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ																		
	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο Μ. Σ.									
	%	%	%	%	%	%	%	%	%				%					
Ιανουάριος	4	7.8	5	7.2	5	8.6	5	12.2	5	6.3	6	7.5	8	10.3	7	11.5	45	8.7
Φεβρουάριος	2	3.9	8	11.6	3	13.8	3	7.3	6	7.6	5	6.3	11	14.1	1	1.6	44	8.5
Μάρτιος	12	23.5	14	20.3	10	24.1	10	24.4	13	16.5	17	21.3	21	26.9	23	37.7	124	24.0
Απρίλιος	4	7.8	3	4.3	4	6.9	1	2.4	10	12.7	7	8.8	1	1.3	11	18.0	41	7.9
Μάιος	1	2.0	12	17.4	3	5.2	7	17.1	2	2.5	8	10.0	9	11.5			42	8.1
Ιούνιος	5	9.8	6	8.7	10	17.2	5	12.2	1	1.3	7	8.8	3	3.8	1	1.6	38	7.4
Ιούλιος	2	3.9	2	2.9	4	6.9			7	8.9	6	7.5	2	2.6	4	6.6	27	5.2
Αύγουστος	1	2.0			3	5.2			5	6.3	1	1.3		0.0	1	1.6	11	2.1
Σεπτέμβριος	4	7.8	4	5.8	1	1.7			5	6.3	3	3.8	6	7.7	3	4.9	26	5.0
Οκτώβριος	4	7.8	8	11.6	3	5.2	1	2.4	9	11.4	7	8.8	5	6.4	3	4.9	40	7.7
Νοέμβριος	10	19.6	4	5.8	2	3.4	8	19.5	6	7.6	9	11.3	7	9.0	5	8.2	51	9.9
Δεκέμβριος	2	3.9	3	4.3	1	1.7	1	2.4	10	12.7	4	5.0	5	6.4	2	3.3	28	5.4
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51	100.0	69	100.0	58	100.0	41	100.0	79	100.0	80	100.0	78	100.0	61	100.0	517	100.0

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.5
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΦΟΡΕΑ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τόπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρυνή		Τα Νέα		Σύνολο Μ. Σ.	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Άμεση σχέση*	30	58.8	54	78.3	45	77.6	36	87.8	53	67.1	62	77.5	66	84.6	46	75.4	392	75.8
Πολιτικό κόμμα	10	33.3	10	18.5	3	6.7	11	30.6	3	5.7	5	8.1	4	6.1	1	2.2	47	12.0
Γυναικεία οργάνωση	6	20.0	18	33.3	11	24.4	14	38.9	21	39.6	17	27.4	23	34.8	19	41.3	129	32.9
Συνδικαλιστικός φορέας	2	6.7	3	5.6	3	6.7	2	5.6	2	3.8	2	3.2	8	12.1	3	6.5	25	6.4
Κρατικός θεσμός	13	43.3	27	50.0	32	71.1	15	41.7	29	54.7	40	64.5	27	40.9	25	54.3	208	53.1
Θρησκευτικός θεσμός			1	1.9	2	4.4	3	8.3			4	6.5	4	6.1	1	2.2	15	3.8
Πολλοί φορείς	2	6.7			3	6.7	1	2.8	11	20.8	4	6.5	3	4.5	12	26.1	36	9.2
Κοινωνικός θεσμός	3	10.0	9	16.7	2	4.4	3	8.3	2	3.8	4	6.5	8	12.1	1	2.2	32	8.2
Συμμετοχή επωνύμων	14	46.7	7	13.0	6	13.3	9	25.0	7	13.2	18	29.0	16	24.2	9	19.6	86	21.9
Εμμεση σχέση	10	19.6	7	10.1	8	13.8	3	7.3	18	22.8	14	17.5	7	9.0	10	16.4	77	14.9
Καμία σχέση	11	21.6	8	11.6	5	8.6	2	4.9	8	10.1	4	5.0	5	6.4	5	8.2	48	9.3
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51	100	69	100	58	100	41	100	79	100	80	100	78	100	61	100	517	100

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1.6
ΓΕΝΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΜΟΝΑΔΩΝ ΣΥΜΦΡΑΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρυνή		Τα Νέα		Σύνολο Μ. Σ.	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Πολ. Ισοτικός λόγος/κράτος πρόνοιας	22	43.1	37	53.6	37	63.8	24	58.5	47	59.5	41	51.3	39	50.0	38	62.3	285	55.1
Επιτυχημένες/καταξιωμένες γυναίκες	19	37.3	18	26.1	15	25.9	10	24.4	18	22.8	31	38.8	15	19.2	16	26.2	142	27.5
"Κοινωνικού" ενδιαφέροντος Μ. Σ.	10	19.6	14	20.3	6	10.3	7	17.1	14	17.7	8	10.0	24	30.8	7	11.5	90	17.4
ΣΥΝΟΛΟ Μ. Σ.	51	100.0	69	100.0	58	100.0	41	100.0	79	100.0	80	100.0	78	100.0	61	100.0	517	100.0

Τα δεδομένα του πίνακα δεν προκύπτουν άμεσα από το "ερωτηματολόγιο" αλλά αποτελούν συνάρτηση κάποιων περιρριστικών συνθηκών άλλων μεταβλητών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3
ΒΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΦΥΛΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Βιολογία = Ανυσότητα									
Όχι	6	4	6	9	15	3	12	5	60
Ναι				1	1				2
				2.4	1.3				0.4
Γυναικεία ιδιαιτερότητα	14	7	10	12	14	2	11	5	75
Γυναικεία ανωτερότητα				1	1				2
				2.4	1.3				0.4
Κατάργηση διαφορών φύλων									
Κίνδυνος/κοινωνία,οικογένεια, έθνος	2				2	1	3	2	10
Πηγή άγχους/ ψυχική ισορροπία					1		2		3
Κίνδυνος+Άγχος			1		3				4
			1.7		3.8				0.8
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51	69	58	41	79	80	78	61	517

Ο υπολογισμός των ποσοστών γίνεται στο σύνολο του corpus και όχι σε μία ομάδα μονάδων συμφραζομένων, όπως γίνεται σε άλλες περιπτώσεις, γιατί τα στοιχεία που συγκεντρώνονται σ' αυτόν τον πίνακα εμφανίζονται διάσπαρτα στα δημοσιεύματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.1 ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ - ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ ΦΥΛΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ																		
	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθην/νή	Μεσ/βρυνή	Τα Νέα	Σύνολο									
										%	%	%	%	%	%			
Υπάρχει κοινωνική ισότητα φύλων	6	11.8	5	7.2	2	3.4	4	9.8	1	1.3	3	3.8	3	3.8	2	3.3	26	5.0
Δεν υπάρχει ισότητα φύλων	25	49.9	53	76.8	46	79.3	21	51.2	61	77.2	61	76.3	57	73.1	55	90.2	379	73.3
Δεν θίγεται το ζήτημα	20	39.2	11	15.9	10	17.2	16	39.0	17	21.5	16	20.0	18	23.1	4	6.6	112	21.7
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51	100.0	69	100.0	58	100.0	41	100.0	79	100.0	80	100.0	78	100.0	61	100.0	517	100.0
Υπάρχει κοινωνική ισότητα φύλων	6	19.4	5	8.6	2	4.2	4	16.0	1	1.6	3	4.7	3	5.0	2	3.5	26	6.4
Δεν υπάρχει ισότητα φύλων	25	80.6	53	91.4	46	95.8	21	84.0	61	98.4	61	95.3	57	95.0	55	96.5	379	93.6
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	31	100.0	58	100.0	48	100.0	25	100.0	62	100.0	64	100.0	60	100.0	57	100.0	405	100.0
Υπάρχει Ισότητα																		
Δημόσιο-Κοινωνική ζωή	4	66.7	4	80.0	2	100.0	4	100.0	1	100	3	100.0	3	100.0	2	100.0	23	88.5
Επαγγελματική απασχόληση	1	16.7					1	25.0			1	33.3			1	50.0	4	15.4
Πολιτική-Κ.Λ.Α			1	20.0							2	66.7					3	11.5
Ιδιωτικό-Οικογένεια	1	16.7	3	60.0	2	100.0	3	75.0			1	33.3			2	100.0	12	46.2
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	6		5		2		4		1		3		3		2		26	
Δεν υπάρχει Ισότητα																		
Επαγγελματική απασχόληση	16	64.0	25	47.2	23	50.0	11	52.4	40	65.6	36	59.0	30	52.6	42	76.4	223	58.8
Ιδιωτικό-Οικογένεια	7	28.0	7	13.2	8	17.4	2	9.5	14	23.0	9	14.8	13	22.8	13	23.6	73	19.3
Πολιτική-Κ.Λ.Α	9	36.0	11	20.8	5	10.9	3	14.3	15	24.6	20	32.8	14	24.6	12	21.8	89	23.5
Γενικά (αφηρημένα)	9	36.0	20	37.7	23	50.0	10	47.6	16	26.2	25	41.0	27	47.4	27	49.1	157	41.4
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	25		53		46		21		61		61		57		55		379	

*Πρόκειται για multiple dichotomous variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

Τα ποσοστά υπολογίστηκαν ανάλογα με την περίπτωση, είτε στο σύνολο των Μ.Σ. όπου θεωρείται ότι "υπάρχει" ισότητα, είτε στο σύνολο των Μ.Σ. όπου θεωρείται ότι "δεν υπάρχει" ισότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.2													
ΤΥΠΙΚΗ ΓΙΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ													
	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Νέα	Σύνολο				
	%	%	%	%	%	%	%	%	%			%	
Υπάρχει	1	2	4	5	12	2	7	7	7	12	7	33	6.4
Δεν υπάρχει ακόμη	1	4	6	2	3	14	6	12	12	14	12	46	8.9
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51	69	58	41	79	80	78	61	517				

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.3 - ΑΙΤΙΕΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδονή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελεοθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Νέα		Σύνολο	
	%		%		%		%		%		%		%		%		%	
Ατομικά πρόσόντα Ικανότητες																		
Μόρφωση/εξειδίκευση		4	7.5	9	19.6	6	28.6	9	14.8	19	31.1	1	1.8	13	23.6	61	16.1	
Βιολογικά χαρακτηριστικά								1	1.6							1	0.3	
Ψυχολογική κατάσταση	4	16.0	1	1.9		1	4.8	2	3.3			6	10.5			14	3.7	
Σύστημα Ιδεών																		
Απαρχαιωμένες αντιλήψεις	8	32.0	10	18.9	10	21.7	8	38.1	11	18.0	19	31.1	6	10.5	14	25.5	86	22.7
Οικογενειακή ιδεολογία			1	1.9	2	4.3		2	3.3			1	1.8	1	1.8	7	1.8	
"Κοινωνικοποίηση"					1	2.2					3	5.3				4	1.1	
Φεμινισμός	1	4.0				1	4.8									2	0.5	
Οικονομικό και κοινωνικό σύστημα																		
Καπιταλισμός								4	6.6						1	1.8	5	1.3
Κομμουνισμός	2	8.0													2	3.6	4	1.1
Το "σύστημα"					3	6.5		3	4.9	2	3.3			9	16.4	17	4.5	
Άλλα*																		
Ανδροκρατικό κατεστημένο	6	24.0	2	3.8	7	15.2	2	9.5	11	18.0	11	18.0	8	14.0	11	20.0	58	15.3
Οικογενειακοί ρόλοι	2	8.0	5	9.4	4	8.7	2	9.5	12	19.7	8	13.1	6	10.5	13	23.6	52	13.7
Πολιτικοί θεσμοί	6	24.0	8	15.1	9	19.6	5	23.8	16	26.2	15	24.6	10	17.5	11	20.0	80	21.1
Οικονομική συγκυρία	5	20.0	4	7.5	3	6.5			7	11.5	1	1.6	1	1.8	2	3.6	23	6.1
Καθυστέρηση	6	24.0	4	7.5	12	26.1	11	52.4	11	18.0	13	21.3	9	15.8	13	23.6	79	20.8
Νομοθεσία	1	4.0	4	7.5	6	13.0			3	4.9	14	23.0	6	10.5	12	21.8	46	12.1
Αδιευκρίνιστο	6	24.0	10	18.9	7	15.2	5	23.8	13	21.3	16	26.2	20	35.1	16	29.1	93	24.5
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	25		53		46		21		61		61		57		55		379	

*Πρόκειται για multiple response variables και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100. Τα ποσοστά υπολογίστηκαν στο σύνολο των Μ.Σ. όπου θεωρείται ότι υπάρχει ανισότητα μεταξύ των δύο φύλων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.4 - ΠΡΟΒΛΩΣΕΙΣ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΣΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΙΣΟΤΗΤΑΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Μεγάλη	26	66.7	31	56.4	23	45.1	19	59.4	33	50.0	31	63.3	34	54.8	21	47.7	218	54.8
Μικρή/Σχετική	6	15.4	13	23.6	10	19.6	4	12.5	15	22.7	17	34.7	9	14.5	19	43.2	93	23.4
Καθόλου	7	17.9	11	20.0	18	35.3	9	28.1	18	27.3	1	2.0	19	30.6	4	9.1	87	21.9
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	39	100.0	55	100.0	51	100.0	32	100.0	66	100.0	49	100.0	62	100.0	44	100.0	398	100.0

*Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ζήτημα της προόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.5 - ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ																		
	Απογ/νή		Βραδονή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Διεδίκηση δικαιωμάτων	8	20.5	15	27.3	8	15.7	7	21.9	12	18.2	9	18.4	13	21.0	7	15.9	79	19.8
Συμμετοχή κοινωνική ζωή	30	76.9	27	49.1	22	43.1	22	68.8	27	40.9	35	71.4	45	72.6	25	56.8	233	58.5
Απαλλαγή προκαταλήψεων	23	59.0	21	38.2	33	64.7	20	62.5	30	45.5	25	51.0	23	37.1	18	40.9	193	48.5
Κατάκτηση ανδρικών οχυρών	21	53.8	5	9.1	9	17.6	3	9.4	18	27.3	19	38.8	12	19.4	11	25.0	98	24.6
Επαγγ. απασχ./συνθήκες	24	61.5	25	45.5	36	70.6	16	50.0	37	56.1	36	73.5	35	56.5	33	75.0	242	60.8
Νέοι οικογενειακοί ρόλοι			6	10.9	5	9.8			5	7.6	3	6.1	9	14.5	9	20.5	37	9.3
Επαγγελματική επιτυχία	4	10.3	3	5.5	9	17.6	7	21.9	5	7.6			4	6.5	2	4.5	34	8.5
Βελτίωση συνθηκών ζωής	9	23.1	19	34.5	20	39.2	11	34.4	22	33.3	8	16.3	13	21.0	15	34.1	117	29.4
Ανοδος μορφωτικού επιπέδου	2	5.1	2	3.6	1	2.0	3	9.4	13	19.7	9	18.4			12	27.3	42	10.6
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	39		55		51		32		66		49		62		44		398	

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100. Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ζήτημα της προόδου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3.6 - ΒΑΘΜΟΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΚΑΙ ΣΥΣΤΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΡΟΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ																		
	Απογ/νή	Βραδ/νή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/ρία	Καθημ/νή	Μεσ/βρ/νή	Τα Νέα	Σύνολο									
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%						
Διεκδίκηση δικαιωμάτων																		
Μεγάλη	6	15.4	14	25.5	8	15.7	5	15.6	6	9.1	4	8.2	13	21.0	3	6.8	59	14.8
Μικρή/Σχετική	2	5.1	1	1.8			1	3.1	4	6.1	5	10.2			4	9.1	17	4.3
Καθόλου							1	3.1									1	0.3
Σημειοτή στην κοινωνική ζωή																		
Μεγάλη	22	56.4	22	40.0	17	33.3	16	50.0	19	28.8	24	49.0	26	41.9	14	31.8	160	40.2
Μικρή/Σχετική	5	12.8	5	9.1			3	9.4	4	6.1	10	20.4	8	12.9	8	18.2	43	10.8
Καθόλου	3	7.7			5	9.8	3	9.4	4	6.1	1	2.0	11	17.7	3	6.8	30	7.5
Απαλλαγή προκαταλήψεων																		
Μεγάλη	12	30.8	7	12.7	11	21.6	4	12.5	20	30.3	1	2.0	5	8.1	10	22.7	70	17.6
Μικρή/Σχετική	1	2.6	3	5.5	8	15.7	3	9.4	2	3.0	4	8.2	6	9.7	2	4.5	29	7.3
Καθόλου	10	25.6	11	20.0	14	27.5	13	40.6	8	12.1	20	40.8	12	19.4	6	13.6	94	23.6
Κατάκτηση ανδρικών οχυρών																		
Μεγάλη	16	41.0	5	9.1	7	13.7	3	9.4	14	21.2	16	32.7	9	14.5	5	11.4	75	18.8
Μικρή/Σχετική	1	2.6			1	2.0			3	4.5	3	6.1	1	1.6	6	13.6	15	3.8
Καθόλου	4	10.3			1	2.0			1	1.5			2	3.2			8	2.0
Επαγγ. απασχόληση/ συνθήκες																		
Μεγάλη	11	28.2	10	18.2	13	25.5	9	28.1	10	15.2	22	44.9	14	22.6	15	34.1	104	26.1
Μικρή/Σχετική	4	10.3	7	12.7	10	19.6	3	9.4	12	18.2	13	26.5	6	9.7	16	36.4	71	17.8
Καθόλου	8	20.5	8	14.5	13	25.5	4	12.5	14	21.2	1	2.0	15	24.2	2	4.5	65	16.3
Νέοι οικογενειακοί ρόλοι																		
Μεγάλη			4	7.3					1	1.5	2	4.1	3	4.8	4	9.1	14	3.5
Μικρή/Σχετική			2	3.6					3	4.5	1	2.0	1	1.6	2	4.5	9	2.3
Καθόλου					5	9.8			1	1.5			5	8.1	3	6.8	14	3.5
Επαγγελματική επιτυχία																		
Μεγάλη	3	7.7	2	3.6	5	9.8	7	21.9	4	6.1			3	4.8			24	6.0
Μικρή/Σχετική			1	1.8											1	2.3	2	0.5
Καθόλου	1	2.6			4	7.8			1	1.5			1	1.6	1	2.3	8	2.0
Βελτίωση συνθηκών ζωής																		
Μεγάλη	3	7.7	4	7.3	3	5.9	3	9.4	7	10.6	6	12.2	7	11.3	3	6.8	36	9.0
Μικρή/Σχετική	3	7.7	6	10.9	4	7.8	1	3.1	6	9.1	1	2.0	1	1.6	9	20.5	31	7.8
Καθόλου	2	5.1	9	16.4	13	25.5	7	21.9	7	10.6	1	2.0	5	8.1	3	6.8	47	11.8
Ανοδος μορφωτικού επιπέδου																		
Μεγάλη	1	2.6	1	1.8			3	9.4	6	9.1	7	14.3			5	11.4	23	5.8
Μικρή/Σχετική			1	1.8					4	6.1	2	4.1			5	11.4	12	3.0
Καθόλου	1	2.6			1	2.0			3	4.5					2	4.5	7	1.8
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	39		55		51		32		66		49		62		44		398	

* Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.1 - ΕΝΤΑΞΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΑ

	Απογ/νή		Βραδύνη		Εθνός		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Ορος χειραφέτισης	18	64.3	12	46.2	12	54.5	10	58.8	14	58.3	22	61.1	3	27.3	25	62.5	116	56.9
Υποβάθμηση/ Αλλοτριώση/Οικον. ανάγκη	6	21.4	5	19.2	5	22.7	4	23.5	6	25.0	4	11.1	4	36.4	5	12.5	39	19.1
Χειραφέτιση αλλά και Υποβάθμηση	4	14.3	9	34.6	5	22.7	3	17.6	4	16.7	10	27.8	4	36.4	10	25.0	49	24.0
ΣΥΝΟΛΟ Μ. Σ.*	28	100	26	100	22	100	17	100	24	100	36	100	11	100	40	100	204	100.0
Ορος χειραφέτισης*	18	64.3	12	46.2	12	54.5	10	58.8	14	58.3	22	61.1	3	27.3	25	62.5	116	56.9
Οικονομική ανεξαρτησία	5	17.9	1	3.8	6	27.3	1	5.9	6	25.0	9	25.0	3	27.3	13	32.5	44	21.6
Κοινωνική καταξίωση	18	64.3	12	46.2	4	18.2	10	58.8	7	29.2	22	61.1	3	27.3	25	62.5	101	49.5
Δημοκρατικότερη οικογ. δομή	3	10.7	2	7.7	4	18.2	1	5.9	5	20.8					4	10.0	19	9.3
Υποβάθμηση/ Αλλοτριώση/Οικον. ανάγκη*	6	21.4	5	19.2	5	22.7	4	23.5	6	25.0	4	11.1	4	36.4	5	12.5	39	19.1
Θέση γυναικών στο σπίτι	1	3.6			1	4.5	2	11.8	1	4.2	2	5.6	1	9.1			8	3.9
Διπλός ρόλος/κούραση	6	21.4	5	19.2	5	22.7	4	23.5	6	25.0	4	11.1	4	36.4	4	10.0	38	18.6
Κακές συνθήκες εργασίας	2	7.1	4	15.4	3	13.6	2	11.8	3	12.5	3	8.3	2	18.2	5	12.5	24	11.8
Χειραφέτιση αλλά και Υποβάθμηση*	4	14.3	9	34.6	5	22.7	3	17.6	4	16.7	10	27.8	4	36.4	10	25.0	49	24.0
Οικονομική ανεξαρτησία	3	10.7	1	3.8	4	18.2	1	5.9	3	12.5	5	13.9	3	27.3	7	17.5	27	13.2
Κοινωνική καταξίωση	4	14.3	9	34.6	2	9.1	2	11.8	3	12.5	10	27.8			10	25.0	40	19.6
Δημοκρατικότερη οικογ. δομή	2	7.1	2		1	4.5			2	8.3					1	2.5	8	3.9
Διπλός ρόλος/κούραση	1	3.6	4	15.4	5	22.7	3	17.6	3	12.5	10	27.8	4	36.4	10	25.0	40	19.6
Κακές συνθήκες εργασίας	2	7.1	2	7.7	3	13.6	1	5.9	1	4.2	2	5.6			6	15.0	17	8.3

*Πρόκειται για multiple response variables και το άθροισμα των ποσοστών σε κάθε υποκατηγορία είναι διάφορο του 100.

Τα ποσοστά έχουν υπολογιστεί στο σύνολο των Μ. Σ. που εκφέρουν άποψη για το ζήτημα της επαγγελματικής ένταξης/ απασχόλησης των γυναικών για κάθε υποκατηγορία χωριστά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4.2
ΕΙΛΟΣ ΔΙΑΚΡΙΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσημβρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Μισθολογικές διαφορές	1	6.3	4	16.0	9	31.0	2	14.3	3	7.5	11	25.0	4	13.3	18	42.9	52	21.7
Θέση/Ιεραρχία	5	31.3	13	52.0	3	10.3	5	35.7	8	20.0	28	63.6	10	33.3	28	66.7	100	41.7
Κλάδος/ειδικότητες	4	25.0	5	20.0	6	20.7	5	35.7	10	25.0	30	68.2	1	3.3	26	61.9	87	36.3
Ανεργία/υποαπασχόληση	4	25.0	13	52.0	6	20.7	7	50.0	12	30.0	11	25.0	4	13.3	13	31.0	70	29.2
Ποσοστό συμμετοχής/εργ. δυναμ.			2	8.0	1	3.4			1	2.5	9	20.5			8	19.0	21	8.8
Πρόσληψη/επανεξέταση	1	6.3	2	8.0	2	6.9	2	14.3	1	2.5	2	4.5	2	6.7	5	11.9	17	7.1
Προαγωγή/εξέλιξη	1	6.3	5	20.0	3	10.3	2	14.3	4	10.0	5	11.4	3	10.0	4	9.5	27	11.3
Συνθήκες εργασίας	5	31.3	6	24.0	7	24.1	3	21.4	13	32.5	8	18.2	7	23.3	17	40.5	66	27.5
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	16		25		29		14		40		44		30		42		240	
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ. (% στο γενικό σύνολο)	16	31.4	25	36.2	29	50.0	14	34.1	40	50.6	44	55.0	30	38.5	42	68.9	240	46.4
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ	51		69		58		41		79		80		78		61		517	

*Πρόκειται για multiple dichotomous variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.
Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στην ύπαρξη διακρίσεων μεταξύ των δύο φύλων στην αγορά εργασίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.1
ΚΥΡΙΑΡΧΟΣ ΤΥΠΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΑ

	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελ.εθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο Μ. Σ.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Παραδοσιακός καταμερισμός	2	4	7	3	6	2	10	3	37
Παραλλαγή παραδ.+ παροχές	5	4	2	3	9	5	7	11	46
Ευθύνη γοναικών, βοήθεια ανδρών	17	19	11	16	18	27	21	18	147
Σύγχρονος καταμερισμός	4	3		1	10	8	8	10	44
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	28	30	20	23	43	42	46	42	274

*Τα ποσοστά υπολογίζονται στο Σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ζήτημα της οικογενειακής δομής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.2
ΠΡΟΤΥΠΟ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΑ

	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελ.εθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο Μ. Σ.
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Παραδοσιακός καταμερισμός	3	4	3	2	2	1	3		18
Παραλλαγή παραδ.+ παροχές				2		3	3		8
Ευθύνη γοναικών, βοήθεια ανδρών	9	10	3	6	2	8	11	1	50
Σύγχρονος καταμερισμός	4	3		1	10	8	8	10	44
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	16	17	6	11	14	20	25	11	120

* Τα ποσοστά υπολογίζονται στο Σύνολο των Μ.Σ. που προτάσσουν ρητά κάποια οικογενειακή δομή ως πρότυπο.

ΠΗΝΑΚΑΣ 5.3 - ΓΥΠΙΟΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ												
Κριση αξιών	Ανισότητα φύλων Υπόλειμμα	Χαραφέτιση/ Ισότητα	Σταβιλισμός ισορροπία ρόλων	Φυσικός δεν αλλάζει	Δεν αξιολογείται	ΣΥΝΟΛΟ	%		%		%	
							Κριση αξιών	Ανισότητα φύλων	Χαραφέτιση/Ισότητα	Σταβιλισμός	Φυσικός	Δεν
ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ												
	1	3.6										
Παραδοσιακός καταμερισμός	1	3.6										
Παραλλαγή παραδοσιακού	4	14.3										
Ευθύνη γυναίκαν	3	10.7										
Σύγχρονος καταμερισμός	4	14.3										
Σύνολο	8	28.6	4	14.3	6	21.4	3	10.7	7	25.0	28	100.0
ΒΡΑΔΥΝΗ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	1	3.3										
Παραλλαγή παραδοσιακού	1	3.3										
Ευθύνη γυναίκαν	1	3.3										
Σύγχρονος καταμερισμός	3	10.0										
Σύνολο	1	3.3	5	16.7	2	6.7	10	33.3	12	40.0	30	100.0
ΕΘΝΟΣ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	3	15.0										
Παραλλαγή παραδοσιακού	1	5.0										
Ευθύνη γυναίκαν	1	5.0										
Σύγχρονος καταμερισμός	4	20.0										
Σύνολο	4	20.0	1	5.0	2	10.0	3	15.0	10	50.0	20	100.0
Ε.Α. ΤΥΧΟΣ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	1	4.3										
Παραλλαγή παραδοσιακού	2	8.7										
Ευθύνη γυναίκαν	1	4.3										
Σύγχρονος καταμερισμός	1	4.3										
Σύνολο	1	4.3	4	17.4	3	13.0	4	17.4	10	43.5	23	100.0
ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΤΥΠΑ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	5	11.6										
Παραλλαγή παραδοσιακού	5	11.6										
Ευθύνη γυναίκαν	2	4.7										
Σύγχρονος καταμερισμός	10	23.3										
Σύνολο	1	2.3	12	27.9	13	30.2					43	100.0
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	2	4.8										
Παραλλαγή παραδοσιακού	2	4.8										
Ευθύνη γυναίκαν	7	16.7										
Σύγχρονος καταμερισμός	8	19.0										
Σύνολο	11	26.2	10	23.8	7	16.7	2	4.8	12	28.6	42	100.0
ΜΕΣΗΜΕΡΙΝΗ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	3	6.5										
Παραλλαγή παραδοσιακού	7	15.2										
Ευθύνη γυναίκαν	3	6.5										
Σύγχρονος καταμερισμός	8	17.4										
Σύνολο	3	6.5	13	28.3	8	27.0	4	8.7	8	17.4	46	100.0
ΤΑ ΝΕΑ												
Παραδοσιακός καταμερισμός	1	2.4										
Παραλλαγή παραδοσιακού	8	19.0										
Ευθύνη γυναίκαν	2	4.8										
Σύγχρονος καταμερισμός	10	23.8										
Σύνολο	1	2.4	12	28.6	10	23.8	1	2.4	18	42.9	42	100.0

* Τα ποσοστά έχουν υπολογιστεί στα σύνολα των Μ.Υ. που αναφέρονται στο ζήτημα της οικογενειακής δομής.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.4											
ΟΡΙΣΜΟΣ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ											
	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο		
										%	%
Βιολογικό φαινόμενο	5	3	3	3	9	6	1		30		25.4
Κοινωνική, οικονομική, εθνική λειτουργία	6	4	4	3	3	7	6	5	37		31.4
Βιολογική + Κοινωνική λειτουργία	3	7	2	10	4	8	8	8	50		42.4
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	14	14	9	16	16	21	15	13	118	100	100

*Τα ποσοστά έχουν υπολογιστεί στο σύνολο των μονάδων συμφοραζομένων που προσδιορίζουν με κάποιον τρόπο την μητρότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.5
ΣΧΕΣΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΜΕ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Ολοκλήρωση	5	55.6	5	71.4	2	66.7	5	71.4	6	46.2	4	57.1	4	80.0	1	14.3	32	55.2
Καταπίεση+Παγίδα	2	22.2			1	33.3			1	7.7	1	14.3					5	8.6
Ολοκλήρωση+παγίδα	2	22.2	2	28.6			2	28.6	6	46.2	2	28.6	1	20.0	6	85.7	21	36.2
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	9	100.0	7	100.0	3	100.0	7	100.0	13	100.0	7	100.0	5	100.0	7	100.0	58	100.0

*Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των μονάδων συμφορζομένων που εκφέρουν άποψη για την προσωπική σχέση των γυναικών με τη μητρότητα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.6
ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ /ΜΗΤΡΟΤΗΤΑ/ΡΟΛΟΙ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/λία		Καθημ/νή		Μεσββρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Αμφισβήτηση ταύτισης βιολ. και κοιν. μητρότητας	2	9.1	2	8.7			1	4.2	4	14.3	3	8.8			5	18.5	17	8.0
Ταύτιση βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας	20	90.9	21	91.3	18	100.0	23	95.8	24	85.7	31	91.2	36	100.0	22	81.5	195	92.0
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	22	100.0	23	100.0	18	100.0	24	100.0	28	100.0	34	100.0	36	100.0	27	100.0	212	100.0
ΑΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΑΥΤΙΣΗ:																		
Πατρότητα/προτεραιότητα καριέρας																		
Ναι	6	30.0	2	9.5	2	11.1	7	30.4	3	12.5	4	12.9	4	11.1	1	4.5	29	14.9
Όχι	7	35.0	9	42.9	8	44.4	9	39.1	9	37.5	18	58.1	12	33.3	21	95.5	93	47.7
Εμφαση στο διαπαιδαγωγικό ρόλο γυναικών	15	75.0	14	66.7	12	66.7	14	60.9	5	20.8	13	41.9	9	25.0	8	36.4	90	46.2
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.**	20	100.0	21	100.0	18	100.0	23	100.0	24	100.0	31	100.0	36	100.0	22	100.0	195	100.0

*Για ποσοστά έχουν υπολογιστεί στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ζήτημα της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας/πατρότητας.

**Για ποσοστά έχουν υπολογιστεί στο σύνολο των Μ.Σ. όπου γίνεται ταύτιση βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.7																
ΣΥΝΕΠΕΙΔΕΣ ΑΠΟ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΤΗ ΤΗΣ ΤΑΥΤΙΣΗΣ ΒΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ																
	Απογ/νή	Βράδυνή	Εθνός	Ελ. Τόπος	Ελευθ/πία	Καθην/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο							
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%					
Η αμφισβήτηση συνιστά :																
Κίνδυνο για Οικογένεια	4	18.2	2	11.1	10	41.7	3	10.7	13	38.2	5	13.9	2	7.4	39	18.4
Κίνδυνο για επιβίωση έθνους	3	13.6	1	5.6	10	41.7	1	3.6	10	29.4	5	13.9	2	7.4	32	15.1
Κίνδυνο για ψυχική ισορροπία	2	9.1	1	5.6			3	10.7	1	2.9					7	3.3
Κίνδυνο για ανατροφή παιδιών	5	22.7	2	11.1	6	25.0	3	10.7	6	17.6	4	11.1	2	7.4	28	13.2
Όρο απελευθέρωσης γυναικών			3	13.0	1	4.2	3	10.7	1	2.9			1	3.7	9	4.2
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ. *	22		23		24		28		34		36		27		212	

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

Τα ποσοστά έχουν υπολογιστεί στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ζήτημα της βιολογικής και κοινωνικής μητρότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.8
ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΤΗΤΑΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή %	Βραδυνή %	Εθνος %	Ελ. Τύπος %	Ελευθ/πία %	Καθημ/νή %	Μεσ/βρινή %	Τα Νέα %	Σύνολο %
Ελεγχος γεννήσεων	3	42.9	2	28.6	2	15.4			7
Προγραμματισμός			1	33.3	2	15.4	1	14.3	7
Ελεγχος+Προγραμματισμός					1	7.7	1	20.0	2
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	9	100.0	3	100.0	7	100.0	5	100.0	58

*Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των μονάδων συμφορέζομένων που εκφέρουν άποψη για την προσωπική σχέση των γυναικών με τη μητρότητα (Πίνακας 5.5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.9
ΕΠΙΘΥΜΗΤΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή %	Βραδυνή %	Εθνος %	Ελ. Τύπος %	Ελευθ/πία %	Καθημ/νή %	Μεσ/βρινή %	Τα Νέα %	Σύνολο %
Λίγα παιδιά (<3)	3	5.9	1	1.4	2	28.6			6
Πολλά παιδιά (>3)	2	3.9	6	8.7	5	12.2	4	5.1	28
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	51	100.0	69	100.0	41	100.0	78	100.0	517

* Οι απόψεις αυτές εμφανίζονται διάσπαρτες σ' όλο το corpus και όχι σε μία συγκεκριμένη ομάδα Μ.Σ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5.10

ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΦΡΟΝΤΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελεθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νξια		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Συνδυασμός δύο ρόλων γενικά	1	20.0	2	16.7			3	42.9	2	15.4	5	38.5	1	16.7	1	11.1	15	21.4
Ατομικές λύσεις			1	8.3	1	20.0	1	14.3	5	38.5	2	15.4	2	33.3	1	11.1	13	18.6
Συλλογικές λύσεις	1	20.0	6	50.0	1	20.0	2	28.6	3	23.1	3	23.1			4	44.4	20	28.6
Ατομικές+συλλογικές λύσεις	3	60.0			3	60.0	1	14.3							1	16.7	2	22.2
Ανακατανομή ρόλων			3	25.0					3	23.1	3	23.1	2	33.3	1	11.1	12	17.1
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	5	100.0	12	100.0	5	100.0	7	100.0	13	100.0	13	100.0	6	100.0	9	100.0	70	100.0

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.1
ΡΟΛΟΣ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΑ ΦΥΛΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσββρινή	Τα Νέα	Σύνολο									
	%	%	%	%	%	%	%	%	%									
"Φιλελεύθερη", "σοσιαλδημοκρατική"																		
ή " Πλουραλιστική " προσέγγιση																		
Ισότητα ευκαιριών	11	37.9	33	63.5	22	51.2	15	45.5	26	52.0	32	50.0	27	57.4	24	47.1	190	51.5
Προστασία γυναικών	2	6.9	2	3.8	5	11.6	1	3.0	13	26.0	6	9.4	8	17.0	5	9.8	42	11.4
Ισότητα+Προστασία γυναικών	7	24.1	9	17.3	11	25.6	8	24.2	7	14.0	17	26.6	4	8.5	20	39.2	83	22.5
Προστασία οικογένειας +μητρότητας	1	3.4	3	5.8	2	4.7	3	9.1	3	6.0					2	3.9	14	3.8
Προστασία έθνους+οικογένειας	12	41.4	9	17.3	9	20.9	13	39.4	6	12.0	16	25.0	8	17.0	5	9.8	78	21.1
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	29		52		43		33		50		64		47		51		369	
"Κριτική" προσέγγιση																		
Αντιπαραγωγή καταταλισμού+πατριарχίας									1	100.0							1	100.0
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.									1	100.0							1	100.0

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.
Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ρόλο του κράτους.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.2																		
ΡΟΛΟΣ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ / ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ/ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ																		
	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο									
	%	%	%	%	%	%	%	%	%									
Προώθηση αιτημάτων κοιν. ομάδων	11	45.8	16	64.0	13	76.5	11	50.0	21	60.0	28	70.0	21	58.3	21	87.5	142	63.7
Προστασία από εκμετάλλευση	8	33.3	7	28.0	10	58.8	11	50.0	17	48.6	14	35.0	7	19.4	15	62.5	89	39.9
Υπεράσπιση κατακτήσεων	1	4.2	1	4.0	11	64.7	4	18.2	16	45.7	2	5.0	3	8.3	12	50.0	50	22.4
Ελεγχος εξουσίας/κοινό καλό	11	45.8	13	52.0	7	41.2	9	40.9	13	37.1	24	60.0	9	25.0	7	29.2	93	41.7
Προώθηση ευρωπαϊκής ιδέας	9	37.5	10	40.0	4	23.5	10	45.5	9	25.7	27	67.5	8	22.2	11	45.8	88	39.5
Φιλανθρωπικοί αγώνες	2	8.3	1	4.0			1	4.5			4	10.0	1	2.8			9	4.0
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.*	24		25		17		22		35		40		36		24		223	

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στο ρόλο των πολιτικών κινημάτων, κομμάτων και οργανώσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6.3 ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΣΤΑ ΚΕΝΤΡΑ ΛΗΨΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ										
	Απογ/νή	Βραδυνή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελευθ/πία	Καθημ/νή	Μεσ/βρινή	Τα Νέα	Σύνολο	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Απαιτήτητα*										
Όρος χειραφέτισης/πρότυπο γυναικών	3	9	4	5	13	9	11	10	64	48.5
Προώθηση γενικού συμφέροντος	8	14	8	11	15	26	14	10	106	80.3
Προσωπική καταξίωση	4	1	4	4	5	15	6	2	41	31.1
Ανεπάρεση (στράτευση, χειροτονία)		2		1		2	3		8	6.1
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	10	16	8	13	20	31	21	13	132	

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.
Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στη συμμετοχή των γυναικών στα Κέντρα Λήψης των Αποφάσεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.1
ΕΠΙΤΥΧΗΜΕΝΕΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΑΤΑΞΙΩΜΕΝΕΣ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Πνευματική/Επιστημονική ηγεσία	11	57.9	6	33.3	10	66.7	4	40.0	6	33.3	12	38.7	5	33.3	5	31.3	59	41.5
Επιχειρηματική ηγεσία	7	36.8	4	22.2	4	26.7	4	40.0	8	44.4	7	22.6	4	26.7	6	37.5	44	31.0
Πολιτική ηγεσία	8	42.1	13	72.2	5	33.3	9	90.0	8	44.4	21	67.7	9	60.0	9	56.3	82	57.7
Ανδροκρατικά επαγγέλματα	8	42.1	5	27.8	5	33.3	3	30.0	12	66.7	18	58.1	5	33.3	9	56.3	65	45.8
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ. *	19		18		15		10		18		31		15		16		142	

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

* Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στις κοινωνικά καταξιωμένες και επιτυχημένες γυναίκες (βλ. Πίνακα 1.6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 7.2
ΑΙΤΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΤΥΧΙΑΣ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή		Βραδυνή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθημ/νή		Μεσ/βρινή		Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Δημοκρατικοί θεσμοί	8	42.1	10	55.6	7	46.7	7	70.0	4	22.2	19	61.3	3	20.0	11	68.8	69	48.6
Αναγνώριση προσωπικής αξίας	19	100.0	16	88.9	15	100.0	10	100.0	18	100.0	28	90.3	9	60.0	15	93.8	130	91.5
Βελτίωση συνθηκών ζωής γυναικών			1	5.6			1	10.0	2	11.1	5	16.1	1	6.7			10	7.0
Καταγωγή									1	5.6	1	3.2					2	1.4
Τύχη/συγκυρία	1	5.3							3	16.7							4	2.8
Οικογενειακή συμπαράσταση							2	20.0	5	27.8	4	12.9			1	6.3	12	8.5
Αγνωστο/ Μυστήριο	2	10.5							2	11.1			1	6.7			5	3.5
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ. *	19		18		15		10		18		31		15		16		142	

*Πρόκειται για multiple response variable και το άθροισμα των ποσοστών είναι διάφορο του 100.

* Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των Μ.Σ. που αναφέρονται στις κοινωνικά καταξιωμένες και επιτυχημένες γυναίκες (βλ. Πίνακα 1.6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.1 - ΓΕΝΙΚΕΣ ΑΕΙΕΣ

	Απογ/νή		Βραδονή		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθ/πία		Καθήμ/νή		Μεσ/βρηνή		Τα Νέα		Σύνολο	
		%		%		%		%		%		%		%		%		%
Ισοτήτα	30	58.8	51	73.9	51	87.9	33	80.5	66	83.5	67	83.8	68	87.2	58	95.1	424	82.0
Πρόδος	35	68.6	50	72.5	38	65.5	24	58.5	57	72.2	64	80.0	38	48.7	55	90.2	361	69.8
Νέες Αντιλήψεις	36	70.6	50	72.5	39	67.2	24	58.5	50	63.3	61	76.3	34	43.6	54	88.5	348	67.3
Κρατική Πρόνοια	23	45.1	41	59.4	44	75.9	30	73.2	52	65.8	65	81.3	42	53.8	48	78.7	345	66.7
Εργασία	20	39.2	41	59.4	40	69.0	18	43.9	55	69.6	61	76.3	42	53.8	53	86.9	330	63.8
Αξιοκρατία	20	39.2	19	27.5	29	50.0	14	34.1	40	50.6	38	47.5	27	34.6	20	32.8	207	40.0
Δημοκρατία	19	37.3	17	24.6	34	58.6	19	46.3	34	43.0	27	33.8	15	19.2	19	31.1	184	35.6
Οικογένεια	18	35.3	20	29.0	20	34.5	21	51.2	25	31.6	24	30.0	29	37.2	17	27.9	174	33.7
Μητρότητα	19	37.3	20	29.0	17	29.3	23	56.1	25	31.6	23	28.8	26	33.3	16	26.2	169	32.7
Επιτυχία	19	37.3	18	26.1	12	20.7	8	19.5	25	31.6	37	46.3	21	26.9	23	37.7	163	31.5
Πατριωτισμός	19	37.3	14	20.3	10	17.2	18	43.9	19	24.1	27	33.8	21	26.9	13	21.3	141	27.3
Κοιν. συνείδηση	20	39.2	9	13.0	11	19.0	12	29.3	24	30.4	30	37.5	20	25.6	13	21.3	139	26.9
Κοιν. αναγνώριση	18	35.3	14	20.3	10	17.2	17	41.5	18	22.8	23	28.8	12	15.4	17	27.9	129	25.0
Μόρφωση	7	13.7	16	23.2	15	25.9	8	19.5	25	31.6	31	38.8	7	9.0	18	29.5	127	24.6
Εξουσία	9	17.6	16	23.2	6	10.3	8	19.5	15	19.0	30	37.5	20	25.6	18	29.5	122	23.6
Ισορροπία	13	25.5	7	10.1	9	15.5	15	36.6	19	24.1	20	25.0	9	11.5	16	26.2	108	20.9
Προσφορά	13	25.5	15	21.7	9	15.5	16	39.0	9	11.4	22	27.5	9	11.5	15	24.6	108	20.9
Ιεραρχία	4	7.8	12	17.4	6	10.3	7	17.1	10	12.7	34	42.5	20	25.6	14	23.0	107	20.7
Δικαιοσύνη	7	13.7	9	13.0	17	29.3	9	22.0	20	25.3	14	17.5	9	11.5	19	31.1	104	20.1
Διαφορές φύλων	15	29.4	7	10.1	6	10.3	12	29.3	14	17.7	13	16.3	11	14.1	10	16.4	88	17.0
Ζωή	12	23.5	5	7.2	8	13.8	10	24.4	20	25.3	11	13.8	8	10.3	12	19.7	86	16.6
Παράδοση	10	19.6	11	15.9	7	12.1	13	31.7	9	11.4	16	20.0	16	20.5	2	3.3	84	16.2
Πληροφόρηση	4	7.8	8	11.6	15	25.9	2	4.9	14	17.7	12	15.0	7	9.0	9	14.8	71	13.7
Συντροφικότητα	14	27.5	9	13.0	5	8.6	4	9.8	12	15.2	15	18.8	8	10.3	3	4.9	70	13.5
Ειρήνη	16	31.4	4	5.8	8	13.8	2	4.9	12	15.2	11	13.8	10	12.8	7	11.5	70	13.5
Δύναμη	14	27.5	7	10.1	3	5.2	3	7.3	10	12.7	12	15.0	1	1.3	5	8.2	55	10.6
Επικοινωνία	7	13.7	5	7.2	6	10.3	1	2.4	11	13.9	11	13.8	3	3.8	2	3.3	46	8.9
Αυτοδημιουργία	4	7.8	2	2.9	1	1.7	4	9.8	9	11.4	7	8.8	2	2.6	3	4.9	32	6.2
Εναλ. εξουσία	5	9.8			2	3.4	3	7.3	9	11.4	2	2.5	1	1.3	2	3.3	24	4.6
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	51		69		58		41		79		80		78		61		517	

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.2 - ΣΕΙΡΑ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑΣ ΓΕΝΙΚΩΝ ΔΕΙΩΝ ΚΑΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ

	Απογ/νή	Βραδονή	Εθνος	Ελ. Τύπος	Ελεθ/τία	Καθημ/νή	Μεσ/βρνή	Τα Νέα	Σύνολο
Ισότητα	3	1	1	1	1	1	1	1	1
Πρόδος	2	2	5	3	2	3	3	2	2
Νέες Αναλήψεις	1	2	4	3	5	4	4	3	3
Κρατική Πρόνοια	4	3	2	2	4	2	2	5	4
Εργασία	5	3	3	7	3	4	2	4	5
Αξιοκρατία	5	5	7	10	6	5	6	7	6
Δημοκρατία	6	7	6	6	7	11	11	8	7
Οικογένεια	7	4	8	5	8	12	5	10	8
Μητρότητα	6	4	9	4	8	13	7	11	9
Επιτυχία	6	6	11	15	8	6	8	6	10
Πατριωτισμός	6	10	13	7	11	11	8	14	11
Κοιν. συναίνεση	5	13	12	12	9	10	9	14	12
Κοιν. αναγνώριση	7	10	13	8	12	13	12	10	13
Μόρφωση	15	8	10	15	8	8	17	9	14
Εξουσία	14	8	17	15	13	9	9	9	15
Ισορροπία	11	15	14	10	11	15	15	11	16
Προσφορά	11	9	14	9	18	14	15	12	16
Γεραρχία	17	11	17	16	17	7	9	13	17
Δικαιοσύνη	15	13	9	14	10	18	15	8	18
Διαφορές φύλων	9	15	17	12	14	19	13	16	19
Ζωή	12	16	15	13	10	21	16	15	20
Παράδοση	13	12	16	11	18	16	10	21	21
Πληροφόρηση	17	14	10	19	14	20	17	17	22
Συντηρητικότητα	10	13	18	17	15	17	16	20	23
Ειρήνη	8	16	15	19	15	21	14	18	23
Δύναμη	10	15	19	18	17	20	20	19	24
Επικοινωνία	15	16	17	20	16	21	18	21	25
Αυτοδημιουργία	17	17	21	17	18	22	19	20	26
Εναλλ. εξουσία	16		20	18	18	23	20	21	27

ΠΙΝΑΚΑΣ 8.3 - ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ																		
Απογνή	Βραδύνη		Εθνος		Ελ. Τύπος		Ελευθρία		Καθημερινή		Μισόβρανη		Τα Νέα		Σύνολο			
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%		
Ηθος	11	57.9	12	66.7	5	33.3	9	90.0	17	94.4	20	64.5	7	46.7	11	68.8	95	66.9
Συναίσθημα	9	47.4	11	61.1	7	46.7	8	80.0	14	77.8	10	32.3	10	66.7	4	25.0	73	51.4
Νοός	9	47.4	7	38.9	9	60.0	6	60.0	18	100.0	11	35.5	6	40.0	5	31.3	71	50.0
Φυσικά χαρακτηριστικά	7	36.8	7	38.9	4	26.7	3	30.0	18	100.0	13	41.9	6	40.0	6	37.5	66	46.5
ΣΥΝΟΛΟ Μ.Σ.	19	100.0	18	100.0	15	100.0	10	100.0	18	100.0	31	100.0	15	100.0	16	100.0	142	100.0
Φυσικά Χαρακτηριστικά																		
Φηλοκρίτητα	3	15.8	4	22.2	3	20.0	1	10.0	7	38.9	3	9.7	5	33.3	2	12.5	28	19.7
Νεότητα	3	15.8	3	16.7	1	6.7	1	10.0	3	16.7	2	6.5	2	13.3	1	6.3	16	11.3
Υγεία	6	31.6	4	22.2	3	20.0	2	20.0	11	61.1	8	25.8	4	26.7	5	31.3	43	30.3
Κομψότητα	3	15.8	4	22.2	1	6.7	1	10.0	5	27.8	6	19.4	3	20.0	1	6.3	24	16.9
Ομορφιά	4	21.1	5	27.8	2	13.3	1	10.0	1	5.6	6	19.4	3	20.0	1	6.3	23	16.2
Γοητεία	4	21.1	4	22.2	1	6.7	1	10.0	1	5.6	8	25.8	2	13.3	2	12.5	23	16.2
Ηθος																		
Ανιδιοτέλεια	8	42.1	6	33.3	3	20.0	4	40.0	6	33.3	6	19.4	4	26.7	5	31.3	42	29.6
Ευγένεια	5	26.3	1	5.6			2	20.0	5	27.8	7	22.6	2	13.3	2	12.5	24	16.9
Αξιοπρέπεια	5	26.3	3	16.7	2	13.3			7	38.9	10	32.3	2	13.3	2	12.5	31	21.8
Καλосύνη	6	31.6	1	5.6			1	10.0	5	27.8	4	12.9	1	6.7			18	12.7
Υπευθυνότητα	5	26.3	2	11.1			2	20.0	7	38.9	14	45.2	3	20.0	3	18.8	36	25.4
Σεβασμός	5	26.3	2	11.1	3	20.0	6	60.0	5	27.8	14	45.2	2	13.3	2	12.5	39	27.5
Αξιοπιστία	1	5.3							1	5.6	1	3.2					3	2.1
Μετριοφροσύνη			2	11.1			1	10.0	3	16.7	5	16.1					11	7.7
Υπομονή	3	15.8	2	11.1					5	27.8	2	6.5			3	18.8	15	10.6
Επιμονή	2	10.5	1	5.6					8	44.4	2	6.5			2	12.5	15	10.6
Ειλικρίνεια			3	16.7			2	20.0	5	27.8	7	22.6			3	18.8	20	14.1
Γενναιότητα	5	26.3	4	22.2	3	20.0	3	30.0	7	38.9	4	12.9	3	20.0	5	31.3	34	23.9
Νοός																		
Νοημοσύνη, ευφροία	6	31.6	4	22.2	5	33.3	3	30.0	9	50.0	11	35.5	3	20.0	4	25.0	45	31.7
Μετριοπάθεια	2	10.5					3	30.0	5	27.8	4	12.9	2	13.3			16	11.3
Φαντασία			1	5.6	2	13.3	3	30.0	5	27.8	4	12.9	1	6.7	1	6.3	17	12.0
Ορμότητα	4	21.1	2	11.1	3	20.0	5	50.0	11	61.1	10	32.3	3	20.0	2	12.5	40	28.2
Οργάνωση	2	10.5	2	11.1	4	26.7	4	40.0	10	55.6	7	22.6	1	6.7	3	18.8	33	23.2
Καινοτομία	3	15.8	1	5.6	1	6.7	5	50.0	9	50.0	5	16.1	2	13.3	2	12.5	28	19.7
Συναίσθημα																		
Ευσταθσία	7	36.8	9	50.0	5	33.3	7	70.0	9	50.0	7	22.6	5	33.3	3	18.8	52	36.6
Πάθος	6	31.6	1	5.6	4	26.7	1	10.0	5	27.8	2	6.5	3	20.0	1	6.3	23	16.2
Αγάπη	6	31.6	8	44.4	6	40.0	5	50.0	9	50.0	8	25.8	4	26.7	4	25.0	50	35.2

Τα ποσοστά υπολογίζονται στο σύνολο των μονάδων συμφοραζόμενων που αναφέρονται στις "επιπληγμένες" γοναίκες (βλ. Πίνακα 1.6).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ VI

Ξεφαντώνουν πάλη οι... Λυσιστράτες

Μπορεί να το έριξαν οι γυναίκες στο τάβλι στην πλατεία της Μονοκκλησιάς Σερρών, αλλά η παραδοσιακή φορεσιά βγήκε από το σεντούκι για να δείξει τα χρόνια που κουβαλάει πάνω του το έθιμο της γυναικοκρατίας.

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Η «πόλη των γυναικών» ανήκει βέβαια στον Φελίνο, η 8η Ιανουαρίου όμως, η ημέρα της γυναικοκρατίας, ανήκει αποκλειστικά στις γυναίκες.

Οπωσδήποτε για τις γυναίκες των μεγάλων πόλεων η ημέρα αυτή είναι μια συνηθισμένη, όπως όλες οι μέρες του χρόνου.

Σε ορισμένες περιοχές της Ελλάδας και ειδικά στη Μακεδονία και τη Θράκη στις 8 Ιανουαρίου δίνεται με πολύ μεράκι και έντονη διάθεση εκτόνωσης κάποιων... αποξημένων μια καλοστημένη θεατρική παράσταση, με πρωταγωνιστές και ακροατήριο μόνο γυναίκες.

Την πρωτιά για την καλύτερη «σκηνοθεσία» κρατάει εδώ και χρόνια η Μονοκκλησιά Σερρών.

Χτες από τις 6 το πρωί, περίπου 80 γυναίκες με θρακιώτικες παραδοσιακές φορεσιές άρχισαν ένα τρικούβερτο γλέντι στην κεντρική πλατεία του χωριού.

Πέντε λεωφορεία γεμάτα με γυναίκες από τη Θεσσαλονίκη, τη Χαλκιδική, την Αλεξανδρούπολη, τη Νιγρίτα και την Κομοτηνή κατέφθασαν στη Μονοκκλησιά κι εκεί οι επιβάτισσες ενώθηκαν με τις ντόπιες που τις περίμεναν.

Όλες μαζί, στη συνέχεια, πήγαν στην αίθουσα του συλλόγου εγγάμων γυναικών και έγινε το... σώσε.

Πενήντα χωριάτικα κοτόπουλα, λουκάνικα, μπριζόλες, πίτες, γλυκά και άφθονο κρασί περιελάμβανε το φαγοπότι τους, ενώ ξεχωριστή θέση στα εδέσματα είχε η καθιερωμένη σουπιά και η παπούσκα, φαγητό μαγειρεμένο με κρέας και λάχανο.

«Αυτή η μέρα ανήκει στις γυναίκες μας. Αλλωστε, έχουμε συνηθίσει πια και δεν μας κακοφαίνεται», εξηγεί... συνομοτικά στο «Εθνος» ο αστυνόμος του χωριού.

«Μπαίνουν σε μια αίθουσα 150 τετραγωνικών μέτρων και το τι γίνεται μέσα δεν λέγεται. Χορεύουν, τραγουδάνε, λένε ανέκδοτα, ενώ οι πιο... γραφικές απ' αυτές παίζουν χαρτιά και τάβλι, σφουρντάς αντρικά ρούχα.

Κουβέντες άνωθεν δεν γίνονται στο... άνω τους.

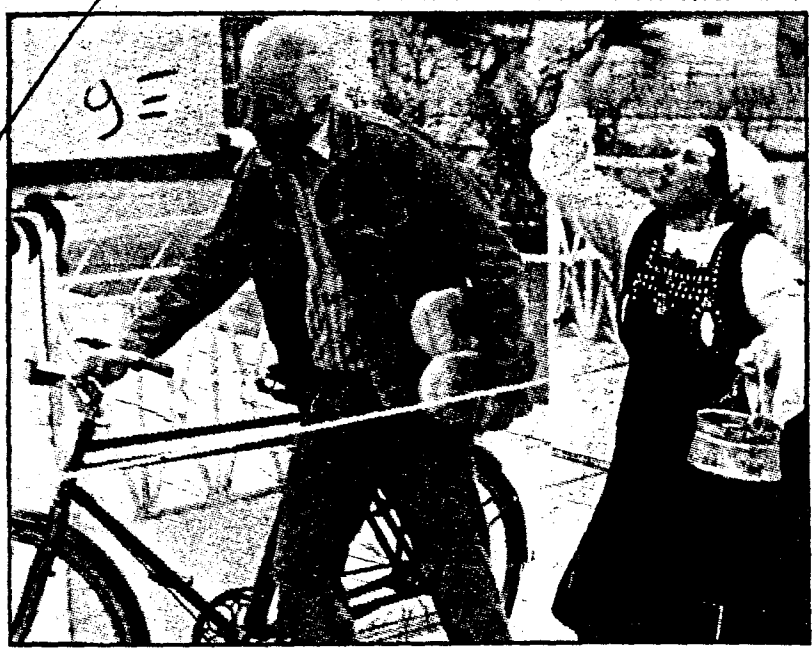

Ο πατέρας δείχνει να ευχαριστείται τον ρόλο της μαμάς, αλλά ο μικρούλης της φωτογραφίας δεν έχει την ίδια γνώμη.

στό της Θεσσαλονίκης, που βρίσκεται κοντά στο Σοχό, αυτή η μέρα είναι ξεχωριστή για τις γυναίκες.

Τιμώμενο πρόσωπο έχουν την «μαμάμπα», τη μαμή του χωριού, που ξεγεννά τις υποψήφιες μητέρες.

Όπως κάθε χρόνο, έτσι και φέτος, το έθιμο της γυναικοκρατίας, γιορτάστηκε με λαμπρότητα και... πείσιμα και σε άλλες περιοχές, όπως ο Άγιος Αθανά-

Σερραιές «Αμαζόνες»

Με ολόημερο ξεφάντωμα και με πο πολύ «σκληρή γραμμή» ενάντια στο αρσενικό φύλο οι «Αμαζόνες» της Μονοκλισιάς Σερρών αναβίωσαν χθες το έθιμο της γυναικοκρατίας. Στην τελετή του εθίμου πήραν μέρος όλες οι γυναίκες του χωριού. Και καθώς ο καιρός ήταν καλός και το έθιμο της γυναικοκρατίας καλά οργανωμένο και «διαφημισμένο», η Μονοκλισιά συγκέντρωσε χθες πλήθος επισκεπτών από τα γύρω χωριά και εκδρομικών από διάφορες περιοχές της χώρας.

Μεταξύ των επισκεπτών ο βουλευτής κ. Αγγελούσης, η νομάρχης Σερρών κ. Μπώση και ο δήμαρχος κ. Ανδρέου, που υπέσπασαν τις συνέπειες του εθίμου: οι άνδρες φόρεσαν δημόσια την ποδιά, ενώ στο λαιμό της νομάρχη κρεμάστηκε πλεξούδα από πηπεριές.

Οι γυναίκες της Μονοκλισιάς από τα χαράματα χθες κήρυξαν την πρωτότυπη «δικτατορία» τους, καταλαμβάνοντας όλες τις εξουσίες του χωριού. Για τους άνδρες εφαρμόστηκε με αυστηρότητα «δικταξή» του περιορισμού κατ' οίκον.

Και ενώ οι άνδρες ήταν κλεισμένοι στο σπίτι τους και ασχολούνταν με τις δουλειές των σπιτιών, οι γυναίκες τους, από τα μικρά κορίτσια μέχρι 80χρονης ηλικίας, βρήκαν την ευκαιρία να... αλωνίσουν στο χωριό. Πήλυναν στα καφενεία και στις ταβέρ-

νες, ήσαν, έφαγαν, κόρεψαν μέχρις εξαντλήσεως στην πλατεία του χωριού και κυνήγησαν με μανία κάθε αρσενικό που είχε το... θράσος και την περιέργεια να ξεμυτίσει από το σπίτι. Ούτε οι αρσενικοί επισκέπτες ξέφυγαν από το κατάβρεγμα των γυναικών.

13

ΜΟΝΟΚΛΗΣΙΑ ΣΕΡΡΩΝ

**Η ΑΝΑΒΙΩΣΗ ΤΗΣ
ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΙΑΣ**

Μαμάδες με ...μουστάκι

ΟΙ ΑΝΔΡΕΣ ΕΒΑΛΑΝ ΠΡΩΙ

ΠΡΩΙ ΤΑ... ΦΟΥΣΤΑΝΙΑ ΤΟΥΣ

ΚΑΙ ΑΡΧΙΣΑΝ ΤΗ ΛΑΤΡΑ

ΓΡ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, 9.

ΣΤΗ ΜΟΝΟΚΛΗΣΙΑ Σερρών αναβίωσε και πάλι το έθιμο της γυναικοκρατίας. Πιστοί οι κάτοικοι της Θράκης αναβίωσαν το έθιμο των χαμένων πατριδων που θέλει για μια μέρα τη γυναίκα, άνδρα και τον άνδρα, γυναίκα ως προς τα καθήκοντα και τη λάτρα του σπιτιού.

οποιον ήθελε να την επισκεφτεί με επικεφαλής τη Μπάμπω, τη μαμμή των παλαιών καιρών που είχε το γενικό πρόσταγμα.

Οι άντρες με... συνέπεια σηκώθηκαν πρωί-πρωί έβαλαν τα τσεμπέρια στα κεφάλια και πήραν τη σκούπα, ώσπου να ξυπνήσουν τα παιδιά για να τα ταΐσουν. Οι γυναίκες, με τη σειρά τους, πήραν το δρόμο προς το καφενείο... χειμερινό σπορ όταν δεν υπάρχουν αγροτικές δουλειές.

Και επί Νέας Δημοκρατίας ΕΟΤ και Πολιτεία είχαν αρχίσει να βοηθούν τους κατοίκους για να στηθεί και τουριστικά το έθιμο που είχε αρχίσει να μαζεύει και είκοσι χιλιάδες επισκέπτες την ημέρα της γιορτής. Τώρα, το ΠΑΣΟΚ δεν το βρίσκει αρκετά... κουλτουριάρικο και με κάποια δόση... Μπρεχτ, έχει εγκαταλείψει τη Μονοκλησιά.

Η Μονοκλησιά είχε στην εισοδό της γυναίκα τροχονόμο και επιτροπή φορολογίας για

Δεν ξέρουμε τι άποψη έχουν επί του θέματος οι ΕΓΕΣ και η Μάργκαρετ.

Γυναίκες παίζουν το ταβλάκι τους στο καφενείο του χωριού

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ ΑΠΟΓΕΥΜΑΤΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ • Αρ. Φολ. 1.430
ΣΑΒΒΑΤΟ 9 - ΚΥΡΙΑΚΗ 10 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1988 • ΤΗΛ. 9942.430 • Τιμή δρχ. 50

64

ΣΕΛΙΔΕΣ

TV

8 σελίδες με
το πρόγραμμα
ολής της
εβδομάδας

ΣΥΛΛΗΜΜΕΝΟΣ ΣΤΙΣ ΗΠΑ Ο ΚΟΚΚΟΤΑΣ

Φωτογραφίες του εσταθμισμένου Κοκκοτά επιδεικνύει στο δικαστήριο ο συνήγορος του «Εθνός». ΣΕΛ. 16, 17.

Απούσα η κυβέρνηση από την κηδεία του Κελευστή ΣΕΛ. 20

Αντισυνταγματικός ο οικοδομικός νόμος του ΠΑΣΟΚ ΣΕΛ. 10

Τα μυστικά των σταρ με το φακό του διάσημου φωτογράφου Τέρι Ο' Νιλ ΣΕΛ. 28, 37

Τά 'ψαλαν χθες στον Τσοβόλα για τους μισθούς πείνας ΣΕΛ. 15

ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΞΕΡΣΗ ΤΟΥ ΝΕΦΟΥΣ ΣΕ ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΘΕΣ/ΝΙΚΗ ΣΕΛ. 23

ΝΕΟ ΦΙΑΣΚΟ ΟΙ ΑΥΞΗΣΕΙΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1988
3η χρονιά με μείωση εισοδημάτων

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΚΑΝΑΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΑ ΚΑΦΕΝΕΙΑ...

Γυναίκες στο καφενείο να παίζουν τάβλι. Δεν είναι συνηθισμένη εικόνα. Χθες όμως ήταν μια ξεχωριστή μέρα. Αυτή της γυναικοκρατίας και οι κάτοικοι της Μονακλιτιάς Σερρών άλλαξαν έστω και προσωρινά ρόλους... (ΣΕΛ. 24,25)

8,5 ΤΟΙΣ ΕΚΑΤΟ είναι τελικά η μεγίστη αύξηση για τους εργαζόμενους. Το ποσοστό αυτό ισχύει για τους μισθούς μέχρι 80.000 δραχμών. Για μεγαλύτερους μισθούς το ποσοστό βγαίνει συνεχώς μειούμενο, για να εκμηδενιστεί σχεδόν για τους κάπως υψηλότερους.

Η ανακοίνωση αυτή έγινε χθες από τον ίδιο τον υπουργό στο Υπουργικό Συμβούλιο και στη συνέχεια στους δημοσιογράφους από τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας κ. Ρουμελιώτη.

Πρόκειται για ένα καινούργιο φιάσκο στην αλυσίδα των αντιφατικών ενεργειών του πρωθυπουργού. Αρχίζοντας από τις μεγαλοστομίες του στην Εκθεση της Θεσσαλονίκης για τέλος της διετούς λιτότητας και αύξηση του πραγματικού εισοδήματος των εργαζομένων, προχωρώντας στην πρωτοφανή εκπαραθύρωση του «υπουργού της λιτότητας» κ. Σμητή.

(Συνέχεια στη σελ.6)

ΣΧ. 2. Φ.
ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΙΑ
D.2

Απόκομμα ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ
Χρονολογία 9 ΙΑΝ 1988 / 3

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΚΑΝΑΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΤΑ ΚΑΦΕΝΕΙΑ...

Γυναίκες στο καφενείο να παίζουν τάβλι δεν είναι συνηθισμένη εικόνα. Χθες όμως ήταν μια ξεχωριστή μέρα. Αυτή της γυναικοκρατίας και οι κάτοικοι της Μονοκλησιάς Σερρών άλλαξαν έστω και προσωρινά ρόλους... (ΣΕΛ. 24,25).

9-1-88 1/2

αναβίωση της
παιδικής κραυγής.

α: Με την ξεσκονίστρα
παλκόνι τινάζει τα χαλιά.
β: «Αχ... αυτή η
γάδα». Δεξιά: Ρούφα ρε...
νά το γάλα σου...

Τόλμασε να βγει στο δρόμο αλλά τα βράκες... ακούισα

Εξουσία γυναικών με γλέντι και χορό

ΚΑΒΑΛΑ, 9.

Του ανταποκριτή μας.

ΤΟ έθιμο της... «γυναικοκρατίας» εορτάστηκε και φέτος σε αρκετά μέρη της Β. Ελλάδας.

Σύμφωνα με τις προσαγές του εθίμου, μια φορά το χρόνο, οι γυναίκες παίρνουν... την «εξουσία» στα χέρια τους ενώ οι άντρες αναλαμβάνουν τις δουλειές του σπιτιού.

Οι εκδηλώσεις της γυναικοκρατίας, έθιμο που έχει τις ρίζες του στην Ανατολική Ρωμυλία - που συμβολίζει και αναφέρεται στη γονιμότητα - άρχισαν νωρίς χτες το πρωί. Το κεντρικό πρόσωπο του γιορτασμού στις εκδηλώσεις αυτές η μαμή - σύμβολο διαίωσης της ζωής - παρέλασε πάνω σε κάρο στους δρόμους των χωριών, ενώ οι υπόλοιπες γυναίκες επιδίδονταν με ιδιαίτερη επιτυχία σε αγώνες ταβλιού και πρέφας στα καφενεία.

Οι άντρες κλεισμένοι στα σπίτια με την ποδιά δεμένη στη μέση ασχολήθηκαν με το πλύσιμο των πιάτων, το ξεσκόνισμα, το καθάρισμα του σπιτιού, το πότισμα των λουλουδιών, το μαγείρεμα και φυσικά το ντάντεμα των παιδιών.

Σύμφωνα με το έθιμο, οι γυναίκες του χωριού καταβρέχουν τους άνδρες και στη συνέχεια τους «φυλακίζουν» μέχρι να τάξουν στις γυναίκες κάποιο ακριβό δάφο. Η γυναίκα της φωτογραφίας «επιτο έργο»

αποδεχόμενοι αδιαμαρτύρητα την 24ωρη αντιστροφή των ρόλων γάλη του εθίμου και της παράδοσης.

Τολμηροί

Δεν έλειψαν και μερικοί τολμηροί που αφήφισαν τον κατ' οίον περιορισμό. Οι... «αντιστασιακί» κυνηγήθηκαν στους δρόμους των

χωριών από τις γυναίκες από τις οποίες δέχτηκαν κουβάδες νερό. Παντού οι εκδηλώσεις κατέληξαν σε τρικούδετο γλέντι - με χορό και φαγοπότι και ήταν πολλοί οι ξένοι που παρακολούθησαν το πρωτότυπο αυτό ελληνικό έθιμο.

Στα χωριά Προσκηνητές, Ξυλαγανή, Νέα Πέτρα, Χαμηλό, και

Στρυμή Ροδόπης οι γυναίκες γέμισαν τα καφενεία και το έριξαν στο τάβλι, την ξερή και την κολτσινα, ενώ έγινε και αναλυτική τηλεορασιακή συζήτηση.

Νοικοκυριό

Οι άντρες ζώστηκαν τις ποδιές και έμειναν στο σπίτι για το νοικοκυριό και τη φροντίδα των παιδιών σύμφωνα με το έθιμο κάθε χρόνο στις 8 του Γενάρη. Τις εκδηλώσεις της γυναικοκρατίας στα θρακιώτικα χωριά παρακολούθησαν εκδρομείς από διάφορες περιοχές της Ανατ. Μακεδονίας - Θράκης. Το έθιμο είναι καθαρά θρακιώτικο και μεταφέρθηκε αυτούσιο από τις χαμένες πατρίδες, όπου ήταν ανεπτυγμένες οι λαογραφικές εκδηλώσεις που σιγά σιγά σβήνουν καθώς οι πρόσφυγες Μικρασιάτες υποκύπτουν στη φθορά του χρόνου και εγκαταλείπουν τούτο το μάταιο κόσμο.

Αφού κυριάρχησαν λοιπόν ολόκληρη τη χτεσινή μέρα στα χωριά της Ροδόπης οι γυναίκες, το βράδυ το σκηνικό άλλαξε και πάλι οι γυναίκες πήραν τις θέσεις τους στο κάθε σπικτό.

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΝΕΙ ΤΟΥΣ ΑΝΤΡΕΣ..

ΤΗ ΜΕΓΑΛΟΠΡΕΠΙΑ!

MEZ/PH/
9/11/88

Άριστα εκπαιδευμένοι –
μα και το έθιμο τηρείται
ανελλιπώς – οι άντρες της
Μονοκλησιάς επιδίδονται με
γυναικεία τέχνη στο άπλωμα
της υπονάδας (άνω) και το

Με τις παραδοσιακές τους φορεσιές, γαρίφαλο στ' αυτί και προπαντός με κέφι, οι γυναίκες καθ' οδόν προς τον καφεéné όπου «το 'ρίξαν έξω». Έστω και για μια μέρα

Οι ελάχιστοι «τολμηροί» που προσπάθησαν να εμφανιστούν στους χώρους όπου γλεντούσαν οι γυναίκες «εισέπραξαν» ένα γερό ξυλοφόρτωμα και επανήλθαν δριμύτεροι στα οικιακά τους καθήκοντα.

Με τραγούδια, χορό και κρασί οι γυναίκες «διαδήλωσαν» το δικαίωμά τους για ίση αντιμετώπιση. Η ανταλλαγή των ρόλων κάθε χρόνο τέτοια μέρα, δεν είναι α-

πλώς ένα εθίμο που τηρείται, αλλά και μια άποψη των γυναικών που περνάει στον κόσμο με χιουμοριστικό τρόπο.

Εξάλλου σε πολλές άλλες περιοχές της Βορείου Ελλάδος γιορτάστηκε χθες η Γυναικοκρατία με την ανάλογη ατμόσφαιρα.

Ακόμη ο Εκπολιτιστικός Σύλλογος Ανατολικής Ρωμυλίας γιόρτασε χθες σε κέντρο της Θεσσαλονίκης την ημέρα γυναικοκρατίας τηρώντας όλα τα γνωστά έθιμα.

12

3

Θεσσαλονίκη, (γραφεία της «Μ»).

Με πλήρη επιτυχία ανταποκρίθηκαν και φέτος στα γυναικεία τους καθήκοντα – πλην ελαχίστων εξαιρέσεων όπως λ.χ. ο θηλασμός των βρεφών – οι... άνδρες του χωριού Μονοκλησιά Σερρών όπου χθες αναβίωσε το έθιμο της Γυναικοκρατίας. Έτσι οι επισκέπτες – ειδικά για τη μέρα και τη γραφικότητά της – είδαν εργα-

τικές νοικοκυρές με τσεμπέρι αλλά και με... μύστακα στριφτό και θαμώνες του καφενείου – άντρω των ανδρών ως γνωστόν, καθ' άπασαν την επαρχίαν – με φούστα. Καθ' ην ώρα οι άνδρες νοικοκυρές τίναζαν χαλιά και έκαναν μπουγάδα οι γυναίκες στον καφενέ έπαιζαν πρέφα και ο μήνας έχει... 8 (κάθε χρόνο αυτή τη μέρα γιορτάζεται το έθιμο το οποίο έφεραν στη Μακεδονία οι πρόσφυ-

γες της Ανατολικής Θράκης).

Ο γυναικείος πληθυσμός της Μονοκλησιάς Σερρών πιστός στην παράδοση διοργάνωσε και το καθιερωμένο γλέντι που κράτησε μέχρι αργά το βράδυ.

Απομονωμένοι στα σπίτια τους, με τις ποδιές και τα μωρά αγκαλιά, οι άνδρες του χωριού δεν τόλμησαν να βγουν στους δρόμους γνωρίζοντας από προηγούμενες χρονιές τι τους περίμενε.

Απόκομμα
ΕΡΑΔΥΝΗ
Χρονολογία - 9 ΙΑΝ. 1988

Στά καφεενεία οι γυναίκες - στην κουζίνα οι άνδρες

«Λυσιστράτες» για μία ημέρα. Όλες οι γυναίκες. Και οι άνδρες. Με ρόμπες και φακιόλια στην φασίνα, την μπουγάδα, το μαγείρεμα, τα παιδιά... Κι' όλα αυτά γιατί έτσι τό απαιτεί τό έθιμο. Γυναικοκρατία στη Βόρειο Ελλάδα, σε πολλά χωριά που κρατούν ακόμη τό γραφικό έθιμο: Οι γυναίκες στά καφεενεία, στους χορούς και στά γλέντια και οι άνδρες κλεισμένοι στά σπίτια μέ ρούχα γυναικεία στις δουλειές του σπιτιού. **Ρεπορτάζ στή σελίδα 9**

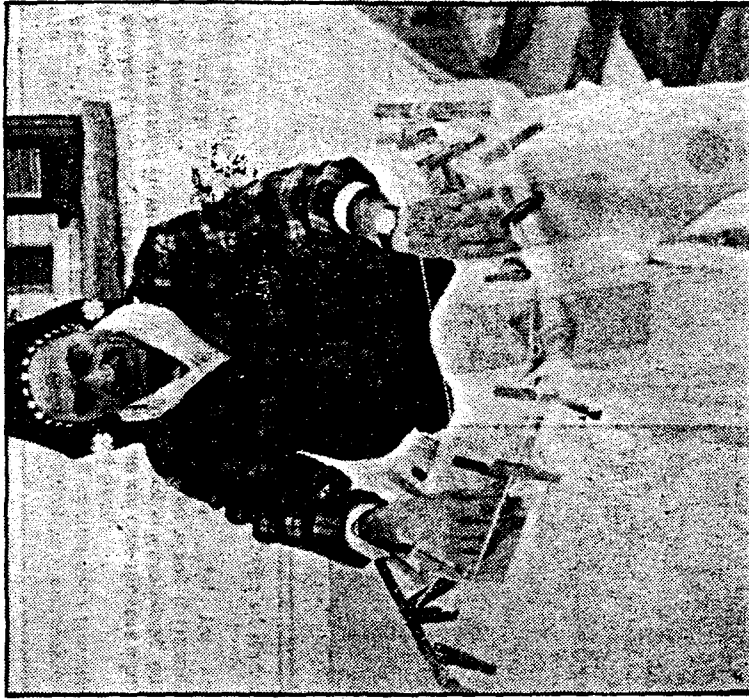
ΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΙΑ ΓΑΡ, ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΕΛΛΑΔΑ

ΝΕΑ ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΡΚΙΝΟ ΤΗΣ ΜΕΤΕΤΑΣΤΑΣΗΣ

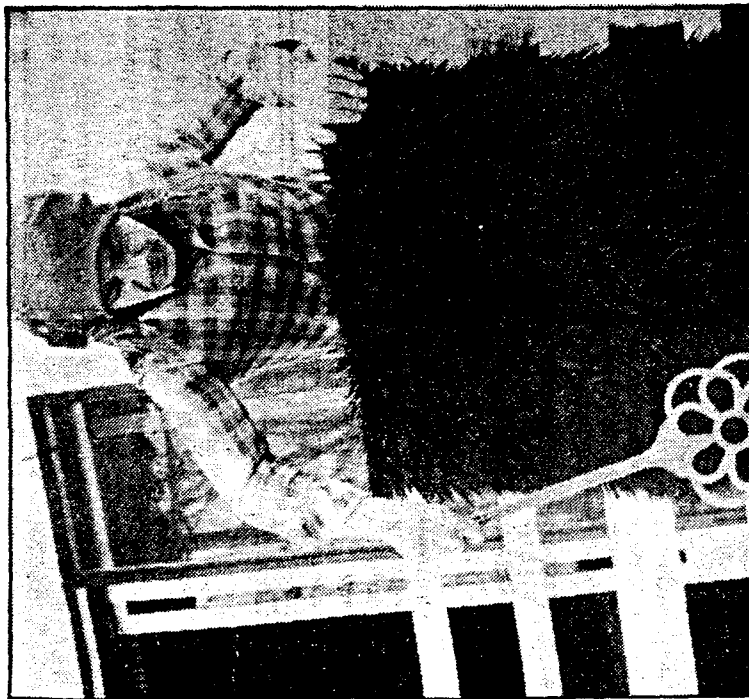
Ενας χορός με στόχο!

ΠΟΙΟΣ μπορεί να λείψει από μία τέτοια εκδήλωση; Την έρχομενη Δευτέρα, στις 9.00 το βράδυ, τα «Παλιά Δελφία» θα φιλοξενήσουν τον Πανελλήνιο Σύλλογο Πασχόντων από μεσογειακή άνοια - τον μοναδικό πασχόντα μέλη - στον καθιερωμένο ετήσιο χορό γαυ. Προσκεκλημένοι είναι όλοι όσοι θέλουν να βοηθήσουν την επίτευξη των στόχων του συλλόγου, που δεν είναι άλλος από τη δημιουργία υποδομής για σωστή θεραπευτική αγωγή την πρόληψη της μεσογειακής άνοιας και την εξεύρεση αίματος. Επειδή όμως όλα αυτά απαιτούν χρήματα τα οποία δεν είναι εύκολο να βρεθούν, η επιμετοχή του κόσμου στο χορό θα συμβάλει τα μέγιστα στην επίλυση των άμεσων προβλημάτων και αναγκών των πασχόντων από μεσογειακή άνοια.

Άλλωστε είναι μία καλή ευκαιρία για τη σύσφιξη των σχέσεων των μελών του συλλόγου με τους ανθρώπους που ενδιαφέρονται γι' αυτούς. Απαντήστε με τη συμμετοχή σας σε αυτό το ανθρώπινο κάλεσμα. Σίγουρα αξίζει τον κόπο...

Φακιάλι,μπουγάδα και σινιέ ρόμπα. Μόνο μία φορά τó χρόνο, όμως.

Γατι, δηλαδή, δεν πρέπει κι εκείνος να τινάξει την φλοκαττή.

Φακιάλια και μπουγάδες από Μήτσους και Κίτσους

Βραδυνή 13
9-1-88

D-2

Γυναικοκρατία γαρ, σήμερον Ἐλλάδα

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, Σάββατο.—

Γυναικοκρατοῦνταν, χθές ὄλη μέρα, ἡ Μονακκλησιά, ἡ Ἄνω Καμήλα, ἡ Ἀλιστράτη Σερρών, ἡ Νέα Κεσσάνη Ξάνθης, καί τὰ Ἴμερα Ροδόπης, τὸ Τέρπιλο Κιλίκης, τὸ Σκεπαστό Θεσσαλονίκης κι ἄλλα χωριά τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης.

...Τὸ θέλε τὸ ἔθιμο καί «οἱ γυναῖκες γέγονασιν ἄνδρες». Βγήκαν στοὺς δρόμους, ἀνέλαβαν ὅλες τὶς «ἐξουσίες» στοῦ χωριοῦ. Τὸ ριζαν, στοῦ τάβλι, καί στήν πρέφα. Στὸ γλέντι. Στὸ ξεφάντωμα, μέχρι τὸ ξημέρωμα. Καί οἱ ἄνδρες κλείστηκαν στὰ σπίτια. Ντάντευαν καί ταΐζαν τὰ παιδιὰ, ἐπλεναν τὰ πιάτα καί δοκίμαζαν νά μαγειρέψουν.

Ὅποιος τόλμησε νά βγεῖ, νά ξεμυτίσει, ἔστω ἀπὸ τὸ σπίτι, τράβηξε πολλὰ.

Οἱ γυναῖκες τὸν κατάβρεχαν, τὸν μαύριζαν μὲ τὸ φουρνέφτι

(πανί, πού σκουπίζουν τοὺς φαῦρους). Μέχρι καί ξύλο ἔφαγε!

Στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐκδηλώσεων τῆς «γυναικοκρατίας» ἦταν ἡ «μπάμπω» ἡ μαμή ἢ ἡ πιό ἡλικιωμένη γυναῖκα τοῦ χωριοῦ. Οἱ ἄλλες γυναῖκες τῶν χωριῶν τῆς πήγαν δῶρα καί τὴν ἔστρεψαν, μὲ στεφάνια φτιαγμένα ἀπὸ λουλούδια» κρεμμύδια καί φύλλα.

Τὴν φρόντισαν καί τὴν στόλισαν τὴν «μπάμπω» σ' ὅλα αὐτὰ τὰ χωριά. Κι ὕστερα τὴν ἀνέβασαν πάνω σ' ἄρμα στολισμένο καί τῆς ἀπέδωσαν τιμές.

Ὑστερα ὅλες μαζί οἱ γυναῖκες τὸ ριζαν στοῦ γλέντι, στοῦ ξεφάντωμα. Μέχρι τὸ πρωὶ τοῦ χρόνου, πάλι, στὶς 8 Ἰανουαρίου, θά χουν πάλι τὴν τιμητικὴ τους.

Μέχρι τότε, βέβαια, ἐπιστροφὴ στὶς ἄκρως φεμινιστικὲς ἀσχολίες τους.

Σύγχρονες Λυσιστράτες μὲ τοπικὲς ἐνδυμασίες

DOSSIER 2

D-2

ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΙΑ

«εξουσία» των γυναικών περιορίζεται μόνο σε αγώνες τάβλι

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 9.

ΑΛΛΑΓΕΣ ρόλων για μια μέρα έκαναν χτες οι άντρες και οι γυναίκες σε πολλές περιοχές της Βόρειας Ελλάδας. Το πολύ γνωστό έθιμο της γυναικοκρατίας ακολούθησαν για μια ακόμα χρονιά οι γυναίκες των χωριών Μονοκκλησιά, Ανω Καμήλα, Αλιστράτη (Σερρών), Νέα Κεσσάνη Ξάνθης, Τέρπηλο Κιλκίς, Ιμερο Ροδόπης και στη Θεσσαλονίκη στο Σκεπαστό και στο δήμο Αμπελοκήπων.

Όπως κάθε χρόνο έτσι και φέτος, μόλις ξημέρωσε της Οσίας Δομνίκης, οι γυναίκες με τη συνεργασία και τη συναινεση των ανδρών, έβαλαν αντρικά ρούχα και πήραν την «εξουσία» στα χέρια τους.

Βέβαια η εξουσία αυτή εξαντλήθηκε στην άσκηση κα-

Αλλαγή στην εξουσία για το... τάβλι

θηκόντων τροχονόμου στο τάβλι και τα χαρτιά στα καφενεία.

Στην Νέα Κεσσάνη οι γυναίκες του χωριού συγκεντρώθηκαν στην κεντρική πλατεία του χωριού φορώντας αν-

τρικά ρούχα και συνοδεία μουσικών οργάνων γύρισαν τους δρόμους του χωριού. Στη συνέχεια έκαναν κατάληψη στα καφενεία, απ' όπου φρόντισαν οι άντρες διακριτικά να απομακρυνθούν. Όσοι

παραβιάζουν το πρωτόκολλο τιμωρούνται με γδύσιμο ή στην ...καλύτερη περίπτωση με μερικές καρπαζιές.

Οι γιορτές αυτές πλαισιώθηκαν με χορούς και τραγούδια των γυναικών που φορού-

Η αλλαγή των ρόλων επιβάλλει και το πλύσιμο των ρούχων από τους άντρες

σαν ενδυμασίες της Ανατολικής Θράκης, απ' όπου, σύμφωνα με ορισμένες εκδοχές, προέρχεται το έθιμο στη γνήσια μορφή του.

Η πιο πειστική εκδοχή των λαογράφων είναι εκείνη που ερμηνεύει το έθιμο όχι σαν κατάλοιπο μητριαρχίας, αλλά σαν εσκεμμένη απόπειρα διατάραξης της τάξης και των κανόνων της κοινωνίας, ώστε να γίνει, απ' όσους ζήσουν την «αναρχία», πιο επιθυμητή η επιστροφή στην «αντρική εξουσία».

● Ένα άλλο έθιμο, που ζωντανεύει αυτές τις μέρες, είναι οι «Αράπηδες», που οι ρίζες του φτάνουν στη διονυσιακή λατρεία. Η αναπαράστασή του γίνεται στο χωριό Νικήσιανή του Παγγαίου, στην Καβάλα, από άτομα που φορούν προβιές έχοντας κουδούνια δεμένα στη μέση τους.

Η μεταμόρφωση μιας φεμινίστριας

ΜΕ τα μαλλιά κομμένα αλά γκαρσόν, με βλέμμα αυταρχικόν, φορώντας μπλούζα μακριά κι ένα μαύρο καλσόν, με μπότες το χειμώνα και σάνδαλα το καλοκαίρι, η «φεμινίστρια» μας κυκλοφορεί παντού και προπαγανδίζει την ανεξαρτησία του φύλου της, στις συγκεντρώσεις και τους συλλόγους για την ισότητα των γυναικών... Παρόλο που δεν τρέφει μύστακα, ένα μαύρο χνούδι ριγυρίζει στο στόμα της και το πιγούνι της, που σε κάνει να βλέπεις με τη φαντασία σου μουστάκι και μούσι... Λπό μικρό κορίτσι σιχαινόταν τις κούκλες... Κάθε παιχνιδι με κορίτσια το απέφευγε...

Γης άρεσε να παριστάνει το αγόρι... Φορούσε μαύρα πανταλόνια, κάπνιζε συνεχώς με το ένα πόδι πάνω στ' άλλο, και μιλούσε συνέχεια για την ανεξαρτησία της γυναίκας. Ήθελε ακόμα να παίξει ποδόσφαιρο ή μπάσκετ... Οι μύες των χεριών και των ποδιών της θύμιζαν πρωταθλητή άρσης βαρών πεταινού...

Ως και πυγμάχος θα μπορούσε να γίνει, όπως έλεγε...

Μάθαινε καράτε, ζιου ζιτσου, προετοιμαζόταν για να αμυνθεί σε κάποια ενδεχόμενη επίθεση που θα υφίστατο από κάποιον αρσενικό...

Αν της μιλούσες για γάμο θα μπορούσε να σε σκοτώσει... Δεν δεχόνταν, με καμία κυβέρνηση, που λένε, τα δεσμά από οποιονδήποτε άντρα, «φαλλοκράτη» όπως τον αποκαλούσε...

Ετσι, με τις ψηλές μπότες, με τα ασημένια καρφιά που κυκλοφορούσε, σου θύμιζε μαύρο καβαλάρη που βαστούσε ένα αόρατο μαστιγίο που το κινούσε σε όλες τις κατευθύνσεις... Επιθετική στους πάντες και τα πάντα και ιδιαίτερα σ' αυτούς που μύριζαν «αντρίλα».

Τη λέξη «ανεξαρτησία» την κουβαλούσε στο στόμα της σαν καραμέλα και την πιπιλούσε συνέχεια.

Καθετί που της θύμιζε νοικοκυριό, σπιτι, παιδιά, της έφερνε αλλεργία...

Ήθελε να πολεμήσει και να ελευθερώσει τη γυναίκα από τη σκλαβιά του γάμου, ενάντια στην αφοσίωση, τη λατρεία και υποταγή του θηλεως προς το άρρεν... Φανατικά μέχρι το κόκαλο. Η ζωή της περνούσε μέσα σε επιτροπές, μέσα σε

ΜΙΝΩ λκα

Γράφει και σκιτάρει
ο ΜΙΝΩΣ ΑΡΓΥΡΑΚΗΣ

“ Η μεταμόρφωση
μας φεμινιστριας ”

22

υλλόγους και σωματεία, που κατά κάποιον τρόπο εκπροσωπούσαν τα γυναικεία δικαιώματα... Πήγαινε πρώτη στις διαδηλώσεις, κρατούσε πρώτη τα σύμβολα και τις σημαίες της ελευθερίας...

Κραύγαζε συνθήματα... Είχε βραχιάσει ο λάρυγγάς της. Το στόμα της άφριζε από ύβρεις, αντί να ποτιζέται από φιλία. Κοιμόταν πάντα μόνη, ανέραστη και τελευταία έβλεπε περιεργά όνειρα, ότι κάποιος άντρας θέλησε να τη βιάσει, να την κάνει «δική» του, πράγμα που την έκανε να ξυπνήσει έντρομη...

Αϋπνία, νεύρα και άλλα την έριξαν στο κρεβάτι. Συμπεριφερόταν ασχημα. Εγινε επιθετική. Εσπασε τέλος το ηθικό της και ο οργανισμός της κατέρρευσε μέρα με τη μέρα.

Τελικά εκείνο που τη θεράπευσε ήταν ένας άντρας!

Για πρώτη φορά στη ζωή της ένωσε κάποια τρυφερότητα... Ξαφνικά έπεσε από τον ουρανό μια ηρεμία...

Όλοι οι αγώνες της σταμάτησαν, ως διά μαγείας... Αφησε μακριά τα μαλλιά της, «ξύρισε» το μουστάκι της, έβγαλε τις

μπότες και τα καλσόν, πέταξε το μαστίγιο και κοίταξε για πρώτη φορά κατευθείαν στον καθρέφτη...

Εκεί ανακάλυψε κάποια θηλυκά προσόντα που τα 'χε παραμελήσει, τα τόνισε, σιγά σιγά το πρόσωπό της έχανε την αγωνία και το άγχος και δέχτηκε τελικά να γίνει και κεινη γυναίκα, να παραδεχτεί δηλαδή ότι πραγματικά, κάτω από τη μάσκα της «φεμινιστριας» υπήρχε η θηλυκότητα, για την οποία ντρεπόταν...

Με το πρώτο της παιδί, βρήκε τον πραγματικό εαυτό της...

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 16/10/88

ΣΙΜΟΝ ΒΕΪΛ

«Η κληρονομιά της Ελλάδας ανήκει σε όλη την Ευρώπη»

Συνέντευξη στην Έλενα Χουζούρη Φωτογραφίες: Λυδία Βεροπούλου

Οταν το 1977 το γαλλικό υπουργείο Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων προώθησε και στη συνέχεια η γαλλική Βουλή ψήφισε τη νομιμοποίηση των αμβλώσεων, τα συντηρητικά αριστοκρατικά βουλευτά του Παρισιού ίσως δεν ένωσαν και τόσο καλά. Οι περισσότερες όμως από τις νέες γυναίκες της γαλλικής πρωτεύουσας, οι οποίες συγκροτούσαν από το Μάη του '68 ένα δυνατό φεμινιστικό κίνημα, δέχτηκαν με ενθουσιασμό την κίνηση αυτή του υπουργείου Δημόσιας Υγείας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων. Ωστόσο η ευαισθησία αυτή μιας κυβέρνησης συντηρητικής όπως του Ζακ Σιράκ δεν ήταν καθόλου τυχαία. Πίσω από αυτή βρισκόταν μια γυναίκα. Η Σιμόν Βέλ. Η πρώτη Γαλλίδα που άλωσε τους μέχρι τότε ανδροκρατούμενους υπουργικούς θώκους. Ο νόμος της για τις αμβλώσεις, «La loi Veil» όπως όλοι πια τον γνωρίζουν στη Γαλλία, πέρασε στη γαλλική νομοθετική και κοινωνική ιστορία.

Γεννημένη πριν εξήντα ένα χρόνια στη Νίκαια, η Σιμόν Βέλ εργάστηκε σκληρά, όπως άλλωστε ομολογεί σήμερα η ίδια, για να φτάσει στον υπουργικό θώκο. Και το σπουδαιότερο, κέρδισε με το σπαθί της και τις αναμφισβήτητες ικανότητές της την εμπιστοσύνη όλων των αρρένων συναδέλφων της, έστω και αν προς στιγμήν δεν την είδαν με τόσο καλό μάτι δίπλα τους, εξίσου μαχητική και αποφασιστική με αυτούς. Η μαχητικότητά της όμως αυτή καθόλου δεν τη μειώνει σαν γυναίκα. Διότι η γυναίκα Σιμόν Βέλ διαθέτει ένα γλυκύτατο χαμόγελο - τουλάχιστον αυτό εισέπραξα εγώ, αλλά και όσοι την περιτριγύριζαν στους Δελφούς - δύο φωτεινά γαλάζια μάτια γεμάτα ζωντάνια κι ένα πρόσωπο καθόλου γερασμέ-

νο, που το πλαισιώνουν ολόμαυρα μαλλιά κρατημένα πίσω σ' έναν ευγενικό και βαρύ κότσο. Η Σιμόν Βέλ ήρθε στην Ελλάδα, την οποία σέβεται και αγαπάει για τα όσα έδωσε στην Ευρώπη, σ' ένα ταξίδι κυριολεκτικά αστραπής. Έφτασε στο Ελληνικό μια Τρίτη μεσημέρι, πήγε αμέσως με μία μαύρη λιμουζίνα στους Δελφούς, όπου την περίμενε το Ευρωπαϊκό Συνέδριο για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση, αλλά κι ένα βεβαρημένο πρόγραμμα και έφυγε με τον ίδιο τρόπο την άλλη μέρα το πρωί. Δεν ήταν καθόλου εύκολο λοιπόν να αφιερώσει το χρόνο που ένας δημοσιογράφος χρειάζεται για τις πολλές και ποικίλες ερωτήσεις που είχε ετοιμάσει, όπως στη δική μου περίπτωση λόγου χάρη.

Ωστόσο όταν την πλησίασα και της έδειξα την «Καθημερινή» και τις «Σελίδες», των οποίων το εξώφυλλο κοσμούσε η φωτογραφία μιας άλλης πολύ σημαντικής γυναίκας, Ελληνίδας αλλά τόσο γνωστής και αγαπητής στη Γαλλία, της Ελένης Γλύκατζη-Αρβελέρ, χαμογέλασε σαν να έβλεπε κάτι ιδιαίτερος γνώριμο και σεβαστό και δεν αρνήθηκε τη συνομιλία μας.

Όμως ένα σημαντικό και δημόσιο πρόσωπο όταν φτάνει προσκαλεσμένο επίσημα σε μια εκδήλωση με πανευρωπαϊκή σημασία όπως αυτή των Δελφών, δεν μπορεί πάντα να ικανοποιεί τους δημοσιογράφους, όπως υπόσχεται. Άλλωστε, η Σιμόν Βέλ βρισκόταν στους Δελφούς με την ιδιότητα της προέδρου του Ευρωπαϊκού Έτους για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση, όπως έχει ανακηρυχθεί το 1988.

Έπρεπε πρώτιστα να ανέβει στο βήμα μαζί με τους άλλους επίσημους καλεσμένους του Συνεδρίου και το έκανε με χάρη και άνεση.

κάθισε δίπλα στον Ετόρε Σκουόλα και ησε για τους Δελφούς, για τον τόπο τό που, όπως τόνισε, δεν υπάρχει ομοίος J, για τον τόπο αυτό τον οποίο μπορούμε ονομάσουμε «καρδιά της Ευρώπης», ού από εδώ ξεκίνησε το πνεύμα, οι ιδέες, πολιτισμός, για να είμαστε σήμερα σε ση να μιλάμε για ευρωπαϊκό κινηματογρά- και τηλεόραση.

Καθώς μιλούσε με καθαρά και στρογγυλά λικά, έτσι που να γίνεται εύκολα κατα- ητή, φορώντας ένα κομψό φόρεμα σεμι- , άσπρο με μικρά μαύρα ανθάκια, μακριά νίκια και κλειστό μέχρι το λαιμό, σκεφτό- υν τη διαδρομή της τα τελευταία τριάντα όνια. Όταν πρωτοδιορίστηκε σύμβουλος υ υπουργείου Δικαιοσύνης και δύο χρό-

«Ευρωπαϊκές δημοκρατίες ήχουν με μια πλατύτερη για στην Αρχαία Ελλάδα»

1 μετά το 1959, εκλέχτηκε αντιπρόσωπος ς Γαλλίας στη Διεθνή Εγκληματολογική αιρεία. Η πορεία της από κει και πέρα αν κυριολεκτικά ραγδαία. Θα χαμογελά- ι αργότερα όταν θα της εκφράσω το μασμό μου, για να μου υπενθυμίσει ότι ν ήταν και τόσο εύκολο για μια γυναίκα, ναι τυχαίο άραγε το ότι πάντα ασχολήθη- με θέματα κοινωνικής πρόληψης; Σίγου- ι όχι. Το 1965 ασχολήθηκε ιδιαίτερα με ν επεξεργασία σχεδίων νόμων που σκο- ύουν στη μεταρρύθμιση των θεσμών για . δικαιώματα των διανοητικά καθυστερη- νων ενηλίκων. Τέσσερα χρόνια αργότερα ορίζεται τεχνικός σύμβουλος στο υπουρ- ίο Δικαιοσύνης, με αρμοδιότητα τις σχέ- ις με τον Τύπο - ίσως γι' αυτό να είναι ι τόσο ευγενική μαζί του - καθώς και τα οβλήματα του Αστικού Δικαίου. Είμαστε λωστε ένα μόλις χρόνο μετά τα γεγονότα ο Μάη του '68 και η Σιμόν Βέιλ φαίνεται ι τα παίρνει υπόψη της. Ένα χρόνο μετά, ι βρίσκουμε στη θέση του γραμματέα του ώτατου Δικαστικού Συμβουλίου της Γα- ας. Ο υπουργικός θώκος δεν είναι πια ικρία. Η κυβέρνηση του Ζακ Σιράκ την μά με το αξίωμα της υπουργού Υγείας.

Το πρόσωπο της Σιμόν Βέιλ με τα χαρ- ηριστικά μύλα και τα σχιστά γαλάζια μά- α φιοφυράει σε πολλά περιοδικά και εφη- ερίδες, όχι μόνο της Γαλλίας. Η 47χρονη ίτε υπουργός δηλώνει τις τολμηρές της έες, που μετά από λίγο κάνει νόμο και ράξη. Η ίδια είναι φεμινίστρια, το οποίο εν κρύβει. Γνωρίζει πολύ καλά τις γυναι- είες δυνατότητες και προσπαθεί να τους ώσει την ευκαιρία να έρθουν στην επιφά- εια και να λάμπουν, όπως άλλωστε και οι ικές της. Που λάμπουν ακόμη περισσότερο αν στις 10 Ιουνίου 1979 εκλέγεται πρόε- ρος του πρώτου Ευρωπαϊκού Κοινοβου-

«Στους Δελφούς συγκεντρώθηκαν δημιουργοί που θέλουν να καταρτιστεί μια Χάρτα». Λέει η Σιμόν Βέιλ στην Έλενα Χουζούρη (κάτω). Δεξιά, στιγμιότυπο από τη συνάντηση των Δελφών

λιού. Στη θέση αυτή θα μείνει μέχρι το 1982, όταν λήγει η θητεία της για να παρα- μείνει στο Μέγαρο των Βρυξελλών τρία χρόνια ακόμα, σαν πρόεδρος της Φιλελεύ- θερης και Δημοκρατικής Πτέρυγας του Ευ- ρωπαικού Κοινοβουλίου. Το 1985, η 58χρο- νη Σιμόν Βέιλ αποφασίζει πως τα όσα έκανε για το δημόσιο καλό είναι αρκετά και ζητάει τη συνταξιοδότησή της. Στο σπίτι της στο Παρίσι δεν φέρνει μόνο τις τόσο έντονες αναμνήσεις της από την ενεργό πολιτική της ζωή αλλά και μια σειρά διακρίσεις από την πατρίδα της, από άλλες χώρες της Ευρώπης -ανάμεσά τους και η Ελλάδα, με

το βραβείο του Ιδρύματος Ωνάση το 1980- αλλά και της Αμερικής.

Σε κάποιο από τα βαρυφορτωμένα ράφια της βιβλιοθήκης της αναπαύονται και τα δικά της έργα που έχει γράψει γύρω από θέματα διοίκησης, προληπτικής κοινωνικής ιατρικής, ψυχολογίας και κοινωνιολογίας, τα οποία εκδόθηκαν σε συλλογή το 1969. Μη- τέρα και γιαγιά σήμερα η Σιμόν Βέιλ μπορεί να μην κατέχει υψηλά πολιτικά αξιώματα και να μη βρίσκεται στο προσκήνιο της πολιτι- κής ζωής της Γαλλίας, δεν παύει όμως να αποτελεί μία από τις πιο ισχυρές και γοη- τευτικές προσωπικότητες αυτής της χώρας.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
16.10.88
"ΣΙΜΟΝ ΒΕΪΛ"

μία γυναίκα η οποία έμπρακτα απέδειξε πόσα πολλά μπορούν να προσφέρουν οι ομόφυλές της. Άλλωστε μια τόσο δυναμική γυναίκα δεν μπορεί να αποσυρθεί εντελώς. Η Σιμόν Βέιλ εξακολουθεί να ασχολείται σήμερα με ό,τι αποκαλούμε πνευματικά δικαιώματα, με την κουλτούρα και την προώθησή της στα ευρωπαϊκά κράτη, εν όψει μάλιστα και της επικείμενης ευρωπαϊκής ενοποίησης του 1992. Με αυτή λοιπόν την ιδιότητα βρέθηκε και στους Δελφούς. Η διαφορά της όμως από τους άλλους συνέδρους φάνηκε στον τρόπο αντιμετώπισης της κουλτούρας σήμερα. Η Σιμόν Βέιλ δεν αρκείται να θίξει τα προβλήματα και να κάνει διαπιστώσεις. Άνθρωπος της πράξης και μάλιστα της θεσμικής, διαθέτει και λύ-

σητοποιήσει την αναγκαιότητα μιας ζωντανής και ελεύθερης δημιουργίας, γεγονός απαραίτητο για την κουλτούρα των χωρών μας.

- Τι μπορεί όμως να κάνει μόνο του το κοινό, έστω κι αν συνειδητοποιήσει αυτή την αναγκαιότητα για την οποία μιλάτε, αν δεν υπάρχει η κατάλληλη θεσμική υποδομή για την προώθηση της κουλτούρας;

- Μα ακριβώς περί αυτού πρόκειται. Η Χάρτα αυτή δεν απευθύνεται μόνο στο κοινό, αλλά αποτελεί και μια πρόσκληση για τις εξουσίες των ευρωπαϊκών χωρών. Για να πάρουν, δηλαδή, τα απαραίτητα νομικά και θεσμικά μέτρα, τα οποία θα προστατεύσουν

ματογράφος με την τηλεόραση είναι εχθροί και ότι η τελευταία απειλεί με αφανισμό τον πρώτο. Κι εδώ στους Δελφούς, ακούστηκαν ιδιαίτερα απαισιόδοξες απόψεις για το μέλλον του κινηματογράφου. Εσείς τι λέτε;

- Δεν είμαι τόσο απαισιόδοξη. Βεβαίως υπάρχει ένας κίνδυνος από την πλευρά της τηλεόρασης. Όμως εγώ πιστεύω πως ο κινηματογράφος χρειάζεται την τηλεόραση και το αντίστροφο. Και δεν νομίζω πως συμφέρει ένας πόλεμος ανάμεσά τους. Θα σας πω ένα παράδειγμα. Όταν κυκλοφόρησε ο πρώτος δίσκος οι ζωντανές ορχήστρες είχαν φοβηθεί ότι θα εξαφανιστούν, πως δεν θα υπάρχει πια μουσική ζωντανή. Όμως πόσο άδικο αποδείχτηκε ότι είχαν... Αντίθε-

«Ο κινηματογράφος
χρειάζεται την τηλεόραση
και το αντίστροφο...»

τα με την κυκλοφορία των δίσκων αυξήθηκε η αγάπη στη μουσική, καλλιεργήθηκε ακόμη πιο πολύ το γούστο για την καλή μουσική και καθόλου βέβαια δεν εξαφανίστηκε η ζωντανή εκτέλεσή της. Πιστεύω πως δεν μπορούμε σήμερα να μην παραδεχτούμε το ότι η τηλεόραση χρηματοδοτεί ένα μεγάλο μέρος των φιλμ που γυρίζονται και σ' αυτό ακριβώς το σημείο πρέπει να θεσπιστούν κάποια κριτήρια, να υπάρξουν κάποιες εγγυήσεις ποιότητας. Έτσι ώστε χωρίς επιφύλαξη να μάθουν ο κινηματογράφος και η τηλεόραση να ζουν μαζί. Αυτό το θέμα που με ρωτήσατε συζητήθηκε πριν τρεις εβδομάδες και στη Βενετία, όπου στα πλαίσια του Έτους για τον Κινηματογράφο και την Τηλεόραση έγινε μια συνάντηση στην οποία αντιπροσωπεύθηκαν όλα τα επαγγέλματα των δύο πλευρών. Επιφυλάξεις και προβληματισμοί εκφράστηκαν και από τις δύο πλευρές, μάλιστα φοβηθήκαμε για μια σύγκρουση μεταξύ τους, αλλά στο τέλος όλοι κατέληξαν σε μια κοινή δήλωση εξαιρετικά δεσμευτική με απλές προτάσεις που θα υποβάλουν στις κυβερνήσεις τους, ώστε να προωθηθεί μια συνύπαρξη των δύο μέσων και όχι ένας πόλεμος ανάμεσά τους. Επομένως, πιστεύω ότι μόλις τώρα αρχίζει να γίνεται αντιληπτό και από τις δύο πλευρές πως η μία χρειάζεται την άλλη. Γιατί, πως να το κάνουμε, η τηλεόραση έχει ανάγκη από χιλιάδες ώρες πρόγραμμα τις οποίες πρέπει να αναλάβει να γυρίσει ο κινηματογράφος. Και με αυτόν τον τρόπο ο δεύτερος να επωφεληθεί οικονομικά. Διότι ξέρετε, υπήρξε μία περίοδος που οι άνθρωποι του κινηματογράφου είχαν την αίσθηση ότι η τηλεόραση τους εκμεταλλευόταν και τους χρησιμοποιούσε χωρίς να τους πληρώνει ικανοποιητικά. Γι' αυτό μίλησα πριν για εγγυήσεις που θα πρέπει να δοθούν στον κινηματο-

σεις. Λύσεις που δεν μπορούν παρά να αγγίζουν θεσμούς και εξουσίες. Ιδού λοιπόν τι απάντησε, όταν κυριολεκτικά κυνηγώντας τη σε διαδρόμους, αίθουσες δεξιώσεων και ρεσεψιόν ξενοδοχείου - κατόρθωσα να της αποσπάσω την πολυπόθητη συνέντευξη, έστω και όχι όσης διάρκειας ευελπιστούσα. «Πιστεύω», μου είπε, όταν τη ρώτησα για τη συνάντηση των Δελφών, «πως όσοι συγκεντρώθηκαν εδώ και που οι περισσότεροι είναι οι ίδιοι δημιουργοί, επιθυμούν να καταρτιστεί μια Χάρτα, η οποία θα έχει σαν στόχο να απευθυνθεί στο πλατύ κοινό και να το αναγκάσει να προσέξει και να συνει-

και θα προωθήσουν τη δημιουργία, την κουλτούρα, τον πολιτισμό.

- Ίσως χρειάζονται και περισσότερα χρήματα, ιδίως σε ό,τι αφορά τον κινηματογράφο αλλά και την τηλεόραση.

- Βεβαίως. Πάντα χρειάζονται περισσότερα χρήματα και αυτό πρέπει να γίνει αντιληπτό από τις κυβερνήσεις.

- Η φετινή χρονιά έχει ανακηρυχθεί «Έτος Ευρωπαϊκού Κινηματογράφου και τηλεόρασης. Ωστόσο πολλοί πιστεύουν ότι ο κινη-

γράφο για να βοηθήσει στον εμπλουτισμό των προγραμμάτων της τηλεόρασης.

– Εσείς βλέπετε κινηματογράφο;

– Ναι αρκετά, όσο έχω χρόνο.

– Σας αρέσει ο ευρωπαϊκός κινηματογράφος;

– Δεν πιστεύω πως υπάρχει ένας ενιαίος ευρωπαϊκός κινηματογράφος αλλά πολλοί. Παρακολουθώ λοιπόν τους Ευρωπαίους σκηνοθέτες, όπως θα 'ταν πιο σωστό να λέμε, αλλά μου αρέσει και ο αμερικανικός κινηματογράφος, λόγω χάρη ένα καλοπαιγμένο και καλογυρισμένο γουέστερν ή τα

«Η ζωντανή και ελεύθερη δημιουργία είναι αναγκαιότητα...»

έργα του Χιούστον.

– Ελληνικές ταινίες έχετε δει καθόλου;

– Έχω δει λίγες, γιατί δεν προβάλλονταν συχνά στη Γαλλία κι αυτό είναι ένα πρόβλημα γιατί έχω ακούσει και ακούω πολλά καλά για τον ελληνικό κινηματογράφο.

– Τι είναι για σας καλός κινηματογράφος;

– Εκείνος που εκφράζει κάτι βαθύτερο, κάτι πιο ουσιαστικό και που έχει την ικανότητα να αγγίξει, να συγκινήσει.

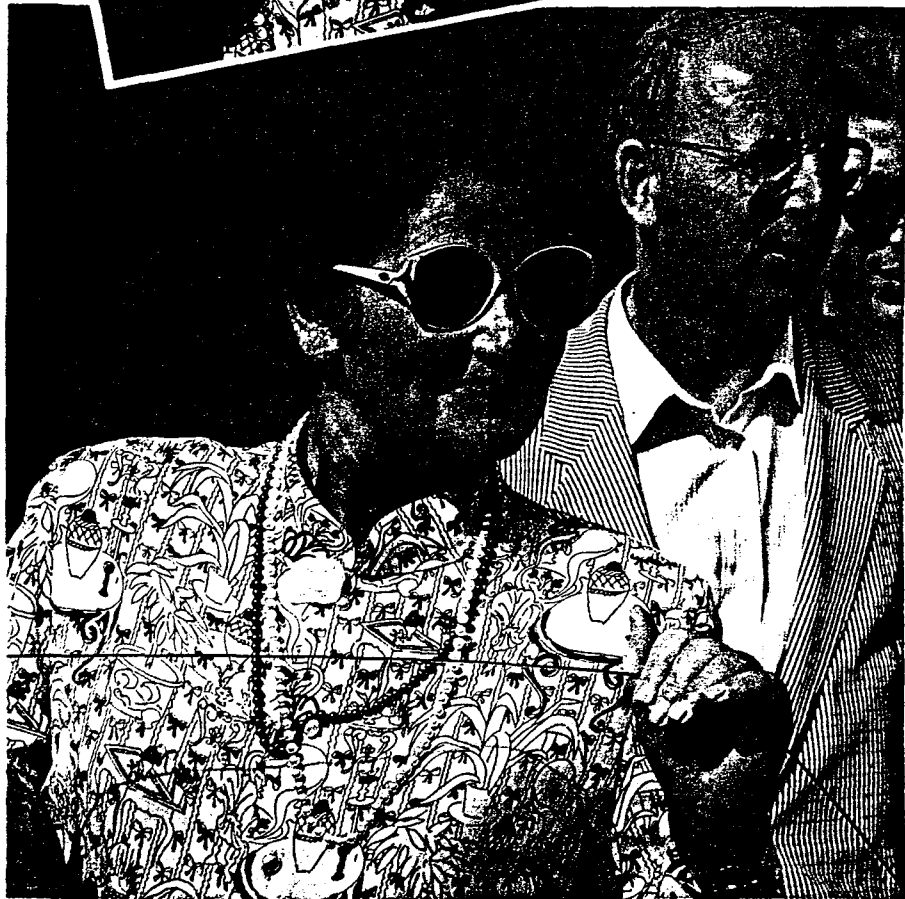
– Τηλεόραση βλέπετε;

– Λιγότερο από τον κινηματογράφο, ομολογώ. Δεν έχω πολύ καιρό στη διάθεσή μου. Ίσως δεν μένω και πολλές ώρες στο σπίτι. Ωστόσο, όταν μερικές φορές η τηλεόραση μεταφέρει στην οθόνη της κάποιες γνωστές νουβέλες, τότε ενδιαφέρομαι και τις παρακολουθώ. Η γαλλική τηλεόραση, λόγω χάρη, έχει ξεκινήσει μια σειρά πάνω στις νουβέλες του Μοπασάν την οποία παρακολουθώ γιατί είναι πολύ προσεκτικά γυρισμένη χωρίς να προδίδεται ο συγγραφέας. Σε τελευταία ανάλυση, αν υπάρξουν οι απαραίτητες εγγυήσεις και δεσμεύσεις η τηλεόραση είναι ένα μέσον που έχει τη δυνατότητα να ανοίξει μια πόρτα στην καθημερινή ζωή, μια πόρτα στον πολιτισμό.

Πολλά λέγονται και συζητιούνται τελευταία για το πώς θα γίνει η ενοποίηση της Ευρώπης τέσσερα μόλις χρόνια μετά, το 1992. Μια ενοποίηση που δεν στηρίζεται μόνο στις οικονομικές και πολιτικές δομές αλλά, όπως πολλοί υποστηρίζουν, έχει τις ρίζες της πολύ παλιά. Στον κοινό πολιτισμό της, στις κοινές ιδέες της, στη φιλοσοφία της, στις τέχνες και στα γράμματα, με λίκνο

ΑΡΙΣΤΕΡΑ: Η Σιμόν Βέλ στους Δελφούς. ΔΕΞΙΑ: Στο γραφείο της στο Παρίσι

την Αρχαία Ελλάδα. Μπορούμε λοιπόν να μιλάμε για μια ευρωπαϊκή πολιτιστική ενοποίηση; Η Σιμόν Βέλ δεν δέχεται αυτό τον όρο. «Όχι», απαντάει κατηγορηματικά, «δεν πιστεύω ότι τίθεται καν τέτοιο θέμα. Η κουλτούρα δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο καμιάς ενοποίησης για τον απλούστατο λόγο ότι είναι παγκόσμια».

– Και οι ιδιαιτερότητες που έχει κάθε λαός, πώς μπορούν να διασωθούν σήμερα που η πληροφόρηση ανήκει σε όλους, που τα μέσα μαζικής επικοινωνίας καταργούν τα σύνορα και αντιμετωπίζουν όλους το ίδιο.

– Είναι σωστή η παρατήρησή σας. Η κουλτούρα είναι μεν παγκόσμια και ανήκει σε όλους, την ίδια όμως στιγμή έχουμε, ο κάθε λαός, τις εθνικές του παραδόσεις, τις πολιτιστικές ιδιομορφίες, που χρειάζεται να διατηρήσουμε.

– Ορισμένοι μιλούν για ευρωπαϊκή ταυτότητα. Αναγνωρίζετε αυτό τον όρο;

– Βεβαίως, και έχει απόλυτη σχέση με όσα σας είπα προηγουμένως. Γιατί η Ευρώπη έχει πίσω της μια μεγάλη πολιτιστική κληρο-

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
16.10.88
"ΣΙΜΟΝ ΒΕΪΛ"

νομιά. Κοιτάτε γύρω σας εδώ που βρισκόμαστε, αυτά τα μεγαλειώδη μνημεία των Δελφών. Αυτά δεν ανήκουν μόνο στην κληρονομιά της Ελλάδας αλλά σε όλη την Ευρώπη μας, όπως επίσης οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες, οι αξίες τους, οι ιδέες τους ανήκουν με μια πλατύτερη έννοια στην Αρχαία Ελλάδα. Πρόκειται λοιπόν για ένα μήνυμα πολιτιστικό, που ανήκει μόνο στην Ευρώπη και που πρέπει να γίνει συνείδηση από όλους. Ακόμα και ο κινηματογράφος, για τον οποίο σήμερα μιλάμε, εκφράζει την ευρωπαϊκή μας ταυτότητα και μας διαφοροποιεί από τους Αμερικανούς και τους Ασιάτες.

- Και πώς μπορεί να διασωθεί αυτή η ταυ-

χείου της, ενώ έξω περιμένει η μαύρη Διμουζίνα που θα την οδηγήσει στην Αθήνα. Στα χέρια της κρατά τη ζακέτα της, ενώ στο μπουστό της αναπαύεται μια χρυσή πανάκριβη καρφίτσα, απομίμηση αρχαίου νομίσματος, την οποία μόλις έχει αγοράσει από τη χρυσοθήκη του ξενοδοχείου. «Πολύ ωραία η καρφίτσα σας», παρατηρώ και ανταποδίδει τη φιλοφρόνηση με ένα γλυκύτατο χαμόγελο. Πιο πέρα την περιμένει η γραμματέας της κ. Υβέτ Μαλέ, με την οποία θα ξαναεπισκεφτεί στα πεταχτά για μια ακόμη φορά τη χρυσοθήκη, χωρίς όμως αυτή τη φορά να αγοράσει κάτι. Στο πρόσωπό της, παρά τα 61 της χρόνια, δεν υπάρχει ίχνος κούρασης. Και όμως, το προηγούμενο βράδυ, μετά τη δεξίωση και παρά τη φθινοπωρι-

Σωστοί φύλακες, ίσως όμως όχι τόσο άγγελοι... Γι' αυτό, μόλις είδα την πρώτη κυρία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να έρχεται από το βάθος ενός διαδρόμου και έχοντας ήδη αποσπάσει την υπόσχεσή της για μια συνομιλία μαζί μου, παραμέρισα γραμματείς και φαρισαίους και έσπευσα τάχιστα προς το μέρος της με προτεταμένο το μαγνητόφωνο. Από πίσω και η φωτογράφος Λυδία Βεροπούλου με όχι λιγότερο από μένα άγχος. Την ίδια στιγμή πρόλαβε το μάτι μου να πάρει τον Μαρτσέλο Μαστρογιάνι να προχωρεί γρήγορα προς την έξοδο του ξενοδοχείου με ένα μπουκάλι εμφιαλωμένο νερό «Κύμης»!

Η Σιμόν Βέλ μιλάει με μου μιλάει για την ευρωπαϊκή κουλτούρα, να υπερασπι-

«Καλός κινηματογράφος είναι αυτός που εκφράζει κάτι βαθύτερο...»

ζεται όμως και τις εθνικές ιδιαιτερότητες κάθε χώρας. «Κυρία Βέλ, τη ρωτάω, «η πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας Μάργκαρετ Θάτσερ εξέφρασε πριν λίγες εβδομάδες την αντίθεσή της στην ενοποίηση της Ευρώπης. Πώς κρίνετε εσείς αυτή τη θέση;».

Η ερώτηση, η οποία άπτεται περισσότερο της πολιτικής παρά της κουλτούρας για την οποία μιλούσαμε τόση ώρα, σκληραίνει κάπως το βλέμμα της Σιμόν Βέλ. Απαντάει σταράτα και αποφασιστικά.

«Νομίζω ότι η κυρία Θάτσερ πήρε την ίδια θέση που είχε εκφράσει και παλιότερα. Δεν άλλαξε τίποτε, απλώς χρησιμοποίησε όρους περισσότερους ξεκάθαρους. Περισσότερο ωμούς. Δεν τοποθετείται δηλαδή ευνοϊκά απέναντι σε μία Ευρώπη, όπου θα υπάρχει μεταβίβαση της εθνικής κυριαρχίας από τα κράτη - μέλη σε ένα υπερκρατικό όργανο... Δεν είναι σωστό λοιπόν να δίνουμε σ' αυτή την άποψη περισσότερο βάρος και διαφορετική έννοια από ό,τι έχει. Άλλωστε, η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη προβλέπει καθαρά πως όταν υπάρχουν αποφάσεις, οι οποίες λαμβάνονται με πλειοψηφία, τα κράτη-μέλη πρέπει να δέχονται να γίνεται μεταβίβαση της κυριαρχίας τους. Εξάλλου, την ευθύνη της κυριαρχίας τους την έχουν τα ίδια τα κράτη - μέλη και εναντιοκείται σ' αυτά το να την υπερασπίζονται ή όχι».

Σκληρή απάντηση, κάπως έτσι θα χαρακτήριζε κανείς την άποψη της κυρίας Βέλ, και πολύ περισσότερο η ίδια η πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας, αν την άκουγε. Δεν μπορεί λοιπόν να γίνεται μεταβίβαση τόσο ανθεκτική πρέπει να είναι μια γυναίκα, για να έχει την πορεία της Σιμόν Βέλ και πόσο, όταν χρειάζεται, σκληρή. Βέβαια, η

τότητα;

- Νομίζω με το να προσεγγίσουμε όλα μας τα προβλήματα, που πολλές φορές μας φέρνουν σε θέσεις ανταγωνιστικές, χωρίς να κρύψουμε τίποτε. Να τα δούμε ολοκάθαρα, με ειλικρινή διάθεση επίλυσής τους. Γιατί, πώς να το κάνουμε, την κουλτούρα πρέπει να την προσεπίσουμε και σε τομείς όπως ο οικονομικός ή ο θεσμικός.

Η Σιμόν Βέλ μιλάει με ένταση και τα μάτια της φωτίζονται. Στεκόμαστε όρθιες στη ρεσεψιόν του ξενοδο-

Υή ψυχρούλα και υγρασία, ανέβηκε μέχρι το Αρχαίο Θέατρο των Δελφών, φορώντας ένα σύνολο σε φούξια και μοβ τόνους και έχοντας ριγμένη στους ώμους της μια μάλλινη σάρπα, για να παρακολουθήσει την «Ιεροτελεστία της άνοιξης» από το χορευτικό συγκρότημα της Πίνα Μπάους και τους «Πέρσες» από το Θέατρο Τέχνης. «Κοιμήθηκε αργά χτες βράδυ», μου εκμυστηρεύτηκε η κ. Μαλέ, όταν γεμάτη αγωνία επέμενα για τη συνέντευξη με τη Σιμόν Βέλ. Αλλά μερικές φορές οι γραμματείς είναι πιο δύσκολες και αυστηρές από τις προσωπικότητες των οποίων την υπηρεσία βρίσκονται.

ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ
16.10.88
"ΣΙΜΟΝ ΒΕΪΛ"

Σιμόν Βέιλ δεν απέκτησε αυτές τις ιδιότητες μόνο μέσα από την εμπειρία της στα γραφεία των ανωτάτων δικαστικών οργάνων της χώρας της, του υπουργείου και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου. Και η προσωπική της ζωή δεν είναι χωρίς περιπέτειες. Και μάλιστα περιπέτειες που χαράζονται βαθιά στη μνήμη των ανθρώπων. Κόρη Εβραίων της Γαλλίας, του αρχιτέκτονα Αντρέ Ζακόμπ και της Ιβόν Στάνιμετζ, θα γνωρίσει στην τρυφερή ηλικία των δεκαεπτά χρόνων, το 1944, τη φρίκη του στρατοπέδου του Άουσβιτς, όπου θα οδηγηθεί μαζί με τον πατέρα της, τη μητέρα της και τον αδερφό της. Οι τρεις τελευταίοι δεν θα επιστρέψουν ποτέ στη Γαλλία. Είναι μήπως τυχαίο ότι αργότερα, η μοναδική επιζώσα της οικο-

να.

Και όμως, αυτή η γυναίκα, που είναι μητέρα τριών παιδιών και γιαγιά οκτώ εγγονιών, ήταν εκείνη η οποία όχι μόνον υπερασπίστηκε τις αμβλώσεις, αλλά και με πράξη τις νομιμοποίησε. Ένας νόμος που δημιουργήσε σάλο στον καιρό της, παρά το μεγάλο φεμινιστικό κίνημα της Γαλλίας. Μια γυναίκα που ακόμα και σήμερα, όταν τη ρωτάς, παραδέχεται πως «ναι, είμαι φεμινίστρια», για να προσθέσει κομπιάζοντας κάπως είναι αλήθεια «...αρκετά...». Και να εξηγηθεί αμέσως μετά: «Πιστεύω πως ακόμα και τώρα οι γυναίκες έχουν πολλά προβλήματα να αντιμετωπίσουν και είναι κρίμα για την κοινωνία μας να συναντούν τόσες πολλές δυσκολίες στο να κατοχυρώσουν τα δικαιώματά τους.

-μέχρι στιγμής, τουλάχιστον- να συμβιβάζει τις επαγγελματικές της υποχρεώσεις με εκείνες του σπιτιού και της οικογένειας πολύ περισσότερο απ' ό,τι ένας άνδρας. Έπειτα, η γυναίκα επιθυμεί να είναι συγχρόνως και μητέρα και σύζυγος και σύντροφος. Όλα αυτά απαιτούν χρόνο και διαθεσιμότητα μεγαλύτερη από αυτή των ανδρών. Ακόμη πιστεύω πως επειδή υπάρχει μια δυσπιστία απέναντι στις γυναίκες κάθε φορά που αναλαμβάνουν μια δραστηριότητα, εκείνες οφείλουν να επιδεικνύουν ακόμη περισσότερο τις ικανότητές τους και φυσικά να έχουν μεγαλύτερες απαιτήσεις από τον εαυτόν τους.

- Δεν είναι πολύ κουραστικό αυτό;

«Δεν τίθεται θέμα
ευρωπαϊκής πολιτιστικής
ενοποίησης...»

γένειας Ζακόμπ, η Σιμόν, θα αγωγιστεί τόσο για κοινωνική δικαιοσύνη; Μάλλον όχι. Ένα χρόνο παρέμεινε στο Άουσβιτς η Σιμόν Ζακόμπ. Ευτυχώς γι' αυτήν, το 1945 ήταν η χρονιά της απελευθέρωσης. Ένα χρόνο μετά, η νεαρή Σιμόν αποκτά καινούρια οικογένεια, δική της αυτή τη φορά. Είναι μόνο δεκαεννιά χρόνων, έχει ήδη γραφτεί για νομικές σπουδές και ο σύζυγός της Αντουάν Βέιλ, γιος εργοστασιάρχη, την περνάει μόλις ένα χρόνο. Σύντομα το νεαρό ζευγάρι εγκαθίσταται στο Παρίσι και αποκτάει το πρώτο του παιδί, τον Ζαν, λίγο αργότερα έρχεται ο Κλοντ-Νικολά και τελευταίος ο Πιερ-Φρανσουά. Είναι φυσικό σήμερα να ρωτάς τη μητέρα τους «και πώς τα καταφέρατε με τρία παιδιά να σπουδάσετε και να κάνετε αυτή τη λαμπρή καριέρα;».

Χαμογελάει: «Μα ακριβώς γιατί παντρεύτηκα πολύ - πολύ νέα. Μπορεί αυτό να ηχεί κάπως παράδοξα, αλλά αυτή είναι η αλήθεια. Όταν έφτασα στην εποχή των μεγάλων ευθυνών, τα παιδιά μου ήταν ήδη μεγάλα και η μητέρα τους είχε ήδη περάσει τα σαράντα».

- Ναι, αλλά κάνατε τόσες σπουδές, ενώ είχατε τα παιδιά σας, την οικογένειά σας. Δεν μου φαίνεται και τόσο εύκολο με τρία παιδιά...

- Δεν ήταν και τόσο εύκολο, σίγουρα είχα όμως έναν πολύ καλό σύζυγο, με τον οποίο προχωρούσαμε μαζί σε όλα. Με βοηθούσε και τον βοηθούσα. Είναι πολύ σπουδαίο αυτό, ξέρετε».

Σήμερα, η Σιμόν Βέιλ δεν είναι μόνο μητέρα αλλά και πολύ ευτυχής γιαγιά, όπως λέει η ίδια και γελάει. «Έχω οκτώ εγγόνια», αποκαλύπτει περήφα-

και στο να εκφράσουν τις δυνατότητές τους για δημιουργία που είναι πολύ μεγάλες. Πιστεύω πως πρέπει και θεσμικά να διευθετηθεί το θέμα της μόρφωσης των γυναικών, ώστε να της ανοιχτούν ακόμη περισσότερο οι δρόμοι που οδηγούν στην κουλτούρα αλλά και σε άλλους τομείς».

- Εσείς όμως όχι μόνο υπερηγήσατε αυτά τα εμπόδια, αλλά φτάσατε σε θέσεις που μόνο οι εκπρόσωποι του ισχυρού φύλου κατείχαν. Ποια λοιπόν προσόντα νομίζετε ότι πρέπει να διαθέτει μια γυναίκα για να κατακτήσει τον κόσμο της πολιτικής;

- Κατ' αρχήν να αποφασίσει και να πείσει τον εαυτό της ότι είναι σε θέση να αναλάβει ευθύνες. Δεύτερον, να έχει επίγνωση των δυσκολιών, διότι η γυναίκα πρέπει πάντα

- Οπωσδήποτε, αλλά και είναι και μια πρόκληση. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι τα πράγματα πρέπει να μείνουν έτσι, γιατί δεν ωφελούν πάντα τη γυναίκα.

Τη στιγμή εκείνη έφτασε η μαντάμ Μαλέ για να την πληροφορήσει πως η ώρα περνά. Μια τελευταία ερώτηση. Ο Έλληνας πρωθυπουργός και πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου δεν είχε εγχειριστεί ακόμη. Ο ξένος τύπος είχε ασχοληθεί με την ασθένεια του κυρίου Παπανδρέου. Ποια ήταν η γνώμη της για το κενό στην Προεδρία της ΕΟΚ, που δημιουργεί η απουσία του; Η Σιμόν Βέιλ όχι μόνο δεν απάντησε, αλλά πριν προλάβω να ολοκληρώσω την ερώτησή μου, είχε απομακρυνθεί φανερά ενοχλημένη.

Γιατί άραγε; Έμεινα με το μαγνητόφωνο στο χέρι και με την απορία άλυτη...

KARH MEDINH

16.10.88

"SIMON BEIA"

**8 ΜΑΡΤΙΟΥ
1857**

Η γέννηση του Παγκόσμιου Γυναικείου Κινήματος

Μαργαρίτα Άλβινα Μπ-
νιάτη. Μία από τις ση-
ματικότερες γυναι-
κείες μορφές

ΣΤΙΣ
8 τ ο υ
Μάρτη του
1857, οι ράπτριες
της Ν. Υόρκης έκαναν
την πιο σημαντική γυναικεία
παρουσία μέχρι τότε, διαδηλώνον-
τας και διεκδικώντας: Λιγότερες ώρες
δουλειάς. Κανονικό μισθό. Ανθρώπινη συμ-
περιφορά. Μόνιμη δουλειά. Η διαδήλωση αυτή
διαλύθηκε με την επέμβαση της Αστυνομίας της Ν.
Υόρκης. Τα θύματα αυτής της γυναικείας διαδήλωσης ήταν
δεκάδες.

Μισό σχεδόν αιώνα μετά, το 1910, η Γερμανίδα Κλάρα Τσέτκιν, πρό-
τεινε στη διεθνή συνδιάσκεψη γυναικών στην Κοπεγχάγη την καθιέ-
ρωση της 8 του Μάρτη ως παγκόσμιας ημέρας της γυναίκας. Η πρότα-
ση της Κ. Τσέτκιν εγκρίθηκε και ψηφίστηκε ομόφωνα από τη συνδιά-
σκεψη.

Σήμερα, 78 χρόνια μετά, το γυναικείο κίνημα σ' όλο τον Κόσμο
εξακολουθεί να υπάρχει, να διεκδικεί και να πετυχαίνει.

Γυναικεία διαδήλωση στη Γαλλία στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Σκληρός αγώνας και αποφασιστικότητα έδωσαν στη γυναίκα αυτό που ήθελε περισσότερο: Την ισότητα και την αναγνώριση.

ΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΤΩΝ

Ο δύσκολος

**ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ
ΗΜΕΡΑ
ΓΥΝΑΙΚΑΣ**

ΓΡΑΦΟΥΝ:
ΣΟΦΙΑ ΔΕΔΕΜΑΔΗ,
ΝΟΝΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΙΤΟΥΡΑ

**8
ΜΑΡΤΙΟΥ**

Πορεία γυναικών στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Αυτή η ημέρα είναι η πιο κατάλληλη για να μνημονεύσουμε με αυτές τις γυναίκες που ξεκίνησαν την «επανάσταση».

«**Π**ΙΟ εύκολο είναι να μπει κανείς στην καρδιά της γυναίκας, παρά να δει τι γίνεται μέσα σ' αυτήν», είπε ο Βολταίρος, ποιος όμως μπορεί να πει με βεβαιότητα ότι είχε δικίο ή έστω άδικο; Το 1988 τα λόγια αυτά είναι πιο επικαιρα παρά ποτέ. Όχι γιατί τώρα είναι πιο δύσκολο να δει κανείς τι κρύβεται στην καρδιά της γυναίκας, αλλά γιατί αυτά είναι που την βοήθησαν μέσα σε ελάχιστα

χρόνια να ξεπεράσει την μακρόχρονη απομόνωσή της και να χαράξει μια αξιοθαύμαστη πορεία επιτυχίας και κοινωνικής αναγνώρισης.

8 Μαρτίου σήμερα, ημέρα αφιερωμένη στη γυναίκα. Οι ιδέες για να τηρήσουμε τη γυναίκα είναι πολλές. Εμείς επιλέξαμε να σας δώσουμε το «στιγμά» της ημέρας, μέσα από το παρόν και το παρελθόν της γυναίκας.

«Το είχα ξεχάσει...»

Οι αγώνες του Γυναικείου Κινήματος δικαιώθηκαν, δικαιώνονται ή συνεχίζονται; Μήπως έμειναν και αυτοί στο... ράφι; Οι «εκ πεποιθήσεως» φεμινίστριες, απαντούν αναντίρρητα ότι συνεχίζονται.

Κάποιες άλλες που εκπροσωπούν το ασθενές (ή το τώως ασθενές;) φύλο, αμφιταλαντεύονται...

Η αλήθεια είναι όμως, ότι οι αγώνες των εργαζομένων γυναικών της Νέας Υόρκης που ξεσηκώθηκαν ζητώντας καλύτερες συνθήκες εργασίας, έμειναν ουσιαστικά στα χαρτιά. Μπήκαν στο μπασούλο του χρόνου. Από και τους ξεθαβουμε κάθε 8 Μαρτίου, τους ξεσκονίζουμε, τους βάζουμε γιρλάνες και τους τιμάμε!!

Εκατομύρια γυναίκες στην Ελλάδα δεν ξέρουν ότι σήμερα γιορτάζουν. Και αν δεν υπήρχαν οι γυναικείες οργανώσεις με τις δηλώσεις

τους και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης με τα αφιερώματά τους, η Ημέρα της Γυναίκας θα περνούσε κυριολεκτικά απαρατήρητη...

«Ξέρω ότι υπάρχει μέρα της γυναίκας, αλλά δεν ήξερα ότι είναι στις 8 του μήνα, λέει στον «Ε.Τ.», η Αίνα Βαλαβάνη. Όμως σήμερα η γυναίκα δεν έχει λύσει τα προβλήματά της. Το μεγαλύτερο που αντιμετωπίζει αυτή τη στιγμή, είναι η ανασφάλεια στο χώρο δουλειάς. Αρα δεν έγιναν άλματα

«Είχα πολλά προβλήματα και το ξεχάσω», λέει η Αθηναία της φωτογραφίας μας.

όπως λένε, αλλά μικρά βηματάκια μόνο.»

«Εμείς φταίμε που δεν δίνουμε σημασία στη γυναίκα. Γι' αυτό δεν έχει αλλάξει η θέση της στην κοινωνία, υποστηρίζει ο Δήμος Βουτσάς 60 χρόνων».

Και η Βασίλεια Παπαβαγγέλη δεν θυμόταν ποτέ είναι η γιορτή της γυναίκας; «Το είχα ξεχάσει, όμως είναι σημαντικό. Πρέπει να κερδίσουμε τη θέ-

ση μας στο σύνολο.»

Από την μακρινή Φινλανδία είναι η Γιάννα Παλόνε, και λέει στον «Ε.Τ.»: Ο άνδρας πρέπει να σέβεται τη γυναίκα. Να καταλάβει και να αναγνωρίσει την αξία της. Δεν θυμάμαι ποτέ είναι η παγκόσμια μέρα της γυναίκας. Είμαστε όμως το πρώτο φύλο και αυτό έχει αποδειχθεί επαναληπμένα.

«Τα πολλά προβλήματα» δεν άφησαν τη Φώφη Σταυριανού να θυμηθεί τη Μέρα της Γυναίκας, αλλά όπως λέει: «Κατι σημαίνει αυτή η μέρα για όλους μας». Δευτέρα και... καταδιωγμένη έρχεται η γυναίκα σε όλες τις εκδηλώσεις της.

Την άποψη αυτή υποστηρίζει η Κάθριν Μπουρντί ελληνικής καταγωγής που μένει μόνη στο Σίδνεϊ.

«Δυσκολες εποχές και απαιτήσεις» διαπιστώνει η Ρεγγίνα Μπαρκοῦτσου που όπως λέει «δεν βοηθάει για την καταξίωση της γυναίκας στο σύνολο. Όλα πέφτουν πάνω στη γυναίκα. Σπίτι, δουλειά, παιδιά...».

«Γιορτή της Γυναίκας; Γιορτή του άνδρα ποτέ θα κάνουν; Εμείς είμαστε οι αδικημένοι και όχι οι γυναίκες. Είσι και αγαπήσεις γυναίκα σε κάνει, δι' όλεϊ εκείνη. Για ποιο ασθενές φύλο μιλάμε; Λέει ο Μάρκος Κουτούζης και δικαιολογείται λέγοντας: Εχω «κακί» τρεις φορές...»

ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΨΗΦΟΥ

ΓΙΑ δεκαετίες ολόκληρες, οι γυναίκες θεωρούνταν «όντα απολιτικά». Δεν είχαν το δικαίωμα να ψηφίζουν και να μετέχουν στη δημόσια ζωή. Τα επιτεύγματα που χρησιμοποιούσαν οι άντρες για τον αποκλεισμό των γυναικών στο σπίτι και την οικογένεια έδιναν κι έπαιρναν για χρόνια. Το πιο χαρακτηριστικό ήταν αυτό «για τη φυσική ηθική και διανοητική κατεπέρτητα των γυναικών».

Η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που έδωσε δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες ήταν η Δανία το 1915, ενώ η τελευταία ήταν η Πορτογαλία το 1976.

Από τις αρχές όμως του 19ου αιώνα, το γυναικείο κίνημα πρωτοεμφανιζόμενο στις δυτικές χώρες, διεκδικούσε και αγωνιζόταν να καταρρίψει τους φραγμούς της προκατάληψης.

Για πρώτη φορά το δικαίωμα ψήφου των γυναικών αυτητήθηκε το 1848 σ' ένα συνέδριο γυναικών στην Αμερική στο Seneca Falls στη Ν. Υόρκη. Από τη Ν. Υόρκη οι αυτηγήτριες μεταπήδησαν στην Αγγλία το 1865. Το 1867, κατά τη συζήτηση στο Κοινοβούλιο ο John Stewart Mill υποστήριξε ότι έπρεπε να δοθεί δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες, αλλά η πρότασή του καταψηφίστηκε.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ, ένα τραγικό γεγονός, που αποδεικνύει όπως και τόσα άλλα περιστατικά, τη γεμάτη θυσίες και αγώνες πορεία του Γυναικείου Κινήματος.

Στις 9 Ιουνίου του 1913 η εφημερίδα Daily Sketch, δημοσίευσε πρωτοσέλιδο μια πρωτοφανή είδηση. Η Εμίλι Ντρέιβιν ριχτηκε μπροστά στο όλογο του βασιλιά στο ντέρμπι των ιπποδρομιών και σκοτώθηκε θυσιάζοντας τη ζωή της για να δοθεί δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες. Τελικά το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες δόθηκε στην Αγγλία το 1918, πέντε χρόνια μετά τη θυσία της Ε. Ντρέιβιν.

Στατιστικά στοιχεία ελληνικών βουλευτικών εκλογών	Χρονολογία	Σύνολο βουλευτών 300 Αριθμός γυναικών βουλευτών
	1961	2
	1963	1
	1964	2
	1974	6
	1977	10
	1981	19
	1985	19 (ποσοστό 4,33%)

Στις Η.Π.Α. δόθηκε για πρώτη φορά δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες το 1969 στην Πολιτεία Wyoming. Τελικά όμως το δικαίωμα ψήφου δόθηκε στις γυναίκες σ' όλες τις πολιτείες της Αμερικής το 1920.

Στην Ελλάδα το δικαίωμα να ψηφίζουν οι γυναίκες; δόθηκε για πρώτη φορά το 1949 με τον «αναγκαστικό νόμο 959». Ο 959 εκχωρούσε το δικαίωμα αυτό μόνο για τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές. Το 1952 ο νόμος 2159, έδωσε στις Ελληνίδες ίσα πολιτικά δι-

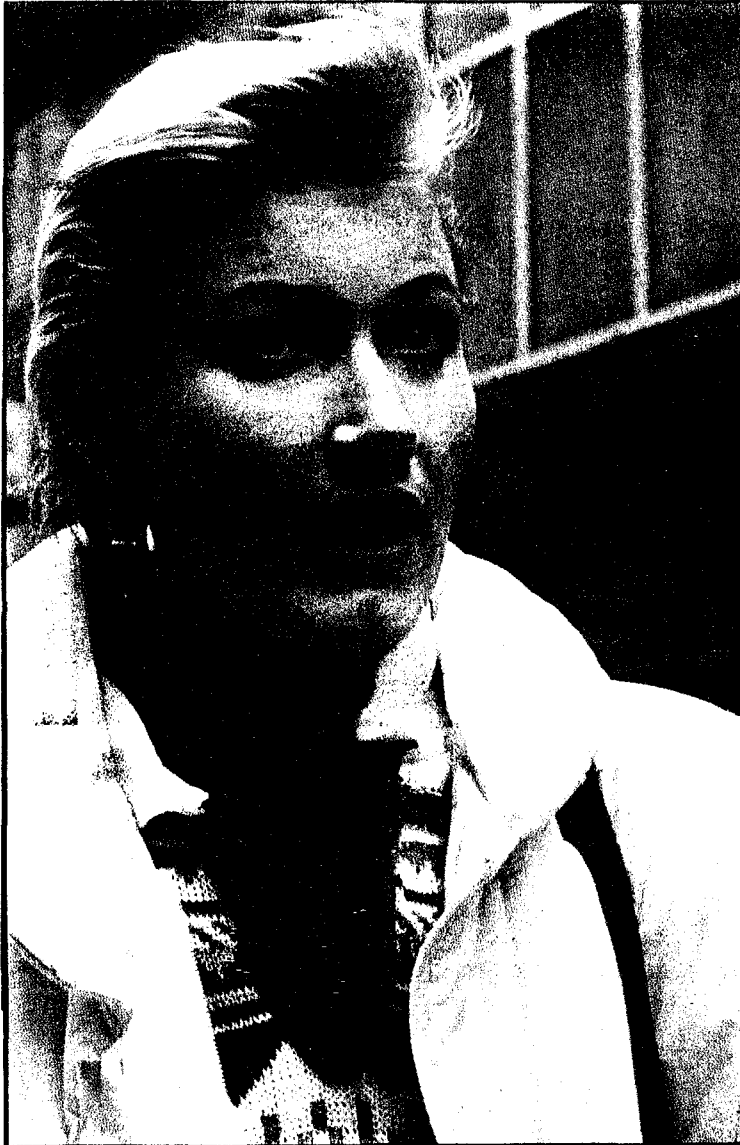
καιώματα με τους άντρες και για τις πολιτικές εκλογές. Με το νόμο 2159 οι Ελληνίδες έχουν το δικαίωμα από το 21ο έτος της ηλικίας τους να εκλέγονται και να εκλέγονται σ' όλα τα αξιώματα.

Η πρώτη Ελληνίδα βουλευτής ήταν η Ελένη Σκούρα που εκλέχτηκε το 1953 με το κόμμα του «Εθνικού Συναγερμού».

Η πρώτη γυναίκα υπουργός στην ιστορία της Ανθρωπότητας ήταν η Αλεξάνδρα Κολοκοταί, που ορίστηκε υπουργός το 1918 στη Σοβιετική Ένωση.

ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΣΟ ΕΧΟΥΝ ΔΙΚΑΙΩΘΕΙ...

δρόμος για την ισότητα...

«Κάποτε πρέπει να καταλάβει ο άνδρας την αξία της γυναίκας. Είμαστε το πρώτο φύλο», λέει η Φιλανδέζα Γιάννα Παλόνε.

«Παραμένει άλλο το πρόβλημα της ισότητας στη δουλειά», λέει η Λίνα Βαλαβάνη.

«Τώρα οι άντρες φέρονται χειρότερα στις γυναίκες απ' ό,τι τα παλιά χρόνια», λέει η Κωνσταντίνα Αντωνιάδου.

«Είμαι εργαζόμενη, αλλά δεν έχω προβλήματα», λέει η Λίτσα Παπαθεοδώρου που πουλάει κάστανα.

Μήνυμα του Ψηλού σε όλες τις Ελληνίδες

ΜΗΝΥΜΑ του προέδρου της Ν. Δημοκρατίας Κ. Μητσότακη, με την ευκαιρία του εορτασμού της «Ημέρας της Γυναίκας».

«Γνωρίζω καλά Ελληνίδες, τον αγώνα και την αγωνία σας και εκτιμώ το θάρρος και την αποφασιστικότητα με την οποία αντιμετωπίζετε καθημερινά τη σκληρή πραγματικότητα των τελευταίων χρόνων.

Ο αγώνας σας έχει μεγάλη σημασία για το μέλλον του λαού μας και της πατρίδας μας.

Η Ν. Δημοκρατία σας υποχρεώνει μια Ελλάδα όπου, όλοι οι εργαζόμενοι θα ευημερούν και όπου η γυναίκα θα έχει πραγματικά την ισότιμη θέση της.

Ελληνίδες στον αγώνα για την Ελλάδα του αύριο σεις προπορεύεσθε».

Η κ. ΦΑΝΗ ΠΑΛΛΗ - ΠΕΤΡΑΛΙΑ:

Με την ευκαιρία του σημερινού εορτασμού της «Ημέρας της Γυναίκας», η επικεφαλής του τμήματος γυναικών της Ν.Δ. κ. Φάνη Πάλλη - Πετραλία, δήλωσε μεταξύ άλλων:

«Ο εορτασμός φέτος της «Ημέρας της Γυναίκας», βρισκί την Ελληνίδα περισσότερο ανήσυχη και προβληματισμένη από ποτέ.

Η ανεργία των γυναικών εξακολουθεί να τρέχει με ρυθμούς διπλασίους από των ανδρών, ο πραγματικός τμηριθμός της νοικοκυράς, σε αντίθεση με το «ρομελιώτικο» τηλεοπτικό καπάξι, η εξευτελιστική ΑΤΑ της λιτότητας έχει οδηγήσει πολλά νοικοκυριά στο χείλος της εξαθλίωσης.

Εμείς στο τμήμα γυναικών της Νέας Δημοκρατίας, αντιδρούμε σ' αυτή τη βαθιά κρίση, καταρτίζοντας βραχυπρόθεσμα και μεσοπρόθεσμα προγράμματα για την Ελληνίδα του αύριο. Στη σύγχρονη ευρωπαϊκή δημοκρατία Ελλάδα, που σχεδιάζει η Νέα Δημοκρατία, η Ελληνίδα σίγουρα θα έχει ρόλο συγκεκριμένο, ισότιμο και πρωταγωνιστικό. Κι αυτό είναι το μήνυμα που στέλνουμε σ' όλες τις Ελληνίδες, στο σημερινό εορτασμό».

Η ΔΑΚΕ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΤΟ-ΜΕΑ:

Οερόμο χαρτερισμό σε όλες τις εργαζόμενες γυναίκες, σε όλες τις γυναίκες της πατρίδας μας, που καθημερινά η κάθε μια από το δικό της πόστο, δίνουν τη μάχη της δημιουργίας και της προόδου», απεύθυνε η ΔΑΚΕ Δημοσίου Τομέα με την ευκαιρία του εορτασμού της «Ημέρας Γυναικών».

«ΚΥΡΙΕ ΣΥΖΥΓΕ»...

Η ΙΣΤΟΡΙΑ της γυναίκας, μέσα από γράμματα, διπλώματα, βιβλία, βιογραφίες και αυτοβιογραφίες τιτλοφορείται «Κύριε σύζυγε» δύο λέξεις που λένε πολλά. Μη σας τρομάζει ο τίτλος.

Η έκθεση που οργανώθηκε στο Βιβλιοπωλείο «Σελάνα» με τη συνεργασία του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, είναι πολύ αξιολογή, πρωτότυπη και το υλικό που παρουσιάζει δημοσιοποιείται για πρώτη φορά.

Ο τίτλος της «Κύριε σύζυγε», είναι η προσφώνηση που χρησιμοποιεί η Αιμιλία Μπότσαρη, σε γράμμα που έστειλε στο σύζυγό της Νικόλαο Δράκο. Αρκετά ενδεικτικό μιας εποχής που σήμανε την αρχή της πορείας των γυναικών ο τίτλος αυτός «ντύνει ενθιμη-

ματα γνωστών και άγνωστων γυναικών που καλύπτουν μια περίοδο αρκετών χρόνων, από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα μέχρι τη σημερινή εποχή.

Η Γαλάτεια Καζαντζάκη, η Μαργαρίτα Αλβάνη Μηνιάτη, η Νέλλη και άλλες σημαντικές γυναίκες παρουσιάζονται μέσα από βιογραφίες και φωτογραφίες. Παλαιότερο κομμάτι της έκθεσης, το θεατρικό έργο «Νικήρατος» της Ευανθίας Καίρη του 1826.

Η προσωπικότητα, το πνεύμα, η ανεξαρτησία των γυναικών χρειάστηκε αρκετά χρόνια για να αναγνωριστεί. Μέσα από τα όσα η έκθεση παρουσιάζει το γυναικείο πνεύμα εκείνης της εποχής λάμπει έστω και αργαπορημένα.

Αρχές του αιώνα μας. Συζήτηση μεταξύ γυναικών που φαίνεται ότι είχε αρκετό ενδιαφέρον, ώστε να τραβήξει και την προσοχή αρκετών ανδρών.

ΣΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΟΥ ΣΗΜΕΡΙΝΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ, Η ΣΤΗΛΗ «ΓΥΝΑΙΚΑ 100%» ΠΑΡΑΧΩΡΕΙ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΗΣ, ΣΕ ΠΙΟ ΕΠΙΚΑΙΡΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΘΕΜΑΤΑ